కవిత్రయ విరచిత

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

(సరళ వ్యాఖ్యాన సహితం)

సంపుటము - 6

విరాటపర్వము

కృతికర్త

తిక్కన సోమయాజి

వ్యాఖ్యాతలు

డాక్టర్ కే. సర్వోత్తమరావు
డాక్టర్ ఆర్. అనంతపద్మనాభరావు
శ్రీ సింగరాజు సచ్చిదానందం
డా|| కె. రామగోపాలకృష్ణమూర్తి

ప్రధాన సంపాదకుడు

డాక్టర్ జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యం

ప్రచురణ

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు

తిరుపతి

2013

KAVITRAYA VIRACHITA
SRIMADANDHRA MAHABHARATAM

With Commentary
Virataparvamu of Tikkana Somayaji
Vol. VI.

Commentary by
Dr. K. Sarvothama Rao - 1st Canto
Dr. R. Ananta Padmanabha Rao - 2nd Canto
Sri Singaraju Sachidanandam - 3rd Canto
Dr. Medavaram Venkatanarayana Sarma - 4th Canto
Dr. K. Ramagopala krishnamurthy - 5th Canto

Edited by
Dr.G.V.Subrahmanyam

T.T.D.Religious Series No.605
First Edition : August 2002
First Re-print : 2006

Second Edition: 2013
Copies : 5,000

Published by
Sri. M.G. Gopal, I.A.S.
Executive Officer,
T.T.Devasthanams,
Tirupati - 517 507

D.T.P. Type Setting
Editor-In-Chief Office
T.T.D. Tirupati.

Cover Design:

Printed at:

ఒక మాట

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం సనాతనధర్మప్రచారరంగంలో పూర్వంనుంచి ప్రముఖమైన సేవ లందిస్తున్నది. అందుకు అధికంగా దోహదపడే వేదాలు, ఉపనిషత్తులు, భగవద్గీత, పురాణాలు, రామాయణ భారత భాగవతాది ధార్మిక గ్రంథాలు విరివిగా ప్రచురిస్తూ ప్రజాబాహుళ్యానికి అందజేస్తూనే ఉంది.

ఈ ధార్మిక ప్రచార మహోద్యమంలో భాగంగా తి.తి.దేవస్థానం కవిత్రయ విరచితమైన ఆంధ్ర మహాభారతాన్ని విస్తృత వ్యాఖ్యాన సహితంగా తెలుగు ప్రజల కందజేయాలనే ఉద్దేశంతో ఒక బృహత్ సాహిత్య యజ్ఞాన్ని చేపట్టింది. ఆచార్య జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యంగారి ప్రధాన సంపాదకత్వపర్యవేక్షణలో దేశంలో సుప్రసిద్ధులైన ముప్ఫైమంది పండితులచేత 18 పర్వాలను వ్యాఖ్యానింపజేసి 15 సంపుటాలుగా వెలువరించింది. ఆంధ్రమహాభారతానికి సమగ్రంగా వెలువడిన ఏకైక వ్యాఖ్యానం ఇది. ఈ మహాభారత మహేతిహాస సంపుటాలు పదిహేనింటినీ 2005 సంవత్సరపు శ్రీవారి బ్రహ్మోత్సవాలలో అప్పటి ఆంధ్రప్రదేశ్ ముఖ్యమంత్రి గౌ॥శ్రీ వై.యస్.రాజశేఖరరెడ్డి గారు ఆవిష్కరించి తెలుగు జాతికి కానుకగా సమర్పించారు.

పాఠకులందరికీ అందుబాటులో ఉండేటట్లు చాల తగ్గింపు ధరకే, కేవలం వెయ్యి రూపాయలకే తి.తి.దేవస్థానం అందించింది. పాఠకుల విశేషాదరణకు పాత్రమైన ఆంధ్రమహాభారత ప్రతులన్నీ అనతికాలంలోనే పూర్తిగా చెల్లిపోయాయి.

పాఠకుల అక్కర తీర్చేందుకు మళ్ళీ భారతసంపుటాల పునర్ముద్రణ ఆవశ్యకతను దేవస్థానం గుర్తించింది. తొలిముద్రణలో దొరలిన లోటుపాట్లను పరిశీలించి సవరించుటకుగాను ఈ సందర్భంగా దేవస్థానం, ఈ దిగువ పేర్కొన్న ప్రముఖ సాహితీవేత్తలతో కూడిన ఒక పండితపరిషత్తును ఏర్పాటుచేసింది.

1) శ్రీ పొత్తూరి వేంకటేశ్వరరావు

2) ఆచార్య రవ్వా శ్రీహరి

3) శ్రీ జొన్నలగడ్డ మృత్యుంజయరావు

4) డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య

5) డా॥ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య

6) ఆచార్య కె. సర్వోత్తమరావు

7) విద్వాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు

ఈ పండితపరిషత్తు సభ్యులందరు ఆమూలాగ్రంగా పరిశీలించినతర్వాత పునర్ముద్రించబడిన మహాభారతం 18 పర్వాలను 15 సంపుటాలుగా రసజ్ఞులైన చదువరులకు అందజేస్తున్నాం.

పాఠకమహాశయులు యథాపూర్వం మా యీ ప్రయత్నాన్ని ఆదరించగలరని, చదువరు లందరికి ఆ దేవదేవుని ఆశీస్సులు అందగలవని ఆశిస్తున్నాం.

సదా శ్రీవారిసేవలో...

(లంక వేంకట సుబ్రహ్మణ్యం)
కార్యనిర్వహణాధికారి,
తి.తి.దేవస్థానములు, తిరుపతి.

సరళవ్యాఖ్యాన సహిత
కవిత్రయ భారతం ద్వితీయ ముద్రణ
పూర్వాపరాలు

భారతీయ సనాతన సంస్కృతి మణి కిరీటంలో జాజ్వల్యమానంగా మెరుస్తున్న ముచ్చటైన మూడు అమూల్యరత్నాలు రామాయణ, భారత, భాగవత గ్రంథాలు. అనాదిగా ఆసేతుహిమాచలం ధర్మప్రచారంలోను, ధర్మపరిరక్షణలోను ఈ అమూల్యగ్రంథాలు అద్భుతమైన ఎనలేని పాత్రను పోషిస్తున్నాయి. అందులోను త్రిలింగాలమధ్య నెలకొన్న ఆంధ్రులకు అత్యంత ఆదరణీయమైనవి, ప్రీతిపాత్రమైనవి ఈ మూడు గ్రంథాలు. అందువల్లే తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం 'ధర్మో రక్షతి రక్షితః' అన్న నినాదంతో ధర్మపరిరక్షణకోసం ఈ మహాగ్రంథాల ప్రచురణ పెద్దఎత్తున చేపట్టింది.

మహోన్నతమైన ఈ బృహత్‌సాహితీయజ్ఞంలో తొట్టతొలిగా సవ్యాఖ్యానంగా కవిత్రయ భారత గ్రంథ ప్రచురణను చేపట్టింది తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం. ఈ మహా ఆధ్వర్యవానికి అధిదైవతం శ్రీ వేంకటేశ్వరుడు కాగా, ఎందరో పండితవరేణ్యులైన వ్యాఖ్యాతలు ఋత్విక్కుల పాత్రను పోషించారు. సుమారు 30 ఏండ్లపాటు సాగిన ఈ సాహితీక్రతు నిర్వహణకుగాను నాటి శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారి శ్రీ కుమారస్వామి రెడ్డిగారి కార్యనిర్వహణలో ప్రజాసంబంధాల అధికారిగా కొనసాగిన శ్రీ రావుల సూర్యనారాయణమూర్తిగారు విశేషకృషి చేసినారు. అలాగే ఆనాడు ప్రధాన సంపాదకులుగా వ్యవహరించిన ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధానిగారు, సంపాదకులుగా వ్యవహరించిన డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్యులుగారు, డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్యగారు భారత ముద్రణలో ప్రత్యేకమైన పాత్రను పోషించారు. తరువాత కవిత్రయ మహాభారత వ్యాఖ్యాన రచనాకార్యక్రమానికి పూర్తిగా ప్రధాన సంపాదకత్వ బాధ్యత వహించిన ఆచార్య జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యం గారు ఈ కార్యక్రమాన్ని సమర్థంగా నిర్వహించి పద్దెనిమిది పర్వాల భారతాన్ని పదిహేను సంపుటాలుగా వెలుగులోనికి తీసుకురావటంలో కీలకపాత్రను వహించారు. ఇదే పరంపరలో 'సప్తగిరి' సంపాదకులు శ్రీ కాట్రపాటి సుబ్బారావు గారు, ఆ తర్వాత 'సప్తగిరి' సంపాదకులు డా॥ ఎన్.ఎస్.రామమూర్తి గారు సమన్వయకర్తలుగా వ్యవహరించారు. పిదప 'సప్తగిరి' ప్రధాన సంపాదకులు, డా॥ సి.శైలకుమార్ గారు మరియు సంపాదకులు డా॥ కోటపాటి రాధారమణ గారల పర్యవేక్షణ కాలంలో 'కవిత్రయ భారతం' ప్రచురణ పూర్తి అయింది. ఆ తరువాత అనతికాలంలోనే ఆ గ్రంథ ప్రతులు అన్నీ పూర్తిగా చెల్లిపోయి ద్వితీయముద్రణకు ఆవశ్యకత ఏర్పడింది.

డా॥ పొత్తూరి వేంకటేశ్వరరావు గారి సలహా మేరకు నాటి శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారి డా॥ కె.వి.రమణాచార్యులుగారు భారత తొలిముద్రణలో దొరలిన లోటుపాట్లను పరిశీలించి సరిచేయుటకుగాను **1) డా॥ పొత్తూరి వేంకటేశ్వరరావు 2) ఆచార్య రవ్వా శ్రీహరి 3) శ్రీ జొన్నలగడ్డ మృత్యుంజయరావు 4) డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య 5) డా॥ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య 6) ఆచార్య కె. సర్వోత్తమరావు 7) విద్వాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు** – ఈ ఏడుగురు పండితులతోకూడిన ఒక పండిత పరిషత్తును ఏర్పాటు చేయడం జరిగింది. తదుపరి శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారిగా బాధ్యతలను స్వీకరించిన శ్రీ ఐ.వై.ఆర్.కృష్ణారావుగారు ప్రత్యేక శ్రద్ధతో ఈ కార్యక్రమాన్ని వేగవంతం చేసారు. పండిత పరిషత్తు వివిధ పండితులు వ్రాసిన వ్యాఖ్యాన భాగాలను పరిశీలించి అన్వయ దోషాలను, ముద్రారాక్షసాలను, శైలీ భేదాలను వీలైనంతవరకు గుర్తించి సవరించి శైలిలో ఏకరూపత సాధించేందుకు తగిన కృషి చేసింది. ఆ పండిత పరిషత్తులో నన్ను కూడా ఒక సభ్యుడిగా దేవస్థానం స్వీకరించడం శ్రీనివాసుని నిర్హేతుకమైన అనుగ్రహానికి తార్కాణం! అంతేగాక 2011 ఫిబ్రవరిలో దేవస్థానం గ్రంథ ప్రచురణ విభాగానికి ఎడిటర్–ఇన్–చీఫ్‌గా నన్ను నియమించడమే గాక, 'కవిత్రయ భారత పునర్ముద్రణ'ను పర్యవేక్షించే బాధ్యతను కూడా దేవస్థానం నాకు అప్పగించింది. ఆనందనిలయుని అపారకృపవల్ల 'కవిత్రయ భారతం' పునర్ముద్రణకార్యంకూడ పూర్తి అయింది.

మలిముద్రణ ఈ రూపంలో రావడానికి అన్నివిధాలా సహాయసహకారాలందించిన తి.తి.దే. పాలకమండలి అధ్యక్షులు శ్రీ కనుమూరి బాపిరాజుగారికి మరియు పాలకమండలి సభ్యులకు నా కృతజ్ఞతలు.

సవ్యాఖ్యాన మహాభారత ద్వితీయ ముద్రణను వేగవంతం చేసి ప్రజాబాహుళ్యానికి అందించడంలో విశేషకృషి చేసిన శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారులు శ్రీ ఎల్.వి.సుబ్రహ్మణ్యం, ఐ.ఏ.ఎస్. గారికి, సంయుక్త కార్యనిర్వహణాధికారులు శ్రీ పి.వెంకటరామిరెడ్డి, ఐ.ఏ.ఎస్; శ్రీ కె.యస్.శ్రీనివాసరాజు, ఐ.ఏ.ఎస్. గారలకు నా కృతజ్ఞతలు.

సరళ వ్యాఖ్యాన సహిత కవిత్రయ మహాభారత ముద్రణల్లో నాటి నుండి నేటివరకు తమ అమూల్య సహాయ సహకారాలు అందించిన తి.తి.దే. శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారులకు, సంయుక్త కార్యనిర్వహణాధికారులకు, ప్రజాసంబంధాల అధికారులకు, ముద్రణాలయ అధికారులకు అందరికీ నా కృతజ్ఞతలు.

వృత్తిరీత్యా ఇంజనీర్ అయినప్పటికి సాహిత్యాభిలాషతో తి.తి.దే. మహాభారతంలోని కొన్ని సవరణలను గుర్తించి తెలియజేసిన శ్రీ పుత్తా పుల్లారెడ్డి గారికి ధన్యవాదాలు.

కవిత్రయభారత పునర్ముద్రణకార్యక్రమంలో అవసరమైన సహకారమందించిన సహృదయులు 'సప్తగిరి' ప్రధాన సంపాదకులు డా॥ సి.శైలకుమార్ మరియు సంపాదకులు డా॥ కోటపాటి రాధారమణ గారలకు కృతజ్ఞతలు. అలాగే పునర్ముద్రణ విషయంలో అడుగడుగునా, చేదోడు వాదోడుగా వుంటూ పూర్తి సహాయ సహకారాలందించిన పండితులు మహాకవి విద్వాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు, ఉపసంపాదకులు డా॥ కంపల్లె రవిచంద్రన్, డా॥ నొస్సం నరసింహాచార్య, శ్రీమతి మొలకా ఉత్తర ఫల్గుణి, పరిశోధక సహాయకులు, డా॥ డి.భారతి, డా॥ టి.సావిత్రి, డా॥ వి.గోపాలకృష్ణమూర్తి, ప్రచురణ సలహాదారులు శ్రీ జూలకంటి బాలసుబ్రహ్మణ్యం, శ్రీ జల్లి శ్రీరఘుపతిరావుగార్లకు మరియు కార్యాలయ సిబ్బందికి, డి.టి.పి. ఆపరేటర్లకు కృతజ్ఞతలు.

ఈ బృహద్గ్రంథముద్రణలో ఎంతగానో సహకరించిన దేవస్థానం ప్రజాసంబంధాల అధికారి శ్రీ టి.రవిగారికి, ముద్రణాలయాధికారి శ్రీ సాంబశివరావుగారికి, మరియ వారి సిబ్బందికి నా కృతజ్ఞతలు.

మరోమాట!

'ఆంధ్రత్వమాంధ్రభాషా చ నాల్పస్య తపసః ఫలమ్' అని అప్పయదీక్షితులు చెప్పినట్లుగా ఆంధ్రుడుగా పుట్టడం, ఆంధ్రభాష మాట్లాడటం ఎంతో గొప్ప తపస్సు చేస్తేకానీ లభించని అదృష్టాలు. అలాంటి భాషలో కవిత్రయంవారు పంచమవేదమైన వ్యాసభారతాన్ని ఆంధ్రులకు అందించటం ఆంధ్రుల పుణ్యవిశేషం ! ఆంధ్రమహాభారతం తెలుగువారికి లభించిన అమృతఫలం ! ఆ అమృతఫలరసాన్ని పాఠకులు ఈ వ్యాఖ్యానం ద్వారా ఆస్వాదిస్తారనీ, మహాభారత సందేశాన్ని సుగమం చేసుకొంటారనీ ఆశిస్తున్నాము.

కవిత్రయ మహాభారత ద్వితీయముద్రణకార్యం నాచేతుల మీదుగా జరిపించిన దేవదేవుడైన ఆ శ్రీనివాసుని ప్రార్థిస్తూ....

సదా శ్రీవారి సేవలో

ఆచార్య రవ్వా శ్రీహరి

ఎడిటర్–ఇన్–చీఫ్

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు

ముందుమాట

నారాయణం నమస్కృత్య నరంచైవ నరోత్తమమ్,
దేవీం సరస్వతీం వ్యాసం తతో జయ ముదీరయేత్.

సంస్కృతి వ్యాసభారతానికి స్వతంత్ర ఆంధ్రానువాదగ్రంథమే కవిత్రయ మహాభారతం. ఆంధ్రమహాభారతాన్ని వ్యాఖ్యానసహితంగా ప్రజలకు, అందజేయాలన్న ఉద్దేశంతో ఆరంభమైన శ్రీమదాంధ్ర మహాభారత ప్రచురణ ప్రణాళికలో, ఆరవ పుస్తకం మీ ముందు ఉంచుతున్నాం. ఇది విరాటపర్వం. ఆదిపర్వం రెండు సంపుటాలుగాను, సభాపర్వం ఒక సంపుటంగాను, అరణ్యపర్వం రెండు సంపుటాలుగాను వెలువరించటం జరిగింది.

విరాటపర్వం మహాభారతంలోని ఒక ముఖ్యఘట్టం. పన్నెండేండ్ల అరణ్యవాసానంతరం ఏడాదిపాటు అజ్ఞాతంలో గడపాలని నిర్ణయం అయినప్పటికీ పాండవులు పాంచాలితో సహా అజ్ఞాతంలో ఉండడం అంత సులభమైన పనేంకాదు. అందుకే కాబోలు యక్షప్రశ్నలో యముడు ధర్మజునికి అజ్ఞాతంలో ఉన్న పాండవులను ఎవరూ గుర్తుపట్టలేరనే వరాన్ని ప్రసాదించటం. అందువల్లనే విరాటనగరంలో కీచకవధ, గోగ్రహణం వంటి సందర్భాలలో సైతం పాండవులు అజ్ఞాతాన్ని కాపాడుకోవడం జరిగింది. మహాభారతంలోని సంగ్రామఘట్టం ఉత్తరగోగ్రహణ ఘట్టంతోనే ముగించేది కూడా కద్దు. భారతం అంతటితో ఆగక ముందుకు సాగుతుంది. అభిమన్యుని వివాహంతో, సంధియత్నంతో కురుక్షేత్రానికి దారితీస్తుంది. ఇక్కడ పాత్రలు ప్రస్ఫుటంగా తమ తమ అంతరంగాన్ని వెలిబుచ్చేందుకు అవకాశం ఎక్కువ. అందువల్ల ఈ విరాటపర్వం పాఠకులను ఆకట్టుకుంటుంది; దానితోపాటు పాండవులు విరాటపర్వంలో కష్టాల కడలినుండి గట్టెక్కుతారు. ఇక్కడి నుంచి మున్ముందు యుద్ధమే జరిగినా శుభావహమే. పాండవులు పరాక్రమిస్తారనడానికి సూచన ఇక్కడ కనిపిస్తుంది. అందుకే కాబోలు విరాటపర్వం చదివితే క్షామం తొలగి వానలు కురిసి దేశమంతా సస్యశ్యామలమవుతుందని ప్రగాఢ విశ్వాసం ప్రజల్లోవుంది. అందువల్ల కూడా ఈ పర్వానికి ప్రాముఖ్యం ఎక్కువ

ఐదు ఆశ్వాసాలు ఉన్న విరాటపర్వాన్ని విశదీకరించి, వ్యాఖ్యానించినవారు వరుసగా ప్రఖ్యాతపండితులు ఆచార్య కె. సర్వోత్తమరావు, డా॥ ఆర్. అనంత పద్మనాభరావు, శ్రీ సింగరాజు సచ్చిదానందం. డా॥ మేడవరం వేంకటనారాయణ శర్మ, డా॥ కె. రామగోపాలకృష్ణమూర్తి. వీరికి పాఠకలోకం తరఫున అభినందనలు. ఈ పర్వానికి సంపాదకత్వం వహించినవారు ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు. వీరికి శుభాభినందనలు.

అనతి కాలంలోనే ప్రతులన్నీ చెల్లిపోయిన కారణంగా భారతాన్ని (2008) పునర్ముద్రిస్తున్నాము. ఎప్పటిలాగే పాఠకులు సమాదరిస్తారని ఆశిస్తున్నాం.

కార్యనిర్వహణాధికారి,

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు, తిరుపతి.

కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు : పుట్టు పూర్వోత్తరాలు

శ్రీవేంకటేశ్వరస్వామి వారి దివ్యానుగ్రహంతో తిరమల తిరుపతి దేవస్థానం ఆదినుండీ ఆర్షధర్మప్రబోధం నిమిత్తం అనేక కార్యక్రమాలను చేపట్టి నిర్వహిస్తూవుంది. అలాంటి కార్యక్రమాల్లో ధార్మిక సాంస్కృతిక గ్రంథాల ప్రచురణ అత్యంత ప్రధానమైంది. ఆర్షధర్మానికి, భారతీయసంస్కృతికి, మూలాధారాలైన వేదాలు, శాస్త్రాలు, పురాణాలు, ఇతిహాసాలు, కావ్యాలు మొదలైనవాటిని, తత్సంబంధి రచనలను పలుభాషల్లో, పలురీతుల్లో అసంఖ్యాకంగా ప్రచురిస్తూ, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు ఆర్షసంస్కృతి సముద్ధరణలో తమవంతు కృషిని విజయవంతంగా కొనసాగించటం జరుగుతూ వుంది.

పూర్వరంగం:

ఇటీవల 1982 మార్చినెలలో మహాకవి పోతనపంచశతాబ్ది జయంతి ఉత్సవాలు ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వ ఆధిపత్యంలో ఏకశిలా (వరంగల్లు) నగరంలో వైభవోపేతంగా జరుపబడినాయి. ప్రభుత్వసూచన ననుసరించి తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం ఆ ఉత్సవాల్లో సముత్సాహంతో పాల్గొన్నది. వరంగల్లు పట్టణంలో ప్రతిష్ఠించే నిమిత్తంగా పోతన విగ్రహాన్ని నిర్మించడం, పోతన భాగవతం ప్రథమ స్కంధాన్ని తాత్పర్యసహితంగా ప్రచురించటం, 'శ్రీనివాస బాలభారతి' పక్షాన ''పోతన'' పుస్తకాన్ని ప్రకటించడం, పోతన కవితామహత్త్వాన్ని చాటే స్మారక సంచికను ముద్రించటం - ఇత్యాదికార్యక్రమాలను నిర్వహించడంద్వారా దేవస్థానం ఆ ఉత్సవాల వైభవానికి ఎంతగానో తోడ్పడింది! పోతనపంచశతాబ్ది జయంత్యుత్సవాలు ఆంధ్రభాగవత ప్రచురణకు దోహదకారులైనట్లే, అటు తర్వాత 1983లో జరిగిన నన్నయ సహస్రాబ్ది జయంత్యుత్సవాలు "వ్యాఖ్యానసహిత ఆంధ్రమహాభారత'' గ్రంథప్రచురణకు అంకురార్పణ గావించాయి.

నన్నయ భారత ప్రాజెక్టు :

ఆంధ్రమహాభారతం ఆంధ్రజాతి వెయ్యేండ్ల తపఃఫలం! ఇది తెలుగులో ఆదికావ్యం. ఈ కావ్యరచయిత నన్నయభట్టారకుడు. క్రీ.శ.1053 ప్రాంతంలో - అనగా దాదాపు వెయ్యివత్సరాల క్రిందట, గోదావరీ తీరమందలి రాజమహేంద్రవరంలో, చాళుక్యరాజగు - రాజరాజనరేంద్రుని కోరికననుసరించి, ఆ మహాకవి ఈ ఉత్తమ కావ్యరచనకు శ్రీకారం చుట్టినాడు. ఆంధ్రసాహిత్య చరిత్రలో అపూర్వమైన ఆ మహనీయసన్నివేశాన్ని పురస్కరించుకొని ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వం 1982 -' 83 విద్యావత్సరాన్ని "నన్నయ సంవత్సరం'' గా ప్రకటించింది. అప్పట్లో నన్నయ సహస్ర వార్షిక జయంతి - ఉత్సవాలు ఆంధ్రావనిలో వాడవాడలా వైభవోపేతంగా నిర్వహింపబడ్డాయి.

ఆ సందర్భంలో ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వ సాంస్కృతిక వ్యవహారాల శాఖ, అంతకు మునుపటి పోతన జయంత్యుత్సవాల్లో తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం నిర్వహించిన విశిష్టపాత్రను ప్రశంసాత్మకంగా ప్రస్తావిస్తూ, అదే విధంగా నన్నయ జయంత్యుత్సవాల్లో పాల్గొని చరితార్థం చేయవలసిందిగా కోరుతూ, దేవస్థానంవారికి కొన్ని ముఖ్య సూచనలు చేసింది. ఆ సూచనల ననుసరించి తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం రాజమహేంద్రవరంలో ప్రతిష్ఠించే నిమిత్తం నన్నయ విగ్రహాన్ని నిర్మించింది; 'భారతావతరణము' (రూపకం) 'నన్నయ భట్టారకుడు' (వచనం) - అనే పుస్తకాలను, 'నన్నయ వ్యాస పీఠము' - అనే ప్రశస్త సంచికను ప్రచురించింది.

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన యాజమాన్యానికి ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వం సూచించిన సూచనలలో అత్యంత ప్రధానమైనది నన్నయభారతానికి (తొలి మూడు పర్వాలకు) వ్యాఖ్య వ్రాయించి ప్రకటించటం. ఈ బృహత్తరవ్యాఖ్యా గ్రంథప్రచురణ బాధ్యతను దేవస్థానంవారు ఇటీవల పదవీవిరమణ చేసిన అప్పటి పౌరసంబంధాధికారి డా॥ రావుల సూర్యనారాయణమూర్తికి అప్పగించారు. అనంతరం నన్నయ భారత వ్యాఖ్యా రచనా ప్రణాళికను రూపొందించటానికి ప్రసిద్ధ విద్వన్మణులతో ఈ క్రింది సంపాదకమండలి ఏర్పాటయింది.

కళాప్రపూర్ణ డా॥ దివాకర్ల వేంకటావధాని

డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్య

డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య

డా॥ రావుల సూర్యనారాయణమూర్తి (సమావేశకర్త)

ఈ సంపాదకమండలి 1983 జులై11 తేదీన హైదరాబాదు బాలాజి భవనంలో తొలిసారిగా సమావేశమై, నన్నయభారత వ్యాఖ్యారచనకు ఆవశ్యకమైన మార్గదర్శక సూత్రాలను రూపొందించింది.

ఆ సూత్రాల సారాంశం :

"ఇది మహాభారతము. ఆంధ్రవాఙ్మయములో పరమప్రామాణికమైన ఆది గ్రంథము. ఆరణ్య పర్వములో శేషభాగము ఎఱ్ఱన వ్రాసినను, నన్నయ పేరుమీదనే వ్రాసియున్నాడు గనుక, ఆ పర్వము పూర్తిగ ప్రచురించవలెనని నిర్ణయము గైకొనబడినది. టీకా తాత్పర్యసహితముగా ప్రచురించుటలో గల ఉద్దేశము సామాన్యులకు గూడ అర్థమగుట. కనుక, వ్యావహారికభాషకు సన్నిహితమైన సరళగ్రాంథికములో వ్రాయవలెనని నిర్ణయము జరిగినది. పదాలు ప్రయోగించుటలో సామాన్యులకు అర్థమగునట్లు, భారతముయొక్క ప్రామాణికత చెడకుండ - భాషను సాధ్యమైనంతమేరకు సులభముగా నుండునట్లు వ్రాయవలెను. అరసున్నలు, శకటరేఫములు పాటింప నక్కరలేదు. విసంధులు అంగీకరింపబడినవి. సరళాదేశము అనవసరము. మూలములో ఉన్న కఠినపదములు పరిహరించి, సుబోధములైన పదాలు వాడవలెను.

మూలపదాలు యథాతథముగ వ్రాయవలెను. అర సున్నతోగాని, సున్నతోగాని పదము ముగియునపుడు దానిని ద్రుతాంతముగా వ్రాయవలెను. సరళాదేశము వచ్చినపుడు పరుషములే గ్రహించవలెను. మొదట మూలపద్యము, దానిక్రింద ప్రతిపదార్థము, తరువాత తాత్పర్యము, పిమ్మట- ఉన్నచో విశేషాలు, అతిముఖ్యములైన వ్యాకరణవిశేషాలు, అలంకార విశేషాలు పొందుపరచవలెను. వచనమునకుగూడ పద్యాలకు వ్రాసినట్లే అర్థతాత్పర్యాలు వ్రాయదగును.

ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయమువారు ప్రచురించిన సంశోధితప్రతిని ఆధారముగా స్వీకరింపవలెను. అందలి శీర్షికలను యథాతథముగా ఉంచవలెను. సంస్కృతమూలములోని అధ్యాయ సంఖ్యగూడ వేయవలెను. మూలవిభిన్నత పీఠికలో సూచించవచ్చు; లేదా విశేషాంశములలో చేర్చవచ్చు. పాఠాంతరాలలో - సంశోధితప్రతిలో ఉన్నదానికంటె ఇతర పాఠము మేల్తరముగా తోచినచో రచయిత దానినికూడ స్వీకరించి అర్థము వ్రాయవలెను. దానిని విశేషములలో చేర్చునది.

రచన కొనసాగిన పిమ్మట రెండుమూడు నెలలకు ఒకసారి రచయితల సమావేశాలు ఏర్పాటుచేసి అన్యోన్య సమీక్షలు జరుపవలెను. ఇది రచనలో సామరస్యము ఏర్పడుటకు సదవకాశము కలిగించును. (మూడుపర్వముల) రచనలో

ఏకరూపత కలుగునట్లు చూచుటకు ఒక ప్రధాన సంపాదకుడు కావలసి యున్నది. ఈ బాధ్యత ఆచార్య దివాకర్లవేంకటావధానిగారికి అప్పగించుటకు ఏకగ్రీవముగా తీర్మానింపబడినది. ప్రధాన సంపాదకుడు వ్రాతప్రతిని సాధ్యమగునంత త్వరలో అచ్చుకు (Finalise) సంసిద్ధముచేయగానే, ఒక సమష్టి సమీక్షా సమావేశము ఏర్పాటుచేసి, అనంతరము వ్రాతప్రతిని ముద్రణకు ఇయ్యవలెను. ప్రతి సంపుటికి పీఠిక, విషయసూచిక, చివర పద్యానుక్రమణిక ఉండవలెను.''

పై ఆదేశిక సూత్రాల ననుసరించి ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధాని ఆదిపర్వానికి, డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య సభాపర్వానికి, డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్య ఆరణ్యపర్వానికి- వ్యాఖ్యలను రచించే కార్యక్రమం చేపట్టారు. ఇలా వ్యాఖ్యను సమకూర్చే పని ఒకవైపు కొనసాగుతూ ఉండగా, దేవస్థానం ఇంచుమించు ఆరేసి మాసాల కొక పర్యాయం, అంతదనుక జరిగిన కృషినిగూర్చి సమీక్షించేందుకు, పై ముప్పురు రచయితలతో కూడిన సంపాదకవర్గ సమావేశాలను నిర్వహిస్తూ వచ్చింది.

ప్రధాన సంపాదకుడు ఆచార్య దివాకర్లవేంకటావధానిగారు తక్కిన ఇరువురి రచనలను పునఃపరిశీలన చేస్తూ, తుదిమెఱుగులు దిద్ది వ్రాతప్రతులను అచ్చుకు సిద్ధంచేస్తున్న దశలో - 1986 అక్టోబరులో పరమపదించారు. ఈ ఆకస్మికసంఘటనవల్ల "వ్యాఖ్యాసహిత నన్నయభారత ప్రచురణ'' కార్యక్రమ పురోగతికి విఘాతం ఏర్పడింది.! ప్రణాళిక ఈ ఆటంకాన్ని అధిక్రమించటానికి, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు తగినపెద్దలతో విస్తృతంగా సమాలోచించారు. తదుపరి, కళాప్రపూర్ణ మధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రి గారు కీ.శే. దివాకర్లవారి స్థానంలో ముఖ్య సంపాదకులుగా 1987 మే నెలలో నియుక్తులయ్యారు.

అప్పటినుండి, మళ్ళీ వ్యాఖ్యారచయితల పరస్పరసమీక్షా సమావేశాలు యథారీతిగా నిర్వహింపబడుతూ వచ్చాయి. వీటితోపాటు, ప్రధాన సంపాదకుడు మధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారు మూడుపర్వాల వ్రాతప్రతులను క్రమంగాపర్యవేక్షిస్తూ, వాటిని ముద్రించవలసినదిగా తీర్మానించారు.

ఆ యా పర్వాల ముద్రణకార్యం ఒకప్రక్క జరుగుతూవుంటే, మరోవైపున ఆ యా సంపుటాల సంపాదకులు పీఠిక, ఉపోద్ఘాతము - మున్నగు అంశాలను సమకూర్చాలని ఒకానొకసమావేశంలో నిర్ణయింపబడింది. అవసరాన్నిబట్టి పీఠికలకు తుదిరూపం ఇవ్వటానికి సంపాదకవర్గం మరొకసారి సమావేశం కావడానికి కూడ అందులోనే నిశ్చయింపబడింది. అయితే, ఈ నిర్ణయాలు చోటుచేసికొన్న సమావేశమే నన్నయ భారత ప్రణాళికకు సంబంధించిన సమావేశాల్లో చిట్టచివరిదయింది! ఈ సమావేశం రాజమహేంద్రవరంలో శ్రీమధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారి గృహంలో 1991 జులై3వ తేదిన జరిగింది. అనంతరం ఈ గ్రంథాన్ని ముద్రించే ప్రయత్నాలు కొనసాగాయి.

తిక్కన భారత సంయోజన :

ఇటువంటి పరిస్థితుల్లో, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన సప్తగిరి సంపాదకుల కార్యాలయమందలి ప్రచురణల విభాగంలో 'పబ్లికేషన్సు ఎడిటర్'గా పనిచేస్తూ వుండిన విద్వాన్ డి. నాగసిద్దారెడ్డి గారు (రిటైర్డు ప్రిన్సిపాల్, యస్.వి.ఓరియంటల్‌కళాశాల, తిరుపతి) తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన కార్యనిర్వహణాధికారిగారికి "తిక్కన భారత వ్యాఖ్యారచనాప్రణాళిక''ను గూర్చి 1992 ఆగష్టు ఆరంభంలో ఒక నివేదికను సమర్పించారు.

ఆ నివేదిక సారాంశం :

"తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు నన్నయ భారతం మూడు పర్వాలకు ప్రసిద్ధ విద్వాంసులచేత వ్యాఖ్య వ్రాయించిన విధంగానే, తిక్కన భారతం పదునైదు పర్వాలకు రాష్ట్రంలోని ప్రముఖపండితులచేత వ్యాఖ్య వ్రాయించి ప్రచురించటం సముచితంగానూ, సమగ్రంగానూ ఉంటుంది. తాము అనుమతిస్తే ఈ ప్రణాళికకు నేను సమన్వయ సంపాదకుడనుగా, సమావేశకర్తగా (కో ఆర్డినేటింగ్ ఎడిటర్ అండ్ కన్వీనర్) బాధ్యతవహించి నిర్వర్తించగలను".

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన కార్యనిర్వహణాధికారి అధ్యక్షతన సమావేశమైన గ్రంథనిపుణుల సంఘం (Experts Committee) పై ప్రతిపాదనను ఆమోదించింది. తదనుసారంగా తిక్కన భారతవ్యాఖ్యా రచనా ప్రణాళికకు సంబంధించిన తొలిసమావేశం తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన పరిపాలనా భవనం (తిరుపతి)లో కార్యనిర్వహణాధికారిగారి ఆధ్వర్యంలో 1992 నవంబరు 5వ తేదిన జరిగింది. ఈ ప్రణాళికా నిర్వహణకు తొలుత ఒక సలహాసంఘం ఏర్పాటయింది. అనంతరం ఈ సలహాసంఘం 1) సంపాదకవర్గం 2) సలహాసంఘం- అని ఈ క్రింది రెండు సంఘాలుగా విభజింపబడింది.

సంపాదక వర్గం

శ్రీ పొత్తూరి వెంకటేశ్వరరావు	**ప్రొ॥ ఎస్.బి. రఘునాథాచార్య**
ప్రొ॥కె. సర్వోత్తమరావు	**శ్రీడి. నాగసిద్ధారెడ్డి (కన్వీనర్**

సలహాసంఘం

ఆచార్య తూమాటిదొణప్ప	**ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం**
ఆచార్య బిరుదురాజు రామరాజు	**ఆచార్య మడుపు కులశేఖరరావు**
ఆచార్య తుమ్మపూడి కోటీశ్వరరావు	**డా॥రావుల సూర్యనారాయణమూర్తి**
ఆచార్య కొర్లపాటి శ్రీరామమూర్తి	**శ్రీకాట్రపాటి సుబ్బారావు**
ఆచార్య నండూరి రామకృష్ణమాచార్య	**శ్రీములుకుట్ల రామకృష్ణశాస్త్రి**

పై సమావేశంలో చర్చింపబడిన అంశాల్లో అత్యంతప్రధానమైనది వ్యాఖ్యాన విధానానికి సంబంధించినది. సభ్యులందరి సలహాలు, సూచనలమేరకు - వ్యాఖ్యానరచనకు మార్గదర్శకాలైన - కొన్ని ముఖ్య నియమాలు క్రోడీకరింపబడ్డాయి.

ఆ నియమాల సారాంశం :

"రచనావిషయంలో ప్రధానంగా సామాన్య ప్రజానీకాన్ని దృష్టియందుంచుకొనవలెను. భాష వ్యావహారికంగానే ఉండాలి. మాండలికాలు ఉండరాదు. సాధ్యమైనంతవరకు విసంధుల్ని పాటించాలి. సంధి విడదీసిన తర్వాత పదస్వరూపం తెలిసేటట్లుగా పదాదిని అచ్చుల్ని వాడాలి. దుస్సంధులు తగదు. శకటరేఫలు, అరసున్నలు ఉండరాదు. కథాభాగాన్ని అతికేసమయంలో పూర్వాపర సందర్భాలను అనుసంధానంచేస్తూ అవసరమైనచోట స్థూలంగా ఐదారు పంక్తులు అవతారిక (పరిచయం) వ్రాయాలి. ప్రతిపద్యానికి అక్కరలేదు.

విశేషాంశాల్లో అలంకారాలు, వర్ణనలు కథా సందర్భానికి ఏవిధంగా అతికాయో చెప్తూ, పద్యంలో గుర్తించిన ముఖ్యమైన విశేషాంశాలు విస్తారంగా కాకుండా, సంగ్రహంగా చెప్పాలి. (రచయితలు వ్రాయని విశేషాంశాదులను 'సంపాదకులు' 'ఎడిటోరియల్ నోటు' వ్రాసి నమోదుచేయవలసినది.) అవసరమైన చోట్ల రచనలో మార్పులు, చేర్పులు చేయడానికీ, సంతృప్తికరం కాకపోతే తిరస్కరించి మరొకర్ని ఎంపిక చేసుకొనడానికీ సంపాదకవర్గానికి అధికారం ఉంది. (రచయితలు) ఉస్మానియా యూనివర్సిటీవారి భారతప్రతిని రచనకు ప్రమాణంగా స్వీకరించాలి. ఇతర ప్రతులలో సొబగైన పాఠములున్నచో వాటిని రచనలో ఉటంకించవచ్చు."

పై సూచనల ప్రకారం, తిక్కన భారతం పదునైదు పర్వాల్లోని 46 ఆశ్వాసాలకు సరళవ్యాఖ్య సమకూర్చటానికి మొత్తం ముప్పదిముగ్గురు పండితులు ఎంపిక చేయబడ్డారు. వీరిలో చాలమంది తమవంతు వ్యాఖ్యారచనను సకాలంలో పూర్తిచేసి దేవస్థానానికి సమర్పించారు. 'తిక్కనభారత ప్రణాళిక' యొక్క చివరి సమావేశం 1994 జులై 15వ తేదిన కార్యనిర్వహణాధికారిగారి అధ్యక్షతన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానపరిపాలనాభవనం (తిరుపతి)లో జరిగింది.

1995 జూన్‌లో శ్రీడి. నాగసిద్దారెడ్డి పదవినుండి విరమించేనాటికి, తిక్కన భారతంలోని కొన్ని ఆశ్వాసాలకు వ్యాఖ్య - ఆ యా రచయితలు వ్రాసి పంపనందున - దేవస్థానానికి అందలేదు. అలా, వ్యాఖ్యానింపబడక శేషించి ఉన్న తిక్కన భారతంలోని కొన్ని ఆశ్వాసాలను స్థానికులగు మరికొందరు విద్వాంసులచేత వ్రాయించి, ఈ వ్యాఖ్యాన క్రతువును సమాప్తి నొందించడం జరిగింది. ఈ విధంగా తొలుత 'నన్నయభారత ప్రణాళిక'గా ఆరంభమైన ఈ వ్యాఖ్యారచన, తరువాత తిక్కన భారతంలోకి విస్తరించి, సమగ్రతను సంతరించుకొని, చివరకు "కవిత్రయ మహాభారత ప్రణాళికగా" సార్థకమయింది.

కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు :

మొదటి మూడు పర్వాలు సరళగ్రాంథికంలోను, తక్కిన భాగమంతా భిన్న భిన్నశైలుల వ్యావహారికంలోనూ రచింపబడిన ఈ మొత్తం పదునెనిమిది పర్వాల వ్యాఖ్యాన స్వరూపానికి ప్రామాణికమైన ఏకరూపతను, నవ్యతను సముచితంగా సంతరింపజేయగల సంపాదకుణ్ణి సూచించవలసిందని తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం, స్థానికులైన నిపుణులను కోరింది.

అనుభవజ్ఞులగు నిపుణుల అభిప్రాయానుసారం దేవస్థానం - సుగృహీతనామధేయులైన సాహితీవేత్తలు ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారిని "కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు"కు సంపాదకత్వం నిర్వహింపవలసిందిగా 1996 అక్టోబరులో ఆహ్వానించింది. తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారి ఆహ్వానాన్ని శ్రీస్వామివారి ఆదేశంగా స్వీకరించి ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు తిరుపతికి వచ్చి 'ఎడిటరు' కార్యాలయంలో ని ప్రచురణల విభాగం (Publications Wing)లో భద్రపరుపబడియున్న భారతం వ్రాతప్రతిని విశదంగా పరిశీలించి, ఇచ్చటి ఉద్యోగుల సహకారంతో వారు ఈ బృహద్ గ్రంథ పరిష్కరణకు అవలంబించవలసిన కొన్ని ముఖ్యపద్ధతులను, విధానాలను ప్రతిపాదించారు.

ఆ ప్రతిపాదనల సారాంశం :

"మహాభారత కథార్థాలు సామాన్యజనానికి అందుబాటులో ఉండేటట్లు చేయటానికీ, మహాభారతంలోని ధర్మసందేశం అందరికీ అవగాహనకావడానికీ ఈ వ్యాఖ్యానం లక్షింపబడింది కాబట్టి, వ్యాఖ్యానమంతా ప్రామాణిక

వ్యావహారిక భాషలో ఒకేరీతిగా ఉండేటట్లు చూడాలి. అవసరమైన చోట్ల వ్యాఖ్యాతలు వ్రాసిన వివిధశైలులను ప్రామాణిక వ్యావహారిక శైలిలోనికి మార్చి, ఒకే గ్రంథకర్త రచించిన రచనను చదువుతున్న స్ఫూర్తిని పఠితలకు కల్పింపచేయాలని నిర్ణయించడమైనది. భాషాశైలులు మార్చవలసి వచ్చినపుడు ఇపుడున్న 'ఒరిజినల్' వ్రాతప్రతిని చెడగొట్టకుండా 'ఫ్రెస్‌కాపీ'ని లేఖకులచే వ్యావహారిక భాషలో మరల వ్రాయించవలసివుంటుంది.

వ్యాఖ్యానరచనకు ఒకస్థూలమైన ప్రణాళికను ఇదివరలో రూపొందించి వ్యాఖ్యాతలకు తెలియపరచటమయింది. కాని, అందరూ ఆ అంశాలను తు.చ. తప్పకుండా పాటించినట్లు కనబడదు. అందువలన వ్యాఖ్యానరచనలో ఏకరూపత (Uniformity) ఒక్కొక్కచోట లోపించినట్లు కనబడుతోంది. కాబట్టి, వ్యాఖ్యానం అవసరానికి మించి ఉన్నచోట్ల తగ్గించటానికీ, అవసరం ఉన్నచోట్లకొన్ని అంశాలను చేర్చటానికీ సంపాదకునికి స్వేచ్ఛ ఇవ్వాలని నిర్ణయించడమైనది.

వ్యాఖ్యానం వ్రాయడానికి ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయంవారి ఆంధ్రమహాభారత సంశోధితప్రతిని ఆధారం చేసికోవాలని ఇదివరలోనే నిర్ణయించడమైనది. ఆ నిర్ణయాన్ని వ్యాఖ్యానరచయితలకు తెలుపడం కూడా జరిగింది. కాని, కొందరు రచయితలు నిర్దేశించిన ప్రతిని కాకుండా, వేరే ప్రతులను ప్రామాణికంగా తీసికొని వ్యాఖ్యానం వ్రాశారు. అటువంటి ఘట్టాలలో దేవస్థానంవారు ఎన్నుకొన్న ప్రతిని దృష్టిలో ఉంచుకొని వ్రాతప్రతులను తగినవిధంగా మార్చవలెనని నిర్ణయించటం జరిగింది.

మహాభారత వ్యాఖ్యానాన్ని 1/4 'డెమ్మీసైజు'లో పంద్రెండు సంపుటాల్లో ప్రచురించాలని నిర్ణయించడమైనది. పుస్తకం 'సైజు'ను నిర్ణయించడంలో పాఠకుణ్ణి, విషయాన్ని, ప్రచురణకర్త సౌకర్యాన్ని సాధారణంగా దృష్టిలో ఉంచుకొంటారు. పాఠకుణ్ణి దృష్టిలో పెట్టుకొంటే, అతడు భారతంలో ఒక్కొక్క పర్వాన్ని ఒక్కొక్క సంపుటంగా భద్రపరచుకోవాలని భావిస్తుంటాడు. అందువల్ల, 'వాల్యూమ్'కు పర్వాన్ని ప్రమాణంగా తీసికోవటం సౌకర్యంగా ఉంటుంది. విషయాన్ని బట్టిచూచినా పర్వవిభాగమే అందరికీ సౌకర్యం. ప్రచురించేసంపుటికి 'క్లాసిక్' (Classic) గౌరవం ఆకృతిలో కల్పించాలన్నా 1/4 'డెమ్మీసైజు' బాగుంటుందని తీర్మానించటమైనది. అయితే ఆదిపర్వం, ఆరణ్యపర్వం, శాంతిపర్వంలాంటి పెద్దపర్వాలు, మహాప్రస్థానిక పర్వంలాంటి చిన్నపర్వాలు ప్రచురిస్తున్నప్పుడు 'వాల్యూమ్' విభాగంలో కొంత వెసులబాటు కల్పించుకోవచ్చు.

ఒక్కొక్క సంపుటానికి మొదట తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం కార్యనిర్వహణాధికారిగారి ముందుమాట, 'ఎడిటరు' గారి ఉపోద్ఘాతం తప్పకుండా ఉండాలి, విషయసూచిక తయారుచేయాలి. ప్రతి పర్వం చివర అకారాది పద్యానుక్రమణిక తప్పనిసరిగా ఉండాలి".

పై పద్ధతుల ననుసరించి ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు పరిష్కరించి ఇస్తున్న భారత సంపుటాలను తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం వరుసగా ప్రచురింప బూనుకొన్నది. ఈ సంపుటుల ప్రచురణకార్యం త్వరితగతిన పూర్తి చేయించాలనే సంకల్పంతో తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం 1999 నవంబరు 3,4 తేదీల్లో శ్రీ పద్మావతి అతిథి గృహంలో తి.తి.దే. కార్యనిర్వహణాధికారి డా॥ఐ.వి. సుబ్బారావు, ఐ.ఏ.ఎస్., గారి అధ్యక్షతన కీలకమైన సమావేశాన్ని నిర్వహించింది. ఈ సమావేశంలో ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు తయారు చేయించిన ఆదిపర్వ, సభాపర్వాల డి.టి.పి. 'మాష్టరు కాపీ'లను సభ్యులు సమీక్షించారు. తదనంతర పర్వాల ప్రకటన ఇతోధికమగు వేగం అందుకోవటానికి వీలుగా ఈ సమావేశంలో కవిత్రయ భారతానికి సంబంధించిన సంపాదక మండలి (Editorial Board), సలహామండలి (Advisory Board) - అనే రెండు సంఘాలను ఈ దిగువ పేర్కొన్న విధంగా పునర్వ్యవస్థీకరించటం జరిగింది.

సంపాదకమండలి సభ్యులు

తరువాత 2000 సంవత్సరం ఫిబ్రవరి 25వ తేదీన తిరుమలలో అప్పటి కార్యనిర్వహణాధికారి డా॥ ఐ.వి. సుబ్బారావు, ఐ.ఏ.ఎస్., గారి 'క్యాంప్ ఆఫీస్'లో పై రెండు మండలుల లోని సభ్యులయొక్క సంయుక్త సమావేశం నిర్వహింపబడింది. ఈ సమావేశంలో 2000 సంవత్సరాంతానికి కవిత్రయ భారత సంపుటా లన్నింటినీ వెలువరించాలనే ముఖ్యతీర్మానం కావింపబడింది. ఇందులకు అనువుగా ఆ యా పర్వాల వ్యాఖ్యాతలతో కూడిన ఒకటి, రెండు 'వర్క్‌షాప్' లను కూడ నిర్వహించడానికి నిర్ణయం గైకొనబడింది.

కవిత్రయ భారతాన్ని వ్యాఖ్యతో ముద్రించటంద్వారా తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు 'పంచమవేద' మందలి ధర్మప్రబోధాన్ని యావదాంధ్రులకు అందించే ఉదాత్త పాత్రను నిర్వహిస్తున్నారు. ఆ క్రమంలో ఇప్పుడు ప్రథమ సంపుటం - ఆదిపర్వం (రెండు భాగాలు), ద్వితీయ సంపుటం - సభాపర్వం వెలువడినాయి. డాక్టర్ ఐ.వి. సుబ్బారావుగారి తరువాతి కార్యనిర్వహణాధికారి అయిన డా॥పి. కృష్ణయ్య, ఐ.ఏ.ఎస్. గారు వచ్చిన తక్షణమే ఆంధ్రమహాభారత ప్రచురణను గూర్చి ఆసక్తితో గమనిస్తూ అన్ని విధాల సహకరించి ఆది సభా పర్వాల విడుదలకు ఏర్పాటు చేయడమే కాకుండ తరువాతి సంపుటాలు వెలుగుచూడడానికి ఒక కాల నిర్ణయంతో పని జరగాలని త్వరపరిచినారు. 2002 సంవత్సరానికి ఈ బృహత్ ప్రణాళిక వ్యాఖ్యా సహిత మహాభారతం తుదిమెరుగులు దిద్దుకోవాలని వేంకటేశ్వరస్వామి అనుగ్రహంతో పండిత మండలిని పురమాయించినారు. తరువాతి సంపుటాలు సైతం త్వరలోనే వెలుగుచూడనున్నాయి. అక్షరాస్యులైన ఆంధ్రులు భారతాన్ని స్వయంగా చదివి అర్థం చేసికోవటానికి ఈసరళవ్యాఖ్య 'కరదీపిక' కావాలని తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం వారి ఆశయం. తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం తొలుదొలుత ప్రచురిస్తూవున్న ఈ 'వ్యాఖ్యానసహిత కవిత్రయ భారతం' ముద్రణలో ఏవైనా నూత్నాంశాలు చేర్చవలసివున్నట్లు అభిప్రాయపడితే సహృదయ సాహితీవేత్తలు వాటిని మాకు తెలియజేయగలరని మనవి.

కృతజ్ఞతలు:

ఈ ప్రణాళిక ఫలప్రదం కావటానికి ఆధికారికమైన తమ ఆమోదాన్ని అందజేసిన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన ధర్మకర్తలమండలి అధ్యక్షులకు, పాలకమండలి సభ్యులెల్లరకు కృతజ్ఞతాభివాదములు. ఈ మహాగ్రంథం వెలుగు చూడటంలో ముఖ్యకారుకులైన సహృదయులు డా॥ ఐ.వి. సుబ్బారావు, ఐ.ఏ.ఎస్., గారికి అనేక ధన్యవాదాలు. తిరుమల

తిరుపతి దేవస్థాన కార్యనిర్వహణాధికారి శ్రీ అజేయ కల్లం, ఐ.ఏ.ఎస్., గారి ప్రోత్సాహక పర్యవేక్షణకు కైమోడ్పులు. సాహిత్య ప్రీతి కలవారైన తి.తి.దేవస్థానం సంయుక్త కార్యనిర్వహణాధికారి శ్రీ ఆర్. అప్పారావు, ఐ.ఏ.ఎస్., గారికి వందనములు.

సంబంధిత విభాగాధిపతిగా నూతనముగా వచ్చి సలహామండలి ఎక్స్ అఫిషియో సభ్యులైన డా॥ పి. రంగారావు, పౌరసంబంధాధికారి, తి.తి.దేవస్థానం, తిరుపతి వారికి మరియు ఈ ప్రాజెక్టుకు ప్రత్యక్షంగాను, పరోక్షంగాను సహాయ సహకారాలందించిన తదితర అధికార గణానికి నమస్సులు. ఈ ప్రణాళిక ద్వారా "వ్యాఖ్యాన సహిత కవిత్రయ భారతము"ను ఆంధ్రావళికి అందజేయటంలో ప్రధాన పాత్ర వహించిన - వ్యాఖ్యాతలు, పై ఉభయ మండలుల (సంపాదక మండలి, సలహా మండలి) యందలి విద్యావేత్తలు ప్రధాన సంపాదకుడు ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు - ఈ విద్వాంసులందరికి నా కృతజ్ఞతాపూర్వక నమోవాకములు. తి.తి.దేవస్థానముల సవ్యాఖ్యాన మహాభారతాన్ని ప్రకటించడం వేగాన్ని పుంజుకోవడానికై తీర్మానించినప్పుడు ఎడిటోరియల్ కమిటీ వారు దాని కొరకై ప్రధాన సంపాదకునికి సహాయంగా స్థానికపండితవర్యుల ఒక ఉప సంఘం (ఎడిటోరియల్‌సెల్) నిర్మాణానికి సిఫారసు చేస్తే దేవస్థానం ఆమేరకు ఎడిటోరియల్ కమిటీలో ఉన్న **డా॥ కె. సర్వోత్తమరావు, డా॥ కె.జె. కృష్ణమూర్తిగారలతో స్థానికులైన విద్వాంసులు, పండితవరేణ్యులు శ్రీ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య, మహాకవి శ్రీముదివర్తి కొండమాచార్యులు** గారలతో ఎడిటోరియల్ సెల్‌ను ఏర్పరచడం జరిగింది. ఈ మేరకు అరణ్యపర్వంలోని ద్వితీయభాగంతో ఆరంభమైన ఈసెల్ ఉపకారం మరువరానిది. వీరు వర్క్‌షాపువలె శ్రీ వేంకటేశ్వర లైబ్రరీ మరియు సంశోధన కేంద్రంలో నిర్వహించబడ్డ కవిత్రయ మహాభారత యజ్ఞంలో పాలుపంచుకొన్నారు. అందువలననే అతి త్వరితకాలంలో ఆరణ్యపర్వ శేషభాగం ముద్రణ ఔతూ ఉండగా విరాటపర్వం కూడ ప్రెస్సుకు పంపగల్గుతున్నాము. తక్కిన పర్వసంపుటాలను ఇలాగే అందించగలమని ఆశిస్తున్నాము.

"సప్తగిరి" సంపాదకులుగా ఉండి, ఈ ప్రణాళిక కొనసాగటంలో ఆదినుండి ప్రముఖ పాత్ర వహించిన కీ.శే. కాట్రపాటి సుబ్బారావుగారికి హార్దిక కృతజ్ఞతలు. ఈ కార్యక్రమంలో చేదోడువాదోడుగా ఉంటూ, అన్ని విధాలా సహాయ సహకారాలందించిన ప్రచురణల విభాగమందలి సహోద్యోగులు రీసెర్చ్ అసిస్టెంటు డా॥ కోరాడ రామకృష్ణ, తెలుగు సబ్-ఎడిటర్లు డాక్టర్ కె. రాధారమణ, డాక్టర్ ఎ. సంధ్య, సప్తగిరి పత్రిక కన్నడ సబ్-ఎడిటర్ శ్రీ బి.ఎన్. శ్రీనివాసన్ గారికి, తదితర సిబ్బందికి, ఈ పుస్తకాలను సర్వాంగ సుందరంగా తీర్చి దిద్ది పాఠకులకు అతి తక్కువ వ్యవధిలో అందించడానికి తోడ్పడిన టి.టి.డి. ముద్రణాలయ అధికారి శ్రీ ఐ. పార్వతీశ్వర రావు గారికి, వారి సిబ్బందికి కృతజ్ఞతలు.

శ్రీవేంకటేశ్వరస్వామి వారి అనుగ్రహ విశేషం వల్ల ఈమహోత్తమగ్రంథం వెలుగు చూస్తున్నందుకు, ఆ వేదత్రయ స్వరూపునకు కృతజ్ఞతాంజలి ఘటిస్తున్నాము.

డా॥ ఎస్.ఎస్. రామమూర్తి

కన్వీనర్

సంపాదకుడు - సప్తగిరి

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు, తిరుపతి

కవిత్రయ విరచిత

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

కవిత్రయ విరచిత

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

వ్యాఖ్యాతలు	పర్వాలు, ఆశ్వాసాలు
1. డాక్టర్ దివాకర్ల వేంకటావధాని	ఆది. ఆశ్వా. 1,2,3
2. డాక్టర్ జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం	ఆది. ఆశ్వా. 4; శాంతి. ఆశ్వా. 1
3. డాక్టర్ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య	ఆది. ఆశ్వా. 5,6,7,8; సభా. ఆశ్వా 1,2
4. డాక్టర్ నండూరి రామకృష్ణమాచార్యులు	ఆరణ్య. ఆశ్వా. 1 నుండి 7 వరకు; భీష్మ. ఆశ్వా. 1,2
5. డాక్టర్ కె. సర్వోత్తమరావు	విరాట. ఆశ్వా. 1
6. డాక్టర్ ఆర్. అనంతపద్మనాభరావు	విరాట. ఆశ్వా. 2
7. శ్రీ సింగరాజు సచ్చిదానందం	విరాట. ఆశ్వా. 3; ద్రోణ. ఆశ్వా. 3,4; శల్య. ఆశ్వా. 2
8. డాక్టర్ మేడవరం వేంకటనారాయణశర్మ	విరాట. ఆశ్వా. 4
9. డాక్టర్ కె. రామగోపాలకృష్ణమూర్తి	విరాట. ఆశ్వా. 5
10. డాక్టర్ జొన్నలగడ్డ మృత్యుంజయరావు	ఉద్యోగ. ఆశ్వా. 1,2; సౌప్తిక. ఆశ్వా. 1,2
11. శ్రీ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు	ఉద్యోగ. ఆశ్వా. 3,4
12. శ్రీ కవి చెరుకూరి జయచంద్రశాస్త్రి	భీష్మ. ఆశ్వా. 3
13. డాక్టర్ జి. హరిహరనాథ్	ద్రోణ. ఆశ్వా. 1
14. డాక్టర్ మల్లెల గురవయ్య	ద్రోణ. ఆశ్వా. 2
15. డాక్టర్ కె. రాజన్నశాస్త్రి	ద్రోణ. ఆశ్వా. 5
16. శ్రీ ఏలూరిపాటి అనంతరామయ్య	కర్ణ. ఆశ్వా. 1
17. డాక్టర్ యస్వీ. రామారావు	కర్ణ. ఆశ్వా. 2
18. డాక్టర్ మరుపూరి కోదండరామరెడ్డి	కర్ణ. ఆశ్వా. 3
19. డాక్టర్ పి. వెంకటరాజు	శల్య. ఆశ్వా. 1
20. డాక్టర్ హెచ్. ఎస్. బ్రహ్మానంద	స్త్రీ. ఆశ్వా. 1,2; అశ్వ. ఆశ్వా 1,2; మౌసల-1; మహా. 1; స్వర్గా-1
21. డాక్టర్ ఎస్. గంగప్ప	శాంతి. ఆశ్వా. 2
22. డాక్టర్ దావులూరి కృష్ణకుమారి	శాంతి. ఆశ్వా. 3
23. డాక్టర్ ఆకురాతి పున్నారావు	శాంతి. ఆశ్వా. 4
24. శ్రీ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య	శాంతి. ఆశ్వా. 5
25. డాక్టర్ బేతవోలు రామబ్రహ్మం	శాంతి. ఆశ్వా. 6
26. డాక్టర్ తుమ్మపూడి కోటీశ్వరరావు	అను. ఆశ్వా. 1,2
27. డాక్టర్ శలాక రఘునాథశర్మ	అను. ఆశ్వా. 3,4
28. డాక్టర్ ఎమ్. కులశేఖరరావు శ్రీ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు	అను. ఆశ్వా. 5
29. శ్రీ నాగళ్ల గురుప్రసాదరావు	అశ్వ. ఆశ్వా. 3,4
30. డాక్టర్ ఎ. నాగభూషణం	ఆశ్ర. ఆశ్వా. 1,2

సంకేతాక్షర సూచి

ఆది.	–	ఆదిపర్వం
సభా.	–	సభాపర్వం
ఆర.	–	ఆరణ్యపర్వం
విరా.	–	విరాటపర్వం
ఉద్యో.	–	ఉద్యోగపర్వం
భీష్మ.	–	భీష్మపర్వం
ద్రోణ.	–	ద్రోణపర్వం
కర్ణ.	–	కర్ణపర్వం
శల్య.	–	శల్యపర్వం
సౌప్తి.	–	సౌప్తికపర్వం
స్త్రీ.	–	స్త్రీ పర్వం
శాంతి.	–	శాంతిపర్వం
అను.	–	అనుశాసనికపర్వం
అశ్వ.	–	అశ్వమేధపర్వం
ఆశ్ర.	–	ఆశ్రమవాసపర్వం
మౌస.	–	మౌసలపర్వం
మహా.	–	మహాప్రస్థానికపర్వం
స్వర్గా.	–	స్వర్గారోహణపర్వం
సం.	–	భండార్కరు సంస్థవారి సంస్కృతభారతప్రతి
సం.మ.భా.	–	సంస్కృత మహాభారతము
అను.	–	పై ప్రతిలోని అనుబంధాలు
సంపా.	–	ప్రధాన సంపాదకుడు
క.	–	కందపద్యం
వ.	–	వచనం
ఆ.	–	ఆటవెలది
తే.	–	తేటగీతి
సీ.	–	సీసం
ఉ.	–	ఉత్పలమాల
చ.	–	చంపకమాల
మ.	–	మత్తేభవిక్రీడితం
శా.	–	శార్దూలవిక్రీడితం
ఆశ్వా.	–	ఆశ్వాసం
క్రీ.శ.	–	క్రీస్తుశకం
య.	–	యగణం
మ.	–	మగణం
త.	–	తగణం
ర.	–	రగణం
జ.	–	జగణం
భ.	–	భగణం
న.	–	నగణం
స.	–	సగణం
ల.	–	లఘువు
గ.	–	గురువు
అలం.	–	అలంకారం
సం.	–	సంవత్సరం
మొ.	–	మొదలైన

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

విరాటపర్వము

గద్యపద్య ప్రథమపాద సూచి

పీఠిక

మ. 'హృదయాహ్లాది, చతుర్థ, మూర్జిత కథోపేతంబు, నానారసా
భ్యుదయోల్లాసి విరాటపర్వ; మట యుద్యోగాదులుం గూడఁగాఁ
బదియేనింటిఁ దెనుంగుబాస జనసంప్రార్థ్యంబులై పెంపునం
దుదిముట్టన్ రచియించు టొప్పు బుధసంతోషంబు నిండారఁగన్!' (విరా.1.7)

ఇది పదమూడవ శతాబ్ది మూడవ పాదంలో మహాకవి తిక్కన మనసులో మసలిన మహాసంకల్పం. దాదాపు రెండువందల సంవత్సరాల క్రితం (క్రీ.శ.1055 ప్రాంతంలో) నన్నయ భట్టారకుడు పదునెనిమిది పర్వాల మహాభారతాన్ని తెలుగులో రచించాలని సంకల్పించాడు. ఆయన రచన ఆరణ్యపర్వంలో ఆగిపోయింది. రెండు శతాబ్దాల తరువాత (క్రీ.శ.1255-1260 సం॥ నడుమ) తిక్కన సోమయాజి మిగిలిన పదునేను పర్వాల భారతాన్ని పూర్తి చేయవలసిన అవసరాన్ని గుర్తించి, ఆ మహా సాహిత్యయజ్ఞాన్ని చేపట్టాడు. తెలుగువారి సాహిత్య చరిత్రలో అదొక సువర్ణఘట్టం!

1. అభినవ వ్యాసుడు తిక్కన

మహాకవి తిక్కన మహోన్నత వ్యక్తిత్వాన్ని మహనీయంగా చిత్రించిన మారన - ఆయనను 'నవీనపరాశరసూను' డని ప్రశంసించాడు.

చ. "ఉభయ కవిత్వతత్త్వ విభవోజ్జ్వలు, సంహితాధ్వరక్రియా
ప్రభు, బుధబంధు, భూరిగుణబంధురు, భారతసంహితా కథా
విభుఁ, బరతత్త్వబోధను, నవీన పరాశరసూను, సంతత
త్రిభువన కీర్తనీయయశుఁ దిక్కకవీంద్రునిఁ గొల్తు నర్థితోన్" (మార్కండేయపురాణం-పీఠిక.10)

ఈ పద్యంలోని ప్రతిపదం సార్థకం! మనిషిగా, మనీషిగా, మహాకవిగా త్రిముఖాత్మకమైన తిక్కన మూర్తిమత్త్వం ఇందులో ముచ్చట కొలుపుతుంది. మన్నన గల మనిషిగా తిక్కన వేదవిహిత యజ్ఞక్రియలను నిర్వహించిన వైదికకర్మాధికారి, పండితుల కందరికీ ఆత్మబంధువు అపార గుణనిధి, త్రిలోక కీర్తిసాంద్రుడు. మహాత్ముడైన మనీషిగా ఆయన భారత సంహితాకథావిభుడు, పరతత్త్వ బోధకుడైన పరమజ్ఞాని. మహాకవిగా తిక్కన - కవీంద్రుడు, ఉభయ కవిత్వతత్త్వ విభవోజ్జ్వలుడు. ఒక్కమాటలో చెప్పాలంటే 'అభినవపరాశరసూనుడు' అంటే ఆంధ్రులకు అభినవ వ్యాసుడు. కాబట్టే మహాభారతాన్ని రచించి ముగించాలన్న మహాకవిత్వ దీక్ష చేపట్టగలిగాడు. ఈ పద్యంలో అతిశయోక్తి లేదు: అంతా స్వభావోక్తియే!

2. మహామంత్రి, దండనాథుడు, కవీంద్రుడు

వంశపారంపర్యంగా వచ్చిన విశిష్టగుణాలు తిక్కనకు కావ్యతంత్రాన్నీ, రణతంత్రాన్నీ, రాజ్యతంత్రాన్నీ నేర్పాయి. జీవిత చరిత్ర నేర్పిన పాఠాలు అతడిని యుగపురుషుడిగా తీర్చిదిద్దాయి. తిక్కన ఇంటిపేరు కొట్టరువు వారని కేతన దశకుమార చరిత్రలో చెప్పాడు. తిక్కన పూర్వీకు లెవ్వరో కోశాధికారులుగా ఉన్నట్లు ఆ మాట సూచిస్తున్నది. తిక్కన వంశానికి మూలపురుషుడుగా చెప్పబడుతున్న మావెన 'సుంకవెగ్గడ' (పన్నులను వసూలుచేసే మంత్రి) కావటం దీనిని ధ్రువపరుస్తున్నది. మావెన పుత్రుడు గుండశౌరి, అతడి కొడుకు కేతన. అతడికి గుండన, భాస్కరమంత్రి, మహేశ్వరుడు అనే ముగ్గురు కుమారులు. వారిలో భాస్కరమంత్రి 'సారకవితాభిరాముడు, గుంటూరు విభుడు', పూర్వరామాయణ కావ్యకర్త, కవి తిక్కనకు తాత. ధనదపురం (చందవోలు) రాజధానిగా ఏలిన వెలనాటి చోడరాజు పృథ్వీశ్వరుడి ప్రతినిధిగా మంత్రి భాస్కరుడు గుంటూరు సీమ నేలాడు. అటు ప్రభుత్వం, ఇటు కవిత్వం - తాతగారి పోలికలు తిక్కనకు సారవంతంగా సంక్రమించాయి.

మంత్రి భాస్కరుడికి నలుగురు కొడుకులు - కేతన, మల్లన, సిద్ధన, కొమ్మనలు. నలుగురూ దిగ్దంతులే. వారిలో పెద్దవాడు కేతన పద్యకాదంబరీ కావ్యకర్త. మల్లన వివరాలు తెలియవు. చివరి ఇద్దరూ చరిత్రకెక్కిన ప్రసిద్ధులు. సిద్ధన నెల్లూరు నేలే తెలుగు చోడ ప్రభువైన తిక్కన భూపాలుడి వద్ద మంత్రిగా, సేనాపతిగా కుదురుకొన్నాడు. అతడి కొక కొడుకు. అతడి పేరూ తిక్కనే. తండ్రివలె అతడూ దండనాథు డయ్యాడు. భండనభీముడైన అతడు ఖడ్గతిక్కనగా పేరుపొందాడు.

మంత్రి భాస్కరుడి మరణానంతరం కొమ్మన నెల్లూరికి చేరి అక్కడ స్థిరపడి ఉంటాడు. ఆయన భోగమానాలకూ, రూపదానాలకూ, ధైర్యసత్యాలకూ, శౌచశౌర్యాలకూ ప్రసిద్ధి కెక్కాడు. ఆయనకు అన్నమయందు జన్మించిన తిక్కన విక్రమసింహపుర (నెల్లూరు) నివాసిగా వర్ధిల్లాడు. సిద్ధన వలె తిక్కన మంత్రిగా, దండనాథుడుగా, తాతవలె కవీంద్రుడుగా ముప్పేటగా తన మూర్తి మత్త్వాన్ని పెంచుకొన్నాడు. తిక్కరాజు మరణించిన తరువాత మనుమసిద్ధి నెల్లూరులో ప్రభువయ్యాడు. వయసులో అతడికంటె తిక్కన పెద్ద. అందువలన మనుమసిద్ధి అతడిని 'మామా' అని గౌరవంగా చనువుగా పిలిచేవాడు. ఖడ్గతిక్కన అతడి కాలంలో దండనాథుడుగా ఉండేవాడు. అతడు కాటమరాజుతో జరిగిన పుల్లరిపోరులో వీరమరణం పొందాడు. ఆ తరువాత తిక్కనయే మనుమసిద్ధి ఆస్థానంలో వంశపారంపర్యంగా వచ్చే మహామంత్రి పదవినీ, దండనాథపదవినీ, ఆస్థాన కవీంద్ర పదవినీ చేపట్టి ప్రశస్తి పొందాడు.

3. ఉభయకవి మిత్రుడు

తిక్కన మంత్రి పదవి చేపట్టేనాటికి, ఆ తరువాత కూడా ఆయనకు 'ఉభయకవిమిత్రుఁడు' అనే బిరుదం బుధవర్గంలో బాగా ప్రచారంలో ఉండేది. తిక్కన చివరిదాకా తన కృతులలో తప్పక నిలుపుకొన్న మక్కువబిరుద మది.

క. 'అభినుతుఁడు మనుమభూవిభు । సభఁ దెనుఁగున సంస్కృతమునఁ జతురుండై తా
నుభయకవిమిత్రనామము । త్రిభువనమున నెగడ మంత్రి తిక్కఁడు దాల్చెన్'' (దశకు.1.6)

అని తిక్కన మిత్రుడు, ఒక దుర్గాధిపతి, అభినవదండి బిరుదాంచితుడు అయిన మూలఘటిక కేతన తిక్కన కంకితమిచ్చిన దశకుమార చరిత్ర కావ్యావతారికలో పేర్కొన్నాడు. సమకాలీనకవి కేతన చెప్పిన వివరణనుబట్టి తిక్కన మనుమసిద్ధి సభలో తెలుగులోనూ, సంస్కృతంలోనూ చాతుర్యం ప్రకటించటంవలన సంస్కృతాంధ్ర కవులకు ఆయన మిత్రుడుగా పిలువబడ్డాడని తెలుస్తున్నది. భాషానైపుణ్యం, కవితాచాతుర్యం ప్రకటించటం వేరు; కావ్యకళాశిల్పం ప్రదర్శించటం వేరు. అయినా, మనకు తెలిసినంతవరకు స్వయంగా మహాకవి అయిన మహామంత్రిగా కవిత్వాన్నీ, కవులనూ ఉభయభాషలలో ఆదరించి ప్రోత్సహించిన వాడూ, కృతిభర్తగా కవుల మన్నన పొందినవాడూ తిక్కన. కేతన తన దశకుమారచరిత్రలో తిక్కన వ్యక్తిత్వాన్ని విస్తృతంగా చిత్రించాడు.

తిక్కన 'మనుమసిద్ధి మహీశ సమస్త రాజ్యభారధౌరేయు'డైనా, 'దీనజనతానిధాన' మైన మానవతామూర్తి.

సీ. "సుకవీంద్ర బృంద రక్షకుఁ డెవ్వఁడనిన, వీఁ । డను నాలుకకుఁ దొడవైనవాఁడు.
చిత్త నిత్యస్థిత శివుఁ డెవ్వఁడనిన, వీఁ । డను శబ్దమున కర్థమైనవాఁడు;
దశదిశావిశ్రాంతయశుఁ డెవ్వఁడనిన, వీఁ । డని చెప్పుటకుఁ బాత్రమైనవాఁడు;
సకల విద్యాకళాచణుఁ డెవ్వఁడనిన, వీఁ । డని చూపుటకు గుఱియైనవాఁడు;

తే. మనుమసిద్ధి మహీశ సమస్త రాజ్య । భారధౌరేయుఁ, డభిరూప భావభవుఁడు,
కొట్టరువు కొమ్మనామాత్యు కూర్మిసుతుఁడు, । దీనజనతా నిధానంబు తిక్కశౌరి''. (దశకు.1.89)

మహామంత్రులైనా తిక్కనవలె కృతిపతిత్వం, కవితాప్రావీణ్యం, అగ్రహారదానం, బహుయాగ దక్షిణల ప్రదానం నిర్వహించగలవారు మరొకరు లేరని కేతన కీర్తించాడు.

సీ. "సరస కవీంద్రుల సత్ప్రబంధము లొప్పఁ । గొనునను టధిక కీర్తనకుఁ దెరువు;
లలిత నానాకావ్యములు చెప్పు నుభయభా । షలయందు సనుట ప్రశంస త్రోవ;
యర్థిమైఁ బెక్కూళ్ళ నగ్రహారంబులు । గా నిచ్చుననుట పొగడ్త పొలము;
మహిత దక్షిణలైన బహువిధయాగంబు । లొనరించు ననుట వర్ణనము చొప్పు;

తే. పరుని కొకనికి నన్నియుఁ బ్రకటవృత్తి । నిజములై పెంపు సొంపార నెగడు నెట్టు?
కొమ్మనామాత్యు తిక్కన కొలఁది సచివుఁ । డింక నొక్కరుఁ డెన్నంగ నెందుఁ గలఁడు?'' (దశకు.1.93)

కేతన మాటలలో తిక్కన - వేదాది సమస్త విద్యాభ్యాస విభాసి (1.87), బహుకళా సంపన్నుఁడు (1.88), సకల విద్యాకళాచణుఁడు (1.89), తెనుఁగున సంస్కృతమున చతురుఁడు (1.91), విద్యావైశారద్యసముద్ద్యోతిత మతి (1.98), సకలాగమార్థ తత్త్వ విచారోదా

రుఁడు (2.119), అనితర గమ్య వాఙ్మయ మహార్ణవ వర్తన కర్ణధారుఁడు (8.194), విద్యానిధానము (10.192), మయూర సన్నిభ మహాకవి (1.6), సారకవితానిర్మాణ చాతుర్యుఁడు (7.164), కావ్యకళాజనిభూమి (5.134), భారవికల్పుఁడు (9.85), ఆర్య భోజుఁడు (2.20)

కవుల దృష్టిలో తిక్కన - కవిజన రాజకీర సహకారము (1.8), కవిసరోజమార్తాండుఁడు (1.99), కవీంద్రలోకాధారుఁడు (2.119), పోషిత సత్కవీంద్రుఁడు (4.128), కవిలోక చాతక వ్రజ నవజలద స్తనిత భాషణ ప్రకరుఁడు (9.85).

కేతన తిక్కనను కీర్తిశాలిగానూ, విద్యాకళాపారగుడుగానూ, ధైర్యగాంభీర్యాది గుణసంపన్నుడుగానూ, మహాదాతగానూ, వైభవ సంపన్నుడుగానూ, సుందరాకారుడుగానూ, జితేంద్రియుడుగానూ, తేజోమహితుడుగానూ, వేదవిద్యాప్రవీణుడుగానూ, యజ్ఞాచరణపరుడుగానూ, నీతివిద్యానిపుణుడుగానూ, శివభక్తితత్పరుడుగానూ, పద్యాది త్రివిధ కావ్య పారీణుడుగానూ, కృతికర్తగానూ, కృతిభర్తగానూ, ఉభయకవిమిత్రుడుగానూ కీర్తించాడు. (చూడు; పీఠిక: ఆంధ్రమహాభారత సంశోధిత ముద్రిత ప్రతి - ఉ.వి.)

4. మనుమసిద్ధిరాజ్య స్థాపనాచార్యుడు

తిక్క భూపాలుడి తరువాత మనుమసిద్ధి రాజ్యానికి వచ్చినా అతడు కుదురుగా గద్దెమీద ఉండలేకపోయాడు. సామంతుల స్పర్ధలు. దాయాదుల కుట్రలు అతడిని పదభ్రష్టుడిని చేశాయి. కాకతీయ సామ్రాజ్యంలో వెలనాటి చోడులూ, తెలుగు చోళులూ సామంతులుగా ఉండేవారు. మనుమసిద్ధి తండ్రి తిక్కరాజు వెలనాటి చోడరాజైన పృథ్వీశ్వరుడిని యుద్ధంలో చంపాడు. అతడి తరువాత రాజైన కులోత్తుంగ రాజేంద్ర చోళుడు నెల్లూరిమీద పగబట్టి సమయంకొరకు ఎదురుచూచాడు. తిక్కరాజు చనిపోయిన తరువాత మనుమసిద్ధి దాయాదులైన అక్కన బయ్యనలు అతడిపై కుట్రచేసి తిరుగబడ్డారు. వారికి కులోత్తుంగ చోళుడు పరోక్షంగా సాయం చేశాడు. మనుమసిద్ధి పదభ్రష్టుడయ్యాడు. తిక్కన అతడిని అజ్ఞాతవాసంలో ఉంచి, తాను వేలకొలది శిష్యులతో కూడుకొని కాకతి గణపతిదేవచక్రవర్తిని దర్శించటానికి ఓరుగల్లు బయలుదేరాడు. గణపతిదేవుడు తిక్కనను సగౌరవంగా ఆహ్వానించాడు. తిక్కన గణపతిదేవుడి సభలో వ్యాసభారతాన్ని వివరించి చెప్పాడు. భారత వీరుల యుద్ధచరిత్రలను వర్ణించి చెప్పాడు. ఆ ఇతిహాసంలోని ధర్మనీతి తత్త్వాలను వ్యాఖ్యానించి చెప్పాడు. అనుమకొండనుండి వచ్చిన బౌద్ధులను వాదంలో ఓడించాడు. జైనుల వాదాలను ఖండించాడు. అభినవ శంకరుడివలె ధర్మాద్వైత స్థితిని ప్రవచించాడు. గణపతిదేవుడు తిక్కనను పూజించి అతడి కోరిక నడిగాడు. తిక్కన నెల్లూరిలోని రాజకీయ స్థితిని వివరించాడు. గణపతిదేవుడు సానుకూలంగా స్పందించాడు. అపారసేనలతో బయలుదేరి ముందుగా వెలనాటి చోడుడైన కుళోత్తుంగ చోడుని దండించి, అక్కన బయ్యనలకు సాయం అందకుండా చేశాడు. ఆపైన అక్కన బయ్యనలను ఓడించి నెల్లూరులో మనుమసిద్ధిని పునఃప్రతిష్ఠించాడు. ఈ విజయగాథలో మంత్రిగా, రాయబారిగా, హితుడుగా, రాజనీతివిదుడుగా, దండనాథుడుగా, కార్యచతురుడుగా చక్రం తిప్పిన తెలుగుచాణక్యుడు తిక్కనామాత్యుడు. అందుకే అతడు మనుమసిద్ధిరాజ్య స్థాపనాచార్యు డయ్యాడు. క్రీ.శ. 1250లో జటావర్మ సుందరపాండ్యుడు నెల్లూరుపై దాడిచేసినట్లు తెలుస్తున్నది. ఆ దాడినికూడా మనుమసిద్ధి తిప్పికొట్టాడు. ఏమైనా ఈ పరిస్థితులన్నీ క్రీ.శ.1253 నాటికి కుదుటపడ్డాయి. ఈ కథంతా కాసె సర్వప్ప రచించిన ద్విపద సిద్దేశ్వర చరిత్రం (15వ శతాబ్ది)లో, కూచిమంచి జగ్గకవి రచించిన సోమదేవ రాజీయం (18వ శతాబ్దం) లోనూ వర్ణించబడి ఉన్నది.

మనుమసిద్ధి పునఃపట్టాభిషిక్తుడై నెల్లూరు నేలటం మొదలుపెట్టిన తరువాత కాలం ప్రశాంతంగా నడిచింది. మహామంత్రి తిక్కన చరిత్రలో మహాకవి చరిత్ర పురివిప్పుకొన్నది.

తిక్కన జీవితంలో పదమూడో శతాబ్ది మూడో పాదం ఒక గొప్ప పరివర్తన కాలం. నిర్వచనోత్తర రామాయణ రచనం, హరిహరాద్వైత దర్శనం, ఆంధ్ర మహాభారత రచనం అనే ఘట్టాలు ఆ పరిణామాలకు మైలురాళ్ళు. ఈ పరిణామంలోనే తిక్కన సోమయాజి కావటం పతాకస్థానం.

కృతిభర్త అయిన తిక్కన కృతికర్త కావటానికి ఒక భూదేవుడి అభ్యర్థన, ఒక దేవదేవుడి సంభావన హేతువులు కావటం విశేషం. మనుమసిద్ధి తిక్కనను 'మామా' అని పిలిచినందుకు సార్థకతను కల్పించుమని కోరాడట! అతడు ధీరోదాత్తుడనీ, శ్రీరాముడివంటివాడనీ భావించిన తిక్కన నిర్వచనోత్తర రామాయణ కన్యను కృతినిచ్చి రాజుమనసు రంజింపచేశాడట! నరాంకితానికి కూడా ఒక నాణ్యమైన విలువనిచ్చిన కార్యమది. మనుమసిద్ధి కిచ్చిన కృతివలన స్నేహం కృతార్థమైనదని భావించాడు తిక్కన. ఆ తరువాత కలలో ప్రత్యక్షమైన హరిహరనాథస్వామి తిక్కన కవిత్వానికీ, వైదికమార్గ నిష్ఠమయిన వర్తనానికీ; అభేద భక్తికీ, ధర్మాద్వైత స్థితికీ మెచ్చి భారతాన్ని కృతిగా ఇమ్మని కోరాడు. తిక్కన తన కవిత్వం, తన పుట్టుకా కృతార్థత చెందినట్లు భావించి, భారతాన్ని స్వామికి అంకితం చేశాడు. నరాంకితంతో అర్థకామాలను ధర్మనిష్ఠం చేశాడు. దైవాంకితంతో పురుషార్థత్రయిని మోక్షలక్షితం చేశాడు. తిక్కన పరిపూర్ణ జీవితాన్ని సాధించాడు.

5. రామాయణంతిక్కన ప్రయోగవాది

కవిగా తిక్కన వ్యక్తిత్వాన్ని సమీక్షించేటప్పుడు రామాయణంతిక్కన, భారతంతిక్కన - అని రెండు భాగాలుగా ఆలోచించవలసి వస్తుంది. ఒక విధంగా తిక్కన కవిత్వ జీవితంలో ఈ రెండూ పూర్వార్ధం, ఉత్తరార్ధం అనదగినవి. పూర్వార్ధంలో తిక్కన కావ్య ప్రయోగరంగంలో ప్రదర్శించిన తీరులు, ఉత్తరార్ధంలో తిక్కన ప్రకటించిన తీర్పులు గమనించదగినవి.

రామాయణంతిక్కన తీరు విచిత్రంగా ఉంటుంది. ఆయన పూర్వ రామాయణాన్ని వదలి ఉత్తర రామాయణాన్ని ఎన్నుకొనటం మొదటి చిత్రం. అతడి తాత మంత్రి భాస్కరుడు పూర్వ రామాయణం రచించాడు కాబట్టి, దానికి అనుబంధంగా ఉత్తర రామాయణం రచించానని తిక్కన చెప్పుకొన్న కారణం. అయినా 'మామా' అని పిలిచిన మనుమసిద్ధికి శుభమా అని ఉత్తర రామాయణం ఏమిటి? అనే అనుమానం విబుధులకు కలుగుతుంది. విషాదాంత కావ్యాన్నిచ్చిన అనౌచిత్యం తొలగేందుకు తిక్కన అందులోని కథను మోదాంతం చేశాడు. రెండవ విచిత్రం - ఆ కావ్యాన్ని నిర్వచనంగా పద్యాలలోనే వ్రాయటం. మూడవ విచిత్రం ఏమంటే - నిర్వచనోత్తర రామాయణం ఏకనాయకం, ఏకవస్తుకం అయిన కావ్యం కాకపోవటం. ఈ మూడో అంశం కొంచెం శ్రద్ధతో గమనించదగింది.

తిక్కన తనకు ముందున్న సంస్కృత, కన్నడ, తెలుగు సాహిత్యాలలోని ప్రయోగాలను పరిశీలించిన తరువాత తెలుగులో కథాకావ్యప్రక్రియను ప్రవేశపెట్టి వివిధ ప్రయోగాలు చేయాలనీ, చేయించాలనీ పూనుకొన్నట్లు స్పష్టమౌతుంది. నిర్వచనోత్తర రామాయణం రెండు కత్తులను తనలో ఇమిడ్చుకొన్న ఒరవలె గోచరిస్తుంది. ఈ సత్యాన్ని చాలామంది విమర్శకులు పేర్కొన్నారు. ఒకరిద్దరి అభిప్రాయాలు గమనిద్దాం.

(1) "నిర్వచనోత్తర రామాయణం నందలి మొదటి యేడాశ్వాసముల కథకును నాయకుడు రావణుడు. చివరి మూడాశ్వాసముల కథకును నాయకుడు శ్రీరాముడు... ఇరువురు నాయకుల నాశ్రయించుకొని రెండు కథలతో నున్న యొక గ్రంథమున కొక యేకవాక్యతగాని, ఒక రసముగాని యుండదు. నిర్వచనోత్తర రామాయణము మహాకావ్యము కాదు... రెండు లఘు కావ్యముల సంపుటి" - (డా.కేతవరపు వేంకట రామకోటిశాస్త్రి: తిక్కన కావ్యశిల్పము పు.20,22)

(2) "నాయకుని కథకంటే ప్రతినాయకుని కథయే కావ్యమునందు అధికభాగమును ఆక్రమించియున్నది." - (డా॥ పాటిబండ మాధవశర్మ: ఆం.ప్ర.సా.అ. ప్రచురణ, నిర్వచనోత్తర రామాయణం: పీఠిక. పు.45)

(3) "అష్టమాశ్వాసం నుండి దశమాశ్వాసం వరకూ గల మూడేమూడు ఆశ్వాసాలలో తెలిపిన ఒక లఘుకథకు ఉత్తర రామాయణమని పేరుపెట్టడంలో ఔచిత్యమేమిటో విచారణ చేయవలసిన అవసరమూ ఉంది" - (శ్రీ ఆవంత్స సోమసుందర్ - తిక్కన తిరునాళ్ళ సంచిక: పు.42).

ఈ మాటలు గమనిస్తే తిక్కనకు ఒక నాయకుడు, ఒక కథ (కార్యం), ఒక అంగిరసం అనే సిద్ధాంతంపట్ల అంతగా సౌముఖ్యం లేదనిపిస్తుంది. అది ఆ కాలప్రభావం కావచ్చును. పంపయుగంలోనూ, బసవయుగంలోనూ మహాపురుషుల కథలతోపాటు జైన శైవభక్తుల కథలకు కన్నడ కావ్యాలలో గణనీయమైన స్థానం లభించింది. తమిళ సాహిత్యంలో నాయనార్ల కథలకూ, ఆళ్వార్ల

వృత్తాంతాలకూ ప్రాచుర్యం కలిగింది. తెలుగులో పాల్కురికి సోమనాథుడు పురాణంలోనూ, చరిత్రకావ్యంలోనూ కథలకు కనకాభిషేకం చేశాడు. తనచుట్టూ ఉన్న సాహిత్య చైతన్యాన్ని గమనించిన తిక్కన పెద్దకథగల కావ్యం కంటె, చిన్నకథల కదంబంగా ఉండే కృతి ప్రజలకు నచ్చుతుందని భావించి ఉంటాడు.

తిక్కన ఈ అభిమతాన్ని తనవరకే పరిమితం చేసికొనలేదు. అతడి మిత్రుడు మూలఘటిక కేతనను ప్రోత్సహించి దశకుమార చరిత్రను రచింపించి, తానే కృతిపతి అయి, కృతికర్తకు 'అభినవదండి' బిరుదాన్ని ప్రదానం చేశాడు. కేతన కవితాకళలో అంతగా కాకలుతీరిన వీరుడు కాడు. అయినా తెలుగులో తొలి కథాకావ్యాన్ని సంతరించాడు. తిక్కన దానిని ప్రోత్సహించాడు. దానికి కారణం తిక్కనకు స్వయంగా కథాకావ్యమంటే ఇష్టం. ఆ ఇష్టమే ఉత్తర రామాయణ రచనకు దారి తీసింది.

తిక్కన శిష్యుడు మారన - తిక్కన నిర్యాణానంతరం - మార్కండేయ పురాణం రచించాడు. అది రసవత్తర కథాప్రపంచం, రమణీయ కథాసంహిత. తిక్కన యుగంలోని మంచన రచించిన కేయూరబాహు చరిత్ర నీతికథలకు కాణాచి. వీరిమీద తిక్కన ప్రభావం ఉన్నది. ఉత్తర రామాయణంవలె ఉత్తర హరివంశాన్ని రచించిన నాచన సోముడు కూడా వంశకథాకావ్య ప్రక్రియను చేపట్టటానికి తిక్కన కథాకావ్య దృక్పథమే దోహదం చేసింది.

తిక్కన కథాకావ్య దృక్పథమే ఆంధ్రమహాభారతాన్ని 'ప్రబంధమండలి'గా సంభావింపజేసి ఉంటుంది. కావ్యరసాన్ని కొనియాడే తిక్కనకు 'నానారసాభ్యుదయోల్లాసా'న్ని కలిగించి ఉంటుంది. తిక్కన మహాకావ్యదీక్షావిధి చేపట్టకపూర్వం కథాకావ్య రచనాపేక్ష బలంగా ఉండేది. దానితో తన జీవిత పూర్వార్ధంలో ఒక ఉద్యమాన్నే నిర్వహించాడు: 'కవిబ్రహ్మ' అనిపించుకొన్నాడు.

నిర్వచనోత్తర రామాయణ కవితాశిల్పానికి ఉన్న గౌరవం ప్రక్రియకు లేదు. తిక్కన తాను రచించింది మహాకావ్యమని చెప్పుకొన్నా "కావ్యమే కాజాలని గ్రంథము విషయమున మహాకావ్య ప్రసక్తియే లేదు. ఒక ప్రధాన ఫలమును సాధించుట నభిలషించిన నాయకుని చిత్తవృత్తి రూపమైన కథావస్తు వొకటి నిర్వచనోత్తర రామాయణమున సంధి సంధ్యంగ విన్యాసము కలిమిని నిర్మింపబడలేదు గనుక నది మహాకావ్యము కాజాలదని'' విమర్శకు గురి అయింది. (తిక్కన కావ్యశిల్పము-పు20). ప్రక్రియ బలం కలిగింది కాకపోయినా కవితాశక్తిచేత ఆ కావ్యం నేటికీ మనగలుగుతున్నది. దానికి కారణం పింగళి లక్ష్మీకాంతం గారి మాటలలో "తిక్కన భారతమును రచింపకపోయినను, ఈ రామాయణం వల్లనే ఆంధ్రసాహిత్య లోకమున శాశ్వతమైన యశమునకు భాజనమయ్యెడివాడు. కాని, భారత రచనవల్ల తెనుగున ఏ కవికి అందని బ్రహ్మపదమును చేబట్టి కవిబ్రహ్మ యయ్యెను. ఈ రామాయణమున అట్టి పదవి లభింపకున్నను కావ్యశిల్ప పారంగతుడైన మహాకవిగా పేరు పొందెడివాడు'' (ఆంధ్రసాహిత్య చరిత్ర - పు. 204, 205).

13 వ శతాబ్ది నడిమికాలంలో తిక్కన తెలుగు సాహిత్యంలో కథాకావ్య ప్రక్రియను ప్రయోగాత్మకంగా ప్రవేశపెట్టాడు. రామాయణం తిక్కన ప్రయోగప్రియుడు. ఉత్తరరామాయణాన్ని కథాసంపుటిగానేకాక కార్యకారణ సంబంధమైన కథా నిర్వహణపద్ధతిలో సాగించి మోదాంతంగా ముగించి కీర్తిని గడించటానికి యత్నించాడు. అయినా, ఈ ప్రయోగం అంతగా సఫలం కాలేదు. నిర్వచన రచనా పద్ధతి అనుయాయులను ఆకర్షించలేక అంతటితో ఆగిపోయింది. కవితాశైలి తరువాతి కవులలో "తన కావించిన సృష్టి తక్కొరులచేతం గాదు నాన్'' ఆశ్చర్యంలో ముంచి ఆరాధించటానికే పనికివచ్చింది కాని, అనుసరించటానికి అనువుగా మిగలకపోయింది. అయినా, అద్భుత కథాకావ్య రచనా వ్యాసంగంమాత్రం కొంత ప్రాచుర్యాన్ని పొందింది కాని,కళాగౌరవాన్ని పొందలేదు. రామాయణంతిక్కన ప్రయోగవాదిగాకంటె కవిగా తన శైలిని నిలుపుకొన్నాడు. తరువాత ఆ కవితాశక్తితో మరొక ప్రసిద్ధ ప్రక్రియను చేపట్టి యశస్సు గడించగలిగాడు. ప్రక్రియ ఫలవంతం కాకపోయినా కవిత్వంతో కవి బ్రదుకవచ్చు నన్నది తిక్కన కవిజీవిత పూర్వార్ధం చెప్పిన చక్కని గుణపాఠం!

నిర్వచనోత్తర రామాయణంలో అగస్త్యుడు చెప్పిన రాక్షసవంశ చరిత్ర విన్న శ్రీరాముడు "మసలితిరి విచిత్ర కథారసప్రవృత్తిం దడవెఱుంగరాక'' (7.134) అని హెచ్చరించాడు. తెలుగులో చెప్పిన ఆ రామాయణకర్త తిక్కన కూడా సగం జీవితం చెల్లేదాకా విచిత్ర కథారసవృత్తిలో ఉండిపోయాడు.

నన్నయభారతం కన్ను తెరిపించేంతవరకూ తిక్కన తీరు ఇంతే.

6. పూర్ణజీవితం

తిక్కన కాల నిర్ణయంలో కొన్ని చిక్కులున్నా క్రీ.శ. 1205 లేక 1210 నుండి 1288 వరకు (78 సంవత్సరాలు లేదా 83 ఏళ్ళు సహస్రచంద్రదర్శనం చేసేంతవరకు) పూర్ణజీవితం నిర్వహించాడని చారిత్రకులు భావిస్తున్నారు. మనుమసిద్ధి తండ్రి తిక్కరాజు 1190 నుండి 1252 వరకు రాజ్యం చేసినట్లు తెలుస్తున్నది. అంతకు ముందు ఒకటి రెండేళ్ళు మనుమసిద్ధి రాజకార్యాలను చక్కదిద్దుతూ ఉన్నా, తండ్రి గతించిన కాలంలో దాయాదుల కుట్రలకు గురియై కొంతకాలం అజ్ఞాతంలో ఉండి మరల బైటపడి, తేరుకొని, స్థిరపడేసరికి 1253 వరకూ పట్టి ఉండవచ్చును. 1255 నాటికి తిక్కన నిర్వచనోత్తర రామాయణం రచించి మనుమసిద్ధికి అంకితం ఇచ్చి ఉంటాడు. 1255-1260 సంవత్సరాల నడుమ మహామంత్రిగా తిక్కన ఆంధ్రదేశంలోని మత పరిస్థితులను గమనించి సంక్షోభపడి ఉంటాడు. మనుమసిద్ధి భూపాలుడు క్రీ.శ. 1260లోనో 1263లోనో దివంగతుడైనట్లు భావింపబడుతున్నది. 1260 నాటికి తిక్కన హరిహరాద్వైత దర్శనాన్ని తెలుగునాట ప్రచారం చేసి, మతపరంగా శాంతిదూతవలె ప్రవర్తిల్లాడు. మనుమసిద్ధి రాజ్య సంస్థాపనాచార్యకత్వం 13వ శతాబ్దిలో తెలుగు మహామంత్రి తిక్కన ప్రదర్శించిన రాజకీయ చాతుర్యం ప్రకటించగా, హరిహరనాథతత్త్వం ఆ తెలుగు మహామనీషి ప్రవచించిన శాంతి ప్రబోధం వలె వినిపిస్తుంది. ఆ తరువాత హరిహరనాథుడి కంకితం చేసిన మహాభారతం తిక్కన మహాకవి జాతికిచ్చిన ధార్మిక సందేశంవలె కావ్యకళాశిల్ప ప్రస్థానంవలె ప్రకాశిస్తుంది. మనుమసిద్ధి మరణానంతరం తిక్కన మంత్రిపదవి వదలి, యజ్ఞం చేసి సోమయాజి అయి, భారతాన్ని రచించి ఉంటాడు. 1255 నుండి తెలుగునాట భారత రచనావసరం తలయెత్తినట్లున్నది. కృతితోపాటు కృతిపతికూడా అవతరించవలసిన పరిస్థితులు ఏర్పడ్డాయి. అప్పటినుండి దాదాపు మూడు దశాబ్దాలు మహాభారత రచన సాగి ఉంటుంది. తిక్కన విరాటపర్వం దాదాపు 50 సంవత్సరాల వయసులో మొదలై ఉండవచ్చును. లేకపోతే అంతటి జిగి, బిగి, నానారసాభ్యుదయోల్లాసం మరొక వయస్సులో సాధ్యం కాదు. ఉద్యోగపర్వం ముగిసేనాటికి షష్టిపూర్తి అయి ఉండవచ్చును. లేకపోతే అంతటి రాజనీతి పరిపక్వత అందులో ప్రతిఫలించదు. యుద్ధషట్కం ముగిసేనాటికి 70వ పడిలో పడిఉండవచ్చును. శాంతిపర్వం నాటికి అంపశయ్యమీది భీష్ముడివలెనే 75 సంవత్సరాల వాడయి ఉండవచ్చును. పండిన విజ్ఞానఖని శాంతిపర్వ తిక్కన. ఆ తరువాత త్వరత్వరగానే చివరి పర్వాలు ముగించి ఉండవచ్చును. ఆంధ్ర మహాభారతం పూర్తికావాలన్న సంకల్పం పూర్ణఫలాన్ని పొందిన పూర్ణజీవితం తిక్కన సోమయాజిది.

7. హరిహరాద్వైతం శాంతిసూక్తం

వేదవిహితమైన జీవనధర్మం సమాజంలో ఎప్పుడు సంక్షోభానికి గురి అవుతుందో అప్పుడు పంచమవేదమైన మహాభారతం ఏదో ఒక రూపంలో అవతరిస్తుంది. నన్నయ తరువాత రెండు శతాబ్దాలకు అటువంటి పరిస్థితులే మరల దేశంలో నెలకొన్నాయి. నన్నయకాలంలో జైన బౌద్ధాల వలన వైదికమైన గృహస్థ ధర్మం సమాజంలో కుంటుపడింది. దానిని పునరుద్ధరించటానికి భారత రచన చేపట్టాడు నన్నయ. తిక్కన కాలంలో శైవ వైష్ణవాలు సంఘర్షణపడి సమాజంలో వైదికమైన జీవనతత్త్వాన్ని స్వీయమతానుగుణంగా వ్యాఖ్యానించి పరస్పర ద్వేషభావంతో మతకలహాలను కల్పించి రక్తపాతం సృష్టించాయి. బసవేశ్వర ప్రోక్తమైన వీరశైవం ఒకవైపు, పండిత ప్రోక్తమైన ఆరాధ్యశైవం మరొకవైపు, రామానుజ ప్రోక్తమైన వైష్ణవం మరొకవైపు, దానిలోని తెగలు మరొకవైపు ఆంధ్రదేశంలో వ్యాపించి, సంఘంలో తమ తమ ప్రాచుర్యాలను నిలువబెట్టుకొనటానికి వ్యూహాలు పన్నటం సాగించాయి. ఈ మతాలన్నిటికీ భక్తి మూలాధారం. శైవులు శివుడే పరదైవమనీ, వైష్ణవులు విష్ణువే మూలదైవమనీ భావించి, అన్యదేవతాశ్రవణ దర్శనాదులను నిషేధించి, అన్యమతావలంబులను గర్హించి, స్వీయమత చిహ్నాలైన లింగధారణ, ముద్రాధారణాదులవంటి బాహ్యాచారాలకు అధిక ప్రాధాన్యాన్ని ఇచ్చి, లింగం ధరించిన జంగములనూ, ఊర్ధ్వపుండ్రాలు తాల్చిన భాగవతులనూ భగవంతుడి జంగమరూపాలుగా భావించి, పూజించి స్వీయమతాభినివేశాన్ని ప్రకటించారు. పరంపరానుగతంగా వస్తున్న చాతుర్వర్ణ్యవ్యవస్థను వీరు కాదని, మతాన్నే ఒక కులంగా వ్యాప్తి చేశారు. తరువాత కులాలలో మతాల వారిని వేరు చేశారు. కులాని కొకవిధమైన ఆచారాలను ప్రవేశపెట్టారు. అందరూ కలిసి వైదిక ధర్మం మీద ఉండే ప్రామాణిక భావాన్ని సంక్షోభంలో పడవేశారు. ప్రజాదరణంకొరకు శైవ వైష్ణవులు జ్ఞాన విశిష్టమైన భక్తికంటె మూఢమైన భక్తినే ఎక్కువగా ప్రచారం చేశారు. జ్ఞానం కంటె విశ్వాసం గొప్పదన్నారు. విశ్వాసాన్ని మతానుకూలంగా ప్రదర్శించటం ముఖ్యమన్నారు. అన్యమత ద్వేషం భక్తిలో భాగమన్నారు. స్వీయమత రక్షణ వ్యాపనలు ధర్మవర్తనలన్నారు. దానితో

ప్రజలలో పరస్పర వివాదాలు మొదలయ్యాయి. అవి ఒక్కొక్కసారి రాజకీయాలలో చేరి రాజ్యాలు కూలిపోవటానికీ, వంశాలు నాశనం కావటానికీ, వీరులు నిరర్థకంగా రణరంగాలలో బలికావటానికీ దోహదం చేశాయి. తెలుగువారి మహాభారతంగా చెప్పుకొనే పల్నాటి వీరచరిత్ర మతసంక్షోభం మూలంగా సాగిన మారణయజ్ఞమే. తెలుగువీరుల నెందరినో కదనరంగంలో కోల్పోయిన విషాదగాథలు, ఖడ్గతిక్కన వంటి మేటి జోదులు నేలకొరిగిన సన్నివేశాలు తిక్కన జీవించిన కాలం చవి చూచినవే.

వీరశైవం వైష్ణవం కంటె ఆవేశ ప్రధానమైన మతం. శైవేతరులను శైవులు భవులని పిలిచి, వారి దర్శన స్పర్శన సంభాషణాదులను గర్హించి, ఆత్మరక్షణార్థం ఆయుధాలను ధరించేవారు. శివాపరాధులను శిక్షించేవారు. శివాపరాధానికి మరణమే దండనమని భావించటం కూడా పరిపాటిగా ఉండేది. ఇంత తీవ్రంగా సాగే మతోద్యమాన్ని ఎదుర్కొనటానికి వైష్ణవం కూడా కొన్ని తీవ్ర లక్షణాలు అలవరచుకొనక తప్పలేదు. వీరిరువురూ తమలో తాము తగవులాడుకొనేవారు. ఇరువురూ కలిసి వైదిక మతాచారులైన బ్రాహ్మణులను దూయబట్టేవారు. మతం పేరిట అప్పుడప్పుడు రక్తపాతం సృష్టించేవారు. తిక్కన ఈ విపరీత పరిస్థితులకు వేదనపడ్డాడు. కవిగా ఒక శ్లోకంతో తన ఆర్తిని భగవంతుడికి నివేదించుకొన్నాడు:

> "కి మస్థిమాలాం కిము కౌస్తుభం వా। పరిష్క్రియాయాం బహుమన్యసే త్వమ్
> కిం కాలకూటః కిము వా యశోదాస్తన్యం। తవ స్వాదు వద ప్రభో! మే". (విరా.1.11)

తిక్కన ఆర్తి భగవంతుడికి వినిపించింది. అతడు హరిహరాత్మకమైన తత్త్వదర్శనంతో వైదికధర్మంలోని అభేదభక్తిని, అద్వైతసిద్ధిని తిక్కనకు ప్రసాదించాడు. ఆ అభినవ దర్శనంతో తిక్కన లోకాన్ని దర్శించాడు. శైవవైష్ణవాదిమతాలలోని వైదిక మతాచార విలుప్తిని, భేదదృష్టిని, మూఢభక్తిని గర్హించాడు. వేదాల పరమ ప్రామాణ్య భావానికి ప్రాధాన్యమిచ్చాడు. వైదిక మార్గనిష్ఠమగు వర్తనం వలన హరిహరాభేద రూపమైన భక్తి కుదురుతుందని ప్రబోధించాడు. సగుణ స్వరూపం వెనుక నిర్గుణమై అద్వితీయమై భాసించే పరతత్త్వాన్ని దర్శించే జ్ఞానమే భేదంలేని భక్తి అని చాటి చెప్పాడు. హరిహరభేదదృష్టి జ్ఞానంవలన నశిస్తుందనీ, జ్ఞాన విరహితమైన మూఢభక్తి భేదరూపమైన కాలుష్యాన్ని హృదయంలో పెంచుతుందనీ, తత్కాలుష్య పరిక్షాళనవలనమాత్రమే చిత్తానికి నిర్మలవృత్తి ఏర్పడుతుందనీ, దానివలన భక్తుడు భగవత్పాదనిరంతర స్మరణతత్పరభావం పొందగలుగుతాడనీ, అది ఆత్మానంద ప్రదాయక మౌతుందనీ తిక్కన వేదసమ్మతమైన మార్గాన్ని లోకానికి చూపాడు.

భేదదృష్టితో పెనగులాడే శైవ వైష్ణవులకు జ్ఞానజ్యోతితో ఎదురునిలిచాడు తిక్కన. కాని, వారిపై విజృంభించలేదు. నయకోవిదుడై వారి భేదదృష్టికి విరుగుడు పెట్టాడు. "పరివాదాస్పద వాదమోద మదిరాపానంబుచే మత్తులై హరి మేలంచు, హరుండు మేలనుచు (ఉత్తరహరివంశం 2.68) క్రుమ్ములాడుకొనేవారికి హరిహరాత్మకమైన పరతత్త్వాన్ని చూపి, వారికి జ్ఞానదృష్టిని ప్రసాదించాడు. పంచమవేదమైన మహాభారతాన్ని తెలుగులో వినిర్మించి వేదహృదయాన్ని లోకహితంగా ప్రబోధించాలని భావించాడు. ఆవేగంతో పరుగులెత్తే రెండు మతవాహినులకు జ్ఞానవారధి కట్టి, వాటిని వేదక్షేత్రములవైపు మళ్ళించాడు. హరిహరనాథుడిని కల్పించటం వలనా, మహాభారతరచనం వలనా తిక్కన ఈ శాంతి విప్లవాన్ని దేశంలో విస్తరింపజేశాడు.

దీనిని బట్టి 11వ శతాబ్ది తరువాత 13వ శతాబ్ది మహాభారతావతరణాన్ని సామాజిక, మత, ధార్మిక, సాహిత్య, సాంస్కృతిక సముద్ధరణకు సమర్థమైన సాధనంగా భావించినదన్నమాట. తిక్కన రచన ఆ కాలం కడుపార కన్న ఉత్తమ రచన.

చారిత్రక భౌతిక వాదులు శైవ వైష్ణవ మతోద్యమాలను భక్తి ఉద్యమంలోని అంతర్దశలుగా భావిస్తారు. వారి దృష్టిలో భక్తి ఉద్యమం సామాజికంగా వర్గసంఘర్షణకూ, పీడిత వర్గాల తిరుగుబాటుకూ సంబంధించింది. పాలకవర్గం వైదికమైన మార్గాన్నీ, బ్రాహ్మణ మతాన్నీ అనుసరిస్తే, సామాన్య ప్రజలు శైవ వైష్ణవాలను అనుసరించేవారు. పాలకులు ఫ్యూడల్ విధానాన్నీ, చాతుర్వర్ణ్య వ్యవస్థనూ సమర్థిస్తే ప్రజలు వర్ణవ్యవస్థను నిరాకరించి, మతపరంగా ఆయామతాల వారందరూ ఒకేవర్గంవారనే భావాన్ని బలపరచేవారు. అయితే, ఆ మతస్థులలో కూడా చాతుర్వర్ణ్యాన్ని సమర్థించే వర్గాలు కూడా కొన్ని ఉండేవి. ఆ విధంగా ఒకవైపు సమాజంలోమతపరంగా ఒక గొప్ప మార్పు వచ్చే వాతావరణం కనబడటంతో పాటు, మరొకవైపు విభిన్న భావజాలాల మధ్య తీవ్రమైన ఘర్షణ కూడా

సాగేది. అది విప్లవంగా రూపొందే అవకాశాలున్నా, దానిని తిక్కన తన సమన్వయవాదంతో శాంతింపజేసి, మరల ఫ్యూడల్ విధానాన్నీ, చాతుర్వర్ణ్యవ్యవస్థనూ సమర్థించే రాచరిక వర్గానికి బలాన్ని చేకూర్చాడు. తిక్కన సమన్వయ దృక్పథం విప్లవ చైతన్యాన్ని చల్లార్చింది-అని వ్యాఖ్యానిస్తారు.

8. ఆత్మాశ్రయకావ్యం ఆంధ్రమహాభారతం

తిక్కన తన జీవితంలో ఎదుర్కొన్న పరిస్థితులతోనే స్వీయ వ్యక్తిత్వాన్ని నిర్మించుకొన్నాడు. అతడు తనంతట తాను మలచుకొన్న సజీవశిల్పం వంటివాడు. పుట్టింది గుంటూరు విభుని కుటుంబంలో, పరిపాలన దక్షత ఉగ్గుతో వచ్చిన విద్య, తాత తండ్రులు సార కవితాభిరాములు. తిక్కనకు కావ్యకళ రక్తనిష్ఠమైన సహజగుణం. మనుమసిద్ధి సాహచర్యం అతడిలో మహామంత్రిని మేల్కొల్పింది. ఆపదలో రాయబారి నైపుణ్యాన్ని అలవరిచింది. అనవరతం దాయాదుల పోరులో ఎత్తుకు పైయెత్తు వేయటంలో రాజుకు తోడ్పడటం వలన వ్యూహరచనా చాకచక్యం అలవడింది. అజ్ఞాతవాసంలో ఉన్న రాజును రక్షించుకొనే యత్నంలో గూఢచర్య తెలిసింది. గణపతిదేవుడి మైత్రి జ్ఞానశిఖరాలను చూపించింది, యుద్ధమర్మాలను నేర్పింది. లోకానుభవాన్ని నూరిపోసింది. మహామంత్రిత్వం, దండనాయకత్వం, మహాకవిత్వం - ఇవన్నీ తిక్కనను మంత్రిగా, సేనానిగా, ధర్మవేత్తగా, నీతివేత్తగా, రాయబారిగా, మాటనేర్పరిగా తీర్చిదిద్దాయి. ఆయన యజ్ఞదీక్ష వేదధర్మాన్ని నేర్పింది. సోమయాజిత్వం జ్ఞాననేత్రం తెరిపించింది. హరిహరనాథదర్శనం మోక్షమార్గాన్ని చూపింది. కవిత్వమే ఒక ఆరాధనా విశేషంగా అతడికి మిగిలింది.

జీవితంలో ఇంతటి అపారమైన అనుభవాన్ని గడించిన తిక్కన విరాటపర్వం నుండి పదునేను పర్వాలు రచించే అర్హత, అనుభవం గడించాడు. పాండవుల అజ్ఞాతవాసం వెనుక మనుమసిద్ధి అజ్ఞాతవాసవ్రతానుభవం తొంగి చూస్తుంది. రాయబారాల ఘట్టాల నిర్వహణలో తిక్కన ఓరుగల్లులో గణపతిదేవుడి సభలో ప్రదర్శించిన మాటనేర్పరితనం పనికి వచ్చింది. యుద్ధపంచకంలో తానూ తన వంశీయులూ చేసిన యుద్ధాల వ్యూహాల అనుభవం అందిపుచ్చుకొన్నట్లుగా తోడ్పడింది. యుద్ధానంతరం ఆప్తజన వియోగంతో కలిగే విషాదజీవిత దృశ్యాలు తిక్కన కళ్లారా చూచిఉంటాడు. వాటిని ఆర్ద్రంగా చిత్రించటానికి స్త్రీపర్వాదులలో అవకాశం దొరికింది. మంత్రిగా, మనీషిగా, సోమయాజిగా తిక్కన సాధించిన విజ్ఞాన శిఖరాలన్నీ శాంతి పంచక పర్వ నిర్వహణంలో కరతలామలకాలుగా పనికివచ్చాయి. తిక్కన చివర సాగించిన ఆశ్రమవాస జీవితం మహాభారత రచనలో చివరకెంతో తోడ్పడింది. ఆ విధంగా తిక్కన స్వీయ జీవితానుభవాన్ని ఆత్మాశ్రయ కావ్యంగానో, స్వీయచరిత్రగానో నిర్మించటానికి బదులు స్వీయ జీవిత ప్రతిఫలనంగా తోచే మహాభారతేతిహాసాన్ని ఆత్మీయంగా, పరాశ్రయంగా ఆవిష్కరించి, సజీవ రసాభ్యుదయోల్లాసాన్ని ప్రబంధ మండలిగా తెలుగులో ఆవిష్కరించాడు. ఒక మహాకవి పరిపూర్ణ జీవితం పరిపూర్ణంగా ప్రతిఫలించిన కావ్యేతిహాసం తిక్కన భారతం.

ఆంధ్రమహాభారత రచనకు తిక్కనకున్న అధికారాన్ని గురించి పింగళి లక్ష్మీకాంతంగారన్న మాటలు స్మరణీయాలు."ఈ పంచమ వేదమును సవిమర్శముగా విభజించినపుడు అందు మూడే ముఖ్య విషయములు గోచరించును. అవి. 1. రాజనీతి 2.యుద్ధతంత్రము 3. బ్రహ్మవిద్యోపదేశము. పుట్టుకచేతను, నడవడిచేతను, విజ్ఞానముచేతను ఈ మూడు మహాధర్మములను ఆత్మధర్మములుగా నిర్వహించి అనుభవ గోచరములు చేసికొనిన కవి తెలుగునాట తిక్కన యొక్కడే. ఈ కారణములచే భారత రచనకు తిక్కనయొక్కడే యుత్తమాధికారి యని చెప్పనగును.'' (ఆంధ్ర సాహిత్య చరిత్ర. పు.222)

9. తిక్కన కవితా దృక్పథం

రామాయణంతిక్కనకూ భారతంతిక్కనకూ మధ్య చిత్తపరిపాకంతోపాటు కవితాదృక్పథంలో కూడా పరిణామం కన బడుతుంది. దానిని సంగ్రహంగా సమీక్షించటం సమంజసం. 1. నిర్వచనోత్తర రామాయణ, విరాటపర్వ కావ్యావతారికలు తిక్కన కవితా దృక్పథాన్ని తెలిపే ప్రాథమిక సాక్ష్యాలు. వాటిలో సమానమైన కొన్ని మౌలికాంశాలున్నాయి. అవి ప్రధానంగా కవితాదర్శనానికీ, కావ్యాంతరంగ లక్షణాలకూ సంబంధించినవి. వాటిలో మార్పును సూచించేవి కొన్ని ఉన్నాయి. వాటిలో కొన్ని అంతరంగ లక్షణాలున్నా

బహిరంగ లక్షణాలే ఎక్కువగా గోచరిస్తున్నాయి. స్థూలంగా పరిశీలిస్తే తిక్కన బహిరంగ (Extrinsic) కావ్యదృక్పథాలనుండి అంతరంగ (Intrinsic) దర్శనం వైపు పయనం చేశాడని స్పష్టమవుతుంది.

2. నిర్వచనోత్తరరామాయణం నాటికి తిక్కన తనకు నికట ప్రత్యర్థులైన వీరశైవులకంటె తా నెట్లా కవితాదృక్పథంలో భేదిస్తున్నాడో చెప్పటానికి యత్నించగా, విరాటపర్వం నాటికి తాను నన్నయ ప్రస్థానానికి ఎట్లా సన్నిహితుడయ్యాడో వివరించడానికి యత్నించాడు. రామాయణంతిక్కన కవితా దర్శనంలో నన్నయ బాటకు చెందినవాడే అయినా విరాటపర్వం నాటికిగాని ఆ బాటను పూర్తిగా స్వాయత్తం చేసికొని తన ప్రతిభను ప్రదర్శించలేకపోయాడు.

మ. “అమలోదాత్తమనీష నే నుభయ కావ్యప్రౌఢిఁ బాటించు శి
ల్పమునం బారగుఁడం, గళావిదుఁడ, నాపస్తంబ సూత్రుండ, గౌ
తమ గోత్రుండ, మహేశ్వరాంఘ్రి కమల ధ్యానైకశీలుండ, న
న్నమకుం గొమ్మన మంత్రికిన్ సుతుఁడఁ దిక్కాంకుండ సన్మాన్యుఁడన్.” (నిర్వ.రా.1.13)

తిక్కన తనను పరిచయం చేసికొన్న మొదటి పద్యమిది. తల్లిదండ్రుల సూత్రగోత్రాల కథనాలు సాధారణాలే. “ఉభయ కవిమిత్రుడు’ అనే బిరుదం అప్పటికే ఆయనకు సహజాలంకారంగా ఉన్నది. దానిని ఆయన వివరించాడు మొదట. నే నేది వ్రాసినా తెలిసి వ్రాస్తాను - అని చెప్పే ధిషణాశక్తి మనీష. దోషాలు చేయని ఉదాత్తమయిన బుద్ధితో ఉభయకావ్యాలలో కవులు ప్రదర్శించే ప్రౌఢిని పాటించే శిల్పంలో ఆయన నిష్ణాతుడట! ఉభయ కావ్యాలంటే సంస్కృతాంధ్ర కావ్యాలనీ, దృశ్య శ్రవ్య కావ్యాలనీ, మార్గ దేశి కావ్యాలనీ, పద్య చంపూ కావ్యాలనీ, శాస్త్ర రసకావ్యాలనీ- ఇట్లా మరికొన్ని కూడా చెప్పుకొనవచ్చును. ఒక భావాన్ని చెప్పటంలో సామాన్య పదాలనే వాడుతూ అసామాన్యమైన అర్థాన్ని స్ఫురింపజేసే గడుసరితనం ప్రౌఢి. అది వర్ణ్యవస్తువు యొక్క శీలాన్ని (స్వభావాన్ని) సార్థకంగా స్ఫురింప చేయటం లేదా ధ్వనింపజేయటం శిల్పం. దీనినే ఇంగ్లీషులో 'the most delightful and perfect form of utterance' అని అంటారు. కావ్యశీలాన్ని బట్టి సార్థకమైన ప్రౌఢోక్తులు వాడటం తిక్కనకు సహజంగా ఏర్పడిన వాగ్వృత్తి. 3. కళావిదుడంటే- ప్రౌఢోక్తులను రమణీయంగా చెప్పే కళకూడా తెలిసినవాడని భావం. లలితకళాకోవిదుడని మరొక అర్థం. కాబట్టి తిక్కన రమణీయార్థ ప్రతిపాదక ప్రౌఢోక్తి ప్రయోగశిల్పంలో మేధావి అని స్పష్టం. ఇది అతడి మాటతీరు. రామాయణమైనా భారతమైనా ప్రౌఢి సదా నిలిచేదే. తిక్కనకు ముందున్న పాల్కురికి సోమనాథుడు పరుగెత్తే పలుకులవాడు (వడివడి మాటలవాడు), నన్నెచోడుడు వక్రోక్తుల వన్నెవాడు, అలంకార ప్రియుడు. వారి మాటతీరుకంటె తిక్కన క్రొత్త మాటతీరును తెలుగు సాహితికి అందిస్తున్నాడు. అది నన్నయ వలె ప్రసన్నవాక్కు కాదు; తిక్కనదే అని చెప్పదగిన ప్రౌఢశిల్పోక్తి. ఇది మారని లక్షణం. శివకవులకన్నా ఉత్తమ లక్షణం.

4. తిక్కన సాహిత్య దర్శనం ధ్వని ప్రస్థానమని ధ్వనింపజేసే గొప్ప పద్యం ఇది -

ఉ. “భూరి వివేకచిత్తులకుఁ బోలునం దలఁపన్ దళంబులన్
సౌరభ మిచ్చు గంధవహు చందమునం బ్రకటంబు చేసి యిం
పారెడు పల్కులం బడయ నప్పలుకు ల్సరిగ్రుచ్చునట్లుగాఁ
జేరుప నేరఁగా వలయుఁ జేసెద నేఁ గృతి యన్నవారికిన్”. **(నిర్వ.రా.1.5)**

కవుల కవిత్వాని కుండవలసిన సామాన్యధర్మంగా తిక్కన చెప్పుతున్నా అది అతడి దృక్పథమని స్పష్టం. ప్రథమ పురుషలో చెప్పటం వినయ వివేకం. పూలు విచ్చుకొంటూ ఉంటే పూలరేకులలో నుండి వెలువడుతున్న సువాసనను మోసికొనివచ్చే పిల్ల గాలివలె అర్థాన్ని ప్రకటించి (ప్రతీయమానం చేసి) లోకోత్తర చమత్కారాన్ని (ఇంపు) కలిగించే పలుకులు దొరికితే సహృదయులైన వివేకవంతులు ‘ఎంత బాగున్నాయ్!’ అంటూ గమ్యమానమైన రమణీయార్థాన్ని భావించటానికి వీలుగా - వాటిని దండ గ్రుచ్చినట్లుగా

కూర్చగలవాడే కవి అని ఈ పద్యభావం. ఇందులో వ్యంగ్యార్థ ప్రధానమైన రమణీయ శబ్దాల రసానుకూలమైన గుణరీతుల విన్యాసమున్న కవిత ప్రస్తావించబడింది. తిక్కన రసధ్వని దర్శనానికి చెందిన గుణవాది. ఇది అతడి మారని దృక్పథం. శైవకవులు స్వప్నంలో కూడా దర్శించలేని ధ్వనివాదాన్ని, నన్నయ ఒరవడి పెట్టిన ధ్వనివాదాన్ని తిక్కన తన మార్గంగా చెప్పుకొన్నాడు. శివకవుల తరువాత తిక్కన తెలుగు కవితను నన్నయ వైపు మరలించాడు.

5. కవిత్వం ఎట్లా ఉండాలని తిక్కన అనుకొంటున్నాడో, ఎట్లా వ్రాశాడో చెప్పేది సుకవి(తా) ప్రశస్తి అయితే, కవిత్వం ఎట్లా ఉండకూడదని తా ననుకొంటున్నాడో సూచించేది కుకవి(తా)నింద. (నిర్వ. 1.6) తిక్కన శైవకవులవలె కుకవినింద చేశాడు. అది నన్నయ బాట కాదు. కుకవులను దుర్విటులతో పోల్చాడు. మాటల పొందిక లేకపోవటం. అనౌచిత్యంతో రసభంగం చేయటం, పాతబడ్డ మాటలనే పదే పదే వాడుతూ ఎంత ప్రయత్నించినా ఎవ్వరి హృదయాలనూ అలరించలేకపోవటం, ఏ సాహితీ ప్రస్థానానికీ చెందని తమ పద్ధతే గొప్పదిగా భావించి లోకంలో, నవ్వులపాలు కావటం కుకవిలక్షణాలుగా తిక్కన పేర్కొన్నాడు. తిక్కన కవితలో ఈ దోషా లుండవన్నమాట! రచనలో, రసపోషణలో, పదబంధపరికల్పనంలో, కావ్యదర్శనంలో నవ్యత చూపించటం సుకవుల మార్గమని వ్యతిరేక వ్యంగ్యార్థంలో చెప్పాడు తిక్కన. తిక్కన రచనలో కానవచ్చే గుణాలను గుర్తించటానికి ఇది పరోక్షంగా తోడ్పడుతుంది. ఈ లక్షణాలలో కొన్ని కావ్యాంతర్గతమైనవీ, కొన్ని బహిర్నిర్మాణ సంబంధమైనవీ అయి ఉండటం గమనించదగిన విశేషం.

6. క. "తెలుఁగు కవిత్వము చెప్పం। దలఁచిన కవి యర్థమునకుఁ దగి యుండెడుమా
టలు గొని వళులుం బ్రాసం। బులు నిలుపక మొగిని బులిమి పుచ్చుట చదురే?" **(నిర్వ.రా.1.7)**

ఇది ఎంత లక్షణోక్తియో, అంత అధిక్షేపోక్తి. శివకవుల ద్విపద కవిత్వం మీద చేసిన పరోక్ష విమర్శ. అర్థవంతమైన శబ్దాలను కోరే కవి ధ్వని మార్గాన్ని ఆశ్రయించినవా డౌతాడు. తెలుగులో యతిప్రాసలు నియమాలుగా సాగవలసిందే తప్ప 'ప్రాసోవా యతిర్వా' వంటి మినహాయింపులు పొసగవని పాల్కురికి సోమనాథుడిమీది విసురిది. యతిప్రాసలు కవిత్వ బాహ్యనియమాలు మాత్రమే.

7. ఉ. "జాత్యము గామి నొప్పయిన సంస్కృత మెయ్యెడఁ జొన్ప, వాక్య సాం
గత్యము సేయుచో నయిన గద్యము తోడుగఁ జెప్పిపెట్ట, దౌ
ర్గత్యము దోఁపఁ బ్రాసము ప్రకారము వేఱగు నక్షరంబులన్
శ్రుత్యనురూపమంచు నిడ, సూరుల కిప్విధ మింపుఁ బెంపదే?" **(నిర్వ.రా.1.14)**

నిషేధరూపంగా చెప్పిన ఈ పద్ధతి నాశ్రయించి, తనకు ముందున్న శైవకవులు చేసిన దోషాలు తాను చేయనట్లు తిక్కన చెప్పటం గమనార్హం. సంస్కృత పదాలుకానీ, తత్సమ పదాలుకానీ తెలుగులో వాడేటప్పుడు తెలుగువారు వాటిని ఏయే అర్థాలలో వాడతారో ఆ యా అర్థాలలో జాత్యమెరిగి వాడటం ముఖ్యమని తిక్కన నియమం. పద్యానికీ పద్యానికీ, వాక్యానికీ వాక్యానికీ మధ్య వచనంతో అతకటం తిక్కన కిష్టం లేదు. ప్రాసలు ధ్వనిసామ్యంగల వేరే అక్షరాలతో వాడే దుర్గతిని తిక్కన హర్షించడు. ఇవి గొప్ప కవిత్వం కంటె తప్పులు లేని కవిత్వం వ్రాయటానికి తోడ్పడే శబ్దప్రయోగ, ఛందః ప్రయోగ నియమాలు, ఈ రెండూ బాహిరాలే. శివకవులు చేసే ఈ దోషాలు నేను చేయనని తిక్కన నొసలు ఎగురవేస్తూ చెప్పినవే.

8. క. 'లలితపద హృద్య పద్యం। బులన కథార్థంబు ఘటిత పూర్వాపరమై
యలఁతి యలఁతి తునియలఁ గా। హల సంధించిన విధంబు నమరఁగవలయున్." **(నిర్వ.రా.1.16)**

కవితా లక్షణాలను కవితామయం చేసి చెప్పటం నన్నెచోడు డారంభించాడు. శివకవు లచ్చటచ్చట పాటించారు. తిక్కన దానిని అనుసరించాడు. నన్నయ తన కవిత్వంలో కనబడే సాపేక్ష లక్షణాలను చెప్పాడు. తిక్కన నన్నయ వలె సాపేక్ష లక్షణాలను

ఎన్నుకొని నన్నెచోడుడివలె చెప్పా డీ పద్యంలో. నిర్వచనంగా పద్యాలలోనే కవిత్వం చెప్పటం నిర్వచన రచనా పద్ధతి. అది ప్రక్రియ కాదు. కాని ఛందోమయమైన ఒక పద్ధతి. అది తన ప్రత్యేకత అని తిక్కన హెచ్చరిక ! ఇక- కథ కాలక్రమంతో కాక కార్యకారణ సంబంధ క్రమంతో చెప్పటం, పూర్వాపర సమన్వయంతో ఏకవాక్యత సాధించి, కథార్థాలను సంఘటించటం కథాకథనంతోతిక్కన పూర్వకవులకంటె సాధించిన విశిష్ట లక్షణం. చిన్న చిన్న పదాలతో కూడిన వాక్యాల పోహళింపుతో పద్యం ఆలోచిస్తూ మాట్లాడుతున్నట్లు. ఒక ఆలోచనకు కొండ్ర (నాగలిచాలు) కొట్టుతున్నట్లుగా తోచేటట్లు రచించటం తిక్కన రచనకు ఆయువుపట్టు. దీనినే సంభాషణ శైలి అనీ, నాటకీయ రచనమనీ ఆధునికులు పిలుస్తున్నారు. ఇవి తిక్కన కవిత్వంలో పద్యరచనకూ, కథా సంవిధానానికీ, శైలికీ సంబంధించిన సాపేక్ష లక్షణాలు. ఇవి మారేవి కావు. కావ్య నిర్మాణ సంబంధులైన విలువైన అంతర్గత గుణాలు.

9. తే. "ఎట్టి కవికైనఁ దనకృతి యింపుఁ బెంపఁ। జాలుఁ గావునఁ, గావ్యంబు సరసులైన
కవుల చెవులకు నెక్కినఁగాని నమ్మఁ। డెందుఁ బరిణతి గలుగు కవీశ్వరుండు." **(నిర్వ.రా.1.9)**

తిక్కన పరిణతి చెందే కవీశ్వరుడే. అందుకే కాళిదాస మహాకవి భావాన్ని తెలుగులో చిలకరించాడు. "ఆపరితోషా ద్విదుషాం న సాధు మన్యే ప్రయోగ విజ్ఞానమ్ । బలవదపి శిక్షితానా మాత్మన్యప్రత్యయం చేతః" అన్నది దీనికి ఆధారం. కావ్య ప్రయోజనాలలో సద్యఃపరనిర్వృతిని పేర్కొనే అంశ మిది. ఇది కూడా సాధారణ కావ్య లక్షణమే.

10. శివకవియుగం కంటె క్రొత్తయుగాన్ని నిర్మించాలన్న స్పృహ కలవాడు తిక్కన. పండితులలో, భక్తులలో, పామరులలో మతాన్ని వ్యాప్తి చేయటానికి అనువుగా వస్తువుకూ మతానికీ నీరక్షీరన్యాయం వర్తింపచేయటం, వివిధ ప్రక్రియలను సృష్టించే ప్రయోగాలు చేయటం శివకవుల పరిపాటి. శివకవులు తమ కవితను సర్వసామాన్యంగా ఉండాలని భావిస్తే తిక్కన బుధజనులు మెచ్చేటట్లుండాలనీ, ఆంధ్రావళి ఆనందించేటట్లుండాలనీ భావించి వాటి కనుకూలమైన ప్రక్రియలనే చేపట్టి, మతాన్నీ కవిత్వాన్నీ వేరుగా ఉంచటానికే యత్నించాడు. వినేవారు ఆవేశపడే కవిత్వం కాదు, వినేవారు ఆనందించే కవిత్వం కోరాడు తిక్కన. అదే 'కావ్యరసాన్ని కొనియాడే' పద్ధతి. శివకవులు కవిత్వం వలన లక్షించింది శైవావేశం. తిక్కన కవితా లక్ష్యం శిల్ప నిర్దేశం. "సరస మధుర వచో గుంఫన సప్రసాద సంబోధన గోచర బహువిధార్థ తాత్పర్యంగా" చెప్పటం తిక్కన కవితా ఫణితి.

రామాయణం నాటి తిక్కనకూ భారతం నాటి తిక్కనకూ అంతరం చాలా ఉన్నది. అప్పుడు ప్రయోగం ప్రయోగం కొరకే చేశాడు. ఇప్పుడు ప్రయోజనం కొరకు చేశాడు. అప్పుడు తన సాహిత్య దృక్పథాలను సవాలు చేస్తున్నట్లు ప్రకటించాడు. ఇప్పుడు 'నా నేర్చిన భంగి చెప్పి వరణీయుఁడ నయ్యెద భక్తకోటికిన్' అని వినమ్ర భావంతో పరమ వివేక సౌరభాలను వెదచల్లాడు. అప్పుడు కలం పట్టటానికి హేతువు రాజభక్తి. ఇప్పుడు హరిహరనాథభక్తి. అప్పటి ప్రేరణ ప్రయోగోద్యమం. ఇప్పటి ధారణ కావ్యరసపోషణం. అప్పటి ప్రయోగం రెండు కథల జంటపంట! ఇప్పటి ప్రయోగం రెండు ప్రక్రియల అంటుపంట!

నిర్వచనోత్తర రామాయణావతారికకూ, విరాట పర్వావతారికకూ పొంతనే లేదు. నన్నయవలె ఒకవైపు మహాభారత ప్రశస్తిని చేశాడు. విరాట పర్వ విశిష్ట లక్షణాలను వేరుగా చెప్పాడు. ఉద్యోగాదులను గౌరవంగా సంభావించాడు. నన్నయను 'ఆంధ్రకవిత్వ విశారదుఁ' డనీ 'విద్యాదయితుఁ' డనీ, 'మహితాత్ముఁ'డనీ. 'దక్షుఁ' డనీ ప్రశంసించాడు. ఆయన రచించగా మిగిలిన విరాటాది పర్వాలు పదునేనింటిని బుధులు నిండార సంతోషించేటట్లు వ్రాయాలని సంకల్పించాడు.

నన్నయ అవతారికలో ' తన కులబ్రాహ్మణు ననురక్తు' (ఆది. 1.9) ననే పద్యానికి సమాంతరంగా తిక్కన విరాట పర్వావతారికలో హరిహరనాథుడి నోట చెప్పించిన పద్యం -

ఉ. "వైదికమార్గనిష్ఠమగు వర్తనముం దగ నిర్వహించుచున్
భేదము లేని భక్తి మతి నిర్మలవృత్తిగఁ జేయుచుండు మ
త్పాద నిరంతర స్మరణ తత్పర భావము కల్మి నాత్మ స
మ్మోదముఁ బొందఁ గావ్యరసముం గొనియాడుచునుండు దెప్పుడున్." **(వి.రా.1.15)**

నన్నయ వ్యక్తిత్వ సాహితీ వ్యక్తిత్వ విశేషాలవలెనే ఇందులో తిక్కన వ్యక్తిత్వ, సాహితీ వ్యక్తిత్వ గుణాలు పేర్కొనబడ్డాయి. వైదిక మార్గ నిష్ఠమైన వర్తనం, అభేదభక్తి, నిర్మల చిత్తవృత్తి, హరిహరపాద నిరంతర స్మరణ ప్రవృత్తి, ఆత్మానందస్థితి అనేవి తిక్కన వ్యక్తిత్వ లక్షణాలు. కర్మ, భక్తి, జ్ఞానమార్గాల పరిపూర్ణ ప్రస్థానం సాగించిన పరిపూర్ణ వ్యక్తిత్వం ఆయనది. కావ్యరసాన్ని గురించి ప్రశంసిస్తూ ఉండటం ఆయన సాహితీ వ్యక్తిత్వం.

తిక్కన కావ్యరస స్పృహను నిర్వచనోత్తర రామాయణంలో ఆయన చెప్పిన ధ్వని దర్శనానికి అనుబంధంగా అన్వయించుకొనాలి. నన్నయకు మమ్మటాదుల సాహిత్య దృక్పథం వంటిది బలంగా ఉన్నదని స్పష్టమౌతున్నది. (చూడు. సభాపర్వ పీఠిక). తిక్కన మీద కూడా ఆ ప్రభావం పడింది. మమ్మటుని ప్రసిద్ధమైన కావ్యసూక్తం తిక్కన తెలుగు మాటలలో వెలుగు నింపుకొనటం చూస్తాం. మచ్చుకొక్క విషయం. "నియతి కృత నియమ రహితాం హ్లాదైక మయీ మనన్యపరతంత్రాం నవరసరుచిరాం నిర్మితి మాదధతీ భారతీ కవేర్జయతి" (కావ్యప్రకాశం 1.1) అనే సూక్తిని గమనిస్తే తిక్కన అపూర్వ వస్తు నిర్మాణ క్షమమైన ప్రజ్ఞారూపమైన ప్రతిభకు అగ్రతాంబూలం ఇస్తాడు కాబట్టే శిల్పదృష్టి ఏర్పరచుకొన్నాడు. అది నియతి కృత నియమ రహితమైన కవితా ప్రతిభకు లక్షణం! ఆహ్లాదశబ్దం తిక్కనకు ఇష్టం. అందుకే విరాటపర్వాన్ని హృదయాహ్లాదిగా మొదట పేర్కొన్నాడు. మమ్మటుడు కావ్యాన్ని (ఆ)హ్లాదమయి అన్నాడు. 'నవరసరుచిరం' కావ్యమని మమ్మటుడంటే తిక్కన 'నానా రసాభ్యుదయోల్లాసి' విరాటపర్వమన్నాడు. మమ్మటుడు అభినవగుప్తుడి రసధ్వని వాదానికి సాహిత్య క్షేత్రంలో పునఃప్రాచుర్యాన్ని కలిగించిన లాక్షణికుడు. ధ్వన్యనంతర యుగంలో రసధ్వని వాద సమర్థకులలో అగ్రేసరుడు. నన్నయాదులకు ఆదర్శపాత్రుడు. వీరందరికీ ఆదర్శప్రాయుడైన అభినవగుప్తుడి అభిమతంలో "తేన రస ఏవ వస్తుతః ఆత్మా, వస్త్వలంకార ధ్వనీతు సర్వధా రసంప్రతి పర్యవస్యేతే" (లోచన వ్యాఖ్య పు.85) అనే దర్శన సూత్రం తిక్కనకు శిరోధార్యమైనది. నన్నయ వస్తుధ్వనికీ, తిక్కన రసధ్వనికీ, ఆ తరువాత ఎఱ్ఱన అలంకార ధ్వనికీ క్రమంగా ప్రాధాన్యాన్ని తమ తమ కవితలలో కల్పించారు. (చూడు- ఆది, సభా, ఆరణ్యపర్వ పీఠికలు). హరిహరనాథుడు తిక్కనలో గుర్తించిన కావ్యరసాన్ని కొనియాడే లక్షణం ఇటువంటి రసధ్వని విచారమే.

పంచమవేదంలో వేదవ్యాసుడు నిరూపించిన అర్థం తేటపడేటట్లు తెలుగున అధికధీయుక్తితో రచించుమని రాజరాజ నరేంద్రుడు నన్నయను కోరి, ఆ తెలుగు భారతాన్ని తనకు కృతినిమ్మని అర్థించాడు ఆదిపర్వావతారికలో. తిక్కన విరాటపర్వావతారికలో హరిహరనాథుడు కూడా అదే ధోరణిలో కవి నాదేశించాడు.

క. "పారాశర్యుని కృతియయి । భారతమను పేరఁ బరఁగు పంచమవేదం
బారాధ్యము జనులకుఁ ద । ద్గౌరవ మూహించి నీ వఖండిత భక్తిన్"

తే. "తెనుఁగుబాస వినిర్మింపఁ దివురు టరయ । భవ్యపురుషార్థ తరుపక్వఫలము కాదె!
దీని కెడ నియ్యకొని వేడ్కనూని కృతిప । తిత్వ మర్థించి వచ్చితిఁ దిక్కశర్మ!" **(విరా.రా.1.17-18)**

ఈ మాటలన్నది హరిహరనాథుడు. అతడు అడుగుతున్నది భారత కృతి పతిత్వం. ఆ కాలంలోని జనులు ఆరాధించదగింది పంచమ వేదమనే దేవదేవుడి ఆదేశం. ఆయన హరిహరుడైనా విష్ణుపురాణాన్నో, శివపురాణాన్నో ప్రజలు కోరుతున్నా రనలేదు. హరిహరనాథుడు వైష్ణవ శైవ మతవాదాల కతీతుడు. ప్రజలు కూడా అట్లాగే తయారు కావాలని ఆ దైవ సంకల్పం. పంచమవేదం తెలుగులో వెలుగుచూస్తేనే అది సాధ్యం. కాబట్టి నాటి సాంఘిక మత సాహిత్య పరిస్థితులలో భారత గౌరవాన్ని భావించుమని తిక్కనను హరిహరనాథుడు హెచ్చరించాడు. ఆ కావ్యాన్ని అఖండ భక్తితో తెలుగు బాసలో వినిర్మించుమన్నాడు. అనువాదం చేయుమనలేదు. పునస్సృష్టి చేయుమన్నాడు. అట్లా చేస్తే చతుర్విధ పురుషార్థ తరుఫలం పండి చేతి కందుతుం దన్నాడు. తెలుగు ద్విపదలు ఇహపరసాధకాలని శివకవులంటే, తెలుగు కవితలు (నాలుగు చరణాల పద్యాలు) చతుర్విధ పురుషార్థ సాధకాలని తిక్కన పేర్కొన్నాడు. శివకవుల ద్విపదలు ఇహపరసుఖాలే కలిగిస్తాయి. ఇహపర సుఖాలని అన్నప్పుడు పరానికి స్వర్గసుఖమనే అర్థం ఏర్పడుతుంది. కాని, తిక్కన తెలుగు కవిత చివరకు మోక్షాన్ని కలిగిస్తుందని చెప్పటమేకాక, పంచమవేదం

కావ్యాలన్నింటి కంటె పరమ పురుషార్థ సాధకమని పేర్కొన్నాడు. స్వర్గారోహణ పర్వంతో ముగిసే ఆంధ్ర భారతం మోక్షప్రదమని పరమాత్మ చెప్పిన పరమార్థంగా పలికించాడు తిక్కన. భారతం వింటే ' బహుయాగంబులఫలంబు పరమార్థ మగున్' అని రాజరాజనరేంద్రుడి చేత నన్నయ పలికించటం ఆ కాలం ప్రభావం. భారతం బ్రహ్మానంద స్థితిని (మోక్షాన్ని) ప్రసాదిస్తుందనటం తిక్కన కాలం నాటి ప్రభావం. దానికి తిక్కన మహాభక్తుడు కావటం అంతకంటె మహిమగల కారణం కావచ్చును. తిక్కనది వైష్ణవభక్తి కాదు, వీరశైవభక్తి కాదు, భేదబుద్ధి లేని అద్వైత భక్తి. ఆదిశంకరు లన్నట్లు "స్వస్వరూపానుసంధానం భక్తి రిత్యభిధీయతే". తిక్కనది అటువంటి జ్ఞానభక్తి. అందుకే స్వప్నంలో కూడా హరిహరనాథస్వామికి సాష్టాంగ దండప్రణామం చేస్తూ మహాపదార్థమైన బ్రహ్మానందస్థితిని కోరాడు. స్వామి కరుణించి జనన మరణ రూపమైన సంసారచక్రంలో చిక్కుకొనని మోక్షజ్ఞానమార్గం వెలుగుబాటగా ఆయనకు ప్రసాదించాడు. తిక్కన పుట్టు కృతార్థమైనదని పొంగిపోయాడు. జ్ఞానభక్తికి చిటారుకొమ్మ తిక్కన!

బంగారానికి రత్నాన్ని కూర్చినట్లు భారతానికి హరిహరనాథుడిని కృతిభర్తగా నిలిపాడు తిక్కన. 'అప్విభుం గట్టెదఁ బట్ట మప్రతిమ కావ్యకవిత్వ మహావిభూతికిన్' (విరా.1-27) అన్నాడు. 'నా నేర్చువిధంబున నిక్కావ్యంబు రచియించెద'నని నన్నయ పలికినట్లుగానే వినయముద్రతో తిక్కన "నా నేర్చిన భంగి చెప్పి వరణీయుఁడ నయ్యెద భక్తకోటికిన్" (విరా.1-28) అని చెప్పాడు. ఒక్క భక్తకోటిని వదలిపెట్టితే, నన్నయ తిక్కన లిద్దరూ భారతాన్ని కావ్య కవిత్వంతో నింపాలనే సంకల్పించారు. కాగా, తిక్కన కావ్య కవిత్వ మహావిభూతిని ప్రదర్శింపదలచాడు. అది హరిహరనాథుడి దివ్య విభూతిగా కూడా భావించాడు!

తిక్కన పేర్కొనే భక్తకోటికీ, శైవులూ, వైష్ణవులూ చెప్పే భక్తకోటికీ కొట్టవచ్చినంత తేడా ఉన్నది. తిక్కన కావ్యశ్రోతలైన భక్తజనులు 'విష్ణురూపాయ నమశ్శివాయ' అని పల్కెడి వైదిక మార్గ వర్తనులు. అందుకే తిక్కన అట్టి భక్తుల వైదిక ధ్యాయితకు ఇచ్చుమెచ్చే పరతత్త్వాన్ని కొలుస్తూ ఇష్టసిద్ధికొరకు విరాటపర్వానికి శ్రీకారం చుట్టాడు.

ఉ. "శ్రీయన గౌరినాఁ బరఁగు చెల్వకుఁ జిత్తము పల్లవింప, భ
ద్రాయిత మూర్తియై హరిహరంబగు రూపముఁ దాల్చి 'విష్ణురూ
పాయ నమశ్శివాయ' యని పల్కెడు భక్తజనంబు వైదిక
ధ్యాయిత కిచ్చమెచ్చు పరతత్త్వముఁ గొల్చెద నిష్టసిద్ధికిన్." **(విరా.1.1)**

(వివరాలకు విశేష వాఖ్య చూడండి). దేశంలో భక్తులంటే శివభక్తులో, విష్ణుభక్తులో అయి ఉండాలి - అని తలపోస్తున్న రోజులలో తిక్కన అద్వైత భక్తగణాన్ని సాహిత్యలోకంలో సాక్షాత్కరింపజేశాడు. వారిలో శైవులూ, వైష్ణవులూ అంతర్భవించాలని ఆశించాడు. నిజానికి వేదతత్త్వం అదే చెప్పింది. పంచమవేదం అదే ప్రస్తుతించింది. తిక్కన అటువంటి భక్తగణానికి ప్రతినిధి! అందువలన భారతరచన భక్తకోటిని సంతోషపెట్టటానికే రచిస్తున్నానన్నాడు. తిక్కన పరిభాషలో భక్తజనావళియే ఆంధ్రావళి.

ఉ. "కావున భారతామృతముఁ గర్ణపుటంబుల నారఁ గ్రోలి యాం
ధ్రావలి మోదముం బొరయునట్లుగ సాత్యవతేయ సంస్మృతి
శ్రీవిభవాస్పదం బయిన చిత్తముతోడ మహాకవిత్వ దీ
క్షావిధి నొంది పద్యముల గద్యములన్ రచియించెదన్ గృతుల్." **(విరా.1.30)**

అని శపథం చేశాడు. నిజానికి తిక్కన భారత కవితా దృక్పథానికి చుక్కాని వంటి దీ పద్యం.

'భారతామృతం' అభేదరూపకాలంకారం. చెవులనే దోసిళ్లతో భారతామృతాన్ని తనివిదీర త్రాగాలనటం ఆలంకారిక అభివ్యక్తి. సాహిత్యపరంగా అమృతం ఆలోచనామృతమే. ధర్మపరంగా మానవుడి త్యాగనిరమే అమృత ప్రస్థానం. 'త్యాగే నైకే అమృతత్వ మానశుః "అన్నది ఉపనిషత్ప్రమాణం. "అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయా అమృత మశ్నుతే" అనేది

ఆధ్యాత్మికపరంగా అన్వయించే జ్ఞానప్రస్థానం. చెవులార క్రోలటమంటే చవులూర వినటమే. 'వింటే భారతం వినాలి, తింటే గారెలు తినాలి' అని తెలుగు సామెత. భారతకథను ఆసక్తికరంగా చెప్పుతూనే అందులోని మానవీయ, నైతిక, ధార్మిక, ఆధ్యాత్మిక, తాత్త్విక, కవితా కళామూల్యాలను, ఆలోచనామృతంగా ఆస్వాదింపజేసే అర్థగాంభీర్యం తిక్కన రచనలో సహజంగా ఉంటుందనటం ముఖ్య ప్రమాణం.

భారతాన్ని ఆంధ్రావళి 'కవిత్వ మొక తీరని దాహం' (శ్రీశ్రీ) వలె ఆస్వాదించి ఆమోదించాలి. తెలుగుదనం, తియ్యందనం, తేటదనం, దేశీయత, జాతీయత మొదలైన కవితా గుణాలతో తిక్కనభారతం తెలుగువారి జాతీయ కావ్యంగా రాణించాలి- అని తిక్కన ఆశయం.

తిక్కన తెలుగు భారతాన్ని 'మహాకవిత్వ దీక్షావిధి'గా స్వీకరించి రచించాడట ! ఇది లాక్షణిక పారిభాషిక పదం కాదు కాని, మహాకావ్య కవిత్వం రచించాలనే దీక్షతో (నేను వ్రాసేదేదో తెలిసి వ్రాస్తున్నాను అన్న ధిషణాశక్తితో కావ్యం ముగిసేంతవరకు సాగే కార్యశక్తితో) సాగించే నియమవ్రతం. 'అమలోదాత్త మనీష నే నుభయ కావ్యప్రౌఢిఁ బాటించు శిల్పమునన్ పారగుఁడన్' అని చెప్పిన తిక్కన దృక్పథం ఇక్కడ స్మరణీయం. కవితా శక్తితో రచించదలచుకొన్న కావ్యాన్నంతా ఒక కళాఖండంగా భావించి, అందులోని ప్రత్యంశాన్నీ ఆ అఖండ కళాకృతికి శిల్ప వైభవంగా చిత్రించి రచించే సార్థక సారవంతమైన రచన మహాకావ్య కవిత్వం. కవితా దర్శనంతో కవిముద్రతో కావ్యగౌరవాన్ని ఇనుమడింపచేసే శైలితో చేసే రచన ఆ కవితకు జీవితం, "తన కావించిన సృష్టి తక్కొరుల చేతం గాదునాన్" తిక్కన వ్రాశాడన్న కవితయే మహాకావ్య కవిత్వం.

ఆ కవిత్వానికి ఆ శక్తి నిచ్చేది వ్యాసకృత మహాభారత తాత్పర్యం. దానిని తాను భావించి పఠితలచేత భావింపచేయటం మరొక లక్ష్యం. చివరిది ఆ కవిత్వం పద్య గద్యాత్మకమై ఉండటం. ఇది విజ్ఞతతో కూడిన నిర్ణయం. తెలుగులో నిర్వచనకావ్యాలకూ, ద్విపద, వచన కావ్యాలకూ చంపూకావ్యాలకున్న గౌరవం, ప్రాచుర్యం, ప్రామాణికతా లేవు. తెలుగులో మహాకావ్య కవిత్వమంటే పద్యగద్యాత్మకమైన కవిత్వమే అని రూఢి. ఈ సత్యాన్ని నన్నయ ఆదికవిగా గుర్తించి, రచించి నిరూపించాడు. ప్రయోగాల పేరుతో శైవకవులూ, తిక్కనా ఆ మార్గాన్ని తప్పించి క్రొత్త మార్గాలకు తాము నాయకులు కావాలని యత్నించారు. చివరకు శైవకవులతోపాటు తిక్కన కూడా తెలిసికొన్న సత్యం-నన్నయ మార్గమే ఆంధ్రావళి ఆమోదించే మార్గమని.

10. తిక్కన ప్రక్రియాదృక్పథం

తిక్కన సోమయాజి ఆంధ్రమహాభారతాన్ని 'ప్రబంధమండలి'గా (విరా.1.8) భావించి వాటికి శ్రోతగా, భర్తగా హరిహరనాథుడిని వరించాడు. ఇది ఆ మహాకవికి గల ప్రక్రియాపరమైన దృక్పథాన్ని తెలుపుతుంది.

శాస్త్రేతిహాసమైన మూలభారతాన్ని నన్నయ కావ్యేతిహాసంగా మలచి తనకు మార్గదర్శకుడైనట్లు 'మూఁడు కృతులాంధ్రకవిత్వవిశారదుండు, విద్యాదయితుం డొనర్చె మహితాత్ముఁడు నన్నయభట్టు దక్షతన్' (విరా.1.6) అని ప్రశంసించటంలోనే స్పష్టపరిచాడు. నన్నయ రచనలో కావ్యమండలిని చూచిన తిక్కన విరాటపర్వంనుండి ఆంధ్ర మహాభారతాన్ని 'ప్రబంధమండలి'గా విశేషించి పోషిస్తున్నట్లు పేర్కొన్నాడు.

తిక్కనకు కథాకావ్యప్రయోగ ప్రీతి జీవలక్షణం. అతడి ప్రభావం తరువాతి కాలంలో చాలమంది కవుల మీద పడింది. అది ఎంత బలంగా ఉన్నదంటే- ఒక నాయకుడి కథ తీసికొని, నిబిడంగా కావ్యమంతా నిర్వహించి, ఒక ప్రధానరసాన్ని సాంగంగా పోషించిన కవులు తెలుగులో లెక్కకు కొద్దిమందే ఉన్నారు. ఈ పరిస్థితికి మూలకారకుడు తిక్కన- అంటే అతిశయోక్తి కాదు, సత్యదూరమూ కాదు.

నన్నయ చేపట్టిన కావ్యేతిహాసాన్ని తిక్కన కూడా చేపట్టి కొనసాగించాడు. ఆ ప్రక్రియకు తనకిష్టమైన కథాకావ్యస్పృహను కూడా జోడించాడు. తిక్కన భారతానికి తాను కల్పించిన ఈ విశిష్ట వ్యక్తిత్వంతో అది ప్రబంధమండలిగా ప్రకాశిస్తుందని ప్రకటించాడు. నిర్వచనోత్తరరామాయణ కథాస్వభావం సంయుక్తవాక్యంవంటిదైతే, తిక్కన భారత కథ సంశ్లిష్ట మహావాక్యం వంటిది.

ధర్మరాజు కథ ప్రధాన వాక్యం వంటిది. అనునాయకులైన భీమార్జునాదులూ, ఉపనాయకులైన శ్రీకృష్ణాదులూ, ప్రతినాయక పక్షవర్తులైన భీష్మాది మహావీరులూ నిర్వహించిన కార్యాలు ఉపవాక్యసమూహాల వంటివి. ఉపవాక్యాలు అసమాపక క్రియలతో కూడి ఉంటాయి. భీష్మాదులందరూ యుద్ధాలు చేసి అసువులు కోల్పోయిన కథార్థాలు అసమాపకక్రియా వాక్యాలవంటివే. ఎందరు వీరు లస్తమించినా ధర్మజయత్నం ఆగలేదు. అట్లాగే గోవింద భీమార్జునుల వృత్తాలుకూడా ధర్మజుడి విజయానికి అంగాలుగా నిలపటంచేత ప్రధాన వాక్యాన్ని పోషించే ఉపవాక్యాలవంటివే.

ఉపవాక్యాలు అసమాపక క్రియలతో ముగుస్తున్నా, సమాపకక్రియకు అర్థమైన ప్రధానవాక్యం నిర్వహించబడటానికి అంచెలంచెలుగా తోడ్పడుతుంటాయి. ఈ నిర్మాణశిల్పమే తిక్కన కావ్యేతిహాసానికి ఆయువుపట్టు. మహాకార్యాలు గానీ, యుద్ధాలుగానీ నిర్వహించిన భారతవీరుల కథలూ ఘట్టాలూ కొన్ని తిక్కన రచనలో ప్రబంధాలుగా భాసిస్తాయి. ప్రతివీరులలో భీష్మ, ద్రోణ, కర్ణ, దుర్యోధనాదులూ, పాండవవీరులలో అభిమన్యుఘటోత్కచాదులూ విషాదాంత వీరులవలె గోచరిస్తారు. చివరకు కీచకుడిని కూడా తిక్కన విషాదాంత పాత్రగా చిత్రించాడు. వారి వారి కథలన్నీ స్వతంత్ర ప్రతిపత్తిగల వస్తువులుగా అనుభవాని కంది, ఉపకథలవలె ప్రధానకథకు తోడ్పడతాయి. ధర్మరాజు ఉభయాయత్తసిద్ధి అయిన నాయకుడు కాబట్టి అతడి యత్నంతోపాటు అమాత్యుల తీవ్రయత్నాలు కూడా అభ్యుదయ సాధకాలై ఫలసిద్ధికి దారితీస్తాయి. అతడి అభ్యుదయం అమాత్యుల ఉల్లాసం మీద ఆధారపడి ఉంటుంది. అంటే, ధర్మరాజు నాశ్రయించిన ధర్మవీర రసాభ్యుదయం భారతవీరుల రసోల్లాసం వలన సాధించబడుతుందన్నమాట! నాయకాశ్రితమైన ధర్మవీరం ఆయా ఘట్టాలలో నిమిత్త భేదాలనుబట్టి వివిధ వీరరస భేదాలుగా ఉద్దీప్తమౌతుంది. అది వివిధ వీరుల నాశ్రయించి పోషించబడే వివిధ రసాలతో సంవర్ధితమౌతుంది. ప్రక్రియాపరమైన ఇటువంటి నిర్మాణ విధానాన్ని వ్యక్తీకరింపజేసేది 'ప్రబంధమండలి.'

ప్రబంధమండలియొక్క అస్తిత్వాన్ని అంగీకరిస్తే, దానివెంట ఆమోదించవలసింది బహువిధాలైన అంగరసాల వ్యవస్థ. అందులోని స్థాయిభావంయొక్క అభ్యుదయం, అంగరసాల ఉల్లాసం. 'నానా రసాభ్యుదయోల్లాసి' అన్నప్పుడు తిక్కన కావ్యేతిహాసంలో కథాకావ్య స్పృహను సంవదించటంలో ఏర్పడే రసపోషణ వ్యవస్థను నిర్దేశించాడన్నమాట!

తిక్కన 'కావ్యరసముం గొనియాడు' తూ ఉంటాడని హరిహరనాథస్వామి ప్రకటించాడు. ఇతిహాసంలో కావ్యరస దృష్టిని సమన్వయించి తిక్కన కావ్యేతిహాసాన్ని వినిర్మించాడు. ధర్మజుడి ధర్మవీరరసానికి భంగం రాకుండా శాస్త్రాంశాలను కుదించటం వలనా, భారతవీరుల వివిధరసేతివృత్తాలను ప్రబంధమండలిగా నిర్మించినా, ప్రధాన నాయకవృత్తానికి వాటిని పోషకంగా నిలపటం వలనా తిక్కన కావ్యరసమర్మజ్ఞు డనిపించుకొన్నాడు.

పంపాదికవులు భారతకథను చేపట్టి భారతవీరుల ప్రత్యేక నాయకత్వ లక్షణాలకు ప్రాధాన్యం కల్పించి కావ్యాలను నిర్మించిన వైఖరి కన్నడ సాహిత్యంలో ప్రసిద్ధమై ఉన్నది. పంపడు విక్రమార్జునీయ కావ్యాన్ని ముగిస్తూ, భారతకావ్యం లోకపూజ్యం కావటానికి భారతపాత్రలే కారణమనీ, వారి విశిష్ట గుణాలు ప్రస్ఫుటంగా ప్రకటితమయ్యేటట్లు రచించటమే తన ప్రత్యేకత అనీ పేర్కొన్నాడు.

మహాస్రగ్ధర.

"చలదొళ్ దుర్యోధనం, నన్నియొళినతనయం, గండినొళ్ భీమసేనం,
బలదొళ్ మద్రేశ, నత్యున్నతియొళమరసింధూద్భవం, చాపవిద్యా
బలదొళ్ కుంభోద్భవం,సాహసద మహిమెయొళ్ ఫల్గునం, ధర్మదొళ్ ని
ర్మలచిత్తం ధర్మపుత్రం మిగిలి వర్గళినీ భారతం లోకపూజ్యం."

నానారసోల్లాసం కన్నడంలో భారతకావ్యాలు రచించిన పంపాదుల రసమార్గమైతే, తిక్కనది అంగరసాభ్యుదయాన్ని అదరించే నానారసాభ్యుదయోల్లాసం.

ప్రబంధమండలి నిర్మాణం అనేకత్వస్ఫూర్తిని కలిగించినా, కావ్యేతిహాసంలోని ఏకవాక్యతకు భంగం కలిగించదనీ, కథాకావ్య ప్రక్రియా ప్రవృత్తిని కావ్యేతిహాసంలో సంవదించినా అంగాంగి రస సమన్వయ సాధనకు అవరోధం ఏర్పడదనీ, ఒక ప్రక్రియలో దాని సహజ స్వభావం కోల్పోకుండా మరొక ప్రక్రియాలక్షణాలను సమన్వయిస్తే మరొక విశిష్ట ప్రక్రియ సిద్ధమౌతుందనీ తిక్కన నిరూపించాడు. నన్నయ నిర్మించిన భారతభాగం సహజ మిశ్ర ప్రక్రియ! తిక్కన భారతభాగం సంశ్లిష్ట మిశ్రప్రక్రియ!

11. ఉభయకవిత్వ తత్త్వవిచారం

నిర్వచనోత్తర రామాయణ కాలంనుండి తిక్కన 'ఉభయకవి మిత్రుడు'గా ప్రసిద్ధికెక్కాడు. మహాభారత ఆశ్వాసాంత గద్యాలలో కూడా ఆ బిరుదునే మొదట చెప్పుకొన్నాడు. తిక్కన శిష్యుడు మారన 'ఉభయకవిత్వ తత్త్వ విభవోజ్జ్వలుఁ' డని కీర్తించాడు. ఉభయకవులకు మిత్రుడు కావటం వేరు. అది సమన్వయవాది లక్షణం. ఉభయకవిత్వతత్త్వాల దర్శన ప్రయోగాల చేత ప్రకాశించటం వేరు. ఉభయకావ్య ప్రయోగాలకే ఒక విశిష్టమైన తత్త్వాన్ని ఆవిష్కరించి ప్రయోగాత్మకంగా లోకానికి చాటగలగటం తత్త్వ వైభవ లక్షణం. అది భారతరచనవలననే తిక్కనకు కలిగిందని మారన సాక్ష్యం పలికాడు.

ఉభయకావ్యాలు అనే సమాసంలో విడదీయలేని జంటకే 'ఉభయ' అనే విశేషణం వాడతారు. కావ్యాలలో అట్టి సంబంధం కలవి శ్రవ్య, దృశ్య కావ్యాలు. ఆ రెండు లక్షణాలను కలిపి ఒక మిశ్రప్రక్రియాగౌరవాన్ని కలిగించటమే కాకుండా, వాటి కొక తాత్త్విక పరివేషాన్ని కలిగించిన వైనాన్ని తిక్కన దృక్పథంలో పరిశీలించటం ప్రథమ కర్తవ్యమౌతుంది.

నన్నయ శ్రవ్యకావ్య ప్రక్రియలో దృశ్యకావ్య మర్యాదలను చొప్పించి నాటకీయతను కావ్యేతిహాస రచనలో ప్రవేశపెట్టాడు. దానిని తిక్కన పెంపుచేసి పోషించాడు. నన్నయ నాటకీయతలో ఆకృతిశిల్పం అగ్రతాంబూలం అందుకొంటుంది. తిక్కన నాటకీయతలో అభినయ శిల్పం అగ్రస్థానంలో నిలుస్తుంది. నన్నయనాటకీయత ప్రయోగ సంబంధి; తిక్కన నాటకీయత ప్రదర్శ సంబంధి. (వివరాలకు చూడు; సభాపర్వ పీఠిక).

నన్నయ కాలంనాటికంటె తిక్కన కాలానికి నాటకీయ శిల్పానికి పరిస్థితులు బాగా తోడ్పడ్డాయి. క్రీ.శ.13వ శతాబ్దినాటికి తెలుగు జాతి భారతదేశంలోనే నాట్యకళారంగాలలో స్వీయ వ్యక్తిత్వాన్ని నిర్మించుకొనాలని విశిష్టయత్నం చేస్తున్నది. కాకతీయులకాలంలో భరతనాట్యం కంటె విలక్షణమైన దేశీనృత్యం తెలుగు నాట వెలుగుచూస్తున్నట్లు దాఖలాలున్నాయి. జాయపసేనాని రచించిన నృత్తరత్నాకరం ఆ ప్రయత్నానికి అక్షరసాక్ష్యం. తెలంగాణంలో కాకతీయులు నిర్మించిన దేవాలయాలలో నాట్యమందిరాలు ప్రధాన దేవాలయాలకు అనుబంధంగా ఉండటం, వాటి స్తంభాలపై నాట్య శిల్ప భంగిమలు, వాద్య విశేషాల బొమ్మలు ఉంచటం శిల్ప సాక్ష్యం. రామప్ప, వేయిస్తంభాల దేవాలయాలవంటివి అందుకు ముందుగా నిలిచే ఉదాహరణలు. కాకతీయులకాలంలో కూచిపూడి నృత్య సంప్రదాయానికీ, ఆంధ్రనాట్య సంప్రదాయానికీ అంకురారోపణలు జరిగాయని నాట్యశాస్త్ర "విమర్శకులు చెప్పుతున్నారు. డా॥నటరాజ రామకృష్ణగారు ఆనాటి నాట్యాన్ని "పేరిణి నృత్య'' మనే పేర నేడు ప్రచారంలోకి తేవటం గమనిస్తున్నాం. కాకతీయ ప్రతాపరుద్రుడి కాలంవాడైన విద్యానాథుడు రచించిన 'ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణ' మనే అలంకార శాస్త్ర గ్రంథంలో మొట్టమొదటిసారి శ్రవ్య కావ్యలక్షణాలతో పాటు దృశ్యకావ్యలక్షణాలు కూడా చర్చించబడ్డాయి. ఉభయకావ్య లక్షణాలు ఉంటేనే సమగ్ర లక్షణ గ్రంథం కాగలదనే భావం ప్రబలిన రోజులలో మహాభారత రచన తిక్కన చేపట్టాడు. అందువలన శ్రవ్యకావ్యంతో దృశ్యకావ్య స్వభావాన్ని సంఘటించి నాటకీయతను అభినయబంధురంగా తన రచనలో ప్రపంచించాడు. తెలుగులో నాటకాల అవసరాన్ని మరపించాడు. తిక్కన పాత్రలు సాత్త్విక భావాభినయంలో, నాట్యముద్రల ప్రదర్శనలో, సందర్భోచిత రసోచిత వాచికాభినయ విలాసంలో, రంగప్రయోగ కళలో సుశిక్షితులవలె కనబడతారు. దానితో కథ నాటకంగా పఠితల మనోరంగాలలో ప్రదర్శితమౌతుంది. చతుర్విధాభినయాల చతుర విన్యాసమే రసధ్వని వ్యంజన సూత్రమని తిక్కన తెలుగు కవిత కందించిన నాటకీయ కళాతత్త్వ వైభవం.

తిక్కన రచనలో మరొక విశేషం గోచరిస్తుంది. ప్రక్రియతోపాటు నృత్యనాట్యశాస్త్ర పరిభాషనుగూడా చొప్పించటం ఆయన చేసిన సాహసం. నృత్యం భావావస్థలను వ్యక్తం చేస్తుంది. నాట్యం సూక్ష్మాతిసూక్ష్మమయిన సంచారిభావస్పందనలను

సైతం ప్రదర్శించగలుగుతుంది. "రసాహి సుఖదుఃఖావస్థా రూపాః"- అనే భోజాదుల సంప్రదాయాన్నిబట్టి మానసిక అవస్థలను సంచారులకంటె విలక్షణంగా గుర్తించి రసశబ్దంతో పిలిచే పద్ధతి ఏర్పడింది. స్థాయి భావాలను మాత్రమే రసశబ్దవాచ్యం చేసే సంప్రదాయం ఆనందవర్ధనాదులది. అభినవగుప్తపాదులు అటు ధ్వన్యాలోకానికీ, ఇటు నాట్య శాస్త్రానికీ వ్యాఖ్యలు వ్రాసి ఉభయ కావ్య సంప్రదాయాలను కలిపే ఉద్యమానికి క్రొత్త ఊపిరి పోశారు. మమ్మటాదులు దీనికి సుముఖులు. నన్నయ తిక్కనలు ఆ వరుసలోని వారు. అయితే నన్నయకంటె తిక్కన తన కాలానికి అనుగుణంగా ఒక అడుగు ముందుకు వేసి పాత్రల మానసికావస్థలను వ్యక్తం చేయటానికీ, వ్యంజింపజేయటానికీ నృత్య సంప్రదాయంనుండి రసశబ్దాన్ని గ్రహించి ప్రయోగించాడు. భరతనాట్య శాస్త్రంలో నృత్య నాట్య సంప్రదాయాలలో అభినయ విశేషాలు చెప్పేటప్పుడు రసదృష్టులనీ, స్థాయిభావదృష్టులనీ, సంచారిభావ దృష్టులనీ (అష్టమాధ్యాయంలో) వివేచించటం జరిగింది. కాబట్టి అవస్థలకు సంబంధించిన రసభావాంశాలను తిక్కన రసశబ్దవాచ్యాలుగా చేయటం, భావాంశాలను వాచ్యం చేయకపోవటం తిక్కన రచనలో విశేషంగా గమనింపవలసిన అంశం. అట్లా వివేచించకపోతే డా॥కేతవరపు వేంకట రామకోటి శాస్త్రిగారన్నట్లు 'దోషం కాని రసదోషంగా' దీనిని సరిపుచ్చుకొనవలసి వస్తుంది. కాబట్టి కావ్యరసాన్ని నాట్యపరిభాషతో ధ్వనింపచేసే నవ్యకావ్యశిల్పం తిక్కన వరప్రసాదం. ఇది తిక్కన కవితలోని ధ్వని శిల్పం.

ఉదాహరణకు కొన్ని:- 1. కొమ్మనమంత్రి తిక్కనను 'కరుణార్ద్ర దృష్టి'తో చూచాడట! (విరా-1.10); స్వామి సిగమీద ఈ శశిరేఖ 'కరుణారసం' పొంగిపొరలుతున్నట్లుగా అమృతాన్ని జాలువారుస్తున్నదట (విరా-1.12); 3. హరిహరనాథుడు 'శాంతమూర్తి'గా శోభిల్లాడట (విరా-1.12); 4. ఆ స్వామి వదనంలో 'దరహాసరసము' తళుకొత్తిందట (విరా- 1.14); 5. 'దుర్వారోద్యమ బాహు విక్రమ రసాస్తోక ప్రతాపస్ఫురద్గర్వాంధ ప్రతివీర నిర్మథన విద్యాపారగులట' సైరంధ్రి భర్తలు (విరా-2.55); 6. కీచకుడు 'రాగరసమున' కడలుకొన్నాడట (విరా-2.83); 7. ధర్మరాజు భీముడి 'కోపరసంబు పేర్మి' చెరిచాడట (విరా-1.137); 8. ఉపకీచకుల వధానంతరం ద్రౌపది మనసులో నిండిన 'హాస్యరసం' మొగంమీద వెల్లివిరియకుండా జాగ్రత్త పడిందట (విరా- 3.38); 9. అర్జునుడు 'వీరరసాత్మకుం డు' అయ్యాడట (విరా-5.3); ఉత్తరుడు 'భయరసం' తో వణకుతూ పరుగెత్తాడట (విరా-5.78); 10. అర్జునుడు రౌద్రరస వినోది అయ్యాడట (విరా-5.154); 11. విరాటుడు పాండవులను గుర్తించి 'అద్భుతరసాక్రాంత'మైన అంతరంగంకలవాడయ్యాడట(విరా-5.334); 12. ఉత్తరాభిమన్యులు 'సౌఖ్యరసంలో' తేలియాడారట (విరా-5.402); 13. కురుసభలోని వారు శ్రీకృష్ణుడి విశ్వరూప ప్రదర్శన సమయంలో కన్నులు మూసికొని అద్భుత భయానకరసాలలో మునిగిపోయారట (ఉద్యో-3.405). ఇట్లా ఎన్ని రసాలను పేర్కొన్నా అవి కావ్య శాస్త్ర మర్యాదలోని రసాలు కావు. నాట్య శాస్త్రమర్యాదలకు చెందినవే. మరొక శాస్త్ర మర్యాదలను సాహిత్యంలో పారిభాషిక పదస్థాయిలో ప్రవేశపెట్టటంవలన కావ్యశాస్త్రానికి విస్తృతి కలుగుతుందనీ, తన రచనలో పాత్రల మానసికావస్థలను పఠితలు నాట్య ముద్రలను ఆశ్రయించి భావించటానికి సౌలభ్యం ఏర్పడుతుందనీ ఆ కాలానికి అనుగుణంగా ఆలోచించి, తిక్కన ఈ ఉభయ కావ్యతత్త్వ వైభవాన్ని ప్రదర్శించాడు. ఈ వైనం తెలిస్తే పెక్కుమంది విమర్శకులు పేర్కొన్న వమనదోషం శమిస్తుంది; చేసిన వాచ్యావాచ్య విచారం వెనుకపడుతుంది. దోషంకాని దోషంగా సరిపుచ్చుకొనే అగత్యం తొలగిపోతుంది.

ఉభయకవిమిత్రుడంటే సంస్కృతాంధ్ర కవులకు మిత్రుడని చెప్పారు కేతనాదులు. మనుమసిద్ధి సభలో "లలిత నానా కావ్యములు చెప్పు నుభయభాషలయందు ననుట ప్రశంసత్రోవ" అన్నాడు కేతన. ఉభయభాషలలో చెప్పిన ఆ లలిత నానా కావ్యాలు మనకు తెలియరాలేదు. తిక్కన సంస్కృత శ్లోకాలు రెండు ప్రచురితమయ్యాయి ఉత్తర రామాయణ ప్రారంభపద్యం సంస్కృత శార్దూలం, విరాటపర్వావతారికలో పేర్కొన్న "కిమస్థిమాలాం.... "శ్లోకం తిక్కన ఆశుకవిత- ఇంతకుమించి తిక్కన సంస్కృత రచనలు కానరావు. కాగా గంగాదేవి రచించిన 'మధురావిజయ' మనే చారిత్రక కావ్యంలోని అవతారికలో పూర్వసంస్కృత కవులను స్తుతిస్తూ తిక్కనను ఇట్లా కీర్తించింది.

"తిక్కయజ్వ కవే స్సూక్తిః । కౌముదీవ కలానిధేః
స తృష్ణైః కవిభి స్స్వైరం । చకోరై రివ సేవ్యతే."

కళానిధి వంటి తిక్కన సోమయాజి కవితాసూక్తులను చంద్రుడి వెన్నెలను చకోర పక్షులవలె నిరంతరాయంగా కవులు ఆస్వాదిస్తున్నారట! 'కొందరు తిక్కయస్య కవే స్సూక్తిః' అనే పాఠాన్ని గ్రహించి ఆయన సోమయాజి తిక్కన కాదేమో అని

అనుమానించారు. కాని, కాకతీయుల కాలంలో మన తిక్కన కంటె మరొక తిక్కన ఉభయకవిమిత్రుడు లేడు. అయినా అంతటి కవి సంస్కృత రచనలు మనకందలేదు.

తిక్కన విజయసేనము, కవివాగ్బంధము, కృష్ణశతకము అనే తెలుగు రచనలు చేశాడని కొన్ని సాక్ష్యాలు చెప్పుతున్నాయి. పెదపాటి జగ్గకవి తన సంకలనగ్రంథమైన 'ప్రబంధ రత్నావళి' లో విజయసేనంలోని కొన్ని పద్యాలు పేర్కొన్నాడు. అప్పకవీ, కస్తూరి రంగకవీ సంశయప్లుతయతికి ఉదాహరణంగా తిక్కన విజయసేనంలోని పద్యాన్ని ఉదాహరించారు. కూచిమంచి తిమ్మకవి ఆ పద్యం చిమ్మపూడి అమరేశ్వరుడి విక్రమసేనంలోనిదని సర్వలక్షణసారసంగ్రహంలో పేర్కొన్నాడు. ఇప్పుడు విజయసేనంగాని, విక్రమసేనంగాని లభించడం లేదు. ఛందోగ్రంథమైన కవివాగ్బంధనానికి కవిసార్వభౌమచ్ఛందమనే మారుపేరున్నా, అది రచించింది తిక్కన అని పేర్కొన్నా, ఆ తిక్కన భారత తిక్కన అని సాక్ష్యాధారాలు సరైనవి దొరకటం లేదు. తిక్కన కృష్ణశతకం రచించినట్లు ప్రశస్తి ఉన్నది. అందులోని ఈ క్రింది పద్యం తెలుగువారి నోట నేటికీ జీవించి ఉన్నది.

> "అరయన్ శంతనుపుత్రుపై విదురుపై నక్రూరుపైఁ గుబ్జపై
> నరుపై ద్రౌపదిపైఁ గుచేలునిపయిన్ నందవ్రజ శ్రేణిపైఁ
> బరఁగం గల్గు భవత్కృపారసము నాపైఁ గొంత రానిమ్ము నీ
> చరణాబ్జంబులె నమ్మినాఁడ జగదీశా! కృష్ణ! భక్తప్రియా!"

ఈ మకుటంతో ఉన్న శతకం ఇప్పుడు లభించటం లేదు. కాగా, ఇది వెన్నెలకంటి జన్నయ్య రచించిన "దేవకీనందన శతకం'లోనిదని విమర్శకులు భావిస్తున్నారు. ఏది ఏమైనా ఈ పద్యంలోని శైలి మాత్రం తిక్కనది కాదు. కాబట్టి నిర్వచనోత్తర రామాయణం, మహాభారతం తప్ప తిక్కన రచనలు మరేమీ ఉన్నట్లు లేవు. ఆయన సంస్కృత కవిత్వం చెప్పగలిగినా తెలుగు కవిత్వానికే అంకితమైపోయిన మహాకవి!

'ఉభయ కవిమిత్రు' డనే బిరుదానికి అర్థం చెప్పటంలో విమర్శకులు తికమకపడుతున్నారు. అందరూ సమకాలీనుడైన కేతనను ప్రక్కనపెట్టి చెప్పలేకపోతున్నారు. కాగా సంస్కృతాంధ్ర కావ్య కవితా సంప్రదాయాల సమన్వయంతో వ్రాసేవారు ఉభయ కవులు ఉభయ భాషాకవులు మాత్రమే కారు - ఉభయ మర్యాదల కవులు. సాహిత్య దర్శనాన్ని సంస్కృత సాహిత్యప్రస్థానాలనుండి గ్రహించి ప్రక్రియా ప్రయోగ కళాప్రౌఢులను దేశీయంగా వినిర్మించుకొనే కవులు ఉభయ కవిత్వ విభవులు. ఆనందవర్ధను డన్నట్లుగా వ్యాసభారతం శాస్త్రరూప కావ్యచ్ఛాయాన్వయి. దానిని నన్నయ, తిక్కనలు కావ్యరూప శాస్త్రచ్ఛాయాన్వయిగా మార్చుకొని స్వతంత్ర ప్రతిభతో వినిర్మించారు. వీరిద్దరూ ఉభయ కవిత్వతత్త్వవిదులే, కావ్యేతిహాస కవితా తత్త్వజ్ఞులే. కావ్యత్వానికి శాస్త్రత్వాన్ని ఛాయగా నిలుపగలిగిన దక్షులే. అయితే ఆ ప్రవృత్తిని తిక్కన భారత భాగంలో అనేక విధాలుగా ఆవిష్కరించే అవకాశం దొరకటంతో తిక్కనకు ఉభయకవిమిత్ర బిరుదం ఊర్జితంగా మిగిలిపోయింది. ఆధునికులు కొందరు కవిత్వాన్ని కథాకథన ప్రధానమనీ, వర్ణనా ప్రధానమనీ, నాటకీయ రచనా ప్రధానమనీ, అలంకార ప్రధానమనీ విభజిస్తారు. ఇందులో ఏ రెండింటికైనా సమప్రాధాన్యాన్ని కలిగించగలిగినవారు ఉభయ కవిత్వతత్త్వవిదులు. తిక్కన వర్ణనాత్మక నాటకీయ కవితా స్వభావాలను విశిష్టంగా మేళవించే కావ్యతత్త్వవేత్తగా భారత రచనలో ప్రసిద్ధి కెక్కాడు.

ఈ విశిష్ట లక్షణాన్ని ఎన్ని విధాల విశ్లేషించినా శ్రవ్యదృశ్యకావ్యప్రక్రియల సమష్టి తత్త్వాలను అంటుమామిడిగా అంటుత్రొక్కిన గౌరవం తిక్కనకే తొలిసారి దక్కింది. నాటకీయతను అందరూ అనుసరించినా ఉభయ కావ్య పరిభాషా మైత్రిని మాత్రం తెలుగులో మరెవ్వరూ తిక్కనవలె నిర్వహించలేకపోయారు. ప్రబంధపరమేశ్వరుడు కూడా కవిబ్రహ్మ తిక్కన సృష్టి మరెవ్వరికీ సాధ్యం కాదని చేతులెత్తి నమస్కరించాడు.

12. హరిహరనాథ (తత్త్వ) దర్శనం

తిక్కన భారత కృతిపతి హరిహరనాథుడు. భారత రచనా కుతూహలుడైన తిక్కన తన కృతిని ఎవరి కంకిత మీయాలా? అని ఆలోచిస్తూ ఇంచుక నిద్రించాడు. అందులో ఒక మహనీయ స్వప్నం వచ్చింది. తిక్కన తండ్రి కొమ్మనామాత్యుడు కలలో

కనబడ్డాడు. తిక్కన చేసిన నమస్కారా లందుకొని కరుణార్ద్రదృష్టితో చూచాడు. తిక్కన ఇదివరలో చెప్పిన 'కిమస్థిమాలాం...'శ్లోకాన్ని విని దయాళుడై భక్తవాత్సల్యంతో అతడిని కృతార్థుడిని చేసి, ఒక కార్యాన్ని అతడివలన పొందాలనే అభిలాషతో హరిహరనాథుడు వస్తూ కొమ్మనకు తన సంకల్పాన్ని దివ్యశక్తితో తెలిసేటట్లు చేసి, ముందుగా తిక్కన దగ్గరికి అతడిని పంపాడు. హరిహరనాథుడు తన సన్నిధానం కల్పిస్తున్న వైఖరిని కొమ్మన ముందుగా తిక్కనకు ప్రకటించాడు. తిక్కన సంభ్రమంతో ఆ వైపు చూచాడు. ఎదుట హరిహరనాథస్వామి ప్రసన్నుడయ్యాడు.

సీ. "కరుణారసము పొంగి తొరఁగెడు చాడ్పున । శశిరేఖ నమృతంబు జాలువాఱ,
హరినీలపాత్రిక సురభిచందనమున్న । గతి నాభిధవళపంకజము మెఱయ,
గుఱియైన చెలువున నెఱసిన లోకర । క్షణ మనంగ గళంబుచాయ దోఁపఁ,
బ్రథమాద్రిఁ దోతెంచు భానుబింబము నా ను । రమ్మునఁ గౌస్తుభరత్న మొప్ప,

తే. సురనదియును గాళిందియు బెరసినట్టి । కాంతిపూరంబు శోభిల్లు శాంతమూర్తి
నా మనంబు నానందమగ్నముగఁ జేయ । నెలమి సన్నిధిసేసె సర్వేశ్వరుండు." **(విరా.1.12)**

ఆంధ్రసాహిత్యంలో హరిహరనాథుడి అపూర్వమైన అద్భుతమూర్తిని కల్పించి శిల్పించి తెలుగువారి కన్నుల ముందు నిల్పిన అక్షరభావచిత్రశిల్పి తిక్కన. తండ్రిగారు అడుగో చూడుమని చెప్పింది హరిహరనాథుడిని. కాని, తిక్కన ఎదుట నిలిచింది సర్వేశ్వరుడు. ఇదేమిటన్నది మొదటి ప్రశ్న. దీనికి బ్రహ్మశ్రీ ఓరుగంటి నీలకంఠశాస్త్రిగా రిట్లా వ్యాఖ్యానించారు.

"తిక్కనయజ్వమనము ఆనందమగ్నమైనదట!.... సర్వేశ్వరుని సన్నిధి చేత. ఆ సర్వేశ్వరుడు ఏ రూపమును ధరించి సన్నిధి చేసెను? కేవల హరిరూపమును గాదు, కేవల హరరూపమునుగాదు; ఇప్పు డాతని కట్టి వేరువేరు రూపములతోఁ దృష్టి గలుగదు. ఆ మహాభాగుఁడపు డద్వైతమూర్తి. సర్వజ్ఞుఁడు, సర్వాంతర్యామియునగు సర్వేశ్వరునకుఁ దదాశయము విదితమే. కావుననే యతఁ డిప్పుడు కేవల హరిరూపమునఁగాని, కేవల హరరూపమునఁగాని తన భక్తవతంసుఁడగు తిక్కయజ్వకు దర్శన మీఁదలంచలేదు. ఆ రెండు రూపము లేకభావము నందినఁ గాని కుండలీంద్రుఁడు (తిక్కన సోమయాజి) మెచ్చఁడని తా నెఱుఁ గును. శైవవైష్ణవ భేదకల్లోల విజృంభణ కీ పృథగ్భావమే కారణమగుటచే నది కవిబ్రహ్మకు అనభిమతము. కావున భక్తహృదయానువర్తియగు సర్వేశ్వరుడు తన కిట్లు సన్నిధి చేసెనని కవిబ్రహ్మ స్వయముగాఁ దెలుపుచున్నాడు". (తిక్కయజ్వ హరిహరనాథతత్త్వము.పు.18-19).

హరిహర శబ్దాన్ని గురించి వ్యాఖ్యానిస్తూ డా॥ పాటిబండ మాధవశర్మగా రిట్లా అన్నాడు. "హరిహరశబ్దమే విచిత్రమైనది. ఇది వ్యాస మహర్షి కూర్చిన సమాసము. సమర్థములైన పదములు ఏకపదము లగుట సమాసము. ఇక్కడ సమర్థములైన తత్త్వములు ఏకతత్త్వమై సమాసము ఏర్పడినది. "నమో హరాయ హిప్రాయ నమో హరిహరాయ చ" అని వేదవ్యాసుడు హరివంశమున 'హరిహర' సమాసమును ప్రయోగించినాడు. 'హరిహరాయ' అను ప్రయోగము చతుర్థీ ఏకవచనాంతముగా ఉన్నది. కనుక ఇది ఇతరేతర ద్వంద్వసమాసము కాదు. అయినచో ద్వివచనాంతముగా ఉండవలెను. ఏకవచనములో ఉన్నది గనుక సమాహార ద్వంద్వ సమాసము కావలెను. ఆజన్మవిరోధముగాని, అవినాభావ సంబంధముగాని ఉన్నవానిని తెలుపు పదములను మాత్రమే సమాహార ద్వంద్వ సమాసమున కూర్చవలెను. లోకదృష్టిలో హరిహరులకు ఆజన్మవిరోధము. తాత్త్వికదృష్టితో అవినాభావ సంబంధము. కనుక హరిహర శబ్దము సమాహారద్వంద్వమగుట సముచితమే. అయినను తన జీవనిష్ఠమైన యభిరుచిని బట్టి దీనిని విశేషణ పూర్వపద కర్మధారయముగా కూడా గ్రహించుచున్నట్లు 'విష్ణురూపాయ నమఃశివాయ' ఇత్యాదుల వలన తెలియనగును. శివభక్తుడైన తిక్కనగారు హరిహర సమాసమును ఉత్తర పదార్థ ప్రధానముగా భావించుట సహజమే."

"వ్యాస సమాసైక రూప హరిహరనాథా!" అని తిక్కనగారు హరిహరనాథుని ఒకచోట సంబోధించినారు. తాత్త్వికముగా విచారించినప్పుడు హరిహరునకు కరచరణాద్యవయవయుక్తమైన రూపము లేదు. 'హరిహర' అనిన వ్యాసుని సమాసమే ఆయన

మూలరూపము. పై సీసపద్యమునందును ఇతర పద్యములందును తిక్కనగారు వర్ణించిన హరిహరనాథరూపము ఆయనకు భావనాగోచరమైన కల్యాణమూర్తి.''

"దేవతావర్ణన పాదాది మస్తకాంతముగా చేయవలెనని సంప్రదాయము. ఈ సీసపద్యమున తిక్కనగారు ఆ సంప్రదాయము పాటింపలేదు. శిరస్సునందలి శశిరేఖతో వర్ణన ప్రారంభమైనది. ఆద్యంతరహితమైన పరతత్త్వము ధరించిన హరిహరమూర్తికి పాదశిరోభేదము లేదు. 'మరుత్సరిదాకల్పిత మనోజ్ఞ చరణ శిరస్సుందరమూర్తి' హరిహరనాథుడు. ఆయన చరణమున గంగ, శిరమున గంగ, ఆయనకు చరణ శిరోభేదము లేదు. అట్లే వామదక్షిణ భేదము కూడ లేదు. ఆయన హరిహరుడు, హరహరి'' (తిక్కన కవితా వైభవం - యువభారతి ప్రచురణ - పు.12,13).

హరిహరనాథమూర్తిని అర్థాలంకారసుందరంగా తిక్కన వర్ణించాడు. ఉత్ప్రేక్షోపమాలంకారాలను ఉజ్జ్వలంగా ఉపయోగించాడు. కరుణారసంతో ఆరంభమై శాంతరసంతో ముగిసి చూచేవారికీ, ఆ మూర్తితత్త్వాన్ని గురించి ఆలోచించేవారికీ ఆనందరసంలో మగ్నమయ్యే అనుభూతి నందించే అద్భుతమూర్తిని ఆవిష్కరించాడు. కావ్యరస మర్యాదా, నాట్యరస మర్యాదా అద్వైతాన్ని పొందిన రసమూర్తిని చిత్రించాడు. ఇందులో అలంకార ధ్వని రసధ్వనిలో పర్యవసించేటట్లు రచించటం శిల్పం. భగవంతుడు ప్రసన్నుడై భక్తుడి కోర్కెలను తీర్చే ముద్రలో నిలిచిన నాట్యమూర్తిగా ఒకవైపు తోస్తాడు. ఇది నాట్యరసమూర్తి. దయ అనే భావం ఉత్కటమై రసస్థితిని పొందిన సాత్త్వికభావ చైతన్యంతో కనబడే స్వామి కావ్యరసమూర్తి. గంగా యమునల సమైక్య కాంతి ప్రవాహం తరంగితమైనట్లు శోభిల్లే శాంతమూర్తి నాట్యరసమూర్తి. ప్రేక్షకుల హృదయాలను ఆనందరసమగ్నం చేసే శమస్థాయిభావ ప్రసన్నమూర్తి కావ్యరసమూర్తి. శివకేశవు లిద్దరూ ఏకమై తమ అలంకారాలతో అనుగ్రహించే ఏకైక మార్గాన్ని ఆశ్రయించారు. ఆ అలంకారాలు కూడా రెండు రకాలు పుట్టు సొమ్ములు, పెట్టు సొమ్ములు. హరుడు తన పెట్టుడు సొమ్మైన శశిరేఖ అమృతాన్ని వర్షిస్తుంటే అదే తన కరుణారసమా అన్నట్లు తిక్కన మీద జలపాతంవలె జాలువారుస్తున్నాడు. అందులో ఉత్ప్రేక్ష కూడా అలంకారంగా అందగించింది. శివుడి తలమీద ఉన్న శశికళ సహస్రారం మీద పొంగి స్రవించే అమృతమైన ఆనందరసం. దానికి మూలస్థానం నాభి. అక్కడ కుండలిని మేల్కొల్పితే అది షట్చక్రాల ద్వారా పైకి ప్రసరిస్తుంది. మూలాధారం, స్వాధిష్ఠానం, మణిపూరం, అనాహతం, విశుద్ధం, ఆజ్ఞాచక్రం దాటి సహస్రారంలో అది ఫలిస్తుంది. వెన్నుపూస నాశ్రయించి సుషుమ్న నాడి ఉంటుంది. తామరతూడువలె ఉండే ఆ మార్గం ద్వారా ఆ కుండలినీశక్తి ప్రసారమౌతుంది. ఇడ, పింగళ అనే నాడులు ఎడమ కుడిభాగాలలో ఉంటాయి. ఇవి చంద్రసూర్యశక్తులకు ప్రతీకలు, గ్రంథిస్థానాలు. ఈ రెండూ మెలికలు తిరుగుతూ వెళ్ళి ఆజ్ఞాచక్రంలో సుషుమ్నలో యోగిస్తాయి. సహస్రార పద్మంలో అమృతరూపంగా ఫలిస్తాయి. హరుడు ఆ అమృతానుభూతిని శశికళ అనే ఆభరణం ధరించిన ముద్రతో ప్రదర్శిస్తున్నాడు. ఈ సీసపద్యంలో తామరతూడుతో పుట్టి వికసించిన పద్మం, చంద్రసూర్యకళలు చెప్పబడటం గమనార్హం. హరి ఆ సహస్రారపద్మానికి మూలమైన తన నాభిని ప్రదర్శిస్తూ, కుండలినీ యోగ సాధనరూపమైన ధవళ పంకజాన్ని సహజాభరణంగా ప్రకాశింపజేసి తన యోగముద్రను ఉపమాలంకార సుందరంగా ఆవిష్కరించాడు. బొడ్డు హరినీల మణినిర్మిత పాత్రికవలె, పద్మం సురభి చందనం వలె రాణించాయట. హరినీలం గాఢమైన ప్రేమకూ, శ్రీగంధం దాని వలన మనసుకు కలిగే సౌఖ్యానికీ చక్కని ఉపమానాలు. శశిరేఖ అమృతసిద్ధిని తెలిపే శివాలంకారం. ధవళపద్మం మూలాన్నీ, సాధన వికాసాన్నీ ధ్వనింపజేసే హరిభూషణం.

నేను సకల లోకాలనూ రక్షిస్తున్నానన్న దివ్యవిభూతిని ప్రకటించే చిహ్నం శివుడి గళంలో నల్లగా మెరిసే గరళరేఖ కాంతి; శివుడి పెట్టుడు సొమ్మైనా సహజాలంకారంగా రాణించిన వన్నె. అట్లాగే హరి ధరించిన కౌస్తుభరత్నం కూడా. హరుడి తెల్లని గళం మీది ఒక నల్లని మచ్చ దివ్యవిభూతికి పతాక. ఒక నల్లని ఉరస్సుమీద తూర్పుకొండ మీద ఉదయిస్తున్న భానుబింబం వలె వెలుగొందే కౌస్తుభరత్నం ఒక దివ్య సంపదకు ప్రతీక. హరుడి అలంకారాలను ఉత్ప్రేక్షతో, హరి అలంకారాలను ఉపమతో వర్ణించటం ఒక విశేషం. ఆ రెండిటినీ సురనదీ కాళిందీ నదులవలె కలిపి ఉత్ప్రేక్షతో ఉన్మీలింపజేయటం మరొక విశేషం. ఉత్ప్రేక్ష అధ్యవసాయ మూలకం. ఉపమ భేదాభేద సాధర్మ్య మూలకం. ఉపమానం యొక్క తాదాత్మ్యాన్ని ఉపమేయంలో సంభావించటం

ఉత్ప్రేక్ష. ఉపమానోపమేయ సాదృశ్య భావనం ఉపమ. విష్ణ్వలంకారాల సాదృశ్యభావనం ద్వారా హరిగుణాలను ధ్వనింపజేయటం అలంకారశిల్పం. పద్మం, లక్ష్మి అనే అలంకారాలు వికసించిన హృదయంలో స్థిరంగా నిలిచే ఐహికాముష్మిక సంపదలను తెలియజేస్తున్నాయి. హరి కరుణారసంతో ఇచ్చే సిద్ధులవి. శశిరేఖ, గరళకంఠం భక్తవశంకరత్వాన్నీ, లోకరక్షణ కళా పాండిత్యాన్నీ ప్రకటిస్తున్నాయి. హరుడు కరుణిస్తే కలిగే సిద్ధులు యోగక్షేమాలు. ఇవి హరిహరుడిలో కాంతిపూరాలుగా ప్రవహించే దివ్య విభూతులు. ఆ ప్రవాహాలు శివుడిలో గంగగా, విష్ణువులో కాళిందిగా కనబడవచ్చును కాని, హరిహరుడిలో ఆ రెండూ కలిసిన ఒక వింత కాంతి కనపడుతుంది. వర్ణసంయోజనంలో తెలుపులో నలుపు కలిసి తెలుపులో భాగమైపోతుంది; లేదా నలుపుతో తెలుపు కలిసి లీనమైపోతుంది.

"శివాయ విష్ణురూపాయ శివరూపాయ విష్ణవే శివస్య హృదయం విష్ణుః విష్ణోశ్చ హృదయగ్ం శివః''

అనే మంత్రార్థం అలంకార ధ్వని వలన స్ఫురిస్తుంది. ఆ తత్త్వం పఠితను ఆనందమగ్నం చేస్తుంది. దీనిని ఈ పద్యం ధ్వనింపచేస్తున్నది.

'కిమస్థిమాలాం కిము కౌస్తుభంవా' అనే శ్లోకం కూడా అలంకారాలనూ, అనుభవాలనూ ఆలంబనంగా చేసికొని చెప్పిన అలంకారోక్తి. అస్థిమాల కౌస్తుభం అలంకారాలు, కాలకూటం యశోదాస్తన్యం అనుభవాలు. ఈ అలంకారశిల్పాన్ని దేవుడు మెచ్చాడు కాబట్టి తిక్కన ఈ పద్యాన్నికూడా అదే ఒరవడిలో నడిపి పరమేశ్వరానుగ్రహాన్ని పొందటానికి ప్రయత్నించాడు.

శివకేశవాభేదాన్ని విరోధాభాసంతో ధ్వనింప జేయటం మరొక విశేషం. ఇందులో హరిహరులకు సహజవిరోధం ఉన్నట్లు చెప్పటం, అది ఆభాసమని తెలిపి పరిహరించబడేటట్లు చేయటం ఇందులోని అలంకార శిల్పం. శివుడి తలమీది శశిరేఖకూ హరినాభి ధవళ పంకజానికీ ప్రకృతిసిద్ధమైన వైరం ఉన్నది. కాని, కడుపులో అమృతాన్నీ, మరకరందాన్నీ దాచుకుని లోకానికి పంచిపెట్టటంలో ఆ రెండూ ఒకటే కాబట్టి ఆ వైరం ఆభాసమై తొలగిపోతుంది. గరళం నల్లనిది, ప్రళయహేతువు. కౌస్తుభరత్నం కాంతిమంతమైనది, సంపదలనిచ్చేది. ఈ రెండూ విరుద్ధాలే అయినా లోకాన్ని రక్షించి పోషించే భక్త రక్షణ కళాప్రావీణ్యంలో ఆ వైరుద్ధ్యం ఆభాసమైపోతుంది. గంగా యమునలు విడివిడిగా పారితే వాటి వర్ణాలే వేరు. కలిసి పారితే పాపనివారణంలో అవి పుణ్యకాంతి ప్రవాహాలే. ఈ భావనం మనస్సులో చేస్తే సహృదయుడికి కలిగేది ఆనందమే. అది అలంకారం వలన ఏర్పడే అలౌకికానందం కావచ్చును. ఆధ్యాత్మిక భావనం వలన కలిగే బ్రహ్మానందం కావచ్చును. దయారసం సగుణబ్రహ్మ భావనలో కలిగే అలౌకికానందం. శాంతరసం నిర్గుణ తత్త్వచింతనం వలన కలిగే బ్రహ్మానందం. అభినవగుప్తుల అభిప్రాయంలో శాంతరసం ప్రకృతి రసం. మిగిలిన రసాలన్నీ వికృతి రసాలే. హరిహరరూపాన్ని ఆశ్రయించి వ్యక్తమయ్యే కరుణారసాదులు ఆ దేవుడి తత్త్వాన్ని దర్శించి సహృదయుడు పొందే శాంతరసంలో లయిస్తాయి. ప్రకృతి రసమైన శాంతంగా మిగిలిపోతాయి. ఆ స్థితియే 'రసోవైసః'. కరుణారసంగా తోచేదీ ఆనందమే, శాంతంగా నిలిచేదీ ఆనందమే. 'ఆనందో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్' అనే వేదతత్త్వమే సర్వేశ్వర తత్త్వం. అలంకారధ్వనిని రసధ్వనిలో పర్యవసింపజేసే ఒక అద్భుత శిల్పం ఈ పద్యం! తిక్కన హరిహరనాథుడి దయ వలన పొందిన బ్రహ్మానందస్థితి ఈ పద్యంలోని పరమ రసధ్వని.

తిక్కన కీర్తించిన హరిహరనాథుడు తిక్కన ప్రతిభాజన్యుడా? పూర్వప్రసిద్ధుడా? అనే అంశంమీద అనేకు లనేకవిధాలుగా తమ అభిప్రాయాలను తెలిపారు. నాథశబ్దం జైన సంప్రదాయాన్ని సూచిస్తుందనీ, ఆ మతంనుండి హరిహరనాథ భావనను క్రమంగా అద్వైతంలోకి తిక్కన తెచ్చుకొన్నాడనీ చెప్పేవారు కొందరున్నారు. భారతీయ సంప్రదాయంలో ఒకే దైవాన్ని ఆయా ప్రయోజనాల ననుసరించి అనేకరూపాలలో ఉపాసించే పరిపాటి ఉన్నది. అంతేకాదు. హరిహరబ్రహ్మలను కలిపి దత్తాత్రేయ రూపంగా ఉపాసించే పరిపాటీ కనబడుతుంది. చతుర్ముఖుడిని వదలి హరిహరోపాసనం చేసే పద్ధతులు కూడా ఉన్నాయి. స్మార్తశైవంలో శివశక్తులను కలిపి అర్ధనారీశ్వరుడుగా భావించే పద్ధతి కనబడుతున్నది. పాణిన్యాదులు 'వృషాకపి' శబ్దాన్ని హరిహరాత్మక రూపం పట్ల కూడా వాడిన పట్టులున్నాయి. మహారాష్ట్ర ప్రాంతంలోని త్ర్యంబక క్షేత్రం దగ్గర హరిహరనాథ దేవులకు దేవాలయాలున్నాయి. నెల్లూరులోకూడా ఈ సంప్రదాయానికి చెందిన దేవాలయం ఉన్నది. కాని, మరెక్కడా తెలుగునాట అట్టి దేవాలయాలు లేవు. అయితే వ్యష్టిమూర్తుల ఆరాధనం సామాన్య జనులకు సన్నిహితంగా ఉండటం వలన, సంయుక్త

రూపారూపనామతత్త్వాలను తెలిసి ఉపాసించటం క్లిష్టం కావటం చేత హరిహరనాథ దేవుడి వంటి మూర్తులు, నృసింహావతారం వలె ఉద్దిష్ట ప్రయోజన సాధన కొరకే మొదట అవతరించి, ఆ తరువాత అవసరాన్ని బట్టి, ప్రజాదరణాన్ని బట్టి కొనసాగుతూ ఉంటాయి. అందువలన పూర్వం ఒక ప్రయోజనం కొరకు హరిహరభావనం భారతదేశంలో కొన్ని కొన్ని ప్రాంతాలలో ప్రవర్ధిల్లి ఉండవచ్చును. దానిని తిక్కన 13వ శతాబ్దంలో సమకాలీన మతసమన్వయ దృష్టి కొరకు వినియోగించుకొని ఉంటాడు. డాక్టర్ ఓగేటి అచ్యుతరామశాస్త్రి వంటి విమర్శకులు హరిహరనాథుడంటే శ్రీ తిరుమల శ్రీ వేంకటేశ్వర స్వామియే అని భావించారు. హరిహరనాథుడు అనే పేరులో హరికి ప్రథమస్థానం ఉన్నది. ఆ తరువాత హరుని ప్రసక్తి వచ్చింది. వ్యాసుడుకానీ, మరెవ్వరైనా కానీ ఈ శబ్దాన్ని మొదట సృష్టించి ఉండవచ్చును. దాన్ని విష్ణుపారమ్యానికి అనుకూలంగా వాడి ఉండవచ్చును. కాని, తిక్కన 'చిత్తనిత్యస్థితశివుడు' కాబట్టి ఎప్పుడు హరిహరనాథుడిని వర్ణించినా శివాంశను ముందుగా చెప్పి విష్ణ్వంశను తరువాత చెప్పుతాడు. తిక్కన వర్ణించే పద్ధతిలో ఆ దేవుడు 'హరహరి' కావాలి. హరిహరసమాసంలోని పదాలు ఉత్తరోత్తరాలు బలీయాలనే న్యాయంతో తిక్కన హరుడిని ముందూ హరిని తరువాతా చెప్పాడని సమర్థించే వారూ ఉండవచ్చును. దీనిని వేదాంతపరంగా వ్యాఖ్యానించవచ్చును అనేవారూ ఉండవచ్చును. భగవంతుడు వస్తుతః హరిహరుడే. అయితే ఆయన ప్రకృతి దర్పణంలో ప్రతిఫలించినప్పుడు కుడి ఎడమలుగా వ్యత్యస్తమై కనబడుతాడు. సగుణమూర్తి దర్పణ ప్రతిబింబతుల్యుడైన పరతత్త్వం. బింబరూపుడు హరిహరుడు, ప్రతిబింబరూపుడు హరహరి. తిక్కన బింబాన్ని ప్రతిబింబముగా దర్శించి బింబాన్నే కీర్తించాడు. అందువలన తిక్కన హరప్రశంస ముందుగా హరిప్రశంస ఆ తరువాతా చేస్తాడని పేర్కొనవచ్చును.

ఇన్ని వాదాలున్నా హరిహరుడు వైదికధ్యాయిత కిచ్చమెచ్చే పరతత్త్వం. అతడు సర్వేశ్వరుడు. నిరాకార నిరంజనుడు. ఆనంద స్వరూపుడు. తిక్కన హరిహరుడికి ఆనందముద్రకూ అవినాభావ సంబంధాన్ని భావించాడు.

ఈ అంశాన్ని ఆరుద్రగారు ఆర్ద్రంగా వివరించారు. 'ఆనందం' అన్నది తిక్కనగారి ఆశయం. భారతంలో ప్రతి పర్వాంతంలో ఆనందముద్ర ఉంటుంది. హరిహరనాథుడిని ఆనందరూపునిగా వారు ఊహించారు. పర్వాంత పద్యాలలో ఆఖరి సంబోధనలు ఎలా ఉన్నాయో చూడండి. 1. విరాట పర్వాంతం-ఆనంద సంసస్త్రాయమానా!;2. ఉద్యోగ పర్వాంతం - పరమానందానుభూత్యేకరూపా!; 3. భీష్మపర్వాంతం-సంతతానంద సాంద్రా!; 4. ద్రోణ పర్వాంతం - శాశ్వతానందమూర్తీ!; 5. కర్ణ పర్వాంతం - నిర్భరానంద దేహా!; 6. శల్యపర్వాంతం - ఆనందరూపా!; 7. సౌప్తికపర్వాంతం - సుస్థిరానందభాసా!; 8. స్త్రీపర్వాంతం - ఆనందశీలా!; 9. శాంతిపర్వాంతం - భాస్వదానందమార్గా!; 10. ఆనుశాసనిక పర్వాంతం - నిష్కలానందమూర్తీ!; 11. అశ్వమేధ పర్వాంతం - దర్శితానంద వర్త్మా!; 12. ఆశ్రమవాస పర్వాంతం - సానందవర్గా!; 13. మౌసల పర్వాంతం - ఆనంద ప్రకాశస్వరూపా!; 14. మహాప్రస్థానిక పర్వాంతం - సంభృతానందలీలా!; 15. గ్రంథాంతం - సంభృతానందభావా!.

పర్వాంతంలో ఆనందముద్రను వేసిన తిక్కనగారు గ్రంథాదిని దానిని వాడారా అన్న అనుమానం కలుగుతుంది. "శ్రీయనగౌరినా బరఁగు..." అనే మంగళాచరణం అయ్యాక వెంటనే తిక్కనగారు వచనంలో ఆనందముద్ర వేశారు. "...అని సకల బ్రహ్మప్రార్థనంబు చేసి, తత్ప్రసాదాసాదిత కవిత్వ తత్త్వనిరతిశయానుభావానంద భరితాంతఃకరణుండ నగుచు..." (విరా.1.2). అయితే కావ్యం మొట్టమొదటి పద్యంలో కాక రెండవ నెంబరు వచనంలో 'భావానందం' ఉంది కనుక గ్రంథాంతంలో ఉపధాపద్యంలో (ఆఖరిదానికి ముందున్నదానిలో) కూడా భావానందం వాడితేనేగాని శిల్పంలో నిండుదనం రాదు. అందుకే ఆ ఉపధాపద్యం లోపలే" కేవల భావానందమయా! వేదవ్యాస వర్ణనారూఢదయా!" అని ఉపధాచరణంలో వాడి సరిపుచ్చారు. (స్వర్గా.96)" (సమగ్రాంధ్రసాహిత్యం 2. సం. పుట. 131-133)

తిక్కన హరిహరనాథ తత్త్వ విచారంలో ఆచార్య పింగళి లక్ష్మీకాంతంగారి ఈ క్రింది మాటలు విలువైనవి. "కల్పితములైన నామరూప భేదములచే భగవంతుని పేరను, మతము పేరను దారుణ కలహములకు లోనై అలజడి పొందుచుండిన ఆంధ్రులకు తిక్కన ప్రసాదించిన భగవత్తత్త్వము హరిహరనాథుడు."

"హరిహరనాథ నామరూపములను గూర్చి ఆంధ్రులలో భిన్నాభిప్రాయములు కలవు..ఆ తత్త్వము సగుణము, సాకారమును ఐనప్పుడు శివకేశవాత్మకము; నిర్గుణమును, నిరాకారమైనపుడు ఉపనిషత్ప్రతిపాదితమైన పరమాత్మ - ఓంకారము తద్వాచకము. ఆ తత్త్వము సగుణాత్మకముగా సాకారముగా ఆరాధనీయమైనపుడు శ్రీయన గౌరినాబరగెడి స్త్రీతత్త్వము. అయ్యది నిర్గుణాత్మకమై ఓంకార వాచ్యమైనపుడు హ్రీంకార వాచ్యమగును. ఈ అర్థమునే తిక్కన షష్ఠ్యంత పద్యములలో నిట్లు వ్యక్తమొనర్చెను:

క. "ఓంకారవాచ్యునకు నన। హంకార నిరూఢ భావనారాధ్యునకున్
హ్రీంకారమయ మనోజ్ఞా। లంకారోల్లాస నిత్యలాలిత్యునకున్". **(విరా.1.32)**

కాబట్టి హరిహరుని శివకేశవాత్మకమూర్తిగా భావన చేయుట ఆరాధనార్థము. అప్పు డా దేవుడు భక్తిగమ్యుడు; యోగగమ్యుడైనప్పుడు హరిహరునకు ఆకారము లేదు. 'నాదామృత ధారాసారరూపుఁడు', 'నాసాగ్ర నివాసరసికుఁడు' మరియు వ్యాసుని వాఙ్మయప్రపంచమునకు హరిహరనాథుడు లక్ష్యమట. 'వేదవ్యాస వచోవిభవ లక్ష్య హరిహరనాథా!'

క. 'శ్రీసంపాది పదాంబుజ!। నాసాగ్రనివాస రసిక! నాదామృత ధా
రాఽ ఽసారరూప! వేద। వ్యాస వ్యంజిత విహార! హరిహరనాథా!' **(భీష్మ.1.1.)**

అక్కడ వేదవ్యాసవచస్సు అనగా బ్రహ్మసూత్రము అని అర్థము. కావున బ్రహ్మసూత్రములలో ఏ పరతత్త్వము నిర్దేశింపబడినదో ఆ పదార్థమే తిక్కనార్యునకు లక్ష్యమైన హరిహరనాథతత్త్వము. అదియే ఉపనిషత్ప్రతిపాదితము. ఆ తత్త్వము జ్ఞానగమ్యము. అంతేకాదు. ఆ దేవుడు 'క్రతుభూషణమణి'. నిత్యాగ్నిహోత్రపరతంత్రులకు, క్రతుపరాయణులకు, 'అపూర్వ' మనెడి వేదవిహిత కర్మానుష్ఠాన ఫలము నొసగెడి యజ్ఞపురుషుడు. కావున ఆ దేవుడు పూర్వమీమాంసా ప్రతిపాదితమైన తత్త్వము కూడా అగును....

"ఈ హరిహరనాథ తత్త్వము తిక్కనగారు కల్పించినది కాదు. వ్యాసుని భారతమున గల అనేక తత్త్వములలో ఒక తత్త్వముగనున్నది. మఱియు విష్ణుని అష్టోత్తర శతనామావళిలో "హరిహరరూపైక మూర్తయే నమః" అన్నచోట పేర్కొనబడినది. ఇట్లు అనేక తత్త్వములలో నొకటిగ, అనేక నామములలో నొకటిగా నున్న ఆ సర్వదేవతాద్వైతమూర్తియైన తత్త్వమును తిక్కనార్యుడు ధర్మాద్వైతమూర్తియైన భారతమున ఏకైక పరతత్త్వముగా ప్రతిష్ఠించెను. భారతకృతిపతియైన హరిహరనాథుడు ఏదో ఒక గ్రామమున వెలసిన, గుడి కట్టించుకొన్న దేవుడు కాడు. సృష్టిస్థితిలయములకు కర్తయైన విశ్వమయుడు. సారాంశమేమనగా హరిహరనాథుడు శైవులకు, వైష్ణవులకు, కర్మిష్ఠులకు, జ్ఞానులకు, భక్తులకు, యోగులకు, మంత్రోపాసకులకు, తపస్వులకు, సాధారణ శరణ్యుడు. ఐహిక మనోరథములనుగాని, ఆముష్మికసుఖమునుగాని, మోక్షపదవినిగాని, యోగసిద్ధినిగాని ప్రసాదించెడి సర్వఫలప్రదాత. తిక్కన భారత రచనావసరమున హరిహరనాథుడు సాక్షాత్కరించినపుడు 'జన్మాంతర దుఃఖముల్ తొలఁగునట్లుగఁ జేసి కృతార్థుఁ జేయవే' అని బ్రహ్మానందస్థితిని కోరి నమస్కరింపగా ఆ దేవుడు "జనన మరణాదులైన సంసారదురితములకు నగపడకుండంగఁ దొలఁగు తెరువుగను వెలుంగు నీకిచ్చితి" నని వర మొసగెను. అనగా మోక్షమన్నమాట. తన జీవితయాత్ర సార్థకమైనదనియు, మోక్షపదవి నిశ్చితమని ఎరిగియు, అంతతో కర్మసన్న్యాసము చేయక లోకసంగ్రహార్థమై భారత రచన కుపక్రమించెను." (ఆంధ్ర సాహిత్య చరిత్ర.పు.210-213)

13. తిక్కన ఆరణ్యపర్వశేషం ఎందుకు రచించలేదు?

ఉ. "ఆదరణీయ సార వివిధార్థ గతిస్ఫురణంబు గల్గి య
ష్టాదశపర్వ నిర్వహణ సంభృతమై పెనుపొందియుండ నం
దాదిఁ దొడంగి మూఁడుకృతు లాంధ్రకవిత్వ విశారదుండు వి
ద్యాదయితుం డొనర్చె మహితాత్ముఁడు నన్నయభట్టు దక్షతన్". **(విరా.1.6.)**

పదునెనిమిది పర్వాల మహాభారత రచనా ప్రణాళికలో నన్నయభట్టు మూడు కృతులు (పర్వాలు) దక్షతతో నిర్వహించాడని తిక్కన కొనియాడాడు. నన్నయభట్టు మూడు పర్వాలు పూర్తిగా రచించాడా? రచిస్తే, తరువాత కొంతకాలానికి కొంతభాగం శిథిలమైతే, ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ ఆరణ్యపర్వశేషం పూరించాడా? ఆరణ్యపర్వం అసమగ్రంగానే ఉండిపోయిందని తెలిసి కూడా తిక్కన సోమయాజి దానిని ఏవో కారణాల వలన వదలిపెట్టి విరాటపర్వంనుండి రచనం చేయటం ఆరంభించాడా? తిక్కన, ఆయన శిష్యులు, మిత్రులు తప్ప తరువాతి కవులందరూ ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడను ఆరణ్యపర్వశేషకర్తగా కీర్తించటంలో గల అంతరార్థ మేమిటి? మొదలైన అనేక ప్రశ్నలు బుధజనులను వెంటాడుతూనే ఉన్నాయి. నన్నయభాగం నరాంకితం కావటం, తిక్కన భాగం దైవాంకితం కావటం, ఆరణ్య పర్వరచన అనర్థదాయకమనే అనుమానం ఉండటం మొదలైన కారణాలను కొందరు చెప్పినా అవి నిలిచేవి కావని తేలిపోయాయి. తిక్కన పాటించిన ఒక విశిష్ట సాహిత్య నీతిని ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ పాటించాడనీ భావించటం జరిగింది. (వివరాలకు చూడండి. ఆరణ్యపర్వం ప్రథమ ద్వితీయ భాగాల పీఠికలు). వీటన్నిటితోపాటు మరికొన్ని కారణాలను ఊహించే అంతర్గత సాక్ష్యాలు కనబడుతున్నాయి. ఆరణ్యపర్వకథ తన రచనాప్రవృత్తికి అనువైనదిగా తిక్కన భావించినట్లు లేదు. కారణాలు కొన్ని:

1. తిక్కన 'ఉభయ కవి మిత్రుడు.' శ్రవ్యకావ్య మర్యాదలలో దృశ్యకావ్యమర్యాదలను సమన్వయించి ఉభయ కావ్యకళాతత్త్వ విభవోజ్జ్వలత్వాన్ని ప్రకటించడానికి 'విరాటపర్వం' శ్రీకారంగా తోడ్పడింది.

2. తిక్కన జీవితేతివృత్తం మహాభారతేతివృత్తంలో ప్రతిఫలించటం విరాటపర్వంనుండి ప్రారంభమయింది. మనుమసిద్ధి భూపాలుడి అజ్ఞాతవాసం పాండవ అజ్ఞాతవాసంతో సరిపోలుతుంది. తిక్కన ఓరుగల్లు పయనం, రాయబార లక్షణం, రాజనీతి నైపుణ్యం ఉద్యోగపర్వంతో ఉన్మీలిస్తాయి. ఆరణ్యపర్వకథ తిక్కన ఆత్మాశ్రయ స్వభావానికి అనురూపమైనది కాదు.

3. మహాభారత కథ జగత్ప్రసిద్ధం కాబట్టి పూర్వపర్వంలో జరిగిన కథ చెప్పకుండానే విరాటపర్వం మొదలుపెట్టవచ్చును. పఠితలకు ఏమాత్రమూ అసౌకర్యం ఉండదు. అంతేకాదు; అన్ని పర్వాలూ ఒకేరకంగా ఉండవు కాబట్టి ఒక్కొక్కపర్వాన్ని ఒక్కొక్క విధంగా చెప్పవచ్చును - (విరా.1.42) 'వలసినట్లు చెప్పవచ్చియుండు' అన్నాడు. ఆరణ్యపర్వంకంటె విరాటపర్వం తీరే వేరు.

4. వైశంపాయనుడు 'పరమ పవిత్రులగు పాండుపుత్రుల చరిత్రం బుపాఖ్యాన సహితంబుగా వ్యాఖ్యానంబు సేయుచుండ వారల వనవాస సమ్యగనుష్ఠానంబు సవిస్తరంబుగా విని' (విరా. 143) జనమేజయుడు విరాటపర్వకథను గురించి ఒక ప్రశ్న వేశాడట. ఈ వాక్యంలో తిక్కన ఆరణ్యపర్వ కథాస్వభావాన్ని తెలిపాడు. అది పాండవుల చరిత్రను (కథను లేదా శీలాన్ని) అనేక ఉపాఖ్యానాల నాధారంగా చేసికొని వ్యాఖ్యానించినట్లు ఉంటుందట. వనవాసవ్రతాన్ని సముచితంగా అనుష్ఠించిన పద్ధతి సవిస్తరంగా చెప్పినట్లుంటుందట. తిక్కన కథాకావ్య స్పృహ ఎక్కువగా కలవాడు. ఆఖ్యాన ఉపాఖ్యానాల సమ్యఙ్నిర్మాణాన్ని నిర్వహించినవాడు నన్నయ. విరాటపర్వ కథ దానికి భిన్నంగా ఉన్నది. అందువలన విరాటపర్వంతో కథ నారంభించటం నన్నయ వస్తు నిర్మాణ దృష్టికంటె విలక్షణంగా గోచరించేది. విరాటపర్వంలో ఉపాఖ్యానాలే లేవు కూడా. అందువలన దాని వైనమే వేరు.

5. ఆరణ్యపర్వం వరకు నన్నయ కథాకథనానికి వన్నెపెట్టే వర్ణనలే నిర్వహించాడు. కథలో ఒదిగిన రూపకనిర్మాణాన్నే రూపుకట్టించాడు. విరాటపర్వంనుండి ఆ తీరు మారింది. తిక్కన కథనూ వర్ణననూ అభినయాన్నీ హరిహరనాథుడి రూపంవలె సగం సగం చేసి సంవిధానం చేశాడు. నన్నయ రచన కృతి (కావ్యం) కాగా, తిక్కన రచన ప్రబంధమయింది.

ఇటువంటి అనేక విధాలైన అంతర్గత కావ్యలక్షణాల వలన తిక్కన విరాటపర్వం నుండి ఆరంభించటమే ఔచిత్యవంతంగా గోచరిస్తున్నది. అంతేకాదు. అష్టాదశపర్వాలలో మిగిలినవాటి కంటె విరాటపర్వానికి విశిష్టలక్షణాలను నాలుగింటిని పేర్కొన్నాడు తిక్కన. దానితో పర్వాలన్నీ ఒక యెత్తు; విరాటపర్వ మొక్కటీ ఒక యెత్తు-అని తిక్కన భావించినట్లు స్పష్టం. తిక్కన రచన చదివిన తరువాత తెలుగువారందరూ ఆ అభిప్రాయంతో ఏకీభవిస్తారు కూడా.

14. విరాటపర్వం హృదయాహ్లాది

హృదయానికి ఆహ్లాదాన్ని కలిగించేది విరాటపర్వమట! ఈ లక్షణం అన్నిటికంటె మొదట లెక్కించతగిందట! ఆహ్లాదం కలిగించేది ఎవరికి? సహృదయులకు. పేరు విరాటపర్వం. విరాటనగరంలో పాండవులు అజ్ఞాతవాస జీవితాన్ని నిర్వహించిన

కథను చెప్పేది కాబట్టి అది విరాటపర్వం. ఆహ్లాదం విరాటుడి వలన పాండవులకు కలుగవచ్చును; పాండవుల వలన విరాటుడికి కూడా కలుగవచ్చును; కథను తన్మయత్వంతో భావించే సహృదయులకు వారిరువురి వలన ఆహ్లాదం కలుగవచ్చును; కవి వర్ణనల వలన, కల్పనలవలన పఠితలకు ఆహ్లాదం కలుగవచ్చును. ఈ విధంగా నాలుగు రకాల ఆహ్లాదం కలిగించే స్వభావం విరాటపర్వకథకు సహజంగా ఉన్నదని తిక్కన నిర్దేశం.

విరాటపర్వంలో సహృదయ స్థానీయుడు జనమేజయ మహారాజు. అతడు కథను వినదలచుకొని వేసే ప్రశ్నలోనే శ్రోతృహృదయాన్ని వ్యక్తం చేస్తాడు. మూలంలో అతడు వైశంపాయనుడిని ఇట్లా అడిగాడు:

"కథం విరాట నగరే మమపూర్వపితామహాః। అజ్ఞాతవాసముషితాః దుర్యోధన భయార్దితాః ॥
పతివ్రతా మహాభాగా సతతం బ్రహ్మవాదినీ। ద్రౌపదీ చ కథం బ్రహ్మ న్నజ్ఞాతా దుఃఖితా-వసత్॥" (సం.4.1-2)

'పాండవులు దుర్యోధనుడి వలని భయంతో పీడితులై అజ్ఞాతవాసం ఎట్లా గడిపారు? పతివ్రత, పుణ్యాత్మురాలు, శ్రీకృష్ణస్మరణ తత్పరురాలు అయిన ద్రౌపది దుఃఖంతో ఎట్లా గడిపింది?' అని జనమేజయుడి ప్రశ్నలు. ఇందులో శ్రోత కోరుకొంటున్న ముఖ్యవిషయమేమంటే - దుర్యోధనుడు చారచక్షువై పాండవులను గుర్తించాలని యత్నిస్తూంటే, ఆ ప్రయత్నం సఫలం కాకుండా రహస్యంగా కష్టాల కోర్చి, దుఃఖంతో కాలం ఎట్లా గడిపారో చెప్పుమని అడిగాడు. కథాకథనంలో శ్రోత కోరుతున్న ప్రధానతాత్పర్యమది! మరి తిక్కనగారి జనమేజయుడి తీరు వేరు.

చ. "మహిత సముజ్జ్వలాకృతులు, మానధనుల్, జనమాన్యు లంగనా
సహితముగాఁగ నేమిగతి సమ్యగుపాయనిగూఢవృత్తిమై
నహితుల కప్రభేద్యముగ నా పదుమూఁడగునేఁడు మత్పితా
మహులు చరించి? రంతయుఁ గ్రమంబున నా కెఱుఁగంగఁ జెప్పుమా!" (విరా.1.44)

పాండవులు సహజంగా సమున్నతమైనవీ, సముజ్జ్వలమైనవీ అయిన ఆకారాలు కలవారు. వారు మారురూపాలు ఎట్లా ధరించారు? రూపాలకు వేషాలు మారినా వారి తేజస్సులు మారవు. ఒకవేళ తేజస్సులను కూడా కప్పిపుచ్చుకొని అణగిమణగి ఉన్నారనుకొన్నా, వారు సహజంగా అభిమానధనులు కావటంతో సేవావృత్తిలో మాటపడి సహించే ప్రవృత్తి తక్కువ. అయినా వారు తలవంచి ఎట్లా మసలగలిగారు? వారు అనామకులు కారు. లోకమంతా వారిని గుర్తించి పూజించే మాననీయులు. ఎంత తమను తాము గోప్యంగా ఉంచుకొని తిరుగుతున్నా ప్రజలు వారిని గుర్తించి పూజిస్తారు. అట్టి లోకకీర్తి గలవారు లోకాన్ని ఎట్లా కన్నుగప్పారు? సరే! పాండవులు మగవారు. ఎన్ని తిప్పలైనా పడి ఎట్లాగో తమను తాము రక్షించుకొంటారు. కాని, వారు భార్యాసహితులే. ఆమెను వదలి అయిదుగురు వేరువేరుగా ఉండటానికి వీలులేదే? ఈ జటిల సమస్యను ఎట్లా ఎదుర్కొన్నారు? ఎటువంటి సమయోచిత సముచిత ఉపాయాలతో వారు శత్రువులకు అప్రభేద్యంగా, రహస్యంగా ఆ పదమూడవ యేడు ఎట్లా గడపగలిగారు? ఈ ప్రశ్నలకు సమాధానాలు వరుసగా సవివరంగా నాకు తెలిసేటట్లు చెప్పుమని జనమేజయుడి వేడుకోలు. మూలంలో శ్రోత పాండవులు ఎట్లా భయంతో బాధపడుతూ గడిపారో చెప్పుమని కోరాడు. తెలుగులో పాండవులు ఎట్లా నిపుణంగా, అద్భుతంగా అజ్ఞాతవాసాన్ని శత్రువుల కంటబడకుండా నిర్వహించారో వినాలని కోరాడు. అడిగేవారికి అనుగుణంగా చెప్పేవారి కథనం సాగుతుంది. అందువలన వ్యాసకథనంలోని పద్ధతి శత్రువుల భయం వలన పాండవులు పొందిన ప్రయాసకు ప్రాధాన్యం ఇస్తుంది. తిక్కన కథనంలో 'సమ్యగుపాయ నిగూఢవృత్తిమై నహితుల కప్రభేద్యముగ' ఎట్లా చరించారో చెప్పే పద్ధతికి ప్రాచుర్యం ఉంటుంది. వ్యాసుడి రచన పఠితలకు హృదయోద్వేగం కలిగిస్తుంది. తిక్కన కథ హృదయాహ్లాదం కలిగిస్తుంది.

మూలంలో జనమేజయుడు తాతలు పడిన బాధలు వినాలని ఆర్ద్రుడై అడిగాడు. తెలుగులో జనమేజయుడు అంత అమాయకుడు కాడు. కథకుడికే ఒక పథకాన్ని చూపించగల ప్రౌఢుడు. అందుకే తానడిగిన క్రమంలోనే కథ చెప్పుమన్నాడు. అన్వయం ఇట్లా కుదురుతుంది: (1) మహిత సముజ్జ్వలాకృతులు సమ్యగుపాయ నిగూఢవృత్తిమై ఏమిగతి చరించిరి? అన్నది

మొదటి ప్రశ్న. దీనికి బదులుగా ప్రథమాశ్వాసంలోని కథ ప్రవర్తిల్లింది. పాండవులు మారువేషాలు వేయలేదు. యముడి దయవలన వారికి మారురూపాలు వచ్చాయి. రూపాలకు తగిన వేషాలు అమరాయి. ఆ రూపాలు పాండవుల ఆకృతులపై ఆరోపిత రూపాలు. అవి వారి సహజమైన మహిత సముజ్జ్వలాకృతులను కప్పివైచి ఆరోపిత రూప సహజత్వాన్ని ప్రకటిస్తాయి. అవీ సముజ్జ్వలంగానే ఉంటాయి. కాని పాండవులని గుర్తించటానికి వీలులేకుండా ఉంటాయి. ద్రౌపది సైరంధ్రీరూపం కూడా అటువంటిదే. దానివలన శత్రువులకు అప్రభేద్యంగా చరించగలిగారు. ద్రౌపదీ పాండవుల ప్రచ్ఛన్న రూపవైభవాలను వర్ణించటానికి తిక్కన తన కావ్యకళాశిల్ప వైభవాన్ని విశేషంగా ప్రదర్శించాడు. మారురూపాలలో మహోజ్జ్వలంగా ఉన్నా అసలు రూపాలను గుర్తించలేని నిగూఢవృత్తి ఈ ఘట్టంలో పఠితల హృదయాలకు ఆహ్లాదం కలిగిస్తుంది.

(2) మానధనులు సమ్యగుపాయ నిగూఢవృత్తిమై ఏమిగతి చరించారు? - అనేది రెండో ప్రశ్న. అభిమానం దెబ్బతినే ఘట్టాలలో అజ్ఞాతవాసం భగ్నం కాకుండా పాండవులు సతీసమేతంగా ఎట్లా తమ గౌరవాలను కాపాడుకొన్నారో వివరించి చెప్పుమని ఈ ప్రశ్న తాత్పర్యం. ఈ ప్రశ్నకు ద్వితీయాశ్వాస వృత్తాంతం ప్రధాన సమాధానం. కీచకుడు ద్రౌపదిని కామించి ఆమెను నిండుకొలువుముందు క్రిందపడవేసి అవమానించాడు. అది ఆమెకూ, పాండవులందరికీ మానభంగమే. భీము డుద్రిక్తుడై మహావృక్షాన్ని పెరికి విజృంభించబోయినప్పుడు ధర్మజుడు అతడిని వారించటం, ద్రౌపదిని మందలించి అంతఃపురానికి పంపటం అజ్ఞాతవాసవ్రతాన్ని నిలుపుకొనటానికే కాని, ఆత్మాభిమానాన్ని చంపుకొని కాదు. అది సమయోచితమైన ఉపాయం. భీముడు కీచకోపకీచక సంహారాన్ని నిగూఢవృత్తితో నిర్వహించటం సమ్యగుపాయం. ఈ ఘట్టాన్ని తిక్కన ఒక ప్రబంధంగా తీర్చిదిద్దాడు. మానధనుల మానవీరాన్ని మహనీయంగా పోషించి ఆహ్లాదాన్ని అద్భుతంగా అందించాడు.

(3) జనమాన్యులు సమ్యగుపాయ నిగూఢవృత్తిమై ఏమిగతి చరించిరి? - అన్నది మూడవ ప్రశ్న. విరాటుడి కొలువులో పాండవులూ, ద్రౌపదీ సేవావృత్తులలో ఉన్నా, వారికి జనాదరణం అపరిమితంగా ఉండేది. కంకుభట్టు రాజు తరువాత రాజంతటివాడి వలె సభలో గౌరవాదరాలు పొందేవాడు. మత్స్యభూనాథుడి నీతివిద్య కంకుభట్టు. అతడి మాటమీదనే భీముడిని మల్లయుద్ధంలోకి దింపాడు. సింహశార్దూలాది క్రూరమృగాలతో పోరించేవాడు. చివరి కతడి మాటమీదనే భీముడికి ధర్మరాజుతోపాటు ఉత్తమ రథతురగాలను ఇప్పించి సుశర్మపై యుద్ధానికి నడిపించాడు. నకుల సహదేవులు ఆయా శాఖలలో ప్రధానాధికారులై రాజు మన్ననలను పొంది సుశర్మపై చేసే యుద్ధంలో తోడ్పడ్డారు. సుశర్మతో జరిగిన యుద్ధంలో విజయం ధర్మజ, భీమ, నకుల, సహదేవులు సాధించిపెట్టిందే. విరాటుడి మానప్రాణాలను రక్షించి అందరి మన్ననలను పొందిన జనమాన్యుల చరిత్ర తృతీయాశ్వాసంలో ప్రధానంగా తురంగలిస్తుంది.

(4) అహితుల కప్రభేద్యముగ సమ్యగుపాయ నిగూఢవృత్తిమై ఏమిగతి చరించిరి? - అన్నది నాలుగవ ప్రశ్న. దీనికి సమాధానం చతుర్థ పంచమాశ్వాసాల వృత్తాంతం. అంటే ఉత్తరగోగ్రహణ కథ. ఇందులో బృహన్నల అయిన అర్జునుడు నిజరూపంతో కౌరవులను ఓడించి, మరల నిగూఢవృత్తితో విరాటనగరం చేరటం, తరువాత సమ్యగుపాయంతో పాండవులు భార్యాసమేతులై బయలు మెరసి, అజ్ఞాతవాసవ్రతాన్ని నిర్విఘ్నంగా ముగించి ఉత్తరాభిమన్యుల వివాహం జరిపించటం అనే కథ ఇందులో వర్ణితం. ఉత్తర కుమారుడి ప్రగల్భాలూ, అర్జునుడి వీరాలాపాలూ, అతడి యుద్ధ విలాసాలూ పఠితలను ఆహ్లాదమగ్నులనుగా చేస్తాయి. ఈ విధంగా ప్రశ్నలే కథాప్రగతికి మార్గదర్శకాలు కావటం కూడా బుధులకు ఆహ్లాదదాయకమే.

విరాటపర్వంలో హృదయాహ్లాదం కలిగించే మరొక విశేషం ఉన్నది. ఈ పర్వం ఒక అంతర్నాటకం వంటిది. పాండవులు మారురూపాలతో వ్యవహరించే విచిత్ర కథావృత్తం విరాటపర్వం. వారికి మారుపేర్లుకూడా ఉన్నాయి. వాటికితోడు గూఢనామాలు కూడా ఉన్నాయి. ఈ పర్వంలో యథావకాశంగా ఒక్కొక్కరూ మూడు రకాల పేర్లతో సూచించబడుతుంటారు. కంకుడు, వలలుడు, బృహన్నల, దామగ్రంథి, తంత్రీపాలుడు, సైరంధ్రి అనే మారుపేర్లతో కథ నడుస్తున్నా వారి సహజ నామాలతో కథకుడు వారి చర్యలను వివరిస్తుంటాడు. ఇందులో ఒక విశేషం ఉన్నది. కంకుడు వృత్తికి సన్న్యాసి, మాటల ధోరణికి ధర్మరాజు, భీముడు వృత్తికి వంటలవాడు, మల్లుడు. కాని, చేష్టలకు భీమసేనుడు. బృహన్నలది చిత్రమైన అవస్థ. అతడు మారురూపంలో

పేడి. కాబట్టి పౌరుష కార్యాలకు పనికిరాడు. అంతఃపుర కన్యలకు నాట్యం నేర్పుతాడు. వేషానికి పేడిగా ఉన్నా రోషానికి అర్జునుడే. దామగ్రంథి, తంత్రీపాలుడు వృత్తులలో నిమగ్నులై ఉన్నా స్వీయప్రవృత్తులను రక్షించుకొనేవారే. అట్లాగే ద్రౌపది. ఆమె సేవావృత్తిలో సైరంధ్రి, మనఃప్రవృత్తిలో పాండవ పట్టమహిషి. పఠితలు మారురూపాలలో ఉన్న పాండవుల అసలురూపాలను భావిస్తుంటారు. పఠితలకు తెలిసిన రహస్యాలు విరాటపర్వంలోని ఇతర పాత్రలకు తెలియవు. వారు భీముడిని చూచి వలలుడని తలపోస్తారు. పఠితలు వలలుడిని చూచి భీముడని తెలిసి ఆనందిస్తారు. ఈ రహస్యం తెలియని పాత్రల అజ్ఞానానికి నవ్వుకొంటారు. అయినా వాళ్ళు పొందే అనుభవాన్ని కూడా పంచుకొంటారు. కాని, అది నిజం కాదనీ, పఠితలు పొందే అనుభవమే సత్యమని చిత్రంగా భావిస్తారు. ఈ ద్వంద్వానుభవమే ఆహ్లాదం.

కథాకథనంలో ఉత్కంఠా పరిపోషణం వలన ఆహ్లాదం కలుగుతుంది. విరాటపర్వంలో అడుగడుగునా వచ్చే అడ్డంకులను అజ్ఞాతవాసవ్రతం భగ్నం కాకుండా సమ్యగుపాయాలతో పాండవులు అధిరోహించటంలో ఉత్కంఠ పోషించబడింది. మల్లముఖ్యుడి సమస్య ఉత్కంఠకు అంకురారోపణం చేసింది. అతడిని భీముడు ఓడించటంతో అది ఉత్కంఠావహంగా ముగిసింది. కీచకుడు పాండవాజ్ఞాతవాసానికి ప్రళయంగా తారసిల్లాడు. పాంచాలి గుట్టు రట్టుకెక్కితే పాండవుల గుట్టు బయటపడ్డట్టే. సుదేష్ణ కపటోపాయం పరిస్థితిని తీవ్రతరం చేసింది. సభాసన్నివేశంలో ధర్మజ భీమ ద్రౌపదుల సంభాషణలు, చేష్టలు ఉత్కంఠకు ఉన్నత స్థాయిని కలిగించాయి. భీముడి వ్యూహం, ద్రౌపది నాటకం, కీచకోపకీచక రహస్య వధ ఉత్కంఠకు ఊపిరిపోశాయి. అవి గంధర్వుల చర్యలనే ప్రవాదం కథలో ఉత్కంఠా వాతావరణాన్ని బలంగా సృష్టించింది. దక్షిణోత్తర గోగ్రహణాలు పాండవ ప్రవాసానికి అగ్నిపరీక్షలు. ఆ రెండు ఘట్టాలూ ముగిసేంతవరకు పఠిత ఉత్కంఠతో ఊగిపోతాడు. పాండవులు బయలుమెరిసే ఘట్టం ఉత్కంఠావహం. ఉత్తరాభిమన్యుల వివాహం విరాటపర్వంలో ఉత్కంఠకు ఉపసంహారం. ఉత్కంఠతో పఠితకు ఊపిరాడని ఆహ్లాదం కలుగుతుంది. అది ఆనందం కాదు.

15. చతుర్థం విరాటపర్వం

మహాభారతంలోని అష్టాదశపర్వాలలో విరాటపర్వం నాలుగవది. వరుసలో నాలుగవది అనటంలో విశేషం లేదు. చతుర్థ శబ్దం వలన బుధజనులకు నాలుగు విశేషాలు స్ఫురిస్తాయి. 1. రాజనీతికి సంబంధించిన చతురుపాయాలలో చతుర్థమైన యుద్ధోపాయం గమ్యమానం. ఇది ఒక విధంగా సార్థకం. ఈ పర్వంలో పాండవ అజ్ఞాతవాస భంగ కారణాలైనవన్నీ యుద్ధంతోనే నివృత్తమౌతాయి, లేదా పరిష్కృతమౌతాయి. మల్ల, కీచక, ఉపకీచక యుద్ధాలు, దక్షిణోత్తర గోగ్రహణ యుద్ధాలూ అందుకు సాక్ష్యాలు. 2. రూపక నిర్మాణంలో అంకాలకు సంబంధించిన అర్థ విశేషం రెండవది. సామాన్యంగా సంస్కృతంలో పంచసంధులతో కూడిన ఇతివృత్తం గల నాటకం ఏడంకాలలో రచించబడుతుంది. అందులో చతుర్థాంకం గర్భసంధికి అనుకూలంగా ఉంటుంది. కాళిదాస మహాకవి రచించిన అభిజ్ఞానశాకుంతల నాటకంలో చతుర్థాంకం అత్యుత్తమమైనదిగా పరిగణించబడుతుంది. "కావ్యేషు నాటకం రమ్యం, నాటకేషు శకుంతలా। తత్రాపి చ చతుర్థో-౭ంకః, తత్ర శ్లోక చతుష్టయమ్॥" అని ప్రసిద్ధి. అట్లాగే మహాభారతం ఒక నాటకమైతే అందులో విరాటపర్వం గర్భసంధిని నిర్వహించే చతుర్థాంకం వంటిది. ఇందులో పతాకస్థానీయులుగా కీచకుడు, సుశర్మ కనబడతారు. వారి కథలు స్వీయప్రయోజనాలను సాధిస్తూనే కథాకార్యానికి తోడ్పడతాయి. అర్థప్రకృతి అయిన పతాకతోపాటు ప్రాప్త్యాశ అనే కార్యావస్థ ఇందులో నిర్వహించబడుతుంది. కీచకసంహారం, సుశర్మతోడి, కౌరవులతోడి యుద్ధం అనేవి ప్రాప్త్యాశను చిత్రిస్తాయి. పాండవులు కీచక సంహారంతో గండం గడిచి బయటపడతారు; ఉత్తర గోగ్రహణ యుద్ధంతో గడువు గడిచి గట్టున పడతారు. కార్యం ఏమవుతుందో అనే ఉత్కంఠ గర్భసంధిలో బలంగా ఉండటం గమనార్హం. గర్భసంధ్యంగాలు కూడా ఇందులో సాంగంగా అన్వయించబడటం విశేషం. తిక్కన నాటకీయ శిల్ప ప్రౌఢికి చతుర్థాంకతుల్యమైన చతుర్థ పర్వనిర్వహణం చతురోదాహరణం. 3. చతుర్విధ రాజవిద్యలలో నాల్గవది దండనీతి. దానిని చిత్రించే ఘట్టాలు ఇందులో స్పష్టంగా కనబడుతున్నాయి కాబట్టి చతుర్థమనే పదం రాజవిద్యాపరంగా సార్థకమవుతున్నది. 4. వేదాంతపరంగా విరాటపర్వాన్ని మోక్షశాస్త్రంగా భావిస్తారు.

జీవుడు పురాకృత కర్మఫల భోగం కొరకు ఒక రూపాన్ని ఆశ్రయించి అందులో ఆ భోగాన్ని అనుభవించి చివరకు యోగంతో ఆ శరీరాన్నుండి జీవుడిని ముక్తుని చేసికొనటం మోక్షమంటారు. పాండవులు మారురూపాలతో తాము ప్రతిజ్ఞచేసిన అజ్ఞాతవ్రత రూపకర్మను అనుభవించి, అందులోనుండి దైవానుగ్రహంతో నిపుణంగా ముక్తులైన విధం చెప్పబడింది కాబట్టి, చతుర్థపురుషార్థతుల్యమైన కథ కలిగిందని తాత్త్వికపరంగా వ్యాఖ్యానించ వీలున్నది. తిక్కన వాడిన 'చతుర్థ' పదం పై విధంగా చతురమైన అర్థ చతుష్టయాన్ని స్ఫురింపజేస్తున్నది.

16. ఊర్జితకథోపేతం విరాటపర్వం

ఊర్జిత కథ అంటే బిగువు కలిగిన కథ, లేదా జిగిబిగి కల కథ - అని శ్రవ్యకావ్యపరంగానూ, ఇతివృత్తం well-knit plot అని దృశ్యకావ్యపరంగానూ అన్వయం చెప్పవచ్చును. సంవిధానబంధురమైనది శ్రవ్యకావ్యకథ; సంధి పంచక బంధురమైనది దృశ్యకావ్యకథ. ఈ రెండు లక్షణాలూ విరాటపర్వాని కున్నాయి. తిక్కనను ఉభయ కవిత్వ తత్త్వ విభవోజ్జ్వలుడిగా చేశాయి.

సంవిధాన బంధురమైన కథ

శ్రవ్యకావ్యంలో బిగి సన్నివేశ సంవిధానాన్ని కార్యకారణబద్ధంగా నిబంధించటంలో స్పష్టమవుతుంది. దీనిని రెండు విధాలుగా గమనించవచ్చును:

1. ఆశ్వాస విభాగం: ధర్మరాజు ధౌమ్యుడి ఓదార్పుమాటలు విని తేరుకొని, తమ్ముల మనోధైర్యాన్ని గమనించి, ధర్మదేవత ఇచ్చిన వరాలతో మనసు దిటవు చేసికొని, 'నాకుఁజూడ మత్స్యనరపతి సద్ధర్మవర్తి, సుజనహితుఁ, డవార్యబాహుబలుఁడు గాన నతనిపాల నందఱుఁ దగవైన పనుల నిలుచు టభిమతంబు' **(1.64)** అని నిశ్చయించాడు. దాని కనుగుణంగా వారందరూ మెలగవలసిన పనులను నిశ్చయించుకొని కొలువులో సముచితంగా చేరారు. అంతటితో ఆ కార్యం ముగిసింది. ప్రథమాశ్వాసం కూడా ముగుస్తుంది. రెండవ ఆశ్వాసం భీముడు మల్లుడితో యుద్ధం చేసి అతడిని జయించటంతో ప్రారంభమై, కీచకుడిని సంహరించటంతో ముగుస్తుంది. మల్లుర ద్వంద్వయుద్ధం ఇందులోని సంవిధాన శిల్పం. జగదేకమల్లుడిని భీముడు బహిరంగంగానూ కీచకుడిని రహస్యంగానూ అద్భుతంగా చంపటం వలన ఉభయ మల్లవిద్యా ప్రదర్శనలతో ఒక సంవిధాన సౌష్ఠవాన్ని ద్వితీయాశ్వాసం సంతరించుకొన్నది. తృతీయాశ్వాసంలో దొమ్మియుద్ధం లేదా పలువురు వీరులతో చేసే యుద్ధాలు చిత్రించబడ్డాయి. ఉపకీచకుల వధలో ఒకడు పలువురిని చంపిన పద్ధతి, సుశర్మ తోడి యుద్ధంలో పలువురితో సంకుల, ద్వంద్వయుద్ధాలు చేసిన పద్ధతి వర్ణించబడి సజాతీయ యుద్ధ సన్నివేశ సంవిధానం సాధించబడింది. చతుర్థాశ్వాసం ఉత్తరుడు రథికుడుగా బృహన్నల సారథిగా యుద్ధయాత్ర ప్రారంభించటంతో మొదలవుతుంది. క్రమంగా బృహన్నల అర్జునుడుగా మారి రథికుడై, ఉత్తరుడిని సారథిగా చేసికొని భీష్మాదికురువీరుల కెదురు నడిచిన ఘట్టంతో ముగుస్తుంది. రథిక సారథులు వ్యత్యస్తమయ్యే వృత్తాంతం ఈ ఆశ్వాసానికి సంవిధాన చమత్కారాన్ని సంతరించింది. చివరిది పంచమాశ్వాసం. అర్జునుడు ఏకైక వీరుడై కౌరవ వీరులను నురుమాడటం ఇందులోని కథ. ముగింపులో ఉత్తరాభిమన్యుల వివాహం మంగళాంత సూచకం.

2. ప్రబంధ మండలి : శ్రవ్యకావ్యపరంగా తిక్కన మహాభారతాన్ని ప్రబంధ మండలిగా పేర్కొన్నాడు. ఒక కార్యం, ఒక నాయకుడు, ఒక రసం, ఒక విశిష్ట రచనాశైలి ఉన్నది ప్రబంధం. విరాటపర్వమంతా కలిసి ఒక ప్రబంధం కావచ్చును. లేదా, మూడు ప్రబంధాలు కావచ్చును. అవి- 1.కీచకవధ 2. దక్షిణగోగ్రహణం 3.ఉత్తరగోగ్రహణం. ఈ మూడు ఘట్టాలూ నిర్వహణలో ప్రబంధాలవంటివే. కీచకవధలో భీముడు నాయకుడు, యుద్ధవీరం ప్రధానరసం. దక్షిణ గోగ్రహణంలో నలుగురు పాండవులు నాయక స్థానీయులు, యుద్ధవీరం రసం. ఉత్తర గోగ్రహణంలో అర్జునుడు నాయకుడు, యుద్ధవీరం రసం. అనునాయకుల విజయాలన్నీ నాయకుడైన ధర్మరాజుకు అంగభూతాలవుతాయి. అనునాయక కార్యనిర్వహణ రూపాలైన ఈ మూడు ఘట్టాలూ మూడు ప్రబంధాల మండలిగా భావించవచ్చును. లేదా విరాటపర్వంలో పాండవులు ప్రదర్శించిన వీరం ధర్మజనాయకాశ్రితమై ఆరంభంలో మధ్యలో నిర్వహణంలో పోషించబడటం ప్రబంధశిల్పం. ఇది నిబిడ కథాసంవిధానం వలన సిద్ధించిన ప్రబంధ నిబంధనం. తిక్కన విరాటపర్వం కవితాశైలి రసాభ్యుచిత బంధం. వర్ణనాత్మక, ఆలంకారిక, నాటకీయ శైలుల త్రివేణీ సంగమం.

3. సంధి పంచక బంధురమైన కథ

ఊర్జితకథ అంటే దృశ్యకావ్య పరిభాషలో ఇతివృత్తం.
"ఇతివృత్తంతు నాట్యస్య శరీరం పరికల్పితమ్।
పంచభిః సంధిభి స్తస్య విభాగః సంప్రకల్పితమ్." (నాట్యశాస్త్రమ్ 10.1)

"ఇతివృత్తంతు కావ్యస్య శరీరం పరికల్పితమ్" అనే పాఠాంతరం కూడా ఉన్నది. వృత్తమంటే కథ. ఇతివృత్తమంటే: పంచసంధులతో అలంకరించబడిన కథ. విరాటపర్వం ఒక నాటకమైతే అందులో అయిదు ఆశ్వాసాలూ వరుసగా అయిదు సంధులకు ఆలవాలాలై ఉన్నాయి. ప్రథమాశ్వాసంలో ముఖసంధి ఉన్నది. విరాటుడి కొలువులో పాండవులు అజ్ఞాతవాసవ్రతాన్ని నిర్వహించాలని సంకల్పించటం బీజం. పాండవులలో ప్రతివారూ విరాటుడి మనసు మెప్పించేటట్లు వర్తించాలని కార్యం ఆరంభిస్తారు. సేవలలో చేరి సేవిస్తారు. ఆరంభ బీజసంబంధం కలది ముఖసంధి. ద్వితీయాశ్వాసంలో ప్రతిముఖసంధి, భీముడు మల్లుడితో యుద్ధం చేసి ఓడించిన ఘట్టం బిందువు. దానివలన భీముడు శత్రుమర్దన క్రియకు ఉన్ముఖుడై ప్రధాన కథా ప్రయోజనానికి అడ్డం వచ్చిన శక్తులను తొలగించే ప్రయత్నంలో ఉంటాడు. కీచకుడు ద్రౌపదిని మోహించి, ఆమెను అవమానించినప్పుడు అతడిని సంహరించే తీవ్రయత్నానికి పూనుకొంటాడు. అందువలన ప్రతిముఖసంధి భాసించింది. మూడవ ఆశ్వాసంలో గర్భసంధి. కీచక సంహారార్థం ద్రౌపదీ భీములు ఒక పన్నాగం పన్నటం, అతడిని అర్ధరాత్రి నర్తనశాలకు రమ్మని సంకేతించటం, భీముడతడిని వంచించి చంపటం అనే కథలోనూ ఉపకీచకోదంతంలోనూ గర్భసంధి అలంకరించబడింది. కీచక వృత్తాంత వ్యాప్తి కారణంగా సుశర్మతో దక్షిణ గోగ్రహణ యుద్ధం జరగటం పతాక. ఫలం సిద్ధిస్తుందో లేదో అనే సంశయంతో కార్యయత్నం ఊగిసలాడినా చివరకు సంవత్సర నియమం ముగియటంతో ప్రాప్త్యాశతో గర్భసంధి సిద్ధించింది. దక్షిణ గోగ్రహణ యుద్ధ విజయానంతరం కథలో ప్రాప్త్యాశ ఏర్పడింది. నాలుగవ ఆశ్వాసంలో విమర్శ సంధి. ఇందులో ఉత్తరుడి కథ ప్రకరి వంటిది. అజ్ఞాతవాస నియమకాలం తీరటంతో అర్జునుడు నిజరూపం ధరించి కౌరవసేనలపై యుద్ధానికి పోవటం విమర్శ సంధి. పంచమాశ్వాసంలో నిర్వహణ సంధి అద్భుతంగా నిర్వహించబడుతుంది. అర్జునుడి యుద్ధవీరం, పాండవులు బయలు మెరయటం, అభిమన్యుడి వివాహం అనే ఘట్టాలలో కార్యం ఫలాన్ని పొందుతుంది. నాటక వస్తువు కెంతటి నిర్మాణ సౌష్ఠవం ఉండాలో అంతటి బిగువు కలిగిన కథ ఇందులో ఉన్నది.

తెలుగులో భారత నాటక కర్తలలో ముఖ్యులు తిరుపతి వేంకటకవులు. వారు భారత నాటకాలు వ్రాస్తూ విరాటపర్వకథను వదలివేశారు. ఎందువలన అంటే- అది స్వయం సమగ్రమైన రెండు మూడు నాటకాలుగా రచించదగిన ఊర్జితకథ కలది కావటమే. కీచక వధను, దక్షిణ గోగ్రహణాన్ని, ఉత్తర గోగ్రహణాన్ని వేరు వేరు నాటకాలుగా కొందరు రచించారు. భారత పాత్రలు మారు రూపాలు ధరించి చరించే ఈ పర్వం భారత నాటక స్రవంతిలో ఒదగటం కష్టం. అది దాని ప్రత్యేకత; ఒక రకమైన ఊర్జిత కథా స్వభావం.

విరాటపర్వంలో ఉపాఖ్యానాలు లేవు. మొదటి నుండి చివరి వరకు వేగంగా సాగిపోయే కార్యచైతన్యం కథను ఊర్జితం చేసింది. ఉజ్జ్వలం చేసింది.

17. ఊర్జిత కథలో ఒదిగిన నాటకీయత

విరాటపర్వం ఊర్జితకథతో బిగిని, నాటకీయతతో జిగిని సంతరించుకొన్నది. నిబిడమైన కథలో నిపుణమైన నాటకీయతను నింపి కావ్యశరీరానికి సంధిబంధ రూపసౌందర్యంతోపాటు అభినయబంధురమైన విలాసలావణ్యాలను ప్రదర్శించగల అభివ్యక్తి మాధుర్యాన్ని తిక్కన కల్పించాడు.

కథలో నాటకీయత ఆరు అంశాల నాశ్రయించి ఆవిష్కృతమౌతుంది.

1. కథా సన్నివేశాలను నాటకరంగాలుగా తోచేటట్లు రూపొందించటం - రంగపరికల్పనం.

2. పాత్రల సంభాషణలే కథకు ప్రాణం పోస్తున్నట్లు నిర్వహించటం - సంభాషణ శిల్పం.

3. మాట్లాడే పాత్రలు చతుర్విధాభినయంలో జీవిస్తున్నట్లు చిత్రించటం - చతుర్విధాభినయ ప్రదర్శన చాతుర్యం.

4. కథలో సహజంగా సాగే వర్ణనాంశాలను రూపక మర్యాదలుగా మలచటం - రూపక మర్యాదల రూపకల్పనం.

5. రసాభ్యుదయోల్లాసంతోపాటు రసాభ్యుచిత బంధాన్ని కూడా పోషించి రక్తి కట్టించటం - శ్రవ్యకావ్యశైలితో దృశ్యకావ్యశైలిని సమన్వయించటం.

6. ఉభయ కావ్యశిల్పాలనూ ఔచిత్య పోషకంగా ఉన్మీలింప చేయటం - ఉభయ కావ్యప్రౌఢి పాటించే శిల్పం.

వీటిని సమన్వయించుకొంటూ సమీక్షిస్తే తిక్కన రచనలో నాటకీయత సాక్షాత్కరిస్తుంది. అయిదాశ్వాసాల విరాట పర్వకథను విశ్లేషిస్తే ముప్పది రంగాల మహారూపకంగా తోస్తుంది. మూడు నాటకాల సంపుటిగా ముచ్చట కొలుపుతుంది. ఆ రంగాలలో పరిమాణాన్ని బట్టి చిన్నవి కొన్ని, అంకాలవలె పెద్దవి కొన్ని. స్వభావాన్ని బట్టి వాటిని సభారంగాలనీ, సమావేశరంగాలనీ, సంభాషణ రంగాలనీ, సమరరంగాలనీ సమీక్షించవచ్చును. పాత్రలను బట్టి ఏకపాత్ర, ద్విపాత్ర, బహుపాత్రరంగాలనీ విశ్లేషించవచ్చును. ప్రదర్శన ప్రవృత్తిని బట్టి స్థిరరంగాలనీ, చలద్రంగాలనీ, మిశ్ర రంగాలనీ వివేచించవచ్చును. వీటిలో స్థలకాలపాత్రలకు సంబంధించిన ఐక్యత్రయాన్ని సంభావించవచ్చును. వీటిలో కొన్ని సమాంతర నిర్మాణ, రసభావ, రచనా శిల్పాలను ప్రకటించేవిగా కనబడవచ్చును. శ్రవ్యకావ్యంలో ఒదగగలిగిన దశరూపక స్వభావ సన్నివేశాలను యథావకాశంగా విరాటపర్వంలో విశేషంగా సహృదయులు సందర్శించవచ్చును. ఇంత వైవిధ్యంతో కూడిన నాటకీయత ఈ పర్వంలోని ఊర్జిత కథకు ఉజ్జ్వలతను ప్రసాదించింది.

(1) సభారంగ సప్తకం : రాజు తీర్చిన కొలువు సభ. విరాటపర్వంలో విరాటుడు రాజు. అతడి పురంలో అజ్ఞాత జీవితం సాగిస్తున్నారు పాండవులు. సంవత్సరం గడిచేంతవరకు విరాటుడికి పాండవులు అంగభూతులు. అయినా వారు పరోక్షంగా విరాట నగర, సామ్రాజ్య రక్షకులు. వారి కథ కనుకూలంగా విరాటుడు అయిదుసార్లు సభ తీర్చిన ఘట్టాలను తిక్కన తీర్చిదిద్దాడు. ప్రతినాయకుడైన దుర్యోధనుడు, నాయకుడైన ధర్మరాజు తీర్చిన సభలను తుల్యబలంతో తిక్కన చిత్రించాడు. రంగాలలో సభారంగాలకు సమున్నత స్థానం ఉన్నది. అవి వట్టి సన్నివేశాలు మాత్రమే కావు; వస్తుధ్వనితో రసధ్వనిని పోషించటానికి తిక్కన వాడుకొన్న చక్కని శిల్ప సామగ్రులు.

బయలి కొలువు : పాండవులు మారురూపాలతో విరాటనగరంలో ప్రవేశించేటప్పుడు దైవయోగం వలన విరాటుడు బయలి కొలువు తీర్చి ఉన్నాడు. మూలంలో యుధిష్ఠిరుడు రాజసభలో ప్రవేశించినట్లున్నది. తిక్కన దానిని బయలికొలువుగా మార్చాడు. రాజసభలో మంత్రులచేత నిశ్చయించబడిన కార్యకలాపాలకు ప్రాధాన్యం ఉంటుంది. బయలి కొలువులో ప్రజలతో రాజుకు ముఖాముఖి ఏర్పడుతుంది. పాండవ ప్రవేశానికి బయలికొలువే సముచితం. నిండుకొలువులో రాజు మంత్రిమండలి సలహాలతో తీర్పులిస్తాడు. బయలి కొలువులో తానే స్వయంగా ఝటితి స్ఫూర్తితో నిర్ణయాలు తీసికొని అమలు చేస్తాడు. కథకు కావలసింది ఈ రెండో మెలకువే. అందువలన పాండవులకూ విరాటుడికీ మాత్రమే సంభాషణలు నడుస్తాయి. కథ వేగవంతమవుతుంది. తిక్కన మార్పు సన్నివేశౌచిత్యానికి చక్కని ఒరవడి.

తిక్కన సభను కల్పించటంలో ఎట్లా చొరవ తీసికొన్నాడో, దానిని నిర్వహించటంలో కూడా మూలం కంటె ముందుచూపుతో శ్రద్ధ తీసికొన్నాడు. దానిని నాలుగు అంశాలలో మనం గమనించవచ్చును. 1. విరాటుడిలో సాత్త్విక సంస్కారాన్ని సముచితంగా పోషించటం. 2. పాత్రోచిత చతుర్విధాభినయాలను చిత్రించటం. 3. పాండవుల ప్రవేశ క్రమాన్ని మూలంలో కంటె భిన్నంగా సంఘటించటం 4. భావికథార్థ సూచనలతో ఉభయకావ్యప్రౌఢి పాటించే శిల్పాన్ని ప్రదర్శించటం.

విరాటుడు ఆనాడు బయలి కొలువు తీర్చటం దైవనియోగం. ఇది తిక్కన ఆ రంగావహనకు ఇచ్చిన అన్వయ సూత్రం. ఈ రంగంలో వ్యవహరించే పాత్రలన్నీ దేవు డాడించే పాత్రలు. పాండవు లజ్ఞాతంగా విరాటుడి కొలువులో ఉండాలి. మారురూపాలలో ఉన్నా పాండవులు మహిత సముజ్జ్వలాకృతులు. వారి ఆకారాలను చూచిన విరాటుడు వారందరూ మహారాజయోగానికి అర్హులని భావిస్తాడు. వారి పుట్టుపూర్వోత్తరాలను గురించి గుచ్చి గుచ్చి అడుగుతాడు. తన రాజ్యాన్ని సైతం ధర్మజాదులకు ఇచ్చుకొనటానికి సిద్ధమౌతాడు. వారందరూ ధర్మరాజు కొలువులో ఉండి ఆయన ప్రశంస లందుకొన్నారని చెప్పుకొన్నా, వారు అయిదుగురు ఆ రోజే వరుసగా తన కొలువులో చేరినా, అతడు వారిని పాండవులని గుర్తించలేకపోయాడు. ఆ తరువాత సుదేష్ణ, కీచకుడు సైతం వారిని పాండవులుగా, సైరంధ్రిని ద్రౌపదిగా గుర్తించలేకపోయారు. ఇది కూడా దైవనియోగమే. మారురూపాలతో ప్రజల మధ్యకు వచ్చిన పాండవులను ప్రజలూ, రాజూ గుర్తించలేకపోయారనటం భావికథాగతికి ధ్వని సంకేతం. దుర్యోధనుడి చారులుకూడా వారిని మారురూపాలతో గుర్తించలేకపోయారు. వారి వీరకృత్యాలవలన మాత్రమే దుర్యోధనుడు అనుమానించగలిగాడు. పాండవులను గుర్తించగలిగినవారు ఆ కాలంలో ఒకరో ఇద్దరో ఉన్నారు. వారు భీష్ముడు, ద్రోణుడు. వారు రంగంలో ప్రవేశించేంతవరకు పాండవులకు భయం లేదని వస్తుధ్వని.

మూలంలో విరాటుడు నిర్మల హృదయుడు, సంస్కారవంతుడు. తిక్కన చిత్రించిన విరాటుడు సాత్త్వికగుణ సంపన్నుడేకాక, సాత్త్వికాభినయ సమర్థుడు. వ్యక్తుల రూపరేఖలను చూచి వారి జాతకాలను చెప్పగలిగిన గడుసరి. ఎంత ఉత్తముడో అంత ఉద్విగ్న హృదయుడు. తెలిసి తెలిసి ఎవరికీ అపకారం చేసేవాడు కాడు. ధర్మజుడే అన్నట్లు అతడు అక్షరాలా సద్ధర్మవర్తి, సుజనహితుడు. అయినా అవార్యబాహుబలుడు. బయలి కొలువులో విరాటుడి చేష్టలు ఈ లక్షణాలన్నిటికీ అభినయ వ్యాఖ్యలు.

విరాటుడు - సన్న్యాసి రూపంలో వస్తున్న ధర్మరాజును చూచి త్రిమూర్తులతో పోల్చాడు. త్రిజగాలనూ ఏలదగినవాడన్నాడు. మూర్ధాభిషిక్తులు మ్రొక్కదగిన పాదపద్మాలు గల సమ్రాట్టుగా ఉన్నాడని ఊహించాడు. మహాత్ముడని ప్రశంసించాడు. మత్స్యరాజ్యాన్నంతా అతడి కిచ్చినా తక్కువే అనుకొన్నాడు. ప్రజలందరూ అతడిని చూచి ప్రత్యుత్థానం చేస్తే, తానూ లేచి, గద్దియ దిగి నమస్కరించి, ఆయన ఇచ్చిన ఆశీస్సులను పొందాడు. ధర్మరాజును సముచిత సమున్నతాసనం మీద కూర్చుండబెట్టాడు. వినయంతో కుశల ప్రశ్నలు ప్రారంభించాడు. మూలంలోని విరాటుడికి ఇంత భక్తిశ్రద్ధలూ, వినయవివేకాలూ లేవు. తెలుగు విరాటుడి మనస్సులో మొదట ధర్మరాజు చిత్రాన్ని ఇట్లా ముద్రించాడు కాబట్టే, ఆ తరువాత అజ్ఞాతవ్రతాంతంలో ధర్మరాజును గుర్తించి అతడు నిశ్శంకగా- 'వినయంబు మిగులఁ గుంతీతనయాగ్రజు పాదపీఠతలమున ఫాలంబును బొందఁ జాఁగిమ్రొక్కి యతని కౌఁగిలి వడసె సమ్మదము తళుకొత్తన్' (5.340) అని తిక్కన చెప్పాడు. బయలు మెరిసిన ధర్మరాజును మ్రొక్కిన విజ్ఞతకూ, అతడి కౌగిలి పొందగలిగే యోగ్యతకూ తగిన బీజాలను విరాటుడి హృదయక్షేత్రంలో ఈ కొలువులోనే నాటాడు తిక్కన. దానితో తిక్కన చెక్కిన చైతన్యశిల్పమయ్యాడు విరాటుడు.

విరాటుడిలో సాత్త్వికభావస్పందన సాంద్రంగా స్ఫురిస్తుంది. మదించిన ఏనుగు వలె వస్తున్న వలలుడిని చూచి విరటుడు ఉలికిపడ్డాడు. వెక్కసపడ్డాడు. అతడి విపుల వక్షఃస్థలాన్ని చూచి పరవశించాడు. భూతలానికి దిగివచ్చిన సూర్యుడో చంద్రుడో అని ఊహించాడు. భీము డంగీకరించగా హర్షోత్కర్షంతో మనసులో పొంగిపోయాడు. పేడిరూపంలో దాగి ఉన్న అర్జునుడి సహజ వీరలక్షణాలను లోలోన భావించి తన కోదండాన్నీ రథాన్నీ ఇవ్వటానికి సిద్ధమయ్యాడు. బృహన్నల శాపవృత్తాంతం విని విషణ్ణహృదయుడైపోయాడు. ముద్దులు మూటకట్టే తన కూతురు ఉత్తర నిండుసభలో తనకు మ్రొక్కితే విరాటుడు ఉబ్బిపోయాడు. కూతురును మక్కువతో దగ్గరకు తీసికొన్నాడు. ఆమె మొగంలో తన మొగముంచి కళ్ళారా చూచాడు. మునివేళ్ళతో ఆమె ముంగురులు సవరించాడు. పులుకుపులుకున చూచాడు. శిరోజాలను వాత్సల్యంతో స్పృశించాడు. విరాటుడికి ఏ భావమైనా అరకొరగా రాదు. గట్లు పొంగేటట్లు ప్రవహిస్తుంది. బృహన్నల చేతిలో ఉత్తరను ఉంచుతూ అంపకాలప్పుడు ఆడపిల్లను అత్తమామల చేతులలో పెడుతున్నంత ఆర్భాటం చేశాడు. కూతురిని గురుకులానికి పంపుతున్నంత సంబరపడ్డాడు. నకుల, సహదేవులకు వారు కోరుకొన్న ఉద్యోగాలిచ్చి మనసులో తృప్తిపడ్డాడు. మూలంలో విరాటుడికి ఇంతటి నాగరకమైన అభినయ నైపుణ్యం లేదు. ఇది విరాటుడికి తిక్కన నేర్పిన నాట్యవిద్య.

రూపాలూ వేషాలూ మారి సాక్షాత్తూ రూపకంలోని నటులవలె రంగప్రవేశం చేసిన పాండవులను అటు వ్యాసుడూ, ఇటు తిక్కనా అభినివేశంతో వర్ణించారు. వ్యాసుడు పాండవుల రూపవేషాల వివరాలను తెలుపుతున్నట్లు వర్ణించగా, తిక్కన ఒక క్రమపద్ధతిలో పాత్రోచిత వేషధారణను అమర్చాడు. తిక్కన వేషాలంకరణమర్మజ్ఞుడుగా పాత్రలను చిత్రించి ఆంగికాభినయాన్ని సాంగంగా సాక్షాత్కరింపజేశాడు. దానికి తోడు పాత్రోచిత విశిష్టాభినయ ముద్రలను (manarisms) తిక్కన మేళవించాడు. దానితో పాత్రోచితాభినయం చేయగలిగిన సుశిక్షిత నటులుగా తెలుగులో వెలుగొందారు. వారి సమున్నత రూప వైభవాలకు అనుగుణంగా సీసపద్యాలను, వృత్తాలనూ వాడి తిక్కన ఛందోమయమైన శిల్పాలంకారాన్ని సంతరించాడు. ధర్మజ భీమార్జున ద్రౌపదుల రూపాలూ, ఉత్తర సౌందర్యం సీసపద్యాలలో చిత్రించటం విశేషం. తిక్కన పాత్రలకు వలెనే సీసపద్యాలకు కూడా క్రమాలంకార సంస్కృతిని అలవరచాడు.

మూలంలో ధర్మరాజాదులు మాట్లాడుతున్నప్పుడు వారికి అసత్యదోషం కలుగకుండా శ్లేషార్థ విశిష్టపద ప్రయోగాలతో వాచికాభినయాన్ని సాగించాడు వ్యాసుడు. అది ఋషి అయిన వ్యాసభట్టారకుడు పాండవులలో సత్యనిరతిని కాపాడటానికి చేసిన ఉదాత్త ప్రయత్నం. సంస్కృత శబ్దాలలోని వ్యుత్పత్తిమూలకమైన శ్లేషను తెలుగులోనికి తెచ్చి తెలుగుదనాన్ని తగ్గించ తలచుకొనలేదు తిక్కన. తాను చేస్తున్న ఈ మార్పును విజ్ఞులు విమర్శిస్తారని ముందే ఊహించి ధర్మరాజుతో మన ముందరికాళ్ళకు బంధాలు వేయించాడు.

ఆ. "ఉన్నరూప పలుకు నన్నరు లెక్కడఁ। గలరు? తోఁచినట్లు పలుకు పలుక
నైన చందమయ్యెఁ; నంతియకా కంత । పట్టి చూడఁగలరె యెట్టివారు?' ' (విరా.1.191)

ఈ మాటలు నాలుగు ప్రయోజనాలు సాధిస్తున్నాయి. సన్యాసి రూపంలో ఉన్న ధర్మరాజు వేదాంత ధోరణిలో పలుకుతున్నట్లు పాత్రోచిత సంభాషణను చిత్రించటం ఒక ప్రయోజనం. శ్లేష నాశ్రయించి నిజం పలికినట్లు చిత్రించటం మానవ పాత్రల సహజ స్వభావం కాదని తిక్కన భావించినట్లు చెప్పటం రెండవ ప్రయోజనం. ఒకవేళ కవిత్వంలో శ్లేషమయంగా పాండవులు మాట్లాడినట్లు రచించినా పాఠకు లంత సులభంగా అర్థం చేసికొనలేరని తిక్కన భావించటం మూడవ ప్రయోజనం. తిక్కన ఒక పద్యంలో ఏదైనా విశేషాన్ని నిక్షిప్తం చేసి చెప్పితే దానిని తరువాతి పద్యంలోనూ వచనంలోనూ సూచించటం పరిపాటి. అందువలన ఈ శ్లేషోక్తులను తిక్కన మన్నించి ఉండకపోవచ్చును. ఈ మూడే కాక, నాటక శిల్పమైన మరొక ప్రయోజనాన్ని ఉద్దేశించి ధర్మరాజుచేత ఈ మాటలు తిక్కన పలికించి ఉండవచ్చును.

"మృదు లలిత పదాఢ్యం, గూఢశబ్దార్థహీనమ్। జనపద సుఖబోధ్యం, యుక్తిమ న్నృత్యయోగ్యమ్
బహుకృత రసమార్గం, సంధి సంధానయుక్తమ్ । స భవతి శుభకావ్యం, నాటక ప్రేక్షకాణామ్"

అన్న భరతుడి వాక్యం తిక్కనకు కొలమానంగా నిలిచి ఉంటుంది. అందువలన మూలంలో కంటె భిన్నంగా పాండవ పాత్రలు శ్లేషను పరిత్యజించేటట్లు తిక్కన చేశాడు. శ్లేషను వదలినా ఉభయ కావ్య శిల్పాన్ని వదలుకొనేటట్లు చేయలేదు. మచ్చుకు ధర్మరాజు వాక్య విన్యాసాన్ని సమీక్షిద్దాం.

మూలం:"యుధిష్ఠిర స్యాస మహం పురా సఖా । వైయాఘ్రపద్యః పునరస్మి బ్రాహ్మణః
అక్షాన్ ప్రవప్తుం కుశలో-స్మి దేవితా । కఙ్కేతి నామ్నాస్మి విరాట విశ్రుతః" (సం.4-6-10)

నేను పూర్వం యుధిష్ఠిరుడి చెలికాడినని ప్రకృతార్థం. నీకూ యుద్ధంలో స్థిరంగా తోడుగా ఉంటానని శ్లేషార్థం. వ్యాఘ్రపాదగోత్రం వాడినని ఒక అర్థం. యముడి కొడుకునని శ్లేషార్థం (వ్యాఘ్రం వలె ప్రాణులపై పడేవాడు వ్యాఘ్రపదుడు - అంటే యముడు. అతడి కొడుకు వైయాఘ్రపద్యుడు). నేను బ్రాహ్మణుడనని ప్రకృతార్థం. బ్రాహ్మణుల కోర్కెలను విరివిగా

తీర్చేవాడనని రెండో అర్థం. కంకుడంటే యముడనే అర్థం కూడా ఉంది కాబట్టి ధర్మరాజనే అర్థం గూఢంగా స్ఫురిస్తుంది. పాచిక లాడటంలో నేర్పరి కావటం అనే వాక్యంలో శ్లేషేమీ లేదు. 'అక్షాన్ ప్రయోక్తుం కుశలః' అనే అంశం విరాటుడికి కావలసింది. అందులో గూఢార్థంగానీ, శ్లేషార్థం కాని లేదు కాబట్టి, దానిని తెలిసికొని ధర్మరాజును అతడు మన్నించాడు. మిగిలిన మాటలలోని శ్లేషలన్నీ అక్కడ నిరర్థకాలే అయిపోయాయి. అందువలన శ్లేషమూలక ధ్వనిని తిక్కన మన్నించక సన్నివేశానికి 'తోచినట్లు పలుకు పలుకనైన' చందాన్ని అనుసరించాడు. తిక్కన తన మనసులోని మాటను ధర్మరాజుచేత చెప్పించి మిగిలిన పాండవులందరిదీ అదే బాట అని ధ్వనింపజేశాడు.

తిక్కన పలికించిన మాటలు శ్లేషలు కావు; వ్యంగ్యాలు. నేను ద్విజుడ నన్నాడు. ద్విజశబ్దం బ్రాహ్మణ క్షత్రియ వాచి. కురువిషయ జాతుడన్నాడు. పూర్వకాలంలో గోత్రం చెప్పటం పరిపాటి. తిక్కన కాలంలో దేశం చెప్పితే చాలు. సుజనప్రియుడట! అందుకే విరాటుడి వద్దకు వచ్చాడని భావం. ధర్మసుతు సఖుడు కావటం వలన ఉత్తముడని ధ్వని. సన్న్యాసాశ్రమంతో కూడి ఉన్నాడట. ప్రస్తుత సన్న్యాసి వేషం ఒక ప్రయోజనంతో కూడి ఉన్నదని వ్యంగ్యం. రాజులకు కావలసిన బహు వినోదాలు కంకుడికి తెలుసునట. ఆ మాట విరాటుడికి ఆసక్తి కలిగించేది. ద్యూతక్రీడ తెలుసట కాని, బంధువులతో మోసగించబడటం చేత దానిమీద విరక్తిగలిగి దేశం వదలి లేచివచ్చాడట! అందువలన పందెం లేని జూదమే ఆడతాడట! ధర్మపరుల స్నేహంతో రాజనీతి విద్యలో కొంత పరిచయం ఉన్నదట! పేరు కంకుడట! తెలుగులో కంకుభట్టు మూలంలో కంటె ఎక్కువ మాట్లాడాడు. అయినా ప్రతి మాటా విరాటపర్వంలో భావికథలో అతనివృత్తంలో సత్యమయ్యేటట్లు మాట్లాడాడు. భావికథార్థ వ్యంజకమైన పతాకస్థానాన్ని తన మాటలతో రూపకమర్యాదలలో నిలుపగలిగాడు. వ్యాసుడి ధర్మరాజు సత్యసంధుడు, తిక్కన ధర్మరాజు వాక్యనిపుణుడు.

ఇట్లాగే భీమాదుల మాటలూ సాగాయి. తిక్కన వారి మాటలకు వాస్తవరక్తినీ వ్యంజనా శక్తినీ ప్రసాదించాడు. అజ్ఞాతవాసంలో పాండవులు పెట్టుకొన్న పేర్లు మూలంలో కంటె తెలుగులో కొన్ని మారాయి. దీనిని గురించి జనహితవ్యాఖ్య ఇట్లా పేర్కొన్నది. "మూలంలోనూ, తెలుగులోనూ కొన్ని పేర్లు యథాతథంగా ఉన్నాయి. కొన్ని మార్పు చెందాయి. కారణం ఏమిటో! సంస్కృతంలోని పేర్లకు వ్యాఖ్యాతలు అర్థాలు వ్రాశారు. తెలుగులోని పేర్లకు అంతగా అర్థం కొన్నిట కుదరటం లేదు.

ధర్మరాజు- (సం) కంకః (తె) కంకుడు, కంకుభట్టు; కంకుడంటే యమధర్మరాజు, ఇతడు అతని కొడుకు. "ఆత్మావై పుత్ర నామాఽసి" - అందుచేత అతడూ కంకుడే. భీముడు - (సం) వల్లవః వలలుడు, వల్లవః అంటే వంటవాడని అర్థం. కాని, తెలుగులో ఆ అర్థం ఉందా? పరిశీలించాలి. అర్జునుడు - (సం) బృహన్నలః (తె) బృహన్నల, బృహత్= కప్పబడే, నలః- రలయో రభేదః, నరః=అర్జునుడు; ప్రచ్ఛన్నవేషంలో ఉన్న అర్జునుడు. నకులుడు- (సం) గ్రన్థికః (తె) దామగ్రంథి. గ్రంథమనగా ఆయుర్వేదము. అది ఎరిగినవాడు గ్రన్థికుడు. ఈ అర్థము అశ్వినీదేవతల కుమారుడుగా సముచితము. సహదేవుడు - (సం) తన్తిపాలః; (తె) తంత్రీపాలుడు. తన్తి= గోశాస్త్రజ్ఞానం; దీనితో ఆవుల్ని రక్షించేవాడు అని సంస్కృతంలో అర్థం. కాని, తెలుగులో ఒక రేఫం అదనంగా చేరింది. దీని కర్థం అదే అవుతుంది. సంస్కృతంలో తన పేరు అరిష్టనేమి-అని సహదేవుడు చెప్పుకొంటాడు. ఈ రెండు పేర్లు ఏమిటో? ద్రౌపది- (సం) మాలినీ; (తె) మాలిని - మాలలు కూర్చేది. పాండవుల రహస్య వ్యవహారానికి పేర్లు రెండింటా సమానమే. అవి వరుసగా జయ, జయంత, విజయ, జయత్సేన, జయద్బల-అనేవి" (పు.1.245, 246)

విరాటుడి బయలుసభకు తుల్యంగా సుదేష్ణ బయలుసభ చిత్రించబడింది. ఆమె అంతఃపురం నుండి బయటకు వచ్చి ఒక భవనోపరితలంమీద చివర నిలిచి బయటి బజారులోకి చూస్తుండగా ద్రౌపది కనబడుతుంది. ఆకర్షితురాలై ఆమెను చెలితో తన కడకు పిలిపించుకొంటుంది. అంతఃపురోచితమైన బయలు సభ. ఎంత చక్కని సామ్యం! సైరంధ్రిగా ద్రౌపది తనను పరిచయం చేసికొంటూ తన కైదుగురు గంధర్వులు పతులని చెప్పుకొన్నది. పతివ్రతలుగా వాసికెక్కిన సైరంధ్రీజాతి వనిత నని చెప్పుకొన్నది. సత్యాన్ని మనోహరంగా చెప్పికొని అజ్ఞాతవాసాన్ని విజ్ఞతతో నడుపుకొన్న ద్రౌపది ఈ రంగానికి అనుబంధమైన ఉపరంగంలో పాత్రోచితంగా ప్రవర్తించింది.

విరాటుడి కొలువులో పాండవులు జ్యేష్ఠానుపూర్విగా ప్రవేశించారు. ఆ తరువాత ద్రౌపది సుదేష్ణ అంతఃపురంలో ప్రవేశించినట్లు తోస్తుంది. అయినా, ఈరెండు సన్నివేశాలూ సమాంతరంగా జరిగాయి. కాని, కథాకథనంలో క్రమం పాటించాడు తిక్కన. విశేషమేమంటే-తిక్కన వర్ణించిన తీరు కుంభకోణప్రతిలో తప్ప మిగిలిన సంస్కృతభారత ప్రతులలో కానరాదు. కాబట్టి భండార్కర్ ప్రతిని బట్టి చూస్తే ఈ కల్పన అమూలకం. అయినా, దీని కొక ఆధారం ఒక సంస్కృత ప్రతిలో ఉన్నది. కాబట్టి కల్పిత మనటానికి వీలులేదు. కాగా, తిక్కన ఈ కల్పననే సమర్థించాడని భావించాలి. భండార్‌కర్ ప్రతిలో పాండవులు - ధర్మరాజు, భీముడు, ద్రౌపది, సహదేవుడు, అర్జునుడు, నకులుడు - అనే క్రమంలో విరాటుడి కొలువులో ప్రవేశించినట్లున్నది. ఇది వ్యూహాత్మకంగా చేసిన ప్రవేశం కావచ్చును. ధర్మరాజు ముందు మార్గం చూపాలి. అతడు నగరిలో ప్రవేశించిన తరువాత అతడికి రక్షాకవచంవలె భీముడు ప్రవేశించాలి.వరుసలో పాండవ పట్టమహిషి సురక్షితంగా సుదేష్ణ అంతఃపురంలో చేరాలి. అంతవరకూ అర్జునుడు ఆమెకు అండగా గుప్తంగా ఉండాలి. ఆ సంధికాలంలో చిన్నవాడైన సహదేవుడు విరాటుడి కొలువులో కుదురుకొనాలి. ఆ తరువాత పేడిరూపంలో ఉన్న అర్జునుడు అంతఃపుర ప్రవేశాన్ని పొందగలగటం జరుగుతుందా? లేదా? అని పరిశీలించాలి. అది ధ్రువపడిన తరువాత నకులుడు ప్రవేశించాలి. పాండవులలో ధర్మరాజు తరువాత నకులుడికి ఒక ప్రత్యేక స్థానమున్నది. మాద్రేయులలో అతడు ప్రథముడు. పెద్ద కొడుకులు చేసే పనులు ఏవైనా చేయవలసి వస్తే ధర్మరాజు నకులుడినే ప్రయోగిస్తాడు. యక్షప్రశ్నల ఘట్టంలో ఆ పనే చేశాడు. పాండవులలో ఇద్దరే బ్రతికి ఉండవలసిన అవసరం వస్తే ధర్మజుడి తరువాత నకులుడే ఉండాలి. ఈ ధర్మాన్ని ఆశ్రయించి ధర్మజాదులందరూ విరాటుడి కొలువులో సురక్షితంగా చేరారన్న విషయాన్ని ధ్రువపరచుకొన్న తరువాతే నకులుడు ప్రవేశించటం లౌకిక వ్యూహాన్ని అనుసరించి సమంజసం. అయితే ఈ వ్యూహంవలన కథలో ఎటువంటి విశిష్ట ప్రయోజనం సాధించబడటం లేదు. కథకు నిబిడబంధం ఏర్పడటం లేదు. తిక్కన అందుకే దీనిని గ్రహించలేదు.

పాండవులు జ్యేష్ఠానుపూర్విగా ప్రవేశించటంతో కథలో ఐక్యత సాధించబడింది. పాండవులు తాము అజ్ఞాతవాసంలో ఎట్లా మెలగాలని భావించి ఏ క్రమంలో ఆ అంశాన్ని ఆవిష్కరించారో ఆ క్రమమే ఇక్కడ పాటించబడింది. రెండవ ఆశ్వాసంలో ద్రౌపది, అయిదవ ఆశ్వాసంలో అర్జునుడు పాండవులను జ్యేష్ఠానుపూర్విగానే పరిచయం చేశారు. తిక్కన ఆ పద్ధతినే ఇక్కడ పాటించాడు. వా రేవరుసలో వచ్చినా ఇతరులు గుర్తించలేని విధంగా యమధర్మరాజు వరం వారికి ఉండటం దైవనిర్ణయం. అట్లని తిక్కన పాండవ పురుషకారాన్ని తక్కువ చేయలేదు. ప్రయోజనం లేని వ్యూహాన్ని ప్రవేశపెట్టలే దంతే!

ఎందువల్లనంటే - పాండవులు బయలు మెరయటంలో మొదట అర్జునుడు నిలుస్తాడు. కాని, విరాటుని ఎదుట ధర్మరాజుతో కలిసి వస్తాడు. దీనికీ మూలప్రతిలోని ప్రవేశక్రమానికీ పొత్తు కుదరలేదు. ఇక కౌరవుల ఆలోచనలో ధర్మరాజున్న దేశం గోసంపదతో వర్ధిల్లుతుందని భీష్ముడు చేసిన సూచన విరాటనగరంలో పాండవులుండ వచ్చునన్న ఊహకు ఊపిరిపోసింది. ఒక స్త్రీ కారణంగా గంధర్వుడు కీచకుడిని వింతగా చంపాడన్న వార్త భీముడినీ, ద్రౌపదినీ గుర్తించటానికి తోడ్పడింది. ఆ తరువాత ఉత్తరగోగ్రహణంలో అర్జునుడిని గుర్తించటం కుదిరింది. మూల భారతం - ఈ క్రమాన్ని ధ్వనింపజేసేటట్లు ప్రవేశక్రమాన్ని కల్పించిందని భావించినా ధర్మజ భీమ ద్రౌపదుల ప్రవేశం తరువాత సహదేవ నకులుల నడుమ అర్జునుడిని ఎందుకు పేర్కొన్నదో తెలియటం లేదు. అందువలన తిక్కన వీటన్నిటికంటె పాండవుల ధర్మశీలాన్ని తెలిపే జ్యేష్ఠానుక్రమమే ఔచిత్యమని భావించి ఉండవచ్చును.

దీనికి తోడు మరొక బలమైన కారణం కూడా ఉన్నది. తిక్కన దేశీయ దృక్పథం కలవాడు కాబట్టి ఉత్తరాది ప్రతుల కంటె దక్షిణాది ప్రతులలో కానవచ్చే విశేషాలకే ఆయన ప్రాముఖ్యమిస్తాడని విమర్శకులు భావిస్తారు. మచ్చుకు ఆచార్య వి.రామచంద్రగారి ఈ పరిశీలన గమనించతగింది.

"శ్రీ పి.పి.యస్.శాస్త్రిగారి దాక్షిణాత్యప్రతియే ఔత్తరాహిక ప్రతికంటెఁ దిక్కన భారతమునకుఁ జేరువగా నున్నదని చెప్పుట కాధారములైన కొన్ని యంశముల నిదే విరాటపర్వమునుండి యుదాహరించుచున్నాను.

(1) పాండవులు విరాట నగరము సొచ్చుటకు మునుపు ధర్మరాజు దుర్గాస్తవ మొనర్చినట్లు ఔత్తరాహప్రతిలో నున్నది. ఇది తిక్కన భారతములోఁగాని, దాక్షిణాత్య సంస్కృత ప్రతిలోఁగాని లేదు.

(2) అర్జునుడు కౌరవులతో మార్కొనునప్పుడు అతని యుద్ధమును జూచుటకు దేవేంద్రాదు లమరావతి నుండి విమానస్థులై వచ్చి యాకాశవీథిలో నదృశ్యులై నిలిచినట్లు దాక్షిణాత్యప్రతి యభివర్ణించుచున్నది. (అధ్యా. 62 శ్లో. 1-24). ఈ విషయ: మతిసంక్షిప్తముగానే యైనను దెలుఁగు భారతములోఁ గన్పడుచున్నది. ఇది యౌత్తరాహిక ప్రతిలో లేదు.

(3) దాక్షిణాత్యప్రతిలో భీమార్జునులు రహస్యముగా ధర్మరాజును గలిసికొనుటయు, విరాటాదులను జంపెదమనుటయు, ధర్మజుఁడు వారిని వారించుటయు వర్ణింపబడియున్నవి. (అధ్యా. 63. శ్లో. 94-112). ఇది తెలుగు భారతములో నున్నది. ఔత్తరాహిక ప్రతిలో లేదు.

(4) తెలుగు భారతములో నుత్తరుఁడు అర్జునున కుత్తర నిమ్మని విరాటునికి బోధించుటయు, వల్లెయని విరాటు డంగీకరించుటయు నుల్లేఖింపబడియున్నది. ఇది దాక్షిణాత్యప్రతిలోనే గాని (అధ్యా.65) యౌత్తరాహిక ప్రతిలో లేదు.

(5) తెలుగు భారతములో దుర్యోధనుడు పాండవుల యగపాటు సమయకాలము ముగియకమునుపే జరిగెనేమో తెలిసికొనుటకై ధర్మరాజుకడ కొక దూతను బంపును. అత డా దూతకు సమయాబ్దములు నిండెనని చెప్పి పంపును. ఈ విషయము సంస్కృతమున దాక్షిణాత్యప్రతిలోనేగాని (అధ్యా.66) ఔత్తరాహిక ప్రతిలో లేదు.

(6) పాండవు లాయుధములను శమీవృక్షమున నిక్షేపించి, విరాట నగరమున కేగుటకు మునుపు యమునిఁ బ్రార్థించి యెవరికి వలసిన వేషములను వారు ధరించినట్లు తెలుఁగు భారతములో నున్నది. ఇది దాక్షిణాత్య ప్రతిలోఁ గలదు. (అధ్యా 7.శ్లో.3-10). ఔత్తరాహిక ప్రతిలో నీ ప్రసక్తియే లేదు. ఇంకను గావలెనన్నచో నిట్టి విషయము లనేకములు చూపవచ్చును" (తిక్కన కవితా శిల్పము. పు.9-10). ఇటువంటి తిక్కన దేశీయదృక్పథమే పాండవ ప్రవేశ ఘట్ట రచనకు కూడా దోహదమై ఉండవచ్చును.

తిక్కన తీర్చిన సభారంగాలన్నీ సన్న్యాసిగా ప్రవేశించిన ధర్మరాజు సమ్రాట్టుగా బయలు మెరయటానికి ఏర్పాటైన శిల్పసోపానాలుగా అమరటం విశేషం. బయలి సభలో ధర్మజుడు విరాటుడిని ఆశ్రయించినట్లు పైకి తోచినా విరాటుడే ధర్మజుడికి నమస్కరించి ఆశీస్సులను పొందినట్లు చిత్రించటం అత డున్న పూజ్యస్థానానికి వ్యంజకం. భీమాదులు ధర్మజుడి కొలువులోని వారమని చెప్పుకొన్నప్పుడు విరాటుడు నిస్సంశయంగా వారిని కొలువులో చేర్చుకొనటం ధర్మరాజుకు విరాటుడి హృదయంలో ఉన్న గౌరవ స్థానానికి సంకేతం. రెండవ సభలో కీచకుడి దుష్ప్రవర్తనాన్ని చూచి, సైరంధ్రి ప్రశ్నలకు సమాధానం చెప్పలేక విముఖుడై నిష్క్రమించిన విరాటుడి కొలువులో ప్రభువు తరువాతి ప్రభువువలె మాట్లాడాడు ధర్మరాజు. కీచకుడి వలన విరాటుడు గ్రహణం పట్టాడు. ఆ దురవస్థ నుండి అతడిని ఉద్ధరించగలిగిన ధర్మదేవతగా ధర్మరాజు విరాటసభారంగంలో ప్రవేశించాడు. నిజానికి విరాటనగర ప్రభుత్వ శాసకుడు ధర్మరాజైనాడు. ఆ రెండోరంగంలో దక్షిణగోగ్రహణవార్త విని విరాటుడు ఉగ్రుడై బంధుహితవర్గంతో యుద్ధానికి సిద్ధమయ్యే రంగం మూడవది. అందులో విరాటవర్గం చేసే వీరసన్నాహాలు విస్తృతంగా వర్ణించబడతాయి. అయినా, అతడి బలం చాలదని విరాటుడు బయలి సభలో నిలబడటం స్పష్టం చేస్తుంది. ఇది నాలుగవ రంగం. మొదటి బయలిరంగానికి సమాంతరమైన రంగం. అవసరం వస్తే యుద్ధంలో సాయం చేయగలమని పాండవు లిచ్చిన మాటను నిరూపించుకొనవలసిన వీరరంగం. ధర్మరాజు తననూ భీమనకులసహదేవులనూ యుద్ధవీరులుగా పరిచయం చేసికొని మహారథాలను పొందటం కథలో విజయహేతువుగా ధ్వనించబడుతున్నది. పాండవులు కీచకులను చంపి విరాటుడిని దుష్టశక్తుల నుండి విముక్తుని చేశారు. ఇప్పుడు వైరశక్తుల నుండి రక్షించి విజయుడిని చేశారు. దక్షిణ గోగ్రహణంలో పాండవులు విరాటుడి ప్రాణ మాన రాజ్య రక్షణం చేశారు.

తే. “ఒడలు సిరియును నాకు నీయొసఁగినవియ । కానఁ దగ సమర్పించెదఁ గరుణ; నీవు
సమ్మతించి యిమ్మత్స్యదేశంబుఁ గావు; । పంచి పనిగొని నన్ను రక్షించుకొనుము.” (విరా.3.224)

అని విరాటుడిచేత అనిపించుకొన్నారు. ఈ సన్నివేశంలో నైతికంగా, ధార్మికంగా, లౌకికంగా మత్స్య దేశానికి రాజు ధర్మరాజని తేలింది. దానిని పాండవులు బయలు మెరసిన సభలో నిరూపించుకొన్నారు. విరాటుడి సభలో పాండవుల ఉనికి అభేద్యమని వ్యంగ్యంగా నిరూపితమయింది. ఈ విధంగా సభారంగ సప్తకం అజ్ఞాతవాసంలో కూడా ధర్మరాజు సమ్రాట్టుగానే సమ్మానించబడటాన్ని ధ్వనింపజేస్తున్నది.

(2) సన్నివేశ రంగాలూ, సంభాషణ శిల్పాలూ

విరాటపర్వం సన్నివేశ బంధురం; సంభాషణ సుందరం. ప్రతి సన్నివేశం ఒక ప్రయోజనాన్ని సాధిస్తుంది. ప్రతి సంభాషణం ఒక ఆహ్లాదాన్ని కలిగిస్తుంది. సన్నివేశాన్ని సంభాషణలు నాటకీకరిస్తాయి. సంభాషణలతో సన్నివేశం ఉభయ కవిత్వ తత్త్వవిభవోజ్జ్వలం ఔతుంది. విరాటపర్వమంతా ఈ గుణాలకు విరామం లేని ఉదాహరణమే. అయినా హృదయాహ్లాదం కొరకు కొన్ని సన్నివేశరంగాలూ, కొన్ని సంభాషణ శిల్పాలూ పరిశీలిద్దాం.

(i) సంభాషణమంటే అడిగిన దానికి అనువైన సమాధానమివ్వటమనే అర్థంలో తిక్కన వాడాడు (విరా. 2.274). కీచకుడు నర్తనశాలకు రాబోతున్నాడని భీముడికి తెలియచెప్పటానికి వంటశాలకు వచ్చింది ద్రౌపది. చతురోక్తితో ఒక చక్కని కందపద్యం చెప్పింది. దానికి భీముడు కూడా చతురోక్తితో ఒక కందపద్యంలో తిరిగి సమాధానం చెప్పాడు. ఆ రెండు పద్యాలు మల్లెచెండ్లవలె మనోహరాలు. వాటిని తిక్కన అభినయదళాలలో పొదివి చెప్పిన తీరు ఆహ్లాదకరం. చూడండి. సగం వికసించిన పద్మం వలె మొగం తేటపడి ఉన్నదట ద్రౌపదికి. ఆమె వాయుపుత్రుడిని చూడగానే అతడిలో గుట్టుగా ఉన్న క్రోధాగ్నిని రాజబెట్టాలని మనసు కలిగిందట. దానికి చతురోక్తిని సాధనంగా తీసికొన్నదట! చతురోక్తి అంటే నర్మోక్తి కావచ్చును. నిపుణోక్తి కావచ్చును, సరసోక్తి కావచ్చును. తలచుకొన్న పనిని సాధించగలిగే కార్యోక్తి కావచ్చును. ఈ లక్షణాలన్నీ కలిసిన ప్రౌఢోక్తి కావచ్చును. తిక్కన ద్రౌపది 'ప్రౌఢి పాటించు శిల్పాన్నే' ప్రదర్శిస్తుందికదా!

క. “నా కొఱఁతఁ దీర్చి వచ్చితి; । నీ కొఱఁతయ యింక, సూతునిం దెగఁజూడన్
లోకము వంచింపను దగు । చీఁకటిరే యొదవె; నేమి సేసెదొ చెపుమా!” (విరా.2.271)

'నా వాటా పని నేను చేసివచ్చాను నా మాట నిలుపుకొన్నాను. ఇక నీ వంతే మిగిలి ఉన్నది. కీచకుడిని చంపటానికీ, లోకం కన్ను కప్పటానికీ అనువుగా ఈ రోజు చీకటి రోజయింది. ఏమి చేస్తావో ఏమో!' అన్నది. భీముడిని రెచ్చగొట్టే నేర్పే ఇందులో చాతుర్యం. 'ఆడదాన్ని నేనే అనుకొన్న పనిని అనుకొన్నట్లుగా చేసి చూపించాను. మరి నీవు మగవాడివి ఏం చేస్తావో? పరిస్థితులన్నీ అనుకూలంగా ఉన్నాయి. నీకు కార్యసాధనోత్సాహం ఉన్నదో లేదో?' అని సరసంగా మాట్లాడుతూనే సాహసాన్ని ఎగద్రోసింది. చీకట్లో లోకం కన్ను కప్పి కీచకుడిని చంపటమే ఇక నీ పని - అని లక్ష్యాన్ని గుర్తు చేసింది. ఆ మాట విని భీముడు తన పనిమీద ద్రౌపది ఎంత శ్రద్ధ చూపుతున్నదో గమనించాడు. తన క్రోధాగ్నిని ప్రజ్వలింపజేసే ప్రజ్ఞను లోలోన మెచ్చుకొన్నాడు. ఆమె ముఖం వికసింపజేసికొంటూ, హర్షంతో, ఆశతో, ఆకాంక్షతో, ఆసక్తి కలిగించేటట్లు మాట్లాడుతూ ఉంటే భీముడు చిరునవ్వు చిలికిస్తూ పలికాడట! మగువ మనసు తెలిసిన మనోహరుడు మందహాసం చేయటం సరసోక్తికి ఫలం. చతురోక్తిలోని సరసత్వానికి సమాధానం అభినయంతో ఇచ్చాడు భీముడు. వరుసగా ఆమె ప్రశ్నలకు నిపుణంగా సమాధానం చెప్పనారంభించాడు. అంటే సంభాషించాడని అర్థం.

క. “నన్నడుగ నేల? నీవును । నన్నీచుఁడు నేమి మాటలాడితి? రది నా
కున్నట్టు లెఱుఁగఁ జెప్పుము । ని న్నే మెచ్చించువాఁడ నీరజవదనా!” (విరా.1.273)

'నీవంతు పని నీవు చేశావు. నా వంతు సంగతి నీవడగకుండానే చేస్తాను. ఆ భయం నీకు వద్దు. అయితే ఆ నీచుడూ నీవూ ఏమి మాట్లాడారో ఉన్నది ఉన్నట్లుగా చెప్పుము' అని అడిగాడు. ' ఆ నీచుడు' అనే విశేషణమే భీమకోపాగ్ని ప్రజ్వలనానికి శిఖవలె నిలిచింది. కాని, ఆ క్రోధాన్ని అప్పుడు వ్యక్తం చెయ్యలేదు. కోపం రగులుకొన్నది. దాన్ని మంటగా మార్చాలంటే శత్రుకృతాపరాధ శ్రవణం కావాలి. దానిని కోరాడు భీముడు. వికసించిన ఆమె ముఖాన్ని చూచాడు. మురిపెంగా 'నీరజవదనా!' అని పిలిచాడు. 'నిన్ను నేను మెప్పిస్తానుగా మాటలెందుకు?' అని కొసమెరుపు వాక్యం చిలిపిగా చిలికించాడు. అది మాట కాదు. ప్రబంధంలో భావికథార్థ ధ్వని. నాటకంలో పతాక స్థానం. నర్తనశాలలో కటిక చీకటిలో కీచకుడిని గూఢమర్దన క్రియతో చంపి, అంతటితో ఆగక ద్రౌపది మనస్సులో తనను మెచ్చుకొనాలని అతడిని వికృతపు చావుకు గురి చేశాడు. మాంసపు ముద్దగా మార్చివేశాడు. అతడి శవాన్ని చూపుతూ ద్రౌపది ప్రతీకారం చల్లారేటట్లూ ఆహ్లాదం కలిగేటట్లూ మాట్లాడాడు. ఆమెవైపు చూచిన పరాయివాడి గతి అంతేనని ధైర్యం చెప్పాడు. (విరా.2.358) 'పయోజాననా!' అనే సంబుద్ధితో మురిపించాడు. భీముడి చతురోక్తి నర్మోక్తియే కాదు; నిపుణోక్తి, కార్యసాధనోక్తి! (మరి కొన్ని వివరాలకు విరా. 2.354 నుండి 361 వరకూ వ్యాఖ్యలోని విశేషాంశాలు చూడండి.)

సంభాషణ రెండు పద్యాలే. అవి పూర్వాపర సన్నివేశ, సంభాషణల సంవిధాన సామర్థ్యంతో చతురోక్తులుగా భాసించి తిక్కన కవితలో శిల్పోక్తులై ఉభయ కావ్యకళావైభవాన్ని ధ్వనిమయం చేస్తున్నాయి. ఇట్లా అల్పాక్షరాలలో అనల్పార్థభావనం చేయించటం తిక్కన సంభాషణ శిల్పం!

(ii) వక్త తన అభిప్రాయం ఎదుటివారు అంగీకరించేటట్లుగా మాట్లాడటం సప్రయోజన సంభాషణం. దీనికి-విరాటుడు సుదేష్ణతో సైరంధ్రిని అంతఃపురం నుండి పంపివేయుమని నచ్చబలికిన సంభాషణ సార్థకమైన ఉదాహరణ. ముచ్చటగా మూడు పద్యాలలో హేతుబద్ధంగా విరాటుడు మాట్లాడాడు (విరా.3.31-33). సుదేష్ణ దానికి తగినట్లు అంగీకరించింది (విరా.3.34) (వీటి వివరణానికి వ్యాఖ్యలో విశేషాంశాలను గమనించండి).

(iii) ఓదార్పు మాటలు ఎదుటివారి కలత తీరుస్తాయి. అట్లా మాట్లాడటం ఒక సంభాషణ కళ. ఓదార్చేవారిని బట్టీ, ఓదార్చబడేవారిని బట్టీ, అప్పటి సన్నివేశాన్నిబట్టీ ఉపశమన వాక్యాల తీరు మారుతూ ఉంటుంది. ఉదాహరణకు - ఒకటి రెండు:

ధర్మరాజు బ్రాహ్మణులకు వీడ్కోలు పలికాడు. వారి ఎడబాటు అతడి హృదయాన్ని విషాదంలో ముంచింది. మరల అంతమంది బ్రాహ్మణులకు ఆశ్రయమిచ్చి ఆరాధించుకొనే అదృష్టం కలుగుతుందా? అని కుమిలిపోయాడు. గొంతు బొంగురుపోయింది. కన్నీరు మున్నీరయ్యాడు. తమ్ము లెన్ని ఓదార్పు మాటలు చెప్పినా అతడు తేరుకొనటం లేదు. అప్పుడు ప్రక్కనున్న ధౌమ్యుడు అతడి విషాదం తగ్గేటట్లు సంభాషించాడు.

ధౌమ్యుడికి ధర్మరాజు చిత్తవృత్తి బాగా తెలుసు. అతడు వస్తుతః ధీరోదాత్తుడు. ధీరుడు కాబట్టి అతడు సామాన్యంగా విషణ్ణుడు కాడు కాని, ధర్మహాని కలిగినా, ధర్మాన్ని నిర్వహించలేకపోయినా, ఆ దుస్థితికి దుఃఖిస్తాడు. అది ధర్మహానిభీతివలన కలిగే ఆవేదనే కాని, లౌకిక శోకం కాదు. ఈ రహస్యం తెలిసిన ధౌమ్యుడు ధర్మరాజులోని ధర్మవీరుడిని జాగృతం చేశాడు. విధి అలంఘ్యమన్న వాస్తవాన్ని గుర్తు చేశాడు. అతడు పురాణేతిహాస కథార్థ స్మృతియుతుడు. అతడి దుఃఖంవంటి దుఃఖం మరొకడు పొంది ఉన్నాడన్న దృష్టాంతాలు వింటే చాలు; అంతటివారే అంతటి దురవస్థలపాలై తేరుకొని ధర్మనిర్వహణం చేయగా, నే నా పెద్దలు చూపిన బాటనే నడవాలని భావించి తనను తాను నిబ్బరించుకొంటాడు. ఈ మూడు కీలకాలూ తెలిసిన ధౌమ్యుడు మూడు పద్యాలు పలుకుతాడు. (విరా. 1.51, 53,54) ఆ మాటలు విని ధర్మజుడు కలకతేరాడు. తమ్ములవైపు మొగమెత్తి చూచాడు. ముచ్చటైన ఆ మూడు పద్యాలలో మొదటిపద్యం ధర్మజనాయకత్వ ప్రశంసకు మణికిరీటం!

ఉ. "ధర్మనిరూపకత్వమున, ధైర్యమునన్, మహనీయవృత్తి స
త్కర్మ విధిజ్ఞతం, జతురతా మహిమన్, దృఢబుద్ధి నెవ్వరున్
ధర్మజుపాటిగా రనఁగ ధాత్రిఁ బ్రసిద్ధుఁడ వైన యిట్టి నీ
పేర్మికి నీడె దుర్దశలపెల్లునకున్ దురపిల్లు టారయన్?" (విరా.1.51)

మనిషిని మూడు రకాలుగా అంచనా వేస్తుంది లోకం. అతడు తాను ఎటువంటి వాడినని భావిస్తున్నాడో అట్లా ఉంటున్నాడా? అతడిని లోకం ఎటువంటివాడని భావిస్తున్నదో అట్లా మసలుతున్నాడా? నిజంగా అతడు ఎటువంటివాడో అట్లా ఉన్నాడా! అని. ఈ మూడు రకాల ప్రశ్నలకూ ఒకే సమాధానం ఇచ్చేవాడు మహితాత్ముడు. ధర్మరాజు అటువంటివాడు. ధౌమ్యుడు ధర్మజుడి ఐదు గుణాలను పేర్కొన్నాడు. అవి లోకంలో రూఢికెక్కాయి అన్నాడు. అవన్నీ విషాదాన్ని కలిగించేవి కావు. అధిగమించగలిగే ఆదర్శ గుణాలు. ధర్మజుడు ధర్మాన్ని, లేదా కర్తవ్యాన్ని నిరూపించుకొనే నిశ్చయాత్మక ప్రజ్ఞ కలవాడు. అతడికి అజ్ఞాతవాస వ్రతం కర్తవ్యం. దాని పాలనం ధర్మం. దానిని ఎట్లా నిర్వహించాలో ఆలోచించటం విశేషం. ఆ వివేకోదయం కలిగితే విషాదం వెనుకకు తిరుగుతుంది - అని ధౌమ్యుడు మొదటి విశేషణంతో సూచించాడు. ధర్మ నిర్వహణంలో ఎన్ని అడ్డంకులు వచ్చినా ధైర్యంతో ఎదుర్కొనటం ధర్మజ లక్షణం. ధర్మవీరులకు విషాదం విరుద్ధ గుణం; దానిని జయించుమని రెండవ విశేషణం వాడాడు ధౌమ్యుడు. ధర్మనిర్వహణంలో ఉదాత్తవర్తనంతో కూడిన విజ్ఞత అవసరం. దానిని జ్ఞాపకం చేశాడు. విషాదం విజ్ఞత కాదని హెచ్చరించాడు. విజ్ఞత ఉన్నా కార్యాన్ని నేర్పరితనంతో నిర్వహించే ప్రతిభ ఉండాలి. దానిని గుర్తు చేశాడు. విషాద పరిత్యాగమే చతురతా మహిమ అని వ్యాఖ్యానించాడు. ఇన్ని ఉన్నా స్థిరబుద్ధి కార్యదక్షులకు అవసరం. స్థిరచిత్తులకు విషాదం కలగటం స్వభావ విరుద్ధం. ఒకవేళ కలిగితే వారు అప్రౌఢు లనబడతారు. ధర్మరాజు నిజంగా ధర్మదేవత వరం వలన పుట్టినవాడైతే ధీరత్వాన్ని విడిచి విషాదమగ్నుడు కాడని లోకం అనుకొంటుంది. కాబట్టి నీవిట్లా దుఃఖించటం నీ వ్యక్తిత్వానికి తగినట్లుగా ఉన్నదా? ఆలోచించుకో!-అని ధౌమ్యుడు ధర్మజుడి వివేకాన్ని మేలుకొలిపి విషాదాన్ని తొలగింపజేశాడు.

తిక్కన అంతటితో ఆగడు. ఆయన ఉభయ కవిత్వ తత్త్వం వెలారుస్తాడు. ఇది విషాదంలో నుండి వీరుడు పుట్టిన వైఖరిని ధ్వనింపజేసే దొడ్డపద్యం. విరాటపర్వ ప్రబంధానికీ, రూపకానికీ నాంది వంటి పద్యం. అయిదాశ్వాసాల విరాటపర్వ కథలో ధర్మజుడు నిర్వహించే నాయక పాత్రలోని అయిదు ముఖ్యాంశాలను ఇందులో శబ్దార్థాల నాశ్రయించి సూత్రధారుడైన ధౌమ్యుడు ధ్వనింపజేశాడు. ధర్మదేవుడి వరం వలన ఏర్పడిన మారురూపాలతో విరాటుడి కొలువులో వర్తించవలసిన విధానాన్ని నిరూపించటంలో ప్రథమాశ్వాసంలో ధర్మజుడు అగ్రస్థానంలో నిలిచాడు. కీచకుడి వలన ఏర్పడిన విపత్తును ధైర్యంగా ఎదుర్కొనే ప్రవృత్తిని భీమాదులకు ప్రత్యక్షంగానూ, పరోక్షంగానూ నిపుణంగా నేర్పి, తెరవెనుక సూత్రధారిగా నిలిచి ధీరు డనిపించుకొన్నాడు ద్వితీయాశ్వాసంలో, దక్షిణ గోగ్రహణ ఘట్టంలో మహోన్నత బుద్ధితో విరాటుడిని రక్షించి, సుశర్మను విడిపించి ఉదాత్తుడనీ, సత్కర్మ విధిజ్ఞుడనీ ప్రశంసలందుకొన్నాడు. తృతీయాశ్వాసంలో, చతుర్థాశ్వాసంలో ధర్మజ ప్రసక్తి ఉండదు. కాబట్టి పంచమాశ్వాసంలో ధర్మరాజు విరాటుడితో ఉత్తర గోగ్రహణ విజయ ప్రస్తావనలో అర్జునుడే విజయాన్ని సాధించాడని చెప్పటంలో ప్రదర్శించిన వాక్చాతుర్య మహిమా, బయలు మెరిసేటప్పుడు విరాటుడి గద్దెపై కూర్చున్నప్పుడు ప్రదర్శించిన దృఢబుద్ధీ చివరి రెండు విశేషణాలలో ధ్వనిస్తున్నాయి. ఇందులోని వస్తు నిర్దేశాత్మక నాందీలక్షణం తిక్కన సాధించిన ఉభయకావ్యశిల్పం.

(iv) ఒక్కొక్కసారి సన్నివేశంలో ప్రవర్తిల్లే సంభాషణలను రెండు వైపులా పదునున్న కత్తివలె అటు గతాన్నీ ఇటు భవిష్యత్తునూ ధ్వనింపజేసేటట్లు రచించటం తిక్కన ఉభయకావ్యశిల్పం. ధౌమ్యుడి మాటలకు తేరుకొన్న ధర్మజుడు తమ్ములవైపు చూచాడు. అందులో ఎంత లోతున్నదో తమ్ములకే తెలుసు. ధర్మజుడి కీర్తిని నిలువబెట్టవలసిన కార్యశూరులు భీమాదులని ఆయన చూపులలోని అంతరార్థం. దానిని తెలిసికొన్న భీముడు ఇట్లా అన్నాడు:

మ. "భవదాజ్ఞాదృఢబంధ సంయమిత శుంభద్వేగమై కాక నాఁ
డవలీలన్ మన యర్జునద్విపము క్రోధావేశ దుర్దాంత ద
ర్ప విలాసోద్భటభంగి నే పడరి కౌరవ్యాంబుజశ్రేణిఁ జి
క్కువడం జేయదె యొక్క వ్రేల్మిడిన నీకున్ వేడ్క సంధిల్లఁగన్". (విరా.1.56)

ఈ మాటలు విని ధర్మరాజు తెలివొందిన మొగంతో శిరఃకంపం చేశాడట! ఈ అభినయ విశేషం భీముడి మాటలలోని విశేషాన్ని భావింపజేస్తుంది. అర్జున మదేభ విజృంభణాన్ని మత్తేభవిక్రీడితంతో వర్ణించి చెప్పటం మన తలలూపిస్తుంది. అయితే, భీముడు అర్జున పరాక్రమాన్ని గురించి ఇంతగా ఎందుకు చెప్పాడు? అతడి పరాక్రమ ప్రదర్శనానికి ధర్మజుడి ఆజ్ఞ అనే గొలుసులు అడ్డు వచ్చాయని అధిక్షేపించటానికా? ఆనాటి విషాదానికి ఆనాటి ధర్మజవర్తనమే కారణమని ఎత్తిపొడవటానికా? భీముడు తనను గురించి చెప్పుకొనకుండా అర్జునుడిని గురించి చెప్పటం మరొకరకమైన నిష్ఠురం! భీముడి మాట ధర్మజుడికి కళంకప్రాయం. ఆ నింద అతడు మోస్తూనే ఉండాలి. ఇక ఇప్పుడు విషాదపడుతూ కూర్చుంటే తమ్ముల ముందు పరువు కూడా నిలవదని భావించి అతడు మొగం విప్పార జేసికొని తల ఊచాడా? - అని అనేక ప్రశ్నలు తలయెత్తుతాయి. ఈ పద్యంలోని కీలకమంతా 'నాఁడు' అనే కాలనిర్దేశవాచకంలో ఉన్నది. ద్రౌపదికి భంగపాటు జరిగిన ఆనాడు-అని ప్రకరణార్థం. ఆనాడు అర్జున ద్విపాన్ని అనుమతిస్తే కౌరవ్యాంబుజశ్రేణిని చిక్కుపరచేదట! అంతే. రూపుమాపేది కాదట! భీముడు అంత నిగ్రహంగా మాట్లాడటం ఆశ్చర్యకరం! అయితే ఆ మాట అనిపించింది తిక్కన. నాఁడు అట్లయింది. ఇకముందు అజ్ఞాతవాసవ్రతానంతరం ధర్మజుడు అర్జునుడిని నియమించే అవసరం ఉండకపోవచ్చును. ఆ సన్నివేశం ఏనాడు ఏర్పడుతుంది? ఏదో ఒక రోజు ఏర్పడుతుంది - అనే ధైర్యంతో ధర్మజుడు సంతోషించి తలఊపాడు.

తిక్కన అంతటితో పరితలను ఆగనీయలేదు. ఈ పద్యంలో పతాక స్థానాన్ని ప్రజ్ఞావంతంగా నిలిపాడు. విరాటపర్వంలో భీముడెన్ని యుద్ధాలు చేసినా కౌరవులతో చేసే అవకాశం దొరకలేదు. కాని, అర్జునుడికి మాత్రం లభించింది. ఉత్తరగోగ్రహణయుద్ధంలో అప్పుడు అర్జునుడు ధర్మజ 'ఆజ్ఞాదృఢబంధ సంయమిత శుంభద్వేగుఁడు' కాడు. స్వీయ నిర్ణయంతో 'క్రోధావేశ దుర్దాంత దర్ప విలాసోద్ధతి'తో కౌరవ వీరులను చిక్కుపరచాడు. 'నాఁడు'ను భావికథార్థవ్యంజకంగా సూచించి, తిక్కన పతాకస్థానంగా ప్రయోగించి ఉభయ కావ్య శిల్పాన్ని ప్రదర్శించాడు.

(v) కొన్ని సన్నివేశాలలో ఒక పాత్ర చేసే సంభాషణలను బట్టి, అభినయాన్ని బట్టి ఆ పాత్ర వ్యక్తిత్వాన్ని పాఠకులూహించే విధంగా చిత్రించటం ఉభయ కావ్యరచనా శిల్పం. తిక్కన రచనలో ఇట్టి శిల్పం అనల్పం. విరాటపర్వమంతా విస్తరించుకొని ఉన్న ఈ కళను సమీక్షించటం సాధ్యం కాదు. అయినా మచ్చుకు సుదేష్ణ పాత్ర చిత్రణకు సంబంధించినంతవరకు పరిశీలిద్దాం.

సుదేష్ణ విరాటుడి పట్టమహిషి. విరాటపర్వంలో ఆ పాత్ర అంతఃపురాన్ని దాటి బయటికి రాలేదు. అందువలన సన్నివేశాలన్నీ ఆమె మందిరానికే పరిమితమై ఉంటాయి.

ఒకనాడు సుదేష్ణ హర్మ్యతలంమీద చెలులతో కూడి విహరిస్తూ వీథిలో వెళుతున్న సైరంధ్రినీ ఆమె వైఖరినీ ప్రీతితో చూచింది. ఆమెను గురించి తెలిసికొనాలని కుతూహలపడింది. ఆమెను పిలుచుకొని రమ్మని ఇద్దరు ప్రౌఢాంగనలను పంపింది. ద్రౌపది ఉదాత్త గంభీరంగా అంతఃపురంలోకి వచ్చింది. ఆమెను సుదేష్ణ గౌరవంతో చూచింది. స్నేహంతో చేతులు ముందుకు చాచింది. శరీరంతో నమ్రభావం ప్రదర్శించింది. దంతకాంతులు సగం వెలువడేటట్లు మందహాసంతో అత్యంత ఆదరంతో దగ్గరికి రమ్మని పిలిచింది. ద్రౌపది దగ్గరికి వచ్చి నిలబడింది. ఆమె రూపాన్ని ఆపాదమస్తకం చూచింది. కుతూహలంతో ఔచిత్యం చెడిపోకుండా కుశలప్రశ్న లడిగింది. ద్రౌపది తాను సైరంధ్రీ జాతి వనితననీ, తనకు అయిదుగురు భర్తలనీ, కారణాంతరాల వలన తాను శత్రువుల చేత అవమానించబడినట్లూ, భర్తలతో కలిసి అడవికి వెళ్ళినట్లూ, బ్రహ్మచర్యంతో ఉన్నట్లూ, ఒక యేడు మాత్రం ఇంకా నియమంతో ఉండాలనీ, ధర్మాత్ముురాలని విని సుదేష్ణ వద్ద సేవలో ఉండాలని వచ్చినట్లూ నివేదించుకొన్నది. కాని,

సుదేష్ణ ఆమె మానవాంగన అంటే నమ్మలేకపోయింది. ఎవరివో నిజం చెప్పుమని ఆమెను గ్రుచ్చి గ్రుచ్చి అడిగింది. ఆమె అనుమానం పోయేటట్లు ద్రౌపది మాట్లాడింది. తాను పూర్వం సత్యభామాద్రౌపదుల అంతఃపురాలలో సైరంధ్రిగా ఉండేదాననని, పేరు మాలిని అనీ చెప్పి, తనకు వచ్చిన విద్యలన్నీ పేర్కొని ఆమెను అనునయించింది. సేవకు అనుమతించుమని వేడింది. ఆ మాటలు విని సుదేష్ణ ఆశ్చర్యపోయింది. తన మనసులోని మాట దాచుకోకుండా పైకి చెప్పింది.

మ. "...విను! నీరూపము చూచి మానృపతి యువ్విళ్ళూరు; నే నెమ్మెయిం
బని గొందుం? దగ నింతులుం దగిలి నీపైఁ జూడ్కి నెక్కొల్పి నె
మ్మనముల్ విస్మయమందఁ జూచెదరు; భామా! పల్కు లింకేటికిన్?". (విరా.1.321)

అందువలన 'నిన్ను భరించటం కష్ట' మన్నది. నిన్ను అంతఃపురంలో ఉంచుకుంటే నా నాశనం నేనే కొనితెచ్చుకొన్నట్లే' అని కుండబ్రద్దలు కొట్టినట్లు మాట్లాడింది.

ఆ మాటలకు ద్రౌపది నిపుణంగా సమాధానం చెప్పింది. తన భర్తలు గంధర్వులనీ, వారు సామాన్యులు కారనీ, బలపరాక్రమాలున్నవారనీ, తనను ఒక్క నిమిషమైనా ఏమరి ఉండరనీ చెప్పింది. అంతటితో ఆగక-

క. "నీచమతి నన్ను నెవ్వఁడు। సూచిన నా రాత్రిలోనఁ జూతురు దెగఁ దా
రా చపలు హరిహరాదులు। గాచిన బలవిక్రమము లఖర్వము లైనన్.'

క. "బంధుశతంబులు శౌర్య మ। దాంధములై శక్తి సంపదాభీలములై
సింధుర సదృశత నున్నను। సంధుల సంధు లెడలించి చంపుదు రతనిన్." (విరా.1.324-325)

అని చెప్పి పురుషులు తనవైపు తేరిపార చూడటానికి భయపడతారనీ, పైపెచ్చు తాను శీలవతిననీ పలికి, సుదేష్ణను అనునయ వాక్యాలతో అంగీకరింపజేసింది. నీచపు పనులకూ, ఎంగిలితిండ్లకూ నియోగించవద్దని వేడింది. సుదేష్ణ సంతోషించి, సైరంధ్రిని ఊరడించి, సేవలో ఉంచుకొన్నది.

స్వభావంలో సుదేష్ణ అన్ని విధాలా విరాటుడి అర్ధాంగిగా కనబడుతుంది. మంచివారిని మంచి మనసుతో చూడటం, సున్నితమైన మనస్సుతో ఉద్విగ్నంగా స్పందించటం, మాటలో నడతలో సంస్కారం ఉట్టిపడటం అనేవి సహజంగా గోచరిస్తాయి. ఉదాత్తురాలుగా కనబడుతున్న ద్రౌపదిని సహజంగా తనంతట తానే పిలిచి ఆదరించిన సుదేష్ణ - సేవించదగిన ఉత్తమురాలనటంలో అనుమానం లేదు.

అయితే ఆమె ఆదర్శవంతురాలు కాదు. తెలుపు నలుపుల వింత కలయిక ఆమె వర్తనం. ఒడుదుడుకులు లేకుండా బ్రతుకు సాగించా లనుకొనే సుఖమయ జీవి. తన సుఖం కంటె ధర్మం గొప్పదని ఆమె తలంచదు. అందువలన ఆమెలో అంతస్సంఘర్షణ అప్పుడప్పుడు చెలరేగుతుంది. ఎట్లాగంటే సైరంధ్రిని అందంగా ఉన్నదని ముచ్చటపడి పిలిపించుకొన్నది. మర్యాద చేసింది. ఆడవారిని కూడా ఆకర్షించే ఆమె అందాన్ని ఎగాదిగా చూచింది. అబ్బురపాటుతో ప్రశంసించింది. కాని, ఆమెను తనవద్ద ఉంచుకొంటే ఆమె అందమే తనకు శత్రువవుతుందని భయపడింది. దానితో - తానే పిలిపించిన ద్రౌపదిని తిరిగి పొమ్మనే స్థితికి వచ్చింది. ద్రౌపది అనునయిస్తే అంగీకరించింది. దానినిబట్టి ఆమెకు స్థిరబుద్ధికాని, స్వయంనిర్ణయశక్తిగాని లేవని తోస్తున్నది. విరాటుడికి కూడా ఈ లక్షణాలున్నాయి. అందుకే వారు కీచకుడి అదుపులో ఉండిపోవలసివచ్చింది.

తిక్కన వీరి సంభాషణలలో పతాకస్థానాలను ప్రదర్శించాడు. ద్రౌపది సౌందర్యం సుదేష్ణ మందిరంలో ప్రవేశించే పురుషులను ఆకర్షిస్తుందన్నమాట సత్యం. భయంతోనో, భక్తితోనో సుదేష్ణ తన భర్తను సైరంధ్రిబారినపడకుండా కాపాడుకొనగలిగింది. మరి కీచకుడిని తాను నియంత్రించలేకపోయింది. అది ఆమె దోషమని అంటే ఆమె పూర్తిగా అంగీకరించకపోవచ్చును. ద్రౌపదికున్న

అపూర్వ సౌందర్యం వలన కలిగే సహజ ప్రమాదంగానే ఆమె భావిస్తుంది. అందుకే కీచకుడి పట్ల ఆమె నిర్లిప్తంగా ఉండిపోయింది. సైరంధ్రి భర్తలు బలవంతులని విన్నది. కాని, వారి ప్రభావాన్ని కన్నులారా చూడలేదు. కీచకుడి భవిష్యత్తును సైరంధ్రికీ, ఆమె పతులకూ వదలివేసింది. ఇటువంటి ప్రవృత్తి సుదేష్ణకున్న సంగతి ఆమె మాటలే ధ్వనింపజేశాయి.

విరాటపర్వంలో సుదేష్ణావిరాటులు తుల్యప్రవృత్తులుగా వారి చేష్టలలో మాటలలో ఎట్లా కనపడతారో, ధర్మజులు ద్రౌపది కూడా వారి వాక్యశక్తులలో తుల్య ప్రవృత్తులుగా స్ఫురిస్తారు. వారు తెలిసి పలికినా, తెలియక పలికినా అవి నిజాలై కూర్చుంటాయి. ద్రౌపది తాను సైరంధ్రిగా సుదేష్ణ మందిరంలో ఉంటానని పేర్కొన్నప్పుడు ధర్మరాజు నవ్వుతూ 'మన వంశంబును వృత్తంబును బెంపును గావఁజాలు పుణ్యవతివి; దుర్జనులగు తులువల తలఁపులు గనుఁగొని యేమఱక మెలఁగఁగా వలయుఁజుమీ!' (విరా.1.110) అని అన్నాడు. ఆ మాట నిజమై కీచకోదంతంగా ప్రవర్తిల్లింది. ఇంతకుముందు రెండు కంద పద్యాలూ ఆత్మరక్షణ కొరకూ, సుదేష్ణను నమ్మించటానికీ ద్రౌపది అన్నమాటలు కానీ, అవి కీచక ఉపకీచకవధకు సూచికలుగా వర్తిల్లాయి. ఉభయ దంపతుల ఊర్జిత లక్షణాలు మాటలతో, చేష్టలతో ధ్వనింపచేయటం తిక్కన రచనా శిల్పం.

విరాటుడికీ సుదేష్ణకూ ధర్మభీతి కంటె మించి బంధుప్రీతి ఉన్నది. ఆ రెండింటికి ఘర్షణ వస్తే బంధుప్రీతివైపే ఎక్కువ మొగ్గుచూపుతారు. (ధర్మో రక్షతి రక్షితః అనేది ద్రౌపది ధర్మజాదుల పట్ల సుముఖంగానూ, సుదేష్ణావిరాటుల పట్ల విముఖంగానూ వర్తిస్తుంది.) కీచకుడు సుదేష్ణమందిరంలో ఆమె ఎదుటనే సైరంధ్రిని మదనావేశంతో వింతవింతగా పలకరించాడు. మదనవికారాలను ప్రదర్శించాడు. తనను పలకరించటానికై వచ్చినప్పుడు సుదేష్ణ కూర్చుండటానికి బంగారు గద్దె వేయించి అతడి పట్ల భ్రాతృవాత్సల్యంతో 'ప్రియము చూడ్కి ముసుఁగువడ' చూచింది. అతడు క్షేమసమాచారాలు మాని సైరంధ్రిని గురించి ప్రశ్నల వర్షం కురిపిస్తూ ఉంటే ఉక్కిరిబిక్కిరైపోయింది. ఉపాయంతో అతడి మాటలు తప్పిద్దామని ప్రయత్నం చేసింది. కాని, విఫలురాలయింది.

సైరంధ్రి పలికిన మందలింపులకు చిన్నబోయి సింహబలుడు సుదేష్ణ వద్దకు మరల వచ్చాడు. సైరంధ్రి వివరాలను చెప్పుమని ఆమెను తొందరపెట్టాడు. తమ్ముడి మనఃస్థితిని చూచి విచారించి, రాగరసమగ్నుడైన వాడు తన మాట విని మాట మార్చుకుంటాడా? 'మాయదైవమ! నేనేమి చేయుదాన?' అని బాధపడింది. అయినా ప్రయత్నించి చూస్తానని అతడి భోగవనితల సౌందర్యాదులను జ్ఞాపకం చేస్తూ నీరసాకార అయిన సైరంధ్రిని కోరటం ఏమి బాగున్నది? అని మందలించింది. అతడు మొండికెత్తి ఏ ఉపాయంతోనైనా సైరంధ్రిని తనకు కూర్చకపోతే మన్మథబాధతో చనిపోతానని బెదిరించాడు. అప్పుడు చనువుగా తమ్ముడితో 'మనసులేని మగువల పొందు సుఖమీయు'దని రసికసూత్రాన్ని వల్లించింది. చివరకు ధర్మవర్తనాన్ని బోధించి మందలించింది.

తే. "ఆయురైశ్వర్యకీర్తుల నపహరించు। పరసతీ సంగమము ధర్మపథమునందుఁ
బరఁగువారలు పరిహరింపంగఁ గనియు। వినియుఁ దెలియవె యిది దుర్వివేకమగుట?" (విరా.2.69)

అని హెచ్చరించింది. గంధర్వుల వలని భయాన్ని బయట పెట్టింది. కానితెరగుల పోయి వివేకవంతులు అపథ్యమైన పనులు చేయరని చెప్పి, తన మాట వినుమని బ్రతిమిలాడింది. ఇంతవరకు ఆమె ధర్మశీలగా, అంతఃపుర ధర్మరక్షకురాలుగా ఆమె మాటలు నిరూపిస్తున్నాయి.

గంధర్వు లెదిరిస్తే కీచకుడు తన బలంతో వారిని చంపుతానన్నాడు. తన మేలు కోరితే సైరంధ్రిని కూర్చుమన్నాడు. దైన్యంతో అక్కకాళ్ళమీద పడ్డాడు. సుదేష్ణ చిన్నబోయింది. పొంగివస్తున్న కన్నీళ్ళను కళ్ళల్లోనే దాచుకొన్నది. లోన ధర్మసంఘర్షణ పడింది. అందులో బంధుప్రీతికి మొగ్గుచూపింది. గతి లేక తన మనోగతిని మార్చుకొన్నది.

ఉ. "అవలవచ్చు నాపదల కన్నిటి కోర్చి లతాంగిఁ గూర్చి కా
కీ వెడమాటలన్ మరలఁ డెన్నివిధంబులఁ జూపి చెప్పినం,

గావలమైన వీఁడు; తగుకార్యము వట్టునె? వీని కెమ్మెయిం
జావు నిజంబు మన్మథునిశాతశరంబులనైన నక్కటా!'' (విరా.2.78)

తమ్ముడి కొరకు సైరంధ్రిని - ఆసవం తెప్పించే మిషతో- అతడి ఇంటికి పంపుతానని మాట ఇచ్చింది. ఇంటికి పొమ్మని తొందరపెట్టింది. 'ఆవలవచ్చు నాపదల కన్నిటి కోర్వ' టానికి మానసికంగా సిద్ధమయింది. తమ్ముడికి చావు తప్పదని నిశ్చయించింది. చనిపోయేవాడి చివరికోర్కె తీర్చబోతున్నట్లుగా జాలిపడింది. కన్నీటితో పాటు ధర్మదృష్టి కారిపోయింది. సైరంధ్రికి ఇచ్చిన మాట ప్రక్కనపెట్టింది. వంచనతో తమ్ముడికి తోడ్పడింది. సైరంధ్రికి అన్యాయం చేయటానికే సిద్ధపడింది.

కౌరవులపై విజయానికి ఉత్తరకుమారుడు కాక బృహన్నలే కారకుడని చెప్పినప్పుడు పరమపూజ్యుడైన కంకుభట్టును సారెతో కొట్టిన విరాటుడు ఎట్లా బంధుప్రీతికి లోనయ్యాడో, అట్లాగే సుదేష్ణ సైంధవునింటికి సైరంధ్రిని పంపటానికై సిద్ధపడింది. తిక్కన ఈ స్థితిని స్పష్టంగా వర్ణించాడు.

క. "అనిన విని యనుచితంబున। కనయము శంకించియును లతాంగి మదిం ద
మ్ముని వలవంతఁ దలఁచి యి। ట్లనియెం బాంచాలితోడ సాదరవృత్తిన్.'' (విరా.2-97)

కీచకుడు సైరంధ్రికి పరపురుషుడు. అతడి గృహం ఆమె వెళ్లకూడనిది. కాని, సుదేష్ణ 'అది పరాయి ఇల్లా?' అని పలికింది! సుదేష్ణ మహారాణి. ఆమె త్రాగే కల్లు నొక నికృష్టురాలు తెస్తే తాగాలా? నెచ్చెలి తెస్తే తప్పు? అని నిష్ఠురాలాడి సైరంధ్రినే పంపటానికి కుంటిసాకు చూపింది. సైరంధ్రి అందరికీ తెలిసిందే కాబట్టి ఏ కీడూ పుట్టదట! సైరంధ్రిని చూచింది మొదలు అందరికీ ఆమె పెంపును గూర్చే సుదేష్ణ చెప్పుతున్నదట! ఇవన్నీ కల్లబొల్లి మాటలు! భ్రాతృప్రేమ సుదేష్ణను పయోముఖ విషకుంభంగా మార్చింది.

కీచకుడి చేత త్రోయబడి, ధర్మజుడి చేత మందలించబడి ద్రౌపది కన్నీరు మున్నీరుగా సుదేష్ణ మందిరానికి తిరిగివస్తూ 'నన్నీ విధంగా ఆ దురాత్ముడి భవనానికి వెళ్ళుమన్న ఆ ధూర్తురాలి పన్నాగాలను బట్టబయలు చేస్తా' నంటూ తూలుతూ వచ్చింది. సుదేష్ణ తన కేమీ తెలియనట్లు తొట్రుబాటుతో ఆమెకు ఎదురు వచ్చింది. కల్లబొల్లి ఆవేదనను ప్రదర్శించింది. గొంతు కావాలని మార్చింది. ఆమె దైన్యానికి జాలిపడింది. ఆమెకు కీడు చేసిన వారిని నొంచుతాను. భంగపరుస్తాను. కష్టాలపాల్చేస్తాను. చివరకు చంపుతాను అని ప్రగల్భాలు పలికింది. సైరంధ్రి సుదేష్ణ పన్నిన పన్నాగం కారణంగా తా ననుభవించిన పాట్లను చెప్పి ఎత్తిపొడిచింది. సుదేష్ణ బిత్తర పోయింది. తత్తరపాటుతో సైరంధ్రికి ధైర్యం చెప్పింది. 'భయపడకు ఇప్పుడే కీచకుడిని దండించి నీకు ఆహ్లాదం కలిగిస్తాను.' అని ఆదరంతో అనునయించింది. ఆమె మాటలు వింటూంటే సైరంధ్రికి 'అసత్య సంవాదిని' అని అనిపించింది ఆ కల్లబొల్లితనానికి ఆమెకు కోపం కూడా వచ్చింది. నిర్లక్ష్యంగా ఆమెను ఉపేక్షించి ఇట్లా అన్నది.

క. "నీ వింత యలుగ నేటికి?। నా వంతయుఁ బౌరజన మనఃఖేదము నొ
క్కావంత ద్రిక్కకుండఁగ। లావంతులు మత్పతులు గలరు పగఁ దీర్పన్.'' (విరా.2.161)

అని హెచ్చరించింది. ఆ బెదిరింపునకు సుదేష్ణతోపాటు ఆమె పరిజనం కూడా భయంతో వణికిపోయారు. ఎన్నో ఓదార్పు మాటలు పలికారు. అయినా సైరంధ్రి వినలేదు. అన్నపానీయాలు ముట్టలేదు. ఆమె సత్యాగ్రహాన్ని చూచి చేసేది లేక సుదేష్ణ నివ్వెరగంది ఉండిపోయింది. తమ్ముడి చావుకబురు ఏవిధంగా వినవలసి వస్తుందో అని గుండెలో బిక్కుబిక్కుమంటూ సుదేష్ణ కుమిలిపోయింది.

కీచకుడు నర్తనశాలలో గంధర్వులచేత వికృతపు చావు చచ్చాడన్న వార్త అర్ధరాత్రివేళ అంతఃపురంలో పొక్కింది. సుదేష్ణ బయటికి కనబడని బడబాగ్ని వంటి శోకాన్ని అనుభవించింది. మరి కొన్ని క్షణాలలో ఉపకీచకులందరూ ఊచముట్టుగా చంపబడ్డారన్న

వార్త కొరివిమీద పిడుగుపడ్డట్లయింది. 'సహోదర మరణశోకాయత్తచిత్త' అయిన సుదేష్ణను విరాటుడు ఓదార్చాడు. సైరంధ్రి నేవిధంగానైనా అంతఃపురాన్నుండి పంపివేయుమన్నాడు. విరాటుడి మాట ఆమెకు ఊతగా దొరికింది. సైరంధ్రికిచ్చిన మాటను రాజాజ్ఞతో తుడిచివేయవచ్చునని ఊహించి అంగీకరించింది.

తెల్లవారింది. సైరంధ్రి కన్యకాపరివృతయై సుదేష్ణ మందిరానికి తిరిగి వచ్చింది. లోన పొంగివచ్చే ఆనందాన్ని అణచుకొంటూ నిబ్బరంగా రాణి ముందు నిలబడింది. సైరంధ్రిని చూచేసరికి సుదేష్ణకు మనసులో భయశోకాలు ఒక్కసారిగా పొంగివచ్చాయి. వినయంగా ప్రియసంభాషణలతో ఆమెను దగ్గరికి తీసి గౌరవించింది. భర్త ఇచ్చిన ఆజ్ఞను ఆమెకు వినిపించి, తమ్ముడి చావుకు బావురుమని ఏడ్చింది.

క. "బిరుదు గల మగలు గలరని । తర మిడి చంపింపఁ జూచెదవు; జనములు నీ
పొరువునఁ బోవెఱతురు; మా । పురమును రాష్ట్రంబు వెడలి పొ మ్మెందైనన్". (విరా.3.61)

అని గుండెలోని మంటను గుప్పిస్తూ గద్దించింది. సైరంధ్రి చచ్చిన పామును కర్రతో కొట్టలేదు. వినయంతోనే వేడుకొన్నది. పదమూడు రోజుల గడువు కోరింది. తనకు మేలు చేస్తే గంధర్వపతులు కృతజ్ఞులై మేలు చేస్తారనీ, కీడు చేస్తే ప్రమాదం తప్పదనీ మెత్తగా చెప్పింది. తన మాటలు మన్నించకపోతే ఏమౌతుందిలే అనుకొనవద్దన్నది. తనను అంతఃపురంలో ఉంచుకొనటం మేలని చెప్పింది. భర్త మాటకు తల ఊపి సైరంధ్రిని ఊరు వదలి పొమ్మన్న గడుసరి సుదేష్ణ ఆమె మాట కాదంటే ఏకీడు మూడుతుందో అని ఆమె కోర్కెను మన్నించింది. దానికి మరల భర్తను సంప్రతించలేదు. రాజు వెళ్ళుమన్నా, రాణి ఉండుమన్నది. కీచకుడు పోయిన తరువాత రాజమందిరంమీద గంధర్వసతి అయిన సైరంధ్రిభయం క్రొత్తగా ఆవరించింది. పాపం, సుదేష్ణా విరాటులు పరభయంతో జీవించటానికి అలవాటుపడ్డారు. చివరకు పాండవుల నాశ్రయించి బ్రతికిపోయారు.

(3) పాత్రోచిత సందర్భోచిత రసోచిత సంభాషణలు

విరాటపర్వంలోని సంభాషణలు సహజంగా ఆహ్లాదకరంగా ఉంటాయి. అందుకు అవి పాత్రస్వభావోచితంగా ఉండటం ఒక బలమైన కారణం. పాత్రోచితాలంటే పాత్ర స్వభావ వ్యంజకాలని భావం. పాత్రలు వివిధ సన్నివేశాలలో సందర్భోచితంగా మాట్లాడి సమయస్ఫూర్తిని ప్రకటిస్తారు; వివిధ ఘట్టాలలో సాంద్రమైన అనుభవాన్ని మాటలలో రంగరించి ఆవిష్కరిస్తారు. పాత్రోచిత సందర్భోచిత రసోచిత సంభాషణలు మహాభారతమంతా వ్యాపించి ఉన్న పాత్రలలో విరాటపర్వ సందర్భాన్ని అనుసరించి పరిశీలిస్తే ఊర్జిత కథోపేతమైన ఈ పర్వస్వభావం సాక్షాత్కరిస్తుంది. మచ్చుకు కొన్ని:

ధర్మరాజు మెత్తని పులి. ఆ కాలంలో ఆయన పరమ ప్రామాణికుడైన సత్యవాది. ధర్మశీలి. శత్రువులకు కూడా ఆయన మాటల మీద పరమ విశ్వాసం. కపటి అయిన దుర్యోధనుడు అజ్ఞాతవాసవ్రతం నిండకుండానే అర్జునుడు బయలు మెరశాడన్న అనుమానంతో, భీష్ముడు నిండిందని చెప్పినా ఆయన మాట నమ్మక, ధర్మజుడి నడిగి తేల్చుకొనటానికి దూతను పంపాడు. అధిష్ఠిత సత్యవ్రతుడైన యుధిష్ఠిరుఁ డిట్లా అన్నాడు.

క. "నిండె సమయాబ్దములు, నిం । కొండన లేఁ; దిపుడ చని సుయోధనుతో భీ
ష్మండును గురుఁడును వినఁగా । నిండె ననుము; నిండె నిండె నిక్కంబునకున్". (విరా.5.370)

ప్రతిజ్ఞ చేసిన సంవత్సరాలన్నీ నిండాయి అన్నది సత్యవాక్యం. మరొకమాట లేదు-అనటం నిశ్చయార్థకం. ఈ విషయం దుర్యోధనుడికి వెంటనే తెలియచెప్పుమనటంలో ఆ కపటి అంతలోనే ఏమైనా దుష్టవ్యూహం వేయగలడని వ్యంగ్యం. ఆ నిజాన్ని భీష్ముడూ ద్రోణుడూ వింటుండగా చెప్పుమనటం దుర్యోధనుడి దుర్వ్యవసాయం పెద్దలకు తెలియాలనీ, ఈ సత్యానికి పెద్దల సాక్ష్యం ఉండాలనీ భావం. దుర్యోధనుడికి ధర్మరాజు వాక్యం మీద నమ్మకం ఉండటం నైతికమైన విలువ. మరి నిజాన్ని ముమ్మారు చెప్పటం లౌకిక వ్యవహారం. అందుకే నిండెననే పదాన్ని మూడుసార్లు ఉచ్చరించటం. చెప్పినది చిన్న కంద పద్యమైనా అందులో

నాలుగు వాక్యాలు నింపి నాలుగువైపులా బిగించిన గడుసరితనం ప్రకటించాడు. ఇది ధర్మరాజు పాత్రోచిత రస సంభాషణానికి సత్యోదాహరణం. ఈ పర్వంలో సంభాషణలకే ఎక్కువ ప్రాముఖ్యం, ప్రాచుర్యం ఉంటాయి. నాయకుడైన ధర్మరాజు పలికినవి ఇటువంటివి అనేకం ఉన్నాయి. ఆయా సందర్భాలలో విశేష వ్యాఖ్యలలో వాటిని గమనించవచ్చును. ప్రస్తుతం ప్రసిద్ధమైనవి మూడు ఘట్టాలు.

1. సన్న్యాసిగా విరాటుడి ముందు పలికిన పద్యాలు (విరా.1.191, 193, 195, 196,197-వీటిని గురించి ఇదివరకే ముచ్చటించటమైనది.)

2. విరాటుడి సభలో భీముడితో, ద్రౌపదితో పలికిన మాటలు (విరా.2.136,150) (వివరాలకు విశేషవ్యాఖ్య చూడండి).

3. ఉత్తర గోగ్రహణ యుద్ధానంతరం ఆ విజయం ఎవరి వలన కలిగి ఉంటుంది అనే చర్చ సాగినప్పుడు విరాటుడితో ధర్మరాజు (కంకుభట్టు) పలికిన మాటలు (5.249-258), అందులో ఒక పద్యం -

చ. "కురుపతి భీష్మ కర్ణ కృప కుంభజ ముఖ్య మహోగ్రయోధ వి
స్ఫురణము నోర్వఁజాలి రణభూమి భుజాబల ముల్లసిల్ల ను
త్తరుఁడ జయించెనేని వసుధావర! యింతటికంటె నింక న
చ్చెరువును గల్గునే ధరఁ బ్రసిద్ధికి నెక్కఁడె యాతఁ డొక్కఁడున్." (విరా.5.249)

ధర్మరాజు వ్యంగ్యధోరణిలో మాట్లాడేటప్పుడు కాకువును ప్రయోగిస్తాడు. ఉత్తరుఁడ-అనే ఏవార్థకం అధిక్షేపార్థక కాకువు. ఉత్తరుడే జయించి ఉంటే అనే అనుమానం అందులో వ్యంగ్యం. ఉత్తరుడే జయిస్తే ఈ లోకంలో ఇంతకంటె ఆశ్చర్యం ఏముంటుంది? ఇది నిందాస్తుతి. అత డొక్కడే ప్రసిద్ధికెక్కడా? అన్నదాంట్లో ద్వంద్వార్థం ఉంది. అతడు అర్జునుడితో కీర్తి పంచుకొనవచ్చునుగాని ఏకైక వీరుడు కాలేడని కాకువు. విరాటుడి ముందు ధైర్యంగా అంతమాట అనగలవాడు కంకుభట్టే. అతడి మాట రాజుకు కోపం తెప్పించవచ్చునుగాని భావికథార్థసత్యం. మరొక విశేష మేమంటే ధర్మజు డాడిన ఈ వాక్యం కథాగతికి తోడ్పడుతుంది. విరాటుడికి కోపం వచ్చి ధర్మరాజును సారెతో కొట్టటానికి ఈ వాక్యమే కారణం. ఇది భావికథాసూచకమైన పతాకస్థానం. ఈ విధంగా ఊర్జిత కథాప్రవృత్తికి ఈ సంభాషణ ఉపయోగపడింది. (వివరాలకు చూడండి విశేష వ్యాఖ్య).

ధర్మజుడు ధర్మవీరుడు, దయావీరుడు, యుద్ధవీరుడు, త్యాగవీరుడు, దానవీరుడు. ఆయా సందర్భాలలో ఆయా వీరరసభేదాలు ముందుకు వచ్చి ప్రకాశిస్తుంటాయి. ఆయన సంభాషణలలో దక్షిణ గోగ్రహణ యుద్ధ విజయానంతరం విరాటుడు కృతజ్ఞతలతో ధర్మరాజుకు తన రాజ్యాన్నీ, తన సేనలనూ సమర్పించుకొన్నాడు. కాని, ధర్మజుడు వాటిని స్వీకరించలేదు. ఉత్తమ ధర్మవీరుడివలె ఉన్నతంగా వ్యవహరించాడు. ఇట్లా అన్నాడు:

చ. "మనుజవరేణ్య! నావలని మన్నన యిట్టిద కాదె! శత్రుమ
ర్దన మొనరించి మత్స్యనగరంబున కుత్సవ ముల్లసిల్ల నీ
చనుటయ నాకుఁ దేజమును సంపదయుం గరిమంబుఁ గాక! యి
ట్లనఁ దగునయ్య? యే నిచట నైనది యేటిది? యింత యేటికిన్?" (విరా.3.226)

అవికత్థనత్వం ధీరోదాత్త లక్షణం. విరాటుడు పొగడటం ఆయనకు సహజంగా నచ్చలేదు. అజ్ఞాతవాసవ్రతం విరాటనగరంలో ఆ రాజు నాశ్రయించి నిర్వహిస్తూ ఉండటం వలన శత్రుమర్దనం అతడి కర్తవ్య మనుకొన్నాడు. కర్తవ్య నిర్వహణ ప్రతిఫలాన్ని కోరదు. విరాటుడితోడి స్నేహం అద్వైత భావానికి దారితీసింది. అందువలన విరాటుడి తేజం, సంపద, గరిమం తనవే ననుకొని తృప్తిపడి తృష్ణను నిగ్రహించుకొనగలిగాడు. మహోపకారం చేసినా దానిని చెప్పుకొనకుండా ఉండటం, ప్రతిఫలాన్ని కోరకుండా

ఉండటం కర్మయోగి లక్షణం. అంత చేసి 'ఇంత ఏటికిన్?' అనగలిగినవాడు దాన, దయా, త్యాగ, వీరస్వభావాలు కలవాడే. 'త్యాగేనైకే అమృతత్వ మానశుః' అని ఉపనిషత్సూక్తి. ఈ పద్యం పలికిన ధర్మరాజు ధర్మవీర, త్యాగవీర, దయావీర రసమూర్తి. పైవాక్యాలు రసోచిత సంభాషణ శిల్పాలు.

భీముడు రౌద్రోద్రేకి. శత్రువులమీదకు సుడిగాలివలె రేగటం అతడి సహజప్రకృతి. పరవీర భయంకరంగా ప్రతిజ్ఞలు చేయటం అతడి సహజాలంకారం. ద్రౌపది యెదుట కీచకవధ చేస్తానని అతడు చేసిన ఈ ప్రతిజ్ఞ ఉజ్జ్వలోదాహరణం.

మ. "అవనీచక్రము సంచలింపఁగ, దివం బల్లాడ, నాశాచయం
బవధూతంబుగ, గోత్రశైల నికరం బాకంపముం బొంద, న
ర్ణవముల్ ఘూర్ణన మొందఁ గ్రోధము గృతార్థత్వంబు నొందించి చి
త్రవధప్రౌఢి వహించి సూతునకు రౌద్రం బేర్పడం జూపుదున్." (విరా.2.284)

అతడికి ఆగ్రహం అవధులు మీరి పొంగుతుంది. దానికి అడ్డుకట్ట వేసేవారు వెంట ఉండాలి. భారతకథలో ధర్మరాజు భీమమదేభానికి అంకుశం. ఈ ఘట్టంలో ద్రౌపది నియామకశక్తిగా పనిచేసింది. నిగూఢవృత్తితో యుద్ధం చేయాలని నియోగించింది. భీముడి తీవ్రక్రోధం కథలో నిగూఢయుద్ధస్ఫూర్తికి హేతువయింది. ఈ సంభాషణం ఊర్జిత కథాగతికి సోపానం.

భీముడు నర్తనశాలలో ద్రౌపదిస్థానంలో శయ్యమీద పరుండి ఉంటాడు. కటికచీకటిలో కీచకుడు అతడిని సమీపించి సైరంధ్రి అని భ్రమించి తన వలపును, శృంగారనాయక లక్షణాలను ప్రశంసించుకొంటాడు. అతడికి భీముడు గొంతుమార్చి గూఢార్థగుంఫితంగా గంభీరహాస్యం పల్లవించేటట్లు మాట్లాడాడు. భారతంలో మరెక్కడా భీముడి ఈ లీల కనపడదు. ఆ ముచ్చటైన మాటలు గల మూడు పద్యాలు సందర్భోచిత సంభాషణ శిల్పాలు.

తే. "ఇట్టివాఁడవు గావున నీవు నిన్నుఁ। బొగడికొనఁ దగు; నకట! నాపోల్కి యాఁడు
దాని వెదకియు నెయ్యెడ నైన నీకుఁ। బడయవచ్చునె యెఱుఁగక పలికి తిట్లు."

క. "నాయొడలు చేర్చినప్పుడ। నీయొడ లెట్లగునొ దాని నీ వెఱిఁగెదు; న
న్నేయబలల తోడిదిగాఁ। జేయఁ దలంచితివి; తప్పు సేసితి గంటే!"

క. "నను ముట్టి నీవు వెండియు। వనితల సంగతికిఁ బోవువాఁడవె? యైనం
దను వేఁ బడసిన ఫలమే। కనియెద విదె చిత్తభవవికారము లెల్లన్." (విరా.2.337-339)

రౌద్రాన్ని కడుపులో పెట్టుకొని హాస్యాన్ని పెదవుల మీద చిలికించిన ఈ వాక్య విన్యాసం అపూర్వం; వికృతికి వింత ఆవిష్కారం. ఔచిత్యం వీడని వ్యంగ్యార్థ గౌరవం కథకు ఆహ్లాదాన్ని అందించింది. (వివరాలకు విశేష వ్యాఖ్యలు చూడండి).

ద్రౌపదీ హృదయాహ్లాదకరుడు భీముడు. కీచకవధ ఘట్టం అతడి ఆ స్వభావాన్ని ఆద్యంతం రసోచితంగా అనుభవింప జేస్తుంది. కీచకుడిని చూచినప్పటినుండి ద్రౌపది తనతో మాట్లాడేంత వరకు భీముడు మాటలు లేని కోపాన్నే ప్రదర్శించాడు. ఆ తరువాత మాటలు పెంచాడు. చివరకు వాటిని చేతలలోకి మార్చాడు. తన వ్యూహంలో భార్యను భాగస్వామిని చేశాడు. ఆమె కోరిన రీతిలో ఆమెకు ఆహ్లాదం కలిగించేటట్లు కీచకుడిని వికృతపు చావుకు గురిచేశాడు. మరుగున ఉన్న మగువను మనసుపడి రంగం మీదకు తెచ్చాడు. కీచకుడి వింత పీనుగును చూపించాడు. మనసారా ఇట్లా నివేదించాడు:

శా. "చింతాశల్యము వాసెనే? భుజబలోత్సేకంబు నీ కెక్కనే?
శాంతిం బొందెనె రోషపావకుఁడు? దుశ్చారిత్రునిం జూచితే?

సంతోషించితె? యిట్లుగాక బ్రదుకన్ శక్యంబె దుర్వృత్తి నీ
చెంతం జేరినయట్టి వీరులకు నాచేతం బయోజాననా!'' (విరా.2.358)

భీముడి రౌద్రం వీరంగా శృంగార రసాహ్లాద సుందరంగా పరిణామం చెందించిన ఈ పద్యం బీభత్స రమణీయంగా తిక్కన తీర్చిదిద్దాడు. దృశ్యం బీభత్సం. ద్రౌపదికి కలిగింది ఆహ్లాదం. ఆ రెంటినీ వ్యంగ్యంగా సూచించేది ఈ రసోచిత సంభాషణం.

అర్జునుడు గాండీవసుందరుడు, మహాస్త్రకోవిదుడు, జగదేకవీరుడు, శృంగారవీరరసమూర్తి, నారాయణప్రాణమిత్రుడు. ఈ లక్షణాలన్నీ విరాటపర్వంలో మొదట కుంఠితాలై తరువాత పునర్భవిస్తాయి. అతడికి గాండీవమంటే ఆరవప్రాణం. దానిని ఇతరుల కిమ్మని ఎవరైనా అంటే అతడి తల వేయి ముక్కలుగా బ్రద్దలు కొడతానని ప్రతిజ్ఞ చేసిన గాండీవప్రియుడు గాండీవి. గాండీవం వదలి మరల గాండీవాన్ని ధరించే మధ్యకాలమే గాండీవి అజ్ఞాతవాసకాలం. అజ్ఞాతవాసంలో ప్రవేశించేముందు ఆ గాండీవాన్ని గుప్తంగా, తనకు దూరంగా ఉంచవలసి వచ్చినందుకు మనసులో కటకటపడ్డాడు.

చ. "ఇది పెనుఁబాము చందమున నెంతయు భీషణమై జనంబులన్
బెదరఁగఁ జేయు; నట్లగుటఁ బెట్టి చనన్ వలయుం దలంచి నా
హృదయము దీనిఁ బాయుటకు నియ్యకొనం జొర; దెట్టు చెప్పినం
దుది నొకచోట వైచుటయ తోఁచిన కార్యము నయ్యెడుం గటా!'' (విరా.1.160)

శస్త్రములు దాచటం అజ్ఞాతవాస వ్రతానికి పూర్వరంగం. అందరి కళ్ళూ మొదట గాండీవంమీదనే పడ్డాయి. అర్జునుడికి దానితో ఉన్నంత అనుబంధం మిగిలిన పాండవులకు వారి ఆయుధాల మీద లేదు. కాబట్టి విరాటపర్వంలో రూపాల మార్పుకు శ్రీకారం గాండీవగోపనంతో ప్రారంభం కావాలి. మహావీరుడైన అర్జునుడు గాండీవాన్ని తన శరీరంలో ఒక భాగంగా భావించాడు. దానిని దాచక తప్పకపోవటంతో మనసులో వేదనపడ్డాడు. మహాభారతంలో గాండీవంతో విడివడే విషాద సన్నివేశం మరెక్కడా కానరాదు. అంతటి అపూర్వ సన్నివేశంలోని అపూర్వ సంభాషణ మిది!

ఉత్తర గోగ్రహణ యుద్ధంలో అర్జునుడి ప్రధాన లక్ష్యం దుర్యోధనుడిని దెబ్బతీయటమే. ఓడించి పీడించి, అవమానించి కసితీర్చుకొనటమే. అప్పటి ఆ చిత్తవృత్తి ప్రతిఫలించే అధిక్షేపోక్తులు విరాటపర్వంలో అనేకమున్నా, ఈ క్రింది రెండు పద్యాలూ జంట నక్షత్రాలవంటివి:

(1) క్షత్రియుఁ డోడునే తగదు కౌరవరాజ ! (విరా.5.203)

(2) ఏనుంగు నెక్కిపెక్కేనుంగు లిరుగడ...(విరా.5,204)
వీటి విశేష వ్యాఖ్యలను గమనిస్తే కథలో వీటికున్న విలువ తెలియవస్తుంది. (చూడండి వ్యాఖ్య).

ఉత్తరుడి సూచనపై విరాటుడు ఉత్తరను అర్జునుడికి ఇవ్వాలని సిద్ధపడ్డాడు. కాని, విజయుడు ఔచిత్యాన్ని చూపించి, తన గురుత్వాన్ని గౌరవస్థానంలో నిలిపి, తాను కాముకుడను కానని తెలిపికొని, తన కొడుకైన అభిమన్యుడికిచ్చి పెండ్లి చేయటానికి నిశ్చయించిన ఘట్టం అతడి ఉదాత్త వర్తనానికి ఉన్నత శిఖరం.

మ. "హరిమేనల్లుఁడు, బాహువీర్యపటు శౌర్యస్ఫూర్తి, త్రైలోక్య సుం
దరుఁ, డాచార పవిత్రుఁ, డంచితకళాదక్షుం, డుదారుండు, కా
తరసంరక్షకుఁ, డార్యసమ్మతుఁడు విద్యావైభవోల్లాసి, య
త్యురు తేజుండు వరించుఁగాక యభిమన్యుం డీ సరోజాననన్''. (విరా5.363)

విరాటపర్వాన్ని విజయుడు శుభాంతం చేశాడు. అభిమన్యుడి వివాహం పాండవ వంశకర్తకు బీజావాపన. శ్రీకృష్ణుడు పాండవ వంశరక్షకు డనిపించుకొనడానికి శ్రీకారం. అభిమన్యుడికి అర్జునతనయుడనే కీర్తికంటె సుభద్రాతనయుడనీ, అంతకంటే మించి హరిమేనల్లుడనీ ప్రశస్తి ఉన్నది. దానికి భావి భారత కథంతా సాక్షిగా నిలువబోతున్నది. ఈ పద్యం ఆ కథాస్రవంతికి జన్మస్థానం. ఈ సంభాషణ ఒక వంశ చరిత్రాధ్యాయానికి శుభారంభం. (ఇంకా వివరాలకు చూడండి 5.363 పద్య విశేష వ్యాఖ్య).

ద్రౌపది త్రేతాగ్ని సంపుటి 1. పరిభవాగ్ని, 2. ప్రతీకారాగ్ని, 3. క్రోధాగ్ని. మనసులో ఈ అగ్నులు మండినప్పుడు మాటలు అగ్నికీలలుగా వేడిని క్రుమ్మరిస్తాయి. విరాటపర్వంలో ఈ త్రేతాగ్నులు మండిన సంభాషణలు కీచకోదంతంలో కనబడతాయి.

ఉ. "మీ సుభటత్వమున్ బలము మిన్నక పోవఁగ దుస్ససేనుఁ డ
ట్లా సభలోన నన్ బఱిచె; నంతియకాక జయద్రథుండు సం
త్రాసభరంబు లే కనుచితం బొనరించినఁ జెల్లిపోయె; నేఁ
డీ సభికుల్ గనుంగొనఁగ నిట్లయితిన్; వగ నాకు వింతయే?" (విరా2.176)

ఈ పద్యం ఆమె పరిభవాగ్నిని కుళ్ళగించినట్లున్న సంభాషణం. దీనివలన పాండవులకు - ప్రత్యేకించి ఈ సందర్భంలో - భీముడికి - సానుభూతి, రోషం కలిగి ఆమె పరితాపాన్ని తీర్చటానికి ఉత్సహించాలి. కథ ముందుకు సాగాలి. భీముడు దుశ్శాసనుడిని చంపి రక్తం త్రాగుతానని శపథం చేశాడు. జయద్రథుడిని పట్టి బంధించాడు. కాలహరణం పనికిరాదని కీచకుడిని భీముడే ఏదో చేయాలనే స్పృహ ఈ మాటలవెనుక ఉన్నది. ఇటువంటి దుఃఖాలు కలుగటం ఆమెకు పరిపాటే. కాని, వాటిని తీర్చటానికి ముందుకు వచ్చే వీరుడు భీముడే! భీమనాయకమైన కీచక ప్రబంధంలో ప్రేరకశక్తిగా పనిచేసే పరిభవాగ్నిశిఖ ఈ పద్యం.

ఎప్పుడు ఎవరికి ఏ అగ్ని నంటించాలో ద్రౌపదికి బాగా తెలుసు. మహానసంలో నిద్రపోతున్న భీముడిని సమీపించి మందమందంగా మాట్లాడుతూ చేతితో స్పృశిస్తూ ఈ క్రింది మాటలతో మేల్కొల్పింది. అది మేల్కొల్పటమే కాదు; ప్రతీకారాగ్నిని పవనాత్మజుడిలో రగుల్కొలపటం కూడా.

ఉ. "నన్నుఁ బరాభవించి సదనంబునకుం జని కీచకుండు ము
న్నున్న తెఱంగు దప్పక సుఖోచితశయ్యను నిద్ర సేయ నీ
కన్ను మొగుడ్చునూఱటకుఁ గారణ మెయ్యది? భీమసేన! మీ
యన్న పరాక్రమంబు వలదన్న నొకో దయమాలి తక్కటా!" (విరా2.166)

కీచకుడు ద్రౌపదిని సభ వెలుపల పరాభవించాడు. ఆమెకు సభలో పరాభవాగ్నిని మిగిల్చాడు ధర్మరాజు. అంతేకాక ప్రతీకారాగ్నిని ప్రదర్శించబోయిన భీముడిని అదుపులో పెట్టాడు. పరాభవాగ్ని ప్రతీకారంతోనే ఉపశమిస్తుంది. పరాభవించిన కీచకుడు తన భవనంలో సుఖంగా నిద్రపోతున్నాడు కాని ప్రతీకారాగ్నితో మండిపోవలసిన భీముడు మాత్రం అతడివలెనే సుఖంగా నిద్రపోతున్నాడు. సుఖనిద్రలో అప్పుడు కీచకుడికీ, భీముడికీ తేడా లేదు. నిద్రపోనిది, లేదా ప్రతీకారంతో కుమిలిపోతున్నది ద్రౌపది. ఆమె వచ్చి భీముడిని తాకింది. అది తాకటం కాదు; తన ప్రతీకారాగ్నిని భీముడిలో ప్రవేశపెట్టటం. చెవిలో మందమందంగా మాట్లాడింది. అది మంత్రభాషణం కాదు; అగ్నిని రెచ్చగొట్టటానికి ఊదటం. భీముడు నిద్రపోవటానికి కారణం ధర్మరాజు అతడిని సభలో పరాక్రమించవద్దని నియమించటమే అని శంకించింది. కాని, వెంటనే ' నీ అన్న ఆ మాట అన్నాడని నామీద దయ తప్పావా? ఎంతపని చేశావు!' అని అడిగింది. ఆ మాటకు ఎన్ని అర్థాలో! కాంతాసమ్మితంగా వేసిన ప్రశ్న అది. 'నిన్ను అవేశంతో పరాక్రమించవద్దన్నారు కాని, నా మనసెరిగి తగిన ఉపాయం ఆలోచించవద్దన్నారా? ధర్మరాజు నన్ను ఆదుకొనవద్దన లేదే? నిన్ను నిద్రపొమ్మనలేదే? శత్రువుకు ఎదురు లేదని తెలిస్తే వాడు నిశ్చింతగా నిద్రపోయి రేపు మరల నా వెంట పడడా? ఈ సంగతి నీవే

తెలిసికొని నేను నిద్రపోలేననీ, ప్రతీకారం కొరకు ప్రతీక్షిస్తుంటాననీ ఊహించలేకపోయావా? నన్ను గురించి ఏమాత్రం పట్టించుకొన్నా నీకు నిద్ర ఎట్లా పట్టుతుంది? ఈమాత్రం దయ కూడా లేదా?' అని అనేక విధాల వ్యంగ్యార్థాలు స్ఫురించేటట్లు బ్రతిమిలాడినట్లే పలుకుతూ అధిక్షేపించింది. 'నాకు నిద్ర లేదు', నీవు నిద్రపోరాదు, శత్రువును నిద్రపోనివ్వరాదు. ఈ తాత్పర్యాన్ని గ్రహించి ప్రతీకారం చేయటమే నా హృదయానికి ఆహ్లాదకరం' - అని ధ్వనిమయంగా ఉపదేశించింది. ఇది సార్థకమైన సందర్భోచిత సంభాషణం! (మరికొన్ని వివరాలకు విశేషవ్యాఖ్య చూడండి).

తిక్కన ఔచిత్య పాలనకు ఈ పద్యాన్ని మచ్చుతునకగా పేర్కొనవచ్చును. మూలంలో ద్రౌపది ఈ సందర్భంలో అన్నమాట లివి-

"ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ, కిం శేతే, భీమసేన! యథా మృతః।
నా మృతస్య హి పాపీయాన్ భార్యా మాలభ్య జీవతి?" (సం4.16-9)

'భీమసేనా! చచ్చినవాడు పడుకొన్నట్లు అట్టే కదలకుండా పడుకొన్నావేమిటి? లెమ్ము లెమ్ము! నేను బ్రతికున్నవాడి భార్యనైతే ఆ పాపి చావకుండా ఉంటాడా?'- అని శ్లోకతాత్పర్యం. చచ్చినవాడితో భర్తను పోల్చటం గ్రామ్యత్వ లక్షణమని తిక్కన భావించి ఉంటాడు. అందువల్ల తెలుగులో అగ్రామ్యత్వమనే స్వభావం గల ఉదారత అనే అర్థగుణాన్ని ఆవిష్కరించాడు. అయితే వ్యాసహృదయాన్ని నాగరకంగా తెలుగులో పలికించాడు. మూలంలో ద్రౌపది చెప్పిన తాత్పర్యాన్నే తెలుగులో ఔచిత్యవంతంగా చేశాడు. మూలంలో ఉన్నది అనౌచిత్యమా? గ్రామ్యమా? అన్నది చర్చనీయాంశం. మానం పోయిన క్షత్రియుడు ప్రాణం పోయినవాడితో సమానం. భార్యను సభలో తన్నిన దుష్టుడిని చంపకుండా నిశ్చింతగా నిద్రపోయేవాడు మృతుడితో సమానుడే. అందువలననే వ్యాసు డీ ఉపమానాన్ని నిపుణంగా వాడాడు. అంత నిర్లిప్తుడుగా పడుకొన్న భీముడికి అంత ఘాటైన ఉపమానంతో చురక వేస్తేకాని కార్యశూరుడై లేవడు. మల్లయుద్ధంలో ఎదుటివాడు పెద్దదెబ్బకొడితేనే కాని భీముడు వాడిని చచ్చేటట్లు కొట్టడు. D Q®@"` ê‹ # ఇల్లాలు కాబట్టి ఆ పాపి చస్తేనే నేను బ్రతికి ఉన్న భర్త కలదాని ననుకొంటానని అన్నది. సామాన్యంగా ఆమె అట్లా అనకూడదు కాని, కోపం వచ్చినప్పుడు లోకంలో చావుల ప్రసక్తి రావటం సామాన్యమే. అయితే అది అగ్రామ్యం కాదు. ఉదారగుణం కాదు. అందుకే తిక్కన మార్చాడు. ఉపమాలంకారాన్ని మార్చి సంభావన చేశాడు. మృత ప్రసక్తిని మార్చి నిద్రతో తేల్చాడు. ఇటు భీముడూ అటు కీచకుడూ సుఖనిద్రపోవటం ద్రౌపది పట్ల దయ తప్పటమే అని ధ్వనింపజేశాడు. మూలంలో ఉన్న మోటుతనం పోయింది. తెలుగులో తెలివి మెరిసింది. మూలంలో భీముడు ద్రౌపది మాటలు విని శత్రువును ప్రతీకారంతో చంపుతాడు. తెలుగులో భీముడు శత్రువును ఎట్లాగూ చంపుతాడు. దానితో ద్రౌపదికి హృదయాహ్లాదాన్ని పెంచేటట్లు చంపుతాడు. సంభాషణలో మాటల తీరు మారితే సన్నివేశాల తీర్పులు మారుతాయి-అని ఈ పద్యం చాటి చెప్పుతున్నది.

తిక్కన తన పద్య శిల్పానికి తానే ముగ్ధుడౌతూ ఉంటాడు. అటువంటి సూచనలు కూడా వెనుకాముందు సూచిస్తూనే ఉంటాడు. ఒక్కొక్కసారి మంచిపద్యాన్ని ఒక సందర్భంలో కంటె ఎక్కువ సార్లు పూర్తిగానో, పాక్షికంగానో వాడుకొంటాడు. అవి తిక్కన మెచ్చిన పద్యాలుగా మనం భావించవచ్చును. అటువంటి పద్యాలలో ఒక్కటి. రెండుసార్లు రెండు సన్నివేశాలలో, రెండు ప్రయోజనాలను సాధించటానికి వాడిన ప్రసిద్ధ పద్యం ఈ క్రిందిది. ఇది రసోచిత సంభాషణకు రమణీయోదాహరణం.

శా. "దుర్వారోద్యమ బాహు విక్రమ రసాస్తోక ప్రతాపస్ఫుర
ద్గర్వాంధ ప్రతివీర నిర్మథన విద్యాపారగుల్ మత్పతు
ల్గీర్వాణాకృతు లేవు రిప్డు నిను దోర్లీలన్ వెసన్ గిట్టి గం
ధర్వుల్ మానముఁ బ్రాణముం గొనుట తథ్యం బెమ్మెయిన్ కీచకా!" (విరా.2.55-172)

కీచకుడిని భయపెట్టటానికి ఒకసారీ, భీముడిలోని పౌరుషాన్ని పొంగించటానికి మరొకసారీ ద్రౌపది పలికిన ఈ పద్యం విరాటపర్వ శిరోమణి. (వివరాలకు ఈ పద్యాల విశేష వ్యాఖ్యలు చదవండి).

ఇక్కడ మరొక విశేషం స్మరించాలి. విరాటపర్వంలో ద్రౌపది తన భర్తలను గురించి ప్రశంసించిన పద్యాలు పరమాహ్లాదకరంగా ఉంటాయి. ఉద్యోగపర్వంలో ద్రౌపది తనను గురించి చెప్పుకొనే పద్యాలు పరమోదాత్తంగా ఉంటాయి. అట్టి విరాట పర్వ పద్యాలలో ఇది ప్రథమగణ్యం. ఉద్యోగపర్వ పద్యాలలో 'పరమునఁ బుట్టితిన్, భరతవంశముఁ జొచ్చితి........' (ఉద్యో.3.108) అనేది అగ్రగణ్యం. భర్తల ప్రశంస పద్యాన్ని పునరుక్తి చేసింది కాని, తన పద్యాన్ని ఒక్కసారే పలికి ఔచిత్యం, ఔదాత్త్యం ప్రదర్శించింది. అది తిక్కన నేర్పిన రసోదంచిత సంభాషణ శిల్ప విద్య.

ఈ విధంగా పాత్రోచిత, సందర్భోచిత, రసోచిత సంభాషణలను ప్రతిపాత్రతో పలికించిన ప్రతిభ విరాటోద్యోగపర్వ పద్యాలలో తిక్కన ప్రదర్శించాడు. వాటన్నిటిని విస్తరించటం ఈ పీఠికలో కుదురదు. అయినా కొన్ని గొప్ప పద్యాలను మచ్చుకు సూచించటం సమంజసం.

ప్రశంసాత్మక సంభాషణలకు విరాటపర్వం ప్రసిద్ధి. వాటిలో కొన్ని పద్యాలు ఆంధ్రావళి మోదాన్ని పొందాయి. అజరామరంగా నిలిచిపోయాయి. వాటిని నాలుగు విధాలుగా విశ్లేషించవచ్చును:

1. పాండవుల పూర్వవైభవాన్నీ, అజ్ఞాతవాసవిధానాన్నీ పాండవ వర్గంలోవారే ప్రశంసించిన పద్యాలు.

2. పాండవులను ఇతరులు వివిధ సందర్భాలలో ప్రశంసించిన పద్యాలు.

3. పాండవులు ఇతరులను సన్నివేశగతంగా ప్రశంసించిన పద్యాలు.

4. ద్రౌపదిని కీచకుడు విరహావేశంతో ప్రశంసించిన పద్యాలు.వంటశాలలో ద్రౌపది భీముడియెదుట పాండవుల పూర్వస్థితిని, అజ్ఞాతవాస జీవన దైన్యస్థితిని తులనాత్మకంగా వర్ణిస్తూ పలికిన పద్యాలు ఆణిముత్యాలు. వాటిల్లో జనాదరణం బాగా పొందినవి రెండు.

1. ధర్మరాజు ప్రశంసలోని సీసపద్యం-

సీ. 'ఎవ్వని వాకిట నిభమద పంకంబు। రాజభూషణ రజోరాజి నడఁగు' (విరా.2.191).

2.సహదేవుడిని గురించి కుంతి చెప్పిన మాటలుగా ద్రౌపది పేర్కొన్న పద్యం -

చ. 'కడుఁ బసిబిడ్డ వీఁ డొకటి గా దవునా నెఱుఁగండు...' (విరా.2-213)

పాండవులు బయలుమెరసిన ఘట్టంలో అర్జునుడు పాండవులను, పరిచయం చేస్తూ చేసిన ప్రశంసలు సహృదయుల మన్ననలను బాగా పొందాయి. వాటన్నింటిలో ధర్మరాజు ప్రశంస -

సీ. 'నడదివియలు సేసె నగరికి మాణిక్య। మకుటముల్ పూనిన మనుజపతుల....' (విరా.5-320)

ఇతరవీరులు పాండవులను ప్రశంసించిన పద్యాలు విరాటపర్వంలోని యుద్ధ సన్నివేశాలలో ఎక్కువగా కనుపట్టుతాయి. అయితే అన్నింటిలో అర్జున ప్రశంసలే అధికం.

శా. 'సింగం బాఁకటితో గుహాంతరమునం జేడ్పాటుమై నుండి......' (విరా.4.95)

అనే పద్యం అర్జునుడి యుద్ధవీర రసమూర్తిని ఆవిష్కరించే అత్యుత్తమ ప్రశంస- దీనిని ద్రోణాచార్యుడు చేశాడు. శిష్యవాత్సల్యంతో పాటు వీరమర్యాదను కూడా పాటించాడు

ఉ. 'వచ్చినవాఁడు ఫల్గునుఁ డవశ్యము గెల్తు మనంగరాదు.....' (విరా.4.234)

ఈ మాటలన్నది కురుపితామహుడు భీష్ముడు. ఉత్తరగోగ్రహణ యుద్ధానికి వచ్చిన విజయుడిని ప్రశంసిస్తూనే కురు పాండవులకు మైత్రి కలపాలని యత్నించిన పద్యం. విజయోత్సాహాన్ని ప్రశంసించాలంటే ఈ పద్యాలు రెండూ సామెతలవలె తెలుగువారి జిహ్వాగ్రాలలో నాట్యమాడుతూ ఉంటాయి. సమకాలీన భారతవీరుల మనసులలో అర్జును డంటే ఉన్న అభిప్రాయాలకు ఈ పద్యాలు రెండూ అద్దంపట్టుతాయి. రణరంగంలో ద్రోణభీష్ములు జంటకవులవలె ఆశువుగా చెప్పిన పద్యాలవలె ఇవి హృద్యాలు.

దక్షిణ గోగ్రహణ యుద్ధంలో విజయాన్ని సాధించి పెట్టిన ధర్మరాజ, భీమ, నకుల, సహదేవులను విరాటుడు ప్రశంసించాడు. (చూడు.విరా.3.223-232) అందులో సందర్భోచితంగా భీముడిని ప్రశంసించిన తీరు పలువురి ప్రశంసల నందుకొన్నది. అది-

ఉ. 'మంటయుఁబోని శాత్రవ సమాజము నించుకయేని శంకలే, కంటఁగఁ దాఁకి' (విరా.3.229)

దుర్యోధనుడి సభలో భీష్ముడు ధర్మరాజును గురించి (విరా.3.103, 104), దుర్యోధనుడు భీముడిని గురించి చెప్పిన అంశాలు (విరా.114-117) గమనించదగినవి.

ఉత్తరగోగ్రహణ యుద్ధారంభంలో అర్జునుడు కౌరవవీరులను ఉత్తరుడికి పరిచయం చేసిన తీరు వీరోచిత ప్రశంసలకు ఉదాత్తోదాహరణం. (చూడుడు. విరా.5.4-20). అర్జునుడు తన తాతను, గురువులను, గురుపుత్రుడిని కీర్తించటంలో ఆశ్చర్యం లేదు. అతడి ప్రత్యర్థులైన కర్ణుడిని, దుర్యోధనుడిని కూడా ప్రశంసించటం అతడి ఉత్తమశీలం. శత్రువులను గురించి అతడి అవగాహన అంతటి గాఢమైనది. (చూడు. వివరాలకు - విరా.5 13-15)

ఆంధ్రమహాభారతంలో ద్రౌపది సౌందర్యాన్ని కీచకుడివలె మరెవ్వరూ ప్రశంసించలేదు. విరాటపర్వ ద్వితీయాశ్వాసం ఒకవైపు ద్రౌపది ప్రశంసకు స్వర్ణాధ్యాయం; మరొకవైపు ద్రౌపది పరిభవ దుఃఖానికి కష్టాధ్యాయం. సైరంధ్రి రూపంలో ఉన్న ద్రౌపది సౌందర్యం నివురుగప్పిన నిప్పు. ఆ అందమే కీచకుడిని రాగరససాగరమగ్నుడిని చేసింది. విరహవేదనకు గురిచేసింది. వెర్రెక్కించి వెంటపడేటట్లు చేసింది. కీచకుడు రూపాభిమాని. ఆమె రూపలావణ్యాలను చూచి, భావించి, తన్మయత్వంతో పది పద్యాలలో కీర్తించాడు. తిక్కన స్వయంగా వర్ణించినవి వీటికంటె వేరు. వాటన్నింటిలో పంచరత్నాలవంటి అయిదు పద్యాలు బుధవరుల ప్రశంస లందుకొన్నాయి. పంచరత్నాలు పంచవైభవాలకు ప్రతీకలు!

1. రూప వైభవం

ఉ. 'ఎందును నిట్టి రూపు నరు లెవ్వరుఁ గాంచిరె?...' (విరా.2.26)

2. సౌందర్య వైభవం

సీ. 'ఇయ్యింతి ప్రాపున నయ్యనంగుఁడు పార్వ । తీశునైనను దక్కనేలకున్నె, (విరా.2.27)

3. లావణ్య వైభవం

సీ. 'నెత్తమ్మి రేకుల మెత్తఁదనము దెచ్చి । యచ్చునఁ బెట్టిన ట్లందమొంది' (విరా.2.52)

4. సౌకుమార్య వైభవం

సీ. 'గండుమీలకుఁ బుట్టి కాముబాణములతోఁ । గలసి యాడెడు నట్టి కన్నుఁగవయు' (విరా.2.67)

5. విలాస వైభవం

సీ. 'కాంతి దళ్కొత్తు నీ కడగంటి చూడ్కితోఁ । బొందఁగానని మేను పొగులుటయును' (విరా.2.118)

(వివరాలకు ఆయా పద్య విశేష వ్యాఖ్యలు చూడండి).

(4) ఊర్జితకథలో యుద్ధరంగాలు

ఊర్జిత కథలో చిత్రించబడే యుద్ధ ఘట్టాలలో వైవిధ్యాన్ని బట్టి సన్నివేశాలలో ప్రత్యేకతలను పాటించటం సర్వసామాన్యం. వాటిలో స్థిర చరసన్నివేశాల నిర్వహణం, ద్వంద్వ సంకులయుద్ధాల వ్యూహ సంయోజనం, సంభాషణలతో సాత్త్వికాది భావాల సమ్మేళనం, కథన వర్ణన పద్ధతుల సముచిత మిశ్రమం, శ్రవ్యదృశ్య కావ్యరస సమ్మేళనం తిక్కన నిబిడ కథాబంధం కొరకు వినియోగించే శిల్ప సామగ్రి. వాటిని దిఙ్మాత్రంగానైనా పరిశీలిస్తే యుద్ధ సన్నివేశ కథా సంవిధానం తేటపడుతుంది.

విరాటపర్వంలో మొదట మల్లయుద్ధాలు ప్రవర్తిల్లుతాయి. అందులో భీముడు నాయకుడు. మొదటి సన్నివేశంలో మల్లుడు ప్రతివీరుడు. ఆ రంగం చిన్నది అయినా అందులో నిర్మాణ శిల్పం ఉన్నది. మల్లుడు రాజసభలో ఒక తేటగీతి పద్యంలో సవాలు విసురుతాడు (2.7). అది ప్రగల్భరూపమైన యుద్ధసంభాషణ. 'ఓ రాజా! నేను నాలుగు చెరగుల నేలలో ఉన్న రాజుల కొలువులన్నింటినీ దర్శించాను. నా కెదురు నిలిచే మల్లు డెక్కడా కానరాలేదు. మీ రాజ్యంలో ఉన్నాడా?' అని ప్రశ్నించాడు. ఇది ఉద్ధతవాక్యం. దీనితో తిక్కన దృశ్యం ప్రారంభించాడు. ఎదురుగా రాజాజ్ఞతో, కంకుడి అనుమతితో నిలిచిన వలలుడిని ప్రవేశపెట్టాడు. అతడూ రాజుతో తేటగీతిలోనే పలికాడు (2.13). అది వినయముద్రితమైన వీరోక్తి. 'నే నప్పుడప్పుడూ ధర్మరాజుకు వేడుక కలిగించటానికి మల్లులతో పోరుతుండేవాడిని. అట్లాగే నా నేర్చిన విధంగా నీ వేడుకకై యుద్ధం చేస్తా' నన్నాడు. ప్రగల్భానికీ ప్రతాపానికీ మధ్య మల్లయుద్ధం!

తిక్కన మల్లయుద్ధంలో మాటలు పెట్టడు. పోరేవారికి విరామం ఉండదు. చూచేవారికి ఉత్కంఠవలన మాట్లాడే తీరిక ఉండదు. కార్యబహుళంగా ద్వంద్వయుద్ధం నడిపిస్తాడు. అయినా అందులో వైవిధ్యం చూపిస్తాడు. ప్రాంగణంలో ప్రవేశించి, భుజాలు చరిచి, రంగానికి మ్రొక్కి, మట్టి మొగానికి రాచుకొని, మీద చల్లుకొని, నడుము బిగించి, మునివేళ్ళతో పట్టు మొదలుపెట్టటం దగ్గరినుండి అంతా ఉత్కంఠతో నడుస్తుంది. ఉపతాయివంటి అనేక గతులు కుస్తీపట్లూ కళ్ళకు విడివిడిగా వరుసగా కనబడతాయి. చివరకు మల్లుడిని పైకెత్తి, నేలకు కొట్టి, వీపున మండిపెట్టి, పెలుకురితాళంతో నొక్కి ముక్కున నెత్తురు కారుతూ ఓడిపోయేంతవరకూ మల్లయుద్ధాన్ని కళ్ళకు కట్టిస్తాడు తిక్కన.

ఊర్జితకథ అంటే వివరాలు వర్ణించిన కథ అని కాదు. కథలోని అంశాలను మధ్యలో విరామం కలిగినట్లు స్ఫురించనీయకుండా ఒకదాని తరువాత మరొకటి సహజ పరిణామంగా సాగినట్లు వర్ణించి సన్నివేశ సాంద్రతను సాధించిన కథ. మల్లయుద్ధ సన్నివేశం దానికి మంచి నిదర్శనం. భీమకీచక మల్లయుద్ధం దీని బృహద్రూపం.

ఇది భీముడు కీచక సంహారం ముందు చేసిన (Rehearsals) అభ్యాసంవలె ఉంటుంది. నర్తనశాలలోని మల్లయుద్ధంలో భీమకీచకులు ముందు దీర్ఘంగా మాట్లాడుకొంటారు. కాని, అది యుద్ధ సంభాషణ కాదు. ఒకరిది కామ విలాస ప్రలాపం; మరొకరిది గూఢవాక్యోల్లాసం. ఆ రెండూ మల్లయుద్ధానికి ముందుమాటలుగా ఉండవు. ఒక్కసారి తుఫాను ముందు కురిసే తొలకరిజల్లులుగా ఉంటాయి. భీముడు విజృంభించి కీచకుడి తలబట్టి వంచటంతో యుద్ధం ప్రారంభమౌతుంది. మల్లుడితో యుద్ధం ఆరు పద్యగద్యాల నిడివితో సాగగా, కీచకుడితో యుద్ధం పదునైదు పద్యగద్యాల పరిమితిలో విస్తరించింది. మల్లుడితో యుద్ధం పగటివేళ జరిగింది కాబట్టి కాబోలు కుస్తీపట్లన్నీ స్పష్టంగా తెలిశాయి పేర్లతోసహా. మరి నర్తనశాలలోని యుద్ధం చీకట్లో సాగింది కదా! మల్లుల పోరాటపు తీరులే గోచరించాయికాని కుస్తీపట్ల వివరాలు తెలియరాలేదు. చీకట్లో గోప్యంగా జరిగే మల్లయుద్ధ శిల్పంలోని కుస్తీపట్ల విశేషాలు వాచ్యంకాకుండా ధ్వనింపచేయటం తిక్కన నేర్పు. భీముడికి మల్లుడితోడి యుద్ధం అసమయుద్ధం. కీచకుడితోడి యుద్ధం సమయుద్ధం. అందుకే చాలసేపు పోరాడవలసివచ్చినట్లు వర్ణన. కీచకు డలసిపోయినట్లు కనబడేంతవరకూ భీముడు సమతౌల్యాన్ని పాటించాడు. ఆ తరువాత ఒక్కసారి విజృంభించి పైకి వస్తున్న శత్రువును క్రిందకు గుంజి పిడికిటితో పిడుగుపాటు దెబ్బలు కొట్టి, పండిన పళ్ళ చెట్టును నిలువున కూల్చినట్లు నేలపై పడవేశాడు. కీచకుడు తన్నుకొని చచ్చాడు. ఆ తరువాత ద్రౌపది హృదయాహ్లాదం కొరకు కీచకుడి శవాన్ని మాంసపు ముద్దగా మార్చాడు. మల్లుడితోడి యుద్ధంలో కుస్తీపట్లనే

గమనించి ఉల్లాసపడే పఠిత కీచకుడితోడి యుద్ధంలో భంగిమలను భావించి ఉత్సాహపడతాడు. మొదటి దానికంటె రెండవది ఉదాత్తమైనదని ఆహ్లాదిస్తాడు.

మొదటి యుద్ధంలో ముందు వెనుకల పలుచని సంభాషణలు, రెండవ యుద్ధంలో మొదలు చివరలలో విస్తృతమైన సంభాషణలు. మల్లయుద్ధ ఘట్టాలకు సంబంధించినంతవరకు ఉభయ కావ్య నిర్మాణ శిల్పంలో కీచకవధ ఒక ఊర్జిత కథ.

దక్షిణ ఉత్తర గోగ్రహణ యుద్ధాలు ప్రతిఘటన (contrast) శిల్పాన్ని ప్రదర్శించే విశిష్ట ఘట్టాలు. ఆ తారతమ్యాన్ని భావిస్తే పఠితకు వైవిధ్యంవలన కలిగే వింత ఆహ్లాదం స్ఫురిస్తుంది. ఊర్జిత కథ కుండే ఉభయపక్షాలు ప్రత్యక్షమౌతాయి.

(i) సుశర్మ దాడి పగతీర్చుకొనేది. కౌరవుల దాడి గోవుల పేరుతో పాండవులను బయటపడేటట్లు చేసేది. మొదటిదానిలో సుశర్మ ఆత్మగౌరవం ముఖ్యం. రెండవదానిలో దుర్యోధనుడి దుర్మంత్ర ఫలితం ముఖ్యం. ఈ రెండు యుద్ధాల ప్రవృత్తులూ ఫలితాలూ ఆ ప్రయోజనాలను ప్రతిఫలించేటట్లు ఉంటాయి. అందువలననే చివరకు సుశర్మ బందీ ఔతాడు. దుర్యోధనుడు ఘోరంగా పరాజితుడౌతాడు.

(ii) సుశర్మ చేసే యుద్ధంలో అతడు ప్రతివీరుడు, ఏకవీరుడు. విరాటుడు బలగంతో కూడుకొన్న బహువీరుడు. సుశర్మసైన్యం అపారం. రథసంఖ్యా బహుళం; అయినా అవ్యవస్థితం. విరాటసైన్యం పరిమితమైనా సంఘటితం. ఆయావీరుల వెంటనడిచే చతురంగబలం సుశిక్షితం. వ్యూహబహుళం. సుశర్మపక్షంలో ఒకడు పెక్కురితో పోరే వైఖరి అధికం. విరాటపక్షంలో ఒకరి తరువాత ఒకరు సమయోచితంగా యుద్ధాన్ని నడిపించటం బహుళం. అయినా మొత్తం మీద అందరూ కలసి శత్రువును క్రమ్ముకొనే అవగాహనతో కూడుకొన్నది. ఇరుపక్షాలూ మెరుపుదాడులతో మెలకువ ప్రదర్శించేవే. సుశర్మ మెరుపుదాడితో విరటుని బంధించి శత్రుసైన్యంతో సంక్షోభాన్ని సృష్టిస్తాడు. దానికి పాండవులు తగిన సమాధానం మెరుపు దాడులతోనే చెప్పి విరాటుడిని విడిపిస్తారు. భీముడు సుశర్మను బంధిస్తాడు. ప్రేక్షకులకు ఇది ఒక పోటీయుద్ధంగా ఉంటుంది. దొమ్మియుద్ధం కూడా పెక్కుసార్లు ప్రవర్తిల్లుతుంది. అప్పుడు ఉభయ సైన్యాలూ పగ్గంలాగే పోటీ (Tug of war) లో ముందుకు వెనుకకు ఊగిసలాడుతున్నట్లు కనిపిస్తాయి. చివరకు పాండవులున్న విరాటపక్షం విజయం సాధిస్తుంది. ఇది మనుష్యులు చూచి మెచ్చుకొనే యుద్ధంగా ఉంటుంది. దీనికి ప్రతిగా ఉత్తర గోగ్రహణయుద్ధం దేవతలు చూచి మెచ్చుకొనే విధంగా సాగుతుంది. ఆ తారతమ్యం ఆ ఉభయ యుద్ధసన్నివేశాలలో స్పష్టంగా తోస్తుంది.

(iii) ఉత్తర గోగ్రహణ యుద్ధంలో అర్జునుడు ఏకవీరుడు. నాయక స్థానీయుడు. ప్రతినాయక పక్షంలో బహునాయకత్వం. ప్రదర్శితమౌతుంది. ఆ సేనకు సర్వసైన్యాధ్యక్షుడు వేరే లేడు. దుర్యోధనుడు రాజుకాబట్టి అతడి భావానికి అనుగుణంగా నడవటం, అతడిని రక్షించుకొనటం ఆ యుద్ధ లక్ష్యం. అందువలన ద్రోణ భీష్మాశ్వత్థామాదులు అంటీ పట్టనట్లు యుద్ధం చేస్తారు. కర్ణుడు అంతా తానే నిర్వహిస్తానని ప్రగల్భా లాడతాడు. ద్రోణభీష్మాదులు అర్జున ప్రతాపాన్ని (అంటే శత్రు పరాక్రమాన్ని) అంచనాకట్టి చెప్పినా కర్ణుడు లెక్కచేయడు. పరబలాన్ని తక్కువగానూ, స్వీయబలాన్ని ఎక్కువగానూ భావించి విజృంభించి చివరకు పరాభవం పాలుకావటం అతడి యుద్ధవీర స్వభావం. దాన్ని వివేకజ్ఞులైన భీష్మాదులు అధిక్షేపిస్తారు. రారాజు కర్ణుడిపై యుద్ధభారముంచి నిర్లిప్తంగా నిలిచిపోతాడు. అతడిని దుర్యోధనుడు సమర్థించి, అతడితోపాటు తానూ భంగపడతాడు. అట్లా జరగాలనీ, దానివలన ఒక గుణపాఠం దుర్యోధనుడు తెలిసికొనవలెననీ కౌరవపక్షంలోని వృద్ధవీరులు భావిస్తారు. దీనితో కౌరవపక్షంలో సంఘటిత యుద్ధం సాధ్యపడలేదు. ఎవరికి వారు తమ ప్రతాపాలను ప్రదర్శించుకొనటానికే అర్జునుడి మీద దాడిచేశారు. వరుసగా వీగిపోయారు. ఐక్యత లేని ఏకవాక్యత లేని కౌరవపక్ష యుద్ధం అడుగడుగునా ఏ విధంగా అపజయం పాలౌతుందో చిత్రించే యుద్ధ విశేష వర్ణనం ఈ ఘట్టంలో పఠితలకు ఆసక్తిని కలిగించే అంశం.

(iv) అర్జునుడి కదలికలు అడుగడుగునా అద్భుతాన్ని ఆవిష్కరిస్తాయి. అతడు పోరిన తీరులు చిత్రించే సన్నివేశాలు పఠితలలో ఆహ్లాదాన్ని పొంగింపచేస్తాయి. బృహన్నలగా అర్జునుడి రూపం భీష్మాదులలో వితర్కాన్ని లేవదీస్తుంది. అర్జునుడు

శమీవృక్షం దగ్గర నిజాకారంతో నిలిచినప్పుడు ఉత్తరకుమారుడిని అద్భుతంలో ముంచివేశాడు. దేవదత్తాన్ని పూరించి శత్రువుల గుండెలలో దడ పుట్టించాడు. అర్జునుడిని గుర్తించిన భీష్మాదులు యుద్ధం అసాధ్యమని నిశ్చయించారు. కర్ణుడు దురహంకారంతో వారిని తృణీకరించి అర్జునుడిని సంహరిస్తానని ప్రగల్భాలాడి ప్రతాపం చూపించాడు. దుర్యోధనుడు యుద్ధంచేయటంకంటె అజ్ఞాతవాస వ్రతకాలం పూర్తికాకుండానే అర్జునుడు బయటపడ్డాడన్న సాకుతో పాండవులను మరల అరణ్యాజ్ఞాతవాసాలకు పంపాలని కపటిగా ఆలోచించాడు. భీష్ముడు పాండవుల అరణ్యాజ్ఞాతవాస కాలం పూర్తయిందని ప్రకటించాడు. దానితో దుర్యోధనుడి దుష్టవ్యూహం భగ్నమైపోయింది. ఇక మిగిలింది కొనితెచ్చుకొన్నయుద్ధమే. కర్ణుడిని నమ్ముకొని చావుతప్పి కన్నులొట్టపోయినట్లు యుద్ధం చేయటమే దుర్యోధనుడికి మిగిలింది. ఆ స్థితికి ముఖ్యకారకుడు ప్రత్యక్షంగా దుర్యోధనుడిపై లక్ష్యం పెట్టి వ్యూహాన్ని పన్ని యుద్ధం సాగించిన అర్జునుడు. అతడి ధాటికి కర్ణుడు నిలువలేడని నిరూపించదలచిన భీష్మద్రోణాదులు పరోక్షకారకులు; గురువులను నిందించిన కర్ణదుర్యోధనులకు తగిన శాస్తి జరగాలని లోన భావించిన అశ్వత్థామాదులు. నిజానికి దుర్యోధనుడు తన వారితోనే లోపలిపోరు చేశాడు. పగవాడితో బైటిపోరు చేశాడు. ఉభయభ్రష్టుడైనట్లు చిత్రించటం వ్యూహ శిల్పం.

(V). అర్జునుడు అద్భుత వ్యూహరచనా ధురంధరుడు. బాణాలతో, బాణాలవంటి మాటలతో పోరాడగలడు. పెద్దలకు బాణాలతో వినయాన్ని ప్రదర్శించగలడు; విక్రమాన్ని చవి చూపించగలడు; సమయోచిత ప్రజ్ఞతో వ్యూహరచనను చేయగలడు. అర్జునుడి యుద్ధవ్యూహం స్థిరమైన, విజయ సాధకమైన వ్యూహం. కౌరవులకు ప్రత్యేకించి యుద్ధవ్యూహం లేదు. గోధనాన్ని అపహరించటమే వారి గొప్ప వ్యూహం. అర్జునుడు అందుకే దుర్యోధనుడిని దొంగగా పరిగణించాడు. దానికి తగినట్లుగానే వ్యూహాన్ని రచించాడు. అందులోని కొన్ని విశేషాలు-

(అ) భీష్మద్రోణాదులు రాజుకు రక్షగా సైన్యముఖంలో ఉన్నారు. అందువలన వారిని ముందుగా ఎదుర్కొనకుండా నమస్కార బాణాలతో కుశల ప్రశ్నలు వేసి, వారి సౌముఖ్యాన్ని సాధించి, రథాన్ని ప్రక్కదారి పట్టించటం మొదటి దశ. దీనివలన భీకరయుద్ధం తప్పింది.

(ఆ) సైన్య మధ్యంలో గోవులు నడుస్తున్నాయి. వాటిని తప్పించి, రక్షించి, నగరంవైపు గోపాలురతో సహా క్షేమంగా పంపించటం అర్జునుడి ప్రథమకర్తవ్యం కావటం సముచితం. అందుకే గోవులున్న సైన్య మధ్యభాగంమీద మొదటిదాడి చేశాడు. వాటిచుట్టూ మూగిఉన్న సైన్యంతో సంకులసమరం చేసి లక్ష్యాన్ని సాధించాడు. గోవులు తిరిగిపోయాయి. కౌరవ సైన్య వ్యూహంలో నడిమిభాగం వెలితిపడింది. అందులోకి అర్జునుడు ప్రవేశించి సముద్రాన్ని మహామత్స్యం సంక్షోభపరిచినట్లు సంకులసమరం చేశాడు. ఏకవీరుడు అనేక సైనికులను నేలమట్టం చేసే ఘట్టం ఇందులో ఆసక్తికరంగా సాగింది. ఇది రెండో దశ. దీనివలన గోధన విముక్తి కలిగింది. దుర్యోధనుడి దాడి విఫలమయింది.

(ఇ) కౌరవ వ్యూహం నడుము విరిగి రెండు ముక్కలైంది. మొదటి ముక్క భీష్మాది వీర రక్షితం. రెండవ ముక్క కర్ణరక్షితం. దుర్యోధనుడు కర్ణకవచంలో రెండవభాగంలో ఉన్నాడు. అర్జునుడు మొదటి భాగాన్ని మాని రెండో భాగంవైపు పోరు సాగించాడు. ఇది యుద్ధవ్యూహంలో ఆయువుపట్టు వంటిది. లక్ష్యం దుర్యోధనుడికి బుద్ధిచెప్పటం. అంతేకాదు, ఆ భాగంలో అడ్డం వచ్చినవారికి కూడా బాణాలతో బదులు చెప్పటం. అంతటితో ఆగకపోతే భంగపరచి రంగాన్నివీడి పరుగెత్తేటట్లు చేయటం. కొందరు పొగరుమీరి పొడిచేద్దామని మీదపడితే పరాభవించటం, అవసరంవస్తే ప్రాణాలు తీయటం అర్జునుడి యుద్ధతంత్రంలో భాగం. అందుకే చిత్రాంగదాదులను చంపాడు. కర్ణుడిని విరథుడిని చేసి దూరంగా పంపాడు. దుర్యోధనుడు తాను నమ్ముకొన్న కర్ణుడనే కవచం శిథిలమైపోయింది. తనను తాను రక్షించుకొనే దయనీయస్థితిలో పడ్డాడు. అప్పుడు రాజుకు బాసటగా నిలిచారు ద్రోణాదులు. వీరు ధర్మయుద్ధవీరులు, కాబట్టి ఏకవీరుడైన అర్జునుడితో ఒకరితరువాత ఒకరు ద్వంద్వయుద్ధానికి విల్లమ్ములతో సిద్ధమయ్యారు. క్రమంగా ద్రోణుడు, అశ్వత్థామ, కృపాచార్యుడు యుద్ధ విముఖులైన తరువాత భీష్ముడు చివరకు తారసిల్లాడు. ఈ సన్నివేశం చూస్తే భారత కావ్య పఠితలకు కురుక్షేత్ర యుద్ధం తలక్రిందుగా మొదలయిందా అని ఆశ్చర్యం కలిగిస్తుంది. ఇందులో మొదట కర్ణపర్వం, ఆ తరువాత ద్రోణపర్వం, ఆ మీద భీష్మపర్వం సాగినట్లుంటుంది. చివరకు దుర్యోధనుడితో జరిగే యుద్ధం ప్రవర్తిల్లుతుంది. విజయుడు అన్నింట విజయుడు కావటం విశేషం.

(ఈ) దక్షిణోత్తర గో(గ్రహణ రంగాలలో దొమ్మియుద్ధాలకంటె ద్వంద్వయుద్ధాలు రసవత్తరంగా ఉంటాయి. పెక్కురిమీద పెక్కురు చేసే యుద్ధంలో రసభావాలకంటె బలాబలాల ప్రదర్శనలకే ఎక్కువ అవకాశం ఉండటంచేత పరిస్థితుల పరిణామాలే అందులో ప్రధానంగా ప్రదర్శితమౌతాయి. పెక్కురితో ఒక్కరు చేసే యుద్ధాలలో వీరుల వీరకృత్యాలు వెల్లివిరుస్తాయి. ఒక్కడు పెక్కురితో చేసే యుద్ధాలలో వీరవిహారం విశ్వరూపం తాలుస్తుంది. ఒక్కడు మరొక వీరుడితో చేసే యుద్ధంలో వీరరసపోషకాలైన ఆంగిక, ఆహార్య, వాచిక, సాత్త్వికాభినయ ముద్రితాలైన యుద్ధక్రీడలు ఊర్జితంగా రాణిస్తాయి. ఈ నాలుగు రకాల యుద్ధ విధానాలనూ తిక్కన ఈ రెండు ఘట్టాలలో వర్ణించాడు. కాని, ఉత్తరగో(గ్రహణంలో శత్రుపక్షంలో మహాయోధులు ఎందరో ఉండటంచేత వారితో అర్జునుడు చేసే యుద్ధ సన్నివేశాలు ద్వంద్వయుద్ధక్రీడకే అలంకార ప్రాయాలుగా ఉంటాయి. ద్రోణాదివీరుల వ్యక్తిగత వీరస్వభావాల వైవిధ్యం, వాటిని సముచిత వ్యూహాలతో స్వీయ పరాక్రమ ప్రదర్శకంగా అర్జునుడు ఎదుర్కొని విజయంసాధించే వైలక్షణ్యం పఠితలకు హృదయాహ్లాదాన్ని కలిగిస్తాయి. అందువలన లీలాయుద్ధమైనా భీష్మాదులతో సాగిన ద్వంద్వయుద్ధ ఘట్టాలు ఉపరంజకంగా ఉంటాయి. అస్త్రశస్త్ర ప్రయోగాలు అమరులకే అద్భుతాశ్చర్యాలను కలిగిస్తాయి.

(ఉ) కర్ణ దుర్యోధనులతో అర్జునుడు చేసిన ద్వంద్వయుద్ధ ఘట్టాలలో బాణ ప్రయోగాల కెంత ప్రాధాన్యముంటుందో సహజవీరులైన వారినడుమ సాగే సంభాషణల కంత ప్రాముఖ్యముంటుంది. యుద్ధఘట్టాలలో వీరుల మధ్య పోరు వర్ణనకే సాధ్యం. అది శ్రవ్యకావ్య శిల్పానికి శిఖరప్రాయం. మరి వీరుల మధ్య సాగే వీరాలాపాలు నాటకీయతకు పోషకాలు. తిక్కన ఉభయకావ్య శిల్పప్రౌఢి పాటించి ఆయా ఘట్టాలను ఊర్జితం చేశాడు.

(5) యుద్ధఘట్టాలు : వీరోక్తులు

అందువలన యుద్ధఘట్టాలలో వీరుల వీరోక్తులకు విశిష్టస్థానం తిక్కన కల్పించాడు. మచ్చుకు కొన్ని-

1. ప్రగల్భోక్తులు : వీటిని తెలుగులో బడాయిమాట లంటారు. ఇవి సామాన్యంగా మూడు రకాలు. తన శక్తి తనకు తెలియకుండా గొప్పలు సాధిస్తానని చెప్పుకునేవి కొన్ని. దీనికి ఉత్తరకుమారుడు ప్రసిద్ధి. తన శక్తిని ఎక్కువగా అంచనా వేసికొని శత్రువులపట్ల నిర్లక్ష్యంగా మాట్లాడేవి కొన్ని. మల్లుడు, కీచకుడు, సుశర్మ- దీనికి సాక్ష్యం. ఎదుటివారి శక్తిని తక్కువగా అంచనావేసి తన నెప్పుడూ వారికంటె ఎక్కువగా భావించి అసాధ్యమైన విషయాలను సైతం అవలీలగా సాధించగలనని గొప్పలు పలికేవి కొన్ని. కర్ణుడు ఈ రకం ప్రగల్భాలకు ఏకైక నిదర్శనం. పరబలాన్ని నమ్ముకొని అద్భుతాలు సాధించగలనని అహంకరించి మాట్లాడేవి కొన్ని. వీటికి దుర్యోధనుడు పెట్టింది పేరు. ఇవన్నీ కలిపి ప్రతిపక్షంలో హరివిల్లువలె రాణిస్తే వాటికి అర్జునాదులు ప్రతిగా మాట్లాడే పౌరుషవాక్యాలు ప్రతిఘటన శిల్పాన్ని పోషిస్తాయి.

2. పరిశీలిస్తే ఆయా సందర్భాలలో ప్రతిజ్ఞలూ, ప్రతాపాలూ, నిష్ఠురాలూ, అధిక్షేపాలూ, వ్యంగ్యాలూ, ఉపాలంభనలూ, ప్రశంసలూ, నిందలూ, అవహేళనలూ, భయాలూ, భంగపాట్లూ, విజయగర్జనలూ, వెక్కిరింతలూ, వెటకారాలూ మొదలైనవాటిని వ్యక్తం చేసే ఉక్తి విశేషాలు యుద్ధక్రీడను ఉక్తులతో ఉజ్జ్వలతరం చేస్తాయి. తిక్కన ఈ కళలో సిద్ధహస్తుడు. ఉదాహరణ కొకటి రెండు:

(అ) ఉత్తరుడి అసమర్థ ప్రగల్భం: చ. 'కురుపతి భీష్మకర్ణ కృపకుంభజ ముఖ్యులు............' (విరా.4.11)

(ఆ) కర్ణుడి బింకపు ప్రగల్భాలు:

1. చ. 'వెఱచితిరేని నిల్వుఁ డొకవీరున కొక్కఁడ చాలుఁ గాక...........' (విరా.4.201)

2. శా. 'జ్యాఘోషం బతిభీషణంబయి దిశాచక్రంబు నిండన్..........' (విరా.4.202)

3 క. 'క్రోధజ్వాలలు నిగుడ వి। రోధబలేంధనముఁ బొదుపు క్రూరతమై.........' (విరా.4.203)

ఈ యుద్ధఘట్టాలలో వీరులు ముఖాముఖి తలపడ్డప్పుడు చేసికొనే అధిక్షేపోక్తులూ, అవహేళనోక్తులూ, వ్యంగ్యోక్తులూ ప్రసిద్ధాలు. ప్రత్యేకించి అశ్వత్థామకూ కర్ణుడికీ మధ్య జరిగే సంభాషణలలో రవ్వలవలె వెలుగొందే అధిక్షేపాలు ఆసక్తికరాలు.

అశ్వత్థామ:-

క. "నిను నీవ పొగడికొని పలి । కిన పలుకులు పెక్కుగలవు క్రీడి యనికి వ
చ్చినవాఁ డిదె పులివలె; మా । ర్కొనరాదే కర్ణ! సేనకుం బ్రియమెసఁగన్".

క. "తలఁకు గలదేని శకునిం । బిలిచి విచారింపఁ బొమ్ము పృథివీపతి నీ
తలన మన కార్యఖడ్గం । బుల మో పెక్కించె; రిత్తవోవునె నీకున్?" (విరా.5.22,23)

దీనికి సమాధానంగా కర్ణుడు పలికిన ప్రతాపోక్తి:-

చ. "తలఁకెడు వానికిన్ మగఁడ తా నటె నన్నడఁకించువాఁ డిసీ!
పలుకకు; భీతున ట్లొదుఁగఁ బాఱునె శూరుఁడు, నిన్ను నచ్చి యే"
"కలనికి వచ్చితిన్ నరుఁడ కాఁడట వాసవుఁ డైన నేమి? నా
బలముఁ జలంబు నేరిమియు బంటుతనంబును నీవ చూడుమీ!" (విరా.5.25)

(వీటిలోని విశేషాలకు వ్యాఖ్యానం చూడండి).

కర్ణాశ్వత్థామల అధిక్షేపోక్తులకంటె ఆసక్తికరమైన కర్ణార్జునుల అమర్షోక్తులు (కోపంతో పలికే ఈటెలవంటి ఎత్తిపొడుపు మాటలు) రసవత్తరాలు. వాటిలో ఒక్కొక్క పద్యం ఒక్కొక్క ఉక్తి విశేషం. (వివరాలకు చూడండి 5.88-95).

ఉత్తరగోగ్రహణ ఘట్టంలో కౌరవ సైన్యంలోని శిష్టచతుష్టయం, చివరకు అర్జునుడు కర్ణుడినే కాక దుర్యోధనుడిని కూడా ఉపాలంభించిన విధం ఒకదాని కంటె మరొకటి విశేషం. కర్ణుడి ప్రగల్భాలను పరిహసించటం ఒక తీరు; దుర్యోధనుడి దురహంకారాన్ని అధిక్షేపించటం మరొక తీరు. ఉపాలంభనమంటే మనసు మర్మస్థానంలో గ్రుచ్చుకొనేటట్లు ఎత్తిపొడవటం. వెనుకా ముందూ ఆలోచించకుండా దుర్యోధనుడిని రెచ్చగొట్టి నే నున్నానని ముందుకు దూకి, చివరకు తానూ రాజూ కలిసి గోతిలోపడే కర్ణుడి ప్రగల్భవైఖరిని ఎత్తిపొడవటం కర్ణోపాలంభనంలో సాధారణాంశమైతే, ఇతరులసాయంతో కార్యాలు సాధించినా ఆత్మాభిమానంతో అతిశయించే దుర్యోధనుడు అపజయంపాలయ్యే సూచనలు అర్జునుడి ప్రతాపంవలన ఏర్పడినా, పగతో తిరగబడాలనే అతడి మూర్ఖప్రవృత్తిని అందరూ ఎగతాళిచేయటం విశేషాంశం.

శిష్టచతుష్టయంలో భీష్ముడు పెద్దవాడు. సమ్మోహనాస్త్రంతో అందరూ మూర్ఛితులైనా, ఆయుధాలు చేతులుజారిపోయినా, తలపాగాలు కోల్పోయినా తెలిసికొనలేక అర్జునుడిపై యుద్ధం చేయాలని లజ్జలేక ఊరుకొనే దుర్యోధనుడిని భీష్ముడు మొహమాటంలేకుండా, నిష్ఠురంగా, నిస్సంశయంగా అవహేళన చేస్తూ, మారుమాటాడలేనట్లుగా మాట్లాడతాడు. ఆయన చేసిన ఉపాలంభనం నిష్ఠురాధిక్షేపం.

ఉ. "మోహన బాణపాతమున ముందలచీర లెఱుంగకున్న యీ
బాహుబలంబుతోఁ గడఁగి పార్థునిఁ దాఁకెడుబుద్ధిఁ గ్రమ్మఱన్
సాహసవృత్తిఁ జేసి యవిచారతఁ బోయితిమేని వాఁడు పూ
ర్ణాహుతి సేయఁడే మనల నందఱ నొక్కట మార్గణాగ్నికిన్?" (విరా.5.218)

దుర్యోధనుడు పెద్దలతో నిష్కారణంగా వివాదాలు పడతాడు. వారు పాండవ పక్షపాతులని నిందిస్తూ ఉంటాడు. ఇప్పుడా వివాదాలు చేసే సమయం కాదనీ విరోధులతో యుద్ధం చేసే సమయం వచ్చిందనీ ఉపాలంభించాడు. ద్రోణాచార్యుడు. అతడిది మర్మాధిక్షేపం.

ఉ. “అచ్చెరువైన విక్రమము నగ్గలికన్ సమరంబు గోరి యా
వచ్చుచునున్నవాఁడు బలవద్రిపుభీషణబాహుఁడైన వి
వ్వచ్చుఁడ; యింక మిన్నక వివాదము సేసినఁ బోవ దియ్యెడం,
బొచ్చెములేని బల్మిగలఁ బోరి కమర్పుము దర్ప మేర్పడన్”. (విరా.4.181)

అందరికంటె అధికంగా దుర్యోధనుడిని అమర్షాధిక్షేపాలతో ఉపాలంభించేవాడు ఆవేశపరుడైన అశ్వత్థామ. అతడి మాటలతో శ్రుతి కలుపుతాడు కృపాచార్యుడు (4.227).

కపట ద్యూతంలో శకుని సంపాదించిన రాజ్యాన్ని అపహరించి,ద్రౌపదిని అవమానించి, వారి రాజ్యాన్ని భోగిస్తూ సుఖం మరిగిన దుర్యోధనుడు నాడు యుద్ధం గెలవాలంటే శకుని తోడు పనికివస్తుందా? అని గుట్టుముట్టుకొనేటట్లు గట్టిగా మందలించాడు. అతడివి వెటకారపు వ్యంగ్యోక్తులు. మచ్చు కొక్కటి-

చ. “పాండవవీరులం గలన బాహుబలంబున నోర్చియే సము
ద్దండత నీవు దొల్లి ద్రుపదక్షితిపాత్మజఁ గొల్వులోనికిం
దెండని పుచ్చి; తద్దెసకుఁ దెచ్చుట సౌబలునీతిఁ గాదె? యా
తండ మరల్పుఁ గాక సముదగ్రత వచ్చు విరోధి నిప్పుడున్” (విరా.4.194)

ఉపాలంభనలకే ఉదాత్తోదాహరణం అర్జునుడు దుర్యోధనుడిని చేసిన వ్యంగ్యోపాలంభనం.

ఉ. ‘క్షత్రియుఁ డోడునే తగదు కౌరవరాజ! యొకండ నేఁ.......’ (విరా.5.203)

సీ. ‘ఏనుంగు నెక్కి పెక్కేనుంగు లిరుగడ। రాఁ బురవీథులఁ గ్రాలఁ గలదె?’ (విరా.5.204)

(వివరాలకు విశేష వ్యాఖ్యాంశాలను పరిశీలించండి).

(6) అభినయ విద్యా విలాసం

విరాటపర్వంలోని శ్రవ్యకావ్యశోభకు దృశ్య కావ్య వైభవాన్ని కలిగించేది తిక్కన ప్రబంధ రచనలో ప్రదర్శించే అభినయ విద్యావిలాసం. తిక్కన పాత్రలు మనసును కాని, మాటను కాని అభినయించి చూపుతారు. వాటిని తిక్కన చలనచిత్రంవలె వర్ణించి చూపుతాడు. తిక్కన రచనలో ఒక నృత్యరత్నాకరం తురంగలిస్తుంది; అభినయ దర్పణం మెరుస్తుంది. మచ్చుకు కొన్ని అభినయపద్యాలు:

1. ద్రౌపది అభినయిస్తూ మాట్లాడుతుంది : పాండవులు అడవిలో విరాటనగరంవైపు నడుస్తున్నారు. సుకుమారి అయిన ద్రౌపది అలసిపోయింది. తన అలసటను అభినయోచితంగా భర్తలకు చెప్పుకొన్న పద్యం హృద్యం. ఉ. ‘డప్పి జనించె, వేశులపుటంబులు పొక్కఁ దొడంగె... ఒక్కడుగు నేఁగెడు దానికి నోర్వ నెమ్మెయిన్’ (విరా.1.148). ఈ పద్యంలోని క్రియలను తద్ధర్మకాలంలోకి మార్చి ‘డప్పి జనించు, పొక్కఁ దొడంగు. చిప్పిలఁ జొచ్చు’ అని చెప్పితే అలసట అనే అవస్థకు నాట్యసూత్రమౌతుంది. సుదేష్ణ కీచకుడి ఇంటికి పోయి కల్లు తీసికొని రమ్మని పనిచినప్పుడు ద్రౌపదికి మొదట ఉల్లం తల్లడిల్లింది. శరీరమంతా చెమటలు పట్టింది. మనిషి డీలాపడింది. మనసులో బాధ అధికంగా మొదలయింది. ఆ తరువాత వితర్కం పెల్లుబికింది. దైవం గుర్తుకు

వచ్చింది. అభినయముద్రితమైన వాచికాభినయం వర్ణించిన ఈ పద్యం (విరా.2.91) ఆస్వాద మధురం. భీముడు ద్రౌపదీ హృదయోల్లాసం కొరకు కీచకుడిని వికృతపు చావుకు గురిచేసి, మాంసపు ముద్దవలె భయానక బీభత్సంగా ఉన్న అతడి శవాన్ని ఆమెకు చూపాడు. అప్పు డామె కన్నార్పకుండా చూస్తూ శవం దగ్గరికి పోయింది. పీడ వదిలిం దన్నట్లు అచ్చమైన తెలుగు పడుచువలె మెటికలు విరిచింది. తగినశాస్తి జరిగిందిలే అన్నట్లు తల ఊపింది. ఎంతలో ఎంతపని జరిగింది? అని ముక్కుమీద వేలువేసికొన్నది. 'కీచకా! దీని కొరకేనా నీ వింత చేశావు? నీకిప్పుడు చావే సుఖం. అంత అతిగా చేసినందుకే ఇంత అనుభవిస్తున్నావు'. అని అనుకొన్నది. ఆ శవాన్ని చూచినకొద్ది ఆమెకు భయం కలిగింది. అభినయంలోనుండి మాటలు పుట్టి, అవి మరల అభినయంలో మునిగిపోయే వింత పద్యం (2,356) చలనచిత్రం చూపిస్తున్నట్లుంది. ద్రౌపది పాత్ర ఎప్పుడూ అభినయిస్తూ మాట్లాడుతుంది. అది ఆమె నాగరక లక్షణం.

2. భీముడు మాటకు ముందు అభినయిస్తాడు : కీచకుడు ద్రౌపదిని నేలమీదకు పడలాగినప్పుడు భీముడు అగ్రహోదగ్రుడైనాడు. అతడి భయంకరాకారాన్ని తిక్కన అపూర్వంగా ఆవిష్కరించాడు. (విరా.1.133, 134) అచ్చమైన అభినయం ఆకృతి కొన్నట్లుండే ఆ రెండు పద్యాలు తెలుగు సాహిత్యంలో క్రోధ భావాభినయానికి తిక్కన చెక్కిన శబ్దార్థ గుణాల అక్షర శిల్పం. ఇంతటి రసభావోద్రేకాన్ని ప్రదర్శించిన భీముడు ఒక్కమాట కూడా మాట్లాడకపోవటం ఒక వింత. అంతేకాదు. అంబరాన్ని అందేటట్లుగా ఆగ్రహాన్ని ప్రదర్శించగలిగిన పవనతనయుడు అవసరం వచ్చినప్పుడు నిగ్రహంతో వ్యవహరించగలడు. కీచకసంహారార్థం చీకట్లో నర్తనశాలకు పోతున్న భీముడు తన నడకలో తేడా రాకుండా ముందుకు సాగాడు. యుద్ధానికి పోతున్న ఉత్సాహాన్ని బయటపెట్టకుండా కప్పిపుచ్చుకొన్నాడు. రోషం వలన కలిగే ఉద్రేకం వేగిరపాటుతనం పైకి వెలువడకుండా నిబ్బరించుకొన్నాడు. ఎవ్వరికీ అతడు శత్రువును చంపటానికి పోతున్నాడన్న అనుమానం ఆవంతకూడా రాకుండా నిభాయించుకొంటూ నిర్నిద్రంగా విక్రమగంభీరంగా వెళ్ళాడు. విభిన్న భావావస్థలలో భీముడు ప్రదర్శించిన అభినయ నైపుణ్యం అపూర్వం.

భీముడు కోపాన్ని పెంచగలడు, కప్పిపుచ్చగలడు, అంతేకాక, అణచిపెట్టగలడుకూడా అని చెప్పే పద్యం (విరా.2.232) అభినయసుందరం. నర్తనశాలలో సంకేతస్థలంలో ద్రౌపది స్థానంలో రహస్యంగా భీముడు కూర్చున్నాడు. కీచకుడు వచ్చి కేలుసాచాడు. భీముడికి ఒడలు మండింది. కోపం కట్టలు త్రెంచుకొంటూ మనసులో పొంగింది. శరీరం ప్రతీకార తీవ్రతకు కంపించింది. కాని ఆ ఆవేశాన్ని ధైర్యంతో నిగ్రహించుకొన్నాడు. కీచకుడి మన్మథ చేష్టలను, మాటలను, వాటి వైఖరిని బాగా గమనించాలని ఓపికపట్టి కదలకుండా కూర్చున్నాడు. అతడి పద్ధతి చూస్తే 'అవికారనిగూఢ నిజప్రకారుడై' ఉన్నాడు. భీముడు కోపాన్ని పొంగించినా, కుదించినా ఎంత మనోహరంగా ఉంటాడో తిక్కన తెలుగువారికి తెలియజెప్పాడు. ఈ అభినయ వివరాలన్నీ వ్యాసుడి రచనలో అంతగా కానరావు.

భీముడి రౌద్రోద్రేకం ఎన్నిసార్లు చూచినా తనివితీరదు. అట్లా చిత్రించాడు తిక్కన. ఉపకీచకులపై కోపం వచ్చినప్పుడు భీముడు 'శుంభన్మూర్తి విస్ఫూర్తితో' శోభిల్లాడు. అంటే తిక్కన పరిభాషలో ఆంగికాభినయ సాత్త్వికాభినయ సమగ్రంగా నిలిచాడన్నమాట! క్రోధభావోద్రేకానికి సజీవ శిల్పం ఈ పద్యం.

మ. "వికట భ్రూకుటి ఘోరఫాలకలిత స్వేదోద్భటుండుం, జల
ద్వికృతోష్ఠద్వయుఁడుం, బ్రమర్దన దశావిర్భావ సంభావితాం
గకుఁడుం, జిత్తవిదాహదోహల సమగ్ర క్రోధవేగుండు నై
బకవిధ్వంసకుఁ డయ్యెడన్ నిలిచె శుంభన్మూర్తివిస్ఫూర్తితోన్." (విరా.3.25)

ఈ భయంకరరూపాన్ని చూచి ఉపకీచకులు గంధర్వులు వచ్చారని భయపడి సంక్షోభాత్ములై ప్రాణరక్షణకొరకు వారు పడ్డపాట్లు హాసోల్లాసం కలిగిస్తాయి.

మ. "ఇదె గంధర్వులు వచ్చి ముట్టికొని; రిం కెట్లొక్కొ యంచున్ భయం
బొదవం బల్లములందు డాఁగియు, సమీపోర్వీజముల్ ప్రాఁకియుం.
జెదరం బాఱియు, నీరు సొచ్చియును, నిశ్చేష్టం బదద్వంద్వముల్
గుదివడ్డం బెగడొందియున్ భరితసంక్షోభాత్ములై రత్తఱిన్". (విరా.3.28)

అనిల సుతుడికి అభినయమే అలంకారమన్నట్లు తిక్కన ఆ పాత్రను తీర్చిదిద్దాడు. (వివరాలకు పై పద్యాల విశేషవ్యాఖ్యలు గమనించండి).

3. ఉత్తరుడు ఉత్తమ నటుడు : విరాటపర్వంలో భీముడు క్రోధాన్నీ, ద్రౌపది వేదననూ, కీచకుడు విరహాన్నీ, ఉత్తరుడు భయాన్నీ అభినయించటంలో ఆరితేరినవా రనిపిస్తారు. వారి వారి అభినయాలలో వారి వారి స్వభావాలు కూడా అంతర్జ్యోతులవలె ప్రకాశిస్తూ ఉంటాయి. భీముడు ఉద్ధతుడైనా ఉదాత్తుడివలె వ్యవహరించినవాడు, ద్రౌపది అభిమానవతియైనా భరించలేని అవమాన దుఃఖాన్ని అనుభవించిన ఉదాత్తురాలు. కీచకుడు సింహబలుడైనా విరహోన్మత్తుడు. ఉత్తరుడు ఉత్తముడైనా పిరికివాడు; భూమింజయుడని పేరు పెట్టుకొన్న భూరిభయస్థుడు; అతడు రథికుడైనా సారథిగా రాణించినవాడు. అర్జునుడి సాహచర్యంతో భయాన్ని ధైర్యంగా మార్చుకొనే మర్మం తెలిసికొన్నవాడు. చేసిన మేలు మరవనివాడు. కృతజ్ఞతాభావపూర్ణుడు. వీరాభిమాని, విజయాభిలాషి. అతడి పిరికితనం తెలుగులో బాగా పేరు మ్రోగటానికి తిక్కన అభినయశిల్పమే కారణమయింది. తిక్కన ఉత్తరుడి పాత్రకు ఉజ్జ్వల నవరత్న పద్యహారాన్ని ప్రసాదించాడు. ఆ రత్నాలను ఇవిగా గుర్తించవచ్చును - విరా. చతుర్థాశ్వాసంలోని 51,55,80,173,177. పంచమాశ్వాసంలోని 112,113,186,265 సంఖ్యలు గల పద్యాలు. ఈ పద్యరత్నాల వెలుగులను విశేషవ్యాఖ్యలలో దర్శింపవచ్చును.

4. కీచకుడు చతుర్విధాభినయ చతురుడు : తిక్కన చిత్రణలో కీచకు డెంత రూపాభిమానియో, అంత రూపకాభినయాభిమాని; ఎంత నానాభరణ ధరణశీలియో అంత నానా రసభావప్రకటన శీలి. ఎంత దుర్విదగ్ధుడో అంత అభినయ విదగ్ధుడు.ఎంత బలగర్వితుడో అంత విరహ భావోన్మత్తుడు. అతడు సైరంధ్రిని చూచి వలచాడు. కాముకుడుగా కాక ప్రేమికుడుగా స్పందించాడు. అందువలననే అతడు సాత్త్వికాభినయాన్ని సహజంగా సాధించగలిగాడు. విరహమూర్తి అయిన శృంగారనాయకుడు మాత్రమే వెలువరించగల అభినయ ప్రజ్ఞను ప్రదర్శించగలిగాడు. కీచకాభినయాన్ని నాలుగు విధాలుగా విశ్లేషించుకొనవచ్చును. ఒక్కొక్కదానికి మచ్చుకు ఒక్కొక్క ఉదాహరణం.

1. భావావస్థకు తగిన ఆంగికాభినయ ప్రదర్శనం.

చ. "అని యని యుగ్గడించు, ధృతి యల్లల నాడినఁ దల్లడించుఁ, బై
కొను తలపోఁత నించు, మదిఁ గోర్కులు పేర్చిన నప్పళించు, నె
ట్టన తెగ నగ్గలించు, నచటన్ జనులం బరికించు, బుద్ధి దూ
లిన వెస నెంతయుం గళవళించు మనోజ వికార మగ్నుఁడై." (విరా.2.31)

2. భావావస్థకు తగిన ఆహార్యాభినయం.

క. "చిడిముడి పడుచు నెదురుచనఁ। గడఁగుచు హారములు సక్కఁగాఁ ద్రోచుచు మ
ల్లడి గొనుచు, దుర్విలాసం। బొడలికి నొడఁ గూర్చుచుండ..........." (విరా.2.114)

3. భావావస్థకు తగిన వాచికాభినయం.

సీ. "సుదతి నీమైఁ జక్కఁ జూచుట కోడెదఁ । గనుఁబాటు వొరయునో యని తలంచి......" (విరా.2.47)

అభిలాష అనే మదనావస్థను వ్యక్తంచేసే వాచికాభినయానికి సముచితోదాహరణం.

4. భావావస్థకు తగిన సాత్త్వికభావాభినయం.

చ. "తలరు నలందురున్ నవయుఁ దాపభరంబున వెచ్చనూర్చు మే
నలయఁగ నొల్లఁబోవు, వెగడందుఁ, గలంగుఁ, బరిభ్రమించుఁ, గొం
దలపడుఁ, దల్లడం బడరి ధైర్యము దూలిన బెగ్గడిల్లు వి
చ్చలవిడిఁ బేర్చు నెవ్వగల సందడి డెందము గంది చేడ్పడున్". (విరా.2.293)

(పై పద్యాల అన్నింటి విశేషాలకు వ్యాఖ్య చూడండి). చతుర్విధాభినయాలే కాక, మదనావస్థల దశలు, మదన వికార విశేషాలూ తెలిపే అభినయాన్ని కీచకుడు చతురంగా ప్రదర్శించగలిగాడు. శృంగార నాయకుల రంగ ప్రదర్శనానికి తిక్కన చిత్రించిన కీచకుడు ఒక నమూనా పాత్ర!

తిక్కన రచనలోని నాటకీయతను చవిచూచిన తరువాత తెలుగుకవులు నాటకాలను ప్రబంధాలుగా మలచటానికే యుగయుగాలు యత్నించారు. తిక్కన కథాకావ్యస్పృహ బహురూపధారణం చేసింది. నాటకాన్ని గర్భీకరించుకొన్నదే ఊర్జితకథగా వాసికెక్కింది.

18. నానారసాభ్యుదయోల్లాసి విరాటపర్వం

ఇది తిక్కన విరాటపర్వానికి నిబంధించిన రససూత్రం. దీనిని వ్యాఖ్యానించి తిక్కన రచనకు అన్వయించడానికి దాదాపు రెండు శతాబ్దులుగా తెలుగు విమర్శకులు నానాయత్నాలు చేస్తున్నారు. అనేక రసాల క్రమవికాసం వలన (పెంపుదల వలన) ప్రకాశించేది అని ఆ సమాసానికి విగ్రహవాక్యం. దీనిని మరి కొందరు మరికొన్ని రకాలుగా చెప్తుతారు. బహువిధాలైన రసాల యొక్క అభ్యుదయాలనూ, రసాలయొక్క ఉల్లాసాలనూ కలిగింది అనీ, పెక్కు రకాలుగా ఉండే రసపోషణల చేత ఉల్లాసకరమైనది అనీ, అనేక రసాల పెంపుదల చేత ఉత్సాహస్ఫూర్తి కలిగిందనీ, బహువిధాలుగా భారత రస అభ్యుదయానికి ప్రకాశం కలిగించేదనీ విగ్రహవాక్యాలు చెప్పటం ఉన్నది. వీటికి ఏకవాక్యత సాధించుకొని అనుశీలించటమే విరాటపర్వ రస విమర్శ.

(1) నానారసాలు - ఈ సమాసానికి ఆరు రకాలుగా అర్థం చెప్పవచ్చును.

1. కావ్యరసాలూ, నాట్యరసాలూ 2. అంగాంగి రసాలు 3. వివిధ రసభేదాలు 4. జన్యజనక రసాలు 5. పరుష లలిత రసాలు 6. ప్రకృతి వికృతి రసాలు.

2. అభ్యుదయ+ఉల్లాసాలు - ఈ సమాసానికి అన్వయం రెండు విధాలు.

1. అభ్యుదయమూ ఉల్లాసమూ అని ద్వంద్వం. అవి కలది విరాటపర్వం.

2. అభ్యుదయం యొక్క ఉల్లాసం తత్పురుషం. అది కలది విరాటపర్వం.

శృంగారాది నవరసాలు కావ్యరసాలుగా ప్రసిద్ధి. అష్టరసాలు లేదా నవరసాలు నాట్యరసాలుగా కూడా ప్రసిద్ధి. ఇవికాక అభినయ రసాలని నాట్యశాస్త్రంలో మరికొన్ని ముద్రలు ప్రసిద్ధి. కావ్యరసాల క్రమవికాసంలో ప్రకాశించే నాట్యరసాల విన్యాసం కలిగిన విస్ఫూర్తిని నిరూపించటం ఒక పద్ధతి నవరసాలేకాక కరుణరసం, భక్తిరసం మొదలైన రసాలనుకూడా తిక్కన చిత్రించిన విధం సమీక్షించటం ఇంకొక పద్ధతి. ప్రబంధమండలిగా భాసించే విరాటపర్వంలో కీచకవధ, దక్షిణ గోగ్రహణం, ఉత్తర గోగ్రహణం

అనే ప్రబంధాలలో నాయకాశ్రితమైన అంగిరసాలూ, వివిధాంగరసాల విచారం మరొక పద్ధతి. మహాభారతంలో ధర్మరాజాశ్రితమైన ధర్మవీరమనే అంగిరసాన్ని పోషించే విరాటపర్వంలోని ప్రబంధాలలోని అంగరసాల సమన్వయం ఇంకొక పద్ధతి. శృంగారాది రసాలలో కానవచ్చే భేదాలూ, రసాభాసాదులూ విరాటపర్వంలో నిర్వహించబడిన విధానంలోని వైవిధ్యాల అభ్యుదయ విలాసాల విచారం మరింకొక పద్ధతి. శృంగార వీర రౌద్ర భయానకరసాలు జనకరసాలు. వాటినుండి క్రమంగా హాస్యాద్భుత కరుణ బీభత్స రసాల ఉత్పత్తి వికాసోల్లాసాల విచారం మరొక పద్ధతి. నవరసాలలో వీర రౌద్ర భయానక బీభత్సాలు పరుష రసాలు. శృంగారాద్భుత హాస్య కరుణ శాంతరసాలు లలిత రసాలు. వాటి మిశ్రమంతో కలిగే విశిష్ట వికాస ప్రకాశాల సమీక్షణం మరొక పద్ధతి. సహృదయులలో ఒక ప్రకృతి రసం ఉండగా కావ్యం వలన కలిగే వికృతిరసాల పొంగులు, హంగులు ప్రకాశించిన విధం సమీక్షించటం మరొక విధం. ఇన్ని విధాలుగా విరాటపర్వ రస సమీక్ష చేయవచ్చునని తిక్కన ఈ విశేషణం వలన సూచించాడు.

పాశ్చాత్యుల దృక్పథంలో ఇతిహాసం అనేక రసాల సమాహారం. భారతీయులలో కూడా భావాలన్నీ కవి నేర్పరితనంతో రసాలుగా రూపొందవచ్చుననే వాదం (అనంతా వై రసాః) కథాకావ్యప్రవృత్తి గల తిక్కన విరాటపర్వంలో ప్రవేశపెట్టాడని భావించేవారూ కొందరున్నారు. రసాభ్యుదయం సహానుభుతితో పఠితలు పొందే రసానుభూతులనూ, రసోల్లాసం సానుభూతితో పఠితలు పొందే రసానుభూతులనూ సూచిస్తాయని భావించవచ్చును. ఈ దృక్పథంతో కూడా విరాటపర్వ రసవిమర్శ చేయవచ్చును.

తిక్కన నాటకీయతను గణనీయంగా సంవదించినా విరాటపర్వం సహజంగా శ్రవ్యకావ్యం. అందులో కవి కథనానికీ, వర్ణనానికీ, కవిత్వానికీ విశేష ప్రాధాన్యం ఉంటుంది. కవి పాత్రలమాటల చుట్టూ పరివేషం వలె తన వాక్కులను ప్రదర్శిస్తాడు. తానూ పాత్రలతోపాటు నడయాడుతూ తన వ్యాఖ్యలతో, వర్ణనలతో హంగుదారుడుగా సమర్థిస్తూ ఉంటాడు. అభినయిస్తున్నది పాత్ర అయినా ఆయా సమయాలలో అభినయాన్ని అన్వయించి చెప్పేది తిక్కన. దానికి తగిన పరిసరాలు కల్పించేది తిక్కన. దీనినే రసపరిభాషలో చెప్పాలంటే ఆలంబన, ఉద్దీపన, తటస్థ విభావాల వర్ణనంతో పాత్రలు పఠితల రసభావాలకు కారకులౌతారు. ఆ రసభావాల భావనకు కవుల కవితోక్తులు తోడుపడతాయి. ప్రకృతి వర్ణనలు, కథావర్ణనలు, మానవ స్వభావ సూచనలు, సార్థక విశేషణాలు, అలంకారాలు, జాతీయాలు, కవితా సౌందర్యాలు, ఛందో-లంకారాలు - ఇవన్నీ పఠితలు రసభావాలను భావనం చేయటానికి రమణీయ ప్రేరకశక్తులు. తిక్కన తన రచనలో ఈ అంశాలనన్నింటిని పొందికగా అమర్చి పఠితల మనసులలో రసస్ఫూర్తి కలిగేటట్లు రాణింపజేస్తాడు. శ్రీనాథు డీ వర్ణనాత్మక కవితా శక్తినే 'రసాభ్యుచితబంధ' మని ప్రశంసించాడు. "వాక్రుత్తు తిక్కయజ్వప్రకారము రసా । భ్యుచిత బంధముగ నొక్కొక్కమాటు" (కాశీఖండము. 1.13). తిక్కన రచనలో ఆయన మెచ్చిన గుణమది!

భీముడి రౌద్రరూపాన్ని తిక్కన రసోన్నిద్రంగా వర్ణించాడు.

చ. "కనుఁగొని కోపవేగమునఁ గన్నుల నిప్పులు రాల, నంగముల్
గనలఁగ సాంద్ర ఘర్మ సలిలంబులు గ్రమ్మ, నితాంతదంతపీ
డనరటదాస్యరంగ వికట భ్రుకుటీ చటుల ప్రవృత్త న
ర్తన ఘటనా ప్రకార భయదస్ఫురణా పరిణద్ధమూర్తియై." (విరా.2.133)

ఈ పద్యంలో వర్ణనం, రచన, నాటకీయత అనే మూడు లక్షణాలు ముప్పేటగా పెనవేసికొన్నాయి. పఠిత ఈ మూడింటి వలనా రసానుభవం పొందుతాడు. వర్ణనం పాత్రరూపాన్ని భావింపజేస్తుంది. రచన రూపాన్ని దర్శింపజేస్తుంది. నాటకీయత ఆంగికాభినయాదులను ఆస్వాదింపజేస్తుంది. ఇందులో ప్రబంధ రచన ప్రధానం. అది శబ్దగుణాలైన ఓజస్సుతో, శాంతితో నిబిడమై తోచింది. అలంకారంలో అభినయం మెరిసింది. అంటే, ఈ పద్యంలో శ్రవ్యకావ్యలక్షణాల వలన రసాభివ్యక్తి కలుగుతూ ఉండగా నాటకీయత దానిని రాణింపజేసిందన్నమాట! ఇందులో రౌద్రరస(మూర్తి) విభావం రూపుకట్టింది. అది సహజాభినయ

ముద్రలతో ఉండేటట్లు వర్ణించటం తిక్కన ప్రతిభ. అభినయ స్వభావాన్ని ముద్రించకుండా వర్ణిస్తే ఇది వట్టి శబ్దాడంబరమయ్యేది. కాని, తిక్కనది ఉభయకావ్య శిల్పం. ఇందులో రూపానికి అభినయం అలంకారం.

అయితే ఆ తరువాతి పద్యం ఈ స్వభావానికి విరుద్ధం. అదీ రౌద్రమూర్తి వర్ణనమే;

సీ. "నేలయు నింగియుఁ దాళముల్గాఁ జేసి । యేపున రేఁగి వాయించి యాడఁ,
గులపర్వతంబులు గూల్చి యొండొంటితోఁ । దాఁకంగ వీఁకమైఁ దన్నియాడ,
నేడుసాగరములు నిక్కడక్కడఁబెట్టి । పలుచని రొంపి మై నలఁదికొనఁగ,
దిక్కులు నాలుగు నొక్కచోటికిఁ దెచ్చి । పిసికి పిండలి సేసి పిడుచఁగొనఁగ,

తే. మిగిలి బ్రహ్మాండభాండంబు పగుల వ్రేయ । నప్పళించుచుఁ బ్రళయకాలానలమున
గండరించిన రూపంబు కరణి భీముఁ । డతిభయంకరాకారత నతిశయిల్లె!" (విరా.2.134)

ఇందులో అలంకారాన్ని ఆశ్రయించి భీముడి రూపాన్ని ఆలోచించి భావించాలి. అయినా అది భౌతికమూర్తికంటె మించిన భావచైతన్యమూర్తి. అమూర్తమైన రసానుభవాన్ని గాలిగొడుగులతో ఆకాశాని కెత్తినట్లుంది - ఈ అర్థాలంకార శక్తి, అర్థగుణశక్తి. ఈ పద్యం అందించేది కావ్యరసం. నాట్యరసం కంటె కావ్యరసం భావనామయంగా ఎంత ఎత్తు ఎదుగగలదో చూపించే 'రసాభ్యుచిత బంధం'. బ్రహ్మాండభాండాన్ని పగులగొట్టేటట్లు నిలబడిన ప్రళయాగ్నియొక్క పోతపోసిన విగ్రహంవలె భయంకరాకారంతో అతిశయిల్లాడట భీముడు! ఈ రూపాన్ని భావించి దర్శించినవారికే భయభావం అనుభవంలోకి వచ్చేది. లేదా ఆశ్చర్యంలో మునిగిపోవలసిందే. ఇది రూపకాని కొదిగే రూపం కాదు. చతుర్విధాభినయాల పరిధికంటె మించింది. ఈ వర్ణనం తిక్కన కావ్యరసకల్పకం. రూపాభినయం వలన కలిగే రసానుభవం ఒకసారి, భావనాబలంతో పట్టుకొనే రసానుభవం మరొకసారి కలిగింది. ఒకే రౌద్రరసాన్ని ఆస్వాదింపజేస్తే, ఒకదానికంటె మరొకటి మెరిసిపోతున్న అనుభవంతో పతిత దీనిని 'నానారసాభ్యుదయోల్లాసం' అంటాడు. అనేక విధాలుగా ఒకే రసాన్ని పెంచి ప్రకాశింపజేసే శిల్పం - అని ఇక్కడ తాత్పర్యం.

స్థాయిభావాలు బలమైనవి కాబట్టి వాటిని ఏమాత్రం పోషించినా రసానుభవాలను కలిగిస్తాయి. ఒక్కొక్కసారి సంచారి భావాలకు కూడా కవి తన ప్రతిభతో రసానుభవం కలిగించే అభ్యుదయాన్ని కలిగించి ప్రకాశింప జేయవచ్చును. విశేష మేమంటే కొన్ని సంచారిభావాలు స్థాయిభావాలను పోషిస్తూనే కాక స్వతంత్రంగా కూడా విస్తరించి రసస్థితిని పొందగలవని లాక్షణికులు గుర్తించారు. అటువంటి సంచారులలో అగ్రగణ్యం 'నిర్వేదం'. ఇది శృంగారాదులలో స్వతంత్ర ప్రతిపత్తిని సాధించగలదు. ఒక్కొక్కసారి శాంతరసానికి స్థాయిగా కూడా నిలువగలదు. ఈ విధంగా బహుళ ప్రయోజనాలకు ఉపయోగించే భావాలకు రసస్థితిని కలిగించటం తిక్కన నేర్పు.

సుదేష్ణ ద్రౌపదిని కీచకుడి ఇంటికి పోయి కల్లు తెమ్మని బలవంతాన ఒప్పించింది. అసలే అంతకు పూర్వం కీచకుడు పలికిన మాటలు ఆమెకు కర్ణశూలాలుగా బాధపెట్టాయి. ఆపైన సుదేష్ణ ఇచ్చిన అనుచితమైన ఆదేశం పిడుగుపడిన వారిని కొరవితో కొట్టినంత బాధ కలిగించింది. అప్పుడు ద్రౌపది 'నిర్వేదనం' పొందిందని తిక్కన వర్ణించాడు (విరా.2.103). దానిని రెండంచెలలో విస్తరించాడు.

చ. "అలమటఁ బొందు 'మాయవిధియా' యని దైవము దూఱు, 'నిత్తఱిం
గలదొకొ నాకు ది'క్కను, మొగంబున నశ్రులు వెల్లిగొల్పు, దొ
ట్రిలఁబడు, జల్లనం జెదరు డెందముఁ గూడఁగఁ దెచ్చి 'నన్నుఁ గే
వలమున ముట్ట నెవ్వరికి వచ్చు?' ననుం, గలఁగున్, వెనుంబడున్."

వ. అట్టియెడ.

సీ. "దైన్యంబు తలపోఁత తలకొన్నఁ జెలువ కాననమున వెల్లఁదనంబు గదిరె;
భయరసవేగంబు పైకొని ముట్టినఁ । గాంతకుఁ దనులతఁ గంప మడరె;
బెగ డంతకంతకు మిగిలిన నింతికిఁ । బదముల నటఁ దొట్రుపాటు బెరసెఁ;
దల్లడం బొందినఁ దన్వికి నవయవం । బుల నెల్ల ఘర్మాంబుకళిక లెసఁగెఁ;

ఆ. దలఁకు పుట్టె, గొంకు కొలఁదికి మీఱె, వె । న్బాటు దోఁచె, ముట్టుపాటు దొడరె,
వెఱఁగుపాటు దనికె, నెఱనాడె నొవ్వనె । వ్వగలు వగల నీనె, దిగులు వొదివె". (విరా.2.104-106)

"నిర్వేదో నామ దారిద్ర్య వ్యాధ్యవమానాధిక్షేపాకృష్ట । క్రోధ తాడనేష్టజనవియోగ తత్త్వజ్ఞానాదిభిః" అని నాట్యశాస్త్రం (7.28). ఇందులో అవమానం వలన కలిగిన నిర్వేదం వర్ణితం. దీన్ని స్త్రీలు, నీచప్రవృత్తులు, కుత్సితులు అభినయించాలి. వారిలో స్త్రీపరంగా, అందులోనూ ఉదాత్తనాయిక అయిన ద్రౌపదిపరంగా వర్ణిస్తే అది రసస్థాయి పొందటంలో ఔచిత్యం ఉంటుంది. ఈ కీలకం తిక్కన తెలిసి చేశాడు. అంతే కాదు- తత్త్వజ్ఞానం, ఆపద, ఈర్ష్య మొదలైన వాటివలన తనను తాను కించపరచుకొనటం నిర్వేదమౌతుందనీ, నిర్వేదం విభావానుభావ రసాలకు అంగభూతంగానే కాక స్వతంత్రంగా కూడా ఉంటుందనీ దశరూపకం వివేచించింది. తిక్కన ఆపద వలన కలిగిన నిర్వేదానికి స్వతంత్ర రూపకల్పనం చేశా డిక్కడ.

పై రెండు పద్యాలలో తిక్కన చూపిన రసాభ్యుదయ శిల్పం విశిష్టం. సుదేష్ణ యొక్క అనుచిత వ్యాపారం వలన ద్రౌపదిలో నిర్వేద సూచకమైన అనుభావాలు గోచరించినట్లు మొదటి పద్యం వర్ణించింది. విభావం ఆంగికంగానే కాక వాచికంగా కూడా అభివ్యక్తం కావటంచేత అది పుష్టిమంతం అయింది; అభినయసుందరంగా పాఠకులకు అందుబాటులోకి వెంటనే వచ్చింది. "రుదిత, నిశ్శ్వసి, తోచ్ఛ్వసిత సంప్రధారణాదిభిః అనుభావైః త మభినయేత్" అని నాట్యశాస్త్రం. ద్రౌపది ఆ అనుభావాలను నిర్వేద వ్యంజకంగా వ్యక్తం చేసినట్లు తిక్కన వర్ణించాడు. తిక్కన రోదనాన్ని నాగరకం చేసి రెండు దశలలో చెప్పాడు. మొదట అలమటపడింది. లోలోన కటకటపడి బాధపడిందన్నమాట. ఆ బాధను 'ఓ మాయదైవమా!' అనటంలో సూచించింది. ఇది సగంవాక్యమే. 'నిన్ను నమ్మిన నన్ను ఇంతపని చేస్తావా? నీవే రక్షిస్తావనుకొన్నానే, ఆర్తత్రాణపరాయణుడ వనుకొన్నానే, ఇట్లా చేశావేమి?' మొదలైన భావాలను సహృదయుడు భావించగలిగేటట్లు తిక్కన ఆ దైవసంబోధనను ధ్వనిమయంగా నిబంధించాడు. దైవానుగ్రహం తప్పిందని తెలియగానే ఆమెకు కన్నీరు మున్నీరయింది. ఇది సాత్త్వికరోదనం. అందులో వితర్కాన్ని మిశ్రమం చేసింది. 'మరి ఇప్పుడు నాకు దిక్కెవ్వరు?' అని బావురుమన్నది. అంటే, ఆమె తనకు నిస్సహాయత ఏర్పడ్డట్లు భావించింది. దానితో మనసు గుభేలుమన్నది. మరేమాటా ఆమె నోట వెలువడలేదు. అయినా, ఆమె ధీరురాలు కాబట్టి చెదరిన గుండెను దిటవు చేసికొన్నది. ధృతిని మనసులో నిలుపుకొన్నది. 'న న్నెవ్వరు తాకగలరు?' అని లోలోన ధైర్యం చెప్పుకొన్నది, అయినా, సన్నివేశ తీవ్రతను భావించి కలతపడింది. ముందుకు పోవటానికి వెనకాడింది. ధైర్యంతో నిలద్రొక్కుకొన్నా, నిర్వేదం ఉపశమించకుండా ఆమెను ముంచెత్తింది. ఆ ముంపు సంచారిభావం రసంగా పరిణమించే అవస్థ. దానిని దురవస్థగా తిక్కన పేర్కొన్నాడు. ప్రదర్శించిన భావాలూ, సాత్త్వికభావాలూ రసస్థితికి సంకేతాలు. సీసపద్యంలో ఈ రసాభ్యుదయ శిల్పం ప్రదర్శించబడింది. నిర్వేదాన్ని దైన్యాదిసంచారులు పోషించి స్థాయిత్వాన్ని కల్పించినంతపని చేశాయి.

దైన్యం అనే భావాన్ని భావనం చేయగా ఆమెకు భయం పుట్టింది. దానివలన మొగం వెలవెలపోయింది. భయతీవ్రతను అనుభవించటం వలన బెదరుపాటు మేరమీరి శరీరం కంపించింది. ఆ భయం అంతకంతకు పెరగటంవలన ఆమెకు విషాదం కలిగి పాదాలు తడబడ్డాయి. భయంతో ఆమె తల్లడిల్లిపోవటం మొదలుపెట్టింది. దానితో ఆమె క్షోభపడింది. దానివలన ఆమె శరీరానికి ముచ్చెమటలు పట్టాయి. క్రమంగా నిశ్చేష్టురాలైపోయింది. బాధ ఆయువుపట్లు తాకింది. పెనుచింతలు మనసులో పెరిగాయి. చివరకు అంతంలేని దిగులు మనసంతా ఆవరించింది. భావం రసంగా మారిన ఈ అభ్యుదయ క్రమం చిత్రించటం

అపూర్వం. ఇప్పుడు నిర్వేదం సంచారి కాదు. రసనామయోగ్యమైన స్థాయి. దాని అభ్యుదయ ప్రకారం పైపద్యాల వర్ణన వికాసం. ఇటువంటి నానారసాల అభ్యుదయాల ప్రకాశమే నానారసాభ్యుదయోల్లాసం! ఇది ఒక హేల!

నానారస సంసృష్టికి తెలుగు సాహిత్యంలోనే ఒక వెలుగు కిరణం వలె నిలిచే పద్యం:

సీ. 'వెఱవక ననుఁ జూచె వీఁడని యెదఁ గలు । షించిన నొండొండ చెమట వొడమ,
నను చిత కృత్యంబు లాచరించు విధాతృ । బలిమికి నివ్వెఱపాటు దోఁప,
నిచ్చట దిక్కులే రెవ్వరు నా కను । భయమున మేనఁ గంపంబు పుట్టఁ,
జేయంగ నేమి యుపాయంబు లేమి నా । ననమున వెల్లఁదనంబు గదుర

తే. నున్న పాంచాలిఁ గనుఁగొని య న్నరాధ । ముఁడు వివేకవిహీనుఁడై ముదితుఁ డగుచు
మదనవికృతియ కాఁ దనమదిఁ దలంచి । రాగసాగరపూర నిర్మగ్నుఁడయ్యె.' (విరా.2.33)

(వివరాలకు ముందుగా విశేష వ్యాఖ్య చూడండి).

ఈ పద్యం వర్ణనాత్మక కథన పద్ధతికి చెందింది. కవి ఇందులో సంచారిభావోదయాలకు అనుగుణంగా కలిగిన సాత్త్విక భావోదయాలను నాటకీయ శైలిలో వర్ణించి రసవ్యంజకత్వాన్ని సాధించాడు. అంతటితో ఆగకుండా విరుద్ధరసాలను ధ్వనింపజేయటానికి ఒకే రకమైన సాత్త్వికభావాలను వాడి ఉభయకావ్య ప్రౌఢి పాటించే అపూర్వ రసశిల్పాన్ని చిత్రించాడు. వాటితోపాటు తిక్కన తన వ్యాఖ్యలను కూడా జతపరిచాడు. చివరకు రసానుభూతిని మనకు వదలివేశాడు. ఇది ఒక సంశ్లిష్ట శిల్పం.

సీసపద్యపాదాలలో వర్ణ్యవస్తువు ద్రౌపదికి భయాదులవలన కలిగిన సాత్త్విక భావోదయం. కారణకార్యసంబద్ధంగా స్వేదం, నివ్వెరపాటు, కంపం, వైవర్ణ్యం చిత్రించబడ్డాయి. ఆమెను (ఆ విభావాన్ని) కీచకుడు చూచాడు. అతడికి ఆమె సాత్త్విక భావోదయం మదనవికారం వలన కలిగినదిగా స్ఫురించింది. ఆ భావనవలన అతడు సంతోషించి రాగసాగరంలో మునిగిపోయాడు. (శృంగార రసభావనంలో తాదాత్మ్యం పొందాడు). తిక్కన ఈ మధ్యలో వ్యాఖ్యానం చేస్తూ 'కామీ స్వతాం పశ్యతి' అనే న్యాయంతో చూచిన కీచకుడు నరాధముడనీ, ఆమెవి మదనవికారాలని భావించటం వివేకం లేకపోవటమే ననీ సూచించాడు. సహృదయు డీ పద్యం వలన పొందే రసానుభూతి నానారసాభ్యుదయోల్లాసంలో ఒక ప్రయోగం.

సహజాలూ, ఔచిత్యాలూ, ధర్మసమ్మతాలూ అయిన పాత్రల భావాలలో, సాత్త్వికభావాలలో పఠితలు తాదాత్మ్యం (Identity) పొందుతారు. మిగతా వాటిల్లో కొన్నింటిని సానుభూతి (Sympathy) తో స్వీకరిస్తారు. కొన్నింటిని ప్రతిచర్య (Reaction) తో తిరస్కరిస్తారు. పైపద్యంలో ద్రౌపది ప్రదర్శించే భావాలలో పఠితలందరికీ పరిపూర్ణ తాదాత్మ్యం కలుగుతుంది. కాబట్టి ఈ పద్యం ద్రౌపదివలెనే పఠితకు కూడా భయభావానుభవం కలుగజేస్తుంది. మరి ఆమె సాత్త్వికభావాలను మదన వికారాలుగా భావించిన కీచకుడితో పఠిత తాదాత్మ్యం పొందలేడు. అవి సహజాలు కావు. ఔచిత్యాలు కావు. ధర్మసమ్మతాలూ కావు కాబట్టి. కావని తిక్కన అతడి స్వభావాన్ని గురించి వ్యాఖ్యానించాడు కాబట్టి. కాని, కీచకుడు మాత్రం శృంగార నాయకుడివలె రాగసాగరపూర నిర్మగ్నుడైనాడు. నిజానికి - కీచకుడిలో వ్యక్తమయ్యే శృంగారం సహృదయులు అనౌచిత్యమని భావిస్తే రసభంగం కావాలి. ఏకత్ర భాసిస్తున్న రతిభావన మనుకొంటే రసాభాసం కావాలి. కీచకుడు తుచ్ఛకాముకుడుగా కాక రూపాభిమానిగా ద్రౌపదిని రమిస్తున్నాడని భావిస్తే సామాన్యంగా విషాదరూపకాలలో విషాదపాత్రలయందు ప్రకటించే సానుభూతితో కూడిన రసానుభూతి ఉండాలి. రసికుల మధ్య చర్చకు పెడితే చివరకు మిగిలేది ఒక్కొక్కసారి రసాభాసమే కావచ్చును. రసాభాసానికి కూడా నానారసదృక్పథాలతో అభ్యుదయోల్లాసాన్ని కలిగించిన గొప్ప పద్య మిది. ద్రౌపది రసవిభావం. ఆమెయందు భయ ముంది కాని రతి లేదు. దానిని కీచకుడు విరుద్ధంగా భావించి రతిగా తలంచి రసానందం పొందాడు. కాని, పఠిత దానిని పొందలేడు. కీచక శృంగారం ఆభాసం ఔతుంది. దానివలన హాసం జనిస్తుంది. దానితో ద్రౌపది భయానుభవం కూడా ఆభాసమౌతుంది. పద్యం మొత్తం కలిసి పఠితకు ఒక మందహాసంగా కూడా మిగలవచ్చును. ఆ స్థితి ఆలోచనా రమణీయం.

(1) రస ప్రయోగోల్లాసం

తిక్కన పద్యాలలోనే కాక విరాటపర్వ ప్రబంధ ఘట్టాలలో కూడా శృంగారాది కావ్యరసాలలో అపూర్వ ప్రయోగాలు చేసి భావికవులకు బాటలు చూపించాడు. వాటిని స్థూలంగా వివేచించినా కొన్ని విశేషాలు బయటపడతాయి.

(i) శృంగారరసం : మహాభారతంలో శృంగారరసస్థితి విచిత్రమైనది. నాయికా నాయకులైన ద్రౌపదీపాండవుల నడుమ శృంగారం దాంపత్యధర్మంగా ప్రవర్తిల్లుతుండే కాని, రసాభ్యుదయోల్లాసంగా సాగదు. అరణ్యాజ్ఞాతవాసాలలో వారు బ్రహ్మచర్యంలో ఉన్నారు. ద్రౌపదితో భీమాదులు మాట్లాడినా క్షేమసమాచారాలూ, కర్తవ్యాంశాలే కాని సరస సల్లాపాలుండవు. ఎడనెడ అర్జునుడి దక్షిణ నాయకత్వం శృంగారరసదీప్తిని ప్రదర్శించినా ఆ అవకాశం విరాటపర్వంలో లేనే లేదు. ఇకపోతే ఉత్తరాభిమన్యుల వివాహ సందర్భంలో వారి పరస్పర దర్శన స్పర్శనాదుల వలన కలిగిన స్పర్శ సౌఖ్యరసం చిగురించింది కాని, అది సంభోగ శృంగార రసోల్లాసంగా వర్ణించబడలేదు. విరాటరాజ దంపతులున్నా వారి మధ్య విలాససన్నివేశాలు లేవు. విషాదఘట్టంలోనో కూతురు వివాహసందర్భంలోనో వారిద్దరు ఒకచోట కనపడతారు. వారి చిక్కులు వారివి, వారి సమస్యలు వారివి. అంతేకాని ఏ దంపతులూ సంభోగ శృంగార భావనలే ప్రసరించరు.

అయితే ద్రౌపదితో పొందుకోరి, ఆమెను వెంటాడి, అక్క మెడలు వంచి, ఆమెను సంకేతస్థలంలో కలిసి భోగించి శృంగారఫలాన్ని పొందాలని అనుకొని, అభిలాష విప్రలంభాన్ని అత్యుత్కటంగా అనుభవించినవాడు కీచకుడు. అతడి పాత్ర శృంగారరసపోషణలో ఒక చిక్కుముడి. అతడు వస్తుతః రసికుడు. రూపాభిమాని. సైరంధ్రివేషంలో ఉన్న ద్రౌపది యొక్క అపూర్వ సౌందర్యశోభను గుర్తించి, కీర్తించి, ఆశించి, దాని కొరకై పరితపించి, ఆమె పొందు పొందకపోతే ప్రాణాలు వదలటానికైనా సిద్ధపడిన రసికుడు; ముమ్మూర్తులా శృంగార నాయకుడు. అతడు నోరారా, మనసారా ద్రౌపది సౌందర్యాన్ని కీర్తించాడు (మూలాతిశయంగా). ద్రౌపది సౌందర్యాన్ని పాండవులకంటె ఇతరులే ఎక్కువగా కీర్తించటం కనబడుతుంది. అట్టివారిలో కీచకుడు అగ్రస్థానంలో నిలుస్తాడు. అతడి శృంగార సౌందర్య ప్రియత్వం అభినందనీయ మనిపిస్తుంది. కాని, అతడు తెలిసి తెలిసి అన్యుల భార్యపై రతిభావాన్ని పెంచుకొని, విరహాన్ని అనుభవించటం ధార్మికంగా దోషం. అందువలన అది ధార్మికులకు నచ్చదు. అతడి రతిభావం స్థాయిత్వం పొందదు. పైపెచ్చు ఔచిత్యదృష్టితో రసభంగహేతు వవుతుంది. అది అతడి వరకు కావ్యన్యాయాన్ని సమకూరుస్తుంది. ఎవడి చావు సబబని సహృదయుల కనిపిస్తుందో అతడు దుష్టపాత్ర (విలన్). సంస్కృత భారతంలో కీచకుడు కాముకుడైన దుష్టపాత్ర. తిక్కన కీచకుడి కాముక ప్రవృత్తిని రసిక ప్రవృత్తిగా మార్చాడు. దానికై వరుసగా నాలుగు గుణాలను అతడికి అమర్చాడు. రూపాభిమాని కావటం చేత సైరంధ్రి అని కూడా తలంచక ఆమె అందాన్ని ఆశించి, ఆరాధించాడు. నానాభరణశీలుడు కావటం చేత క్రొత్త సొమ్ము మీద మోజుపడ్డాడు. దుర్విదగ్ధుడు కావటం చేత తనను చూచి అందరి వలె ఆమె మోహిస్తుందని భ్రమించాడు. బలగర్వితుడు కావటం చేత గంధర్వులు తన మానప్రాణాలు హరిస్తారని బెదిరించినా లెక్కచేయలేదు. సుదేష్ణ నీతులు చెప్పినా తలకెక్కించుకొనలేదు. సైరంధ్రి తిరస్కరించినా ఆమెను కోరి వెంటబడటం మానలేదు. ఒంటరిగా కటిక చీకట్లో నర్తనశాలకు రమ్మన్నా వెనుకాడలేదు. ఆ గుణాలే సైరంధ్రిని పొందగలనని అతడు భావించడానికి ఆశాకిరణాలుగా అమరాయి. మరి ఆ గుణాలే అతడు వికృతపు చావు పొందటానికి విశిష్టకారణాలు కూడా అయ్యాయి. తిక్కన అతడి రూపాభిమానాన్ని అభిలాష విప్రలంభంగా పెంచి అద్భుత కవిత్వం రచించాడు. అందులో అతడిని వనితాశరీరసంగమాన్ని మాత్రమే కోరే కాముకుడిగా కాక ఆమె సాంగత్యాన్ని పొందే అదృష్టాన్ని మనసారా కోరే రసికశేఖరుడిగా చిత్రించాడు. భయంతో అక్క వద్దన్నా, ధర్మాన్ని చూపి భర్తల పరాక్రమాన్ని పొగడి సైరంధ్రి బెదిరించినా అతడు తన మనోధర్మమైన మదనవేదనను మానలేకపోయాడు. శృంగారనాయకుల వలె దశవిధ మన్మథావస్థలను అనుభవించాడు. మూలంలోని కీచకుడికి తిక్కన తీర్చిదిద్దిన కీచకుడికున్న చిత్తశుద్ధిలేదు. మోహంలో కూడా తళుక్కున మెరిసే శృంగారనాయక లక్షణం లేదు. వ్యాసుడు చిత్రించిన దుష్టపాత్రను తిక్కన విరహపాత్రగా, పఠితల సానుభూతికి పాత్రుడయ్యే విషాదపాత్రగా చిత్రించాడు. ఎన్ని విశిష్టగుణాలున్నా ఒక బలమైన బలహీనత వలన చివరకు తననూ, తనవారిని విషాదాంతానికి గురి చేసే పాత్ర విషాద పాత్ర. ఆ పాత్ర వంచనతో చంపబడినా, చచ్చినందుకు

ఎవరూ విచారించకపోయినా, సుదేష్ణవలె కంటతడి పెట్టలేకపోయినా, కొంత సానుభూతిని ప్రదర్శిస్తారు. తిక్కన వర్ణించిన విరహవర్ణనలోని పూర్వరాగ విప్రలంభ శృంగార రసాభ్యుదయోల్లాసం వలన కీచకుడి పట్ల తెలుగువారికి సానుభూతితో కూడిన రసానుభూతి కలిగింది. దుష్టపాత్ర విషాదపాత్రగా మారి సానుభూతిని పొందింది. దానివలన ఆ ఘట్టంలో శృంగారరసభంగస్థితి మారి శృంగార రసాభాసస్థితి ఏర్పడింది. రసాభాసం కూడా రసం వలె అనుభవాన్ని అందిస్తుందని ఆలంకారికు లంగీకరిస్తారు. దానికి ఈ ఘట్టంలోని శృంగార రసాభాసాన్ని మోదంతో ఆమోదించే ఆంధ్రావళియే సాక్షి. నాయికానాయకులలో ఏకత్ర తోచే అనురాగంతో రాణించే రసాభాస శిల్పాన్ని పోషించి తిక్కన పెద్దనకు బాటచూపాడు. ఇంత జరిగినా ఈ శృంగారం సంభోగ పర్యంతం కాకపోవటంతో రసికులు అనౌచిత్యాన్ని మరిచిపోయి అనువుగా ఆభాసాన్ని రసంగా అనుభవించి ఆహ్లాదిస్తారు. శృంగారం రసమైతే ఆనందం; ఆభాసమైతే ఆహ్లాదం.

(ii) హాస్యరసం : హాస్యం పేరు చెప్పగానే విరాటపర్వంలో గుర్తుకు వచ్చేవాడు ఉత్తరుడు. వికృతివలన హాసం పుట్టుతుంది. వికృతి ఆకారంలో, వేషంలో, ప్రవృత్తిలో, మాటలో, చేష్టలో, సన్నివేశగతమైన ప్రవర్తనలో- ఎట్లా బయటపడినా ఎదుటివారికి నవ్వు పుట్టిస్తుంది. పాత్రలు నవ్వుతూ నవ్వించేవి కొన్ని, తమ వికారాలతో ఎదుటివారిని నవ్వించేవి కొన్ని ఒక్కొక్కసారి ఉదాత్త ప్రవృత్తులు. రసాలు వికారాన్నీ, ఆభాసనూ పొందినప్పుడు కూడా వికృతి స్ఫురిస్తుంది. అప్పుడు కూడా నవ్వు పుట్టుకొస్తుంది. హాస్యం ప్రహసనాల్లోనో, ప్రకరణాల్లోనో ప్రధానరసంగా ఉండగలుగుతుంది. కాని నాటకాలలోకాని, కావ్యాలలోకాని, ఇతిహాసాది ప్రక్రియలలోకాని అదెప్పుడూ అంగభూతమే. ఒక్కొక్కసారి అది రసస్థాయికి రాకపోవచ్చును. విరాటపర్వంలోని హాస్యం వైవిధ్యంతో కూడుకొని ఉన్నా అది రసస్థాయికి చేరుకోలేదు. భావస్థాయిలోనే ఉండిపోయింది. అందువలన హాస్యరసం విరాటపర్వంలో హాసోల్లాసంగానే అందగిస్తుంది. అంగిరసాభ్యుదయానికి తోడ్పడుతుంది.

“శృంగారరసం నుండి హాస్యం జనిస్తుందని భరతముని పేర్కొన్నాడు- జన్యజనక రసవివేచన సందర్భంలో ఈ అంశాన్ని అర్వాచీనాలంకారికులందరూ అనువదించారు. కాని, ఇది ఒక విధమగు భేదం మాత్రమే. రూపకములందలి విదూషకహాస్యం ఈ విధానికి చెందినది. అంతేకాదు, శృంగారం అనుకృతి రూపంగా-అంటే ఆభాసరూపంగా హాస్యానికి హేతువవుతుంది. వికృతములైన వేష అలంకారాలు హాస్యానికి విభావాలని చెప్పినప్పుడు, వికృతి పదాన్ని దేశ-కాల-వయః ప్రకృతి-అవస్థా వైపరీత్యమని అభినవగుప్తుడు వివరించినాడు. కాగా, సర్వ రసములందలి అనౌచిత్య ప్రవృత్తి (ఆభాసం) హాస్యానికి విభావం అవుతుందని సారాంశం. “వాగంగాది వికార దర్శనజన్మా, వికాసాఖ్యః హాసః” అని జగన్నాథుడు. వాచికం, ఆంగికం మున్నగువాని యందలి వైపరీత్యం దర్శించటం వల్ల కలిగే మనోవికాసం హాసం అనబడుతుంది. విశ్వనాథుడు హాస్యరసాన్ని ఇట్లా వివరించినాడు: “వికృతాకార వాగ్వేష చేష్టాదేః నర్తకాత్ భవేత్ హాస్యః” - వికృతంగా ఉన్న ఆకారం, వాక్కు, వేషం, చేష్ట మున్నగువానితో కూడిన నర్తకుని (నటుని) వల్ల హాస్యం కలుగుతుంది. కాగా ఆకారం, వాక్కు, వేషం, చేష్టలు - అంటే ఆంగిక, వాచిక, ఆహార్య, సాత్త్వికాభినయములందలి వైపరీత్యం హాస్యరసహేతువు అవుతుందని అర్థం. నటుని ద్వారా (పాత్రలద్వారా) ఈ వైపరీత్యం దర్శించిన సదస్యునిలో కలిగే మనోవికాసం హాస్యరసానికి దారితీస్తుంది” (డా.పి.యస్.ఆర్. అప్పారావుగారి - సాత్త్వికాభినయము. పుట.467-468). ఇది లక్షణ సూత్రమైతే దీన్ని సర్వాంగసుందరంగా ఆవిష్కరించిన లక్ష్యం విరాటపర్వం!

విరాటపర్వంలో పాండవులు ధరించిన రూపాలు వారి ప్రకృతిరూపాలకు వికృతులుగా రాణిస్తాయి. అయినా అవి హాస్యానికి విభావాలు కావు. అయితే ఎడనెడ వారు చేసే చేష్టలు సుస్మిత హాస్యాన్ని సృష్టించి మనకు చిరునవ్వును (స్మితాన్ని) కలిగించవచ్చును. ఉదాహరణకు భీముడు నర్తనశాలలో గొంతు మార్చి సైరంధ్రివలె కీచకుడితో మాట్లాడిన మాటలు గంభీరమైన చిరునవ్వును కలిగిస్తాయి. ఉత్తరకుమారుడు అంతఃపురంలో పలికిన ప్రగల్భాలు వీరోచితాలుగా ఉన్నా, అవి అతడి తలకు మించినవనే వికృతభావం తోచటం వలన మనకు హసితం కలుగుతుంది. సింహబలు డంతటివాడు సైరంధ్రిని వలచి విరహంలో మునిగి అభిమానాన్ని, లజ్జను, ఔచిత్యాన్ని కోల్పోయి ఉన్మత్తుడివలె వ్యవహరించే తరుణంలో మనకు ‘విహసితం’ కలుగుతుంది. కర్ణుడు వీరోచిత ప్రగల్భాలాడినప్పుడూ, అర్జునుడి చేతిలో ఓడిపోయినప్పుడూ, అతడిని గురించి అశ్వత్థామాదులు అధిక్షేపించినప్పుడూ

మనకు 'ఉపహసితం' కలుగుతుంది. దుర్యోధనుడు అర్జునుడి చేతిలో చిత్తుగా ఓడిపోయినప్పుడూ, భీష్మాదు లతనిని మందలించినప్పుడూ మనకు అపహసితం స్ఫురిస్తుంది. భీముడి భయంకరరూపాన్ని చూచి ఉపకీచకులు ప్రాణాలు దక్కించుకొనటానికి పరుగెత్తసాగినప్పుడూ, రథాన్ని దిగి ఉత్తరుడు పరుగెత్తుతూ పరిపరివిధాల బేలగా పలికినప్పుడూ, దుర్యోధనాదులను అర్జునుడు ఉపాలంభించినప్పుడూ మనం అతిహసితాన్ని పొందుతాం. సూక్ష్మంగా పరిశీలిస్తే కీచకోదంతం శృంగారం నుండి హాస్యం జనించటానికీ, ఆభాసం నుండి హాస్యం పుట్టటానికీ చక్కని ఉదాహరణం. అందులో ఆరు రకాల హాస్యాలూ అభ్యుదయం చెందాయి. అట్లాగే ఉత్తర గోగ్రహణంలో ఉత్తరుడి చేష్టలలో మాటలలో సహజ వికార చేష్టల వలన పుట్టిన హాస్యం, కర్ణ దుర్యోధనాదులలో వీరాభాసం వలన పుట్టిన హాస్యం, భీమార్జునులు చేసిన శత్రుపరిహాసం వలన కలిగిన హాస్యం గమనిస్తే ఆరువిధాల హాస్యాలూ వీరరసాన్ని ఆశ్రయించి ఉల్లాసాన్ని ప్రదర్శించాయని వెల్లడౌతుంది. నవ దంపతులైన ఉత్తరాభిమన్యుల అభిలాషా వైచిత్రిలో కనపరచిన ఆసక్తులు సున్నితహాస్యాన్ని చిలకరించటం గమనిస్తాం. అంతేకాదు సుదేష్ణ సైరంధ్రి సౌందర్యాన్ని చూచి ఆమె తన భర్తను వశం చేసికొంటుందేమోనని శంకించినప్పుడూ, కపట తృష్ణ అభినయించినప్పుడూ, బృహన్నలా సారథ్యాన్ని గురించి ఉత్తరుడు చిరుబురులాడినప్పుడూ, సుశర్మ శక్తికి మించిన ప్రగల్భాలాడినప్పుడూ, విరాటుడు ప్రతి సన్నివేశంలోనూ చేసే అత్యభినయాన్ని గమనించినప్పుడూ మనకు హాసం కలగటం సహజం. ఒక్కటి మాత్రం సత్యం. విరాటపర్వంలోని ప్రతిపాత్రా ఎక్కడో ఒకచోట, లేక కొన్నిచోట్ల మనలను నవ్విస్తుంది. పాత్రలు కూడా ఆయా సమయాలలో అనువుగా నవ్వుతాయి. తిక్కన అభినయంలో నవ్వుకే ఎక్కువ పంట. విరాటపర్వంలో నవ్వు రసాలను కవ్విస్తుందేకాని వాటిని నవ్వులపాలు చేయదు. నానారసాభ్యుదయోల్లాసానికి నవ్వొక దివ్యౌషధం!

(iii) వీరరసం: విరాటపర్వం వీరరస సమగ్రావతారం. మరొక మాటలో చెప్పాలంటే- నానావిధవీరరసాభ్యుదయోల్లాసమే విరాటపర్వం. "వీరోనామోత్తమ ప్రకృతి రుత్సాహాత్మకః సచాసంమోహాధ్యవసాయ నయవినయ బలపరాక్రమ శక్తి ప్రతాప ప్రభావాదిః విభావైః ఉత్పద్యతే. తస్య స్థైర్య ధైర్య శౌర్య త్యాగ వైశారద్యాదిభిః అనుభావైః అభినయః ప్రయోక్తవ్యమ్" అని నాట్యశాస్త్రం (6,67), "శౌర్య ధైర్య వీర్య గర్వై రుత్సాహ పరాక్రమ ప్రభావైశ్చ । వాక్యై శ్చాక్షేపకృతై ర్వీరరసః సమ్యగభినేయః" (68), "వీరస్యాపి చ యత్కర్మ సో-ద్భుతః పరికీర్తితః" (42)- ఈ నిర్వచనాలు అక్షరాలా విరాటపర్వంలో నిరూపించబడతాయి.

విరాటపర్వంలో పాండవులు నాయకులు. వారు ఉత్తమ ప్రకృతులు. వారు మెచ్చి ఆశ్రయించిన విరాటుడు ఉత్తముడు. వారి నాశ్రయించుకొని ప్రవర్తిల్లిన ఉత్సాహం రసస్థాయికి చేరగలిగిన పతాక సన్నివేశాలు ఈ పర్వంలో ఉండటంతో ఇది వీరరసోల్లాసం. ఉత్సాహం ధర్మమూలమైనప్పుడు రసంగా అభ్యుదయాన్ని పొందుతుంది. వివిధ ప్రయోజనాల కొరకు దానిని వినియోగించుకొనటం వలన వీరరసభేదాలు ఏర్పడతాయి. వాటి ప్రకాశం చేత వీరరసోల్లాసం వ్యక్తమవుతుంది. విరాటపర్వంలో ఇటువంటి వీరరసాభ్యుదయోల్లాసం విచిత్రంగా అనుభవాని కందుతుంది.

వీరరసమంటే ధర్మవీరమే. అది వీరరసభేదాల కన్నింటికి మూలస్థానం. దయాదానయుద్ధాది వీరాలన్నీ ధర్మసమ్మతాలు కాకపోతే రసాలు కావు. రసాభాసా లౌతాయి. కాబట్టి వీరులందరూ ధర్మవీరాన్నే గౌరవిస్తారు. పాండవులందరూ ధర్మరాజుకు తలవంచుతారు. ధర్మజుడు అజ్ఞాతవాసవ్రత నిర్వహణోత్సాహంతో విరాటపర్వకథాకార్యాన్ని ఆరంభం నుండి నిర్వహణం వరకూ సాగించి ధర్మవీరు డనిపించుకొన్నాడు. ధర్మజుడి ధర్మవీరోత్సాహం భీమార్జునుల వీరోత్సాహాలవలె యుద్ధక్రీడలలో ఉజ్జ్వలంగా వెలువడకపోవచ్చును. కాని, వాటి నన్నింటిని ధర్మసూత్రంతో దర్శకుడివలె ఆడించే సూత్రధారుడు ధర్మరాజు. అతడే విరాటపర్వంలో నిజానికి వీరరస అభ్యుదయ మార్గప్రవర్తకుడు.

అజ్ఞాతవాసం ఎవరి వద్ద ఎట్లా నిర్వహించాలనే ప్రశ్నకు ధర్మరాజు నిర్ణయమే సముచిత సమాధానం:

ఆ. "నాకుఁ జూడ మత్స్యనరపతి సద్ధర్మ। వర్తి, సుజనహితుఁ, డవార్యబాహు
బలుఁడు గాన యతనిపాల నందఱుఁ దగ। వైన పనుల నిలుచు టభిమతంబు". (విరా.1.64)

విరాటుడి కున్నవని చెప్పిన మూడు గుణాలూ పాండవులకు సహజంగా ఉన్నవే. అందువలన సజాతీయ గుణవరిష్ఠుడైన రాజు నెన్నుకొన్నారు. అతడి కొలువులో కూడా పాండవులు తగనైన పనులే చేపట్టారు. ఆ తరువాత విరాటుడి నిర్ణయాలపై ధర్మజుడి సద్ధర్మవర్తన ప్రభావం కనపడింది. కీచకాదులకు భయపడి తా నేమీ చేయలేకపోయినా రాజు సుజనహితాన్ని కోరి గంధర్వులు నిర్వహించిన పాత్రను సహించే శీలాన్ని సంపాదించుకొన్నాడు. విరాటుడికి సహజంగా బలం ఉండవచ్చును కాని దాన్ని అవార్యబలంగా మార్చింది ధర్మరాజాదులే. ధర్మరాజు మాట పాండవులకు రుజువైన బాట!

విరాటనగరం దృగ్గోచరం కాగానే తమ్ములను చూచి -

క. "చక్కని చిక్కని మేనులు । నిక్కోదండములునైన నెఱుఁగరె; మన మీ
చక్కటి నిలుతమె? శస్త్రము । లొక్కెడ దాఁచుటకు, వేషయోజనములకున్" (విరా.1.156)

అని హెచ్చరించింది ధర్మరాజే. వేషయోజనానికి ముందుగా నడిచి యమధర్మరాజును ధ్యానించిందీ ధర్మరాజే. ఆయనకు సన్న్యాసిరూపం వచ్చింది. వెంటనే అందరికీ అనుకొన్న రూపాలు ఏర్పడ్డాయి. ఇది భారత నాయక తత్త్వాన్ని వ్యంగ్యంగా ధ్వనింపజేసే దృశ్యం. కార్యారంభంలోనూ ఫలానుభవంలోనూ పాండవులైదుగురైనా ధర్మజుడిదే అగ్రస్థానం. అతడి సంకల్పమే అందరి సంకల్పం. ధర్మరాజుది ధర్మవీరం. అందరివీ దానికి అనుబంధవీరాలే. వారిని నియమించటం, నియంత్రించటం, నిర్వహించటం, ప్రేరేపించటం, రక్షించటం, ప్రోత్సహించటం, తనతో కలిపి నడుపుకొనటం అతడికి బాగా తెలుసు. అతడు అన్నింట అజాతశత్రువైన నాయకుడు.

ధర్మరాజు శమీవృక్ష శాఖకు ఆయుధాల మూటను వ్రేలగట్టి, ఆయుధాల అధిదైవతాలను ఉద్దేశించి ఇట్లా ప్రార్థించాడు. ఇది మూలంలో లేనిది.

క. "నరునకు నాకుం దక్కఁగ । నొరులకు మీరూపు సూపకున్నది విష వి
స్ఫురితభుజగభంగి భయం । కరమూర్తులు దాల్చి యుండఁగా వలయుఁ జుడీ!' ' (విరా.1.176)

అజ్ఞాతవాసంలో ఆయుధాలను ముట్టుకొనే అవకాశం తనకూ అర్జునుడికే ఉండాలని ఆశించటం స్వార్థం కాదు. అజ్ఞాతవ్రతధర్మం రక్షించవలసివస్తే శస్త్రాలు చేపట్టదగినవారు వారిరువురే అని ధర్మరాజు నిర్దేశం. తా నెట్లాగూ చేపట్టడు. పేడివాడైన బృహన్నల చేపట్టే అవకాశం లేదు. (అయినా ముందుగా అతడికే ఆ అవకాశం ఏర్పడింది.) అందువలన అజ్ఞాతవాసంలో స్వీయ శస్త్రాల అవసరం ఉండకపోవచ్చుననే భావం ఒకటి; భీముడికి గద ఉపయోగించే అవకాశం లేకుండా చేయటం మరొకటి. ఈ మాట లని భీముడికి సహనం అవసరమని బోధించటం వ్యంగ్యం. తమ్ముల స్వభావాలు తెలిసి, తాను నిర్వహించవలసిన పాత్రను గుర్తించి, వివేకంతో మాట్లాడటం నాయకుడైన ధర్మరాజుకే చెల్లింది. అత డన్నమాట వృథాకాకపోవటం అతడి మహిమకు చిహ్నం!

విరాటపర్వంలో ధర్మరాజు తా నెప్పుడూ భీముడిని తన అదుపులో ఉండేటట్లు చూచుకొనేవాడు. భీముడి ఉద్యోగం వంటశాలలో అయినా విరటుడి కొలువులో ఎప్పుడూ ఉండేటట్లు చూచేవాడు. మల్లయుద్ధాలకని పిలిపించి కనుసన్నలలో మసలేటట్లు జాగ్రత్తపడేవాడు. దక్షిణగోగ్రహణ యుద్ధంలో పాల్గొనటానికి బయటి కొలువులో తన చూపుమేరలో ఉండేటట్లు చూచుకొన్నాడు. యుద్ధంలో కూడా ధర్మరాజు సైగల కనుకూలంగా పోరి విరాటుడిని శత్రువుల నుండి విముక్తుడిని చేసేటట్లు చేశాడు. ఇన్ని జాగ్రత్తలు భీముడిపట్ల తీసికొన్నా ఒక్కొక్కసారి అతడు ఒడలు తెలియని రౌద్రావేశంతో ప్రమాదం తెచ్చిపెట్టేవాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు అంకుశం వలె నిలిచి అతడిని అదుపులో పెట్టేవాడు. ధర్మరాజు సామాన్యంగా సైగలతోనే పని సాగిస్తాడు. శ్రుతి మించినప్పుడు మాటలు ప్రయోగిస్తాడు. అజ్ఞాతవాసంలో గూఢంగా, అన్యాపదేశంగా మాట్లాడటం అతడి నేర్పు.

కీచకుడు ద్రౌపదిని నేలపై పడలాగిన దృశ్యం చూచాడు భీముడు. ఆ దుష్టాత్ముని నియంత్రించలేక మొగం త్రిప్పుకొన్న విరాటుడిని చూచాడు. రౌద్రం పొంగివచ్చింది. ప్రక్కనున్న ఎత్తైన చెట్టును పెకలించి, విజృంభించి వారిరువురినీ సంహరిద్దామని సంభ్రమించాడు.. కాని, అనుమతి కొరకు ధర్మజుడివైపు చూచాడు. ఆయన గొప్ప అన్యాపదేశం పలికాడు:

మ. "వలలుం డెక్కడఁ జూచె నొండెడ నసేవ్యక్ష్మాజముల్ పుట్టవే?
ఫలితంబై వరశాఖ లొప్పఁగ ననల్పప్రీతి సంధించుచున్
విలసచ్ఛాయ నుపాశ్రిత ప్రతతికిన్ విశ్రాంతి గావింపఁగాఁ
గల యీ భూజము వంటకట్టియలకై ఖండింపఁగా నేటికిన్?" (విరా.2.136)

ఇది ప్రౌఢవాక్యం. (వివరాలకు వ్యాఖ్య చూడండి). ఇందులోని చెట్టు ఒక్కటే. భీముడు పీకదలచుకున్నదీ, ధర్మజుడు నిలుపదలచుకొన్నదీ కూడా ఒక్కటే. అది మత్స్యభూనాథుడు. మరి భీముడు ఒక్క చెట్టుతో ఇద్దరిని చంపదలచాడు. ధర్మజుడు అసేవ్యక్ష్మాజముల్ పుట్టవా? అని బహువచనంలో మొదట పలికాడు. అయినా అందులో ఒక భూజము ప్రీతిని సంధించేది కాబట్టి దానిని వాటితో కలిపి రూపుమాపవద్దు - అని ధ్వనింపజేశాడు. తాత్పర్యం తేలిందేమిటంటే - ఆసేవ్యక్ష్మాజములను (కీచకోపకీచకులను) చంపవలసిందే, విరాటుడిని మాత్రం కాదు. అందులోనూ అందరినీ ఒకసారి చంపటం వ్యూహం కాదు. పట్టపగలు అందరూ చూచే సభలో నీవే చంపుతున్నట్లుగా తెలిసేటట్లు, ఇంత రౌద్రోద్రేకంతో చంపగూడదు. తగిన సమయం ఇది కాదు.. అని హెచ్చరించాడు వ్యంగ్యంగా. ఆ తరువాత భీముడు ధర్మజుడితో కలవలేదు. అతడి ఆజ్ఞ తీసికొనలేదు. ద్రౌపదికి నిద్రపోతున్నట్లు కనబడ్డాడు. కాని లోలోన ఆలోచించాడు. ఆమె కోరికకు తగినట్లు వ్యూహం పన్నాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు ప్రసక్తి వచ్చింది. సభలో భీముడిని వారించటంలోని అంతరార్థం ద్రౌపది చెప్పింది. భీముడు తల ఊపాడంతే! కాని, ధర్మజుడి అంతరాంతరాలను అంచనా వేసి అసేవ్యక్ష్మాజములైన వారిని ఖండించటానికి రహస్యవ్యూహం పన్నాడు. ధర్మజుడి గూఢవాక్యం భీముడికి భావిగూఢ మార్గ నిర్దేశకం! ఈ పద్యం అన్ని విధాలా పాండవులనూ ధర్మాన్నీ రక్షించింది.

విరాటుడి కొలువులో భీముడు ఉపశమించినా ద్రౌపది విజృంభించింది. ఆమె కోపంతో ఎదిరించి మాట్లాడటం మొదలు పెట్టేసరికి ధర్మరాజుకు గుండెదడ పుట్టింది. నెన్నుదురు చెమటతో నిండిపోయింది. రోషం పొడుచుకొని వచ్చింది. కాని నిగ్రహించుకొని, ఆమెను నిగ్రహించుకొనుమని హెచ్చరించాడు. (వి.2.148) ఆమె అధిక్షేపిస్తూ నిష్క్రమించింది. ధర్మరాజు నియంత్రణకు భార్యా, తమ్ములూ బుసలు కొడతారు. కాని, అతడి ధర్మశక్తిని చూచి తలొగ్గుతారు. భీమ ద్రౌపదుల రౌద్రోల్లాసం ధర్మజుడి ధర్మవీరంలో అంతర్లయించిపోయింది. కీచకవధానంతరం ధర్మరాజు కిమ్మనడు.ఎందుకని? ద్రౌపదీ భీములు సభలో కోపగించినా, ఆ తరువాత ధర్మరాజు హృదయాన్ని ఊహించి, దానికి అనువుగా వ్యూహాన్ని నిర్వహించారు. లేకపోతే, అది ధర్మవిరుద్ధమైతే, ధర్మజుడి బాటకు విపరీతమైతే, తానే యమధర్మరాజై ఉండేవాడు. తెర వెనుక సూత్రధారుడు ధర్మరాజు.

పాండవుల అజ్ఞాతవాసాన్ని భంగం చేయాలన్న వ్యూహంతో సుశర్మ దక్షిణ గోగ్రహణం చేశాడు. విరాటుడు తమ్ములతో కొడుకులతో పోరుకు సిద్ధమైనాడు. అతడు ఆశ్రితులైన కంకాదులను సహాయమడుగలేదు. కంకుడు వస్తానని ముందుకు వస్తే కాదనలేదు. వలల దామగ్రంథి తంత్రీపాలురను కూడా యుద్ధానికి పిలిపించుమని సలహా చెప్పగా విని, వెంటనే వారందరికీ రథాలిప్పించాడు. చివరకు విజయానికి కారకులైన కంకాదులను ప్రశంసించాడు. వారిలో పరమపూజ్యుడు ధర్మరాజు. అతడికి రాజ్యాన్ని అర్పించటానికి సిద్ధమయ్యాడు. కాని, అతడు విరటుడి సంతోషమే తన సంతోషమని చెప్పి అతడిని స్నేహంతో గౌరవించాడు. విరాటు డతని ప్రవర్తనకు ఆశ్చర్యపోయాడు.

క. "ఉపకారమొ, బంటుతనమొ । కృపయో, పెంపో, సమగ్రకీర్తి ప్రియమో
రిపుదుస్సహ మగు నీ రణ । నిపుణతకుం గారణంబు నెయ్యమొ యెఱుఁగన్" (విరా.3.228)

ఈ పద్యం ధర్మజుడి నీతికి నీరాజనం. విరాటుడిని రక్షించటంలో చూపిన యుద్ధనైపుణ్యానికి హేతు వేమిటి? అయిదు ప్రశ్నలు వేశాడు. అందులో దయ కేంద్రం. అంటే దయావీరం ముఖ్యం. మిగతావి దానికి పోషకమైన భావాలు. ధర్మజుడి దయావీరం అంతటితో ఆగలేదు. సుశర్మను సపరివారంగా వదలిపెట్టించటంలో మరింత ప్రకాశించింది. యుద్ధం చేసి వీరాన్ని ప్రకటించి శత్రువును బంధించిన భీమాదుల కంటె, దయామయుడై అతడికి క్షమాభిక్ష పెట్టించిన ధర్మజుడు ఘనుడు! యుద్ధ దయారసాలు ధర్మవీర పోషకాలై ఉల్లసిల్లటం ఈ ఘట్టంలోని విశేషం.

ఉత్తరగోగ్రహణ యుద్ధంలో ఉత్తరుడు విజయం సాధించాడన్న వార్త విని ధర్మజుడు చేసిన వ్యాఖ్యానం ఆవులిస్తే ప్రేవులు లెక్కపెట్టగలిగిన అతడి విజ్ఞతకు తార్కాణం.

ఉ. "ఆహవకేళి వేడుక బృహన్నల చిత్తమునం దెలర్చినన్
సాహసవృత్తి నుత్తరుని సారథిగాఁ గొనిపోయి కౌరవ
వ్యూహము నోర్చి నీపసుల నొక్కఁడుఁ దక్కకయుండ సత్వరో
త్సాహతఁ దెచ్చెఁ గావలయుఁ; దప్పదు నాపలు; కట్ల చూడుమీ!" (విరా.5.257)

విరాటునకు విజ్ఞత నేర్పబోయి సారెల దెబ్బలు తిన్న సహనమూర్తి యుధిష్ఠిరుడు. విరాటుడు సారెలతో కొట్టాడని తెలిసిన అర్జునుడు మండిపడి అతడిని సంహరిస్తానని ఆవేశపడినప్పుడు ధర్మరాజు అతడిని శాంతింపజేశాడు. (5.313). మరునాడు-

చ. "చని ధర్మసుతుఁడు సింహా। సనమున భీమాదు లాత్మసముచితరుచిరా
సనముల సభాస్థలిం గయి। కొని పంచాగ్నులును బోలెఁ గూర్చున్నంతన్" (విరా.5.316)

విరాటపర్వంలో నాయకుడు ధర్మరాజనీ, మహాభారతంలో, కురుక్షేత్ర యుద్ధానంతరం మరల అతడే కురురాజ్య సార్వభౌముడనీ కవి ధ్వనింపజేశాడు. ఇందులో రససమన్వయం ధర్మరాజు కనుగుణంగానే సాగుతుంది.

ధర్మవీరం రసానాం రసః, ధర్మజుడు ఆ మూలరసానికి ప్రతీక. అతడు అయిదు ఆశ్వాసాలలోనూ ప్రత్యక్షంగా కానీ, పరోక్షంగా కానీ కీర్తింపబడతాడు. అది అందుకు సాక్ష్యం. భీమాదుల యుద్ధాలలో కానవచ్చే యుద్ధవీరాదులు దాని అభ్యుదయ వీచికలు. దుర్యోధనుడి దుష్టవ్యూహం వలన ప్రవర్తిల్లిన రౌద్రం ధర్మవీరానికి అంగం. ఇట్లా సాగే ఈ కథలో ధర్మజుడి ధర్మవీరం ఈ పర్వానికి మాత్రమే పరిమితమైనది కాదు. అది భారతేతిహాసం చివరిదాకా సాగే అంగిరసం. విరాటపర్వంలోని మూడు ప్రబంధ ఘట్టాలలో వెలుగొందే వివిధరసాలు ఆ మూలరసానికి ఉల్లాసాలు. కాబట్టి ప్రత్యేక ప్రతిపత్తితో కానవచ్చే విరాటపర్వంలో 'నానారసాభ్యుదయోల్లాసమే' అనుశీలించదగిందని తిక్కనగారి నిర్దేశం.

(iv) అద్భుతరసం : వీరకర్మయొక్క ఫలమే అద్భుతం. "వీరస్యాపి చ యత్కర్మ సోఽద్భుతః పరికీర్తితః" (నాట్య.6.42) అని భరతుడు. విస్మయం దీని స్థాయి భావం. అద్భుతం మానసికం, ఆంగికం, వాచికం- అని మూడు విధాలుగా శారదాతనయాదులు వింగడించారు. సామాన్యంగా ప్రధానపాత్రలు వీరకర్మలు చేస్తున్నప్పుడు ప్రక్కనున్న పాత్రలుకాని, చూపరులుకాని, ఆకాశంలో నిలిచి చూస్తున్న దేవతలు కాని వాటిని చూచి, ఆశ్చర్యపడినట్లు వర్ణించడం వీరరసజన్యమైన అద్భుత రసాన్ని చిత్రించటం. అద్భుతమైన దృశ్యాలనో దేవతామహిమలవంటివో చూచి, భావించి ప్రధాన పాత్రలు పొందే విస్మయ భావాతిశయం జనకరసమైన అద్భుతం.

విరాటపర్వంలో రెండు రకాలైన అద్భుతాలూ అభ్యుదయోల్లాస దశలను పొందినట్లు తిక్కన వర్ణించాడు. ఇందులో ప్రబంధాల వంటి మూడు సన్నివేశాలలోనూ అద్భుతం కలిగించినవాడే నాయకు డన్నట్లు తీర్పు చెప్పాడు. కీచకవధఘట్టంలో భీముడి పరాక్రమానికి అబ్బురపడిన ద్రౌపది అతడిని ఉత్తమ నాయకుడిగా కీర్తించింది.

సీ. "కొలువులోపల నిన్న కోప మట్లెత్తినఁ। దలఁకక నిలిచిన ధైర్యమహిమ,
నేఁ డిందుఁ జనుదెంచి నిర్వికారతఁ బ్రజ। కన్నులు గప్పిన గౌరవంబు,
మనవారిలోన నొక్కనినైనఁ బిల్వ కు। త్సాహంబు సేసిన సాహసంబు,
లోకదుర్జయుఁడగు నీ కీచకునిని వ్రే। ల్మిడి రూపుమాపిన కడిమిసొంపు

తే. సూడఁ, దలపోయ, మెచ్చ, సంస్తుతి యొనర్ప। నాతలంబె నీ యుత్తమనాయకత్వ
మెఱిఁగి నినుఁ గొనియాడ నే నెంతదాన?। మహిత విస్మయానంద నిర్మగ్ననైతి." (విరా.2.360)

ఇది ద్రౌపది చేసిన ప్రశంసయే కాదు. భీముడి వీరాద్భుతాకారాన్ని చూచి, తలపోసి, మెచ్చి, సంస్తుతి చేసి ఆమె పొందిన అభ్యుదయోల్లాస క్రమాన్ని ఆవిష్కరించిన అద్భుత రచన. ఈ పద్యం అమూలకం. (మరికొన్ని వివరాలకు విశేషవ్యాఖ్య చూడండి).

కీచకవధ ఘట్టంలో నాయకుడు భీముడని ప్రకటించడానికి నైతికమైన అర్హత ఉన్న వ్యక్తి ద్రౌపది. కీచకుడు తనను చూచి మోహించి అతడి ఇంటికి అక్కసాయంతో పిలిపించుకొని పొందాలని చేసిన ప్రయత్నాల నన్నింటిని చాకచక్యంతో, ధైర్యంతో, దైవబలంతో ఆమె ఎదుర్కొన్నది. సగం కథకు ఆమెయే నాయకురాలై ముందుకు నడిపించింది. కీచకవధ భీముడే చేయగలడు. అందువలన అతడి చేతిలో పెట్టింది. అతడు అద్భుతంగా దానిని నిర్వహించాడు. అంటే - ద్రౌపదే అద్భుతరసంలో మునిగేటట్లు నిర్వహించాడు. కీచకవధ తరువాత దానిని నలుగురికీ ఎలుగెత్తి చెప్పి తరువాత కథాగతికి కారకురాలైనదీ ద్రౌపదియే. ఉపకీచకు లందరినీ ఒక్కుమ్మడిగా చంపి, అద్భుతంమీద మరొక అత్యద్భుతాన్ని భీముడు సృష్టించాడు. కీచకుడిని చంపి భీముడు ద్రౌపది మానం రక్షించాడు. ఉపకీచకులను చంపి ఆమె ప్రాణం రక్షించాడు. 'మానము ప్రాణమున్ గొనుట'కు ఎవరైనా ప్రయత్నం చేస్తే భీమ పరాక్రమం ఎటువంటి ఫలితాన్ని పొందింపజేస్తుందో ప్రకటించాడు. అందుకే ద్రౌపది గూఢంగా భీముడిని గంధర్వపతిగా కీర్తించింది.

తే. "కీచకుల దెసఁ బుట్టిన కిల్బిషంబు । పాచి నన్ను రక్షించిన పరమధర్మ
రతికి, గంధర్వపతికి నిరంతరంబు । భక్తియుక్తిమైఁ బ్రణమిల్లి బ్రదుకుదాన." (విరా.3.40)

భీముడి వీరకార్యంలోని పరమధర్మరతిని ప్రశంసించింది. భీముడిలో ధీరోద్ధతుడిని కాక ధీరోదాత్తుడిని దర్శించింది. ఉత్తమ నాయకత్వ లక్షణాలను ఉల్లేఖించింది. దానికి తగ్గట్లు భీముడు 'నిగూఢవచన చాతుర్యధుర్యుఁడై' పలికిన పలుకులు పరమోదాత్తాలు.

చ. "అతివ యపాయముం బొరయునప్పుడు గావక తక్కెనేని నా
పతి పతియే తలంప? మగపాడియె? లోకము పాడియే? భవ
త్పతు లిటు లాచరించుట గదా భవదీయ మనోనువర్తన
స్థితి కుచితంబు; వారల నుతింపఁగ నేల నిసర్గవృత్తులన్?" (విరా.3.42)

ఉద్ధతుడైతే భార్య ప్రశంసలకు ఉబ్బితబ్బిబ్బయ్యేవాడు. కాని, భీముడు భార్యను రక్షించుకొనటం భర్తల ధర్మం. అది ఔచిత్యం; కాబట్టి దానిని ప్రత్యేకించి ప్రశంసించవలసిన అవసరం లేదన్నాడు. అంతేకాదు, తాను ఒక్కడే ఆ పని చేసినా 'భవత్పతులిటు లాచరించుట గదా' అని సమష్టి బాధ్యతగా పేర్కొనటం భీముడిలోని ఉదాత్త నాయక లక్షణం! కీచకుడిని చంపి ద్రౌపదీ రమణుడయ్యాడు, ఉపకీచకులను చంపి ద్రౌపదికి దేవుడయ్యాడు భీముడు. ద్రౌపది పాత్ర ప్రకటించిన అద్భుతం ప్రధానంగా మానసికం. పఠితల హృదయాలకు సన్నిహితం!

కార్యనిర్వహణంలో (నిర్వహణ సంధిలో) అద్భుతం ప్రదర్శితం కావాలని లాక్షణికమతం. తిక్కన విరాటపర్వంలో అట్టి అద్భుతరస వికాసోల్లాసాన్ని ప్రస్ఫుటంగా ప్రదర్శించాడు. కీచకవధవలన విరాటనగరంలో భయంతో కూడిన అద్భుతం ప్రజల హృదయాలలో ప్రకాశించింది. అది కార్యనిర్వహణకు నిండుదనం కల్పించింది. అట్లాగే దక్షిణగోగ్రహణ ఘట్టంలో పాండవ పరాక్రమానికి విరాటుడు పొందే అద్భుతం నీరాజనా లిచ్చింది. ఉత్తరగోగ్రహణ ఘట్టంలో ఉత్తరుడు ప్రదర్శించిన ఆశ్చర్య భావోల్లాసం అర్జునుడి అపూర్వ యుద్ధ వీరంనుండి పుట్టిన విలాసం వలె వింత గొలిపింది. అర్జునుడి ప్రతాప ప్రదర్శనాన్ని అపూర్వంగా దర్శించాలని వచ్చి ఆకాశమార్గంలో నిలిచి ప్రశంసించిన దేవతాసమూహం అద్భుత రసానికి అభివ్యక్తిశక్తిగా అమరింది. దక్షిణగోగ్రహణ ఘట్టంలో నిర్వహణంలో అద్భుతాన్నీ, ఉత్తరగోగ్రహణంలో నిరంతరం సాగిన అద్భుతరసాన్నీ చిత్రించి తిక్కన సన్నివేశోచిత రసప్రయోగ నైపుణ్యాన్ని ప్రదర్శించాడు.

దక్షిణ గోగ్రహణ ఘట్టంలో యుద్ధమంతా ఒక యెత్తు, చివరకు భీముడు సుశర్మను బంధించటం ఒక్కటీ ఒక యెత్తు. ఆ నిర్వహణమే అద్భుత విజయపతాకగా నిలిచింది.

ఉ. "మంటయుఁ బోని శాత్రవసమాజము నించుకయేని శంక లే
కంటఁగఁ దాఁకి వెండి తెగటార్చె మహాద్భుతశక్తిశాలి యీ
వంటలవాని చేసిన యవార్య పరాక్రమ మొండు చోటులం
గంటిమె వింటిమే? యితఁడ కాఁడె వెసన్ గెలిపించె న న్ననిన్." (విరా.3.229)

విరాటుడిచేత మహాద్భుత శక్తిశాలిగా భీముడిని ప్రశంసింపజేసింది. అతడు పొందిన అద్భుతం కూడా ప్రధానంగా మానసికం.

అర్జునుడు యుద్ధం ఆరంభించినప్పటినుండి అడుగడుగునా అద్భుత ప్రశంసలే. ఉత్తరుడు, భీష్ముడు, ద్రోణుడు, అశ్వత్థామ మొదలైనవారు రణరంగంలోనూ, దేవతలు ఆకాశరంగంలోనూ అద్భుతాన్ని వైవిధ్యంతో దర్శించారు. ఆ రసాభ్యుదయోల్లాసాన్ని ఆవిష్కరించారు. ఆ చిత్రణలో మానసిక, ఆంగిక, వాచికాలను ముప్పేటగా విస్తరింపజేశాడు తిక్కన. ఉత్తరుడూ, విరాటుడూ ఆంగికమైన అద్భుతంతో వాచికాద్భుతాన్ని ప్రకాశింపచేశారు. ధర్మరాజాదులు మానసికమైన అద్భుతాన్ని వాచికంగా వెలువరించారు. దేవతలు వాచికమైన అద్భుతాన్నే ప్రదర్శించారు. ఈ విధంగా అద్భుతం అన్ని రకాలుగా అద్భుతంగా ఆవిష్కృతమైనది.

ఉత్తరగోగ్రహణ ఘట్టంలో అర్జున నాయకత్వాన్ని ధర్మజుడు గూఢార్థ ప్రధానంగా సమర్థించాడు. ఉత్తరుడు లక్ష్యార్థ ప్రధానంగా ప్రదర్శించాడు. కురువీరులు, దేవతలు, విరాటుడు వ్యంగ్యార్థ వాచ్యార్థ ప్రధానంగా వ్యక్తం చేశారు. అభివ్యక్తిలో వైవిధ్యం తోస్తుంది. చివరకు విరాటుడి కృతజ్ఞతోక్తి అర్జున యుద్ధవీరానికి అక్షరనీరాజనంగా (విరా.5,346) నిలిచింది.

(v) రౌద్రరసం : క్రోధస్థాయిభావాత్మకం రౌద్రం. విరాటపర్వంలో రౌద్రరసాభ్యుదయమూర్తిగా చెప్పుకొనదగిన ఉత్తమ వీరుడు భీముడు. రౌద్రరసాభాసానికి ఉదాహరణం దుర్యోధనుడు. అయితే అజ్ఞాతవాసంలో ఉన్న భీముడిలోని రౌద్రం లోకానికి ప్రకటితం కాదు. ధర్మనియతి చేత నియంత్రితమౌతుంది. అందువలన భీముడి రౌద్రం వీరానికి అంగమైపోయింది. కాని, తిక్కన భీమరౌద్ర ప్రవృత్తిని అద్భుతంగా చిత్రించాడు. రౌద్రం ఆంగికమనీ, నైపథ్యమనీ, వాచికమనీ మూడు విధాలు. అందులో భీముడి యందు ఆంగికమైన రౌద్రాన్ని అధికంగా చిత్రించి మిగిలిన రెండింటిని దానికి పోషకంగా తిక్కన నిలిపాడు. నిజానికి విరాటపర్వంలో భీముడికి మాటలు తక్కువ, అభినయం ఎక్కువ. అభినయాన్ని ఆచరణగా అనువదించటం అన్నింటికంటె ఎక్కువ. భీముడి రౌద్రాన్ని వర్ణించిన తిక్కనపద్యాలు ఆణిముత్యాలు. 'భీముడు ధీరోదాత్తుడు కాడు; కీచకుడిని వంచనతో చంపాడు కదా!' అని అనుమానించవచ్చును. అతడు అజ్ఞాతవాస వ్రతధర్మరక్షణ కొరకు గత్యంతరం లేని ఉపాయంగా వంచనకు పాల్పడవలసి వచ్చింది. అది ధర్మరాజుకు సమ్మతంగా సాగింది కాబట్టి ఔద్ధత్యం ఔదాత్త్యానికి అంగమైపోయింది. కీచకుడు ఉద్ధతుడే. అధర్మమని తెలిసి గర్వోద్ధతితో సైరంధ్రిని వలచి విరహంలో పడ్డాడు. శృంగారనాయకుడైపోయాడు. అతడి రత్యుత్సాహంలో రౌద్రం నామమాత్రంగా నిలిచింది.

ప్రతినాయకుడైన దుర్యోధనుడు ఉద్ధతుడైన రౌద్రరసమూర్తి. ఉదాత్తులు ధర్మసాధకులు; ఉద్ధతులు అర్థసాధకులు. ఉద్ధతులు ఉదాత్తులు కారు. వారు మాయాపరులు, ప్రచండులు, చపలులు, అహంకార దర్పభూయిష్ఠులు, ఆత్మశ్లాఘానిరతులు. దుష్టచతుష్టయంలో ఈ లక్షణాలు సమగ్రంగా ఉన్నవాడు దుర్యోధనుడు. అతడి తమ్ముడు దుశ్శాసనుడు అతడి నీడ. అతడి మామ అతడికి అన్నింట తగినవాడు. కాగా, అతడికి మిత్రుడై, మిత్రుడి కొరకై ఒక్కొక్కసారి ఔదాత్త్యాన్ని ఔద్ధత్యం కొరకు బలిపెట్టుకొనే కర్ణుడు ఉద్ధతప్రాయుడయ్యాడు. అర్థసాధనం ధర్మసమ్మతమైతే రౌద్రం రసాభ్యుదయాన్ని సాధిస్తుంది. అధర్మబద్ధమైతే

అది ఆభాసంగా పరిణమిస్తుంది. ఉత్తరగోగ్రహణంలో దుర్యోధనుడూ, తన మిత్రులూ, అనుజులూ కలిసి, రౌద్రరసాభాసానికి ప్రతినిధులుగా నిలిచారు. గురుజనులైన ఆచార్య పితృభ్రాతృముని సురగణాలపై కోపించటం వలన రౌద్రరసాభాసం కలుగుతుంది. దీనికి పెట్టింది పేరు దుర్యోధనుడు. అతడికి వంతపాడేవాడు కర్ణుడు. ఇద్దరూ ఉత్తర గోగ్రహణ యుద్ధంలో శృంగభంగానికి గురిఅయ్యారు.

దుర్యోధనుడు వీరుడైనా పాండవుల అజ్ఞాతవాసాన్ని భగ్నం చేయటానికే యుద్ధాన్ని తలపెట్టాడు. దానిని ధార్మికులు గర్హించారు. అర్జునుడు అజ్ఞాతవాసవ్రతం భగ్నం చేశాడని నిరూపించటానికి ధర్మజుడినే అడిగి తెలిసికొని దుర్యోధనుడు తన చపలత్వాన్ని ప్రదర్శించాడు. పితామహుడు హితైషియై-

ఉ. "వచ్చినవాఁడు ఫల్గునుఁ; డవశ్యము గెల్తు మనంగ రాదు; రా
లచ్చికినై పెనంగిన బలంబులు రెండును గెల్వనేర్చునే?
హెచ్చుగుఁ గుందగుం, దొడరు టెల్లవిధంబుల కోర్చు; టట్లుగా
కిచ్చఁ దలంచి యొక్కమెయి నిత్తఱిఁ బొందగుచేఁతయుం దగున్" (విరా.4.234)

అని మంచిమాట చెపితే తిరస్కరించి నిర్లక్ష్యపు చిరునవ్వుతో ఇట్లా అన్నాడు :

ఆ. "మనకుఁ బాండురాజతనయవర్గమునకు। నెట్లు పొందు గలుగు? నేను రాజ్య
భాగ మీను; సమరభంగిక విక్రమ। నిరతిఁ బూను టిదియ నిశ్చయంబు" (విరా.4.236)

అని మూర్ఖంగా మాట్లాడాడు. అహంకార దర్ప భూయిష్ఠు డనిపించుకొన్నాడు. ఈ మాటలు ఉద్యోగపర్వంలో చర్చనీయాంశాలౌతాయి. **(3,84-88).** తిక్కన తన పద్యాలనే మరల వాడుకొన్న విలువైన మాటలివి. కురుక్షేత్రయుద్ధానికి కూకటి వేళ్ళివి.

నాయకపక్ష రౌద్రం వీరానికి ప్రత్యక్షంగా అంగం కావటం, ప్రతినాయకపక్ష రౌద్రం ఆభాసమై నాయకపక్షవీరానికి పరోక్షంగా పోషకం కావటం. విరాటపర్వ రౌద్రరసోల్లాసం.

(vi) **కరుణ రసం :** రౌద్రకర్మ వలన కరుణం పుట్టుతుంది. భీముడు కీచకుడిని చంపటంవలన ఉపకీచకులు దుఃఖించారు. వారిలో కరుణం ప్రతీకారరూపమైన రౌద్రాన్ని సృష్టించింది. దానిని భీముడు మరల రౌద్రచర్యతో రూపుమాపాడు. తత్ఫలితంగా సుదేష్ణావిరటులకు శోకం కలిగింది. ఆ కరుణం గంధర్వ పరాక్రమ భయంతో ప్రతిచర్యకు పూనుకొనకుండానే సమసిపోయింది. తన రౌద్రకర్మవలన పాండవులు శోకసముద్రంలో మునగాలని దుర్యోధనుడి తలంపు.

తే. "సమయ సముచిత కృత్యంబు చక్కఁజేసి। పాండవులు రాజ్యమున కాసపడకమున్న
యరసి యెఱిఁగి యరణ్యంబునందుఁ దొంటి। యట్ల యిడుమలఁ గుడువఁబో నడుపవలయు".
(విరా.3.91)

ఇది క్రోధమూలమైన సంకల్పం. శత్రువులకు శోకం కలిగించాలని యత్నించినవాడు తన ప్రయత్నంలో విఫలుడైతే తన కొరవితో తానే తలగోకికొన్నట్లు స్వీయరౌద్ర కర్మఫలాన్ని తానే అనుభవించవలసి వస్తుంది. అప్పుడు వారి కరుణరసం ఎదుటివారిలో సహానుభూతిని సృష్టించకపోగా వికటించి, ఆభాసమై, నవ్వుల పాలౌతుంది. ఈ రసోల్లాసం దుర్యోధనుడు ప్రదర్శించాడు. తన దుఃఖాన్ని తానే కొనితెచ్చుకొన్నాడు. అతడి మిత్రుడైన కర్ణుడి పనీ, ఇతడికి ప్రతినిధి సుశర్మ పనీ అంతే అయింది. అట్లా అయినందుకు పఠితలు ఆహ్లాదిస్తారు కూడా! విరాటపర్వంలో పాండవ శత్రువులు కార్చే కన్నీరు పఠితలలో కన్నీరు పెట్టించదు. అది కరుణరసాభాస శిల్పం!

(vii) భయానక బీభత్సరసాలు : భయం స్థాయి భావంగా కలిగింది భయానకం. ఇది ఉత్తములలో ఉండదు. అందువలన మధ్యమాదులలో చిత్రిస్తారు. విరాటపర్వంలో భయానికి మారుపేరు ఉత్తరుడు. ఆ తరువాత అతడి తండ్రి విరాటుడు. ఆ తరువాత సుదేష్ణ. ఈ ముఖ్యపాత్రలే కాక భయానికి గురి అయ్యేవారు ప్రజలు, కౌరవసేనలోని సైనికులు. రౌద్రరూపంలో భీముడిని చూచి ఉపకీచకులు భయపడ్డారు. (వి.రా.3.28.29); గంధర్వులచేత కీచకులను చంపించిన సైరంధ్రిని చూచి ప్రజలు భయపడ్డారు. (విరా.3.37.38) అర్జునుడి ప్రతాపాన్ని చూచి కురుసైనికులు భయపడ్డారు. వారివారి ప్రవృత్తులను బట్టి వారు భయానక రసాన్ని ప్రదర్శించారు. అనుభవించారు. భయానకాన్ని కూడా ఆంగికం, వాచికం, మానసికం, సాత్త్వికం అని విశ్లేషించి వివేచించవచ్చును. వాటికి విరాటపర్వంలో విలువైన పద్యాలు రచించాడు తిక్కన. సందర్భోచితంగా వాటిని గుర్తించటం సులభం.

భయానక పోషణంలో భయకారకాలైన విభావాలను భయంకరంగా సృష్టించటం, వాటిని చూచి భయపడుతున్న విభావాలను సహజంగా చిత్రించటం ముఖ్యపాత్ర నిర్వహిస్తాయి. ఒక్కొక్కసారి పఠితలకే ప్రత్యక్షంగా భయం కలిగించే దృశ్యాలను వర్ణించటం మరొక విశేషం. మొదటి రెండూ రసాభ్యుదయ ప్రక్రియలు. మూడవది రసోల్లాస ప్రక్రియ. తిక్కన ఈ మూడు శాఖలలో ఆంధ్రావళి మోదపడే గొప్ప పద్య రచన చేశాడు. ఎట్లాగంటే, ప్రత్యక్షంగా పఠితలకు భయానక బీభత్సరసాలను అందిస్తున్నప్పుడు వాటిని రామణీయకంతో మిశ్రమం చేస్తాడు. అంటే భయాన్నీ బీభత్సాన్నీ కలిగించే సన్నివేశాలలోని వస్తువులను ఆహ్లాదకరమైన ఉపమానాలలో పోల్చి చెప్పి, ఆ రసాస్వాదనం వలన ఒక 'సౌఖ్యరసాన్ని' పఠితలకు సమకూరుస్తాడు. ఇది తిక్కన రచనలో అసాధారణమైన సాధారణాంశం.

1. శమీవృక్షవర్ణనం (1.162); ఆ వృక్షం జాతభీతి పరిసరవర్తిగా భయంకరంగా ఉన్నా చక్రవర్తివలె గంభీరంగా ఉన్నదని చేసిన వర్ణనం అమూలకం, అద్భుతం. (వివరాలకు వ్యాఖ్య చూడండి).

2. చీకట్లో తోచే నర్తనశాల వర్ణనం (2.327); అందమైన భవనం అంధకారంలో భయంకరంగా ఉన్నట్లు భ్రాంతి కలిగించటం ఇందులోని శిల్పం. భయానక విభావమైన ఆ భవనంలో భీముడు నిర్భయంగా వెళ్లటం అక్కడి సందర్భం.

3. కురుసైన్య వర్ణనం (4.50.52); 'భీష్మద్రోణకృపాది ధన్వి నికరాభీలంబైన' కౌరవసైన్యం నడుస్తుంటే రేగిన దుమ్ము ఉత్తరుడికి భయంకరంగా గోచరించినా అది లలితవనలాలిత్యాన్ని ప్రదర్శిస్తున్నట్లు వర్ణించటం విశేషం. సైన్యాన్ని ఉత్తరుడు వర్ణిస్తూనే అతడు దానివలన పొందిన భయాన్ని ఆవిష్కరిస్తాడు. అది భయానక రసాభ్యుదయ చిత్రణం.

4. భయకంపితమైన ప్రకృతి వర్ణనం (4.172): అర్జును డూదిన దేవదత్త శంఖనాదానికి కంపించిన ప్రకృతిని అలంకారసుందరంగా వర్ణించి ఆస్వాదనీయం చేయటం ఇందులోని విశేషం.

5. అర్జునుడి భయంకర విజృంభణం (4.243) అలంకారబంధురం.

6. క్షతగాత్రులైన సైనికులను భీకర రమణీయంగా వర్ణించటం (5.38).

శా. "శక్తిస్ఫార ధనంజయాయత భుజాసంరంభ గాండీవ ని
ర్ముక్త క్రూర శరావలీ దళిత శత్రువ్రాతముల్ శోణితా
సిక్తాకారతఁ బొంది సాంద్ర కుసుమశ్రేణీ వికాసోల్లస
ద్రక్తాశోక తరువ్రజంబుల క్రియన్ రంజిల్లి యొప్పెం గడున్". (విరా.5.38)

ఈ విధమైన వర్ణనం భయానక బీభత్స విభావాలను రమణీయంగా పఠితలకు ప్రదర్శించి ఆస్వాదయోగ్యత కలిగించే తిక్కన శిల్ప ముద్ర.

బీభత్స భయానకరసాలు జన్యజనకరసాలు. ఈ రెండింటిని మిశ్రమం చేసి పఠితలకు అలంకారసుందరంగా అందించటం

తిక్కనగారికి ఇష్టం. విరాటపర్వంలో అర్జునుడు భయంకర సంకులసమరంలో కౌరవసైన్యాన్ని తురుమాడినప్పుడు రణక్షేత్రం 'అభిరామంబయ్యును ఘోరప్రకారం బయ్యె'నని (విరా.5.60) చేసిన తిక్కన వర్ణన ఈ శిల్పానికి కలికితురాయి. భయానక బీభత్సాలు కూడా రసానందం కలిగించేటట్లు చేసే రమణీయ శిల్పం తిక్కన సొత్తు.

(viii) శాంతరసం : తిక్కన శాంతరసాన్ని అవతారికలో, ఆశ్వాసారంభాంత పద్యాలలో హరిహరనాథస్వామిని వర్ణించిన పట్టులలో పోషించాడు. కావ్యవర్ణనాంశాలలోని నానారసాభ్యుదయోల్లాసాలన్నీ స్వామికి అంకితమౌతున్న అనుభూతినీ, చివరకు ఆనందముద్రతో ఆనందాన్నీ తిక్కన తనతోపాటు పఠితలకూ అందించాడు.

(2) **పరుష లలిత రస సంయోజనం:** విరాటపర్వం హృదయాహ్లాదంగా ఉండటానికి మరొక కారణం పరుష రసాల నడుమ లలిత రసాలను పొదగటం. నన్నయ పర్వ సంగ్రహంలో పేర్కొన్నట్లు విరాటపర్వం సభారంజనం, సర్వమనోజ్ఞం కావటానికి (ఆది.1.42) పరుష లలిత రస సంయోజనమే కారణం.

పాండవులు విరాటుడి కొలువులో ప్రవేశించే ఘట్టంలో సైరంధ్రి సౌందర్యలావణ్య వర్ణనం పరుష రసాల మధ్య మాధుర్యాన్ని కల్పించింది. సైరంధ్రి రూపమాధుర్యాన్ని 'ఆపాదమస్తకము తద్రూపము వీక్షించుచుం గుతూహల మడరన్' (విరా.1.311) మాట్లాడిందట సుదేష్ణ! అటువంటి కుతూహలం ఆడవారికే కలిగితే ఇక కీచకుడి మాట చెప్పాలా? మూలంలోవలె కాక తిక్కన పాండవులందరూ ప్రవేశించిన తరువాత సైరంధ్రి రూపమాధుర్యాన్ని ప్రవేశపెట్టడం సముచితం. అది తరువాతి కథకు చక్కని పూర్వరంగం.

ద్వితీయాశ్వాసంలో మొదటా చివరా మల్లయుద్ధాలు. అవి పరుషరసాలు. మధ్యలో విరహ మాధుర్యం, రూపవిలాస విభ్రమం. ద్రౌపది సౌందర్యభావనం కథను రమణీయ మధురంగా మార్చాయి. రౌద్ర భయానకాదులూ, కరుణ హాస్యాదులూ ఆ శృంగార లాలిత్యానికి దాసోహమంటాయి. భీముడి రౌద్రోద్రేకంతో దీటుగా కీచకుడి విరహతాపం వర్ణింపబడటంచేత పరుషలాలిత్యాలు చెరిసగంగా కలిసి చెలిమి చేసి ఆంధ్రావళికి ఆహ్లాదం కలిగిస్తాయి.

ఉద్ధత రసాల మధ్య ఉపకీచకుల అసమర్థ అనౌచిత్య కార్యకలాపం హాస్యాన్ని పుట్టిస్తుంది. దక్షిణగోగ్రహణంలో సుశర్మ యుద్ధాట్టహాసం హాస్యాస్పదంగా మారుతుంది. ఉద్ధత రసాల నడుమ ఆభాసాలు ఆహ్లాదదాయకాలవుతాయి.

ఉత్తర గోగ్రహణంలో వీర రౌద్రరసాలకు విరుద్ధమైన ఉత్తర కుమారుడి హాస్యం రసాభాసానికి దారితీయకుండా రసాభ్యుదయానికి దోహదం చేయటం అపూర్వం. ఆ రసలాలిత్యం ఉత్తరగోగ్రహణ యుద్ధ రసాస్వాదన రసిక ద్వారం. ఉత్తరుడు సహృదయ స్థానీయుడై అర్జునుడి అద్భుత యుద్ధవీరాన్ని సమయోచితంగా అనుభవిస్తూ వ్యాఖ్యానిస్తాడు. ఉత్తరగోగ్రహణ యుద్ధంలో ఉత్తరుడు హృదయాహ్లాద మార్గదర్శి. ఆ యుద్ధ రథసారథి, యుద్ధానంతరం కథాసారథి. అర్జునుడు పరుషరసాల ప్రవర్తకుడైతే, ఉత్తరుడు లలితరసాల అనువర్తకుడు. ఉత్తరుడు లేకపోతే ఉత్తరగోగ్రహణ యుద్ధంలో లాలిత్యం లేదు. ఆత్మీయత లేదు.

చివరకు విరాటపర్వానికే ఒక అపూర్వ మాధుర్యాన్ని ప్రసాదించిన రమణీయదృశ్యం ఉత్తరాభిమన్యుల వివాహం. 'కుంతీనందను ల ట్లత్యంత విభవ మెసఁగఁ బరిణయము సేసి సుహృత్ సంతోషోజ్జ్వలురై' (విరా.5.404) నారని కథ ముగించాడు తిక్కన. ఆ సుహృత్తులలో సహృదయులు కూడా దాగి ఉన్నారు.

'బుధసంతోషంబు నిండారఁగన్' రచించబూనిన తిక్కన విరాటపర్వాన్ని 'సుహృత్ సంతోషోజ్జ్వలంగా' చెప్పి, మాట నిలబెట్టుకొన్నాడు. హృదయాహ్లాదాన్ని కలిగించాడు.

19. తిక్కన శిల్పపు తెనుగు తోట

"ఈనిన ఆలమందగతి, ఇంపు లిగిర్చి ఫలించినట్టి యు
ద్యానము పోల్కి, సస్యరమ యాడెడి వేదికఁబోలు నీ తెలం

గాణమునం దనంత సుముఖస్వరజీవనమైన శబ్దసం
తానము నేలె తిక్కనవిధాత తెనుంగుల జాతు లేర్పడన్'' -రాయప్రోలు సుబ్బారావు (తెనుగు మాన్యము)

తిక్కన తెలుగుదనానికి కల్పించిన పలుకు సొగసంతా జిలుగునుడికారంతో జీవిస్తుంది. దానిని కీర్తించని కవి లేడు. విమర్శకుడు లేడు. 'తిక్కన శిల్పపుఁదెనుఁగుతోఁట' (రామాయణ కల్పవృక్షం) అని విశ్వనాథవారంటే, రాయప్రోలువారు 'తెనుంగుల జాతులేర్పడన్ తిక్కనవిధాత శబ్దసంతానాన్ని ఏలా' డన్నారు. వీరిద్దరివీ కవితామయమైన సమీక్షలు. కాగా, పింగళి లక్ష్మీకాంతంగారు తిక్కన భాషాప్రయోగ శక్తిని ప్రామాణికంగా వివేచించారు.

"కావ్యరచనకు యోగ్యమైన ఆంధ్రభాష లేని రోజులలో శిష్టమైన భాషను నిర్మించుకొని కావ్యరచనను నిర్వహించిన సిద్ధసంకల్పుడు నన్నయ. ఆయన చేతిలో తత్సమ శబ్దజాలమువలె శుద్ధాంధ్రము పెంపొందలేదు. అచ్చతెనుఁగున కా గౌరవము తెచ్చినవాడు తిక్కన. ఒక భాషయొక్క శక్తియు, సంపన్నతయు అది వ్యక్తము చేయు భావములయు, నర్థములయు గంభీరతను బట్టి తెలియవచ్చును. అచ్చ తెనుఁగు భాష సూక్ష్మాతిసూక్ష్మములైన మనోభావములను వ్యక్తము చేయుటయందును, అతి గంభీరములైన శాస్త్రపరమార్థములను నిష్కర్షగా వివరించుటయందును కూడ సమర్థమే యని తన ప్రయోగములచే లోకములకు చూపినవాడు తిక్కన. అట్టి యీ భాషయంతయు ఆయన సృష్టించుకొన్నదే. ఆ భాషాసృష్టిలో కొంతవరకు నాటి వాడుకపదముల సహాయము చాల కలదు. ఆయన వాక్యములు వ్యాకరణ లక్షణానుసారముగానే ఉన్నను, భాషయంతయు వ్యావహారిక భాష. అందును నెల్లూరు మాండలిక పద ప్రయోగములు అమితముగా కలవు. (ఆ మండలములో 'పనిలేదు, పలుకకుండుము' అను మాటలు ఇతర ప్రాంతములలో 'అక్కరలేదు, ఊరకుండుము' అని వాడుదురు. అట్లే వచ్చిన దానికి, పోయిన దానికి' అనునవి 'వచ్చుటకు, పోవుటకు' అను భావార్థమున ఉపయోగింతురు. ప్రశ్నార్థకమున 'ఎట్ల!, అనుట ఇంకొక మాండలికము. 'నీవు రావా ఎట్ల?' అనిన 'నీవు రావా ఏమి?' అని అర్థము. ఇట్టి ప్రయోగములు (తిక్కన) భారతమున తండోపతండములుగా నున్నవి. వ్యావహారిక భాషాపదములకే శుద్ధరూపమును కొత్త ప్రాణము నిచ్చి ఆయన భారతము రచించెను.'' (ఆంధ్ర సాహిత్య చరిత్ర పు. 236).

చ. "ఇది కడుముద్దరాలు; పను లేమియుఁ జేయఁగ నేర; దెంతయున్
మృదు; వొక కీడుపాటునకు మేకొనఁజాల; దుదాత్తచిత్త; యొం
టి దిరుగుదాని కోర్వ; దొకటిం దనుఁ దా సవరించు చొప్పెఱుం
గదు; తగ నొడ్లనుం గొలువఁగా వెర వెమ్మెయిఁ గల్గు నక్కటా!'' (విరా.1.103)

తిక్కన తెలుగుదనాని కీపద్యం 'మచ్చుతునక. మృదువు, ఉదాత్తచిత్త, అనే తత్సమ పదాలు తప్ప మిగిలినవన్నీ అచ్చ తెలుగులే. వీటిలో కొన్ని తెలుగు జాతీయాలుగా వాడుకలో నిలిచిన తెలుగు జాతులే. అయితే, వాడిన తత్సమ పదాలకు బదులు అచ్చ తెలుగుపదాలు వాడితే ఉద్దిష్టభావం ఒద్దికగా కలుగకపోవచ్చును. 'తిరుగుదాని కోర్వదు' అన్నది నెల్లూరి మాండలికం. ఇందులో మాధుర్యం (పృథక్పదత్వం + ఉక్తివైచిత్ర్యం), సౌకుమార్యం (అపారుష్యం + సుకుమారంగా చెప్పటం) అనే శబ్దార్థగుణాల సంయోజనంతో పుట్టిన పాంచాలీరీతి ప్రకాశిస్తున్నది. పాంచాలిని పాంచాలీరీతిలో పరిచయం చేయటం తిక్కన శిల్పం. తేనెవంటి తెలుగు మాటలు పూనినట్లు చెప్పటం తెనుగుతోట.

పైపద్యంలో ధర్మరాజు అనురాగవతి, సుకుమార అయిన భార్యను గురించి పలికాడు కాబట్టి సౌకుమార్యం కొరకు తెలుగు పదాలు వాడాడనుకొన్నా, యుద్ధంలో అర్జునుడు బద్ధశత్రువైన కర్ణుడితో పలికేటప్పుడు కూడా అచ్చతెలుగులో అధిక్షేపించాడు.

క. 'మాటలు పెక్కాడితి వీ। పోటు మగలు వినఁగ నింకఁ బోవుట దగ దె
ప్పాట; నదిగాక తమ్ముని। పాటును గన్నారఁ గంటి; పాఱకు మింకన్'. (విరా.5.89)

ఇందులో ఒక్క తత్సమపదం కూడా లేదు. కాని దీప్తరసత్వం కలిగిన కాంతి అనే అర్థగుణం ఉన్నది. అది అధిక్షేపోక్తికి పోషకం.

తిక్కన అచ్చ తెనుగులోనే కవిత్వమంతా వ్రాయలేదు. అచ్చ తెనుగును అంత విరివిగా కావ్యస్పృహతో వాడింది ఆయనే అని తాత్పర్యం. వీలైనంతవరకు సంస్కృత భారతానికి తెలుగుదనంతో కూడిన క్రొత్త జీవితాన్ని ఆయన ఇచ్చాడు. పునస్సృష్టి చేశాడు. "సంస్కృతమూలంలో భావం ఉంది. అది తెలుగువారి అనుభూతికి రావాలి. ఆ శ్లోకాలకు తాత్పర్యం చెబితే సరిపడదు. ఆ మూలం ఉత్తేజం ఇవ్వగా తెలుగులో ఒక రసాయన చర్య జరగాలి (Alchemy). అప్పు డది కళగా రూపొందుతుంది" అన్నారు ఇంద్రగంటి హనుమచ్ఛాస్త్రిగారు. (ఆరు యుగాల ఆంధ్రకవిత - పు.108)

కీచకుడు ద్రౌపదిని మోహపారవశ్యంతో ఎన్నో విధాల ప్రశంసించాడు, ప్రార్థించాడు, అనునయించాడు, ప్రాధేయపడ్డాడు. మూలంలోని మాటలు ముచ్చటైన మెచ్చుకోళ్లు. తెలుగులో అవి సాలంకార సరసోక్తులు. మచ్చు కొక్కటి.

> "ఏవం రూపా మయా నారీ కాచి దన్యా మహీతలే
> న దృష్టపూర్వా సుశ్రోణి యాదృశీ త్వ మనిందితే" (సం.అనువాదం.4.14.15)

డాక్టర్ శలాక రఘునాథశర్మగారు పేర్కొన్న పై మూల శ్లోకంలోని రూపా, సుశ్రోణి - అనే రెండు పదాలను ఆధారంగా చేసికొని తెలుగుపద్యం గాలిగుమ్మటంవలె భావనాకాశంలో లేచింది. ఉత్ప్రేక్షలో ఉయ్యాల లూగింది. రూపం తత్సమ పదాలతో అందం అచ్చ తెలుగు పదాలతో - ఒక రుచిరమూర్తి రూపొందింది.

సీ. 'నెత్తమ్మిరేకుల మెత్తఁదనము దెచ్చి। యచ్చునఁ బెట్టిన ట్లందమొంది,
చక్రవాకంబుల చందంబు గొనివచ్చి। కుప్పలు పోసిన ట్లొప్పు మెఱసి,
చందురు నునుఁగాంతి కం దేర్చి కూర్చి బా। గునకుఁ దెచ్చినయట్లు కొమరు మిగిలి,
యళికులంబుల కప్పు గలయంతయును దెచ్చి। నారు వోసిన భంగి నవకమెక్కి

తే. యంఘ్రితలములుఁ గుచములు నాననంబుఁ। గచభరంబును నిట్లున్న రుచిరమూర్తి
యనుపమాన భోగములకు నాస్పదంబు। కాదె; యీ త్రిప్పు లేటికిఁ గమలవదన!' (విరా.2.52)

మూలం ద్రౌపది కచకుచకటిభారాన్ని బాగా వర్ణించింది. తిక్కన కుచాలనూ, ముఖాన్నీ, శిరోజాలనూ వర్ణించాడే కాని పిరుదుల జోలికి పోలేదు. కుచాలను కూడా చక్రవాక పక్షుల ఉపమానంతోనే సరిపుచ్చాడు. ఇది తిక్కన ఔచిత్య దృష్టికి దృష్టాంతం. ఉదారత (వికటత్వం, నృత్యత్పదవద్భావం+అగ్రామ్యత్వం) అనే శబ్దార్థాల గుణసమ్మేళనం ఈ పద్యంలో వర్ణించబడుతున్న ద్రౌపది యొక్క, అభ్యర్థిస్తున్న కీచకుడి యొక్క ఉదారతను చాటుతున్నాయి. ఉత్ప్రేక్షతో అర్థగుణ వికటత్వాన్ని సాధించిన తీరు తెలుగు మాటలలో చెప్పటం, ఆమె శరీరావయవాలను సంస్కృత పదాలలో పేర్కొనటం, తన మాట వచ్చేసరికి 'త్రిప్పులేటికి' అని అచ్చ తెలుగులో పలకటం గ్రామ్యత్వ నివారణం కొరకే. గుణాలంకార శోభితమైన ఉక్తి విశేషం తిక్కన రచనా సౌందర్యం.

ఇట్లాగే మూలంతో పోల్చి తిక్కన తెలుగువెలుగును సమీక్షించటం వ్యాఖ్యానంలో పలుచోట్ల జరిగింది. వాటిని గమనింప వేడికోలు!

20. అలంకారశిల్పం

తిక్కన అలంకారాలలో ఉపమను ఎక్కువగా వాడతాడని విమర్శకులు వివేచించారు. అంతేకాదు తిక్కన నిత్యజీవితంలోనుండి ఉపమానాలు తీసికొని సర్వజనసులభంగా కావ్యార్థాలను వర్ణిస్తాడనే ప్రశస్తి ఉన్నది. మచ్చుకు కొన్ని-

1. 'నీఱు గవిసియున్న నిప్పుఁబోలె (విరా.1.228)
2. 'పిడుగు పడినవానిఁ గొఱవిం జూఁడిన తెఱంగున' (విరా.2.103)
3. 'బెబ్బులియున్న పొదరు సొచ్చు లేడి చందంబున' (విరా.2.112)
4. 'నివుఱు గవిసిన మెఱయని నిప్పువోలె' (విరా.4.75)
5. 'పెన్నిధిఁ గన్న పేద చందంబున' (విరా.4.149)
6. 'మంటలో మిడుతలు సొచ్చినట్లయిన' (విరా.5.33)
7. 'వేల్పు వచ్చిన యట్ల మేను పొంగ' (విరా.5.40)
8. 'ఏనుంగునకు సిళ్ల చూపినట్లు' (విరా. 5.81)
9. 'ఉపలాలితుండగు ఢింభకుండు తన కొలది యెఱుంగక మహాపదార్థంబు వేఁడు విధంబున' (విరా.1.22)
10. 'పంచాగ్నులును బోలెఁ గూర్చున్నంతన్ (విరా.5.316)

తిక్కన ఉపమాలంకారాలను శిల్ప సుందరంగా వాడతాడు. ఉదాహరణకు ఒక సూర్యోపమానంతో అతడు సాధించిన శిల్ప వైశిష్ట్యాన్ని డాక్టర్ సల్వాజు లక్ష్మీనరసింహారావుగారు ఇట్లా వివేచించారు - "తిక్కన ఉపమానములందు వస్తువులకన్న వాని చైతన్యప్రభావ జీవలక్షణాదుల ప్రాధాన్య ముండుటచే నవి విస్తృత భావావరణము తమలో నిక్షేపించుకొని పరమసార్థకము లగుచున్నవి. ఆంధ్ర భారతమున సూర్యునకు సంబంధించిన ఉపమానములు ఏబది వరకు నున్నవి. ఉత్తర గోగ్రహణ సన్నివేశమున నర్జునుడు కౌరవసేనలపైబడి మహాద్భుత సమరక్రీడ ప్రదర్శించినాడు. తిక్కన మహావీరుని రణవైశారద్యమును పాఠకులకు హృదయగతము చేయుటకై ఎన్నో చక్కని ఉపమాచిత్రముల వినియోగించెను. 'వేల్పు వచ్చినట్లు' మేనుపొంగ అర్జునుడు కోదండము వలయోదాత్త స్ఫురణ వెలుఁగుచుండ జ్యానాదము చేసి, అసంఖ్యాకబాణముల ప్రయోగించెను. 'యథారశ్మిభి రాదిత్యః ప్రాచ్ఛాదయత మేదినీమ్' అనుమూలము ననుసరించి తిక్కన చేసిన వర్ణన మిది.

మ. "ఒక మాత్రన్ వితత ప్రసార నిబిడాత్యుగ్రాస్త్ర సంతానముల్
సకలానీకములందుఁ బర్వ నరు భాస్వన్మూర్తి శోభిల్లె దీ
ప్తి కలాపంబులు లోకమంతటను విస్తీర్ణంబులై యొగప
ద్యకృతవ్యాప్తి వెలుంగ నొప్పెసఁగు మార్తాండున్ విడంబించుచున్." (విరా.5.42)

మరియొక భావమును తిక్కన మార్చెను.

క. "నరు లొరులు దృశ్యములపైఁ। బరఁగింపఁగఁ జూడ్కు లెట్లు పడుఁ దప్పక య
ప్పురుసున నరుఁ డేయు నిశిత। శరములు లక్ష్యములు తప్పి చనవించుకయున్". (విరా.5.43)

సుదూరదృశ్యమగు నరశర ప్రయోగ విలాసమును ప్రత్యక్షము చేయుటకు తొలుత సూర్యకిరణ ప్రసార స్వభావముతో పోల్చి, మరల ఇంకను సులభముగా నవగతమగు సార్వత్రిక విషయముతో కూడ పోల్చినాడు. అర్జునుని బాణప్రయోగవేగము తెల్పుటకుగాని, లక్ష్యశుద్ధిని తెల్పుటకుగాని ఇంతకన్న సరిపోవు ఉపమానము లుండవను భావము కల్గించు రచనము ఇది. గగన మధ్యస్థుడై సూర్యుడు చండకిరణముల నేలనాల్గుచెరగుల ఒక్కసారి గుప్పించునట్లు అర్జునుడు రణరంగమున విస్తరించియున్న కురుసేనా సమూహములం దన్నింటను బాణముల నింపుట వర్ణించబడినది. అర్జునుని బలశౌర్యములు తెలియుటకు తిక్కన ఇట్టివే ఎన్నో ఉపమలు ప్రయోగించినాడు. కాని, ఈ సూర్యోపమ ఒక శిల్పమున భాగమైనది. ఈ శిల్పము విరాటపర్వమున

నర్జునపాత్ర చిత్రణమునకు సంబంధించినది. ధర్మజాదుల వేషధారణ విధానము వేరు. అర్జునున కూర్వశి శాపము వలన కల్గిన బృహన్నలాత్వము వేరు. విరటుని చేరవచ్చిన అతనిని తిక్కన-

ఆ. 'మంచు మఱుఁగుపడిన మార్తాండుఁడును బోలె। నీఱు గవిసియున్న నిప్పుఁ బోలె
వేషధారి యైన విష్ణుండుఁబోలె న। వ్విరటు కొలువు సేర నరుఁడు వచ్చె'. (విరా.1.228)

అని వర్ణించెను. ఇట మూలమున "శిఖీవ యజ్ఞేషు ఘృతేన సిక్తః" వంటి ఉపమలుండగా తిక్కన వానిని వదలెను. తేజః ప్రతాప వైభవములు తొలగి కాంత్యుదగ్రత లేని ఆకారముతో నత డిట ప్రవేశించెను. పాండవుల దుర్గతి కిది పరాకాష్ఠ. పాశుపతాస్త్రవేదికి నర్తనవేదిక దక్కినది. చతుర్థాశ్వాసమున నజ్ఞాతవాస సమయము పరిసమాప్త మగుచుండుటచే బృహన్నలాకృతి తొలగి యథాపూర్వాకృతి నంది అర్జునుడు వచ్చుటకు తిక్కన 'రాత్రిం బుచ్చి తోతెంచు మార్తాండు మాడ్కి' (విరా.4.254) అని పోల్చెను. ఇది నవాభ్యుదయమును సూచించును. పంచమాశ్వాసమున రణోజ్జ్వలు డగుటచే అర్జును దైన్యస్థితి పూర్తిగా తొలగుటను పైన చెప్పబడిన పద్యమున సూర్యోపమాన గ్రహణముచే తిక్కన నిరూపించెను. ఈ పోలికచే అజ్ఞాతవాసదైన్యము పూర్తిగా తొలగి, భావి కురుక్షేత్ర సమరనాయకత్వము స్ఫురించు తీవ్రతతో నర్జునుడు మనకు దర్శన మిచ్చుచున్నాడు. అభిమన్యుడు పద్మవ్యూహమునఁజొచ్చి దివసకాలమంతయు చండపరాక్రమముతో శత్రుభీకరుడై పోరి, సాయం సమయమున కూలిపోవుటను గూడ తిక్కన సూర్యసంబంధములగు అనేకోపమానములతో నిర్వహించెను. (ద్రోణ. 2.39, 48, 60, 96, 126). ఇట్టి భావ సంయమనము, పూర్వోత్తర విషయానుక్రమణరూపశిల్పము కవిబ్రహ్మ నైపుణ్యమును తెలుపును." (ఆంధ్ర మహాభారతము అలంకార సమీక్ష. పు.115.116). విరాటపర్వంలో తిక్కన ప్రదర్శించిన అలంకారశిల్పాన్ని వ్యాఖ్యలో విస్తృతంగా వివరించటం జరిగింది. సహృదయు లాయా విశేషాలను ఆయా చోట్ల గమనింప ప్రార్థన.

21. తిక్కన కళాప్రతిభలు

విరాటపర్వ శిల్ప సౌందర్యాన్ని గురించి ఎందరో మహానుభావులు ఇదివరకే ఎన్నో విలువైన అంశాలను పేర్కొని ఉన్నారు. వారి పరిశీలనలు భారత కవితా తత్త్వ దీపికలు. వాటిలో కోరాడ రామకృష్ణయ్యగారి ఆంధ్రభారత కవితా విమర్శనం (1929) ప్రత్యేకంగా పేర్కొనదగింది. తిక్కన భావిప్రబంధ కవులకు ఎట్లా కవితలో మార్గదర్శకుడైనాడో కోరాడ వారు అట్లా భారత విమర్శలో భావివిమర్శకులకు బాటలు చూపారు. తిక్కనార్యుని కళాప్రతిభలను గురించి చెప్పిన కొన్ని అంశాలు:

1. తిక్కనార్యుని వర్ణనలు : "తిక్కనార్యుని వర్ణనలన్నియు సహజగుణశోభితములుగాని కృత్రిమ భావగర్భితములు కావు. స్వాభావికములు, సందర్భానుకూలము లైయుండునే కాని సాంకేతికములును (conventional) పాండిత్య ప్రకర్షను చాటునవియై సమయము దొరకినది కదాయని చేయబడినవిగా నుండవు...వర్ణనలు కూడా కథాగమనమునే సూచించుచుండును.' (పు.385)

2. ప్రకృతి వర్ణనలు : "తిక్కనార్యుడు మూలమున లేని ప్రకృతి వర్ణనలను పలుచోట్లఁ దెచ్చిపెట్టినాడు. అవి యాయా కథాసందర్భముల కత్యంతానుకూలములై కథాప్రవృత్తికిఁ దోడుపడుచు, కథాగమనముయొక్క కాలవైఖరిని సూచించుచుండును. మరియు నాయక పాత్రల యవస్థలలో ప్రకృతి తన సానుభూతిని తెలుపుచున్నదా యన్నట్లుండును." (పు.391)

3. "తిక్కనార్యుని కథ సచలనంబై, పాత్రలు సచేతనంబులై మనల నంతగా నాకర్షించుటకుఁ గల కారణములలో ముఖ్యమైనవి రెండు: అతని మనోవృత్తి వివరణశక్తి, నాటకకళాచాతుర్యము. వీనికిఁ దగినట్లుగా సహజము, స్వాభావికము నగు నాతని కవితా నైపుణ్యము, జాతీయ ప్రయోగ నైపుణ్యంబును దోడుపడి యతని కవితాసృష్టి నప్రతిమానమైనదానినిగాఁ జేసినవి." (పుట: 396, 397)

4. "సందర్భానుకూలముగ నీతడు ప్రయోగించిన జాతీయము (Telugu idiom) తరువాతి కవులుగాని, పూర్వమున నున్న నన్నపార్యుడుగాని ప్రయోగించినట్లగపడదు. కాని, యా పదబంధముల బిగి, శక్తి (force and vigour) యిప్పటి మన వ్యావహారిక భాషలో వలెనే కనబడుచుండును. కొన్ని యుదాహరణములు మాత్రము చూపెదను-

(1) విప్రులం జుట్టలం బెట్టుకొని సుఖముండుదుమో. (2) దీని నౌ గాదనుఁడా. (3) ఈ త్రిప్పులేటికి కమలవదన- (డొంకతిరుగుడు మాటలని యిప్పుడు మనమందుము.) (4) కొంకుగొస రించుకయు లేక కూలఁదాఁచె. (5) మీ ముక్కున నూర్పుగలుగ నొక మూర్ఖునిచేఁ బడితిన్. (8) ఆపదల కెల్ల నోర్చెద దాని కేమి? (7) విచారము కోర్కికిఁ గాని వావియే? (8) ఇట్టి యవగాఢపుఁ బొత్తు మనంగవచ్చునే? (9) నన్ను ని ట్లాలిగొనఁగనేల? (10) ఆ తల కెయ్యుట లేదు నేనియున్. (11) రాధేయుం డొక చీటికిం గొనఁడు. (12) సంవత్సరంబునుం జేరువ చేరువల్ గడచె. (13) తప్పుగ్రుంకఁ దీఱదు నీకున్. (14) కని కొలువు చేసికొని, (15) ఆశాచక్రముల కొలఁదులు బారవెట్టంగ. (16) నా నేర్పు పనుల వెంట నీకడ నిలువం దలంచి. (17) నేల నాలుగు చెఱఁగుల నృపుల కొలువులందు వర్తించితి. (18) వీనికి మార్కొనఁ జాలెడు దానికి. (19) ఆఁడుఁబుట్టువులతోడన నీవును బుట్టినావు.(20) వలదన్న నుడిగెడువాఁడు గాఁడు- మాయదైవమ- నేనేమి చేయుదాన? (21) ఆ లేమ పొలసిన చూడ్కికిఁ జుబ్బనచూఱగాదె (22) కొని రమ్మా చూతముగాని నీ గమన వేగంబున్ (23) పిడుగు పడినవానిం గొఱవిం జూఁడిన తెఱంగున. (24) ఏడు సాగరములు నిక్కడక్కడఁ బెట్టి పలుచని రొంపి మై నలఁది కొనఁగ. (25) వెనుకన్ గూడఁగ ముట్టి పట్టుకొని తన్నెన్; పల్కు లింకేటికిన్. (26) అకట యాఁడుకూయు నాల కూయు లాఁతివారికైన నరయవలయు. (27) వీఁడొకటి కాదవునా నెఱుఁ గండు. (28) నెయ్యంబు తియ్యంబు నెఱప నడచి. (29) వన్యసత్త్వముల పాల్పడి చచ్చిన చోటఁ బూరియున్ మొలవదె? (30) నావలని మన్నన యట్టిద కాదె. (31) సారథి నారయుచున్నవాఁ డెఱింగిన పని సెప్పఁగావలయు. (32) బొమ్మపొత్తికలకుం దెండీ. (33)పసుల దయ్య మెఱుఁగుఁ బడఁతుల సంతోషమేల నాకు? (34) ఎవ్విధిఁ జని తేమి యనుచు. (35) చెప్పఁ దొడఁగితి నింకఁ గొఱఁత వెట్టంగ నేల? (36) ఏచి మున్నీరు చేయీఁత నీఁద. (37) తగినవారి చెవికిఁ జేఁదుగాఁగ. (38) చిత్తములం దెడ సేయునట్టి తరమే మీరల్. (39) తానట నన్నుడికించువాఁ డిసీ! (40) తన చేతికొలఁది చూపి క్రీడి సెలఁగె. (41) కన్గిఱిపిన మాత్రలోన. (42) తొల్లింటి చూఱగలదె! (43) పని దెగుఁ గొంతేయుఁడు సారఁడుగాని క్రౌర్యంబునకున్. (44) నీ వరవాయించుకలేక పఱపవలయు రథంబున్. ఇక భాషా విషయమును బరికింపగా నీతని కవితలో నిప్పు డర్థము మారిపోయిన పదజాల మెంతైనఁ గనఁబడును." (పుటలు. 439-441)

ఈ విధంగా తిక్కన కవితాకళా ప్రతిభలు వివరించాలంటే మరల భారతమంత ఔతుంది. పదునేను పర్వాల పీఠికలలో వాటి ప్రశంస చేసే అవకాశం ముందున్నది.

22. తిక్కన తెలుగు ముద్ర

తిక్కన భారతం చదువుతూ ఉంటే వ్యాసభారతానికి అనువాదమనే స్ఫూర్తి కలుగదు. తెలుగునేలమీద జరిగిన కథను తెలుగు వాతావరణంలో నుడికారంతో వెలువరిస్తున్నట్లుగా ఉంటుంది. అది తిక్కన వేసిన తెలుగు ముద్ర. ఉదాహరణకు కొన్ని అంశాలు:

1. తెలుగుకవికి కలలో కనబడ్డ దేవుడు కూడా తెలుగు రాచరికపు మర్యాదలు పాటించాడు.
2. తెలుగుబాసలో కవిత్వం వ్రాస్తే పురుషార్థఫలం అందుతుందని గీర్వాణభాషా కవిత్వం మెచ్చుకొనే భగవంతు డంటాడు.
3. పాండవులకు నీతులు చెప్పే ధౌమ్యుడు తెలుగువాళ్ళను దృష్టిలో పెట్టుకొని సమకాలీన స్పృహతో మాట్లాడుతాడు.
4. పాండవులకు అమరిన వేషాలలో తెలుగువారి అలంకారాలు కూడా చేరి వాళ్ళమీద తెలుగువారి ముద్రలు వేశాయి. వారి చేష్టలలో కొన్ని తెలుగునాట నున్న వివిధవృత్తులవారినుండి ఎన్నుకొన్నవి ఉన్నాయి.
5. అశ్వశాస్త్రం, పశుశాస్త్రం, వృక్షశాస్త్రం మొదలైన శాస్త్రాల ప్రసంగాలు వచ్చినప్పుడు తెలుగునాట వాడుకలో ఉన్న పరిభాష వెలుగు చూచింది.

6. నాట్యశాస్త్ర మర్యాదలలో తెలుగుదనం ఉట్టిపడింది. గురుకులాలలో గురుపూజ చేసి కన్యలను విద్యాభ్యాసాలకంపే సంప్రదాయం కన్నులకు కట్టుతుంది.
7. సంస్కృత మల్లయుద్ధం ముసుగులో తెలుగువారి కుస్తీపట్లు చోటుచేసికొన్నాయి.
8. కీచకుడి విరహ ఘట్టంలో యక్షగాన వైఖరి స్పష్టమౌతుంది. తిక్కన సూత్రధారుడుగా కీచకాది పాత్రల అభినయానికి వంత పాడుతూ అభినయిస్తాడు.
9. భీముడి రౌద్రం ఆంధ్రుల ఆవేశానికి అనువుగా ఉంటుంది.
10. ద్రౌపది పాత్ర ప్రదర్శించే పౌరుషాభిమానాలు సత్యభామ పాత్రను అభిమానించే ఆంధ్రులకు అభిమానపాత్రాలు ఔతాయి.
11. ఉపకీచకవధఘట్టం అద్భుత కథాప్రవృత్తిలో నడిచి ఆకాలపు తెలుగువారికి ఆహ్లాదం కలిగించింది.
12. విరాటుడి ఔదార్యం తెలుగువారి అతిథి సత్కార సంస్కృతికి ఆదర్శం.
13. సుదేష్ణ అంతఃపురం తిక్కననాటి అంతఃపుర మర్యాదలకు ఆలవాలం.
14. దక్షిణ గోగ్రహణంలో తిక్కన ప్రవేశపెట్టిన దొమ్మిపోరూ, అందులోని వీరుల విహారాలూ పల్నాటియుద్ధం వంటి తెలుగువారి యుద్ధాలను తలపిస్తాయి.
15. ఉత్తరకుమారుడు ఎంతటి భారతీయుడో అంతటి తెలుగువాడయ్యాడు. ఆ పుణ్యం తిక్కనది.
16. ఉత్తరగోగ్రహణయుద్ధంలోని వీరుల మాటలు తెలుగు పలుకుబళ్ళు.
17. తెలుగువారికి ఈటెల యుద్ధం కంటె మాటల యుద్ధం కష్టం. అందువలన తిక్కనలో క్రియాత్మక యుద్ధం కంటె అధిక్షేపాత్మక సంభాషణలు మూలంలో కంటె అధికం. అది తెలుగువారి పోరుతీరు.
18. విరాటుడి ద్యూత వ్యసనం తెలుగు జానపదుల జూదాల మోజువలె ఉండటంతో ఆసక్తికరంగా తోస్తుంది.
19. పెళ్లితో ముగిసే కావ్యమంటే తెలుగువారికి హృదయాహ్లాదం కలుగుతుంది. విరాటపర్వం ఉత్తరాభిమన్యుల వివాహంతో ముగుస్తుంది. కాబట్టి భారతపఠనం ఈ పర్వంతోనే తెలుగువారు ప్రారంభిస్తారు.
20. ఉత్తర తెలుగు రాచబిడ్డవలె వ్యవహరిస్తుంది. అలంకరించుకొంటుంది. మాట్లాడుతుంది. ఉత్తరాభిమన్యుల వివాహం తెలుగు రాజకుటుంబాలలో సాగే ఆచారాలతో ముడిపడ్డ ముచ్చట. పెళ్ళిపీటల మీద వధూవరులు కూర్చొనటం, వారి మధ్య తెరపట్టడం, వారు పోసికొనే తలంబ్రాలూ తెలుగువారికి సర్వశుభాలను కలిగించే వేడుక సంబరాలు. అందుకే తెలుగువారి పెండ్లి శుభలేఖలలో సీతారాముల తలంబ్రాల ప్రశస్తిని మంగళగీతంగా ముద్రించుకొంటారు. ఆ సంప్రదాయాన్ని అచ్చంగా తిక్కన విరాటపర్వంలో చిత్రించి కనుల పండువుగా చేశాడు. మొత్తంమీద విరాటపర్వం తిక్కన్న తీర్చిదిద్దిన 'శిల్పపుఁ దెనుఁగు తోఁట!'

23. నన్నయ తిక్కనల కవితలు: భేద సాదృశ్యాలు

నన్నయ తరువాత మహాభారత రచన చేపట్టిన కవి తిక్కన. మహాకవులైన వారిద్దరి కవితలలో కొన్ని భేదాలున్నాయి. సాదృశ్యాలున్నాయి. సూత్రప్రాయంగా వాటిని ఇట్లా పేర్కొనవచ్చును.

భేదాలు:

నన్నయ కవిత్వం	తిక్కన కవిత్వం
1. ప్రసన్న కథాకలి(వి)తార్థయుక్తి ఆఖ్యానపద్ధతి (Narrative Style)	1. నాటకీయత, నాటకీయ పద్ధతి (DramaticStyle) కథ చెప్పుతున్నా నాటకం చూచినట్లుంటుంది.
2. అక్షర రమ్యత; శబ్దాల కూర్పుతో కలిగే రచనా సౌందర్యం కవితకు శ్రవణానందశక్తిని కలిగిస్తుంది.	2. వాక్య రమ్యత; పదాలూ వాక్యాలూ శైలీసార్థకంగా కుదిరి పద్యంలో మాట్లాడుతున్న అనుభూతినిస్తుంది.
3. నానారుచిరార్థసూక్తి.	3. రసాభ్యుచిత బంధం.
4. శబ్దగుణ ప్రధాన రచన.	4. అర్థగుణప్రధాన రచన.
5. వస్తుధ్వని ప్రధాన రచన.	5. రసధ్వని ప్రధాన రచన.
6. ధారామధురమైన పద్యరచన.	6. ఆలోచిస్తూ మాట్లాడుతున్నట్లుండే రచన.
7. రచనలో శబ్దార్థాలకు సమప్రాధాన్యం	7. రచనలో శబ్దంకంటె అర్థానికి ప్రాధాన్యం.
8. తత్సమపద బహుళమైన శైలి.	8. దేశ్యపదబహుళమైన శైలి
9. వర్ణనలలో స్థిరచిత్రా లెక్కువ.	9. వర్ణనలలో చలనచిత్రా లెక్కువ.
10. నన్నయలో పాత్రచిత్రణం అధికం.	10. తిక్కనలో పాత్రపోషణం అధికం.
11. నన్నయ భారతభాగం నరాంకితం.	11. తిక్కన భారతభాగం దైవాంకితం.

సాదృశ్యాలు:

1. ఇరువురూ వైదిక ధర్మంలో అభినివేశం కలవారే. సమకాలీన స్పృహ కలవారే.
2. ఇరువురూ ఆంధ్ర మహాభారతాన్ని మతదృష్టితోకంటె కావ్యశిల్పదృష్టితోనే రచించారు.
3. ఇరువురూ ఆంధ్ర మహాభారతాన్ని కావ్యేతిహాసంగా తీర్చిదిద్దారు. ధ్వని ప్రస్థానాన్ని అనుసరించారు.
4. ఇరువురూ వీలైన చోటులలో భారతకథలో, పాత్రచిత్రణలో, పోషణలో తెలుగుదనాన్ని రంగరించి తెలుగువారి ముద్రవేశారు.
5. ఇరువురూ తాము నివసించిన కాలంలో ప్రజలలో వాడుకలో ఉన్న తెలుగు పదజాలాన్ని కావ్యస్థం చేశారు.
6. ఇరువురూ ఒకే ప్రణాళికను (విషయానుక్రమణికను) అనుసరించారు.

ఇరువురూ ధ్వనిరసదర్శనానికి సంబంధించినవారు కావటం చేత మాటలతీరులలో తేడా ఉన్నా, మనసొక్కటిగా మహాభారతాన్ని తెలుగువారికి అందించగలిగారు.

24. జంట పర్వాలు

అష్టాదశ పర్వాలలో కొన్నింటిని జంటగా భావించటం తెలుగువారికి పరిపాటి. అవి - ఆదిసభాపర్వాలు, విరాటోద్యోగపర్వాలు, భీష్మద్రోణపర్వాలు, కర్ణశల్యపర్వాలు, శాంత్యానుశాసనిక పర్వాలు, అశ్వమేధాశ్రమవాసపర్వాలు. వీటిలో విరాటోద్యోగాలను కలిపి అనుశీలించటం అవసరం. "తిక్కన కవితా సువర్ణానికి ఒరగల్లుల వంటి విరాట ఉద్యోగ పర్వాలు చదివితే ఆయన పని'వాడి' తనాన్ని పసిగట్టినట్టే- తక్కిన పర్వాలన్నీ ఆ పునాదుల మీద లేచినవే" (ఆరుయుగాల ఆంధ్రకవిత- పు.112) అన్న ఇంద్రగంటి

హనుమచ్ఛాస్త్రిగారి మాటలు స్మరణీయాలు. అందువలన విరాటోద్యోగాల సమ్యక్పరిశీలనం ఉద్యోగపర్వపీఠికలో ఉండటం వాంఛనీయం.

25. విరాటపర్వం : ధర్మోపదేశం

విరాటపర్వం ఉపరంజనంతోపాటు ఉపదేశాన్ని కూడా అందిస్తుంది. రామాయణంలో సుందరకాండకువలె మహాభారతంలో విరాటపర్వానికి ఒక ప్రత్యేక స్థానం ఉన్నది. చతుర్విధపురుషార్థాలకు సంబంధించిన అనేకాంశాలు ఈ పర్వంలో సముచితంగా సంగ్రహంగా సందర్భోచితంగా సంతరించబడ్డాయి. విరాటపర్వం చదివిన పఠిత ఎంతటి విపత్తులలో ఉన్నా వాటిని సమర్థవంతంగా ఎదుర్కొని విజయుడౌతాడు. దానికి తగిన వ్యుత్పత్తి ఇందులో అక్షరబద్ధం చేయబడి ఉన్నది.

సంస్కృత భారతంలో వ్యాసభట్టారకుడు విరాటపర్వాన్ని సూక్తిసుధాకరంగా నిర్మించాడు. తిక్కన తెలుగులో సూక్తులు తగ్గించి కవితోక్తులను పెంచాడు. అందువలన ఉభయకవుల వాఙ్మయ ధారలను కొన్నింటిని పేర్కొనటం సమంజసం.

(1)పంచమవేదం ఆరాధ్యం: తిక్కన మహాభారత ప్రశస్తిని గురించి చెప్పిన ఈ క్రింది రెండు పద్యాలూ తెలుగువారి నాల్కలమీద సదా నాట్యం చేస్తుంటాయి.

క. "వేదములకు నఖిలస్మృతి । వాదములకు బహుపురాణ వర్గంబులకున్
వాదైన చోటులను దా । మూదల ధర్మార్థ కామ మోక్ష స్థితికిన్." (విరా.1.4)

క. "పారాశర్యుని కృతి యయి । భారతమను పేరఁ బరఁగు పంచమవేదం
బారాధ్యము జనులకుఁ; ద । ద్గౌరవ మూహించి నీ వఖండిత భక్తిన్". (విరా.1.17)

వేదవ్యాస విరచిత మహాభారతం పంచమవేదం, పరమప్రామాణ్యం. ప్రజలకు అది ఆరాధించదగింది. అంటే అనుసరించ దగింది. ఎందువలననంటే వేదాలకూ, ధర్మశాస్త్రార్థాలకూ, బహుపురాణ ప్రతిపాదిత అర్థాలకూ వాదు ఏర్పడితే ధర్మార్థ కామ మోక్ష పురుషార్థ సంబంధులైన అంశాలలో భారతమే ఉపాదేయం అని తాత్పర్యం. శ్రుతిస్మృతి పురాణవాదాలకు వారధిగా నిలిచే భారతం భారతీయ జీవన ధార్మికసూక్తం!

(2) విధి బలీయం : విరాటపర్వం పేరు వినగానే సముజ్జ్వలాకృతులు, మానధనులు, జనమాన్యులూ అయిన పాండవులు ఎంత దీనమైన స్థితి ననుభవించవలసివచ్చింది? - అని జాలివేస్తుంది. దానికి లౌకిక కారణంకంటె మరేదైనా అలౌకిక కారణముంటుందా? అన్న ప్రశ్న కలుగుతుంది. మహాభారత శ్రోత అయిన జనమేజయుడికి అటువంటిప్రశ్న కలిగింది, నాయకుడైన ధర్మరాజుకూ కలిగింది. ధౌమ్యుడు దానికి కారణం 'విధి' అని పేర్కొన్నాడు. జనజీవితంలో అటువంటి ఘట్టాలు ఏర్పడ్డప్పుడు అందరినీ ఊరటపరచేది 'విధివిలాస'మని చెప్పే ఆ కర్మసిద్ధాంతమే. కథలో భాగంగానే ఉంటూ ఆ సత్యం సూక్తిగా రాణించింది.

క. "దేవతలకైన నొక్కొక । చో వలయున కాదె శత్రుసూదనవిధి కా
లావాప్తికి మును దమస । ద్భావంబు లడంచి యుడుగఁబడి యుండంగన్". (విరా.1.53)

విధి ప్రభావాన్ని ధౌమ్యుడు పరోక్షంగా పేర్కొంటే, ద్రౌపది భీముడితో ప్రత్యక్షంగానే ప్రస్తావనకు తెచ్చింది మహానసంలో జరిగిన ఏకాంత సమావేశంలో.

"దత్వా యాచన్తి పురుషా హత్వా వధ్యన్తి చాపరే ।
పాతయిత్వా చ పాత్యన్తే పరై రితి చ మే శ్రుతమ్ ॥" (సం.4.19.5)

ఒకప్పటి దాతలే యాచకులై పోవచ్చును. ఒకప్పటి విజేతలే పరాజితులు కావచ్చును. ఒకప్పుడు ఇతరులను కూల్చినవాడే తాను కూలిపోవచ్చును. విధి ప్రభావం (కాలమహిమ) ఇటువంటిదని నేను విని ఉన్నాను.

"న దైవ స్యాతి భారో-స్తి న దైవ స్యాతి వర్తనమ్।
ఇతి చా ప్యాగమం భూయో దైవస్య ప్రతిపాలయే॥". (సం.4.19.6)

దైవం(విధి) దుష్కరమైనది. దైవాన్ని (విధిని) అతిక్రమించలేం. కాబట్టి మరల దైవం అనుకూలించాలి (వక్రించిన విధి అనుకూలం కావాలి) అని ఎదురుచూస్తున్నాను.

"స్థితం పూర్వం జలం యత్ర పునస్తత్రైవ తిష్ఠతి ।
ఇతి పర్యాయ మిచ్ఛన్తీ ప్రతీక్షామ్యుదయం పునః". (సం.4.19.7)

జలం ముందెక్కడుండేదో అక్కడికే మరల చేరుతుంది. (సాగరం-> మేఘం-> వర్షం-> నది-> సాగరం-> ఇది జలవర్తులం.) అట్లాగే సంపదకూడా పూర్వమున్న చోటికే చేరుతుంది. కాని, అటువంటి కాలం కలిసివచ్చేంతవరకు ఓపికపట్టాలి. (ఓపిక పట్టి ఉన్నాను.)

"దైవేన కిల యస్యార్థః సునీతో-పి విపద్యతే।
దైవస్యచాగమే యత్న స్తేన కార్యో విజానతా॥". (సం.4.19.8)

మానవయత్నం ఎంత సవ్యంగా సాగినా దైవం అనుకూలించకపోతే కార్యం చెడిపోవచ్చును. అయినా, నిరాశా నిస్పృహలకు గురికాక, మరల దైవానుకూల్యం కొరకు ప్రయత్నిస్తే కార్యం ఫలిస్తుంది.

తిక్కన ఈ ప్రబోధాంశాలను తెలుగులో నిలుపలేదు. ఆ సందర్భంలో సంభాషణ శిల్పానికి ప్రాధాన్యాన్ని కల్పించి నీతిబోధను తగ్గించాడు. వ్యాసుడు ఋషి, తిక్కన కవి.

(3) బోధించటం బుధుల స్వభావం : విరాటపర్వంలో పాండవులు విరటుడి కొలువులో అజ్ఞాతంలో నివసించారు. ఆ సంగతి నూహించి ధౌమ్యుడు పాండవులకు సేవాధర్మాలు బోధించాడు. ఆ బోధ మొదలుపెట్టబోతూ 'వినేవారికి తెలియనివి కావు. కాని, సనాతన ధర్మార్థకామ పురుషార్థ వ్యుత్పత్తి లోకానికి యథావకాశంగా జ్ఞాపకం చేయటం ఋషులకు, ప్రవక్తలకు, ఆచార్యులకు, కవులకు సహజధర్మం' -అని అన్నాడు.

"విదితే చాపి వక్తవ్యం సుహృద్భి రనురాగతః ।
ఏష ధర్మశ్చ కామశ్చ అర్థశ్చైవ సనాతనః॥" (సం.4.4.6)

అన్నీ తెలిసినప్పటికీ మిత్రులు అనురాగంతో చెప్పటం ధర్మం. దానివలన సనాతనధర్మం, అర్థం, కామం అనుసరించి వస్తాయి. ఇది కావ్యాలలో సూక్తులు చెప్పే ప్రక్రియకు వెనుకనున్న ధర్మరహస్యం! దీనిని తిక్కన చక్కని కందపద్యంగా మన కందించాడు.

క. "ఎఱిఁగెడువారికి నైనను । గఱపక తక్క రుచిత ప్రకారము శుభముం
గొఱలు హితు లట్లగుట నం । దఱకును జెప్పంగవలయుఁ దగియెడు బుద్ధుల్." (విరా.1.116)

(4) సేవాధర్మాలు యోగక్షేమ సూత్రాలు : విరాటపర్వంలో ధౌమ్యుడు పాండవులకు బోధించిన రాజసేవాధర్మాలు రాజాస్థానాలలో పనిచేసే ఉద్యోగులకు ఏర్పరచిన ప్రవర్తన నియమావళిగా రాణించాయి. ధౌమ్యోపదేశాలన్నీ (విరా. 1.116-140) కథలో అన్వయించక పోవచ్చును. కొన్ని కథలో ప్రతిఫలించవచ్చును. అది కథాంశంగా కంటె ప్రబోధాంశంగా వ్యాసతిక్కనలు భావించారు. అయితే

వ్యాససూక్తులను కొన్నింటిని తిక్కన కథ కనుగుణంగా మార్చి మలచి చెప్పిన పద్ధతి స్పష్టంగా గోచరిస్తుంది. మచ్చు కొకటి రెండు.

"నాస్యయానం న పర్యఙ్కం న పీఠం న గజం రథమ్ ।
ఆరోహేత్ సమ్మతో-స్మీతి స రాజవసతిం వసేత్॥" (సం.4.4.10)

రాజసేవలో ఉన్నవాడు తాను రాజుకు చాలా ఇష్టుడనని గర్వించి రాజులకు, తదితరులకు సంబంధించిన వాహనాలనూ, పాన్పునూ, పీఠాన్నీ, ఏనుగునూ, రథాన్నీ ఎక్కనివాడే రాజగృహంలో ఉండగలడు - అని వ్యాససూక్తి. దీనిని తిక్కన సందర్భోచితంగా మార్చాడు.

ఆ. "ఉత్తమాసనములు నుత్కృష్టవాహనం । బులును గరుణఁ దమకు భూమిపాలుఁ
డీక తార యెక్కు టెంతటి మన్నన । గలుగువారి కైనఁ గార్య మగునె?" (విరా.1.132)

మూలంలో ఎక్కకూడనివి ఇతరుల వాహనాలూ, పాన్పులూ, పీఠాలూ, ఏనుగులూ, రథాలూ. తిక్కన రచనలో ఉత్తమ ఆసనాలూ, ఉత్కృష్ట వాహనాలూ మాత్రమే. అవి ఇతరులవని కాదు. విరాటపర్వ కథలో పాండవులు ఇతరుల వాహనాలనుగానీ, పీఠాలనుగానీ ఎక్కిన జాడలు లేవు. వారు ఎక్కింది విరాటుడి సింహాసనం (రాజుయొక్క ఉత్తమ ఆసనం). దక్షిణ గోగ్రహణంలో ఉత్కృష్ట రథాలూ. ఆ రథాలు రాజు ఇచ్చినవే. ఉత్తమాసనం కూడా రాజు ఇస్తానన్నదే. కాని, ఇస్తానన్నప్పుడు స్వీకరించలేదు- అప్పుడు వారు సేవావృత్తిలో ఉన్నారు కాబట్టి. అజ్ఞాతవాసం అయిపోయిన తరువాత తమ రాజాధిరాజ పదవిని నిరూపించుకొనటానికి రాజసింహాసనాన్ని గ్రహించారు. ఆసనాలను, వాహనాలను మాత్రమే పేర్కొనటం తిక్కన పాటించిన సన్నివేశౌచిత్యం. 'భూపాలుడు ఈయక తమంతట తామే ఎక్కటం' - అనే మార్పు అమూలకం. వీటివలన తిక్కనసూక్తికి సందర్భశుద్ధి ఏర్పడింది.

"యచ్చ భర్తానుయుఞ్జీత తదేవాభ్యనువర్తయేత్।
ప్రమాద మవహేలాం చ కోపం చ పరివర్జయేత్॥ (సం.4.4.17)

ప్రభువు ఏది శాసిస్తాడో, అడుగుతాడో దానినే చేయాలి, చెప్పాలి. పొరపాటు, కోపం, గర్వం అనేవాటిని పూర్తిగా వదలిపెట్టాలి- ఇది వ్యాససూక్తి. దీనిని తిక్కన తెలుగులోనికి తీసికొని రాలేదు. తెస్తే బాగుండేది. సుదేష్ణ కీచకుడి మందిరానికి వెళ్ళి మద్యం తెమ్మని ఆజ్ఞాపించింది సైరంధ్రిని. సైరంధ్రిగా రాజ్ఞిసేవలో ఉన్న ద్రౌపది తనను పంపవద్దని వేడికొనగలిగిందే కాని, ఆమె ఆజ్ఞను తిరస్కరించలేకపోయింది. కారణం - ఈ సేవాధర్మమే.

"అనుకూలో భవేచ్చాస్య సర్వార్థేషు కథాసు చ ।
అప్రియం చాహితం యత్ స్యాత్ తదస్మై నానువర్ణయేత్॥". (సం.4.4.19)

పనులలో, పలుకులలో సేవకుడు రాజుకు అనుకూలంగానే ఉండాలి. రాజుకు ప్రియం, హితం కాని దానిని చెప్పనేరాదు - అని వ్యాసోక్తి. దీనిని తిక్కన తెలుగులో చెప్పలేదు. కాని, ఉండదగిన సేవాధర్మం - ఉత్తరగోగ్రహణ యుద్ధ విజయం సాధించింది ఉత్తరు డొంటిగా కాదు; బృహన్నలతో కూడటం వలననే అది సాధ్యమయి ఉంటుందని ధర్మజు డన్నాడు. రాజు కది అప్రియవాక్యం కావటం చేత అతడు పాచికతో కంకుభట్టును కొట్టాడు. కథా సందర్భౌచిత్యం గల సూక్తి ఇది.

"యస్య కోపో మహాబాధః ప్రసాదశ్చ మహాఫలః ।
కస్తస్య మనసా పీచ్ఛే దనర్థం ప్రాజ్ఞ సమ్మతః ॥" (సం.4.4.27)

ఎవరికోపం మహాభయంకరమో, ఎవరి అనుగ్రహం మహాఫలమో అట్టి యజమానికి బుద్ధిమంతుడు మనస్సులో కూడా కీడుతలపెట్టడు - అని వ్యాసోక్తి. తిక్కన దీనిని తెలుగులోనికి తేలేదు. భీముడు రాజసభలో రౌద్రోద్రేకం ప్రదర్శించటం విరాటుడికి కీడు తలపెట్టటమే ఔతుంది. కాబట్టి సేవాధర్మాన్ని అనుసరించి ధర్మజుడు అతడిని వారించాడు. ఇది ఆ సందర్భంలో పనికివచ్చింది.

"లాభేన హర్షయేద్ యస్తు నవ్యథేద్ యో-వమానితః।
అసమ్మూఢశ్చ యో నిత్యం స రాజవసతిం వసేత్॥" (సం.4.4.31)

రాజువలన లాభం పొందినప్పుడు పొంగిపోకుండా, అవమానం పొందినప్పుడు క్రుంగిపోకుండా ఎవడు నిరంతరం మెలకువతో మెలగుతూ ఉంటాడో వాడే రాజమందిరంలో సేవలో ఉండగలడు - అని వ్యాసుడి సూక్తి. ఇది పాండవుల అజ్ఞాతవాస ప్రవర్తనను సూచిస్తుంది. తిక్కన దీనిని గ్రహించాడు.

క "మన్నన కుబ్బక యవమతి। దన్నొందిన స్రుక్కఁబడక ధరణీశుకడన్
మున్నున్నయట్ల మెలఁగిన। యన్నరునకు శుభము లొదవు, నాపద లడఁగున్." (విరా.1.133)

మూలంలో కొలువులో స్థిరంగా ఉండే లక్షణంగా చెప్పగా, తెలుగులో ఆపదలు తొలగి, శుభాలు కలిగే లక్షణంగా చెప్పటం సందర్భోచిత రచనాశిల్పం !

రాజసేవలో రాణించే వారి గుణగణాలనన్నీ ఒక శ్లోకంలో మణిహారంగా కూర్చి చెప్పాడు వ్యాసమహర్షి.

"అమ్లానో బలవాన్ శూర శ్ఛాయే వానుగతః సదా।
సత్యవాదీ మృదు ర్దాన్తః స రాజవసతిం వసేత్॥" (సం.4.4.37)

అలసతలేనివాడూ, బలం కలవాడూ, శూరుడూ, ఎప్పుడూ రాజును నీడవలె అనుసరిస్తూ ఉండేవాడూ, సత్యం పలికేవాడూ, మృదుస్వభావం కలవాడూ, ఇంద్రియాలను జయించినవాడూ రాజమందిరంలో సేవలో ఉండగలడు - అని వ్యాసుడు పలికిన సూక్తి అన్నివిధాలా విరాటపర్వంలోని పాండవ ప్రవర్తనకు మార్గదర్శక సూత్రంగా రాణించింది. తిక్కన దీనిని గ్రహించలేదు.

(5) పరదారాభిలాష పాపం : కీచకుడి వృత్తాంతం ద్వారా లోకానికి చెప్పదలచుకొన్న నీతి - పరదారాభిలాషవలన పాపమే కాక ప్రాణహాని కూడా కలుగుతుందని. దాని కనుకూలంగా స్త్రీపాత్రలైన ద్రౌపది నోట, సుదేష్ణనోట కీచకుడికి ప్రబోధం నిర్వహించబడింది. అందులో ఈ క్రింది పద్యాలు సూక్తి మౌక్తికాలు.

క. "చనుఁ జనదని చూడక యం। దని ప్రాఁకుల పండ్లు గోయఁ దలఁచుట హితమే?
మును చెడిన రావణాదుల। విని యెఱుఁగవె యెన్నఁడును వివేకవిహీనా!". (విరా.2.58)

ఇది సైరంధ్రి సందర్భోచితంగా పలికిన హితోక్తి అయినా, తెలుగువారు 'వివేకవిహీనా!' అనే మకుటంగల శతకంలోని పద్యం వలె హృద్యంగా సంభాషణలలో కూడా వాడుకొంటారు. ఈ సూక్తివలన రావణుడి ప్రక్కన కీచకుడికి ఇంత చోటు దొరికింది.

తే. "ఆయురైశ్వర్య కీర్తుల నపహరించు। పరసతీసంగమము; ధర్మపథమునందుఁ
బరఁగువారలు పరిహరింపంగఁ గనియు। వినియుఁ దెలియవె యిది దుర్వివేక మగుట". (విరా.2.69)

పరదారా సంగమం ధార్మికులు - పరిహరించదగింది. ఎందువలన అంటే దానివలన ఆయువు, ఐశ్వర్యం, కీర్తి నశిస్తాయి కాబట్టి. ఈ ధర్మాన్ని ఇదివరకే పెద్దలవలన వినికూడా తెలిసికొనలేకపోతే దానిని దుర్వివేకం అంటారు - అని ఘాటుగా ధర్మబోధ

చేసింది తన తమ్ముడికి సుదేష్ణ. ఇరువురూ ఒకే అంశాన్ని చెప్పినా సైరంధ్రి మిత్ర సమ్మితంగా చెప్పింది. సుదేష్ణ ప్రభుసమ్మితంగా పలికింది. అందుకే అవి వైవిధ్యంతో రాణించాయి. పాత్ర స్వభావ వ్యంజకాలుగా శోభించాయి.

(6) యోద్ధల యుద్ధనీతి : విరాటపర్వం యుద్ధమయం. భీమార్జున నాయకత్వాలలో సాగిన యుద్ధాలలో ధర్మజ దర్శకత్వం ఉంటుంది. పాండవపక్షంలో ధర్మజు డెంత పెద్దవాడో, కౌరవపక్షంలో భీష్ము డటువంటివాడు. యుద్ధఘట్టాలలో వీరోక్తులు తిక్కన విస్తృతంగా రచించాడు. అక్కడక్కడ యుద్ధనీతికి సంబంధించిన సూక్తులు వెలయించాడు. నన్నయవలె తిక్కన నానారుచిరార్థసూక్తిని ప్రత్యేకించి ఒక్కొక్క పద్యంలో ఆవిష్కరించటం అరుదు. అందువలన వాటిని సంభాషణల వరుసలలోనుండి వేరు చేయటం కష్టం. అయినా అక్కడక్కడ అటువంటి అవకాశం లేకపోలేదు. మచ్చుకు భీష్మయుద్ధనీతి సూక్తులు.

ఆ. "నేల ప్రొద్దెఱింగి చాలు మానిసి రణో। ద్యమ మొనర్చి కాక, తగినవారి
చెవికిఁ జేదు గాఁగ నవమాన వాక్యంబు। లుడుగ కిట్లు పలుకు టొప్పు నెట్లు?"

క. "బీరము లావును మిగులఁగ। వైరులు తఱియైనఁ దొడర వచ్చిన చోటన్
దూరమున వెరవుతోడి వి। చారము గలుగు టిది తగదె సద్బుద్ధులకున్?"

ఆ. "అరుల గుణములైన నగ్గింతు రెప్పుడుఁ। గలయ బెరసినపుడు కలితనంబు
మెఱయుదురు మహాత్ము; లెఱుఁగఁడు తుదిమొద। లెట్టివారి నితఁడు బెట్టు పలుకు". (సం.4.221-223).

మొదటిపద్యంలో 'ఇట్లు', మూడవపద్యంలో 'ఇతఁడు' - అనే పదాలు కథాసందర్భంతో సూక్తి కున్న లంకె. వాటిని సాధారణీకరణం చేసికొంటే సూక్తి స్వతంత్రంగా రాణిస్తుంది. రెండవపద్యం సూక్తికి ముక్తకం.

(7) సంభాషణలలో దొరలిన సాధారణ నీతులు : పాండవులు విరటుడి కొలువులో చేరేటప్పుడు పలికిన పలుకులలో లోకనీతికి, సేవానీతికి సంబంధించిన సూక్తులు సహజంగా రాణించాయి. ఆ పాత్రలలో ధర్మరాజు పాత్ర అగ్రగణ్యం. ఆయన సందర్భశుద్ధిగా మాట్లాడిన కొన్ని మాటలే వన్నెగల సూక్తులుగా భాసించాయి. మచ్చుకు.

(i) 'ఉన్న రూప పలుకు నన్నరు లెక్కడఁ। గలరు? - ' (విరా.1.191)

(ii) 'నానావిధభూతమయము। మే నతి చంచలము ...' (విరా.1.193)

భీముడు :

(iii) 'కొలువు గొన నొల్లకుండుట। గలిగినఁ బొమ్మనుట యంతకంటెను మే(లు)- (విరా.1.224)

విరాటుడు :

(iv) "ఎల్లచుట్టములును దల్లియుఁ దోడును। జెలియుఁ బరిజనంబుఁ జెలువ నీకు
గురువ యింక నొక్క కొఱఁతయు లేదిందుఁ। జేరి బ్రదుకు బుద్ధి గౌరవమున". (విరా.1.253)

నకులుడు :

(v) 'దేవ ! తమ తమ। నేర్పు పనుల వెంట నెగడి బ్రదుకఁ వలయుఁగాక-' (విరా.1.266)

(8) భార్యను గౌరవించటం పరమధర్మం : ద్రౌపది కీచకుడిని మందలిస్తూ చెప్పిన మాటలలో సూక్తులు కొన్ని ముత్యాలవలె మెరుస్తున్నాయి. వ్యాసుడు ద్రౌపదిని ధర్మప్రబోధిని వలె మలచాడు; తిక్కన నీతిసూచికవలె చిత్రించాడు. అందువలన తెలుగులోకంటె సంస్కృతంలోనే ద్రౌపది వాక్యాలు కొన్ని సూక్తులవలె రాణిస్తాయి. మచ్చుకు-

కీచకుడికి భార్యపట్ల పచరించవలసిన ధర్మాలను గురించి చెప్పినట్లు కొన్ని సంస్కృత ప్రతులలో కనపడుతున్నది. తిక్కన వాటిని గ్రహించలేదు. అయినా అవి మూలహృదయంలోని భాగంగానే గ్రహించాలి. ఆ శ్లోకా లివి-

“స్వేషు దారేషు మేధావీ కురుతే యత్న ముత్తమమ్ ।
స్వదారనిరతో హ్యాశు నరో భద్రాణి పశ్యతి ॥”

(తెలివిగలవాడు, తన భార్యయందు ఆసక్తి గల నరుడు శీఘ్రంగా శుభములు పొందుతాడు.)

“న చాధర్మేణ లిప్యేత నాపకీర్తి మవాప్నుయాత్ ।
స్వదారేషు రతిర్ధర్మో మృతస్యాపి న సంశయః॥”

(అధర్మం అంటకుండుగాక! అపకీర్తి పొందకుండుగాక! చచ్చినను తన భార్యయందు ప్రీతి ఉండటం ధర్మం. అందులో సందేహం లేదు.)

“స్వజాతి దారా మర్త్యస్య ఇహలోకే పరత్ర చ ।
ప్రేతకార్యాణి కుర్వన్తి నివాపై స్తర్పయన్తి చ
తదక్షయ్యం చ ధర్మంచ స్వర్గ్య మాహు ర్మనీషిణః॥”

(స్వజాతిభార్య భర్తకు ఇహలోకంలోనూ, పరలోకంలోనూ ప్రేతకార్యాన్నీ, నువ్వుల నీళ్ళతో తర్పణాలనూ ఇస్తుంది. అవి క్షయం కాని ధర్మాన్నీ, స్వర్గాన్నీ కలిగిస్తా యని పెద్దలంటారు.)

“ప్రియా హి ప్రాణినాం దారా స్తస్మా త్త్వం ధర్మభాగ్ భవ ।
పరదారరతో మర్త్యో న చ భద్రాణి పశ్యతి ॥”

(జీవులకు భార్య మిక్కిలి ప్రియురాలు. కాబట్టి ధర్మవంతుడవు కమ్ము. ఇతరుల భార్యలను పొందగోరేవాడు శుభాలను పొందడు.)

“పరదారే న తే బుద్ధి ర్జాతు కార్యా కథంచన ।
వివర్జనం హ్యకార్యాణా మేతత్ సుపురుషవ్రతమ్ ॥”

(పరభార్యల మీద మనసు నిలుపరాదు. చేయరాని పనులు వదలివేయటం మంచివారి లక్షణం.)

స్వీయదారా మాహాత్మ్యాన్ని చెప్పటం వలన కీచకుడు పరదారావ్యామోహాన్ని వదలుకొంటాడేమోనని ద్రౌపది నీతిబోధ చేసి ఉంటుంది. లోకంలో కొందరి పట్ల ఇటువంటి ప్రబోధం సత్ఫలితాల నివ్వ వచ్చును. (పై శ్లోకాలు డా॥ శలాక రఘునాథశర్మగారు అనువదించిన విరాటపర్వం నుండి గ్రహించటం జరిగింది. పు. 110-111).

(9) మహాత్ముల భార్యలను అవమానిస్తే మరణం తథ్యం :

“దిశః ప్రపన్నో గిరిగహ్వరాణి వా ।
Q® ఈO ష్ q‘ ఈఽన్తరితోఽపివా క్షితేః ॥”

జుహ్వాన్ జపన్ వా ప్రపతన్ గిరే స్తటా ।
ద్ధుతాశనాదిత్య గతిం గతోఽపివా ॥

భార్యాభిమన్తా పురుషో మహాత్మనాం।
నజాతు ముచ్యేత కథం చ నాహతః ॥"

దిక్కులలో శరణు జొచ్చినా, కొండగుహలలో దూరినా, సొరంగంలోనికి చొరపడ్డా, భూగర్భంలోనికి ప్రవేశించినా, హోమాలూ, జపాలూ చేస్తున్నా, కొండకొమ్ముపై నుండి దూకుతున్నా, అగ్నివలె, ఆదిత్యుడి వలె పరుగెత్తుతున్నా మహాత్ముల భార్యను అవమానించినవాడు చావునుండి ఎన్నటికి తప్పించుకొనలేడు. (డా॥ శలాక రఘునాథశర్మగారి విరాటపర్వం. పు.115)

(10) పాపాత్ముడు వంశనాశకుడు : సుదేష్ణ కీచకుడి మదనోన్మాదాన్ని గమనించి, అతడికి మరణం తప్పదని భావించి, లోకులు తలచే సూక్తిని తలపోసినట్లు కొన్ని సంస్కృత ప్రతులలో కనపడుతున్నది.

"అపి చైతత్ పురా ప్రోక్తం నిపుణై ర్మనుజోత్తమైః।
ఏకస్తు కురుతే పాపం స్వజాతి స్తేన హన్యతే ॥" (శ.ర.శ.విరా.పు.121)

ఒకడు పాపం చేస్తాడు. దానితో అతడి కులమంతా నాశనమౌతుంది - అని పూర్వం విజ్ఞులన్నారు. కీచకుడి కథ చెప్పే నీతి ఇదే.

(11) ప్రజా రక్షణం ప్రభువుల ధర్మం :

కీచకుడిచేత తరుమబడి విరాటుడి సభాద్వారం వద్ద నిలిచి ద్రౌపది రాజుకు చేసిన అభ్యర్థన రాజధర్మనిర్వహణ ప్రబోధిని. ఈ క్రింది శ్లోకాలు కొన్ని ప్రతులలో ఉన్నాయి.

"ప్రజారక్షణశీలానాం రాజ్ఞాం హ్యమిత తేజసామ్।
కార్యం హి పాలనం నిత్యం ధర్మే సత్యే చ తిష్ఠతామ్ ॥

స్వప్రజాయాం ప్రజాయాం చ విశేషం నాధిగచ్ఛతామ్।
ప్రియేష్వపి చ ద్వేష్యేషు సమత్వం యే సమాశ్రితాః ॥

వివాదేషు ప్రవృత్తేషు సమం కార్యానుదర్శినా।
రాజ్ఞా ధర్మాసనస్థేన జితౌ లోకావుభావపి ॥" (శ.ర.శ.విరా.పు.132-133)

ప్రజారక్షణమే స్వభావంగా గల తేజస్వులగు రాజులకు సత్యధర్మాలలో నిష్ఠ కలిగినవారిని రక్షించటం కార్యం. అటువంటి రాజులు తమ కన్నబిడ్డలనూ, ప్రజలనూ వేరుగా భావించరు. వారు ప్రియులపట్లా, ద్వేషించతగినవారిపట్లా సమభావాన్ని కలిగిఉంటారు. ధర్మాసనంమీద కూర్చొన్న రాజు సమదృష్టితో కార్యాలను సమీక్షిస్తే ఇహపరాలను పొందుతాడు.

(12) స్త్రీ సదా రక్షణీయ : విరాటుడి సభలో ధర్మరాజు ద్రౌపదికి స్త్రీ ధర్మాలు ఉపన్యసించినట్లు కొన్ని సంస్కృతప్రతులలో కానవస్తున్నది. ఆ శ్లోకాలలో ప్రసిద్ధమైనది.

"పితా రక్షతి కౌమారే భర్తా రక్షతి యౌవనే।
పుత్రస్తు స్థావిరేభావే న స్త్రీ స్వాతంత్ర్య మర్హతి ॥" (శ.ర.శ.విరా.పు.143)

బాల్యంలో తండ్రీ, యౌవనంలో భర్తా, ముసలితనంలో పుత్రుడూ స్త్రీని రక్షిస్తారు. కాబట్టి స్త్రీని ఎప్పుడూ రక్షణ లేకుండా ఆమె పాటికి ఆమెను వదలిపెట్టకూడదు. (ఈ సందర్భంలో స్వాతంత్ర్యం అనే మాటకు స్వేచ్ఛ అనే ఇప్పటి అర్థం కాదు) స్త్రీ సదా రక్షణీయ అని భావం.

(13) క్షమ ఉత్తమోత్తమ గుణం : ధర్మరాజు ద్రౌపదికి విరాటుడి సభలో క్షమాగుణ వైశిష్ట్యాన్ని వివరించాడు.

"క్షమా సత్యం, క్షమా దానం, క్షమా ధర్మః, క్షమా తపః ।
క్షమావతా మయం లోకః పరలోకః క్షమావతామ్ ॥

క్షమా ధర్మః 'క్షమా దానం, క్షమా యజ్ఞం, క్షమా యశః ।
క్షమా సత్యం, క్షమా శీలం, క్షమా కీర్తిః, క్షమా పరమ్ ॥

క్షమా పుణ్యం, క్షమా తీర్థం, క్షమా సర్వ మితి శ్రుతిః ।
క్షమావతా మయం లోకః పరశ్చైవ క్షమావతామ్ ॥
ఏతత్ సర్వం విజానన్తీ సా క్షమా మనస్యద్యతే". (డా॥ వై. రామకృష్ణరావుగారి - విరాట భారతి. పుట. 34-35)

(14) మూలంలో ఉన్న కొన్ని ముచ్చటైన సూక్తులు :

1. ద్రౌపదికి భీముడి యెదుట చెప్పించినవి.

"భార్యాయాం రక్ష్యమాణాయాం ప్రజాభవతి రక్షితా ।
ప్రజాయాం రక్ష్యమాణాయా మాత్మా భవతి రక్షితః ॥

ఆత్మాహి జాయతే తస్యాం తేన జాయాం విదుర్బుధాః ।
భర్తా తు భార్యయా రక్ష్యః, కథం జాయా న్మమోదరే ॥

వదతాం వర్ణ ధర్మాంశ్చ బ్రాహ్మణానాం హి మే శ్రుతమ్।
క్షత్రియస్య సదా ధర్మో నాన్యః శత్రునిబర్హణాత్ ॥" (సం.4.20.27- 29)

సంతానాన్ని రక్షించుకొనటం అంటే తనను తాను రక్షించుకొనటమే. ఆత్మయే భార్యయందు జన్మిస్తుంది. అందుకే భార్య 'జాయ' అనబడుతుంది. భర్త తన కడుపున సంతానమై పుడతాడు కాబట్టి, భార్య కూడా భర్తను రక్షించుకొనాలి. వర్ణ ధర్మాలను చెప్పే బ్రాహ్మణులు ఇట్లా చెప్పారు. ఇవి భార్యనూ, భర్తనూ, సంతానాన్నీ పరస్పరం రక్షించుకొనే ధర్మాలు. తిక్కన వీటిని సందర్భశుద్ధిని గమనించి వదలివేసినట్లున్నాడు.

2. దుర్యోధనుడితో భీష్ముడు పాండవాన్వేషణోపాయాన్ని చెప్పే సందర్భంలో అనిన మాటలు.

"వృద్ధానుశాసనే తాత తిష్ఠతః సత్యశీలినః ।
అవశ్యం త్విహ ధీరేణ సతాం మధ్యే వివక్షతా ।
యథామతి వివక్తవ్యం సర్వశో ధర్మ లిప్సయా॥ " (సం.4.27.10 - 11)

పెద్దల మాటమీద విశ్వాసం గల సత్యశీలుడైనవాడు సజ్జనుల మధ్య ధీరుడై పలకాలి. ఎప్పుడూ ధర్మసాధనోద్దేశంతో యోగ్యమైన విధంగా పలకాలి. ఈ శ్లోక తాత్పర్యాన్ని తిక్కన సంభాషణలలో కలిపివేశాడు. (విరా.3.102). అందువలన సూక్తిగా రూపుకట్టలేదు.

3. కృపాచార్యుడు దుర్యోధనుడికి చెప్పిన రాజనీతి, యుద్ధనీతి -

"ఉచ్చావచం బలం జ్ఞాత్వా మధ్యస్థం చాపి భారత।
ప్రహృష్ట మప్రహృష్టంచ సందధామ తథా పరైః ॥

సామ్నా దానేన భేదేన దణ్డేన బలి కర్మణా।
న్యాయే నాక్రమ్య చ పరాన్ బలా చ్చానమ్య దుర్బలాన్।
సాన్త్వయిత్వా చ మిత్రాణి బలం చాభాష్యతాం సుఖమ్।
సకోశ బల సంవృద్ధః సమ్యక్ సిద్ధి మవాప్స్యసి" ॥ (సం.4.28.10 - 12)

శత్రువులతో తలపడేటప్పుడు ఉభయ బలాలలో ఉండే ఎక్కువ తక్కువలూ, సమస్థితులూ, రాగద్వేషాలూ గుర్తించాలి. సామ దాన భేద దండోపాయాలతో శత్రువులను స్వాధీనం చేసికొనాలి. తగినంత బలం లేని వారిని బలంతో లొంగదీసికొనాలి. మిత్రులను మంచిమాటలతో వశపరచుకొనాలి. స్వీయసేనల యోగక్షేమాలు విచారిస్తూ ఉండాలి. కోశాగారాన్నీ, సేనలనూ పెంచుకొంటే నీవు జయాన్ని సాధించగలవు. అజ్ఞాతంలో ఉన్న పాండవులను గుర్తించే మార్గాలను చర్చిస్తున్న సందర్భంలో ఈ మాటలు అంతగా పొసగవు. అందువలన తిక్కన ఈ యుద్ధనీతి వాక్యాలను వదలివేశాడు.

4. బృహన్నల ఉత్తరకుమారుడితో చెప్పిన క్షత్రియలక్షణం:

"నైష శూరైః స్మృతో ధర్మః క్షత్త్రియస్య పలాయనమ్।
శ్రేయస్తే మరణం యుద్ధే న భీతస్య పలాయనమ్ ॥" (సం.4.36.26)

శూరుడైన క్షత్రియుడి హృదయంలో పారిపోదామనే అధర్మమైన ఆలోచన రావటమే తప్పు. భయపడి పారిపోవటం కంటె రణరంగంలో చావటం మేలు.

5. కృపాచార్యుడు కర్ణుడితో పలికినమాటలలో యుద్ధనీతి.

"దేశకాలేన సంయుక్తం యుద్ధం విజయదం భవేత్।
హీనకాలం తదే వేహ ఫలవన్న భవత్యుత ॥

దేశేకాలేన విక్రాన్తం కల్యాణాయ విధీయతే।
ఆనుకూల్యేన కార్యాణా మన్తరం సంవిధీయతామ్।
భారం హి రథకారస్య న వ్యవస్యన్తి పణ్డితాః ॥" (సం.4.44.3-4)

దేశకాలాలు కలిసివచ్చిన యుద్ధం విజయాన్ని కలిగిస్తుంది. కాలం కలిసిరాకపోతే అది నిష్ఫలమౌతుంది. కాబట్టి దేశకాలాలను గమనించి పరాక్రమించటం మంచిది. దేశకాలాలు సరిపడితేనే యుద్ధకార్యాలు ఫలించేది. రథాలు తయారుచేసేవాడిమీద భారముంచి వివేకవంతులు యుద్ధాలకు పూనుకోరు. ఈ తాత్పర్యాన్నంతా తిక్కన ఒక కందపద్యంలో ధ్వనింపచేశాడు. (విరా.4.208).

6. ధర్మరాజు విరాటుడితో జూదంవలన కలిగే నష్టాలు చెప్పాడు. అది ఒక మంచి సూక్తిగా కుదిరింది.

"అస్మాత్క్షితి వినాశశ్చ, వాక్పారుష్య మనంతరమ్।
అవిశ్వాసం బుధై ర్నిత్యం ఏకాహ్నే ద్రవ్యనాశనమ్." (సం.4.64.34అనుబంధం)

జూదం వలన రాజ్యం నశిస్తుంది. వాక్పారుష్యం కలుగుతుంది. పండితులకు విశ్వాసం నశిస్తుంది. ఒక దినంలోనే ద్రవ్యమంతా నశిస్తుంది.

మొత్తంమీద గమనిస్తే మూలంలోని సూక్తులను తిక్కన బాగా తగ్గించాడు. దానివలన రచనలో చిక్కదనాన్నీ, ఔచిత్యాన్నీ పాటించాడు. మూలంలో సూక్తులను విడిగా ఎన్నవచ్చును. తిక్కన రచనలో సూక్తులను రచనలోనుండి పిండుకొనవచ్చును. ఒకటి శాస్త్రేతిహాస రచన. మరొకటి కావ్యేతిహాస రచన.

(15) విరాటపర్వం సూక్తి తిలకం :

సూక్తులన్నీ ఒక యెత్తు. ద్రౌపది సుదేష్ణతో పలికిన మాటలలోని సూక్తి ఒక్కటీ మరొక ఎత్తు.

"సాధులు చేరి నెమ్మిగ నిజస్థిర వృత్తము దుష్టకోటిచే
బాధలఁ బొందకుండఁ దమపాల వసించినఁ, బెద్ద వారు ది
క్కై ధరియించి వారి కొక యాపద పుట్టక యుండఁ గాచుటొ
ప్పై ధరఁ గీర్తి కెక్కదె? యపాయము సేసిన నింద వుట్టదే?" (విరా.2.95)

విరాటపర్వానికి తాత్త్విక తిలకం ఈ పద్యం. పలికింది కృష్ణ (ద్రౌపది).

తిక్కన ఒక్కొక్క పర్వాన్ని ఒక్కొక్క సూక్తి తిలకంతో అలంకరించి, దాని తత్త్వాన్ని ఆవిష్కరిస్తాడు. పై పద్యంలో అజ్ఞాతవాసంలో ఉన్న ఆశ్రితులపట్ల ఆశ్రయ మిచ్చిన వారు నిర్వహించవలసిన ధర్మం చెప్పబడింది. అది విరాటపర్వానికి ధర్మమూలం.

మరి ఉద్యోగపర్వానికి సూక్తి తిలక మేది? ధర్మసూత్ర మేది?

ఉ. "సారపు ధర్మమున్ విమలసత్యముఁ బాపముచేత బొంకుచేఁ
బారముఁ బొందలేక చెడఁబాటిన దైన యవస్థ, దక్షు లె
వ్వార లుపేక్ష సేసి రది వారలచే టగుఁ గాని, ధర్మని
స్తారక మయ్యు, సత్యశుభదాయక మయ్యును దైవ ముండెడున్." (ఉద్యో. 3.273)

విరాటపర్వ సూక్తి తిలకం దిద్దింది కృష్ణ! ఉద్యోగపర్వ సూక్తి తిలకం నిలిపింది కృష్ణుడు! ఉభయపర్వాలకు ఉజ్జ్వల తిలకాలను అందించిన తిక్కన సోమయాజి ధన్యుడు!

26. విరాటపర్వం: ఆధ్యాత్మిక సందేశం

మహాభారతాన్ని అధ్యాత్మ విదులు వేదాంతంగా భావిస్తారు. ఇతిహాస వస్తువులో చెప్పబడే పాత్రలూ, సన్నివేశాలూ మొదలైనవి పైకి కథాకథనంలో భాగంగా కనపడుతున్నా అంతరార్థంలో అవి గూఢమైనవిగా తోచి, ఆధ్యాత్మిక సాధనను ధ్వనింపచేసే ప్రతీకాత్మక సందేశాన్ని అందిస్తాయని వేదాంతులు భావిస్తారు, వ్యాఖ్యానిస్తారు. అవి కావ్యగత తత్త్వానందాన్ని ఆస్వాదింపచేసి బ్రహ్మానందాన్ని పొందే ఆధ్యాత్మిక సాధనామార్గాన్ని ఆవిష్కరిస్తాయి. భారతకథ ఉత్తమోత్తమ ఆధ్యాత్మిక ప్రతీకాత్మక కావ్యేతిహాసం. అందులో విరాటపర్వం ఒక విశిష్ట సందేశకావ్యం.

1. పాండవులు - ముక్తిసాధనశక్తులు :

పాండవులు మత్స్యదేశాన్ని పాలించే విరాటుడి నగరంలో ఒక సంవత్సరంపాటు నియమం తప్పకుండా అజ్ఞాతవాసం చేయటం విరాటపర్వ ప్రధానేతివృత్తం. పాండవులంటే ముక్తి సాధనశక్తులు. పాండురాజు కుంతీదేవియందు యముడి అనుగ్రహంతో

ధర్మరాజును పుత్రుడుగా పొందాడు. అంటే - సాధకుడిలోని రజోమిశ్రిత సాత్త్వికవృత్తి, కుంతీవృత్తి అని పిలువబడే భూవిషయక వాసనావృత్తిని యమాది అష్టాంగ యోగకర్మ సాధనలద్వారా ముక్తి సాధకమైన ధర్మగుణాన్ని (ధర్మరాజును) పొందిందన్నమాట! ధర్మరాజంటే - యమనియమాద్యష్టాంగయోగంతో వెలిగే ధర్మప్రకాశం.

భీముడు వాయుపుత్రుడు. అంటే కుంభక ప్రాణాయామ యోగంతో సాధకుడు పొందే నిర్భయస్థితి - భీముడు భయంలేనివాడు కాబట్టి అభయసాధనా వృత్తి. అర్జునుడు ఇంద్ర తనయుడు. ఇంధతే ప్రకాశతే - అనే ధాత్వర్థంతో శరీరంలో మిలమిల ప్రకాశించే మనస్సు ఇంద్రుడు. ఋజుపదంనుండి అర్జునశబ్దం పుట్టుతుంది కాబట్టి - ఋజువర్తనం అనే అర్థం ఇస్తుంది. అందువలన అర్జునుడంటే సాధకుడి మనోనిగ్రహ సాధనాయోగంతో వెలుగొందే ఋజుశీలం, లేదా నిత్య సత్య ప్రభావం.

మాద్రి అశ్వినీదేవతలవలన నకుల సహదేవులను కవలలుగా కన్నది. అశ్వినీదేవతలు అద్వైతపరమాత్మ వృత్తులకు ప్రతీకలు. ప్రకృతిపురుషుల అద్వైతభావనం, ధ్యానం మాద్రీవృత్తి. న+కుల - అంటే భూ విషయకాంశాలను గ్రహించని అసంగస్థితి. దివ్ అంటే ప్రకాశం. సహదేవుడంటే సహజ ప్రకాశంతో కూడుకొన్న పరమాత్మ జ్ఞానవృత్తి.

కౌరవులు ముక్తి విరోధకాలైన ఐహిక వృత్తులకు ప్రతీకలు. వారు ధృతరాష్ట్రుడికి గాంధారియందు జన్మించారు. అంటే- తమోగుణంవలన వాసనలను పూర్తిగా గ్రహించే మనోవృత్తినుండి నూటొక్కరకాలైన తామసిక వృత్తులు పుట్టాయన్నమాట! వాటిలో మొదటి వృత్తి దుర్యోధన వృత్తి. దుర్+యోధనుడు= చెడుమార్గంలో యుద్ధం చేసేవాడు. అతడికి పాండవులంటే పడదు. అంటే-ముక్తి సాధనాశక్తుల ప్రగతిని ఎప్పుడూ ఎదుర్కొని నిరోధించే ముక్తి విరోధక శక్తులకు దుర్యోధనుడు నాయకుడన్నమాట! దుర్యోధనుడు మాయావి అయి పాండవుల కేర్పరచిన అరణ్య అజ్ఞాతవాస నియమాలు ముక్తినిరోధకమైన అవరోధాలే. ఆ అవరోధాలను క్రమంగా జయించి సాధన కనుకూలంగా మలచుకొనటమే పాండవుల అరణ్యాజ్ఞాతవాస కథలోని అంతరార్థం.

ధర్మరాజు అసలు పేరు యుధిష్ఠిరుడు. అంటే, యుధి= యుద్ధమునందు; స్థిరుడు= నిశ్చలంగా ఉండేవాడని అర్థం. తామసిక వృత్తులు (కౌరవులు) తమను అంతం చేయటానికి దుర్నీతితో (దుర్యోధనుడు) పోరాడుతుంటే, సాత్త్విక వృత్తి అయిన ధర్మతేజం (ధర్మరాజు) ధర్మంనుండి చలించకుండా నిలకడగా తమోవృత్తులతో యుద్ధం సాగించే ప్రవృత్తికి ప్రతినిధి కాబట్టి ఆయనకు ఆకాశవాణి ఆపేరు పెట్టింది. అతడికి ఎల్లప్పుడూ భీమార్జున నకుల సహదేవుల సహాయం ఉంటుంది. అంటే ముక్తి సాధనమైన సాత్త్విక ధర్మప్రవృత్తికి అభయం, ఋజువర్తనం, అసంగచిత్తవృత్తి, జ్ఞానవృత్తి సహాయకంగా, పోషకంగా ఉంటాయన్నమాట. వీరందరూ కలిసి తామసిక వృత్తులతో యుద్ధం చేస్తారు. ఒక్కొక్కసారి ఒక్కొక్కరుగా చేసినా యుధిష్ఠిర శక్తిగా వారు రాణించటం గమనార్హం!

పాండవపత్ని ద్రౌపది. ఆమె పేరు కృష్ణ. ద్రౌపది సాధకుడి మనసులోని ముక్తి కామనకు ప్రతీక. అందుకే ఆమెను నివృత్తి తత్త్వమని (కృష్ణ అని) పిలుస్తారు. ఆమె పంచపాండవుల భార్య. ఆమె అట్లా పాండవపత్ని కావటానికి పంచేంద్రోపాఖ్యానం కారణం. ఒకే ఇంద్రుడు అయిదు రూపాలు తాల్చాడని ఆ ఉపాఖ్యానం చెప్పింది. ఇంద్రుడు మనస్సుకు ప్రతీక కాబట్టి పాండవులు అంటే - అష్టాంగ యోగసాధన, అభయసాధన, ఋజువర్తన సాధన, ఐహిక భోగవిరక్తి సాధన, జ్ఞాన ప్రకాశ సాధన - అనే పంచసాధనలు మనస్సంయమనానికి సంబంధించినవే కావటంచేత ద్రౌపది పాండవపత్ని అయింది. అంటే ఒక మనస్సే అయిదు సాధనలను గ్రహించగా ముక్తికామన వాటి నాశ్రయించి ప్రసరిస్తుంది - అని అంతరార్థం.

2. అజ్ఞాతవాసం - అహంకార మమకారనాశన సాధన :

ఈ విధంగా ముక్తి సాధన శక్తులుగా భావించబడే పాండవులూ, ద్రౌపదీ కలిసి అజ్ఞాతవాసంలో మారుపేర్లతో, మారు వృత్తులలో విరాటుడిని సేవిస్తూ నియమాన్ని పూర్తి చేసి నిజస్థితిని పొందారు. ఈ కథలోని అంతరార్థాన్ని ఆధ్యాత్మికంగా అందుకొనాలి. దాని కనుగుణంగా ఆధ్యాత్మిక ప్రతీకాత్మక తత్త్వార్థసంభావనం చేయాలి.

1. అరణ్యావాసం = పాండవులు పన్నెండేళ్ళ అరణ్యావాసాన్ని ముగించారు= సాధకుడిలో ముక్తిని కోరే సాత్త్విక వృత్తులు - పది ఇంద్రియాలూ, మనస్సు, వాసనావృత జీవుడూ అనే పన్నెండు జీవప్రకృతి తత్త్వాలలోనూ ప్రశాంత స్థితిలో ఉండగలిగేటట్లు చేసే ఆధ్యాత్మిక సాధన పన్నెండేళ్ళ వనవాసం. దానిని ముగించి, ఆ తరువాత వారు అజ్ఞాతవాసాన్ని స్వీకరించారు.

2. అజ్ఞాతవాసం = అహంకార మమకార నాశన సాధన. అంటే సాధకుడిలో ముక్తిని కోరే సాత్త్విక వృత్తులు 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ' అనే సాధనా క్రమాన్ని ఎన్నుకొన్నాయన్నమాట.

3. అరణ్య అజ్ఞాతవాసాలు = అహం బ్రహ్మాస్మి, సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ-అనేవి సాధనలు; ఈ రెండూ సాధించటం పూర్ణయోగం-జీవన్ముక్తావస్థను చేరుకొనే సాధనాక్రమం. అరణ్యపర్వంలో సాత్త్విక వృత్తులు శరీర ప్రవృత్తులలో ప్రతిదానిలోనూ ఉన్న వినశ్వరశీలమైన గుణాన్ని గుర్తిస్తూ నేతి నేతి వాదంతో నిషేధించుకొంటూ చివరకు శరీరంలోని మనోబుద్ధ్యహంకారాలనే అంతఃకరణ చతుష్టయంలో చిట్టచివరిదైన 'అహం' అనే దాని యొక్క బ్రహ్మతత్త్వాన్ని గుర్తించి, దానిని బ్రహ్మగానే తెలియటం అరణ్యపర్వం ధ్వనింపజేసే ఆధ్యాత్మిక సాధన. ఈ సాధన ముగిసిన తరువాత 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ' అనే సాధన చేపట్టాలి. అదే అజ్ఞాతవాసంలోని ఆధ్యాత్మికమైన అంతరార్థం. ఈ సాధనలో సర్వప్రకృతిలోనూ ప్రతిబింబంగా భాసిస్తూ, దానిని పుట్టించి, పోషించి, లయింపజేసే చైతన్యపురుషుడిని పరబ్రహ్మతత్త్వంగా గుర్తించటం జరుగుతుంది. అప్పుడు ప్రకృతిలోని ప్రతిపదార్థమూ అవినశ్వరమైన బ్రహ్మస్వరూపమే అనే విజ్ఞానం సాధకుడికి సిద్ధిస్తుంది. అంటే - సాధకుడు సాధనలలో సర్వప్రకృతినీ నిషేధిస్తూ ఆరోహణ క్రమంలో సాగి తానే బ్రహ్మముగా గుర్తించి, తిరిగి అవరోహణ క్రమంలో - మొదట తానే నిషేధించిన ప్రకృతినంతా బ్రహ్మమయంగానే దర్శించటం - అని తాత్పర్యం.

3. విరాటపర్వం - ప్రకృతిని బ్రహ్మమయంగా దర్శించటం :

విరాటపర్వం అంటే ప్రకృతినంతా బ్రహ్మమయంగా దర్శించటం. దానికి అనుగుణంగా సాగే ఆధ్యాత్మిక సాధనను ఇందులోని పాత్రలూ, సన్నివేశాలూ ప్రతీకాత్మకంగా ధ్వనింపచేస్తూ ఉంటాయి. వాటిని ఈ క్రింది విధంగా భావించవచ్చును.

(i) మత్స్య దేశాన్ని పాలించే వాడు విరాటరాజు= అహంకార మమకారాలను నశింపజేసే సాధనా నిలయంలో సాధించదగిన తత్త్వం- వివిధ ప్రకృతి జీవులలోనూ ప్రకాశిస్తూ ఉన్న పరమాత్మ తత్త్వం. మత్+స్యదేశం= అహంకార మమకారాలను నశింపచేసే సాధనాస్థలం. వి+రాట్= వివిధ రూపాలతో ప్రకృతిలో ప్రకాశించే పరబ్రహ్మ తత్త్వం - అని శబ్దవ్యుత్పత్తుల నాశ్రయించి ప్రతీకలుగా భావించాలి. ఆ తత్త్వాన్ని ముక్తిసాధనాలైన సాత్త్విక శక్తులు సేవిస్తాయి (ఉపాసిస్తాయి).

(ii) శమీవృక్షం మీద ఆయుధాలు దాచటం = శమి అంటే శమం = ఇంద్రియ నిగ్రహం. ఆయుధాలు= తామసిక వృత్తులు: ఇంద్రియ నిగ్రహంతో తామసిక వృత్తులు బయటపడకుండా గుప్తంగా అణచి ఉంచటం.

(iii) పాండవులు, ద్రౌపది సేవావృత్తులను స్వీకరించటం= ముక్తిసాధన శక్తులు రాజసవృత్తులను దూరంగా ఉంచటం.

(iv) అజ్ఞాతవాస జీవితాలకు అనుగుణమైన రూపాలను తాల్చటం= విరాట్ పురుష ధ్యానయోగంలో ప్రవేశించే సాధనావస్థలను ఎన్నుకొనటం.

(v) **కంకుభట్టు :** యుధిష్ఠిరుడు కంకుడనే పేర బ్రాహ్మణసన్న్యాసి రూపం తాల్చి అక్షముల సాయంతో విరాటుడి కొలువులో చేరి అతడికి మిత్రుడిగా కుదురుకొనటం= కంకుడంటే యముడనీ, కంకతే ఉద్గచ్ఛతే ఇతి కంకః - అనే వ్యుత్పత్తిని ఆశ్రయించి ఉన్నతస్థితికి ఎగిరే సాధనావృత్తి అనీ, బ్రహ్మమును చేర్చే సాధన అనీ గ్రహించాలి. బ్రాహ్మణసన్న్యాసి వేషమంటే - బ్రహ్మభావనమని అర్థం. అక్షములంటే ఇంద్రియ వ్యాపారాలు. అవి కృష్ణ లోహిత వర్ణాలు కలవి. అంటే - తామసిక రాజస గుణాలని భావం. సుహృత్ద్యూత మంటే అన్నిటిని సాధించే మానసిక వ్యాపారమని భావం.

దీనివలన గ్రహించవలసిన తాత్పర్యం ఇది- అష్టాంగ యోగసాధన మనే ముక్తి సాధన శక్తి బ్రహ్మమును చేరే సాధనగా భావించి, విజృంభించి దానికి తగిన సిద్ధుల నన్నింటినీ సాధించటానికి రాజస తామసిక గుణాలను క్రీడామాత్రంగా నిగ్రహించి 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ' అనే ఆధ్యాత్మికానుభవాన్ని పొందటం. అదే సాధన కంకపాత్ర మన కందించే ఆధ్యాత్మికానుభూతి.

(vi) **వలలుడు :** భీముడు వలలుడనే పేర వంటలవాడుగా, మల్లుడుగా విరాటుడిని సేవిస్తూ వినోదాన్ని కలిగిస్తాడు. భీముడంటే అభయవృత్తి. వలలుడు అనే పదానికి 'వబయో రభేదః' అనే న్యాయాన్ని అనుసరించి బలలుడు - లేదా శక్తిమంతుడు అని అర్థం. దీనినిబట్టి అభయ సాధనా ప్రవృత్తి విశేష ప్రయోజనం సాధించే విధంగా గొప్ప శక్తిని ప్రదర్శిస్తూ సాధనలో బలంగా పాల్గొనటం - అనే ఆధ్యాత్మిక సాధనను వలలుడి వృత్తం వ్యక్తం చేస్తుంది.

(vii) **బృహన్నల :** ఋజువర్తనకే మారుపేరైన అర్జునుడు బృహన్నలగా మారాడు. బృహన్నల= బృహత్+నల, 'న, లాతి, గృహ్ణాతి, ఇతి నలః' అనే వ్యుత్పత్తి నాశ్రయించి నల - అంటే దేనినీ గ్రహించని అసంగవృత్తి అని గ్రహించ వీలౌతుంది. బృహత్- అంటే గొప్పది అని అర్థం. కాబట్టి బృహన్నల అనగా - ఎంతో గొప్ప స్థాయిలోని అసంగవృత్తి అని భావం. బృహన్నల వేషం స్త్రీ పురుష లక్షణాలు లేని షండం. అది పరమాత్మతత్త్వం వంటిది. నాట్యం అంటే అనుకరణం. తాత్త్వికంగా దానిని గ్రహిస్తే - గురువులు బోధించిన సాధనాభ్యాసాలను అనుకరిస్తూ పరమాత్మను పొందటం అని చెప్పాలి. దీనిని సమన్వయించుకొంటే - సాధకుడిలోని ఋజువర్తన శీలం గురుశిక్షణ క్రమంతో గొప్పదైన అసంగవృత్తితో 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ' సాధనకు ఉపక్రమించటం - అని తాత్పర్యం.

(viii) **దామగ్రంథి :** నకులుడు దామగ్రంథి నామంతో విరటుడి కొలువులో అశ్వశిక్షకుడుగా చేరాడు. భూసంబంధమైన (భౌతికమైన విషయ సుఖాలను) ఆశించని మానసిక ప్రవృత్తి నకులుడు. అత డిప్పుడు దామగ్రంథి సాధనలో నిలిచాడు. అంటే దండను గట్టిగా ముడివేసే ప్రవృత్తిలో సాధన సాగించాడని భావం. ఐహిక భోగవిరక్తి వృత్తిని గట్టిగా ముడివేసి నడిపించటం దామగ్రంథి సాధన. అతడి వృత్తి అశ్వశిక్షణ. అశ్వాలు ఇంద్రియాలకూ, ప్రకృతికీ ప్రతీకలు. అశ్వశిక్షణ అతడి వృత్తి. అంటే ఇంద్రియాలను 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ' అనే సాధనకు అనుగుణంగా శిక్షించటం (నియమించటం) అతడి వృత్తి. దీనిని ప్రకృతి శిక్షణ అని కూడా అంటారు. తాత్పర్య మేమంటే- ప్రకృతి (ఇంద్రియ) శిక్షణ కార్యాన్ని ఐహిక భోగ విరక్తిగల చిత్తవృత్తితో గట్టిగా ముడివేసి 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ' సాధనను సాగించటం దామగ్రంథి పాత్ర మనకు బోధించే ఆధ్యాత్మిక తత్త్వం.

(ix) **తంత్రీపాలుడు :** సహదేవుడు తంత్రీపాలుడనే పేరుతో గోసంరక్షణ కార్యాన్ని చేపట్టి విరాటుడిని సేవించాడు. సహదేవుడు జ్ఞాన ప్రకాశంతో వెలుగొందే చిత్తవృత్తికి ప్రతీక. తంత్రీపాలుడంటే- క్రమం తప్పని ధారావాహికమైన ధ్యాన శిక్షణావృత్తి. గోరక్షణం అంటే ఇంద్రియ వృత్తులను రక్షించి సాధన సాగించటం. మొత్తంమీద తాత్పర్య మేమంటే-జ్ఞానంతో ప్రకాశించే మనః ప్రవృత్తిని సక్రమ శిక్షణ పద్ధతిలో నిరంతరంగా దృఢపరచి, ఇంద్రియ వ్యాపారాలను సాధన కనుగుణంగా తోడ్పడేటట్లు రక్షించుకొంటూ 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ' అనే ఆధ్యాత్మిక స్థితిని సాధించటమే సహదేవుడు తంత్రీపాలుడుగా గోరక్షణ చేసే వృత్తి మనకందించే పరమార్థం.

(x) **మాలిని (సైరంధ్రి) :** ద్రౌపది మాలిని అనే పేరుతో సైరంధ్రీ వేషం ధరించి విరాటుడి పట్టమహిషి అయిన సుదేష్ణ అంతఃపురంలో సైరంధ్రిగా చేరింది. దీనిని ఆధ్యాత్మికంగా భావించాలి. ద్రౌపది అంటే ముక్తికామన. మాలిని అంటే 'మాలము' కలది. 'మాల మున్నత భూతలమ్' అనే అర్థాన్ని గ్రహిస్తే ఉన్నతస్థితిని పొందేది అని భావం. ఆమె వృత్తిచేత సైరంధ్రి. సీరంధ్ర అనే పదం మీద స్వార్థంలో 'అణ్' ప్రత్యయం చేరితే వృద్ధి వచ్చి సైరంధ్ర ఔతుంది. స్త్రీ పరంగా జీప్ చేరిస్తే సైరంధ్రీ ఔతుంది. సీ= నాశనం చేసేది; రంధ్రం= లోపం. కాబట్టి లోపాలను నశింపజేసే మనఃప్రవృత్తి సైరంధ్రీవృత్తి.

(xi) **సుదేష్ణ :** సుధేష్ణ అనే పదానికి తద్భవం సుదేష్ణ. ఈ శబ్దాన్ని రెండు రకాలుగా భావించవచ్చును. సు+ధా+ఈషణ= సుధేషణ; సు+ధిషణ= సుధిషణ. వీటినే సుధేష్ణగా పేర్కొన్నారు. సు= చక్కగా; ధా= ఉంచిన; ఈషణ= కోరికలు కలది సుధేషణ అని అర్థం. కోర్కెలను నిగ్రహించి సమస్థితిలో ఉంచే మానసిక ప్రవృత్తి అని తాత్పర్యం. సు= చక్కని; ధిషణ= బుద్ధి కలది -

అంటే ముక్తిని సాధించాలనే మనోవృత్తి అని భావం. ఆమెను ద్రౌపది సేవించింది. అంటే మోక్షసాధన ప్రవృత్తిని మోక్ష కామన భజించిందని భావం.

(xii) **షడ్విధాత్మగతానుశీలములు :** ముక్తి సాధన శక్తులు ఆరు - ముక్తి సాధన ప్రవృత్తులను ఆరింటిని ఎన్నుకొని, వాటి స్వభావాన్ని సూచించే మారుపేర్లను పెట్టుకొని 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ' సాధనను సాగించాయి. ఆ సాధనలో ఆరు రకాలైన ఆత్మగతానుశీలన పద్ధతులు ద్రౌపదీపాండవుల పాత్రల ప్రవర్తన పద్ధతులలో ప్రకటితమయ్యేటట్లు చిత్రించబడ్డాయి. వాటిని సూక్ష్మంగా ఇట్లా భావించవచ్చును.

(1) సఖ్యం - ధర్మరాజు విరాటుడిని స్నేహప్రవృత్తితో సేవించాడు.

(2) ఆత్మ నివేదనం - భీముడు తన బలసంపదనంతా విరాటుడిని సేవించటంలో ధర్మరక్షణపరంగా సమర్పించుకొన్నాడు.

(3) భగవంతుడి కొరకు సమస్త కర్మాచరణం - అర్జునుడి జీవితం అటు అంతఃపురంలో నాట్యాచార్యుడుగా, యుద్ధభూమిలో శత్రు సంహారశక్తిగా ప్రకాశించి విరాటుడి అంతర్బహిశ్శత్రు మర్దన సర్వకార్య చతురుడై భాసించాడు.

(4) అవసరమయ్యేటంత వరకు విషయ స్వీకారం - ఇది నకులుడి వర్తనకు తగింది. నకులుడు అశ్వరక్షకుడిగా పరోక్షంగా, విరాటుడికి యుద్ధ ప్రక్రియలో ప్రత్యక్షంగా, పరిమితంగా సహాయపడ్డాడు.

(5) భగవంతుడికై సర్వభోగవర్జనం - గోరక్షణ వృత్తిలో విరాటుడిని సేవించిన సహదేవుడి శీలంలోని అంకితభావం ఇందులో స్ఫురిస్తుంది.

(6) సాధుమార్గానువర్తనం - ఇది విరాటపర్వంలోని ద్రౌపది ప్రవర్తనలో ముమ్మూర్తులా ప్రత్యక్షమౌతుంది.

4. కీచక వధ - మనశ్చాంచల్య నివారణ సాధన :

కీచక మంటే లోపల గుల్లగా ఉన్న వెదురు బొంగు. అది గాలికి ఈలలు వేస్తుంది. అట్లాగే కీచకుడు కూడా మనస్సులో ధర్మప్రవృత్తి లేక చరించే కాముకుడు, చంచలుడు, రాగజీవి. కాబట్టి మనశ్చాంచల్యానికి అతడు ప్రతినిధిగా భావించాలి. వేదాంతుల పరిభాషలో దీనిని అపరాశక్తియొక్క చంచల మనోవ్యాపారంగా గ్రహించవచ్చును. కీచకుడు సుదేష్ణ సోదరుడు. సుదేష్ణ మోక్షసాధన చిత్తవృత్తి. ఆమె పరాశక్తి యొక్క సుస్థిర మనోవ్యాపారమైతే కీచకుడు అపరాశక్తియొక్క చంచల మనోవ్యాపారం. అతడు విరాటుడి సేనాపతి. అంటే - విశ్వ ప్రకృతియొక్క వృత్తులను నడిపించే చంచలాత్మకమైన మనస్సని గ్రహించాలి. అతడు సైరంధ్రిని మోహించాడు. ఆమెను కోరాడు; ఆమెయొక్క సైరంధ్రీ వృత్తికీ, సుదేష్ణ సేవకూ, అజ్ఞాతవాస వ్రతానికీ అడ్డు తగిలాడు. అంటే - మోక్షసాధన చిత్తవృత్తి నాశ్రయించిన మోక్షకామన దోషాలను తొలగించుకొనే సాధనలో ఉండగా విషయ వాసనలతో కూడుకొన్న చంచలమనఃప్రవృత్తి అడ్డుతగిలి, ఆధ్యాత్మిక సాధనకు విఘ్నం కలిగించటానికి యత్నం చేసిందన్న మాట. చంచలమనఃప్రవృత్తి మోక్షకామనను తన వశం చేసికొని చెరచటానికి ప్రయత్నిస్తుంది. మోక్షసాధన చిత్తవృత్తిని వక్రమార్గం పట్టించటానికి యత్నిస్తుంది. మదిర వంటి మోహంలో ముంచటానికి పూనుకొంటుంది. విషయ భోగరుచులను ఎరగా చూపిస్తుంది. అట్లాగే కీచకుడు తన అక్కను ఒప్పించి సైరంధ్రిని కల్లు నెపంగా తన మందిరానికి వచ్చేటట్లు చేశాడు.

ద్రౌపది కీచకుడి బారిన పడకుండా రక్షించటానికి సూర్యుడు ఒక రాక్షసుడిని సృజించి అదృశ్యశక్తిగా ఆమెకు రక్షగా నిలిపాడు. సూర్యుడు జ్ఞానతేజస్సుకు ప్రతీక. సాధకుడిలో సంస్కారరూపంగా ఉన్న జ్ఞానం ప్రబుద్ధమై చాంచల్యరూప విఘ్నాన్ని ఎదుర్కొని, దానినుండి తప్పించుకొనే సహజ ప్రతిభను ప్రదర్శిస్తుంది - అని దీని తాత్పర్యం. సైరంధ్రిని తాకిన కీచకుడు సూర్యుడు పంపిన రాక్షసశక్తి ప్రయోగానికి తట్టుకొనలేక నేలపై పడతాడు. అంటే - అపరాశక్తి సాధకుడిలో హఠాత్తుగా ఉద్దీప్తమైన జ్ఞానదీప్తిని తట్టుకొనలేక కూలిపోయిందని భావం. అయినా కీచకుడు మోహాన్ని వీడలేదు. ద్రౌపది కీచకుడిని తుదముట్టించాలని సంకల్పించింది. అంటే చాంచల్య ప్రభావం తనమీద పడకుండా తనను తాను ఉద్ధరించుకొనటానికి యత్నించిందని భావం. ఆ

ప్రయత్నంలో భీముడిని ఆశ్రయించింది. అంటే-అభయవృత్తిని ఆశ్రయించింది. అతడు కీచకుడిని బృహన్నల విద్యాలయమైన నర్తనశాలలో రాత్రివేళ రహస్యంగా చంపే ఉపాయం పన్నాడు. దానికి తగ్గట్లుగా ద్రౌపది సహాయాన్ని తీసికొన్నాడు. కీచకుడిని మల్లయుద్ధంలో తుదముట్టించాడు. ఈ అంశాన్ని ఆధ్యాత్మికంగా భావిస్తే ఇట్లా ఉంటుంది - అభయవృత్తి విజృంభించి, ఋజువృత్తికి సంబంధించిన కార్యక్షేత్రంలో చరించి, ముక్తికామనకు విఘ్నంగా నిలిచిన చంచలత్వాన్ని బలవంతాన అణచివేసే తీవ్రయత్నం చేసిందన్నది కీచకవధలోని తత్త్వ రహస్యం.

భీముడు చేసిన ఉపకీచక సంహారానికి కూడా అంతరార్థం ఉన్నది. సాధకుడిలో చాంచల్యం తొలగినా దానిని పునరుద్ధరించి మోక్షకామనకు దానితో ముడిపెట్టి తుదముట్టించాలని మనసులోని మాయావ్యాపారాలన్నీ కలిసి కృషి చేస్తాయి. వాటిని నిర్దయగా ఒక్కసారిగా అణచి వేయటం కర్తవ్యం. ఆ పని అభయవృత్తితో మోక్షకామన సాధించగలుగుతుందని ఉపకీచక వధ తత్త్వబోధ చేస్తుంది.

భర్త యొక్క ప్రేరణతో సుదేష్ణ సైరంధ్రిని బహిష్కరించటానికి యత్నించటం అజ్ఞాతవ్రతంలో అంతఃపుర పరంగా ఏర్పడిన పెద్ద విఘ్నం. దీనిని తట్టుకొంటే మోక్షకామన విజయం సాధించినట్లే. విఘ్నాలలో ప్రకృతికి సంబంధించిన భయాదులు, బుద్ధికి సంబంధించిన అనుమానాలూ ప్రధానమైనవి. విరాటుడూ సుదేష్ణా ఆ రెండు విఘ్నాలనూ సైరంధ్రికి కల్పించారు. ఆమె గంధర్వపతుల ఆగ్రహానుగ్రహాలను గూర్చి చెప్పి తన సైరంధ్రీ వృత్తిని స్థిరపరచుకొన్నది. అంటే మోక్ష కామనకు అంతశ్శత్రువులు (అంతఃపురంలోని శత్రువులు) ఎదురైతే తనలో దివ్యశక్తులను ప్రదర్శించగలిగిన యమ నియమాది అష్టాంగ యోగాది సిద్ధులను చూపించి వాటిని దమించటం జరుగుతుంది. ఈ తాత్పర్యమే సుదేష్ణ కొలువులో ఆమెకు గంధర్వభయాన్ని కలిగించి సైరంధ్రి నిర్భయంగా జీవించటంలో ధ్వనింపజేయబడుతున్నది.

మొత్తంమీద కీచకవధ మనశ్చాంచల్య నివారణ సాధనను బోధిస్తుందని తాత్పర్యం.

5. దుర్యోధన దురాలోచన - తామసికవృత్తుల విజృంభణ

(1) దుర్యోధనుడి గూఢచారులు అజ్ఞాతవాసంలో ఉన్న పాండవులను గుర్తించలేకపోయారు= దుర్యోధనుడంటే చెడు మార్గంలో ముక్తిసాధన శక్తులను నాశనం చేయాలని యత్నించే తామసిక ప్రవృత్తి. అతడి చారులు అతడి దుష్టమైన ఆలోచనలకు, యత్నాలకు ప్రతినిధులు. వారికి యమ నియమాభయ ఋజువర్తనాది వృత్తులు గుప్తంగా జ్ఞానంలో లీనమై సర్వప్రకృతి యందు బ్రహ్మాన్ని దర్శించే యోగంలో బ్రహ్మాభేద స్థితిని సాధించి ఉండటం చేత, అట్టి సాత్త్వికవృత్తులను తామస వృత్తులు గుర్తించలేకపోయాయి. దుర్యోధనుడు స్వయంగా తామసవృత్తులకు నాయకుడు కావటం చేత అతడూ విఫలుడైనాడు.

(2) దుర్యోధనుడు భీష్మ ద్రోణ కృపాశ్వత్థామల సలహాలను కోరాడు. భీష్ముడు పాండవులుండే దేశ లక్షణాలు చెప్పాడు. దుర్యోధనుడి నాశ్రయించి ఉన్న భీష్మాదులు బ్రదుకు తెరువుకై తామసవృత్తుల నాశ్రయించి స్వేచ్ఛను కోల్పోయి ఉన్న సాత్త్విక వృత్తులు. వీరిని పాక్షిక సాత్త్వికవృత్తు లనవచ్చును. ఈ పాక్షిక సాత్త్విక వృత్తులు సాధకులలో శుద్ధ సాత్త్విక వృత్తులు గూఢంగా ఏ విధంగా ఉంటాయో తెలిసికొని చెప్పగలరు. కాని, వాటిని బహిర్గతం చేయలేవు. భంజించలేవు. అందువలన భీష్ముడి సలహా ననుసరించి పాండవుల అజ్ఞాతవాసవ్రతాన్ని భగ్నం చేయటానికి దుర్యోధనుడు యత్నం చేశాడు. అంటే పాక్షిక సాత్త్విక వృత్తుల సహాయంతో మోక్ష సాధన వృత్తులను గుర్తించే మెలకువ తెలిసికొన్నాడన్నమాట. తామస వృత్తులతోనే కాక, పాక్షిక సాత్త్విక వృత్తులవలన కూడా మోక్షసాధన వృత్తులకు విఘ్నాలు తప్పవన్నమాట!

(3) కీచక సంహార వార్త ఒక కీలకం. కీచకుడిని చంపింది భీముడనీ, దానికి కారణమైన వనిత ద్రౌపది అనీ దుర్యోధనుడు ఊహించాడు. ముక్తికామన సాధనలోని లోపాలను సరిచేసే మనఃప్రవృత్తితో ప్రేరేపించబడిన అభయవృత్తిచేత మనశ్చాంచల్యాన్ని తుదముట్టించగలదన్న కీలకాన్ని తామసవృత్తి పసికట్టింది. దొంగ గుట్టు దొంగకే తెలుసు. అందుకే దుర్యోధనుడికి కీచకవృత్తాంతం కీలకమై తోచింది. కర్ణాదులకు ఆ రహస్యం తోచకపోవటానికి కారణం వారు శుద్ధ తామసగుణ వృత్తులు కాకపోవటమే.

6. గోగ్రహణ వ్యూహం - ఇంద్రియ వ్యాపారాల వశీకరణ యత్నం

దుర్యోధనుడు పాండవులను గుర్తించి వారిని మరల అరణ్యాజ్ఞాతవాసాలకు పంపాలని దురాలోచనం చేశాడు. పాండవులను గుర్తించటానికి గోగ్రహణం ఉపాయమయింది. అంటే బ్రహ్మానుభవ యోగంలో మునిగి ఉన్న ఇంద్రియ వృత్తులను వక్రమార్గానికి మళ్ళించి తామసిక వృత్తుల అధీనంలోకి తీసికొని రావాలని చేసే తామసిక ప్రయత్నం గోగ్రహణ యత్నం.

గోగ్రహణం రెండు ముఖాలుగా సాగింది. 1. దక్షిణ గోగ్రహణం 2. ఉత్తర గోగ్రహణం. దక్షిణగోగ్రహణమంటే దక్షిణ దిక్కున ఉన్న విరాటుడి గోవులను గ్రహించటమని బాహ్యార్థం. సాధకుడిలో 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ' సాధనలో సమర్థములైన ఇంద్రియాల గుట్టు మట్టులను గ్రహించటమని అంతరార్థం. ఉత్తర గోగ్రహణమంటే ఉత్తర దిక్కున ఉన్న విరాటుడి గోవులను గ్రహించటమని బాహ్యార్థం. సాధకుడిలోని సాత్త్విక శక్తులతో నిత్యం పోరాటం సాగించే అపరాశక్తి యొక్క తామసిక వృత్తి (దుర్యోధనుడు) పాక్షిక సాత్త్విక వృత్తుల (భీష్మాదుల) సాయంతో అహంకారమమకార వృత్తులను నాశనం చేసే దేశంలో (మత్స్యదేశంలో) విశ్వ ప్రకృతిలో (విరాటుడి) శ్రేష్ఠమైన మార్గంలో (ఉత్తర దిశలో) ఉన్న ఇంద్రియ వ్యాపారాలను (గోవులను) పట్టుకొని ముక్తి వృత్తులను (పాండవులను గుర్తించి) నాశనం చేసే ప్రయత్నం - అని ఉత్తర గోగ్రహణంలోని అంతరార్థం.

7. దక్షిణ గోగ్రహణం - అభయవృత్తి విజయం

(1) త్రిగర్తాధీశుడయిన సుశర్మ దక్షిణ గోగ్రహణం చేశాడు= సు+శర్మ అంటే చక్కని మోక్షసుఖం అని భావం. త్రిగర్త దేశం అంటే త్రిపుటీసాధన. ధ్యాత ఒక్కటే తప్ప ధ్యేయం ధ్యానం వేరుగా లేవని తెలిసి, తానే సర్వప్రకృతి స్వరూపంగా తెలిసికొనటం త్రిపుటీ సాధన. సాధకుడే సాధ్యమైన భగవంతుడూ, సాధకుడే సాధనలూ కూడ ఔతాడు- అని గుర్తించే సాధన సుశర్మ. మోక్షం త్రిపుటీ సాధన వలననే సాధ్యం అనే విశ్వాసానికి సుశర్మ ప్రతినిధి. మత్స్యదేశం మీద సుశర్మ ఇదివరలో దాడి చేశాడు కాని, కీచకుడి చేతిలో ఓడిపోయాడు. కీచకుడు లేని మత్స్యదేశం మీద దండెత్తి విరాటుడిని ఓడించి పగతీర్చుకొనటం సుశర్మ వ్యూహంలోని పరమ ప్రయోజనం. దక్షిణ గోగ్రహణ యుద్ధానికి విరాటుడితో కలిసి పాండవులు రాకపోవచ్చుననీ, ఆ తరువాత దుర్యోధనుడు చేసే ఉత్తర గోగ్రహణంలో తమకు ఆశ్రయమిచ్చిన విరాటుడిని రక్షించుకొనటానికై పాండవులు కౌరవులతో యుద్ధానికి దిగవచ్చుననీ దుర్యోధనుడి ఊహ.

దీని తాత్పర్యం గ్రహిస్తే - సుశర్మ భావంలో విరాటుడిని పట్టుకొంటే పాండవులను గుర్తించినట్లే, పట్టుకొన్నట్లే. "సర్వంఖల్విదం బ్రహ్మ" అనే సాధనలో ప్రకాశించే విరాట్టును పట్టుకొంటే మోక్ష సాధన ప్రవృత్తులను పట్టుకొన్నట్టే. అయితే మోక్ష సుఖానికి ప్రతినిధి అయిన సుశర్మ మనశ్చాంచల్యం వలన ఒకసారి ఓడిపోయాడు. ఇప్పుడు దుష్టమార్గంలో ముక్తి సాధన ప్రవృత్తులకు అపకారం తలపెట్టే తామసప్రవృత్తి (దుర్యోధనుడి) అండ చేరాడు. తామసికవృత్తి యొక్క వ్యూహంలో భాగంగా మోక్షసాధన ప్రవృత్తిలో సమర్థాలైన ఇంద్రియాలను పట్టి కల్లోలపరచాలని యత్నించాడు. అందువలన అతడి సాధన కపట సాధనగా మారింది.

విరాటుడికి స్వయంగా తమ్ములున్నారు. కొడుకులున్నారు. వారందరు సమర్థులే. వారందరి కంటే మిన్నగా ధర్మజ భీమ నకుల సహదేవులు ఆసటగా బాసటగా నిలిచారు. కవచంగా అతడిని రక్షించారు. అట్లా జరుగుతుందని సుశర్మ ఊహించలేదు.

(2) సుశర్మ విరాటుడిని బంధించి తన రథం మీద ఉంచాడు. ధర్మజుడు విరాటుడిని విడిపించండని భీమనకుల సహదేవులను ఆజ్ఞాపించాడు. భీముడు విజృంభించి నకులసహదేవులతో కలసి, సుశర్మను బంధించి విరాటుడిని విడిపించాడు. దీని తాత్పర్యాన్ని ఇట్లా భావించవచ్చును. 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ' అనే సాధనలో విరాట్పురుషుడిని (విశ్వప్రకృతిని) త్రిపుటి బద్ధమైన వాసనా విముక్తి జన్యమైన సుఖ వృత్తి వశపరచుకొన్నది. కాని, ఆ త్రిపుటి సాధన శుద్ధసాత్త్వికవృత్తితో కాక, తామసిక వృత్తి యొక్క స్నేహంతో కూడిన పాక్షిక సాత్త్విక వృత్తి (సుశర్మ)తో జరిగింది. కాబట్టి మొదటి నుండి సాధనలో బలాన్ని బాగా పుంజుకొని ఉన్న యమనియమాది సాత్త్విక సాధన పాటవం యొక్క ఆమోదంతో సాధకుడిలోని అభయవృత్తి, ఐహిక భోగ విరక్తి

వృత్తీ జ్ఞానవృత్తీ కలిసి విశ్వప్రకృతిని కపట సాధన నుండి విడిపించి శుద్ధ సాత్త్విక సాధనంతో విశ్వప్రకృతిని జ్ఞానప్రకాశంలో విలీనం చేశాయని గ్రహించాలి.

ఒక్కొక్కసారి దుర్యోధనాది తామసిక శక్తుల కంటె సుశర్మవంటి కపట సాత్త్విక శక్తుల వలననే మోక్షసాధనకు బలమైన అవరోధాలు కలుగుతాయనీ, వాటిని మోక్షసాధన శక్తులు సంఘటితంగా ఎదుర్కొని తమ ఆధ్యాత్మిక సాధనను రక్షించుకొనాలనే హితవు దక్షిణ గోగ్రహణ కథ వలన మనకు అందుతుంది.

8. ఉత్తర గోగ్రహణం - తామసిక వృత్తులపై ఋజువర్తన సాధించిన విజయం

1. దుర్యోధనుడు భీష్మాదుల సాయంతో పాండవులను గుర్తించి వారి అజ్ఞాతవాసవ్రత నియమాన్ని భంగం చేయాలని చేసిన బృహత్తరమైన ప్రయత్నం ఉత్తర గోగ్రహణం. అంటే- అపరాశక్తి యొక్క తామసిక వృత్తి - తనకు సాయపడుతూ తనతో జతపడి ఉన్న పాక్షిక సాత్త్విక శక్తులను తన వెంట నడిపించుకొని సాధకుడి విశ్వప్రకృతిలోని శ్రేష్ఠములైన సాత్త్వికాలైన ఇంద్రియ వ్యాపారాలను పట్టుకొని ఆ ముక్తి వృత్తులను నాశనం చేయటానికి పూనుకొన్నది. అది ముక్తిసాధన ముందుకు సాగకుండ అపరాశక్తి కపటవర్తనంతో చేసిన ప్రబల విఘ్న ప్రయత్నం.

2. విరాట నగరంలో అప్పుడున్న విరటుడి సంతానం ఉత్తరుడు, ఉత్తర. అంటే ఉన్నత మార్గాన సాధకుడిని తరింపజేసే ముక్తిసాధనావృత్తు లన్నమాట. అవి విశ్వరూప ప్రకృతిలో చైతన్యవంతంగా ఉన్నాయి- అని భావం. ఉత్తరుడికి భూమింజయుడు అనే మరొక పేరు ఉన్నది. అంటే- భూమికి సంబంధించిన (ఐహికాలైన) వాంఛలను జయించే కోర్కెల ఉన్నత సాధనా వృత్తి.

3. గోపాలుడు ఉత్తర గోగ్రహణ వార్తను ఉత్తరుడికి నివేదించి, కౌరవులను ఓడించి గోగణాన్ని రక్షించుకొనుమని కోరుతారు. సాధకుడిలోని శ్రేష్ఠములైన ఇంద్రియ వ్యాపారాలను పరిరక్షించే మనోవృత్తులు అపరాశక్తియొక్క తామసికవృత్తులు చేసిన అపహరణ వృత్తిని గురించి ఉన్నత మార్గాన తరింపజేసే పరాశక్తియొక్క ఉన్నతమైన విశ్వరూపోపాసనా సాధనను ప్రబోధించి తెలియ జేశాయన్నమాట.

4. బృహన్నలను సారథిగా చేసికొనుమని ఉత్తరద్వారా ఉత్తరుడికి ద్రౌపది సూచించింది. విపత్కర పరిస్థితులలో సాధకుడిలోని ముక్తిమనోవృత్తి (ద్రౌపది) విశ్వ ప్రకృతిలోని ఉన్నత చైతన్యవృత్తిని (ఉత్తరను) ప్రేరేపించింది. ఐహిక వాంఛా విజయం సాధించాలని ఉత్సాహపడే శ్రేష్ఠమైన ముక్తిసాధన (ఉత్తరుడు) విస్తారమైన అసంగయోగవృత్తిని (బృహన్నలను) సారథిగా చేసికొంటే అపరాశక్తి యొక్క తామసిక వృత్తిని ఓడించవచ్చునని సూచించబడింది.

5. షండవేషంలో రథంమీద శమీవృక్షాన్ని సమీపిస్తున్న అర్జునుడిని చూచి భీష్మాదులు భయపడ్డారు. శమీ వృక్షం అంటే శమం. అంతరింద్రియ నిగ్రహం. షండవేషం అంటే నిర్గుణ నిరాకార తత్త్వం. రథం అంటే శరీరం. శరీరం ధరించిన అద్వైత భగవత్తత్త్వంగా శమప్రధానమైన ఋజుప్రవర్తనా శీలాన్ని గుర్తించటమే, షండవేషంలో రథం మీద ఉన్న అర్జునుడిని గుర్తించటం. సాధకుడిలోని పాక్షిక సాత్త్విక వృత్తులు (భీష్మాదులు) సాక్షాత్ అద్వైత పరమాత్మతత్త్వాన్ని గుర్తించటంతో తమలోని అపరాశక్తి యొక్క తామసిక వ్యాపారం ఇక పనిచేయలేదని భయపడ్డాయి.

6. యుద్ధంలో అర్జునుడు తనంతట తాను భీష్మ ద్రోణులను ముందుగా కవ్వించలేదు. లక్ష్యం దుర్యోధనుడికి ఓటమి రుచి చూపించి బుద్ధి చెప్పటమే. అతడికి అండగా నిలిచేవారిని తగిన విధంగా దండించటమే. గోవులను మళ్ళించటం ముఖ్య ప్రయోజనంగా కనపడుతున్నా, అది అవాంతర ప్రయోజనంగా మారింది. ఈ కథార్థాల అంతరార్థాన్ని ఈ విధంగా భావించవచ్చును. సాధకుడిలోని పాక్షిక సాత్త్విక వృత్తులు రాజ్యసంపద కొరకు తామసిక వృత్తికి లోబడినా, అవి సహజంగా సాత్త్విక ప్రవృత్తులే కావటం చేత అవి ముక్తిమార్గానికి అడ్డం నిలువవు కాబట్టి, వాటిని నిర్లిప్తంగా వదలివేయటం నీతి. ఒకవేళ తామసిక వృత్తి ప్రేరణతో అడ్డుపడ్డప్పుడు అణచివేయాలి. అంటే- సాధనకు అడ్డురాని ప్రవృత్తుల జోలికి అనవసరంగా వెళ్ళగూడదని సాధన రహస్యం.

7. దుర్యోధన కర్ణాదులను ఓడించటమే అర్జున పరాక్రమ ధ్యేయం. ధర్మానుశాసనంలో వర్ధిల్లి మోక్షసాధన కనువైన శమమార్గంలో సాగుతున్న ఋజుప్రవర్తనాశీలం తామసిక రాజసిక శక్తులను అవలీలగా ఓడించి విజయాన్ని సాధించగలదనే ఆధ్యాత్మిక సందేశం అర్జున పరాక్రమ వృత్తమైన ఉత్తరగోగ్రహణ యుద్ధగాథలో ధ్వనితం.

8. ఉత్తరార్జునుల వృత్తం - ఉత్తరుడు= ఉన్నత మార్గాన సాధకుడిని తరింపజేసే ముక్తి సాధనా వృత్తి. అర్జునుడు ఋజువర్తన ప్రవృత్తి. బృహన్నల= పరమాత్మ తత్త్వం. సాధకుడి ముక్తి సాధనా ప్రవృత్తి పరతత్త్వాన్ని ఆశ్రయించి, తామసిక ప్రవృత్తులపై చేసే యుద్ధానికి సారథ్యం వహించుమని ప్రార్థించింది. ధైర్యం కోల్పోయిన ఉత్తరుడి రథానికి బృహన్నల సారథిగా ఉండి నడిపాడు. తామస ప్రవృత్తి విజృంభణాన్ని చూచి ముక్తి సాధన ప్రవృత్తి ధైర్యాన్ని కోల్పోయింది. అప్పుడు పరమాత్మతత్త్వం అభయమిచ్చి ముక్తి సాధన రూప ఋజువర్తన శీలరూపమైన తన సగుణరూపాన్ని చూపి ఉన్నత మార్గంలో ముక్తిసాధన పద్ధతిని ప్రదర్శించి చూపించింది. అప్పుడు ఆ ఋజు ప్రవర్తన లీలను దర్శిస్తూ ముక్తి మార్గాన్ని తెలిసికొన్న ఉన్నత మార్గవర్తి అయిన సాధకుడు ఉత్తరుడు. రథికుడు సారథి అయ్యాడు. సారథి రథికుడయ్యాడు. విజయం సాధించింది ఒకరు. విజయుడని ప్రకటించబడింది మరొకరు. అయినా వారిరువురి భావనలో అద్వైతమే నిలిచింది. అది ఉత్తరార్జునులు బోధించిన అద్వైతానుభూతి.

9. విరాటుడు ధర్మరాజును సారెతో కొట్టటం. ద్రౌపది ధర్మజుని రక్తం భూమిమీద పడకుండా బంగారు పాత్రలోనికి పట్టటం-అంటే= అష్టాంగ యోగ సాధన చాల పవిత్రమైనదనీ, దానికి ఏమాత్రమూ ఆఘాతం జరుగనీయకూడదనీ, అట్లా జరిగితే ముక్తి మార్గ సాధన పూర్తిగా దెబ్బతింటుందనీ అంతరార్థంగా గ్రహించాలి.

10. ఉత్తరాభిమన్యుల వివాహం: ఉత్+తర= ఉన్నత పదంలో తరింపజేసే జ్ఞాన మనోవృత్తి అని అర్థం. అభిమన్యుడూ 'అభితః మనుతే ఇతి అభిమన్యుః'- అంతటా పరమాత్మను తలచే (దర్శించే) వాడు అని అర్థం. ఉత్తరాభిమన్యుల వివాహమంటే ఉన్నత పథంలో సాగే సాధకుడి మనోవృత్తి 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ' సాధనను కూడినప్పుడే ముక్తిని సాధించగలదని తాత్పర్యం. ఈ ముక్తి సాధనాసిద్ధికి మూలం గొప్ప అసంగవృత్తితో కూడిన ఋజుప్రవర్తన శీలం అనే సత్యాన్ని కూడా ఇక్కడ స్మరించాలి.

9. విరాటపర్వతత్త్వం - "సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ"సాధన

"సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ'' సాధనాక్రమంలో ముఖ్యములైన సాధనములలో బలమైనవి అభయవృత్తి ఒకటీ; గొప్ప అసంగవృత్తితో కూడిన ఋజు ప్రవర్తన మఱియొకటీ అనీ, ఆ రెండింటిలోనూ కూడా ఋజువర్తనా శీలానికి ఎంతో ప్రాధాన్యం ఇవ్వాలనీ, విరాటపర్వకథలో అంతరార్థపరంగా సారాంశాన్ని సాధకులు సులభంగానే అర్థం చేసికొనగలరు. రామాయణంలో సుందరకాండ పఠనం సర్వకామితాలను తీరుస్తుం దన్నట్లే భారతంలో విరాటపర్వం చదివితే వర్షాలు కురువక క్షామం వచ్చిన కాలంలో వర్షాలు కురిసి పంటలు పండి సుభిక్షంగా కాలం గడుస్తుందనే వాడుక వుంది. అంటే - సాధనాలు గొడ్డుపోయి మనస్సు కలవరము పడే సమయంలో బలమైన అభయవృత్తితోనూ, గొప్ప ఋజుప్రవర్తనతోనూ "సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ'' సాధన సాగిస్తే పాఠకులకు సంపూర్ణ ముక్తి లభించటం ఖాయం అని విరాటపర్వ పఠనానికి చెప్పిన ఫలశ్రుతిని మనం అంతరార్థపరంగా అర్థం చేసికొనాలి.'' (అంతరార్థ భారతము పు.271).

(కళాప్రపూర్ణ, సరస్వతీ కంఠాభరణ, తత్త్వార్థ ప్రబోధక, విద్వాన్ డా. వేదుల సూర్యనారాయణ శర్మగారు రచించి ప్రచురించిన 'అంతరార్థ మహాభారతము' (ముక్తిసాధనా మార్గము) (1986) అనే గ్రంథం ఈ అంశాన్ని వివరించటంలో బాగా తోడ్పడింది. కొన్ని వాక్యాలు అందులో నుండి యథాతథంగా కూడా వాడుకొన్నాను. అందుకు కృతజ్ఞుడను).

27. కవిత్రయ మహాభారతం - వ్యాఖ్యానం

ఆదికావ్యమైన ఆంధ్ర మహాభారతం తెలుగులో అవతరించి దాదాపు వెయ్యేళ్ళు ఔతున్నా ఇంతవరకు దానికి సమగ్రవ్యాఖ్య వెలువడలేదు. ఆంధ్రుల అభిమాన దైవమైన శ్రీ వేంకటేశ్వరస్వామివారి అనుగ్రహంతో కవిత్రయ మహాభారతానికి తెలుగులో శిష్ట

వ్యావహారిక భాషలో సరళవ్యాఖ్య వెలువడటం ఆంధ్రావళి ఆనందించే అపూర్వమైన సాహిత్యోత్సవం. శ్రీ తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు భారతీయ వైదిక ధర్మ ప్రచార మహోద్యమాన్ని చేపట్టి మహనీయంగా సాగిస్తున్నారు. అందులో ఈ పంచమ వేద వ్యాఖ్యాన ప్రణాళిక ఒక మహత్తర సారస్వత యజ్ఞం. ఏడుకొండలస్వామి మాత్రమే చేపట్టి ధర్మరక్షణ కళా ప్రావీణ్యంతో ఈ బృహత్తర ధర్మకార్యాన్ని ప్రజలకు ప్రసన్నంగా ప్రసాదించగలిగిన పరమదయాళువు. ఆ దేవదేవుడి కృపాకటాక్షాలతో పండితులు, పెద్దలు పదునెనిమిది పర్వాల ఈ దివ్య ప్రబంధమండలిని పరిష్కరించి, ప్రతిపద్యానికి వ్యాఖ్యానం వెలయించి, సవిమర్శకమైన పీఠికలు సంతరించి, కథాసారాదులతో సర్వార్థసాధకంగా రూపొందించి, సర్వాంగసుందరంగా ప్రచురించి, సామాన్య ప్రజలకు అందుబాటులో ఉండేటట్లు చేయటం తెలుగువారు చేసికొన్న వెలుగుల పుణ్యం. ఈ పవిత్ర మహత్తర ప్రయత్నానికి శ్రీ తిరుమలేశుని పక్షాన బాధ్యత వహించి అభ్యుదయ పరంపరను విజయవంతంగా సమకూరుస్తున్న మాన్యులు, మహనీయులు టి.టి.డి. బోర్డు ఛైర్మన్, కార్యనిర్వహణాధికారి మొదలైన అధికారులూ, సంపాదకులూ, వారి సహకారులూ, సంపాదక సలహా మండలుల సభ్యులూ, వ్యాఖ్యాతలుగా పాల్గొన్న విద్వన్మణులూ, 'ఎడిటోరియల్ సెల్' సభ్యులూ, పలురకాలుగా దీనికి తోడ్పడుతున్న అధికార అనధికారులూ ధన్యులు. వారికి నా కృతజ్ఞతాభివందనాలు.

పదునెనిమిది పర్వాలలో ఆదిపర్వం మొదటి సంపుటి. అది రెండు భాగాలుగా వెలువడింది. సభాపర్వం రెండవ సంపుటిగా రూపుదిద్దుకొన్నది. విస్తృతమైన ఆరణ్యపర్వం మూడవ సంపుటిగా రెండు భాగాలలో ప్రచురించబడింది. మొదటిభాగం నన్నయ రచించిన ఆరణ్యపర్వభాగం. రెండవ భాగం ఎఱ్ఱాప్రెగడ పూరించిన ఆరణ్యపర్వశేషం. ఈ విధంగా విభజించబడి ప్రచురించటం తెలుగులో ఇదే ప్రథమం. అది దాని ప్రత్యేకత కూడా. ఇక నాల్గవ సంపుటి ఈ విరాటపర్వం.

ప్రతి యేటా, పల్లెపల్లెలా విరాటపర్వాన్ని వినటం తెలుగువారి ధార్మిక సంస్కృతి. ఈ పర్వాన్ని విన్నా, తెలిసి చదివినా, చదువుకొన్నా వారి జీవితాలలో విజయపరంపరలూ, శుభపరంపరలూ కలుగుతాయి. విరాటపర్వం చదివినచోట సకాలంలో వానలు పడి దేశం సుభిక్షమౌతుంది. దేశాన్ని క్రమ్మిన అజ్ఞాత ప్రమాదజీమూతాలు తొలగిపోయి ధర్మప్రకాశం వెల్లివిరుస్తుంది. విరాటపర్వం చతుర్థమే కాదు, చతుర్విధ పురుషార్థఫలప్రదం!

విరాటపర్వ వ్యాఖ్యానాన్ని, ఒక్కొక్కరు ఒక్కొక్క ఆశ్వాసం చొప్పున, విద్వన్మణులైదుగురు రచించారు. ప్రథమాశ్వాస వ్యాఖ్యాత ఆచార్య కె. సర్వోత్తమరావుగారు - శ్రీ వేంకటేశ్వర విశ్వవిద్యాలయ ఆంధ్ర శాఖాధ్యక్షులుగా పనిచేసిన ప్రసిద్ధ పరిశోధకులు. ద్వితీయాశ్వాస వ్యాఖ్యాత డాక్టర్ ఆర్. అనంతపద్మనాభరావుగారు - ప్రసిద్ధాంధ్రాచార్యులేకాక ప్రస్తుతం క్రొత్త ఢిల్లీలో దూరదర్శన్ డిప్యూటీ డైరెక్టర్ జనరల్. తృతీయాశ్వాస వ్యాఖ్యాత శ్రీ సింగరాజు సచ్చిదానందంగారు - తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం కళాశాలలో ఆంధ్రోపన్యాసకులుగా పనిచేసిన ప్రముఖ విద్వాంసులు. చతుర్థాశ్వాస వ్యాఖ్యాత డాక్టర్ మేడవరం వేంకట నారాయణశర్మగారు - మదనపల్లె బి.టి. కళాశాలలో ప్రాచార్యుడుగా పనిచేసిన పండితవర్యులు. పంచమాశ్వాస వ్యాఖ్యాత డాక్టర్ కె. రామగోపాల కృష్ణమూర్తిగారు - ప్రభుత్వ కళాశాలాచార్యులు, ప్రముఖ సాహితీవేత్త. పంచాగ్నుల వలె ప్రకాశించే ఈ పండిత పంచకం ప్రతిభాపూర్ణంగా వ్యాఖ్యానాలను రచించి ఈ విరాటపర్వాన్ని విజ్ఞానపర్వంగా మార్చారు. వారికి నా నమోవాకాలు.

తిక్కన కవిత్వంలోని కళాశిల్ప విశేషాలను సహృదయులకు అందుబాటులోకి తీసికొని రావటానికి నేను చాలా చోట్ల విశేషవ్యాఖ్యలు వ్రాసి వివరించాను. అవి 'సంపా.' అనే సంకేతాక్షరాలతో సూచించబడ్డాయి. విరాటపర్వ వైశిష్ట్యాలను తిక్కన జీవిత కవితా శిల్ప విశేషాలను సవిమర్శకంగా పీఠికలో వివరించాను. విరాటపర్వ కథాసారం సర్వజన సులభంగా సంతరించాను. అందులో ఈనాటికీ తెలుగువారి నాల్కలమీద నాట్యం చేస్తున్న కొన్ని మధురమైన పద్యాలను మధ్యలో పేర్కొన్నాను. ఈ ప్రయత్నం ఆంధ్రావళి ఆమోదాన్ని పొందుతుందని ఆశిస్తున్నాను. విరాటపర్వ వ్యాఖ్యానం ప్రామాణికంగా వెలువడటానికి నాకెన్నో విధాల సహకరించిన ప్రముఖ విద్వత్కవులు, పరిశోధకులు డాక్టర్ జొన్నలగడ్డ మృత్యుంజయరావుగారికీ, మిత్రులు డా.అట్లా

వెంకటరామిరెడ్డిగారికీ, ప్రూఫులు సరిచూడటంలో తోడ్పడిన మిత్రులు శ్రీకె.పి. బాబుగారికీ, శ్రీమతి సుశీలా లక్ష్మీ విద్యానాథులకూ, ముద్రణ కనువైన అక్షరాకృతినిచ్చిన శ్రీ దత్తసాయి గ్రాఫిక్స్ అధినేత్రి డాక్టర్ జి.యస్.లక్ష్మికీ నా హార్దమైన కృతజ్ఞతలు.

పరమ కళ్యాణ భద్రమూర్తి శ్రీపద్మావతీ సహిత శ్రీ వేంకటేశ్వరస్వామి దివ్యమూర్తి. ఆ స్వామి వేదాత్ముడు, వేదాంతవేద్యుడు పరతత్త్వరూపుడు; అయినా భక్తసులభుడు, సాహిత్య సంగీత ప్రియుడు, రసానందరూపుడు. తిక్కన కృతి నిచ్చిన హరిహరనాథదేవుడు శ్రీ వేంకటేశ్వరస్వామివారే అని ఒక వాదం ఉన్నది. అదే నిజమైతే అంతకంటే కావలసిందేమున్నది? ఆ స్వామికే ఈ అక్షరవేదం అంకితం అయినట్లే. ఆ స్వామికి ఈ పంచమవేదం తులసీమాల, వ్యాఖ్యానం సుగంధ పరిమళసేవ, విరాటపర్వం విరులపూదండ. పూజ, విశేషాంశాలు పణ్యారాల సుగంధాల నివేదన, విరాటపర్వ పీఠిక విరాణ్మూర్తికి మంగళనీరాజనం. ఈ పర్వం స్వామివారికి సారస్వతమైన అక్షరార్చనం. సత్య శివ సుందర రూపుడైన స్వామివారి దివ్యసన్నిధిలో ఈ వ్యాఖ్యా సంపుటిని వాఙ్మయారాధనలోని పుణ్య పూజాకుసుమ మంజరిగా సమర్పించుకొంటున్నాను. విశ్వశ్రేయస్సును ప్రసాదించుమని ఆ విరాడ్రూపుని వేడుకొంటున్నాను.

హైదరాబాదు
23-11-2001

జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యం
ప్రధాన సంపాదకుడు
కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు
తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు

విరాటపర్వ కథాసారం

"మహిత సముజ్జ్వలాకృతులు మానధనుల్ జనమాన్యు లంగనా
సహితము గాఁగ నేమిగతి సమ్యగుపాయ నిగూఢ వృత్తిమై
నహితుల కప్రభేద్యముగ నా పదుమూఁడగు నేఁడు మత్పితా
మహులు చరించి రంతయుఁ గ్రమంబున నా కెఱుఁగంగఁ జెప్పుమా!"

అని జనమేజయుడు వైశంపాయన మహర్షిని ఆసక్తిగా అడిగాడు. చతుర్థం, ఊర్జితకథోపేతం, నానారసాభ్యుదయోల్లాసి అయిన విరాటపర్వకథ వైశంపాయనుడు వినిపించ నారంభించాడు. పాండవులు తమ వెంట అగ్నిహోత్రాదులతో వస్తున్న వేలాది బ్రాహ్మణోత్తములను ఆగండని అభ్యర్థించారు. బాహ్య పరివారానికి సముచితమైన వీడ్కోలు పలికారు. వారొక ఏకాంత ప్రదేశంలో నిలిచారు. ధౌమ్యుడు వారివెంట ఉన్నాడు. కురుజనపదానికి చుట్టుపట్లనున్న పాంచాల, చేది, మత్స్య, సాళ్వ, విదేహ, బాహ్లిక, దశార్ణ, శూరసేన, కళింగ, మగధ దేశాలలో నివాసయోగ్యమైనదానినిగా మత్స్యదేశాన్ని ఎన్నిక చేశారు. మత్స్యనరపతి సుజనహితుడు, ధర్మశీలుడు కావటం చేత అతడి కొలువులో మారువేషాలలో చేరి అజ్ఞాతవాస వ్రతాన్ని నిర్వహించాలని నిర్ణయించారు.

పాండవుల అజ్ఞాతవాస జీవితం

ధర్మజుడు సన్యాసి వేషంలో కంకుడనే పేరుతో రాజుకు చెలికాడై విద్యాగోష్ఠులతో, పుణ్యకథా సల్లాపాలతో, అనువైనప్పుడు అక్షక్రీడతో గౌరవప్రదంగా గడపాలని నిర్ణయించుకొన్నాడు.

భీమసేనుడు వంటలవాడై, వలలుడనే పేరుతో రుచికరాలైన వివిధ వంటకాలను ప్రభువుకు వండి వడ్డించటానికీ, రాజు కోరితే మల్లులతో గాని, కరిసింహవ్యాఘ్రాదులతో గాని పోరి వినోదాన్ని కలిగించటానికి పూనుకొన్నాడు.

అర్జునుడు బృహన్నలాఖ్యుడైన పేడియై అంతఃపుర కన్యలకు వివిధ నాట్య విశేషాలను నేర్పటానికి చేరదలచుకొన్నాడు. ఊర్వశి యిచ్చిన శాపం, ఇంద్రుడి వరం పార్థుడికి అజ్ఞాతవాసంలో అనువైన సాధనాలుగా పనికివచ్చాయి.

నకులుడు దామగ్రంథిగా అశ్వశాలలో ప్రవేశించి అశ్వశిక్షణ చాతుర్యాన్ని ప్రదర్శించటానికీ, సహదేవుడు తంత్రీపాలుడుగా గోరక్షణ నైపుణ్యాన్ని వెలార్చటానికీ నిశ్చయించుకొన్నారు. ద్రౌపది సైరంధ్రిగా సుదేష్ణారాణి కొలువులో చేరి మాలిని అనే పేరుతో మలినమైన పనుల జోలికిపోక, గౌరవప్రదంగా అంతఃపురంలో అజ్ఞాతవాసం గడపటానికి నిర్ణయించుకొన్నది. ధౌమ్యుడు శాంతి రక్షా మంత్రాలు చదివి వారిని సాగనంపి తానొక ఆశ్రమంలో ఆగిపోయాడు.

పాండవులు భార్యా సమేతులై అడవి దారులలో నడిచి మత్స్యనగరాన్ని సమీపించారు. ఊరి వెలుపల నున్న శ్మశానంలో భయంకరంగా పెరిగి ఉన్న శమీవృక్షానికి తమ ఆయుధాలను శవాకారంలో మూటగట్టి వ్రేలగట్టారు. తాము నదిలో స్నానం చేశారు. అజ్ఞాతవాసంలో ఎవరూ వారిని కనుగొనకుండా ఉండేటట్లు వరమిచ్చిన ధర్మదేవతను ప్రార్థించారు. వారు సంకల్పించిన రూపాలు, వేషాలు అత్యంత సహజంగా అమరాయి. అదృష్టవశాత్తు విరాటరాజు ఆనాడు నగరం వెడలివచ్చి బయలికొలువు ఇస్తూ ఉండటం చేత అవలీలగా అతని కొలువులో చేరిపోయారు. ద్రౌపది సైరంధ్రిగా కుదిరిపోయింది. తమ తమ కొలువులలో నైపుణ్యాన్ని ప్రకటించి అందరి మన్ననలనూ పొందగలిగారు. వారిలో వారు రహస్య నామాలతో పిలుచుకొంటూ వీలైనప్పుడెల్లా కళ్ళారా చూచుకొంటూ కాలక్షేపం చేస్తున్నారు.

ఒకసారి విరటుడి కొలువులో మల్లవీరుల సమావేశమయింది. ఆ సమయంలో ఎక్కడినుండో ఒక భయంకరకాయుడైన మల్లుడు వచ్చి తనను గెలిచే వారెవరైనా మత్స్యనాథుడి సభలో ఉన్నారా? అని గద్దించాడు. అక్కడ గుమికూడిన మల్లయుద్ధ నిపుణులందరూ అతడి భీకరాకారం చూచి నీరుగారిపోయారు. దేశం పరువు గంగపాలైపోయేటట్లుంది. విరాటుడు విచారపడ్డాడు.

అప్పుడు కంకుభట్టు వలలుడిని గురించి చెప్పి అతడిని పిలిపించుమన్నాడు. విరటుడు వలలుడిని పిలిచి ఆ మల్లుడిని ఎదుర్కొనుమని ఆజ్ఞాపించాడు; ధర్మరాజు కనుసైగతో అనుమతించాడు.

భీముడి కానాడు పండుగగా తోచింది. వివిధ మల్లయుద్ధక్రీడా నైపుణ్యాలతో ఆ మల్లుడిని చాలా సేపు మూడు చెరువుల నీళ్ళు త్రాగించాడు. చివరకు కాళ్ళూ చేతులూ పట్టి గిరగిర తిప్పి నేలపై కొట్టి నెత్తురు కక్కేటట్లు చరచాడు. ఆ మల్లుడు భయంకరంగా ఓడిపోయాడు. విరటుడు మెచ్చి వలలుడికి కానుక లిచ్చాడు. వాటిని బీద ప్రజలకు పంచుకొంటూ వలలుడు మత్తగజంవలె వంటశాలవైపు నడిచిపోయాడు.

వలలుడి మల్లయుద్ధమంటే విరటుడి కొక వినోదమయింది. అతడిచేత పులులు, సింహాల వంటి క్రూరమృగాలతో పోరించుకొని చూడటం మత్స్యరాజు కొక ప్రీతి అయింది. అట్లా కొన్ని రోజులు తక్కువగా సంవత్సరం పూర్తికావస్తున్నది. ఒకనాడు-

కీచకోదంతం

మత్స్యరాజు బావమరది, ఆ దేశానికి దండనాథుడు, నూటైదుగురు కీచకులకు పెద్దన్న, రూపాభిమాని, నానాభరణశీలుడు, దుర్విదగ్ధుడు, బలగర్వితుడు అయిన సింహబలుడు - అక్కగారైన సుదేష్ణకు మ్రొక్కటానికి వచ్చి ప్రక్కనే ఉన్న అపూర్వ లావణ్యమూర్తి సైరంధ్రిని చూచాడు. మొదటి చూపులోనే మదనాస్త్రానికి దాసుడైనాడు. ఆమెపై నుండి చూపును ప్రక్కకు త్రిప్పుకోలేకపోయాడు. అంతవర కాతడు అంతటి అందగత్తెను చూడలేదు. అందుకు ఆశ్చర్యంలో మునిగిపోయాడు. త్రిమూర్తులకు కూడ పొందజాలనంత అందాన్ని సహజంగా పొందగల ఆ సుందరాంగి ఎవరో తెలిసికొనాలని అతడి మనసు ఉరకలు వేసింది. తమకంతో తలపులు తల్లడిల్లిపోసాగాయి. అతడికి తెలియకుండానే అతడు మన్మథవికార చేష్టలు పలురకాలుగా ప్రకటించడం ప్రారంభించాడు.

సైరంధ్రివైపు సూటిగా చూపులో చూపుపెట్టి చూచాడు. ఆమెకు కోపం వచ్చి మొగమంతా చెమట పోసింది. అనుచితమైన పనులు ఆచరించటానికి ఆరంభించాడు. ఆమె నివ్వెరపోయింది. ఆమెను కళ్ళతో మ్రింగేటట్లు చూశాడు. ఆమె గజగజవణికిపోయింది. ఆమెను సమీపించబోయాడు. ఆమె తెల్లబోయింది. ఆమె భయపడి సాత్త్వికభావాలు ప్రకటించినా ఆ దుర్విదగ్ధుడు అవన్నీ మారవికారాలుగా భావించి రాగసాగర నిర్మగ్నుడైనాడు. ఆమెను గురించిన వివరాలను అక్కగారి నడిగాడు.

కీచకుడి చిత్తవృత్తి సుదేష్ణకు చీకాకు కలిగించింది. మాటమార్చి చూచింది. అతడి మనసు మారేటట్లు లేదు. అక్కగారితో మాట్లాడటం మాని సైరంధ్రితోనే సంభాషణ మొదలుపెట్టాడు. 'ఓ చంద్రవదనా! నీవంటి అందచందాలు ఈ లోకంలో మరెవ్వరికైనా ఉన్నాయా? నీ వెవరి కూతురవు? నీ భర్త ఎవరు? నీ పేరేమిటి?' అని గ్రుచ్చి గ్రుచ్చి అడిగాడు. ఆమె మొగం తప్పించింది. అతడు విరహతప్తుడై ఆమె సౌందర్యాన్ని సంకీర్తనం చేయనారంభించాడు. ఆమెను పొందలేకపోతే తనకు ప్రాణాలు పోతాయనీ, ప్రాణం పోయిన తరువాత తనను మరలా పొందవచ్చునా? అని ఆమెను అనునయించాడు. అతడి స్థితిని చూచి సైరంధ్రి తొందరపాటులేకుండా నేర్పుతో వ్యవహరించటం మేలనుకొన్నది.

'అన్నా! నేనున్న స్థితిని, నా శరీరాన్ని, నా మాసిన చీరలనూ చూస్తే ఏవగింపు కలగటం లేదూ? ఉత్తములు ఇటువంటి మదన వికారపు మాటలు మాట్లాడతారా? నీకూ అప్పచెల్లెళ్ళున్నారుగదా! ఇట్లా వ్యవహరించటం ఉచితమా? పైపెచ్చు నేను పతివ్రతను. నన్ను ఇట్లా అడుగవచ్చునా?' అని అతడిని నిలవదీసి అడగింది సైరంధ్రి.

అతడు వినిపించుకొనే స్థితిలో లేడు. ఆమె శరీరాంగాలను వర్ణిస్తూ 'పరసతీసంగమం వలన వచ్చే పాపానికైనా సిద్ధపడతానుగాని, నీ తనూసంగమాన్ని మాత్రం వదులుకొని, బ్రతుకలేను' అని వెంటపడ్డాడు. ద్రౌపది అతడిని నీచునిగా నిశ్చయించి బెదిరించి అదలించడానికి యత్నించింది.

"దుర్వారోద్యమ బాహువిక్రమ రసాస్తోక ప్రతాప స్ఫుర
ద్గర్వాంధ ప్రతివీర నిర్మథనవిద్యా పారగుల్ మత్పతుల్
గీర్వాణాకృతులు లేవు రిప్డు నిను దోర్లీలన్ వెసన్ గిట్టి గం
ధర్వుల్ మానముఁ బ్రాణముం గొనుట తథ్యం బెమ్మెయిన్ గీచకా!"

అని గద్దించింది సైరంధ్రి. కీచకుడు గంధర్వుల బలాన్ని లెక్కచేయకుండా మాట్లాడాడు. 'అందని మ్రానిపండ్ల కొరకు అఱ్ఱులు చాచి రావణాదులవలె చెడిపోవద్ద'ని సైరంధ్రి మందలించింది. అతడు మొగం చిన్నబుచ్చుకొని సుదేష్ణను సమీపించాడు. సైరంధ్రి వివరాలను చెప్పుమని బలవంతపెట్టాడు.

సుదేష్ణ కీచకుడికి నీతులు బోధించింది. అతడిని వలచి వలపించే వనిత లెందరో ఉండగా, పరవనితను కోరటం ధర్మం కాదన్నది. 'లోకంలోని వనితలందరూ ఆమె కాలిగోటికి సరిరా'రనీ, ఆమెను ఏదో ఒక ఉపాయంతో తన వద్దకు పంపకపోతే మన్మథతాపంతో మరణించటం తథ్య మనీ కీచకుడన్నాడు. ఆమె మరలా నీతులు చెప్పబోయింది. అతడు వారించి ఆమెకు నమస్కరించి 'ఇక ఈ వెడమాటలు చాలు. ఆమెను నాతో కలిపే మాటలేవైనా ఉంటే చెప్పుము. లేదా నా చావు నిజం. ఆ మీద నీ తమ్ముడిని స్మరించుకొంటూ ఉండువుకాక' అని లేచి వెళ్లబోయాడు. సుదేష్ణ మనసులో భయపడింది. చివరకు తమ్ముడికి మాట ఇచ్చింది. ఒక రోజులో సైరంధ్రిని మద్యం కొరకు అతడి నివాసానికి పంపుతాననీ, అప్పుడు అభిమతాన్ని తీర్చుకొనుమనీ సూచించింది. ఆ మాట విని కీచకుడు ఉప్పొంగిపోయి నిజమందిరానికి పోయి, వివిధ మధురసాలను సిద్ధం చేసికొని విరహవేదనపడుతూ సైరంధ్రి రాకకొరకు ఎదురుచూస్తూ ఉన్నాడు.

సుదేష్ణ ఆసవ పిపాస అభినయించింది. సైరంధ్రిని పిలిచి రుచిగల ఆసవాన్ని కీచకుడి యింటినుంచి తెచ్చిపెట్టుమన్నది. తన నా అనుచిత కార్యానికి నియోగించవద్దని సైరంధ్రి బ్రతిమిలాడుకొన్నది. అందుకు సుదేష్ణ నిష్ఠురాలాడింది. సుదేష్ణ తమ్ముడికి మేలు చేయాలని పన్నుగడ పన్నిందని స్పష్టమైంది. ఆసవ పాత్రను తీసికొని సైరంధ్రి కీచకునింటికి ఒంటిగా బయలుదేరింది. తనకు కలుగనున్న ఆపదను స్మరించుకొని మహాపదలకు పరిహారమైన హరినామస్మరణను మనసులో నిలుపుకొని, పుండరీకాక్షుడిని అంతః ప్రసన్నుడిని చేసికొని ముందుకు సాగింది. సూర్యనారాయణుడిని స్మరించింది. 'తండ్రీ! నేను నిజంగా పాండవులను ఏకచిత్తంతో భావించేదానినైతే నాకెటువంటి కీడూ కలుగకుండా రక్షించే భారం నీదే!' అని నమస్కరించింది. సూర్యనారాయణుడు వెంటనే ఆమెను రక్షించే నిమిత్తం ఒక రక్కసుని కల్పించి కనపడకుండా ఆమె వెంట రక్షకుడుగా ఉండేటట్లు కరుణించాడు. ఎట్టకేలకు మెల్లగా సైరంధ్రి పులిపొదలో లేడి ప్రవేశించినట్లు కీచకమందిరంలో అడుగుపెట్టింది.

కీచకు డామెను చూచి సంతోషంతో సంభ్రమంతో ఉక్కిరిబిక్కిరయిపోయాడు. ఆమె కెదురుపోతూ వింత విలాసాలు వెలార్చటం ఆరంభించాడు. ఆమె అతడి వైఖరిని గమనించి గంభీరంగా నించున్నది. 'దేవి ఆసవ పిపాసతో మదిర తెమ్మన్నది. ఇప్పించండి' అని ముక్తసరిగా పలికింది. కీచకుడు చనువుగా సమీపించి మొగంలో మొగం పెట్టి తమకంతో ఇట్లా అన్నాడు. 'లీలావతీ! నీవు దేవి దప్పిక తీర్చాలని చూస్తున్నావే కాని, నా దప్పికను నీ రసవత్తర సంభావనతో తీర్చాలని అనుకోవేమిటి? ఇదేం న్యాయం చెప్పుము? నీ పొందు నాకిచ్చి ఈ జన్మ సఫలం చెయ్. మన్మథుడిని బంటుగా నన్నేలుకో. ఈ సిగ్గుతెరలు మాని చెలిమికలిమిని పంచు' అని తొందరపెట్టాడు. 'ఆలస్యమవుతున్నది. దేవి ఎదురుచూస్తూ ఉంటుంది. తడవైతే ఆమె కోపగిస్తుంది. తిరిగి వెళ్ళాలి. త్వరగా మదిర నిప్పించండి' అని నిబ్బరంగా పలికింది సైరంధ్రి. దానికి కీచకుడు బాధపడుతూ 'మదిర తీసికొనిపోవటానికి మదవతు లెందరో ఉన్నారు. కాని, మదన సుధారసాన్ని అందించగలిగిన నీ అధరాన్ని నేను కోరుతున్నాను. నా సైన్య సంపదను, పరిచారికా సహస్రాన్ని నీ కర్పిస్తాను. నా కులకాంతలచేత నీకు సేవలు చేయిస్తాను. నేను నీ కనుసన్నలలో మసలుతాను' అని తమకంతో తనను తాను నిగ్రహించుకోలేక ఆమె పైబడి పట్టుకొన్నాడు కీచకుడు.

సూర్యవరం చేత ఆమెను రక్షిస్తున్న అసురశక్తి ఆమె శరీరంలో చేరి కీచకుడిని ఆవలకు తోసింది. వడిగా మందిరాన్ని వీడి సైరంధ్రి పరుగు పెట్టింది. కీచకుడు ఆమె వెంటపడ్డాడు. భయంతో ఎక్కడికి పోవాలో తోచక ద్రౌపది విలవిలలాడింది. విరాటరాజు కొలువుతీర్చి ఉండటం తెలియవచ్చింది. ఆ సభవైపు ఆమె పరుగులు తీసింది. జనులు చూస్తున్నారన్న లజ్జ కూడా లేకుండా కీచకుడు ఆమెను తరుముకొంటూ వెళ్ళాడు. మదపుటేనుగు జంగమలతను పట్టుకొన్నట్లు, పెద్ద గద్ద ఆడుపామును ఒడిసి పట్టినట్లు రాక్షసుడు దేవకాంతను బలవంతాన పొదివినట్లు సింహబలుడు ఆమె తలపట్టి తిగిచి కూలపడద్రోశాడు. అప్పుడు పాంచాలీ రక్షకుడైన రాక్షసుడు కీచకుడిని నేలపై పొరలిపడేటట్లు గట్టిగా కొట్టాడు. తనపాటు ఇతరులు చూడకుండా గబగబా లేచి కీచకుడు వెంటనే వెళ్ళలేదు. ఒడుపు తప్పిన మహాసర్పంవలె నిట్టూర్పులు నిగుడిస్తూ ఉన్నాడు.

ఆ సమయంలో రాజు కొలువులో భీమసేను డుండటంచేత ఈ దృశ్యాన్ని చూచాడు. సతికి జరిగిన ఆ అవమానాన్ని సహించలేక అగ్నిహోత్రుడుగా మండాడు. ప్రళయకాల రుద్రాకారంతో మేను పెంచి కీచకుడిని మట్టు పెట్టాలని తలపెట్టి, అతడి ఆనతి మీరలేని మత్స్యపతిని కూడా మడియింపచేయాలని ప్రక్కనున్న మహావృక్షాన్ని పెకలించటానికి చూపులు సారించాడు. భీముడి అసమయ సాహసం వలన అజ్ఞాతవాసం భంగమౌతుందని కంకుభట్టుగా సభలో ఉన్న ధర్మరాజు నిపుణంగా, ఎవరూ బయటివారు తెలిసికొనలేనివిధంగా భీమయత్నాన్ని ఇట్లా వారించాడు.

> "వలలుం డెక్కడఁ జూచె నొండెడ నసేవ్యక్ష్మాజముల్ పుట్టవే?
> ఫలితం బై వరశాఖ లొప్పఁగ ననల్పప్రీతి సంధించుచున్
> విలసచ్ఛాయ నుపాశ్రిత ప్రతతికిన్ విశ్రాంతి గావింపఁగాఁ
> గల యీ భూజము వంటకట్టియలకై ఖండింపఁగా నేటికిన్?"

ధర్మరాజు మాటలలో నిగూఢార్థాన్ని తెలిసికొని భీముడు శాంతించాడు.

సైరంధ్రిగా ఉన్న ద్రౌపది కీచకుడు లాగగా నేలపైబడి, వేడి నిట్టూర్పులు నిగుడిస్తూ, కన్నులవెంట నీరుకారగా, దీనవదనంతో లేచి విరటుడి కొలువులోకి వచ్చింది. కోపాతిశయంతో సమయభంగం మాట మరచి సాగ్రహంగా తన భర్తలకు తగిలి వచ్చేటట్లు మాట్లాడసాగింది. 'మహావీరులు గంధర్వులైదుగురు నాకు భర్తలై ఈవిధంగా ఒకడు నన్ను అవమానం చేస్తుంటే చూస్తూ మిన్నకుండటం ఆశ్చర్యం కాదా! ఇక ఎవరి భార్యలు ఈ రాజ్యంలో మర్యాదగా బ్రతుకగలుగుతారు? ఈ సభలో ధర్మభీతితో ఎవరైనా ఒక మాటైనా మాట్లాడారా? ఈవిధంగా కీచకుడు పతివ్రతనైన నన్ను ఏ ఆడవారినీ అవమానించని విధంగా అవమానిస్తుంటే చూస్తూ కూర్చున్న మీలో కొందరికైనా దయ రాలేదా? ఇందుకు ఈ మత్స్యదేశానికి ప్రభువుగా ఉన్న ఈ రాజు ననాలి. కీచకుడు చేసిన అధర్మాన్ని చూచి దండించకుండా వదిలిపెడతారా?' అని రోషంగా పలికింది. ఆ మాటలకు విరాటుడు మారు పల్కలేకపోయాడు. పైగా కీచకుడిని సాంత్వన వాక్యాలతో సమాధానపరచి పంపాడు. ప్రజ లామె దైన్యానికి సానుభూతి ప్రకటించారు.

ధర్మరాజుకు రోషం వచ్చింది. కాని, నిగ్రహించుకొన్నాడు. నిర్వికారంగా సహజ స్వరంతో ద్రౌపదితో ఇట్లా అన్నాడు. 'ఓవనితా! నీ మాటలన్నీ రాజూ, సభవారూ విన్నారు. ఇంక పలుమాటలు పలుకకుండా సుదేష్ణ సదనానికి వెళ్లుము. నీ పరాభవాన్ని చూచి నీ పతులైన గంధర్వులు కోపించకుంటారా? ఇది సమయం కాదు. నీకైనా, వారికైనా ఇప్పు డేమైనా వారు కోపాన్ని ప్రకటించరు. కాబట్టి నీ పతులను నిందించబోకుము. సభలలో ఇంతసేపు శంకలేకుండా ప్రకటంగా నిలిచి ధిక్కరించటం సమంజసం కాదు' అని ధర్మరాజు హెచ్చరించినా సైరంధ్రి అక్కడినుండి కదలలేదు. అప్పుడు ధర్మరాజు మరలా ఇట్లా మందలించాడు. 'నీవు కులసతీ గౌరవం కించపడేటట్లు ఇట్లా సభలో పలుపోకలతో విచ్చలవిడిగా నాట్యం చేస్తున్న విధంగా మెలగటం తగునా?' అన్నాడు. ఆ మాటకు పాంచాలి సాభిప్రాయంగా సమాధానం చెప్పింది. 'కంకభట్ట! నా భర్త నటుడు. ఆ మాట నిజం. పెద్దవారివలెనే చిన్నవారు కూడా! కాబట్టి నా పతివలెనే నేనూ నటిని కాబట్టి నాకు నాట్యం పరిచయమే. నా భర్త నటుడే కాదు, జూదరి కూడా. ఇక జూదరి ఆలికి మర్యాద ఎక్కడుంటుంది?' అని ఆర్తితో అక్కడినుండి వెళ్లిపోయింది సైరంధ్రి.

అంతఃపురానికి వెళ్ళి జరిగినదంతా ఆ రాణికి చెప్పింది సైరంధ్రి. 'దుఃఖించకు. నేను కీచకుడిని దండిస్తా'నని సుదేష్ణ ఓదార్చింది. ఆమె మాటలు లెక్క సేయకుండా సైరంధ్రి 'నీకెందుకమ్మా అంతకష్టం? కాలాంతకులు నా పతులున్నారు. వారే పగతీర్చుకొంటారులే' అని చెప్పింది. ఆ మాటలకు అంతఃపురంలోని స్త్రీలందరూ భయపడ్డారు. ఆ రాత్రి అందరూ శయనించారు.

కీచకవధ

ద్రౌపది వంటశాలలో నిద్రిస్తున్న భీముడి వద్దకు రహస్యంగా పోయింది. కరస్పర్శ చేస్తూ మెల్లగా పిలిచి లేపింది. భీమసేనుడు మేల్కొన్నాడు. ఇంత అర్ధరాత్రివేళ ఇక్కడికి ఎందుకొచ్చావని అడిగాడు. తెలిసికూడా నన్నడుగుతావేమిటని తన అవమానగాథనంతా వివరించి చెప్పింది ద్రౌపది. 'మహా బలులైన మీరందరూ ఉన్నా ఆనాడు దుశ్శాసనుడు ఆ సభలో ఆ విధంగా అవమానం చేశాడు. ఆపైన సైంధవు డావిధంగా అనుచితంగా వ్యవహరించాడు. ఇప్పుడు ఈ విధంగా కీచకుడు నన్ను పరాభవించాడు'. 'అని వాపోయింది. ఆ మాటలకు వాయుసుతుడు ఉద్రిక్తుడై 'నన్ను ధర్మరాజు వారించకుండా ఉన్నట్లయితే కీచకుడినీ, మత్స్యపతినీ అక్కడే మట్టుపెట్టి ఉండేవాడిని' అన్నాడు. 'అయితే దానివలన అజ్ఞాతవాస సమయ భంగమయ్యేది. మరలా అరణ్య, అజ్ఞాతవాసాలు చేయవలసివచ్చేది. ఆ విపత్తుకు మనమిద్దరమూ కారకులమయ్యేవారం. అందువలన ధర్మజుడు మనలను వారించాడు. ఆయన సత్యవ్రతనిష్ఠు'డని ద్రౌపది వివరించింది. భీముడి మనసులో ధర్మజుడిపై భక్తి కుదిరేటట్లు ధర్మరాజును కీర్తించింది.

"ఎవ్వని వాకిట నిభమదపంకంబు । రాజభూషణ రజోరాజి నడఁగు,
ఎవ్వని చారిత్ర మెల్లలోకములకు । నొజ్జయై వినయంబు నొఱపుఁ గఱపు,
నెవ్వని కడకంట నివ్వటిల్లెడు చూడ్కి । మానితసంపద లీనుచుండు,
నెవ్వని గుణలత లేడు వారాసుల । కడపటి కొండపైఁ గలయఁ బ్రాకు,
నతడు భూరి ప్రతాప మహాప్రదీప । దూరవిఘటిత గర్వాంధకారవైరి
వీరకోటీర మణిఘృణి వేష్టితాంఘ్రి । తలుఁడు; కేవల మర్త్యుఁడె ధర్మసుతుడు?"

ధర్మజుడి నాయకత్వంలో ధైర్యాన్ని వీడకుండా ధర్మాన్ని సాధించుమని భీముడిని ప్రోత్సహించింది. భీమ పరాక్రమాన్ని పలువిధాల ప్రశంసించింది. అర్జునాదుల దైన్యానికి జాలిని ప్రకటించింది. సమయభంగం కాకుండా కీచకుడిని చంపకపోతే తాను ఉరి వేసుకొనిగాని, నీట మునిగికాని, అగ్నిలోపడికాని, విషం తినిగాని చనిపోతానని చెప్పింది.

భీముడు చిరునవ్వు నవ్వి ఇట్లా అన్నాడు. 'కమలాక్షీ! కీచకుడిని చంపటానికి నీ వింతగా చెప్పాలా? నిన్ను పరాభవించినవాడు ఇప్పటికీ బ్రతికి ఉండటమే తప్పు. అయినా ఉపాయంతో చంపాలి. వాడు రేపు కూడా నిన్ను సమీపించవచ్చును. నీవు క్రమంగా ఒడబడినట్లు నటించి వాడికి నర్తనశాలను సంకేతస్థలంగా పేర్కొని, ఒంటరిగా రమ్మని నిర్దేశించుము. సంకేతస్థలంలో నీ బదులు నేనే చిమ్మచీకట్లో పరుండి ఉంటాను. కీచకుడు సమీపించగానే, నేను విజృంభించి చంపి నీకు చూపుతాను' -అని నిశ్చయించాడు. ఆ విధంగా జరిగేటట్లు యత్నించుమని చెప్పి ద్రౌపదిని ఆమె శయనమందిరానికి పంపాడు భీముడు.

తెల్లవారింది. సింహబలుడు ద్రౌపదిపైని మమకారంతో మరొకటి చూడలేక వినలేక సింగారం చేసికొని సుదేష్ణ మందిరానికి బయలుదేరివెళ్ళాడు. ఆ మందిరంలో ఆమెను దర్శించి, ఏకాంతంలో మనసు విప్పి మాట్లాడి, ఏవిధంగానైనా అంగీకరించేటట్లుచేసి, దగ్గరికి తీసికొని, ఆ పైని శయ్యకు చేర్చి మన్మథ రాజ్య సాఫల్యాన్ని పొందాలని ఉవ్విళ్ళూరుతూ ఉన్నాడు. దానికి అనుకూలంగా ద్రౌపది కూడా ఒంటరిపాటున కనపడింది. ఆమె ఎదుట తన పరాక్రమాన్ని చెప్పుకొని విరాటనగరంలో తాను కోరిన వనిత వశంకాక తప్పదని ప్రగల్భాలాడాడు. ద్రౌపది కూడా భీముడు చెప్పిన పన్నాగాన్ని మనసులో ఉంచుకొని అతడివైపు మెత్తబడినట్లు చూచింది. మగువలు తమ భంగులు రహస్యంగా ఉండాలని కోరుకొంటారనీ, విచ్చలవిడిగా బాహాటంగా వలపులు వారికి నచ్చవనీ అంటుంది. ఆమె హృదయం కనిపెట్టి కీచకుడు ఆమె చెప్పినట్లే నడుచుకొంటానంటాడు. రాత్రివేళ నర్తనశాల రహస్య వర్తనానికి

అనుకూలంగా ఉంటుందని సూచిస్తుంది సైరంధ్రి. కీచకుడు ఉబ్బితబ్బిబ్బై ఆ రాత్రికే ఒంటిగా నర్తనశాలకు వస్తానని చెప్పి వెళ్ళుతాడు. ద్రౌపది భీముడి కీ సంగతిని నిపుణంగా తెలియపరుస్తుంది. అత డారాత్రికి కీచకుడిని సంహరిస్తానని పరమోత్సాహంగా ప్రతిజ్ఞ చేశా డామెముందు.

చీకటి పడింది. నర్తనశాలలో గాఢాంధకారం అలముకొని ఉన్నచోట, ఉత్తర విశ్రాంతి తీసుకొనే లీలాపర్యంకం మీద భీముడు గుడ్డకప్పుకొని పండుకొని ఉన్నాడు. దానికి దగ్గరలోనే ద్రౌపది చాటుగా నిలువబడి ఉన్నది. కీచకుడు మన్మథోన్మాదంతో సింహముండే గుహాంతర్భాగానికి మాతంగం వచ్చినట్లుగా భీముడిని చేరవచ్చాడు. శయనం మీద సైరంధ్రి ఉన్నట్లు తోచింది. కీచకుడు గగుర్పాటుతో సరసభాషణం మొదలు పెట్టాడు. 'వనితా! నీ కిష్టమైన వస్తువులు కానుకలుగా తెచ్చాను. సంతోషంతో తీసికో! విచిత్రమేమిటంటే ఎప్పుడూ స్త్రీలే నాకు కానుకలు లంచంగా పెట్టి నన్ను పొందుతూ ఉంటారు. నా రూపాన్ని చూచినా, నా లావణ్యాన్ని గమనించినా, నా విలాసాన్ని భావించినా, నా వివేకాన్ని గుర్తించినా ఏ వనిత కూడా నా పొందు విడువలేదు. ఇంతవరకు నేనే వనితల నేలుకునేవాడిని; ఇప్పుడు నీవే నన్నేలుకోవాలి! ఆ గౌరవం నీకొక్కతెకే దక్కుతున్నది' -అని అన్నాడు కీచకుడు.

ద్రౌపదికి కూడా వినపడేటట్లు గొంతు మార్చి కీచకుడితో పరిహాసాలు పలికాడు పవనపుత్రుడు. 'నిన్ను నీవు పొగడుకొనటానికి నీ వంటి వాడికే చెల్లింది. ఇక నాసంగతి నీకు తెలియదు. నావంటి ఆడుది ఎంత వెదకినా నీ కెక్కడా కనపడదు. పొందటం మరీ కష్టం. నా ఒడలికి నీ ఒడలు తాకితే చాలు. అది ఎట్లా ఉంటుందో నీకే తెలిసి వస్తుంది. నన్ను ఏ అబలతోనైనా పోల్చదలుచుకొంటే నీవు తప్పుచేసినట్లే! నను ముట్టి నీవు మరలా వనితల సంగతికి పోగలవా? నేనీ తనువును పొందిన ఫలాన్నీ, చిత్తభవ వికారాలన్నీ ఒక్కసారి చవిచూస్తావు. రా' అని వెంటనే లేచి రోషకఠినమైన హాసంతో విజృంభించి కీచకుడి శిరస్సు వంచి బలంగా కొట్టబోయాడు భీముడు. కీచకుడు వెంటనే విదుల్చుకొని గంధర్వుడని భావించి భీముడిని కాళ్ళు చేతులు పట్టి నేలపై నెట్టాడు. పవనకుమారుడు విజృంభించి కీచకుడిని పట్టాడు. ఇద్దరూ మదేభాలవలె ద్వంద్వయుద్ధం సాగించారు. భీముడు గూఢమర్దన క్రియలతో కీచకుడిని చంపి, కాళ్లూ చేతులూ కడుపులోకి చొప్పించి ముద్ద చేసి భయంకరంగా పడవేశాడు. ఆ వికృతాకారాన్ని ద్రౌపదికి చూపి 'ఇదిగో నా మాట నిలుపుకొన్నాను. నీ అవమానభారాన్ని మాన్పాను ద్రౌపదీ! నీ చింత తొలగిందా? నా భుజబలం నీకు నచ్చిందా? నీకు శాంతి చిక్కిందా? ఈ దుర్మార్గుడి గతి చూచావా? నిన్ను అవమానించదలచుకొన్న ఎంతటి వీరుడిగతి అయినా ఇంతే! ఇది తెలిసి ఆనందించు' అని పలికాడు భీముడు. భీముడిని ఉత్తమనాయకుడిగా కీర్తించింది ద్రౌపది.

ఉపకీచక వధ

భీముడు వంటశాలకు వెళ్ళాడు. ద్రౌపది నర్తనశాల బయటకు వచ్చి కావలివారలను పిలిచి, కీచకమరణాన్ని ప్రకటించింది. ఉపకీచకులూ కీచక శవాన్ని గమనించారు. ద్రౌపదియే దీనికి కారణమని భావించి ఆమెను తెచ్చి అతడి శవానికి కట్టి శ్మశానానికి తీసికొని శోకిస్తూ ఎలుగెత్తి వెళ్ళసాగారు. ద్రౌపది గంధర్వులను పిలిచింది; రక్షించండని రోదించింది. ఆ సంగతి గమనించిన భీముడు ఉపకీచకులను సంహరించి, ద్రౌపదిని విడిపించి రహస్యంగా తన వంటశాలకు చేరాడు. ద్రౌపది సుదేష్ణ మందిరానికి చేరింది.

విరాటుడు కీచకోపకీచకుల మరణవార్త విని భార్యతో సహా విచారించాడు. సైరంధ్రిని అంతఃపురం నుండి పంపివేయడానికి నిశ్చయించాడు. ఆ పని సుదేష్ణకు అప్పగించాడు. కాని, సైరంధ్రి పదమూడు రోజులు మాత్రమే అంతఃపురంలో ఉండటానికి అనుమతి కోరింది. అట్లా చేస్తే గంధర్వులు మేలు చేస్తారనీ లేకపోతే ఆగ్రహిస్తారనీ చెప్పింది. సుదేష్ణ భయంతో మారుమాటాడలేక ఆమె కోరికను అంగీకరించి, అంతఃపురంలో ఉండటానికి అంగీకరించింది.

దుర్యోధనుని దురాలోచన

పాండవుల అజ్ఞాతవాసాన్ని భగ్నం చేయాలని దుర్యోధనుడి దుర్మంత్రం. నలుదిక్కులా చారులను పంపాడు. వారు పాండవుల తెరగును గుర్తించలేక నిరాశతో తిరిగి వచ్చారు. అయితే, 'మత్స్యదేశంలో కీచకుడినీ, ఉపకీచకులనూ ఒక స్త్రీ

కారణంగా నడిరేయి గంధర్వులు అతి విచిత్రంగా, భయంకరంగా చంపారు. విరాటు డెంత ప్రయత్నించినా గంధర్వులు కనపడలేదట' అని విన్నవించుకొన్నారు. దుర్యోధనుడు కర్ణ దుశ్శాసన శకునులతోనూ భీష్మాదులతోనూ చర్చలు జరిపాడు. ధర్మరా జెక్కడ ఉంటే అక్కడ దేశం సుభిక్షంగా ఉంటుందనీ, గోధనం అధికంగా పెంపొందుతుందనీ, పాడి సమృద్ధిగా ఉంటుందనీ భీష్ముడు తెలియజెప్పాడు. అప్పటి దేశాలన్నింటిలో మత్స్యదేశం సుభిక్షంగానూ, సమృద్ధంగానూ ఉన్నట్లు చారుల వలన గ్రహించారు. మరొక నిదర్శనం. బాహుయుద్ధంలో సింహబలుడు, భీమసేనుడు, శల్యుడు, బలరాముడు సమాన బలురు. కాబట్టి, గెలుపు ఈ నలుగురిలోనే ఒకరిపై మరొకరికి కలుగుతుంది. ఈ విధంగా ఊహించగా కీచక మర్దనుడు భీముడే కావచ్చునని నిశ్చయించారు. మత్స్యదేశంలో పాండవుల ఉనికిని దుర్యోధనాదులు శంకించారు.

దుష్టచతుష్టయం ఒక పన్నాగం సిద్ధం చేసింది. మొదట విరాటుని గోధనాన్ని అపహరించాలి. దానిని రక్షించటానికి మారువేషాలలో ఉన్న పాండవులు బయటపడతారు. పోరు చేస్తారు. వారిని గుర్తించి మరలా అరణ్య, అజ్ఞాతవాసాలకు పంపాలి అని వ్యూహం పన్నారు. మొదట సుశర్మ దక్షిణదిశగా విరాటనగరాన్ని ముట్టడించి గోవులను హరించాలి. దానితో విరటుడు ససైన్యుడై ఆ వైపు నడచి యుద్ధాన్ని సాగిస్తాడు. వెనువెంటనే ఉత్తరదిశగా కౌరవులు దాడి చేసి గోవులను హరించాలి. ఆ సమయంలో గోధనాన్ని, రాజును, తమను రక్షించుకొనడానికి పాండవులు బయటపడి యుద్ధానికి రాకమానరు. వ్రతభంగానికి పాల్పడకమానరని చిక్కని చక్కని రచన చేసికొని దుర్యోధనుడు గోగ్రహణ ద్వయ యాత్రలకు రణభేరి మ్రోగించాడు.

దక్షిణ గోగ్రహణం

బహుళాష్టమినాడు సుశర్మ దక్షిణ గోగ్రహణం చేశాడు. సుశర్మ సైనికులచేత దెబ్బలు తిన్న గోపాలురు విరాటుడికి గోగ్రహణ వృత్తాంతాన్ని విన్నవించుకొన్నారు. విరాటుడు సుశర్మ సాహసానికి కోపించి రాజధానిలో రణభేరి మ్రోగించి సైన్యాన్ని క్షణాలలో సమీకరించాడు. స్వయంగా తాను రథమెక్కి ఊరి వెలుపల సిద్ధమైనాడు. అతడి వెంట అతడి తమ్ముడు శతానీకుడు, అతడి తమ్ముడు మదిరాశ్వుడు, అతడి అనుజుడు సూర్యదత్తుడు రథాలతో సిద్ధమైనారు. మత్స్యభూపాలుడి పెద్దకొడుకు శంఖుడు సైన్యాలన్నింటినీ మోహరించి విభీషణ శంఖాన్ని పూరించాడు. అందరూ యుద్ధయాత్రకు సిద్ధమయ్యారు.

అంతలో కంకుభట్టు విరాటుడితో ఒక మనవి చేసికొన్నాడు. తాను, వలలుడు, దామగ్రంథి, తంత్రీపాలుడు కూడ శస్త్రాస్త్రప్రయోగాలు తెలిసినవారు కాబట్టి యుద్ధానికి రథాలపై తీసికొనిపోవట ముచితమని పేర్కొన్నాడు. ఆ రాజు సంతోషించి వారందరికీ సముచిత రథాల నిచ్చి తమలో కలుపుకొని యుద్ధయాత్ర సాగించాడు.

విరాట సుశర్మల సైన్యాలు సంకులంగా సమరం చేశాయి. విరాట విజృంభణం సుశర్మకు భారమైంది. సుశర్మ విరాటుడి మీద రథాలతో దొమ్మియుద్ధం చేసి అతడి తేరు విరుగగొట్టి బందీగా పట్టి తన రథం మీద పెట్టి సమరాన్ని సాగించాడు. ధర్మరాజు దానిని గమనించి భీముడిని హెచ్చరించి తమ కాశ్రయ మిచ్చిన విరాటుడిని విజయుడిని చేయుమని ఆదేశించాడు. అయితే, భీముడు వృక్షాలను పెకలించి భీకరయుద్ధం చేసి తన ఉనికిని బయటపెట్టుకొనకుండా నకుల సహదేవులు చక్రరక్షకులుగా గదా, చక్ర, కోదండాలతోనే పోరి విజయం సాధించాలని నిర్దేశించాడు. భీముడు ధర్మజాదులు చూస్తుండగానే సుశర్మ సైన్యాన్ని కార్చిచ్చువలె చుట్టుముట్టి ఊచకోత కోశాడు. వేల రథాలను నేలమట్టం చేశాడు. ధర్మజుడు కూడా బాణాలతో సుశర్మ సైన్యాలను ధ్వంసం చేశాడు. విరటుడు తప్పించుకొని భూమి మీదకు దూకి గదతో యుద్ధాన్ని ఆరంభించాడు. సుశర్మ రథాన్ని విరగగొట్టాడు. భీముడు సుశర్మ రథం మీదకు దూకి అతడిని పెడరెక్కలు విరిచి కట్టి బంధించాడు. అతడి సేనానులు భయంతో కొందరు పారిపోయారు; మిగిలినవారు లొంగిపోయారు. పాండవుల కారణంగా విరాటుడికి విజయం లభించింది.

విరటుడు ధర్మజుడికి కృతజ్ఞతలు తెలుపుకొన్నాడు. 'నీవు నా మానాన్ని, ప్రాణాన్ని కాపాడావు. దీనికి తగిన బహుమానాన్ని నేనే మివ్వగలను? నా సింహాసనాన్నే నీవు స్వీకరించుము. ఈ శరీరం ఈ సంపద ఈ రెండూ నీ విచ్చినవే ఇప్పుడు. కాబట్టి ఆ రెంటినీ నీకే సమర్పిస్తాను. స్వీకరించి మత్స్యదేశాన్ని రక్షించుము. నాచేత సేవలు కొని నన్ను మన్నించుము' అని వేడికొన్నాడు.

ధర్మరాజు వినయంగా 'నేను మీ దేశంలో ఉన్నాను. మీ ప్రాపున ఉన్నాను. మిమ్మల్నీ, మీ దేశాన్నీ రక్షించటం నా ధర్మం. ఇందులో నన్ను ప్రత్యేకంగా పొగడవలసిన అవసరం లే' దని పేర్కొన్నాడు. కంక, వలల, దామగ్రంథి, తంత్రీపాలుల యుద్ధనైపుణ్యాన్ని విరటుడు మెచ్చుకొన్నాడు. ధర్మజుడు చేసిన సహాయానికి కోరిన కోర్కె తీర్చి ఋణ విముక్తుడ నౌతానని విరటుడన్నాడు. దానికి ధర్మరాజు సుశర్మను సపరివారంగా క్షమించి విడిచిపెట్టుమని కోరాడు. విరటుడు సంతోషంగా అంగీకరించి దానిని అమలు చేశాడు.

గోధనం తిరిగి చేతికి లభించింది. విరటుడు విజయోత్సవాన్ని నగరంలో జరుపుకొనటానికి చారుల చేత కబురు పంపాడు. విరాటనగరం విజయోత్సవ శృంగారాలతో కళకళలాడుతున్నది.

ఉత్తర గోగ్రహణం

నవమినాడు ఉదయమే దుర్యోధనుడు భీష్మద్రోణకృపాదులైన వీరులందరూ కలసిరాగా అపారసైన్యంతో ఉత్తరదిక్కున విరాటుడి గోవులను ముట్టడించి మరలించి హస్తినవైపు తోలుకొనిపోసాగాడు. ఆ విపత్తును గవాధ్యక్షుడు రాజధాని అంతఃపురంలో ఉన్న భూమింజయుడిని దర్శించి విన్నవించుకొన్నాడు. అపార కురుసైన్యాన్ని ఎదుర్కొని గోధనాన్ని రక్షించుకొని అభిమానాన్ని కాపాడుకొమ్మని కోరాడు. ఉత్తరుడు కౌరవులపై దాడి వెడలటానికి సిద్ధమయ్యాడు. కాని, తగిన సారథి నగరంలో లేడని తెలిసికొన్నాడు. సారథిని సమకూర్చండని ఆజ్ఞాపించాడు. తగిన సారథియే కనుక దొరికితే దుర్యోధన, భీష్మ, కర్ణ, కృప, ద్రోణాశ్వత్థామాది వీరులందరితో రణరంగంలో పార్థుడివలె పోరి గోవులను అవలీలగా తిరిగి తెస్తానని ప్రకటించాడు.

ఆ మాటలు ద్రౌపది విన్నది. అప్పు డేర్పడిన క్లిష్టపరిస్థితిని పేడిరూపంలో ఉన్న అర్జునుడికి చెప్పింది. అజ్ఞాతవాసకాలం ఆ రోజుతో ముగుస్తున్నదని గమనించి పార్థుడు తన సారథ్యానికి ఉత్తరుడు ఒప్పుకొనేటట్లు చేయుమని ద్రౌపదిని కోరాడు. ఆమె బృహన్నల రథచోదనశక్తిని గురించి ఉత్తరకు చెప్పి, ఆమెఅన్న అయిన ఉత్తరకుమారుడికి నివేదించుమన్నది. పూర్వం ఖాండవ దహన సమయంలో బృహన్నల అర్జునుడికి రథసారథిగా ఉండి విజయాన్ని సాధించటానికి తోడ్పడ్డాడని ఉత్తర ఉత్తరకుమారుడితో చెప్పింది.

భీష్మాదులతో యుద్ధం చేయబోతూ పేడివాడిని సారథిగా పెట్టుకొంటే అపహాస్యాల పాలౌతానని ఉత్తరుడు మొదట ఒప్పుకొనలేదు. కాని, ద్రౌపది కూడా బృహన్నల నేర్పును చెప్పి ఒప్పించటంతో అంగీకరించాడు. ఉత్తర బృహన్నలను రథసారథిగా ఉండటానికి కోరింది. ఉత్తరుడు కూడా అతడిని ఆహ్వానించాడు. అర్జునుడివలె తనకూ విజయాన్ని కలిగించుమని కోరాడు. బృహన్నల రథాన్ని ఆయత్తం చేశాడు. ఉత్తర తనకు కురువీరుల తలపాగాలను బొమ్మపొత్తిళ్ళుగా తెచ్చి పెట్టుమని బృహన్నలను కోరుకొన్నది. అందుకు బృహన్నల అంగీకరించాడు. ఉత్తరుడు రథమెక్కాడు. ఉత్తరదిశగా రథాన్ని పోనిచ్చాడు బృహన్నల.

నగరం వెలువడుతున్నది రథం. గోవులను తరలించుకొని వెళ్ళుతున్న కౌరవసైన్యం వలన రేగిన ధూళి ఆకాశాన్నంతా జేవురురంగుతో అవరించుకొని ఉన్నది. ఎట్టఎదుట కౌరవసేన భీషణంగా నిలువబడి ఉన్నది. ఉత్తరు డాసేనను చూచి నిలువెల్లా కంపించిపోయాడు. తడబడుతూ ఇట్లా అన్నాడు:

> "భీష్మద్రోణ కృపాది ధన్వి నికరాభీలంబు, దుర్యోధన
> గ్రీష్మాదిత్య పటుప్రతాప విసరాకీర్ణంబు, శస్త్రాస్త్రజా
> లోష్మస్ఫార చతుర్విధోజ్జ్వల బలాత్యుగ్రం, బుదగ్రధ్వజా
> ర్చిష్మత్త్వాకలితంబు సైన్య మిది యేఁ జేరంగ శక్తుండనే?"

'ఆ మహావీరుల ముందు నేనెంత, నా బలమెంత? కౌరవ బలమింత ఉంటుందని తెలియక యుద్ధానికి వచ్చాను. ఎదుర్కొనే ధైర్యం నాకు లేదు' అని గడగడ వణుకుతూ రథాన్ని వెనక్కు త్రిప్పుమన్నాడు ఉత్తరకుమారుడు.

బృహన్నల అతడికి నగరంలో చేసిన ప్రతిజ్ఞలను జ్ఞాపకం చేశాడు. 'విజయం దేవుడెరుగు, పసులమాట దయ్యమెరుగు, పడతుల సంతోషం ముఖ్యం కాదు. వీరితో నేను యుద్ధం చేయలే' నని నీరు కారిపోయి మాట్లాడాడు ఉత్తరుడు. అప్పుడు బృహన్నల ఉత్తరకుమారుడికి ధైర్యం చెప్పాడు. ఉత్తమవీరుడుగా విజృంభించి కురువీరులమీద విజయాన్ని సాధించటం కార్యం కాని, వెనుదిరిగి పోవటం కాదని నచ్చచెప్పటానికి ప్రయత్నించాడు. ఒంటరిగా యుద్ధం చేయలేనని ఉత్తరుడు వెనుకాడాడు. 'ధైర్యం తెచ్చుకొని కౌరవ సైన్యాన్ని ముట్టడించి గోవర్గాన్ని కొనిపోవాలి కాని ఈ భయమెందుకు? సైరంధ్రి నన్ను గురించి చెప్పిన తరువాత సారథిగా ఎన్నుకొన్నావు. నేను నొగలెక్కిన తరువాత మడమ త్రిప్పటమనే మాట ఉండకూడ' దని రథాన్ని విప్పచ్చుడు ముందుకు పోనిచ్చాడు.

ఉత్తరుడు భయకంపితుడయ్యాడు. 'పారిపోతే పౌరులు నవ్వుతారని ప్రాణాలు పోగొట్టుకొంటానా? నన్ను ఆపబోకుము నీకంత క్రొవ్వు అరగకపోతే యుద్ధం చేయి' అని బాణాలూ విల్లంబులూ రథంమీద పడవేసి నేలమీదకు దూకి సిగ్గువదలి పురంవైపు పరుగు తీయటం ప్రారంభించాడు. బృహన్నల గుర్రాలను ఆపి, నొగలు దూకి ఉత్తరుడిని పట్టి తీసికొని రావటానికి అతడి వెంట పరుగెత్తసాగాడు.

బృహన్నల ఆకారాన్నీ గమనాన్నీ గమనించి కౌరవులు అనుమానంలో పడ్డారు. రూపం పౌరుషం, తీరు స్త్రైణం. బాహువుల వైనం నడిచే వైఖరి అర్జునుడిది. బహుశః పార్థుడు అజ్ఞాతవాసంలో ఈ వేషంలో ఇక్కడ ఉన్నాడేమో! దక్షిణ గోగ్రహణానికి సారథులందరు పోగా మిగిలిన ఇతడిని పట్టుకొని ఉత్తరుడు తెచ్చాడేమో! కౌరవ సైన్య బలాబలాలు తెలియక మొదట రథమెక్కి వచ్చినా రాజకుమారుడు భయపడి తిరిగి పోతున్నాడేమో-నని పరిపరివిధాల భావించటం మొదలుపెట్టారు కౌరవవీరులు.

మదకరి గమనంతో అర్జునుడు సాగి ఉత్తరుడిని నిలువరించాడు. ఉత్తరుడు వెలవెలపోయాడు. నోట తడియారి తల్లడిల్లాడు. శరీరమంతా చెమటలు కారిపోయాయి. కాళ్ళూ చేతులూ గజగజ వణికిపోయాయి. గుండె దడదడ కొట్టుకొన్నది. దీనదృష్టులతో కంపించిన గొంతుతో తనను వదలిపెట్టుమని బృహన్నలను వేడుకొన్నాడు. వదలితే విలువైన కానుక లిస్తా నన్నాడు. తన కొరకు ఆతురతతో ఎదురు చూచే అమ్మ దగ్గరకు తొందరగా వెళ్ళాలన్నాడు. ఇట్లా ఎన్నో రకాలుగా దీనాలాపాలను చేస్తున్న ఉత్తరుడికి అర్జునుడు ధైర్యం చెప్పి, కురువీరులతో యుద్ధం తానే చేస్తాననీ, ఉత్తరుడిని రథసారథ్యం చెయ్యుమనీ కోరాడు. అతడంగీకరించక పోయినా బలవంతాన నొగలమీద కూర్చుండబెట్టి శమీవృక్షంవైపు రథాన్ని పోనిచ్చాడు.

పేడిరూపంలో ఉన్నా ప్రతాపతేజుడివలె నివురుగప్పిన నిప్పువలె ఉన్న బృహన్నలను అర్జునుడిగా అనుమానించారు భీష్మద్రోణులు. అజ్ఞాతవాసం గడువు పూర్తికాకుండా బయటపడుతున్నాడేమిటని ద్రోణుడు భీష్ముడిని అడిగాడు. భీష్ముడు కాలాన్ని లెక్కగట్టి గడువు ముగిసిందనీ, ప్రతాప ప్రకటనకు సమయం ఆసన్నమైందనీ గూఢంగా హెచ్చరించాడు. ఆచార్యుడు అర్జునుడికి సమయభంగం లేదని గ్రహించాడు.

"సింగం బాకటితో గుహాంతరమునం జేడ్పాటు మై నుండి మా
తంగ స్ఫూర్జిత యూథ దర్శన సముద్యత్క్రోధమై వచ్చు నో
జం గాంతార నివాసఖిన్నమతి నస్మత్సేనపై వీఁడె వ
చ్చెం గుంతీసుతమధ్యముండు సమరస్థేమాభిరామాకృతిన్."

'అర్జునుడితో సమానంగా పోరగలిగిన వీరులు మనలో ఉన్నారా? అనేదే అనుమానం. పరమేశ్వరుడిని ప్రీతుడిని చేసి పాశుపతాస్త్రాన్ని సంపాదించాడని విన్నాం. అతడికి ఆవులను మరలించటం అవలీల'.

ఆ మాటలు విని కర్ణుడు కటకట పడ్డాడు. పాండవ పక్షపాతంతో ఆచార్యుడు పార్థుడిని పొగడాడని ఈసడించుకొన్నాడు. అర్జునుడే కనుక వస్తే యుద్ధంలో బాణాలతో సమాధానం చెపుతానని బీరాలు పలికాడు. దుర్యోధనుడు అర్జునుడిని గుర్తించి మరల పాండవులను అరణ్య, అజ్ఞాతవాసాలకు పంపుదామని హెచ్చరించాడు. భీష్మద్రోణాశ్వత్థామలు వారి మాటలకు తమలో తాము నవ్వుకొని ఊరకున్నారు.

అర్జునుడు శమీవృక్షం దగ్గర రథం ఆపాడు. ఉత్తరుడిని ఆ వృక్షం ఎక్కించి ఆయుధాల మూటలోనుండి గాండీవాన్నీ, అక్షయతూణీరాలనూ తీయించాడు. తాను అర్జునుడి నని ఉత్తరుడికి తెలియబలికాడు. అజ్ఞాతవాసవ్రతకాలం పూర్తి కావటంతో నిజతేజోరూపాన్ని మరల పొందాడు. గాండీవధారియై రథమెక్కాడు.

ఉత్తరుడు బృహన్నలను అర్జునుడిగా తెలిసికొని పరమానందభరితుడయ్యాడు. తెలియక పలికిన పలుకులకు మన్నింపుమని వేడుకొన్నాడు. అర్జునుడు ఉత్తరుడిని వాత్సల్యంతో కౌగిలించుకొన్నాడు. పార్థుడి రథానికి సారథిగా ఉండాలని ఉత్తరుడి మనసులో ఎప్పటినుండో కోరికగా ఉండేది. అది ఈనాటికి తీరిందని సంతోషపడ్డాడు. అర్జునుడు రథారూఢుడై గాండీవాన్ని చేపట్టి గుణధ్వని చేశాడు. దేవదత్తాన్ని పూరించాడు. దిక్కులు దద్దరిల్లాయి. కపిధ్వజం రెపరెపలాడింది. కిరీటం సూర్యకాంతులను ప్రసరించింది. కౌరవవీరులు అర్జునుడిని గుర్తించారు. ఇక యుద్ధం తప్పదనుకొన్నారు.

అప్పుడు ద్రోణాచార్యుడు దుర్యోధనుడిని పిలిచి 'ఇక పార్థుడు పరాక్రమాన్ని ప్రదర్శించబోతున్నాడు. అందరూ ఇక యుద్ధానికే సిద్ధంకం' డని హెచ్చరించాడు. 'అజ్ఞాతవాసకాలం పూర్తికాకుండా పాండవులను గుర్తించి మరల అరణ్యాజ్ఞాతవాసాలకు పంపాలనే గదా ఇంతయత్నం చేసింది. దీనికి విచారపడవలసిన పనిలేదు' అని అన్నాడు సుయోధనుడు. ద్రోణాచార్యులను అధిక్షేపించాడు. అర్జునుడి పరాక్రమాన్ని ప్రశంసించిన కృపాచార్యుడిని కర్ణుడు తూలనాడాడు. అందుకు అశ్వత్థామ ఆగ్రహించాడు. దుర్యోధనుడు వారందరినీ సమాధానపరిచి భీష్ముడివద్దకు వెళ్ళి పాండవులకు అరణ్య అజ్ఞాతవాస కాలం పూర్తి అయిందా? తెలియజెప్పుమన్నాడు. భీష్ముడు పూర్తి అయిందని నిష్కర్ష చేశాడు. గడువు పూర్తి అయిన తరువాత అడుగు ముందుకు వేస్తున్న అర్జునుడిని తక్కువ అంచనా వేయవద్దని హెచ్చరించాడు. ఇట్లా హితవు కూడా చెప్పాడు.

"వచ్చినవాడు ఫల్గునుఁ డవశ్యము గెల్తుమనంగ రాదు; రా
లచ్చికి నై పెనంగిన బలంబులు రెండును గెల్వవచ్చునే?
హెచ్చుగుఁ గుందగుం; దొడరు టెల్ల విధంబుల కోర్చు; టట్లుగా
కిచ్చఁ దలంచి యొక్కమెయి నిత్తఱిఁ బొందగు చేతయుం దగున్."

ఈ మాటలకు సుయోధనుడు చిరునవ్వు నవ్వి 'మనకూ పాండవులకూ పొత్తు కుదరదు. నేను రాజ్యభాగ మీయను. యుద్ధం చేసి పరాక్రమాన్ని ప్రదర్శించటమే నా ఇష్టం' అని స్పష్టం చేశాడు.

భీష్మాదులు చిన్నబుచ్చుకొన్నారు. కవ్వడి గాండీవ గుణధ్వని కౌరవవీరులకు హెచ్చరిక చేసింది. అందరూ వ్యూహం పన్ని సమరానికి సన్నద్ధమయ్యారు.

అర్జునుడు ముందుగా గోవులను మళ్ళించి, ఆ తరువాత వ్యూహంలో ఉన్న కురువీరులపై దాడి చేయాలని నిశ్చయించాడు. భీష్మద్రోణులకు నమస్కార బాణాలను యోగక్షేమ బాణాలను పాదాల వద్ద చెవులవద్ద పడేటట్లు వేసి వారి వాత్సల్యాన్నీ ప్రశంసలనూ చూరగొన్నాడు. ఆ తరువాత అర్జునుడు కౌరవసైన్యంమీద విరుచుకపడ్డాడు. అందరినీ రక్తసిక్తం చేశాడు శరపరంపరలతో.

"శక్తి స్ఫార ధనంజయాయత భుజాసంరంభ గాండీవని
ర్ముక్త క్రూర శరావలీ దళిత శత్రువ్రాతముల్ శోణితా
సిక్తాకారతఁ బొంది సాంద్ర కుసుమశ్రేణీ విలాసోల్లస
ద్రక్తాశోక తరు వ్రజంబుల క్రియన్ రంజిల్లి యొప్పెం గడున్".

కౌరవ సైన్యవ్యూహంలో అర్జునుడు మధ్యభాగంలో ప్రవేశించి సేనను రెండు పాయలుగా చీల్చాడు. ఆ మీద అడ్డంగా దాడి చేశాడు. నాలుగు మూలలా కలయ తిరిగాడు. పెక్కురకాల రథచంక్రమణ విధానాలను ప్రదర్శించి పార్థుడు సైన్యాన్ని కలతపెట్టాడు. ఒక సముద్రంలో మహామత్స్యం విచ్చలవిడిగా విహరిస్తూ సంక్షోభాన్ని కలిగించినట్లయింది అర్జునుడి యుద్ధ రథయాత్ర.

అర్జునుడు మహావీరులపై బాణాలు సంధించాడు. ద్రోణాచార్యుడిని డెబ్బై బాణాలతో కొట్టాడు. అశ్వత్థామను ఏడు బాణాలతో చరిచాడు. కృపాచార్యుడిని పది బాణాలతో బాదాడు. దుశ్శాసనుడిని పదునైదు బాణాలతో కొట్టాడు. శకునికి ఎనిమిది బాణాల రుచి చూపించాడు. భీష్ముడి మీద అరవై బాణాలను అనుసంధించాడు. కర్ణుడి సారథిని, గుర్రాలను చంపి, మర్మాంగాలు ఛేదించేటట్లు అతడిని కొట్టాడు. ఆ దెబ్బకు తట్టుకోలేక కౌరవవీరులు తల్లడిల్లారు. భీష్ముడి అండన చేరి తల దాచుకొన్నారు. భీష్ముడు వారినందరిని పురికొలిపి యుద్ధాన్ని ముమ్మరం చేశాడు.

అర్జునుడు కర్ణుని ఢీకొనాలని యత్నించాడు. నడుమ చిత్రాంగదాది కురుకుమారులు చాలామంది కలిసి అడ్డుపడ్డారు. వారిలో కొందరిని పార్థుడు ఓడించాడు. కొందరిని చంపాడు. కర్ణుడి తమ్ముడు సంగ్రామజిత్తు విచ్చుడి మీదకు వచ్చాడు. కాని, అతని చేతిలో చచ్చాడు. తమ్ముడి చావు చూచి కోపించి కర్ణుడు అర్జునుడిపై విజృంభించాడు. పోరు ఘోరంగా సాగింది. నరుడి రథ తురగాలను నాలుగు బాణాలతో కొట్టాడు కర్ణుడు. ఉత్తరుడిని ఆరు బాణాలతో, రథాన్ని ఎనిమిది బాణాలతో, టెక్కాన్ని పది బాణాలతో, అర్జునుడి శరీరాన్ని అరవై బాణాలతో కొట్టాడు. అర్జునుడికి రోషం పొంగింది. కర్ణుడి శిరాన్ని, లలాటాన్ని, కంఠాన్ని, బాహువులను, వక్షఃస్థలాన్ని బాణాలతో గుప్పించాడు. ఆ ధాటికి ఓర్వలేక కర్ణుడు రణరంగాన్ని వీడి వెళ్ళిపోయాడు. అతడిని చూచి నవ్వుతూ అర్జును డిట్లా అన్నాడు: 'వీ డొకడు కురుబలంలో నేనే మహావీరుడిని - అంటాడు. వీడి పరాక్రమం ఇట్లా నీరుగారింది.'

అర్జునుడు రథాన్ని ద్రోణాచార్యుడివైపు మళ్లించుమన్నాడు ఉత్తరుడితో. ఎర్రని గుర్రాలు కట్టి రథం మీద వీరమూర్తివలె నిలుచున్న ద్రోణుడికి సూటిగా రథం సాగింది. పార్థుడు గురువుకు నమస్కరించాడు. 'చాలా కాలం అడవులలో ఉండి అగచాట్లు పడ్డాం. ఇప్పుడు యుద్ధం చేసే అవకాశం దొరికింది. మాయందు దయచూపండి' -అని ప్రార్థించాడు. ముందు మీరు బాణం వేస్తే కాని నేను వేయను' అని అర్జును డనగానే ద్రోణుడు ఇరవై వాడిబాణాలు కిరీటిపై సంధించాడు. వాటి నతడు మధ్యలోనే విరుగకొట్టాడు. ఇరువురూ మత్తేభాల వలె ఢీకొన్నారు. ఇంద్రాగ్ని వాయు వరుణాది దేవతాకాలైన బాణా లొకరిపై మరొకరు వేసికొన్నారు. విరుగుడు అస్త్రాలను కూడా ప్రయోగించుకొన్నారు. యుద్ధభూమంతా చీకట్లు క్రమ్మినట్లయింది. భయంకర యుద్ధం ఇరువురి మధ్య సాగింది. అర్జునుడి యుద్ధం ముందు గురుడుగాని, హరుడు గాని నిలువగలరు గాని మరొకరికి సాధ్యమౌతుందా? అని దేవతలు మెచ్చుకొన్నారు. ద్రోణుడిని బాణాల వెల్లువలో పార్థుడు ముంచాడు. సైనికులు హాహాకారాలు చేశారు. అంతలో అశ్వత్థామ తన తండ్రికి తోడువచ్చి అర్జునుడిపై బాణాలు గుప్పించాడు. అతడు కూడా రెట్టించి గుప్పించాడు. ఇరువురి నడుమా మహేంద్ర వృత్రాసురుల యుద్ధంవలె పోరు సాగింది. అశ్వత్థామ తూణీరాలు ఓటువోయాయి. అర్జునుడి అక్షయ తూణీరాలు పెంపుగాంచాయి.

అశ్వత్థామను వదలి అర్జునుడు కృపాచార్యుడిని ఢీకొన్నాడు. ఇరువురికీ సంకులంగా సమరం జరిగింది. పార్థుడు పంతంతో కృపాచార్యుడి రథం విరుగగొట్టాడు. అతడు అశ్వత్థామరథమెక్కి తొలగిపోయాడు. అడ్డం వచ్చిన సైన్యాన్ని నురుమాడుతూ విజయుడు భీష్ముడివైపు రథం పోనిచ్చాడు. మదించిన ఆబోతులవలె రంకెలు వేసికొంటూ తాతా మనుమడూ శరయుద్ధంలో కలియబడ్డారు. పితామహుడు వివిధాస్త్ర ప్రయోగాలు చేస్తే వాటిని విచ్చుడు విఫలం చేశాడు. పై పెచ్చు భీష్ముడి విల్లును రెండుసార్లు విరుగగొట్టాడు. రెండవసారి మరొక విల్లందుకొనేలోగా అతడి వక్షంలో బాణాలు నాటాడు. వాటికి భీష్ముడు ఒరిగి పడబోయి రథకంబాన్ని ఆలంబనంగా చేసికొని నిలబడ్డాడు. ఆ స్థితిలో సారథి భీష్ముడి రథాన్ని ప్రక్కకు తీసికొనిపోయాడు.

అర్జునుడు గాండీవ గుణాన్ని మ్రోగించుకొంటూ భుజబలం ప్రదర్శిస్తూ రథంమీద నిరాఘాటంగా పోతుంటే కర్ణ కృపాచార్యాది ప్రభృతులందరూ కళ్ళప్పగించి చూస్తూ నిలుచుండిపోయారు.

విజయుడు క్రమంగా - తమ్ములూ ఆప్తభృత్యులు పరివేష్టించి ఉండగా మధ్యలో దుర్యోధనుడు నిలిచి ఉన్న చోటుకు రథాన్ని పోనిచ్చాడు.ముందుగా రెండు బాణాలు వక్షఃస్థలం మీద కొట్టాడు. దుర్యోధనుడు బొమలు ముడిచి వాడి బాణాన్ని పార్థుని నొసలిపై నాటాడు. ఇంతలో వికర్ణుడు ఒక భద్రగజం మీద కెక్కి అర్జునుడికి అడ్డం వచ్చాడు. క్రుద్ధుడై అర్జునుడు ఒక్క బాణంతో ఏనుగును కూలగొట్టాడు. వికర్ణుడు వెల్లకిలబడి లేచి పరుగెత్తాడు. దుర్యోధనుడిని శరపరంపరతో ముంచెత్తుతున్నాడు విప్పచ్చుడు. రారాజు వెనుకంజ వేస్తున్నాడు. రాజును రక్షించుకొనటం వీరుల బాధ్యతగా గుర్తించండని ఎలుగెత్తి చాటుతున్నాడు కర్ణుడు. ద్రోణాదు లతడి మాటలు పట్టించుకొనే స్థితిలో లేరు. అర్జునుడు దుర్యోధనుడిని సంబోధించి ఇట్లా అధిక్షేపించటం మొదలు పెట్టాడు: 'ఓ కౌరవరాజా! వీరక్షత్రియుడు యుద్ధంలో ఓడి ఇట్లా పారిపోతాడా? నేనా చిన్నవాడిని! అభిమానివిగా, బలదర్ప సమగ్రుడివిగా పేరొందిన నీవు మిత్రులతో సహా ఇట్లా పలాయనం చిత్తగిస్తే బలవంతులు మెచ్చుతారా? ఇరుగడలా పెక్కేనుగులు కదలి వస్తూంటే రేపు పురవీథులలో నీవు భద్రగజం మీద ఊరేగవద్దా? భూషణాలంకారాలతో, కస్తూరీ చందనాదులతో రేపు నిండు సభలో గండుమీరవద్దా? మనోహర చతురాంగనలతో నీవు మదన లీలల్లో తేలియాడవద్దా? ఇట్లా యుద్ధంలో ఓడి తిరిగిపోయేదానికన్నా తనువు చాలించటం మంచిది. ఇది రణరంగం. జూదమాడే నేర్పు ఇక్కడ సాగదు సుమా! నీవంటి వాడు వెనుదిరిగి పరుగెత్తటమా? నిలు నిలు' మని విజయుడు రారాజును ములుకులవంటి మాటలతో ఎత్తిపొడిచాడు.

ఆ మాటలకు అభిమానపడి సుయోధనుడు వెనుదిరిగి యుద్ధం చేయ నారంభించాడు. భీష్మాదులు కూడా ఆయనకు సాయంగా నిలిచారు. పోరు సంకులంగా సాగింది. పార్థుడు ఉత్తర మాటలు తలచి సమ్మోహనాస్త్రాన్ని సంధించాడు. వీరులందరు మూర్ఛలో మునిగిపోయారు. అప్పుడు ఉత్తరుడిని దుర్యోధనాదుల తలపాగాలను తెచ్చి భద్రపరుచుమని, ఉత్తరకుమారికి బొమ్మపొత్తికలుగా బహూకరించవచ్చునని నిర్దేశించాడు. భీష్ముడి జోలికి వెళ్ళవద్దన్నాడు. ఉత్తరుడు తలపాగాలు తెచ్చి రథంమీద పెట్టాడు. భీష్ము డంతలో ఒడలు తెలిసి అర్జునుడిపై బాణాలు గుప్పాడు. పార్థుడు గూడ తాతను నొప్పించి దూరంగా రథాన్ని నడిపించి విరామప్రాంతంలో నిలిపాడు.

దుర్యోధనాదులు సమ్మోహనాస్త్ర భ్రాంతి నుండి మేల్కొని యుద్ధానికి సిద్ధమవుతుండగా భీష్ముడు వారి తలపాగాలు లేని విషయం తెలియజెప్పి, ఒడలు తెలియనప్పుడు అర్జునుడు ప్రాణాలు తీయనందుకు అభినందించాలని నచ్చచెప్పాడు. కౌరవుల ప్రాణాలు అర్జునుడి దయాభిక్షగా అభివర్ణించాడు. దుర్యోధనుడు చేసేది లేక సైన్యాన్ని హస్తినాపురం వైపు నడిపించుమన్నాడు. విరటుడి గోవులను విప్పచ్చునకు వదలిపెట్టి వెళ్ళిపోయాడు. కిరీటి కొంతదూరం కౌరవసైన్యాన్ని తరిమి గాంగేయాదులకు నమస్కరించి, మధ్యందిన మార్తాండబింబంవలె దుర్నిరీక్ష్య తేజంతో వెలుగుతూ విజయశంఖాన్ని పూరించాడు.

కురుబలాలను గెలిచింది ఉత్తరుడే అని నగరంలో చెప్పుమన్నాడు అర్జునుడు. దానికి ఉత్తరుడు వినయంతో 'నేను విజయాన్ని సాధించి గోవులను మరలించానని చెప్పినా జనులు నమ్మవద్దా? అయినా అర్జునా, నీవు చెప్పుమన్నప్పుడే చెప్పుమన్న విధంగానే రాజుకు నిజం చెప్పి ఒప్పిదాన్ని పాటిస్తా' నని మాట ఇచ్చాడు. రథాన్ని శమీవృక్షం దగ్గరకు తీసికొని వెళ్ళారు. గాండీవ తూణీరాలను యథాస్థలంలో ఉంచారు. విజయుడు బృహన్నల వేషాన్ని ధరించాడు. దివ్యాభరణాలను ప్రార్థించి అంతర్హితం చేయించాడు. తాను సారథిగా నొగలెక్కాడు, ఉత్తరుడు రథికుడుగా రథమెక్కాడు. గోపాలుర చేత విజయవార్త ముందుగా మత్స్యమహీపతికి తెలియపంపాడు.

విరాటుడు విజయోత్సాహంతో దక్షిణ దిక్కు నుండి నగరానికి చేరికొన్నాడు. వేడుకలు చేసికొన్నాడు. ఉత్తరుడు నగరంలో కనపడకపోవటంతో అతడిని గురించి అడిగాడు. ఉత్తరగోగ్రహణ వృత్తాంతం, భీష్మాది మహావీరులతో యుద్ధం చేసి ఒంటిగా విజయాన్ని సాధించటానికి బృహన్నలను సారథిగా చేసికొని ఉత్తరుడు వెడలిన సంగతి తెలిసికొన్నాడు. కురుసైన్యాన్ని ఎదిరించే

శక్తి ఉత్తరకుమారుడికి లేదని, అతడు రణరంగంలో ఏమయిపోతాడోనని భయవిహ్వాలుడయ్యాడు. బృహన్నల బాహుపరాక్రమంతో రాకుమారుడు విజయం సాధించగలడని కంకుభట్టు ధైర్యం చెప్పాడు. అంతలో ఉత్తరుని విజయవార్తలు గోపాలురు వచ్చి నివేదించారు. విరటుడి ఆనందోత్సాహాలకు అవధులు లేకుండా పోయాయి. విజయోత్సాహంతో ఊగిపోయాడు. ఆ ఆనంద సమయంలో కంకుభట్టుతో కలిసి జూదం ఆడటానికి పూనుకొన్నాడు. ఆ సమయంలో మత్స్యమహీపతి ఉత్తరకుమారుడి పరాక్రమాన్ని ప్రశంసించి తన కుమారుడి ఉత్తమ వీరత్వాన్ని ప్రశంసించాడు. ఆ విజయానికి మూలకారకుడు ఖాండవ దహనాది యుద్ధాలలో అఖండకీర్తిని గడించిన బృహన్నలగా కంకుభట్టు కీర్తించాడు. అందుకు విరటుడికి కోపం వచ్చి చేతిలో ఉన్న సారెతో కంకుభట్టు నుదురుపై కొట్టాడు. రక్తం చిందింది. ప్రక్కనున్న సైరంధ్రి బంగారు కలశంలోని నీటితో కడిగి నెత్తురు బొట్లు నేలమీద పడకుండా చీరకొంగుతో తుడిచి అదిమి పట్టింది. అట్లా చేయటానికి గల కారణమేమి టని విరటుడు ఆమె నడిగాడు. 'కంకుభట్టు ధర్మమూర్తి. అతడి నెత్తురు ఎన్ని బొట్లు నేలమీద పడితే అన్నేళ్ళు ఆ దేశంలో వానలుండవు. అందువలన రక్తం స్రవించకుండా అదిమిపట్టా'నని చెప్పింది. అంతలో ఉత్తరకుమారుడు ప్రవేశించాడు. విరటుడు అతనిని కౌగిలించుకొని సన్మానించాడు. 'కుమారా! భీష్మ ద్రోణ కృప కర్ణాది మహావీరులు గోగ్రహణ సమయంలో శస్త్రాస్త్రాలను పుంఖానుపుంఖంగా ప్రయోగిస్తుంటే ఒంటరిగా నీవు ఎట్లా పోరు సల్పి రణరంగంలో నిలువగలిగావు? ప్రచండ పరాక్రమంతో వారు నిన్ను కమ్ముకొని ముమ్మరిస్తుంటే నీ కెవ్వరూ తోడు కూడా లేరే! ధైర్యంతో ఎట్లా ఎదురొడ్డగలిగావు? ఒకడా పరశురాముడిని గెలిచినవాడు, మరొకడా ధనుర్విద్యాగురువు; మిగిలినవారిలో ఒక్కొక్కరూ దేవదానవులు కలిసి దండెత్తినా వారిని ఓడింపగలిగిన ధీరవరేణ్యులు; వీరందరినీ ఒంటిగా ఎట్లా జయించావు? గోవులను ఎట్లా మరల్చావు? అభిమానధనుడైన ఆ సుయోధనుడు నీ విజయాన్ని అంగీకరించి ఎట్లా వెనుదిరిగి వెళ్ళగలిగాడు? ఇవన్నీ మనసులో భాసిస్తేనే భయం వేస్తున్నది. ఆ యుద్ధగాథను సవిస్తారంగా వివరించి చెప్పు'మని ఉత్కంఠతో ఉత్తరకుమారుడిని అడిగాడు విరటుడు.

'తండ్రీ! ఆ కౌరవ సేనలను నేను గెల్వలేదు. ఆ గోవులను నేను మరల్చ లేదు. దేవ సంభవుడైన ఒక మహానుభావుడు నాకు అభయమిచ్చి, తానే యుద్ధాన్ని చేసి, విజయాన్ని సాధించి, మన గోధనాన్ని మనకిచ్చి, అంతర్ధానమైనాడు' అని చతురంగా సమాధానం చెప్పాడు ఉత్తరకుమారుడు. యుద్ధ కథంతా వివరంగా విని ఆ మహానుభావుడిని చూడాలని ఆసక్తి పడ్డాడు విరటుడు. అతడు ఇవ్వాళ రేపట్లో దర్శనమిస్తాడని ఉత్తరుడు సమాధానపరిచాడు.

విరటుడు బృహన్నలను సముచితంగా సమాదరించాడు. బృహన్నల అంతఃపురానికి వెళ్ళి ఉత్తరకు తాము తెచ్చిన వీరుల తలపాగాలను బొమ్మ పొత్తికలుగా ఇచ్చి ఆమెను సంతోషపెట్టాడు.

పాండవులు బయలు మెరయటం

ఆ రాత్రి ద్రౌపదీ పాండవులు రహస్యంగా సమావేశమై మరునాడు రాజసభలో బయలు మెరయటానికి నిర్ణయించుకొన్నారు. మరునాడు సూర్యోదయ కాలానికి పాండవులు సముజ్జ్వల వేషాలతో రాజసభకు వెళ్ళి సింహాసనం మీద ధర్మరాజు, అతడి ప్రక్కన ఉచితాసనాలపై భీమాదులు కూర్చుండి పంచాగ్నులవలె వెలుగొందుతూ ఉన్నారు. విరాటుడు సభకు వచ్చి కంకుభట్టు గద్దెపై కూర్చుండి లేవనందుకు ఆగ్రహించాడు. అప్పుడు అర్జునుడు ధర్మరాజును విరటుడికి పరిచయము చేశాడు.

> "నడదివియలు సేసె నగరికి మాణిక్య। మకుటముల్ పూనిన మనుజపతులఁ,
> దగునాజ్ఞ సూయాణముగ నొనరించె మం। చిగ నేల నాలుగు చెఱఁగులకును,
> బ్రీతార్థిజనుల సచేతన త్యాగధ్వ। జములుగా నన్ని దేశములఁ బఱపె,
> దిక్కులన్నింటను దెలుపారు పూఁత గా। వించె నుజ్జ్వల యశోవిభ్రమంబు,
> రాజసూయాధ్వర ప్రవర్తకుఁడు, నిత్య। సత్యభాషా మహావ్రతశాలి, పాండు
> రాజదుగ్ధపయోనిధిరాజు ధర్మ। రాజు సుమ్ము మత్స్యావనీరమణ! యితడు."

"ఈతఁ డజాతశత్రుడు మహిం దగ దిగ్విజయంబు సేసె వి
ద్యాతిశయార్థి వాసవుమహాసనమైనను నెక్క నర్జునుఁ డు
ద్యోతిత మూర్తి, కౌరవకులోద్వహుఁ, డార్యనికాయ సంతత
ఖ్యాతచరిత్రుఁ డీ చిఱుత గద్దియకుం దగఁడే నరేశ్వరా!"

ఆ మాటలు విని విరటుడు విస్మయానందమగ్నుడై, 'ఇతడు ధర్మారాజైతే భీమార్జున నకుల సహదేవులు, ద్రౌపది ఏరి?' అని ఆసక్తిగా అడిగాడు. కవ్వడి ఇట్లా అన్నాడు. 'వలలుడనే వంటవాడుగా మీవద్ద ఉంటూ, మల్లయుద్ధ ప్రతాపాలను ప్రదర్శిస్తూ మీ ప్రశంసలందుకొనిన బకాసుర సంహారకుడు అవక్రపరాక్రముడు భీముడు, ఉత్తమ హయశిక్షకుడుగా నీ మెచ్చు లందుకొనిన దామగ్రంథి నకులుడు, సమస్త గోపాలక ముఖ్యవృత్తిలో ఉండి తంత్రీపాలుడనే పేరుతో మెలగిన వీరుడు సహదేవుడు. ఇకమాలినిపేర సైరంధ్రిగా సుదేష్ణాంతఃపురంలో వర్తించిన ఇల్లాలు ద్రౌపది. ఆమె కొరకై కీచకోపకీచకులు గంధర్వకార్యమనే పేర భీమసేనుడిచేత రాత్రికి రాత్రే చంపబడ్డారు.'

భీముడు అర్జునుడిని - బృహన్నల వేషంలో ప్రచ్ఛన్న రూపుడుగా ఉన్న బీభత్సుడిగా పరిచయం చేశాడు. విరటుడితోపాటు అందరూ అద్భుతరసాక్రాంతులయ్యారు. తా నిదివరలో చెప్పినట్లు కౌరవసేనతో యుద్ధం చేసి గోవులను మరలించిన దేవసంభూతుడే అర్జును డని ఉత్తరుడు తెలియపరిచాడు. ద్రౌపదీ పాండవులను వినయభక్తి ప్రపత్తులతో విరటాదులందరూ సేవించారు. పాండవు లిచ్చిన తనువులే, సంపదలే తమవని మత్స్యభూపతీ, ఉత్తరుడూ కృతజ్ఞతలు ప్రకటించారు. పాండవులకు ప్రత్యుపకారం బంధుత్వం కలుపుకొనటంతో సార్థకమవుతుందని ఉత్తరుడు సూచించాడు. విరటుడు ఉప్పొంగి అర్జునుడికి ఉత్తర నిచ్చి వివాహం చేయాలని భావించాడు. కాని, నాట్యగురువైన అర్జునుడు తాను తండ్రివంటివాడినని, అభిమన్యుడి కిచ్చి వివాహం చేయటం తన అభీష్టమని స్పష్టం చేశాడు.

'హరిమేనల్లుఁడు బాహువీర్య పటు శౌర్య స్ఫూర్తి త్రైలోక్య సుం
దరుఁ, డాచారపవిత్రుఁ, డంచితకళాదక్షుం, డుదారుండు గా
తర సంరక్షకుఁ, డార్యసమ్మతుఁడు, విద్యావైభవోల్లాసి, య
త్యురుతేజుండు వరించుఁగాక యభిమన్యుం డీ సరోజాననన్.'

ఆ ప్రతిపాదనను యుధిష్ఠిరుడు ఆమోదించాడు. అందరూ అంగీకరించారు. అర్జునుడితో వియ్యమందే అదృష్టం కలిగినందుకు విరటుడు ఉప్పొంగిపోయాడు. అపూర్వాలంకారాలతో ప్రకాశిస్తున్న పాండవులకు, ద్రౌపదికి ఉత్తర చేత మ్రొక్కించారు. మాత్స్య కౌరవ వంశాలు ఉత్తరాభిమన్యుల వివాహంతో అన్యోన్య బాంధవ్యాలను పెంచుకొన్నాయి. అగణితపుణ్యాలను గడించుకొన్నాయి.

ఉత్తరాభిమన్యుల వివాహం

హస్తినాపురానికి తిరిగిపోతున్న దుర్యోధనుడి మనస్సులో ఒక అనుమానం పీడిస్తూనే ఉన్నది. 'అజ్ఞాతవాసకాలం ముగియకుండానే అర్జునుడు బయటపడ్డాడా? అట్లా జరిగితే పాండవులు మరలా అరణ్యాజ్ఞాతవాసాలు చేయాలి కదా!' అని అతడి శంక. భీష్ముడు గడువు ముగిసిందని చెప్పాడు. అయినా దుర్యోధనుడికి నమ్మకం కుదరలేదు. ధర్మరాజు అబద్ధమాడ డని అతడి వద్దకు ఒక దూతను పంపాడు. అతడు గడువు ముమ్మాటికి ముగిసిందని నొక్కి చెప్పి పంపాడు. ఆ దూతమాట బయట పెట్టకుండా దుర్యోధనుడు నిండుసభ పెట్టి మరలా అందరిముందు అదే ప్రశ్న అడిగాడు. భీష్ముడు లేచి 'నే నప్పుడే

చెప్పాను ముగిసిందని. ముగియలేదని ఎవరన్నా అంటే నవ్విపోతారు. ఇటువంటి మాటలు తెలివిలేని మాటలు' అని -అన్నాడు. అందరూ దానికి అంగీకరించారు. చేసేది మరేమీ లేక మాయదారులు సాగక దుర్యోధనుడు ఇంటి త్రోవ పట్టాడు.

విరాటనగరంలో వివాహ ముహూర్తాలు పెట్టించారు. బంధుజనుల కందరికీ పిలుపులందాయి. అటు యాదవులూ, ఇటు ద్రుపద వంశంవారూ కదలి వచ్చారు. వసుదేవుని వెంట సుభద్రాభిమన్యులు వచ్చారు. పాండవులు సర్వ వైభవాలతో ఉపప్లావ్యంలో విడిది చేశారు.

వివాహ సన్నాహాలన్నీ వడివడిగా సాగిపోసాగాయి. లగ్న మాసన్నమైనదని పెళ్లివారు మగపెళ్ళివారికి తెలియపరిచారు. యుధిష్ఠిరుడు వాసుదేవాదులతో కలిసి అభిమన్యుడిని అలంకరించుకొని బంధుమిత్ర సమేతంగా వివాహవేదికవద్దకు చేరారు. విరటుడు మంగళతూర్యాలు మ్రోగుతూ ఉండగా వరపూజ చేశాడు. వివాహమంటపంలో వధూవరుల నుంచారు. నూత్నవధూవరులు ఒకరినొకరు చూసుకొనాలన్న ఆసక్తితో ఆలస్యాన్ని ఓర్చుకోలేకపోయారు. తొలి చూపుల జల్లులు కురిసినప్పుడు తలంబ్రాలు పోసుకొన్నప్పుడు, వధూవరులకు చిరుచెమటలు పొటమరించాయి. పాణిగ్రహణానంతరం ఒకే పీటపై ఆసీనులైన వారిరువురు పెనుపాదులో కలిసిమెలసిన చూతవృక్షం నవమల్లికవలె నూత్నశోభతో అన్యోన్య అనురాగంతో వెలుగొందారు. ఉత్తరాభిమన్యుల వివాహమహోత్సవం పరమానంద భరితం.

- జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యం
ప్రధాన సంపాదకుడు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

విరాటపర్వము

విషయసూచిక

ప్రథమాశ్వాసము

ద్వితీయాశ్వాసము

తృతీయాశ్వాసము

చతుర్థాశ్వాసము

పంచమాశ్వాసము

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

విరాట పర్వము

(1,2,3,4,5 ఆశ్వాసాలు)

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

విరాటపర్వము - ప్రథమాశ్వాసము

శ్రీయన గౌరినాఁ బరఁగు చెల్వకుఁ జిత్తము పల్లవింప భ
ద్రాయితమూర్తి యై హరిహరంబగు రూపము దాల్చి "విష్ణు రూ
పాయ నమశ్శివాయ" యని పల్కెడు భక్తజనంబు వైదిక
ధ్యాయిత కిచ్చ మెచ్చు పరతత్త్వముఁ గొల్చెద నిష్టసిద్ధికిన్. **1**

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ+అనన్= 'శ్రీ' (లక్ష్మి) అనీ; గౌరినాన్= 'గౌరి' (పార్వతి) అనీ; పరఁగు= ఒప్పే; చెల్వకున్= సౌందర్యవతి అయిన వనితకు; చిత్తము= మనస్సు; పల్లవింపన్= చిగురించగా (కోరికలు మోసులెత్తగా, ఆహ్లాదించగా); భద్రాయితమూర్తి+ఐ= మంగళకరమైన రూపం కలిగినది అయి; హరిహరంబు+అగు= హరిహరాత్మకమయిన; రూపము+తాల్చి= ఆకారం ధరించి; విష్ణు రూపాయ శివాయనమః+అని పల్కెడు= 'విష్ణు స్వరూపుడైన శివునికి (కొరకు) నమస్కారం' అని కీర్తించే; భక్త జనంబు= భక్తులయిన జనులయొక్క; వైదిక ధ్యాయితకున్= వేదవిహిత ధ్యానానికి; ఇచ్చన్= మనసులో; మెచ్చు= మెచ్చుకొనే; పరతత్త్వమున్= పరతత్త్వవాచ్యుడయిన పరబ్రహ్మ స్వరూపాన్ని; ఇష్టసిద్ధికిన్= నా కోరిక ఫలించేందుకు; కొల్చెదన్= సేవిస్తాను.

తాత్పర్యం: శ్రీ (లక్ష్మి) అనీ, గౌరి (పార్వతి) అనీ పిలువబడే వనితకు మనసు చిగురించేటట్లు మంగళకరమైన హరిహరులు కలిసిన రూపాన్ని ధరించి, 'విష్ణు రూపుడైన శివుడికి నమస్కార'మని కీర్తించే భక్తుల వేదవిహితమైన ఉపాసనా పద్ధతికి మనసులో మెచ్చుకొనే ఆ పరమాత్మను (పరబ్రహ్మతత్త్వాన్ని) నా కోరిక ఫలించాలని ప్రార్థిస్తున్నాను.

విశేషం : నన్నయ తరువాత తిక్కన ఆంధ్ర మహాభారతాన్ని విరాటపర్వం నుండి రచించటానికి ప్రారంభిస్తూ మంగళారంభంగా ఈ పద్యాన్ని రచించాడు. తాను రచిస్తున్న భారత భాగానికి అవతారికను నిర్వహించాడు. దానిలోని మొదటి అంగం నాంది వంటి మంగళాశాసనం. అది శ్రీకారంతో ప్రారంభం కావటం సంప్రదాయం, శుభాలనూ, సంపదలనూ, కోరిన కోరికలను ఇచ్చే దేవత లక్ష్మి. ఆమె 'శ్రీ' శబ్దం చేత సూచించబడింది.

'ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తు నిర్దేశోవాஉపి తన్ముఖమ్' అనే నియమంచేత గ్రంథారంభం ఆశీఃపురస్సరంగా కానీ, నమస్క్రియా రూపంగా కానీ, వస్తు నిర్దేశకంగా (కథార్థ సూచకంగా) కానీ ఉండాలి. తిక్కన పరతత్త్వాన్ని ఇష్టసిద్ధికై ప్రార్థిస్తున్నాడు కాబట్టి, ఈ మంగళారంభ పద్యం నమస్క్రియా రూపమై రాణిస్తున్నది. నన్నయ ఆశీఃపురస్సరంగా మొదటి పద్యం వ్రాయగా తిక్కన నమస్క్రియా రూపంగా వ్రాయటం గమనించదగింది.

తిక్కన హరిహరులకు అభేదమని చెప్పే భక్తితత్త్వాన్ని ప్రతిపాదించాడు. ఆ స్వామిని నిర్గుణంగా ఉపాసిస్తే పరబ్రహ్మతత్త్వం; సగుణంగా ఆరాధిస్తే హరిహరనాథస్వామి. ఆయన భార్యకూడా శ్రీగౌరుల ఏకస్వరూపం. ఆమెను లోకంలో లక్ష్మీదేవి అనీ, గౌరీదేవి అనీ పిలుస్తారు- అని చెప్పటం విశేషం. అందుచేత దేవుడి రూప మొక్కటే; ఆయన దేవేరి కూడ ఒక్కతే, దీనితో పాటు మంత్రం కూడా ఒక్కటే-అది 'విష్ణురూపాయ నమః శివాయ'. గ్రంథాన్ని శ్రీకారంతో మొదలు పెట్టటం మంగళప్రదం; విష్ణు రూపుడైన శివుడికి నమస్కారమన్నాడు తిక్కన. అంతే కాదు భారతం కార్ష్ణవేదం (శ్రీకృష్ణ సంబంధమైన వేదం) అని ప్రసిద్ధి చెందింది. అందులో ఉపాసించదగింది వాసుదేవ తత్త్వమని పండితులు చెప్పుతారు. కాబట్టి శ్రీకారంతో తన కృతిని ఆరంభించి అనేక ప్రయోజనాలను సాధించాడు తిక్కన.

హరిహరనాథుడు తిక్కన కృతిభర్త కూడా కావటం విశేషం. హరిహరాత్మకమైన రూపం ధరించిన ఆ పరమాత్మ భద్రాయితమూర్తి. భద్రవ దాచరితామూర్తిః యస్యసః - మంగళకరమైన మూర్తికలవాడని అర్థం. 'కర్తః క్యజ్ సలోపశ్చ' అనే సూత్రం ప్రకారం క్యజ్.' అకృత్ సార్వ ధాతుకయో ర్దీర్ఘః' అనే సూత్రం చేత దీర్ఘం వచ్చింది. భూతార్థక క్తప్రత్యయమున్నూ, ఇడాగమమున్నూ రాగా 'భద్రాయిత మూర్తి' అనే రూపం ఏర్పడింది.

శ్రీగౌరీ శబ్దవాచ్యురాలైన పరాశక్తికి పరమానందం కలిగించే భద్రమూర్తి హరిహరనాథుడని వర్ణించటం చేత మహాభారతంలో ప్రతిపాదించబడే వైదికధర్మ నిష్ఠమైన గార్హస్థ్య జీవితతత్త్వం ధ్వనిమయంగా సూచించబడుతున్నది. నన్నయ త్రిమూర్త్యాత్మకంగా సూచిస్తే తిక్కన ఆ తాత్పర్యాన్నే హరిహరనాథ పరంగా చెప్పి వస్తునిర్దేశంలో ఏకవాక్యతను పాటించాడు.

తిక్కన ఈ పద్యంలో తన ఇష్టసిద్ధిని కోరుతున్నాడు. కృతిభర్త అయిన హరిహరనాథుడు ఉత్తమ కవితాశక్తిని ప్రసాదిస్తాడు; పరతత్త్వమైన ఆతడే జన్మాంతర దుఃఖం లేని మోక్షాన్ని అనుగ్రహిస్తాడు. ఈ రెండు రకాల కోరికలూ అవతారికలో సూచించబడనున్నాయి. అంటే మొత్తం మీద - కావ్యం వ్రాసిన తిక్కనకూ, చదివిన పఠితలకూ ఇహ పర సౌఖ్యాలు భారతం వలన కలుగుతాయని తాత్పర్యం. వృత్తం: ఉత్పలమాల, (సంపా.)

కృతి నిర్మాణ ప్రస్తావన

వ. అని సకల బ్రహ్మ ప్రార్థనంబు సేసి, తత్ప్రసాదాసాదిత కవిత్వ తత్త్వ నిరతిశయాను భావానంద భరితాంతః కరణుండ నగుచుండి యొక్కనాఁ డిట్లని వితర్కించితి. 2

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ ప్రకారంగా; సకల బ్రహ్మ ప్రార్థనంబు+చేసి= కళాసహితమయిన పరబ్రహ్మను (సగుణబ్రహ్మను) ప్రార్థించి; తద్= అతని; ప్రసాద+ఆసాదిత= అనుగ్రహంచేత పొందబడిన; కవిత్వతత్త్వ= కవిత్వతత్త్వము యొక్క; నిరతిశయ= సంపూర్ణమయిన; అనుభావ= అనుభవం చేత (అంటే తద్ భావ భావనం వలన) కలిగిన; ఆనంద= ఆనందం చేత; భరిత= నిండిన; అంతఃకరణుండన్+అగుచున్+ఉండి= మనసు కలవాడనై ఉండి; ఒక్కనాఁడు= ఒక దినం; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా; వితర్కించితిన్= ఆలోచించాను.

తాత్పర్యం: ఈ ప్రకారంగా కళాప్రపూర్ణమయిన పరబ్రహ్మను (సగుణ బ్రహ్మను) ప్రార్థించి, ఆ పరబ్రహ్మ అనుగ్రహం వలన పొందిన కవిత్వతత్త్వాన్ని నిరంతర భావనం చేయటంవలన కలిగిన మహానందంతో నిండిన మనస్సుతో ఒకనాడు ఇట్లా ఆలోచించాను.

విశేషం : సకల అంటే కళలతో కూడిందని విశేషార్థం. తిక్కన ప్రార్థించినది సకల (సగుణ) బ్రహ్మమును, నిష్కల (నిర్గుణ) బ్రహ్మమును కాదు. శ్రీదేవి, గౌరీదేవి ఇద్దరూ కళలే. పరతత్త్వం కళాసహితం. ఇక్కడ పరతత్త్వం హరిహరనాథుడే. ఆ స్వామిప్రసాదంవలన తిక్కనకు కవిత్వం అబ్బింది. కవితాతత్త్వం తెలిసింది. తత్ భావభావనం వలన కలిగే ఆనందం ఆలోచనామృతం, అనిర్వచనీయం. అటువంటి ఆనందానుభవంతో తిక్కన ఒకసారి ఇట్లా ఆలోచించాడు.

శా. విద్వత్సంస్తవనీయ భవ్య కవితావేశుండు, విజ్ఞాన సం
పద్విఖ్యాతుఁడు, సంయమి ప్రకర సంభావ్యానుభావుండు, గృ
ష్ణద్వైపాయనుఁ డర్థి లోకహితనిష్ఠం బూని కావించె ధ
ర్మాద్వైతస్థితి భారతాఖ్య మగు లేఖ్యంబైన యామ్నాయమున్. 3

ప్రతిపదార్థం: విద్వత్= విద్వాంసుల చేత; సంస్తవనీయ= కొనియాడతగిన; భవ్య= శుభప్రదమయిన, ఉదాత్తమయిన; కవితా+ఆవేశుండు= కవితావేశం కలవాడు; విజ్ఞాన= ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానమనే; సంపద్= ఐశ్వర్యంతో; విఖ్యాతుఁడు= సుప్రసిద్ధుడయిన వాడు; సంయమి ప్రకర= మునుల సముదాయం చేత; సంభావ్య= గౌరవింపతగిన; అనుభావుండు= మహిమ కలవాడు అయిన; కృష్ణద్వైపాయనుఁడు= వేదవ్యాస భగవానుడు; అర్థిన్= కోరికతో; లోకహిత నిష్ఠన్+పూని= లోకులకు హితం చేయటంలో దీక్ష వహించి (లోకాలకు హితం సమకూర్చే విషయంలో పట్టుదల వహించి); ధర్మ= ధర్మస్థితితోనూ; అద్వైతస్థితిన్= అద్వైత స్థితితోనూ; భారత+ఆఖ్యము+అగు= భారతమనే పేరుకలదైన; లేఖ్యంబు+ఐన= వ్రాయదగిన; ఆమ్నాయమున్= పరంపరగా అభ్యసించబడే దానిని, (వేదాన్ని); కావించెన్= రచించాడు.

తాత్పర్యం: పండితులు ప్రశంసించే ఉదాత్త కవితావేశం కలవాడు కృష్ణద్వైపాయనుడు. ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానంతో సుప్రసిద్ధుడయిన వాడు. మహర్షుల చేత గౌరవించదగిన ప్రభావం కలవాడు. ఆ మహర్షి లోకహితం కోరి ధర్మాద్వైత స్థితితో భారత సంహితను రచించాడు.

విశేషం : కృష్ణద్వైపాయనుడనే పేరు వ్యాసుడిది. 'ద్వీప మేవ అయనం యస్యసః' - ద్వీపాయనః, యమునా ద్వీపమే స్థానంగా కలవాడనీ, లేదా యమునాద్వీపంలో పుట్టినవాడనీ వ్యుత్పత్త్యర్థం. ద్వీపాయనుడే ద్వైపాయనుడు. ద్వైపాయనుడు+కృష్ణుడు= కృష్ణద్వైపాయనుడు. విశేషణానికి పరనిపాతం వచ్చి కృష్ణద్వైపాయనుడు అనే పదం ఏర్పడింది. కృష్ణుడని వేదవ్యాసుడికి పేరు.

ఆమ్నాయ మంటే గురుశిష్యపరంపరచేత కంఠస్థవిద్యగా అభ్యసించబడేదీ, ధర్మాధర్మాలను ఉపదేశించేదీ ఐన వేదమని భావం. 'భారతం పంచమో వేదః' అని ప్రసిద్ధి. చతుర్వేదసారం పంచమవేదం. వేదం అపౌరుషేయం; పంచమవేదం పౌరుషేయం. కాబట్టి అది అలేఖ్యం, ఇది లేఖ్యం.

'ధర్మాద్వైత స్థితి' అనే సమాసానికి అనేక అర్థాలున్నాయి. అది పూర్వ మీమాంస, ఉత్తర మీమాంసల జోడింపునూ, ధర్మజిజ్ఞాస, బ్రహ్మజిజ్ఞాసల సమన్వయాన్నీ సూచిస్తుంది. అట్లాగే నిష్కామ కర్మలను అనుష్ఠించటం వలన పరమాత్మతో అద్వైతాన్ని పొందటం కూడా ధర్మాద్వైత స్థితియే. ధర్మంతో అద్వైతమైన లేదా అభిన్నమైన స్థితినే ధర్మాద్వైత స్థితిగా కూడా పండితులు వ్యాఖ్యానిస్తారు. కర్మ జ్ఞానాల కలిమి 'ధర్మాద్వైతస్థితి' అని మరి కొందరు.

క. వేదములకు నఖిల స్మృతి। వాదములకు బహు పురాణ వర్గంబులకున్
వా దైన చోటులను దా। మూదల ధర్మార్థ కామ మోక్ష స్థితికిన్. 4

ప్రతిపదార్థం: వేదములకున్= ఋగ్వేదం, యజుర్వేదం, సామవేదం, అథర్వణవేదం - అనబడే నాలుగు వేదాలకు; అఖిల స్మృతి వాదములకున్= మను గౌతమాది స్మృతులన్నిటిలోని వాక్యాలకు; బహు పురాణ వర్గంబులకున్= బ్రహ్మాండ పురాణం మొదలయిన పురాణ సమూహాలకు; వాదు+ఐన చోటులను= వివాదగ్రస్తాలయిన స్థలాలలో; ధర్మ+అర్థ కామ మోక్ష స్థితికిన్= ధర్మార్థ కామ మోక్షాల స్థాపనకు; తాన్= భారతం; మూదల= ప్రమాణం - అంటే నిర్ణాయకం (నిశ్చయించేది; మూల+తల= మూదల).

తాత్పర్యం: వేదాలకూ, స్మృతులకూ, పురాణాలకూ, ధర్మార్థ కామ మోక్షాల విషయంలో వివాదం ఏర్పడితే ఆయా సందర్భాలలో మహాభారతం పురుషార్థ నిర్ణాయక గ్రంథంగా నిలుస్తుంది.

విశేషం : వేదాలూ, స్మృతులూ, పురాణాలూ భిన్న భిన్న కాలాలలో వెలసిన గ్రంథాలు. వేదాలు అపౌరుషేయా లయితే శాస్త్రకారులు, మహాకవులు వ్రాసినవి స్మృతులూ, పురాణాలూ, ఒక్కొక్కప్పుడు వీటిలో పరస్పర వైరుధ్యాలు కనిపించవచ్చును. వాటివలన ఆయా అంశాల వాస్తవ స్వరూపం పఠితకు స్పష్టం కాకపోవచ్చును. అటువంటి సందర్భాలలో భారత మొక్కటే ప్రమాణం.

శాస్త్రవిహిత కర్తవ్యం ధర్మం. డబ్బు మొదలయిన వాటిని సంపాదించటం అర్థం. ఇంద్రియాదులను తృప్తి పరచటం కామం. అన్ని రకాల బంధాల నుండి విముక్తి పొందటం మోక్షం. అర్థాన్ని, కామాన్ని ధర్మదృష్టితోనే చూడాలి. ఆ దృష్టితోనే సాధించాలి. పురుషార్థ సాధనలో అన్నింటికీ మూలం ధర్మం; అన్నింటినీ పాలించేది ధర్మం. అటువంటి ధర్మతత్త్వాన్ని గురించి సూక్ష్మంగా వివేచించేదీ, దాని ఆచరణ విధానాన్ని బోధించేదీ మహాభారతం.

వ. అదియును. **5**

తాత్పర్యం: ఆ మహాభారతం (ఆ తరువాత).

ఉ. ఆదరణీయ సార వివిధార్థ గతి స్ఫురణంబు గల్గి య
ష్టాదశ పర్వ నిర్వహణ సంభృతమై పెనుపొందియుండ; నం
దాదిఁ దొడంగి మూఁడుకృతు లాంధ్ర కవిత్వ విశారదుండు వి
ద్యాదయితుం డొనర్చె మహితాత్ముఁడు నన్నయభట్టు దక్షతన్. **6**

ప్రతిపదార్థం: ఆదరణీయ= ఆదరింపదగిన; సార= శ్రేష్ఠమయిన; వివిధ= అనేక విధాలయిన; అర్థగతి= అర్థాల పోకడల యొక్క; స్ఫురణంబు= స్ఫూర్తి; కల్గి= కలిగి; అష్టాదశ పర్వ= పదునెనిమిది పర్వాల యొక్క; నిర్వహణ= నిర్వహణ చేత; సంభృతము+ఐ= కూడినదై; పెనుపొంది+ఉండన్= మహత్త్వంతో కూడి ఉండగా; అందున్= ఆ మహాభారతంలో; ఆదిన్+తొడంగి= ఆదిపర్వం నుండి మొదలుపెట్టి; మూఁడు కృతులు= మూడు పర్వాలు; ఆంధ్ర కవిత్వ విశారదుండు= తెనుగులో కవిత్వం చెప్పటంలో విద్వాంసుడయిన వాడున్నూ; విద్యాదయితుండు= సరస్వతీదేవికి (విద్యలకు) ప్రియుడయిన వాడున్నూ; మహిత+ఆత్ముఁడు= మహాత్ముడున్నూ (అయిన); నన్నయభట్టు; దక్షతన్= సామర్థ్యంతో; ఒనర్చెన్= రచించాడు.

తాత్పర్యం: ఆదరించదగిన అనేక అర్థ స్ఫూర్తులతో నిండిన భారతం పదునెనిమిది పర్వాలతో కూడి పెంపారి ఉండగా, అందులో మొదటి మూడు పర్వాలను దక్షతతో నన్నయభట్టారకుడు తెనుగులో రచించాడు. అతడు ఆంధ్రకవితా విశారదుడు, విద్యాదయితుడు, మహితాత్ముడు.

విశేషం : 'విద్యాదయితుడు' అనే పదానికి సరస్వతీదేవికి ప్రియుడనీ, సర్వ విద్యలకు ప్రియుడనీ, విద్యలే ప్రియురాండ్రుగా కలవాడనీ, బ్రహ్మతో సమానుడనీ, శ్రీవిద్యా రూపమయిన విజ్ఞానానికి ప్రతీక అనీ పండితులు వ్యాఖ్యానిస్తారు.

మూడు కృతులంటే ఆది, సభా, ఆరణ్యపర్వాలు, తిక్కన మూడు కృతులను నన్నయ వ్రాశాడని చెప్పటం వలన ఆయన కాలం నాటికి నన్నయ భారతభాగం పూర్తిగా ఉండేదనీ, ఆ తరువాత ఏ కారణాలవలననో కొంత భాగం నశించి పోగా ఎఱ్ఱన దానిని పూరించి ఉంటాడనీ, కొందరు భావించే అవకాశం ఏర్పడింది.

మ. హృదయాహ్లాది, చతుర్థ, మూర్జిత కథోపేతంబు, నానా రసా
భ్యుదయోల్లాసి విరాటపర్వ; మట యుద్యోగాదులుం గూడఁగాఁ
బదియేనింటిఁ దెనుంగుబాస జనసంప్రార్థ్యంబులై పెంపునం
దుదిముట్టన్ రచియించు టొప్పు బుధ సంతోషంబు నిండారఁగన్. **7**

ప్రతిపదార్థం: హృదయ= మనస్సుకు; ఆహ్లాది= సంతోషాన్ని ప్రసాదించేదీ; ఊర్జిత= కట్టుదిట్టమయిన; కథా+ఉపేతంబు= కథలతో కూడినదీ; నానా రస+అభ్యుదయ+ఉల్లాసి= అనేక రసాల అభ్యుదయం చేత (క్రమపోషణంతో) ప్రకాశించేదీ; చతుర్థము= పదునెనిమిది పర్వాల వరుసలో నాల్గవదయిన విరాటపర్వం; అట, ఉద్యోగ+ఆదులున్+కూడఁగాన్= ఆ పైన ఉద్యోగపర్వం (మొదలయినవి) ఒనగూడగా (లెక్కపెట్టగా); పది+ఏనింటిన్= పదునైదుపర్వాలను; తెనుంగు బాసన్= తెలుగు భాషలో; జన సంప్రార్థ్యంబులు+ఐ= జనులచేత ప్రార్థించదగినవై; పెంపునన్= అతిశయంతో; తుది ముట్టన్= చివరిదాకా; బుధ= పండితుల; సంతోషంబు, నిండారఁగన్= సంతోషం బాగా కలిగేటట్లు; రచియించుట+ఒప్పున్= రచించటం తగును.

తాత్పర్యం: సహృదయుల హృదయాలకు ఆహ్లాదం కలిగించేదీ, భారతంలోని పదునెనిమిది పర్వాలలో నాల్గవదీ, నిబిడమైన కథతో కూడుకొన్నదీ, వివిధ రసాల క్రమపోషణతో ఏర్పడే వికాసం వలన ఉల్లాసాన్ని కలిగించేదీ విరాటపర్వం, ఆపైన ఉద్యోగపర్వం మొదలుకొని స్వర్గారోహణపర్వం దాకా ఉన్న పర్వాలతో కలుపుకొని పదునైదు పర్వాలు జనులచేత కీర్తించబడేటట్లుగా, పండితులు సంతోషించేటట్లుగా తెలుగుభాషలో పూర్తిగా రచించటం సమంజసం. (అంటే నిర్మించవలసిన అవసరం ఉన్నది అని భావం.)

విశేషం : పాండవులు అజ్ఞాతవాస కాలంలో విరాటనగరంలో నివసించినప్పుడు జరిగిన కథార్థాలను చెప్పేది కాబట్టి ఈ పర్వానికి విరాటపర్వమనే పేరు పెట్టబడింది. ఈ పర్వంలో పాండవులు మారువేషాలలో జీవించే కథ ప్రధానంగా ఉండటం చేత శ్రవ్యకావ్యంలో దృశ్యకావ్య మర్యాదలు ఆసక్తిదాయకంగా చోటు చేసికొంటాయి. అందువలన పఠితలకు మానసికోల్లాసం కలుగుతుంది. భారతంలో విరాటపర్వం మహానాటకంలో అంతర్నాటకంగా ఉత్కంఠను రేకెత్తిస్తుంది. ఈ కావ్యగుణంలో అన్ని పర్వాలకంటే విరాటపర్వమే మిన్న. అందువలన 'హృదయాహ్లాది' అనే విశేషణం ముందుగా వాడాడు తిక్కన.

పంచ సంధులు పోషించబడిన నాటకాలలో చతుర్థాంకానికి ప్రాధాన్యం ఉంటుంది. 'కావ్యేషు నాటకం రమ్యం, నాటకేషు శకుంతలా, తత్రాపి చ చతుర్థోஉఙ్కః అనే శ్లోకం ప్రసిద్ధి కెక్కింది. అందుకే చతుర్థాంకంలో గర్భసంధి వర్తిల్లుతుంది. ప్రారంభించబడిన కార్యం ఏవిధంగా సఫలమౌతుందో అనే ఉత్కంఠ అందులో పోషించబడుతుంది. విరాటపర్వం వరుససంఖ్యకు నాల్గవదే కాక, రూపక మర్యాదలో నాల్గవ అంకానికి ఉండే ప్రాముఖ్యాన్ని పొంది ఉన్నదని తాత్పర్యం.

'ఊర్జిత కథ' అంటే నిబిడమైన కథ అనీ, సంధిబంధాలతో సంపన్నమైన కథ అనీ, ఉదాత్తమైన కథ అనీ అర్థాలున్నాయి. ఉపాఖ్యానాలు దాదాపు లేని విరాటపర్వ కథ కడు చిక్కనిది. మూడు ప్రబంధాల వంటి కీచకవధ, దక్షిణ గోగ్రహణ, ఉత్తర గోగ్రహణ ఘట్టాల వలన విరాటపర్వం ఒక ఉదాత్త ప్రబంధ మండలిగా రాణిస్తున్నది. ఒక్కొక్క ఘట్టం ఒక్కొక్క ప్రబంధంగా రాణించే బిగువైన కథ కలిగినది. అందువలన అన్ని పర్వాలలో కంటె విరాటపర్వ కథలో బిగు వెక్కువ.

విరాటపర్వంలో శృంగారాది సర్వరస పోషణకు అవకాశం ఉన్నది. ఆ గుణాన్ని గుర్తించి అంగి రసాల అభ్యుదయం, అంగరసాల ఉల్లాసం పఠితలు అనుభవించేటట్లు పండిత పామరులు మెచ్చుకొనేటట్లు విరాటపర్వాన్ని రచించాలనీ, మిగతా పర్వాలను అట్లాగే రచించి భారతాన్ని ముగించాలనీ తిక్కన సంకల్పించాడు. (సంపా.)

క. అని రచనా కౌతుకమున। మన మలరఁగ ' నీ ప్రబంధ మండలి కధినా
ధునిఁగా నే పురుషునిఁ బే। ర్కొనువాఁడనొ' యను తలంపు గూరిన మదితోన్. 8

ప్రతిపదార్థం: అని= అని తలంచి అని భావం; రచనా కౌతుకమునన్= భారత రచన కొనసాగించాలనే కుతూహలంతో; మనము= మనస్సు; అలరఁగన్= సంతోషించగా; ఈ ప్రబంధ మండలికిన్= ఈ ప్రబంధ సముదాయానికి; అధినాథునిగాన్= కృతిభర్తనుగా; ఏ పురుషునిన్= ఏ పురుషుని; పేర్కొనువాఁడనొ= ఎన్నుకోవాలో; అను= అనే; తలంపు= ఆలోచన; కూరిన= బాగుగా నాటుకొన్న; మదితోన్= మనస్సుతో.

తాత్పర్యం: అని తలంచి, భారతరచన చేయాలనే కుతూహలంతో మనస్సు ఉత్సాహపడింది. ఈ ప్రబంధ మండలికి 'కృతిపతిగా ఏ పురుషుడిని ఎన్నుకొనాలో!' అనే ఆలోచన మనస్సులో బాగా నాటుకొన్నది.

విశేషం : ఈ పద్యంలోని 'ప్రబంధమండలి' అనే పద సముదాయానికి నిర్దిష్టమయిన అర్థం చెప్పలేము. తిక్కన నన్నయ్యను ప్రశంసించిన పద్యంలో 'కృతులు' అనే మాట వాడాడు. సందర్భం బట్టి 'కృతులు' అంటే పర్వాలు అనే అర్థం కుదురుతుంది. అట్లాగే 'ప్రబంధ మండలి' అంటే 'పర్వాల సముదాయం' అని చెప్పుకొనటం సమంజసం. అంతేకాని అష్టాదశ (18) వర్ణనలున్న సాహిత్య ప్రక్రియ కాదు.

వ. ఇంచుక నిద్రించు సమయంబున. 9

ప్రతిపదార్థం: ఇంచుక= కాసేపు; నిద్రించు సమయంబునన్= కునుకు పట్టిన వేళ.

తాత్పర్యం: కృతి భర్తగా ఎవరిని ఎన్నుకొనాలా అని ఆలోచిస్తూ కాసేపు కునుకు తీసిన వేళ.

విశేషం : నిద్ర పోవటం రెండు రకాలు. ఆలోచిస్తూ నిద్రపోవటం, నిద్రపోతూ ఆలోచించటం. నిద్రలో చాల వాటికి 'పరిష్కార మార్గాలు' స్ఫురిస్తాయి. తిక్కనకు కూడా అట్లాగే 'పరిష్కారమార్గం' తెలియటానికి వీలయింది.

2. కావ్య పరిభాషలో నిద్రను ముద్రగా గ్రహిస్తారు. కావ్య సృష్టికి మూలమైన ప్రతిభాచైతన్యం సమాధ్యవస్థలో నిత్య జాగృతమై ఉంటుందనీ, మేల్కొన్నప్పుడు స్ఫురించని అపూర్వాంశాలు భావసమాధిలో స్ఫురిస్తాయనీ కావ్య శాస్త్రజ్ఞులు చెపుతారు. తిక్కన నిద్ర భావసమాధికి సంకేతంగా గ్రహించాలి. (సంపా.)

సీ. మజ్జనకుండు, సమ్మాన్య గౌతమ గోత్ర । మహితుండు, భాస్కరమంత్రి తనయుఁ,
డన్నమాంబాపతి, యనఘులు కేతన । మల్లన సిద్ధనామాత్యవరుల
కూరిమి తమ్ముండు, గుంటూరి విభుఁడు కొ । మ్మన దండనాథుండు, మధుర కీర్తి
విస్తర స్ఫారుఁ డాపస్తంబసూత్ర ప । విత్రశీలుఁడు సాంగవేదవేది

తే. యర్థిఁ గల వచ్చి వాత్సల్య మతిశయిల్ల । నస్మదీయ ప్రణామంబు లాదరించి
తుష్టి దీవించి, కరుణార్ద్ర దృష్టిఁ జూచి । యెలమి నిట్లని యానతి యిచ్చె నాకు. 10

ప్రతిపదార్థం: మత్= నాయొక్క; జనకుండు= తండ్రి; సమ్మాన్య= చక్కగా పూజింపదగిన; గౌతమగోత్ర మహితుండు= గౌతమ గోత్రంలో పుట్టటం వలన గొప్పవాడు; భాస్కర మంత్రి= భాస్కర మంత్రి యొక్క; తనయుఁడు= కుమారుడు; అన్నమాంబాపతి= అన్నమాంబకు మగడు; అనఘులు= పాపరహితులైన; కేతన, మల్లన, సిద్ధన= కేతన, మల్లన, సిద్ధనలనబడే; అమాత్యవరుల= శ్రేష్ఠులయిన మంత్రుల యొక్క; కూరిమి తమ్ముండు= ప్రేమాస్పదుడయిన (ముద్దుల) తమ్ముడు; గుంటూరి విభుఁడు= గుంటూరి సీమకు దండనాథుడయిన వాడు; కొమ్మన దండనాథుండు; మధుర= ఇంపయిన; కీర్తి= కీర్తి యొక్క; విస్తర= వ్యాపనం చేత; స్ఫారుఁడు= ప్రకాశించేవాడు; ఆపస్తంబ సూత్ర= ఆపస్తంబ సూత్రం చేత; పవిత్రశీలుఁడు= పవిత్రమయిన ఆచారం కలవాడు; సాంగ వేద వేది= శిక్ష, కల్పం మొదలయిన ఆరు వేదాంగాలతో వేదాన్ని చక్కగా అధ్యయనం చేయటంద్వారా చక్కగా తెలిసికొన్నవాడు; అర్థిన్= కోరికతో; కలన్= కలలో; వచ్చి= కనబడి; వాత్సల్యము+అతిశయిల్లన్= వాత్సల్యభావం పెల్లుబుకగా; అస్మదీయ= నాయొక్క; ప్రణామంబులు= నమస్కారాలను; ఆదరించి= గ్రహించి; తుష్టిన్= సంతోషంతో; దీవించి= ఆశీర్వదించి; కరుణా+ఆర్ద్రదృష్టిన్= దయతో తడిసిన చూపులతో; చూచి= కనుగొని; ఎలమిన్= సంతోషంతో; నాకున్= నాకు; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; ఆనతి= ఆజ్ఞను; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: నా తండ్రి కొమ్మన. ఆయనది గౌతమగోత్రం. ఆయన తండ్రి భాస్కర మంత్రి. కేతన, మల్లన, సిద్ధనలు కొమ్మనకు అన్నలు. అతడు ఆ అన్నలకు ముద్దు తమ్ముడు, అన్నమాంబ మగడు. గుంటూరి సీమకు దండనాథుడు. గొప్పగా పేరు ప్రతిష్ఠలున్న వ్యక్తి, ఆపస్తంబ సూత్రుడు. పవిత్ర స్వభావుడు. వేదవేదాంగాలను చక్కగా అభ్యసించినవాడు. అటువంటి తండ్రి కలలో కనిపించాడు. నా నమస్కారాలు స్వీకరించాడు. మనసారా దీవించాడు. వాత్సల్యంతో కరుణార్ద్ర దృష్టితో నన్ను చూచాడు. ఈ విధంగా ఆజ్ఞాపించాడు.

విశేషం : శిక్ష, వ్యాకరణం, ఛందస్సు, నిరుక్తం, జ్యోతిషం, కల్పం - వీటిని 'షడంగములు' అంటారు. వేదాన్ని షడంగాలతో అధ్యయనం చేసేవారిని 'సాంగవేద 'వేది' అంటారు. కొమ్మనలోని వైదికనిష్ఠ, పరిపాలనానుభవం గుర్తించదగిన అంశాలు. ఇవే తిక్కనలో పరిమళించాయి.

వ. "కి మస్థి మాలాం కిము కౌస్తుభం వా। పరిష్క్రియాయాం బహుమన్యసే త్వమ్। కిం కాలకూటః కిము వా యశోదా । స్తన్యం తవ స్వాదు వద ప్రభో మే," అని నీవు తొల్లి రచియించిన పద్యంబు గాఢాదరంబున నవధరించి, భక్తవత్సలుం డగు హరిహరనాథుండు నీదెస దయాళుండై యునికిం జేసి నిన్నుం గృతార్థునిఁ జేయం గార్యార్థి యయి నాకలోక నివాసి యయిన నాకుఁ దన దివ్య చిత్తంబునం గల యక్కారుణ్యంబు తెఱం గెఱుంగునట్టి శక్తిం బ్రసాదించి నన్ను నాకర్షించి కొలిపించికొని వీఁడె విజయం చేయుచున్నవాఁడనుచుం జూపుటయు సవిశేష సంభ్రమ సంభరిత హృదయుండ నయి యవ్వలనుఁ గలయం గనుంగొనునప్పుడు.11

ప్రతిపదార్థం: ప్రభో!= దేవా! ఓ భగవంతుడా!; త్వమ్= నీవు; పరిష్క్రియాయాం= అలంకరణలో; అస్థి మాలాం= ఎముకల దండను; బహుమన్యసే కిం?= అమితంగా అభిమానిస్తావా?; వా= లేకపోతే; కౌస్తుభం= కౌస్తుభరత్నాన్ని; బహుమన్యసే కిము= ఇష్టపడతావా?; కాలకూట= క్షీరసాగర మథన సమయంలో సమస్తలోకాలను కలవరపెట్టుతూ పుట్టిన కాలకూట విషం; తవ= నీకు; స్వాదు కిమ్?= రుచికరమా?; వా= లేకపోతే; యశోదాస్తన్యం= యశోద చనుబాలు; తవ= నీకు; స్వాదు కిమ్?= రుచికరమా?; మే= నాకు; వద= చెప్పుము; అని; నీవు; తొల్లి= పూర్వం; రచియించిన, పద్యంబున్; గాఢ+ఆదరంబునన్= ఎక్కువ ఆదరంతో; అవధరించి= శ్రద్ధగా ఆలకించి; భక్తవత్సలుండు+అగు= భక్తులపై వాత్సల్యం గల; హరిహరనాథుండు; నీ దెసన్= నీ పట్ల; దయాళుండు+ఐ= దయ కలిగినవాడై; ఉనికిన్+చేసి= ఉండటం చేత; నిన్నున్= నిన్ను; కృతార్థునిన్+చేయన్= ధన్యుడిని చేయటానికి; కార్య+అర్థి+అయి= పనిగట్టుకొని; నాకలోక నివాసి+అయిన= స్వర్గలోకంలో ఉన్న; నాకు; తన దివ్య చిత్తంబునన్+కల= తన మహిమాన్వితమైన మనసులో ఉన్న; ఆ+కారుణ్యంబు తెఱంగు= ఆ దయా స్వభావాన్ని; ఎఱుంగున్+అట్టి= తెలిసికొనే; శక్తిన్= శక్తిని; ప్రసాదించి= అనుగ్రహించి; నన్నున్= నన్ను; ఆకర్షించి= దగ్గరకు రప్పించుకొని; కొలిపించుకొని= సేవచేయించుకొని; వీఁడె= ఇదిగో; విజయం చేయుచున్న వాఁడు= వస్తున్నాడు; అనుచున్= అంటూ; చూపుటయును= చూపించగా; సవిశేష సంభ్రమ సంభరిత హృదయుండన్+అయి= అబ్బురమైన తొందరతో కూడిన మనసుకలవాడనయి; ఆ+వలనున్= ఆ దిక్కు; కలయన్+కనుఁగొను+అప్పుడు= కలయచూసే వేళ.

తాత్పర్యం: "ఓ ప్రభూ! నీ అలంకరణలో ఎముకల దండలూ ఉన్నాయి, కౌస్తుభ రత్నం కూడా ఉన్నది. వాటిలో నీకేది ఇష్టం? నీవు కాలకూటం త్రాగావు; యశోద చనుబాలూ త్రాగావు. వాటిలో నీకేది రుచిగా ఉంది? తేల్చి చెప్పుము!" అంటూ సంస్కృతంలో నీవు వ్రాసిన పద్యాన్ని హరిహరనాథుడు గుర్తించాడు. 'నీ వంటే ఆ స్వామికి ఎంతో దయ, నిన్ను ధన్యుడిని చేయాలని అనుకొన్నాడు. నీమీద ఉన్న ఆ అభిమానాన్ని తెలిసికొనే శక్తిని స్వర్గంలో ఉన్న నాకు

ప్రసాదించాడు. నన్ను తన దగ్గరికి రప్పించుకొన్నాడు. నా సేవలందుకొన్నాడు. ఇదిగో ఆ స్వామి వేంచేస్తున్నాడు' -అని అంటూ ఉండగా నేను ఆ వైపు తేరిపార చూశాను. అప్పుడు.

విశేషం : భగవదనుగ్రహం సామాన్యమయింది కాదు. హరిహరనాథుడు తిక్కన వ్రాసిన శ్లోకాన్ని మెచ్చుకొనటం తిక్కన తపః పుణ్యఫల పరిపాకమే. తిక్కన తండ్రి స్వర్గంలో ఉన్నాడనటం వలన తిక్కన వంశీయుల గొప్పతనం, పుణ్యసంపద వెల్లడౌతున్నవి.

సీ. **కరుణారసము పొంగి తొరఁగెడు చాడ్పున। శశిరేఖ నమృతంబు జాలువాఱ**
హరినీలపాత్రిక సురభిచందన మున్న। గతి నాభి ధవళపంకజము మెఱయ
గుఱియైన చెలువున నెఱసిన లోక ర। క్షణ మనంగ గళంబు చాయ దోఁపఁ
బ్రథమాద్రిఁ దోఁతెంచు భానుబింబము నా ను। రమ్మునఁ గౌస్తుభరత్న మొప్ప

తే. **సురనదియును గాళిందియు బెరసినట్టి। కాంతిపూరంబు శోభిల్లు శాంతమూర్తి**
నా మనంబు నానంద మగ్నముగఁ జేయ। నెలమి సన్నిధి సేసె సర్వేశ్వరుండు. **12**

ప్రతిపదార్థం: కరుణారసము= దయ అనే రసం; పొంగి తొరఁగెడు చాడ్పునన్= పొంగి పొరలుతున్నట్లుగా; శశిరేఖన్= చంద్రరేఖ నుండి; అమృతంబు జాలువాఱన్= అమృతం ప్రవహించగా; హరినీల పాత్రికన్= ఇంద్రనీలమణులు పొదిగిన చిన్న పాత్రలో; సురభి చందనము+ఉన్నగతిన్= గుబాళించే మంచి గంధం ఉన్నట్లుగా; నాభిన్= బొడ్డులో; ధవళ పంకజము= తెల్లని తామరపూవు; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; గుఱి+ఐన= గుర్తయిన; చెలువునన్= అందంతో; నెఱసిన= ఒప్పిన; లోకరక్షణము+అనంగన్= లోక రక్షణమా అనునట్లు; గళంబు చాయ= కంఠ కాంతి; తోఁపన్= కనబడగా; ప్రథమ+అద్రిన్= తూరుపు కొండమీద; తోఁతెంచు= కనిపించే; భానుబింబము నాన్= సూర్యబింబమా అని ఊహించేటట్లు; ఉరమ్మునన్= వక్షఃస్థలంలో; కౌస్తుభరత్నము+ఒప్పన్= కౌస్తుభ మనే పేరు గల రత్నం ప్రకాశించగా; సుర నదియును= గంగానది; కాళిందియున్= యమునా నది (రెండూ); బెరసినట్టి= కలసి ఒకటయిన; కాంతిపూరంబు= కాంతిప్రవాహం; శోభిల్లు= ప్రకాశించే; శాంతమూర్తి= శాంతస్వరూపు డయిన; సర్వ+ఈశ్వరుండు= సర్వానికి ఈశ్వరుడయిన హరిహరనాథుడు; నా మనంబున్= నా మనస్సును; ఆనంద మగ్నముగన్+చేయన్= ఆనందంలో మునిగేటట్లు చేసేందుకు; ఎలమిన్= సంతోషంతో; సన్నిధి+చేసెన్= ప్రత్యక్షమయ్యాడు.

తాత్పర్యం: నాకు హరిహరనాథుడు ప్రత్యక్షమైనాడు. ఆయన శిరసు మీద చంద్రరేఖ ఉన్నది. చంద్రరేఖ నుండి స్రవించే అమృతం దయారసం పొంగి పొరలుతూ ఉన్నట్లుగా ఉన్నది. ఆ స్వామి బొడ్డులో తెల్లని తామరపూవు ఉన్నది. అది ఇంద్ర నీల మణులు పొదిగిన పాత్రలో గుబాళించే మంచిగంధంవలె ఉన్నది. కంఠం నలుపుగా ఉన్నది. అది లోకరక్షణ కొరకు నిలిచిన గుర్తు వలె ఉన్నది. రొమ్మున కౌస్తుభరత్నం ఉన్నది. అది తూరుపు కొండ మీద ఉదయించే సూర్యబింబం వలె ఉన్నది. గంగా యమునా నదుల కలయికలోని వెలుగుల వెల్లువవలె హరిహరనాథుడు సాక్షాత్కరించాడు.

విశేషం : పద్యం సీస పద్యం. సీస పద్యానికి 4 పెద్ద పాదాలుంటాయి. ఆ తరువాత ఆటవెలది గాని తేటగీతి గాని జోడిస్తారు. తిక్కన 1,3 (బేసి) పాదాలలో శివుడినీ, 2,4 (సమ) పాదాలలో విష్ణువునూ కీర్తించాడు. చివర తేటగీతిలో ఇద్దరిని కలిపి వర్ణించాడు. ఈ క్రమం సగుణోపాసన నుండి నిర్గుణోపాసనకు సాగే విధాన్ని సూచిస్తున్నది.

పద్యంలోని 'కరుణారసం' అనే మాట భగవంతుడి దయాగుణాన్ని స్పష్టం చేస్తుంది. విష్ణువు నీలమేఘ శ్యాముడు కావటం వలన ఇంద్రనీలమణులచేత నిర్మించబడిన పాత్రతో నాభిని పోల్చటం సమంజసం. భగవంతుడు జగద్రక్షకు డనటానికి

'గరళకంఠం' సాక్ష్యం. భారతీయులకు గంగాయమునలు పవిత్ర నదులు, తీర్థాలు. శివుడికీ గంగకూ తెలుపుదనంలోనూ యమునకూ విష్ణువుకూ నల్లని రంగులోనూ పోలికలుండటం విశేషం. గంగాయమునలు భిన్న నదులయినా అవి కలిసిన చోట నీళ్ళు రంగుల తేడా చేత వేరువేరుగా కొంతదూరం కనిపించినా ఆ తరువాత ఒకటిగా కలిసిపోతాయి. అట్లాగే హరిహరులు రంగులలో వేషాలలో ఇద్దరుగా తోచినా తత్త్వంలో వారు ఒక్కరే అన్న అభేదం దృష్టికి ఆనటం ఒక ప్రత్యేకత. ఆంధ్ర వాఙ్మయంలోని హరిహరనాథ స్తుతిపద్యాలలో ఈ పద్యం తలమానికమైనది.

వ. ఏనును భక్తిమయం బగు సాష్టాంగదండప్రణామం బాచరించి, కొండొక దొలంగి వినయావనతుండనై, లలాటోపరిభాగంబున నంజలిపుటంబు ఘటించి, నయనంబులు నవయవంబులును బ్రమదబాష్ప సలిల విలులితంబులును, బులకపటల పరికలితంబులునుం గా నంతంత నిలిచిన నద్దేవుండు. 13

ప్రతిపదార్థం: ఏనును= నేను కూడా; భక్తిమయంబు+అగు= భక్తితో నిండినదైన; స+అష్ట+అంగ దండ ప్రణామంబు+ఆచరించి= శరీరంలోని ఎనిమిది అంగాలు నేలకు తగిలేటట్లు దండం వలె బోరగిల పడుకొని చేసే నమస్కారం చేసి; కొండొక+తొలంగి= కొద్దిగా ప్రక్కకు తప్పుకొని; వినయ+అవనతుండను+ఐ= వినయంతో వంగినవాడనై; లలాట+ఉపరిభాగంబునన్= నుదుటి పైభాగం మీద; అంజలిపుటంబు ఘటించి= దొప్పవలె ముకుళింపచేసిన దోసిలితో నమస్కారం చేసి; నయనంబులున్= కన్నులూ; అవయవంబులును= శరీరంలోని భాగాలన్నీ; ప్రమద బాష్పసలిల విలులితంబులును= ఆనంద బాష్ప జలాన్ని విడిచేవి; పులక పటల= గగుర్పాటుల సముదాయంతో; పరికలితంబులునున్+కాన్= కూడినవి కాగా; అంతంతన్= అల్లంత దూరాన; నిలిచినన్= నిలువగా; ఆ+దేవుండు= అప్పుడు ఆ దేవుడు.

తాత్పర్యం: నేను భక్తితో సాష్టాంగ నమస్కారం చేశాను. ఒకప్రక్కకు ఓరగా నిలబడ్డాను. వినయంతో కొంచెం ముందుకు వంగాను. నొసటి మీద చేతులు జోడించాను. నా కళ్ళు ఆనంద బాష్పాలతో నిండాయి. నా శరీరమంతా రోమాంచంతో గగుర్పొడిచింది. అప్పుడా దేవుడు.

విశేషం : భగవంతుడు ప్రసన్నుడైనప్పుడు భక్తుడు ప్రదర్శించే భక్తిభావాన్ని తెలిపే ఆంగిక సాత్త్వికాభినయాలు ఇందులో వర్ణించబడ్డాయి. సాష్టాంగ దండప్రణామం శరణాగతికీ, వినయంతో లలాటం వద్ద దోసిలితో సంఘటించిన నమస్కారం ఆత్మార్పణ భావానికీ ఆంగికాభినయాలు. ఆనందబాష్పాలూ, పులకలూ ఆనందానుభవానికి సాత్త్వికాభినయాలు. (సంపా.)

క. అనుకంపాతిశయంబునఁ । దన దక్షిణనేత్రమును సుధారోచియ కా
నను వింత లేక చూచి, వ । దనమున దరహాసరసము దళుకొత్తంగన్. 14

ప్రతిపదార్థం: అనుకంపా+అతిశయంబునన్= దయాధిక్యం చేత; తన= తనయొక్క; దక్షిణ నేత్రమును= కుడి కన్ను కూడా; సుధారోచియ కాన్= చంద్రుడే కాగా; ననున్= నన్ను; వింత లేక= కొత్త లేక; చూచి= పరిశీలించి; వదనమునన్= ముఖంలో; దరహాస రసము= చిరునవ్వు అనే రసం; తళుకొత్తంగన్= చిందగా (తొణికిసలాడగా).

తాత్పర్యం: హరిహరనాథుడు నా వైపు దయతో చూచాడు. అప్పుడా దేవుడి కుడి కన్ను కూడా చంద్రుడే అయినాడు. చిరునవ్వు తొణికిసలాడుతూ నాతో ఈ విధంగా అన్నాడు.

విశేషం : విష్ణువు కుడికన్ను సూర్యుడు. ఎడమ కన్ను చంద్రుడు. సూర్యుడనటం వలన వేడిమి తప్పని సరి. కాని, కుడికన్ను చంద్రుడు కావటంతో 'చల్లనయ్య' అయినాడు ఆ స్వామి. 'దరహాసరసం' వంటి వింత ప్రయోగాలు తిక్కన ప్రత్యేకతను తెలుపుతాయి.

ఉ. 'వైదిక మార్గ నిష్ఠమగు వర్తనముం దగ నిర్వహించుచున్
భేదము లేని భక్తి మతి నిర్మల వృత్తిఁగఁ జేయుచుండు మ
త్పాద నిరంతర స్మరణ తత్పర భావము కల్మి, నాత్మ స
మ్మోదముఁ బొందఁ గావ్య రసముం గొనియాడుచు నుండు దెప్పుడున్. 15

ప్రతిపదార్థం: వైదిక మార్గ నిష్ఠము+అగు= వేద సమ్మతమయిన మార్గాన్ని అనుసరించే; వర్తనమున్= ప్రవర్తనను; తగన్+నిర్వహించుచున్= తగిన విధంగా కొనసాగిస్తూ; భేదము లేని= శివకేశవ భేదం లేని; భక్తిన్= భక్తితో; మతిన్= మనస్సును; నిర్మల వృత్తిఁగన్= మాలిన్యం లేని ప్రవృత్తి కలదానినిగా; చేయుచుండు= చేసే; మత్= నాయొక్క; పాద= పాదాలయొక్క; నిరంతర= ఎల్లప్పుడూ; స్మరణ తత్పర భావము= భక్తితో తలంచటంవలన భావించటంలో తన్మయమైన భావం; కల్మిన్= ఉండటం చేత; ఆత్మ= మనస్సు, అంతరాత్మ; సమ్మోదమున్+పొందన్= ఆనందాన్ని పొందగా; కావ్య రసమున్= కావ్యములందలి రసాన్ని; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడూ; కొనియాడుచున్+ఉండుదు(వు)= మెచ్చుకుంటూ ఉంటావు.

తాత్పర్యం: 'నీవు వైదిక మార్గంలో జీవిస్తున్నావు. శివకేశవ భేదరహిత మయిన భక్తితో నాపాద స్మరణ చేస్తున్నావు. ఆ రీతిగా ఆత్మానందం పొందుతూ కావ్యరసాన్ని ఆస్వాదిస్తూ ఉంటావు.

విశేషం : భారతం మొదలు పెట్టేనాటికి తిక్కనలో నాలుగు లక్షణాలున్నాయి. మొదటిది వైదిక మార్గవర్తనం, రెండవది శివకేశవ భేదరహిత మయిన భక్తి, మూడవది కావ్యరసాస్వాదం, నాల్గవది బ్రహ్మానంద స్థితి పొందాలనే ఆకాంక్ష. 'నిరంతర భగవన్నామస్మరణ' సర్వశుభాలను కలిగిస్తుంది.

వ. అందును. 16

తాత్పర్యం: అందులో కూడా విశేషించి.

క. పారాశర్యుని కృతి యయి । భారత మను పేరఁ బరఁగు పంచమవేదం
బారాధ్యము జనులకుఁ ద । ద్గౌరవ మూహించి నీ వఖండిత భక్తిన్. 17

ప్రతిపదార్థం: పారాశర్యుని= పరాశరుని కుమారుడయిన వ్యాసుని; కృతి+అయి= రచన అయి; భారతము+అను పేరన్= భారతమనే పేరుతో; పరఁగు= ప్రసిద్ధము అయిన; పంచమ వేదంబు= ఐదవ వేదం; జనులకున్= ప్రజలకు; ఆరాధ్యము= ఆరాధించదగినది; తద్= ఆ; గౌరవము= గొప్పతనాన్ని, మహిమను; ఊహించి= భావన చేసి; నీవు; అఖండిత భక్తిన్= నిరంతరమయిన (అంతరాయంలేని) భక్తితో.

తాత్పర్యం: వేదవ్యాసుడు రచించిన భారతం పంచమవేదం అని ప్రసిద్ధి పొందింది. ప్రజల కది ఆరాధించదగినది. దాని గొప్పతనాన్ని మనసులో భావించి, దానిమీది నిరంతర భక్తితో నీవు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం : వేదాలు నాలుగు. ఋగ్వేదం, యజుర్వేదం, సామవేదం, అథర్వ వేదం, భారతం పంచమవేదం. అంటే వేదాల సారాన్ని తనలో ఇముడ్చుకొన్న వేదమని అభిప్రాయం.

తే. తెనుఁగుబాస వినిర్మింపఁ దివురు టరయ । భవ్య పురుషార్థ తరుపక్వ ఫలము గాదె!
దీని కెడ నియ్యకొని వేడ్క నూని కృతిపతిత్వ మర్థించి వచ్చితిఁ దిక్కశర్మ!' 18

ప్రతిపదార్థం: తిక్కశర్మ!= ఓ తిక్కనా!; తెనుఁగు బాసన్= తెలుగు భాషలో; వినిర్మింపన్= సరిక్రొత్త రచన అన్నట్లుగా రచన చేయటానికి; తివురుట= ప్రయత్నించటం; అరయన్= పరిశీలించగా; భవ్య= మంగళకరమయిన; పురుషార్థ= ధర్మార్థ కామ మోక్షములనే; తరు= చెట్టుయొక్క; పక్వ= పండిన; ఫలము కాదె= పండు కదా; దీనికిన్= తెలుగులో నిర్మించే నీ ప్రయత్నానికి; ఎడన్= మనస్సులో; ఇయ్యకొని= అంగీకరించి; వేడ్కన్+ఊని= ఎంతో కుతూహలపడి; కృతిపతిత్వము= కృతికి పతిగా ఉండాలనే భావంతో; అర్థించి= కోరి; వచ్చితిన్= వచ్చాను.

తాత్పర్యం: తిక్కనా! నీవు తెలుగు భాషలో భారతం నిర్మించటానికి పూనుకొనటం ఎటువంటిదంటే। పురుషార్థములనే చెట్టుకు పండిన పండు వంటిది. ఈ నీ ప్రయత్నం నా మనసుకు నచ్చింది. ఇందుకు నే నెంతో కుతూహలపడి కృతిపతిత్వాన్ని కోరి వచ్చాను.'

విశేషం : 'వినిర్మింపన్' అనే మాట సాభిప్రాయం. తెలుగు భారతం యథానువాదం కాదు. అనుసృజనం వంటిది. వ్యాస భారతంలో నిబంధింపబడి నిరూపింపబడిన తాత్పర్యాన్నీ, తత్త్వాన్నీ తెలుగులో తేటపడేటట్లు పునర్నిర్మించటమే ఆ 'వినిర్మించటం'. వినిర్మాణమంటే విశిష్టమైన నిర్మాణమని కూడా భావం. వ్యాస భారతం శాస్త్రేతిహాసమైతే తెలుగులోని కవిత్రయ భారతం కావ్యేతిహాసంగా అవతరించింది. ఆ ప్రక్రియా భేదం వినిర్మాణంలోని విశేషం. మహాభారతంలో పాండవులు సాధించిన చతుర్విధ పురుషార్థ జీవిత సమగ్రేతివృత్తం వర్ణించబడింది. కాబట్టి అది పురుషార్థ పరిపక్వ ఫలం వంటిది. ఆ భారతాన్ని రచించిన కవి జీవితం కూడా పురుషార్థ వృక్షానికి పండిన పండే అవుతుందని - అంటే ఆ మహాకవికి మోక్ష ఫలాన్ని అందిస్తుందని భావం. భగవంతుడిని కూడా కృతిపతిత్వం కోసం ప్రేరేపించే పరమార్థ గ్రంథం భారతం. (సంపా.)

వ. అనిన నద్దివ్యవచనామృతంబు నా యుల్లంబున వెల్లిగొనినఁ బునః పునః ప్రణామంబు లాచరించి, యప్రమేయ ప్రభావ భావనాతీతుండయ్యును నప్పరమేశ్వరుం డాశ్రితులకు నత్యంత సులభుండని బుధులవలన విని యునికిం జేసి ననుబోఁటి బాలస్వభావునకు నిట్టి మహనీయ మహిమ దొరఁకొనుటయుం గలుగున కాక యని తలంచుచు నవ్విభునకు విన్నపంబు సేయువాఁడనయి కొమ్మనామాత్యునాననం బాలోకించి తదనుమతి వడసి యిట్లంటి. 19

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అనగా; ఆ+దివ్య వచన+అమృతంబు= హరిహరనాథుని మహిమగల ఆ మాటలనే అమృతం; నా+ఉల్లంబునన్= నా మనసులో; వెల్లిగొనినన్= పొంగి పొరలగా; పునఃపునః= మాటి మాటికి; ప్రణామంబులు+ఆచరించి= నమస్కారాలు చేసి; అప్రమేయ= మితియిడడానికి వీలు లేని; ప్రభావ= మహిమచేత; భావనా+అతీతుండు+అయ్యునున్= ఊహకు అందని వాడయినా; ఆ+పరమేశ్వరుండు= ఆ దేవదేవుడు; ఆశ్రితులకున్= తనను శరణుపొందినవారికి; అతి+అంత సులభుండు+అని= మిగుల సులభంగా లభించేవాడని; బుధులవలనన్= పండితుల వలన; విని+ఉనికిన్+చేసి= విని ఉండటం వలన; ననున్+బోఁటి= నావంటి; బాలస్వభావునకున్= పరిణతి చెందని స్వభావం కలవానికి కూడా; ఇట్టి మహనీయ మహిమ= ఇటువంటి గొప్పశక్తి; దొరఁకొనుటయున్= లభించటం కూడా; కలుగున్+అ కాక= తప్పక సిద్ధిస్తుంది కదా; అని, తలంచుచున్= అనుకొంటూ; ఆ+విభునకున్= ఆ హరిహరనాథస్వామికి; విన్నపంబు= మనవి; చేయువాఁడన్+అయి= చేసేవాడనయి; కొమ్మన+ అమాత్య+ఆననంబు= కొమ్మనమంత్రి ముఖం; ఆలోకించి= చూచి; తద్+అనుమతిన్= అతని అనుమతిని; వడసి= పొంది; ఇట్లు+అంటిన్= ఈ విధంగా అన్నాను.

తాత్పర్యం: ఆ హరిహరనాథుని మాటలు అమృత తుల్యాలు. వాటిని వినగానే నా మనస్సులోని అలౌకికానుభూతి పొంగులెత్తింది. మళ్ళీ మళ్ళీ నమస్కరించాను. ఆ దేవదేవుడు మహాప్రభావం కలవాడు. మానవుల భావనలకు అందని

వాడు, అయినా ఆశ్రితులకు సులభుడు అని పండితులవలన లోగడ విని ఉండటంచేత ఆ భావాన్ని పదే పదే మననం చేసికొన్నాను. అందువలన నావంటి బాలస్వభావుడికి కూడా గొప్ప శక్తి కలుగుతుందికదా! అనే ధైర్యం కలిగింది. దేవుడికి ఏదో విన్నవించాలనే తపనతో మా తండ్రి వైపు చూచాను. ఆయన అనుమతించాడు. ఆ తరువాత ఈ విధంగా అన్నాను.

విశేషం : తిక్కన ఎంత చదువరియో అంత సంస్కారవంతుడు. తనను బాలస్వభావుడిగా చెప్పుకొనటం వినయానికి గుర్తు. భగవంతుడికి విన్నవించుకొనేందుకు తిక్కన తండ్రివైపు చూడటం పెద్దలపట్ల గౌరవాన్ని, వృద్ధసేవ పట్ల ఆదరాన్ని వ్యక్తం చేస్తుంది.

క. భూరి భవత్కారుణ్య। క్షీరాంబుధిలోన నాదు చిత్తంబును వి
స్తార మహితముగ నునిచితి। వారయ నచ్చెరువు గాదె యఖిలాండపతీ! 20

ప్రతిపదార్థం: అఖిల+అండపతీ!= బ్రహ్మాండ నాయకా!; భూరి= అధికమయిన; భవత్= నీయొక్క; కారుణ్య= దయ అనే; క్షీర+అంబుధిలోనన్= పాల సముద్రంలో; నాదు= నాయొక్క; చిత్తంబును= మనస్సును; విస్తార మహితముగన్= విరివిఐన గొప్పతనం కలదానినిగా; ఉనిచితివి= ఉంచావు; అరయన్= చూడగా; అచ్చెరువు కాదె?= ఆశ్చర్యం కదా!

తాత్పర్యం: బ్రహ్మాండ నాయకా! అతి విస్తారమైన నీ దయ అనే పాలసముద్రంలో నామనస్సును ఎంతో గొప్పదనం కలిగిన దానినిగా చేసి భద్రంగా ఉంచి అనుగ్రహించావు. ఇది నిజంగా ఆశ్చర్యం కదా?

విశేషం : అలం: రూపకం; 'క్షీరాంబుధి నాదు తుచ్ఛ చిత్తంబున' అని కొన్ని ప్రతులలో ఉన్నది. తుచ్ఛ శబ్దాన్ని అత్యల్పమనే అర్థంలో వాడటం ప్రసిద్ధి. అప్పుడు అతి విస్తారమైన నీదయ అనే పాలసముద్రాన్ని అత్యల్పమైన నా చిత్తంలో విశాలంగా ఉంచటం ఆశ్చర్యం కాదా! అని తాత్పర్యం ఏర్పడుతుంది. ఉన్న పాఠం కంటె కొన్ని విధాల ఈ పాఠమే అన్వయ సుందరంగా ఉన్నది. (సంపా.)

ఉ. ఇంతకు నేర్చు నీకు, నొక యింతటిలోన, మదీయవాణి న
త్యంత విభూతిఁ బెంపెసఁగు నట్టి నినుం గొనియాడఁ జేత దా
నెంతటి పెద్ద? నీ కరుణ నిట్లు పదస్థుఁడ నైతి నింక జ
న్మాంతర దుఃఖముల్ దొలఁగు నట్లుగఁ జేసి సుఖాత్ముఁ జేయవే. 21

ప్రతిపదార్థం: ఇంతకున్ నేర్చు= ఇంతటి మహిమను ప్రదర్శించే సమర్థుడవయిన; నీకున్; అత్యంతవిభూతిన్= మిక్కిలి ఐశ్వర్యంతో; పెంపు+ఎసఁగునట్టి= ప్రసిద్ధి గడించిన; నినున్= నిన్ను; ఒక+ఇంతటిలోనన్= అనతికాలంలోనే; మదీయ వాణిన్= నా యొక్క వాక్కుతో; కొనియాడన్+చేత= పొగడింప చేసికొనటం; తాను+ఎంతటి పెద్ద?= అదేమంత ఘనకార్యం? నీ కరుణన్= నీ దయతో; ఇట్లు పదస్థుడన్+ఐతిన్= ఈవిధంగా ఇంతటి పదవిలోకి (భారతరచన చేయగల స్థితికి) వచ్చాను; ఇంకన్= ఇకముందు; జన్మ+అంతరదుఃఖముల్= మరోజన్మవలన కలిగే దుఃఖాలను; తొలఁగునట్లుగన్+చేసి= తొలగిపోయే విధంగా చేసి; సుఖ+ఆత్మున్+చేయవే= సుఖస్వరూపునిగా చేయుమా!

తాత్పర్యం: ఇంత మహిమను ప్రదర్శించ గలిగిన నీవు అనంతమైన ఐశ్వర్యంతో పెంపారే నిన్ను అనతికాలంలోనే నా వాక్కుల చేత కీర్తింపజేసికొనేటట్లు చేయటం అదెంత గొప్ప? నీ కరుణవలన ఈ పదవి (మహాభారతాన్ని తెలుగులో నిర్మించే అదృష్టం) నాకు దక్కింది. నాకు పునర్జన్మ దుఃఖం లేకుండా చేసి సుఖాత్ముడిని చేయవయ్యా!

విశేషం : భక్తుడు భగవంతుడిని స్మరించటం సహజం. కాని భగవంతుడు భక్తుడిని కరుణించడం విశేషం. తిక్కనను మెచ్చి హరిహరనాథుడు అనుగ్రహించాడు; కృతిపతిత్వం కోరాడు; భగవంతుడి పరిపూర్ణానుగ్రహం కలవాడు తిక్కన. అయినా నిగర్వి. మహాభారతాన్ని తెలుగులో నిర్మించే ఉత్తమాధికారం భగవద్దత్తమే అని భావించాడు. మహామహిమాన్వితుడైన దైవమే తన వాక్కులకు తగినంత శక్తినిచ్చి భారతాన్ని రచింప చేయిస్తాడని భావించాడు. భగవత్కృపవలన వ్రాసే ఈ కావ్యంవలన యశస్సు, అర్థలాభం వంటి కావ్య ప్రయోజనాలను తిక్కన కోరలేదు. పునర్జన్మ రహితమైన శాశ్వత మోక్షస్థితిని కోరాడు. కవిత్వం కవికి మోక్ష సాధనమని తిక్కన అభిప్రాయం.

వ. అని యుపలాలితుం డగు డింభకుండు దన కొలంది యెఱుంగక మహాపదార్థంబు వేఁడు విధంబున బ్రహ్మానంద స్థితిం గోరి సర్వాంగాలింగిత మహీతలం బగు నమస్కారంబు సేసిన నజ్జగన్నాథుండు. 22

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ ప్రకారంగా; ఉపలాలితుండు+అగు= బుజ్జగింపబడినవాడు అయిన; డింభకుండు= బాలుడు; తన కొలంది= తన శక్తి; ఎఱుంగక= తెలియక; మహత్+పదార్థంబు= గొప్పదైన వస్తువును; వేఁడు విధంబునన్= కోరుకొనే రీతిలో; బ్రహ్మ+ఆనంద, స్థితిన్+కోరి= ఆత్మానందాన్ని పొందే అనుభవస్థితిని కోరి; సర్వ+అంగ+ఆలింగిత మహీతలంబు+అగు= అన్ని అవయవాలతో తాకబడిన భూతలం కలిగిన; నమస్కారంబు+చేసినన్= సాష్టాంగ నమస్కారం చేయగా; ఆ+జగత్+నాథుండు= లోకాలకు నాయకుడయిన హరిహరనాథుడు.

తాత్పర్యం: బుజ్జగించబడిన బాలకుడు తన శక్తి ఏమాత్రమూ తెలిసికొనకుండా గొప్ప వస్తువును కోరేవిధంగా నేను బ్రహ్మానందం కలగాలని కోరుకొని సాష్టాంగ దండప్రణామం చేశాను. అప్పుడు ఆ దేవుడు.

తే. జనన మరణాదులైన సంసార దురిత। ములకు నగపడకుండంగఁ దొలఁగు తెరువు
గనువెలుంగు నీ కిచ్చితి ననిన లేచి। నిలిచి సంతోష మెద నిండ నెలవుకొనఁగ. 23

ప్రతిపదార్థం: జనన+మరణ+ఆదులు+ఐన= పుట్టుక, చావు మొదలయిన; సంసార దురితములకున్= సాంసారిక బాధలకు, దుఃఖాలకు; అగపడకుండంగన్= లోబడకుండ; తొలఁగు= తప్పించుకొనే; తెరువు= మార్గం; కను= చూచేటటువంటి; వెలుంగు= వెలుగు, కాంతి (జ్ఞానం, వివేకం, అని భావం); నీకున్= నీకు; ఇచ్చితిన్; అనినన్; లేచి; నిలిచి; ఎదనిండన్= మనసునిండుగా; సంతోషము; నెలవుకొనఁగన్= చోటుచేసికోగా, కలుగగా.

తాత్పర్యం: జననమూ, మరణమూ మొదలయిన సంసార దుఃఖాలకు లోబడకుండా తప్పించుకొనే మార్గం తెలిసికొనే వెలుగు నీకు ప్రసాదించాను' అని హరిహరనాథుడు సెలవిచ్చాడు. ఈ మాట వినటంతో నా మనసు ఆనందంతో నిండిపోయింది.

విశేషం: మానవుడు జనన మరణాది సంసార దుఃఖాలతో సతమత మవుతుంటాడు. ఈ దుఃఖ నివారణకు భగవదనుగ్రహం కావాలి. ఆ అనుగ్రహాన్ని తిక్కన పొందాడు. జననం, మరణం అనేవి నరక యాతనలకు కేంద్రాలు. పుణ్యం స్వర్గానికి, పాపం నరకానికి హేతువులు. సుఖదుఃఖాల అనుభవం నశిస్తే కాని మోక్షం దక్కదు. ఆ వెలుగు అనుగ్రహపాత్రులకే వేద్యం. బహుజన్మపుణ్యపాకఫలం. ఆ అనుభవం అనిర్వచనీయం.

వ. ఇట్లు మేలుకాంచి. 24

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా మేలుకొని.

క. ఎలమియు నచ్చెరువును సరి। నెలసి పొదలు మానసమున నెంతయుఁబ్రొద్దేఁ
గలలోనఁ గన్న చందము। దలఁచుచు నుండితిని భక్తి తాత్పర్యమునన్. 25

ప్రతిపదార్థం: ఎలమియున్= సంతోషమూ; అచ్చెరువునున్= ఆశ్చర్యమూ; సరిన్+ఎలసి పొదలు= సమానంగా వ్యాపించి వర్ధిల్లే; మానసమునన్= మనస్సుతో; ఏన్= నేను; కలలోనన్+కన్నచందము= కలలో చూచిన విధం; తలఁచుచున్= భావించుకొంటూ; ఎంతయున్+ప్రొద్దు= ఎంతోసేపు; భక్తి తాత్పర్యమునన్= భక్తి పారవశ్యంతో; ఉండితిని= ఉండిపోయాను.

తాత్పర్యం: నా మనసు సంతోషంతో, ఆశ్చర్యంతో సమానంగా నిండిపోయింది. నేను కలలో దర్శించిన దృశ్యాన్ని తలచుకొంటూ ఎంతోసేపు భక్తి పారవశ్యంతో ఉండిపోయాను.

విశేషం: భారతీయుల స్వప్నశాస్త్రంలో, శకునశాస్త్రంలో 'కలలకు' ప్రాధాన్యం ఉన్నది. ఆ శాస్త్రజ్ఞులు కలలు భావి సూచకాలుగా భావిస్తారు. కొందరు అవి శుభాశుభ శకునాలుగా విశ్వసిస్తారు. కలల సమయాన్ని బట్టి ఫలితాలను చెప్పేవారున్నారు. మంచి కల వస్తే మేలుకొన్న తరువాత నిద్ర పోకూడదని శాస్త్రం. అందుచేత తిక్కన తన 'కలను' తలచుకొంటూ భక్తిపారవశ్యంతో ఉన్నాడు.

వ. తదనంతరంబ. 26

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత.

ఉ. ఇట్టి పదంబు గాంచి పరమేశ్వరునిం గృతినాథుఁ జేసి యే
పట్టునఁ బూజ్యమూర్తి యగు భారత సంహితఁ జెప్పఁగంటి; నా
పుట్టుఁ గృతార్థతం బొరసెఁ, బుణ్యచరిత్రుఁడ నైతి; నవ్విభుం
గట్టెదఁ బట్ట మప్రతిమ కావ్య కవిత్వ మహావిభూతికిన్. 27

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టి పదంబు+కాంచి= ఇటువంటి ఉన్నతమైన పదవిని పొంది; పరమేశ్వరునిన్= హరిహరనాథుని; కృతినాథున్+చేసి= (భారతానికి) కృతిభర్తనుగా చేసి; ఏ పట్టునన్= ఏ సందర్భంలోనైనా, ఏ విధంగా చూచినా; పుజ్యమూర్తి+అగు= ఆరాధించటానికి తగిన స్వరూపం కలిగిన; భారత సంహితన్= భారతమనే వేదాన్ని; చెప్పన్+కంటిన్= (తెలుగులో) చెప్పే భాగ్యం పొందగలిగాను; నా పుట్టున్= నా జన్మకూడా; కృతార్థతన్+పొరసెన్= సాఫల్యం పొందింది; పుణ్యచరిత్రుఁడన్+ఐతిన్= పుణ్యశీలుడిని అయ్యాను; అప్రతిమ= సాటిలేని; కావ్యకవిత్వ= కావ్య సంబంధమైన కవిత్వమనే; మహావిభూతికిన్= గొప్ప ఐశ్వర్యానికి; ఆ+విభున్= ఆ హరిహర నాథుడిని; పట్టము+కట్టెదన్= పట్టాభిషిక్తుడిని చేస్తాను.

తాత్పర్యం: నేను ఉన్నతస్థితిని అందుకొన్నాను. పరమేశ్వరుడిని కృతిపతిగా ఎన్నుకొన్నాను. భారతమనే పంచమవేదాన్ని తెలుగులో నిర్మించే అదృష్టం పొందాను. ఆ భారతం అన్ని విధాలా ఆరాధనీయం. నా జన్మ సఫలమయింది. నా చరిత్ర పుణ్యావంతమైనది. ఈ కావ్య కవిత్వ మహత్త్వ సంపదకు ఆ హరిహరనాథుడిని పట్టం కట్టుతాను.

విశేషం: తిక్కన ఒక మహాకవి. అతడికి కవిత్వం దైవానుగ్రహం వలన లభించింది. ఆ కవిత్వకళతో భారతం చెప్పాలనుకొన్నాడు. దేవుడే కృతిపతిత్వం కోరాడు. ఈరీతిగా లక్ష్యమూ సంప్రార్థనా రెండూ ఒకరిలో ఒకే కవిలో ఫలించటం చాలా గొప్ప విషయం. 'అప్రతిమకారుణికత్వ మహావిభూతికిన్' - ఈ పాఠం కొన్ని ప్రతులలో కనపడుతున్నది.

ఉ. కూర్చుట నూత్నరత్నమునకుం గనకంబునకుం దగున్; జనా
భ్యర్చిత మైన భారత మపార కృపాపరతంత్రవృత్తిమైఁ
బేర్చిన దేవదేవునకుఁ బ్రీతిగ నిచ్చుట సర్వసిద్ధి; నా
నేర్చిన భంగిఁ జెప్పి వరణీయుఁడ నయ్యెద భక్తకోటికిన్. 28

ప్రతిపదార్థం: నూత్నరత్నమునకున్= కొత్తరత్నానికి; కనకంబునకున్= మేలిమి బంగారానికి; కూర్చుట= జత చేయటం; తగున్= ఒప్పుతుంది; జన= జనులచే; అభి+అర్చితము+ఐన భారతము= పూజించబడిన భారతం; అపార= హద్దులేని; కృపాపరతంత్ర= దయాపరవశమైన; వృత్తిమైన్= ప్రవర్తనతో; పేర్చిన= అతిశయించిన; దేవదేవునకున్= దేవదేవునికి; ప్రీతిగన్= ప్రీతికలిగే విధంగా; ఇచ్చుట= ఇవ్వటం అంటే; సర్వసిద్ధి= సర్వమూ సిద్ధించినట్లే; నా నేర్చిన భంగిన్= నాకు చేతనైన విధంగా; చెప్పి; భక్తకోటికిన్= భక్తుల సమూహానికి; వరణీయుఁడన్+అయ్యెదన్= వరించ (అభిమానించ, ప్రేమించ) తగిన వాడినిగా ఔతాను.

తాత్పర్యం: బంగారానికి నూత్న రత్నాన్ని కూర్చటం సముచితం. భారతం జనులందరూ ఆరాధించే గ్రంథం. బంగారంవంటిది. దేవదేవుడూ దయాపరుడూ అయిన హరిహరనాథుడు రత్నం. ఆయనకు ప్రీతితో కృతి ఇవ్వటం అంటే బంగారానికి రత్నం కూర్చినట్లే, సిద్ధులన్నీ సమకూరినట్లే. కాబట్టి నా చేతనైనట్లు భారతాన్ని తెలుగులో చెప్పి భక్తులకు ప్రేమపాత్రుడను ఔతాను.

విశేషం: అలం: సమాలంకారం. ఇక్కడ భారతాన్ని నూత్న రత్నంగానూ, హరిహరనాథుడిని బంగారంగానూ చెప్పటం సహజసుందరంగా ఉన్నది. అందువలన రెంటికీ సరిపోయింది. భూతదయను, అహింసను భారతం ప్రబోధిస్తుంది. భగవంతుడేమో దయాసముద్రుడు. అందువలన ఆనురూప్యం కుదిరింది.

నన్నయ భారతం నరాంకితం. తిక్కన భారతం హరిహరనాథాంకితం. తిక్కన ఆరణ్యపర్వ శేషాన్ని వదలి విరాటపర్వం మొదలు పెట్టాడు. అందుచేత తిక్కన రచన నూత్నరత్నమైనది. బంగారంలో పొదగటంవలన రత్నానికి స్వచ్ఛత ఏర్పడినట్లు భారతానికి కూడా క్రొత్త అమరిక సహజంగా కలిగింది.

తిక్కన పండితుడైనా వినయశీలుడు. చదువరైనా తనను సామాన్య మానవునిగానే చెప్పుకొన్నాడు. వినయంతో 'నా నేర్చిన భంగి' అని చెప్పుకొన్నాడు. ఇది అహంకారం నశించిన స్థితిని తెలియజేస్తుంది. నన్నయకూడా 'నా నేర్చువిధంబున నిక్కావ్యంబు రచియించెద' - అనటం గమనార్హం.

వ. ఇది యనన్య సామాన్య కరణం బగు పరమధర్మ ప్రకారంబు. 29

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ భగవదంకిత ప్రక్రియ; (న+అన్య) అనన్య+సామాన్య కరణంబు+అగు= సామాన్యములైన ఇతర సాధనాలవల్ల సమకూరని; పరమధర్మ= ఉత్కృష్టమైన ధర్మముయొక్క; ప్రకారంబు= విధానం.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా భగవంతుడికి అంకితమిచ్చే ప్రక్రియ మరే ఇతర సాధనాలవలన కలిగేది కాదు. ఇది ఒక ఉత్తమ ధర్మం ఆచరించే పద్ధతి.

విశేషం: భగవదంకితం పరమధర్మ మని తిక్కన భావించాడు. నరాంకితం కంటె దైవాంకితం దివ్యమైన దనీ, ఉత్తమమైన దనీ ఆయన భావం. నిర్వచనోత్తర రామాయణ కావ్యాన్ని మనుమసిద్ధి భూపాలుడికి అంకితమిచ్చి, ఆంధ్రమహాభారతాన్ని దైవాంకితం చేసిన తిక్కనకు రెండు విధానాలలో ఉన్న తారతమ్యం బాగా తెలుసు. (సంపా.)

ఉ. **కావున భారతామృతముఁ గర్ణపుటంబుల నారఁగ్రోలి యాం**
ధ్రావళి మోదముం బొరయునట్లుగ సాత్యవతేయ సంస్మృతి
శ్రీ విభవాస్పదం బయిన చిత్తముతోడ మహాకవిత్వ దీ
క్షావిధి నొంది పద్యముల గద్యములన్ రచియించెదన్ గృతుల్. **30**

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= అందువలన; భారత+అమృతమున్= భారతమనే అమృతాన్ని; కర్ణపుటంబులన్= దొప్పలవంటి చెవులతో; ఆరన్+క్రోలి= తనివి తీరేటట్లు పూర్తిగా సేవించి, త్రాగి; ఆంధ్ర+ఆవళి= తెలుగు వారంతా; మోదమున్+పొరయునట్లుగన్= ఆహ్లాదం పొందేవిధంగా; సాత్యవతేయసంస్మృతి= వేదవ్యాసుడిని స్మరించటమనే; శ్రీవిభవ+ఆస్పదంబు+అయిన= మంగళకరమైన వైభవానికి నిలయమైన; చిత్తముతోడన్= మనస్సుతో; మహాకవిత్వదీక్షావిధిన్+ఒంది= గొప్పకవిత వ్రాయాలి అనే దీక్ష వహించి; పద్యములన్, గద్యములన్= పద్యాలలో, గద్యాలలో (చంపువుగా); కృతుల్= పర్వాలను; రచియించెదన్= రచిస్తాను,

తాత్పర్యం: అందువలన - ఆంధ్రులందరూ మహాభారత మనే అమృతాన్ని చెవులనే దొప్పలతో తనివితీరా త్రాగి, ఆహ్లాదాన్ని పొందేటట్లుగా - వ్యాసమహర్షి భావనమనే సంపదయొక్క వైభవంతో నిండిన మనస్సుతో భారతపర్వాలను మహాకావ్యంలో ఉండదగిన ఉత్తమ కవిత్వంతో రచించవలెనన్న గొప్పదీక్షను పూని నియమంతో పద్యాలలోనూ గద్యాలలోనూ (అంటే చంపూ రచనగా) రచిస్తాను.

విశేషం: భారతాన్ని అమృతంగా రూపకం చేసి చెప్పటంలో దాని నిత్యత్వాన్నీ, ఆస్వాదనీయత్వాన్నీ, విశ్వజనీనత్వాన్నీ తిక్కన వ్యంగ్యంగా పేర్కొన్నాడు. దొప్పలవంటి చెవులతో ఆంధ్రులందరూ త్రాగేటట్లు వ్రాస్తానని తిక్కన ప్రతిజ్ఞ చేస్తున్నాడు. తన కవిత శ్రవణానందాన్ని కలిగిస్తుందనీ, చవులూరిస్తుందనీ, ఆలోచనామృతాన్ని అందిస్తుందనీ, పఠితలకు కావ్యానందాన్ని కలిగిస్తుందనీ ఈ రూపకాలంకార నిర్వహణంలోని సార్థక్యం. 'ఆంధ్రావళి మోదముంబొరయునట్లుగ' అని అనటంలో కావ్యం నిర్వహించవలసిన సామాజిక ప్రయోజనాలను (ఉపరంజన ఉపదేశాలను) తిక్కన సూచించాడు. 'జనమత కృష్ణద్వైపాయన మునివృషభాభిహిత మహాభారతబద్ధ నిరూపితార్థ మేర్పడఁ దెనుఁగున' రచించిన నన్నయ వలెనే తిక్కన కూడా వేదవ్యాసమహర్షియెడగల భక్తితోకూడిన తాత్పర్య భావనం చేత మహనీయ మైన బుద్ధితో భారతపర్వాలను రచించాలనుకొన్నాడు. ఆ రచనకు అనువైన మహాకవిత్వ దీక్షను చేపట్టాడు. విస్తృతమైన కావ్యాన్ని రసమయంగా, శిల్పసుందరంగా, అర్థగంభీరంగా, ఉదాత్తశైలిలో రచించే కవిత్వ రచనా ప్రవృత్తిని మహాకవిత్వ దీక్షావిధి అంటారు. తిక్కన మొదట నిర్వచన కావ్యం రచించి క్రొత్త ప్రయోగం చేశాడు. అది పండితుల మన్ననలను పొందింది కాని, 'ఆంధ్రావళి' ఆదరాన్ని పొందలేదు. అందువలన ఆంధ్రులందరి ఆదరాన్ని పొందాలని గద్యపద్యాత్మకమైన రచనను చేపట్టాడు. ఇది అంతకు పూర్వమే నన్నయ చూపిన మార్గం. (సంపా.)

వ. **అని పూని యీదృశంబు లగు పుణ్యప్రబంధంబులు దేవసన్నిధిం బ్రశంసించుటయు నొక్క యారాధన విశేషం బగుటం జేసి.** **31**

ప్రతిపదార్థం: అని; పూని; ఈ దృశంబులు+అగు= ఇటువంటి; పుణ్యప్రబంధంబులు= పుణ్యగ్రంథాలు; దేవసన్నిధిన్= దేవుడి సమక్షంలో; ప్రశంసించుటయున్= బాగా చెప్పటం కూడా; ఒక్క+ఆరాధన విశేషంబు= ఒక ఆరాధన మార్గం; అగుటన్+చేసి= కావటం చేత.

తాత్పర్యం: నేను కవిత్వ దీక్ష వహించాను. ఈవిధంగా దైవసన్నిధిలో పుణ్యప్రబంధాలు చెప్పటం కూడా ఒక విశిష్టమైన ఆరాధన ఔతుంది.

విశేషం: శివాలయాలలో 'తేవారం' విష్ణ్వాలయాలలో 'నాలాయిరం' పఠించటం సంప్రదాయం. అంతేకాకుండా దేవాలయంలో 'పురాణాలు' చదవటం కూడా ఆనవాయితి. అందుచేత భారతం రచించి, వినిపించటం కూడ ఒక 'ఆరాధనావిశేషం'.

షష్ఠ్యంతములు

క. ఓంకార వాచ్యునకు, నన। హంకార నిరూఢ భావనారాధ్యునకున్,
హ్రీంకారమయ మనోజ్ఞా। లంకారోల్లాస నిత్యలాలిత్యునకున్. 32

ప్రతిపదార్థం: ఓంకార వాచ్యునకున్= 'ఓం' అనే శబ్దంచేత చెప్పబడే వానికి; అనహంకార నిరూఢభావనా= అహంకారం ఏ మాత్రమూ పాతుకొనని భావన చేత; ఆరాధ్యునకున్= ఆరాధించదగిన వానికి; హ్రీంకారమయ= హ్రీంకారరూపమయిన; మనోజ్ఞ= మనోహరమయిన; అలంకార= భూషణం యొక్క; ఉల్లాస= ప్రకాశం చేత; నిత్యలాలిత్యునకున్= ఎల్లప్పుడు సౌందర్యం కలవానికి.

తాత్పర్యం: ఓంకార మనే ప్రణవం చేత చెప్పబడేవాడున్నూ, అహంకారం లేని భావనకు అందేవాడున్నూ, హ్రీంకార రూపమయిన అలంకారంతో ప్రకాశించేవాడున్నూ అయిన హరిహరనాథుడికి.

విశేషం: భగవంతుడు ఓంకార స్వరూపుడు. ఓంకారంలో అ-ఉ-మ కారాలు ఉన్నాయి. ఇవి బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వర వాచకాలు. ఈ వర్ణమే ప్రణవం. హరిహరనాథుడు ఓంకారవాచ్యుడు. అహంకార రహితులే స్వామిని గుర్తించగలరు. హ్రీంకారం పరమేశ్వరీ వాచకం. దీనికి మాయాబీజ మని, హృల్లేఖామంత్రమని సంకేతం కూడా. రూపరహితుడయిన పరమేశ్వరుడికి హ్రీంకారం వలన సుందరరూపం సిద్ధిస్తుంది. ఈ రూపం ఉపాసకులకు అవసరం.

క. త్రిభువన శుక దృఢపంజర। విభవ మహితునకు, సమస్త విష్టప నిర్మో
క భుజంగపతి, కఖిల జగ। ద భిన్న రూపునకు, భావనాతీతునకున్. 33

ప్రతిపదార్థం: త్రిభువన= మూడు లోకా లనే; శుక= చిలుకకు; దృఢ= గట్టిదైన; పంజర= పంజరము యొక్క; విభవ= ఐశ్వర్యశక్తిచేత; మహితునకున్= పూజితు డయినవానికి; సమస్త విష్టప= అన్ని లోకాలనే; నిర్మోక= కుబుసం కల; భుజంగపతికిన్= నాగరాజుకు; అఖిలజగత్+అభిన్నరూపునకున్= అన్ని లోకాల తోడను భేదము లేని రూపం కలవానికి; భావనా+అతీతునకున్= ఊహకందనివానికి.

తాత్పర్యం: స్వర్గ మర్త్య పాతాళాలని మూడు లోకాలు, లేదా భూర్భువస్సువర్లోకాలని మూడు లోకాలు. ఈ త్రిలోకాలనే చిలుకకు సంరక్షకమైన గట్టి పంజరంవంటివాడు హరిహరనాథుడు. లోకాలు అనేవి పాముకుబుసం వంటివి కూడా. ఆ సమస్తలోకాలనే కుబుసాన్ని విడిచిన సర్పరాజు వంటివాడు హరిహరనాథుడు. సర్వలోకాలు ధరించిన వాడూ, సర్వలోక స్వరూపుడూ అయిన హరిహరనాథుడు ఊహలకు అందనివాడు. అటువంటివానికి.

విశేషం: అలం: రూపకం. శుకం పంజరస్థమయినా పంజరం కంటె శుకం భిన్నం. అట్లాగే కుబుసం పామును అంటిపెట్టుకొన్నా పాము వదలి వేయటంతో భిన్నమవుతుంది. మొదటిదానిని సుస్పష్ట భేదసంబంధంగా, రెండవదానిని అస్పష్ట భేద సంబంధంగా చెప్పవచ్చును. ముల్లోకాలు భిన్నం కాకపోయినా హరిహరనాథుడి కంటె 'భిన్నంగా' కనిపిస్తాయి.

క. శ్రుతి సీమంత మణికి, నా। శ్రిత వాంఛాపూర్తి కరణ చింతామణి, కా
నత దురిత తమో ద్యుమణికిఁ। గ్రతుభూషణమణికి, లోకరక్షా మణికిన్. 34

ప్రతిపదార్థం: శ్రుతి సీమంత మణికిన్= వేదాల పాపట అయిన ఉపనిషత్తులకు చివర చేర్చుక్కగా ప్రకాశించే రత్నమయిన వాడికి; ఆశ్రిత= తనను ఆశ్రయించిన భక్తజనుల; వాంఛాపూర్తికరణ= కోరికలను నెరవేర్చటంలో; చింతామణికి= చింతామణి అయిన వానికి; ఆనత= వినయవంతులయిన భక్తుల; దురిత తమోద్యుమణికిన్= పాపాలనే చీకటికి సూర్యుడయిన వానికి; క్రతు భూషణమణికిన్= యజ్ఞాలకు అలంకారంగా విలసిల్లే మాణిక్యమైన వానికి; లోకరక్షామణికిన్= లోకాలకు ఎటువంటి ప్రమాదం జరగకుండా రక్షించే మణి అయిన వానికి.

తాత్పర్యం: వేదాల పాపట రత్నం అయిన వాడికి, ఆశ్రయించిన వారి కోర్కెలు తీర్చే చింతామణి అయిన వాడికీ, శరణు వేడిన భక్తుల పాపాలనే చీకట్లను పారద్రోలే సూర్యుడయిన వాడికీ, యజ్ఞాలకు తలమానిక మయినవాడికీ, లోకాలను రక్షించే శ్రేష్ఠుడికీ.

విశేషం: అలం: రూపకం. హరిహరనాథుడు వేదం అనే నాయికకు పాపట బొట్టు లాంటివాడు. ఆశ్రితుల కోరికలను తీర్చే చింతామణి. నమస్కరించిన వారి పాపాలనే చీకట్లను పోగొట్టే సూర్యుడు. యజ్ఞాలను ప్రకాశింప చేసేవాడు.

క. పరమశమ నిరత సంయమి। వరమానస కుముదహాస వర్ధన చంచ
చ్చరణ నఖ చంద్రికా వి। స్ఫురణా చిత్రప్రకార శోభాఢ్యునకున్. 35

ప్రతిపదార్థం: పరమశమ= ఉత్తమ శాంతియందు; నిరత= ఆసక్తులయిన; సంయమివర= యోగీశ్వరుల; మానస= మనస్సు లనెడి; కుముద= కలువ పూవులయొక్క; హాస= వికాసాన్ని; వర్ధన= పెంపొందించే; చంచత్= ప్రకాశించే; చరణ= పాదాల యందలి; నఖ= గోళ్ళయొక్క తెల్లదనమనే; చంద్రికా= వెన్నెలకు సంబంధించిన; విస్ఫురణా= ప్రకాశం యొక్క; చిత్ర ప్రకార= అనేక విధాలయిన; శోభా= సొంపులతో; ఆఢ్యునకున్= కూడిఉన్న గొప్పవాడికి.

తాత్పర్యం: పరమశాంతులయిన మహర్షుల మనస్సులనే కలువపూలకు వికాసాన్ని కలిగించే కాళ్ళ గోళ్ళ తెల్లని కాంతులనే వెన్నెల వెలుగుల సొంపులతో కూడిన వాడికి.

విశేషం: మునులు పరమశాంతులు. వారి మనస్సులు కలువల వంటివి. ఆ కలువల వికాసానికి హరిహరనాథుడి గోళ్ళ చంద్రకాంతులు సహకరిస్తున్నాయి. అంటే మునుల మనస్సులు భగవచ్చరణాలపై వ్రాలి శరణాగతిని పొందగా భగవంతుడు కరుణించి వారిని కృతార్థులను చేస్తాడని భావం. 'శమం' అంటే అంతరింద్రియ నిగ్రహం. మనస్సును విషయాలపట్ల ఆసక్తం కాకుండా నిగ్రహించటం. శాంతిని తాత్కాలికంగా కాకుండా స్థిరంగా నిలపటమే పరమశమం.

క. హరిహరనాథునకు, మరు। త్సరిదాకల్పిత మనోజ్ఞ చరణ శిరస్సుం
దరమూర్తికి, భావనత। త్పర చేతో యుక్త భక్తపరతంత్రునకున్. 36

ప్రతిపదార్థం: మరుత్= దేవతల; సరిత్= నది అయిన మందాకిని చేత; ఆకల్పిత= అలంకరింపబడిన; మనోజ్ఞ= మనోహరమయిన; చరణ= పాదాలూ; శిరస్= మూర్ధమూ కల; సుందరమూర్తికిన్= అందమైన స్వరూపం కలవాడికి; భావన= ధ్యానంలో; తత్పర= ఆసక్తమయిన; చేతస్= మనస్సుతో; యుక్త= కూడిన; భక్త= భక్తులకు; పరతంత్రునకున్= వశుడయిన వానికి.

తాత్పర్యం: దేవగంగ చేత అలంకరించబడిన అందమైన పాదాలూ, శిరస్సూ కల సుందరమూర్తికీ, ధ్యానంలో నిమగ్నమయిన మనస్సు కల భక్తజనులకు వశుడై ఉండే వాడికి.

విశేషం: గంగానది విష్ణుపాదంలో పుట్టిందని, ఆ నదిని శివుడు జటాజూటంలో బంధించాడని ఐతిహ్యం. అయితే హరిహరనాథుడు సమన్వితమూర్తి. అందువలన గంగ హరిహరనాథుడి పాదాలనూ శిరస్సునూ ఒకేసారి అలంకరించింది. దానివలన సుందరస్వరూపుడై నాడు. అటువంటి అపూర్వ సౌందర్యతత్త్వ స్వరూపాన్ని భావించే భక్తులకూ జ్ఞానులకూ ఆ దేవదేవుడు సదా అధీనుడై ఉంటాడు. అంటే హరిహరనాథుడు భక్తపరాధీనుడని భావం.

భగవంతుడిని పాదాలనుండి శిరస్సు దాకా ఆరాధించటం సంప్రదాయం. భక్తులు పాదాలను సేవిస్తారు. శిరస్సును దర్శించి తన్మయులౌతారు. ఇవి భావనకు సంబంధించిన అంశాలు. ఈ భావనలో ఆత్మసంతృప్తి, తన్మయత్వం రెండూ దక్కుతాయి.

కథా ప్రారంభము (సం.4-1-1)

వ. ఏను విన్నపంబు సేయు తెఱంగుగా నంతస్సన్నిధిం గలిగించుకొని యమ్మహాకావ్యంబు నర్థంబు సంగతంబు చేసెద. 37

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను (తిక్కన); విన్నపంబు+చేయుతెఱంగుగాన్= విన్నవిస్తున్నట్టుగా; అంతస్సన్నిధిన్+కలిగించుకొని= హృదయంలో సాకారంగా ప్రత్యక్షంగా సామీప్యాన్ని కలిగించుకొని; ఆ+మహాకావ్యంబు= కావ్యరూపమైన ఆ మహాభారత ఇతిహాసం యొక్క; అర్థంబు= తాత్పర్యాన్ని, తత్త్వాన్ని, ప్రయోజనాన్ని; సంగతంబు చేసెదన్= స్పష్టం చేస్తాను.

తాత్పర్యం: హరిహరనాథుడికి నేను స్వయంగా విన్నవిస్తున్నట్లు మనస్సులో సాన్నిధ్యం కలిగించుకొన్నాను. కావ్య స్వరూప మహాభారతేతిహాసంలోని తాత్పర్యాన్నీ, తత్త్వాన్నీ, ప్రయోజనాన్నీ స్పష్టం చేస్తాను.

క. శరణాగత సంశ్రిత భయ। హరణా! సురనికర శేఖరానర్ఘమణి
స్ఫురణా పరిచయ రంజిత। చరణా! వనమాలికా భుజంగాభరణా! 38

ప్రతిపదార్థం: శరణ+ఆగత= నీవే 'శరణు' అంటూ 'శరణు' పొందిన; సంశ్రిత= ఆశ్రితులయొక్క; భయహరణా!= భయాన్ని పోగొట్టేవాడా!; సురనికర= దేవతల సముదాయంయొక్క; శేఖర= శిరస్సుల మీద ఉన్న భూషణాలలోని; అనర్ఘమణి= అమూల్యమయిన మణులయొక్క; స్ఫురణా= కాంతులయొక్క; పరిచయ= సంబంధం చేత; రంజిత= ఎఱ్ఱబడిన; చరణా!= పాదాలు కలవాడా!; వనమాలికా= వనమాలనూ; భుజంగ= పామునూ; ఆభరణా!= ఆభరణాలుగా కలవాడా!

తాత్పర్యం: శరణు కోరి ఆశ్రయించిన వారల భయాన్ని పోగొట్టేవాడా! ఇంద్రాది దేవతలు నమస్కరించగా వారి శిరోభూషణాల (కిరీటాల) కాంతులచేత మిగుల ప్రకాశించే పాదాలు కలవాడా! వనమాలికనూ, పామునూ ఆభరణాలుగా కలవాడా! ఓ హరిహరనాథా!

విశేషం: అలం: క్రమం. ఈ పద్యంలో మూడు సంబోధనలున్నాయి. మొదటి రెండూ హరి కయినా హరుడి కయినా సమానమే. కాని, మూడవది హరిహరనాథుడికే. వనమాల ఆభరణంగా కలవాడు విష్ణువు. పామును ఆభరణంగా కలవాడు శివుడు. ఈ రెండూ కలవాడు హరిహరనాథుడు.

క. అజగవ శార్ఙ్గాలంకృత!। భుజగర్వ నిరస్తదైత్య! భూమస్తుత్యా!
త్రిజగద్ధారణ నిత్యా!। భుజగ సమాచరిత శయన భూషణ కృత్యా! 39

ప్రతిపదార్థం: అజగవ= అజగవం (అనే పేరు గల ధనుస్సు) చేతనూ; 'శార్ఙ్గం= శార్ఙ్గం (ధనుస్సు పేరు) చేతనూ; అలంకృత!= అలంకరించబడినవాడా!; భుజ= భుజాలయొక్క; గర్వ= గర్వంచేత; నిరస్త= తొలగించివేయబడిన; దైత్య!= రాక్షసులుకలవాడా!; భూమస్తుత్యా!= ఎన్నో విధాలుగా, సర్వాతిశయత్వం చేత స్తుతింపదగిన వాడా!; త్రిజగత్+ధారణ నిత్యా!= మూడు లోకాలనూ ధరించటంలో శాశ్వతుడవు అయిన వాడా!; భుజగ= పాముచేత; సమాచరిత= ఆచరించబడిన; శయన (కృత్యా)= శయనంగాను; భూషణకృత్యా!= భూషణంగాను చేసికొనిన వాడా!

తాత్పర్యం: అజగవం, శార్ఙ్గం అనే ధనుస్సులు ధరించి శత్రు సంహారం చేసినవాడా! ముల్లోకాలకు ఆధార భూతుడవైన నిత్యుడా! అనేక విధాలుగా సర్వాతిశయుడిగా కీర్తింపదగిన సుప్రసిద్ధుడా! సర్పాన్ని శయ్యగానూ (హరి), (హరుడు) ఆభరణంగానూ చేసికొనిన మహనీయా! హరిహరనాథా!

విశేషం: అలం: క్రమం. శివుని వింటికి 'అజగవం' అని పేరు. దానికే పినాకం అని మరో పేరు కూడా ఉన్నది. విష్ణుమూర్తి వింటికి 'శార్ఙ్గం' అని పేరు. శయనం ఆధార మయితే భూషణం సహస్రారమౌతుంది. కుండలినీ శక్తి భుజగరూపంలో ఉంటుందని యోగశాస్త్రం. కుండలినీయోగం ద్వారా హరిహరనాథ తత్త్వానుభూతిని పొందవచ్చునని తాత్పర్యం.

క. జలనిధి హిమవద్భూధర। కలిత జనన కేళికౌతుక వ్యక్తా వ్య
క్త లలిత సౌందర్య స్ఫుర। దలఘుతను స్త్రీ సనాథ! హరిహరనాథా! 40

ప్రతిపదార్థం: జలనిధి= సముద్రం నుండి; హిమవద్భూధర= హిమవత్పర్వతం నుండి; కలిత= కలిగిన; జనన= జన్మమనే; కేళికౌతుక= క్రీడా కుతూహలం చేత; వ్యక్త+అవ్యక్త= స్పష్టమూ అస్పష్టమూ ఐన - అంటే స్పష్టాస్పష్టమైన; లలిత సౌందర్య= మనోహరమయిన సౌందర్యంతో; స్ఫురత్= ప్రకాశించే; అలఘుతను= ఉత్తమ శరీరం గల; స్త్రీ సనాథ= అంగనతో కూడిన వాడా! హరిహరనాథా!

తాత్పర్యం: అటు క్షీర సముద్రానికీ, ఇటు హిమవత్పర్వతానికీ పుట్టి లీలగా ధరించిన దివ్యవేషంతో, వ్యక్తావ్యక్తమైన కోమల సౌందర్య స్ఫూర్తితో ప్రకాశించే స్త్రీమూర్తికి నాథుడవైనవాడా! హరిహరనాథా!

విశేషం: అలం: క్రమం. హరిహరనాథుడి భార్యకు రెండు పేర్లు. అవి లక్ష్మి, పార్వతి అని, కాని, ఆమె ఆకృతి ఒక్కటే. అయితే లోకంలో లక్ష్మి పాలమున్నీటిలో పుట్టిందనీ, గౌరి హిమవంతుడి కూతురనీ ప్రసిద్ధి ఉన్నది. ఒకరికి రెండు పుట్టుకలు, ఇద్దరు తండ్రులు ఎట్లా ఉంటారు? ఇది లోక విరుద్ధం. అందువలన ఆ పుట్టుకలు ఆమె లీలలుగా తిక్కన కీర్తించాడు. ఆమె తత్త్వతః మూల ప్రకృతి అయిన మాయ. ఆమె పరమేశ్వరుడిని ఆశ్రయించుకొని ఉన్నప్పుడు అవ్యక్తరూపిణి, (ప్రత్యేకంగా తెలియబడని రూపం కలది అని భావం.) పరమేశ్వరుడు సృష్టిని నిర్వహించేటప్పుడు ఆ మూలప్రకృతిని ఆధారంగా చేసికొని సృష్టికార్యాన్ని చేస్తాడు. అప్పుడామె ఇరవైమూడు తత్త్వాలుగా వ్యక్తమౌతుంది. ఆ తత్త్వాలు ఇవి - మహత్తత్త్వం, అహంకారం, పంచతన్మాత్రలు, పంచమహాభూతాలు, అయిదు జ్ఞానేంద్రియాలు, అయిదు కరణేంద్రియాలు, మనస్సు. **"త్రయోవింశతి తత్త్వాని వ్యక్త శబ్దేన సూరయః। వదన్త్యవ్యక్త శబ్దేన ప్రకృతించ పరాంతథా"** అని బ్రహ్మాండపురాణం. ఆమె శరీరం అలఘువు అనటం చేత విశ్వవ్యాప్తమైన ఆమె తత్త్వం అవ్యక్త సుందరమనీ, ప్రకృతియొక్క పరమసౌందర్యం ఆమె యొక్క వ్యక్త సౌందర్యమనీ, హరిహరనాథుడిలో ప్రతిఫలించిన ఆ మహామాయ అనే స్త్రీ వ్యక్తావ్యక్తమైన సౌందర్య స్ఫూర్తి కలిగినదనీ తిక్కన తత్త్వసుందరంగా అభివర్ణించాడు. పై రెండు పద్యాలూ ఆశ్వాసారంభ పద్యాలు. కృతిపతిని వినుమని సంబోధిస్తూ చెప్పేవి. అందువలననే ఇవి సంబుద్ధ్యంతాలుగా ఉన్నాయి. (సంపా.)

వ. దేవా, దివ్య చిత్తంబున నవధరింపుము. 41

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= హరిహరనాథా!; దివ్యచిత్తంబునన్= దివ్యమయిన మనస్సుతో; అవధరింపుము= చిత్తగింపుము.

తాత్పర్యం: హరిహరనాథా! నీ మహిమాన్వితమైన మనస్సుతో వినుము.

విశేషం: 'అవధరింపుము' అనటంలో ఆంతర్యం గ్రహించవలసిందిగా విన్నపం. దివ్యచిత్త మనటంలో 'నీవే పలికించే ఈ పలుకులను నీ మహిమలుగానే గ్రహించు' మని ఆంతర్యం. తిక్కన సమయం దొరికినప్పుడెల్లా తన వాక్యాలలో హరిహరనాథుడి పట్ల తనకు గల భక్తిని సార్థకములైన విశేషణ విశేష్యాలతో ప్రకటిస్తూ ఉంటాడు.

ఆ. కథ జగత్ప్రసిద్ధి గావునఁ బూర్వ ప । ర్వార్థ యుక్తి చేయునట్టి యెడల
యత్న మించుకంత యయినను వలవదు । వలసినట్లు చెప్పవచ్చి యుండు. 42

ప్రతిపదార్థం: కథ= భారతకథ; జగత్ప్రసిద్ధి= లోక ప్రసిద్ధి కలది; కావునన్= కాబట్టి; పూర్వపర్వ+అర్థయుక్తి= వెనుకటి పర్వాల అర్థాన్ని సమకూర్చటం; చేయు+అట్టి+ఎడలన్= చేసే సందర్భాలలో; యత్నము= ప్రయత్నం; ఇంచుక+అంత+అయినను= ఏకొద్ది పాటి అయినా; వలవదు= అక్కరలేదు; వలసిన+అట్లు= అవసరమైనట్లు; చెప్పన్+వచ్చి+ఉండు= చెప్పటానికి వీలుగా ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: మహాభారతకథ లోకంలో ప్రసిద్ధమై ఉండటంచేత జరిగిన కథను, జరగబోయే కథను జోడించే సందర్భాలలో ఎటువంటి ప్రత్యేక ప్రయత్నం అక్కర లేకుండానే ఎక్కడనుండైనా మొదలుపెట్టవచ్చును.

విశేషం: పూర్వాపరకథార్థ సమన్వయం మహాకావ్యాలలో, ఇతిహాసాలలో పాటించే కథాకథన శిల్పం. దానిని తిక్కన ఇక్కడ సూచించాడు. 'కథ జగత్ప్రసిద్ధ' అనే పాఠాంతరానికి కథ జగత్తునందు ప్రసిద్ధమైనది-అని అర్థం చెప్పవచ్చును.

వ. మహాభారతంబు సమస్త దురితాపహంబును, నభిమత శుభావహంబును, నశుభ హరణంబునుం గావున నొక్క మహాఫలంబు గోరి జనమేజయుండు కృష్ణద్వైపాయన మహాముని కారుణ్యంబు వడసి, తదీయ ప్రియశిష్యం డైన వైశంపాయను వలన వినిన కథ యగుటం జేసి తత్ప్రకారంబు నడపెద; నది యె ట్లనినం బరమ పవిత్రు లగు పాండుపుత్త్రుల చరిత్రం బుపాఖ్యాన సహితంబుగా వ్యాఖ్యానంబు సేయుచుండ వారల వనవాస సమ్యగనుష్ఠానంబు సవిస్తరంబుగా విని జనమేజయుండు వైశంపాయనున కి ట్లనియె. 43

ప్రతిపదార్థం: మహాభారతంబు; సమస్త, దురిత+అపహంబును= అన్ని పాపాలనూ తొలగించేదీ; అభిమత, శుభ+ఆవహంబును= కోరుకొన్న శుభాలను కలిగించేదీ; అశుభ హరణంబునున్= మంగళకరాలు కాని వాటిని నశింపచేసేదీ కూడా; కావునన్= కాబట్టి; ఒక్క మహత్+ఫలంబు= ఒక గొప్ప ఫలితాన్ని - అంటే మోక్షాన్ని; కోరి= ఆశించి; జనమేజయుండు; కృష్ణద్వైపాయన మహత్+ముని= వ్యాసమహర్షియొక్క; కారుణ్యంబు+పడసి= దయను పొంది; తదీయ, ప్రియ, శిష్యుండు+ఐన= అతని (వ్యాసుని) మనసు కెక్కిన శిష్యుడైన; వైశంపాయను వలన; వినిన; కథ; అగుటన్+చేసి; తద్+ప్రకారంబు= ఆ విధంగా; నడపెదన్= కథను నడుపుతాను; అది= ఆ కథయొక్క క్రమం; ఎట్లు+అనినన్= ఏవిధంగా ఉంటుందంటే; పరమ, పవిత్రులు+అగు= ఎంతో నిర్మలమైన శీలం కలిగిన, చరిత్రకలవారైన; పాండుపుత్త్రుల, చరిత్రంబు= పాండవుల కథను; ఉప+ఆఖ్యాన సహితంబుగా= ఉపకథలతో కలిసినదిగా;

వ్యాఖ్యానంబు= వివరించటం; చేయుచున్+ఉండన్; వారల= పాండవుల యొక్క; వనవాస, సమ్యక్+అనుష్ఠానంబు= వనవాసవ్రతాన్ని సముచితంగా ఆచరించటం (నిర్వహించటం); సవిస్తరంబు+కాన్= విశదంగా; విని; జనమేజయుండు; వైశంపాయనునకున్= వైశంపాయనునికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: మహాభారతం పాపాలన్నింటిని పోగొట్టేది. కోరిన శుభాలను కలిగించేది. అమంగళాలను తొలగించేది. కాబట్టి ఒక మహాఫలాన్ని (మోక్షాన్ని) ఆశించి జనమేజయుడు వ్యాసమహర్షి దయనుపొంది, భారతం ఆతడి ప్రియశిష్యుడగు వైశంపాయనుడు చెప్పగా వినిన కథ కావటం చేత, ఆ పద్ధతి ననుసరించి కథను నడుపుతాను. అది ఎట్లాగంటే వినండి! ఎంతో నిర్మలమైన శీలంగల పాండవుల చరిత్రను ఉపాఖ్యానాలతో జతకలిపి వివరిస్తూ ఉండగా పాండవులు వనవాసవ్రతాన్ని సముచితంగా సాగించిన విధాన్ని విస్తారంగా విని, జనమేజయుడు వైశంపాయనుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

విశేషం: వ్యాసుడు రచించిన జయకావ్యాన్ని వైశంపాయనుడు జనమేజయుడికి చెప్పాడు. ఆ చెప్పేటప్పుడు జనమేజయుడికి కలిగిన అనుమానాలను తీర్చటానికి అనేక ఉపాఖ్యానాలను, అంశాలను చేర్చి చెప్పి వ్యాస తాత్పర్యానికి వ్యాఖ్యానం చేశాడు. ఆ అంశాలన్నీ కలిసి జయకావ్యం భారతంగా రూపొందింది. (సంపా.)

చ. "మహిత సముజ్జ్వలాకృతులు, మానధనుల్, జనమాన్యు లంగనా
సహితము గాఁగ నేమిగతి సమ్యగుపాయ నిగూఢ వృత్తిమై
నహితుల కప్రభేద్యముగ నా పదుమూఁడగు నేఁడు మత్పితా
మహులు చరించి? రంతయుఁ గ్రమంబున నా కెఱుఁగంగఁ జెప్పుమా." 44

ప్రతిపదార్థం: మహిత= గొప్పవయిన; సముజ్జ్వల+ఆకృతులు= ప్రకాశవంతమయిన ఆకారాలు కలవారూ; మానధనుల్= అభిమానమే సంపదగా కలవారూ; జనమాన్యులు= ప్రజలచేత గౌరవించ దగినవారూ అయినటువంటి; మత్+పితామహులు= నా తాతలు; అంగనా సహితము+కాఁగన్= స్త్రీ అయిన ద్రౌపదితో సహా; ఏమిగతిన్= ఏవిధంగా; సమ్యక్= చక్కని; ఉపాయ= ఉపాయంతో కూడిన; నిగూఢ= చాల రహస్యమయిన; వృత్తిమైన్= ప్రవర్తనతో; అహితులకున్= విరోధులకు; అప్రభేద్యముగన్= భేదించటానికి ఏ మాత్రమూ వీలుకాకుండా; ఆ పదుమూఁడు+అగు+ఏఁడు= అరణ్యవాసానంతరం చేయవలసిన అజ్ఞాతవాసమయిన పదమూడవ సంవత్సరాన్ని; చరించిరి= గడిపారు? అంతయున్= ఆ వృత్తాంతమంతా; క్రమంబునన్= వరుసగా; నాకున్= నాకు; ఎఱుఁగంగన్= తెలిసేవిధంగా; చెప్పుమా= చెప్పుము.

తాత్పర్యం: 'మా తాతలయిన పాండవులు స్ఫురద్రూపులు, అభిమానధనులు, ప్రజల గౌరవాలను అందుకొన్నవారు. అటువంటి పాండవులు ద్రౌపదితో కలిసి అజ్ఞాతవాసకాలాన్ని బయటపెట్టదలచే విరోధులకు అసాధ్యంగా అతిరహస్యంగా చాతుర్యంతో ఎట్లా గడిపారో చెప్పండి.'

విశేషం: ఆకారాన్ని బట్టి ఒక మనిషిని సులభంగా గుర్తించవచ్చును. ప్రకాశవంతమైన స్ఫురద్రూపాలు గల పాండవులు తమను గోప్యంగా ఉంచుకొనటం దుర్లభం. అజ్ఞాతవాసంలో పాండవులు తమ రాజసాన్ని, తేజస్వితను ఎట్లా దాచుకొన్నారు? అన్నది ఆశ్చర్యకరమైన మొదటి ప్రశ్న. అట్లాగే అభిమానధనులు ఒకరికి లొంగి బ్రతుకలేరు. ఇతరుల తిరస్కారాన్ని సహించలేరు. అటువంటి వారు ఎన్నడూ బయటపడకుండా ఎట్లా ఒదిగి నివసించగలిగారు? అన్నది రెండో ప్రశ్న. అంతేగాకుండా ఐదుగురు ఒక అంగనతో ప్రచ్ఛన్న జీవితం గడపటం అసాధ్యం. అయిదుగురు భర్తలు, ఒక భార్య ఒకచోటే కలిసి ఉంటే బయటపడటం, ఇతరులు

గుర్తించటం సులభం. అందుచేత పాండవులు అజ్ఞాతవాసాన్ని ఎట్లా గడిపారన్నది కుతూహలమయిన ప్రశ్నే అవుతుంది. పాండవులు గడిపిన అజ్ఞాతవాసంలో వారిని పరీక్షకు గురిచేసిన సన్నివేశాలుగల విరాటపర్వంలో అంశాలు గమనించ తగినవని కావ్యకథాశిల్ప మర్మాన్ని తిక్కన సూచిస్తున్నాడు.

క. అని యడిగిన వైశంపా। యనుఁ డమ్మనుజేంద్రచంద్రు నధి కౌత్సుక్యం
బున కలిమికిఁ దన హృదయం। బున గాఢాదరము భరితముగ ని ట్లనియెన్. 45

ప్రతిపదార్థం: అని+అడిగినన్= అని అడుగగానే; వైశంపాయనుఁడు; ఆ+మనుజ+ఇంద్ర చంద్రున్= ఆ రాజోత్తమునియొక్క; అధిక+ఔత్సుక్యంబున కలిమికిన్= ఎక్కువ కుతూహలంయొక్క ఉనికికి; తన= తనయొక్క; హృదయంబునన్= మనసులో; గాఢ+ఆదరము= దృఢమయిన ఆదరం; భరితము+కన్= నిండగా; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని జనమేజయుడు తన కుతూహలాన్ని ప్రకటించగానే వైశంపాయనుడు అధికమైన ఆదరంతో ఈ విధంగా అన్నాడు.

వ. పాండవులు వనవాసంబు సముచితంబుగా సలిపి, పండ్రెండగు నేఁటి కడపటఁ దమకు ధర్మదేవతా సమాగమం బయినం, దత్ప్రసాదంబున నజ్ఞాతవాస సమయంబునకు భంగంబు గాకుండ వరంబు వడసి, యంతకుమున్ను తమ వెనుక నడవులం దిరుగుచు నగ్నిహోత్రంబులఁ దోడన కొని వర్తిల్లు భూసురోత్తములు దమ్ముం బరివేష్టించి యుండఁ దారనుష్ఠింపం బూనిన పని వారల కెఱింగింపం దలంచి కర (కమల)ంబులు మొగిచి సవినయంబుగా ని ట్లనిరి. 46

ప్రతిపదార్థం: పాండవులు= ధర్మరాజాదులు; వనవాసంబున్= అరణ్యవాసాన్ని; సముచితంబుగాన్= తగినవిధంగా; సలిపి= పూర్తిచేసి; పండ్రెండు+అగు+ఏఁటి+కడపటన్= పన్నెండవ సంవత్సరం చివర; తమకున్= తమకు; ధర్మదేవతా సమాగమంబు= యమధర్మరాజుతో కలయిక; అయినన్= కాగా; తద్+ప్రసాదంబునన్= ఆయన అనుగ్రహంచేత; అజ్ఞాతవాస సమయంబునకున్= పదమూడవ సంవత్సరమయిన అజ్ఞాతవాస కాలానికి; భంగంబు+కాకుండన్= విఘ్నం కలుగకుండా; వరంబు+పడసి= వరం పొంది; అంతకుమున్ను= అంతకుముందు అరణ్యవాసంలో; తమ వెనుకన్= తమతో బాటు ఉంటూ; అడవులన్+తిరుగుచున్= అరణ్యాలలో తిరుగుతూ; అగ్నిహోత్రంబులన్= నిత్యమూ తాము ఉపాసించే అగ్నిహోత్రాలను; తోడన్+అ, కొని= వెంటపెట్టుకొని; వర్తిల్లు= ప్రకాశించే; భూసుర+ఉత్తములు= బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులు; తమ్మున్= తమను (పాండవులను); పరివేష్టించి+ఉండన్= చుట్టి ఉండగా; తారు= తాము; అనుష్ఠింపన్+పూనిన= చేయదలచిన; పని= కర్తవ్యాన్ని; వారలకున్= బ్రాహ్మణులకు; ఎఱింగింపన్+తలంచి= తెలియజేయాలని భావించి; కర(కమలం)ంబులు= పద్మాలవంటి చేతులను; మొగిచి= జోడించి; సవినయంబుగాన్= వినయంతో; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా అన్నారు.

తాత్పర్యం: పాండవులు అరణ్యవాసం పూర్తి చేశారు. ఆ అరణ్యవాసం చివర యమధర్మరాజు (యక్షప్రశ్నల ఘట్టంలో) ప్రత్యక్షమైనాడు. 'అజ్ఞాతవాసంలో ఎటువంటి ఇబ్బందులు రా' వని పాండవులకు వరం ఇచ్చాడు. అగ్నిహోత్రాలతో తమతో పాటు అడవులలో ఉంటూ ఉన్న బ్రాహ్మణులు చుట్టూ కూర్చొని ఉండగా వారికి తాము చేయబోయే 'అజ్ఞాతవాసం' గురించి చెప్పాలని పాండవు లనుకొన్నారు. అందువలన బ్రాహ్మణులకు వినయంతో చేతులు జోడించి ఈ విధంగా అన్నారు.

సీ. 'తెల్లంబు గాదె మీ కెల్ల సుయోధను। చేసిన కుటిల విచేష్టితంబు
లకట! మాతో మీరు నడవుల నిడుమలఁ। బొందితి; రొకభంగిఁ బోయెఁ గాల;
మిది పదుమూఁ డగు నేఁడు మా కజ్ఞాత। వాసంబు సలుపంగ వలయు; నిందు
ధార్తరాష్ట్రులు సూతతనయ సౌబలులును। జెఱుపన వేతురు; చిన్నసన్న

ఆ. యెఱిఁగి రేనిఁ జాలనెగ్గు వాటిల్లు, న। ట్లగుట మమ్ము నింక నతి రహస్య
వృత్తిమై నిరస్తవిఘ్నుల రై చరి। యింపుఁ డని యనుగ్రహింపవలయు.' 47

ప్రతిపదార్థం: సుయోధను చేసిన= దుర్యోధనుడు చేసినటువంటి; కుటిల విచేష్టితంబులు= వంచనతో కూడిన దుష్టతంత్రాలు; మీకున్+ఎల్లన్= మీకందరికి; తెల్లంబు+కాదె= తెలుసుకదా; అకట; మాతోన్= ప్రతిజ్ఞాపాలనం కొరకు సిద్ధమయిన మాతో; మీరును= అవ్యాజ అభిమానంతో అనుసరించిన మీరు కూడా; అడవులన్= అరణ్యాలలో; ఇడుమలన్+పొందితిరి= కష్టాల పాలయ్యారు; కాలము+ఒకభంగిన్+పోయెన్= ఏదో ఒక రకంగా కాలం గడిచిపోయింది; ఇది పదుమూఁడు+అగు+ఏఁడు= అజ్ఞాతవాసం పూర్తి చేసికొనవలసిన పదమూడవ సంవత్సరం ఇది; మాకున్= ప్రతిజ్ఞ ప్రకారం నడచుకొనవలసిన మాకు; అజ్ఞాతవాసంబు= ఎవరూ గుర్తించకుండా రహస్యంగా నివసించటం; సలుపంగవలయున్= పూర్తిచేయవలసిన అవసరమున్నది; ఇందున్= ఈ అజ్ఞాతవాసకాలంలో; ధార్తరాష్ట్రులు= కౌరవులు; సూతతనయ సౌబలులును= కర్ణుడు, శకునియు; చెఱుపన్+అ+వేతురు= భంగం చేయడానికే చూస్తారు (ప్రయత్నిస్తారు); చిన్నసన్న= చిన్న గుర్తు; ఎఱిఁగిరి+ఏని= తెలుసుకున్నట్లయితే; చాలన్+ఎగ్గు= మిక్కిలి కీడు; పాటిల్లున్= కల్గుతుంది; అట్లు+అగుటన్= అందుచేత; మమ్మున్= మమ్మల్ని; ఇంకన్= ఇకమీద; అతిరహస్య వృత్తిమైన్= మిగుల నిగూఢమయిన ప్రవర్తనతో; నిరస్త విఘ్నులరు+ఐ= పోయిన ఆటంకములు కలవారై - ఎటువంటి ఆటంకాలు లేనివారయి; చరియింపుఁడు+అని= అజ్ఞాతవాస కాలం గడపండి అని; అనుగ్రహింపవలయున్= అనుగ్రహించాలి.

తాత్పర్యం: 'బ్రాహ్మణోత్తములారా! దుర్యోధనుడు చేసిన దుష్టతంత్రాలు మీకు తెలుసుకదా! మామీది ఆదరంతో మాతో పాటు మీరంతా అరణ్యాలలో చాల కష్టాలు అనుభవించారు. పన్నెండు సంవత్సరాల కాలం ఏదో ఒకవిధంగా గడిచిపోయింది. ఇది పదమూడవ సంవత్సరం. మేము అజ్ఞాతవాసం పూర్తి చేసికొనవలసిన సంవత్సరం. దుర్యోధనుడు, దుశ్శాసనుడు, కర్ణుడు, శకుని మొదలయిన వారంతా ఏవిధంగానైనా మా అజ్ఞాతవాసం చెడగొట్టటానికే తప్పక ప్రయత్నిస్తారు. ఏదయినా చిన్న 'ఆచూకి' దొరికితే చాలు. మాకు కష్టాలు తప్పవు. అందుచేత 'అజ్ఞాతవాసం' ఎటువంటి అడ్డంకులు లేకుండా సాగేటట్లు ఆశీర్వదించండి.'

వ. అని చెప్పి; రట్టి సమయంబున ధర్మనందనుండు విషణ్ణహృదయుండై. 48

తాత్పర్యం: అని చెప్పారు. ఆ సమయంలో ధర్మరాజు విచార హృదయంతో (ఇట్లాఅన్నాడు).

క. 'ఒకనాఁ డేమును నాపద। లకు విడుమరఁ గాంచి విప్రులం జుట్టలఁ బె
ట్టుకొని సుఖముండఁ బడయుదు। మొకో! యిప్పా టెందుఁ గలదె యొరు లెవ్వరికిన్?' 49

ప్రతిపదార్థం: ఒకనాఁడు= ఏదో ఒకరోజున; ఏమునున్= మేము కూడా; ఆపదలకున్= ఆపదల నుండి; విడుమరన్+కాంచి= విడుదల పొంది; విప్రులన్= బ్రాహ్మణులను; చుట్టలన్= చుట్టాలను; పెట్టుకొని= దగ్గర ఉంచుకొని; సుఖము+ఉండన్= సుఖంగా

జీవితం గడపట మనే (అదృష్టం); పడయుదుము+ఒకో!= పొందుతామా!; ఒరులు+ఎవ్వరికిన్= ఇతరులెవ్వరికయినా; ఈ+పాటు= ఇటువంటి అరణ్యవాస అజ్ఞాతవాసాల వలని కష్టం; ఎందున్= ఎక్కడయినా; కలదె?= ఉన్నదా? (లేదని భావం).

తాత్పర్యం: 'బ్రాహ్మణులారా! మేము ఆపదల బారినుండి ఏనాటికైనా గట్టెక్కుతామా? మీ వంటి బ్రాహ్మణులు, చుట్టాలు అందరూ మా చుట్టూ గుమికూడి ఉండగా సుఖంగా జీవితం గడుపుతామా? ఇటువంటి కష్టం ఇంకెవరికయినా ఎన్నడైనా కలిగిందా?'

వ. అని డగ్గుత్తిక వెట్టి దుఃఖ పరవశుం డగుటయు, నమ్మహీసురవరులుం దమ్ములు నతని నాశ్వాసించుచుండం దత్పార్శ్వంబున నున్న ధౌమ్యుండు తదీయ విషాదాపనోదంబు సేయం దలంచి యి ట్లనియె. 50

ప్రతిపదార్థం: అని= తన బాధలను వారితో చెప్పుకొని; డగ్గుత్తిక+పెట్టి= గద్గదస్వరంతో; దుఃఖపరవశుండు+అగుటయున్= దుఃఖం కారణంగా వశం తప్పిన వాడు కాగా; ఆ+మహీసుర వరులున్+తమ్ములున్= ఆ బ్రాహ్మణులూ, తమ్ములూ కూడా; అతనిన్= ఆ ధర్మరాజును; ఆశ్వాసించుచున్+ఉండన్= ఓదారుస్తుండగా; తత్+పార్శ్వంబునన్+ఉన్న= ఆ బ్రాహ్మణుల ప్రక్కనున్న; ధౌమ్యుండు= పురోహితుడయిన ధౌమ్యుడు; తదీయ= ధర్మరాజుయొక్క; విషాద+అపనోదంబు+చేయన్+తలంచి= విచారం పోగొట్టాలని తలంచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు దుఃఖపరవశుడైనాడు. అందుచేత అతడి గొంతు దుఃఖ తీవ్రతకు గాద్గద్యంతో జీరవోయింది. ఆ స్థితిని గమనించి చుట్టూ ఉన్న బ్రాహ్మణులూ, తమ్ములూ అతడిని ఓదార్చసాగారు. అప్పుడు ప్రక్కనే ఉన్న ధౌమ్యుడు ధర్మరాజుయొక్క విచారాన్ని పోగొట్టాలని తలంచి ఇట్లా అన్నాడు.

ధౌమ్యుండు పాండవుల నూరార్చుట (సం. 4-1-22) (కుంభకోణప్రతి)

ఉ. 'ధర్మనిరూపకత్వమున ధైర్యమునన్, మహనీయవృత్తి, స
త్కర్మ విధిజ్ఞతం జతురతా మహిమన్, దృఢబుద్ధి నెవ్వరున్
ధర్మజుపాటిగా రనఁగ ధాత్రిం బ్రసిద్ధుఁడ వైన యిట్టి నీ
పేర్మికి నీడె? దుర్దశల పెల్లునకున్ దురపిల్లు టారయన్. 51

ప్రతిపదార్థం: ధర్మనిరూపకత్వమునన్= ధర్మాధర్మాలను నిరూపించటంలోనూ; ధైర్యమునన్= దిటవుతనంలోనూ; మహనీయ వృత్తిన్= అందరూ మెచ్చుకొనే ఘనమయిన ప్రవర్తనలోనూ; సత్కర్మ విధిజ్ఞతన్= ఉత్తమ కర్మల విధానాన్ని తెలిసి ఉండటంలోనూ; చతురతా మహిమన్= చాతుర్యంతో కూడిన శక్తిలోనూ; దృఢబుద్ధిన్= దృఢమయిన బుద్ధిలోనూ; ఎవ్వరున్= ఎవరుగాని; ధర్మజుపాటి+కారు= ధర్మరాజు సాటి రారు; అనఁగన్= అనేటట్లు; ధాత్రిన్= భూలోకంలో; ప్రసిద్ధుఁడవు+ఐన= ప్రసిద్ధుడ వైన; ఇట్టి= ఇటువంటి; నీ పేర్మికిన్= నీ ఘనతకు; ఆరయన్= బాగా పరిశీలిస్తే; దుర్దశల పెల్లునకున్= దురవస్థల పెంపునకు; దురపిల్లుట= దుః ఖించటం; ఈడె?= తగునా?

తాత్పర్యం: 'ధర్మరాజుకు సాటి అయిన వ్యక్తి మరొకడు లేడనీ, అతడు ధర్మాధర్మాలను నిర్ణయించటంలో మేటి అనీ, ధైర్యశాలి అనీ, ఉదాత్తప్రవృత్తి కలవాడనీ, సత్కర్మలూ, వాటి విధులూ బాగా తెలిసినవాడనీ, నేర్పరితనం కలవాడనీ, శక్తియుక్తులను ప్రదర్శించే నైపుణ్యం కలవాడనీ లోకంలో నీవు ప్రశస్తి పొంది ఉన్నావు. అటువంటి ఘనత కలిగిన ధీరుడవైన నీవు కష్టాలు క్రమ్ముకొనినప్పుడు ఈ విధంగా దుఃఖించటం నీ గౌరవానికి తగిందా? (కాదని భావం).

వ. అట్లుంగాక **52**

తాత్పర్యం: అంతే కాకుండా.

క. దేవతల కైన నొక్కొక । చో వలయున కాదె శత్రుసూదనవిధి కా
లావాప్తికి మును దమ స । ద్భావంబు లడంచి యుడుగఁబడి యుండంగన్. **53**

ప్రతిపదార్థం: దేవతలకున్+ఐనన్= దేవతలకయినా సరే; ఒక్కొక చోన్= ఒక్కొక్కప్పుడు; శత్రుసూదన విధి కాల+అవాప్తికిన్= శత్రుసంహార కాలం రాకకు (విరోధులు సంహరింపబడే కాలం వచ్చేదాక); మును= పూర్వం; తమ సద్భావంబులు= తమవైన దివ్యస్వభావాలను; అడంచి= అణచుకొని; ఉడుగన్+పడి+ఉండంగన్= విజృంభించకుండా ఒదిగి ఉండటం; వలయున్+అ+కాదె= తప్పదు కదా (అవసరం కదా).

తాత్పర్యం: దేవతలు సమర్థులు కావచ్చును. కాని, కొన్నివేళలలో వారి సామర్థ్యం పనికి రాదు. ప్రత్యేకించి విరోధులను సంహరించే కాలంలో, అటువంటి సందర్భాలలో కాలం కలిసి వచ్చేదాకా తమ సామర్థ్యాన్ని బహిర్గతం చేయకుండా అణగి ఉండటం అవసరం కదా.

విశేషం: దేవతలే కొన్ని వేళలలో అణగి ఉన్నప్పుడు మానవ మాత్రులు ఒదిగి ఉండటం తప్పుకాదు. దీనివలన వారి సామర్థ్యానికి ఎటువంటి లోటు రాదు.

సీ. నిషధాద్రియం దనిమిషపతి ప్రచ్ఛన్న । సంచరణమున వర్తించుటయును
నదితి గర్భంబున నవతార మై వామ । నాకారమున హరి యడఁగుటయును
జనని యూరు ప్రదేశంబున నతి నిగూ । ఢంబుగా నౌర్వుండు డాఁగుటయును
ధేను శరీర విలీనుఁడై యజ్ఞాత । చర్య మార్తాండుండు సలుపుటయును

ఆ. వినమె! యిట్లు వడిన వీరలు పదపడి । తమకు నగ్గమైన తఱి జయింప
రెట్లు ప్రబల రిపుల; నీవును నాపద । కోర్చి భంగపాటు దీర్చికొనుము.' **54**

ప్రతిపదార్థం: అనిమిషపతి= దేవేంద్రుడు; నిషధ+అద్రియందున్= నిషధ పర్వతం మీద; ప్రచ్ఛన్న సంచరణమునన్= నిజస్వరూపం ఇతరులకు తెలియకుండా రహస్యంగా; వర్తించుటయున్= నివసించటం; హరి= విష్ణుమూర్తి; అదితిగర్భంబునన్= అదితి కడుపున; అవతారము+ఐ= అవతారం తాల్చి; వామన+ఆకారమునన్= పొట్టివాని రూపంలో; అడఁగుటయును= అణగి ఉండటమూ; ఔర్వుండు= ఔర్వుడు; జనని= తల్లియొక్క; ఊరు ప్రదేశంబునన్= తొడ లోపల; అతి నిగూఢంబుగాన్= ఎంతో రహస్యంగా; డాఁగుటయును= దాగుకొనటమూ; మార్తాండుండు= సూర్యుడు; ధేను శరీర విలీనుఁడు+ఐ= ఆవు శరీరంలో విలీనమయిపోయి; అజ్ఞాత చర్య= ఎవరికీ తెలియటానికి వీలు లేని విధంగా; సలుపుటయును= వాసంచేయటము; వినమె= వినలేదా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; పడిన= కష్టాలు పడిన; వీరలు= దేవేంద్రుడు, విష్ణుమూర్తి, ఔర్వుడు, సూర్యుడు మొదలయిన వారు; పదపడి= ఆ తరువాత; తమకున్= తమకు; అగ్గమైన తఱిన్= వీలయినప్పుడు; ప్రబలరిపులన్= బలవంతులయిన శత్రువులను; జయింపరు+ఎట్లు= జయించలేదా ఏమి, జయించారుకదా!; నీవునున్= నీవుకూడా; ఆపదకున్+ఓర్చి= ఆపదలకు తట్టుకొని; భంగపాటున్= ఇతరులు నీకు చేసిన అవమానానికి ప్రతీకారాన్ని; తీర్చికొనుము.

తాత్పర్యం: ఇంద్రుడు నిషధ పర్వతం మీద రహస్య జీవనం గడిపాడు. హరి అదితిగర్భంలో ప్రవేశించి వామన రూపుడయ్యాడు. ఔర్వుడు తల్లి తొడలో దాగి ఉన్నాడు. సూర్యుడు ధేను శరీర విలీను డయి అజ్ఞాతవాసం గడిపాడు.

వీరందరు సమర్థులే. అయినా కష్టాలు పడ్డారు. కాలం కలిసి రాగా విరోధులను జయించారు. అట్లాగే నీవు కూడా ఆపదలకు, ఇబ్బందులకు ఓర్చుకొని, ఆ తరువాత ప్రతీకారంచేసి అవమానం తీర్చుకొమ్ము.'

విశేషం: ఇంద్రుడు అనిమిషపతి. ఎంతో జాగ్రత్తగా విరోధి విజృంభణం కాకుండా పాలన సాగించే వ్యక్తి. అతడికి వృత్రుడి వలన 'చిక్కు' ఏర్పడింది. నురుగును వజ్రాయుధానికి కూర్చి వృత్రుడిని చంపాడు. అపుడు బ్రహ్మహత్య చేశావని భూతసంఘం నిందించింది. ఇంద్రుడి త్రిలోకాధిపత్యం ఊడిపోయింది. చివరకు నిషధ పర్వతం మీద తలదాచుకొన్నాడు. అపుడు నహుషుడికి ఇంద్రపదవి దక్కింది. అయినా అహంకారం వలన నహుషుడు శాపగ్రస్తుడయ్యాడు. ఇంద్రుడు బృహస్పతి, అగ్నిహోత్రాదుల సహాయంతో మరల అమర రాజ్యాధిపతి అయ్యాడు. బలిచక్రవర్తిని అణచటంకొఱకు విష్ణువు వామనరూపుడయ్యాడు. అన్నిటిని హరించగలిగిన వాడు హరి. అయినా అదితిగర్భంలో శిశువయ్యాడు. బ్రహ్మాండమంత వ్యాపించగలిగిన వాడు పొట్టి వాడయినాడు. భృగువంశం వాడు ఔర్వుడు. భృగు వంశజులు కృతవీర్యుడికి యాజకత్వం చేసేవారు. అందుచేత రాజు సంతోషించి యాజకులకు ధనం ఇచ్చేవాడు. కొంత కాలానికి కోశాగారం ఖాళీ అయింది. కృతవీర్యుడు కూడా చనిపోయాడు. రాజకుమారులకు దిక్కు తోచలేదు. యాజకత్వం పేరుతో భృగువంశజులు అంతా దోచారని వాళ్ళు అనుమానించారు. తీసికొన్న ద్రవ్యాన్నంతటిని తిరిగి ఇచ్చేయవలసిందిగా ప్రకటించారు. ఆ యాజకులలో కొందరు రాజకుమారులకు డబ్బు ఇచ్చేశారు. మరి కొందరు బ్రాహ్మణులకు దానం చేశారు. ఇంకా కొందరు ఇళ్ళలో పాతిపెట్టారు. రాజకుమారులు వీరిని గుర్తించారు. రాజవంచకులని నిర్ణయించారు. కనబడిన ప్రతి భార్గవుడిని వధించారు. చివరకు 'చూలాండ్రను' కూడా వదలిపెట్టలేదు. ఈ మారణహోమాన్ని ఒకానొక భృగుపత్ని చూచింది. తన కడుపులోని పిండాన్ని తొడలో దాచింది. నూరేళ్ళు నిండాయి. ఆ తరువాత కొడుకును కన్నది. ఊరువు-అంటే తొడ. తొడలో నుండి పుట్టాడు కనుక ఔర్వుడు. ఈ సీసపద్యంలో ధేను శరీర విలీనుడయి మార్తాండుడు ప్రవర్తించాడనే వృత్తాంతాన్ని గురించి డా॥ జొన్నలగడ్డ మృత్యుంజయరావు గారిట్లా వ్యాఖ్యానించారు: "ఆ ధేనువు సురభి. విశ్వకర్మ తపోనియతుడై యజ్ఞార్థముగాను, మోక్షార్థముగాను అమృతమయ మూర్తియును, కామరూపిణియు నగు నొక కన్యకను తనమనోవృత్తిచే కల్పించెను. ఆమెయే సురభి. మఱియు నితడు తేజోమయుడగు ఒక పురుషునికూడ సృజించెను. అతడు సురభిని చూచి కామమోహితుడై ఆర్తినొందెను. బ్రహ్మవచ్చి "మాఽ ఉర్తోభవ - (మా ఆర్తఃభవ) అని ఆతని ఆర్తత్వముడిపి ఆ కన్యనిచ్చెను. కాన వానికి మార్తాండుడని పేరువచ్చెను. వీరికి ఏకాదశ రుద్రులు, సౌరభేయకులు జన్మించిరి. మార్తాండుడు ధేనుశరీర విలీనుడగుట అనగా సురభి శరీరమునందు కామమోహితుడయి అజ్ఞాతచర్య సలుపుట అని తోచుచున్నది."

క. **అనవుడు నప్పలుకులు విని । తన చిత్తము కలఁక దేఱి ధర్మతనూజుం**
డనుజన్ముల దెసఁ జూచిన । ననిలసుతుం డిట్టు లనియె నాతనితోడన్. **55**

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని చెప్పగా; ఆ+పలుకులు= ఆ మాటలు; విని; తన చిత్తము= తన మనస్సు; కలఁక+తేఱి= బాధనుండి తేరికొని; ధర్మతనూజుండు= ధర్మరాజు; అనుజన్ముల దెసన్= తమ్ముళ్ళవైపు; చూచినన్= చూడగా; అనిలసుతుండు= వాయుపుత్రుడయిన భీముడు; అతని తోడన్= అతనితో (ధర్మరాజుతో); ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: పురోహితు డయిన ధౌమ్యుడు చెప్పిన మాటలను ధర్మరాజు విన్నాడు. అతడి మనస్తాపం ఉపశమించింది. తమ్ముళ్ళ వైపు చూశాడు. అపుడు భీముడు అతడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

మ. **'భవదాజ్ఞా దృఢబంధ సంయమిత శుంభ ద్వేగ మై కాక నాఁ**
డవలీలన్ మన యర్జున ద్విపము గ్రోధావేశదుర్దాంత ద
ర్ప విలాసోద్భట భంగి నేపడరి కౌరవ్యాంబుజ శ్రేణిఁ జి
క్కువడం జేయదె యొక్కవ్రేల్మిడిన నీకున్ వేడ్క సంధిల్లఁగన్.' **56**

ప్రతిపదార్థం: భవత్= నీ యొక్క; ఆజ్ఞా= ఆజ్ఞ అనే; దృఢబంధ= గట్టి గొలుసులతో; సంయమిత= కట్టబడిన; శుంభత్+వేగము+ఐ= ఉజ్జ్వల వేగం కలది; కాక= కాకపోతే; నాఁడు= ద్రౌపదికి సభలో పరాభవం జరిగిన రోజున; అవలీలన్= తేలికగా; మన అర్జున ద్విపము= మన అర్జును డనే ఏనుగు; క్రోధ+ఆవేశ= కోపావేశం చేత; దుర్దాంత దర్ప విలాస= అణచడానికి వీలుకాని గర్వ విలసనం యొక్క; ఉద్భటభంగిన్= భయంకర మయిన రీతితో; ఏపు+అడరి= విజృంభించి; నీకున్= నీకు; వేడ్క సంధిల్లఁగన్= సంతోషం కలిగేటట్లుగా; ఒక్క వ్రేల్మిడిన్+అ= ఒక్కచిటికెలోనే; కౌరవ్య+అంబుజశ్రేణిన్= కౌరవు లనే పద్మాల వరుసను; చిక్కు+పడన్+చేయదె= చిక్కు పరచగలిగి ఉండేదికదా! (చీకాకు పరచగలిగేదికదా!)

తాత్పర్యం: 'నిండుసభలో ద్రౌపది ఆ విధంగా అవమానించబడిన ఆ నాడు మన అర్జునుడనే మదించిన ఏనుగు విజృంభించి ప్రదర్శించిన వేగం నీ ఆజ్ఞ అనే గట్టి బంధంచేత నియమించబడింది. లేకపోతే ఆ అర్జున గజం కోపావేశంతో పెల్లుబికిన గర్వ విలాసంతో భయంకరమైన పద్ధతిలో విజృంభించి కౌరవులనే పద్మాల సమూహాన్ని ఒక్కక్షణంలోనే చిందరవందర చేసి నీకు సంతోషాన్ని కలిగించి ఉండేదే.'

విశేషం: అలం: రూపకం.

వ. **అనిన విని ధర్మనందనుండు తెలివొందిన మొగంబు తోడ శిరఃకంపంబుసేసె; నట్టి సమయంబున నవ్విప్రులందఱు నొక్క మొగిన 'మీ తలంపునకు దైవం బనుకూలంబు గావుత' మని పాండుపుత్త్రుల దీవించి పునర్దర్శనం బయ్యెడు మనుచు వీడ్కొని నిజస్థానంబులకుం జనిరి; తదనంతరంబ బాహ్యపరివారం బెల్లను సముచిత ప్రకారంబున వీడుకోలు వడసి తమ తమ పొందుపట్లకుం బోయిన. 57**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్+విని= అని చెప్పగా విని; ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; తెలివి+ఒందిన మొగంబుతోడన్= ప్రసన్నముఖంతో; శిరస్+కంపంబు+చేసెన్= తల ఊపాడు. అట్టి సమయంబునన్= ఆ సమయంలో; ఆ+విప్రులందఱును= ఆ బ్రాహ్మణులందరున్నూ; ఒక్క మొగిన= ఏకకంఠంతో; మీ తలంపునకున్= మీ సంకల్పానికి; దైవంబు= దైవం; అనుకూలంబు+కావుతన్= అనుకూలించుగాత; అని= అని; పాండుపుత్త్రులన్= పాండవులను; దీవించి= ఆశీర్వదించి; పునర్దర్శనంబు+అయ్యెడున్= మరల మీదర్శనం అగుగాక! అంటూ; వీడ్కొని= వీడుకోలు పుచ్చుకొని; నిజస్థానంబులకున్= తమ తమ చోట్లకు; చనిరి= వెళ్లారు; తదనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత; బాహ్యపరివారంబు+ఎల్లను= బాహ్యపరివారమంతా; సముచిత ప్రకారంబునన్= తగిన రీతిలో; వీడుకోలు+పడసి= వీడ్కోలు పొంది; తమ తమ= తమతమయొక్క; పొందుపట్లకున్= క్షేమంగా నివసించటానికి అనువయిన ప్రదేశాలకు; పోయినన్= వెళ్ళగా.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు భీముడి మాటలు విన్నాడు. ప్రసన్నుడయ్యాడు. అపుడు బ్రాహ్మణులందరూ 'దైవం మీ ఆలోచనకు అనుకూలించుగాక' అని దీవించారు. 'మరల మీ దర్శనం సిద్ధించుగాక' అని చెప్పారు. తమ తమ ప్రదేశాలకు వెళ్లిపోయారు. ఆ తరువాత బాహ్యపరివార జనులందరూ పాండవుల దగ్గర సెలవు పుచ్చుకొని తమ తమ అనువైన నివాసాలకు వెళ్ళిపోగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: దుర్యోధనుడి దగ్గర ఉండటానికి ఇష్టపడని వారు, పాండవులంటే అభిమానించే విప్రులు ధర్మరాజుతో అడవికి వచ్చారు. వారితో పాటు పాండవుల వెంట వచ్చినవారు మరికొందరున్నారు. సేవలకొరకు కొందరు వచ్చారు. వీరందరూ కలిసి బాహ్యపరివారజనులుగా పరిగణించబడతారు.

ఉ. **తమ్ములు ధౌమ్యుఁడున్ సతియుఁ దా నరదంబులతోడఁ గ్రోశమా**
త్ర మ్మొక చోటి కల్లఁ జని, ధర్మతనూభవుఁ డందు నాఁటిరే
యిమ్ముల సల్పి వేగుటయు నీప్సితకార్యము సేయఁగా విచా
రమ్మున నున్నచో నమరరాజతనూభవుఁ జూచి యిట్లనున్. **58**

ప్రతిపదార్థం: తమ్ములు= తమ్ముళ్ళు; ధౌమ్యుఁడున్= ధౌమ్యుడూ; సతియున్= ద్రౌపది కూడా; తాను= ధర్మరాజు; అరదంబుల తోడన్= రథాలతో; క్రోశమాత్రము= పరుగు (రెండున్నరమైళ్ల) దూరం; ఒకచోటికిన్= ఒక ప్రదేశానికి; అల్లన్= మెల్లగా; చని= వెళ్ళి; అందున్= అక్కడ; నాఁటిరేయి= ఆరోజు రాత్రి; ఇమ్ములన్+చల్పి= సుఖంగా కాలం గడిపి; వేగుటయున్= తెలతెల్లవారగా; ఈప్సిత కార్యము= చేయగోరినకార్యం; చేయఁగాన్= చేయటానికి; విచారమ్మునన్+ఉన్నచోన్= ఆలోచనలో ఉండగా; ధర్మతనూభవుఁ డు= ధర్మరాజు; అమరరాజతనూభవున్= ఇంద్రుని కొడుకయిన అర్జునుని; చూచి= చూచి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: తమ్ముళ్ళూ, పురోహితుడయిన ధౌమ్యుడూ, ద్రౌపదీ మొదలయిన వారు వెంటరాగా ధర్మరాజు పరుగు దూరం రథాలతో మెల్లగా పయనించాడు. అక్కడ తగిన స్థలంలో రాత్రి సుఖంగా కాలం గడిపాడు. పొద్దు పొడుస్తూ ఉన్నది. ధర్మరాజు కర్తవ్యాన్ని ఆలోచించాడు. అర్జునుడిని చూచి ఇట్లా అన్నాడు.

క. **'మన మొక యేవుర మీయం । గనయుం దో నరుగుదేరఁగా నెయ్యెడఁ బో**
యిన నెఱుఁగ కుండుదురె? యి । ద్దినములు గడపంగ నెద్ది తెఱఁ గయ్యెడినో!' **59**

ప్రతిపదార్థం: మనము= మనం: ఒక= ఒక; ఏవురము= అయిదుగురం; ఈ+అంగనయున్= ఈ ద్రౌపది; తోన్= మనతో కూడా; అరుగుదేరఁగాన్= రాగా; ఏ+ఎడన్= ఎక్కడకు; పోయినన్= వెళ్ళినా; ఎఱుఁగక+ఉండుదురె?= గుర్తు పట్టకుండా ఉంటారా?; ఈ+దినములు= ఈ అజ్ఞాతవాసకాలపు రోజులు; గడపంగన్= కడపటానికి; ఎద్ది= ఏది; తెఱఁగు= ఉపాయం; అయ్యెడినో= అవుతుందో!

తాత్పర్యం: 'మనం ఒక అయిదుగురం. అంగన అయిన ద్రౌపది కూడిరాగా మన మందరం కలిసికట్టుగా ఎక్కడికయినా వెళ్ళితే జనులు మనలను గుర్తించకుండా ఉంటారా? అజ్ఞాతవాసం ఎట్లా గడపాలో ఉపాయ మేదో మరి.'

విశేషం: పై పద్యంలో 'ఒక' అనే మాట సార్థకం. పాండవులు అయిదుగురయినా వారంతా ఒకటే. మాటలలో, చేతలలో కొన్ని వేళల తారతమ్యం కనబడ్డా భావంలో ఏకత ఉన్నది. పైగా ధర్మరాజు మాటను అందరూ పాటించటమే ఆ ఏకత.

వ. **అనిన నతం డి ట్లనియె.** **60**

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు మాటలు విన్న అర్జునుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

తే. **'ధర్మదేవత నీదు సత్కర్మమునకు । మెచ్చి యెంతయుఁ బ్రీతిమై నిచ్చినట్టి**
వరము గలుగంగ మన మేమి వర్తనమున । నెచట నున్నను నొరులకు నెఱుఁగ నగునె? **61**

ప్రతిపదార్థం: ధర్మదేవత= యమధర్మరాజు; నీదు= నీయొక్క; సత్కర్మమునకున్= మంచి పనికి; మెచ్చి; ఎంతయున్= ఎంతో; ప్రీతిమైన్= సంతోషంతో; ఇచ్చిన+అట్టి= ఇచ్చినటువంటి; వరము; కలుగంగన్= ఉండగా; మనము= మనందరం; ఏమి వర్తనమునన్= ఎటువంటి నడవడికతో; ఎచటన్= ఎక్కడ; ఉన్ననున్= ఉన్నప్పటికినీ; ఒరులకున్= ఇతరులకు; ఎఱుఁగన్+అగునె?= తెలియటానికి వీలవుతుందా?

తాత్పర్యం: 'యముడు నీ సత్ప్రవర్తనకు మెచ్చుకొన్నాడు. సంతోషంతో వరం అనుగ్రహించాడు. ఆ వరం ఉన్నది కనుక మనకు భయం లేదు. ఎక్కడ ఏవిధంగా నడచుకొన్నా మనలను ఇతరులు గుర్తుపట్టలేరు.

విశేషం: ధర్మరాజు అరణ్యవాసకాలంలో యక్షప్రశ్నలకు జవాబు లిచ్చాడు. యక్షుడు సంతోషించాడు. 'నీ తమ్ములలో ఒకరిని బ్రతికిస్తాను. నీ ఇష్టం వచ్చిన వాడిని కోరుకొమ్ము' అన్నాడు. అపుడు ధర్మరాజు నకులుడిని కోరుకొన్నాడు. అదేమిటి భీముడిని గాని, అర్జునుడిని గాని కోరుకొనకూడదా? అని యముడు ప్రశ్నించాడు. 'కుంతి కుమారుడిని నేను. మాద్రి కొడుకు నకులుడు. అందుచేత నకులుడిని కోరుకొన్నాను' అన్నాడు. అతడి ధర్మదృష్టికి యముడు మెచ్చుకొన్నాడు. 'అజ్ఞాతవాసంలో ఎటువంటి ఇబ్బందులు పడకుండా వరం ఇస్తున్నా'నని అనుగ్రహించాడు.

వ. కురు జనపదంబు చుట్టం బాంచాల చేది మత్స్య సాళ్వ విదేహ బాహ్లిక దశార్ణ శూరసేన కళింగ మగధ దేశంబులు సుభిక్షంబులు, జనాకీర్ణంబులు, నతిస్థిరంబులు నై నివాసయోగ్యత కలిగి యున్నయవి యని విందుము. వానియందు మీకుఁ జూడం బోలిన యెడఁ దగిన చందంబున నిలుచువారము గాక' యనినం బ్రియంబంది ధర్మనందనుం డి ట్లనియె. 62

ప్రతిపదార్థం: కురుజనపదంబు= కురుభూమి యొక్క; చుట్టన్= చుట్టుపట్ల; పాంచాల= పాంచాలదేశం; చేది= చేదిదేశం; మత్స్య= మత్స్యదేశం; సాళ్వ విదేహ బాహ్లిక దశార్ణ శూరసేన కళింగ మగధ దేశంబులు= సాళ్వ, విదేహ, బాహ్లిక, దశార్ణ, శూరసేన, కళింగ, మగధ దేశాలు; సుభిక్షంబులు= ఈతి బాధలు లేకుండా పాడిపంటలతో నిండి ఉన్నాయి; జన+ఆకీర్ణంబులు= జనసాంద్రతతో నిండుగా ఉన్నాయి; అతిస్థిరంబులును+ఐ= మిక్కిలి నిలకడ గల్గినవై నివాసయోగ్యత= నివసించడానికి అవసరమయిన సానుకూల పరిస్థితి; కలిగి+ఉన్న+అవి= కలిగి ఉన్నాయి అని; విందుము= వింటాం; వానియందున్= ఆ దేశాలలో; మీకున్= మీకు; చూడన్+పోలిన+ఎడన్= తగినదని తోచినచోట; తగిన చందంబునన్= తగిన రీతిని; నిలుచువారము+కాక= ఉందాము గాక; అనినన్= అని అర్జునుడు చెప్పగా; ప్రియంబు+అంది= సంతోషించి; ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'కురుదేశం చుట్టూ పాంచాల, చేది, మత్స్య దేశాలు ఉన్నాయి. ఇవే కాక సాళ్వ, విదేహ, బాహ్లిక, దశార్ణ, శూరసేన, కళింగ, మగధ దేశాలు కూడా ఉన్నాయి. ఈ దేశాలన్నీ సుభిక్షంగా ఉన్నాయి. ఇవన్నీ నివాసయోగ్యాలు. ఇక్కడ సుస్థిర ప్రభుత్వాలు ఉన్నాయి. పైగా జన సంకీర్ణాలు అని వింటున్నాం. ఈ ప్రదేశాలలో మీకు నచ్చిన చోట అందరం ఉందాం' అనగానే ధర్మరాజు అర్జునుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. 'అగు నది యట్టిద; దైవము । దగ నిచ్చిన యవ్వరంబు దప్పునె? మనకున్
విగత భయ వాస యోగ్యం । బుగ నొక్కెడ సెప్పు మిపుడ పోవఁగవలయున్. 63

ప్రతిపదార్థం: అగును= అవును; అది= నీవు చెప్పిన దేశాల స్థితి; అట్టిది+అ= అట్టిదే; దైవము= భగవంతుడు; తగన్= తగినట్లు; ఇచ్చిన= ఇచ్చినటువంటి; ఆ+వరంబు= అజ్ఞాతవాస రక్షణ వరము; తప్పునె?= తప్పుతుందా; మనకున్= మనకు; విగత భయవాస యోగ్యంబుగన్= ఏమాత్రం భయమన్నది లేని వాస యోగ్యత కలిగేటట్లు; ఒక్క+ఎడ= ఒక్కచోటు; చెప్పు= చెప్పుము; ఇపుడు+అ= ఇప్పుడే; పోవఁగవలయున్= పోవాలి.

తాత్పర్యం: 'అవును. నీవన్న మాట నిజం. దైవ మిచ్చిన వరం తప్పుతుందా? అయితే ఎటువంటి భయం లేకుండా మనం ఉండదగిన చోటేదో చెప్పుము. మన మింక ఆలస్యం చేయకుండా సాగాలి.

విశేషం: పాండవులు అరణ్యావాసం పూర్తి చేశారు. ఇక అజ్ఞాతవాసం చేయాలి. అజ్ఞాతవాసంలో కూడు గూడు మాత్రం చాలవు. నిర్భయత కూడా అవసరం. ఇవన్నీ శత్రుదేశంలో దొరకవచ్చు; కాని మిత్రదేశంలో ఈ సౌకర్యా లుంటే ఇబ్బందు లుండవు.

ఆ. నాకుఁ జూడ మత్స్య నరపతి సద్ధర్మ। వర్తి, సుజనహితుఁ, డవార్య బాహు
బలుఁడు గాన యతని పాల నందఱుఁ దగ। వైన పనుల నిలుచు టభిమతంబు. 64

ప్రతిపదార్థం: నాకున్; చూడన్= అన్నిరకాలుగా సూక్ష్మబుద్ధితో పరిశీలించి చూస్తే; మత్స్యనరపతి= మత్స్య దేశంలోని ప్రజలకు రాజయిన విరాటుడు; సద్ధర్మవర్తి= చక్కని ధర్మంతో ప్రవర్తించే వాడు; సుజనహితుఁడు= సత్పురుషులకు హితుడు; అవార్య= వారించటానికి వీలుకాని; బాహుబలుఁడు= భుజబలం కలిగినవాడు; కాన= కాబట్టి; అతని పాలన్= అతని దగ్గర; అందఱున్= పాండవులయిన మనమూ, ద్రౌపది కూడా; తగవు+ఐన= మన గౌరవమర్యాదలకు తగిన; పనులన్= పనులలో; నిలుచుట= ఉండటం; అభిమతంబు= ఇష్టం.

తాత్పర్యం: మత్స్యదేశానికి రాజయిన విరాటుడు ధార్మికుడు, సుజన ప్రియుడు, భుజబలశాలి. ఎన్ని రకాలుగా ఆలోచించినా మత్స్యదేశంలో విరాటుడి కొలువులో మనం తగిన పనులు చేస్తూ ఉండటమే నాకు ఇష్టం.

పాంచాలీ పాండవులు తమ మెలంగవలయు పనుల నిశ్చయించుకొనుట (సం 4-1-15)

క. మనలోన నెవ్వఁ డెమ్మెయి। పని వెంటను విరటు మనము వడయుద? మదియె
ల్లను నేర్పరించి యందఱుఁ। దన తనమది నున్న తెఱఁగు తథ్యమ చెపుఁడా! 65

ప్రతిపదార్థం: మనలోనన్= మనలో (పాండవులమయిన మనలో); ఎవ్వఁడు= ఎవడు; ఏ+మెయి= ఏవిధమైన; పని వెంటను= పని నెపంతో; విరటు మనము+పడయుదము= విరాట మహారాజు మనసును మెప్పిద్దాం; అది= అది; ఎల్లనున్= అంతా; ఏర్పరించి= నిర్ణయించి; అందఱున్= అందరూ; తన తనమదిన్= వారి వారి మనస్సులలో; ఉన్న తెఱఁగు= ఆలోచించి నిర్ణయించుకొన్న విధానాన్ని; తథ్యము+అ= వాస్తవంగా (యథాతథంగా); చెపుఁడా= చెప్పండి.

తాత్పర్యం: విరాట మహారాజు మెప్పు పొందే విధంగా మనలో ఎవరెవరు ఏపని చేద్దామో నిర్ణయించండి. మీ మీ మనస్సులలోని అభిప్రాయాలను విశదం చేయండి.'

వ. అనిన విని సవ్యసాచి సవితర్కంబును సవిషాదంబును సగౌరవంబునుంగా నతని నుపలక్షించుచు నిట్ల నియె. 66

ప్రతిపదార్థం: అనినన్ విని= ధర్మరాజు వాక్యాన్ని విని; సవ్యసాచి= అర్జునుడు; సవితర్కంబును= ఆలోచనతోనూ; సవిషాదంబును= విచారంతోనూ; సగౌరవంబునునన్+కాన్= గౌరవంతోనూ కూడిందిగా; అతనిన్= ధర్మరాజును; ఉపలక్షించుచున్= చూస్తూ; ఇట్లు+ అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ధర్మరాజు మాటలు విన్నాడు. అతడి వైపు చూచాడు. ఆ చూపులో ఆలోచన ఉన్నది. విషాదం ఉన్నది. గౌరవమూ ఉన్నది. ధర్మరాజును చూచి అర్జునుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

విశేషం: మనిషి చూపులు అనేక రకాలు. చూపులు మనసులోని భావాలను పట్టి ఇస్తాయి. అర్జునుడి చూపులో ఆలోచన ఉన్నది. ఆ ఆలోచనలో కర్తవ్య నిష్ఠ కనిపిస్తున్నది. విషాదం ఉన్నది. తన అన్నకు కష్టదశ కలిగినందుకు విషాదం. గౌరవం ఉన్నది. ఆ గౌరవం భయంతో కాదు. లాంఛనప్రాయమూ కాదు. హృదయ సంబంధి కూడా. తిక్కన కవితలో దృశ్యకావ్య లక్షణాలు అడుగడుగునా కనపడతాయి. వాటిలో నవ్వులను, చూపులను అతడు విశేషించి అభినయాత్మకంగా వర్ణిస్తాడు.

సీ. 'మహనీయమూర్తియు, మానవైభవమును, । సౌకుమార్యంబును, సరసతయును,
మార్దవంబుఁ, బ్రభుత్వ మహిమయు, నపగత । కల్మషత్వంబును, గౌరవంబు
శాంతియు, దాంతియుఁ, జాగంబు, భోగంబుఁ, । గారుణ్యమును, సత్యసారతయును,
ధర్మమయ క్రియా తత్పరత్వంబును । గీర్తి, ధనార్జన క్రీడనంబుఁ

ఆ. గలిగి జనుల నేలఁ గాని, యెన్నండును । నొరులఁ గొల్చి తిరుగ వెరవు లేని
యట్టి నీవు విరటు నెట్టి చందంబున । ననుచరించు వాఁడ వధిప! చెపుమ.' 67

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ధర్మరాజా!; మహనీయమూర్తియున్= గొప్ప రూపమూ; మానవైభవమును= అభిమానంతో కూడిన వైభవమూ; సౌకుమార్యంబును= సుకుమారత్వమున్నూ; సరసతయును= సరసత్వమున్నూ; మార్దవంబున్= మృదుత్వమున్నూ; ప్రభుత్వ మహిమయున్= అధికారం యొక్క అతిశయమూ; అపగత కల్మషత్వంబును= దోషరాహిత్యమూ; గౌరవంబు= గౌరవమున్నూ; శాంతియున్, దాంతియున్= శమమున్నూ దమమున్నూ; చాగంబు= త్యాగమూ; భోగంబున్= భోగమూ; కారుణ్యమును= దయయూ; సత్య సారతయును= శ్రేష్ఠమయిన సత్యమూ; ధర్మమయ క్రియా తత్పరత్వంబును= ధార్మికమయిన పనులు చేయటంలో ఆసక్తి; కీర్తి, ధన+ఆర్జన క్రీడనంబున్= కీర్తిని, ధనాన్ని ఆర్జించే ఆటయున్నూ; కలిగి= కలిగి; జనులన్= ప్రజలను; ఏలన్+కాని= పరిపాలించడానికే కాని; ఎన్నండును= ఏనాడూ; ఒరులన్= ఇతరులను, కొల్చి= సేవించి; తిరుగన్= వ్యవహరించటానికి; వెరవు లేని+అట్టి= ఉపాయమూ, నేర్పూ లేనట్టి; నీవు= నీవు; విరటున్= విరాటుని; ఎట్టి చందంబునన్= ఏ విధంగా; అనుచరించువాఁడవు= అనుసరించి సేవిస్తావు; చెపుము+అ= చెప్పుము.

తాత్పర్యం: 'ధర్మరాజా! నీకు చక్కని రూపమున్నది. అభిమానవైభవమున్నది. సౌకుమార్యమున్నది. సరసత్వమున్నది. మృదుత్వం ఉన్నది. ప్రాభవం ఉన్నది. నిష్కల్మషత్వం, గౌరవం, శాంతి, దాంతి, త్యాగభోగాలు, దయాసత్యాలు ఉన్నాయి. ధార్మిక క్రియాశీలత ఉన్నది. కీర్తిని ఆర్జించటం నీ ప్రవృత్తి. అన్నీ ఉన్నప్పటికీ ఇతరులను సేవించే నేర్పు నీకు లేదు. (సేవ లందుకొనటమే నీకు తెలుసు). అటువంటి నీవు సామాన్యుడయిన విరాటుడిని ఎట్లా సేవిస్తావో చెప్పుము.'

విశేషం: అంతరింద్రియ నిగ్రహం శాంతి. బహిరింద్రియ నిగ్రహం దాంతి. కొందరిలో రూపం ఉంటే వైభవం ఉండదు. సౌకుమార్యముంటే సరసత్వం ఉండదు. దాంతి ఉంటే శాంతి ఉండదు. అన్నీ ఉన్నా ధార్మిక క్రియాశీలం ఉండదు. కాని,

ధర్మరాజులో అన్నీ ఉన్నాయి. అతడు సద్గుణాల రాశి. ధర్మరాజు చంద్రవంశంలో పుట్టినవాడు. చంద్రునికి 16 కళలున్నాయి. అట్లాగే ఈ పద్యంలో ధర్మరాజుకు 16 గుణాలు చెప్పబడ్డాయి. అంటే ధర్మరాజు షోడశ గుణకళాపూర్ణుడని ధ్వని.

క. అనినం దమ్ముని నెమ్మన। మునఁ బుట్టిన వగపు భావమున నెఱిఁగియు గీ
టునఁ బుచ్చుచుఁ బ్రస్తుత కా। ర్య నిరూపణ దశయ మెఱయ నతఁ డి ట్లనియెన్. 68

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= ధర్మరాజును చూచి అర్జునుడు పలుకగా; తమ్ముని= అర్జునుడి యొక్క; నెమ్మనమునన్= నిండు మనసులో; పుట్టిన వగపు= కలిగిన బాధ; భావమునన్= మనసులో; ఎఱిఁగియున్= తెలిసికూడా (అర్థం చేసికొన్నప్పటికీ); గీటునన్+పుచ్చుచున్= నిర్లక్ష్యం చేస్తూ; ప్రస్తుత కార్య నిరూపణదశ+అ= ఇప్పటి కార్యం నిర్వహించే అవస్థ (ప్రస్తుతం ఏ పనిచేయాలో ఆ పనిని నిశ్చయించే స్థితి); మెఱయన్= బయల్పడేటట్లుగా; అతఁడు= ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: తమ్ముడి మనసులోని ఆరాటాన్ని, బాధను ధర్మరాజు గుర్తించాడు. అయినా అట్లాంటి వాటికి ప్రాధాన్యం ఇవ్వలేదు. ప్రస్తుతం తీసికొనవలసిన నిర్ణయంకొఱకు ధర్మరాజు ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'స న్న్యాసి వేషమున రా। జన్యునిఁ గని యెపుడుఁ గొలిచి సభ్యత్వమునన్
మాన్యుఁడనై పుణ్యకథా। విన్యాస మొనర్తు నతని వేడుకకుఁ దగన్. 69

ప్రతిపదార్థం: సన్న్యాసి వేషమునన్= సన్యాసి వేషంతో; రాజన్యునిన్= విరాట మహారాజును; కని= చూచి; ఎపుడున్= ఎప్పుడూ; కొలిచి= సేవించి; సభ్యత్వమునన్= సభా యోగ్యతతో; మాన్యుఁడన్+ఐ= గౌరవింప దగిన వాడనై; అతని వేడుకకున్+తగన్= విరాటుని వినోదానికి తగినవిధంగా; పుణ్యకథా విన్యాసము+ఒనర్తున్= పుణ్యగాథలను ప్రవచనం చేస్తాను.

తాత్పర్యం: నేను సన్యాసివేషంతో విరాటుడి కొలువులో ప్రవేశిస్తాను. అందులో సభ్యుడి నౌతాను. ఆ మహారాజు కుతూహలానికి తగినట్లుగా పుణ్యకథలు చెపుతూ ఉంటాను.

విశేషం: ఆంధ్రమహాభారత సంశోధిత ముద్రణంలో 'సన్యాసి' పాఠాన్ని గురించి ఈ క్రింది పాదసూచి ఇవ్వబడింది. 'సన్యాసి-శ,ష,మున్నగు పెక్కు ప్రతులలో నీశబ్దము 'న' కారద్విత్వ రహితముగనే యున్నది. ఈ రూపమే భారతకూలంకష వ్యాఖ్యయందు సమర్థింపబడినది. 'సమ్' అనే ఉపసర్గయొక్క 'మ' కారము బిందువై 'న' కారద్విత్వమును పొంది, ఆపయిని, 'య' కారము ఉండుటచేత నకారద్విత్వమున్ను లోపించినది. ఇది ప్రాసలోనే యున్నది. సన్న్యాసి, రాజన్న్య, మాన్న్య, విన్న్యాస - అనివా; సంన్యాసి - ఉ,ఐ,ఓ,చ,ట (స్థిరవర్ణమునకు ముందు బిందువు; సన్న్యాసి వేషమున - ఇచ్చట మూలము "కంకో నామ ద్విజో భూత్వా మతాక్షః ప్రియదేవనమ్.'' చిత్రశాలాప్రతి. వావిళ్ళ తెలుఁగు లిపి ప్రతియందును ఇట్లే యున్నది.'' **(విరా.పు.15)**

క. శ్రౌత స్మార్త నిమిత్త। జ్యోతిర్విద్యలు వహించి యోగ్య సమయసం
జాత ప్రాగల్భ్యుఁడ నై। చాతుర్యము మెఱసి మానసం బలరింతున్. 70

ప్రతిపదార్థం: శ్రౌత, స్మార్త, నిమిత్త, జ్యోతిస్+విద్యలు= వేదాలు, స్మృతులు, శకునాలు, నక్షత్రాలు- అనే విషయాలకు సంబంధించిన విద్యలను; వహించి= అవలంబించి; యోగ్య= తగిన; సమయ= సమయాలలో, సంజాత= కలిగిన; ప్రాగల్భ్యుఁడను+ఐ= ప్రతిభ కలవాడనై; చాతుర్యము= నేర్పు; మెఱసి= బయల్పరచి; మానసంబు= (విరటుని) మనస్సు; అలరింతున్= సంతోషపెట్టుతాను.

తాత్పర్యం: శ్రౌతం, స్మార్తం, శకునశాస్త్రం, జ్యోతిషం అనే విద్యలు నాకు తెలుసు. ఈ శాస్త్ర విషయాలకు సంబంధించిన ప్రతిభను తగిన సమయాలలో ప్రకటిస్తూ విరాటుడి మనస్సుకు సంతోషం కలిగిస్తాను.

క. ఆతనితో నొక్కొక మఱి। కౌతూహలవృత్తికిం దగం దొడఁగి మృదు
ద్యూతంబునఁ గ్రీడింతుం। జేతోముద మొదవ నక్షశిక్షాప్రౌఢిన్. 71

ప్రతిపదార్థం: ఆతనితోన్= విరాటునితో; ఒక్కొకమఱి= ఒక్కొక్కసారి; కౌతుహలవృత్తికిన్+తగన్= ఆసక్తికి తగినట్లుగా; తొడఁగి= పూనుకొని; అక్షశిక్షా ప్రౌఢిన్= పాచికలాటలోని నేర్పుతో; చేతస్+ముదము= మనస్సుకు సంతోషం; ఒదవన్= కలిగేటట్లు; మృదు ద్యూతంబునన్= పందెం ఒడ్డటం లేని మైత్రీపూర్వకమయిన జూదంతో; క్రీడింతున్= ఆడతాను.

తాత్పర్యం: అతడితో నేను సుకుమారమయిన సరదా జూదం ఆడతాను. ఆ ఆట ఆతని కుతూహలానికి తగ్గట్లు ఉంటుంది. ఈ ఆటవలన రాజు సంతోష పడతాడు. పైగా నా నేర్పు అతడికి తెలుస్తుంది.

విశేషం: మృదుద్యూతం అంటే సరదా కొరకు పందెం లేకుండా ఆడే జూదం.

తే. మణిమయమ్ములుఁ గలధౌతమయములును సు। వర్ణ మయములు నాదిగా వలయునట్టి
యడ్డసాళులు గలవు నా కభిమతముగ। వానిఁ గొనిపోయి చూపుదు వరుసతోడ. 72

ప్రతిపదార్థం: మణిమయమ్ములు= మణులతో చేయబడినవి; కలధౌత మయములును= వెండితో చేసినవి; సువర్ణమయములున్= బంగారంతో చేసినవి; ఆదిగాన్= మొదలుగా; వలయునట్టి= కావలసిన; అడ్డసాళులు= పాచికలు; నాకున్= నాకు; కలవు= కలవు; వానిన్+కొనిపోయి= వాటిని తీసికొని వెళ్ళి; అభిమతముగన్= ఇష్టంతో; వరుసతోడన్= వరుసగా; చూపుదున్= చూపిస్తాను.

తాత్పర్యం: నా దగ్గర ఎన్నో పాచిక లున్నాయి. కొన్ని మణిమయాలు, కొన్ని వెండివి, కొన్ని బంగారంవి. వాటిని తీసికొనిపోయి వరుసగా రాజుకు చూపిస్తాను.

వ. మఱియు నవసరోచితంబు లగు వినోదంబులం బ్రమోదంబు పుట్టించుచుఁ బ్రసాదంబునకుం బాత్రుండ నై. కంకుండను నామధేయంబు ధరియించి చరియింతు; నయ్యుర్వీశ్వరుండు మ త్పూర్వవర్తనం బడిగె నేనియు ధర్మపుత్త్రుతోడి మైత్రిం దగిలి యతనిపాల వసియింతు ననంగలవాఁడ' నని చెప్పి, యనిలతనయు నిరీక్షించి తత్కాలజనితం బయిన ఖేదంబునం దొరఁగ సమకట్టు బాష్పజలంబులు మగుడ నింకించుచు నిట్టూర్పు లడంచి ధైర్యం బవలంబించి యి ట్లనియె. 73

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= మరియు; అవసర+ఉచితంబులు+అగు= సమయానికి తగిన; వినోదంబులన్= వినోదాలతో; ప్రమోదంబు = సంతోషం; పుట్టించుచున్= కలిగిస్తూ; ప్రసాదంబునకున్= అనుగ్రహానికి; పాత్రుండను+ఐ= అర్హుడనయి; కంకుండు+అను= కంకుడనే; నామధేయంబు, ధరియించి= పేరుపెట్టుకొని; చరియింతున్= ప్రవర్తిస్తాను; ఆ+ఉర్వీ+ఈశ్వరుండు= ఆ రాజు; మత్+పూర్వవర్తనంబు= నా పూర్వపు+నడవడి; అడిగెన్+ఏనియున్= అడిగితే; ధర్మపుత్త్రుతోడి= ధర్మరాజుతోడి; మైత్రిన్+తగిలి= స్నేహం పెంచుకొని; అతని పాలన్ వసియింతున్= అతని దగ్గర నివసించేవాడిని; అనన్+కలవాఁడన్= అని చెప్పగలవాడను; అని చెప్పి= ఆ విధంగా చెప్పి; అనిలతనయున్= భీముని; నిరీక్షించి= చూచి; తత్కాలజనితంబు+అయిన= ఆ సమయంలో పుట్టిన; ఖేదంబునన్= దుఃఖంచేత; తొరఁగన్ సమకట్టు= ప్రవించబోయే; బాష్పజలంబులు= కన్నీరు; మగుడన్= మరల; ఇంకించుచున్= (కనులలోనే) ఇంకిపోయేటట్లు చేసి; నిట్టూర్పులు= నిట్టూర్పులు; అడంచి= అణచికొని; ధైర్యంబు+అవలంబించి= ధైర్యాన్ని తెచ్చుకొని; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: సమయానికి తగిన వినోదాలతో రాజుకు సంతోషం కలిగిస్తాను. అతడి అనుగ్రహానికి పాత్రుడ నవుతాను. కంకుడనే పేరుతో సంచరిస్తాను. ఆ రాజు ఒకవేళ నా పుట్టుపూర్వోత్తరాలు అడిగితే 'నేను ధర్మరాజు స్నేహితుడిని, అతడి దగ్గరుండేవాడిని' అని చెప్పుతాను. ఇట్లా అంటూ ధర్మరాజు భీముడివైపు చూచాడు. కన్నీటిని ఆపుకొంటూ, నిట్టూర్పు లణచుకొంటూ ధైర్యంతో ధర్మరాజు ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. **'కడిమిమై సౌగంధికమున యక్షుల మద । మడఁచి కృష్ణకుఁ బువ్వు లట్లు దెచ్చెఁ;**
గిమ్మీరదానవు నమ్మెయి నిర్జించి । విగతకంటకముఁ గావించె వనము;
బకదైత్యుఁ దొడరి యాభంగి రూపఱఁ జేసి । రక్షించె నేకచక్రాపురంబు;
నప్పాటఁ బ్రబలు జటాసురు నడరి దం । డితుఁ జేసి మనలఁ బెట్టించుకొనియె;

తే. **నితఁడు పుట్టినకోలెను నెసఁకమెసఁగ । దర్పమునన వర్తిల్లు నుదగ్రమూర్తి**
యకట! యొరు చిత్తమున కెక్కునట్లు గాఁగ । మెలఁగి యేమి విధంబునఁ గొలుచువాఁడు.' **74**

ప్రతిపదార్థం: ఇతఁడు= ఈ భీముడు; కడిమిమైన్= బలంతో; సౌగంధికమునన్= సౌగంధిక కమలాల విషయంలో; యక్షుల మదమున్= యక్షుల గర్వాన్ని; అడఁచి= అణచి; కృష్ణకున్= ద్రౌపదికి; అట్లు= ఆ విధంగా (ఆశ్చర్యం కలిగేటట్లు అని భావం); పువ్వులు+తెచ్చెన్= పువ్వులు తెచ్చాడు; కిమ్మీర దానవున్= కిమ్మీరుడనే రాక్షసుని; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా (అంత ప్రసిద్ధి వహించేటట్లు); నిర్జించి= చంపి; వనమున్= అరణ్యాన్ని; విగత, కంటకమున్+కావించెన్= శత్రురహితం చేశాడు; బక దైత్యున్= బకాసురుడిని; తొడరి= పూనుకొని; ఆ భంగిన్= ఆ రీతిగా; రూపు+అఱన్+చేసి= రూపుమాపి; ఏక చక్రాపురంబున్= ఏకచక్రపురాన్ని; రక్షించెన్= రక్షించాడు; ఆ+పాటన్= ఆ విధంగా; ప్రబలు= బలిష్ఠుడయిన; జటాసురున్= జటాసురుని; అడరి= ఎదుర్కొని; దండితున్+చేసి= దండించబడిన వాడినిగా చేసి; మనలన్= మనలను (పాండవులను); పెట్టించుకొనియెన్= విడిపించుకొన్నాడు; పుట్టినకోలెను= పుట్టినప్పటినుండి; ఎసకము+ఎసఁగన్= అతిశయించేటట్లు; దర్పమునన్+అ= గర్వంతోనే; వర్తిల్లు= ప్రవర్తించే; ఉదగ్రమూర్తి= భయంకరరూపుడు; అకట= అయ్యో!; ఒరుచిత్తమునకున్= ఇతరుల మనస్సుకు; ఎక్కునట్లు+కాఁగన్= నచ్చేటట్లు; మెలఁగి= ప్రవర్తించి; ఏమి విధంబునన్+కొలుచువాఁడు= ఎట్లా సేవిస్తాడో!

తాత్పర్యం: 'అలనాడు పరాక్రమంతో సౌగంధిక కమలం విషయంలో యక్షులమదాన్ని అణచి ద్రౌపదికి ఆ బంగారుపూలను ఆ విధంగా (అద్భుతంగా) తెచ్చిపెట్టాడు. అప్పుడు ఆ రకంగా (అపూర్వంగా) కిమ్మీరు డనే రాక్షసుడిని చంపి అరణ్యంలో శత్రుభయం లేకుండా చేశాడు; బకాసురుడిని ఆ విధంగా (ఆశ్చర్యం కలిగేటట్లు ద్వంద్వ యుద్ధంలో చంపి ఏకచక్రపురాన్ని రక్షించాడు; జటాసురుడిని మహాబలంతో ఆ విధంగా (అబ్బురపాటు కలిగేటట్లు) సంహరించి మనలను విడిపించాడు. అట్టి ఈ భీముడు పుట్టినప్పటినుండి అడ్డులేని గర్వంతో మసలుతున్న క్రోధమూర్తి. అక్కటా! ఇటువంటివాడు ఇతరుల మనసులకు నచ్చేటట్లు వారు మెచ్చేటట్లు మెలగుతూ ఏ విధంగా సేవక వృత్తి నిర్వహించగలడు?' (అది సాధ్యంకాని పనికదా అని భావం)

విశేషం: అలం: ఉదాత్తం. ధర్మరాజు తన వాక్యాలలో 'అట్లు', 'అమ్మెయి' 'ఆభంగి', 'అప్పాట' అనే మాటలు వాడి భీముడు ఆయా సందర్భాలలో ప్రదర్శించిన బలపరాక్రమాలను ధ్వనిమయం చేశాడు. మాటలలో తెలుగుపలుకుబడిని ప్రదర్శించాడు. భీముడు స్వభావంచేత ఉద్ధతుడు. పరధిక్కారాన్ని సహించలేని అభిమాని. అటువంటివాడు సేవకావృత్తిలో మసలటం ఎంతకష్టమో ధర్మరాజు ఈ మాటలలో వ్యక్తం చేశాడు. (సంపా.)

వ. అనిన విని భీమసేనుం డి ట్లనియె. 75

ప్రతిపదార్థం: అనినన్+విని= ధర్మరాజు మాటలను విని; భీమసేనుండు= భీముడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు పలికిన మాటలన్నీ విని భీముడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

తే. 'ఏను వంటలవాఁడ నై యా నరేంద్రుఁ। గొలిచి గరగరగాఁ గూడు గూర చిత్త
మునకు వచ్చిన చందంబునన యొనర్చి। నేర్చి మెలఁగుదుఁ గరము వినీతి మెఱసి. 76

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; వంటలవాఁడను+ఐ= వంటలవాడుగా; ఆ నరేంద్రున్= ఆ విరాట మహారాజును; కొలిచి= సేవించి; గరగరగాన్= నిర్మలంగా; కూడు; కూర; చిత్తమునకున్ వచ్చిన= రాజు మనసుకు వచ్చిన; చందంబునన్= రీతిగా; ఒనర్చి= చేసి (వండి); కరమున్= మిక్కిలి; వినీతి మెఱసి= వినయం చూపుతూ; నేర్చి= నేర్పుకలిగి (నేర్పుతో); మెలఁగుదున్= ప్రవర్తిస్తాను.

తాత్పర్యం: 'నేను వంటలవాడుగా విరాటుడిని సేవిస్తాను. రుచిగా శుచిగా వంటకాలు వండుతాను. రాజు మనస్సు మెచ్చే విధంగా వంటకాలు చేస్తాను. వినయంతో వ్యవహరిస్తాను. నేర్పుతో ప్రవర్తిస్తాను.

ఉ. ఆఱురసంబులం జవులయందలి క్రొత్తలు వుట్ట నిచ్చలున్
వేఱొకభంగిఁ బాకములు విన్ననువొప్పఁగఁ జేసి చేసి న
న్మీఱఁగ బానసీని నొకనిం బురిఁ గానని యట్లుగాఁగ మేన్
గాఱియవెట్టియైన నొడికంబుగ వండుదుఁ గూడుగూరలన్. 77

ప్రతిపదార్థం: ఆఱురసంబులన్= షడ్రసాలలోనూ; చవుల+అందలి= రుచులలోని; క్రొత్తలు+పుట్టన్= క్రొత్తదనం కలిగేటట్లు; నిచ్చలున్= ఎల్లప్పుడు; (అన్నివేళలలోనూ); వేఱొకభంగిన్= ప్రత్యేకత కనిపించేవిధంగా; పాకములు= వంటలు; విన్ననువు+ఒప్పఁగన్= నేర్పు కలిగేవిధంగా (నేర్పు స్పష్టమయ్యేటట్లుగా); చేసి చేసి= ఎన్నోసార్లు చేసి; నన్ మీఱఁగన్= నన్ను మించే; బానసీనిన్= వంటలవానిని; ఒకనిన్= మరొకనిని; పురిన్= నగరంలో; కానని+అట్లు+కాఁగన్= వెదకిననూ దొరకనట్లుగా; మేన్= శరీరము; కాఱియపెట్టి+ఐనన్= కష్టపెట్టి అయినా; ఒడికంబుగన్= ఇంపుగా; కూడు కూరలున్; వండుదున్= వండుతాను.

తాత్పర్యం: 'నేను రకరకాల వంటలు చేస్తాను. అవి షడ్రసోపేతంగా ఉంటాయి. పైగా వాటి రుచులలో క్రొత్తదనం ఉంటుంది. ఎప్పుడూ చేసేవి కాకుండా నిత్యనూతనంగా కూడా ఉంటాయి. నన్ను మించే వంటలవాడు నగరంలో ఎవరూ లేరు - అన్నట్లుగా వండుతాను. ఈ వంటపనిలో ఎట్లాంటి శారీరక కష్టాన్ని అయినా లెక్కపెట్టక శ్రమించి కూడూ, కూరలూ చక్కగా వండుతాను.

విశేషం: ఆరు రసములు - ఉప్పు, పులుపు, తీపి, వగరు, కారం, చేదు. వీటిని షడ్రుచులు అని కూడా అంటారు.

తే. పఱియ వాపంగఁ దునియఁగా విఱువవలయు। నెడలఁ గాళులఁ జేతులఁ దొడలఁ బట్టి
కడఁగి యనువుగఁ జేసి ప్రొయ్యిడుదుఁ గాని। కత్తి గొడ్డలి యడుగ నేఁ గట్టియలకు. 78

ప్రతిపదార్థం: పఱియ+పాపంగన్= (కట్టెలు) చీల్చడానికి; తునియఁగాన్= ముక్కలుగా; విఱువవలయు+ఎడలన్= విరవవలసి వచ్చినపుడు; కాళులన్= కాళ్ళతో; చేతులన్= చేతులతో; తొడలన్= తొడలతో; పట్టి= పట్టి; కడఁగి= ప్రయత్నించి; అనువుగన్+చేసి=

పొయ్యిమంటకు అనుకూలమయ్యేటట్లు చేసి; ప్రొయ్యి+ఇడుదున్= పొయ్యిలో పెడతాను; కాని; ఏన్= నేను; కట్టియలకున్= కట్టెలకోసం; కత్తి= కత్తిని; గొడ్డలి= గొడ్డలిని; అడుగన్= అడగను.

తాత్పర్యం: కట్టెలు చీల్చవలసి వచ్చినా, ముక్కలుగా విరవవలసిన అవసరం ఏర్పడ్డా, కాళ్ళతో చేతులతో తొడలతో పట్టి చీలుస్తాను, విరుస్తాను, వాటిని పొయ్యిలో పెడతాను. అంతేకాని కట్టెలకొరకు కత్తి, గొడ్డలి అడగను.

క. సూపాధ్యక్షుఁడు గలిగిన । నాపురుషునితోడ సఖ్య మగునట్లుగ నే
నే పాట నైన నడవఁగ । నోపుదుఁ దత్తద్విధ ప్రయోగముల మెయిన్. 79

ప్రతిపదార్థం: సూప+అధ్యక్షుఁడు= వంటశాలకు అధిపతి; కలిగినన్= ఉంటే; ఆ పురుషునితోడన్= ఆ అధికారితో; సఖ్యము= స్నేహం; అగునట్లుగన్= అయ్యేటట్లు; ఏను= నేను; ఏ పాటన్+ఐనన్= ఏ విధంగానయినా; తద్+తద్+విధ ప్రయోగముల మెయిన్= ఆయా విధాలయిన ప్రయోగాలతో; నడవఁగన్+ఓపుదున్= నడచుకొనగలను.

తాత్పర్యం: వంటశాలకు అధికారి ఉన్నట్లయితే అతడితో స్నేహం కలుపుతాను.

విశేషం: వైరం ఎవరితోనూ పనికిరాదు. మరీ ఉద్యోగనిర్వహణలో పై అధికారితో వైరం పెట్టుకొనటం తగని పని. అందుచేత సామరస్య పూర్వకంగా ప్రవర్తిస్తానని భీముడు చెప్పాడు.

వ. అట్లుంగాక. 80

తాత్పర్యం: అంతే కాకుండా.

తే. జెట్టితండంబుతోడఁ జేపట్టి హొంత । కారి విఱిచినయట్టు లగ్గలిక విఱుతు
లాఁగు వేగంబు మెఱసి బలంబు నెఱపి । మల్లుతనమున మెప్పింతు మనుజవిభుని. 81

ప్రతిపదార్థం: జెట్టి తండంబుతోడన్= మల్లయుద్ధంచేసే వారి సమూహంతో; చేపట్టి= చేపట్లు పట్టి; హొంతకారి= శ్రేష్ఠుడయిన మల్లుడు; విఱిచిన+అట్టులు= విరిచినవిధంగా; అగ్గలికన్= అతిశయంతో; విఱుతున్= ఓడిస్తాను; లాఁగు వేగంబు= లంఘించే మల్లుని నేర్పులోని వేగాన్ని; మెఱసి= ప్రదర్శించి; బలంబు నెఱపి= బలాన్ని ప్రకటించి; మనుజవిభునిన్= విరాట మహారాజును; మల్లుతనమునన్= మల్లుతనంలో; మెప్పింతున్= మెప్పిస్తాను.

తాత్పర్యం: హేమాహేమీలయిన మల్లురతో కుస్తీలు పడతాను. వారిని మల్లయుద్ధంలో ఓడిస్తాను. మల్లయుద్ధంలో లంఘించే నైపుణ్యంతో కూడిన వేగాన్ని ప్రదర్శిస్తాను. నా బలాన్ని ప్రకటిస్తాను. మల్లుతనంలో రాజును మెప్పిస్తాను.

క. పెక్కండ్ర నొక్క పోరను । నుక్కఱ భంజించి చంపు టుడుగుదు; రాజుం
దక్కటి చూపఱు లెంతయు । వెక్కసపడఁ జిత్రగతుల విహరింతుఁ దగన్. 82

ప్రతిపదార్థం: ఒక్క పోరనున్= ఒకే యుద్ధంలోనే; పెక్కండ్రను= చాలమందిని; ఉక్కు+అఱన్= గర్వం అణగేటట్లు; భంజించి= ఓడించి, లొంగిపోయేటట్లు చేసి; చంపుట= చంపటం; ఉడుగుదున్= మానివేస్తాను (చంపను అని భావం); రాజున్= రాజు; తక్కటి= మిగిలిన; చూపఱులు= చూచేవారు (ప్రేక్షకులు); ఎంతయున్ వెక్కస పడన్= ఎంతో అబ్బురపడే విధంగా; చిత్రగతులన్= అనేక రకాలయిన మల్ల బంధవిశేషాలతో; తగన్ విహరింతున్= తగినట్లుగా విహరిస్తాను.

తాత్పర్యం: ఒకే యుద్ధంలో చాలమందిని ఓడించి చంపకుండా వదలివేస్తాను. రాజూ ఇతర ప్రేక్షకులూ ఆశ్చర్యపడేటట్లుగా చిత్ర విచిత్రాలైన మల్ల బంధపద్ధతులతో సమయానికి తగినట్లుగా వినోదాన్ని కలిగిస్తూ విహరిస్తాను.

విశేషం: ఉ.వి. సంశోధిత ముద్రణ ప్రతిలో 'భంజించి జంపుటుడుగుదు' రనే పాఠం ఉన్నది. కాని, అది వ్యాకరణ సమ్మతం కాదు. కాబట్టి 'భంజించి చంపుటుడుగుదు'- అనే పాఠాంతరాన్ని గ్రహించటమైనది. 'భంజింతుఁ జంపు టుడుగుదు' అనే పాఠాంతరం కూడా ఉన్నది కాని, అంతకంటె పై పాఠమే సముచితంగా ఉన్నది. ఎట్లాగంటే- భీముడు మల్లయుద్ధ నిపుణుడు. మల్లయుద్ధంలో సామాన్యంగా ద్వంద్వయుద్ధం ప్రసిద్ధం. భీము డొకేసారి పెక్కురు మల్లురతో తలపడగలడు. అదొక విశేషం. మల్లయుద్ధంలో అనేక ఆవృత్తులు ఉంటాయి. భీముడు చేసే యుద్ధంలో ఒకే ఆవృత్తిలో పెక్కండ్రను డీకొని వారిని డీలాపడేటట్లు చేయటం ఆశ్చర్యం. మల్లయుద్ధంలో ప్రత్యర్థి నేలపై కూలి లేవలేని దీనస్థితిలో ఉండవచ్చును. అప్పుడు అతడితో యుద్ధం మానవచ్చును. లేదా అతడిని చంపవచ్చును. పగతో చేసే యుద్ధంలో ప్రత్యర్థిని చంపటం సహజం. పోటీకొరకో, విలాసంకొరకో చేసే మల్లయుద్ధాలలో ప్రత్యర్థిని 'భంజించి', చంపకుండా వదలటమే న్యాయం. భీముడు ప్రత్యర్థిని ప్రాణాలతో వదిలే అలవాటు లేనివాడు. అందువలన అన్నగారికి నమ్మకం కుదిరేటట్లు ప్రత్యేకంగా ఆ విషయాన్ని పేర్కొన్నాడు. కాగా, పలువురితో ఒక్కసారిగా చేసే యుద్ధంలో పలురకాల మల్ల క్రీడలను ప్రదర్శింపవలసివస్తుంది. దొమ్మి యుద్ధంలోవలె భీముడు ఏక వీరుడై మల్లురను ఓడించే ఆ యుద్ధక్రీడ రాజుకే కాదు, చూచేవారికెవ్వరికైనా అపూర్వంగా ఉంటుంది. చిత్రగతులతో వీరవిహారం చేయటం భీముడు ప్రదర్శించబోయే నేర్పరితనం. కొందరు -చంపుట ఉడుగుట' అంటే - యుద్ధంలో ఓడినవారిపై భీముడు దయచూపి వదలుట అని భావిస్తారు. కాని, అది ప్రస్తుతం కాదు. ఆవేశపరుడైన భీముడు తనను తాను నిగ్రహించుకొని వినోదక్రీడను విరోధక్రీడగా భావించకుండా ఉంటానని అన్నకు వ్యంగ్యంగా చెప్పుతున్న మాటే అది. తనమాటకు పోషకంగా రాబోయే పద్యంలో మల్లురవలెనే, సింహాది మృగాలను సైతం చంపకుండా వాటిని తన ఉక్కుపట్టుతో అణచి ఉంచుతానంటాడు. ఇది సమయోచిత సంభాషణం. (సంపా.)

చ. **అదియునుఁ గాక కోలుపులి నైనను, గా రెనుపోతు నైన, ను**
న్మదకరినైన, నుగ్రమృగనాథుని నైనను గిట్టి ముట్టి బె
ట్టిదముగఁ గాలఁ గేలను గడింది మగంటిమి యుల్లసిల్లఁ బ
ట్టుదు నడఁగంగ మాత్స్యుఁడు గడున్ వెఱఁగందుచుఁ బిచ్చలింపఁగన్. **83**

ప్రతిపదార్థం: అదియునున్+కాక= అంతేకాకుండా; కోలుపులిన్+ఐనను= పెద్దపులినయినా; కారు+ఎను పోతున్+ఐనన్= అడవి దున్నపోతునయినా; ఉత్+మదకరిని+ఐనన్= మిక్కిలి మదించిన ఏనుగునయినా; ఉగ్ర, మృగనాథునిన్+ఐనన్= భయంకరమయిన సింహాన్నయినా; కిట్టి= సమీపించి; ముట్టి= ఎదిరించి; బెట్టిదముగన్= క్రూరంగా, కఠినంగా; కాలన్= కాలితో; కేలను= చేతితో; కడింది మగంటిమి= మిక్కుటమయిన పౌరుషం; ఉల్లసిల్లన్= ప్రకటితం కాగా; మాత్స్యుఁడు= విరాటమహారాజు; కడున్= మిక్కిలి (ఎంతో); వెఱఁగందుచున్= ఆశ్చర్యపడుతూ, నిశ్చేష్టుడౌతూ; పిచ్చలింపఁగన్= మిక్కిలి మెచ్చుకొనేటట్లు; అడఁగంగన్+పట్టుదున్= అణచిపట్టుకొంటాను.

తాత్పర్యం: అంతే కాదు. విరాటమహారాజు అబ్బురపాటుతో నిశ్చేష్టుడై నన్ను పొగడ్తలతో ముంచెత్తేటట్లు పెద్దపులిని గాని, అడవిదున్ననుగాని, మదించిన ఏనుగునుగాని, భయంకరమయిన సింహాన్నిగాని, సమీపించి, ఎదిరించి, కమ్ముకొని, మేటి పౌరుషాన్ని ప్రదర్శించి, కాలితో, చేతితో అణచి ఉక్కిరిబిక్కిరి అయ్యేటట్లు అదిమి పట్టుకొంటాను.

విశేషం: క్రూరమృగాలతో పోరాటం సాహసంతో కూడుకొన్న పని. వేగానికి పులి, ఎదురుదాడికి అడవిదున్న, తిరుగులేని బలానికి మదపుటేనుగు, క్రూరత్వానికి సింహం లోకంలో ప్రసిద్ధం. వాటి నన్నింటిని అదుపులో ఉంచగలిగిన భీమ పరాక్రమం తప్పక ప్రశంసనీయమే ఔతుంది. (సంపా.)

వ. ఇట్లు నానాప్రకారంబుల నతని మనంబు వడయుచు వలలుండను సమాఖ్య వహింతు; నమ్మహీపతి 'నీ వెవ్వరి వాఁడ?' వని యడిగె నేని 'పాండవాగ్రజునకు బానసంబు సేయుదు నసం గలవాఁడ' ననిన విని ధర్మజుం డమ్మెయికి సమ్మతించి బీభత్సు వీక్షించి ఘూర్ణమాన మానసుం డగుచు నిట్లనియె. 84

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; నానా ప్రకారంబులన్= అనేకరకాలుగా; అతని మనంబు= విరాటుని మనస్సును; పడయుచున్= లోగొనుచూ, ఆకర్షిస్తూ; వలలుండు+అను సమాఖ్య= వలలుడు అనే పేరు; వహింతున్= ధరిస్తాను, పెట్టుకుంటాను; ఆ+మహీపతి= ఆ రాజు; నీవు; ఎవ్వరి వాఁడవు= ఎవరివి, ఎవరిదగ్గర ఉన్నావు; అని+అడిగెన్+ఏని= ప్రశ్నించినట్లయితే; పాండవ+అగ్రజునకున్= ధర్మరాజుకు; బానసంబు= వంట; చేయుదున్= చేస్తాను; అనన్+కలవాఁడను= అంటాను; అనినన్= అని చెప్పగా; విని; ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; ఆ+మెయికిన్= ఆ పద్ధతికి (భీముడు వలలుడుగా వ్యవహరించటానికి); సమ్మతించి= ఒప్పుకొని; బీభత్సునిన్= అర్జునుని; వీక్షించి= చూచి; ఘూర్ణమాన మానసుండు+అగుచున్= కలతపడిన మనస్సు కలవాడౌతూ; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఎన్నో రకాలుగా విరాటమహారాజు మనస్సును ఆకర్షిస్తాను. వలలుడనే పేరుతో వ్యవహరిస్తాను. 'నీ వెవర' వని అడిగితే ధర్మరాజు దగ్గర వంటలు చేసేవాడిని అని చెప్పుతాను' అని భీము డన్నాడు. ఆ మాటలు వినిన ధర్మరాజు భీముడి అజ్ఞాతవాస వర్ణన విధానానికి అంగీకారం తెలిపాడు. ఆ తరువాత అర్జునుడి వైపు చూచాడు. అతడి మనస్సు కలవరపాటుకు లోనయింది. అర్జునుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఉ. 'ఖాండవ మేర్చె; దేవతలుఁ గానని యీశ్వరుఁ గాంచె; దోర్బలో
ద్దండ మహాసుర ప్రతతి దర్ప మడంచి ప్రియం బొనర్చి యా
ఖండలుఁ డున్న గద్దియసగంబున నుండె; మహానుభావుఁ డీ
తం డొక మర్త్యుఁ జేరి యనుదాత్తత నెమ్మెయిఁ గొల్చువాఁ డొకో!' 85

ప్రతిపదార్థం: ఈతండు= అర్జునుడు; ఖాండవము= ఖాండవవనాన్ని; ఏర్చెన్= దహింపచేశాడు; దేవతలున్+కానని= దేవతలు కూడ దర్శించలేని; ఈశ్వరున్+కాంచెన్= ఈశ్వరుని ప్రత్యక్షం చేసికొన్నాడు; దోర్బల= భుజబలంచేత; ఉద్దండ= భయంకరమయిన; మహా+అసుర= గొప్పరాక్షసుల యొక్క; ప్రతతి= సమూహం యొక్క; దర్పమున్= గర్వాన్ని; అడంచి= అణచి; ప్రియంబు+ఒనర్చి= ప్రీతి చేసి; ఆఖండలుఁడు= ఇంద్రుడు; ఉన్నగద్దియ= అధిష్ఠించిన సింహాసనంయొక్క; సగంబునన్+ఉండెన్= సగభాగంలో కూర్చున్నాడు; మహా+అనుభావుఁడు= (ఇంతటి) మేటి ప్రభావం కలవాడు; ఒకమర్త్యున్+చేరి= ఒక మానవమాత్రుని ఆశ్రయించి; అనుదాత్తతన్= తక్కువదనంతో, దైన్యంతో; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా; కొల్చువాఁడు+ఒకో!= సేవిస్తాడో కదా!

తాత్పర్యం: 'ఈ అర్జునుడు ఖాండవవనాన్ని కాల్చాడు. దేవతలు కూడా చూడలేని ఈశ్వరుడిని ప్రత్యక్షం చేసికొన్నాడు. భుజబలదర్పితులయిన రాక్షసుల గర్వాన్ని అణచివేశాడు. ఇంద్రుడికి సంప్రీతి కలిగించాడు. అతని అర్ధాసనం అలంకరించాడు. అటువంటి మహానుభావుడైన అర్జునుడు సామాన్యుడయిన ఒక రాజును ఆశ్రయించి దైన్యంతో ఏ విధంగా సేవిస్తాడో కదా!'

విశేషం: అలం: విషమం. అనురూపాలు కాని వాటికి కలిగిన సంబంధాన్ని గురించి వర్ణిస్తే విషమాలంకారం. ఈ పద్యంలో అర్జునుడు మహానుభావుడుగా చెప్పబడ్డాడు. అతడు ఒక సామాన్య మానవుడిని ఆశ్రయించి సేవించవలసిన హీనస్థితి (అనుదాత్తత) ఏర్పడిందే అని ధర్మరాజు మనసులో కలతచెంది విచారించాడు. అర్జునుడు మహాత్ముడనటానికి నాలుగు హేతువు లిందులో ధర్మరాజు పేర్కొన్నాడు. 1. ఖాండవ దహనం. 2. దేవతలుకూడా చూడలేని పరమేశ్వరుడిని ప్రత్యక్షంగా దర్శించటం, 3. దేవతలకు సింహస్వప్నంగా మారిన నివాతకవచాది భీకర రాక్షస సమూహాన్ని సంహరించి దేవతలకు మేలుచేయటం. 4. ఇంద్రుడితో కలిసి అతడి సింహాసనంమీద కూర్చొనటం. ఈ నాలుగు ఆది సభాపర్వకథార్థాలలో ప్రసక్తాలైనవే. విశేషమేమంటే - ఆ నాల్గింటిని భూలోకంలో అర్జును డొక్కడే సాధించాడు. సత్రయాగాలలో ఆజ్యహవిస్సులను ఆరగించి అజీర్ణవ్యాధికి గురి అయిన అగ్నిదేవుడు శ్రీకృష్ణార్జునుల నాశ్రయించి వారి రక్షణలో ఖాండవదహనంచేసి అందులోని ఓషధుల ప్రభావం వలన తన రుగ్మతను పోగొట్టుకొని అర్జునుడికి గాండీవం, రథం ఇచ్చాడు. ఖాండవదహనంలో అగ్ని అర్జునుడిని ఆశ్రయించాడు. అర్జునుడు ఇంద్రుడిని జయించాడు. పాశుపతాస్త్ర ఘట్టంలో కిరాతవేషంలో వచ్చిన పరమశివుడిని ప్రతాపంతో మెప్పించి వరాలను పొందాడు. ఆ తరువాత ఇంద్రుడు అర్జునుడిని తనువుతో అమరావతికి తీసికొనిపోయి, అర్ధ సింహాసనం మీద కూర్చుండబెట్టుకొని, తనూ దిక్పాలకులూ కలిసి దివ్యాస్త్రాల నెన్నింటినో అతడికి అనుగ్రహించారు. అర్జునుడు ఇంద్రుడి కోరికపై నివాతకవచాదులను సంహరించి అతడికి ప్రీతి కలిగించాడు. ఇంద్రుడు, పరమేశ్వరుడు వంటి సర్వలోకాధిపతులను మెప్పించిన మహావీరుడైన అర్జునుడు అన్ని విధాలా మహానుభావుడు. అంటే దివ్యుడు. అతడు దివ్యుడని దేవతలు కూడ పేర్కొన్నారు. అటువంటి మహానుభావుడు ఒక సామాన్యమానవుడైన విరాటుడిని సేవించటం ఎట్లా సాధ్యం! అని ఆశ్చర్యపోయాడు ధర్మరాజు. అందరికంటె అర్జునుడిదే అధికమైన సమస్య. అతడి దివ్యత్వం దాచిపెట్టుకొనలేనిది. అందుకే అంతటి ఆవేదన ధర్మరాజుకు. (సంపా.)

క. అను మాటలు విని సంక్రం। దన నందనుఁ డిట్టు లనియె 'దైవంబుకతం
బున నాకు నొక్క చందం। బనువై యున్న యది; దీని నౌఁగా దనుఁడా! 86

ప్రతిపదార్థం: అను మాటలు= ధర్మరాజు మాట్లాడిన మాటలను; విని= విని; సంక్రందన నందనుండు= ఇంద్రుని కుమారుడయిన అర్జునుడు; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు; దైవంబు కతంబునన్= దైవ నిర్ణయం ప్రకారం; నాకున్= నాకు; ఒక్క చందంబు= ఒక పద్ధతి; అనువు+ఐ+ఉన్న+అది= అనుకూలంగా ఉన్నది. దీనిని; ఔన్+కాదు+అనుఁడా!= ఔను కాదు అని మీ అభిప్రాయం చెప్పండి.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు మాటలు విని అర్జునుడు ఇట్లా అన్నాడు- 'దైవానుగ్రహంవలన నా అజ్ఞాతవాసవేషానికి ఒక ఉపాయం నిర్ణీతమై ఉన్నది. ఇది తగునో కాదో మీరే చెప్పండి.

వ. అమరనగరంబున కరిగినయెడ నూర్వశి నన్ను నపుంసకుంగా శపియించిన, నాకు నాకేశుండు గరుణించి, 'ఈ శాప ఫలంబు భవదజ్ఞాతవాస వత్సరంబున ననుభవించి, తదనంతరంబ శాప మోక్షంబ వడయు' మని దీవించెం గావునఁ బేడితనంబు దాల్చి బాహులదీర్ఘత్వంబునకు, గుణకిణంబులకు, గంచుకంబును, శంఖ వలయంబులును మాటు సేసికొని విరాటు కడకుం జని. 87

ప్రతిపదార్థం: అమరనగరంబునకున్= అమరావతికి; అరిగిన+ఎడన్= వెళ్ళినపుడు; ఊర్వశి; నన్ను; నపుంసకున్+కాన్= నపుంసకుడయ్యేటట్లు; శపియించినన్= శపించగా; నాకున్= నాకు; నాక+ఈశుండు= స్వర్గాధిపతి అయిన దేవేంద్రుడు; కరుణించి= అనుగ్రహించి; ఈ శాపఫలంబున్= ఊర్వశి ఇచ్చిన ఈ శాపం యొక్క ఫలితాన్ని; భవత్= నీ యొక్క; అజ్ఞాతవాసవత్సరంబునన్= అజ్ఞాతవాసం చేయవలసిన సంవత్సరంలో; అనుభవించి= అనుభవించి; తదనంతరంబు+అ= తరువాత; శాపమోక్షంబు+

పడయుము= శాపవిముక్తిని పొందుము; అని= అని; దీవించెన్= దీవించాడు; కావునన్= కాబట్టి; పేడితనంబు+తాల్చి= నపుంసకత్వాన్ని ధరించి; బాహుల దీర్ఘత్వంబునకున్= చేతుల పొడగరితనానికి; గుణకిణంబులకున్= వింటినారి దెబ్బలవలన ఏర్పడ్డ కాయలకు; కంచుకంబును= రవికెయు; శంఖవలయంబులున్= శంఖాలతో చేసిన గాజులను; మాటు చేసికొని= అడ్డుపెట్టుకొని; విరాటుకడకున్+చని= విరాటమహారాజు దగ్గరికి వెళ్ళి.

తాత్పర్యం: నేను అమరావతికి వెళ్ళినప్పుడు ఊర్వశి నన్ను 'నపుంసకుడవు క' మ్మని శపించింది. కాని, దేవేంద్రుడు కరుణించి 'ఈ శాపఫలితాన్ని అజ్ఞాతవాస కాలంలో అనుభవించుము. అది ముగియగానే శాప విముక్తి కలుగుతుందని దీవించాడు. అందుచేత పేడితనం ధరిస్తాను. నా ఆజానుబాహుత్వం కనబడకుండా కంచుకం ధరిస్తాను. చేతులమీద, భుజాలమీద ఉన్న కాయలు కనబడకుండా శంఖపు గాజులు వేసికొంటాను. నపుంసకవేషంలో విరాటుడి దగ్గరికి వెళ్ళుతాను.

విశేషం: ఒక్కొకసారి శాపమే వరంగా పరిణమిస్తుందనటానికి ఇది తార్కాణం. అర్జునుడు అమరావతిలో ఉన్నప్పుడు ఇంద్రుడు అతడికి అర్ధాసనం ఇచ్చి, స్వీయకిరీటాన్ని ధరింపచేసి, ఎన్నో సత్కారాలు చేసి, ఒక మణిమయ భవనంలో ఉంచాడు. ఊర్వశి అతడిపై మరులుకొని రాత్రివేళ అతడిని సమీపించి, పొందుకోరింది. అర్జును డామెను తల్లిగా గౌరవించాడు. ఊర్వశి తాను దేవవేశ్య ననీ, ఉపభోగ్యురాలననీ, అది దేవలోక ధర్మమనీ బోధించింది. కాని, అర్జునుడు భూలోక ధర్మాన్ని అనుసరించి, చంద్రవంశకర్త అయిన పురూరవుడికి పత్నిగా ఉన్న ఊర్వశి తల్లివంటిదని బదులు చెప్పి ఆమె కోర్కెను తిరస్కరించాడు. అందు కామె కోపించి అతడిని నపుంసకుడివి కమ్మని శపించింది. అర్జునుడు ఖిన్నుడయ్యాడు. కాని, అతడి ధర్మవ్రతానికి మెచ్చి ఇంద్రుడాశాపం అజ్ఞాతవాస కాలంలో మాత్రమే ప్రవర్తిల్లేటట్లు అనుగ్రహించాడు. ఇది పూర్వమే దైవ నిర్ణయంగా ఏర్పడింది. కాబట్టి మరొక మార్గం లేదని అర్జునుడు చెప్పాడు. ధర్మజు డనుమతించాడు. నపుంసకుడైనా అర్జునుడు తన శరీర సహజచిహ్నాలను కొన్నింటిని కలిగి ఉంటాడు. అవి పొడవైన చేతులు, గాండీవపు అల్లెత్రాటి ఒరవడివలన భుజాలమీద, చేతులమీద ఏర్పడిన కాయలు; వాటిని సముచితంగా కప్పిపుచ్చుకొనేందుకు కంచుకం, శంఖాల గాజులు ధరించటం విశేషం. (సంపా.)

క. ఉత్తమ కన్యాజనులకు । నృత్తము గఱపంగ నాకు నేర్పు గలదు; త
ద్వృత్తమునకు న న్నేలుము; । చిత్తమునకు నెక్క బనులు చేసెద నందున్. 88

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= (అర్జునునికి); ఉత్తమ కన్యాజనులకున్= మంచి గుణాలు కల కన్యల సమూహాలకు; నృత్తము= నాట్యం; కఱపంగన్= నేర్పటానికి (తగిన); నేర్పు= నైపుణ్యం; కలదు= ఉన్నది; నన్నున్= నన్ను; తత్+వృత్తమునకున్= ఆ పనికి; ఏలుము= నియుక్తునిగా చేయుము; చిత్తమునకున్+ఎక్కన్= మనసుకు నచ్చేవిధంగా; పనులు= పనులు; చేసెదన్= చేస్తాను; అందున్= అని మనవి చేస్తాను.

తాత్పర్యం: నాకు నాట్యం తెలుసు. అంతఃపురంలోని ఉత్తమ కన్యలకు నాట్యం నేర్పుతాను. ఈ పనికి నన్ను నియోగించుము. నీ మనసుకు నచ్చేటట్లు పనిచేస్తాను- అని అంటాను.

విశేషం: 1. అర్జునుడు ధనుర్విద్యా విశారదుడు మాత్రమే కాదు. నాట్యం తెలిసినవాడు కూడా. అజ్ఞాతవాసంలో అవసరం ఉంటుందని గ్రహించి ఇంద్రుడు అమరావతిలో చిత్రసేనుడనే గంధర్వరాజువద్ద అర్జునునికి గీత వాద్య నృత్యాలను నేర్పి పండితుడిని చేయించాడు. ఆ విద్యను అర్జునుడు వినియోగించుకొంటున్నాడు.

2. నాట్యశాస్త్ర మర్యాదలో నృత్తం. నృత్యం, నాట్యం అనే పారిభాషిక పదాలు ప్రసిద్ధాలు. నృత్తం ఆంగికవిన్యాస ప్రచారం. నృత్యం భావప్రధానం. నాట్యం అభినయ రసప్రధానం. భరతనాట్యకోవిదులు నృత్తమును పరమేశ్వరుడు ప్రవర్తింపజేశాడని చెప్పుతారు. ఏమైనా సాహిత్యంలో నృత్త, నృత్య, నాట్యశబ్దాలు నాట్యం అనే అర్థంలోనే వాడబడుతూ ఉంటాయి. (సంపా.)

క. అని కొలిచి యే బృహన్నల। యను నామముతోడఁ గన్యకాంతఃపుర వ
ర్తన మొనరించుచు లాసిక। తనమున నిపుణుండనై యతని మెచ్చింతున్. 89

ప్రతిపదార్థం: అని= నాట్యం నేర్పుతానని; కొలిచి= సేవలో కుదురుకొని; ఏన్= నేను; బృహన్నల+అను నామముతోడన్= బృహన్నల అనే పేరుతో; కన్యకా+అంతఃపురవర్తనము= కన్యలుండే అంతఃపురంలో ప్రవర్తించటం; ఒనరించుచున్= చేస్తూ; లాసికతనమునన్= నాట్యంలో, ఆటకత్తె తనంలో; నిపుణుండన్+ఐ= నేర్పరితనం కలవాడనై; అతనిన్= అతనిని (విరాటుని); మెచ్చింతున్= మెప్పిస్తాను.

తాత్పర్యం: విరాటుడి కొలువులో బృహన్నల పేరుతో అడుగుపెట్టుతాను. కన్యకాంతఃపురంలో సంచరిస్తాను. సుకుమారమయిన నాట్యంలో నేర్పరితనాన్ని ప్రదర్శిస్తాను. విరాటుడిని మెప్పిస్తాను.

క. మానవపతి న 'న్నెక్కడి। దానవు నీ' వనియెనేని 'ద్రౌపదికడ స
మ్మానంబు వడసి మెలఁగుదు;। నా నగళుల నృత్యగురువ ననఁగల వాఁడన్'. 90

ప్రతిపదార్థం: మానవపతి= విరాటమహారాజు; నన్నున్; ఎక్కడిదానవు+నీవు+అనియెన్+ఏని= నీవు ఎవరు? ఎక్కడనుండి వచ్చావు? ఎవరి తాలూకు మనిషివి? అని అడిగినట్లయితే; ద్రౌపది కడన్= ద్రౌపది దగ్గర; సమ్మానంబు+పడసి= గౌరవం పొంది; మెలఁగుదున్= ఉండేదానిని; ఆ నగళులన్= ఆ ద్రౌపదియొక్క అంతఃపురాలలో; నృత్యగురువు+అన్+అనన్+కలవాఁడన్= నాట్యం నేర్పే గురువును అని అంటాను.

తాత్పర్యం: ఆ రాజు 'నీ వెక్కడిదానవు?'- అని నన్నడిగితే- 'నేను ద్రౌపది ఆదరగౌరవాలను పొంది, ఆమె అంతఃపురాలలో నృత్యగురువుగా పేరుపొందానని చెప్పుతాను.'

విశేషం: ఉ.వి. సంశోధిత ప్రతిలో 'నృత్యగురువయనఁగలవాఁడన్' అనే పాఠం ఉన్నది. 'నృత్యగురువనంగలవాఁడన్' అని పాఠాంతరం ఉన్నది. వావిళ్ళ ప్రతిలో 'నృత్యగురువననఁగలవాడన్' అని ఉన్నది. ఇక్కడ ఏవార్థకం (నృత్యగురువు+అ) లేదు. 'గురువు' 'నేను'కు విశేషణం. కాబట్టి అస్మద్విశేషణం. దీనికి చివర ఏకత్వంలో 'ను అంతాగమమయి, అది పరం కాగా, విశేషణపదం అంతానికి అత్వంవచ్చి, (నేను) గురువు+అ+ను= (నేను) గురువన్+అనఁగలవాఁడన్. నేను గురువననఁగలవాఁడన్ అగును- (బాల కారక. 33, 34 సూ.) కాబట్టి ఈ పాఠాన్ని గ్రహించడమైనది. (సంపా.) నపుంసకుడిని స్త్రీగా సంబోధించటం లోకవ్యవహారం.

తే. అనిన 'నిది వోలు' నని యియ్యకొని యజాత। వైరి యల్లన నకులుని వలను సూచి
నెమ్మనంబున నుమ్మలికమ్ము గదుర। నెలుఁగు చందంబు వేఱుగా నిట్టు లనియె. 91

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అర్జునుడు తాను బృహన్నలఅయి నాట్యగురువుగా ఉంటానని చెప్పగా; ఇది= ఈ పద్ధతి; పోలున్= తగును (బాగుంది); అని= అని; ఇయ్యకొని= సమ్మతించి; అజాతవైరి= ధర్మరాజు; అల్లనన్= మెల్లగా; నకులుని వలను= నకులుని వైపు; చూచి; నెఱ+మనంబునన్= నిండు మనస్సులో; ఉమ్మలికమ్ము+కదురన్= వేదన అతిశయించగా; ఎలుఁగు చందంబు వేఱు+ కాన్= కంఠస్వరం మారిపోగా (డగ్గుత్తికతో); ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి మాటలు విన్న ధర్మరాజు 'ఇది చాల బాగుంది' అని తన సమ్మతి తెలియజేశాడు. ఆ తరువాత నకులుడి వైపు చూచాడు. అతడిని చూడగానే ధర్మరాజు మనసులో వేదన కలిగింది. గొంతు బొంగురుపోయింది. అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: 1. అజాతవైరి అంటే పుట్టని శత్రువులు కలవాడు అని అర్థం. ధర్మరాజుకు దుర్యోధనుడు శత్రువుకాదా? అనే సందేహం కలగటం సహజం. కాని, ధర్మరాజు మనసా ప్రతివారిని మిత్రుడిగా భావించేవాడు. దుర్యోధనుడికి ధర్మరాజు శత్రువు కావచ్చును కాని, ధర్మరాజుకు దుర్యోధనాదుల యెడల శత్రుభావం లేదు.

2. మనసులో దుఃఖం పొంగుతున్నప్పుడు కంఠస్వరం మారటం సహజం. ఇది సాత్త్విక భావం. తిక్కన రచనలో అభినయాంశాలు వస్తువును నాటకీయంగా రమ్యతరం చేస్తాయి అనటానికి ఇది ఒక ఉదాహరణ.

ఉ. 'ఒప్పెడు మేనుఁ బెంపు గల యుల్లము, నాగరికంపుఁ జందముం
జెప్పక చూప కీతని విశేషముఁ దెల్పెడుఁ గొల్చుటెంతయున్
డెప్పర; మేమి సేయుదుఁ గడింది విచారము పుట్టె; నె ట్లితం
డప్పురి సంచరించునొకొ! యన్యు లెఱుంగక యుండునట్లుగన్.' 92

ప్రతిపదార్థం: ఒప్పెడు మేను= చక్కని శరీరం; పెంపు+కల+ఉల్లము= ఎంతో ఉన్నతమయిన మనస్సు; నాగరికము+చందమున్= నాగరకత తీరు; చెప్పక= చెప్పకుండాను; చూపక= చూపనవసరం లేకుండా; ఈతని విశేషమున్+తెల్పెడున్= ఇతని ఆధిక్యాన్ని తెలుపుతున్నాయి కాబట్టి; కొల్చుట= సేవించటం; ఎంతయున్= ఎంతో; డెప్పరము= చేయడానికి వీలుకానిది; ఏమి+చేయుదున్?= నేనేం చేయగలను?; కడింది= అధికమయిన; విచారము+పుట్టెన్= దుఃఖం కలుగుతున్నది; ఆ+పురిన్= ఆ విరాటుని నగరంలో; అన్యులు= ఇతరులు; ఎఱుంగక+ఉండు+అట్లుగన్= తెలియకుండా ఉండేటట్లు; ఇతండు= నకులుడు; ఎట్లు= ఏ విధంగా; సంచరించును+ఒకొ!= సంచరిస్తాడో మరి!

తాత్పర్యం: 'నకులుడికి చక్కని శరీరం ఉన్నది. దానికి తోడు గొప్ప మనసు ఉన్నది. ఈతడి నాగరికతను శరీరం, మనసు రెండూ పట్టిస్తాయి. ఇతరులను సేవించటం సుతరామూ ఇతడికి చాల కష్టం. ఇబ్బందులు తప్పవు. ఇతరులు గుర్తుపట్టకుండా ఇతడు ఆ పట్టణంలో ఏ విధంగా సంచరిస్తాడో ఏమో! ఏం చేసేది? నా మనస్సులో ఎంతో విచారం కలుగుతున్నది'

విశేషం: అలం: విషమం. అనురూపాలుకాని అంశాలకు సంబంధం ఇందులో విచారించబడింది. నకులుడు అందగాడు. మేను సుకుమారమైనది. మనసు కోమలమైనది. నడవడిక చాల నాగరకమైనది. అతడి వైఖరి ఒక విశేష వ్యక్తిత్వాన్ని తెలుపుతూ ఉంటుంది.

అతడు సేవకవృత్తికి తగినవాడు కాడు. అయినా చేయవలసివస్తున్నది. అందుకు ధర్మరాజు మనసులో ఎంతో విచారపడుతున్నాడు. నకులుడి లక్షణాలు సుకుమారుడి కుండేవి కాని, సేవకుడికుండేవి కావు. అందువలన అతడు సేవకవృత్తిలో కుదిరినా చూచేవారు అతడిని అన్యథా భావించే అవకాశం ఉన్నది. అజ్ఞాతవాసం అప్పుడు సమస్య కాగలదు. ఈ అననురూపమైన అంశాల విచారంతో ధర్మజుడు వ్యథ చెందాడు. పై అలంకారం వలన నకులుడి పాత్రపట్ల సహృదయులలో సానుభూతిని కలిగించే భావశిల్పం గమనార్హం. (సంపా.)

వ. అనిన నప్పలుకులకు నకులుం డిట్లనియె. 93

తాత్పర్యం: అనిన ధర్మరాజు మాటలు విని నకులుడు ఈ విధంగా పలికాడు.

ఆ. 'అశ్వశిక్షకుండనై మత్స్యభూవిభుఁ। గొలుచువాఁడ; గుఱ్ఱములకు వలయు
తెఱఁగు లెల్లఁ జాల నెఱుఁగుదు; రూపుగా। నరయ నేర్తు వాని ననుదినంబు. 94

ప్రతిపదార్థం: అశ్వశిక్షకుండను+ఐ= గుర్రాలను శిక్షించేవాడినయి; మత్స్యభూవిభున్= మత్స్యదేశానికి రాజయిన విరాటుని; కొలుచువాఁడన్= సేవిస్తాను; గుఱ్ఱములకున్= గుర్రాలకు; వలయు= అవసరమయిన; తెఱఁగులు= పద్ధతులు; ఎల్లన్= అన్నీ; చాలన్= బాగా; ఎఱుఁగుదున్= తెలిసినవాడిని; అనుదినంబు= ప్రతిదినం; వానిన్= గుర్రాలను; రూపుగాన్= చక్కగా; అరయనేర్తున్= పర్యవేక్షిస్తాను.

తాత్పర్యం: అశ్వశిక్షకునిగా సేవలోచేరి నేను మత్స్యరాజును మెప్పిస్తాను. అశ్వాలకు అవసరమయిన శిక్షణ పద్ధతులన్నీ బాగా తెలిసినవాడిని. ప్రతిరోజూ ఎంతో నేర్పుతో గుర్రాల బాగోగులు పర్యవేక్షణ చేస్తాను.

విశేషం: 'గుఱ్ఱములకు వలయు తెఱఁగు లెల్లఁ జాల నెఱుఁగుదు' నని నకులుడు చెప్పాడు. ఆ పరిజ్ఞానంతో అశ్వశిక్షణలో విరాటరాజును మెప్పిస్తానన్నాడు. ధర్మజు డామాటలతో సంతృప్తిపడేవాడు కాడు. 'ఆ తెఱఁగు లెల్ల' వివరించి చెప్పితేకాని అనుమతించడు. అందువలన తరువాత సీసపద్యంలో తిక్కన ఆ వివరాలను చెప్పించాడు. (సంపా.)

సీ. గోడిగ జాతిలోఁ గొదమ పెంటుల నేర్చి। మావుల హత్తించు మార్దవంబుఁ,
ద్రాళ్ళఁ బట్టింపంగఁ దఱి యైన కొదమల। సంచంబు లెఱిఁగి శిక్షించు నేర్పుఁ,
గళ్యాలఁ బదిలంబు గాని గుఱ్ఱంబులఁ। గ్రొత్త ముట్టున కియ్య కొలుపు వెరవుఁ,
బెనఁగు శూకలముల బిరుసుతనంబులఁ। జలము డింపక తీర్పఁ జాలుటయును.

తే. నలవరించిన వాఁడ; లాయమున నున్న। యపుడు దొసఁగించుకయు లేనియట్లు గాఁగ
మాటి మాటికిఁ బరికించి మందడీల। కెల్ల నూఱట యగుచు వర్తిల్ల నేర్తు. 95

ప్రతిపదార్థం: గోడిగ జాతిలోన్= ఆడుగుర్రాల జాతిలో; కొదమపెంటులన్= వయసువచ్చిన ఆడుగుర్రాలను; ఏర్చి= వేరుపరచి; మావులన్= మగ గుర్రాలతో; హత్తించు= కలిపేటటువంటి; మార్దవంబున్= మృదువయిన నేర్పునూ; త్రాళ్ళన్+పట్టింపంగన్= త్రాళ్ళు వేయటానికి; తఱి+ఐన= వయసువచ్చిన; కొదమల= పిల్ల గుర్రాలయొక్క; సంచంబులు= జాతివైనాలను; ఎఱిఁగి= తెలిసికొని; శిక్షించు= అలవరచే; నేర్పున్= నేర్పున్నూ; కళ్యాలన్= నోటికి వేసే కళ్ళేలకు; పదిలంబు+కాని= లొంగనటువంటి; గుఱ్ఱంబులన్= గుర్రాలను; కొత్తముట్టునకున్= చిన్న దారపు పోగునకు, ఇయ్యకొలుపు= అలవాటు చేసే; వెరవున్= ఉపాయమున్నూ; పెనఁగు= గింజుకొనే; శూకలముల= మొండి గుర్రాలయొక్క; బిరుసుతనంబులన్= పొగరుబోతుతనాలను; చలము= పట్టుదల; డింపక= వదలిపెట్టకుండా; తీర్పన్+చాలుటయును= చక్కచేయటమున్నూ; లాయమునన్= గుర్రాలశాలలో; ఉన్న+అపుడు= ఉన్నప్పుడు; దొసఁగు= దోషం; ఇంచుకయున్= కొంచెంకూడా; లేని+అట్లు+కాఁగన్= లేకుండా ఉండేటట్లు; అలవరించినవాఁడన్= నేర్చుకొన్నవాడిని; మాటికిన్+మాటికిన్= ప్రతిసారీ; పరికించి= పరిశీలించి; మందడీలకున్+ఎల్లన్= అశ్వశిక్షకులకందరికీ; ఊఱట+అగుచున్= ఓదార్పు, విశ్రాంతి కలిగిస్తూ; వర్తిల్లన్+నేర్తున్= నడచుకొనగలను.

తాత్పర్యం: వయసువచ్చిన ఆడు గుర్రాలలో ఎదకు వచ్చిన వాటిని గుర్తిస్తాను. ఎన్నిక చేసిన మగ గుర్రాలతో వాటిని కలిపే నేర్పు నా కున్నది. పిల్ల గుర్రాల లక్షణాలను గుర్తించి వాటిని తాళ్ళతో కళ్లెంవేసి అలవాటుచేసే నేర్పు నా కున్నది.

కళ్ళేలకు లొంగని గుర్రాలు ఉండవచ్చును. వాటిని కేవలం నూలుపోగు కళ్ళెంచేతనే లోబరచుకొనే నేర్పు నాకున్నది. మారాంచేసే మొండి గుర్రాల పొగరును తగ్గించి లొంగదీసికొనే నేర్పు నాకున్నది. అశ్వశాలలోని గుర్రాలకు ఎటువంటి రోగాలూ రాకుండా, లోపాలు ఏర్పడకుండా మెలకువతో ఉంటాను. మాటిమాటికి వాటిని పరీక్షిస్తాను. అశ్వశిక్షకులకు ఊరట, విశ్రాంతి కలిగే విధంగా పరామరికతో ప్రవర్తిస్తాను.

విశేషం: మూలంలో ఈ విధంగా లేదు. ఇది తిక్కన చేసిన విస్తృతి. తిక్కన తనకున్న అశ్వశిక్షణ విజ్ఞాన సంపదను నకులుడి పాత్రలో నిక్షేపించాడు. తిక్కన ఏది చెప్పినా ఒక క్రమంలో చెప్పి, తన కావ్యకళా శిక్షణాచార్యకత్వాన్ని నిరూపించుకొంటాడు. అశ్వశిక్షకుడి బాధ్యత అశ్వసంతతిని పెంచి దానిని ఆరోగ్యంగా సుశిక్షితంగా ఉంచటం. రాజుకు హర్షం కలిగించే పద్ధతి అది. అందువలన - ఈ సీసపద్యంలో నకులు డొక క్రమంలో తన అశ్వశిక్షణ విజ్ఞానాన్ని వివరించాడు. ఉత్తమజాతి గుర్రాలు పుట్టటానికి ఉత్తమజాతివైన ఆడ మగ గుర్రాలను హత్తించే జ్ఞానం ఉండాలి. వాటికి పుట్టిన గుర్రపుపిల్లలు ఏ జాతికి చెందాయో తెలిసి, వాటికి తగిన శిక్షణలివ్వాలి. కళ్ళేలు నోట తగిలించుకొనే గుర్రాలు పరిణతిని సూచిస్తాయి. ఆ స్థితికి వాటిని తీసికొని రావటానికి ముందు నోటిలో మెత్తని దారాల కండెలు ఉంచటం పరిపాటి. వాటిని నిపుణంగా అలవరచే నేర్పు కావాలి. గుర్రాలలో కొన్ని మొండివి, పెంకెవి, పొగరుబోతువికూడా ఉంటాయి. వాటిని వంచటం అంత సులభం కాదు. మొండివాటిని మొండితనంతోనే వంచవలసి వస్తుంది. అందువలన ఆ యా సమయాలలో అశ్వశిక్షకులు పట్టుదల సడలించకూడదు. అశ్వం ఉపయోగానికి వచ్చేటప్పుడు దాని శరీరంమీద ఉండే ఉత్త మాశ్వ లక్షణాలను, ఆయా సమయాలలో వచ్చే రోగాలూ, వాటి వలన కలిగే దోషాలూ, వాటి నివారణ చర్యలూ, తెలిసిఉండి వాటిని మాటిమాటికి పరిశీలిస్తూ ఎప్పటికప్పుడు సరిచేస్తుండాలి. గుర్రాలశాలలో ఉన్న సుశిక్షితమైన అశ్వాలు రాజుకు సైన్యబలం. వాటిని తయారుచేసేవారు అశ్వశిక్షకులు. వారిలో కూడా అందరూ అన్నీ తెలిసినవారు ఉండకపోవచ్చును. సమస్యలన్నీ తెలిసినవాడు అశ్వశిక్షకుడుగా ఉంటే, మిగిలినవారికి ఊరట కలుగుతుంది. విజ్ఞానం పెరుగుతుంది. గుర్రాల ఎదలనుండి - గుర్రాల గుణాల వరకూ తెలిసిన తన అశ్వవిజ్ఞానాన్ని నకులుడు ఒక క్రమంలో చెప్పినట్లు వర్ణించటం తిక్కనకున్న అశ్వశాస్త్ర విజ్ఞానానికి నిదర్శనం. (సంపా.)

క. దామగ్రంథి యనఁగ నొక । నామము వెట్టుకొనువాఁడ, నా తొంటి విధం
బా మనుజేశ్వరుఁ డడిగిన । నే మీకడవాఁడ నందు; నిది దెఱఁ గధిపా!' 96

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= ఓ ధర్మరాజా!; దామగ్రంథి+అనఁగన్+ఒక నామము= దామగ్రంథి అనే ఒక పేరు; పెట్టుకొనువాఁడన్= పెట్టుకొంటాను; నా తొంటి విధంబు= నా పూర్వపద్ధతిని; ఆ మనుజ+ఈశ్వరుఁడు= ఆ మహారాజు; అడిగినన్= అడిగినట్లయితే; నేన్= నేను; మీ కడవాఁడన్= మీ దగ్గర (ధర్మరాజు దగ్గర) ఉన్నవాడిని అని; అందున్= అంటాను; ఇది తెఱఁగు= ఇది నా పద్ధతి.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! నేను దామగ్రంథి అనే పేరు పెట్టుకుంటాను. 'ఎవరు నీవు? ఇంతకుముందు నీవెక్కడున్నా?' వని నా పూర్వచరిత్ర నడిగితే ధర్మరాజు దగ్గర ఉండేవాడిని అని చెప్పుతాను. ఈ రకంగా మెలగటమే నేను నిర్ణయించుకొన్న పద్ధతి.'

క. అనినఁ 'గడు లెస్స' యని నె । మ్మనమున నూఱడి, విభుం డమానుష తేజో
ధనుఁ డగు సహదేవుఁ గనుం । గొని యిట్లను వగలు మిగిలి కొందలపఱుపన్. 97

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; కడున్ లెస్స= చాలా బాగుంది; అని= అని; నెమ్మనమునన్= నిండుమనసులో; ఊఱడి= ఊరడిల్లి; విభుండు= ధర్మరాజు; వగలుమిగిలి= దుఃఖం ఎక్కువయి; కొందలము+పఱుపన్= కలవరపెట్టగా; అమానుష తేజోధనుఁ

డు+అగు= సామాన్య మానవులకు అతీతమయిన తేజస్సు అనే ధనం కలవాడయిన; సహదేవున్= సహదేవుని; కనుంగొని= చూచి; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: నకులుడి మాటలు విని ధర్మరాజు 'చాలా బాగుంది' అని అనుకొన్నాడు, సంతృప్తిపడ్డాడు. ఆ తరువాత మహాతేజస్వి అయిన సహదేవుడిని చూచి మనస్సు బాధతో కలవరపడుతూ ఉండగా ఇట్లా అన్నాడు.

చ. 'అకుటిలుఁ; డార్యసమ్మతుఁ, డహంకృతి దూరుఁడు, నీతి నిర్మలా
త్మకుఁ డనవద్య శీలుఁడు, సధర్ముఁడు, దాంతుఁడు, గొంతిముద్దుసే
యు కొడుకు, మేను లేఁత, దన యుల్లము మెత్తన, యిట్టి యీతఁ డె
ట్లొకొ యొరు నాశ్రయించు? విధి యోపదె యెవ్వరి నెట్లు సేయఁగన్!' 98

ప్రతిపదార్థం: అకుటిలుఁడు= వంకరబుద్ధి లేని ఋజుస్వభావం కలవాడు; ఆర్యసమ్మతుఁడు= పెద్దలకు ప్రీతి పాత్రమయినవాడు; అహంకృతి దూరుఁడు= అహంకారం లేనివాడు; నీతి నిర్మల+ఆత్మకుఁడు= నీతిచేత నిర్మలమయిన మనస్సు కలవాడు; అనవద్య శీలుఁడు= ఏ మాత్రమూ నింద్యం కాని ప్రవర్తన కలవాడు; సధర్ముఁడు= ధర్మముతో కూడినవాడు; దాంతుఁడు= ఇంద్రియ నిగ్రహం కలవాడు; గొంతి= కుంతీదేవి; ముద్దు+చేయుకొడుకు= గారాబం చేసే కొడుకు; మేను లేఁత= శరీరం సుకుమారమైనది; తన+ఉల్లము మెత్తన= అతని మనస్సు మెత్తనిది; ఇట్టి= ఇటువంటి; ఈతఁడు= సహదేవుడు; ఎట్లు= ఏరకంగా; ఒరున్= మరొకరిని; ఆశ్రయించున్+ఒకొ= ఆశ్రయించునో కదా!; విధి= విధి (దైవం); ఏ+వారిన్= ఎవ్వరినయినా; ఎట్లు= ఎట్లయినా; చేయఁగన్= చేయటానికి; ఓపదె?= చాలదా?

తాత్పర్యం: 'సహదేవుడు నిష్కపటి, సజ్జనహితుడు, అహంకారరహితుడు, నిర్మలమనస్కుడు, నిష్కళంకశీలుడు, ధార్మికుడు, దాంతుడు. పై పెచ్చు కుంతీదేవి ఎంతో గారాబంగా చూచుకొనే ముద్దుబిడ్డ. అంతే కాదు. ఇతడి శరీరం కోమలం. ఇతడి మనస్సు మృదులం. ఇటువంటివాడు ఎవరిని ఆశ్రయించి ఉండగలడు? నిజానికి విధి ఎంతటిదో? ఎంతటివారినైనా సరే ఏ విధంగానైనా చేయగలుగుతుంది.'

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. ఇక్కడ విశేషం సామాన్యంతో సమర్థించబడింది. మూలంలో సహదేవుడిని గురించిన ఈ వర్ణనం లేదు. తమ్ములందరినీ సమానంగా ప్రేమించే ధర్మరాజుయొక్క సమచిత్తవృత్తిని ధ్వనింపజేసేటట్లు తిక్కన ఇక్కడ సమతాగుణాన్ని కథాంశ నిర్మాణంలో పాటించాడు. ఈ పద్యంలో విషమాలంకారం కూడా ఉన్నది. సహదేవుడి కుండే సహజలక్షణాలు ఉదాత్తుడైన రాజుకు ఉండేవి కాని, సేవకునికి ఉండేవి కావు. అతడు ఒకరిసేవ ఎట్లా చేయగలుగుతాడు? అని ధర్మరాజు విచారం. తిక్కన సహదేవుడిని వర్ణించేటప్పుడు కుంతి గారాబుబిడ్డగా పేర్కొనటం సామాన్యంగా మరచిపోడు. కుటుంబంలో కడగొట్టుబిడ్డ అదృష్టమది. గారాబంగా పెరిగేవారు శ్రమకు గురికాలేరు. అందుకని ధర్మజుడు మరీ విచారించాడు. ఈ పద్యం అమూలకం కావటం తిక్కన పాత్రచిత్రణ నైపుణ్యానికి పతాకగా నిలుస్తున్నది. (సంపా.)

క. అనుడు నతఁడు దన చిత్తం । బునఁ దోఁచిన విధము ధర్మపుత్రునితో ని
ట్లని చెప్పె నాతనికిఁ బు । ట్టిన యుత్తలపాటు గొంత డిందుపడంగన్. 99

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= అనగానే; ఆతనికిన్= ధర్మరాజుకు; పుట్టిన= ఏర్పడ్డ; ఉత్తలపాటు= దుఃఖం; కొంత= కొంతమట్టుకు; డిందుపడంగన్= తగ్గిపోయేటట్లు; అతఁడు= సహదేవుడు; తన చిత్తంబునన్= తన మనసులో; తోఁచినవిధము= తోచినరీతిని; ధర్మపుత్రునితోన్= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా; చెప్పెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అన్నగారైన ధర్మరాజు హృదయంలో కలిగిన బాధ కొంత ఉపశమించేటట్లు సహదేవుడు తన మనసులోని మాటను ఈ విధంగా ఆయనతో చెప్పాడు.

క. 'కీలారితనమునకు నేఁ । జాలుదు నని కొలిచిమత్స్య జనపాలుకడన్
మేలగు నడవడిఁ దంత్రీ । పాలుం డను పేరుతోడఁ బరఁగుదు నధిపా! 100

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= ధర్మరాజా!; కీలారి తనమునకున్= పశుపాలనానికి; నేన్= నేను; చాలుదును= తగుదును; అని= అని; కొలిచి= సేవలో చేరి; మత్స్యజనపాలుకడన్= మత్స్యదేశపు రాజైన విరాటుని దగ్గర; మేలు+అగు= అనువైన; నడవడిన్= ప్రవర్తనతో; తంత్రీపాలుఁడు= తంత్రీపాలుడు; అను పేరుతోడన్= అనే పేరుతో; పరఁగుదున్= వ్యవహరిస్తాను.

తాత్పర్యం: 'నేను పశుపాలనంలో సమర్థుడనని చెప్పి, విరాటుడి కొలువులో గోరక్షకుడిగా చేరతాను. తంత్రీపాలుడనే పేరుతో వ్యవహరిస్తాను. మంచి నడవడికతో సంచరిస్తాను.

సీ. వంజల నైనను వల నేర్పడఁగ నొక । భంగిఁ జేపఁగ జేసి పాలు గొనఁగ.
బడుగుల నైనను బాటించి పరికించి । గోమున మైఁ గండ క్రొవ్వుదేఱ,
దెవులు గొంటులనైనఁ దీర్చి సంకటమున । కోపి ముందటియట్ల రూపు సేయ,
నట్టల నైనను నలువైన వెరవున । ముట్టె యంటఁగఁ బట్టి కట్టి విడువఁ.

ఆ. బిదుకఁ గదుపు సేర్పఁ బెదరు వాపఁగ నీరు । మేపు గలుగు నెడకు మెలఁగ, వెలువ
మెకము నరయ, ర్రుచ్చు మెలఁగిన వెలిగొట్ట । నేర్తుఁ; బసికిఁ జాలఁ గూర్తు నేను. 101

ప్రతిపదార్థం: వంజలన్+ఐనను= (వంధ్య ప్రకృతి-వంజ వికృతి) గొడ్డుటావులనయినా; వలను= నేర్పు; ఏర్పడఁగన్= ప్రకటించబడేటట్లు; ఒక భంగిన్= ఒక విధంగా; చేపఁగన్+చేసి= చేపేటట్లుచేసి; పాలు+కొనఁగన్= పాలు పితకటానికి; (నేర్తున్ అనే క్రియతో అన్వయం); బడుగులన్+ఐనను= బక్కచిక్కిన వాటినయినా; పాటించి పరికించి= ఆదరించి కారణాలను పరిశీలించి; గోమునన్= గారాబంతో; మైన్= శరీరంలో; కండ క్రొవ్వు తేఱన్= కండా, కొవ్వూ బాగా పట్టేటట్లుగా, (నేర్తున్‌తో అన్వయం); తెవులు గొంటులన్+ఐనన్= రోగం వచ్చిన వాటినయినా; తీర్చి= సరిగాచేసి, రోగం నయం అయ్యేలా చేసి; సంకటమునకున్+ఓపి= కష్టానికి ఓర్చి; ముందటి+ అట్లు+అ= ముందు ఎట్లా ఉందో అట్లాగే; రూపు చేయన్= బలిసేవిధంగా చేయడానికి; ('నేర్తున్'తో అన్వయం); నట్టలన్+ఐనను= పొగరుబోతు ఆవులనయినా; నలువైన వెరవునన్= తగిన ఉపాయంతో; ముట్టె= మూతి; అంటఁగన్+పట్టి= బిగించిపట్టి; కట్టివిడువన్= ముక్కుత్రాడు వేసి విడవటానికి, (నేర్తున్‌తో అన్వయం); పిదుకన్= పాలు పితకటానికి; కదుపు+చేర్పన్= మందలోకి పంపటానికి; బెదరు+పాపఁగన్= బెదరు పోగొట్టటానికి; నీరు మేపు కలుగు+ఎడకున్= నీరూ మేతా ఉన్న చోటికి; మెలఁగన్= సంచరించేటట్లు; వెలువమెకమున్+అరయన్= మీదపడే సింహాన్ని తెలిసికొంటానికి; ర్రుచ్చు= దొంగ; మెలఁగినన్= ప్రవేశిస్తే; వెలి+కొట్టన్= మందనుండి పారద్రోలటానికి; (నేర్తున్‌తో అన్వయం); పసికిన్= పశువులకు; నేను= నేను; చాలన్= చాలా; కూర్తున్= ఇష్టాన్ని చేకూరుస్తాను.

తాత్పర్యం: గొడ్డుటావులను కూడా చేపేటట్లు చేసి పాలు పితుకుతాను. బక్కచిక్కిన వాటినికూడా బాగా పరీక్షచేస్తాను. కండపట్టేటట్లు, క్రొవ్వు పట్టేవిధంగా మేపుతాను. తరచు రోగాలకు పాలయ్యే పశువులకు రోగం నయమయ్యేటట్లు చేస్తాను. ఎంత పొగరుబోతు ఆవునయినా పట్టుకొని ముకుతాడు బిగించి కట్టివేస్తాను. ఆవుల పాలు పితుకుతాను.

వాటిని మందలో చేరుస్తాను. వాటి బెదరు పోగొడతాను. నీరూ మేతా ఉన్నచోటు తెలిసికొని మేపుతాను. సింహం మొదలయిన క్రూరమృగాలుండే ప్రదేశాలు గుర్తిస్తాను. దొంగలను పసిగడతాను. వారిని శిక్షిస్తాను. పశువులకు ప్రీతికరంగా వ్యవహరిస్తాను.

విశేషం: 1. మూలపాఠంలో ఈ వివరాలు లేవు. అధికపాఠంలో కొన్ని వివరాలున్నాయి. ఇటువంటి వివరాలు లేకుండా చెప్పటమే మూలంలోని కథాస్వభావం. అజ్ఞాతవాసంలో పాండవులు నిర్వహించబోయే పాత్రలకు సంబంధించిన పరిజ్ఞానాన్ని వివరించటం తిక్కన స్వభావం. నకుల సహదేవులు కవలు. వారిద్ద రెన్నుకొన్న వృత్తులు కూడా కవలవంటివి. పశుపాలనకు సంబంధించినవి. తిక్కన వారి వాక్యాలను సీసపద్యాలలోనే చెప్పించి కావ్యకళలో కూడా కవలుగా పలికింపజేశాడు. తిక్కన ఛందశ్శిల్ప మిది. (సంపా.)

2. ఈ సీసంలోని తొలి నాలుగు పాదాలూ - పిదుకన్, కదుపుసేర్పన్, బెదరువాపఁగన్, నీరుమేపుగలుగునెడకు మెలఁగన్ - అనే (ఆటవెలఁదిలోని) నాలుగు అసమాపక క్రియలతో క్రమంగా అన్వయిస్తూ ఉన్నాయి. తిక్కన కవితలో సామాన్యంగా కానవచ్చే ఈ క్రమాలంకార విన్యాసం గమనించదగింది. (సంపా.)

వ. నన్ను విరాటుండు 'మున్ను నీ వెందుండు' దని నిరూపించెనేని' "యుధిష్ఠిరుగోష్ఠంబుల కధిష్ఠాతనై యుండుదు ననియెద' నని పలికినఁ గౌంతేయాగ్రజుం" డిది యుక్తం బగు' నని యనుమతి సేసి, పాంచాలి నాలోకించి, ఖిన్నాంతఃకరణుం డగుచు ని ట్లనియె. 102

ప్రతిపదార్థం: విరాటుండు= విరాట మహారాజు; మున్ను= ముందు; నీవు= నీవు; ఎందున్+ఉండుదు(వు)+అని= ఎక్కడ ఉండేవాడివని; నన్నున్= నన్నుగురించి; నిరూపించెనేని= తెలిసికొనవలె ననుకొంటే; యుధిష్ఠిరు గోష్ఠంబులకున్= ధర్మరాజు గోశాలలకు; అధిష్ఠాతను+ఐ= అధిపతినై; ఉండుదును+అనియెదను+అని= ఉండేవాడినని చెప్పుతాను అని; పలికినన్= చెప్పగా; కౌంతేయ+అగ్రజుండు= కుంతీకుమారులలో పెద్దవాడయిన ధర్మరాజు; ఇది= ఈ విధం; యుక్తంబు+అగున్+అని= తగి ఉన్నదని; అనుమతి+చేసి= అంగీకరించి; పాంచాలిన్= ద్రౌపదిని; ఆలోకించి= చూచి; ఖిన్న+అంతఃకరణుండు= కలత చెందిన మనస్సు కలవాడు; అగుచున్= ఔతూ; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: 'ఇంతకుముందు నీ వెక్కడున్నావయ్యా?!' అని విరాటమహారాజు నన్ను అడిగితే 'ధర్మరాజు గోశాలకు అధ్యక్షుడిగా ఉండేవాడినని చెప్పుతాను. 'సహదేవుడి మాటలను విన్న ధర్మరాజు 'ఈ ఉపాయం బాగున్న' దని తన అనుమతిని ప్రకటించాడు. ఆ తరువాత ద్రౌపదిని చూచి వేదనతో నిండిన మనసుతో ఈ విధంగా పలికాడు.

చ. 'ఇది కడు ముద్దరాలు, పను లేమియుఁ జేయఁగ నేర, దెంతయున్
మృదు, వొక కీడుపాటునకు మేకొనఁజాల, దుదాత్తచిత్త, యొం
టి దిరుగు దాని కోర్వ, దొకటిం దను దా సవరించుచొ ప్పెఱుం
గదు, తగ నొద్దనుం గొలువఁగా వెర వెమ్మెయిఁ గల్గు నక్కటా!' 103

ప్రతిపదార్థం: అక్కటా!= అయ్యో!; ఇది= ఈ ద్రౌపది; కడుముద్దరాలు= మరీ ముగ్ధరాలు, కడు సుకుమారి; పనులు+ఏమియున్+చేయఁగన్+నేరదు= పనులేవీ స్వయంగా చేసికొనలేదు (ఎప్పుడూ పరిచారికలచేత పనులు చేయించుకొనటమే తెలిసిన సుఖజీవితానికి అలవడింది అని భావం); ఎంతయున్= ఎంతో; మృదువు= మెత్తని స్వభావం కలది; ఒక కీడుపాటునకున్= ఒక నీచమయిన

పనికి కూడా, కష్టమయిన లేదా కష్టం కలిగించే పనికి కూడా; మేకొనన్+చాలదు= సమ్మతింపలేదు; ఉదాత్తచిత్త= ఉన్నతమైన (ఆశయాలతో కూడిన) మనసు కలిగినది; ఒంటి= ఒంటరిగా; తిరుగుదానికిన్= సంచరించడానికి; ఓర్వదు= తాళజాలదు; ఒకటిన్= ఒకటికూడా (ఏ ఒక్కటీ); తను, తాన్= తనంతట తాను; సవరించుచొప్పు= చక్కబెట్టుకొనే తీరు; ఎఱుంగదు= తెలియనిది; తగన్= తగినట్లు; ఒడ్లనున్= ఇతరులను; కొలువఁగాన్= సేవించటానికి; వెరవు= నేర్పు; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా; కల్గున్?= కలుగుతుంది? (వీలవుతుంది?).

తాత్పర్యం: 'ఈమె సుకుమారి. ఏ పనినయినా చేయించుకొనటమే కాని చేయటం చేతకాని సుతిమెత్తనిది. నీచమయిన పనులకు దూరంగా ఉంటుంది. ఒంటరిగా తిరగడం ఎప్పుడూ అలవాటు లేనిది. చాలా పెద్ద మనసు కలిగింది. ఏ ఒక్కటి కూడా తనంత తాను చక్కబెట్టుకొనే తీరు తెలియనిది. ఇటువంటి ఈమె ఇతరులను ఏ విధంగా సేవిస్తుందో? ఆ నేర్పు ఈమెకు ఎట్లా అలవడుతుందో?'

విశేషం: తిక్కనగారి ప్రసిద్ధ పద్యాలలో ఇది ఒకటి. అర్థగుణమైన ప్రసాదం ఈ రచనకు ప్రాణం. ఈ ఘట్టాన్ని మూలంతో పోలిస్తే తిక్కనగారి కవితాకళాశిల్పం మరీ తేటపడుతుంది.

> **"ఇయంతు నః ప్రియా భార్యా । ప్రాణేభ్యోఽపి గరీయసీ । మాతేవ పరిపాల్యా చ పూజ్యా జ్యేష్ఠేవ చ స్వసా॥**
> **కేనస్మ కర్మణా కృష్ణా ద్రౌపదీ విచరిష్యతి । నహి కించిత్ విజానాతి కర్మ కర్తుం యథాస్త్రియః॥**
> **సుకుమారీ చ బాలా చ రాజపుత్రీ యశస్వినీ । పతివ్రతా మహాభాగా కథంను విచరిష్యతి"॥ (సం.4.3. 12-14)**

'ద్రౌపది మనందరికీ ప్రియమైన భార్య. మన ప్రాణాలకంటె మిన్న అయినది. ఆమె తల్లివలె పరిరక్షించదగింది. సోదరివలె మన్నించదగింది'- అని అనటం తిక్కన వదలివేశాడు. మూలంలో ఆర్ద్రత ఉన్నా, తెలుగులో ఔచిత్యం ఉన్నది. పాండవపత్నిగా ఆమె ప్రశంస అజ్ఞాతవాస నియమానికి ప్రస్తుతంకాదు. ఆమె ఇతరుల సేవలో ఎట్లా ఉండగలుగుతుంది-అనేదే ప్రస్తుతాంశం. పాండవు లందరిలో ఆ అంశాన్ని మాత్రమే ఎన్నుకొని తిక్కన విషమాలంకార సుందరంగా వ్యక్తీకరించాడు. ఈ శ్లోకం దానికి భిన్నం. అందువలన తిక్కన దానిని గ్రహించలేదు. ఇక మిగిలిన రెండు శ్లోకాలలోని విశేషణాలు తెలుగు పద్యానికి ముడిసరుకుగా పనికి వచ్చాయి. కాని, తిక్కన పద్యంలో ద్రౌపదిని వర్ణించిన తీరు అనుభావ వ్యంజకంగానూ, భావికథార్థ సూచకంగానూ ఉండటం తిక్కన కావ్యకళాశిల్పం. విరాటపర్వంలో-విశేషించి కీచక ఘట్టంలో-ద్రౌపది పడేపాట్లను ప్రచ్ఛన్నంగా ధ్వనింపజేసే వాక్య విన్యాసం గమనార్హం. ఆమె కడు ముద్దరాలు. ఎంతో మనోజ్ఞమైనది-అని భావం. సుదేష్ణను మెప్పించిందీ, కీచకుడిని ఆకర్షించిందీ అయిన లావణ్యవిశేషం ఇందులో సూచితం. కష్టపడే పనులు చేయలేనిది. కాబట్టే సైరంధ్రిగా అలంకరణ సేవలో ఉండిపోయింది. ఆమె ఎంతో మెత్తనిది కాబట్టి కొలువులో ఒదిగి మర్యాదగా ఉండగలిగింది. ఒక కీడుపాటునకు కూడా సహించలేనిది కాబట్టి కీచకుడి వలపు బాసలను ఓర్చుకొనలేకపోయింది. ఉదాత్తచిత్త కాబట్టి అన్యపురుషవాంఛకు లోనుకాకుండా కీచకుడికి అన్యకాంతాసమాగమవాంఛ హేయమని చెప్పగలిగింది. ఒంటిగా తిరగటానికి సిద్ధపడదనే విశేషం - కీచకుడి ఇంటికి కల్లు తీసికొని రావటానికి ఒంటిగా పోవటాన్ని ఆమె అంగీకరించకపోవటానికి హేతువయింది. ఏ విషయాన్నైనా తాను స్వతంత్రించి ఒంటరిగా చేయటం అలవాటు లేనిదట. అంటే భర్తల అనుమతితో చేసేది అనే భావం ఏర్పడుతుంది. కీచకోదంతాన్ని పాండవుల దృష్టికి తెచ్చి, వారి ఎఱుకతో కార్యాన్ని నిర్వహించిన కథార్థాన్ని ఇది స్ఫురింపజేస్తుంది. ఇది వస్తుధ్వని. ఇక ద్రౌపదికి వాడిన విశేషణాలన్నీ ఆమె మహారాజ్ఞీత్వాన్ని సూచించేవి. సేవలు చేయించుకొన తగిన స్నిగ్ధమూర్తి ఎవరిని సేవించగలదు? అనే విషమాలంకార చిత్రణకు అనువుగా చెప్పబడినవి. తిక్కన తెలుగు పదాల జిలుగు రచనకు ఈ పద్యం హృద్యమైన ఉదాహరణం. (సంపా.)

క. అనిన నతని చిత్తంబున । వెనుఁబాటంతయును బాయు వెరవు కలిమి యె
ల్లను దెలియునట్లుగా ని । ట్లనియెం బాంచాలి యుచితమగు చందమునన్. 104

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; అతని= ధర్మరాజు యొక్క; చిత్తంబునన్= మనసులోని; వెనుఁబాటు= సంకోచం; అంతయున్= అంతా; పాయు= పోయే; వెరవు కలిమి+ఎల్లను= ఉపాయం అంతా; తెలియునట్లుగాన్= తెలిసేవిధంగా; పాంచాలి= పాంచాలదేశపురాజైన ద్రుపదుని కూతురు ద్రౌపది; ఉచితము+అగు= తగిన; చందమునన్= రీతిగా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= బదులు పలికింది.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు మాటలను ద్రౌపది విన్నది. అతడి మనసులోని బెంగను పోగొట్టాలని అనుకొన్నది. తనకు ఆ నేర్పు ఉన్నదని తెలియబరచాలనుకొన్నది. ఈ విధంగా అతడితో అన్నది.

క. 'సైరంధ్రీ వేషంబునఁ। జేరుదు నంతఃపురంబు చెంతకు; నన్నా
భూరమణుదేవి యెంతయు। గారవమునఁ బిలువనంపఁగా వినయమునన్. 105

ప్రతిపదార్థం: సైరంధ్రీ వేషంబునన్= సైరంధ్రీవేషంలో; అంతఃపురంబు= రాణివాసం; చెంతకున్= దగ్గరకు; చేరుదును= చేరుతాను; ఆ భూరమణుదేవి= ఆ విరాటమహారాజు దేవి అయిన సుదేష్ణాదేవి; నన్నున్= నన్ను; ఎంతయున్ గారవమునన్= ఎంతో గౌరవంతో; పిలువన్+అంపఁగాన్= పిలిపిస్తే; వినయమునన్= వినయంతో.

తాత్పర్యం: సైరంధ్రీవేషంలో అంతఃపురసమీపానికి వెళ్ళుతాను. అప్పుడు నన్ను విరాటుడి రాణి సాదరంగా పిలిపిస్తే సవినయంగా దర్శనం చేసికొంటాను.

విశేషం: మూలంలో ధర్మరాజు ద్రౌపదితో "మాల్యగంధానలంకారాన్ వస్త్రాణి వివిధాని చ। **ఏతా న్యేవాభిజానాతి యతో జాతా హి భామినీ' (4.3.15)** అని అన్నట్లున్నది. చిన్నప్పటినుండి ఆమెకు పూలమాల లల్లటం, అలంకారాలు చేసికొనటం, వివిధ వస్త్రాలను ఎన్నికచేసి ధరించటం వంటివి చాలా ఇష్టమైనవిగా ఉండేవన్నాడు! అతడి మాటలలో ద్రౌపదికి సైరంధ్రిగా మసలటానికి అనువైన మాలాలంకరణాదిక్రియలతో సహజంగా ఆసక్తి ఉన్నదని, అందువలన సైరంధ్రిగా కుదురుకొనుమని వ్యంగ్యంగా సూచించినట్లు ఉన్నది. తిక్కన ఆ మాటలు తెలుగులోకి తీసికొని రాలేదు. సైరంధ్రీవేషం ద్రౌపది స్వయంనిర్ణయంగానే తెలిపాడు. అది ఆమె వివేకాన్ని ప్రదర్శించింది. (సంపా.)

క. కని కొలువు సేసికొని మా। లిని నాఁజని 'సాధ్వి యిది ; మలీమసవృత్తం
బున పొంతఁ బోవ దెన్నఁడు'। నను వ్రేఁకఁదనంబు దోఁచునట్లు చరింతున్. 106

ప్రతిపదార్థం: మాలిని నాన్+చని= మాలిని అనే పేరుతో వెళ్ళి; కని= చూచి; కొలువు+చేసికొని= కొలువులో స్థానం సంపాదించి; ఇది= ఈమె; సాధ్వి= మహాపతివ్రత; ఎన్నఁడున్= ఎన్నడూ; మలీమసవృత్తంబున పొంతన్= కల్మష ప్రవర్తనంయొక్క దరిదాపులకు (నీచము, దుష్టము నయిన ప్రవర్తన పొంతకు); పోవదు= పోదు; అను వ్రేఁకఁదనంబు= అనే గౌరవభావం; తోఁచునట్లు= మనస్సున కలిగే విధంగా; చరింతున్= ప్రవర్తిస్తాను.

తాత్పర్యం: మాలిని - అనే పేరుతో వెళ్ళి, సుదేష్ణ దర్శనం చేసికొని, ఆమె కొలువులో చేరతాను. ఈమె మహాపతివ్రత. ఎన్నడూ కల్మషప్రవర్తనల జోలికి పోదు - అని అందరూ గౌరవించే విధంగా ప్రవర్తిస్తాను.

సీ. కలపంబు లభినవగంధంబులుగఁ గూర్చి। తనువున నలఁదుదుఁ దనుపుగాఁగ
మృగమదపంకంబు మృదువుగా సారించి। తిలకంబు వెట్టుదుఁ జెలువు మిగులఁ;
బువ్వులు బహు విధంబులఁ గట్టి ముడి కొక్క। భంగిగా నెత్తులు వట్టి యిత్తు;
హారముల్ మెఱయ నొయ్యారంబుగాఁ గ్రుచ్చి। యందంబు వింతగా నలవరింతు;

ఆ. వివిధ శిల్పములఁ బ్రవీణ నై మఱియును। వలయు పనుల వెంట మెలఁగ నేర్తు;
మత్స్యరాజమహిషి మనమున మక్కువ। నెలకొనంగ నిట్లు గొలువ నేర్తు. 107

ప్రతిపదార్థం: కలపంబులు= మై పూతలు; అభినవగంధంబులుగన్= క్రొత్తసువాసనలతో గుబాళించే విధంగా; కూర్చి= తయారుచేసి; తనుపు+కాఁగన్= చల్లన అయ్యేటట్లుగా; తనువునన్= శరీరంపై; అలఁదుదున్= పూస్తాను; మృగమదపంకంబు= కస్తూరి చందనం కలిపి తయారు చేసిన తడిమిశ్రమాన్ని; మృదువుగాన్= మెత్తగా; సారించి= మెదిపి (రంగరించి); చెలువు మిగులన్= అందం మరికొంత ప్రకాశించేవిధంగా; తిలకంబు+పెట్టుదున్= బొట్టుపెట్టుతాను; పువ్వులు= పూలను; బహువిధంబులన్= అనేక విధాలుగా; కట్టి= కట్టి; ముడికిన్+ఒక్కభంగిగాన్= ఒక్కొక్క రకమైన జుట్టు ముడికి ఒకొక్క రీతిగా; ఎత్తులుపట్టి+ఇత్తున్= చెండ్లుకట్టి ఇస్తాను; హారముల్ మెఱయన్= దండలు ప్రకాశించే విధంగా; ఒయ్యారంబుగాన్= ఒయ్యారంగా; గ్రుచ్చి= కూర్చి; అందంబు= అందం; వింతగాన్= వింత గొలిపే విధంగా; అలవరింతున్= కూరుస్తాను; వివిధ శిల్పములన్= ఎన్నోరకాల పనితనాలలో; ప్రవీణనై= నేర్పరితనం పెంచుకొని; మఱియును= ఇంకా; వలయు పనుల వెంటన్= కావలసిన పనులలో; మెలఁగన్, నేర్తున్= సంచరిస్తాను; మత్స్యరాజమహిషి= మత్స్యదేశపు రాజయిన విరాటుని పట్టమహిషి అయిన సుదేష్ణయొక్క; మనమునన్= మనసులో; మక్కువ నెలకొనంగన్= ప్రీతి కలిగేవిధంగా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; కొలువన్+నేర్తున్= సేవించటం ఎరుగుదును.

తాత్పర్యం: నేను చక్కని మై పూతలు తయారుచేస్తాను. అవి ఎప్పుడూ గుబాళిస్తూ ఉంటాయి. వాటిని రాణి శరీరానికి సున్నితంగా పూస్తాను. కస్తూరిని చందనంతో కలిపి మెత్తగా మెదుపుతాను. రాణికి అందంగా తిలకం పెట్టుతాను. ఎన్నోరకాలయిన పూలమాలలు కట్టుతాను. ముడి కొకవిధంగా చెండ్లు కట్టి ఇస్తాను. అందంగా హారాలు కూర్చుతాను. వాటితో క్రొత్త అందాలు విరజిమ్మే విధంగా చేస్తాను. ఎంతో నైపుణ్యంతో అవసరమయిన పనులు చేస్తాను. మహారాణికి నాపట్ల మక్కువ కలిగే విధంగా ఆమెను సేవిస్తాను.

విశేషం: సైరంధ్రీ జాతి వారు నిర్వహించే పనులు పై పద్యంలో కనిపిస్తాయి. పరిమళభరితమయిన అనులేపనాలు కూర్చటం, రకరకాలయిన బొట్టులు దిద్దటం, అనేక విధాలయిన హారాలు, చెండ్లు తయారుచేయటం. రంగురంగుల దండలు గ్రుచ్చటం. గౌరవానికి ఎటువంటి లోపం కలగకుండా పతివ్రతాచారంతో ప్రవర్తించటం, చాలతక్కువ మాటలాడటం, పాపభీతి కలిగి ఉండటం, 'ఎంగిలి' కి దూరంగా ఉండటం, ఇతరుల కాళ్ళు కడగటం వంటివి చేయకపోవటం, పురుషులతో మాట్లాడకుండటం, చెడునడతల జోలికి పోకుండా ఉండటం. నీచమయిన పనులకు దూరంగా ఉండటం - ఇవి సైరంధ్రీలక్షణాలు. సేవావృత్తిలో ఉన్నా తనదంటూ 'ఒక పద్ధతిని' పాటించటం సైరంధ్రి విశిష్టగుణం.

క. 'మును నీ వెచ్చో నిలు? తే। పని మెయి వర్తిల్లు?' దనినఁ బాంచాలికి నే
ననుచారిణినై తగఁ బం। చిన గరువపుఁ బనులు నేర్చి చేయుదు నందున్.' 108

ప్రతిపదార్థం: మును= ముందు; నీవు= నీవు; ఎచ్చోన్= ఎక్కడ; నిలుతు(వు)?= ఉండేదానివి?; ఏ-పనిమెయిన్+వర్తిల్లుదు(వు)?= ఏపనితో ఉండేదానివి?; అనినన్= అని అడిగితే; పాంచాలికిన్= ద్రౌపదికి; నేను= నేను; అనుచారిణిన్+ఐ= పరిచారికనై; తగన్+పంచిన= తగినట్లు చెప్పిన; గరువము+పనులు= గౌరవంతో కూడిన పనులు; నేర్చి చేయుదున్= నైపుణ్యంతో చేసేదానిని(అని); అందున్= మనవి చేస్తాను.

తాత్పర్యం: 'ఇంతకు ముందు నీ వెక్కడ ఉన్నావు? ఏం పనిచేసేదానివి?- అని అడిగితే, నేను ద్రౌపదికి పరిచారికగా ఉండి, నా గౌరవానికి ఎటువంటి భంగం కలిగించని పనులు పురమాయిస్తే వాటిని ఎంతో నేర్పుతో చేసేదానిని అని మనవి చేస్తాను.'

వ. అనవుడు ధర్మనందనుండు ద్రుపదనందన కి ట్లనియె. 109

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని చెప్పగా; ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; ద్రుపదనందనకున్= ద్రౌపదితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అనగానే ధర్మరాజు ద్రౌపదితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'మన వంశంబును, వృత్తం । బును, బెంపును గావఁ జాలు పుణ్యసతివి; దు
ర్జను లగు తులువల తలఁపులు । గనుఁగొని యేమఱక మెలఁగఁగా వలయుఁ జుమీ!' 110

ప్రతిపదార్థం: మనవంశంబును= మనవంశాన్ని; వృత్తంబును= మన ప్రవర్తనను; పెంపును= గొప్పతనాన్ని; కావన్+చాలు= రక్షించగలిగిన; పుణ్యసతివి= సాధ్వివి; దుర్జనులు+అగు= దుర్మార్గులయిన; తులువల= తుంటరుల; తలఁపులు= ఆలోచనలు; కనుఁగొని= తెలిసికొని; ఏమఱక= ఏ మాత్రం ఏమరుపాటు చెందక, ఎటువంటి పొరపాటు జరగకుండా; మెలఁగఁ గాన్+వలయున్+చుమీ!= ప్రవర్తించాలి సుమా!.

తాత్పర్యం: 'మన వంశం, మన ప్రవర్తన, గొప్పదనం అన్నీ తెలిసిన పతివ్రతవు. దుర్మార్గులయిన తుంటరుల మనస్సులలోని చెడు ఆలోచనలను పసిగట్టి, ఎటువంటి ఏమరుపాటు లేకుండా ప్రవర్తించాలి సుమా!'.

విశేషం: ధర్మజుడి మాటలలో దుర్మార్గులయిన తుంటరుల ప్రసక్తి వచ్చింది. ఈ ప్రస్తావనవలన కీచకుడి వృత్తాంతాన్ని తిక్కన స్ఫురింపజేశాడు: ధర్మజుడు వశ్యవాక్కని ధ్వనింపజేశాడు. పతివ్రత అయిన గృహిణివలననే వంశగౌరవం పెరుగుతుందనీ, గృహనీతి విద్య నిలుస్తుందనీ, అభ్యుదయాలు సిద్ధిస్తాయనీ ధర్మజుడు చెప్పిన మాటలు కూడా సార్థకాలు. "మన వంశంబున వృత్తంబును'' - ఆనందాశ్రమప్రతి.

క. 'అనిన విని యాజ్ఞసేని యనాదర మందస్మిత సుందర వదనారవింద యయి యతని కిట్లనియె. 111

ప్రతిపదార్థం: అనినన్+విని= అని చెప్పగా విని; యాజ్ఞసేని= ద్రౌపది; అనాదర= అనాదరంతో కూడిన; మందస్మిత= చిరునవ్వు చేత; సుందర= అందమయిన; వదన+అరవింద+అయి= ముఖపద్మం కలదయి; అతనికిన్= ధర్మరాజు(కు)తో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు భయాన్ని ద్రౌపది అర్థంచేసికొన్నది. అతడి మాటలకు స్పందించింది. చిరునవ్వుతో తన అనాదర భావాన్ని వ్యక్తం చేసింది.

విశేషం: నవ్వులు అనేక రకాలు. మూలంలో లేని ద్రౌపదియొక్క 'అనాదర మందహాసం' తిక్కన సృష్టి. ద్రౌపది నవ్వులో 'అనాదరణ' కనిపించటంలో ' నాకు తెలియదా? మీ రంతగా చెప్పాలా?' అనే భావాలు వ్యక్తమవుతున్నాయి. 'గతంలో ఎన్నో ఇబ్బందుల నుండి బయటపడిన నాకు ఇటువంటివి క్రొత్తవి కావు. అయినా తుంటరులను నేను లెక్కచేయను. వారు నన్నేమి చేయలేరు. అది నాకు సమస్య కాదు'- అనే భావం నవ్వులో ధ్వనింప చేసింది. ద్రుపదుడికి యజ్ఞసేనుడని మరొక పేరుంది. అతడి కుమార్తె యాజ్ఞసేని. తిక్కన ఈ పదాన్ని సాభిప్రాయంగా వాడాడు.

క. 'ఆరయ నెందును గౌరవ । భారం బెడలంగనీక పాతివ్రత్యా
చారము మై వర్తింతురు । సైరంధ్రీ జాతివారు సౌజన్యమునన్. 112

ప్రతిపదార్థం: ఆరయన్= బాగా పరిశీలిస్తే; సైరంధ్రీ జాతివారు= సైరంధ్రీ జాతివారు; ఎందును= ఎక్కడైనా; గౌరవభారంబు= మహత్తరమయిన మర్యాద; ఎడలంగన్+ఈక= పోనీకుండా; పాతివ్రత్య+ఆచారము మైన్= పతివ్రతకు తగిన ప్రవర్తనతో; సౌజన్యమునన్= మంచితనంతో; వర్తింతురు= ప్రవర్తిస్తారు.

తాత్పర్యం: సైరంధ్రీజాతివారు గౌరవం కలవారు. తమ గౌరవాన్ని ఎప్పుడూ కాపాడుకొంటారు. సౌజన్యబుద్ధితో ప్రవర్తిస్తారు. పాతివ్రత్యంతో నడచుకొంటారు.

క. కావున నుచితము లగు నా । కా వెంటం గొలిచి తిరుగునప్పుడు, మితభా
షా విరచనమును, వ్రతసం । భా వనమును గౌరవంబుఁ బాపభయంబున్.' 113

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= అందుచేత; నాకున్= నాకు; ఆ వెంటన్= ఆ పనిమీద; కొలిచి తిరుగునప్పుడు= సేవించి తిరిగేవేళ; మిత భాషావిరచనమును= ముక్తసరిగా మాట్లాడటమున్నూ; వ్రతసంభావనమును= పాతివ్రత్య వ్రతాదరణమున్నూ, అజ్ఞాతవాసం యొక్క ఆంక్షలున్నూ; గౌరవంబున్= మర్యాదయున్నూ; పాపభయంబున్= పాపభీతియున్నూ; ఉచితములు+అగున్= (నాకు) తగినవిగా ఉంటాయి.

తాత్పర్యం: సైరంధ్రిగా నేను నాకు తగిన పనులు చేస్తుంటాను. తక్కువగా మాటలాడతాను. పాతివ్రత్యనియమాన్ని, అజ్ఞాతవాస కాలనియమాలను గుర్తుంచుకొంటాను. పాపభీతిని వదలిపెట్టను. గౌరవం కాపాడతాను.'

క. అని చెప్పిన విని 'యగుఁ బో' । మ్మని కైకొని ధర్మతనయుఁ 'డందఱమును ని
ట్లనపాయత వర్తిల్లుద' । మని తమ్ములతోడ నిశ్చయంబుగఁ బలికెన్. 114

ప్రతిపదార్థం: అని= అని; చెప్పినన్= చెప్పగా; విని= విని; అగున్+పొమ్ము= అవుతుందిలే (తెలుగులో 'సరేలే పో' అని అంగీకారాన్ని తెలిపే జాతీయం ఇది); అని= సరేనని; కైకొని= అంగీకరించి; ధర్మతనయుఁడు= ధర్మరాజు; అందఱమును= అందరమూ; ఇట్లు= ఈ విధంగా; న+అపాయతన్= ఎటువంటి ఆపదలు లేకుండా; వర్తిల్లుదము= అజ్ఞాతవాసకాలంలో సంచరిద్దాం; అని= అని; తమ్ములతోడన్= తన తమ్ముళ్ళతో; నిశ్చయంబుగన్= నిర్ధారణగా; పలికెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది మాటలను విన్న ధర్మరాజు సరేనని ఒప్పుకొన్నాడు. 'అందరమూ నిరపాయంగా అజ్ఞాతవాసకాలాన్ని గడుపుదాం' అని తమ్ముళ్ళతో చెప్పాడు.

వ. ఇవ్విధంబునఁ గార్యంబు నిర్ణయించి, 'మన యగ్నిహోత్రంబుల నెల్ల ధౌమ్యులు రక్షించువారు; వంటలవారును మహానసాధ్యక్షులును బాంచాలీపరిచారికలును ద్రుపదపురంబున నిలుచువారు; రథంబులుగొని యింద్రసేనాదులైన సారథులు ద్వారకానగరంబున కరుగువారు; వీ రెల్లను దమ్మెవ్వరైనను మన వార్త లడిగిరేని 'ద్వైతవనంబున మమ్ము విడిచి పోయి రట యెఱుంగ' మనంగల వా' రని చెప్పి యిత్తెఱంగున నభ్యంతర పరివారంబు నెల్ల నియోగించి వీడుకొలిపె; నయ్యవసరంబున ధౌమ్యుండు పాండుకుమారుల కి ట్లనియె. 115

ప్రతిపదార్థం: ఇవ్విధంబునన్= ఈ పద్ధతిలో; కార్యంబు= అజ్ఞాతవాసకాలంలో మెలగవలసిన పద్ధతిని (కర్తవ్యాన్ని); నిర్ణయించి= నిశ్చయించుకొని; మన= మనయొక్క; అగ్నిహోత్రంబులన్ ఎల్లన్= అగ్నిహోత్రాలనన్నింటిని; ధౌమ్యులు= ధౌమ్యుడు (బహువచనం గౌరవవాచకం); రక్షించువారు= రక్షిస్తారు; వంటవారును= వంటలవారు; మహానస+అధ్యక్షులును= వంటశాలకు అధిపతులు;

పాంచాలీ పరిచారికలును= ద్రౌపది సేవకురాండ్రు; ద్రుపదపురంబునన్= ద్రుపద మహారాజు పట్టణమయిన అహిచ్ఛత్రమనే నగరంలో; నిలుచువారు= ఉంటారు; రథంబులు+కొని= రథాలను తీసికొని; ఇంద్రసేన+ఆదులు+ఐన సారథులు= ఇంద్రసేనుడు మొదలయిన సారథులు; ద్వారకా నగరంబునకున్= ద్వారకా నగరానికి; అరుగువారు= వెళ్ళుతారు; వీరు+ఎల్లను= వీరందరూ; తమ్మున్= తమను; ఎవ్వరు+ఐననున్= ఎవరైనా; మనవార్తలు= అజ్ఞాతవాస ప్రదేశం గురించిగాని, పాండవుల భావికర్తవ్యాన్ని గురించిగాని; అడిగిరి+ఏనిన్= అడిగినట్లయితే; ద్వైతవనంబునన్= ద్వైతవనంలో; మమ్మున్+విడిచి= మమ్మల్ని వదలిపెట్టి; పోయిరి= వెళ్ళారు; అట= ఆపై; ఎఱుంగము= (తర్వాతి సంగతి) తెలియదు; అనన్+కలవారు= అని చెప్పవలెను; అని, చెప్పి= అని పలికి; ఈ+ తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; అభ్యంతర పరివారంబు+ఎల్లన్= అంతఃపురాలలో పనిచేసే ఆంతరంగిక సిబ్బందినంతటిని; నియోగించి= నియమించి; వీడుకొలిపెన్= పంపివేశాడు; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; ధౌమ్యుండు= పాండవుల పురోహితుడ యిన ధౌమ్యుడు; పాండుకుమారులకున్= పాండు మహారాజు కుమారులయిన ధర్మరాజాదులకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు కర్తవ్యం నిశ్చయించాడు. ఆటుపై అగ్నిహోత్రరక్షణకు ధౌమ్యుడిని నియోగించాడు. వంటలవారు, పాంచాలీ పరిజనం ద్రుపదుడి నగరానికి వెళ్ళాలని చెప్పాడు. ఇంద్రసేనుడు మొదలయిన సారథులు ద్వారకా నగరానికి వెళ్ళాలని ఆదేశించాడు. ఎవరయినా మా గురించి వివరాలు అడిగితే 'ద్వైతవనంలో మమ్మల్ని వదలిపెట్టి వెళ్ళారు. ఆ తరువాతి సంగతి మా కేమీ తెలియదు' అని చెప్పాలి - అని ఆదేశించాడు. ఆభ్యంతర పరివారాన్ని పంపివేశాడు. ఆ తరువాత ధౌమ్యుడు పాండవులతో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: 1. "ద్రుపదుల రాజధాని గంగకుత్తరమున అహిచ్ఛత్రమై యుండెను. అహిచ్ఛత్రము ప్రస్తుతమున సంయుక్తప్రాంతమందలి రామాపురమునకు సమీపమునఁ గలదు. ద్రుపదుని మఱియొక రాజధాని కాంపిల్యము. ఇది గంగకు పడమటి యొడ్డున నుండవచ్చును"- (చర్ల నారాయణశాస్త్రి- మహాభారతమీమాంస-మూడవభాగము (1984, పు. 231).

2. 'రక్షించువారు, నిలుచువారు, అడుగువారు' మొదలైన విధ్యర్థక క్రియలు ధర్మజుడి ప్రభుతను వ్యక్తంచేస్తూ 'ప్రభు సమ్మితంగా' రాణిస్తున్నాయి.

3. రాజుకు-బాహ్యపరివారం, ఆభ్యంతరపరివారం, ఆత్మీయపరివారం-అని మూడురకాల పరివారాలుంటాయి. ధర్మజుడివెంట తమ తమ అగ్నిహోత్రాలతోసహా అనుసరిస్తున్న విప్రవర్యులు బాహ్యపరివారం. వీరు సేవకులు కారు. మిత్రులవంటివారు. సేవకవృత్తిలో ఉండి రాజును సేవించే ఆంతరంగికులు ఆభ్యంతరపరివారం. ఈ వచనంలో చెప్పబడిన వారే, ధౌమ్యుడు పురోహితుడు. అతడు ఆత్మీయపరివారంలో చేరతాడు. ఒక్కొక్కపరివార వర్గం పాండవులను వీడిపోయే క్రమం చెప్పటంలో తిక్కన ప్రదర్శించిన లోకజ్ఞత విశిష్టం. ధర్మరాజు బ్రాహ్మణులకు నమస్కరిస్తూ కన్నీళ్ళతో సాగనంపాడు. (1.46.57); ఆభ్యంతర పరివారాన్ని ఆజ్ఞాపించి సాగనంపాడు (1.115); ధౌమ్యుడిని అగ్నిహోత్రుడివలె గౌరవిస్తూ ప్రదక్షిణ నమస్కారాలు చేసి సెలవుతీసికొని వెళ్ళిపోయాడు (1.146.147). ధర్మజుడి ఔచిత్యవర్తనానికి ఈ మూడువీడ్కోలులు ముచ్చటైన ఉదాహరణలు. (సంపా.)

ధౌమ్యుఁడు పాండవులకు సేవాధర్మంబు లెఱింగించుట (సం.4-4-6)

క. 'ఎఱిఁగెడు వారికి నైనను । గఱపక తక్కరుచిత ప్రకారము శుభముం
గొఱలు హితు; లట్లగుట నం । దఱకును జెప్పంగ వలయుఁ దగియెడు బుద్ధుల్. 116

ప్రతిపదార్థం: ఎఱిఁగెడువారికిన్+ఐనను= తెలిసినవారికయినా; ఉచిత ప్రకారము= తగిన పద్ధతిలో; శుభమున్= శుభమును; కొఱలు= కోరే; హితులు= స్నేహితులు, మేలు కోరేవారు; కఱపక తక్కరు= ఉపదేశం చేయకుండా వదలిపెట్టరు; అట్లు+అగుటన్= అందుచేత; తగియెడు బుద్ధుల్= ఉచితమైన నీతులు, హితోక్తులు; అందఱకును= అందరికి; చెప్పంగవలయున్= చెప్పాలి.

తాత్పర్యం: లోకంలో తెలిసినవా రెందరో ఉండవచ్చును. కాని, శ్రేయోభిలాషులయినవారు అటువంటివిజ్ఞులకు కూడా బుద్ధులు చెప్పకుండా ఉండలేరు. అందుచేత అదనెరిగి అందరికీ తగిన బుద్ధులు చెప్పవలసిందే.

వ. అదియునుం గాక. 117

ప్రతిపదార్థం: అదీ కాక.

తే. కౌరవాన్వయజాతులై గారవమునఁ । బెరిఁగినట్టి మీ రొండొక నరునిఁ గొలిచి
మసలి వర్తిల్లి మానావమానములకు । నోర్చి, యడఁకువతోడన యునికి యరిది. 118

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+అన్వయజాతులు+ఐ= కౌరవ వంశంలో పుట్టినవారై; గారవమునన్= గౌరవంతో, గొప్పతనంతో; పెరిఁగిన అట్టి మీరు= పెరిగినటువంటి మీరు; ఒండొక= మరొక; నరునిన్= మానవమాత్రుని; కొలిచి= సేవించి; మసలి వర్తిల్లి= అణగిమణగి నడచుకొని; మాన+అవమానములకున్= గౌరవానికీ, అవమానానికీ; ఓర్చి= సహించుకొని; అడఁకువ తోడన్+అ= అణగిమణగి వినయంతో; ఉనికి= ఉండటం; అరిది= కష్టం.

తాత్పర్యం: మీరు కురువంశంలో పుట్టినవారు. గౌరవంగా పెరిగినవారు. మీవంటివారు మరొక సామాన్య మానవమాత్రుడిని సేవిస్తూ మానావమానాలు సహిస్తూ అణగిమణగి సవినయంగా ఉండటం వీలుకాని పని.

క. వాలి వివిధాస్త్ర విద్యా । జ్వాలల వెలుఁగొందు పాండవజ్వలనం బా
భీలత మండం దొడరినఁ । గాల విరోధంబు మఱచి కార్యముఁ దప్పున్. 119

ప్రతిపదార్థం: వాలి= విజృంభించి; వివిధ+అస్త్రవిద్యాజ్వాలలన్= అనేకరీతులయిన అస్త్రవిద్యలనే మంటలతో; వెలుఁగొందు= ప్రకాశించే; పాండవజ్వలనంబు= పాండవు లనే అగ్ని; కాలవిరోధంబు మఱచి= ప్రతికూలరూపమయిన కాలాన్ని మరిచి; ఆభీలతన్= భయంకరంగా; మండన్+తొడరినన్= మండటం మొదలు పెట్టితే; కార్యమున్+తప్పున్= అజ్ఞాతవాసంలో రహస్యంగా జీవితం గడపవలసిన కార్యం చెడిపోతుంది.

తాత్పర్యం: వివిధాస్త్రాలు మంటలవంటివి. వాటిని ధరించే పాండవులు అగ్నులవంటివారు. అటువంటి పాండవులు కాలవిరోధాన్ని మరచిపోకూడదు. కాదని మరచి మండిపడితే అనగా బాహాటంగా పరాక్రమాదులను ప్రదర్శిస్తే తమ ఉనికిని బహిర్గతం చేసికొంటారు. అజ్ఞాతవాసం భంగమవుతుంది. కార్యం చెడిపోతుంది.

విశేషం: అలం: రూపకం. పాండవులు మొదట ఆయుధాలను దాచిపెట్టుకొనాలి అని సూచన. (సంపా.)

వ. కావున మీకు నప్రమాదార్థంబుగా నా నేర్చిన విధంబున నుపదేశం బవశ్యకర్తవ్యంబు; రాజులం గొలిచి యెమ్మెయి నయినను బ్రదుకు జనంబులు గీడునుం బొరయకుండునట్టి సాధారణ నీతి సంక్షేప రూపంబున నెఱింగించెద సావధానులరయి వినుండు. 120

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= అందుచేత; మీకున్= మీకు; అప్రమాద+అర్థంబు= ఏమరుపాటు కలుగకుండా; నా నేర్చిన విధంబునన్= నే నెరిగిన రీతిని; ఉపదేశంబు= హితవు చెప్పటం; అవశ్య కర్తవ్యంబు= తప్పక చేయదగినపని; రాజులన్+కొలిచి= ప్రభువులను సేవించి; ఏ+మెయిన్+అయినను= ఏ విధంగానయినా; బ్రదుకు, జనంబులు= జీవితాన్ని గడిపేవారు; కీడునున్+పొరయక+ ఉండునట్టి= హాని కలుగకుండా ఉండే; సాధారణనీతి= సామాన్యంగా పాటించేవర్తన విధానం; సంక్షేపరూపంబునన్= సంగ్రహంగా; ఎఱింగించెదన్= తెలుపుతాను; సావధానులరు+అయి= ఏకాగ్రచిత్తం కలవారై; వినుండు= వినండి.

తాత్పర్యం: మీకు ఎటువంటి ప్రమాదం కలుగకుండా ఉండాలని నా ఆశయం. అందుచేత నాకు చేతనయిన విధంగా ఉపదేశం చేస్తాను. రాజులను సేవించి జీవించే వారు కడు జాగ్రత్తగా ఉండాలి. అందువలన రాజసేవలో ఇబ్బందులకు లోనుగాని విధంగా సాధారణనీతిని సంగ్రహంగా చెప్పుతాను. శ్రద్ధగా వినండి.

క. తగఁ జొచ్చి తనకు నర్హం । బగు నెడఁ గూర్చుండి రూప మవికృతవేషం
బుగ సమయ మెఱిఁగి కొలిచిన । జగతీవల్లభున కతఁడు సమ్మాన్యుఁ డగున్. 121

ప్రతిపదార్థం: తగన్= తగినట్లు; చొచ్చి= సభాప్రాంగణంలోకి ప్రవేశించి; తనకున్= తనకు; అర్హంబు+అగు+ఎడన్= తగినచోట; కూర్చుండి= కూర్చొని; రూపము= తన రూపం; అవికృతవేషంబుగన్= వికారం కాని వేషం కలిగి ఉండేటట్లు; సమయము+ఎఱిఁ గి= సమయం తెలిసికొని; కొలిచినన్= సేవించినట్లయితే; జగతీవల్లభునకున్= రాజుకు; అతఁడు= అతడు; సమ్మాన్యుఁడు+అగున్= గౌరవించదగినవాడవుతాడు.

తాత్పర్యం: తగిన పద్ధతిలో సభలోనికి అడుగుపెట్టాలి. తన స్థానానికి తగిన ఆసనంలో కూర్చొనాలి. తన రూపంగాని వేషంగాని వికృతంగా ఉండకుండా చూచుకొనాలి. సమయం తెలిసికొని మసలుకొంటూ సేవించాలి. అట్లా చేయగల వ్యక్తి రాజుకు గౌరవార్హుడౌతాడు (రాజు యొక్క గౌరవానికి పాత్రుడౌతాడు).

విశేషం: రాజులు సహజంగా అధికారదర్పంవలన తరచూ కోపపడతారు. కొలువుకూటంలో అంగీకారం లేక ప్రవేశించడం వారి ఆగ్రహానికి కారణమవుతుంది. అట్లాగే అర్హతలకు అనుగుణంగా వేసిన ఆసనాలు గుర్తించి తన తాహతుకు తగిన స్థలంలో కూర్చొనాలి. లేకపోతే మర్యాదను అతిక్రమించినట్లవుతుంది. సభలో రాజు ప్రసంగించేవేళ, సమయం చూసి తనకు అవకాశం కలిగినప్పుడు మాత్రమే మాట్లాడటం మంచిది. లేకుంటే అనవసర ప్రసంగ మవుతుంది. సభలోనివారు నాగరకులు. నాగరకుల వేషానికి భిన్నంగా వేషధారణ పనికిరాదు. అంతేకాకుండా వికృతవేషంతో ప్రవేశించడం 'ఎబ్బెట్టుగా' కూడా ఉంటుంది.

క. 'నరనాథుఁ గొలిచి యలవడఁ । దిరిగితి నా కేమి' యనుచుఁ దేఁకువ లేమిన్
మరియాద దప్ప మెలఁగినఁ । బురుషార్థంబునకు హాని పుట్టకయున్నే? 122

ప్రతిపదార్థం: నరనాథున్= రాజును; కొలిచి= సేవించి; అలవడన్= మిగుల పరిచితుడయ్యేటట్లు; తిరిగితిన్= తిరిగాను; నాకున్= నాకు; ఏమి?= ఏమౌతుంది?; అనుచున్= అంటూ; తేఁకువ లేమిన్= జంకు గొంకు లేకుండా; మరియాద+తప్పన్+మెలఁగినన్= హద్దుమీరి ప్రవర్తిస్తే; పురుషార్థంబునకున్= పురుష ప్రయోజనానికే; హాని+పుట్టక+ఉన్నే?= కీడు కలగకుండా ఉంటుందా?.

తాత్పర్యం: నేను రాజు కొలువులో ఉన్నాను. రాజుతో చనువుగా తిరుగుతున్నాను. నా కేమిటి?- అని అనుకొంటూ నిర్భయంగా మర్యాద నతిక్రమించి నడచుకొంటే మొదటికే మోసం వస్తుంది.

ఉ. రాజగృహంబుకంటె నభిరామముగా నిలు గట్టఁ గూడ, దే
యోజ నృపాలుఁ డాకృతికి నొప్పగు వేషము లాచరించు, నే
యోజ విహారముల్ సలుప నుల్లమునం గడువేడ్క సేయు, నే
యోజ విదగ్ధుఁడై పలుకు; నొడ్డలకుం దగ దట్లు సేయఁగన్. 123

ప్రతిపదార్థం: రాజగృహంబుకంటెన్= రాజుగారి ఇంటికన్నా; అభిరామముగాన్= అందంగా; ఇలు= ఇల్లు; కట్టన్+కూడదు= కట్టగూడదు; నృపాలుఁడు= రాజు; ఏ+ఓజన్= ఏరకంగా; ఆకృతికిన్= ఆకారానికి; ఒప్పు+అగు= తగిన; వేషములున్= వేషధారణలు; ఆచరించున్= ఆచరిస్తాడో; ఏ+ఓజన్= ఏ విధంగా; విహారముల్= విహారాలను; చలుపన్= చేయడానికి; ఉల్లమునన్= మనస్సులో; కడువేడ్క+చేయున్= బాగా ఇష్టపడుతాడో; ఏ+ఓజన్= ఏ విధంగా; విదగ్ధుఁడు+ఐ= నేర్పరియై; పలుకున్= మాట్లాడతాడో; ఒడ్డలకున్= ఇతరులకు; అట్లు చేయఁగన్= ఆ విధంగా చేయటం; తగదు= తగదు.

తాత్పర్యం: రాజుగారి ఇంటికన్నా అందంగా ఇల్లు కట్టుకొనకూడదు. రాజుగారి వేషధారణ పద్ధతిలో తాను దుస్తులు తొడుగుకొనకూడదు. రాజు చేసే విహారంవలె తానూ విహరించకూడదు. రాజు మాట్లాడే పద్ధతిలో తాను మాట్లాడటం తగదు.

విశేషం: రాజులు సహజంగా అందరికంటె అధికంగా ఉండాలని అనుకొంటారు. రాజసం వారి లక్షణం. అందుచేత సేవకులు రాజుకంటె ఎందులోనూ అధికులుగా ఉండరాదు. రాజభవనంకంటె ఎత్తైన భవనాన్ని సేవకుడు కట్టుకుంటే సంపదలో రాజుకంటె మించిన వాడనే స్ఫూర్తి కలుగుతుంది. అది ఆర్థికమైన ఆధిక్యం. వేషధారణం వైభవానికీ, విహారం విలాసానికీ సంబంధించినవి. ఆయా రంగాలలో కూడా సేవకుడు తన ఆధిక్యాన్ని ప్రదర్శించకుండా అణకువతో జీవించటం మంచిది. (సంపా.)

క. పుత్రులు పౌత్రులు భ్రాతలు। మిత్రు లనరు రాజు లాజ్ఞ మిగిలిన చోటన్
శత్రుల కాఁ దమయలుకకుఁ। బాత్రము సేయుదురు నిజశుభస్థితి పొంటెన్. 124

ప్రతిపదార్థం: రాజులు= రాజులు; ఆజ్ఞ= తమ ఆజ్ఞ; మిగిలినచోటన్= అతిక్రమించే చోట; పుత్రులు= కొడుకులు; పౌత్రులు= మనుమళ్ళు; భ్రాతలు= సోదరులు; మిత్రులు= స్నేహితులు; అనరు= అని భావించరు; నిజశుభస్థితి పొంటెన్= తన భద్రమైన స్థితికొరకు; శత్రువులు+ఐన= శత్రువులే; కాన్= అయినట్లుగా; తమ అలుకకున్= తమ కోపానికి; పాత్రము+చేయుదురు= గురిచేస్తారు.

తాత్పర్యం: తమ ఆజ్ఞను మీరినవారిని కొడుకులనిగాని, మనుమలనిగాని, సోదరులనిగాని, స్నేహితులనిగాని రాజులు పరిగణించరు. తమ మేలుకొరకు, భద్రతకొరకు వారిని శత్రువులుగానే పరిగణిస్తారు. కోపం పెంచుకొని వారి అంతు చూస్తారు.

విశేషం: రాచరికం ముళ్ళకిరీటం వంటిది. రాజకీయాలలో నీతిని పాటించేవారు అరుదు. అందువలన రాజశాసనాన్ని ధిక్కరించే వాడెవ్వడైనా రాజధిక్కారం చేసినవాడె ఔతాడు. ధిక్కారాన్ని రాజు సహించడు. చిన్నపామునైనా పెద్దకర్రతో కొట్టవలెనని- పుత్రుడైనా, తమ్ముడైనా, మిత్రుడైనా, పౌత్రుడైనా అతడిని శత్రువుగానే భావించి నిగ్రహిస్తాడు. కోపించి చంపుతాడుకూడా, కాబట్టి రాజాజ్ఞాధిక్కారం సేవకుడికి హానికరం. (సంపా.)

క. చనువాని చేయుకార్యం। బున కడ్డము సొచ్చి నేరుపున మెలఁగుచుఁ దా
నును బయిఁ బూసికొనుటఁ దన। ముసు మెలఁగిన మెలఁకువకును ముప్పగుఁ బిదపన్. 125

ప్రతిపదార్థం: చనువాని చేయుకార్యంబునకున్= చెల్లుబడి కలిగినవాడు చేసేపనికి; అడ్డము+చొచ్చి= అడ్డుగా ప్రవేశించి; నేరుపునన్= నేర్పుతో; మెలఁగుచున్= ప్రవర్తిస్తూ; తానును= తాను; పయిన్+పూనుకొనుటన్= తగుదునమ్మా అంటూ ఆ పనిని మీదవేసికొనటం; పిదపన్= ఆ తరువాత; తన= తనయొక్క; మును= ముందు; మెలఁగిన= ప్రవర్తించిన; మెలఁకువకును= జాగరూకతతో కూడిన ప్రవర్తనకుకూడా; ముప్పు+అగున్= ముప్పే అవుతుంది.

తాత్పర్యం: ఏదయినా సరే సాధించుకొనగలిగిన సమర్థుడి పనికి అడ్డు వెళ్ళకూడదు. అట్లా అడ్డువెళ్ళి తగుదునమ్మా అంటూ ఆ కార్యాన్ని మీదవేసికొని, నేర్పును ప్రదర్శిస్తూ పూనుకుతిరిగితే అసలుస్థితికి కూడా ముప్పురాక తప్పదు.

ఆ. **రాజునొద్దఁ బలువురకు సంకటంబు గాఁ। దిరుగు పనుల నెంత తేజ మయిన**
వాని బుద్ధి గలుగు వా రొల్లు; రవి మీఁదఁ। జేటు తెచ్చు టెట్లు సిద్ధ మగుట. **126**

ప్రతిపదార్థం: రాజు+ఒద్దన్= రాజుదగ్గర; పలువురకున్= అనేకులకు; సంకటంబు+కాన్= ఇబ్బంది కలిగేటట్లు; తిరుగుపనులన్= మెలగే పనులవలన; ఎంత తేజము+అయినన్= ఎంతతేజస్సు ఉన్నా; అది= ఆ ప్రవర్తన; మీఁదన్= తర్వాతికాలంలో; చేటు తెచ్చుట= ఇబ్బంది కలిగించటం; సిద్ధము+అగుటన్= తథ్యం కావటం చేత, వానిన్= ఆ పనులకు; బుద్ధికలుగువారు= తెలివయినవారు; ఒల్లరు= అంగీకరించరు.

తాత్పర్యం: రాజుతో సన్నిహితంగా ఉండటంలో తప్పు లేదు. కాని, రాజువద్ద ఉండే చాలామందికి కష్టం కలిగించే పనులలో మాత్రం జోక్యం పనికిరాదు. అటువంటి పనులవలన సేవకుడి శక్తి బహిర్గతం కావచ్చును. కాని, ఆ తర్వాత హాని కలగటం మాత్రం తథ్యం. అందుచేత తెలివిగలవారు అటువంటి పనులకు ఇష్టపడరు.

క. **ఊరక యుండక, పలువుర। తో రవ మెసఁగంగఁ బలుకఁ దొడరకయు, మదిం**
జేరువ గల నాగరికులుఁ। దారుఁ గలసి పలుక వలయు ధరణీశుకడన్. **127**

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ+ఈశుకడన్= రాజుదగ్గర; ఊరక+ఉండక= మౌనంగా ఉండక; పలువురతోన్= చాలమందితో; రవము+ఎసఁగంగన్= ఆర్భాటాలు ప్రకటిస్తూ; పలుకన్+తొడరకయున్= మాటలాడటం మొదలుపెట్టక; మదిన్= మనస్సులో; చేరువ= సాన్నిహిత్యం; కల= కలిగిన; నాగరికులున్= నాగరికులును; తారున్= తామును; కలసి= కలసి; పలుకవలయున్= మాట్లాడటం సబబు.

తాత్పర్యం: రాజు దగ్గర మౌనంగానూ ఉండకూడదు. అట్లా అని పదిమందితో ఆర్భాటంగా మాట్లాడటం పనికిరాదు. తనకు దగ్గరివారైన కొలువుకాండ్రతో కలిసి తాను రాజుతో మాట్లాడటం సబబు.

క. **వేఱొక తెఱఁగున నొరులకు। మాఱాడక యునికి లెస్స మనుజేంద్రుకడం;**
దీఱమి గల చోటులఁ దా। మీఱి కడఁగి వచ్చి పంపు మెయికొన వలయున్. **128**

ప్రతిపదార్థం: మనుజ+ఇంద్రుకడన్= రాజుదగ్గర; ఒరులకున్= ఇతరులకు; వేఱొక తెఱఁగునన్= ఇంకొకపద్ధతిలో, వ్యతిరేక ధోరణిలో; మాఱు+ఆడక+ఉనికి= సమాధానం (బదులు) చెప్పకుండా ఉండటం; లెస్స= మంచిది; తీఱమి= అక్కర; కలచోటులన్= ఉన్నచోటులలో; తాన్= తానే; మీఱి కడఁగి వచ్చి= పూనుకొని ముందుకు వచ్చి; పంపు= రాజాజ్ఞను; మెయికొనవలయున్= అంగీకరించాలి.

తాత్పర్యం: తాను రాజుదగ్గర ఉన్నప్పుడు వ్యతిరేకత తోచే విధంగా ఇతరులకు సమాధానం చెప్పకూడదు. అవసరం ఏర్పడితే మాత్రం తనంతట తానే ముందుకు వచ్చి రాజాజ్ఞను నిర్వర్తించాలి.

చ. ధరణిపు చక్కఁ గట్టెదురు దక్కి పిఱుందును గాని యట్లుగా
నిరుగెలనం దగం గొలిచి యే మనునో, యెటు సూచునొక్కొ! యె
వ్వరి దెస నెప్పు డే తలఁపు వచ్చునొ యీతని కంచుఁ జూడ్కి సు
స్థిరముగఁ దన్ముఖంబునన చేర్చుచు నుండుట నీతి కొల్వునన్. 129

ప్రతిపదార్థం: ధరణిపు= రాజుయొక్క; చక్కన్= సమక్షంలో; కడు+ఎదురు+దక్కి= సూటియైన ఎట్టఎదుట ఉండటాన్ని వదలిపెట్టి; పిఱుందును= వెనుకవైపును; కాని+అట్లుగాన్= కాని విధంగా; ఇరు+కెలనన్= రెండుపక్కలా; తగన్= తగునట్లు; కొలిచి= సేవించి; ఏమి+అనునో= ఏమి అంటాడో; ఎటు చూచున్+ఒక్కొ= ఎటువైపు చూస్తాడో; ఈతనికిన్= ఈతనికి (రాజుకు); ఎవ్వరిదెసన్= ఎవరి పట్ల; ఎప్పుడు= ఎప్పుడు; ఏ తలఁపు= ఎటువంటి అభిప్రాయం; వచ్చునొ= వస్తుందో (కలుగుతుందో); అంచున్= అంటూ; చూడ్కి= చూపు; సుస్థిరముగన్= నిశ్చలంగా; తత్+ముఖంబునన= ఆ రాజు ముఖంమీదనే; చేర్చుచున్= ఉంచుతూ; కొల్వునన్= సభలో; ఉండుట= ఉండటం; నీతి= న్యాయం.

తాత్పర్యం: కొలువులో రాజుకు మరీ ఎట్టఎదురుగానూ ఉండకూడదు. అట్లాగని వెనుకవైపూ ఉండకూడదు. ఏదో ఒక ప్రక్కన నిలబడి సేవించాలి. ఏమంటాడో, ఎటు చూస్తాడో, ఎవరిని చూస్తే ఎటువంటి ఆలోచన కలుగుతుందో - మొదలయిన భావాలను మనసులో ఉంచుకొని రాజుముఖంమీదనే దృష్టి సారించి సభలో మెలగాలి.

క. నగళులలోపలి మాటలు। దగునే వెలి నుగ్గడింపఁ దన? కేర్పడ నొం
డుగడం బుట్టినఁ బతి విన। నగుపని చెప్పెడిది గాక యాతనితోడన్. 130

ప్రతిపదార్థం: నగళులలోపలి= అంతఃపురాలలోని; మాటలు= మాటలు; వెలిన్+ఉగ్గడింపన్= పైకి చెప్పటం (బయట పెట్టటం); తనకున్= తనకు(సేవకుడికి); తగునే?= తగునా?; ఏర్పడన్= స్పష్టంగా; ఒండుకడన్+పుట్టినన్= మరో చోట (అటువంటి మాటలు వినటం) సంభవిస్తే; పతి= రాజు; వినన్+అగు= వినదగిన; పని= విషయం; ఆతనితోడన్= రాజుతో; చెప్పెడిది+కాక= చెప్పాలి.

తాత్పర్యం: అంతఃపురాలలోని మాటలు ఎప్పటికీ బయటపెట్టరాదు. ఇతరత్రా మరెక్కడయినా రాజుకు సంబంధించిన మాటలు వింటే ముందు ఆలోచించాలి. ఆ తరువాత ఆ మాటలు రాజు వినదగినవయితే చెప్పాలి.

విశేషం: అంతఃపుర విశేషాలు బయట పొక్కితే ఆరా తీస్తారు. చెప్పినవాని ప్రాణం నిలవదు. అలాగే సేవకుడు ఇతరత్రా తనకు తెలిసిన విషయం రాజుకు చెప్పకపోయినా తప్పే. అయితే సేవకుడు అందులో కొంత విచక్షణ చూపాలి. విన్న మాటలలో అసలు నిజం తెలిసికొనాలి. ఆ తరువాత రాజుకు చెప్పదగినదా కాదా అని ఆలోచించాలి. రాజు వినదగినదయితేనే చెప్పాలి. అనవసరమయిన విషయం చెప్పరాదు. రాజుకు అప్రియమయిన విషయం ఎపుడూ చెప్పరాదు.

క. అంతిపురము చుట్టతికం। బెంతయుఁ గీ, డంతకంటె నెగ్గు తదీయో
పాంత చర కుబ్జ వామన। కాంతాదులతోడి పొందుకలిమి భటునకున్. 131

ప్రతిపదార్థం: భటునకున్= సేవకునికి; అంతిపురము చుట్టఱికంబు= అంతఃపురంతో చుట్టరికం; ఎంతయున్+కడు= ఎంతో హాని కలిగిస్తుంది; తదీయ+ఉపాంతచర= అంతఃపుర సమీపంలో తిరిగే; కుబ్జవామన కాంతాదులతోడి= గూనివారు, పొట్టివారు, పరిచారికలు మొదలయిన వారితో; పొందు కలిమి= స్నేహం కలిగి ఉండటం; అంతకంటెన్= అంతకంటే; ఎగ్గు= కీడు.

తాత్పర్యం: భటుడికి అంతఃపురంతో సంబంధం మంచిది కాదు. హానికారి. అక్కడ తిరిగే గూనివారు, వామనులు, పరిచారికలు మొదలగువాళ్ళతో స్నేహం అంతకంటె కీడు కలిగిస్తుంది.

ఆ. ఉత్తమాసనములు, నుత్కృష్ట వాహనం । బులును గరుణఁ దమకు భూమిపాలుఁ
డీక తార యెక్కు టెంతటి మన్నన । గలుగువారికైనఁ గార్య మగునె? 132

ప్రతిపదార్థం: ఉత్తమ+ఆసనములున్= శ్రేష్ఠమయిన ఆసనాలును (గద్దెలు); ఉత్కృష్టవాహనంబులును= మహనీయమయిన వాహనాలు (ఏనుగులు గుర్రాలవంటివి); కరుణన్= దయతో; తమకున్= తమకు; భూమిపాలుఁడు= రాజు; ఈక= ఇవ్వకుండానే; తారు+అ= తామే; ఎక్కుట= ఎక్కటం; ఎంతటి= ఎంత ఎక్కువ; మన్నన= గౌరవం; కలుగువారికిన్+ఐనన్= కలవారికయినా; కార్యము+అగునె?= చేయదగింది ఔతుందా? (కాదు).

తాత్పర్యం: రాజు అనుగ్రహిస్తేనే ఆసనాలు అధిరోహించాలి. అట్లాగే వాహనాలు కూడా. రాజానుగ్రహం లేకుండ శ్రేష్ఠమైన ఆసనాలు పెద్ద పెద్ద వాహనాలు తమంతట తాము ఎన్నుకొనటమో, అధిరోహించటమో ఎంతగా రాజగౌరవం పొంది ఉన్న వారికైనా పనికిరాదు.

క. మన్నన కుబ్బక, యవమతి । దన్నొందిన స్రుక్కఁబడక, ధరణీశుకడన్
మున్నున్న యట్ల మెలఁగిన । యన్నరునకు శుభము లొదవు నాపద లడఁగున్. 133

ప్రతిపదార్థం: మన్ననకున్= రాజు చేసిన గౌరవానికి; ఉబ్బక= పొంగిపోకుండా; అవమతి= అవమానం; తన్ను+ఒందినన్= తనకు కలిగితే; స్రుక్కఁబడక= క్రుంగిపోకుండా; ధరణీశుకడన్= రాజుదగ్గర; మున్ను= పూర్వం; ఉన్న+అట్లు+అ= ఉన్నట్లే; మెలఁగిన= ప్రవర్తించినట్టి; ఆ+నరునకున్= ఆ మనుష్యునకు; శుభములు= శుభాలు; ఒదవున్= కలుగుతాయి; ఆపదలు= ఆపదలు; అడఁగున్= అణగిపోతాయి.

తాత్పర్యం: రాజు తనను గౌరవించాడని ఉబ్బిపోరాదు. అవమానించాడని క్రుంగిపోరాదు. ఆ రెండింటిని లెక్కించక వెనుకటివలెనే రాజుదగ్గర ప్రవర్తించే సేవకులకు మంచి జరుగుతుంది. ఆపదలు తొలగిపోతాయి.

క. జనపతి యెవ్వరి నైనను । మనుపఁ జెఱుపఁ బూనియునికి మది దెలియ నెఱిం
గిన యేనిఁ దాను వెలిపు । చ్చునె మునుము న్నెట్టి పాలసుండును దానిన్? 134

ప్రతిపదార్థం: జనపతి= రాజు; ఎవ్వరిన్+ఐనను= ఎవ్వరినైనా; మనుపన్= రక్షించడానికి గాని; చెఱుపన్= చంపటానికిగాని; పూని+ఉనికి= సంసిద్ధుడుగా ఉన్నాడని; మదిన్= మనసులో; తెలియన్+ఎఱింగిన+ఏనిన్= బాగా తెలిసినప్పటికీ; దానిన్= దానిని; ఎట్టి పాలసుండును= ఎంత మూఢుడయినా (అవివేకి అయినా); మునుమున్ను= ముందుగానే; తాను= తాను; వెలిపుచ్చునె?= బయటపెట్టుతాడా?

తాత్పర్యం: ఒక వేళ రాజు ఎవరినైనా సంరక్షించాలని అనుకొనవచ్చును. లేదా శిక్షించాలని అనుకొనవచ్చును. ఆ విషయాలు తనకు తెలిసినా, అవి అమలు కాకముందే సేవకుడైనవాడు తనంతట తాను బయటపెట్టేవాడు మూర్ఖుడు.

విశేషం: 'నెఱింగెనయేనిఁ' - ఆనందాశ్రమ గ్రంథమాల ప్రతి.

ఉ. ఎండకు వాన కోర్చి, తనయిల్లు ప్రవాసపుఁ జోటు నాక, యా
కొండు, నలంగుదున్, నిదురకుం దఱి దప్పెడు, డప్పి పుట్టె, నొ
క్కండన యెట్లొకో యనక కార్యము ముట్టినచోట నేలినా
తం డొక చాయ చూపినను దత్పరతం బని సేయు టొప్పగున్. 135

ప్రతిపదార్థం: ఎండకున్= ఎండకూ; వానకున్= వానకూ; ఓర్చి= ఓర్చుకొని; తన ఇల్లు, ప్రవాసము+చోటు నాక= ఇది తనయిల్లు, ఇది పరాయి చోటు అనుకొనకుండా; ఆ కొండున్= ఆకలిగొందును; నలంగుదున్= నలిగి (అలసి) పోతాను; నిదురకున్+తఱి తప్పెడున్= నిద్రకు సమయం మించిపోతుంది; డప్పి+పుట్టెన్= దాహం వేస్తున్నది; ఒక్కండన+ఎట్లు+ఒకో= ఒక్కడినే ఎట్లాగో; అనక= అని తలపక; కార్యము= పని; ముట్టినచోటన్= కలిగినచోట; ఏలిన+అతండు= రాజు; ఒక చాయ= ఒక రీతి; చూపినను= చూపిస్తే కూడా; తత్పరతన్= నిష్ఠతో, ఏకాగ్రతతో; పనిచేయుట= పనిచేయడం; ఒప్పు+అగున్= ఉచితమౌతుంది.

తాత్పర్యం: ఎండకూ, వానకూ సహించాలి. తనయిల్లనీ, పొరుగుచోటనీ అనుకొనరాదు. ఆకలి వేస్తుంది, అలసిపోతాను, నిద్రకు సమయం మించిపోతుంది, దాహం వేస్తున్నది, ఒక్కడినే ఎట్లా? అనే ఆలోచనలకు అవకాశం ఎప్పుడూ ఇవ్వకూడదు. అనుకోకుండా రాజు ఒక పనిని సూచించినట్లయితే ఆ పనిని శ్రద్ధతో, భక్తితో చెయ్యాలి.

క. తా నెంత యాప్తుఁ డైన మ। హీనాయకుసొమ్ము పామునెమ్ములుగా లో
నూనిన భయమునఁ బొరయక। మానినఁగా కేల కలుగు మానము బ్రదుకున్? 136

ప్రతిపదార్థం: (రాజు) తాను= తాను; ఎంత= ఎంత; ఆప్తుఁడు+ఐనన్= కావలసినవాడైనా; మహీనాయకు సొమ్ము= రాజుసొమ్ము; పాము+ఎమ్ములుగాన్= పాము ఎముకలుగా; లోన్+ఊనిన= లోపల పొందిన; భయమునన్= భయంతో; పొరయక= గ్రహించక; మానినన్+కాక= మానివేస్తే కాని; మానము= గౌరవం; బ్రదుకున్= బ్రదుకును; ఏల కలుగున్?= ఎందుకు కలుగుతుంది? ఎట్లా కొనసాగుతుంది?

తాత్పర్యం: రాజుకు తాను ఎంత ఆప్తుడయినా కావచ్చును. రాజధనాన్ని పాము ఎముకలవలె భావించాలి. వాటిని పరికించాలి. వాటిని సంగ్రహించే గుణం మానితేనేగాని మానమూ, ప్రాణమూ నిలువవు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. రాజధనం పాము ఎముకలవలె సంగ్రహించకూడదని చెప్పింది తిక్కన. ఈ ఉపమానం మూలంలో లేదు. విషతుల్యాలైన పాము ఎముకలు సేకరించగూడనివి అని లోక ప్రసిద్ధి. సేకరిస్తే ప్రాణహాని కలుగుతుంది. అట్లాగే రాజధనం గ్రహించి కూడబెట్టటం చేటని భావం. (సంపా.)

ఆ. ఆవులింత, తుమ్ము, హాసంబు, నిష్ఠీవ। నంబు గుప్త వర్తనములు గాఁగఁ
జలుప వలయు నృపతి కొలువున్న యెడల, బా। హిరము లైనఁ గెలని కెగ్గు లగుట. 137

ప్రతిపదార్థం: నృపతి= రాజు; కొలువు+ఉన్న+ఎడలన్= సభతీర్చి ఉన్నప్పుడు; ఆవులింత= ఆవులించటం; తుమ్ము= తుమ్మటం; హాసంబు= నవ్వు; నిష్ఠీవనంబు= ఉమ్మివేయటం; (ఇవి) బాహిరములు+ఐనన్= బయటపెడితే; కెలనికిన్= ప్రక్కన ఉన్నవారికి; ఎగ్గులు+అగుటన్= సహించటానికి శక్యం కానివి అవటంచేత; గుప్త వర్తనములు+కాఁగన్= గుట్టుగా ఆచరించబడేవి అయ్యేటట్లుగా; చలుపన్+వలయున్= చేయాలి.

తాత్పర్యం: రాజు కొలువు తీరినపుడు సేవకుడు ఆవులించకూడదు. తుమ్మటం మంచిది కాదు. నవ్వటం అసలే పనికిరాదు. ఉమ్మివేయటం తప్పు అవుతుంది. వీటిని బహిరంగంగా చేస్తే ప్రక్కవాళ్ళకు సహించరానివి. కాబట్టి వాటిని గోప్యంగా చేయాలి.

క. వైరుల దూతలు, నెరవగు । వారు, నిరాకృతులుఁ బాపవంతులుఁ దమకుం
జేరువఁగా వర్తించుట । నేరమి; తుదిఁ బోయి చేటు నిందయు వచ్చున్. 138

ప్రతిపదార్థం: వైరుల దూతలున్= శత్రువుల దూతలు; ఎరవు+అగువారు= భేదం కలిగించేవారు; నిరాకృతులున్= రాజుచేత నిరాకరించబడిన వారూ; పాపవంతులున్= పాపపు పనులు చేసేవారు; తమకున్= తమకు; చేరువఁగా= దగ్గరగా; వర్తించుట= ఉండటం; నేరమి= తప్పు; తుదిన్+పోయి= చివరకు; చేటు= కీడు; నిందయున్= నిందకూడా; వచ్చున్= వచ్చును.

తాత్పర్యం: శత్రువుల దూతలుగాని, భేదభావాన్ని కలిగించేవారుగాని, రాజు ఆగ్రహానికి పాత్రులై నిరాకరించబడిన వారుగాని, పాపాత్ములుగాని, తమకు దగ్గరగా ఉండటం మంచిది కాదు. దీనివలన చివరకు కీడూ, నిందా వస్తాయి.

ఆ. వసుమతీశు పాల వసియించు నేనుంగు । తోడ నైన, దోమతోడ నైన
వైర మగు తెఱంగు వలవదు; తా నెంత । పూజ్యుఁ డైన జనుల పొందు లెస్స. 139

ప్రతిపదార్థం: వసుమతీ+ఈశు పాలన్= రాజుదగ్గర; వసియించు= ఉండే; ఏనుంగుతోడన్+ఐనన్= ఏనుగుతోనయినా (పెద్దవానితోనయినా); దోమతోడన్+ఐనన్= దోమతో అయినా (చిన్నవాడితోనయినా); వైరము+అగు తెఱంగు వలవదు= శత్రుత్వం ఏర్పడే పద్ధతి పనికిరాదు; తాను= తాను; ఎంత- పూజ్యుఁడు+ఐనన్= తానెంత పూజించదగినవాడయినా; జనులపొందు= ప్రజలతో స్నేహం; లెస్స= మంచిది.

తాత్పర్యం: రాజుదగ్గర మెలగే ఏనుగుతోనయినా, దోమతోనయినా వైరం కలిగే ప్రవర్తన మంచిది కాదు. భటుడు తా నెంత పూజనీయుడయినా రాజు కొలువుకు సంబంధించిన జనులతో స్నేహం కలిగి ఉండటం మేలు.

క. కలిమికి భోగముల కదా । ఫల మని తను మెఱసి బయలుపడఁ బెల్లుగ వి
చ్చలవిడి భోగింపక వే । డ్కలు సలుపఁగ వలయు భటుఁ దడంకువతోడన్.' 140

ప్రతిపదార్థం: కలిమికిన్= సంపదకు; భోగములు+అ, కదా= భోగాలేకదా; ఫలము+అని= ఫలితం అని; తను మెఱసి= తాను ప్రకాశించి; బయలుపడన్= బయటపడేటట్లుగా; పెల్లుగన్= అధికంగా; విచ్చలవిడిన్= విచ్చలవిడిగా; భోగింపక= అనుభవించకుండా; భటుఁడు= సేవకుడు; అడంకువతోడన్= వినయంతో; వేడ్కలు+చలుపఁగ వలయున్= వేడుకలు చేసుకోవాలి.

తాత్పర్యం: భోగాల కొరకే కదా సంపదలని సేవకుడు విచ్చలవిడిగా భోగించరాదు. రాజునకు కంటగింపు కలుగకుండా నమ్రతతో వేడుకలు చేసికొనాలి.

వ. అని యిట్లు పురోహితుండు సేవాధర్మంబు లెఱింగించిన ధర్మజ భీమార్జున నకుల సహదేవులు ప్రసన్న చిత్తులై యిట్లనిరి. 141

ప్రతిపదార్థం: అని+ఇట్లు= అని ఈ విధంగా; పురోహితుండు= పురోహితుడైన ధౌమ్యుడు; సేవాధర్మంబులు= సేవాధర్మాలను; ఎఱింగించినన్= తెలియపరచగా; ధర్మజ, భీమ+అర్జున, నకుల, సహదేవులు= ధర్మరాజు, భీముడు, అర్జునుడు, నకులుడు, సహదేవుడు; ప్రసన్నచిత్తులు+ఐ= ప్రసన్నములైన మనస్సులు కలవారై; ఇట్లు+అనిరి= ఇట్లా అన్నారు.

తాత్పర్యం: పురోహితుడయిన ధౌమ్యుడు సేవాధర్మాలు చెప్పగా విని పాండవులు సంతోషించి ఇట్లా అన్నారు.

క. 'తల్లియుఁ దండ్రియు దైవము । నెల్ల సుహృజ్జనము మీర; యిట్లు గొలిచి వ
ర్తిల్లెడు తెఱంగు లెంతయుఁ । దెల్లము సేసితిరి; బ్రతికితిమి మీ కరుణన్.' 142

ప్రతిపదార్థం: మీరు+అ= మీరే (ధౌమ్యుడే) (బహువచనం గౌరవవాచకం); తల్లియున్+తండ్రియున్+దైవమున్= తల్లీ తండ్రీ దైవమే కాక; ఎల్ల, సుహృత్+జనమున్= స్నేహితులనబడేవారందరూ (మీరే); ఇట్లు= ఈ విధంగా; కొలిచి, వర్తిల్లెడి, తెఱంగులు= కొలువు చేసేటప్పుడు పాటించే నడవడిక పద్ధతులు; ఎంతయున్= ఎంతగానో; తెల్లము+చేసితిరి= తెలిసేటట్లు స్పష్టం చేశారు; మీ, కరుణన్= మీ యొక్క దయవలన; బ్రతికితిమి= బ్రతికిపోయాం. (అంటే రక్షించబడ్డాం అని అర్థం, తెలుగు జాతీయం).

తాత్పర్యం: 'మాకు తల్లైనా, తండ్రైనా, దైవమైనా, మిత్రసమూహమైనా అన్నీ మీరే. మేము కొలువు చేసేటప్పుడు పాటించవలసిన నడవడికల పద్ధతులను మీరు ఎంతో మేలుగా స్పష్టమయ్యేటట్లు చెప్పారు. నిజంగా మీ దయ వలన మేము బ్రతికిపోయాం.'

విశేషం: రాబోయే హితాన్ని సూచించేవాడు పురోహితుడు. అజ్ఞాతవాసంలో ప్రభువును సేవించే పదవులలో ఉండబోతున్నారు పాండవులు. వారందరికీ సామాన్య సేవానియమావళిని ధౌమ్యుడు బోధించాడు. వాటిని ధారణలో ఉంచుకొనండని హితవు చెప్పాడు. సమయోచితమైన భావిహితాన్ని చెప్పిన పురోహితుడిలో పాండవులు తల్లినీ, తండ్రినీ, దైవాన్నీ, హితుడినీ చూచారు. పురోహితుడొకడుంటే వారందరూ ఉన్నట్లే అని వారి భావం. ధౌమ్యుడి యందు పాండవుల కున్న గౌరవభావం ఇందులో ధ్వని. మూలంలో అంత ఆప్యాయంగా మాట్లాడగలిగినవారైనా కుంతి, విదురుడు మాత్రమే పాండవులకున్నారని, ఆ తరువాత ధౌమ్యుడేఅని పాండవులన్నారు. ఇది బంధుత్వంతో పోల్చి చెప్పేమాట. తిక్కన దీనిని విశ్వజనీనం చేశాడు. చెప్పే పద్ధతిలోని ఆప్యాయతకు మూలం ప్రాధాన్యమిస్తే, తిక్కన రచన తత్కాలోచిత వృత్తి ధర్మ ప్రబోధ ప్రవృత్తికి ప్రాధాన్యమిచ్చింది. ధౌమ్యుడిని స్నేహమూర్తిగానే కాక లోకజ్ఞుడిగా, హితుడిగా మూర్తి కట్టించింది. (సంపా.)

ఆ. అనిన ధౌమ్యుఁ డిట్టు లనియె; 'నీ వత్సర । మొకఁడు నెట్టు లయిన నుడిగి మడిఁగి
సంకటముల కోర్చి చరియించి యాపద । నిస్తరించి పిదప నెగడవలయు'. 143

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; ధౌమ్యుఁడు= ధౌమ్యుడు; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు; ఈవత్సరము+ఒకఁడున్= ఈ సంవత్సరం ఒకటే; ఎట్టులు+అయినన్= ఏదోవిధంగా; ఉడిగి మడిఁగి= అణగి మణగి ఉండి; సంకటములకున్+ఓర్చి= కష్టాలు సహించి; చరియించి= తిరిగి; ఆపదన్= ఆపదను; నిస్తరించి= దాటి; పిదపన్= తరువాత; నెగడన్+వలయున్= బయటపడాలి.

తాత్పర్యం: అపుడు ధౌమ్యుడు ఇట్లా అన్నాడు. 'ఈ ఒక్క సంవత్సరకాలం ఎట్లాగయినా అణగి మణగి ఉండాలి. కష్టాలకు ఓర్చుకొనాలి. ఆపదనుండి గట్టెక్కి బయటపడాలి.'

విశేషం: అజ్ఞాతవాసకాలంలో 'సంకటాలకు' ఓర్పువహించాలనీ, 'ఆపదల'ను దాటాలనీ సూచించాడు ధౌమ్యుడు. భావికథలో కీచకాదులవలన సంకటాలు, దక్షిణ ఉత్తర గోగ్రహణాల వలన ఆపదలు వస్తాయి. ఆ యా సందర్భాలలో ఇతరులకు తెలియరాకుండా వ్యవహరించి పాండవులు విజయవంతంగా వ్రతాన్ని ముగించి బయటపడతారనే భావికథ పరితల కిందులో తిక్కన స్ఫురింపచేస్తున్నాడు. (సంపా.)

క. అనవుడు, 'నట్టుల చేసెద' । మని వారలు భక్తియుక్తి నతనికి నభివం
దన మొనరించినఁ దగు దీ । వన లిచ్చె నతండు గాఢవాత్సల్యమునన్. 144

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని చెప్పగా; వారలు= పాండవులు; అట్టులు+అ= అట్లే; చేసెదము= చేస్తాం; అని= అని; భక్తియుక్తిన్= భక్తితో; అతనికిన్= ధౌమ్యునికి; అభివందనము= నమస్కారం; ఒనరించినన్= చేయగా; గాఢ వాత్సల్యమునన్= మిక్కుటమయిన ప్రేమతో; అతండు= ధౌమ్యుడు; తగు దీవెనలు= తగిన దీవెనలు; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: అనగానే 'అట్లాగే చేస్తామని పాండవు లన్నారు. భక్తితో ధౌమ్యుడికి నమస్కరించారు. అతిశయించిన వాత్సల్యంతో ధౌమ్యుడు పాండవులకు దీవెనలు ఇచ్చాడు.

క. భూదేవోత్తము నాశీ । ర్వాదంబులఁ బ్రీతిఁ బొంది వారలు ప్రస్థా
నాదరపరు లగుటయు స । మ్మోదావహ పుణ్యకర్మముల కుద్యతుఁడై. 145

ప్రతిపదార్థం: వారలు= పాండవులు; భూదేవ+ఉత్తము+ఆశీర్వాదంబులన్= బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుడైన ధౌమ్యుని దీవనలతో; ప్రీతిన్= సంతోషాన్ని, సంతృప్తిని; పొంది= అనుభవించి; ప్రస్థాన+ఆదరపరులు+అగుటయున్= ప్రయాణం చేయటంలో ఆసక్తి కలిగినవారు కాగా; (అతడు) సమ్మోద+ఆవహ= సంతోషం కలిగించే; పుణ్యకర్మములకున్= పుణ్యకార్యాలకు; ఉద్యతుఁడు+ఐ= పూనినవాడై.

తాత్పర్యం: ధౌమ్యుడి ఆశీర్వాదాలతో పాండవులు ప్రీతిచెందారు. తరువాత ప్రయాణోన్ముఖులయ్యారు. అపుడు ధౌమ్యుడు పాండవులకు శుభసంతోషాలు కలిగించే పుణ్యకర్మలకు పూనుకొన్నాడు.

ఆ. అతఁడు నియతితోడ నగ్ని సముజ్జ్వలం । బుగ నొనర్చి కామ్యపూజ దీర్చి
యాన సమయ మంగళార్థంబు లగు మంత్ర । సంచయములు దగ జపించుచుండె. 146

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= ధౌమ్యుడు; నియతి తోడన్= నియమంతో; అగ్నిన్, సముజ్జ్వలంబుగన్+ఒనర్చి= అగ్నిని ప్రజ్వలింపచేసి; కామ్యపూజ= కోరికకు అనుగుణంగా చేసే పూజ (అగ్నికార్యం); తీర్చి= నెరవేర్చి (సిద్ధింపజేసి); యాన సమయ= ప్రయాణ సమయంలో; మంగళ+అర్థంబులు+అగు= శుభాలు కలగటానికి ఉద్దేశించబడిన; మంత్ర సంచయములు= మంత్రసముదాయాలు; తగన్= ఉచితమైన విధంగా; జపించుచున్+ఉండెన్= జపిస్తున్నాడు.

తాత్పర్యం: ధౌమ్యుడు నియమంతో అగ్నిని ప్రజ్వలింపచేశాడు. కామ్యపూజ నిర్వర్తించాడు. తరువాత, ప్రయాణంలో శుభం జరిగేందుకు తగిన మంత్రాలు జపిస్తున్నాడు.

విశేషం: అగ్ని సర్వదేవతలకు ప్రతినిధి, కర్మసాక్షి, ఫలప్రదాత. అందువలననే సర్వకార్యాలలో అగ్నిని ఆరాధించటం వైదికధర్మం. అగ్నికార్యం సకామంగా, నిష్కామంగా చేయవచ్చును. ఆ రెండు పద్ధతులకూ నియమనిష్ఠలు, ఆచరణపద్ధతులు, మంత్రాలూ వేరుగా ఉంటాయి కూడా. ఇక్కడ ధౌమ్యుడు నియమనిష్ఠలతో అగ్నిని ప్రజ్వలింపచేశాడు. కామ్యపూజ చేశాడు. అంటే-పాండవులు

అజ్ఞాతవాసవ్రతాన్ని నియమనిష్ఠలతో విజయవంతంగా పూర్తిచేయాలని సంకల్పించి అగ్నిపూజ చేశాడన్నమాట. మూలంలో **'తేషాం సమిధ్య తానగ్నీన్ మన్త్రవచ్చ జుహావ సః. సమృద్ధి వృద్ధి లాభాయ పృథివీ విజయాయ చ" (4.4.55)** అని ఉన్నది. పాండవులకు సమృద్ధి, వృద్ధి, పృథివీ విజయం కలగాలని సంకల్పించి చేసినట్లు ఉన్నది. తిక్కన దానిని వాచ్యం చేయకుండా సమయోచిత సంకల్పాన్ని పఠితల ఊహకు వదలివేశాడు. రాజ్యలాభంకంటె ముందు అజ్ఞాతవాస నియమ సమాప్తి ముఖ్యమని తిక్కన తీర్పు. అది సందర్భౌచిత్యం కూడా. యాత్రలకు, యుద్ధయాత్రలకు పయనమయ్యేటప్పుడు మార్గంలో విఘ్నాలు రాకుండా రక్షించుమని పంచభూతాలనూ, భగవంతుడినీ ప్రార్థించే మంత్రాలను ధౌమ్యుడు చదువుతున్నాడు. మంత్రాలు ముందు నడుస్తాయి. పాండవులు ఆ వెంట మంగళప్రస్థానం సాగిస్తారని భావం. (సంపా.) 'తగ జపించుచుండె' - పెక్కుప్రతులు; 'తెగ జపించుచుండె'- ఉస్మానియా ప్రతి.

పాండవులు పాంచాలితోడ విరాటు నగరంబునకు బయలుదేరుట (సం.4-4-48)

వ. **తదనంతరంబ, హుతవహునకుం బురోహితునకుం బ్రదక్షిణంబు సేసి, యమ్మహీసురవరేణ్యు నను మతి వడసి, పాండవులు పాంచాలిం బురస్కరించుకొని, యాతండును దోడన యరుగుదేరం గదలి, శుభ నిమిత్తంబులు గైకొనుచుం జని, దశార్ణ దేశంబున కుత్తరంబునఁ బాంచాల జనపద యామ్యదిగ్భాగంబున సాళ్వ శూరసేన విషయంబులలోనం గాళిందీ దక్షిణతీరం బొరసికొని, పశ్చిమాభిముఖ ప్రయాణంబుల నెడనెడ వన్యాహారంబుల శరీర యాత్రలు నడపుచు, నానా మృగ వివిధ విహారంబులను, మనోహర కుసుమ కదంబ గంధ మకరంద బిందు సందోహ సుందర తరుచ్ఛాయా సేవనంబులను, గమల పరాగ పరంపరా ధూ సరిత భాసుర జలాశయ సమవగాహనంబులను, సరిత్సంగమ స్నానాద్యనుష్ఠానంబులను, బహుప్రకార పాదప గుల్మలతావ లోకనంబులను, బక్షికుల ప్రకరానేకభంగి విరుతాకర్ణనంబులను వినోదించుచుఁ, గానన మార్గంబుల నరిగి, మత్స్యమండలంబు గడి సేరి ధౌమ్యుని వీడుకొనిరి; అవ్విప్రవరుండును నొక్క పుణ్యాశ్రమంబున వసియించె; వారు మఱియు నూళ్ళు సొరక యడవి తెరువుల నడచి విరాటు నగరంబున కనతిదూరం బగు కాంతారంబునం దఱిమి పోవు సమయంబునఁ బథిశ్రమంబు నూని యాజ్ఞసేని యిట్లనియె.** **147**

ప్రతిపదార్థం: తద్+అనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత వెంటనే; పాండవులు= పాండవులు; హుతవహునకున్= అగ్నిదేవునికి; పురోహితునకున్= పురోహితుడైన ధౌమ్యునికి; ప్రదక్షిణంబు+చేసి= ప్రదక్షిణం చేసి; ఆ+మహీసురవరేణ్యు= బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠుడైన ధౌమ్యుని యొక్క; అనుమతి= అనుజ్ఞ; వడసి= పొంది; పాంచాలిన్= ద్రౌపదిని; పురస్కరించుకొని= ముందిడుకొని; ఆతండును= ధౌమ్యుడును; తోడన్+అ= కూడానే; కదలి= బయలుదేరి; అరుగుదేరన్= రాగా; శుభనిమిత్తంబులు= శుభశకునాలు; కైకొనుచున్= పొందుతూ; చని= వెళ్ళి; దశార్ణ దేశంబునకున్= దశార్ణదేశానికి; ఉత్తరంబునన్= ఉత్తర దిక్కున; పాంచాలజనపద= పాంచాలదేశంయొక్క; యామ్యదిక్+భాగంబునన్= దక్షిణదిక్కున; సాళ్వ, శూరసేన, విషయంబులలోనన్= సాళ్వ, శూరసేన దేశాలలో; కాళిందీ దక్షిణ తీరంబు= యమునానది దక్షిణపుఒడ్డును; ఒరసికొని= రాచుకొని (ప్రక్కనుండి); పశ్చిమ+అభిముఖ ప్రయాణంబులన్= పడమటి దిక్కువైపు చేసే ప్రయాణాలలో; ఎడన్+ఎడన్= అక్కడక్కడ; వన్య+ఆహారంబులన్= కందమూల ఫలాలతో (వనంలో దొరికే ఆహారంతో); శరీర యాత్రలు= శరీరం పోషించుకొనటాలు; నడపుచున్= కొనసాగిస్తూ; నానామృగ వివిధ విహారంబులను= అనేక విధాలనుండే మృగాలయొక్క పెక్కురకాల సంచారాలచేత; మనోహర= అందమైన, మనస్సులనాకర్షించే; కుసుమ కదంబ= పూలగుత్తుల యొక్క; గంధ= సుగంధం యొక్క; మకరంద, బిందు= పూదేనె చుక్కల

యొక్క; సందోహ= సముదాయంచేతను; సుందర= అందంగా ఉన్న; తరుచ్ఛాయా సేవనంబులను= చెట్లనీడలను ఆశ్రయించి ఉండటంతోనూ; కమల పరాగ పరంపరా= పద్మాల పుప్పొడి సముదాయాలతో; ధూసరిత= బూడిద రంగు కలదిగా చేయబడి; భాసుర= ప్రకాశించే; జల+ఆశయ= సరోవరాలలో; సమవగాహనంబులను= మునుకలతో స్నానాలు చేయటమున్నూ; సరిత్+సంగమ= నదీ సంగమ ప్రదేశాలలో; స్నాన+ఆది+ అనుష్ఠానంబులను= స్నానం మొదలయిన అనుష్ఠానాలు నిర్వర్తిస్తూ; బహుప్రకార= అనేక విధాలయిన; పాదప= చెట్లు; గుల్మ= పొదల; లతా= తీగల; అవలోకనంబులను= చూడటాలచేతనూ; పక్షికుల= పక్షిజాతుల; ప్రకర= సమూహాల యొక్క; అనేక భంగి విరుత= రకరకాల కూతల; ఆకర్ణనంబులన్= వినటాల చేతనూ; వినోదించుచున్= వినోదిస్తూ; కానన మార్గంబులన్= అడవి దారులలో; అరిగి= వెళ్ళి; మత్స్యమండలంబు= మత్స్యదేశం యొక్క; గడి+చేరి= సరిహద్దు చేరి; ధౌమ్యునిన్= ధౌమ్యుని; వీడుకొనిరి= (సెలవు తీసికొన్నారు) విడిచిపెట్టారు; ఆ+ విప్రవరుండును= ఆ బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠుడైన ధౌమ్యుడును; ఒక్క= ఒక; పుణ్య+ఆశ్రమంబునన్= పవిత్రమైన ఆశ్రమంలో; వసియించెన్= ఉండిపోయాడు; వారు= పాండవులు; మఱియున్= తరువాత; ఊళ్ళ+చొరక= గ్రామాలలో ప్రవేశించక; అడవి తెరువులన్= అడవి దారులలో; నడచి= నడచుకొంటూ; విరాటు నగరంబునకున్= విరాటనగరానికి; అనతి దూరంబు+అగు= సమీపంలో ఉన్న; కాంతారంబునన్= అడవిలో; తఱిమి పోవు సమయంబునన్= వేగంగా వెళ్ళేసమయంలో; యాజ్ఞసేని= ద్రౌపది; పరిశ్రమంబున్= ప్రయాణపు బడలికను; ఊని= పొంది; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: తరువాత పాండవులు అగ్నిదేవుడికి, ధౌమ్యుడికి ప్రదక్షిణ నమస్కారం చేశారు. ధౌమ్యుడి అనుమతి స్వీకరించారు. ద్రౌపదిని ముందుంచుకొని, ధౌమ్యుడిని వెంటబెట్టుకొని బయలుదేరారు. శుభశకునాలు కనిపిస్తూ ఉంటే దశార్ణదేశానికి ఉత్తరాన, పాంచాలదేశానికి దక్షిణాన, సాళ్వ శూరసేన దేశాలలో ప్రవహించే యమునానది దక్షిణపు ఒడ్డువెంబడి, పశ్చిమంగా ప్రయాణించారు. దారిలో అక్కడక్కడ కందమూల ఫలాదులతో ఆకలిబాధలు తీర్చుకొంటూ వెళ్ళుతున్నారు. ఎన్నో విధాలైన మృగాలు, వివిధ రీతులుగా విహరిస్తూ ఉంటే దర్శిస్తూ కదిలారు. మకరంద బిందువులతో కూడి, మనోహరమయిన పుష్పగుచ్ఛాల సువాసనలతో నిండిన చెట్ల నీడలలో నడిచారు. పద్మాల పుప్పొడి తేలిన చెరువులలో స్నానాలు చేశారు. నదీ సంగమాలలో పవిత్ర స్నానాలు అనుష్ఠానాలు నిర్వర్తించారు. ఎన్నోరకాల చెట్లనూ, పొదరిండ్లనూ, తీగలనూ చూచారు. వ్యక్తుల రకరకాల ధ్వనులు వింటూ వినోదిస్తూ అడవి మార్గాలలో ప్రయాణించారు. మత్స్యదేశం పొలిమేర చేరారు. అక్కడ ధౌమ్యుడివద్ద సెలవుతీసికొని ముందుకు సాగారు. ధౌమ్యుడు ఒక పుణ్యాశ్రమంలో వసించాడు. తరువాత పాండవులు ఊళ్ళ వెంబడి వెళ్ళటం తప్పించి అడవి బాటలలో నడక సాగించారు. వారు విరాటనగర సమీపంలో ఉన్న అడవిలో ప్రయాణాన్ని పరుగులిడుతున్నట్లు వేగంగా సాగించారు. అపుడు ద్రౌపది ప్రయాణపు బడలికతో ఈ విధంగా పలికింది.

విశేషం: 1. పురోహితుడు యజమానుడికొరకు సంకల్పించి యజ్ఞకార్యం, కామ్యపూజ చేశాడు. దానిఫలం అనుభవించేది యజమానుడు (ఇక్కడ పాండవులు). పాండవులు ఆ పూజాకార్య కర్తృత్వ భోక్తృత్వాలను వినయంతో అంగీకరించి అగ్నిభట్టారకుడికీ, ధౌమ్యుడికీ సగౌరవంగా ప్రదక్షిణ నమస్కారాలతో తమ భక్తి ప్రపత్తులను తెలిపారు. ధౌమ్యపూజకు వెంటనే ప్రతిఫలంగా శుభశకునాలు గోచరించాయి. అవి దైవానుకూల్య చిహ్నాలు, తిక్కన శకునాలను వదలకుండా వర్ణిస్తాడు. అవి ఆనాటి సాంఘిక విశ్వాసాలలో విశిష్టస్థానం కలిగి ఉండవచ్చును. ఇక్కడ మాత్రం దైవసాముఖ్యానికి సూచికగా ధ్వనిమయంగా వర్ణించబడ్డాయి.

2. జనపదాలను వదలి పాండవులు వనపదాలలో ప్రయాణించే ఒక మధుర దృశ్యాన్ని అక్షరరమణీయమైన వచనంతో మధుర గుణశోభితంగా తిక్కన వర్ణించాడు. వర్ణనా ప్రియుడైన తిక్కన వచనాన్ని కూడా కవితామయం చేస్తాడన్న దాని కిది

ఉదాహరణం. దట్టమైన అడవులలో దివారాత్రాలు పయనిస్తూ అడవులలో దొరికే శాకాహారం భక్షణంతో మాత్రమే రోజులు సాగిస్తూ సరోవరాలలో, నదులలో, సంగమతీర్థాలలో స్నానాలు చేస్తూ పరిమళభరితాలైన పుష్పిత వృక్షాల ఛాయలలో వసిస్తూ సాగించిన పాండవుల ప్రయాణం ఎంత శ్రమతో కూడి ఉన్నదో అంత మనోహరంగా ఉన్నది. ఇట్టి విరుద్ధ భావాల అనుభూతుల విశిష్టచిత్రణమే తిక్కన శిల్పం. వచనాన్ని వనవిహారవ్యంజకంగా వాడిన రచనా శిల్పి తిక్కన. ఇది అమూలకం. మూలంలో దేశాల పేర్లున్నాయి. కాని వన సౌందర్యం మచ్చుకైనా లేదు. ఈ వచనంలోని వృత్త్యనుప్రాస, అంత్యానుప్రాసల నాదమాధుర్యం లేదు. ఇదంతా తిక్కన కల్పన.

3. 'తఱిమి పోవు'- చక్కని తెలుగు జాతీయం ఎవరో తరుముతూ ఉంటే వేగంగా పోతున్నట్లు త్వరగా నడిచే నడకతో చేసే ప్రయాణం 'తఱిమిపోవటం'- అన్నిదేశాలు నడిచి వచ్చినప్పుడు ద్రౌపదికి శ్రమ తోచలేదు. చివరి ఘట్టంలో లక్ష్యాన్ని తొందరగా చేరాలని అతివేగంగా నడిచారు. కోమలి అయిన ద్రౌపది ఆయాసానికి గురి అయింది.

4. మూలంలో పాండవులు అగ్నికి ప్రదక్షిణం చేసి ప్రస్థానం సాగించిన తరువాత ధౌమ్యుడు అగ్నిహోత్రాలతో పాంచాలదేశానికి వెళ్ళినట్లు ఉన్నది. తిక్కన దానిని మార్చాడు. మత్స్యదేశపు పొలిమేరలదాకా ధౌమ్యుడు పాండవులను అనుగమించాడనీ, ఆ తరువాత వారిని వీడ్కొని ఒక పుణ్యాశ్రమంలో నివసించాడనీ పేర్కొన్నాడు. ధౌమ్యుడికి ఒక ప్రత్యేకతను, గుర్తింపును తిక్కన కల్పించాడు. (సంపా.)

ఉ. 'డప్పి జనించె, వ్రేళుల పుటంబులు పొక్కఁ దొడంగె, గోళ్ళలోఁ
జిప్పిలఁ జొచ్చె నెత్తురులు, చిత్తము నాకుఁ గడు న్వశంబుగా
దప్పుర మిచ్చ టచ్చటను నాసల వచ్చితి, నెంత ద వ్వొకో!
యిప్పటి భంగి నొక్కడుగు నేఁగెడు దానికి నోర్వ నెమ్మెయిన్'. 148

ప్రతిపదార్థం: డప్పి జనించెన్= దాహం వేస్తున్నది; వ్రేళుల పుటంబులు= వేళ్ల చివరలు; పొక్కన్+తొడంగెన్= బొబ్బలెక్కటం మొదలు పెట్టాయి. గోళ్ళలోన్= గోళ్లలో; నెత్తురులు= నెత్తురులు; చిప్పిలన్+చొచ్చెన్= చిమ్ముతున్నాయి; నాకున్= నాకు; చిత్తము= మనసు; కడున్= మిక్కిలిగా; వశంబు+కాదు= వశంలో లేదు; ఆ+పురము= ఆ విరాటుని నగరం; ఇచ్చటన్+అచ్చటన్+అను+ఆసలన్= ఇక్కడే, దగ్గరే అనే ఆశలతో; వచ్చితిన్= వచ్చాను; ఎంతదవ్వు+ఒకో!= (ఆ పట్టణం) ఇంకా ఎంతదూరం ఉన్నదో ఏమో; ఇప్పటి భంగిన్= ఇప్పుడున్న పరిస్థితిని బట్టి; ఒక్క+అడుగున్= ఒక్క అడుగు కూడా; ఏఁగెడు దానికిన్= వెళ్లటానికి; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగానూ; ఓర్వన్= శక్తురాలను కాను.

తాత్పర్యం: 'దాహం వేస్తున్నది. కాలివ్రేళ్లు పొక్కి బొబ్బలెక్కుతున్నాయి. గోళ్ళలో నెత్తురు చిమ్ముతున్నది. శరీరం స్పృహ తప్పుతున్నది. విరాట నగరం ఇక్కడే ఎంతో దూరం లేదు- అనుకొంటూనే ఎంతో దూరం ఆశతో వచ్చాను. ఇప్పుడున్న పరిస్థితినిబట్టి నే నింక ఒక్క అడుగుకూడా ముందుకు వేయలేను.'

విశేషం: తిక్కనది 'రసాభ్యుచితబంధం'. అందులో శ్రవ్యకావ్యంలో దృశ్యకావ్యమర్యాదలను ప్రవేశపెట్టి కల్పించే సన్నివేశ చారుత్వం. నాటకోచిత రచనాశిల్పం పోషించబడుతాయి. మూలంలో 'బలవాన్ మే పరిశ్రమః' అని తాను బాగా అలసిపోయాను అని ద్రౌపది అంటుంది. తెలుగులో ప్రయాణపు బడలికను సూచించే అనుభావాలను ప్రదర్శించి ఎదుటివారికి రసానుకూల విభావంగా ప్రత్యక్షమయ్యేటట్లు తిక్కన చిత్రించిన ద్రౌపది మాట్లాడింది. కాళ్లవేళ్ళ కొసలు బొబ్బలెక్కటం, గోళ్ళు రక్తం చిందటం, మనసు తూలిపోవటం - ఇవి అలసటకు అనుభావాలు (అభినయ చేష్టలు). అలసటలో ద్రౌపది ప్రకటించే వాచికాభినయం కూడా

తెలుగుదనాన్ని పుక్కిట పట్టుతున్నది. 'దూరం దూరం ఎంతెంతదూరం' అని తెలుగునుడికారం. ఇక్కడే ఇక్కడే అనటం ఊతపదం. పాండవులు ఇక్కడే ఇక్కడే అని చెపుతుంటే ద్రౌపది నిజమే కాబోలని ఆశతో వచ్చినట్లు, ఇంకెంత దూరమో అని నీరసించినట్లు కనబడుతుంది. 'నేను ఒక్క అడుగు కూడా వేయలే'ననటం కూడా తెలుగు పలుకుబడియే. 'ఏగెడుదానికి ఓర్వను' అనటంలో నెల్లూరు మాండలిక ప్రభావం కనబడుతున్నది. ఈ పద్యంలో ద్రౌపది బడలికతో తూలిపోవటం అనే విభావాన్ని సృష్టించటం తిక్కన శిల్పమే. అంతేకాదు. ఇక్కడ ఒక నాటకీయమైన సన్నివేశాన్ని కల్పించాడు. అది ముందు పద్యాలలో తెలుస్తుంది. (సంపా.)

వ. అనవుడు. 149

తాత్పర్యం: అనగానే.

క. తన మదిఁ గరుణయు ఖేదం । బును బిరిగొనుచుండ ధర్మపుత్రుఁడు నకులుం
గనుఁగొని ద్రుపదన్నపతి నం । దన దెస యాతనికిఁ జూపి తగ నిట్లనియెన్. 150

ప్రతిపదార్థం: తనమదిన్= తన మనస్సులో; కరుణయున్= జాలీ; ఖేదంబును= దుఃఖమూ; పిరిగొనుచుండన్= పెనవేసికొనిపోతుండగా; ధర్మపుత్రుఁడు= యమధర్మరాజు కుమారుడయిన ధర్మరాజు; నకులున్= నకులుడిని; కనుఁగొని= చూచి; అతనికిన్= ఆ నకులునికి; ద్రుపదన్నపతి నందనదెస= ద్రుపదమహారాజు కుమార్తె అయిన ద్రౌపదివైపు; ఆతనికిన్= అతనికి (నకులునికి); చూపి= చూపించి; తగన్= అనువుగా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= చెప్పాను.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ద్రౌపది పడుతున్న అలసటవలని బాధను చూచాడు. జాలి దుఃఖం కలిసి అతడి మనసును పిండివేశాయి. ద్రౌపదిని చూపిస్తూ ధర్మరాజు నకులుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: అలసిన ద్రౌపదిని చూచిన ధర్మజుడికి జాలి, దుఃఖం పెనవేసికొని మనసులో పొంగాయి. ఈ అనుభవాలు ద్రౌపది అనే విభావాన్ని పరికించిన ధర్మజుడనే సహృదయుడు పొందే స్పందనగా ఏర్పడ్డాయి. తనలో కలిగిన ఈ స్పందనను తమ్ములతో పంచుకొనటానికి పూనుకొన్నాడు ధర్మరాజు. కౌంతేయులలో పెద్దవాడయిన ధర్మజుడు మాద్రేయులలో పెద్దవాడిని చూచి ఇట్లా అనటం విశేషం. (సంపా.)

ఆ. 'అకట! మనము వచ్చినది గడుదవ్వు, నేఁ । డప్పురంబు సొత్త మని తలంచి
తఱిమి నడచితిమి లతాతన్వి యిది; వడ । గొనియె; మోచి తెమ్ము కొంత దవ్వు' 151

ప్రతిపదార్థం: అకట!= అయ్యో!; మనము= మనం; వచ్చినది= ప్రయాణం చేసింది; కడుదవ్వు= చాలాదూరం; నేఁడు= ఈ నాడే; ఆ+పురంబున్= ఆ విరాట మహారాజు పట్టణాన్ని; చొత్తము+అని= ప్రవేశిద్దామని; తలంచి= అనుకొని తలపోసి; తఱిమి నడచితిమి= తరుముతున్నట్లుగా త్వరగా నడిచాము; ఇది= ఈమె (ద్రౌపది); లతాతన్వి= లతవలె సుకుమారమయిన శరీరం కలది; వడగొనియెన్= వడదెబ్బతిన్నది; కొంతదవ్వు మోచి= కొంతదూరం దాకా మోసికొని; తెమ్ము= తీసికొనిరమ్ము.

తాత్పర్యం: 'మనం ఇప్పటికే చాలాదూరం నడిచాం. ఈ రోజే విరాటమహారాజు పట్టణం చేరుకొనాలని తరిమి తరిమి వేగంగా నడిచాము. ద్రౌపది శరీరం తీగవలె సుకుమార మయింది. వడదెబ్బ తిన్నది. అందుచేత ఈమెను కొంతదూరం మోసికొనిరమ్ము.'

విశేషం: 'వడ గొనియె'- తిక్కన తెలుగు జాతీయం. తీవ్రమైన ఎండవేడికి వడగాడ్పుకు మూర్ఛపొందితే 'వడగొట్టింది.' అనటం సామాన్యం. అంతటి తీవ్రమైన అలసటకు కూడా ఆ మాట వాడటం గమనార్హం. వడదెబ్బ తిన్నవారికి శైత్యోపచారాలు కావాలి. విశ్రాంతి కావాలి. అందువలననే ఆమెను ఎత్తుకొని రమ్మని నకులుడిని ధర్మరాజు ఆదేశించాడు. (సంపా.)

క. అనిన విని పూని గ్రక్కున। జనుదేరమి, నతఁడు డస్సెఁ జాలం డని నె
మ్మనమున నెఱింగి యాతని। యనుజన్మునిఁ బనిచె; నతఁడు నలసుం డయినన్. 152

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; విని= విని; పూని= పూనుకొని; గ్రక్కునన్= తొందరగా; చనుదేరమిన్= ముందుకు రాకపోవటం చేత; అతఁడు= నకులుడు; డస్సెన్= అలసిపోయాడు; చాలండు+అని= మోసికొని రావడానికి సమర్థుడు కాడని; నెఱ+మనమునన్= నిండుమనస్సులో; ఎఱింగి= తెలిసికొని; ఆతని= ఆ నకులుడి; అనుజన్మునిన్= తమ్ముడయిన సహదేవుని; పనిచెన్= ఆజ్ఞాపించాడు; అతఁడున్= అతడు కూడా; అలసుండు+అయినన్= అలసిపోయినవాడు కాగా.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలను నకులుడు విన్నాడు. అయితే వెంటనే ముందుకు రాలేదు. నకులుడు అలసిపోయాడని ధర్మరాజు గుర్తించాడు. సహదేవుడిని చూచి నకులుడు అలసిపోయాడు ద్రౌపదిని మోసికొనిరాలేడు. నీవు మోసికొని రమ్ము' అని అతడిని పురమాయించాడు. అతడు కూడా అలసిఉన్నందున ముందుకు రాకపోగా అపుడు ధర్మరాజు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

వ. సవ్యసాచిం జూచి. 153

తాత్పర్యం: అర్జునుడి వైపు చూచి.

ఉ. 'ఇమ్మదిరాక్షి డస్సె, మన కీనడుమన్ విడియంగ నొండుచో
టిమ్మును గాదు; నిక్కమున కేమును డస్సితి; మట్లు గాన నీ
వెమ్మెయినైన దీని భరియించి పురంబు సమీప భూమికిం
దె' మ్మని చెప్ప నాతఁడును దెచ్చెఁ బ్రియంబునఁ బుష్పకోమలిన్. 154

ప్రతిపదార్థం: ఈ+మదిర+అక్షి= మత్తిల్లిన కళ్ళుగల ఈ ద్రౌపది; డస్సెన్= అలసిపోయింది; మనకున్= మనకు; ఈ నడుమన్= ఈ అరణ్యప్రాంతంలో; విడియంగన్= విడిది చేయటానికి; ఒండుచోటు= ఏదైన ఒక స్థలం; ఇమ్మును+కాదు= అనువైనదిగా లేదు; నిక్కమునకున్= నిజానికి; ఏమును= మేము కూడా; డస్సితిమి= అలసిపోయాము; అట్లు+కానన్= ఆ కారణంవలన; నీవు= నీవు; ఏ+మెయిన్+ఐనన్= ఏ విధంగా నయినా; దీనిన్= ఈ ద్రౌపదిని; భరియించి= మోసికొని; పురంబు సమీపభూమికిన్= విరాటుని పట్టణ ప్రాంతానికి; తెమ్ము= తీసికొనిరమ్ము; అని= అని; చెప్పన్= చెప్పగా; ఆతఁడును= అర్జునుడును; పుష్పకోమలిన్= పువ్వువలె కోమలి అయిన ద్రౌపదిని; ప్రియంబునన్= ప్రీతితో; తెచ్చెన్= మోసికొని వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: 'ద్రౌపది అలసిపోయింది. ఈ అడవిలో మనం విడిది చేయటానికి అనువయిన ప్రదేశం లేదు. నిజానికి మేము కూడా అలసిపోయాం. అందుచేత అర్జునా! నీవు ఏ విధంగానైనా సరే ద్రౌపదిని విరాటుడి నగరప్రాంతానికి మోసికొని రమ్ము' అని ధర్మరాజు చెప్పాడు. అర్జునుడు కుసుమకోమలి అయిన ద్రౌపదిని ప్రీతితో మోసికొని వచ్చాడు.

విశేషం: 1. మూలంలో ద్రౌపది 'వసామేహాపరాం రాత్రిం' అని ఒకరాత్రి అక్కడ ఉండిపోదామని ప్రతిపాదించింది. ఆ మాట తెలుగులో లేదు. కాలసూచనం కథ కనువుగా లేకపోతే తిక్కన వదిలివేస్తాడు. అవసరం వచ్చినచోట అనువుగా సూచిస్తాడు. రాత్రి ప్రసక్తి రాకపోయినా 'మన కీ నడుమన్ విడియంగ నొండు చో టిమ్మను గాదు' అని సూచించి ఆ లోపాన్ని నిపుణంగా ధర్మజుడు తొలగించాడు. తప్పనిసరిగా ప్రయాణం చేయాలన్న విషయాన్ని సమర్థించాడు. 'తఱిమినడక' తప్పదని హెచ్చరించాడు. అందువలన ద్రౌపదిని ఎవరైనా ఎత్తుకొని రాక తప్పదని నిశ్చయించుకొన్నాడు.

2. ధర్మరాజు గడుసరి. అంతగా జాలిపడినవాడు ఆమెను తానే ఎత్తుకొని మోయవచ్చుగా? తానుకూడా అలసిపోయాడు. అబల కాబట్టి ద్రౌపది పైకి చెప్పింది. మగవాడుకాబట్టి, పెద్దవాడుకాబట్టి తొందరపని కాబట్టి తా నామాట అనలేకపోయాడు. అయితే భీముడిని అడుగవచ్చునుకదా? అర్జునుడు లేనప్పుడు భీముడే ఆమెను మోసేవాడు. మరి ఇప్పుడు ధర్మరాజు నకులుడిని అడిగాడు. అతడు అలసిపోయి ముందుకు రాలేదు; సహదేవుడూ అట్లాగే చేశాడు. ఇక అర్జునుడి వంతు వచ్చింది. 'అందరమూ అలసిపోయి ఉన్నాం. నీకు తప్పదు' అన్నట్లు ధర్మజు డన్నాడు. అభిమానధనుడైన అర్జునుడు ఆమెను పూలతీవవలె ఎత్తుకొని అవలీలగా వెళ్ళాడు. కౌంతేయులలో పెద్దవాడు ధర్మజుడు. అతడి తరువాత మాద్రేయులలో ప్రథముడు నకులుడు. కర్మకాండకు సంబంధించి పాండవులలో వారిరువురు పెద్దవారు. అందువలననే యక్షుడు ఒక్కడిని బ్రతికిస్తానంటే నకులుడిని ధర్మరాజెన్నుకొన్నాడు. ఆ తరువాతవారే చిన్నవారు. అందువలన నకులుడితో మొదలుపెట్టి, అతడు కాదన్న తరువాత సహదేవుడు. అర్జునుడు అనే క్రమంలో అడుగుతూ వచ్చాడు. అర్జునుడు కూడా కాదంటే భీమునికి తప్పేది కాదు. పాండవులలో భీమార్జునులు సర్వసమర్థులని మరొకసారి ఈ సన్నివేశం నిరూపించింది. మూలంలో ధర్మరాజు సరాసరి అర్జునుడినే అడుగుతాడు. తెలుగులో ధర్మరాజు ఈ చిన్ని నాటక మాడాడు. ఎవరికీ ధర్మమీమాంస రాకుండా సన్నివేశాన్ని కాపాడాడు. (సంపా.)

క. మోచికొని వాసవాత్మజుఁ। డా చెలువం దేర నిట్టు లరిగి పురము దృ
గ్గోచర మగుటయుఁ దమ్ములఁ। జూచుచు వారలకు ధర్మసుతుఁ డిట్లనియెన్. 155

ప్రతిపదార్థం: వాసవ+ఆత్మజుఁడు= ఇంద్రుని కొడుకయిన అర్జునుడు; ఆ చెలువన్= ద్రౌపదిని; మోచికొని తేరన్= మోసికొనిరాగా; ఇట్టులు+అరిగి= ఇట్లా నడిచి; పురము= విరాటుని పట్టణం; దృక్+గోచరము+అగుటయున్= కనుచూపుమేరలో కనబడగా; ధర్మ సుతుఁడు= యమధర్మరాజు కుమారుడయిన ధర్మరాజు; తమ్ములన్= తమ్ములను; చూచుచున్= చూస్తూ; వారలకున్= భీమాది పాండవులతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ద్రౌపదిని మోసికొని వచ్చాడు. పాండవులు నడక సాగించారు. కనుచూపుమేరలో పట్టణం కనిపించింది. ధర్మరాజు తమ్ముళ్ళను చూచి ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. 'చక్కని చిక్కని మేనులు। నిక్కోదండములు నైన నెఱుఁగరె? మన మీ
చక్కటి నిలుతమె? శస్త్రము। లొక్కెడ దాఁచుటకు, వేషయోజనములకున్.' 156

ప్రతిపదార్థం: చక్కని= చక్కని; చిక్కని= దృఢమయిన; మేనులున్= శరీరాలును; ఈ కోదండములున్+ఐనన్= ఈ ధనుస్సులూ అయితే; ఎఱుఁగరె= తెలిసికొనరా; మనము= మనం; శస్త్రములు= ఆయుధాలు; ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోట; దాఁచుటకున్= దాచటానికి; వేష యోజనములకున్= అజ్ఞాతవాసానికి తగిన విధంగా వేషాలు వేసికొనటానికి; ఈ చక్కటిన్= ఈ ప్రదేశంలో; నిలుతమె?= ఆగుదామా?.

తాత్పర్యం: 'మన ఆకారాలను, ధనువులను చూడగానే ప్రజలు మనలను గుర్తుపట్టరా? అందుచేత మన ఆయుధాలు దాచుకొనటానికీ, వేషాలు మార్చుకొనటానికీ ఈ ప్రదేశంలో ఆగుదామా?'

వ. అనిన నిది కార్యంబని మధ్యమపాండవుం డా సుమధ్య నొక్క శీతల సికతాతలంబున డించె; దక్కినవారలు నట్ల చేయుద మని నిలిచి; రట్టియెడలఁ బాండవాగ్రజుండు గాండీవి చేతి వి ల్లుపలక్షించి యతని కిట్లనియె. 157

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; ఇది కార్యంబు+అని= ఈ పని చేయతగినదని; మధ్యమ పాండవుండు= పాండవ మధ్యముడయిన అర్జునుడు; సుమధ్యన్= చక్కని నడుము కలిగిన ద్రౌపదిని; శీతలసికతాతలంబునన్= చల్లని ఇసుక తిన్నెమీద; డించెన్= దించాడు; తక్కిన వారలున్= మిగిలినవారును; అట్లు+అ చేయుదము+అని= ఆ రకంగానే చేద్దామని; నిలిచిరి= నిలిచారు; అట్టి+ఎడలన్= ఆ సమయంలో; పాండవ+అగ్రజుండు= ధర్మరాజు; గాండీవి చేతి= అర్జునుని చేతిలో ఉన్న; విల్లు+ఉపలక్షించి= వింటిని తేరిపార చూచి; అతనికిన్= అర్జునునితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇది చేయతగినపని అని అర్జునుడు అభిప్రాయపడినాడు. ద్రౌపదిని చల్లని ఇసుకతిన్నెమీద దించాడు. మిగతావారంతా అట్లాగే చేద్దామని అక్కడే ఆగారు. ధర్మరాజు గాండీవాన్ని చూచాడు. అర్జునుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. 'మన శస్త్రాస్త్రంబులు ద। క్కినయవి యొకభంగి; వీటికిని గాండివముం
గొనిపోయితిమేని సుయో। ధనునకు నగపాటు నిశ్చితం బూహింపన్.' 158

ప్రతిపదార్థం: మన= మనయొక్క; శస్త్ర+అస్త్రంబులు= శస్త్రాలు, అస్త్రాలు; తక్కినయవి= మిగిలినవి; ఒకభంగి= ఒక ఎత్తు; వీటికిని= విరాటుడి నగరంలోపలికి; గాండివమున్= గాండీవాన్ని; కొనిపోయితిమి+ఏనిన్= తీసికొనివెళ్ళితే; సుయోధనునకున్= దుర్యోధనునికి; అగపాటు= తెలియటం; ఊహింపన్= ఆలోచిస్తే; నిశ్చితంబు= నిశ్చయం.

తాత్పర్యం: 'మన ఆయుధాలన్నీ ఒక ఎత్తు, అర్జునుడి గాండీవం మరొకఎత్తు. ఈ గాండీవంతో విరాటుడి పట్టణంలో అడుగుపెట్టితే దుర్యోధనుడికి మన 'ఆచూకి' తెలియటం నిశ్చయం.'

వ. అనవుడు. 159

తాత్పర్యం: అనగానే.

చ. 'ఇది పెనుఁబాము చందమున నెంతయు భీషణమై జనంబులన్
బెదరఁగఁ జేయు; నట్లగుటఁ బెట్టి చనన్ వలయుం; దలంచి నా
హృదయము దీనిఁ బాయుటకు నియ్యకొనం జొర; దెట్లు చెప్పినం
దుది నొకచోట నైచుటయ తోఁచిన కార్యము నయ్యెడుం గటా!' 160

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ గాండీవం; పెను+పాము చందమునన్= పెద్దపామువలె; ఎంతయున్= ఎంతో; భీషణము+ఐ= భయంకరమై; జనంబులన్= ప్రజలను; బెదరఁగన్+చేయున్= బెదరగొట్టుతుంది; అట్లు+అగుటన్= ఆ విధంగా (బెదరకొట్టేది) కావటంచేత; పెట్టి చనన్+వలయున్= ఎక్కడయినా భద్రంగా దాచిపెట్టి వెళ్ళాలి; తలంచి= దీనిని తలచుకొని; నా హృదయము= నా మనసు; దీనిన్= దీనిని; పాయుటకున్= వదలిపెట్టడానికి; ఇయ్యకొనన్+చొరదు= అంగీకరించటానికి సమ్మతించటం లేదు; ఎట్లు చెప్పినన్= ఏ విధంగా చెప్పినా; తుదిన్= చివరకు; ఒకచోటన్= ఏదో ఒకచోట; నైచుటయ= దాచడమే; తోఁచిన కార్యము+అయ్యెడున్= ఇప్పటికి తోచినపని ఔతుంది; కటా!= అయ్యో!.

తాత్పర్యం: 'ఈ గాండీవం పెద్దపామువంటిది. ప్రజలను బెదరగొట్టుతుంది. అందుచేత దీనిని ఎక్కడయినా దాచివెళ్ళాలి. ఈ మాట అనుకొంటున్న కొద్దీ దీన్ని విడిచిపెట్టటానికి నా మనసు ఏమాత్రమూ అంగీకరించటం లేదు. ఏమయినా సరే! చివరకు ఒకచోట దాచిపెట్టి వెళ్ళటమే మంచిదనిపిస్తున్నది.'

విశేషం: భారతంలో తాము ధరించే ఆయుధాలతో తమకు బిరుదనామాలు వచ్చినవారు శ్రీకృష్ణార్జునులు- చక్రి, గాండీవులుగా ప్రసిద్ధికెక్కారు. అర్జునుడికి గాండీవం అగ్నిదత్తమైనది. గాండీవం మహాసర్పంవలె భయంకరంగా ఉంటుంది. కవ్వడి అయిన అర్జునుడు రెండు చేతులతో ప్రయోగించే పాశుపతాస్త్రాదులవంటి మహాస్త్రాలను వహించే సామర్థ్యం దానికి ఉన్నది. ఆ గాండీవాన్ని అర్జునుడు ప్రాణంకంటె ఎక్కువగా ప్రేమిస్తాడు. గాండీవాన్ని ఎవరైనా దూషించినా, దానిని మరెవరికైనా ఇమ్మని తనను అవమానించినా వారితలను బ్రద్దలు చేస్తానని స్వయంగా శపథం చేసికొన్నాడు. ఒకసారి ధర్మరాజు (కర్ణపర్వంలో) అర్జునుడిపై కోపగించి 'గాండీవాన్ని శ్రీకృష్ణుడికి ఇస్తే అతడు కర్ణుడిని సంహరించి ఉండేవాడు కదా' అని అధిక్షేపించాడు. అర్జునుడు ఆగ్రహించి ధర్మజుని తల బ్రద్దలు చేయబోయాడు. శ్రీకృష్ణుడు ధర్మసూక్ష్మాన్ని చూపించి ఆ ఆపదను తొలగించాడు. అర్జునుడు స్వర్గారోహణం చేసేంతవరకు గాండీవాన్ని ధరించే ఉన్నాడు. అతడి శరీరంలో అది ఒక భాగమని భావించాడు. అందుకే గాండీవాన్ని వదలి ఉండలేక మనస్సు ఊగిసలాడుతూ ఉండగా అంతగా బాధపడ్డాడు. దానిని దాచిపెట్టక తప్పదని నిశ్చయించి 'కటా' అని చివరకు నిట్టూర్చాడు. (సంపా.)

వ. **అని వితర్కించుచుం గిరీటి యురియాడు చిత్తంబు నుత్తలం బుడిపికొని నిశ్చయించి, యాయుధంబులు నిక్షేపించుటయ కర్జంబుగాఁ బలికి యోగ్యస్థల నిరూపణంబునకు నలుదిక్కులుం బరికించి ప్రేతభూమి పరిసరారణ్యంబునందు.** **161**

ప్రతిపదార్థం: అని= అని; కిరీటి= అర్జునుడు; వితర్కించుచున్= ఆలోచిస్తూ; ఉరియాడు= ఊగులాడే (చలించే); చిత్తంబు+ఉత్తలంబున్= మనసుయొక్క కలతపాటును; ఉడిపికొని= దిగమ్రింగుకొని; నిశ్చయించి= ఒక నిర్ణయానికి వచ్చి; ఆయుధంబులు= ఆయుధాలను; నిక్షేపించుటయ= దాచటమే; కర్జంబుగాన్= చేయతగిన పనిగా; పలికి= చెప్పి; యోగ్యస్థల నిరూపణంబునకున్= తగినచోటు నిరూపించటానికి; నలుదిక్కులున్= నాలుగు దిక్కులను; పరికించి= కలయచూచి; ప్రేతభూమి= శ్మశానం యొక్క; పరిసర+అరణ్యంబునందున్= దగ్గరున్న దట్టమైన అడవిలో.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఆలోచించాడు. ఊగిసలాడే మనసులోని కలతపాటును అణచుకొన్నాడు. ఆయుధాలు దాచడమే కర్తవ్యమని నిశ్చయించుకొన్నాడు. గాండీవం దాచడానికి తగిన చోటుకొరకు నలువైపులా చూచాడు. శ్మశానానికి దగ్గరగా ఉన్న అరణ్యంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. **నెగసిన కొనలేచి నింగినంతంతకు। నవులఁ ద్రోచుచుఁ దనరారు దానిఁ,**
జాఁగిన శాఖ లాశాచక్రమున కొలం। దులు బారవెట్టంగఁ బొలుచు దానిఁ,
గవట లొండొంటితోఁ; గదియుచు నెడములు। ఋంగి ప్రబ్బఁగ సొంపు మిగులు దాని,
లోని జొంపము పవలును బెను జీఁకటి। నొదవించి పొదలంగ నొప్పుదానిఁ

తే. **గనియెఁ బవమాన వివిధ వర్తన కళాను। వర్తి; గాకఘూకారవస్ఫూర్తి జాత**
భీతి పరిసరవర్తి నాభీల భుజగ। చండమూర్తి, శమీతరు చక్రవర్తి. **162**

ప్రతిపదార్థం: నెగసిన కొనలు= పైకి లేచిన కొమ్మల రెమ్మల చివరలు; ఏచి= అతిశయించి; నింగిన్= ఆకాశాన్ని; అంతంతకున్= ఇంకా పైపైకి; అవలన్+త్రోచుచున్= బయటికి గెంటుతూ; తనరారుదానిన్= ప్రకాశించేదానిని; చాఁగిన శాఖలు= సాగిన కొమ్మలు; ఆశా చక్రమున= దిక్చక్రం యొక్క; కొలందులు= (హద్దులను) ప్రమాణాలను; బార+పెట్టంగన్= బారలతో కొలిచేవిధంగా; పొలుచుదానిన్= రాణించేదానిని; కవటలు= పెద్దపెద్ద కొమ్మలు; ఒండొంటితోన్= ఒకదానితో ఒకటి; కదియుచున్= రాచుకొనేవిధంగా; ఎడములు మ్రింగి ప్రబ్బఁగన్= నడుమ నున్న ఖాళీలను క్రమ్మి వ్యాపించగా; సొంపు మిగులుదానిన్= సొగసు ఎక్కువైఉన్నదానిని; లోనిజొంపము= లోపలిగుబురు; పవలును= పగలుకూడా; పెను+చీఁకటిన్= దట్టమయిన చీకటిని; ఒదవించి= కలిగించి; పొదలంగన్= వ్యాపించగా; ఒప్పుదానిన్= ఒప్పునటువంటి దానిని; పవమాన= గాలిచేత; వివిధవర్తన= అనేకరీతులు; కళా+అనువర్తిన్= కళలను అనుసరించేదానిని; కాక= కాకుల; ఘూక= గుడ్లగూబలయొక్క; ఆరవ స్ఫూర్తిన్= ధ్వనుల స్ఫురణతో; జాత= పుట్టిన; భీతి= భయంకల; పరిసరవర్తిన్= చుట్టుపట్ల తిరిగేవారు కలిగిన దానిని; ఆభీల= మిక్కిలి భయంకరమయిన; భుజగచండమూర్తిన్= పాములె తీవ్రమయిన స్వరూపం కలదానిని; శమీతరు చక్రవర్తిన్= శ్రేష్ఠమైన జమ్మిచెట్టును; కనియెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: జమ్మిచెట్టుకున్న చిట్టచివరికొనలు ఆకాశాన్ని అంతకంతకు వెనక్కి నెడుతున్నాయి. కొమ్మలు నలువైపులా సాగి దిగంతాలను కొలిచేవిధంగా ఉన్నాయి. పెద్దపెద్ద కొమ్మలు ఒకదానితో ఒకటి రాచుకొంటూ మధ్య ఏమాత్రం ఎడం లేకుండా వ్యాపించి ఉన్నాయి. దట్టమయిన ఆకుల గుబురులు పగటి వేళలోనూ దట్టమైన చీకటిని కలిగిస్తున్నాయి. ఆ చెట్టు గాలికి కదులుతుంటే ఎన్నో నర్తన కళలను అభ్యసిస్తున్నట్లుగా ఉన్నది. ఆ చెట్టుమీద కాకులు, గుడ్లగూబలున్నాయి. భీకరమైన వాటి అరపులకు పరిసరజనం భయపడుతున్నారు. ఆచెట్టుమొత్తం భయంకరమైన మహాసర్పంవలె ప్రచండంగా గోచరిస్తున్నది. అటువంటి ఆ శమీవృక్ష చక్రవర్తిని అర్జునుడు చూచాడు.

విశేషం: 1.అలం: రూపకం, అతిశయోక్తి, అంత్యానుప్రాస. భీషణసుందరమైన ఈ శమీవృక్ష వర్ణనం మూలంలో లేదు. ఇది తిక్కన ప్రతిభాజన్యం. శమీతరువును చక్రవర్తిగా చెప్పి రూపకాలంకారాన్ని నిర్వహించారు. తిక్కన మానవులలో చక్రవర్తికి ఏ విధంగా విశిష్ట లక్షణాలుంటాయో తరువులలోకూడ చక్రవర్తి అయిన చెట్టుకు ఆ జాతికి చెందిన విశేషలక్షణా లుండటం సహజం. రూపకం చేస్తున్నప్పుడు మానవతరు లక్షణాలను రెండింటినీ అన్వయించటం అలంకారశిల్పం. దానికి పద్యనిర్మాణ శిల్పం భావవిస్ఫూర్తికి తోడుపడుతుంది.

2. పాండవులు చక్రవర్తులు. వారి చక్రవర్తిత్వానికి వారి బల మెంత కారణమో, వారి ఆయుధాలు కూడ అంతకారణం. ఆ ఆయుధాలను తనవద్ద ఉంచుకొని రక్షించగలిగినవాడు కూడా చక్రవర్తి కావాలి. అధముడు దానికి అధికారి కాడు. అందువలననే తిక్కన శమీతరు చక్రవర్తిని దర్శింపచేశాడు.

3. చక్రవర్తి రూప వైభవ వర్ణనం ఉదాత్తంగా విస్తృతంగా జరగాలి కాబట్టి, తిక్కన సీసపద్యం ఎత్తుకొన్నాడు. దానితో సీసపాదాలకూ, ఎత్తుగీతికీ నడుమ 'కనియెన్' అనే క్రియను ప్రయోగించాడు. పద్యం సహజంగా రెండు భాగాలుగా విభక్తమైపోయింది. రెంటికీ క్రియ ఒకటే. సీసంలోని నాలుగుపాదాలూ 'దానిన్' అనే పదంతో ముగుస్తూ అంత్యానుప్రాసతో అందంగా గోచరిస్తాయి. ఎత్తుగీతిలో 'రసస్ఫూర్తి', 'పరిసరవర్తి', 'చండమూర్తి', 'చక్రవర్తి' అనే పదాలు అనుప్రాసతో ఆసక్తిని పెంచుతాయి. 'కనియెన్' అనేక్రియతో భౌతికంగా చూచిన స్ఫూర్తిని సీసపద్యపాదాలలో, భావుకంగా దర్శించిన స్ఫూర్తిని ఎత్తుగీతిలో నిబంధించటం తిక్కన రచనాశిల్పం.

4. అర్జునుడు తనగాండీవాన్ని 'ఇది పెనుఁబాము చందమున నెంతయు భీషణమై జనంబులన్ బెదరఁగఁ జేయున్' అని చెప్పాడు. దానిని భరించగల శమీవృక్షంకూడా ఆ లక్షణాలు కలిగి ఉండాలి. అర్జునుడు వాటిని శమీతరు చక్రవర్తిలో చూచాడు. అతడు భయంకరమైన భుజగంవలె ప్రచండమూర్తి చండుడు-అంటే ఉగ్రస్వభావుడు, వాడిమి కలవాడు. పెనుఁబాము

లక్షణం ఆ వృక్షరూపానికి ఉండటం అర్జునుడు గమనించాడు. పాములు ఉండటంచేత భయంకరమూర్తి కలిగి ఉన్నది- అని కొందరు వ్యాఖ్యానం చేశారు. అది వృక్షపరంగా మాత్రం అన్వయిస్తుంది. పూర్వాపర శిల్ప సమన్వయ సమర్థం కాదు. 'ఆభీలభుజగ చండమూర్తి' ని ఉపమాన పూర్వపద కర్మధారయంగా గ్రహించటం సమంజసం. చెట్టుకూ, పామువంటి చండమూర్తికీ వర్తించేవి ఎత్తుగీతిలోని విశేషణాలు. గాలిచేత కదలాడటంవలన వివిధ భంగిమలలో అందంగా కనిపించేది చెట్టు. బుసలుకొట్టుతూ అనేకరకాలుగా ప్రసరిస్తూ (వర్తిస్తూ)ఉండే సర్పగతికళానువర్తి భుజగచండమూర్తి ఆ శమీతరు చక్రవర్తి కాకులూ గుడ్లగూబలూ మొదలైన పక్షుల కూతలు బాగా వినపడటంచేత చుట్టుప్రక్కల తిరిగే వారికి భయం కలిగించేది అని వృక్షపరమైన అర్థం. భీకరమైన సర్పం (కొండచిలువ వంటిది) విజృంభించి అడవిలో తిరగటం మొదలుపెడితే పక్షులు భయంతో రొదలు చేయటం సహజం. అటువంటి భయాందోళనలను తనచుట్టూ కలిగించగలిగేది భుజగచండమూర్తి. గాలివాటుగా అనేకవిధాలుగా వర్తించి చుట్టూ ఉన్నవారిని ఆక్రందనలకు గురిచేసేవాడు కోపనుడైన చండశాసనుడు.

5. పామువలె ఉగ్రస్వభావం కలవాడు శమీతరుచక్రవర్తి. ఆ చెట్టుకున్న కొనలు ఆకాశాన్ని ఆవలకు తోస్తున్నట్లుంటాయి. అలాగే పాము నాలుక కొనలు కూడా భాసిస్తాయి. అంటే -భుజగచండమూర్తి రాజ్యవిస్తరణలో కడుక్రూరుడని భావం. సాగిన చెట్టు కొమ్మలు దిక్కులను బారలతో కొలుస్తున్నట్లున్నాయి. చెట్టుకు గుండ్రంగా చుట్టుకొన్న పాము విస్తరించి సాగితే దిక్కులు కొలుస్తున్న మానదండంగా ఉండవచ్చును. ఇది సర్పపరమైన అర్థం. దిగంతాలవరకు రాజ్యవిస్తరణ చేయాలన్న ప్రచండుడి వర్తన అందులో ధ్వని. పెద్దకొమ్మలు కదియబారి ఎడం లేకుండా ఉండటంవలన అందంగా కనపడటం వృక్షలక్షణం. పెద్దవైన ఆడుపాములతో (కొమ్మలతో) కలిసి ఎడం లేకుండా క్రీడించటంవలన అందంగా ఉండేది భుజగచండమూర్తి. (సర్ప క్రీడలో వ్యవధానం ఉండకపోవటం ప్రసిద్ధం). క్రూరుడైన రాజు బలవంతంగా వనితలను భయపెట్టి నిరంతరం క్రీడిస్తుంటాడనే భావం వ్యంగ్యం. లోని ఆకులగుబుర్లవలన పగళ్ళలోకూడ పెనుచీకట్లను కల్పించే నేర్పుతో ఒప్పారేది చెట్టు. జొంపములంటే నిరంతరధార లని అర్థం ఉన్నది. లోని జొంపములంటే సర్పపరంగా విషధారలు. వాటిని వెలిగ్రక్కటం ద్వారా విషధూమాలను వ్యాపింపజేసి పగళ్ళను చీకట్లుగా మార్చే ప్రభావం కలిగి ఉండటం భుజగచండమూర్తి లక్షణం. మనసులోని ఆలోచనల గుంపులచేత వెలుగునుకూడా చీకటిగా మార్చగలిగే దుష్టస్వభావం కలిగి ఉండటం క్రూరుడైన రాజు లక్షణం. ఏతద్భావనతో తిక్కన రూపకాలంకారాన్ని భీకర రమణీయంగా నిర్వహించాడు. పెనుబాముయొక్క స్వభావాన్ని సహజంగా తనలో గర్భీకరించుకొన్న శమీతరుచక్రవర్తి గాండీవధనువును రక్షించగలిగిన ఆభీలభుజగచండమూర్తి అని నిశ్చయించాడు అర్జునుడు.

6. శ్మశానం ప్రక్కన ఉండే జమ్మిచెట్టును ఇంతటి అలంకార సుందరంగా తెలుగులో వర్ణించిన కవి మరొకరు లేరు. శమీతరుచక్రవర్తిని దర్శించగలిగిన వాడు భావుకచక్రవర్తి. తిక్కన భారతంలోని ప్రసిద్ధమైన పద్యాలలో ఇది ఒకటి. రూపకాతిశయోక్తులను, అంత్యానుప్రాసను నిపుణంగా మేళవించిన అలంకృతమైన ఉదాత్త రచన. (సంపా.)

వ. కని యమ్మహీరుహంబు ధర్మనందనునకుం జూపి యిట్లనియె. 163

ప్రతిపదార్థం: కని= ఆ జమ్మిచెట్టును చూచి; ఆ+మహీరుహంబున్= ఆ శమీవృక్షాన్ని; ధర్మనందనునకున్= ధర్మరాజుకు; చూపి= చూపించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: చూచి, ఆ జమ్మిచెట్టును ధర్మరాజుకు చూపించి ఈ విధంగా అన్నాడు.

శా. 'పక్షివ్యాకులముం, బరేత నిలయోపాంతోత్థమున్, డాకినీ
రక్షోభూత పిశాచ గోచరము దుర్గంధంబునై చూడఁ జి
త్తక్షోభం బొనరించు; నట్లగుటఁ జెంతం జేరరా దీ శమీ
వృక్షం బెవ్వరి; కిందుఁ బెట్టుదమె పృథ్వీనాథ! శస్త్రాస్త్రముల్? 164

ప్రతిపదార్థం: పృథ్వీనాథ!= ఓ భూనాథ! (ధర్మరాజా!); పక్షివ్యాకులమున్= పక్షులకలకలం నిండినదీ; పరేత నిలయ+ఉపాంత+ ఉత్థమున్= శ్మశానానికి దగ్గరలో మొలచినదీ; డాకినీ= డాకినులు; రక్షస్= రాక్షసులు; భూత= భూతాలు; పిశాచ= పిశాచాదులతో; గోచరమున్= కనబడేదీ; దుర్గంధంబున్+ఐ= కంపుతో కూడిందీ అయిన; ఈ శమీవృక్షంబున్= ఈ జమ్మిచెట్టును; చూడన్= చూడగానే; చిత్తక్షోభంబు+ఒనరించున్= మనస్సుకు వ్యాకులత కలిగిస్తుంది; అట్లు+అగుటన్= అట్లా కావడంవలన; ఎవ్వరికిన్= ఎవరికిని; చెంతన్+చేరరాదు= దగ్గరికి చేరడానికి వీలు కాదు; (అందుచేత); శస్త్ర+అస్త్రముల్= మన శస్త్రాలు, అస్త్రాలు; ఇందున్+పెట్టుదమె?= ఈ జమ్మిచెట్టుమీద పెట్టుదామా?

తాత్పర్యం: 'ధర్మరాజా! ఈ జమ్మిచెట్టు నిరంతరం పక్షులరొదలతో నిండి కలతపెట్టేదిగా ఉంటుంది. శ్మశానానికి దగ్గరగా ఉండటంచేత భూతపిశాచ రాక్షస గణాలతో కూడి భయంకరంగా ఉంటుంది. చుట్టూ దుర్గంధం వ్యాపించి ఉంటుంది. దీనివైపు చూస్తేనే మనస్సులో ఒక విధమైన కలత పుట్టుతుంది. అందువలన ఈ చెట్టు దగ్గరికి ఎవ్వరూ రారు. కాబట్టి మన శస్త్రాస్త్రాలను దీనిమీద భద్రపరుద్దామా?

విశేషం: శ్మశానానికి దగ్గరగా ఉండటంవలన చాలమంది రారు. పిశాచాలు భూతాలు ఉండటంవలన భయంకరం. దుర్వాసన కారణంగా దగ్గరికి చేరడానికి అసహ్యం. అందుచేత అస్త్రశస్త్రాలకు భయం లేదని అభిప్రాయం.' దుర్గస్థంబునై'- పెక్కుప్రతులు.

క. పెనుఁ బొడువుఁ బఱపు జొంప । మ్మును గలయది; దీన నెల్ల పురుషులకుఁ బ్రయో
జన మొకఁడు లేదు, చేరం । జనఁ, జూడఁగ, నరయ, నెక్క సమకట్టంగన్. 165

ప్రతిపదార్థం: పెను+పొడువు= పెద్దఎత్తూ; పఱపు= విశాలత్వం; జొంపమ్మును+కల+అది= గుబురూ కలిగింది; దీనన్= ఈ కారణాలవలన; ఎల్ల పురుషులకున్= మానవులందరికి; చేరన్+చనన్= దగ్గరికి రావటానికి కానీ; చూడఁగన్= చూడటానికి కానీ; అరయన్= నిశితంగా పరిశీలించటానికి కానీ; ఎక్కన్ సమకట్టంగన్= ఎక్కటానికి ప్రయత్నం చేయటానికికానీ; ప్రయోజనము= ఉపయోగం; ఒకఁడు= ఒక్కటికూడా; లేదు= లేదు.

తాత్పర్యం: ఈ చెట్టు ఎత్తయింది. చాలా విస్తారమయింది. గుబురయింది. అందుచేత ఎవరూ దగ్గరికి రారు. వచ్చినా చూడరు. దానిని నిశితంగా చూడటంవలనగాని, ఎక్కటం వలనగాని, ఎవరికీ ఎటువంటి ప్రయోజనమూ లేదు.

విశేషం: శస్త్రాస్త్రాలు రహస్యంగా ఉండగలవు అనటానికి తగిన హేతువులను అర్జునుడు పేర్కొన్నాడు. ఎత్తు, వైశాల్యం, గుబురుతనం అనే గుణాలు చెట్టు నెక్కేవాళ్ళను భయపెడతాయి. అందువలన గుబురులో ఎత్తుగా దాచబడిన ఆయుధాలు ఎవరికీ కనపడవు. గాండీవం వంటి పెద్దవిల్లును కూడా తనలో దాచుకొనే వైశాల్యం ఆ చెట్టుకు ఉన్నది. కాబట్టి భయం లేదు. ఇక ఎవరైనా చూడటానికి దగ్గరికి వచ్చినా, ఎక్కటానికిసమకట్టినా వారికి ఏ లాభమూ ఉండదు. చేరటానికి దుర్గంధం, చూడటానికి భయంకరాకారం, ఎక్కటానికి ఫలపుష్పాదు లేవీ లేకపోవటం అనేవి అడ్డువచ్చే బలమైన కారణాలు. ఆ కారణాలవలన ఆయుధాలు సురక్షితంగా ఉండగలవని నిశ్చితాంశం. ధర్మజుడి అంగీకారం పొందాలంటే ప్రతిపాదన ఎంత తర్కబద్ధంగా ఉండాలో అర్జునుడి మాటలు వ్యక్తం చేస్తున్నాయి. (సంపా.)

ఉ. కావున దీనియం దిడుట కార్యము కైదువులెల్లఁ; గేశచ
ర్మావృత సంచయంబుగ శవాకృతిగా నొనరించి కట్టినం
బోవరు దీని ది క్కొరులు భూవర! నెమ్మది నూఱడిల్లు; మె
చ్చో వసియించినం బిదపఁ జొప్పడుఁ గ్రమ్మఱ వచ్చి కైకొనన్.' 166

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= అందుచేత; కైదువులు+ఎల్లన్= ఆయుధాలన్నీ; దీని+అందున్= ఈ జమ్మిచెట్టు గుబురులో; ఇడుట= పెట్టటం; కార్యము= చేయదగినపని; కేశచర్మ+ఆవృత+సంచయంబుగన్= వెంట్రుకలతో కూడిన చర్మంతో చుట్టబడిన సముదాయం కలదిగా; శవ+ఆకృతిగాన్= శవాకారంగా; ఒనరించి= చేసి; కట్టినన్= కట్టినట్లయితే; ఒరులు= ఇతరులు; దీని దిక్కు పోవరు= ఈ చెట్టువైపు వెళ్ళరు; భూవర!= రాజా! (ధర్మరాజా!); నెఱ+మదిన్= నిండుమనసుతో; ఊఱడిల్లుము= ఊరటచెందుము; ఎచ్చోవసియించినన్= మనం ఎక్కడ ఉన్నా; పిదపన్= అజ్ఞాతవాసం తరువాత; క్రమ్మఱ వచ్చి= తిరిగివచ్చి; కైకొనన్= తీసికొనటానికి; చొప్పడున్= సాధ్యపడుతుంది.

తాత్పర్యం: అందుచేత మన ఆయుధాలను ఈ జమ్మిచెట్టు మీద దాచడం సబబయిన పని, వెంట్రుకలతో కూడిన చర్మంతో ఆయుధాలను చుట్టి శవంవలె అమర్చి కట్టిపెట్టితే ఈ వైపు ఎవరూ రారు. మహారాజా! నీవు మనస్సున బాధపడవద్దు. మనం ఎక్కడున్నా, చివరకు తిరిగివచ్చి మన ఆయుధాలను మనం తీసికొనటానికి వీలవుతుంది.'

పాండవులు దమ యాయుధంబుల శమీవృక్షమునఁ బెట్టుట (సం. 4-5-9)

వ. అని చెప్పిన నందఱు నత్తెఱంగున కియ్యకొనుటయు, నతండు గాండీవంబు నవలోకించి. 167

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా; చెప్పినన్= చెప్పగా; అందఱున్= అందరును; ఆ+తెఱంగునకున్= ఆ పద్ధతికి; ఇయ్యకొనుటయున్= సమ్మతించగా; అతండు= అర్జునుడు; గాండీవంబున్= గాండీవాన్ని; అవలోకించి= చూసి.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా అందరూ దానికి ఒప్పుకొన్నారు. అపుడు అర్జునుడు గాండీవం వైపు చూచి.

చ. 'అనిమిష దాన వాంబరచరాదిక జాతుల నెల్లఁ బోర నీ
ధనువునఁ గాదె గెల్తు! సముదగ్ర విరోధి భయావహంబు; దీ
నిని నొక భ్రూనఁ గట్టి చను నిశ్చయ మొందఁగఁ జేసె దైవ; మే
మనఁ గల? దట్ల కాక' యని యాత్మ నలందురి మందచేష్టుఁడై. 168

ప్రతిపదార్థం: అనిమిష= దేవతలూ; దానవ= రాక్షసులూ; అంబరచర= గంధర్వులు; ఆదిక= మొదలయిన; జాతులన్+ఎల్లన్= జాతులన్నిటినీ; పోరన్= యుద్ధంలో; ఈ ధనువునన్+కాదె= ఈ వింటితో కదా; గెల్తున్= గెలిచేవాడిని; సముదగ్రవిరోధి భయ+ఆవహంబున్= గొప్పవారయిన విరోధులకు కూడా భయాన్ని కలిగించే; దీనిని= ఈ గాండీవాన్ని; ఒక భ్రూనన్= ఒక చెట్టునందు; కట్టి చనునిశ్చయము= కట్టి వెళ్ళే నిర్ణయాన్ని; ఒందఁగన్+చేసెన్= చేసే విధంగా (తీసికొనే విధంగా) చేసింది; దైవమున్= దైవాన్ని; ఏమి+అనన్+కలదు?= ఏమనటానికి వీలుంది?; అట్లు+అకాక+అని= అట్లాగే కానీ అని; ఆత్మన్= మనస్సులో; అలందురి= బాధపడి; మందచేష్టుఁడు+ఐ= చేష్ట లుడిగిన వాడయి.

తాత్పర్యం: 'నేను ఈ ధనుస్సు సహాయంతో అనేక యుద్ధాలలో దేవదానవ గంధర్వాదులను గెలిచినవాడిని. ఈ గాండీవం శత్రుభయంకరమయినది. ఇటువంటి గాండీవాన్ని ఒక చెట్టుకు కట్టిపడవేసే నిర్ణయాన్ని దైవం నిశ్చయించింది. ఈ పరిస్థితిలో ఏమనటానికీ పాలుపోవటంలేదు' -అని అర్జునుడు మనసులో బాధపడి ఉత్సాహరహితుడై ఉండిపోయాడు.

వ. ఎక్కు డించినఁ బాండవాగ్రజుండు. 169

ప్రతిపదార్థం: ఎక్కు డించినన్= మోపెట్టిన అల్లెత్రాటిని విప్పగా; పాండవ+అగ్రజుండు= పాండవులలో పెద్దవాడయిన ధర్మరాజు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు గాండీవం నారిముడి విప్పాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు.

క. దనుజకుల త్రాసకరం । బును రిపుభంజనము రత్నభూషిత రూపం
బును గురుదేశాహ్లాదన । మును నగు నిజకార్ముకంబు మో పెడలించెన్. 170

ప్రతిపదార్థం: దనుజకుల= రాక్షస సమూహానికి; త్రాసకరంబును= భయాన్ని కలిగించేదీ; రిపుభంజనమున్= విరోధులను సంహరించేదీ; రత్నభూషిత= రత్నాలతో అలంకరించబడిన; రూపంబును= ఆకారం కలదీ; కురుదేశ+ఆహ్లాదనమునున్= కురుదేశానికి సంతోషాన్ని కలిగించేదీ; అగు= అయినటువంటి; నిజకార్ముకంబు మోపు= తన వింటినారిబిగువును; ఎడలించెన్= తొలగించాడు.

తాత్పర్యం: రాక్షసులకు భయంకర మయినదీ, విరోధినాశనకర మయినదీ, రత్నాలు పొదిగినదీ, కురుదేశానికి సంతోషం కలిగించేదీ అయిన తన వింటినారిని ధర్మరాజు విప్పాడు.

వ. తదనంతరంబ భీమ నకుల సహదేవులదెసఁ గనుంగొని. 171

ప్రతిపదార్థం: తద్+అనంతరంబు+అ= ఆ తర్వాత వెంటనే; భీమ నకుల సహదేవుల దెసన్= భీమ నకుల సహదేవులవైపు; కనుంగొని= చూచి.

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత వెంటనే ధర్మరాజు భీమనకుల సహదేవులవైపు (వారి వింటినారులను కూడ సడలించండి అని సూచిస్తున్నట్లు) చూచాడు.

సీ. 'సైంధవ యక్ష పాంచాల త్రిగర్తుల । దీనన యోర్చితి మానధనుఁడ!
సౌరాష్ట్రనాథాది శత్రులు దీనిచేఁ । గాదె మర్దితు లైరి ఘనభుజుండ!
కాళింగ పాండ్య మాగధుల నిర్జించుచో । నిదియ కైదువు నీకు విదితయశుఁడ!'
యని క్రమంబున వారలందఱ విండులు । పెంపెసలార వేర్వేఱ పొగడి

ఆ. గొనయములు వదల్ప ననుమతి సేయుడు । వారు నట్ల చేసి తేరఁ, జాప
ములును దొనలు వర్మములు నసి ముద్గ రా । ద్యాయుధములుఁ గూడ నతఁడు గట్టె. 172

ప్రతిపదార్థం: మానధనుఁడ!= అభిమానమే ధనంగా కలిగిన భీమసేనా!; సైంధవ= సైంధవుడినీ; యక్ష= యక్షులనూ; పాంచాల= పాంచాలురనూ; త్రిగర్తులన్= త్రిగర్తదేశాధిపతి అయిన సుశర్మనూ; దీనన్= దీనితోనే; ఓర్చితి(వి)= నిర్జించావు, జయించావు; ఘనభుజుండ!= దీర్ఘమయిన భుజాలు కల నకులా!; సౌరాష్ట్రనాథ+ఆది= సౌరాష్ట్రదేశానికి రాజు మొదలయిన; శత్రులు= విరోధులు; దీనిచేన్= దీనిచేతనే; మర్దితులు+ఐరి కాదె= తాడించబడ్డారు కదా; విదితయశుఁడ!= ప్రకటితమయిన కీర్తి కలిగిన సహదేవా!; కళింగ= కళింగరాజు; పాండ్య= పాండ్యరాజు; మాగధులన్= మగధరాజులను; నిర్జించుచోన్= జయించటానికి సిద్ధమయినవేళ; నీకున్= నీకు; ఇదియ కైదువు= ఇదే ఆయుధం; అని= అని; క్రమంబునన్= క్రమంగా; వారలు+అందఱ= భీమసేనాదుల; విండులు= ధనుస్సులు; పెంపు+ఎసలారన్= గొప్పతనం ప్రకటితం కాగా; వేర్వేఱన్= వేరువేరుగా; పొగడి= ప్రశంసించి; గొనయములు= అల్లెత్రాళ్ళు; వదల్పన్= వదలించటానికి; అనుమతి= ఆజ్ఞ; చేయుడున్= చేయగానే; వారున్= భీమాది పాండవులందరు; అట్లు+అ=

ఆ విధంగానే; చేసి= చేసి; తేరన్= తేగా; చాపములును= ధనుస్సులను; దొనలు= అమ్ముల పొదులను; వర్మములున్= కవచాదులను; అదిసి= కత్తులను; ముద్గర+ఆది= ఇనుపగుదియలు మొదలయిన; ఆయుధములు= ఆయుధాలను; అతఁడు= ధర్మరాజు; కూడన్+కట్టెన్= చేర్చి కట్టకట్టాడు.

తాత్పర్యం: 'మానధనుడవయిన భీమా! సైంధవుడినీ, యక్షులనూ, పాంచాలురనూ, త్రిగర్తుడినీ దీనితోనే కదా ఓడించావు. నకులా! సౌరాష్ట్రదేశరాజు మొదలయిన విరోధులను దీనిచేతనే కదా సంహరించావు. సహదేవా! కళింగపాండ్యమగధ దేశపు రాజులను జయించేవేళ ఈ కోదండమే కదా నీకు సహాయపడ్డది' - అని వరుసగా వారి ధనుస్సులను ప్రశంసించాడు. అలా ప్రశంసించి, వారి ధనుస్సుల నారులు విప్పటానికి ధర్మరాజు అనుమతించాడు. వారు ఆ పనిని పూర్తిచేయగా ధనుస్సులు, అమ్ముల పొదులు, కవచాలు, కత్తులు, గుదియలు మొదలయిన ఆయుధాలను ఒకచోట చేర్చి, ధర్మరాజు కట్టకట్టాడు.

విశేషం: ధనువులకు నారులు సడలించి మూటకట్టే ఈ ఘట్టాన్ని తిక్కన నాటకీయంగా చిత్రించాడు. మూలంలో కథాకథనంలో భాగంగా సాగిన అంశాలను పాత్రోచిత భంగిమలలో చిత్రించాడు. అర్జునుడు గాండీవాన్ని వీడలేక విషాదాన్ని ప్రదర్శించాడు. గాండీవ మాహాత్మ్యాన్ని గురించి అర్జునుడే స్మరించి వియోగచింతను పొందినట్లు చిత్రించటం నాటకీయం. ఆ తరువాత భీమనకుల సహదేవుల కార్ముకాల గొప్పతనాలను ధర్మజుడు కీర్తించినట్లు రచించటం నాటకీయం. మధ్య ధర్మజుడు తన వింటి మహిమను తానే చెప్పుకొన్నట్లు కాక తిక్కన వర్ణించి వదలిపెట్టటం ఔచిత్యం. ఆత్మప్రశంస చేసికొనని ధీరోదాత్తుడిగా ధర్మరాజును మిగిల్చాడు తిక్కన. మూలంలో కథా కథన శిల్పంలో భాగంగా ఉన్నదానిని పాత్రోచిత సంభాషణ వైఖరిగా మార్చటం ఇందులోని నాటకీయత. ఆ కళ తిక్కనకు కరతలామలకం. (సంపా.)

వ. ఇట్లు పూర్వోక్త ప్రకారంబునం బొదివి, మహోరగంబులం బెట్టియలం బెట్టి కట్టు చందంబున బంధించి, వానిం గొనుచు, నయ్యజాతశత్రుండు ధర్మదేవతా దత్తవరుం డగుటంజేసి నిశ్శంకం బైన యంతఃకరణంబుతోడ శమీవృక్ష సమారోహణం బాచరించి. 173

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; పూర్వ+ఉక్తప్రకారంబునన్= ముందు చెప్పిన పద్ధతిలో; ఆ+అజాత శత్రుండు= ఆ ధర్మరాజు; పొదివి= పట్టుకొని; మహా+ఉరగంబులన్= పెద్దపెద్ద పాములను; పెట్టియలన్= పెట్టెలలో; పెట్టి కట్టు చందంబునన్= పెట్టి కట్టే విధంగా; బంధించి= గట్టిగా కట్టి; వానిన్+కొనుచున్= వాటిని తీసికొని; ధర్మదేవతా దత్తవరుండు+అగుటన్+చేసి= యమధర్మరాజుచేత ఇవ్వబడిన వరం కలవాడు కావటం వలన; నిశ్శంకంబు+ఐన= సంకోచం లేని; అంతఃకరణంబుతోడన్= మనస్సుతో; శమీవృక్ష సమారోహణంబున్= జమ్మిచెట్టు ఎక్కటాన్ని; ఆచరించి= చేసి.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ముందు చెప్పినట్లు ధర్మరాజు చేర్చి పట్టుకొన్నాడు. పాములను పెట్టెలలో పెట్టి బంధించినట్లుగా ఆ ఆయుధాలన్నిటిని మోపు కట్టాడు. యముడివలన వరం పొందినవాడు కావటంవలన ధర్మరాజు నిస్సంకోచంగా ఆ జమ్మిచెట్టు ఎక్కాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. అర్జునుడు గాండీవాన్ని పామువంటిదని చెప్పినది మొదలు పాండవుల ఆయుధాల నన్నిటినీ సర్పోపమానంతో వర్ణించి కథను నిర్వహించటం తిక్కన కావ్యకళా శిల్పాంశం. (సంపా.)

తే. బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ దిక్పాల చంద్ర। సూర్య వనదేవతా పితృస్తుతు లొనర్చి
దివియు భువియును జూచి ప్రార్థించి, యెక్క। విపులశాఖ నాయుధములు వ్రేలఁగట్టె. 174

ప్రతిపదార్థం: బ్రహ్మ, విష్ణు, మహా+ఈశ; దిక్+పాల, చంద్ర, సూర్య, వనదేవతా, పితృ, స్తుతులు= బ్రహ్మ, విష్ణువు, ఈశ్వరుడు, దిక్పాలకులు, చంద్రుడు, సూర్యుడు, వనదేవతలు, పితృదేవతలకు సంబంధించిన స్తోత్రాలను; ఒనర్చి= చేసి; దివియున్= ఆకాశాన్ని; భువియును= భూమిని; చూచి= చూచి; ప్రార్థించి= ప్రార్థన చేసి; ఒక్క విపులశాఖన్= ఒక పెద్ద కొమ్మకు; ఆయుధములు= ఆయుధాలను; వ్రేలన్+కట్టెన్= వ్రేలాడకట్టాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు బ్రహ్మను, ఈశ్వరుడిని, విష్ణువును, దిక్పాలకులను, చంద్రుడిని, సూర్యుడిని, వనదేవతలను, పితృదేవతలను స్తుతించాడు. భూమ్యాకాశాలను చూచాడు, ప్రార్థించాడు. ఒక పెద్దకొమ్మకు ఆయుధాలను వ్రేలాడ గట్టాడు.

వ. ఇట్లు కట్టి తదీయాధిదైవతంబుల నుద్దేశించి నమస్కరించి. 175

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; కట్టి= కట్టి; తదీయ+అధిదైవతంబులన్= వాటి అధిదేవతలను; ఉద్దేశించి= గురించి; నమస్కరించి= నమస్కారం చేసి.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఆయుధాలను వ్రేలాడగట్టాడు. ఆ ఆయుధాల అధిదేవతలకు నమస్కరించాడు. తదనంతరం ఆయుధాల నుద్దేశించి ఈ విధంగా అన్నాడు.

విశేషం: 1. ధర్మరాజు ఆయుధాల అధిదేవతలను స్మరించి వారిరక్ష వాటికి ఉండేటట్లు ప్రార్థించాడు. పాండవుల ఆయుధాలలో కొన్ని దైవదత్తాలు. గాండీవం, అక్షయతూణీరాలు మొదలైనవి అటువంటివే. అంతేకాక రాజులు వారి ఆయుధాలను పనిముట్లుగానే భావించరు. దైవస్వరూపాలుగా భావిస్తారు. అందువలననే ఆయుధపూజ ఒక సంప్రదాయ మైంది. ఒక్కొక్క ఆయుధానికి ఒక్కొక అధిదైవం ఉంటుంది. ఆ దైవమే ఆ ఆయుధరూపంలో వర్తిస్తుంది అని విశ్వాసం. ఆయుధాలలో అస్త్రాలు కూడా చేరుతాయి. అవి మంత్రరూపాలు. మంత్రాలకు అధిదైవతా లుండటం ప్రసిద్ధం. ఏమైనా అటువంటి రక్షా దేవతలందరూ కలిసి ఆయుధాలను కాపాడుతూ ఉండాలని సంప్రదాయబద్ధంగా ధర్మజుడు ప్రార్థించాడని భావం. ఇది అమూలకం.

2. మూలంలో చెట్టెక్కి, ఆయుధాలను కొమ్మకు వ్రేలాడకట్టింది నకులుడు. తెలుగులో ధర్మజుడు. ఈ మార్పు తిక్కన ఔచిత్యకల్పనకు తార్కాణం. ధర్మజుడైతేనే అధిదేవతలను ఆరాధించగలడు. వారి రక్షను ఆవహింపచేయగలడు. తనకూ అర్జునుడికీ తప్ప ఇతరులకు ఆ ఆయుధాలు ఆయుధాలవలె కనపడకుండా ఉండేటట్లు చూడండి- అని అడుగ గలడు. అతని మాటలు మన్నించి అధిదేవతలు అనుగ్రహించగలరు. నకులుడు ఇటువంటి పనులు చేయలేడు. ధర్మజుడు కట్టింది ఆయుధాల మూట; చెట్టుకొమ్మకు కట్టిపెట్టింది మంత్రాల మూట! ఇది తిక్కన తీర్పు (సంపా.)

క. 'నరునకు నాకుం దక్కఁగ। నొరులకు మీరూపు సూపకున్నది; విషవి
స్ఫురిత భుజగభంగి భయం। కర మూర్తులు దాల్చి యుండఁగా వలయుఁ జుఁడీ. 176

ప్రతిపదార్థం: నరునకున్= అర్జునునికి; నాకున్= నాకు; తక్కఁగన్= తప్పించి; ఒరులకున్= ఇతరులకు; మీ రూపు= మీ రూపాన్ని; చూపక+ఉన్నది= చూపించకండి; విష= విషంతో; విస్ఫురిత= ప్రకాశించే (విజృంభించే); భుజగభంగిన్= పాములవలె; భయంకరమూర్తులు= భయంకరమయిన ఆకారాలు; తాల్చి= ధరించి; ఉండఁగాన్ వలయున్+చుఁడీ!= ఉండాలి సుమా!.

తాత్పర్యం: 'అర్జునుడికీ నాకూ తప్ప ఇతరులకు మీ ఉనికిని చూపించకండి. మీరు విషసర్పాలవలె కనపడాలి. మీ ఆకారం భయంకరంగా ఉండాలి.

విశేషం: భవిష్యత్కథలో అర్జునుడు ఉత్తరగోగ్రహణ సందర్భంలో ఈ ఆయుధాలను వాడుకొనవలసి వస్తుంది. అందుచేత తనకూ, అర్జునునికీ తప్ప ఇతరులకు కనబడరాదని ధర్మరాజు చెప్పటం ఒక విశేషం. అర్జునుడిపట్ల అతని అనురాగానికి ఈ మాట తార్కాణం కూడా. చూపక+ఉండునది - చూపకున్నది.

ఉ. భీముఁడు ధార్తరాష్ట్రకుల భీషణరోషుఁడు; చిత్త మెప్పు డె
ట్లై మదమెత్తునో; యతని యాగ్రహవృత్తికి లోనుగాక మీ
రే మెయి నైన వంచన వహించి తొలంగుట మత్సమీహితం;
బేమఱకుండఁగా వలయు నివ్విషమాబ్దములోన నాతనిన్. 177

ప్రతిపదార్థం: భీముఁడు= భీముడు; ధార్తరాష్ట్రకుల= ధృతరాష్ట్రుని పుత్రసమూహానికి (వారిపట్ల); భీషణరోషుఁడు= భయంకరమయిన రోషం కలవాడు; చిత్తము= అతని మనస్సు; ఎప్పుడు+ఎట్లు+ఐ= ఎప్పుడు ఎట్లా అయి; మదము+ఎత్తునో= మదించునో; అతని= భీమునియొక్క; ఆగ్రహవృత్తికిన్= కోపప్రవర్తనకు; లోనుకాక= లోబడక; మీరు= మీరు (ఆయుధాలు); ఏమెయిన్+ఐనన్= ఏ విధంగానయినా; వంచన వహించి= వంచనభావంతో; తొలంగుట= తప్పుకొనటం; మత్+సమీహితంబు= నాకోరిక; ఈ+విషమ+అబ్దములోనన్= ఈ సంక్లిష్ట అజ్ఞాతవాస కాలంలో; అతనిన్= భీముని; ఏమఱక+ఉండఁగాన్+వలయున్= ఏమరకూడదు.

తాత్పర్యం: భీముడు కౌరవులందరిమీద పట్టరాని రోషాన్ని ప్రదర్శిస్తాడు. అతడి మనస్సు ఏ సమయంలో ఎట్లా మదావేశాన్ని ప్రకటిస్తుందో. అతడికి ఆగ్రహం వస్తే మిమ్మల్ని ఆశ్రయించవచ్చును. అప్పుడు అతడి కోపప్రవృత్తికి మీరుకూడా వశమై పోకుండా ఏదైనా ఒక కపటమైన మిషతో తప్పుకొనండి. ఇది నా కోరిక, క్లిష్టమైన ఈ అజ్ఞాతవాస సంవత్సర కాలంలో (అందరం అతడిపట్ల) ఏమరకుండా ఉండాలి.

విశేషం: 1. ఈ మాటలు మూలంలో లేవు. తిక్కన కల్పించాడు. ఆయుధాల అధిదేవతల భావనం, కీర్తనం వృధా కారాదు. వారు ప్రచ్ఛన్నంగా ధర్మజుడికి ప్రసన్నులై ఉన్నారు. ఆయుధాలు పనిముట్లు కావు. రక్షామూర్తులైన దేవతలు. వారికి తనమనసులోని మాట చెప్పుకొన్నాడు. పరోక్షంగా దేవతలను వరం కోరినట్లు కోరాడు. భీము డావేశపరుడనీ, అసమయ సాహసాలు ప్రదర్శించటం నీతి కాదనీ, అతడిని అదుపులో పెట్టుకొనాలనీ కుబేరుడు (ఆరణ్యపర్వంలో) ధర్మరాజుకు హితవు చెప్పాడు. దాని నిక్కడ అనుసంధించుకొన్నాడు విజ్ఞుడైన ధర్మజుడు. కౌరవులు పాండవుల అజ్ఞాతవాసనియమాన్ని భంగం చేయటానికి కుటిలయత్నాలు చేయవచ్చును. అవి రోషావేశపరుడైన భీముడిని రెచ్చగొట్టవచ్చును. అతడు ఆవేశంతో ఆయుధాలను వెలికితీసి కౌరవులమీద విజృంభించవచ్చును. అటువంటి పని చేయగలవాడు భీముడొక్కడే. ఒకవేళ మేరమీరి సాహసిస్తే ఆయుధాలు అదృశ్యంగా ఉండి అతడిచేతిలో పడగూడదని ధర్మజుడి అభిమతం. అజ్ఞాతవాసంలో పాండవులను గుర్తించటానికి తోడ్పడే ప్రధాన చిహ్నాలు ఆయుధాలని ఈ ప్రకరణం తెలిపింది.

2. విశేషమేమంటే - ఎట్టి పరిస్థితులలోనూ ఆయుధాలను వెలికి తీయవద్దని భీముడితో చెప్పవచ్చును కదా! ఒకడి ఆయుధ ధారణం అందరికి ఆపద కలిగిస్తుందని హెచ్చరించవచ్చును. తన ఆనతి భీముడు మీరినా ఆయుధాలైనా పాటిస్తాయని భీమాదులను పరోక్షంగా హెచ్చరించాడు ధర్మరాజు. అందువలననే ఆయుధాలనే అతడికి వశం కాకుండా ఉండండని కోరటం ప్రకరణౌచిత్యం. దేవతలు పిలిస్తే పలుకుతారు ధర్మరాజుకు. (సంపా.)

వ. అని వేడికొని వృక్షంబు డిగ్గి దానికిం బ్రదక్షిణంబు వచ్చి ప్రణమిల్లి భీమసేనుదెస మరలి చూచి సాంత్వన వచన సమేతంబుగా నతనిం గౌఁగిటంజేర్చి యనునయించి తమ చేసిన విధంబు తత్ప్రదేశవర్తు లయిన గోపాలాది క్షుద్రజనంబులకు మఱుఁగు వెట్టం దలంచి వారల కభిముఖులై పాండునందను లందఱు నిట్లనిరి. 178

ప్రతిపదార్థం: అని వేఁడికొని= అని ప్రార్థించి; వృక్షంబు డిగ్గి= జమ్మిచెట్టు నుండి దిగి; దానికిన్= ఆ వృక్షానికి; ప్రదక్షిణంబు వచ్చి= ప్రదక్షిణంచేసి; ప్రణమిల్లి= నమస్కరించి; భీమసేనుదెసన్= భీమునివైపు; మరలిచూచి= తిరిగిచూచి; సాంత్వనవచన సమేతంబుగాన్= ఓదార్పు మాటలతో; అతనిన్= భీముని; కౌఁగిటన్+చేర్చి= కౌగిట్లో చేర్చుకొని (ఆలింగనం చేసికొని); అనునయించి= ఊరడించి; తమ చేసిన విధంబున్= తాము చేసిన దానిని; తత్ప్రదేశవర్తులు= ఆ ప్రదేశంలో తిరిగేవారు (తచ్చాడేవారు); గోపాల+ఆది= పశువుల కాపర్లు మొదలైన; క్షుద్రజనంబులకున్= సామాన్య ప్రజలకు; మఱుఁగు+పెట్టన్+తలంచి= కప్పిపుచ్చాలనుకొని; వారలకున్= ఆ క్షుద్రజనులకు; అభిముఖులు+ఐ= ఎదురు ముఖం కలవారై (ఆ ప్రజల వైపు తిరిగి); పాండునందనులు+అందఱును= పాండవులందరూ; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ప్రార్థించి ధర్మరాజు చెట్టు దిగాడు. ఆ చెట్టుకు ప్రదక్షిణం చేశాడు. నమస్కరించాడు. భీముడివైపు తిరిగాడు. అనునయించాడు. ఆప్యాయంగా కౌగిలించుకొని ఊరడించాడు. తాము చేసినపని ఆ చుట్టుప్రక్కలున్న గొడ్ల కాపరులకు తెలియకుండా ఉండేందుకుగాను వారి వైపు తిరిగాడు. పాండవులందరు ఆ గోపాలకులతో ఇట్లా అన్నారు.

విశేషం: ధర్మజుడు భీముడి రోషావేశంవలన కలిగే విపత్తును వ్యంగ్యంగా పేర్కొని ఆయుధాల మిషతో ఎత్తిపొడిచాడు. భీముడి మనస్సు నొచ్చుకొని ఉండవచ్చును. అది అతడు బయటపెట్టకుండా గంభీరంగానే అన్నాడు. అయినా అతడి మనసును గుర్తించి ధర్మజుడు అతడిని బుజ్జగించాడు. సమయోచిత వ్యవహారజ్ఞుడు ధర్మజుడు.(సంపా.)

చ. **'ఇది శతవృద్ధ మాజనని; యిప్పుడు మృత్యువుఁ బొందె; నట్లు సే**
యుదుము; కులప్రయుక్త మగుచున్న సనాతన ధర్మ మిత్తెఱం
గ; దహన కర్మ మొల్ల; మది గానిదిగా మును నిశ్చయించి మా
మొదలిటివా రొనర్చు విధముం గొనియాడితి మేము నియ్యెడన్. **179**

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ శవం; శతవృద్ధ= నూరు సంవత్సరాలు నిండిన ముసలిది; మా జనని= మా తల్లి; ఇప్పుడు= ఇప్పుడు; మృత్యువున్+పొందెన్= మరణించింది; (చచ్చిన వారిని) అట్లు= ఆ విధంగా; చేయుదుము= చేస్తాము; కులప్రయుక్తము+ అగుచున్+ఉన్న= మా కులంవారిచేత చేయబడుతున్న; సనాతన ధర్మము= ప్రాచీన ధర్మం; ఈ+తెఱంగు+అ= ఈ పద్ధతే; దహనకర్మము= అగ్ని సంస్కారం చేసేపద్ధతిని; ఒల్లము= అంగీకరించం; అది కానిదిగాన్= శవదహనం పనికిరానిదిగా; మును= ముందు; నిశ్చయించి= నిర్ణయించి; మా మొదలిటివారు= మా పూర్వులు; ఒనర్చు= చేసే; విధమున్= పద్ధతి ప్రకారం; మేమున్= మేము కూడా; ఈ+ఎడన్= ఈ సమయంలో; కొనియాడితిమి= ఆదరించాము.

తాత్పర్యం: 'ఈమె మా తల్లి. నూరేళ్ళు నిండిన ముసలిది. ఇప్పుడు చనిపోయింది. మేము దహనం చేయం. ఇది మా కులాచారం. ఇదే మా సనాతన ధర్మం. మా పెద్దలు ఏ రకంగా చేసేవారో అదే మేము ఇప్పుడు చేశాం.

విశేషం: తల్లి (కుంతి) బ్రతికుండగా తల్లి చనిపోయిందని ధర్మరాజు చెప్పటం సమంజసమా కాదా అన్నది ప్రశ్న. అట్లాగే దహనం, ఖననం అనే రెండు పద్ధతులుంటే రెండూ కాక చెట్టుకు కట్టడం ఏమిటన్నది మరో ప్రశ్న. రెండవది కులాచార మనటంవలన సందేహనివృత్తి. మొదటిది ఆపద్ధర్మం.

క. అని యిట్లు పలుమఱుం దెలియఁబలికి శస్త్రాస్త్రంబుల నిక్షేపణంబు నిగూఢం బగుటకు నూఱడిల్లి; యచ్చేరువం జచ్చిన పసరంబు వడియున్నం జూచి, సహదేవుం బనిచి, ధర్మ తనయుండు దాని చర్మం బొలిపించి, శీతాతప వర్ష పరిహారంబుగా నాయుధంబులం బొదివించి, మఱియును దత్సమీపంబున నొక్క శుష్కశవంబు నవలోకించి 'యిది యుంఛవృత్తి యైన మానవు కళేబరంబు గావలయు' ననుచు నదియునుం గైదువుల కట్టపయిం బెట్టి కట్టించె; నివ్విధంబున నత్యంతగుప్తి యాచరించి, 'దీని దుర్గంధంబున వనచారు లెవ్వరుం జేర రని నవ్వుచు వార లచ్చోటు వాసి విరాట పురాభిముఖులై చనుచుండి, యజ్ఞాతవాస కాలంబునం దమ రహస్యపు వ్యవహారంబునకు ననువుగా నేవుర పేళ్ళను గ్రమంబున జయుండును, జయంతుండును, విజయుండును, జయత్సేనుండును, జయద్బలుండునని సంకేతించుకొని, యాజ్ఞసేనీ పురస్సరంబుగాఁ బుణ్యనదీ తీర్థావతరణంబు సేసి, తదీయస్నానంబునం బథిశ్రమం బపనయించి, దేవపితృతర్పణ మంగళ జపహోమ ధ్యానాద్యనుష్ఠానంబు లొనర్చిరి; తదనంతరంబ యక్కౌంతేయాగ్రజుండు ప్రాఙ్ముఖుం డయి నిర్మలచిత్తంబున ధర్మదేవతం దలంచి యిట్లనియె. 180

ప్రతిపదార్థం: అని ఇట్లు= అని ఈ విధంగా; పలుమఱున్= అనేకసార్లు; తెలియన్+పలికి= తెలిసేవిధంగా చెప్పి; శస్త్ర+అస్త్రంబుల నిక్షేపణంబు= ఆయుధాల దాపరికం; నిగూఢంబు+అగుటకున్= రహస్యమవడానికి; ఊఱడిల్లి= ఎంతో సంతృప్తిపడి; ఆ+చేరువన్= ఆ సమీపంలో; చచ్చిన= మరణించిన; పసరంబు= పశువు; పడియున్నన్+చూచి= పడిఉండటం చూచి; సహదేవున్= సహదేవుని; పనిచి= పంపి (ఆజ్ఞాపించి); ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; దాని చర్మంబు+ఒలిపించి= చచ్చిన పశువు చర్మాన్ని ఒలిపించి; శీత+అతపవర్షపరిహారంబుగాన్= చలి ఎండ వాన తగలకుండేటట్లుగా; ఆయుధంబులన్= ఆయుధాలను; పొదివించి= చుట్టించి; మఱియును= మరింకా; తద్+సమీపంబునన్= దానిదగ్గర; ఒక్క= ఒక; శుష్క= ఎండిపోయిన; శవంబున్= శవాన్ని; అవలోకించి= చూచి; ఇది= ఇదికదా; ఉంఛవృత్తి+ఐన= పొలాలలో కోతలయిన తరువాత రాలిన గింజలను ఏరుకొని తినేవృత్తిలో బ్రతికే; మానవు కళేబరంబు కావలయున్= మనిషి యొక్క శవం కావచ్చును; అనుచున్; అదియునున్= ఆ శవాన్ని కూడా; కైదువుల కట్టపయిన్= ఆయుధాల కట్టపయిని; పెట్టి కట్టించెన్= పెట్టి కట్టించాడు; ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా; అత్యంత= మిక్కిలి; గుప్తి= దాపరికాన్ని; ఆచరించి= చేసి; దీని= దీనియొక్క; దుర్గంధంబునన్= చెడుకంపు కారణంగా; వనచారులు= అడవిలో తిరిగేవారు; ఎవ్వరున్+చేరరు+అని= ఎవ్వరుకూడా సమీపించరు అని; నవ్వుచున్= (సంతృప్తి సూచకంగా) నవ్వుతూ; వారలు= పాండవులు; ఆ+చోటు+పాసి= ఆ ప్రదేశాన్ని వదలిపెట్టి; విరాటపుర+అభిముఖులు+ఐ= విరాటమహారాజు పురం వైపు; చనుచున్+ఉండి= వెళ్ళుతూ; అజ్ఞాతవాసకాలంబునన్= అజ్ఞాతవాసకాలంలో; తమ= తమయొక్క; రహస్యము+వ్యవహారంబునకున్= రహస్యంగా పిలుచుకొనటానికి; అనువుగాన్= తగిన విధంగా; ఏవుర పేళ్ళను= ఐదుగురి పేర్లను; క్రమంబునన్= వరుసగా, క్రమంగా; జయుండును= (ధర్మరాజు పేరు) జయుండు; జయంతుండును= (భీముని పేరు) జయంతుడు; విజయుండును= (అర్జునుని పేరు) విజయుడు; జయత్సేనుండును= (నకులుని పేరు) జయత్సేనుడు; జయద్బలుండును= (సహదేవుని పేరు) జయద్బలుండు; అని= అనే పేరుతో; సంకేతించుకొని= సంకేతపు పేర్లు పెట్టుకొని; యాజ్ఞసేనీపురస్సరంబుగాన్= ద్రౌపదిని మున్నిడుకొని; పుణ్యనదీతీర్థ+అవతరణంబు+చేసి= పుణ్యానదీతీర్థంలో దిగి; తదీయ స్నానంబునన్= ఆ పుణ్యానదిలో స్నానం చేయటం వలన; పథిశ్రమంబు= ప్రయాణపు బడలికను; అపనయించి= పోగొట్టుకొని; దేవపితృతర్పణ మంగళ జపహోమ= దేవతలకూ; పితృదేవతలకూ తర్పణాదులను, శుభాన్ని కలిగించే జపాలనూ, హోమాలనూ; ధ్యాన+ఆది+అనుష్ఠానంబులు= ధ్యానం మొదలయిన అనుష్ఠానాలనూ; ఒనర్చిరి= చేశారు; తద్+అనంతరంబు+అ= ఆ తర్వాత; ఆ+కౌంతేయ+అగ్రజుండు= కుంతీపుత్రులలో పెద్దవాడయిన ధర్మరాజు; ప్రాక్+ముఖుండు+అయి= తూర్పు ముఖం కలవాడయి; నిర్మల చిత్తంబునన్= కల్మషంలేని మనస్సులో; ధర్మదేవతన్+తలంచి= యమధర్మరాజును తలచుకొని; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ఎన్నోసార్లు అందరికీ తెలిపేటట్లు చెప్పాడు. తమ ఆయుధాలు చాల రహస్యమయిన పద్ధతిలో దాచినందుకు ధర్మరాజు సంతోషించాడు. ఆ తరువాత దగ్గరలో చచ్చిపడిఉన్న జంతువును చూచాడు. దాని చర్మాన్ని ఒలిచితీయుమని సహదేవుడిని ఆజ్ఞాపించాడు. దానిని ఆయుధాలకు చలి గాలి, ఎండ, వానలు సోకకుండా వాటిమీద చుట్టించాడు. దగ్గరలో ఒక ఎండిన శవాన్ని చూచాడు. బహుశః దానిని ఉంఛవృత్తి చేసే మానవుడి కళేబరమని భావించాడు. ఆ శవాన్నికూడా ఆయుధాలమీద పెట్టి కట్టించాడు. ఈ విధంగా ఆయుధరక్షణ కార్యక్రమం పూర్తి చేశాడు. దుర్వాసన కారణంగా అడవిలో తిరిగేవారు కూడా ఎవరూ దగ్గరకు రారని భావించి సంతోషించాడు.

ఈవిధంగా వారు ఆ ప్రదేశం విడిచి విరాటనగరంవైపు వెళుతూ అజ్ఞాతవాసకాలంలో తమ రహస్య వ్యవహారాలకు అనుకూలంగా అయిదుగురి పేర్లను వరుసగా జయుడు, జయంతుడు, విజయుడు, జయత్సేనుడు, జయద్బలుడు అని మార్చుకొన్నారు. వారు ద్రౌపదిని ముందుంచుకొని పవిత్ర నదులందు దిగి స్నానాలు చేశారు. ఆ స్నానాలతో దారిబడలికలు తీర్చుకొని, దేవతలకు, పితృదేవతలకు తర్పణాలు సలిపారు. జపాలు, హోమాలు, దైవధ్యానాలు మొదలైన అనుష్ఠానాలు నెరవేర్చారు. అటుపిమ్మట కుంతి కొడుకులలో పెద్దవాడైన ధర్మరాజు తూర్పుముఖంగా కూర్చొని నిర్మలమైన మనస్సుతో ధర్మదేవతను స్మరించి ఇలా అన్నాడు.

విశేషం: 1. మారువేషాలలో ఉన్నప్పుడు మారుపేర్లు ఉండటం అవసరం. అందరి పేర్లూ జయశబ్దంతో ప్రారంభం కావటం విశేషం. పేర్లు విజయ సూచకములు. విజయుడి పేరు విజయుడిగానే ఉండటం గమనార్హం. ద్రౌపదికి మారుపేరు పెట్టలేదు. ఆమెను మారుపేరు లేకుండా సర్వనామంగానే పిలవటానికి నిశ్చయించాడు ధర్మరాజు. ఒక పేరుతో అయిదుగురు పురుషులు ఒక స్త్రీని పిలిస్తే ఇతరులు అనుమానించే అవకాశం ఉంది. అందువలన ఆమెకు రహస్యసంజ్ఞ లేకుండటమే ఔచిత్యం.

2. విరాటనగరానికి పోతూ ధర్మరాజు దుర్గాదేవిని స్తుతించినట్లు, ఆమె ప్రత్యక్షమైనట్లు, అజ్ఞాతవాసంలో వారి నెవరు గుర్తించకుండా ఉండేటట్లూ, ఆ తరువాత కొలది కాలంలోనే జరిగేయుద్ధంలో పాండవులకు విజయం లభిస్తుందనీ, రాజ్యం ప్రాప్తిస్తుందనీ అభయం, రక్ష ఇచ్చినట్లూ ఒక అధ్యాయమే (6వ అధ్యాయం) కొన్ని సంస్కృత ప్రతులలో ఉన్నది. తిక్కన దీనిని తెలుగులోనికి తేలేదు. భండార్కరు ప్రతిలోకూడా ఇది లేదు. ఆరణ్యపర్వం చివర ధర్ముడు పాండవులకు ఇటువంటివరమే ఇచ్చి ఉన్నాడు. దానిని స్మరించి ధర్ముడిని ప్రార్థించినట్లు మాత్రమే వ్రాశారు. పూర్వాపరవైరుధ్యం లేని కథానిర్మాణాన్ని తిక్కన సాధించాడు. అవసరమైన కథాంశాలను వదలి ఔచిత్యం పాటించాడు.

3. శ్మశాన దర్శనం, శవస్పర్శనం మొదలైన అమంగళకరమైన చర్యలనుండి పవిత్రులు కావటానికి పుణ్యతీర్థస్నానం, తర్పణాదులు, అర్చనాదులు పాండవులు చేసినట్లు చెప్పటం కూడా తిక్కన కల్పనే. అజ్ఞాతవాసాన్ని ఒక నియమ వ్రతంగా చేపట్టబోతున్న శుభారంభాన్ని ఇది సూచిస్తున్నది. (సంపా.)

ఆ. 'తండ్రి! నీవు నాకు దయతోడ నిచ్చిన । వరము చిత్తగించి, వలయు తెఱఁగు
సమయ సముచితముగ సమకట్టు మయ్య! యీ । రాకుమారు లవిధిఁ బోక యుండ.' 181

ప్రతిపదార్థం: తండ్రి!= తండ్రీ; నీవు= నీవు; నాకున్= నాకు; దయతోడన్= కరుణతో; ఇచ్చిన= ఇచ్చినటువంటి (ప్రసాదించినట్టి); వరమున్= వరాన్ని; చిత్తగించి= తలంచి; ఈ రాకుమారులు= రాజకుమారులయిన ఈ పాండవులు; న+నిధిన్+పోక+ఉండన్= అక్రమాన్ని ఆచరించకుండా; వలయు తెఱఁగు= తగిన పద్ధతిని; సమయసముచితముగన్= అజ్ఞాతవాస కాలానికి తగినట్లుగా; సమకట్టుము+అయ్య= సమకూర్చుము.

తాత్పర్యం: 'తండ్రీ! నీవు నాకిచ్చిన వరాన్ని మన్నించి, ఈ రాకుమారులు అధర్మానికి పాల్పడకుండా కాపాడుము. మేము చేయవలసిన పని ఏ సమయాలలో ఏ విధంగా చెయ్యాలో దానికి తగినట్లుగా సమకూర్చుమయ్యా!'

వ. అనుచు ననుజుల దెసకు దూర వగచి డగ్గుత్తిక వెట్టి మఱియును. 182

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అంటూ; అనుజులదెసకున్= తమ్ముళ్ళస్థితికి (దెసకు); దూర వగచి= (దురపిల్లి అని భావం) మిక్కిలి దుఃఖించి; డగ్గుత్తిక+పెట్టి= వణికే గొంతుతో; మఱియును= మరలా (ఇట్లా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: అని తమ్ముళ్ళ దురవస్థకు చాలా బాధపడ్డాడు. దుఃఖం కారణంగా కంఠం గద్గదం కాగా ఇట్లా పలికాడు.

ఉ. అంబరవర్తి వైనఁ గని యక్షునిచే నగపడ్డ వీరి ప్రా
ణంబులు మున్ను నిన్నడిగి, నల్వురకున్ నయవిక్రమ ప్రభా
వంబులు వేఁడికొన్న నతివత్సలభావము; బొంది యాదరా
ర్ద్రంబగు చూడ్కితోఁ బ్రియహిత స్థిరభాషల నూఱడింపవే. 183

ప్రతిపదార్థం: అంబరవర్తివి+ఐనన్= ఆకాశంలో ఉండేవాడివి కాగా; కని= చూచి; యక్షునిచేన్+అగపడ్డ= యక్షునికి లోబడిన; వీరి ప్రాణంబులు= తమ్ముళ్ళ ప్రాణాలు; మున్ను నిన్నున్+అడిగి= ముందు నిన్నడిగి; నల్వురకున్= ఆ నలుగురికీ; నయవిక్రమ ప్రభావంబులున్= నీతి, పరాక్రమం, మహిమలను; వేడికొన్నన్= కోరుకొంటే; అతి వత్సల భావమున్+పొంది= అమితమయిన వాత్సల్యభావాన్ని వహించి; ఆదర+ఆర్ద్రంబు+అగుచూడ్కితోన్= ఆదరంతో తడిసిన చూపులతో; ప్రియహిత స్థిర భాషలన్= ప్రియాన్ని, హితాన్ని కలిగించే నిలకడతో కూడిన మాటలతో; ఊఱడింపవే= ఊరడించలేదా.

తాత్పర్యం: 'ఆకాశంలో ఉన్న నిన్ను చూచాను. యక్షుడి వశమైన నా తమ్ముళ్ళ ప్రాణాలు అడిగాను. నలుగురికీ నీతిని, పరాక్రమాన్ని, మహిమను వేడుకొన్నాను. నీ వెంతో వాత్సల్యం కనబరచావు. ఆదరదృష్టితో ఊరడించావు'.

వ. అని తారు మున్ను భూసురవరు నరణి దేర నరిగిన నాఁడు సరోవరతీరంబునం దనకు ధర్ముండు సేసిన మన్నన దోఁప నతనికి విన్నవించినవాఁడై కరకమలంబులు మొగిచి, ఫాలభాగంబునం గదియించి, సంప్రార్థనంబుగా వినయ వినమిత మస్తకుం డగుటయుఁ, దదనుగ్రహంబునఁ బాండవాగ్రజుండున్న యునికిన సన్న్యాసి రూపం బలవడి ధాతుపట దండకమండలు కలిత మూర్తి యయ్యె; నయ్యవసరంబున వారందఱు మహాద్భుతం బంద వారివారికి నయ్యైవేషంబుల కనుగుణంబులగు నంబరాభరణ మాల్యాద్యుపకరణంబులు సన్నిహితంబు లయినం జూచి సంతసిల్లి, యెల్లవారిం గలయం గనుఁగొని, క్రమంబున నొంటిమైఁ జనుదెండని నియోగించి, యతండు నానావిధంబులగు నక్షంబులముడి కక్షంబున నిడికొని, చని, దైవయోగంబున విరాటుండు వెడలివచ్చి బయలికొలు విచ్చుటంజేసి తదాస్థానంబు చేరంబోవునప్పుడు. 184

ప్రతిపదార్థం: అని; తారు= తాము (పాండవులు); మున్ను= ముందు; భూసురవరును+అరణిన్= బ్రాహ్మణుని అరణిని; తేరన్= తీసికొని రావటానికి; అరిగిననాఁడు= వెళ్ళిననాడు; సరోవరతీరంబునన్= కొలనుగట్టు మీద; తనకున్= తనకు; ధర్మండు+చేసిన= యమధర్మరాజు చేసినటువంటి; మన్నన+తోఁపన్= ఆదరం తోచే విధంగా; విన్నవించినవాఁడు+ఐ= విన్నపం

చేసినవాడయి; కరకమలంబులు= పద్మాలవంటి చేతులు; మొగిచి= ముడిచి; ఫాలభాగంబునన్+కదియించి= నుదుటి మీద చేర్చి; సంప్రార్థనంబుగాన్= ప్రార్థనా పూర్వకంగా; వినయ వినమిత మస్తకుండు= వినయంతో వంచిన తల కలవాడు; అగుటయున్= కాగా; తద్+అనుగ్రహంబునన్= అతని అనుగ్రహంచేత; పాండవ+అగ్రజుండు= ధర్మరాజు ఉండగా; ఉన్న ఉనికిన్+అ= ఉన్నట్టుండి; సన్న్యాసి రూపంబు+అలవడి= సన్న్యాసి రూపం సమకూరగా; ధాతుపట= కాషాయవస్త్రం; దండకమండలు కలిత మూర్తియయ్యెన్= దండం, కమండలువుతో కూడిన రూపం కలవాడయ్యాడు; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; వారు+అందఱున్= పాండవులందరు; మహా+అద్భుతంబు+అందన్= ఆశ్చర్యం పొందగా; వారి వారికిన్= వారివారికి; అయ్యేవేషంబులకున్+ అనుగుణంబులు+అగు= ఆయా వేషాలకు అనుగుణమయిన; అంబర+ఆభరణ+మాల్య+ఆది+ఉపకరణంబులు= వస్త్రాలు, ఆభరణాలు, దండలు మొదలయిన సాధనాలు; సన్నిహితంబులు+అయినన్+చూచి= దగ్గరికి చేరడం చూచి; సంతసిల్లి= సంతోషించి; ఎల్లవారిన్= అందరిని; కలయన్+కనుఁగొని= కలయచూచి; క్రమంబునన్= క్రమంగా; ఒంటిమైన్ చనుదెండు+అని= ఒక్కొక్కరే రండని; నియోగించి= ఏర్పాటు చేసి; అతండు= అతడు (ధర్మరాజు); నానావిధంబులు+అగు= అనేక విధాలయిన; అక్షంబులముడిన్= పాచికలమూటను; కక్షంబునన్= చంకలో; ఇడికొని= పెట్టుకొని; చని= వెళ్ళి; దైవయోగంబునన్= దైవానుగ్రహంచేత; విరాటుండు= విరాటమహారాజు; వెడలి వచ్చి= మందిరంనుండి బయటికి వచ్చి; బయలికొలువు+ఇచ్చుటన్+చేసి= బయట సభచేసి ఉండటంవలన; తద్+ఆస్థానంబు= విరాటమహారాజుయొక్క ఆస్థానాన్ని; చేరన్+పోవునప్పుడు= సమీపిస్తున్నప్పుడు.

తాత్పర్యం: విప్రుడి అరణి కొరకు వెళ్ళినరోజున చెరువుగట్టుమీద తనపై, తనతమ్ముళ్ళపై చూపిన అనుగ్రహాన్ని ధర్ముడి హృదయంలో స్ఫురించేటట్లు ధర్మరాజు విన్నవించుకొన్నాడు. చేతులు మోడ్చాడు. వినయంతో నమస్కరించాడు. అపుడు యముడి అనుగ్రహంవలన ధర్మరాజుకు సన్న్యాసివేషం సంక్రమించింది. కాషాయవస్త్రం దండం కమండలువు వచ్చాయి. అదే సమయంలో అందరూ ఆశ్చర్యపడేటట్లు పాండవుల వేషాలకు తగిన వస్త్రాలు ఆభరణాలు, మాలికలు మొదలయినవి ఎదురుగా కనబడ్డాయి. అందరూ సంతోషించారు. అందరిని చూచి ధర్మరాజు 'వరుసగా ఒక్కొక్కరూ రండి' అని ఆజ్ఞాపించాడు. తాను పాచికలమూటను చంకలో పెట్టుకొని వెళ్ళాడు. దైవవశాత్తు ఆనాడు విరాట మహారాజు బయట కొలువయి ఉన్నాడు. ధర్మరాజు ఆస్థానం సమీపిస్తుండగా.

విశేషం: యమధర్మరాజు ప్రసన్నుడైనాడు. దానికి కారణం ధర్మజుడి సంప్రార్థన. నమస్కారం, వినమిత మస్తకం, ధ్యానం, విన్నపం- అనే నాలుగు అంశాలు సంప్రార్థనలో ఉన్నాయి. రెండు చేతులు జోడించి నమస్కరించటం ప్రార్థనాముద్ర, మిత్రులకు హృదయందగ్గర, గురుదేవమూర్తులకు నెన్నుదురు దగ్గర, దేవతలకు శిరస్సుమీద చేతులుంచి నమస్కరించటం ఆచారం. ఇక్కడ ధర్ముడిని దేవుడిగా, తండ్రిగా భావించి ధర్మజుడు నమస్కరించాడు కాబట్టి చేతులు ఫాలభాగంలో కదియించి ఉంచటమే నాట్యశాస్త్ర మర్యాద. తిక్కన నాటకీయత కీ నాట్యముద్రలు అలంకారాలు. భావాభివ్యక్తులు. నమస్కరించి, నిర్మలభావంతో ధ్యానించి లోన ధర్ముడి అంతర్దర్శనం చేసికొని అతడి వత్సలరసచైతన్యాన్ని జాగృతం చేశాడు. ఆ ధ్యానఫలమే పాండవుల వేషాలు. ఆ దైవానుగ్రహఫలమే విరాటుడు ఆనాడు నగరం బయట ప్రజలమధ్య కొలువు తీర్చి అందరికీ సులభంగా దర్శనం కలిగే అవకాశం కలిగించటం. ఈ బయటి కొలువు తిక్కన లోకజ్ఞతకు చిహ్నం. అమూలకం (సంపా.)

ధర్మరాజు సన్న్యాసి వేషంబున విరటుఁ గొల్వవచ్చుట (సం.4-6-1)

ఉ. **దవ్వులఁ జూచి మత్స్యవసుధావతి 'యీ చనుదెంచుచున్నవాఁ**
డెవ్వఁడొ? నాదు చూడ్కులకు నెంతయు వ్రేఁగయి తోఁచె నె ట్లితం
డివ్విధిఁ బొందెనో? జగము లెల్లను నేలఁగఁ జాలు తేజ మా
ముప్పుర తోడి జోడి యగు మూర్తి; యతీంద్రుని యొప్పగంటిరే? **185**

ప్రతిపదార్థం: మత్స్యవసుధావతి= మత్స్యదేశపు రాజయిన విరాటుడు; దవ్వులన్= దూరాన్నుండి; చూచి= చూచి; ఈ చనుదెంచుచున్నవాఁడు+ఎవ్వఁడొ?= ఇటువైపు వస్తున్న వాడెవడో; నాదు చూడ్కులకున్= నా చూపులకు; ఎంతయున్= మిక్కిలి; వ్రేఁగు+అయి, తోఁచెన్= అబ్బురంగా కనిపిస్తున్నాడు; ఇతండు= ఇతడు; ఎట్లు= ఏ విధంగా; ఈ+విధిన్+పొందెనో= ఈ స్థితిని పొందాడో; జగములు+ఎల్లన్= లోకాలన్నిటినీ; ఏలఁగన్+చాలు= పరిపాలించగలిగిన; తేజము= తేజస్సు; ఆ మువ్వురతోడి జోడియగుమూర్తి= ఆ త్రిమూర్తులతో సమానమయిన రూపం కలవాడయి; యతి+ఇంద్రుని ఒప్పు= సన్న్యాసులలో శ్రేష్ఠుడైన అతని తీరును; కంటిరే!= చూచారా!

తాత్పర్యం: విరాటుడు దూరం నుండి ధర్మరాజు వైపు చూచాడు. 'ఈ వచ్చేవ్యక్తి ఎవడో మహాతేజస్విగా కనిపిస్తున్నాడు. నా చూపులకు అబ్బురపాటు కలిగిస్తున్నాడు. లోకాలన్నీ పరిపాలించే తేజస్సు, ఆ త్రిమూర్తులతో సమానమయిన రూపం ఇతడికి ఉన్నాయి. యతీంద్రుడివలె ఉన్నాడు. గమనించారా?

విశేషం: 1. ధర్మరాజు కంకుభట్టుగా మారి విరాటుడి కొలువుకు చేరబోతున్నప్పుడు కొంత వైశంపాయనుడు చెప్పిన కథగా, కొంత విరాటుడి స్వగతంగా, కొంత ప్రకాశ భాషణంగా మూలంలో చిత్రించబడి ఉన్నది. తిక్కన ఆ మొత్తాన్ని విరాటుడు ప్రకాశంగా ప్రజలతో అన్నట్లే రచించటం విశేషం. ఇది నాటకీయత.

2. యతి వేషంలో ఉన్న కంకుభట్టు శరీర లక్షణాలలో ధర్మరాజే. వేషంలో మార్పేకాని, అంగవిన్యాసంలో లేదు. దీనిని తిక్కన తన కవితలో ధ్వనింపజేశాడు. వరుసగా నాలుగు పద్యాలు వ్రాశాడు. అందులో మొదటిది ఇది.

3. ఇందులో విరాటుడు కంకుభట్టును ఒక మహాత్ముడైన యతీంద్రుడిగా దూరంనుండి దర్శించాడు. ఆశ్చర్యపడ్డాడు. అతడి రూపం అపూర్వవ్యక్తి దర్శనం చేసినప్పుడు కలిగే అబ్బురపాటును చూపులకు కలిగించింది. అతడు లోకాలన్నీ ఏలగలిగినవాడు. త్రిమూర్తులతో దీటైనవాడు. అయినా యతీంద్రు డెందుకైనాడో తెలియని ఒక విరోధాభాసం విరటుడి మాటలలో ప్రశ్నార్థకంగా నిలిచింది. చక్రవర్తి యతీంద్రుడైనట్లు కనపడే ఒక విభ్రాంతి ఈ పద్యంలో ప్రధానాంశం. వర్ణ్యగుణం కంకుభట్టులో ఉన్న తేజస్సు. అది లోన క్షాత్ర లక్షణం, పైకి యతీంద్రలక్షణం. దీనిని విరాటుడు గుర్తించి వివేకవంతు డనిపించుకొన్నాడు. (సంపా.)

సీ. కరచరణాద్యంగకంబు లేలొకొ రత్న । భూషణ ప్రకరంబు పొందు దొఱఁగె?;
నుభయ పార్శ్వంబుల నిభఘట లేలొకో । చనుదేవు సమదాళి సమితి మొరయఁ?;
బాయు తొలంగు మంచాయత వేత్ర హ । స్తుల మొత్త మేలొకో తోడ రాదు?;
ధవళాతపత్రముల్ దఱచుగా నేలొకో । పట్టరు మౌక్తిక ప్రభలు వెలుఁగ?;

తే. నితఁడు రాజగు; రాజను నింత మాత్ర । గాదు; మూర్ధాభిషిక్త వర్గంబుఁ దనదు
చరణయుగ్మంబు గొలిపింపఁ జాలు సార్వ । భౌమ పదవికిఁ దగియెడు భంగివాఁడు. 186

ప్రతిపదార్థం: కరచరణ+ఆది+అంగకంబులు= చేతులు, కాళ్ళు మొదలయిన అవయవాలు; రత్నభూషణప్రకరంబు; పొందు= రత్నాలంకార సముదాయం యొక్క సాహచర్యాన్ని; తొఱఁగెన్= విడిచాయి; ఏల+ఒకొ?= ఎందుచేతనో?; సమద+ఆళి సమితి= మదించిన తుమ్మెదల సముదాయం; మొరయన్= మ్రోగేటట్లు; ఇభఘటలు= ఏనుగుల గుంపులు; ఉభయ పార్శ్వంబులన్= రెండు ప్రక్కలా; చనుదేవు= రావు; ఏల+ఒకో?= ఎందువలననో?; పాయు(ము)= తప్పుకో; తొలంగుము+అంచున్= తొలగిపో అంటూ; ఆయత వేత్రహస్తుల మొత్తము= పొడవైన బెత్తాలు చేతుల్లో ఉన్న వారి సముదాయం; తోడన్+రాదు= కూడా రావటంలేదు;

ఏల+ఒకో?= ఎందుకో?; మౌక్తికప్రభలు= ముత్యాలకాంతులు; వెలుఁగన్= ప్రకాశించేటట్లు; ధవళ+ఆతపత్రముల్= వెల్లగొడుగులు; తఱచుగాన్= విరివిగా; పట్టరు= పట్టుకొనరు; ఏల+ఒకో?= ఎందుకో?; ఇతఁడు= కనిపించే సన్న్యాసి; రాజు+అగున్= రాజయి ఉంటాడు; రాజు+అను+ఇంత మాత్ర, కాదు= రాజు మాత్రమే కాదు; మూర్ధ+అభిషిక్త వర్గంబు= పట్టాభిషేకం పొందిన రాజులను; తనదు చరణ యుగ్మంబున్= తన పాదాల జంటను; కొలిపింపన్+చాలు= సేవింపజేయగలిగిన; సార్వభౌమ పదవికిన్= చక్రవర్తి పదవికి; తగియెడు భంగివాఁడు= తగిన రీతిలో ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: కాళ్ళు చేతులు మొదలగు అవయవాలలో ఎందుకో రత్నాభరణాలు తీసివేసినట్లు కనిపిస్తున్నాయి . తుమ్మెదలఝుంకారాలతో ఇరువైపుల ఏనుగులు ఎందుకో రావటంలేదు. 'తప్పుకోండి, ప్రక్కకు జరగండి' అంటూ వేత్రహస్తులు వెంటరావటం లేదు ఎందుచేతనో మరి? ముత్యాల కాంతులను వెదజల్లే వెల్లగొడుగులు విరివిగా పట్టటం లేదు ఎందుచేతనో? ఇతడు బహుశః రాజయి ఉంటాడు. రాజుమాత్రమే కాదు, మూర్ధాభిషిక్తులయిన రాజులతో తన పాదాలు కొలిపించుకొనగల రాజరాజపదవికి తగినవాడు.

విశేషం: 1. దూరం నుండి సమీపానికి నడిచి వస్తున్న కంకుభట్టును చూస్తున్నాడు విరాటుడు. అతని నడకలో 'సార్వభౌమపదవికి దగియెడు భంగి' కనపడింది. చక్రవర్తి పురవీధులలో ఊరేగబోయినప్పుడు ఏ విధంగా ఠీవిగా నడిచే వైఖరిని ప్రదర్శిస్తాడో ఆ విధంగా కంకుభట్టు శరీరభంగిమలను ప్రకటిస్తున్నాడు. భేదమంతా ఎక్కడ ఉన్నదంటే ఆ మందీ మార్బలం ఆయన చుట్టూ లేరు. లేకపోయినా ఉన్నట్లు ఒక భావచిత్రాన్ని అతడి తీరు విరాటునికి తోపింపచేస్తున్నది. అరణ్యావాసంలో ధర్మజుడు నడిచినా అట్లాగే ఉండేది. కాని, అక్కడ గుర్తించే నాగరకులు లేరు. ఇప్పుడు విరాటుడు విజ్ఞుడైన భావుకుడు కాబట్టి నడక తీరునుబట్టి చక్రవర్తి హంగుల నన్నింటిని భావించగలిగాడు.

2. కంకుభట్టు రాజలాంఛనాలు తొలగిన రాజశేఖరుడు అని తిక్కన వర్ణించాడు. అతడి కాళ్ళకూ చేతులకూ ఉన్న రత్నాభరణాలు అప్పుడే తీసినట్లున్నాయట! అతడికి ఇరుప్రక్కల మదపుటేనుగులు రావటం అప్పుడే మానివేసినట్లున్నాయట! అతడి ముందు వెనుకల వేత్రహస్తులు ప్రజలను 'తొలగి దూరంగా ఉండండి' అని రాజును ప్రేమతో చూడాలని త్రొక్కిసలాడుతూ ముందుకువస్తున్న ప్రజలను అదుపు చేసే వైభవాన్ని అప్పుడే మానివేసినట్లున్నదట! ఆయన నడుస్తుంటే వెనక ముత్యాల వెల్లగొడుగులు పట్టటం అప్పుడే మానినట్లున్నదట! అవి రాజైన ప్రతివాడికీ ఉండవచ్చును. కాని, అతడు రాజాధిరాజువలె కనబడుతున్నాడు. మూర్ధాభిషిక్తులు పాదాలకు నమస్కరిస్తుంటే వారినతులను స్వీకరించటానికి అనువుగా భద్రంగా నడిచే వైఖరి అతడి పాదపద్ధతులలో కనపడుతున్నదట! అంటే, చక్రవర్తిత్వ వైభవాన్ని మానుకొని తనవద్దకు ఏదో మిషతో వస్తున్న దేవపురుషుడై ఉండి ఉంటాడు అన్న భావన విరాటుడికి కలిగింది. పై పద్యంలో రూపంలోని తేజస్సు, ఈ పద్యంలో నడకలోని భంగిమలు వర్ణించబడ్డాయి. (సంపా.)

క. మన కడకు నేమిటికి వ। చ్చెనొకో; యే నిమ్మహాత్ము చెప్పిన పనులె
ల్లను జేయువాఁడఁ గోరిన। కనకాంబరమణులు తలఁపు గడవఁగ నిత్తున్. 187

ప్రతిపదార్థం: మన కడకున్= మన దగ్గరకు; ఏమిటికిన్= ఎందుకు; వచ్చెన్+ఒకో= వచ్చాడో; ఏను= నేను; ఈ+మహాత్ము చెప్పిన పనులు= ఈ మహాత్ముడు చెప్పిన పనులు; ఎల్లను= అన్నిటిని; చేయువాఁడన్= చేస్తాను; కోరిన= కోరినట్టి; కనక+అంబరమణులు= బంగారం,బట్టలు, మణులు మొదలయినవాటిని; తలఁపు+కడవఁగన్= కోరికకు మించి అడిగినదానికంటె అధికంగా; ఇత్తున్= ఇస్తాను.

తాత్పర్యం: ఇతడు మన దగ్గరికి ఎందుకు వస్తున్నాడో! ఇతడు మహాత్ముడు. ఇతడు చెప్పిన పనులన్నీ నేను చేస్తాను. ఇతడు అడిగే బంగారాన్ని, వస్త్రాలను, మణులను అడిగినదానికంటె అధికంగా ఇస్తాను.

విశేషం: సమీపించిన కంకుభట్టును దగ్గరగా చూచాడు విరాటుడు. అత డేదో అర్థార్థి అయి వస్తున్నట్లు పసికట్టాడు. అందువలననే ఎందుకు వస్తున్నాడో (ఏ కోరికను కోరటానికి వస్తున్నాడో) అని మొదట అనుకొన్నాడు. ఒకవేళ అతడే అడిగితే దానిని తప్పకుండా చేయటానికి తరువాత సిద్ధపడ్డాడు. అంతటివాడు అడిగితే అడిగినదానికంటె అధికంగా ఇవ్వటమే ఔచిత్యమని భావించాడు ఈ మాటలంటున్న విరాటుడు ఇంగితజ్ఞుడు, ఉచితజ్ఞుడు, అతిథి సేవాతత్పరుడు అనిపించుకొన్నాడు. ధర్మరాజు వ్యక్తిత్వంలో - అందులోనూ యతీంద్రరూపంలో పరులను ఆకర్షించే ఉదాత్త గుణ రూప గౌరవం ఉన్నదని ధ్వని. (సంపా.)

ఆ. మత్స్యవిషయ రాజ్యమహిమకు యుక్తుండు। గాఁ దలంచెనేని గారవమున
నట్లచేసి, భక్తి ననుచరింతు నమాత్య। సుత సుహృద్భటార్య యుతము గాఁగ'. 188

ప్రతిపదార్థం: మత్స్యవిషయ రాజ్యమహిమకున్= మత్స్యదేశపు రాజ్యవైభవానికి; యుక్తుండుగాన్+తలంచెన్+ఏని= తగినవాడననుకొంటే; గారవమునన్= మర్యాదతో; అట్లు+అ+చేసి= ఆ విధంగానే చేసి; అమాత్య= మంత్రులు; సుత= కొడుకులు; సుహృద్= స్నేహితులు; భట= సేవకులు; ఆర్యయుతము+కాఁగన్= పెద్దలు మొదలయిన వారితో కూడా; భక్తిన్= భక్తితో; అనుచరింతున్= పరిచర్యలుచేస్తాను.

తాత్పర్యం: మత్స్యరాజ్యవైభవానికి తాను తగినవాడని అత డనుకొంటే గౌరవభావంతో అతడిని ఆ విధంగానే చేస్తాను. నా మంత్రులతో, కుమారులతో, స్నేహితులతో, భటులతో, పురజనులతో సహా అతడిని భక్తితో సేవిస్తాను.'

విశేషం: 'మత్స్య రాజ్య వైభవానికి తాను యోగ్యుడని కంకుభట్టు భావిస్తే గౌరవంతో నే నత డనుకొన్నట్లే చేస్తాను' - ఈ మాటలు సాభిప్రాయాలు. సమ్రాట్టుగా ఉండదగిన కంకుభట్టు మత్స్యరాజ్యాన్ని కోరుకొనడు. కాని, ఒకవేళ కోరుకొంటే అది అతడి యోగ్యతకు తగినంత కానుక కాదు. అందువలన అనుమానం లేకుండా గౌరవంగా సమర్పిస్తానని విరాటుడు భావించటం అతని ఉదాత్తతకు చిహ్నం. కొందరు భావించినట్లుగా బలహీనత కాదు. కాకపోగా, భావికథార్థవ్యంజకం కూడా. (సంపా.)

ఆ. అని సమస్తజనంబులుఁ దదభిముఖులయి భక్తియుక్తింబ్రత్యుత్థానంబు సేయం దానును గద్దియ డిగ్గి యెదురు సని నమస్కరించి, యతని యాశీర్వాదంబులు గైకొని, సగౌరవంబుగాఁ దోడ్కొని చనుదెంచి సముచిత సమున్నతాసనంబున నునిచి వినయావనతుం డయి. 189

ప్రతిపదార్థం: అని= అని; సమస్తజనంబులు= ప్రజలందరూ; తద్+అభిముఖులు+అయి= ఆ సన్న్యాసికి ఎదురై; భక్తియుక్తిన్= భక్తితో కూడుకొని; ప్రతి+ఉత్థానంబు= ఎదురుగా లేచి నిలవటం; చేయన్= చేయగా; తానును= విరాటరాజు కూడ; గద్దియ డిగ్గి= ఆసనం దిగి; ఎదురు+చని= ఎదురు వెళ్ళి; నమస్కరించి= నమస్కారం చేసి; అతని= ఆ యతి (వేషధారి) యొక్క; ఆశీర్వాదంబులు కైకొని= దీవెనలు స్వీకరించి; సగౌరవంబుగాన్= గౌరవంతో; తోడ్కొని= తోడుగా వెంబడించి; చనుదెంచి= వచ్చి; సముచిత= తగిన; సమున్నత= ఎత్తయిన; ఆసనంబునన్= గద్దె మీద; ఉనిచి= సుఖాసీనుడిని చేసి; వినయ+అవనతుండు+అయి= వినయంతో వంగినవాడయి.

తాత్పర్యం: అని విరాటు డన్నాడు. సభాసదులందరూ కంకుభట్టుకు ఎదురుగా భక్తితో లేచి నిలుచున్నారు. విరాటుడు కూడా సింహాసనంనుండి దిగాడు. ఎదురేగినాడు. నమస్కరించాడు. అతడి దీవెనలు పొందాడు. మర్యాదలతో వెంటతీసికొని వచ్చాడు. తగిన ఆసనం మీద కూర్చుండబెట్టాడు. వినయంతో నమ్రతతో (ఇట్లా అన్నాడు.)

విశేషం: విరాటరాజు కొలువులో ఉన్న సభాసదులు రాజు మనసెరిగి నడచుకొనేవారు. సేవాధర్మం తెలిసినవారు. అందుకే రాజుకంటె ముందు లేచి కంకుభట్టుకు అభివాదనం తెలిపారు. ఆ తరువాత విరాటుడు తాను చేయవలసిన ఉత్తమాతిథి పరిచర్యలు చేశాడు. విరాటుడి సభ సుశిక్షితం. రాజుకు భిన్నంగా భావించేవారు అందులో లేరు. ఉన్నట్లయితే కవి ఏ ఉల్లేఖాలంకారమో ఎత్తుకొని చెప్పేవాడు. తిక్కన ఆ పని చేయలేదు. సన్న్యాసి వేషంలో ఉన్న ధర్మరాజుకు ఏకగ్రీవమైన ఆహ్వానం లభించింది. (సంపా.)

ఉ. 'ఎయ్యది జన్మభూమి? కుల మెయ్యది? యెయ్యది యున్నచోటు? పే
రెయ్యది? మీర లిందులకు నిప్పుడు వచ్చిన దానికిం గతం
బెయ్యది? నాకు నింతయును నేర్పడఁగా నెఱిఁగింపుఁ డున్నరూ
పయ్యది' నావుడున్ నరవరాగ్రణి క య్యతిముఖ్యుఁ డిట్లనున్. 190

ప్రతిపదార్థం: జన్మభూమి= పుట్టినచోటు; ఏ+అది?= ఏది; కులము= కులం; ఏ+అది= ఏది? ఉన్నచోటు= నివాసస్థలం; ఏ+అది?= ఏది; పేరు= పేరు; ఏ+అది?= ఏది; మీరలు= మీరు; ఇందులకున్= ఈ ప్రదేశానికి (ఇక్కడికి); ఇప్పుడు= కొలువు తీరి ఉన్నవేళ; వచ్చినదానికిన్= రావడానికి; కతంబు+ఏ+అది?= కారణ మేది; నాకున్= నాకు; ఉన్న+రూపు+ఆ+అది+ఇంతయునున్= అసలు విషయమంతా; ఏర్పడఁగాన్= స్పష్టపడేటట్లు; ఎఱిఁగింపుఁడు= తెలియజేయండి; నావుడున్= అనగానే; ఆ+యతిముఖ్యుఁడు= ఆ యతులలో ముఖ్యుడయినవాడు; నరవర+అగ్రణికిన్= మహారాజుతో; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ' మీ జన్మస్థల మేది? మీ వంశం ఏది? మీరు ఇంతకుముందు వసించిన చోటేది? పేరేమిటి? మీరు ఇక్కడికి ఇప్పుడు రావటానికి కారణం ఏమిటి? నాకు అన్నీ స్పష్టంగా చెప్పండి' అనగానే విరాటమహారాజుతో ఆ యతివర్యుడు ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: 1. విరాటుడికీ యతీంద్రుడి వేషంలో ఉన్న ధర్మరాజుకూ నడుమ జరిగిన సంభాషణను తిక్కన మూలంలోకంటె భిన్నంగా విశిష్టంగా తీర్చిదిద్దాడు. మూలంలో యతీంద్రుడు రాగానే విరాటు డేమీ మాట్లాడక పూర్వమే. **"సమ్రాడ్ నిజానా త్విహ జీవనార్థి నం। వినష్ట సర్వస్వ ముపాగతం ద్విజమ్" (4,6,8)** ప్రభూ! సర్వస్వాన్ని కోల్పోయి బ్రదుకు తెరువుకై మిమ్మల్ని ఆశ్రయించటానికి వచ్చాను-అని నివేదించుకొన్నాడు. రాజాతడి కోర్కె నంగీకరించి స్వాగతంచెప్పి తరువాత అతడి వివరాలను గురించి అడిగాడు. తిక్కన రచనలో ధర్మరాజు అంత బేలగా మొదటనే బయటపడడు. దానివలన పాత్ర చిత్రణలో, సన్నివేశ నిర్వహణంలో ఔదాత్త్యం ఏర్పడింది.

2. మూలంలో అడిగిన ప్రశ్నలు నాలుగు- ఏ రాజు దేశం నుండి ఇక్కడకు వచ్చారు? మీ గోత్రం ఏమిటి? మీ పేరేమిటి? మీ రేవిద్యలో నిపుణులు? అని. తెలుగులో తిక్కన వేయించిన ప్రశ్నలు వేరు. 1. మీ పుట్టిన చోటేది? 2. మీ కుల మేమిటి? 3. మీరున్నచో టేది? 4. మీ పేరేమి? 5. మీ రిప్పుడు ఎందుకు వచ్చారు? మూలంలో అడిగిన ప్రశ్నలు యతీంద్రులను అడిగినట్లున్నాయి. తెలుగులో అడిగిన ప్రశ్నలు యతీంద్రవేషంలో ఉన్న రాజేంద్రుడిని తెలిసికొనాలని అడిగినట్లు ప్రౌఢంగా ఉన్నాయి. తెలుగు భారతంలోని విరాటుడు మూలంలోవలె అమాయకుడు కాడు. విజ్ఞుడు లోగుట్టును తెలిసికొందామని వేస్తున్నట్లున్న విరాటుడి ప్రశ్నలకు ధర్మరాజు ఆచి, తూచి సమాధానం చెప్పాలి. అందుకే సమాధాన స్వభావం కూడా తిక్కన రచనలో మారిపోయింది. తెలుగుభారతం పునస్సృష్టం కదా!

3. విరాటు డడిగిన ప్రశ్నలలో అతడిలో రగుల్కొంటున్న ఆసక్తి వ్యక్తమౌతున్నది. దానిని పద్య రచనా నిర్మాణం ధ్వనింపజేస్తున్నది. పద్యంలో మొదటి మూడు చరణాలు 'ఎయ్యది' అనే ప్రశ్నలతో సమంగా విరుగుతాయి. ఆ రచన వక్త యొక్క

అభిలాషను వ్యక్తం చేస్తున్నది. నాలుగో చరణం 'అయ్యది'తో మొదలౌతుంది. సత్యం తెలిసికొనాలన్న ఆసక్తిని తెలుపుతున్నది. పద్యరచనలో అంత్యానుప్రాస సమత అనే గుణంలోని మార్గాభేదం అనే శబ్ద గుణ లక్షణం. అవైషమ్యం, ప్రక్రమాభేదం అనే అర్థగుణ లక్షణాలు సందర్భోచితంగా పోషించబడ్డాయి. (సంపా.)

ఆ. 'ఉన్న రూప పలుకు నన్నరు లెక్కడఁ। గలరు? తోఁచినట్లు పలుకు వలుక
నైన చంద మయ్యెఁ; నంతియ కా, కంత। పట్టి చూడఁగలరె యెట్టివారు?' 191

ప్రతిపదార్థం: ఉన్నరూపు+అ= ఉన్నరూపును అంటే వాస్తవాన్నే; పలుకు= మాటలాడేటటువంటి; ఆ+నరులు= అట్లాంటి మనుష్యులు; ఎక్కడన్+కలరు?= ఎక్కడున్నారు?; తోఁచినట్లు= తోచిన విధంగా; పలుకు= మాట; పలుకన్+ఐన చందము+అయ్యెన్= మాట్లాడేతీరు అయింది; అంతియ కాక= అంతేకాక; ఎట్టివారున్= ఎలాంటి వారయినా; అంతపట్టిచూడన్+కలరె?= అంతగా పట్టి చూస్తారా?

తాత్పర్యం: ఉన్నది ఉన్నట్లు చెప్పే మనుష్యు లెక్కడున్నారు? వారివారికి తోచేవిధంగా మాట్లాడే వైనమే కనిపిస్తుంది. అంతేకాక, ఎవరయినా ఎటువంటి వారయినా అంతగా పట్టి చూస్తారా?

విశేషం: యతీంద్రుడిలోని రాజలక్షణాలను ఉద్దేశించి ప్రశ్నించినట్లున్న విరాటుడి ప్రశ్నలకు ధర్మరాజు యతీంద్రుడివలె సమాధానం చెప్పటం మొదలు పెట్టాడు. యతి వేదాంతం మాట్లాడాలి. 'నీ జన్మభూమి ఏది'- అంటే ఏమి చెప్పాలి? జీవుడు పరమాత్మనుండి పుట్టి పరమాత్మలో లీనమౌతాడు కాబట్టి తన జన్మభూమి పరమాత్మ అని చెప్పాలి. లేదా లౌకికంగా అయితే మాతృయోని అని చెప్పాలి. వ్యావహారికంలో - మాతృగర్భం నుండి బయటపడ్డనేల ఏ రాజ్యంలో ఉంటుందో ఆ స్థలం పేరు చెప్పాలి. ఏది సమాధానం? ఎవరైనా గుచ్చి గుచ్చి అడిగితే ఇవన్నీ చెప్పాలా? అసలు యతీంద్రుడికి పూర్వాశ్రమ పరిత్యాగానంతరం జన్మభూమి విశ్వమేఔతుందని చెప్పాలా? విరాటుడు 'ఉన్నరూపు' చెప్పుమంటాడు. ఆ మాటకు అర్థాలెన్నో అసలు సత్యం చెప్పుమని, ప్రస్తుతం ఉన్న వాస్తవం చెప్పుమని, వస్తువు ఆ విధంగా ఉండటానికి గల కారణం చెప్పుమని అర్థాలేర్పడతాయి. వీటిల్లో ఏది చెప్పాలి? అడిగినవారికి తగినట్లు ఏది చెప్పాలి? అడిగినవారికి వీటిలో ఏది కావాలి? కాబట్టి ఉన్నరూపును ఇదమిత్థమని చెప్పేవారు లోకంలో లేరు. ఎందుకంటే ఉన్నది పరమాత్మ ఒక్కడే. అదే సత్యం. దేహాలు ఉపాధి భేదాలు. దేహాన్ని పరమాత్మగా ఎట్లా చెప్పాలి? కాబట్టి ఆత్మ పుట్టిన చోటును కొందరు, దేహంపుట్టిన చోటును కొందరు చెప్పవచ్చును. అది వారు ప్రశ్నలోని అర్థం గ్రహించే స్థాయిమీద ఆధారపడి ఉంటుంది. యతీంద్రుడిని ప్రశ్నించేటప్పుడు పృచ్ఛకుడు ఏ స్థాయిలో ప్రశ్నించవలెనో తెలిసికొనుమని ప్రచ్ఛన్నంగా ధర్మరాజు హెచ్చరించాడు. కాబట్టి అడిగేవారి చందం ఒకటైతే చెప్పేవారి చందం మరొకటి. లోకంలో వారి వారికి తోచిన పద్ధతులే వాటికి ప్రమాణాలు. అందువలన తాత్త్వికులు చెప్పే మాటలను మార్మికంగానే గ్రహించాలి- అని వేదాంతివలె మాట్లాడి విరాటుడి లౌకిక ప్రజ్ఞను మాటల మాయాజాలంతో కప్పివేశాడు. అతడు నిజంగా వేదాంతి అని విరాటుడు నమ్మేటట్లు వ్యవహరించాడు. అది ధర్మరాజు ప్రదర్శించిన ప్రౌఢి. విరాటుడు ధర్మజుడిలో చక్రవర్తిత్వ లక్షణాలకు హేతువు తెలిసికొందామని వేస్తున్న ప్రశ్నల గాలాలకు ప్రతిగా కల్పించిన ఆత్మరక్షాకవచాలు ఈ వచనాలు. ఇవి మూలంలో లేవు. (సంపా.)

వ. అని మందహాసంబు సేయుచు మఱియును. 192

ప్రతిపదార్థం: అని= అని; మందహాసంబు+చేయుచున్= చిరునవ్వు నవ్వుతూ; మఱియును= ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని చిరునవ్వు నవ్వుతూ ఇంకా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: ధర్మరాజు చిరునవ్వునవ్వటం సాభిప్రాయం. 'ఉన్నరూపు చెప్పు'మని అడిగిన విరాటుడితో ఉన్నరూపంటే అతడికి అర్థంకాని ఒక వేదాంత ధోరణిలో మొదలుపెట్టి ఎత్తుకు పైఎత్తు వేశానని, అది తెలిసికొనటం విరాటుడికి సాధ్యం కాదని చిరునవ్వు నవ్వి ఉండవచ్చును. లేదా, అడిగిన వారిమీద వాత్సల్యం ఉప్పొంగగా ఆనందంతో తన వివరాలు చెప్పుతున్నట్లు స్ఫురింపచేయటానికి చిరునవ్వు నవ్వి ఉండవచ్చును. ధర్మరాజుకు గడుసరితనం నేర్పాడు తిక్కన (సంపా.)

క. **నానావిధ భూతమయము। మే; నతిచంచలము మనము; మెయికొని నిక్కం**
బే నరునకుఁ జెల్లింపం। గానగు? సత్యంబు నడపుక్రమ మట్లుండెన్'. **193**

ప్రతిపదార్థం: మేను= శరీరం; నానావిధ= అనేకవిధాలయిన; భూతమయము= భూతాలతో నిండినది; మనము= మనస్సు; అతిచంచలము= చాలా చంచలమయినది; మెయికొని= ప్రయత్నించి; నిక్కంబు= సత్యం; ఏ నరునకున్+చెల్లింపంగాన్+ అగున్= ఏ మానవ మాత్రునికి నెరవేర్చటానికి వీలవుతుంది; సత్యంబు నడపు= సత్యాన్ని నడిపించే; క్రమము= పద్ధతి; అట్లు+ఉండెన్= అట్లా ఉంది.

తాత్పర్యం: ఈ శరీరం పంచభూతాలతో కూడినది. ఇక మనసు అయితే అసలు నిలకడలేనిది. వీటిని ఆధారంగా చేసికొని సత్య నిరూపణ చేయటం ఎవరికి సాధ్యమౌతుంది? సత్యమే (ఉన్నరూపే) జీవితంలో చెప్పాలంటే ఇట్లాగే ఉంటుంది.

వ. **అనుచు మత్స్యమహీవల్లభు నవలోకించి.** **194**

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అంటూ; మత్స్యమహీవల్లభున్= ఆ విరాట మహారాజును; అవలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అంటూ విరాటరాజును చూచి.

క. **'ద్విజుఁడఁ, గురు విషయ జాతుఁడ। సుజనప్రియుఁ డైన ధర్మసుతు సఖుఁడఁ బరి**
వ్రజనాశ్రమ కలితుండ, మ। నుజవల్లభ యోగ్య బహు వినోదకరుండన్. **195**

ప్రతిపదార్థం: ద్విజుఁడన్= బ్రాహ్మణుడిని-లేదా-క్షత్రియుడిని; కురువిషయజాతుఁడన్= కురుదేశంలో పుట్టినవాడిని; సుజన ప్రియుఁడు+ఐన= సజ్జనులకు ప్రియుడయిన; ధర్మసుతు సఖుఁడన్= యమధర్మరాజు కుమారుడయిన ధర్మరాజు స్నేహితుడిని; పరివ్రజన+ఆశ్రమ కలితుండన్= సన్యాసాశ్రమ విధానంతో కూడిన వాడిని; మనుజవల్లభ యోగ్య= రాజులకు తగిన; బహు వినోదకరుండన్= ఎన్నో వినోదాలు చేయగలవాడిని.

తాత్పర్యం: 'రాజా! నేను ద్విజుడిని. కురుదేశంలో జన్మించాను. ధర్మరాజుకు స్నేహితుడిని. అయితే ఇపుడు సన్యాసాశ్రమం స్వీకరించినవాడిని. రాజులకు తగిన వినోదాలను కల్పించగలవాడిని.

విశేషం: ఉపనయనసంస్కారం బ్రాహ్మణులకూ క్షత్రియులకూ ఉంటుంది. అందువలన ధర్మరాజు అబద్ధం చెప్పినట్లు కాదు. రెండవది పరివ్రాజక వ్రతమంటే ఒక చోట నిలవకుండా సంచరించేవారి వ్రతం. ఇక్కడ వ్రతం అజ్ఞాతవాసకాలంలో ఎవరికీ ఆచూకీ తెలియనివ్వకుండా మెలగే వ్రతం. ఆస్థానంలో 'విప్రవినోదులు' ఉంటారు కాని, అట్లా కాక నేను ప్రభువులకు మాత్రం ఉచితమైన వినోదాలు చేయగలవాడిని అని చెప్పక చెప్పటం. 'మనుజ వల్లభుడనైన నాకు అనువైన వినోదాలను చేయగలవాడను'

అని చెప్పినట్లు ధర్మరాజుపరంగా కూడా అన్వయించవచ్చును. మనుజవల్లభ!= ఓ రాజా! (విరాటుడా!) అని సంబుద్ధిగానైనా అన్వయించవచ్చును. యోగ్య బహు, వినోదకరుండన్= ఉచితములైన పెక్కు వినోదములను చేయగలవాడిని - అని చెప్పవచ్చును.

క. ద్యూతక్రీడకుఁ గొండొక । నేతుం; గపటమున నొవ్వని జనంబులు నా
చేతి ధనమెల్లఁ గొని పరి । భూతి యొనర్చిన, విరక్తి పుట్టి వెడలితిన్. 196

ప్రతిపదార్థం: ద్యూత క్రీడకున్= జూదం అనే ఆటకు; కొండొకనేతున్= కొంతకు కొంత నేర్చినవాడిని; ఒవ్వని= గిట్టని; జనంబులు= ప్రజలు; కపటమునన్= మోసంతో; నాచేతి ధనము+ఎల్లన్= నా చేతిలోని డబ్బు అంతా; కొని= లాక్కొని; పరిభూతి= పరాభవం, అవమానం; ఒనర్చినన్= చేయగా; విరక్తిపుట్టి= వైరాగ్యం కలిగి; వెడలితిన్= బయటపడ్డాను.

తాత్పర్యం: జూదం కొద్దిగా నేర్చినవాడిని కాని, గిట్టనివాళ్ళు మోసంతో నా చేతిలోని డబ్బు అంతా కాజేశారు. నన్ను అవమానించారు. ఆ కారణంగా విరక్తి కలిగింది. అందుచేత స్వస్థలం వదలిపెట్టాను.

విశేషం: 1. 'కొండొక నేర్తున్' - అని పాఠాంతరం. దానిని స్వీకరిస్తే ప్రాసమైత్రి చెడుతుంది. మాయాద్యూతం నేర్వలేదని విశేషార్థం. డబ్బుఅంతా పోయిందనటం, అవమానం చేశారనడం అంతా ధర్మరాజుకు సంబంధించిన అంశాలు. విరక్తి కారణంగా గడ్డం పెంచుకొనటం, సన్న్యాసం స్వీకరించడం సమానధర్మాలు. అయితే ఇందులోని అంతరార్థాన్ని గ్రహించే శక్తి విరాటమహారాజుకు లేదు. నేరుచుదును - నేరుతును. బాల. క్రి. 97చే 'రు' లోపింపగా, 'నేతును' ఔతుంది. (బాల.క్రియ.108)

2. ద్యూతవిద్యా నైపుణ్యాన్ని గురించి చెప్పేకథనంలో మూలానికీ, తిక్కన రచనకూ కొంత బేధం కనబడుతున్నది. **'అక్షాన్ ప్రయోక్తుం కుశలోఽస్మి'** -పాచికలాడటంలో నేర్పుకలవాడిని అని మూలంలో కంకుడు చెప్పాడు. ఆ నేర్పరితనం యుధిష్ఠిరుడితో చెలిమి చేయటంవలన వచ్చినట్లు ధ్వనింపచేశాడు. కాని, తిక్కన 'ద్యూతక్రీడకు కొండొకనేరుతును' అని మార్చాడు. శత్రువులు కపటద్యూతంలో తన ధనాన్నంతా కాజేసి అవమానపరచిన విషయం మూలంలో ధర్మరాజు చెప్పాడు. మాయాద్యూత ప్రసక్తి తీసికొనిరాడు తిక్కన కంకుభట్టు. తనకు ధర్మరాజు చెలిమివలన ద్యూతక్రీడలో పరిచయం ఏర్పడిందని చెప్పడు. మూలంలో మరొక విశేషం ఉన్నది. **"ప్రాప్తో వివాదః ప్రథమో విశామ్పతే । న విద్యతే కించన మత్స్య హీనతః । న మే జితః కశ్చన ధారయేద్ ధనం వరో మమైష ోఽస్తు తవ ప్రసాదతః॥' (సం4,6,12)** అని అన్నట్లు ఉన్నది. 'ఓ మత్స్యభూపతీ! ద్యూతంలో అల్పుని వలన గొప్పవాడికీ వివాదం రాదన లేము. కాబట్టి నేను జూదంలో గెలిచినా ఓడినవాడు అప్పుపడినట్లు కాదు. మీరు అనుగ్రహించి ఆ విధంగా మీతో జూదమాడటానికి వరమిప్పించండి' అని అన్నాడు. ఆ మాటలు వినిన విరాటుడు ఉప్పొంగిపోయాడు. ఇన్నాళ్ళకు నాతో సుహృద్ద్యూతం ఆడే సహృదయుడు దొరికాడనుకొన్నాడు. జూదమాడినా, కయ్యమాడినా, వియ్యమాడినా సములతో చెయ్యాలికాబట్టి విరాటుడు కంకుభట్టుకు తన ఆస్థానంలో తనతో సమానమైన హోదా ఇచ్చాడు. భోగాలన్నీ తనతో సమానంగా జరిపించాడు. ఎవరైనా వేతనంగా కంకుభట్టుకు ధనమిస్తే ఆ రాజోద్యోగిని ప్రాణాలు తీస్తానన్నాడు. తిక్కన కంకుడి సంభాషణను మార్చి ధర్మజుడివలె పరోక్ష సత్యవాదిగా చిత్రించాడు. విరాటుడిచేత "ద్యూతజ్ఞుల దెసఁగొండొక ప్రీతియుఁ గలదు" (విరా.1-207) అని చెప్పించాడు. ధర్మరాజులో ద్యూతజ్ఞుడికంటె ధర్మజ్ఞుని నెక్కువగా ప్రదర్శించటం తిక్కన అభిమతం. అందుకే ఈ స్వల్పమైన మార్పు, ఈ మార్పుకు అనుగుణంగా తిక్కన రాబోయే పద్యంలో 'నృప నయవిద్యకుం దగిన నే ర్పలవడ్డది గొంత కొంత' (విరా.1-197) అని చెప్పించాడు. ఈ మాటలు అమూలకాలు; తిక్కన తీర్చిదిద్దిన కంకుడికి వాఙ్మయ భూషణాలు. (సంపా.)

చ. నృపనయవిద్యకుం దగిన నే ర్పలవడ్డది గొంత కొంత; ధ
ర్మపరుల సంగతిం దగిలి మచ్చిక నుండుదు; బేరు కంకుఁ; దే
వపుఁ గొలు వైన నాకు నిలువన్ మది గొల్పదు; కాన నిన్ను భూ
మిపతులలోన సాధుజనమిత్త్రుఁడు నా విని కొల్వ వచ్చితిన్. 197

ప్రతిపదార్థం: నృప నయవిద్యకున్= రాజనీతివిద్యకు; తగిన నేర్పు= తగిన చాతుర్యం; కొంత కొంత= కొద్ది కొద్దిగా; అలవడ్డది= అలవడింది; ధర్మపరుల సంగతిన్= ధార్మికుల స్నేహంలో; తగిలి= ఆసక్తి కలిగి; మచ్చికన్+ఉండుదున్= చనువుతో ఉంటాను; పేరు కంకుఁడు= నా పేరు కంకుడు; ఏవము+కొలువు+అయినన్= నీచమయిన సేవ అయితే; నాకున్= నాకు; నిలువన్= ఉండడానికి; మది+కొల్పదు= ఇష్టం కాదు; కానన్= అందుచేత; నిన్నున్= నిన్ను; భూమిపతులలోనన్= రాజులలో; సాధుజనమిత్రుఁడు= సత్పురుషుల స్నేహితుడు; నాన్, విని= అనగా విని; కొలువన్= కొలవడానికి (సేవించటానికి); వచ్చితిన్= వచ్చాను.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! నాకు రాజనీతి విద్య తెలుసు. ఆ విద్యకు తగిన చాతుర్యం నాకు కొంత అలవాటులో ఉన్నది. పైగా ధార్మికులయినవారితో స్నేహంగా ఉంటాను. నా పేరు కంకుడు. నేను నీచమయిన కొలువు చేయను. అట్లాంటి కొలువులో నాకు నిలువ బుద్ధి కాదు. రాజులలో నీవు సజ్జనులకు మిత్రుడవని విన్నాను. నిన్ను సేవించటానికి వచ్చాను.

విశేషం: మూలంలో కంకుడు తనకు రాజనీతి విద్యలో పరిచయమున్నదని చెప్పినట్లు లేదు. తిక్కన సందర్భశుద్ధితో కల్పించి చెప్పించాడు. దక్షిణగోగ్రహణ ఘట్టంలో ధర్మజునీతి విరాటునికి ఉపయోగపడుతుంది. దానికి బీజంగా ఈ నైపుణ్యాన్ని ఇక్కడ చెప్పించి తిక్కన ఔచిత్యాన్ని పాటించాడు. (సంపా.)

తే. **వత్సరంబునఁ గడచను వ్రతము నాకు। దాని నీపాలఁ జల్పి యుత్సాహవృత్తి**
మెఱయ, నీకుఁ గృతజ్ఞత నెఱపి, తొల్లి। యెగ్గు సేసిన వారి జయింపఁ బోదు'. **198**

ప్రతిపదార్థం: వత్సరంబునన్= ఒక సంవత్సరకాలంలో; కడచను= పూర్తిచేయవలసిన; వ్రతము= వ్రతం; నాకున్= నాకు (ఉంది); దానిన్= ఆ వ్రతాన్ని; నీ పాలన్= నీ దగ్గర; చల్పి= పూర్తిచేసి; ఉత్సాహవృత్తిమెఱయన్= ఉత్సాహం బయటపడేటట్లు; నీకున్+కృతజ్ఞత= నీపట్ల కృతజ్ఞతను; నెఱపి= ప్రకటించి; తొల్లి= ముందు; నాకున్= నాకు; ఎగ్గు= కీడును; చేసిన= ఆచరించిన; వారిన్= వారిని; జయింపన్+పోదున్= జయించడానికి వెళ్ళుతాను.

తాత్పర్యం: నాకు ఒక వ్రతం ఉన్నది. ఆ వ్రతకాలం సంవత్సరం పాటు నీ దగ్గరే ఆ వ్రతం పూర్తి చేసికొంటాను. నీకు కృతజ్ఞత తెలుపుకొంటాను. ఆ తరువాత నాకు అపకారం చేసిన వారిని జయించటం కొరకు ఉత్సాహంతో వెళ్ళుతాను.

విశేషం: కంకుడు అంటే యమధర్మరాజు. తండ్రి పేరు కొడుకుకు కూడా సరిపోతుంది. అందుచేత తనను కంకుడు అని పరిచయం చేసుకొనటం సబబు.

వ. **అనిన విని సంప్రీత చేతస్కుండై విరాటుం డతని కిట్లనియె.** **199**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్ విని= ఆ మాటలను విని; సంప్రీత చేతస్కుండు+ఐ= ప్రీతి పొందిన మనస్సు కలవాడయి; విరాటుండు= విరాటమహారాజు; అతనికిన్+ఇట్లు+అనియెన్= అతనితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలకు విరాటుడు సంతోషించాడు. కంకుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తే. **'అట్ల చేయుఁడు రుచిరోన్నతాసనములు। వాహనములు భోజనములు వస్త్రములును**
వలయు భోగంబులును నెల్లవర్తనములు। నాకు నెట్లట్ల మీకును నడపువాఁడ. **200**

ప్రతిపదార్థం: అట్లు+అ= అట్లాగే; చేయుఁడు= చేయండి; రుచిర+ఉన్నత+ఆసనములున్= కాంతిమంతములయిన ఉన్నత ఆసనాలును; వాహనములున్= వాహనాలును; భోజనములున్= భోజనాలును; వస్త్రములునున్= వస్త్రాలును; వలయు భోగంబులును= అవసరమయిన సుఖభోగాదులును; ఎల్లవర్తనములున్= అన్ని పరిచర్యలును; నాకున్+ఎట్లు= నాకు ఎట్లా జరుగుతాయో; అట్లు+అ= అదేవిధంగా; మీకున్= మీకు; నడపువాఁడన్= జరిపిస్తాను.

తాత్పర్యం: అట్లాగే చేయండి. ఉన్నత ఆసనాలు, వాహనాలు, ఆహారాలు, వస్త్రాలు ఇంకా ఇతర భోజనాదులు అన్ని మర్యాదలు నాకు ఎట్లా జరుగుతాయో మీకూ అట్లాగే జరిపిస్తాను.

విశేషం: విరాట మహారాజు మాటలలో రెండు అంశాలు ఉన్నాయి. మొదటిది ప్రకటన. రెండవది సూచన. కంకుభట్టు వేషంలో ఉన్న ధర్మరాజుకు తనతో సమానమయిన ప్రతిపత్తి ఇస్తున్నట్లు చెప్పటం ప్రకటన. కొలువు నామమాత్రమే ననటం సూచన. అంత్యానుప్రాస రచనకు రక్తి కట్టించింది.

క. నా యనుచరులం దెవ్వఁడు। మీ యెడ భయభక్తి లేక మిగిలి మెలఁగెనే
నా యధముని దండితుఁగాఁ। జేయుదు నతఁ డెంతయుం బ్రసిద్ధుం డయినన్. 201

ప్రతిపదార్థం: నా+అనుచరులందున్= నా సేవకులలో; ఎవ్వఁడు= ఎవ్వడయినా; మీ+ఎడన్= మీ మీద (పట్ల); భయభక్తి లేక= భయంతోడి భక్తి లేకుండా; మిగిలి= హద్దుమీరి; మెలఁగెన్+ఏని= ప్రవర్తించినట్లయితే; అతఁడు= అతడు; ఎంతయున్= ఎంతటి (ఎంతగా); ప్రసిద్ధుండు= ప్రసిద్ధుడు; అయినన్= అయినా; ఆ+అధమునిన్= ఆ నీచుని; దండితున్+కాన్+చేయుదున్= దండింపచేస్తాను.

తాత్పర్యం: నా సేవకులలో ఎవడయినా సరే మీ పట్ల భయంతోడి భక్తి లేకుండా హద్దు మీరి ప్రవర్తించినట్లయితే ఆ నీచుడిని దండిస్తాను. అతడు ఎంత ప్రసిద్ధు డయినా సరే దండన తప్పదు.

వ. అట్లుంగాక. 202

తాత్పర్యం: అంతే కాక.

చ. వెలయఁగ మత్స్యరాజ్యపదవీ పరిపాలన సేయఁగా మదిం
దలఁచుట యెంతయుం బ్రియము తమ్ములుఁ బుత్త్రులు బంధులుం బ్రధా
నులును బలంబు నేను సుమనోవిభుతుల్యుఁడవైన నిన్ను మి
క్కిలి యగు భక్తిఁ గొల్చి కృతకృత్యతఁ బొందుదు; మట్ల చేయవే! 203

ప్రతిపదార్థం: (నీవు); మత్స్యరాజ్య పదవీ పరిపాలన= మత్స్యరాజ్యానికి రాజుగా ఉండి పరిపాలించటం; వెలయఁగన్+చేయఁగాన్= ప్రసిద్ధికెక్కే (విధంగా)టట్లు చేయటానికి; మదిన్+తలఁచుట= మనసులో భావించటం; ఎంతయున్+ప్రియము= నాకుఎంతో ఇష్టం; తమ్ములున్= నా తమ్ముళ్ళు; పుత్త్రులున్= కొడుకులూ; (శౌనకుడు, మదిరాక్షుడు, సూర్యదత్తుడు), (శంఖుడు, ఉత్తరుడు); బంధువులున్= చుట్టాలూ; ప్రధానులును= మంత్రులూ; బలంబున్= బలగమూ - రథ,గజ,తురగ, పదాతిబలం; నేనున్= నేనూ; సుమనో విభు తుల్యుఁడవు+ఐన= దేవతలకు రాజైన ఇంద్రునితో సమానుడవయిన; నిన్నున్= నిన్ను; మిక్కిలి+అగు= ఎక్కువయిన; భక్తిన్= భక్తితో; కొల్చి= సేవించి; కృతకృత్యతన్= కృతార్థతను; పొందుదుము= పొందుతాము; అట్లు+అ= ఆ విధంగా; చేయవే!= చేయుమా!; (చేయవలసిందిగా కోరుతున్నాను.)

తాత్పర్యం: నీవు మత్స్యదేశాన్ని పరిపాలించటం నాకు చాలా ఇష్టం. నీవు దేవేంద్రుడితో సమానుడివి. నా అనుజులు, కుమారులు, బంధువులు, అమాత్యులు, నా బలగం, నేనూ నిన్ను అతిభక్తితో సేవిస్తాం. అటువంటి అవకాశం నాకు తప్పక కల్పించవలసిందిగా కోరుతున్నాను.'

వ. అనిన విని దరహసితవదనుం డగుచుఁ బాండవాగ్రజుం డతని కిట్లనియె. 204

ప్రతిపదార్థం: అనినన్+విని= అని చెప్పగా విని; దరహసిత= చిరునవ్వుతో కూడిన; వదనుండు= ముఖం కలవాడు; అగుచున్= ఔతూ; పాండవ+అగ్రజుండు= పాండవులలో పెద్దవాడయిన ధర్మరాజు; అతనికిన్+ఇట్లు+అనియెన్= ఆ విరాట మహారాజుతో ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విని చిరునవ్వు నవ్వుతూ ధర్మరాజు విరాటమహారాజుతో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: విరాటుడు కంకుభట్టును దేవేంద్రుడి వంటివాడవని ప్రశంసించి, సకుటుంబ పరివారంగా అతడికి సేవచేస్తానన్నప్పుడు అతడు చిరునవ్వుతో కూడిన మొగం కలవాడయ్యాడు. ఈ చిరునవ్వు అతడి ధీరోదాత్తతను వ్యక్తం చేస్తున్నది. (సంపా.)

క. 'ఏను హవిష్యమ కుడుతును । భూనాయక ! నాకు శయ్య భూమియ; యిమ్మైఁ
బూని వ్రతంబులు సలిపెడు । వానికి నిన్నియును నిట్లు వలయునె చెపుమా!' 205

ప్రతిపదార్థం: భూనాయక!= రాజా!; ఏను= నేను; హవిష్యము+అ= హోమం చేయటానికి అర్హమైన పదార్థాలనే; కుడుతును= భుజిస్తాను, ప్రసాదంగా ఆరగిస్తాను; నాకున్= నాకు; భూమియ= నేలయే; శయ్య= సెజ్జ; ఈ మైన్= ఈ విధంగా; పూని= ప్రయత్నించి; వ్రతంబులు+చలిపెడు= వ్రతాలు చేసేటటువంటి; వానికిన్= వానికి; ఇన్నియును= ఈ వైభవాలన్నీ; ఇట్లు= ఈ విధంగా; వలయునె?= కావాలా?; చెపుమా!= చెప్పుమా!

తాత్పర్యం: రాజా! హోమార్హమైన పవిత్ర పదార్థాలే నా భోజనం, నేలయే సెజ్జ. నేను వ్రతాచరణ చేసేవాడిని. నాకు ఇటువంటి మర్యాదలు కావాలా?.

విశేషం: ఈ మాటలు మూలంలో లేవు. ద్విజుడివలె వర్తిస్తున్న ధర్మరాజు ద్విజుని ఆహార విహారాలనే పాటించాడు. హోమం చేయడానికై వండే అన్నం హవిష్యం. ఈ అన్నాన్ని వార్చటం చేయరు. ఇగురపెడతారు. ఇగురపెట్టిన దాన్నే హోమం చేస్తారు. పైగా దైవం కొరకు ఉద్దేశించినది ఆ హోమం, వ్రతం పట్టినవారికి కొన్ని ప్రత్యేక నియమాలు ఉంటాయి. వాటిని నిర్దేశిస్తూ కంకుభట్టు తన ద్విజత్వాన్నే కాక తన నైష్ఠికత్వాన్నీ, వ్రతదీక్షనూ వ్యక్తం చేశాడు.

ఆ. అనిన విరటుఁ డిట్టు లనియె 'నెత్తెఱఁగున । నడవ నిష్ట మట్ల నడచి మీకు
మనసు వచ్చినన్ని దినములు సలుపుఁ డి । చ్చోట నదియ మాకు శోభనంబు. 206

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; విరటుఁడు= విరాటమహారాజు; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు; ఏ+ తెఱఁగునన్= ఏ విధంగా; నడవన్+ఇష్టము= ప్రవర్తించడం ఇష్టమో; అట్లు+అ= ఆ విధంగానే; నడచి= ప్రవర్తించి; మీకున్= మీకు; మనసు వచ్చినన్ని దినములు= మనసుకు నచ్చినన్ని రోజులు; ఈ+చోటన్= ఇక్కడ; చలుపుఁడు= కడపండి; అది+ఆ= అదే; మాకున్= మాకందరికి; శోభనంబు= మేలు, మంచిది.

తాత్పర్యం: అపుడు విరాటుడు ఇట్లా అన్నాడు: 'మీకు ఏ విధంగా ఉండాలనే కోరిక ఉందో ఆ విధంగానే మీకు ఇష్టమయినన్ని రోజులు ఇక్కడ ఉండండి. అదే మాకు ఇష్టం. అదే మేలు కూడా.

క. ద్యూతజ్ఞుల దెసఁ గొండొక । ప్రీతియుఁ గల; దట్లుగాక పెద్దల రగు మీ
రే తెఱఁగున విహరించినఁ । జేతోమోదంబు; దగ వసింపుఁడు నెమ్మిన్'. 207

ప్రతిపదార్థం: ద్యూతజ్ఞుల దెసన్= జూదం తెలిసిన వారిపట్ల; కొండొక= ఒకరకమయిన; ప్రీతియున్+కలదు= ప్రీతి ఉంది; అట్లు+కాక= అదీ కాకుండా; పెద్దలరు+అగు= పెద్దలయిన; మీరు= మీరు; ఏ+తెఱఁగునన్+విహరించినన్= ఏ విధంగా ప్రవర్తించినా; చేతస్+మోదంబు= మనస్సుకు సంతోషము; తగన్= తగినట్లు; నెమ్మిన్= స్నేహంతో; వసింపుఁడు= వాసం చేయండి.

తాత్పర్యం: జూదం ఆడటం తెలిసిన వారంటే నాకు అభిమానం. అదీకాక మీరు పెద్దలు. మీరు ఏ విధంగా ప్రవర్తించినా నాకు సంతోషం. మీరు మీ హోదాకు తగినట్లుగా సుఖంగా ఉండండి.

విశేషం: విరాటునికి పెద్దలంటే భక్తి విశ్వాసా లున్నాయి. ధర్మజ్ఞులు, నీతిజ్ఞు లంటే భయభక్తు లున్నాయి. ద్యూతజ్ఞులంటే అభిమానం ఉన్నది. ధర్మరాజు (కంకుభట్టు) పట్ల ఈ మూడూ కలిసి ముచ్చట కొలిపాయి. (సంపా.)

వ. అని పలికి కౌంతేయాగ్రజు నత్యంత సంతుష్టాంతరంగుం జేసి. 208

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని చెప్పి; కౌంతేయ+అగ్రజున్= కుంతీపుత్రులలో పెద్దవాడయిన ధర్మరాజును; అత్యంత సంతుష్ట+అంతరంగున్= ఎంతో సంతుష్టి చెందిన మనస్సు కలవానిగా; చేసి= చేసి.

తాత్పర్యం: అని పలికి విరాటమహారాజు ధర్మరాజును (కంకుభట్టును) సంతోషపెట్టి.

చ. పొరిఁ బొరిఁ బ్రీతి రెట్టిగ నపూర్వవిలోకన మాచరించుఁ ద
త్పరమగు సద్వివేకములు భావ నిరూపణ సేయుఁ గౌతుక
స్ఫురణఁ గరంబు దత్కరముఁ బొంద నయంబునఁ జేర్చి వాక్య వి
స్తర చతురత్వ మేర్పడఁగ సల్లపనం బొనరించు నర్థితోన్. 209

ప్రతిపదార్థం: పొరిన్+పొరిన్= మాటిమాటికి; ప్రీతి= ప్రియము; రెట్టిగన్= రెట్టింపు కాగా; అపూర్వవిలోకనము+ఆచరించున్= వింతగా చూడడం (వీక్షించడం) చేస్తాడు; తద్+పరము+అగు= ఆసక్తికరమైన; సత్+వివేకములు= చక్కని వివేకాలు; భావనిరూపణ+చేయున్= భావాన్ని స్పష్టం చేస్తాయి; కౌతుక స్ఫురణన్= కుతుహలం కలిగిన స్ఫూర్తితో; నయంబునన్= నీతితో; కరంబున్= తనచేతిని; తద్+కరమున్= అతని చేతితో; పొందన్+చేర్చి; కలియగలిపి= కరచాలనం చేసి; అర్థితోన్= ప్రీతితో; వాక్యవిస్తర చతురత్వము= వాక్కులను వివరించడంలోని చాతుర్యం; ఏర్పడఁగన్= స్పష్టపడే విధంగా; సల్లపనంబు+ఒనరించున్= సల్లాపం చేస్తాడు.

తాత్పర్యం: విరాట మహారాజు ధర్మరాజును మాటిమాటికి అపూర్వంగా చూస్తాడు. అతడి చూపులో రెట్టింపు ప్రీతి కనిపిస్తూ ఉన్నది. భావనిరూపణలో ఆసక్తి, విచక్షణ లున్నాయి. అతడి సల్లాపంలో కుతూహలం స్ఫురిస్తూ ఉన్నది. వాక్చాతుర్యం పొడసూపుతూ ఉన్నది.

విశేషం: ధర్మరాజు విరాటుడి కొలువులో చేరటం ఒక ఉదాత్త రమణీయ దృశ్యం. దాని ఆరంభ నిర్వహణాలను చిత్రించటంలో వ్యాసుడూ తిక్కనా తమ తమ పద్ధతులలో ప్రత్యేకతలను ప్రదర్శించారు. వ్యాసుడిది పురాణదృష్టి. తిక్కనది ప్రబంధదృష్టి, నాటకీయశిల్పం. మూలంలోని కొన్ని ప్రతులలో ఈ క్రింది రెండు శ్లోకాలు కనబడుతున్నాయి.

"ఏవం తు రాజ్ఞః ప్రథమం సమాగమో । బభూవ మాత్స్యస్య యుధిష్ఠిరస్య చ,
విరాట రాజస్య హి తేన సంగమో । బభూవ విష్ణో రివ వజ్రపాణినా.
త మాసనస్థం ప్రియరూప దర్శనం । నిరీక్షమాణో న తతర్ష భూమిపః,
సభాం చ తాం ప్రజ్వలయన్ యుధిష్ఠిరః । శ్రియా యథా శుక్ర ఇవ త్రివిష్టపమ్." (సం. 4.6.15 పాదసూచి)

విరాటరాజుకు ధర్మరాజుతో కలిగిన ఆ ప్రథమ సమావేశం ఇంద్రుడికీ విష్ణువుకూ జరిగిన సమావేశంవలె సొంపారిందట. ధర్మరాజు అసనంమీద కూర్చున్నాడట. ఆయన ప్రియ రూపదర్శనం విరాటుడికి ఎంతచూచినా తనివితీరలేదట! ధర్మరాజు సభలో కూర్చుంటే దేవేంద్రుడు తన ఐశ్వర్యంతో స్వర్గాన్ని అలంకరించినట్లుగా తోచిందట. ఈ వర్ణనం చేసింది వైశంపాయనుడు. ఇందులోని ఉపమాలంకార నిర్వహణం పురాణ కథాకథన శిల్పానికి సముచితంగా ఉన్నది. కంకుడిని విరాటుడు అంత ప్రీతితో చూడటానికి హేతువును అలంకార సుందరంగా ఆ వర్ణన ధ్వనింపజేస్తున్నది.

తిక్కన ఆ శ్లోకాలకు బదులు ఈ పద్యాన్ని తెలుగులో వ్రాశాడు. పై శ్లోకాలు ప్రక్షిప్తాలని భావిస్తే తిక్కన రచించిన ఈ పద్యం అమూలకమే కాదు, అపూర్వం కూడా. ధర్మరాజు యొక్క తేజోమయ రూపవైభవాన్ని దర్శిస్తున్న విరాటుడు సహృదయస్థానీయుడు. అపూర్వవస్తు దర్శనం వలన కలిగే అబ్బురపాటుతో మనసులోని ప్రీతి రెట్టింపు అయ్యేటట్లుగా మాటి మాటికీ తనవితీరకుండా అపూర్వంగా చూస్తున్నాడు. ధర్మజుడి ఔజ్జ్వల్యం విరాటుడిచేత ఆ పని చేయించింది. ధర్మజుడి యందు తత్పరమైన బుద్ధి అతడి గుణ విశేషాదులను వివేచించి అతని వ్యక్తిత్వాన్ని నిరూపించే యత్నం చేస్తున్నది. ఆలోచించిన కొలది అంతందొరకని గుణ గాంభీర్య మాతడిది. అందువలన ఆలోచనలు మాని ఆసక్తితో మిత్రుడితో మాట్లాడినట్లు చతురవాక్యవిన్యాసాలు మనసారా ప్రసరింపచేశాడు. గంభీరోజ్జ్వలుడైన ధర్మజుని వ్యక్తిత్వం విరాటరాజును అయస్కాంతం ఇనుమును ఆకర్షించినట్లు ఆకర్షించింది. మూలకర్త అలంకారం వలన సాధించిన ఈ తాత్పర్యాన్ని తిక్కన అభినయం వలన సాధించాడు. భక్తి గౌరవ పూర్ణమైన స్నేహాభినయం విరాటుడిలో తిక్కన అనుభావస్ఫూర్తితో చిత్రించాడు. పఠితచేత ప్రత్యక్షంగా అనుభవింపజేశాడు. అతడి నాటకీయ రచనాశిల్పానికి ఈ పద్యం ఒక మచ్చుతునక. (సంపా.)

వ. ఇట్లు మత్స్య మహీవల్లభుం డతనిం గలిపికొని పరివారంబును దానును దదీయ సంభావనా తత్పరులైయుండి; రంత. 210

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రకంగా; మత్స్యమహీవల్లభుండు= మత్స్యదేశపు రాజయిన విరాట మహారాజు; అతనిన్= కంకుడిని, కలిపికొని= కూడుకొని; తదీయ= అతడిదైన; పరివారంబును= బలగమూ; తానును= తానున్నూ (విరాటరాజూ); సంభావనా తత్పరులు+ఐ= గౌరవించటంలో ఆసక్తు లయినవారుగా; ఉండిరి= ఉండసాగారు; అంత= అటుపిమ్మట.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా విరాట మహారాజు ధర్మరాజును కలుపుకొన్నాడు. తానూ, తన పరివారమూ కంకుభట్టును గౌరవించటంలో ఆసక్తిని కనబరచారు. అటు పిదప.

భీముఁడు వంటలవాఁడై విరటుఁ గొల్వ వచ్చుట (సం.4.7.1)

సీ. చట్టువం బొకచేతఁ బట్టి ఖడ్గము చంకఁ । దగిలించి సురియతో బిగియ ద్రిండు
గట్టిన నునుఁజేల కప్పెంతయును జెన్ను । సేయంగ దాపలి చేతి యందు
బెడిదంపుఁగోలలు బెడఁగొంద బహువర్ణ । చిత్రితాజినము పై చీర గాఁగఁ;
జూపఱెల్లను దన రూపంబు చూడ్కికి । వ్రేఁగైన నత్యంత విస్మయంబుఁ

తే. బొందుచుండ సమీరణ పుత్త్రుఁ డగ్ర । జుండు వోయిన దెసఁ దప్ప నొండువలన
సమదవారణపతి గమనమున మత్స్య । ధరణి వల్లభు సభ చేర నరుగుటయును. 211

ప్రతిపదార్థం: చట్టువంబున్= గరిటెను; ఒకచేతన్+పట్టి= ఒకచేతితో పట్టుకొని; ఖడ్గము= కత్తిని; చంకన్= చంకకు; తగిలించి= తగిలించుకొని; సురియతోన్= చుర కత్తితో; బిగియన్= బిగిసేటట్లు; ద్రిండు= దట్టి; కట్టిన నును చేల కప్పు= నున్నని వస్త్రంయొక్క నలుపు; ఎంతయును= ఎంతగానో; చెన్ను+చేయంగన్= అందగించగా; దాపలి= ఎడమ; చేతియందున్= చేతిలో; బెడిదము+కోలలు= కరకుట్లు కాల్చడానికి ఉపయోగించే కఠినమయిన శూలాలు; బెడఁగు+ఒందన్= ప్రకాశించగా; బహువర్ణ= అనేక విధాలయిన రంగులున్న; చిత్రిత+అజినము= చిత్రింపబడిన లేడిచర్మం; పై చీర కాఁగన్= ఉత్తరీయం కాగా; చూపఱు= ప్రేక్షకులు; ఎల్లను= అందరును; తన రూపంబు= భీముని రూపం; చూడ్కికిన్= దృష్టికి; వ్రేఁగు+అయినన్= బరువు కాగా; అతి+అంత+విస్మయంబున్= ఎంతో ఆశ్చర్యం (అల్పంగాని వింత); పొందుచున్+ఉండన్= అనుభవిస్తూ ఉండగా; సమీరణ పుత్త్రుఁడు= వాయుపుత్రుడయిన భీముడు; అగ్రజుండు= అన్న అయిన ధర్మరాజు; పోయిన దెసన్+తప్పన్= వెళ్ళిన దిక్కు వదలి; ఒండు వలనన్= మరో దిక్కున; సమద వారణపతి గమనమునన్= మదించిన గజరాజునడకవంటి నడకతో; మత్స్యధరణి వల్లభు సభ= విరాటుని సభ; చేరన్+అరుగుటయును= చేరుటకు పోగా.

తాత్పర్యం: భీముడి కుడిచేతిలో గరిటె ఉన్నది. అతడు కత్తిని చంకకు తగిలించుకొన్నాడు. చురకత్తిని బిగించి దట్టీకట్టిన నల్లని వస్త్రం నిగనిగలాడుతూ ఉన్నది. ఎడమ చేతిలో కఠినమయిన శూలాలు ఉన్నాయి. రంగురంగుల లేడి చర్మం ఉత్తరీయంగా వేలాడుతున్నది. చూసేవారికి భీముడి రూపం దుస్సహంగా ఉన్నది. ప్రేక్షకులు అతడి ఆకారాన్ని చూచి ఆశ్చర్యపడుతున్నారు. ధర్మరాజు కంకుభట్టుగా వెళ్ళిన వైపునుండి కాక మరో దిక్కు నుండి భీముడు మదించిన గజేంద్రుని నడకవంటి నడకతో గంభీరంగా విరాట మహారాజు సభను సమీపించాడు.

విశేషం: 1. తిక్కన నాటకీయతలో ఆహార్యాభినయ వర్ణనం ఒక రమణీయాంశం. భీముడు ధరించింది వంటలవాడి వేషం. ఆ వేషాన్ని తిక్కన స్వభావోక్తి అలంకారంతో నిర్వహించాడు. భీముడి ఆకారం సమున్నతం. దానిని పఠితలకు ప్రత్యక్షం చేయటానికి సీసపద్యాన్ని ఎత్తుకొన్నాడు. మూలకర్త భీమరూపాన్ని అలంకారాలతో నిరూపించ యత్నించాడు. అయితే, ఆ వర్ణనం భీముడి రూపాన్ని ఒక సమన్వయంతో రూపుకట్టించలేదు. మూలంలో అతడు భీమబలుడు. తేజస్సుతో వెలిగిపోతున్నాడు. సింహవిలాసవిక్రముడు, అతడి చేతిలో తెడ్డు, గరిట, మొక్కవోని ఉక్కుకత్తి ఉన్నాయి. వంటలవాడి వేషంలో అతడు సూర్యుడివలె ప్రకాశిస్తున్నాడు. నల్లని వస్త్రాలతో పెద్ద పర్వతంవలె విరాటుడిని సమీపించాడని మూలం వర్ణించింది. తిక్కన మూలంలోని అలంకారాలను తీసివేశాడు. వంటవాడి వేషానికి ఒక పరిపూర్ణతను కల్పించాడు. తిక్కన కాలంనాటి రాజాస్థాన పాకనిపుణుడు ధరించే వేషాన్ని మన కళ్ళముందు ఉంచాడు. వంటలవాడికి వృత్తిపరమైన అలంకారాలు వంట పరికరాలు. వాటినిబట్టి అతడి వృత్తి నైపుణ్యాన్ని అంచనా కట్టవచ్చును. వాటికీ ఒక వరుస, వైనం ఉన్నట్లు తిక్కన అమర్చాడు. తెలుగు వంటలవాడికి గరిటె సహజాలంకారం. అది అతడిచేతికి ఉపాంగం. ఆ వృత్తికి ప్రధాన చిహ్నం. దానిని కుడిచేతిలో పెట్టించాడు. పదార్థాలను కలిపేది గరిట, పదార్థాలను ముక్కలు చేసేది ఖడ్గం (కత్తి), వంటవాడు కత్తిని చంకకు తగిలించుకొనటం పరిపాటి. నడుముకు అందంగా

దిండులాగా కట్టుకొన్న నున్నని నల్లటి వస్త్రపు దట్టీలో చురియ (చురకత్తి) చక్కగా బిగింపబడివుంది. ఎడమచేతిలో కరకుట్లు కాల్చటానికి ఉపయోగించే శూలాలు. రంగురంగుల లేడి చర్మంతో ఉత్తరీయం. అది వంటపొయ్యి వేడికి రక్షగా ఉపయోగించే కవచం. ఇవన్నీ వంటవాడి ఆహార్యాభినయంలో అలంకారాలే. ఆ వేషంలో భీముడు వింతైన అత్యంత ఆశ్చర్యాన్ని కలిగిస్తున్నాడు. వంటలవాడు అంతటి మేటి రూపంకలిగి ఉండటం అరుదు. అందుకే అందరికీ ఆశ్చర్యం. వృత్తి ధర్మాన్నిబట్టి వినయంగా రావాలి. కాని, అతడు మదించిన ఏనుగువలె నడిచివస్తున్నాడు. ఆ లక్షణం కూడా చూచేవారికి అబ్బురపాటు కలిగించింది. అద్భుతభావానికి ఆలంబనమైన విభావాన్ని స్వభావోక్తిలో చెప్పి, దానిని చూచి ఆశ్చర్యం చెందిన ప్రేక్షకులను, వారి మనోభావాలను ఆ తరువాత చిత్రించాడు తిక్కన. ఈ క్రమమైన కావ్యశిల్పం మూలంలోకంటె తెలుగులో తేటతనాన్ని ప్రదర్శించింది. మూలంలోని అలంకారాలు తెలుగులో లేకపోవటమే తిక్కన కవితకు సహజాలంకారం. (సంపా.)

2. ధర్మరాజు వెళ్ళిన వైపు వదలిపెట్టి భీముడు మరో దిక్కుగా కదలి రావడంలో అంతరార్థం ఉన్నది. విరాట మహారాజుకు అనుమానం కలగటానికి వీల్లేదు.

వ. అంతంతం గనుంగొని. 212

ప్రతిపదార్థం: అంతన్+అంతన్= అల్లంత దూరాన; కనుంగొని= చూచి.

తాత్పర్యం: అల్లంత దూరాన్నుండి చూచి.

క. ఉలుకును వెక్కసపాటును। దలకొను నెమ్మనముతోడ ధాత్రీరమణుం
డలఘు భుజ విపుల వక్ష। స్థ్సల రేఖాకాంతిఁ బరవశత్వముఁ బొందెన్. 213

ప్రతిపదార్థం: ధాత్రీరమణుండు= భూతలనాథుడయిన విరాటుడు; ఉలుకును= భయమూ; వెక్కసపాటును= ఆశ్చర్యమూ; తలకొను= కలిగే; నెమ్మనముతోడన్= నిండయిన మనస్సుతో; అలఘు= లఘువు కాని, పొడుగయిన; భుజ= చేతులు; విపుల= విశాలమైన; వక్షస్స్థల= వక్షః స్థలముల; రేఖాకాంతిన్= రూపు రేఖలతో; పరవశత్వమున్= తన్మయత్వమును; పొందెన్= పొందాడు.

తాత్పర్యం: విరాట మహారాజు భీముడిని చూశాడు. అతడి మనసులో భయం చోటు చేసికొన్నది. ఆశ్చర్యం కలిగింది. అతడి పొడుగాటి భుజాలు, విశాలమయిన వక్షఃస్థలం పరవశత్వాన్ని కలిగించాయి.

వ. ఇట్లతని రూపాతిశయంబున కోటువడి చూచుచు నిజాంతర్గతంబున. 214

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; అతని= భీముడియొక్క; రూప+అతిశయంబునకున్= రూపం యొక్క ఆధిక్యానికి; ఓటు+పడి= వశమయిపోయి; చూచుచున్= వీక్షిస్తూ; నిజ+అంతర్గతంబునన్= తన మనస్సులో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా భీముడి చక్కని రూపానికి లోబడిపోయాడు. అతడిని చూస్తూ మనసులో.

క. విహరింప మానవాకృతి। సహితంబుగ మహికి నర్థిఁ జనుదెంచిన ప
ద్మహితుఁడొ హిమకరుఁడొ శచీ। గృహమేధియొ కాక యితఁడు కేవల నరుఁడే! 215

ప్రతిపదార్థం: మానవ+ఆకృతి సహితంబుగన్= మానవ రూపంతో కూడా; అర్థిన్= కుతూహలంతో; మహికిన్= భూమిమీదకు; విహరింపన్= విహరించడానికి; చనుదెంచిన= వచ్చినటువంటి; పద్మహితుఁడొ= తామరలకు మేలు చేకూర్చే సూర్యుడో; హిమ కరుఁడొ= మంచుకిరణములుగలచంద్రుడో; శచీగృహమేధియొ= శచీదేవిభర్త అయిన ఇంద్రుడో; కాక= కాక; ఇతఁడు= భీముడు; కేవల నరుఁడే= మానవ మాత్రుడా!

తాత్పర్యం: ఇతడు మానవమాత్రుడు కాడు. మానవాకారంలో భూమిమీదికి వచ్చిన సూర్యుడో, చంద్రుడో లేదా ఇంద్రుడో మరి.

విశేషం: తేజస్సును బట్టి సూర్యుడు, సౌందర్యాన్నిబట్టి చంద్రుడు, వైభవ, గమనాలనుబట్టి ఇంద్రుడు.

క. ఏమి కులంబున వాఁడొకొ? । నామం బెద్ది యగు నొక్కొ? నా భృత్యులలో
నీ మనుజోత్తముఁ దొల్లియు । నే మెఱుఁగుదు మనఁగ నిచట నెవ్వరు గలరో? 216

ప్రతిపదార్థం: ఏమి కులంబున వాఁడు+ఒకొ= ఏ కులం వాడో; నామంబు+ఎద్ది+అగున్+ఒక్కొ= పేరేమిటో; నా భృత్యులలోన్= నా సేవకులలో; ఈ+మనుజ+ఉత్తమున్= ఈ పురుషశ్రేష్ఠుని; తొల్లియున్= ముందెప్పుడో; ఏము= మేము; ఎఱుఁగుదుము= ఎఱుగుదుము; అనఁగన్= అనగా; ఇచటన్= ఇచ్చట; ఎవ్వరు కలరో= ఎవరున్నారో (ఎవరైనా ఉన్నారా?).

తాత్పర్యం: ఇతడు ఏ కులంవాడో, ఇతని పేరేమిటో, ఇతడిని గుర్తుపట్టగలిగినవారు నా సేవకులలో ఎవరైనా ఉన్నారా?

క. అనుచుండ ననతి దూరం । బున కల్లన వచ్చి పవనపుత్త్రుఁడు మనుజేం
ద్రునకు జయశబ్దయుతముగ । వినయంబున మ్రొక్కి విన్నవించె నిభృతుఁడై. 217

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్+ఉండన్= విరాట మహారాజు ఈ విధంగా తర్కిస్తూ ఉండగా; పవన పుత్త్రుఁడు= వాయుపుత్రుడయిన భీముడు; అనతి దూరంబునకున్= చాలా దగ్గరికి; అల్లనన్= మెల్లగా; వచ్చి; జయశబ్దయుతముగన్= ప్రభువులకు జయమగుగాక! వంటి జయశబ్దాలతో; మనుజ+ఇంద్రునకున్= రాజుకు; వినయంబునన్= వినయంతో; మ్రొక్కి= నమస్కరించి; నిభృతుఁడు+ఐ= వినమ్రత కలవాడై; విన్నవించెన్= విన్నవించాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా విరాటుడు మనసులో తర్కించుకొంటూ ఉండగా భీముడు దగ్గరికి వచ్చాడు. జయనాదంతో వినమ్రుడై విరాటమహారాజుకు మ్రొక్కాడు. వినయంతో ఈ విధంగా మాట్లాడటం మొదలు పెట్టాడు.

విశేషం: 1. విరాటుడి వితర్కాన్ని తెలిసికొన్న భటులు భీముడి వద్దకు వెళ్ళి అతడి వివరాలను రాజు తెలిసికొనదలచాడని చెప్పారనీ, వారి మాటల ననుసరించి భీముడు విరాటుడిని సమీపించాడనీ మూలం. తిక్కన ఆ భటుల ప్రమేయాన్ని వదిలాడు. రాజు చేసే బయలు సభలో ఎవరైనా వచ్చి రాజుకు తమ గోడు చెప్పుకొనవచ్చునన్న సంప్రదాయాన్ని కాపాడాడు.

2. జయ శబ్దం భటులు వచ్చి రాజు ముందు చెప్పే మొదటి గౌరవశుభవాచకం. ధర్మరాజు యతిరూపంలో వచ్చాడు. కాబట్టి అతడు చెప్పలేదు. వంటలవాడైన భీముడు చెప్పాడు. ఇది పాత్రౌచిత్యం, ప్రకరణౌచిత్యం. 'జయ' శబ్దంలో 'జయ' నామంతో రహస్యంగా ఉన్న ధర్మరాజుకు అభివందనం కూడా చెప్పినట్లయింది. మూలంలో లేని 'జయ' శబ్దం తెలుగులో ఈ విశేష ప్రయోజనాలను సాధించింది. (సంపా.)

శా. 'దేవా! నాలవజాతివాఁడ నిను నర్థిం గొల్వఁగా వచ్చితిన్;
సేవాదక్షత నొండుమై నెఱుఁగ; నీ చిత్తంబునన్ మెచ్చున
ట్లే వండం గడునేర్తు; బానసమునం దిచ్చోటనే కాదు న
న్నే వీటన్ మిగులంగ నెవ్వఁడును లేఁ డెబ్బంగులం జూచినన్. 218

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= రాజా!; ఏన్= నేను; నాలవజాతివాఁడన్= శూద్రజాతివాడిని (పంచభూతాలలో నాలవదిఅయిన వాయువుకు పుట్టినవాడిని); నినున్= నిన్ను; అర్థిన్= కుతూహలంతో; కొల్వఁగాన్= సేవించాలని; వచ్చితిన్= వచ్చాను. సేవాదక్షతన్= సేవించే నేర్పులో; ఒండుమైన్= మరోవిధంగా (వక్రపద్ధతులు); ఎఱుఁగన్= ఎరగను; నీ చిత్తంబునన్= నీ మనస్సులో; మెచ్చునట్లు= మెచ్చుకొనేటట్లు; ఏన్= నేను; వండన్+కడున్+నేర్తున్= వండటం బాగా నేర్చాను; బానసము నందున్= వండటంలో; ఏ+భంగులన్+చూచినన్=ఏ రకంగా చూచినా; ఈ+చోటనే కాదు= ఇక్కడే కాదు; ఏ వీటన్= ఏ ఊళ్ళోనూ; నన్నున్= నన్ను; మిగులంగన్= అతిక్రమించటానికి (మించటానికి); ఎవ్వఁడును= ఎవ్వడూ; లేఁడు= లేడు.

తాత్పర్యం: 'రాజా! నేను నాలవజాతి వాడిని. నీకు సేవ చేయాలని వచ్చాను. వేరేవిధంగా సేవించటం నాకు తెలియదు. నీవు మెచ్చుకొనే విధంగా వంటలు చేస్తాను. ఎన్ని విధాల చూచినా వంటలో నన్ను మించినవాడు ఏ పట్టణంలోనూ లేడు.

విశేషం: పంచభూతాలలో 'వాయువు' నాల్గవ భూతం. భీముడు వాయుదేవుడి కుమారుడు. భీముడు తనను తాను పరిచయం చేసికొనటం సవ్యసమన్వితంగా ఉండటం గమనించదగింది.

క. పేరు వలలుండు; కూడుం । జీరయు నిడి సాకతంబు సేసినఁ జాలుం
గోరిన వంటకములు నా । నేరిమిఁ దగ నెఱపి కొలుతు నిశ్చలభక్తిన్.' 219

ప్రతిపదార్థం: పేరు= పేరు; వలలుండు= వలలుడు; కూడున్= తిండీ; చీరయున్= గుడ్డా; ఇడి= ఇచ్చి; సాకతంబు+చేసినన్= అనుగ్రహించినట్లయితే; చాలున్= అంతే చాలు; కోరిన వంటకములు= కోరినవంటలు; నానేరిమిన్= నా నేర్పు; తగన్+నెఱపి= తగిన విధంగా ప్రదర్శించి; నిశ్చలభక్తిన్= నిశ్చలమయిన భక్తితో; కొలుతున్= సేవిస్తాను.

తాత్పర్యం: నా పేరు వలలుడు. నాకు కూడూగుడ్డా ఇస్తే చాలు. నేర్పుతో కోరిన వంటకాలు చేసి పెట్టుతాను. నిశ్చలమయిన భక్తితో సేవిస్తాను.'

విశేషం: సేవలు అనేకవిధాలు. సేవకులకు ఇచ్చే భుక్తి కూడా అనేక విధాలు. కూడూ గుడ్డా మాత్రం తీసికొని చేసేది ఒకరకమయిన సేవావృత్తి. చీర అనేమాటకు తిక్కన కాలంలో 'ఆచ్ఛాదనం' అనే సామాన్యార్థం మాత్రమే ఉన్నది.

చ. అనవుడు మత్స్యభూరమణుఁ డాతని కిట్లను 'నెట్లు శూద్రుఁగా
నినుఁ దలఁపంగవచ్చు? ధరణీ భరణ క్షమమూర్తి వీవు; నీ
కనుగుణమైన యానమును నాసనమున్ రుచిరాతపత్రముం
జనవరి కొల్వు నిచ్చెద గజవ్రజముం బరికింపు పెంపుతోన్.' 220

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగానే; మత్స్యభూరమణుఁడు= మత్స్యదేశపు రాజు; ఆతనికిన్= భీమునికి; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా చెప్పటానికి సంసిద్ధుడయ్యాడు; నినున్= నిన్ను; శూద్రున్+కాన్= శూద్రునిగా; ఎట్లు= ఏ విధంగా; తలఁపంగన్+వచ్చున్= భావింపవచ్చు; ఈవు= నీవు; ధరణీభరణక్షమమూర్తివి= భూమిని పాలించగల సమర్థుడివి; నీకున్= నీకు; అనుగుణము+ఐన= తగిన; యానమును= వాహనాన్ని; ఆసనమున్= పీఠాన్ని; రుచిర= కాంతిమంతమయిన; ఆతపత్రమున్= గొడుగును; చనవరి= చనువుతో మెలగదగిన వాడియొక్క చేయగలిగిన; కొల్వున్= సేవను; ఇచ్చెదన్= ఇస్తాను; గజవ్రజమున్= ఏనుగుల సమూహాన్ని; పెంపుతోన్= గౌరవంతో; పరికింపు= పర్యవేక్షణ చేయుము.

తాత్పర్యం: అపుడు విరాటమహారాజు భీముడితో ఇట్లా అన్నాడు; "నిన్ను శూద్రుడని ఎట్లా నమ్మమంటావు? నీ రూపం పరిశీలిస్తే భూభారం వహించగలిగిన సమర్థత కనిపిస్తున్నది. నేను నీకు తగిన వాహనం ఇస్తాను. పీఠం సమకూరుస్తాను. గొడుగును సన్నద్ధం చేస్తాను. చనవరిగా ప్రవర్తించే పదవిని సమకూరుస్తాను. నా గజసముదాయాన్ని పర్యవేక్షిస్తూ ఉండవయ్యా.

విశేషం: 1. విరాటుడు భీముడిని భూభారాన్ని వహించగల భూపతిలక్షణా లున్నవాడుగా భావించాడు. కాని, అతడు తనది సేవావృత్తి ప్రధానమైన శూద్రకులంగా చెప్పుకొన్నాడు. ఆ రెంటికీ పొంతన కుదరలేదు. రాజప్రతినిధివలె సేవలు చేసే కొలువు అతడికి యోగ్యంగా ఉంటుందని రాజు భావించాడు. అందువలననే చనవరి కొలువు నిస్తానన్నాడు. అంటే రాజపక్షాన తనశాఖలో స్వతంత్ర నిర్ణయాలను తీసికొనే పదవి. అటువంటి పదవులు సేనాధ్యక్షులకు ఉండవచ్చును. వారికి వాహనం, సింహాసనం, గొడుగు మొదలైన రాజలాంఛనా లుంటాయి. అందువలననే గజ సైన్యాధ్యక్షునిగా పదవి నిస్తానన్నాడు. అతడు సభలో గజరాజువలె నడచివచ్చాడని తిక్కన చెప్పాడు. ఆ నడకకు తగిన ఉద్యోగాన్ని విరాటుడు ఇస్తానని అన్నట్లు అతికినట్లు చెప్పాడు తిక్కన, మనిషిని చూచి యోగ్యతను. నిశ్చయించే ఇంగితజ్ఞత, లోకజ్ఞత విరాటుడికి ఉన్నట్లు తిక్కన చిత్రించాడు.

2. 'చనవరి కొలువు' ప్రసక్తి మూల భారతంలో లేదు. తిక్కన తన కాలంనాటి రాచరికపు పరిపాలన వ్యవస్థలో ఉన్న కొలువుల తీరులను విరాటుడి కొలువుకు అన్వయించి చెప్పి తెలుగుదనాన్ని కల్పించాడు. నాలవజాతి వాడను - అనటంలోని అంతరార్థాన్ని - అనగా వాయుపుత్రుడను అనే అర్థాన్ని రాజు గమనించినట్లు లేదు (సంపా.)

క. అనుటయు మోఱకుచందం। బున మో మడ్డము గదల్చి భూవిభుఁడు సభా
జనులు విన ననిలసుతుఁ డి। ట్లనియెం బ్రస్ఫుట నిరర్గళాలాపములన్. 221

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అనగానే; అనిలసుతుఁడు= వాయువు కుమారుడయిన భీముడు; మోఱకు చందంబునన్= మూర్ఖునివలె; మోము+అడ్డము+కదల్చి= ముఖం అడ్డంగా త్రిప్పి; భూవిభుఁడున్= రాజూ; సభాజనులున్= సభలోని వారందరూ; వినన్= వినేటట్లు; ప్రస్ఫుట= స్పష్టమయిన; నిరర్గళ= ధారాళమయిన; ఆలాపములన్= నిండైనమాటలతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: విరాటుడు ఇట్లా అనగానే భీముడు మూర్ఖుడివలె ముఖం అడ్డంగా త్రిప్పాడు. రాజూ, సభాసదులు వినే విధంగా స్ఫుటంగా, ధారాళంగా ఇట్లా చెప్పాడు.

విశేషం: మూర్ఖుడివలె మొగం అడ్డంగా త్రిప్పటం వలలపాత్రకు తిక్కన కల్పించిన పాత్రస్వభావాభినయం (మేనరిజం). మూలంలో ఈ నాటకీయత లేదు. అయితే ఇది మూర్ఖుడి అభినయం కాదు. మొరటువాడి అభినయం. తన నిశ్చితాభిప్రాయాన్ని ఏ పరిస్థితులలోనూ మార్చుకొనటానికి ఏ మాత్రం అంగీకరించని ఉద్ధతుని లక్షణం. తిక్కన నాటకీయతలో అది భావానికి భాష్యమై భాసించింది.(సంపా.)

ఉ. 'నా కవి యెల్ల నేల? నరనాథులకుం బ్రియ మొందునట్లుగాఁ
బాకము చేయనేర్తు జనపాలక! ధర్మసుతుండు పెద్దయుం
జేకొని యుండు బానసము సేయు విధంబున కిచ్చ మెచ్చి; పు
ణ్యాకరమూర్తివైన నిను నాతనిఁ; గొల్చినయట్ల కొల్చెదన్. 222

ప్రతిపదార్థం: జనపాలక!= రాజా!; నాకున్+అవి+ఎల్లన్+ఏల?= నా కవన్నీ ఎందుకు?; నరనాథులకున్= రాజులకు; ప్రియము+ ఒందునట్లుగాన్= ప్రీతి కలిగే విధంగా; పాకము= వంటను; చేయన్+నేర్తున్= చేయగలను; బానసము= వంటను; చేయువిధం బునకున్= చేసేవిధానానికి; ఇచ్చన్+మెచ్చి= మనసులో మెచ్చుకొని; ధర్మసుతుండు= యమధర్మరాజు కుమారుడయిన ధర్మరాజు; పెద్దయున్+చేకొని+ఉండున్= ఎంతగానో ఆదరించేవాడు; పుణ్య+ఆకరమూర్తివి+ఐన= పుణ్యమునకు స్థానమైన మూర్తిగలవాడవైన; నినున్= నిన్ను; ఆతనిన్= ధర్మరాజును; కొల్చిన అట్లు+అ= సేవించిన విధంగానే; కొల్చెదన్= సేవిస్తాను.

తాత్పర్యం: 'రాజా! నా కవన్నీ ఎందుకయ్యా? రాజులకు ఇంపుగా వంట చేస్తాను. నేను వంట చేసే పద్ధతికి ధర్మరాజు ఎంతో సంతోషించేవాడు. నన్ను బాగా ఆదరించేవాడు. నీవు పుణ్యాత్ముడివి. అందుచేత ధర్మరాజును సేవించినట్లుగానే నిన్ను సేవిస్తాను.

విశేషం: లోకంలో యాచించేవారు తమ కోరికలను ప్రకటించి, పుణ్యముంటుంది బాబూ అనటం అలవాటు. అట్లాగే భీముడు పుణ్యాత్ముడివి అన్నాడు. పాండవులకు అజ్ఞాతవాసకాలంలో రక్షణ ఇవ్వటం తెలియక చేసిన పుణ్యం. ఈ మాటలలో భీముడి వాక్చాతుర్యం స్పష్టమవుతుంది.

చ. వలసిన నేలు; మేను బలవంతుఁడఁ; గారెనుబోతు దంతి బె
బ్బులి మృగనాథునిం దొడరి పోరుదు శూరత యుల్లసిల్లఁగా
దలమును లావు విద్య మెయిదర్పముఁ బేర్చి పెనంగు జెట్టి మ
ల్లుల విఱుతున్ వడిన్ గడియలోనన చూడ్కికి వేడ్కసేయుదున్. 223

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; బలవంతుఁడన్= బలవంతుడిని; కారు+ఎను+పోతున్= అడవిదున్నను; దంతిన్= ఏనుగును; బెబ్బులిన్= పెద్దపులిని; మృగనాథునిన్= సింహాన్ని; శూరత= శౌర్యం; ఉల్లసిల్లఁగాన్= ప్రకాశించేవిధంగా, విజృంభించే విధంగా; తొడరి పోరుదున్= ఎదుర్కొని పోరాడుతాను; దలమును= ఆధిక్యమూ; లావు= బలమూ; విద్య= విద్య; మెయిదర్పమున్+పేర్చి= ఒంటి పొగరు అతిశయించి; పెనంగు= పోరాడేటటువంటి; జెట్టిమల్లులన్= మల్లయుద్ధ వీరులను; గడియలోనన= గడియలోనే; వడిన్= వేగంగా (త్వరగా); విఱుతున్= చిత్తుచేసి ఓడిస్తాను; చూడ్కికిన్= చూపులకు, కళ్ళకు; వేడ్క+చేయుదున్= వినోదం కలిగిస్తాను; వలసినన్= కావాలంటే; ఏలుము!= ఏలుకోవయ్యా!

తాత్పర్యం: 'నేను బలవంతుడిని. అడవి దున్నలతో, ఏనుగులతో, పెద్దపులులతో, సింహాలతోనూ పోరాడతాను. బలవంతులూ, మల్లవిద్యావంతులూ, కండకావరం కలిగినవారయిన మల్లులతో కనులపండువుగా పోరాడతాను. వాళ్ళందరినీ ఒక్క గడియలో విరిచి పారేస్తాను. ఇట్లాంటివాడినైన నన్ను ని కిష్టమైతే ఏలుకొమ్ము.

విశేషం: రాజుల కొలువులలో విందులూ, వినోదాలూ జోడుగుర్రాలుగా సాగుతుంటాయి. వలలుడు వంటలు చేయగలడు, వింతరుచులు తినిపించగలడు. అట్లాగే మల్లులతో, మృగాలతో పోరాడి రాజులకు వినోదం కలిగించగలడు. రాజులు స్వయంగా అడవులలో వేటాడేటప్పుడు క్రూరమృగాలను ఎదుర్కొనవలసి వచ్చినప్పుడు వాటిని లోబరచుకొని, జయించి, చంపేమెలకువలు నేర్చుకోవాలి. మల్లయుద్ధం మనుషులతో చేసేది, క్రూరజంతువులతో చేసేది, బలవంతమైన పశువులతో చేసేది- అని మూడు రకాలుగా ఉంటుంది. వాటిని రాజ సభలలో (ప్రాచ్య పాశ్చాత్య దేశాలలో కూడా) పౌరుష వినోద క్రీడలుగా పరిగణిస్తారు. వాటిల్లో విజేతలకు బిరుదాలూ బహుమతులూ ఇస్తారు. అటువంటి వినోదాలను కూడా అవలీలగా చేసి రాజు మెప్పును పొందగలవని చెప్పాడు. భీముడు అతడి ఉద్యోగం వలన రాజుకు ద్విముఖమైన-లేదా- ద్విగుణీకృతమైన ఫలం దక్కుతుందని సూచన. (సంపా.)

క. **కొలువు గొన నొల్ల కుండుట। గలిగినఁ బొమ్మనుట యంత కంటెను మేఁ; లే**
వలసిన కడ కేఁగెద; నీ। తలఁ పెయ్యది? యానతిమ్ము ధరణీనాథా!' **224**

ప్రతిపదార్థం: ధరణీనాథా!= రాజా!; కొలువు+కొనన్= నాచేత కొలువు చేయించుకొనటానికి; ఒల్లక+ఉండుట= అంగీకరించక పోవటం; కలిగినన్= కలిగినట్లయితే; అంతకంటెను= దానికంటె; పొమ్ము+అనుట= పొమ్మనటం; మేలు= మంచిది; ఏన్= నేను; వలసిన కడకున్= ఇష్టం వచ్చిన చోటుకు; ఏఁగెదన్= వెళ్ళుతాను; నీ తలఁపు= నీ అభిప్రాయం; ఏ+అది= ఏదో; ఆనతి+ఇమ్ము= చెప్పుము.

తాత్పర్యం: మహారాజా! నా చేత కొలువు చేయించుకొనటం నీకు ఇష్టం లేకపోతే నన్ను పొమ్మనటం మంచిది. నా ఇష్టం వచ్చిన చోటుకు నేను వెళ్ళుతాను. నీ ఉద్దేశం ఏమిటో చెప్పవయ్యా.'

విశేషం: 'కట్టె విరిచి పొయ్యిలో పెట్టటం' ఒక జాతీయం. వలలుడి వృత్తి వంటపని. అందుచేత ఖండితంగా, పరుషంగా పలకటం వృత్తి సహజమయిన సంభాషణ.

వ. **అనిన విని భూనాథుండు సానునయంబుగా నిట్లనియె.** **225**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్ విని= అని చెప్పగా విని; భూ నాథుండు= రాజయిన విరాట మహారాజు; స+అనునయంబు+కాన్= బ్రతిమాలే విధంగా; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలను విన్న విరాటమహారాజు బ్రతిమాలే ధోరణిలో ఇట్లా అన్నాడు.

ఉ. **'ఇమ్మహనీయ రూపమును నేడ్తెఱఁ గన్గొని వేడ్క నీకు యో**
గ్యమ్మగు భంగిఁ జెప్పితిమి గాని నరోత్తమ! యొండు గాదు; నీ
వెమ్మెయి నైన నిల్చుటయ యిష్టము; వంటల మేరవాఁడవై
యిమ్ముల నుండు సూదజనమెల్లను నీదగు పంపు చేయఁగన్.' **226**

ప్రతిపదార్థం: నర+ఉత్తమ!= నరులలో ఉత్తముడవయిన వాడా!; ఈ+మహనీయ రూపమునున్= గొప్పదయిన ఈ రూపాన్ని; ఏడ్తెఱన్= పరాక్రమాన్ని; కన్గొని= చూచి; వేడ్కన్= కుతూహలంతో; నీకున్= నీకు; యోగ్యమ్ము+అగుభంగిన్= తగిన పద్ధతిలో; చెప్పితిమి= చెప్పాము; కాని= కాని; ఒండు కాదు= మరొకటి కాదు; నీవు= నీవు; ఏ+మెయిన్+ఐనన్= ఏ విధంగా నయినా; నిల్చుట+అ= ఇక్కడ ఉండటమే; ఇష్టము= (మా) కోరిక; సూదజనము+ఎల్లను= వంటలుచేసేవారంతా; నీదు+అగు+పంపు= ఆజ్ఞను; చేయఁగన్= నిర్వర్తించగా; వంటలమేరవాఁడవు+ఐ= వంటలయేర్పాటు చేసేవాడవై, వంటశాలకు అధ్యక్షుడవయి; ఇమ్ములన్+ఉండుము= సుఖంగా ఉండుము.

తాత్పర్యం: 'నీ రూపాతిశయాన్ని పరాక్రమాన్ని చూచి వేడుకతో నీకు తగిన విధంగా చెప్పాము. అంతేకాని మరో రకంగా కాదు. ఏ విధంగానయినా నీవు ఇక్కడ ఉండటమే మాకు చాలా ఇష్టం. నీవు వంటశాలలకు అధికారిగా ఉండుము. వంట వాళ్ళంతా నీ ఆన పాటిస్తారు.

విశేషం: విరాటుడు భీముడికి తగిన ఉద్యోగం గజాధ్యక్షపదవిగా భావించి అతడిని నియోగిస్తానని పలికాడు. భీముడు నా కది వద్దు వంటలవాడి ఉద్యోగమే కావాలన్నాడు. తా నడిగినది ఇవ్వకుండా మరొకటి ఇస్తాను స్వీకరిస్తావా? అనటం మర్యాదగా

ఎదుటివారి కోర్కెను తిరస్కరించటం కూడా ఔతుంది. నాగరక ప్రపంచంలో భీముడామర్యాదను అనుసరించి 'మీ కిష్టంలేకపోతే నన్ను వెళ్ళిపొమ్మనండి కాని నా కిష్టమైన సేవను మార్చకండి' - అని సున్నితంగా హెచ్చరించాడు. భీముడిది అజ్ఞాతవాసనియమ సమస్య. విరాటుడిది యోగ్యుడైన సేవకుడు దొరికినప్పుడు అతడి సేవలు వినియోగించుకొనకుండా జారవిడుచుకొనటం నీతికాదనే వ్యవహార సమస్య. అందువలననే విరాటుడు భీముడిని నయాన, వినయాన అడిగాడే కాని ధిక్కరింపలేదు. తన హృదయాన్ని ఈ పద్యంలో తేటతెల్లం చేశాడు. అతడి తాత్పర్యం ఒక్కటే. భీముడి సేవలను తప్పకుండా వాడుకొనటమే అతడి అభిమతం. అందువలన అడిగిన ఉద్యోగం ఇచ్చాడు. అయితే 'బానసమునం దిచ్చోటనే కాదు నన్నేవీటన్ మిగులంగ నెవ్వరును లేఁ డెబ్బంగులన్ చూచినన్' (విరా.1.218) అని భీముడు చెప్పిన యోగ్యతలకు అనుగుణంగా 'వంటల మేరవాడవై యిమ్ముల నుండు' మన్నాడు. మూలంలో **"మహానసే త్వం భవ మే పురస్కృతః"** అని ఉండగా తిక్కన మహానసశబ్దం వాడకుండా తెలుగు పదాలతోనే కథ నడపటం విశేషం. సంస్కృత పదబంధాలకు, పారిభాషికపదాలకు తెలుగు పలుకుబడులు కల్పించటం తిక్కన నేర్పు. వంటలమేరవాడు, మహానసాధ్యక్షుడు. మేరవాడు అనేమాట సర్వాధికారి అనే పదానికి సమానార్థకం. వంటల పరిధికి సంబంధించినంతవరకు అతడి మాటే మేర-అంటే-అవధి. చివరిమాట, తిరుగులేని ఆజ్ఞ. ఇది తిక్కన నాటి వ్యవహారంలో ఉన్న సేవాపదవీ సూచకమైన పారిభాషిక పదం కావచ్చును. (సంపా) సూదజనమెల్లనుం, సూపజనమెల్లను - అని పాఠాంతరాలు.

క. అని హర్షోత్కర్షంబున । మన మలరఁగఁ బల్కి మత్స్యమనుజాధీశుం
డనిలసుతు నేలె; నాతఁడుఁ । దన మనమున నూఱడిల్లెఁ దదవసరమునన్. 227

ప్రతిపదార్థం: అని= అని; హర్ష+ఉత్కర్షంబునన్= సంతోషాతిశయంతో; మనము= మనస్సు; అలరఁగన్= ఒప్పగా; పల్కి= చెప్పి; మత్స్యమనుజ+అధీశుండు= మత్స్యరాజయిన విరాటుడు; అనిలసుతున్= వాయుసుతుడయిన భీముని; ఏలెన్= సేవకుడుగా స్వీకరించాడు; అతఁడున్= ఆ భీముడు కూడా; తన మనమునన్= తన మనస్సులో; ఊఱడిల్లెన్= సంతృప్తి చెందాడు; తత్+అవసరమునన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: అని సంతోషంతో విరాటమహారాజు మాట్లాడి భీముడిని ఏలుకొన్నాడు. భీముడు కూడా ఎంతో సంతృప్తి పడ్డాడు. ఆ సమయంలో.

అర్జునుఁడు పేడిరూపమున విరటుఁ గొల్వ వచ్చుట (సం.4.10.1)

సీ. కాళ్ళ యొప్పిద మాఁడు కట్టనుజ్జ్వలము చే । యంగ, సంకుల బాహు లంద మెడలఁ,
గంచుక మంగంబు కాంతికి మాటుగా । మెడ హేమ పట్టిక మెఱయ కుండ,
వదనంబు కొమరు భావనఁ జేసి వేఱుగా । నుదుటి పెం పలకలఁ బొదువఁ బడఁగఁ,
బవడంపు జొత్తులఁ జెవుల రూ పడఁగంగఁ । బాపట తలకట్టు భంగి దప్ప,

ఆ. మంచు మఱుఁగు పడిన మార్తాండుఁడును బోలె । నీఱు గవిసియున్న నిప్పుఁ బోలె
వేషధారి యైన విష్ణుండుఁ బోలె న । వ్విరటు కొలువు చేర నరుఁడు వచ్చె. 228

ప్రతిపదార్థం: కాళ్ళ+ఒప్పిదము= కాళ్ళ పొందికను; ఆఁడుకట్టు= తానుకట్టిన చీరతీరు; అనుజ్జ్వలము+చేయంగన్= మాటుపరచగా; సంకులన్= శంఖవలయాలతో; బాహుల అందము+ఎడలన్= భుజాలయొక్క సౌందర్యం తొలగిపోగా; కంచుకము= పొడుగాటి రవికె; అంగంబు కాంతికిన్= శరీరకాంతికి; మాటుగాన్= మాటు కాగా; మెడ= కంఠం; హేమపట్టికన్= బంగారు పట్టెడచేత; మెఱయక+ఉండన్= ప్రకాశించకుండా ఉండగా; వదనంబు కొమరు= ముఖసౌందర్యం; భావనన్+చేసి= పసుపు రాసుకొనటం వలన; వేఱుకాన్= వేరే రకంగా అయిపోగా; నుదుటి పెంపు= నొసటి వెడల్పు; అలకలన్= ముంగురులచేత; పొదువన్+పడఁగన్=

కప్పివేయబడగా; పవడంపు జొత్తులన్= పగడాల కమ్మలచేత; చెవులరూపు= చెవుల అందం; అడగంగన్= అణగిపోగా; పాపట= సీమంతం; తలకట్టు భంగితప్పన్= కురులుముడిచిన వైఖరిలో తప్పిపోగా; మంచు= మంచుచేత; మఱుఁగు+పడిన= మరుగుపడిన; మార్తాండుఁడును+పోలెన్= సూర్యుని వలె; నీఱు+కవిసి+ఉన్న= బూడిద కప్పిన; నిప్పున్+పోలెన్= అగ్నివలె; వేషధారి+ఐన= వేషం వేసికొన్న; విష్ణుండున్+పోలెన్= విష్ణువువలె; నరుఁడు= అర్జునుడు; ఆ+విరటు కొలువు= ఆ విరాట మహారాజు సభను; చేరన్= చేరగా; వచ్చెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఆడవేషంలో విరటుడి కొలువుకు వస్తున్నాడు. కాళ్ళ అందం కనబడని పద్ధతిలో చీర, చేతులఅందం కనబడనట్లు శంఖవలయాలు, శరీరకాంతిని కప్పిపుచ్చే విధంగా కంచుకం, మెడఅందం సన్నగిల్లే విధంగా హేమపట్టిక, ముఖసౌందర్యం డీలా పడే విధంగా పసుపు పూత, నుదురు కనబడని విధంగా ముంగురులు, చెవుల అందం చెడిపోయే విధంగా పగడాల కమ్మలు పాపటవల్ల-అందం రాణించని విధంగా కురులు ముడిచిన - తలకట్టు ఉన్నాయి. మంచుకప్పిన సూర్యుడివలె, నివురు కప్పిన నిప్పువలె అర్జునుడు కనిపించాడు. వేషధారి అయిన విష్ణువువలె అతడు ఉన్నాడు. ఇటువంటి వేషంలో అర్జునుడు విరటుడి కొలువు చేరాడు.

విశేషం: అర్జునుడికి పేడి రూపం వచ్చింది. దానికి తగిన ఆహార్యమంతా ధర్ముడి దయవలన ఏర్పడింది. ఆ అబ్బురమైన రూపవైభవం మూలంలో పఠితకు ప్రత్యక్షం కాదు. అందమైన మగవాడు స్త్రీల అలంకారాలు పెట్టుకొన్నాడనీ, ఉన్నతుడైన పురుషుడు పొడవైన కుండలాలు, బంగారు గాజులు ధరించి ఉన్నట్లున్నాడనీ మూలం పేడివాడి రూపాన్ని చిత్రించింది. విరాటు డడిగిన ప్రశ్నలనుబట్టి బృహన్నల శ్యామవర్ణం వాడనీ, యువకుడనీ, ముడివీడిన జుట్టువాడనీ, పూలమాలలు ధరించాడనీ, వస్త్రాలను వింతగా ధరించాడనీ తెలుస్తుంది. మూలంలో వివరా లిచ్చినట్లుంటుందే కాని, వాటి సంఘటితరూపం కన్నులకు తోచినట్లుండదు. తిక్కన అర్జునుడి పేడిరూపాన్ని అత్యద్భుతంగా చిత్రించాడు. ఈ రూపం వ్యాసభారతకాలం నాటిది కాదు. తిక్కన కాలంనాటిది.

పేడివారిలో ముఖ్యంగా రెండు తెరగులవారుంటారు. స్త్రీ లక్షణాలు శరీరంమీద కనపడుతున్నా స్త్రీత్వం లేనివారు. పురుషశరీరంవంటి శరీరం కలిగి ఉన్నా నపుంసకత్వం వలన స్త్రీ లక్షణాలు భాసించేవారు. ఇందులో రెండవ తెగకు చెందిన రూపం అర్జునుడికి వచ్చింది. ఊర్వశి శాపంకూడా అటువంటిదే. తిక్కన దానిని అలంకార సుందరంగా ఆవిష్కరించాడు. సీసపద్యంలో ఆజానుబాహువైన అర్జునుడి రూపవర్ణనకు సీసపద్యం సముచితం.

పేడివాని రూపాన్ని వర్ణించేటప్పుడు కాళ్ళు, చేతులు, శరీరకాంతి, మెడ, ముఖం, నుదురు, చెవులు, పాపటుతలకట్టు అనే అంగాలను ఎన్నుకొనటం వర్ణ్యవస్తు స్వరూప స్వభావాలను తెలిసి చేసిన పని. అర్జునుడి ఆయా శరీరవయవాల సహజ సౌందర్య శోభ స్త్రీ సహజమైన ఆభరణాలతో కప్పివేయటం వలన అతడి పురుషరూపం కుంఠితమై అనుజ్జ్వలమై పోయిందట. ఇది పేడివాడి అందంలో ఉండే ఆంతర్యం. పురుషరూపం కాంతిహీనమౌతుంది. ఆడవేషం ఆభాసమౌతుంది. అందువలన శృంగార రూపాభాస స్థితి ఏర్పడుతుంది.

దానిని మూడు దశలుగా చిత్రీకరించాడు తిక్కన. అర్జునుడి పురుషత్వం మంచు మరుగునపడిన మార్తాండుడివలె అయిపోయిందట. అర్జునుడి పాదాల సొబగు ఆడుకట్టుతో వెల వెలపోయింది. బాహువుల అందం శంఖవలయాలతో మరుగుపడింది. శరీరకాంతిని కంచుకం కప్పివేసింది. మెడ సొగసును బంగారుపట్టి మ్రింగివేసింది. కాళ్ళనుండి మెడదాకా చూస్తే మంచు కప్పిన మార్తాండుడివలె ఉన్నాడట బృహన్నలాకారంలో అర్జునుడు.

ఆ తరువాత- వదనకాంతి పసుపు పూసుకొనటంచేత, నుదుటి పెంపు ముంగురులతో కప్పబడటంచేత అర్జునుడు సమానధర్మం కలిగిన- నివురుకప్పిన అగ్నివలె భాసించాడు.

ఆ పైన- పగడాల కమ్మలు చెవుల ఇంపును, పాపటతీరు తలకట్టు వైఖరిని మార్చటంతో వేషధారి అయిన విష్ణువవలె భాసించాడు.

ఎత్తుగీతిలో ఉన్నమూడు ఉపమానాలూ అర్జునుడి శరీరాన్ని చూచేవారికి మూడు రకాల భావాలను కల్పిస్తున్నాయి. మంచువలె కప్పే ఆభరణాలు లలితాలైనవి. కాంతిని కప్పే శక్తి వాటికంతగా లేనివి. కాదనుకొంటే పోయేవి. నివురువలె ఆభరణాలు దట్టమైనవి. అయినా తొలగిస్తే పోయేవి. వేషధారణం రూపాన్నే మార్చేది. వేషం తీసివేస్తేకాని పోనిది. ఈ మూడురకాల అలంకారాలతో రూప వికృతిని తోపింపచేసే వింతరూపం తెలుగు సాహిత్యంలోనే అపూర్వం. (సంపా.)

క. చనుదెంచి పేడితనమును। వనితారూపంబు నమర వాసవసుతుఁ డా
మనుజాధీశునకు సభా। జనులకుఁ దనుఁ జూపి మందసంచారమునన్. 229

ప్రతిపదార్థం: వాసవ సుతుఁడు= ఇంద్రుడి కుమారుడయిన అర్జునుడు; పేడితనమును= నపుంసకత్వం; వనితారూపంబును= ఆడరూపం; అమరన్= ఒప్పగా; మనుజ+అధీశునకున్= మనుష్యులకు అధికారి అయిన విరటుడికి; సభా జనులకున్= సభలోని వారికి; తనున్+చూపి= కనిపించి; మంద సంచారమునన్= మెల్లని నడకతో.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు పేడితనంతోను, ఆడరూపుతోను వచ్చి రాజునకు, సభాసదులకు కనిపించి మెల్లని నడకలతో (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

వ. మెలంగినం గనుంగొని మత్స్యజనవిభుండు దన యొద్దివారలతో నిట్లనియె. 230

ప్రతిపదార్థం: మెలంగినన్= మసలగా; కనుంగొని= చూచి; మత్స్యజనవిభుండు= మత్స్యదేశంలోని జనులకు పాలకుడయిన విరాట మహారాజు; తన+ఒద్దివారలతోన్= తన దగ్గరలో ఉన్న వారితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు పేడిరూపంలో ఆ విధంగా మసలగా విరాటుడు చూచి, తన సమీపంలో ఉన్నవారితో ఇట్లా అన్నాడు.

మ. 'వనితావేషము గల్గియున్నయది; చెల్వం బాఁడుచందంబు గా
దు నిరూపింప మహానుభావతయు, నిర్దోషత్వమున్ రాజసం
బును శోభిల్లెడు; నెవ్వఁడే నొక జగత్పూజ్యుండు క్రీడార్థ మి
ట్లొనరం దాల్చిన రూపు గావలయు; మీ రూహింపుఁడా యట్లగున్.' 231

ప్రతిపదార్థం: వనితావేషమున్= ఆడవేషాన్ని; కల్గి ఉన్నది= ధరించి ఉన్నది, వేసికొన్నది; చెల్వంబు= రూపురేఖలు చూస్తే; ఆఁడుచందంబు కాదు= ఆడపోలిక లేదు; నిరూపింపన్= పరిశీలించి చూస్తే; మహానుభావతయున్= గొప్ప మహిమ; నిర్దోషత్వమున్= దోషం లేకపోవటమూ; రాజసంబును= రాజసస్వభావమూ; శోభిల్లెడున్= ప్రకాశిస్తుంది; ఎవ్వఁడు+ఏన్+ఒక= ఎవడయినా ఒక; జగత్+పూజ్యుండు= లోకంచేత పూజింపదగినవాడు; క్రీడా+అర్థము= వినోదం కొరకు; ఇట్లు+ఒనరన్= ఇట్లా ఉండాలని; తాల్చిన= ధరించిన; రూపు కావలయున్= రూపం అయి ఉండాలి; మీరు+ఊహింపుఁడా= మీరు ఆలోచించండి; అట్లు+అగున్= అంతే అవుతుంది.

తాత్పర్యం: 'వేషం చూస్తే ఆడవేషంగా ఉన్నది. అయితే ఆ తీరులో ఆడపోలిక కనిపించదు. నిదానించి చూస్తే రాజసం కనిపిస్తుంది. పెద్దరికం, పెద్దతనం కనబడుతూ ఉన్నది. ఆకారంలో దోషరాహిత్యం (సాముద్రిక లక్షణాలకు భిన్నమయినవి లేవు) కనిపిస్తూ ఉన్నది. ఇతడు లోకమాన్యుడు కావచ్చును. వినోదం కొరకు ఈ రూపం స్వీకరించాడేమో! మీరు కూడా ఊహించండి. అవును తేరిపార చూస్తే అంతే.'

తే. అనినఁ బరిజనంబులు విస్మయంబు గదుర। నిశ్చయము చేసి పలుకంగ నేర్పు లేక
చూచుచుండఁగ నా సవ్యసాచి సేరఁ। జని విరాటనృపాలుతో సవినయముగ. 232

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; పరిజనంబులు= సేవకులు; విస్మయంబు+కదురన్= ఆశ్చర్యం కలుగగా; నిశ్చయము= నిర్ణయాన్ని; చేసి= చేసి; పలుకంగన్= మాట్లాడటానికి; నేర్పు లేక= నేర్పులేనందున; చూచుచున్+ఉండఁగన్= ఊరక చూస్తూ ఉండగా; ఆ సవ్యసాచి= ఆ అర్జునుడు; చేరన్+చని= దగ్గరికి వచ్చి; సవినయముగన్= వినయంతో; విరాట నృపాలుతోన్= విరాటమహారాజుతో; (ఇట్లా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: విరటుడి మాటలకు సేవకులు ఆశ్చర్యపడ్డారు. ఏమి చెప్పాలో నిశ్చయించుకొనలేకపోయారు. ఏమీ మాట్లాడలేక చూస్తూ ఉండిపోయారు. ఈలోగా అర్జునుడు దగ్గరికి వచ్చాడు. విరాటుడితో సవినయంగా ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'నిన్నుఁ గొలువంగ వచ్చితిఁ। గన్నియలకు నాట గఱపఁగా నోపుదు వి
ద్వన్నుత! మన్నామంబు బృ। హన్నల; యేఁ బేడి' ననుడు నతఁ డిట్లనియెన్. 233

ప్రతిపదార్థం: విద్వత్+నుత!= విద్వాంసులచేత పొగడబడేవాడా!; నిన్నున్= నిన్ను; కొలువంగన్= సేవించడానికి; వచ్చితిన్= వచ్చాను; కన్నియలకున్= కన్యలకు; ఆట= నృత్యం; కఱపఁగాన్+ఓపుదున్= నేర్పుతాను; మత్+నామంబు= నా పేరు; బృహన్నల= బృహన్నల; ఏన్= నేను; పేడిని= నపుంసకుడిని; అనుడున్= అనగానే; అతఁడు= ఆ విరాట మహారాజు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్=అన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'మహారాజా! నిన్ను సేవించటానికి వచ్చాను. అంతఃపురంలోని కన్యలకు ఆటపాటలు నేర్పుతాను. నా పేరు బృహన్నల. నేను నపుంసకుడిని' అనగానే విరాటుడు ఇట్లా అన్నాడు.

ఉ. 'ఆయతబాహులున్ వెడఁదయైన సమున్నత వక్షమున్ సరో
జాయత లోచనంబులుఁ బ్రసన్నముఖంబు నుదాత్తరేఖయుం
గాయజుఁ గ్రేణి సేయు ననఁ గౌశికు మీఱు ననంగ విభ్రమ
శ్రీయును బెంపునుం గలుగఁ జేసి విధాతృఁడు పేడిఁ జేసెనే? 234

ప్రతిపదార్థం: ఆయతబాహులున్= పొడవయిన చేతులూ; వెడఁద+ఐన= విశాలమయిన; సమున్నత వక్షమున్= ఎత్తయిన రొమ్మూ; సరోజ+ఆయత లోచనంబులున్= పద్మాలవంటి విశాలమయిన కనులూ; ప్రసన్నముఖంబున్= నిర్మలమయిన ముఖమూ; ఉదాత్త రేఖయున్= ఉదాత్తమయిన శరీరసౌందర్యం; కాయజున్= మన్మథుని; క్రేణి+చేయున్= తిరస్కరిస్తుంది; అనన్= అనేటట్లు; కౌశికున్= ఇంద్రుని; మీఱున్+అనంగన్= అతిశయిస్తాడనేటట్లు; విభ్రమశ్రీయును= విలాస సంపదనూ; పెంపునున్= ఉదాత్తతనూ (దీనిని); కలుగన్+చేసి= కలిగించి; విధాతృఁడు= బ్రహ్మ; పేడిన్+చేసెనే?= నపుంసకుని చేశాడే!.

తాత్పర్యం: ఇతడికి పొడవయిన చేతు లున్నాయి. విశాలమూ. ఉన్నతమూ అయిన వక్షఃస్థలం ఉన్నది. పద్మాలవలె విశాలమయిన కళ్ళున్నాయి. నిర్మలమయిన ముఖం దర్శనీయంగా ఉన్నది. ఉదాత్తమయిన సౌందర్యం స్పష్టంగా కనిపిస్తూ ఉన్నది. ఇవన్నీ చూస్తుంటే ఇతని రూపం మన్మథుడిని మించేటట్లు ఉన్నది. ఇంద్రుడిని తీసిపారేసే విధంగా ఉన్నది. ఇటువంటి విలాసం, వైభవం కల్పించిన బ్రహ్మ చివరకు ఇతడిని నపుంసకుడిని చేశాడే!

శా. **మత్కోదండచయంబులోన నొక సమ్మానార్హచాపంబు భా**
స్వత్కాండంబులు హేమచంద్రక కనద్వర్మంబు నీ కెంతయున్
సత్కారంబున నిచ్చి వాహన పరిష్కారాంక సంభావ్య సం
పత్కల్యాణుని జేసి వైభవము దర్పంబున్ విజృంభింపఁగన్. **235**

ప్రతిపదార్థం: మత్= నా యొక్క; కోదండచయంబులోనన్= ధనుస్సుల సమూహంలో; ఒక= ఒక; సమ్మాన+అర్హచాపంబు= గౌరవోచితమయిన ధనుస్సు; భాస్వత్+కాండంబులు= మెఱసిపోయే బాణాలూ; హేమచంద్రక కనత్+వర్మంబు= బంగారు నెమలికన్నులవంటి బొట్లతో తళతళా మెరిసే కవచమూ; నీకున్= నీకు; ఎంతయున్= ఎంతో; సత్కారంబునన్= గౌరవంతో; ఇచ్చి= ఇచ్చి; వాహనపరిష్కార+అంక+సంభావ్య; సంపత్+కల్యాణునిన్+చేసి= వాహనం, అలంకారం అనే చిహ్నాలతో గౌరవించదగిన సంపద అనే శుభం కలవానిగా చేసి; వైభవము= ఐశ్వర్యం; దర్పంబున్= గర్వమూ; విజృంభింపఁగన్= విజృంభించగా.

తాత్పర్యం: నాకున్న విండ్లలో నీకు ఒక గౌరవప్రదమైన చాపం ఇవ్వాలని ఉన్నది. వెలుగులీనే బాణాలు, బంగారుపూలు మెరిసే కవచం నీ కిచ్చి సన్మానించాలని ఉన్నది. వాహనం, అలంకారం వంటి గౌరవలాంఛనా లిచ్చి అర్హత కలిగించాలని ఉన్నది. ఐశ్వర్యవంతుడిని చేయాలని ఉన్నది. నిన్ను రాజుగా చేయాలని ఉన్నది.

విశేషం: ధనుస్సు, బాణాలు, వాహనాలు, ఆభరణాలు రాజుల గౌరవాలకు చిహ్నాలు. కవచాల పై భాగంలో బంగారు పూల తాపడం అలవాటు. ఇవి పరాక్రమాలకు ప్రతీకలు. పైగా అందం కూడా.

క. **ఏము నిను మత్స్యరాజ। శ్రీ మహిమకు నెల్ల యుక్తుఁ జేయఁ దలంపం**
గా మా మనోరథమునకు। నీ మాట విరుద్ధమయ్యె నిది యెట్లొక్కొ!' **236**

ప్రతిపదార్థం: ఏము= మేము; నినున్= నిన్ను; మత్స్యరాజశ్రీ మహిమకున్+ఎల్లన్= మత్స్య దేశాధిపతి సంపదల మహిమకంతటికీ; యుక్తున్+చేయన్+తలంపంగాన్= నియోగిద్దామనుకుంటే; మా మనోరథమునకున్= మా కోరికకు; ఈ మాట= ఈ మాట; విరుద్ధము+ అయ్యెన్= వ్యతిరేకమయింది; ఇది+ఎట్లు+ఒక్కో!= ఇది ఎట్లో మరి!.

తాత్పర్యం: నిన్ను మత్స్యరాజ వైభవాని కంతటికీ అధికారిగా చేద్దామనుకొంటున్నాను. అయితే నీ మాటలు అందుకు విరుద్ధంగా ఉన్నవి. మరి ఇది ఎట్లాగో?

వ. **అనిన విని యమ్మహీపతికి బృహన్నల యిట్లనియె.** **237**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని= ఆలకించి; ఆ+మహీపతికిన్= ఆ విరాటమహారాజుకు; బృహన్నల= అర్జునుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: విరాటుడి మాటలను అర్జునుడు విన్నాడు. తదనంతరం ఇట్లా అన్నాడు.

ఉ. **'ఆఁడుఁదనంబు నిక్కమున కారసి చూచిన లేదు; పుంస్త్వముం**
బోఁడిమి దప్పియున్నది; నపుంసకజన్మ మవశ్యభోగ్యమై
వాఁడిమి గల్గు శాపమున వచ్చెఁ బురాకృతకర్మ భావ్య మె
వ్వాఁడును నేర్చునే! తొలఁగ వైవఁగ నోర్వక పోవవచ్చునే? **238**

ప్రతిపదార్థం: నిక్కమునకున్= నిజానికి; అరసి చూచినన్= బాగా పరిశీలించి చూస్తే; ఆఁడుఁదనంబు= స్త్రీత్వం; లేదు= లేదు; పుంస్త్వమున్= మగతనం; పోఁడిమి+తప్పి+ఉన్నది= ఒప్పు (పటుత్వం) తప్పింది - మగతనం రూపు తప్పింది; నపుంసక జన్మము= పేడితనపు పుట్టుక (పేడితనం కలగటం); వాఁడిమి కల్గు శాపమునన్= తీవ్రమయిన, క్రూరమైన శాపంతో; అవశ్యభోగ్యము+ఐ= తప్పకుండా అనుభవించటానికి తగినదిగా; వచ్చెన్= వచ్చింది; ఏ+వాఁడును= ఎవడయినా; పురాకృత= పూర్వం చేసిన; కర్మభావ్యము= కర్మల వలన కాదగిన దానిని; తొలఁగ వైవఁగన్ నేర్చునే!= తొలగించగలడా!; ఓర్వక= అనుభవించకుండా, భరించక; పోవన్‌వచ్చునే?= తప్పించుకొనగలడా?

తాత్పర్యం: 'నిదానించి చూస్తే అసలు ఆడుతనం లేదు. మగతనం రూపు తప్పింది. ఒక క్రూరమైన శాపం వలన నపుంసకత్వం అవశ్యం అనుభవించవలసివచ్చింది. కర్మఫలాన్ని ఎవరూ తప్పించలేరు. తప్పించుకోనూ లేరు.

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. కర్మ బలీయమయినది. ఎవరికయినా కర్మఫలం తప్పదు. **"అవశ్య మనుభోక్తవ్యం కృతం కర్మ శుభాశుభమ్"** - అని సంస్కృతంలో సూక్తి ఉన్నది. అర్జునుడి పేడివేషం కర్మఫలమే. వేషంలో స్త్రీత్వం ఉండవచ్చును. కాని 'పుంస్త్వం' పోలేదు. అది ఓటు వోయింది. ఊర్వశీశాపఫలితంవలన అర్జునుడు నపుంసకత్వాన్ని వహించవలసి వచ్చింది. దాని కనువైన వేషం ధర్ముడి దయవలన అమరింది. ఒక సంవత్సరంపాటు ఊర్వశీశాపం వర్తించి అజ్ఞాతవాసంలో ఇతరులకు తెలియకుండా ఉండటానికి ఉపయోగపడుతుందనీ, ఆ తరువాత నపుంసకత్వ శాపం తొలగిపోతుందనీ ఇంద్రుడి వరం. దీనిని అర్జునుడు గూఢంగా ధ్వనింపచేసి అసత్యదోషాన్ని నివారించుకొన్నాడు.

వ. **కావున** **239**

తాత్పర్యం: అందుచేత.

తే. **ఒండు పనులకు సెలవు లేకునికిఁ జేసి। యభ్యసించితి శైశవమాదిగాఁగ**
దండలాసక విధమును గుండలియును। బ్రెక్కణంబు తెలుఁగును బేరణంబు. **240**

ప్రతిపదార్థం: ఒండు పనులకున్= ఇతరమయిన పనులకు; సెలవు లేక+ఉనికిన్+చేసి= అనుకూలత, అవకాశము లేకపోవటం చేత; శైశవము+ఆది కాఁగన్= చిన్నతనం నుండి; దండలాసక విధమును= కోలాటమాడేరీతిని; కుండలియును= కుండలాకార నృత్యాన్ని; ప్రెక్కణంబు తెలుఁగును= ప్రేంఖణ నృత్యాన్నీ; పేరణంబున్= పేరణియున్నూ; అభ్యసించితి(న్)= నేర్చుకొన్నాను.

తాత్పర్యం: పేడితనంవలన ఏ పనీ చేయటానికి వీలు లేకపోయింది. చిన్నప్పటినుండి దండలాసకం, కుండలి, ప్రెక్కణం, పేరణం-అనే నృత్యరీతులను నేర్చుకొన్నాను.

క. విశ్రుత వాద్యంబులు మం । జుశ్రుతి సంభావ్యగీత సుగతులు సద్భా
వాశ్రయములుఁ దజ్జన్యర । సాశ్రయములు నైన యభినయంబు లెఱుఁగుదున్. 241

ప్రతిపదార్థం: విశ్రుత వాద్యంబులు= ప్రసిద్ధమయిన వాద్యాలూ; మంజు= మనోహరమయిన; శ్రుతి= శ్రుతి చేత; సంభావ్య= భావించదగిన; గీత= గీతాల యొక్క; సుగతులున్= మంచి నడకలును; సద్భావ+ఆశ్రయములున్= మంచి భావాలకు ఆశ్రయాలయినవి; తద్+జన్యరస+ఆశ్రయములున్+ఐన= వాటినుండి పుట్టిన రసాలకు నిలయాలయిన; అభినయంబులు= రకరకాలయిన అభినయాలు; ఎఱుఁగుదున్= నాకు తెలుసు.

తాత్పర్యం: ప్రసిద్ధాలయిన వాద్యాల వాయింపు నాకు వచ్చును. మంచి శ్రుతులతో కూడిన గీతాలు, గతులు నాకు తెలుసును. రసభావాశ్రయాలయిన అభినయాలు నాకు తెలుసును.

విశేషం: మూలంలో బృహన్నల అనిన మాట లివి-

"గాయామి నృత్యా మ్యథ వాదయామి । భద్రోఽస్మి నృత్యే కుశలోఽస్మి గీతే
త్వ ముత్తరాయై ప్రదిశస్వ మాం స్వయం । భవామి దేవ్యా నరదేవ నర్తకః" (సం.4.10.8.)

మహారాజా! నేను పాడగలను. ఆడగలను. వాద్యాలను వాయించగలను. ఆటపాటలలో ఆరితేరాను. నన్ను ఉత్తరకు నాట్యాచార్యుడిగా నియమించుము. ఆమెకు నృత్యవిద్య నేర్పుతాను - అని సూటిగా సంగ్రహంగా బృహన్నల చెప్పాడు. అయితే, తిక్కన - నృత్యంలో తనకాలంలో ప్రచారంలో ఉన్న భేదాలను పై పద్యంలో పేర్కొన్నాడు. గీత వాద్యాలను ఈ పద్యంలో పేర్కొని వదలి వేశాడు. ఉత్తరకు నాట్యాచార్యుడిగా నియమించుమని అడగటం ఔచిత్యం కాదు. అత డేదో మిషమీద వచ్చాడనే అనుమానం విరాటుడికి కలుగవచ్చును. అందువలన తిక్కన ఆ మాటను బృహన్నలచేత అనిపించక ఔచిత్యం పాటించాడు. విరాటుడే తన కుమార్తెకు బృహన్నలచేత నాట్యం చెప్పించే నిర్ణయం తీసికొన్నట్లు చిత్రించి కథను రక్తి కట్టించాడు. తిక్కన చేసిన మార్పు సూక్ష్మమైనది. విలువైనది. (సంపా.)

తే. ఇన్ని తెఱఁగుల శ్రమము చేయింతుఁ జతుర । తా విహీనము లైన పాత్రముల నైన
నట్టువొజ్జనై మెలఁగుదు నగళులందు । నిపుణ నైపథ్య విధులకు నేర్తు నధిప!' 242

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా!; చతురతా విహీనములు+ఐన= నేర్పులేనటువంటి; పాత్రములన్+ఐనన్= పాత్రధారులనయినా; ఇన్నితెఱంగులన్= ఇన్ని విధాల; శ్రమము చేయింతున్= సాధన చేయిస్తాను; నగళులందున్= అంతఃపురాలలో; నట్టువు+ఒజ్జను+ఐ= నాట్యాన్ని నేర్పే శిక్షకురాలనై; మెలఁగుదున్= సంచరిస్తాను; నిపుణ= నేర్పరితనంతో కూడిన; నైపథ్య విధులకున్= నాట్యానికి అవసరమయిన వేషాలంకరణాలపద్ధతులను; నేర్తున్= చక్కగా ఎరుగుదును.

తాత్పర్యం: రాజా! నా నేర్పు ఎటువంటిదో వినుము. నేర్పరితనం ఏమాత్రం లేనివాళ్ళచేతనయినా సాధన చేయిస్తాను; వారిని తీర్చి దిద్దుతాను. నాట్యం నేర్పుతూ అంతఃపురాలలో ఉంటాను. అంతేకాక నాకు నేపథ్యవిద్యలలో కూడ నైపుణ్యాం ఉన్నది.

విశేషం: నేపథ్యం అనే మాటకు నాట్యస్నానం, వస్త్రాద్యలంకారం అనే అర్థాలున్నాయి. రంగంలో ప్రదర్శించటానికి ముందు చేసే అలంకరణ మంతా నైపథ్య విధులే. నాట్యం నేర్పే వారికి అలంకరణ విధులు కూడా తెలియవలసిన అవసరముంది.

చ. అనుడు విషణ్ణమైన హృదయంబున గారవ మొంద నైపుణం
బున నుచితంబుమై నరసి పొచ్చెము లేమిఁ దదీయ సేవ గై
కొనుటకు నిశ్చయించి తన కూఁతు విరాటుఁడు పిల్వఁబుచ్చె న
ర్తనమునకై బృహన్నలకుఁ దత్పరతం దగ నప్పగింపఁగన్. 243

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= అనగానే; విరాటుఁడు= విరాటమహారాజు; విషణ్ణము+ఐన= విషాదంతో కూడిన; హృదయంబునన్= మనసుతో; గారవము+ఒందన్= గౌరవం కలుగగా; నైపుణంబునన్= నిపుణతతో; ఉచితంబుమైన్= తగిన రీతితో; అరసి= పరిశీలించి; పొచ్చెము+లేమిన్= దోషం లేకపోవడంచేత; తదీయ సేవ= ఆ పేడి సేవ; కైకొనుటకున్= స్వీకరించడానికి; నిశ్చయించి= నిశ్చయించుకొని; తన కూఁతున్= తన కూతురయిన ఉత్తరను; నర్తనమునకై= నాట్య శిక్షణ కొరకు; బృహన్నలకున్= బృహన్నలకు; తత్పరతన్= భక్తితో; తగన్+అప్పగింపఁగన్= తగిన విధంగా అప్పగించటానికి; పిల్వన్+పుచ్చెన్= పిలవటానికి కబురంపాడు.

తాత్పర్యం: బృహన్నలను చూడగానే విరాటుడి మనసులో బాధతో కూడిన ఆదరం పెరిగింది. ఒకసారి పేడి వేషాన్ని నిశితంగా పరిశీలించాడు. మోసం లేదని గ్రహించాడు. ఆమె చేత సేవలు చేయించుకొనటానికి విరాటుడు నిశ్చయించుకొన్నాడు. తన కూతురిని బృహన్నలకు శిష్యురాలుగా నాట్యాభ్యాసం కొరకు అప్పచెప్పడానికై కబురంపాడు.

విశేషం: ఈ ఘట్టాన్ని తిక్కన మూలాతిరిక్తంగా తీర్చిదిద్దాడు. మూలం ఇట్లా ఉన్నది.

"బృహన్నలాం తా మభివీక్ష్య మత్స్యరాట్ । కలాసు నృత్యేషు తథైవ వాదితే।
సమ్మంత్ర్య రాజా వివిధైః స్వమంత్రిభిః । పరీక్ష్య చైవం ప్రమదాభి రాశు వై ।
అపుంస్త్వ మస్యస్య నిశమ్యచ స్థిరం । తతః కుమారీపుర ముత్ససర్జ తమ్।
స శిక్షయామాస చగీతవాదితం । సుతాం విరాటస్య ధనంజయః ప్రభుః ॥" (సం.4.11.11-12)

విరాటుడు బృహన్నలకు కళలలోనూ, నృత్యంలోనూ, వాద్యాలలోనూ ఉన్న నేర్పరితనాన్ని తాను పరీక్షించటమే కాకుండా మంత్రుల చేతకూడా పరిశీలింప చేశాడు. అంతటితో ఆగకుండా స్త్రీలచేత అతనిని బాగా పరీక్షింప చేసి అతడి నపుంసకత్వాన్ని నిర్ధారణ చేసికొన్నాడు. ఆ తరువాత నిశ్శంకగా అతడిని కన్యలుండే అంతఃపురానికి పంపాడు. బృహన్నల విరాటుడి పుత్రికకు పాటలను వాద్యాలను నేర్పాడు - ఇది సంస్కృతభారత కథనం. మూలంలోని విరాటుడు లోకజ్ఞుడు. అన్ని పరీక్షలను భౌతికంగా చేయించి వాస్తవాన్ని ధ్రువపరచుకొన్నాడు. బృహన్నలను సరాసరి అంతఃపురానికి పంపాడు.

తిక్కన చిత్రించిన విరాటుడు లోకజ్ఞుడు కాడని చెప్పలేము కాని, అంతకంటె సహృదయుడైన ఇంగితజ్ఞుడు-అని నిశ్చయంగా చెప్పవచ్చును. ఉన్నతుడైన ఒక మహాపురుషుడు విధి వక్రించి నపుంసకు డయ్యాడు. ఆడువారికి ఆటపాటలు చెప్పటానికి సిద్ధమయ్యాడు. అతడి దయనీయ స్థితికి సహృదయుడైన విరాటుడు విషణ్ణుడైనాడు. కాని, కర్తవ్యాన్ని మరవలేదు. నిపుణంగా పరిశీలించి (పరీక్షించి కాదు) అతడి నపుంసకత్వాన్ని నిర్ధారించుకొన్నాడు. మూలకథలో వలె మంత్రుల సాయం, స్త్రీల సహాయం తీసికొనలేదు. వారిచేత పరీక్షలు చేయించలేదు. ఇది విరాటపాత్రకు తిక్కన కల్పించిన హుందాతనం, ఇంగితజ్ఞాన దీప్తి. తాను స్వయంగా నిర్ణయించిన ఈ సత్యాన్ని సభలో పరోక్షంగా ప్రదర్శించాడు. బృహన్నలను అంతఃపురానికి సరాసరి పంపలేదు. తన కుమార్తె అయిన ఉత్తరను నిండుసభకు పిలిపించాడు, గురుపూజ చేయించాడు. గురువు చేతుల్లో తన కూతురిని ఉంచాడు. గురుశిష్య సంబంధాన్ని నాట్యాచార్యుడి వద్ద విద్యనేర్చుకొనే సమయంలో చేసే విద్యారంభోత్సవ సంప్రదాయాన్నీ తిక్కన చిత్రించాడు. అంటే తెలుగునాట ఆ రోజులలో ఉండే నాట్యవిద్యా సంప్రదాయ సంస్కృతిని భారతంలో ప్రతిఫలింప చేశాడన్నమాట. విశ్వనాథవారన్నట్లు - "తిక్కన శిల్పపుఁ దెనుఁగు తోఁట".(సంపా.)

వ. ఇట్లు రావించిన. 244

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; రావించినన్= రప్పించగా.

తాత్పర్యం: విరాట మహారాజు కబురంపించగా ఉత్తర వచ్చింది. రాగా.

సీ. అల్లఁదనంబున యనువు మైకొనఁ జూచు । నడపు కాంతికి వింతతొడవు గాఁగ;
వెడవెడ నూఁగారి వింతయై యేర్పడఁ । దేరని వళులలో నారు నిగుడ;
నిట్టలు ద్రోచుచు నెలవుల కల మేర । లెల్లను బిగి యెక్కి యేర్పడంగఁ,
దెలుపును గప్పను వెలయంగ మెఱుఁ గెక్కు । తారకంబులఁ గల్కితనము దొడరఁ

ఆ. జరణములును నడుముఁ జన్నులుఁ గన్నులు । జవ్వనంబు చెన్ను నివ్వటిల్లు
చునికిఁ దెలుపుచుండ నుత్తర చనుదెంచె । నలరువిలుతు పువ్వుటమ్ము వోలె. 245

ప్రతిపదార్థం: అల్లఁదనంబున యనువు= మాంద్యము యొక్క ఒప్పును; మైకొనన్+చూచు= అలవరించుకొనడానికి చూచే; నడపు= నడక; కాంతికిన్= సహజమయిన అందానికి; వింత తొడవు+కాఁగన్= కొత్త అలంకారం కాగా; వెడవెడ నూఁగారి= కొద్ది కొద్దిగా లేఁతదై; వింత+ఐ= కొత్తదై; ఏర్పడన్= ఏర్పడగా; తేరని= రూపుదిద్దుకొనని; వళులలోన్= కడుపు మీది మడతలలో; ఆరు-నిగుడన్= రోమావళి వ్యాపింపగా; నిట్టలు+త్రోచుచు= పైకి పొంగుతూ; నెలవుల కల= చుట్టూరా ఉన్న; మేరలు+ఎల్లను= హద్దులన్నియు; బిగి+ఎక్కి= బిగువై; ఏర్పడంగన్= స్పష్టంగా కనబడగా; తెలుపును+కప్పును= తెలుపూ, నలుపూ; వెలయంగన్= ప్రకాశించగా; మెఱుఁగు+ఎక్కు తారకంబులన్= మెరసే కనుగ్రుడ్లలో; కల్కి తనము+తొడరన్= మనోజ్ఞత కనిపించగా; చరణములును, నడుమున్, చన్నులున్, కన్నులున్= పాదాలు, నడుమూ, స్తనాలు, కళ్ళూ; జవ్వనంబు చెన్ను= యౌవన సౌందర్యం; నివ్వటిల్లుచున్+ఉనికిన్= నిండారుతూ ఉండటం; తెలుపుచున్+ఉండన్= వ్యక్తపరుస్తూ ఉండగా; అలరు విలుతు= పువ్వులు బాణాలుగా కల మన్మథుని; పువ్వు+అమ్ము+పోలెన్= పూలబాణం వలె; ఉత్తర= ఉత్తర; చనుదెంచెన్= వచ్చింది.

తాత్పర్యం: ఉత్తర- తన నడక కుండే సహజమైన మాంద్యమునందలి ఒప్పు వింత అలంకార మయ్యేటట్లుగా (పాదాలతో నడిచి వచ్చింది). ఏర్పడీ ఏర్పడని వళులమీద మొలిచీ మొలవని రోమావళి నిండుదనం కలిగించగా (నడుము సొగసుతో నడిచి వచ్చింది). ఉరము మీద ఉన్న చోటును త్రోసికొంటూ పెల్లుబుకుతూ అక్కడ ఉన్న తావులన్నీ బిగువుగా ఆవరించిన (యౌవనోదయ సమయంలో పొటమరించిన) వక్షోజాలు ప్రకటమౌతూ ఉండగా (చనుల సొంపుతో వచ్చింది). తెలుపు నలుపుల వింతకాంతులు కంటి పాపలకు మనోజ్ఞత్వాన్ని కలిగిస్తూ ఉండగా(కన్నుల విలాసంతో కదలి వచ్చింది). ఈ విధంగా పాదాలకు, నడుముకు, చన్నులకు కన్నులకూ వయసు వయ్యారం కలిగిస్తున్నట్లు తేటపడగా మన్మథుడి పూవుటమ్ము వలె (కొలువులోకి) వచ్చింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ, క్రమాలంకారం. ఉత్తర ఉదయిస్తున్న యావనంతో ఒప్పారుతున్న కన్య. ఆమెను మన్మథుడి బాణంతో పోల్చి తిక్కన వర్ణించాడు. మూలంలో ఉత్తర సభలోకి రానేలేదు. కాబట్టి ఇది తిక్కన కల్పించిందే. బాణం ప్రయోగిస్తే ఎట్లా దూసుకొని వస్తుందో అట్లా ఉత్తర వచ్చింది. ఇది సమానధర్మం. మామూలు బాణానికీ మన్మథ బాణానికీ భేదం ఉంటుంది. ఉత్తర యౌవన సౌందర్య లక్షణాలను ప్రకటిస్తున్నది. బాణం మన్మథభావ ప్రేరకమైన లక్షణాలను ప్రదర్శిస్తున్నది. ఆ సామ్యాన్ని సమానగుణ వ్యంజకంగా చిత్రించటమే ఈ సీస పద్య రచనా సౌందర్యం.

1. నడక - వేగమైన నడక బాలచేష్ట. వేగం అందమైన మందగమనంగా మారటం యౌవన చేష్ట. వేగంగా దూసుకొని పోవటం మామూలు బాణానికి స్వభావం. నెమ్మదిగా అందంగా సాగటం మన్మథబాణ స్వభావం.

2. నడుము - నడుముకు వళులు అందం. వళులకు నూగారు సింగారం. రెండూ బాగా కనపడకపోతున్నా వాటి చెలిమి కలిమి ఒక నిండుదనాన్ని కలిగిస్తున్నది. ఇది ఉత్తర నడుము సొగసు. మన్మథబాణానికి నడుము తామరతూడు. దానికి నూగారు ఉంటుంది. కాని, అది ఉండీ లేనట్లుగా ఉండి నడుముకు పట్టునిస్తుంది. అదే దాని నిండుదనం.

3. చన్నులు - ఉదయిస్తున్న యౌవనంలో కన్యలకు చన్నులు విస్పృతంగా కనబడవు. కాని, ఎడదమీద పైకి నిక్కబొడుచుకొంటూ ఉన్న తావునంతా బిగువుతో ఆక్రమిస్తున్న స్ఫూర్తి తోస్తుంది. మన్మథబాణ స్వభావం కూడా ఇటువంటిదే. నిష్ఠలు-ప్రకృతి; నిట్టలు- వికృతి. నియమ నిష్ఠల నన్నింటిని ప్రక్కకు తోస్తూ ఆయా స్థానాలలో (దశలలో) ఉన్నమేరలన్నీ (నియమాలన్నీ) బిగిసేటట్లు చేస్తున్నది మన్మథబాణం. రెంటికీ అర్థసామ్యం గమ్యం.

4. కన్నులు - తెల్లని కళ్ళు, నల్లని కనుగుడ్లూ యౌవనంలో మెరుస్తూ ఉంటాయి. కళ్ళలో వలపు చూపుల చాతుర్యం మొగ్గ తొడుగుతూ ఉంటుంది. ఇది ఉత్తరలో కలికితనంగా కళ్ళలో బయటపడుతున్నది. మన్మథబాణంలో తారకవలె మెరుపులతో కూడుకొన్న తెల్లనితనం నల్లని బాణానికి నేర్పరితనంతో ప్రసరించే ప్రజ్ఞను బైట పెడుతున్నది. బాణం లక్ష్యాన్ని తాకుతుంది. ఉత్తర అందరి హృదయాలనూ ఆకట్టుకొన్నది. సీస పాదాలలోని వర్ణనకూ ఎత్తు గీతిలోని చరణములు, నడుము, చన్నులు, కన్నులు అనే పదాలను క్రమంగా అన్వయించుకొనాలి. కాబట్టి ఇందులో క్రమాలంకారం ఉన్నది. తిక్కన విరాటపర్వంలో చేయబోయే స్త్రీ వర్ణనలనే శరపరంపరలలో ఇది తొలిబాణం. తిక్కనకు అత్యంత ప్రీతిపాత్రమైన 'అర్థవ్యక్తి' 'ప్రసాద' గుణాల విశిష్ట సమ్మేళనం ఇందులో పరస్పర పోషకంగా నిబంధించబడటం రచనా సౌందర్యం. (సంపా.)

5. అల్లఁదనంబున యనువు - అల్లఁదనము యొక్క అనువు(ఒప్పు) మాంద్యంలో ఉండే ఒప్పు. 'షష్ఠీతత్పురుషంబులందు నగాగమంబు విభాషనగు! ప్రౌఢ. సమాస. । అరదంబున యురవడికి - వంటిది.

ఆ. **వచ్చి కొలువు సొచ్చి, నెచ్చెలి పిండు నం । తంత నిలువఁబనిచి, యల్ల నల్లఁ**
గదిసి, ప్రౌఢవనిత కైవడి ముద్దియ । ముద్దువుట్టఁ దనకు మ్రొక్కుటయును. 246

ప్రతిపదార్థం: వచ్చి= వచ్చి; కొలువు= సభలో; చొచ్చి= ప్రవేశించి; నెచ్చెలి పిండున్= చెలికత్తెల సముదాయాన్ని; అంతన్= అంతన్ నిలువన్+పనిచి= అక్కడే ఆగిపొమ్మని ఆజ్ఞాపించి; అల్లనల్లన్ కదిసి= మెల్లగా దగ్గరకు వచ్చి; ముద్దియ= ముగ్ధ అయిన ఉత్తర; ప్రౌఢ వనిత కైవడిన్= ప్రౌఢురాలయిన యువతివలె; ముద్దు+పుట్టన్= ముద్దు వచ్చేవిధంగా; తనకున్= తండ్రికి; మ్రొక్కుటయును= నమస్కరించగా.

తాత్పర్యం: ఉత్తర కొలువులోనికి వచ్చింది. చెలికత్తెలను అల్లంత దూరాన ఆగండని కోరింది. మెల్ల మెల్లగా తండ్రి దగ్గరకు వచ్చింది. ముగ్ధ అయిన ఆమె ప్రౌఢవలె వచ్చి ముద్దువచ్చేటట్లు తండ్రికి మ్రొక్కింది.

చ. **తిగిచి కవుంగిలించి, జగతీవిభుఁ డక్కమలాయతాక్షి నె**
మ్మొగము మొగంబునం గదియ మోపుఁ; గరాంగుళులం గపోల మిం
పుగఁ బుడుకుం; బొరింబొరి నపూర్వ విలోకన మాచరించుఁ; గ
ప్పగు మృదుమౌళి నుజ్జ్వల నఖాంకురచేష్ట యొనర్చు నర్మిలిన్. 247

ప్రతిపదార్థం: జగతీవిభుండు= విరాట మహారాజు; తిగిచి= చేరదీసి; కవుంగిలించి= కౌగలించుకొని; ఆ+కమల+ఆయత+అక్షి= కమలాలవంటి విశాలమయిన కళ్ళున్న ఉత్తర యొక్క; నెఱి+మొగము= చక్కని ముఖాన్ని; మొగంబునన్= తన ముఖం మీద; కదియన్ మోపున్= తాకే విధంగా దగ్గరికి చేరదీసికొంటున్నాడు; కర+అంగుళులన్= చేతివేళ్ళతో; కపోలము= చెక్కిళ్ళను; ఇంపుగన్+పుడుకున్= ఎంతో ప్రీతితో నిమురుతాడు; పొరిన్+పొరిన్= మాటి మాటికి; అపూర్వ విలోకనము+ఆచరించున్= వింత చూపు చూస్తాడు; అర్మిలిన్= వాత్సల్యంతో; కప్పు+అగు= నల్లనైన; మృదుమౌళిన్= మెత్తని శిరస్సున; ఉజ్జ్వల= ప్రకాశిస్తున్న; నఖ+అంకుర= అంకురాల వంటి గోళ్ళతో; చేష్ట+ఒనర్చున్= స్పృశిస్తాడు.

తాత్పర్యం: విరాటుడు ఉత్తరను చేరదీశాడు, కౌగిలించుకొన్నాడు, ఉత్తర ముఖాన్ని దగ్గరికి చేరదీసి స్పృశించాడు. చేతివేళ్ళతో ఆమె బుగ్గలను నిమిరాడు. తన కూతురయినా మాటి మాటికి కొత్తగా చూచాడు. ఆమె మెత్తని నల్లని తలవెంట్రుకలను మునివేళ్ళతో వాత్సల్యంతో స్పృశించాడు.

విశేషం: తండ్రి విరాటుడు. అతడు రాజు. రాచరికపు కార్యాలతో మునిగిన వారికి అంతఃపురంలోని పిల్లలతో కలిసి కాలం గడపటం తక్కువ. అందుచేత విరాటుడు కుమార్తె కనబడగానే వాత్సల్యంతో చేరదీశాడు. అదిగాక కుమార్తె అందచందాలు తల్లి కంటె కూడా తండ్రికి వింతగా అగపడటం సహజం కూడా.

వ. ఇవ్విధంబునం దన గాదిలికూఁతు నుపలాలించి, బృహన్నల దెసం గనుంగొని, సాదర దరహసిత రుచిరాననుండై 'యిమ్మగువ నీకు నాట గఱపందగు పాత్రం బగునే?' యని యడిగి, తత్ప్రతివచనంబుల యందలి నాగరికత్వంబునకుఁ జిత్తంబు రంజిల్ల మధుర సల్లాపంబు సేసి, కర్పూర సహితం బగు తాంబూలంబు వెట్టి, చిత్రంబు లగు చీనాంబరంబులిచ్చి, మణిమయంబు లగు నాభరణంబు లొసంగి సంభావించి యవ్విభుండు. 248

ప్రతిపదార్థం: ఆ+విభుండు= ఆ రాజు; ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా; తన= తనయొక్క; గాదిలి కూఁతున్= ప్రియమయిన కూతురిని; ఉపలాలించి= ఆదరించి; బృహన్నల దెసన్+కనుంగొని= బృహన్నల కేసి చూచి; సాదర= ఆదరంతో కూడిన; దరహసిత= చిరునవ్వుతో; రుచిర= ప్రకాశించే; ఆననుండు+ఐ= ముఖం కలవాడయి; ఈ+మగువ= ఈ బిడ్డ అయిన ఉత్తర; ఆట= నాట్యం; కఱపన్= నేర్పటానికి; నీకున్= నీకు; తగు పాత్రంబు+అగునే= తగిన పాత్రురాలా; అని= అని; అడిగి= అడిగి; తత్+ప్రతివచనంబుల అందలి= ఆ బృహన్నల సమాధాన వాక్కులలోని; నాగరికత్వంబునకున్= నాగరికతకు; చిత్తంబు= మనసు; రంజిల్లన్= సంతోషించగా; మధురసల్లాపంబు+చేసి= ఇంపయిన ఇష్టాగోష్ఠిని కొనసాగించి; కర్పూర సహితంబు+అగు= కర్పూరంతో కూడిన; తాంబూలంబు+పెట్టి= తాంబూలం ఇచ్చి; చిత్రంబులు+అగు= అబ్బురం కలిగించేవయిన; చీన+అంబరంబు= పట్టువస్త్రాలు; ఇచ్చి= (కానుకగా)ఇచ్చి; మణిమయంబులు+అగు= మణులతో కూడిన; ఆభరణంబులు+ ఒసంగి= నగలు ఇచ్చి; సంభావించి= గౌరవించి.

తాత్పర్యం: విరాట మహారాజు తన ముద్దులకూతురిని బుజ్జగించాడు. బృహన్నల వైపు చూచాడు. ఆదరంతో చిరునవ్వు నవ్వాడు. 'నీవు నాట్యం నేర్పటానికి ఈమె తగిన పాత్రమౌనా (యోగ్యురాలేనా)?' అని అడిగాడు. బృహన్నల చెప్పిన సమాధానంలోని నాగరికత్వానికి చాల సంతోషించాడు. అతడితో మధుర ప్రసంగం చేశాడు. కర్పూర తాంబూలం ఇచ్చాడు. చీనాంబరాలు, మణిమయ ఆభరణాలు ఇచ్చి గౌరవించాడు. తదనంతరం విరాటుడు ఈ రీతిగా పలికాడు.

విశేషం: 1. గురువులు శిష్యుల విద్యార్హతలను నిర్ణయిస్తారు. అతడంగీకరిస్తేనే శిష్యులకు విద్యాబోధన. అది గురుకుల సంప్రదాయం. అది సాంస్కృతికాంశం. అందువలననే 'ఇమ్మగువ నీకు నాట గఱపందగు పాత్రం బగునే?' అని విరాటుడు బృహన్నలను అడిగాడు. రాజు మర్యాదలు పాటిస్తే ప్రజలు మర్యాదలు పాటిస్తారు. 'యథా రాజా తథా ప్రజా!'

2. విద్యాభ్యాసారంభ సమయంలో గురుపూజ చేయటం సంప్రదాయం. ఆ పూజ పిండి కొద్ది రొట్టె. తాంబూలం ఒక గౌరవప్రదమైన ఒప్పందానికి సాంస్కృతికమైన లౌకిక మర్యాద. అన్ని శుభకార్యాలలోనూ ఇది సర్వసామాన్య మర్యాదగా తెలుగునాట చెలామణి ఔతున్నది. విరాటుడు దానిని పాటించినట్లుగా తిక్కన చిత్రించాడు. (సంపా.)

ఆ. **'నీవు చతురమతివి; నీకు నిక్కన్నియ । నప్పగింప నేల? యైన నాదు**
హృదయమతులు దీనియెడఁ గడునార్ద్రమై । యుండుఁ గానఁ జెప్పకుండ రాదు. 249

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీవు; చతురమతివి= నిపుణమయిన బుద్ధి కలదానివి; నీకున్= నీకు; ఈ+కన్నియన్= ఈ ఉత్తరను; అప్పగింపన్+ఏల= అప్పగించట మెందుకు?; ఐనన్= ఐనా; నాదు= నాయొక్క; హృదయమతులు= మనసూ, బుద్ధి; దీని యెడన్= ఈమె యందు; కడున్= ఎంతో; ఆర్ద్రము+ఐ+ఉండున్= వాత్సల్యరసంతో తడిసిఉంటాయి; కానన్= అందుచేత; చెప్పక+ఉండన్+రాదు= చెప్పకుండా ఊరుకోరాదు.

తాత్పర్యం: 'బృహన్నలా! నీవు నిపుణురాలివి. ఈమెను వేరుగా నీకు అప్పగించవలసిన అవసరం లేదు. అయినా ఉత్తర పట్ల నా మనసు వాత్సల్య రసంతో ఆర్ద్రంగా ఉంటుంది. అందుచేత చెప్పకుండా ఉండలేను సుమా.

క. **నెచ్చెలులతోడ నెంతయు । మచ్చిగఁ దన యిచ్చ నాడ మరిగినయదియై**
విచ్చలవిడి నింతకు ము । న్నిచ్చేడియ మెలఁగు; శిక్ష యెఱుఁగదు సుమ్మీ! 250

ప్రతిపదార్థం: నెఱ+చెలులతోడన్= ప్రీతిపాత్రలైన చెలికత్తెలతో; ఎంతయున్ మచ్చిగన్=ఎంతో మచ్చికతో; తన+ఇచ్చన్= తన ఇష్టం వచ్చినట్లు; ఆడన్= ఆడడానికి; మరిగిన+అది+ఐ= అలవాటు పడినదై; ఈ+చేడియ= ఈ ఉత్తర; విచ్చలవిడిన్= స్వేచ్ఛగా (కట్టుబాట్లు, శిక్షణ లేకుండా); ఇంతకున్‌మున్ను= ఇంతకుముందు; మెలఁగున్= ప్రవర్తించేది; శిక్ష= నాట్య శిక్షణ (విద్య నేర్చుకొనటంలో ఉండే నియమపాలన); ఎఱుఁగదు సుమ్మీ= ఎరగదు సుమా!

తాత్పర్యం: ఈ ఉత్తరకు ఆటలంటే ఇష్టం. చెలికత్తెలతో ఇష్టం వచ్చినట్లు ఆడుతుంది. విచ్చలవిడిగా మెలగుతూ ఉంటుంది. శిక్షణ అంటే ఏమిటో ఈమెకు ఏమాత్రమూ తెలియదు.

ఆ. **బాల కేళిమీఁది భరము క్రమంబున । విడువఁ గళలయందు వేడ్క సొనిపి**
నయముతోడ నర్తనంబుల శిక్షింపు । నెలఁత కేడుగడయు నీవ కాదె!' 251

ప్రతిపదార్థం: బాల= బాలిక అయిన ఉత్తర; కేళిమీఁది భరము= ఆటల పట్ల ఆసక్తి; క్రమంబునన్+విడువన్= క్రమంగా వదలిపెట్టగా; కళల+అందున్= నాట్యకళయందు; వేడ్క= కుతూహలాన్ని; చొనిపి= కలిగించి; నయముతోడన్= నేర్పుతో; నర్తనంబులన్= నాట్య విశేషాలతో; శిక్షింపు(ము)= శిక్షణ కలిగించుము; నెలఁతకున్= ఈ ఉత్తరకు; ఏడుగడయున్= రక్షణం; నీవు+అ,కాదె!= నీవే కదా!

తాత్పర్యం: ఈమె బాలిక. ఈమె కున్న క్రీడాసక్తిని కళలపట్ల ఆసక్తిగా మార్చుము. నర్తనంలో తగిన శిక్షణను ఇమ్ము. ఈమెకు అన్నివిధాల నీవే రక్షకుడివి.'

విశేషం: ఏడుగడ= తల్లి, తండ్రి, విద్య, గురువు, దైవం, దాత, పురుషుడు - స్త్రీకి ఈ ఏడుగురు రక్షకులు.

చ. అని యుచితంబుగాఁ బలికి, యంగన హస్తముఁ బట్టి, తత్కరం
బునఁ గదియించి, 'నీ గురువుఁ బొల్తి! తగం గొనియాడు; మెట్లు సె
ప్పె నటుల భక్తిమై నడపు; పెం పెసలారఁగఁ గూడు గూర చం
దన కుసుమాదులున్ నడపి తప్పక యారసి గౌరవింపుమీ! 252

ప్రతిపదార్థం: అని= అని; ఉచితంబుగాన్= తగినవిధంగా; పలికి= మాటలాడి; అంగన= ఉత్తర యొక్క; హస్తమున్= చేతిని; పట్టి= పట్టుకొని; తద్+కరంబునన్+కదియించి= ఆ బృహన్నల చేతిలో పెట్టి; పొల్తి! (పొలతీ)= ఓ అమ్మాయీ!; నీ గురువున్= నీ గురువయిన బృహన్నలను; తగన్= తగినవిధంగా; కొనియాడుము= గౌరవించుము; ఎట్లు+చెప్పెన్= ఎట్లా చెబితే; అటులు+అ= ఆ విధంగా; భక్తిమై నడపు(ము)= భక్తితో జరిపించుము; పెంపు+ఎసలారఁగన్= పెంపు అతిశయించగా; కూడు+కూర= కూడు కూర; చందనకుసుమాదులున్= గంధం, పుష్పం మొదలయినవి; నడపి= జరిపించి; తప్పక+అరసి= తప్పకుండా అందుతున్నాయా లేదా అని తెలిసికొని; గౌరవింపుమీ!= గౌరవించుమా!.

తాత్పర్యం: అని తగిన విధంగా మాట్లాడాడు. ఉత్తర చేతిని బృహన్నల చేతిలో పెట్టాడు. 'అమ్మా! ఈమె నీ గురువు. ఆ గురువు హోదాకు తగినట్లు గౌరవించుము. బృహన్నల ఎట్లా చెప్పితే అట్లా భక్తితో నడుచుకొమ్ము. మన గొప్ప తనానికి తగినట్లు ఆహారం. కూడు. కూర, గంధం. పూలు మొదలయినవి సమకూర్చుము. శ్రద్ధతో గౌరవించుము.

ఆ. ఎల్ల చుట్టములును దల్లియుఁ దోడును । జెలియుఁ బరిజనంబుఁ జెలువ! నీకు
గురువ; యింక నొక్క కొఱఁతయు లే దిందుఁ । జేరి బ్రదుకు బుద్ధి గౌరవమున. 253

ప్రతిపదార్థం: చెలువ!= (వనితా) అమ్మా!; ఎల్ల చుట్టములును= నీ కున్న బంధువులందరూ; తల్లియున్= తల్లిన్నీ; తోడును= తోడబుట్టిన వారూ, సన్నిహితులూ; చెలియున్= స్నేహితురాలున్నూ; పరిజనంబున్= సేవకులున్నూ; నీకున్= నీకు; గురువు+అ= గురువయిన బృహన్నల మాత్రమే; ఇందున్= ఈ విషయంలో; ఇంకన్= ఇంకా; ఒక్క కొఱఁతయున్= ఒక్క లోటు కూడా; లేదు= లేదు; చేరి= ఈమె దగ్గర చేరి; బుద్ధి గౌరవమునన్= తెలివి తేటల వలన కలిగే గొప్పతనంతో; బ్రదుకు(ము)= జీవించుము.

తాత్పర్యం: అమ్మా! ఉత్తరా! నీకు చుట్టాలు తల్లి, తండ్రి, తోడు, చెలి, బలగం అంతా గురువే. నీకు ఏ లోటూ లేదు. బృహన్నల దగ్గర తెలివితేటలతో గౌరవమైన పద్ధతిలో జీవించుము.

విశేషం: ప్రాచీన కాలంలో 'గురువు'కు విశిష్టస్థానం ఉండేది. శిక్షణకాలంలో గురువే సర్వస్వం. తల్లిదండ్రుల ప్రమేయం చాల తక్కువ.

క. మన యింట నిచ్చ టచ్చో । టన కెచ్చట నైన నీ బృహన్నల మెలఁగం
జనియెడు మానిసి; తన మన । మున కిమ్మగునట్టి చరితమున వర్తించున్.' 254

ప్రతిపదార్థం: మన+ఇంటన్= మన ఇంట్లో; ఇచ్చటన్= ఇక్కడ; ఆ+చోటు+అనక= అక్కడ అనకుండా; ఎచ్చటన్+ఐనన్= ఎక్కడయినా; ఈ బృహన్నల= ఈ బృహన్నల; మెలఁగన్+చనియెడు= తిరుగదగిన; మానిసి= మనిషి; తన మనమునకున్= తన మనస్సుకు; ఇమ్ము+అగునట్టి= ఇష్టమయిన; చరితమునన్= నడవడికతో; వర్తించున్= ప్రవర్తిస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఈ బృహన్నల మనస్సుకు నచ్చిన విధంగా ప్రవర్తించవచ్చును. ఈమెకు అంతఃపుర సంచారంలో నిషేధం ఏ మాత్రం లేదు.'

వ. అని యిత్తెఱంగున నయ్యిరువుర నొండొరులకు నప్పగించి పుచ్చిన యనంతరంబ నకులుండు. 255

ప్రతిపదార్థం: అని= అని; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; ఆ+ఇరువురన్= ఆ ఇద్దరిని; ఒండు+ఒరులకున్= ఒకరి కొకరిని; అప్పగించి= అప్పగించి; పుచ్చిన= పంపించిన; అనంతరంబు+అ= పిదప; నకులుండు= నకులుడు.

తాత్పర్యం: ఉత్తరను బృహన్నలకు, బృహన్నలను ఉత్తరకు అప్పగించి పంపించాడు. ఈ లోగా నకులుడు.

నకులుఁ డశ్వపాలకుఁడై విరటుఁ గొల్వవచ్చుట (సం.4-11-1)

ఉ. అంబుజముల్ సముద్యదరుణాంశునిఁ గన్న విధంబునన్ వికా
సంబున నుల్లసిల్లి జనచారువిలోచనముల్ నిజోజ్జ్వలాం
గంబున కర్థిమై నభిముఖంబులుగాఁ జనుదెంచి దైవ యో
గంబున భూవిభుండు తురగంబులఁ దేరఁగఁ బంచి చూడఁగన్. 256

ప్రతిపదార్థం: అంబుజముల్= పద్మాలు; సమ్+ఉద్యత్= అప్పుడప్పుడే ఉదయించే; అరుణ+అంశునిన్= సూర్యుడిని; కన్న విధంబునన్= చూచినట్లుగా; జన= జనుల; చారు= అందమయిన; విలోచనముల్= కన్నులు; వికాసంబునన్+ఉల్లసిల్లి= వికాసంతో విప్పారి; నిజ= తనయొక్క; ఉజ్జ్వల= కాంతిమంతమయిన; అంగంబునకున్= శరీరానికి; అర్థిమైన్= కోరికతో; అభిముఖంబులు+కాన్= ఎదురు కాగా; చనుదెంచి= వచ్చి; దైవయోగంబునన్= దైవవశాత్తు; భూవిభుండు= రాజు; తురగంబులన్= గుర్రాలను; తేరఁగన్+పంచి= తీసికొని రావలసిందిగా ఆజ్ఞాపించి; చూడఁగన్= చూస్తూ ఉండగా.

తాత్పర్యం: పద్మాలు అపుడపుడే ఉదయించే సూర్యుడిని చూచిన విధంగా ప్రజల నేత్రాలు వికాసంతో విప్పారుతున్నాయి, నకులుడి స్ఫురద్రూపం మీద పడుతున్నాయి. దైవవశాత్తు విరాటుడు గుర్రాలను తీసికొనిరమ్మని ఆజ్ఞాపించాడు. వాటిని తదేకంగా పరిశీలిస్తున్నాడు. ఆ సమయంలో నకులుడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. పాండవులలో నకులుడు చాల అందగాడు. ఒకసారి చూస్తే మరల చూడాలనిపించే రూపం అతడిది. అతని రూపం ఉదయించే సూర్యుడి వంటిది. ప్రజల చూపులు (కళ్ళు) పద్మాలవంటివి.

వ. ఆస్థానంబు సేరవచ్చి ఘోటకంబుల నుపలక్షించుచున్న నన్నరేంద్రుండు గనుంగొని పరిజనంబుల కతనిం జూపి. 257

ప్రతిపదార్థం: ఆస్థానంబు= కొలువు కూటాన్ని; చేరన్+వచ్చి= సమీపించి; ఘోటకంబులన్= గుర్రాలను; ఉపలక్షించుచున్+ఉన్నన్= చూస్తూ ఉండగా; ఆ+నర+ఇంద్రుండు= ఆ (విరాట మహా) రాజు; గనుంగొని= తేరిపార చూచి; పరిజనంబులకున్= సేవకులకు; అతనిన్+చూపి= అతనిని చూపించి.

తాత్పర్యం: నకులుడు కొలువు దగ్గరికి వచ్చాడు. గుర్రాలను చూస్తున్నాడు. మహారాజు నకులుడి పరిశీలనను గుర్తించాడు. పరివారానికి చూపించాడు.

క. 'ఇతఁ డెవ్వఁ డొక్కొ! రూపు ని । రతి శయమై మనమునకుఁ బ్రియం బొసఁగెడుఁ జూ
చితిరే చిత్తంబు ను దా । త్తత గానఁగ నయ్యెడున్ వదనమున భంగిన్. 258

ప్రతిపదార్థం: ఇతఁడు= గుఱ్ఱాలను పరిశీలిస్తున్న ఇతడు; ఎవ్వఁడు+ఒక్కొ!= ఎవడో కదా!; రూపు= ఇతని రూపం; నిరతిశయము+ఐ= ఎంతో అధికమై; మనమునకున్= మనసుకు; ప్రియంబు+ఒసఁగెడున్= ప్రీతి కలిగిస్తున్నది; వదనమున భంగిన్= ముఖం తీరుతెన్నులో; చిత్తంబు+ఉదాత్తత= మనసులోని గొప్పదనం; కానఁగన్+అయ్యెడున్= కనబడుతున్నది; చూచితిరే= చూచారా.

తాత్పర్యం: 'ఇత డెవరో? ఇంతటి చక్కని రూపం మనసుకు ఎంతో ప్రీతి కలిగిస్తూ ఉన్నది. ఉదాత్తమయిన మనోగతి ముఖంలో ప్రతిఫలిస్తూ ఉన్నది.

క. తురగంబులఁ జూచు విధం । బరయఁగ నితఁ డశ్వవిద్యయందు నిపుణతా
స్ఫురణము గల వాఁ డగు బం । ధురమూర్తి పరాక్రమాన్వితుఁడు గానోపున్. 259

ప్రతిపదార్థం: ఇతఁడు= నకులుడు; తురగంబులన్= గుఱ్ఱాలను; చూచు విధంబు+అరయఁగన్= పరిశీలించే తీరు చూస్తే; అశ్వవిద్య+అందున్= అశ్వశాస్త్రంలో; నిపుణతాస్ఫురణము= నైపుణ్య స్ఫూర్తి; కలవాఁడు+అగున్= కలిగినవారు అయి ఉండాలి; ఇతఁడు= ఈ నకులుడు; బంధురమూర్తి= రమ్యమయిన ఆకారం కలవాడు; పరాక్రమ+అన్వితుఁడు= పరాక్రమంతో కూడినవాడు; కాన్+ఓపున్= కావచ్చును.

తాత్పర్యం: ఇతడు గుఱ్ఱాలను పరిశీలించే తీరు చూస్తే ఇతడికి అశ్వశాస్త్రంలో ఎంతో నైపుణ్యం ఉన్నట్లు అనిపిస్తున్నది. ఇతడు సుందరాకారం మాత్రమే కలవాడు కాదు. పరాక్రమోపేతుడు కూడా.

విశేషం: విరాటుడు, నకులుడు- ఇద్దరూ అశ్వలక్షణాలు తెలిసినవారే. నకులుడి పరిశీలన విరాటుడిని ఆకట్టుకొన్నది. ఆకారం పరాక్రమం రెండూ ఒకచోట కనబడటం అరుదు. నకులుడిలో ఈ రెండూ ఉండటం విశేషం.

క. మీ రెఱిఁగినఁ జెపుఁ డీతని । పే; రెఱుఁగని యట్టులైనఁ బెంపారంగాఁ
జేరం జని యల్లన యొకఁ । డారసి యెఱుఁగంగ వలయు నను సమయమునన్. 260

ప్రతిపదార్థం: మీరు= మీరు; ఈతని పేరు= ఇతని పేరు; ఎఱిఁగినన్= తెలిసి ఉంటే; చెపుఁడు= చెప్పండి; ఎఱుఁగని+అట్టులు+ఐనన్= తెలియక పోతే; పెంపు+ఆరంగాన్= సగౌరవంగా; చేరన్+చని= దగ్గరికి వెళ్ళి; అల్లన= మెల్లగా; ఒకఁడు= ఒకవ్యక్తి; ఆరసి= విచారించి; ఎఱుఁగంగవలయున్= తెలిసికొనాలి; అను సమయమునన్= అని చెబుతున్న సమయంలో.

తాత్పర్యం: మీకు తెలిసి ఉంటే ఇతడి పేరు చెప్పండి. తెలియకపోతే ఎవరయినా దగ్గరికి వెళ్ళి హుందాగా విచారించి తెలిసికొనాలి- అని అనుకొంటున్న సయయంలో.

క. చేరఁ జనుదెంచి పాండవ । వీరుఁడు మత్స్యాధిపునకు వినతుండై 'దే
వా! రాజవాహనములగు । వారువముల నరయ నేర్తు వల నేర్పడఁగన్. 261

ప్రతిపదార్థం: పాండవ వీరుఁడు= నకులుడు; చేరన్+చనుదెంచి= దగ్గరకు వచ్చి; మత్స్య+అధిపునకున్= మత్స్య రాజ్యానికి అధిపతి అయిన విరాటునికి; వినతుండు+ఐ= నమస్కరించిన వాడయి; దేవా!= ప్రభూ!; రాజవాహనములు+అగు= మహారాజులు ఎక్కి స్వారి చేయగలిగిన వాహనాలు, మహారాజుకు సంబంధించిన వాహనాలయిన; వారువములన్= గుఱ్ఱాలను; వలను+ ఏర్పడఁగన్= నేర్పరితనం బయలుపడే విధంగా; అరయన్ నేర్తున్= పర్యవేక్షణ చేయగలను.

తాత్పర్యం: నకులుడు విరాటుడి దగ్గరకు వచ్చి నమస్కరించాడు. 'దేవా! నేను రాజవాహనాలయిన గుర్రాలను చాల నేర్పుగా కనిపెట్టి జాగ్రత్తగా చూచుకొంటాను.

వ. దామగ్రంథి యనువాఁడ, నాకు నశ్వవిషయం బయిన విచక్షణత్వం బెల్లనుం గల; దవధరింపు' మని యిట్లనియె.

262

ప్రతిపదార్థం: దామగ్రంథి+అనువాఁడన్= దామగ్రంథి అనే పేరుగలవాడిని; నాకున్= నాకు; అశ్వవిషయంబు+అయిన= గుర్రాలకు సంబంధించిన; విచక్షణత్వంబు+ఎల్లనున్= జ్ఞానమంతా; కలదు= ఉన్నది; అవధరింపుము+అని= చిత్తగింపుము అని; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: నాపేరు దామగ్రంథి. నాకు అశ్వశాస్త్రం తెలుసు. వినవలసినది'- అని ఈ విధంగా అన్నాడు.

సీ. 'అవయవ లక్షణం, బాయుః ప్రమాణంబు, । గర్భంబు, లింగితాకారములును,
మాత్రాంతరము, వయోమానంబు, దేశకా । లోచితాహార ప్రయోగభంగి,
జాత్యనురూప శిక్షావిధి, క్రమగతి । వ్యాయామ సాత్మ్య ప్రవర్తనంబు,
ప్రమద విషాదాది బహువిధ చిత్తధ । ర్మము, పోషణ ప్రకారము, చికిత్స

ఆ. పరిచితములు ధరణిపాల! నీ ముందట । రూపురేఖ మెఱయఁ జూపనేర్తు;
బవర మైన నాకుఁ బని యేమి యనఁ, జేతి । బలిమి కలిమి నెఱపఁ దలఁపు గలదు.' **263**

ప్రతిపదార్థం: ధరణిపాల!= భూమిని పాలించే ఓ రాజా!; అవయవ లక్షణంబు= గుర్రాల అవయవాల లక్షణం; ఆయుఃప్రమాణంబు = గుర్రాల ఆయువు యొక్క పరిమాణం; గర్భంబులు= చూలుతో ఉందా లేదా అనే అంశాలు; ఇంగిత+ఆకారములును= మానసికమయిన అభిప్రాయాలు, ఆ కారణంగా శరీరంలో కలిగే మార్పులూ; మాత్ర+అంతరము= పరిమాణం యొక్క భేదం; వయోమానంబున్= వయస్సు యొక్క ప్రమాణమూ; దేశ+కాల+ఉచిత+ఆహార+ప్రయోగభంగి= దేశానికి, కాలానికి తగినట్లు తిండి పెట్టేతీరు; జాతి+అనురూప= జాతికి తగిన; శిక్షావిధి= అశ్వశిక్షణ పద్ధతి; క్రమగతి= ఒప్పిదమైన నడకయు; వ్యాయామ= వ్యాయామం చేత; సాత్మ్య= సహజమైన; ప్రవర్తనంబు= నడవడి; ప్రమద= సంతోషం; విషాద= సంతాపం; ఆది= మొదలయిన; బహువిధ= అనేక విధాలయిన; చిత్తధర్మము= మనోలక్షణం; పోషణ ప్రకారము= పోషించే తీరు; చికిత్స= వైద్యం; పరిచితములు= బాగా తెలుసు; నీ ముందటన్= నీ సమక్షంలో; రూపురేఖ మెఱయన్= రూపురేఖ ప్రకాశించగా; చూపన్+నేర్తున్= చూపగలను; బవరము+ఐనన్= యుద్ధం వస్తే; నాకున్= నాకు; పని+ఏమి+అనన్= ఈ యుద్ధంతో ఏమిజోలి అని అనను; బలిమి కలిమి= బల సంపదను; నెఱపన్= ప్రకటించే; తలఁపు= ఊహ - ఆలోచన; కలదు= ఉన్నది.

తాత్పర్యం: అశ్వలక్షణాలు ఎటువంటివో నాకు తెలుసు. చూడగానే గుర్రాల ఆయుఃప్రమాణం చెప్పగలను. చూలో కాదో చెప్పగలను. ఆకారాన్ని చూచి మనోభావం చెప్పగలను. వయః పరిమితులు, జాతికి తగిన శిక్షణ విధానము, వ్యాయామ పద్ధతులు, చిత్తవృత్తుల రీతులు, గుర్రాల మేతలు, పోషణ పద్ధతులు, చికిత్సా పద్ధతులు నాకు తెలుసు. వాటిని మీ యెదుట ప్రదర్శించి చూపగలను. ఒకవేళ యుద్ధం వస్తే అది నాపని కాదని ఊరుకోను. నా బల సంపదను ప్రదర్శించాలని భావిస్తాను.

వ. అనిన విరాటుం డతని కిట్లనియె. 264

తాత్పర్యం: అనగా విని విరాటరాజు నకులుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'నీకుఁ దగు పదవి యిచ్చెదఁ। నా కలిమికి నెల్ల రక్షణం బొనరింపం
గాక హయశిక్షకుఁడ వను। నా కొలఁదియె? యిట్లు పలుకు టనుచిత మరయన్.' 265

ప్రతిపదార్థం: నీకున్= నీకు; తగు= తగిన; పదవి= పదవిని; ఇచ్చెదన్= ఇస్తాను; నా కలిమికిన్+ఎల్లన్= నా ఐశ్వర్యానికంతటికీ; రక్షణంబు+ఒనరింపన్+కాక= రక్షణ చేకూరుద్దువు గాని; హయశిక్షకుఁడవు+అను+ఆ కొలఁదియె= హయ శిక్షకుడవు అనటం మాత్రమేనా?; అరయన్= పరిశీలించగా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; పలుకుట= మాటలాడటం; అనుచితము= తగదు.

తాత్పర్యం: 'నీకు తగిన పదవి ఇస్తాను. నా ఐశ్వర్యాన్ని కాపాడుదువులే. నీవు గుర్రాల కాపరివని మాత్రమే అనటం తగదు. ఇట్లా మాటలాడటం నీకు సముచితంగా లేదు.'

ఆ. అనుడు నకులుఁ డిట్టులను 'దేవ! తమ తమ। నేర్చు పనుల వెంట నెగడి బ్రదుక
వలయుఁ గాక, నగరఁ దలము దప్పిన మెలం। కువల కొలువు లియ్యకొనుటఁ దగునె? 266

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= అనగానే; నకులుఁడు= నకులుడు; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనున్= చెప్పసాగాడు; దేవ= దేవా!; తమ తమ నేర్చు= తాము నేర్చిన; పనుల వెంటన్= పనులలో; నెగడి= ప్రవర్తించి; బ్రదుకవలయున్+కాక= బ్రతకాలి కాని; నగరన్= రాజమందిరంలో; తలము తప్పిన= వీలుకాని; మెలంకువల కొలువులు= నేర్పరితనంతో కూడిన కొలువు సేవలు; ఇయ్యకొనుట= ఒప్పుకొనటం; తగునె?= తగునా? (తగదు).

తాత్పర్యం: అనగానే నకులుడు ఈ విధంగా చెప్పసాగాడు. 'రాజా! ఎవరైనా వారికి తెలిసిన పనులు వారు చేస్తూ బ్రతకాలి. అంతేకాని వీలుకాని (చేతకాని) సేవలకు ఒప్పుకొనటం న్యాయం కాదు.

విశేషం: ఈ భావం అమూలకం. తగిన వానికే తగిన పదవి- అనే ధర్మం నకులుడి శీలంగా వ్యక్తం చేశాడు. అది ఉత్తమ రాజనీతి. (సంపా.)

ఉ. ధర్మసుతుండు పెంచె ననుఁ దాన తురంగమ శాస్త్రశిక్షకుం
గర్మఠుఁ జేసి యాత్మతురగంబుల కెల్లను నన్న యుక్తుఁగా
నర్మిలి నిల్పి యీఁగియుఁ బ్రియంబును నాయెడ నాఁడు నాఁటికిం
బేర్మి వహించుచుండ నడపెం దన తమ్ములలోని వానిఁగన్. 267

ప్రతిపదార్థం: ధర్మసుతుండు= ధర్మరాజు; ననున్ పెంచెన్= నన్ను పెంచాడు; తాన్+అ= తానే; తురంగమ శాస్త్ర శిక్షకున్= అశ్వశాస్త్రానికి సంబంధించిన విద్యాభ్యాసంలో; కర్మఠున్+చేసి= కార్యశూరునిగా తయారుచేసి; ఆత్మతురంగంబులకున్+ఎల్లనున్= తన గుర్రాలన్నిటికి; నన్నున్+అ= నన్నే; యుక్తున్+కాన్= తగిన వానినిగా; అర్మిలిన్= ఆదరంతో; నిల్పి= నిలిపి; ఈఁగియున్= దానమూ; ప్రియంబును= ప్రీతియు; నా+ఎడన్= నా మీద; నాఁడు నాఁటికిన్= నానాటికి; పేర్మి వహించుచున్+ఉండన్= అధికం అవుతూ ఉండగా; తన తమ్ములలోని వానిఁగన్= తన తమ్ములలో ఒకనిగా; నడపెన్= పోషించాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు నన్ను పెంచాడు. అశ్వశాస్త్రశిక్షణలో నన్ను నేర్పరిగా చేశాడు. గుర్రాలకు అధిపతిని చేశాడు. నానాటికి నా పట్ల ప్రీతి పెరిగింది. అందుచేత నన్ను తన తమ్ముళ్ళలో ఒకడిగా చూచుకొనే వాడు.

విశేషం: పాత్రోచిత సంభాషణ శిల్ప రచనలో తిక్కన చూపే ప్రజ్ఞకు ఈ పద్యం మహనీయోదాహరణం. ఆ విషయం మూలంతో పోలిస్తే బాగా తేటపడుతుంది.

"పంచానాం పాండుపుత్రాణాం జ్యేష్ఠో రాజా (భ్రాతా) యుధిష్ఠిరః
తే నాహ మశ్వేషు పురా నియుక్తః శత్రుకర్శన॥
అశ్వానాం ప్రకృతిం వేద్మి వినయం చాపి సర్వశః
దుష్టానాం ప్రతిపత్తిం చ కృత్స్నం చైవ చికిత్సితమ్"॥ (సం.4.11.6-7)

'పంచపాండవులలో పెద్దవాడు (రాజు) యుధిష్ఠిరుడు. ఆయన నన్ను తన అశ్వాలకు అధికారిగా నియోగించాడు. గుర్రాల స్వభావాలు నాకు తెలుసు. వాటికి సంబంధించిన శిక్షణలు, వైద్యవిధానాలూ నాకు కరతలామలకాలు' - అని నకులుడు అంటాడు. మూలంలో. మూలంలో నకులుడు ధర్మరాజు మెచ్చిన అశ్వశాలాధ్యక్షుడు మాత్రమే. తిక్కన రచనలో ధర్మరాజు స్వయంగా శిక్షణ నిచ్చి తన తమ్ములలో ఒకడిగా పరిగణించి ప్రేమించిన విశిష్టవ్యక్తి. ఈ పద్యం నకులుడికి ధర్మరాజు మీద ఉన్న ఆప్యాయతను, ఆదర గౌరవాలను వ్యక్తం చేస్తున్నది. మనసుతో పలికిన మాట లతనివి. అందువలననే పైకి వ్యవహారోచిత వాచ్యార్థం - లోనారసి చూస్తే భక్తి ప్రపత్తులతో ధర్మరాజుకు కృతజ్ఞతలు చెప్పుతున్నట్లు పలికే రమణీయార్థం.

ప్రకృతార్థం: 'ధర్మరాజు ఆశ్రయమిచ్చి, అన్నంపెట్టి నన్ను పెంచి పెద్దవాడిని చేశాడు. అంతేకాదు అశ్వశిక్షణలో విద్యావంతుడిని, అనుభవ జ్ఞానం కలవాడినీ చేశాడు. తన వద్దనే కొలువు చూపించాడు. తన గుర్రాలకు అధిపతిగా అభిమానంతో నియోగించాడు. నాటి నాటికి నా మీద పెరిగే ప్రేమను ప్రకటించాడు. అందాకా ఎందుకు? ఆయన తమ్ములలో ఒకనిగానే నన్ను చూచాడు.'

రమణీయార్థం: 'ధర్మరాజు నా వ్యక్తిత్వ వికాసాన్ని పెంపొందింపచేశాడు. తురంగాలు ఇంద్రియాలకు సంకేతాలు. అందువలన ఇంద్రియాలను నిగ్రహించే విద్యలో నన్ను కర్మమార్గంలో కార్యశూరుడిని చేశాడు. తనలోని ఆశల (తురగాల) కన్నిటికీ నేనే అర్హుడిగా నిలచేటట్లు ప్రేమతో చూచాడు. ఆయా సందర్భాలలో నా మీద ప్రత్యేకాభిమానం చూపేవాడు. (యక్ష ప్రశ్నల ఘట్టంలో తమ్ములలో ఒక్కడిని బ్రతికించుకొమ్మని ధర్ముడు అవకాశమిస్తే నకులుడినే ఎన్నుకొన్నాడు ధర్మరాజు. జమ్మిచెట్టు మీదకు ఎక్కి అస్త్రాలను మూటకట్టి దాచినప్పుడు తన తరువాత నకులుడినే నియోగించాడు. ఇటువంటివి దానికి తార్కాణాలు). వ్యవహారంలో తన తల్లికి పుట్టిన తమ్ములు కౌంతేయులైన భీమార్జునుల వలెనే సవతి తల్లి కొడుకునైన మాద్రేయుడనైన నన్ను కూడా భావించి ఏకోదర ప్రేమను పంచిపెట్టాడు. 'తన తమ్ములు'- అనే పదంలో అర్థవైచిత్రి ఉన్నది. 'కర్మఠుని', 'ఆత్మ తురగంబులు' మొదలైన పదాలు అంతరార్థాన్ని దర్శించటానికి తోడ్పడే శబ్దార్థవైచిత్రుల కర దీపికలు. మూలంలోని నకులుడికి ఇంతటి వాక్చాతుర్యం లేదు. మాటలలో ధర్మజుడి తమ్ముడనిపించుకొన్నట్లు చిత్రించి నకులపాత్రకు ఒక ఔన్నత్యాన్ని కల్పించాడు తిక్కన. ఆర్ద్రమైన నకులుడి భావాలను మాధుర్యగుణంతో తిక్కన మధురతరం చేశాడు. పృథక్పదత్వం, అర్థవైచిత్ర్యం, ఉక్తి వైచిత్ర్యం అనే మాధుర్య గుణ లక్షణాలు ఈ పద్యరచనలో ప్రసన్నమయ్యాయి. (సంపా.)

క. ఆ విభుఁడు రాజ్యసుఖ లీ। లా విముఖత వెడలి బంధులం దొఱఁగి యథే
ష్టావాసత బ్రుంగుడు వడి। పోవుట నెచ్చోటఁ గడుపుఁ బ్రోతునొ యనుచున్. 268

ప్రతిపదార్థం: ఆ విభుఁడు= ధర్మరాజు; రాజ్యసుఖలీలా విముఖతన్= రాజ్య సౌఖ్యాల యొక్క విలాసాల పట్ల గల వైరాగ్యం వలన; వెడలి= రాజ్యం వదలి; బంధులన్= బంధువులను; తొఱఁగి= వదలిపెట్టి; యథా+ఇష్ట+ఆవాసతన్= ఇష్టం వచ్చిన చోట నివసించటం వలన; బ్రుంగుడు+పడి= మరుగునపడి; పోవుటన్=పోవటం చేత; ఏ+చోటన్= ఎక్కడ; కడుపున్+ ప్రోతునొ= పొట్ట పోసుకుంటానో; అనుచున్= అనుకొంటూ.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు రాజ్యంమీద విముఖతతో వెళ్ళిపోయాడు. చుట్టాలను వదలిపెట్టాడు. తనకు తోచిన చోట (ఉన్నాడు) వసించాడు. ఆ తరువాత అజ్ఞాతంలోకి వెళ్ళిపోయాడు. ఇంక నేను ఎక్కడ పొట్టపోసుకొన గలనా? అని అనుకొంటూ (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. తిరిగి తిరిగి లోకోత్తర । చరితుఁడు సుజనుండు మత్స్యజనవిభుఁడు యుధి
ష్ఠిరునట్ల యనఁగ విని నినుఁ । గర మనురాగమునఁ గొలువఁగా నియ్యెడకున్. 269

ప్రతిపదార్థం: తిరిగి తిరిగి= తిరిగి తిరిగి; యుధిష్ఠిరున్+అట్ల= ధర్మరాజు వలె; లోక+ఉత్తర చరితుఁడు= అసామాన్యమయిన ప్రవర్తన కలవాడు; సుజనుండు= మంచివాడు; మత్స్య జనవిభుఁడు= మత్స్య దేశంలోని జనులకు అధిపతి అయినవాడు; అనఁగన్+విని= అని చెప్పుకొంటూ ఉంటే విని; నినున్= నిన్ను; కరము= ఎంతో; అనురాగమునన్= ప్రేమతో; కొలువఁగాన్= సేవించడానికి; ఈ+ఎడకున్= ఇక్కడకు.

తాత్పర్యం: చాలాచోట్లు తిరిగాను. విరాటుడు సజ్జనుడని, పుణ్యాత్ముడని, ధర్మరాజు వంటివాడని విన్నాను. అందుచేత ఎంతో సంప్రీతితో మిమ్ము సేవించడానికి ఇక్కడకు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. చనుదెంచి కాంచి నా నే । ర్చిన తెఱఁగున విన్నపంబు సేసితి; నన్నుం
బని గొనఁ దలఁచిన నేలెడి; । దనుమానము గలిగెనేని నరిగెద నధిపా!' 270

ప్రతిపదార్థం: చనుదెంచి= వచ్చి; కాంచి= చూచి; నా నేర్చిన తెఱఁగునన్= నాకు చేతనయినట్లు ; విన్నపంబు+చేసితిన్= మనవి చేశాను; నన్నున్= నన్ను; పని+కొనన్+తలఁచినన్= పనుల్లో నియోగించ తలచినట్టయితే; ఏలెడిది= ఏలుకొనేది; అధిపా!= రాజా!; అనుమానము+కలిగెన్+ఏనిన్= సందేహం కలిగితే; అరిగెదన్= ఇపుడే తిరిగి వెళ్ళిపోతాను.

తాత్పర్యం: ఇక్కడకు వచ్చాను. నిన్ను చూచాను. నాకు చేతనయిన పద్ధతిలో విన్నవించుకొన్నాను. నాచేత పని చేయించుకొన దలచినట్లయితే ఏలుకొమ్ము. లేదా మీకు సందేహం కలిగితే వెళ్ళిపోతాను'.

వ. అనవుడు. 271

తాత్పర్యం: అనగానే.

ఉ. ఆ నరనాథుఁ డిట్లనియె; 'నశ్వములం బరికించి యున్కి యిం
పేని తురంగశాలలకు నెల్లను ముఖ్యుఁడవై తదీయ నా
నా నియత ప్రకార కరణంబులఁ బ్రిమ్మరుచున్న వారి ము
న్నే నెటు లట్ల నీ వరసి యిచ్చమెయిం బనిగొమ్ము నెమ్మితోన్.' 272

ప్రతిపదార్థం: ఆ నరనాథుఁడు= విరాటుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు; అశ్వములన్= గుఱ్ఱాలను; పరికించి+ఉన్కి= పర్యవేక్షిస్తూ ఉండటం; ఇంపు+ఏని= ఇష్టం అయితే; తురంగ శాలలకున్+ఎల్లను= గుఱ్ఱాల శాలలన్నిటికి; ముఖ్యుఁడవు+ఐ= ప్రధానాధికారివై; తదీయ= ఆ అశ్వశాలలకు సంబంధించిన; నానా= అనేకాలయిన; నియతప్రకార= నియమిత విధానాలతో కూడిన; కరణంబులన్= పనులలో; త్రిమ్మరుచున్+ఉన్న= తిరుగుతున్న; వారిన్= వారిని; మున్ను= పూర్వం; ఏన్= నేను; ఎటులు= ఏవిధంగానో; అట్లు+అ= అట్లే; నీవు= నీవు; అరసి= పర్యవేక్షించి; ఇచ్చమెయిన్= నీ ఇష్టం వచ్చినట్లు; నెమ్మితోన్= ప్రేమతో; పని+కొమ్ము= పనిచేయించుకొనుము.

తాత్పర్యం: విరాట మహారాజు ఈ విధంగా అన్నాడు - 'అశ్వపరిరక్షణమే నీ కిష్టమయితే అశ్వశాల లన్నిటికీ ప్రధానుడవుగా ఉండుము. నేను అశ్వపాలకులను ఏవిధంగా చూచేవాడినో ఆ రకంగానే నీవూ చూడుము. ప్రీతితో వాళ్ళచేత పనులు చేయించుకొనుము'.

విశేషం: నకులుడిని నియోగించటంలో మూలంలో లేని ఎన్నో విశేషాలను సమకాలీన ప్రభుత్వ పరిజ్ఞానంలో నుండి ఎన్నుకొని ఇందులో సందర్భోచితంగా తిక్కన నిబంధించాడు. అతడు మనుమసిద్ధికి మహామంత్రి కదా! విరాటుడికి అశ్వశాలలు ఎన్నో ఉన్నాయి. వాటి అన్నిటి మీదా నకులుడు సర్వాధికారి. ప్రభుత్వంలో పలురకాల బాధ్యతలు నిర్వహించే వారు-వాహనాలైన అశ్వాలను అనేక ప్రయోజనాలకు ఉపయోగించుకొంటారు. వారు ఆయా పనులమీద తిరుగుతూ ఉంటారు. వారందరినీ కనిపెట్టి చూచి ఎవరిని ఏవిధంగా వినియోగించుకొనాలో, గౌరవించాలో, జీత బత్తేలిచ్చి పోషించాలో రాజే స్వయంగా చూచుకొనేవాడు. ఇక ఆ అధికారాలను నకులుడికి దత్తం చేశాడు విరాటుడు. రాజు తన బాధ్యతలను దత్తం చేసి ఏర్పాటు చేసిన ఉన్నత పదవి నకులుడిది అని గ్రహించాలి. (సంపా.)

క. అని చెప్పి యధిక సమ్మా। నన పూర్వము గాఁగ మత్స్య నరపతి మాద్రీ
తనయుఁ దగ నిల్పె నాతఁడు। తనమదిఁ బ్రియమందె; నతని తమ్ముం డంతన్. 273

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని చెప్పి; అధిక సమ్మానన పూర్వము+కాఁగన్= ఎక్కువ గౌరవ పూర్వకం అయ్యే విధంగా; మత్స్య నరపతి= మత్స్య రాజు అయిన విరాటుడు; మాద్రీతనయున్= మాద్రి కొడుకు అయిన నకులుని; తగన్= తగిన విధంగా; నిల్పెన్= ఆస్థానంలో ఉంచాడు; అతఁడున్= ఆ నకులుడూ; తనమదిన్= తన మనసులో; ప్రియము+అందెన్= ప్రీతి చెందాడు; అంతన్= అపుడు; అతని తమ్ముండు= నకులుని తమ్ముడు సహదేవుడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, విరాట మహారాజు మాద్రి కొడుకు అయిన నకులుడిని గౌరవ పూర్వకమైన ఆస్థానంలో ఉంచాడు. నకులుడు తన మనసులో సంతృప్తి చెందాడు. తరువాత నకులుని తమ్ముడు సహదేవుడు-

సహదేవుఁడు గోపవేషంబున విరటుఁ గొల్వ వచ్చుట (సం.4-9-1)

క. భావన శాంతత్వము నిజ। భావంబున నూష్మలతయుఁ బ్రకటంబులు గా
నా విధుఁడు మనుజవేషం। డై వచ్చెనొ? శిఖి శరీరి యయ్యెనొ? యనఁగన్. 274

ప్రతిపదార్థం: భావనన్= భావన చేత (ఎదుటివారికి తోచే విధంలో); శాంతత్వము= ప్రశాంతత; నిజభావంబునన్= తన మనసులో; ఊష్మలతయున్= తేజస్సూ; ప్రకటంబులు+కాన్= స్పష్టం కాగా; ఆ విధుఁడు= ఆ చంద్రుడు; మనుజవేషుండు+ఐ= మానవాకారం ధరించిన వాడయి; వచ్చెనొ= వచ్చాడో?; శిఖి= అగ్ని; శరీరి= శరీరం కలవాడు; అయ్యెనొ+అనఁగన్= రూపు తాల్చాడో అన్నట్లు.

తాత్పర్యం: పైకి చూస్తే ప్రశాంతత తోచేటట్లూ, మనసులో పరాక్రమ తేజస్సు ప్రకటిత మయ్యేటట్లూ ఉన్న సహదేవుడు ఆ చంద్రుడే మానవాకారంతో వచ్చాడా? లేదా అగ్నిదేవుడే ఆకారం తాల్చాడా? అన్నట్లు ఉన్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష, క్రమం. సహదేవుడు గోపవేషంతో వచ్చి విరాటుడి కొలువులో చేరిన ఘట్టాన్ని తీర్చిదిద్దిన విధం విశిష్టం. మూలానికీ తెలుగు రచనకూ ఏమీ పోలికలు లేవు. ఈ ఘట్టం తిక్కన పునస్సృష్టి. **"తమాయాన్త మభిప్రేక్ష్య భ్రాజమానం నరర్షభమ్"** (సం.4.9.2) అని మాత్రం మూలంలో ఉన్నది. తిక్కన చిత్రణ వేరు. పైకి చూస్తే ప్రశాంతభావం స్ఫురిస్తుంది. అందువలన భావించే వారికి ఆ చంద్రుడే మానవాకారం ధరించి భూమి మీదకు దిగివచ్చాడా! అని అనిపిస్తాడు. అతడి మనసులో కార్చిచ్చు. అందువలన అగ్నిదేవుడే ఆకారం తాల్చాడా అన్నట్లు అనిపిస్తున్నాడు. విరుద్ధ గుణాల విచిత్ర సమ్మేళనం విశిష్ట వ్యక్తుల స్వభావం. అతడి ఆకారం చూస్తే ఆకర్షణతో దగ్గరికి పోవాలనిపిస్తుంది. అతడి అంతస్తేజం కొంతభయాన్ని కలిగిస్తుంది. సుందర తేజస్సు అతడి రూపునే కాక, స్వభావాన్నికూడా వ్యంజింప చేస్తున్నది. విధిచేత సేవకు వచ్చాడే కాని అభిమాన ధనుడైన సహదేవుడు లోలోన ప్రజ్వలిస్తున్నాడని ధ్వని. ఇందులో ఉత్ప్రేక్షాలంకారం సాభిప్రాయం. శాంతత్వాన్ని చంద్రుడితో, ఊష్మలతను అగ్నితో క్రమంగా అన్వయించటంలో క్రమాలంకారం కూడా ఉన్నది. (సంపా.)

క. తలుగుల పొది యొక దెసఁ బె। య్యల దామెన యొక్క వలన నునువై యుండన్
మొల మోపి పెక్కుచుట్లన్। బలు ద్రాటం జుట్టి గోపభావం బలరన్. 275

ప్రతిపదార్థం: తలుగుల పొది= పలువుల కట్ట; ఒక దెసన్= ఒక ప్రక్కనూ; పెయ్యల దామెన= పెయ్యదూడలను కట్టే త్రాడు; ఒక్కవలనన్= ఒక ప్రక్కనూ; అనువు+ఐ ఉండన్= వీలుగా ఉండగా; పెక్కుచుట్లన్= ఎన్నో చుట్లను; బలుత్రాటన్+చుట్టి= బలమయిన త్రాటితో కట్టి; మొలన్+మోపి= మొలలో దోపుకొని; గోపభావంబు= గొల్లతనం; అలరన్= ఒప్పగా.

తాత్పర్యం: ఒక ప్రక్క పలుపుల మోపు, మరో ప్రక్క పెయ్య దూడల త్రాళ్ళు, ఎన్నోచుట్లు చుట్టిన ఒక పెద్దత్రాడు మొలలో దోపుకొన్న వేషం గొల్లతనాన్ని స్పష్టం చేస్తూండగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: సహదేవుడు చక్కని గోపాలుని వేషం కట్టి, గొల్లవానివలెమాట్లాడుతూ విరాటుని వద్దకు వచ్చినట్లు మూలంలో ఉన్నది. కాని. ఆ వేషం వివరాలు లేవు. పాండవులకు ఆయా వేషాలూ, ఆహార్యాభినయం ధర్మదేవుడు ప్రసాదించినవి. అందువలన తిక్కన వాటిని తప్పకుండా వర్ణించాడు. గొల్లవాని వేషంలో మూడు రకాలైన తాళ్ళు అలంకారాలుగా అమరాయి. ఒకటి పశువులను కట్టి వేయటానికి ఉపయోగించే పలుపులమూట ఒకవైపు. పెయ్యదూడలను నిలువరించటానికి ఉపయోగించే సన్నని తాళ్ళ చుట్టలు మరొకవైపు. నీరు తోడటానికీ. పశువులను పలుపువేసి దూరంగా మేతకు పంపి అవి తప్పిపోకుండా చెట్లకు కట్టివేయటానికి ఉపయోగపడే పెద్ద త్రాడు నడుముకు కట్టుకున్న గొల్లవేషం వ్యాసుని నాటిది కాకపోవచ్చును. తిక్కన నాటిదని తప్పక చెప్పవచ్చును.

ఈ వర్ణనలు కవితలో జాతి వార్తలకు ప్రాతినిధ్యం వహిస్తాయి. సమకాలీన జీవన చిత్రాలను తనకవితలో ప్రతిఫలింపచేసి తెలుగుదనాన్ని పోషించటం తిక్కన రచనా శిల్పం. ఈ పద్యంలో గొల్లవేషంలోని సహదేవుడి స్థిరచిత్రం వర్ణించబడింది. రాబోయే పద్యంలో చలచిత్రం ప్రదర్శించబడుతున్నది. (సంపా.)

చ. నునుసెలగోల చేకొని, మనోహర మౌ తన మేను రాజు చూ
పును బ్రజచూడ్కులం దిగువఁ బుష్కరపత్ర నిభంబు లైన లో
చనముల మూర్తి దెల్పఁగ ససంభ్రమతం జనుదెంచె నల్లన
ల్లన వెడభీతి దోఁప జనులన్ వెగడయ్యెడు దృష్టిఁ జూచుచున్. 276

ప్రతిపదార్థం: నును= నున్నని; సెలగోల= పసుల కాపరి కర్రను; చేకొని= ధరించి (చేత పట్టుకొని); మనోహరము+ఔ= అందమయిన; తన మేను= తన శరీరం; రాజు చూపును= విరాట మహారాజు యొక్క చూపును; ప్రజ చూడ్కులన్= ప్రజల

దృష్టులనూ; తిగువన్= ఆకర్షించగా; పుష్కరపత్ర= తామర రేకులతో; నిభంబులు+ఐన= సమానములయిన; లోచనములన్= కన్నులద్వారా; మూర్తి= చలాకీతనంతోకూడిన వర్చస్సు; తెల్పఁగన్= చాటుతుండగా; ససంభ్రమతన్= తొట్రుపాటుతో; అల్లనల్లన= మెల్లగా; వెడభీతి= చిరుభయం; తోఁపన్= కనిపించగా; జనులన్= ప్రజలను; వెగడు+అయ్యెడు దృష్టిన్= తడబడుతున్న చూపుతో; చూచుచున్= చూస్తూ; చనుదెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: సహదేవుడు చేతిలో మున్నని పసుల కాపరి కర్ర పట్టుకొన్నాడు. అతడి సుందరాకారం గల శరీరం రాజు చూపును ఆకర్షిస్తున్నది. ప్రజల చూపులను కూడా ఆకట్టుకొంటూ ఉన్నది. తామరరేకులవంటి కళ్ళల్లో చలాకీతనం తొంగి చూస్తూ ఉన్నది. అతడి చూపులలో అవ్యక్తభయం తొణికిస లాడుతూ ఉన్నది. తడబడే చూపులతో ప్రజలను చూస్తూ సహదేవుడు మెల్లగా వచ్చాడు.

విశేషం: సెలగోల పసులకాపరి వేషానికే అలంకారం. దానికి తోడు సహదేవుడు సహజంగా అందగాడు. అది మనస్సులను హరించే అందం. రాజు, ప్రజలు అందుకే అతడిని అబ్బురపాటుతో చూచారు. వేషానికీ రూపానికీ పొంతన లేదని గమనించి వెగడుపడే దృష్టులు సారించారు. అట్లా వారు గ్రుచ్చిగ్రుచ్చి చూస్తుంటే సహదేవుడికి సంభ్రమం కలగటం సహజం. అజ్ఞాతవాస నియమంలో ఎవరైనా గుర్తిస్తే ప్రమాదం. అందుకే అతడికి వెడభీతి. బెదరు చూపులతో అతడు జనాన్ని చూస్తూ మెల్లమెల్లగా రాజు దగ్గరికి వచ్చాడు. ఎంతటి చైతన్య శీలమైన అభినయ శిల్పం! తిక్కన నాటకీయతకు దక్కిన చక్కని ఉదాహరణం, అలంకారాలు వాడకుండా అచ్చమైన అభినయంతో కవితను రక్తికట్టించటం తిక్కన నేర్పరితనం. (సంపా.)

వ. ఇట్లు వచ్చి మత్స్యమహీవల్లభు నంతంతం జేరి వినయావనతుం డగుచు నిట్లనియె. 277

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; వచ్చి= కొలువు కూటానికి దగ్గరలో ఉన్న ప్రదేశానికి వచ్చి; మత్స్య మహీవల్లభున్= మత్స్య భూమికి అధిపతి అయిన విరాట మహారాజును; అంతన్+అంతన్= దగ్గర దగ్గరగా; చేరి= సమీపించి; వినయ+అవనతుండు+అగుచున్= వినయంతో వంగినవాడు ఔతూ; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: పసుల కాపరి వేషంలో సహదేవుడు వచ్చాడు. విరాటుడిని మెల్లగా సమీపించాడు. వినయంతో నమస్కరించాడు. తదనంతరం ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. 'నీ పసులఁ గావఁ బెట్టుము। భూపాలక! నన్ను; నేను బూని యరసినన్
గోపంక్తులు రుజవడ; వొరు। చేపడ వెన్నఁడును; డప్పిఁ జేడ్పడ వెచటన్. 278

ప్రతిపదార్థం: భూపాలక!= భూమిని పాలించే ఓ రాజా!; నన్నున్= నన్ను; నీ పసులన్= నీ పశువులను; కావన్+పెట్టుము= రక్షించడానికి నియమించుము; నేను= నేను; పూని= ప్రయత్నించి; అరసినన్= పరిరక్షిస్తే; గోపంక్తులు= ఆలమందలు; రుజ+పడవు= రోగాల పాలుకావు; ఎన్నఁడును= ఏనాడుగాని; ఒరు చేపడవు= ఇతరులకు లోబడవు; ఎచటన్= ఎక్కడా; డప్పిన్= దాహంతో; చేడ్పడవు= బాధపడవు.

తాత్పర్యం: 'రాజా! నీ ఆలమందను కాపాడటానికి నన్ను అధికారిగా నియమించుము. నా పర్యవేక్షణలో ఆలమందలకు రోగాలు అంటవు. ఇతరులు ఈ ఆలమందను లోబరచుకోలేరు. అలసట అసలు ఉండదు. దప్పికతో బాధపడవు.

తే. తొఱఁగు వోకుండ మెకములు గఱవకుండఁ। బాఁడి దఱుఁగకయుండ నాపాటి గొల్ల
లిచ్చమెచ్చ, నీ దృష్టికి నెక్కఁ గదుపు। నరయ నేర్తు; న న్నేలుము ధరణినాథ!' 279

ప్రతిపదార్థం: ధరణినాథ!= భూపాలక!; తొఱఁగు+పోకుండన్= పశువులు తప్పించుకొని పోకుండా; మెకములు= మృగాలు; కఱవక+ఉండన్= కరవకుండా ఉండేటట్లు; పాఁడి తఱుఁగక+ఉండన్= పాడిపాలు తగ్గిపోకుండా ఉండే విధంగా; నాపాటి గొల్లలు= నా వంటి (సాటివారైన) గోపాలకులు; ఇచ్చన్+మెచ్చన్= మనసులో మెచ్చుకొనే విధంగా; నీ దృష్టికిన్+ఎక్కన్= నీమనసుకు నచ్చే విధంగా; కదుపున్= ఆలమందను; అరయన్+నేర్తున్= పరిరక్షించగలుగుతాను; నన్నున్= నన్ను; ఏలుము= ఏలుకొమ్ము.

తాత్పర్యం: ఓ మహారాజా! నన్ను పసుల కాపరిగా ఏలుకొంటే పసులు తప్పిపోవు. క్రూరజంతువుల బారిన పడవు. పాడి తగ్గిపోదు. తోటి గొల్లలు మెచ్చుకొంటారు. నీవు కూడా మెచ్చుకొంటావు. అంతగా ఆలమందను కాపాడుతాను. నన్ను ఏలుకొమ్ము.

విశేషం: 'మెప్పు' చేసేవారికి ఉత్సాహకారి. ఆ మెప్పు సమానుల మధ్య అయితే ఎంతో సముత్సాహాన్ని ఇస్తుంది. పైగా రాజే మెచ్చితే సాటివారిలో మరికొంత గౌరవం. పశు సంరక్షణలో తీసికొనవలసిన ప్రాథమికాంశాలను ఏకరువు పెట్టి పశుశాస్త్ర విజ్ఞానాన్ని సహదేవుడు ప్రదర్శించి తన యోగ్యతను చాటుకొన్నాడు.

వ. అనిన విరాటుండు పాండవావరజున కిట్లనియె. 280

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగానే; విరాటుండు= విరాట మహారాజు; పాండవ+అవరజునకున్= పాండవులలో చిన్నవానితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అనగానే విరాటుడు సహదేవుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

ఉ. 'ఎక్కడి మాట? గొల్లతన మించుకయేనియు లేదు నీ దెసం;
జక్కని మేను నీ గఱువ చందముఁ గాంతియుఁ జూడవచ్చినన్
నిక్కువ మీవు సూర్య శశి నిర్మల వంశజులైన రాజులం
దొక్క మహానుభావు తనయుండవు గావలయున్ నరోత్తమా!' 281

ప్రతిపదార్థం: నర+ఉత్తమా!= నరులలో ఉత్తముడవయిన వాడా!; ఎక్కడి మాట?= ఇది యెక్కడి మాట?; నీదెసన్= నీ దగ్గర; గొల్ల తనము= గొల్లతనం; ఇంచుక+ఏనియున్+లేదు= కొంచెం కూడా లేదు; చక్కని మేను= అందమయిన శరీరం; నీ గఱువ చందమున్= నీ గాంభీర్యం; కాంతియున్= కాంతి; చూడవచ్చినన్= చూస్తే; నిక్కువము= నిజంగా; ఈవు= నీవు; సూర్య= సూర్యుని యొక్క; శశి= చంద్రుని యొక్క; నిర్మల= కళంకంలేని; వంశజులు+ఐన= వంశంలో పుట్టిన; రాజులందున్= రాజులలో; ఒక్క మహా+అనుభావు తనయుండవు= ఒక గొప్ప మహారాజు కుమారుడివి; కావలయున్= అయి ఉంటావు.

తాత్పర్యం: ఎక్కడి మాట లివి? నీలో గొల్లతనం కాసంతయినా లేదు. నీ శరీరం చక్కగా ఉన్నది. నీలో గాంభీర్యం ఉన్నది. నీలో కాంతి స్పష్టమవుతూ ఉన్నది. బాగా ఆలోచిస్తే నీవు సూర్యవంశజుడివి కావచ్చును, లేదా చంద్రవంశజుడివి కావచ్చును.

విశేషం: ఆకారాన్ని చూచి వ్యక్తిత్వాన్నీ, గుణసంపదనూ, అభిజాత్యాన్నీ అలవోకగా చెప్పగల సూక్ష్మబుద్ధి కలవాడు విరాటుడు. పాండవులను విశిష్టవ్యక్తులుగా గుర్తించి, ఆ వివేకాన్ని దాచుకొనకుండా బయటికి చెప్పిన నిర్మలచిత్తుడు. వారి యోగ్యతకు తగిన పదవు లివ్వాలని ముందుకు వచ్చిన ఉచితజ్ఞుడు. ఇది అతడి రాజనీతిలో ఒక భాగమని కొందరు భావిస్తారు. ఎదుటివారిని

ఆకాశానికెత్తి, ఆశలు చూపించి, ప్రలోభపెట్టి పరీక్షించటం ఆయన మొదట ప్రయోగించే సమ్మోహనాస్త్రం. దానికి ఎదుటివారు లొంగితే వారిని అతడు అనుమానించవచ్చును. కాని, పాండవుల వల్ల ఆ పని జరుగలేదు. అంతేకాదు. పాండవులలోని లోవెలుగును చూచి, ఆకార వైభవాన్ని చూచి విరాటుడు ప్రభావితుడై స్పందించాడే కాని, అది రాజకీయం కాదు. సహదేవుడి ఆకృతి చూచి అతడు సూర్యచంద్రవంశజుడై ఉండాలని ఊహించాడు. సత్యానికి ఎంత దగ్గరగా అతడి అంచనా ఉండింది? అంతటి వివేకశాలి కూడా పాండవులను గుర్తించలేకపోయాడు. ధర్మజుడి కొలువులో పనిచేసిన అయిదుగురు ఒకేనాడు తన కొలువులో చేరటానికి రాగా వారిని వరుసగా చేర్చుకొన్న విరటుడికి 'ఈ అయిదుగురు ఎవరు?'-అనే ప్రశ్న స్ఫురించలేదు. అతని కొలువులో ఉన్న జనులకు కూడా ఆ ఆలోచన రాలేదు. అది ధర్మడి వరప్రభావం. పాండవుల కున్న దైవకవచం అడుగడుగున ధ్వనింపబడటం విరాటపాత్ర చిత్రణలోని ప్రబంధ ధ్వని (సంపా.)

ఆ. వలయు పదవియందు నిలిచి నా రాజ్యమం। తయును జక్కఁ బెట్టి నయము విక్ర
మంబు నడపు నంత మానిసివై యుండి। కుచ్చితంపు బ్రదుకు గోరఁ దగునె? 282

ప్రతిపదార్థం: వలయు= నీ ఇష్టం వచ్చిన; పదవి+అందున్= పదవిలో; నిలిచి= కుదురుకొని; నా రాజ్యము+అంతయునున్= నా రాజ్యమంతా; చక్కన్+పెట్టి= చక్కజేసి; నయము= నీతి; విక్రమంబు= పరాక్రమం; నడపునంత= నడిపించగలిగినంతటి; మానిసివి+ఐ= సమర్థుడవయి ఉండి; కుచ్చితము+బ్రదుకు= హీనమయిన బ్రదుకు; కోరన్+తగునె?= కోరడం న్యాయమా?

తాత్పర్యం: నీ కిష్టమైన పదవిలో కుదురుకొని నా రాజ్యాన్నంతా చక్కబెట్టి నయనీతి పరాక్రమాలను ప్రదర్శించగలిగిన సమర్థుడవై ఉండికూడా, ఇటువంటి అల్పమైన జీవనోపాధిని కోరట మెందుకు?

విశేషం: నీతి అనే మాట మంత్రాలోచనాన్ని తెలియజేస్తుంది. పరాక్రమం సమర నైపుణ్యాన్ని స్పష్టం చేస్తుంది. తగిన వ్యక్తికి తగిన పదవి ఇవ్వటం అవసరం. అట్లా ఇవ్వకపోవటం అధికారి లోపం కూడా అవుతుంది.

వ. ఉత్తమ వాహనంబులు, మహనీయాయుధంబులు నిచ్చెద; మత్స్యదేశంబున భవదభిమతస్థలం బొసంగెద; మదీయ మండల సేనా పరిపాలనంబు సేసి వర్తిల్లుము.' 283

ప్రతిపదార్థం: ఉత్తమ వాహనంబులు= శ్రేష్ఠమయిన వాహనాలు; మహనీయ= గొప్పవయిన; ఆయుధంబులున్= ఆయుధాలను; ఇచ్చెదన్= ఇస్తాను; మత్స్యదేశంబునన్= మత్స్య దేశంలో; భవత్+అభిమత స్థలంబు+ఒసంగెదన్= నీకు ఇష్టమయిన ప్రదేశాన్ని ఇస్తాను; మదీయ= నాదైన; మండల సేనా పరిపాలనంబు= మండల సేనలను పరిపాలించటం; చేసి= నిర్వహించి (బాధ్యత స్వీకరించి); వర్తిల్లుము= ఉండుము.

తాత్పర్యం: నీకు ఉత్తమ వాహనాలు ఇస్తాను. శ్రేష్ఠమయిన ఆయుధాలను ఇస్తాను. మత్స్యదేశంలో నీవు కోరిన ప్రదేశాన్ని కూడా ఇస్తాను. నా మండల సేనలను పరిపాలించుము.'

క. అనవుడుఁ బాండు నృపాలక। తనయుఁడు మ్రొక్కుచు విరాట ధరణీశున కి
ట్లను 'హీనకులుఁడ, బాలుఁడ। మును నాగరికంపుఁ గార్యముల వెర వెఱుఁగన్. 284

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగానే; పాండునృపాలక తనయుఁడు= పాండురాజు కుమారుడయిన సహదేవుడు; విరాట ధరణీశునకున్= విరాట మహారాజుకు; మ్రొక్కుచున్= నమస్కరిస్తూ; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు; హీనకులుండన్= తక్కువ కులం వాడిని; బాలుఁడన్= బాలుడిని; మును= పూర్వం (ముందటి నుండి); నాగరికము+కార్యముల వెరవు= నాగరికపు పనుల తీరును; ఎఱుఁగన్= తెలిసిన వాడిని కాను.

తాత్పర్యం: అనగానే సహదేవుడు విరాటుడికి మ్రొక్కి ఇట్లా అన్నాడు. 'రాజా! నేనేమో హీనకులుడిని. ముందెప్పుడూ నాగరికాలయిన పనుల తీరు తెన్నులు తెలిసిన వాడిని కాను.

ఆ. **పసులఁ గాచి కాని బ్రదుకఁ గౌరవుల ప్రాఁ। తలము మున్ను; నేను ధర్మపుత్త్రు**
పశుగణంబు నెల్లఁ బాలింతు నమ్మహీ। వరుని చిత్తమునకు వచ్చువాఁడ. **285**

ప్రతిపదార్థం: పసులన్= పశువులను; కాచికాని బ్రదుకన్= కాచుకొంటూమాత్రమే బ్రతికేవాడను; మున్ను= గతంలో; కౌరవుల ప్రాఁతలము= కురువంశీయులైన రాజులయొక్క సేవకులం; నేను= నేను; ధర్మపుత్త్రు= యమధర్మరాజు కుమారుడయిన ధర్మరాజు యొక్క; పశుగణంబున్+ఎల్లన్= పశువుల మందలనన్నిటిని; పాలింతున్= రక్షించేవాడిని; ఆ+మహీవరుని చిత్తమునకున్= ఆ మహారాజు మనసుకు నచ్చే విధంగా; వచ్చువాఁడన్= ప్రవర్తించేవాడిని.

తాత్పర్యం: గతంలో మేము కౌరవులకు సేవకులం. పశుగణాన్ని రక్షించే వాడిని. పశువులను కాపాడడం తప్ప మరే విధంగా బ్రతుకలేని వాడిని. ఇంతకుముందు ధర్మరాజుయొక్క పశుగణాన్ని పాలిస్తూ ఉండేవాడిని. ఆ విధంగా ఆ మహారాజు మన్ననకు పాత్రుడైనవాడిని.

వ. **తంత్రీపాలుం డనం బరఁగిన వాఁడ; నా చేతం గ్రేపులు పురాణించుటం జేసి కొండొక కాలంబునన కదుపులం బెనుతు; నే నగునని కైకొనిన యాఁబోతు పంచితంబు మూర్కొనినను, బైగాలి వీచినను గొడ్డునకైనం జూలు నిలుచు; నుంగిడి యదురు ద్రిక్క యను వానికి నా పేరు సెప్పినం జాలు; మఱియును బసికి వలయు తెఱంగు లెల్ల నెఱుంగుదు; వేఱొక్క పనికిం గాను గాని యే నీ వెంట నీ మనసు వడయం జాలుదు; నా వలనం బ్రయోజనంబు గొనవలయు నేని నొండుమాటలు దక్కి పసులం బరికింప నియోగింపుము.'** **286**

ప్రతిపదార్థం: తంత్రీపాలుండు+అనన్= తంత్రీపాలుడు అనే పేరుతో; పరఁగినవాఁడన్= వ్యవహరించబడిన వాడిని; నా చేతన్= నా చేతిలో (నా సంరక్షణలో); క్రేపులు= దూడలు; పురాణించుటన్+చేసి= పెరుగటంవలన - పెరగడం వలన; కొండొక కాలంబుననను+అ= కొద్ది కాలంలోనే; కదుపులన్= ఆలమందలను; పెనుతున్= పెంచుతాను; నేను+అగున్+అని= నేను 'అవుతుంది' అని; కైకొనిన= స్వీకరించిన; ఆఁబోతు= ఆంబోతు; పంచితంబు= మూత్రాన్ని; మూర్కొనినను= వాసన చూచినా; పై గాలి వీచినను= పై గాలి వీచినా; గొడ్డునకున్+ఐనన్= గర్భం రానే రాదు అని తేల్చి వేసిన దానికయినా; చూలు= గర్భం; నిలుచున్= నిలుస్తుంది; ఉంగిడి= పశువులకు వచ్చే రోగం; అదురున్+త్రిక్క+అనువానికిన్= అదురుడు, తిరుగుడు అనే పశువుల రోగం వచ్చిన వాటికి; నా పేరు= నా పేరును; చెప్పినన్+చాలున్= చెప్పినాచాలు; మఱియును= ఇంతే కాకుండా; పసికి= పశువులకు; వలయు= అవసరమయిన; తెఱంగులు+ఎల్లన్= పద్ధతులన్నీ; ఎఱుంగుదున్= తెలుసు; వేఱొక్క, పనికిన్= వేరే పనికి; కాను= తగినవాడిని కాను; కాని= అయినప్పటికి; ఏన్= నేను; ఈవెంటన్= ఈ పనిమీద; నీ మనసు= నీ మనసును; పడయన్+చాలుదున్= చూరగొంటాను; నా వలనన్= నావలన; ప్రయోజనంబున్= ఏదయినా ప్రయోజనాన్ని; కొనవలయున్+ఏని= చేయించాలనుకొంటే; ఒండు మాటలు+తక్కి= మరో రకమైన మాటలు వదలిపెట్టి; పసులన్= ఆవులను లేదా గోసంపదను; పరికింపన్= పర్యవేక్షణ చేయడానికి; నియోగింపుము= నియుక్తుడిని చేయుము.

తాత్పర్యం: నా పేరు తంత్రీపాలుడు. నా 'హస్తవాసి' మంచిది, అందుచేత దూడలు బాగా పెరుగుతాయి. అతి తక్కువ కాలంలో ఆలమందలను పెంచుతాను. నేను ఎంపిక చేస్తే ఆబోతు మూత్రం వాసన చూచినా, పైగాలి వీచినా

గొడ్డుటావులకు సైతం చూలు నిలవటం ఖాయం. ఉంగిడి, అదురు, త్రిక్క అనే రోగాలు నా పేరు చెప్పితే దగ్గరికి రావు. పశువుల రకాలన్నీ నాకు తెలియును. వేరే పనికి నేను తగను. ఈ పనిలో మాత్రం 'నేను నీ మనసుకు నచ్చే విధంగా నడుచుకొంటాను. నా వలన నీ కేమయినా ప్రయోజనం ఉన్నదనుకొంటే మరోమాట వద్దు. నన్ను పశుపాలనకు నియోగించుము'.

విశేషం: పశువులకు వచ్చే రోగాలు తగ్గించటానికి కొందరు మందులు, మంత్రాలు నేర్చి సిద్ధులు సాధించటం మన దేశంలో కనపడుతుంది. పాము కాటుకు మంత్రాలు మందుకావటం. మంత్రగాని పేరే ఒక్కొకసారి మంత్రంగా పనిచేయటం చూస్తాం. సహదేవుడు తాను అటువంటి వాడినని చెప్పుకొన్నాడు. అటువంటివాడు పశుగణాధ్యక్షుడుగా ఉంటే పశుసంపద భద్రంగా ఉండగలదనే విశ్వాసం విరాటునికి కలిగేటట్లు పలకటం ఇందులో విశేషం. ఆ మహిమ అంతా ధర్మజుని దయవలన కలిగిందని ధ్వని. (సంపా.)

చ. అనుటయు నెట్టకేలకు ధరాధిపుఁ డట్టుల కాక యంచు నా
తని వదనంబు సూచి 'యుచితం బగునేనిఁ బ్రియంబ యేని, నె
ట్లును గురుకార్య వర్తనములున్ రుచియింపక యుండునేని, గో
ధనముల కెల్ల రక్షణముఁ దత్పరతం దగఁ జేయు ముఖ్యతన్. 287

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అనగానే; ఎట్టకేలకున్= చివరకు; ధరాధిపుఁడు= రాజు; అట్టుల కాక= అట్లే అగుగాక; అంచున్= అంటూ; అతని వదనంబు= అతడి ముఖం; చూచి= చూచి; ఉచితంబు+అగునేనిన్= తగినట్లయితే; ప్రియంబు+అ+ఏనిన్= ఇష్టమయితే; ఎట్లును= ఏవిధంగానూ; గురుకార్య వర్తనములున్= పెద్ద పనులలో ఉండటాలు; రుచియింపక+ఉండునేనిన్= ఇష్టం కాకపోతే; గోధనములకున్+ఎల్లన్= గో సంపదలకంతకూ; రక్షణమున్= కాపాడటాన్ని; తత్పరతన్= ఆసక్తితో; ముఖ్యతన్= ప్రాధాన్యంతో; తగన్+చేయుము= తగినవిధంగా చేయుము.

తాత్పర్యం: సహదేవుడి వేడికోలును విరాటుడు విన్నాడు. చివరకు అట్లాగే అని అతడి ముఖం వైపు చూచాడు. సరేనన్నాడు. 'నీకు సరి అనిపిస్తే, ఇష్టమైతే, పెద్ద పనులను చేపట్టటం ఇష్టం కాకపోతే, గోసంపదను శ్రద్ధతో ప్రాధాన్య బుద్ధితో తగిన విధంగా రక్షించుము.

క. మున్నుగల గోపవర్గము। నిన్నుం గని కొలిచి భక్తి నీ పనిసేయన్
మన్నన మానిసివై నీ। వున్నం గడు మేల కాక యొప్పమి గలదే?' 288

ప్రతిపదార్థం: మున్ను+కల= ముందుండే; గోపవర్గము= గోపాలుర సముదాయం; నిన్నున్= నిన్ను; కని= చూచి; కొలిచి= సేవించి; భక్తిన్= భక్తితో; నీ పని చేయన్= నీవు చెప్పిన పనిచేస్తూ ఉండగా; మన్నన మానిసివి+ఐ= గౌరవించ దగిన మనిషివై; నీవు= నీవు; ఉన్నన్= ఉండగా; కడున్= ఎంతో; మేలు+అ= మేలే; కాక= అంతే కాని; ఒప్పమి= (నీ సేవలకు) ఇష్టపడకపోవడం; కలదే?= ఉన్నదా?

తాత్పర్యం: నా దగ్గర ఇదివరకే గోపాలురు ఉన్నారు. వారందరు నిన్ను కొలుస్తారు. భక్తితో నీవు చెప్పిన పని చేస్తారు. నీవు గౌరవంగా ఉంటే చాలా మేలే కాని, నీ సేవలకు ఇష్టపడకపోవడం ఉంటుందా?' (తప్పక అంగీకరిస్తాను)

వ. అని పలికి యతని యభిమతంబు సలిపి నిలిపె; నట్లయ్యేవురును విరటుం గొలిచి నిలిచిరి; తదనంతరంబ. 289

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; పలికి= మాటలాడి; అతనిన్= సహదేవుని; అభిమతంబు= కోరికను; సలిపి= తీర్చి; నిలిపెన్= (అతడు కోరిన పదవిలో) నిలిపాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; ఆ+ఏవురును= ఆ అయిదుగురును; విరటున్= విరాట మహారాజును; కొలిచి= సేవించి; నిలిచిరి= నిలదొక్కుకున్నారు; తదనంతరంబు+అ= ఆపై.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి అతడి కోరిక తీర్చాడు. గోపాలకులకు ముఖ్యునిగా సహదేవుడిని ఉంచుకొన్నాడు. అట్లా పాండవులు అయిదుగురూ విరాటుడి కొలువులో చేరారు. అటు తరువాత.

ద్రౌపది సైరంధ్రీవేషమున సుదేష్ణఁ గొలువ వచ్చుట (సం.4-8-1)

క. గారవమున నిజదేశా। చారముమై నల్లియున్న జడ యగు కబరీ
భారంబు విచ్చి తుఱుముగ। సైరంధ్రీ జాతివేష సముచిత భంగిన్. 290

ప్రతిపదార్థం: గారవమునన్= గౌరవంతో; నిజదేశ+ఆచారముమైన్= తన దేశపు అలవాటును బట్టి; అల్లిఉన్న జడ+అగు కబరీ భారంబు= అల్లి ఉన్న జడ కల కేశపాశం; విచ్చి= విప్పి; సైరంధ్రీ జాతి వేష సముచిత భంగిన్= సైరంధ్రీజాతి వేషానికి తగిన రీతిలో; తుఱుముగన్= కొప్పుగా ముడిచినట్లు.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది తన దేశాచారం ప్రకారం అల్లిన జడగల కేశపాశం అంతా విప్పి, సైరంధ్రీ వేషానికి తగినట్లుగా కొప్పుగా అమర్చటానికి అనువుగా చేసింది.

క. వలపలి దిక్కున కించుక। మలఁగంగాఁ దుఱు మిడి, కుఱుమాపుడుఁ బుట్టం
బలవడఁ గట్టి జరఠవ। ల్కలమున నెవ్వీఁగుఁజన్నుఁగవ గప్పి తగన్. 291

ప్రతిపదార్థం: వలపలి దిక్కునకున్= కుడిప్రక్కకు; ఇంచుక= కొద్దిగా; మలఁగంగాన్= ఒరిగేటట్లుగా; తుఱుము+ఇడి= కొప్పుపెట్టి; కుఱుమాపుడు పుట్టంబు= కొద్దిగా మాసిన చీర; అలవడన్+కట్టి= తగినట్లు కట్టి; జరఠవల్కలమునన్= ముదుక అయిన నార వస్త్రంతో; నెవ్వీఁగు+చన్నుఁగవన్= ఉన్నతమయిన కుచద్వయాన్ని; తగన్+కప్పి= తగునట్లు (పూర్తిగా) కప్పుకొని.

తాత్పర్యం: సైరంధ్రి కుడివైపునకు కొద్దిగా ఒరిగేటట్లు కొప్పు అమర్చుకొన్నది. కొద్దిగా మాసిన చీర కట్టుకొన్నది. ముదుకైన నారవస్త్రంతో స్తనమండలం కప్పుకొన్నది.

క. పరిచారికాత్వరేఖా। పరిణతి దనమేన నచ్చువడ భావనకుం
దిరమై తలకొను నంతః। కరణముతోఁ బురము ద్రుపదకన్యక చొచ్చెన్. 292

ప్రతిపదార్థం: పరిచారికాత్వరేఖా పరిణతిన్= పరిచారికా లక్షణపు పరిణామం; తనమేనన్= తన శరీరంలో; అచ్చుపడన్= స్పష్ట పడుతుండగా; భావనకున్= ఆ పరిచారికా భావం తన ఆలోచనయందు; తిరము+ఐ= నిశ్చితంగా; తలకొను= తాల్చేటటువంటి; అంతఃకరణముతోన్= మనస్సుతో; ద్రుపద కన్యక= ద్రౌపది; పురము చొచ్చెన్= పట్టణంలో ప్రవేశించింది.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది తన ఆకారంలో దాసీత్వ లక్షణాన్ని స్పష్టపడేటట్లు చేసికొన్నది. దాసీభావాన్ని స్థిరంగా మనసులో నిలుపుకొని పురప్రవేశం చేసింది.

వ. ఇట్లు సొత్తెంచి. 293

తాత్పర్యం: ఇట్లా ప్రవేశించి.

సీ. పఱమొయిల్ గప్పినఁ బాడఱి నునుఁగాంతి। గదలిన యమృతాంశు కలయుఁ బోలెఁ
బెనుమంచు మీఁదఁ బర్విన వికాసము దప్పి। చెలువు గుందిన సరోజిని విధమున,
ధూమంబు వొదివిన దుఱఁగలి మెఱుఁగులు। నలఁగి మాసిన దీప కళిక పగిది,
ధూళి పైఁబొరసినఁ దొంగలించుట మాని। లావణ్య మెడలిన లతిక భంగి,

తే. గంధకారికా వేషంబు కతన మూర్తి। యుజ్జ్వలత్వంబు మఱువడియుండఁ బాండు
తనయ మహిషి యంచితగతిఁ జనఁగ రాజ। వీథిఁ బౌరజనంబు లవ్వెలఁదిఁ జూచి. 294

ప్రతిపదార్థం: పఱమొయిల్= పెద్దమేఘం; కప్పినన్= కప్పివేయగా; పాడఱి= పాడయిపోయి (మరుగునపడి); నునుఁగాంతి= మృదువయినకాంతి; కదలిన= తొలగిన (తగ్గిపోయిన); అమృత+అంశు-కలయున్+పోలెన్= అమృత కిరణుడయిన చంద్రుని కళవలె; పెనుమంచు= ఎక్కువ మంచు; మీఁదన్+పర్వినన్= మీద పడగా (కప్పగా); వికాసము+తప్పి= కాంతి తగ్గి; చెలువు= అందం; కుందిన= తరిగిన; సరోజిని విధమునన్= పద్మంవలె; ధూమంబు= పొగ; పొదివినన్= క్రమ్మగా; తుఱఁగలి మెఱుఁగులు= ప్రసరించే కాంతి మెరుపులు; నలఁగి= తగ్గి; మాసిన= మాసిపోయిన; దీపకళిక పగిది= దీపపుమొగ్గ వలె; ధూళి= దుమ్ము; పైన్+పొరసినన్= మీద క్రమ్మగా; తొంగలించుట= ప్రకాశించటం; మాని= మానివేసి (తగ్గి); లావణ్యము= కోమలత్వం; ఎడలిన= తరిగిన; లతిక, భంగి= తీగవలె; గంధకారికా వేషంబుకతన= సైరంధ్రీ వేషం వలన; మూర్తి+ఉజ్జ్వలత్వంబు= శరీరకాంతి; మఱువడి+ఉండన్= మరుగుపడి ఉండగా; పాండుతనయ మహిషి= పాండవుల రాణి (ద్రౌపది); అంచితగతిన్+చనఁగన్= చక్కని గమనంతో రాగా; రాజవీథిన్= రాజవీథిలో; పౌరజనంబులు= పురజనులు; ఆ+వెలఁదిన్+చూచి= ఆమెను చూచి.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది సైరంధ్రీ వేషంలో మేఘం క్రమ్మటం చేత నిండుకాంతి తరిగిన చంద్రకళ వలె ఉన్నది. మంచు కప్పగా వికాసం లేక అందం తరిగిన పద్మంవలె ఉన్నది. పొగ క్రమ్మగా కాంతి తళుకులు తగ్గిన దీపశిఖవలె ఉన్నది. దుమ్ము పడగా నిగనిగలు తగ్గి లావణ్యం కొరవడిన తీగవలె ఉన్నది. ఈ వేషం వలన రూపంలోని ఉజ్జ్వలత్వం మరుగున పడింది. అటువంటి వేషంతో కదలి వెళ్ళుతున్న ద్రౌపదిని పురజనులు చూచి. (ఇట్లా అనుకొన్నారు - రాబోయే పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: మాలోపమ. సైరంధ్రీ వేషం వలన ద్రౌపది యొక్క ఉజ్జ్వలత్వం మరుగుపడింది. ఔజ్జ్వల్యం ఉత్తమ నాయికా లక్షణాలలో ఒకటి. **"రూప సంపన్న దేహత్వ మౌజ్జ్వల్యం పరికీర్త్యతే"** అని ప్రతాపరుద్రీయకారుడు విద్యానాథు డన్నాడు. అంటే ద్రౌపది యొక్క రూపసంపద మరుగుపడినట్లయింది. ఆ రూపసంపదలోని నాలుగు గుణాలను వ్యంగ్యంగా పేర్కొంటూ అవి మరుగుపడిన విధాన్ని ఉపమాలంకార సుందరంగా వర్ణించాడు తిక్కన. ద్రౌపది రూపసంపద యొక్క మొదటి గుణం 'నునుఁ గాంతి' - అది చంద్రరేఖ ప్రసరించే వెన్నెలవలె మృదువుగా, ఆహ్లాదకరంగా ఉంటుంది. ఆ గుణం దట్టమైన మబ్బుతో కప్పబడినట్లు దృశ్యాదృశ్యమై పోయింది. రెండవ గుణం 'వికాసం' - నిరంతరం నవనవోన్మేషంగా వికసిస్తున్నట్లుండే యౌవన విలాసం వికాసం.

వికాసమే అందంగా ఉండేది పద్మం. మంచువలన పద్మం వికసించటం మాని ముకుళించుకొంటుంది. అట్లాగే దాసీత్వభావం వలన ద్రౌపది ఔజ్జ్వల్యం వాడిపోయి అందాన్ని కోల్పోయినట్లయింది. మూడవ గుణం 'తుఱఁగలి మెఱుఁగులు' - శరీర నైగనిగ్య లక్షణాలు. పొగ మూగటం వలన కాంతి మాసిన దీపపు మొగ్గవలె (అగ్నిశిఖవలె) ఆమె శరీర నైగనిగ్యం మాసిన చీర మొదలైన సైరంధ్రీ వేషాదుల వలన వన్నె తగ్గి కనబడింది. నాల్గవ గుణం 'లావణ్యం' - శరీర కోమలత్వం. సైరంధ్రీ వేషం వలన దేహం ధూళిధూసరితమైన తీగవలె ఉన్నది. అంటే ఆమె శరీరానికున్న సహజ కోమలత్వం దుమ్ముకొట్టుకొని పోయినట్లయింది. ద్రౌపది ఔజ్జ్వల్యం మరుగుపడిందే కాని మాయం కాలేదు. ఆ మరుగుపడిన మేని కాంతియే పౌరజనులకు ఆశ్చర్యం కలిగించింది. వరుసగా ఉపమాలంకారాలు వాడి సైరంధ్రీ రూపవర్ణనం చేయటం వలన మాలవలె ఉపమాలంకారం భాసించటం చేత అలంకారం మాలోపమ. (సంపా.)

ఉ. 'రోహిణి యొండె, నొండెను నరుంధతి గాక మనుష్య జాతియే?
యీ హరిణాక్షి చెల్వమున యేడ్తెఱ చూడ్కుల నాఁచికోల కా
దాహితగౌరవం బగు; శుభాంగము తేజముఁ జూడ బుద్ధి సం
దేహముఁ బొందుచున్నది; సతీజను లిట్టిరె యెజ్జగంబులన్!' 295

ప్రతిపదార్థం: రోహిణి+ఒండెన్= రోహిణియో; అరుంధతి+ఒండెనున్= అరుంధతియో (అయి ఉండాలి); కాక మనుష్యజాతియే?= కాకపోతే (ఈమె) మానవజాతికి చెందిన స్త్రీయేనా?; ఈ హరిణ+అక్షి= లేడికన్నులవంటి కన్నులు గల ఈ స్త్రీ; చెల్వమున+ఏడ్తెఱ= సౌందర్యముయొక్క, అతిశయం; చూడ్కులన్ నాఁచికోల కాదు= చూపులను ఆకర్షించటమే కాదు; అహిత గౌరవంబు+అగున్= ఉంచబడిన గౌరవం కలది (గౌరవించాలని అనిపించేది) అవుతున్నది; శుభ+అంగము= ఈమె మంగళకరమయిన శరీరం యొక్క; తేజము+చూడన్= కాంతి చూస్తే; బుద్ధి సందేహము పొందుచున్నది= బుద్ధికి సందేహం కలుగుతున్నది; ఏ+జగంబులన్= ఏలోకాలలో అయినా; సతీజనులు= సాధ్వీమణులు; ఇట్టిరె?= ఇట్టివారా?

తాత్పర్యం: 'ఈమె రోహిణి కాని, అరుంధతి కాని అయి ఉండాలి. అంతేకాని మానవకాంత మాత్రం కాదు. తన రూపాధిక్యం చేత చూపులను ఆకట్టుకొనటమే కాదు. అందరి గౌరవాన్నీ పొందుతున్నది. శుభప్రదమయిన ఆ శరీరకాంతి చూస్తే సందేహం కలుగుతున్నది. ఏ లోకాలలో అయినా ఇటువంటి సతీమతల్లులు ఉంటారా?'

విశేషం: అలం: సందేహం. ద్రౌపదియొక్క మంగళకరమైన శరీరాన్నీ, ఆ శరీర కాంతినీ చూచిన పౌరులకు బుద్ధిలో సందేహం కలిగిందట! సందేహాలంకారాన్ని ప్రయోగిస్తున్నానని తిక్కన ముద్రగా (గుర్తుగా ఆ పేరే వాడి) చెప్పాడు. అనిశ్చయ జ్ఞానం సందేహం. సందేహం వలన ఏర్పడే అలంకారం సందేహం. వర్ణ్యావర్ణ్యాల సాధారణ ధర్మాలను మాత్రమే దర్శించి విశేష ధర్మాన్ని దర్శించకపోవటం వలన కలిగే అనిశ్చయభావం ఇందులో వర్ణించబడుతుంది. స్త్రీముఖాన్ని చూచి ఇది పద్మమో చంద్రబింబమో నాకు నిర్ణయం కాలేదు - అని సందేహాన్ని వ్యక్తం చేయటం సందేహాలంకారం. ఈ పద్యంలో పౌరులు ద్రౌపదిని చూచి ఇటువంటి సందేహమే పొందారు. సతీమణుల పేర్ల మీద ఆకాశంలో కనపడే ఉజ్జ్వల నక్షత్రాలు రెండు. రోహిణి చంద్రబింబం ప్రక్కన మిలమిలా మెరుస్తుంది. తన కాంతితో చూపరులను ఆకర్షిస్తుంది. అరుంధతి మినుకు మినుకుమని దర్శనమిస్తుంది. ఆమెను దర్శిస్తే పుణ్యం వస్తుందనే గౌరవభావాన్ని చూపరులకు కలిగిస్తుంది. ద్రౌపది కాంతిమతిగా, పుణ్యవతిగా కనబడుతున్నదని ధ్వని. ద్రౌపదీ శరీరకాంతి చూస్తే ఆమె రోహిణి కాని, అరుంధతి కాని అయి ఉండాలి తప్ప మానవ జాతిస్త్రీ అయి ఉండటానికి వీలు లేదు. ఏ లోకంలోనైనా ఇల్లాండ్రు ఇటువంటి సందేహాన్ని కలిగించే రూప వైభవం కలవారు ఉన్నారా? అని ఆశ్చర్యపోయారు పౌరులు. ఇందులో ద్రౌపది ఎవరనే ప్రశ్నకు అనిశ్చయ జ్ఞానమే మిగులుతుంది. రోహిణీ అరుంధతుల సాధారణ ధర్మమే దర్శింపబడుతుంది తప్ప ద్రౌపది యొక్క విశేషధర్మం వివేచింపబడదు. అందువలన ఇది సందేహాలంకారం. తిక్కన ఈ అలంకారాన్ని ఇక్కడ ప్రజల భావనలో నిబంధించటం ప్రకరణౌచిత్యం. ద్రౌపది సైరంధ్రి వేషంలో మొదటిసారి ప్రజలముందుకు

వచ్చింది. చూపరు లామెవేషం చూచి ఏమనుకుంటారో ఈ పద్యం సాక్ష్యం పలికింది. దీనినిబట్టి సుదేష్ణగాని, కీచకాదులు కాని, మరెందరైనా కాని ఆమె ద్రౌపదీత్వాన్ని గుర్తించలేరు. దేవాంగనయేమో అని సందేహంతో ఉండిపోతారు. ఆ భావమే ఆమెకూ, ఆమె అజ్ఞాతవాస వ్రతానికీ శ్రీరామరక్ష. ఇది చక్కని అలంకార ధ్వని. (సంపా.)

వ. అనుచు నంతంతం జేరి. 296

తాత్పర్యం: అనుకొంటూ దగ్గరికి వచ్చి.

క. 'నీ వెవ్వ, రేమి పనికై। యే వలనికిఁ బోవుచునికి యిది?' నావుడు న
ద్దేవియు సౌముఖ్యము స। ద్భావంబును దోఁప నుచితభంగిం జెప్పెన్. 297

ప్రతిపదార్థం: నీవు+ఎవ్వరు?= నీ వెవరవు?; ఏమి పనికై= ఏ పనిమీద; ఏ వలనికిన్= ఎక్కడకు; పోవుచున్+ఉనికి?= పోతూ ఉండటం?; ఇది; నావుడున్= అనగానే; ఆ+దేవియున్= ఆ ద్రౌపదియు; సౌముఖ్యము= సుముఖత; సద్భావంబును+తోఁపన్= మంచి మనసు తోచేటట్లు; ఉచిత భంగిన్= తగిన రీతిగా; చెప్పెన్= చెప్పింది.

తాత్పర్యం: 'నీ వెవరవు? ఏ పనిమీద ఎక్కడకి పోతున్నావు?' అని అనగానే ఆ ద్రౌపది సుముఖత, సద్భావమూ ప్రకటితమయ్యేటట్లు (ఇట్లా) చెప్పింది.

ఆ. 'ఏను గట్టువాలుదాన; నా కెవ్వరు। కడుపు కూడు వెట్టి, కట్టఁ జీర
యిచ్చి సాకతమున నేలుదు రట్టి వా। రలకుఁ బనులు సేసి మెలఁగు బుద్ధి. 298

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; గట్టు వాలుదానన్= సైరంధ్రీ జాతి స్త్రీని; నాకున్= నాకు; ఎవ్వరు= ఎవరయితే; కడుపుకూడు= తినడానికి తిండి; పెట్టి= పెట్టి; కట్టన్= కట్టుకొనడానికి; చీర= వలువ; ఇచ్చి= ఇచ్చి; సాకతమునన్= దయతో; ఏలుదురు= పోషిస్తారో; అట్టివారలకున్= అట్టివారికి; పనులు= పనులు; చేసి= చేసి; మెలఁగు బుద్ధిన్= ప్రవర్తించే బుద్ధితో.

తాత్పర్యం: 'నేను సైరంధ్రిని. కూడు గుడ్డా నాకు చాలు. ఎవరు దయతో నన్ను పోషిస్తారో వారి దగ్గర పనులు చేయాలనే బుద్ధితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: గట్టువాలు - అంటే పర్వతం వలె చలించనిది. పురుష సాంగత్యాన్ని కోరక ధైర్యంతో ఉండేదని వ్యుత్పత్త్యర్థం.

క. వచ్చితి' ననవుడు విని జను। లచ్చెరువును సందియంబు నడరెడు మదితో
'నిచ్చెలువ గడుపు కూటికి। నెచ్చటనే నిలుచునట్టె! యిది పలుకగునే?' 299

ప్రతిపదార్థం: వచ్చితిన్= వచ్చాను; అనవుడున్= అనగానే; జనులు= ప్రజలు; విని= విని; అచ్చెరువును= ఆశ్చర్యమూ; సందియంబున్= సందేహం; అడరెడు మదితోన్= కలిగే మనసుతో; ఈ+చెలువ= ఈమె (ద్రౌపది); కడుపుకూటికిన్= కడుపుకూటికి; ఎచ్చటన్+ఏన్= ఎక్కడయినా; నిలుచునట్టె= ఉంటుందంట!; ఇది= ఇది; పలుకు+అగునే?= నిజమయిన మాటేనా?

తాత్పర్యం: అందుకే వచ్చాను.' అనగానే విని జనులంతా ఆశ్చర్యమూ, సందేహమూ కల మనసులతో 'ఈమె కడుపుకూటికి ఎక్కడయినా ఉంటుందట! ఇది నమ్మదగిన మాటేనా?'

వ. అనుచుం గనుంగొనుచు ముసురుకొని చనుచుండం బాంచాల రాజనందన రాజమందిరంబు చక్కటికి నరుగు నవసరంబున. 300

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అంటూ; కనుంగొనుచున్= చూస్తూ; ముసురుకొని= క్రమ్ముకొని; చనుచున్+ఉండన్= వెళ్ళుతుండగా; పాంచాల రాజనందన= పాంచాలదేశపు రాజు-కుమార్తె (ద్రౌపది); రాజమందిరంబు= రాజభవనం; చక్కటికిన్= దగ్గరకు; అరుగు+అవసరంబునన్= వెళ్ళే సమయంలో.

తాత్పర్యం: అంటూ ఆమెను చూచారు. ప్రజలు ఆమెను చుట్టుముట్టి నడుస్తున్నారు. అప్పుడు ద్రౌపది రాజమందిరం దగ్గరకు వేళ్లే సమయంలో.

క. ముదమొదవ రమ్యహర్మ్యము। తుది నిలువునఁ బ్రణయసఖులతోడ విహారా
స్పదమగు నెలవున మెలఁగెడు। సుదేష్ణ తజ్జాలకములఁ జూచెం బ్రీతిన్. 301

ప్రతిపదార్థం: సుదేష్ణ; ముదము+ఒదవన్= సంతోషం కలుగగా; రమ్య= అందమయిన; హర్మ్యముతుదినిలువునన్= మేడ చివరి అంతస్తునందు; ప్రణయసఖులతోడన్= తన్ను గాఢంగా అభిమానించే చెలికత్తెలతో; విహార+ఆస్పదము+అగు= విహరించడానికి యోగ్యమయిన; నెలవునన్= ప్రదేశంలో; మెలఁగెడు= సంచరించే; సుదేష్ణ= ఆ విరాటమహారాజు భార్య అయిన సుదేష్ణ; తద్+జాలకములన్= ఆ మేడభాగంలోని కిటికీలగుండా; ప్రీతిన్+చూచెన్= సంతోషంతో చూచింది.

తాత్పర్యం: విరాట మహారాజు పట్టమహిషి సుదేష్ణ విహారంకొరకు ఆమె అనుగు చెలికత్తెలతో కలిసి మేడపైభాగంలో విహరిస్తూ ఉన్నది. ఆ మేడ కిటికీలగుండా సైరంధ్రిని ఆసక్తితో చూచింది.

వ. ఇత్తెఱంగున మత్స్యరాజమహిషి ద్రౌపది నాలోకించి కుతూహలంబున. 302

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; మత్స్యరాజమహిషి= మత్స్యరాజయిన విరాటుని పట్టపురాణి సుదేష్ణ; ద్రౌపదిన్= ద్రౌపదిని; ఆలోకించి= పరిశీలనగాచూచి; కుతూహలంబునన్= వేడ్కతో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా విరాటమహారాజు పట్టపురాణి సుదేష్ణ ద్రౌపదిని చూచి కుతూహలంతో, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ఉ. 'ఎక్కడనుండి యెక్కడకు నేఁగెడినో యిది యొక్క కాంత రూ
పెక్కుడు; పెంపు సొంపు మన కేర్పడుచున్నది: దా వినీతయై
స్రుక్కుచు నీచభామినుల చొప్పునఁ బల్కెడుఁ బౌరులుం గడున్
వెక్కసమంది చూచెదరు; వేగమ తోడ్కొని రండు నెమ్మితోన్.' 303

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈమె; ఒక్కకాంత= ఒక్క స్త్రీ; ఎక్కడనుండి= ఎక్కడనుండి; ఎక్కడకున్+ఏఁగెడిన్+ఓ= ఎక్కడికి వెళుతుందో; రూపు+ఎక్కుడు= రూపం ఎక్కువ (అతిశయమయిన రూపం); పెంపు సొంపు= ఔన్నత్య సంపద; మనకున్= మనకు; ఏర్పడుచున్+ఉన్నది= స్పష్టమవుతూ ఉన్నది; తాన్= తాను; వినీత+ఐ= వినయవతి అయి; స్రుక్కుచున్= సంకోచభావం వ్యక్తపరుస్తూ;

నీచభామినుల చొప్పునన్= నీచమయిన పనులు చేసే స్త్రీల విధంగా; పల్కెడున్= మాట్లాడుతూ ఉన్నది; పౌరులున్= పురజనులు కూడా; కడున్= ఎంతో; వెక్కసము+అంది= ఆశ్చర్యపడుతూ; చూచెదరు= చూస్తున్నారు; వేగము+అ= వేగమే; నెమ్మితోన్= ఆదరంతో; తోడ్కొని రండు= వెంటబెట్టుకొని రండి.

తాత్పర్యం: 'ఈమె ఎక్కడనుండి ఎక్కడికి వెళ్ళుతున్నదో? ఒంటరి ఆడది. ఈమెలో అందం ఔన్నత్యం (హుందాతనం) కనిపిస్తూ ఉన్నాయి. అయినా సేవకురాలి వలె వినయంతో వంగి మాట్లాడుతూ ఉన్నది. పట్టణంలోని ప్రజలు కూడా ఎంతో వింతగా చూస్తున్నారు. తొందరగా వెళ్ళి ఆమెను వెంటబెట్టుకొని రండి.'

విశేషం: సైరంధ్రిని చూడగానే సుదేష్ణకు కుతూహలం కలిగింది. దీనినే ఔత్సుక్యం అని కూడా అంటారు. సంచారిభావాలలో ఒకటి. గాఢమైన ఆసక్తి అని సామాన్యార్థం. "అధునైవాస్యలాభో మమాస్త్వితీచ్ఛా ఔత్సుక్యమ్'' అని లాక్షణికు లంటారు. కాలవిలంబనం లేకుండా ఇప్పుడే నాకు ఇది లభించాలి అనే కోరిక యొక్క తీవ్రదశ కుతూహలం, లేదా ఔత్సుక్యం. సైరంధ్రిని చూడగానే సుదేష్ణకు జన్మాంతర సౌహృదరూపమైన ప్రేరణతో కాని, ధర్ముడు పాండవుల కిచ్చిన వరం వలన కాని- అంటే దైవప్రేరణతోకాని కుతూహలం కలిగింది. ఆ కుతూహలాన్ని వ్యక్తం చేసే వాచికాభినయమే ఈ పద్య నిర్మాణ రహస్యం. పద్యం చిన్న చిన్న వాక్యాలతో కాహళ సంధించిన విధంగా ఉంటుంది. అది తిక్కన పద్య శైలికూడా. కుతూహల భావావిష్కార క్రమం ఈ రచనలోని శిల్పం. 1. ఈమె ఎక్కడినుండి ఎక్కడికి పోతున్నదో? ఇది మొదట సుదేష్ణ వేసిన ప్రశ్న. బాటసారులను ఎవరు చూచినా మొదట తెలిసికొనదలచే వివరం ఇది. సుదేష్ణ ఆ సంగతి తెలిసికొనటానికి మాత్రమే అడుగలేదు. ఆమె తన కొరకే వస్తే ఎంత బాగుంటుంది అన్న కుతుహలంతో అడిగినట్లున్నది. 2.ఆమె ఒంటరిగానే ఉన్నది. దానికి కారణ మేమిటో? అని పైకి ఆసక్తి. ఆమె నాతో చెలిమి చేస్తుందేమో! అన్నది లోని ఆసక్తి. 3. ఆమె చాల అందగత్తె. ఔన్నత్య సంపదకూడా తనకు కనబడుతున్నది. ఆమెకు సమానంగా ఉన్న ఆ లక్షణాలు ఆమె ఉన్నత కులసంజాతగా తెలుపుతున్నవి. అటువంటి గుణాలు కల వనిత తనతో కలిసి ఉంటే బాగుంటుందని మనసులోని కుతూహలం. 4. అంతటి ఉదాత్తురాలు వినయంతో దాసీభావంతో అట్లా మాట్లాడుతున్న దేమిటి? దాని కేదో బలమైన కారణం ఉండి ఉండాలి. అది నేను తెలిసికొనాలి - అనే ఆసక్తి సుదేష్ణకు కలిగింది. 5. ఒంటరిగా ఉన్న ఆడదానిని జనులు చాల వింతగా ఒక మాదిరిగా చూస్తారు. అది ఆమెకు మర్యాద కాదు. ఆమెకు ఆశ్రయ మిచ్చి రక్షించటం కులీనమైన నాకర్తవ్యం అనుకొన్నది సుదేష్ణ. ఇన్ని లోన అనుకున్నది కాబట్టే చివరకు ఆదరంతో ఆమెను తొందరగా తీసికొని రండని చెలికత్తెలను పురమాయించింది. తిక్కన పాత్రలను ఆలోచిస్తూ మాట్లాడుతున్నట్లు చిత్రిస్తాడు. అది నాటకీయతలో ఒక శిల్పం. అటువంటి శిల్పానికి ఈ పద్యం మచ్చుతునక. (సంపా.)

క. అని పలికి పనుపఁ బ్రౌఢాం । గన లిరువురు వోయి ద్రుపదకన్యకతో ని
ట్లనిరి; 'విరాటుమహిషి నినుఁ । దనపాలికిఁ బిలువఁ బంపె దయ పెంపెసఁగన్.' 304

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని పలికి; పనుపన్= సుదేష్ణ పంపగా; ప్రౌఢ+అంగనలు= నేర్పరులైన స్త్రీలు; ఇరువురు= ఇద్దరు; పోయి= కదలివెళ్ళి; ద్రుపదకన్యకతోన్= ద్రౌపదితో; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా చెప్పారు; విరాటుమహిషి= విరాటుని రాణి; నినున్= నిన్ను; దయపెంపు+ఎసఁగన్= దయ ఆధిక్యం అతిశయించగా; తన పాలికిన్= తన దగ్గరికి; పిలువన్= పిలుచుకొని రావటానికి; పంపెన్= ఆజ్ఞాపించింది.

తాత్పర్యం: అని సుదేష్ణ చెప్పి పంపింది. ఇద్దరు గడుసరివనితలు బయలుదేరారు. ద్రౌపది దగ్గరికి వెళ్ళి ఇట్లా అన్నారు. 'విరాటమహారాజు పట్టమహిషి సుదేష్ణాదేవి దయతో నిన్ను తన దగ్గరకు తీసికొనిరమ్మని పంపించింది.'

విశేషం: సైరంధ్రి యొక్క వివరాలు తెలిసికొని రావటం వేరు. ఆమెను నిపుణంగా ఒప్పించి వెంట తీసికొనిరావటం వేరు. మొదటిపనికి ఎవరైనా చాలు. రెండపనికి ప్రౌఢాంగనలే కావాలి. కావలిసివస్తే తమ నేర్పరితనాన్ని ప్రదర్శించి కార్యం సాధించుకొని రావాలి. అటువంటి చాతుర్యం కలవారిని ఇద్దరిని ఎన్నికచేసి పంపింది సుదేష్ణ. ఆమె కూడా నేర్పరి అనిపించుకొన్నది. (సంపా.)

వ. అనవుడు. 305

తాత్పర్యం: అనగానే.

క. తన తలసీర యరసి య। వ్వనితారత్నంబు వినయవైభవము సతీ
తను వొందిన చందంబునఁ। జనియెం గేకయసుతానుచారికలబడిన్. 306

ప్రతిపదార్థం: తన తల+చీర= తన తలమీద కప్పుకున్న వస్త్రం; అరసి= సర్దుకుని; ఆ+వనితారత్నంబు= స్త్రీలలో శ్రేష్ఠురాలయిన ఆ ద్రౌపది; వినయవైభవము= వినయం యొక్క సంపద; సతీతనువు= పతివ్రతారూపం; ఒందిన చందంబునన్= పొందిన విధంగా; కేకయసుతా+అనుచారికలబడిన్= సుదేష్ణ సఖుల వెంబడి; చనియెన్= లోపలికి వెళ్ళింది.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది మేలిముసుగు సవరించుకొన్నది. వినయం స్త్రీ రూపం ధరించిందా అన్నట్లు ఆ ఇద్దరిచెలుల వెంబడి అంతఃపురంలోనికి వెళ్ళింది.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష. వినయమే ద్రౌపదీ రూపాన్ని తాల్చినట్లుగా భావించటం ఉత్ప్రేక్ష. సుదేష్ణ కేకయరాజు కుమార్తె. అంతః పురంలోనివారు రెండురకాలవారు. పరిచారికలు, అనుచారికలు పరిచారికలు. సేవలు చేసేవారు, అనుచారికలు అనుసరించి తిరిగేవారు. సుదేష్ణ మనోభావం తెలిసినవారు కావటంవలన వారు ద్రౌపదిని తమవెంబడి తీసికొని రాగలిగారు. ద్రౌపదికూడా రావటానికి మారుపలుకకుండా ఒప్పుకొన్నది. మొదటి కారణం తన అవసరం. ఎక్కువకాలం ప్రజలనడుమ బజారులో ఉండరాదు. ఎవరైనా గుర్తించవచ్చును. అందువలన భద్రత కొరకు వెంటనే అంగీకరించింది. అంతేకాక అట్లా అంగీకరించటం రాణిపట్ల ఆమె చూపే వినయంగా తోస్తుంది.

వ. ఇవ్విధంబునం జని సౌధంబు నుపరిభాగం బెక్కి. 307

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ విధంగా; చని= వెళ్లి; సౌధంబు+ఉపరిభాగంబు= మేడ పైభాగం; ఎక్కి= ఎక్కి.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది అనుచారికలతో వెళ్ళింది. అంతఃపురసౌధం పైభాగం ఎక్కి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. పదతలంబుల కెంపు పరఁగిన తలము కుం। కుమలిప్త మైన చందము వహింప,
నంగంబు నునుఁగాంతి యడరిన గోడలు। వేదులు మణిమయ విధము నొందఁ,
గనుఁగవ మెఱుఁగులు గదిరిన ముందఱఁ। బుష్పోపహారంబు పోలుపుఁ దాల్ప,
వేనలికప్పు పర్విన మీఁదు నీల దు। కూలంబు మేల్కట్టు కొమరు వడయఁ,

తే. దాను జొచ్చిన కతన మత్స్యక్షితీశు। నింట నిమ్మెయిఁ గ్రొత్తయొ ప్పెసక మెసఁగ
న మ్మహాదేవి యున్నెడ కల్లనల్లఁ। బాండురాజతనూభవపత్ని యరిగె. 308

ప్రతిపదార్థం: పదతలంబుల కెంపు= పాదాల అడుగుభాగాల ఎఱ్ఱదనం; పరఁగిన= వ్యాపించిన; తలము= ప్రదేశం; కుంకుమ లిప్తము+ఐన= కుంకుమతో పూయబడిన; చందము వహింపన్= రీతిని పొందగా; అంగంబు నునుఁగాంతి= శరీరంయొక్క నున్నదనపు, మిసమిసలు; అడరిన= వ్యాపించిన; గోడలు= గోడలు; వేదులు= అరుగులు; మణిమయవిధమున్+ఒందన్= మణులు తాపించినతీరును పొందగా; కనుఁగవ మెఱుఁగులు= కనుదోయికాంతులు; కదిరిన ముందఱన్= ప్రసరించిన ముందుభాగం; పుష్ప= పువ్వుల; ఉపహారంబు పొలుపున్+తాల్పన్= కానుకరీతిని ధరించగా; వేనలికప్పు= కొప్పునల్లదనం; పర్వినమీఁదు= వ్యాపించిన పైభాగం; నీలదుకూలంబు= నల్లని పట్టువస్త్రం; మేల్కట్టు= పైన కట్టే చాందినియొక్క; కొమరు+పడయన్= అందాన్ని పొందగా; పాండురాజ తనూభవపత్ని= పాండురాజు కుమారులయిన పాండవులయొక్క భార్య అయిన ద్రౌపది; తాను= తాను; చొచ్చినకతనన్= ప్రవేశించటంవలన; మత్స్యక్షితి+ఈశు+ఇంటన్= మత్స్యదేశపురాజు విరాటుని ఇంటిలో; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; క్రొత్త+ఒప్పు= కొత్తదయిన సౌందర్యం; ఎసకము+ఎసఁగన్= అతిశయింపగా; ఆ+మహాదేవి= ఆ మహారాణి; ఉన్న+ఎడకున్= ఉన్నచోటికి; అల్లనల్లన్= మెల్ల మెల్లగా; అరిగెన్= వెళ్ళింది.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది పాదతలాలు ఎఱ్ఱగా ఉన్నాయి. అందుచేత నడిచేచోటంతా కుంకుమపూసినట్లు ఎఱ్ఱబడిపోతున్నది. ద్రౌపది శరీరం మిసమిసలాడుతూ ఉన్నది. అందుచేత ఆమె తిరిగేప్రదేశంలోని గోడలూ, అరుగులూ మణులు పొదిగిన విధంగా ప్రకాశిస్తున్నాయి. ఆమెకళ్ళల్లో కాంతులు మెరిసిపోతున్నాయి. వాటివలన ముందట పూలు చల్లినట్టుగా ఉన్నది. ఆమెజుట్టు నల్లగా ఉన్నది. ఆ కారణంవలన పైభాగం నల్లని పట్టుచాందినీకట్టుగా కనిపిస్తూ ఉన్నది. ద్రౌపది అడుగుపెట్టగానే విరాటుడి అంతఃపురం క్రొత్తసొంపులతో ప్రకాశిస్తున్నది. ఈ విధంగా ద్రౌపది సుదేష్ణ ఉన్నచోటికి మందగమనంతో గంభీరంగా కదలివెళ్ళింది.

విశేషం: అలం: ఉల్లాసం. తద్గుణం. ఉల్లాసాలంకారానికి - **"ఏకస్య గుణదోషాభ్యా ముల్లాసోఽన్యస్య తౌ యది"** - అని లక్షణం. ఒకదాని గుణదోషాలచేత మరియొక దానికి గుణదోషాలు ప్రాప్తించినట్లు వర్ణిస్తే ఉల్లాసాలంకారం. ద్రౌపది ఉల్లాసంగా సుదేష్ణ అంతఃపురానికి వెళ్ళింది. దానిని తిక్కన అర్థాలంకారంతో తీర్చిదిద్దాడు. తాను ఆ అంతఃపురంలో అరుణిమ కారణంగా దానికి నూతనవిలాసం కలిగేటట్లు ప్రవేశించిందట. ఇది అలంకారోక్తి. దానిని విస్తరించటానికి సీసపద్యపాదాలు తిక్కన రచించాడు. ఆమె పాదాలు అడుగిడిన భవనతలంపై కుంకుమ పూసినట్లయింది. ఎఱ్ఱనిగుణం ఎఱ్ఱని గుణాన్ని ప్రాప్తింపచేసింది. అట్లాగే శరీర నైగనిగ్యం గోడలకు మణులకాంతుల సొంపును కలిగించింది. కన్నుల కాంతులు ముందు పూలుచల్లిన పొలుపును కల్పించాయి. నల్లని శిరోజాలకాంతి భవనం పైభాగాన నల్లనిచాందినీ కట్టిన అందాన్ని కలిగింపజేసింది. దాసీవేషంచేత కప్పబడిన ద్రౌపది మేనికాంతియే ఇంతటి వైభవాన్ని ప్రదర్శిస్తుంటే సుదేష్ణ తనకంటె మించిన కాంతిమతి వచ్చిందని ఆశ్చర్యపోకతప్పదు. అర్థాలంకారాన్ని సార్థకంగా వాడి ఔదాత్త్యాన్ని, ఔచిత్యాన్ని పోషించటం తిక్కన నైజం. ఇది స్త్రీ అంగాంగవర్ణన మని కొందరు విమర్శిస్తారు. అది పొరపాటు. ఇది ద్రౌపదియొక్క కాంతిగుణవైభవ ప్రదర్శన వర్ణనం. సుదేష్ణ మనసులో అంకురించిన కుతూహలభావాన్ని కుసుమింపచేయటానికి తోడ్పడే విభావవిస్ఫూర్తి ఈ పద్యం. కొందరిందులోని అలంకారం తద్గుణమంటారు. 'తద్గుణ స్స్వగుణత్యాగా దన్యదీయ గుణగ్రహః' అని తద్గుణ లక్షణం. ఒకటి స్వగుణాన్ని విడిచి అన్యగుణాన్ని గ్రహించడం తద్గుణం. ఇక్కడ 'తలము' (నేల) స్వీయ వర్ణ గుణాన్ని విడిచి, సైరంధ్రి పాదతలముల కెంపువర్ణాన్ని స్వీకరించింది. ఇట్లాగే మిగిలినవి. (సంపా.)

వ. కేకయరాజనందనయును. 309

తాత్పర్యం: కేకయ రాజకుమార్తె అయిన సుదేష్ణకూడా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

చ. కనుఁగొని గారవంబును మొగంబునఁ గేలఁ బురఃప్రసారముం
దనువున నమ్రభావమును దంతమరీచుల సామి నిర్గమం
బును దనలోఁ గడల్కొనఁగ భూరితరాదరరేఖ, "నిందు ర."
మ్మనవుడు నంత నంత ద్రుపదాత్మజ సేరి వినీతి నిల్చినన్. 310

ప్రతిపదార్థం: కనుఁగొని= చూచి; మొగంబునన్= ముఖంలో; గారవంబును= గౌరవం; కేలన్= చేతితో; పురఃప్రసారమున్= ముందుకు చాచడమూ; తనువునన్= దేహంలో (రూపంలో); నమ్రభావమును= వినయస్వభావమున్నూ; దంతమరీచులన్= దంతకాంతులలో; సామినిర్గమంబును= సగం వెడలటమునూ; తనలోన్= తనలో (సుదేష్ణలో); కడల్కొనఁగన్= వ్యాపించగా; భూరితర= అత్యధికమయిన; ఆదరరేఖన్= ఆదరస్ఫూర్తితో; ఇందున్ రమ్ము= ఇటురమ్ము; అనవుడున్= అనగానే; ద్రుపద+ఆత్మజ= ద్రుపదుని కూతురు ద్రౌపది; అంతన్+అంతన్= మెల్లమెల్లగా; చేరి= సమీపించి; వినీతిన్= వినయంతో; నిల్చినన్= నిలబడగా.

తాత్పర్యం: సుదేష్ణ ద్రౌపదిని చూచింది. సుదేష్ణ ముఖంలో గౌరవం కనబడింది. చేతులు ముందుకు చాచింది. సగం కనబడీకనబడనట్లు దంతకాంతులు వ్యాపించాయి. ఆదరంతో దగ్గరికి రమ్మని పిలిచింది. మెల్లమెల్లగా ద్రౌపది ఆమె దరికి చేరి నిలబడింది.

విశేషం: ఈ పద్యాన్ని ఈ విధంగా సంస్కరించటం యుక్తతరమనిపిస్తున్నది. ఇందులో నాలుగు జంటలున్నాయి. 1) గారవంబును- మొగంబును, 2) పురఃప్రసారమున్-కేలును, 3) నమ్రభావమును- తనువును, 4) సామినిర్గమంబును- దంతమరీచులున్- వీనిలో మొదటి పదముల చివరను' ద్వితీయార్థకం. రెండవపదముల చివరి 'ను' సముచ్చయార్థకం. ఇవి తనలో(సుదేష్ణలో) కడల్గొనఁగన్= కలుగగా- ఇది తెలుగు విశ్వవిద్యాలయమూ, మున్నంగిశర్మా అంగీకరించిన పాఠం. మున్నంగిశర్మ తాత్పర్యం - చూచి, మొగము ప్రేమమును - పెద్దతనమును చేతులు ముందునకు చాచి కోలును (చాచికొనుటయు), తనువు ఇంచుక ముందుకు మ్రొగ్గతిలుటయు, పలువరుస మెఱుఁగులు సగము మాత్రము వెలువడుటయు తనలో (సుదేష్ణలో) నెక్కొనఁగా మిక్కిలి మన్నన భావముతో- ఇట 'గారవంబును మొగంబు' నిత్యాదులగు జతలు భాషాశైలీ ప్రయుక్తములు. ఇట్టివే యితర పర్వములందుం జూపట్టెడి - తెలుగు విశ్వవిద్యాలయ ప్రతిలోని అధోనిర్దిష్ట సూచన గమనించదగినది (సంపా.)

క. ఆపాదమస్తకము త। ద్రూపము వీక్షించుచుం గుతూహల మడరన్
భూపాల మహిషి యిట్లను। నా పొలఁతుకతోడ నుచితమయ్యెడి భంగిన్. 311

ప్రతిపదార్థం: భూపాలమహిషి= విరాటమహారాజు పట్టమహిషి సుదేష్ణ; ఆపాదమస్తకము= కాలినుండి తలదాకా; తద్రూపమున్= ఆమె రూపాన్ని; వీక్షించుచున్= చూస్తూ; కుతూహలము+అడరన్= కుతూహలం కలిగేటట్లు; ఆ పొలఁతుకతోడన్= ఆ ద్రౌపదితో; ఉచితము+అయ్యెడి భంగిన్= తగిన రీతిలో; ఇట్లు+అనున్= ఇలా అన్నది.

తాత్పర్యం: ఆమె రూపాన్ని ఆపాదమస్తకం పరిశీలించింది. కుతూహలంతో సుదేష్ణ తగిన రీతిలో ద్రౌపదితో ఇట్లా పలికింది.

విశేషం: పురుషుల వీక్షణాలకు స్త్రీల వీక్షణాలకు తేడా ఉన్నది. స్త్రీలు ఒక్కచూపుతో అన్నిటిని ఆకళింపు చేసికొంటారు. సుదేష్ణ ద్రౌపదిని పరిశీలించిన తీరు ఇటువంటిదే!

ఆ. 'ఏది కులము? నామ మెయ్యది? యెవ్వరి। దాన? వేమి పనికిఁ బూని యిప్పు
డెచటు బుద్ధిఁదలఁచి యేఁగెద? వింతయు। నెఱుఁగఁ జెప్పుమాకు మెఱుఁగుఁబోఁడి!' 312

ప్రతిపదార్థం: మెఱుఁగుఁబోఁడి!= మెరుపుతీగవంటి శరీరం కలదానా!; ఏది కులము?= నీదేమి కులం?; ఏ+అది= ఏది; నామము= పేరు; ఎవ్వరి దానవు?= ఎవ్వరికి చెందినదానవు? ఏమిపనికిన్= ఏ పనికి; పూని= ప్రయత్నించి; ఇప్పుడు= ఇప్పుడు; ఎచటు= ఏ ప్రదేశాన్ని; బుద్ధిన్+తలఁచి= మనసులో అనుకొని; ఏఁగెదవు?= బయలుదేరావు?; ఇంతయున్= ఇదంతా; మాకున్= మాకు; ఎఱుంగన్+చెప్పు= తెలిసే విధంగా మాకు చెప్పుము.

తాత్పర్యం: 'నీకులం ఏది? నీ పేరేమి? నీవు ఎవరిదానవు? ఏ పనిమీద ఎక్కడకు వెళ్ళుదామని బయలుదేరావు? అంతా మాకు స్పష్టంగా చెప్పుము.'

విశేషం: అపరిచితులను ప్రశ్నించే విధానం ఈ పద్యంలో కనిపిస్తుంది. నీవు ఎవ్వరిదానవు? అని అడగటంలో ఎవరి భార్యవనీ ఎవరి కూతురవనీ అడిగినట్లయింది.

వ. అనిన విని యాజ్ఞసేని యిట్లను; 'నేను సైరంధ్రీజాతి సంభూత; నభిధానంబు మాలిని; పురుషపంచక సనాథనై యుండుదు; నొక్కకారణంబున నుద్ధతులగు విరోధులచేతం బతుల సన్నిధిం దలవట్టి యీడ్వంబడి, వనంబున కరిగి, వ్రతంబుమై వల్లభసహితంబుగా వన్యాహారంబులం గాలంబు గడపుచు బ్రహ్మచర్యంబు నడపితి; నిటమీఁద నియమాచరణంబునకు నొక్క సంవత్సరంబు గొఱంత కలదు. నీవు ధర్మవర్తిని వని వినుటం జేసి నానేర్చు పనులవెంట నీకడ నిలువం దలంచి యిందు వచ్చితి' ననవుడు సుదేష్ణ యిట్లనియె. 313

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని= విని; యాజ్ఞసేని= ద్రౌపది; ఇట్లు+అనున్= ఈవిధంగా అన్నది; నేను= నేను; సైరంధ్రీజాతి సంభూతన్= సైరంధ్రీజాతిలో పుట్టినదానను; అభిధానంబు= పేరు; మాలిని= మాలిని; పురుషపంచక సనాథను+ఐ= అయిదుగురు పురుషులతో కూడినదాననై; ఉండుదున్= ఉంటాను; ఒక్క కారణంబునన్= ఒక కారణంవలన; ఉద్ధతులు+అగు= బలవంతులయిన; విరోధులచేతన్= విరోధుల చేతిలో; పతుల సన్నిధిన్= భర్తల ఎదుట; తలపట్టి= తలపట్టుకొని (శిరోజాలు పట్టుకొని); ఈడ్వన్+పడి= లాగబడి; వనంబునకున్+అరిగి= అడవికి వెళ్ళి; వ్రతంబుమై= వ్రతనియమంతో; వల్లభసహితంబుగాన్= పతులతో సహా; వన్య+ఆహారంబులన్ = అడవిలో దొరికే కందమూల ఫలాదులయిన ఆహారాలతో; కాలంబు= కాలాన్ని; కడపుచున్= గడుపుతూ; బ్రహ్మచర్యంబు= బ్రహ్మచర్యాన్ని; నడపితిన్= ఆచరించాను (నిర్వహించాను); ఇటమీఁదన్= ఇకనైన; నియమ+ఆచరణంబునకున్= నియమాన్ని ఆచరించటానికి (నియమ సంపూర్తికి); ఒక్క సంవత్సరంబు= ఒక ఏడు; కొఱంత= లోటు; కలదు= ఉన్నది; నీవు= నీవు; ధర్మవర్తినివి+అని= ధర్మమార్గంలో నడచే దానివని; వినుటన్+చేసి= వినటంవలన; నానేర్చుపనుల వెంటన్= నాకు చేతనయిన పనులతో; నీ కడన్= నీ దగ్గర; నిలువన్+తలంచి= ఉండాలని అనుకొని; ఇందున్= ఇక్కడికి; వచ్చితిన్= వచ్చాను; అనవుడున్= అనగానే; సుదేష్ణ= సుదేష్ణ; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: సుదేష్ణ ప్రశ్నలను ద్రౌపది అర్థం చేసికొన్నది. ద్రౌపది ఇట్లా చెప్పింది - 'నేను సైరంధ్రీజాతిలో పుట్టాను. నా పేరు మాలిని. అయిదుగురు భర్తలతో ఉంటాను. ఒకానొక కారణంవలన అహంకారమతులయిన విరోధులు నా మగల ఎదుటే నన్ను జుట్టుపట్టి లాగారు. మగలతో అడవికి వెళ్ళాను. ఒక వ్రత నియమంచేత కందమూల ఫలాదులతో కాలక్షేపం చేశాను. బ్రహ్మచర్యాన్ని అవలంబించాను. ఇంక నా నియమసంపూర్తికి ఒక ఏడు మాత్రం ఉన్నది. నీవు

ధర్మపరురాలవని విన్నాను. నీ దగ్గరే ఉండాలనుకొన్నాను. అందుచేత ఇక్కడకు వచ్చాను. నా చేతనయిన పనులు చేస్తాను' అనగానే సుదేష్ణ ఇట్లా పలికింది.

క. 'సుర గరుడ ఖచర విద్యా। ధర కిన్నర యక్ష సిద్ధ తరుణులలో నీ
వరయఁగ నొక్కత వగుది। ప్పురికిం జనుదేరఁ గతము బొంకక చెపుమా!' 314

ప్రతిపదార్థం: సుర= దేవతలు; గరుడ= గరుడులు; ఖచర= ఖేచరులు-ఆకాశంలో సంచరించేవారు; విద్యాధరులు= విద్యాధరులు; కిన్నర= కిన్నరులు; యక్ష= యక్షులు; సిద్ధ= సిద్ధులు అనువారియొక్క; తరుణులలోన్= స్త్రీలలో; నీవు= నీవు; అరయఁగన్= బాగా ఆలోచించి చూస్తే; ఒక్కతవు+అగుదు(వు)= ఒక్కతవు అయి ఉంటావు? ఈ పురికిన్= ఈ నగరానికి; చనుదేరన్= రావడానికి; కతము= కారణం; బొంకక= అబద్ధం ఆడకుండా; చెపుమా!= చెప్పుము!.

తాత్పర్యం: 'దేవతల, గరుడుల, ఖేచరుల, విద్యాధరుల, కిన్నరుల, యక్షుల, సిద్ధుల కాంతలలో నీవు ఒకతెవు కావచ్చును. ఈ నగరానికి రావడానికి కారణ మేమిటో అబద్ధమాడకుండా చెప్పుము.'

విశేషం: మూలంలో సుదేష్ణ ద్రౌపదిని మానవాంగన అని నమ్మలేకపోయింది. దానికి ఆమె శరీర నిర్మాణ విశేషాలనే సాముద్రిక శాస్త్ర మర్యాదతో వివరించి చెప్పింది. తిక్కన దానినంతా వదలివేశాడు. ఆ శ్లోకాలివి -

"నైవంరూపా భవన్త్యేవ యథా వదసి భామిని। ప్రేషయన్తీవ వై దాసీ ర్దాసాంశ్చ వివిధాన్ బహూన్॥
నోచ్చ గుల్ఫా సంహతోరుస్త్రిగంభీరా షడున్నతా। రక్తా పంచసు రక్తేషు హంస గద్గద భాషిణీ॥
సుకేశీ సుస్తనీ శ్యామా పీనశ్రోణి పయోధరా। తేన తేనైవ సంపన్నా కాశ్మీరీవ తురంగమీ ॥
అరాల పక్ష్మనయనా బింబోష్ఠీ తనుమధ్యమా। కంబుగ్రీవా గూఢశిరా పూర్ణచంద్ర నిభాననా॥
(శారదోత్పలపత్రాక్ష్యా శారదోత్పల గంధయా। శారదోత్పల సేవిన్యా రూపేణ సదృశీ శ్రియా॥) (సం.3.9. 9-12)

క. అనుటయు దరహసితము మో। మునకుఁ దొడవుగాఁగఁ బలుకు ముద్దియ 'యేఁ గృ
ష్ణునిదేవి సత్యభామకుఁ। బనిసేయుదుఁ దొల్లి, పిదపఁ బాంచాలికడన్. 315

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అనగానే; ముద్దియ= ముద్దరాలయిన ద్రౌపది; మోమునకున్= ముఖానికి; దరహసితము= చిరునవ్వు; తొడవుకాఁగన్= అలంకారం కాగా; పలుకున్= ఇట్లా అన్నది; తొల్లి= పూర్వం; ఏన్= నేను; కృష్ణునిదేవి= కృష్ణుని భార్య; సత్యభామకున్= సత్యభామకు; పని చేయుదున్= సేవలు చేస్తుండేదానిని; పిదపన్= తర్వాత; పాంచాలికడన్= ద్రౌపది దగ్గర.

తాత్పర్యం: అనగానే ద్రౌపది ముఖంలో చిరునవ్వు కనిపించింది. ఆ చిరునవ్వు ద్రౌపదికి అలంకారంగా అమరింది. 'నేను ముందు కృష్ణుడి భార్య సత్యభామ దగ్గర, ఆ తరువాత ద్రౌపది దగ్గర పనిచేస్తూ ఉండేదానిని' అని వివరణ నిచ్చింది.

విశేషం: ద్రౌపది కూడా ధర్మరాజువలె దరహాసం చేసింది. ఎందువలన అంటే తాను దాదాపు అంతా దాచుకోకుండా చెప్పినా ఆమె నమ్మటం లేదు. ద్రౌపదిగా గుర్తించటం లేదు. మానవవనితలో దైవవనితను దర్శిస్తూ మరేదో అపూర్వ విశేషాలను వినాలని సుదేష్ణ కోరుతున్నది. అందుకు ద్రౌపది నవ్వింది. (సంపా.)

తే. **తగవుమైఁ బరిచారికా ధర్మములకు। నెల్లఁ జాలి వర్తించితిఁ; దల్లి! వినుము**
నాకుఁ బ్రాణంబు ప్రాణమై నన్నుఁ దన్న। కాఁగ భావించి యాదేవి గారవించు. **316**

ప్రతిపదార్థం: తల్లి!= అమ్మా!; వినుము= ఆలకించుము; తగవుమైన్= తగిన విధంగా; పరిచారికా ధర్మములకున్+ఎల్లన్= పరిచారికల పనుల కన్నిటికిని; చాలి= సమర్థురాలినై; వర్తించితిన్= ప్రవర్తించాను; నాకున్= నాకు; ప్రాణంబు ప్రాణమై= ప్రాణానికి ప్రాణమై; నన్నున్= నన్ను; తన్నున్+అ కాఁగన్= తననే అనుకొనేటట్లు; భావించి= తలచి; ఆ దేవి= ఆ ద్రౌపది; గారవించున్= గౌరవిస్తూ ఉండేది.

తాత్పర్యం: 'పరిచారికల విధులు నాకు తెలుసు. పరిచారికలు చేసే పనులన్నీ చేశాను. ఆ పనులలో నేను సమర్థురాలినై ప్రవర్తించాను. అమ్మా! వినుము. ద్రౌపది నన్ను ప్రాణానికి ప్రాణంగా భావించి నేనే తాననుకొన్నట్లు ఆదరించేది.

విశేషం: ద్రౌపది సైరంధ్రిని ఏ విధంగా భావించేదో అట్లే సుదేష్ణకూడా భావించాలని భావం. (సంసా.)

వ. **నీవును.** **317**

తాత్పర్యం: నీవుకూడా.

క. **నీచము లయ్యెడు పనులకు। నా చాలమి యెఱిఁగి మన్ననకుఁ బాత్రముగా**
నీ చిత్తంబునఁ గైకొని। యాచారము తప్పకుండ నరయుము నన్నున్'. **318**

ప్రతిపదార్థం: నీచములు+అయ్యెడు పనులకున్= తక్కువ రకపు పనులకు; నా చాలమి= నా అసమర్థత; ఎఱిఁగి= తెలిసికొని; మన్ననకున్= గౌరవానికి; పాత్రముగాన్= అర్హమయ్యేటట్లు; నీ చిత్తంబునన్= నీ మనసులో; కైకొని= స్వీకరించి; నన్నున్= నన్ను; ఆచారము తప్పకుండన్= నా సైరంధ్రీజాతి ఆచారం తప్పకుండగా; అరయుము= ఏలుకొమ్ము.

తాత్పర్యం: 'నీచమయిన పనులకు నేను తగను. ఈ విషయం నీవు తెలిసికొమ్ము. గౌరవమయిన పద్ధతిలో నన్ను స్వీకరించుము. నా ఆచారము తప్పని విధంగా నన్ను ఏలుకొమ్ము.'

వ. **అని యిట్లు దేవజాతి యను సందియంబు వాయం బలికి మఱియును.** **319**

ప్రతిపదార్థం: అని= అని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; దేవజాతి+అను= దేవజాతి వనిత అనే; సందియంబు= సందేహం; పాయన్= తొలగేటట్లు; పలికి= మాటలాడి; మఱియును= ఆ తరువాత.

తాత్పర్యం: తనను దేవజాతికి చెందిన దానినిగా సందేహిస్తూవున్న సుదేష్ణ అనుమానం తొలగేటట్లు ద్రౌపది ఈ విధంగా పలికి, ఇంకా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. **'కలపములు గూర్ప బహువిధ। తిలకంబులు వెట్ట వింత తెరువునఁ బలు పు**
వ్వులు గట్టి కట్టి ముద్దుగఁ। దల ముడువఁగ సరులు గ్రువ్వఁ దద్దయు నేర్తున్.' **320**

ప్రతిపదార్థం: కలపములు= చందనాదులు; కూర్పన్= కలపటానికి; బహువిధ= రకరకాల; తిలకంబులు+పెట్టన్= తిలకాలు పెట్టటానికి; వింత తెరువునన్= కొత్తదయిన పద్ధతిలో; పలుపువ్వులు= అనేక రకాలయిన పువ్వులు; కట్టికట్టి= చెండుకట్టి; ముద్దుగన్= తనకూ, ఇతరులకూ ముద్దువచ్చేటట్లు; తలన్+ముడువఁగన్= తలలో ముడవటానికి; సరులు= దండలు; క్రువ్వన్= గుచ్చటానికి; తద్దయున్= మిక్కిలి; నేర్తున్= నేర్చాను.

తాత్పర్యం: 'కలపాలు కలపటం తెలుసు. రకరకాలయిన తిలకాలు దిద్దటమూ తెలుసు. వింతవింతలుగా చెండ్లు కట్టటం, ముద్దుగా తలలో ముడవటం, దండ గుచ్చటం అన్నీ బాగా నేర్చాను.'

మ. అనినం గేకయరాజనందన ప్రభూతాశ్చర్యయై యిట్లనున్
'విను! నీ రూపము చూచి మా నృపతి యువ్విళ్లూరు; నే నెమ్మెయిం
బనిగొందుం? దగ నింతులుం దగిలి నీపైఁ జూడ్కి నెక్కొల్పి నె
మ్మనముల్ విస్మయమందఁ జూచెదరు భామా! పల్కు లింకేటికిన్? 321

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగానే; కేకయరాజనందన= కేకయదేశానికి రాజయిన వాడి కుమార్తె సుదేష్ణ; ప్రభూత= ఎక్కువయిన; ఆశ్చర్య+ఐ= ఆశ్చర్యం కలదై; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నది; భామా!= వనితా!; విను= వినుము; నీ రూపమున్+చూచి= నీ అందాన్ని చూచి; మా నృపతి= మా రాజు విరాటుడు; ఉవ్విళ్ళూరున్= మనసులో కోరుకొంటాడు; నేను= నేను; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా?; పని+కొందున్?= పనిచేయించుకొనగలను; తగన్= చక్కగా; ఇంతులున్= స్త్రీలు కూడా; తగిలి= ఆసక్తలై; నీపైన్+చూడ్కి= నీమీద దృష్టిని; నెక్కొల్పి= నిల్పి; నెఱ+మనముల్= నిండు మనస్సులు; విస్మయము+అందన్= ఆశ్చర్యపడే విధంగా; చూచెదరు= చూస్తారు; పల్కులు= మాటలు; ఇంకన్+ఏటికిన్?= వేరే ఎందుకు?

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విన్న సుదేష్ణ ఆశ్చర్యపడుతూ ఇట్లా అన్నది: 'భామా! నీ రూపాన్ని చూచి మా రాజు ఉవ్విళ్లూరటం ఖాయం. అటువంటి నీ చేత నేను ఎట్లా పనిచేయించుకొంటాను? ఆడవాళ్ళుకూడా నీ మీద చూపులు నిలిపి వింతగా చూస్తారు. ఇంకా వేరే మాటలు ఎందుకు?

విశేషం: మగవారి స్వభావాన్ని స్త్రీలు ఎట్లా పసికట్టుతారో తెలియటానికి సుదేష్ణ మాటలు చాలు. ఈ సందర్భంలో మూలంలోని సుదేష్ణకంటె తిక్కన సుదేష్ణ చాల నిబ్బరంగా, నిండుగా, హుందాతనంతో మాట్లాడింది. 'ఇంకా వేరే మాట లెందుకు?' అనే వాక్యం మూలానికి కూడా వర్తిస్తుంది. సుదేష్ణ సైరంధ్రి విషయంలో తన భర్తనే అనుమానించింది. తమ్ముడైన కీచకుడిని శంకించలేదు. కీచకుడు చెప్పినమాట వింటాడు. అతడిని సులభంగా అదుపులో పెట్టవచ్చు ననుకున్నదో ఏమో! అదీగాక మొదట భర్తలనే అనుమానించటం స్త్రీల స్వభావం.

క. దుర్భర యగు నినుఁ గర్కటి । గర్భము ధరియించునట్లు గైకొని నాకై
నిర్భర విధ్వంసదశా । విర్భావము దెచ్చుకొనుట వెరవై యున్నే?' 322

ప్రతిపదార్థం: దుర్భర+అగు= భరించడానికి సాధ్యంకాని; నినున్= నిన్ను; కర్కటి= ఆడపీత; గర్భము= కడుపును; ధరియించునట్లు= మోసేవిధంగా; కైకొని= స్వీకరించి; నాకై= నా కొరకు; నిర్భర= అధికమైన; విధ్వంస, దశా+ఆవిర్భావము= వినాశమనే అవస్థ యొక్క పుట్టుక; తెచ్చుకొనుట= కొనితెచ్చుకొనటం; వెరవు+ఐ+ఉన్నే?= తెలివి అవుతుందా?

తాత్పర్యం: నిన్ను భరించడం చాల కష్టం. పీతగర్భం వంటిదే నీ రక్షణ. నా సంపూర్ణ వినాశనం నేనే కొనితెచ్చుకొనటం. అది తెలివయిన పని కాదు.'

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఎండ్రకాయ గర్భం చిత్రమయింది. (తేలు-ఎండ్రకాయ తప్ప) ఇతర ప్రాణులలో ప్రసవం సాధారణంగా తల్లికి బిడ్డకు క్షేమకరం. కాని, ఎండ్రకాయ పిల్లలు పొట్ట బ్రద్దలు కాగా బయటికి వస్తాయి. తల్లి చనిపోతుంది. కొన్ని కడుపులో దాచుకోవచ్చును. కొన్ని దాచుకోవటం కష్టం. అట్లాగే ద్రౌపదీ రక్షణం స్వీయవినాశనానికే దారితీస్తుందని భావం.

ఆ. అనిన 'నీ తలంచినట్ల కా; దేర్పడ। వినుము! నాదు పతులు వెరవు లావు
నలఘు విక్రమంబుఁ గలుగు గంధర్వు; లే। మఱరు నన్ను నొక్క మాత్ర యైన. 323

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; నీ తలంచినట్ల కాదు= నీవు అనుకున్నట్లు కాదు; ఏర్పడన్= స్పష్టంగా; వినుము= ఆలకించుము;నాదు పతులు= నా భర్తలు; వెరవు= ఉపాయం; లావు= బలం; అలఘు విక్రమంబున్= గొప్ప పరాక్రమం; కలుగు= కలిగిన; గంధర్వులు= గంధర్వులు; ఒక్కమాత్ర+ఐనన్= ఒక్క క్షణమయినా; నన్నున్= నన్ను; ఏమఱరు= ఏమరుపాటు లేక జాగ్రత్తగా చూస్తారు.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు వినిన తరువాత ద్రౌపది ఇట్లా అన్నది. 'నీవు అనుకొన్నట్లు కానే కాదు. నాభర్తలు సామాన్యులు కారు. ఉపాయం తెలిసినవారు. బలం కలవారు. దీనికితోడు పరాక్రమం కలవారుకూడా. ఒక్క నిమిషమయినా నావిషయంలో పరాకుగా ఉండరు.

క. నీచమతి నన్ను నెవ్వఁడు। సూచిన నా రాత్రిలోనఁ జూతురు దెగఁ దా
రా చపలు హరిహరాదులు। గాచిన బలవిక్రమము లఖర్వములైనన్. 324

ప్రతిపదార్థం: నీచమతిన్= నీచమయిన బుద్ధితో; నన్నున్= నన్ను; ఎవ్వఁడు= ఎవ్వడు; చూచినన్= చూసినప్పటికీ ఆ చపలున్= ఆ చంచలబుద్ధికలవాడిని; హరిహర+ఆదులు= విష్ణువు శివుడు మొదలయినవారు; కాచినన్= రక్షించినా; (అతనికి); బలవిక్రమములు= బలపరాక్రమాదులు; అఖర్వములు+అయినన్= మొక్కవోనివి అయినా; ఆ రాత్రిలోనన్= అదే రాత్రిలో; తెగన్+చూతురు= అంతమొందిస్తారు.

తాత్పర్యం: నన్ను ఎవడయినా నీచబుద్ధితో చూసినట్లయితే, నా పతులు ఆ నీచుడిని ఆ రాత్రే నరికివేస్తారు. వారిని హరిహరాదులు రక్షించినా సరే! వారికెంత బలమూ, విక్రమమూ ఉన్నా సరే!

విశేషం: ఈ వాక్యాలు భావి కీచకవధను సూచిస్తున్నాయి.

క. బంధుశతంబులు శౌర్యమ। దాంధములై శక్తి సంపదాభీలములై
సింధురసదృశత నున్నను। సంధుల సంధు లెడలించి చంపుదు రతనిన్. 325

ప్రతిపదార్థం: బంధుశతంబులు= వందలకొద్దీ చుట్టాలు; శౌర్యమద= పరాక్రమ గర్వముతో; అంధములు+ఐ= కళ్ళు కానరానివారై; శక్తిసంపద్= శక్తి సంపదతో; ఆభీలములు+ఐ= భయంకరమయినవై; సింధుర సదృశతన్= ఏనుగుల వలె; ఉన్నను= ఉన్నాసరే; (నా భర్తలు) అతనిన్= అతడిని; సంధుల సంధులు+ఎడలించి= సంధిబంధాలను తొలగించి; చంపుదురు= చంపుతారు.

తాత్పర్యం: వందలకొద్ది చుట్టాలు శౌర్య గర్వితులై ఉండవచ్చును; స్వయంగా మదాంధులు కావచ్చును. శక్తి సంపదతో భయంకరులు కావచ్చును. ఏనుగువలె ఉండవచ్చును. అయినా నా భర్తలు కీళ్ళకు కీళ్ళు విడదీసి వాడిని చంపివేస్తారు.

విశేషం: ఈ పద్యంలో ముందు జరగబోయే నూరుగురు ఉపకీచకులను సైతం భీముడు చంపే వృత్తాంతం రేఖామాత్రంగా సూచితం. కీచకుడికి ఏనుగంత బలం ఉన్నది. చుట్టాలున్నారు. అదిగాక ఎదురులేని అధికారం ఉన్నది. అయినా భీమునిచేతిలో ప్రాణాలు పోగొట్టుకొన్నాడు.

వ. కావునఁ బురుషులు నాకడం దేఱి చూడను వెఱతు; రదియునుంగాక. 326

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= అందుచేత; పురుషులు= మగవాళ్ళు; నాకడన్= నావైపు; తేఱి చూడను= తేరిపార చూడటానికి; వెఱతురు= భయపడతారు; అదియునున్+కాక= అదీ కాక.

తాత్పర్యం: మగవాళ్ళు నా వైపు తేరిపారచూడటానికి కూడా భయపడతారు. అదీ కాక.

క. నా చిత్తము తాదృశులకు । గోచరమే? యస్మదీయ కులజన సంశి
క్షాచార మహిమ యట్టిది । యే? చెప్పకు తద్విధాతిహీన వచనముల్. 327

ప్రతిపదార్థం: నా చిత్తము= నా మనసు; తాదృశులకున్= అలాంటి పురుషులకు; గోచరమే= కనబడుతుందా (బయటపడుతుందా?); అస్మదీయ= నా యొక్క; కులజన= వంశపురుషుల; సంశిక్షా+ఆచార= శిక్షణ, ఆచారాలయొక్క; మహిమ= ప్రభావం; అట్టిదియే= అటువంటిదా, సామాన్యమైనటువంటిదా?; తద్విధ= అటువంటి; అతిహీనవచనముల్= మిక్కిలి నీచమయిన మాటలు; చెప్పకు= చెప్పవద్దు.

తాత్పర్యం: నా మనసు అటువంటివారికి గోచరించదు. (నాపై ప్రభావం చూపే) కులము, పెద్దల శిక్షణ ఆచారం అటువంటిది కాదు. అటువంటి నీచమయిన మాటలు మాట్లాడకుము.

చ. మనమున నూఱడిల్లు; మనుమానము మానుము; నన్ను నేలు; మే
పనులు నుదాత్త నాగరిక భంగుల నీమది కెక్కు నట్లు నే
ర్పును భయభక్తులున్ మెఱయ రూపుగఁ జేసెదఁ; దద్‌జ్ఞులైన స
జ్జనులు నుతింప వర్తనము సాధులు వృద్ధులు మెచ్చఁ జల్పెదన్. 328

ప్రతిపదార్థం: మనమునన్= మనసులో; ఊఱడిల్లుము= ఊరటచెందుము; అనుమానము= సందేహం; మానుము= మానుకొమ్ము; నన్నున్+ఏలుము= నన్ను స్వీకరించుము; ఏ పనులు= ఏ పనులు; ఉదాత్త= ఉన్నతమైన; నాగరిక భంగులన్= సంస్కారవంతమయిన రీతిలో; నీ మదికిన్+ఎక్కునట్లు= నీ మనసుకు హత్తుకొనేవిధంగా; నేర్పును= నిపుణత; భయభక్తులున్= భయమూ భక్తియూ; మెఱయన్= ప్రకాశించేవిధంగా; రూపుగన్+చేసెదన్= చక్కగా చేస్తాను; వర్తనము= నా ప్రవర్తన; తద్‌జ్ఞులు+ఐన సజ్జనులు= దానిని తెలిసిన సత్పురుషులు; నుతింపన్= స్తుతించేవిధంగా; సాధులు, వృద్ధులు= సన్మార్గులూ, పెద్దలూ; మెచ్చన్= ప్రశంసించే విధంగా; చల్పెదన్= ఆచరిస్తాను.

తాత్పర్యం: మనసులో ఊరట చెందుము. నాపట్ల సందేహం వదలిపెట్టుము. నన్ను సేవకురాలిగా స్వీకరించుము. ఏ పనులలో ఉదాత్తత, ఏ పనులలో నాగరికత ఉంటాయో వాటిలో నీకు ఏవి నచ్చుతాయో ఆ పద్ధతిలో నేర్పుతో భయభక్తులతో చేస్తాను. నా చేతలను సజ్జనులు మెచ్చుకొనే విధంగా ఉత్తములు, సాధుజనులు, పెద్దలు ప్రశంసించే విధంగా ప్రవర్తిస్తాను.

క. ననుఁ గుచ్చితంపుఁ బనులకుఁ । బనుపక, యెంగిలికి లోనుపఱుపక తగు మ
న్ననతోడ నరయు వారల । కనురాగము నెఱపి నడతు రస్మత్పతులున్.' 329

ప్రతిపదార్థం: ననున్= నన్ను; కుచ్చితము+పనులకున్= నీచమయిన పనులకు; పనుపక= పంపక; ఎంగిలికిన్= ఎంగిలికి; లోనుపఱుపక= లోబరచకుండా; తగు మన్ననతోడన్= తగిన గౌరవంతో; అరయువారలకున్= చూచేవారికి; అస్మద్+పతులున్= నా మగవారుకూడా; అనురాగము నెఱపి= ప్రేమను. అభిమానాన్ని ప్రకటించి; నడతురు= ప్రవర్తిస్తారు.

తాత్పర్యం: నన్ను నీచపు పనులకు పంపనివారిని, ఎంగిలి పెట్టకుండా తగిన గౌరవంతో చూచేవారిని నా భర్తలు ఆదరంతో చూస్తారు.'

ఆ. అనిన సంతసిల్లి యద్దేవి సైరంధ్రి । నూఱడిల్లఁ బలికి యునిచికొనియె;
నంతిపురము చరిత కలవడ మెలఁగుచు । నుండె న వ్వధూటియును ముదమున. 330

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; ఆ+దేవి= సుదేష్ణ; సంతసిల్లి= సంతోషపడి; సైరంధ్రిన్= సైరంధ్రిని; ఊఱడిల్లన్+పలికి= కుదుటపడేటట్లు మాట్లాడి; ఉనిచికొనియెన్= తన దగ్గర సేవకురాలిగా ఉంచుకొన్నది; ఆ+వధూటియును= ఆ ద్రౌపదికూడా; ముదమునన్= సంతోషంతో; అంతిపురము చరితకున్= అంతఃపురంలో మెలగవలసిన విధానానికి; అలవడన్= తగిన విధంగా; మెలఁగుచున్+ఉండెన్= మెలగుతూ ఉన్నది.

తాత్పర్యం: సుదేష్ణ ఆ మాటలకు సంతోషించింది. సైరంధ్రిని ఊరడింపుమాటలతో కుదుటపరిచింది. తన దగ్గర సేవకురాలిగా ఉంచుకొన్నది. సైరంధ్రి కూడా సంతోషంతో అంతఃపుర మర్యాదలకు అనుగుణంగా ప్రవర్తించసాగింది.

క. ఇవ్విధమున నయ్యేవురు । నవ్వెలఁదియు సకల జనుల కజ్ఞాతముగా
న వ్విరటు ప్రోలఁ బ్రమదము । నివ్వటిల వసించి రుచిత నిభృతత్వమునన్. 331

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధమునన్= ఈ విధంగా; ఆ+ఏవురున్= ఆ అయిదుగురూ; ఆ+వెలఁదియున్= ఆ ద్రౌపదియూ; సకలజనులకున్= అన్నిరకాల ప్రజలకు; అజ్ఞాతముగాన్= తెలియకుండా; ఆ+విరటు ప్రోలన్= ఆ విరాటుని నగరంలో; ప్రమదము= సంతోషం; నివ్వటిలన్= కలిగేవిధంగా; ఉచిత= తగిన; నిభృతత్వమునన్= నిబ్బరంతో; వసించిరి= ఉన్నారు, నివసించారు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పాండవులు అయిదుగురూ, ద్రౌపదీ ఎవ్వరికీ తెలియకుండా విరాటుడి నగరంలో సంతోషంతో ఉన్నారు. నిబ్బరంగా (సహనంతో కూడిన స్తిమిత భావంతో) నివసించారు.

విశేషం: ద్రౌపదీ సమేతులై పాండవులు విరాటుడి కొలువు చేరిన క్రమంలో ఔత్తరాహ సంస్కృత మూల భారత ప్రతికీ, దాక్షిణాత్య సంస్కృత మూల భారత ప్రతికీ భేదం ఉన్నది. ఔత్తారహ ప్రతిలో క్రమం - ధర్మరాజు, భీముడు, ద్రౌపది, సహదేవుడు, అర్జునుడు, నకులుడు వరుసగా ప్రవేశించినట్లు ఉన్నది. దాక్షిణాత్య ప్రతిలో - ధర్మరాజు, భీముడు, అర్జునుడు, నకులుడు, సహదేవుడు, ద్రౌపది వరుసగా ప్రవేశించినట్లు ఉన్నది. తిక్కన తన భారతంలో 'దాక్షిణాత్య' ప్రతిని అనుసరించినట్లు తోస్తున్నది (సంపా.)

వ. అనిన విని 'వారల వర్తనం బటమీఁదఁ జెల్లిన తెఱం గెఱింగింపు' మని యడిగిన. 332

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని= విని; వారల= వారలయొక్క; వర్తనంబు= జీవనవిధానం; అటమీఁదన్= ఆ తరువాత; చెల్లిన= ప్రవర్తిల్లిన; తెఱంగు= విధానం; ఎఱింగింపుము+అని= తెలియజేయుము అని; అడిగినన్= అడుగగా.

తాత్పర్యం: పాండవుల తర్వాతి వృత్తాంతం తెలుపవలసిందిగా జనమేజయుడు అడుగగా.

ఆశ్వాసాంతము

సీ. బాంధవ శాత్రవాకలిత భావభవా! భవపాశబంధ సం
బంధవిరామ రామ! పరిపక్వ వివేక నిరూఢ భక్త హృ
ద్గ్రంథి విభేదనా! పరమకారుణికా! పరిమాణదూర! దుః
ఖేంధన పావకాయిత సమీక్షణ! నిత్య మహాద్భుత ప్రదా! 333

ప్రతిపదార్థం: బాంధవ= చుట్టరికంచేతను; శాత్రవ= వైరంచేతను; ఆకలిత= కూడుకొన్న; భావభవా!= మన్మథుడు కలవాడా!; భవపాశబంధ= సంసారం అనెడి పాశబంధంతో; సంబంధ విరామ రామ!= సంబంధాన్ని పోగొట్టే మనోహరుడా; పరిపక్వ= పండిన; వివేక= విజ్ఞానంచేత; నిరూఢ= ప్రసిద్ధులయిన; భక్తహృద్గ్రంథి= భక్తుల యొక్క హృదయానికి సంబంధించిన ముడులను; విభేదనా!= విప్పేవాడా!; పరమకారుణికా!= ఎంతో కరుణా స్వభావం కలవాడా!; పరిమాణదూర!= (భావుకతకు) కొలతకు అందనివాడా!; దుఃఖ+ఇంధన= దుఃఖమనే కట్టెలకు; పావక+ఆయిత= అగ్నివలె ఆచరించిన; సమ్+ఈక్షణ!= చక్కనిచూపులు కలవాడా!; నిత్య= నిత్యమైన; మహా+అద్భుతప్రదా!= చాలగొప్పదయిన ఆశ్చర్యాన్ని, ఆనందాన్ని ఇచ్చేవాడా!.

తాత్పర్యం: మన్మథుడిని శత్రువుగాను మిత్రుడిగాను కలిగినవాడా! సంసారమనే పాశబంధాన్ని త్రెంచే మనోహరుడా! పరిపక్వమయిన విజ్ఞానంచేత ప్రసిద్ధులయిన భక్తుల హృదయగ్రంథులను విప్పేవాడా! కరుణా స్వభావం కలవాడా! భావనకు అందని వాడా! దుఃఖమనే కట్టెలకు అగ్నివంటి చూపులు కలవాడా! నిత్యమయిన గొప్పవయిన ఆశ్చర్యాలను కలిగించేవాడా హరిహరనాథా!

విశేషం: అలం: రూపకం. హరిహరనాథుడిలో ఇటు హరిస్వరూపం ఉన్నది. అటు హరుడి స్వరూపంకూడా ఉన్నది. మన్మథుడు విష్ణువు కుమారుడు కావటం వలన హరిహరనాథుడికి - హరికి బంధువు అయ్యాడు. శివుడు మన్మథుడిని దహించటంవలన హరిహరనాథుడిలో - శివుడికి శత్రువయ్యాడు. సంసార జన్మబంధాలు వదలిపెట్టినవారికి మనోహరమయినవాడు. పరిపక్వజ్ఞానం కలిగినభక్తుల హృదయాలలోని చిక్కుముళ్ళను విప్పేవాడు. ఎంతో దయకలవాడు. ఊహలకు అతీతంగా అందనివాడు. భక్తుల దుఃఖాలను దగ్ధం చేసేవాడు. నిత్యమైన ఆనందాన్ని, అద్భుతాలను ప్రసాదించేవాడు.

క. అన్నమయత్వాది విరా। మోన్నత! వాఙ్మనసదూర! యోగిస్మేరా!
భిన్నాభిన్నాకార। చ్ఛన్నాత్మీయ ప్రకార! జగదాధారా! 334

ప్రతిపదార్థం: అన్నమయత్వ+ఆది= అన్నమయ, ప్రాణమయ, మనోమయ, విజ్ఞానమయ, ఆనందమయము లనెడి పంచకోశాలు మొదలయిన; విరామ+ఉన్నత!= కోశాలను అతిక్రమించినవాడా!; వాక్+మనసదూర!= వాక్కుకు, మనసుకు అందనంతదూరంలో ఉన్నవాడా!; యోగిస్మేరా!= యోగులయొక్క ఆనందహాసమైనవాడా!; భిన్న= భిన్నమైన; అభిన్న= అభిన్నమైన; ఆకారచ్ఛన్న= ఆకారాలతో కప్పబడిన; ఆత్మీయప్రకార!= ఆత్మరూపం కలవాడా!; జగత్+ఆధారా!= జగత్తులకు ఆధారమైనవాడా!.

తాత్పర్యం: అన్నమయ, ప్రాణమయ, మనోమయ, విజ్ఞానమయ, ఆనందమయములనెడి పంచ కోశాలకు అతీతుడయినడఉన్నతుడా! వాక్కులకు మనసుకు దూరమయినవాడా! యోగుల చిరునవ్వులలో వెల్లివిరిసేవాడా!; జగత్తుకంటె భిన్నంగానూ! జగత్తే తానుగానూ కనిపించేవాడా! లోకాలకు ఆధారమయినవాడా! హరిహరనాథా!

విశేషం: అన్నమయం, ప్రాణమయం, మనోమయం, విజ్ఞానమయం, ఆనందమయం అనే పంచకోశాలకు అతీతుడయినవాడా! ఆ హరిహరుడి స్వరూపాన్ని మాటలలో వర్ణించలేము. మనసులో ఊహించలేము. యోగుల హృదయాలలో ఆనందరూపుడుగా ఉంటాడు. జగత్తుకంటె భిన్నంగా, జగత్తే తానుగా కనిపిస్తాడు.

మాలిని.

కమలభవ కిరీటగ్రామ పద్మావలీ సం । గమసుభగ పదాబ్జా! గాఢభక్తి ప్రకార
ప్రముదిత ముని శశ్వద్భావనా గమ్య! రమ్య! క్రమపరిణతమూర్తీ! శ్రౌతశాఖాగ్రవర్తీ! 335

ప్రతిపదార్థం: కమలభవ= బ్రహ్మయొక్క; కిరీటగ్రామ= కిరీటాల సముదాయం అనే; పద్మ+ఆవలీ= పద్మాల సమూహంయొక్క; సంగమ= కలయికతో; సుభగ= సుందరమయిన; పద+అబ్జా= పాదపద్మాలు కలవాడా?; గాఢభక్తిప్రకార= గాఢమయిన భక్తి విధానంచేత; ప్రముదిత= మిక్కిలి సంతోషించే; ముని= మునులయొక్క; శశ్వత్‌భావనా= నిరంతర భావనచేత; గమ్య= పొందదగినవాడా!; రమ్య= రమణీయమయిన; క్రమపరిణత= క్రమపరిణామంగల; మూర్తీ!= రూపంకలవాడా!; శ్రౌతశాఖా+అగ్రవర్తీ= వేదశాఖల చివరలందు- అనగా ఉపనిషత్తుల యందు ఉండేవాడా!.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మ చతుర్ముఖుడు. నాలుగు ముఖాలకూ నాలుగు కిరీటాలుండడం చేత 'కిరీటిగ్రామ.' అందుచేతనే 'పద్మావలి.' అట్టి బ్రహ్మ చేసే పాదాభివందనం స్వీకరించేవాడా! భక్తుల నిరంతర ధ్యానంలో గోచరించేవాడా! క్రమపరిణామం కలిగిన రూపం కలిగినవాడా! వేదాంత వేద్యుడా!

విశేషం: మత్స్యాద్యవతారాలు ఒకరకమైన పరిణామాన్ని తెలియజేస్తాయి. పంచభూతాలలోకూడా కనిపించే మరొక పరిణామం ఉన్నది. ఆకాశం నుండి వాయువు, వాయువునుండి అగ్ని, అగ్నినుండి నీరు, నీటినుండి భూమి పుట్టాయని చెప్పే క్రమం ఒకటి. మాలినీ వృత్తంలోని ప్రతిపాదానికీ 15 అక్షరాలుంటాయి. గణాలు: న న మ య య. 9వ అక్షరం యతిమైత్రి స్థానం. ప్రాస నియమం ఉన్నది.

గద్యము.

ఇది శ్రీమదుభయకవిమిత్ర కొమ్మనామాత్యపుత్త్ర బుధారాధనవిరాజి తిక్కన సోమయాజి ప్రణీతంబయిన శ్రీమహాభారతము నందలి విరాటపర్వంబునందుఁ బ్రథమాశ్వాసము. 336

తాత్పర్యం: ఇది మంగళకరమైన 'ఉభయకవిమిత్రుడు' అనే బిరుదనామం గలవాడు, కొమ్మనామాత్యుడి పుత్రుడు, పండితులను సేవిస్తూ ప్రకాశించేవాడు. (పండితులచేత పూజించబడేవాడు) అయిన తిక్కన సోమయాజి రచించిన శ్రీమహాభారతంలోని విరాటపర్వంలో మొదటి ఆశ్వాసం.

విరాటపర్వంలో ప్రథమాశ్వాసం సమాప్తం.

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

విరాటపర్వము - ద్వితీయాశ్వాసము

శ్రీమదపాంగాలోకన । ధామసకృత్సంగ రూఢ తాదృశ విభవో

ద్దామాశ్రితలోకా! లో । కామయ నిర్హరణ నిపుణ! హరిహరనాథా!' **1**

ప్రతిపదార్థం: హరిహరనాథా!= ఓ దేవా!; శ్రీమత్+అపాంగ+ఆలోకన, ధామ= శోభావంతాలైన (సిరిగల) క్రీగంటి చూపుల కాంతి యొక్క; సకృత్సంగ= ఒకమారు తగులగానే; రూఢ= కలిగిన; తాదృశ, విభవ= అటువంటి గొప్పతనంచేత (వైభవంచేత); ఉద్దామ= గొప్పవారైన; ఆశ్రిత, లోకా!= ఆశ్రయించిన భక్తజనులు కలవాడా!; లోక+ఆమయ= సమస్తజనుల యొక్క ఆధ్యాత్మిక, ఆధిదైవిక, ఆధిభౌతిక రుగ్మతలను (రోగాలను); నిర్హరణ నిపుణ= నిశ్శేషంగా హరించడంలో నేర్పరితనం కలవాడా!

తాత్పర్యం: ఓ హరిహరనాథా! వైభవోపేతాలైన నీ క్రీగంటి చూపుల కాంతి ఒక్కమారు తగులగానే ఆ గొప్పతనం చేత నిన్ను ఆశ్రయించిన భక్త జనులను గొప్పవారిని చేసేవాడా! లోకుల సమస్త రోగాలనూ, దుఃఖాలనూ పోయేటట్లు చేయగలవాడా!

విశేషం: తిక్కన తాను ప్రతిపాదించిన హరిహరనాథ తత్త్వాన్ని తన గ్రంథంలో ఆశ్వాసం మొదట్లోనూ, చివరలోనూ వ్రాసే పద్యాలలో నిరూపించాడు. శివకేశవుల అభేదాన్ని కవి హరిహరనాథ రూపంలో దర్శించాడు. గ్రంథాన్ని హరిహరనాథుడికి అంకితం చేశాడు కాబట్టి, తొలిపద్యం ఆ దేవుడిని సంబోధిస్తూ చెప్పాడు.

వ. **దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయున కి ట్లనియె; నట్టియెడ ధర్మసూనుండు సభాజనంబుల యుల్లంబులు రంజిల్ల రాజునకు వినోదంబులు వివిధోదాత్త ప్రకారంబులఁ జలుపుచు, నొక్కొక్కమాటు మధుర ప్రసంగంబుగా నాడిన నెత్తంబున గెలిచిన విత్తంబులు తమ్ముల కొసంగుచుండు; వాయునందనుండు వంటకు మిగిలిన మాంసంబు లమ్మునెపంబున నిచ్చలు సహోదరులకు నిచ్చుచుండు; వివ్వచ్చుండు సంగీత ప్రసంగంబున మెచ్చువడసిన కనకాంబరాదులు సోదరులకుం జేర్చుచుండు; నకులుండు దురంగంబుల గ్రాసంబులం గనిన ధనంబులు తోడంబుట్టువులకుఁ బెట్టుచుండు; సహదేవుండు గోవులం జూచి భూవల్లభుండు సంతసిల్లిన సమయంబున సముపార్జితంబు లగు పదార్థంబులన్నియు నన్నలవశంబు సేయుచు వారలకు గోరసంబులం దుష్టి సలుపుచుండు; ద్రౌపది త న్నరసికొని తిరుగుచున్న వీరలం గన్నులారం జూచుచు నుచితంపు నడవడి మెలంగుచుండు.** **2**

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= ఓ హరిహరనాథా!; వైశంపాయనుండు; జనమేజయునకున్+ఇట్లు+అనియెన్; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయాన; ధర్మసూనుండు= ధర్మరాజు; సభాజనంబుల= విరాట మహారాజు కొలువులోని సభ్యుల యొక్క; ఉల్లంబులు= మనస్సులు; రంజిల్లన్= సంతోషించగా; రాజునకున్= విరాటరాజునకు; వినోదంబులు= ఆహ్లాదాన్ని కలిగించే మాటలను, చర్యలను; వివిధ+ఉదాత్త ప్రకారంబులన్= అనేక రకాలైన సముచిత పద్ధతులలో; చలుపుచున్= చేస్తూ, ఒక్కొక్క మాటు= ఒక్కొక్కసారి;

మధురప్రసంగంబుగాన్= తియ్యని వాక్యాలతో; ఆడిన= ఆటాడిన; నెత్తంబునన్= పాచికలాటలో; గెలిచిన= సంపాదించిన; విత్తంబులు= ధనాలను; తమ్ములకున్= తన తమ్ములకు; ఒసంగుచున్+ఉండున్= ఇస్తూ ఉండేవాడు; వాయునందనుండు= భీముడు; వంటకున్ మిగిలిన మాంసంబులు= వండగా మిగిలిన మాంసాలను; అమ్మునెపంబునన్= అమ్ముతాననే కారణం చూపి; నిచ్చలున్= ప్రతిరోజూ; సహోదరులకున్= తమ్ములకు; ఇచ్చుచున్+ఉండున్= ఇస్తూ ఉండేవాడు; విస్వచ్ఛుండు= అర్జునుడు; సంగీతప్రసంగంబునన్= పాటలు పాడేటప్పుడు; మెచ్చు+పడసిన= కానుకగా పొందిన; కనక+అంబర+ఆదులు= బంగారం, పట్టు వస్త్రాలు మొదలైనవాటిని; సోదరులకున్= మిగిలిన తమ్ములకు; చేర్చుచున్+ఉండున్= అందిస్తూ ఉండేవాడు; నకులుండు= నకులుడు; తురంగంబుల= గుర్రాల యొక్క; గ్రాసంబులన్= గడ్డిని కొనేటప్పుడు; కనిన, ధనంబులు= మిగిల్చిన డబ్బులు; తోడంబుట్టువులకున్= అన్నదమ్ములకు; పెట్టుచున్+ఉండున్= ఇచ్చేవాడు; సహదేవుండు= సహదేవుడు; గోవులన్+చూచి= ఆవులను పరిశీలించి; భూవల్లభుండు= రాజైన విరాటుడు; సంతసిల్లిన సమయంబునన్= సంతోషించిన సందర్భాలలో; సముపార్జితంబులు+అగు= సంపాదించిన; పదార్థంబులు= వస్తువులు; అన్నియున్= అన్నిటినీ; అన్నలవశంబు చేయుచున్= అన్నలకు అందిస్తూ; వారలకున్= వారికి; గోరసంబులన్= పాలతో; తుష్టి సలుపుచున్+ఉండున్= సంతోషాన్ని కలిగిస్తుండేవాడు; ద్రౌపది= ద్రౌపది; తన్నున్+అరసికొని= తనను కనిపెట్టి; తిరుగుచున్న వీరలన్= తిరిగే వీళ్లను (పాండవులను); కన్నులు+ఆరన్+చూచుచున్= కంటినిండా చూస్తూ; ఉచితము+నడవడిన్= సందర్భానుసారమైన వర్తనతో; మెలంగుచున్+ఉండున్= మసలుతుండేది.

తాత్పర్యం: హరిహరనాథా! వైశంపాయనుడు జనమేజయుడికి ఈ విధంగా చెప్పాడు: ఆ అజ్ఞాతవాసకాలంలో ధర్మరాజు అనేకమైన ఉత్తమ పద్ధతులలో రాజుతో వినోద ప్రసంగాలు చేస్తూ సభ్యుల మనస్సులను సంతోషపెట్టుతూ ఉండేవాడు. ఒక్కొక్కసారి తియ్యని మాటలతో స్నేహపూర్వకంగా ఆడిన జూదంలో గెలిచిన ధనాలను ధర్మరాజు తమ్ములకు ఇస్తూ ఉండేవాడు. భీముడు వంటకు వాడగా మిగిలిన వివిధ మాంసాలను అమ్మే మిషతో అన్నదమ్ములకు అందజేస్తూ ఉండేవాడు. అర్జునుడు సంగీత నాట్య ప్రదర్శనల సందర్భంగా మెప్పులు పొంది కానుకలుగా సంపాదించిన బంగారం పట్టువస్త్రాలు మొదలైనవాటిని సోదరులకు ఇస్తూ ఉండేవాడు. నకులుడు గుర్రాల దాణాలను కొనుగోలు చేసేటప్పుడు మిగిలే ధనాలను తోబుట్టువులకు పంచుతూ ఉండేవాడు. విరాటరాజు గోవులను చూచి ఉప్పొంగిపోయిన సమయాలలో కానుకలుగా ఇచ్చిన పదార్థాల నన్నిటినీ సహదేవుడు అన్నలకు అర్పణ చేస్తూ పాలూ, పెరుగూ, వెన్న మొదలైన గోరసాలను వారికిచ్చి తృప్తిపరుస్తూ ఉండేవాడు. తనను కంటిని రెప్పవలె కాపాడుతూ తిరుగుతున్న పాండవులను కన్నారా చూచుకొంటూ తగిన రీతిగా ద్రౌపది మసలుతూ ఉన్నది.

విశేషం: 1. ఆశ్వాసాది పద్యం తరువాత తిక్కన 'దేవా!' అని కృతిభర్త, కృతిశ్రోత అయిన హరిహరనాథుడిని సంబోధించి కథ సాగిస్తాడు. ఇది అతని ఆశ్వాసారంభ రచనా శిల్పం. (సంపా.)

2. పాండవులు ఐదుగురు విరాటుడి కొలువులో తలా ఒక పనిలో చేరారు. ఒకరిపై ఒకరికి ఎనలేని ప్రేమ. విధివశాత్తు ఆ సంవత్సరం అట్లా నడుచుకొనక తప్పదు. అయినా సోదర ప్రేమతో ఒకరినొకరు ఆదుకొంటూ, ద్రౌపదిని కంటికి రెప్పవలె కాపాడుతున్నారు.

3. పాండవుల ప్రవర్తనలను తిక్కన మూలంలోకంటె ఉదాత్తీకరించాడు. ధర్మరాజు బ్రాహ్మణులనందరినీ ఒక త్రాట గట్టినట్లు చేసి వారితో ద్యూతక్రీడలు స్వేచ్ఛగా ఆడాడని మూలంలో ఉన్నది. తిక్కన దానిని వదలాడు. ధర్మరాజు సుహృద్ద్యూతం ఆడింది విరాటునితో మాత్రమే అని సూచించాడు. రాజుతో సమానగౌరవాన్ని పొందుతున్న కంకుభట్టు ఇతరులతో పాచికలాడినట్లు చెప్పటం ఔచిత్యం కాదని తిక్కన భావించి ఉంటాడు. మూలంలో భీముడు- విరాటుడు ఉపయోగించగా మిగిలిన వండిన

మాంసాలనూ, భక్ష్యాలనూ సోదరులకు ఇచ్చేవాడని ఉన్నది. తిక్కన - వంటకు మిగిలిన మాంసాలను అమ్మినట్లుగా సోదరులకు అందించేవాడని చమత్కారంగా మార్చాడు. ఇవి వండిన మాంసాలు కాకపోవచ్చును. భుక్తశేషం సోదరులకు పెట్టని ఒక పెద్దరికాన్ని భీముడికి తిక్కన దక్కించాడు. మూలంలో బృహన్నలకు దొరికిన కానుకలు పాతబట్టలే. కాని, తిక్కన రచనలో కనకాంబరాలు. మూలంలో నకులుడు అశ్వశిక్షణలో తన నేర్పును ప్రదర్శించి రాజుగారి మన్ననలు పొందాడని ఉన్నది. కాని, తిక్కన రచనలో గుర్రాల దాణాల మీద వచ్చిన ధనాలు సోదరుల కిచ్చినట్లుగా ఉన్నది. ఇక్కడ మూలమే అందంగా ఉన్నది. మూలంలో ద్రౌపది నిపుణంగా భర్తలను అరసికొంటూ అజ్ఞాతవాస సమయం చెడకుండా ప్రవర్తిల్లినట్లు చెప్పబడింది. తెలుగులో పాండవులే ఆమెను ఒక కంట రక్షించుకొంటూ రహస్యంగా మసలినట్లు ఉన్నది. అజ్ఞాతవాసాన్ని విరాటనగరంలో నిర్వహిస్తున్న పాండవులు మరల తల్లి గర్భంలో ఉన్నట్లు గూఢంగా నివసించారనీ, దుర్యోధనుడి వలన ఏదైనా కీడు కలుగుతుందేమోనని ఎప్పుడూ శంకిస్తుండేవారనీ మూలభారతం చెప్పింది. తిక్కన ఆ ప్రసక్తి తేలేదు. (సంపా.)

తే. **ఇట్లు దమతమ వర్తిల్లు నెడల సకల । జనములకు హృదయానురంజన మొనర్చి**
తాల్మి, పుయిలోట, యడఁకువ, తగవు మెలపు । నెఱితెఱంగు, వాటింపంగ నేర్పు గలిగి. **3**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; తమ తమ వర్తిల్లు+ఎడలన్= వారు వారు నడచుకొనే చోట్ల; సకల జనములకున్= ప్రజలందరికీ; హృదయ+అనురంజనము+ఒనర్చి= హృదయ సంతోషాన్ని కలిగించి; తాల్మి= ఓర్పు; పుయిలోట= జంకు; అడఁకువ= అణగిమణగి ఉండటం; తగవు= ధర్మం; మెలపు= జాగ్రత్త; నెఱితెఱంగు= నిపుణత, మంచినడవడి; పాటింపంగన్= ఆచరణలో కనపడేటట్లు; నేర్పు కలిగి= సమర్థులై (ప్రవర్తించారని భావం).

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పాండవులు తాము పనిచేసే చోట్ల ప్రజలందరూ మనసులలో సంతోషించి మెచ్చుకొనేటట్లు వర్తించారు. ఓర్పు, జంకు, అణగిమణగి ఉండటం, ధర్మం, అప్రమత్తత, మంచివడవడి అనే ఆరు గుణాలను ఆచరణలో పెట్టే నేర్పు కలిగి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: పాండవులు తమ తమ అజ్ఞాతవాస వృత్తులలో రాణించారు. సేవావృత్తుల వలన ప్రజారంజనం కలిగించారు. ఇక వారి సేవాధర్మంలో ఆరు గుణాలను పాటించారు. అవే ప్రజాహృదయరంజన హేతువులు. ధౌమ్యుడు బోధించిన సేవాధర్మంలో మేలి గుణాలను ఆచరించి చూపించారు. ద్రౌపదీ సహిత పాండవులు మొత్తం ఆరుగురు. తిక్కన చెప్పిన గుణాలు కూడా ఆరే. షాడ్గుణ్యం -వరుసగా ధర్మజుడిలో ఓర్పు, భీముడిలో ఎక్కడ బయటపడతానో అనే జంకు, అర్జునుడిలో ఆడువారి నడుమ అణగిమణగి ఉండే అణకువ, నకులుడిలో స్వీయ కర్తవ్యపాలనలో ధార్మిక ప్రవృత్తి, సహదేవుడిలో అప్రమత్తత, ద్రౌపదిలో మంచి నడవడి, ఉదాత్తశీలం అనేవి అజ్ఞాతవాసంలో ప్రస్ఫుటంగా కానవచ్చే గుణాలు. ఒక్కొక్కరిలో ఒక్కొక్క గుణంగానూ తోచవచ్చును; అందరిలోనూ ఆయా సమయాలలో సందర్భోచితంగా ఆరు గుణాలూ సమష్టిగా ప్రదర్శితం కావచ్చును. ఈ విశ్లేషణ మూలంలో కానరాదు. తన కావ్యరచనలో అనుశీలించవలసిన అంశాలను ఆయా సందర్భాలలో మొదటనే సూచించటం తిక్కన పాటించే కథాకథన కళాశిల్పం. (సంపా.)

క. **ఉన్నతఁటి వివిధదేశో । త్పన్నులు నద్భుతవిధాయి బలవిక్రమ సం**
పన్నులు నగుమల్లులు విభ । వోన్నతుఁడగు విరటుపాల నుద్భటవృత్తిన్ **4**

ప్రతిపదార్థం: ఉన్నతఁటిన్= ఆ విధంగా అజ్ఞాతవాసం చేస్తున్న సమయంలో; వివిధ దేశ+ఉత్పన్నులు= వివిధ దేశాలలో పుట్టిన వారు; అద్భుత విధాయి= ఆశ్చర్యకరమైన; బలవిక్రమ సంపన్నులు= బలం, పరాక్రమం అనే సంపద కలవారు; అగు మల్లులు= అయిన కుస్తీ పట్టువారు (మల్లయుద్ధ నిపుణులు); విభవ+ఉన్నతుఁడు+అగు= సంపదచే గొప్పవాడయిన; విరటుపాలన్= విరాటునిముందు; ఉద్భటవృత్తిన్= సంరంభంగా, గర్వాన్ని ప్రదర్శిస్తూ (వచ్చారు).

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా పాండవులు ఉన్నప్పుడు వివిధ దేశాలకు చెందినవారూ, బల పరాక్రమ సంపన్నులూ అయిన మల్లయోధులు సంరంభంగా పటాటోపంతో విరాటరాజు కొలువులోకి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. తమలోన మాటలాడెడు । సమయంబున నొక్క రుఁడు విశాలోరస్కుం
డమితబలుఁడు, పంచానన । సమమూర్తిస్ఫూర్తి యధిక సంరంభమునన్. 5

ప్రతిపదార్థం: తమలోనన్= వారిలో వారు; మాటలాడెడు సమయంబునన్= మాట్లాడేటప్పుడు; విశాల+ఉరస్కుండు= విశాలమైన ఎదురు రొమ్ము గలిగినవాడు; అమితబలుఁడు= అధికమైన బలం కలవాడు; పంచానన సమమూర్తి, స్ఫూర్తి= సింహంతో సమానమైన ఆకారం గలిగిన తేజస్సు కలవాడు; ఒక్కరుఁడు= ఒకడు; అధికసంరంభమునన్= మిక్కిలి ఆటోపంగా; (తర్వాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: వాళ్లలో వాళ్ళు మాట్లాడుకొంటుండగా సింహంవంటి ఆకారవైభవం కలవాడూ, బలాఢ్యుడు అయిన ఒక గంభీరవ్యక్తి ఆటోపంగా వచ్చాడు.

విశేషం: మూలంలో ఆ మల్లుడి పేరు 'జీమూతు' డని ఉన్నది. తిక్కన దానిని చెప్పలేదు. (సంపా.)

వ. అన్నరపతి కట్టెదుర నిల్చి మ్రొక్కి భుజాస్ఫాలనంబు సేసి యిట్లనియె. 6

ప్రతిపదార్థం: ఆ+నరపతి= ఆ విరాటుని; కడు+ఎదురన్= ఎట్టఎదురుగా; నిల్చి= నిలబడి; మ్రొక్కి= నమస్కరించి; భుజా+ఆస్ఫాలనంబు+చేసి= భుజాలు అప్పళించి (చరచి); ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ వ్యక్తి విరాటమహారాజు కెదురుగా వచ్చి నిలబడి, మల్లయుద్ధాని కాహ్వానిస్తున్నట్లు భుజాలు (జబ్బలు) చరుస్తూ ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: 1. పాండవుల అజ్ఞాతవాసం నాలుగు నెలల కాలం ప్రశాంతంగా గడచిపోయింది. అప్పుడు విరాట నగరంలో బ్రహ్మోత్సవాలు వచ్చాయి. ఆ సందర్భంగా దేశంలో మల్లులందరూ నగరంలో సమావేశమయ్యారు. మల్ల క్రీడలు బ్రహ్మోత్సవ వినోదాలలో ముఖ్యమైనవి. మల్ల వీరులు రాజుగారి ఎదుట తమ నైపుణ్యాలు ప్రదర్శించి బహుమతు లందుకొనటం ఆ ఉత్సవంలో చెప్పుకొన తగిన విశేషం.

> **"అథ మాసే చతుర్థే తు బ్రహ్మణః సుమహోత్సవః,**
> **ఆసీత్సమృద్ధో మత్స్యేషు పురుషాణాం సుసమ్మతః.**
> **తత్ర మల్లాః సమాపేతు ర్దిగ్భ్యో రాజన్ సహస్రశః,**
> **మహాకాయా మహావీర్యాః కాలఖంజా ఇవాసురాః.**
> **వీర్యోన్నద్ధా బలోదగ్రా రాజ్ఞా సమభిపూజితాః,**
> **సింహస్కంధ కటిగ్రీవాః స్వవదాతా మనస్వినః**
> **అసకృ ల్లబ్ధలక్షాస్తే రంగే పార్థివ సన్నిధౌ॥**
> **తేషా మేకో మహానాసీత్ సర్వమల్లా న్సమాహ్వయత్**
> **ఆవల్గమానం తం రంగే నోపతిష్ఠతి కశ్చన' (సం.4-12-12-15)**

మల్లులు విరటుని కొలువుకు రావటాన్ని అలంకారికంగా వ్యాసుడు వర్ణించాడు. సత్యలోకంలో బ్రహ్మకొలువుకూ, కైలాసంలో శివుడి కొలువుకూ వచ్చినట్లు వచ్చారట. వారు కాలఖంజులనే రాక్షసుల వలె భయంకరాకారులట. సింహస్కంధులట. అయినా

వారు నిర్మలులట, అభిమానధనులట, అనేక విజయాలు సాధించారట. వారందరిలో ఒకడు జగదేకమల్లుడట. అతడిని రంగంలో దిగి ఎదిరించేవాడు లేడట! అతడు రాజుకు సవాలుగా మారాడట! ఇది మూల కథనం. వ్యాసుడి కథనంలో సత్యనిష్ఠ కనబడుతుంది కాని, కావ్యకళ తక్కువ. నాలుగు నెలలకు వచ్చిన బ్రహ్మోత్సవం గురించి చెప్పకపోయినా, మల్లులు విరాట నగరానికి రావటం బ్రహ్మలోకానికి, శివలోకానికి భక్తులు వచ్చినట్లున్నదని వర్ణించకపోయినా, మల్లులు రాక్షసులవలె ఉన్నారని పేర్కొనకపోయినా కథ కెటువంటి లోపం లేదు. జగదేక మల్లుడి పాత్ర, అతడి ప్రాగల్భ్యం, విరటుడి కొలువుకే ఒక సవాలుగా మారిందన్న వివరం మూలంలో లేదు. అసలు కథకు ప్రాణం ఆ ఘట్టం. దాని చిత్రణం మూలంలో లేదు. తిక్కన పొల్లునంతా వదలి ప్రాణాన్ని పట్టుకొన్నాడు. ఆ మల్లవీరుడు నానారాజాస్థాన సందర్శనం చేస్తూ విజయపత్రాలను గ్రహిస్తూ విరాటనగరంమీదకు దాడి వచ్చినట్లు వచ్చాడు. బాహువులప్పళించి సవాలు చేశాడు. ఇక్కడ తిక్కన కథా ప్రవృత్తినే మార్చాడు. ఇది పునస్సృష్టి, ఋషి వంటి వేదవ్యాసుల చిత్రణ కంటె కవిబ్రహ్మ కల్పనం రసవత్తరం, సన్నివేశ మధురం. మల్లుడు రాజునకు నమస్కరించి సభామర్యాదను పాటించాడు. బాహువులప్పళించి మల్లవీర మర్యాదను ప్రదర్శించాడు. కొందరు విమర్శకులు బాహువులప్పళించటం అవినయంగా వ్యాఖ్యానించారు. అది పొరపాటు. అది జాతివార్తా విశేషం. తిక్కన సమకాలీన మల్లమర్యాదలకు ఈ ఘట్టంలో ప్రాణం పోశాడు. మూలం కంటె కావ్య కళాగౌరవంతో సన్నివేశాన్ని తిక్కన చిత్రించాడు. (సంపా.)

తే. **'నేల నాలుగు సెఱఁగుల నృపుల కొలువు। లందు నేను వర్తించితి నవనినాథ!**
యగ్గలించి, నా యెదుర బాహప్పళించి। కడఁగఁజాలెడు మల్లులఁ గాన నెందు.' 7

ప్రతిపదార్థం: అవనినాథ!= ఓ విరాటరాజా!; నేల నాలుగు చెఱఁగుల= ఈ ప్రపంచం నలుమూలలా ఉన్న; నృపుల కొలువులందున్= రాజాస్థానాలలో; నేను వర్తించితిన్= నేను తిరిగాను; అగ్గలించి= అతిశయించి, ఉత్సాహంగా వచ్చి; నా+ఎదురన్= నా ముందు; బాహు+అప్పళించి= భుజాలు చరచి; కడఁగన్+చాలెడు= పూనుకొనగల; మల్లులన్= కుస్తీ పట్టేవారిని; ఎందున్= ఎక్కడా; కానన్= చూడలేదు.

తాత్పర్యం: 'ఓ విరాటరాజా! భూప్రపంచం నలుమూలలా ఉండే రాజుల కొలువులన్నీ తిరిగాను. కాని, నా ముందుకు వచ్చి నిలబడి ఉత్సాహంగా భుజాలు చరిచి నిలబడగలిగిన వీరుడిని చూడలేదు.'

చ. **అనునెడ వాని యుగ్రసమదాకృతియుం, బటువాక్యవృత్తియుం,**
గని, విని, మల్లులెల్ల భయకంపితమూర్తులు దాల్చి మాఱుప
ల్కను, గనువిచ్చి చూడను, మొగం బెగయింపను జాలకున్న న
జ్జనపతి వేడ్క మ్రోడుపడు చందము గాంచి యుధిష్ఠిరుం డనున్. 8

ప్రతిపదార్థం: అను+ఎడన్= అట్లా మాట్లాడేటప్పుడు; వాని ఉగ్ర సమద+ఆకృతియున్= అతని భయంకరాకారాన్ని; పటువాక్య వృత్తియున్= కఠినమైన మాటలతీరును; కని,విని= (క్రమంగా) చూచి, విని; మల్లులు+ఎల్లన్= కొలువులోని మల్లులందరూ; భయకంపిత మూర్తులు+తాల్చి= భయంచేత వణకుతున్న ఆకారాలు కలవారై; మాఱు+పల్కను= ఎదురు జవాబు చెప్పడానికీ; కనువిచ్చిచూడను= కళ్ళు తెరచి చూడటానికీ; మొగంబు+ఎగయింపను= మొగం ఎత్తి చూడటానికీ. (కూడ); చాలక+ఉన్నన్= సమర్థులు కాకపోగా; ఆ+జనపతి= ఆ రాజు, విరాటునియొక్క; వేడ్క= ఉత్సాహం; మ్రోడుపడుచందము= వాడిపోయే విధాన్ని; కాంచి=చూచి; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; అనున్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: (భయంకరాకారుడైన) ఆ మల్లుడి భయంకరాకారాన్నీ పరుష వాక్యాలనూ విని కొలువులోని మల్లులు అందరూ భయపడి మారుమాటాడలేక కన్నులు విచ్చి చూడలేక, ముఖం పైకెత్తలేక నిశ్చేష్టులయ్యారు. అప్పుడు విరాట మహారాజు యొక్క ఉత్సాహం మోడువారి పోవటాన్ని చూచి ధర్మరా జిట్లా అన్నాడు.

విశేషం: తిక్కన రచనలో నాటకీయత అచ్చుపడేటట్లు కనపడే పద్యాలలో ఇది ఒకటి. నాటకీయతలో ఆంగిక, ఆహార్య, వాచిక, సాత్త్వికాభినయ వర్ణనం ముఖ్యాంశం. ఇక్కడ జగదేక మల్లుడి ఉగ్రసమదాకృతి ఆంగికాభినయ సంబంధి. భయంకరమైన మదించిన ఆకారం భయానక రసాన్ని చూపరులలో కలిగించే రౌద్రరస విభావం. అతడి మాటలు పరుషవాక్యవృత్తి కలిగినవి. 'వాక్యవృత్తి' రసవ్యంజకమైన వాచికాభినయ విన్యాసాన్ని ప్రకటించింది. ఆ భయంకర మల్లరూపాన్ని చూచిన ఆస్థాన మల్లులు ప్రేక్షకులవంటివారు. వారిలో భయానకరసం ప్రకోపించింది. రసం సాత్త్విక భావాలవలన వ్యక్తమై సాక్షాత్తు పఠితలు రసానందాన్ని పొందటానికి ఉపకరిస్తుంది. కంపం (శరీరం వణకటం) భయం వలన కలిగే సాత్త్విక భావం. మారుమాట్లాడలేకపోవటం, మొగమెత్తి చూడలేకపోవటం కంపాన్ని పోషించే సాత్త్విక భావాభివ్యక్తులు. ఆస్థాన మల్లులు భయకంపితులయ్యారు. వారిని చూచి విరాటుడి ఉత్సాహం మోడువారింది. వేడ్క, మ్రోడుపడు, చందము - ఈ మూడూ తెలుగు జాతీయపు పలుకుబళ్ళు. పూలతో, పండ్లతో విరిసిన చెట్టు ఒక్కసారిగా ఎండిపోవటం వంటిది - విరాటుడి మానసికోత్సాహం మోడువారటం. ఆ చందాన్ని (ఆ పరిణామ విధానాన్ని) ధర్మరాజు గమనించాడు. వెంటనే తన కర్తవ్యాన్ని గుర్తించాడు. మోడువారిన రాజు వేడ్కను మరల చిగురింప చేసే ఉపాయం చెప్పటం తన ధర్మంగా భావించాడు. మూలంలో ధర్మరాజుప్రసక్తి లేదు. అభినయ చిత్రణ లేదు. **"యదా సర్వే విమనస స్తే మల్లా హతచేతసః అథ సూదేన తం మల్లం యోధయామాస మాత్స్యరాట్"** (సం.4.12.16) అని మాత్రమే ఉన్నది. మూలంలో ధర్మజుడి నీతిసహాయం విరాటునికి అవసరం లేకపోయింది. కంకుభట్టును విరటుని వివేకశక్తిగా చిత్రించ దలచుకొన్న తిక్కన కథ మార్చాడు. ధర్మరాజు సలహాను ప్రవేశపెట్టాడు. రంగంలోని ప్రతిపాత్రా సజీవంగా అభినయిస్తున్నట్లు చిత్రించి నాటకీయతను రక్తి కట్టించాడు. కథలో అడుగడుగున తిక్కన ఉభయకావ్యకళాప్రౌఢి పాటించే శిల్పం ప్రదర్శితమౌతూనే ఉండటం తెలియదగిన విశేషం. (సంపా.)

క. 'వీనికి మార్కొనఁజాలెడు । దానికిఁ దగువాని ధర్మతనయుని పురిలో
నానానియుద్ధలంపటు । నే నొక్కనిఁ గంటి నిపుణుఁ డిందుల కతఁడున్. 9

ప్రతిపదార్థం: వీనికిన్, మార్కొనన్+చాలెడు దానికిన్= ఇతడిని ఎదురించటానికి; తగువానిన్= సమర్థుడైనవాడిని; ధర్మతనయుని పురిలోన్= ధర్మరాజు నగరంలో; నానానియుద్ధలంపటున్= అనేక రకాలైన బాహుయుద్ధాలలో ఆసక్తి కలవాడిని; ఒక్కనిన్= ఒకడిని; ఏను+కంటిన్= నేను చూచాను; అతఁడున్= వాడు; ఇందులకున్= ఈ విషయానికి (విషయంలో) నిపుణుఁడు= సమర్థుడు, నేర్పరి.

తాత్పర్యం: 'ఓ రాజా! ఈ మల్లయోధుడితో సరిసమానంగా బాహుయుద్ధం చేయగల సమర్థుడిని ఒకడిని నేను ధర్మరాజు నగరంలో చూచాను. అత డీ విషయంలో నైపుణ్యం గలవాడు.

విశేషం: ధర్మరాజు తాను స్వయంగా రహస్యం బయటపడకుండా ఉండే విధంగా భీముడిని సభకు పరిచయం చేయటం విశేషం. ఆయుధాలు పట్టి యుద్ధం చేయకూడదనే నియమం గల యుద్ధం నియుద్ధం. 'ధర్మతనయుని పురిలో పనిచేసినవాడే కంకుభట్టు. అందువలన వలలుడిని గుర్తించటం సహజం. కంకుడు లేదా కంకుభట్టు కొలువులో ఉన్నప్పుడే వలలుడు విరాటుడి కొలువులో చేరాడు.

క. మన బానసీఁడు వలలుం । డను శూద్రుఁడు నాకుఁ దెల్ల; మధిక బలుల నో
ర్చినవాఁ డనేక మల్లుల । నిను మెచ్చింపంగఁ జాలు; నిజ మిది యధిపా! 10

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= ఓ విరాటరాజా!; మన బానసీఁడు= మనవద్ద వంటలవాడుగా ఉన్న; వలలుండు+అను శూద్రుఁడు= 'వలలుడు' అనే పేరుతో ఉన్న శూద్రకులంవాడు; నాకున్+తెల్లము= నాకు+తెలుసు, నేను ఎరిగినవాడు; అధిక బలులన్= మిక్కిలి బలవంతులను; అనేక మల్లులన్= ఎందరో కుస్తీ పట్టేవారిని; ఓర్చినవాఁడు= గెలిచాడు; నిను మెచ్చింపంగన్+చాలున్= నిన్ను సంతోషపరచగల సమర్థుడు; ఇది= ఈ మాట; నిజము= వాస్తవం.

తాత్పర్యం: ఓ మహారాజా! మనవద్ద వంటలవాడు అయిన వలలుడు ఎందరినో మల్లయుద్ధంలో ఓడించిన అధిక బలాఢ్యుడు. నా కా సంగతి బాగా తెలుసు. అతడు నీ మనస్సును రంజింప జేయగల సమర్థుడు. నా మాట వాస్తవం.

విశేషం: పాత్రోచిత, సందర్భోచిత సంభాషణ చిత్రణం తిక్కనకు సహజవిద్య, మ్రానుపడిన విరాటుడికి ఉపాయం చెప్పే కంకుడు దీర్ఘ సమాసాలతో, వృత్తాలతో ఉపన్యాసం చేయకూడదు. చిన్న చిన్న వాక్యాలలో కంద పద్యాలవంటి లఘు చ్ఛందస్సులలో మాట్లాడింప చేయటం ఔచిత్యం. అలతి అలతి పదాలతో కాహళ సంధించినట్లు, చెవిలో తొందరగా ముక్తసరిగా సలహా చెప్పుతున్నట్లున్నాయి ధర్మజుడి వాక్యాలు. 9,10 పద్యాలు అందుకు చక్కని ఉదాహరణలు. మన బానసీడు వలలుడనే శూద్రుడు - భీముడు జ్ఞాపకం రావటానికి ఈ వాక్యం తోడ్పడుతుంది. నాకు తెల్లము - (నాకు బాగా తెలుసు)- అనే చిన్న వాక్యం అతడిమీద విరటునికి నమ్మకం కలిగిస్తుంది. మిత్రవాక్యం ప్రమాణం. అధికబలులైన మల్లులను అనేకులను ఓడించా డా వలలుడు - అనే వాక్యం మల్లయుద్ధంలో అతడికున్న దీర్ఘమైన, స్థిరమైన, ఉన్నతమైన అనుభవాన్ని చెప్పక చెపుతున్నది. అతడు ఈ మల్లవీరుడిని జయించి నీకు సంతోషాన్ని కలిగిస్తాడు - అనే వాక్యం మోడువారిన అతడి మనసును చిగురింపచేసే ఆశా మంత్రం. నిజ మిది - అని దృఢంగా చెప్పటం అతని మనస్సుకు ధైర్యం చెప్పటం. ఈ వరుసలో వాక్యాలు పలుకగలిగిన ధర్మరాజు వాక్య నిపుణుడు. ఆ మాటలు విన్న తరువాత విరాటుడు మరొక మాట లేకుండానే ధర్మజుడి సలహాను పాటించి తీరాలి. తిక్కన అట్లాగే చిత్రించాడు. నాకు తెల్లము, నిజ మిది - ఇవి తెలుగువారి పలుకుబడిలో ఎదుటివారికి ధైర్యం చెప్పటంలో వాడే ఊతపదాల వంటి వాక్యమూలికలు. జీవద్భాష తెలిసిన కవి వాడే వాక్యవిన్యాసాలు. (సంపా.)

క. అనవుడు భూపతి పిలువం । బనిచె; నతని నతఁడు నపుడ భయభక్తులతోఁ
జనుదెంచి, మల్లవర్గముఁ । గని మై వెఱుగంగ నిలిచెఁ గౌతూహలియై. 11

ప్రతిపదార్థం: అనవుడు= అనగానే; భూపతి= విరాటరాజు; అతనిన్= (భీముని) వలలుని; పిలువన్+పనిచెన్= పిలిపించాడు; అతఁడు= వలలుడు; అపుడు+అ= వెంటనే; భయభక్తులతోన్+చనుదెంచి= వినయ విధేయతలతో వచ్చి; మల్లవర్గమున్= కుస్తీ పట్టేందుకు సిద్ధంగా ఉన్నవారిని; కని= చూచి; మై+పెఱుగంగన్= శరీరంవిజృంభించగా; కౌతూహలి+ఐ= ఉత్సాహం కలవాడై; నిలిచెన్= నిలబడ్డాడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు విరాటరాజు వలలుడిని పిలిపించాడు. అతడు ఎంతో భయం, భక్తి ప్రకటమయ్యే వినయంతో వచ్చి ఎదురుగా ఉన్న మల్లులను చూచి ఉప్పొంగిపోయి శరీరాన్ని పెంచాడు. (సాటి యోధులను చూస్తే యోధులకు ఉత్సాహం రావటం సహజం!)

విశేషం: విరాటుడు పిలువనంపితే మూలంలో భీముడు ఇష్టం లేకుండానే వచ్చాడు. అనిష్టంగానే మల్లయుద్ధానికి సిద్ధమయ్యాడు. తెలుగులో దానికి విరుద్ధంగా తిక్కన చిత్రించాడు. (సంపా.)

వ. ఇట్లు నిలిచిన పవనతనయు నవలోకించి, యవనీవల్లభుం డమ్మల్లముఖ్యుం జూపి, 'యితనితోడి యుద్ధంబునకు సన్నద్ధుండవు గ' మ్మనిన నతండును ధర్మతనయు కనుసన్న గనుంగొని యమ్మత్స్యవిభునకు వినయంబుతో నిట్లనియె. 12

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు నిలిచిన= ఈ విధంగా నిలబడ్డ; పవన తనయున్= భీముని (వలలుని); అవలోకించి= చూచి; అవనీవల్లభుండు= విరాటరాజు; ఆ+మల్లముఖ్యున్+చూపి= ఎదురుగా ఉన్న యోధుని చూపి; ఇతనితోడి యుద్ధంబునకున్= ఇతడితో పోరుకు; సన్నద్ధుండవు, కమ్ము+అనినన్= సిద్ధపడుమని చెప్పగానే; అతండును= వలలుడు కూడా; ధర్మతనయు= ధర్మరాజు యొక్క; కనుసన్న+కనుంగొని= కనుసైగను గమనించి; ఆ+మత్స్యవిభునకున్= ఆ విరాటరాజుతో; వినయంబుతోన్+ఇట్లు+అనియెన్= నెమ్మదిగా ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా భీముడు విరాటుడి ఎదుట నిలువబడగా ఆ రాజు అక్కడ ఉన్న మల్లవీరుడిని చూపించి, 'ఇతడితో యుద్ధం చేయటానికి సిద్ధం కమ్ము' అని ఆజ్ఞాపించాడు. భీముడు ధర్మరాజు వైపు చూచాడు. అతడి కనుసైగను గమనించాడు. మత్స్యరాజుతో వినయంగా ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: భీముడు ధర్మజుడి వైపు చూడటం, అతడు సరే అన్నట్లు సైగ చేయటం - ఆ అన్నదమ్ముల అనుబంధమూ, ధర్మజుడిపై భీముడికి గల భక్తీ ఇందు ద్యోతకమవుతున్నాయి.

తే. **'అధిప! ధర్మజుపాల నున్నప్పు డతని । వేడుకకుఁ దగఁ బెనఁగుదు వింతలైన**
జెట్టిమల్లులతో, నిప్పు డట్టువోలె । నీదు వేడ్కకుఁ బెనఁగెద నేర్చినట్లు.' **13**

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ విరాట మహారాజా!; ధర్మజు పాలన్+ఉన్నప్పుడు= ధర్మరాజు వద్ద నే నుండేటప్పుడు; అతని వేడుకకున్+ తగన్= ఆయన ఆనందానికి తగినట్లుగా; వింతలు+ఐన జెట్టి మల్లులతోన్= విశేషమైన ఈ యోధులతో; పెనఁగుదున్= కుస్తీ పట్లు పట్టేవాడిని; అట్టు+పోలెన్+ఇప్పుడు= అప్పటివలె ఇప్పుడు; నీదు వేడ్కకున్= నీ సంతోషం కొరకు; నేర్చినట్లు= నాకు చేతనైనట్లుగా; పెనఁగెదన్= పోరాడుతాను.

తాత్పర్యం: 'ఓ విరాటరాజా! నేను ధర్మరాజు కొలువులో ఉన్నప్పుడు ఆయన మనస్సుకు ఉల్లాసం కలిగే విధంగా మల్లులతో కుస్తీ పట్లు పట్టి చూపేవాడిని. ఇప్పుడు కూడా అదేవిధంగా మీ కానందం కలిగేటట్లుగా ఈ మల్లులను ఒక పట్టుపట్టి చూపిస్తాను.

భీముఁడు మల్లునితో యుద్ధము చేయుట (సం.4-12-17)

వ. **అని మెత్తన యియ్యకొని, గర్జించి, గజాలస్యంబునం బ్రాంగణంబు సొచ్చి, భూపాలుని ముందట భుజాస్ఫాలనంబు సేసి, మ్రొక్కి మరలునెడ, నంతకుమున్న యమ్మల్లవరుండు నరపతి యనుమతి వడసి, కృతపరికర బంధుండై యరుగుదెంచి యచ్చట నునికింజేసి యతండును ననిలసుతుండునుం బరస్పర మూర్తుల నవలోకించి యుద్ధరంగంబు మన్ను ఫాలప్రదేశంబున ధరియించి శరీరంబులపైఁ జల్లుకొని రెండు సేతుల మునివ్రేళ్ళను గొండొక పుచ్చికొని యొండొరుల దెసకు వైచి, యున్నతంబులగు నపసవ్య కరంబుల నాకుంచిత సవ్య బాహు తలంబుల నప్పళించు చప్పుళ్ళు గలసి యొక్కరుండ మల్లసఱచిన చందంబున వీతేర వింతతానకంబుల నిలిచి కదిసిన యప్పుడు వృకోదరుండు.** **14**

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా చెప్పి; మెత్తన+ఇయ్యకొని= వినయపూర్వకంగా అంగీకరించి; గర్జించి= శబ్దం చేసి; గజ+ ఆలస్యంబునన్= ఏనుగుమదంతో; (ప్రాంగణంబు+చొచ్చి= లోపలికి వచ్చి; భూపాలుని ముందటన్= విరాటుని ముందు; భుజ+ఆస్ఫాలనంబు+చేసి= భుజాలు చరిచి; మ్రొక్కి= నమస్కరించి; మరలు+ఎడన్= వెనుకకు వెళ్ళేటప్పుడు; అంతకుమున్ను+అ= అంతకుముందే; ఆ+మల్లవరుండు= ఆ యోధశ్రేష్ఠుడు; నరపతి= విరాటుడి యొక్క; అనుమతి+పడసి+అంగీకారం తీసికొని; కృతపరికరబంధుండై= నడికట్టు సిద్ధం చేసికొని; అరుగుదెంచి= వచ్చి; అచ్చటన్+ఉనికిన్+చేసి= అక్కడ ఉండటం చేత; అతండును= ఆ మల్లుడును; అనిలసుతుండునున్= భీముడు (వలలుడు)ను; పరస్పర మూర్తులన్= ఒకరొకరి ఆకారాలను; అవలోకించి= చూచి; యుద్ధరంగంబుమన్ను= మల్ల యుద్ధం చేసే నేలపై ఉన్న మట్టిని; ఫాలప్రదేశంబునన్= నొసట; ధరియించి= పూసికొని; శరీరంబులపైన్= ఒడళ్లపై; చల్లుకొని= విదిలించుకొని; రెండుచేతులు= తమ రెండు చేతుల యొక్క; మునివ్రేళ్లను= కొసవ్రేళ్లతో;

కొండొకపుచ్చుకొని= కొద్దిగా తీసికొని; ఒండు+ఒరులదెసకున్+వైచి= ఒకరు మరొకరి వైపునకువేసి; ఉన్నతంబులు+అగు= ఎత్తైన; అపసవ్యకరంబులన్= కుడి చేతులతో; ఆకుంచిత= ముడిచిన; సవ్యబాహుతలంబులన్= ఎడమ భుజాలపై; అప్పళించు= చరచే; చప్పుళ్ళు కలసి= శబ్దాలు ఏకమై; ఒక్కరుండు+అ= ఒక్కడే; మల్ల+చఱచిన చందంబునన్= కుస్తీ పట్టడానికి ముందు చేసే శబ్దం చేసినట్లుగా; వీతేరన్= రాగా; వింతతానకంబులన్= జెట్టీలు నిలిచే విశేషాలతో; నిలిచి= నిలబడి; కదిసినన్= ఒకరిపై ఒకరు లంఘించగా; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; వృకోదరుండు= భీముడు (వలలుడు). (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: అని భీముడు (వలలుడు) వినయంతో అంగీకరించి, ఉత్సాహంతో గర్జించి, మదించిన ఏనుగువలె ముందుకు వచ్చి, రాజు ఎదుట జబ్బ చరిచి, నమస్కరించి, మరలాడు. మల్లవీరుడు అంతకుముందే విరటుడి అనుమతితో నడుంకట్టు బిగించి వచ్చి కుస్తీపట్టుకు సిద్ధమై నిలిచి ఉన్నాడు. అతడూ భీముడూ ఒకరొకరి ఆకారాలను తేరిపార చూచుకొన్నారు. మల్లయుద్ధ రంగంలో ఉన్న మట్టిని నుదురులపై ధరించారు. శరీరాలపై చల్లుకొన్నారు. మునివేళ్ళతో మరికొంత మట్టి తీసికొని ఒకరివైపు మరొకరు వేసికొన్నారు. ఎడమ చేతులను వంచి కుడిచేతులతో జబ్బలు చరుచుకొన్నారు. వారిద్దరూ ఒకేసారి చరచుకొనటంతో ఒకే చప్పుడుగా వినిపించింది. వింతవింతగా స్థాన భేదాలతో నిలిచి ఒక్కసారి ఇద్దరూ కలియబడ్డారు. అప్పుడు భీముడు.

విశేషం: మల్లయుద్ధ సంప్రదాయాలలో పరికరబంధం మొదటిది. ఇందులో అంతకుమించి వస్త్రధారణ ఉండదు. విద్యాప్రదర్శనకు ముందు గురునకు నమస్కారం సంప్రదాయం. గురుస్థానంలో భీముడు రాజుకు నమస్కరించాడు. గురుభావన, రాజభావన కలిసివచ్చాయి. మట్టిని ఫాలప్రదేశంలో బొట్టుగా పెట్టుకొంటారు. పరస్పరం ఒకరివైపు మరొకరు మట్టి చల్లుకొంటారు. బజ్జ చరచడం కూడా అటువంటిదే. అహమహమికగా యుద్ధం ప్రారంభం కాబోతున్నది.

సీ. **ఉపతాయిలోఁ దన కొదవిన తోరహ। త్తము సూపి వ్రేయక సమదవృత్తిఁ**
బాసి క్రమ్మఱఁ జేరు; బలువిడి వాఁడు పై। నదరిన జరగక యవనిఁ గ్రుంగి
నిలుచు; నొత్తొరువున వలచినయప్పుడు। గొనిపోవు; నవలీలఁ గూలవైచు;
జళికి పట్టిస మను సన్నపు విన్నాణ। ములు దొరకొన్నను ముట్టఁగొనఁడు;

తే. **కాలిదెసఁ జొరవచ్చుట గానిపించి। యుడుగు; సీసానఁ బట్టియు నుప్పళించుఁ;**
బోవనిచ్చు; మగుడ నేచి పోరఁజేరు। నెడల సరిసేయ నగు తడవీక హత్తు. 15

ప్రతిపదార్థం: ఉపతాయిలోన్= మల్ల విజ్ఞానంలో; తనకున్+ఒదవిన= తనకు తెలిసిన; తోరహత్తము+చూపి= ఒక రకమైన మల్లబంధ విశేషాన్ని చూపించి; వ్రేయక= కొట్టక; సమదవృత్తిన్+పాసి= మదించినట్లుగా (గంభీరంగా) వదలిపెట్టి; క్రమ్మఱన్+చేరున్= మళ్ళీ సమీపించేవాడు; బలువిడిన్= ఎక్కువ బలంతో; వాఁడు= మల్లుడు; పైన్+అదరినన్= పైకిరాగా; జరగక= కదలక; అవనిన్= నేలపై; క్రుంగినిలుచున్= వంగి నిలబడేవాడు; ఒత్తొరువునన్= గట్టిగా అదిమి; వలచిన+అప్పుడు= కోరిన సమయంలో; కొనిపోవున్= తీసికొని వెళ్ళేవాడు; అవలీలన్= తేలికగా; కూలవైచున్= పడత్రోసేవాడు; జళికి, పట్టిసము+అను= జళికి, పట్టిసం అనే పేర్లుగల; సన్నపు విన్నాణములు= సున్నితమైన నేర్పులు; దొరకొన్నను= చూపించినా; ముట్టన్+కొనఁడు= దగ్గరగా తీసికొనడు; కాలిదెసన్= కాలివైపు; చొరవచ్చుట= లోపలికి రావటం; కానిపించి= చూపజేసి; ఉడుగున్= విరమించి నిలిచేవాడు; సీసానన్+పట్టియున్= సీసమనే మల్లబంధంలో ఇరికించి; ఉప్పళించున్= పైకెత్తివేసేవాడు; పోవనిచ్చున్= పోనిచ్చి; మగుడన్+ఏచి= మళ్ళీ పట్టుకొని; పోరన్+ చేరు+ఎడలన్= పోరాడేందుకు దగ్గరగా చేరినప్పుడు; సరిచేయన్+అగు= చక్కచేయటానికి; తడవు+ఈక+హత్తున్= ఆలస్యం చేయకహత్తుకొనేవాడు.

తాత్పర్యం: మల్లయోధులైన వారిరువురు ఒకరితో ఒకరు కుస్తీ పట్లు ప్రారంభించారు. మల్లబంధ విశేషాలలో ఆరితేరిన వలలుడు గంభీరంగా అనేక విన్యాసాలు చూపిస్తూ మల్లుడిని గట్టిగా అదిమి నేలపై పడవేశాడు. తన మీదిమీదికి వచ్చే అతగాడిని అదుపులో పెట్టేవాడు. అనేకవిధాలైన జెట్టీల నేర్పును చూపిస్తూ వలలుడు కుస్తీ పట్లు పట్టసాగాడు.

విశేషం: తిక్కన ఈ పద్యంలో అనేక విధాలైన జెట్టీల కుస్తీ పట్లు పేర్కొన్నాడు. ఇది ఒక విధమైన ప్రదర్శనా యుద్ధం (Exhibition match). కొంతసేపు వినోదం కలిగించాలి. మల్లుని చంపటం మాత్రమే భీముడి ఉద్దేశం కాదు.

వ. మఱియు ననేకగతుల యోజలు మెఱయుచుఁ గొండొకసేపు విరాటునకు వినోదంబు సలిపి. 16

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= ఇంకా; అనేకగతుల= అనేక విధాలైన; ఓజలు= ప్రకారాలు; మెఱయుచున్= చూపిస్తూ; కొండు+ఒకసేపు= కొంతసేపు; విరాటునకున్+వినోదంబు సలిపి= రాజుకు ఆనందం కలిగించి.

తాత్పర్యం: ఇంకా ఎన్నో రకాలుగా ఉత్సాహాన్ని ప్రకటించి రాజుకు ఆనందం కలిగించాడు.

విశేషం: విరాటుడికి వేడుక కలిగించటం, వెంటనే చంపకుండా, ప్రజలకు అనుమానం రాకుండా చేయటం ముఖ్యం. అజ్ఞాతవాస సమయం అని గుర్తుంచుకొనాలి.

ఆ. కచ్చ యమరఁ బట్టి కాళ్ళును జేతులు । వ్రేల మత్తగజములీల మెఱయ
ముష్టి బలువు నెఱయ ముక్కున వాతను । నెత్తురొలుక మల్లు నెత్తివైచె. 17

ప్రతిపదార్థం: కచ్చ= దట్టీ; అమరన్+పట్టి= తగినట్లుగా పట్టుకొని; కాళ్ళునున్+చేతులు వ్రేలన్= కాళ్ళు, చేతులు వేలాడుతూ ఉండగా; మత్తగజములీలన్ మెఱయన్= మదించిన ఏనుగువలె ప్రకాశించగా; ముష్టి బలువు నెఱయన్= పిడికిటిబలం నిండగా; ముక్కునన్+వాతను= ముక్కులోను, నోటిలోను; నెత్తుర+ఒలుకన్= రక్తం కారగా; మల్లున్+ఎత్తివైచెన్= మల్లుని పైకెత్తివిసిరివేశాడు.

తాత్పర్యం: మల్లుడి దట్టీ పట్టుకొని, కాళ్ళు చేతులు వేలాడుతూ మదించిన ఏనుగులా ఉన్నవానిని పిడికిట గుద్ది ముక్కునా నోటా నెత్తురు కారగా ఎత్తిపడవేశాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. ఇవ్విధంబున విసరి నేలతో వ్రేసి వీఁపున మండివెట్టిన. 18

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; విసరి= విసరి; నేలతో వ్రేసి= నేలమీద పడవేసి; వీఁపునన్= వీపుమీద; మండి+పెట్టినన్= మోకాలు మోపిపెట్టగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నేలమీద పడవేసి వీపుమీద మోకాలు మోపిపెట్టగా.

క. పెలుకుఱి తాళం బీ మదిఁ । దలఁచి యనువుగాక ధరణితలము గరతలం
బుల నప్పళించె వాఁ డ । క్కొలు వార్వఁగ విఱిచి మెఱసెఁ గుంతీసుతుఁడున్. 19

ప్రతిపదార్థం: వాఁడు= మల్లుడు; పెలుకుఱి= భయం వలన అంగాలు విలవిలపోగా; తాళంబు+ఈన్= ఒక్క చరుపు చరవాలని; మదిన్+తలఁచి= మనస్సులో అనుకొని; అనువుగాక= వీలుపడక; ధరణితలము= నేలమీద; కరతలంబులన్= అరచేతులతో;

అప్పళించెన్= చరిచాడు; ఆ+కొలువు= ఆ సభలోని అందరూ; ఆర్వఁగన్= భయంకర శబ్దం చేయగా; కుంతీ సుతుఁడున్= భీముడును; విఱిచి మెఱసెన్= ఓడించి ప్రకాశించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ మల్లుడు తాళమనే మల్లబంధంతో వలలుడిని పట్టదలచి, వీలుపడక నేలను చేతులతో బాదుతూ ఊపిరాడక విలవిలలాడాడు. సభ్యులందరూ పెద్దగా హర్షధ్వానాలు చేస్తూ ఉండగా భీముడు ఆ మల్లుడిని ఓడించాడు.

విశేషం: 1. ఈ మల్లయుద్ధ ఘట్టం తిక్కన కవితలోని జాతివార్తా విశేషాలకు చక్కని నిదర్శనం. మూలంలోవలె తిక్కన కూడా మల్లశాస్త్ర విశేష పరిజ్ఞానంతో యుద్ధ సన్నివేశాన్ని వర్ణించటం విశేషం. మూలంలో మల్లయుద్ధంలోని అనేక రకాలైన పట్టులు, భంగిమలు, చేర్పులు, చర్యలు వర్ణించబడ్డాయి. ఉదాహరణకు కొన్ని శ్లోకాలు -

"ఉభౌ పరమ సంహృష్టౌ ముక్తా వివ మహాగజౌ
కృత ప్రతికృతై శ్చిత్రై, ర్బాహుభిశ్చ సుసంకటైః
సంనిపాతావధూతై శ్చ ప్రమాథోన్మథనై స్తథా
క్షేపణై ర్ముష్టిభి శ్చైవ వరాహోద్ధత నిఃస్వనైః
తలై ర్వజ్రనిపాతై శ్చ ప్రసృష్టాభి స్తథైవ చ॥
శలాకా నఖపాతైశ్చ పాదోద్ధూతై శ్చ దారుణైః।
జానుభి శ్చాశ్మ నిర్ఘోషైః శిరోభి శ్చావఘట్టనైః
తద్యుద్ధ మభవత్ ఘోర మశస్త్రం బాహుతేజసా
బల ప్రాణేన శూరాణాం సమాజోత్సవ సంనిధౌ॥..."
"ప్రకర్షణాకర్షణయో రభ్యాకర్ష వికర్షణైః
ఆకర్షతు రథాన్యోన్యం జానుభిశ్చాపి జఘ్నతః
తతః శబ్దేన మహతా భర్త్సయన్తౌ పరస్పరమ్
వ్యూఢోరస్కౌ దీర్ఘభుజౌ నియుద్ధ కుశలా వుభౌ
బాహుభి స్సమసజ్జేతా మాయసైః పరిఘై రివ॥.."
డా.శలాక రఘునాథశర్మ గారి వ్యాఖ్య. శ్రీమహాభారతమ్-విరాటపర్వ **(13.27-30; 32-33)**

వీటిలో మొదటి మూడు శ్లోకాలలో మల్లయుద్ధంలోని కుస్తీ పట్లను పేర్కొన్నాడు కవి. అవి-1) ఒకచోట పట్టి నొక్కటం, 2)వదలటం, 3) పిడికిలితో చేతులను గట్టిగా పట్టి ఎదుటివారిని బలహీనపరచటం, 4. దేహాన్ని గట్టిగా ఒడిసిపట్టటం, 5. దూరంగా త్రోయటం, 6) నేలమీద పడద్రోసి మర్దించటం, 7) పైకి లేవనెత్తి మర్దించటం, 8) ఉన్నచోటునుండి లాగి పడగొట్టటం, 9) రొమ్ము నడుమ రెండు పిడికిళ్ళతో కొట్టటం, 10) మెడలు వంచి చేతులు భుజంమీద పెట్టి చరుస్తూ ఏదుపంది అరచినట్లు చప్పుడు పుట్టించటం, 11) పిడుగుపాటులవంటి చరపులు చరచటం, 12) వ్రేళ్ళు పట్టుకొని లాగటం వంటి కుస్తీ పట్లు, 13) వ్రేళ్ళు వంచకుండా పెట్టి గోళ్ళతో పొడవటాలు, 14) కాళ్ళు చాచి తన్నటాలు, 15) గండశిల మీదపడ్డట్లు శత్రువు మీదపడి మోకాళ్ళతో పొడవటాలు, 16) తలతో పొడవటాలు అనే ముష్టియుద్ధ చర్యలు, 17) ఒక్క పెట్టున లాగి ముద్దగా చేయటం, 18. ముందు వెనుకలకు గుంజటం, 19) వేగంగా వెనుకకు త్రోసి పడగొట్టటం, 20) మోకాళ్ళతో పొడుచుకొనటం-వంటి నేర్పులు, 21) పెద్ద పెద్ద అరుపులతో ఒకరి నొకరు బెదిరించుకొనటం, 22) విశాలమైన రొమ్ములు, పొడుగైన చేతులు ప్రదర్శించుకొనటం, 23) చేతులతో శత్రువును పైకెత్తి గిరగిరా త్రిప్పటం, 24) నేలపై పడి నిశ్చేష్టితుడై ఉన్న శత్రువును మర్దించటం, 25) ఊపిరి ఆడకుండ చేసి చంపటం, 26) జయించి సింహగర్జనల వంటి విజయఘోష పెట్టటం - ఇవి మల్లయుద్ధంలో ప్రసిద్ధమైన భంగిమలు. ఇవన్నీ ఈ వరుసలోనే వర్తిల్లినట్లు చెప్పిన వ్యాసుడు శాస్త్రవిజ్ఞాన పండితుడివలె మనకు ఆశ్చర్యం కలిగిస్తాడు.

వ్యాసుడు శాస్త్ర విజ్ఞాని. తిక్కన అనుభవ జ్ఞాని. మల్లయుద్ధ శాస్త్రమే కాక, తెలుగునాట ప్రవర్తిల్లే దేశీ కుస్తీల పరిజ్ఞానం తిక్కనకు కరతలామలకం. భీమ. మల్లుల యుద్ధంలోని కుస్తీపట్లకు తెలుగుపేర్లు తెలియచెప్పాడు తిక్కన. ఇది జాతి వార్తా విశేషం. తిక్కన పేర్కొన్న తెలుగు కుస్తీ పట్లు - కొన్ని పేరు పెట్టినవి: కొన్ని తీరు పేర్కొన్నవి.

1. **ఉపతాయి** - మల్లయుద్ధంలో అపార అనుభవ జ్ఞానం, శాస్త్ర వైదుష్యం.

2. **తోరహత్తము** - ఒకచోట పిడికిలితో పట్టటం (పట్టి చరచకుండా వదలటం తరువాతిది)

3. **ఒత్తొరువు** - మిక్కిలి అదమటం, సంపీడనం, దేహాన్ని గట్టిగా ఒడిసి పట్టటం.

4. **జళికి** - రొమ్ము నడుమ పిడికిళ్ళతో కొట్టటం.

5. **పట్టిసము** - మెడలు వంచి చేతులు భుజంమీద పెట్టి చరచటం.

6. **సీసం** - కాళ్ళు చేతులు మెడ కదలకుండా బంధించటం.

7. **ముష్టిబలువు** - పిడికిలితో ఎదుటివారి చేతులను గట్టిగా పట్టి వారిని బలహీనపరచటం.

8. **మండిపెట్టుట** - ఒక కాలు నేలమీద మరొక మోకాలు శత్రువు వీపుమీద పెట్టి నొక్కి పట్టటం.

9. **పెలుకుఱి తాళము** - ఒక్కపెట్టున లాగి తాళం వలె ముద్ద చేయటం. ఉక్కిరి బిక్కిరాడకుండా చేయటం.

10. **అప్పళించటం** - చరచటం, భుజాస్ఫాలనం.

11. **విఱుచుట** - నడుం విరిగేటట్లు చేయటం, వికారంగా ఎముకలు విరిగేటట్లు చేయటం, ఓడించటం, చంపటం, చేతులు వెనుకకు త్రిప్పి కట్టటం, అడుగుల కీళ్ళు విరిచివేయటం, శరీరం నుండి ఒక అంగాన్ని వేరు చేయటం మొదలైనవి.

తిక్కన తన కాలం నాటికి మల్లయుద్ధంలో తెలుగు పేర్లతో స్థిరపడిన వాటిని ఎన్నుకొని తన రచనలో నిబంధించాడు. మిగిలిన వాటిని మూలంలోవలెనే వివరించాడు. ఏమైనా వ్యాసుడి శాస్త్ర విజ్ఞానాన్ని తెలుగువారి అనుభవ కళావిజ్ఞానంగా మార్చి, తెలుగువారి కుస్తీపట్ల కౌశల్యాన్ని ఈ ఘట్టంలో వెలుగులోకి తెచ్చాడు. (సంపా.)

2. మూలంలో భీముడు జీమూతుడిని చంపినట్లున్నది.

> "తస్మిన్ వినిహతే వీరే జీమూతే లోకవిశ్రుతే
> విరాటః పరమం హర్ష మగచ్ఛద్ బాన్ధవైః సహ". (సం.4.12.14)

లోక ప్రసిద్ధుడైన జీమూతుడు భీముడి చేతిలో చావగా విరాటుడు బంధువు లందరితో కలిసి ఆనందించాడట. తిక్కన తెలుగులో "కొలు వార్వఁగ విఱిచి మెఱసెఁ గుంతీసుతుఁడున్" - అని చెప్పాడు. విఱుచు- అనే క్రియకు చంపు, ఓడించు-అనే రెండర్థాలూ ఉన్నాయి. కొందరు భీముడు మల్లుడిని ఓడించాడని వ్రాశారు. రాబోయే వచనంలో 'ఇవ్విధంబున మహాబలుపట్టి యాజెట్టి నెట్టన గెల్చిన మత్స్యపతి మెచ్చి' - అని ఉండటం వలన. నెట్టన= అనివార్యంగా, కాక తప్పనిదిగా, పూర్ణంగా, సమగ్రంగా, యథార్థంగా, నిక్కంగా - అని అర్థాలున్నాయి (సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువు) నెట్టన గెల్చాడంటే - పూర్తిగా గెలిచాడు, నిజంగా గెలిచాడు వంటి అర్థమే వస్తుంది. కాని చంపి గెలిచాడు అనే అర్థం రాదని వారు భావించారు. ఒకవేళ అదే నిజమైతే తిక్కన కథను మార్చాడని చెప్పాలి. మూలంలో ఆ జగజెట్టి బ్రతికి ఉంటే భీమపరాక్రమం దేశమంతా అతడివలన వ్యాప్తి చెందుతుందని భావించి ధర్మజుడి కనుసైగకు అనుగుణంగా అతడిని చంపినట్లు చెప్పుతారు. మరి తిక్కన అతడిని జీవచ్ఛవంగా భావించి వదలిపెట్టాడేమో! ఏమైనా, ఎటువంటి అర్థాన్ని చెప్పుకొనటానికైనా తిక్కన వాడిన 'విఱుచు'- అనే క్రియ సమర్థమైనది. తెలుగు క్రియలకున్న అనేకార్థ స్ఫూర్తికి ఇది తిలకం వంటిది.

3.**'బెలుకురికి బోరగిలపడి । దల పరియలు గాగ ధరణీతలమున బడఁజే । తుల నప్పళించి తా న। క్కొలు వార్వఁగ మెరసి విడిచెఁ గుంతీసుతుఁడున్'** - అనే పాఠాంతరం కూడా ఉన్నది. దీనిని బట్టికూడ భీముడు మల్లుడిని చంపక వదలిపెట్టి **'ఉక్కఱ భంజించి, చంపు టుడుగుదు' (విరా.1.82)** నని పలికిన మాటను నిలబెట్టుకొన్నాడని తాత్పర్యం ఏర్పడుతున్నది. (సంపా.)

వ. ఇవ్విధంబున మహాబలుపట్టి యాజెట్టి నెట్టన గెల్చిన మత్స్యపతి మెచ్చి తన కిచ్చిన ధనంబు లచ్చటి (యర్థి) జనంబుల కిచ్చి నిజ నివాసంబునకుం జనియె; మఱియు నిత్తెఱంగున నతనికి వేడ్కసలుపుచుండుఁ; జిక్కని మల్లులులేని తఱి నంతిపురంబు నింతులు సూడ నయ్యవనీ కాంతుండు పోరింప శార్దూల శుండాలాదులతోడ నీడంబోక పెనంగి భంగంబునకుం దెచ్చి మెచ్చించుచుండు. 20

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఇట్లా; మహాబలుపట్టి= వాయుపుత్రుడైన భీముడు (వలలుడు); ఆ జెట్టిన్= ఆ మల్లుని; నెట్టన గెల్చిన= తుదకు గెలిచినందుకు; మత్స్యపతి మెచ్చి= విరాటరాజు సంతోషించి; తనకున్+ఇచ్చిన ధనంబులు= తనకు బహుమతిగా ఇచ్చిన రొక్కాలను; అచ్చటి (అర్థి) జనంబులకున్= యాచకులకు; ఇచ్చి= ఇచ్చి; నిజనివాసంబునకున్+చనియెన్= తానున్న ప్రదేశానికి వెళ్ళాడు; మఱియున్= ఇంకను; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; అతనికిన్+వేడ్క= ఆయనకు వినోదం; సలుపుచుండున్= కలిగించేవాడు; చిక్కని మల్లులు= బలవంతులైన జెట్టీలు; లేని తఱిన్= లేనప్పుడు; అంతిపురంబు+ఇంతులు= రాజస్త్రీలు; చూడన్= చూడగా; ఆ+అవనీకాంతుండు= విరాటరాజు; పోరింపన్= ఉసిగొల్పగా; శార్దూల= పెద్దపులులు; శుండాల+ ఆదులతోడన్= ఏనుగులు మొదలైన వాటితో; ఈడన్+పోక= వెనుదీయక; పెనంగి= పోరాడి; భంగంబునకున్+తెచ్చి= ఓడించి; మెచ్చించుచున్+ఉండున్= సంతోష పెట్టుతూ ఉండేవాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా వలలుడు ఆ మల్లుడిని ఓడించినందుకు విరాటరాజు సంబరపడి కానుకలిచ్చాడు. వలలుడు ఆ రొక్కాన్ని యాచకుల కిచ్చి వెళ్ళిపోయాడు. వినోదప్రియుడైన ఆ మహారాజు బలవంతులైన మల్లులు లేనప్పుడు వేడ్కకై పులులతోనూ, ఏనుగులతోనూ పోరించగా భీముడు పెనుగులాడేవాడు. అంతఃపుర స్త్రీలు అది చూచి సంబరపడేవారు.

క. పెఱవారలు తమమెలఁగెడు । తెఱఁగులు దొరఁకొన్న వింత తెరువుల నేర్పుల్
మెఱయుచుఁ బతిచిత్తము గొన । నొఱపు గలిగి మాన్యవృత్తి నుండుదురు దగన్. 21

ప్రతిపదార్థం: పెఱవారలు= ఇతరులు; తమ మెలఁగెడు తెఱఁగులు= (పాండవులు) తాము మసలే తీరులు; దొరఁకొన్నన్= ప్రారంభించగా; వింత తెరువులన్= సరిక్రొత్తమార్గాలలో నేర్పుల్= తమ తమ నేర్పులను; మెఱయుచున్= వెలయింపచేస్తూ; పతిచిత్తము+కొనన్= విరాటుని మనస్సు మెప్పించే విధంగా; ఒరపు+కలిగి= చాకచక్యం కలిగిఉండి; మాన్యవృత్తిన్= గౌరవప్రదమైన ప్రవర్తనతో; తగన్+ఉండుదురు= సముచితంగా ఉంటున్నారు.

తాత్పర్యం: పాండవులు తమ ప్రవర్తనలు ఇతరులు గుర్తించలేని విధంగా ఎంతో చాకచక్యంగా అపూర్వమైన వింతపద్ధతులతో అజ్ఞాతంగా మెలగుతూ, విరాటుడి కానందం కలిగిస్తూ జీవించారు.

విశేషం: సంస్కృతంలో వ్యాసుడు నకులార్జున సహదేవులు తమ విద్యలతో ఎట్లా సంతోష పెట్టేవారో చెప్పాడు (14-12-29 నుండి 32). తిక్కన దానిని వదిలేశాడు.

కీచకుఁడు పాంచాలిం జూచి మోహించుట (సం.4-13-1)

వ. ఇట్లు పాండవులు పాంచాలీ సహితంబుగా విరాటు నగరంబున వర్తించుచుఁ గతిపయదినంబులు గొఱంతగా నేఁడుకాలంబు గడపిన సమయంబున మత్స్యపతి మఱందియు, దండనాథుండును, గీచకాగ్రజుండును, రూపాభిమానియు, నానాభరణ ధరణశీలుండును. దుర్విదగ్ధుండును. బలగర్వితుండును నగు సింహబలుండు దనయప్ప సుదేష్ణకు మ్రొక్కంజనువాఁ డద్దేవి కనతిదూరంబున నున్న ద్రుపదరాజనందనం గనుంగొని. 22

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; పాండవులు; పాంచాలీ సహితంబుగాన్= ద్రౌపదితో గూడ; విరాటు నగరంబునన్= విరాటుడు పాలించే మత్స్య దేశరాజధానిలో; వర్తించుచున్= ఉంటూ; కతిపయదినంబులు= కొన్ని రోజులు; కొఱంతగాన్+ఏఁడు కాలంబు= సంవత్సరానికి కొంచెం తక్కువగా; కడపిన సమయంబునన్= గడిపినప్పుడు; మత్స్యపతి మఱందియున్= విరాటుని బావమరదీ; దండనాథుండును= సేనాధ్యక్షుడూ; కీచక+అగ్రజుండును= కీచకులలో పెద్దవాడూ; రూప+అభిమానియున్= తన రూపాన్ని అభిమానించేవాడూ; నానాభరణ ధరణ శీలుండును= అనేక రకాలైన అలంకారాలు ధరించే స్వభావం కలవాడూ; దుర్విదగ్ధుండును= వివేకం లేనివాడూ; బలగర్వితుండునున్+అగు= తనబలంచేత గర్వించినవాడూ అయిన; సింహబలుండు= సింహబలు డనేవాడు; తన అప్ప= తన అక్క అయిన; సుదేష్ణకున్; మ్రొక్కన్+చనువాఁడు= నమస్కరించటానికి వెళ్లుతున్నవాడు; ఆ+దేవికిన్= ఆ మహారాణికి; అనతిదూరంబునన్= సమీపాన; ఉన్న= ఉండిన; ద్రుపదరాజనందనన్= ద్రౌపదిని; కనుంగొని= చూచి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పాండవులు ద్రౌపదీ సమేతంగా విరాటనగరంలో ఉంటూ అజ్ఞాతవాసం గడుపుతున్నారు. సంవత్సరానికి కొద్ది రోజులు తక్కువగా ఉండే సమయంలో విరాటరాజు బావమరది అయిన సింహబలు డనేవాడు ఒక రోజు తన అక్క సుదేష్ణను చూచి గౌరవంగా నమస్కరించటానికి వచ్చి ఆమె సమీపంలో ఉన్న ద్రౌపదిని చూచాడు. అతడు నూటైదుగురు కీచకులకు అన్న, అందమైన రూపాన్ని అభిమానించేవాడు, అనేకరకాలైన అలంకారాలను ధరించే స్వభావం కలవాడు, వివేక విహీనుడు, బలగర్వితుడు.

విశేషం: 1. యౌవనం, ధనసంపత్తి, ప్రభుత్వం, అవివేకం- వీటిలో ఒక్కొక్కటే అనర్థ దాయకం. నాలుగూ కీచకుడిలో రాశీభూతంగా ఉన్నాయి.

2. సంస్కృతంలో 'మాసా దశ సమత్యయుః, (4-13-1) అని 10 మాసాలు గడిచినట్లు చెప్పబడింది. రెండు నెలల వ్యవధిలో దుర్యోధనుడు గ్రహించకపోడని తిక్కన సమంజసమైన మార్పు చేశాడు.

ఉ. **అక్కజమైన చెల్వమున నాత్మకు వ్రేఁగయి పొల్చు పొల్తిపై**
నెక్కొను చూడ్కిఁ గ్రమ్మఱుప నేరక యూరక నిల్చెఁ గాముచేఁ
జిక్కిన నెమ్మనంబుఁ గడుఁ జేడ్పడు మానముఁ జేష్టితంబులం
దక్కిన యంగముం దలఁకు ధైర్యమునై యతఁ డప్పు డయ్యెడన్. **23**

ప్రతిపదార్థం: అక్కజము+ఐన= అబ్బురపాటు కలిగించే; చెల్వమునన్= అందంతో; ఆత్మకున్= మనస్సుకు; వ్రేఁగు+అయి పొల్చు= తాపం కలిగించే; పొల్తిపైన్= స్త్రీపై; నెక్కొనుచూడ్కిన్= నిలిచిన చూపును; క్రమ్మఱుపన్+నేరక= మరలించలేక; కాముచేన్+చిక్కిన= మన్మథునికి వశమైన; నెఱ+మనంబున్= నిండు మనస్సూ; కడున్+చేడ్పడు= మిక్కిలి కలత పడే; మానమున్= అభిమానమూ; చేష్టితంబులన్= చేష్టలను; తక్కిన= కోల్పోయిన; అంగమున్= శరీరమున్నూ; తలఁకు= చలించే; ధైర్యమును+ఐ= ధైర్యమూ కలిగి; అతఁడు= సింహబలుడు; అప్పుడు; ఆ+ఎడన్= అచ్చట; ఊరక, నిల్చెన్= వ్యర్థంగా నిలబడ్డాడు.

తాత్పర్యం: ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించే ద్రౌపది సౌందర్యం కీచకుడి హృదయానికి భరించలేనిదయింది. ఆమె మీద వాలిన చూపులను మరల వెనుకకు మరల్చుకొనలేక అట్లాగే నిశ్చేష్టుడై నిలిచిపోయాడు. మన్మథుడికి లొంగిపోయిన అతడి మనస్సు కలత చెందింది. అతడి నిబ్బరం చెదిరిపోయింది. అతడి శరీరం చేష్టలు దక్కింది. ధైర్యం చలించింది. వరుసగా ఈ అవస్థలను అతడు పొందాడు.

విశేషం: విరాటపర్వం నానారసాభ్యుదయోల్లాసి. అపూర్వ సౌందర్యవతి అయిన ద్రౌపది కీచకుడికి శృంగార విభావంగా ప్రత్యక్షమైంది. అతడు మన్మథాయత్తుడైనాడు. శృంగార రసావిష్టులైన నాయికానాయకులలో దశవిధ మన్మథావస్థలను వర్ణించటం ప్రబంధ సంప్రదాయం. తిక్కన కీచకుడిలో ఆ దశావస్థలు చిత్రించాడు.

> "దృఙ్మన స్సంగసంకల్పా, జాగరః కృశతాఽరతిః
> హ్రీత్యాగోన్మాద మూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశా దశ."

అని లక్షణోక్తి. దృక్సంగమం, (దర్శనం వలన చక్షుప్రీతి), మనస్సంగమం, సంకల్పం, జాగరం, కృశత, అరతి, హ్రీత్యాగం, ఉన్మాదం, మూర్ఛ, అంతం (మరణం) అనేవి దశవిధమన్మథావస్థలు. వీటిలో దృక్సంగమం ఈ పద్యంలో వర్ణించబడింది. ద్రౌపదిది అపూర్వమైన సౌందర్యం. దానివలన కీచకుడికి అద్భుతం, రతిభావం రెండూ కలిగాయి. చూపులు ఆమె అందం మీద వాలాయి. అందులో చిక్కుకొన్నాయి. సంగమించాయి. అది దృఙ్మీలనం - లేదా - దృక్సంగమం. ఆ అవస్థను వ్యక్తం చేసే అనుభావాలు (చేష్టలు) సాత్త్వికభావాలుగా (సహజంగా కలిగే అభినయాలవలె) అతని శరీరంలో పొటమరించాయి. చూపులు వెనుకకు తీసికొనలేని తన్మయత్వం (మైమరపు), రతిభావం చేత మనసు చలించటం, శరీరం స్తంభావస్థను (చేష్టలు లేకుండా కొయ్యబారిపోయినట్లు కావటం) పొందటం, స్థైర్యాన్ని కోల్పోవటం - వలపు చూపులు ప్రసరించిన ప్రథమావస్థకు అభివ్యక్తులైన వారి అభినయముద్రలు. పాత్రలు అభినయిస్తున్నట్లు వర్ణించటం తిక్కన నాటకీయతలో ప్రధాన లక్షణం. (సంపా.)

తే. **ద్రౌపదీ రూప మను నురిఁ దగిలి తనదు। హృదయ మను మృగ మత్తఱి నుదిలగొనుచుఁ**
గాముఁడను బల్లిదపు వేఁటకాని బారిఁ। బడుట కెంతయు నా సింహబలుఁడు తలరి. **24**

ప్రతిపదార్థం: ద్రౌపదీరూపము+అను= ద్రౌపదీ సౌందర్యమను; ఉరిన్+తగిలి= ఉరిత్రాడుకు తగిలికొని; తన హృదయము+అను= మృగము= తన హృదయమనే జింక; ఆ+తఱిన్= ఆ సమయంలో; ఉదిలగొనుచున్= పరితపిస్తూ; కాముఁడు+అను= మన్మథుడనే; బల్లిదము+వేటకాని= బలిష్ఠుడైన వేటగాడియొక్క; బారిన్+పడుటకున్= గురిలోపడినందుకు; ఆ సింహబలుఁడు= ఆ కీచకుడు; ఎంతయున్= ఎంతో; తలరి= చలించి.

తాత్పర్యం: ద్రౌపదీ రూప సౌందర్యమనే ఉచ్చులో చిక్కి ఆ కీచకుడి హృదయం అనే జింక మన్మథుడనే బలిష్ఠుడైన వేటగాడి పన్నుగడలో పడిపోవటం వలన అప్పుడు ఆ సింహబలుడు చలించి. (ముందరకు అన్వయం.)

విశేషం: 1. అలం: సావయవ రూపకం. ద్రౌపది రూపం, కీచకుడి హృదయం, మన్మథుడు అనే ఉపమేయాలమీద ఉరి, జింక, వేటకాడు అనే ఉపమానాలు ఆరోపించబడ్డాయి.

2. ఇందులో మనస్సంగమమనే ద్వితీయ మన్మథావస్థ అలంకార సుందరంగా వర్ణించబడింది. వలలోపడిన మృగం వేటగాడి చేత చంపబడుతుంది - అనే భావన చేత, ద్రౌపది చేత ప్రేరితుడైన భీముడి చేత కీచకుడు వధించబడతాడని అలంకార ధ్వని.

3. వలలో చిక్కిన జింకవలె హృదయం రాగబద్ధమైనదనీ, మోహమగ్నమైనదనీ వ్యంగ్యం.

4. పేరుకు సింహబలుడు కాని, లేడివలె ద్రౌపదీ రూపమనే ఉచ్చులో పడ్డాడు. విషమాలంకారచ్ఛాయ కనపడుతున్నది. కీచకుడు రూపాభిమాని కాబట్టి అందమైన ఆకారాన్ని చూచి అభిమానించి వశుడైపోయాడని ధ్వని. (సంపా.)

వ. **నిజాంతర్గతంబున.** **25**

తాత్పర్యం: తన మనస్సులో.

ఉ. 'ఎందును నిట్టిరూపు నరు లెవ్వరుఁ గాంచిరె? నాక కాదు సం
క్రందనసూతికిం దగిలి కన్గొనఁ జాలదె! దీన నిందిరా
నందను నాజ్ఞ యేచి భువనంబులఁ బ్రబ్బదె? యిత్తలోదరిం
జెందఁగఁ గాన్పుగాదె ఫలసిద్ధి పురాతన పుణ్యవృద్ధికిన్! 26

ప్రతిపదార్థం: నరులు+ఎవ్వరున్= మానవులెవరైనా; ఎందునున్= ఎక్కడైనా; ఇట్టిరూపున్= ఈ విధమైన సౌందర్యాన్ని; కాంచిరె?= చూచారా?; నాకున్+ అ కాదు= నాకే కాదు; సంక్రందన సూతికిన్= ఇంద్రుడి కుమారుడైన జయంతుడికి కూడా; తగిలి= ఆసక్తి పొంది; కన్గొనన్+చాలదె!= చూడ తగిందే సుమా!; దీనన్= దీనిచేత (ఇట్టిరూపుచేత); ఇందిరానందను+ఆజ్ఞ= మన్మథుడి ఆదేశం; ఏచి= అతిశయించి; భువనంబులన్= లోకాలలో; ప్రబ్బదె?= వ్యాపించదా?; పురాతన= పూర్వజన్మ; పుణ్యవృద్ధికిన్= పుణ్యాతిశయానికి; ఫలసిద్ధి= ఫలితం దక్కటం; ఈ+తలోదరిన్= ఈ సుందరిని; చెందఁగన్+కాన్పుకాదె!= పొందగలగటమే కదా!

తాత్పర్యం: 'ఎక్కడైనా ఇటువంటి సౌందర్యరాశిని మానవు లెవ్వరైనా చూచారా? నేనే కాదు, ఆ దేవేంద్రుడి కొడుకైన జయంతుడుకూడా ఈమె అందాన్ని ఆసక్తితో చూడక మానలేడు. దీనివలన కలిగిన మన్మథేచ్ఛ అతిశయించి లోకాల నన్నిటిని ముంచెత్తదా? ఈ సుందరాంగి పొందు లభించినవాడి జీవితం నిజంగా పూర్వజన్మల పుణ్యాలపంట!

విశేషం: అలం: సంబంధాతిశయోక్తి, కావ్యార్థాపత్తి. సంక్రందనసూతికిన్, ద్రౌపదీరూపమునకును సంబంధం లేకున్ననూ, సంబంధమున్నట్లు వర్ణింపబడటం చేత సంబంధాతిశయోక్తి. సంక్రందన సూతి జయంతుడే కాక, అర్జునుడు కూడా, ఆమె రూపును తగిలికొనువాడే కదా! అయితే అందగాడుగా జయంతుడే కాని, అర్జునుడు చెప్పబడడు. సంక్రందన సూతికే తగిలి కన్గొనవచ్చునంటే ఇంక నా సంగతి వేరే చెప్పాలా? అనటం చేత అలంకారం కావ్యార్థాపత్తి. ఇందిరా నందనుడి (మన్మథుడి) ఆజ్ఞ ఏచి ప్రబ్బుటకు ఈమె రూపే సాధనమనటం వలన, ఆమె సౌందర్యాతిశయం ద్యోతకమవుతున్నది. 'పుణ్యబుద్ధికిన్' అనే పాఠంకంటె 'పుణ్యవృద్ధికిన్' అనే పాఠాంతరం అనువుగా ఉండటంతో దీనిని గ్రహించటం జరిగింది. ఈ పద్యంలో 'సంకల్పం' అనే మూడవ మన్మథావస్థ ప్రారంభమైనది. మనుషులే కాక దేవతలు కూడా చూచి ఆశ్చర్యపడే రూప సౌందర్యం ద్రౌపదిదని పేర్కొంటూ, ఆమెపొందు పూర్వజన్మఫలంవలనగాని లభించదని భావించాడు. ద్రౌపది పుణ్యవతి అని, దివ్యసౌందర్యవతి అని ధ్వని. నాయికా సంగమాన్ని గాఢంగా సంకల్పించటం ఇందులో స్పష్టం. (సంపా.)

సీ. ఇయ్యింతి ప్రాపున నయ్యనంగుఁడు పార్వ। తీశునైనను దక్కనేలకున్నె!
యిన్నాతి చెలువంబు గన్న శచీ ప్రియుం। డైనను గనుకలి నవియకున్నె!
యిత్తన్వి కెనలేమి కెదిరి పన్నిదము భా। షావిభుతోనైనఁ జఱవరాదె!
యిత్తలోదరి జీవితేశున కిందిరా। పతినైన మెచ్చక పలుకఁజనదె!.

తే. కుసుమబాణుని బాణముల్ గూడ నైదు। కరఁగి నేరిమి వాటించి కరువు గట్టి
పోసి చేసి చైతన్యసంపుటము దగ ఘ। టించెనో కాక యిట్టి చేడియలు గలరె! 27

ప్రతిపదార్థం: ఈ+ఇంతిప్రాపునన్= ఈమె అండతో; ఆ+అనంగుఁడు= ఆ మన్మథుడు; పార్వతీ+ఈశున్+ఐనను= శివుడిని అయినా; తక్కన్+ఏలక+ఉన్నె= లొంగేటట్లు చేయలేడా?; ఈ+నాతిచెలువంబు= ఈమె అందాన్ని; కన్న= చూచిన; శచీప్రియుండు+ఐనను= ఇంద్రుడైనా; కనుకలిన్= చూడటం చేతనే; అవియక+ఉన్నె!= విరహంతో చిక్కిపోకుండా ఉంటాడా!; ఈ+తన్వికిన్= ఈమెకు; ఎనలేమికిన్= సాటిలేకపోవటం అనేవిషయమై; భాషావిభుతోన్+ఐనన్= బ్రహ్మతోనైనా; ఎదిరిపన్నిదము=

ఎదురుపందెం; చఱవరాదె!= వేయవచ్చునుకదా!; ఈ+తలోదరి= ఈమెయొక్క; జీవిత+ఈశునకున్= భర్తకు; ఇందిరాపతిన్+ఐనన్= విష్ణువునైనా; మెచ్చక= ప్రశంసించక; పలుకన్+చనదె!= మాట్లాడవచ్చును కదా!; కుసుమబాణుని బాణముల్= మన్మథుని బాణాలు; కూడన్= కలిపి; ఐదు కరఁగి= ఐదూ కరగించి; నేరిమి+పాటించి= నేర్పు ప్రదర్శించి; కరువు+కట్టి= మూసను ఏర్పరచి; పోసి= అందులో పోసి; చేసి= రూపం తయారుచేసి; చైతన్యసంపుటము= ప్రాణచైతన్యాన్ని; తగన్+ఘటించెనో= ఒప్పునట్లుగా కూర్చాడేమో!; కాక= లేకపోతే; ఇట్టి చేడియలు= ఇటువంటి స్త్రీలు; కలరె!= ఉంటారా!.

తాత్పర్యం: ఈ అందమైన వనిత అండదండలుంటే అలనాడు మన్మథుడు పార్వతీపతి అయిన పరమేశ్వరుడిని సైతం లొంగదీసికొని తన చెప్పుచేతలలో ఉంచుకొనకుండా ఉండేవాడా! ఈ వయసుకత్తె అందాన్ని చూస్తే శచీమనోహరుడైన ఇంద్రుడు కూడా దృక్సంగమం వలన కలిగిన విరహంతో చిక్కిశల్యమై పోకుండా ఉండేవాడా!; ఈ సన్నని మేనుగల అందగత్తెకు లోకంలో ఎవ్వరూ సాటిలేకపోవటం అనే విషయంపై సరస్వతీదేవి భర్త అయిన బ్రహ్మ దేవుడితో సైతం ఎదురుపందెం వేసి గెలువవచ్చును కదా! ఈ సుందరికి భర్త అయిన వాడు లక్ష్మీపతి అయిన విష్ణుదేవుని సంపదనూ, సౌందర్యాన్ని సైతం లెక్కచేయకుండా మాట్లాడవచ్చును కదా! ఈమె అందాన్ని చూస్తే బ్రహ్మదేవుడు మన్మథబాణాలైదింటిని కలిపి ఒకేసారి కరిగించి, నేర్పుతో మూసలో పోసి, రూపుకట్టించి, ప్రాణంపోసి, చైతన్యస్ఫూర్తిని సంఘటించాడేమో! లేకపోతే ఇటువంటి అందగత్తెలు ఈ సృష్టిలో సామాన్యంగా ఉంటారా? (ఈమె బ్రహ్మదేవుడి విశిష్ట సృష్టి).

విశేషం: అలం: పరికరాంకురం, కావ్యార్థాపత్తి, వ్యతిరేకం, ఉత్ప్రేక్ష. ద్రౌపది సౌందర్యాన్ని అలంకారికంగా వర్ణించిన తిక్కన మేటి పద్యాలలో ఇది ఒకటి.

1. సీస పద్యం మొదటి పాదంలో వ్యతిరేకాలంకారం గోచరిస్తుంది. ఉపమానం కంటె ఉపమేయమే బలంగా చిత్రించబడే స్ఫూర్తివలన ద్రౌపది సౌందర్యానికి అతిశయం భాసించింది.

2. ఈ పద్యంలో భార్యాసహితులైన దేవతలనే పేర్కొనటం విశేషం. ద్రౌపది సౌందర్యం వారి ప్రియురాండ్ర నుండి భర్తలను దూరం చేయగల శక్తి కలదని తిక్కన నిరూపణ. వివాహితులైన దేవతలే ఆమె సౌందర్యం చూస్తే విరహానికి గురి ఔతారనగా ఇక కీచకుడి మాట వేరేచెప్పాలా? అని అర్థాపత్తి అలంకారం ధ్వనింపచేశాడు. శచీవల్లభుడి విషయం చెప్పటంచేత కైముతిక న్యాయంతో కీచకుడి అర్థం కూడా ధ్వనిమయంగా సిద్ధించటం అర్థాపత్తి. ఇట్లాగే వాణీచతుర్ముఖుల. లక్ష్మీనారాయణుల విషయంలోనూ కూడ అన్వయించుకొనాలి.

3. వ్యతిరేకాలంకారాన్ని ఆశ్రయించి ద్రౌపది సౌందర్యాన్ని ధ్వనింపచేయటం సీసపద్యపాదాలలోని శిల్పం. ఉపమానం కంటె ఉపమేయం బలంగా ఉన్నట్లు చిత్రించటం ఈ అలంకార స్వభావం. మహేశ్వరుడు మన్మథుడి కంటె గొప్పవాడు. అతడిని కూడా ధిక్కరించగలిగే శక్తి మన్మథుడికి ద్రౌపది సౌందర్యం కలిగిస్తుందట! భోగప్రియుడు ఇంద్రుడు, ఆయనకు భార్య ఉన్నది. వేయి కన్నులున్నాయి. అయినా ఆయన చూపులను ఆకర్షించి విరహంతో చిక్కిపోయేటట్లు చేయగలిగినది ద్రౌపది సౌందర్యం. ఆమె అందానికి ఎదురు లేదు. అందువలన ఆ అందాన్ని సృష్టించిన సరస్వతీ భర్తనే (బ్రహ్మనే) 'మరల నావలె సృష్టి చేయగలవా?' అని అడుగగలిగిన శక్తి కలది ద్రౌపది అందం. ఇందిరాపతి ఐశ్వర్యవంతుడు. ద్రౌపదిని పొందినవాడు అతడికంటె ఘనుడు. ఈ విధంగా ఉపమేయ స్థానీయులందరిని అధికతరం చేసి చెప్పిన వైఖరితో ద్రౌపది సౌందర్యాన్ని ధ్వనిమయం చేశాడు తిక్కన.

4. ఈశ్వరుడు, ఇంద్రుడు, బ్రహ్మ, విష్ణువు - వీరికి బదులుగా పార్వతీశుడు, శచీప్రియుడు, భాషావిభుడు, ఇందిరాపతి అని విశేష్యాలను సాభిప్రాయంగా ప్రయోగించడంచేత అలంకారం పరికరాంకురం.

5. ఎత్తుగీతిలో ఉత్ప్రేక్ష అందగించింది. అరవిందం, అశోకం, చూతం, నవమల్లిక, నీలోత్పలం- అనే అయిదు పూలు మన్మథుడి పంచబాణాలు. ఉపమానం యొక్క తాదాత్మ్యాన్ని ఉపమేయంలో సంభావించటం ఉత్ప్రేక్ష. పంచబాణుడి ఒక్కొక్క బాణమే ఎంతో ప్రభావం కలది. అటువంటి అయిదు బాణాలూ కలిపి ఒక మూసలో పోసి రూపొందించి ప్రాణప్రతిష్ఠ చేసినట్లు ఉన్న సౌందర్యమో అన్నట్లు అపూర్వంగా ఉన్నది ద్రౌపది సౌందర్యం. అంతటి అందగత్తెలు సృష్టిలో లేరు.

6. సీస పాదాలలో క్రమంగా ద్రౌపదీ సౌందర్యబలాన్నీ, ప్రభావాన్నీ, సాటిలేనితనాన్నీ, వైభవాన్నీ చిత్రించాడు. ఎత్తుగీతిలో అపూర్వతను అభివ్యక్తం చేశాడు. కీచకుడు సంకల్పావస్థను ప్రదర్శిస్తూ సంగమానుకూల సౌందర్యాలంబనాన్ని ఉల్లేఖంగా కీర్తించటం-రసభావపోషకం.

7. ఈ సీసపద్యం, విశేషించి ఎత్తుగీతి అల్లసాని పెద్దనాది ప్రబంధకవులకు మార్గదర్శకమైనది. చూడండి: మనుచరిత్ర. 2.36 (సంపా.)

క. ఈ నెలఁతఁ గన్న మన్మథుఁ । డైనఁ జిగురు గొడుగుఁ పువ్వుటమ్ములపొదులున్
లోనుగ సెజ్జలు సేయం । దా నియమింపండె? విరహతాపము పేర్మిన్.' 28

ప్రతిపదార్థం: ఈ నెలఁతన్+కన్న= ఈ స్త్రీని చూచినచో; మన్మథుఁడు+ఐనన్= మదనుడైనా; విరహతాపముపేర్మిన్= విరహతాపాతిశయంచేత; చిగురుగొడుగు= చిగురుటాకుల గొడుగు; పువ్వు+అమ్ములపొదులున్= పూలబాణాల పొదులు; లోనుగన్= మొదలయినవి; తాను= ఆయన; సెజ్జలు+చేయన్= పడకలు తయారుచేయడానికి; నియమింపండె?= ఆజ్ఞాపించడా?

తాత్పర్యం: ఈమెను చూచి, మన్మథుడు విరహతాపానికి లోనయి, తన చిగురాకు గొడుగులను, పూలబాణాల పొదులను తనకు మెత్తటి పరుపుగా తయారుచేయుమని ఆజ్ఞాపించక తప్పదు.'

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష. ద్రౌపదిని చూస్తే మన్మథుడికైనా విరహతాపం కలగకమానదని సూచించి, తిక్కన కీచకుడి మోహాన్నీ ద్రౌపది సౌందర్యాన్నీ వ్యంగ్యంగా చెప్పాడు.

వ. అని వెండియు. 29

తాత్పర్యం: అని మరలా (ఇట్లా అనుకొన్నాడు.)

సీ. దీని జన్మంబునఁ దేజంబునొందిన । యింతియుఁ బతియును నెవ్వరొక్కొ!
దీని నామాకృతిగా నోఁచి పడసిన । యింపగు వర్ణంబు లెవ్వియొక్కొ!
దీని వల్లభుఁ డనఁగా నిల సొబగు సొం । పెసఁగ వర్తిల్లు వాఁ డెవ్వఁడొక్కొ!
దీని వసించుటఁ దా నొప్పి పెంపున । నేపారు మందిరం బెద్దియొక్కొ!

ఆ. దీనిఁ బొందఁగాంచు తెఱఁగు నా కెయ్యది । యొక్కొ! యిట్టిపనికి నూఱడిల్లి
తోడుకొనఁగ నిచట నీడగు చుట్టంబుఁ । దడవి యెట్టులొక్కొ పడయువాఁడ!' 30

ప్రతిపదార్థం: దీని జన్మంబునన్= ఈమె పుట్టుకచేత; తేజంబున్+ఒందిన= ప్రకాశించిన; ఇంతియున్, పతియునున్= భార్యాభర్తలు (తల్లిదండ్రులు); ఎవ్వరు+ఒక్కొ!= ఎవరో కదా!; దీని నామాకృతిగాన్+నోఁచి= ఈమె పేరు అగునట్లుగా నోములు నోచి; పడసిన= పొందిన; ఇంపు+అగు వర్ణంబులు= సొంపయిన అక్షరాలు; ఎవ్విఒక్కొ!= ఏవో కదా!; దీని వల్లభుఁడు+అనఁగాన్= ఈమె భర్తగా;

ఇలన్= భూమిమీద; సొబగు సొంపు+ఎసఁగన్= అందచందాలు అతిశయించగా; వర్తిల్లు= జీవించునట్టి; వాఁడు= ఎవ్వ+డు+ఒక్కొ!= వాడెవడో కదా!; దీని వసించుటన్= ఈమె ఉండటం చేత; తాన్+ఒప్పి= తాను (మందిరం) అందగించి; పెంపునన్= ఐశ్వర్యవంతమై; ఏపారు= ప్రకాశించే; మందిరంబు= గృహం; ఎద్ది+ఒక్కొ!= ఏదో కదా!; దీనిన్+పొందన్+కాంచు= ఈమెను అనుభవించగల; తెఱఁగు= విధం; నాకున్+ఏ+అది+ఒక్కొ!= నా కెట్లా కలుగుతుందో కదా!; ఇట్టిపనికిన్= ఈ పనికి; ఊఁటడిల్లి= ఉపశమనం పొంది; తోడుకొనఁగన్= సహాయం పొందటానికి; ఇచటన్= ఇక్కడ; ఈడు+అగు= సరిఅయిన; చుట్టంబున్= బంధువును; తడవి= వెదకి; ఎట్టులు+ఒక్కొ!= ఎట్లా; పడయువాఁడన్?= పొందుతానోగదా!

తాత్పర్యం: 'ఈ సుందరికి జన్మనిచ్చి వెలుగొందిన ఆ పుణ్యదంపతులు ఎవరో కదా! ఈమె పేరుగా రూపొందటానికి నోములు నోచిన ఆ అందమైన అక్షరాలు ఏవో! ఈమె భర్తగా ఈ లోకంలో అందచందాలతో ఒప్పారే ఆ సౌభాగ్యవంతుడు ఎవడో! ఈమె నివసించటం చేత తన ఉనికియొక్క అందాన్నీ అతిశయాన్నీ పెంచుకొన్న ఆ మందిరం ఏదో? ఈమెపొందును పొందగలిగే మార్గం నా కేదో? ఈ పనికి న న్నోదార్చి నాకు తోడుపడే తగిన బంధువును (ఆప్తుడిని) నే నెట్లా వెదకి పట్టుకొనవలెనోగదా!

విశేషం: అలం: పర్యాయోక్తం. ప్రతిపాదంలోనూ 'ఒక్కొ' - అను మాటను ఆవృత్తం చేయటం చేత పద్యంలో శాబ్దికమైన సమత ఏర్పడింది. స్త్రీ జీవితంలో క్రమబద్ధమైన పరిణామాలు - పుట్టడం, నామకరణం, వివాహమాడటం, అత్తగారింటికి వెళ్ళటం - అనే విషయాలు-ఇవి పద్యంలో క్రమంగా పేర్కొనబడ్డాయి. దానివలన అర్థసంబంధమైన సమతకూడ సిద్ధించింది. పైగా స్త్రీ జీవితంలోని ఆనుపూర్వి పాటించబడింది. ఇది తిక్కన పద్య శిల్పంలోని రహస్యం. ఈమె ఎవరికూతురో, ఈమె పేరేదో, ఈమె భర్త ఎవరో, ఈమె ఇల్లు ఏదో అనక, వాటినే భంగ్యంతరంగా చెప్పటం వలన అలంకారం పర్యాయోక్తం. దానిచేత ఆయా వాటి ఔన్నత్యం ద్యోతకమవుతున్నది.

చ. **అని యని యుగ్గడించు, ధృతి యల్లల నాడినఁ దల్లడించుఁ బై**
కొను తలపోఁత నించు, మదిఁ గోర్కులు పేర్చిన నప్పళించు, నె
ట్టన తెగ నగ్గలించు, నచటన్ జనులం బరికించు, బుద్ధి దూ
లిన వెస నెంతయుం గళవళించు మనోజవికారమగ్నుఁడై. **31**

ప్రతిపదార్థం: మనోజ, వికార, మగ్నుఁడు+ఐ= (కీచకుడు) మన్మథుడి వలన మనసులో కలిగిన భావవికారాలలో మునిగినవాడై (మదనభావావేశపరుడై); అని+అని= మాటిమాటికి (ఈ విధంగా పెక్కుసార్లు); ఉగ్గడించున్= ప్రశంసిస్తాడు; ధృతి= మనోధైర్యం; అల్లన్+అలన్+ఆడినన్= చలిస్తే; తల్లడించున్= కలవరపడతాడు; పైకొను= క్రమ్ముకొని వచ్చే; తలపోఁతన్= ఆలోచనచేత; ఇంచున్= సంతోషిస్తాడు; మదిన్= మనస్సులో; కోర్కులు పేర్చినన్= కోరికలు పెల్లుబ్బగా; అప్పళించున్= తమకిస్తాడు; నెట్టన= అనివార్యంగా, అధికంగా; తెగన్+అగ్గలించున్= తెగించటానికి ఉత్సాహం ప్రదర్శిస్తాడు; అచటన్= అక్కడి; జనులన్= మనుష్యులను; పరికించున్= చూస్తాడు; బుద్ధి+తూలినన్= మనస్సు కలవరపడగా; వెసన్+ఎంతయున్= వెంటనే మిక్కిలిగా; కళవళించున్= తికమక పడతాడు, తల్లడిల్లుతాడు.

తాత్పర్యం: రతిభావతీవ్రతచేత కీచకుడు మన్మథ వికారాలకు లోనయ్యాడు. ద్రౌపదీ సౌందర్యాన్ని గురించి అన్నమాటే అంటూ అనేక విధాలుగా ప్రశంసిస్తూ మాట్లాడసాగాడు. ముంచుకొని వచ్చే ఎన్నో వలపు తలపులకు సంతోషించసాగాడు. మనసులో కోరికలు పెల్లుబికితే తట్టుకొనలేక తమకించేవాడు. వారించటానికి వీలులేని ఉద్రేకంతో ఎంతకైనా తెగించటానికి ఉత్సహించేవాడు; తనను (వింతగా) చూస్తున్న జనులను తేరిపార చూచేవాడు. మతి తప్పినట్లు కాగా వెంటనే ఎంతో తల్లడిల్లేవాడు.

విశేషం: 26వ పద్యం నుండి 30వ పద్యం వరకు తిక్కన కీచకుడి వాచికాభినయాన్ని కళాసుందరంగా వ్యక్తీకరించాడు. ఈ పద్యంలో ఆంగికాభినయాన్ని అభినయబంధురంగా ఆవిష్కరించాడు.

1. మదన వికార చేష్టలను వర్ణించటంలో ఇంతటి మధురమైన పద్యం తెలుగులో అంతవరకు వెలువడలేదు. తిక్కన వాడిన విశేషణాలూ, క్రియలూ; రమణీయార్థ ప్రతిపాదకాలు. ఉదాహరణకు - 'మనోజ వికార మగ్నుఁడై' అనే విశేషణం గమనిద్దాం. మనోజ= మనస్సునుండిపుట్టిన; మన్మథ సంబంధమైన - అనిన్నీ; వికార= భావాలలో, చేష్టలలో అనిన్నీ చెప్పుకొనవచ్చును. వికార శబ్దాన్ని లాక్షణికులు భావపరంగానూ, చేష్టాపరంగానూ వాడతారు. భావాలంటే సంచారి భావాలు. భావాల వలన వాటికి అనుగుణమైన అనుభావలు (చేష్టలు) జనించటం నాట్యంలో, జీవితంలో గమనిస్తాం. ఇక్కడ తిక్కన ఆ రహస్యాన్ని కళామయంగా శ్లేషలో నిబంధించాడు. అందువలన ఈ పద్యంలోని భావాలనూ, చేష్టలనూ వివేచించటం వివేకం.

2. మన్మథావస్థలలో మూడవదైన సంకల్పంలో రతిభావం ఉత్కటావస్థకు చేరుతుంది. అంటే స్థాయి గౌరవాన్ని పొందుతుంది. ఆ సమయంలో సంచారి భావాలతో రతిభావాన్ని పోషించే ప్రక్రియను తిక్కన చేపట్టటం సార్థక రసాభ్యుదయ శిల్పం. నాలుగు పద్యాలలో సంచారిభావ సమున్మేషాన్ని చిత్రించిన తిక్కన ఇందులో చేష్టలను చిత్రించి ఆ అంశానికి ఒక సమగ్రతను సాధించాడు.

3. మనోజ వికార మగ్నుడైనవాడు ప్రదర్శించే చేష్టలు అప్రయత్నకృతాలు కావటం చేత సాత్త్విక భావాలవంటివి. భావాలని పేరుపెట్టినా సాత్త్వికభావాలు సహజభావాభివ్యక్తులైన చేష్టలే. తిక్కన ఆ చిత్రణను అపూర్వంగా ఈ పద్యంలో నిర్వహించాడు.

(1) పదే పదే ద్రౌపది సౌందర్యాన్ని ప్రస్తావించి ప్రశంసించటం ప్రలాపం. (ఇది వాఙ్మయ చేష్ట).

(2) ఆమె తనను అంగీకరిస్తుందో లేదో అనే అనుమానంతో మనోనిగ్రహం చలించగా అతడు తబ్బిబ్బు పడిపోయేవాడు. (తల్లడిల్లటం భావానుగుణమైన చేష్ట).

(3) వలపు తలపులు ముప్పిరికొంటూంటే దానికి సంతోషించటం తన్మయత్వభంగిమ (చేష్ట).

(4) కోర్కెలు పిచ్చటిల్లుతూ ఉంటే తట్టుకోలేక అప్పళించటం (చేష్ట).

(5) కోర్కెలు అనివార్యం కాగా, తెగించి ఆమెను దరిచేరటానికి ఉత్సహించటం (చేష్ట).

(6) ఆవేశంతో ఆమెవైపు పోతే చూచేవా రేమనుకొంటారో అనే అనుమానంతో జనంవైపు చూడటం (చేష్ట).

(7) వలపు తలపులతో మతిచలించినంత మనోవేదన పడుతూ నిస్సహాయస్థితిని వ్యక్తం చేయటం కళవళింత (చేష్ట).

రసాభ్యుదయం భావానుభావ పరిణామ క్రమంతో వ్యక్తీకరించటంలో ప్రకాశిస్తుంది. ఉగ్గడించు, తల్లడించు, తలపోఁతనించు, అప్పళించు, అగ్గలించు, పరికించు, కళవళించు - క్రియలను వాడి అచ్చతెనుగు క్రియలకున్న అర్థశక్తిని తిక్కన ప్రదర్శించటం ఆయన కవితా శిల్ప విశేషం.

(4) అలం: సముచ్చయం. ఏకకాలంలో అనేక కార్యాలు జరిగినట్లు వర్ణించబడటం సముచ్చయాలంకార లక్షణం. దానికీ పద్యం హృద్యమైన ఉదాహరణ. (సంపా.)

క. మాసిన చందముఁ దనుఁ గని। రోసిన డెందంబుఁ గల తరుణి నెఱుఁగఁడ బి
ట్టేసిన మదనునిచే ధృతి। వాసిన బెగడొందు సింహబలుఁ డట్టియెడన్. 32

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయలో; బిట్టు+ఏసిన= తీవ్రంగా బాణాలతో కొట్టిన; మదనునిచేన్= మన్మథుని చేత; ధృతి+పాసిన= ధైర్యాన్ని కోల్పోగా; బెగడొందు= కలతచెందే; సింహబలుఁడు= కీచకుడు; మాసిన చందమున్= కాంతి తరిగిన విధంగా ఉన్నా; తనున్+కని రోసిన= తనను చూచి అసహ్యించుకొనే; డెందంబున్+కల= మనస్సుగల; తరుణిన్+ఎఱుఁగఁడు+అ= ద్రౌపది మనస్సు తెలిసికొనలేకపోయాడు.

తాత్పర్యం: మన్మథ వికారానికి లోనైన ఆ కీచకుడు ఆ సమయంలో నిబ్బరాన్ని కోల్పోయి ఉండటం చేత ద్రౌపది మాసిన దుస్తులలో కళావిహీనంగా ఉన్నా, తనను చూచి అసహ్యించుకొంటున్నా ఆమె మనస్సును గ్రహించలేకపోయాడు.

విశేషం: తిక్కన సందర్భాన్ని బట్టి ఒక్కొక్క సంచారిభావాన్ని ఒక్కొక్క పద్యంలో వర్ణించి రసాభ్యుదయోల్లాసాన్ని కలిగించే కావ్య రస శిల్పాన్ని ప్రదర్శిస్తాడు. సంకల్పమనే మదనావస్థలో ఉన్న కీచకుడి చిత్తవృత్తికి పోషకంగా ఈ పద్యంలో మోహమనే సంచారి భావాన్ని తిక్కన పోషించాడు. "భయ వియోగాది ప్రయోజ్యా వస్తుతత్త్వానవధారణీ చిత్తవృత్తి ర్మోహః" అని లక్షణం. రక్తుడైన కీచకుడు మోహావిష్టుడు. అందువలన ద్రౌపది కాంతిహీనంగా ఉన్నా, తనను మనసులో ఏవగించుకొంటున్నా ఆమె మనస్తత్త్వాన్ని (వస్తుతత్త్వాన్ని) వివేచించే స్థితిలో లేడు. దుర్విదగ్ధుడి విశిష్ట లక్షణమిది. (సంపా.)

సీ. **వెఱవక ననుఁ జూచె వీఁడని యెదఁ గలు। షించిన నొండొండ చెమట వొడమ,**
ననుచితకృత్యంబు లాచరించు విధాతృ। బలిమికి నివ్వెఱపాటు దోఁప,
నిచ్చట దిక్కులే రెవ్వరు నా కను। భయమున మేనఁ గంపంబు పుట్టఁ,
జేయంగ నేమి యుపాయంబు లేమి నా। ననమున వెల్లఁదనంబు గదుర

తే. **నున్న పాంచాలిఁ గనుఁగొని యన్నరాధ। ముఁడు వివేక విహీనుఁడై ముదితుఁ డగుచు**
మదనవికృతియకాఁ దన మదిఁ దలంచి। రాగసాగరపూర నిర్మగ్నుఁ డయ్యె. **33**

ప్రతిపదార్థం: వీఁడు= ఇతడు, కీచకుడు; వెఱవక= భయపడక, వెనుకాడక; ననున్+చూచెన్+అని= నన్ను చూచాడని; ఎదన్= హృదయంలో; కలుషించినన్= కలతబారటం చేత; ఒండు+ఒండ= క్రమక్రమంగా; చెమట+పొడమన్= (ఒడలంతా) చెమటపట్టగా; అనుచితకృత్యంబులు= ఒప్పని పనులు; ఆచరించు= చేసే; విధాతృబలిమికిన్= బ్రహ్మదేవుని శక్తికి, విధి బలీయతకు; నిండు+వెఱపాటు+తోఁపన్= (మిక్కలి భయం వలన కలిగే) నిశ్చేష్టత ప్రకటితం కాగా; నాకున్= (ద్రౌపదికి); ఇచ్చటన్= ఇక్కడ; ఎవ్వరున్= ఎవరూ; దిక్కులేరు= రక్షించేవారు లేరు; అనుభయమునన్= అనే భయంతో; మేనన్+కంపంబు+పుట్టన్= శరీరంలో వణకు పుట్టగా; చేయంగన్= చేయటానికి (ఆ విపత్తు నుండి తప్పించుకొనటానికి); ఏమి+ఉపాయంబు= ఎటువంటి ఉపాయమూ; లేమిన్= లేకపోవటం చేత; ఆననమునన్= ముఖంపై; వెల్లన్+తనంబు= వెలవెలబాటు; కదురన్= కలుగగా; ఉన్న పాంచాలిన్= ఉన్నటువంటి ద్రౌపదిని; ఆ+నర+అధముఁడు= ఆ నీచుడు; కనుఁగొని= చూచి; వివేకవిహీనుఁడు+ఐ= ఇది మంచి, ఇది చెడు అని విడమరచి తెలిసికొనే తెలివి కోల్పోయినవాడై; ముదితుఁడు+అగుచున్= (తనలో తాను) సంతోషిస్తూ; మదన వికృతి+అ కాన్= (ద్రౌపది ప్రకటించిన సాత్త్వికభావాలను) మన్మథవికారముగా (శృంగార చేష్టలుగా); తలంచి= తలపోసి; రాగసాగరపూర= అనురాగం (వలపు) అనే సముద్రపు నీటిలో; నిర్మగ్నుఁడు+అయ్యెన్= మునిగిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ఈ కీచకుడు నన్ను జంకుగొంకులు లేకుండా చూస్తున్నాడే అని ద్రౌపది మనసులో కలత పడింది. దానివలన ఆమె శరీరం నిండా అంచెలంచెలుగా క్రమంగా చెమటపట్టింది. 'బలమైన ఆ విధి నా పట్ల ఎప్పుడూ ఉచితంగాని పనులే ఎందుకు చేస్తాడో? వాటిని తప్పించుకొనటం ఎట్లా?' అనే భావం తోచగానే ఆమె నిశ్చేష్టురాలై పోయింది. ఈ సమయంలో నా కెవ్వరూ ఇక్కడ దిక్కులేరనే భయం కలిగేసరికి ఆమె శరీరంలో వణకు పుట్టింది. ఈ అపాయాన్ని తప్పించుకొనటానికి ఏ ఉపాయమూ లేదనిపించటం చేత ఆమె ముఖం వెలవెలపోయింది. ఇటువంటి భయహావభావాలను ప్రదర్శిస్తున్న ద్రౌపదిని నీచుడూ, వివేకరహితుడూ అయిన కీచకుడు పరిశీలించాడు. ఆమె ప్రకటిస్తున్న భయసాత్త్విక భావాలన్నీ తనపై వలపుచేత ప్రదర్శిస్తున్న చేష్టలని భావించి లోలోన మురిసిపోతూ క్రమంగా వలపు మున్నీట మునిగిపోయాడు.

విశేషం: 1. తెలుగు సాహిత్యంలో ఈ పద్యం ఒక అపూర్వ ప్రయోగం. పై సీసంలోని నాలుగు పాదాలలో వరుసగా స్వేదం, స్తంభం, వేపథువు, వైవర్ణ్యం అనే సాత్త్విక భావాలు వర్ణించబడ్డాయి. సాత్త్విక భావాలంటే భావాలు కావు. సమాహిత చిత్తం నుండి అప్రయత్నంగా వెలువడే చేష్టలు. తిక్కన ద్రౌపదిలో భయాన్నీ, కీచకుడిలో రతిభావాన్నీ ఈ సందర్భంలో పోషించాలి. రతి భావానికి శృంగార విభావం కావాలి. ద్రౌపది అందంగా ఉన్నదే కాని భయవిహ్వలురాలై ఆ భావాన్ని వ్యక్తం చేసే సాత్త్విక భావాలను ప్రకటిస్తున్నది. అంచెలంచెలుగా చెమటపోయటం, నిశ్చేష్టురాలై పోవటం, శరీరం వణకటం, ముఖం వెలవెలపోవటం అనేవి భయభావం వలన కలిగే సాత్త్వికభావాలు. వీటినే శృంగార రసపరంగా రతిభావజనకాలైనవిగా కీచకుడు భ్రమించినట్లు తిక్కన చిత్రించాడు. విరుద్ధ రసభావాల నడుమ సాత్త్విక భావాలు సమంగా ఏ విధంగా ఉండటానికి వీలుంటుందో తిక్కన సూక్ష్మబుద్ధితో వివేచించి కవితలో ఆవిష్కరించాడు. సాత్త్వికభావా లొకటైనా విరుద్ధభావాలకు అనుగుణంగా వ్యాఖ్యానించే కావ్య రసమర్మం ఈ పద్య శిల్పం. ఇది అసాధారణం.

2. 'కామీ స్వతాం పశ్యతి' - అని కాళిదాసోక్తి, భయభావ జనితమైన సహజ చేష్టలను రతిభావావిష్టుడైన కీచకుడు తన కనుకూలంగా వ్యాఖ్యానించుకొన్నాడు. నాయకుడు సూటిగా నాయికవైపు చూస్తే లజ్జాతిశయం వలన కలిగిన బెరుకు చేత చెమటపోయటం శృంగార రసంలో సహజం. నాయక సాన్నిహిత్యం వలన కలుగబోయే పరిణామాలను భావించి చేష్టలుడిగి అతడికి వశం కావటం స్తంభంగా అతడికి భాసించింది. ప్రథమ సమాగమ భీతిచేత శరీరం కంపించటం ముగ్ధకు సహజం. అంతకాలం నిబ్బరంగా ఉండి నాయకుడికి అంతలోనే వశమై పోతున్నందుకు తన బలహీనతకు తానే తెల్లబోవటం నైజం. కీచకుడు ఆమెను గురించి అట్లా భావిస్తే పతిత అతడు నీచు డనుకొంటాడు; వివేకవిహీను డనుకొంటాడు - తిక్కన సహృదయుడి ప్రతిస్పందనకు ప్రతిబింబంగా 'అన్నరాధముడు, వివేకవిహీనుడు' అని విశేషణాలు వాడాడు. సామాజిక నిష్ఠమైన కావ్యరస పోషణ తెలిసిన కవి చేసే పని ఇది. భయసాత్త్విక భావాలను, రతి కనుకూలంగా ఎందుకు భావించాడు? అంటే - అతడు రాగసాగర పూర నిర్మగ్నుడైనాడు కాబట్టి. రాగరసం శృంగార రసంగా చెప్పటానికి వీల్లేదు. కాని రసాభాసానికి "ఏకత్రైవానురాగశ్చేత్"అనే శ్లోకంతో ఉన్న ప్రతాపరుద్రీయ నిర్వచనం ప్రసిద్ధం. అటువంటి అనురాగమే ఈ రాగం. ఒక విధంగా అది ఆభాస సూచకంగా తిక్కన వాడాడేమో! రసాభాస శిల్పంలో వాడదగిన రసవదలంకార శిల్పంగా తిక్కన భావించాడేమో! రాగసాగరమన్నప్పుడు రూపకం రాణించింది. సాగరమగ్నుడైన కీచకుడు అకారణంగా మరణించనున్నాడని ధ్వని అనుగమ్యమానమౌతున్నది (సంపా.)

వ. అయ్యవసరంబున. 34

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

చ. పొలఁతుక కాంతి యింత పొలివోవఁగనీ కెసలారఁ దార ని
శ్చలతఁ గడంగి క్రోలికొనఁజాలుటఁ గీచకముఖ్యు లోచనం
బులు 'నయనం ప్రధాన' మను పూర్వవచస్స్థితి తప్పకుండఁగా
నెలమి వహించెఁ దక్కుఁ గల యింద్రియ వర్గము ధిక్కరించుచున్. 35

ప్రతిపదార్థం: పొలఁతుక= ద్రౌపది యొక్క; కాంతి= శోభ; ఇంత పొలివోవఁగన్+ఈక=కొంచెంకూడా వృథా కాకుండా; ఎసలారన్= ఒప్పారగా; తార నిశ్చలత= కంటి చూపు (కనుగుడ్లను) తదేకంగా నిలిపి; కడంగి= పూని; క్రోలికొనన్+చాలుటన్= చూపులతో జుర్రుకొన గలగటం చేత; తక్కున్+కల= మిగిలిన; ఇంద్రియవర్గమున్= కన్నులు తప్ప మిగిలిన ఇంద్రియ సముదాయాన్ని; ధిక్కరించుచున్= తిరస్కరిస్తూ; కీచకముఖ్యు= కీచకులలో శ్రేష్ఠుడైన సింహబలుడి యొక్క; లోచనంబులు= కళ్ళు; 'నయనం ప్రధానం'= కళ్ళు ముఖ్యమనే; పూర్వవచఃస్థితి= పాతకాలపు సూక్తి, సామెత; తప్పకుండఁగాన్= పొల్లుపోకుండా నిజంచేసే విధంగా; ఎలమి వహించెన్= ప్రీతిని పొందాయి.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది శరీర సౌందర్య శోభ కొంచెం కూడా వృథా కాకుండా రెప్పపాటు లేని చూపులతో జుర్రుకొందామనే తపనతో తదేకంగా ఆమెనే చూస్తున్న కీచకుడి కన్నులు **"సర్వేంద్రియాణాం నయనం ప్రధానం"** అనే నానుడిని నిజంచేసే విధంగా ప్రీతిని పొందాయి.

విశేషం: అలం: నిరుక్తి, లోకోక్తి, వ్యుత్పత్తి వలన నామాలకు అన్యార్థాన్ని కల్పిస్తే నిరుక్త్యలంకారం. **'సర్వస్య గాత్రస్యశిరః ప్రధానం; సర్వేంద్రియాణాం నయనం ప్రధానం'** అని ప్రసిద్ధమైన సూక్తి. దీనికి సమాహార రూపం **'నయనం ప్రధానం'.** ఆ మాత్రం అంటే ఆ సూక్తి అంతా లోకుల మనస్సులలో స్ఫురిస్తుంది. లోచనం, నేత్రం అనే శబ్దాలు వాడితే సరిపోయేచోట నయన శబ్దాన్ని వాడి తిక్కన చమత్కరించాడు. నీయతే అనేన ఇతి నయనం- అని గురుబాల ప్రబోధిక. దీనిచేత అర్థాలు పొందించబడతాయి కాబట్టి నయనం. కీచకుడి చూపు తన కామ్యార్థ సిద్ధి కొరకు ఉపయోగించిన సాధనం అని దృక్మేళనంతో ఉత్కట మదనావస్థగా తిక్కన వ్యాఖ్యానించాడు. అందువలన నిరుక్త్యలంకారం భాసించింది. అందాన్ని కన్నులతో జుర్రుకోవటం అనే తెలుగు లోకోక్తిని వర్ణనంలో కలిపి చెప్పటం వలన లోకోక్త్యలంకారం. జాగరమనే మదనావస్థను కూడా ఈ సాత్త్వికభావం ధ్వనింప చేస్తున్నది. రాగ సాగర పూర నిర్మగ్నుడైన కీచకుడు రెప్పపాటులేని చూపును ప్రదర్శిస్తున్నాడంటే - నీట మునిగి చనిపోయిన వాడి స్థితి స్ఫురించి భావికథార్థం అలంకార ధ్వనితో పోషించబడిన రసధ్వనిగా గమ్యమానం ఔతున్నది.(సంపా.)

క. **అప్పయుఁ బరిజనములుఁ దనుఁ। దప్పక కనుఁగొనుచునుండఁ దగవేది కరం**
బొప్పని తమకము చిత్తముఁ। గప్పికొనుట నుత్తలంబు గదురఁగ నచ్చోన్. **36**

ప్రతిపదార్థం: తనున్= కీచకుడిని; ఆ+చోటన్ - అచ్చోన్= అక్కడ; అప్పయున్= అక్క; సుదేష్ణాదేవి; పరిజనములున్= చుట్టూ ఉన్న పరిచారికలూ; తప్పక= విడవక, అదేపనిగా; కనుఁగొనుచున్+ఉండన్= గమనిస్తూ ఉండగా; తగవు+ఏది= మర్యాద లేకుండా; కరంబు= మిక్కిలి; ఒప్పని= తగని, భరించరాని; తమకము= మోహం; చిత్తమున్= మనస్సును; కప్పికొనుటన్= ఆవరించటం చేత; ఉత్తలంబు= కలతతో కూడిన వేగిరపాటు; కదురఁగన్= కలుగగా, అతిశయించగా.

తాత్పర్యం: తన అక్క అయిన సుదేష్ణాదేవి, ఆమె చుట్టూ ఉన్న పరిచారికలూ తనవైపే చూస్తూ ఉన్నా, మర్యాద లేకుండా కీచకుడు మిక్కిలి మించిన తగని మోహం మనస్సును ఆవరించటం చేత ఆపలేని వేగిరపాటును అధికంగా పొందుతూ అక్కడ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: శృంగార దశవిధావస్థల వలెనే అష్టాదశ శృంగార చేష్టలు కూడ చెప్పబడ్డాయి. సాహిత్య దర్పణకారుడు వాటిని ఇరవై ఎనిమిదిగా పేర్కొన్నాడు. అవి నాయికా నాయకులకు సత్త్వజాలైన అలంకారాలని చెప్పాడు. వాటిలో మూడు మనస్సు వలన పుట్టేవనీ, ఏడు అయత్నంగా పుట్టేవనీ, పదునెనిమిది స్వభావం వలన కలిగేవనీ విశ్లేషించి చెప్పాడు. స్వభావజాలైన శృంగార చేష్టలలో 'తపన' అనేది ఒకటి. **"తపనం ప్రియ విచ్ఛేద స్మరావేగోత్థ చేష్టితం"** అని దాని లక్షణం. ప్రియ విరహ సమయంలో మోహాతిరేకం చేత కలిగే చేష్ట తపన. ఇది ఇక్కడ కీచకపరంగా తిక్కన చిత్రించాడు. ఇక్కడ పూర్వరాగ విరహావస్థలో కీచకుడి మోహాతిశయావస్థ వలన వేగిరపాటు, కలతపాటు అనే చేష్టావిశేషాలు సూచించబడుతున్నాయి. తరువాతి పద్యంలో దాని అభినయాంశ వివరించబడింది. తిక్కన నాటకీయ రచనలో సూక్ష్మంగా వివరించే రసభావాభినయ శిల్ప ప్రౌఢిని ఈ పద్యం. తరువాతి పద్యం ప్రదర్శిస్తున్నాయి. (సంపా.)

సీ. **తన్వంగి మవ్వంపుఁ దనులత నెసఁగెడు। నునుఁగాంతి వెల్లువ మునుఁగఁబాఱఁ,**
గిసలయహస్త కెంగేల నేపారు క్రొ। ఖ్మిం చను లేయెండ మిగులఁ బర్వఁ,
గమలాస్య ముద్దు మొగంబు లేమెఱుఁగుల। మొత్తంబు పరి చుట్టు ముట్టికొనఁగ,
ధవళాక్షి తొంగలి తఱచు ఱెప్పల చెన్ను। కప్పను చీఁకటి గవియుదేర,

తే. **బెగ్గలం బంత కంతకు నగ్గలింప। నొదవు చెమటతోఁ జిత్తంబు చెదరి యెందు**
మెలఁగఁ దలఁపేది యా సింహబలుఁ డనంగు। పట్టి యాడెడు జంత్రంబు పగిది నుండె. **37**

ప్రతిపదార్థం: తను+అంగి= సన్నని మేనుగల సైరంధ్రి (ద్రౌపది) యొక్క; మవ్వము+తనులతన్= కోమలమైన లతవంటి శరీరం పై; ఎసఁగెడు= ప్రకాశించే; నును+కాంతి వెల్లువ= లలితమైన కాంతి అనే వరద; మునుఁగన్+పాఱన్= (కీచకుడు) మునిగిపోయేటట్లు ప్రవహించగా; కిసలయహస్త= చిగురాకులవంటి చేతులు గల ఆ సుందరి యొక్క; కెంపు+కేలన్= ఎర్రని చేతిలో; ఏపు+ఆరు= అతిశయించే; క్రొత్త+మించు+అను= క్రొత్త మెరుపుతీగఅనే; లేత+ఎండ= లేత ఎండ; మిగులన్+పర్వన్= మిక్కుటంగా వ్యాపించగా; కమల+ఆస్య= పద్మం వంటి మొగం గల సైరంధ్రి (ద్రౌపది) యొక్క; ముద్దుమొగంబు= అందమైన ముఖం యొక్క; లేఁత+మెఱుంగులు= నునుకాంతుల; మొత్తంబు= సమూహం అనే; పరి= సేన; చుట్టుముట్టికొనఁగన్= చుట్టూమూగి ఆవహించగా; ధవళ+అక్షి= తెల్లని కన్నులు గల ఆమె యొక్క; తొంగలి= వాలే; తఱచు= దట్టమైన; ఱెప్పల చెన్ను కప్పు= కనురెప్పల అందమైన నల్లని కాంతి; అను చీఁకటి= అనే చీకటి; కనియున్+తేరన్= క్రమ్ముకోగా; బెగ్గలంబు= భయం; అంతకున్+అంతకున్+అగ్గలింపన్= మరీ మరీ అధికంకాగా; ఒదవుచెమటతోన్= పుట్టే చెమట చేత; చిత్తంబు చెదరి= మనసు చెదిరిపోయి; ఎందున్+మెలఁగన్= ఎక్కడా నిలవటానికి; తలఁపు+ఏది= మనసురాక; ఆ సింహబలుఁడు= ఆ కీచకుడు; అనంగు పట్టి+ఆడెడు= మన్మథుడు పట్టి ఆడించే; జంత్రంబు పగిదిన్= యంత్రం వలె; ఉండెన్= ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సన్నని మేనుగల సైరంధ్రి యొక్క లేతతీగవంటి శరీరంనుండి పెల్లుబికే అందమైన వెలుగు వెల్లువవలె పొంగి అతడిని ముంచివేస్తుండగా; చిగురాకుల వంటి చేతులు గల ఆ సైరంధ్రి కెంపులవలె ఎర్రగా ఉన్న చేతుల నుండి అతిశయించి వెలువడే క్రొత్త మెరుపుల లేతయెండ అతడిపై మిక్కిలి వ్యాపించగా, కమలంవంటి మొగం కలిగిన ఆ సైరంధ్రి అందమైన ముఖం ప్రసరించే లలితమైనకాంతుల సమూహం అతడిపై కాంతి సైన్యం వలె విజృంభించి చుట్టుముట్టగా, తెల్లని కన్నులు గల ఆ వాలుగంటి యొక్క పెద్దవైన కనురెప్పలు అందమైన నల్లని కాంతితో అతడిపై చీకట్లు ముసిరేటట్లు చేయగా, ఆ సింహబలుడు (కీచకుడు) భయం (విహ్వాలం) అంతకంతకూ మనసులో అధికం కాగా, ఒంటినిండా పట్టే చెమటతో ఉక్కిరిబిక్కిరై మనసు చెదిరిపోయి, ఎక్కడా ఒకచోట ఉండటానికి మనసురాక, మన్మథుడు పట్టి ఆడించే ఒక యంత్రపు బొమ్మ వలె కనిపించాడు.

విశేషం: 1. అలం: ఉపమ (రూపకానుప్రాణితం), క్రమాలంకారం, సింహబలుడు మన్మథుడి చేతి కీలుబొమ్మవలె అత డాడించినట్లు ఆడుతున్నాడని అపూర్వమైన ఉపమాలంకారాన్ని చెప్పి కీచకుడి మదనావస్థను సహృదయుల హృదయాలకు ఆలంకారికంగా అందేటట్లు చేశాడు తిక్కన. కీచకుడికి 'బెగ్గలము' పుట్టి అంతకంతకు అగ్గలించిందట. బెగ్గలమంటే భయం, విహ్వలత, వివశత్వం, వ్యాకులత, కలత-అని సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువు. తిక్కన తెలుగు పదం వాడితే దాని కెన్ని అర్థాలున్నాయో అన్నీ అక్కడ అన్వయించేటట్లు ప్రయోగించటం ఆయన ప్రౌఢి. సంస్కృత పదమైతే ఇన్ని అర్థాలు ఒక్కచోట కలిసిరావు. అందువలన 'బెగ్గలం' అనేది మోహాతిశయం వలన కలిగే శృంగార చేష్టలకు మూలమైన సాత్త్విక భావం. దానికి నాలుగు ముఖాలున్నాయి. నాలుగు అభినయాలున్నాయి. వాటిని తిక్కన క్రమాలంకార సుందరంగా ఈ పద్యంలో ఆవిష్కరించాడు. అది భావనామయం. 1. సన్నని తీవెవంటిసైరంధ్రిమేనుకాంతి మెరుపుతీగవలె మెరిసిపోతున్నది. దాని కాంతి వెల్లువవలె కీచకుడిని ముంచివేస్తున్నది. దానికి అతడు భయపడ్డాడు. భయంతో మొదలైన అతడి మానసికావస్థలు అంతటితో ఆగలేదు. ఆపైన మరికొన్ని పరిణామాలకు దారితీశాయి. ద్రౌపది శరీరాన్నంతా తేరిపార చూచినప్పుడు ఆమె శరీరకాంతి అతడి కొక విద్యుద్ఘాతం వలె బెడిసికొట్టింది. అందుకే ఆ భయం. కాని, ఆ అవస్థ మోహమగ్నుడైన అతడికి ఒక వివశత్వాన్ని కలిగించటానికి కారణమయింది. 2. ఆ తరువాత కరగ్రహణం కొరకు ఆమె చేతులను చూచాడు. చూస్తే చిగురుటాకుల వలె కెంపుల రంగును క్రుమ్మరిస్తూ మనోహరంగా ఉన్నాయి. కాని, ఆ కరకాంతులు లేయెండ చిరువేడిని పుట్టిస్తున్నాయి. అందుకు అతడికి చెమటపట్టింది. భయంవలన కలిగిన

సాత్త్వికభావం చెమటపట్టటం. దానికి కారణం ఆమె చేతులనుండి వెలువడే క్రొత్త మెరుపు లేయెండ అని చెప్పటం ఆలంకారికం. ఆమె చేతుల వలన అతడికి మిగిలేది బెదిరింపులే కాని ఆదరింపులు కావని ధ్వని. కాని, మోహమగ్నుడు కావటం చేత అతడు శృంగార విలాసంగా భ్రమించాడు. ఇది విహ్వలత లక్షణం. 3. ముద్దులాడి చేయిపట్టుకొన్న తరువాత రసికుడు ఆమె ముద్దుల మోమును ముద్దుపెట్టుకొనాలని భావిస్తాడు. అది అతడి తపనావస్థలోని స్వభావజమైన వేగిరపాటు లక్షణం. పద్మంవంటి అందమైన ఆమె ముఖంలో లావణ్యకాంతులు ఒక్కసారిగా అతడిని సైన్యం చుట్టుముట్టినట్లు క్రమ్ముకొని బెదిరించాయి. ఆ భావనలో అతడి మనసు చెదరిపోయింది. ఎటూ కదలటానికి వీలులేని బందీగా చిక్కిపోయాడు. ఇది వివశత్వ లక్షణం. 4. సైరంధ్రి సహజంగా ధవళాక్షి. విశాలమైన కన్నులలో కనుగ్రుడ్లకు కాంతినిచ్చే తెల్లదనం ఎవరి కళ్ళలో కనపడుతుందో ఆమె ధవళాక్షి. కళ్ళు తెరిస్తే సైరంధ్రి ధవళాక్షి. ఆమె చూపులలో చూపులుంచి. ఆ చూపులు తనపై నిలిచేటట్లు ఆమెను సమీపించాలని కీచకుడు ఆమె కళ్ళను చూచాడు. ఆమె భయంతో కనురెప్పలు చాలసార్లు మూస్తున్నది. అందువలన కనురెప్పల నూగారువలన ఏర్పడే నల్లనికాంతి చీకటిగా రేగి అతడిని ముంచివేస్తున్నది. ఆ చీకటిలో అతడికి ఎటూ కదలాడే వీలులేక మనసు చెడి వ్యాకులపాటుతో (కలతతో) ఉండిపోయాడు. ఈ విధంగా 'బెగ్గలం' అనే మాటను కీచకుడు సార్థకం చేశాడు. క్రమాలంకారాన్ని పోషించాడు. సీసపద్యంలోని పూర్వార్ధంలో ఉపమను, ఉత్తరార్ధంలో రూపకాన్ని సమాసాలలో నిబంధించటం రూపకంతో ఉపమకు వన్నెతెచ్చే అలంకారశిల్పం.

2. తిక్కన సమాంతర తుల్య పద్య శిల్ప నిర్మాత. ఈ పద్యం "వెఱవకు నను౳ జూచె వీ౳డని యెద౳ గలుషించిన నొండొండ చెమట వొడమ" (33వ పద్యం) అనే పద్యానికి ప్రతిరూప శిల్పం. అక్కడ ద్రౌపదికి భయం వలన కలిగిన సాత్త్విక భావాలు వర్ణించాడు. ఇక్కడ కీచకుడికి భయం వలన కలిగిన శృంగార సాత్త్విక స్వభావ చేష్టలు వర్ణించాడు. కీచకుడికి భయకారకమైనది సైరంధ్రి (ద్రౌపది) యొక్క కాంతి గుణం. అది శరీరంలో, చేతులలో, ముఖంలో, కన్నులలో వివిధ రీతులలో ప్రసరించి కీచకుడిని వివిధావస్థలకు గురిచేయించింది. ద్రౌపది పతివ్రతా ప్రభావాన్ని తిక్కన ఆమెలో కాంతిగా నిలిపి, మోహపరవశుడైన కీచకు౳ డా కాంతికి భీతుడు, వివశుడు, క్షుబ్దుడు, నిశ్చేష్టుడు అయినట్లు ధ్వనింప చేయటం రసధ్వని. శ్రీనాథు డన్నట్లు ఇది 'రసాభ్యుచితబంధం'. (కాశీఖండము 1.13)

4. 'అనంగు పట్టియాడెడు జంత్రంబు పగిదినుండె' - (వ్యావి.) - ధాతుజ విశేషణ పూర్వావ్యవహితకర్తృ ప్రథమకు తఱుచుగ యొక్క షష్ఠి ఔతుంది - అన౳గుని యొక్క పట్టి ఆడు జంత్రమని అర్థం. 'యొక్కకు లోపంబు బహుళంబు". అనే సూత్రంచేత యొక్క లోపించి 'అనంగుపట్టియాడెడు..' అని ప్రయోగించబడింది. (సంపా.)

కీచకు౳డు సుదేష్ణవలన ద్రౌపదితెఱం గెఱుంగ౳ గోరుట (సం.4.13-5)

వ. ఇట్లు కందర్పదర్ప గోచరుండైన కీచకుండు నిజసహోదరివలన నక్కోమలి కలరూపు తెలియందలంచి దాని దెసం దగిలిన దృష్టి యెట్టకేలకుం దిగిచికొని చని యద్దేవికిం బ్రణమిల్లిన. 38

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; కందర్పదర్పగోచరుండు+ఐన= మన్మథుని గర్వానికి గురి అయినవాడు; కీచకుండు; నిజసహోదరి వలనన్= తన అక్క సుదేష్ణ వలన; ఆ+కోమలి కలరూపు= ఆ వనిత (సైరంధ్రి) యొక్క వాస్తవ పరిస్థితిని; తెలియన్+తలంచి= తెలిసికొనవలెనని భావించి; దానిదెసన్= ఆమె పట్ల; తగిలిన= తగుల్కొనిన; దృష్టి= చూపును; ఎట్టకేలకున్= చిట్టచివరకు ఎట్లాగో; తిగిచికొని= వెనుకకు మరలించికొని; చని= వెళ్ళి; ఆ+దేవికిన్= ఆ రాణికి; ప్రణమిల్లినన్= నమస్కరించగా.

తాత్పర్యం: మన్మథ ప్రభావానికి గురిఅయిన కీచకుడు తన అక్క సుదేష్ణ నడిగి సైరంధ్రిని గురించిన వాస్తవాలను తెలిసికొనాలనే కోరికతో, ఎట్టకేలకు సైరంధ్రిపై నుండి దృష్టి మరలించి అక్కను సమీపించి ఆమెకు నమస్కారం చేశాడు.

విశేషం: నిర్వ్యాజంగా అక్కకు భక్తితో మ్రొక్కటానికి వచ్చిన కీచకుడు ఇప్పుడు సవ్యాజంగా సైరంధ్రి వివరాలు తెలిసికొనటానికి నమస్కరించాడు. 'సంకల్పం' అనే మదనావస్థను ఫలవంతం చేసికొనటానికి అతడికి ఇది ఒక ఉపాయంగా ఉపయోగపడింది.

క. కాంచన పీఠము వెట్టఁగఁ, బంచి ప్రియము చూడ్కి ముసుఁగువడఁ దను సంభా
వించునెడ నాతఁ డప్పకుఁ, బాంచాలిం జూపి వేగపడి యిట్లనియెన్. 39

ప్రతిపదార్థం: కాంచన పీఠము= బంగారు గద్దెను; పెట్టఁగన్= ఉంచటానికి; పంచి= పరిచారికలను ఆజ్ఞాపించి; ప్రియము= తమ్ముని మీది ప్రేమ; చూడ్కిన్= చూపులో; ముసుఁగుపడన్= క్రమ్ముకొనగా; తనున్= (కీచకుని); సంభావించు+ఎడన్= ఆదరించే మాటలు మాట్లాడేటప్పుడు; అతఁడు= కీచకుడు; అప్పకున్= అక్కకు; పాంచాలిన్= ద్రౌపదిని; చూపి= చూపించి; వేగము+పడి= త్వరపడి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: సుదేష్ణ తమ్ముడి కొరకు పరిచారికలను పురమాయించి బంగారు గద్దెను వేయించింది. ప్రీతితో నిండిన చూపులతో తమ్ముడిని ముంచెత్తింది. అనువైన విధంగా మర్యాదగా మాటలాడటం మొదలుపెట్టింది. కాని, అతడు ఆమె మాటలు పట్టించుకొనక తొందరపడి ద్రౌపది వైపు చేయి చూపిస్తూ అక్కతో ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: దృఙ్మీలనం, మనస్సంగమం, సంకల్పం అనే మదనావస్థలను పొంది వివశుడైన కీచకుడు ద్రౌపదిని కనుకలితో వలచాడు, ఇప్పుడు వినుకలితో దానిని పెంపొందింప దలచుకొన్నాడు. నడుమ ఎట్టి విఘాతాన్నీ అతడు సహించేటట్లు లేడు. సుదేష్ణ చెప్పే మాటలు వలపునకు పరోక్ష పోషకాలు, ద్రౌపది మాటలు ప్రత్యక్ష పోషకాలు. వాటినే వినదలచుకొని లౌకిక ప్రసంగాలపట్ల అరుచిని ప్రదర్శించాడు. ఇది సంకల్పంలోని వినుకలి ప్రారంభదశ. (సంపా.)

ఉ. 'ఇయ్యరవిందగంధి కుల మేమి? చరిత్రము చంద మెట్లు? పే
రెయ్యది? నాథుఁ డెవ్వఁ? డిది యెచ్చట నెప్పుడు నుండు? నిప్డు దా
నియ్యెడ కేఁగుదేవలయు టేపని సేయఁగఁ బూని? దీనిపై
నెయ్యము కల్మి యేకొలఁది నీ మది? కింతయు నాకుఁ జెప్పుమా!' 40

ప్రతిపదార్థం: ఈ+అరవిందగంధి= (పద్మగంధం వంటి మేని వాసనగల) ఈ వనిత యొక్క; కులము= వంశం, జాతి; ఏమి?= ఏమిటి?; చరిత్రము చందము= నడవడిక పద్ధతి; ఎట్లు?= ఎటువంటిది?; పేరు= నామం; ఏ+అది= ఏది; నాథుఁడు= భర్త; ఎవ్వఁడు?= ఎవడు?; ఇది= ఈమె; ఎచ్చటన్= ఎక్కడ; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడు; ఉండున్?= ఉంటుంది?; ఇప్డు= ఇప్పుడు; తాన్= తాను; ఈ+ఎడకున్+ ఇక్కడికి; ఏఁగుదేవలయుట= రావటం; ఏ పని+చేయఁగన్+పూని?= ఏ పనిని చేయటానికి?; నీ మదికిన్= నీ మనస్సుకు; దీనిపైన్= ఈమె మీద; నెయ్యము= ప్రేమ; కల్మి= కలిగి ఉండటం; ఏ+కొలఁది?= ఏ పాటిది?; నాకున్= నాకు (కీచకుడికి); ఇంతయున్= ఈ వివరాలన్నీ; చెప్పుమా!= చెప్పాలి సుమా!

తాత్పర్యం: 'అక్కా! ఈ పద్మసువాసన లీనే కాంత కుల మేమిటి? ఈమె నడవడిక ఎట్లాంటిది? పేరేమిటి? ఊరేమిటి? దీని భర్త ఎవరు? ఎక్కడ ఉంటున్నది? ఇక్కడికి ఏం పనిమీద వచ్చింది? దీనిని నీవు ఎంత ప్రీతితో చూచుకొంటున్నావు? ఇవి అన్నీ వివరించి చెప్పాలి.'

విశేషం: ఇన్ని ప్రశ్నలు ఒక్కసారిగా వేయటంలో కీచకుడి తమకం స్ఫురణకు వస్తుంది.

క. అనవుడు నయ్యంగన 'యితఁ । డనంగశర దళిత హృదయుఁ డయ్యె నకట! యీ
తని చిత్తవృత్తి మరలుప । ననురూపం బగు నుపాయ మది యెయ్యదియో?' 41

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగా; ఆ+అంగన= ఆ సుదేష్ణ; అకట!= అయ్యో!; ఇతఁడు= కీచకుడు; అనంగ శరదళిత హృదయుఁడు= మన్మథ బాణాలచేత చీల్చబడిన మనస్సు కలవాడు; అయ్యెన్= అయినాడు; ఈతని= కీచకుడి యొక్క; చిత్తవృత్తి= మానసిక పద్ధతిని; మరలుపన్= మరలించటానికి; అనురూపంబు+అగు= తగిన; ఉపాయము= ఉపాయం; అది+ఎయ్యదియో!= అదేదో కదా!.

తాత్పర్యం: కీచకుడి మాటలు విని సుదేష్ణ ఇట్లా అనుకొన్నది - 'ఇతడి హృదయం మన్మథ బాణాల తాకిడికి గాయపడింది (అంటే ఇతడు మన్మథ భావావేశపరుడైనాడు అని భావం). ఇప్పటి ఇతని మనోధోరణిని మరలించటానికి తగిన ఉపాయం ఏదో?'

వ. అని తలంచుచుఁ గీచకుని మాటలు గీటునంబుచ్చి యొండు పలుకులు జరిపిన, నతండును సత్త్వహీనుండు గావున సత్వరుండై క్రమ్మఱి, ద్రౌపది యున్న యెడకుం జని, యా సమీపంబున నఱ్ఱాడుచు నమ్మానవతితో నిట్లనియె. 42

ప్రతిపదార్థం: అని, తలంచుచున్= అని ఆలోచిస్తూ; కీచకుని మాటలు; గీటునన్+పుచ్చి= అనాదరించి; ఒండుపలుకులు= వేరే మాటలు; జరిపినన్= కొనసాగించగా; సత్త్వహీనుండు= మనోనిగ్రహం లేనివాడు; కావునన్; సత్వరుండు+ఐ= తొందరపాటు కలవాడై; క్రమ్మఱి= మరలి; ద్రౌపది+ఉన్న+ఎడకున్+చని= ద్రౌపది ఉన్నచోటికి పోయి; ఆ సమీపంబునన్= ఆ ప్రాంతంలో; ఆడుచున్+ఆడుచున్= తారట్లాడుతూ; ఆ+మానవతితోన్= మానధనురాలైన సైరంధ్రితో (ద్రౌపదితో); ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కీచకుడి మాటలు లెక్కపెట్టకుండా సుదేష్ణ మాటమార్చడానికి ప్రయత్నించింది. కాని, వాడు అవివేకికాబట్టి తాల్మికోల్పోయి తొందరపాటుతో మరలివచ్చి ద్రౌపది సమీపంగా తిరుగుతూ ఆమెతో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: కార్యసాధనలో ఉపేక్ష ఒక ఉపాయం (శుక్రనీతి). సుదేష్ణ దానిని ప్రయత్నించబోయింది. కీచకుడు లొంగలేదు.

క. 'ఇవ్వసుమతి నే పొలఁతుల । కివ్విధమునఁ జెలువు గలదె యెన్నండును? నీ
వెవ్వరి తనయవు? నీ పతి । యెవ్వఁడు? పే రేమి? సెప్పు మిందునిభాస్యా!' 43

ప్రతిపదార్థం: ఇందు నిభ+ఆస్యా!= చంద్రుడి వంటి ముఖం కలదానా!; ఈ+వసుమతిన్= ఈ భూమిపై; ఎన్నండును= ఎప్పుడైనా; పొలఁతులకున్= స్త్రీలకు; ఈ+విధమునన్= ఇటువంటి; చెలువు= సౌందర్యం; కలదె?= ఉన్నదా? (లేదని భావం); నీవు; ఎవ్వరి; తనయవు?= కూతురివి?; నీ పతి+ఎవ్వఁడు?= నీ మగ డెవరు?; పేరు+ఏమి?= నీ పేరేమిటి? చెప్పుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ చంద్రవదనా! ఏనాడయినా? ఈ భూమిమీద ఏ వనితలకైనా ఇంతటి అందచందా లున్నాయా? నీ వెవరి కూతురివి? నీ మగ డెవరు? నీ పేరేమి? చెప్పుము'.

విశేషం: ఇవ్విధమునఁ జెలువు - ఈ అనే విశేషణం సౌందర్య ప్రశంసాసూచకం. ఇందునిభాస్యా! - అనే సంబోధన సమయస్ఫూర్తిగా వాడాడు. రూపాభిమాని అయిన కీచకుడిని మోహపెట్టే విశిష్ట సౌందర్యం ద్రౌపదికి ఉన్నది.

వ. అనిన నప్పలుకులు వినియు వినమి భావించి యప్పాంచాలి నిర్వికారయై యూరకున్న నచ్చపలుండు వెండియు నిట్లనియె. 44

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; ఆ+పలుకులు= ఆ మాటలు; వినియున్= వినికూడా; వినమిన్= విననట్లుగానే; భావించి= నటించి; ఆ+పాంచాలి= పాంచాల రాజపుత్రి అయిన ఆ ద్రౌపది; నిర్వికార+ఐ= ఏవిధమైన వికారం లేని మనస్సు కలదై (చలించక); ఊరక+ఉన్నన్= మాట్లాడకుండా ఉండగా; ఆ+చపలుండు= చంచలచిత్తుడైన ఆ కీచకుడు; వెండియున్= మరల; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: కీచకుడు మాట్లాడిన మాటలు వినీ విననట్లుగా నటిస్తూ ద్రౌపది నిర్వికారచిత్తంతో మాట్లాడకుండా నిలుచున్నది. కాని, చంచలచిత్తుడైన ఆ కీచకుడు ఆమెతో ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ద్రౌపది అతడి మాటలకు మారు పలకలేదు. చలించలేదు. కానీ, కీచకుడు తమకంతో వేగిరపడుతూ ఉండటం చేత నిగ్రహించుకొన లేకపోయాడు. ఆమె ధీరురాలు, అతడు చంచలుడు. భిన్న ప్రవృత్తుల వైరుధ్యం వైవిధ్యాన్ని కల్పిస్తూ రసోల్లాసాన్ని కలిగిస్తుంది. (సంపా.)

సీ. 'తెలి గన్నుఁగవ కాంతి పొలుపార నించుక। కను విచ్చి చూచినఁ గాదె యబల!
చెలువంపు నెమ్మోము నెలమి సొం పినుమడి। గా నల్ల నవ్వినఁ గాదె యింతి!.
దంతమౌక్తికరుచి దలకొన మఱుమాట। వలికినఁ గాదె యుత్పలదళాక్షి!
యుల్లంబు సరసత దెల్లంబుగా లీలఁ। గైకొన్నఁగాదె పంకరుహవదన!'

ఆ. యనుచుఁ జూచుఁ, జేరుఁ, నమ్ముగ్ధ పలుకులు। వినఁగఁ గోరుఁ, గేలు తనదు కేలఁ
గీలుకొలుపఁ దలఁచుఁ గీచకాధముఁడు ని। జానురక్తిఁ దెలుప నప్పళించు. 45

ప్రతిపదార్థం: కీచకాధముఁడు= కీచకుడనే నీచుడు (సంభాషణ కొనసాగిస్తూ); అబల!= ఓ కోమలీ!; తెలి+కన్నుఁగవకాంతి= తెల్లని కనుదోయి యొక్క వెలుగు; పొలుపారన్= ప్రకాశించగా; ఇంచుక= కొంచెం; కనువిచ్చి= కనులు తెరచి; చూచినన్+కాదె= చూడరాదా?; ఇంతి!= ఓ స్త్రీ!; చెలువము+నెఱ+మోము= అందమైన, నిండైన ముఖం యొక్క; ఎలమిసొంపు= వికాస సౌందర్యం; ఇనుమడిగాన్= రెట్టింపుకాగా; అల్లన్= నెమ్మదిగా; నవ్వినన్+కాదె= నవ్వకూడదా?; ఉత్పలదళ+అక్షి!= కలువ రేకులవంటి కనులదానా!; దంతమౌక్తిక రుచి= ముత్యాలపలువరుస కాంతి; తలకొనన్= ప్రసరించగా; మాఱుమాట= బదులు పలుకు; పలికినన్+కాదె?= పలుకరాదా?; పంకరుహవదన!= పద్మముఖీ!; ఉల్లంబు= మనసులోని; సరసత= రసికత్వం; తెల్లంబుకాన్= తెలిసేటట్లు; లీలన్= విలాస చేష్టలను (శృంగారహావభావాలను), కైకొన్నన్+కాదె?= స్వీకరించరాదా?; అనుచున్= అని పలుకుతూ; చూచున్= ఆమె వైపు చూస్తాడు; చేరున్= ఆమెను సమీపిస్తాడు; ఆ+ముగ్ధ పలుకులు= ఆ సహజసుందరియొక్క మాటలు; వినఁగన్+కోరున్= వినాలని ఉబలాటపడతాడు; కేలు= ఆమె చేతిని; తనదుకేలన్= తన చేతితో; కీలుకొలుపన్= పట్టుకొనటానికి; తలఁచున్= భావిస్తాడు; నిజ+అనురక్తిన్= తన వలపును; తెలుపన్= ఆమెకు తెలియచెప్పటానికి; అప్పళించున్= ప్రయత్నిస్తాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ కోమలీ! నీ తెల్లని కన్నుల కాంతి వెలిగిపోయేటట్లు కొద్దిగా నీ కన్నులు విచ్చి చూస్తే ఏమౌతుంది? ఓ కాంతా! అందమైన నీ నిండు మొగంలోని వికాస సౌందర్యం రెట్టింపయ్యేటట్లు మెల్లగా నవ్వితే ఏం పోతుంది? కలువ రేకుల కన్నుల దానా! నీ ముత్యాలవంటి పలువరుస మెరుగులు వ్యాపించేటట్లు నోరువిచ్చి మారు పల్కితే ఏమి ఒలికిపోతుంది? పద్మముఖీ! నీ మనసులోని సరసత్వం తేటతెల్లమయ్యేటట్లు, శృంగారహావ భావాలను ప్రదర్శిస్తే ఏం

పోతుంది?' అంటూ ఆ అధముడైన కీచకుడు ఆమె వైపు చూస్తాడు. ఆమెను సమీపిస్తాడు, ఆ ముద్దరాలి మాటలు వినాలని ముచ్చటపడతాడు, ఆమె చేతిని తన చేతిలోకి తీసికొందామని భావిస్తాడు. తన వలపును ఆమెకు తెలపటానికి ప్రయత్నిస్తాడు.

విశేషం: 1.అలం: క్రమాలంకారం లేదా యథాసంఖ్యాలంకారం. సైరంధ్రిని కన్నులు విచ్చి చూస్తే ఏమౌతుంది?. అని ఆమె వైపు అదేపనిగా చూస్తాడు: నవ్వితే ఏమౌతుంది అని అంటూ సమీపిస్తాడు: మారు పలికితే ఏమౌతుంది? అని ఆమె మాటలు వినాలని తహతహలాడతాడు; లీలలను ప్రదర్శిస్తే ఏమౌతుంది అని అంటూ ఆమె చేతిని తన చేతిలోకి తీసికొనాలని యత్నిస్తాడు. ఆ విధంగా సీస పద్య పాదాలలోని మాటలకూ, ఎత్తుగీతిలోని క్రియలకూ వరుసగా అన్వయం చెప్పుకొనాలి కాబట్టి క్రమాలంకారం. ఈ అలంకారం కీచకుడు సైరంధ్రిని పొందటంలో అత డనుభవించ దలచుకొన్న నాలుగు దశలను క్రమంగా ధ్వనింప చేస్తుంది.

2. ద్రౌపది తన వైముఖ్యాన్నీ అనాదరాన్నీ అతడి మాటలు విన్నా విననట్లు నటించటం ద్వారా వ్యక్తం చేసింది. కీచకుడు - తిక్కన మాటలలో - అధముడు. వాస్తవాన్ని తెలిసికొనలేక ఆమె శృంగార చేష్టలను ప్రదర్శిస్తున్నదని భావించేవాడు. శృంగార చేష్టలలో 'విహృతం' అనేది ఒకటి. **"వక్తవ్యకాలేఽప్యవచో వ్రీడయా విహృతం మతమ్"** అని లక్షణం. పలుకవలసిన సమయంలో సిగ్గు వలన పలుకకుండా మౌనంగా ఉండటం విహృతం. సైరంధ్రి విహృతాన్ని ప్రదర్శిస్తున్నదని కీచకుడు భావించాడు. విహృతానికి విరుగుడు విలాసం. **"యానవస్థా నాసనాదీనాం ముఖనేత్రాది కర్మణాం । విశేషస్తు విలాసస్స్యా దిష్ట సందర్శనాదినా"** - అని విలాస లక్షణం. ప్రియుడిని చూడగానే నడకలో, నించోటంలో, కూర్చోటంలో, చూడటంలో, మాట్లాడటం మొదలైన వాటిల్లో ప్రదర్శించే హేలా విశేషాలు విలాసంలో ప్రకటితాలౌతాయి. విముఖురాలైన నాయికను ప్రసన్నురాలిని చేసికొని, విలాసవతిగా మార్చుకొనటానికి నాయకుడు అనునయాన్ని (సాంత్వనాన్ని) ఆశ్రయిస్తాడు. కీచకు డీ పద్యంలో ప్రదర్శించింది ప్రార్థనారూప సాంత్వన ప్రక్రియ.

3. సాంత్వన ప్రక్రియలో కీచకుడు మొదట 'కుతూహలాన్ని' ప్రకటిస్తున్నాడు. ప్రదర్శిస్తున్నాడు. "రమ్యవస్తు సమాలోకే లోలతాస్యా త్కుతూహలమ్'' అని లక్షణం. రమించదగిన సైరంధ్రి విలాసాన్ని చూచి, కైవసం చేసికొని, రమించాలని చాపల్యాన్ని ప్రకటించటం కీచకుడు ఈ పద్యంలో చేసిన మదన చేష్ట. ఈ అంశాన్ని 'అచ్చపలుండు' అనే విశేషణంలో తిక్కన సూచించాడు. అటు మాటలో (వాచికాభినయంలో) ఇటు చేతలో (ఆంగికాభినయంలో) దానినిప్రదర్శిస్తున్నట్లు తిక్కన చిత్రించి నాటకీయతను రక్తికట్టించాడు.

4. కుతూహల ప్రకటనలో కూడా ఒక క్రమాన్ని పాటించటం తిక్కన రసశిల్ప రహస్యం. వలచిన దాని పొందు పొందేటప్పుడు ఆమె మనసులో కూడ కుతూహలం ఉండాలని వలపుకాడు అనుకొనటం సహజం. ఆ కుతూహలం నాలుగు దశలలో ప్రకటితమౌతుంది. (1) చూపు, సిగ్గుతో కనురెప్పలు వాలి ఉన్న నాయిక ఆసక్తితో కళ్ళు అర్ధ నిమీలితంగా తెరిచి తన సాముఖ్యాన్ని తెలుపుతుంది. (2) అందమైన ముఖాన్ని సుముఖంగా చేసి తన మనసులోని రతిభావ సమ్మోదాన్ని చిరునవ్వు కాంతులతో తెలియపరుస్తుంది. (3) ఆ మీద మనసుతోపాటు మధురంగా మాటకూడా కలుపుతుంది. (4) ఆ తరువాత స్పర్శాదుల వలన కలిగే అనుభవాలను లీలలుగా ప్రదర్శిస్తుంది. నాయిక ప్రదర్శించే ఆ నాలుగు దశలను క్రమంగా నాయకుడు చూస్తూ, సమీపిస్తూ, మాటలు రక్తితో వింటూ, కేలు కేలు కలుపుతూ రమిస్తాడు. వాటన్నింటిని భావనామయంగా ఊహిస్తూ కీచకుడు కళ్ళు తెరిచే కలలుకంటూ, ఆమెను ఆ కలలను నిజం చేయుమన్నట్లుగా అనునయించాడు. ఒక మదనావస్థలోని ఇన్ని అంతర్దశలను చిత్రించిన తిక్కన రసబ్రహ్మ.

5. 'చూచుఁజేరు' అను పాఠానికి 'చూచుఁగేరు' అని పాఠాంతరం ఉన్నది. అదే ఉచితమైనదని కొందరి భావం. అది సరికాదు. కేరు అనే క్రియకు ఉత్సహించు, కుతూహలపడు, విజృంభించు, తిరస్కరించు, పరిహసించు-అనే అర్థాలున్నాయి. అందువలన దీనిని గ్రహిస్తే సందర్భశుద్ధి లేకపోగా, విరుద్ధార్థ స్ఫూర్తి కూడా కలుగుతుంది. కాబట్టి ప్రస్తుత పాఠమే ప్రశస్తం. (సంపా.)

వ. ఇట్లు దాన తమకంబున వడిగొనుచు, నప్పు డయ్యంగన యింగితం బూహింప వెరవుమాలి మఱియును. 46

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; తాను+అ= తనకుతానే (కీచకుడు); తమకంబునన్= మోహావేశంతో; వడిగొనుచున్= వేగిరపడుతూ; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+అంగన= ఆమె యొక్క; ఇంగితంబు= మనోభావాన్ని; ఊహింపన్= ఊహించటానికి; వెరవుమాలి= శక్తిలేక (ఉపాయంతోచక); మఱియును= ఇంకా (ఇట్లా పలికాడు).

తాత్పర్యం: మోహావేశంతో వేగిరపడుతున్న కీచకుడు ద్రౌపది మనస్సును తెలిసికొనే ఉపాయం తోచక (శక్తిచాలక) ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'సుదతి! నీమై చక్కఁ జూచుట కోడెదఁ। గనుఁ బాటు వొరయునో యని తలంచి;
మదిఁ బొనర్చిన మాట మగువ! నీ పెంపునఁ। గుదిసి నా నాలుక తుదికి రాదు ;
పడఁతి! నీ కరములు పట్టంగఁ దివిరి శం। కించి వడంకెడుఁ గేలు సూడు;
నెఱి నిట్టి దని యింతి! నీ నెమ్మనం బెన్ని। భంగుల నరసినఁ బట్టు వడదు ;

తే. చెలువ! యింక నొక్కించుక సేపు నీ వ। నాదరంబున నెప్పటియట్ల యున్న
మన్మథుఁడు సమయించిన మగుడ నన్నుఁ। బడయవచ్చునె యెన్ని యుపాయములను?' 47

ప్రతిపదార్థం: సుదతి!= మంచి దంతములు కలదానా!; కనుఁబాటు= దృష్టిదోషం; పొరయునో+అని= తగులుతుందేమోనని; తలంచి= అనుకొని; నీ మై= నీ శరీరాన్ని; చక్కన్+చూచుటకున్= సూటిగా చూడటానికి; ఓడెదన్= జంకుతాను; మగువ!= ఓ వనితా; మదిన్= మనస్సులో; పొనర్చినమాట= పుట్టిన పలుకు; నీ పెంపునన్= నీ అధిక్యం వలన; కుదిసి= అణగిపోయి (ముడుచుకొని); నా; నాలుక తుదికిన్‌రాదు= నాలుక చివరిదాకా రాదు; పడఁతి!= ఓ వనితా!; నీ కరములు= నీ చేతులు; పట్టఁగన్+తివిరి= పట్టుకొనాలని యత్నించి; శంకించి= జంకు గలిగి; కేలు= చేయి; వడంకెడున్= వణుకుతున్నది; చూడు!= ఇదిగో ఈ చేయి చూడుము!; ఇంతి!= ఓ వనితా!; నీ నెఱ+మనంబు= నీ నిండు మనస్సు; నెఱిన్= పూర్తిగా; ఇట్టిది+అని= ఇటువంటిదని; ఎన్నిభంగులన్+అరసినన్= ఎన్ని రకాలుగా ఆలోచించినా; పట్టు+పడదు= స్పష్టం కాదు; చెలువ!= ఓ అందమైనదానా!; ఇంకన్= ఇక మీద; ఒక్కించుకసేపు= కొంచెం సేపు; నీవు; అనాదరంబునన్= ఆదరం చూపకుండా; ఎప్పటి+అట్లు+అ+ఉన్నన్= ఎప్పటి వలెనే ఉంటే; మన్మథుడు; సమయించినన్= చంపివేస్తే; మగుడన్= తిరిగి; నన్నున్= (కీచకుని); ఎన్ని+ఉపాయములను= ఎన్ని ఉపాయాల చేతనైనా; పడయన్+వచ్చునె?= పొందగలవా? (లేదని భావం).

తాత్పర్యం: ఓ సుందరీ! దృష్టిదోషం తగులుతుందేమోనని నీ మేని సౌందర్యాన్ని చూడటానికే జంకుతున్నాను. నీ ఆధిక్యం చూచిన తరువాత మాట్లాడాలన్నా నాలుక చివరిదాకా మాటలు రావటం లేదు. నీ చేతులు పట్టుకొనాలని ప్రయత్నించినా (నన్ను గ్రహిస్తావో లేదో అన్న) అనుమానంతో చేతులు వణుకుతున్నాయి. ఎన్ని రకాలుగా ఆలోచించినా అసలు నీ మనస్సు ఏమిటో నాకు అంతుపట్టటం లేదు. నీ విట్లాగే మరికొంత సేపు నన్ను అలక్ష్యం చేస్తే ఆ పాడు మదనుడు నన్ను మట్టుపెట్టుతాడు. అప్పుడు ఎన్ని ఉపాయాలతో యత్నించినా నన్ను నీవు తిరిగి పొందలేవు.

విశేషం: తిక్కన రచించిన గొప్ప పద్యాలలో ఇది ఒకటి. రచనా శిల్పం అనల్పం. 1. తిక్కన ఒక గొప్ప పద్యం రచించి దానికి ప్రతిగా అంతటి గొప్ప పద్యాన్ని మరొకటి వ్రాసి చూపించే ప్రతిభ ప్రదర్శించటం ఆయన నైజం. 'తెలిగన్నుఁగవకాంతి పొలుపార నించుక కనువిచ్చి చూచినఁ గాదె యబల' - అనే 45వ పద్యానికి సమాంతర ప్రతి శిల్పంగా ఈ సీసాన్ని రచించాడు. సైరంధ్రికీ కీచకుడికీ భావసాజాత్యం, తాదాత్మ్యం ఉన్నట్లు కీచకుడు భావిస్తున్నట్లు ఈ పద్యంలో చిత్రించటం ఇక్కడ విశేషం. తిక్కనగా

రన్నట్లు అతడి 'తమకానికి' (46) ఇది నిదర్శనం. సైరంధ్రి కన్నెత్తి చూడదు - కీచకుడూ ఆమెను సూటిగా చూడలేదు. కారణాలు వేరు. కాని అవస్థలు సమం. ఆమె మాట్లాడదు-ఇతడి నోటామాట వెలువడదు. ఆమె లీలగా చేయి అందించదు. ఇతడూ చేయి వణకటం చేత అందించ(గ్రహించ)లేడు. ఆమె తీరు ఎదుటివారు గ్రహించటం కష్టం. అతడు ఆమె తీరునే కాదు తన తీరును కూడా వివేచించుకొనే స్థితిలో లేడు. సమానావస్థల ననుభవించేవాడు సానుభూతిని, సహానుభూతిని పొందాలి. కాని, సైరంధ్రి అటువంటి ఆదరబుద్ధిని ప్రదర్శించటం లేదు. మన్మథావస్థల కన్నింటికి చివరిది మన్మథబాధతో మరణించటం. అది జరిగితే ఇరువురికి పొందు కలుగదు. అది జరుగక పూర్వమే ఉపాయాంతరం చేత సమాన ధర్మాన్ని అనుభవిస్తున్న తనను రక్షించుకొనటం సైరంధ్రి కర్తవ్యమని కీచకుడి విన్నపం. విరుద్ధ రసభావ వ్యంజకాలైన సాత్త్విక భావాలను ద్రౌపది పాత్ర నాలంబనంగా చేసికొని చిత్రించిన పద్యం (33) ఒకవైపు, కీచకుడి పాత్ర నాలంబనంగా నిర్మించిన పద్యం ఇక్కడ ఈ వైపు - సమాంతర రచనా కళాఖండాలు.

2. తిక్కన తన రచనలోని మర్మాన్ని పఠితలకు కొన్ని సంకేతాల ద్వారా వ్యాఖ్యల ద్వారా సూచిస్తుంటాడు. ఈ పద్యం తరువాతి వచనంలో తిక్కన 'తన యభిలాషంబు తేటపడంబలికిన' (48) అని సూచించాడు. అభిలాష - అనేది కోరిక అనే సామాన్యార్థమే కాదు. శృంగార రసపరమైన పారిభాషిక పదార్థాన్ని కూడా ప్రకటిస్తుంది. శృంగారం సంభోగ విప్రలంభ భేదం చేత ద్వివిధం. వాటితో విప్రలంభ శృంగారం అభిలాష, ఈర్ష్యా, విరహ, ప్రవాస కారణాలతో జనించి నాలుగు రకాలుగా రాణిస్తుంది. అభిలాష విప్రలంభానికి పూర్వరాగ విప్రలంభమని కూడా పేరు. తిక్కన ఈ పద్యంలో 'అభిలాష' ను స్పష్టంగా చిత్రించానని చెప్పటం గమనించదగింది. అంటే రతిభావావస్థ రసస్థితిని (ఉత్కటావస్థను, స్థాయిస్థితిని) అందుకొన్నదని ధ్వనింప చేస్తున్నాడు. దశవిధావస్థల నీ ఘట్టంలో చిత్రిస్తున్నానని సూచించాడు. ఇది తిక్కన రసాభ్యుదయ శిల్పం.

3. ఈ పద్యంలో ప్రౌఢమైన వ్యాజస్తుతి ఉన్నది. నిందచేత స్తుతిగాని, స్తుతిచేత నిందగాని స్ఫురింపజేయటం వ్యాజనింద. అది కవిప్రౌఢోక్తిచేత గాఢతరం కావటం ఇక్కడ దర్శనీయం. ఇక్కడ పరోక్షంగా చేసింది ద్రౌపదీ సౌందర్యస్తుతి; ప్రత్యక్షంగా చేసింది తనకు మన్మథావస్థ వలన ఏర్పడిన తొట్రుపాటు. అంటే ఆత్మ నింద. మరొకరకంగా చూస్తే కీచకుడు రసిక ప్రతిస్పందనను ప్రదర్శించి లలితుడివలె రాణించాడు. కాని, దానిని సైరంధ్రి అనాదరించటం చేత బూడిదలో పోసిన పన్నీరైపోతున్నది. కాబట్టి ఈరకంగా చూస్తే కీచకుడిది ప్రశంస; ద్రౌపది పట్ల నింద. ఈ విధంగా విరుద్ధ భావచిత్రణాన్ని అవిరుద్ధంగా సాగించటం తిక్కన నేర్పరితనం.

4. ఇందులో నాటకీయంగా 'గండం' అనే అంగం పోషించబడింది. ఒక పాత్ర అసంకల్పితంగా భావికథలో తనకు జరిగే ఒక కీడును తన మాటలలో ధ్వనింపచేస్తే గండమౌతుంది. ఈ పద్యంలో కీచక వచనాలన్నీ భావికథలో ద్రౌపదీ భీములు పన్నే మాయోపాయం వలన అతడు పొందే విషాదాంతాన్ని ధ్వనింపచేస్తున్నాయి.

5. తిక్కన 45వ పద్యంలో కుతూహలాన్నీ, ఇందులో అభిలాషనూ పోషించాడు. అభిలాషా విప్రలంభంలో చూడటంలో, పలకరించటంలో, కేలు పట్టటంలో, మనసు నర్థం చేసికొనటంలో మోహంవలన విఫలుడైనట్లు చిత్రించటం శృంగార రసాభాస చిత్రణ శిల్పం. (సంపా.)

వ. అని తన యభిలాషంబు తేటపడం బలికిన నబ్బోటి కలుషించియు, దుర్వారం బైన పరిభవ వికారంబు దోఁపకుండ తన్నుందాన యుపశమించుకొని 'వీడు దురభిమానియై యున్నవాఁడు, వేగిరపడుట వెరవుగాదు. వెరవు తోడన తప్పించుకొనవలయు' నని తలంచి యతని కిట్లనియె. 48

ప్రతిపదార్థం: అని; తన; అభిలాషంబు= కోరిక; తేటపడన్= స్పష్ట పడేటట్లుగా; పలికినన్= మాటలాడగా; ఆ+బోటి= ద్రౌపది; కలుషించియున్= కోపించినా; దుర్వారంబు+ఐన= వారింపశక్యంగాని; పరిభవ వికారంబు= అవమానం వలన కలిగిన వికారాన్ని;

తోఁపకుండన్= బయటపడనీయకుండా; తన్నున్= తాన్+అ= తనను తానే; ఉపశమించుకొని= నిగ్రహించుకొని; వీఁడు= కీచకుడు; దురభిమాని+అయి= ఎవరిని లెక్కచేయని గర్విష్ఠి అయి; ఉన్నవాఁడు= ఉన్నాడు; వేగిరపడుట= తొందరపడుట; వెరవుకాదు= యుక్తం కాదు; వెరవు తోడను+అ= నేర్పుతోనే, ఉపాయంతో; తప్పించుకొనవలయును+అని; తలంచి= భావించి; అతనికిన్+ఇట్లు+అనియెన్= అతనితో ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: కీచకుడు తన మనస్సులోని కోరిక బయటపడేటట్లు మాట్లాడటంతో ద్రౌపది కోపించి కూడా, ఆ భరించలేని పరాభవాన్ని బయటికి పొక్కనీయకుండా, తనను తాను నిగ్రహించుకొని, వీడు దురహంకారి అని తలచి, తొందరపాటు మంచిది కాదని, ఎట్లాగో నేర్పుగా తప్పించుకొనాలని అనుకొని అతడితో ఇట్లా అన్నది.

క. **'నాయున్నబాముఁ దలఁపవ; । యీ యొడ లీ చీర యిట్టి యేవపుఁజందం**
బో యన్న! మదన వికృతిం । జేయు ననుట యెంతయును నిషిద్ధము గాదే! **49**

ప్రతిపదార్థం: ఓ+అన్న!= ఓ సోదరా!; నా+ఉన్న బామున్= నే నున్న కష్టపరిస్థితి; తలఁపవు+అ= నీవు ఆలోచించవు;ఈ+ఒడలు= ఈ శరీరం; ఈ+చీర= ఈ వస్త్రం; ఇట్టి= ఇటువంటి; ఏవము+చందంబు= అసహ్యమైన ఆకారం; మదన వికృతిన్+చేయున్+అనుట= మదన వికారం కలిగిస్తుందంటే; ఎంతయును= అధికంగా; నిషిద్ధము కాదే!= తగనిది కదా!

తాత్పర్యం: 'ఓ అన్నా! కష్టాలలో ఉన్న నా పరిస్థితి నీ వూహించటం లేదు. నా మేను, నా కట్టు, బొట్టు, తీరు ఎంత అసహ్యంగా ఉన్నాయో ఆలోచించుము. ఈ పరిస్థితిలో కూడా నీకు మదనవికారం కలిగిం దనటం ఏమీ భావ్యం కాదు.

విశేషం: 'ఆ-ఈ-ఏ'లు త్రికం. ఆ మూడు సర్వనామాలూ తెలుగులో నిర్దేశార్థకాలే కాక, అనంత భావార్థకాలు. ద్రౌపది తన మేనును, చీరను 'ఈ' తో చూపుతూ చెప్పటం చేత శృంగార విభావ సౌందర్య రాహిత్యం స్ఫురిస్తున్నది. అన్న, అయ్య, అప్ప - అనేవి గౌరవ వాచకాలు. తనకంటె పెద్దవయసు కలవాడు అయితే అతడిని అన్నా అని పిలవటం తెలుగువారి అలవాటు. తనను వలచి విరహాన్ని ప్రకటిస్తున్న కీచకుడిని 'ఓ అన్న!' అని బంధువాచకంతోనూ గౌరవవాచకంతోనూ పిలిచి తనను కామించటం ధర్మవిరుద్ధమని ద్రౌపది పరోక్షంగా హెచ్చరించింది. (సంపా.)

తే. **చనునె యిమ్మాటలాడ సజ్జనుల కాఁడుఁ । బుట్టువులతోడ నీవును బుట్టినాఁడ;**
వట్లుగాకయు హీనవంశాభిజాత । నై పతివ్రతనగు నన్ను నడుగఁ దగునె?' **50**

ప్రతిపదార్థం: సత్+జనులకున్= మంచివారికి; ఈ+మాటలు+ఆడన్= ఇటువంటి మాటలు పలుకటం; చనునె?= తగునా?; నీవును= నీవుకూడా; ఆఁడుఁబుట్టువులతోడన్= ఆడపడుచులతో; పుట్టినాఁడవు= పుట్టావు; అట్లు+కాకయున్= అట్లా కాకపోయినా; హీనవంశ+అభిజాతను+ఐ= తక్కువ కులంలో పుట్టినదాననై; పతివ్రతన్= పతివ్రతను; అగు= అయిన; నన్నున్; అడుగన్+తగునె?= అడుగవచ్చునా? (కామంతో కోరవచ్చునా?).

తాత్పర్యం: మంచివారు ఇటువంటి మాటలు మాటాడవచ్చునా? నీవా తోబుట్టువులు ఉన్నవాడివి. అందువలన అందరినీ ఆడుబడుచులుగా భావించి అసలే అట్లా మాట్లాడకూడదు. అది అట్లా ఉండగా, తక్కువ కులంలో పుట్టిన దాననూ, పతివ్రతనూ అయిన నన్ను ఇట్లా అడుగవచ్చునా?'

విశేషం: అడుగుట అనేది అచ్చమైన తెలుగు భాష, కామక్రీడకు అని అర్థం. హీనవంశాభిజాత అనేచోట శ్లేష ఉన్నదని కొందరు. హీనవంశంలో పుట్టావని ఒక అర్థం. హీన!= ఓరీహీనుడా!; వంశ+అభిజాతను= సద్వంశంలో జన్మించినదానను; అనికూడా విరవవచ్చును. పాఠకులు ఈ చమత్కారం గమనించాలి. ఆఁడుపుట్టువులతో పుట్టినవాడవు అనటంలో నీ అప్ప చెల్లెంట్రను ఎవరైనా ఇట్లా అడిగితే ఏం చేస్తావు? -అనే హెచ్చరిక ఉన్నది.

క. అని వీడఁగఁ బల్కిన న । మ్మనుజాధముఁ డంతఁ బోక మదనోన్మాదం
బునఁ దన్ను నెదిరి నెఱుఁగక । వనితకు నిట్లనియె గారవంపుఁ బలుకులన్. **51**

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; వీడఁగఁన్= వదలించుకొన్నట్లు; పల్కినన్= మాట్లాడగా; ఆ+మనుజ+అధముఁడు= ఆ నీచమానవుడు, కీచకుడు; అంతన్+పోక= అంతటితో ఆగక; మదన+ఉన్మాదంబునన్= మన్మథోద్రేకంతో; తన్నున్= తనను; ఎదిరిని= ఎదుటివారిని; ఎఱుఁగక= తెలిసికొనలేక; వనితకున్= ఆకాంతకు; గారవము+పలుకులన్= మర్యాదగల మాటలతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా స్పష్టంగా చెప్పినా కీచకుడు అంతటితో ఆగక, మన్మథావేశంతో ద్రౌపది అభిప్రాయం తెలిసికొనలేక మర్యాదగా ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: 1. తిక్కన కీచకుడిపట్ల నరాధముడు (33వ) కీచకాధముడు (45) మనుజాధముడు (51) అని ముమ్మారు అధమ శబ్దం ప్రయోగించాడు. వివేకం లేనివాడు అనే అర్థం కావచ్చును. 2. వీడు= స్పష్టమగు-అని సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువు పేర్కొన్నది. వదలించుకొనుట-అనే అర్థం సముచితం.

సీ. 'నెత్తమ్మిరేకుల మెత్తఁదనము దెచ్చి । యచ్చునఁ బెట్టిన ట్లంద మొంది,
చక్రవాకంబుల చందంబు గొనివచ్చి । కుప్పలు సేసిన ట్లొప్పు మెఱసి,
చందురు నునుఁగాంతి కం దేర్చి కూర్చి బా । గునకుఁ దెచ్చిన యట్లు కొమరు మిగిలి,
యళికులంబుల కప్పు గలయంతయును దెచ్చి । నారు వోసిన భంగి నవక మెక్కి,

తే. యంఘ్రితలములుఁ, గుచములు, నాననంబుఁ, । గచభరంబును నిట్లున్న రుచిరమూర్తి
యనుపమాన భోగములకు నాస్పదంబు । కాదె? యీ త్రిప్పు లేటికిఁ గమలవదన?' **52**

ప్రతిపదార్థం: కమలవదన!= పద్మం వంటి ముఖం కలదానా!; నెత్తమ్మిరేకుల మెత్తఁదనము= చక్కని తామరరేకుల మృదుత్వాన్ని; తెచ్చి= తీసికొని వచ్చి; అచ్చునన్+పెట్టినట్లు= అచ్చుబోసినట్లు; అందము+ఒంది= అందమైన చందాన్ని పొంది; చక్రవాకంబుల చందంబు= చక్రవాకపక్షుల (గుండ్రని) తీరును; కొనివచ్చి= తీసికొని వచ్చి; కుప్పలు+చేసినట్లు= (రెండు) కుప్పలుగా పోసినట్లు; ఒప్పు+మెఱసి= అందంతో ప్రకాశించి; చందురు నునుకాంతి= చంద్రుని చక్కని కాంతిని; కందు= మచ్చను; ఏర్చి= వేరుచేసి; కూర్చి= అచ్చమైన కాంతిని ఒకచోట ప్రోగుచేసి; బాగునకున్+తెచ్చిన+అట్లు= శుభ్రపరచి తీసికొని వచ్చినట్లుగా; కొమరు, మిగిలి= అందం అతిశయించి; అళికులంబులకప్పు= తుమ్మెదల సమూహాల నల్లదనం; కల+అంతయును= ఉన్నదంతా; నారు+పోసినభంగి= నారుపోసినట్లుగా; నవకము+ఎక్కి= నిగనిగలాడి; అంఘ్రితలములున్= అరికాళ్ళున్నూ; కుచములున్= స్తనాలున్నూ; ఆననంబున్= ముఖమున్నూ; కచభరంబును= ఒత్తైన కేశసమూహమున్నూ; ఇట్లు+ఉన్న= ఇంత బాగా ఉన్న; రుచిరమూర్తి= చక్కని రూపం; అనుపమానభోగములకున్= సాటిలేని సౌఖ్యాలకు; ఆస్పదంబు+కాదె= చోటు కాదా? ఈ త్రిప్పులు= ఈ డొంకతిరుగుళ్ళు; ఏటికిన్?= ఇంకా ఎందుకు?

తాత్పర్యం: 'ఓ సుందరీ! తామర రేకుల మెత్తదనం తెచ్చి, అచ్చుపోశారో అన్నట్లు నీ అడుగులు అందంగా ఉన్నాయి. చక్రవాకపక్షుల గుండ్రనితనాన్ని పోగుచేసి కుప్పలు పోసినట్లు నీ స్తనాలు ఒప్పుగా ఉన్నాయి. చంద్రబింబంలోని కళంకాన్ని తొలగించి కాంతిని బాగుచేసి దాని అందాన్ని అతిశయింప జేసినట్లుంది నీ ముఖ సౌందర్యం. తుమ్మెదల నల్లదనాన్ని కుప్ప చేసి ప్రోగుపోసినట్లున్నది నిగనిగలాడుతున్న నీ కొప్పు. ఇంత అందమైన నీ సుందరరూపం సాటిలేని భోగాలను పొందటానికి తగినది సుమా! ఇక నీ కీ త్రిప్పట లెందుకు?

విశేషం: 1. పాదాలు చిగురుటాకులతోను, స్తనాలు చక్రవాకాలతోను, ముఖాన్ని చంద్రుడితోను, కురులను తుమ్మెదల బారుతోను పోల్చటం కవి సమయం. ఇక్కడ తిక్కన ఈ నాలుగింటిని సీసపద్యంలో విశేషంగా చెప్పాడు.

2. పాదాలు పద్మాలవలె పూజార్హాలు. చక్రవాకాలతో పోల్చడంతో స్తన సౌష్ఠవం కూడా తోస్తున్నది. కీచకుడు అవయవాల సొంపును పాదాల నుండి తలదాకా ఆపాదమస్తకం వర్ణించాడు. చూపు పాదాల నుండి క్రమంగా పైకి పాకింది. దేవతలను పాదాల నుండి మస్తకం వరకూ, మానవులను మస్తకంనుండి పాదాలవరకూ వర్ణించటం అలవాటు. ఆమె మానవకాంత కాదని కీచకుడి అభిప్రాయం.

తే. **నీవు దుర్జాతిగామికి నీవ సాక్షి; । పరసతీ సంగమున వచ్చు పాపమునకు**
నోరుతును గాని, సైరింప నోపఁ బచ్చ । విలుతు తూపుల తాఁకున కలరుఁ బోఁడి!' **53**

ప్రతిపదార్థం: నీవు; అలరున్+పోఁడి!= పువ్వువంటి మేనుగలదానా!; దుర్జాతి= నీచ జాతిదానివి; కామికిన్= కాకపోవటానికి; నీవు+అ= నీకు నీవే; సాక్షి= సాక్ష్యం; పరసతీ సంగమునన్= పరస్త్రీ సంభోగం వలన; వచ్చు, పాపమునకున్= కలిగే పాపాన్ని; ఓరుతును+కాని= సహిస్తాను గాని; పచ్చవిలుతు= మన్మథుని; తూపుల తాఁకునకున్= బాణాల దెబ్బకు; సైరింపన్+ఓపన్= ఓర్చుకొనలేను.

తాత్పర్యం: ఓ సుందరీ! నీవు నీచజాతి దానివి కాదనటానికి నీవే సాక్షివి. నేను పరస్త్రీ సాంగత్యం వలన కలిగే పాపాన్ని ఓర్చుకొనగలను కాని, మన్మథబాణాల తాకిడికి ఓర్చుకొనలేకున్నాను,'

విశేషం: ద్రౌపది హీనవంశాభిజాతను, పతివ్రతను అన్నదానికి ఇది కీచకుడి సమాధానం, దోషంలో గుణాన్ని భావించి ఆ దోషాన్ని కోరుకొనటం అనుజ్ఞాలంకారం.

క. **అను నప్పలుకుల కయ్యం । గన కోపము గదిరి 'నీచు గావున జంకిం**
చినఁ గాని మెత్తఁబడి పోఁ' । డని మనమునఁ దలఁచి యిట్టు లనియెం బెలుచన్. **54**

ప్రతిపదార్థం: అను+ఆ+పలుకులకున్= కీచకుడనే ఆ మాటలకు; ఆ+అంగన= ఆ ద్రౌపది; కోపము= కోపం; కదిరి= కలిగి; నీచు= అల్పుడు; కావునన్= కాబట్టి; జంకించినన్+కాని= బెదిరిస్తే గాని; మెత్తఁబడిపోఁడు+అని= అంగీకరించడని; మనమునన్+తలఁచి= మనస్సులో అనుకొని; పెలుచన్= పెద్ద ధ్వనితో గద్దిస్తున్నట్లుగా; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: కీచకుడి మాటలకు ద్రౌపది ఎక్కువ కోపం చెందింది. 'వీడు నీచుడు కాబట్టి భయపెట్టితేగాని తొలగిపోడని భావించి గట్టిగా ఇట్లా చెప్పింది.

విశేషం: ద్రౌపది మానసిక పరిస్థితిని, ఆమె కోపస్వభావాన్ని కవి చెప్పబోతున్నాడు. నీచుడితో మాట్లాడదగిన విధంగా మాట్లాడితే కాని వాడు జంకడు.

ద్రౌపది కీచకునితోఁ బరుష వాక్యంబులు వలుకుట (సం.4-13-28)

శా. **'దుర్వారోద్యమ బాహు విక్రమ రసాస్తోక ప్రతాపస్ఫుర**
ద్గర్వాంధ ప్రతివీర నిర్మథన విద్యాపారగుల్ మత్పతుల్
గీర్వాణాకృతు లేవు రిప్పు నిను దోర్లీలన్ వెసం గిట్టి గం
ధర్వుల్ మానముఁ బ్రాణముం గొనుట తథ్యం బెమ్మెయిం గీచకా!' **55**

ప్రతిపదార్థం: కీచకా!= ఓ కీచకా!; మత్పతుల్= నా భర్తలు; దుర్వార= అణపరాని; ఉద్యమ= ప్రయత్నం గల; బాహువిక్రమరస= భుజ బలాతిశయసారం చేత; అస్తోక= తక్కువగాని; ప్రతాప= పరాక్రమం చేత; స్ఫురత్= ప్రకాశిస్తున్న; గర్వ= గర్వంచేత; అంధ= కనులు మూతబడ్డ; ప్రతివీర= శత్రువుల యొక్క; నిర్మథన= వధించటమనే; విద్యాపారగుల్= విద్యను ఆసాంతం చదివినవారు; గీర్వాణ+ఆకృతులు= దేవతలతో సమానమైన రూపాలు కలవారు; గంధర్వుల్+ఏవురు= గంధర్వులైదుగురు; నినున్= నిన్ను; దోర్లీలన్= భుజబల విలాసంతో; వెసన్+కిట్టి= అవలీలగా పట్టి; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగానైనా; మానమున్+ప్రాణమున్+కొనుట= నీ పరువునూ;, ప్రాణాన్నీ హరించడం; తథ్యం= తప్పదు.

తాత్పర్యం: 'ఓయి కీచకా! వారించటానికి వీలులేని భుజ బల పరాక్రమం గలిగిన గర్విష్ఠులైన శత్రువుల నవలీలగా వధించే విద్యలో ప్రవీణులని ప్రఖ్యాతిగాంచిన ఐదుగురు గంధర్వులు నా భర్తలు. వారు ఇప్పుడే అవలీలగా నీ మానప్రాణాలు హరిస్తారు సుమా!

విశేషం: 1. తిక్కన భారత రచనలో తెలుగువారి మక్కువ చూరగొన్న పద్య రత్నాలలో ఇది ఒకటి. తిక్కనే తన రచనకు తానే మురిసిపోయి విరాటపర్వంలోని ఈ అశ్వాసంలోనే మరల మరొకసారి ద్రౌపదినోట పలికించి (172వ పద్యం) తన కీ పద్యం మీద ఉన్న అభిమానాన్ని ప్రకటించుకొన్నాడు. ఇట్లా తిక్కన పునరావృత్తి చేసిన రెండుమూడు వృత్తాలలో ఇది మొదటిది. అదీ దీని ఘనత!

2. తెలుగులోని విమర్శకులు తిక్కన కవితను సమీక్షించేటప్పుడు ఈ పద్యాన్ని సాధారణంగా వదలిపెట్టరు. అందువలన అందరి ప్రశంసలనూ స్మరించలేము కాని, ఈ శతాబ్ది మొదటిపాదంలో 'ఆంధ్ర భారత కవితా విమర్శనము' (1929) అనే విలువైన గ్రంథాన్ని రచించి, భారత విమర్శకు ఒక మంచి బాటను చూపించిన కీ.శే. కోదాడ రామకృష్ణయ్యగారి మాటలు ముందుగా స్మరించదగినవి. వ్యాఖ్యకు మంచి బాటలు వారి ఈ క్రింది మాటలు:

"ద్రౌపదికి బాగుగఁ గోపము గదిరినది. వీఁడు నీచుఁడు గావున జంకించిన గాని పోడని తలంచినది. ఆ స్థితిలో కీచకుని జంకించుటకును, ద్రౌపదికి గదిరిన కోపమును వెలిపుచ్చుటకును తిక్కన యెట్టి గంభీరమగు శైలిని, దానికిఁ దగిన వృత్తము నవలంబించినాఁడో చూడుడు. శార్దూల వృత్తమును వాడినాడు. అందులో ద్రౌపది - 'కీచకా' యని సంబోధించినది. 'ఓ యన్న' యను సమయము దాటినది గదా యిపుడు. అత్యంత గంభీరము, భయంకరమునగు 'దుర్వారోద్య' మేత్యాద్యతిదీర్ఘ సమాసముతో పాటు- **'మత్పతుల్; గీర్వాణాకృతుల్; గంధర్వుల్'** అను నీ హలంత పదములన్నియు నెదుటివానిని జంకించి యదల్చి వేయుటకుఁ దగినవియై యున్నవి. అవసరము కలిగినఁ గాని, తిక్కన ప్రౌఢసంస్కృత దీర్ఘ సమాసములు వాడడు. ఈ సందర్భమున నీ పద్యమును ద్రౌపదిచేఁ బలికించి దానికంటెను గంభీరంబగు నామె స్వభావమును వెల్లడి చేసినాడు. మఱియు నామె చెప్పఁదలచిన విషయమునంత ఒక్క పద్యముననే యిమిడ్చినాఁడు. ఆ సంగ్రహ నైపుణ్యముఁ (brevity of expression) బరికింపుడు. ఇట్టి సమాసములనే కాక యీ శార్దూల వృత్తము సైతము తిక్కన చాల అరుదుగనే వాడినట్లున్నాడు...సంస్కృత మూలమున ద్రౌపది ధర్మాధర్మ విచారణతోఁ గూడిన యొక్క ధర్మోపన్యాస మిచ్చినది...**"గంధర్వాః పతయో మమ - తే త్వాం నిహన్యుః"** అను దానికి గాను తిక్కనార్యుఁ డీ దుర్వారోద్యమేత్యాది పద్యమును రచించినాఁడు". (ఆంధ్రకవితా విమర్శనము - పు. 289-290).

3.ఈ పద్యశిల్పాన్ని గురించి కీ.శే. డాక్టర్ పాటిబండ మాధవశర్మగారి వ్యాఖ్య గమనార్హం: "కీచక భర్త్సనమున ద్రౌపది ప్రయోగించిన "దుర్వారోద్యమ" ఇత్యాది శార్దూల వృత్తము యొక్క నిర్మాణమునందు తిక్కన యద్భుతమైన శిల్పము ప్రదర్శించెను. **"విచ్ఛిన్నపాదం పూర్వార్ధే ద్వితీయార్ధే సమాసవత్ । శార్దూలం క్రీడితం భాతి విపరీత మతోఽధమమ్" (సువృత్త తిలకము. 2.37)** అని క్షేమేంద్రుని యుపదేశము. తిక్కన దర్శన మందుకు భిన్నముగా నున్నది. క్షేమేంద్రుడు అధమమని తెగడిన నిర్మాణమునే తిక్కన మహాశిల్పముగా నిచ్చట ప్రదర్శించెను. ద్రౌపదీ వాక్యము పూర్వార్ధమున అవిచ్ఛిన్న సమాసవంతము, ఉత్తరార్ధమున అసమస్త పదము, విచ్ఛేద బహుళమునై యున్నది. కీచకుని నీచ ప్రసంగము వినివిని యెట్లును వాడా ప్రసంగమును మానడని నిశ్చయించుకొని చిరము నిరోధించుకొన్న క్రోధమును ద్రౌపది యొక్కసారిగా వాగ్రూపమున బహిర్గతము చేసినది. చిరవిరుద్ధ క్రోధ ప్రవాహముయొక్క యుద్గతి ఆరంభమున అత్యంత మోజోమయమగుట సహజము. ఆ యోజోలక్షణము అవిచ్ఛిన్న కల్లోలాయమాన ధారాపాతము. ఓజోవ్యయమునఁ గ్రమముగ వాగ్విచ్ఛేదనము, క్రమవర్ధమాన క్రోధాద్యుద్వేగ నిర్వహణమున క్షేమేంద్రుని యుపదేశము గ్రాహ్యము. చిరనిరుద్ధ క్రోధావేశము యొక్క హఠాద్యుత్క్రాంతియందు అది త్యాజ్యమే. తిక్కన నిర్మాణమే యిచ్చట ఉపాదేయ మగుచున్నది. పద్యమందలి స్థాయ్యక్షరము రేఫము. మూర్ధన్యమైన రేఫము ఆగ్నేయము. అది శ్రుతినికర్తన చిత్త సంతాపన శీలమని యభినవులు. అట్టి రేఫము బహువారావృత్తిచే స్థాయిత్వమును, ప్రాసాక్షరయోగముచే పుష్టిని పొంది పద్యమున దీప్తిని చక్కగా వ్యాపింపఁజేయుచున్నది. దంత్యత్వముచే కాఠిన్య లక్షణములయిన తవర్గాక్షరములు అనువారి భావమున రేఫకృత దీప్తిని పోషించుచున్నవి. ప్రథమ ద్వితీయ తృతీయ పాదములందు వడి ఉకార అకార ఈకార యుక్తమై ద్రౌపది వాక్యోచ్చారణము అనుదాత్త స్వరమున నారంభించి క్రమముగ ఉచ్చస్వరత్వమును దాల్చుచున్నదని సూచించుచున్నది. ప్రాసాక్షరమురేఫ పరసంయోగముచే ప్రాసాక్షరమురేఫ పరసంయోగముచే పరుషతరమై దారుపిండ ధర్మమును వ్యంజించుచున్నది. "దుర్" అన్న యుపసర్గము వాక్యారంభమునం దుండి కీచక దూషణరూప వాక్యోత్పత్తికి బీజత్వము ధరించుచున్నది. పూర్వపాదద్వయము హలంతత్వముచే తీక్ష్ణమై యున్నది. పద్యపూర్వ భాగమున సుదీర్ఘ సమాసము పాండవుల ప్రతివీర నిర్మథన విద్యాపారగత్వమును వ్యంజింపగా ఉత్తరార్ధము భిన్నాంగమై భీమకృత కీచక మాన ప్రాణాంగ భంగక్రమమును ప్రత్యక్షము చేయుచున్నది. ఘోషాక్షర బాహుళ్యముచే పద్యమున గాఢత్వరూపమైన ఓజస్సు మూర్తీభవించుచున్నది.

ఈ పద్యమునఁ దాను గావించిన శిల్పము తిక్కనకే మెచ్చుకొల్పి యుండవలయును. తాను కీచకుని భంగించిన తెఱంగును భీమసేనునకుఁ జెప్పు సందర్భమునఁ దిక్కన ఈ పద్యమును యథారూపముగ ద్రౌపది ముఖమున బునరుక్తము చేసెను. భర్త్సనమాత్ర ప్రయోజనమైన స్త్రైణ క్రోధమును - అమర్షను వ్యంజించుటకు శార్దూల వృత్త నిర్మాణ మెట్లుండవలెనో తిక్కన శిల్పించి చూపెను." (ఆంధ్ర మహాభారతము: ఛందఃశిల్పము. పు-398. (సంపా.)

తే. **అనుడు నతఁ డిట్టు లనియె 'నా యతుల బాహు । బలముఁ జెనయంగ భవదీయ పతుల కారు**
మూఁడులోకంబులందు నెవ్వాఁడు లేమి । నిక్కువం బింత నమ్ముము నీరజాక్షి!' **56**

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= అనగా విని; అతఁడు= కీచకుడు; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు; నీరజ+అక్షి!= పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానా!; నా= నా యొక్క; అతుల బాహుబలమున్= సాటిలేని భుజశక్తిని; చెనయంగన్= ఎదిరించటానికి; భవదీయపతులు+అ= నీ భర్తలే; కారు= కాదు; మూఁడు లోకములందున్= (స్వర్గం, భూతలం, పాతాళం అనే) మూడు లోకాలలోనూ; ఏ+వాఁడున్= ఎవ్వడూ; లేమి= లేకపోవటం; నిక్కువంబు= నిజం; ఇంత= దీనిని; నమ్ముము.

తాత్పర్యం: ఆమెమాటలు విని కీచకుడు ఇట్లా అన్నాడు. "పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానా! నన్నెదిరించటానికి నీ భర్తలే కాదు, మూడులోకాలలో మరెవ్వరూ సమర్థులు లేరన్నది నిజం. ఇది నమ్ముము'.

విశేషం: కీచకుడి మదాంధత్వం ఇందులో తెలుస్తుంది.

వ. అనిన విని సైరంధ్రి సైరణ దక్కి ధిక్కరించి యిట్లనియె. 57

ప్రతిపదార్థం: అనినన్, విని= అనగా విని; సైరంధ్రి= సైరంధ్రి వేషంలో ఉన్న ద్రౌపది; సైరణ+తక్కి= ఓర్పు కోల్పోయి; ధిక్కరించి= ఎదిరించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: అనగా విని సైరంధ్రి సహనాన్ని కోల్పోయి కీచకుడిని ఎదిరించి ఇట్లా అన్నది.

క. 'చనుఁ జనదని చూడక యం। దని మ్రాఁకులపండ్లు గోయఁ దలఁచుట హితమే?
మును చెడిన రావణాదుల। విని యెఱుఁగవె యెన్నఁడును వివేకవిహీనా!' 58

ప్రతిపదార్థం: వివేకవిహీనా!= ఓయీ వివేకం (బుద్ధి) లేనివాడా!; చనున్+చనదు చూడక= ఇది తగింది, ఇది తగనిది అని ఆలోచించకుండా; అందని మ్రాఁకుల= (ఎత్తుగా ఉండి) అందని చెట్ల యొక్క; పండ్లు+కోయన్+తలఁచుట= పండ్లు కోయాలనుకొనటం; హితమే?= మేలా?; మును చెడిన= పూర్వకాలంలో చెడిపోయిన; రావణ+ఆదులన్= రావణాసురుడు మొదలైనవారిని గురించి; ఎన్నఁడును= ఎప్పుడుకూడా; విని+ఎఱుఁగవె?= వినలేదా?

తాత్పర్యం: ఓయీ వివేకం లేని కీచకా! ఈ పని తగునా తగదా అని ఆలోచించక, అందని చెట్లకు కాసిన పండ్లు కావాలని కోరుకొన్నట్లుగా, దుర్లభాలైన వాటిని కోరటం మేలుగాదు. తొల్లి రావణాదులు ఇటువంటి కోర్కెలు కోరి చెడిపోయారని ఎన్నడూ వినలేదా?

విశేషం: 'అందని మ్రానిపండ్లు' అనేది తెలుగు జాతీయం. అందని ద్రాక్షపండ్లు పుల్లన. పురాణగాథతో ప్రస్తుతాంశాన్ని మేళవించి ద్రౌపది హెచ్చరిస్తున్నది. రావణాదులవలె కీడు తెచ్చుకుంటావని చెప్పింది. త్రేతాయుగంలో రావణుడు స్త్రీ వ్యామోహం చేత తాను తన వంశాన్ని కూడా నాశనం చేయటం ఇక్కడ ద్రౌపది గుర్తుచేస్తున్నది. పరస్త్రీ వ్యామోహం ఎంతటి ఘోరాల పాలు చేస్తుందో తెలియజేసింది. అలం: లలితం; చెప్పదలచుకొన్న విషయాన్ని చెప్పకుండా దానితో సమానంగా మరో అప్రస్తుత విషయం చెప్పటం లలితాలంకారం.

తే. ఇవ్విధంబునఁ బలికిన యింతి పలుకు। గాన నేరక తమ యప్పకడకు మగుడ
నరిగె నెవ్వగ మనమునఁ బిరిగొనంగఁ। జిన్నఁబోయిన మొగముతో సింహబలుఁడు. 59

ప్రతిపదార్థం: ఈ విధంబునన్+పలికిన= ఇట్లా మాట్లాడిన; ఇంతిపలుకు= సైరంధ్రి మాటను; కాననేరక= తెలిసికొనలేక; తమ అప్పకడకున్= తన అక్క వద్దకు; సింహబలుఁడు= కీచకుడు; నెఱ+వగ= మిక్కిలి దుఃఖం; పిరిగొనంగన్= ఆవహించగా; చిన్నఁబోయిన మొగముతోన్= వాడిపోయిన ముఖంతో; మగుడన్+అరిగెన్= మళ్ళీ వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా మాట్లాడిన ఆమె మాటను అర్థం చేసికొనలేక సింహబలుడు మనసులో మిక్కిలి బాధ నిండిపోగా మొగం చిన్నబుచ్చుకొని తిరిగి తన అక్క దగ్గరికి వెళ్ళాడు.

క. చని మదనాగ్ని జ్వాలలు। దనుకఁగ నిట్టూర్పు గాడ్పు దందడి నిగుడం
దను నూరార్పఁగ సఖి దొర। కొనమికి వెనుఁబడుచుఁ గీచకుం డా సతితోన్. 60

ప్రతిపదార్థం: కీచకుండు= కీచకుడు; చని= వెళ్ళి; మదన+అగ్నిజ్వాలలు= విరహం అనే అగ్ని యొక్క మంటలు; తనుకఁగన్= పైకి రేగగా; నిడు+ఊర్పు గాడ్పు= నిట్టూర్పు సెగలు; దందడి నిగుడన్= మాటిమాటికీ (సాంద్రతతో) వ్యాపించగా; తనున్=

తనను (కీచకుడిని); ఊరార్పఁగన్= ఊరడించటానికి, సఖి= సైరంధ్రి; దొరకొనమికిన్= అంగీకరించక పోవటం చేత; వెనుఁ బడుచున్= వెనుకకు మరలి; చని= వెళ్లి; ఆ సతితోన్= సుదేష్ణతో.

తాత్పర్యం: కీచకుడు అట్లా వెళ్ళి మన్మథాగ్ని జ్వాలలు కాల్చివేయగా నిట్టూర్పులు దీర్ఘంగా విడుస్తూ, ద్రౌపది తన మాటకు అంగీకరించలేదనే పరితాపంతో మళ్ళీ వచ్చి సుదేష్ణతో ఇట్లా అన్నాడు.

వ. 'ఏ నప్పుడు నీకుం జూపి యన్వయ నామధేయంబు లడిగిన యప్పొలఁతి వలనం జిక్కి చిత్తం బుత్తల పడుచున్నయది; యిటమీఁద నీవ యెఱుంగు; దయ్యింతి యింతసేపు నీ చేరువనుండి యిప్పుడెట మెలఁ గె?' నని యడిగిన విని, యతని వేగిరపాటు చూచి శిరఃకంపంబు సేయుచు సుదేష్ణ నిజాంతర్గతంబున. 61

ప్రతిపదార్థం: ఏన్+అప్పుడు= నేను వచ్చిన వెంటనే; నీకున్+చూపి= నీకు చూపించి; ఏను= నేను; అన్వయ నామధేయంబులు= వంశమూ, పేరూ; అడిగిన= ప్రశ్నించిన; ఆ+పొలఁతి వలనన్+చిక్కి= ఆ వనితపైన లగ్నమై; చిత్తంబు= మనస్సు; ఉత్తలము+పడుచున్+ఉన్న+అది= బాధపడుతున్నది; ఇటమీఁదన్= ఇకపైన; ఈవు+అ= నీవే; ఎఱుంగుదు(వు)= తెలిసికొంటావు; ఆ+ఇంతి= ఆ వనిత; ఇంతసేపు= ఇంతకాలం; నీ చేరువన్+ఉండి= నీ దగ్గర ఉండి; ఇప్పుడు; ఎట మెలఁగెన్?= ఎక్కడికి వెళ్ళింది; అని, అడిగిన; విని; అతని= కీచకుడి యొక్క; వేగిరపాటు= తొందరపాటు; చూచి= గమనించి; సుదేష్ణ; శిరః కంపంబు+చేయుచున్= తల ఆడిస్తూ; నిజ+అంతర్గతంబునన్= తన మనస్సులో.

తాత్పర్యం: 'నే నప్పుడు నీకు చూపించి వంశాన్నీ, పేరునూ గురించి అడిగిన స్త్రీమీది మోహంతో నా మనస్సు వేగిరపడుతున్నది. ఆపైన నీకే తెలుసు. ఆమె ఇంతవరకు నీ దగ్గరే ఉండి ఇప్పు డెక్కడికి వెళ్ళింది?' అని కీచకుడడిగాడు. అతడి తత్తరపాటు చూచి సుదేష్ణ తల ఊపుతూ మనస్సులో ఇట్లా అనుకొన్నది.

విశేషం: శిరఃకంపం ఒక సాత్త్విక భావం. వితర్క సూచకం. తిక్కన నాటకీయ శిల్ప సంకేతం. (సంపా.)

తే. 'రాగరసమగ్నుఁడయ్యె సైరంధ్రిఁ జూచి। యకట! దీన నింకేమి యపాయమగునొ?
వలదు తగదన్న నుడిగెడు వాఁడె వీఁడు? మాయదైవమ! యే నేమి సేయుదాన? 62

ప్రతిపదార్థం: వీఁడు= ఇతడు, కీచకుడు; సైరంధ్రిన్+చూచి= సైరంధ్రిని చూచి; రాగరసమగ్నుఁడు+అయ్యెన్= మోహమనే (వలపనే) నీటిలో మునిగాడు; దీనన్= ఇందువలన; ఇంకన్+ఏమి అపాయము+అగునొ?= ఏమి కీడు జరుగుతుందో; వలదు, తగదు+అన్నన్= వద్దు, మంచిది కాదని చెప్పినా; ఉడిగెడు వాఁడె?= మానుకొనే వాడుకాదు; మాయదైవమ!= ఓయి మాయలు కల్పించే భగవంతుడా!; ఏను+ఏమి, చేయుదానన్?= నేనేం చేసేది?

తాత్పర్యం: సైరంధ్రిని చూచి కీచకుడు మోహపరవశుడైనాడు. దీనివలన ఏమి అపాయం కలుగుతుందో తెలియదు. వలదని వారించినా వీడు మానేవాడు కాడు (మాట వింటాడా?). భగవంతుడా! ఇప్పుడు నే నేమి చేసేది?

విశేషం: ఈ పద్యంలో 'అకట!' అనే విచార సూచకమైన ఆశ్చర్యార్థకం మొదట గమనించ తగింది. సైరంధ్రిని చూచి రాగరసంలో కీచకుడు మునిగాడని గ్రహించింది సుదేష్ణ. అయితే విచార మెందుకు? సైరంధ్రి పరపురుషులను కోరని చిత్తవృత్తి కలిగినందుకా? అంతఃపుర స్త్రీల పట్ల రాణిమందిరంలో ఒక పురుషుడు అట్లా వ్యవహరించినందుకా? ఈ రెండు ప్రశ్నలు ధర్మసంబంధులు. దీనికంటె ఆమెను కలవరపెట్టేది సైరంధ్రి భర్తల పరాక్రమం (ప్రథమాశ్వాసంలో 324,325 పద్యాలు గమనించాలి). నీచమతితో

ఆమెను చూచినవాడిని హరిహరాదులు అడ్డం వచ్చినా ఆమె భర్తలు ఆ రాత్రిలోపే మట్టుపెట్టుతారట! వందలకొలది బంధువులున్నా, ఎంత శక్తిమంతుడైనా అతడు చావటం తప్పదట! సైరంధ్రి చెప్పిన ఆ మాటలు కీచకుడిపట్ల మరణమృదంగం వలె మనస్సులో మారుమ్రోగి ఉంటాయి. ఆ గండాన్ని స్మరించి ఆమె 'అయ్యో!' అని బాధపడింది. అందుకే ఈ వలపు వలన కీచకుడికి ఎటువంటి అపాయం వస్తుందో అని భయపడింది. ఆ సంగతి అతడితో చెప్పటానికి వీలు లేదు. కాక, ఎట్లా చెప్పినా అతడు వినడు. దుర్విదగ్ధుడు కావటం చేత ఒకరు చెప్పిన మాట వినడు. తనకు తోచదు. అందువలన ఆ పరిస్థితులలో ఆమె ఏమీ చేయలేని ఒక నిస్సహాయస్థితిలో నిలిచిపోయింది. అప్పటి ఆమె మానసికస్థితిని 'మాయదైవమా!' అని దయనీయంగా అనటంలో తిక్కన ధ్వనింపచేశాడు. జరుగకూడనిది ఏదైనా జరిగినా, పొసగకూడనిది ఎక్కడైనా పొసగినా అది విధివైపరీత్యంగా భావించటం లోకసహజం. ఆ లోకవైపరీత్య భావానికి వాచికమైన ప్రతిస్పందన 'మాయదైవమా!' అనే తెలుగుజాతీయం. భావానుగుణమైన వాచికాభినయం ఈ పద్యంలోని రసశిల్పం. (సంపా.)

వ. అయిన నా నేర్చుకొలందిఁ దగిన తెఱంగున వారించి చూచెదంగాక!' యని యూహించి యిట్లనియె. 63

ప్రతిపదార్థం: అయినన్= అయినప్పటికి; నానేర్చుకొలందిన్= నా శక్తి కొలదీ; తగిన తెఱంగునన్= తగిన విధంగా; వారించి చూచెదన్+కాక!= సాధ్యమైనంతవరకు వద్దని చెప్పి చూస్తాను; అని; ఊహించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: అయినా నా శక్తివంచన లేకుండా వద్దని చెప్పి చూస్తానని ఊహించి సుదేష్ణ ఇట్లా అన్నది.

విశేషం: కీచకుడి ఔద్ధత్యం, తన భద్రత దృష్టిలో పెట్టుకొని మితిమీరకుండా సుదేష్ణ ప్రవర్తించింది.

సీ. 'లలితంబు లగు మట్టియల చప్పు డింపార । నంచకైవడి నడ నల్ల వచ్చి,
యెడ మేని నెత్తావి సుడియంగఁ బయ్యెద । సగము దూలించి పై మగుడఁ దిగిచి,
సోలెడు నెలదీఁగె లీలఁ గ్రాలుచు వింత । చెలువంబు దలకొనఁ జేరి నిలిచి
తెలిగన్నుఁగవకు నెచ్చెలియైన లేఁతన । వ్వొలయంగ సరసంపుఁ బలుకు పలికి,

తే. మెఱయు చెయ్వుల రాగంబు మెయికొనంగ । నెడఁద సొగయించు మాటల నెలమి మిగుల
నిన్ను ననురక్తిఁ గొలుచు నన్నెలఁత లుండ । నీరసాకార సైరంధ్రిఁ గోరఁ దగునె?' 64

ప్రతిపదార్థం: లలితంబులు+అగు= మనోహరమైన; మట్టియల చప్పుడు= కాలిమట్టెల శబ్దం; ఇంపు+ఆరన్= చెవికి ఇంపు కలిగించేటట్లు; అంచకైవడి నడన్= హంసనడకవంటి నడకతో; అల్లన్+వచ్చి= మెల్లగా వచ్చి; ఎడమేని నెత్తావి= సున్నితమైన శరీరపు మంచివాసన; సుడియంగన్= ప్రసరించగా; పయ్యెద= పైట; సగము తూలించి= సగభాగం విలాసంగా జార్చి; మగుడన్+తిగిచి= మళ్ళీ మీదికి లాగుకొని; సోలెడు ఎలదీఁగెలీలన్= వ్రాలే లేత తీగవలె; క్రాలుచున్= చలిస్తూ; వింత చెలువంబు= కొత్త అందం; తలకొనన్= కలిగేటట్లు; చేరి, నిలిచి= ప్రక్కకు వచ్చి నిలబడి; తెలికన్నుఁగవకున్= తెల్లని కన్నుల జంటకు; నెచ్చెలి+ఐన= చెలి అయిన (సైదోడయిన అని భావం); లేఁతనవ్వు= చిరునవ్వు; ఒలయంగన్= వ్యాపించగా; సరసము+పలుకు= వలపు మాటలు; పలికి= మాట్లాడి; మెఱయు చెయ్వులన్= ప్రకాశించే ప్రేమ చేష్టలలో; రాగంబు= వలపు; మెయికొనంగన్= కలుగగా; ఎడఁదన్= మనస్సును; సొగయించుమాటలన్= పరవశింపజేసే మాటలతో; ఎలమి= సంతోషం; మిగులన్= అతిశయించగా; నిన్నున్= (కీచకుడిని); అనురక్తిన్= ప్రేమతో; కొలుచు= సేవించే; ఆ+నెలఁతలు+ఉండన్= ఆ కాంతలుండగా; నీరస+ఆకారన్= రసహీనమైన రూపం కలిగిన; సైరంధ్రిన్= ఆ పూలుముడిచే దానిని; కోరన్+తగునె?= కోరటం భావ్యమా?

తాత్పర్యం: అందమైన కాలిమట్టెల చిరుసవ్వడులు చెవికి, మనసుకు హాయి కలిగిస్తూ ఉండగా హంస నడకలతో మెల్లగా వచ్చి, సున్నితమైన శరీరపు సువాసన చుట్టుముట్టగా, పైట సగం జారిపోగా దానిని పైకి మరల సర్దుకొంటూ, గాలికి అటునిటు తూగే లేత తీగవలె ఒప్పారుతూ అబ్బురం కొలిపే అందం తొణికిసలాడేటట్లు దగ్గరగా చేరి నిలువగా, తెల్లని కాంతుల కనుదోయికి ఇష్టసఖి (సాటి) అయిన చిరునవ్వు చిలికేటట్లు వలపు మాటలు పలికి, ప్రదర్శించే ప్రతి చేష్టలోనూ మనసులోని వలపు ఒలకపోయగా, మనసును మరపించే మాటలతో ప్రీతిని పెంచేటట్లు నిన్ను అనురాగంతో సేవించే ఆ అందగత్తెలు (అంతమంది నీ ఇంట) ఉండగా (వారందరినీ వదలి), ఎటువంటి రాగరసాన్ని అందించలేని ఆకారం గల (నీరసాకార) ఈ సైరంధ్రిని కోరటంలో ఏమి న్యాయం ఉన్నది?

విశేషం: మట్టెలతో నడచివచ్చే వనిత సామీప్యాన్ని కోరి ఆసక్తిని, పయ్యెదను జార్చుకొనే వనిత అభిలాషను, తీగవంటి మేనును, వింత సోయగాలతో ప్రదర్శించే లలితాంగి పొందును, తెలిగన్నుల కాంతితో చిరునవ్వును ప్రదర్శిస్తూ వలపు మాటలు పలికే వనిత సాముఖ్యాన్నీ, శృంగార చేష్టలు ప్రకటించే వనిత లీలావిభ్రమాన్నీ, మనసును మరపించే మాటలాడే వనిత పారవశ్యాన్నీ ప్రకటిస్తారని సుదేష్ణ చెప్పటం తమ్ముడి మనసు మరల్చటానికే! ప్రియుడికై బయలుదేరిన స్థితి నుండి అతడి పొందులో పరవశించేంతవరకు ఆరు రకాలైన స్త్రీల మదన చేష్టలు ఈ సీసంలో చెప్పబడ్డాయి. ఒక్కొక్క చరణంలో వర్ణించబడిన వనిత ఒక్కొక్కరు వేరుగా ఉండవచ్చును. ఒక్క వనితలోని వివిధావస్థలు కావచ్చును. హావభావాలను అట్లా రసానుభవానికి అనుగుణంగా ఆవిష్కరించగలిగిన అందమైన ఆకారం కలిగినవారు కీచకుడికి ఎందరో ఉన్నారు. అత డప్పటికే దక్షిణ నాయకుడు. అతడి రసికతకు తగినంత రసికురాలు సైరంధ్రి కాదనీ (మనసులో వలపు లేనిదనీ) సుదేష్ణ నచ్చచెప్పి అతడిని వారింపచేయటానికి ప్రయత్నించింది. కాని, కీచకుడి దృష్టికి సుదేష్ణ మాటలు అపరిణతాలు, అనాదరణీయాలుగా తోచాయి. అది నిజం కూడా. ఇంతటి వర్ణనం నిష్ఫలం కావటం అతడి రాగరసమగ్నతకు రమణీయ వ్యాఖ్యానం. సీసపద్య ప్రథమ తృతీయ చరణాలలో ఉపమాలంకారం. ద్వితీయచతుర్థ చరణాల్లో స్వభావోక్తి అలంకారం రచనకు వన్నె పెట్టుతున్నాయి. (సంపా.)

వ. అనిన నప్పలుకులదెస ననాదరంబు సేయుచు నచ్చేడియం జూచి కీచకుం డిట్లనియె. 65

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; ఆ+పలుకుల, దెసన్= ఆ మాటల పట్ల; అనాదరంబు+చేయుచున్= లెక్కపెట్టక; కీచకుండు; ఆ+చేడియన్= ఆ సుదేష్ణను; చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: సుదేష్ణ మాటలను లెక్కపెట్టక కీచకు డిట్లా అన్నాడు.

క. 'నా కొలువు వార కా; ర । న్నాకేశుం గొలుచు నంగనలలోనైనన్
లేకునికి నాకుఁ దెల్లం । బా కొమ్మకు నీడు పోల్పనయ్యెడు సుదతుల్. 66

ప్రతిపదార్థం: నా కొలువు వారు+అ= నా కొలువులోనివారే; కారు= కాదు; ఆ+నాక+ఈశున్= ఆ ఇంద్రుని; కొలుచు+ అంగనలలోన్+ ఐనన్= సేవించే (దేవ) వనితలలో కూడా; ఆ కొమ్మకున్= ఆ స్త్రీతో; పోల్పన్= పోల్చటానికి; ఈడు= సరి (అయిన); సుదతుల్= స్త్రీలు; లేక+ఉనికి= లేకపోవటం; నాకున్+తెల్లము= నాకు స్పష్టంగా తెలియును.

తాత్పర్యం: సైరంధ్రితో పోల్చదగిన స్త్రీలు నా కొలువులోనే కాదు, ఆ ఇంద్రుడిసభలో కూడా లేరు. అది నాకు తెలుసు.

విశేషం: అలం: కావ్యార్థాపత్తి. నాకేశుడిని కొలిచే స్త్రీలలో కూడా లేరనటంవలన సేవించే స్త్రీలలలో ఇతర స్త్రీలమాట వేరే చెప్పాలా? అని భావం కనుక కావ్యార్థాపత్తి. ద్రౌపది అపూర్వ సౌందర్యవతి అని కీచకుడి భావన. అట్లా చెప్పగలిగిన అనుభవజ్ఞుడు కూడా అతడు. (సంపా.)

సీ. **గండుమీలకుఁ బుట్టి కాము బాణములతోఁ । గలసి యాడెడు నట్టి కన్నుఁ గవయు,**
బిస కాండముల శిక్షఁ బెరిఁగి లేఁ దీఁగల । మెచ్చక యున్నట్టి మృదు కరములుఁ,
జిగురులతో సంధి సేసి యంబుజముల । పై నెత్తి చను నట్టి పదతలములుఁ,
గలకంఠములచేతఁ గఱచిన విద్య వీ । ణల కిచ్చునట్టి తిన్నని యెలుంగు,

తే. **నత్తెఱంగున రేఖయు, నవ్విధంబు । గరువ చందంబు, నమ్మెయి కలికితనము,**
నట్టి చెన్నును సైరంధ్రియంద కాక । కలవె యొరులకు? నెఱుఁగక పలికి తబల! 67

ప్రతిపదార్థం: గండుమీలకున్= పెద్ద చేపలకు; పుట్టి= జన్మించి; కామబాణములతోన్= మన్మథబాణాలతో; కలిసి+ఆడెడు+అట్టి= కలిసిమెలసి ఆడుకొనే; కన్నుఁగవయున్= కనుదోయి; బిసకాండముల శిక్షన్= తామరతూండ్ల శిక్షణలో; పెరిఁగి= పెద్దవి అయి; లేఁత+తీగల మెచ్చక+ఉన్న+అట్టి= లేత తీగలను మెచ్చని; మృదుకరములున్= మెత్తని చేతులు; చిగురులతోన్ సంధి+చేసి= చిగురుటాకులతో సఖ్యపడి; అంబుజములపైన్+ఎత్తి= తామరల మీద యుద్ధానికి; చను+అట్టి= వెళ్ళే; పదతలములున్= అరికాళ్ళు; కలకంఠముల చేతన్= కోకిలల చేత; కఱచిన విద్య= నేర్చుకొన్న చదువు; వీణలకున్+ఇచ్చు+అట్టి= వీణలకు ఇచ్చే; తిన్నని+ ఎలుంగున్= చక్కని కంఠస్వరం; ఆ+తెఱంగున రేఖయున్= ఆ విధమైన ఆకార లక్షణం; ఆ+విధంబు= అటువంటి (సాటిలేని అని భావం); గరువచందంబున్= ప్రౌఢమైన చక్కదనం; ఆ+మెయి కలికితనమున్= ఆ విధమైన సౌందర్యం; అట్టి చెన్నును= అటువంటి (సాటిలేని) చక్కదనం; సైరంధ్రి+అందున్+అ= సైరంధ్రిలో మాత్రమే; కాక= కాకపోతే; ఒరులకున్= ఇతరులకు; కలవె= ఉన్నాయా? అబల!= వనితా! (సుదేష్ణా!); ఎఱుఁగక= తెలియక; పలికితి(వి)= మాట్లాడావు.

తాత్పర్యం: పెద్ద చేపలకు పుట్టి, మన్మథబాణాలతో కలిసి ఆడే కళ్ళూ, తామర తూళ్ళ శిక్షణలో పెరిగి లేత తీగల సౌకుమార్యం మెచ్చని చేతులూ, చిగురాకులతో చెలిమి చేసికొని పద్మాలపై దండెత్తే అరికాళ్ళూ, కోకిలల వద్ద నేర్చుకొన్న స్వరవిద్యను వీణెలకు అందించే మెల్లని కంఠస్వరం, ఆ సాటిలేని రూపవైభవం, ఆ సాటిలేని గడుసుదనం, అటువంటిదే అయిన నేర్పరితనం, అంతటి చక్కదనం సైరంధ్రిలోనే ఉన్నాయి కాని ఇతర వనితలలో కనబడతాయా? (లేవని భావం). ఓ అమాయకురాలవైన అక్కా! నీవు ఈ విషయం గమనించకుండా మాట్లాడావు.

విశేషం: 1. అలం: ఆర్థీ ఉపమ. క్రమాలంకారం; కారణమాల.

2. ద్రౌపదీ సౌందర్య వర్ణనంలో వాక్యగత పూర్ణ ఆర్థీ ఉపమాలంకారాన్ని తిక్కన సార్థకంగా వాడి ప్రౌఢిని ప్రదర్శించాడు. 'వలె' వంటి ఉపమావాచకాలు వాడకుండా ఆ అర్థాన్ని చెప్పే విశిష్ట పదాలతో వాక్యాల ద్వారా, సమాసాల ద్వారా, తద్ధితాల ద్వారా ఆర్థీ ఉపమ రచనలో రాణిస్తుంది. భావుకుడైన వాడు ఈ అలంకారాన్ని సార్థకంగా ప్రయోగిస్తాడు. సైరంధ్రీ సౌందర్య భావనంలో ఊహాలోకాలలో విహరిస్తూ, సుదేష్ణకు తెలియని సౌందర్య విశేషాలను వివరించాలనే కీచకుడి తమకం ఈ అలంకారోక్తిని ప్రదర్శించినట్లు రచించటం సార్థకశిల్పం. ఆర్థీ ఉపమ ధ్వనికి, అందులోనూ రసధ్వనికి ఎంతో ఉపస్కారకంగా ఉంటుందని లాక్షణికుల అభిమతం. దానికి ఈ తిక్కన పద్యం ఉచితోదాహరణం.

3. సీసపాదాల పూర్వార్ధంలో ఉపమాలంకార ధ్వని పుట్టి, శిక్షఁబెరిగి, సంధి చేసి, కఱచినవిద్య - ఇవి ఉపమాద్యోతకాలు, సమానార్థకాలు. ఇక రెండుమూడు పాదాల ఉత్తరార్ధాలలో ఉపమానాలకంటె ఉపమేయాలకు ఆధిక్యం చెప్పబడటం చేత వ్యతిరేకాలంకారం (మెచ్చని, పైనెత్తిచను= తిరస్కరించు); మొదటిపాదంలోని ఉత్తరార్థంలో కలసియాడు= సమానం - కాబట్టి ఉపమాధ్వని. నాల్గవపాదం ఉత్తరార్థంలో - వీణలకు విద్యలేదు కాబట్టి వ్యతిరేకాలంకారధ్వని.

4. అలంకారధ్వని రసధ్వనిలో పర్యవసించే ఒక శిల్పప్రస్థానం ఈ పద్యంలో ప్రత్యక్షమౌతుంది. ఎత్తుగీతిలో సైరంధ్రి అందంలో రేఖ, గఱువచందము, కలికితనము, చెన్ను-అనేవి క్రమంగా పేర్కొనబడ్డాయి. ఇతరులయందు ఉండనివిధంగా ఒక ప్రత్యేకత, అపూర్వత వాటియందు చెప్పబడింది. ఆ నాలుగింటిలోని ఆ విశేషాలను నాల్గు సీసపద్యపాదాలలో వర్ణించి తిక్కన క్రమాలంకారాన్ని లేదా యథాసంఖ్యాలంకారాన్ని పాటించాడు. అందులో మరొక చమత్కారం కారణమాలను పొదగటం. ఇందులో పూర్వపూర్వములకు ఉత్తరోత్తరాలు కారణాలైనట్లు నిబద్ధించబడటం చేత కారణమాల రాణించింది. ఎట్లాగంటే - సైరంధ్రి అందం ముందుగా కన్నుగవలో రూపుతాల్చింది. అట్లా రూపుకట్టటానికి కారణం ఆమె కన్నులు గండు చేపలకు పుట్టటం, మదనబాణాలతో కలిసి ఆడటం. పుట్టి ఆటలాడుతున్న బాల్యం భావనామయం. గండుమీలకు పుట్టినాయంటే వాటి పోలిక కలిగి ఉన్నాయని కవిసమయం. మదనబాణాలతో కలిసి ఆడాయంటే చూపులు తూపులుగా ఉండటమే కాక కామభావకారకాలవి వ్యంగ్యం. ఆమె అందానికి ఒక తీరును కల్పించేది కన్నుగవ సౌందర్యమని భావం. సైరంధ్రి సౌందర్యంలోని రెండవగుణం సాటిలేని గరువతనం. ఆ గర్వం శిక్షణలో పెరగటం వలన, లేతగుణాన్ని మెచ్చలేకపోవు ప్రౌఢివలన ఏర్పడింది. (కారణమాల). ఆమె కోమలమైన చేతులు తామరతూండ్ల వద్ద శిక్షణతో పెరిగాయట. అంటే ఆ తామరతూండ్ల వలె కోమలత్వాన్ని క్రమంగా అలవరచుకొని అందంతో అతిశయించాయన్నమాట. తామరతూండ్లు గరువచందాన్ని ప్రకటిస్తూ లేతీగలవలె రూపొంది వాటి కంటె మెత్తగా ఉండటం చేత వాటిని మెచ్చలేదట! అంటే తామరతూండ్లవలె, లేతతీగలవలె ఉన్నా వాటికంటె మిన్నగా మృదువులుగా ఉన్నాయని ధ్వని. గరువతనంతో లేదీగలను లెక్కచేయని సైరంధ్రి అందం చిగురాకులతో సంధి చేసిందట. ఆమె అరికాళ్ళు చిగురాకులతో సంధి (చెలిమి) చేసి పద్మాలపై దాడి చేసినట్లు ఉన్నాయట. అంటే చిగురాకుల వలె ఎర్రగా ఉండి పద్మాలకంటె అందంగా ఉండి ఆమె కలికితనాన్ని ప్రదర్శిస్తున్నాయన్నమాట! సైరంధ్రిమాట సౌందర్యం కోకిలవద్ద చదువు నేర్చుకొన్నదట! వీణలకు చదువు చప్పే సన్నని తియ్యని కంఠనాదంతో తన విలాసాన్నంతా ప్రదర్శించిందట! కళ్ళనుండి కాళ్ళవరకూ ఆమె అందం ఒక క్రమాభివృద్ధి చెందినట్లు పుట్టి పరులపై దండెత్తి పోయేటంత కలికితనం సంపాదించింది. అది ఆంగిక సౌందర్యం తీరు. ఆమె మాటలు పంచమస్వర మధురం. వీణానాదానికి వంకలు తీర్చే గురుపీఠం. ప్రత్యక్షరం మధురం-అని వర్ణించి, సైరంధ్రి అందమే ఒక అందమైన వ్యక్తిత్వంతో పరిణతి చెందినట్లు - ఉపమానాలన్నీ క్రమంగా దానికి కారణమాలగా తోచేటట్లు చిత్రించటం తిక్కన అలంకారధ్వని రసధ్వనిలో పర్యవసింపచేసే కావ్యరసవిద్య. తిక్కనగారి గొప్ప పద్యాలలో ఇది ఒకటి. (సంపా.)

వ. కావున నా యెలనాఁగ నేమి యుపాయంబుననైన నన్నుం జేర్పవైతేని కందర్పదర్పంబున నలందురి వందుదు' ననిన నవ్వెలంది వెండియు నిట్లనియె. 68

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; ఆ ఎలనాఁగన్= ఆ సైరంధ్రిని; ఏమి+ఉపాయంబునన్+ఐనన్= ఏ ఉపాయంతోనైనా సరే; నన్నున్= నాతో; చేర్పవు+ఐ(తివి)+ఏని= చేర్చక (కూర్చక)పోతే; కందర్పదర్పంబునన్= మన్మథప్రతాప గర్వంచేత; అలందురి= కృశించి; వందుదున్= బాధపడతాను; అనినన్= అని అనగా; ఆ+వెలంది= ఆ సుదేష్ణ; వెండియున్= మరల; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: 'కాబట్టి, ఆ సైరంధ్రిని ఏ ఉపాయంతోనయినా సరే నాతో కలపకపోతే నేను మన్మథుడు మదించి వేసే బాణాలకు కృశించిపోతాను' - అని కీచకుడు అనగా సుదేష్ణ ఇంకా ఇట్లా అన్నది.

తే. 'ఆయురైశ్వర్య కీర్తుల నపహరించుఁ । బరసతీ సంగమము; ధర్మపథమునందుఁ
బరఁగువారలు పరిహరింపంగఁ గనియు । వినియుఁ దెలియవె యిది దుర్వివేక మగుట. 69

ప్రతిపదార్థం: పరసతీ సంగమము= పరస్త్రీ పొందు; ఆయుః+ఐశ్వర్య కీర్తులను= ఆయుస్సును, ధనాన్ని, పేరు ప్రఖ్యాతులను; అపహరించున్= నశింపజేయును; ధర్మపథమునందున్= న్యాయమార్గంలో; పరఁగువారలు= ఒప్పెడువారు; పరిహరింపంగన్=

వదలిపెట్టటం; ఇది= ఈ పని; దుర్వివేకము= దుర్బుద్ధి; అగుట= కావటం; కనియున్, వినియున్, తెలియవె?= స్వయంగా చూచికాని, ఎవరైనా చెప్పగా వినికాని తెలిసికొనలేదా?

తాత్పర్యం: 'పరస్త్రీతోడి పొందు ఐశ్వర్యాన్ని, కీర్తినీ, ఆయుస్సును నశింపజేస్తుందనీ, ధర్మపరులు దీనిని నిషేధిస్తారనీ నీవు ఎక్కడా చూచిగాని, వినిగాని ఎరుగవా? అది దుర్వివేకం అని తెలియదా?

విశేషం: పరసతీ సమాగమం వలన ఆయువు, ఐశ్వర్యము, కీర్తి నశిస్తాయని భారతం (1-8-31) చెప్పుతున్నది. (శీలం వరభూషణమే).

సీ. **పతి యెఱింగినఁ దన ప్రాణంబుపై వచ్చు। నను భయంబున నుల్లమదరు చుండ,**
జనులు గాంచిన మానుషము దూలుఁ దన కను। పుయిలోటమున మోము పుల్లగిలఁగ,
బోటికిఁ దోఁచినఁ బొలియుఁ దేఁకువ యను। వెగడునఁ జెయ్వులు వీడుపడఁగ,
బంధుల కగపడ్డఁ బాయు నన్వయ మను। కలఁక మైఁ జెమటలు క్రమ్ము దేరఁ,

తే. **గ్రీడ దెసఁ గౌతుకం బురియాడ రతుల। చవులు గొనియాడ నేరని జార పొందు**
హృదయమున కింపు చేయమి నెఱుక గలుగు। వారు దీని సుఖంబుగాఁ గోర రెందు. **70**

ప్రతిపదార్థం: పతి+ఎఱింగినన్= భర్త తెలిసికొంటే; తన ప్రాణంబుపైన్+వచ్చున్+అను= తన ప్రాణం మీదకు వస్తుందని; భయంబునన్= భయంతో; ఉల్లము+అదరుచుండన్= మనస్సు భయపడుతూ ఉండగా; జనులు కాంచినన్= ఇతరులెవరైనా చూస్తే; తనకు; మానుషము+తూలున్+అను= పరువుపోతుందనే; పుయిలోటమునన్= సంకోచంతో; మోము= ముఖం; పుల్లగిలఁగన్= వెలవెలపోగా; బోటికిన్+తోఁచినన్= చెలికత్తెకు తెలిస్తే; తేఁకువ= గౌరవం (మర్యాద); పొలియున్= నశిస్తుంది; అను వెగడునన్= అనే భయంతో; చెయ్వులు= విలాసచేష్టలు; వీడుపడఁగన్= వదలిపెట్టగా; బంధులకున్+అగపడ్డన్= బంధువుల కంటపడితే; అన్వయము= వంశప్రతిష్ఠ; పాయున్+అను= పోతుందనే; కలఁకన్= భయంతో; మైన్= శరీరమునందు; చెమటలు క్రమ్ముదేరన్= చెమటలు పట్టగా; క్రీడదెసన్= రతి క్రీడలో; కౌతుకంబు= ఆసక్తి; ఉరియాడన్= చలించగా; రతుల చవులు= రతిరుచులు; కొనియాడనేరని= పొగడలేని; జారపొందు= రంకుటాలితో కలయిక, రంకుతనం; హృదయమునకున్= మనస్సునకు; ఇంపుచేయమిన్= ప్రియంకలిగించదు కాబట్టి; ఎఱుక+కలుగువారు= బుద్ధిమంతులు; దీని సుఖంబు= జారసుఖాన్ని; ఎందున్+కోరరు= ఎన్నడూ కోరరు.

తాత్పర్యం: జారశృంగారంలో (రంకుతనంలో) పాల్గొనే వనిత పురుషుడి హృదయానికి సంతోషాన్ని కలిగించలేదు. భర్త తెలిసికొంటే తన ప్రాణంమీదకే వస్తుందని ఆమె గుండె గడగడలాడుతూ ఉంటుంది. జనాలకు తెలిస్తే పరువుపోతుందనే భయంతో ఆమె ముఖం వెలవెలబోతుంది. చెలికత్తెకు తెలిస్తే అవమానం కలుగుతుందనే భయంతో ఆమె విలాస చేష్టలు ప్రదర్శించలేకపోతుంది. బంధువులకు తెలిస్తే వెలివేస్తారనే భయంతో ఆమె మనసు వికలమై చెమటలు పట్టుతాయి. రతి క్రీడా సమయంలో కూడా మనస్సు బాధపడుతుండటం వలన ఆసక్తిని చూపలేక రతిలోని రుచులను అనుభవించలేదు. కాబట్టి జారిణీ స్త్రీ సాంగత్యం మనస్సుకు ఉల్లాసకరం కాదని తెలివిగల వారు దాని కెప్పుడూ దూరంగా ఉంటారు.

వ. **అదియునుంగాక.** **71**

తాత్పర్యం: అంతేకాక.

క. బలవిక్రమ సంపన్నులు । గల రేవురు దానిపతులు గంధర్వులు; వా
రలఁ దలఁచిన నా చిత్తము । దలఁకెడు; నది యేల నీకుఁ దమ్ముఁడ! చెపుమా! 72

ప్రతిపదార్థం: దాని పతులు= ఆమె భర్తలు; గంధర్వులు= గంధర్వలోకం వారు; బలవిక్రమ సంపన్నులు= బలపరాక్రమం అధికంగా గలవారు; ఏవురు+కలరు= ఐదుగురున్నారు; వారలన్+తలఁచినన్= వారిని తలచుకొంటే; నా చిత్తము= నా మనస్సు; తలఁకెడున్= కలవరపడుతున్నది; (కాబట్టి) తమ్ముఁడ!= ఓ తమ్ముడా; నీకున్; అది= ఆమె పొందు; ఏల చెపుమా!= ఎందుకు చెప్పుము.

తాత్పర్యం: బలోపేతులైన దాని భర్తలు గంధర్వులు ఐదుగురున్నారు. వారిని తలచుకొంటేనే నా మనస్సు కలత పడుతున్నది. ఒరే తమ్ముడా! దాని ధ్యాస నీకెందుకు చెప్పుము.

విశేషం: గంధర్వులు, బలవిక్రమ సంపన్నులు ఐదుగురు అని చెప్పి భయపెట్టాలని చెప్పిచూచింది. తమ్ముడా! అని ప్రియంగా సంబోధించింది.

తే. కాని తెరువునఁ బోయినఁ గలుగునయ్య! । బ్రదుకు? చవి యెంతయైన నపథ్యములకు
వేడ్క సేయుదురయ్య వివేకు? లెవ్వి । ధమున నా బుద్ధి వినవయ్య తమక ముడిగి.' 73

ప్రతిపదార్థం: కాని తెరువునన్= చెడుత్రోవలో; పోయినన్= పోతే; బ్రతుకు= జీవితం; కలుగున్+అయ్య!= కలుగదు; చవి+ఎంత+ఐనన్= ఎంతటి రుచి(ఆసక్తి) ఉన్నను; వివేకులు= బుద్ధిమంతులు; అపథ్యములకున్= హితము కానివాటికి; వేడ్క+చేయుదురు+అయ్య?= ఉబలాటపడతారా నాయనా?; తమకము+ఉడిగి= మోహాన్ని వదలిపెట్టి; నాబుద్ధి= నేను చెప్పేమాటలు; వినవయ్య!= వినుము.

తాత్పర్యం: చెడుబాటలో సాగితే బ్రతుకు నిలిచేనా? హితం కాని పనులు ఎంత రక్తిని కలిగించినా బుద్ధిమంతులు వాటిని కోరరు. కాబట్టి నా మాట విని ఏ విధంగానైనా సరే నీ మోహాన్ని మానుకొనుము.'

విశేషం: ఎంత అందంగా ఉన్నా పరసతీ వ్యామోహం వివేక లక్షణం కాదు. తమకంలో ఉన్న నీవు నా మాటలు వినుమని సుదేష్ణ చనవుగా పలికింది.

క. అనవుడు నమ్మాటలు దన । మనమునకు సహింపరామి మల్లడిగొనుచున్
మనసిజ పరతంత్రత ని । ట్లని పల్కె సుదేష్ణతోడ నతఁ దుద్ధతుఁడై. 74

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని అనగా; ఆ+మాటలు= ఆమె చెప్పిన పలుకులు; తన మనమునకున్= కీచకుని మనస్సునకు; సహింపరామిన్= ఓర్చుకోలేనివి కావటంచేత; అతఁడు= కీచకుడు; మల్లడి+కొనుచున్= పరితపిస్తూ; మనసిజ పరతంత్రతన్= మన్మథునికి లోబడియుండుటచేత; ఉద్ధతుఁడు+ఐ= గర్వించినవాడై; సుదేష్ణతోడన్= సుదేష్ణతో; ఇట్లు+అని పలికెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: సుదేష్ణ చెప్పిన మాటలు కీచకుడి మనస్సుకు ఓర్వరానివైనాయి. మన్మథ పారవశ్యంలో బాధపడుతూ అతడు గర్వంగా సుదేష్ణతో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: మనసిజ పరతంత్రత - పదప్రయోగం ఔచిత్యవంతం. మన్మథుడు ప్రవేశించిన మనస్సులో మరొకరు ప్రవేశించటం కష్టం. అందుకే కీచకుడి కా మాటలు రుచించలేదు.

మ. 'వనితా! యే నొక పల్కు పల్కెదఁ జతుర్వారాశి మధ్యంబునన్
ఘనబాహాబల మొప్ప నన్ను నెదురంగా నొక్కఁడున్ లేమి యె
వ్వనికిం దెల్లము గాదె! దాని మగలన్ వజ్రాహతిం గూలు శై
ల నికాయం బన మద్భుజాసమదలీలన్ గీ టడంగించెదన్. 75

ప్రతిపదార్థం: వనితా!= ఓ సుదేష్ణా!; ఏను+ఒక పల్కు+పల్కెదన్= నేనొక మాట చెప్పుతాను; చతుర్+వార్+రాశి మధ్యంబునన్= నాలుగు సముద్రాల నడుమగల భూమిమీద; ఘనబాహాబలము= గొప్పవైన భుజాల బలం; ఒప్పన్= ఒప్పగా; నన్నున్+ఎదురంగాన్= నన్నెదిరించటానికి; ఒక్కఁడున్ లేమి= ఒక్కడు కూడా లేకపోవటం; ఎవ్వనికిన్+తెల్లము కాదె?= ఎవరికి తెలియదు? (అందరికీ తెలుసుకదా!); దాని మగలన్= ఆమె భర్తలను; మత్+భుజాసమదలీలన్= నా భుజబల గర్వంయొక్క విలాసంతో; వజ్ర+ఆహతిన్= వజ్రాయుధంతో కొట్టటం వలన; కూలు= పడిపోయే; శైలకాయంబు= పర్వత సముదాయమో; అనన్= అన్నట్లు; గీటు+అడంగించెదన్= కూల్చివేస్తాను.

తాత్పర్యం: 'ఓ సుదేష్ణా! నాలుగు సముద్రాల మధ్యలో ఉన్న ఈ నేలపై నా బాహుబలాన్ని ఎదిరించి నిలువగలవాడు లేడని అందరికీ తెలుసు కదా! వజ్రాయుధం దెబ్బతో కూలిన పర్వతాలో అన్నట్లు నా భుజబలంతో దాని భర్తలను కూల్చి వేస్తాను.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష. ఉపమానం యొక్క తాదాత్మ్యమును ఉపమేయమునందు సంభావించటం ఉత్ప్రేక్ష. ఇంద్రుడు తన వజ్రాయుధంతో పర్వతాల రెక్కలను ఛేదించటం పురాణ ప్రసిద్ధం. అట్లా వజ్రాయుధపాతంతో పడిపోయిన పర్వతాలో అన్నట్లు సైరంధ్రీ భర్తలను చంపుతాననటం అలంకారం. సింహబలుడు తన అక్కను 'వనితా!' - అని సంబోధించటం ద్వారా ఔద్ధత్యం వెల్లడయింది.

ఉ. బుద్ధులు సెప్పు టెల్ల నటు వో విడు; మెమ్మెయి నైన సౌఖ్యసం
సిద్ధి యొనర్పు నాకు; నెడ సేసినఁ దాపము రూపుమాపు; నా
వృద్ధియ కోరుదేని 'నవివేకివి నీ' వని నన్ను ని ట్లసం
బద్ధములైన వాక్యములు పల్కక వే పిలిపింపు కోమలిన్.' 76

ప్రతిపదార్థం: బుద్ధులు చెప్పుట+ఎల్లన్= నీతులు చెప్పటమంతా; అటు+పోవిడుము= అట్లా వదలివేయుము; ఏ+మెయిన్+ఐనన్= ఎట్లాగైనా; నాకున్= (కీచకుడికి) సౌఖ్యసంసిద్ధి= ఆమెపొందువలని సుఖాన్ని; ఒనర్పు= కలిగించుము; ఎడచేసినన్= ఆలస్యం చేస్తే; తాపము= మన్మథతాపము, విరహబాధ; రూపుమాపున్= (నన్ను) నాశనం చేస్తుంది; నా వృద్ధి+అ= నా ఉన్నతినే; కోరుదు(వు)+ఏనిన్= కోరేదానివైతే; నీవు= (కీచకుడా, నీవు); అవివేకివి= బుద్ధిహీనుడవు; అని= అని అంటూ; అసంబద్ధములు+ఐన= అసంగతాలైన; వాక్యములు= మాటలు; పల్కక= ఆడక; కోమలిన్= ఆ సుకుమారిని; వే పిలిపింపు= త్వరగా పిలువనంపుము.

తాత్పర్యం: నీవు నాకు బుద్ధులు చెప్పటం మానివేయుము. ఏదో ఒక ఉపాయంతో నాకు ఆమెను పొందే సౌఖ్యాన్ని కలిగించుము. ఆలస్యం చేశావంటే నేను మన్మథ తాపంతో మరణిస్తాను. కాబట్టి నీవు నిజంగా నా మేలునే కోరేదానివైతే 'నీవు అవివేకివి' అంటూ అసంగతాలైన మాటలతో నన్ను నిందించక, శీఘ్రంగా సైరంధ్రిని పిలిపించుము.'

విశేషం: వనితా! అని గర్వంగా పలికి ఇప్పుడు హెచ్చరిస్తున్నాడు.

తే. **అనుచు దైన్యంబు నొందెడు నాననంబు। తోడ దిగ్గన లేచి యత్తోయజాక్షి**
చరణ పీఠంబుకడఁ జక్కఁజాఁగి మ్రొక్కి। యున్న నద్దేవి కనుఁగొని చిన్నఁబోయి. 77

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని అంటూ; దైన్యంబున్+ఒందెడు= దీనత్వం పొందే; ఆననంబుతోడన్= ముఖంతో; దిగ్గనన్ లేచి= వెంటనే లేచి; ఆ+తోయజాక్షి= ఆ సుదేష్ణ యొక్క; చరణపీఠంబుకడన్= అడుగుపీటవద్ద; చక్కన్+చాఁగి మ్రొక్కి= నిలువునా సాష్టాంగపడి; ఆ+దేవి= ఆ సుదేష్ణను; కనుఁగొని= చూచి; చిన్నబోయి= మొగం చిన్నబుచ్చుకొని.

తాత్పర్యం: అని మాట్లాడుతూ ముఖంలో దీనత్వం ఉట్టిపడేటట్లు వెంటనే లేచి ఆ సుదేష్ణ పాదాలు పెట్టుకొనే పీటవద్ద నిలువునా పడి సాష్టాంగ నమస్కారం చేసిన ఆ కీచకుడిని చూచి సుదేష్ణ చిన్నబోయి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: కీచకుడు మూర్ఖుడు. అందితే జుట్టు, అందకపోతే కాళ్ళు - అనే రకం. దాసుడి తప్పులు దండంతో సరి - అని అక్కను ప్రసన్నురాలిని చేసికొనటానికి ఇది ఒక్కటే బ్రహ్మాస్త్ర మనుకొన్నాడు. సప్తవ్యసనాలలో 'వెలది' ని ముందుగానే చెప్పారు. కీచకుడు వ్యసనపరుడు. 'కామాతురాణాం న సుఖం న లజ్జా' అన్న సూక్తి కీచకుడి వర్తనంలో నిజమైనది.

ఉ. **'ఆవల వచ్చు నాపదల కన్నిటి కోర్చి లతాంగిఁ గూర్చి కా**
కీ వెడ మాటలన్ మరలఁ; డెన్ని విధంబులఁ జూపి చెప్పినం
గావల మైన వీఁడు తగు కార్యము వట్టునె? వీని కెమ్మెయిం
జావు నిజంబు మన్మథునిశాత శరంబులనైన నక్కటా!' 78

ప్రతిపదార్థం: ఆవలన్= తర్వాత; వచ్చు+ఆపదలకున్= వచ్చే కష్టాలకు; అన్నిటికిన్+ఓర్చి= అన్నీ భరించి; లతాంగిన్+కూర్చికాక= సైరంధ్రిని అతనితో కలిపికాక; ఈ వెడమాటలన్= ఈ వట్టి మాటలతో; మరలఁడు= మనసు మరల్చుకోడు; కావలము+ఐన వీఁడు= కండకావరం కలిగిన వీడు; ఎన్ని విధంబులన్= ఎన్ని రకాలుగా; చూపి, చెప్పినన్= నిరూపించి చెప్పినా; తగు కార్యము= తగిన పనిని; పట్టునె?= చేపట్టుతాడా?; అక్కటా!= అయ్యో!; వీనికిన్= కీచకుడికి; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగానైనా; మన్మథునిశాత శరంబులన్+ఐనన్= మన్మథుడి యొక్క వాడి అయిన బాణాలతోనైనా; చావు= చావటం; నిజంబు= తథ్యం (తప్పదని భావం).

తాత్పర్యం: 'తర్వాత ఎన్ని ఆపదలు వచ్చినా, ప్రస్తుతానికి సైరంధ్రిని వీడికి కూరిస్తే తప్ప, వట్టి మాటలతో తృప్తిపడి తిరిగిపోయేటట్లు లేడు. మిక్కిలి గర్వం గలవాడు కావున ఎంతచెప్పినా మంచిమాటలు గ్రహించలేడు. వీ డెట్లాగూ సైరంధ్రి భర్తలచేత కాకపోయినా, మదనబాణాలచేతనైనా చావటం నిజం.'

విశేషం: 1. అక్కపట్ల ఉన్న చనవుతో కీచకుడు అడుగుతున్నాడు. తమ్ముడిపట్ల ఉన్న మమకారంతో సుదేష్ణ ఆలోచిస్తున్నది. వలదన్నా మానని గర్వాంధుడు సింహబలుడు. అతడి చావు రాసిపెట్టినట్లున్నది. అయితే అది సైరంధ్రి భర్తలవలననా? మన్మథుడి బాణాల వలననా అనేదే ప్రశ్న. మన్మథుడి వలన చనిపోతే దానికి కారకురాలు సుదేష్ణ మరొక రకంగా అయితే కీచకుడే బాధ్యుడు. (సంపా.)

2.'కావలము= పాపము. ఇయ్యది కీచకునికి విశేషణము గానఁ గావలము గలవాఁడని చెప్పవలయును. కావలము కీచకుఁడని చెప్పునప్పుడు కీచకుఁడు కావలము కలవాఁడు గాని కావలము కాఁడు కనుకఁ దాత్పర్యము పాపఁగమిచేఁ గావలము గలవాడను నర్థము లక్షణచే వచ్చునని భావము. మహాకవులు మిక్కుటముగ కలవాఁడను నర్థమునఁ గావలమని ధర్మధర్ముల కభేదముగా వాడుచుండుటయుఁ గలదు. "తేజసస్తు న వయస్సమీక్ష్యతే" - ఇచ్చట తేజసః (మహాకవి కాళిదాసు) అనఁగా నెక్కువ ప్రతాపము గలవానికని ధర్మధర్ముల కభేదము చెప్పికొనక తప్పదు" (కీ.శే. పళ్ళె పూర్ణ ప్రజ్ఞాచార్యులు : విరాటపర్వ టిప్పణి).

క. అని మనమునఁ దలపోయుచుఁ। దన తమ్ముని నల్లనెత్తి దందడి దొరఁగం

జనుదెంచు నశ్రుపూరము। కనుఁగవలో గ్రుంగికొనుచుఁ గామిని పలికెన్. 79

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; కామిని= సుదేష్ణ; మనమునన్+తలపోయుచున్= మనస్సులో అనుకొంటూ; తన తమ్మునిన్= తన తమ్ముడైన కీచకుడిని; అల్లనన్+ఎత్తి= మెల్లగా ఎత్తి; దందడి తొరఁగన్= వేగంగా కారటానికి; చనుదెంచు= వచ్చే; అశ్రుపూరము= కన్నీళ్ళధారను; కనుఁగవలోన్= కనుదోయిలో; గ్రుంగికొనుచున్= అణచుకొంటూ; పలికెన్= మాట్లాడింది.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా మనస్సులో అనుకొంటూ కీచకుడిని లేవనెత్తి ధారలుగా పొంగివచ్చే కన్నీళ్ళను కనుదోయిలో కుక్కుకొంటూ సుదేష్ణ మాట్లాడింది.

విశేషం: 1. తిక్కన సాత్త్విక భావాలను సందర్భోచితంగా విస్తరించి నాటకీయతను రక్తి కట్టిస్తాడు. వెనుకటి పద్యంలో భావసంఘర్షణలో సుదేష్ణ మథనపడింది. సింహబలుడి చావు నిజం. అది తేలిపోయింది. అతడి కోరిక కాదంటే అతడి చావుకు తాను కారకురాలౌతుంది. కాని ఆమెకు తమ్ముడిమీద అలవిమాలిన మమకారం. ఔనంటే - ఆమె అంతఃపుర ధర్మాన్నీ, ఇచ్చిన మాటనూ తప్పినట్లౌతుంది. దానికితోడు కీచకుడి చావుకు పరోక్ష కారణమౌతుంది. ఆమె స్థితి 'ముందు నుయ్యి - వెనుక గొయ్యి'వలె తారసిల్లింది. కీచకుడు ఏవిధంగానైనా సైరంధ్రిని కూర్చుమంటాడు. ఏవిధంగా కూర్చయత్నించినా అతడి చావు తప్పదని ఆమెకు తెలుసు. అందువలన వలపు కారణంగా తమ్ముడు చనిపోతాడన్న తీవ్ర వేదన ఆమె కన్నులలో ధారాపాతంగా జారే కన్నీరును కలిగించింది. కాని, ఆ భావగాంభీర్యాన్ని, ఆమె మనసులోని బాధను అతడు గ్రహించలేడు. అయినా, తమ్ముడు. అందువలన ఆప్యాయంగా అతడిని పైకి లేపింది. కళ్ళనీళ్ళు గ్రుంగికొన్నది. అంటే నిగ్రహించుకొన్నది. ధారలుగా కారటానికి సిద్ధమైన కన్నీరును ఆపుకొనటం ఇందలి అభినయాంశం. అనిశ్చితమైన ఆవేదన నుండి ఆమె ఒక నిశ్చిత స్థితికి వచ్చిందని రసధ్వని. మ్రొక్కుతున్న తమ్ముడికి అక్కగా మాట్లాడ నిశ్చయించటం ఆంగికాభినయంలో అశ్రువు అనే సాత్త్విక భావం చేసే ధ్వని. తరువాతి పద్యంలో వాచికాభినయం వ్యక్తం కాబోతున్నది. తిక్కన రచనలో రసాభ్యుదయ శిల్పం క్రమ పరిణామ రమణీయం. (సంపా.)

ఆ. 'ఇంత దలరనేల? యెమ్మెయినైనను। కొమ్మ నలవరించి కూర్చు టరుదె?

యుమ్మలంబు దక్కి యూఱటతోడ నీ। వేఁగు; మసలవలవ దింక నిచట. 80

ప్రతిపదార్థం: ఇంత+తలరన్+ఏల?= ఇంతగా చింతపడటమెందుకు? ఏ+మెయిన్+ఐనను= ఏవిధంగానైనా; కొమ్మన్= ఆమెను అలవరించి= సానుకూలపరచి, అంగీకరించేటట్లు చేసి; కూర్చుట= నీకు పొందుకలిగించటం; అరుదె?= కష్టమా?; ఉమ్మలంబు= విరహతాపాన్ని; తక్కి= వదలిపెట్టి; ఊఱటతోడన్= కుదుటితనంతో; నీవు+ఏఁగు= నీవు వెళ్ళుము; ఇంకన్= ఇక మీదట; ఇచటన్= ఇక్కడ (అంతఃపురంలో); మసలవలవదు= ఆలస్యం చేయవద్దు.

తాత్పర్యం: 'ఎందుకు ఇంతగా చింతిస్తావు? ఎట్లాగైనా సైరంధ్రిని ఒప్పించి నీతో పొందు కల్పించటం అసాధ్యమేమీ కాదు. మనసులోని వేదన వదలి నీవు ఊరటపొంది ఇంటికి వెళ్ళిపొమ్ము? ఇక్కడ మసలవద్దు.'

విశేషం: సుదేష్ణ నిపుణురాలు. కీచకుడిని ఊరట పరచకపోతే ఆ ప్రదేశాన్ని వీడిపోడు. మొదట అతడిని తిరిగి పంపాలి. ఆ ఉపాయం అతడికి నచ్చేటట్లు ఉండాలి. రాబోయే పద్యం దానికి తార్కాణం.

క. ఆసవమున కని నీదు ని। వాసమునకు దివములో నవశ్యంబును నే

నా సుదతిం బుత్తెంతు ని। జాసక్తి ఫలింపఁ గొఱలు మభిమత కేళిన్.' 81

ప్రతిపదార్థం: ఆ సుదతిన్= ఆ సైరంధ్రిని; ఆసవమునకున్+అని= మద్యానికని (మద్యం తెచ్చే మిషతో అని భావం); నీదు నివాసమునకున్= నీ ఇంటికి; దివములోన్= పగటిపూట; అవశ్యంబును= తప్పకుండా; పుత్తెంతున్= పంపుతాను; నిజ+ఆసక్తి= నీ కోరిక; ఫలింపన్= సమకూరేటట్లు; అభిమతకేళిన్= ఇష్టమైన క్రీడను; కొఱలుము= పొందుము.

తాత్పర్యం: నేను ఈ రోజు ముగిసేలోగా మద్యం తీసికొనిరమ్మని సైరంధ్రిని నీ మందిరానికి తప్పక పంపుతాను. అప్పుడు నీ యిష్టం ప్రకారం విలాసంగా నీ కోరిక నెరవేర్చుకొనుము.'

విశేషం: 1. సుదేష్ణ మాటలను తిక్కన మూలంలోకంటె సందర్భోచితంగా మార్చాడు.

"పర్వణి త్వం సముద్దిశ్య సురామన్నం చ కారయ । తత్రైనాం ప్రేషయిష్యామి సురాహారీం తవాన్తికమ్॥
తత్ర సంప్రేషితా మేనాం విజనే నిరవగ్రహే । సాన్త్వయేథా యథాకామం సాన్త్వమానా రమేద్ యది॥

(సం.4.14.5-6)

పండుగనాడు కీచకుడు సుదేష్ణకొరకు రుచ్యమైన ఆహారాలను, మద్యాలను తయారుచేయించాలట! వాటిలో సురను తెప్పించుకొనే నెపంతో సుదేష్ణ సైరంధ్రిని కీచకుడి మందిరానికి పంపుతుందట! ఆమె అక్కడికి వెళ్ళినప్పుడు అతడు ఆ ప్రాంతంలో జనులెవ్వరూ లేకుండా చూచుకొనాలట! ఎటువంటి ఆటంకాలూ లేని తావును ఎన్నుకోవాలట! అక్కడ అతడు తన కోరికమేరకు ఆమెను ఒప్పించాలట. ఆమె ఇష్టపడితే ఆమెతో భోగించాలట! - ఇది మూలంలో సుదేష్ణ చెప్పిన వ్యూహం. తెలుగులో అది మారింది. ఎప్పుడో వచ్చే పండుగకొరకు సుదేష్ణ ఆగలేదు. ఆ పగలు తెల్లవారే లోపల పంపుతానన్నది. తెచ్చేది సుర కాబట్టి అన్నం వండవలసిన పనిలేదు. పండుగే లేదు కాబట్టి పంచభక్ష్యపరమాన్నాల ప్రసక్తి తెలుగులో రాలేదు. కీచకుడు తయారుచేసిన ఆసవాలూ, వాటి నంజుళ్ళూ సుదేష్ణ కోరిక మీద చేసినవి కావు. అతడి వలపు తెలపటానికి చేసినవి మాత్రమే. సైరంధ్రి కీచకుడి మందిరానికి వెళ్ళినప్పుడు ఆమె నతడు ఒప్పించాలనీ, అంగీకరిస్తేనే ఆమెను పొందాలనీ సూచించింది. ఆ మాటలు తెలుగులో లేవు. ఆమె నంగీకరింపచేసే బాధ్యత తెలుగు భారతంలో సుదేష్ణ తీసికొన్నది. ఈ మార్పులో ఒక లోతైన ఆలోచన సుదేష్ణ మనసులో ఉన్నట్లు తిక్కన చిత్రించాడు. ముందు ముందు అది ఆవిష్కృతమౌతుంది. వ్యాసుడి సుదేష్ణకంటె తిక్కన సుదేష్ణ గడుసరి. (సంపా.)

2. దినము : దినము అని పాఠాంతరము; నిజశబ్దానికి యుష్మదర్థము, అస్మదర్థమూ రెండూ తిక్కన వాడాడు. (విరాటపర్వం 2-263)

కీచకుండు ద్రౌపదియందలి మోహంబునఁ బరితపించుట (సం. 4-14-7)

వ. అనిన విని కీచకుండు ముదిత హృదయుండయి నిజసదనంబునకుం జని వివిధ మధురసంబు లొనరించి, సముచిత ఖాద్యంబులు సమకట్టి, తత్ప్రదేశంబు విజనంబు గావించి, యొక్క రమ్యస్థలంబుననుండి పాంచాలివలని తగులు చిత్తంబు నుత్తలపఱుపం దలరి నెవ్వగల కగపడి తలపోఁతలకుం జొచ్చి దుర్విదగ్ధుండు గావున నమ్ముగ్ధకుం దన సన్నిధిఁ గామ వికారంబు పుట్టుట గలుగ భావించుచు. 82

ప్రతిపదార్థం: అనినన్+విని= అని సుదేష్ణ చెప్పగా విని; కీచకుండు; ముదిత హృదయుండు+అయి= సంతోషించిన మనస్సు గలవాడయి; నిజసదనంబునకున్= తన మందిరానికి; చని= వెళ్ళి; వివిధ మధురసంబులు= అనేక రకాలైన మద్యాలను, ఒనరించి= తయారుచేసి; సముచిత ఖాద్యంబులు= వాటికి తగిన తినుబండారాలను; సమకట్టి= సిద్ధపరచి; తద్+ప్రదేశంబు= ఆ స్థలాన్ని;

విజనంబు+కావించి= జనులు లేనట్లుగా చేసి; ఒక్క రమ్యస్థలంబునన్= ఒక మనోహర ప్రదేశంలో; ఉండి; పాంచాలివలని= ద్రౌపదిపట్లగల; తగులు= మోహం; చిత్తంబున్+ఉత్తలపఱుపన్= మనస్సును ఉద్వేగపరచగా; తలరి= చలించి; నెఱ+వగలకున్= మిక్కిలి చింతలకు; అగపడి= లోనై; తలపోఁతలకున్+చొచ్చి= పరిపరివిధాలైన ఊహలలో ప్రవేశించి (మనసు చొప్పించి); దుర్విదగ్ధుండుకావునన్= అవివేకి కావటం వలన; ఆ+ముగ్ధకున్= ఆ ముద్దరాలికి, ఆ సైరంధ్రికి; తన సన్నిధిన్= తన ఎదుట దగ్గరగా ఉన్న వేళలో; కామవికారంబు+పుట్టుట= (ఆమెలో) కామ (రతి) భావం పుట్టటం; కలుగన్= సాక్షాత్తు కంటిముందు కనపడుతున్నట్లు అనుభవిస్తున్నట్లు; భావించుచున్= తన్మయత్వంలో తనలో తాను ఊహించుకొంటూ.

తాత్పర్యం: సుదేష్ణ మాటలకు సంతోషపడి తన మందిరానికి వెళ్ళి పలురకాలైన మద్యాలను, వాటి కనుగుణంగా తినే భక్ష్యాలను సిద్ధపరచి, ఆ మందిరపు చుట్టుపక్కల జనం లేకుండా చేసి, ఒక మనోహర ప్రదేశంలో కూర్చుండి, అవివేకి కావడం వలన సైరంధ్రి తన దగ్గరకు చేరినట్లు, (తన దర్శనస్పర్శనాదులవలన) ఆమెలో మన్మథభావాలు రేకెత్తినట్లు, అవి తన కన్నులకు కనపడుతున్నట్లు, తన్మయత్వంలో భావించి ఆ భావనలో రమిస్తూ - (ఇట్లా అనుకొన్నాడు.)

విశేషం: ఈ సన్నివేశం అమూలకం. తిక్కన ప్రతిభాజన్యమైన రమణీయ రంగ పరికల్పనం. ఇందులో కీచకుడు భావుకుడుగా, రసికుడుగా, శృంగారనాయక లక్షణ విశిష్టుడుగా పఠితలకు పరిచయమౌతాడు. భావి శృంగారనాయకులకు వెలుగుబాట చూపిస్తాడు. తిక్కన కవితా శిల్పమంతా ఇతడి నోట పుక్కిటపట్టించినట్లు సన్నివేశం మధురంగా చిత్రించబడింది. విచిత్ర మేమంటే- ఇది భౌతికరంగం కాదు: భావనాలోకంలో సాక్షాత్తూ ప్రత్యక్షంగా అనుభవిస్తున్నట్లు కాల్పనిక, స్వాప్నిక దర్శనం వలె భాసించే రంగం. సంకల్పం అనే మదనావస్థలో ఇదొక మధురతరంగం. (సంపా.)

సీ. **'కేలిమై నొక్కట లీలఁ గ్రేళ్ళుఱికెడు । వాలుగు సోగల నేలుదెంచి,**
కరువలి సుడియమిఁ గందక చెన్నొందు । నెఱవిరితమ్ముల నుఱక తెగడి,
బెడఁగొందఁ దుడిచి మైఁ దొడసిన వలరాజు । వాలిక తూపులఁ దూలఁ దోలి,
పొలపంబు మెఱసి దిక్కులఁ గాంతి పూరించు । క్రొక్కారు మెఱుఁగుల నుక్కడంచి,

తే. **తన విలోచనములు నాదు మనము నాఁచి । కొనఁగ నయ్యింతి ననుఁ గనుఁగొనియె, నాత్మఁ**
గై కొనియె, రాగ రసమునఁ గడలుకొనియె । మదన వికృతి బయల్పడ నుదిలకొనియె. **83**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+ఇంతి= ఆ సైరంధ్రి; లీలన్= విలాస చేష్టతో; కేలిమైన్= క్రీడగా; ఒక్కటన్= ఒక్కసారిగా; క్రేళ్ళు+ఉఱికెడు= ఎగిరిపడే; వాలుగుసోగలన్= వాలుగ చేపల పొడవును; ఏలు+తెంచి= తగ్గించి; కరువలి= గాలి; సుడియమిన్= వీచకపోవటం వలన; కందక= వాడిపోక; చెన్ను+ఒందు= అందంగా వెలిగే; నెఱ విరి తమ్ములన్= నిండుగా వికసించిన కమలాలను; ఉఱక= లెక్కపెట్టకుండా; తెగడి= తిరస్కరించి; బెడఁగు+ఒందన్= అందం కలిగేటట్లు; తుడిచి= శుభ్రంచేసి; మైన్+తొడసిన= ఆకారాన్ని కడిగిన; వలరాజు వాలికతూపులన్= మన్మథుని వాడిబాణాలను; తూలన్+తోలి= తిరస్కరించి; పొలపంబుమెఱసి= కాంతి జిగేలుమని; దిక్కులన్+కాంతిపూరించు= దిక్కులను వెలుగుతో నింపివేసే; క్రొత్త+కారుమెఱుఁగులన్= వర్షాకాలపు తొలికారు మెఱుపుల యొక్క; ఉక్కు+అడంచి= గర్వం పోగొట్టి; తన విలోచనములు= సైరంధ్రి కనులు; నాదు మనమున్= నా మనస్సును; ఆఁచికొనఁగన్= ఆకట్టుకొనగా; ననున్+కనుఁగొనియెన్= నన్ను చూచింది; ఆత్మన్+కైకొనియెన్= మనస్సు హరించింది; రాగరసమునన్= వలపురసంతో; కడలుకొనియెన్= ఉప్పొంగింది; మదనవికృతి= రతిభావం; బయల్పడన్= బయటపడేటట్లు; ఉదిలకొనియెన్= వేగిరపడుతుంది (ఉత్తలపాటు పొందుతుంది.)

తాత్పర్యం: 'విలాస క్రీడగా ఒక్కసారి పైకి కుప్పించి ఎగిరే వాలుగ చేపల పొడుగరితనాన్ని శాసించి ఆ సైరంధ్రి తన చూపులతో నా మనస్సును దోచుకొనేటట్లు నన్ను చూచింది; గాలి కొట్టకపోవటం చేత చెక్కుచెదరకుండా నిలిచి అందాలను విరజిమ్మే వికసించిన పద్మాలను తిరస్కరించేటట్లు చూచి నన్ను లోబరచుకొన్నది; అందం అతిశయించేటట్లు శుభ్రం చేసి బాగా కడిగిపెట్టిన మన్మథుడి వాడి బాణాలను ఓడించిన చూపులతో చూచి నన్ను రాగరసంలో పొంగులు వారేటట్లు చేసింది. కాంతి మిరుమిట్లు కొలిపేటట్లు దిక్కులనిండా మెరిసే తొలకరి మెరుపుల గర్వాన్ని అణచిన చూపులతో మదనవికారం ప్రకటితమయ్యేటట్లు చూచి నన్ను ఉక్కిరిబిక్కిరి చేసింది.

విశేషం: అలం: క్రమాలంకారం. మాలోపమ. 1. సీసపద్యపాదాలలోని చూపుల లీలలతో ఆమె సాధించిన వలపు చర్యలు ఎత్తుగీతిలో వరుసగా చెప్పబడ్డాయి. వాటితో క్రమంగా అన్వయం కలిగింది. కాబట్టి క్రమాలంకారం లేదా యథాసంఖ్యాలంకారం.

2. ఇందులో సైరంధ్రి చూపుల విలాస వైభవం వర్ణితం. అది మాలోపమాలంకారంలో ప్రదర్శితం. చేపలవలె విశాలంగా ఉండి వాటికంటె లీలావిలాసంలో మిన్న అయిన చూపులు మనసును ఆకర్షిస్తాయి. ఆకర్షించి ఆమె కీచకుడి వద్దకు సమీపిస్తుంది. గాలికి కదలని పద్మాలవలె తదేకదృష్టితో వికసించిన పద్మాలవంటి కన్నులను అతడిమీదనే నిలిపి అభిలాషను వ్యక్తం చేస్తుంది. ఆ చూపులు అతడి హృదయాన్ని కైవసం చేసుకొంటాయి. అంటే నాయిక కౌగిలికి సమీపించిందని భావం. కడిగి తుడిచి వాడిచేసిన మదన బాణాలకంటె వాడి అయిన చూపులను ఆసక్తితో ప్రసరించి అతడిని కన్నులతో జుర్రుకొంటుంది. ఆ చూపులు అతడిని రాగరసంలో ముంచితేలుస్తాయి. తొలకరి మెరుపులవంటి కాంతి తళతళలను మించిన వెలుగులు వెదచల్లే చూపులతో చూస్తూ మనసులోని రతి కోర్కెను ప్రదర్శిస్తూ అతడిని ఉక్కిరిబిక్కిరి చేస్తుంది. దూరంగా చూచినది మొదలు మదన ప్రీతి కలిగించేవరకు ఒక శృంగారనాయిక ప్రసరించే చూపుల విలాసవైభవాలను, తత్ప్రభావాలను మాలోపమాలంకారంతో ఆవిష్కరించిన ఈ పద్యం కీచకుడి కాల్పనికభావనాశక్తికి (Romantic imagination) చక్కని ఉదాహరణం.

3. దృజ్మీలన మనే మదనావస్థను స్మరణలో కీచకుడు పునశ్చరణం చేయటం వలన అతడి మనసులోని రతిభావం ఉద్దీప్తమౌతుంది. రసాభ్యుదయశిల్పంలో ఇది ఒక శిల్పం. (సంపా.)

ఉ. చిత్తము మెచ్చి నావలనఁ జిక్కఁగ వెండియు నా లతాంగి య
చ్చొత్తిన యట్లు నాకుఁ దన యుల్లము దెల్లము సేయకున్కిఁ దా
నత్తఱిఁ గ్రొత్తకాన్పగుట నడ్డము సొచ్చిన సిగ్గుపెంపు త
న్నుత్తలమందఁ జేయుటకునో తలపోసి యెఱుంగ నయ్యెదన్.' 84

ప్రతిపదార్థం: చిత్తము మెచ్చి= మనసుపడి; నా వలనన్+చిక్కఁగన్= నా యందు ఆసక్తిని చూపగా; వెండియున్= అంతేగాక; ఆ లతా+అంగి= ఆ సైరంధ్రి; అచ్చు+ఒత్తిన+అట్లు= అచ్చు గ్రుద్దినట్లు విస్పష్టంగా; నాకున్= నాకు; తన ఉల్లము= తన మనస్సు; తెల్లము+చేయక+ఉన్కిన్= బయట పెట్టక పోవటం వలన; తాను+ఆ+తఱిన్= తాను ఆ సమయంలో; క్రొత్త కాన్పు+ అగుటన్= క్రొత్తగా చూడటం జరిగదంవల్ల; అడ్డము+చొచ్చిన= అడ్డుపడిన; సిగ్గు పెంపు= అధికమైన సిగ్గు; తన్ను= తనను; ఉత్తలము+అందక+చేయుటకునో= కలవరపాటును కలిగించినందువల్లనో ఏమో; తలపోసి+ఎఱుంగన్+అయ్యెదన్= భావించి తెలిసికోలేకపోయాను.

తాత్పర్యం: సైరంధ్రి మనస్సు నా మీద లగ్నమైనప్పటికీ తన భావం నాకు స్పష్టంగా వెల్లడి చేయలేకపోయింది. దానికి కారణం ఉన్నది. తానప్పుడు నన్ను మొదటిసారి చూడటం వలన సిగ్గు బాగా అడ్డుపడి తనకు తత్తరపాటు కలిగించి ఉండటం కావచ్చునేమో! అప్పుడు నేను దానిని గురించి ఆలోచించలేకపోయాను.'

విశేషం: కీచకుడు తన దుర్విదగ్ధత్వాన్ని మరొకసారి ప్రదర్శిస్తున్నా డీ పద్యంలో. ఒక వాస్తవాన్ని విపరీతంగా వ్యాఖ్యానించటం దుర్విదగ్ధత్వం. కీచకుడిని చూచి సైరంధ్రి భయపడింది. అతడిపై కోపగించుకొన్నది. అతడి ప్రవర్తనకు అసహ్యించుకొన్నది. మొదట మాటాడకుండా ఉండిపోయింది. ఈ చర్యల కన్నింటికీ తొలిచూపు వలన కలిగిన సిగ్గు కారణమని దుర్వ్యాఖ్యానం చేయటం ఈ పద్యంలో గమనించవచ్చును. (సంపా.)

తే. అనుచుఁ గొందలపడు కోర్కె లగ్గలించి । చిట్టుముట్టాడుచుండ నచ్చెలువ చెలువు
తగిలి తన యిచ్చఁబాఱు చిత్తంబు పజ్జ । నరిగి యిట్లను నక్కీచకాధముండు. 85

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= ఆ విధంగా అంటూ; ఆ+కీచక+అధముండు= నీచుడైన ఆ కీచకుడు; కొందలపడు= కలతపడే; కోర్కెలు+అగ్గలించి= కోర్కెలు అధికమై; చిట్టుముట్టు+ఆడుచున్+ఉండన్= పెనగులాడుతూ ఉండగా; ఆ+చెలువ చెలువు= ఆ సైరంధ్రి సొగసునందు; తగిలి= తగుల్కొని; తన+ఇచ్చన్+పాఱు= దాని ఇష్టప్రకారం పరుగెత్తే; చిత్తంబుపజ్జన్= మనస్సు వెంట; అరిగి= వెళ్ళి; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా అంటూ అధముడైన ఆ కీచకుడు కలతపెట్టే తన కోర్కెల విజృంభణానికి సంక్షోభపడి కొట్టుమిట్టాడుతూ తన మనసు సైరంధ్రి సొగసులో చిక్కుకొని యథేచ్ఛగా విహరిస్తూ ఉండగా దానివెంట నడుస్తూ ఈ విధంగా అనుకొన్నాడు.

విశేషం: 'మనఏవ మనుష్యాణాం కారణం బంధమోక్షయోః,' అనే సూక్తి స్మరణీయం. కీచకుడు మనస్సుమీది నిగ్రహాన్ని కోల్పోయి మదనావేశంతో ప్రలాపమనే మదనచేష్టను ప్రదర్శించాడు. తిక్కన అతడి ప్రలాపాన్నికూడా కాల్పనిక కళా సుందరంగా చిత్రించాడు. (సంపా.)

సీ. 'లీల నాముందట నా లేమ పొలసినఁ । జూడ్కికిఁ జుబ్బనచూఱగాదె!
కనువిచ్చి నన్ను నా తనుమధ్య సూచినఁ । దనువున కమృతసేచనము గాదె!
చిఱునవ్వు బెరయ నచ్చెలువ నా తోడఁ బ । ల్కినఁ జెవులకు రసాయనము గాదె!
యెలమి నమ్మెలఁత నన్నేలయింపఁ దివిరిన । నెడఁద కానందంబు నిక్క గాదె!

తే. యా నితంబిని మక్కువ ననఁగి పెనఁగి । యింపు పొంపిరివోవ న న్నేలికొనఁగఁ
దలఁచి పొందిన నది జన్మఫలము గాదె!' యనుచు వలరాజు బారికి నగ్గమయ్యె. 86

ప్రతిపదార్థం: ఆ లేమ= ఆ వనిత, సైరంధ్రి; లీలన్= విలాసంగా; నా ముందటన్= నా ఎదుట; పొలసినన్= తిరిగితే; చూడ్కికిన్= నా చూపునకు; చుబ్బనచూఱకాదె!= కన్నులతో జుర్రుకొన్న సంబరం కాదా!; ఆ తనుమధ్య= సన్నని నడుముగల ఆమె; కనువిచ్చి= కళ్ళు తెరచి; చూచినన్= చూస్తే; తనువునకున్= శరీరానికి; అమృతసేచనము+కాదె!= అమృతంలో తడిసినట్లేకదా!; ఆ+చెలువ= ఆమె; చిరునవ్వు బెరయన్= చిరునవ్వు చిందించగా; నాతోడన్+పల్కినన్= నాతో మాట్లాడితే చాలు; రస+అయనము కాదె!= శ్రవణానందం కాదా, చెవులకు పండుగ కాదా!; ఆ+మెలఁత= ఆమె; ఎలమిన్= సంతోషంతో; నన్నున్+ఎలయింపన్= నన్ను పొందడానికి; తివిరినన్= ప్రయత్నించినట్లయితే; ఎడఁదకున్= హృదయానికి; ఆనందంబు+ఇక్క= ఆనందానికి చోటు; కాదె?= కాదా!; ఆ నితంబిని= ఆ స్త్రీ; మక్కువన్= ప్రేమతో; అనఁగి పెనఁగి= వశమై క్రీడించి; ఇంపు= ప్రేమ; పొంపిరిపోవన్= అతిశయించగా; నన్ను+ఏలికొనఁగన్= నన్ను భర్తగా మన్నించటానికి; తలఁచి= తలపోసి; పొందినన్= కూడితే; అది జన్మఫలము కాదె!= అది పుట్టుకకు సార్థకం కాదా!; అనుచున్= అంటూ; వలరాజు బారికిన్= మన్మథుడి బారికి; అగ్గమయ్యెన్= వశమయ్యాడు.

తాత్పర్యం: 'ఆ సుందరి నా ముందు విలాసంగా మసలితే చాలు - నా చూపులు జుర్రుకొనే ఆనందం కలిగినట్లే. నన్ను కన్ను తెరచి చూస్తే చాలు - నా శరీరానికి అమృతాభిషేకం చేసినట్లే. ఆమె చిరునవ్వు చిందిస్తూ మాట్లాడితే చాలు - నాకు శ్రవణానందాన్ని అందించినట్లే. ఆ వనిత నన్ను సంతోషపెట్టా లనుకొంటే చాలు - పరమానందం సిద్ధించినట్లే. ఆమె వలపుతో కలసి మెలసి నన్ను పొందితే చాలు - ఈ పుట్టుక నెత్తినందుకు ఫలాన్ని పొందినట్లే' అని అనుకొంటూ కీచకుడు మన్మథుడికి వశమైపోయాడు.

విశేషం: 1.అలం: అంత్యానుప్రాసం. ప్రతిపాదం చివర 'కాదె!' అనే ఆశ్చర్యార్థకాన్ని పునరావృత్తం చేయటం వలన ప్రలాప స్వభావం ప్రసన్నమౌతున్నది.

2. తిక్కన తన పద్యాలలో పాటించిన శిల్ప రహస్యాలను అక్కడికక్కడ వెంటనే సూచించే స్వభావం కలవాడు. ఈ ఘట్టంలో రచించిన పద్యాలలో గమనించదగిన అంశంగా రాబోయే వచనంలో 'అనంగ విభ్రమములకు అనుగుణమైన అనేకవిధాల ప్రలాపాలతో ప్రొద్దుపుచ్చుతున్నట్లు' చెప్పాడు. దీనినిబట్టి - కీచకుడు సైరంధ్రి ప్రదర్శించినట్లుగా తాను భావిస్తున్న శృంగార హావ భావాలకు అనుగుణంగా అతడు ప్రలాపాలు చేస్తున్నాడన్నమాట. ప్రలాపాలంటే సామాన్యార్థంలో అర్థరహితాలైన మాటలు పలకటమని గ్రహించవచ్చును. కాని, ఇక్కడ అది పారిభాషిక పదంగా వాడబడింది. దశవిధ శృంగారావస్థలకు మరి రెండింటిని చేర్చాడు ప్రతాపరుద్రీయంలో విద్యానాథుడు. అవి ప్రలాపం, (సం)జ్వరం. "ప్రలాపః ప్రియ సంశ్లిష్ట గుణాలాప ఉదాహృతః" అని ప్రియ (యా) గుణస్తుతి ప్రలాపమని చెప్పాడు. జ్వరమంటే అధిక మదనతాపంగా పేర్కొన్నాడు. ఈ పద్యంలో కీచకుడు తన ప్రియురాలుగా భావిస్తున్న సైరంధ్రి యొక్క శృంగార విలాసాలు తనలో కలిగించే అనుభవ విశేషాలను పేర్కొంటూ ప్రలాపాలు (గుణకీర్తనలు) చేశాడు. సాన్నిహిత్యం, దృష్టిప్రసారం, పలుకరింపు, విలాసం, సంయోగం - అనే నాయికా శృంగార విభ్రమాల విశేషఫల వర్ణనమే ఈ ప్రలాపరూప పద్యశిల్పం. (సంపా.)

వ. మఱియు ననేకభంగుల ననంగ విభ్రమంబుల కనురూపంబులైన బహువిధ ప్రలాపంబులం బ్రొద్దుగడుపుచు నమ్మదిరాక్షిరాక కెదురు చూచుచుండె; నక్కడ పాంచాలి రావించి సుదేష్ణ తృష్ణ భావించుచు నిట్లనియె. 87

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= ఇంకా; అనేకభంగులన్= అనేకవిధాలుగా; అనంగ విభ్రమంబులకున్= మదన విలాసాలకు; అనురూపంబులు+ఐన= తగిన; బహువిధ ప్రలాపంబులన్= పలు రకాల పలవరింతలతో, (ఒకవిధమైన మదనావస్థతో); ప్రొద్దు+కడుపుచున్= ప్రొద్దుపుచ్చుతూ; ఆ+మదిరాక్షి= ఆ సైరంధ్రి యొక్క; రాకకున్= రావటానికి; ఎదురుచూచుచున్+ఉండెన్= ఎదురుచూస్తూ ఉన్నాడు; అక్కడ= రాణి మందిరంలో; సుదేష్ణ= సుదేష్ణాదేవి; పాంచాలిన్+రావించి= సైరంధ్రిని పిలిపించి; తృష్ణ భావించుచున్= మద్యం త్రాగాలనే దప్పికను నటిస్తూ; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: అక్కడ ఈ విధంగా కీచకుడు మన్మథ భావాలకు అనుగుణమైన పలవరింతలు ప్రలాపాలు చేస్తున్నాడు. ఆమె రాకకు ఎదురు చూస్తున్నాడు. ఇక్కడ అంతఃపురంలో సుదేష్ణ సైరంధ్రిని రావించి మద్యం త్రాగాలనే దప్పికను నటిస్తూ ఇట్లా అన్నది.

విశేషం: కృత్రిమ పిపాసను సుదేష్ణ చక్కగా నటించింది. ఇక్కడ మదిరాక్షి అని సైరంధ్రిని వర్ణించటం సాభిప్రాయం. ఆమె మదిరకోసం తన ఇంటికి రావాలి; కాబట్టి ఆమె మదిరాక్షి వలె వస్తుందని కీచకుడి భావన.

క. 'ఒదవెడు తృష పెల్లిదమున। వదనము వఱువట్లు వట్టె వాసిత రాజ
న్మదిరారస మానఁగ నా। హృదయంబున వేడ్క యెసకమెసఁగెడుఁ దరుణీ! 88

ప్రతిపదార్థం: తరుణీ!= ఓ వనితా!; ఒదవెడు= కలుగుతున్న; తృష పెల్లిదమునన్= దప్పిక యొక్క ఆధిక్యంచేత; వదనము= నోరు; వఱువట్లు+పట్టెన్= మిక్కిలి ఎండిపోయింది; వాసితరాజత్+మదిరారసము= సువాసనతో కూడిన సురను; ఆనఁగన్= త్రాగటానికి; నా హృదయంబునన్= నా మనస్సులో; వేడ్క= కోరిక; ఎసకమెసఁగెడున్= అధికమవుతున్నది.

తాత్పర్యం: 'ఓ తరుణీ! దప్పిక ఎక్కువగా ఉండి నా నోరు ఎండిపోతున్నది. చక్కని సువాసనతో కూడిన మదిరను తాగాలని నామనస్సు తీవ్రంగా వేడుక చూపుతున్నది.

విశేషం: సంభాషణ లెక్కువ, కథ చెప్పే తీరు తక్కువ. అంతా రూపకంలోని పాత్రలవలె సుదేష్ణ. సైరంధ్రి రంగస్థలంపై ప్రదర్శించినట్లు కళ్ళకు కట్టిస్తున్నాడు తిక్కన.

క. కీచకుని యింట నెప్పుడు। వాచవి యగు బహువిధముల వారుణి గలుగున్
వే చని యచటికిఁ గొని ర। మ్మా చూతముగాని నీ గమన వేగంబున్. 89

ప్రతిపదార్థం: ఎప్పుడున్= ఎల్లవేళల; కీచకుని+ఇంటన్= కీచకుడి ఇంట్లో; వాచవి+అగు= రుచికరాలైన; బహువిధముల= పలు రకాలైన; వారుణి= మద్యం; కలుగున్= ఉంటుంది; అచటికిన్= అక్కడకు; వే+చని= త్వరగా వెళ్ళి; కొనిరమ్మా= తీసికొని రావాలి; నీ గమనవేగంబున్= నీ వెంత త్వరగా వెళ్ళి వస్తావో; చూతముగాని= చూద్దాంగా.

తాత్పర్యం: కీచకుడి ఇంట్లో ఎప్పుడూ మంచి రుచిగల మద్యం ఉంటుంది. నీవు త్వరగా వెళ్ళి తీసికొని రావాలి. నీ వెంత త్వరగా వెళ్ళి వస్తావో చూద్దాం.

వ. అనవుడు. 90

తాత్పర్యం: అనగా.

ఉ. ఉల్లము దల్లడిల్లఁ దను వుద్గత ఘర్మజలంబు దాల్చుచున్
డిల్లపడంగ 'నా కిది కడింది విచారము పుట్టె; నందుఁ బో
నొల్ల ననంగ రా, దచటి కూరక పోవను రాదు, నేర్పు సం
ధిల్లఁగ దీనిఁ బాపికొను దీమస మెట్టిది యొక్కొ దైవమా!' 91

ప్రతిపదార్థం: ఉల్లము= మనస్సు; తల్లడిల్లన్= అల్లాడిపోగా; తనువు= శరీరం; ఉద్గత ఘర్మజలంబు= పైకుబికిన చెమటను; తాల్చుచున్= ధరిస్తూ; డిల్లపడంగన్= భయంతో నీరసపడగా; ఇది= సుదేష్ణ ఆదేశం వలన; నాకున్= (సైరంధ్రికి); కడింది విచారము= అధిక దుఃఖం; పుట్టెన్= కలిగింది; అందున్= కీచకుని ఇంటికి; పోన్+ఒల్లను= వెళ్ళటం ఇష్టం లేదు; అనంగరాదు= అనటానికి వీలుకాదు; అచటికిన్+ఊరక పోవను రాదు= అక్కడికి నిస్సహాయంగా (ఒంటరిగా) వెళ్ళటానికీ వీలులేదు; దైవమా!= ఓ భగవంతుడా!; నేర్పు+సంధిల్లఁగన్= నైపుణ్యంతో; దీనిన్= ఈ సమస్యను; పాపికొను= వదిలించుకొనే; దీమసము+ఎట్టిది+ఒక్కొ!= ఉపాయ మెటువంటిదో కదా!

తాత్పర్యం: ద్రౌపది మనసు కంపించిపోయింది. దానితో శరీరమంతా చెమటపట్టింది. పైపెచ్చు నీరసించింది. అప్పుడు ఇట్లా అనుకొన్నది; 'సుదేష్ణమాటవలన నాకు మిక్కిలి దుఃఖం కలిగింది. అయినా, నేను కీచకుడి ఇంటికి పోలేను అని అనలేను. అక్కడికి ఒంటరిగా పోనూ లేను. ఓ భగవంతుడా! ఈ చిక్కునుండి బయటపడే ఉపాయం ఏదో నీవే చూపించాలి.'

విశేషం: 1. అలం: వికల్పం. **'విరోధే తుల్య బలయో ర్వికల్పాలంకృతి ర్మతా'** అని లక్షణం. సమాన బలం గల రెండు విరుద్ధాంశాల మధ్య వికల్పాన్ని చెప్పేది వికల్పాలంకారం. సేవావృత్తిలో ఉన్న ద్రౌపది యజమానురాలి ఆజ్ఞను దాటటానికి వీలు లేదు. అంటే ఆమె కీచకుడి ఇంటికి పోవటం ధర్మం. అందువలన ఆమె వెళ్ళననటానికి ఒకవైపు వీలు లేదు. ఇక రెండవవైపు ఒంటరిగా ఆతడి మందిరానికి పోతే అతడామెను బలాత్కరించే అపాయం పొంచి ఉన్నది. కాబట్టి పోవటానికీ వీలులేదు. సేవాధర్మం స్వీయధర్మం రెండూ సమానబలం కలిగినవే. ఈ రెండింటి మధ్య సంఘర్షణ ఏర్పడింది. కాబట్టి ఆమె మనస్సు ఉయ్యాల ఊగినట్లు ఊగిసలాడుతున్నది. ఒత్తిడిలో నుండి ఉపాయం పుట్టాలి. ఒత్తిడికి తట్టుకోలేక ఉపాయం కొరకు ఆమె నిస్సహాయతతో భగవంతుడిని స్మరించింది. ద్రౌపది ఎప్పుడు భగవంతుడిని స్మరించినా అతడి అనుగ్రహం పిలిచినట్లు పలుకుతుంది. ఇది ఆమె చరిత్రలో కాదనలేని సత్యం. కథలో ఏర్పడే సన్నివేశాలలో అంతర్గర్భితంగా భగవద్రక్ష కొనసాగుతుందని కథార్థధ్వని.

2. మరొక విశేషం: వ్యాసభారతంలో ఈ మనస్సంఘర్షణ లేదు. మూలంలో ద్రౌపది సూటిగా, మూలంగా ధర్మావేశంతో మాట్లాడుతుంది.

"న గచ్ఛేయ మహం తస్య రాజపుత్రి ! నివేశనమ్ । త్వ మేవ రాజ్ఞి! జానాసి యథా స నిరపత్రపః" (సం.4.14.11) ఓ రాజపుత్రీ! నేను కీచకుడింటికి పోను, ఓ రాజ్ఞీ ! అత డెంత లజ్జలేనివాడో నీకు తెలియదా?' అని కుండబ్రద్దలు కొట్టినట్లు మాట్లాడుతుంది. అది సమయోచిత సంభాషణవైఖరి కాదు. అంతర్మథనం. అది కథార్థాలను రక్తి కట్టిస్తుంది. తిక్కన నాటకీయతకు, రసపోషణకు ఈ అమూలక కల్పనం అమూల్యోదాహరణం. (సంపా.)

వ. అని తలంచుచు డోలాందోళితమానస యగుచు నమ్మానిని సుదేష్ణ కిట్లనియె. 92

ప్రతిపదార్థం: అని తలంచుచున్= అని తలపోస్తూ; డోలా+ఆందోళితమానస= ఉయ్యాలవలె ఊపబడే మనస్సు కలది; అగుచున్= అవుతూ; ఆ+మానిని= ఆ కాంత (ద్రౌపది); సుదేష్ణకున్; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: అని ఆలోచిస్తూ ఉయ్యాలవలె ఊగిసలాడే మనస్సుగల సైరంధ్రి సుదేష్ణతో ఇట్లా అన్నది.

ఉ. 'ఉత్పలగంధి! నన్నుడుగు, మొడ్లను బంపుము కల్లుదేర; నే
సత్పథవృత్తి నీ కడన సంతతమున్ బహుమానపాత్రనై
తత్పరతం జరించి యుచితంపుఁ బనుల్ దగఁ జేయఁ గాక దు
ష్కత్పరివారయోగ్య పరిచారముమైఁ జను నట్టి దాననే? 93

ప్రతిపదార్థం: ఉత్పలగంధి!= కలువల సౌరభంగల శరీరం గలదానా!; నన్నున్+ఉడుగుము= నన్ను వదలిపెట్టుము (విడువుము); కల్లుతేరన్= కల్లు తీసికొనిరావటానికి; ఒడ్లను= ఇతరులను; పంపుము; ఏన్= నేను; సత్పథవృత్తిన్= సన్మార్గ ప్రవర్తనంతో; సంతతమున్= ఎల్లప్పుడును; నీ కడన్+అ= నీవద్దనే; బహుమానపాత్రను+ఐ= గౌరవార్హురాలినై; తత్పరతన్= ఆసక్తితో; చరించి= మెలగి; ఉచితము+పనుల్= తగినపనులను; తగన్+చేయన్+కాక= సరిగా చేయటానికే గాని; దుష్కత్ పరివారయోగ్య పరిచారముమైన్= నీచ సేవకులకు తగిన పనికై; చను+అట్టిదాననే?= వెళ్ళేటిదాననా?

తాత్పర్యం: 'ఓ వనితా! నన్ను వదలిపెట్టుము. కల్లు తీసికొనిరావటానికి ఇంక ఎవ్వరినైనా పంపుము. నీ దగ్గర నే నెప్పుడూ సన్మార్గవర్తినై సమ్మానార్హమైన కార్యాన్ని మాత్రమే చేసే దానినే గాని, ఇట్లా నీచ పరిచారికలు చేయదగిన పనులు చేసేదానినా? (కాదు).

విశేషం: పూలు ముడిచే సుకుమారమైన పని చేస్తానే గాని, కల్లు తీసికొనిరావటం వంటి నీచపు పనులు చేయనని మహారాణి కొలువులో చేరేటప్పుడే సైరంధ్రి చెప్పింది. ఇప్పు డామాట ధైర్యంగా గుర్తుచేస్తున్నది.

క. అతివ! తగునమ్మ నీ గృహ । మతి నిర్మల చరితభరితమని యీ యెడ మ
త్పతుల యసన్నిధి నైనను । మతి నూఱడి యున్నచోట మన్నన దప్పన్. 94

ప్రతిపదార్థం: అతివ!= ఓ సుదేష్ణాదేవీ; నీ గృహము= మీ అంతఃపురం; అతినిర్మల చరితభరితము= అత్యంత పవిత్రమైన నడవడికచేత నిండినది; అని= అనుకొని; ఈ+ఎడన్= ఈ ప్రదేశంలో; మత్+పతుల+అసన్నిధిన్+ఐనను= నా భర్తలు దగ్గర లేకున్నా; మతిన్+ ఊఱడి= మనస్సులో ఊఱటపడి; ఉన్నచోటన్= ఉన్నప్పుడు; మన్నన+తప్పన్= గౌరవం తప్పటం; తగునమ్మ?= తగునా తల్లీ?

తాత్పర్యం: ఓ దేవీ! ఇక్కడ నీ ఇంట సదాచార సంపన్నత కలదని తెలిసి, నా భర్తలు దగ్గర లేకున్నా, నేను నమ్మకంతో సరిపెట్టుకొని ధైర్యంగా ఉంటూ ఉండగా ఈ విధంగా మర్యాద తప్పటం న్యాయమా?

ఉ. సాధులు సేరి నెమ్మిగ నిజస్థిర వృత్తము దుష్టకోటిచే
బాధలఁ బొందకుండఁ దమపాల వసించినఁ బెద్దవారు ది
క్కై ధరియించి వారికొక యాపద పుట్టకయుండఁ గాచు టొ
ప్పై ధరఁ గీర్తి కెక్కదె? యపాయము సేసిన నింద పుట్టదే? 95

ప్రతిపదార్థం: సాధులు= సజ్జనులు; చేరి= ప్రయత్నించి; నెమ్మిగన్= ప్రీతితో; నిజస్థిరవృత్తము= తమ నిశ్చల సదాచార ప్రవర్తన; దుష్టకోటిచేన్= దుర్మార్గులచేత; బాధలన్+పొందకుండన్= బాధలుపడకుండా; తమపాలన్+వసించినన్= తమను ఆశ్రయించి ఉండగా; పెద్దవారు= ఉన్నతులైనవారు; దిక్కు+ఐ= ఆధారమై; ధరియించి= పోషించి; వారికిన్= ఆశ్రయించినవారికి; ఒక ఆపద+పుట్టక+ ఉండన్= ఏవిధమైన ఆపదా కలగకుండా; కాచుట+ఒప్పు+ఐ= కాపాడటం తగినదై; ధరన్+కీర్తికిన్+ఎక్కదె?= లోకంలో ప్రశస్తి పొందదా?; అపాయం చేసినన్= కీడు కలిగిస్తే; నింద+పుట్టదే?= నింద కలుగదా?

తాత్పర్యం: సజ్జనులైనవారు తమ సత్ప్రవర్తన చెడ్డవారి చేత చెరచబడకుండా కాపాడుకొనటానికి పెద్దలను ఆశ్రయిస్తే వారు వారికి ఆశ్రయమిచ్చి, వారి యోగక్షేమాల భారం వహించి, వారికి ఎటువంటి ఆపదలు కలుగకుండా కాపాడి, అన్నివిధాల రక్షిస్తే కీర్తి పొందుతారు. అట్లాకాక వారిని అపాయానికి గురిచేస్తే నిందల పాలవుతారు.

విశేషం: శరణాగత రక్షకులైన సజ్జనుల లక్షణాలు చెప్పే ఈ పద్యం చక్కని సూక్తి. ఇందులో సజ్జనుల ప్రసక్తి పాండవులకు, పెద్దల ప్రసక్తి విరాటరాజునకు పరోక్షంగా వర్తిస్తుంది.

ఆ. ఎవ్వరేని యింటి కెద్దియే నొకటికి । నన్నుఁ బంపఁదగునె? నిన్ను నాఁడ
కొలుచునెడ ననుజ్ఞగొననె? నీచములగు । పనుల కేను జాలకునికి సెప్పి.' 96

ప్రతిపదార్థం: ఎవ్వరేని+ఇంటికిన్= ఎవరి ఇంటికైనా; ఎద్దియేన్+ఒకటికిన్= దేనికో ఒకదానికి; నన్నున్+పంపన్+తగునె?= నన్ను పంపవచ్చునా?; నిన్నున్+కొలుచున్+ఎడన్= మీ కొలువులో చేరినపుడు; నాఁడు+అ= ఆ రోజే; నీచములు+అగు పనులకున్= చెడుపనులకు; ఏను+చాలక+ఉనికి= నేను సరిపోనని; చెప్పి= విన్నవించి; అనుజ్ఞ+కొననె?= అనుమతి పొందలేదా?

తాత్పర్యం: నన్ను ఎవరింటికో ఎందుకో ఒకదానికి పంపటం భావ్యం కాదు. నేను మీకొలువులో చేరేనాడే నీచపు పనులు చేయనని మీతో చెప్పి మీ అంగీకారం పొందలేదా?'

విశేషం: 'ఎవ్వరేని యింటికిన్' - ఇది 'ఎవ్వనియేని ముఖామృతాంశుబింబమ్మున' అను వాగనుశాసనుని ప్రయోగము వంటిది. అప్యర్థమునకు సమాసమధ్యపాత మిట విశేషము. 'ఒకటికి నన్నుఁబంపఁ దగునె?' - ఇందలి అశ్లీలత కవినాటికి లేదని యెఱుఁగనగును. కాళిదాసు తన యభిజ్ఞాన శాకుంతలమున - దుష్యంతుఁడు తననుఁ దోడ్కొని పోవునో పోవడోయని డోలాయమాన మానసయగు శకుంతల నూరడింపజేయుటకు 'విశ్వస్తా భవ' (ఆయన చెప్పినట్లు తోడ్కొనిపోవును గాన - నమ్మకము గలదాని వగుము) అని చెలికత్తెచేఁ బల్కించినాఁడు. ఆయన కాలములో 'విశ్వస్తావిధవే సమే' అనునది ప్రచారములో నుండినచో అప్పుడే వివాహితయగు శకుంతల నట్లాశీర్వదించుట జరుగదు కదా! అట్లే మనకాలమునం దశ్లీలములుగా నొప్పు కొన్ని పదములు తిక్కనాది మహాకవుల కాలములయందు సభ్యార్థములుగనే యున్నవని యూహింపనగు. ఏ కవులైనను వారివారి కాలంబులం దశ్లీల ప్రతీతి జనకంబుల మానుదురే కాని భావికాలాశ్లీల ప్రతీతి జనకంబుల మానసాధ్యము కాదు గదా! 'ఎవ్వరేని యింటి కెద్దియే నొకటికి' ననుటచే ఈ సుదేష్ణ కపట వర్తనము ద్రౌపదికి విదితమైనట్లు గూడ స్ఫురించెడివి. అయిన నేల పోయె నన్నచోఁ దన పాతివ్రత్య మహిమచే సంరక్షితము గాఁగలనను నమ్మికచేతనని తెలియునది." (కీ.శే. పళ్ళె పూర్ణప్రజ్ఞాచార్యులు - విరాటపర్వ టిప్పణి). ఎవ్వరేని...ఎవరి ఇంటికి బడితే వారి ఇంటికి, దేనికి పడితే దానికి- అని గోప్యంగా చెప్పటంలో, అవి ఎంతటి అవాచ్యాలో తెలుస్తున్నది (సంపా.)

క. అనిన విని యనుచితంబున। కనయము శంకించియును లతాంగి మదిన్ త
మ్ముని వలవంత దలఁచి యి। ట్లనియెం బాంచాలితోడ సాదర వృత్తిన్. 97

ప్రతిపదార్థం: అనినన్+విని= ఆ మాటలు విని; అనుచితంబునకున్= అనువుకాని పనికి; అనయమున్= మిక్కిలిగా; శంకించియును= అనుమానపడి కూడా; లతా+అంగి= సుదేష్ణ; మదిన్= మనస్సులో; తమ్ముని వలవంత= కీచకుడి విరహ బాధను; తలఁచి= జ్ఞాపకం చేసికొని; పాంచాలితోడన్= (ద్రౌపది) సైరంధ్రితో; స+ఆదరవృత్తిన్= గౌరవభావంతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది చెప్పిన మాటలు విని చెడుపనిమీద పంపుతున్నందుకు సందేహించినా తమ్ముడైన కీచకుడి విరహబాధను స్మరించి గౌరవపురస్సరంగా సుదేష్ణ ఇట్లా అన్నది.

ఉ. 'అక్కట! యేను వేడ్కపడి యానెడు నాసవ మర్థిఁ దేర నొం
డొక్క నికృష్టఁ బంచుటకు నోపక చెప్పిన దీని నీవు గో
సెక్కఁగఁజేసి నిన్ను నతిహీన విధాన నియుక్తఁ జేఁతగా
నిక్కమ యుమ్మలించి; తిది నెయ్యము తియ్యము కల్మియే? సఖీ! 98

ప్రతిపదార్థం: సఖీ!= ఓ చెలీ (సైరంధ్రీ)!; ఏను= నేను; వేడ్కపడి= ముచ్చటపడి; ఆనెడు ఆసవము= త్రాగే మద్యం; అర్థిన్+తేరన్= అక్కరగా తీసికొని రావటానికి; ఒండు+ఒక్క= మరొక; నికృష్టన్= నీచ స్త్రీని; పంచుటకున్+ఓపక= పంపటం ఇష్టం లేక; చెప్పినన్= ఈ పని అప్పగిస్తే; నీవు, గోసు+ఎక్కఁగన్+చేసి= నీవు దానిని దోషంగా పెద్ద చేసి; నిన్నున్; అతిహీన విధాననియుక్తన్= మిక్కిలి నీచకార్యానికి పంపినదానిగా; చేఁత+కాన్= చేయటమని; నిక్కము+అ= తప్పక; ఉమ్మలించితి(వి)= దుఃఖపడుతున్నావు; ఇది నెయ్యము తియ్యము= ఇది స్నేహమూ, ప్రీతీ; కల్మి ఏ?= కలిగి ఉండటమవుతుందా?

తాత్పర్యం: 'ఓ చెలీ! నేను ఎంతో మనసుపడి త్రాగే మద్యాన్ని తెచ్చేందుకు నీచస్త్రీ నెవ్వరినీ పంపటం ఇష్టం లేక నీకు చెప్పితే, నీ వేమో దాని నొకక పెద్ద దోషంగా భావించి నీచకార్యం చెప్పానని నిజంగా భావించి లోలోన బాధపడుతున్నావు. ఇది స్నేహమాధుర్యం కలిగి ఉండట మనిపించుకొంటుందా?

విశేషం: సైరంధ్రి అనుచిత కార్యమని పేర్కొన్న పనిని ఉచితమైనదని సుదేష్ణ వాదించటమే కాక - స్నేహం, ప్రీతి ఉన్నచోట ఏ పని అయినా నీచమనీ, ఉదాత్తమనీ పాటించటం పాడికాదని స్నేహధర్మమర్మాన్ని చూపుతున్నది. మాటల గడుసరితనాన్ని ప్రదర్శించింది. (సంపా.)

క. అది లాఁతియిల్లె? నినుఁ దమ । హృదయంబుల నెవ్వరేని నెఱుఁగరె? యేఁ జె
ప్పుదు నీదు పెంపు నినుఁగ । న్నది మొదలుగ నెల్లవారి కయ్యై భంగిన్. 99

ప్రతిపదార్థం: అది= ఆ కీచకుని ఇల్లు; లాఁతి+ఇల్లె?= పరాయి యిల్లు కాదు గదా?; నినున్= సైరంధ్రిని; తమ హృదయంబులన్= తమ మనస్సులలో; ఎవ్వరు+ఏనిన్+ఎఱుఁగరె?= ఎవరికైనా తెలియదా?; ఏన్= నేను; నినున్+కన్నది మొదలుగన్= నిన్ను చూసినప్పటి నుండి; ఎల్లవారికిన్= అందరికీ; ఆ+ఐ+భంగిన్= ఎన్నో విధాలుగా; నీదు పెంపు చెప్పుదున్= నీ గొప్పతనం చెప్పుతూ ఉంటాను.

తాత్పర్యం: కీచకుడి ఇల్లు నీకేమైనా పరాయి ఇల్లా? నీవు అందరి మనసులకూ ఎక్కినదానవే? (అందరూ మెచ్చేదానివే); నిన్ను చూచినది మొదలు నీలోని సద్గుణాలను అందరికీ ఎన్నో విధాలుగా చెప్పేదానిని. కాబట్టి నీవు అందరికీ తెలుసు.'

విశేషం: నా ఇల్లు ఎట్లా నిర్మలచరితభరితమో మా తమ్ముడి ఇల్లు కూడా అట్లాగే; పరాయి ఇల్లు కాదని సుదేష్ణ నమ్మబలుకుతున్నది.

క. అని మఱియుఁ బెక్కుభంగులఁ । దనుఁ బ్రార్థింపంగ ద్రుపదతనయకుఁ జిత్తం
బున'నింకఁ బెద్ద పెనఁగం । జన దీయమతోడ' నను విచారము పుట్టెన్. 100

ప్రతిపదార్థం: అని; మఱియున్= ఇంకా; పెక్కు భంగులన్= అనేక విధాలుగా; తనున్+ప్రార్థింపంగన్= సైరంధ్రిని వేడగా; ద్రుపద తనయకున్= ద్రౌపదికి; చిత్తంబునన్= మనస్సులో; ఈయమ తోడన్= ఈమెతో; ఇంకన్+పెద్ద పెనఁగన్+చనదు= ఇకపై అడ్డం చెప్పటం తగదు; అను విచారము= అనే ఆలోచన; పుట్టెన్= కలిగింది.

తాత్పర్యం: అని ఇంకా సైరంధ్రిని అనేక విధాలుగా ప్రార్థించటం చేత, ' ఈ సుదేష్ణతో ఇంకా ఎక్కువగా వాదులాడటం మంచిదికా' దనే ఆలోచన ద్రౌపదికి (సైరంధ్రికి) కలిగింది.

వ. ఇట్లు దోఁచిన తలంపునం జేసి. 101

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పుట్టిన ఆలోచనతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ద్రౌపది కీచకునింటికిఁ గల్లు దేరంబోవుట (సం.4-14-17)

చ. మన మురియాడుచుండ ననుమానముతోన సుదేష్ణఁ జూచి 'నీ
**వనయముఁ గోరినట్టి పని యర్థిమెయిం జని చేయుదానఁ గా'

కను తన మాట కప్పొలఁతి హర్షముఁ బొందుచు నందియిచ్చు కాం

చన చషకంబు పుచ్చికొని చారువిలోచన యార్తమూర్తియై. 102

ప్రతిపదార్థం: చారువిలోచన= అందమైన కన్నులు కలది, ద్రౌపది; మనము= మనస్సు; ఉరియాడుచుండన్= ఊగిసలాడుతూ ఉండగా; అనుమానముతోన్+అ= సందేహిస్తూనే; సుదేష్ణన్+చూచి= సుదేష్ణను చూచి; నీవు; అనయమున్+కోరిన+అట్టిపని= ఎంతో, మరిమరీ కోరిన పనిని; అర్థిమెయిన్= ప్రేమతో, ఆసక్తితో; చని= వెళ్ళి; చేయుదానన్+కాక= చేస్తానులే; అను తనమాటకున్= అనే సైరంధ్రి మాటలకు; ఆ+పొలఁతి= ఆ దేవి (సుదేష్ణ); హర్షమున్+పొందుచున్= సంతోషిస్తూ; అంది+ఇచ్చు= చేతికి అందించే; కాంచన చషకంబు= బంగారు మధుపాత్రను; పుచ్చికొని= తీసికొని; ఆర్తమూర్తి+ఐ= దీనమైన ఆకారంకలదై;

తాత్పర్యం: ద్రౌపది తన మనస్సు ఊగిసలాడుతూ ఉండగా, సందేహంగానే సుదేష్ణ వైపు చూచి, 'నీ వింతగా కోరిన పనిని నీ మీది ప్రీతితో తప్పక చేస్తాను' అని చెప్పింది. ఆ మాటకు ఆ సుదేష్ణ ఎంతో సంతోషిస్తూ తన కందించిన బంగారు పానపాత్రను తీసికొని శోకమూర్తి అయి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: అలం: సముచ్చయం. ఇది చక్కని అభినయ బంధురమైన రచన. మనసు ఊగిసలాడటం, అనుమానంతో చూడటం, నీమీది గౌరవంతో, ఇంతగా అడుగుతున్నావు కాబట్టి ఈ పని చేస్తానని ఒప్పుకొనటం, ద్రౌపది మాటలు విని సుదేష్ణ వెంటనే సంతోషంతో పొంగిపోవటం, ఆలస్యం చేయకుండా పానపాత్రను అందించటం, ద్రౌపది దానిని తీసికొనటం. అంతవరకూ అందంగా ఉన్న ద్రౌపది చూపులు ఆర్తితో నిండిపోవటం, ఆ అభినయంతో ఆమె శోకమూర్తిగా కనపడటం అనే అభినయ విశేషాలు ఒక క్రమ విన్యాసంలో నిబంధించటం ఈ పద్యంలోని నాటకీయత. ఏకకాలంలో కాదగిన (యౌగపద్యం గల) అంశాలను కూర్చి చెప్పితే సముచ్చయాలంకారం. దానిని తిక్కన ఒక క్రమవిన్యాసంతో ప్రయోగించాడు. (అభినయ వ్యాఖ్యకు రాబోయే పద్య విశేషాంశాన్ని కూడా చూడండి). (సంపా.)

వ. చనుచుండి, నీచహృదయుండగు కీచకుండు తనయెదుర నప్పుడాడిన కర్ణశూలంబులగు మాటల మీఁదం బిడుగుపడినవానిఁ గొఱవిఁజూఁడిన తెఱంగున సుదేష్ణ ద న్ననుచిత వ్యాపారంబునకు నియోగించుటకు నిర్వేదనంబునం బొంది. 103

ప్రతిపదార్థం: చనుచున్+ఉండి= వెళ్ళుతూ; నీచ హృదయుండు+అగు= నీచమైన మనస్సు గల; కీచకుండు= కీచకుడు; తన+ఎదురన్= తనముందు; అప్పుడు+ఆడిన= మొదటిసారి కలిసినప్పుడు పలికిన; కర్ణశూలంబులు+అగు మాటలమీఁదన్= చెవికి శూలాలు గుచ్చుకుంటే కలిగే బాధవంటి బాధ కలిగించే మాటలపై; పిడుగుపడినవానిన్= పిడుగుపడ్డవానిని; కొఱవిన్+చూఁడిన తెఱంగునన్= కొఱవితో కాల్చినట్లుగా; చమైన మనస్సుగల; సుదేష్ణ; తన్నున్= తనను (సైరంధ్రిని); అనుచిత వ్యాపారంబునకున్= తగని పనికి; నియోగించుటకున్= పంపినందుకు; నిర్వేదనంబునన్+పొంది= దుఃఖించి.

తాత్పర్యం: సైరంధ్రి అట్లా వెళ్ళుతూ నీచుడైన కీచకుడు తనముందు చెవికి శూలాలు సోకినట్లు కఠినంగా మాట్లాడిన మాటల తరువాత సుదేష్ణ తనను తగనిపనికి పంపటం పిడుగు పడినవాడిని కొఱవితో కాల్చినట్లు కాగా, నిర్వేదన స్థితి పొందింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ. తిక్కన నాటకీయ పరిభాషను, అభినయ ముద్రలకు సంబంధించిన నాట్యాంశాలను కావ్యరచనలో ప్రవేశపెట్టి ఉభయకావ్య ప్రౌఢి పాటించే శిల్పాన్ని ప్రదర్శిస్తా డనటానికి ఈ పద్యం ఒక తార్కాణం. 'నిర్వేదంబునం బొంది' అన్న

ప్రయోగం గమనించదగింది. నిర్వేదం అనే భావాన్ని పొంది అని కాదు. నిర్వేదం అనే భావంలో ఆ భావానికి తగిన అనుభావాలను ప్రదర్శిస్తున్న నాట్యముద్రను మూర్తిమత్తులా అలవరచుకొని అని అర్థం చెప్పాలి. నిర్వేదం సంచారిభావం. దాని అనుభవ, అభినయస్థితి నిర్వేదనం. "నిర్వేదో నామ దారిద్ర్య వ్యాధ్యవమానాధిక్షేపాకృష్ట క్రోధ తాడనేష్టజన వియోగ తత్త్వజ్ఞానాదిభిః విభావైః సముత్పద్యతే. స్త్రీ నీచకుత్సితసత్త్వానాం రుదిత నిశ్శ్వసితో చ్ఛ్వసిత సంప్రధారణాదిభిః అనుభావైః తమభినయేత్'' అని భరత నాట్యశాస్త్రం (VII-28). దారిద్ర్యం, వ్యాధి, అవమానం, అధిక్షేపం, తిట్టు, క్రోధతాడనం, ఇష్టజనవియోగం, తత్త్వజ్ఞానం మొదలైన విభావాల వలన నిర్వేదం కలుగుతుంది. రోదనం, ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసాలు, సంప్రధారణం మొదలైన అనుభావాలతో స్త్రీలు, నీచ ప్రవృత్తులు, కుత్సితులు నిర్వేదాన్ని అభినయించాలి. చెప్పగూడని పని చెప్పి మాట తప్పి సైరంధ్రిని వంచించి అవమానించింది సుదేష్ణ; నీచ హృదయుడై కర్ణశూలాల వంటి మాటలు మాట్లాడి అవమానాన్ని ఆకృష్ట (తిట్టు)ను ప్రదర్శించిన కీచకుడు ద్రౌపదికి కలిగిన నిర్వేదనానికి విభావాలు. వీటి వలన సైరంధ్రి ఆర్తమూర్తి అయిందని పై పద్యంలో చెప్పబడింది. అంటే రోదనం లేదా ఆర్తి అనే అనుభావం మూర్తమైనట్లు గోచరించిందన్నమాట! తెలుగులో చెప్పాలంటే తన నిస్సహాయస్థితికి బావురుమని ఏడ్చినట్లు ఆకారం పెట్టిందన్నమాట! భావానుభావాలను తిక్కన ఇట్లా అభినయ సుందరంగా ఆవిష్కరించాడు. దాన్ని ఉపమాలంకార గమ్యంగా కూడా చేశాడు. కీచకుడి మాటలవలన పిడుగుపడితే కలిగే బాధను, ఆ మీద కొరవిపెట్టి కాలిస్తే కలిగే వేదనను సుదేష్ణ నియోగం వలన పొందిందని భావం. ఒకటి ఒక్కసారిగా శిలాన్ని నిలువునా కూల్చేది, రెండోది మనసునంతా కోపంతో దహించి వేసేది. కావ్యాలంకార నాట్యాలంకారాల ఈ కమనీయ సంయోజనం కవిబ్రహ్మ సృష్టి. (సంపా.)

చ. అలమటఁ బొంది మాయ విధియా! యని దైవము దూఱు, నిత్తఱిం
గలరొకొ నాకు దిక్కను, మొగంబున నశ్రులు వెల్లిగొల్పుఁ, దొ
ట్రిలఁబడు, జల్లనం జెదరు డెందముఁ గూడఁగఁ దెచ్చి నన్నుఁ గే
వలమున ముట్ట నెవ్వరికి వచ్చుననుం, గలఁగున్, వెనుంబడున్. 104

ప్రతిపదార్థం: అలమటన్+పొంది= చింతపడి; దైవమున్= భగవంతుడిని; మాయవిధియా+అని= అయ్యో ఎంతటి క్రూర ప్రారబ్ధం కల్పించావయ్యా! అని; దూఱున్= తిట్టుతుంది; ఈ+తఱిన్= ఈ సమయంలో; నాకున్+దిక్కు= నాకు ఆధారం; శరణం; కలరు+ఒకొ అనున్= ఉన్నారా అని అంటుంది; మొగంబునన్= ముఖం మీద; అశ్రులు వెల్లి+కొల్పున్= కన్నీళ్ళను మిక్కుటంగా కారుస్తుంది; తొట్రిలన్+పడున్= తడబడుతుంది; జల్లు+అనన్= జల్లుమనేటట్లు; చెదరుడెందమున్= చలించే మనస్సును; కూడఁగన్+తెచ్చి= కూడదీసికొని; నన్నున్= సైరంధ్రిని; కేవలమున= కావాలని; ముట్టన్= తాకటానికి; ఎవ్వరికిన్+వచ్చున్= ఎవ్వరికి సాధ్యపడుతుంది; అనున్= అంటుంది; కలఁగున్= కలతపడుతుంది; వెనున్+పడున్= వెనుకకు తగ్గుతుంది.

తాత్పర్యం: బాధపడుతూ, మాయవిధీ! అని దైవాన్ని నిందిస్తూ, తనకు దిక్కెవ్వరూ లేరని కన్నీళ్ళు బాగా కారుస్తూ, తూలుతూ, సైరంధ్రి కొంతసేపటికి తన మనస్సు కుదుటపరచుకొని, తనను అన్యులు ఎవ్వరూ ముట్టజాలరని ధైర్యం తెచ్చుకొని కూడా కలతపడి వెనుకకు తగ్గింది.

విశేషం: నిర్వేదం అనే సంచారి భావంలో ప్రదర్శించే చేష్టాదికాలు (అనుభావాలు) ఇందులో సహజంగా వర్ణించటం అభినయ సౌందర్యాన్నీ, భావశబలతనూ వెలారుస్తున్నాయి. (సంపా.)

క. అట్టియెడ. 105

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

సీ. దైన్యంబు తలపోఁత తలకొన్నఁ జెలువ కా। ననమున వెల్లఁదనంబు గదిరె;
భయరసవేగంబు పైకొని ముట్టినఁ। గాంతకుఁ దనులతఁ గంప మడరె;
బెగ డంతకంతకు మిగిలిన నింతికిఁ। బదముల నటఁ దొట్రుపాటు బెరసెఁ;
దల్లడం బొందినఁ దన్వికి నవయవం। బుల నెల్ల ఘర్మాంబు కళిక లెసఁగెఁ;

ఆ. దలఁకు పుట్టెఁ, గొంకు కొలఁదికి మీఱె, వె। న్బాటు దోఁచె, ముట్టుపాటు దొడరె
వెఱఁగుపాటు దనికె, నెఱ నాడె నొవ్వు నె। వ్వగలు వగల నీనె, దిగులు వొదివె. **106**

ప్రతిపదార్థం: చెలువకున్= సైరంధ్రికి; దైన్యంబు= తనకప్పుడు కలిగిన దీనత్వ సంబంధమైన; తలపోఁత= ఆలోచన; తలకొన్నన్= కలుగగా, ముసురుకోగా; ఆననమునన్= ముఖంమీద; వెల్లఁదనంబు= వెలవెలపాటు; కదిరెన్= ఆవహించింది; కాంతకున్= సైరంధ్రికి; భయరసవేగంబు= మిక్కుటమైన భయమనే రసం యొక్క తీవ్రత; పైకొని ముట్టినన్= ఆవహింపగా, క్రమ్ముకోగా; తనులతన్= శరీరంలో; కంపము+అడరెన్= వణుకు పుట్టింది; ఇంతికిన్= ఆమెకు; బెగడు= విహ్వలత్వం; అంతకున్+అంతకున్= క్షణక్షణానికి; మిగిలినన్= ఎక్కువకాగా; పదములన్= అడుగులలో; తొట్రుపాటు బెరసెన్= తడబాటు కలిగింది; తన్వికిన్= ఆమెకు; తల్లడంబు+ఒందినన్= కలతపాటు కలుగటంతో; అవయవంబులన్+ఎల్లన్= శరీరంలోని అంగాలనిండా; ఘర్మ+అంబుకళికలు= చెమట నీటి బిందువులు; తొడరెన్= వ్యాపించాయి; తలఁకు+పుట్టెన్= భయంపుట్టింది; కొంకు= సంకోచం; కొలఁదికి మీఱెన్= మోతాదుకు మించింది, అతిశయించింది; వెన్+పాటు+తోఁచెన్= దిగులు కలిగింది; ముట్టుపాటు+తొడరెన్= సంకటం కలిగింది; వెఱఁగుపాటు= భయం వలన నిశ్చేష్టత; తనికెన్= కలిగింది; నొవ్వు= బాధ; నెఱనాడెన్= పూర్ణంగా నాటుకొన్నది (జీవస్థానంలో తగిలింది); నెఱ+వగలు= పూర్తిచింత; వగలన్= దుఃఖాలను; ఈనెన్= నింపివేసింది; దిగులు+పొదివెన్= దిగులు చుట్టుకొన్నది.

తాత్పర్యం: ద్రౌపదికి మనస్సున దీనత్వం కలుగటంతో ముఖం తెల్లబోయింది. భయంతో శరీరం వణకసాగింది. శరీరం పరవశం కావటంతో అడుగులు తొట్రుపడసాగాయి. కలతపాటు కలగటంతో దేహమంతటా చెమటలు పట్టాయి. భయం, సంకోచం, నిశ్చేష్టత, సంకటపాటు, బాధ అతిశయించాయి. దిగులు పెనవేసికొన్నది.

విశేషం: 1. భావ సంఘర్షణలను చిత్రించేటప్పుడు తిక్కన ఆకృతుల కంటె అభినయాలను ఎక్కువగా వర్ణిస్తాడు. ముందు పద్యంలో ద్రౌపది అనుభావాలను చెప్పి ఈ పద్యంలో సాత్త్వికభావాలను చిత్రించాడు. రసాభ్యుదయోల్లాస శిల్పంలో ఈ పద్యం ఒక రత్నం. ఇందులోని శిల్పాన్ని నాలుగు రకాలుగా వివేచించవచ్చును. 1. భావోదయం.2.అనుభావ ప్రకటనం. 3. సాత్త్వికభావ ప్రదర్శనం. 4. వాటియొక్క అభ్యుదయ క్రమోల్లాసం. ఈ సీసపద్యంలో అనుభావ సాత్త్వికభావాలు వరుసగా సీసపద్య పాదాలలోనూ, భావోదయ క్రమం ఎత్తుగీతిలోనూ, వాటి అభ్యుదయాన్ని క్రమాలంకారంలో ఉల్లాసపరచటం అలంకార రచనలోనూ తిక్కన ఆవిష్కరించాడు. ఆ క్రమాన్ని ఈవిధంగా భావించవచ్చును.

భావం		అనుభావం	సాత్త్వికభావం
1. తలఁకు పుట్టటం	-	1. ధైర్యంబు తలపోత	1. మొగమున వెల్లదనం.
2. భయం మితిమీరటం	-	2. భయరసవేగం పైకొనటం	2. శరీరం వణకటం.
3. వెన్‌బాటు తోచటం	-	3. విహ్వలత అంతకంతకు పెరగటం	3. నడకలో తడబాటు.
4. ముట్టుపాటు (కలత) పుట్టటం	-	4. తల్లడిల్లడం	4. ఒడలెల్ల చెమటపట్టడం.

ఎత్తుగీతి పూర్వార్ధంలో భయం అనే రసభావం యొక్క నాలుగు దశలను వికాసక్రమంలో పేర్కొనటం, ఆ భావదశలకు తగిన అనుభావసాత్త్విక భావాభివ్యక్తులను సీసపద్య పాదాల పూర్వోత్తరార్ధాలలో క్రమంగా వర్ణించటం క్రమాలంకార విన్యాసం. ఎత్తుగీతి ఉత్తరార్ధంలో భావోల్లాసాన్ని అవస్థాపరంగా పేర్కొనటం జరిగింది. తరువాతి వచనంలో 'ఇవ్విధంబున ద్రుపదపుత్రి దురవస్థం బొందుచు' అని తిక్కన తన రసభావ శిల్పరహస్యాన్ని సూచించాడు. దానిని అన్వయించుకొంటే ద్రౌపది పొందిన దురవస్థ (భరించటానికి శక్యంగాని మనోవేదన) నాలుగు ముఖాలుగా పరిణతి చెందింది. అవి- వెలుగుపాటు పొందటం, అదే ఒక దురవస్థ దశ. దాని కంటె దుర్భరమైనవి క్రమంగా - మర్మస్థానాలను బాధపెట్టే వేదన, నెవ్వగల వగలు, దిగులు. ఇంత క్రమబద్ధంగా ఒక పాత్రలోని భావానుభావాల కనుగుణమైన సాత్త్వికభావాలను వర్ణించి, అవి మానసిక అవస్థలుగా రూపొందిన పద్ధతిని ప్రదర్శించిన అభినయశిల్పాన్ని శ్రవ్యకావ్యంలో మొదట ప్రవేశపెట్టినవాడు కవిబ్రహ్మ తిక్కన. మహాకవిత్వంలో ఉండే అభినయ నిర్మాణ శిల్పానికి (Structural beauty) ఈ పద్యం తార్కాణం. (సంపా.)

2. విధి ఒక వ్యక్తిని ఎంత దయనీయ స్థితికి తీసికొనివస్తుందో ఈ పద్యం ఉదాహరణంగా చెప్పవచ్చును. సకలరాజన్యుల చేత పరిచర్యలు పొందవలసిన పాండవ పట్టమహిషి ఒక పరిచారికగా సుదేష్ణ కొలువులో చేరటం విధి వైపరీత్యం. ఆమెకు ఈ కష్టకాలంలో తోడ్పడేవారు ఎవ్వరూ లేరనే బాధ కలిగింది. ఆ నీచుడి ఇంటికి వెళ్ళక తప్పలేదు. అట్టి దయనీయ స్థితిని తిక్కన ఈ పద్యంలో వివరించాడు. భావం ఒకటే అయినా వేర్వేరు పదాలను వాడటం భావతీవ్రతకు, సమగ్రతకు దోహదం చేశాయి.

వ. ఇవ్విధంబున ద్రుపదపుత్రి దురవస్థం బొందుచు 'మహాపదలకుం బరిహరణంబు హరి (చరణ) స్మరణంబ' యని తన హృదయపుండరీకంబునం బుండరీకాక్షు నిక్షేపించుకొని, సుదేష్ణ మందిరంబు వెలువడి దినకరుం గనుంగొని వినయవినమితోత్తమాంగయై నిజాంతర్గతంబున. 107

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ విధంగా; ద్రుపదపుత్రి= ద్రౌపది (సైరంధ్రి); దురవస్థన్+పొందుచున్= పడరాని మానసికవేదన పడుతూ; మహా+ఆపదలకున్= గొప్ప కష్టాలకు; పరిహరణంబు= నివారణోపాయం; హరి (చరణ) స్మరణంబు+అ= విష్ణు పాదాలను తలంచటమే; అని= అనుకొని; తన హృదయపుండరీకంబునన్= తన హృదయకమలంలో; పుండరీకాక్షున్= తెల్లని పద్మాలవంటి కన్నులు కలవాడైన విష్ణువును; నిక్షేపించుకొని= నిలుపుకొని; సుదేష్ణ మందిరంబు= సుదేష్ణ నివసించే భవనం నుండి; వెలువడి= బయటికి వచ్చి; దినకరున్= సూర్యుడిని; కనుంగొని= చూచి; వినయ వినమిత+ఉత్తమ+అంగ+ఐ= అణకువచే వంచిన శిరస్సుగలదై; నిజ+అంతర్గతంబునన్= తన మనస్సులో.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది ఈ విధంగా దుఃఖిస్తూ, కష్టాలు గట్టెక్కటానికి భగవంతుడి స్మరణమాత్రమే మార్గమని తలచి, విష్ణువును ధ్యానించి, సుదేష్ణ మందిరం వెలువడి, సూర్యుడిని చూచి అణకువతో తలవంచుకొని నమస్కరించి, తన మనస్సులో, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: అలం: రూపకం; పుండరీకాక్షుడు అన్నది సాభిప్రాయ విశేషణం, పుండరీకముల వంటి కనులుగల నారాయణుడిని స్మరించటం వలన ఆమెను కనుపాపవలె కాపాడవలసిన బాధ్యత విష్ణుమూర్తిపై పడింది. ద్రౌపది మందిరం నుండి బయటికి రాగానే సూర్యుడికి నమస్కరించింది. సూర్యుడు కమలాప్తుడు, ద్రౌపది హృదయపుండరీకానికి కూడా వికాసం కలిగించక తప్పదు. నారాయణుడి పుండరీకాక్షులను కూడా వికసింపజేయక తప్పదు. ద్రౌపది హృదయపద్మం వికసిస్తుందని ధ్వని.

తే. 'పాండుపుత్రులకేను తప్పని మనంబు । గలుగుదాననయేని నో కమలమిత్ర!
కీచకుని దెస న న్నొక కీడు తెరువు । వొరయకుండఁగ రక్షింపు కరుణతోడ.' 108

ప్రతిపదార్థం: ఓ కమలమిత్ర!= పద్మాలకు మిత్రుడవైన ఓ సూర్యభగవానుడా!; ఏను= నేను (సైరంధ్రి); పాండుపుత్రులకున్= పాండవులకు; తప్పనిమనంబు= తొలగనిమనస్సు; కలుగుదానను+అ+ఏనిన్= కలదానినైతే; కీచకునిదెసన్= కీచకుని వలన; నన్నున్= నన్ను; ఒక కీడు తెరువు= ఎటువంటి హాని జరిగేపద్ధతి; పొరయక+ఉండఁగన్= ఏర్పడకుండా; కరుణతోడన్= దయతో; రక్షింపు(ము)= రక్షించుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ సూర్యభగవానుడా! నేను పాండవులను తప్ప ఇతరులను భర్తలుగా భావించని పతివ్రతనైతే నాకు కీచకుడి వలన ఎటువంటి అపాయం జరిగే దారు లేర్పడకుండా దయతో రక్షించుము.'

విశేషం: ద్రౌపది మహాభక్తురాలు. ఒకసారి భగవంతుడిని సమాహితచిత్తంతో స్మరిస్తే ఆయన వెంటనే ప్రసన్నుడౌతాడు. ఆమెకు శ్రీకృష్ణుడే శ్రీమన్నారాయణుడు. ఆమె హరినామస్మరణం ఆపదలనుండి కాపాడుతుందని గాఢమైన విశ్వాసం కలది. **"యద్భావం తద్భవతి."** ఆమె మనఃపద్మంలో పుండరీకాక్షుడిని స్థిరంగా నిలుపుకొన్నది. ఆమె మనసు పుండరీకం, ఆ దేవుడి చూపు పుండరీకం. ఆతడి కరుణ ఆమె పట్ల ఉండటం సహజసిద్ధం అని ధ్వని. మందిరం దాటి బయటికి వచ్చింది ద్రౌపది. ఆమెకు సూర్యనారాయణుడు ఎదుట మింట కనిపించాడు. **"సూర్యో నారాయణో హరిః"** అని సంప్రదాయం. హరి పద్మాక్షుడు, సూర్యుడు పద్మమిత్రుడు. పైపెచ్చు నారాయణ నామధేయుడు. సర్వవ్యాపకుడైన హరికి ప్రత్యక్ష సాక్షి సూర్యుడు. ఆయనకు నమస్కరించింది. సూర్యుడు మహాపదార్థాలలో ఒకడు. జగత్సాక్షి, ద్రౌపది పాతివ్రత్యానికి సాక్షిగా నిలువదగిన దైవం ఆతడే - అందువలన ఈ విధంగా ఆయనను ప్రార్థించింది. ఆమె పతులపట్ల చెదరని భక్తి గలదని చెప్పగలిగిన ఆ కర్మసాక్షియే, ఆ ధర్మానికి కీడు రాకుండా ఉండే మార్గాలను కల్పించి ఆమె శీలాన్ని రక్షించే బాధ్యత తీసికొనగల మహితాత్ముడు. నారాయణుడైనా, సూర్యనారాయణుడైనా తత్త్వతః ఒక్కడే. **"ఏకం సత్ విప్రాః బహుధా వదన్తి'** కదా! అటువంటి భేదం లేని భక్తితో ద్రౌపది సూర్యుడికి నమస్కరించింది. అనన్యచింతతో స్మరించిన ఆమెయొక్క యోగక్షేమం వహించవలసిన బాధ్యత ఆ భగవానుడిదే! (సంపా.)

వ. అనుచుం గేలు మొగిచిన. 109

తాత్పర్యం: అంటూ చేతులెత్తి నమస్కరించగా.

క. తరణియు దుఃఖితయగు న। త్తరుణిం గాచుటకు నత్యుదగ్రభుజావి
స్ఫురణాఢ్యు నొక్క రక్కసుఁ। గరుణార్ద్రమనస్కుఁ డగుచు గ్రక్కునఁ బనిచెన్. 110

ప్రతిపదార్థం: తరణియున్= సూర్యుడునూ; కరుణార్ద్ర మనస్కుఁడు+అగుచున్= దయారసంతో తడిపిన మనస్సుకలవాడై; దుఃఖిత+అగు+దుఖంతోఉన్న; ఆ+తరుణిన్= ఆ కాంతను; కాచుటకున్= రక్షించుట కొరకై; అతి+ఉదగ్ర భుజావిస్ఫురణ+ఆఢ్యున్= మిక్కిలి అధికమైన భుజపరాక్రమంచేత గొప్పవాడైన; ఒక్క రక్కసున్= ఒక రాక్షసుడిని; గ్రక్కునన్= వెంటనే; పనిచెన్= పంపాడు.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది మొర విన్న సూర్యుడు దయాంతరంగంతో ఆమెను రక్షించటానికి బాహుబలాఢ్యుడైన ఒక రాక్షసుడిని పంపాడు.

వ. వాఁడునుం బనిపూని యంబరతలంబున నదృశ్యాకారుండై వచ్చి నిలిచె. 111

ప్రతిపదార్థం: వాఁడునున్= వాడు కూడా; పనిపూని= బాధ్యత స్వీకరించి; అంబరతలంబునన్= ఆకాశమార్గంలో; అదృశ్య+ఆకారుండు+ఐ= కనబడని రూపం కలవాడై; వచ్చి; నిలిచెన్= నిలబడ్డాడు.

తాత్పర్యం: ఆ రాక్షసుడు వెంటనే పనిపూని వచ్చి ఆకాశంలో ఎవరికీ కనబడకుండా ఆమెకు రక్షగా నిలబడ్డాడు.

తే. **ఇట్లు ప్రార్థించి పాంచాలి యెట్టకేని। సింహబలు మందిరం బల్లఁ జేర నరిగి**
యొల్లఁబోవుచు బెబ్బులి యున్న పొదరు। సొచ్చు లేడి చందంబునఁ జొచ్చుటయును. **112**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు ప్రార్థించి= ఇట్లా వేడికొని; పాంచాలి= ద్రౌపది (సైరంధ్రి); ఎట్టకేనిన్= ఎట్లానో, ప్రయాసతో; సింహబలు మందిరంబు= కీచకుని నివాసభవనం; అల్లన్+చేరనరిగి= నెమ్మదిగా సమీపించి; ఒల్లన్+పోవుచున్= కలతపడుతూ; బెబ్బులి+ఉన్న పొదరు= బెబ్బులి ఉన్న పొదను; చొచ్చు లేడి చందంబునన్= ప్రవేశించే లేడివలె; చొచ్చుటయును= ప్రవేశించగా.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ప్రార్థించి, ప్రయాసపడుతూ సైరంధ్రి ఎట్లాగో కీచకుడి గృహాన్ని చేరి కలతపడుతూ, పెద్దపులి ఉండే పొదలోపలికి వెళ్ళే లేడివలె ఆ మందిరంలో ప్రవేశించినంతనే. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: అలం: ఉపమ. 'బెబ్బులి యున్న పొదరు సొచ్చు లేడి చందంబున' అనేది జాతీయం. బలవంతులైన వారి ప్రయోజనాలకై నిస్సహాయులైనవారు బలి కావలసిన స్థితి ఏర్పడుతుంది. ఆ సందర్భంగా ఈ మాట వాడుతారు. ఈ ఉపమాలంకారం సందర్భోచితంగా సంతరించబడింది. తిక్కన ఉపమానాలన్నీ సామాన్య జనజీవన పరిధిలోనుండి ఎన్నుకొనబడటం గమనార్హం. 'ఆంధ్రావళి మోదముం బొరయునట్లు' ఆయన చేసే రచనకు ఇది ఒక సహజాలంకారం.

ఉ. **అంబురుహాక్షి వచ్చు తెరు వారయఁ గీచకముఖ్యుఁ డప్డు తె**
ల్లంబుగఁ జూచి యుల్లము కలంకయు వారక మేన వెమ్ముతా
పంబును డిగ్గఁ ద్రావి, గరుపాఱుచు నుత్కట సంభ్రమంబు హ
ర్షంబుఁ బెనంగొనంగ నతిచంచలభావ పరీతమూర్తియై. **113**

ప్రతిపదార్థం: కీచక ముఖ్యుఁడు= కీచకులలో మొదట లెక్కించదగినవాడు, సింహబలుడు; అప్డు= అప్పుడు; అంబురుహ+అక్షి= కమలాల వంటి కనులుగల సైరంధ్రి; వచ్చు తెరువు= వచ్చే దారిని; ఆరయన్= తేరిపారగా; తెల్లంబుగన్+చూచి= స్పష్టంగా చూచి, ఉల్లము కలంకయున్= మనస్సులోని కలతనూ; వారక= ఎడతెగక; మేనన్+వెమ్మ= శరీరాన్ని తపింపచేసే; తాపంబును= విరహబాధనూ; డిగ్గన్+తావి= దిగమ్రింగి; గరుపాఱుచున్= గగుర్పాటు నొందుతూ; ఉత్కట సంభ్రమంబు= మిక్కిలి తొట్రుపాటు; హర్షంబున్= సంతోషం; పెనంగొనంగన్= ముప్పిరికొనగా (పెనవేసికొనగా); అతి చంచలభావ పరీతమూర్తి+ఐ= మిక్కిలి చాపల్యంతో పెనగొన్న మనస్సు కలవాడై.

తాత్పర్యం: కీచకుడు సైరంధ్రి వచ్చే దారిని కనువిచ్చి స్పష్టంగా తేరిపార చూచాడు. మనసులోని కలతను శరీరంలోని ఆరని మదనతాపాన్ని దిగమ్రింగుకొన్నాడు. గగుర్పాటుతో కూడిన ఆశ్చర్యం, సంతోషం పెనవేసికొనగా చపల స్వభావంతో కూడినవాడై. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. **చిడిముడి పడుచు నెదురు చనఁ। గడఁగుచు హారములు సక్కఁగాఁ ద్రోచుచు మ**
ల్లడి గొనుచు దుర్విలాసం। బొడలికి నొడఁ గూర్చుచుండ నుగ్మలి యంతన్. **114**

ప్రతిపదార్థం: చిడిముడి పడుచున్= తొట్రుపాటు పడుతూ; ఎదురుచనన్= ఎదురుగా పోవటానికి; కడఁగుచున్= ప్రయత్నిస్తూ; హారములు+చక్కఁగాన్+త్రోచుచున్= మెడలో హారాలు సరిచేసికొంటూ; మల్లడి గొనుచున్= సుడులు సుడులుగా తిరుగుతూ; ఒడలికిన్= శరీరానికి; దుర్విలాసంబు= దుష్టమైన విలాసం; ఒడన్+కూర్చుచున్+ఉండన్= ప్రదర్శిస్తూ ఉండగా; ఉగ్మలి= సైరంధ్రి; అంతన్= అప్పుడు.

తాత్పర్యం: కీచకుడు తొట్రుపాటు పడుతూ, ఎదురుపోవటానికి సమకట్టి, హారాలు సవరించుకొంటూ, శరీరం మీద ఉదాత్తంగాని శృంగార చేష్టలు ప్రదర్శిస్తూ నిలుచున్నాడు. అప్పుడు సైరంధ్రి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: 'దుర్విలాసం' అనేది సాభిప్రాయమైన ప్రయోగం. కీచకుడు రూపాభిమాని. హారాలు సవరించుకొనడం వంటివి చేశాడు. దుర్విదగ్ధుడి హర్షం కాబట్టి దుర్విలాసం.

వ. తత్ప్రదేశంబునకుం జని. 115

తాత్పర్యం: ఆ ప్రదేశానికి వెళ్ళి.

తే. 'దేవి తృష పుట్టి వారుణిదేరఁ బనుప । నరుగుదెంచితిఁ బోయింపుఁ' డనిన నింతి
నెఱ్ఱుమొగంబున దృష్టులు నిలిపి, తమక । మడర నిట్లను నా కీచకాధముండు. 116

ప్రతిపదార్థం: దేవి= సుదేష్ణాదేవి; తృష పుట్టి= మద్యపు దప్పికగొని; వారుణి+తేరన్= మద్యం తెమ్మని; పనుపన్+అరుగుదెంచితిన్= పంపగా వచ్చాను; పోయింపుఁడు+అనినన్= పోయించండి అని అనగా; ఇంతి నెఱ+మొగంబునన్= సైరంధ్రి అందమైన ముఖంమీద; దృష్టులు నిలిపి= చూపులు నిలిపి; తమకము+అడరన్= మోహం అతిశయించగా; ఆ కీచక+అధముండు= ఆ నీచుడైన కీచకుడు; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'సుదేష్ణాదేవి దప్పికగొని మద్యం తీసికొని రమ్మని పంపగా వచ్చాను. పోయించం'డని సైరంధ్రి పలుకగా, మోహపరవశత్వంతో ఆమెను చూస్తూ ఆ నీచకీచకు డిట్లా అన్నాడు.

విశేషం: సైరంధ్రి (ద్రౌపది) తలవంచుకొని ముక్తసరిగా మాట్లాడటం ఆమె స్వభావానికి ఉచితం.

క. 'దేవి తృష దీర్పఁ బూనితి; । వా వెలఁది సహోదరుండ నగు నా తృష లీ
లావతి! నీదు సరస సం । భావనమెయిఁ దీర్పకునికి పాడియె చెపుమా! 117

ప్రతిపదార్థం: లీలావతి!= ఓ సౌందర్యవతీ!; దేవి= సుదేష్ణాదేవి యొక్క; తృష+తీర్పన్+పూనితివి= దప్పిక తీర్చటానికి పూనుకొన్నావు; (కాని); ఆ వెలఁది= ఆమె యొక్క; సహోదరుండన్+అగు= తమ్ముడనైన; నా తృషను= నా యొక్క దప్పికను; నీదు సరస సంభావనమెయిన్= నీ సరసమైన మన్నన చేత; తీర్పక+ఉనికి= తీర్చకుండా ఉండటం; పాడియె చెపుమా!= న్యాయమా చెప్పుము!

తాత్పర్యం: 'ఓ సుందరాంగీ! మీ దేవి దప్పిక తీర్చటానికి పూనుకొన్న నీవు, ఆమె తమ్ముడనైన నా దప్పిక కూడా నీ సరస సల్లాపాలతో తీర్చకుండటం న్యాయమా? చెప్పుము.

విశేషం: ఇక్కడ తృష= దప్పిక, కామము అనే అర్థాల మీద కవి ఇద్దరి చేతా మాట్లాడించి చమత్కరించాడు. ఒకరు కోరే అర్థం మరొకరికి తెలియజేశాడు. సుదేష్ణ దాహం మదిరతో తీరుతుంది. కీచకుడి దాహం ఆమె సరస సంభావనతో చల్లారుతుంది.

సీ. కాంతి దళ్కొత్తు నీ కడగంటి చూడ్కితోఁ । బొందఁగానని మేను పొగులుటయును,
దీపారు నీ పల్కుఁ దెల్లంబుగా వినఁ । గానని వీనులు గందుటయును,
నింపగు నీ చెయ్వు లెలమిమైఁ గొనియాడఁ । గానని కోర్కులు గలఁగుటయును,
సొగయించు నీ కేళిఁ దగిలి యానందంబుఁ । బొందఁగానని మది గుందుటయును

తే. **బాయ, నాదగు జన్మంబు ఫలము నొంద । భావజన్ముని పూనిక పార మెయ్ద**
నన్ను బంటుగా నేలుము నలినవదన! । యింక నీ సిగ్గుదెర యోల మేల నీకు?' 118

ప్రతిపదార్థం: నలినవదన!= పద్మంవంటి ముఖం కలదానా! సైరంధ్రీ!; కాంతి= కాంతి అనే గుణం; తళ్కొత్తు= ప్రకాశించే; నీ కడగంటి చూడ్కితోన్= నీ క్రీగంటి చూపుతో; పొందన్+కానని మేను= కూడలేని శరీరం; పొగులుటయును= తపించటమున్నూ; తీపారు= తియ్యని; నీ పల్కున్= నీ మాటను; తెల్లంబుగాన్= స్పష్టంగా; వినన్+కానని= విననోచని; వీనులు= చెవులు; కందుటయును= తాపం చెందటమున్నూ; ఇంపు+అగు= అందమైన; నీ చెయ్వులు= నీ చేష్టలు; ఎలమిమైన్= సంతోషంగా; కొనియాడన్+కానని= ప్రశంసించలేని; కోర్కులు= కోరికలు; కలఁగుటయును= కలత చెందటమున్నూ; సొగయించు= సొక్కింపచేసే; నీ కేళిన్+తగిలి= నీ శృంగార చేష్టలలో చిక్కి; ఆనందంబు= సంతోషం; పొందన్+కానని= పొందలేని; మది= మనస్సు; కుందుటయును= తపించటం; పాయన్= పోయేటట్లుగా; నాది+అగు జన్మంబు= నాయొక్క పుట్టుక; ఫలమున్+ఒందన్= ఫలించేటట్లు; భావ జన్ముని= మన్మథుని; పూనిక= ప్రయత్నం; పారము+ఎయ్దన్= అంచులు ముట్టేటట్లు (పరిపూర్ణమయ్యేటట్లు); నన్నున్ బంటుగాన్+ఏలుము= నన్ను నీ సేవకుడిగా పాలించుకొనుము; ఇంకన్= ఇకమీద; ఈ సిగ్గు తెర+ఓలము= సిగ్గు అనే తెరమరుగు; నీకున్+ఏల?= నీ కెందుకు?

తాత్పర్యం: నీ కటాక్ష వీక్షణాలను పొందకపోవటంచేత కలిగిన దేహతాపాన్నీ, నీ తీయని పలుకులు వినలేకపోవటం చేత కలిగిన శ్రవణతాపాన్నీ, అందమైన నీ విలాస చేష్టలను ప్రీతితో మెచ్చలేని కోర్కెల వలన కలిగిన మదనతాపాన్నీ, నీతో రహస్య క్రీడలతో రమిస్తూ ఆనందం పొందకపోవటం వలన కలిగిన మనస్తాపాన్నీ పోగొట్టి నా జన్మ సఫలం చేసి నన్ను నీ బంటుగా స్వీకరించి పాలించుము. ఇక మీద కూడా ఈ సిగ్గు తెరల చాటుమాటుతనం ఎందుకు?'

విశేషం: 1.'అగ్ని దగ్గరుండి, ప్రియురాలు దూరంగా ఉండి తాపం కలిగిస్తారు. అగ్ని దూరంగా పోతే ప్రియురాలు దగ్గరైతే తాపం తగ్గుతుంది' అనే లోకోక్తి ప్రసిద్ధం. సైరంధ్రిపై వలపు పెంచుకొన్న కీచకుడు మదనతాపంతో వేగిపోతున్నాడు. దానికి నాలుగు కారణాలను సీస పద్యపాదాలలో వరుసగా చెప్పాడు. మెరుపులవలె మెరిసే కడగంటి చూపులు పొందలేని శరీరం విరహతాపాన్ని పొందింది. ఇప్పుడు అట్టి చూపులు ప్రసరింపచేయటానికి సమీపించింది కాబట్టి అది తగ్గిపోతుందని అతడి భావన. అట్లాగే వలపుమాటలు వినని చెవులు తాపాన్ని పొందాయి. ఇప్పు డా వలపుమాటలవలన ఆ తాపం తగ్గుతుంది. వలపు చేష్టలను పొగడి కోరికలు తీర్చుకొనలేదని తాపం ఉండేది. ఆమెను పొంది సుఖం అనుభవించలేదని మనోవేదన ఉండేది. అవన్నీ నీవు దరిచేరటం వలన తగ్గి (తొలగి) పోతాయి-అని అన్నాడు. సీస పద్యపాదాలు అంత్యానుప్రాసంతో అలంకరించబడటం గమనించతగింది. కీచకుడి విరహతాపంలోని మాధుర్యగుణం. సాతత్య స్వభావం దానివలన ధ్వనించబడుతున్నది.

2. సీస పద్య పాదాలలోని వాక్యాలు 'పాయన్' అనే క్రియతో అన్వయించే ఒక క్రమం ఇందులో ఉన్నది. తాపం క్రమంగా శరీరంలో, చెవులలో, కోర్కెలలో, హృదయంలో వ్యాపించగా అది మరల క్రమంగా ఉపశమిస్తుందని సూచించబడింది. అంతేకాక తాపం తగ్గిన తరువాత కలిగే ఫలితాంశాలను నాల్గింటిని ఎత్తుగీతిలో తిక్కన చెప్పాడు. అవి - ఆమె కటాక్షం వలన జన్మసఫలం కావటం; వలపు మాటలు వినటం వలన మన్మథభావం పరిపూర్ణం కావటం, అందమైన ఆమె వలపు చేష్టలతో పెల్లుబికే కోర్కెల వలన కలిగే తృప్తి వలన ఆమెకు బంటుగా వశుడై పోవటం, సుఖకేళితో ఆనందం పొంది సిగ్గుతెరలు లేకుండా చనువుతో మెలగటం కలుగుతుందట! ఇందులో అందమైన ఒక క్రమం ఉన్నది. నలినవదన అన్నప్పుడు ఉపమాస్ఫూర్తి, సిగ్గుతెర యోలము అన్నప్పుడు రూపకస్ఫూర్తి రాణించాయి. అలంకారాలు కాకపోయినా అలంకారాల అనుభూతిని కలిగించే సూక్తివైచిత్రి ఇది.

3. సంకల్పం అనే మదనావస్థకు తిక్కన క్రమవికాసాన్ని కలిగిస్తూ, ఈ పద్యంలో ఒక పరిణత స్థితిని చిత్రించాడు. రసాభ్యుదయ శిల్పంలో ఇది ప్రతిభావంతమైన ప్రయోగం. (సంపా.)

వ. అనవుడు. 119

తాత్పర్యం: అనగా.

తే. చెలువ యప్పలుకులు పెడ చెవులఁ బెట్టి। ధీర గావున విగతవికార యగుచు
'మదిర వోయింపుఁ డద్దేవి యెదురుచూచు। నలుగుఁ దడవైన మగుడఁ బోవలయు'ననిన. 120

ప్రతిపదార్థం: చెలువ= సైరంధ్రి; ఆ+పలుకులు= కీచకుని మాటలు; పెడచెవులన్+పెట్టి= పట్టించుకొనకుండా; ధీర+కావునన్= ధీరురాలు కాబట్టి; విగతవికార+అగుచున్= ఎటువంటి చాంచల్యం లేనిది ఔతూ; ఆ+దేవి= ఆ సుదేష్ణాదేవి; ఎదురుచూచున్= ఎదురుచూస్తుంటుంది; తడవు+ఐనన్= ఆలస్యమైతే; అలుగున్= కోపపడుతుంది; మగుడన్= మరల; పోవలయున్= వెళ్ళిపోవాలి; మదిర+పోయింపుఁడు= మద్యం పోయించండి; అనినన్= అనగా.

తాత్పర్యం: కీచకుడి మాటలను ద్రౌపది లక్ష్యపెట్టక, ధీరురాలుకాబట్టి ఎటువంటి వికారానికీ లోనుకాకుండా ఉండి, 'త్వరగా మద్యం పోయించండి. ఆలస్యమైతే దేవి కోపిస్తుంది. నేను శీఘ్రంగా వెనుకకు వెళ్ళాలి' అని అనగా - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: ద్రౌపది తన ముఖభావాలను కనబడనీయకుండా గంభీరంగా మాట్లాడింది.

చ. 'మదిర సుదేష్ణపాలి కొకమాత్రన పుచ్చెద నొర్ల చేత; నిం
పొదవెడు నట్టి దీని చవి యుల్లము సొక్కఁగ నాను మీవు; నీ
వదన సరోజ సౌరభమవారణ నన్నును గ్రోల నిమ్ము; బె
ట్టిదుఁ డగు కాము తూపులఁ దొడింబడకుండఁగఁ గావు మిత్తఱిన్. 121

ప్రతిపదార్థం: మదిరన్= మద్యాన్ని; సుదేష్ణపాలికిన్= సుదేష్ణవద్దకు; ఒక మాత్రన్+అ= ఒక రెప్పపాటుకాలంలోనే; ఒర్లచేతన్= ఇతరులచేత; పుచ్చెదన్= పంపుతాను; ఇంపు+ఒదవెడు+అట్టి= ఆనందాన్ని కలిగించే; దీని చవి= ఈ మద్యం రుచిని; ఉల్లము= మనస్సు; సొక్కఁగన్= పరవశమయ్యేటట్లు; ఈవు+ఆనుము= నీవు త్రాగుము; నీ వదన సరోజ సౌరభము= నీ ముఖకమలం యొక్క సుగంధం; అవారణన్= అడ్డులేకుండా; నన్నును= నన్నుకూడా; క్రోలనిమ్ము= త్రాగనిమ్ము; బెట్టిదుఁడు+అగు= క్రూరుడైన; కాముతూపులన్= మన్మథుడి యొక్క బాణాలకు; తొడిన్+పడక+ఉండఁగన్= తొట్రుపాటు; ఈ+తఱిన్+కావుము= ఇప్పుడు కాపాడుము.

తాత్పర్యం: 'నేను మద్యాన్ని అక్క సుదేష్ణకు ఇతరుల ద్వారా ఇప్పుడే పంపుతాను. నీవు ఈ మద్యం త్రాగి, ఈ వేళ నీ ముఖపద్మం లోని మంచి వాసనను నన్ను త్రాగనిచ్చి, నా మదనతాపాన్ని పోగొట్టి రక్షించుము.

క. కరితురగ రథసమితిఁ బొం। పిరివోయెడు నాదు లక్ష్మి పెంపున కెల్లన్
సరసిరుహవదన! నీవ కు। దురుగా నొనరించెదం గుతూహల మెసఁగన్. 122

ప్రతిపదార్థం: సరసిరుహ+వదన!= పద్మం వంటి ముఖంగల ఓ సైరంధ్రీ!; కరి, తురగ, రథసమితిన్= ఏనుగులు, గుర్రాలు, రథాల సమూహంతో; పొంపిరి+పోయెడు= అతిశయించే; నాదులక్ష్మి= నా సంపద యొక్క; పెంపునకున్= అతిశయానికి; ఎల్లన్= అంతటికి; నీవు+అ కుదురుగాన్= నీవే ఆధారంగా; కుతూహలము+ఎసఁగన్= ఆనందం నిండగా; ఒనరించెదన్= చేస్తాను.

తాత్పర్యం: ఓ పద్మముఖీ! చతురంగబలాలతో పెంపారే నా సంపద కంతటికీ కుతూహలంతో నిన్నే కుదురుగా రాణిని చేస్తాను.

క. రుచిర మణి భూషణంబులు। నుచిత విహారప్రకార యోగ్యాగార
ప్రచయము సుందరగణికా। నిచయము నొప్పించువాఁడ నీకుం దరుణీ! 123

ప్రతిపదార్థం: తరుణీ!= ఓ వనితా!; నీకున్= (సైరంధ్రికి); రుచిరమణిభూషణంబులు= అందమైన మణులతో చెక్కబడిన ఆభరణాలు; ఉచిత= తగిన; విహార ప్రకార= క్రీడించటానికి; యోగ్య+అగార ప్రచయము= తగిన ఇళ్ల సముదాయం; సుందర గణికానిచయమున్= అందమైన వేశ్యల సమూహాన్ని; ఒప్పించువాడన్= సమకూర్చి ఇస్తాను.

తాత్పర్యం: ఓ సైరంధ్రీ! నీకు అందమైన మణిహారాలను, విలాస గృహాలను, పరిచారికలుగా వేశ్యాసమూహాలను పుష్కలంగా సమకూర్చి ఇస్తాను.

విశేషం: గణికా సంచారం మందిరానికి అందం. వారు అలంకరణలోనూ, తదితర పరిచర్యలలోనూ నేర్పరులు. నాట్య సంగీత విన్యాసాలతో రాణి మనస్సు రంజింపజేస్తారు.

క. నా కులకాంతల నెల్లను। నీకుం బనిసేయఁ బనిచి నెయ్యంబున నే
నీ కనుసన్నన మెలఁగెద। నే కార్యంబైన నడుపు మీవ తగంగన్.' 124

ప్రతిపదార్థం: నా కులకాంతలను= నా భార్యలను; ఎల్లను= అందరినీ; నీకున్= నీకు; పని+చేయన్+పనిచి= సేవలు చేసేందుకు ఆజ్ఞాపించి; నెయ్యంబునన్= ప్రేమతో; నేన్= నేను; నీ కనుసన్నన్+అ= నీ కనుసన్నలలోనే; మెలఁగెదన్= తిరుగుతాను; ఏ కార్యంబు+ఐనన్= ఏ పని అయినా; ఈవు+అ= నీవే; తగంగన్= సరిగా; నడుపుము= జరుపుము.

తాత్పర్యం: నా భార్యల నందరినీ నీ దాసీజనంగా చేసి, స్నేహంతో నేను నీ కనుసన్నలలో మెలగుతాను. అన్ని పనులు నీవే నడిపించుము. (సర్వాధికారాలు నీ కిస్తాను).'

విశేషం: సాధారణ స్త్రీలు కోరుకొనే ఆభరణాలు, రథగజతురగాది సంపదలు, విలాసవస్తువులు కల్పిస్తానని చెప్పి కీచకుడు సైరంధ్రిని తనవశం చేసికొనజూస్తున్నాడు. తన భార్యలను అందరినీ తనకు దాసీలనుగా చేస్తానంటే సైరంధ్రి లోబడుతుందని ఆ నీచుడి ఆలోచన. ఇవి మోహావేశపు పలుకులు.

వ. అనుచు సింహబలుండు తన యంతరంగంబున నంతకంత కగ్గలించు తమకంబునఁ దన్నుఁదా నెఱుంగక పయింబడి పట్టుకొనిన. 125

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అంటూ సింహబలుండు= కీచకుడు; తన అంతరంగంబునన్= తన మనస్సులో; అంతకున్+అంతకున్= క్షణక్షణానికి; అగ్గలించు= అధికమవుతున్న; తమకంబునన్= మోహంతో; తన్నున్+తాను+ఎఱుంగక= ఒడలు మరచి; పయిన్+పడి= పైనబడి; పట్టుకొనినన్= ఒడిసి పట్టగా.

తాత్పర్యం: అంటూ కీచకుడు మోహావేశపరవశుడై తన ఒడలు మరచి సైరంధ్రిపైబడి ఒడిసి పట్టగా.

క. తనుఁ గాచి వెనుక వచ్చిన। దనుజు మహాబలము తనదు తనువొందిన, నా
తని చే విదిల్చి రభసం। బునఁ దన్మందిరము ద్రుపదపుత్రిక వెడలెన్. 126

ప్రతిపదార్థం: ద్రుపదపుత్రిక= ద్రౌపది; తనున్= (సైరంధ్రిని); కాచి= రక్షించి; వెనుకన్+వచ్చిన= వెంబడించి వస్తున్న; దనుజ మహాబలము= రాక్షసుడి యొక్క అధికశక్తి; తనదు తనువు= తన శరీరం; ఒందినన్= ప్రవేశించగా; ఆతని చే= కీచకుడి చేతిని; విదిల్చి= ఒక్కుమ్మడిగా విదిలించుకొని; రభసంబునన్= వేగంగా; తద్+మందిరము= ఆ ఇంటినుండి; వెడలెన్= బయటపడింది.

తాత్పర్యం: తనకు రక్షకుడుగా తన వెంబడి వస్తున్న రాక్షసుడి అధికశక్తి సైరంధ్రి నావహించగా ఆమె కీచకుడి చేతిని గట్టిగా విదిలించి, వేగంగా ఆ ఇంటినుండి బయటికి వచ్చింది.

వ. ఇట్లు ద్రోచిపోయినం గీచకుండు వెనువెంటం దగిలిన నమ్మగువయు మరలి చూచి భయభ్రాంతయై 'యెవ్వలనికిం బోదునో' యని తలంచి, దైవయోగంబున విరాటుం డప్పుడు గొలువునికింజేసి తత్సభా భాగంబు దెసకు వెసం బాఱినం, గామాయత్తచిత్తుండును, గర్వోన్మత్తుండును గావున జనసమూహంబు సరకుసేయక రహస్యప్రకాశవిభేదవిచారంబు దక్కి. 127

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు+త్రోచిపోయినన్= ఈ విధంగా విదిలించి సైరంధ్రి వెళ్లగా; కీచకుండు; వెనువెంటన్= వెంబడించి; తగిలినన్= తరుమగా; ఆ+మగువయున్= ఆ సైరంధ్రియూ; మరలి చూచి= వెనుదిరిగి కనుగొని భయభ్రాంత+ఐ= భయపడి; ఏ+వలనికిన్+పోదునో అని= ఏ మూలకు వెళ్ళాలా? అని; తలంచి= ఆలోచించి; దైవయోగంబునన్= అదృష్టవశాత్తు; విరాటుండు; అప్పుడు; కొలువు= సభ తీర్చి; ఉనికిన్+చేసి= ఉండటం చేత; తద్+సభాభాగంబుదెసకున్= ఆ సభవైపునకు; వెసన్+పాఱినన్= వేగంగా పరువెత్తగా; కామ+ఆయత్తచిత్తుండును= స్త్రీవాంఛతో నిండిన మనస్సు కలవాడూ; గర్వ+ఉన్మత్తుండును= గర్వంచేత మత్తెక్కి పొగరుపట్టినవాడూ; కావునన్; జన సమూహంబున్ సరకు+చేయక= జనుల గుంపును లెక్కచేయక; రహస్యప్రకార విభేద విచారంబున్+తక్కి= గుట్టు రట్టు ఔతుందనే ఆలోచన కూడా లేకుండ.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా సైరంధ్రి తనను విదిలించి వెళ్ళిపోగా, కీచకుడు వదలక ఆమెను వెంబడించాడు. భయంతో పరుగు తీసి, ఎక్కడికి పోవాలో తెలియక, అదృష్టవశాత్తు విరాటమహారాజు అప్పుడు కొలువు తీర్చి ఉండటం చూచి ఆమె ఆ సభలోకి ప్రవేశించింది. కామంతో కళ్ళు మూసికొనిపోయిన ఆ గర్విష్ఠి కీచకుడు జనాలను లెక్కపెట్టక, గుట్టు రట్టు అవుతందనే సంగతి కూడా మరచిపోయి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

కీచకుఁడు ద్రౌపదిం బట్టుకొనుటకు వెంటఁదగులుట (సం.4-15-7)

సీ. సమదవారణము జంగమలత వెనుకొని। సరభసంబునఁ బట్టఁ జనువిధమునఁ
గ్రూరదానవుఁడు భూచారి నిర్జరకాంతఁ। బొదువ రయమ్మునఁ బోవుభంగి
ఘోర గృధ్రము సుకుమార నాగాంగనఁ। బటుగతి నొడియంగఁ బాఱు కరణిఁ
బ్రబల బిడాలంబు బాలశారిక మీఁద। నడరి సత్వరముగ నరుగుమాడ్కి

తే. సింహబలుఁ డత్యుదగ్రతఁ జిగురుబోఁడి। పజ్జఁ గడువడిఁ దగిలి కోపంబు గదుర
నొడిచి తలపట్టి తిగిచి మహోగ్రవృత్తి। గొంకు కొసరించుకయు లేక కూలఁదాఁచె. 128

ప్రతిపదార్థం: సమదవారణము= మదించిన ఏనుగు; జంగమలతన్= కదలి నడిచే తీగను; వెనుకొని= వెంబడించి; సరభసంబునన్= వేగంగా; పట్టన్+చనువిధమునన్= పట్టటానికి వెళ్ళినట్లు; క్రూరదానవుఁడు= భయంకర రాక్షసుడు; భూచారి= భూలోకంలో తిరిగే; నిర్జరకాంతన్= దేవతాస్త్రీని; పొదువన్= పట్టుకోవటానికి; రయమ్మునన్= వేగంగా; పోవుభంగిన్= వెళ్ళునట్లు; ఘోరగృధ్రము=

భయంకరమైన గ్రద్ద; సుకుమార నాగ+అంగనన్= సున్నితమైన నాగవనితను; పటుగతిన్= గట్టిగా; ఒడియంగన్= పట్టుకొనటానికి; పాఱుకరణిన్= పరుగెత్తేటట్లు; ప్రబల బిడాలంబు= బలమైన గండుపిల్లి; బాలశారికమీఁదన్= చిన్నగోరువంక మీదికి; అడరి= అతిశయించి; సత్వరముగన్= వేగంగా; అరుగుమాడ్కిన్= వెళ్ళునట్లు; సింహబలుఁడు= కీచకుడు; అతి+ఉదగ్రతన్= మిక్కిలి గర్వంతో; చిగురుబోఁడి పజ్జన్= సైరంధ్రి వెనుక; కడువడిన్= మిక్కిలి వేగంగా; తగిలి= వెంబడించి; కోపంబు కదురన్= కోపంరాగా; ఒడిచి తలపట్టి= ఎగసి నిపుణంగా సిగపట్టి; తిగిచి= లాగి; మహా+ఉగ్రవృత్తిన్= మిక్కిలి భయంకరంగా; కొంకుకొసరు+ఇంచుకయున్ లేక= వెనుకంజ కాస్త కూడా లేకుండా; కూలన్+తాఁచెన్= నేలపై పడేటట్లు తన్నాడు.(త్రోశాడు).

తాత్పర్యం: మదపుటేనుగు నడిచే తీగను వేగంగా పట్టబోయినట్లు. రాక్షసుడు భూలోకానికి వచ్చిన దేవకాంతను త్వరగా పట్టబోయినట్లు. పెద్ద గ్రద్ద యాడుపామును వేగంగా ఒడిసి పట్టబోయినట్లు, గండుపిల్లి గోరువంక పిల్ల మీదికి దురుసుగా దూకి, పట్టటానికి పరుగెత్తినట్లుగా కీచకుడు మిక్కిలి కోపంతో కోమలాంగి అయిన ద్రౌపది వెంటబడి పరుగిడి ఎగసి జుట్టుముడిపట్టి లాగి, ఏమాత్రం జంకుగొంకు లేకుండా నేల బడద్రోశాడు. (పడతన్నాడు.)

విశేషం: 1. అలం: మాలోపమ, ఉల్లేఖం. క్రమాలంకారం లేదా యథాసంఖ్యాలంకారం.

2. మూలంలో కంటె తిక్కన ఈ సన్నివేశాన్ని సహజసుందరంగా చిత్రించాడు. ఎట్లాగంటే - మూలంలో కీచకుడు మొదట ఆమెకుడిచేయి పట్టుకొన్నాడు. ఆమె విదిలించి కొట్టింది. అతడు అంతటితో ఆగక ఆమెను పట్టుకొనటానికి యత్నించి పైటను చిక్కించుకొన్నాడు. ఆమె నిట్టూర్పులు నిగుడిస్తూ వేగంగా విదిలించి కొట్టింది. అతడు మొదలు నరికిన చెట్టువలె నేలమీద పడ్డాడు. అప్పుడు ఆమె భయంతో పరుగెత్తి రాజూ, యుధిష్ఠిరుడూ ఉన్న సభలో ప్రవేశించి శరణువేడింది.

"తాం కీచకః ప్రధావన్తీం కేశపాశే పరామృశత్
అథైనాం పశ్యతో రాజ్ఞః పాతయిత్వా పదావధీత్' (సం.4.15.7)

వేగంగా పరుగెత్తుతున్న ద్రౌపదిని కీచకుడు వెన్నంటి జడపట్టుకొని, రాజు చూస్తూ ఉండగానే, నేలమీద పడవేసి కాలితో తన్నాడు. ఇది మూలకథనం. తిక్కన దీనిని మార్చి సహజత్వాన్నీ, ఔచిత్యాన్నీ పోషించాడు. తిక్కన తీర్చిన కీచకుడు ఆమె చేయిపట్టుకొనబోవలేదు. మదనావేశంతో ఆమెను కౌగిలించుకొనబోయాడు. (పైనబడి పట్టుకొన్నాడట). ఆమె (దనుజదత్తబలంతో) అతడిని త్రోసిందట. అతడు ఆమె కొంగుపట్టుకొనటం, ఆమె త్రోయటం, అతడు విరిగినచెట్టువలె నేలపై పడటం తిక్కన తీసివేశాడు. సైరంధ్రి అతడిని త్రోసి, త్వరగా పరుగెత్తింది. అతడు వెన్నంటాడు. ఈ సారి అతడు పట్టుకొంటే కీడుమూడుతుందని భావించి విరాటుడి సభవైపు పరుగెత్తటం మొదలుపెట్టింది. కాని, మూలంలో చెప్పబడినట్లు అప్పటికి రాజును శరణు వేడలేదు. రాజుముందే కీచకుడు సైరంధ్రిని కొప్పుపట్టి లాగి పడవేసి ఆమెను కాలితో తన్నినట్లు సంస్కృత భారతం. ధూర్తుడైన కీచకుడి కది సహజం. కాని, ద్రౌపది పాదహతి పొందినట్లు చెప్పటం తిక్కనకు ఉచిత మనిపించలేదు. అందుకే - నిపుణంగా 'కూలఁదాఁ చెన్' - అని తెలుగులో చెప్పాడు. కూలబడేటట్లుగా తాచాడని దానికి అర్థం. కూలబడగా (కూలబడినతరువాత) తాఁచాడనే అర్థం దూరాన్వయం ఔతుంది. తెలుగులో 'తాఁచు' అనే క్రియకు విసరివేయు, కొట్టు, పాదంతోతన్ను, అదుము, అణగత్రొక్కు అనే అర్థాలున్నాయి. కాబట్టి ఒక చేత్తో జుట్టుముడిపట్టిలాగి, మరొక చేత్తో ఆమెను కొట్టి, నేలకు విసరివేసినట్లు అర్థం చెప్పే అవకాశం తిక్కన కల్పించాడు. 158వ పద్యంలో కీచకుడు 'వెనుకం గూడఁగ ముట్టి పట్టికొని తన్నెన్' అని ద్రౌపది (సైరంధ్రి) సుదేష్ణతో చెప్పింది. 'తన్నెన్' అనే క్రియకు కొట్టు, పాదంతో తాడించు అనే రెండర్థాలున్నాయి. తిక్కన తెలుగు క్రియలు వాడి ఔచిత్యం పోషిస్తాడన్నదానికి ఇదొక ఉదాహరణం. 'కూలఁదాఁచెన్' అన్నప్పుడు నేలమీద పడేటట్లు త్రోశాడనీ లేక తన్నాడనీ అర్థం చెప్పుకొనవచ్చును. పాదతాడనం తెలుగులో చెప్పబడలేదు. అది తిక్కన పాటించిన ఔచిత్యం. మరొక విశేషం. 257వ పద్యంలో కీచకుడే 'అట్లు ద్రోవన్' అని అన్నాడు. ఈ ప్రతిలో ఆ పాఠమే ఉన్నది. 'తాపన్', 'తన్నన్' అనే పాఠాంతరాలు కూడా ఉన్నాయి. దీనిని బట్టి తిక్కన తాను చేసిన ఔచిత్యాన్ని పరోక్షంగా పలుచోట్ల సమర్థించుకొన్నాడు కూడా. ఆమె శరీరంలో సూర్యవరంతో

రాక్షసబలం నిక్షిప్తమై ఉండటం చేత ఆమె వేగంగా పరుగెత్తింది. ఆమెను అందుకొనటం అతడికి అంత తేలిక కాలేదు. కసికొద్ది ఆమెను వెన్నంటిన కీచకుడు ఎంతో ప్రయత్నం చేసి ఆమె కొప్పును పట్టుకొని వెనుకకు లాగాడు. వేగంగా ముందుకు పోతున్న మనిషిని ఒక్కసారి జుట్టుపట్టి లాగి కొట్టి త్రోస్తే కుప్పగూలటం సహజం. అటువంటి సహజ సన్నివేశాన్ని తిక్కన చిత్రించాడు.

3. పరుగెత్తే సన్నివేశాన్ని చలనచిత్రంగా వర్ణించటం తిక్కన వర్ణనాశిల్పం. ఉపమాలంకారాలను వరుసగా నాలుగింటిని వాడి అప్పటి ఆ పాత్రల స్వభావదశా విశేషాలను ధ్వనింపచేశాడు. 1. మదించిన ఏనుగు నడుస్తున్న తీగను వేగంగా తుండంతో పెనవేసి పట్టుకొనాలనుకొంటుంది. లత అబల, మదించిన ఏనుగు ధూర్తం. ద్రౌపదిని బాహువులతో కబళించాలని మదించినవాడి ప్రయత్నం. అందులో అతడి బలగర్వం విఫలమయింది. 2. ఆమె అతడి చేతికి చిక్కలేదు. బలగర్వితుడు రాక్షసుడివలె తయారయ్యాడు. విజాతిస్త్రీ అయిన నిర్జరకాంతను పొదివి (రెండు బాహువుల మధ్య ఇరికించి) కౌగిలించిపట్టుకొనాలని యత్నించాడు. అతడు కాముకుడు, వెనుకాడనివాడు. ఆమె విముఖురాలు, భీతురాలు. అదీ సఫలం కాలేదు. 3. ఆమె ఆడునాగువలె సూటిగా పరుగెత్తకుండా వంకర టింకరలుగా పరుగెత్తుతుండవచ్చును. వెంటాడే వారినుండి తప్పించుకొనే పద్ధతులలో అది ఒకటని ప్రసిద్ధం. పెద్ద గ్రద్ద పామును వీలునుబట్టి గట్టిగా ఒడిసిపట్టటానికి ప్రయత్నిస్తుంది. కీచకుడు ఆ పద్ధతిని వాడాడు. ఆమె కొప్పు చిక్కింది. 4. గండుపిల్లి వెనకనుండి ఎగిరిదూకి గోరువంక పిల్ల గొంతు పట్టుకుంటుంది. అట్లాగే కీచకుడు కుప్పించి ఎగసి (ఎడరి) ఆమె కొప్పును పట్టిలాగాడు, తన్నాడు. ఆ పట్టు యొక్క తీవ్రతకు ఆమె పడక తప్పలేదు. తిక్కన సీసపద్యపాదాలలో నాలుగంశాలు చెప్పాడంటే, ఎత్తుగీతిలో యథాసంఖ్యాలంకారాన్ని ప్రయోగిస్తా డన్నమాటే! కీచకుడు అత్యుగ్రతతో వెన్నాడటం మొదలుపెట్టి మహోగ్రవృత్తితో ఆమెను కూలత్రోశాడట! సైరంధ్రి తనను తిరస్కరించి త్రోసివేయటం వలన కలిగిన అవమానంతో అతడి యందు కలిగింది క్రోధం. అది తారస్థాయిలో ఉంటే ఉగ్రత. ఇది కలిగినప్పుడు మదించిన ఏనుగువలె వెన్నంటి పరుగెత్తాడు. ఆ తరువాత క్రోధం ద్విగుణీకృతమైంది. (కోపంబు గదుర) రాక్షసుడివలె వ్యవహరించాడు. ఆపైన గ్రద్దవలె ఆమెను ఒడిచి కొప్పును పట్టాడు. చివరి దశ అయిన మహోగ్రవృత్తితో జంకుగొంకు లేకుండా కూలదోశాడు. సీస చరణాలలోని మానసిక దశలకూ ఎత్తుగీతిలోని క్రియాదశలకూ క్రమాన్వయం కుదరటం అలంకార శిల్పం. అదే యథాసంఖ్యాలంకారం. ద్రౌపదిని వెన్నంటిన ఆ దృశ్యాన్ని అనేక విధాలుగా వర్ణించటం వలన ఉల్లేఖాలంకారం కూడా గమ్యమానం ఔతున్నది. భీము డీ దృశ్యాన్ని గమనించాడు. కీచకుడి మహోగ్రవృత్తికి ప్రతిక్రియగా భయంకరాకారతను ప్రదర్శించాడు. (134 పద్యం) తులనాత్మకపద్య రచనా శిల్పం తిక్కన నైజం. (సంపా.)

వ. అట్టియెడఁ బాంచాలీ రక్షకుండైన రాక్షసుం డతని డొల్లవ్రేసిన. 129

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; పాంచాలీ రక్షకుండు+ఐన= ద్రౌపదిని రహస్యంగా రక్షించేవాడైన; రాక్షసుండు; అతనిన్= కీచకుడిని; డొల్లవ్రేసినన్= పడద్రోయగా.

తాత్పర్యం: ద్రౌపదిని కాపాడటానికి (సూర్యప్రేరితుడై) ఆమె వెంటనంటి తిరిగే రాక్షసుడు ఆ సమయంలో కీచకుడిని నేలపైపడతోశాడు. అప్పుడు.

క. కీచకుఁడు వ్రేటుపడి తన । నీచపుదశ యొరు లెఱుంగ నేరకయుండన్

లేచి వెనుకఁ జని విస్మయ । గోచరుఁడై యసురకతనఁ గుంఠితుఁడగుచున్. 130

ప్రతిపదార్థం: కీచకుఁడు; వ్రేటుపడి= దెబ్బతిని; తన నీచము+దశ= తన అధమస్థితిని, తనకు జరిగిన అవమానాన్ని; ఒరులు+ఎఱుంగ నేరక+ఉండన్= ఇతరులు తెలిసికొనకుండా ఉండాలని; లేచి= పైకి లేచి నిలబడి; వెనుకన్+చని= వెనుతిరిగి; విస్మయగోచరుఁడు+ఐ= ఆశ్చర్యానికి లోనై; అసురకతనన్= రాక్షసుడి వలన; కుంఠితుఁడు+అగుచున్= భయపడిన (మొక్కవోయిన) వాడౌతూ.

తాత్పర్యం: ద్రౌపదీసంరక్షకుడైన రాక్షసుడిచేత కీచకుడు కొట్టబడి తనదీనమైన స్థితిని ఇతరులు తెలిసికొనకుండా వెంటనే లేచి, రాక్షసుడి కారణంగా ద్రౌపదివెంటబడక వెనుతిరిగి మొక్కవోయినవాడౌతూ (తరువాతి వచనంతో అన్వయం.)

విశేషం: జీవితంలో మొదటిసారి ఎదురుదెబ్బతిన్న గర్వోన్నతుడు పొందే చిన్నతనం మొక్కవోవటం - లేదా - కుంఠితుడు కావటం. ఆయుధం మొక్కవోవటం వంటి దిది. భావి మరణానికి మొదటి సూచన. (సంపా.)

వ. ఒడుపు దప్పిన మహానాగంబునుం బోలె నిట్టూర్పు నిగుడ నిట్టలంబగు కోపంబు పెల్లున మల్లడిగొనుచుండె; నయ్యవసరంబున. 131

ప్రతిపదార్థం: ఒడుపు+తప్పిన= పట్టు తప్పిన; మహానాగంబునున్+పోలెన్= పెద్ద పామువలె; నిడు+ఊర్పు నిగుడన్= దీర్ఘశ్వాసలు (బుసలు) కలుగగా; ఇట్టలంబు+అగు= గొప్పదైన; కోపంబు పెల్లునన్= కోపాతిశయంచేత; మల్లడిగొనుచుండెన్= లోలోన కుతకుతలాడుతూ ఉన్నాడు; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: పట్టుదప్పిన పెద్దపామువలె బుసలు కొట్టుతూ, కోపం ఎక్కువగా కీచకుడు లోలోన ఉడికిపోతున్నాడు. ఆ సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. తానును నన్నయు నయ్యా। స్థానమ్మున నుండి పవనతనయుఁ డసహ్యం
బైన మనోవల్లభ యవ। మానము, నా సింహబలుని మదజృంభణమున్. 132

ప్రతిపదార్థం: పవనతనయుఁడు= భీముడు; తానును= తానూ; అన్నయున్= ధర్మజుడును; ఆ+ఆస్థానమునన్+ఉండి= ఆ విరాటుని కొలువులో ఉండి; అసహ్యంబు+ఐన= ఓర్చుకొనలేని; మనస్+వల్లభ= ద్రౌపదియొక్క; అవమానమున్= భంగపాటును; ఆ సింహబలుని= ఆ కీచకుడి; మదజృంభణమున్= గర్వాతిశయాన్నీ.

తాత్పర్యం: విరాటుడి కొలువులో అన్నతోగూడ కూర్చొని ఉన్న భీముడు ద్రౌపదికి జరిగిన అవమానాన్నీ, కీచకుడి పొగరుబోతుతనాన్నీ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

చ. కనుఁగొని కోప వేగమునఁ గన్నుల నిప్పులు రాల, నంగము
ల్గనలఁగ, సాంద్ర ఘర్మ సలిలంబులు గ్రమ్మ, నితాంతదంతపీ
డనరట దాస్యరంగ వికట భ్రుకుటీ చటుల ప్రవృత్త న
ర్తన ఘటనా ప్రకార భయదస్ఫురణా పరిణద్ధ మూర్తియై. 133

ప్రతిపదార్థం: కనుఁగొని= చూచి; కోపవేగమునన్= కోపభావం యొక్క తీవ్రత చేత; కన్నులన్= కన్నుల నుండి; నిప్పులు రాలన్= నిప్పులు రాలినట్లు ఎర్రనికాంతులు కురియగా; అంగముల్+కనలఁగన్= అవయవాలు వేడెక్కగా; సాంద్ర ఘర్మ సలిలంబులు= దట్టంగా చెమట బిందువులు; క్రమ్మన్= పట్టగా; నితాంత= ఆగకుండా; దంతపీడన= పండ్లు కొరకటంచేత; రటత్= చప్పుడు చేస్తున్న; ఆస్యరంగ= ముఖమనే రంగస్థలంపై; వికట= వంకలు తిరిగిన; భ్రుకుటీ= బొమముడియొక్క; చటుల= కదలికవలన; ప్రవృత్త= ఏర్పడిన; నర్తన= నాట్యం యొక్క; ఘటనా= అమరిక యొక్క; ప్రకార= పద్ధతి చేత; భయద= భయాన్ని కలిగించే; స్ఫురణా= ప్రకాశం చేత; పరిణద్ధ= రూపొందిన; మూర్తి+ఐ= ఆకారం కలవాడై.

తాత్పర్యం: భీముడు కీచకుడి మద విజృంభణాన్ని చూచాడు. అతడి మనసులో కోపం తీవ్రంగా రేగటం వలన కన్నుల నుండి నిప్పులు రాలాయి. ఒడలంతా ఉడికిపోయింది. దట్టంగా చెమటబిందువులు క్రమ్మాయి. కోపంతో ఎడతెగకుండా పండ్లు పటపట కొరకటం వలన ధ్వనిస్తున్న ముఖమనే రంగస్థలం మీద వంపులు తిరిగే కనుబొమల కదలికల వలన ఏర్పడిన నాట్యప్రదర్శన వైఖరిచేత భయంకరంగా రూపుదాల్చిన ఆకారం కలవాడై.

విశేషం: 1. అలం: రూపకం, వృత్త్యనుప్రాసం.

2. భీముడి కోపభావాన్ని అభినయ బంధురంగా రూపుగట్టించిన మంచి పద్యమిది. కోపం ఒక్కసారిగా వేగంగా ప్రజ్వరిల్లింది. జ్వలనం కోపస్వభావం. మనసులోని కోపపు మంట కళ్ళలో నుండి నిప్పులు రాలుస్తున్నది. కళ్ళు ఎర్రబడటం కోపంయొక్క మొదటి అనుభావం. భార్య కవమానం చేసినవాడిమీద పగతో కూడిన క్రోధం భగ్గున మండింది. ప్రతీకారభావంతో ఒడలంతా వేడెక్కిపోయింది. తమ భార్యను అవమానిస్తుంటే చూడవలసివచ్చిందనే అప్పటి నిస్సహాయత వలన శరీరమంతా చెమటలు క్రమ్మాయి. అంతటి అవమానం చేసినవాడికి తగిన శాస్తి చేయాలి. అతడిపై ప్రతీకారం తీసికొనాలి-అనే రోషం అతడిచేత పళ్ళు పటపట లాడింపజేసింది. కనుబొమలను అల్లల్లాడ చేయించింది. అది క్రోధనర్తకి భయంకర నాట్యం చేస్తున్నట్లున్నది. పళ్ళ పటపటలు కాలి ఇనుపగజ్జెలు, కనుబొమల విన్యాసం నాట్యవైఖరులు, ముఖం నాట్యరంగం, కోపం భయంకరాకారంతో రూపుకట్టి తాండవించినట్లు భీముడు తన ఆకారాన్ని ప్రదర్శించాడు. దాన్ని తిక్కన రూపకంలో రూపొందించాడు. తకార, రకార, టకారాల పునరావృత్తి వలన వృత్త్యనుప్రాసం రూపొంది రుద్రనాట్య లయ నినదించింది. ఓజోగుణ భూయిష్ఠమైన ఈ రచన తిక్కన 'రసాభ్యుచితబంధం'. ఓజోగుణంలో శబ్దగుణ స్వభావం ఈ పద్యంలోనూ, అర్థగుణస్వభావం రాబోయే పద్యంలోనూ ప్రదర్శించి శబ్దార్థ గుణ ప్రధాన రచన చేయగల ఉభయగుణప్రౌఢిని నిరూపించాడు. కవిబ్రహ్మ.

3. ఛందశ్శిల్పం; "రతి, ఉత్సాహము, క్రోధము, శోకము, హర్షము, ఆవేగము, సంభ్రమము, ఔత్సుక్యము, భయము, ఉగ్రత - మున్నగు భావములు ఉత్కటావస్థయందు చిత్తద్రుతి హేతువులగును. కవిత్రయ మిట్టి భావముతోడనే చిత్తస్పందత్వరను వ్యంజింపవలసినపట్ల తరచు చంపకమాలావృత్తమును ప్రయోగించిరి. కీచకుడు రాజమార్గమున ద్రౌపదినిఁ బరాభవించుటఁ దిలకించిన భీముని క్రోధమును తిక్కన చంపకమునందే వర్ణించెను. ఇదియు క్రోధవేగముయొక్క సాత్త్వికాభినయమే. అజ్ఞాతవాసమున భీముడు తన క్రోధోద్రేకమును సంయమించుకొనక తప్పదు. ఎంత సంయమించుకొన్నను అది శరీరము నందగపడకమానదు. అజ్ఞాతవాస వ్రతమున క్రోధప్రకటనము కారాని కోపముయొక్క అనివార్యవ్యక్తిని తిక్కన వర్ణించెను."

"తిక్కన చంపకమున జగణములు ఇంచుమించుగా నన్నియు స్థగితములైనవి. శకలితములైన ఆ జగణముల యంగములు పూర్వోత్తర గణములకుఁ దగుల్కొని భగణ, సగణములు రూపొందినవి. 'కోపవేగమునఁ గన్నులు నిప్పులురాల'. 'సాంద్రఘర్మసలిలమ్ములు గ్రమ్మ' అను తీరున పద్యపూర్వార్థమున గల భగణరూపమున నవరోహణము స్ఫుటమై యుత్ ప్లుతమగుచున్న హృదయగతిని అణచి శాంతము చేయు భీముని యత్నమును సూచించుచున్నది. అణచరాని యుత్ప్లుతి 'నితాంత'. 'ప్రవృత్త'. 'ప్రకార' పదములందు తలయెత్తుచున్నది. అణఁచబడిన యుత్ప్లుతి యంతయు ఆరోహణరూపము ధరించి పద్యము నుత్తరార్ధము నందలి సగణావభాసమునకు గారణమైనది. 'వికట..మూర్తియై' అన్న వాక్యంబునందలి పదములు పెక్కు నగణరూపమున నున్నవి. అణఁచరాని కోపము యొక్క వేగము భీముని క్రమవర్ధమాన భయంకరాకారమున పర్యవసించుట పద్యమందలి క్రమవర్ధమాన వాక్యప్రమాణమునను గుర్తింపవచ్చును. "నితాంత..ప్రకారము' అక్షరఘటనా ప్రకారమున ప్రస్ఫుటమగుచున్నది. 'నితాంతదంతపీడనమున' బిందుపూర్వక దంత్యాక్షరములు మర్దలధణంధణలు మొరయించుట. వికటభ్రుకుటీచటుల ప్రవృత్తనర్తనమున మూర్ధన్య పరుషటకారవృత్తి శ్రుతికటువులైన పదఘట్టనములను దలపించుట యక్షరములచే వర్ణ్యవస్తుసాక్షాత్కారము చేయించు మహాశిల్పము."

-డాక్టర్ పాటిబండ మాధవశర్మ (ఆంధ్ర మహాభారతము; ఛందశ్శిల్పము. పు. 420-422)

సీ. నేలయు నింగియుఁ దాళముల్గాఁ జేసి । యేపున రేఁగి వాయించి యాడఁ,
గులపర్వతంబులు గూల్చి యొండొంటితోఁ దాఁకంగ వీఁకమైఁ దన్ని యాడ,
నేడు సాగరములు నిక్కడక్కడఁ బెట్టి । పలుచని రొంపి మై నలఁదికొనఁగ,
దిక్కులు నాలుగు నొక్క చోటికిఁ దెచ్చి । పిసికి పిండలి సేసి పిడుచగొనఁగ,

తే. మిగిలి బ్రహ్మాండభాండంబు పగుల వ్రేయ । నప్పళించుచుఁ బ్రళయకాలానలమున
గండరించిన రూపంబు కరణి భీముఁ । డతి భయంకరాకారత నతిశయిల్లె. 134

ప్రతిపదార్థం: నేలయున్, నింగియున్= భూమి, ఆకాశమూ; తాళముల్+కాన్+చేసి= తాళాలుగాచేసి; ఏపునన్, రేఁగి= గర్వంతో పేట్రేగి; వాయించి+ఆడన్= వాయించి ఆడేటట్లుగా; కులపర్వతంబులు+కూల్చి= కులపర్వతాలను పడగొట్టి; ఒండు+ ఒంటితోన్+తాఁకంగన్= ఒకదానితో ఒకటి ఢీకొనేటట్లు; వీఁకమైన్= పరాక్రమంతో; తన్ని+ఆడన్= తన్ని ఆడేటట్లుగా; ఏడు సాగరములున్= ఏడు సముద్రాలను; ఇక్కడన్+అక్కడన్+పెట్టి= ఇటు నటుచేసి; పలుచని రొంపి= పలచటి బురద; మైన్+ అలఁదికొనఁగన్= ఒంటికి పూసికొనేట్టుగా; దిక్కులు నాలుగున్= నాలుగు దిక్కులను; ఒక్కచోటికిన్+తెచ్చి= ఒకటిగా జేసి; పిసికి పిండలి చేసి= పిసికి ముద్దజేసి; పిడుచకొనఁగన్= మ్రింగేటట్లుగా; మిగిలి= అతిశయించి; బ్రహ్మాండభాండంబు= బ్రహ్మాండమనే కుండను; పగులవ్రేయన్= పగలగొట్టడానికి; అప్పళించుచున్= ప్రయత్నిస్తూ; భీముడు; ప్రళయకాల+అనలమునన్= ప్రళయకాలంలోని అగ్నిలోనుండి; గండరించిన రూపంబు కరణిన్= రూపొందించిన ఆకారంవలె; అతిభయంకర+ఆకారతన్= మిక్కిలి భయం కలిగించే రూపంతో; అతిశయిల్లెన్= ప్రకాశించాడు.

తాత్పర్యం: నేలనూ, ఆకాశాన్నీ తాళాలుగా చేసికొని పేట్రేగి వాయించి ఆడినట్లుగానూ, కులపర్వతాలను పడగొట్టి ఒకటి మీద ఒకటి పడేటట్లు తన్ని ఆడినట్లుగానూ, ఏడు సముద్రాలను అటునిటు చేసి నీరు పోగా మిగిలిన పలుచని బురదను శరీరం నిండా పూసికొన్నట్లుగానూ, నాలుగు దిక్కులనూ కలిసి ఒకచోట చేర్చి ముద్దచేసి మ్రింగ బోతున్నట్లుగానూ అతిశయించి, బ్రహ్మాండమనే భాండాన్ని పగులగొట్టాలని, జబ్బలు చరుస్తూ ప్రళయకాలంలోని మహాగ్ని పుట్టి మానవరూపం తాల్చిందా అన్నట్లు భీముడు మిక్కిలి భయాన్ని కలిగించే ఆకారంతో ప్రకాశించాడు.

విశేషం: 1. అలం: సీసపాదాలలో - అత్యుక్తి; ఎత్తుగీతిలో - ఉత్ప్రేక్ష, క్రమాలంకారం.

"అత్యుక్తి రద్భుతాతథ్య శౌర్యౌదార్యాది వర్ణనమ్." అద్భుతాలూ, అసహజాలూ అయిన శౌర్యౌదార్యాదులను వర్ణించటం అత్యుక్తి. ఉపమాన తాదాత్మ్యాన్ని ఉపమేయంలో సంభావించటం ఉత్ప్రేక్ష. ఈ రెండలంకారాలను ఒకచోట కూర్చటం వలన తిక్కన భీముడి భయంకర రూపాన్ని అపూర్వంగా, భావనామయంగా, అద్భుతంగా ప్రత్యక్షీకరించగలిగాడు. పైపద్యంలో క్రోధోద్రేకం వలన కలిగిన ఆంగికాభినయాన్ని సమాసాడంబరంతో అక్షరరమ్యంగా రూపకాలంకారాన్ని ఆశ్రయించి రూపుకట్టించాడు. ఈ పద్యంలో తిక్కన భీముడి మనస్సులో రేకెత్తిన క్రోధ తీవ్రతను అలంకారికంగా పఠితల మనస్సులలో రూపొందేటట్లు చిత్రింపదలచుకొన్నాడు. రెండు పద్యాలలోనూ భీముడి భయంకరాకారమే వర్ణించబడింది. పైపద్యంలో భీముడి ముఖమే ఒక నర్తనశాల, అతడి కోపమే ఒక కరాళ నృత్యం. ఈ పద్యంలో బ్రహ్మాండభాండాన్ని పగలగొట్టటానికి రూపుతాల్చిన ప్రళయాగ్నివలె తోచటం సాత్త్వికాభినయం. భీముడి మనసులో పుట్టింది క్రోధం. అది ఉత్కటావస్థ పొంది రౌద్రరసరూపం తాల్చింది. ఆ రౌద్రరసముద్రలో ఉన్న భీముడి రూపం చూచేవారికి భయంకరంగా ఉన్నది. తిక్కన రసశిల్పం ఇక్కడ విశిష్టం. 'రసం సామాజిక నిష్ఠం కదా! భీముడు రౌద్రరసవిభావం; ఆయనను చూస్తే ప్రేక్షకులకు కలిగేది భయం. జనకజన్యరస విశిష్ట సమ్మేళనం భయాన్ని కలిగించే రౌద్రాకారం రసానుభవాన్ని కలిగించే రమణీయ విభావం. ఇది రసశిల్పం తెలిసిన కవి మాత్రమే చేయగలడు. విభావాన్ని

చూచిన సహృదయుడు విభావనం చేస్తాడు. భౌతిక విభావాన్ని పైపద్యంలో ప్రదర్శించిన తిక్కన సహృదయ పక్షంలో భీముడి రౌద్రాన్ని ఈ పద్యంలో భావనామయం చేశాడు. ఆలోచనామృతాన్ని అందించాడు. దానికి తోడ్పడే అర్థాలంకారాలు అత్యుక్తి, ఉత్ప్రేక్ష. అలంకారంతో రసధ్వనిని కల్పించటం ఇందులోని వర్ణనాశిల్పం.

2. తిక్కన కల్పించిన క్రమాలంకారం పై రెండు అలంకారాలకు అంతస్సూత్రం. ప్రళయాగ్ని రూపుడుగా కనబడుతున్న భీముడు కౌరవాంతకు డౌతాడని అలంకారధ్వని. భూమ్యాకాశాలను కలిపి తాళం వేస్తూ నాట్యం చేస్తున్నట్లున్నది అతడి హావం. ఇది జాతీయప్రయోగంతో సాధిస్తున్న ధ్వని. రెండు అసాధ్యమైన, విరుద్ధమైన అంశాలను కలిపి సాధించే ఒక సాహసాన్ని నేలానింగీ కలిపి తాళం వేసి ఆడటం వలె చెప్పటం తెలుగు జాతీయం. అజ్ఞాతవాసంలో ఉన్న వాస్తవాన్నీ, కీచకుడిని సంహరించటాన్నీ భీముడు అద్భుతంగా సాధించే భావికథార్థం. భూమ్యాకాశాలను తాళాలుగా మ్రోగిస్తే బ్రహ్మాండభాండం పగలటం. ఇదీ జాతీయమే, ఇందుట్లో వస్తుధ్వని, కులపర్వతాలను ఒకదానిపై ఒకటివేసి తన్ని ఆడినట్లుగా అతడి కోపం పెచ్చుపెరిగిందట. ఈ అత్యుక్తి ద్వంద్వయుద్ధంలో కీచకుడి సంహారాన్ని ప్రౌఢంగా ధ్వనింపజేస్తున్నది. ఆ పని చేయటానికి సిద్ధపడుతున్నట్లు కీచకుడు అప్పళించాడు. సప్తసాగరాలను ఇంకింపచేయటం తెలుగు జాతీయం. 'సముద్రా లింకినా, భూమి బ్రద్దలైనా, ప్రళయం వచ్చినా నేనీపని చేస్తా'ననే వాక్యాలు లోకంలో వింటాం. ఆ ప్రాగల్భ్యం భీముడి రౌద్రోద్రేకంలో ప్రత్యక్షమయింది. సముద్రజలాలను ఇట్టట్టు చేసేదీ, ఇంకింప చేసేదీ ప్రళయకాలాగ్ని. ఇది కవిసమయం కూడా. అందువలననే ఈ భావోద్రేకాన్ని ప్రదర్శిస్తున్న భీముడు ప్రళయకాలాగ్ని రూపం తాల్చినట్లుగా తోచాడు. ఇక నాల్గవపాదంలో నలుదిక్కులను ముద్దచేసి మ్రింగే భయంకర భావావిష్కారం జరిగింది. అందువలననే భీముడు 'భయంకరాకారత నతిశయిల్లె'నని తిక్కన వర్ణించాడు. సీసపద్యంలో క్రమాలంకారం పాటించటం తిక్కన సహజశిల్పం. దానిని భావనామయం చేయటం ఇక్కడ రసధ్వని శిల్పం. (సంపా.)

3. కులపర్వతాలు ఏడు: మహేంద్రం, మలయం, సహ్యం, శుక్తిమంతం, గంధమాదనం, వింధ్యం, పారియాత్రం, సప్తసముద్రాలు: లవణ, ఇక్షు, సురా, ఘృత, దధి, క్షీర, జల సముద్రాలు.

వ. ఇట్లు పేర్చిన కోపాటోపంబున నవిచారిత సమయవర్తనుండయి వృకోదరుండు కీచకుని గీటడంగింపంజూచి తత్సంబంధబద్ధుండును నాజ్ఞాపరిపాలకుండును గావున మత్స్యపతిఁ దన యలుకలోని వానిన కాఁ దలంచుచు నచ్చేరువ నున్న యున్నతవృక్షంబు నిరీక్షించి, యాననంబు పల్లటిల్ల ధర్మతనయుం గనుంగొనిన నతండు తన నయనాకారంబున వారించి యిట్లనియె. 135

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు పేర్చిన= ఈ విధంగా అధికమైన; కోప+ఆటోపంబునన్= కోపాతిశయంచేత; అవిచారిత సమయ వర్తనుండు+అయి= ఆలోచించబడని అజ్ఞాతవాస వ్రత ప్రవర్తన కలవాడై - అంటే - అజ్ఞాతవాస నియమాన్ని గురించి పట్టించుకొనని ఆచరణకు పూనుకొన్నవాడై ఉన్న; వృకోదరుండు= భీముడు; కీచకునిన్+గీటు+అడంగింపన్= కీచకుడిని మట్టుబెట్టాలని; చూచి= చూచి; తత్సంబంధబద్ధుండును= వానితో చుట్టరికం వలన కట్టబడ్డవాడూ; ఆజ్ఞాపరిపాలకుండును= ఆ కీచకుని ఆనతి పాటించేవాడూ; కావునన్= కనుక; మత్స్యపతిన్= మత్స్యదేశానికి రాజయిన విరాటరాజు; తన అలుకలోని వానిన్+అ= తనకోప పరిధిలోకి వచ్చేవాడినిగానే; తలంచుచున్= భావిస్తూ; ఆ+చేరువన్+ఉన్న= ఆ సమీపంలో ఉన్న; ఉన్నతవృక్షంబు= పెద్దచెట్టును; నిరీక్షించి= ఎగాదిగ చూచి; ఆననంబు పల్లటిల్లన్= ముఖము ఎఱ్ఱబారగా; ధర్మతనయున్= ధర్మరాజును; కనుంగొనినన్= చూడగా; అతండు= ధర్మరాజు; తన= తనయొక్క; నయన+ఆకారంబునన్+వారించి= కనుసైగలతో అడ్డుపెట్టి; ఇట్లు+అనియెన్; ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అధికమైన కోపంతో భీముడు తమ అజ్ఞాతవాస ప్రతిజ్ఞను మరచిపోయి కీచకుడిని మట్టుబెట్టాలని చూచి, కీచకుడితోడి చుట్టరికంవలన, అతడి ఆజ్ఞకు విరాటరాజు లోబడి ఉండటం వలన విరాటుడినీ

తనకోప పరిధిలోని వాడినిగా భావిస్తూ, దగ్గరలో ఉన్న పెద్దచెట్టును ఎగాదిగా చూచి మొగం ఎఱ్ఱబారగా ధర్మరాజు వైపు చూచాడు. భీముడి ఆకారాన్ని చూచి ధర్మరాజు కనుసైగలతో వారించి ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: తిక్కన నాటకీయత కిది మచ్చుతునక. భీముడు ఆవేశపరుడైనా ఆదేశంకొరకు అన్నవైపు చూడటం, అతడు వారించగానే ఆగిపోవటం భీముడిలోని సమయజ్ఞతను, క్రమశిక్షణను తెలియజేస్తాయి.

మ. **'వలలుం డెక్కడఁ జూచె నొండెడ నసేవ్యక్ష్మాజముల్ పుట్టవే?**
ఫలితంబై వరశాఖ లొప్పఁగ ననల్పప్రీతి సంధించుచున్
విలసచ్ఛాయ నుపాశ్రిత ప్రతతికిన్ విశ్రాంతి గావింపఁగాఁ
గల యీ భూజము వంటకట్టియలకై ఖండింపఁగా నేటికిన్?' **136**

ప్రతిపదార్థం: వలలుండు= వలలుడు అనే పేరుతో వ్యవహరిస్తున్న వంటవాడు (భీముడు); ఎక్కడన్+చూచెన్= ఎక్కడ చూచాడో; ఒండు+ఎడన్= మరొకచోట; అసేవ్యక్ష్మాజముల్= సేవింపదగని చెట్లు; పుట్టవే?= పుట్టవా?; ఫలితంబు+ఐ= పండ్లు పండినదై; వరశాఖలు+ఒప్పఁగన్= మంచి కొమ్మలు కలుగగా; అనల్పప్రీతిన్= ఎక్కువ సంతోషాన్ని; సంధించుచున్= కలిగిస్తూ; విలసత్+ఛాయన్= ప్రకాశిస్తున్న నీడతో; ఉప+ఆశ్రిత ప్రతతికిన్= దగ్గర చేరిన జనసమూహానికి; విశ్రాంతి+కావింపఁగాన్+కల= ఊఱట కలిగించగల; ఈ భూజమున్= ఈ చెట్టు; వంటకట్టియలకై= వంటకట్టెలకొరకు; ఖండింపఁగాన్+ఏటికిన్?= నరికి వెయ్యడం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: 'వంటలవాడైన వలలుడు ఎక్కడ చూచాడో కాని ఇక్కడ కాక మరొకచోట పనికిమాలిన చెట్లు పుట్టవా? పండ్లు బాగా పండిన పెద్దకొమ్మలతోగూడి, విశాలమై నీడనిచ్చి ఆశ్రయించిన వారికి శ్రమను పోగొట్టే ఈ చెట్టును వంటకట్టెలకొరకు నరికివేయటం దేనికి?'

విశేషం: 1. అలం: గూఢోక్తి, ప్రస్తుతాంకురం. (అన్యాపదేశం).

2. భీముడు కోపవేగంతో పెచ్చుపెరిగి ఒక పెద్దవృక్షాన్ని పెరికి అటు కీచకుడినీ, ఇటు విరాటునీ వధించటానికి యత్నిస్తూ ఆ చెట్టువైపు చూచి గురి నిలిపాడు. కాని, ఆ పనికి ధర్మరాజుయొక్క అనుమతి కావాలి కాబట్టి అతడి వైపు చూచాడు. అతడు కనుసైగతో అతడి ప్రయత్నాన్ని మాన్పాడు. ఇది ఆంగికమైన అభినయాంశం. దానికి పోషకంగా వాచికాభినయాంశంగా ఈ పద్యాన్ని పలికాడు. భీముడితో ధర్మజుడు సూటిగా మాట్లాడకూడదు. దేవిమీదనో పెట్టి అన్యాపదేశంగా చెప్పాలి. ఆ చెప్పే పద్ధతి కూడా గూఢంగా ఉండాలి. భీముడితో చెప్పుతున్నా, అతడికి ఆ మాటలలోని అర్థం రహస్యభాషలో అర్థమౌతున్నా, చుట్టూ ఉన్నవారికి తెలియకూడదు. అట్లా మాట్లాడటం గూఢోక్త్యలంకారం. ధర్మరాజు మాటలు 'నిగూఢ భాషణలు' అని తిక్కన రాబోయే పద్యంలో పేర్కొన్నాడు. ప్రస్తుత వర్ణనం చేత ప్రస్తుత వృత్తాంతమే ద్యోతమానమైతే ప్రస్తుతాంకురాలంకారం. ధర్మరాజు వంటలవాడి చిత్తవృత్తి మీద చమత్కరించి అన్యాపదేశంగా గూఢోక్తులు పలికాడు. వలలుడు అని నామ నిర్దేశం చేయటం వలన వంటవాడి ప్రసక్తి ప్రకటంగా, భీముడి ప్రసక్తి గూఢంగా తెలియబడుతుంది. రెండూ ప్రస్తుతాలే కావటం చేత ప్రస్తుతాంకురం. వంటలవాడు కట్టెలకొరకు కూల్చటానికే చెట్టువైపు చూస్తాడు. భీముడు చూచిన వృక్షం కీచకుడినీ, విరాటుడినీ చంపటానికి ఉపయోగించదలచుకొన్న ఆయుధం. ధర్మరాజు ఆ చెట్టును కేంద్రంగా చేసి అన్యాపదేశంగా గూఢోక్తులు పలికాడు. ఆ చెట్టును విరాటుడికి అన్యాపదేశం చేశాడు. అది పండ్లు పండిన వరశాఖలున్న పచ్చని చెట్టు, విస్తారమైన నీడతో ఆశ్రయమిచ్చి సేద తీర్చగలిగిన చెట్టు. అంటే కుటుంబ పరివార సమేతంగా విస్తృత రాజ్యాన్ని పాలిస్తూ పాండవులకు వివిధ శాఖలలో ఆశ్రయమిచ్చి వారి అజ్ఞాతవాస వ్రతాన్ని ఫలవంతం చేస్తున్న విరాటుడు వరఫలవృక్షం. దానివైపు కట్టెల కొరకు చూస్తే, మరొకవైపు అసేవ్య వృక్షాలు (పనికిమాలిన చెట్లు) అంటే సేవలు కోల్పోయి, అజ్ఞాతవాసవ్రతం భంగమైన పాండవ వృక్షాలు కట్టెలకు సిద్ధమౌతాయి.

కాబట్టి ఆ చెట్టును పెరికితే తమ ఆశ్రయాన్ని తామే నాశనం చేసికొన్నట్లు పాండవులు రెంటికి చెడ్డ రేవడులు కాగలరని వ్యంగ్యమైన సూచన. భీముడికి మాత్రమే తెలిసే కనుసైగలు, గూఢోక్తులు ధర్మరాజు మాట్లాడతాడు. అవి చెడ్డ రేవడులు కాగలరని వ్యంగ్యమైన సూచన. భీముడికి మాత్రమే తెలిసే కనుసైగలు, గూఢోక్తులు ధర్మరాజు మాట్లాడతాడు. అవి ఆ సభలో ద్రౌపదికి మాత్రమే అర్థం కావటం విశేషం. తెలుగువారు అన్యాపదేశంగా మాట్లాడే మాటలకు 'వలలుం డెక్కడ చూచె' నసే ఈ పద్యాన్ని ఒక సంకేతంగా సంభాషణలలో ఉటంకించటం సాహిత్యమర్యాద. తెలుగునాట అంత ప్రచారం చెందిం దీ పద్యం. (సంపా.)

3. కీ.శే. పళ్ళె పూర్ణప్రజ్ఞాచార్యులు గారు విరాటపర్వ టిప్పణిలో భీముడికీ - ఇతరులకూ స్ఫురించే అర్థాలను వేరువేరుగా వింగడించి వివరించారు. అందులోని ముఖ్యాంశాలు -

భీమపరంగా - 'ఓ భీమసేనా! ఏల చెట్టువైపు చూచెదవు? ఈ చెట్టు పెఱికికొని యీ తేని నీతని బావమఱఁదినీ చంపఁజూచెదవు. ఈరాజు సేవ్యక్ష్మాజము - ఈ యజ్ఞాతవాసమునం దరణ్యావాస దుఃఖతప్తులమగు మనకు సేవనీయమైన వృక్షమువలె బసయిచ్చిన మహానుభావుడు. సంపన్నుడై బందుగుల పోషించుచు, నాశ్రయించిన మనబోటి వారికి, నిలువ నీడ యిచ్చుచు ఛాయావృక్షమువలె నున్నవాడు. అట్టి మహాపురుషునిదెసపై నుపకారముల నేమియును దలంపక మనకు సమయభంగ మను భీతియు లేక కీచకుని మందలింపలే డాయె నను చిన్న నేరమెన్ని ద్రుంపవచ్చునే? అట్లు సేయుట యాశ్రితృహనన న్యాయమగును. ఇతని యింటిలో మనము దలదాచుకొంటిమి కాన మనకు సమయభంగము కాకుండుటకుఁ గాని, యితని ప్రియము సేఁతకుఁగాని యేతద్బంధువగు కీచకునిఁ ద్రుంచుటయుఁ బ్రస్తుత ముచితముకాదు. అంతగా నీకుఁ ద్రుంపవలయునవియేయున్న హస్తినాపురములో భ్రాతృత్వాదుల నేనియు నెన్నక మనసర్వస్వము నపహరించి మనకు నిలువనీడ లేకుండ జేసిన నీరస తరువులనుబోలు దుర్యోధనాదులు లేరా? చంపెదనని ప్రతిజ్ఞను జేసితివే! వారిని సమయానంతరము చంపుము. అజ్ఞాతవాసానంతరము తన ముద్దుకూతురగు నుత్తరను మన యర్జునపుత్రుండగు నభిమన్యునకు నొసంగి, యిట్లే ముందును హితము గావించుచు వరశాఖలు విజృంభింపగా మనకుఁ బ్రీతిఁగావించు తేనిని ద్రుంపఁదగదు''.

ఇతరులకుఁ దోచునర్థము; 'ఈ వంటలవాడికి ఈ చెట్టు ఎక్కడ కానుపించెను? ప్రొయ్యిలోనికి కావలయు నన్న వేఱొకచోట శుష్కవృక్షంబులు లేకపోయెనే? ఇయ్యది పండ్లతోను, మంచికొమ్మలతోను విస్తరించి, యాశ్రయించిన బాటసారులకు నుపయోగపడుచు, నిల్వనీడనిచ్చుచున్నది. దీనిని వంటకట్టియలకై కొట్టుట ఉచితము కాదు.''

తే. **అని నిగూఢభాషణముల నయ్యజాత । శత్రుఁ డనిలజు కోపరసంబు పేర్మి**
చెఱిచె, నయ్యన్నదమ్ముల చేష్టితములు । దెల్లముగ నప్డు సూచుచు నల్లలేచి. **137**

ప్రతిపదార్థం: అని= అంటూ; నిగూఢభాషణములన్= రహస్య వాక్యాలచేత; ఆ+అజాతశత్రుఁడు= ఆ ధర్మరాజు; అనిలజు= భీముడియొక్క; కోపరసంబు పేర్మిన్+చెఱిచెన్= కోపావేశాన్ని తగ్గించాడు; ఆ+అన్నదమ్ముల చేష్టితములు= ధర్మజభీములచర్యలు; తెల్లముగన్= స్పష్టంగా; అప్డు= అప్పుడు; చూచుచున్= గమనిస్తూ; అల్లన్+లేచి= మెల్లగా లేచి.

తాత్పర్యం: ధర్మజుడు రహస్యవచనాలతో భీముడి కోపాతిశయాన్ని తగ్గించాడు. అన్నదమ్ముల చేష్టలను ద్రౌపది గమనిస్తూ మెల్లగా లేచింది.

సీ. **ఎలదీఁగఁ గప్పిన లలితపరాగంబు । క్రియ మేన మేదినీ రేణువొప్పఁ,**
జంపకంబున నవసౌరభం బెసఁగెడు । కరణి నాసిక వేఁడి గాడ్పు నిగుడఁ,
దోయజ దళములతుది మంచు దొరఁగెడు । గతిఁ గన్నుఁగవ నశ్రుకణము లురుల,
నిందుబింబము మీఁది కందు చందంబునఁ । గురులు నెమ్మొగమున నెరసియుండ,

తే. **సర్వజన వంద్య యైన పాంచాలి సింహ। బలునిచే నివ్విధంబున భంగపాటు**
దనకు వచ్చిన నెంతయు దైన్యమొంది। యవ్విరాటుని సభఁ జేర నరిగి నిలిచి. **138**

ప్రతిపదార్థం: ఎలతీఁగన్= లేత తీగను; కప్పిన= చుట్టుకొన్న; లలిత పరాగంబుక్రియన్= మెత్తని పుప్పొడివలె; మేనన్= శరీరంపై; మేదినీరేణువు+ఒప్పన్= దుమ్ము నిలవగా; చంపకంబునన్= సంపెంగపువ్వునుండి; నవసౌరభంబు+ఎసఁగెడు= కొత్తవాసన కలిగినట్లు; కరణి= రీతి; నాసికన్= ముక్కున; వేడిగాడ్పు నిగుడన్= వేడి నిట్టూర్పు రాగా; తోయజదళముల తుదిన్= తామరరేకుల కొనలలో; మంచు తొరఁగెడుగతిన్= మంచుబిందువులు జారినట్లు; కన్ను+కవన్= కనుదోయినుండి; అశ్రుకణములు+ఉరులన్= కన్నీరు జారగా; ఇందుబింబము మీఁది= చంద్రబింబము మీదనున్న; కందుచందంబునన్= మచ్చవలె; కురులు= వెంట్రుకలు; నెఱ+మొగమునన్= అందమైన మొగంపై; నెరసి+ఉండన్= వ్యాపించి ఉండగా; సర్వజనవంద్య+ఐన= జనులందరిచేత మ్రొక్కులందే; పాంచాలి= ద్రౌపది; సింహబలునిచేన్= కీచకుడిచేత; ఈ విధంబునన్ భంగపాటు= ఇటువంటి అవమానం; తనకున్ వచ్చినన్= తనకు కలుగగా; ఎంతయున్+దైన్యము+ఒంది= ఎంతో దుఃఖపడి; ఆ విరాటుని సభన్, చేరన్+అరిగి నిలిచి= దగ్గరకు వెళ్ళి నిలిచింది.

తాత్పర్యం: లేతతీగమీద దట్టంగా పడిన మెత్తని పుప్పొడివలె ఆమె శరీరంమీద దుమ్ముధూళి క్రమ్ముకొన్నది. సంపెంగ పువ్వునుండి క్రొత్తసువాసన ప్రసరిస్తూ ఉన్నట్లు ఆమె ముక్కునుండి వేడి నిట్టూర్పులు వెలువడుతూ ఉన్నాయి. పద్మదళాల అంచులనుండి మంచుకణాలు పడుతున్నట్లు ఆమె కనుదోయినుండి కన్నీటి బొట్లు రాలుతున్నాయి. చంద్రబింబంమీద మచ్చలున్నట్లుగానే అందమైన నిండుమొగం మీద కురులు బాగా వ్యాపించి ఉన్నాయి. అందరిచేత గౌరవించబడే ద్రౌపది కీచకుడిచేత ఆవిధంగా అవమానాలపాలు కావటంతో ఎంతో దీనురాలై ఆ విరాటుడి సభను సమీపించి నిలిచింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ. జనవంద్యురాలైన పాంచాలి భంగపాటు వలన దైన్యం పొందింది అనే భావాన్ని ఉపమాలంకార సుందరంగా తిక్కన ఈ సీసపద్య పాదాలలో ఆవిష్కరించాడు. తీగమీద పుప్పొడి పడి ఉండటం గౌరవం, మేని మీద దుమ్ముపడి ఉండటం దైన్యం. సంపెంగపూవు వాసనవంటి సుగంధ పరిమళ నిశ్వాసం కలిగి ఉండటం ఉత్తమజాతి స్త్రీ గౌరవలక్షణం, వేడి నిట్టూర్పులు దైన్య లక్షణం. పద్మదళాల అంచులపై మంచుబిందువులు స్రవించినట్లు ఆనందబాష్పాలు రాలటం గౌరవం, అంతటి అందమైన కన్నులనుండి కన్నీరుకారటం దైన్యం. చంద్రబింబానికి మచ్చవలె మొగంమీద ముంగురులు అందంగా ఉండటం గౌరవం, మొగంమీద కురులు క్రమ్ముకొనటం దైన్యం. పరోక్షంగా ఆ దైన్యరూపం ఆమెయొక్క అజ్ఞాతవాసవ్రత రక్షణకవచంగా ఉండటం ప్రకరణౌచిత్యం. ఉపమాలంకారంలోని ఉపమానాలన్నీ కవిసమయసిద్ధాలై ఉండటం గమనించదగిన అంశం. (సంపా.)

ద్రౌపది తన భంగపాటు విరాటునితోఁ జెప్పుట (సం.4-15-13)

ఉ. **పంబిన కోపమున్ సమయభంగ భయంబును నగ్గలించి యు**
ల్లంబు పెనంగొనంగఁ బతులం దగ సభ్యులఁ జూచుమాడ్కి రూ
క్షంబగు చూడ్కి నా ద్రుపదుకన్నియ సూచి సభాజనప్రతా
నంబును మత్స్యనాథుఁడు వినంగ నెలుంగు చలింప నిట్లనున్. **139**

ప్రతిపదార్థం: పంబినకోపమున్= అతిశయించిన కోపమూ; సమయభంగభయంబును= ప్రతిన చెడిపోతుందనే భయమూ; అగ్గలించి= అధికమై; ఉల్లంబు= మనస్సు; పెనంగొనంగన్= కలవరపరచగా; పతులన్= భర్తలను; తగన్+సభ్యులన్+చూచుమాడ్కిన్=

తగినట్లు సభాజనులను చూచినట్లే; రూక్షంబు+అగుచూడ్కిన్= క్రూరమైన చూపుతో; ఆ+ద్రుపదుకన్నియ+చూచి= ఆ ద్రౌపది చూచి; సభాజన ప్రతానంబును= సభలోని జనసమూహమూ; మత్స్యనాథుఁడున్= విరాటరాజునూ; వినంగన్= వినేటట్లు; ఎలుంగు చలింపన్= స్వరం కంపింపగా (గద్గద స్వరంతో); ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: ఒకవైపు పెల్లుబికే కోపం, మరొకవైపు అజ్ఞాతవాస భంగభయం మిక్కుటమై కలవరపరచగా సైరంధ్రి (ద్రౌపది) సభాసదులను చూచినట్లుగా తన భర్తలను తీక్ష్ణంగా చూచి, విస్తారమైన ఆ సభలోని సభాసదులూ, విరాటుడూ వినేటట్లు గద్గదస్వరంతో ఇట్లా పలికింది.

విశేషం: ద్రౌపది సమయభంగ భయంతో మాట్లాడటం ఆమె సమయజ్ఞతకు సూచకం. ఇప్పు డామె పరిస్థితి దయాస్పదం; కౌరవసభలో భర్తలు ఉండీ రక్షించలేకపోయారు. అప్పుడు రాజు భంగపరిస్తే, ఇప్పుడు రాజు బావమరిది. సభ్యులపై రూక్షవీక్షణం తగునా? అంటే తర్వాతి పద్యాలలో సమాధానం కన్పిస్తుంది.

సీ. **'నిఖిల ధర్మాధర్మ నిపుణంబు లైన శు । ద్ధాంతరంగంబుల నతిశయిల్లి,**
శిష్ట సంరక్షణ దుష్ట నిగ్రహముల । నీతి వాటింపంగ నేర్పు గల్గి,
సకల శస్త్రాస్త్ర సంచయములఁ బరమాద్భు । తంబు సేయు పరిశ్రమంబు దాల్చి,
దుర్దమ ప్రతిభట మర్దన క్రీడమైఁ జతురులు నా నెందు నుతికి నెక్కి,

తే. **యున్న గంధర్వు లేవురు నన్ను నిట్టు । లొకఁడు వఱుపంగ నూరక యునికి సూడ**
నచ్చెరువు గాదె! యెవ్వరి యాండ్రు రింకఁ । బరిభవంబునఁ బొందకఁ బ్రదుకువారు? 140

ప్రతిపదార్థం: నిఖిల ధర్మ+అధర్మనిపుణంబులు= అన్నిరకాలైన ధర్మాలలో, అధర్మాలలో నైపుణ్యం గలిగిన; శుద్ధ+ అంతరంగంబులన్= స్వచ్ఛమైన మనస్సులచేత; అతిశయిల్లి= వృద్ధిపొంది; శిష్టసంరక్షణ= సజ్జనులను రక్షించటంలోనూ; దుష్ట నిగ్రహములన్= దుష్టులను శిక్షించడంలోనూ; నీతి+పాటింపంగన్= ధర్మాన్ని పాటించటంలోను; నేర్పు+కల్గి= సామంపతులన్= భర్తలను; సామర్థ్యం వహించి; సకల శస్త్ర+అస్త్రసంచయములన్= అన్ని బాణాల, అస్త్రాల సముదాయాలలో; పరమ+ అద్భుతంబు+చేయు= మిక్కిలి ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించే; పరిశ్రమలు తాల్చి= చక్కని అభ్యాసం, సామర్థ్యం కలిగి; దుర్దమ= అణచలేని; ప్రతిభట మర్దనక్రీడమైన్= అణచరాని శత్రువీరులను చంపటమనే ఆటలో; చతురులు నాన్= సమర్థులని; ఎందున్= అంతటా; నుతికిన్+ఎక్కి+ఉన్న= ప్రసిద్ధివహించిన; గంధర్వులు+ఏవురు= ఐదుగురు గంధర్వులు; నన్నున్= నన్ను (ద్రౌపదిని); ఇట్టులు+ఒకఁడు= ఈ విధంగా ఒకడు (ఒక నీచుడు); వఱుపంగన్= పాటుపడజేయగా, బాధపెట్టగా; ఊఱక+ఉనికి= అలక్ష్యంగా ఉండటం; చూడన్= చూస్తే; అచ్చెరువు కాదె?= ఆశ్చర్యంగా లేదూ?; ఇంకన్= ఇకమీద; ఎవ్వరి ఆండ్రురు= ఎవ్వరి భార్యలు; పరిభవంబునన్= అవమానాన్ని; పొందక బ్రదుకువారు?= పొందకుండా బ్రతకగలరు?

తాత్పర్యం: ఏది ధర్మమో, ఏది అధర్మమో క్షుణ్ణంగా తెలిసినవారూ, సాధుజనులను రక్షించి, దుష్టులను శిక్షించేవారూ, అస్త్రశస్త్రవిద్యలలో ఆరితేరినవారూ, శత్రువుల నవలీలగా చంపగల గంధర్వులైన నా భర్తలు ఐదుగురు కీచకుడీ విధంగా నన్ను అవమానించగా ఉదాసీనంగా ఊరకుండిపోయారు. ఇకపై లోకంలో ఇతరుల భార్యలకు ఇటువంటి అవమానం కలిగితే రక్షించే దిక్కు ఎవరుంటారు?

విశేషం: అలం: పరికరం. 'అలంకారః పరికర స్సాభిప్రాయ విశేషణైః' - విశేషణం సాభిప్రాయమైతే పరికరాలంకారం. ద్రౌపది తన భర్తలైన అయిదుగురు గంధర్వుల విశిష్ట గుణాలను సీసపద్య పాదాలలో పేర్కొన్నది. అవి మొత్తం నాలుగు. ఆ నాలుగూ

సామూహికంగా అయిదుగురికీ అన్వయిస్తాయి. పరిశీలించి చూస్తే ధర్మజ, భీమార్జునులకు మొదటిమాటా, చివరిది కవలైన నకుల సహదేవులకూ అన్వయిస్తాయి. ఇట్లు విశేషణాలను వాడటం సాభిప్రాయం. ధర్మాధర్మ నిర్ణయ నిపుణులైన ధర్మజ్ఞుల సభలలో ఉత్తముడుగా రాణించేవాడు ధర్మరాజు. శిష్టులను రక్షించాలనీ దుష్టులను శిక్షించాలనీ భావించే నీతి పాటించే నేర్పరి భీముడు. సమస్త శస్త్రాస్త్రాలను అద్భుతంగా ప్రయోగించే పరిశ్రమ కలవాడు అర్జునుడు. అసాధ్యులైన శత్రువులను చంపటం క్రీడగా భావించే చతురులు నకుల సహదేవులు. ఈ విధంగా విశేషణాలు సాభిప్రాయం కావటం చేత పరికరాలంకారం భూషించబడింది. ఈ విధంగా పతుల పరాక్రమ విశేషాలను పరోక్షంగా పొగడి, వారు మారుపలుకకుండా మిన్నకున్నందుకు నొచ్చుకొన్నది. ఇట్లా ఊరుకొంటే ఎవరి భార్యలు అవమానాలు పొందక బ్రతుకుతారు? అని హెచ్చరించి, తాను ఎవరికీ కానిదై అవమానం పొంది చనిపోవటం తప్పదు - అని వ్యంగ్యంగా వేదన వ్యక్తం చేసింది. (సంపా.)

క. ఈ నరపతి యాస్థానము। లో నొక్కరుఁడైన ధర్మలోప భయమునన్
బూని తగవైన వెడ పలు। కైనను బలుకంగఁ జాలఁ డయ్యెను నకటా! 141

ప్రతిపదార్థం: అకటా!= ఔరా! అయ్యో!; ఈ నరపతి+ఆస్థానములోన్= ఈ విరాటరాజు కొలువులో; ధర్మలోప భయమునన్= ధర్మానికి విఘ్నం కలుగుతుందనే భయంతో; ఒక్కరుఁడు+ఐనన్= ఒక్కడైనా; పూని= ప్రయత్నించి; తగవు+ఐన= న్యాయమైన వెడపలుకు+ఐనను= చిన్నమాట అయినా; పలుకంగన్+చాలఁడు+అయ్యెను= మాట్లాడలేకపోయాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విరాట మహారాజు సభలో ఉన్న ఇంతమందిలో ఒక్కరైనా ధర్మానికి లోపం జరుగుతుందేమో నన్న భయం వలన ధర్మ రక్షణం కొరకు ముందుకు వచ్చి ఒక్క చిన్నమాటైనా న్యాయంగా పలికేవారు లేకపోయారు. అధర్మానికి భయపడేవారే లేకపోయారు.

విశేషం: అలం: గూఢోక్తి. ప్రక్కనున్న వారికి తెలియకుండా తనవారి నుద్దేశించి గూఢంగా పలుకటం గూఢోక్తి అలంకారం. ఈ పద్యంలో అందరికీ అర్థమయ్యే తాత్పర్యం పైన చెప్పుకొన్నది. ఇక రెండవ అర్థం గంధర్వులను ఉద్దేశించి - అంటే తన పతులైన ధర్మారాజాదులను ఉద్దేశించి చెప్పే తాత్పర్యం ఇది-ఈ రాజాస్థానంలో ఉన్న ఒక్కడైనా అజ్ఞాతవాస ధర్మం భగ్నమౌతుందేమోనన్న భయంతో, ఆ పూనికకే ప్రాధాన్యమిచ్చి, అనువైన ఒకమాటకూడా మాటాడలేనివాడైపోయాడు కదా! అయ్యో! ఎంతటి దీన పరిస్థితి ఏర్పడింది. గూఢోక్తి వలన ఈ సన్నివేశంలో నాటకీయ సంభాషణ శ్లేషవలె రాణిస్తూ జనాంతిక చమత్కారాన్ని ప్రదర్శించి, తిక్కన రచనా శిల్పాన్ని వెలార్చింది. (సంపా.)

ఉ. ఇందఱుఁ జూడఁగా నిచట నిమ్మెయి నన్నుఁ బతివ్రతా గుణా
స్పందిత వర్తనం బరమ సాధ్వి ననిందితశీలఁ గీచకుం
డెందును నెట్టి యంగనల నెవ్వరుఁజేయనియట్లు సేయఁగాఁ
గొందఱకైన నిప్డు కృపకుం దఱిగాదటె? యేమి సెప్పుదున్? 142

ప్రతిపదార్థం: ఇచటన్= ఈ విరాటుని కొలువులో; ఇందఱున్+చూడఁగాన్= ఇంతమంది సభాసదులు చూస్తూ ఉండగా; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; పతివ్రతా గుణ+అస్పందిత వర్తనన్= పాతివ్రత్య ధర్మాన్ని వీడని నడవడిక కలదానిని; పరమసాధ్విన్= ఉత్తమమైన సాధుస్వభావం కలిగినదానిని; అనిందిత శీలన్= నిందకు తావులేని చరితం (స్వభావం) కలదానిని; నన్నున్= (ద్రౌపదిని); కీచకుండు= కీచకుడు; ఎందునున్= ఎక్కడా; ఎట్టి+అంగనలన్= ఏ స్త్రీలను; ఎవ్వరున్ చేయని+అట్లు= ఎవ్వరూ చేయని విధంగా; చేయఁగాన్= చేస్తే; కొందఱకున్+ఐనన్= కొంతమందికైనా; ఇప్డు= ఇప్పుడు; కృపకున్= దయకు; తఱికాదటె?= సమయం కాదా? ఏమిచెప్పుదున్?= ఏమి చెప్పుకొనేది?

తాత్పర్యం: ఇంతమంది సభాసదులు చూస్తుండగా పతివ్రతాగుణ సంపన్నమైన ప్రవర్తన కలదానను, ఉత్తమ సాధుస్వభావం కలదానను, మచ్చలేని శీలంగలదానిని అయిన నన్ను ఈ కీచకుడు ఇంతకుముం దెన్నడు ఏ స్త్రీకీ జరగని విధంగా అవమానం చేస్తే, ఇంతమందిలో కొంతమందికైనా ఇప్పుడు కొద్దిపాటి దయనైనా చూపే తరుణం కాదా ఇది? ఇక ఏమనాలో నాకు ఏమీ తోచటం లేదు!

విశేషం: అలం: గూఢోక్తి. సభలో అందరినీ ఉద్దేశించి ద్రౌపది మాట్లాడుతున్నట్లుంటుంది. కాని, ఆమె తనపతులను ఉద్దేశించి గూఢంగా పలుకుతున్నట్లుంటుంది. ఆమె మాటలలోని మర్మం అది. సభాసదులందరినీ ఉద్దేశించి చెప్పిన సాధారణ తాత్పర్యం పైన పేర్కొన్నది. ఇక ఆమె గూఢంగా పాండవుల నుద్దేశించిన తాత్పర్య మిది. ఇంతమంది చూచేటట్లుగా ఈ సభాస్థలిలో ఈ విధంగా కీచకుడు నన్ను అవమానించాడు. అయినా పతులను మనసారా సేవించే వ్రతం నుండి తొలగని ప్రవర్తన కలదానినిగా ఉన్నాను. సాధ్వులలో శ్రేష్ఠురాలుగానే ఉన్నాను. నా శీలం కళంకితం కాలేదు. ఇంతవరకు నన్ను నేను రక్షించుకొన్నాను. నేను పడిన కష్టాలు మరే ఇల్లాలూ పడి ఉండదు. అయినా, నా పతులైన అయిదుగురిలో కొందరికైనా ఇప్పటికీ దయ చూపించదగిన సమయం వచ్చింది అనే భావం కలగలేదంటే - ఇక నే నేమి చెప్పేది? ఈ పద్యంలో ఇందరు చూడగా అనే మాట ప్రజలకూ వర్తిస్తుంది. పాండవులకూ వర్తిస్తుంది. 'కొందఱికైనన్'- అనే మాట అక్కడున్న ధర్మజభీములకైనా దయరాదా? అన్నట్లు స్పష్టమౌతుంది. గూఢోక్తిని (భార్యాభర్తల నడుమ) నిష్ఠురోక్తులకు మారుగా వాడిన తిక్కన వాక్యచాతుర్యం ప్రశంసనీయం. (సంపా.)

ఉ. **ఐనను మత్స్యదేశమున యాజ్ఞ కితం డొడయుండు గాన నా**
కీ నరనాథు దూఱఁదగు; నెయ్యది యేని నధర్మ మెవ్వ రెం
దైన నొనర్చినం బ్రభువు లారసి దండన మాచరింతు; రి
చ్చో ననుఁ దన్ను కీచకునిఁ జూచియు నూరక యున్కి పాడియే?' 143

ప్రతిపదార్థం: ఐనను= ఐనప్పటికీ; మత్స్యదేశమున+ఆజ్ఞకున్= ఈ మత్స్యదేశం యొక్క ప్రభుత్వానికి; ఇతండు= విరటుడు; ఒడయుండు+కానన్= రాజుగాబట్టి; నాకున్= (ద్రౌపదికి); ఈ నరనాథున్= ఈ విరాటరాజును; దూఱన్+తగున్= నిందించటం భావ్యం; ఏ+అది+ఏనిన్= ఏదైనా; అధర్మము= ధర్మము కానిదాన్ని; ఎవ్వరు+ఎందైనన్= ఎవరైనా, ఎక్కడైనా; ఒనర్చినన్= చేస్తే; ప్రభువులు= రాజులు; అరసి= గమనించి; దండనము+ఆచరింతురు= శిక్షిస్తారు; ఈ+చోన్= ఇక్కడ; ననున్= (ద్రౌపదిని); తన్ను= తన్నిన; కీచకునిన్+చూచియున్= కీచకుడిని చూచికూడా; ఊరక, ఉన్కి, పాడియే?= ఊరుకొనటం ధర్మమా?

తాత్పర్యం: ఇంత జరిగినందుకు ఈ మత్స్యదేశాధినేత అయిన ఈ విరాటరాజును నేను నిందించాలి. ఏదైనా ధర్మలోపం ఎక్కడైనా జరిగితే రాజు దానిని గమనించి శిక్షించాలి. ఈ సభలో ఈ విధంగా నన్ను తన్నిన కీచకుడిని చూస్తూ ఊరుకొనటం ధర్మమా?'

విశేషం: అలం: గూఢోక్తి. ఈ పద్యంలోకూడా గూఢోక్తి రమణీయంగా నిర్వహించబడింది. గూఢోక్తిలో అధిక్షేపోక్తిని కూడ తిక్కన మేళవించాడు. ఈ పద్యంలో 'ఇతండు ఒడయుండుగాన' 'నరనాథు దూఱఁదగు', ప్రభువు లారసి దండన మాచరింతురు 'మొదలైన మాటలు గమనించదగినవి. ఆమె మత్స్యదేశంలో ఉన్నది కాబట్టి, కీచకుడి వలని అవమానం మత్స్యదేశంలో జరిగింది కాబట్టి, ఆ రాజ్యానికి ఏలిక విరాటుడు కాబట్టి, అత డా విషయంలో తగిన ఆజ్ఞ ఈయదగినవాడు. కాబట్టి పాండవులు మారుపల్కక కూర్చున్నారని భావించినా, ఆజ్ఞ ఇవ్వకుండా ఆలస్యం చేస్తున్న విరాటుడు నిందించదగినవాడు కాబట్టి ద్రౌపది అతడిని అధిక్షేపించింది. ఒకవేళ విరాటుడు తగిన ఆజ్ఞ ఇవ్వలేకపోతే, అధర్మాన్ని అరికట్టలేకపోతే పాండవులు మారుపల్కకుండా ఉండటం న్యాయమా? వారు తగిన చర్యలు తీసికొనటానికి అవకాశం ఉన్నదని ద్రౌపది ధర్మమార్గాన్ని సూచించింది. లోకంలో

రాజు లుంటారు. ప్రభువు లుంటారు. రాజులు సామంతులు కావచ్చును, కాని ప్రభువులు ఒకరికి తలఒగ్గి ఉండరు. విరటుడు రాజు; ధర్మజుడు ప్రభువు. అతడి తమ్ములుకూడ ప్రభువులే. రాజు అసమర్థుడై అధర్మాన్ని అణచలేకపోతే, ధర్మాన్ని రక్షించలేకపోతే, ప్రభువులు మిన్నకుండరాదు. వారు పరిస్థితిని పరిశీలించి రంగంలోకి దిగి అధర్మపరులకు తగిన దండన విధించాలి. అది ధర్మం కాబట్టి 'ఇది మత్స్యదేశం, విరటుడే ఆజ్ఞ ఇవ్వాలి - అని కూర్చోకుండా, మీ ప్రభుత్వాన్ని ప్రదర్శించి నన్ను ఆపదనుండి రక్షించండి. ఊరక ఉండటం న్యాయం కాదు' అని ద్రౌపది గూఢంగా ధర్మజాదులను అధిక్షేపించింది. రహస్యంగా పాండవులను క్రియాశీలురు కమ్మని ప్రేరేపించింది. ఈ తాత్పర్యం సభలోనివారికి తెలియరాదు. పాండవులకే తెలిసివస్తుంది. పఠితలకు రెండర్థాలూ స్ఫురిస్తాయి. ఇది గూఢోక్తి రమ్యత. (సంపా.)

చ. **అనుడు విరాటుఁ డుల్లమున నక్కటికం బొలయంగ నంగనం**
గనుఁగొని, కీచకుం గినియఁగాఁ దగు సత్త్వము లేమిఁ జేసి సాం
త్వనములు పల్కి రోషభరితస్థితిఁ గంపితమూర్తి యైన యా
తని మది కుందు వాపిన నతండును బోయె నివాసభూమికిన్. **144**

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= ఆ విధంగా ద్రౌపది పలుకగా; విరాటుఁడు= విరాటమహారాజు; ఉల్లమునన్= మనస్సులో; అక్కటికంబు+ ఒలయంగన్= దయకలుగగా; అంగనన్= ద్రౌపదిని; కనుఁగొని= చూచి; కీచకున్= కీచకుడిపై; కినియఁగాన్+తగు= కోపించటానికి తగిన; సత్త్వము లేమిన్+చేసి= శక్తిలేకపోవటం వలన; సాంత్వనములు పల్కి= ఓదార్పుమాటలాడి; రోషభరితస్థితిన్= కోపంతో నిండిన మానసిక స్థితి చేత; కంపితమూర్తి+ఐన= వణకే దేహంతో ఉన్న; ఆతని మది కుందు+వాపినన్= కీచకుడి మనస్సులోని పరితాపాన్ని పోగొట్టగా; అతండును= కీచకుడుకూడ; నివాసభూమికిన్+పోయెన్= ఇంటికి వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది మాట్లాడిన మాటలను విని విరాటుడు మనసులో దయబూని ద్రౌపదిని చూచాడు. కాని కీచకుడిని మందలించే ధైర్యం లేకపోవటం వలన ఆమెను ఊరడించాడు. నిండిన కోపంతో ఊగి (వణికి) పోతున్న ఆ కీచకుడి పరితాపాన్ని విరాటుడు అనునయంతో ఉపశమింపజేశాడు. అప్పుడు కీచకు డింటిముఖం పట్టాడు.

వ. **అట్టి యవసరంబున.** **145**

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

సీ. **'శుభలక్షణాంగి యీ సుందరి సైరంధ్రి। యగు టెట్లొకో!' యని వగచువారు,**
'నిమ్మేని కక్కట యిట్టిది సేసెనే!। మాయ దైవం' బని మఱుఁగువారు,
'నింత కీ డొనరించెనే! రాజు సూడ నీ। దుష్టాత్మకుం' డని దూఱువారు,
'దేవి యుపేక్షయ చూవె! యీయమకు ని। ప్పాటు వచ్చుట' యని ప్రందువారు

తే. **నగుచు సభవార లందఱు నంత నంత। నల్ల నల్లన గుజగుజ లాడుచుండి;**
రుల్లమున నిండి ఖేదంబు వెల్లివిరిసె। నాఁగ మోముల విన్నఁదనంబు గదుర. **146**

ప్రతిపదార్థం: శుభలక్షణ+అంగి= మంచి అవయవాలు కలిగిన; ఈ సుందరి= ఈ సౌందర్యవతి; సైరంధ్రి అగుట+ఎట్లు+ఒకో= సైరంధ్రీ వేషంలో ఉండటం ఎందుకు జరిగిందో; అని వగచువారున్= అని దుఃఖించేవారూ; మాయ దైవంబు= దుష్టుడైన విధి; ఈ+మేనికిన్=ఈ (అందమైన) శరీరానికి; ఇట్టిది+చేసెనే= ఇటువంటి విపరీతమైన పని చేశాడే; అని= అని; మఱుఁగువారు=

బాధపడేవారూ; రాజు+చూడన్= రాజు చూడగా; ఈ దుష్టాత్మకుండు= ఈ చెడు స్వభావముగల కీచకుడు; ఇంతకీడు+ఒనరించెనే!= ఇట్టి చెడ్డపని చేశాడే; అని దూఱువారు= అని నిందించేవారూ; దేవి+ఉపేక్ష+అ చూవె= సుదేష్ణ అలసత్వమేగదా చూడగా; ఈయమకున్= ద్రౌపదికి; ఈ+పాటు= ఈ కష్టం; వచ్చుట అని ప్రందువారున్= పరితపించువారూ; అగుచున్= ఔతూ; సభవారలు+అందఱున్= సభాసదులంతా; ఉల్లమునన్= మనస్సులో; నిండి= నిండిన; ఖేదంబు= దుఃఖం; వెల్లివిరిసెన్+నా(గన్= పైకి వచ్చిందా అన్నట్లు; మోములన్ విన్న(దనంబు+కదురన్= మొగాలపై దైన్యం ఉట్టిపడగా; అంతన్+అంతన్= దూరదూరంగా; అల్లనన్+అల్లనన్= మెల్లమెల్లగా; గుజగుజలు+ఆడుచుండిరి= గుసగుసలాడసాగారు;

తాత్పర్యం: మంగళకరమైన లక్షణాలు గల ఈ సుందరాంగి సైరంధ్రిగా ఎందుకు మారిందో - అని కొందరు విచారించసాగారు. ఇంతటి లలితాంగికి ఇటువంటి కష్టాలు పెట్టాడు. దేవుడు నిజంగా నిర్దయుడు - అని కొందరు కుతకుతలాడసాగారు. దుర్మార్గుడైన కీచకుడు రాజు చూస్తుండగానే ఈమెకు ఇంతటి కీడు చేశాడే-అని కొందరు అతడిని నిందించసాగారు. ఈమెకు ఈ అవమానం కలగటానికి కారణం సుదేష్ణ ఉపేక్షయే - అని కొందరు పరితపించసాగారు. ఈ విధంగా సభాసదులందరూ మెల్లమెల్లగా, గుసగుసలాడుతూ, మనసులలోని దుఃఖం పొంగిపొరలగా ముఖాలు వెలవెలపోతూ కనిపించారు.

విశేషం: అలం: ఉల్లేఖం. **"బహుభిర్బహుధోల్లేఖా దేకస్యోల్లేఖ ఇష్యతే".** ఒకే వస్తువును అనేకులు అనేక విధంగా వర్ణించినట్లు చెప్పితే ఉల్లేఖం. సభ్యులలో కొన్ని వర్గాలవారు తమకు తోచిన వ్యాఖ్యలు చేశారు. అవన్నీ ద్రౌపదిపట్ల సానుభూతితో, గౌరవంతో సాగినవే. సభ్యుల నుద్దేశించి ద్రౌపది పెట్టుకొన్న మొరకు సభ్యుల మాటలు మౌనప్రతిస్పందన. 'యథారాజా తథా ప్రజా' అన్నట్లు ఆ సభాసదులు కూడా జాలిని ప్రదర్శించారే తప్ప ఆమెకు కలిగిన కష్టాన్ని తీర్చలేకపోయారు. ఉల్లేఖంలో కూడా తిక్కన ఒక క్రమాన్ని పాటించాడు. ఉత్తమజాతి స్త్రీగా నిరూపించేవి ఆమె శుభ లక్షణాంగకాలు. ఉదాత్తురాలికి అనుదాత్తమైన పరిస్థితి ప్రాప్తించింది. ఆమె శరీరం కోమలం. కాని, ఆమె చేసే సేవలు కఠినం. స్వభావానికి తగినటువంటి సేవావృత్తి లభించలేదని భావం. రాజు చూస్తుండగా దుర్మార్గుడు ఆమెకు కీడు చేశాడు. ఉత్తమురాలికి తగని అవమానం జరిగిందని జాలిపడి, అవమానించినవాడిని నిందించారు. దీనికంతా కారణం దేవి ఉపేక్షాభావ మని నిశ్చయించి విచారించారు. ద్రౌపది అమాయకత్వంపై వారు సానుభూతి ప్రకటించారు. పరిస్థితిని విశ్లేషించి వివేకాన్ని ప్రదర్శించగల ప్రవృత్తిని సభ్యులలో చిత్రించి తిక్కన రాజ సభాసదుల పాత్రకు న్యాయం చేశాడు. విరటుడి వలెనే ఆ సభ్యులు కూడా ధర్మాన్ని సమర్థిస్తారు. దానిని అభిమానిస్తారు. కాని, అధర్మాన్ని ఎదుర్కొనలేరు-అని తిక్కన తీర్పు. ఉల్లేఖాలంకారం సభాస్వభావ వ్యంజకం కావటం విశేషం. (సంపా.)

ఉ. అప్పుడు ధర్మసూతి హృదయంబు గలంగ, లలాట భాగముం
గప్ప(గ ఘర్మవారి, యధికంబగు రోషము నొందియుండియుం
దప్ప(గ(ద్రోచికొంచు(దనధైర్యము పెంపున నిర్వికారు(డై
యెప్పుడు(దాను పల్కు నెలు(గేర్పడ ద్రౌపదితోడ నిట్లనున్. 147

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ధర్మసూతి= ధర్మరాజు; హృదయంబు కలంగన్= మనస్సు కలతపడగా; ఘర్మవారి= చెమటనీరు; లలాటభాగమున్+కప్ప(గన్= నుదుటిపై వ్యాపించగా; అధికంబు+అగు రోషమున్= ఎక్కువైన కోపం; ఒంది+ఉండియున్= పొందికూడా; తప్ప(గన్+త్రోచికొంచున్= తొలగత్రోసికొంటూ; తన ధైర్యము పెంపునన్= తన స్థిరమైన మనస్సు యొక్క గొప్పతనంతో; నిర్వికారు(డు+ఐ= మనోవికారాలు లేనివాడై, నిబ్బరం కలవాడై; ఎప్పుడున్+తాను; పల్కు+ఎలు(గు+ఏర్పడన్= తాను మామూలుగా మాట్లాడే కంఠస్వరంతో; ద్రౌపదితోడన్+ఇట్లు+అనున్= ద్రౌపదితో ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు ధర్మరాజు మనస్సు కలతచెందింది. నెన్నుదురుమీద చెమట క్రమ్మింది. మిక్కుటమైన రోషం పెచ్చుపెరిగింది. అయినా, ఆ రోషాన్ని ధీరగుణంతో అణచుకొన్నాడు. వికారం లేని మనసుతో స్థైర్యాన్ని పొందాడు. ఎప్పుడూ మాట్లాడే కంఠస్వరంతో ఈ విధంగా ద్రౌపదితో అన్నాడు.

విశేషం: ద్రౌపది పలికిన గూఢోక్తులకు, అధిక్షేపోక్తులకు, కీచకుడి అనౌచిత్య వర్తనానికి ధర్మరాజు చిత్తం కలత చెందింది. అది స్వేదమనే సాత్త్వికభావంతో వ్యక్తమయింది. కీచకుడి దుష్టవర్తనం అతడిలో రోషాన్ని పెంచింది. ధీరుడు కాబట్టి ధర్మరాజు దానిని అదుపు చేసికొన్నాడు. ఎంతటి మానసిక సంక్షోభాన్నైనా సంయమించుకొనటంలో వశీకృతచిత్తుడు ధర్మరాజు. (సంపా.)

సీ. **'జననాయకుండు నీ సభవారు నీదగు। తెఱఁగెల్ల నెఱిఁగిరి తెఱవ! యింక**
మానక యీ పలుమాట లాడఁగ నేల?। చనుము నీవు సుదేష్ణ సదనమునకు;
నీ పరాభవమునఁ గోపింప నేరరే। గంధర్వులకుఁ దఱిగాదుగాక;
సమయ మెయ్యది యేనిఁ దమకును నీకుఁ గ। ల్గిన యట్టులైనను గినియ రిచట

తే. **గాన నాథుల దూఱంగఁ గాదు వినుము। సతికిఁ దానెంత పడియును సభలలోనఁ**
దడవుగా నిల్చి యిట్టు లుదగ్రవృత్తి। శంక సెడి ధిక్కరింపంగఁ జనునె చెపుమ!' **148**

ప్రతిపదార్థం: తెఱవ!= ఓ వనితా! (ద్రౌపదీ!); జననాయకుండున్= రాజూ; ఈ సభవారున్= ఈ సభలో జనులూ; నీది+అగు= తెఱఁగు+ఎల్లన్= నీ భంగపాటునంతా; ఎఱిఁగిరి= తెలిసికొన్నారు; ఇంకన్+మానక= ఇంక చాలించక; ఈ పలుమాటలు= ఇట్లాంటి అనేక రకాలైన మాటలు; అడఁగన్+ఏల?= పలకటం ఎందుకు?; సుదేష్ణ సదనమునకున్= మహారాణి నివాసానికి; నీవు చనుము= నీవు వెళ్ళిపొమ్ము; గంధర్వులకున్= గంధర్వులకు; తఱి+కాదు+కాక= సమయం కాదు కానీ లేకపోతే; నీ పరాభవమునన్= నీ అవమానానికి; కోపింప నేరరే?= కోపపడలేరా?; సమయము+ఎయ్యది+ఏని= ఏదైనా ఒక నియమం; తమకును, నీకున్= వాళ్ళకూ నీకూ; కల్గిన అట్టులు+ఐనను= ఉన్నట్లయితే; ఇచటన్+కినియరు= ఇక్కడ కోపపడరు; కానన్= కావున; వినుము= తెలిసికొనుము; సతికిన్= భార్యకు; నాథులన్= భర్తలను; దూఱంగన్+కాదు= నిందించతగదు; తాను+ఎంత+పడియును= తాను ఎంతబాధ పడినా, సభలలోనన్= సభలలో; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; తడవుగాన్ నిల్చి= ఎక్కువసేపు నిలబడి; ఉదగ్రవృత్తిన్= కోపంగా; శంక+చెడి= సంకోచం లేకుండా; ధిక్కరింపంగన్= ఎదిరించటం; చనునె చెపుమ= తగునా చెప్పుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ సైరంధ్రీ! నీ సమాచారం రాజుగారికి, సభాసదులకు సవివరంగా తెలిసింది. ఇంక ఎక్కువ మాట్లాడకుండా రాణిగారి మందిరానికి వెళ్ళిపొమ్ము. నీకు జరిగిన అవమానానికి నీ భర్తలైన గంధర్వులు కోపించరా? కాని, ఇది తగిన సమయం కాదని ఊరకున్నారు. నీకూ వారికీ ఏదో నియమం ఉన్నట్లయితే, సమయం కాదని వా రిప్పుడు కోపగించరు. కాబట్టి దానిని గమనించక నీ భర్తలను నీవు నిందించటం ఉచితం కాదు. సతి తా నెన్ని పాట్లుపడినా నిండు సభలలో చాలాసేపు నిలబడి ఆవేశంతో సంకోచం లేకుండా ఎదిరించి మాట్లాడటం మంచిదా? నీవే చెప్పుము.'

విశేషం: అలం: గూఢోక్తి. ద్రౌపది గూఢోక్తులతో మాట్లాడింది. ధర్మరాజు కూడ గూఢోక్తులతోనే ఆమెకు సమాధానం చెప్పసాగాడు. ఆమె ఉద్వేగకరంగా మాట్లాడింది. ధర్మజుడు నిబ్బరంగా, నిర్వికారంగా మాట్లాడుతున్నాడు. ప్రజలు ధర్మజుడి మాటల తీరులో తేడా లేదు కాబట్టి సభలో ఆమెను మందలిస్తున్నాడనే భావించి ఊరుకుంటారు. ధర్మరాజు మాటలు సభ్యుల దృష్టిలో మందలింపు మాటలుగా, ద్రౌపది దృష్టిలో చేయవలసిన కర్తవ్యాన్ని బోధిస్తున్న విధివాక్యాలుగా స్ఫురించటం గూఢోక్తి అలంకార విశేషం. గంధర్వుల పేరు చెప్పి తన మనసులోని అభిప్రాయాన్ని చెప్పాడు ధర్మరాజు. ఈ మాటలు ఆమె కెంత సూచనలో, ఆ సభలో ఉన్న భీమునికి

కూడా అంత సూచనలే! వారికి తోచే తాత్పర్యం ఇట్లా ఉంటుంది. 'ఓ సైరంధ్రీ! నీకు జరిగిన అవమానాన్ని అటు రాజూ! ఇటు సభాసదులూ తెలిసికొన్నారు. ఇక దానిని గురించి వివరించటం మానటం మంచిది. అట్లా కాకుండా నీవు సభలో నిలువబడి పలుమాటలు మాట్లాడుతున్నావు. అది మంచిది కాదు. అందువలన నీవు వెంటనే సుదేష్ణాదేవి మందిరానికి వెళ్ళిపొమ్ము.' (భావి కార్యక్రమం అక్కడి నుండి సాగాలి కాని, సభలో కాదు. నీ పరాభవాన్ని చూచిన మాకు (గంధర్వులకు) కోపం రాదా? వచ్చింది. కాని, దానిని ప్రదర్శించే సమయం కాదిది. కోపం వలన నియమభంగం ఔతుంది. అంటే నీకూ మాకూ కూడా అజ్ఞాతవాసవ్రతం చెడుతుంది. కాబట్టి మేమిక్కడ మారుపల్కటానికి వీలులేదు. దీనిని గమనించి నీవు మమ్ములను (నీ భర్తలను) నిందించవద్దు. నేను చెప్పేమాటలు బాగా అర్థం చేసికొమ్ము, భార్యవైన నీవు ఎన్నోపాట్లు పడిన మాట నిజమే. సమయ నియమబద్ధులైన భర్తలు సభలో ఉండగా వారి నుద్దేశించి గూఢంగానైనా ఎక్కువసేపు మాట్లాడటమే దోషం. పైపెచ్చు నీవు జంకూ గొంకూ లేకుండా కోపోద్రేకంతో ధిక్కరించి మాట్లాడటంవలన ఏం ప్రయోజనం సాధించగలుగుతావు? నీ వెంత మాట్లాడినా మేము నిండుసభలో ఏమీ మారుమాట మాట్లాడలేం. ఇది సమయం కాదు; ఈ సభ స్థలం కాదు. రాణిమందిరంలోనే జరుగవలసిన పని జరగాలి. నీవు ఆవేశం మానాలి. మాకు నీకంటె ఎక్కువగానే కోపంగా ఉన్నది. నియమం చెడకుండా ఉపాయం ఆలోచించాలి. ప్రస్తుతానికి నీ విక్కడ ఉండటం శ్రేయస్కరం కాదు. ఎవరైనా నిన్ను ద్రౌపదిగా గుర్తిస్తే అజ్ఞాతవాస వ్రతం భంగం కాకతప్పదు') అని గూఢోక్తులకు గూఢోక్తులతోనే సమాధానం చెప్పించటం తిక్కన సంభాషణ శిల్పం. (సంపా.)

వ. అనియిట్లు సెప్పిన ధర్మ తనయుని పలుకులు విని వెండియు సైరంధ్రి యచ్చోటు గదలక నిలిచి యెద్దియేనియుం బలుకం దలంచినం జూచి యతండు మఱియు నిట్లనియె. 149

ప్రతిపదార్థం: అని+ఇట్లు+చెప్పినన్= అని ఈ విధంగా పలికిన; ధర్మతనయుని= ధర్మరాజు యొక్క; పలుకులు విని= మాటలు విని; వెండియున్= తిరిగి; సైరంధ్రి; ఆ+చోటు కదలక నిలిచి= అక్కడి నుండి కదలకుండా నిలబడి; ఎద్ది+ఏనియున్= ఏదో; పలుకన్+తలంచినన్= మాట్లాడాలనే ఉద్దేశంతో ఉండటం; చూచి= గమనించి; అతండు= ధర్మరాజు; మఱియున్= ఇంకను; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఇట్లా మాట్లాడిన మాటలు వినికూడా ద్రౌపది అక్కడినుండి కదలకుండా నిలబడి, ఏదో మాట్లాడాలని అనుకొంటుండగా, ధర్మరాజు మళ్ళీ ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ధర్మరాజు ద్రౌపదిని సుదేష్ణ అంతఃపురానికి పొమ్మన్నాడు. ద్రౌపది పోవటానికి ఆలస్యం చేసింది. దాని వెనుక ఏదో కారణం ఉండాలి. దానిని వ్యంగ్యంగా పఠిత ఊహకు వదలిపెట్టటం ఇక్కడ విశేషం. అంతఃపురానికి వెళ్ళితే సమస్య తీరదు. కాగా, అది మరీ తీవ్రతరం కావచ్చును. కాబట్టి సమస్యను వేగంగా తీర్చవలసిన అవసరం ఉన్నదని ఆమె భావం. దానిని ఎట్లాగైనా ధర్మరాజుకు గుప్తంగానే చెప్పవలెనని యత్నించటం ద్రౌపది అప్పటి మసలటంలోని పరమ తాత్పర్యం. దానిని ధర్మరాజు గ్రహించి, ఆమె అక్కడ ఉండి, ఆ మాటలు చెప్పనవసరం లేదని, త్వరగా వెళ్ళుమని సూచించాడు. ఆమె దానిని గ్రహించలేదు. అందువలననే ఆమె ఆరాటపడసాగింది. ధర్మరాజుశాసనాన్ని కాదనటానికి వీలులేదు; అయినా తన మనసులోని మాట చెప్పుకొనకుండా ఉండటానికి వీలులేదు. ఈ సంఘర్షణలో ద్రౌపది వెనుకముందాడుతున్నది. (సంపా.)

క. 'పలుపోకలఁ బోవుచు వి । చ్చలవిడి నాట్యంబు సలుపు చాడ్పున నిచటన్
గులసతుల గఱువ చందము । దొలఁగఁగ నిట్లునికి దగునె తోయజవదనా!' 150

ప్రతిపదార్థం: తోయజవదనా!= పద్మంవంటి ముఖం కలదానా!, ఓ సైరంధ్రీ; పలుపోకలన్+పోవుచున్= పెక్కు హొయలులు పోతూ; విచ్చలవిడిన్= స్వేచ్ఛగా; నాట్యంబు సలుపు చాడ్పునన్= నాట్యం చేస్తున్నట్లుగా; ఇచ్చటన్= ఈ కొలువులో; కులసతుల=

కులస్త్రీలయొక్క; గఱువ చందము తొలఁగఁగన్= గొప్పతనం తొలగిపోయేటట్లు; ఇట్లు+ఉనికి+తగునె?= ఇక్కడ ఇట్లా ఉండటం భావ్యమా?

తాత్పర్యం: 'ఓ సైరంధ్రీ! ఇట్లా స్వైరవిహారం చేస్తూ నాట్యం చేస్తున్నట్లుగా ఈ కొలువులో కులస్త్రీల ఔన్నత్యం తొలగిపోయేటట్లు నీవు నిలబడటం సంభావ్యం కాదు.'

విశేషం: అలం: ఉపమ. సమాజంలో ఉండే ఒక ఆచారానికి సంబంధించిన సాంస్కృతికమైన ఉపమానాన్ని తిక్కన సాభిప్రాయంగా ఇక్కడ వాడటం విశేషం. కులసతుల గౌరవ వర్తనం ఇందులో చెప్పబడింది. అది పలుపోకడలు పోవటం వలన, విచ్చలవిడిగా నాట్యం చేయటం వలన కులసతి గౌరవం తొలగిపోతుంది-అనే భావం సాంస్కృతికమైన ఒక విలువ. తెలుగులో 'పలుపోకలు పోవుట' - జాతీయం. దానికి- అనేక మార్గాలలో తిరగటం, పెక్కుహొయలు ప్రదర్శించటం, పలు కపటచేష్టలు చేయటం, పెక్కుమందితో విహరించటం (చరించటం), పలు రీతులలో అభినయించటం (వర్తించటం)-అని అర్థాలు చెప్పవచ్చును. ఇవన్నీ కులసతికి నిషేధాలే. 'విచ్చలవిడి నాట్య' మాడటం- అనేది కూడా తెలుగు జాతీయమే. ఇష్టం వచ్చినట్లు చేతులూపుతూ, కాళ్ళూపుతూ, అభినయిస్తూ మాట్లాడటం. అదుపూ ఆజ్ఞా లేకుండా వ్యవహరించటం. ప్రేలటం, స్వతంత్ర ధోరణితో ఆవేశంగా వ్యవహరించటం. కపటనాటకాలు ఆడటం, కపట నటనం చేయటం మొదలైన అర్థాలు చెప్పవచ్చును. భర్త మాట జవదాటని కులసతికి ఈ లక్షణాలు పనికిరానివి. కాబట్టి సభలో ఉండటం కులసతి లక్షణ విరుద్ధమని ధర్మజుడి అభిప్రాయం. అందులో సున్నితమైన మందలింపూ ఉన్నది. పరుషమైన అదలింపూ ఉన్నది. (సంపా.)

వ. అనిన విని పాంచాలి సాభిప్రాయంబుగా నతని కిట్లనియె. 151

తాత్పర్యం: ధర్మజుని మాటలు విని ద్రౌపది ఉద్దేశపూర్వకంగా ఆయనతో ఇట్లా అన్నది.

తే. 'నాదు వల్లభుండు నటుఁ; డింత నిక్కంబు; । పెద్దవారి యట్ల పిన్నవారు
గానఁ బతుల విధమకాకయే శైలూషిఁ । గా ననంగరాదు కంకభట్ట! 152

ప్రతిపదార్థం: కంకభట్ట!= కంకభట్టు వేషంలో ఉన్నవాడా! (ధర్మరాజా!); నాదు వల్లభుండు= నా భర్త; నటుడు= నటించేవాడు. నాట్యాచార్యుడు; ఇంతనిక్కంబు= అంతవరకు నిజమే; పెద్దవారి+అట్లు+అ= పెద్దవారివలెనే; పిన్నవారు= చిన్నవారు ప్రవర్తిస్తారు; కానన్= కాబట్టి; పతుల విధము+అ+కాక= భర్తల పద్ధతిలోగాక; ఏన్= నేను (ద్రౌపది); శైలూషిన్= నాట్యకత్తెను; కాను+అనంగరాదు= కాను అని అనటానికి వీలు లేదు.

తాత్పర్యం: 'ఓ కంకభట్టా! నా భర్త నటుడు. ఇది కాదనలేని వాస్తవం. పెద్దవారితోడి వారే చిన్నవారు. కాబట్టి, నేనూ నా భర్త వంటి దానినే. అందువలన నేను నర్తకిని కాను అనటానికి వీలులేదు.

విశేషం: 1. అలం: పరికరం. **"అలంకారః పరికర స్సాభిప్రాయ విశేషణైః".** విశేషణం సాభిప్రాయమైతే అది పరికరాలంకారం. ఈ పద్యంలో ద్రౌపది 'నాదు వల్లభుండు నటుఁడు' అని అన్నది. 'నటుడు' అనే విశేషణం సాభిప్రాయం. దానివలన బృహన్నల సూచితుడయ్యాడు. మత్స్యయంత్రాన్ని ఛేదించి స్వయంవర సభలో ఆమెను గ్రహించిన భర్త అర్జునుడు. అతడు నాట్యాచార్యుడై ఉత్తరాదులకు నాట్యం నేర్పుతున్నాడు. 'నటుడి భార్యను కాబట్టి నేను నర్తకినే. పెద్దలవలె పిన్నలుండటం న్యాయం. నన్ను నర్తకిని కాదనటానికి వీలులేదు, అని ధర్మజుడి మాటలకు ప్రత్యాఖ్యానం చేసింది. ధర్మరాజు మాటవరసకు జాతీయ ప్రయోగంగా 'నాట్యంబు సలుపు చాడ్పున' నిండు సభలో మెలగవద్దని హెచ్చరించాడు. అక్కడి అర్థం ఔపచారికం. దానిని వాచ్యంగా గ్రహించి

ద్రౌపది త్రిప్పికొట్టింది. ద్రౌపది అభిమానవతి. మాటపడదు. అందువలన మాటకు మాట వడ్డించింది. దానికి కారణం ఆమె చెప్పదలచుకొన్న మాటను ధర్మరాజు సభలో చెప్పనీయలేదనే రోషం.

2. 'నేను ఆటవెలది' నని ద్రౌపది చెప్పిన పలుకులను 'ఆటవెలది' లో రచించటం తిక్కన ప్రదర్శించిన వృత్తౌచిత్యం. (సంపా.)

వ. అట్లగుటంజేసి నాకు నాట్యంబును పరిచితంబ; మత్పతి శైలూషుండ కాఁడు, కితవుండునుం గావున జూదరి యాలికి గఱువచందం బెక్కడిది?' యనుచు నచ్చోటు వాసి తన చిత్తంబున. 153

ప్రతిపదార్థం: అట్లు+అగుటన్+చేసి= అట్లా కావటం వలన; నాకున్= (ద్రౌపదికి); నాట్యంబును పరిచితంబు+అ= నాట్యంకూడా తెలుసు; మత్పతి= నా భర్త; శైలూషుండు+అ-కాఁడు= ఆటకాడు మాత్రమే కాదు; కితవుండునున్+కావునన్= జూదరి కూడా కాబట్టి; జూదరి+ఆలికిన్= జూదరి యొక్క భార్యకు; గఱువచందంబు= పెద్దరికం, గౌరవం, ఔన్నత్యం; ఎక్కడిది?= ఎక్కడ ఉంటుంది?; అనుచున్= అనిపల్కుచు; ఆ+చోటువాసి= అంటూ ఆ ప్రదేశం వదలి; తన చిత్తంబునన్= తన మనస్సులో.

తాత్పర్యం: అట్లా కావటం వలన నాకు నాట్యం చేయటం అలవాటే. నా భర్త నాట్యకాడు మాత్రమే కాదు. జూదరి కూడా! జూదరి భార్యకు పెద్దరికం, గౌరవం ఎక్కడి నుండి వస్తుంది?' అంటూ ఆ ప్రదేశం వదలిపెట్టి, తన మనస్సులో, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: అలం: పరికరాంకురం. **"సాభిప్రాయే విశేష్యే తు భవే త్పరికరాంకురః".** విశేష్యం సాభిప్రాయంగా ప్రయోగించబడితే పరికరాంకురాలంకార మౌతుంది. వెనుకటి పద్యంలో ద్రౌపది తాను నర్తకినే అని చెప్పుకొనటానికి తగిన హేతువును పేర్కొన్నది. నాట్యాచార్యుడైన అర్జునుడికి భార్య కావటం చేత తాను నర్తకినని చెప్పి, సాభిప్రాయంగా సమర్థించుకొన్నది. అందులో అధిక్షేపంతోపాటు ఒక అనౌచిత్యం కూడా స్ఫురించే అవకాశం ఉన్నది. ఎట్లాగంటే- 'నిజంగా నా భర్త అర్జునుడే. అతడు ఇప్పుడు నాట్యం చేస్తున్నాడు కాబట్టి నన్ను రక్షించుకొనే స్థితిలో లేడు. అందువలన నేనూ, నన్ను నేను రక్షించుకొనటానికి ఎన్నో నటనలు చేయవలసి వస్తున్నది. భర్త యొక్క వృత్తియే భార్యకు ప్రవృత్తిగా మారింది' - అని పలికి అర్జునుడు (బృహన్నల) సాకుగా భర్తల అసమర్థతను ఎత్తిపొడిచి అవహేళనం చేసింది. రోషంతో ఆ మాట అని ఆమె నాలుక కొరుక్కొని ఉంటుంది. వెంటనే ఆ అనౌచిత్యాన్ని పరిహరించే మరొక వాక్యాన్ని ఇప్పుడు పలికింది. 'నా భర్త నటుడే కాదు జూదరి కూడా' - అని. ఈ రెండు విశేష్యాలూ సాభిప్రాయాలు. నా భర్త నటుడైన అర్జునుడే కాడు. జూదరి అయిన ధర్మరాజు కూడా! అని ఒక అర్థం. నా భర్త నటుడూ, జూదరీ - రెండూ అయినవాడు అని - రెండో అర్థం. ధర్మరాజు వాడిన 'విచ్చలవిడి నాట్యంబు సూపు చాడ్పున' - అనే పోలికకు తగిన వడ్డింపు ఇక్కడ వచ్చింది. ధర్మరాజు కంకభట్టుగా వేషాన్ని ధరించి నటిస్తున్నాడు. కాబట్టి అతడూ నటుడే. ఆ నటనలోకూడా జూదరి పాత్రనే నిర్వహిస్తున్నాడు. నటనలోకూడా జూదరి అయిన విశేష లక్షణం ధర్మరాజుకే దక్కింది. దానిని ఎత్తి పొడిచింది ద్రౌపది. జూదరి భార్యను అమ్ముకొంటాడు. ఆమెకు కలిగే అవమానాన్ని లక్ష్యపెట్టడు. అతడికి ఇల్లాలైన వనితకు లోకంలో గౌరవం ఉండదు. గౌరవం పోయిన జూదరి భార్యకు 'విచ్చలవిడితనం' దోషం కాదని అధిక్షేపించింది. ద్రౌపది యందు ధర్మజుడు ఆరోపిస్తున్న అవలక్షణాలన్నీ ధర్మరాజు జూదరి కావటం వలన ఏర్పడినవే అని అధిక్షేపోక్తి. ధర్మరాజు తనను మాట్లడనీయకుండా అడ్డుపడ్డాడు. ఆమె కూడా ఆయన మాట్లాడలేనట్లు అడ్డుపలికి ఆయన సమాధానం కొరకు వేచి ఉండకుండానే వెనుదిరిగిపోయింది. ధర్మరాజు ఆదేశించినట్లే సుదేష్ణ యొక్క అంతఃపురానికి ఆమె వెళ్ళి ధర్మరాజు ఆనతిని పాటించింది. కాని, అధిక్షేపోక్తితో తన తీవ్ర పరితాపాన్ని వ్యక్తం చేసింది. తన కష్టాల కన్నిటికీ ధర్మజుడిని బాధ్యుడిని చేసింది. ఆ కష్టాలు తీర్చే బాధ్యత కూడా అతడిమీదనే పెట్టింది. ఇక మాటలతో పనిలే దన్నట్లు, కార్యాచరణమే ముఖ్యమన్నట్లు గిర్రున తిరిగి వెళ్ళిపోయింది. తిక్కన రచనలో పాత్రల ప్రతికదలికలో రసధ్వని రవళిస్తుంది. అందుకు ఈ సన్నివేశం సజీవోదాహరణం. (సంపా.)

సుదేష్ణ ద్రౌపది నూఱడించుట (సం.4-15-36)

ఉ. 'న న్నిటు లాదురాత్ము సదనంబునకుం జనుమన్నజంత కీ
బన్నములన్నియుం దెలిపి ప్ర య్యిడనే' యని పోయె నార్తయై
కన్నుల బాష్పపూరములు గ్రమ్మఁగ మోమున దైన్యమొందఁగా
నన్నలినాక్షి తొట్రిలుచు నంగము దూల సుదేష్ణపాలికిన్. 154

ప్రతిపదార్థం: ఆ+నలిన+అక్షి= పద్మాలవంటి కన్నులు గల ఆ సైరంధ్రి (ద్రౌపది); నన్నున్+ఇటులు= నన్ను ఈ విధంగా; ఆ దురాత్మసదనంబునకున్= ఆ దుష్టుడైన కీచకుని ఇంటికి; చనుము+అన్న= వెళ్ళుమన్న; జంతకున్= ధూర్తురాలికి, (సుదేష్ణకు); ఈ బన్నములు+అన్నియున్= ఈ అవమానాలన్నీ; తెలిపి= తెలిసేటట్లు చెప్పి; ప్రయ్యి+ఇడను+ఏ= నిందించనా? (తిట్టిపోయనా?); అని ఆర్త+ఐ= అని అనుకొంటూ పెద్దగా ఏడుస్తూ; కన్నులన్ బాష్పపూరములు= కళ్ళలో కన్నీటి ధారలు; క్రమ్మఁగాన్= వ్యాపించగా; మోమునన్= ముఖంమీద; దైన్యము+ఒందఁగాన్= దీనత్వం కనిపించగా; తొట్రిలుచున్= తడబడతూ; అంగము+తూలన్= శరీరం తూలుతూ ఉండగా; సుదేష్ణపాలికిన్= సుదేష్ణవద్దకు; పోయెన్= వెళ్ళింది.

తాత్పర్యం: 'నన్ను ఆ దుష్టుడైన కీచకుడి ఇంటికి వెళ్ళుమన్న ఆ ధూర్తురాలికి నాకు జరిగిన అవమానాలన్నీ తెలియచెప్పి నిందించా'లని అనుకొంటూ కన్నీళ్ళు ధారాపాతంగా ప్రవహించగా, బావురుమని దుఃఖిస్తూ శరీరం కంపించగా, తూలుతూ, దీనవదనంతో ఆ సైరంధ్రి సుదేష్ణవద్దకు వెళ్ళింది.

విశేషం: తిక్కన రచించిన అభినయాత్మకమైన పద్యాలలో ఇది ఒకటి. మనసులోని భావపరిణామానికి అనువుగా ఆంగిక అభినయం ప్రవర్తిల్లినట్లు వర్ణించటం తిక్కన నాటకీయ రచనా శిల్పం. ఈ పద్యంలో ద్రౌపది మనస్సులో అనుకొన్న మాటలివి; 'నన్ను ఈ విధంగా - ఆ దురాత్ముడి ఇంటికి పొమ్మని - పంపిన - ఆ జంతకు - నా పడిన అవమానాలన్నీ - చెప్పి - నోరారా నిందిస్తాను' - ఈ మాట లనుకుంటూ సుదేష్ణ వద్దకు పోతున్న ద్రౌపది రోదించింది. నమ్మినవారు మోసం చేయగా, గత్యంతరం లేక మరలవారి వద్దకే వెళ్ళవలసిన దీనస్థితి వచ్చినప్పుడు ఉన్నతవంశసంజాతురాలు, ఉత్తమురాలు, అభిమానవతి అయిన సతి మొదట బావురుమన్నట్లు రోదించటం సహజ సాత్త్వికాభినయం. కీచకుడి ఇంటికి పంపిన సన్నివేశ స్మరణం చేత ద్రౌపదికి కన్నీటి ధారలు పొంగి వచ్చాయి. మాట తప్పిన యజమానురాలి దుర్నీతికి బలి అయిన ఒక ఇల్లాలు బలవంతంగా ఒక దుర్మార్గుడి ఇంటికి ఒంటరిగా వెళ్ళవలసి వచ్చినప్పుడు సంభవించే అపాయాన్ని తలచినప్పుడు కళ్ళనీళ్ళు పొంగి పొరలటం సహజాభినయం. అక్కడ కీచకుడు ఆమెపట్ల వర్తించిన వికార చేష్టలను, పలికిన వాక్యాలను, తాను పడిన అవమానాలను తలపునకు తెచ్చుకొన్నప్పుడు ఆమె కంపించిపోయింది. సుదేష్ణకు ఆ సంగతులు ఎట్లా చెప్పాలి? - అనే అభిమానం అడ్డం వచ్చి, చెప్పక తప్పని తన దయనీయ స్థితిని భావించి, ముందుకు వెళ్ళలేక వెళ్ళుతున్నప్పుడు ఆమె శరీరం తూలినట్లయింది. ఈ అభినయం భావప్రవాహ ప్రతిస్పందనం. తిక్కన అభినయ కళాప్రతిభకు అభినవ దర్పణం! (సంపా.)

తే. చనిన, నయ్యెలనాఁగయు సంభ్రమంబుఁ। దెచ్చికొని తానెఱుంగని తెఱఁగు దాల్చి
శాఠ్యమున నుమ్మలించి పాంచాలితోడ। నెలుఁగువేఱొక భంగిగా నిట్టులనియె. 155

ప్రతిపదార్థం: చనినన్= వెళ్లగా, ఆ+ఎలనాఁగయున్= ఆ మహారాణి సుదేష్ణ కూడా; సంభ్రమంబున్+తెచ్చుకొని= వేగిరపాటును తెచ్చిపెట్టుకొని; తాను+ఎఱుంగని తెఱఁగు+తాల్చి= తనకేమీ తెలియదన్న వైఖరిని ప్రదర్శిస్తూ; శాఠ్యమునన్= కపటంగా; ఉమ్మలించి= దుఃఖాన్ని తెచ్చిపెట్టుకొని; పాంచాలితోడన్= సైరంధ్రితో; ఎలుఁగు వేఱు+ఒక భంగిగాన్= డగ్గుత్తిక చెందినట్లుగా; ఇట్టులు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది అట్లా వెళ్ళగా సుదేష్ణకూడా వేగిరపాటును తెచ్చిపెట్టుకొని, తన కేమీ తెలియనట్లుగా ప్రవర్తిస్తూ, కపటమైన దుఃఖాన్ని కొనితెచ్చుకొని, సైరంధ్రితో డగ్గుత్తిక చెందిన స్వరంతో ఈ విధంగా పలికింది.

విశేషం: సైరంధ్రిది సహజాభినయం, సుదేష్ణది కపటాభినయం. తులనాత్మక పరిశీలనలో ఈ వైరుధ్యం తిక్కన రచనలో ప్రసన్నం. (సంపా.)

సీ. **'ధరణీ పరాగంబు వొరసి ధూసరితమై । చేడియ! నీ మేను చెన్నుదఱిఁగెఁ;**
జిత్తంబు తలపోఁతచే వాడు పొదవిన । చెలువ । నీ నెమ్మోము చిన్నఁబోయెఁ;
బ్రస్వేదమునఁ దోఁగి ఫాలంబుతో నంటి । యుగ్మలి ! నీ కురు లొప్పు కుందెఁ;
గన్నీరు వట్టొడ్డి కాంతి యెంతయుఁగొన్న । వెలఁది! నీ కనుఁగవ విన్ననయ్యెఁ;

ఆ. **నేది కారణమున నెవ్వ రెచ్చోట నీ । కేమి కీ డొనర్చి రెట్టిపాటి**
సాహసికులొ వారిఁ జంపుదు నొంపుదు । భంగపఱుతు నిడుమపఱుతుఁ జెఱుతు. **156**

ప్రతిపదార్థం: చేడియ= ఓ వనితా! (సైరంధ్రీ!); ధరణీ పరాగంబు= నేలమీది దుమ్మును; పొరసి= పొంది; ధూసరితము+ఐ= బూడిదరంగు కలదై; నీ మేను= నీ శరీరం; చెన్ను+తఱిఁగెన్= అందం కోల్పోయింది; చెలువ!= ఓ సైరంధ్రీ; చిత్తంబు తలపోఁతచేన్= మనసులోని చింతవలన; వాడు+పొదవినన్= వాడినందువలన; నీ నెఱ+మోము= నీ అందమైన ముఖం; చిన్నఁబోయెన్= కాంతిహీనమైనది; ఉగ్మలి!= ఓ సైరంధ్రీ!; ప్రస్వేదమునన్+తోఁగి= మిక్కిలి చెమటపోసి; ఫాలంబుతోన్+అంటి= నుదుటికి అంటుకొని; నీ కురులు= నీ కేశాలు; ఒప్పు కుందెన్= అందవిహీనాలైనవి; వెలఁది!= సైరంధ్రీ!; కన్నీరు= కన్నీరు; వట్టు+ఒడ్డి= ప్రవహించి; కాంతి+ఎంతయున్+కొన్న= కాంతి నంతటినీ తగ్గించటంచేత; నీ కనుఁగవ= నీ రెండు కళ్ళు; విన్నన్+అయ్యెన్= చిన్నబోయి ఉన్నాయి; ఏది కారణమున్= ఏ కారణంవలన; ఎవ్వరు, ఏ+చోటన్= ఎవరైనా, ఎక్కడైనా; నీకున్+ఏమి కీడు+ఒనర్చిరి?= నీ కేదైనా బాధ కలిగించారా?; ఎట్టిపాటి సాహసికులో= వాళ్లు ఎంతధైర్యవంతులో! ఐనప్పటికీ; వారిన్+చంపుదున్= వారిని నాశనం చేస్తాను; నొంపుదున్= బాధిస్తాను; భంగపఱతున్= అవమానం చేస్తాను; ఇడుమపఱుతున్= కష్టపెట్టుతాను; చెఱుతున్= నశింపచేస్తాను.

తాత్పర్యం: దుమ్ము అంటుకొని నీ శరీరం కాంతిహీనం అయింది. మనసులోని చింతచేత నీ ముఖం వాడి చిన్నవోయింది. చెమటకు తడిసి నీ ముంగురులు నుదురు కంటుకొనటంచేత అందంకోల్పోయి ఉన్నాయి. కన్నీరు కారి నీ కళ్ళు విలాసరహితంగా ఉన్నాయి. నీకు ఎవరైనా ఎక్కడైనా ఎప్పుడైనా అపకారం చేశారా? వారి కెంత ధైర్యం? వారిని చంపుతాను. అవమానాల పాలుచేస్తాను. కష్టాల పాలుచేస్తాను. రూపుమాపుతాను.

వ. **ఇత్తెఱంగు నాకుం జెప్పు 'మనిన 'నీ వెఱింగియు నెఱుంగమి భావించిన, నింక నే మని పలుకంగలదాన? నైనను విను' మని సైరంధ్రి యిట్లనియె.** **157**

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగు= ఈ సంగతి; నాకున్+చెప్పుము+అనినన్= నాకు చెప్పుమని అనగా; నీవు ఎఱింగియున్= నీకు తెలిసికూడా; ఎఱుంగమి భావించినన్= తెలియనట్లుగా భావిస్తే; ఇంకన్+ఏమని, పలుకన్+కలదానను?= ఇంక ఏమని చెప్పేది?; ఐనను వినుము+అని= ఐనా వినుమని; సైరంధ్రి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: ఎట్లా జరిగిందో నాకు చెప్పు' మని అడుగగా సుదేష్ణను చూచి సైరంధ్రి ఇట్లా అన్నది. 'అన్నీ తెలిసీ, తెలియనిదానివలె నన్ను అడిగితే నే నింక ఏమని చెప్పగలను?

మ. ' నను నీ వప్పుడు సూతమందిరమున న్మద్యంబుఁ దెమ్మన్నఁ బో
యిన నాతం డవినీతి సేసినను జేయీ కేను మత్స్యావనీ
శుని యాస్థానము దిక్కు వే చనిన నచ్చోఁ దీవ్రకోపంబున
న్వెనుకం గూడఁగ ముట్టి పట్టికొని తన్నెం బల్కు లింకేటికిన్?' 158

ప్రతిపదార్థం: ననున్= (ద్రౌపదిని); ఈవు= నీవు సుదేష్ణ; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; సూత మందిరమునన్= కీచకుడి ఇంటిలో; మద్యంబు తెమ్ము+అన్నన్= కల్లు తీసికొనిరమ్మని చెప్పగా; పోయినన్= వెళ్ళితే; ఆతండు= ఆ కీచకుడు; అవినీతి+చేసినను= దుర్మార్గపు పనిచేయగా; చేయి+ఈక= పట్టుకోనీక; ఏను= ద్రౌపదినైన నేను; మత్స్య+అవనీశుని+ఆస్థానము దిక్కు= విరాటరాజు కొలువువైపు; వే+చనినన్= త్వరగా వెళ్ళగా; అచ్చోన్= అక్కడ; తీవ్రకోపంబునన్= అధికమైన కోపంతో; వెనుకన్+కూడఁగన్+ముట్టి= వెంబడించి; పట్టికొని తన్నెన్= నన్ను పట్టుకొని తన్నాడు; పల్కులు+ఇంకన్+ఏటికిన్?= వేరే మాట లిం కెందుకులే.

తాత్పర్యం: 'అప్పుడు నీవు నన్ను సూతుడైన కీచకుడి ఇంటికి మద్యం తెమ్మని పంపగా నేను వెళ్ళాను. అప్పుడతడు అవినీతి పనిచేయబోగా, నే నతడికి అవకాశ మివ్వక విరాటరాజు కొలువువైపు పరుగుతీశాను. అతడు మిక్కిలి కోపంతో నా వెనుకనే వచ్చి నన్ను పట్టుకొని తన్నాడు. ఇంతకంటె నే నేమి చెప్పేది?'

వ. అని యేర్పడం బలికిన. 159

తాత్పర్యం: అని తెలిసేటట్లు చెప్పగా.

ఉ. 'ఖేదము దక్కు మీ క్షణమ కీచకు దండితుఁ జేసి నీకు నా
హ్లాద మొనర్తు నే'నని నయంబునఁ గేకయరాజపుత్రి య
త్యాదరవృత్తితో ననునయం బొనరించిన నయ్యసత్య సం
వాదిని పూన్కి పాండుసుతవల్లభ యాలము సేసి యిట్లనున్. 160

ప్రతిపదార్థం: ఖేదము+తక్కుము= విచారించటం మానివేయి; ఈక్షణము+అ= ఇప్పుడే; నేను= నేను; కీచకున్ దండితున్+చేసి= కీచకుడిని దండించి; నీకున్+ఆహ్లాదము+ఒనర్తున్= నీకు (ద్రౌపదికి) సంతోషం కలిగిస్తాను; అని= అని పలికి; కేకయరాజపుత్రి= సుదేష్ణ; నయంబునన్= కోమలంగా, నెమ్మదిగా; అతి+ఆదరవృత్తితోన్= ఎంతో గౌరవంగా; అనునయంబు+ఒనరించినన్= ఓదార్చగా; ఆ+అసత్యసంవాదిని పూన్కి= ఆ అబద్ధాలకోరుప్రయత్నం; ఆలము+చేసి= లక్ష్యపెట్టకుండా; పాండుసుతవల్లభ= పాండవపత్ని ద్రౌపది; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: 'నీవు విచారం మానుము! ఆ కీచకుడిని దండించి నీకు సంతోషం కలిగిస్తానులే' అని సుదేష్ణ ఎంతో ఆదరంగా ఓదార్పు మాటలు పలికింది. ఆ అబద్ధాలకోరు మాటలను నిర్లక్ష్యం చేస్తూ ద్రౌపది ఇట్లా అన్నది.

విశేషం: సుదేష్ణ కావాలని కీచకుడి ఇంటికి సైరంధ్రిని పంపింది. కీచకుడు దుష్టుడు, నీచుడని తెలుసు. సైరంధ్రి పట్ల అగౌరవం ప్రదర్శించటం తన వంశానికే కళంకం అని సుదేష్ణకు తెలుసు. ఈ సందిగ్ధ పరిస్థితిని ఇక్కడ కవి చక్కగా వర్ణించాడు.

క. 'నీ వింత యలుగ నేటికి? । నా వంతయుఁ బౌరజన మనఃఖేదము నొ
క్కావంత ద్రిక్కకుండఁ గ । లావంతులు మత్పతులు గలరు పగఁ దీర్పన్'. 161

ప్రతిపదార్థం: నీవు= సుదేష్ణ; ఇంత+అలుగన్+ఏటికిన్= ఇంతగా కోపించట మెందుకు? (అవసరంలేదని భావం); నా వంతయున్= నా దుఃఖమూ; పౌరజనమనఃఖేదమున్= లోకుల మనస్సులోని దుఃఖమూ; ఒక్క+ఆవంత= కొంచెంకూడా; త్రిక్కకుండన్= విడవకుండా; కలావంతులు= సమర్థులు; మత్+పతులు= నా భర్తలు; పగన్+దీర్పన్+కలరు= పగ సాధించగలరు.

తాత్పర్యం: 'ఓ సుదేష్ణాదేవీ! నీవు అంతగా కోపపడవలసిన పనిలేదులే! నా కష్టాలను, లోకుల దుఃఖాన్నీ కించిత్తుకూడా మిగల్చకుండా పగదీర్చగల సమర్థులు నా భర్తలు ఉన్నారులే.'

విశేషం: ఇక్కడ వ్యంగ్యంగా కీచకుడిని మట్టుపెట్టటం త్వరలో జరగగలదని కవి సూచించాడు.

క. అనిన సుదేష్ణయుఁ దత్పరి । జనములు వెఱఁబొంది యెన్ని సాంత్వనములు సె
ప్పినఁ దేఱద, మజ్జన భో । జనములకుం జొరద ద్రుపదసంభవ యెట్లున్. 162

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= ఆమె అట్లా అనగానే; సుదేష్ణయున్= సుదేష్ణయూ; తద్+పరిజనములున్= ఆమె పరిచారికలూ; వెఱన్+పొంది= భయపడి; ఎన్ని సాంత్వనములు= ఎన్ని రకాల ఓదార్పు మాటలు; చెప్పినన్= చెప్పినా; ద్రుపద సంభవ= ద్రౌపది; తేఱద= తేరుకోదు; ఎట్లున్= ఎన్నిరకాల యత్నించినా; మజ్జన= స్నానం చేయటానికీ; భోజనములకున్= అన్నం తినటానికీ; చొరదు= పూనుకొనదు.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది మాటలకు సుదేష్ణ, ఆమె పరిచారికలూ భయభ్రాంతులయ్యారు. వారు ఎన్ని ఓదార్పు మాటలు చెప్పినా ద్రౌపది కోపం వదలలేదు. స్నానం చేయలేదు. అన్నపానాదులు ముట్టలేదు.

విశేషం: క్రియలమీద అవధారణార్థకం చేర్చి తేఱదు+అ, చొరదు+అ అని ప్రయోగించి తిక్కన ద్రౌపది దృఢ ప్రవృత్తిని, వేదన తీవ్రతను ధ్వనింపచేశాడు. (సంపా.)

వ. అట్టియెడ సుదేష్ణసేయునది లేక నివ్వెఱఁగంది యుండెఁ; దక్కటి యంగనలును గీచకుని నీచత్వంబు దలంచి వాని చేటున కొడంబడిరి; పరిభవానల సంతప్తయైనపాంచాలి నిజశయనస్థానంబునకుం జని తల్పంబుపై మేను వైచి, యపాంగంబులం దొరంగు కన్నీరు చెవుల కొలంకులు నిండ నెవ్వగలు నివ్వటిలం దలపోయుచుండె. 163

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో సుదేష్ణ; చేయు+అదిలేక= చేసే దేమీ తోచక; నివ్వెఱఁగు+అంది+ఉండెన్= ఆశ్చర్యంతో చేష్టలుడిగి ఉండిపోయింది; తక్కటి అంగనలును= మిగతా స్త్రీలు కూడా; కీచకుని నీచత్వంబు+తలంచి= కీచకుడియొక్క అల్పత్వాన్ని మనసులో భావించి; వాని= అతడి యొక్క; చేటునకున్+ఒడంబడిరి= ముప్పునకు అంగీకరించారు; పరిభవ+అనలసంతప్త+ఐన= అవమానమనే అగ్నిచేత కాల్చబడిన; పాంచాలి= ద్రౌపది; నిజశయనస్థానంబునకున్= తన పడకటింటికి; చని= వెళ్ళి; తల్పంబుపైన్= పడకపై; మేను వైచి= నడుము వాల్చి; అపాంగంబులన్= కనుగొలకుల నుండి; తొరంగు కన్నీరు= వచ్చే కన్నీళ్ళు; చెవుల కొలంకులు, నిండన్= చెవులనే సరస్సులు నిండగా; నెఱ+వగలు= పెనుదుఃఖం; నివ్వటిలన్= కలుగగా; తలపోయుచున్+ఉండె= ఎన్నో ఆలోచనలు చేస్తూ.

తాత్పర్యం: అప్పుడు సుదేష్ణ చేసే దేమీ లేక అచ్చెరువుతో భయభ్రాంతురాలై ఊరక ఉండిపోయింది. మిగిలిన ఆడువారు కీచకుడి నీచస్వభావాన్ని తలచి, వాడికి తప్పక కీడు కలగటానికి మనసులలో అంగీకరించారు. ద్రౌపది అవమానాగ్నితో వేగిపోతూ పడకగదిలోకి పోయి పడకమీద నడుం వాల్చింది. అయినా, ఆమె కనుకొలకుల నుండి కన్నీరు ధారలుగా కారుతూ చెవులు అనే సరస్సులు నిండిపోతున్నాయి. హృదయం నుండి పెల్లుబుకుతున్న దుఃఖం అతిశయిస్తూ ఉండగా ఎన్నో ఆలోచనలు చేస్తూ ఉండింది.

విశేషం: 1. మేను వైచి- తెలుగు జాతీయం. శరీరాన్ని పక్కమీద పడేసి అని అర్థం. ఆ చర్య దుఃఖ వివశత్వాన్ని సూచిస్తుంది. కన్నీరు కనుకొలకుల నుండి జారి చెవులదొప్పలు నిండటం- అనే అవస్థ ఆమె ఆలోచనలో పడి ఒకే భంగిమలో చాలా సేపు ఉండిపోయిందని సూచన. భావి కార్య నిర్వహణకై ఆమె యోచించ నారంభించింది. (సంపా.)

2. కొన్ని ప్రతులలో ఈ క్రింది అధిక పాఠం కనపడుతున్నదని ఉ.వి. సంశోధిత మహాభారత ముద్రిత ప్రతిలో పాదసూచిగా ఇవ్వబడింది. "వాని చేతున కొడంబడిన విని జనమేజయుండు వైశంపాయనున కిట్లనియె- అయ్యా! కీచకుం డేవంశంబునవాఁ డెవ్వం డనిన నమ్మునివరుం డా జనపతి కిట్లని చెప్పె - బ్రాహ్మణియందు క్షత్రియుని వలనం బుట్టినవాఁడు సూతుం డనంబరఁగుఁ; బ్రతిలోమజాతులలోన న(స)ద్విజుండనఁబరఁగి క్షత్రియునికంటె నించుక తక్కువయు, వైశ్యునికంటె నధికుండునై ప్రాతిలోమ్యంబున రాజసంబంధార్హుం డగునట్టి సూతువంశంబున సూతవిషయాధీశుండును రాజకన్యా సముద్భూతుండును నగు కీచకుం డనువాఁడు గలండు; వానికి మాళవియందు నూటయాబ్బురు కీచకులు పుట్టి; రం దగ్రజుండు బలవంతుండై యుండి కేకయరాజపుత్రియగు తమ తల్లి చెలియలి కూఁతురైన సుదేష్ణకుం బరిచరించుచు విరాటనగరంబున నుండు; వాని తమ్ములు నూటయేవురును వానిన యనుసరించి యుండుదు రని యిట్లు సూతవంశ ప్రకారం బెఱింగించి యిట్లనియె; నంతం బరిభవానల..."

క. **'ప్రబలుం డారయ నా సిం। హబలుం; డాతని జయింప ననిలతనయు బా**
హుబలంబ కూడఁ దగు; దై। వబలం బును నాతనికి నవశ్యముఁ గల్గున్.' **164**

ప్రతిపదార్థం: ఆరయన్= ఆలోచించి చూడగా; ఆ సింహబలుండు= ఆ కీచకుడు; ప్రబలుండు= చాల బలవంతుడు; ఆతనిన్= జయింపన్= వాడిని జయించడానికి; అనిలతనయు బాహుబలంబు+అ= భీముడి భుజబలమే; కూడన్+తగున్= సరితూగుతుంది; ఆతనికిన్= భీముడికి; దైవబలంబును= దైవశక్తికూడా; అవశ్యమున్+కల్గున్= తప్పక సిద్ధిస్తుంది.

తాత్పర్యం: 'ఆ కీచకుడు బలాఢ్యుడు. అతడిని జయించడానికి తగిన సమర్థుడు ఒక్క భీముడే. అతడి భుజబలశక్తికి తోడు దైవబలం కూడా తప్పక సమకూరుతుంది.'

విశేషం: 1. కీచకుడు సింహబల నామధేయుడు, ప్రబలుడు, అతడిది మృగరాజ బలమని ధ్వని. మరి భీముడు అనిలతనయుడు కావటంచేత దైవబలం, ప్రభంజనత్వం సహజసిద్ధం. విరోధులను సంహరించేటప్పు డతడిలో అతడి తండ్రి ఆవేశిస్తాడు. ఎన్ని శారీరక ఉపద్రవాలు వచ్చినా, రాక్షసులతో యుద్ధాలు వచ్చినా భీముడు ఎప్పుడూ విజయుడే - అని తర్కబద్ధంగా ప్రతివ్యూహాన్ని ఊహించింది ద్రౌపది. 2. ఈ పద్యానికి మారుగా ఈ క్రింది పద్యం ఒక ప్రతిలో కనపడుతున్నదని ఉ.వి. సంశోధిత మహాభారతం పేర్కొన్నది. **'తే. ప్రబలుఁ డారయ నా సింహబలుఁడు నతని, బరగ సమయింప ననిలజుబాహుబలము(ను), కాక యితరుల కలవియే ఘనుఁడ(డి)తండు, దైవబల మతనికి (క) నవశ్యంబు గలదు."** (ఈ పద్యంలోని నాల్గవ పాదంలో యతిమైత్రి లేదు.)

ద్రౌపది భీమసేనుతోఁ దన భంగపాటు సెప్పి పరితపించుట (సం.4-16-5)

వ. ఇట్లూహించి రాత్రిసమయం బగుటయు, సమస్త జనంబులుఁ గ్రమంబున నిద్రింపం దొడంగినం దానును శయ్యాతలంబు విడిచి, మేని ధూళి గడిగి, ధౌత పరిధాన పరీతయై మహానస గృహంబున సుప్తుండైన వృకోదరు కడకుం జని. 165

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఊహించి= ఆలోచించి; రాత్రి సమయంబు= రాత్రివేళ; అగుటయున్= కావటం వలన; సమస్త జనంబులున్= అంతఃపురంలోని జనమంతా; క్రమంబునన్, నిద్రింపన్+తొడంగినన్= క్రమంగా నిద్ర కుపక్రమించగా; తానును= ద్రౌపది; శయ్యాతలంబు విడిచి= పడకనువదలి; మేని ధూళి+కడిగి= శీరరం పైనున్న దుమ్ము కడుగుకొని; ధౌతపరిధానపరీత+ఐ= ఉతికిన చీర కట్టుకొని; మహానస గృహంబునన్= వంటింటిలో; సుప్తుండు+ఐన= నిద్రిస్తున్న; వృకోదరుకడకున్+చని= భీముడి దగ్గరకు వెళ్ళి.

తాత్పర్యం: ఇట్లు ఆలోచించి, రాత్రి కావటం వలన జనులందరూ నిద్రలో మునుగగా ద్రౌపది పడకటిల్లు వదలి, శరీరంపై కమ్మిన దుమ్ము కడుగుకొని, ఉతికిన చీర కట్టుకొని, వంటింట్లో నిద్రపోతున్న భీముడి దగ్గరకు వెళ్ళింది.

ఉ. 'నన్నుఁ బరాభవించి సదనంబునకుం జని కీచకుండు ము
న్నున్న తెఱంగు దప్పక సుఖోచిత శయ్యను నిద్ర సేయ నీ
కన్ను మొగుడ్చు నూఱటకుఁ గారణ మెయ్యది? భీమసేన! మీ
యన్న పరాక్రమంబు వలదన్న నొకో దయమాలి తక్కటా!' 166

ప్రతిపదార్థం: భీమసేన!= ఓ భీమసేనా!; నన్నున్+పరాభవించి= నన్ను అవమానించి; సదనంబునకున్= ఇంటికి; చని= వెళ్ళి; కీచకుండు; మున్ను+ఉన్న తెఱంగు+తప్పక= ఇంతకు ముందున్న తీరు వదలక; సుఖ+ఉచితశయ్యను= మెత్తని పాన్పుపై; నిద్ర+చేయన్= హాయిగా నిద్రించగా; నీకన్నుమొగుడ్చు= నీవు నిద్రపోయే; ఊఱటకున్= నిశ్చింతకు; కారణము+ఏ+అది?= కారణమేమి?; అక్కటా!= ఔరా!; మీ+అన్న= ధర్మజుడు; పరాక్రమంబు= సాహసం; వలదు+అన్నన్+ఒకో= వద్దన్నందువలన కాబోలు; దయమాలితి(వి)?= నాపై దయచూపటం మానావు?

తాత్పర్యం: 'ఓ భీమసేనా! నన్ను అవమానించి కీచకుడు ఇంటికి వెళ్ళి హాయిగా ఇంతకుముందు వలె యథావిధిగా సుఖశయ్యపై నిద్రపోతుంటే, నీవు నిశ్చింతగా నిద్రపోవటానికి కారణ మేమిటి? అక్కటా! మీ అన్న ధర్మజుడు నీవు సాహసం చూపించటానికి ఇది తగిన సమయం కాదని చెప్పటం వలన కాబోలు, నీవు నాపై దయచూపటం లేదు'.

విశేషం: అలం: సంభావన. ప్రతిపదసార్థకమైన ధ్వనిమయ రచన ఇది. తనను అవమానించి కూడా కీచకుడు ఎటువంటి ప్రతిఘటననుగాని, కీడునుగాని పొందకుండా సుఖశయ్యమీద నిద్రపోవటం ద్రౌపది సహించలేకపోయింది. ఆమెకు పరాభవాగ్ని వలన రాత్రి నిద్రపట్టలేదు. ఆమెను రక్షించవలసిన, శత్రువును శిక్షించవలసిన భీముడు మాత్రం నిశ్చింతగా నిద్రపోతున్నాడు. శత్రువును నిద్రపోనిస్తున్నాడు. తనకొరకు మేల్కొని ఉండవలసిన భర్తలు నిశ్చింతగా నిద్రపోవటం, శత్రువు సుఖంగా ఉండటం అనే ఆ విపరీతస్థితిని చెప్పి అధిక్షేపిస్తూనే దానికి కారణాన్ని కూడా సంభావించింది. భీముడి నిశ్చింతకు కారణం ధర్మరాజు అతడి పరాక్రమాన్ని వారించటంగా ఊహించింది. ఇందులో భీముడిపై అధిక్షేపమూ ఉన్నది; దానికి తగిన కారణం ఉండటం వలన

సమర్థనీయమనే సాంత్వనమూ ఉన్నది. ద్రౌపది మాటలలో పృథక్పదత్వంతో కూడి శబ్దగుణ మాధుర్యమూ ఉన్నది. ఉక్తివైచిత్ర్యంతో కూడిన అర్థగుణమాధుర్యమూ ఉన్నది. పతిహృదయాన్ని తన కనుకూలంగా మార్చుకొనే నేర్పును మాధుర్య గుణ వ్యంజితం చేయటం సార్థకం. (సంపా.)

వ. అనుచు మంద మంద సంభాషణంబుల సంబోధించు పాంచాలిపాణిస్పర్శంబున మేలుకని 'యిది యెవ్వ' రనవుడు? నే నను నమ్మానిని యెలుంగెఱింగి భీమసేనుండు 'యాజ్ఞసేని కీచకు దురాచరణంబు నాకుఁ బ్రకటించి వాని నిర్జింప నియోగించునదియై యరుగుదెంచెంగావలయు; నత్తెఱం గిత్తెఱవ దాన చెప్పవిందు' నని తలంచి. 167

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని అంటూ; మంద మంద సంభాషణంబులన్= మెల్లమెల్లని మాటలతో; సంబోధించు= పిలిచే; పాంచాలి= ద్రౌపది యొక్క; పాణిస్పర్శంబునన్= చేతి తాకుడుకు; మేలుకని= నిద్రలేచి; ఇది ఎవ్వరు= ఎవరది?; అనవుడున్= అనగా; నేను= నేను (ద్రౌపదిని); అను+అ+మానిని= అనే ద్రౌపది యొక్క; ఎలుంగు= గొంతు సవ్వడి; భీమసేనుండు= భీముడు; ఎఱింగి= గుర్తించి; యాజ్ఞసేని= ద్రౌపది; కీచకు దురాచరణంబు= కీచకుడు చేసిన అవినీతి; నాకున్+ప్రకటించి= భీమునికి తెలియజెప్పి; వానిన్ నిర్జింపన్= కీచకుడిని చంపటానికి; నియోగించునది+ఐ= ప్రేరేపించటానికై; అరుగుదెంచెన్+ కావలయున్= వచ్చింది కాబోలు; ఆ+తెఱంగు= ఆ పద్ధతి; ఈ+తెఱవ= ఈ ద్రౌపది; తాన్+అ= తానే; చెప్పన్విందున్= చెప్పగా వింటాను; అని తలంచి= అని భావించి

తాత్పర్యం: అని మెల్లమెల్లగా మాట్లాడుతూ చేతితో తాకగా ద్రౌపది స్పర్శకు భీముడు మేల్కొని, ఎవరు? అని అనగా, నేనని ద్రౌపది బదులు పలికింది. కీచకుడి దుష్టకార్యాలను తెలిపి వాటిని మట్టుపెట్టటానికి తనను ప్రేరేపించటానికి వచ్చిందని భీముడు భావించాడు. ఆ సంగతి ఆమె నోటనే వినాలని అనుకొన్నాడు.

విశేషం: లోక సహజమైన విషయాన్ని ఇక్కడ తిక్కన చూపాడు. రాత్రిపూట సహజంగా భార్యాభర్తలు ఒకరి గొంతు ఒకరు పోల్చుకొనగలరు. 'నేను' అంటే చాలు. ఫలానా ద్రౌపదిని అని చెప్పనక్కరలేదు. అదే మాట అన్నది ద్రౌపది.

తే. 'ఇంత ప్రొద్దేల యిచ్చోటి కేఁగుదేరఁ। గారణం బేమి? యెవ్వరుఁ గానకుండు
నట్లుగాఁ జనుదెంచితె యంబుజాక్షి !'। యనిన నయ్యింతి యిట్లను నతనితోడ. 168

ప్రతిపదార్థం: అంబుజాక్షి!= ఓ ద్రౌపదీ!; ఇంతప్రొద్దు= ఇంత రాత్రివేళ; ఏల= ఎందుకు?; ఈ+చోటికిన్= ఇక్కడికి; ఏఁగు+తేరన్= రావటానికి; కారణంబు+ఏమి?= కారణమేమి?; ఎవ్వరున్+కానకుండునట్లుగాన్= ఎవరూ చూడకుండా; చను+తెంచితె?= వచ్చావా? అనినన్= అని భీముడనగా; ఆ+ఇంతి= ద్రౌపది; అతనితోడన్ ఇట్లు+అనున్= భీముడితో ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: 'ఓ ద్రౌపదీ! ఇంత ప్రొద్దుపోయిన తర్వాత ఇట్లా ఎందుకొచ్చావు? కారణమేమిటి? ఎవరూ చూడకుండా వచ్చావా?' అని భీము డనగా ద్రౌపది ఇట్లా పలికింది.

విశేషం: ద్రౌపది రాకకు కారణం భీము డిదివరకే ఊహించాడు. కాని, ఆమె నోటనే వినాలని ఈ ప్రశ్నలు వేశాడు. నడిరేయి రాకకూ, రహస్య భాషణకూ ఏదో రహస్యమైన కారణమే ఉండాలి. అయితే ఆమెరాకగానీ, ఆమెమాటలుగానీ మరెవ్వరికీ తెలియకుండా జాగ్రత్త వహించటం జరిగిందా? అని ప్రశ్నించి అజ్ఞాతవాస వ్రత స్పృహను ప్రకటించాడు భీముడు. (సంపా.)

చ. 'ఎఱిఁగి యెఱింగి నన్నడుగ నేమిటి? కప్పు డెఱింగి యింతకు
న్మఱచుట గల్గెనే, నది వినం బనిలే; దటుగాక యున్న రూ
పెఱిఁగియు నేన చెప్ప విన నిష్టము గల్గుట చాల లెస్స; య
త్తెఱఁ గెఱిఁగించెదన్ వినుము తెల్లముగా మొదలింటినుండియున్. 169

ప్రతిపదార్థం: ఎఱిఁగి+ఎఱింగి= తెలిసి తెలిసి; నన్నున్+అడుగన్+ఏమిటికిన్= నన్నడగటం దేనికి?; అప్పుడు= ఆ సమయంలో (కొలువు దగ్గర జరిగిన సంఘటన సందర్భంలో,); ఎఱింగి= తెలిసి; ఇంతకున్+మఱచుట= ఇంతలో మరచిపోవటం; కల్గెన్+ఏన్= జరిగివుంటే; అది వినన్+పనిలేదు= దానినిగూర్చి విన నవసరం లేదు; అటు+కాక= అట్లాకాక; ఉన్న రూపు+ఎఱిఁగియున్= ఉన్నదంతా తెలిసి కూడా; నేను+అ చెప్పన్+వినన్= నేనే చెప్పగా వినాలని; ఇష్టము+కల్గుట= ఇష్టపడటం; చాల లెస్స= చాలా బాగుంది; మొదలింటి నుండియున్= మొదటి నుండీ; ఆ తెఱఁగు= ఆ ప్రకారం; తెల్లముగాన్=సవిస్తరంగా; ఎఱిఁగించెదన్= వివరిస్తాను; వినుము= వినుము.

తాత్పర్యం: 'భీమసేనా! తెలిసి తెలిసీ నీవు నన్ను ఎందు కడుగుతావు? కొలువులో జరిగింది చూశావుకదా! ఇంతలోనే మరిచిపోతే నేను చెప్పనిలేదు. నీవు విన నవసరం లేదు. అట్లాకాక ఉన్నదంతా నా నోటితో వినాలని ఉంటే సరే, తేటతెల్లంగా చెప్పుతాను విను.

విశేషం: 1. ద్రౌపది వివేకవతి - భీముడు తెలిసి తెలిసి కావాలని అడుగుతున్నాడని పసిగట్టింది. ఆమె గడుసరి. సూర్యోదయ సమయాన కొలువులో తెలిసికొన్న సంగతిని చంద్రోదయ సమయానికి మరచిపోయేవారికి జ్ఞాపకం చేసి కూడా ప్రయోజనం లేదులే అని ఎత్తిపొడిచింది. అది మరువరానిదని కూడా గూఢంగా హెచ్చరించింది. ద్రౌపది పరేంగితజ్ఞురాలు. ఎదుటివారి మనసును పసిగట్టగల సూక్ష్మబుద్ధి కలది. అందువలననే తన నోట స్వయంగా వినాలనే కోరికతో భీము డడుగుతున్నట్లుగా నిశ్చయించి విషయం తెల్లమయ్యేటట్లు చెప్పనారంభించింది.

2. తెల్లమయ్యేటట్లు చెప్పటమంటే - జరిగిన కథలోని వివరాల జోలికి పోకుండా తాత్పర్యం బోధనపడేటట్లు, ప్రధానాంశాలు వదలకుండా చెప్పటమన్నమాట. పునఃకథనంలో ఈ కథాకథన శిల్పాన్ని తిక్కన ప్రయోగిస్తున్నాడని సూచన.

3. విరాటుడి సభవద్ద ద్రౌపదికి కీచకుడివలన కలిగిన అవమానం భీముడికి తెలుసుకాని, దాని వివరాలు తెలియవు. ఆ సన్నివేశమే భీముడిలో రౌద్రాగ్నిని ప్రకోపింపచేసింది. దానిని ధర్మరాజు చల్లార్చాడు. ఆ కోపాగ్ని మరల ప్రజ్వలించబడాలి. అందుకు ద్రౌపదినోట కథనంతా భీముడు వినాలి. శత్రుకృత పరాభవ శ్రవణం- అందులోనూ అవమానిత అయిన అర్ధాంగి చెప్పగా వినటం, భీముడిలో శత్రుసంహార సమర్థమైన రౌద్రోద్రేకానికి సమర్థమైన కారణం కాగలదు. తిక్కన రసాభ్యుదయోల్లాస శిల్పంలో ఇదొక సంవిధానం. (సంపా.)

చ. అధిపు మఱంది సింహబలుఁ డప్పకు మ్రొక్కఁగ వచ్చి నన్ను న
త్యధికమనోజ రాగ మతియై కనుఁగొంచుఁ గడంగి యెన్నియేన్
విధములఁ బల్కినాకుఁ దన విన్నను వెల్లను జూపి చెప్పి మా
నధన విహీనతం జెనకినం గడునేవము పుట్టి యయ్యెడన్. 170

ప్రతిపదార్థం: అధిపుమఱంది= విరాటుని బావమరిది; సింహబలుఁడు= కీచకుడు; అప్పకున్ మ్రొక్కఁగన్+వచ్చి= అక్కకు నమస్కరించడానికి వచ్చి; నన్నున్= ద్రౌపదిని; అతి+అధికమనోజరాగమతి+ఐ= ఎక్కువైన మన్మథావేశంతో; కనుఁగొంచున్=

చూస్తూ; కడంగి= ప్రయత్నించి; ఎన్నియేన్ విధములన్+పల్కి= ఎన్నో రకాలుగా మాట్లాడి; నాకున్= ద్రౌపదికి; తన విన్ననువు= తన నేర్పరితనం; ఎల్లన్+చూపి= అంతా ప్రదర్శించి; చెప్పి= తననుగురించి తాను పొగడికొని; మానధనవిహీనతన్= సిగ్గులేకుండా; చెనకినన్= సమీపించగా; ఆ+ఎడన్= అక్కడ; కడున్+ఏవముపుట్టి= మిక్కిలి అసహ్యం కలిగి.

తాత్పర్యం: ఓ భీమసేనా! విరాటుడి బావమరిది కీచకుడు తన అక్క సుదేష్ణకు మ్రొక్కటానికి వచ్చి, నన్ను మదనావేశంతో చూస్తూ ఎన్నో రకాలుగా మాట్లాడి తన నేర్పరితనం చూపించి, పొగడికొని, సిగ్గులేకుండా నన్ను సమీపించాడు. అప్పుడు నాకు అసహ్యం కలిగింది.

విశేషం: 1. ఉ.వి. సం. ప్రతిలో "చూచి చెప్పి" అని ఉన్నది. దానికంటె "చూపి చెప్పి" అనే పాఠం పొసగుతుంది. కాబట్టి ఇక్కడ గ్రహించటమైనది. కీచక ప్రథమ సన్నివేశంలోని అంశాల నన్నింటిని బీరుపోకుండా ఈ పద్యంలో సూచించింది. అవి- మదనాతిశయంతో చూడటం, ఎన్నో రకాలుగా విలాసంగా మాట్లాడటం, తన నేర్పరితనాన్ని చూపటం, పొగడుకొనటం. అంతటితో ఆగకుండా తాకటానికి దగ్గరికి రావటం-ఇవన్నీ మదనాతురుడు ప్రదర్శించే చేష్టలే. వాటన్నిటిలో సిగ్గులేనితనం కనబడింది ద్రౌపదికి. అందువలన ఆమెకు ఏవగింపు కలిగింది. కీచకుడు మదనాతురుడైనా, ద్రౌపది అతడిపట్ల ఏవగింపు ప్రదర్శించిందని తాత్పర్యం. భీముడికి కీచకుడి వర్తనం కోపాన్నీ, ద్రౌపది వర్తనం సానుభూతినీ కలిగిస్తాయి. (సంపా.)

క. విడియం బలుకఁగ వెండియు। నుడుగక కీచకుఁడు మన్మథోన్మాదము ద
న్నడరిన న న్నడుగుటకుం। దొడరినఁ గోపించి వానితో నిట్లంటిన్. 171

ప్రతిపదార్థం: విడియన్= నన్ను వదలిపోయేటట్లు; పలుకఁగన్= మాట్లాడగా; వెండియున్= మరల; ఉడుగక= వదలిపెట్టక; కీచకుఁడు; మన్మథ+ఉన్మాదము= మదనుని పిచ్చి; తన్నున్= కీచకుడిని; అడరినన్= అధికంగా ఆవహించగా; నన్నున్+ అడుగుటకున్= నన్ను కోరటానికి; తొడరినన్= ప్రయత్నించగా; కోపించి= కోపపడి; వానితోన్+ఇట్లు+అంటిన్= ఆ కీచకుడితో ఇట్లా అన్నాను.

తాత్పర్యం: అతడిని విదిలించినట్లు నేను మాట్లాడినా అతడు మత్తెక్కిన మదనావేశంతో నన్ను కామంతో కోరగా, వాడిమీద కోపించి నే నిట్లా అన్నాను.

విశేషం: వెనుక పద్యంలో ద్రౌపది కీచకుడు మనోజరాగమతితో వ్యవహరించిన తీరు చెప్పింది. ఈ పద్యంలో మదనోన్మాదావస్థను ప్రకటించిన విధం తెలిపింది. 'అడుగుట' అనే క్రియకు తెలుగులో కామకేళికి పిలవటం అనే అర్థం ఉంది. అది ఉన్మాదావస్థకు చిహ్నంగా చెప్పింది. (సంపా.)

శా. దుర్వారోద్యమ బాహు విక్రమరసాస్తోక ప్రతాపస్ఫుర
ద్గర్వాంధ ప్రతివీర నిర్మథన విద్యాపారగుల్ మత్పతు
ల్గీర్వాణాకృతు లేవు రిప్పు నిను దోర్లీలన్ వెసన్ గిట్టి గం
ధర్వుల్ మానముఁ బ్రాణముం గొనుట తథ్యం బెమ్మెయిం గీచకా! 172

కీచకవధ ప్రయత్నం (ఈ పద్యానికి అర్థ తాత్పర్యాలు 55వ పద్యం వద్ద ఇవ్వబడ్డాయి.)

విశేషం: ఈ పద్యం కీచకుడిని బెదిరించటానికి అప్పుడు పలికింది. ఇప్పుడు కీచకుడి ముందు పాండవ ప్రతాపాన్ని కీర్తించిన పద్ధతిని భీముడికి తెలియజెప్పటమే కాక, 'ఇప్డు నిను దోర్లీలన్ వెసన్గిట్టి.. మానముఁ బ్రాణముం గొనుట తథ్యం బెమ్మెయిన్' అని

తానన్న మాటలు నిజం చేయవలసిన అవసరం వచ్చిందని భీముడికి పరోక్షంగా సూచించటానికి అవే మాటలు తు-చ తప్పక పునరుక్తం చేయటం జరిగింది. ఇకముందు భీముడు కీచకవధప్రయత్నం చేస్తాడనీ, అందులో దుర్వార ఉద్యమం, బాహువిక్రమం, గర్వాంధ ప్రతివీరనిర్మథన విద్యా ప్రదర్శనం అనే దశలు స్ఫురిస్తాయని ధ్వని. (సంపా.)

వ. అనిన విని వాఁడు గొన్ని ప్రల్లదంబులు పలికిన నేనునుం దత్కాలోచిత వచనంబులం ద్రోచిపుచ్చినం బోయెఁ; బదంపడి పాపాత్మయైన సుదేష్ణ తనకు మదిరారసంబు దేరం గీచక నివాసంబునకు నన్నుం బనిచినం బోవుట కొడంబడక, యెన్ని సెప్పిన నన్నింటికి నన్ని సెప్పి నిర్బంధించినం బెద్ద పెనంగ నొల్లక నా మనంబున నన్నెవ్వరికి నేమి సేయవచ్చు నని మీలావు నచ్చి సూతునింటికి సురకుం బోయిన. 173

ప్రతిపదార్థం: అనినన్, విని= అనగా విని; వాఁడు= కీచకుడు; కొన్ని ప్రల్లదంబులు= కొన్ని వదరుబోతుమాటలు; పలికినన్=పలుకగా; నేనునున్= నేనుకూడా; తద్+కాలోచిత వచనంబులన్= ఆ సమయానికి తగిన మాటలతో; త్రోచిపుచ్చినన్= త్రోసివేయగా; పోయెన్= పోయాడు; పదంపడి= మళ్ళీ; పాపాత్మ+ఐన= పాపిష్ఠిదైన; సుదేష్ణ; తనకున్; మదిరారసంబు= కల్లు; తేరన్= తీసికొనిరమ్మని; కీచక నివాసంబునకున్= కీచకుడి ఇంటికి; నన్నున్+పనిచినన్= నన్ను పంపగా; పోవుటకున్+ఒడంబడక= పోవటానికి ఇష్టపడక; ఎన్ని చెప్పినన్= ఎన్ని కారణాలు చెప్పినా; అన్నింటికిన్+అన్ని+చెప్పి= అన్నిటికీ అన్ని విధాల అడ్డంకులు చెప్పి; నిర్బంధించినన్= బలవంతం చేయగా; పెద్ద పెనంగన్= చాలాసేపు ఘర్షణపడటం; ఒల్లక= ఇష్టం లేక; నా మనంబునన్= నా మనస్సులో; నన్నున్+ఎవ్వరికిన్+ ఏమిచేయవచ్చున్+అని= నన్ను ఎవరేమి చేయగలరనే ధైర్యంతో; మీలావు నచ్చి= మీ బలంపై నమ్మకంతో; సూతుని+ఇంటికిన్= కీచకుడి ఇంటికి; సురకున్= కల్లుతేవటానికి; పోయినన్= పోవగా.

తాత్పర్యం: కీచకుడు ఎన్నో రకాల వదరుబోతు మాటలు పలుకగా, నేను సమయోచితంగా మాట్లాడి త్రోసిపుచ్చాను. ఎట్టకేలకు అతడు మరలిపోయాడు. కాని, ఆ తరువాత పాపాత్మురాలైన ఆ సుదేష్ణ మాత్రం నన్ను కల్లు తెమ్మని కీచకుడి ఇంటికి పొమ్మని ఆజ్ఞాపించింది. నేను పోనని వాదించినా ఆమె వినలేదు. నే నెన్ని కారణాలు చెప్పినా, అన్నింటికీ ఆమె అడ్డంకులు చెప్పి బలవంతపెట్టింది. ఎక్కువగా ఘర్షణ పడటం బాగుండదని తలచి, నా మదిలో మీ బలసంపన్నతపై ఉన్న నమ్మకంతో, నన్ను ఎవ్వరూ ఏమీ చేయలేరని నిశ్చయించుకొని కీచకుడి ఇంటికి కల్లు తెద్దామని వెళ్ళాను.

క. కొన్ని వెడమాట లాడుచు । నన్ను నతఁడు చెట్టవట్టినం ద్రోచి వెసం
జన్న వెనుకొనుటయును మీ । యున్నెడ కే నపుడు సంభ్రమోపేతగతిన్. 174

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= కీచకుడు; కొన్ని వెడమాటలు+ఆడుచున్= కొన్ని అసందర్భపు మాటలు పలుకుతూ; నన్నున్= ద్రౌపదిని; చెట్ట+పట్టినన్= చేయిపట్టుకోగా; త్రోచి,వెసన్+చన్నన్= తొలగద్రోసి వెళ్లగా; వెనుకొనుటయును= వెంబడించగా; మీ+ఉన్న+ ఎడకున్= మీరున్నచోటికి; సంభ్రమ+ఉపేతగతిన్= వేగిరపాటుతో కూడిన నడకతో; ఏను+అపుడు= నేను (ద్రౌపది) అప్పుడు.

తాత్పర్యం: కీచకుడు కొన్ని అసందర్భపు మాటలాడుతూ నన్ను చేయిపట్టుకొనపోగా, నేను వాడిని తొలగద్రోసి పోసాగాను. వాడు నన్ను వెంబడించాడు. నే నప్పుడు వడివడిగా మీరున్న చోటికి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. పాఱుతెంచిన నక్కులపాంసనుండు । గోప మడరంగ వెనుకన కూడముట్టె;
నట యెఱుంగుదు వీవు; మీ యన్న పెద్ద । తనముఁ జూచితి; వేమందు ననిలతనయ! 175

ప్రతిపదార్థం: పాఱుతెంచినన్= పరుగెత్తి రాగా; ఆ+కులపాంసనుండు= ఆ కులభ్రష్టుడు; కోపము+అడరంగన్= కోపం ఎక్కువకాగా; వెనుకన కూడముట్టెన్= వెంబడించి పట్టుకొన్నాడు; అట= అప్పటినుండి; అనిలతనయ!= భీమా!; నీవు+ఎఱుంగుదు(వు)= నీకు తెలుసు; మీ+అన్న= ధర్మజుడియొక్క; పెద్దతనము చూచితివి= గొప్పతనం చూచావు; ఏమందును?= ఇంక ఏమి చెప్పగలను?

తాత్పర్యం: నే నట్లా పరుగెత్తి రాగా ఆ కులభ్రష్టుడైన కీచకుడు నన్ను వెంబడించి వచ్చి పట్టుకొన్నాడు. ఆ సభలో ఏం జరిగిందో నీకు తెలుసు. మీ అన్న ధర్మజుడు చూపిన పెద్దతనం చూచావు. ఇంక అంతకన్నా ఎక్కువ ఏమి చెప్పగలను?

విశేషం: సభలో పెత్తనం నిర్వహించేవారు ఎట్లా ప్రవర్తిస్తారో, ధర్మానికి ఎట్లా విఘాతం కలుగుతుందో ద్రౌపది ఇక్కడ ఎత్తిపొడిచింది.

ఉ. మీ సుభటత్వమున్ బలము మిన్నకపోవఁగ దుస్ససేనుఁ డ
ట్లా సభలోన నన్ బఱిచె; నంతియకాక జయద్రథుండు సం
త్రాసభరంబు లే కనుచితం బొనరించినఁ జెల్లిపోయె; నేఁ
డీ సభికుల్ గనుంగొనఁగ నిట్లయితిన్; వగ నాకు వింతయే! 176

ప్రతిపదార్థం: మీ సుభటత్వమున్= మీ పరాక్రమమూ; బలమున్= శక్తీ; మిన్నకపోవఁగన్= వమ్మయిపోగా; దుస్ససేనుఁడు= దుశ్శాసనుడు; అట్లు+ఆ సభలోనన్= ఆ విధంగా ఆ సభలో; నన్+పఱిచెన్= నన్ను అవమానించాడు; అంతియకాక= అంతేకాక; జయద్రథుండు= సైంధవుడు; సంత్రాసభరంబులేక= ఎట్టి భయం లేకుండా; అనుచితంబు+ఒనరించినన్= ఉచితంకాని పనిచేయగా; చెల్లిపోయెన్= చెల్లుబాటు అయింది; నేఁడు= ఈ రోజు; ఈ సభికుల్= విరాటుడి కొలువులో సభ్యులు(జూదరులని); కనుంగొనఁగన్= చూడగా; ఇట్లు+అయితిన్= ఈ విధంగా అయ్యాను; నాకున్= ద్రౌపదికి; వగ= దుఃఖం; వింతయే!= క్రొత్తగాదు కదా!

తాత్పర్యం: మీ బలపరాక్రమాలు వమ్మయిపోయాయా అన్నట్లు ధృతరాష్ట్రుడి కొలువులో దుశ్శాసనుడు నన్ను అవమానించాడు. అంతేకాక, సైంధవుడు నన్ను నిర్భయంగా అట్లా తీసికొని పోయి అనుచితం చేసినా చెల్లిపోయింది. ఈనాడు విరాటుడి కొలువులో సభాసదులందరూ చూస్తూ ఉండగా వీడు ఈ విధంగా చేశాడు. అయినా మిమ్ములను అనుకొని ప్రయోజనం లేదు. దుఃఖపడటం నాకీనాడు క్రొత్తగాదుగదా!.

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. ద్రౌపది జన్మించినదాది కష్టాల ననుభవిస్తున్నది. పాండవపత్ని అయినది మొదలు ఆమెకు కడగండ్లు చుట్టుముట్టాయి. దుశ్శాసనుడు నిండు కొలువులో వస్త్రాపహరణ ప్రయత్నం చేశాడు. భర్తలంతా చూస్తూ నిలుచుండిపోయారు. కృష్ణుడు రక్షించాడు. వనవాసకాలంలో సైంధవుడు ద్రౌపదిని నిర్భయంగా తీసికొని వెళ్ళాడు. పాండవులు విడిపించుకొని వచ్చారు. ఇన్ని అవమానాలకు తలదన్నేటట్లు ఈనాడు నీచకీచకుడు భర్తలూ, సభ్యులూ చూస్తుండగా తన్నాడు. కాని, పాండవులు అజ్ఞాతవాస భయంతో సభలో ఏమీ చేయలేకపోయారు. 'వగనాకు వింతయే' - అనే సామాన్యాంశంచేత విశేషాంశం సమర్థించబడింది. కాబట్టి అర్థాంతరన్యాసాలంకారం.

ఆ. అకట! యాఁడుకూయు నాలకూయును లాఁతి । వారికైన నరయవలయు ననిన
నన్నుఁ గీచకుండు దన్నంగ నెట్టులు । సూడ నేర్చె ధర్మసూనుఁ డపుడు.' 177

ప్రతిపదార్థం: అకట!= అయ్యో!; ఆఁడుకూయున్= ఆడదాని ఏడుపును; ఆలకూయును= ఆవుల అరుపును; లాఁతివారికైనన్= పరులకైనా; అరయన్+వలయు+అనినన్= గమనించి రక్షించాలి అని లోకంలో ప్రసిద్ధి ఉండగా; నన్నున్= ద్రౌపదిని; కీచకుండు+అపుడు= అప్పుడు కీచకుడు; తన్నంగన్= తన్నగా; ధర్మసూనుఁడు= ధర్మజుడు; ఎట్టులు+చూడన్+నేర్చెన్?= ఎట్లా చూడగలిగాడు?

తాత్పర్యం: స్త్రీరోదనాన్నీ, గోమాత అరుపునూ విన్నప్పుడు పరాయివారైనా వారిని పట్టించుకొని రక్షించటం లోకపరిపాటి. అట్లాంటిది ఆ సభలో కీచకుడు నన్ను తన్నగా చూచి ధర్మజుడు చూస్తూ ఎట్లా ఉండిపోయాడు?'

విశేషం: భర్తల సమక్షంలో అవమానాన్ని పలుమార్లు పొందటం భరించరానిదిగా ఉన్నదని ద్రౌపది భావం.

వ. అనిన విని యతం డిట్లనియె. 178

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విని భీము డిట్లా అన్నాడు.

ఉ. 'కీచకుఁడట్లు మీఁదు పరికింపక నిన్నుఁ బరాభవింపఁగాఁ
జూచి మహోగ్రకోప వివశుండగు నన్నును జూచి ధైర్య హే
మాచలుఁడైన ధర్మసుతుఁ డమ్మెయి వారణ సేయకున్న నే
నీచత వాని మత్స్యవిభునిం బరివారము నుగ్గు సేసినన్. 179

ప్రతిపదార్థం: కీచకుఁడు; అట్లు మీఁదు పరికింపక= ఆ విధంగా క్రిందుమీదులు చూడక; నిన్ను పరాభవింపఁగాన్+చూచి= ద్రౌపది నవమానించటం చూచి; మహా+ఉగ్రకోపవివశుండు+అగు= అధికమైన కోపావేశంతో ఉన్న; నన్నును+చూచి= భీముడిని చూచి; ధైర్యహేమ+అచలుఁడు+ఐన= ధైర్యంలో మేరుపర్వత సమానుడైన; ధర్మసుతుఁడు= ధర్మరాజు; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; వారణచేయక+ఉన్నన్= నివారించనిచో; నేన్= భీముడు; నీచతన్= హీనంగా; వానిన్= కీచకుడినీ; మత్స్యవిభునిన్= విరాటుడినీ; పరివారమున్= సేనలనూ; నుగ్గుచేసినన్= మట్టుపెట్టినట్లయితే.

తాత్పర్యం: 'కీచకుడు క్రిందు మీదులు చూడకుండా ఆ విధంగా నిన్ను పరాభవించటం చూచి కోపావేశంతో ఒడలు తెలియని నన్ను చూచి, ధైర్యంలో మేరుపర్వత సమానుడైన ధర్మజుడు నన్ను అడ్డుపెట్టకపోతే కీచకుడిని, విరాటుడిని, అతని సేనలను నేను మట్టుపెట్టి ఉండేవాడిని.

విశేషం: ధర్మరాజును నిర్దయుడిగా చిత్రించింది ద్రౌపది. అది పరిభవ వేదన వలననే కావచ్చును. 'మీ అన్న పెద్దతనము' అని ఎత్తిపొడిచింది. దానికి భీము డిచ్చిన సమాధాన మిది. భార్యను పరిభవించిన కీచకుడిని ఒకవైపు చూచాడు ధర్మరాజు, ఆ దృశ్యాన్ని చూచి మహోగ్రకోపవివశుడైన భీముడిని మరొక వైపు చూచాడు. మొదటి దృశ్యం చూచి భీముడివలె ధర్మజుడూ కోపావేశంతో విజృంభించి ఉండాలి. భీముడి ఆవేశాన్ని చూచి అభినందించి ఉండాలి. కాని, అతడు మేరుపర్వతంవలె స్థిరచిత్తుడై ఉండిపోయాడు. స్థైర్యాన్ని పర్వతంతో పోల్చి చెప్పటం కవిసమయం. పర్వతాలలో శ్రేష్ఠమైనది మేరుపర్వతం కాబట్టి ధీరులలో అగ్రగణ్యుడు ధర్మజుడని భీముడి భావం. (సంపా.)

వ. ఆ సంరంభంబున సమయభంగంబుగా జనంబులు మనల నెఱింగిరయేని. 180

ప్రతిపదార్థం: ఆ సంరంభంబునన్= ఆ సంక్షోభంలో; సమయభంగంబు+కాన్= అజ్ఞాతవాస ప్రతిజ్ఞ చెడిపోగా; జనంబులు= లోకులు; మనలన్+ఎఱింగిరి+అ+ఏని= మనలను కనిపెడితే.

తాత్పర్యం: ఆ ఉద్రిక్త పరిస్థితిలో అజ్ఞాతవాస ప్రతిజ్ఞావాస ప్రతిజ్ఞాపాలన వమ్మయిపోయి, లోకులు మనలను గుర్తిస్తే, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. ముందటి భంగిన కానల । యందుఁ జరింపంగ వలదె? యది నీవును నే
నుం దెచ్చిన యాపదగా । నిందింపరె యెల్లవారు నీరజనయనా! 181

ప్రతిపదార్థం: నీరజనయనా!= పద్మాక్షీ, ద్రౌపదీ!; ముందటిభంగిన్+అ= ఇంతకుముందువలెనే; కానల+అందున్= అరణ్యాలలో; చరింపంగవలదె!= తిరగాలికదా!; అది= ఆ స్థితి; నీవును నేనున్= నీవూ నేనూ; తెచ్చిన= తెచ్చిపెట్టిన; ఆపదకాన్= ఇబ్బందిగా; ఎల్లవారు= అందరూ; నిందింపరు+ఎ?= ఆడిపోసుకోరా?

తాత్పర్యం: ఓ ద్రౌపదీ! అట్లా చేసి ఉంటే ఇంతకు ముందువలె మళ్ళీ అరణ్యవాసం చేయవలసి వచ్చేది. అది నీవూ నేనూ కలిసి కల్పించిన ఆపదగా జనులందరూ నిందించరా?

విశేషం: పంచపాండవులలో భీముడు ఉద్ధతుడు. అతడి వలన ఏదో ఒక ఆపద వస్తుందని లోకులు అనుకొనటం పరిపాటి. మాటపడకుండా చూచుకొనాలని భీముడి తపన.

వ. కావున సత్యవ్రత నిష్ఠుండగు యుధిష్ఠిరుండు పొగడ్తకుం దగువాఁడుగాని దూఱువడ నర్హుండుగాఁ' దని వెండియు నిట్లనియె. 182

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; సత్యవ్రత నిష్ఠుండు+అగు= ఆడిన మాటకు కట్టుబడి ఉండే; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; పొగడ్తకున్= ప్రశంసకు; తగువాఁడు+కాని= అర్హుడే కాని; దూఱు+పడన్= నింద పడటానికి; అర్హుండు+కాఁడు= తగడు; అని వెండియున్= అని మరల; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆడిన మాటలకు లోబడి ఉండే స్వభావం గల ధర్మరాజు ప్రశంసాపాత్రుడేకాని, నిందార్హుడు కాడు' అని భీముడు మరల ఇట్లా అంటున్నాడు.

విశేషం: ధర్మరాజు వర్తనానికి మూలకారణం అతడి సత్యవ్రత నిష్ఠయే అని భీముడి వ్యాఖ్య. (సంపా.)

క. 'పరిభవకరుఁడగు కీచకుఁ । బరిమార్చుట యిపుడు గడవఁబడియెనె? యిమ్మై
దురపిల్ల నేల? వ్రేల్మిడిఁ । బొరిగొని నీ మనము కలఁక పుత్తు లతాంగీ! 183

ప్రతిపదార్థం: లతాంగీ!= తీగవంటి కోమలమైన శరీరం కలదానా, ద్రౌపదీ!; పరిభవకరుఁడు+అగు= అవమానం కలిగించిన; కీచకున్= కీచకుడిని; పరిమార్చుట= చంపటం; ఇపుడు= ఇప్పుడు; కడవన్+పడియెనె?= దాటిపోయిందా?; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; దురపిల్లన్+ఏల?= బాధపడట మెందుకు?; వ్రేల్మిడిన్= వెంటనే; పొరిగొని= చంపి; నీ మనము= నీ మనస్సులోని; కలఁకపుత్తున్= దుఃఖాన్ని పోగొట్టుతాను.

తాత్పర్యం: 'ద్రౌపదీ! నిన్ను అవమానించిన కీచకుడిని మట్టుపెట్టటం ఇప్పటికైనా మించిపోలేదు. ఈ విధంగా నీవు బాధపడ నవసరం లేదు. నేను వెంటనే వాడిని చంపి నీ మనస్సులోని చింతను పోగొట్టుతాను.

విశేషం: ఓదార్పు మాటలు చెప్పటంలో ఇట్లా సహజంగా జరుగుతుంది. 'ఇప్పు డేం మించిపోయింది? రెండు నిమిషాలలో నీ పని పూర్తి చేస్తా'నంటే ఎదుటివారికి ఊరట కలుగుతుంది. భీము డదే చేశాడు.

వ. మనల నెవ్వరు నెఱుఁగకుండునట్టి తెఱంగు తలపోయవలయుఁగాక, పగతుని భంజించుట యెంతపని?' యనిన విని యా మానిని యిట్లనియె. 184

ప్రతిపదార్థం: మనలను= పాండవులను; ఎవ్వరున్+ఎఱుఁగక+ఉండు+అట్టి= ఎవ్వరూ గుర్తుపట్టని; తెఱంగు= ఉపాయం; తలపోయవలయున్+కాక= ఆలోచించాలిగాని; పగతునిన్= శత్రువును; భంజించుట= చంపటం; ఎంతపని?= సులభమే; అనినన్; విని; ఆ మానిని= ద్రౌపది.

తాత్పర్యం: మనలను లోకులు గుర్తించని రీతిలో ఉపాయం ఆలోచించాలికాని, శత్రువును మట్టుపెట్టటం ఒక లెక్కలోనిది కాదు' అని భీముడు పలుకగా ద్రౌపది ఇట్లా అన్నది.

క. 'గొంతికి నంత వెఱవ, మీ। కంత వెఱవ, దైవమునకు నంత వెఱవ, న
త్యంత కలుషాత్మ విరటుని। కాంతకు నే వెఱతుఁ బనులు గావించునెడన్. 185

ప్రతిపదార్థం: ఏన్= నేను; గొంతికిన్= కుంతికి, అత్తగారికి; అంత వెఱవన్= అంత భయపడను; మీకున్+అంత వెఱవన్= పతులైన మిమ్మలను చూచి భయపడను; దైవమునకున్+అంత వెఱవన్= దేవుడికి కూడా అంత భయపడను; అతి+అంతకలుషాత్మ= మిక్కిలి నీచస్వభావురాలైన; విరటుని కాంతకున్= సుదేష్ణకు; పనులు కావించు+ఎడన్= సేవలు చేసేటప్పుడు; వెఱతున్= నేను భయపడతాను.

తాత్పర్యం: 'నా జీవితంలో నేను అత్తగారైన కుంతికి భయపడలేదు. పతులైన మీకు భయపడలేదు. చివరకు ఆ దైవానికి కూడా భయపడలేదు. కాని, దురాత్మురాలైన సుదేష్ణకు సేవలు చేస్తూ అమితంగా భయపడుతున్నాను.

విశేషం: అత్తకు, పతులకు, దైవానికి కూడా భయపడవలసిన అవసరం రాలేదు. కాని, ఈనాడు సుదేష్ణ కొలువు భయంకరమని భావన.

చ. కినుకకుఁ జాల కెంతయును గీడ్పడి నా పడుపాటులెల్ల వ
మ్మునఁ గలయంగ నిట్టు లొక మూర్ఖునిచేఁ దుదిఁబోయి కోలుపో
యెనె యభిమానమ న్వగపు నేడ్తెఱ డెందము కొందలంబుఁ బొం
దిన ధృతి మాలి యేఁ బలికితిం దగవెల్ల నెఱింగియుండియున్. 186

ప్రతిపదార్థం: కినుకకున్+చాలక= కోపగించటానికి అవకాశం లేక; ఎంతయును+కీడ్పడి= ఎన్నో అవమానాలు భరించి; నా పడుపాటులు+ఎల్లన్= నేను అనుభవించిన కష్టాలన్నీ; వమ్మునన్+కలయంగన్= వ్యర్థమైపోగా; తుదిన్+పోయి= చివరకు పోయి పోయి; ఇట్టులు+ఒక= ఈ విధంగా ఒక; మూర్ఖునిచేన్= నీచుడైన కీచకుడిచేత; అభిమానము= పరువు; కోలుపోయెనె?= నశించిందా? అను, వగపు= అనే దుఃఖంయొక్క; ఏడ్తెఱన్= అతిశయంతో; డెందము= హృదయం; కొందలంబున్+పొందినన్= కలత చెందగా; ధృతిమాలి= ధైర్యాన్ని కోల్పోయి; తగవు+ఎల్లన్= న్యాయమంతా; ఎఱింగి+ఉండియున్= తెలిసికూడా; ఏన్+పలికితిన్= నేను మాట్లాడాను.

తాత్పర్యం: కోపతాపాలు తెలుపుకొనే వీలు లేక ఎన్నో అవమానాలను భరించి నేను పడే పాట్లన్నీ వ్యర్థమైపోగా, చివరకు మూర్ఖుడైన ఈ కీచకుడి వలన ఆత్మగౌరవం కోల్పోవలసి వచ్చిం దనే దుఃఖంతో మంచీ చెడూ తెలిసినదానినైనా మనసు కలత చెందటం చేత ఇట్లా అన్నానుగాని, ధర్మరాజు గొప్పతనం తెలియనిదానిని కాను.

విశేషం: ఆత్మగౌరవం కోల్పోయే అవమానం కలిగినప్పుడు ఎంతటి వివేకవంతులైనా విజ్ఞతను కోల్పోయి మాట్లాడటం సహజం. అయితే, ఉత్తములు తమ పొరపాటు తెలిసికొని వెంటనే తమను తాము సరిదిద్దుకొంటారు. ద్రౌపది దానికి ఉదాహరణం.(సంపా.)

ద్రౌపది భీమునితో ధర్మరాజు మహిమ చెప్పుట (సం.4-17-15)

వ. ఇట్టిద కాని సమస్త జనస్తవనీయుండగు పాండవాగ్రజు నిక్కంబ నిందించినదానం గా 'నని పలికి మఱియును. 187

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టిది+అకాని= అంతేకాని; సమస్త జనస్తవనీయుండు+అగు= జనులందరిచేతా ప్రశంసించబడే; పాండవ+అగ్రజున్= ధర్మరాజును; నిక్కంబు+అ= నిజంగా; నిందించిన దానన్+కాను= నిందించలేదు; అని పలికి; మఱియును.

తాత్పర్యం: ఇంతేకాని, జనులందరి చేత కీర్తించబడే ధర్మరాజును నిజంగా నిందించేదానిని కాను' అని పలికి ఇంకా ఇట్లా అన్నది.

క. 'ధర్మతనూభవు సంతత । ధర్మనిరతి మనము బ్రదుకఁ దలఁచుట యరుదే?
నిర్మలుఁ డగు నాతని స । త్కర్మంబునఁ గాదె బ్రదుకు ధాత్రికి నెల్లన్. 188

ప్రతిపదార్థం: ధర్మతనూభవు= ధర్మరాజు యొక్క; సంతతధర్మనిరతిన్= నిత్యధర్మదీక్షచేత; మనము= పాండవులు; బ్రదుకన్+తలఁచుట= బ్రతకాలనుకొనటం; అరుదే!= అబ్బురమా?; నిర్మలుఁడు+అగు= నిష్కల్మషుడైన; ఆతని సత్కర్మంబునన్+కాదె= ఆయన మంచి పనుల వలననేకదా; ధాత్రికిన్+ఎల్లన్= లోకానికంతా; బ్రతుకుకాదె?= మనుగడకదా!.

తాత్పర్యం: 'ఆ ధర్మరాజు ధర్మదీక్షవలన సమస్త జగత్తు రక్షించబడుతున్నది. ఆ ధర్మం వలనే పాండవులమైన మనం బ్రతకాలనుకొనటం సహజమే కదా!

విశేషం: విశ్వాన్ని ధరించేది ధర్మం. ఆ ధర్మమే మూర్తికట్టినవాడు ధర్మరాజు. ప్రపంచమే అతడి ధర్మనిరతితో బ్రతుకుతూ ఉంటే పాండవులు కూడా ఆ ధర్మ ప్రభావంతోనే బ్రతుకుతున్నా రనటంలో ఆశ్చర్య మేముంది? (సంపా.)

సీ. చనునె వేఱొకని కజాతశత్రుండను । పేర దిగ్విజయంబు పెంపు దాల్ప?
రాజసూయ మహాధ్వరముఁ గోరి చేయంగఁ । దీరునే పెఱధరిత్రీపతులకు?
ధర్మైకనిరతుఁ డాతం డొక్కరుఁడ చూవె । యనఁ జన నొరులకు నలవి యగునె?
నిత్యవ్రతంబుగా సత్యంబు పాటింప । వచ్చునె యొరుల కెవ్వరికి నైన?

తే. నయ్యుధిష్ఠిరు గాంభీర్య మతనిధైర్య । మరయ నొండెడఁ గలుగునె? యతఁడు కీర్తి
ధరుఁడు కరుణోత్తరుఁడు మహీసుర సమృద్ధి । కరుఁడు నిజవంశకరుఁ డుపకారపరుఁడు. 189

ప్రతిపదార్థం: అజాతశత్రుండు+అనుపేరన్= పుట్టని శత్రువులు కలవాడు అనే పేరుతో; దిగ్విజయంబు= అన్ని దిక్కులను జయించి; పెంపు+తాల్పన్= అతిశయించటం; వేఱు+ఒకనికిన్= మరొకరికి; చనునె?= సాధ్యమా?; రాజసూయ మహా+అధ్వరము= రాజసూయం అనే గొప్ప యజ్ఞాన్ని; పెఱ ధరిత్రీపతులకున్= ఇతర రాజులకు; కోరి చేయంగన్= కావాలని చేయటానికి; తీరునే?= వీలుపడుతుందా? ధర్మ+ఏకనిరతుండు= ధర్మదీక్షకలవాడు; ఆతండు+ఒక్కరుఁడు+అ చూవె= ఆయన ఒక్కడేకదా; అనన్+చనన్=

అనటానికి; ఒరులకున్= ఇతరులకు; అలవి+అగునె?= సాధ్యపడుతుందా?; నిత్యవ్రతంబుకాన్= అనుదినం దీక్షగా; సత్యంబు= సత్యాన్ని; ఎవ్వరికిన్+ఐనన్= ఎవరికైనా; ఒరులకున్= ఇతరులకు; పాటింపవచ్చునె?= పాలించసాధ్యమా; ఆ+యుధిష్ఠిరు గాంభీర్యము= ఆ ధర్మజుడి గంభీరస్వభావం; అతని ధైర్యము= ఆయన సాహసం; అరయన్= చూడగా; ఒండు+ఎడన్+కలుగునె?= మరొకచోట ఉంటుందా?; అతఁడు కీర్తిధరుఁడు= అతడు ఖ్యాతిని చక్కగా ధరించినవాడు; కరుణా+ఉత్తరుఁడు= దయాగుణంచేత శ్రేష్ఠుడు; మహీసుర సమృద్ధికరుఁడు= బ్రాహ్మణులకు సంపదను కలిగించేవాడు; నిజవంశకరుఁడు= తన వంశానికి కీర్తి తెచ్చేవాడు; ఉపకార పరుఁడు= ఉపకారం చేసేవాడు.

తాత్పర్యం: అజాతశత్రుడనే బిరుదం కలిగి ఉండి కూడా దిగ్విజయం చేసి కీర్తికెక్కటం ధర్మరాజుకు తప్ప వేరొకరికి సాధ్యమౌతుందా? రాజసూయ మహాయజ్ఞాన్ని కోరి నిర్విఘ్నంగా నిర్వహించటం మిగిలిన భూపతులకు శక్యమౌతుందా? ధర్మాచారపరాయణుడని కీర్తించటానికి అత డొక్కడే తగినవాడుకాని, ఇతరుల కది వీలవుతుందా? సత్యవ్రతాన్ని నిత్యంగా పాటించటం అతడివలె ఇతరుల కెవ్వరికైనా సాధ్యమౌతుందా? ఆ ధర్మరాజుకున్న గాంభీర్యం, ధైర్యం మరొకరిలో ఎక్కడైనా కానవస్తాయా? అతడు యశస్వి, కరుణామయుడు, బ్రాహ్మణ హితకరుడు, చంద్రవంశకీర్తికరుడు, ఉపకారపరుడు.

విశేషం: అలం: ఉదాత్తం. ఎత్తుగీతిలో ధీరోదాత్త నాయక లక్షణాలు పేర్కొనబడ్డాయి. సీసపద్య పాదాలలో ఉదాత్త నాయకులందరిలో శ్రేష్ఠుడైన మహానాయకుడి లక్షణాలు చెప్పబడ్డాయి. ధీరుడంటే కష్టాలను సహించేవాడు. ఉదాత్తుడంటే తనను తాను పొగడుకొనని వాడు. దయామయుడు. హర్షశోకాదులచేత అభిభూతుడు కానివాడు. అంతేకాక గంభీరుడు, మహాసత్త్వుడు, దృఢవ్రతుడు, గూఢమానము కలవాడని లాక్షణికులు చెప్పారు. ఈ లక్షణాలన్నీ ఎత్తుగీతిలో ప్రస్తావించబడ్డాయి. ఈ లక్షణాలన్నీ ధర్మరాజు చరిత్రలో సంభవిల్లిన నాలుగు విలక్షణాంశాలలో ధ్వనించబడుతున్నాయి. దిగ్విజయం చేసి కూడా అజాతశత్రు వనిపించుకొన్న మహాసత్త్వుడు. రాజసూయం చేయటం వలన వచ్చే ఫలితాలను గురించి తెలిసి కూడా పితృతృప్తి కొరకు సాహసంతో చేసిన ధీరుడు. ధర్మాచరణం వలన కలిగే కష్టనిష్ఠురాలను ఎదురొడ్డి నిలిచిన గంభీరుడు. సత్యవ్రతాన్ని నిత్యంగా పాటించటం వలన ఎన్ని ఆపదలు వచ్చినా ఆ వ్రతాన్ని వీడని దృఢవ్రతుడు - ఆయా గుణాలలో అతడికంటె ఘనుడు మరొక్కడు లేడని అతడి ఔదాత్త్యాన్ని ఉదాత్తాలంకారంలో చెప్పటం సార్థకం. (సంపా.)

క. కలిమికి నొప్పగు నీఁగియు, । బలిమికిఁ దొడవైన యట్టి బలఁగమునై లో
కులచిత్తములకు వ్రేఁగగు । కొలఁది మన న్గొంతి పెద్దకొడుకున కమరున్. 190

ప్రతిపదార్థం: కలిమికిన్= సంపదకు; ఒప్పు+అగు= తగిన; ఈఁగియున్= దానగుణమూ; బలిమికిన్= బలానికి; తొడవు+ఐన+ అట్టి= అలంకారప్రాయమయిన; బలఁగమున్+ఐ= పరివారం కలవాడై; లోకుల చిత్తములకున్= జనుల హృదయాలకు; వ్రేఁ గు+అగు కొలఁదిన్= అబ్బురమైన (పట్టనంత) పరిమితిచేత; మనన్= ప్రవర్తించటానికి; గొంతి పెద్దకొడుకునకున్= ధర్మరాజునకు; అమరున్= సాధ్యపడుతుంది.

తాత్పర్యం: తనకున్న సంపదకు తగినట్లుగా దానం చేస్తూ, శౌర్యానికి తగ్గట్లు సహాయ సంపత్తులూ బలగమూ కలిగి లోకుల హృదయాలు పట్టనంతగా ఆనందం కలిగించే ప్రవర్తన కొనసాగించటం ఆ ధర్మరాజుకే చెల్లింది.

విశేషం: ధనం దానం వలన ఫలిస్తుంది. శౌర్యం సహాయ సంపత్తులతో ప్రకాశిస్తుంది. ఆ రెండింటినీ సాధించిన రాజులు ప్రజల హృదయాలను చూరగొంటారు. ధర్మరాజు అటువంటివారిలో అగ్రగణ్యుడు. (సంపా.)

సీ. **ఎవ్వని వాకిట నిభమదపంకంబు। రాజభూషణ రజోరాజి నడఁగు;**
నెవ్వని చారిత్ర మెల్ల లోకములకు। నొజ్జయై వినయంబు నొఱపుఁ గఱపు;
నెవ్వని కడకంట నివ్వటిల్లెడు చూడ్కి। మానిత సంపద లీనుచుండు;
నెవ్వని గుణలత లేడు వారాసుల। కడపటి కొండపైఁ గలయఁబ్రాఁకు;

తే. **నతఁడు భూరిప్రతాప మహాప్రదీప। దూర విఘటిత గర్వాంధకారవైరి**
వీర కోటీరమణి ఘృణివేష్టితాంఘ్రి। తలుఁడు కేవల మర్త్యుఁడె ధర్మసుతుఁడు! **191**

ప్రతిపదార్థం: ఇభమద పంకంబు= ఏనుగుల మదజలం వలన నేల తడిసి ఏర్పడిన బురద; ఎవ్వని వాకిటన్= ఎవరి వాకిటి ముందు; రాజభూషణ= రాజులయొక్క అలంకారాల రాపిడివలన రాలిన; రజోరాజిన్= దుమ్ము సముదాయంచేత; అడఁగున్= అణగుతుందో; ఎల్లలోకములకున్= సమస్త లోకాలకు; ఎవ్వని చారిత్రము= ఎవని నడవడి; ఒజ్జ+ఐ= గురుత్వం వహించి; వినయంబున్+ఒఱపున్= వినయంయొక్క పద్ధతిని; కఱపున్= నేర్పుతుందో; ఎవ్వని కడకంటన్= ఎవరి కనుకొనలలో; నివ్వటిల్లెడుచూడ్కి= ప్రసరించే చూపు; మానితసంపదలు= అధిక సంపదలు; ఈనుచుండున్= కలిగిస్తూ ఉంటుందో; ఎవ్వని గుణలతలు= ఎవరి గుణాలనే తీగలు; ఏడువారాసుల= ఏడు సముద్రాల; కడపటికొండపైన్= చివరనున్న చక్రవాళ పర్వతంపై; కలయన్+ప్రాఁకున్= బాగా అల్లుకొంటుందో; అతఁడు= ఆయన; భూరిప్రతాప= గొప్ప పరాక్రమమనే; మహాప్రదీప= గొప్పదీపంచేత; దూరవిఘటిత= దూరంగా పారదోలబడిన; గర్వాంధకార= గర్వమనే చీకటి కల; వైరివీర= శత్రురాజుల; కోటీర= కిరీటాలలో; మణిఘృణి= రత్నకాంతులచేత; వేష్టిత= చుట్టబడిన; అంఘ్రితలుఁడు= పాదాలు (అడుగులు) కలవాడు; ధర్మసుతుఁడు= ధర్మజుడు; కేవల మర్త్యుఁడె?= సామాన్య మానవుడా? (కాదని భావం).

తాత్పర్యం: ఎవరి ముంగిట్లో మదపుటేనుగుల శరీరాలనుండి కారే మదజలధారలవలన ఏర్పడిన బురదను ఆయనను సేవించటానికి వచ్చే మహారాజుల అలంకారాల ఒరపిడివలన రాలిన ధూళి రాజిఅనే దుమ్ము అణచివేస్తుందో అట్టి ధర్మరాజు సామాన్య మానవుడా? ఎవరి ఉత్తమ ప్రవర్తన లోకాల కన్నింటికీ ఆదర్శమై (గురువై) వినయ వర్తనానికి ఒరవడి పెట్టుతుందో అట్టి ధర్మరాజు సామాన్య మానవుడా? ఎవరి కటాక్ష వీక్షణం గొప్ప సంపదలను కలుగజేస్తుందో, అటువంటి ధర్మరాజు సామాన్య మానవుడా? ఎవరి సుగుణాలనే తీవెలు సప్తసముద్రాలు దాటి చక్రవాళ పర్వతం మీదకు కలయప్రాకుతాయో అట్టి ధర్మరాజు సామాన్య నరుడా? ఎవరి మహాపరాక్రమమనే పెద్ద దీపం శత్రువుల గర్వమనే అంధకారాన్ని దూరంగా పారద్రోలుతుందో, ఎవరి పాదాలు శత్రువీరుల కిరీటాలలోని రత్నకాంతులతో సదా ఆవరింపబడి వెలిగిపోతూ ఉంటాయో అటువంటి ధర్మరాజు కేవలం మానవుడా? (కాడు-దివ్యమానవ సదృశుడని భావం.)

విశేషం: అలం: ఉదాత్తం. రాజభూషణ రజోరాజిన్ అనే సమాసానికి రాజులు ధరించే అలంకారాల రాపిడి వలన ఏర్పడిన రత్నాల పొడి సమూహమని అర్థం. ఆ రాజులు మహారాజులు. వారు ఎన్నో అభరణాలు ధరిస్తారు. వారు ధర్మరాజును ఒకరి నొకరు తోసుకుంటూ రావటం వలన రాపిడికి లోనై నుగ్గునుగ్గై ధూళిగా అయి ఆ పంకాన్ని అణచివేస్తాయి. దీనివలన ఆ రాజులయొక్క మహత్త్యమూ, వారి అపరిమిత సంఖ్యా, వారి అభరణాల విరివీ, ధర్మరాజుదర్శనం కొరకు వారు పడే తహతహా ఇవన్నీ వ్యజ్యమానమౌతాయి. 'ధర్మరాజు శాంతమూర్తి' అనే కీర్తి లోకంలో వ్యాప్తి చెందింది. అది అతడి వినయపద్ధతి. ఆ పద్ధతికి ఆయనే ఆదర్శంగా లోకం చెప్పుకొంటుంది. అతడు చక్రవర్తి. అర్థులు అతడిని ఆశ్రయించినప్పుడు కడకంటితో చూస్తే చాలు,

అర్థులకు మహనీయసంపద లభిస్తుంది. అత డంతటి దయామయుడైన దాత. అతడి సుగుణాలు సప్త సముద్రాలు దాటి లోకాంతరాలకు వ్యాపించాయి. అతడి ప్రతాపానికి రాజులందరూ తలలు వంచారు. వారు అతడికి నమస్కారాలు చేస్తున్నప్పుడు వారి కిరీటమణికాంతులతో అతడి పాదాలు వెలిగిపోతుంటాయి. 'నా విష్ణుః పృథివీపతిః' అని న్యాయం, పృథివీపతు లెందరో తన పాదాలమీద పడి సేవించే ధర్మరాజు ఎవడు? అనే ప్రశ్న ఏర్పడుతుంది. అతడు కేవల మర్త్యుడు మాత్రం కాడు - అనే సమాధానం మాత్రం సత్యం. (సంపా.)

ఉ. అట్టి మహాత్ముఁ డొక్కనికి నాశ్రితుఁడై వెడకూడుఁ జీరయుం
బెట్టఁగ నిల్చి వాని మది ప్రీతికి నీడగువృత్తిఁ బేరునుం
బుట్టును మాలి యిప్పు డిటు బ్రుంగుడుపాటునఁ బొందఁ జూచి నా
కెట్టు మనంబు వట్టు? ధృతి యెమ్మెయిఁ దూలక నిల్చుఁ? జెప్పుమా! 192

ప్రతిపదార్థం: అట్టి మహాత్ముఁడు= ఆ విధమైన మహానుభావుడు (ధర్మజుడు); ఒక్కనికిన్= ఒక రాజునకు (అనామకునకు అనిర్ధ్వని) అందుకే పేరు చెప్పలేదు; ఆశ్రితుఁడు+ఐ= ఆశ్రయించినవాడై; వెడకూడు= అల్పమైన భోజనం; చీరయున్+పెట్టఁగన్= కట్టుబట్టలు ఇవ్వగా; నిల్చి= వాడివద్ద సేవకుడుగా కుదిరి; వానిమది ప్రీతికిన్= అతడి మనస్సుకు సంతోషం కలిగించటానికి; ఈడు+అగువృత్తిన్= తగినవర్తనం పాటిస్తూ; పేరునున్+పుట్టును మాలి= పేరూ, పుట్టుకా వదలి; ఇప్పుడు+ఇటు= ఇప్పు డిట్లా; బ్రుంగుడుపాటునన్+పొందన్= మరుగున పడిపోవటం; చూచి; నాకున్; మనంబు+ఎట్టు+పట్టున్?= ఎట్లా మనస్కరిస్తుంది; ధృతి= ధైర్యం; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా; తూలక నిల్చున్?= చలించదో; చెప్పుమా!= నీవే చెప్పుము.

తాత్పర్యం: ఆ విధమైన మహితాత్ముడైన ధర్మజుడు సాధారణ వ్యక్తివలె ఒక రాజు వద్ద కూడూ అల్పమైన గుడ్డ కొరకు పరిచర్యలు చేయటం, పేరూ, వంశప్రతిష్ఠా, కులగౌరవం వదలి గోప్యంగా ఉండిపోవటం చూస్తే ధైర్యం చలించి, మనస్సు వికలమౌతున్నది. నాకు మిక్కిలి దుఃఖం కలుగుతున్నది.

విశేషం: రోజులు బాగా లేనపుడు తలవంచక తప్పదని ఈ కథ చెప్తుతున్నది.

ఉ. నీ వలమూపులావు మును నేల వహించిన నాగకూర్మ గో
త్రావనిభృద్దిశాకరుల కారయ నూఱటపట్టు గాదె? సం
భావన భూజనంబులకుఁ బండువు గాదె? మహోగ్ర కోప రే
ఖావిభవంబు వైరులకుఁ గాలము చేరువ గాదె పావనీ! 193

ప్రతిపదార్థం: పావనీ!= పవనపుత్రుడవైన ఓ భీమా!; ఆరయన్= పరిశీలించగా; నీ వలమూపులావు= నీ కుడిభుజబలం; మును= పూర్వం; నేలన్+వహించిన= భూభారాన్ని మోసిన; నాగ, కూర్మ, గోత్ర+అవనిభృత్= ఆదిశేషువు, తాబేలు, కులపర్వతాలకు; దిశాకరులకు= దిగ్గజాలకు; ఊఱటపట్టు+కాదె= ఊరటకు స్థానం కాదా?; సంభావన= నీవు గౌరవించటం; భూజనంబులకున్= లోకులకు; పండువు కాదె?= పండుగ కాదా?; మహా+ఉగ్రకోపరేఖావిభవంబు= మిక్కిలి భయాన్ని కొలిపే నీ కోప పరిపూర్ణత అనెడి సంపద; వైరులకున్= శత్రువులకు; కాలము చేరువు+అకాదె= కాలం మూడటమేకదా!

తాత్పర్యం: ఓ భీమసేనా! నీ కుడిభుజపు బలపరాక్రమం చూచి ఇంతకుముందు భూభారం మోపిన ఆదిశేషువు, ఆదికూర్మం, ఏడుకులపర్వతాలూ, ఎనిమిదిదిగ్గజాలూ ఊరటపొందాయి. నీవు గౌరవంగా చూడటం లోకానికి పండుగ ఔతుంది. నీవు కోపంతో మహోగ్రమైన స్వరూపాన్ని వహిస్తే శత్రువులకు కాలం మూడినట్లేకదా!

విశేషం: అలం: అతిశయోక్తి. ఇక్కడ భూభారాన్ని ఆదిశేషుడు మోస్తూ ఉండటమనే పురాణగాథ ప్రస్తావించబడింది. అట్లాగే దశావతారాలలో ఒకటైన కూర్మావతారరూపంలో శ్రీవిష్ణువు భూ భారాన్ని మోశాడని గాథ. భూమిని సప్తకుల పర్వతాలూ, ఎనిమిది దిక్కులలో అష్టదిగ్గజాలూ మోస్తాయని ప్రతీతి. ఇక్కడ ఆ పురాణ గాథలు ఆధారంగా ద్రౌపది భీముడి భుజబలాన్ని ప్రశంసిస్తున్నది. పొగడ్తలకు లొంగనివాడు లేడు. అందులో భీముడూ ఒక భాగమే.

తే. బక హిడింబ కిమ్మీరుల బాహుబలము। నా జరాసంధు నుగ్రదర్పాతిశయము
లోకభీకరములు విజయాకరములు। నైన నీ కరములకు లోనయ్యెఁ గాదె ! 194

ప్రతిపదార్థం: బక= బకాసురుడియొక్క; హిడింబ= హిడింబాసురుడియొక్క; కిమ్మీరుల= కిమ్మీరుడియొక్క; బాహుబలమున్= భుజశక్తి; ఆ జరాసంధు= జరాసంధుడియొక్క; ఉగ్రదర్ప+అతిశయము= భయంకరమైన గర్వాధిక్యమూ; లోకభీకరములు= జనానికి భయాన్ని కలిగించేవి; విజయ+ఆకరములున్= జయాన్ని చేకూర్చేవి; ఐన; నీ కరములకున్= నీ చేతులకు; లోనయ్యెన్+ కాదె!= లోకువయినవికదా!

తాత్పర్యం: లోకాలకు భయాన్నీ, విజయాలనూ కలిగించే నీ చేతులకు బక, హిడింబ, కిమ్మీరుల బాహుబలాలు, జరాసంధాదుల భయంకర గర్వాతిశయాలు లొంగిపోయాయి కదా!

విశేషం: భీముడు తన చేతి మీదుగా బకాసురుడిని చంపాడు. హిడింబుడిని మట్టుపెట్టాడు. కిమ్మీరుడిని అంతమొందించాడు. జరాసంధుడిని చీల్చి వేశాడు. ఇవి అన్నీ ఆయన భుజ పరాక్రమానికి సాక్షులు. వాటిని వరుసగా గుర్తు చేసింది ద్రౌపది.

ఆ. అట్టి నీవు వంటకట్టియలకు లావు। సూపుచుండ నెపుడుఁ జూచి చూచి
వగతు; నదియుఁగాక తగవేది యమ్మత్స్య। మేదినీశ్వరుఁడు వినోదములకు 195

ప్రతిపదార్థం: అట్టి నీవు= అంతటి బలసంపన్నుడవైన నీవు; వంటకట్టియలకున్= వంటకట్టెల కొరకు; లావు+చూపుచున్+ఉండన్= బలప్రయోగం చేస్తుంటే; ఎపుడున్+చూచిచూచి, వగతున్= నిత్యం పెక్కుసార్లు చూస్తూ ఎంతో బాధపడుతుంటాను; అదియున్+కాక= అంతేకాక; తగవు+ఏది= న్యాయం తప్పి; ఆ మత్స్యమేదినీ+ఈశ్వరుఁడు= ఆ విరాటరాజు; వినోదములకున్= ఆహ్లాదం కొరకు.

తాత్పర్యం: అంతటి బలసమన్వితుడవైన నీవు నీ భుజబలాన్ని వంటకట్టెలు విరచటానికి వినియోగించటం నిత్యం చూచి దుఃఖపడుతూ ఉంటాను. అంతేకాక. ధర్మం తప్పి, ఆ విరాటరాజు తన వినోదాల కొరకు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: వలలుడు బలం కలవాడు కాబట్టి అతడిని ఇతరమృగాలపైకి మల్లురపైకి పంపుతాడు విరాటుడు. అది హింసాత్మక చర్య అని ద్రౌపది గర్హిస్తున్నది.

మ. మహిష వ్యాఘ్ర గజాది సత్త్వ చయమున్, మల్లవ్రజంబుం గృపా
రహితుండై యెదు రొడ్డుచున్ వరుసఁ బోరంజూచు నిన్నెప్పుడున్;
మహనీయంబగు నీ శరీరము జగన్మాన్యంబు; నీచక్రియా
విహితం బైన కుజీవనంబు విధి గావించెం గటా దీనికిన్'. 196

ప్రతిపదార్థం: కృపారహితుండు+ఐ= (విరటుడు) దయమాలి; మహిష= దున్నపోతులు; వ్యాఘ్ర= పెద్దపులులు; గజ+ఆది= ఏనుగులు మొదలైన; సత్త్వచయమున్= జంతువుల సముదాయమునూ; మల్లవ్రజంబున్= జెట్టీల గుంపునూ; ఎదురు+ఒడ్డుచున్= నీకు ఎదురుగా నిలబెడుతూ; వరుసన్= వరుసగా; పోరన్= నీవు వారలతోపోరాటం చేస్తూ ఉండగా; ఎప్పుడున్+నిన్నున్= ఎప్పుడూ నిన్ను; చూచున్= (వినోదంగా) చూస్తూ ఉంటాడు; మహనీయంబు+అగు= గొప్పదైన; నీ శరీరము= నీ మేను; జగత్+మాన్యంబు= లోకం ప్రశంసించదగింది; విధి= దైవం; నీచక్రియా విహితంబు+ఐన= నీచమైన పనులు చేయటానికి అనువయిన; కుజీవనంబున్= చెడు ప్రవృత్తిని; దీనికిన్= నీదేహానికి; కావించెన్+కటా!= ఏర్పరచాడు కదా!

తాత్పర్యం: (విరాటుడు) దున్నపోతులు, పెద్దపులులు, ఏనుగులు మొదలైన జంతువులతోను, జెట్టీలతోను నిర్దయగా పోటీలు పెట్టి నీచేత ఎదుర్కొనేటట్లు చేసి ఆడిస్తుంటాడు. లోకులు మెచ్చుకొనే నీ శరీరం ఇట్లా నీచపుపనులకు తలొగ్గటం విధి కావించిన దుష్క్రియ కాక మరేమిటి?'

విశేషం: రాజుల వినోదాలు రకరకాలు. కొందరు జూదమాడుతారు. విరాటుడు ధర్మరాజుతో ఆడేవాడు. మరికొందరు నాట్యం చూస్తారు. అర్జునుడు ఆ విద్య చూపేవాడు. మల్లురతోను, క్రూరమృగాలతోను బలాఢ్యులకు పోటీలు పెట్టి రాజులు వినోదించేవారు. విరాటుడు వలలుడిని అందుకు వినియోగించుకొనటం విధి వైపరీత్యం. ద్రౌపది బాధ ఇదే. అయితే, భీముడి చేత అటువంటి వినోదాలు చేయించవచ్చునని సూచించింది ధర్మరాజే. అజ్ఞాతవాస వ్రతకాలంలో అతడు శరీర వ్యాయామంలో వెనుకపడకుండా ఉండటానికి ధర్మజుడి పన్నాగ మది. ఆ రహస్యం తెలియని ద్రౌపది బాధపడడంలో ఆశ్చర్యం లేదు.

వ. అని మఱియు నిట్లనియె 'వివేకహీనుండగు విరాటుండు నిన్నుంబోరించునప్పుడు నిజాంతఃపురకాంతలకు వినోదంబు సేయ వారల రావించిన నేనును సుదేష్ణతో నరుగుదెంచి చూచుచుండుదు; నయ్యవసరంబున. 197

ప్రతిపదార్థం: వివేకహీనుండు+అగు= తెలివిలేనివాడైన; విరాటుండు; నిన్నున్+పోరించునప్పుడు= నీచేత యుద్ధం చేయించేటప్పుడు; నిజ+అంతఃపురకాంతలకున్= తన అంతఃపురస్త్రీలకు; వినోదంబు+చేయన్= ఆహ్లాదం కలిగించటానికి; వారలన్= వారిని; రావించినన్= రప్పించగా; నేనును; సుదేష్ణతో; అరుగుదెంచి= వచ్చి; చూచుచుండుదున్= చూస్తూ ఉంటాను; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: తెలివిమాలినవాడైన ఆ విరాటుడు నీచేత జంతువులతో పోరాడింపచేసేటప్పుడు అంతఃపురకాంతలను కూడా వినోదం కొరకు పిలిపించేవాడు. సుదేష్ణాదులతో పాటు నేనూ వచ్చి నిన్ను చూస్తూ ఉండే దానిని. ఆ సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: వివేకహీనుడని విరాటరాజును పేర్కొనటం సాభిప్రాయం. ఆనాడు మల్లయుద్ధాలు అంతఃపురస్త్రీలకు వినోదాన్ని కలిగించటానికి కూడా ఏర్పాటు చేసేవారు.

క. భరమున నీ పోరెడు నెడఁ । బరమ విషాదంబు, నీవు బలిమి మెఱసి యు
ద్ధురవృత్తి జయము గొనినం । బరితోషముఁ బొందు నన్ను భావించి మదిన్. 198

ప్రతిపదార్థం: భరమునన్= కష్టంతో; నీ పోరెడు+ఎడన్= నీవు పోరాడే సమయంలో; పరమవిషాదంబు= అధిక దుఃఖాన్నీ; నీవు బలిమి మెఱసి= నీవు పరాక్రమం అతిశయించగా; ఉద్ధుర వృత్తిన్= దృఢమైన ప్రవర్తనతో; జయము+కొనినన్= విజయం సాధిస్తే; పరితోషమున్+పొందు= సంతోషించే; నన్నున్= నన్ను (ద్రౌపదిని); భావించి= తలంచి; మదిన్= మనస్సులో.

తాత్పర్యం: ఓ భీమసేనా! నీవు మల్లయుద్ధాలలో కష్టపడుతున్నప్పుడు నేను పొందే దుఃఖాన్నీ, నీవు బలాన్ని ప్రౌఢంగా ప్రదర్శించి జయం సాధించినపుడు నేను పొందే సంతోషాన్నీ గమనించి, నన్ను గురించి ఆలోచిస్తూ మనస్సులో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: భర్తపడుతున్న ఆవేదననూ, ఆవేశాన్నీ చూచి దుఃఖాన్నీ, హర్షాన్నీ పొందటం స్త్రీలకు సహజం. అవి ఇతరులకు తెలిసిపోయేవి.

వ. ఊహించి సుదేష్ణయుఁ దత్పరిజనంబులుం దమలోన. 199

ప్రతిపదార్థం: ఊహించి= ఊహచేసి; సుదేష్ణయున్; తత్+పరిజనంబులున్= అక్కడి పరిచారికలు కూడా; తమలోనన్= తమలోతాము.

తాత్పర్యం: అట్లా ఊహచేసి సుదేష్ణ, అక్కడి పరిజనాలూ తమలో తాము. (తరువాతి పద్యంతో సమన్వయం).

క. 'వలలుని దెస మాలినిచూ। డ్కుల తెఱఁ గెడపొందుఁ దెలిపెడుం గంటిరె! వీ
రలు వచ్చిన సమయంబును। దలఁపఁగ నొక్కటియ యివ్విధం బెట్లొక్కో! 200

ప్రతిపదార్థం: వలలునిదెసన్= భీముడివైపు; మాలినిచూడ్కు= సైరంధ్రి చూపులయొక్క; తెఱఁగు= పద్ధతి; ఎడపొందున్+తెలిపెడున్= ప్రేమను ప్రకటిస్తున్నాయి; కంటిరె?= చూచారా?; వీరలు= వీరిద్దరు (భీముడు-ద్రౌపది); వచ్చిన సమయంబును= కొలువులోకి వచ్చినవేళ; తలఁపఁగన్+ఒక్కటియ= ఆలోచిస్తే ఒకటే; ఈ+విధంబు+ఎట్లొక్కో!= ఇది ఎట్లా జరిగిందో గదా!

తాత్పర్యం: 'ఈ వలలుడిని సైరంధ్రి చూచే చూపుల తీరు మనసు కలిసిన జాడ తెలియజేసేదిగా ఉన్నది. మనకొలువులోకి వీరిద్దరూ ఒకే సమయంలో రావటం కూడా జరిగింది. ఈ తీ రేమిటో ఆశ్చర్యంగా ఉన్నది.'

వ. అనుచుం గలదు లేదని పెక్కువిధంబులం దలపోసి గుజగుజలు పోవుచుండుదు రట్టియెడ. 201

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని అంటూ; కలదు, లేదు+అని= ఉందీ, లేదు అని; పెక్కువిధంబులన్= అనేక రకాలుగా; తలపోసి= ఆలోచించి; గుజగుజలు పోవుచుండుదురు= గుసగుసలు ఆడుతుంటారు; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: అని అంటూ తల కొక రకంగా ఆలోచిస్తూ, ఔను కాదని వాదించుకొంటూ, గుసగుసలాడుకొంటూ ఉంటారు. అప్పుడు.

తే. మరగి నీమూర్తిపైఁ గన్ను మనముఁ దగిలి। యుండ నేమఱియుండి యొక్కొక్కమాటు
తలఁచికొని వారిదెస మది నిలుపు నప్పు। డెఱుఁగనగు వారు నా తెఱఁ గెఱుఁగుటెల్ల. 202

ప్రతిపదార్థం: నీమూర్తిపైన్= నీ ఆకారంపై; మరగి= ఆసక్తికలిగి; కన్నున్= చూపూ; మనమున్= మనస్సూ; తగిలి+ఉండన్= లగ్నమై ఉండగా; ఏమఱి+ఉండి= మైమరచి ఉండి; ఒక్కొక్కమాటు= ఒక్కొక్కసారి; తలఁచికొని= ఆలోచించి; వారిదెసన్=

పరిచారికలవైపు; మది నిలుపునప్పుడు= చూపుత్రిప్పినపుడు; వారు= పరిచారికలు; నా తెఱఁగు+ఎఱుఁగుట+ఎల్లన్= నా ప్రవర్తన అంతా గమనించటం; ఎఱుఁగన్+అగున్= తెలుస్తుంది.

తాత్పర్యం: నా చూపులూ, మనస్సూ నీమీద ఆసక్తితో లగ్నమై ఉండగా ఒడలు మరచి ఉండేదానిని. మధ్య మధ్య ఒక్కొక్కసారి నా స్థితిని నేను తలచుకొంటూ వారివైపు చూచేదానిని. అప్పుడు వారు నన్ను గమనిస్తున్న తీరును తెలిసికొనేదానిని.

విశేషం: అప్రయత్నంగా భీముడి ఆకారాన్ని అనురాగపూరిత నయనాలతో ద్రౌపది చూడటం స్వభావం. ప్రేమలో పడ్డవారికి ఎదుటివారు తమను గమనిస్తారని అనుకోరు. లోక సహజమైన భావాన్ని కవి ఇట్లా ఎత్తి చూపాడు.

వ. కావున మదీయ పరిభవాతిరేకంబునకు నీ వుద్రేకించిన జనంబులు మనల భేదింతురు; నీకుం బోలిన భంగి రహస్యభంగంబు గాకుండ నరిభంగంబు సేయు' మని వెండియు. 203

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; మదీయ పరిభవ+అతిరేకంబునకున్= నాకు కలిగిన అవమానాతిశయానికి; నీవు+ఉద్రేకించినన్= నీవు విజృంభిస్తే; జనంబులు= లోకులు; మనలన్ భేదింతురు= మనలను సులభంగా గుర్తు పట్టివేస్తారు. నీకున్+పోలినభంగిన్= నీకు అనువైన విధంగా; రహస్య భంగంబు+కాకుండన్= అజ్ఞాతవాస సమయం బయటపడకుండా; అరిభంగంబు= శత్రువును చంపటం; చేయుము= చేయుము; అని= అని చెప్పి; వెండియున్= మరల.

తాత్పర్యం: నేను పొందిన అవమానభారానికి కోపపడి నీవు నిజంగా విక్రమిస్తే లోకులు మనలను ఇట్టే పోల్చుకొనగలరు. కాబట్టి, నీ కనువైనవిధంగా మన రహస్యవర్తనం బయటపడకుండా, శత్రువును చంపాలి' అని ద్రౌపది చెప్పి ఇంకా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. తొడరిన హరునైన దోర్బలంబునఁ దన్ను । మిగులంగనీఁడను మేటి మాట,
యమరేంద్రు నర్ధాసనమునకు నైన న । ర్హుం డెంతయును నను రూఢిమాట,
జము నిల్లు సొచ్చిన జంతువు నైనను । గాచు నెమ్మెయి నను రాచమాట,
తనుఁ గోరి యూర్వశి దాన వచ్చిన నైన । లోలుండు గాఁడను మేలిమాట.

తే. శౌర్యవైభవ ప్రాభవ శౌచములకు । నొరులకైనఁ గైవారమై యుల్లసిల్లు
నొక్కరుని కివి యెల్లను నిక్కమట్టె ! । యెందుఁ గలుగునె యర్జును నీడువాఁడు ? 204

ప్రతిపదార్థం: తొడరిన= ఎదుర్కొనిన; హరున్+ఐనన్= శివుడినైనా; దోస్+బలంబునన్= భుజశక్తితో; తన్నున్ మిగులంగన్+ఈఁడు= తనను మించిపోనీడు; అను మేటిమాట= అనే గొప్పమాట; అమరేంద్రు+అర్ధ+ఆసనమునకున్+ఐనన్= ఇంద్రుడి సగం సింహాసనానికైనా; ఎంతయునున్= ఎంతైనా; అర్హుండు= సమర్థుడు; అను రూఢిమాట= అనే గట్టిమాట; జము+ఇల్లు= యమలోకం; చొచ్చినజంతువున్+ఐనను= ప్రవేశించిన పశువునైనా; ఏ+మెయిన్+కాచున్= ఎట్లాగైనా కాపాడుతాడు; అను రాచమాట= అనే పౌరుషపు మాట; ఊర్వశి= ఊర్వశి; తనున్+కోరి= తనను వరించి; తాన్+అవచ్చినన్+ఐనన్= తనంతట తానే వచ్చినా; లోలుండు+కాఁడు= లోబడడు; అను మేలిమాట= అనే మంచిమాట; శౌర్య= పరాక్రమానికి; వైభవ= ఐశ్వర్యానికి; ప్రాభవ= ప్రభుత్వానికి; శౌచములకున్= శుచిత్వానికి; ఒరులకైనన్= ఇతరులకైనా; కైవారము+ఐ= పొగడదగినదై; ఉల్లసిల్లున్= (అర్జునుడు)

ప్రకాశిస్తుంటాడు; ఒక్కరునికిన్= అలా ప్రకాశించటం (అర్జునుడు తప్ప) మరో వ్యక్తి యెడల; ఒక్కరునికిన్= ఇవి+ఎల్లను= ఇవి అన్నీ; నిక్కము+అట్టె!= నిజాలౌతాయా!; అర్జును+ఈడువాఁడు= అర్జునుడితో సమానుడు; ఎందున్+కలుగునె?= ఎక్కడైనా ఉంటాడా?

తాత్పర్యం: పరమేశ్వరుడే ఎదిరించినా అతడిని భుజబలంలో తనను మించనీయడు అనే గొప్ప కీర్తి, ఇంద్రుడి సగం గద్దె మీద కూర్చుండ గలిగిన అర్హత ఎంతైనా కలవాడు అనే గట్టి కీర్తి, యమలోకంలో ప్రవేశించిన జంతువునైనా ఏదో విధంగా రక్షించగలడనే పౌరుషపు కీర్తి, ఊర్వశి తనను కోరి తనంతట తాను వచ్చినా స్త్రీలోలుడు కాని ఉత్తమ కీర్తి వరుసగా తన పరాక్రమానికీ, వైభవానికీ, మహిమకూ, నిర్మల వర్తనానికీ సాక్షులై శత్రువులచేత కూడా పొగడ్తలు పొందగలగటం ఒక్కరికి మాత్రమే చెల్లింది. ఆ ఒక్కడు ఆ అర్జునుడు. అతడితో దీటైనవాడు మరొకడు లేడు. ఇది సత్యం.

విశేషం: అలం: ఉదాత్తం, యథాసంఖ్యం. పాశుపతాస్త్ర సంపాదన ఘట్టంలో పరమేశ్వరుడితో దీటైనవాడని అనిపించుకొనటం అర్జునుడి పరాక్రమానికి ఒక ప్రశంసాపత్రం. ఇట్లాగే మిగిలిన సీసపద్య పాదాలను వైభవ, ప్రాభవ, శౌచాలనే గుణాలకు అన్వయించుకొనాలి. మాట అనే పదానికి పలుకు, కీర్తి, అపకీర్తి, సంభాషణ, రూఢి మొదలైన అర్థాలున్నాయి. తిక్కన ఈ పద్యంలో కీర్తి అనే అర్థంలో ప్రయోగించాడు. మేటి మాట- అంటే అంతకంటె మించి చెప్పదగిన మాట (కీర్తి) లేదని భావం. రూఢిమాట- అంటే లోకంలో బాగా స్థిరపడిన మాట (కీర్తి) అని అర్థం. రాచమాట- అంటే గర్వంగా చెప్పుకొనే మాట (కీర్తి) అని తాత్పర్యం. మేలిమాట- అంటే అంతకు మించి చెప్పలేని మంచిమాట (నిష్కల్మషమైన కీర్తి) అని భావం. కైవారం రాజగుణకీర్తనకు సంబంధించిన స్తుతి. అర్జునుడు నాలుగు గుణాలలో సాటిలేని మేటికీర్తిని పొందాడు. అట్లా పొందినవాడు సమకాలీన భారతంలో మరొకడు లేడు. అట్టి ఉదాత్తుడి వర్తనం ఉదాత్తాలంకార శోభితం కావటం సార్థకం. (సంపా.)

పాశుపతాస్త్ర గాథ, ఇంద్రసింహాసనం ఎక్కటం, గో సంరక్షణ, ఊర్వశీ పరాభవం, అర్జునుడి బలపరాక్రమాలకు నిదర్శనాలు. కడచిన భారతకథలో ఇవి వచ్చాయి. వాటిని గమనించగలరు.

క. ఆ పార్థుఁడు భరతాన్వయ। దీపకుఁ డమరేంద్ర సుతుఁడు తేజోనిధి వి
ద్యాపారగుండు వినుత। వ్యాపారుం డాపదలకు నగ్గం బయ్యెన్. 205

ప్రతిపదార్థం: ఆ పార్థుఁడు= ఆ అర్జునుడు; భరత+అన్వయదీపకుఁడు= భరతవంశాన్ని ప్రకాశింపజేసిన వాడు; అమర+ఇంద్ర సుతుండు= దేవేంద్రుడి కుమారుడు; తేజస్+నిధి= పరాక్రమానికి ఆటపట్టు; విద్యాపారగుండు= విద్యలను పారం ముట్టేటట్లు పూర్తిగా నేర్చినవాడు; వినుత వ్యాపారుండు= పేరెన్నికగన్న పనులు చేసేవాడు; ఆపదలకున్+అగ్గంబు+అయ్యెన్= కష్టాలపాలయ్యాడు.

తాత్పర్యం: ఆ అర్జునుడు భరతవంశానికే పేరు తెచ్చినవాడు, దేవేంద్రుడి కుమారుడు, పరాక్రమశాలి, అస్త్రశస్త్ర విద్యానిధి, ప్రశంసించదగిన ఆచరణ కలవాడు అయిన ఆ ఘనుడు ఈనాడు ఆపదలకు గురి అయ్యాడు.

విశేషం: బలహీనుడు కష్టాలకు లోనుకావటం సహజం. భుజబలపరాక్రమం కలిగిన అర్జునుడి అంతటివాడు అన్న మాటకు కట్టుపడి, అజ్ఞాతవాసానికి సిద్ధపడి, బృహన్నలా రూపంలో ఆడవాళ్ళతో కలసి మెలిసి నాట్యాచార్యుడుగా ప్రవర్తించటం ద్రౌపది మనస్సుకు కష్టం కలిగించింది. విధి బలీయం. ఎంతటివారైనా విధికి తలొగ్గక తప్పదు. ఈ విధంగా ద్రౌపది ఇక్కడ అర్జునుడి గుణగానం చేసింది.

చ. **అరయ నతండు మానధనుఁ డక్కట రంగమునందు నిల్చి సుం**
దరులకు నాట సూపెడు విధం బతిదీనము; దానిఁ జూచి యేఁ
బురపురఁ బొక్కుదుం; గడుపుఁ బ్రోచికొనన్ లఘువృత్తి కిమ్మెయిం
జొరనగువాఁడె దేవపతిసూనుఁడు? దైవము చేఁత సూచితే? **206**

ప్రతిపదార్థం: అక్కట!= ఔరా!; మానధనుఁడు= అభిమానమే ధనంగా కలవాడైన; అతండు= ఆ అర్జునుడు; రంగమునందున్ నిల్చి= నాట్యరంగంమీద నిలబడి; సుందరులకున్= స్త్రీలకు; ఆట+చూపెడువిధంబు= నాట్యం చేసిచూపే తీరు; అరయన్= ఆలోచించగా; అతిదీనము= కడు జాలి కలిగించేది; దానిన్+చూచి= అది చూచి; ఏన్= నేను-(ద్రౌపది); పురపురన్ పొక్కుదున్= లోలోపల మిగుల దుఃఖిస్తాను; దేవపతిసూనుఁడు= ఇంద్రుడి కుమారుడు; కడుపున్+ప్రోచికొనన్= ఆకలి తీర్చుకొనటానికి; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; లఘువృత్తికిన్= నీచపు పనికి; చొరన్+అగువాఁడె?= పాల్పడదగినవాడా?; దైవము చేఁత= భగవంతుడి చేష్ట; చూచితే?= చూచావా?

తాత్పర్యం: అటువంటి అభిమానధనుడైన అర్జునుడు నాట్యరంగంలో నిలబడి రాచకన్నెలకు నాట్యం నేర్పవలసి వచ్చిన ఆ స్థితి ఎంతో దయనీయం. జాలి కలిగిస్తున్నది. దానిని చూచి నేను లోలోన దుఃఖంతో కుమిలిపోతూ ఉంటాను. దేవేంద్రుడి కుమారుడైన అర్జునుడు కడుపు నింపుకొనటానికి ఇంతటి నీచవృత్తికి పాల్పడటమా? విధి చేసే వింత చేష్టలు చూచావా?

విశేషం: ఊర్వశి శాపంవలన అర్జునుడికి ఈ స్థితి ఏర్పడింది. అది అతడికి అజ్ఞాతవాస సమయంలో బృహన్నలగా ఉండటానికి ఉపకరించింది.

చ. **'మగలకు మేటియైన బలమర్దననందనుఁ బేడిఁ జేయఁగాఁ**
దగునె విధాత నీకు?' నని దైవము దూఱుదు, నోర్వరాని నె
వ్వగ తలకొన్న నెంతయును వందుదు, నిద్దురవస్థ యెన్నఁడో
తెగుటని సంతతంబును మదిం దలపోయుదు నేమి సేయుదున్? **207**

ప్రతిపదార్థం: విధాత!= ఓ బ్రహ్మదేవా!; మగలకున్= పురుషులకు; మేటి+ఐన= శ్రేష్ఠుడైన; బలమర్దన నందనున్= ఇంద్రుడి కుమారుడైన అర్జునుడిని; పేడిన్+చేయఁగాన్= నపుంసకుడిని చేయగా; నీకున్; తగునె?= న్యాయమా?; అని దైవమున్ దూఱుదున్= అని విధిని నిందిస్తాను; ఓర్వరాని= భరించరాని; నెఱ+వగ తలకొన్నన్= అధిక దుఃఖం కలుగగా; ఎంతయును= ఎంతైనా; వందుదున్= చింతిస్తాను; ఈ+దురవస్థ= ఈ కష్టం; ఎన్నఁడో తెగుట+అని= ఎప్పుడు తొలగిపోతుందా? అని; సంతతంబును= ఎల్లప్పుడూ; మదిన్+తలపోయుదున్= మనసులో ఆలోచిస్తాను; ఏమి చేయుదున్?= ఇంతకంటె చేయగలిగింది ఏముంది?

తాత్పర్యం: 'ఓ బ్రహ్మదేవా! అంతటి ఇంద్రకుమారుడిని పేడివాడిగా చేసి ఆడిస్తున్న నీ చేష్టలు దూషితా'లని ఆ భగవంతుడిని నిందిస్తాను, భరించరాని దుఃఖం నన్ను ఆక్రమిస్తుంది. ఈ కష్టాలు ఎన్నడు గట్టెక్కుతాయా? అని ఆలోచిస్తాను. ఐనా చేసేది ఏముంది?

విశేషం: ఎంతటి బలవంతుడికైనా విధిని తప్పించుకొనటం సాధ్యం కాదు. పరాక్రమంచేత పరమశివుడి పాశుపతాస్త్రాన్ని ప్రసాదంగా పొందిన బలవంతుడైన అర్జునుడు బృహన్నలా రూపం దాల్చడం విచిత్రం. అజ్ఞాతవాస సమయంలో ఒక్కొక్కరు ఒక్కొక్క

రూపం దాల్చాలనుకొన్నారు. ఊర్వశి శాపం గుర్తుకు వచ్చింది అర్జునుడికి. అది అర్జునుడికి వరంగా మారింది. అది ఇంద్రుడిచ్చిన వరంప్రభావం.

సీ. **తనయొప్పెదురఁ గన్నఁ దగిలి యెవ్వరికైన । మలఁగి క్రమ్మఱఁ జూడవలయువాఁడు,**
తన వర్తనము విన్న మునిజనంబులకైన । నలవరించికొనంగవలయువాఁడు,
తన బంటుతన మాజిఁ గనిన మార్తురకైన । బలుమాఱు నగ్గింపవలయువాఁడు,
తన వితరణ కేళి వినినఁ గల్పకతరు । వులకైనఁ దలయూఁపవలయువాడు.

తే. **నకులుఁ డొరులకు నశ్వశిక్షకుఁడుగాఁగ । నగునె యాతని దుస్థితి యనుదినంబుఁ**
గాంచి కన్నీ రడంచుచుఁ గడవరాని । దైవఘటనకు నొత్తుఁ జిత్తంబులోన. **208**

ప్రతిపదార్థం: తన+ఒప్పు= తన అందాన్ని; ఎదురన్+కన్నన్= ఎదుటపడి చూస్తే; తగిలి= ఆసక్తితో; ఎవ్వరికిన్+ఐనన్= ఎటువంటివారికైనా; మలఁగి= తిరిగి మరలా; క్రమ్మఱన్= మరొకమారు; చూడన్+వలయువాఁడు= చూడాలనిపించేవాడు; తన వర్తనము= తన నడవడి; విన్న= వినిన; మునిజనంబులకున్+ఐనన్= మునులకైనా; అలవరించికొనంగన్+వలయువాఁడు= అలవాటు చేసికొనవలెనని+అనిపింపచేసేవాడు; తన బంటుతనము= తన శూరత్వాన్ని; ఆజిన్+కనినన్= యుద్ధంలో చూస్తే; మార్తురకున్+ఐనన్= శత్రువులకైనా; పలుమాఱు= పెక్కుసార్లు; అగ్గింపన్+వలయువాఁడు= మెచ్చుకొనదగినవాడు; తన వితరణ+కేళి= తన దానగుణవిలాసాన్ని; వినినన్= విన్నట్లైతే; కల్పకతరువులకున్+ఐనన్= కల్పవృక్షాలకైనా, తల+ఊఁపన్+వలయువాఁడు= తలవూపి మెచ్చుకొన తగినవాడు; ఒరులకున్= ఇతరులకు; అశ్వశిక్షకుఁడు= గుర్రాలకు శిక్షణనిచ్చే కాపరిగా; నకులుఁడు= నకులుడు; కాఁగన్+అగునె?= కావటం న్యాయమా?; ఆతని దుస్+స్థితి= నకులుడి కష్టపరిస్థితి; అనుదినంబున్+కాంచి= రోజూ చూచి; కన్నీరు+అడంచుచున్= కన్నీళ్ళు క్రుక్కుకొంటూ; కడవన్+రాని= దాటరాని; దైవఘటనకున్= విధిచేష్టలకు; చిత్తంబులోనన్= మనస్సులో; నొత్తున్= బాధపడతాను.

తాత్పర్యం: తన అందాన్ని ఎదుటబడి చూస్తే మరల తిరిగి చూడాలని ఎవరికైన అనిపించే అందగాడు, తన ప్రవర్తనాన్ని గురించి వింటే మునులకైనా దానిని అనుసరించాలని అనిపించే ఆదర్శశీలుడు, యుద్ధంలో తన పరాక్రమాన్ని చూస్తే శత్రువులకు కూడా పెక్కుసార్లు కీర్తించవలెనని అనిపించే శూరుడు, తన దానవిశేషాలను వింటే కల్పవృక్షాలచేత కూడా తలలూపింప జేయగల దానశీలుడు అయిన నకులుడు ఇతరులసేవలో గుర్రాలకు శిక్షకుడుగా ఉండదగినవాడా? అతడి శోచనీయస్థితిని చూచి నిత్యం కన్నీరు పెట్టుతుంటాను. దాటరాని దైవ సంఘటనను మనస్సులో తలచుకొని నొచ్చుకొంటూ ఉంటాను.

విశేషం: 1.నకులుడిలో విరుద్ధ గుణాల విశిష్ట మేళనం కనబడుతుంది. ఆకర్షించే అందం ఒకవైపు, మునులకు కూడా ఆదర్శంగా ఉండే నియమ నిష్ఠలు మరొకవైపూ ప్రవృత్తి నివృత్తి లక్షణాల సంయోజనాన్ని వ్యక్తం చేస్తున్నాయి. యుద్ధం చేసే వీరకృత్యం ఒకవైపు ఉన్నదంతా దానం చేసే దానవృత్తం మరొకవైపు రాజస సాత్త్విక ప్రవృత్తులను తెలుపుతున్నాయి. అతడు అశ్వశిక్షకుడైనాడు. అశ్వాలు ఇంద్రియాలకు ప్రతీకలు. ఇంద్రియాలను భోగ, యోగ, యుద్ధ, దాన ప్రవృత్తులలో నియంత్రించగలగటం రాజయోగి లక్షణం. అంతటి ఉత్తమాధికారి భౌతికంగా గుర్రాలకు-అదీ ఇతరుల గుర్రాలకు నడవడి నేర్పేవాడయ్యా డన్నదే ద్రౌపది దుఃఖం. పూర్వవైభవ సంస్మరణం ప్రస్తుత నిరంతర దుఃఖానికి కారణం కావటం విశేషం. 2. ఈ పద్యంలో శబ్దార్థ మాధుర్య గుణాలు పోషించబడ్డాయి. పృథక్ పదత్వ రూపమైన శబ్దగుణమాధుర్యం సౌందర్యాన్ని పోషిస్తే, సౌశీల్యాన్నీ, పరాక్రమాన్నీ, దానగుణాన్నీ వ్యంజింపజేసే ఉక్తి వైచిత్ర్యం ఇందులోని అర్థగుణమాధుర్యాన్ని పోషించింది. ఉభయగుణ పోషకమైన ఈ రచన నకులుడి బాహిరమైన, ఆంతరమైన సౌందర్యాలను రూపుకట్టించింది. (సంపా.)

శా. ఆ రూపం బవికార, మా భుజబలం బత్యంత నిర్గర్వ, మా
శూరత్వంబు దయారసానుగత, మా శుంభత్క్రియాజ్ఞాన మా
ర్యారంభ ప్రతికూల వాదరహితం, బా యీఁ గి సన్మాన వి
స్తారోదాత్తము మాద్రి పిన్నకొడు కేతన్మాత్రుఁడే చూడఁగన్? 209

ప్రతిపదార్థం: చూడఁగన్= పరిశీలించగా; ఆ రూపంబు= అంతటి సౌందర్యం; న+వికారము= మార్పులేనిది; ఆ భుజబలంబు= ఆ భుజబలం; అత్యంత నిర్గర్వము= మిక్కిలి గర్వం లేనట్టిది; ఆ శూరత్వంబు= ఆ సాహసం; దయా+రస+అనుగతము= దయారసాన్ని అనుసరించి ఉండేది, దయతో కూడినది; ఆ శుంభత్+క్రియాజ్ఞానము= ఆ ప్రకాశించే పనులలోని నేర్పరితనం; ఆర్య+ఆరంభ ప్రతికూల= పెద్దల నడవడికకు అడ్డు చెప్పే; వాదరహితంబు= వాదం లేనట్టిది; ఆ+ఈఁగి= ఆ దానగుణం; సత్+ మానవిస్తార+ ఉదాత్తము= గౌరవం యొక్క గొప్పతనంచేత ప్రకాశించేది; మాద్రి పిన్నకొడుకు= మాద్రి చిన్నకొడుకు సహదేవుడు; ఏతద్+మాత్రుఁడే?= సామాన్యుడా?

తాత్పర్యం: మాద్రి చిన్న కొడుకైన సహదేవుడు సామాన్యుడా? (అసామాన్యుడని భావం). అతడి ఆ రూపం నిర్వికారం. ఆ బాహుబలం గర్వం లేనిది. ఆ పరాక్రమం దయారసంతో కూడింది. ఆ కార్య నిర్వహణ పరిజ్ఞానం పెద్దల నడవడికకు వ్యతిరేకం కానిది, వివాదాలకు గురి కానిది. ఆ దానం గౌరవ ప్రపత్తిచేత ఉదాత్తమైనది. కనుక, అతడు వయసులో చిన్నవాడైనా గుణాలలో పెద్దవాడే.

విశేషం: 1. తెలుగులో 'ఆ' అనే నిర్దేశక వాచకము ధ్వనిమయం. అది అనంతత్వాన్నీ, అద్భుతాన్నీ, అసదృశత్వాన్నీ, అస్వాద మాధుర్యాన్నీ ధ్వనిమయంగా నిర్దేశిస్తుంది. ఈ పద్యంలో 'ఆ' అనే విశేషణం అసదృశత్వాన్ని (దాన్ని పోలింది మరొకటి లేదు అనే భావం) ధ్వనింపచేస్తున్నది. 'ఆ' గుణవాచకంగా పునరావృతం కావటం చేత పద్యంలో శ్లేష అనే గుణం రూపు కట్టింది. మసృణత్వం శబ్దగుణలక్షణం, ఘటన అర్థగుణశ్లేష లక్షణం. ఆ రెండూ పద్యంలో అందంగా అమరాయి. 2. శ్లేషలో కాకువు రాణించటం అలంకార లక్షణం. 'మాద్రిపిన్నకొడుకు+ఏతన్మాత్రుఁడే చూడఁగన్?' అనే వాక్యంలో కాకువు ఉన్నది. దాని వలన రెండు అర్థాలు స్ఫురిస్తాయి. మాద్రి చిన్నకొడుకు చిన్నకొడుకువలె ఉండడు, పెద్దకొడుకువలెనే ఉంటాడు. వయసుకు చిన్నవాడైనా గుణాలలో అన్నను పోలి ఉంటాడు-అని ఒక అర్థం. అందువలననే ద్రౌపది నకులుడి యందు ఏ గుణాలున్నాయని చెప్పిందో - వాటినీ సహదేవుడి యందు కూడా పేర్కొన్నది. నకులుడి వలెనే ఇతడు కూడా అందగాడు, బలవంతుడు, పరాక్రమవంతుడు, యుద్ధ కార్యకుశలుడు, దానపరుడు, అందువలన అన్నింటా అన్నను పోలినవాడనే తాత్పర్యం స్ఫురిస్తుంది. నకుల సహదేవులు కవలబిడ్డలు కాబట్టి ఒకరి పోలికలు మరొకరికి కొట్టవచ్చినట్లుగా ఉండటంలో ఆశ్చర్యం లేదు. కాని- ఇక్కడ రెండవ అర్థం ఇట్లా చెప్పుకొనాలి- అతడు 'ఏతన్మాత్రుఁడే' -అటువంటివాడే (నిశ్చితార్థం) కాని సామాన్యుడా? అనిపిస్తాడు. అంటే సమానగుణాలున్నా సహదేవుడిలో అవి విశిష్టంగా ఉంటాయని కాకువు. అది ఎట్లాగంటే - నకులుడియందు విరుద్ధ లక్షణ సమాహారం కనపడితే, సహదేవుడిలో అసామాన్యగుణ సమారోపణం కనబడుతుంది. సుందరరూపానికి చపలత్వం (విలాసత్వం) సామాన్య లక్షణంగా చెప్పబడుతుంది. కాని, సహదేవుడి సౌందర్యం అవికారం. ఇది అసామాన్య లక్షణం. అట్లాగే భుజబలం నిగర్వంగా, శౌర్యం దయారసంగా, క్రియాజ్ఞానం వివాదరహితంగా, దానం గౌరవోదాత్తంగా ఉండటం-అనేవి అసామాన్య లక్షణాలే ఔతాయి. దీనిని బట్టి చూస్తే 'ఏతన్మాత్రుఁడే?' -నకులుడి వంటివాడా సహదేవుడు? అతడి కంటె అన్నింటా ఘనుడు - అని చెప్పినట్లు స్ఫురిస్తుంది. తిక్కన శ్లేషగుణావిష్కార రచనకు ఈ పద్యం ప్రసిద్ధోదాహరణం. (సంపా.)

క. సుకుమారుఁ డతఁడు గోపా । లకవృత్తి వహించి యడవులం గ్రుమ్మరుచు
న్కికి నాక కాదు పగవా । రికినైనను నకట! మన మెరియదే వగలన్? 210

ప్రతిపదార్థం: అకట!= ఔరా!; అతఁడు= ఆ సహదేవుడు; సుకుమారుఁడు= కోమలుడు (నీడపట్టున సుఖపడవలసినవాడు); గోపాలకవృత్తిన్+వహించి= గొల్లవాడి పనిని అంగీకరించి; అడవులన్+క్రుమ్మరుచున్+ఉన్కికిన్= అడవులలో తిరుగుతుండటానికి; నాకు+అ కాదు= నాకేకాదు; పగవారికిన్+ఐనను= శత్రువులకైనా; వగలన్= దుఃఖాలతో; మనము+ఎరియదే?= మనస్సు పరితపించదా?

తాత్పర్యం: అతికోమలుడైన ఆ సహదేవుడు ఆవుల కాపరిగా ఉంటూ అడవులలో సంచరిస్తూ ఉండటం చూస్తే నాకే కాదు, శత్రువులకైనా దుఃఖంతో మనసు పరితపిస్తుంది.

విశేషం: 'ఇటువంటి కష్టాలు పగవారికి కూడా రాకూడదు' - వంటి లోకోక్తులు తెలుగు పలుకుబడిలో సహజం. దైన్యం యొక్క పరాకాష్ఠను తెలిపే అభివ్యక్తి అది. ఇక్కడ సహదేవుడి వంటి సుకుమారుడు అడవులలో పశువులను కాయటం అనే దీనావస్థను పొందాడని చూచేవారు అమితంగా బాధపడతారు-అనే అర్థాన్ని జాతీయంతో ధ్వనింపచేసింది ద్రౌపది. (సంపా.)

ఉ. ఏనును మీరుఁ గానలకు నేగునెడ న్ననుఁ జేరి యెంతయున్
దీనత దోఁపఁ గుంతి సహదేవుని నిల్లడపెట్టి నాకు 'న
మ్మా! నిను నమ్మి చాల విషమంబగు నివ్వనవాస మీతఁడుం
బూనఁగ నియ్యకొంటి' నని బోరన నశ్రులు గ్రమ్ముచుండఁగన్. 211

ప్రతిపదార్థం: ఏనును= నేనూ (ద్రౌపది); మీరున్= మీరున్నూ, (పాండవులున్నూ); కానలకున్+ఏగు+ఎడన్= అడవులకు వెళ్ళేటప్పుడు; కుంతి= అత్తగారైన కుంతీదేవి; ననున్+చేరి= నా దగ్గరకు వచ్చి; ఎంతయున్= ఎంతో; దీనత+తోఁపన్= దైన్యం ఉట్టిపడగా; సహదేవునిన్; నాకున్; ఇల్లు+అడ పెట్టి= అప్పగించి; అమ్మా!= ఓ ద్రౌపదీ; నినున్+నమ్మి= నిన్ను నమ్మి; చాల విషమంబు+అగు= ఎంతో కష్టమైన; ఈ+వనవాసము= ఈ అరణ్యావాసం; ఈతఁడున్= ఈ సహదేవుడు కూడ; పూనఁగన్= చేయటానికి; ఇయ్యకొంటిన్= ఒప్పుకొన్నాను; అని= అని పలికి; బోరనన్= ధారలు కట్టేటట్లు; అశ్రులు+క్రమ్ముచుండఁగన్= కన్నీరు నిండగా.

తాత్పర్యం: నేనూ మీరూ అరణ్యావాసానికి బయలుదేరేటప్పుడు కుంతి నన్ను దగ్గరకు తీసికొని నాకు సహదేవుడిని అప్పగిస్తూ 'కోడలా! నిన్ను నమ్మి అతికష్టమైన ఈ వనవాసాన్ని చేయటానికి సహదేవుడిని పంపటానికి ఒప్పుకొంటున్నాను' అని కన్నీరు ధారలు కట్టగా అన్నది.

విశేషం: భార్య తల్లితో సమానంగా ప్రవర్తిస్తుంది ఒక్కొక్కసారి. మరొకసారి దాసిగా నడుచుకొంటుంది. ఇక్కడ ద్రౌపదిపై చిన్న కొడుకు భారాన్ని మోపింది కుంతి. మాద్రి చనిపోయినా తన సొంతబిడ్డగా చూచుకొన్నది. తన కడగొట్టు బిడ్డగా భావించి గారాబం చేసింది. అందుకే అంత మమకారం. 2. ఇల్లడ పెట్టడం= మరల తిరిగి ఇచ్చే నియమంతో ఒకరి వద్ద ధనాన్ని దాచిపెట్టుకొనటం.

వ. మఱియును. 212

తాత్పర్యం: అంతేకాక.

చ. **'కడుఁ బసిబిడ్డ వీఁ; డొకటి కాదవునా నెఱుఁగండు; ముంద రె**
య్యెడ నొకపా టెఱుంగఁ; డెద యెంతయుఁ గోమల; మెప్పుడైన నేఁ
గుడువఁగఁ బిల్తుఁగాని తనకుం గల యాఁకటిప్రొ ద్దెఱుంగఁ డీ
కొడు కిటు పోకకు న్మనము గుందెడు; ని న్గని యూఱడిల్లెడున్. **213**

ప్రతిపదార్థం: వీఁడు= ఈ సహదేవుడు; కడున్+పసిబిడ్డ= మిక్కిలి గారాల బిడ్డ; ఒకటి కాదు+అవున్+ననాన్= ఒకటి ఔను, ఒకటి కాదు అని; ఎఱుఁగండు= తెలియనివాడు, చెప్పలేడు; ముందర= ఇంతకుముందు; ఏ+ఎడన్= ఎక్కడా; ఒకపాటు= ఏ కష్టాన్నీ; ఎఱుంగఁడు= అనుభవించలేదు; ఎద+ఎంతయున్= మనసెంతో; కోమలము= సున్నితం; ఎప్పుడైనన్= ఎన్నడైనా; నేన్= నేను (కాంతి); కుడువఁగన్= అన్నం తినుమని; పిల్తున్+కాని= పిలుస్తానుగాని; తనకున్+కల= సహదేవుడికి గల; ఆఁకటిప్రొద్దు= ఆకలయ్యే వేళను; ఎఱుంగఁడు= తెలిసికొనలేడు; ఈ కొడుకు= అట్టి కొడుకు - ఈ సహదేవుడు; ఇటు పోకకున్= ఇట్లా అరణ్యాలకు వెళ్ళటానికి; మనము+కుందెడున్= నా మనస్సు విచారపడుతున్నది; నిన్+కని= నిన్ను చూచి; ఊఱడిల్లెడున్= ఊరట పొందుతున్నది.

తాత్పర్యం: 'ఓ కోడలా! ఈ సహదేవుడు మిక్కిలి పసిబిడ్డ. ఔను, కాదని చెప్పలేని చిరుతడు. ఇంతకుమునుపు ఎట్టి కష్టాలు తెలియనివాడు. మిక్కిలి సున్నిత స్వభావం కలవాడు. ఆకలి వేళ కూడా తెలిసికొనలేడు. నేను పిలిచి అన్నం పెట్టుతాను కాని, తనకు తానై అడగడు. అలాంటి కొడుకు ఇట్లా అడవులకు వెళుతుంటే మనస్సు విలవిలలాడుతున్నది. అయినా నిన్ను చూచి ఊరటపొందుతున్నది.

విశేషం: తల్లి మమకారంతో నిండిన పై ఆవేదన, చిన్నకొడుకు అమాయకత్వం లోకంలో ఆడపిల్లను అప్పగింతలు పెట్టే స్థితిని గుర్తుకు తెస్తున్నది.

తే. **ఎప్పు డెయ్యెడ నేమిట నెట్టు లరయ । వలసె నమ్మెయి నారయు మలసి డస్సి**
నొచ్చియైనను నేమఱ కిచ్చఁ దలఁచి । తడవి నాచేత దీవన వడయు మమ్మ!' **214**

ప్రతిపదార్థం: అమ్మ!= ద్రౌపదీ!; ఎప్పుడు= ఎప్పుడైనా; ఏ+ఎడన్= ఎక్కడైనా; ఏమిటన్= అన్నిటా; ఎట్టులు+అరయవలసెన్= ఎట్లా చూచుకొనాలో; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; ఆరయుము= చూచుకొమ్ము; అలసి= అలిసిపోయి; డస్సి= శ్రమపడి; నొచ్చి+ఐనను= కష్టమైనా; ఏమఱక= మరపులేక; ఇచ్చన్+తలఁచి= మనసు కనిపెట్టి; తడవి= కాపాడి; నాచేతన్= నా వలన, కుంతిచేత; దీవన+పడయుము= ఆశీస్సులు పొందుము.

తాత్పర్యం: ఓ ద్రౌపదీ! ఎక్కడైనా, ఎప్పుడైనా, అన్నిటా ఎట్లా చూచుకొనాలో అట్లా చూచుకొమ్ము. అలసి, సొలసి, కష్టపడి, మరపులేకుండా అతడి మనస్సు కనిపెట్టి కాపాడి నా దీవనలను పొందుము.'

విశేషం: 1. ఇక్కడ పసిపిల్లవాడి సంరక్షణ బాధ్యతను అప్పగించే ఒక తల్లి హృదయాన్ని కవి చక్కగా చిత్రించాడు. చిన్న చిన్న మాటలతో తల్లి ఆవేదనను వ్యక్తం చేశాడు. 2. కుంతి 211వ పద్యంలో ఇల్లడపెట్టినట్లు మాట్లాడింది. కాబట్టి అరణ్యాజ్ఞాతవాసాల తరువాత సహదేవుడిని తిరిగి తన కిచ్చి ఆశీస్సులను పొందుమని ద్రౌపది నడిగింది. రాబోయే వచనంలో అజ్ఞాతవాసంలో అతడిని స్వయంగా సేవించలేనందుకు ద్రౌపది విచారం వెలిపుచ్చింది.

వ. అని యప్పగించె; నేనును వనవాసకాలంబున నానేర్చు విధంబున మీకు నెల్లను గారామైన తమ్ముని నమ్మెయిం బరికించికొని వచ్చితి; నిపు డజ్ఞాతవాసాయాసితుండగు నతని నాకు ననుసరింప వెరవు గామిం జేసి చేయునది లేక చింతిల్లుచున్నదాన; నా తెఱంగు వినుము. 215

ప్రతిపదార్థం: అని= అనిచెప్పి; అప్పగించెన్= అప్పగించింది; నేనును= నేను కూడా (ద్రౌపది కూడా); వనవాస కాలంబునన్= అరణ్యావాస సమయంలో; నానేర్చువిధంబునన్= నా శక్తి కొద్దీ; మీకున్+ఎల్లను= మీకందరికీ; గారము+ఐన తమ్మునిన్= ముద్దుల తమ్ముడైన సహదేవుడిని; ఆ+మెయిన్= అట్లా; పరికించుకొని వచ్చితిన్= కాపాడుకొంటూ వచ్చాను; ఇపుడు; అజ్ఞాతవాస+ ఆయాసితుండు+అగు= అజ్ఞాతవాస నియమంచేత అలసినవాడైన; అతనిన్= సహదేవుడిని; నాకున్= నాకూ (ద్రౌపదికి); అనుసరింపన్= వెంబడించటానికి; వెరవుకామిన్+చేసి= సాధ్యపడకపోవడంవలన; చేయునదిలేక= చేసేదిలేక; చింతిల్లుచున్+ ఉన్నదానన్= బాధపడుతున్నాను; నాతెఱంగు వినుము= నా కథ వినుము.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి నాకు అప్పగించింది. నేను అరణ్యావాస సమయంలో నా శక్తికొద్దీ మీ అందరికీ గారాబు తమ్ముడైన సహదేవుడిని ఆ విధంగా కంటికి రెప్పగా కాపాడాను. మరి ఇప్పుడు అజ్ఞాతంగా ఉన్న సమయంలో అతడి శ్రమ పోగొట్టటం నాకు చేతకావటం లేదు. అందుకు చేసే దేమీ లేక మనస్సులో బాధపడుతున్నాను. ఇక నా సంగతి వినుము.

సీ. ద్రుపద భూవిభుఁడు పుత్త్రులకంటె నెంతయుఁ । బెంపు సేయుచు గారవింపఁ బెరిఁగి,
కుంతీమహాదేవి కోడండ్ర లోపల । నగ్గలంబుగఁ గొనియాడఁబరఁగి,
ప్రాణంబులకు నెల్లఁ బ్రాణంబుగా మీరు । నెయ్యంబు తియ్యంబు నెఱప నడచి,
మదిఁ దల్లిదండ్రుల మాఱుగాఁ గొని జను । లనిశంబు భక్తి సేయంగ నెగడి

తే. రూపగుణ విక్రమంబుల రూఢికెక్కు । నట్టి కొడుకులఁ గని భరతాన్వయంబు
నందు నా యిల్ల యిల్లుగా నతిశయిల్లి । తగవుమై బాంధవులచేతఁ బొగడు వడసి. 216

ప్రతిపదార్థం: ద్రుపద భూవిభుఁడు= ద్రుపద మహారాజు; పుత్త్రులకంటెన్= కొడుకుల కంటె; ఎంతయున్+పెంపు+చేయుచున్= ఎంతో మిన్నగా చూస్తూ; గారవింపన్+పెరిఁగి= గౌరవించగా పెద్దదాననై; కుంతీమహాదేవి= మహారాణి అయిన కుంతీదేవి యొక్క; కోడండ్రలోపలన్= కోడళ్ళలో; అగ్గలంబుగన్= అధికంగా; కొనియాడన్+పరఁగి= పొగడగా వర్ధిల్లి; మీరు= పాండవులు; ప్రాణంబులకున్+ఎల్లన్+ప్రాణంబు+కాన్= ప్రాణాధికంగా; నెయ్యంబు= స్నేహం; తియ్యంబునెఱపన్= మాధుర్యపు వలపు ప్రసరింప చేసేటట్లు; నడచి= ప్రవర్తించి; జనులు= లోకులు; మదిన్= మనస్సులో; తల్లిదండ్రుల మాఱుగాన్+కొని= తల్లిదండ్రులకు బదులుగా లెక్కించి; అనిశంబున్= ఎప్పుడూ; భక్తి+చేయంగన్= భక్తితో చూడగా; నెగడి= వర్ధిల్లి; రూపగుణ విక్రమంబులన్= రూపంలోను, గుణంలోను, పరాక్రమంలోనూ; రూఢికిన్+ఎక్కు= ప్రసిద్ధులైన; అట్టి కొడుకులన్= అంతటి ఉపపాండవులను; కని= పొంది; భరత+అన్వయంబునందున్= భరతవంశంలో; నా+ఇల్లు+అ= నా కుటుంబమే; ఇల్లు+కాన్+అతిశయిల్లి= గొప్పదైన కుటుంబంగా వర్ధిల్లి; తగవుమైన్= న్యాయమైన రీతిలో; బాంధవులచేతన్+పొగడు+పడసి= చుట్టాల వలన పొగడ్తలు పొంది.

తాత్పర్యం: ద్రుపద మహారాజు తన కొడుకుల కంటె గారాబుగా పెంచి పెద్ద చేస్తే గౌరవంగా పెరిగాను. కుంతీదేవి తన కోడళ్ళందరిలో నన్ను అధికంగా పొగడగా వర్ధిల్లాను. మీరందరూ (భర్తలైదుగురూ) సమానంగా స్నేహానురాగాలు పంచగా ప్రవర్తిల్లాను. లోకులు తల్లిదండ్రులకు మారుగా భక్తితో నన్ను సేవించేటట్లు మసలాను. రూపగుణ బలపరాక్రమాలలో పేరొందిన కుమారులకు తల్లినయ్యాను. భరతవంశంలో నా కుటుంబమే గొప్ప కుటుంబంగా ప్రకాశించాను. అందరితో న్యాయంగా వర్తించటం చేత బంధువుల పొగడ్తలను పొంది.

విశేషం: ఉత్తమురాలైన ఇల్లాలికి ఉండవలసిన సప్తగుణాలు ఇందులో పేర్కొనబడ్డాయి. 1.పుట్టింటి గౌరవం ద్రుపదునింట వంశోద్ధారకుడైన పుత్రుడికంటె ద్రౌపది ఎక్కువగా గౌరవించబడటం విశేషం. 2. మెట్టినింటి మన్నన - పాండవులకు ద్రౌపదితో పాటు మరికొందరు భార్యలు కూడా ఉన్నారు. వారందరికంటె ఘనంగా చూడటమే కాకుండా, ఘనంగా అందరి ముందూ పొగడి చెప్పేది అత్తగారు. అది అందరికీ కలిగే అదృష్టం కంటె విశిష్టం. 3. భర్తల అనురాగం (వాల్లభ్యం) - అయిదుగురు భర్తలూ తమ పంచప్రాణాలకు ప్రాణమైనదానినిగా ద్రౌపదిని చూచుకొనేవారు. అంటే ఆమె లేకపోతే తాము బ్రదుకజాలమనే అనురాగాన్ని ప్రదర్శించేవారన్నమాట! అది సతి పొందే వాల్లభ్య విశేషం. 4. ప్రజానురాగం - ప్రజలకు ప్రత్యక్ష దేవతలు వారి తల్లిదండ్రులు. వారిని భక్తితో పూజించటం వారి ప్రథమ కర్తవ్యం. అయితే ద్రౌపది తల్లిదండ్రులను మరపింపజేసే వాత్సల్యాన్ని ప్రజల పట్ల ప్రదర్శించటం చేత మాతాపితరులకు బదులు ద్రౌపదినే భక్తితో చూచేవారట! ఇది ప్రజానురాగానికి పరాకాష్ఠ. 5. సంతానవతి కావటం- గుణవంతులై ప్రసిద్ధిపొందిన పుత్రులను పొంది ఉండటం పుత్రోత్సవాన్ని పొందటమే. 6. కుటుంబ గౌరవం - 'నా ఇల్లే ఇల్లుగ' (అనన్వయాలంకారం) చెప్పటం విశేషం. ద్రౌపది కుటుంబంతో పోల్చ దగిన కుటుంబం ద్రౌపది కుటుంబ మొక్కటే అని చెప్పుకొనగల గౌరవం ద్వారా భరతవంశ గౌరవం నిలిపింది. 7. బంధుప్రీతి - అన్నీ ఉన్నా బంధువులందరూ ఏకగ్రీవంగా మెచ్చుకొనటం ఇల్లాళ్ళకందరికీ అబ్బే అదృష్టం కాదు. అది ద్రౌపదికి కలిగింది. దానికి కారణం ఆమె న్యాయం తప్పకుండా నడుస్తుంది కాబట్టి. ఉత్తమ సాధ్వికి ఉత్తమోదాహరణం ద్రౌపది. (సంపా.)

మ. **వినుతింపందగు రాజసూయమునఁ బృథ్వీదేవతా కోటికె**
ల్లను సంతృప్తి యొనర్చి, వారి దయఁ గళ్యాణాత్మనై, పుణ్యవ
ర్తన పాండుక్షితిపాలు కోడ లనఁగా రాజన్యమాన్యప్రియాం
గనలందెల్లఁ బొగడ్తఁగంటి నతిలోకంబైన మీ మన్ననన్. **217**

ప్రతిపదార్థం: వినుతింపన్+తగు= పొగడదగిన; రాజసూయమునన్= రాజసూయయాగంలో; పృథ్వీదేవతాకోటికిన్+ఎల్లను= బ్రాహ్మణుల సముదాయానికంతటికీ; సంతృప్తి+ఒనర్చి= మంచి తృప్తి కలిగించి; వారి దయన్= వారి అనుగ్రహంతో; కళ్యాణ+ఆత్మన్+ఐ= శుభప్రదమైన మనసు కలదానినై; అతిలోకంబు+ఐన= అపూర్వమైన; మీ మన్ననన్= మీ అభిమానంచేత; రాజన్యమాన్య ప్రియ+ అంగనలందున్+ఎల్లన్= గౌరవించదగిన రాజుల పట్టపురాణులందరిలో; పాండుక్షితిపాలుకోడలు= పాండురాజు కోడలైన ద్రౌపది; పుణ్యావర్తన= పుణ్యాలు కలిగించే నడవడి కలది; అనఁగాన్= అనేటట్లు; పొగడ్తన్+కంటిన్= ప్రశంసలందుకొన్నాను.

తాత్పర్యం: లోకప్రసిద్ధమైన రాజసూయయాగంలో బ్రాహ్మణుల కందరికీ దక్షిణలిచ్చి తృప్తిపరచి వారి దయచేత నిర్మలమైన చిత్తం కలదాననయ్యాను. 'పాండురాజు కోడలైన ద్రౌపది పుణ్యాంగన' అని మహారాజుల పత్నులూ. మాన్యలూ అయిన రాణులందరూ ప్రశంసించే కీర్తి సంపాదించాను. వీటి నన్నింటినీ మీరిచ్చిన ఆదరాభిమానాలవలననే పొందగలిగాను.

విశేషం: పాండవుల చరిత్రలో రాజసూయం ప్రతిష్ఠాత్మక ఘట్టం. ఆ యజ్ఞాన్ని వారు ధర్మపత్నీ సమేతంగా చేశారు. ధర్మరాజాదులతో పాటు ద్రౌపది పొందిన లాభాలను ఈ పద్యం పేర్కొన్నది. బ్రాహ్మణాశీస్సులతో ఆమె కల్యాణాత్మకురాలైనది. రాజసూయయాగంలో ధర్మరాజును దర్శించటానికి వచ్చిన మహారాజుల పట్టమహిషులందరూ ద్రౌపదిని 'పాండురాజు కోడలు' 'పుణ్యాంగన' అనీ కీర్తించారట! స్వర్గస్థుడైన మామగారు నారదుడిద్వారా ధర్మరాజును రాజసూయం చేయుమని కోరగా దానిని నిష్పాపరురాలై భర్తతో కలిసి నిర్వహించిన గౌరవం ఆమెకు దక్కింది. పైపద్యంలో అన్నీ ద్రౌపదికి స్వయంగా లభించిన లాభాలే. ఇవన్నీ భర్తల ప్రేమ వలన తనకు లభించినవి. ఈ విశ్లేషణాత్మక వివేచన ఆమె వివేకాన్ని తెలుపుతున్నది. (సంపా.)

ఉ. ఏను మనంబు పెంపు సెడి యిప్పుడు నీచతరప్రకారముం
బూని నికృష్టనై యుదర పోషణకై తగవేది యెంతయున్
దీనతఁ బొంది యిమ్మెయి సుదేష్ణ పనుల్ గనుసన్నఁ జేయుచున్
హీనత నున్కి మీకు వగపేమియుఁ జేయద యేమి సేయుదున్? **218**

ప్రతిపదార్థం: ఏను= ద్రౌపది; మనంబు పెంపు+చెడి= మనస్సులోగల అభిమానాన్ని కోల్పోయి; ఇప్పుడు= ఈ అజ్ఞాతవాస సమయంలో; నీచతర ప్రకారమున్+పూని= అల్పమైన వృత్తిని చేపట్టి; నికృష్టను+ఐ= హీనురాలనై; ఉదర పోషణకై= పొట్టకూటి కొరకు; తగవు+ఏది= న్యాయం వీడి; ఎంతయున్ దీనతన్+పొంది= ఎంతో దైన్యం పొంది; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; సుదేష్ణ పనుల్= సుదేష్ణయొక్క పనులు; కనుసన్నన్+చేయుచున్= కనుసైగలమాత్రం చేతనే పనిచేస్తూ; హీనతన్+ఉన్కి= హీనంగా ఉండటం; మీకున్= పాండవులకు; వగపు= దుఃఖం; ఏమియున్+చేయదు+అ= కలిగించదా? ఏమి+చేయుదున్= ఇందుకు నేనేమి చేయగలను

తాత్పర్యం: నేను మానాభిమానాలు కోల్పోయి నీచంగా పొట్టకూటి కొరకు న్యాయం తప్పి దీనంగా ఈ విధమైన సుదేష్ణ పరిచర్యలకు పూనుకొని ఆమె కనుసన్నలలో హీనంగా చేస్తూండటం మీకు ఏ మాత్రం దుఃఖాన్ని కలిగించటం లేదు. నేనేం చేసేది? అది నా దురదృష్టం.

విశేషం: ఒకానొకప్పుడు రాజాధిరాజపరమేశ్వరుడైన ధర్మజుడి కొలువులో రాజుల భార్యలచేత నమస్కారాలు పొందిన పట్టమహిషి ద్రౌపది ఈనాడు ఒకరి కొలువులో పరిచారికగా పనిచేయటం విధి వైపరీత్యం. బండ్లు ఓడలు, ఓడలు బండ్లు కావటమనే సామెత గుర్తుకు తెస్తుంది. అయితే, ఇక్కడ విశేషమేమంటే-పాండవుల దైన్యస్థితిని చూచి ద్రౌపది ప్రతినిత్యమూ పరితపిస్తున్నది. కాని, ఆమె దీనస్థితిని చూచి పాండవు లెవ్వరూ పరితాపం చెందటం లేదని ఆమె నిష్ఠురమాడింది. పతి మనస్సును తనవైపు సానుభూతితో మరలించుకొనటానికి ఈ అధిక్షేపం సరసమైన ఆయుధం.

క. పని పంపఁగాని యొకతకుఁ। బనిసేయ నెఱుంగ; నన్నుఁ బనిగొనునెడఁ బాం
డుని యగ్రమహిషి గొంకుచుఁ। బనిగఱపెడు చందమునన పనుచుటెఱుఁగవే? **219**

ప్రతిపదార్థం: పని పంపన్+కాని= పనులు చేయుమని ఒకరిని ఆజ్ఞాపించటమేకాని; ఒకతకున్= ఒక వనితకు; పనిచేయన్= సేవచేయటం; ఎఱుంగన్= ఎరగను; నన్నున్+పనిగొను+ఎడన్= నాచేత పని చేయించుకొనేటప్పుడు; పాండుని అగ్రమహిషి= కుంతీదేవి; కొంకుచున్= సందేహిస్తూ; పనిగఱపెడు చందమునన్+అ= పనులు నేర్పే పద్ధతిగానే; పనుచుట= ఆజ్ఞాపించటం; ఎఱుఁగవు+ఏ?= ఎరుగవా? (నీకు బాగా తెలియునని భావం).

తాత్పర్యం: పట్టమహిషిగా సహస్రపరిజనులచేత పనులు చేయించుకొనటమేగాని, ఒకరి వద్ద పనిచేయటం నాకు తెలియదు. అత్తగారు కుంతీదేవి కూడా నాకేదైనా పని చెప్పదలచుకొన్నప్పుడు వెనుకాడుతూనే, ఆజ్ఞాపిస్తున్నట్లుకాక పని నేర్పటానికి పనిచెప్పిన విధంగానే పనులు చెప్పేది.

విశేషం: అత్తగారు కూడా మన్ననగా చూచేది ద్రౌపదిని. అజమాయిషీగా పనులు చేయించటం ఒక పద్ధతి. ఆదరంగా బుజ్జగించి కోడలికి పని చెప్పటం ఒక పద్ధతి. కుంతి లౌకిక మెరిగిన సాధ్వి. మనసు నొప్పించకుండా పనులు చేయించుకొనేది. అందుకే ద్రౌపది పొగడ్త లందుకొన్నది. అత్తా కోడళ్ళ అనుబంధానికి కుంతీ ద్రౌపదుల సంబంధం నిదర్శనం.

ఉ. ఒల్లరు రాజుదేవులును నొడ్డులు రాచిన చందనంబు; మే
నెల్లఁ జెమర్పఁగా నలయ కేను శ్రమంపడి నిల్చి నిల్చి య
ల్లల్లన మార్దవం బొనరునట్లుగ నెట్టకునేని రాచి మీ
తల్లికి భక్తిఁ బెట్టెడు విధంబునఁ బెట్టుదు; బ్రహ్మఁ దిట్టుదున్. 220

ప్రతిపదార్థం: రాజు= విరాటరాజుయొక్క; దేవులునున్= సుదేష్ణమొదలైన రాణులూ; ఒడ్డులు రాచిన= ఇతరులు తీసిన; చందనంబు= గంధాన్ని; ఒల్లరు= అంగీకరించరు; మేను+ఎల్లన్+చెమర్పఁగాన్= శరీరమంతా చెమట పట్టేటట్లు; అలయక= అలసిపోకుండా; ఏను= ద్రౌపది; శ్రమంపడి= కష్టపడి; నిల్చి నిల్చి, అల్లన్+అల్లన్= మెలమెల్లగా; మార్దవంబు+ఒనరునట్లుగన్= మెత్త దనం వచ్చేటట్లు; ఎట్టకున్+ఏనిన్= ఏదో విధంగా; రాచి= అరగదీసి; మీ తల్లికిన్= మీకు తల్లీ నాకు అత్తగారూ అయిన కుంతీదేవికి; భక్తిన్= భక్తితో; పెట్టెడు విధంబునన్= శరీరానికి అలదే రీతిగా; పెట్టుదున్= వారి శరీరాలకు అలదుతున్నాను; బ్రహ్మన్+తిట్టుదున్= (నాకిటువంటి దుస్థితిని కలిగించినందుకు) విధిని దూషిస్తాను.

తాత్పర్యం: ఇతరులు తీసిన గంధాన్ని సుదేష్ణ మొదలైన రాణులు ఒప్పుకోరు. నేనే శ్రమపడి చెమటలు పట్టేటట్లు అరగదీసి మెత్తటి చందనాన్ని, మీ తల్లికి భక్తితో అలదిన విధంగా వారికి అలదుతున్నాను. నాకీ స్థితిని కలిగించిన బ్రహ్మను లోలోన నిందిస్తాను.

విశేషం: ఇక్కడ గంధం అరగతీసే ఒక ప్రక్రియ చెప్పబడింది. చందనానులేపనం రాజుల కలవాటు. మనం ఈ రోజు స్నో, పౌడరు పూసికొన్నట్లు వారు చందనం పూసికొనేవారు. అది ఆరోగ్యానికి, ఆహ్లాదానికి, సువాసనకు పనికివస్తుంది. గంధం తీయడం ఒక కళ. మెత్తగా అరగదీసి శరీరానికి అలదాలి. అత్తగారి పరిచర్యలలో ఒక భాగంగా సేవాదృక్పథంతో చేసేది ద్రౌపది. ఇక్కడ పరిచారిక వలె చేయటం బ్రహ్మ వ్రాసిన తలరాత అని బాధపడుతున్నది.

ఉ. నున్నఁదనంబుగా నలుఁగు నూఱియుఁ జందన మట్లు రాచియుం
బన్నుగఁ గ్రొత్తలైన కలపంబులు గూర్చియు నా సుదేష్ణకుం
గన్నుల సన్నలం బనులు గైకొని వారక చేయుచుండుటన్
ము న్నటులున్న పాణితలముల్ బలు కాయలు గాచెఁ జూచితే! 221

ప్రతిపదార్థం: నున్నఁదనంబుగాన్= మెత్తగా; నలుఁగు నూరియున్= నలుగుపిండి నూరి; చందనము+అట్లు రాచియున్= గంధంవలె పూతపూసి; పన్నుగన్= చక్కగా; క్రొత్తలు+ఐన= క్రొత్త క్రొత్తవైన; కలపంబులు= కలపడాలు (వివిధ సుగంధ ద్రవ్యాల మిశ్రమాలు); కూర్చియున్= సమకూర్చి; ఆ సుదేష్ణకున్= ఆ పట్టమహిషికి; కన్నుల సన్నలన్= కనుసైగలతోనే; పనులు= పరిచర్యలు; కైకొని= అంగీకరించి; వారక చేయుచుండుటన్= ఎప్పుడూ కాదనక చేయటం వలన; మున్ను= ఇంతకుముందు; అటులు+ఉన్న= అట్లా మెత్తగా ఉన్న; పాణితలముల్= అరచేతులు; పలుకాయలు+కాచెన్= ఎన్నో కాయలు కాచాయి; చూచితే?= చూచావా?

తాత్పర్యం: మెత్తగా నలుగుపిండిని గంధంవలె నూరి, మైపూతలు పూసి, సువాసనల కలపములను ఏర్పరచి, ఎప్పుడూ రాణిగారి కనుసన్నలలో పరిచర్యలు చేస్తుంటాను. అందువలన సుకుమారమైన నా అరచేతులు ఎలా కాయలుగాచినాయో చూచితివా!

విశేషం: యజమానుల మెప్పు పొందడానికి పరిచారకులు ఎన్నో తంటాలు పడతారు. చందనాది అనులేపనాలు సమకూర్చి వారి మెప్పు పొందుతారు. అనురాగ ప్రేరకాలైన సువాసనలు వారి సౌభాగ్యానికి చిహ్నాలు. ఇవి ఏర్పరచిన పరిచారికలను రాజులు

బహుమానాలతో సన్మానిస్తారు. ఇక్కడ ద్రౌపది పరిచారికగా అట్లా చేయాల్సి వచ్చింది. చేతులు కాయలు కాయటం అనేది నానుడి. కష్టించి పనిచేసేవారి అరచేతులు కాయలు కాస్తాయి. అలవాటు లేని పనులు చేయటం వలన అట్లా ఔతుంది. ద్రౌపది పరిస్థితి అట్లాఉన్నది.

క. అనుచుం దొరఁగెడు నశ్రుల । మునిఁగినమో మతని వక్షమునఁ జేర్చిన న
వ్వనిత యవస్థయ తాల్చుచు । ననిలసుతుం డడలె డెంద మలమటఁ బొందన్. 222

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అంటూ; తొరఁగెడు అశ్రులన్= పొరలిపారే కన్నీటిచేత; మునిఁగిన మోము= తడిసిన ముఖం; అతని వక్షమునన్+చేర్చినన్= ఆయన ఎదురు రొమ్ముపై చేర్చగా; ఆ+వనిత= ద్రౌపది; అవస్థ+అ= కష్టాన్ని; తాల్చుచున్= తనదిగా భావించి తలచుకొంటూ; డెందము= మనస్సు; అలమటన్+పొందన్= కలత పడగా; అనిలసుతుండు= భీముడు, అడలెన్= దుఃఖించాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా దుఃఖిస్తూ భీముడి గుండెలపై ముఖాన్ని చేర్చింది ద్రౌపది. ఆమె కష్టస్థితిని చూచి భీముడు కలతపడ్డ హృదయంతో దుఃఖించాడు.

విశేషం: మనస్సులో కష్టాన్ని ఇతరులకు చెప్పేటప్పుడు వరద వలె వచ్చే కన్నీరు బయటికి వచ్చేస్తే మనస్సులో తాపం తీరిపోతుంది. సన్నిహితుల ముందు కష్టాలు చెప్పుకొనటం, వారి ఆసరా తీసికొని గుండెలకు హత్తుకొనేటట్లు ఏడ్వడం సహజం. ఆపుకొనలేని దుఃఖం కలిగితే అది సహజం! ఇక్కడ కవి అది మన కళ్ళకు కట్టేటట్లు రవివర్మ చిత్రంవలె చూపించాడు.

తే. అట్టి యెడఁ దన్నుఁ దాన యూరార్చి కొనుచు । నంబుజానన నెమ్మొగ మల్లఁ దుడిచి.
యనునయించి తత్కరములు దనమొగంబుఁ । గదియఁ జేర్చుచు నిట్టూర్పుగాడ్పునిగుడ. 223

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= అప్పుడు; తన్నున్+తాను+అ= తనను తానే; ఊరార్చికొనుచున్= ఓదార్చుకొని; అంబుజ+ఆనన= పద్మముఖి ద్రౌపదియొక్క; నెఱ+మొగము= అందమైన ముఖాన్ని; అల్లన్+తుడిచి= మెల్లగా తుడిచి; అనునయించి= ఓదార్చి; తద్+కరములు= ఆమె చేతులను; తన మొగంబున్= తన మొగంపై; కదియన్+ చేర్చుచున్= దగ్గరగా తీసికొని; నిడు+ఊర్పు గాడ్పు నిగుడన్= నిట్టూర్పు గాలి వ్యాపింపగా.

తాత్పర్యం: అప్పుడు భీముడు తనను తానే ఓదార్చుకొంటూ ద్రౌపది కన్నీరు తుడిచి, ఆమె చేతులు తన బుగ్గలపై సుతారంగా అదిమి దగ్గరగా తీసికొని నిట్టూర్పు పుచ్చుతూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: ఇది అతి సహజమైన స్వభావం. చిన్న పిల్లలు చేతులు కాలాయని మన దగ్గరకు వస్తే ఆ చేతులు ముద్దాడుతూ మన బుగ్గలకు రాచుకొంటాం. అదే చేశాడు భీముడు. తిక్కన లోకజ్ఞత అది.

వ. చింతాక్రాంతుండైన కౌంతేయునకు నయ్యింతి యిట్లనియె. 224

ప్రతిపదార్థం: చింతా+ఆక్రాంతుండు+ఐన= విచారంచేత ఆక్రమించబడినవాడైన; కౌంతేయునకున్= భీముడికి; ఆ+ఇంతి= ద్రౌపది; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: భీముడు చింతపడుతుండగా ద్రౌపది ఇట్లా అన్నది.

తే. **'ఇందఱకు నిన్నిభంగుల నిడుమ గుడువ । వలసె ధర్మతనూభవువలనఁ జేసి,**
దాయ లొడ్డిన మాయ జూదంపుటురులఁ । బడి కులంబున కాతఁ డిప్పాటు దెచ్చె. **225**

ప్రతిపదార్థం: ధర్మతనూభవు వలనన్+చేసి= ధర్మరాజువలన; ఇందఱకున్= ఇంతమందికి; ఇన్నిభంగులన్= ఇన్ని రకాల; ఇడుమ కుడువవలసెన్= కష్టాలు అనుభవించవలసి వచ్చింది; దాయలు+ఒడ్డిన= దాయాదులు పన్నిన; మాయజూదము+ఉరులన్+పడి= మాయ జూదమనే వలలో పడి; కులంబునకున్= వంశానికంతటికీ; అతఁడు; ఈ+పాటు తెచ్చెన్= ఈ కష్టాన్ని కలిగించాడు.

తాత్పర్యం: 'దాయాదులు పన్నిన మాయజూదమనే వలలో చిక్కుకొన్న ధర్మరాజు జూదమాడి పణంగా ఒడ్డటం వలన మనమందరం ఈనాడు ఇన్ని రకాలుగా కష్టాలకు లోనయ్యాం. ధర్మజుడే మన వంశానికి వాటిల్లిన ఈ భంగపాటు కంతటికీ కారణం.

ఉ. **అక్కట! మోసపోయి యడియాసలఁ జావక యున్నదాన; ము**
న్నొక్కెడ నే దురంతదురితోత్కట బాధలఁ బెట్టియున్న నా
కెక్కడి దుఃఖశాంతి గడయెయ్యుట యెమ్మెయిఁ గల్గ నేర్చు? మీ
ముక్కున నూర్పు గల్గ నొక మూర్ఖునిచేఁ బడితిన్ సభాస్థలిన్. **226**

ప్రతిపదార్థం: అక్కట!= ఔరా!; మోసపోయి= వంచించబడి కూడా; అడియాసలన్+చావక+ఉన్నదానన్= చివరి ఆశలతో ఇంకా చావకుండా ఉన్నాను; మున్ను= పూర్వజన్మలో; ఒక్క+ఎడన్= ఒకప్పుడు; ఏన్= నేను; దురంత= అంతులేని; దురిత+ఉత్కట బాధలన్+పెట్టియున్న= అధికమైన పాపిష్ఠి బాధలను పెట్టి ఉన్న; నాకున్= నాకు; ఎక్కడి దుఃఖశాంతి= దుఃఖానికి శాంతి ఎక్కడిది?; కడ+ఎయ్యుట+ఏమెయిన్+కల్గనేర్చున్= గట్టెక్కుట ఏ విధంగా కలుగుతుంది?; మీ ముక్కునన్+ఊర్పుకల్గన్= మీరు ప్రాణాలతో ఉండగా; ఒక మూర్ఖునిచేన్= ఒక నీచుడిచేత; సభాస్థలిన్= సభలో; పడితిన్= భంగపడ్డాను.

తాత్పర్యం: ఔరా! నేను మోసపోయి చావకుండా ఆశాపాశంతో ఇంకా బ్రదికి ఉన్నాను. పూర్వజన్మలో నేను ఎవరినో నిరంతరం కష్టాలపాలు చేసి ఉంటాను. అందువలననే నాకు దుఃఖశాంతి లేదు. ఈ దుఃఖం నుండి బయటపడి గట్టెక్కటం ఏ విధంగా సాధ్యమౌతుంది? మీరు ప్రాణాలతో ఉండగానే ఒక మూర్ఖుడిచేత సభలో ఆ విధంగా భంగపడ్డాను కదా!

విశేషం: సజీవులుగా ఉండగా అనడానికి 'ముక్కున ఊర్పు కల్గన్' అనే జాతీయాన్ని కవి ప్రయోగించాడు. భర్తలు బ్రతికి ఉండగా, సభలో జనులు చూస్తుండగా అవమానంపాలు కావటం భరించరానిది. ఈ మాటలు భీముడి కోపాన్ని రెచ్చగొట్టగలవు.

క. **మీ రేమి సేయుదురు? దై । వారంభము గాక శుభము నశుభంబును సం**
సారులకుం దమ తఱి నని । వారణఁ బొందంగ మాన్పవచ్చునె? దానిన్. **227**

ప్రతిపదార్థం: మీరు= మీరు- పాండవులు; ఏమి+చేయుదురు?= ఏం చేస్తారు?; దైవ+ఆరంభము+కాక= దైవఘటనమేగాని మరొకటికాదు; సంసారులకున్= జనులకు; శుభమున్+అశుభంబును= శుభాశుభాలు, మంచి చెడులు; తమ తఱిన్= వాటి సమయాలలో; అనివారణన్= తప్పించటానికి వీలులేని విధంగా; పొందంగన్= పొందుతూ ఉండగా; దానిన్= ఆ అనుభవాన్ని; మాన్పవచ్చునె?= ఆపగలమా?

తాత్పర్యం: అయినా మీరేం చేస్తారు? విధిఘటన దాటటానికి ఎవరికీ సాధ్యం కాదు. శుభాశుభాలను సంసారులు ఆయా సమయాలలో అనుభవించాల్సిందే. దానిని నివారించటం ఎవరికీ సాధ్యం కాదు గదా!

విశేషం: హరిశ్చంద్రుడు, నలుడు-ఇట్లా ఎందరో చక్రవర్తులు విధికి తలవంచారు. కర్మఫలరూపాలైన శుభాశుభాలు వాటి అంతట అవి ఆయా సమయాలలో వస్తూ ఉంటాయి. వాటిని అతిక్రమించటానికి ఎవరికీ సాధ్యం కాదు. ద్రౌపది ఈ విషయాన్ని భీముడి ముందు స్పష్టం చేయటంలో రెండు హేతువులున్నాయి. దైవసంకల్పం అనివార్యం అని చెప్పటం; పాండవుల పురుషకారంలో ఆనుకూల్యం లేకపోవటం వారి కర్మఫలమని ఓదార్చటం.

ఉ. కావున మీర లభ్యుదయ గౌరవ మొందుట యాత్మఁ గోరి యే
నే విధినైన నాపదల కెల్లను నోర్చెద; దాని కేమి! యీ
కావరమైన కీచకుఁడు కామనిపీడితుఁడై యలంతులం
బోవక యేచి పట్టుకొనఁ బోయినఁ దూలెదఁగాక యిమ్మెయిన్. 228

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; మీరలు= పాండవులు; అభ్యుదయ గౌరవము+ఒందుట= ఉన్నతిని, గౌరవాన్ని పొందటం; ఆత్మన్+కోరి= మనస్సులో కోరుకొని; ఏను= నేను; ఏవిధిన్+ఐనన్= ఏ విధంగానైనా; ఆపదలకున్+ఎల్లనున్= కష్టాలన్నిటికీ; ఓర్చెదన్= ఓర్చుకొంటాను; దానికిన్+ఏమి= దానికేం గాని; ఈ కావరము+ఐన కీచకుఁడు= క్రొవ్వుపట్టిన ఈ కీచకుడు; కామనిపీడితుఁడు+ఐ= మన్మథావేశంతో; అలంతులన్+పోవక= చిన్న చిన్న ప్రయత్నాలతో ఆగక; ఏచి పట్టుకొనన్+పోయినన్= విజృంభించి పట్టుకొనబోవటం చేత; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; తూలెదన్+కాక= భయంతో వణికిపోతున్నాను.

తాత్పర్యం: కాబట్టి మీ గౌరవాన్నీ, ఔన్నత్యాన్నీ మనస్సులో కోరుకొని నేను ఎట్లాగైనా ఆపదలన్నిటినీ ఓర్చుకొంటాను. అది ఫర్వాలేదు. కాని, ఈ పొగరుబోతు కీచకుడు మదనపీడితుడై చిన్న చిన్న యత్నాలతో ఆగక, విజృంభించి నన్ను పట్టుకొనటానికి ప్రయత్నించటంతో ఇంతగా భయంతో వణికిపోతున్నాను.

విశేషం: ఆపదలు ఒకదాని వెంబడి ఒకటి ద్రౌపదిని చుట్టుముట్టాయి. కాని, పాండవుల అజ్ఞాతవాసం పూర్తి కావాలి. దానికి ద్రౌపది సహకారం అవసరం. అందుకే అవమానాలు భరిస్తున్నది. కాని, కీచకుడి కండకావరం ఆమెను దుఃఖాల పాలు చేసింది. అందుకే భీముడితో మదనాతురుడైన కీచకుడి ఆగడాలను చెప్పుకొని విలపించింది.

తే. వానిఁ దెగఁ జూడవైతేని వాయుపుత్ర। నీవు గనుఁగొన నురినైన, నీరనైన,
నగ్నినైన, విషంబున నైన, నేను। మేను దొఱఁగుదు నెట్టు; నీ యాన సుమ్ము!' 229

ప్రతిపదార్థం: వాయుపుత్ర!= భీమసేనా!; వానిన్= ఆ కీచకుడిని; తెగన్+చూడనైతి+ఏనిన్= చంపప్రయత్నించనిచో; నీవు కనుఁ గొనన్= నీవు (భీముడు) చూస్తూ ఉండగానే; ఉరిన్+ఐనన్= ఉరివేసికొని అయినా; నీరన్+ఐనన్= నీళ్ళలోపడి అయినా; అగ్నిన్+ఐనన్= అగ్నిలో దూకి అయినా; విషంబునన్+ఐనన్= విషం త్రాగి అయినా; నేను= (ద్రౌపది); ఎట్టున్= ఎట్లాగైనా; మేను దొఱఁగుదున్= శరీరం వదిలిపెట్టుతాను; నీ+ఆన సుమ్ము!= నీమీద ఒట్టు సుమా!

తాత్పర్యం: ఓ భీమసేనా! ఆ నీచ కీచకుడిని సంహరించకపోతే నేను నీ యెదుటనే ప్రాణత్యాగం చేస్తాను. ఉరి వేసికొనిగాని, నీళ్ళలో దూకిగాని, అగ్నిలో పడిగాని, విషం తినిగాని శరీరం విడిచిపెడతాను. నీమీద ఒట్టు.'

విశేషం: నీ ఆనసుమ్ము- అనేది జాతీయం. ఆత్మీయులతో మాట్లాడేటప్పుడు అట్లా అనటం సహజం. అది ఆత్మీయతకు నిదర్శనం.

వ. అనిన వృకోదరుండు చిఱునవ్వు నవ్వుచు నిట్లనియె. 230

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విని భీముడు చిరునగవు చిందిస్తూ ఇట్లా అన్నాడు.

భీముఁడు కీచకునిఁ జంపుటకుఁ బ్రతిజ్ఞ చేయుట (సం.4-20-1)

చ. 'జలజదళాక్షి! కీచకునిఁ జంపుట కిమ్మెయి ముట్టఁబల్కఁ గా
వలయునె? యేను జూడ ననివారణ నిన్నుఁ బరాభవించి వాఁ
డిల మన, నింక నాండ్రకును నెవ్వరు భంగము నీఁగఁజాలువా?
రలఘు మదీయ బాహుబల మప్పుడు చూపనితప్పు చాలదే? 231

ప్రతిపదార్థం: జలజదళ+అక్షి!= తామరపూరేకులవంటి కన్నులు కలదానా!; కీచకునిన్+చంపుటకున్= కీచకుడిని చంపటానికి; ఈ+మెయిన్= ఈవిధంగా; ముట్టన్+పల్కఁగాన్= మర్మాలు తగిలేటట్లు మాట్లాడటం; వలయునె?= అవసరమా?; ఏను+చూడన్= నేను చూడగా; అనివారణన్= అడ్డులేకుండా; నిన్నున్= ద్రౌపదిని; పరాభవించి= అవమానించి; వాఁడు= కీచకుడు; ఇలన్= భూమిపై; మనన్= జీవించగా; ఇంకన్= ఇకపై; ఆండ్రకునున్= ఇల్లాండ్రకు; ఎవ్వరు భంగమున్+ఈఁగఁన్+చాలువారు?= ఎవరు కష్టాలు గట్టెక్కించగలరు?; అలఘు= గొప్పదైన; మదీయ బాహుబలము= నా భుజశక్తి; అప్పుడు చూపని తప్పు= ఆ సమయంలో ప్రదర్శించని పొరబాటు; చాలదే?= చాలదా?

తాత్పర్యం: 'ఓ ద్రౌపదీ! కీచకుడిని చంపటం కొరకు ఈ విధంగా మర్మాలు తగిలేటట్లు ఇంతగా నచ్చచెప్పవలెనా? నేను చూస్తుండగా అడ్డూ ఆపూ లేకుండా నిన్ను పరాభవించిన ఆ కీచకుడు ఇంకా భూమిపై జీవించి ఉంటే ఇల్లాండ్రను మానభంగాలనుండి గట్టెక్కించే మార్గ మేది? ఆనాడు విరాటుడి కొలువులో నా మహా భుజశక్తిని చూపకపోవటమే తప్పయింది. అది చాలు. (మరల ఆ తప్పు చేయను అని భావం.)

విశేషం: ఈ పద్యంలో 'ముట్టన్ పల్కు' అనే క్రియ సార్థకం. తిక్కన ద్రౌపదీ సంభాషణలోని శిల్పరహస్యాన్ని ఈ క్రియాపదంతో సూచించాడు. ముట్టఁబల్కుట-అంటే మర్మస్థానాలను తాకేటట్లు మాట్లాడటం అని శబ్దరత్నాకరం చెప్పింది. వక్త తాను ఏ ప్రయోజనాన్ని సాధింపదలచుకొన్నాడో అది సాధ్యమయ్యేటట్లు నిపుణంగా సప్రయోజనంగా మాట్లాడటం 'ముట్టఁబల్కటం'. నిర్లిప్తంగా ఉండి, నిద్రపోతున్న భీముడిలో రౌద్రాన్ని ప్రజ్వలింపజేయటం, అతిశీఘ్రంగా, రహస్యంగా కీచకుడిని సంహరింపజేయటం ద్రౌపది సాధింపదలచుకొన్న ప్రయోజనం. అది సఫలమయ్యేటట్లు ముట్టబలికిందని తాత్పర్యం. ఆ అంశాన్ని ఇట్లా భావించవచ్చును. 1.ధర్మరాజు మాయజూదపు ఉరులలో తాను చిక్కుకొని తనవారి కందరికీ కష్టాలు తెచ్చాడట! ధర్మరాజు మహిమను అంతకుముందే అంతగా ప్రశంసిస్తూ పలికిన ద్రౌపది మరల ఇట్లా అనటం ఆశ్చర్యం కలిగించే విషయం. ధర్మజుడి ఓటమివలన అరణ్యఅజ్ఞాతవాసాలు సంభవించాయి. దానికి తోడు ద్రౌపదికి అవమాన పరంపరలు కూడా ఆరంభమయ్యాయి. కులసతికి కలిగే ఇక్కట్టులే కులానికి పాటు కలిగిస్తాయని మొదటి హెచ్చరిక. అయిదుగురు భర్తలున్నా భార్యకు మానసంరక్షణం అనుమానస్థితిలో పడటం శోచనీయమని 225వ పద్యంలో ముట్టబలికింది. 2. పతుల ఎదుట సతులకు జరిగే అవమానాలు సతులకు ప్రాణాంతకాలు, పతులకు ఆత్మహత్యా సదృశాలు. పతులు మానధనులై తనను రక్షించగలరని ఆశపడ్డ ద్రౌపది మోసపోవటమే జరిగింది. నిజానికి ఆమె ప్రాణాలు వదలిపెట్టవలసింది. కాని, ఎప్పుడైనా భర్తలు బ్రతికి ఉండగా తనకు జరిగే అవమానాలకు ప్రతీకారం చేస్తారనే అడియాసలతో

ఆమె బ్రతుకు దుఃఖభారంతో సాగిస్తున్నది. ఆ దుఃఖం శాంతించేటట్లు లేదు. ఆమె కష్టాలు గట్టెక్కేటట్లు లేవు. ఎందుకంటే, భర్తలు బ్రతికి ఉండగానే నిండుసభలో ఒక మూర్ఖుడు (కీచకుడు) తనను అవమానించాడు. కాని, అప్పుడు కూడా వారు బ్రతికి ఉన్నట్లు నిరూపించుకొనలేకపోయారు. భార్యా మాన సంరక్షణం చేయలేని భర్తలు జీవన్మృతులవంటి వారని ఆమె ఉద్ధతుడైన భీముడు ఉలికిపడేటట్లు 226వ పద్యంలో ముట్ట బలికింది. 3. భర్తల అశక్తతకు విధివైపరీత్యం కారణమని సత్యం చెప్పినా ఎత్తిపొడుపుగా కాకువులో ముట్టబలికింది. పాండవులు కురుసభలో ధర్మబద్ధులు. విరాటసభలో సమయబద్ధులు. ద్రౌపది మాత్రం వారి వ్రతనిష్ఠవలన బాధితురాలు. పాండవుల వ్రతనిష్ఠ వలన వారికి అభ్యుదయ గౌరవాలు కలుగుతాయి. వారు ధర్మవీరులనిపించుకొంటారు. కాని, ఆపదలన్నీ అనుభవించేది మాత్రం ద్రౌపదియే. భర్తలకు అభ్యుదయం కలిగేటట్లయితే ద్రౌపది ఎన్ని అవమానాలైనా పడటానికి సిద్ధమే అని చెప్పింది. ఆ మాటలు ఆమె దీనావస్థకు పరాకాష్ఠ. దానిని ముట్టబలికింది 227, 228 పద్యాలలో. 4. ఇప్పుడు ఆమె నిష్ఠురాలు ఎందుకు మాట్లాడుతున్నదో తెలుపుతున్నది. 'కీచకుడి చేష్టలు శ్రుతి మించుతున్నాయి. అతడు కామం చేత పీడింపబడుతున్నాడు. (మన్మథ బాధను పొందుతున్నాడు.) అంటే రతిక్రీడకు తొందరపడుతున్నాడని భావం. మొదట మాటలతో, చిన్న చిన్న చేష్టలతో పోతాడేమో అని అనుకొంటే ఇప్పుడు అంతటితో ఆగక విజృంభించి నన్ను పట్టుకొనటానికి సిద్ధమయ్యాడు భర్తలు చూస్తుండగానే. అతడెప్పుడైనా ఏ విధంగానైనా ఎక్కడైనా నాపై సాహసించగలడు. అప్పుడు నన్ను రక్షించే దెవరు? - 'ఒకవేళ రక్షించగలిగితే నీవొక్కడవే ప్రస్తుతం సమర్థుడవు'- అనే ఆశ తన మనసులో ఉన్నట్లు ముట్టబలికింది 228వ పద్యంలో. 5. ఇప్పుడు శీఘ్రంగా కీచకుడిని చంపటం తప్ప మరొక మార్గం లేదు. ఇది ఉపేక్షకు, విచికిత్సకు సమయం కాదు. ఒకవేళ దానిని భీముడు నిర్వహించకపోతే నేను ఉరిపోసుకునిగాని నీటిలో దూకిగాని, అగ్నిలో పడిగాని, విషం త్రాగిగాని చచ్చిపోతానన్నది. ఇది బెదిరింపు మాట కాదు. 'మీ మీద ఒట్టుపెట్టి చెపుతున్నాను. మీమీద నాకున్న భక్తి అటువంటిది. నమ్మకం అటువంటిది. నాకు మానభంగం కంటే ప్రాణభంగమే శ్రేష్ఠం'- అని ముట్టబలికింది.

ఆ మాటలకు ప్రతిస్పందన భీముడి ఈ మాటలు. భీముడు ద్రౌపది మాటలలోని ప్రయోగశక్తిని గుర్తించినట్లు పలికాడు. ద్రౌపదిని పరాభవించిన కీచకుడు తనచేత చావటం తప్పదని సంకల్పించాడు. ఆ పని అప్పటికే ఆలస్యమైనందుకు విచారించాడు. దుఃఖభావం నుండి భీముడిని ఉద్ధరించి, క్రోధభావ తీవ్రతను అతడిలో ప్రజ్వలింపచేసి, సత్వర కార్యోన్ముఖుడిగా మార్చిన ద్రౌపది వాక్ శిల్పం రసాభ్యుదయోల్లాసానికి రమణీయోదాహరణం. (సంపా.)

తే. ఎల్లి యెల్ల విధంబుల నెందుఁజొచ్చె । నేని, నా ధర్మ తనయుండు దాన వచ్చి
యడ్డపడెనేని నీవ పెంపారు కరుణఁ । గాచితేని నాచేఁ బడుఁ గీచకుండు. 232

ప్రతిపదార్థం: కీచకుండు= కీచకుడు; ఎల్లి= రేపు; ఎల్ల విధంబులన్= ఎన్నిరకాలుగానైనా; ఎందున్+చొచ్చెన్+ఏనిన్= ఎక్కడ దాగినా; ఆ ధర్మతనయుండు= ఆ ధర్మజుడే; తాను+అ,వచ్చి= తానే వచ్చి; అడ్డపడెనేనిన్= అడ్డుపడినా; నీవు+అ= ద్రౌపది కూడా; పెంపారు కరుణన్= పైకి పొంగివచ్చే దయతో; కాచితి(వి)+ఏనిన్= కాపాడినా; నాచేన్+పడున్= నా చేతిలో చస్తాడు.

తాత్పర్యం: రేపటి దినం ఆ కీచకుడు ఎక్కడ ఎట్లా దాగి ఉన్నా, స్వయంగా ధర్మజుడు వచ్చి అడ్డుపడినా, నీవు కూడా అధిక దయతో క్షమించినా, నా చేతిలో అతడికి చావు మూడింది.

విశేషం: భీముడి శపథం సూటిగా, ఘాటుగా ఉన్నది. ప్రతిపదసార్థకంగా సాగింది. కాల విలంబనం వలన కీడు మూడవచ్చునని ద్రౌపది చేసిన సూచనకు ప్రతిస్పందనగా 'రేపే కీచకుడు నా చేతిలో చస్తాడు' అని ప్రధానాంశాన్ని ప్రకటించాడు. చంపదగిన శత్రువును సత్వరమే చంపటం భీముడి స్వభావం. కాని, అతడి ప్రయత్నాన్ని ఆపు చేయగల శక్తులు రెండున్నాయి. ఒకడు ధర్మరాజు, మరొకరు ద్రౌపది. అలనాడు సైంధవుడి పట్ల అదే జరిగింది. ధర్మరాజు అతడిని చంపవద్దన్నాడు, అందువలన అతడికి పాండవదాసుడనే బిరుదాన్నిచ్చి వదలిపెట్టాడు భీముడు. ద్రౌపది సైంధవ వధను మొదట కోరింది. భీముడు దాని

కనుకూలంగా వ్యవహరించి చంపబోయాడు. అర్జునుడు ధర్మజునాజ్ఞను జ్ఞాపకం చేసి వారించాడు. చివరకు ద్రౌపది పట్టుపట్టి సైంధవుడిని చంపటానికి ధర్మరాజును ఒప్పిస్తుందేమో అని భీముడు ఆశపడ్డాడు. సైంధవుడిని బందీగా తెచ్చి అన్నముందు ఉంచాడు. అప్పుడు ద్రౌపది తన మనసు మార్చుకొని పాండవదాసుడైన వాడిపై ధర్మరాజువలెనే దయావర్షాన్ని కురిపించింది. ఈ ఉదంతాన్ని జ్ఞాపకం చేసి భీముడు రెండు విధాల గడుసరితనం ప్రకటించాడు. 'నే నెప్పుడూ కార్యశీలినే. ధర్మరాజూ, నీవే సహనమూర్తులు, నా కార్యాలకు అడ్డుపడేవారు' అని ఎత్తిపొడిచి, తనయందు కీచకఘట్టంలో కూడా లోపం లేదని పరోక్షంగా సమర్థించుకొన్నాడు. 2. ధర్మజుడికి తెలిస్తే కీచకుడి మీద దయతో నన్ను వారిస్తాడు. నీవు నాతో చెప్పినట్లు ధర్మరాజుకు కూడా తెలిపావంటే అతడు నిన్ను కూడా మారుస్తాడు. అయినా నేను మారను. మీరిద్దరూ కలిసి వచ్చినా, ఎన్ని రకాలుగా వారించినా నా ప్రతిజ్ఞ ఆగదు అని హెచ్చరించాడు. కీచకవధ అనే కార్యనిర్వహణానికి భీముడు ప్రకృష్టమైన ప్రయత్నావస్థను ప్రకటించాడు. (సంపా.)

వ. వానిదెసం జింత యావంత వలవ; దమ్మాటలు విడువు' మని యూఱడిల్లం బలికి, దుర్దశల నలందురు నవ్వెలంది డెందంబుకుందు వాపం దలంచి యిట్లనియె. 233

ప్రతిపదార్థం: వానిదెసన్= కీచకుడిపట్ల; చింత= దుఃఖం; ఆవంత వలవదు= కొంచెం కూడా వద్దు; ఆ+మాటలు విడువుము= ఇక అతడి గురించి మాటలు మాట్లాడటం ఆపివేయుము; అని; ఊరడిల్లన్+పలికి= మనసు తేరుకొనేటట్లు మాటలాడి; దుర్దశలన్+అలందురు= కష్టాలు కడగళ్ళతో దుఃఖించే; ఆ+వెలంది= ద్రౌపది యొక్క; డెందంబుకుందు= మనసులోని బాధను; పాపన్+తలంచి= పోగొట్టదలచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఇక నీవు కీచకుడి పట్ల ఆవంత కూడా చింత పడవలసిన అవసరం లేదు. వాడి మాటలు ఇక మరచిపొమ్మ' అని ద్రౌపది మనస్సు ఊరడిల్లేటట్లు పలికాడు. అంతేకాక, భీముడు కలసిరాని కష్టకాలంలో ఆమె పొందుతున్న తీవ్ర మనోవేదనను తగ్గించవలెననే భావంతో ఈ విధంగా పలికాడు.

సీ. 'చ్యవనుని వాంఛకు సంయాతినందన। యిడుమలఁ గుడువదె యడవిలోన?
రాఘవుతోడ నరణ్యవాసము చేసి। సంతాప మందదె జనకతనయ?
కుంభసంభవునకై ఘోరదుర్గముల లో। పాముద్ర యలజడి పాలుగాదె?
నలునిపిఱుందఁ గానల కేఁగి దమయంతి। మనుజులు పడనియుమ్మలిక పడదె?

తే. వారు సైరణచేసి దుర్వారమైన। నిరతిశయ దుఃఖభారంబు నిస్తరించి
సౌఖ్యమొందరె? నీవు నా చందమునన। యాపదల కోర్చి సంపద లనుభవింపు. 234

ప్రతిపదార్థం: చ్యవనుని వాంఛకున్= చ్యవనుడి కోర్కెకు; సంయాతినందన= సంయాతి కుమార్తె సుకన్య; అడవిలోనన్= అరణ్యంలో; ఇడుమలన్+కుడువదె?= కష్టాల ననుభవించలేదా?; రాఘవుతోడన్= రాముడితో; అరణ్యావాసము చేసి= అడవులలో కలిసి నివసించి; జనకతనయ= సీత; సంతాపము+అందదె?= కష్టపడలేదా? కుంభసంభవునకై= అగస్త్యుడి కొరకై; ఘోరదుర్గములన్= ఘోరారణ్యాలలో; లోపాముద్ర= అగస్త్యుడి భార్య; అలజడి పాలు కాదె= అవస్థల పాలుపడలేదా?; నలుని పిఱుందన్= నలుడి వెంట; కానలకున్+ఏఁగి= అడవులకు వెళ్ళి; దయయంతి; మనుజులు పడని= మనుష్యులు పడనటువంటి; ఉమ్మలిక, పడదె?= దుఃఖాన్ని అనుభవించలేదా?; వారు సైరణ+చేసి= వారంతా ఓర్చుకొని; దుర్వారము+ఐన= భరించరానిదైన; నిరతిశయ దుఃఖభారంబు= అధికమైన కష్టాలబరువును; విస్తరించి= దాటి, ఎట్లాగో మోసి; సౌఖ్యము+ఒందరె?= సుఖపడలేదా?; నీవున్= నీవుకూడా (ద్రౌపది కూడా); ఆ చందమునన్= ఆ విధంగానే; ఆపదలకున్+ఓర్చి= ఆపదలు భరించి; సంపదలు+అనుభవింపు= సౌఖ్యాన్ని పొందుము.

తాత్పర్యం: చ్యవనుడి కోర్కెను మన్నించి సుకన్య అడవిలోబడి కష్టాలను భరించలేదా? రఘురాముడితో అడవుల కేగి సీతమ్మ ఇడుముల పడలేదా? అగస్త్యుడి వెంట పర్వతాలు దాటి లోపాముద్ర అగచాట్లు పడలేదా? నలుడిని వెంబడించి అడవులకు వెళ్ళి దమయంతి మనుష్యులు పడలేని పాట్లు పడలేదా? వారందరూ ఎట్లాగో కష్టాల బరువు కోర్చుకొని సుఖాల తీరాన్ని చేరలేదా? అదే విధంగా నీవు కూడా కష్టాలను ఓర్చుకొని సంపదలను అనుభవించుము.

విశేషం: సుకన్య కథ: (సుకన్య శర్యాతి కుమార్తె అని మహాభారతారణ్యపర్వం చెప్పింది. సంయాతి శర్యాతి కొడుకు. తిక్కనసంయాతి కూతురుగా పేర్కొన్నాడు.) భృగుని కుమారుడు చ్యవనుడు. ఇతడు అనేక సంవత్సరాలు తపస్సు చేశాడు. శరీరమంతా పుట్టలు పోశాయి. ఒకనాడు శర్యాతి అనే రాజు తన కుమార్తె సుకన్యతో చ్యవనుడు తపస్సు చేసికొనే ప్రాంతానికి వచ్చాడు. సుకన్య చిలిపితనంతో పుట్టను గమనించక చ్యవనుడి పుట్టలోనుండి మెరుపులు రావటం చూచి త్రవ్వించింది. ఆ దోషానికి చ్యవనుడు కోపగించాడు. శర్యాతి యొక్క సైనికులను బాధించాడు. ఆ బాధను తొలగించటానికి సుకన్యను తనకిచ్చి వివాహం చేయుమని శర్యాతిని కోరాడు. తండ్రి ఇష్టపడకపోయినా, చ్యవనుడు వృద్ధుడైనా అతడిని వివాహం చేసికొన్నది సుకన్య. ఆ తరువాత చ్యవనుడు ఆశ్వినుల సహకారం వలన, తపశ్శక్తి వలన యువకుడై భార్యకు సుఖసౌఖ్యాలను అందజేశాడు. ఈ విధంగా సుకన్య వృద్ధుడిని వివాహం చేసికొని అనేక కష్టాలు పడి చివరకు సుఖసంతోషాలను పొందగలిగింది. సీతకథ: రామాయణంలోని ఈమె కథ ప్రసిద్ధం. పితృవాక్య పరిపాలకుడైన శ్రీరాముడి ననుసరించి సీత అరణ్యవాసం చేయవలసి వచ్చింది. రాముడితో కలిసి అడవులలో ఎన్నో కష్టాలు అనుభవించింది. రావణుడి చెరలో చిక్కి, అశోకవనంలో ఎన్నో కడగండ్లు భరించింది. మాయలేడిని తెమ్మన్న కారణంగా భర్తకు దూరమయింది. రావణ సంహారానంతరం మరల భర్తదరి చేరకలిగింది. రాజ్యసుఖాలను అనుభవించింది. 3. దమయంతి కథ: నలదమయంతులు ఆదర్శ ప్రేమ దంపతులు. నిషధ రాజును స్వయంవరంలో వివాహమాడింది దమయంతి. స్వయంవరానికి ఇంద్రాది దిక్పాలురు విచ్చేశారు. వారు కూడా దమయంతిని కోరి వచ్చారు. అయినా దమయంతి నలుడిని వరించింది. కలి ఆమెను పొందలేకపోయి పగబట్టాడు. ఫలితంగా కష్టాలపాలైంది. కలి పురుషుడు పెట్టిన కష్టాలు ఇంతంత కాదు. జూదంలో నలుడు సర్వస్వాన్నీ కోల్పోయాడు. అరణ్యాలలో దమయంతిని వదలి నలుడు వెళ్ళిపోయాడు. తక్షకుడి కాటువలన నలుడికి వికృతరూపం కలిగింది. కష్టాలు గట్టెక్కి ద్వితీయ స్వయంవరం నెపంతో దమయంతి మళ్ళీ నలుడిని నిజరూపంతో పొందగలిగింది. నలుడు రాజ్యాన్ని మరలా పొందాడు. దమయంతి రాజ్యభోగాల ననుభవించింది. లోపాముద్ర కథ: అగస్త్యుడు చాలా కాలం బ్రహ్మచర్య వ్రతం చేశాడు. తన తపఃప్రభావంతో విదర్భరాజుకు లోపాముద్ర జన్మించేటట్లు చేశాడు. ఆమెనే తన కిచ్చి వివాహం చేయుమని రాజు నడిగాడు. ఆమెకు వస్త్రాభరణాల కొరకు ఎందరినో ఆశ్రయించాడు. చివరకు అవి సంపాదించి పెట్టి ఆమె ద్వారా పుత్రులను పొందాడు. ఈ నాలుగు కథలలో ఆయా పతివ్రతలు కష్టాల పాలుగావటం, వాటిని ఓర్చుకొని కొన్నాళ్ళకు సుఖాన్ని పొందటం పురాణ ప్రసిద్ధం. అంతేకాదు. ఈ కథలన్నీ ఆరణ్యపర్వంలో మునుల వలన పాండవులు విన్నవే. వాటిని గుర్తుకు తెచ్చి భీముడు ద్రౌపది నోదారుస్తున్నాడు. అప్పుడు శ్రవణంలో నిలిచిన కథలు ఇప్పుడు మననంలోకి మారాయి. పురాణశ్రవణ ఫలితాలలో ఇది ఒకటి. తమతో సమానంగా కష్టా లనుభవించిన ఇతరులను తలచుకొంటే కొంత ఊరట కలుగుతుంది. అది మానవ స్వభావం. మనం చేసిన పని ఫలించకపోతే, ఎదుటివారిని చూచి వారూ కష్టాలలో ఉంటే చూచి ఊరట పొందుతాం. ఇదే తిక్కన కావ్యశిల్పం.

వ. **దుర్యోధన దుశ్శాసన కర్ణ శకుని సైంధవ ప్రముఖంబగు దుష్ట లోకంబు నధోలోకంబున కనుచునంతకు మదీయాంతరంగంబు చింతాభర భుగ్నంబును, నవమాన పంకమగ్నంబును, గోపోద్విగ్నంబును నై వేగిరపడుచున్నయది; ధార్తరాష్ట్రులకుం గాలావసానం బైనయట్లు మనకు సమయ కాలావసానం బయ్యె; నజ్ఞాత వాసంబునకుం జొచ్చి పదునొండు నెలలు సని పండ్రెండవనెల వర్తిల్లుచున్నది. దీని కొలంత దీఱిన నీదు వంతయుం దీఱు; నూఱడిల్లి యుండుము; సింహబలుండు నిన్నుఁ బరిభవించి మై మైతోన యునికింజేసి**

యెల్లియుం జెనక వచ్చు; నీవునుం గ్రమంబున నొడంబడుట భావించికొని వానికి నర్తనశాల సంకేత ప్రదేశంబుగాఁ జెప్పి యొంటిమెయిం జనుదేర నియమింపుము; వాఁడు వచ్చిన నా సొబగునిం దెగఁజూచి, నీకుం జూపి నీ చిత్తంబు వడసెద; నిత్తెఱంగు దప్ప నొండు విధంబు గర్జంబుగా; దిదియె నిశ్చయం; బిట్ల చేయు వార; మిమ్మాటలవలనం దప్పవు గాని, వేగుచున్నయది; జనులు మేలుకాంచి మనలం గాంచి రేని వంచన బయలు పడినం గార్యంబు దప్పుఁ; గీచక వధంబునకుం బూనిన నా మనోరథంబు దుది ముట్టవలయు; నిజశయన స్థానంబునకుం బొ' మ్మని శయ్యాతలంబు విడిచి యత్తన్విం దఱిమి కొన్ని యడుగు లనిచి, మరలి మారుతాత్మజుండు కలుషితాత్ముండగుచు సెజ్జకు వచ్చె; నచ్చెలువయుం దన నిద్రించు నెడకుం బోయి పర్యంక భాగంబునం దనువు వైచి, యంకిలి దేఱని దెందంబునఁ గొందలంబుతోడి నిశ్చయంబున నిద్రంబొరయని కనుదోయి మొగిడ్చి యుండె; నంత. **235**

ప్రతిపదార్థం: దుర్యోధన, దుశ్శాసన, కర్ణ, శకుని, సైంధవ, ప్రముఖంబు+అగు= దుర్యోధన దుశ్శాసన కర్ణ శకుని సైంధవాది యోధులతో కూడిన; దుష్టలోకంబున్= దుండగుల సమూహాన్ని; అధో+లోకంబునకున్, అనుచు+అంతకున్= నరకానికి పంపునంతవరకు; మదీయ+అంతరంగంబు= నా మనస్సు; చింతాభరభుగ్నంబును= దుఃఖభారంతో వంగినదీ; అవమాన పంకమగ్నంబును= అవమానమనే బురదలో మునిగినదీ; కోప+ఉద్విగ్నంబునున్+ఐ= కోపంతో కలవరపడినదీ అయి; వేగిర పడుచున్న+అది= తొందరపడుతున్నది; ధార్తరాష్ట్రులకున్= కౌరవులకు; కాల+అవసానంబు+ఐన+అట్లు= కాలం తీరినట్లు, మృత్యువు సమీపించినట్లు; మనకున్= పాండవులకు; సమయకాల+అవసానంబు+అయ్యెన్= ప్రతిజ్ఞ చేసిన కాలం ముగిసే రోజులు దగ్గరపడ్డాయి; అజ్ఞాతవాసంబునకున్+చొచ్చి= రహస్యంగా ఉండే నియమంతో ప్రవేశించి; పదునొకండునెలలు చని= పదకొండు నెలలు పూర్తి అయి; పండ్రెండవ నెల= పన్నెండో నెల; వర్తిల్లుచున్+ఉన్నది= జరుగుతున్నది; దీని కొఱంత తీఱినన్= ఈ ఉపద్రవం తప్పితే; నీదువంతయున్= నీదుఃఖం కూడా; తీఱున్= తొలగిపోతుంది; ఊరడిల్లి+ఉండుము= ఊరట పొంది ఉండుము; సింహబలుఁడు= కీచకుడు; నిన్నున్+పరిభవించి= నిన్ను (ద్రౌపదిని) అవమానించి; మైమైతోన్+అ= సశరీరంగా; ఉనికిన్+చేసి= ఉండటం చేత; ఎల్లియున్= రేపు కూడా; చెనక వచ్చున్= సమీపించవచ్చును; నీవునున్= నీవుకూడా (ద్రౌపది కూడా); క్రమంబునన్+ఒడంబడుట= నెమ్మదిగా అంగీకరించటం; భావించికొని= ఊహించుకొని; వానికిన్= కీచకుడికి; నర్తనశాల= నాట్యశాల; సంకేత ప్రదేశంబుగాన్+చెప్పి= గుర్తుగా (కలిసే స్థలంగా) చెప్పి; ఒంటిమెయిన్= ఒంటరిగా; జనుదేరన్= వచ్చుటకు; నియమింపుము= ఆజ్ఞాపించుము, ఏర్పాటు చేయుము; వాఁడు= అతడు; వచ్చినన్= రాగా; ఆ సొబగునిన్= ఆ సుందరుణ్ణి, చక్కనివాణ్ణి; తెగన్+చూచి= చంపి; నీకున్+చూపి= నీకు (ద్రౌపదికి) చూపి; నీ చిత్తంబు+పడసెదన్= నీ మనసు మెప్పిస్తాను; ఈ+తెఱంగు తప్పన్= ఈ పద్ధతి కాకుండా; ఒండు విధంబు= మరొక పద్ధతి; కర్జంబు+కాదు= ఫలించే పని కాదు; ఇది+ఎ+నిశ్చయంబు= ఇదే నిర్ణయం; ఇట్లు చేయువారము= ఇట్లాగే చేద్దాం; ఈ+మాటలవలనన్+తప్పవుకాని= ఇక ఈ మాటలవలన పనులు తీరేవి కావు; వేగుచున్న+అది= తెల్లవారబోతున్నది; జనులు,మేలుకాంచి= లోకులు మేల్కొని; మనలన్+కాంచిరి+ఏనిన్= మనలను (భీమద్రౌపదులను) చూస్తే; వంచన బయలుపడినన్= అజ్ఞాతవాసం బహిరంగమైతే; కార్యంబు+తప్పున్= అజ్ఞాతవాసకార్యానికి భంగం ఏర్పడుతుంది; కీచక వధంబునకున్+పూనిన= కీచకుడిని చంపటానికి పూనుకొన్న; నా మనోరథంబు= నా సంకల్పం, కోరిక; తుదిముట్టవలయున్= పూర్తికావాలి; నిజ శయన స్థానంబునకున్+పొమ్ము= నీవు పరుండే ప్రదేశానికి వెళ్ళిపొమ్ము; అని; తన శయ్యాతలంబు= తన పడక; విడిచి= వదలిపెట్టి; ఆ తన్విన్+తఱిమి= ద్రౌపదిని వెంబడించి; కొన్ని అడుగులు+అనిచి= కొంత దూరం వీడ్కొల్పి; మారుత+ఆత్మజుండు= గాడ్పుకొడుకు భీముడు; కలుషిత+ఆత్ముండు+అగుచున్= కలవరపడ్డ మనస్సుతో; సెజ్జకున్+వచ్చెన్= పడక మీదికి వచ్చాడు; ఆ+చెలువయున్= ద్రౌపది

కూడా; తన నిద్రించు+ఎడకున్+పోయి= తాను నిద్రించే ప్రదేశానికి పోయి; పర్యంక భాగంబునన్= పడకపై; తనువు వైచి= శరీరం పడవేసి; అంకిలి తేఱని డెందంబునన్= కలతవీడని మనస్సుతో; కొందలంబుతోడి= కలవరంతో కూడిన; నిశ్చయంబునన్= నిర్ణయంతో; నిద్రన్+పొరయని= నిద్రరాని; కనుదోయి మోడ్చి= కళ్ళు మూసికొని; ఉండెన్= ఉన్నది; అంతన్= అప్పుడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధన దుశ్శాసన కర్ణ శకుని సైంధవాది దుష్టుల నందరినీ నరకలోకానికి పంపేటంత వరకు నా మనస్సు చింతా భారంతో వంగిపోయి, అవమానమనే బురదలో కుంగిపోయి, కోపతాపంతో కలత చెంది తొందరపడుతున్నది. దానికి తోడు కౌరవులకు కాలం మూడినట్లు మన అజ్ఞాతవాస సమయంకూడా పూర్తి కావస్తున్నది. పదకొండు నెలలు పూర్తి అయి, పన్నెండో నెల నడుస్తున్నది. ఇంక, ఈ గడువు కాస్తా తీరితే నీ దుఃఖం కూడా తీరుతుంది. కాబట్టి ఊరడిల్లి ఉండుము. కీచకుడు నిన్ను అవమానించి ఇంకా శరీరంతో బ్రతికి ఉన్నాడు. కాబట్టి రేపు వాడు వచ్చినపుడు మట్టుబెట్టవచ్చును. నీవు కూడా క్రమంగా అతడిని అంగీకరిస్తున్నట్లు ఊహించి (నటించి) నర్తనశాలను సంకేతంగా చెప్పి వాడిని అక్కడికి ఒంటరిగా రమ్మని చెప్పుము. అట్లా వస్తే ఆ సొగసుకాడిని మట్టుబెట్టి, నీకు కళ్ళారా చూపి, నీ మనస్సు రంజింపచేస్తాను. ఇది తప్ప మరొక ఉపాయం లేదు. ఇదే నిర్ణయం. ఇట్లాగే చేద్దాం. ఇక ఈ కార్యం మాటలతో తీరేది కాదు. చేష్టలకు దిగాలి. అదిగో తెల్లవారబోతున్నది. లోకం గుర్తిస్తే, అజ్ఞాతవాస వ్రతానికి భంగం వాటిల్లుతుంది. మన కార్యానికి భంగం కలుగుతుంది. కీచకుడిని చంపాలనుకొన్న నా కోరిక తీరాలి. నీవు వెళ్ళి నీప్రక్కపై పడుకొమ్మని చెప్పి ఆమెను తొందరపెట్టి కొంతదూరం కలసి వెళ్ళి వీడ్కోలు చెప్పి భీముడు కోపంతో కలతచెంది తన పడకపై నడుం వాల్చాడు. ఆమెకూడా పోయి తన పడకపై తనువు వాల్చింది. కాని, కంటికి నిద్ర రాలేదు. అయినా కనుదోయి మూసికొని కదలకుండా పడుకొని ఉండిపోయింది. అప్పుడు.

విశేషం: భీముడి వ్యూహకుశలత, కార్యదక్షత, ఉత్సాహస్ఫూర్తి, ఫలితాన్ని సాధించటంలో దృఢ నిశ్చయం, సమయోచితాలైన ఉపాయాలను సాధించే చాతుర్యం- మొదలైన నాయకలక్షణాలను ఇందులో ప్రదర్శించాడు. (సంపా.)

ప్రభాతకాల వర్ణనము

(ఇది మూలమునందు లేదు)

తే. **ద్రుపద నందన పరిభవ దుఃఖమునకు। నుల్లమున దురపిల్లుచు నున్న సరసి**
వేఁడి నిట్టూర్పులో యన వెడలెఁ గ్రొత్త। తావి మూతులు విచ్చు నెత్తమ్మివిరుల. **236**

ప్రతిపదార్థం: ద్రుపదనందన= ద్రౌపది యొక్క; పరిభవ దుఃఖమునకున్= అవమానం వలన కలిగిన దుఃఖానికి; ఉల్లమునన్= మనసులో; దురపిల్లుచున్+ఉన్న= విలపిస్తున్న; సరసి= సరస్సు; వేఁడి నిట్టూర్పులో+అనన్= వేడి నిశ్వాసాలో అన్నట్లు; మూతులు విచ్చు= వికసించు; నెత్తమ్మి విరులన్= చక్కని తామరపూలనుండి; క్రొత్త, తావి= క్రొత్త వాసనలు; వెడలెన్= వెలుపలికి వ్యాపించాయి.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది అవమాన దుఃఖాన్ని చూచి విలపిస్తున్న సరస్సు అనే స్నేహితురాలు విడిచిన వేడి నిట్టూర్పులో అన్నట్లుగా మూతులు విచ్చుకొంటున్న కమలాలనుండి వచ్చే కొంగ్రొత్త సువాసనలు వెలువడసాగాయి.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష. ప్రకృతి కథానాయికపట్ల సానుభూతి చూపినట్లు కవి వర్ణించటం విశేషం. వర్ణనను కథలో మేళవింపజేయటం భాగం.

క. **విచ్చెం దిమిరము; కాఁపులు । వచ్చె మధుపకులము లబ్జవనముల; కురులం**
జొచ్చె విరులు తరులతికల; । నిచ్చె రథాంగములు వంత యెల్లఁ దొగలకున్. **237**

ప్రతిపదార్థం: తిమిరము= చీకటి; విచ్చెన్= తొలగిపోయింది; మధుపకులములు= తుమ్మెదల సముదాయం; అబ్జవనములకున్= తామరపూవుల సముదాయానికి; కాఁపులు వచ్చెన్= కాపురం వచ్చాయి; విరులు= పూలు; తరులతికలన్= చెట్ల తీగల నుండి; ఉరులన్+చొచ్చెన్= రాల దొడిగాయి; రథాంగములు= చక్రవాకపక్షులు; వంతన్+ఎల్లన్= తమ బాధనంతా; తొగలకున్= కలువలకు; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాయి.

తాత్పర్యం: చీకటి తొలగింది. తుమ్మెదలు తామరపూలపై వాలాయి. చెట్లనుండి, తీగలనుండి పూలు రాలాయి. చక్రవాకాలు తమ బాధనంతా కలువపూలకు ఇచ్చాయి.

విశేషం: చక్రవాక పక్షులకు రాత్రి పూట కళ్ళు కనబడవు కాబట్టి జంటలు వియోగావస్థ పొందుతాయి -అని కవిసమయం. కలువలు రాత్రంతా వికసించి సూర్యోదయంతో ముకుళిస్తాయి. తెల్లవారుతుండగా చక్రవాక పక్షులు వికసిస్తూ తమ రాత్రి బాధను ముకుళిస్తున్న కలువలకు అప్పగించినట్లున్నదట! తమ చుట్టమైన చంద్రుడు అస్తమించగా కలువలు ముకుళించాయి. వాటి ముకుళనాన్ని కవి వాటి బాధగా సంభావిస్తూ, అంతవరకూ తమ బాధను చక్రవాకాలు వాటి కందించినట్లు చమత్కరించాడు. (సంపా.)

సీ. **పెనఁకువఁ దనిసిన తనువు లొండొంటితోఁ । గీలించి నిద్రించి మేలుకాంచి,**
తరుణులుఁ బతులు వాతాయనంబుల నల్లఁ । బొలయు వేఁబోకటి మలయపవను
నింపారు చోఁకున నిగురొత్తు చిత్తంబు । లెలసి యొండొరులపైఁ బొలయు చూడ్కు
లాదట నుపకరణావళి వెడ వెడ । యాదరించుచు రాగ మడరఁ దొడరి

తే. **కేళి సలిపిరి భవన దీర్ఘికల తమ్మి । విరుల నెత్తావి నెనయంగ బెరసి చెమట**
పొడము మేనుల తనికంపు ప్రోచి తఱచు । టూర్పుగాడ్పుల పరిమళ ముల్లసిల్ల. **238**

ప్రతిపదార్థం: పెనఁకువన్= కలయికచేత; తనిసిన తనువులు= తృప్తిపొందిన శరీరాలు; ఒండు+ఒంటితోన్= ఒకదానితో మరొకదానిని; కీలించి= చేర్చి; నిద్రించి మేలుకాంచి= నిద్రపోయి మేల్కొని; తరుణులున్, పతులున్= భార్యలూ భర్తలూ; వాతాయనంబులన్= కిటికీల నుండి; అల్లన్= మెల్లగా; పొలయు= వీచే; వేఁబోకటి= వేకువజామునందలి; మలయపవను= మందమారుతం యొక్క; ఇంపారు చోఁకునన్= సుఖమైన స్పర్శచే; ఇగురొత్తు= కోరికల వలన చిగురించే; చిత్తంబులు= మనస్సులు; ఎలసి= పొంది; ఒండొరులపైన్= ఒకళ్ళ మీద ఒకరు; పొలయు= వ్యాపించే; చూడ్కులు= చూపులు; ఆదటన్= ప్రేమతో; ఉపకరణ+ఆవళిన్= చందనాది ద్రవ్యాలతో; వెడవెడ= మిక్కిలి కొంచెంగా; ఆదరించుచున్= గౌరవిస్తూ; రాగమడరన్= ప్రేమ అతిశయించగా; తొడరి= పూనుకొని; భవనదీర్ఘికల= ఇళ్ళలోని బావులలోని; తమ్మివిరుల= తామరపూలయొక్క; నెత్తావిన్+ఎనయంగన్= వాసనలు నిండగా; బెరసి= వ్యాపించి; చెమటపొడము మేనులన్= చెమట పట్టే శరీరాలపై; తనికంపు= చిరువాసనను; తఱచు+ఊర్పుగాడ్పుల= మాటిమాటికి నిట్టూర్పుల; పరిమళము+ఉల్లసిల్లన్= వాసనలు వ్యాపించగా; కేళి సలిపిరి= రతిక్రీడలు చేశారు.

తాత్పర్యం: దంపతులు కలిసి రతి తృప్తి నొంది ఒకొళ్లనొకళ్లు కౌగిలించుకొని నిద్రపోయి తెల్లవారే సమయంలో లేచి, మందమారుతం కిటికీలలో నుండి వీస్తూ సోకగా మరల ఒకరిపై ఒకరికి మమకారం అధికమై భోగసాధనాలైన

ఉపకరణాలు కొద్దిగా తీసికొని ఇళ్ళనడబావులలోని తామరపూల సువాసనలు నిశ్వాసాలతో కలిసి శరీరంపై చెమట సుగంధాన్ని అధికం చేయగా రతికేళి సలిపారు.

విశేషం: రాత్రి రతికేళిలో మైమరచి కౌగిలింతలలో పడుకొనటం దంపతులకు సహజం. తెల్లవారే వేళ మళ్ళీ రతిక్రియ కుపక్రమించటం పరిపాటి.

తే. **రాలియున్న పుష్పప్రకరము విదిర్చి। చెన్నుగా నున్న సేసిన సెజ్జ యనఁగ**
వేగుటయుఁ జుక్కలన్నియు విరిసి విశద। భాతిఁ జెలువొందెఁ జూడ నంబరతలంబు. **239**

ప్రతిపదార్థం: వేగుటయున్= తెల్లవారగా; రాలియున్న= రాలిపడిన; పుష్పప్రకరము, విదిర్చి= పూలరాసులను విదిల్చి; చెన్నుగాన్, నున్న చేసిన= అందంగా నునుపు చేసిన; సెజ్జ+అనఁగన్= పడక అనేటట్లు; అంబరతలంబు= ఆకాశం; చుక్కలు+అన్నియున్= నక్షత్రాలన్నీ; విరిసి= తొలగిపోయి; విశదభాతిన్= స్పష్టమైన ప్రకాశంతో; చూడన్= చూడగా; చెలువొందెన్= ప్రకాశించింది.

తాత్పర్యం: తెల్లవారగానే నక్షత్రాలన్నీ పోయి నిర్మలమైన ఆకాశం రాలిపడిన పూలన్నీ విదిల్చి నునుపు చేసిన పాన్పా అన్నట్లు ఉన్నది.

విశేషం: అలం: ఉత్రేక్ష. వేకువజామున ఆకాశం నిర్మలంగా ఉంటుంది. అది పూలు విదిల్చి నునుపుచేసిన పాన్పువలె ఉన్నదని కవి చమత్కరించాడు. పాన్పుపై పూలు సువాసనకేగాక కమ్మగా నిద్రపట్టటానికి కూడా ఉపయోగపడతాయని శాస్త్రజ్ఞులు చెబుతున్నారు.

వ. **తదనంతరంబ యల్ల నల్లన తెఱపి యిచ్చి యవులవులం జను నంధకారంబు దూరంబుల యందును లేకునికి వలనం గడళ్ళప్పళించి నెరసి విరసినం బొలుచు కలుకట్టలుంబోని దిక్తటంబులును, దమపాసిన కందువలు రోసి యెత్తిన మెడలను బచరించిన చూడ్కులు వేడ్కలం గ్రందైన డెందంబులుం దమము పాసినం గలిగి మెలంగుచు నొండొంటి బిట్టుగాంచి యొదవు సమ్మదంబునం బొదలు మేనులు బెరయించి పరమానందం బునం జొక్కుచు జక్కవకవలు గలసి పొలసి నలిరేఁగి చెలఁగుచు రేయింటి యాఁకటి పెల్లునం గొదగొని కమిచి చంచువులం దిగిచి త్రుంచి యానుచు నిక్కడక్కడఁ బఱచినం జిక్కువడి యున్న మృణాల శకలంబుల వలన బాల చంద్ర శతాభిరామంబులగు శంభు జలమూర్తి విశేషంబులంబోని సరోవరంబులును, జీఁకటి వాసినం బ్రభాతం బను వింత మానిసి మెలంగి ముసుంగు వుచ్చినట్లు మేలుకని యెఱకలు పొదల విదిర్చి కూర్చికొని కలగొనం బలుకు పులుఁగుల యెలుంగుల వలన నొండొంటిం దెలుపుకరణి నొప్పు ధరణీరుహంబులును, బరఁగు నరుణోదయ రాగపటలంబు నెనయు కెంజాయ రంజిల్ల వికసిల్లు రక్తారవిందంబుల దండడి నెగసి చరించు చంచరీకంబుల యెఱకల నెఱుల గిటికొని క్రొత్తయగు కాంతి ప్రవాహంబులం గడలుకొల్పు పుప్పొళ్ళు డుల్చి రాల్చుచుం బొలయు మలయానిలంబునం గ్రాలు మవ్వంపుఁదీవలఁ గడివోయి తొరఁగిన విరుల వలన మీనకేతన పురాతన బాణశాలలం బోని లతా మండపంబులును, మొగిడియు జనంబు సంధ్యాంజలిపుటకరణంబుల ననుకరించు విధంబునం దర్శనీయంబులగు కుముద వనంబులును, నేమేని నెపంబున నొండొరుల మేలుకొలుపు రమణ రమణీ జనంబుల నర్మాలాపంబులం బెరయు దరహాసంబుల**

కాంతిఁ దెలుపెక్కునట్లు వెలరారు దీపంబులును, మునుకడ వచ్చి యెఱుక సేయమికి వాతాయన పవనుని పయిం బుట్టిన యలుక విధంబున వేగుఁబోకట నంకురించు మదంబునఁ గెంపు గదురుట నిద్రలేమినని శంకింపక యింపునం గదియు విదగ్ధ విటజనంబుల మనంబులం దిగుచు లలనాలోచనంబులును, రేపకడ వనలక్ష్మి పురశ్రీ నలంకరించు వడువున నెడపడక యెల్లెడల నిగుడు విభాత కుసుమ కదంబ పరిమళంబును నై యున్నంత. 240

1. తదనంతరంబ.................దిక్తటంబులును.

ప్రతిపదార్థం: తద్+అనంతరంబు+అ= తెల్లవారుతున్నంతనే; అల్లన+అల్లన= మెల్ల మెల్లగా; తెఱపి+ఇచ్చి= సందిచ్చి-తొలగిపోయి; అవులన్+అవులన్+చను= దూరదూరంగా పోయే; అంధకారంబు= చీకటి; దూరంబుల+అందును లేక+ఉనికి వలనన్= దూరప్రదేశాలలో కూడ లేకపోవటం వలన; కడళ్ళు= దిక్కులు; అప్పళించి= తాకి; నెరసి= నిండి; విరిసినన్= విచ్చిపోగా; పోలుచు= ఒప్పే; కలు కట్టలున్+పోని= రాతి కట్టలను పోలిన; దిక్+తటంబులును= దిక్ప్రదేశాలూ;

తాత్పర్యం: తెల్లవారుతున్నది. చీకటి మెల్లమెల్లగా విచ్చుతూ దూరప్రదేశాలలో కూడా తొలగిపోవటంచేత, దిక్కులను స్పృశించి నిండి విచ్చిపోగా దిక్ప్రదేశాలు రాతికట్టలవలె ఒప్పుతున్నాయి. అలంకారం: ఉపమ.

2. తమ పాసిన.................సరోవరంబులును.

ప్రతిపదార్థం: తమ, పాసిన= తాము (జక్కవలు) వీడిన; కందువలు= చోట్లను; రోసి= వెదకి; ఎత్తిన, మెడలను; పచరించిన= ప్రసరింపజేసిన; చూడ్కులున్= చూపులూ; వేడ్కలన్= వేడుకలచే; క్రందు+ఐన= అధికమైన; దెందంబులున్= మనస్సులును; తమము= చీకటి పాసినన్= తొలగగా; కలిగి; మెలంగుచున్= వర్తిల్లుతూ; ఒండు+ఒంటిన్= ఒకదాని నొకటి; బిట్టు= శీఘ్రంగా; కాంచి= చూచి; ఒదవు= కలిగే; సమ్మదంబునన్= సంతోషంతో; పొదలు= ఒప్పే; మేనులు= శరీరాలు; బెరయించి= చేర్చి; పరమ+ఆనందంబునన్= అధిక సంతోషంతో; చొక్కుచున్= పరవశిస్తూ; జక్కవకవలు= చక్రవాక దంపతులు; కలసి= కూడి; పొలసి= చొక్కి; నలిరేఁగి= విజృంభించి; చెలంగుచున్= కూస్తూ; రేయింటి, ఆఁకటి, పెల్లునన్= రాత్రి ఏమీ తికనపోవటం వలన కలిగిన ఆకలి తీవ్రతచేత; గొదకొని= యత్నించి; కమిచి= గ్రహించి; చంచువులన్= ముక్కులతో; తిగిచి= లాగి; త్రుంచి= ముక్కలు చేసి; ఆనుచున్= తింటూ; ఇక్కడన్+అక్కడన్= ఇక్కడా, అక్కడా; పఱచినన్= పరవగా; చిక్కు+పడి+ఉన్న= చిక్కుపడిపోయిన; మృణాల, శకలంబులవలనన్= తామరతూటి ముక్కల వలన; బాల, చంద్ర, శత+అభిరామంబులు+అగు= నూరు బాలచంద్రబింబాల చేత మనోహరాలయిన; శంభు, జల, మూర్తి విశేషంబులన్+పోని= శివుడియొక్క జలరూప విశేషాలవంటి; సరోవరంబులును= సరస్సులును.

తాత్పర్యం: చక్రవాక మిథునాలకు రాత్రివేళ పరస్పర వియోగం, అవి కన్నులు కనిపించక తమ తమ చోట్లను విడిచిపెట్టుతాయి. తెల్లవారిన పిదప అవి రేయి తాము విడిచిన స్థానాలను వెదుకుతూ, మెడ ఎత్తుకుని, చూపులు ప్రసరింపజేస్తూ పరస్పరం కలిసికొనటం వలన వేడుక లధికమై మనస్సులు సంతోషపడుతూ ఉండగా ప్రవర్తిల్లుతాయి. అవి తమ శరీరాలను ఒకదానితోనొకటి చేర్చి, మిక్కిలి సంతోషంతో పరవశిస్తూ, విజృంభించి కూస్తూ, రాత్రి ఏమీ తినకపోవటం వలన కలిగిన ఆకటి తీవ్రతతో తామరతూండ్లను లాగి ముక్కలు చేసి చిందరవందరగా పడవేస్తాయి. ఆ ముక్కలు నూరు బాలచంద్రుల చేత మనోహరాలయిన ఈశ్వరుడి జలమూర్తి విశేషాలు అన్నట్లుగా సరస్సులుంటాయి.

అలం: స్వభావోక్తి.

3. చీఁకటివాసినం.................ధరణీరుహంబులును.

ప్రతిపదార్థం: చీఁకటి; పాసినన్= తొలగిపోగా; ప్రభాతంబు+అను, వింతమానిసి= ఉదయసమయ మనే వింత మనుష్యుడు; మెలంగి= వర్తిల్లి; ముసుంగు+పుచ్చిన+అట్లు= ముసుగు తొలగించిన విధంగా; మేలుకని= నిద్రలేచి; ఎఱకలు= రెక్కలు; పొదలన్= ఒప్పుగా; విదిర్చి= విదలించి; కూర్చికొని= సరిచేసికొని; కలగొనన్= కలతచెందగా; పలుకు= కూయునట్టి; పులుఁగుల+ఎలుంగుల వలనన్= పక్షుల రొదల మిషచేత; ఒండు+ఒంటిన్= ఒకదాని నొకటి; తెలుపు, కరణిన్= మేల్కొలిపే విధంగా; ఒప్పు; ధరణీరుహంబులును= చెట్లునూ.

తాత్పర్యం: చీకటి తొలగిపోగా ఉదయమనే వింత మనుష్యుడు, వచ్చి ముసుగుతొలగించినట్లు మేల్కొని రెక్కలు విదిలించుకొని, సరిచేసికొని, కలతపడినట్లు కూసే పక్షుల రొదల మిషచేత ఒకదాని నొకటి మేలుకొలిపే విధంగా ఒప్పే చెట్లునూ.

అలం: స్వభావోక్తి, రూపకం, ఉత్ప్రేక్ష.

4. పరఁగు నరుణోదయరాగ.................లతా మండపంబులును.

ప్రతిపదార్థం: పరఁగు= ఒప్పునట్టి, అరుణ+ఉదయ, రాగ, పటలంబున్= సూర్యోదయము యొక్క ఎరుపుకాంతుల సమూహాన్ని; ఎనయు= సరిపోలే; కెంజాయ (కెంపు+చాయ)= ఎర్రనికాంతి; రంజిల్లన్= ప్రకాశించగా; వికసిల్లు= విచ్చే; రక్త+అరవిందంబులన్= ఎర్రతామరల యందు; దందడిన్= దట్టంగా; ఎగసి= ఎగిరి; చరించు= తిరిగే; చంచరీకంబుల= తుమ్మెదలయొక్క; ఎఱకల, నెఱులన్= రెక్కల సందులందు; గిఱికొని= చిక్కుకొని; క్రొత్త+అగు, కాంతి, ప్రవాహంబులన్= నూతనకాంతుల ప్రవాహాలను; కడలుకొల్పు= అతిశయింపజేసే; పుప్పొళ్ళు, డుల్చి రాల్చుచున్= డుల్లగొట్టి రాలుస్తూ; పొలయు= వీచే; మలయ+అనిలంబునన్= మలయవాయువు చేత; క్రాలు= ఒప్పే; మవ్వము+తీవలన్= లేతతీగలనుండి; కడి+పోయి= వాసనపోయి; తొరఁగిన విరులవలన= రాలిపోయిన పువ్వులవలన; మీనకేతన, పురాతన, బాణ, శాలలన్+పోని= మన్మథుడి ప్రాత బాణగృహాలను పోలిన; లతా, మండపంబులును= పూలతీగలమంటపాలునూ.

తాత్పర్యం: ఉదయ సూర్యుడి ఎఱ్ఱని కాంతి ప్రసరించగా వికసించే ఎర్రతామరపూలయందు దట్టంగా ఎగురుతూ తిరిగే తుమ్మెదరెక్కల సందుల్లో చిక్కుకొని నూతనకాంతుల ప్రవాహాలను అతిశయింపజేసే పుప్పొళ్ళను డుల్లగొట్టి రాలుస్తూ వీచే మలయవాయువుచేత ఒప్పే లేతతీగలనుండి వాసనపోయి రాలిపోయిన పువ్వులు కలిగి మన్మథుడి ప్రాత బాణ గృహాలవలె ఉన్న లతామండపాలునూ.

అలం: స్వభావోక్తి, ఉపమ.

5. మొగిడియు.................కుముదవనంబులును.

ప్రతిపదార్థం: మొగిడియున్= ముడుచుకొని కూడా; జనంబు, సంధ్యా+అంజలిపుట, కరణంబులన్= సంధ్యావందన మాచరించేటప్పటి జనుల దొప్పలవంటి దోసిళ్లను; అనుకరించు విధంబునన్= అనుసరించేటట్లు; దర్శనీయంబులు+అగు= చూడదగిఉన్న; కుముద, వనంబులునున్= తెల్లకలువల తోపులును.

తాత్పర్యం: ప్రాతస్సంధ్యా సమయంలో ముడుచుకొని కూడా, సంధ్యావందనమాచరించే జనుల అంజలిపుటాలను అనుకరించే రీతిగా చూడదగిఉన్న తెల్లకలువల సమూహాలునూ.

అలం: ఉపమ.

6. ఏమేని నెపంబున.................వెలరారు దీపంబులును.

ప్రతిపదార్థం: ఏమి+ఏని, నెపంబునన్= ఏదో ఒక మిషచేత; ఒండు+ఒరులన్= ఒకరినొకరు; మేలుకొలుపు= మేలుకొలిపే; రమణ, రమణీ జనంబుల= ప్రియుల, ప్రియురాండ్ర యొక్క; నర్మ+ఆలాపంబులన్= పరిహాస గర్భిత వాక్కులచేత; బెరయు= కలిగే; దరహాసంబుల, కాంతిన్= చిరునవ్వుల కాంతిచేత; తెలుపు+ఎక్కు+అట్లు= తెలుపెక్కే విధంగా; వెలరారు, దీపంబులును= తెల్లనైన దీపాలూ.

తాత్పర్యం: ఏదో ఒక నెపంతో ఒకరి నొకరు మేలుకొలిపే దంపతుల పరిహాస గర్భిత వాక్కుల చేత కలిగే చిరునవ్వుల కాంతుల చెంత తెలుపెక్కినవాయా అన్నట్లున్న దీపాలూ.

అలం: తద్గుణం, ఉత్ప్రేక్ష.

7. మునుకడ వచ్చి................లలనా లోచనంబులును.

ప్రతిపదార్థం: మునుకడ= ముందుగా; వచ్చి; ఎఱుక+చేయమికిన్= తెలుపకపోవటానికి; వాతాయన, పవనుని, పయిన్= కిటికీల గాలిమీద; పుట్టిన; అలుక, విధంబునన్= కోపం రీతిగా; వేగుఁబోకటన్= తెల్లవారుజామున; అంకురించు= పుట్టే; మదంబునన్= మదంచేత; కెంపు= ఎరుపు; కదురుట= కలగటం; నిద్ర, లేమిన్+అని= నిద్ర లేకపోవటంచేతనని; శంకింపక= సంశయించక; ఇంపునన్= సంతోషంతో; కదియు= కూడే; విదగ్ధ, విట, జనంబుల, మనంబులన్= నేర్పరులైన విట జనుల మనస్సులను; తిగుచు= ఆకర్షించే; లలనా; లోచనంబులును= స్త్రీల కన్నులూ.

తాత్పర్యం: ముందుగా వచ్చి తమను మేలుకొలుపకపోవటంచేత కిటికీల గాలిపై కలిగిన కోపం చేతనా అనేటట్లు ప్రియురాండ్ర కళ్ళు ఎఱ్ఱబడ్డాయి; కాని, తెల్లవారుజామున కలిగే మదం వలన అవి సహజంగానే ఎర్రనయ్యాయి. పైగా రాత్రి అంతా ప్రియులను కూడటంవలన నిద్రలేక కలిగిన ఎరుపు అని విదగ్ధులైన విటజనులు సంశయించక, తెల్లవారువేళ సంతోషంతో ప్రియురాండ్రను సమీపించినప్పుడు వారి మనస్సులను ఆకర్షిస్తూవున్న ఆ ప్రియురాండ్ర అందమైన నయనాలూ,

అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

8. రేపకడ.................నై యున్నంత.

ప్రతిపదార్థం: రేపకడ= ప్రొద్దున; వనలక్ష్మి= వనమనే లక్ష్మి; పురశ్రీన్= నగరమనే లక్ష్మిని; అలంకరించు, వడువునన్= అలంకరించే విధంగా; ఎడపడక= ఎడతెగక; ఎల్ల+ఎడలన్= అన్నిచోట్లా; నిగుడు= వ్యాపించే; విభాత, కుసుమ, కదంబ, పరిమళంబును= వేకువజామునందలి పూల సమూహంయొక్క సువాసనలు!; ఐ= అయి; ఉన్న+అంతన్= ఉండగా.

తాత్పర్యం: ప్రొద్దునవే వనలక్ష్మి నగరలక్ష్మిని అలంకరిస్తున్నదా అనే విధంగా, ఎడతెగకుండా అన్నిచోట్లా వ్యాపించే ఉదయ సమయ పుష్పసౌగంధ్యమూ కలిగి ఉండగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

అలం: ఉత్ప్రేక్ష. వనలక్ష్మి - రూపకం.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష; ఎడనెడ - ఉపమ. రూపకం-ఉత్ప్రేక్షను అతిశయింప చేశాయి. ప్రభాత వేళ కనువిందు చేసే ప్రకృతి సౌందర్యాన్ని ఊహాసుందరంగా ఆవిష్కరించటం ఇక్కడి అలంకారశిల్పం. వెనుకటి పద్యంలో తెల్లవారుజామున నక్షత్రాలు మాయమై ఆకాశం నిర్మలంగా తేటపడింది. 1. ఆ తరువాత-చీకట్లు క్రమంగా విరిసి దూరదూరంగా పోయి దిక్తటాలు బయట పడటం మొదట వర్ణించబడింది. అవి ముగిసిన చీకట్లు వరిసిపోగా బయటపడిన రాతికట్టలవలె ఉన్నాయి. ఇక్కడ ఉత్ప్రేక్షా గర్భిత ఉపమాలంకారం భావనీయం. 2. ఆ తరువాత - చక్రవాక పక్షులు రాత్రంతా తామరతూండ్ల ముక్కలను చిమ్మటం వలన ఆ ముక్కలు మిలమిలలాడుతూ ఉండగా మెరుస్తున్న సరోవరాలు వెలుగు చూచాయి. ఆ సరోవరాలు చంద్రకళలతో వెలుగొందే శివుడి జలమూర్తులో అన్నట్లున్నాయట! ఈ వర్ణనలో ఉపమాలంకార రంజితమైన ఉత్ప్రేక్ష భాసిస్తున్నది. దిక్కులు తెల్లబడి ఆ కాంతులు నీళ్ళలో ప్రతిఫలించటం ప్రభాత ప్రకృతి సౌందర్య దర్శకులకు సహజంగా గోచరించే సుందర దృశ్యమే. 3. ఆ తరువాత - జనుల దృష్టి నాకర్షించేవి చెట్లమీద వినపడే పక్షుల కలకలారావాలు. ప్రభాతం అనే మనిషి చీకటి అనే (ముసుగు వేసికొని అందరినీ భయపెట్టి ఒక్కసారిగా పై) ముసుగు తీసి వేయగా అంతవరకూ సడీ సవ్వడీ లేకుడా ఉన్న చెట్లు ఒక్కసారి రెక్కలు విచ్చి ఎగురుతూ వ్రాలుతూ అరుస్తున్న పక్షుల కూతలనే మాటలతో చెలరేగి పరస్పరం యోగక్షేమాల పలకరింపులు మొదలుపెట్టినట్లున్నాయట! రూపకానుప్రాణిత ఉత్ప్రేక్ష ఇందులో ప్రకాశిస్తున్నది. 4. ఆ తరువాత అరుణోదయం- ఆ సమయంలో ఆకాశంలో కానవచ్చే అరుణకాంతితో దీటైన కాంతులు గలవి ఇలలో ఎర్రదామరలు. వాటి మీద తుమ్మెదలు విశృంఖలంగా తిరగటం వలన వాటి రెక్కలకు పుప్పొడు లంటాయి. వాటిని మలయపవనుడు డులిపి నేలకు రాలుస్తున్నాడు. అతడి వీరవిహారానికి పూలు రాలి లతామండపాల నిండా పడుతున్నాయి. అప్పుడవి మన్మథుడి పాత ఆయుధాగారాలా అన్నట్లు ఉన్నాయట! ఉపమానుప్రాణిత ఉత్ప్రేక్ష ఊహారమణీయం. రాత్రి ఎంత మన్మథోద్దీపకంగా ఉన్నదో అరుణోదయవేళ సైతం అంతటి మన్మథోద్దీపకంగా ఉన్నదని ధ్వని. మన్మథుడి పంచబాణాలు పూలే. (అరవిందం, అశోకం, చూతం, నవమల్లిక, నీలోత్పలం). 5. ఆ తరువాత నిష్ఠాగరిష్ఠుల ప్రాతఃకాల సంధ్యావందన దృశ్యాలు గోచరిస్తాయి. తెల్లవారేకొద్దీ కలువపూలు ముకుళిస్తాయి. ఆ ముకుళించిన కలువలు సూర్యుడికి అంజలి పట్టే భక్తుల కరపుటాలవలె ఉన్నాయట! ఉపమాలంకార మండిత మీ వర్ణనం. 6. ఆ తరువాత - ప్రభాత కాంతికి దీపాలు వెలవెలపోవటం సహజ రమణీయ దృశ్యం. ఆ దీపాలు మేలుకొలుపుల మిషతో నర్మ సంభాషణలు చేస్తున్న దంపతుల చిరునవ్వుల కాంతులచేత పరిహసించబడ్డాయట! అందువలన వెలవెలపోయాయేమో అన్నట్లు ఉన్నాయట. ఊహారమణీయమైన ఉత్ప్రేక్ష. 7. ఆ తరువాత - తెల్లవారే లోపల మరొకసారి విటులను ఆకర్షించి వినోదించాలనే వేడుకతో కొంటె చూపులు విసిరే వేశ్యల, విటకత్తెల పోకడలు గమనించదగినవి. రాత్రిళ్ళంతా నిద్రలేదు. అందువలన కన్నులు ఎర్రపడ్డాయి. కాని, ఆ కళ్ళు తొలిజాము కైపువలన అట్లా ఎర్రపడ్డాయని తలంచి, నేర్పరులైన విటులు తమను మరొకసారి కూడటానికి అనువుగా వారిని రెచ్చగొట్టుతున్నట్లున్నాయట విటకత్తెల చిలిపి చూపులు, ఊహారమ్యమైన ఉత్ప్రేక్ష. 8. ఆ తరువాత-ప్రభాత వాతావరణంలో గుబాళించే పూలవాసన అనుభవించ దగింది - అది వనలక్ష్మి పురలక్ష్మిని ప్రభాత సేవ కొరకు అలంకరిస్తున్నట్లు దర్శనీయంగా, పూజనీయంగా, పవిత్రంగా కనబడిందట! 9. హరిహరనాథ భక్తుడైన తిక్కన హరుని అష్ట విధ రూపాల ప్రసక్తి ఈ వచనంలో తెచ్చాడు. అష్టవిధ ప్రభాతకాల వైభవాలను ఇందులో వర్ణించాడు. (సంపా.)

సీ. **నీరజాకరములు నిష్ఠమైఁ జేసిన । భవ్యతపంబుల ఫల మనంగ,**

దివసముఖాభినందిత చక్రయుగ్మకం । బుల యనురాగంపుఁబ్రో వనంగ,

హరిహరబ్రహ్మ మహానుభావంబు లొ । క్కటి గాఁగఁ గరఁగిన గట్టి యనఁగ,

నతుల వేదత్రయ లతికాచయము పెను । పొందఁ బుట్టెడు మూలకంద మనఁగ

తే. నఖిల జగముల కందెఱ యగుచు జన స। మాజ కరపుట హృదయ సరోజములకు
ముకుళనంబును జృంభణంబును నొనర్చి। భానుబింబంబు పూర్వాద్రిపై వెలింగె. 241

ప్రతిపదార్థం: నీరజ+ఆకరములు= తామర కొలకులు; నిష్ఠమైన్+చేసిన= నియమంతో దీక్షగా చేసిన; భవ్యతపంబులఫలము+అనంగన్= చేసిన మంగళప్రదమైన తపస్సుల ఫలమో అన్నట్లుగా; దివసముఖ= ప్రాతఃకాలం చేత; అభినందిత= సంతోషింప జేయబడిన; చక్రయుగ్మకంబులు= చక్రవాక పక్షుల జంటల యొక్క; అనురాగము+ప్రోవు+అనంగన్= ప్రేమరాశి అనునట్లు; హరిహరబ్రహ్మ= త్రిమూర్తుల-విష్ణు మహేశ్వర బ్రహ్మల యొక్క; మహత్+అనుభావంబులు= గొప్ప ప్రభావాలు; ఒక్కటి+కాఁగన్= ఒకటిగా అయ్యేటట్లు; కరఁగిన= కరిగించి చేసిన; గట్టి= కణిక; అనఁగన్= అనునట్లు; అతుల= సాటిలేని; వేదత్రయ= మూడు వేదాలనే; లతికాచయము= తీగల సమూహం; పెనుపొందన్= అభివృద్ధి చెందేటట్లు; పుట్టెడు= పుట్టిన; మూలకందము+అనఁగన్= మొదటి దుంప అన్నట్లు; అఖిలజగముల= అన్ని లోకాలకు; కన్+తెఱ= కనురెప్ప; అగుచున్= ఔతూ; జనసమాజ= జనసమూహాల యొక్క; కరపుట= దొప్పలలాంటి చేతులకు; హృదయసరోజములకున్= హృదయాలు అనే కమలాలకు; ముకుళనంబును= ముడుచుకొనటమూ; జృంభణంబునున్= వికాసాన్ని; ఒనర్చి= కలిగించి; భానుబింబంబు= సూర్యబింబం; పూర్వాద్రిపైన్= తూర్పుకొండపై; వెలింగెన్= ప్రకాశించింది.

తాత్పర్యం: తామర కొలకులు నిష్ఠతో చేసిన పవిత్ర తపస్సులకు ఫలితమో అన్నట్లు, తెల్లవారగానే కూడుకొన్న చక్రవాకపక్షుల జంటల అనురాగమంతా ఒక రాశిగా రూపొందిందా అన్నట్లు, త్రిమూర్తుల మహిమలను కరగించి చేసిన సిద్ధగుళికయా అన్నట్లు, వేదాలు అనే ఎగబ్రాకే తీగలు పుట్టిన దుంపా అన్నట్లు సకల లోకాలకు కనురెప్పగా ఉండే సూర్యుడి పూర్ణబింబ రూపం తూర్పుకొండమీద ప్రకాశించింది. లోకానికి కనురెప్ప అయిన సూర్యుడు క్రమంగా జనుల చేతి అంజలులకు ముకుళనాన్నీ, హృదయపద్మాలకు వికాసాన్నీ కలుగజేసి తూర్పుకొండపై ప్రకాశించాడు.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష, రూపకం, తుల్యయోగిత, యథాసంఖ్యం. ఈ పద్య రచనా మహత్త్వాన్ని కీ.శే.భూపతి లక్ష్మీనారాయణరావుగారిట్లా వ్యాఖ్యానించారు. 'భవ్యతపః ఫలంబగు పరంజ్యోతి స్వరూపము, విశుద్ధ ప్రేమ పరిణామమగు రసస్థితి, హరిహరబ్రహ్మైక్య జ్ఞానమూర్తి, వేదత్రయ జన్మకారణమగు పరబ్రహ్మ స్వరూపము నను నిట్టి యలౌకికోపమానములచే వర్ణన కుదాత్తత సిద్ధించినది. హృదయంగమములైన యీ యుత్ప్రేక్షలు రచనకు మనోహరత్వము నాపాదించుటయేగాక, సూర్యభగవానుని పరబ్రహ్మతత్త్వమును బ్రతిపాదించునవియై, పఠితృమానసములను భక్తిభావపూరితములుగా నొనర్చుచున్నవి. 'అఖిల జగముల కన్దెఱ యగుచు' ననుటలో, సూర్యభగవానుడు చైతన్యప్రదాతయు, జ్ఞానప్రదాతయు నగునను నర్థము సిద్ధించినది. అట్టి పరబ్రహ్మ స్వరూప సాక్షాత్కారముచే జనుల హృదయములు వికాసము నొందుటయు, వారు భక్తిచేఁ గరములు మోడ్చి, సూర్యభగవానునకుఁ బ్రణమిల్లుటయు, నొక్కుమ్మడి జరుగు కార్యములు. ఈ యుదాత్తార్థమును బ్రతిపాదించుచుఁ, దిక్కన, యథాసంఖ్య, రూపకోత్ప్రేక్షా తుల్యయోగితల నతి ప్రౌఢముగఁ బోషించి యున్నాడు. జగజ్జ్యోతియు, విష్ణుస్వరూపమును నగు సూర్యుని వర్ణించుచుఁ దిక్కన గ్రహించిన పవిత్రములగు నుపమానము లతని యుదాత్త కవితాతత్త్వమునకు నిదర్శనము లగును.'' (భారతము- తిక్కన రచన - రెండవ ముద్రణ: 1962 పు. 25-26). హరి హర బ్రహ్మ మహానుభావంబు లొక్కటి గాఁగఁ గరఁగిన గుటిక యనఁగ' - అనే పాఠాంతరం ఉన్నది.

కీచకుఁడు ద్రౌపది నియ్యకొలుప యత్నించుట (సం.4-21-7)

వ. ఇట్లు సూర్యోదయ మగుటయు సమయ సముచిత కరణీయంబులు వేగిరంబ నడపి వేగిరపాటుతో సింగారంబు సేసికొని సింహబలుండు. 242

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; సూర్య+ఉదయము+అగుటయున్= ప్రొద్దు పొడుపు కాగా; సింహబలుఁడు= కీచకుడు; సమయ సముచిత= సమయానికి తగిన; కరణీయంబులు= పనులు; వేగిరంబు+అ= త్వరగా; నడపి= జరిపి; వేగిరపాటుతోన్= తొందరపాటుతో; సింగారంబు+చేసికొని= అలంకరించుకొని.

తాత్పర్యం: ఇట్లు సూర్యోదయం కాగా, ప్రాతఃకాలంలో చేయదగిన కృత్యాలను త్వరగా పూర్తి చేసి, వడివడిగా అలంకరించుకొని కీచకుడు.

విశేషం: కీచకుడు 'నానాభరణధరణ శీలుఁడు' అని తిక్కన (2.32) చెప్పటం గమనించదగింది. అతడి వేగిరపాటు కామ భావోద్వేగాన్ని సూచిస్తున్నది. (సంపా.)

క. తన మదిఁ గదిరిన తమకం । బునఁ జిడిముడిపడుచు ద్రుపదపుత్రికపై నూ
నిన వేడ్క దిగువ నొకటియుఁ । గనుఁగొన విన లేక మదనకంపితుఁ డగుచున్. 243

ప్రతిపదార్థం: తన మదిన్= కీచకుడి మనస్సులో; కదిరిన తమకంబునన్= అధికమైన మోహంతో; చిడిముడి పడుచున్= తొట్రుపడుతూ; ద్రుపద పుత్రికపైన్= ద్రౌపదిపై; ఊనిన వేడ్క= కలిగిన కోరిక; తిగువన్= ఆకర్షించగా; ఒకటియున్+కనుఁ గొనన్= ఏ ఒక్కటీ చూడటానికి; వినన్= వినడానికీ; లేక= మనస్సు నిలువక; మదనకంపితుఁడు+అగుచున్= మన్మథ చలితుడై.

తాత్పర్యం: కీచకుడు తన మనస్సులో పెరిగిన మోహంతో చిడుముడిపాటుతో తొట్రుపడుతూ ద్రౌపదిపై కలిగిన ఉత్కంఠతో ఏదీ చూడలేక, ఏదీ వినలేక మదనావేశంతో, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: 'కామాతురాణాం న భయం న లజ్జా' అనే సూక్తికి ఇది నిదర్శనంగా కనబడుతున్నది. ఇక్కడ కీచకుడి కంటికి ఏదీ కనబడదు. చెవికి ఏదీ వినబడదు.

వ. అతిత్వరితంబ సుదేష్ణ మందిరంబున కరుగుచు నంతరంగంబున. 244

ప్రతిపదార్థం: అతిత్వరితంబు+అ= మిక్కిలి వేగంగా; సుదేష్ణ మందిరంబునకున్= సుదేష్ణ ఇంటికి; అరుగుచున్= వెళ్లుతూ; అంతరంగంబునన్= మనస్సులో.

తాత్పర్యం: అతి వేగంగా సుదేష్ణ అంతఃపురానికి వెళ్ళుతూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ఉ. 'చయ్యన నేఁగి యంబుజ విశాల విలోచనఁ గాంచి ప్రీతిమై
నయ్యెడ నేకతంబ హృదయం బలరం దఁగఁబల్కి యొక్కమై
నియ్యకొనంగఁ జేసి యెలయించెద, నిక్కకుఁ దార్చి, నేర్పునన్
శయ్యకుఁ దెచ్చెదం గుసుమసాయకు పూనికి నేఁడ తీర్చెదన్'. 245

ప్రతిపదార్థం: చయ్యనన్+ఏఁగి= త్వరగా వెళ్లి; అంబుజ విశాల విలోచనన్= పద్మాలవలె విశాలమయిన కన్నులు గల ద్రౌపదిని; కాంచి= చూచి; ప్రీతిమైన్= ప్రేమతో; ఆ+ఎడన్= అక్కడే; ఏకతంబు+అ= ఒంటరిగా; హృదయంబు+అలరన్+తగన్+పల్కి= మనస్సు మెచ్చుకునేటట్లు తగినట్లు మాట్లాడి; ఒక్కమైన్= ఏదో ఒక విధంగా; ఇయ్యకొనంగన్+చేసి= అంగీకరించేటట్లు చేసి;

ఎలయించెదన్= అలరిస్తాను; ఇక్కకున్= ఏకాంత మందిరానికి; తార్చి= చేర్చి; నేర్పునన్= మెలకువతో; శయ్యకున్+తెచ్చెదన్= పడకపై చేరుస్తాను; నేఁడు+అ= ఈరోజే; కుసుమసాయకుపూనికిన్= మన్మథుడి ప్రయత్నాన్ని, రతిసౌఖ్యాన్ని; నేఁడు+అ= ఈ దినమే; తీర్చెదన్= పూర్తి చేస్తాను.

తాత్పర్యం: 'నేను త్వరగా పోయి, సైరంధ్రిని చూచి, ప్రీతితో అక్కడ ఏకాంతంలో కలిసి మనసు మురిసేటట్లు మాట్లాడి, ఏదో విధంగా ఆమెను ఒప్పించి ఇంటికి తీసికొని వచ్చి, నేడే నా మదనవాంఛను తీర్చుకొంటాను.'

విశేషం: మదనావేశంలో ఊగిసలాడుతున్నాడు కీచకుడు. సైరంధ్రి అంగీకరిస్తుందా? లేదా? అనేది అనుమానం. తార్చి= అనే మాట తార్పుడుగాండ్ర విషయంలో వాడుతారు. వ్యభిచార స్వభావం కలవారిపట్ల అది సరిపోతుంది. మాటి మాటికి మదనావేశంతో పరవశించిపోతున్నాడు కీచకుడు.

క. అని యువ్విళ్లూరుచు వెసఁ। జని కేకయ రాజపుత్రి సదనంబున న
య్యనిమిషచారువిలోచన। యనురూప విధాన నిరతయై యుండంగన్. 246

ప్రతిపదార్థం: అని, ఉవ్విళ్లూరుచున్= అని ఉబలాటపడుతూ; వెసన్+చని= త్వరగా వెళ్ళి; కేకయ రాజపుత్రి సదనంబునన్= సుదేష్ణ మందిరంలో; ఆ+అనిమిషచారువిలోచన= ఆ చేపలవంటి అందమైన కనులుగల సైరంధ్రి; అనురూప విధాన= ఆమె వృత్తికి తగిన పనిలో; నిరత+ఐ+ఉండంగన్= లగ్నమై ఉండగా.

తాత్పర్యం: కీచకుడు ఆ విధంగా ఉబలాటపడుతూ త్వరగా వెళ్ళి సుదేష్ణ మందిరంలో అందమైన కనులుగల సైరంధ్రి తన పనిలో నిమగ్నులయి ఉండగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: 'అనిమిష చారు విలోచన' అనే విశేషణం ద్రౌపది తత్కాలంలో కీచకుడి వర్తనం పట్ల ప్రదర్శిస్తున్న జాగరూకతనూ, 'అనురూప విధాన' మనే ప్రయోగం భీమద్రౌపదులు క్రిందటి రాత్రి యోచించిన పథకానికి అనుగుణంగా - అనే అర్థాన్ని కూడా ధ్వనింప చేయటం విశేషం. (సంపా.)

చ. కనుఁగొని యప్డు గ్రొత్తయగు కౌతుకవృత్తి మునింగి పల్లటి
ల్లిన ధృతితోఁ గ్రమం బరయలేని మనంబు చలింప నచ్చటన్
జను లెడ యౌటఁ గాంచు నెఱి సాలక గ్రక్కున నింతిఁ జేరఁగాఁ
జనియె విధాతృలుబ్ధకవశంబునఁ బోవు మృగంబు చాడ్పునన్. 247

ప్రతిపదార్థం: కనుఁగొని= చూచి; అప్డు= ఆ సమయంలో; క్రొత్త+అగు కౌతుకవృత్తిన్= క్రొత్తదైన అనుభవం కొరకు పడే ఆశగల భావంతో; మునింగి= పడిపోయి; పల్లటిల్లిన= మిగుల చలించిన; ధృతితోన్= ధైర్యంతో; క్రమంబు+అరయలేని= ఉచితానుచితాలు తెలిసికొనలేని; మనంబు= మనస్సు; చలింపన్= స్పందించగా; అచ్చటన్= అక్కడ; జనులు ఎడ+ఔటన్= పరివారం దూరం కావటం కొరకు; కాంచు= నిరీక్షించి చూచే; నెఱి= ఓపిక, బుద్ధి; చాలక= సరిపోక; విధాతృ= బ్రహ్మ అనే; లుబ్ధక వశంబునన్= వేటగాని చేతిలో పడటానికి; పోవు= పోయే; మృగంబు చాడ్పునన్= జింకవలె; గ్రక్కునన్= త్వరగా; ఇంతిన్+చేరఁగాన్= ద్రౌపదిని సమీపించటానికి; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: సైరంధ్రిని చూచి కీచకుడు క్రొత్త కోరికలు చిగురెత్తగా ఆసక్తిలో మునిగి, ధైర్యం కోల్పోయి, వివేకాన్ని వీడి, మనస్సు చలించగా, దగ్గరలో పరిజనం లేకుండా వేచిచూచే ఓపిక కూడా లేకుండా విధి అనే వేటగాడి ఉరిలోకి తనంతట తాను ఉరికే మగజింకవలె శీఘ్రంగా ఆమె సమీపానికి వెళ్ళాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. జరగబోయే కథను వ్యంగ్యంగా చెప్పుతున్నాడు కవి. కీచకుడు మృగం వలె ప్రాణాలు కోల్పోతాడు. అయితే అది విధి నిర్ణయం. వాడు దానికి లోబడ్డాడు. మృగోపమానం ఇంద్రియలోలుపత్వాన్ని ధ్వనింపచేస్తున్నది.

క. చనుటయు ద్రౌపది యతనిం। గనియుం గానని విధంబు గైకొని చిత్తం
బున బెదరక తనముందటి। పనివెరవున నుండె భీముపలుకుల యూఁతన్. 248

ప్రతిపదార్థం: చనుటయున్= వెళ్ళగా; ద్రౌపది; అతనిన్+కనియున్= కీచకుడిని చూచి కూడా; కానని విధంబు+ కైకొని= చూడనట్లుగా భావించి; చిత్తంబునన్+బెదరక= మనస్సులో భీతిల్లక; భీముని పలుకుల+ఊఁతన్= భీముడిచ్చిన మాటల ధైర్యంతో; తన ముందటి= అతడు రాక మునుపు తన చేతిలో ఉన్న; పనివెరవునన్+ఉండె= పనిలో నిమగ్నఅయి ఉన్నది.

తాత్పర్యం: అట్లా కీచకుడు దగ్గరికి వెళ్ళగా, ద్రౌపది భీము డిచ్చిన మాటలను ఊతగా తీసికొని, అతడిని చూచినా చూడనట్లు నటిస్తూ, దూరంగా తొలగిపోకుండా, మనోధైర్యంతో తాను చేస్తూఉన్న పనిలో నిమగ్నురాలైనట్లు ఉండింది.

వ. అట్టియెడ. 249

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

సీ. ఎవ్వరితోనైన నెలుఁగెత్తి యొక్కింత। పనిలేని వెంగలి పలుకు వలుకు;
మట్టియ లొండొంటి బిట్టుదాఁకఁగ నేల। నందంద మునిగాళ్ళ నప్పళించుఁ;
గడువికారంబుగా నొడలెల్ల విఱుచుచు। మలఁగి రిత్తకు రిత్త సెలఁగి నవ్వుఁ;
దాళంబుగాఁ గరతలమునఁ బెలుచఁ గం। బంబు వ్రేయుచు వెడపాట పాడు;

తే. మలయు, నంతంతఁ జేరువఁ బొలయు, నింతి। తన్ను చూడమి కెంతయుఁ దల్లడిల్లు;
నిక్కడక్కడఁబడుఁ, దగు లినుమడింపఁ। జూచు నత్తన్విఁ బొరిఁబొరిఁ గీచకుండు. 250

ప్రతిపదార్థం: కీచకుండు= కీచకుడు; ఎవ్వరితోన్+ఐనన్= ఎవరితోనైనా; ఎలుఁగు+ఎత్తి= గొంతెత్తి; ఒక్కింత= కొంచెమైనా; పనిలేని= వ్యర్థమైన; వెంగలిపలుకు= తెలివిలేని మాటను; పలుకున్= మాట్లాడుతాడు; మట్టియలు= కాలి మట్టెలు; ఒండొంటిన్= ఒకదానికొకటి; బిట్టుదాఁకఁగన్= గట్టిగా తాకగా; నేలన్= నేలమీద; అందంద= అక్కడక్కడ; ముని+కాళ్ళన్= ముందు కాళ్ళతో, కొనగోళ్ళతో; అప్పళించున్= తట్టేవాడు; కడువికారంబు+కాన్= మిక్కిలి అసహ్యంగా; ఒడలు+ఎల్లన్= శరీరమంతా; విఱుచుచున్= విరుస్తూ; మలఁగి= మరలి; రిత్తకు రిత్త= వృథాగా; చెలఁగి నవ్వున్= పెద్దగా నవ్వేవాడు; కరతలమునన్= అరచేతితో; తాళంబుగాన్= తాళంగా; పెలుచన్= శబ్దం చేసేటట్లు; కంబంబు వ్రేయుచున్= స్తంభాన్ని తట్టుతూ; వెడపాట పాడున్= అల్పమైన పాట పాడేవాడు; అంతంతన్= అక్కడక్కడ; మలయున్= తిరుగుతాడు; చేరువన్= దగ్గరగా; పొలయున్= సంచరిస్తాడు; ఇంతి= ద్రౌపది; తన్నున్= (కీచకుడిని); చూడమికిన్= చూడకపోవటానికి; ఎంతయున్+తల్లడిల్లున్= ఎంతో బాధపడతాడు; ఇక్కడ+అక్కడ= ఇక్కడా అక్కడా; పడున్= పడతాడు; తగులు= మోహం; ఇనుమడింపన్= రెట్టింపు కాగా; ఆ తన్విన్= ద్రౌపదిని; పొరిన్+పొరిన్= మాటిమాటికీ; చూచున్= చూస్తాడు.

తాత్పర్యం: కీచకుడు కంటబడ్డవారితో వృథాగా మాటలు చెప్పుతూ, కాలిమట్టెలు శబ్దం చేసేటట్లు మునిగాళ్ళతో నేల మీద తడుతూ, వికారంగా ఒడలు విరుచుకొంటూ, అకారణంగా నవ్వుతూ, అరచేతితో స్తంభాన్ని తట్టి తాళం వేస్తూ,

వెడ పాట పాడుతూ, సైరంధ్రికి దగ్గరగా వెళ్ళి, ఆమె తనను చూడకపోవటంతో మిక్కిలి బాధపడుతూ, అధిక మోహంతో సైరంధ్రిని చూస్తూ ఉన్నాడు.

విశేషం: అలం: యథాసంఖ్యం. కీచకు డిక్కడ ప్రదర్శిస్తున్న చేష్టలు దుర్విలాసాలని తరువాతి వచనంలో తిక్కన పేర్కొన్నాడు. అవి కీచకుడి ఉన్మత్తావస్థను ధ్వనింపచేస్తున్నాయి. ఒక్కొక్క చేష్ట ఒక్కొక్క దుర్విలాసాన్ని తెలుపుతున్నట్లు క్రమంగా అన్వయించటం అలంకార సౌందర్యం. అక్కడక్కడే తిరుగుతూ అనవసరంగా, అర్థరహితంగా, ఎవ్వరితో పడితే వారితో పెద్దగా గొంతు పెంచి మాట్లాడాడట- తాను వచ్చినట్ల సైరంధ్రి తెలిసికొని కన్నెత్తి చూడాలని! కాని, ఆమె దగ్గరలో ఉండి కూడా అతడిని చూడలేదు. అందుకని కాలి మట్టెలు నేలకు తాకేటట్లుగా శబ్దం చేస్తూ మునికాళ్ళను అప్పళించాడు. అయినా ఆమె చూడలేదు. (ఆరోజులలో మగవాళ్ళు కూడా మట్టెలు పెట్టుకొనేవారు కాబోలు! అందరూ కాకపోయినా కీచకుడి వంటి నానాభరణధరణశీలురు ధరించేవారేమో! అవి ధనవంతుల అలంకారాలలోనివి కావచ్చును.) అందుకు కలతపడ్డాడు. ఆమెను ఆకర్షించటానికీ, తన విరహవేదనను ఆమెకు తెలుపటానికీ ఒడలెల్లా విరుస్తూ, కారణం లేకుండానే కలకలా నవ్వుతూ క్రిందా మీదా పడ్డాడు (శతధా యత్నించాడని భావం). అయినా లాభం లేకపోయింది. మోహం అతిశయించగా ఆమె వైపు సూటిగా తేపతేపకు చూస్తూ స్తంభాల మీద చేతులు పెట్టి తాళం వేస్తూ కూనిరాగాలు తీయటం మొదలుపెట్టాడు. ఉన్మత్తుడి వింత వలపును అభినయ సుందరంగా చలనచిత్రంగా చిత్రించిన తిక్కన నాటకీయత కీపద్యం చక్కని ఉదాహరణం. (సంపా.)

వ. ఇట్లు బహుప్రకారంబులగు దుర్విలాసంబులు సేయుచు నద్దురాత్ముండు ద్రుపదనందన డాయంబోయి. 251

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; బహుప్రకారంబులు+అగు= అనేకరకాలైన; దుర్విలాసంబులు= చెడుశృంగార చేష్టలు; చేయుచున్= చేస్తూ; ఆ దురాత్ముండు= ఆ కీచకుడు; ద్రుపదనందనన్= ద్రౌపదిని; డాయన్+పోయి= సమీపించి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అనేకరకాలుగా వికార శృంగార చేష్టలు చేస్తూ ఆ దుష్ట కీచకుడు ద్రౌపదిని సమీపించి.

ఉ. 'భాగ్యము గాదె నీ చరణపద్మము లెప్పుడుఁ జేరి కొల్వఁగా
యోగ్యత గల్గెనేని, నను నొక్కని నొల్లవొ? కామసౌఖ్యవై
రాగ్యము నీ మనంబునఁ దిరంబొ? నిజం బెఱుఁగంగఁ జెప్పు; సౌ
భాగ్యము గుందునే మగలపై నొక యించుక చూడ్కి నిల్పినన్. 252

ప్రతిపదార్థం: నీ చరణపద్మములు= నీ (ద్రౌపది) పాదపద్మాలు; ఎప్పుడున్= నిరంతరం; చేరికొల్వఁగాన్= ఆశ్రయించి కొలవటానికి; యోగ్యత కల్గెన్+ఏని= అవకాశం కలిగితే; భాగ్యము+కాదె!= అదృష్టం కదా!; ననున్+ఒక్కనిన్+ఒల్లవొ?= ఈ కీచకుడిని ఒకడినే కోరుకొనవా?; నీ మనంబునన్= నీ మనస్సులో; కామసౌఖ్యవైరాగ్యము= మన్మథసుఖాలపై ఆశలేకపోవటం; తిరంబొ?= మారనిదా?, స్థిరమా?; నిజంబు+ఎఱుఁగంగఁన్+చెప్పు= ఉన్నమాట తెలిపేటట్లు చెప్పుము; మగలపైన్= పురుషుల మీద; ఒక+ ఇంచుక చూడ్కినిల్పినన్= కొంచెమైనా దృష్టి నిలిపితే; సౌభాగ్యము= నీ అందం; కుందునే?= తగ్గిపోతుందా?

తాత్పర్యం: 'నీ పాదపద్మాలను ఆశ్రయించి కొలిచే భాగ్యమబ్బితే అదృష్టవంతుడిని గదా! ఈ కీచకుడిని ఒక్కడినే మోహించటం ఇష్టం లేదా? లేక పురుషజాతిపైనే వైరాగ్యభావం కలిగిందా? ఉన్న విషయం స్పష్టంగా చెప్పుము. మగవారివైపు కాస్త కడకంటిచూపు ప్రసరింపజేస్తే నీ సొమ్మేమైనా తరిగిపోతుందా?

విశేషం: క్షణక్షణానికి కీచకుడి వియోగవ్యథ అధికమవుతున్నది. మాటలు తూలుతున్నాడు. అడుగులకు మడుగులొత్తటానికి కూడా సిద్ధపడుతున్నాడు. 'సౌభాగ్యము కుందునే' - నీ సొమ్మేమైనా పోతుందా? అనే జాతీయానికి ప్రతిరూపం. స్త్రీకి సౌభాగ్యం అందం - కాబట్టి అందమైనా అ(త)రిగిపోతుందా? అన్నట్లు కూడా గ్రహించవచ్చును.

ఉ. ఆలము సేసి నా తగుల మాఱడిపుచ్చఁగ నేల బేల! న
న్నేలి యనంత భోగముల నిచ్చమెయిన్ విహరింపు నిత్యల
క్ష్మీ లతికాలవాలమగు జీవనమంతయు నీ మొగంబకాఁ
బాలన సేయు మిప్పురము భామిను లెల్లను నిన్నుఁ గొల్వఁగన్. 253

ప్రతిపదార్థం: ఆలము+చేసి= నిర్లక్ష్యం చేసి; నా తగులము= నా ఆశను; ఆఱడిపుచ్చఁగన్+ఏల?= వృథా చేయటం ఎందుకు?; బేల!= ఓ అమాయకురాలా!; నన్నున్+ఏలి= నన్ను (ఈ కీచకుడిని) వరించి; అనంతభోగములన్= అపారమైన సుఖాలతో; ఇచ్చమెయిన్= నీ ఇష్టం వచ్చినట్లు; విహరింపు(ము)= క్రీడించుము; నిత్యలక్ష్మీ= నిరంతర సంపద అనే; లతికా+ఆలవాలము+అగు= తీగకు పాదు అయిన; జీవనము+అంతయున్= నా బ్రతుకంతా; నీ మొగంబు+అకాన్= నీ పక్షం కాగా; ఈ+పురము= ఈ పట్టణంలోని; భామినులు+ఎల్లను= స్త్రీలంతా; నిన్నున్+కొల్వఁగన్= నిన్ను సేవించగా; పాలన చేయుము= ఏలుకొమ్ము.

తాత్పర్యం: ఓ అమాయకురాలా! ఈ విధంగా నన్ను లెక్క పెట్టకుండా చూచి నీపై నా ఆశను వమ్ము చేయకుము. నన్ను అనుగ్రహించి అంతు లేని సంపదలను, సుఖాలను స్వేచ్ఛగా అనుభవించుము. నా సంపదకు నీవే రాణివై ఈ పట్టణంలోని స్త్రీలు అందరూ నిన్ను కొలువగా రాణివాసంలో రాణించుము.

విశేషం: అలం: శ్లిష్టరూపకం. లక్ష్మీలతికలకు ఆలవాలం జీవనం - జీవనమంటే నీరని అర్థం. లతలకు నీరు, సంపదలకు బ్రతుకు అని శ్లేష మొత్తం మీద రూపకాలంకారం. కామాంధులైన రావణ కీచకులు ఒకే మాదిరి మాట్లాడారు. రావణుడు కూడా సీతమ్మను ఇట్లాగే ప్రలోభపెట్టాడు. ద్రౌపదితో కీచకుడు సంపదలను గూర్చిన ప్రలోభాన్ని కలిగించే మాటలు మాట్లాడటం వ్యర్థం. ఆమె మనస్సు చలించదు.

ఉ. రాజుల నెల్ల నుగ్రసమరంబుల వ్రేల్మిడి నేర్చి పేర్చి యీ
భూజనకోటి నాదగు విభుత్వ సమగ్రత నాదరింప వి
భ్రాజిత రాజ్యతంత్రములు పాలన సేయుదు నేన; వీటికిన్
రా జనఁగా నెపం బిడి విరాటునకుం దగఁ గూడు వెట్టుదున్. 254

ప్రతిపదార్థం: ఉగ్రసమరంబులన్= తీవ్రమైన యుద్ధాలలో; రాజులన్+ఎల్లన్= రాజులనందరినీ; వ్రేల్మిడిన్= క్షణకాలంలో; ఏర్చి= దహించి; పేర్చి= అతిశయించి; ఈ భూజనకోటి= ఈ ప్రజల సమూహం; నాదగు= నాయొక్క; విభుత్వ సమగ్రతన్= ఆధిపత్య పరిపూర్ణతను; ఆదరింపన్= గౌరవించగా; విభ్రాజిత= ప్రకాశించే; రాజ్యతంత్రములు= రాచరికపు కార్యకలాపాలు; నేను+అ= కీచకుడైన నేనే; పాలన+చేయుదున్= నిర్వహిస్తున్నాను; వీటికిన్= ఈ నగరానికి; రాజు+అనఁగాన్= రాజు అనే; నెపంబు+ఇడి= సాకు చెప్పి; విరాటునకున్+తగన్+కూడు పెట్టుదున్= విరాట మహారాజుకు తగినట్లుగా అన్నం పెట్టుతున్నాను.

తాత్పర్యం: నేను భయంకర యుద్ధాలలో రాజులనందరినీ యుద్ధభూమిలో క్షణంలో చంపి, మించి, ఈ దేశంలో జనులందరూ నా సమగ్ర ప్రభుత్వాన్ని ఆదరిస్తూ ఉండగా నేనే రాజునై రాజ్యాంగం నడుపుతున్నాను. నామమాత్రంగా విరాటరాజును రాజుగా పేరుపెట్టి అతడికి తగినట్లు తిండి పడవేస్తున్నాను.

విశేషం: కీచకుడి ఆత్మస్తుతి అతడి ఔద్ధత్యాన్ని ప్రదర్శిస్తున్నది. (సంపా.)

వ. కావున. **255**

తాత్పర్యం: కాబట్టి.

క. నీ వొకత వేల? యిలఁ బది। వేవుర నే వలచి పట్ట వెదకిన నడ్డం
బై వచ్చి వలదు నా నిం। దేవాఁడు మగండు? దీని నెఱుఁగవు కంటే! **256**

ప్రతిపదార్థం: నీవు ఒకతవు+ఏల?= నీవు ఒక్కదానివే కాదు; ఇలన్= భూమిపై; పదివేవురన్= పదివేల మందిని; నే వలచిపట్టన్= నేను కోరిపట్టుకొనదలచి; వెదకినన్= వెదికిచూస్తే; అడ్డంబు+ఐ+వచ్చి= అడ్డంగా వచ్చి; వలదునాన్= వద్దని అనడానికి; ఇందున్+ఏ+వాఁడు= ఇక్కడ ఎవ్వడు; మగండు= పురుషుడు (సమర్థుడు) కలడు?; దీనిన్+ఎఱుఁగవు, కంటే!= దీన్ని తెలిసికొనలేకున్నావుగదా!

తాత్పర్యం: ఓ సైరంధ్రీ! నీవు ఒక్కదానివే కాదు, భూమిపై పదివేలమందినైనా నేను కోరి పట్టుకొంటే కాదని వారించగల మగాడు ఇక్కడ లేడు. దీనిని నీవు తెలిసికొనలేకున్నావు కదా!

విశేషం: కన్ను మిన్ను తెలియని అహంకారం కీచకుడి కంటికి పొరగా నిలిచింది.

చ. విరటుఁడు సూచుచుండ నిను వేవుర ముందట నట్లు ద్రోవ నొ
క్కరుఁడును గాదుగూడ దనఁగల్గెనె? పోటరులైన భర్త లే
వురు గలరంటి; వారి యలవుం జలముం గడగంటి; నింక నె
వ్వరు గల? రెట్లు దప్పె? దనివారణఁ బట్టెద నెందుఁ జొచ్చినన్.' **257**

ప్రతిపదార్థం: విరటుఁడు= విరాటరాజు; చూచుచుండన్= చూస్తుండగా; నినున్= ద్రౌపదిని; వేవుర ముందటన్= వేలమంది ముందు; అట్లు త్రోవన్= అట్లా త్రోసివేయగా; ఒక్కరుఁడును= ఒక్కడు కూడా; కాదు కూడదు+అనన్+కల్గెనె?= ఇది తగనిది, చేయరానిది అనగలిగాడా?; పోటరులు+ఐన= బలవంతులైన; భర్తలు= మగలు; ఏవురు= ఐదుగురు; కలరు+అంటి(వి)= ఉన్నారన్నావు; వారి+అలవున్= వారి బలసంపద; చలమున్= పట్టుదల; కడ+కంటిన్= అంతుచూచాను; ఇంకన్+ఎవ్వరు కలరు?= ఇంక ఎవరున్నారు?; ఎట్లు తప్పెదు?= ఎట్లా తప్పించుకొంటావు?; ఎందున్+చొచ్చినన్= ఎక్కడ చొరబడ్డా; అనివారణన్= అడ్డులేకుండా; పట్టెదన్= పట్టుకొంటాను, వశం చేసికొంటాను.

తాత్పర్యం: విరాటమహారాజు చూస్తుండగా సభలో వేలమంది ముందట నేను నిన్ను అట్లా త్రోసిపడవేసినా నన్ను అడ్డుకొన్నవారు ఎవరూ లేరు. నీకు బలవంతులైన ఐదుగురు భర్తలున్నారని పలికావు. వారి బలపరాక్రమాలు ఇప్పుడు తెలిసివచ్చాయి కదా! వారి అంతు చూస్తాను. నీవు ఎక్కడ చొరబడ్డా, అడ్డులేకుండా నిన్ను గ్రహిస్తాను.

విశేషం: ముందు వినయంగా, ఆ తర్వాత కఠినంగా మాట్లాడటం దుష్టుల లక్షణం. ఇక్కడ శ్రుతిమించి రాగాన పడుతున్నది కీచకుడి మాట తీరు. పట్టుకొంటాను - అనే క్రియ అతడి భావి క్రియకు సూచనగా చివర నిలపటం విశేషం. దానిని ద్రౌపది గ్రహించి కార్యాచరణకు దిగవలసి ఉన్నది. 'త్రోపన్' అనే పాఠానికి 'తాపన్', 'తన్నన్' అనే పాఠాంతరాలు ఉన్నాయి. (వివరాలకు ఈ ఆశ్వాసంలోని 128వ పద్యం విశేషవ్యాఖ్య చూడండి.)

వ. అనిన నవ్వెలంది 'వీఁడు దమకించి యున్నవాడు; నా యంత్రించు మాటలకు మున్న కదియంబడినఁ గర్జంబు దప్పు' నని విచారించి. 258

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; ఆ+వెలంది= ద్రౌపది; వీఁడు= కీచకుడు; తమకించి+ఉన్నవాఁడు= త్వరపడుతున్నాడు; నా యంత్రించు మాటలకున్+మున్ను+అ= నేను కట్టడి చేసే మాటలు చెప్పక పూర్వమే; కదియన్+పడిన= మీదపడితే; కర్జంబు+తప్పున్+అని= చేయవలసిన పని చెడుతుందని; విచారించి= ఆలోచించి.

తాత్పర్యం: 'కీచకుడు నన్ను పట్టుకొనటానికి త్వరపడుతున్నాడు. నేను కట్టడి చేయవలసిన మాటలు చెప్పకముందే వీడు నన్ను సమీపిస్తే అనుకొన్న పని చెడిపోతుం'దని ఆలోచించి, ద్రౌపది. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తే. బహువిధంబుల నమ్మెయిఁ బలుకు నతని । పలుకు లేర్పడ విని, మెత్తఁబడినయట్లు
సుభగ మెయివడి చూపుగాఁ జూచి తనదు । హృదయ మెఱిఁగించు తెఱఁగున నిట్టులనియె. 259

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; బహువిధంబులన్= అనేక ప్రకారాలుగా; పలుకు= మాట్లాడే; అతని పలుకులు= కీచకుడి మాటలు; ఏర్పడన్+విని= శ్రద్ధగా ఆలకించి; మెత్తన్+పడిన+అట్లు= అంగీకరించినట్లుగా, లోబడినట్లుగా; సుభగ= మంచి భాగ్యంగల ద్రౌపది; మెయివడి చూపుగాన్= ఒప్పుకొన్న చూపుగా చూచి; తనదు హృదయంబు+ఎఱిఁగించు తెఱఁగునన్= తన మనస్సు బయటపెట్టుతున్నట్లుగా; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా అనేక రీతులుగా పలుకుతున్న కీచకుడి మాటలన్నీ ద్రౌపది శ్రద్ధగా విని, మనసు మెత్తపడి అంగీకరించినట్లు అతడి వైపు చూచింది. తన మనసులోని మాటను చెప్పుకొంటున్నట్లు ఇట్లా పలికింది.

విశేషం: మెత్తబడటం మనసుకు సంబంధించిన గుణం. మెయివడి చూపులు ఆంగికాభినయానికి సంబంధించినవి. ఇక వాచికాభినయం ప్రారంభం కానున్నది. అభినయభాషలో చెప్పిన అందమైన భావం. (సంపా.)

చ. 'వలదని యెంత సెప్పినను వావిరివై కడు వేగపాటుమైఁ
బలుమఱు నెల్లెడం దొడరఁబాఱెదు; నీ హృదయంబు నట్లకాఁ
దలఁపు మనోజు తూపులకుఁ దక్కటి చిత్తములుం; గడంగి వి
చ్చలవిడిసేఁత గర్జమె? విచారము గోర్కికిఁ గాని వావియే? 260

ప్రతిపదార్థం: వలదు+అని= వద్దని; ఎంత చెప్పినను= ఎంత చెప్పినా; వావిరివి+ఐ= వెంటబడివచ్చేవాడివై; కడువేగపాటుమైన్= మిక్కిలి తొందరపాటుతో; పలుమఱున్= పెక్కుసార్లు; ఎల్ల+ఎడన్= కనబడిన ప్రతిచోటా; తొడరన్+పాఱెదు= నాతో కూడటానికి తొందరపడతావు; మనోజు తూపులకున్= మన్మథుడి బాణాలకు; నీ హృదయంబున్+అట్ల= నీ మనస్సు వలెనే; తక్కటి చిత్తములున్= ఇతరుల మనసులు కూడా; కాన్= ఔతాయని; తలఁపు= అనుకొమ్ము; కడంగి= పూనుకొని, కావాలని; విచ్చలవిడిచేఁత= గుట్టుమట్టు లేకుండా బయటపడి వ్యవహరించటం; కర్జమె?= తగిన పనియా?; విచారము= ఆలోచన; కోర్కికిన్= కోరికకు; కాని వావియే?= కాని వరసయా? (అంటే - కోరికకూ ఆలోచనకూ పొత్తు లేదా? అని భావం.)

తాత్పర్యం: 'నేను వద్దని ఎంత వారించినా వినకుండా వెంబడించి మాటిమాటికి తొందరపాటుతో నామీదికి వస్తున్నావు. నీ మనస్సు మన్మథవశమైనట్లే, అందరి మనస్సులుగూడ మదనావేశానికి లోనౌతాయని గ్రహించుము. ఆలోచనకూ కోరికకూ పొంతన ఉండదా?

విశేషం: మెత్తబడిన మానవతి నేరం మగవాడిమీద వేయటం గడుసుదనం. వలదని చెప్పిందట? ఏమి వలదని? అన్నది ప్రశ్న, ఎక్కడబడితే అక్కడ వెంటబడి కూడబలకటం వలదని చెప్పినట్లు తేలుతుంది. అయితే ఆమె కిష్టం లేదా? అని అనుమానం కలుగుతుంది. మన్మథుడు మగవాళ్ళను ఎట్లా బాణాలతో కొట్టుతాడో ఆడవాళ్ళను కూడా అట్లాగే కొట్టుతాడని ఊహించాలట. ఆ సంగతి తెలిస్తే మన్మథ క్రియ గుట్టుగా సాగాలని తెలుస్తుందట! బట్టబయలు ప్రణయం పనికిరాదట! లోకంలో రసికులకు కోర్కె ఉంటే చాలదట! దానిని గుట్టుగా తీర్చుకొనే ఆలోచన కూడా ఉండాలట! ఈ పద్యంలో చివరి వాక్యం మలి మెరుపు, 'విచారము గోర్కికి కాని వావియే? ఇందులో కాకుధ్వని ఉంది. నిజంగా ఆలోచించి పనిచేయటం కోర్కెతీరటానికి విరుద్ధమైన పొంతన కాదు. ఆలోచించి పనిచేస్తే మన బంధుత్వం కుదిరేదే - అని, కాకువులో ఆలోచించటం కోర్కె తీరటానికి తగిన పొంతన కాదు అనిన్నీ అర్థాలు ఏర్పడతాయి. మొదటి అర్థం ప్రకృతం. రెండవ అర్థం అప్రకృతమైనా భావికథార్థ వ్యంజకం! ఈ కాకువు వలన ద్రౌపది అక్రమ సంబంధాన్ని సమర్థిస్తున్న అర్థచ్ఛాయ కూడా కలుగకుండా తిక్కన కల్పించాడు. (సంపా.)

క. మగ లడఁకువ నుండక తమ । తగులమ పాటింతు; రెట్టి తగులం బైనన్
మగువల యెడలన యడఁగుం; దగవు విడిచి యడిచిపడరు ధైర్యము పేర్మిన్. 261

ప్రతిపదార్థం: మగలు= పురుషులు; అడఁకువన్+ఉండక= అణగి మణగి ఉండక; తమ తగులము+అ= తమ మోహాన్నే; పాటింతురు= బహిర్గతం చేస్తారు; ఎట్టి తగులంబు+ఐనన్= ఎంత మోహమున్నా; మగువల+ఎడలన్+అ= స్త్రీల మనస్సులలోనే; అడఁగున్= అణగి ఉంటుంది; ధైర్యము పేర్మిన్= అధికమైన ధైర్యంతో; తగవు విడిచి= న్యాయం వదలి; అడిచిపడరు= బయటపడరు.

తాత్పర్యం: పురుషులు మోహావేశాన్ని రహస్యంగా ఉంచుకొనకుండా బయటకు వ్యక్తపరుస్తారు. స్త్రీలు తమ మోహాన్ని మనస్సులోనే ధైర్యంగా అణచుకొంటారుగాని, బయటపడరు.

విశేషం: ప్రణయ ప్రదర్శనలో స్త్రీ పురుషుల స్వభావాన్ని తెలిపే ఈ పద్యం సూక్తి, ఈ సూక్తిలో ధ్వనిగా స్ఫురించేది ద్రౌపది హృదయంలో ఉన్న గూఢమైన కోరిక. అది సూక్తిలో నిబద్ధం కావటం వలన ఆమె మాటలు దోషజుష్టాలు కావటం లేదు. ఇది తిక్కన ఆ పాత్రకు నేర్పిన వాక్య శిల్పం. (సంపా.)

తే. ఇట్టు లగుట యెఱిఁగి యెల్లభంగుల రహ । స్యంబు గోలుపోనియట్లు గాఁగ
నడరు నీదు కోర్కి కనురూప మెట్టిది । యట్టి భోగభంగి ననుభవింపు.' 262

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టులు+అగుట, ఎఱిఁగి= ఇట్లా ఉండటం తెలిసికొని; ఎల్లభంగులన్= అన్ని విధాల; రహస్యంబు కోలుపోని+ అట్లుకాఁగన్= రహస్యం బయటపడనట్లుగా; అడరు= అతిశయించే; నీదు కోర్కికిన్= నీ అభిలాషకు; అనురూపము+ఎట్టిది= తగిన విధమేదో; అట్టి భోగభంగిన్= అటువంటి అనుభవ పద్ధతితో; అనుభవింపుము= పొందుము.

తాత్పర్యం: ఓ కీచకా! ఈ విషయాన్ని నీవు తెలిసికొని, అన్ని విధాలా రహస్యం బయటపడని విధంగా, అంటే గోప్యంగా, అతిశయించే నీ కోర్కెకు అనువైన పద్ధతి ఏదో అటువంటి భోగపద్ధతిలోనే నన్ను పొందుము.'

విశేషం: ఈ పద్యానికి మరొక విధంగా అర్థం చెప్పవచ్చును. ద్రౌపది సమయోచితంగా వ్యూహం ప్రకారం అభినయిస్తూ మాట్లాడుతున్న వైఖరి ప్రకృతార్థం. అయితే, తిక్కన ఆమె నోట పతివ్రత పలుకరాని పలుకులు రాకుండా రక్షించే రచనా శిల్పాన్ని పాటిస్తున్నాడు. ఆ వరుసలో ఈ పద్యం పరాకాష్ఠ. ఇందులో భోగ ప్రసక్తి వచ్చింది. కాని అది అశ్లీలం కాకూడదు, అనౌచిత్యం కాకూడదు. కాబట్టి ఈ పద్యాన్ని ఈ విధంగా చెప్పుకొనవచ్చును.

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టులు+అగుట= స్త్రీలు బయటపడరు అనే విషయాన్ని - అంటే నా మనసులో ఉన్న గుట్టును నేను బయటపెట్టను అనే అంశాన్ని; ఎఱిఁగి= తెలిసికొని; ఎల్లభంగులన్= అన్ని విధాలా; రహస్యంబు, కోలుపోని+అట్లు, కాఁగన్= భీముడు పన్నిన రహస్య వ్యూహం భగ్నంకాని విధంగా; అడరు= ఒప్పారు; నీదు కోర్కికిన్= నీవు నన్ను పొందాలి అనే అధర్మ వాంఛకు; అనురూపము+ఎట్టిది+అట్టి+భోగ, భంగిన్= తగిన ఫలం ఎటువంటిదో అటువంటి ఫలాన్ని (అంటే మృత్యువును); అనుభవింపుము= పొందుము.

తాత్పర్యం: నా గుట్టును నేను బయటపెట్టని పద్ధతిని తెలిసికొని, అన్నివిధాలా మా రహస్య వ్యూహం భగ్నం కాకుండా ఉండే విధంగానే సాగుతున్న నీ కోర్కెకు (నన్ను పొందాలన్న కోర్కెకు) ఎటువంటి ఫలాన్ని అనుభవించవలసి ఉంటుందో అటువంటి ఫలభోగాన్ని (మృత్యువును) పొందుము. కీచకుడికి కలిగిన పరసతీగమనవాంఛకు తగిన ఫలం మరణమని ద్రౌపది మాటలలోని గూఢార్థం. పరస్త్రీ గమనం వలన ఆయుస్సు క్షయమౌతుందని ఆర్యోక్తి, **"ఆయుః క్షతిర్వికలంతా వ్యుపహాస్యతా చ । నిందార్థ హాని లఘుతా విగతిః పరత్ర । స్యాదేవ యద్యపి రతేన పరాంగనాయాః"**- ఇత్యాది సూక్తి లోకప్రసిద్ధం. ఈ తాత్పర్యం పఠితలు ఊహించగలిగింది; ద్రౌపదికి అవాచ్యదోషం కలిగించనిది, ఔచిత్యం పోషించేది, విజ్ఞులు మెచ్చేది, తిక్కన రచనా కళను తెలిపేది. కాని, కామి అయిన కీచకుడికి, కథాగతికి మొదటి అర్థమే ప్రస్తుతం. (సంపా.)

చ. అనవుడుఁ గీచకుండు హృదయంబునఁ బొంగి లతాంగితోడ ని
ట్లను 'ధృతిఁ గోలుపుచ్చెఁ గుసుమాయుధుఁ; డేటి విచార; మిట్టు లేఁ
ప నగునె? యైన నీదయిన పం పెదఁ గైకొని చేయువాఁడ; నే
యనువున నెప్పు డెయ్యెడ నిజాభిమతం బొడఁగూర్తు చెప్పుమా!' 263

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగానే; కీచకుండు; హృదయంబునన్+పొంగి= మనస్సులో ఉప్పొంగి; లతాంగితోడన్= ద్రౌపదితో; ఇట్లు+అనున్; కుసుమ+ఆయుధుఁడు= మన్మథుడు; ధృతిన్+కోలుపుచ్చెన్= ధైర్యం సడలిపోయేటట్లు చేశాడు; ఏటి విచారము?= ఇంకా దిగులు ఎందుకు? ఇట్టులు= ఈ విధంగా; ఏఁపన్+అగునె?= బాధించ తగునా?; ఐనన్= అయినప్పటికీ; నీది+అయిన= నీయొక్క; పంపు= ఆజ్ఞను; ఎదన్+కైకొని= మనసారా; చేయువాఁడన్= చేస్తాను; ఏ+అనువునన్= ఏ ఉపాయంతో; ఎప్పుడు? ఏ+ఎడన్?= ఎక్కడ?; నిజ+అభిమతంబు= నా కోరిక; ఒడన్+కూర్తు(వు) చెప్పుమా?= తీరుస్తావో చెప్పుము.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది చెప్పిన మాటలకు కీచకుడి హృదయం ఉప్పొంగిపోయింది. ఆమెతో ఇట్లా అన్నాడు; 'సరే! మన్మథుడు నా కొండంత ధైర్యాన్ని సడలించాడు. అయినా ఇంకా నన్ను బాధించటం ధర్మం కాదు. నీ ఆజ్ఞ మనసార పాటిస్తాను. నీ ఉపాయంతో నా కోరిక ఎప్పుడు ఎక్కడ తీరుస్తావో చెప్పుము.'

విశేషం: నిజ శబ్దాన్ని తిక్కన ఆత్మార్థంలోనూ, యుష్మదర్థంలోనూ, అస్మదర్థంలోనూ వాడాడు. ఇక్కడ అస్మదర్థంలో ప్రయోగించబడింది. (సంపా.)

క. అని పలికినఁ బాంచాలియుఁ । దన యురులం గీచకుండు దగులుట భావం
బున నిశ్చయించి యిట్లను । ననురాగాయత్తచిత్త యైనది వోలెన్. 264

ప్రతిపదార్థం: అని పలికినన్= అని కీచకుడు పలుకగా; పాంచాలియున్= ద్రౌపది కూడా; కీచకుండు; తన+ఉరులన్ +తగులుట= తన ఉచ్చులో చిక్కుకొనటం; భావంబునన్= మనస్సులో; నిశ్చయించి= నిర్ణయించుకొని; అనురాగ+ఆయత్తచిత్త+ఐన+అది+పోలెన్= ప్రేమ నిండిన హృదయం ఉన్నదానివలె; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: కీచకుడు అట్లా మాట్లాడగా ద్రౌపది అతడు తన ఉచ్చులో చిక్కకొన్నాడని భావించి ప్రేమ నిండిన మనసుగలదానివలె ఇట్లా పలికింది.

విశేషం: ఇక్కడ ఉచ్చులో చిక్కుకొన్న మృగంతో కీచకుడిని పోల్చటం విశేషం. ప్రాణాలు కోల్పోవటానికి ముందు గిజగిజలాడే విధంగా ఉన్నది కీచకుడి మనస్స్థితి.

ఉ. 'ఉత్తర లోనుగాఁ గల పయోజముఖుల్ పగలెల్లఁ బ్రీతితో
నృత్తముఁ జేసి పోవ కమనీయరహస్యవిధిన్ నిశీథినీ
వృత్తముఁ గోరువారలకు వేడ్కకుఁ బట్టగుచుండు నా గృహం;
బుత్తమ మిత్తెఱంగునకు నొంటిమెయిం దగ నీవు వచ్చినన్.' 265

ప్రతిపదార్థం: ఉత్తర లోనుగాన్+కల పయోజముఖుల్= ఉత్తర మొదలైన పద్మవదనలు; పగలు+ఎల్లన్= పగలంతా; ప్రీతితోన్= ఇష్టంతో; నృత్తమున్+చేసి, పోవన్= నాట్యంచేసి పోగా; కమనీయ రహస్య, విధిన్= మనోజ్ఞమైన రహస్య పద్ధతిలో; నిశీథినీ, వృత్తమున్= చీకటి తప్పును; కోరు, వారలకున్= కోరేవాళ్ళకు; ఆ+గృహంబు= ఆ నర్తనశాల; వేడ్కకున్= వేడుకకు; పట్టు+అగుచున్+ఉండున్= చోటు అవుతూ ఉంటుంది; ఈ+తెఱంగునకున్= ఈ విధానికి; ఒంటిమెయిన్= ఒంటరిగా; ఈవు; తగన్= ఒప్పునట్లుగా; వచ్చినన్= వస్తే; ఉత్తమము= శ్రేష్ఠం.

తాత్పర్యం: ఉత్తర మొదలైన కన్యలందరూ పగలంతా ప్రీతితో నాట్యం చేసిపోగా అతిరహస్యంగా చీకటితప్పు చేయగోరేవారికి ఆ నర్తనశాల వేడుక కలిగించే సంకేతప్రదేశం. అటువంటి రహస్యక్రీడకు నీవు ఒంటరిగా వస్తే మంచిది.

విశేషం: ద్రౌపది తమోఽభిసారికవలె మాట్లాడింది. తమోఽభిసారిక అంటే చీకట్లో నల్లని దుస్తులు ధరించి ఎవరికీ తెలియకుండా, ఎవరూ గుర్తు పట్టకుండా స్వయంగా ప్రియుడిని కూడటానికి సంకేత స్థలానికి పోయే వనిత. **'కమనీయ రహస్య విధిన్ నిశీథినీ వృత్తము గోరువారలకున్'** అని ఉదాత్త సంస్కృత సమాసాలను ప్రయోగించటం సాభిప్రాయం. తాను అత్యంతరహస్యంగా రాత్రి చరిత్రను కోరుతున్నదని భావం. అనగా, అతి గోప్యంగా రాత్రిళ్ళలో మాత్రమే రహస్యరతిని ఆమె కోరుతున్నట్లు ధ్వని. ఇక్కడ ఔచిత్య పోషకంగా ఉదారత అనే అర్థగుణాన్ని ప్రదర్శించింది. అంటే అగ్రామ్యత్వం (గ్రామ్యత్వం ప్రసంగంలో దొరలకుండా ఆ భావాన్నే అగ్రామ్యంగా చెప్పటం) ప్రదర్శించింది. పద్యాన్వయంలో- 'ఆ గృహంబు ఉత్తమము' అని చెప్పి 'ఇత్తెఱంగునకు నొంటి మెయిం దగ నీవు వచ్చినన్' అని అసంపూర్ణంగా వాక్యాన్ని ముగించటంలో ఆమె కోర్కె వ్యంగ్యంగా వ్యక్తమౌతుందని కొందరు వ్యాఖ్యానిస్తారు. ఆ అన్వయం అంత సమర్థనీయం కాదు. ఆ గృహం ఉత్తమమనటం కంటె, నీవు ఒంటరిగా వస్తే 'ఉత్తమము' అని నిర్దేశించిందనటం ఉత్తమం. ఆ మాటను ఊనికతో వాక్యారంభంలో ఉంచటం సార్థకం. అతడు ఒంటరిగా రావటమే భీమ వ్యూహాన్ని అనుసరించి కమనీయ రహస్య విధిన్ నిశీథినీ వృత్తము కోరువారలకు (భీమద్రౌపదులకు) (ఆ పద్ధతియే) శ్రేష్ఠమైనది. ఉత్తమమైనది అని ధ్వని. గృహం కాదు ముఖ్యం, ఒంటరిగా రావటమని గ్రహించాలి. రాబోయే పద్యంలో కీచకు డిచ్చే సమాధానం ఈ అంశాన్నే ధ్రువపరుస్తున్నది. (సంపా.)

క. అనిన నతఁడు వికసిల్లుచు। 'నను నెమ్మెయి నేలుకొనిన నళినానన! నీ
యనుమతి సేయనె? యొక్కఁడఁ। జనుదెంచెద నేఁటి రాత్రి సమ్మదలీలన్. 266

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= ద్రౌపది అట్లా అనగా; అతఁడు= కీచకుడు; వికసిల్లుచున్= ఉల్లాసపడుతూ; నళిన+ఆనన!= పద్మముఖీ! ద్రౌపదీ!; ననున్= నన్ను (కీచకుడిని); ఏ+మెయిన్= ఏవిధంగా; ఏలుకొనినన్= పాలించినా (ఇది శృంగార స్ఫోరకమైన పదం); నీ

అనుమతి+చేయనె?= నీ ఆజ్ఞ పాటించనా?; నేఁటి రాత్రి= ఈనాటి రాత్రి; సమ్మదలీలన్= సంతోషంతో; ఒక్కఁడన్= ఒక్కడినే; చనుదెంచెదన్= వస్తాను.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది ఆ మాటలు అనగా కీచకుడు ఉల్లాసపడ్డాడు. 'ఓ పద్మముఖీ! నన్ను ఏ విధంగా నీవు ఏలుకొంటే ఆ విధంగా నీ ఆజ్ఞ శిరసావహిస్తాను. ఈ రాత్రికి నేను సంతోషంతో ఒంటరిగా వస్తాను.

విశేషం: తిక్కన పదప్రయోగ కౌశలం గమనించదగింది. అనుకొనని విధంగా సైరంధ్రి అంగీకారం తెలిపేసరికి కీచకుడికి సంతోషం కలిగింది. ఎట్లా? క్రమంగా ముఖం వికసించినట్లు, హృదయం విస్ఫారినట్లు అభినయంలో వ్యక్తమయ్యేటట్లు. 'వికసిల్లుచున్' అనే క్రియ ఆ భావాన్ని అభినయంలో గమ్యమానం చేస్తుంది. ఏలుకొనుట, అనుమతి - అనే మాటలు ప్రభుత్వంలోనూ, ప్రణయంలోనూ ఆయా అర్థాలలో ప్రయోగించే పదాలు. ద్రౌపదికి పూర్తిగా దాసుడైన కీచకుడు ఆమె ఆదేశాలను తు.చ. తప్పకుండా పాటించటానికి సిద్ధమయ్యాడు. ఆమె ప్రభుత్వాన్నీ, ప్రణయాన్నీ అంగీకరించాడు. దానితో భీమ ద్రౌపదుల వ్యూహం ఫలోన్ముఖం అయింది. 'ఒంటరిగా ఈ రాత్రి సంతోషంతో కూడిన విలాసంతో వస్తానని, 'ఒంటరిగా రమ్మన్న ఆజ్ఞను పాటిస్తా'నని హామీ ఇచ్చాడు. ఇదే ద్రౌపదికీ, కథాగతికీ కావలసింది. (సంపా.)

తే. **ఇదియ నిశ్చయ; మిమ్మాట వదలకుండు' । మనిన 'నీ వొక్కరుండవ యరుగుదేర**
వలయు; లేకున్న నయ్యెడ నిలుచుదానఁ । గానుజూ నిక్కువం' బని పూని పలికి. **267**

ప్రతిపదార్థం: ఇది+అ= ఇదే, ఈ మాటే; నిశ్చయము= నిర్ణయం, ఖాయం; ఈ మాట= నీవు ఇచ్చిన వాగ్దానం; వదలక+ఉండుము= విడువకుండా కాపాడుకో; అనినన్= అని కీచకుడు పలుకగా; నీవు= నీవు (కీచకుడు); ఒక్కరుండవు+అ= ఒక్కడివే; అరుగు దేర వలయున్= రావాలి!; లేక+ఉన్నన్= అట్లా కాకపోతే; ఆ+ఎడన్= అక్కడ; నిలుచుదానన్+కాను+చూ= నిలబడను (ఉండను) సుమా!; నిక్కువంబు= ఈ మాట నిజం; అని= అంటూ; పూని పలికి= ఒత్తి చెప్పి, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: ఇది నా నిర్ణయం. నీవన్న మాట నీవు తప్పకుండా పాటించుము!' అన్నాడు కీచకుడు. ఆ మాటలు విని ద్రౌపది - 'నీ వొక్కడివే రావాలి. లేకపోతే, నే నక్కడ నిలువకుండా వెళ్ళిపోతాను సుమా! నా మాట నిజం' అని గట్టిగా ఒత్తి చెప్పింది.

విశేషం: అతడు 'నిశ్చయం' అనటం, ఆమె 'నిక్కువం' అనటం- ఈ ఉభయ వాక్యాలలోని ఊనిక గల పదాలు, ఆమె అంగీకరించినా దానిని పూర్తిగా నమ్మలేని ఆశ్చర్యంలో ఉన్నాడు కీచకుడు. అందువలన అనుమానం తీర్చుకొనటానికి 'నీవిచ్చిన మాటను తప్పకుండా నిలుపుకొను' మన్నాడు. అతడు ధ్రువపరచుకొనటానికి ఆ మాట అన్నాడు. ద్రౌపదికి ఒక అవకాశం దొరికింది. కీచకుడు చంచలుడు. అతడు చెప్పిన మాటను చెప్పినట్లుగా చేస్తాడో లేదో అని ఆమెకు అనుమానం. అది తీరేటట్లుగా ఒంటరిగా కీచకుడు రావటాన్ని ధ్రువపరచుకొనేటట్లుగా మాట్లాడింది. 'ఒంటరిగా రాకపోతే నీకు నేను దక్క'నని భయపెట్టింది. అది నిజమని నొక్కి చెప్పింది. అదే భావికార్యఫలానికి బీజం. (సంపా.)

క. **'మన మియ్యెడఁ బెద్దయుఁ బ్రొ । ద్దనుమానములేక మాటలాడుట దగ; దీ**
వును బొ, మ్మేనును నాదగు । పనికేఁగెద' ననియెఁ గమలపత్త్రేక్షణయున్.' **268**

ప్రతిపదార్థం: కమలపత్ర+ఈక్షణయున్= పద్మదళాల వంటి కనులుగల ద్రౌపదియూ; మనము= మనం - ద్రౌపది, కీచకుడు; ఈ+ఎడన్= ఇక్కడ; పెద్దయున్+ప్రొద్దు= ఎక్కువసేపు; అనుమానములేక= సంకోచం లేకుండా; మాటలు+ఆడుట=

మాట్లాడుకొనటం; తగదు= భావ్యం కాదు; ఈవును= నీవుకూడా; పొమ్ము= వెళ్ళిపొమ్ము; ఏనును= నేను కూడా; నాదగు పనికిన్+ఏఁగెదన్= నా పని చేసికొనటానికి పోతాను; అనియెన్= అన్నది.

తాత్పర్యం: 'మన మిద్దరం ఇక్కడ ఎక్కువ సేపు సంకోచం లేకుండా మాట్లాడుకొనటం భావ్యం కాదు. నీవు వెళ్ళి పొమ్ము. నేనూ నా పని మీద పోతాను' అని ద్రౌపది కీచకుడిని నమ్మబలికింది.

విశేషం: 'ఈవును బొమ్ము; ఏనును నాదగుపని కేఁగెదన్' - నీవింక పొమ్ము, నేను భీముడి వద్ద కేగి నీవు పోవటానికి (చావటానికి) చేయవలసిన పని చేస్తాను - అనే గూడార్థం కూడా ధ్వనిస్తున్నది. (సంపా.)

చ. సమయము నిర్ణయింప విని చంద్రనిభానన పల్కులప్డు చి
త్తమునకు నింపుఁబెంపఁగ ముదంబునఁ గీచకముఖ్యుఁ డాత్మగే
హమునకుఁ బోయె; నమ్ముదిత యచ్చట వెండియుఁ బ్రస్తుతక్రియా
సముచిత వర్తనంబుఁ దగఁ జల్పి మహానసశాలలోనికిన్. 269

ప్రతిపదార్థం: సమయము నిర్ణయింపన్= సంకేత స్థలంలో కలిసే కాలాన్ని నిశ్చయించగా; విని; చంద్రనిభ+ఆనన= చంద్రుడితో సమమైన ముఖం గల ద్రౌపదియొక్క; పల్కులు= మాటలు; అప్డు= అప్పుడు; చిత్తమునకున్= మనస్సుకు; ఇంపున్+పెంపఁగన్= ప్రీతిని అతిశయింపజేయగా; కీచక ముఖ్యుఁడు= కీచకులలో శ్రేష్ఠుడైన సింహబలుడు; ముదంబునన్= సంతోషంతో; ఆత్మగేహమునకున్= తన ఇంటికి; పోయెన్= వెళ్ళాడు; ఆ+ముదిత= ద్రౌపది; అచ్చటన్= ఆ స్థలంలో; వెండియున్= మళ్ళీ; ప్రస్తుత క్రియా సముచిత వర్తనంబున్= అప్పటి కవసరమైన పనిని; తగన్+చల్పి= పూర్తిచేసి; మహానసశాలలోనికిన్= వంట ఇంట్లోకి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: సంకేత సమయాన్ని నిశ్చయించిన ద్రౌపది మాటలు విని, కీచకుడు సంతోషపడి తన యింటికి వెళ్ళాడు. ద్రౌపది కూడా అక్కడ తాను చేస్తున్న పనిని పూర్తి చేసి వంటశాలకు (వెళ్ళిందని ముందరి పద్యంతో అన్వయం.)

ద్రౌపది భీమునితోఁ గీచకుఁడు నర్తనశాలకు రాఁబోవుటం జెప్పుట (సం.4-21-25)

క. చని వెడ వికసిల్లెడు నా। ననపద్మముతోడ ననిలనందనునకు ని
ట్లనియెఁ జతురోక్తిరీతి న। తని గూఢక్రోధవహ్ని దరికొల్పంగన్. 270

ప్రతిపదార్థం: చని= వెళ్ళి; వెడ వికసిల్లెడు= ఇంచుక వికసించిన; ఆననపద్మముతోడన్= పద్మంవంటి వదనంతో; అనిలనందనునకున్= భీముడితో; చతుర+ఉక్తిరీతిన్= మాటల నేర్పరితనంతో; అతని= భీముడియొక్క; గూఢక్రోధ వహ్నిన్= దాగిన కోపమనే నిప్పును; దరికొల్పంగన్= మంటను ఎగద్రోసి మండించటానికై; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది వంటశాలలోనికి వెళ్ళి ఇంచుక సంతోషంతో వికసించిన ముఖంతో భీముడి మనసులో దాగిఉన్న కోపాగ్నిని తన మాట నేర్పరితనంతో ప్రజ్వరిల్లచేయటానికి ఇట్లా అన్నది.

విశేషం: అలం: రూపకం. గూఢకోపాగ్నిని ప్రజ్వలింపచేసేటట్లు చతురంగా మాట్లాబోతున్నదనటం విశేషం. గూఢకోపాగ్ని ప్రజ్వరిల్లి నా గూఢంగానే ఉండేటట్లు నిర్దేశించబోతున్నదని ధ్వని. (సంపా.)

తే. 'నా కొలఁతఁ దీర్చివచ్చితి; । నీ కొలఁతయ యింక; సూతునిం దెగ జూడన్
లోకము వంచింపను దగు । చీఁకటి రే యొదవె; నేమి చేసెదొ చెపుమా?' 271

ప్రతిపదార్థం: నా కొలఁతన్= నా వంతు పనిని; తీర్చి వచ్చితిన్= పూర్తి చేసి వచ్చాను; ఇంకన్= ఇకమీద; నీ కొలఁత+అ= నీ వంతు పని మాత్రమే ఉన్నది; సూతునిన్= కీచకుడిని; తెగన్+చూడన్= చంపడానికి; లోకమున్+వంచింపను= జమలను మోసపుచ్చటానికి; తగు= తగిన; చీఁకటిరేయి= చీకటి రాత్రి; ఒదవెన్= కలుగనున్నది; ఏమి+చేసెదొ చెపుమా!= ఏమి చేస్తావో చెప్పుము.

తాత్పర్యం: 'నా వంతు పని నేను పూర్తి చేసి వచ్చాను. నీ వంతు పనే ఇంక మిగిలి ఉన్నది. కీచక సంహారానికీ, లోకాన్ని మోసం చేయడానికీ తగిన చీకటిరాత్రి రానున్నది. ఇంక నీ ఇష్టం. ఏం చేస్తావో చెప్పుము.'

విశేషం: ఈ పద్యంలో చివరి పాదంలోని ప్రాసస్థానంలో 'చీఁకటి' శబ్దం ఉన్నది. అందులో ప్రాసస్థానంలో అరసున్నతో కూడిన కవర్ణం ఉండటం, మిగిలిన మూడు పాదాలలో అరసున్నలేని క వర్ణాలుండటం గమనించదగింది. దీనిని ఆనందరంగరాట్ఛందము సమర్థిస్తున్నది.

"ఒకటి కరసున్న గలిగి మూఁటి కవి లేక । ప్రాసములు లఘుపరములై పైని చెల్లుఁ;
గృతుల నొక్కొక్కచో నది యెట్టులనిన । నిఁకను నెఱిఁగింతుఁ జెప్పుఁడీ సుకవులనఁగ"

ఈ విధమైన ప్రాసమును అప్పకవే చెప్పాడు. దాని కతడు పెట్టిన పేరు ఖండాఖండ ప్రాసం. దాని లక్షణం- 'క, నిడుపులు నరసున్నలు దమ, కెడమనుగల కచటతపల కిలఁ బ్రాసములై, తొడరును నిర్బిందువు లొ, క్కెడ ఖండాఖండ సంజ్ఞ నినశశినయన'' అప్పకవి. తృతీయాశ్వాసంలో అతడు ఖండాఖండప్రాసకు ఈ పద్యాన్నే లక్ష్యంగా ఇచ్చాడు. అయినా ఈ శబ్దాన్ని శ.ర. సబిందుకంగానూ, చి.ని. సూ.ని. నిర్బిందుకంగానూ పేర్కొన్నాయి. నిర్బిందుకమయితే విశేషమే లేదు. (సంపా.)

వ. అనిన విని దరహసిత వదనుం డగుచు వృకోదరుం డిట్లనియె. 272

తాత్పర్యం: ఆ మాట విని చిరునవ్వుతో కూడిన ముఖంతో భీము డిట్లా అన్నాడు.

క. 'నన్నడుగ నేల? నీవును । నన్నీచుఁడు నేమి మాటలాడితి? రది నా
కున్నట్టు లెఱుఁగఁ జెప్పుము । ని న్నే మెచ్చించువాఁడ నీరజవదనా!' 273

ప్రతిపదార్థం: నీరజవదనా!= పద్మముఖీ! ఓ ద్రౌపదీ!; నన్నున్= (భీముడిని); అడుగన్+ఏల?= అడగటం ఎందుకు?; నీవునున్= నీవూ (ద్రౌపది); ఆ నీచుఁడున్= ఆ అల్పుడూ (కీచకుడూ); ఏమి మాటలు+ఆడితిరి?= ఏమి మాట్లాడుకొన్నారో?; అది; నాకు; ఉన్న+అట్టులు= ఉన్నది ఉన్నట్లుగా; ఎఱుఁగన్+చెప్పుము= తెలియజేయుము; నిన్నున్= ద్రౌపదిని; ఏన్= నేను (భీముడు); మెచ్చించువాఁడన్= మెప్పిస్తాను.

తాత్పర్యం: 'ఓ ద్రౌపదీ! నన్ను అడగటం దేనికీ? నీవూ, ఆ నీచుడూ ఏమేమి మాట్లాడుకొన్నారో నాకు ఉన్నది ఉన్నట్లుగా తెలుపుము. నిన్ను నేను మెప్పిస్తాను.'

వ. అనినఁ బాంచాలి సుదేష్ణ మందిరంబునం దా నుచితాచరణంబున నునికియు, సింహబలుండు సింగారించుకొని వచ్చుటయు, రేయింటి మాటలవలనం దాను బెదరమియు, వాఁడు సామ దాన భేద

దండంబులు సూపి పలుకుటయు, దానికి మెయికోలు భావించికొని క్రమంబునం దగిన సంభాణంబు సేసి, నాట్యమండపంబు సంకేతస్థలంబుగాఁజెప్పి, యొక్కరుండవచ్చువాఁడవని నియమించుటయు, నద్దురా త్ముండు ప్రముదితాత్ముండగుచు రాత్రిసమయంబున నయ్యెడకు నొంటిమెయిం జనుదెంచువాఁడై చనుటయుఁ దెలియంజెప్పిన, నతండు పరమాహ్లాదంబునంబొంది. 274

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; పాంచాలి= ద్రౌపది; సుదేష్ణ మందిరంబునన్= సుదేష్ణ యొక్క అంతపురంలో; తాను= (ద్రౌపది); ఉచిత+ఆచరణంబునన్+ఉనికియున్= తన పనిలో తాను ఉండటమున్నూ; సింహబలుండు= కీచకుడు; సింగారించుకొని= అలంకరించుకొని; వచ్చుటయున్= రావటమున్నూ; రేయింటి= రాత్రి; మాటలవలనన్= భీమసేనుడు పల్కిన ఓదార్పుమాటలవలన; తాను బెదరమియున్= ద్రౌపది భయపడక ఉండటమున్నూ; వాఁడు= కీచకుడు; సామదానభేద దండంబులు= చతుర్విధోపాయాలు (నెమ్మదిగా చెప్పటం, దానం చేయటం; తగవు పెట్టడం; దండించటం); చూపి; పలుకుటయున్= మాట్లాడటమున్నూ; దానికిన్= అందుకు; మెయికోలు= ఒప్పుకొనటంగా; భావించికొని= అనుకొని; క్రమంబునన్= వరుసగా; తగిన సంభాషణంబు+చేసి= తగిన మాటలు మాట్లాడి; నాట్యమండపంబు= నర్తనశాల; సంకేతస్థలంబుగాన్= కలిసికొనే రహస్య ప్రదేశంగా; చెప్పి, ఒక్కరుండు+అ= ఒకడే; వచ్చువాఁడవు= రావాలి; అని నియమించుటయున్= అని కట్టడి చేయటమున్నూ; ఆ+దురాత్ముండు= ఆ నీచుడు; ప్రముదిత+ఆత్ముండు+అగుచున్= సంతుష్టమనస్కుడై; రాత్రి సమయంబునన్= రాత్రిపూట; ఆ+ఎడకున్= అక్కడికి; ఒంటిమెయిన్= ఒంటరిగా; చనుదెంచువాఁడై= వస్తానని; చనుటయున్= వెళ్లటమున్నూ; తెలియన్+చెప్పినన్= స్పష్టమయ్యేటట్లు చెప్పగా; అతండు= భీముడు; పరమ+ఆహ్లాదంబునన్= మిక్కిలి సంతోషం; పొంది= అనుభవించి.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా ద్రౌపది-సుదేష్ణమందిరంలో తాను తన పనిలో నిమగ్నమై ఉండటం, అక్కడికి కీచకుడు సింగారించుకొని రావటం, రాత్రి భీముడు తనకు ధైర్యం చెప్పటం వలన తాను బెదరకపోవటం, కీచకుడు సామదాన భేద దండోపాయాలతో లోబరుచుకొనాలని ప్రయత్నించటం. ద్రౌపది లోబడినట్లుగా నటించి వాడిని నర్తనశాలకు ఒంటరిగా రాత్రిపూట రమ్మని చెప్పటం, వాడు మూర్ఖుడు కాబట్టి వస్తానని చెప్పి సంతోషంతో పొంగుతూ వెళ్ళటం తేటపడేటట్లు చెప్పింది. ఆ మాటలు విని భీముడు మిక్కుటమైన సంతోషంతో పొంగిపోయాడు.

విశేషం: 1. కీచకుడు సామదానభేద దండోపాయాలను ప్రదర్శించి మాట్లాడాడు - అనటం తెలుగు పలుకుబడి. యుద్ధంలో ప్రయోగించేవి ఆ చతురుపాయాలు. శత్రువును లొంగదీసికొనటానికి క్రమంగా సంధి మాటలతో, కొంత రాజ్యత్యాగంతో, శత్రువుల మధ్య కలతలు పెట్టటంతో, చివరకు యుద్ధం చేయటంతో సాధించటం యుద్ధప్రక్రియలో ప్రసిద్ధాలు. ఒక క్రమంలో ఏ రంగంలోనైనా కార్యాన్ని సాధించే పద్ధతికి కూడా తెలుగువారు ఈ పలుకుబడిని ప్రయోగిస్తారు. అందువలననే ద్రౌపది కామ వ్యవహారంలో చతురుపాయాలను ఉటంకించింది. తిక్కన కావ్యకళా శిల్పంలో ఇదొక నేర్పరితనం. వెనుక జరిగిన సంభాషణలో ఉన్న నిర్మాణ శిల్ప రహస్యాలను తరువాతి సంభాషణలలో సూచించి కావ్యార్థ పూర్వాపర సమన్వయ సమాలోచనను పఠితలలో రేకెత్తింప చేస్తాడు తిక్కన. ఇది మహా కవిత్వ దీక్షావిధిలోని ఒక లక్షణం. ఈ సమన్వయ సూత్రం ప్రకారం కీచకుడు పలికిన మాటలలో సామోపాయం 252వ పద్యంలో, భేదోపాయం 253లో, దానోపాయం 254లో, దండోపాయం 256. 257వ పద్యాలలో కనబడతాయి. యుద్ధానికి సన్నద్ధుడవుతున్న భీముడితో చతురుపాయాల ప్రసక్తి తెచ్చి మాట్లాడటం చతురవాక్య విన్యాసం - గుప్తక్రోధాగ్నిని ప్రజ్వలింపజేసే ఇంధనం. కీచకుడు చతురుపాయాలను మదన యుద్ధ సాధనం కొరకు వాడాడు. యుద్ధం సిద్ధించింది. మరి భీముడు? ద్రౌపదిచేత సామదాన భేదోపాయాలు ప్రయోగించాడు. ద్రౌపది సుముఖంగా మాట్లాడటం సామం, తనను రహస్యంగా ఇచ్చుకొంటాననటం దానం, ఒంటరిగా సంకేతస్థలానికి రమ్మని పిలవటం భేదం. ఈ మూడూ వంచనతో విఫలం కావటంతో యుద్ధం కంటె కీచకుడికి గత్యంతరం లేకపోవటం దండం. యుద్ధం సిద్ధించింది. కీచకుడు కోరుకొన్న

మన్మథయుద్ధం వంచనతో వీగిపోతుంది; భీముడు కోరుకొన్న రహస్య ద్వంద్వయుద్ధం ఫలిస్తుంది. భీముడి ప్రహ్లాదానికి ఆ భావమే ఆధారం. పఠితలను భావనామయం చేయగల శిల్పకీలకాలు ఎక్కువగా ఇటువంటి పలుకుబళ్లు. 2. కథను చెప్పినట్లు తెలియజెప్పడానికి వచనం బాగా అనుకూలిస్తుంది. అందుకే తిక్కన చకచకా జరిగిన కథను పది వాక్యాలలో క్లుప్తంగా చెప్పించాడు. కథాకథనశైలిలో ఇది ఒక ఒడుపు. (సంపా.)

శా. 'క్రోధం బప్రతికారమై హృదయముం గుందింప నత్యంత చిం
తాధూతాత్ముఁడనైన నాకుఁ బరమోత్సాహంబు సంధిల్ల దు
స్సాధం బైన విరుద్ధ కార్య మిటు లాసన్నంబుగా సంఘటిం
తే ధర్మాత్మజుఁ డిచ్చమెచ్చఁ బగ సాధింపంగఁ గాన్పల్పమే?' 275

ప్రతిపదార్థం: క్రోధంబు= కోపం; అప్రతికారము+ఐ= తీర్చుకోలేనిదై; హృదయమున్= మనస్సును; కుందింపన్= బాధించగా; అత్యంత= మిక్కిలి; చింతాధూత+ఆత్ముఁడను+ఐన నాకున్= విచారంచేత చలించిన మనస్సు కలిగి ఉన్న నాకు (భీముడికి); పరమ+ ఉత్సాహంబు= మిక్కిలి సంతోషం; సంధిల్లన్= కలుగగా; దుస్+సాధంబు+ఐన= కష్టసాధ్యమైన; విరుద్ధ కార్యము= అజ్ఞాతవాసానికి వ్యతిరేకమైన పనిని; ఇటులు= ఈ విధంగా; ఆసన్నంబుగాన్= దగ్గరపడేటట్లు; సంఘటింతే?= కూర్చిపెట్టావుగదా!; ధర్మ+ఆత్మజుఁడు= ధర్మరాజు; ఇచ్చన్+మెచ్చన్= మనసులో మెచ్చుకొనేటట్లు; పగ సాధింపంగన్= శత్రువును జయించటాన్ని; కాన్పు (కాన్చుట)= చూడటం, సాధించటం; అల్పమే?= సులభమా?

తాత్పర్యం: 'ప్రతీకారం తీర్చుకొనలేని కోపం నా హృదయాన్ని క్రుంగదీయగా మిక్కిలి వ్యాకులచిత్తంతో ఉన్న నాకు అత్యంత ఉత్సాహాన్ని కలిగించేటట్లు, కష్టసాధ్యమైన పనీ, అజ్ఞాతవాస ప్రవర్తనకు పూర్తిగా విరుద్ధమైనదీ అయిన ఇటువంటి కార్యాన్ని వెంటనే చేసేటట్లు సంఘటించావు. ఇక ధర్మరాజు మనసులో మెచ్చుకొనేటట్లు పగ సాధించి చూపటం సామాన్యమా? (లేదా-తేలికే.)

విశేషం: 1. కీచకుడిని చంపటం (పగసాధించటం) ఎంత ముఖ్యమో - దానిని అజ్ఞాతవాస సమయం చెడకుండా సాధించటం అంతే ముఖ్యం. అప్పుడే ధర్మరాజు మెచ్చుకొంటాడు. ఆ విధంగా అతడు మెచ్చుకొనేటట్లు పగసాధించగలగటం అల్పం కాదు. కష్టం. దానిని నీవు నేర్పుతో చేశావని భీముడు ద్రౌపదిని మెచ్చుకొంటున్నాడు.

2. రసాభ్యుదయ రహస్యాలను ధ్వనిమయంగా సంభాషణలలోనూ, సాత్త్వికాభినయాలలోనూ సూచించటం తిక్కన నైజం. భీముడి మనస్సులో పగసాధించాలనే క్రోధం ఉన్నది. అది గూఢంగా ఉన్నది. ప్రతీకారానికి అవకాశం లేకపోవటం చేత గుండెలోని నిప్పువలె అది అతడి హృదయాన్ని చింతతో దహించి వేస్తున్నది. ఇప్పుడు ద్రౌపది ప్రతీకారానికి తగిన కార్య సంఘటన చేసింది. చింత తొలగిపోయి వీరరసోచితమైన ఉత్సాహమనే స్థాయిభావం ప్రబుద్ధమయింది. అసాధ్యమైన కార్యాన్ని అద్భుతంగా నిర్వహించే భావం ఉత్సాహం. ద్రౌపది సంఘటించిన కార్యానికి ఆ రెండు లక్షణాలూ ఉన్నాయి. సింహబలుడిని అజ్ఞాతవాసనియమ భంగం కాకుండా రహస్యంగా సంహరించాలి. ఇది వీరరసకార్యం. దాని నిర్వహణం వలన ధర్మరాజు హృదయంలో అద్భుతం జనిస్తుంది. జన్యజనకరసాభ్యుదయ భావస్థితి ఇందులో గమ్యం. కీచకవధ కార్యనిర్వహణంలో ఉన్న సంశ్లిష్టత వ్యంగ్యం.

3. "ధర్మాత్మజుఁ డిచ్చ మెచ్చఁ బగ సాధింపంగఁ గాన్పల్పమే?'' అనే వాక్యంలో కాకుధ్వని ఉన్నది. ఆశ్చర్యార్థకంలో పలికితే= సామాన్యమా? కాదని భావం. ఏవార్థకంలో పలికితే - చాల తేలికే అని భావం. ఇది ఎంత తేలికో అంత కష్టం అన్నట్లుంటుంది. (సంపా.)

వ. అని పలికి కొండొక విచారించి. 276

తాత్పర్యం: అని మాట్లాడి కొంతసేపు ఆలోచించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. 'వెఱవక సంకేతించిన । తెఱఁగున నయ్యెడకు నరుగుదెంచునొకో! కొం
దఱఁ దెచ్చునొకో! వెడఁగై । యఱిముఱి వెలిపుచ్చునొకొ రహస్యం బెల్లన్! 277

ప్రతిపదార్థం: వెఱవక= భయపడక; సంకేతించిన తెఱఁగునన్= గుర్తు చెప్పిన విధంగా; ఆ+ఎడకున్= అక్కడకు; అరుగుదెంచునొకో!= వస్తాడా?; కొందఱన్= కొందరిని; తెచ్చునొకో?= వెంటతీసికొని వస్తాడా?; వెడఁగు+ఐ= వెర్రివాడై; అఱిముఱిన్= తొందరపాటుతో; రహస్యంబు+ఎల్లన్= రహస్యమంతా; వెలిపుచ్చునొకొ!= బయటపెట్టుతాడా!.

తాత్పర్యం: భయపడకుండా (అనుమానం లేకుండా) నీవు గుర్తు చెప్పినచోటికి వస్తాడా? లేక మరికొందరిని సహాయంగా తీసికొని వస్తాడా? తొందరపాటువలన మూఢుడై రహస్యాన్నంతా బట్టబయలు చేస్తాడా?

విశేషం: కీచకుడు మోసపోయాడా? లేక తాము మోసపోయామా? అనేది భీముడి భయం, తనమీద అనవసరమైన నెపం వస్తుంది. అందుకే సంశయనివారణకొరకు అడుగుతున్నాడు.

ఉ. అట్టిద యేల చేయు? ననయంబు నయం బొడఁగూడఁ బల్కి నీ
విట్టి తెఱంగు సేయుమని యేర్పడఁ జెప్పిన దాని కత్తఱిం
బుట్టిన సంతసంబు ననువుం బరికించితికాదె! యింక ని
ట్ట ట్టనఁ డెట్టులైన హృదయంబున నెక్కడి శంక వానికిన్. 278

ప్రతిపదార్థం: అట్టిది+అ ఏల చేయున్?= అట్లా ఎందుకు చేస్తాడు? అనయంబున్= మిక్కిలి; నయంబు+ఒడన్+కూడన్= ప్రియం కలిగేటట్లు; పల్కి= మాట్లాడి; నీవు+ఇట్టి తెఱంగు+చేయుము+అని= నీవిటువంటిరీతి చేయుమని; ఏర్పడన్+చెప్పిన దానికిన్= తెలిసేటట్లు చెప్పినదాని వలన; ఆ+తఱిన్= అప్పుడు; పుట్టిన సంతసంబు= కలిగిన సంతోషం; అనువున్= రీతి, విధం; పరికించితి(వి)కాదె!= చూచావుగదా!; ఇంకన్+ఇట్టు+అట్టు+అనఁడు= ఇక ఇటనీ అటనీ ఊగిసలాడడు; ఎట్టులు+ఐనన్= ఎట్లాగైనా; హృదయంబునన్= మనస్సులో; వానికిన్= కీచకునకు; ఎక్కడి శంక?= అనుమాన మెక్కడిది?

తాత్పర్యం: అయినా కీచకు డట్లా ఎందుకు చేస్తాడులే! నీవు ప్రీతిగా మాట్లాడి, 'నీ వట్లా చేయు'మని స్పష్టంగా చెప్పినప్పుడు వాడికి కలిగిన సంతోషపు రీతి చూచావుగదా! ఇక ఎటూ పోలేడు, ఏమీ అనలేడు. వాడి మనసులో అనుమానానికి తావెక్కడ ఉంటుంది?

విశేషం: 1. ఆడది బొంకితే గోడపెట్టినట్లు ఉంటుంది. మాయాంధకారం వంటి మోహపు వాగురలో చిక్కిన మృగం కీచకుడు. వాడికి ఇంగితజ్ఞానం శూన్యం. అందుకే భీముడు ధైర్యంగా ఉన్నాడు. 2. పుట్టిన, సంతసంబు+అనువున్= కలిగిన సంతోషం యొక్క విధము- అని షష్ఠీసమాసం - ఉకారానికి అచ్చుపదం కాగా నుగాగమం అయి సంతసంబుననువు అయింది. సంతోషించిన విధము - అని అర్థం.

ఉ. వచ్చు, మదాంధవృత్తి ననివారణ నొక్కఁడ నాట్యశాలకుం
జొచ్చు, నవశ్యమున్ వెదకి చూచి ననుం గని యప్డు సంగరం

బిచ్చు, మదీయ బాహుబల హీనబలుండయి నీకుఁబ్రీతిగాఁ

జచ్చు. నసంశయం బిది; విచారము లన్నియు నింక నేటికిన్?' 279

ప్రతిపదార్థం: వచ్చున్= తప్పకుండా వస్తాడు; మద+అంధవృత్తిన్= కన్నుగానని గర్వంతో; అనివారణన్= అడ్డు లేకుండా; నాట్యశాలకున్= నర్తనశాలకు; ఒక్కఁడు+అ= ఒంటరిగా; చొచ్చున్= ప్రవేశిస్తాడు; అవశ్యమున్= తప్పకుండా; వెదకి చూచి= వెదకిచూచి; ననున్+కని= నన్ను చూచి; అప్డు= అప్పుడే; సంగరంబు+ఇచ్చున్= యుద్ధం చేస్తాడు; మదీయబాహుబల= నా భుజబలంచేత; హీనలుండు+అయి= క్షీణించిన బలంకలవాడయి; నీకున్= నీకు (ద్రౌపదికి); ప్రీతికాన్+చచ్చున్= సంతోషం కలిగేటట్లు చస్తాడు; ఇది= ఇది; అసంశయంబు= అనుమానం లేనిమాట; విచారములు= ఆలోచనలు; అన్నియున్= అన్నీ; ఇంకన్+ఏటికిన్?= ఇంక దేనికి?

తాత్పర్యం: కీచకుడు తప్పక వస్తాడు. కన్నుగానని మోహాంధకారంతో నిరభ్యంతరంగా నర్తనశాలలో ఒంటరిగానే ప్రవేశిస్తాడు. తప్పకుండా వెదకి నన్ను చూచి యుద్ధం చేస్తాడు. నా బాహుబలంముందు తన బలాన్ని కోల్పోయి నీకు ప్రీతి కలిగేటట్లు చస్తాడు. ఇందుకు అనుమానం లేదు. ఇంకా నీవు పలురకాలుగా ఆలోచించి విచారించ నవసరం లేదు.'

విశేషం: జరగబోయేది యథాతథంగా భీము డూహిస్తున్నాడు.

వ. అని నిశ్చయించి వృకోదరుండు వెండియు నిట్లనియె. 280

తాత్పర్యం: అని పలికి, తానన్న మాటలు తప్పక జరిగేవని నిర్ధారణ చేసి భీముడు మళ్ళీ ఇట్లా అన్నాడు.

మ. 'బలియుం డా సొబగుండు భావభవదర్పభ్రాంతుఁడై వచ్చి ని

శ్చల సర్వాంగత నున్న న న్నరసి నీ చందంబు గాకున్న నా

కులతం బొందెడు, నప్డు మండపము సంక్షోభింపఁగా నేతుఁ గ

ట్టలుకన్ బెబ్బులిఁ గోలవ్రేచినటు లుగ్రాకార మేపారఁగన్. 281

ప్రతిపదార్థం: బలియుండు= బలిష్టుడైన; ఆ సొబగుండు= ఆ విటుడు; భావభవదర్ప భ్రాంతుఁడు+ఐ= మన్మథగర్వంతో చలితుడై; వచ్చి; నిశ్చల= చలనం లేని; సర్వాంగతన్+ఉన్న= అన్ని అంగాలు కలవాడనై ఉండగా; నన్నున్+అరసి= నన్ను (భీముడిని) చూచి; నీ చందంబు+కాక+ఉన్న= నీవలె ఉండకపోవటంతో; ఆకులతన్+పొందెడున్= కలతపడతాడు; అప్డు= అప్పుడు; మండపము= నర్తనశాల మండపం; సంక్షోభింపఁగాన్= చలించేటట్లు; కడు+అలుకన్= మిక్కిలి కోపంతో; కోలన్= పెద్ద కర్రతో; బెబ్బులిన్= పెద్దపులిని; వ్రేచిన+అటులు= కొట్టినట్లు; ఉగ్ర+ఆకారము= మిక్కిలి కోపంతోడి భయంకరమైన రూపం; ఏపారఁగన్= అతిశయించగా; ఏతున్= బాధిస్తాను.

తాత్పర్యం: ఆ కీచకుడు మదనావేశంతో వచ్చి నిశ్చలంగా ఉండే నన్ను తడవిచూచి, నీవు కాకపోవటం తెలిసికొని కలత చెందుతాడు. అపుడు నేను కర్రతో కొట్టిన పెద్దపులి వలె తీవ్ర కోపంతో కూడిన భయంకర రూపంతో ఆ మండపమంతా సంక్షోభించేటట్లు విజృంభించి బాధిస్తాను.

విశేషం: అలం: ఉపమ. కీచకుడు భీముడిని తాకటం కోలతో కొట్టటంతోను, భీముడు - దానికి ప్రతిక్రియగా పెనుకోపంతో లేస్తున్న బెబ్బులితోనూ పోల్చబడ్డారు. బలియుడు, సొబగుడు అనే మాటలు కీచకుడిని వెక్కిరిస్తూ భీము డుపయోగించినవి. మొనగాడు, సోగ్గాడు అనే గ్రామ్యాలకు సమానమైనవి. భావభవదర్పభ్రాంతుడై - అనే సమాసానికి శ్లేషార్థం చెప్పుకొనవచ్చును. భావమునుండి పుట్టిన గర్వం వలన కలిగిన మోహంతో - అని ఒక అర్థం. మన్మథ సంబంధమైన గర్వం వలన కలిగిన మోహంతో అని రెండో అర్థం చెప్పవచ్చును. (సంపా.)

క. ఎఱిఁగి పిఱుసనిన వెసఁ బై। కుఱుకుదు సాళువము గాకి నొడిసిన భంగిన్
వెఱచఱవం బొదువుదుఁ బఱి। పఱిసేయుదు నీదు పూన్కి పారం బెయిదన్. 282

ప్రతిపదార్థం: ఎఱిఁగి= (అసలు సంగతి) తెలిసికొని; పిఱు+చనినన్= వెనుకాడితే; వెసన్= వెంటనే; సాళువము= డేగ; కాకిన్= కాకిని; ఒడిసిన భంగిన్= ఒడుపుగా పట్టుకొన్నట్లు; పైకిన్+ఉఱుకుదున్= పైకి దూకుతాను; వెఱ, చఱవన్= భయం వ్యాపించేటట్లు; పొదువుదున్= ఆక్రమించి పట్టుకొంటాను; నీదుపూన్కి= ద్రౌపది ప్రయత్నం (కోర్కె); పారంబు+ఎయిదన్= తుదముట్టగా; పఱిపరి+చేయుదున్= పీడిస్తాను.

తాత్పర్యం: కీచకుడు నన్ను గుర్తించి వెనుకడుగు వేస్తే వాడిమీది కెగబడి డేగ కాకిని ఒడిచిపట్టుకొన్నట్లుగా వాడిని పట్టుకొంటాను. నీ కసి తీరేటట్లు వాడిని పీడించి నుగ్గునుగ్గు చేస్తాను.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఆ. నాదు బాహుబలమునకు మాఱుకొనఁజాలు। భుజబలంబుగలిగి పోక చిక్కఁ
బెనఁగి నన్నుఁ గొంత కినియింప నోపెడు। చందమైన వినుము సరసిజాక్షి! 283

ప్రతిపదార్థం: సరసిజ+అక్షి!= పద్మాక్షీ-ద్రౌపదీ!; నాదు బాహు బలమునకున్= నాయొక్క (భీముడి) భుజశక్తికి; మాఱుకొనన్+చాలు= ఎదుర్కొనే సమర్థమైన; భుజబలంబు+కలిగి= భుజశక్తి కలిగి; పోక= పారిపోవక; చిక్కన్+పెనఁగి= గట్టిగా పెనగులాడి; నన్నున్= నన్ను (భీముడిని); కొంత= కొంచెం; కినియింపన్+ఓపెడు= కోపింపజేసే; చందము+ఐనన్= విధమైతే; వినుము.

తాత్పర్యం: ద్రౌపదీ! కీచకుడు నాతో యుద్ధం చేయగల శక్తిగలవాడై, వెనుకాడక ఎదిరించి గట్టిగా పెనగులాడి నన్ను కోపింపజేస్తే ఏమవుతుందో వినుము.

విశేషం: జరుగబోయే ప్రతివ్యూహం ఎట్లా ఉంటుందో ముందుగా చెప్తున్నాడు. చదరంగంలో పావులు కదిలించి రాజుయొక్క ఆట కట్టించటంవంటిదే ఎదుటివాడి బలాన్ని అంచనా వేయటం. భీముడు ద్రౌపదికి నమ్మకం కలిగించటానికే ఈ మాటలు అంటున్నాడు.

మ. అవనీచక్రము సంచలింపఁగ, దివం బల్లాడ, నాశాచయం
బవధూతంబుగ, గోత్రశైలనికరం బాకంపముం బొంద, న
ర్ణవముల్ ఘూర్ణనమొందఁ, గ్రోధము గృతార్థత్వంబు నొందించి, చి
త్రవధప్రౌఢి వహించి సూతునకు రౌద్రం బేర్పడం జూపుదున్.' 284

ప్రతిపదార్థం: అవనీచక్రము= చక్రమువంటి భూమి; సంచలింపఁగన్= మిగుల కదిలేటట్లు; దివంబు= ఆకాశం; అల్లాడన్= దద్దరిల్లగా; ఆశాచయంబు= దిక్కుల సముదాయం; అవధూతంబుగన్= కొట్టుకొనిపోయే రీతిగా; గోత్రశైల; నికరంబు= కులపర్వతాల

సమూహం; ఆకంపమున్+పొందన్= బాగా వణకగా; అర్ణవముల్= సముద్రాలు; ఘూర్ణనము+ఒందన్= తిరుగుడుపడి కలత చెందగా; క్రోధము= కోపం; కృతార్థత్వంబున్+ఒందించి= సఫలమయ్యేటట్లు; చిత్రవధ ప్రౌఢిన్= చిత్రహింస చేసే నేర్పరితనంతో; సూతునకున్= కీచకుడికి; రౌద్రంబు= రుద్రభావం, రౌద్ర రసస్ఫూర్తితో కూడిన క్రౌర్యం; ఏర్పడన్= స్పష్టంగా; చూపుదున్= చూపిస్తాను.

తాత్పర్యం: భూ మండలం కంపించగా, ఆకాశం అల్లల్లాడగా, దిక్కులు పిక్కటిల్లగా, కుల పర్వతాలు వణకగా; సముద్రాలు కల్లోలితం కాగా; నా క్రోధం సఫలమయ్యేటట్లు చిత్రవధ చేసే నేర్పరితనాన్ని ప్రదర్శించి, నా రౌద్రరూపాన్ని ఆ కీచకుడికి ప్రత్యక్షం చేస్తాను.

విశేషం: అలం: అతిశయోక్తి, క్రోధము కృతార్థత్వం పొందటమంటే రౌద్రంగా మారటం, ఎదుటివారికి ప్రాణహాని, కరుణం కలిగించటం. రౌద్రం అంటే రుద్రభావం, రుద్రుడు కోపిస్తే జగత్ప్రళయం సంభవించటం కవిసమయం. దానిని తాను తన రౌద్రం వలన కల్పించి కీచకుడికి ప్రళయాన్ని సృష్టిస్తానని రౌద్రోద్రేకంతో భీముడు పలికాడు. (సంపా.)

వ. అనినం బాంచాలి సంచలితస్వాంతయై, నిజాంతర్గతంబున 'నితని తీవ్రక్రోధంబు గుప్తసాధనంబునకు బాధకంబగు' నని బోధింపం దలంచి యిట్లనియె. 285

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; పాంచాలి= ద్రౌపది; సంచలితస్వాంత+ఐ= చలించిన మనస్సు గలదై; నిజ+అంతర్గతంబునన్=తన మనస్సులో; ఇతని= భీముడియొక్క; తీవ్రక్రోధంబు= అధికమైన కోపం; గుప్తసాధనంబునకున్= అజ్ఞాతవాస రహస్యస్థితికి; బాధకంబు+అగున్+అని= భంగకరమవుతుందని; బోధింపన్+తలఁచి= చెప్పాలి అనుకొని; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: భీము డిట్లా మాట్లాడేసరికి ద్రౌపది మనసులో ఉలిక్కిపడింది. భీముడి తీవ్రకోపావేశం తమ అజ్ఞాతవాసానికి భంగకరమవుతుందని ఆయనకు తెలిసేటట్లు చెప్పాలని ఇట్లా అన్నది.

ఉ. 'ఒవ్వనివారు నవ్వ, మహిమోదధి ధర్మసుతుండు దీనికిన్
నెవ్వగఁబొంద, భూజనులు నింద యొనర్పఁగ నే నొనర్చు నీ
చివ్వకు నీవు నల్కమెయిఁ జేసిన యాపని గూఢవృత్తికిన్
దవ్వగునేని నా యభిమతం బొడఁ గూడియు నిష్ఫలంబగున్ 286

ప్రతిపదార్థం: ఒవ్వనివారు= శత్రువులు; నవ్వన్= నవ్వేటట్లు; మహిమ+ఉదధి= గొప్పతనంలో సముద్రుడి వంటివాడు; ధర్మసుతుండు= ధర్మరాజు; దీనికిన్= ఈ పనికి; నెఱ+వగన్+పొందన్= ఎంతో బాధపడేటట్లు; భూజనులు= లోకులు; నింద+ఒనర్పఁగన్= తిట్టేటట్లు; నేను+ఒనర్చు= నేను చేసే; ఈ చివ్వకున్= ఈ తగాదాకు; నీవు అల్కమెయిన్+చేసిన= నీవు కోపంతో చేసినట్లైతే; ఆ పని= ఆ విధంగా రౌద్రాన్ని లోక ప్రళయంగా ప్రదర్శించడం; గూఢవృత్తికిన్= రహస్య వర్తనానికి; దవ్వు+అగునేని= దూరమైతే; నా అభిమతంబు= నా కోరిక; ఒడఁగూడియున్= నెరవేరికూడా; నిష్ఫలంబు+అగున్= నిష్ప్రయోజనం ఔతుంది.

తాత్పర్యం: 'మనమంటే పడనివారంతా నవ్వేటట్లు, ధర్మరాజుకు అధిక దుఃఖం కలిగేటట్లు, లోకనింద సంభవించేటట్లు, ఈ కలహంలో నీవు పెనుకోపంతో రహస్యం చెడగొడితే నా కోర్కె తీరినా చివరకు ఫలితం శూన్యమే ఔతుంది.

విశేషం: అజ్ఞాతవాసం భీముడి రౌద్రోద్రేకం వలన భగ్నం కాకూడదనీ, అంతటి రౌద్రంతో సాధించే కార్యం కూడా గుట్టుగా సాగాలనీ ద్రౌపది హెచ్చరించింది.

క. కావున వంచన బాహిర। పోవక యుండంగ మన రిపుం బరిమార్పం
గావచ్చునేని నట్టిద। నా వల; పటుగాక తక్కినను వలదు సుమీ!' 287

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; వంచన= మోసం; బాహిరపోవక+ఉండంగన్= బయల్పడకుండా; మన రిపున్= మన శత్రువును; పరిమార్పంగాన్ వచ్చునేనిన్= చంపటానికి వీలైతే; అట్టిది+అ= అట్లాంటిదే; నా వలపు= నా అభిమతం; అటు+కాక తక్కినను= అట్లా కాకపోతే; వలదు సుమీ!= ఈ యత్నం వద్దు సుమా!

తాత్పర్యం: మన అజ్ఞాతవాసం బహిరంగం కాకుండా మన శత్రువును చంపగలగాలి. అదే నా అభిమతం, అట్లా కాకపోతే ఈ ప్రయత్నమే వద్దు.'

వ. అనిన విని ద్రుపదనందనకుం బాండునందనుం డిట్లనియె. 288

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విని ద్రౌపదితో భీము డిట్లా అన్నాడు.

చ. 'మదమునఁ గీచకాగ్రజుఁడు మార్కొని నిల్చిన వీఁక మైమెయిం
గదిసితి మేని నప్పుడు ప్రకాశరహస్యవిభేదబుద్ధి నా
కొదవునె? యైన నేఁ దలఁచి యోపినభంగి నిగూఢవృత్తిమైఁ
బదిలము గల్గి తిన్నని యుపాయమునం దెగఁజూతు నాతనిన్.' 289

ప్రతిపదార్థం: కీచక+అగ్రజుఁడు= కీచకుల అన్న అయిన సింహబలుడు; మదమునన్= గర్వంతో; మార్కొని నిల్చినన్= ఎదిరించి నిలబడితే; వీఁకన్= పరాక్రమంతో; మై మెయిన్= అనాయాసంగా; కదిసితిమి+ఏనిన్= కలియబడితే; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ప్రకాశ, రహస్య విభేదబుద్ధి= ప్రకాశానికీ, రహస్యానికీ కల తేడాను పాటించే తెలివి; నాకున్+ఒదవునె?= నాకు కలుగుతుందా?; ఐనన్= ఐనా; నేన్+తలఁచి= నేను ఆలోచించి; ఓపినభంగిన్= నా శక్తికొద్దీ; నిగూఢవృత్తిమైన్= రహస్యమైన పద్ధతిలో; పదిలము, కల్గి= జాగ్రత్తతో; తిన్నని+ఉపాయమునన్= సవ్యమైన ఉపాయంతో; అతనిన్= కీచకుడిని; తెగన్+చూతున్= చంప యత్నిస్తాను.

తాత్పర్యం: 'కీచకుడు మదించి ఎదిరించి నిలబడితే, అపుడు పరాక్రమించి అనాయాసంగా కలియబడితే, ఇది రహస్యంగా చేయాలి. ఇది ప్రకాశంగా చేయాలి - అనే విచక్షణ ఆ సమయంలో నా కెట్లా ఉంటుంది? అయినా, నీవు చెప్పిన విషయం మనసులో ఉంచుకొని ఓపినంతవరకు రహస్య పద్ధతిని భద్రంగా కాపాడుతూ తగిన ఉపాయంతో కీచకుడిని చంప యత్నిస్తాను.'

విశేషం: ద్రౌపది హెచ్చరిక భీముడి ఆవేశప్రవృత్తిలో కూడా మరచిపోలేని ఒక జాగ్రత్తను కలిగించింది. ఉపాయం సిద్ధించినా అపాయం కలుగకుండా వారించే ప్రయత్నం చేస్తేనే ఫలసిద్ధి కలిగేది. కార్యసాధనలో దేహశక్తి కంటె బుద్ధికుశలత ముఖ్యం.(సంపా.)

క. అనవుడు 'జయలక్ష్మిం జే। కొను' మని దీవించి, 'యింతకుం గేకయ నం
దన నన్నుఁ దడవుఁ' దడయం। జన దియ్యెడ'నని లతాంగి చనియెం బ్రీతిన్. 290

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగా; జయలక్ష్మిన్= విజయమనే సంపదను; చేకొనుము+అని= పొందుమని; దీవించి= ఆశీర్వదించి; ఇంతకున్= ఇప్పటికే; కేకయనందన= సుదేష్ణ; నన్నున్= నన్ను; తడవున్= వెదకుతూ ఉంటుంది; ఈ+ఎడన్= ఇక్కడ;

తడయన్+చనదు= ఆలస్యం చేయడం మంచిది కాదు; అని= అని పలికి; లతాంగి= తీగవంటి శరీరంగల ద్రౌపది; ప్రీతిన్+చనియెన్= సంతృప్తితో వెళ్లింది.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విని 'జయలక్ష్మిని పొందు' మని భీముడికి ద్రౌపది శుభాకాంక్షలు తెలిపింది. 'ఇప్పటికే సుదేష్ణ నాకొరకు వెదకుతూ ఉంటుంది. ఇక్కడ ఇంకా ఆలస్యం చేయటం మంచిది కాదు' అని అంటూ ద్రౌపది సంతృప్తితో వెళ్ళిపోయింది.

విశేషం: యుద్ధానికి వెళ్ళే భర్తలను వీరవనితలు 'విజయోఽస్తు' అని దీవిస్తారు కాని పాదాభివందనాలు చేయరు. అది యుద్ధ మర్యాద. విజయం తథ్యమని నిశ్చయం ఏర్పడిన తర్వాత ద్రౌపది హృదయంలో ఒక సంతృప్తి ఏర్పడింది. భార్య దీవెన భర్తకు విజయ సూచన! (సంపా.)

వ. మారుతసుతుండును గృతనిశ్చయుండై యుండె; నటఁ గీచకుండు కందర్పదర్పగోచరుండై పరిజనంబుల వంచించి యేకాంతస్థలంబున. 291

ప్రతిపదార్థం: మారుత సుతుండును= వాయుతనయుడు భీముడు కూడా; కృతనిశ్చయుండు+ఐ= కార్యం సాధించాలి అని చేయబడిన నిర్ణయంకలవాడై, (మనసులో గట్టిగా సంకల్పించుకొని అని భావం); ఉండెన్= ఉన్నాడు; అటన్= అక్కడ; కీచకుండు; కందర్ప, దర్ప, గోచరుండు+ఐ= మన్మథుడి గర్వానికి (మదనతాపానికి) గురి అయినవాడై; పరిజనంబులన్= పరివారాలను; వంచించి= కంటబడకుండా; ఏకాంత స్థలంబునన్= ఒంటరి ప్రదేశంలో.

తాత్పర్యం: ఇక్కడ భీముడు కూడా స్థిరనిశ్చయంతో ఉన్నాడు. అక్కడ కీచకుడు మదనతాపానికి గురిఅయి సేవకుల కళ్ళు గప్పి ఒంటరి ప్రదేశానికి చేరి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

కీచకుఁడు ద్రౌపదియందలి మోహంబునఁ బరితాపంబు నొందుట
(ఇది మూలమునందు లేదు)

సీ. వామాక్షి రుచిర లావణ్యంబు భావించుఁ। దన్వంగి రూపు చిత్తమున నిలుపుఁ,
గంబుకంధరచెన్నుకైవడి తలపోయు । నంగన సౌకుమార్యముఁ దలంచు,
భామిని సహజ విభ్రమ మెదఁ గీలించుఁ। బడఁతి చెయ్వులు మదిఁ బట్టుకొలుపు,
మానిని గరువంపు మాటపొం దూహించు । దళితాబ్జముఖి తిన్నఁదనము మెచ్చు,

తే. నడరి కోర్కులు చిట్టుముట్టాడ వెడఁగు । పడిన యుల్లంబు పట్టునఁ బఱుపఁ దనకు
వశముగాకున్న నెంతయు వంతఁబొందుఁ।, జింత యెసకంబు వడిగొని చిక్కువఱుప. 292

ప్రతిపదార్థం: వామాక్షి= అందమైన కన్నులుగల ద్రౌపదియొక్క; రుచిరలావణ్యంబు= కాంతిమంతమైన మేని నిగనిగను; భావించున్= మరల మరల తలుస్తాడు; తన్వంగిరూపు= సన్నని మేనుగల ద్రౌపది ఆకారాన్ని; చిత్తమునన్+నిలుపు= మనస్సులో పదిల పరచుకొంటాడు; కంబుకంధర= శంఖంవంటి కంఠం కల ద్రౌపదియొక్క; చెన్నుకైవడి= అందాల తీరును; తలపోయున్= ఆలోచిస్తాడు; అంగన= అందమైన ద్రౌపది యొక్క; అంగన= ఆ స్త్రీయొక్క; సౌకుమార్యమున్= కోమలత్వమును; తలంచున్= భావిస్తాడు, స్మరిస్తాడు; భామిని= ఆ మగువయొక్క; సహజ విభ్రమము= సహజమైన విలాసాన్ని; ఎదన్+కీలించున్= మనస్సుతో హత్తుకొంటాడు; పడఁతి= యువతి అయిన ద్రౌపదియొక్క; చెయ్వులు= చేష్టలు; మదిన్= మనస్సులో; పట్టుకొలుపున్=

నిలుపుకొంటాడు; మానిని= అభిమానవతి అయిన ద్రౌపది యొక్క; గరువము+మాటపొందు= గడుసరి మాటల పొందిక; ఊహించున్= భావిస్తాడు; దళిత+అబ్జముఖి= వికసించిన పద్మంవంటి ముఖం కల ద్రౌపది యొక్క; తిన్నఁదనమున్= చక్కదనాన్ని; మెచ్చున్= మెచ్చుకొంటాడు; అడరి= అతిశయించి; కోర్కులు= ఆశలు; చిఱ్ఱుముఱ్ఱు+ఆడన్= తొందరపెట్టగా; వెడఁగు పడిన= కలత పడిన; ఉల్లంబు= మనస్సును; పట్టునన్+పఱుపన్= కుదుటపరచుకొనటానికి; తనకున్= కీచకుడికి; వశము+కాక+ఉన్నన్= సాధ్యపడకపోవటం వలన; ఎంతయున్= మిక్కిలి; చింత= విచారం; ఎసకంబు= అధికమై; వడిగొని= త్వరపడి; చిక్కు+పఱుపన్= చిరాకు పెట్టగా; వంతన్+పొందున్= బాధపడతాడు.

తాత్పర్యం: కీచకుడు అందమైన కన్నులుగల ద్రౌపది మేని నిగనిగలను మరీ మరీ తలంచేవాడు. సన్నని ఆమె అందమైన రూపాన్ని మనసులో నిలుపుకొనేవాడు. శంఖం వంటి కంఠం గల ఆమె అందాల తీరును మనసులో తలపోసేవాడు. అందమైన శరీరంగల ఆమె కోమలత్వాన్ని భావించేవాడు. ఒయ్యారి అయిన ఆమె శరీర విలాసాలను మనసుకు హత్తుకొనేవాడు. ప్రౌఢురాలైన ద్రౌపది చేష్టలను హృదయంలో గట్టిగా నిలుపుకొనేవాడు; అభిమానవతి అయిన ఆమె గడుసరి మాటల పొందికలోని (అంతరార్థాలను) ఊహించేవాడు. వికసించిన పద్మం వలె ఉన్న ఆమె ముఖంలోని చక్కదనాన్ని ప్రశంసించేవాడు. ఈ విధంగా కోర్కెలు అతిశయించి తొందరపెట్టగా (సందడించగా) కలతపడిన మనస్సును కుదుటపరచుకొనలేకపోవటంతో చింత పెచ్చుపెరగగా వ్యాకులపడుతూ ఎంతో విరహబాధ పొందాడు.

విశేషం: అమూలకంగా వర్ణించిన కీచకుడి విరహ వర్ణన తెలుగు సాహిత్యంలోనే ఒక శృంగార నాయకుడి దశవిధ కామావస్థల ఆలంకారిక వర్ణనకు దారులు వేసింది. నాయిక అంగీకారం తెలిపింది. 'అభిలాష' ఫలసిద్ధి కొరకు అర్రులు చాస్తున్నది. అభిలాష దశవిధ కామావస్థలలో మొదటిది. **"వ్యవసాయా త్సమారబ్ధః సంకల్పేచ్ఛా సముద్భవః । సమాగమో పాయకృతః సోఽభిలాషః ప్రకీర్తితః॥"** 'నాట్యశాస్త్రమ్. 12-173. తాను కామించిన యువతిని గురించిన పర్యాలోచనతో కూడిన జ్ఞానంతో ప్రారంభమై, సంకల్పపూర్వకమైన ఇచ్ఛచేత ఉద్రిక్తమై, సమాగమోపాయాన్ని అన్వేషించటం వరకు సాగే మానసికావస్థ అభిలాష. తిక్కన ఈ అవస్థను సమగ్రంగా వర్ణించాడు ఈ ఘట్టంలో.

ఈ పద్యంలో సైరంధ్రి రూపవైభవాన్ని కీచకుడు దర్శించి మనస్సులో పర్యాలోచనం చేస్తున్న దశ వ్యక్తమౌతున్నది. ఇవి మూడంచెలుగా చెప్పబడుతున్నాయి. అవి: రూపం-గుణం-పర్యాలోచన విధానం. వాటి వర్ణన విధానం.

1. రూపం - వామాక్షి ; గుణం - లావణ్యం ; పర్యాలోచనం - భావించడం.
2. రూపం - తన్వంగి ; గుణం - రూపు ; పర్యాలోచనం - చిత్తమున నిలపటం.
3. రూపం - కంబుకంధర ; గుణం - చెన్నుకైవడి ; పర్యాలోచనం - తలపోయటం.
4. రూపం - అంగన ; గుణం - సౌకుమార్యం ; పర్యాలోచనం - తలంచటం.
5. రూపం - భామిని ; గుణం - సహజవిభ్రమం ; పర్యాలోచనం - ఎదఁగీలించటం.
6. రూపం - పడతి ; గుణం - చెయ్వులు ; పర్యాలోచనం - మదిఁ బట్టుకొలుపటం.
7. రూపం - మానిని ; గుణం - గరువంపు మాటల పొందు ; పర్యాలోచనం - ఊహించటం.
8. రూపం - దళితాబ్జముఖి ; గుణం - తిన్నదనం ; పర్యాలోచనం - మెచ్చుకొనటం.

అష్టవిధ రూపగుణ పర్యాలోచనల వలన మనసులో సందడించే కోర్కెలను కీచకుఁడు నిలువరించుకొనలేకపోవటం అభిలాషలో ఇచ్ఛ అనే అంతర్దశ. చింత పెచ్చుపెరగటం వలన వ్యాకులపడటం ఉత్కంఠ అనే అంతర్దశ. ఎంతో వంత పొందటం సంకల్పదశలోని భాగం. తిక్కన కీచకుడి విరహవర్ణనం ఎంత రసోద్విగ్నమో, అంత శాస్త్రోక్తంగా ఉండటం విశేషం. (సంపా.)

చ. తలరు, నలందురున్, నవయుఁ, దాపభరంబున వెచ్చనూర్చు, మే
నలయఁగ నొల్లఁబోవు, వెగడందుఁ, గలంగుఁ, బరిభ్రమించుఁ, గొం
దలపడుఁ, దల్లడం బడరి ధైర్యము దూలిన బెగ్గడిల్లు, వి
చ్చలవిడిఁ బేర్చు, నెవ్వగల సందడి డెందము గంది చేడ్పడున్. 293

ప్రతిపదార్థం: తలరున్= తొందరపడతాడు; అలందురున్= దుఃఖిస్తాడు; నవయున్= కృశిస్తాడు; తాపభరంబునన్= మన్మథ సంబంధమైన తాపాధిక్యంతో; వెచ్చన్+ఊర్చున్= వేడినిట్టూర్పులు విడుస్తుంటాడు; మేన్+అలయఁగన్= శరీరం అలసిపోతే; ఒల్లన్+పోవున్= మూర్ఛపోతాడు; వెగడు+అందున్= భయపడతాడు; కలంగున్= కలత పడతాడు; పరిభ్రమించున్= తిరుగుతాడు; కొందలపడున్= సంక్షోభాన్ని ప్రకటిస్తాడు; తల్లడంబు= కలత; అడరి= ఎక్కువై; ధైర్యము+తూలినన్= ధైర్యం నశించగా; బెగ్గడిల్లున్= భయపడతాడు; విచ్చలవిడిన్= స్వేచ్ఛగా; పేర్చున్= రేగిపోతాడు; నెఱ+వగల సందడిన్= మదనతాపం వలని బాధలు ఎక్కువకాగా; డెందము, కంది= మనస్సు బాధపడి తపించి; చేడ్పడున్= బాధతో చలించిపోతాడు.

తాత్పర్యం: కీచకుడు సైరంధ్రితోడి విరహవేదనలో వివిధ మదన వికారాలను ప్రకటించాడు. త్వరపడతాడు, దుఃఖిస్తాడు, కృశిస్తాడు, మన్మథతాపంతో నిట్టూరుస్తాడు, శరీరం అలసిపోతే మూర్ఛపోతాడు, భయపడతాడు, కలతపడతాడు, అటూ ఇటూ తిరుగాడుతాడు, క్షోభిస్తాడు, గుండెదడ ఎక్కువై భయపడతాడు, కట్టడ లేకుండా రెచ్చిపోతాడు, విరహతాపం వలన మనస్సు బాధపడి కంపించిపోతాడు.

విశేషం: విరహ వేదన అధికమైనప్పుడు కాముకుడు ప్రదర్శించే చేష్ట లివి. ఇవి మానసిక వికారాలకు వ్యంజకాలు. ఇన్ని భావాలకు, అవస్థలకు సంబంధించిన పరిభాషాపదాలను చాలావరకు తెలుగు పదాలలో చెప్పి తిక్కన అర్థవ్యక్తిని ప్రదర్శించటం తెలుగు భాషాశక్తిని ప్రవచించటం. (సంపా.)

వ. ఇవ్విధంబున మదనవేదనా దూయమాన మానసుం డగుచు నిట్లని వితర్కించు. 294

ప్రతిపదార్థం: ఈ విధంగా మన్మథబాధచే తపిస్తున్న మనస్సుగల కీచకుడు తన మనస్సులో ఇట్లా ఆలోచించసాగాడు.

సీ. 'పడఁతి నన్నూఱడఁ బలికిన భంగిన। నిచ్చమై నిక్కకు వచ్చునొక్కొ!
వచ్చి తొల్లిటియట్ల వడిఁ ద్రోచిపోవక। పొలఁతి యింపెసలారఁ బొందునొక్కొ!
తలపోఁతఁ గలిగి యమ్మెలఁత వచ్చుటకు నొం। డొక వింత పుట్టకయుండునొక్కొ!
గంధర్వు లేవురు గలరని చెప్పె న। న్నెలఁతుక మాటలు నిక్కమొక్కొ!

తే. తెఱవ చిడిముడిపాటు సుదేష్ణ యెఱిఁగి। వేడ్కఁ బనిపంచు టుడిగి రా విడుచునొక్కొ!
మదనుఁ డింతికి నొజ్జయై మతకములును। నదను నెఱిఁగించి నాకడ కనుచునొక్కొ! 295

ప్రతిపదార్థం: పడఁతి= ఆ వనిత; నన్నున్= (కీచకుడిని); ఊఱడన్+పలికిన భంగినన్= ఊరడిస్తూ మాట్లాడినట్లుగానే; ఇచ్చమైన్= ఇష్టపడి; ఇక్కకున్= సంకేతస్థలానికి; వచ్చును+ఒక్కొ!= వస్తుందా?; వచ్చి; తొల్లిటి+అట్లు+అ= ఇంతకుముందు వలెనే; వడిన్+త్రోచిపోవక= వేగంగా త్రోసివేసిపోక; పొలఁతి= ఆ స్త్రీ; ఇంపు+ఎసలారన్= ప్రీతి అతిశయించగా; పొందున్+ఒక్కొ= నన్ను కూడుతుందా?; తలపోఁత+కలిగి= మనసుపడి; ఆ+మెలఁతవచ్చుటకున్= ఆ వనిత రావటానికి; ఒండొకవింత= మరొక

ఆశ్చర్యకరమైన విషయం; పుట్టక+ఉండును+ఒక్కొ!= పుట్టకుండా ఉంటుందా!; గంధర్వులు+ఏవురు= ఐదుగురు గంధర్వులు భర్తలుగా; కలరు+అని చెప్పెన్= ఉన్నారని చెప్పింది; ఆ+నెలఁతుకమాటలు= ఆ వనిత మాటలు; నిక్కము+ఒక్కొ?= నిజమా?; తెఱవ= ఆ వనిత యొక్క; చిడిముడిపాటు= తొట్రుపాటు; సుదేష్ణ+ఎఱిఁగి= సుదేష్ణ తెలిసికొని; వేడ్కన్+పని+పంచుట+ఉడిగి= వేడుకగా పరిచర్యలకు పంపటం మాని; రాన్+విడుచున్+ఒక్కొ!= రావటానికి అంగీకరిస్తుందా?; మదనుఁడు= మన్మథుడు; ఇంతికిన్= ఆమెకు; ఒజ్జ+ఐ= గురువై; మతకములునున్= విలాసాలున్నూ, మాయలున్నూ; అదనున్= సమయం; ఎఱిఁగించి= తెలిపి; నా కడకున్= నా వద్దకు; అనుచున్+ఒక్కొ!= పంపుతాడా?

తాత్పర్యం: 'ఆ వనిత నన్ను అనునయిస్తూ మాట్లాడిన విధంగానే ఇష్టపడి సంకేతస్థలానికి నిజంగా వస్తుందా? వచ్చినా ఇంతకుముందు వలె విదిలించిపోకుండా ఆమె ఆసక్తితో నన్ను పొందుతుందా? నన్ను గురించి ఆలోచిస్తూ రావటానికి బయలుదేరేలోగా ఆమెకు ఏదో వింత తలపు పుట్టకుండా ఉంటుందా? గంధర్వు లైదుగురు తనకు భర్తలుగా ఉన్నారని చెప్పిన ఆమె మాటలు నిజమై ఉండవచ్చునా? వలపువలన కలిగిన ఆమె తొట్రుపాటును గమనించి సుదేష్ణ మరేదైనా పని చెప్పకుండా సంకేతస్థలానికి రావటానికి వీలు కలిగిస్తుందా? మన్మథుడే ఆమెకు గురువై ఇతరుల కన్నుగప్పే గుట్టుమట్టులూ, మాయమర్మాలూ, వాటిని ఆయా సమయాలలో ప్రయోగించే నేర్పులూ తెలియజెప్పి (స్ఫురింపజేసి) నా దగ్గరికి పంపుతాడా?

విశేషం: అలం: అంత్యానుప్రాసం. దశవిధ కామావస్థలలో 'చింత' రెండవది. ఆ అవస్థను ఈ పద్యంలో తిక్కన క్రమంగా విస్తరించి రచించాడు. ఏ ఉపాయంతో ప్రియాసంగమం జరుగుతుందో అని స్వయంగాగానీ, నర్మసచివాదులతోగాని చేసే ఆలోచన చింత, కొందరు చింతను - చింత, చింతనం, విచింతనం అని మూడు రకాలుగా చెప్తుతారు. సైరంధ్రి అన్నమాట ప్రకారం తనకొరకు సంకేతస్థలానికి చెప్పిన సమయంలో చెప్పినట్లు వస్తుందా? - అని కీచకుడు శంకిస్తున్నాడు ఇక్కడ, అకస్మాత్తుగా ఆమెలో వచ్చిన పరిణామానికి తట్టుకొనలేని కీచకుడు చింతించటంలో శంకించటాన్ని మొదట వర్ణించటం ఔచిత్యం. ఇది విచింతనంలో ఒక భాగం. అన్నీ సవ్యంగా నడవాలనే ఆతురతలో అట్లా నడుస్తాయా? అనే అనుమానం ఈ శంకావస్థకు మూలం. అందులో కూడా ఒక క్రమాన్ని పాటించి భావించటం జరిగింది. ఆమె కోర్కెతో సుముఖత ప్రకటించింది - అది నిజమైన కోర్కెఅయి సంకేతస్థలానికి రావాలని కోరిక. వలపు నిజమైతే వస్తుంది. కాకపోతే రాదు. ఇది శంక. ఈ శంక విరహావేదనను తీవ్రతరం చేస్తుంది. వచ్చినా ఇదివరకువలె తనను త్రోసివేయక తన సామీప్యాన్ని, సంగమాన్ని అంగీకరిస్తుందో లేదో అని మరొక శంక. ఆమెకు కూడా వలపు చింత కలిగి, వేదనపడుతూ, తన వద్దకు రావాలని తొందరపడుతూ ఉంటే, ఏదైనా తెలియని ఒక అద్భుతం జరిగి రాలేకపోతుందేమో! అయిదుగురు భర్తలున్నారనీ. నా రామెను రక్షిస్తుంటారనీ చెప్పిన మాట నిజమా? అబద్ధమా? అని శంక కలిగింది. వస్తే వాళ్ళకు తెలిసేటట్లు వస్తుందా, రహస్యంగా వస్తుందా? అంతుపట్టని అనుమానం. ఒకవేళ ఆమె వలపుతీవ్రత వలన తొట్రుపాటు పడుతుంటే గుర్తించి సుదేష్ణ అడ్డుపని కల్పించి పంపదేమో! అని శంకించి, శంకించి, చివరకు అడ్డంకుల నన్నింటినీ అధిరోహించగలిగే నేర్పునూ, చేర్పునూ ఆమెకు మన్మథుడే స్వయంగా సమకూర్చాలని ఆశించాడు. ఈ పద్యంలో అయిదురకాల శంకలను కీచకుడు వ్యక్తం చేశాడు. అవి వరుసగా- ఆమె నిజంగా తనను కోరుతున్నదా? పొందుకు సిద్ధమవుతున్నదా? వేరే ఏవైనా ఆలోచనలున్నాయా? చింతకు, తరువాతి రెండూ చింతనకూ, అయిదవదీ, చివరిదీ అయిన ఆకాంక్ష విచింతనకూ సంబంధించి సాగటం - చింత అనే అవస్థను తిక్కన ఆవిష్కరించిన క్రమం. పద్యరచనలో అంత్యప్రాసాలంకారం చింతావస్థలో కీచకుడి దశావిస్ఫూర్తిని లయాత్మకంగా పఠితలకు స్ఫురింపజేసింది. (సంపా.)

ఉ. నిక్కమ పోలె నప్పుడొక నేరిమిమై ననుఁ ద్రోచిపుచ్చఁగా
నక్కమలాక్షి పొందు దగ నాడి, తుదిన్ నిజమేది, నేఁటి రే
యిక్కకు రాక తక్కిన, సహించునె నన్ మరుఁ? డట్టులైన నా
కెక్కడిప్రాణ, మేటితను, వెయ్యది నిల్కడ, యేమిసేయుదున్? 296

ప్రతిపదార్థం: నిక్కమపోలెన్= నిజమా అన్నట్లు; అప్పుడు+ఒకనేరిమిమైన్= అప్పుడు ఏదో ఒక నేర్పుతో; ననున్+త్రోచిపుచ్చఁగాన్= నన్ను నెట్టివేయగా; ఆ+కమల+అక్షి= పద్మాలవంటి కన్నులుగల ఆ సైరంధ్రి; పొందున్= కలయికను; తగన్+ఆడి= అనువుగా మాట్లాడి; తుదిన్= చివరకు; నిజము+ఏది= ఆ వాస్తవాన్ని కాదని; నేఁటిరేయి= ఈనాటి రాత్రి; ఇక్కకున్= సంకేత స్థలానికి; రాకతక్కినన్= రాకపోతే; మరుఁడు= మదనుడు; నన్+సహించునె?= నన్ను ఓర్చుకొంటాడా?; అట్టులు+ఐనన్= అట్లాఐతే; నాకున్+ఎక్కడి ప్రాణము?= నా ప్రాణం నిలుస్తుందా?; ఏటి తనువు?= ఈ శరీరమెందుకు?; నిల్కడ ఏ+అది?= నిలుకడ ఎక్కడిది?; ఏమి+చేయుదున్= ఏమి చేసేది?

తాత్పర్యం: తనకు ఇష్టం లేకున్నా, నన్ను నేర్పుతో త్రోసిపుచ్చటానికై నిజంగా పొందుకోరుతున్నట్లే సమయానుకూలంగా మాట్లాడి, ఆ కమలాక్షి నాతో పొందుకోరి అంత సహజంగా అనువుగా మాట్లాడి కూడా చివరకు ఈ నిజాన్ని కల్లజేసి నేటి రాత్రికి సంకేతస్థలానికి రాకుండా మానివేస్తే మన్మథుడు నన్ను సహిస్తాడా? సహించకపోతే ఇక నా ప్రాణాలు నిలుస్తాయా? ఇక ఈ తను వెందుకు? ఇక నాకు శాంతి ఎక్కడిది? ఆ పరిస్థితులలో ఇక నేనేమి చేసేది?

విశేషం: ఇందులో 'అనుస్మృతి' అనే కామావస్థ వర్ణించబడింది. దేశ కాలాలను అనుసరించి పూర్వం అనుభూతాలైన విషయాలను మరల మరల తలచుకొనటం అనుస్మృతిగా సింగభూపాలుడు పేర్కొన్నాడు (చూడు: సాత్త్వికాభినయం: పి.యస్.ఆర్.అప్పారావు. పు.445). అప్పుడు త్రోచిపుచ్చింది ఇప్పుడు పొందు కోరుతున్నది సైరంధ్రి. ఇందులో రెండవది ప్రస్తుత వాస్తవం. ఒకవేళ ఇది కూడా నిజం కాకపోతే దిక్కేమిటి? అని కీచకుడి 'అనుస్మృతి'. ధీరుడైతే విరహాన్ని అతిక్రమిస్తాడు. కాముకుడైతే మరుని చేతిలో మరణంపాలౌతాడు. దశవిధ మన్మథావస్థలన్నీ అనుభవిస్తే చివరకు మిగిలేది మృత్యువే. దానిని కూడా స్మరిస్తూ కీచకుడు బెంబేలెత్తి పోతున్నాడు. ప్రియురాలు తనను వంచిస్తుందనే భావననే సహించలేకపోతున్నాడు. ఈ లక్షణమే దుష్టుడైన కీచకుడియందు కూడా శృంగారనాయక లక్షణాలను తలపింపచేస్తున్నది. (సంపా.)

క. అట్టేల రాక తక్కుం? గట్టిఁడియే యా లతాంగి? కామాతురు నన్
బెట్టి యచట దానికి మన । సెట్టు నిలుచుఁ? దగవు విడువ నెట్టులు నేర్చున్? 297

ప్రతిపదార్థం: అట్టు+ఏల= అట్లా ఎందుకు; రాకతక్కున్= రాకుండా మానుతుంది? ఆ లతాంగి= ఆ వనిత; కట్టిఁడి+ఏ= అంత కఠినాత్మురాలా? నన్= నన్ను (కీచకుడిని); కామాతురున్= మదనావేశపరుడిగా; పెట్టి= ఉంచి; అచటన్= అక్కడ; దానికిన్= ఆమెకు; మనసు+ఎట్టునిలుచున్?= మనసు ఎట్లా నిలుస్తుంది?; తగవు విడువన్= ధర్మం వదలటానికి; ఎట్టులు నేర్చున్?= ఎట్లా చాలుతుంది?

తాత్పర్యం: ఆ లతాంగి రాకుండా అట్లా ఎలా ఉంటుంది? అంత కఠినాత్మురాలా? న న్నిక్కడ ఇంత కామపరవశుడినిగా చేసి అక్కడ ఆమె నిబ్బరంగా ఉండటానికి మనసెట్లా వస్తుంది? ఎంతైనా న్యాయం తప్పి ఎట్లా నడుస్తుంది?

విశేషం: 'అనుస్మృతి' అనే కామావస్థలో 'వితర్కం' అనే భావం ఇందులో ఆవిష్కరించబడింది. తనవలెనే ఆమె కూడా విరహాన్ని పొందుతుందనీ, ఆమెలో కూడా అనుస్మృతి అనే అవస్థ కలుగుతుందనీ, అది విరహధర్మమనీ, ఆమె వచ్చి తీరుతుందనీ వితర్కించాడు కీచకుడు. (సంపా.)

ఉ. దానికి నేటి నిక్కము? వృథా పరితాపముదక్కి, బాసమైఁ
బూనికి డిగ్గఁద్రావి, వెసఁబోయెద నిప్పుడ; పోయి ముట్టి య
బ్జాననఁ బట్టి తెచ్చి హృదయం బలరంగ ననంగతంత్రవి
ద్యా నిపుణత్వ మేర్పఱిచెదం; బ్రమదాంబుధి నోలలార్చెదన్. 298

ప్రతిపదార్థం: దానికిన్= ఆమెకు; ఏటి నిక్కము?= ఎక్కడి నిజాయితీ?; వృథా పరితాపము= ఫలితం లేని ఈ మనోవేదన; తక్కి= మాని; బాసమైన్= ఇచ్చినమాట మీది; పూనికి= ప్రయత్నం; డిగ్గన్+ద్రావి= దిగమ్రింగి, వదిలిపెట్టి; ఇప్పుడు+అ= వెంటనే; వెసన్+పోయెదన్= వేగంగా వెళ్ళుతాను; పోయి= వెళ్ళి; ముట్టి= ఆక్రమించి; అబ్జ+ఆననన్= ఆ పద్మముఖిని; పట్టితెచ్చి= పట్టి తీసికొనివచ్చి; హృదయంబు+అలరంగన్= మనస్సు రంజిల్లేటట్లు; అనంగతంత్ర విద్యానిపుణత్వము= మన్మథ క్రియాకలాపంలో నేర్పరితనాన్ని; ఏర్పడిచెదన్= ప్రదర్శిస్తాను; ప్రమద+అంబుధిన్= సంతోష సముద్రంలో; ఓలలార్చెదన్= తేలియాడేటట్లు చేస్తాను.

తాత్పర్యం: ఆమెకు నిజం పాటించాలన్న నియమం ఉన్నదా? అందుకే, ఈ వృథా విరహవేదనను వదలిపెట్టి, చేసిన బాసను దిగమ్రింగి, ఇప్పుడే వేగంగా నేను వెళ్ళుతాను. వెళ్ళి ఆమెను ముట్టడించి పట్టి తీసికొని వస్తాను. మనసు రంజిల్లేటట్లు రతిక్రీడలలో నాకున్న పాండిత్యాన్నీ, నేర్పరితనాన్నీ ప్రదర్శించి చూపిస్తాను, సంతోషసాగరంలో ఓలలాడిస్తాను.

విశేషం: 1. అలం: రూపకం. ప్రమదాంబుధిలో ఓలలాడటంలో ఆ అలంకారం ఉన్నది. 2. ఈ పద్యంలో 'ఉద్వేగం' అనేకామావస్థ వర్ణించబడింది. **"ఆసనే శయనే చాపి న తుష్యతి, న తిష్ఠతి । నిత్యమే వోత్సుకా చ స్యా దుద్వేగస్థానమాశ్రితా॥"** (నా.శా.12.181) ఆసన శయనాలలో సంతోషం కాని, నిలుకడకాని లేకపోవటం వలన ఉద్వేగంతో ప్రియురాలిని కలియాలనే ఉత్సుకత ప్రకటించటం ఉద్వేగం. సైరంధ్రిని వెంటనే పొందాలన్న ఉత్సుకత కీచకుడి కామభావోద్వేగాన్ని తెలుపుతున్నది. దాని కనుగుణంగా ఆలోచించటం ఇందులోని ప్రవృత్తి. సైరంధ్రి మాటమీద నిలబడుతుందని నమ్మితే ఉద్వేగానికి ఊపిరి లేదు. ఆ శంకతో మొదలై అనుకొన్న నియమాన్ని దిగమ్రింగి (రసాత్మకమైన క్రియ), ఆమెను శీఘ్రంగా పట్టి తెచ్చి రతిక్రీడలలో ముంచి తేల్చేంతవరకు ఊహించాడు కీచకుడు. అతడు దుర్విదగ్ధు డనటానికి ఇదొక ఉదాహరణ. అయినా, అతడి భావతీవ్రత శృంగారనాయకులకైతే ఒక అలంకారం కాకమానదు. అతడిని అట్లా ప్రదర్శించటం కూడా తిక్కన సంకల్పం. (సంపా.)

ఆ. అనుచు సంచలించు, నడియాసఁ గ్రమ్మఱఁ । బాసఁ దలఁచి ధృతికిఁ బట్టువెట్టు
మరుని కోహటించి యురియాడుఁ, దుదిముట్టఁ । గాన నిశ్చయించుఁ గలఁగుఁ దేఱు. 299

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని అంటూ; అడియాసన్= తీరని ఆశగా; సంచలించున్= కంపించిపోతాడు; క్రమ్మఱన్= మళ్ళీ; బాసన్+తలఁచి= ఆమె ఇచ్చిన మాట గుర్తుకు తెచ్చుకొని; ధృతికిన్= ధైర్యానికి; పట్టు+పెట్టు= ఆధారం కలిగిస్తాడు; మరునికిన్= మన్మథుడికి; ఓహటించి= వెనుదీసి; ఉరి యాడున్= ఊగిసలాడతాడు; తుదిముట్టన్+కానన్= చివరివరకు చూడటానికి లేదా చనిపోయే యత్నం చేయటానికీ; నిశ్చయించున్= నిర్ణయిస్తాడు. కలఁగున్= అంతలోనే కలత పడతాడు; తేఱున్= అంతలోనే తేరుకొంటాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అనుకొంటూ తన ఆశలన్నీ అడియాస లైపోతాయేమో అని భావించి నిలువునా కంపించిపోయేవాడు. మళ్ళీ ఆమె ఇచ్చిన మాటను తలచుకొని ధైర్యాన్ని కూడగట్టుకొనేవాడు. అయినా మన్మథుడు పెట్టే తొందరకు జంకి వెనుకకూ ముందుకూ ఊగిసలాడేవాడు. చివరివరకు ఏమి జరుగుతుందో చూద్దామనీ (చనిపోయే యత్నం చేద్దామనీ) నిశ్చయించుకొనేవాడు. అంతలోనే కలతపడేవాడు, వెంటనే తేరుకొనేవాడు.

విశేషం: ఉద్వేగంలోని చిత్తవైకల్యం ఈ పద్యంలో వర్ణితం. అనిశ్చిత చిత్తస్థితి వలన విరహదశలో కలిగే - సంచలించడం, ధైర్యం తెచ్చుకొనటం, ఊగిసలాడటం, తుదముట్ట చూడ నిశ్చయించటం, కలత పడటం, తేరుకొనటం - అనే మదన వికారాలను ఒక క్రమ విన్యాస పద్ధతిలో తిక్కన సంవిధానం చేయటం సులభంగా గమనించవచ్చును. (సంపా.)

వ. మఱియు నక్కోమలివలని ప్రేముడిం దగిలి. 300

తాత్పర్యం: ఆ ద్రౌపదిపైని మోహంలో చిక్కుకొని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. **పొడసూపినట్లైన వడిఁబట్ట సమకట్టి। పరికించి కానక బమ్మరించు;**
మెలఁగినయట్లైన బలికింపఁ దలఁచి,ని। రూపించి లేమి నశ్రులు వహించుఁ;
గదిసినయట్లైనఁ గౌఁగిలింపఁ గడంగి। యారసి బొంకైన నలఁత నొందు;
నొడఁబడ్డయట్లైన నదరి పైకొనఁజూచి। చెన్నఁటి యగుట నిశ్చేష్టఁ బొరయు;

తే. **లలిత వివిధ విహారంబులకు లతాంగి। యెలసి సొలసిన యట్లైన నెలమిఁ గలిసి**
యభిమతక్రీడ సలుపంగ నప్పళించి। వెదకి రిత్తబయల్ గని విహ్వలించు. **301**

ప్రతిపదార్థం: పొడసూపినట్లు+ఐనన్= కనబడినట్లుగా అనిపిస్తే; వడిన్+పట్టన్ సమకట్టి= త్వరగా పట్టుకొనాలని ప్రయత్నించి; పరికించి= (ఆ తరువాత) పరిశీలించి చూచి; కానక= కనబడక; బమ్మరించున్= ఆశ్చర్యపోతాడు; మెలఁగిన+అట్లు+ఐనన్= దగ్గరగా తిరుగుతున్నట్లు తోస్తే; పలికింపన్+తలఁచి= మాట్లాడించాలని అనుకొని; నిరూపించి= పరీక్షగా చూచి; లేమిన్= లేకపోవటం వలన; అశ్రులు వహించున్= కన్నీరు పెట్టుకొంటాడు; కదిసిన+అట్లు+ఐనన్= మరీ దగ్గరకు వచ్చినట్లు అనిపిస్తే; కౌఁగిలింపన్+కడంగి= కౌగిట చేర్చటానికి పూనుకొని; అరసి= బాగా చూచి, పరిశీలించి; బొంకు+ఐనన్= అదంతా అబద్ధమని తేలితే; అలఁతన్+ఒందున్= బాధ (శ్రమ) పడతాడు; ఒడఁబడ్డ+అట్లు+ఐనన్= (తనతో కూడటానికి) ఒప్పుకొన్నట్లు తోస్తే; అదరి= అతిశయించి; పైకొనన్+చూచి= పైన పడి క్రమ్ముకొనటానికి ప్రయత్నించి; చెన్నఁటి+అగుటన్= ఉత్తదే కావటం చేత; నిశ్చేష్టన్+పొరయున్= చేష్టలుడుగుతాడు; లలిత వివిధ విహారంబులకున్= సుకుమారమైన అనేక క్రీడలకు; లతాంగి= వనిత (సైరంధ్రి); ఎలసిసొలసిన అట్లు+ఐనన్= వశమై దరిచేరినట్లు అనిపించగా; ఎలమిన్= ప్రీతితో; కలిసి= కూడి; అభిమతక్రీడ= తనకు ఇష్టమైన పని (రతికేళి); చలుపంగన్= చేయటానికి; అప్పళించి= ప్రయత్నించి; వెదకి= తేరిపార బాగా చూచి; రిత్తబయల్ కని= శూన్య ప్రదేశం చూచి; విహ్వలించున్= శరీరావయవాలు స్వాధీనం తప్పినట్లుగా వివశుడైపోతాడు.

తాత్పర్యం: సైరంధ్రి ఎదుట కనపడినట్లనిపించేది. కీచకు డామెను వెంటనే పట్టుకొనాలని పూనుకొనేవాడు. తీరా చూస్తే కనపడేది కాదు. అందుకు ఆశ్చర్యపోయేవాడు. ఆమె తన ప్రక్కన తిరుగుతున్నట్లు అనిపించేది. అతడు ఆమెను పలకరించాలని భావించి ముందుకు వెళ్ళేవాడు. పరిశీలించి చూస్తే ఏమీ ఉండేది కాదు. అందుకు కన్నీరు పెట్టుకొనేవాడు. ఆమె తనకు బాగా దగ్గరగా వచ్చినట్లనిపించేది. అత డామెకు కౌగిలించుకొనాలని ప్రయత్నించి, అదంతా అబద్ధమని తెలిసి మనసు నొచ్చుకొనేవాడు. ఆమె తనతో కూడటానికి సుముఖురాలైన ట్లనిపించేది. వెంటనే ఆమెపై బడి కౌగిలించుకొనాలని చూచేవాడు. అదంతా ఉత్తదే అని తెలిసి కొయ్యబారిపోయేవాడు. ఆమె అతి కోమలమైన వివిధ విలాసాలతో తనకు వశమై, దరిచేరినట్లు అన్పించగా, వెంటనే ప్రీతితో ఆమెను అభిమత రతిక్రీడలలో ముంచెత్తాలని ప్రయత్నించేవాడు. చివరకు అంతా చూస్తే శూన్యమైన ఆకాశమే అని తెలిసికొని శరీరమంతా స్వాధీనం తప్పినట్లు వివశుడయ్యేవాడు.

విశేషం: అలం: వృత్త్యనుప్రాసం. ఈ పద్యంలో కీచకుడి కామావస్థలలోని ఉన్మాదావస్థ వర్ణితమైనది. అనుమానంతో మొదలైన విరహవేదన ఉన్మాదంతో పరిణతి చెందింది. ఇందులో నాయిక నాయకుడిని కూడేటప్పుడు సాధారణంగా కానవచ్చే దర్శన, స్పర్శన, సామీప్య, సల్లాప, స్నేహ, సంశ్లేష, సాముఖ్య, సమ్మోహ, విలాస, విహార దశలను భావించుకొని ఉన్మత్త దశలో అవియే నిజమని భావించి మోసపోయి చివరకు వివశుడయ్యాడని వర్ణించిన ఈ రచనలో ఒక క్రమంతో పాటు రసధ్వని కూడా రాణించింది.

కీచకుడి మదనోన్మాదం ఫలాన్ని పొందనున్నట్లు కనబడుతున్నా సైరంధ్రితో పొందు అనుమానాశ్రితమనీ, చివరకు అది అబద్ధమేననీ, పరిశీలించి చూస్తే అతడికి దక్కేది శూన్యమేననీ భావి కథారసార్థాలను తిక్కన ధ్వనింప చేస్తున్నాడు. రసభావ వ్యక్తీకరణం వలన ధ్వనించే రసార్థాలు రసధ్వని రసకందాలు. (సంపా.)

కీచకుఁ డుద్యానవనంబున విహరించుట

(ఇది మూలమునందు లేదు)

వ. ఇట్లు బహుప్రకారంబులగు మన్మథ వికారంబుల కగపడి వెగడంది యమందసంతాపభరితాంతఃకరణుం డగుచు సింహబలుండు పరిచారికాప్రార్థనం జేసి మజ్జన భోజనంబు లొకభంగి నడపినవాఁడై, తదనంతరంబ మనోజవేదనాపనోదనార్థంబు మందిరారామభూమికిం జని తత్ప్రదేశంబున. 302

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; బహుప్రకారంబులు+అగు= అనేకరకాలైన; మన్మథ వికారంబులకున్= శృంగారభావ చేష్టలకు; అగపడి= లోబడి; వెగడంది= భయపడి; అమంద సంతాపభరిత+అంతఃకరణుండు+అగుచున్= మిక్కిలి విచారంతో కూడిన మనస్సుకలవాడై; సింహబలుండు= కీచకుడు; పరిచారికా ప్రార్థనన్+చేసి= సేవికల కోరిక మేరకు; మజ్జన భోజనంబులు= స్నానభోజనాలు; ఒక భంగిన్ నడిపినవాఁడై= ఏదో విధంగా జరిపి; తద్+అనంతరంబు+అ= తర్వాత; మనోజవేదనా+అపనోదన+అర్థంబు= మన్మథ తాపం పోగొట్టుకొనటానికి; మందిర+ఆరామభూమికిన్+చని= ఇంటితోటలోనికి వెళ్ళి; తద్+ప్రదేశంబునన్= అక్కడ.

తాత్పర్యం: ఇట్లా అనేక విధాలైన మదనవికారాలకులోనై తడబాటుపడి మిక్కిలి దుఃఖంతో నిండిన హృదయంతో కీచకుడు పరిచారికల బలవంతం మీద స్నాన భోజనాదులు ఏదో విధంగా ముగించుకొని, ఆ తరువాత మదనతాపం చల్లార్చుకొనటానికై అంతఃపురంలోని ఉద్యానవనంలోకి ప్రవేశించి, అక్కడ.

విశేషం: మన్మథ దశావస్థలలో అరతి, గమనం అనే వాటిని కావ్యాలంకారసంగ్రహంవంటి లక్షణ గ్రంథాలు చెప్పాయి. విరహతాపం వలన స్నానపానాదులందు ప్రీతి లేకపోవటం- అరతి. మదనతాపానికి గృహంలో ఉండలేక శైత్యోపచారార్థమై ఉద్యానవనాదులలో విహరించటం, జలక్రీడలాడటం, చిగురుపాన్పుపై పవళించటం వంటి క్రియలు చేయటంలో తిరగటం (విహరించటం) గమనం. ఆ రెండు అవస్థలను తిక్కన కీచకుడిపట్ల ఈ వచనంలో పేర్కొన్నాడు. తరువాతి రెండు పద్యాలలో గమనావస్థను విస్తరించాడు. (సంపా.)

చ. కమలవనంబుపొంత నునుగా డ్పొకయించుక యాదరించుఁ, జి
త్తమునకుఁ దానఁ దల్లడము దన్కుటయుం జని గారవంపుఁజూ
తముకడ నిల్చు, నిల్చి యది తాపముఁ బెంచిన లేఁత తీవ జొం
పముఁ జొరఁబాఱు నం దలఁత పైకొనినన్ వెడలున్ వెనుంబడున్. 303

ప్రతిపదార్థం: కమలవనంబు పొంతన్= తామర వనం (కొలను) దగ్గర; మనుగాడ్పు= మెల్లని గాలిని; ఒక+ఇంచుక= కొద్దిగా; ఆదరించున్= మన్నిస్తాడు; దానన్= దానివలన; చిత్తమునకున్= మనస్సునకు; తల్లడము= బాధ; తన్కుటయున్= అతిశయించగా; చని= వెళ్ళి; గారవము+చూతముకడన్= ప్రియమైన మామిడిచెట్టువద్ద; నిల్చున్= నిలబడతాడు; నిల్చి= నిలబడి; అది తాపమున్+పెంచినన్= అది విరహవేదన పెంచగా; లేఁత తీవ= లేత తీగల యొక్క; జొంపమున్= గుబురులోకి, పొదరింట్లోకి;

చొఱన్+పాఱున్= ప్రవేశిస్తాడు; అందున్= అందులో; అలఁత= అలసత(ట); పైకొనినన్= ఎక్కువ కాగా; వెడలున్= బయటకు వెళ్ళేవాడు; వెనుంబడున్= ఉపాయం తోచక మనసులో చింతపడేవాడు.

తాత్పర్యం: కీచకుడు తామరపూల కొలను దగ్గర నిలబడి చల్లని పిల్లగాలిని కొంతసేపు సేవించేవాడు. కాని, దాని వలన మదన వేదన ఎక్కువయ్యేది. అక్కడినుండి కదలి తనకు ప్రీతికరమైన మామిడి చెట్టు వద్ద నిలబడేవాడు. అది తాపాన్ని తగ్గించటానికి బదులు మరింత పెంచేది. ఆపైన లేదీగల పొదరిండ్లలో దూరేవాడు. అక్కడ జడతతో కూడిన గ్లాని ఏర్పడేది. పొదరిళ్ళలో ఉండలేక బయటపడేవాడు. మరే ఉపాయం తోచక మనసులో చింతించేవాడు.

విశేషం: ఉద్యానవనంలో బహిస్తాపాన్ని తగ్గించగల వస్తువులను మదనతాపం తగ్గటానికి కీచకుడు ఆశ్రయించ నారంభించాడు. అవి విరహతాపాన్ని తగ్గించటానికి బదులు పెంచసాగాయి. ఒకదానిని విడిచి మరొకదానిని ఆశ్రయిస్తూ తిరుగుతున్నాడు. కొలను దగ్గరి మలయపవనం, మామిడి చెట్టునీడ, లేదీవల మంటపాలూ ఇవన్నీ సూర్యతాపాన్ని తగ్గిస్తాయి కాని, విరహతాపాన్ని పెంచుతాయి. అంతర్గతమైన మదనతాపం తగ్గించే ఉపాయాంతరం తోచక కీచకుడు చింతించాడు. "అలఁత పైకొనినన్" అని అనటంలో తిక్కన విరహతాపంలో గోచరించే జాడ్యం గ్లాని, ఆలస్యం అనే సంచారిభావాలను ధ్వనింపచేస్తున్నాడు. చేయవలసిన పనులలో ఏది చేయాలి? ఏది చేయగూడదు? అనే ఆలోచన తోచక చింతించటం జాడ్యం, బడలికపడటం గ్లాని, చేయవలసిన పనులలో చురుకుదనం చూపకపోవటం ఆలస్యం. పై మూడు చర్యలలో ఈ మూడు సంచారిభావాలూ స్పష్టమౌతున్నాయి. (సంపా.)

ఆ. సుడియుగాలిఁ బువ్వుఁ బొడిఁ దన్నుఁ గప్పునో। యనుచు బెగ్గలించు నగ్గలముగఁ
గురియు తేనియలకుఁ గొంకు లతాగుల్మ। తరు సమీపములకు నరిగియరిగి. 304

ప్రతిపదార్థం: లతా, గుల్మ, తరు సమీపములకున్= తీగల పొదల దగ్గరకూ, చెట్ల దగ్గరకూ; అరిగి+అరిగి= వెళ్ళి వెళ్ళి; సుడియుగాలిన్= చుట్టుకొని వీచే గాలి వలన; పువ్వు+పొడి= పుప్పొడి; తన్నున్= తనను (కీచకుడిని); కప్పునో= కప్పివేస్తుందేమో; అనుచున్= అని భావిస్తూ; అగ్గలముగన్= అధికంగా; బెగ్గలించున్= భయపడతాడు; కురియు తేనియలకున్= కురిసే పూలతేనెల జల్లులకు; కొంకున్= జంకేవాడు.

తాత్పర్యం: పూదీగల పొదరిండ్ల దగ్గరికీ, పూలచెట్ల దగ్గరికీ (సుగంధాన్ని సేవించి అలత పోగొట్టుకొనటానికి) కీచకుడు పోయేవాడు. పొదరిండ్ల దగ్గర సుడిగాలి వీచినప్పుడు పుప్పొడి తనను కప్పివేస్తుందేమో అని భయపడేవాడు. పూల చెట్లనీడలలో తిరుగుతున్నప్పుడు పూదేనెలు కురిసి ముంచివేస్తాయేమో అని లోలోన మిగుల జంకేవాడు.

విశేషం: గమనమనే మదనావస్థలో అలతను పోగొట్టుకొనటానికి చేసే రెండు యత్నాలు ఇందులో చెప్పబడ్డాయి. **"సుగంధం పుష్టివర్ధనమ్"** అని న్యాయం. సువాసనలు పీలిస్తే అలసత తీరి బలం చేకూరుతుందని పూల పొదరిళ్ల పొంతా, పూలచెట్ల పొంతా తిరిగాడు. కాని, పూల పుప్పొడులూ, మకరందాలూ మదనతాపాన్ని పెంచుతున్నాయి. దిక్కు తోచక తిరగటం సాగించాడు. (సంపా.)

వ. ఇత్తెఱంగున నొక్కయెడనయినను గాలూనక లీలోద్యానంబు కలయం గ్రుమ్మరుచు. 305

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఒక్కచోట కూడా కాలు నిలుపకుండా విలాసోద్యానవనంలో కలయ తిరుగుతూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. **ఇంపైన ప్రియ కాననిచ్చి, నిల్చిన మధు। వాదట నాను మత్తాలివిభునిఁ,**
జెట్టుపల్ పచరించి చుట్టుఁ గ్రుమ్మరి మనో। రమ నియ్యకొలుపు మరాళవిభుని,
ఫలరస మొండొంటి కెలమిఁ జంచుల నిచ్చు। మెయిన చొక్కెడు శుకమిథునములను,
గమిఁ బాసి తలిరుజొంపమునకు మెయిమెయిఁ। దాఁకంగఁ జను పికదంపతులను

తే. **జూచి చూచి యుల్లంబున నేచి కోర్కు। లడర చిడిముడిపడు, మ్రానుపడు, వెడంగు**
పడు, వెనుంబడుఁ దల్లడపడు, దురంత। చింతబారికి నగపడు సింహబలుఁడు. **306**

ప్రతిపదార్థం: ఇంపైనప్రియకున్= ఇష్టమైన ప్రియురాలికి; ఆనన్+ఇచ్చి= త్రాగటాని కిచ్చిన పిమ్మట; నిల్చినమధువు= మిగిలిన తేనెను; ఆదటన్= ప్రీతితో; ఆను= త్రాగే; మత్త+అలివిభునిన్= మదించిన మగ తుమ్మెదను; చెట్టుపల్= రెక్కలు; పచరించి= విప్పార్చి; చుట్టున్+క్రుమ్మరి= చుట్టూ తిరిగి; మనోరమన్= ప్రియురాలిని; ఇయ్యకొలుపు= అంగీకరింపజేసే; మరాళవిభునిన్= రాజహంసను; ఫలరసము= పండ్లరసాన్ని; ఒండు+ఒంటిన్= ఒకదాని కొకటి; ఎలమిన్= ప్రేమతో; చంచులన్+ఇచ్చు= ముక్కుపుటాలతో అందించే; మెయిన్+అ= విధంగా; చొక్కెడు= సోలిపోవు; శుకమిథునములను= చిలుకల జంటలను; గమిన్+పాసి= గుంపును వదలి; తలిరు జొంపమునకున్= చిగురుపొదలకు; మెయిమెయిన్+తాఁకంగన్= శరీరాలు పరస్పరం రాచుకొనగా; చను= వెళ్ళే; పికదంపతులను= కోయిలల జంటలను; సింహబలుఁడు= కీచకుడు; చూచి చూచి= ఆసక్తితో చూచి; ఉల్లంబునన్= మనస్సులో; ఏచి= విజృంభించి; కోర్కులు+అడరన్= కోరికలు రేగగా; చిడిముడిపడున్= తొట్రుపడతాడు; మ్రానుపడున్= నిశ్చేష్టుడౌతాడు; వెడంగుపడున్= కలతపడతాడు; వెనుంబడున్= చింతిస్తాడు; తల్లడపడున్= కంపించిపోతాడు; దురంత చింత బారికిన్= అంతులేని బాధకు; అగపడున్= వశమౌతాడు.

తాత్పర్యం: ప్రియురాలికి ముందుగా పూదేనె పానీయాన్ని త్రాగనిచ్చి మిగిలిన పూదేనెను త్రాగుతున్న మగ తుమ్మెదను, రెక్కలను విప్పి ప్రేయసి చుట్టుతిరిగి దాని మనస్సు కరగించి లోబరుచుకొనే రాజహంసను, పండ్లరసాలను ఒకదాని కొకటి ముక్కులతో ముచ్చటగా పంచుకొంటూ మురిసిపోయే చిలుకజంటలను, గుంపును కనుగప్పి ఏకాంతంలో ఒకదాని శరీరానికి మరొకటి తాకేటట్లు సాగే కోయిల జంటలను సింహబలుడైన కీచకుడు ఆసక్తితో చూచి, చూచి మనస్సులో కోర్కెలు రేగగా తొట్రుపడేవాడు, నిశ్చేష్టుడయ్యేవాడు, కలత చెందేవాడు, తపించేవాడు, తల్లడిల్లేవాడు, మితిమీరిన చింతకు లొంగిపోయేవాడు.

విశేషం: 1. అలం: యథాసంఖ్యం. శృంగార రసపోషణలో ఆలంబన, ఉద్దీపన, తటస్థ విభావాలను యథావకాశంగా వర్ణించటం కావ్యసంప్రదాయం. నాయికానాయకుల యౌవనాదులు ఆలంబన విభావాలు, చేష్టాదులు ఉద్దీపన విభావాలు. ఉద్యానాదులు తటస్థ విభావాలు. అయితే తటస్థ విభావాలను ఉద్దీపన విభావాలుగా మార్చి చిత్రించటమే కవి ప్రతిభ. జడమైన ఉద్యానవనంలో చైతన్యస్ఫోరకమైన తిర్యక్కులు ఉద్దీపనకు తోడ్పడతాయి. ఉద్యానవనంలోని తుమ్మెదల జంటలు, హంస మిథునాలు, శుకపికాల దంపతులు సలిపే లలిత శృంగార చేష్టలు తటస్థ విభావంలోని ఉద్దీపన విభావ శక్తులు. కాళిదాసాది మహాకవులు నాయికానాయకుల రత్యుద్దీపనానికి వీటిని విభావాలుగా వాడారు. పశుపక్ష్యాదులందు మానవత్వారోపణం భావనామయం. ప్రియురాలికి మధువును ముందుగా ఇచ్చి మిగిలినది తాను త్రాగటం మనసిచ్చి పుచ్చుకొనటానికి సంకేతం; రెక్కలతో ప్రియురాలిని అనునయించి అంగీకరింప చేయటం సాంత్వన చాతుర్యం; ఫలరసాలను కలిపి అనుభవించటం మనసు లేకమైన మధుర భావనం. ఒంటరిగా జంటలు క్రీడించటం సంకేతస్థలాలలో స్వేచ్ఛగా రమించటం వంటివి. నాయిక పొందుగోరే సింహబలుడికి ఈ దృశ్యాలన్నీ ఉద్దీపకాలే ఔతాయి. వాటిలోకూడా ఒక క్రమవికాసదశ కనపడటం విశేషం. కావ్యంలో ఉద్దీపన విభావాలను చూచి ఉద్దీప్తమైన

పాత్ర కీచకుడు. పాఠకుడికి అతడు ప్రత్యక్ష విభావ మౌతాడు. అతడిలో పై నాలుగు దృశ్యాలను చూడటం వలన నాలుగు భావచేష్టలు అనుభవించాడు. వరుసగా అవి- చిడిముడి పడటం, బ్రమసపడటం, వెడంగు పడటం, వెనుబడటం. కోరికలు పెల్లుబుకగా అతడు తల్లడపడటం జరిగింది. ఇందులో తిక్కనకు ప్రీతిపాత్రమైన యథాసంఖ్యాలంకారం రాణిస్తున్నది.

2. తిర్యక్కుల శృంగారం రసాభాస మంటారు. నిజమే. అది పఠితకు ప్రత్యక్ష విభావమైనప్పుడు. మరి ఆ శృంగారం కావ్యనాయక రత్యుద్దీపక విభావంగా వర్ణించబడినప్పుడు రసాభాసం కాదు, రసపోషకం. పశుపక్ష్యాదుల శృంగారం భావశబలతను ప్రదర్శించలేదు. మానసికావస్థలనే చూపగలుగుతుంది. అయితే ఈ పద్యంలో తుమ్మెదల హంసల శుకపికాల వలన కలిగే మానసికావస్థలు కీచకుడిలో సంచారిభావాల పెంపుదలకు తోడ్పడుతున్నవి. 'చూచిచూచి యుల్లంబున వేచి కోర్కులడరన్' అని స్పష్టంగా తిక్కన పేర్కొనటం గమనార్హం. తిక్కన రసశిల్పి. (సంపా.)

3. ఈ పద్యం కాళిదాసు కుమారసంభవ కావ్యంలోని అకాల వసంతావిర్భావ వర్ణన సందర్భంగా చెప్పిన-

'మధు ద్విరేఫః కుసుమైకపాత్రే - పపౌ ప్రియాం స్వామనువర్తమానః।
శృఙ్గేణ సంస్పర్శనిమీలితాక్షీం - మృగీమకణ్డూయత కృష్ణసారః॥
దదౌ రసాత్ పఙ్కజరేణుగన్ధి - గజాయ గణ్డూషజలం కరేణుః।
అర్ధోపభుక్తేన బిసేన జాయాం - సంభావయామాస రథాఙ్గనామా॥' - అనే శ్లోకాలను స్ఫురింపజేస్తున్నది.

వ. ఇట్టి వలవంత నిక్కడక్కడ వడిఁ దిరిగి తిరిగి. 307

తాత్పర్యం: ఇట్లాంటి విరహబాధతో అటూ ఇటూ వేగంగా తిరిగి తిరిగి.

క. వగ ముట్టికొనినఁ జిత్తము । వెగడొందఁగ మేను గలయ వెమ్మఁగ ధృతి పాఁ
తగల నొక తీవయింటికిఁ । దగియుండెడు చంద్రకాంతతల్పము సేరెన్. 308

ప్రతిపదార్థం: వగ= బాధ; ముట్టికొనినన్= ఆవహించగా; చిత్తము= మనస్సు; వెగడు+ఒందఁగన్= తడబాటు కలుగగా; మేను= శరీరం; కలయన్= అంతా; వెమ్మఁగన్= తాపం పొందగా; ధృతిపాఁతు= ధైర్యము యొక్క మూలం; అగలన్= పగిలిపోగా; ఒక తీవ+ఇంటికిన్= ఒక లతాగృహానికి; తగియుండెడు= సరిపోయిన; చంద్రకాంత తల్పము= చలువరాతి తిన్నెను; చేరెన్= చేరాడు.

తాత్పర్యం: విరహతాపం విపరీతం కాగా అతడి మనసు కలత పొందింది; శరీరమంతా వేడెక్కింది; మనోధైర్యం మూలంతో సహా తెగింది. నెమ్మదిగా ఒక లతామండపంలో అమరిఉన్న చలువరాతి శయ్యమీదకు చేరాడు.

విశేషం: విరహుల పాలిటి వరాలు చంద్రకాంత శిలావేదికలు. మేనిలోని తాపాన్ని పోగొడతాయి. ఒకరకంగా అధికం చేస్తాయి. కీచకుడికి తాపాన్ని అధికం చేసింది ఆ ప్రదేశం.

క. అం దొఱగి కీచకుం డా । యిందీవరనయన నాత్మ నిడి వేడ్కమెయిన్
డెందము చన విచ్చలవిడిఁ । గందర్పుఁడు వెట్టిఁ జేయఁగా నిట్లనియెన్. 309

ప్రతిపదార్థం: అందున్= దానిపై; ఒఱగి= వ్రాలి; కీచకుండు; ఆ+ఇందీవరనయనన్= కలువలవంటి కన్నులు గల సైరంధ్రిని; ఆత్మన్+ఇడి= మనస్సులో ఉంచుకొని; వేడ్కమెయిన్= వేడుకతో; డెందము= మనస్సు; విచ్చలవిడిన్= స్వేచ్ఛగా; చనన్= పోగా -

ఊహలలో ఎగిరిపోతూ ఉంటే; కందర్పుఁడు= మన్మథుడు; వెఱ్ఱిన్+చేయఁగాన్= వెఱ్ఱివాడిని చేయగా; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ చంద్రకాంతశిలాతల్పంపై పరుండి కీచకు డా కలువలవంటి కన్నులు గల సైరంధ్రిని మనసులో నిలిపికొని, హృదయం ఆసక్తితో పరిపరివిధాల ఊహలలో తేలుతూ ఉండగా, మన్మథుడు అతడిని వెఱ్ఱివాడిని చేసి ఆడిస్తూ ఉంటే, ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: మనస్సు పరిపరివిధాలుగా పోవటం, మన్మథుడు వెఱ్ఱివాడిని చేయటం-అనే అంశాలు కీచకుడి ఉన్మత్తావస్థను సూచిస్తున్నాయి. **"తత్సంశ్రితాం కథాం యుంక్తే సర్వావస్థాగతాపి హి । పుంసః ప్రద్వేష్టి చాప్యన్యా నున్మాదః సంప్రకీర్తితః॥ తిష్ఠ త్యనిమిషదృష్టి ర్దీర్ఘం నిఃశ్వసతి గచ్ఛతి ధ్యానమ్ । రోదితి విహారకాలే నాట్య మిదం స్యా త్తథోన్మాదే॥** (నా.శా. 12,185, 186). ఇది నాయికాపరంగా చెప్పిన లక్షణం. దీనిని ఇక్కడ పురుషపరంగా అన్వయించుకొనాలి. సర్వావస్థలలో నాయికాశ్రితమైన కథలనే ఎన్నుతూ, మిగిలినవాటిని ద్వేషించటం ఉన్మాద స్వభావం. కళ్ళార్పకుండా చూడటం, నిట్టూర్చటం, ఏదో ఏదో ఆలోచిస్తూ ఉండటం, విహార సమయంలో కూడా రోదించటం మొదలైనవి ఉన్మాద చేష్టలుగా భరతమహర్షి చెప్పాడు. ఆ అవస్థలోనే ఒక వస్తువును మరొక వస్తువుగా భావించటం ఉన్మాద మన్నాడు రసార్ణవ సుధాకరకర్త సింగభూపాలుడు. తిక్కన ఈ అవస్థను కీచకపాత్రోచితంగా నిర్వహించటం ప్రకరణౌచిత్యం. (సంపా.)

సీ. **'కెంగేలుఁ గేలితోఁ గీలించి నెయ్యంపు। మాటలఁ దగు మాఱుమాట లార్తుఁ**
గుచము లురంబునఁ గుదియించి క్రమమున। నిఱిసిన కౌఁగిట నింపొనర్తు,
నంగుళంబుల నల్ల నలకలఁ గబళించి। కెమ్మోవి యాని యెక్కింతుఁ గాయ్పు,
మనము మనంబునఁ బెనఁచి కేళికిఁ జొచ్చి। సతిఁ దేల్తు సౌఖ్యరసంపునిట్టఁ,

తే. **దనివు మొదలైనఁ జిగురొత్తు తమకమునకుఁ। బ్రాఁకు వెట్టుచు మగుడఁ బైఁబడుచు నింతి**
వింత భంగుల కెలయించి వెకలిఁజేసి। యభిమత క్రీడనములకు నలవరింతు.' **310**

ప్రతిపదార్థం: కెంపు+కేలున్= ఆమె ఎఱ్ఱని చేతిని; కేలితోన్= (కీచకుడు) తన చేతితో; కీలించి= పట్టుకొని; నెయ్యము+మాటలన్= ప్రియమైన పలుకులతో; తగు మాఱుమాటలు+ఆర్తున్= తగిన మారుమాటలు పలికిస్తాను, చెప్పుతాను; కుచములు= స్తనములు; ఉరంబునన్= రొమ్మున; కుదియించి= గ్రుచ్చి; క్రమమునన్= క్రమంగా; ఇఱిసిన కౌఁగిటన్= బిగి కౌగిలిలో; ఇంపు+ఒనర్తున్= సౌఖ్యం కలిగిస్తాను; అంగుళంబులన్= వేళ్ళతో; అల్లన్= మెల్లగా; అలకలన్= ముంగురులను; కబళించి= పట్టుకొని; కెంపు+మోవి= ఎఱ్ఱని పెదవిని; ఆని= త్రాగి; కాయ్పున్= కామాన్ని; ఎక్కింతున్= వ్యాపింప చేస్తాను; మనము= మనస్సు; మనంబునన్+ పెనఁచి= నా హృదయంతో పెనగజేసి; కేళికిన్+చొచ్చి= రతికేళికి ఉపక్రమించి; సౌఖ్యరసము+నిట్టన్= సంతోషరసప్రవాహంలో; సతిన్+తేల్తున్= ప్రియురాలిని అలరిస్తాను; తనివు= తృప్తి; మొదలైనన్= మొదలైతే; చిగురు+ఒత్తు= కలిగే; తమకమునకున్= మోహానికి; ప్రాఁకు+పెట్టుచున్= ఆశ్రయం కలిగిస్తూ; మగుడన్= మరల; పైన్+పడుచున్= ఆమెపై బడి కవ్విస్తూ; ఇంతిన్= సైరంధ్రిని; వింతభంగులకున్= అపూర్వమైన పద్ధతులకు; ఎలయించి= ఉన్ముఖురాలిగా చేసి; వెకలిన్+చేసి= వెఱ్ఱిగా నన్ను కోరేదాన్నిగా చేసి; అభిమతక్రీడనములకున్= ఇష్టమైన రతి వినోదాలకు; అలవరింతున్= అలవడేటట్లు చేస్తాను (నేర్పుతాను).

తాత్పర్యం: ఆమె లేత ఎఱ్ఱని చేతిని నా చేతితో పట్టుకొని వలపు మాటలాడి తగినట్లు ఆమెచేత కూడా పలికిస్తాను. ఆమె కుచాలను గుండెలకు హత్తుకొని బిగికౌగిట చేర్చి సంతోషం కలిగిస్తాను. ముంగురులను కొనవేళ్ళతో మెల్లగా

సవరించి ఆమె పెదవిని ముద్దాడి కామాన్ని పెంపు చేస్తాను. నా మనస్సు ఆమె మనస్సుతో పెనవేసికొనేటట్లు చేసి రతికేళికి ఉపక్రమించి ఆమెను సౌఖ్యరస ప్రవాహంలో ఓలలాడిస్తాను. సంతృప్తి మొదలైతే మోహం చిగురెత్తుతుంది. దానికి పందిరి పెట్టినట్లు మరల మరల ఆమెపై పడుతూ అపూర్వమైన పద్ధతులకు ఆమె అలవాటుపడేటట్లు చేసి, నన్ను వదలలేని వెర్రిదానినిగా చేసి వశపరచుకొని నాకిష్టమైన రతిక్రీడలన్నీ ఆమెకు నేర్పుతాను.

విశేషం: మదనపరవశుడైన కీచకుడు ద్రౌపది చేజిక్కినట్లుగా భ్రమలో ఈ విధంగా భావిస్తున్నాడు. ఉన్మాదం అనే కామావస్థలో కామోన్మాదం అనే సంచారి భావం సలక్షణంగా ఈ పద్యంలో ఆవిష్కరించబడింది. ఇది తిక్కన మాటలలో భావరతి. (చూడు తరువాతి వచనం). (సంపా.)

వ. అనుచు వెండియు నిగుడు మనోరథంబులను, భావరతంబుల, శిశిరోపచారంబులఁ బ్రొద్దు గడపి (కడపి), కడగానక. 311

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని అంటూ; వెండియున్= మరల; నిగుడు= చెలరేగే; మనోరథంబులను= కోరికలతో; భావరతంబులన్= ఊహలలో సాగే, మానసిక రతులతో; శిశిర+ఉపచారంబులను= శైత్యోపచారాలతో; ప్రొద్దు+కడపి, కడపి= కాలక్షేపం చేసి చేసి; కడ+కానక= ఎంతకూ ప్రొద్దుబోక.

తాత్పర్యం: అంటూ మళ్ళీ చిగురించే కోర్కెలతో, సంకల్పరతులతో, శైత్యోపచారాలతో కాలక్షేపం చేసి దానికి అంతం కనిపించక. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. 'మాయరవి యేల క్రుంకఁడొ। కో?' యను, 'నిట్టేల తడసెనో?' యనుఁ; 'గ్రుంకం
బోయెడుఁ జూ యిప్పుడ' యను। 'దాయపతిచె' నను మనోజతాపము పేర్మిన్.' 312

ప్రతిపదార్థం: మనోజతాపముపేర్మిన్= మదనవేదన యొక్క ఆధిక్యం చేత; మాయరవి= కపటి అయిన సూర్యుడు; ఏలక్రుంకడొకో!= ఎందుకు అస్తమించడో; అనున్; ఇట్టు+ఏల తడసెనో?= ఇట్లా ఎందుకు ఆలస్యం చేశాడో?; అనున్; ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే; క్రుంకన్+పోయెడున్+చూ!= అస్తమించబోతున్నాడు గదా!; అనున్; దాయ+పతిచెన్= పగవాడై బాధపెట్టాడు; అనున్= అంటాడు.

తాత్పర్యం: మదనతాపం ఎక్కువ కావటంతో కీచకుడు- 'ఈ దుర్మార్గుడైన సూర్యుడు ఇంకా ఎందుకు అస్తమించడో?' అంటాడు. 'ఇంత ఆలస్యం ఎందుకు చేశాడో?' అంటాడు. 'అదుగో! అస్తమించబోతున్నాడు' అంటాడు. 'పగవాడై బాధపెట్టుతున్నాడు' అంటాడు.

విశేషం: విప్రలంభంలోని ఉన్మాదావస్థలో - రాణించే మరొక అంశం- ఉపాలంభనం. ఇక్కడ ప్రొద్దుక్రుంకితే రతి ఫలిస్తుందని ఉన్మత్తుడై ఊహిస్తున్న కీచకుడికి ఎంతసేపటికి అస్తమించని ఆదిత్యుడి మీద ఆగ్రహం వచ్చింది. 'మాయరవి' అని ఉపాలంభించాడు. తదేకదృష్టితో సూర్యగతిని గమనిస్తూ ఉండటం చేత- ఎందుకు క్రుంకడు? ఆలస్యం ఎందుకు చేస్తున్నాడు? ఇక ఇప్పుడు క్రుంకుతాడులే!-ఇటువంటి సమయోచిత వాక్య చాపల్యాన్ని ప్రదర్శించాడు. (సంపా.)

తే. 'దినము కాని యింక భువనంబులం దిట। వట్టి రాత్రి లేని యట్టుగాఁగఁ
జేసెనొక్కొ విధి? విశేషించి నాకకా। నేఁడ దినము సాఁగి నిలిచె నొక్కొ!' 313

ప్రతిపదార్థం: విధి= బ్రహ్మ; దినము+అ+కాని= పగలే కాని; ఇంకన్= ఇకపై; భువనంబులందున్= ప్రపంచంలో; ఇట+వట్టి= ఇకమీద; రాత్రి లేని+అట్టు+కాఁగన్= రాత్రి లేనట్లుగా; చేసె నొక్కొ!= చేశాడేమో!; విశేషించి= అధికంగా; నాకున్+అకాన్= నా కొరకే; నేఁడు+అ= ఈ రోజే; దివము= పగలు; సాఁగి= పొడవై; నిలిచెన్+ఒక్కొ!= నిలిచిపోయిందేమో!

తాత్పర్యం: 'బ్రహ్మ పగలేకాని, లోకంలో రాత్రి అసలే లేకుండా చేశాడా? నా కొరకు మాత్రమే ఈనాడు, పగలు దీర్ఘమై సాగిందా?'

విశేషం: అలం: వ్యాజనింద. నిందచేత నింద స్ఫురించేటట్లు వ్యాజనింద, ప్రియా విరహం వలన దీర్ఘంగా తోస్తున్న పగటిని నెపంగా చేసికొని బ్రహ్మను రాత్రిలేని పగలును కల్పించినందుకు ఉపాలంభనం చేశాడు. ఇప్పుడు కీచకుడికి కావలసింది రాత్రి. అందువలన ఈ పరోక్ష సూర్యోపాలంభనం ప్రకరణౌచిత్యం. (సంపా.)

తే. **అనుచుఁ గ్రుంకింపరానిప్రొ ద్దరసి యరసి । శిశిర పర్యంకమున మేను చేర్చి చేర్చి,**
వంతఁ దలపోసి తలపోసి వనరి వనరి । మిగుల వందురి వందురి, పొగిలి పొగిలి. **314**

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అంటూ; క్రుంకింపరాని= అస్తమించేటట్లు చేయలేని; ప్రొద్దు= సూర్యుడిని; అరసి+అరసి= చూచి చూచి; శిశిరపర్యంకమునన్= చల్లని పాన్పుపై; మేను= శరీరం; చేర్చిచేర్చి= చాలాసేపు చేరవేసి; వంతన్= దిగులుతో; తలపోసి, తలపోసి= మరీ మరీ ఆలోచించి; వనరి వనరి= మరీ మరీ దుఃఖపడి; మిగులన్= ఎక్కువగా; వందురి వందురి= మరీ మరీ బాధపడి; పొగిలి పొగిలి= బాగా తపించి.

తాత్పర్యం: అని అంటూ, అస్తమింపచేయలేని ప్రొద్దును పదే పదే చూస్తూ, విరహతాపాన్ని చల్లార్చే పాన్పుపై శరీరాన్ని తేప తేపకూ చేరుస్తూ, వలపు దిగులుతో మరీ మరీ ఆలోచిస్తూ, దుఃఖపడుతూ, బాధపడుతూ, మిక్కిలి తపించాడు.

విశేషం: 1.అలం: వృత్త్యనుప్రాసం. ఇక్కడ అరసి అరసి, చేర్చి చేర్చి, వనరి వనరి, వందురి వందురి, పొగిలి పొగిలి అని ఆమ్రేడితంగా చెప్పడంలో కీచకుడి ఆవేదనలోని తీవ్రత వ్యక్తమవుతున్నది. 2. ఇందులో 'వ్యాధి' అనే మదనావస్థ వర్ణితం. 'కోరుకొన్న కలయిక సాధ్యం కాకపోవటంచేత కలిగే తాపం వ్యాధి' అవుతుంది. సంతాపం, నిశ్శ్వాసం, చల్లని వస్తువులను ఆశ్రయించటం, సేవించటం, జీవితాన్ని లెక్కచేయకపోవటం, మరణించాలన్న తలంపు, ధైర్యం కోలుపోవటం, ఒక్కసారి (విరుచుకొని) పడిపోవటం, అవయవాలు వదులుగా ఉండటం మున్నగునవి ఇందలి చేష్టలు అని సింగభూపాలుడు (రసార్ణవసుధాకరం II. 194-195- డాక్టర్ పి.యస్.ఆర్.అప్పారావుగారి 'సాత్త్వికాభినయం' నుండి పు. 449). (సంపా.)

సీ. **తనికెడు నారటంబున నంతకంతకు । వెమ్ముచు నునికికి విడుమరయును,**
గోలు మసంగెడు కోర్కుల వెనువెంటఁ । బాఱుచు నునికికి నూఱటయును,
వావిరిఁ బొదివెడు వగల సందడిఁబడి । యురియుచు నునికికి నుడుకువయును,
నందంద కదిరెడు కొందలపాటుచేఁ । దలఁకుచు నునికికి నిలుకడయును

ఆ. **లేమిఁ దాల్మిగొనఁగలేక యలందురి । తనువు నింద్రియములు మనము ధృతియుఁ**
దనవశంబుగాక తల్లడపడి సింహ । బలుఁడు విషమబాణుబారిఁ బాఱె. **315**

ప్రతిపదార్థం: తనికెడు+ఆరటంబునన్= విస్తరించే ఆరాటంతో; అంతకున్+అంతకున్= మాటిమాటికి; వెమ్ముచున్= తాపం పొందుతూ; ఉనికికిన్= ఉండటానికి; విడుమరయును= విడుపున్నూ; కోలుమసంగెడు= మిక్కిలి అతిశయించే; కోర్కుల వెనువెంటన్=

కోర్కెల వెంబడి; పాఱుచున్+ఉనికికిన్= పరుగెత్తుతుండటానికి; ఊఱటయును= ఊరడింపున్నూ; వావిరిన్= వరసగా; పొదివెడు= క్రమ్ముకొనే; వగలసందడిన్= చింతల అలజడిలో; పడి= చిక్కుకొని; ఉరియుచున్= తపిస్తూ; ఉనికికిన్= ఉండటానికి; ఉడుకువయును= విరామమున్నూ; అందు+అందు+అ= అప్పటికప్పుడే; కదిరెడు= కలిగే; కొందలపాటుచేన్= సంక్షోభంతో; తలఁకుచున్= భయపడుతూ; ఉనికికిన్= ఉండటానికి; నిలుకడయును= స్తిమితమున్నూ; లేమిన్= లేకపోవటం వలన (ఇది నాలుగు సీసపు పాదాలలోని చివరి క్రియలకూ అన్వయిస్తుంది); తాల్మికొనఁగలేక= ఓర్పు వహించలేక; అలందురి= శ్రమపడి; తనువు= శరీరం; ఇంద్రియములు= ఐదు ఇంద్రియాలు; మనము= మనస్సు; ధృతియున్= ధైర్యం; తవవశంబు+కాక= తనవల్లగాక; తల్లడము+పడి= కలతచెంది; సింహబలుఁడు= కీచకుడు; విషమబాణుబారిన్= మన్మథుడి బారినపడి; పాఱెన్= పోయాడు.

తాత్పర్యం: అంతకంతకు పెరిగే ఆరాటంతో తాపం పెచ్చుపెరుగుతూ ఉంటే దానికి విడుదల లేకపోవటం వలన, చెలరేగే కోర్కెల వెంట పరుగెత్తుతూ ఉంటే విరామం లేకపోవటం వలన, విరివిగా క్రమ్ముకొనే వలపు కోరికల సందడిలో పడి తపిస్తూ ఉంటే దానికి విశ్రాంతి లేకపోవటం వలన, అప్పటికప్పుడు పుట్టుకొని వచ్చే కలతపాటుతో భయపడుతూ ఉంటే, దానికి నిలుపుదల లేకపోవటం వలన సహనం చూపలేక, వ్యథపొంది, శరీరం, ఇంద్రియాలూ, మనస్సూ, ధైర్యమూ తన వశం నుండి తప్పుకోగా సింహబలుడు తల్లడిల్లి మన్మథుడి బారినపడి పరుగులు తీశాడు.

విశేషం: 1. అలం: యథాసంఖ్యం. సీసపద్యపాదాలలోని వాక్యార్థాలకూ ఎత్తుగీతిలోని శబ్దాలకూ క్రమంగా అన్వయం కుదురుతుంది కాబట్టి యథాసంఖ్యాలంకారం. తాపానికి విడుదల లేకపోవటంతో శరీరం వశం తప్పింది. పరుగెత్తే కోర్కెలకు విరామం లేకపోవటంతో ఇంద్రియాలు వశం తప్పాయి. వలపు కోరికల సందడికి విశ్రాంతి లేకపోవటంతో మనస్సు వశం తప్పింది. కలతవలని భయం ఆగకపోవటంతో ధైర్యం వశం తప్పింది. ఈ నాలుగూ వశం తప్పటంతో సహనం కోల్పోయాడు. దానితో అయిదు బాణాల అనంగుడికి వశమైపోయాడు. అతడి వెంట పరుగెత్తసాగాడు. 2. వ్యాధి అనే మన్మథావస్థలో మన్మథతాపం వలన పడే బాధను వర్ణించటం పరాకాష్ఠ. ప్రియురాలి తోడి సమాగమం బాగా ఆలస్యం అవుతూ ఉండటంచేత కలిగే మన్మథ జ్వరం తాపమని విద్యానాథుడు ప్రతాపరుద్రీయంలో పేర్కొన్నాడు. ఆ తాపాన్ని నిగ్రహించుకోలేని స్థితి వలన శరీరాదులకు కలిగిన 'వ్యాధి' అవస్థను తిక్కన శాస్త్రోక్తంగా, ప్రకరణోచితంగా వర్ణించటం ప్రశంసనీయం. (సంపా.)

క. ఇమ్మెయిని నధిక పరితా। పమ్మునఁ బడు సూతు హృదయపద్మం బలరం
దమ్మికొలంకులు మొగుడ, వ। నమ్ములు సోలంగ దివసనాథుఁడు గ్రుంకెన్. 316

ప్రతిపదార్థం: ఈ మెయినిన్= ఈ విధంగా; అధిక పరితాపమ్మునన్+పడు= మిక్కిలి బాధపడే; సూతుహృదయపద్మంబు= సూతుడయిన కీచకుడి మనస్సు అనే పద్మం; అలరన్= విప్పారగా, సంతోషంగా; తమ్మి కొలంకులు= పద్మ సరోవరాలు; మొగుడన్= ముకుళించగా; వనమ్ములు= తోటలు; సోలంగన్= సొమ్మసిల్లగా; దివసనాథుఁడు= సూర్యుడు; క్రుంకెన్= అస్తమించాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా మిక్కిలి మదనబాధ పొందే కీచకుడి మనస్సు సంతోషించగా, కమల సరోవరాలు ముకుళించగా, వనాలు సోలిపోగా సూర్యుడు అస్తమించాడు.

విశేషం: సూర్యాస్తమయానికి పద్మాలు ముకుళించాయి. వనాలు వన్నె తప్పాయి. కాని, కీచకుడి హృదయపద్మం మాత్రం వికసించింది. అంటే ఒక కార్యానికి బాధకమైనది మరొక కార్యానికి సాధకమైనదన్నమాట. ఇది వ్యాఘాతం. హృదయపద్మం- రూపకం. సూర్యాస్తమయం కావటం కీచకుడి ప్రణయసిద్ధికి ప్రారంభంగా అనిపించినా చివర కది వ్యాఘాతానికి దారి తీయబోతున్నదని అలంకార ధ్వని. (సంపా.)

వ. తదనంతరంబ. **317**

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత.

సూర్యాస్తమయ వర్ణనము

(ఇది మూలమునందు లేదు)

క. ఇనుఁడు దనకడకు నేతెం। చిన రాగముఁ బొందు టిది యుచిత మనఁగాఁ గెం
పున మెఱసి పశ్చిమాశాం। గన జనసంభావనముల గౌరవ మందెన్. **318**

ప్రతిపదార్థం: ఇనుఁడు= సూర్యుడు (ప్రియుడు); తన కడకున్= తనవద్దకు; ఏతెంచినన్= వచ్చినచో; రాగమున్= ప్రేమను (ఎఱ్ఱదనాన్ని); పొందుట+ఇది= పొందటమనేది; ఉచితము+అనఁగాన్= న్యాయమన్నట్లు; పశ్చిమ+ఆశా+అంగన= పశ్చిమ దిక్కు అనే స్త్రీ; కెంపునన్ మెఱసి= ఎఱ్ఱదనంతో ప్రకాశించి; జనసంభావనముల= ప్రజల మన్ననల యొక్క; గౌరవము+అందెన్= గౌరవం పొందింది.

తాత్పర్యం: సూర్యుడు తనవద్దకు రాగా రాగం పొందటం (ఎఱ్ఱబడటం) అనేది న్యాయమే అన్నట్లు ఎఱ్ఱదనంతో వెలుగొందే పడమర దిక్కనే కాంత జనుల ప్రశంసలతో గౌరవం పొందింది.

విశేషం: 1. అలం: శ్లేష. ఉత్ప్రేక్ష, సమాసోక్తి, రూపకం. 2. ఇనుఁడు= (నానార్థాలు) సూర్యుడు, నాథుడు, రాజు; అంగన= వనిత, భార్య, రాగము+పొందుట= ఎఱ్ఱదనం వహించు, అనురాగం పొందుట; కెంపునన్= ఎఱ్ఱదనంతో, పద్మరాగమణితో; సంభావనములు= గౌరవాలు; నమస్సులు, ప్రశంసలు; గౌరవము= పెద్దరికం, మర్యాద, మన్నన. ఈ నానార్థస్ఫూర్తితో ఈ పద్యాన్ని అన్వయించవచ్చును. కాబట్టి శ్లేష. నాథుడైన సూర్యుడు కవయటానికి సమీపిస్తే పశ్చిమ దిక్కు అనే భార్య సహజంగా అనురాగాన్ని పొంది ఔచిత్యంతో శోభిల్లింది. అని లోకంలో ప్రజలంతా ఆమెను సంధ్యావందనాదులతో ప్రశంసిస్తూ ఉంటే - ఆమె గౌరవం పొందింది - అని అర్థమేర్పడి ఒక అనుకూలవతి యొక్క భర్తృ వాల్లభ్య గౌరవాన్ని భావించగలుగుతాం. ఈ అన్వయాన్నే - ఒక నాథుడికీ, భార్యకూ మధ్యా, ఒక రాజుకూ అభిసారికకూ మధ్య కూడా చేయవచ్చును. అందువలన శ్లేషాలంకారం. ఇందులో ప్రస్తుతాంశం వలన మరొక అప్రస్తుతాంశం స్ఫురిస్తున్నది కాబట్టి సమాసోక్తి. సూర్యుడు తన దరికి రాగానే పశ్చిమ దిశాంగన అనురాగం చెందిందేమో అన్నట్లు కెంజాయను వహించిందనటంలో ఉత్ప్రేక్ష. పశ్చిమాంగన అన్నప్పుడు రూపకం. 3. కవి ప్రకృతిని అలంకారికంగా వర్ణించటం ఒక యెత్తు; కావ్యంలోని ఒకపాత్రయొక్క చిత్తవృత్తి కనుగుణంగా సంభావనం చేయటం మరొక యెత్తు, తిక్కన చేసిన ఈ వర్ణనలో ఈ రెండెత్తులూ ఉండటం విశేషం. తత్కాల కీచక భావరతానికి అనుగుణమైన భావచిత్రం ఈ పద్యంలో అమరటం అలంకారశిల్పం. (సంపా.)

ఉ. చుక్కలు తోడుతోడఁ దలచూపఁదొడంగె, మనోభవుండు వి
ల్లెక్కిడి చక్రవాకముల యిక్కలు రోయఁగఁజొచ్చె, నేల కెం
పెక్కుచు వచ్చె; దీవియల యేడ్తెఱ సోయగ మందె; సందడుల్
దక్కెఁ బురంబు వీథుల, మదం బొలసెన్ విట చిత్తవృత్తులన్. **319**

ప్రతిపదార్థం: చుక్కలు= నక్షత్రాలు; తోడుతోడన్= వెంటనే; తలచూపన్+తొడంగెన్= కనిపించటం మొదలుపెట్టాయి; మనోభవుండు= మన్మథుడు; విల్లు+ఎక్కు+ఇడి= వింటిని ఎక్కుపెట్టి; చక్రవాకముల= చక్రవాక పక్షుల; ఇక్కలు= నివాసాలను;

రోయఁగన్+చొచ్చెన్= వెదకసాగాడు; నేల= భూమి; కెంపు+ఎక్కుచున్ వచ్చెన్= ఎఱ్ఱబారసాగింది; దీవియల+ఏడ్తెఱ= దీపాల విజృంభణం; సోయగము+అందెన్= అందగించింది; సందడుల్= గొడవలు (శబ్దాలు); తక్కెన్= తగ్గాయి, పురంబు వీథులన్= నగర వీథులలో; విటచిత్తవృత్తులన్= విలాసకాంక్ష మనస్సులలో; మదంబు+ఒలసెన్= మద్యం సేవించటంవల్ల ఆనందం కలిగింది.

తాత్పర్యం: చుక్కలు ఒక్కొక్కటే మెరుస్తూ మొగాలు బైటపెడుతున్నాయి. మన్మథుడు విల్లు ఎక్కుపెట్టి చక్రవాకాలుండే చోట్లను వెదక నారంభించాడు. నేలంతా ఎరుపెక్కుతూ వచ్చింది. దీపాలకాంతి సోయగాన్ని సంతరించుకొన్నది. పురవీథులలో జనుల సందడి తగ్గింది. విటుల మనఃప్రవృత్తులలో మదభావం విరిసింది.

విశేషం: 1. అలం: స్వభావోక్తి, సూర్యు డస్తమించి చంద్రు డుదయించే లోపల ఉండే సంధ్యా సమయాన్ని సహజసుందరంగా, ధ్వని బంధురంగా తిక్కన వర్ణించాడు. చుక్కలు తోచటం, చక్రవాకాల జంటలు కళ్ళకనపడక, దగ్గరున్నా విరహవేదన పడటం (అందుకే మన్మథుడు వాటిని బాణాలతో కొట్టుండాలి), సంధ్యారుణ కాంతితో భూమి ఎఱ్ఱబడటం (అంటే ఇంకా చీకటితో నల్లబడలేదని భావం), దీపాల సోయగం, పురవీథులు నిశ్శబ్దం కావటం, క్రమంగా విటులు మదించి విజృంభించటం - అనేవి ఆ సంధ్యాసమయంలో జరుగుతున్న పరిణామాన్ని క్రమంగా సూచిస్తూ తిక్కనప్రకృతిపరిశీలనప్రజ్ఞను ప్రకటిస్తున్నాయి. 2. ఇందులో విటుల మదభావం పేర్కొనబడింది. ఇది సంచారి భావం. మద్యం సేవించటం వలన కలిగేది మదమని భరతుడు; మద్యం వలన కలిగిన ఆనంద సమ్మోహాల మిశ్రమం మదమని సింగభూపాలుడు; మద్య సేవనం వలననేకాక ఐశ్వర్యం, విద్య, ఆభిజాత్యం, ఉత్తమ స్త్రీ పరిష్వంగ సంభోగాలు మొదలైన వాటివలన కూడా ఏర్పడే భావం మదమని శారదాతనయుడు. ఇవి ఉత్తమ మధ్యమాధమ భేదాలతో మూడు రకాలు. తరుణ మదం (యౌవనం వలన ఏర్పడే మదం) ఉత్తమం; మధ్యమదం (మద్యం వలన ఏర్పడే మదం) మధ్యమం; అవకృష్టమదం (అల్పులమదం) అధమం అని భరత శాస్త్రం. కొన్ని మహాభారత ప్రతులలో 'మదంబు' అనే పాఠానికి బదులు 'ముదంబు' అనే పాఠం కనబడుతున్నది. 'మద'మనే పాఠమే సందర్భోచితం. విటులకు మదం సహజం కాని, ముదం కాదు. 3. ప్రకృతి వర్ణనాన్ని మానవ ప్రకృతి వ్యంజకంగా చేయటం తిక్కన నేర్పరితనం. కీచకుడు కూడా విటశేఖరుడు. అతడు వలపుమద్యం వలన మదభావాన్ని పొంది ఉన్నాడు. అతడు మనసులో కోరుకొనే సంధ్యాకాలం ఆతడి యెదుట ధ్వనిమయంగా తారసిల్లింది. మెరుస్తున్న క్రీగంటి చూపులు, కొనగోళ్ళు నక్షత్రాలుగా చెప్పటం కవిసమయం. అవి తలలెత్తి తోస్తున్నాయి. అట్లాగే చక్రవాకాల జంటలను వక్షోజాల జంటగానూ (వాటి మధ్య మన్మథ బాణం తాకేటట్లుగానూ) చెప్పుతారు. నేల (క్షేత్రం - భార్య - యోని) రాగరంజితం కావటం, దీపాల కాంతి వంటి నగల కాంతులు రంజిల్లటం, పురవీథులు - పురమంటే శరీరం, వీథులు అంటే కళామార్గాలు అలజడి లేకుండా అనుకూలంగా ఉండటం. ఇవన్నీ గమనిస్తే ఏ ఉత్తమ విటుడిలోనైనా తరుణమదం తురంగలిస్తుంది. కీచకుడి మనసులో శారదాతనయుడు చెప్పినట్లు ఉత్తమ స్త్రీ పరిష్వంగ సంభోగ భావజన్యమైన మదం ధ్వనిమయం. (సంపా.)

వ. పదంపడి జారచోరజనంబుల మనంబు లలరం జంద్రాస్తమయం బగుటయు. 320

ప్రతిపదార్థం: పదంపడి= తరువాత క్రమంగా; జారచోరజనంబుల= వ్యభిచారుల, దొంగల; మనంబుల= మనస్సులు; అలరన్= సంతోషించగా; చంద్ర+అస్తమయంబు+అగుటయున్= చంద్రుడు క్రుంకగా.

తాత్పర్యం: వెంటనే జారచోరుల మనస్సులకు ఆహ్లాదం కలిగేటట్లు చంద్రుడు క్రుంకగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. పెనుమి ట్టిది పల్లం బిది। యనకుండఁగ నోలమును బయలు నొక్కటిగాఁ
గనువిచ్చుటయును మోడ్చుట। యును సరిగాఁ దమము పర్వె నుర్విం దోడ్తోన్. 321

ప్రతిపదార్థం: ఇది, పెనుమిఱ్ఱు= ఇది పెద్ద మిట్ట; ఇది పల్లంబు= ఇది గుంట; అనకుండఁగన్= అనటానికి వీలులేని విధంగా; ఓలమును= మరుగు ప్రదేశమూ; బయలున్= బయలూ; ఒక్కటిగాన్= ఒకేరకంగా; కనువిచ్చుటయును= వికసించటం; మోడ్పుటయును= ముడుచుకొనటం; సరి+కాన్= సమానం కాగా; ఉర్విన్= భూమిపై; తోడ్తోన్= వెంటవెంటనే; తమము= చీకటి; పర్వెన్= వ్యాపించింది.

తాత్పర్యం: ఇది ఎత్తు, ఇది పల్లం అని చెప్పలేనట్లుగా, లోపలా బయటా ఒకటే విధంగా, కళ్ళు తెరిచినా మూసినా ఒకటే విధంగా ఉండేటట్లు చీకటి క్రమంగా నేలను క్రమ్మేసింది.

భీమకీచకులు నర్తనశాలలోఁ గలసికొనుట (సం. 4-21-38)

వ. అప్పు డా కృశోదరి వృకోదరుకడకుం జని సమయం బయ్యె ననవుడు. 322

ప్రతిపదార్థం: ఆ కృశ+ఉదరి= చిక్కిన నడుము కలది (ఆ ద్రౌపది); వృక+ఉదరుకడకున్+చని= తోడేలు ఉదరంవంటి ఉదరం కలవాడు (తోడేలు ఆకలి కంటె ఆకలి గలవాడు) ఐన భీముడివద్దకు వెళ్ళి; సమయంబు+అయ్యెన్+అనవుడున్= సమయం అయిందని చెప్పగా.

తాత్పర్యం: అప్పుడు ద్రౌపది భీముడి వద్దకు వెళ్ళి సమయం అయిందని చెప్పగా.

తే. అతఁడు పెండ్లికిఁ బిలిచినయట్లు వికచ। హృదయుఁడై తలచీర యాయితము సేసి
ద్రుపదనందనఁ జూచి 'నాతోన వెనుక। నల్ల నంతంత నరుగుదె' మ్మని కడంగి. 323

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= భీముడు; పెండ్లికిన్+పిలిచిన+అట్లు= పెండ్లికి పిలిచినట్లు; వికచహృదయుఁడు+ఐ= వికసించిన మనస్సు కలవాడై; తలచీర= తలపాగా; ఆయితము+చేసి= సవరించుకొని; ద్రుపదనందనన్+చూచి= ద్రౌపదిని చూచి; నా తోన్+అ వెనుకన్= నా వెంట; అల్లన్+అంతన్+అంతన్= మెల్లగా దూరదూరంగా; అరుగు+తెమ్ము+అని= రమ్మని; కడంగి= పూని ముందుకు నడచి.

తాత్పర్యం: భీముడు పెళ్ళికి పిలిచినట్లు సంతోషించి, తలపాగా చుట్టుకొని ద్రౌపదిని తన వెనుక అనుసరిస్తూ కొంచెం దూరం దూరంగా మెల్లగా రమ్మని కోరి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: అలం: లోకోక్త్యలంకారం. పెళ్ళికి పిలిచినట్లు- అనేది జాతీయం. ఆనందంగా వెళ్ళటానికి సంకేతం. కీచకుడిని సంహరించటానికి భీము డెంత గాఢంగా ఉత్సాహపడుతున్నాడో ఒక్కసారి తన హృదయ వికాసం ప్రదర్శించటంలో ప్రకటితమౌతున్నది. 'తలచీర' అనేది ఆనాటి పురుషుల వస్త్రధారణను తెలియజేస్తున్నది. తలపాగాను చుట్టుకొనటం అలవాటు. 'చీర' అంటే కేవలం కోక అనే అర్థంలో కాక వస్త్రం అనే అర్థంలో తీసికొనాలి.

చ. గమనమువీఁక వేఱొక వికారము పుట్టక సంగరోత్సవో
ద్యమరభసాతిరేకము బయల్పడు టించుకలేక రోషసం
భ్రమ మొకయింతయైనఁ బరభావనిరూప్యముగాక ద్రౌపదీ
రమణుఁడు వోయె విక్రమధురంధరతం దగ నాట్యశాలకున్. 324

ప్రతిపదార్థం: గమనము వీఁకన్= పోవటంలోని ఉత్సాహంలో; వేఱొక వికారము= క్రొత్త మార్పు; పుట్టక= జనించక; సంగర+ఉత్సవ+ ఉద్యమరభస+అతిరేకము= యుద్ధానికి పోయే పండుగ జరుపుకొనే ప్రయత్నంలోని వేగాధిక్యం; బయల్పడుట= బయటపడుట; ఇంచుకలేక= కొద్దిగా కూడా లేకుండా; రోషసంభ్రమము= కోపంతో కూడిన తొట్రుపాటు; ఒక ఇంత+ఐనన్= కొంచెం కూడా; పరభావ నిరూప్యము+కాక= ఇతరుల మనస్సులచే తెలియదగినది గాక; ద్రౌపదీరమణుఁడు= భీముడు; విక్రమధురంధరతన్= పరాక్రమ నిర్వహణతో; నాట్యశాలకున్= వర్తనశాలకు; తగన్+పోయెన్= సముచితంగా వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ద్రౌపదీ రమణుడైన భీముడు తన నడకలో భేద మేమీ లేనట్లుగా, యుద్ధానికి పోయే ఉత్సాహం కొద్దిగా కూడా బయటపడకుండా, తన కోపావేశం బయటవారు తెలిసికొనలేకుండా గంభీర పరాక్రమమూర్తి వహించి నర్తనశాలకు వెళ్ళాడు.

విశేషం: ద్రౌపదీరమణుడనే విశేషణం భీముడి అంతరంగాన్ని ధ్వనిస్తున్నది. సరి అయిన కాలంలో శక్తిమంతంగా ప్రత్యర్థిని ఎదుర్కొనటానికి తగిన మానసిక సమాహిత సంకల్పాన్ని వికార విరహితమైన భీముడి గంభీర పరాక్రమమూర్తి వ్యక్తం చేస్తున్నది. అతడి మూర్తి తుఫానుకు ముందు కానవచ్చే ప్రకృతి ప్రశాంతతవలె కానవస్తున్నది.(సంపా.)

వ. చని వివేకరహితు హృదయంబునుం బోలెఁ దమోదూషితంబును, విదగ్ధ వనితా ప్రేమంబునుం బోలె దుర్నిరూపంబును, ఘోరాటవీ భాగంబునుం బోలె నిర్మనుష్యంబును, గాపురుష లక్ష్మీ విలాసంబునుం బోలె ననుపయోగ్యంబును, ననభ్యస్త శా స్త్రంబునుం బోలె దుర్గమంబును, స్వప్నలబ్ధపదార్థంబునుం బోలె నదృష్టి గోచరంబును, విషమ కావ్యంబునుం బోలె నస్పష్టాలంకారంబును, బాలిశు రాజ్యంబునుం బోలె జారచోర హృద్యంబునునైన యా నర్తనాగారంబు ముఖభాగ స్థలంబుసేరి. 325

ప్రతిపదార్థం: చని= వెళ్ళి; వివేకరహితు హృదయంబునున్+పోలెన్= తెలివితక్కువ వాడి మనస్సువలె; తమస్(ః)+దూషితంబును= చీకటిచేత నిందించబడినదీ, (తమోగుణంచేత, అజ్ఞానం చేత చెడినదీ); విదగ్ధ వనితా ప్రేమంబునున్+పోలెన్= ప్రౌఢనాయిక ప్రేమవలె; దుర్ నిరూపంబును= తెలియరానిదీ; ఘోర+అటవీ భాగంబునున్+పోలెన్= భయంకరమైన అరణ్యంవలె; నిర్+మనుష్యంబును= మనుష్యులు లేనిదీ; కాపురుష లక్ష్మీ విలాసంబునున్+పోలెన్= నీచపురుషుడి సంపద యొక్క అతిశయంవలె; న+ఉపయోగ్యంబునున్= ఉపయోగించటానికి వీలులేనిదీ; న+అభ్యస్తశాస్త్రంబునున్+పోలెన్= చదువబడని శాస్త్రంవలె; దుర్గమంబును= చొరబడరానిదీ; స్వప్నలబ్ధ పదార్థంబునున్+పోలెన్= కలలో లభించిన వస్తువువలె; అదృష్టిగోచరంబును= కంటికి కనిపించనిదీ; విషమ కావ్యంబునున్+పోలెన్= కష్టమైన గ్రంథంవలె; అస్పష్ట+అలంకారంబును= స్పష్టంగా తెలియని అలంకారాలు గలదీ; బాలిశురాజ్యంబును+పోలెన్= మూర్ఖుడి రాజ్యంవలె; జారచోరహృద్యంబును= విటులకు, దొంగలకు ఇష్టమైనదీ; ఐన ఇనటువంటి; ఆ నర్తన+అగారంబు= ఆ నాట్యశాలయొక్క; ముఖభాగస్థలంబు+చేరి= ముందరి ప్రదేశం చేరి.

తాత్పర్యం: తెలివితక్కువవాడి హృదయంవలె చీకటితో కలిషితమైనదీ, ప్రౌఢ నాయిక ప్రేమవలె నిరూపించలేనిదీ, భయంకరారణ్యంవలె మనుష్యులు లేనట్టిదీ, నీచపురుషుడి సంపద వలె ఉపయోగరహితమైనదీ, చదువబడని శాస్త్రం వలె చొరరానిదీ, కలలోని వస్తువు వలె కంటికి కనిపించనిదీ, కష్టమైన కావ్యంవలె అలంకారాలు స్పష్టం కానిదీ, దుష్టుడి రాజ్యం వలె జారులకూ, చోరులకూ సంతోషం కలిగించేదీ అయిన నర్తనశాల ముందరిభాగాన్ని చేరాడు.

విశేషం: 1. అలం: ఉపమ, శ్లేష. కన్ను పొడుచుకొన్నా కనబడని చీకటిలో నర్తనశాలను స్పష్టంగా చూచినట్లు వర్ణించటం సముచితం కాదు. కాని, ఆ ప్రదేశం ఒక మహాయుద్ధానికి రంగం కాబోతున్నది. అంతా చీకట్లో, ఆ భవనగర్భంలో జరుగబోతున్నది. అట్టి

భవనాన్ని గురించి భౌతికంగా కాక భావనామయంగా వర్ణించి చెప్పటం ప్రకరణౌచిత్యం. భావనామయచిత్రాన్ని ఆర్థీ ఉపమానాలతో రూపుకట్టించటం, శ్లేషతో కూడిన సమానధర్మాలతో ఉపమేయోపమానాలను సమర్థించటం ఇందులో శిల్పం. ఉపమేయ, ఉపమాన ధర్మాలు వరుసగా ఇట్లా ఉంటాయి. తమము (చీకటి, తమోగుణం), దుర్నిరూపం (రూపం తెలిసికోలేనిది, ఇదమిత్థంగా తెలిసికొన లేనిది), నిర్మనుష్యం (మనుష్యులు సంచరించనిది, మనుష్యులు నివసించనిది), అనుపయోగ్యం (ఉపయోగించనిది; ఉపయోగానికి పనికిరానిది), దుర్గమంబు (వెళ్ళటానికి కష్టమైనది, దాటటానికి సాధ్యం కానిది), అదృష్టిగోచరంబు (కంటికి కనబడనిది, దృష్టిగోచరం కానిది. అస్పష్టాలంకారంబుఁ అర్థంకాని శబ్దార్థాలంకారాలు కలది, స్పష్టంగా కనబడని భవనాలంకారాలు కలది), జారచోరహృద్యంబు (జారులకు చోరులకు ఆకర్షణీయమైనది. జారులచేతచోరులచేత అందమైనది). 2. ఇటువంటి శైలి కాదంబరి, దశకుమార చరితంవంటి సంస్కృత కావ్యాలలో బాగా కనబడుతుంది. తిక్కన మిత్రుడు మూలఘటిక కేతన దండి దశకుమార చరిత్రను తెలుగుచేసి మిత్రుడికి అంకితమిచ్చాడు. తిక్కనకు కూడా దండి రచన మీద కొంత అభిమానం ఉండటంలో ఆశ్చర్యం లేదు. మొత్తానికి ఇది తిక్కన సహజశైలి కాదు. ప్రాచీన కవుల శైలులను కూడా యథావకాశంగా ప్రయోగించటం మహాకవిత్వ లక్షణాలలో ఒకటి. దానిని తిక్కన అక్కడక్కడ అద్భుతంగా, అయినా ఔచిత్యవంతంగా, నిర్వహిస్తాడు. అట్టి విశేషరచనకు ఇది ఒక ఉదాహరణం. (సంపా.)

క. కెలఁకులుఁ, బిఱింది దెసయుం, । గలయం బరికించి తన యఖండిత బాహా
బలగర్వమ యచ్చట ముం । గలిగా మదమత్తభద్రగజసదృశగతిన్. 326

ప్రతిపదార్థం: కెలఁకులున్= పక్కప్రదేశాలూ; పిఱింది దెసయున్= వెనకదిక్కూ; కలయన్+పరికించి= చక్కగా చుట్టూ చూచి; తన= తనయొక్క (భీముడి యొక్క); అఖండిత బాహాబలగర్వము+అ= తక్కువకాని భుజబలసమృద్ధియే; అచ్చటన్= నర్తనశాలలో; ముంగలి+కాన్= ముందుకాగా; మదమత్తభద్రగజసదృశగతిన్= మదించిన పట్టపు ఏనుగువలె నడుస్తూ,

తాత్పర్యం: భీముడు నర్తనశాల నాలుగు ప్రక్కల కలయ చూచి మొక్కవోని తన భుజబలమే సహాయంగా కలవాడై మదించిన పట్టపుటేనుగువలె నడుస్తూ వెళ్లాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. భీముడి నడకను భద్రగజగమనంతో పోల్చడంతో జయం తథ్యమని సూచించటమైనది. నర్తనశాల ప్రవేశ ఘట్టాన్ని మూలాతిశయంగా తిక్కన చిత్రించాడు. మదంచేత మత్తిల్లిన భద్రగజంవలె నిస్సంకోచంగా లోపలికి ప్రవేశించాడట భీముడు! మదించినా భద్రతయందు శ్రద్ధ వహించిన వివేకం ప్రకటించా డతడు. అందువలననే నలుదిక్కులా కలయజూచి ఎవ్వరూ తనను చూడటం లేదని నిశ్చయించుకొన్నాడు. లోనికి ప్రవేశిస్తే తన బలమే తనకు రక్ష. ఏకైకవీరుడై విజృంభించాలి. ఆ సంగతిని తనలో తెలివికి తెచ్చుకొన్నాడు. వివేచనతో కూడుకొన్న విశిష్ట ప్రయత్నం విజయకారకం అనే ధైర్యంతో భద్రగజంవలె ముందుకు సాగాడు. (సంపా.)

శా. ధ్వాంతాకారితకుడ్యకుట్టిమ ఘనస్తంభావలీరూపముం,
బ్రాంతాది ప్రవిభాగ బోధ రహిత ప్రాగ్ద్వారముం, గాతర
స్వాంత త్రాసకరంబు నై, దురభివేశంబైన యా లోను ని
శ్చింతుండై సతికేలు వట్టికొని చొచ్చెన్ భీముఁ డత్యుగ్రతన్. 327

ప్రతిపదార్థం: ధ్వాంత+ఆకారిత= చీకటి రూపుకట్టినట్లుగా ఉన్న; కుడ్య= గోడలయొక్క; కుట్టిమ= నేలయొక్క; ఘనస్తంభ+ఆవలీ= పెద్ద స్తంభాల వరుస యొక్క; రూపమున్= రూపం కలదానినీ; ప్రాంత+ఆది= తుదిమొదళ్ళు, దగ్గరా దూరం మొదలైన; ప్రవిభాగ=

భేదం యొక్క; బోధ రహిత= తెలివిడి లేని (తెలియని); ప్రాక్+ద్వారమున్= ముందరి (సింహ) ద్వారం కలదీ; కాతరస్వాంత= భయపడే మనస్సుకలవారికి; త్రాసకరంబున్+ఐ= భయం కలిగించేదై; దురభివేశంబు+ఐన= చొరరానిదైన; ఆ లోను= ఆ నర్తనశాల లోపలి భాగంలో; నిశ్చింతుండు+ఐ= ఏ దిగులూ (ఏ అనుమానమూ) లేనివాడై; సతి కేలు= ద్రౌపది యొక్క చేయి; పట్టుకొని= అందికొని; భీముఁడు= అతి+ఉగ్రతన్= మిక్కిలి కోపంగా; చొచ్చెన్= ప్రవేశించాడు.

తాత్పర్యం: చీకటి రూపుకట్టినట్లుగా మారిన గోడలూ, నేలపైభాగం, స్తంభాల వరుసా కల రూపంతో ఉన్నదానినీ, (భవనాంగాలను విడివిడిగా తెలిసికొనలేనంతగా చీకటిలో మునిగిపోయిన రూపం కలిగినదని భావం). తుది మొదళ్ళు విడమరచి తెలిసికొనలేని సింహద్వారం కలిగిందీ, (ముందు ద్వారం కూడా చీకట్లో స్పష్టంగా కనబడనిదీ అని భావం), పిరికివారి హృదయాలను చెదరగొట్టేదీ, చొరటానికి సాధ్యం కానిదీ అయిన నర్తనశాల లోపలిభాగంలోకి నిశ్చింతగా భీముడు భార్యచేయి పట్టుకొని అమితకోపంతో ప్రవేశించాడు.

విశేషం: ఈ వర్ణనం అమూలకం. ముఖద్వారం ద్వారా భీముడు నర్తనశాల లోపలిభాగంలోనికి ప్రవేశించే ఘట్ట మిది. ద్రౌపది చేయిపట్టుకొని మిక్కిలి భయం కలిగించే కోపభావంతో లోనికి ప్రవేశించాడు. లోపలంతా కటిక చీకటి. భవనాంగాలను, తుది మొదళ్ళను గుర్తించలేని చీకటి. పిరికివాళ్ళకు భయంకరంగా ఉండి చొరటానికి చొరనివ్వని చీకటి. తిక్కన ప్రకృతి వర్ణనను వాచ్యార్థ స్ఫూర్తికొరకు ఎంత వాడతాడో వ్యంగ్యార్థ దీప్తికొరకు అంత వాడతాడు. ఇందులో భావించదగిన అంశాలు-

1. వెనుకటి పద్యంలో మదమత్తగతి చెప్పబడింది. అది ఈ పద్యగతిలో చూపించబడింది. నర్తనశాల లోపలి భాగాన్ని నాలుగు సమాసాలతో వర్ణించాడు తిక్కన. ఉత్తరోత్తరాలు క్రమంగా చిన్నవైపోవటం విశేషం. అందులో కూడా ఒక క్రమవిన్యాసం కనపడుతుంది. అందులోకి భీముడు నిశ్చింతుడై ప్రవేశించి నడిచిన వైఖరిని 'ధ్వాంతాకారిత.. రూపమున్' అనే దీర్ఘసమాసం ధ్వనింపచేస్తున్నది. సింహద్వారాన్ని దాటుతున్న గతిలో సతి కేలువట్టి నడచినవైఖరి వ్యంజితమౌతున్నది. పిరికివాళ్ళకు భయం కలిగించే చోటికి అతడు అత్యుగ్రతతో వెళ్లాడనీ, దురభివేశమైన ఆ ప్రాంతంలో అవలీలగా ప్రవేశించాడనీ ధ్వని. నాలుగడుగులు వేయటం తెలుగు జాతీయం. భీముడు నాలుగడుగులు వేసినట్లు నాలుగు సమాసాలు. మొదట వేగంగా సాగి, క్రమంగా నెమ్మదిగా నడచిన వైఖరి భద్రతకు ప్రతీక. దీర్ఘాక్షర బహుళమైన పద్యగతి మందగతిని సూచిస్తూ నర్తనశాల వైశాల్యాన్ని కూడా ధ్వనింపజేస్తున్నది. కీచకుడు తప్పక వస్తాడనీ, అతడిని తప్పక జయిస్తాననీ నిశ్చయించిన భీముడు నిశ్చింతగా ముందుకు సాగాడనీ వ్యంగ్యం. 2. భీముడు విక్రమ గంభీరుడుగా నర్తనశాలవరకూ నిబ్బరంగా నడచి వచ్చాడు. ఇక చీకటింటిలో ప్రవేశించేటప్పుడు కార్యనిర్వహణకు తగిన 'అత్యుగ్రత' ను మనస్సులో నింపుకొన్నాడు. ఉగ్రత రౌద్రరస అనుభావం. రౌద్రం వలన శత్రుసంహారమే కార్యఫలం. నిశ్శబ్దమైన, భయంకరమైన అంధకారం మృత్యుసదృశ్యం. శత్రుసంహారరూపమైన కార్యం చీకటిలో ధ్వని. కీచకవధ అపూర్వంగా జరుగబోతున్నది. దాని నిర్వహణ భావనను భీముడికి అందించింది ఆ చీకటిరూపంగా తోచిన నర్తనశాలయే. ఇది గోడ, ఇది నేల, ఇవి స్తంభాలు అనే తేడా తెలియని ఆ వింత రూపం కీచకుడిని చంపటంలో అనుసరించవలసిన పద్ధతిని సూచించింది. వాడి కాళ్లూ, చేతులు, తల మొదలైనవాటిని అతడి శరీరంలో గ్రుచ్చి మహామాంసపిండం చేసి వింత చావు కల్పిస్తాడు. ఆ భావన ఈ మొదటి సమాసం స్ఫురింపచేసింది. ఇది మొదలు, ఇది తుద అని తెలియని ముఖద్వారం భీముడి వింత మల్లయుద్ధ వైఖరిని స్ఫురింపచేసింది. లోకభయంకరంగా, మరొకరు ఆ పద్ధతిలో యుద్ధం చేయలేరన్నట్లుగా గూఢంగా యుద్ధం చేయాలన్న అజ్ఞాతవ్రత దీక్షా స్పృహ చివర భీముడి మనస్సులో మెరిసింది. ఈ విధంగా చీకటిలో చీకటిగా తోచిన నర్తనశాల శత్రుసంహార విధాన సూచికగా భీముడి అంతరంగంలో స్ఫురించింది. ఇది తిక్కన వస్తురసధ్వని శిల్పం! (సంపా.)

వ. ఇట్లుసొచ్చి తతియంజని మధ్యప్రదేశంబున విరాటనందన లీలాపర్యంకం బరసి కని, దాని కనతిదూరంబునం బాంచాలి నోసరిల నునిచి, తా నా తల్పంబున నుండె; నంతం గీచకుండు. 328

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు+చొచ్చి= ఈవిధంగా ప్రవేశించి; తడియన్+చని= లోపలికి వెళ్ళి; మధ్యప్రదేశంబునన్= నర్తనశాల నడిమిభాగంలో; విరాటనందన= ఉత్తరయొక్క; లీలాపర్యంకంబు= విలాసంగా పడుకొనే పాన్పును; అరసి కని= పరిశీలించి తెలిసికొని; దానికిన్+అనతి దూరంబునన్= దాని దగ్గరలో; పాంచాలిన్= ద్రౌపదిని; ఓసరిలన్+ఉనిచి= కనబడకుండా దాచి ఉంచి; తాను= భీముడు; ఆ తల్పంబునన్= ఆ పాన్పుపై; ఉండెన్= ఉన్నాడు; అంతన్= అప్పుడు; కీచకుడు.

తాత్పర్యం: భీము డా విధంగా ప్రవేశించి లోపలికి వెళ్ళి భవనంమధ్యలో ఉత్తర పవళించే మెత్తని పాన్పును పరిశీలించి, తెలిసికొని, దానికి సమీపాన ద్రౌపదిని కనబడకుండా దాచి వుంచి, ఆ పాన్పుపై కూర్చున్నాడు. అప్పుడు కీచకుడు.

విశేషం: లీలాపర్యంకం - విలాసశయ్య (మెత్తని పాన్పు). రాజకుమార్తె నాట్యాభ్యాసంలో అలసినప్పుడు విశ్రాంతి తీసికొనే మంచం. అది ఇప్పుడు లీలాపర్యంకం (విలాసశయ్య)గా పనికి వస్తుందని భీముడు ఆ స్థలాన్ని నిశ్చయించాడు. అది భవనమధ్యభాగంలో ఉన్నది కాబట్టి రహస్యం బాగా రక్షించబడుతుంది. ఈ రెండూ స్థలనిర్దేశంలో ముఖ్యమైన అంశాలు. (సంపా.)

క. కైసేసి మద వికారో। ల్లాసంబున మేను వొంగ లఘుగతి నుత్కం
తాసవపానవిధాన। వ్యాసంగతరంగితాంతరంగుం డగుచున్. 329

ప్రతిపదార్థం: కైసేసి= అలంకరించుకొని; మదవికార+ఉల్లాసంబునన్= మదభావం వలన కలిగిన వింత సంతోషంతో; మేను= శరీరం; పొంగన్= పొంగిపోగా; లఘుగతిన్= వేగంగా కొద్దిగా సేవించే పద్ధతిలో; ఉత్కంఠా= మదనోత్సాహం కొరకు; ఆసవ, పాన, విధానవ్యాసంగ= మద్యాన్ని సేవించే పద్ధతిలోని ఆసక్తి చేత; తరంగిత+అంతరంగుండు= ఉప్పొంగుతున్న మనస్సు కలవాడు; అగుచున్= ఔతూ.

తాత్పర్యం: అలంకరించుకొని, మదభావంతో కలిగిన వింతగా శరీరం ఉప్పొంగుతూ ఉండగా; కొద్దిగా వేగంగా ఉత్కంఠాసవాన్ని (మదనోద్రేకానికి పనికి వచ్చే మద్యాన్ని) సేవించటం వలన కోర్కెతో తరగలెత్తిన మనస్సు కలవాడై. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: ఇందులోని మదభావం మద్యం వలన కలిగింది కాబట్టి కీచకుడు మధ్యమ ప్రవృత్తి కలవాడని ధ్వని. 'విధా+నవ్య+ఆసంగ= కొత్తదయిన మాలిని యొక్క సంగమము' అనే అర్థాన్ని జనహిత వ్యాఖ్య చెప్పింది. ఉత్కంఠా+ఆసవము= అనే సమాసాన్ని రూపకంగా శ్రీమున్నంగి శర్మ పరిష్కృత విరాటపర్వంలో చెప్పబడింది. (సంపా.)

శా. సింగంబున్న గుహా నికేతమునకున్ శీఘ్రంబునన్ వచ్చు మా
తంగంబుం బురుడించుచుం బవనపుత్ర స్వీకృతంబైన యా
రంగాగారము సేరవచ్చి మదిలో రాగంబు ఘూర్ణిల్ల నిం
తిం గాముం డిటఁ దేఁడె యింత కని యుద్వృత్తాంగజోన్మాదుఁడై. 330

ప్రతిపదార్థం: సింగంబు= సింహం; ఉన్న గుహానికేతమునకున్= ఉన్న గుహానివాసంలోనికి; శీఘ్రంబునన్= త్వరగా; వచ్చు= వచ్చే; మాతంగంబున్= ఏనుగును; పురుడించుచున్= పోలుతూ; పవనపుత్ర స్వీకృతంబు+ఐన= భీముడు గ్రహించిన; ఆ రంగ+అగారము= ఆ నర్తనశాల; చేరన్+వచ్చి= లోపలికివచ్చి; మదిలోన్= మనస్సులో; రాగంబు= వలపు; ఘూర్ణిల్లన్= తిరుగాడగా (వేగిరపెట్టగా); ఇంతకున్= ఇప్పటికే; ఇంతిన్= సైరంధ్రిని; కాముండు= మన్మథుడు; ఇటన్+తేఁడె= ఇక్కడకు తీసికొనిరాడా?; అని= అని భావించి; ఉత్+వృత్త+అంగజ+ఉన్మాదుఁడు+ఐ= విజృంభించిన (పైకెగిసిన) వలపుపిచ్చి కలవాడై.

తాత్పర్యం: సింహం ఉన్న గుహానివాసానికి వేగంగా వచ్చే ఏనుగును అనుకరిస్తూ భీముడు అధిష్ఠించి ఉన్న ఆ నర్తనశాలను సమీపించి కీచకుడు మనస్సులో వలపు సుడులు తిరుగుతూ నినదిస్తూ ఉండగా 'ఇప్పటికే మన్మథుడు ఆ కాంతను ఇక్కడికి తెచ్చి ఉంటాడులే' అని భావించి, ఒడలు తెలియక విజృంభించే వలపుపిచ్చి రెచ్చినవాడై.

విశేషం: అలం: ఉపమానం. సింహం నివసిస్తున్న కొండగుహకు ఏనుగు వేగంగా వెళ్ళినట్లు భీముడున్న నర్తనశాలకు కీచకుడు వెళ్ళాడు. చక్కని ఉపమానం. అట్లా వేగంగా వెళ్ళటానికిగల కారణం? సింహం ఉన్నదని తెలిసా? తెలియకా? తెలియకే వెళ్ళుతున్నాడు. అక్కడ మన్మథుడు తెచ్చి ఉంచిన వనిత ఉంటుందని వెళ్ళుతున్నాడు. వలపులు మదిలో సుళ్ళు తిరిగి రాగాలు తీస్తున్నాయి. వలపు పిచ్చి (మోహోన్మాదం) మనసులో ఉవ్వెత్తున లేస్తున్నది. అంటే ఉత్తమ వనితను పొందబోతున్నానన్న మదభావం, ఇదివరకే అతడిలో జాగృతమై పొంగులు వారుతున్న తరుణమదం, మద్యమదాలకు ఉత్పోషకంగా ఉన్నది. అందువలనే మూడంచెల ఉన్మాదం ముయ్యెత్తుగా ఎగసింది. అది ఉన్మత్తావస్థయొక్క పరాకాష్ఠ. దానివలన వనితాసంభోగవాంఛతో అతడు శాలలో ప్రవేశించాడు. పై ఉపమానం రాబోయే గండాన్ని సూచిస్తున్నది. సింహం బారిన ఏనుగు పడి మరణిస్తుందని అలంకార ధ్వని. ఇది పఠితలు మాత్రమే ఊహించగలరు. మరి సింహబలుడికి ఈ సంగతి తెలియదు. అది విధివిలాసం. అతడు మదనోన్మాదంతో వనిత మాటను నమ్మి నర్తనశాలలో ప్రవేశించాడు. కీచకుడిపరంగా అది విటుడు సంకేతస్థలానికి సానురాగంగా వెళ్ళుతున్న శృంగార రసస్థితిని తెలుపుతుంది. అది ధర్మవిరుద్ధమని పఠితలు భావించటంవలన అది రసాభాసమౌతుంది. అయినా, అతడు వంచనకు గురి ఔతున్నాడన్న భావం కూడా పఠితలకు కలుగుతుంది. కావున అతడివైపు వారి సానుభూతి కలుగుతుంది. సామాజికుల హృదయాలలో అలంకారశిల్పంతో భీముడితో సహానుభూతినీ, కామావస్థ చిత్రణంలో కీచకుడియందు సానుభూతినీ చిత్రించి విరుద్ధభావాల విశిష్టశబలతతో రసోల్లాసాన్ని కలిగించే రచనాశిల్ప మిది. (సంపా.)

ఉ. **స్వాంతము బాహుగర్వఘనసంతమసాంధము గాఁగ శంక యొ**
క్కంతయు లేక కీచకుఁ డహంకృతి ముంగలి గాఁగ మండపా
భ్యంతరభూమిఁ జొచ్చి తతియంజని యారసి సెజ్జఁ గాంచి య
త్యంత ముదావహం బగుడు నందు రయంబునఁ గేలు సాఁచినన్. **331**

ప్రతిపదార్థం: కీచకుఁడు= కీచకుడు; స్వాంతము= మనస్సు; బాహుగర్వ= భుజబలగర్వమనే; ఘనసంతమస+అంధము +కాఁగన్= చిమ్మచీకటివలన గ్రుడ్డిది కాగా; శంక+ఒక్క+అంతయున్ లేక= అనుమానం కొద్దిగా కూడా లేకుండా; అహంకృతి= అహంకారం; ముంగలి+కాఁగన్= ముందు నడవగా; మండప+అభ్యంతరభూమిన్= నాట్యశాల లోపలిభాగంలో; చొచ్చి= ప్రవేశించి; తతియన్+చని= సంకేతస్థలాన్ని సమీపించి; ఆరసి= పరిశీలించి; సెజ్జన్+కాంచి= పాన్పును చూచి; అతి+అంత ముద్+ ఆవహంబు+ అగుడున్= మిక్కిలి సంతోషం కలిగించేది కావటం చేత; అందున్= అందులో; రయంబునన్= త్వరగా; కేలు= చేయి; చాఁచినన్= చాచగా.

తాత్పర్యం: తన మనస్సు బాహుబలమనే చిమ్మచీకటిలో గ్రుడ్డిదైపోగా రవంతకూడా అనుమానం లేకుండా కీచకుడు అహంకారమే ముందు నడవగా నర్తనశాల మండపంలోని అంతర్భాగానికివెళ్ళి, సంకేతంగా ఏర్పరచుకొన్న చోటును సమీపించి, పరిశీలించి శయ్యను చూచి, మిక్కిలి సంతోషం కలుగగా వెంటనే తన చేతిని ఆ శయ్యమీదకు పోనిచ్చాడు (చాచాడు).

విశేషం: అలం: రూపకం, కావ్యలింగం. 'స్వాంతము బాహుగర్వఘనసంతమసాంధము గాఁగన్' అన్న చోట రూపకం, కావ్యలింగం అలంకారాలుగా రాణిస్తున్నాయి. కీచకుడు నర్తనశాలలోకి ప్రవేశించిన తరువాత సైరంధ్రి వచ్చి ఉంటుందని నమ్మాడు. కాని,

వచ్చింది సైరంధ్రియేనా అని తెల్చుకొనే ప్రయత్నం ముందుగా చేయలేదు. దానికి కారణం లేకపోలేదు. తాను వస్తే, వచ్చింది కీచకుడేనా అని ఆమె కూడా అడగలేదు. ఆమెకు తనమీద అంత నమ్మకం. అందువలన తాను 'వచ్చింది నీవేనా?' అని చీకట్లో ఆమెను పలకరించి ధ్రువపరచుకొనలేదు. దీనికి అతడి బాహుబలగర్వమనే చీకటి కారణం. అందువలననే తనకు ఎదురయ్యే ప్రమాదాన్ని తెలిసికొనే వివేకం లేని గ్రుడ్డివాడయ్యాడు. తన అంతటివాడిని వలచి వచ్చిన మగువను గురించి భావించుకొంటూ తన గర్వమే మార్గదర్శిగా సాగిపోయి, సంకేతస్థలాన్ని గుర్తించి శయ్యను పసికట్టాడు. దానిపై ఆమె ఉన్న జాడలు లీలగా తోచాయి. మనస్సు సంతోషంతో పొంగిపోయింది. అప్పుడైనా పలకరించి ఎవరో తెలిసికొందామని అతడికి స్ఫురించలేదు. అతడి మనసు గ్రుడ్డిది కావటం చేత ఆమె కొరకు చేయి చాచాడు. (వస్తుజ్ఞానాన్ని చేతితో తెలిసికొనటం గ్రుడ్డివాడి లక్షణం) దీనికంతా కారణం బాహుగర్వఘన సంతసమత్తమే. ఇట్లా కీచకుడి చర్యలను సమర్థించటానికి తిక్కన కావ్యలింగాలంకారాన్ని ధ్వనిమయంగా వాడాడు. (సంపా.)

చ. ఘనతర కోప వేగమునఁ గంపమునొందు నిజాంగకంబులం
దనధృతి పెంపు సొం పచలితంబులఁ జేయ సమీరుకూర్మినం
దనుఁడు తదీయ చేష్టలును దద్వచనంబుల చొప్పు నేర్పడం
గను మతి నూరకుండె నవికార నిగూఢ నిజ ప్రకారుఁడై. 332

ప్రతిపదార్థం: ఘనతర= మిక్కిలి గొప్పదైన; కోపవేగమునన్= తీవ్రమైన కోపంతో, కంపమున్+ఒందు= వణుకుతున్న; నిజ+అంగకంబులన్= తన అవయవాలను; తన ధృతి పెంపు సొంపు= తన ధైర్యగుణం యొక్క అతిశయ వైభవం; అచలితంబులన్= కదలనివాటివిగా; చేయన్= చేయగా; సమీరు కూర్మినందనుఁడు= వాయుదేవుడి ప్రియపుత్రుడు- భీముడు; తదీయచేష్టలను= అతడి చర్యలూ; తత్+వచనంబుల చొప్పున్= అతని మాటలతీరూ; ఏర్పడంగన్= తేటపడేటట్లు; కను మతిన్= చూద్దాములే అనే ఆలోచనతో; అవికార= వికారంలేని (ఎటువంటి కలతపాటు లేని); నిగూఢ నిజప్రకారుఁడు+ఐ= కప్పబడిన తన పద్ధతి కలవాడై (లేదా రహస్యమైన తన పద్ధతి కలవాడై); ఊరక+ఉండెన్= ఊరకున్నాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు తీవ్రమైన కోపంతో అదురుతున్న తన శరీర అవయవాలను ధైర్యశక్తి వైభవంతో చిక్కబట్టుకొని ఆ కీచకుడి చేష్టలను, మాటలతీరును పరికిద్దామని అనుకొని తన గుట్టు బయటపడకుండా (తన సహజమైన ఉద్ధత స్వభావాన్ని దాచుకొని) ఎటువంటి కోపతాపాలకు గురికాకుండా ఊరక ఉండిపోయాడు.

విశేషం: అంతటి భీముడు ఈ విధంగా తన పద్ధతి మార్చుకొని నడుచుకొనటం విచిత్రంగా ఉంటుంది. ఇందువలన ఉద్ధతుడైన భీముడు ధీరుడైనాడు. అతడిలో కోపం విజృంభించాలంటే కీచకుడు ద్రౌపది పట్ల పలికే పలుకులూ, చేసే చేష్టలూ అతడికి తెలియాలి. అవి క్రోధభావ విభావాలు కావాలి. అందుకై ఈ మౌనం. ఈ సౌమ్య నిర్వికార వర్తనం. (సంపా.)

ఆ. కీచకాధముండు కిమ్మీర వైరిపైఁ। గేలు సాఁచి యా విశాలనయన
గాఁ దలంచి మేను గరుపాఱ నిట్లను। మదన ఘూర్ణమాన హృదయుఁ డగుచు. 333

ప్రతిపదార్థం: కీచక+అధముండు= నీచుడైన కీచకుడు; కిమ్మీరవైరిపైన్= కిమ్మీరుడిని చంపిన భీముడిపై; కేలు+చాఁచి= చేయిసాచి; ఆ+విశాలనయన+కాన్= ఆ వనిత (సైరంధ్రి)గా; తలఁచి= తలపోసి; మేను గఱుపారన్= శరీరం పులకించగా; మదన ఘూర్ణమాన హృదయుఁడు+అగుచున్= మన్మథభావాలతో కలయబారిన మనస్సుగలవాడౌతూ; ఇట్లు+అనున్= ఈవిధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కీచకుడు భీముడి శరీరంపై చేయి వేసి, మాలిని అనుకొని (స్పర్శను అనుభవించి) గగుర్పాటు చెందిన శరీరం కలవాడై, మన్మథభావాలు మనస్సులో ఉప్పతిల్లగా ఇట్లా అన్నాడు.

చ. 'వనిత! మనోహరంబులగు వస్తువులెల్లను వేడ్క నేఁటి నీ
కని నియమించి తెచ్చితిఁ బ్రియంబునఁ గైకొను; మెప్డు నంగనా
జనములు నన్నుఁజూచి మరు సాయకముల్ దమ చిత్తవృత్తు లేఁ
చినఁ గొనివచ్చి యిత్తురు విశిష్టధనంబులు నాకు లంచముల్. 334

ప్రతిపదార్థం: వనిత!= ఓ మాలినీ!; మనోహరంబులు+అగు= అందమైన; వస్తువులు+ఎల్లను= వస్తువులన్నీ; వేడ్కన్+ఏఁటి= వేడుకగా ఏర్పరిచి; నీకున్+అని, నియమించి తెచ్చితిన్= నీ కొరకై ప్రత్యేకంగా ఎన్నికచేసి తీసికొని వచ్చాను; ప్రియంబునన్= ప్రీతితో; కైకొనుము= తీసికొనుము; ఎప్డున్= ఎప్పుడూ; అంగనాజనములు= స్త్రీలందరూ; నన్నున్+చూచి= నన్ను (కీచకుడిని) చూచి; మరుసాయకముల్= మన్మథ బాణాలు; తమ చిత్తవృత్తులు= తమ మనఃప్రవృత్తులను; ఏఁచినన్= బాధించగా; విశిష్టధనంబులు= విశేష ధనాలను; నాకున్ లంచముల్= నాకు లంచాలుగా; కొనివచ్చి= తీసికొని వచ్చి; ఇత్తురు= ఇస్తారు.

తాత్పర్యం: 'ఓ మాలినీ! నీకుగా మేలి వస్తువులను ఏర్పరచి, ప్రీతితో తెచ్చాను. తీసికొనుము. ఇదివర కెప్పుడూ స్త్రీలు నన్ను చూచిన తరువాత మన్మథుడు తన బాణాలతో వారి మనస్సులలో మరులు రేపగా వారు నా పొందుకోరి విలువైన ధనాలను లంచాలుగా తెచ్చి ఇస్తారు.

విశేషం: విటులు తాముకోరినవారిని వలపింపజేసికొనటానికి లంచాలు ఇవ్వటం సహజం. ఇక్కడ స్త్రీలు తనను వలచివస్తారని లంచాలిస్తారని కీచకుడు సగర్వంగా చెప్పుకొంటున్నాడు. ఇందువల్ల అతడి స్వరూపాభిమానమూ, ఆత్మస్తుతీ తెలుస్తున్నాయి.

సీ. నాదు రూపంబు మనంబునఁ జిక్కిన । తరుణి ద క్కొరునేల సరకుసేయు?
నాదు లావణ్యంబునకు నిచ్చ మెచ్చిన । యెలనాఁగ పైఁబడ కేల నిలుచు?
నా విలాసంబులు భావింపఁ బడసిన । యింతి పుష్పా స్త్రుచే నెట్లు బ్రదుకు?
నా వివేకమున కానందింపఁ గనిన యం । గన యెట్లు విరహాగ్నిఁ గ్రాఁగకుండు?

తే. మెఱయ నా యాడుమాటలు దెఱవపిండు । నుల్లములకు నింపారెడు నురులు గావె?
యిట్లు నీ వొక్కతవె నన్ను నేలుకొంటి । గాక మాట లింకేటికిఁ గమలవదన !' 335

ప్రతిపదార్థం: కమలవదన!= పద్మం వంటి ముఖం గల ఓ వనితా!; నాదు రూపంబు= నా సౌందర్యం; మనంబున్+చిక్కినన్= మనస్సులో లగ్నమైన; తరుణి= స్త్రీ; తక్కు+ఒరునిన్= మరొకరిని; ఏల= ఎందుకు; సరకుసేయున్?= లెక్కపెట్టుతుంది?; నాదు లావణ్యంబునకున్= నా మేని నిగనిగలకు; ఇచ్చన్+మెచ్చిన= మదిలో మెచ్చుకొన్న; ఎలనాఁగ= స్త్రీ; పైన్+పడక+ఏల నిలుచున్?= పైన వచ్చి పడకుండా ఎట్లా నిలువగలుగుతుంది?; నా విలాసంబులు= నా శృంగారపు హొయలును గురించి; భావింపన్+పడసిన= ఆలోచించే అదృష్టం పొందిన; ఇంతి= స్త్రీ; పుష్ప+అస్త్రుచేన్= మన్మథునిచేత; ఎట్లు బ్రదుకున్?= ఎట్లా బ్రదుకుతుంది?; నా వివేకమునకున్= నా తెలివి తేటలకు; ఆనందింపన్+కనిన= సంతోషించగలిగిన; అంగన= స్త్రీ; విరహ+అగ్నిన్= విరహమనే

నిప్పులో; ఎట్లు+క్రాఁగక+ఉండున్?= వేగకుండా ఎట్లా ఉండగలుగుతుంది?; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; నా+ఆడు మాటలు= నేను మాట్లాడే మాటలు; తెఱవపిండు= స్త్రీ సమూహంయొక్క; ఉల్లములకున్= మనస్సులకు; ఇంపారెడు= ప్రీతి కలిగించే; ఉరులు కావె= ఉచ్చులు (బంధాలు) కావా?; ఇట్లు= ఈ విధంగా; నీవు+ఒక్కతవె= నీవు ఒక్కదానివే; నన్నున్= (కీచకుడిని); ఏలుకొంటి(వి)గాక!= ఏలుకొన్నావు సుమా!; మాటలు+ఇంకన్+ఏటికిన్= ఇక ఇంతకంటె మాటలు ఎందుకు? (ఇక మీద మాటలతో కాలక్షేపం చేయటం ఎందుకు? (రతికి ఉపక్రమిద్దామని భావం).

తాత్పర్యం: నా సౌందర్యం చూచిన స్త్రీ నన్ను తప్ప మరొకరిని ఎందుకు లెక్కిస్తుంది? నా లావణ్యాన్ని చూచిన అంగన నాపైన పడిపోకుండా ఎట్లా ఉండగలదు? నా విలాసాలను చూచిన స్త్రీ మదనబాణాలకు గురి అయి ఎట్లా బతుకగలదు? నా తెలివితేటలు చూచి ఆనందించిన స్త్రీ విరహాగ్నిలో పడి వేగిపోకుండా ఎట్లా ఉండగలదు? నా మాటలు మగువల మనసులకు అందమైన గాలాలు! ఈ విధంగా నేనింతవరకూ వనితలనందరినీ ఆకర్షిస్తూ ఉన్నాను. కాని, ఇప్పుడు నీ వొక్కతెవే నన్ను ఆకర్షించి ఏలుకొన్నావు. ఇంతకంటె నేను ఇంక ఏమి చెప్పేది?' (అయినా ఇంకా మాటలతో పనేమిటి? చేతల కుపక్రమిద్దాం).

విశేషం: 1. కీచకుడి రూప, లావణ్య, విలాస, వివేక, సంభాషణలను చూచిన వనితలు వరుసగా ఇతరులను సరకుచేయరు. ఇతరులను మెచ్చుకోరు. ఇతరులను భావించరు. ఇతరుల వివేకానికి ఆనందించరు. కాగా, కీచకుడికే చిక్కుతారు. అతడినే కోరుతారు. అతడు దొరకకపోతే మన్మథబాణాలకు గురియై, చనిపోవాలనుకొంటారు; మదనాగ్నిలో పడి మ్రగ్గిపోతారు. అతడి మాటలు ఇంపైన ఉరులు. అతడు దొరికితే ఇంపునిస్తాయి. దొరకకపోతే చంపుతాయి. ఇవన్నీ వనితలను తన సౌందర్య విలాసాలతో ఏలుకొనే పద్ధతులని కీచకుడు ఆత్మస్తుతి చేసికొన్నాడు. 2. అంతగా వనితలను ఏలుకొన్న నన్ను ఏలుకొన్నదానవు నీవు-అని సైరంధ్రిని ప్రశంసించాడు. కీచకుడు. ఇవి ప్రియురాలిని ప్రసన్నురాలిని చేసికొనటానికి పలికే ప్రశంసోక్తులు. 3. 'మాటలింకేటికి కమలవదన!' అనే మాటలకు రెండు రకాల అర్థాలున్నాయి. ఇంతకంటె అతిశయోక్తులు ఎందుకని ఒక అర్థం. ఇంక మాట లెందుకు చేతలకు ఉపక్రమిద్దామని మరొక అర్థం. ఈ రెండవ అర్థాన్ని కూడా భావించి భీముడు ఉలిక్కిపడి ఉంటాడు. ఇక మాటలు తానే సాగించాడు చేతలకు ఊతలుగా. (సంపా.)

క. **అనవుడు మనమున నిస్సీ! యని, యుచిత నిగూఢభంగు లగు భాషణముల్**
తన ప్రియ వినిపించుట కి। ట్లనియెన్ మృదురీతి భీముఁ డాతనితోడన్. **336**

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగా విని; భీముఁడు; మనమునన్= మనస్సులో; ఇస్సీ! అని= ఛీ! అనుకొని; ఉచిత= తగిన; నిగూఢ భంగులగు= రహస్య పద్ధతులలో; భాషణముల్= మాటలు; తన ప్రియన్= తన భార్య అయిన ద్రౌపదికి; వినిపించుటకున్= వినిపించటానికి; మృదురీతిన్= (స్త్రీవలె) కోమలమైన పద్ధతిలో; ఆతనితోడన్= కీచకుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విని భీముడు మనస్సున ఛీత్కరించుకొని, అప్పటికి తగినట్లుగా తన రహస్య పద్ధతికి అనువైన మాటలను తన ప్రియభార్య అయిన ద్రౌపదికి వినిపించేటట్లు సంతోషపెట్టాలని తలచి, (స్త్రీవలె) కోమలంగా కీచకుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తే. **'ఇట్టివాఁడవు గావున నీవు నిన్నుఁ। బొగడికొనఁదగు; నకట! నా పోల్కి యాఁడు**
దాని వెదకియు నెయ్యెడనైన నీకుఁ। బడయవచ్చునె యెఱుఁగక పలికితిట్లు. **337**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టివాఁడవు కావునన్= ఇటువంటివాడివి కాబట్టి; నీవు (కీచకుడు); నిన్నున్= నిన్నే; పొగడికొనన్+తగున్= పొగడుకొనటం సబబే; అకట!= ఔరా!; నా పోల్కి= నన్ను పోలిన; ఆఁడుదానిన్= స్త్రీని; వెదకియున్= వెదకినా కూడా; ఏ+ఎడన్+ఐనన్= ఎక్కడైనా; నీకున్+పడయవచ్చునె?= నీవు పొందగలవా?; ఎఱుఁగక= తెలియక; ఇట్లు పలికితి(వి)= ఇట్లా మాట్లాడావు.

తాత్పర్యం: 'ఇటువంటివాడివి కాబట్టి నిన్ను నీవే పొగడుకొనటం సమంజసమే. నావంటి స్త్రీ ఎక్కడ వెదకినా నీకు దొరకదు. తెలియక నీవు ఇట్లా మాట్లాడావు.

విశేషం: 1. అలం: వ్యాజోక్తి. ఇందులో మొదటి వాక్యం కాకువు వలన ఏర్పడే అధిక్షేపోక్తి. అందులోనూ వ్యాజోక్తి. పైకి స్తుతి చేస్తున్నట్లుగా ఉన్నా కాకువులో స్ఫురించేది నింద. ఇట్టివాడివి అన్నప్పుడు వ్యతిరేకధ్వని స్ఫురిస్తుంది. ఇంతటి అధికుడవని ప్రశంస, ఇంతటి అధముడవని నింద. ఆత్మప్రశంస ఉద్ధతుల లక్షణం. ఉదాత్తుల స్వభావం కాదని అధిక్షేపం. 2. అలం: వ్యతిరేకం. ఈ పద్యంలోని రెండవ వాక్యం హాస్యోక్తి. తనంతటివాడు లేడని చెప్పుకొన్న కీచకుడికి ప్రతిసమాధానం. 'నా పోల్కి ఆడుది' అనునప్పుడు ఉపమానం కంటె ఉపమేయం అధికంగా చెప్పే వ్యతిరేకాలంకార స్ఫూర్తి ఉన్నది. భీముడు సైరంధ్రి స్థానంలో కూర్చొని ఆడుదాని గొంతుతో మాట్లాడుతున్నాడు- ఇప్పటి 'మిమిక్రీ' (ధ్వన్యనుకరణం) వలె, చీకటిలో చూడలేక భీముడినే వలచినదానిగా భావించాడు కీచకుడు. అందువలన నావంటి వింతస్త్రీ నీ కెక్కడా దొరకదని హాస్యోక్తి. 'ఎఱుఁగక పలికి తిట్లు' అనే మాట జాతీయం. అమాయకంగా మాట్లాడావనీ. నా సంగతి తెలియక మాట్లాడావనీ అర్థాలు ఏర్పడతాయి. ఇదీ హాస్యోక్తియే. 3. ఈ అధిక్షేప హాస్యోక్తులు భీముడి పౌరుష ప్రవృత్తికి భిన్నంగా ఉండి వికృతిని స్ఫురింప చేస్తాయి. కాబట్టి ద్రౌపదికీ, పఠితలకూ హాస్యాన్ని కలిగిస్తాయి. ఈ హాస్యం శృంగార సంబంధమైన లలిత హాస్యం కాదు. శత్రువు మీద విసిరే అధిక్షేపరూప గంభీర హాస్యం. (Grim humour) ఈ హాస్యం ఒక్కసారి విరుచుకపడబోతున్న భీముడి రౌద్రాగ్నికి ధూమశిఖ వంటిది. (సంపా.)

క. నా యొడలు సేర్చినప్పుడ। నీ యొడలెట్లగునొ? దాని నీవెఱిఁగెదు; న
న్నే యబలలతోడిదిగాఁ। జేయఁదలంచితివి తప్పు సేసితి కంటే! 338

ప్రతిపదార్థం: నా ఒడలు+చేర్చిన+అప్పుడు+అ= నా శరీరంతో నీ శరీరం దగ్గర చేస్తే; నీ ఒడలు= నీ శరీరం; ఎట్లు+అగునొ?= ఎట్లా ఔతుందో; దానిన్= దానిని; నీవు+ఎఱిఁగెదు(వు)= నీవు తెలిసికొంటావు; నన్నున్+ఏ+అబలల తోడిదిగాన్= నన్ను మిగిలిన ఏ స్త్రీలతో సమానంగా; చేయన్+తలంచితివి= చేయాలనుకొన్నావో; తప్పు+చేసితి(వి)= తప్పుచేశావు; కంటే= చూచావా? (తెలుగులో తెలిసిందా? చూడు! అనే హెచ్చరికలకు సమానార్థకం).

తాత్పర్యం: నా శరీరంతో నీ శరీరం తగిలినప్పుడే నీ శరీరం ఏమవుతుందో అది నీవే తెలిసికొంటావు. నన్ను మిగిలిన సామాన్య స్త్రీలతో సమానంగా చేయదలచుకొన్నావో, తప్పు చేసినట్లే సుమా!

విశేషం: 1. ఇది శ్లేషగర్భితమైన వ్యంగ్యోక్తి. 'మాట లింకేటికిఁ గమలవదన!' అని 335వ పద్యంలో మదనకార్యోత్సాహాన్ని వ్యంగ్యంగా ప్రదర్శించిన కీచకుడి వాక్యానికి దీటుగా ప్రౌఢంగా భీముడు చెప్పిన మాట లివి. తెలుగు పలుకుబడుల వింత పోకడలు శృంగార రౌద్ర రసానుగుణంగా, శ్లేషమయంగా, వ్యంగ్యంగా ప్రయోగించే నేర్పు ఈ రచనలో రాణించింది. 'నా ఒడలు చేర్చునప్పుడు.' అనే వాక్యానికి నా శరీరంతో నీ శరీరం సంగమించేటప్పుడు-అని శృంగారపరమైన అర్థం. నా శరీరంతో ద్వంద్వయుద్ధం కొరకు నీ శరీరం తలపడ్డప్పుడు-అని రౌద్రరసపరమైన అర్థం. ఇది అర్థశ్లేష 2. 'నన్ను ఏ వనితల వంటిదానినిగానో భావించావా! తప్పు చేసిన వాడివే ఔతావు సుమా!' అన్నది వ్యంగ్యోక్తి (satire). నేను ఇతర సామాన్యవనితలవంటి దానను కాను. నీవు అట్లా భావిస్తే పొరపాటుపడ్డట్లే. ఈ వాక్యంలో తాను అసామాన్య వనిత నన్నట్లు ప్రకృతార్థం. కాని, నేను ఆడుదనం లేని ఆడుదానిని.

ఆడుదానిగా అభినయిస్తున్న పురుషుడిని. నన్ను స్త్రీగా భావించి అందరి స్త్రీలవలెనే భోగింపదలచుకొంటే నీవు పొరపాటుపడ్డట్లే. అది పొరపాటు కాదు పరదారాగమన దోషం కూడా! దానికి తగిన ఫలం అనుభవిస్తావు-అని ఎత్తిపొడుస్తూ అన్నమాట! 3. మొదటి వాక్యం రౌద్రగర్భితం: రెండవ వాక్యం శృంగార జల్పితం. రెండూ వెరసి ఈ పద్యం గంభీర హాస్యరస వ్యంజకం. ఇక్కడ స్త్రీకి పర్యాయంగా అబలా శబ్దం కావడం గమనించదగింది. నన్ను బలం లేని స్త్రీనిగా ఎంచుతున్నావేమో, నేను సబలుడైన పురుషుడిని సుమా! అనడం కూడా ధ్వనితం. (సంపా.)

క. నను ముట్టి నీవు వెండియు । వనితల సంగతికిఁ బోవువాఁ డవె? యైనం
దను వేఁ బడసిన ఫలమే? । కనియెద విదె చిత్తభవవికారము లెల్లన్.' 339

ప్రతిపదార్థం: నీవు (కీచకుడు); ననున్+ముట్టి= నన్ను తాకి; వెండియున్= మళ్ళీ; వనితల సంగతికిన్= స్త్రీల పొందుకు; పోవువాఁడవె?= పోగలవా? (పోలేవు); ఐనన్= ఐనా; తనువు= శరీరం; ఏన్= నేను; పడసిన ఫలమే?= పొందిన ఫలమే?; ఇదె= ఇప్పుడే; చిత్తభవవికారములు+ఎల్లన్= మన్మథుని వికారాలన్నీ (మనసులో కలిగిన భావాలన్నీ); కనియెదవు= చూస్తావు.

తాత్పర్యం: నన్నొకసారి ముట్టుకొన్న తరువాత మరింక ఆడువారి పొందుకు నీవు పోగలవా? మరింక ఏ ఆడువారి ముచ్చటలోనూ ఆసక్తిని చూపబోవు. (నీవు మరే స్త్రీలనూ కోరబోవు అని ఒక అర్థం. ఆడువారి పొందుకు పోలేని స్థితిని (చావును) పొందుతావని గూఢార్థం). కాగా, నే నీ శరీరాన్ని పడసిన (పుట్టినందుకు) ఫలమూ, నీ మనసులో కలిగే మన్మథ భావాల ఫలమూ ఇప్పుడే చూడగలవు (అనుభవించగలవు).

విశేషం: ఈ పద్యంలో శ్లేషానుప్రాణితమైన చమత్కారోక్తి గంభీర హాస్య వ్యంజకంగా నిబంధించబడింది. పద్యంలోని కొన్ని పదాలకు శ్లేషార్థాలివి. ముట్టి= తాకి, ఎదుర్కొని, ఆక్రమించి; వనితల సంగతి= స్త్రీలను గురించి మాట్లాడటం, స్త్రీల కథల ప్రస్తావనలు, స్త్రీల తోడి స్నేహం; పొందు, సంగమం; చిత్తభవ వికారములు= మన్మథ వికారాలు, మనసులో పుట్టిన భావాలు; కనియెదవు= చూస్తావు, అనుభవిస్తావు; తనువు పడసిన ఫలం= జన్మ ఎత్తిన దానికి ఫలం, ఈ (స్త్రీగా నటించే) రూపం తాల్చినందుకు ఫలం నిన్ను చంపకపోతే నేను శరీరం ధరించినందుకు ఫలమేముంది-అని భావం; ఇదే= ఇప్పుడే, ఇదిగో చూడు అని కార్యోన్ముఖుడు అయ్యే చర్యను సూచించే పదం.

శ్లేష తాత్పర్యం: నన్ను తాకి (ఎదుర్కొని) నీవు మళ్ళీ ఆడవాళ్ళ పొత్తుకు పోతావా? (నీవు-చనిపోతావు), అట్లా అయితే నేనీ శరీరాన్ని ధరించిన ఫలాన్నే నీవు నీ మనసులో పుట్టిన భావాల ఫలంగా పొందగలుగుతావు. (భీముడు పుట్టినందుకు ఫలం శత్రు సంహారం; కీచకుడి మనస్సులో కలిగిన పరసతీసమాగమవికారాలకు ఫలం మరణం). (సంపా.)

మ. అనుచున్ గ్రక్కున లేచి రోషకఠినం బౌ హాస మా సూతు నె
మ్మన ముద్వేగముఁ బొందఁజేయ బలసామగ్రీసముజ్జృంభణం
బున వానిం దలపట్టి వంచుటయు నేపుం జేవయుం దోఁప వాఁ
డనుమానింపక బె ట్టదల్చికొని కోపాటోపదీప్తాంగుఁడై. 340

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అంటూ; గ్రక్కునన్ లేచి= తటాలున లేచి; రోషకఠినంబు+ఔ= కోపంచేత భయంకరమైన; హాసము= నవ్వు; ఆ సూతు నెఱ+మనము= ఆ కీచకుడి నిండుమనస్సును; ఉద్వేగమున్+పొందన్+చేయన్= కలతపడేటట్లు చేయగా; బలసామగ్రీసముజ్జృంభణంబునన్= సమగ్రమైన బలాన్ని విజృంభింపజేసి; వానిన్= కీచకుడిని; తల+పట్టి వంచుటయున్= తలపట్టి

వంచగా; ఏపున్= గర్వం; చేవయున్= బలమున్నూ; తోఁపన్= తెలిసేటట్లు; వాఁడు= కీచకుడు; అనుమానింపక= వెనుకాడక, శంకించక; బెట్టు= గట్టిగా; అదల్చికొని= విడిపించుకొని; కోప+ఆటోపదీప్త+అంగుఁడు+ఐ= కోపంయొక్క తీవ్రత వలన మండిపడే శరీరం కలవాడై.

తాత్పర్యం: ఇట్లా అంటూనే తటాలున లేచి భీముడు కీచకుడి మనస్సు కలత చెందేటట్లు అట్టహాసం చేసి, తన భుజబలంచేత అతడి తలపట్టి వంచగా కీచకుడు బలపరాక్రమాలను కూడగట్టుకొని వెనుకాడకుండా గట్టిగా విడిపించుకొని తీవ్రమైన కోపంతో మండిపడుతూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: ఇది కీచకుడు ఊహించని పరిస్థితి. తలపట్టి వంచటంలో ఏదో ఘోరం జరగబోతున్నదనే అనుమానం కలిగింది. మదనవికారం గాలికి పోయింది. తన భుజ పరాక్రమంతో విజృంభించిన కోపం దాల్చాడు.

భీమసేనుఁడు కీచకుని సంహరించుట (సం.4-21-50)

వ. గంధర్వుం డను తలంపున. 341

తాత్పర్యం: గంధర్వుడనే ఆలోచనతో.

చ. పవనతనూజు బాహువులు పాణియుగంబునఁ బట్టి వీఁకమై
నవనిపయిం బడం దిగిచి యంగము జానుల నూఁదినం గడున్
జవమున దండ తాడిత భుజంగము భంగి సముత్థితాంగుఁడై
యవయవముల్ ప్రకోపరభసాతిశయంబునఁ బొంగ నుద్ధతిన్. 342

ప్రతిపదార్థం: పవన తనూజు బాహువులు= వాయు తనయుడైన భీముడియొక్క భుజాలు; పాణియుగంబునన్+పట్టి= రెండు చేతులతో పట్టుకొని; వీఁకమైన్= పరాక్రమంతో; అవనిపయిన్= నేలమీద; పడన్+తిగిచి= లాగి పడవేసి; అంగము= భీముడి శరీరం; జానులన్= మోకాళ్ళతో; ఊఁదినన్= అదమగా; కడున్+జవమునన్= అధికశక్తితో; దండతాడిత= కర్రతో కొట్టబడిన; భుజంగముభంగిన్= పామువలె; సముత్థిత+అంగుఁడు+ఐ= ఎగసిన శరీరం కలవాడై; ఉద్ధతిన్= గర్వంతో; అవయవముల్= అవయవాలు; ప్రకోపరభస+అతిశయంబునన్+పొంగన్= అధికమైన కోపవేగంతో ఉప్పొంగగా;

తాత్పర్యం: కీచకుడు భీముడి భుజాలను తన చేతులతో పట్టి బలిమితో లాగి నేలమీద పడవేసి అతడి శరీరాన్ని తన మోకాళ్ళతో అదుమగా, భీముడు కర్రదెబ్బతిన్న పామువలె చప్పున లేచి అధికమైన కోప సంరంభంవలన ఉప్పొంగిన సర్వశరీరావయవాలతో విజృంభించి గర్వంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: ఉపమ. మల్లయుద్ధంలోని భంగిమలను (పట్లు) మనోనేత్రాలకు చలనచిత్రంవలె గోచరించేటట్లు చేసిన వర్ణన మిది. భీముడు కీచకుడి తలపట్టి లాగి వంచాడు. అట్లా వంగిన కీచకుడికి భీముడి బాహువులు దగ్గరగా అందుతాయి. అందువలన కీచకుడు కూర్చున్న భీముడిని భుజాలు పట్టి బలంగా త్రోసి నేలమీదకు నెట్టి క్రింద పడవేసి, నడుముమీద మోకాళ్ళు పెట్టి అదిమాడు. ఇది కుస్తీలో మరొక పట్టు. అట్లా అదిమినప్పుడు నడుంమీద కర్రతో కొట్టితే తలతో తోకతో ఒక్కసారి విజృంభించి బుసకొట్టి ఎగిరే పామువలె భీముడు ఆ పట్టును అవలీలగా త్రోసి పైకి లేచాడు. భీముడికి కోపం రావాలంటే శత్రువు బలంగా అతడిని ఎదుర్కొనాలి. దానినిబట్టి అతడు శత్రువు బలాన్ని ఊహించి ప్రతిక్రియ మొదలుపెట్టుతాడు. ప్రస్తుతం కీచకుడి

దెబ్బకు భీముడి ఒడలంతా కోపాతిశయంతో ఉప్పొంగిపోయింది; గర్వం తలయెత్తింది. చర్య ప్రతిచర్యతోపాటు భావావస్థల పరిణామాన్ని కూడా చిత్రించటంతో యుద్ధం చైతన్యవంతంగా ఉంటుంది తిక్కన రచనలో. (సంపా.)

మ. మగుడం గీచకుఁ బట్ట వాఁడును బలోన్మాదంబునన్ బాహు గ
ర్వ గరిష్ఠుండగు నా హిడింబరిపుఁ దీవ్రక్రోధుఁడై పట్టి బె
ట్టుగఁ ద్రోపాడఁగ నిద్దఱున్ భుజబలాటోపంబుమై నొండొరున్
మిగులం జాలక కొంతసేపు వడి మేమేఁ బోరి రుగ్రాకృతిన్. 343

ప్రతిపదార్థం: మగుడన్= మళ్ళీ; కీచకున్+పట్టన్= కీచకుడిని పట్టుకోగా; వాఁడును= కీచకుడుకూడా; బల+ఉన్మాదంబునన్= పరాక్రమ గర్వంతో; బాహుగర్వగరిష్ఠుండు+అగు= భుజబలగర్వంతో గొప్పవాడైన; ఆ హిడింబ రిపున్= ఆ భీముడిని (హిడింబుడి శత్రువును); తీవ్రక్రోధుఁడు+ఐపట్టి= అధిక కోపంతో పట్టుకొని; బెట్టుగన్= మిక్కిలి; త్రోపాడఁగన్= తోయగా; ఇద్దఱున్= భీమకీచకులు; భుజబల+ఆటోపంబుమైన్= భుజాల బలం యొక్క ఆడంబరంతో; ఒండొరున్= ఒకరిని ఒకరు; మిగులన్+చాలక= మించిపోలేక; వడిన్= వేగంతో; మేమేన్= అనాయాసంగా; ఉగ్ర+ఆకృతిన్= భయంకరమైన ఆకారాలతో; కొంతసేపు= కొంచెంసేపు; పోరిరి= పోరాడారు.

తాత్పర్యం: భీముడు మరల కీచకుడిని బాహువులతో ఒకపట్టుపట్టాడు. బలోన్మాదంతో కూడిన ఆ కీచకుడు కూడా బాహుగర్వంగల వీరుల్లో శ్రేష్ఠుడైన భీముడిని తీవ్రమైన కోపంతో పట్టి గట్టిగా త్రోసినాడు. ఈ విధంగా వాళ్లు భుజబలాధిక్యంలో ఒకరినొకరు మించజాలక భయంకర స్వరూపులై త్రోపులాడుతూ అనాయాసంగా కొంతసేపు పోరాడినారు.

విశేషం: మల్లయుద్ధంలో వీరులు బాహువులలో పరస్పరం శరీరాలను బిగియబట్టి కలియబడుతూ పరస్పర భుజబలాలను ప్రదర్శించటం సర్వసామాన్యం. మేమే - మేమెయి - అనాయాసంగా (సూ.ని.) భుజబలంతో ఇద్దరూ సమానస్థాయిలో ఉన్నారు. కాబట్టి పోరు అనాయాసంగానూ, భయంకరంగానూ సాగింది. సమయుద్ధం సాగిన ఘట్టమిది. (సంపా.)

వ. అట్టి యెడ. 344

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

క. తన యగపా టొరు లెఱుఁగుదు । రని సూతుఁడు సమయభంగ మగుటకు భీముం
డును గొంకుచుఁ జప్పుడు సే । యని గూఢ విమర్దనప్రహారములఁ దగన్. 345

ప్రతిపదార్థం: తన+అగపాటు= అక్కడి తన ఉనికి; ఒరులు= ఇతరులు; ఎఱుఁగుదురు+అని= తెలిసికొంటారని; సూతుఁడున్= కీచకుడూ; సమయ భంగము+అగుటకున్= అజ్ఞాతవాసం చెడిపోతుందని; భీముండును; కొంకుచున్= జంకుతూ; చప్పుడు +చేయని= శబ్దం కాని; గూఢవిమర్దన ప్రహారములన్= రహస్యంగా పొడిచే పిడికిటి పోట్ల దెబ్బలతో; తగన్= ఒప్పునట్లుగా.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో తాను అటువంటి చోట ఉన్నానని ఇతరులు తెలిసికొంటారేమోనని కీచకుడూ, అజ్ఞాతవాస ప్రతిజ్ఞకు భంగం కలుతుందేమోనని భీముడూ లోలోన జంకుతూనే చప్పుడుకాని పిడికిటిపోట్ల దెబ్బలతో ఇద్దరికీ తగినట్లు (పోరసాగారు). (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

విశేషం: ఇది మల్లయుద్ధంలో మూడవ పద్ధతి. ఇందులో ఇద్దరూ పిడికిళ్ళ పోట్లతో ద్వంద్వయుద్ధం సాగించారు. అయితే ఇద్దరికీ కారణాలు వేరైనా భయం ఒకటే ఉంది. ఒకరిది పరువునష్టం కలిగే భయం. మరొకరిది వ్రతభంగభయం. ఇట్లా ఇద్దరికీ ఉపయోగపడిన ఒక భయం వర్ణించబడింది.

వ. మల్లయుద్ధ నైపుణ్యంబు మెఱయం గడంగి. 346

తాత్పర్యం: కుస్తీపట్ల పోరులో నేర్పరితనం ప్రదర్శించాలని పూనుకొని.

సీ. తిగిచిన నడుగులు దెరలక యొండొరుఁ। గ్రమ్మఱఁ దిగుచుచుఁ గడిమి మెఱయఁ,
బొడిచిన వెస బీఱుపోవక యొండొరు। నందంద పొడుచుచు నవనిఁ బెట్టి,
యొత్తిన బెగ్గలం బొందక యొండొరు। బలువిడి నొత్తుచు నలవు మిగిలి,
యడఁగంగఁ బొదివిన నడిచిపా టించుక। యును లేక వీఁక నొండొరుల నడరి,

తే. యడఁగఁ బొదువుచు, నలుక యంతంత కగ్గ। లించి యాయముల్ నొంచి దోర్లీల నెఱపి
యుల్లసిల్లిన స్రుక్క కొండొరుల రౌద్ర। వృత్తి నొంచు చొండొరులకు వెక్కసముగ. 347

ప్రతిపదార్థం: తిగిచినన్= ఒకరి నొకరు లాగుకొనగా; అడుగులు తెరలక= పదాలు కదలక; ఒండొరున్= ఒకరి నొకరు; కడిమి మెఱయన్= పరాక్రమం ప్రకాశించగా; క్రమ్మఱన్+తిగుచుచున్= మళ్ళీ లాగుతూ; పొడిచినన్= పిడికిలితో కుమ్మగా; వెసన్= వేగంగా; బీఱు+పోవక= వెనుకంజ వేయకుండా; ఒండొరున్= ఒకరినొకరు; అందు+అంద= అనేక చోట్లలో; పొడుచుచున్= గుద్దులాడుతూ; అవనిన్+పెట్టి= నేలమీద పడవేసి; ఒత్తినన్= అదిమినప్పటికీ; బెగ్గలంబు= భయంతోడి తత్తరపాటు; ఒందక= పొందకుడా; ఒండొరున్= ఒకరికొకరు; బలువు+ఇడిన్= పరాక్రమంతో; ఒత్తుచున్= అదుముతూ; అలవు మిగిలి= కోపం హెచ్చి; అడగంగన్+పొదివినన్= లోబడేటట్లు పట్టుకోగా; అడిచిపాటు= లొంగిపోవటం; ఇంచుకయును లేక= కొంచెం కూడా లేకుండా; వీఁకన్= పరాక్రమంతో ఒండొరులన్+అడరి= ఒకరినొకరు అతిశయించి; అడఁగన్+పొదువుచున్= లోబరచుకొనేటట్లు పట్టుకొని; అలుక= కోపం; అంతకున్+అంతకున్= క్రమక్రమంగా; అగ్గలించి= అధికమై; అయముల్+వొంచి= మర్మస్థానాలు నొప్పించి; దోస్+లీల, నెఱపి= భుజశక్తి ప్రదర్శించి; ఉల్లసిల్లినన్= ప్రకాశించగా; స్రుక్కక= వెనుదీయక; ఒండొరులు+అ= ఒకరి నొకరే; రౌద్రవృత్తిన్= రౌద్రరసప్రవృత్తులతో; నొంచుచున్= బాధిస్తూ; ఒండు+ఒరులకున్= ఒకరికొకరికి; వెక్కసముగన్= సహింపరానట్లుగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తాత్పర్యం: ఒకరిని ఒకరు లాగగా అడుగులు కదలకుండా గట్టిగా నిలబడుతున్నా నేర్పుమీద పరస్పరం లాగుతూ ఉండేవారు; ఒకరిని ఒకరు గడుసుగా పిడికిళ్ళతో పొడిచినా వెనుకాడక పరస్పరం అవే చోట్ల తిరిగి పొడుచుకొంటూ ఉండేవారు; ఒకరిని మరొకరు నేలమీద పడవేసి గట్టిగా ఒత్తినా భయపడక ఒకరినొకరు బలప్రయోగంతో ఒత్తుతూ ఉండేవారు; కోపం పెరిగి ఒకరి నొకరు లోబడేటట్లు క్రమ్మి పట్టుకొన్నా లొంగుబాటు ఏమాత్రం లేకుండా పౌరుషంతో ఒకరినొకరు అణచుకొనటానికి యత్నించేవారు. కోపం అంతకంతకూ పెరుగుతూ ఉండగా విజృంభించి ఆయువు పట్టులను బాధించి భుజబలాన్ని ప్రదర్శించి పొంగిపోయేవారు; ఎన్ని విధాలైనా ఒకరి కొకరు తగ్గేవారు కాదు. ఒక్కొక్కరిలో ఆయా సమయాలలో కలిగే రౌద్రరస మనఃప్రవృత్తులచేత ఇరువురూ ఒకరికి మరొకరు అసాధ్యులై పోరేవారు.

విశేషం: అలం: స్వభావోక్తి.

క. కదియుచుఁ బాయుచుఁ బట్టుచు । నదలుచుచుం బడుచు లేచు చడఁగుచు వడిగొం
చొదవెడుకినుకం గడు బె । ట్టిదముగఁ బెనఁగిరి చలంబు డింపక కడిమిన్. 348

ప్రతిపదార్థం: కదియుచున్= సమీపిస్తూ; పాయుచున్= తొలగుతూ; పట్టుచున్= పట్టుకొంటూ; అదలుచుచున్= అదిలించుకొంటూ; పడుచున్+లేచుచున్= పడుతూ లేస్తూ; అడఁగుచున్= లోబడుతూ; వడి+కొంచున్= వేగాన్ని చూపుతూ; ఒదవెడు కినుకన్= కలిగే కోపంతో; కడుబెట్టిదముగన్= మిక్కిలి భయంకరముగా; కడిమిన్= బలంతో; చలంబు డింపక= పట్టుదల వదలకుండా; పెనఁగిరి= పోరాడారు.

తాత్పర్యం: దగ్గరికి వస్తూ, దూరం పోతూ, పట్టుతూ, వదలుతూ, భయపెట్టుతూ, అదలిస్తూ, పడుతూ, లేస్తూ, తగ్గుతూ, వేగంగా విజృంభిస్తూ, పెరిగే కోపంతో పట్టుదలలు వీడకుండా పరాక్రమంతో మిక్కిలి భయంకరంగా పోరాడారు.

విశేషం: అలం: స్వభావోక్తి. తెలుగు పదాల పోహళింపుతో కుస్తీపట్ల మెలకువలన్నిటినీ దేశీయంగా వర్ణించాడు తిక్కన. శబ్దాల సహాయంతో పిడిగుద్దుల సవ్వడిని మన చెవులకు వినిపించేటట్లు చేశాడు. పద్యం చదివే తీరులో చదివితే మల్లయుద్ధంవలెనే ఉంటుంది.

ఆ. ఇవ్విధమున నేచి యిరువురుఁ బెద్దయుఁ । బ్రొద్దు పోర వాయుపుత్రు బలము
దోడుతోడఁబెరుఁగఁదొడఁగె నాకీచకా । ధమునిలావు పిదపఁ దఱుఁగఁజొచ్చె. 349

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధమునన్= ఈ రకంగా; ఏచి= విజృంభించి; ఇరువురున్= భీమకీచకులు; పెద్దయున్+ప్రొద్దు= చాలాసేపు; పోరన్= యుద్ధం చేయగా; వాయుపుత్రుబలము= భీముడిశక్తి; తోడుతోడన్= అంతకంతకు; పెరుఁగన్+తొడఁగెన్= అధికం కాసాగింది; ఆ కీచక+అధముని లావు= ఆ నీచుడైన కీచకుడి శక్తి; పిదపన్= పిమ్మట; తరుఁగన్+చొచ్చెన్= తగ్గిపోసాగింది.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పరాక్రమంతో ఒకరితో నొకరు చాలాసేపు పోరాడగా భీముడి భుజశక్తి క్రమంగా పెరుగసాగింది. ఆ నీచుడైన కీచకుడి శక్తి క్రమంగా తగ్గసాగింది.

ఉ. దాని నెఱింగి యెంతయు నుదగ్రత నా బకవైరి గ్రక్కునన్
వాని నడంగఁబట్టి పడవైచి మహోగ్రత నాక్రమించెఁ బం
చానన మేణముం బొదువున, ట్లతఁ డూర్జితశక్తి నుద్భటుం
డై నెగసెన్ సమీరసుతు నల్కకుఁ బ్రాఁ కిడినట్లు వీఁకతోన్. 350

ప్రతిపదార్థం: దానిన్+ఎఱింగి= అది తెలిసికొని; ఎంతయున్= ఎంతో; ఉదగ్రతన్= కోపంతో; ఆ బకవైరి= ఆ (బకాసురుడి శత్రువు) భీముడు; గ్రక్కునన్= వెంటనే; వానిన్= కీచకుడిని; అడంగన్+పట్టి= అణిగేటట్లు పట్టుకొని; పడన్+వైచి= పడద్రోచి; మహా+ఉగ్రతన్= మిక్కిలి పరాక్రమంతో; పంచాననము= సింహం; ఏణమున్= జింకను; పొదువు+అట్లు= పట్టుకొన్నట్లు; ఆక్రమించెన్= పట్టుకొన్నాడు; అట్లు= ఆవిధంగా; సమీరసుతు= భీముని యొక్క; అల్కకున్= కోపానికి; వీఁకతోన్= పరాక్రమంతో; ప్రాఁకు+ఇడినట్లు= ప్రాకటానికి ఆధారాన్ని అందించినట్లు; అతఁడు= కీచకుడు; ఊర్జితశక్తిన్= మిక్కిలిబలంతో; ఉద్భటుఁడు+ఐ= పరాక్రమవంతుడై; ఎగసెన్= పైకి ఎగిరాడు.

తాత్పర్యం: కీచకుడు బలహీనపడటం తెలిసికొని భీముడు సింహం జింకమీద పడి వెంటనే దానిని నేలమీద పడవేసి భయంకరంగా దానిని మొత్తం ఎట్లా ఆక్రమిస్తుందో అట్లా పరాక్రమంతో పొదివి పట్టాడు. భీముడి కోపలతకు ప్రాకు పెట్టినట్లుగా కీచకుడు తన శక్తినంతా పెంచి పరాక్రమాన్ని ప్రదర్శించి పెనగి పైకి లేచాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. బలాబలాలను సూచించేవి సింహం జింకల ఉపమానాలు. కీచకుడు పట్టుతప్పించుకొని పైకి లేవటం భీముడి కోపానికి ఆధార స్తంభాన్ని నిలిపినట్లైనది. కోపాన్ని లతగా రూపించి ధ్వనిమయం చేశాడు తిక్కన.

క. నెగయునెడ నగ్గమైనను। బిగియారుచుఁ బిఱుఁదుసనినఁ బిడికిటఁ గొఱసం
దిగడు బెడిదముగఁ బొడిచెం। బగతుఁడు గను మిడిసి నేలఁబడి తన్నికొనన్. 351

ప్రతిపదార్థం: నెగయు+ఎడన్= పైకిలేచేటప్పుడు; అగ్గమైనను= లోబడినప్పటికీ; బిగి+ఆరుచున్= బిగువు కలవాడై; పిఱుఁదు+చనినన్= వెనుకకు పోగా; పగతుఁడు= శత్రువైన కీచకుడు; కనుమిడిసి= కనుగ్రుడ్లు బయటకివచ్చి; నేలన్+పడి= నేలమీదపడి; తన్నికొనన్= తన్నుకొనేటట్లు; పిడికిటన్= పిడికిలితో; కొఱసంది= ఆయువు పట్టును; కడుబెడిదముగన్= మిక్కిలి కఠినంగా; పొడిచెన్= పొడిచాడు.

తాత్పర్యం: కీచకుడు పైకెగసినప్పుడు లోబడినా కూడా, ఆ లోపల బిగువుగలవాడై వెనకకుబోయి తప్పించుకొనచూచినా భీముడు మిక్కిలి కోపంతో పిడికిలి పట్టి అతడి ఆయువుపట్టులో దారుణంగా పొడిచాడు. అంతటితో కీచకుడు కనుగ్రుడ్లు బయటికి వచ్చి నేలమీదపడి తన్నుకొన్నాడు.

ఆ. పల్లవ ప్రసూన ఫలభరితంబగు। మ్రాను గూలఁద్రోచు మత్తగజము
పోలె వివిధ రత్నభూషణభూషితుం। డైన సూతుఁ గూల్చె ననిలసుతుఁడు. 352

ప్రతిపదార్థం: పల్లవ ప్రసూన ఫలభరితంబు+అగు= చిగుళ్ళు, పూలు, పండ్లతో నిండినదైన; మ్రాను= చెట్టు; కూలన్+త్రోచు= కూలత్రోసే; మత్తగజము పోలెన్= మదించిన ఏనుగువలె; వివిధ రత్న, భూషణ భూషితుండు+ఐన= అనేక రత్నాభరణాలతో అలంకరించబడినవాడైన; సూతున్= కీచకుడిని; అనిలసుతుఁడు= భీముడు; కూల్చెన్= పడగొట్టాడు.

తాత్పర్యం: పల్లవపుష్పఫలభరితమైన వృక్షాన్ని అవలీలగా మదపుటేనుగు కూలద్రోసినట్లుగా, వివిధ రత్నాలంకార శోభితుడైన కీచకుడిని భీముడు పడగొట్టాడు (చంపాడు).

విశేషం: అలం: ఉపమ, ఉపమేయాలు- అనిలసుతుడు, వివిధ రత్న భూషణభూషితుడు అయిన సూతుడు; ఉపమానాలు-మత్తగజం, పల్లవ ప్రసూన ఫలభరితమైన మ్రాను, సమానధర్మం కూలద్రోయటం, కూలిపోయిన చెట్లకు పల్లవాదులు ఎట్లా శోభనీయవో పడిపోయిన (చనిపోయిన) కీచకుడికి ఆభరణాలు అలంకారాలు కావు. అయినా అతడు పడినా లేదా చచ్చినా వివిధ ఆభరణధారణశీలుడే. అనిలసుతుడు చెట్టును కూల్చినట్లు చెప్పటం ఔచిత్యం. కీచకు డంటే వెదురుబొంగు వంటివాడు. అనే అర్థం కూడా భావనారమణీయం. (సంపా.)

చ. వికృతపుఁ జావు సంప మది వేడుక పుట్టినఁ గిట్టిపట్టిమ
స్తకమును బీన దీర్ఘ భుజశాఖలుఁ బాదయుగంబు మేనిలో
నికిఁ జొర నుగ్గుగాఁ దుఱిమి నించిన గ్రంతలతిత్తియైన కీ
చకు ధరణీస్థలిం జదిపి చక్కని ముద్దగఁ జేసెఁ దుష్టుఁ డై. 353

ప్రతిపదార్థం: వికృతము+చావు= ఏవగింపు కలిగించే చావు; చంపన్= చంపటానికి; మదిన్ వేడుక పుట్టినన్= మనసులో కోరిక కలుగగా; కిట్టి= దగ్గరకు వెళ్ళి; పట్టి= పట్టుకొని; మస్తకమును= తలను; పీనదీర్ఘభుజశాఖలు= బలిసిన పొడవైన కొమ్మలవలె ఉండే చేతులును; పాదయుగంబు= రెండు పాదాలను; మేనిలోనికిన్+చొరఁగాన్= శరీరం లోపలికి చొచ్చుకొని పోయేటట్లు;

నుగ్గుగాన్+తుఱిమి= చూర్ణంగా చేసి తురిమి; నించినన్= నింపగా; క్రంతల తిత్తి+ఐన= రంధ్రాలు ఉండే సంచిగా; కీచకున్= కీచకుడిని; ధరణీస్థలిన్= నేలమీద; చదిపి= నలిపి; తుష్టుఁడు+ఐ= సంతోషించినవాడై; చక్కని ముద్దగన్= గుండ్రటి ముద్దగా; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: కీచకుడిని వికారంగా చంపాలని కోరికపుట్టి భీముడు అతడిని సమీపించి అతడి కళేబరాన్ని పట్టుకొని, తల, చేతులు, పాదాలు మొండెంలోకి జొచ్చుకొనేటట్లు దూర్చి, చిల్లులుపడిన నిండు సంచీవలెఉన్న శవాన్ని నేలమీద పడవేసి నలిపి, మనసు(లోని కసి) తీర గుండ్రని మాంసపు ముద్దగా చేశాడు.

విశేషం: 1. పరసతీగతమైన మన్మథ వికారాలకు నెలవైన అతడికి వికారపు చావు సముచితమైన ఫలమని భీముడు భావించాడు. కీచకుడి శరీరాన్ని ఒక మాంసపు ముద్దగా మార్చదలచాడు. తలనూ, చేతులనూ, కాళ్ళనూ విరిచి మొండెంలో గుచ్చి సందుల తిత్తిగా మార్చాడు. దానిని భూమి మీద పెట్టి మర్దించి ముద్దగా చేశాడు. ఇది అసామాన్యమైన సంహారం. గంధర్వులెవ్వరో దివ్యశక్తులతో చేసినట్లు జనులు భావిస్తారు. భీముడి ప్రహారపు గుర్తులు దేహంమీద కనపడవు. చూచేవాళ్ళకు అసహ్యంగా ఉండి భయం వేస్తుంది. జుగుప్స కలుగుతుంది. ఆ వికారపు మృత్యువును కల్పించటంలో భీముడి ప్రతీకార వాంఛ. కసి, కోపం కూడా తోడ్పడ్డాయి. పైపెచ్చు ఎంత వికారంగా చంపితే ద్రౌపది అంత వినోదంగా హర్షిస్తుందనే గూఢవాంఛ కూడా హేతువు కావచ్చును. ఏమైనా, వీరకృత్యం అద్భుతంగా ముగిసింది. రౌద్రకర్మ బీభత్సాన్ని సృష్టించింది. భీమ యత్నం ఫలించింది. భీముడి ప్రకృతి, కీచకుడి వికృతి, ద్రౌపది సుకృతి చూచినవారు భీముడివలెనే తృప్తులౌతారు. 2. 'తుష్టుఁడై' అనే పదం సరళాదేశంతో 'దుష్టుఁడై' అని వినబడుతుంది. తిక్కన కావాలనే అట్లా చివర వాడడని చాలామంది పేర్కొంటారు. 'దుష్టుఁడై అనే పాఠాంతరం కూడా ఉన్నది. కాని, దాని నెవ్వరూ పరిగణించరు. 'తుష్టుఁడై' అన్నది వాచ్యం. 'దుష్టుఁడై' అనేది ధ్వని. భీముడు అట్లా చంపి ఆనందించాడు. అది దౌష్ట్యం అని భావించేటట్లు ఉన్నది. అట్లా భావించటానికి పఠితల మనసులలో కీచకుడి పట్ల కొంత సానుభూతి ఏర్పడాలి. తిక్కన అటువంటి సానుభూతిని కలిగించాడు. అయినా భీముడిలో అందరూ సహానుభూతిని పొందుతారు. ఈ రసచర్చను భీమ నాయకత్వ నిర్ణయంలో ద్రౌపదిచేత చేయించి తిక్కన వ్యాఖ్యానించాడు. (సంపా.)

క. **తన కడిమికలిమి నచ్చియు। మనమునఁ దలఁ కడర సూతు మరణంబు గనుం**
గొనుటకుఁ దల్లడపడు ప్రియ। వనిత కతని చావు సెప్పి వడిఁ దన్మాత్రన్. **354**

ప్రతిపదార్థం: తన కడిమి కలిమి= తన బలాధిక్యం; నచ్చియున్= నమ్మికూడా; మనమునన్= మనస్సులో; తలఁకు= భయం; అడరన్= అతిశయించగా; సూతుమరణంబు= కీచకుడి చావు; కనుఁగొనుటకున్= చూడటానికి; తల్లడపడు= చలించే; తన ప్రియవనితకున్= తన ప్రియురాలైన ద్రౌపదికి; అతని చావు+చెప్పి= అతడి మరణంగూర్చి చెప్పి; వడిన్= వేగంగా; తత్+మాత్రన్= ఆక్షణంలోనే.

తాత్పర్యం: భీముడి బలంమీద నమ్మకం కలిగినప్పటికీ, కీచకుడిని చంపగలడో, లేడో అనే భయంతో కీచకుడి చావు చూడటం ఎప్పుడా? అని తొందరపడుతున్న ద్రౌపదికి కీచకుడు చచ్చాడని చెప్పి వెంటనే. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: తాము చేసిన ఘనకార్యం ఆత్మీయులు చూస్తే సంతోషం. అందుకే భీముడు ద్రౌపదిని పిలిచి చూపించాలనుకొన్నాడు.

చ. **అనలము గూఢ యత్నమున నయ్యెడకుం గొనివచ్చి దానిఁ జ**
య్యన వెలుఁగొందఁజేయుటయు నచ్చెరువున్ భయముం బ్రియంబునున్
బెనఁగొనఁగాఁ గనుంగొనియె భీతమృగేక్షణ భీము డాయఁగాఁ
జని కడు నక్కజంబయిన చందమునం బడియున్న పీనుఁగున్. **355**

ప్రతిపదార్థం: అనలము= నిప్పు; గూఢ యత్నమునన్= రహస్యమైన ప్రయత్నంతో; ఆ+ఎడకున్= అక్కడకు; కొనివచ్చి= తీసికొని వచ్చి; దానిన్+చయ్యనన్= దానిని వెంటనే; వెలుఁగొందన్+చేయుటయున్= వెలిగించగా; అచ్చెరువున్= ఆశ్చర్యం; భయమున్= భయమున్నూ; ప్రియంబునున్= ప్రీతియున్నూ; పెనఁగొనఁగాన్= ముప్పిరిగొనగా; భీతమృగ+ఈక్షణ= భయపడిన లేడి కన్నులవంటి కన్నులుగల ద్రౌపది; భీమున్= భీముడిని; డాయఁగాన్= సమీపించగా; చని= వెళ్ళి; కడున్+అక్కజంబు+అయిన= మిక్కిలి వింత అయిన; చందమునన్= పద్ధతిలో; పడి+ఉన్న= పడిఉన్న; పీనుఁగున్= శవాన్ని; కనుఁగొనియెన్= చూచింది.

తాత్పర్యం: రహస్యంగా భీముడు నిప్పును తీసికొని వచ్చి వెలిగించగా ద్రౌపది భయసంభ్రమాశ్చర్య ప్రియములు పెనగొనగా విచిత్రంగా పడిఉన్న శవాన్ని చూచింది.

విశేషం: భీతమృగేక్షణ - సార్థకమైన విశేషణం. మృతి చెందిన కీచకుడి శవాన్ని చూడటానికి ఆసక్తి, భయం, ఆనందం అనే మూడు భావాల లక్షణం ఆ విశేషణంలో వ్యంగ్యం. ఆమెకు కీచకుడు చనిపోయాడన్న వార్త ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించింది. అతడి పీనుఁగును చూడవలసివచ్చినందుకు భయం కలిగింది. శత్రుపీడ వదిలిందన్న వాస్తవం తెలిసినందుకు ప్రియభావం ఆమె చూపులలో పెనగొన్నది. (సంపా.)

ఉ. చూచుచుఁ జేరి వ్రేల్మిడుచుచుం దలయూఁచి విలక్షచిత్తయై
యా చపలాక్షి ముక్కుపయి నంగుళముం గదియించి 'దీనికై
కీచక! యింత సేసితి, సుఖిత్వముఁ బొందుదుగాక! యింక న
ట్లేచిన నిట్లు గా కుడుగునే?' యనుచున్ వెఱఁగందుచుండఁగన్. 356

ప్రతిపదార్థం: ఆ చపల+అక్షి= ద్రౌపది; చూచుచున్= చూస్తూ; చేరి= దగ్గరగా వచ్చి; వ్రేల్+మిడుచుచున్= వ్రేళ్ళు విరుస్తూ; తల+ఊఁచి= తలూపి; విలక్షచిత్త+ఐ= అబ్బురపడిన మనస్సుతో; ముక్కుపయిన్= ముక్కుమీద; అంగుళమున్= వ్రేలు; కదియించి= వేసికొని; కీచక!= ఓ కీచకా!; దీనికై= ఇందు కొరకై; ఇంత+చేసితి(వి)= ఇంత చేశావు; సుఖిత్వము= శాంతిని; పొందుదుగాక!= పొందుతావుగాక!; ఇంకన్= ఇంకా; అట్లు+విజృభిస్తే; ఇట్లు= ఇట్లా; కాక= కాకుండా; ఉడుగునే?= మానుతుందా?; అనుచున్= అని అంటూ; వెఱఁగు+అందుచుండఁగన్= ఆశ్చర్యపడుతూ ఉండగా.

తాత్పర్యం: చూస్తూ దగ్గరకు వెళ్ళి మెటికలు విరుస్తూ, తల ఊపి, ఆశ్చర్యపడిన మనస్సుతో ద్రౌపది ముక్కుమీద వేలు వేసికొని ఇట్లా అన్నది- 'కీచకా! దీనికొరకేనా ఇంత చేశావు? ఇకనైనా శాంతంగా ఉండుము. అట్లా విజృంభిస్తే, (నన్ను బాధిస్తే) నీకు ఇట్లా జరుగకపోదు' అని అంటూ ఆశ్చర్యపడుతూ ఉండగా.

విశేషం: స్త్రీలు మెటికలు విరవటం గ్రామీణ వాతావరణంలో సహజం. 'విలక్ష చిత్తయై' అనే పాఠానికి 'విదగ్ధ చిత్తయై' 'విషణ్ణ చిత్తయై' అనే పాఠాంతరాలు ఉన్నాయి. ఆ రెండింటికంటె ప్రస్తుతపాఠమే ప్రకరణోచితం.

క. 'పూనిక నెఱపితి సతి యవ। మానముఁ బరితాపభరము మాన్చితి నిపు డి
ట్లే నని మదిఁ బొంగెడు పవ। మానసుతుం డిట్టులనియె మానినితోడన్. 357

ప్రతిపదార్థం: పూనిక= నిశ్చయించిన ప్రయత్నం; నెఱపితిన్= నెరవేర్చాను; సతి+అవమానమున్= భార్యయొక్క అవమానాన్ని; పరితాపభరమున్= దుఃఖభారాన్ని; ఇపుడు+ఇట్లు+ఏను= ఇప్పుడు ఈ విధంగా నేను; మాన్చితిన్+అని= పోగొట్టానని; మదిన్=

మనస్సులో; పొంగెడు= సంతోషించే; పవమానసుతుఁడు= వాయుసుతుడైన భీముడు; మానినితోడన్= ద్రౌపదితో; ఇట్టులు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'నేను అనుకొన్న పని నెరవేర్చాను. భార్య అవమానాన్నీ, దుఃఖభారాన్నీ పోగొట్టాను' అనుకొంటూ మనస్సులో ఉప్పొంగే భీముడు ద్రౌపదితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ఇక్కడ ద్రౌపదికి మానిని-అనే మాట వాడటం అద్భుతం. ఆమె అభిమానధనురాలు. భారతం మొత్తం కథ ఆమె అభిమానానికి దెబ్బ తగలటంతో నడుస్తుంది. మొదట వస్త్రాపహరణం, ఆ తర్వాత ఆమెకు జరిగిన అనేకావమానాలు అభిమాన ధనురాలి మనస్సును గాయపరిచాయి. అందుకే ఇక్కడ తిక్కన్న 'మానిని' అని సాభిప్రాయంగా వాడాడు.

శా. 'చింతాశల్యము వాసెనే? భుజబలోత్సేకంబు నీ కెక్కెనే?
శాంతిం బొందెనె రోషపావకుఁడు? దుశ్చారిత్రునిం జూచితే?
సంతోషించితె? యిట్లు గాక, బ్రదుకన్ శక్యంబె? దుర్వృత్తి నీ
చెంతం జేరినయట్టివీరులకు నాచేతం బయోజాననా!' 358

ప్రతిపదార్థం: పయోజ+అననా!= పద్మంవంటి ముఖంగల ఓ ద్రౌపదీ!; చింతాశల్యము= దుఃఖము అనే ముల్లు; పాసెనే?= తొలగిపోయిందా?; భుజబల+ఉత్సేకంబు= (నా) బాహుబలంయొక్క ఆధిక్యం; నీకున్+ఎక్కెనే?= నీ మనసు కెక్కిందా? (నచ్చిందా?); రోషపావకుఁడు= రోషమనే అగ్ని; శాంతిన్+పొందెనె?= శాంతించాడా?; దున్+చారిత్రునిన్= చెడు నడవడిగల కీచకుడిని; చూచితే?= చూచావా?; సంతోషించితె?= సంతోషించావా?; ఇట్లు+కాక= ఈ విధంగా కాకుండా; దుర్వృత్తిన్= చెడుప్రవర్తనతో; నీచెంతన్+చేరిన+అట్టి= నీదగ్గరకు చేరినటువంటి; వీరులకున్= యోధులకు; నాచేతన్= నా చేతిలో; బ్రదుకన్ శక్యంబె!= బ్రతకటం సాధ్యమా?

తాత్పర్యం: 'ఓ పద్మముఖీ! గుండెలో ములికి వంటి నీ దుఃఖం తీరిందా? నా బలోద్రేకం నీ మనసు మెచ్చిందా? నీ కోపాగ్ని శాంతించిందా? దుష్టుడైన కీచకుడి భంగపాటు చూచావుకదా? సంతోషం కలిగిందా? దుర్బుద్ధితో నీ పొందుకొరే వీరులకు నా చేతిలో చావు తప్పదు. అది అంతే!'

విశేషం: తిక్కన దృశ్యశ్రవ్య - ఉభయకావ్యశిల్ప ప్రౌఢిని ప్రదర్శించే పద్య మిది. తిక్కన నర్తనశాలలో 'విక్రమ ధురంధరతన్' ప్రవేశించే భీముడిని 'ద్రౌపదీరమణు'డని పేర్కొన్నాడు. ద్రౌపదిని రమింపచేసేవాడు (సంతోష పెట్టేవాడు) అనేది భీముడికి బిరుదంగా ఇచ్చాడు. కీచకుడిని సంహరించే సంరంభమంతా రమణి మనసును రంజింపజేయటానికే అని తాత్పర్యం. దానిని ఈ పద్యం రమణీయంగా ప్రదర్శిస్తున్నది. భీముడు ద్రౌపదిని ఐదు ప్రశ్నలు అడుగుతున్నాడు. అవి నాటకంలోని 'పంచావస్థలకు' సంబంధించినవి. కీచకుడు కామభావోద్ధతుడై తనకు మానభంగం చేస్తాడేమోననే చింత ద్రౌపది హృదయంలో గుచ్చుకొన్న బాణపు ముక్కవలె బాధపెట్టుతూ ఉండేది. దానికి అతడి మరణమే మందని ద్రౌపది నిశ్చయం. ఇప్పు డామెకు ఆ బాధ తొలగిపోయిందా? అని మొదటి ప్రశ్న. సమస్యకు బీజం వంటి అంశం ఆరంభమై ఫలించిందికదా? అని ఆ ప్రశ్న పరమార్థం. ఆ బీజం ఫలించాలంటే తీవ్ర ప్రయత్నం కావాలి. అది భీముడు ప్రదర్శించిన 'భుజబలోత్సేకం' నిర్వహించింది. అది ఆమె మనసు మెచ్చేటట్లు సాగిందా? అని అడిగాడు. ప్రయత్నావస్థ ప్రశంసాపాత్రంగా సాగిందని ధ్వని. కీచకుడు చేసిన అవమానానికి తగిన ప్రతీకారం తీసికొనాలని ద్రౌపది పగ, అది అగ్నివలె ఆమె హృదయాన్ని దహిస్తూ ఉండేది. అది ప్రాప్త్యాశ (ఫలం సిద్ధిస్తుందో లేదో అనే తీవ్ర సంశయంతో కూడిన అనిశ్చిత స్థితి) వంటిది. అది చల్లారిందా అని అడిగాడు. ఆ దుర్మార్గుడి స్థితి చూచావా? అన్న

ప్రశ్న 'నియతాప్తి'ని (కార్యావరోధాలైన అపాయాలన్నీ తీరి కోరిక సిద్ధించే దృఢనిశ్చయం) సూచిస్తున్నది. కీచక మరణం నియతాప్తికి నిండు ఫలం. చివరకు 'సంతోషించితె! అని అడిగాడు. ద్రౌపదీ రమణుడి వీరకార్యానికి ఫలం ప్రియురాలి హృదయప్రమోదం. భీముడి దృష్టిలో ద్రౌపది సంతోషమే కార్యఫలం. ఇవి ద్రౌపది నడుగుతున్న ప్రశ్నలే అయినా తిక్కన కీచకవధ ఘట్టాన్ని ఒక నాటకంగా నిర్వహించిన శిల్పప్రౌఢిని పఠితకు జ్ఞాపకం చేస్తూ, నాటకంలోని పంచసంధులలోనిని అర్థప్రకృతులవలన కలిగే పంచ విధావస్థలు సముదాత్తంగా పఠితల మనస్సులకు ఆహ్లాదం కలిగించేటట్లుగా నిర్వహించబడ్డాయని తెలిసికొన్నారా? అని అడుగుతున్న ప్రశ్నల వలె కనబడుతున్నాయి. ఆ ప్రశ్న లడుగుతున్నది కార్యనిర్వాహకుడైన నాయకుడు. ద్రౌపది సహృదయస్థానీయురాలుగా నిలిచింది. అందువలన ప్రశ్నలు కథాపరంగా, రసపరంగా కూడా ఉభయతారకంగా ఉన్నాయి.(ఈ అంశానికి సమాధానంగా ద్రౌపది నాయికవలె, సహృదయస్థానీయ వలె 360వ పద్యం చెప్పటం గమనించదగింది.) ఈ పద్యంలోని చివరి వాక్యం ద్రౌపదీరమణుడే అనగలడు. భార్యమీద ఈగవాలితే ఓర్చుకొనలేని ప్రణయప్రతాపమూర్తి భీముడు. ఆ మాటలు అంటున్నప్పుడు భీముడు 'ద్రౌపదీ రమణుడే' కాదు 'సింహబలమర్దనుడు'గా (359 పద్యం) కూడా ద్రౌపదికి తోచాడట! ఈ రెండూ తిక్కన భీమనాయకుడి కిచ్చిన సార్థకమైన బిరుదాలు. కీచకవధ ఘట్టంలోని నాటకీయ లక్షణాలను ధ్వనిమయం చేసే పంచప్రశ్నోపనిషత్తు వంటి దీ పద్యం ! (సంపా.)

క. అనిన విని సింహబల మ। ర్దను నవలోకించి ద్రుపదరాజతనయ యి
ట్లనుఁ దన మనమున నిండా। రిన సమ్మోదంబు వెలివిరిసి బెరయంగన్. 359

ప్రతిపదార్థం: అనినన్+విని= అనగా విని; ద్రుపదరాజ తనయ= ద్రౌపది; సింహబలమర్దనున్= కీచకుడిని చంపిన భీముడిని; అవలోకించి= చూచి; తన మనమునన్= తన మనస్సులో; నిండారిన= నిండిన; సమ్మోదంబు= సంతోషం; వెలివిరిసి= వెల్లివిరిసి; బెరయంగన్= వ్యాపించగా; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: అతడి మాటలు విని కీచకుడిని మర్దించిన భీముడిని చూస్తూ ద్రౌపది మనస్సు సంతోషంతో వెల్లివిరియగా ఇట్లా అన్నది.

విశేషం: 'సింహబలమర్దనుడు' అనేది ఇప్పటినుండి భీముడికి సరిపోతుంది. సింహబలుడి వింత చావు మర్దనపరాక్రమానికి మహనీయమైన సాక్షి. అంతకు ముందు 'బకమర్దనుడు'. ఇప్పుడే కీచకుడిని చంపాడు. తగిన పదప్రయోగం చేశాడు తిక్కన.

సీ. 'కొలువు లోపల నిన్న కోప మట్లెత్తినఁ। దలఁకక నిలిచిన ధైర్యమహిమ,
నేఁ డిందుఁ జనుదెంచి నిర్వికారతఁ బ్రజ। కన్నులు గప్పిన గౌరవంబు,
మనవారిలోన నొక్కని నైనఁ బిల్వ కు। త్సాహంబు సేసిన సాహసంబు,
లోకదుర్జయుఁ డగు నీ కీచకునిని వ్రే। ల్మిడి రూపుమాపిన కడిమిసొంపు

తే. సూడఁ, దలపోయ. మెచ్చ, సంస్తుతి యొనర్ప। నా తలంబె? నీ యుత్తమనాయకత్వ
మెఱిఁగి నినుఁ గొనియాడ నే నెంతదాన?। మహిత విస్మయానంద నిర్మగ్న నైతి'. 360

ప్రతిపదార్థం: నిన్న= క్రిందటి రోజున; కొలువులోపలన్= సభలో; కోపము= కోపం; అట్లు+ఎత్తినన్= ఆవిధంగా కలిగినా (అంతప్రళయంగా పొంగివచ్చినా); తలఁకక= చలించకుండా; నిలిచిన= నిలబడిన; ధైర్యమహిమ= ధీరగుణం యొక్క ఆధిక్యం; నేఁడు= ఈరోజు; ఇందున్+చనుదెంచి= ఇక్కడికి వచ్చి; నిర్వికారతన్= ఏ విధమైన కలతపాటు లేకుండా; ప్రజ కన్నులు కప్పిన=

జనుల కళ్ళను గుడ్డతో కట్టినట్లుగా ఎవ్వరికీ తెలియకుండా కార్యం నిర్వహించిన; గౌరవంబు= కార్యభారం, గొప్పతనం; మనవారిలోనన్= పాండవులలో; ఒక్కనిన్+ఐనన్= ఒక్కరిని కూడా; పిల్వక= పిలవకుండా; ఉత్సాహంబు+చేసిన= పరాక్రమించిన; సాహసంబు= అసాధ్యమైన కార్యాలను సాధించే తెంపు; లోకదుర్జయుఁడు+అగు= లోకులకు జయించశక్యంకానివాడు అగు; కీచకునిన్= కీచకుడిని; వ్రేల్మిడిన్= చిటికెలో; రూపుమాపిన= (రూపం గుర్తించలేనంతగా వింతగా); చంపిన; కడిమి సొంపు= పరాక్రమ వైభవం; చూడన్= చూడటానికి, తలపోయన్= తలపోయటానికి; మెచ్చన్= మెచ్చటానికి; సంస్తుతి+ఒనర్పన్= పొగడటానికి; నా తలంబె?= నాకు శక్యమా?; నీ ఉత్తమనాయకత్వము= నీ శ్రేష్ఠమైన నాయకత్వాన్ని (ధీరోదాత్త నాయక స్వభావాన్ని); ఎఱింగి= తెలిసికొని; నినున్+కొనియాడన్= నిన్ను పొగడటానికి, ఏను+ఎంతదానన్?= నే నెంతదానిని?; మహిత= గొప్పదైన; విస్మయ+ఆనంద నిర్మగ్నన్+ఐతిన్= ఆశ్చర్యంతోకూడిన, ఆనందంలో మునిగిపోయిన దాని నైనాను.

తాత్పర్యం: 'నిన్న విరటుడి కొలువులో అంత ప్రళయంగా కోపోద్రేకం కలిగినా కలతపడకుండా నిగ్రహించుకొని నిలిచిన నీ ధీర స్వభావ మహిమ చూడ నా తరమా? (అపూర్వమని భావం.) ఈరోజు నర్తనశాలకు ప్రజల కన్నులు కప్పి (ఎవ్వరికీ తెలియకుండా) ఎటువంటి సంకోచం లేకుండా వచ్చిన నీ కార్యభార నిర్వహణ సామర్థ్యం (గొప్పతనం) తలపోయ నా తరమా? మనవారైన పాండవులలో ఒక్కరిని కూడా సహాయానికి పిలవకుండా ఒంటరిగా అపూర్వ కార్యసాధన కొరకు ఉత్సాహాన్ని ప్రకటించి చేసిన నీ సాహసం మెచ్చుకొనటం నా తరమా? లోకంలో ఎవ్వరికీ సాధ్యుడు కాని కీచకుడిని క్షణంలో రూపం గుర్తుపట్టలేనంత ఘోరంగా చంపిన నీ పరాక్రమ విలాసం కీర్తించటం నా తరమా? నీ ఉత్తమనాయకత్వలక్షణాల నన్నింటిని తెలిసికొని కీర్తించటానికి నేనెంతదానిని? అమితమైన ఆశ్చర్యంలో ఆనందంలో మునిగిపోయాను.

విశేషం: అలం: ఉదాత్తం, యథాసంఖ్యం. విరాటపర్వంలోని గొప్ప పద్యాలలో ఇది ఒకటి. అందుకు కారణాలు అనేకాలు. కొన్ని: 1. తిక్కన భారతం ప్రబంధమండలి. అందులో కీచకవధ ఒక ప్రబంధం. దృశ్య ప్రబంధ లక్షణాలను గర్భీకరించుకొన్న శ్రవ్య ప్రబంధం. కాబట్టి అందులో ఉభయ కావ్య ప్రౌఢి పాటించే శిల్పం ఉంటుంది. ఒక నాయకుడు, ఒక కార్యం. ఒక ప్రధానరసం అనేవి ప్రబంధ లక్షణాలు. అవన్నీ ఈ ఘట్టంలో నిర్వహించబడ్డాయని సూచించే ధ్వనిమయ రచన ఇది. 2. కార్యం నిర్వహించేది నాయకుడు. రసాన్ని అనుభవించేది సహృదయుడు. నాయకుడు భీముడు. కార్యం కీచక సంహారం. అద్భుతానుప్రాణితమైన వీరరసం రసం. ద్రౌపది శ్రోత్ర, ప్రేక్షక స్థానీయురాలై సహృదయ రసానంద స్థితిని వ్యక్తం చేస్తూ మన మహానుభూతికి పాత్రురాలైంది. అందువలన ఆమె మాటలు సహృదయ స్పందనలు. 3. కావ్య వస్తువులో కార్యసాధన దశలను సూచించే పంచసంధు లుంటాయి. అవి అయిదు అర్థప్రకృతులు- అయిదు అవస్థలు క్రమంగా కలియటం వలన రూపొందుతాయి. వాటిని తిక్కన ఈ పద్యంలో సూచించాడు. అముఖసంధి- బీజం+ఆరంభం. కొలువులో కీచకుడి చేత ద్రౌపది అవమానింపబడిన దృశ్యాన్ని భీముడు చూచి కోపించటం బీజం. వాడిని చంపాలని క్రోధావేశాన్ని ప్రకటించడం ఆరంభం. ఆరంభించిన కార్యాన్ని చివరివరకూ నిర్వహించే అసమాన ధైర్యం నాయకుడు ప్రదర్శించే మొదటి లక్షణం. ఇవి సీసపద్యం మొదటి పాదంలో సూచించబడ్డాయి. (ఆ) ప్రతిముఖసంధి-బిందువు+యత్నం, నీటి మీది నూనె బిందువువలె పలు రకాలుగా విస్తరించే కార్యం కీచకవధ వ్యూహం. అజ్ఞాతవాస నిలయం భంగం కాకుండా, ప్రజలకు తెలియకుండా, ద్రౌపదీ భీముల సంబంధం బహిర్గతం కాకుండా, ధర్మరాజుకు తెలియకుండా, కార్యం భగ్నం కాకుండా, ద్రౌపదిని ఇతరులు శంకించకుండా కార్యం జరిపే ఉపాయం నర్తనశాల సంకేత స్థల నిర్ణయం. దానిని రూపొందించి గుట్టుగా నిర్వహించే యత్నం చేయటం ప్రతిముఖ సంధి లక్షణం. దానిని నిర్వహించటంలో గౌరవం భీముడిదే. గౌరవం అంటే గురుభావం (నాయకత్వం) భారాన్ని వహించే భావం, మర్యాద కాపాడటం, గొప్పతనం, కీర్తి అనే అర్థాలు ఏర్పడతాయి. ఇవన్నీ నాయక కార్యనిర్వహణ దక్షతను తెలిపేవే. (ఇ) గర్భసంధి- పతాక+ప్రాప్త్యాశ. ద్రౌపది ఆడిన వలపు

నాటకం. దాని వలన కలిగిన కీచక విరహదశ ఉపకథాగౌరవాన్ని పొంది పతాకగా స్ఫురిస్తుంది. కీచక సంహారం ఎట్ల చెయ్యాలనే యోచన. కథ ఏ విధంగా మలుపు తిరుగుతుందో అనే ఉత్కంఠ కీచక ప్రవేశ ఘట్టంలో నాయక ప్రతినాయకు లిద్దరూ రెండు మార్గాలలో ప్రదర్శిస్తారు. దానితో గర్భసంధి నిబ్బరంగా సాగింది. దానివలన భీముడు ఏకవీరుడై, అసాధ్యమైన కార్యాన్ని సాధించే సాహస ప్రవృత్తిని ప్రదర్శించి నాయక లక్షణాన్ని నిరూపించుకొన్నాడు. (ఈ) విమర్శ సంధి- ప్రకరి+నియతాప్తి, భీముడు సంకేతస్థలంలో స్త్రీవలె శయ్యమీద కూర్చుండి. స్త్రీకంఠంతో విచిత్ర సంభాషణం చేయటం ప్రకరి వంటిది. కీచకుడు సంకేత స్థలానికి రాగా గూఢమర్దనక్రియతో అతడిని సంహరించటానికి పూనుకొని, వికృతపుచావు కలిగించిన భీమ పరాక్రమ సౌందర్యం కార్యనిర్వహణసమర్థంగా ప్రకాశించింది. ఇది నాయక శ్రేష్ఠ లక్షణం. (ఉ) నిర్వహణ సంధి- కార్యం+ఫలాగమం- కీచకవధను కళ్ళారా చూపించటం కార్యం. ప్రియురాలి మనస్సును ఆనందపరచటం ఫలాగమం. ఫలాగమం ఇందులో ఫలవంతంగా ప్రదర్శించబడింది. భీముడు 358వ పద్యంలో అడిగిన అయిదు ప్రశ్నలకు ద్రౌపది ఇచ్చిన అయిదంచెల సమాధాన మిది. (5) ఉత్తమ నాయకుడు. చతుర్విధనాయకులలో ఉత్తముడైన ధీరోదాత్తుడు, లేదా ఉత్తముడైన నాయకుడు అని అర్థం. (6) భీముడు సహజంగా ఉద్ధతుడే. అయినా ధర్మం చేత, ధర్మరాజు చేత అనుశాసితుడు కాబట్టి ఇక్కడ ధీరోదాత్తుడే. అతడు మొదట రౌద్రాన్ని ప్రదర్శించినా దానిని ధర్మరాజు నియంత్రించటం వలన వీరంగా నిర్వహించాడు. వీరం జనకరసం. అద్భుతం జన్యరసం. అద్భుత కార్యోత్సాహం భీముడిలో వీరరసాన్ని ఆవిష్కరించింది. దానిని చూచిన ద్రౌపదిలో తద్భావనం వలన, దర్శనం వలన అద్భుతరసాన్ని కలిగించింది. అది సహృదయులకు ఆలోచనామృతమై కావ్యరసమై అనుభూతిలో ముంచివేసింది. ఈ రససూత్ర వ్యాఖ్యానమే ఈ పద్యం. (సంపా.)

క. అను పలుకులు కర్ణరసా। యనము లగుడు నయ్యుధిష్ఠిరానుజుఁడు ముదం
బునఁ దేలిఁ ' యింకఁ దడయం। జన'దని ద్రౌపదికిఁ జెప్పి చయ్యన నేఁగెన్. 361

ప్రతిపదార్థం: అనుపలుకులు= అనే మాటలు; కర్ణరసాయనములు+అగుడున్= చెవికి ఇంపైనవి కాగా; ఆ+యుధిష్ఠిర+అనుజుఁడు = ధర్మజుడి తమ్ముడైన భీముడు; ముదంబునన్+తేలి= సంతోషంలో తేలియాడి; ఇంకన్+తడయన్+చనదు+అని= ఇకమీద ఆలస్యం చేయటం మంచిది కాదని; ద్రౌపదికిన్+చెప్పి= ద్రౌపదితో చెప్పి; చయ్యనన్+ఏఁగెన్= త్వరగా వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు చెవి కింపుకాగా భీముడు సంతోషంతో ఉప్పొంగిపోయి 'ఇక ఇక్కడ ఆలస్యం చెయ్యటం మంచిది కాదు' అని ద్రౌపదిని హెచ్చరించి, వెంటనే వెళ్ళిపోయాడు.

విశేషం: కర్ణరసాయనములు అనే మాట శ్రవ్యకావ్యరస సూచన. యుధిష్ఠిరానుజుఁడు - అనే విశేషణం భీముడిని ధీరోదాత్తుడిగా చెప్పటమే కాకుండా, భీముడు ధర్మరాజుకు అనునాయకుడనీ, అతడి ప్రయత్నం వలన జరిగిన ఈ వీరకార్యం నాయకుడి ప్రధాన రసమైన ధర్మవీరానికి అంగమై, పోషకమై ఉంటుందనీ సహృదయులు భావించటానికి అనువుగా అమరింది. (సంపా.)

క. అనిన విని 'కీచకుఁడు స। చ్చిన పిమ్మటఁ బుట్టినవ్విశేషము లెల్లన్
విను వేడుక మనమలరెడు। ననఘా! యేర్పడఁగఁ జెప్పు' మనుటయుఁ బ్రీతిన్. 362

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని వైశంపాయనుడు చెప్పగా; విని= జనమేజయుడు విని; అనఘా!= ఓ పుణ్యలక్షణుడవైన మహానుభావా!; కీచకుఁడు+చచ్చిన పిమ్మటన్= కీచకుడి మరణానంతరం; పుట్టిన= కలిగిన; ఆ+విశేషములు+ఎల్లన్= ఆ విషయాలు అన్నీ; వినువేడుకన్= వినాలనే కోరికతో; మనము+అలరెడున్= మనస్సు ఒప్పారుతున్నది; ఏర్పడఁగన్= ఆ విషయాలు తేటపడేటట్లు; ప్రీతిన్= ఆసక్తికరంగా; చెప్పుము+అనుటయున్= చెప్పుమనగా.

తాత్పర్యం: జనమేజయుడికి వైశంపాయనుడు కీచకవధ ఘట్టం చెప్పగా విని, ఆ తరువాత జరిగిన వివరాలు ఆసక్తికరంగా చెప్పుమని జనమేజయమహారాజు అడుగగా, (తరువాతి ఆశ్వాసంలోని వచనం(2)తో అన్వయం.)

విశేషం: భారత కథ జనమేజయమహారాజుకు వైశంపాయనమహర్షి చెప్పాడు. ఆ విషయం ఇక్కడ స్మరించుకొనాలి.

ఆశ్వాసాంతము

చ. పరమ కృపావిధేయ! నిరుపాధిక చిన్మయ కాయ ! గాఢ వి
స్తరనిగమైకవేద్య! గుణతత్త్వ వికార నియత్యభేద్య ! సం
స్మరణ నిరస్త తాప! ఘన సంసృతి సంతమస ప్రదీప! ని
ష్ఠుర భుజసార దానవ నిషూదన! భక్తజన ప్రమోదనా! 363

ప్రతిపదార్థం: పరమ కృపావిధేయ!= గొప్ప దయతో భక్తులకులోనైనవాడా!; నిరుపాధిక చిన్మయకాయ!= ఉపాధిలేని జ్ఞాన రూపమైన+స్వరూపం కలవాడా!; గాఢ విస్తరనిగమ!+ఏకవేద్య= మిక్కిలి విస్తరమైన వేదాల వలననే తెలియదగినవాడా!; గుణతత్త్వవికారనియతి+అభేద్య!= సత్త్వ, రజస్, తమోగుణాల మాయచే, నియమంచేత భేదింపరానివాడా!; సంస్మరణ నిరస్తతాప!= స్మరించడం చేత అధికమైన తాపాన్ని పోగొట్టేవాడా!; ఘన సంసృతి సంతమసప్రదీప!= గొప్ప సంసారమనే చీకటిని పోగొట్టటంలో ఉత్తమ దీపమైనవాడా!; నిష్ఠుర భుజసారదానవ నిషూదన!= కఠినమైన బాహుబలంగల రాక్షసులను చంపినవాడా!; భక్తజన ప్రమోదనా!= భక్తులకు సంతోషం కలిగించేవాడా!

తాత్పర్యం: అపారమైన దయతో భక్తులకు విధేయుడవై ఉండేవాడా! నిర్గుణ జ్ఞానస్వరూపా! విస్తార వేదవిద్య చేత తెలియదగినవాడా! సత్త్వరజస్తమోగుణ నియమాలచేత భేదించరానివాడా! స్మరించినంతమాత్రాననే పాపాలు పోగొట్టేవాడా! సంసారమనే చీకటిని పోగొట్టే శ్రేష్ఠమైన దీపమా! బాహుబలంతో రాక్షసుల మట్టుపెట్టినవాడా! భక్తజనానందదాయకా! హరిహరనాథా!

విశేషం: అలం: అంత్యాకనుప్రాసం, రూపకం.

క. చతురానందమయా। దు। ర్గతిరో గోద్గమ చికిత్సకా! భువన భవ
స్థితి సంహారకరా! నిర్వృ తి పణ్యాపణ పదారవిందవికాసా ! 364

ప్రతిపదార్థం: చతుర్+ఆనందమయా!= నాలుగు విధాలైన (అన్నమయ, ప్రాణమయ, మనోమయ, విజ్ఞానమయ కోశాలతో కూడిన ఆనందమయ స్వరూపుడా! లేదా చతురమైన నేర్పుతోడి ఆనందంతో నిండినవాడా!; దుర్గతిరోగ+ఉద్గమ చికిత్సకా!= దారిద్ర్యం అనే రోగం యొక్క పుట్టుకకు వైద్యం చేసేవాడా!; భువనభవస్థితి సంహారకరా!= లోకాల యొక్క సృష్టి స్థితి లయ కారకుడా!; నిర్వృతి పణ్య+ఆపణ= మోక్షమనే అమ్మదగిన వస్తువునకు అంగడి అయిన; పద+అరవింద వికాసా!= పాదపద్మాలచేత శోభించేవాడా!)

తాత్పర్యం: పరమానంద స్వరూపా! దుర్గతి అనే రోగాన్ని పోగొట్టే వైద్యుడా! లోకంలో సృష్టి స్థితి లయాలను చేసేవాడా! నిశ్శ్రేయస మనే వస్తువునకు అంగడివంటి పాదపద్మాలచేత శోభించేవాడా!

విశేషం: అలం: రూపకం. ఉపమ. తిక్కన మోక్షగామి. ఆయనకు మోక్షప్రదాతగా హరిహరనాథుడు దర్శనమిచ్చాడు.

మాలిని. సురపతి ధృతచూడా శోభిరత్నాంశు వీచి
స్ఫురణ సుభగపాదాంభోజ సంచారకేళీ
పరిచయ కలనాలబ్ధవ్యయాతీత సౌఖ్యో
త్తర మునిజన హృన్మా ద్యన్మరాళ ప్రతానా! 365

ప్రతిపదార్థం: సురపతి= దేవేంద్రుడిచేత; ధృత= ధరించబడిన; చూడా= కిరీటంలో; శోభి= ప్రకాశించే; రత్న+అంశువీచిస్ఫురణ= మణుల కాంతుల కిరణాల ప్రకాశం చేత; సుభగ= మనోహరమైన; పాద+అంభోజ= పాదపద్మాలలో; సంచారకేళీ= తిరిగే క్రీడలో; పరిచయ కలనా= అభ్యాసం చేయటం చేత; లబ్ధ= పొందబడిన; వ్యయ+అతీత= నాశాన్ని అతిక్రమించిన; సౌఖ్య= సుఖంచేత; ఉత్తర= అధికములైన; మునిజనహృద్= మునుల హృదయాలనెడి; మాద్యత్+మరాళ ప్రతానా!= ఆనందించే ఉత్తర హంసల సమూహం కలవాడా!

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడు నమస్కరించడం చేత అతడి కిరీటంలోని రత్నకాంతులు తరంగాలవలె ఒప్పుతూ వున్న నీ పాదకమలాలను చేరి పరమసుఖాన్ని పొందిన మునుల హృదయాలనే రాజహంసలు కల దేవా! హరిహరనాథా!

విశేషం: అలం: రూపకం. ఈ వృత్తంలోని ప్రతి పాదంలోనూ న-న-మ-య-య అనే గణాలు వరుసగా ఉంటాయి. తొమ్మిదవ అక్షరం యతి మిత్రస్థానం. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

గద్యము

ఇది శ్రీమదుభయకవిమిత్ర కొమ్మనామాత్యపుత్ర బుధారాధన విరాజి తిక్కన సోమయాజి ప్రణీతంబయిన శ్రీమహాభారతంబున విరాటపర్వంబునందు ద్వితీయాశ్వాసము.

తాత్పర్యం: ఇది శుభకరమైన ఉభయకవిమిత్ర బిరుదాంచితుడు, కొమ్మనామాత్యుడు పుత్రుడు, పండితులను గౌరవించేవాడు (పండితులచేత పూజించబడేవాడు) అయిన తిక్కన సోమయాజి రచించిన శ్రీమహాభారత విరాటపర్వంలో ద్వితీయాశ్వాసం.

విరాటపర్వంలో ద్వితీయాశ్వాసం సమాప్తం.

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

విరాటపర్వము - తృతీయాశ్వాసము

శ్రీత్వ శివాత్వాలంబన। తత్త్వాశ్లేషాత్త శబలతా సంగత క
ర్తృత్వాదికలీలాత్త మ। హత్త్వాహంకారభావ! హరిహరనాథా! **1**

ప్రతిపదార్థం: శ్రీత్వ= లక్ష్మీభావానికీ; శివాత్వ= పార్వతీభావానికీ; ఆలంబన= ఆధారమైన; తత్త్వ= (హరిహరాత్మకమైన) బ్రహ్మతత్త్వంయొక్క; ఆశ్లేష= కలయికచేత; ఆత్త= పొందబడిన; శబలతా= అనేకత్వంతో; సంగత= కూడిన; కర్తృత్వ+ఆదిక= కర్తృత్వం, భోక్తృత్వం మొదలైన ధర్మాల; లీలా= విలాసంచేత; ఆత్త= పొందబడిన; మహత్త్వ+అహంకారభావ!= మహత్త్వం, అహంకారం అనే భావాలు కలవాడా!; హరిహరనాథా!

తాత్పర్యం: లక్ష్మీపార్వతుల భావాలకు ఆధారమైన హరిహరనాథ బ్రహ్మతత్త్వంతో ఏర్పడిన కూడికతో కలిగిన అనేకత్వంతో కూడిన కర్తృత్వం మొదలైన ధర్మాల విలాసం చేత పొందబడిన మహత్త్వాహంకారాలు కలవాడా! హరిహరనాథా!

విశేషం: అలం: యథాసంఖ్యం. 1. "ఏకమేవాఽద్వితీయం బ్రహ్మ" అని ఉపనిషత్తులు. హరిహరనాథుడు వస్తుతః ఏక పరబ్రహ్మతత్త్వమే, అద్వితీయుడే. అతడికి కర్తృత్వ భోక్తృత్వాలూ, మహత్త్వాహంకారాలూ ఉండవు. కాని, పరమాత్మ సృష్టి కున్ముఖుడైనప్పుడు తనలోనే సగభాగాన్ని స్త్రీత్వశక్తిగా మార్చి లోకాన్ని నిర్మిస్తాడు. ఇది అతడి విలాసం. హరిహరనాథుడే ద్వంద్వరూపుడైనాడు. అందువలన ఇచ్ఛాశక్తి అయిన లక్ష్మికీ, క్రియాశక్తి అయిన పార్వతికీ తానే ఆధారభూతుడై జ్ఞానశక్తిగా వెలుగుతున్నాడు. ఇట్లా పరబ్రహ్మతత్త్వమే బహురూపాలు తాల్చటానికి పూర్వకర్మలు కారణం కాదు. ఆయన కారణజన్ముడు కావటం చేత స్వేచ్ఛా ప్రవృత్తితో బహుత్వాన్ని భజిస్తాడు. దానితో లీలా విలాసరూపాలైన మహత్త్వాహంకారాలు ఆయనలో రాణిస్తాయి. పరమాత్మకు అవి లీలామాత్రాలే కాని కర్మబద్ధాలు కావని తాత్పర్యం.

2. "హరిహరనాథ తత్త్వాంతర్గతమగు హరితత్త్వము శ్రీత్వమునకును. హరతత్త్వము శివాత్వమునకును ఆలంబన మగుచున్నది. ఇట్టి హరిహరతత్త్వ సంబంధము చేతనే యేకరూపుడగు పరమేశునికి స్వగతభేదమగు శబలత్వము కల్గినదని చెప్పి తత్త్రక్రియను "మహత్త్వాహంకారభావ!'' అను పదముచే వివరించెను. లేదా- 'శబలత్వ' సంగతిచే గల్గిన కర్తృత్వాదికము గలవాఁ డా! అని వేరు పదముగాఁ జెప్పి 'లీలా..భావా!'అనునది పృథక్పదముగానైనను గ్రహింప నొప్పును. విలాసముచేఁ బొందఁబడిన మహత్త్వాహంకారభావము గలవాడా! అని తదర్థము.'' (ఓరుగంటి నీలకంఠశాస్త్రి- హరిహరనాథతత్త్వము. పు.85)

3. "శ్రీత్వ= శ్రీశబ్ద ప్రవృత్తి నిమిత్త శ్రవణీయత్వరూప శ్రీదేవీ ధర్మము: శివాత్వ= మంగళప్రదత్వరూప శివాశబ్ద ప్రవృత్తి నిమిత్త పార్వతీధర్మము ఇవియే; ఆలంబన= పట్టుగాఁగల; తత్త్వ= స్త్రీ వ్యక్తులయొక్క; శ్రీయన గౌరినాఁ బరఁగు చెల్వయొక్క అని భావము; ఆశ్లేష= కౌఁగిలింతలచే; ఆత్త= పొందబడిన; శబలతా= చిత్రవర్ణముతో; సంగత!= కూడినవాఁడా!; కర్తృత్వ= (పాలన) కర్తృత్వము; ఆదిక= సంహార కర్తృత్వము మొదలగు; లీలా= విలాసములచే; ఆత్త= పొందబడిన; మహత్త్వ= మహిమయు; అహంకారభావ= అహంకార తత్త్వమును గలవాఁడా!; హరిహరనాథా!= హరిహర స్వరూపుడవగు ఓ దేవా! అని యీ సంబోధనల కర్థము'' (పళ్ళెపూర్ణప్రజ్ఞాచార్యులు - విరాటపర్వము. తృతీయాశ్వాసము టిప్పణి.)

4. "ఈ పద్యములోని నాల్గవ పాదమునఁ బ్రాసలోఁ బడిన 'మహత్త్వ' అను చోటఁ గల తకారము ద్విత్వతకారము గనుక 'ప్రాసః సర్వేషాం చై వ స్యాత్' అను నియామానుసారము తక్కిన మూఁడు ప్రాసలను గూడా వస్తుతః అని ఏక తకారములే యైనను ఛందోనియమభంగ పరిహారార్థము 'అనచిచ' అను సూత్రము చేత 'త'కారమునకు వైకల్పికముగా ద్విత్వము చేసికొని ప్రాసవ్యత్యాసమును సవరించుకొనవలెను. (పళ్ళె పూర్ణప్రజ్ఞాచార్యులు).

5. ఉ.వి. సంశోధిత ముద్రిత ప్రతి 'మహత్త్వ'లో ద్విత్వతకారాన్ని మాని తకారాన్నే గ్రహించింది. (సంపా.)

ఉపకీచకులు ద్రౌపదిం దమ యన్న శవంబుతోఁ గట్టి దహింపం గొనిపోవుట (సం.4-21-62)

వ. దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయున కిట్లనియెఁ - బవనతనయుం డట్లు సని మహానసమందిరంబు పరిసరంబున శరీరప్రక్షాళనంబు సేసికొని, యనులేపనంబున నసృగ్గంధం బుడిపికొని, కృతకృత్యుండై, శయ్యాతలంబునం గూర్చుండె; నిట యాజ్ఞసేనియుం భీమసేనుం డింతకు వంట యింటికిం బోయి నిశ్చింతంబున నుండునని నిశ్చయించి, నర్తనశాల వెలువడి కావలివారలం బిలిచి. 2

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= హరిహరనాథా!; వైశంపాయనుండు; జనమేజయునకున్+ఇట్లు+అనియెన్= వైశంపాయన మహర్షి జనమేజయ చక్రవర్తితో ఈ విధంగా అన్నాడు; పవనతనయుండు= భీమసేనుడు; అట్లు= ఆ విధంగా; చని= వెళ్ళి; మహానస మందిరంబు పరిసరంబునన్= వంట ఇంటి సమీపంలో; శరీర ప్రక్షాళనంబు+చేసికొని= ఒడలు కడిగికొని; అనులేపనంబునన్= మైపూతతో; అసృక్+గంధంబు= నెత్తుటి వాసనను; ఉడిపికొని= పోజేసికొని; కృతకృత్యుండు+ఐ= తాను చేయదగినపని చేసిన వాడై; శయ్యాతలంబునన్= పడకమీద; కూర్చుండెన్= కూర్చున్నాడు; ఇట= ఇక్కడ, నాట్యమందిరంలో; యాజ్ఞసేనియున్= ద్రౌపదియు; భీమసేనుండు; ఇంతకున్= ఈసరికి; వంట+ఇంటికిన్+పోయి= వంటింటికి వెళ్ళి; నిశ్చింతంబునన్= ఏ చింతా లేకుండా; ఉండును+అని= ఉంటాడని; నిశ్చయించి= నిర్ణయించి; నర్తనశాల వెలువడి= నర్తనశాల నుండి బయటకు వచ్చి; కావలి వారలన్+ పిలిచి= కావలివారిని పిలిచి.

తాత్పర్యం: వైశంపాయన ఋషి జనమేజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు. భీమసేను డా విధంగా వెళ్ళి (కీచక వధానంతరం) వంటింటిచేరువలో తన ఒడలి కంటుకొని ఉన్న నెత్తురు శుభ్రంగా కడిగికొని, మైపూతతో దాని వాసన రాకుండా చేసికొని, పని ముగించుకొన్నవాడై తన పడక మీద కూర్చున్నాడు. ఇక అక్కడ- నర్తనశాలనుండి ద్రౌపది వెల్వడి, ఈ సరికి భీమసేనుడు వంటయింటికి వెళ్ళి నిశ్చింతగా ఉంటాడనే నమ్మకంతో కావలివాండ్రను పిలిచి.

విశేషం: 1.వ్యాసభారతంలో ఈ వివరాలన్నీ లేవు. తిక్కన దీని నొక వ్యూహంగా చిత్రించాడు. ద్రౌపదీ భీముల చర్యలు ఫలానుమేయాలుగా (ఫలితాన్ని బట్టి ఊహించగలిగిన రహస్య చర్యలుగా) వర్ణించాడు. ఎట్లాగంటే- 1. ద్రౌపదిని వెంటబెట్టుకొని వచ్చిన భీముడు కీచక వధానంతరం అతడి వింత శవాన్ని ఆమెకు చూపి, సంతోషపెట్టి, ఆమెను వెంట బెట్టుకొని పోక ఒంటరిగా త్వరగా వెళ్ళిపోయాడు. ఎందుకు? అనే ప్రశ్న పఠిత కేర్పడుతుంది.

2. భీముడు వేగంగా స్నానం చేశాడు. అయినా రక్తపువాసన పూర్తిగా పోయి ఉండకపోవచ్చును. అందుకే మైపూత పూసికొన్నాడు. నిశ్చింతగా శయ్యమీద పడుకొని నిద్రించకుండా, కూర్చుండిపోయాడు. ఎందుకు? భీముడు తన కర్తవ్యం ముగించాడు. ఆ తరువాత ద్రౌపది కూడా మరొక కర్తవ్యాన్ని నిర్వహించవలసి ఉన్నది. అతడు కృతార్థు డయ్యాడు. ఆమె కూడా కృతార్థురాలు కావాలి. అందుకు ఆమె అక్కడ ఆగింది. భీముడు వంటయింటికి పోయి నిశ్చింతగా ఉండటానికి వీలైనంతసేపు కిమ్మనకుండా అక్కడే ఉన్నది. ఆ తరువాత తన చర్య ప్రారంభించింది. అంటే పఠితలకు తెలియని రహస్యవ్యూహం ఒకటి ఉన్నదన్న మాట.

3. నర్తనశాల వెలుపడి కావలివారిని పిలిచింది. ఇది చాలా ప్రమాదంతో కూడిన సాహస చర్య. భీముడివలె తానూ రహస్యంగా అంతఃపురానికి పోయి ఉంటే కథ తెల్లవారేదాకా నిద్రపోయి ఉండేది. కాని తెల్లవారేసరికే కొన్ని పనులు పూర్తి కావాలని వారి వ్యూహం. ఈ చర్యవలన ద్రౌపది కొన్ని ఇబ్బందులకు గురికాక తప్పదు. కావలివారికి ఆమె చెప్పటం వలన కలిగే కథార్థాలు అనేకం. ఆమె ఆ సమయంలో నర్తనశాలకు ఎందుకు వచ్చింది? కీచకుడు అక్కడికే ఎందుకు వచ్చాడు? అది వారి సంకేతస్థలం అయి ఉండాలి. సైరంధ్రీ కీచకులు పరస్పరం కూడబలుక్కొనే అక్కడికి వచ్చి ఉండాలి. సైరంధ్రి పరపురుషుల పొత్తు కోరదు. అది ఆమె స్వభావం. కాని, దానికి విరుద్ధంగా ఆమె రంకుటాలు వలె వ్యవహరించింది. ఆమె రహస్య వర్తనానికి ఆమె భర్తలైన గంధర్వులు కోపించి మిండగాడైన సింహబలుడిని చంపి ఉంటారు. మరి, ఆమె నేమీ చేయలేదు. దానికి కారణ మేమిటి? ఆమెను కీచకుడు బలవంతంగా తెచ్చి బలాత్కారం చేయబోయాడేమో! అందువలన గంధర్వపతులు అతడిని చంపారేమో! ఇటువంటి వంద ప్రశ్నలు విన్నవారి మనసులలో తలెత్తుతాయి. అట్లా ఆశ్చర్యానుమానాలనూ, భయభ్రాంతులనూ, ఒక అసందిగ్ధ పరిస్థితినీ కల్పించటం ద్రౌపది వ్యూహంలోని అంతరార్థమై ఉండవచ్చును. ఇటువంటి కథార్థాలన్నింటినీ పఠితల ఊహలకు వదలి కథాగతిలో ఉత్కంఠను పోషించటం వస్తుధ్వనిలో భాగమైన కథాకథనశిల్పం. (సంపా.)

క. 'నా పతులగు గంధర్వుల । చేపడి మృతిఁబొందె వీఁడె సింహబలుం; డీ
పాపాత్ముని౯ జూడుఁడు దు । ర్వ్యాపారఫలంబుఁగాంచె' నని పలుకుటయు౯. 3

ప్రతిపదార్థం: సింహబలుండు= కీచకుడు; వీఁడె= ఇతడే; నా పతులు+అగు గంధర్వుల= నా భర్తలయిన గంధర్వులకు; చేపడి= చిక్కి; మృతి౯+పొందె౯= చనిపోయాడు; దుర్వ్యాపార= చెడునడవడికి; ఫలంబు౯= ఫలితాన్ని; కాంచె౯= పొందాడు; ఈ పాపాత్ముని౯= ఈ దుర్మార్గుడిని; చూడుఁడు= చూడండి; అని పలుకుటయు౯= అని అనటమున్నూ.

తాత్పర్యం: 'నా భర్తలయిన గంధర్వుల చేత చిక్కి, తన చెడు నడవడిక ఫలితాన్ని పొందిన ఈ పాపాత్ముడైన సింహబలుడిని మీరు చూడండి' (అని సైరంధ్రి అనగానే.)

విశేషం: పరిపరివిధాలుగా సాగే ప్రజల ఆలోచనలను తన కనుకూలంగా మలచే కిటుకు ఈ పద్యంలో ప్రదర్శించింది. ఈ కందపద్యంలోని ప్రతి పలుకూ, ఆ మాటల కూర్పులోని వరుసా ఎంతో సార్థకమైనవి. అల్పాక్షరాలలో అనల్పార్థ రచన. 'నన్ను అభిమానించే భర్తలు గంధర్వులు. వారికి నామీదనున్న ప్రేమ అపారం. వారి శక్తి అమోఘం. వారిచేతిలో పడ్డాడు కాబట్టే సింహబలుడు చచ్చాడు. చూడండి. ఎట్లా చచ్చాడో? అది గంధర్వుల చేతిలోని వింతచావు. అతడి చావు వాడు తెచ్చుకొన్నదే. వాడు పాపాత్ముడై పరదారను కోరి, వెంటనే ఆ పాపఫలాన్ని పొందాడు. అటువంటి చెడుపనులు చేస్తే చావుగాక మరే ఫలితం కలుగుతుంది?' అని దోషమంతా కీచకుడిదే అని చెప్పి, **'అత్యుత్కటైః పుణ్యపాపైః ఇహైవ ఫల మశ్నుతే'** అనే న్యాయాన్ని అనుసరించి, చేసిన మహాపాపానికి ఫలితం కీచకుడు ఇప్పుడే పొందాడనే కర్మసిద్ధాంతంతో వారికి నచ్చజెప్పింది. వాళ్ళలో గమనించదగిన అంశమేమంటే- కావలివారందరూ ద్రౌపది చెప్పినట్లే విన్నారు. ఆమెవలెనే ఆలోచించారు. దానికి ఈ మాటలు కారణం. కాగా, ఉపకీచకులు వచ్చిన తరువాత సన్నివేశం మారుతుంది. వారు ద్రౌపది దృక్పథంతో కాక కీచక పక్షంగా ఆలోచిస్తారు. ఈ ఘట్టంలో మూడు రకాల వారున్నారు. వ్యూహంతో మాట్లాడే ద్రౌపది, ద్రౌపదివలె ఆలోచించే కావలివారు, వారివలెనే ఆలోచించే బంధువులూ, విరాటాదులు, కీచకుడిని సమర్థిస్తూ పలికే ఉపకీచకులు. పఠితలకు ద్రౌపది వ్యూహం వాచ్యం కాలేదు. కాబట్టి ఆశ్చర్యంతో అందరి వెంటా నడుస్తుంటారు. ఉత్కంఠకు ఊపిరి పోసే సహజోక్తి చమత్కారం ఈ పద్య శిల్పం. (సంపా.)

ఆ. వారు సంభ్రమించి వడిఁ గోల దివియలు । గొనుచు నులివు మిగులఁ గూడఁబాఱి
నృత్తశాలఁ జొచ్చి రత్తఱి నా కల । కల మెఱింగి కీచకవ్రజంబు. 4

ప్రతిపదార్థం: వారు= ఆ కావలివారు; సంభ్రమించి= తొట్రుపడి; వడిన్= శీఘ్రంగా; కోల దివియలు= దివిటీలు; కొనుచున్= తీసికొని; ఉలివుమిగులన్= మ్రోత అతిశయించగా (కలకలము ఎక్కువకాగా); కూడన్+పాఱి= కలసి పరుగెత్తి; నృత్తశాలన్= నర్తనశాలలోనికి; చొచ్చిరి= ప్రవేశించారు; ఆ+తఱిన్= ఆ సమయాన; కీచక వ్రజంబు= కీచకుల గుంపు; ఆ కలకలము+ఎఱింగి= ఆ కోలాహలం విని.

తాత్పర్యం: కావలివా రా మాటలు విని వేగిరపడి త్వరత్వరగా కాగడాలు పట్టుకొని పెద్దగా అరుస్తూ అందరూ కలిసి నర్తనశాలలోనికి ప్రవేశించారు. అప్పుడు వాళ్ళు చేసిన కోలాహలాన్ని విని కీచకుల గుంపు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: సైరంధ్రి మాటలు విన్న కావలివారిలో మొదట సంభ్రమం కలిగింది. తమకు తెలియకుండా ఇంత ఘోరం ఇంత సమీపంలో జరిగిందంటే వారికి అనేకరకాలైన భయాలు కలిగాయి. అందుకే అంత తొట్రుపాటు. చీకటిలో జరిగిన ఆ దృశ్యాన్ని చూడటానికి దివిటీలు పట్టుకొని సాగారు. గంధర్వులో దయ్యాలో భూతాలో ఉన్న చోటికి నిశ్శబ్దంగా పోవటం భయం కాబట్టి పెద్ద పెద్దగా కేకలు పెట్టుతున్నారు. ఒంటరిగా పోవటం మంచిది కాదని అందరూ కలిసి గుంపుగా బయలుదేరి నర్తనశాలలో జాగ్రత్తగా ప్రవేశించారు. వాళ్ళు చేసిన కలకలం ఎంత దంటే- ఉపకీచకులు తెలిసికొని వచ్చేటంతటిది. ఉపకీచకులు ఎక్కడున్నారు? అనే ప్రశ్న మరొకటి. ఇది సింహబలుడి వ్యూహరచనకు సంబంధించిందిగా తోస్తుంది. అన్న ఎక్కడికి ఎప్పుడు వెళ్ళుతున్నా అంగరక్షకులుగా ఉపకీచకులు వెంట ఉంటారన్నమాట! సైరంధ్రి కిచ్చిన మాట ప్రకారం ఒంటరిగా సంకేతస్థలానికి సింహబలుడు వచ్చాడు. అతడి వెంట రహస్యంగా అనుసరిస్తూ తమ్ములు వచ్చారు. సందర్భోచితంగా చీకట్లో కొంత దూరంగా రహస్యంగా నిలిచిపోయారు. వారు మాటలు వినబడే దూరంలో లేరు; కేకలు వినబడే దూరంలో ఉన్నారు. అందుకే సైరంధ్రి మాటలు వారికి వినబడలేదు. కావలి వారి కేకలు వినబడి వచ్చారు. మూలంలో కావలివారందరూ ముందుగా నర్తనశాలలోకి వెళ్ళి ఆ వింతశవాన్ని చూచి అబ్బురపాటు చెందారు. వారు బహుశః కీచకుడి బంధువులకూ ఉపకీచకులకూ తెలియపరిచారేమో! వారందరూ ఆ క్రమంలో బిలబిలా పరుగెత్తికొని వచ్చారట! ఇది మూలంలో కూడా ఊహించుకొనదగిన అంశమే. అయితే ఇక్కడ కావలివారి కలకలం విని మొదట ఉపకీచకులు వెంటనే వచ్చారనీ, ఆ తరువాత (వారి వలన తెలిసికొని) బంధువులందరూ ఒక్కసారి గుంపుగా వచ్చారనీ తిక్కన చెప్పాడు. ఆ నడిరేయి కీచకమరణవార్త దావానలంవలె వ్యాపించిన తీరు భావనారమణీయం. (సంపా.)

చ. **కడు వెస వచ్చి రూపఱినకాయము నున్నతెఱంగుఁ జూచి బి**
ట్టడలు మనంబులం గదిరి హా యనువారును, జోద్యమంది మ్రా
న్పడియెడువారు, నగ్రజునిపైఁ బడి మూర్ఛలఁ బొందువారు న
య్యెడ కరుగంగ నోర్వక మహిం బెఱచోఁ బలవించువారు నై. **5**

ప్రతిపదార్థం: కడువెసన్+వచ్చి= మిక్కిలి వేగంగా వచ్చి; రూపు+అఱిన= ఆకారం (గుర్తించలేనంతగా) నశించిన; కాయము+ఉన్న తెఱంగున్= శరీరమున్న తీరును; చూచి= చూచినవారై; బిట్టు+అడలు మనంబులన్= మిక్కిలి చెదరిన మనసులతో; కదిరి= అతిశయించి; హా+అనువారును= భయంతో హా! అని అనేవారున్నూ; చోద్యము+అంది= ఆశ్చర్యపడి; మ్రాన్పడియెడువారును= (ఆశ్చర్యపడి) కదలకుండా ఉన్నవారున్నూ; అగ్రజునిపైన్+పడి= అన్న అయిన కీచకుడి మీద పడి; మూర్ఛలన్+పొందువారున్= మూర్ఛపోయేవారున్నూ; అ+ఎడకున్= ఆ చోటికి; అరుగంగన్+ఓర్వక= వెళ్లలేక; మహిన్= భూమిమీద; పెఱచోన్= వేఱొకచోట; పలవించువారున్+ఐ= దుఃఖించే వారున్నూ అయి.

తాత్పర్యం: (ఉపకీచకులు) చాలా వేగంగా వచ్చారు. గుర్తుపట్టలేనంతగా వింతచావు చచ్చిన తమ అన్న కీచకుడి శరీరం తీరు చూచారు. గుండెలు అదిరిపోయేట్లు ఎలుగెత్తి 'హా'అని ఆక్రోశించారు. ఆశ్చర్యంతో కొయ్యబారిపోయారు. అన్న శవంమీద పడి మూర్ఛ పోయారు. భయానకంగా ఉన్న ఆ శవప్రాంతానికి పోలేక దూరంగా ఉండి నేలమీదపడి పొర్లుతూ శోకాలు పెట్టారు.

విశేషం: అలం: అంత్యానుప్రాస. 1. కీచకుడంటే ఉపకీచకులకు ప్రాణం. వింతచావు చచ్చిన అతడిని చూచి వారు పొందిన శోకావస్థలను తిక్కన రసోద్విగ్నంగా వర్ణించాడు. వారు వేగంగా వచ్చారు. గుర్తుపట్టలేనంతగా రూపం కోల్పోయి మాంసపు ముద్దగా పడి ఉన్న ఆ తీరు చూచి మొదట బాగా భయపడ్డారు. వారి గుండెలు గుభేలుమన్నాయి. ఊహించని ఆ వింతచావును చూచి బావురుమన్నారు. ఇట్లా అయినవారు ఆత్మీయులూ కావచ్చును. కొంతమంది ఆశ్చర్యపోయి చేష్టలు దక్కి కొయ్యబారి నిలుచున్నారు. వీరు అధీరులై ఉండవచ్చును. కొందరు శవం మీద పడి ఏడ్చి మూర్ఛపోయారట! వీరు అవేశపరులు. ఉద్విగ్నులు కావచ్చును. కొందరు శవాన్ని సమీపించలేక దూరంగా నేలమీద పడి రోదిస్తున్నారట! వీరు భీరువులు కావచ్చును. సామాన్యంగా చనిపోయినవారిని చూడటానికి వచ్చే ఆత్మీయులలో కానవచ్చే నాలుగు రకాల వారి ప్రవృత్తులకు సమయోచితంగా ప్రకరణోచితంగా తిక్కన ఈ పద్యంలో ఆవిష్కరించాడు. అంత్యానుప్రాసను వారి శోకవృత్తికి అనుగుణంగా అనుసంధించి శబ్దాలంకారౌచిత్యాన్ని పోషించాడు.

2. బంధువులలోనే ఉపకీచకులు కూడా ఉన్నట్లు వ్యాసుడు కలిపి చెప్పాడు. తిక్కన విడమరచి క్రమంగా వివరించాడు. కథకు కావలసింది కావలివారి కన్నీరు కాదు. బంధువుల పలవరింపులు కావు. ఉపకీచకుల శోకావస్థలే. భావికార్యం వారివలననే సాగాలి. శవాన్ని చూడగానే ఆత్మీయులు బావురుమని దుఃఖించాలి. దానితో కొంత శోకపుపొంగు తగ్గి తేలికపడతారు. ఆ తరువాత ఓదార్పుమాటలతో తేరుకొంటారు. ఉపకీచకుల స్థితి కూడా అటువంటిదే.

3. మూలంలో. **"సర్వే సంహృష్టరోమాణః సంత్రస్తాః ప్రేక్ష్య కీచకమ్ । తథా సర్వాంగ సంభుగ్నం కూర్మం స్థల ఇవోద్ధృతమ్"** (సం.4-22-2) అని ఉన్నది. కీచకుడి శవాకారం అవయవాలన్నీ చూర్ణమై నేలమీదకు ఈడ్వబడిన తాబేలు వలె ఉన్నదట! మంచి ఉపమానం. తిక్కన దీనిని గ్రహించలేదు. ఎందువలన అంటే మూలంలో చూచేవారికి గగుర్పాటు కలిగింది. తిక్కన వర్ణించదలచుకొన్నది గగుర్పాటు కాదు. భయవిహ్వలమైన హాహాకారం (రోదనం), ఆశ్చర్యంతో కలిగే స్తంభం, ఆర్తివలన కలిగే మూర్ఛ, వియోగాన్ని భరించలేక నేలపైబడి తన్నుకొనటం వంటి శోక సాత్త్విక భావాలు. అందుకే ఈ పద్యం. తిక్కనది రసాభ్యుదయ దృష్టి. (సంపా.)

వ. ఉన్నంత బంధుజనంబులు గూడంబాఱి కీచక శవంబు గనుంగొని. 6

ప్రతిపదార్థం: ఉన్న+అంతన్= ఉపకీచకులు ఆ విధంగా ఉండగా; బంధుజనంబులు= బంధువులందరూ; కూడన్+పాఱి= కలసి పరుగెత్తి; కీచక శవంబున్+కనుంగొని= కీచకుడి శవాన్ని చూచి.

తాత్పర్యం: ఉపకీచకులు ఆ విధంగా ఉండగా బంధువులందరూ కలిసి పరుగెత్తికొని వచ్చి కీచకుడి శవాన్ని చూచారు.

ఉ. 'మానవకోటి నిట్టి విసుమానపుఁ బీనుఁగు లైనవారి నెం
దైనను గంటిమే? యకట! యాఅడి వమ్మయిపోయె; దుర్జయం
బైన బలంబు గానితెరువై తన కిత్తఱిఁ దోడు గాద; యు
క్కీని మనంబు కీడు పరికించునె? క్రొవ్వినఁ జేటు తప్పునే?'. 7

ప్రతిపదార్థం: మానవకోటిన్= మానవసమూహంలో; ఇట్టి= ఈ విధమైన; విసుమానము+పీనుఁగులు; వింత కలిగించే శవాలుగా; అయినవారిన్= మారినవారిని; ఎందున్+ఐనను= ఎక్కడనైనా; కంటిమే?= చూచామా?; అకట!= అయ్యో!; ఆఱడివమ్ము+ అయిపోయెన్= నిందతో కూడుకొన్న పనికిమాలిన చావైపోయింది; దుర్జయంబు+ఐన బలంబు= జయించరాని బలం; కానితెరువు+ఐ= చెడుదారినిబట్టి; ఇత్తఱిన్= ఈ సమయాన; తనకున్+తోడుకాదు+అ= తనకు సహాయపడకుండా పోయింది; ఉక్కిని మనంబు= మూర్ఖుడి మనస్సు; కీడున్= హానిని; పరికించునె?= గమనిస్తుందా?; క్రొవ్వినన్= గర్విస్తే; చేటుతప్పునే?= నాశనం తప్పుతుందా? (తప్పదనిభావం).

తాత్పర్యం: 'మానవ లోకంలో ఇంతటి వింతపీనుగులుగా మారిన వారిని ఎక్కడైనా చూచామా? (ఇంత వరకు చూడలేదు). అయ్యో! ఎంతటి అప్రతిష్ఠతో కూడుకొన్న పనికిమాలిన చావు వచ్చింది! ఎవ్వరూ జయించలేని ఈతడి అంతటి బలం కూడా చెడుదారిన పడి, సమయం వచ్చినప్పుడు తనకు తోడుపడకుండా పోయింది. మూర్ఖుడి మనస్సు రాబోయే కీడును పరికించదు. గర్వించిన మనసు చేటును తప్పించుకొనలేదు.

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. బంధువులు తమ్ములవలె దుఃఖించరు. విస్తుపోతారు. విచారిస్తారు. వివేచిస్తారు. విచక్షణను, విజ్ఞతను ప్రదర్శిస్తారు. ఇంత వింతపీనుగులైనవారిని మానవులలో ఎ్కడైనా చూచామా? అని తమ లోకజ్ఞానాన్ని నెమరు వేసికొంటూ కొందరు విస్తుపోయారు. చచ్చి కీర్తిశేషులౌతారు కొందరు. చచ్చి జాలిని సంపాదిస్తారు కొందరు. పాపం కీచకుడు పాపిష్ఠిచావు, పనికిమానిన చావు చచ్చాడే అని కొందరు విచారించారు. బలం ఎంత ఉన్నా చెడుదారిన పడటంతో అది అతడికి తోడు రాలేకపోయిందని ధర్మాధర్మ వివేచన చేశారు కొందరు. మూర్ఖుడి మనసు కీడును పరికించదని ఉచితానుచితవిచక్షణ కలవారన్నారు. గర్వించినవారికి చేటు తప్పదని విజ్ఞులు తీర్పు చెప్పారు. విచక్షణులు విజ్ఞులు అనుకొన్న మాటలు సాధారణ ధర్మాలుగా భాసించి అవి అర్థాంతరన్యాసాలంకార స్ఫూర్తిని ప్రకటించాయి. కీచకుడి మరణవార్త ప్రజలలో ఎన్ని విధాలుగా భావించబడుతుందో బంధువుల వ్యాఖ్యలచేత ధ్వనింప చేయటం కావ్య శిల్పం. తిక్కన లోకజ్ఞత. (సంపా).

వ. అనుచు దాయం జని. 8

తాత్పర్యం: అంటూ దగ్గరకు పోయి.

తే. 'కరము లెయ్యవి? శిర మేది? గాళు లెచటఁ, జొచ్చె? గంధర్వవరులచేఁ జచ్చువార
లెల్ల నిట్టుల యగుదురో? యితనితోడి , యలుకఁ జేసిరొ? యిది కడు నక్కజంబు'. 9

ప్రతిపదార్థం: కరములు+ఏ+అవి?= చేతు లేవి?; శిరము+ఏది?= తల ఎక్కడ ఉన్నది?; కాళులు+ఎచటన్= కాళ్ళు ఎక్కడ; చొచ్చెన్= దూరాయి (కాళ్ళెక్కడికి పోయాయి?); గంధర్వవరులచేన్= గంధర్వ శ్రేష్ఠులచేత; చచ్చువారు+ఎల్లన్= చనిపోయేవారందరూ; ఇట్టుల+అగుదురో?= ఈ విధంగానే ఔతారా?; ఇతనితోడి= ఇతడి మీద; అలుకన్+చేసిరొ?= కోపంతో ఇట్లా చేశారేమో!; ఇది= ఈ చావు; కడు+అక్కజంబు= మిక్కిలి ఆశ్చర్యం కలిగించేదిగా ఉన్నది.

తాత్పర్యం: 'చేతు లేవి? తల ఏది? కాళ్ళెక్కడికి పోయాయి? (వీటిని విడిగా ఎక్కడా గుర్తించలేకపోతున్నాం). గంధర్వ వీరుల చేతులలో చచ్చేవాళ్ళంతా ఈ విధంగానే ఔతారేమో! లేక ఇతడిమీద ప్రత్యేకంగా బాగా కోపించి ఇట్లా చేశారేమో! కాకపోతే ఈ చావు ఇంత ఆశ్చర్యకరంగా ఉంటుందా?

విశేషం: గంధర్వపతులు చంపారని ద్రౌపది పలికిన మాటల ప్రభావంతో కీచకశవాన్ని చూస్తున్న ఏకగ్రీవంగా ఆశ్చర్యపోతూ అనుకొన్న మాట ఇది. మూలభారతంలో కాగడాలు పట్టుకొని వెళ్ళిన కావలివారు అనుకొన్న మాటలివి-

"పాణి పాద విహీనం తు దృష్ట్వా చ వ్యధితా భవన్
నిరీక్షన్తి తతః సర్వే పరం విస్మయ మాగతాః
అమానుషం కృతం కర్మ తం దృష్ట్వా వినిపాతితమ్
క్వాస్య గ్రీవా క్వ చరణౌ క్వ పాణీ క్వ శిర స్తథా

ఇతి స్మ తం పరీక్షన్తే గన్ధర్వేణ హతం తదా" (4-21-66-67) ఈ తాత్పర్యాన్ని అందరూ కలిసి అనుకొన్నట్లు సన్నివేశం చివర చెప్పటం తిక్కన కూర్పులోని నేర్పు. ఈ మాటలు భావికథకు బాటలు వేశాయి. ఎట్లాగంటే, గంధర్వులు చీకట్లో ఏకాంతంగా చంపారు. వా రట్లాగే చంపగలరు. వారి భార్యను కూడా అట్లాగే రక్షించుకొనగలరు. పది మంది కలిసి ఉన్నప్పుడు వారు రాలేదు. తెల్లవారితే ఏమౌతుందో? అని భావించారు. నలుగు రున్నప్పుడే కార్యం చక్కబెట్టుకొనాలనుకొన్నారు. అంతటి మహాబలుడి వింత శవాన్ని ప్రజలందరూ చూస్తే అతడి పరువుపోతుంది. నింద మిగులుతుంది. అందువలన ఉపకీచకులు సింహబలుడిని తెల్లవారేసరికి శ్మశానంలో దహనం చేయాలని అప్పుడే శవయాత్రకు సిద్ధం చేశారు. రాజమర్యాదలతో పోవలసిన కీచక శవం రహస్యంగా దొంగ యాత్ర చేయవలసి వచ్చింది. ఈ విధంగా కథ సాగటానికి కారణం ద్రౌపది అర్ధరాత్రి కీచకవధను కావలివారికి చెప్పటం అని గ్రహించి పఠితలూ ఆశ్చర్యపోతారు. (సంపా.)

వ. అని వెండియు బహుప్రకారంబులం బలుకుచు శోకవిస్మయ పరీత చేతస్కులయి యున్నంత నొక యుపకీచకుండు నిజ సహోదరులం జూచి. 10

ప్రతిపదార్థం: అని, వెండియున్= ఇంకా; బహుప్రకారంబులన్= అనేక విధాలుగా; పలుకుచున్= మాట్లాడుతూ; శోక విస్మయ పరీతచేతస్కులు+అయి= దుఃఖంతో, ఆశ్చర్యంతో నిండిన మనస్సు కలవారయి; ఉన్న+అంతన్= ఉన్న సమయంలో; ఒక ఉపకీచకుండు; (వారిలో) ఒకానొక ఉపకీచకుడు; (కీచకుడి తమ్ములలో ఒకడు); నిజసహోదరులన్+చూచి= తన తోబుట్టినవారిని చూచి.

తాత్పర్యం: అని, ఇంకా అనేకవిధాలుగా అనుకొంటూ శోకంతో, ఆశ్చర్యంతో నిండిన మనస్సులతో వారంతా ఉన్న సమయంలో ఒక ఉపకీచకుడు తన సోదరులనందరినీ చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. 'మన మెంత పనవి పిలిచిన। వినసేర్చునె సింహబలుఁడు? వేగమ యితనిం
గొని పోవఁగ వలయుంగా'। కని యందఱుఁ దేర్చె ననునయా లాపములన్. 11

ప్రతిపదార్థం: మనము= మనం (ఉపకీచకులం); ఎంత పనవి పిలిచినన్= ఎంతగా రోదిస్తూ పిలిచినప్పటికినీ; సింహబలుఁడు= కీచకుడు; వినన్+నేర్చునె?= వినగలడా?; వేగము+అ= శీఘ్రంగా; ఇతనిన్= కీచకుడిని; కొనిపోవఁగన్+వలయున్+కాక= తీసికొని పోవాలి, అంతే (అగ్ని సంస్కరణం కొరకు తీసికొని పోవాలని భావం); అని= అంటూ; అందఱన్= ఉపకీచకులనందరినీ; అనునయ+ఆలాపములన్= ఓదార్పు మాటలతో; తేర్చెన్= ఓదార్చాడు (దుఃఖం నుండి తేరుకొనేటట్లు చేశాడు.)

తాత్పర్యం: 'మనం శోకిస్తూ ఎంత పిలిచినా అవన్నీ సింహబలుడు వినగలుగుతాడా? (ప్రస్తుతం శోకించటం కాదు కర్తవ్యం. ఈ రహస్యపు చావు అందరికీ తెలియక ముందే) ఇతడిని వేగంగా శ్మశానానికి తీసికొని పోవాలి. (అది ప్రస్తుత కర్తవ్యం)' అని అంటూ అందరినీ తగిన ఊరడింపు మాటలతో శోకంనుండి తేరుకొనేటట్లు చేశాడు.

విశేషం: మూలంలో అక్కడున్న వారందరూ కలిసి తీసికొన్న నిర్ణయంగా చెప్పబడింది. తెలుగులో ధీరుడైన ఒక ఉపకీచకుడు పలికిన మాటలుగా చెప్పబడ్డాయి. ఇది లోకపు తీరుకు దగ్గరగా ఉన్నది. ఎవరింట్లో అయినా పెద్దవాడు పోతే అందరూ గుండెపగిలి, కుప్పగూలి రోదిస్తూ ఉంటారు. ఎవరో ఒకరు, లేదా కొందరు ధైర్యంతో ముందుకు వచ్చి, కర్తవ్యాన్ని జ్ఞాపకం చేసి, వారిని ఓదారుస్తారు. అట్లాగే, పేరు లేని ఉపకీచకుడిని తిక్కన పెద్దరికంతో నిలబెట్టి, లోకమర్యాదను కాపాడటంతోపాటు కీచక శవయాత్రకు మార్గం తెరచి కథకు గతి కల్పించాడు. (సంపా.)

ఉ. సూతులు దాని కియ్యకొనుచుం దమ యన్నకు నగ్ని యేర్చు వా
రై తగ వాచరించునెడ నల్లన ద్రౌపది 'వీరి చందముల్
చూతముగాక' యంచు నొకచోఁ దమ చేరువ నున్నఁ గాంచి, సం
జాత మహోగ్రకోపులయి చారువిలోచనఁ బట్టి క్రూరతన్. 12

ప్రతిపదార్థం: సూతులు= (సూత వంశానికి చెందిన) ఉపకీచకులు; దానికిన్= ఆ సలహాకు; ఇయ్యకొనుచున్= ఒప్పుకొంటూ; తమ+అన్నకున్= తమ అన్న అయిన కీచకుడికి; అగ్ని+ఏర్చువారు+ఐ= దహన సంస్కారం కొరకు అగ్గిని మండించే ఉద్దేశ్యంకలవారై; తగవున్= దానికి తగినట్లు; ఆచరించు+ఎడన్= చేసే సమయంలో; ద్రౌపది; అల్లనన్= నెమ్మదిగా; వీరి చందముల్= ఈ ఉపకీచకుల చేష్టలను; చూతము+కాక= చూద్దామని; అంచున్= అనుకొంటూ; ఒకచోన్= ఒకచోట; తమ చేరువన్= తమకు సమీపంలో; ఉన్నన్= ఉండగా; కాంచి= చూచినవారై; సంజాత= పుట్టుకొనివచ్చిన; మహా+ఉగ్రకోపులు+ఐ= మిక్కిలి భయంకరమైన కోపం కలవారై; చారువిలోచనన్= అందమైన చూపులుగలదానిని (ద్రౌపదిని); క్రూరతన్= కరకుతనంతో; పట్టి= పట్టుకొని.

తాత్పర్యం: ఆ ఉపకీచకుడు చెప్పిన దానికి మిగిలినవారంతా అంగీకరించారు. తమ అన్న అయిన సింహబలుడికి అగ్నిసంస్కారం చేయ తలపెట్టి, దానికి తగిన ప్రయత్నాలు చురుకుగా చేయ మొదలుపెట్టారు. ద్రౌపది ఆ ఉపకీచకుల చేష్టలను చప్పుడు లేకుండా గమనించి, ముందేమి జరుగుతుందో చూద్దామన్న ఆసక్తితో వారి దగ్గరగానే ఒకచోట నిలబడి ఉన్నది. ఆమెను ఉపకీచకులు చూచారు. ఒక్కసారిగా వారి మనసులో భయంకరమైన కోపం పెల్లుబికింది. ఆమెను కసితో, కరకుదనంతో పట్టుకొని. (తరవాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: అంతమంది కూడినా, అంత జరుగుతున్నా ద్రౌపది అక్కడినుండి పోలేదు. అందులోని అంతరార్థం ఆలోచనామృతం. కీచకుడి చావుతో ఆమెకు తృప్తి లేదు. అతడి శవయాత్ర సాగేంతవరకూ చూచి పీడ వదిలిందని సంతోషించాలని అక్కడే ఒకచోట ఒదిగి నిలబడి ఉన్నది. ఆమె బాధితగా చెప్పుకొన్నది. కాబట్టి అందరూ జాలి చూపుతా రనుకొన్నది. ఆమె గంధర్వుల భార్యనని భయపెట్టింది కాబట్టి, ఎవ్వరూ ఆమె నేమీ చేయటానికి సాహసించరని భావించింది. అందుకే అందరితో కలిసి నిర్భయంగానే ఉపకీచకుల చర్యలు గమనిస్తూ నిలబడింది. ఆమెను ఉపకీచకులు చూచారు. అన్న చావుకు ఆమెయే కారకురాలని నిర్ణయించుకొని ఆగ్రహోదగ్రులయ్యారు. గంధర్వుల నేమీ చేయలేని ఆ ఉపకీచకులు తమ కోపాన్ని ఆ కోమలిపై తీర్చుకొందామనుకొన్నారు. అక్కడ జరుగుతున్న కార్యకలాపాలను కన్నారా చూస్తున్న ద్రౌపది నిజంగా అప్పుడు 'చారులోచన'యే. అయితే ఏం? క్రూరులైన ఉపకీచకులు ఆమెను నిర్దయులై ముట్టడించారు. బంధించారు. ప్రజలనుండి జాలి పొందుతాననుకొన్న ద్రౌపది ఉపకీచకులనుండి క్రోధాన్ని ఎదుర్కొన వలసి వచ్చింది. ఇది ఊహించని మలుపు.

2. సమీపంలోని ఒక స్తంభాన్ని కౌగిలించుకొని ఉండగా కీచకులు చూచి రెచ్చిపోయారని వ్యాసభారతం, అందులో కూడా ఆమె వేచి ఉండటానికి కారణం తెలియదు. తిక్కన ద్రౌపదికి మాత్రం అక్కడ జరుగుతున్న కథను కళ్ళారా చూచి, నోరారా తన భర్తలకు చెప్పి, మనసరారా సంతోషించాలనే కసితో కూడిన కోర్కె తప్ప మరొకటి కానరాదు. అది భీమ వ్యూహంలో

భాగమా? కాదా? అన్నది ఆలోచించదగింది. భీముడు శయ్యమీద కూర్చున్నాడే కాని నిద్రించలేదు. ద్రౌపది జరిగిన కథంతా తనకు వచ్చి చెప్పితే కాని నిద్ర పోగూడదని వ్యూహం కాబోలు! ఏమైనా భీముడి సాహసం సార్థకమైనది. ద్రౌపది సాహసం ప్రమాదానికి గురి అయింది. భీముడికి మరల పనిబడింది. ఈసారి నూటైదుగురు కీచకులను మట్టుపెట్టవలసిన సన్నివేశం ముంచుకొని రాబోతున్నది. కథ ఉత్కంఠతో ఊగిపోతున్నది. (సంపా.)

క. పెడకేలు గట్టి 'పాపపుఁ। బొడవగు నిది గాదె యితనిఁ బొడ వడఁగించెన్!
గెడకూడఁ దీని నీతని। యొడలిపయిం బెట్టి కాల్చు టుచితం బరయన్.' 13

ప్రతిపదార్థం: పెడకేలు+కట్టి= చేతులు వెనుకకు విఱిచికట్టి; పాపము+పొడవు+అగు= పాపిష్ఠిరూపంకల; ఇది= ఈ సైరంధ్రి; కాదె= కదా; ఇతనిన్= ఈ కీచకుడిని; పొడవు+అడఁగించెన్= చంపింది (రూపులేకుండా చేసింది); కెడగూడన్= ప్రక్కలో ఉండగా (అనగా కలిపి జతగా ఉండునట్లు); ఈతని ఒడలిపయిన్+పెట్టి= ఈతడి శరీరం మీదపెట్టి; దీనిన్= ఈ సైరంధ్రిని; కాల్చుట= తగులబెట్టటం; అరయన్= పరిశీలించగా; ఉచితంబు= తగును.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది చేతులను వెనుకకు త్రిప్పి కట్టారు. 'పాపిష్ఠి రూపం కలిగిన ఇదేగా ఈతడిని మట్టుపెట్టింది! (ఈమె పాపపు అందానికి ఆకర్షితుడై అతడు ఈ చావు చచ్చాడు). కాబట్టి ఇతడితో ఈమెను కలిపి కట్టి, దహనం చేయటం యుక్తమైన పని.' (అని నిర్ణయించారు).

విశేషం: సింహబలుడు ఆ రూపవతిని పొందుదామని కోరుకొన్నాడు. కాని, ఈ శరీరంతో పొందలేకపోయాడు. ఇతడి ఆశ అడియాసగానే మిగిలిపోయింది. ఈ పాపిష్ఠిది సుఖాన్ని ఇవ్వకుండానే మోసగించి, భర్తలచేత చంపించింది కాబట్టి ఇతడి శవంమీద ఈమెను పెట్టి దహనం చేస్తే లోకాంతరంలోనైనా అతడు సంతోషిస్తాడని వారి ఊహ. బ్రతికి సాధించలేనిది చచ్చి సాధించగలడనే సామెత వలె ఉపకీచకులు భావించి ఆమెకు సహగమనంవంటి దురవస్థను కల్పించారు. ఇది ద్రౌపదికి ప్రబలమైన విపత్తు. (సంపా.)

వ. అని విరాటున కెఱింగించి చేయువారై, యంతకుమున్న యీ వృత్తాంతం బంతయు విని సంక్షుభిత హృదయుండై యున్న యతనిపాలికిం బోయి. 14

ప్రతిపదార్థం: అని విరాటునకు+ఎఱింగించి చేయువారై= ఆ విధంగా విరాటుడికి తెలిపి చేద్దామని నిశ్చయించి; అంతకుమున్ను+అ= అంతకు ముందే; ఈ వృత్తాంతంబు+అంతయున్ విని= ఈ విషయమంతా విని (అనగా కీచక వధనంతావిని); సంక్షుభిత హృదయుండు+ఐ; ఉన్న= కలత చెందిన మనసుతో ఉన్న; అతని పాలికిన్+పోయి= ఆ విరటుని వద్దకు వెళ్లి.

తాత్పర్యం: తమ నిర్ణయాన్ని రాజైన విరాటుడికి తెలిపి అమలు చేయాలని బయలుదేరారు. అంతకుముందే ఆ వృత్తాంతాన్ని (చారుల వలన) విని విరాటుడు కలతపడ్డ హృదయంతో బాధపడుతున్నాడు. అప్పుడు వారు అతడి దగ్గరికి పోయి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: కీచకవధ వృత్తాంతం కార్చిచ్చువలె రాజభవనమంతా చుట్టివేసింది. కాపలావారు రాజుకు చెప్పారు. అయితే, విరాటుడు ఇతర బంధువుల వలె నర్తనశాలకు రాలేదు. సుదేష్ణ అన్నను చూడాలని వేగిరపడలేదు. కాని, జరిగినదానికి వారిరువురూ లోలోన కుమిలిపోతున్నారు. ఏమి చేయాలో తోచక కలతపడుతున్నారు. ఇంతలో ఉపకీచకులు తమ నిరంకుశ నిర్ణయాన్ని రాజుకు

మర్యాదగా తెలిపిపోదామని వచ్చారు. అనుమతిస్తే మర్యాదగా ఉంటుంది. లేదా రాజాజ్ఞను వారు పట్టించుకొనరు. సింహబలుడి ఉద్ధతి అతడి తమ్ముల రూపంలో బుసకొట్టుతున్నది. సన్నివేశం గంభీరంగా సాగుతున్నది. (సంపా.)

తే. 'ఎల్లభంగుల సైరంధ్రి నేము సింహ । బలునితోఁ జంపువారమై తలఁచి నీకు
నెఱుఁగఁ జెప్పంగ వచ్చితి; మీవు నింత । వట్టు మన్నన మాకు నీ వలయు' ననిన. 15

ప్రతిపదార్థం: ఏము= మేము; ఎల్లభంగులన్= అన్ని విధాలుగా, ఏ విధంగానైనా; సింహబలునితోన్= కీచకుడితో కలిపి; సైరంధ్రిన్= సైరంధ్రిని; చంపువారము+ఐ= చంపటానికి; తలఁచి= నిశ్చయించుకొని; నీకున్; ఎఱుఁగన్+చెప్పంగన్= తెలుపటానికి; వచ్చితిమి= వచ్చాము; ఈవున్= నీవు; మాకున్= మాకు; ఇంత+పట్టు= ఈ మాత్రం; మన్ననన్= గౌరవాన్ని (గౌరవప్రదంగా, కాదనకుండా అంగీకరించటాన్ని); ఈవలయున్= ఇవ్వాలి; అనినన్= అని అనగా.

తాత్పర్యం: 'ఏ విధంగానైనా సరే (అన్ని విధాలా ప్రయత్నం చేసి) సైరంధ్రిని సింహబలుడితో కలిపి దహనం చేసి చంపాలని ఆలోచించాం. దానిని నీకు తెలపటానికి వచ్చాం. నీవు ఈ మాత్రం మమ్మల్ని అనుమతించాలి' అని ఉపకీచకులు అడుగగా. (తరువాతి గద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: ఇది సవినయంగా మనవి చేయటం కాదు. దబాయించి అనుమతి అడిగి పుచ్చుకొనటం. (సంపా.)

వ. అతండును దన మనంబున 'నియ్యుపకీచకుల చందంబు సూడ నేను వారించితి నేనియు నుడుగం గలవారుగా రని (యు గంధర్వులు బలవంతులు గావునఁ దద్రక్షితయైన సైరంధ్రి కపాయంబు వొంద'దని) యు నూహించి, వారలం గలయం గనుంగొని 'యట్లకాక మీకుం బోలిన తెఱంగు సేయుం' డనిన నదియ యనుమతిగాఁ గైకొని సరభసంబునం జనుదెంచి. 16

ప్రతిపదార్థం: అతండును= ఆ విరాటుడు కూడ; తన మనంబునన్= తన మనసులో; ఈ+ఉప కీచకుల చందంబు+చూడన్= ఈ ఉపకీచకుల పద్ధతి చూడగా; ఏను వారించితిన్+ఏనియున్= నేనడ్డుకొన్నప్పటికీ; ఉడుగన్+కలవారు+కారు= ఆగేవారు కారు; అనియున్= అనీన్నీ; గంధర్వులు బలవంతులు కావునన్= గంధర్వులు బలం కలవారు కాబట్టి; తద్+రక్షిత+ఐన= వారిచే కాపాడబడేదైన; సైరంధ్రికి; అపాయంబు+పొందదు= ప్రమాదం కలుగదు; అనియున్= అనుకొని; ఊహించి= తలచుకొని; వారలన్+కలయన్+కనుంగొని= వారి నందరినీ కలయచూచి; అట్లు+అ+కాక= అట్లే కానీయండి; మీకున్+పోలిన తెఱంగు= మీకు తోచిన విధంగా; చేయుండు+అనినన్= చేయండి అని అనగా; అది+అనుమతి కాన్+కైకొని= దానినే ఆమోదంగా తలచుకొని; సరభసంబునన్+చనుదెంచి= తొందరగా వచ్చి.

తాత్పర్యం: విరాటుడు కూడా తన మనసులో ఇట్లా ఊహించాడు; ' ఈ ఉపకీచకుల పద్ధతి చూస్తే నేను వద్దన్నా వీరు మానేటట్లు లేదు. గంధర్వులా- బలవంతులు కాబట్టి సైరంధ్రికి అపాయం కలుగకపోవచ్చును.' అనుకొన్నాడు. ఎదుట ఉన్న ఉపకీచకుల నందరినీ కలయచూచాడు. 'అట్లాగే, మీకు తోచినవిధంగా చేయండి' అన్నాడు. అదే ఆయన అనుమతిగా పరిగణించి వేగంగా బయలుదేరి వచ్చి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: విరాటుడి హృదయంలోని ధర్మసంఘర్షణ సహజంగా అనిపిస్తుంది. కీచకులు ధూర్తులు. రాజశాసనాన్ని మన్నించరు. మన్నించనివారిని మందలింపజూస్తే మాట నిలవదు. అయితే, సైరంధ్రి అంతఃపుర వనిత. ఆమెను కీచకుడితో కలిపి దహించటానికి

అంగీకరించటం అంతఃపుర ధర్మం కాదు. అట్లని కీచకుడిని సమర్థించలేడు. అతడు అంతఃపురధర్మాన్ని ధిక్కరించి సైరంధ్రిని అవమానించినా వారించలేకపోయాడు. కీచకుడిని తాను దండించ లేకపోయినా గంధర్వులు దండించారు. ధర్మాన్ని గంధర్వులే నిలుపుతున్నారు. తనను కాపాడుతున్నారు. తనను కాదని కీచకుడు బాగుపడలేదు. ఉపకీచకులూ అంతే. అందువలన గంధర్వులమీద ధర్మరక్షణ భారముంచి ఉపకీచకులను వారి కర్మకు వారే బాధ్యులయ్యేటట్లు చేయటమే అప్పటికి అనువైన పని అని భావించి వారి చర్యలకు విరాటుడు తల ఊపాడు. విరాటుడు అంత బలవంతుడు కాకపోవచ్చును. కాని వివేకజ్ఞుడు. (సంపా.)

ఉ. 'అంగజరాగమత్తుఁడగు నన్నకు నిమ్మెయినైనఁ బ్రీతిసే
యంగలవార, మీ జఱభి యాతనితోడన తీఱుఁగాక' యం
చుం గొనిపోయి దైన్యమున సూతునిపీనుఁగు మీఁదఁ బాండుపు
త్రాంగనఁ బెట్టి, కట్టిరి దయాపరివర్జితచిత్తవృత్తులై. 17

ప్రతిపదార్థం: అంగజరాగమత్తుఁడు+అగు= మన్మథుడి వలన కల్గిన మోహంతో మదించిన; అన్నకున్= తమ అన్న అయిన కీచకుడికి; ఈ+మెయిన్+ఐనన్= ఈ విధంగానైనా; ప్రీతిచేయన్+కలవారము= ఇష్టమైన పని చేయగలం; ఈ జఱభి= ఈ కులట (లంజె); ఆతని తోడన్= ఆ కీచకుడితోనే; తీఱున్+కాక= చనిపోయితీరాలి; అంచున్+కొనిపోయి= అని చెప్పుతూ తీసికొనిపోయి; దయాపరివర్జిత చిత్తవృత్తులు+ఐ= దయచేత విడువబడిన మనస్సులు కలవారై-అంటే కఠినచిత్తులై; పాండుపుత్ర+అంగనన్= పాండవుల ఇల్లాలిని (ద్రౌపదిని); దైన్యమునన్= దీనంగా; సూతుని పీనుఁగుమీదన్= కీచకుడి శవం మీదనే; పెట్టికట్టిరి= పెట్టి కట్టారు.

తాత్పర్యం: 'మన్మథావేశంతో ఉన్మత్తుడైన మన అన్నకు ఈ విధంగానైనా సంతోషపెట్టుదాం. ఈ రంకుటాలు అతడితోపాటే అంతం కావాలి' అని అంటూ పాండవపత్ని అయిన ద్రౌపదిని కొనిపోయి దీనంగా కీచకుడి పీనుగుమీద ఉంచారు. నిర్దయచిత్తులై ఆమెను ఆ పీనుగుతో కలిపి కట్టారు.

విశేషం: సింహబలుడిది మదనోన్మాదమైతే, ఉపకీచకులది మదోన్మాదం. ప్రేతాత్మలను తృప్తిపరచే ప్రక్రియగా సైరంధ్రిని అతడితో కలిపి దహించటానికి పూనుకొన్నారు. ఉపకీచకులకు గంధర్వభయం ఉన్నట్లు లేదు. అంతమంది గుమికూడిన చోటికి వారు రారని వారి విశ్వాసం కావచ్చును. లేదా సింహబలుడిని సంహరించిన గంధర్వుల ఆట సైరంధ్రిని దహించటంతో కట్టుతుందని భావించవచ్చును. ఏది ఏమైనా తమతో కూడిన అన్నను చంపినదానిని అతడితో కలిపి చంపటమే ప్రతీకారం-ఇటువంటి భావాలు ఉపకీచకుల చర్యలకు ప్రేరకాలు. (సంపా.)

చ. అశుచియుఁ గష్టుఁడున్ లఘువునైన నిజాగ్రజుమేనితోడ ని
త్య శుచియుఁ బుణ్యశీలయు నుదాత్తయు నాఁ జను నింతిఁ గొంచుఁ గ
ర్కశమతిఁ గీచకుల్ బహుముఖంబుల బాంధవ విప్రలాపముల్
దిశ లద్రువం జెలంగఁ గరదీపనికాయము ప్రజ్వరిల్లఁగన్ 18

ప్రతిపదార్థం: అశుచియున్= అపవిత్రుడున్నూ; కష్టుఁడున్= పాపియున్నూ; లఘువున్= అల్పుడూ, చులుకనైనవాడున్నూ; ఐన= అయినటువంటి; నిజ+అగ్రజుమేనితోడన్= తమ అన్న శరీరంతో; నిత్యశుచియున్= ఎల్లప్పుడూ పవిత్రురాలుగా (పరిశుద్ధురాలుగా); పుణ్యశీలయున్= పాపమంటే ఎరుగని స్వభావం కలది; ఉదాత్తయున్+నాన్= ఉత్తమస్త్రీ అనగా; చను= ఒప్పారే; ఇంతిన్= స్త్రీని (ద్రౌపదిని); కొంచున్= తీసికొనిపోతూ; కర్కశమితిన్= కఠినమైన మనసుతో; కీచకుల్= ఉపకీచకులు; బహుముఖంబులన్=

అనేక విధాలుగా; బాంధవ= కీచకుడి బంధువుల; విప్రలాపముల్= రోదనలు; దిశలు+అద్రువన్= దిక్కులదిరేటట్లు; చెలంగన్= వ్యాపించగా; కరదీపనికాయము ప్రజ్వరిల్లఁగన్= చేదివ్వటీలు వెలుగుతూ ఉండగా.

తాత్పర్యం: కఠినాత్ములైన ఉపకీచకులు అపవిత్రుడూ, దుష్టుడూ, అల్పుడూ అయిన తమ అన్న శవంతో కలిపి, నిత్య పవిత్రురాలు, పుణ్యస్వభావురాలు, ఆదర్శవర్తనురాలు అని ప్రసిద్ధికెక్కిన ఆ యిల్లాలిని తీసికొనివెళ్ళి బంధువుల ఏడ్పులూ, పెడబొబ్బలూ అనేక విధాలుగా పెచ్చుపెరిగి దిక్కులు పిక్కటిల్లుతూ ఉండగా, కాగడాల గుంపులు ధగధగ వెలుగుతూ ఉండగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

విశేషం: అలం: పరికరం, విషమం. విశేషణం సాభిప్రాయమైతే పరికరాలంకారం. ఈ పద్యంలో కీచకుడికీ, ద్రౌపదికీ వాడిన మూడు విశేషణాలూ సాభిప్రాయాలు. అననురూపాలైన వాటికి సంబంధం చెప్పటం విషమం. అందులో యథాసంఖ్యం కూడా ఉన్నది. అతడు సదా అపవిత్రుడు, ఆమె నిత్య పవిత్రురాలు; అతడు కష్టుడు, ఆమె పుణ్యశీల; అతడు అల్పుడు, ఆమె ఉదాత్త; వారిద్దరూ విరుద్ధ గుణాల వారు. వారిని కలిపి కట్టటం విషమం. ఈ వ్యాఖ్య చేస్తున్నది కవి. ఉపకీచకులకు ఈ పరిజ్ఞానం లేదు. వారు చేస్తున్నపని అనౌచిత్యం. దానిని తిక్కన ఎత్తిచూపుతున్నాడు. ఉపకీచకులపట్ల పఠితలకు ఏవగింపు కలిగించే అలంకారాలను తిక్కన ప్రయోగించాడు. వారి వధార్హతను పరోక్షంగా ధ్వనింపజేశాడు. (సంపా.)

క. పితృవణము దెసకుఁ జన న । య్యతివ భయభ్రాంతచిత్తయై బాష్పజలో
ద్గతి మొగముఁగప్ప నిట్లని । యతిరావముగా నొనర్చె నాక్రందనమున్. 19

ప్రతిపదార్థం: పితృవణము= శ్మశానం- వల్లకాడు; దెసకున్= దిక్కుకు; చనన్= పోగా; ఆ+అతివ= ఆ స్త్రీ (సైరంధ్రి); భయభ్రాంతచిత్తఐ= భయంతో కలతపడిన మనసు కలదై; బాష్పజల+ఉద్గతి+మొగము కప్పన్= కన్నీటివేగం ముఖాన్ని కప్పగా; అతిరావముగాన్= పెద్ద కంఠస్వరంతో ఎలుగెత్తి పెద్దగా అరుస్తూ, ఆక్రందనమున్= రోదనాన్ని; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా (ముందు చెప్పే విధంగా); ఒనర్చెన్= చేసింది.

తాత్పర్యం: శ్మశానం వైపునకు వెళ్ళుతూ ఉండగా ఆమె భయంవలన కలతబారిన మనస్సుతో, కన్నీరు పొంగి ముఖాన్ని కప్పివేస్తూ ఉండగా బిగ్గరగా ఎలుగెత్తి ఇట్లా రోదనం చేసింది.

విశేషం: స్త్రీకి మానభంగ, ప్రాణభంగ భీతులు ఉండటం సహజం. అందులో మానభంగ భీతి తీరింది. ఇప్పుడు ప్రాణభంగ భీతి ఏర్పడింది. కీచకుడు మానభంగం చేయబోయి ప్రాణాలు కోల్పోయాడు. ఉపకీచకులు ప్రాణభంగం చేయబోతున్నారు. మానభంగం ప్రాణభంగం కంటె గొప్పదనటంలో అనుమానంలేదు. కాని, ప్రాణభంగం సర్వధర్మభంగం కలిగిస్తుంది. ఉపకీచకుల అవివేకం వలన ధీరురాలైన ద్రౌపది కూడా ప్రాణాలు కోల్పోతానేమోనని రోదించింది. అయినా పెద్దగా రోదించటం అనే ఆమె చేష్టకు రెండంచులున్నాయి. అది అసహాయతవలన ఏర్పడిన ఆర్తి కావచ్చును. తన దీనస్థితిని తన పతులకు వినిపించేటట్లు చేయాలని చేసే చివరిప్రయత్నం కావచ్చును. గ్రుడ్డిలో మెల్ల ఏమంటే- వారు ఆమె చేతులు కాళ్ళు కట్టివేశారే కాని నోరు కట్టివేయలేదు. అదొక్కటే ఆయుధం ఆమెకు మిగిలింది. గొంతెత్తితే వినిపించుకొనటానికి భీముడింకా మేల్కొనే ఉన్నాడు. ఆమె గొంతు అతడికి వినబడాలి. అందుకే అంత పెద్దగా ఆక్రందనం! ఇది ఒక అంచున అనాథ ఆర్తనాదం. మరొక అంచున భీమ పునర్విజృంభణానికి శంఖారావం. (సంపా.)

ఆ. 'అనదనైతి నిచట; నాలి కుయ్యాలింపుఁ । డ కట! మీరు గలుగ నాక్రమించి
నన్నుఁ గట్టి సూతనందను లిమ్మెయి । వెఱపులేక భంగపఱుచువారు. 20

ప్రతిపదార్థం: అకట!= అయ్యో; ఇచటన్= ఇక్కడ; అనదన్+ఐతిన్= దిక్కులేనిదానినైనాను; ఆలి= ఇల్లాలియొక్క; కుయ్యి+ఆలింపుఁడు= మొరను వినండి; మీరు+కలుగన్= మీరుండగానే; సూతనందనులు= సూతుడి కొడుకులైన ఉపకీచకులు; నన్నున్+ఆక్రమించి= నన్ను చుట్టుముట్టి; కట్టి= కట్టివేసి; వెఱపు లేక= భయం లేకుండా; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; భంగము+పఱుచువారు= అవమానం చేస్తున్నారు.

తాత్పర్యం: 'దిక్కులేని దాననుగా నేను ఇప్పుడు చేసే ఆక్రందనాన్ని వినండి. మీరుండగానే ఉపకీచకులు నన్ను చుట్టుముట్టి, కట్టివేసి భయంలేకుండా అవమానం చేస్తున్నారు.

విశేషం: ఆక్రందనం చేసే ఆడుది చిన్న చిన్న వాక్యాలే మాట్లాడుతుంది. తన దీనస్థితిని చెప్పుకొంటుంది. ఆ దురవస్థను వర్ణిస్తుంది. దానికి సంబంధించిన కథలు బాధగా పేర్కొంటుంది. ఇది లోక స్వభావం. దానిని స్వభావోక్తిగా తిక్కన ప్రతిపదసార్థకంగా నిర్వహించాడు. ద్రౌపది మాటలు దీనోక్తులే కాదు. భీముడి కందించే సమాచారోక్తులు కూడా. 'ఇక్కడ నేను అనాథ నయ్యాను' అంటే- ఇప్పుడు నేను రక్షకులు లేని దాననయ్యాను. నాథుడు పోయిన ఆడదానిని సహగమనానికి తీసికొని పోయేటట్లుగా తీసికొని పోబడుతున్నాను. నా ప్రయత్నం ఇక్కడ విఫలమైపోయింది. నాకు రక్షకుడు (నాథుడు) కావాలి-అని మొదటి హెచ్చరిక. ఆలి కుయ్యి ఆలింపుడు; అబల అయిన ఇల్లాలి ఆక్రందనం వినండి. దయచూపండి మీ ఇల్లాలిని-అని సామాన్యార్థం. ఒంటరిగా చిక్కిన ఇల్లాలు సహాయం కొరకు చేసే దీనాలాపంగా దీనిని గ్రహించండి-అని భీమపరంగా అర్థం. అకట! అని నిరాశ ప్రకటించటంలో పరిస్థితియొక్క తీవ్రతను తెలుపటం పరమార్థం. మీరుండగా నన్ను చుట్టుముట్టి పట్టి పాడెకు కట్టి ఉపకీచకులు భయం లేకుండా నన్ను భంగపరుస్తున్నారు అనే మాటలు జరుగుతున్న కథను స్మరిస్తూ విలపిస్తున్నట్లుగా, భీముడికి వాస్తవ స్థితిని నివేదించుకొన్నట్లూ తెలుస్తుంది. అంతేకాదు. భీముడికి కోపం తెప్పించేటట్లు చెప్పే పద్ధతి కూడా ఇందులో ఇమిడి ఉన్నది. మీరు ఉన్నారని చెప్పినా లక్ష్యం చేయకుండా నన్ను పట్టి బంధించారు. అంటే, మీరంటే భయం లేకుండా నన్ను భంగపరుస్తున్నారు. ఈ శత్రు తిరస్కారాన్ని మీరు సహించగలరా? నేను భంగపడటం మీరు సహించగలరా? నేను భంగపడితే మీరు భంగపడ్డట్లు కాదా? ఇటువంటి అర్థాలు వచ్చి భీముడిలో రౌద్రోద్రేకం రేకెత్తించటం ఆ వాక్యాల ప్రయోజనం. ఇది వారి వ్యూహంలో భాగమని భావించినా ఆమె మాటలు సహజంగా ఉండి సానుభూతిని కలిగిస్తున్నాయి. ఇది తిక్కన రచనా శిల్పం! (సంపా.)

ఉ. ఆనతవైరి యో జయ! మహాద్భుతవిక్రమ యో జయంత! దు
ర్మానవిఘూర్ణమానరిపుమర్దన యో విజయాభిధాన! తే
జోనిహతాహిత ప్రకటశూర గుణప్రతిభాస యో జయ
త్సేన! విరోధి బాహుబల జృంభణభంజన యో జయద్బలా! 21

ప్రతిపదార్థం: ఆనతవైరి= నమస్కరించిన శత్రువులు కలవాడా, శత్రువులను పాదాక్రాంతులను చేసినవాడా!; ఓ జయ!= జయుడనే పేరుగలవాడా!; మహా+అద్భుత విక్రమ= ఆశ్చర్యం కలిగించే శౌర్యం కల; ఓ జయంత!= ఓ జయంతుడనే పేరున్నవాడా!; దుర్మాన= దురభిమానంతో; విఘూర్ణమాన= ఊగులాడే; రిపు= శత్రువులను; మర్దన= చంపువాడా; ఓ విజయ+అభిధాన!= విజయుడనే పేరు కలవాడా!; తేజో నిహత= (నీ) తేజస్సుతో పడగొట్టబడిన; అహిత= శత్రువులకు; ప్రకట= స్పష్టం చేసిన; శూరగుణప్రతిభాస= శౌర్యగుణంతో వెలుగుతున్నవాడా!; ఓ జయత్సేన= ఓ జయత్సేనుడనే పేరున్నవాడా!; విరోధి= శత్రువుల; బాహుబల= భుజబలం యొక్క; జృంభణ= అతిశయాన్ని; భంజన!= నాశనం చేసేవాడా!; ఓ జయద్బలా!= ఓ జయద్బల నామధేయుడా! (అని సైరంధ్రి అరుస్తూ ఉండింది).

తాత్పర్యం: శత్రువులను పాదాక్రాంతులను చేసికొన్న జయుడా! మహాద్భుత విక్రమశాలివైన జయంతుడా! దురభిమానులైన శత్రువులను మర్దించిన విజయా! తేజోబలంతో శత్రువులను పడగొట్టిన ఓ జయత్సేనా! భుజబలంతో విజృంభిస్తున్న శత్రువులను నాశనం చేసిన ఓ జయద్బలా!

విశేషం: 1. గంధర్వ పతులను అయిదుగురిని ఎలుగెత్తి పిలుస్తున్నట్లు చిత్రించిన ఈ పద్యం మూల శ్లోకభావానికి ముచ్చటైన విస్తృతి. మూలంలోని శ్లోకం ఇది-

"జయో! జయన్తో! విజయో! జయత్సేనో! జయద్బల! (4-22-12) ఇందులో పేర్కొన్న అయిదుపేర్లూ పాండవులు అజ్ఞాతవాసంలో తమలో తాము పిలుచుకొనే రహస్య సంకేతాలు. వాటిని మొదటిసారీ, చివరిసారీ వాడింది ఈ ఘట్టంలోనే. ఇది అంత అత్యవసర పరిస్థితి అని ధ్వని. మూలశ్లోకంలో పిలుపే ముఖ్యం. తెలుగులో పిలుపే కాదు, వారి తలపు శత్రువులకు వెరవు కలిగించటం కూడా ముఖ్యం. అందువలన పేర్లెంత ముఖ్యమో వారి గుణవిశేషణాలు అంత ప్రధానం. జయుడు ధర్మరాజు- ఎంతటి శత్రువైనా అతడికి తలవంచి నమస్కరిస్తాడు. జయంతుడు భీముడు- మహాద్భుత పరాక్రమశాలి. విజయుడు అర్జునుడు- ఎంతటి దురహంకారులనైనా మర్దించే మహావీరుడు. జయత్సేనుడు నకులుడు- శత్రువులను చంపి శౌర్యగుణాన్ని ప్రదర్శించేవాడు. జయద్బలుడు సహదేవుడు- విరోధి బాహుబలాల విజృంభణాన్ని భంజించేవాడు. ఇందులో నలుగురు శత్రువులను చంపేవారు. మొదటివాడు మాత్రం శత్రువుల నమస్కారాలు గ్రహిస్తూ ఉంటాడు. శత్రువులు తమ కపకారం తలిస్తే గంధర్వులు చంపుతారనీ, శరణు వేడితే అనుగ్రహిస్తారనీ నిగ్రహానుగ్రహ సమర్థులైన శూరులనీ శత్రువులకు హెచ్చరిక! భర్తలకు ప్రశంస. అది అప్పుడు అవసరం!

2. ద్రౌపది భర్తలందరినీ పేరుపేరున పిలిచినా పలికేది భీముడొక్కడే! అందువలన అయిదుగురి విశేషణాలూ భీమనాయకుడికి వర్తించేవిగా కూడా ఉండటం విశేషం.

3.భారత కావ్యనాయక నిరూపణంలోనూ, రససమన్వయంలోనూ ఉన్న ఒక శిల్ప రహస్యాన్ని ఈ పద్యం ధ్వనిస్తున్నది. ధర్మజుడు ధర్మవీరుడు. భీమాదులు యుద్ధవీరులు. అనునాయకులైన భీమాదుల వీర రౌద్రరసకార్యాలన్నీ ధర్మజుడి ధర్మవీరానికి అంగాలై పోషకాలుగా నిలుస్తాయనీ, ఆయా సందర్భాలలో కార్యసాధకులు భీమాదులైనా ఫలభోక్త ధర్మరాజనీ విశేషణాలు ధ్వనిస్తున్నాయి.

4.చిన్న సమాసంతో మొదలై క్రమంగా పొడుగైన విశేషణాలలో సాగిన ఈ పద్యగతి కాహళ సంధించిన విధంగా ద్రౌపది రోదించిన స్ఫూర్తిని కలిగించటం తిక్కన సహజ పద్యరచనా శిల్పం. (సంపా.)

సీ. తొడఁగిన పని చలం బెడపక యతి దుష్క । రంబైనఁ గడతేర్చు ప్రభువులార!
పెనఁగిన వైవస్వతునినైనఁ గడిమిమై । వ్రేల్మిడిఁ బరిమార్చు వీరులార!
శరణార్థియగు దుష్ట శాత్రవునైనను । గరుణ రక్షించు సత్పురుషులార!
యర్థికిఁ బ్రాణంబు లైనను దాఁపక । తమకించి యిచ్చు నుదారులార!

తే. నాథులార! గంధర్వ రత్నంబులార । నన్ను నుపకీచకులు తమ యన్న శవము
నందు బంధించికొని వెస నరుగుచున్న । వారు; రక్షింప వేగ రావలయు మీరు. 22

ప్రతిపదార్థం: తొడఁగినపని= మొదలుపెట్టిన పనిని; చలంబు+ఎడపక= పట్టుదల వదలకుండా; అతిదుష్కరంబు+ఐనన్= మిక్కిలి కష్టమైనప్పటికిని; కడతేర్చు= పూర్తిచేసే; ప్రభువులార!= రాజులారా!; పెనఁగినన్= పోరాడితే; వైవస్వతునిన్+ఐనన్=

యముడిని అయినా; కడిమిమైన్= పరాక్రమంతో; వ్రేల్మిడిన్= చిటికలో; పరిమార్చు= సంహరించే; వీరులార!= శూరులారా!; శరణ+అర్థి+అగు= శరణు వేడినవాడైన; దుష్టశాత్రవున్+ఐనన్= దుర్మార్గుడైన శత్రువునైనప్పటికిని; కరుణన్= దయతో; రక్షించు= కాపాడే; సత్పురుషులార!= మంచివారయిన పురుషులారా!; అర్థికిన్= దేహీ అన్నవాడికొరకు; ప్రాణంబులు+ఐనను= (మీ) ప్రాణాలైనా; దాఁపక= దాచుకొనకుండా; తమకించి= త్వరపడి; ఇచ్చు= ఇచ్చే; ఉదారులార!= దాతలార!; నాథులార!= భర్తలారా!; గంధర్వరత్నంబులార!= గంధర్వశ్రేష్ఠులారా!; నన్నున్= నన్ను (సైరంధ్రిని); ఉపకీచకులు= ఉపకీచకులు; తమ+అన్న శవమునందున్= తమ అన్న అయిన కీచకుని శవంతో; బంధించికొని= కట్టివేసికొని; వెసన్+అరుగుచున్నవారు= వేగంగా వెళ్ళుతున్నారు; రక్షింపన్= కాపాడటానికి; మీరు= (గంధర్వులైన) మీరు; వేగన్= త్వరగా; రావలయున్= రావాలి.

తాత్పర్యం: మిక్కిలి కష్టమైనప్పటికిని మొదలుపెట్టిన పనిని పట్టువదలకుండా పూర్తి చేసే ప్రభువులారా! పోరాటంలో యమధర్మరాజునైనా పరాక్రమంతో చిటికెలో చంపగల వీరులారా! దుర్మార్గుడయిన శత్రువునైనా శరణువేడితే చాలు దయతో కాపాడే దయామయులారా! దేహీ అన్న వానికి (మీ) ప్రాణాలైనా దాచుకొనకుండా ఇచ్చే దాతలైన నాథులారా! గంధర్వశ్రేష్ఠులారా! (ఈ) ఉపకీచకులు నన్ను తమ అన్న అయిన కీచకుడి శవంతో కట్టి వేగంగా తీసికొనిపోతున్నారు. మీరు త్వరగా వచ్చి నన్ను కాపాడాలి.

విశేషం: అలం: యథాసంఖ్యం. తిక్కన ఔచిత్య పోషణకు ఈ సీసపద్యం ఒక అమూల్యోదాహరణం. మూలంలో ద్రౌపది ఇట్లా పలికింది;

'యేషాం జ్యాతల నిర్ఘోషో విస్ఫూర్జిత మివాశనేః।
వ్యశ్రూయత మహాయుద్ధే భీమఘోష స్తరస్వినామ్॥
రథఘోషశ్చ బలవాన్ గన్ధర్వాణాం తపస్వినామ్।
తే మే వాచం విజానన్తు సూతపుత్రా నయన్తి మామ్। (4-22-13,14)

ఈ శ్లోకాల్లో గంధర్వుల పిడుగుపాటుల వంటి అల్లెత్రాటి మ్రోతల, భయంకర రథఘోషల ప్రసక్తి ఉన్నది. ఉపకీచకులను చంపటానికి రథాలలో వచ్చి, కోదండాలతో యుద్ధం చేయాలనే సూచన అందులో గోచరిస్తుంది. దానిని తిక్కన వదిలాడు. అది అజ్ఞాతవాసంలో, అందులోనూ నగరంలో అర్ధరాత్రంలో సాధ్యం కాదు. అందువలన అన్యథా కల్పనతో ఒక గొప్ప పద్యం రచించాడు. అదే ఈ సీసం.

2. ఈ సీసపద్యంలో ఒక క్రమాలంకారం ఉన్నది. ఎత్తుగీతిలోని నాలుగు అంశాలకూ, సీసపద్యంలోని నాలుగు పాదాలకూ క్రమంగా అన్వయించే భావసాజాత్యం ఉన్నది. అదే ఇందులోని అందం.

3. ఆమె మొదట గంధర్వశ్రేష్ఠులుగా పిలువబడుతున్న భర్తలను ప్రస్తావించింది. ఆరంభించిన కార్యాన్ని ఎంత దుష్కరమైనా, చివరి వరకు సాగించి ఫలాన్ని సాధించే ప్రభువులు (నామీద అధికారం ఉన్నవారు. నన్ను పాలించేవారు)గా నిరూపించుకొనండని వారిని హెచ్చరించింది. ఆపైన ఉపకీచకుల దురంతాన్ని చెప్పింది. యుద్ధంలో మృత్యుదేవతనైనా పరాక్రమంతో పరిమార్చగల వీరులారా! ఉపకీచకులను చంపకుండా విడవబోకండి అని హెచ్చరించింది. మూడవ మాటగా-నన్ను రక్షించాలి అని కోరింది. అందుకే దుష్టులైన శత్రువులైనా రక్షించుమని కోరితే కరుణ చూపిస్తారు మీరు. నేను మీ భార్యను, పతివ్రతను- నేను కోరితే రక్షించరా? అని ప్రార్థించింది. నాలుగవ మాటగా- వేగంగా రమ్మని పిలిచింది. ఎందుకంటే, కోరేవారికి వారు ప్రాణాలను సైతం ఇవ్వటానికి తొందరపడతారట! ఆ తొందరనే తనపట్ల చూపించుమన్నది. పద్యమంతా చదివితే కార్యసాధనకు అనుగుణంగా భర్తల గుణగణాలను ఒక క్రమంలో ప్రశంసిస్తూ ప్రస్తుత కర్తవ్యాన్ని ప్రబోధించినట్లున్నది. ద్రౌపది విషాదంలో కూడా విజ్ఞతను కోల్పోని విదుషీమణి. (సంపా.)

భీముఁడు ఉపకీచకులం జంపి ద్రౌపదిని విడిపించుట (సం.4-22-16)

చ. అని పలవించు నయ్యెలుఁగు లాపవమానతనూజుఁ డేర్పడన్
విని, మది 'నాదు వల్లభకు వీండ్రును గ్రమ్మఱ నింతసేసిరే!'
యనుచు సరోష సంభ్రమత నాయితమై వెసఁబాఱి వప్ర లం
ఘన మొనరించె గుప్తముగ గ్రక్కున ముట్టెడుదానికిం దగన్. 23

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆవిధంగా అంటూ; పలవించు= పలవరించే; ఆ+ఎలుఁగులు= ఆ కూతలు; ఆ పవమానతనూజుఁడు= వాయునందనుడైన ఆ భీముడు; ఏర్పడన్ విని= స్పష్టంగా విని; మదిన్= తన మనసులో; నాదు వల్లభకున్= నా ప్రియురాలికి; వీండ్రును= ఈ ఉపకీచకులుకూడా; క్రమ్మఱన్= మరల; ఇంత+చేసిరే!= ఇంతపని చేశారా!; అనుచున్= అనుకొంటూ; సరోషసంభ్రమతన్= కోపంతో కూడిన తొందరతో; ఆయితము+ఐ= సిద్ధమై; వెసన్+పాఱి= శీఘ్రంగా పరుగెత్తి; గ్రక్కునన్= త్వరగా; ముట్టెడు దానికిన్= శత్రువులను ఎదుర్కొనటానికి; తగన్= తగునట్లుగా; గుప్తముగన్= రహస్యంగా; వప్రలంఘనము= కోట ప్రాకారాన్ని దూకటం; ఒనరించెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా (వేర్వేర వరుసగా వెల్వడిన) ఆమె మొరలను భీమసేనుడు స్పష్టంగా విని, తన మనస్సులో(తన ప్రియురాలికి) 'వీరు (ఉపకీచకులు) మళ్ళీ ఇంతపని చేశారే' అని కోపోద్రేకంతో ఊగిపోతూ యుద్ధానికి సిద్ధమై శీఘ్రంగా పరుగెత్తి వారితో తలపడటానికి రహస్యంగా కోట ప్రాకారాన్ని దూకాడు.

విశేషం: 1. ద్రౌపది రోదనలు భీముడి చెవులబడ్డాయి. అతడికి రోషం పొంగుకొని వచ్చింది. 'నా భార్యయెడల వీళ్ళు కూడా ఇంత చేస్తారా? అని మనసులో మండిపడ్డాడు. నా భార్య అనటంలో అనురాగం. వీళ్ళు కూడా అనటంలో కీచకుడివలెనే వీళ్ళు కూడా అనే కోపభావం, నేను లెక్కచేయని అల్పులైన వీళ్ళు కూడా అనే తృణీకారభావం, వీరు మరలా ఇంత చేశారే అనటంలో వీరు కీచకుడివలెనే తమను చంపదగినంత పని చేశారే! అని ఆశ్చర్యభావం. వీరు మరల ద్రౌపదికి ఇంత భంగపాటు కలిగించారే! అని రోషభావం ప్రకటించాడు. 'ఇంత' అనే మాటలో అతడి కోపమంతా వ్యంగ్యం. శత్రుకృత అపకారం భీముడి మనస్సులో యుద్ధానికి పూనుకొనే క్రోధాన్ని రేకెత్తించింది. మరల పోరుకు సిద్ధమయ్యాడు. క్షణం వృథా కాకుండా వేగంగా పరుగెత్తాడు. వేగంగా, రహస్యంగా శ్మశాన ప్రాంతం చేరే అడ్డుత్రోవ త్రొక్కాడు. అడ్డంగా ప్రాకారం వస్తే గుట్టుగా దూకి పరుగెత్తాడు. ఉపకీచకులు చేరవలసిన శ్మశానప్రాంతానికి వారి కంటె ముందే చేరి ఎదురుదాడి చేయాలని నిశ్చయించాడు. భీముడి కోపవేగంతో పాటు అతడి కార్యవేగం కూడా పెరిగింది. పద్యరచన కూడా దానికి తగినట్లు చిన్న చిన్న పదాలతో వేగంగా సాగింది.

2. 'వీండ్రును గ్రమ్మర నింత సేసిరే!' అనే మాట కథాపరంగా శిల్పరహస్యాన్ని ధ్వనింప చేస్తున్నది. కీచకుడే ఒక ఉత్కంఠ దశను (Climax)ను సృష్టించాడు. ఇప్పుడు ఉపకీచకులు కూడా ఆ ఉత్కంఠపై మరొక ఉత్కంఠను(Anti-climax) కలిగించారని భావం. తిక్కన రచనలో విరాటపర్వ తృతీయాశ్వాస ప్రబంధానికి ఇదొక ఉదాత్తారంభం. (వివరాలకు పీఠిక చూడండి). 'క్రమ్మఱన్' అన్నప్పుడు భీముడు ద్రౌపది వేసికొన్న రహస్య వ్యూహం తిరగబడేటట్లు ఇంత ప్రతిఘటన చేశారే! అని ఆశ్చర్యపడ్డాడని కూడా చెప్పవచ్చును.

3. 'గుప్తముగన్' (అంటే రహస్యంగా) భీముడు ఈ పని అంతా చేశాడని తిక్కన పేర్కొన్నాడు. ఇది అజ్ఞాతవాస నియమభంగం కాకుండా అని తాత్పర్యం. వ్యాసుడి రచనలో దీనికిభిన్నమైన సన్నివేశం ఉన్నది. ద్రౌపది రోదన వినగానే భీముడు పడకమీది నుండి ఎగిరి దూకాడు.

"అహం శృణోమి తే వాచం త్వయా సైరన్ధ్రి భాషితమ్

తస్మాత్ తే సూతపుత్రేభ్యో భయం భీరు న విద్యతే' (4-22-16) అని అతడు కూడా ఎలుగెత్తి సమాధానమిస్తూ ధైర్యం చెప్పినట్లున్నది. ఇది ఉచితం కాదు. అతడు అనుకొంటే బాగుంటుందే కాని అరిస్తే రసాభాసమౌతుంది. అందరూలేస్తారు. కార్యభంగమౌతుంది. అందువలన తిక్కన ఈ మాటలను గ్రహించక రహస్యాన్ని రక్షించాడు. ఔచిత్యాన్ని పోషించాడు. (సంపా.)

తే. ఇట్లు లంఘించి పోయి పరేతభూమి । యొద్ద నలుదిక్కులును జూచి యొక్క యున్న
తావనీజంబు వెఱికి రౌద్రాతిరేక । మడర భుజశిఖరంబునయం దమర్చి. 24

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ చెప్పినట్లుగా; లంఘించిపోయి= కోటగోడ దూకిపోయి; పరేతభూమి+ఒద్దన్= శ్మశానం దగ్గర; నలుదిక్కులును+చూచి= నాలుగు దిక్కులు చూచి (అనగా కలయచూచి); ఒక్క+ఉన్నత+అవనీజంబు= ఒక పెద్ద చెట్టును; పెఱికి= త్వరగాపైకిలాగి; రౌద్ర+అతిరేకము+అడరన్= కోపాతిశయం కలుగగా; భుజశిఖరంబునన్+అందున్+అమర్చి= భుజంమీద పెట్టుకొని.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ప్రాకారం మీదుగా దూకిపోయి శ్మశానం దగ్గరకు చేరి నాలుగు దిక్కులా కలయచూచి ఒక పెద్ద చెట్టును తొందరగా పెఱికి రౌద్రాతిశయంతో భుజంమీద పెట్టుకొని.

విశేషం: భీముడు నిరాయుధుడుగా ఉన్నప్పుడు శత్రువులపై దాడి చేయవలసివస్తే అతడెన్నుకొనే సహజమైన ఆయుధం ఒక ఎత్తైన చెట్టు, గద తరువాత ఆయనకు వృక్షమంటే అంత అభిమానం. దానినే గదగా త్రిప్పి ఫలితాలను సాధించగలడు. అలనాడు విరాటసభలో, ఈనాడు శ్మశాన ప్రాంతంలో శత్రు మర్దనం కొరకు చెట్లనే పెరకబూనటం విశేషం! అయితే ఇప్పుడు భీముడు వంటల వాడుగా ఉండటం కూడా ఈ అలవాటుకు తోడ్పడింది. శ్మశాన వృక్షాన్ని బుజాన పెట్టుకొని ఆ ప్రాంతంలో నిలవటం మరొక విశేషం! వల్లకాటిలో వెలసిన యమధర్మరాజు వలె ఉంటాడు. చీకట్లో చూచేవారికి గుండెలు గుభేలుమంటాయి. సందర్భానికి తగిన ఆంగికాభినయం నాటకీయతకు మెరుగుపెట్టుతుంది. (సంపా.)

మ. వికట భ్రూకుటి ఘోర ఫాలకలిత స్వేదోద్భటుండుం, జల
ద్వికృతోష్ఠద్వయుఁడుం, బ్రవర్ధన దశావిర్భావ సంభావితాం
గకుఁడుం, జిత్త విదాహదోహల సమగ్రక్రోధ వేగుండు నై
బకవిధ్వంసకుఁ డయ్యెడన్ నిలిచె శుంభన్మూర్తి విస్ఫూర్తితోన్. 25

ప్రతిపదార్థం: వికట భ్రూకుటి= వికారమయిన బొమముడి వలన; ఘోర= భయంకరమయిన; ఫాల= నుదుటి భాగాన; కలిత= కూడిన; స్వేద+ఉద్భటుండున్= మిక్కుటమైన చెమట చేత శూరుడైన వాడునూ; చలత్= కదలుతున్న (కోపంతో వణుకుతూ ఉన్న); వికృత+ఓష్ఠద్వయుఁడున్= వికారమయిన పెదవుల జంట కలవాడున్నూ; ప్రవర్ధన దశా+ఆవిర్భావ సంభావిత+అంగకుఁడున్= బాగా పెరుగుతున్న స్థితియొక్క పుట్టుకచేత చక్కగా తెలియబడిన శరీరం కలవాడున్ను; చిత్తవిదాహ= మనసును ఉడుకెక్కించే; దోహల= ఉత్సాహంతో; సమగ్ర= నిండైన; క్రోధవేగుండును+ఐ= కోపతీవ్రత కలవాడునూ అయి; ఆ+ఎడన్= అక్కడ; బక విధ్వంసకుఁడు= బకుడనే రాక్షసుడిని చంపినవాడైన భీముడు; శుంభత్+మూర్తి విస్ఫూర్తితోన్= భయంకరాకారంతో; నిలిచెన్= నిలిచాడు.

తాత్పర్యం: వంపులు తిరిగిన కనుబొమలతో భయంకరంగా మారిన నుదుటిమీద బాగా చెమటపట్టిన శూరుడూ, కంపిస్తూ విడ్డూరంగా కనబడుతున్న పెదవుల జంట కలవాడూ, కోపావేశంతో ఉప్పొంగే దశలను స్పష్టంగా ప్రదర్శిస్తున్న శరీరం కలవాడూ, మనస్సు మండే ఉత్సాహంతో నిండైన క్రోధోద్రేకాన్ని ప్రకటిస్తున్నవాడూ అయిన బకాసుర విధ్వంసకుడైన భీముడు ఆ సమయంలో అక్కడ చూడ భయంకరమైన ఆకారంతో నిలబడ్డాడు.

విశేషం: అలం: ఉదాత్తం. భీముడు ఉగ్రుడయ్యాడు. కోపతీవ్రత వలన అతడికి సాత్త్వికోదయమైనది. తిక్కన భీముడి కోపరూపాన్ని తన ముద్రతో నిలపటం పరిపాటి. 'వికటభ్రూకటి' అనే ఎత్తుగడ రౌద్రరసవిస్ఫూర్తిని ప్రకటించే ప్రారంభం. కనుబొమలు వంపులుగా తిరగటం వలన నుదురు ఘోరంగా (భయంకరంగా) కనబడటం మొదటి దశ. ఇది క్రోధావిర్భావాన్ని సూచిస్తుంది. నుదురు మీద దట్టంగా చెమట పట్టటం శత్రువులు చేస్తున్న ఆగడాన్ని సహించలేని ఉద్వేగాన్ని ప్రకటిస్తుంది. అప్పుడు అతడు ఉద్భటుడివలె (ఉద్ధతుడివలె) కనపడతాడు. అతడి రెండు పెదవులూ వింతగా చలిస్తాయి. ఈ సాత్త్వికభావం ప్రతీకారభావ తీవ్రతను ప్రకటిస్తుంది. వెంటనే అతడి శరీరం దశలవారీగా ఉప్పొంగుతుంది. అభినయరీత్యా భీముడిలోని కోపం అనే సంచారి భావం క్రోధం అనే స్థాయిగా మారే దశావిస్ఫూర్తిని అది ప్రదర్శిస్తుంది. హృదయం మండటం శత్రుసంహారం చేసే దమనశక్తియొక్క పరిపూర్ణావిష్కారం. దాని బకవిధ్వంసకు డనే విశేషం సార్థకం. బకుడనే రాక్షసుడిని చంపినప్పుడు ఎంత భీకరంగా ఉన్నాడో ఇప్పుడూ అట్లాగే ఉన్నాడని ఒక అర్థం. ఎదుటపడిన వారిని చంపిగాని వదలని ఉగ్రతతో ఉన్నాడని మరొక అర్థం. బకము అంటే కొంగ. ఆ అర్థం అట్లా ఉంచితే వ్యుత్పత్త్యర్థం ప్రకారం. "బకతి కుటిలో భవతీతి వా బకః. బక కౌటిల్యే; కుటిలమై ఉండేది" (గురుబాలప్రబోధిక) అని ఏర్పడి, కుటిలురైన ఉపకీచకులను పూర్తిగా ధ్వంసం చేయాలనే దృఢ సంకల్పంతో ఉన్నవాడని మరొక విశేషార్థం-ప్రస్తుతానికి పనికివచ్చే బలమైన అర్థం మనకు స్ఫురిస్తాయి. శుంభత్+మూర్తితో నిలిచాడనటం భీముడు పరిపూర్ణ క్రోధభావావతారంగా కనబడే రూపవిస్ఫూర్తితో నిలిచి ఉన్నాడని భావం. భీముడి రౌద్ర విభావ విస్ఫూర్తిని వికాస దశలతో చిత్రించిన భావచిత్ర మిది. ఉదాత్తాలంకారంతో ఉదాత్తమైనది. నాటకీయకతకు నాణ్యమైన ఉదాహరణమైనది.

2. క్రోధరసానుకూలంగా శబ్దార్థ గుణమైన ఓజస్సు ఇందులో పోషించబడింది. ఇందులో గాఢబంధరూపమైన శాబ్దికమైన ఓజస్సు అర్థప్రౌఢిని ప్రదర్శించే అర్థగుణమైన ఓజస్సుకు పోషకం కావటం తిక్కన రచనాశిల్పం. (సంపా.)

వ. తదనంతరంబ. 26

తాత్పర్యం: ఆ మీదట.

ఆ. సూతుశవముతోడ నేతెంచు నెరవులు । దవ్వు దవ్వులన యుదగ్రరూప
కలితుఁడైన భీముఁ గనుఁగొని నడవక । నిలిచి దంత నంతఁ గలఁగఁబాఱి. 27

ప్రతిపదార్థం: సూతుశవముతోడన్= కీచకుడి శవంతో; ఏతెంచు= వస్తూ ఉన్న; నెరవులు= అనుచరులు; దవ్వుదవ్వులను+అ= దూరదూరంగానే; ఉదగ్రరూప కలితుఁడు+ఐన= భయంకరమైన ఆకారం కలిగిన; భీమున్= భీముడిని; కనుఁగొని= చూచి; కలఁగన్+పాఱి= కలతచెంది; నడవక= నడవలేక, ముందుకు అడుగువేయలేక; అంతన్+అంతన్= అంతంత దూరాననే; నిలిచిరి= నిలిచిపోయారు.

తాత్పర్యం: కీచకుడి శవం వెంట అనుసరించి వస్తున్న ఉపకీచకులు ఎదుట భయంకరాకారంతో నిలబడి ఉన్న భీముడిని దూరదూరాలనుండే చూచి గుండె లవిసిపోగా అడుగులు ముందుకు సాగక ఎక్కడివారు అక్కడే ఆగిపోయారు.

మ. 'ఇదె గంధర్వులు వచ్చి ముట్టికొనిరి; రిం కెట్లొక్కొ! యంచున్ భయం
బొదవం బల్లములందు డాఁగియు, సమీపోర్వీజముల్ ప్రాఁకియుం,
జెదరం బాఱియు, నీరు సొచ్చియును, నిశ్చేష్టం బదద్వంద్వముల్
గుదివడ్డం బెగడొందియున్ భరిత సంక్షోభాత్ములై రత్తఱిన్'. 28

ప్రతిపదార్థం: ఇదె గంధర్వులు వచ్చి ముట్టికొనిరి= ఇదిగో గంధర్వులు వచ్చి చుట్టుముట్టారు; ఇంకన్+ఎట్లు+ఒక్కొ!= ఇక ఎట్లాగో, ఇకమీద ఏమవుతుందో; అంచున్= అని అంటూ; భయంబు+ఒదవన్= భయం కలుగగా, పల్లములందున్ +డాఁగియున్ = లోతట్లలో (గుంటలలో) దాగికొనీ; సమీప+ఉర్వీజముల్ ప్రాఁకియున్= దగ్గరనున్న చెట్ల మీదకు ప్రాకిపోయీ; చెదఱన్+పాఱియున్= అటూ ఇటూ చెల్లాచెదరుగా పరుగెత్తియూ; నీరుచొచ్చియును= నీళ్ళలో (మునిగి) దాగీ; నిశ్చేష్టన్= కదలికలు లేక కొయ్యబారి; పదద్వంద్వముల్= రెండు పాదాలూ; గుదివడ్డన్= కట్టువడగా, స్తంభించగా; బెగడొందియున్= భయపడియు; ఆ+తఱిన్= ఆసమయంలో; భరిత సంక్షోభ+ఆత్ములు+ఐరి= కలతతో నిండిన మనస్సులు కల వారైనారు.

తాత్పర్యం: 'అరుగో గంధర్వులు (సైరంధ్రి భర్తలు) వచ్చి మనలను చుట్టుముట్టారు. ఇక వారిబారి నుండి తప్పించుకొనటం ఎట్లాగో ఏమో!' అంటూ మనసులో భయం పెచ్చురేగగా, కలతపాటు క్రమ్ముకోగా ఉపకీచకులు పల్లపు ప్రాంతాలలో దాగుకొన్నారు. సమీపంలో ఉన్న చెట్లమీదకు ఎగబ్రాకారు. చెల్లాచెదురుగా పరుగెత్తారు. నీటిలో మునిగి కూర్చున్నారు. భయంతో నిశ్చేష్టులై కాళ్ళాడక స్తంభించిపోయారు.

విశేషం: భీముడి రూపం భయంకరం. అతడిని చూచిన ఉపకీచకులకు భయం ముంచుకొని వచ్చింది. చెట్టును భుజంమీద పెట్టుకొని నిలుచున్న భీముడు యముడివలె వారికి అనిపించాడు. రారనుకొన్న గంధర్వులు వచ్చారనుకొన్నారు. కనబడింది ముందున్న ఒక్కడే కాని మిగిలిన నలుగురూ తమను నాలుగువైపులా క్రమ్ముకొని ఉన్నారని గజగజలాడారు. ధీరులు కారు కాబట్టి ఎదురు నిలవలేకపోయారు. ప్రాణాలు కాపాడుకొనే పాట్లుపడ్డారు. చావంటే అన్న చావే జ్ఞాపకం వచ్చే ఉపకీచకులకు గంధర్వుల చేతిలో చావు మూడిందంటే ఎంత భయమో ఊహించవచ్చును. వీలైన రహస్య ప్రాంతాల్లో దాగి ఉండిపోయారు. కనీసం వారందరు కలిసి ఒక సంఘటిత ప్రయత్నం చేయలేదు. గొర్రెల మూకవంటి అనుచరులే వారు. నాయకులు కారు. వారి నాయకుడైన సింహబలుడు చనిపోవటంతో వారిలో సంఘటిత భావం లోపించింది. చెల్లాచెదరయ్యారు. అన్నను ఆ రాత్రే దహించాలనుకొనటం, రాజు అనుమతి పొందటం, సైరంధ్రిని కీచకశవానికి అంటగట్టి శ్మశానానికి తీసికొని రావటం మొదలైన అంశాలు అవివేకులూ గోలచేసే రౌడీమూకలూ చేసే చేష్టలే కాని వీరోచిత కార్యాలు కావు. ఇవి పతితలకు హాస్యం కలిగించవచ్చును కాని, భీముడికి అవహేళనాత్మకమైన కోపావేశాన్ని కలిగిస్తాయి. ప్రతీకారం చేయలేని పగవారిని చెట్టుతో బాది చంపితే చాలు. ప్రతిఘటన లేని విజయాన్ని అవలీలగా సాధించవచ్చును. గంధర్వ భయం భీముడి పనిని తేలికచేసింది. (సంపా.)

ఉ. సూతులు భీతులై ద్రుపదసూతి సమేతముగాఁగ నగ్రజ
ప్రేతమువైచి, వీటి దెసఁ బెల్లుగఁ బాఱఁ దొడంగినన్ వడిన్
వాతసుతుండు ముట్టికొని వారి బడల్పడ వ్రేసి యందఱం
జేతులతీఁట వో నుఱుము సేసె విశృంఖల విక్రమంబునన్. 29

ప్రతిపదార్థం: సూతులు= ఉపకీచకులు; భీతులు+ఐ= భయపడినవారై; ద్రుపదసూతి సమేతముగాఁగన్= ద్రౌపదితో కూడా; అగ్రజప్రేతమున్= తమయన్న కీచకుడి శవాన్ని; వైచి= నేలమీద పడవేసి; వీటిదెసన్= ఊరివైపునకు; పెల్లుగన్= మిక్కిలిగా;

పాఱన్+తొడంగినన్= పరుగిడ సాగగా; వడిన్= వేగంగా; వాతసుతుండు= వాయుకుమారుడు భీమసేనుడు; ముట్టికొని= తాకి; వారిన్= ఆ ఉపకీచకులను; బడల్పడన్+వ్రేసి= చావగొట్టి; అందఱన్= వారందరిని; చేతుల తీఁట+పోన్= చేతి దురద పోయేటట్లుగా; విశృంఖల విక్రమంబునన్= అడ్డులేని పరాక్రమంతో; నుఱుము+చేసెన్= నుగ్గునుగ్గు చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఉపకీచకులు భయపడి ద్రౌపదితో కూడా తమ అన్న శవాన్ని క్రింద జారవిడిచి ఊరిదిక్కుగా వేగంగా పరుగెత్తసాగారు. భీమసేనుడు మిక్కిలి వేగంగా వారిని వెన్నంటి తాకి చేతుల దురద తీరేటట్లుగా వారిని చావమోది అదుపులేని ఆవేశంతో వారినందరినీ నుగ్గునుగ్గు చేశాడు.

విశేషం: 1. పరుగెత్తే శత్రువులపై సుడిగాలివంటి దాడి చేసి వారిని చంపటం ఇందులోని విశేషం. తిక్కన భీముడిని వాయుసుతుడని పేర్కొన్నాడు. వాయుసుతుడు కాబట్టే క్రమ్ముకున్నాడు. ఉపకీచకులు ప్రాణాలను (ప్రాణవాయువులను) రక్షించుకొందామని శవాన్ని క్రింద పారవేసి పరుగెత్తారు. (వాయుతనయుడు వారి ప్రాణాలు తీశాడు) అంటే వారు ఆరంభించిన కార్యాన్ని వదలి పెట్టారన్నమాట. వారు పురం వైపు దారి పట్టారు. వెంటనే భీముడు వారిని చుట్టుముట్టాడు. దొరికిన వారిని దొరికనట్లు, వీలైన విధంగా చెట్టును తిప్పుతూ, దానితో చుట్టుతూ విశృంఖలంగా వీరవిహారం చేశాడు. ఉపకీచకులను చావమోదాడు. అంతటితో కసి తీరక చేతుల తీట తీరేటట్లు వారిని నుగ్గునుగ్గు చేశాడు. అంటే- భీముడు కీచకుడిని ముద్ద చేశాడు. ఉపకీచకులను నుగ్గు చేశాడు.

2. చేతుల తీట తీరేటట్లు-అని లోకోక్తి, యుద్ధంలో శత్రువులను చంపాలనే అభిలాష తీరేంత వరకు అని అర్థం. ఉపకీచకులను చంపి ఊరుకొనకుండా, వారిని వృక్షంతో బాది నుగ్గుచేసి, గంధర్వులు చంపే పద్ధతి విచిత్రమని లోకానికి చాటి చెప్పాడు. విరాటుడు కూడా కీచకోపకీచకులను గంధర్వులే రూపుమాపారని నమ్మింది ఇందువలననే. (చూడు 30వ వచనం) (సంపా.)

వ. ఇవ్విధంబున నూటయేవు రుపకీచకులను సమయించి శమిత క్రోధుండై వచ్చి, పాంచాలికి బంధ మోక్షంబు గావించి, 'యింక నిశ్చింతంబున సుదేష్ణ మందిరంబునకుం జను'మని యవ్వెలందిని వీడుకొలిపి, తానును వేఱొక మార్గంబున మహానస గృహంబున కరుగుదెంచెఁ; దత్సమయంబున విరాటుండు కీచకానుజులు గంధర్వులచేత నిరవశేషంబుగా మృతిం బొందిరని విని, చకితచేతస్కుం డగుచు సహోదర మరణ శోకా యత్తచిత్త యయిన జీవితేశ్వరి నుచితాలాపంబుల ననునయించి యిట్లనియె. 30

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా; నూట+ఏవురు= నూటయిదుమంది; ఉపకీచకులను; సమయించి= చంపి; శమిత క్రోధుండు+ఐ= శాంతించిన కోపం కలవాడై; వచ్చి= దగ్గరకు వచ్చి; పాంచాలికిన్+బంధమోక్షంబు+కావించి= ద్రౌపది కట్లూడదీసి; ఇంకన్= ఇకమీద; నిశ్చింతంబునన్= ఏ చింత లేకుండా; సుదేష్ణ మందిరంబునకున్+చనుము= సుదేష్ణ అంతఃపురానికి వెళ్ళుము; అని= అంటూ; ఆ+వెలందిన్= ఆమెను (ద్రౌపదిని); వీడుకొలిపి= పంపి; తానును= తాను (భీముడు)కూడా; వేఱు+ఒకమార్గంబునన్= ఇంకొకదారిలో; మహానస గృహంబునకున్= వంట యింటికి; అరుగుదెంచెన్= వచ్చాడు; తద్+సమయంబునన్= ఆ సమయంలో; విరాటుండు= విరాటుడు; కీచక+అనుజులు= కీచకుడి తమ్ములు; గంధర్వుల చేతన్= గంధర్వులచేత; నిరవ శేషంబుగాన్= శేషం లేకుండా; మృతిన్+పొందిరి+అని విని= చనిపోయారని విని; చకితచేతస్కుండు+ అగుచున్= భయపడిన మనస్సు కలవాడౌతూ; సహోదర మరణ= తోబుట్టువుల చావు వలన; శోక+ఆయత్తచిత్త+అయిన= దుఃఖానికి అధీనమైన మనస్సు కలిగి ఉన్న; జీవిత+ఈశ్వరిన్= తన భార్యను (సుదేష్ణను); ఉచిత+ఆలాపంబులన్= తగిన మాటలతో; అనునయించి= ఓదార్చి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఉపకీచకులను చంపి, కోపం శాంతించగా చల్లబడి, భీముడు ద్రౌపది కట్లూడదీసి, నిశ్చింతగా 'సుదేష్ణ మందిరానికి పొ'మ్మని చెప్పి ఆమెను వీడుకొలిపాడు. తాను మరొకదారిలో వంటయింటికి చేరాడు. అపుడు విరాటుడు కీచకుడి తమ్ములు గంధర్వుల చేత నిశ్శేషంగా చనిపోయారని విని కంపించిన మనస్సుతో, తోబుట్టువుల చావుకు అమితంగా శోకిస్తున్న తన ఇల్లాలిని తగిన మాటలతో ఓదార్చి ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. 'చంద్రవదన! యింక సైరంధ్రి నిచ్చోటు। వాపవలయు నేమిభంగినైనఁ;
గాన నాదు పలుకుఁగాఁ జెప్పు వెడలుట। కనుగుణముగ నమ్మృగాక్షితోడ. 31

ప్రతిపదార్థం: చంద్రవదన!= ఓ చంద్రముఖీ!; ఇంకన్= వెంటనే; ఏమిభంగిన్+ఐనన్= ఏ ఉపాయంతోనైనాసరే; సైరంధ్రిన్; ఈ+చోటున్+పాపవలయున్= అంతఃపురంనుండి తొలగించాలి; కానన్= అందువలన; ఆ+మృగ+అక్షితోడన్= లేడి కన్నుల వంటి కన్నులుగల ఆ సైరంధ్రితో; వెడలుటకున్+అనుగుణముగన్= వెళ్ళుటకు తగినట్లుగా; నాదు పలుకుఁగాన్= నా మాటగా; చెప్పు= చెప్పుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ చంద్రముఖీ! వెంటనే సైరంధ్రిని ఏదో ఒక సాకుతో ఈ చోటు నుండి పంపివేయాలి. అందుకు తగిన విధంగా ఆమెతో నా మాటలుగా చెప్పుము.

విశేషం: విరాటుడు సైరంధ్రి నేవిధంగానైనాసరే అంతఃపురం నుండి వెంటనే పంపివేయాలని నిర్ణయం తీసికొనటానికి రెండు కారణాలు కనబడుతున్నాయి. 1. అంతవరకు రాజ్యంలో కీచకుడు ఎదురులేనివాడుగా ఉండేవాడు. ఇప్పుడు అతడినీ, అతడి తమ్ములనూ తన భర్తలచేత అపూర్వంగా చంపించి సైరంధ్రి ఎదురులేని శక్తిగా రూపొందింది. ఇక ఆమె ఆడింది ఆట కాగలదు. ఆమె మాటను కాదనటానికి విరాటుడికి వీలులేకపోవచ్చును. 2. పోగా, నిన్న కీచకుడు సైరంధ్రిని తన యెదుటే అవమానించినప్పుడు ఆమె తనకు మొరపెట్టుకొన్నది. తా నేమీ చేయలేకపోయాడు. ఆమె తనను తానే రక్షించుకొన్నది. ఈనాడు మరల సభకు వచ్చి నలుగురిలో తనకు ఆమె నగుబాట్లు తెస్తుందేమో అని భయం. ఈ రెండింటినీ విరాటుడు బైటపెట్టడు. అంతే కాదు, సైరంధ్రితో ఎదుటపడి మాట్లాడే ధైర్యం అతడికి లేదు. అందువలన ఆమెను భార్య ద్వారా వదిలించుకొందామని యత్నించాడు. సుదేష్ణ సైరంధ్రికి యజమానురాలు కాబట్టి ఆమె ఆ పని చేయాలని కోరాడు. అయితే ఆమె సంవత్సరకాలం సైరంధ్రీ వృత్తితో ద్రౌపదిని ఉంచుకొంటానని మాట ఇచ్చింది. ఆ మాట తప్పుతుందేమో అని సుదేష్ణ అనుమానించవచ్చునని విరాటుడు- అది తన ఆజ్ఞగా చెప్పుమన్నాడు. అన్నిటి కంటె రాజాజ్ఞ దాటరానిది. దానిని వాడుకొంటున్నాడు విరాటుడు. దానిని సమర్థించుకొనటానికి మరి రెండు కారణాలు (రెండు పద్యాలలో) చెప్పవలసి వచ్చింది. ఇవి రాణిని ఒప్పించటానికి అనువైన కారణాలు. విరాటుడు కూడా తెల్లవారేసరికే భార్యను ఓదార్చటం, సైరంధ్రిని సాగనంపటం చేయాలని యత్నించటం అతడి భయాందోళనలను తెలుపుతున్నది. గంధర్వ భయం రాజ్యాన్ని ఎంత కుదిపివేసిందో తెలియటానికి విరాటుడే సాక్ష్యం. (సంపా.)

ఆ. పురుషు లా లతాంగి పొరువునఁ బోయినఁ। జేటువచ్చుఁ గానఁ జెప్ప నేను
వెఱతు; నాఁడువారు వెరవుతో మృదువచో। రచనఁ జెప్పు టరయ నుచిత వృత్తి. 32

ప్రతిపదార్థం: పురుషులు= మగవారు; ఆ లతా+అంగి పొరువునన్+పోయినన్= ఆ అందగత్తె ప్రక్కన నడిచినా; చేటువచ్చున్= అపాయం వస్తుంది; కానన్= కాబట్టి; ఏను= నేను; చెప్పన్+వెఱతున్= స్వయంగా చెప్పటానికి భయపడుతున్నాను; ఆఁడువారు= స్త్రీలు; వెరవుతోన్= ఉపాయంతో; మృదువచస్ (ః)+రచనన్= మెత్తని మాటల కూర్పుతో; చెప్పుట= చెప్పటం; అరయన్= చూడగా; ఉచిత వృత్తి= తగిన పద్ధతి.

తాత్పర్యం: ఆ అందగత్తెప్రక్కకు మగవారు పోతే ప్రమాదం వస్తుంది. కాబట్టి నేను చెప్పటానికి భయపడుతున్నాను. స్త్రీలయితే మెత్తని మాటల నేర్పుతో ఉపాయంగా చెప్పుతారు. అదే సరైన పద్ధతి. (సైరంధ్రిని వెడలనంపటానికి సుదేష్ణ తగినదని భావం.)

విశేషం: సుదేష్ణకు నచ్చచెప్పే యత్నంలో విరాటుడు పేర్కొన్న మొదటి హేతు విది. జరిగిన కథను సమీక్షిస్తే మగవారు ఆ మగువను సమీపిస్తే చాలు-ప్రమాదం వచ్చేటట్లున్నది. కాబట్టి తాను ఆమెకు ముఖాముఖి చెప్పనన్నాడు. ఇది భర్త ప్రాణాల మీద గౌరవమున్న సుదేష్ణకు తప్పక నచ్చుతుంది. పురుషుల పొత్తే ప్రమాదమైతే, పరుషంగా పలికితే మరెంత ప్రమాదమో! అందువలన విరాటుడు తాను ఆమెను వెళ్ళిపొమ్మని చెప్పలేనని తన భయాన్ని బయటపెట్టాడు. ఆమీద సుదేష్ణనే స్వయంగా చెప్పమని నిర్దేశించకుండా నిపుణంగా ఆడువారందరిమీదా పెట్టి మాట్లాడాడు. ఆడువారికి ఆడువారే అనువుగా, మృదువుగా కోపం రాకుండా అంగీకరించేటట్లు నచ్చచెప్పకలుగుతారు. కాబట్టి ఆ నేర్పరితనాన్ని ప్రయోగించుమన్నాడు. అంటే-సుదేష్ణ స్వయంగాగానీ, మరొకరి ద్వారాగానీ, లేక సమష్టిగాగానీ ఆ కార్యాన్ని నిపుణంగా పూర్తి చేయాలని విరాటుడి సంకల్పం. ఈ హేతువు వలన కార్యభారం సుదేష్ణమీద ఉంచటం జరిగింది. (సంపా.)

ఉ. **ఆ కమలాక్షి రూప మహిమాతిశయంబు మనోహరంబు; భో**
గైక పరాయణుల్ పురుషు; లంగజుఁ డప్రతికార చేష్టిత
స్వీకృత లోకుఁ; డట్లగుటఁ జేటు పురంబునవారి కెప్పుడుం
గా కెటు లుండు? నిట్టి యవగాఢపుఁ బొత్తు మనంగ వచ్చునే?' **33**

ప్రతిపదార్థం: ఆ కమల+అక్షి రూప మహిమ+అతిశయంబు మనోహరంబు= ఆ కలువకంటియొక్క రూప వైభవంయొక్క గొప్పతనం మనసులను హరించేది (చూచువారిని ఆకర్షించే అందమైనది); పురుషులు= మగవారు; భోగ+ఏకపరాయణుల్= విషయ సుఖాలను మరిగేవారు; అంగజుఁడు= మన్మథుడు; అప్రతికార చేష్టిత స్వీకృతలోకుఁడు= అడ్డులేనిచేష్టచేత లోకాన్ని (ప్రపంచాన్ని) లోగొన్నవాడు; అట్లు+అగుటన్= అందుచేత; పురంబున వారికిన్= ఈ నగరవాసులకు; ఎప్పుడున్= ఏ సమయంలోనైనా; చేటు+కాక+ఎటులు+ఉండున్?= కీడు కలుగకుండా ఎట్లా ఉంటుంది?; ఇట్టి= ఈవిధమైన; అవగాఢము+పొత్తున్= ప్రమాదంతో కూడిన స్త్రీయొక్క స్నేహంతో; మనంగవచ్చునే?= బ్రతుకవచ్చునా?

తాత్పర్యం: ఆ కలువకంటి రూపమా- చూచేవారిని ఆకర్షించేటంత అందమయింది. మగవారా- భావోద్రేకులు. మన్మథుడా- అడ్డం లేని చేష్టతో లోకాన్ని లోగొన్నవాడు. అందువలన ఈ నగరవాసులకు ఏ సమయంలోనైనా చేటు కలుగకుండా పోదు. ఇటువంటి ప్రమాదకరమైన స్త్రీ పొత్తుతో బ్రతుకగలమా?'

విశేషం: సైరంధ్రిని తత్క్షణం పంపివేయటానికి హేతువును ఈ పద్యంలో చెప్పాడు విరాటుడు. ఆమెది ప్రమాదకరమైన పొత్తు. అది ప్రాణాంతకం కాబట్టి వెంటనే పరిత్యాజ్యం అని చెప్పాడు. దానికి తర్కబద్ధమైన సమర్థనం చేయటం విశేషం. ఆమె పొత్తు వలన మూడు రకాల ప్రమాదాలను ఎదుర్కొనవలసివస్తుందని అతడి వాదన. (1) ఆమె అందం చూచినవారి మనస్సులను ఆకర్షిస్తుంది. (2) పురుషులు సామాన్యంగా భోగపరాయణులు కాబట్టి ఆమె అందం బారిన పడే ప్రమాదం ఉన్నది. (3) ఒకసారి ఆమె వలన ఆకర్షితులైతే చాలు-మన్మథుడు వారిమీద తిరుగులేని దాడి చేస్తాడు. వారు ఆమెకు దాసులు కాకమానరు. గంధర్వుల చేతులలో చావకమానరు. కాబట్టి ఆ చేటు మన నగరవాసుల కందరికీ తప్పదేమో! అందువలన సైరంధ్రితోడి ప్రమాదకరమైన పొత్తును కొనసాగిస్తే మరిన్ని చావులు చూడవలసి వస్తుంది. కాబట్టి వెంటనే ఆమెను సాగనంపటం మంచిదని తేల్చి చెప్పాడు. ఈ మాటలు వినిన సుదేష్ణ అనుమాన మేదీ లేకుండా విరటుడి ఆజ్ఞను పాటించక తప్పదు. అందుకే మారుమాటాడక ఆమె అంగీకరించబోతున్నది తరువాతి పద్యంలో. (సంపా.)

క. అని నిశ్చయించి పలికిన । విని కేకయరాజపుత్రి విభు తలఁపు మనం
బునకుఁ బ్రియం బగుటయుఁ గై । కొని యాపని యట్లచేఁతకుం బూనెఁ దగన్. 34

ప్రతిపదార్థం: అని నిశ్చయించి పలికినన్= అని నిర్ణయించి పలుకగా; కేకయ రాజపుత్రి= సుదేష్ణ; విని= విన్నదై; విభుతలంపు= తన భర్తయొక్క భావం; మనంబునకున్= తన మనసుకు; ప్రియంబు+అగుటయున్= ప్రీతి కల్గించేదికాగా; ఆ పని+కైకొని= ఆ పనిచేయబూని; అట్లు+అ చేఁతకున్= ఆ విధంగా చేయటానికి; తగన్= తగినట్లుగా; పూనెన్= పూనుకొన్నది.

తాత్పర్యం: (విరటుడు) ఆ విధంగా నిర్ణయించి చెప్పగా సుదేష్ణ విని, తన భర్త తలపు మనసుకు ప్రీతి కల్పించగా, సైరంధ్రిని పంపివేయటానికి తగిన పూనికను వహించింది.

క. అంతం గుంతీనందన । కాంతా చింతా మహాంధకారముతో న
త్యంతంబు మచ్చరించెనొ । సంతమసం బనఁ బ్రభాత సమయం బయ్యెన్. 35

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= ఆ మీదట; కుంతీనందన కాంతా= పాండవుల పత్నియైన ఆ అందగత్తె యొక్క; చింతా= దుఃఖమనే; మహా+అంధకారముతోన్= పెనుచీకటితో; సంతమసంబు= నిండు చీకటి; అత్యంతంబు= మిక్కిలి; మచ్చరించెనొ= వైరముకొన్నదో, పోటీపడిందో; అనన్= అన్నట్లుగా; ప్రభాత సమయంబు+అయ్యెన్= తెల్లవారువేళ అయింది.

తాత్పర్యం: పాండవపత్ని అయిన ద్రౌపదికి కలిగిన దుఃఖమనే పెంజీకటితో గాఢాంధకారం మిక్కిలి వైరం పూనిందా అన్నట్లు తెల్లవారే సమయ మయింది.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష. ద్రౌపది చింత అనే మహాంధకారంతో రాత్రిచీకటి మాత్సర్యంతో పోటీపడిందా అన్నట్లు సాగింది. కీచక ఉపకీచకుల వలన ఏర్పడిన ఉపద్రవాల వలన కలిగిన చింత అంధకారం వంటిదైనా అది క్రమంగా తొలగిపోయింది. చీకటి కూడా రాత్రంతా తన ప్రతాపాన్ని చూపించినా చివరకు తెల్లవారింది. చింతతో చీకటి పోటీ పడి తానే ముందుగా తొలగిపోదామని పరుగెత్తుతున్నట్లున్నది. కాని, ఈ సందర్భంలో ఇది భావనారమణీయం. కీచకుడి శవంతో దహనం కాగలిగిన ప్రమాదం నుండి ద్రౌపది తప్పుకొన్నది. ఇంకా అంతఃపురానికి చేరలేదు. అంతకంటె ముందే చీకటి తొలగిపోయి తెల్లవారింది. ఈ సన్నివేశంలోని ఈ అర్థాన్ని ప్రకృతిపరంగా వ్యాఖ్యానించటం తిక్కన వర్ణనాశిల్పం. పాత్రల ప్రకృతిసహజ ప్రకృతితో పొందే కాలపరమైన సమన్వయం ఇందులో రమణీయం. (సంపా.)

వ. పదంపడి పద్మినీ ప్రమోద సంపత్కరుం డగు నరుణకిరణుం డుదయించె; నట మున్న పాంచాలి సచేలస్నానంబుసేసి, రాగాది వికార నిరాసనంబునం బ్రసన్నయయిన బుద్ధియుంబోలె సింహబల ప్రభృతి కీచక విధ్వంసనంబునం దెలివొంది మంద మందయానంబునం బురంబు సొచ్చి రాజవీథి నరుగు దెంచునప్పుడు. 36

ప్రతిపదార్థం: పదంపడి= ఆమీద; పద్మినీ= తామరలకు; ప్రమోద సంపత్కరుండు= సంతోషమనే సంపదను కలిగించేవాడు; అగు= అయిన; అరుణ కిరణుండు= సూర్యుడు (ఎర్రని కిరణాలు కలవాడు); ఉదయించెన్= ఉదయించాడు (సూర్యోదయమైనది); అటు+అ; మున్ను+అ= అంతకుముందుగానే (సూర్యు డుదయించటానికి ముందే); సచేల స్నానంబు +చేసి= కట్టుగుడ్డలతో స్నానంచేసి (శవాన్ని చూచినా తాకినా సచేలస్నానం చేయటం ఆచారం); రాగాది వికార= మోహం

మొదలైన వికార చేష్టలను; నిరాసనంబునన్= నిరసించటం చేత; ప్రసన్న+అయిన= నిర్మలమయిన; బుద్ధియున్+పోలెన్= బుద్ధివలె; సింహబల ప్రభృతి కీచక విధ్వంసనంబునన్= సింహబలుడు మొదలైన కీచకులను నాశనం చేయటం వలన; తెలివి+ఒంది= తేరుకొని; మందమందయానంబునన్= నెమ్మది నెమ్మదిగా సాగే నడకతో; పురంబు+చొచ్చి= నగరంలోనికి; రాజవీథిన్= రాచబాటలో; అరుగుదెంచు+అప్పుడు= వస్తున్నపుడు.

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత- పద్మాలనే ఉత్తమ జాతి స్త్రీలకు పరమాహ్లాదాన్ని కలిగించే ఎర్రని కిరణాల సూర్యుడు తూర్పున ఉదయించాడు. అంతకుముందే ద్రౌపది శవాన్ని తాకిన దోషం పోవాలని సచేలస్నానం చేసింది. సింహబలుడు మొదలుకొని కీచకులందరూ చనిపోవటంతో రాగద్వేషాలు తొలగి నిర్మలమైన బుద్ధివలె ద్రౌపది తేరుకొన్నది. మెల్లమెల్లగా నడుస్తూ నగరంలోకి ప్రవేశించి రాజవీథిలో వస్తూ ఉండగా, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: అలం: ఉపమ. సింహబల ప్రభృతి కీచక విధ్వంసనం వలన తెలివొందిన ద్రౌపది-ఉపమేయం. రాగాది వికార నిరాసనంబునం బ్రసన్నమయిన బుద్ధి - ఉపమానం. పోలెన్= ఉపమావాచకం. భౌతికవస్తువులను భావద్రవ్యాలతో పోల్చటం విశేషం. ఉపమాలంకార సాదృశ్యం వలన కీచకుడు రాగదోషం వంటివాడనీ. ఉపకీచకులు వివిధ వికారాల వంటివారనీ ధ్వని. వాటిని నిగ్రహించగలిగేది బుద్ధి. రాగాదులు అణగిన తరువాత బుద్ధి నిర్మలంగా, ప్రసన్నంగా ఉంటుంది. ద్రౌపదిని ప్రసన్నబుద్ధితో పోల్చటం ఆమె హృదయప్రసన్నతను ధ్వనింపచేయటం. సచేల స్నానం అశౌచ నివారణకు చేస్తారు. ద్రౌపది చేసిన ఇప్పటి సచేల స్నానం అరణ్యాజ్ఞాతవాసక్లేశాల నుండి ఆమెకు కలిగిన విముక్తిని ధ్వనింపచేస్తున్నది. రాజవీథిలో నెమ్మదిగా నడవటం త్వరలో ఆమెకు కలిగే రాజయోగానికి ధ్వని. (సంపా.)

సీ. 'మన కీచకుల కెల్ల మారియై పుట్టిన । సుదతి పోయెడు' నని చూచువారు;
'నద్దిరా! నీకుఁ గ్రొ వ్వఱుగదేఁ జూతుగా' కని తలసూపక యడఁగువారు;
నలవోకఁ గనుఁగొని యంతరంగము బిట్టు । బెదర మాఱుమొగంబు పెట్టువారు;
నెదురుగా వచ్చిన నెంతయేనియు దవ్వు । గలుగ వేఱొక త్రోవఁ దొలఁగువారు

తే. ముట్టఁబడి మేనఁ గంపంబు పుట్ట నొదిగి । యుండువారుఁ, గరంబున నుదర మప్ప
ళించి 'యమ్మరొ! రక్కసి' యంచు నుల్ల । ములుకువారునై పురజనంబులు తలంకి. 37

ప్రతిపదార్థం: మనకీచకులకున్+ఎల్లన్= మన కీచకులందరికీ; మారి+ఐ పుట్టిన= మృత్యువుగా అవతరించిన; సుదతి= అందగత్తె అయిన స్త్రీ; పోయెడున్+అని చూచువారున్= పోతూ వున్నదని చూచేవారున్నూ; అద్దిరా!= అదేరా!; నీకున్+క్రొవ్వు+అఱుగదేన్= పొగరు అణగకపోతే; చూతు(వు)గాక= ఆమెను చూస్తావులే; అని= అంటూ; తల+చూపక= తలలెత్తి చూడక; అడఁగువారున్= ఒదిగి దాగి ఉండేవారున్నూ; అలవోకన్= నెమ్మదిగా; కనుఁగొని= చూచి; అంతరంగము= మనస్సున; బిట్టుబెదరన్= మిక్కిలి భయపడగా; మాఱుమొగంబు పెట్టువారున్= ప్రక్కకు మొగం త్రిప్పుకునేవారు; ఎదురుగా వచ్చినన్= ఎదురైతే; ఎంత+ఏనియున్= దవ్వు+కలుగన్= మిక్కిలి దూరం ఏర్పడేటట్లు; వేఱొకత్రోవన్= మరొక బాటలో; తొలఁగువారున్= తప్పుకొనిపోయేవారున్నూ; ముట్టన్+పడి= తాకబడి; మేనన్= ఒడలిలో; కంపంబు పుట్టన్= వణకు పుట్టగా; ఒదిగి+ఉండువారున్; అణిగి వుండేవారున్నూ; కరంబునన్= చేతితో; ఉదరము+అప్పళించి= పొట్టమీద చరచుకొని; అమ్మరొ!= ఓ యమ్మో!; రక్కసి+అంచున్= రాక్షసి అంటూ; ఉల్లము+ఉలుకువారున్+ఐ= గుండెలు అదిరే వారై; పురజనంబులు= నగరంలోని జనులు; తలంకి= భయంతో వణికిపోయి.

తాత్పర్యం: (విరటుడి పట్టణంలోని జనులు సైరంధ్రిని చూచి పొందిన అదురుపాటు ఈ పద్యంలో వర్ణించబడింది). 'మన కీచకులందరికీ మృత్యువై పుట్టిన ఆ అందగత్తె ఈమె' అని చూచేవారు కొంతమంది; 'నీ కొవ్వు కరగకపోతే ఆమె దిక్కుచూడు' అని చూచేవాడిని వారిస్తూ మొగం తప్పించి దాగి ఉండిపోయేవారు కొందరు! అలవోకగా చూచి మనస్సులో మిక్కిలి బెదరి మారుమొగం పెట్టేవారు కొందరు; పొరపాటున ఆమె శరీరం తగులగా ఒడలిలో వణకు పుట్టి అణగి ఉండేవారు కొందరు; 'అమ్మో! ఈమె రాక్షసి' అని పొట్టబాదుకొని గుండెలదరి పోయేటట్లు భయపడేవారు కొందరు- ఈ విధంగా ఆ నగర ప్రజలు హడలిపోయి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: 1. రాజవీథిలో ద్రౌపది దూరం నుండి దగ్గరౌతూ ఉండగా ఆయా దశలలో ఆయా సమీప ప్రజలు ఏవిధంగా భయపడి స్పందించారో, ప్రవర్తించారో చలనచిత్రంలోవలె ప్రదర్శించిన అందమైన పద్య మిది. కీచకోపకీచకుల వధ వృత్తాంతం, దానికి కారణమైన సైరంధ్రిని గురించిన వివరాలు ప్రజలలో తెల్లవారేసరికే గుప్పుమన్నాయి. అందువలన ఆమెను గురించి అనేక విధాలుగా వ్యాఖ్యానించారు. ఆమెను చూచి అనేక విధాలుగా భయాన్ని ప్రదర్శించారు. ద్రౌపది దూరంగా కనబడింది. 'అదుగోరా! మనకీచకులను చంపిన మారి వస్తున్నది' అని అంటూ ఆసక్తిగా చూచారు. ఇది మొదటిదశ. ద్రౌపది మరికొన్ని అడుగులు సమీపించింది. ఒకడు అట్లాగే ఆశ్చర్యంతో చూస్తూ నిలిచిపోగా 'ఏమిరా, పొగరుపోతుగా ఉన్నావు? అలాగే చూస్తూ ఎదురుగా ఉంటే నీ పరువు కూడా మిగలదు' అంటూ మరొకడు తల పైకెత్తకుండా చాటున దాక్కొన్నాడు. ఇది రెండవ దశ. ద్రౌపది మరికొంత దగ్గరగా వచ్చింది. అనుకోకుండా కొందరు చూచారు. అంత దగ్గరలో చూచేవారికి గుండెలు చెదిరిపోయాయి. అంతే, మొగం తప్పించి ప్రక్కకు పోయారు. ఇది మూడవ దశ. ద్రౌపది ఎదురుపడింది. మాటా పలుకూ లేకుండా ప్రక్కత్రోవలు పట్టి దూరదూరంగా తొలగిపోవటం మొదలుపెట్టారు. ఇది నాలుగవ దశ. ద్రౌపది శరీరం కొందరికి తగిలింది. ఇంకేముంది? మేను గజగజ వణకటంతో వారు కుదించుకొని కుప్పకూలిపోయారు. ఇది ఐదవ దశ. ద్రౌపదిని సవివరంగా చూచారు. (చచ్చాం రా! బాబూ! అన్నట్లు) కడుపు మీద చరచుకొని 'ఓయమ్మో! రాక్షసి'! అని గుండె లవిసేటట్లుగా అరుస్తూ తల్లడిల్లిపోయారు. ఇది ఆరవ దశ. 2. ఈ పద్యంలోని దీనస్థితి దర్శనీయం. నగరవాసులు భయంతో వింత చేష్టలు చేస్తున్నారు. నిజానికి వారి పక్షాన అవి భయభావ వ్యంజకాలు. కాని, ద్రౌపది అంత భయపడవలసిన వ్యక్తి కాదని పఠిత హృదయం చెప్పటంతో వారి చేష్టలన్నీ వికృతులుగా అనిపించి హాస్యాన్ని కలిగిస్తాయి. భయం పుట్టవలసిన చోట హాస్యం కలగటం రసాభాసం కావాలి. కాని, ఇక్కడ భయంలో హాస్యం లేదా (Grim Humour) ధ్వనిమయం. (సంపా.)

చ. **పులిఁ గనుఁగొన్న లేడులునుబోలె విభీతిఁ గలంగఁబాఱ న**
న్నెలఁతుక యంతరంగమున నిండిన హాస్యరసంబు మోముపై
వెలి విరియంగనీక చని వేచి మహానసశాల వాకిటన్
నిలిచిన భీమసేనుఁ గని నెయ్యము మెదం జిగురొత్తుచుండఁగన్. 38

ప్రతిపదార్థం: పులిన్+కనుఁగొన్న లేడులును+పోలెన్= పులిని చూచిన లేళ్ళవలె; విభీతిన్+కలంగన్+పాఱన్= భయంతో పరుగెత్తగా; ఆ+నెలఁతుక= ఆమె (ద్రౌపది); అంతరంగమునన్= మనస్సులో; హాస్యరసంబు= వికారాలవలన కలిగిన నవ్వుయొక్క అనుభవాన్ని; మోముపైన్= ముఖంమీద; వెలి విరియంగన్+ఈక= బయటపడనీయకుండా; చని= వెళ్ళి; వేచి= కాచుకొని; మహా నసశాల వాకిటన్= వంట ఇంటి వాకిట; నిలిచిన భీమసేనున్+కని= నిలిచి ఉన్న భీముడిని చూచి; ఎదన్= మనస్సులో; నెయ్యము= స్నేహం, ఆత్మీయత; చిగురు+ఒత్తుచుండఁగన్= మొలకెత్తుతూ ఉండగా (కలుగుతుండగా).

తాత్పర్యం: పులిని చూచిన లేళ్ళవలె తనను చూచి భయంతో కలతపడి పరుగెత్తుతున్న విరటుడి పురప్రజలను చూచి ద్రౌపది మనసులో పరిహాసం నిండుకొనగా అది వెలికి తెలియనీయకుండా వెళ్ళి, వంటింటి వాకిట కాచుకొని నిలుచున్న భీమసేనుడిని చూచి మనసులో ప్రేమ చిగురొత్తుతూ ఉండగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: అలం: ఉపమ. పులిని చూచిన లేళ్ళవలె ద్రౌపదిని చూచిన ప్రజలను పోల్చటం వలన వారి భయవిహ్వలత్వం వ్యంగ్యం. (సం.పా)

క. తన యంతన యటువలుకుచుఁ। జను విధమున నతని దిక్కు చక్కని చూడ్కిం
గనుఁగొనక ద్రుపదనృప నం। దన యిట్లను నిజ కృతార్థతం దెలుపుటకున్. 39

ప్రతిపదార్థం: ద్రుపదనృపనందన= ద్రౌపది; తన+అంతన్+అ= తనలో తానే; అటు+పలుకుచున్= ఏదో గొణుగుతూ మాటాడుకొంటూ; చనువిధమునన్= పోతున్నట్లుగా; అతని దిక్కున్= భీముడి వైపు; చక్కని చూడ్కిన్+కనుఁగొనక= సూటిగా చూచే చూపుతో చూడక (సూటిగా చూడకుండా ప్రక్కకు చూస్తూ); నిజకృతార్థతన్+తెలుపుటకున్= తన ధన్యతను తెలియజేయటానికి; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది తన ధన్యతను (కృతార్థతాభావాన్ని) తెలపాలని భావించి అతడివైపు (భీమసేనుడి వైపు) సూటిగా చూడకుండా తనలో తాను ఏదో మాట్లాడుకొంటున్నట్లుగా అభినయిస్తూ ఇట్లా పలికింది.

విశేషం: 1. ద్రౌపది మాన ప్రాణ సంరక్షకుడు భీముడు. అతడు తన కర్తవ్యాన్ని అద్భుతంగా, రహస్యంగా నిర్వహించి, ఏమీ తెలియని వాడివలె వంటిఇంటి వాకిట్లో నిలబడి భార్య యోగక్షేమాలు ఇంకా విచారిస్తున్నాడు. భద్రంగా ఇంటికి చేరుతున్న వైఖరిని గమనిస్తున్నాడు. ఆమె ఆవైపు వచ్చింది. అతడిని చూచింది. ప్రేమతో, కృతజ్ఞతాభావంతో మనసు నిండిపోయింది. ఆ భావాలను బయటపడి చెప్పటానికి వీలు లేదు. అందువలన తనలో తాను ఏదో మాట్లాడుకొంటున్నట్లుగా అభినయిస్తూ, భీముడివైపు సూటిగా చూడకుండా మొగం ప్రక్కకు పెట్టి తన మనోభావాలను పైకి చెప్పింది. చూచేవారికీ, వినేవారికీ ఎటువంటి అనుమానం కలుగకుండా వ్యవహరించే జాగ్రత్త ఆమెలో కనబడుతున్నది.

2. ఇప్పుడు 'కృతజ్ఞత' చెప్పటం అనే అర్థంలో పూర్వం 'కృతార్థతను ప్రకటించటం' అనేవారు. (సంపా.)

తే. 'కీచకులదెసఁ బుట్టిన కిల్బిషంబు। పాచి నన్ను రక్షించిన పరమ ధర్మ
రతికి గంధర్వ పతికి నిరంతరంబు। భక్తి యుక్తిమైఁ బ్రణమిల్లి బ్రదుకుదాన.' 40

ప్రతిపదార్థం: కీచకుల దెసన్= కీచకుల వలన; పుట్టిన= కలిగిన; కిల్బిషంబు పాచి= ప్రమాదాన్ని తొలగించి; నన్ను రక్షించిన; పరమధర్మరతికిన్= ఉత్తమ ధర్మంలో ఆసక్తి కలవాడికి; గంధర్వపతికిన్= గంధర్వుడి రూపంలో ఉన్న భర్తకు (గంధర్వ శ్రేష్ఠుడికి అని పైకి తోచే అర్థం); నిరంతరంబు= ఎల్లప్పుడు; భక్తియుక్తిమైన్= భక్తితో కూడుకొన్న భావంతో; ప్రణమిల్లి= నమస్కారం చేసి; బ్రదుకుదానన్= బ్రతుకుతాను (జీవితాంతం భక్తితో సేవిస్తూ ఉంటాను అని భావం).

తాత్పర్యం: కీచకుల వలన కలిగిన ప్రమాదాన్ని తొలగించి నన్ను కాపాడిన పరమ ధర్మమూర్తికి గంధర్వపతికి (గంధర్వుడి రూపంలో ఉన్న నాథుడికి) జీవితాంతం సదా భక్తిభావంతో నమస్కరిస్తూ బ్రతుకుతాను.

విశేషం: భీముడు చేసిన ఉపకారం ద్రౌపది మానాన్ని కాపాడి గౌరవాన్నిచ్చింది. ప్రాణాన్ని కాపాడి జీవితాన్ని ఇచ్చింది. ఇట్లా యోగక్షేమాల నిచ్చిన గంధర్వపతికి (గంధర్వరూపంలో ఉన్న నాథుడికి) జీవితాంతం భక్తితో సేవలు చేస్తూ ఋణం తీర్చుకొంటాను అని ఆమె తనివితీర పలికి, తన మనసులోని మమకారాన్నీ, ప్రశంసాభావాన్నీ, భక్తిప్రపత్తులనూ ప్రదర్శించింది. ఈ మాటలు విన్న ప్రజలకు ఆమె గంధర్వపతితో చెప్పుకొంటున్నట్లుంటాయి. అన్యాపదేశంగా తన నుద్దేశించి చెప్పుతున్నదని భీముడు గ్రహించగలడు. పఠితలు రెండర్థాలనూ గ్రహించి ప్రమోదిస్తారు. (సంపా.)

వ. అనిన విని యనిలనందనుండు నిగూఢవచన చాతుర్యధుర్యుండై యిట్లనియె. 41

ప్రతిపదార్థం: అనినన్+విని= అని ఆమె చెప్పగా విని; అనిలనందనుండు= వాయుదేవుడి పుత్రుడైన భీమసేనుడు; నిగూఢ వచన చాతుర్య ధుర్యుండు+ఐ= రహస్యమైన మాట నేర్పు భావాన్ని వహించినవాడై; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది మాటలు విని ఎదుటివారికి తెలియకుండా రహస్యంగా మాట్లాడే నేర్పుతో భీముడు ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: భీముడు గూఢోక్తి చాతుర్యాన్ని ప్రదర్శించబోతున్నాడు. పైకి సాధారణ సంభాషణగా తోస్తూ నిర్దిష్ట వ్యక్తికి ఉద్దిష్టమైన అర్థం తోచేటట్లు మాట్లాడటం గూఢోక్తి. (సంపా.)

చ. 'అతివ! యపాయముం బొరయు నప్పుడు గావక తక్కనేని నా
పతి పతియే? తలంప మగ పాడియె? లోకము పాడియే? భవ
త్పతు లిటు లాచరించుట గదా భవదీయ మనోనువర్తన
స్థితి కుచితంబు; వారల నుతింపఁగ నేల నిసర్గవృత్తులన్?' 42

ప్రతిపదార్థం: అతివ!= ఇంతీ!; అపాయమున్+పొరయు+అప్పుడు= ప్రమాదం కలిగేటప్పుడు; కావక తక్కన్+ఏనిన్= కాపాడక వెనుకంజ వేస్తే; ఆ పతి పతియే?= ఆ మగడు మగడేనా? (కాదని భావం); తలంపన్= ఆలోచించగా; మగపాడియె?= అది పౌరుషమా?; లోకము పాడియే= (అది) లోకధర్మమా?; భవత్+పతులు= నీ భర్తలు; ఇటులు+ఆచరించుటగదా!= ఇట్లా చేయటమే కదా!; భవదీయ మనస్(ః)+అనువర్తన స్థితికిన్= నీ మనసునకు అనుగుణంగా నడచుకొనటానికి; ఉచితంబు= తగిన తీరు; నిసర్గ వృత్తులన్= సహజమైన నడవడి గల వారైన; వారలన్= ఆ భర్తలను; నుతింపఁగన్+ఏల?= (కాబట్టి ప్రత్యేకంగా వారిని) పొగడటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: 'ఇల్లాలు అపాయంలో చిక్కుకొన్నప్పుడు ఆదుకొనకుండా ఉండే మగడు మగ డనిపించుకొంటాడా? (కాదని భావం). ఆలోచిస్తే అది పౌరుషమేనా? లోకధర్మమేనా? (కాదని భావం). కాబట్టి నీ భర్తలు ఇట్లా చేయటం నీ మనోభీష్టానికి అనుగుణంగా నడుచుకొనటమే కదా! అది వారి కర్తవ్యం. వారు చేయవలసిన పని చేసి తమ సహజ ప్రవర్తనను ప్రదర్శించారు. దీనికి వారిని ఇంతగా పొగడటం ఎందుకు?'

విశేషం: 1. భారతదేశంలో భార్యాభర్తల మధ్య ఉండే నైతిక సంబంధాన్ని తెలియచెప్పే ఒక రుచిరార్థ సూక్తి ఇది. భరించేవాడు భర్త అని సంప్రదాయం. భార్యను రక్షించుకొనటం యజమానుడి ధర్మం, మానవధర్మం, వీరధర్మం, లోకధర్మం. భార్య ప్రమాదంలోపడితే గృహస్థుల ధర్మమే ఆపదలో చిక్కుకొన్నట్లు. ఆమెను ఏవిధంగానైనా రక్షించాలి. అది ఆత్మోద్ధరణమే ఔతుంది. ఈ తత్త్వంతెలిసి భార్యను ఆపదలో నుండి రక్షించినవాడు భర్త అనే పదానికి అర్హుడౌతాడనీ, లేకపోతే కాడనీ

మొదట అన్నాడు భీముడు. ఆతరువాత అది మగవాడుగా చేయవలసిన ధర్మం (పురుష ధర్మం); సాటి మనిషిగా చేయవలసిన ధర్మం (మానవధర్మం, లోకధర్మం) అని పేర్కొన్నాడు. ఇన్ని రకాలుగా బాధ్యులైన భర్తలకు భార్యలను రక్షించే పనులు అవశ్యకర్తవ్యాలౌతాయే కాని, లోకోద్ధరణకు చేసే పనులు కావు. కాబట్టి వారిని ప్రత్యేకంగా ప్రశంసించవలసిన అవసరంలేదని భీముడు పలికాడు. ఇది సాధారణంగా ఎవరు విన్నా అనుమానం కలగని మాటల తీరు.

2. భీముడు కీచక వధ చేయటం ద్రౌపది మానప్రాణసంరక్షణం చేసి, ఆమె మనసును కుదుటపరిచి రంజింప చేయటానికే అని గూఢంగా చెప్పటం ఇందులోని అంతరార్థం. అది అతడికి సహజంగా ఉన్న కర్తవ్యమని కూడా చెప్పటం విశేషం. ప్రత్యేకంగా తనను పొగడవద్దని వారించటం అతడి ధీరోదాత్త లక్షణం. అట్లా బహిర్గతంగా ప్రశంసలు చేస్తే వినేవారికి అనుమానం రావచ్చుననీ, అది అజ్ఞాతవాసవ్రతానికి భంగం కలిగించవచ్చుననీ గూఢమైన హెచ్చరిక!

3. భార్య అన్యాపదేశంగా మాట్లాడింది. భర్త గూఢంగా సమాధానం చెప్పాడు. ఆమె గంధర్వుల మీద పెట్టి ఏమైనా మాట్లాడే అవకాశం ఉన్నది. మరి భీముడి కా అవకాశం లేదు. అందువలన గూఢోక్తి అతడికి శరణ్యమైపోయింది. సతీ పతుల మాటలు ఒకరికొకరికి దీటుగా ఉన్నట్లు చిత్రించటం తిక్కన నేర్పరితనం.

4. ఆ పతి పతియే ఒకే మాట (పతి) ద్విరుక్తమైనా, తాత్పర్య భేదం ఉంటే అది లాటానుప్రాస మనబడుతుంది. ఇక్కడ రెండవ పతికి విశిష్టుడైన పతి అని తాత్పర్యం. (సంపా.)

ద్రౌపది యర్జునునితో సల్లాపంబు సేయుట (సం. 4-23-17)

తే. **ఇట్లు దమ్ము నిరూపింప నితర జనము । లకు నశక్యంబుగాఁగ సల్లాపరసము**
ననుభవించుచు నల్లనల్లన లతాంగి । యరిగె నర్తన మండపోపాంతమునకు. 43

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; తమ్మున్= తమను (అనగా పాండవులను); నిరూపింపన్= గుర్తించటానికి; ఇతర జనములకున్= పెరవారికి; అశక్యంబు కాఁగన్= సాధ్యం కానట్లు; సల్లాపరసమున్= మాటల మాధుర్యాన్ని; అనుభవించుచున్= పొందుతూ; అల్లనన్+అల్లనన్= నెమ్మదినెమ్మదిగా; లతా+అంగి= తీగవలె సన్నని శరీరంగల సుందరాంగి (సైరంధ్రి); నర్తన మండప+ఉపాంతమునకున్= నాట్యశాలవద్దకు; అరిగెన్= వెళ్ళింది.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా తమ రహస్యం బయల్పడకుండా ఇతరులు గుర్తించటానికి సాధ్యం కాకుండా మాటాడే మాటల మాధుర్యాన్ని ఆనందంతో అనుభవిస్తూ (సైరంధ్రి) నర్తనశాల వద్దకు వెళ్ళింది.

వ. **చని విరాట కన్యకల యాటఁ జూచు చందంబున నందుఁ బురందరనందనుం గనుంగొను నప్పాంచాలి నాలోకించి, యతండునుం దారును దదభిముఖంబుగా వచ్చి యక్కన్నియ లిట్లనిరి. 44**

ప్రతిపదార్థం: చని= వెళ్ళి; విరాట కన్యకల ఆటన్+చూచు చందంబునన్= విరటుని కూతురుల నాట్యం చూచే విధంగా (చూచే మిషతో); అందున్= ఆ చోట; పురందరనందనున్+కనుంగొను+ఆ+పాంచాలిని= అర్జునుడిని చూస్తూ ఉన్న ఆ ద్రౌపదిని; ఆలోకించి= చూచి; అతండును= అర్జునుడూ; తారును= తామును (విరటుడి కన్యలును); తద్+అభిముఖంబుగన్ వచ్చి= ఆమె కెదురుగా వచ్చి; ఆ+కన్నియలు= ఆ కన్యలు; ఇట్లు+అనిరి= ఇట్లా అన్నారు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా వెళ్ళి నర్తనశాలలో విరాటుడి కన్యల ఆట చూచే నెపంతో అర్జునుడిని చూస్తున్న పాంచాలిని చూచి, ఆ కన్యలు అర్జునుడితో కలిసి ఆమె కెదురుగా వచ్చి ఇట్లా అన్నారు.

ఉ. 'కీచకకోటిచేత నొక కీడును బొందక వచ్చితమ్మ? ని
న్నేచిన దుర్మదుండు జమునిం గొలువం జనెనమ్మ? యంతఁ బో
కేచిన సూతు లీయొడలి కింత యపాయ మొనర్తురమ్మ? వే
కాచి విరోధులం దునుమఁగా నిటు ముట్టుదురమ్మ నీ పతుల్?' 45

ప్రతిపదార్థం: కీచక కోటిచేతన్= కీచకుల సమూహం వలన; ఒక కీడును పొందక= ఒక ప్రమాదం కూడా లేకుండా; వచ్చితి(వి)+అమ్మ?= వచ్చినావా తల్లీ!; నిన్+ఏచిన= నిన్ను బాధపెట్టిన; దుర్మదుండు= దురహంకారి అయిన కీచకుడు; జమునిన్+కొలువన్+చనెనమ్మ?= యముడిని సేవించటానికి (యమలోకానికి) వెళ్లాడా? (చనిపోయాడా అని భావం); అంతన్+పోక= అంతటితో ఆగకుండా, ఆ తరువాత; ఏచిన సూతులు= విజృంభించిన ఉపకీచకులు; ఈ+ఒడలికిన్= (ఇంత సుకుమారమైన) నీ శరీరానికి; ఇంత+అపాయము= ఇంతటి (సహించరాని) కీడును; ఒనర్తురు+అమ్మ?= చేస్తారా?; నీ పతుల్= నీ భర్తలు; వేకాచి= వెంటనే కాపాడి; తునుమఁగాన్= చంపటం కొరకు; ఇటు ముట్టుదురమ్మ?= ఈ విధంగా (ఇంత అద్భుతంగా) వారిని ముట్టడిస్తారా?

తాత్పర్యం: 'కీచకుల సమూహం వలన ఏ కీడూ పొందకుండా తిరిగి వచ్చావా తల్లీ! నిన్నావిధంగా బాధించిన ఆ దురహంకారి అయిన కీచకుడు యమలోకానికి చేరాడా? అంతటితో ఆగక ఉపకీచకులందరూ కలిసి సుకుమారమైన ఇటువంటి నీ శరీరానికి అంతటి దారుణమైన అపాయాన్ని కలిగించటానికి చూస్తారా? నీ భర్తలు వెంటనే శత్రువులను క్రమ్ముకొని చంపి ఇంత త్వరగా నిన్ను రక్షించుకొంటారా?'

విశేషం: 1. ఇది ఆశ్చర్యమనే భావాన్ని అచ్చంగా ఆవిష్కరించిన పద్యం. అంతఃపురకన్యలకు అప్పటికే అన్ని విషయాలు తెలిసిపోయాయి. రాత్రి నర్తనశాలలో అంత గొడవ జరిగినా సూర్యోదయానికల్లా మరల నాట్యాభ్యాస కార్యక్రమాలు మొదలయ్యాయి. కవి చెప్పినట్లు సూర్యోదయానికే ప్రకృతి అంతా ప్రసన్నమయిపోయింది. కీచకుల బారినపడిన వనిత క్షేమంగా తిరిగి వస్తుందనే నమ్మకం ఎవవరికీ లేదు. అట్లాగే ఆ కన్యలూ అనుకొన్నారు. కాని, సైరంధ్రి బయటపడి వచ్చింది. అదీ ఆశ్యర్యం, వారు వార్తలు విన్న క్రమం తోచేటట్లు తిక్కన ప్రశ్నల క్రమం అమర్చటం పద్యరచనా శిల్పం. దీనిని తరువాతి వచనంలో తిక్కన సూచించాడు. మొదట విన్న వార్త కీచకులందరూ సైరంధ్రి కారణంగా సామూహిక మరణం చెందారు అని. దానిమీద మొదటి ప్రశ్న వేశారు. ఆ తరువాత సింహబలుడి చావునూ, ఆ తరువాత ఉపకీచకుల చావునూ వివరంగా విన్నారు. రెండు ప్రశ్నలూ ఆ వరుసలోనే వేశారు. చివరకు గంధర్వపతులు ప్రదర్శించిన అద్భుత పరాక్రమాన్ని గురించీ, భార్యను రక్షించుకొన్న విధానాన్ని గురించీ విన్నారు. ఆ విషయమే అడిగారు. విశేష మేమంటే, ఈ ప్రశ్నలు విషయం తెలిసి, జరిగినదానికి ఆశ్చర్యపడుతూ అడిగిన ప్రశ్నలేకాని, వాటిని వివరించుమని అడిగినవి కావు. ఆ వీథిలో భయపడి దూరంగా పరుగెత్తిన నగర ప్రజలనూ చూచాం. నాట్యశాలలో దగ్గరికి వచ్చి, అప్యాయంగా గుమిగూడి గౌరవంగా ప్రశ్నలు వేస్తున్న రాచకన్నెలనూ చూస్తున్నాం. సమతౌల్యాన్ని దర్శిస్తున్నాం. పద్యరచనలోని సమత అనే గుణం సందర్భశుద్ధిని పోషిస్తున్నది.

2. 'వచ్చితమ్మ, జనెనమ్మ, ఒనర్తు రమ్మ, ముట్టుదురమ్మ'- వీటిలోని 'అమ్మ' మాతృవాచకం కాదు. సూ. తద్ధర్మ భూతక్రియ లార్యార్థ పరకంబులయి ప్రశ్నార్థకంబు లగు, (ప్రౌఢ, క్రియ). వచ్చితమ్మ - వచ్చితి(వి)+అమ్మ= వచ్చితి(వి) భూతక్రియ. దీనికి 'అమ్మ' పరముకాఁగా ప్రశ్నార్థకమైనది. వచ్చితమ్మ - వచ్చావా? అని అర్థం. (సంపా.)

వ. అని తారు మున్ను విన్న కీచక వృత్తాంతంబున కనుగుణంబుగా నుపచారంబులు పలుకుచుండ నా బృహన్నల సైరంధ్రి కిట్లనియె. 46

ప్రతిపదార్థం: అని= అంటూ; తారు= తాము; మున్ను విన్న= ఇది వరకు విన్నట్టి; కీచక వృత్తాంతంబునకున్= కీచకుల కథకు; అనుగుణంబు+కాన్= తగినట్లుగా; ఉపచారంబులు= ఓదార్పు మాటలు; పలుకుచున్+ఉండన్= మాటాడుతుండగా; ఆ బృహన్నల; సైరంధ్రికిన్+ఇట్లు+అనియెన్= సైరంధ్రితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కన్యలు తాము విన్న కీచకుల వృత్తాంతానికి తగినట్లు సైరంధ్రికి ఓదార్పు మాటలు చెప్పుతూండగా బృహన్నల సైరంధ్రితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'ఆ పాపాత్ముల నీచ । వ్యాపార క్రమము, వార లందఱు మృత్యు
ప్రాపితులైన తెఱంగును । నీ పలుకుల నెఱుఁగవలయు నెలఁతుక చెపుమా!' 47

ప్రతిపదార్థం: నెలఁతుక!= ఓ వనితా!; ఆ పాప+ఆత్ముల= ఆ దుర్మార్గుల; వ్యాపార క్రమము= చేష్టల వరుస; వారలు+అందఱున్= వారందరూ; మృత్యుప్రాపితులు+ఐన తెఱంగును= మృత్యువును పొందించబడిన పద్ధతియు; నీ పలుకులన్= నీ మాటల వలన; ఎఱుఁగవలయున్= తెలిసికొనవలెను; చెపుమా!= చెప్పవలయును సుమా!

తాత్పర్యం: ఆ దుర్మార్గుల చేష్టలను, వరుసగా వారందరూ చంపబడిన తీరునూ నీ నోట విని తెలిసి కొనగోరుతున్నాను. నీ వా వివరాలు చెప్పుతావా?

విశేషం: కీచకోపకీచకుల సంహారం కొన్ని క్షణాల క్రితమే జరిగింది. లోకానికి వార్తలు తెలిసాయి కాని, వివరాలు తెలియవు. అందుకు అర్జునుడు ఆమెనే స్వయంగా అడిగాడు. ఇదివరలో భీముడు కూడా అట్లాగే అడిగాడు. ఈ ప్రశ్న వినగానే శ్రోతలకు మరొక అంశం స్ఫురిస్తుంది. ద్రౌపది తన కథను మిగిలిన భర్తలకు కూడా చెప్పుకొందామని బయలుదేరిన ట్లనిపిస్తుంది. అటువంటి ప్రయత్నాన్ని మానుమని భీముడు సూచించాడు. మరి శ్మశానం నుండి అంతఃపురానికి చేరవలసిన ద్రౌపది నర్తనశాలకు ఎందుకు వచ్చినట్లు? నిన్నటి రాత్రి సంకేతస్థలాన్ని ఆ ఉదయం సంతోషస్థలంగా పునర్దర్శించి పోవటానికా? తిక్కన ఆ సంగతిని కప్పిపుచ్చి కళాశిల్పాన్ని ప్రదర్శించాడు. (సంపా.)

వ. అనిన విని సైరంధ్రి సాభిప్రాయంబుగా బృహన్నల కిట్లనియె. 48

ప్రతిపదార్థం: అనినన్ విని= అనగా విన్నదై; సైరంధ్రి; స+అభిప్రాయంబుగాన్= అభిప్రాయ గర్భితంగా; బృహన్నలకున్= బృహన్నలతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పింది.

తాత్పర్యం: అనగా విని సైరంధ్రి సాభిప్రాయంగా బృహన్నలతో ఇట్లా అన్నది.

విశేషం: సాభిప్రాయంగా మాట్లాడటమంటే మాటలలో మనసులోని మర్మాన్ని పొదివి గోప్యంగా చెప్పటం. (సంపా.)

తే. 'కన్నియల కాట గఱపుచు నున్న నీకు । నకట! సైరంధ్రి యిప్పు డేమయ్యెనేని
ఖేద మెద నించుకయు లేమిఁగాదె సస్మి । తాననంబుతో నన్నిటు లడుగుటెల్ల.' 49

ప్రతిపదార్థం: కన్నియలకున్= కన్యలకు; ఆట+కఱపుచున్= నాట్యాలు నేర్పుతూ; ఉన్న నీకున్= ఉన్నటువంటి నీకు; అకట!= అయ్యో!; సైరంధ్రి, ఇప్పుడు+ఏమి+అయ్యెన్+ఏనిన్= సైరంధ్రి ఇపు డేమైపోయినా; ఖేదము= దుఃఖం; ఎదన్= మనసులో; ఇంచుకయున్= ఒకింత అయినా; లేమిన్+కాదె= లేనందువలన కదా; సస్మిత+ఆననంబుతోన్= చిరునవ్వుతో కూడిన

మొగంతో; నన్నున్= నన్ను; ఇటులు+అడుగుట+ఎల్లన్= ఈ విధంగా అడగటమంతా (అని వ్యంగ్యంగా సైరంధ్రి అర్జునుడితో అన్నది).

తాత్పర్యం: 'కన్యలకు నాట్యం నేర్పుతూ కాలం గడిపే నీకు సైరంధ్రి యేమైపోయినా చీమకుట్టినంత బాధ కూడా లేకపోబట్టే కదా ఇట్లా నవ్వుమొగంతో విషయాలన్నీ నన్నడుగుతున్నావు. అయ్యో! ఏమనాలి నిన్ను?'

విశేషం: బృహన్నల పరంగా ఒక అర్థం అర్జునుడిపరంగా మరొక అర్థం స్ఫురిస్తూనే, అందులో ద్రౌపది మనోగతమైన ఒక అభిప్రాయం తొంగి చూస్తూ ఉండటం ఈ పద్య రచనలోని శిల్పం. రసధ్వనికి రమణీయోదాహరణం! (1) బృహన్నలపరంగా తోచే భావం- 'నీవు బృహన్నలవు. కన్నెలకు ఆటపాటలు చెప్పటం తప్ప నీకు ప్రపంచం పట్టుతుందా? సైరంధ్రి ఏమైపోతే ఏం? నీ కేమి దిగులు? నే నే మౌతానని? నీ కెవ్వరి కష్టసుఖాలూ పట్టవు. అందుకే నవ్వుతూ నన్నిట్లా అడుగుతున్నావు. అయ్యో! ని స్నేమనేది?-అని అధిక్షేపంగా పలికినట్లు స్ఫురిస్తుంది. (2) అర్జునపరంగా తోచేభావం- 'ఎంత ఆశ్చర్యం! కన్యలకు ఆటపాటలు నేర్పుతూ ఉన్నావు నిశ్చింతగా. సైరంధ్రిగా ఉన్న నాకు ఏమైతే ఏమయిందిలే? ఇప్పుడు అంతా కుదుటపడిందని మనసులో దిగులు ఆవంత కూడా లేకుండా ఉన్నావు. అందుకే నవ్వుతూ తీరికగా అన్ని విషయాలూ చెప్పుమని తేరగా అడుగుతున్నావు. ఇప్పుడు దిగులు పడేది ఏమీ లేదు కాబట్టి నీవు నవ్వుతూనే ఉండుము. కన్యలకు నాట్యాలు నేర్పుతూనే నిశ్చింతగా ఉండుము. ఇంతకంటె నే నేమి చెప్పాలి?' అని వ్యంగ్యోక్తిగా పలికినట్లు స్ఫురిస్తుంది.

3. ద్రౌపది మనసులోని మాట; 'దురదృష్టవశాత్తూ జగదేకవీరుడైన అర్జునుడు పేడివాడై కన్యాజనుల నడుమ ఉండిపోయాడు. ఆ మాట అనుకొంటేనే విచారం వేస్తుంది. సైరంధ్రిగా ఉన్న నాకు ఏ కష్టం వచ్చినా అర్జునుడికి ఏర్పడిన ఈ అనుపపత్తి జ్ఞాపకానికి వచ్చి నన్ను బాధించేది. కాని, ఇప్పుడు ఆ బాధ ఆవంత కూడా లేదు. ఆ లోపాన్ని భీమసేనుడు తీర్చాడు. అన్నదమ్ములలో ఎవరు నన్ను కాపాడినా అందరూ ఆనందిస్తారు. తామే ఆ పని చేసినట్లు మురిసిపోతారు. అందుకే అర్జునుడు నగుమోముతో నాతో మాట్లాడుతూ విశేషాలన్నీ వినాలని కోరుకొంటున్నాడు. పాపం! నా మీద ఎంత ప్రేమ!' అని నర్మోక్తిగా పలికినట్లు తోస్తుంది. (సంపా.)

వ. అనిన బృహన్నల యిట్లనియె. 50

తాత్పర్యం: ఆమె మాటలు విని బృహన్నల ఇట్లా బదులు పలికాడు.

క. 'నీ వలుగులఁ బడుటకు దుః । ఖా వేశము నొందెనే నిరర్థక మగు ని
య్యేవపుఁ బుట్టువు పుట్టిన । నా వగ పెవ్వరికి నెక్కు నలినదళాక్షీ! 51

ప్రతిపదార్థం: నలినదళ+అక్షీ!= తామర రేకుల వంటి కన్నులు కలదానా!; నీవు+అలుగులన్+పడుటకున్= నీవు చీకాకులలో చిక్కుకొన్నందుకు; దుఃఖ+ఆవేశమున్= దుఃఖముతో కూడిన ఉద్వేగాన్ని; ఒందెన్+ఏన్= పొందినప్పటికీ; నిరర్థకము+అగున్= పనికిరానిది ఔతుంది; ఈ ఏవము+పుట్టువు+పుట్టిన= ఈ అసహ్యకరమైన పేడి రూపాన్ని (పుట్టుకను) పొందిన; నా వగపు= నా దుఃఖం; ఎవ్వరికిన్= ఎవ్వరికి; ఎక్కున్?= పట్టుతుంది?

తాత్పర్యం: 'పద్మదళాక్షీ! నీవు చీకాకులలో చిక్కుకొన్నావని తెలిసి దుఃఖావేశాన్ని పొందినా ప్రయోజనం లేని ఈ పనికిమాలిన పుట్టుక పుట్టినందుకు నేను మనసులో పడే వేదన ఎవరికి పట్టుతుంది?

విశేషం: ద్రౌపది సాభిప్రాయంగా మాట్లాడితే, అర్జునుడు 'గుప్త సాభిజ్ఞానంగా' (చూడు 53వ వచనం) పలుకుతున్నాడు. పైకి కనబడే అర్థం కంటే వక్త చెప్పదలచుకొన్న రహస్య సందేశం సంకేతంగా సాగే సంభాషణ గుప్తసాభిజ్ఞాన సంభాషణ. ఈ పద్యంలో దానిని వివేచించటం కవితాశిల్ప సమీక్ష. (1) పైకి తోచే భావం- బృహన్నలపరంగా- 'సైరంధ్రీ! నే నెప్పుడూ కన్యలకు ఆటపాటలు నేర్పటంతోనే ప్రొద్దులు పుచ్చుతానన్నావు నిజమే. నేను పుట్టిన పేడి పుట్టుక అటువంటిది. ఎవరూ నన్ను పిలువరు, గౌరవించరు. నేను స్త్రీగా పరిగణింపబడతాను కాబట్టి యుద్ధాదులకు పనికిరాను. అందువలన తగుదునమ్మా అని నీకు కలిగిన కష్టాలను గట్టెక్కించటానికి వచ్చే వీలు లేదు. అది నా దురదృష్టం. నీ కెంత సహాయపడాలని లోన ఉన్నా, నా అసమర్థత నన్ను నాట్యశాలలోనే కట్టి పడ వేస్తున్నది. నా మనసులోని ఈ బాధ ఎవరికి పట్టింది? నీవుకూడా ఆ విషయం పట్టించుకొనక అధిక్షేపిస్తున్నావు. నే నేమి చేసేది?' అని తన పేడితనాన్ని నిందించుకొంటూ సైరంధ్రిపట్ల సానుభూతి ప్రకటించినట్లు మాట్లాడాడు.

(2) అర్జునపరంగా - 'ద్రౌపదీ నీవు కష్టాలు పడుతుంటే నాకు దుఃఖావేశం కలుగుతుంది. కాని, శత్రువుల మీద ప్రతీకారం తీసికొనటానికి నా ఆకారం అడ్డం వస్తుంది. నా ప్రయత్నం ఈ అజ్ఞాతవాసంలో నిరర్థకం. ఈ పేడి రూపంతో మెలసినందుకు లోలోన కుములుతూ, ఆ బాధ మరచిపోవటానికి నర్తనశాలలోనే కాలం గడుపుతూ ఉంటాను. నేను సదా మనసులో పడే ఈ మూగబాధ ఎవరికి పట్టింది? నీకూ పట్టినట్లు లేదు. నా నవ్వు వెనుక ఎంత దిగులుందో, అయినా దానిని బైటపెట్టకుండా ఎట్లా నవ్వుతూ తిరుగుతున్నానో నీవూ గ్రహించినట్లు లేదు' అని ద్రౌపది చేసిన అధిక్షేపానికి బదులుగా లలితమైన అధిక్షేపంతో సమాధానం చెప్పాడు.

(3) అర్జునుడి మనసులోని బాధ- ఊర్వశి శాపం వలన కలిగిన నపుంసకత్వం సంవత్సరం ముగిస్తే కాని వీడదు. ధర్మజాదుల వేషాలు మారాయికాని శరీర స్వభావాలు, బలపరాక్రమాదులు మారలేదు. అర్జునుడి స్థితివేరు. అందువలన పేడి రూపంలో అతడు పౌరుష కార్యాలను నిర్వహించలేడు. ఈ లోపం వలన ద్రౌపదికి తగిన రక్షను కలిగించలేకపోయినందుకు అర్జునుడు మనసులో కుమిలిపోతూ ఉంటాడు. దానిని గుప్తంగా తన మాటలలో పొదివి చెప్పాడు. ద్రౌపది మాటలలోని మొదటి భాగానికి సమాధానం చెప్పి, రెండవ భాగానికి రాబోయే పద్యంలో అర్జునుడు చెప్పబోతున్నాడు. (సంపా.)

క. నీతోడి పరిచయము లే । దే? తలపోయఁగ ననింద్య వెందును; నీ వి
ట్లాతుర వగుటకు నా మది । నే తాపము లేదు? నైజ మెఱుఁగవు కంటే!' 52

ప్రతిపదార్థం: నీతోడి పరిచయము లేదే?= నీతో పరిచయము నాకు లేదా? తలపోయఁగన్= యోచించగా; ఎందున్= ఎక్కడ చూచినా; నీవు అనింద్యవు= నీవు దోషం లేనిదానవు; ఇట్లు= ఈ తీరున; ఆతురవు+అగుటకున్= బాధపడటానికి; నా మదిన్= నా మనసులో; ఏ తాపము లేదు?= ఎటువంటి బాధ లేకున్నది? (అనగా బాధ ఉన్నది); నైజము+ఎఱుఁగవు= నిజం తెలియలేవు; కంటే= గుర్తించావా? (అనగా గుర్తింపలేకున్నావని భావం).

తాత్పర్యం: నీతో (నాకు) పరిచయం లేదా? యోచించగా నీవెట్టి దోషం లేనిదానవు; ఇట్లా నీవు బాధపడుతున్నందుకు నా మనసులో బాధ లేదనుకొన్నావా? నీవు నిజాన్ని గుర్తించటం లేదు.'

విశేషం: ఈ పద్యంలో కాకువు వలన గుప్తసాభిజ్ఞానార్థాన్ని తిక్కన సాధించటం విశేషం.

(1) బృహన్నలపరంగా: 'ఓ సైరంధ్రీ! నీతో నాకు పరిచయం లేదు. అందువలననే నీ గురించి అంతగా ఆలోచించను (పట్టించుకోను). అయినా నీవు ఏతప్పూ చేయనిదానివి. అందువలన నీవు పరిస్థితుల ప్రభావం వలన ఎన్ని తిప్పలు పడుతున్నా నాకు పరితాపం కలగదు. ఈ సత్యం నీవు తెలియకుండా మాట్లాడుతున్నావు సుమా!' ఇది లౌకికోక్తి.

(2) అర్జునపరంగా- 'ఓ ద్రౌపదీ! నాకు నీతో పరిచయం ఇప్పటిదా? ఎన్ని విధాల ఆలోచించినా నీవు నిందించదగినదానివి కావు. అందువలన నీవు ఈ విధంగా బాధలు పడుతుంటే నా మనస్సు ఎన్ని రకాల బాధల ననుభవించటం లేదు? అయినా ఈ వాస్తవాన్ని నీవు గుర్తించవు గదా!' ఇది లలితమైన అధిక్షేపోక్తి.

(3) మనసులోని మాట: 'నీతో నా కున్న దీర్ఘకాల పరిచయం వలన నీ కెన్ని ఇబ్బందులు ఎదురైనా చివరకు అనింద్యవుగా నీవు బయటపడతావని తెలుసు. నీవు ఎన్ని రకాల బాధలు పడితే నేనూ అన్ని రకాలుగా మనసులో వేదన పడతాను. నీమీద ఉన్న నా ప్రేమ అటువంటిది. ఇది సహజం. తెచ్చిపెట్టుకొన్నది కాదు.' ఇది గూఢాభిజ్ఞానోక్తి, ద్రౌపది మాటలకు దీటైన సమాధానం చెప్పాడు. అర్జునుడు. (సంపా.)

వ. అని తాను నిజసహోదరుల యట్లపోలె వేషాంతరంబు దాల్చిన యంతియకాక యూర్వశి యిచ్చిన శాపం బనుభవించుటకు శరీరాంతర పరిగ్రహంబు చేయుటం జేసి రిపుమర్దనంబు తనకు వెరవు గాకునికి గుప్తసాభిజ్ఞానంబుగాఁ దెలిపిన బలసూదనసూను పలుకులు విని పాంచాలి యంతస్స్మిత కమనీయ కపోల యగుచు నిట్లనియె. 53

ప్రతిపదార్థం: అని= అంటూ; తాను; నిజ సహోదరుల+అట్లపోలెన్= తన సోదరుల వలె; వేష+అంతరంబున్= మారువేషాలను; తాల్చిన+అంతియకాక= తాల్చినంతమాత్రమే కాకుండా; ఊర్వశి+ఇచ్చిన శాపంబు+అనుభవించుటకున్= ఊర్వశి ఇచ్చిన శాపాన్ని అనుభవించటానికై; శరీర+అంతర పరిగ్రహంబు చేయుటన్+చేసి= రూపాంతరాన్ని స్వీకరించటం వలన (అనగా పేడిరూపాన్ని పొందటం చేత); రిపుమర్దనంబు= శత్రుసంహారం; తనకున్; వెరవు+కాక+ఉనికిన్= తగిన పద్ధతి కాకపోవటం చేత; గుప్త స+అభిజ్ఞానంబుగాన్= రహస్యంగా చెప్పబడిన సంకేతంతో కూడుకొన్నదిగా; తెలిపినన్= తెలుపగా; బలసూదనసూను పలుకులు విని= ఇంద్రసుతుడైన అర్జునుడి మాటలు విని; పాంచాలి= ద్రౌపది(సైరంధ్రి); అంతస్+స్మిత= పైకి కనపడని ముసిముసినవ్వుతో; కమనీయ కపోల+అగుచున్= చూడముచ్చటయిన చెక్కిళ్ళు కలది ఔతూ; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు తన తోబుట్టువుల మాదిరిగా మారువేషం మాత్రమే కాకుండా ఊర్వశీ శాపం వలన మారు శరీరాన్ని పొందినందున (పురుషుడు పేడివాడిగా మారటం వలన) శత్రువులను చంపటం పరిపాటి కాదని గోప్యంగా తన మనోగతాన్ని సాంకేతికంగా తెలుపగా అతడి మాటలకు లోనవ్వులతో వెలుగొందే చెక్కిళ్ళతో ద్రౌపది ఇట్లా పలికింది.

ఆ. 'అట్లకాక యింత యననేల? నీ మది । తెఱఁగుఁ గొంత యేను నెఱుఁగకున్న
దానఁగాను; నగరఁ దగవుమై నీవు వ । ర్తించుటయ కరంబు ప్రియము నాకు.' 54

ప్రతిపదార్థం: అట్లకాక= అది సరే!; ఇంత+అనన్+ఏల?= ఇంతగా చెప్పటం ఎందుకు?; నీ మది తెఱఁగున్= నీ మనస్తత్వం; కొంత= కొద్దిగా; ఏనున్= నేనునూ; ఎఱుఁగక+ఉన్నదానన్+కాను= తెలియని దానను గాను; నగరన్= నగరిలో; తగవుమైన్= ఉచితరీతిలో (బృహన్నలా స్థితికి తగిన విధంగా); నీవు వర్తించుట+అ= నీవు మసలటమే; నాకు; కరంబు ప్రియము= మిక్కిలి ఇష్టం.

తాత్పర్యం: 'అది సరే, నీ గురించి ఇంతగా చెప్పటం ఎందుకు? నీ మనసు నాకు తెలియదా? నగరిలో (అంతః పురంలో) సముచితంగా నీవు నడచుకొనటమే. నాకు చాలా ఇష్టం.'

విశేషం: ద్రౌపది అర్జునుడితో ఔపచారికంగా మాట్లాడింది. ఇందులో పైకి సైరంధ్రి మాటలతీరులో, లోన ద్రౌపది పలికిన తీరు స్ఫురించటం గమనార్హం. సైరంధ్రిపరంగా- 'ఓ బృహన్నలా! నీ వన్నమాట నిజమే. అందువలన నీ వింతగా చెప్పవలసిన పని లేదు. నీ మనసు నాకు కొంత తెలియకుండా లేదు. అయినా నీ వెప్పుడూ రాచనగరిలో నీ ఉద్యోగధర్మంలో మసలుతూ ఉండటమే నాకు సంతోషం కలిగిస్తుంది.'

2. ద్రౌపది పరంగా'. 'నాథా! నీవన్నది కాదనలేనిది. దానిని ఇంతగా విస్తరించి చెప్పాలా? నీమనసుతీరు నేను కొంతైనా తెలియనిదాననుకాను కదా! నీవు కోపోద్రేకంతో నా కొరకు బయటపడకుండా అంతఃపురాలలోనే వర్తిస్తూ ఉండటం నాకు అనుకూలం. కోరినప్పుడెల్లా చూచుకొనవచ్చును. ఇట్లా ఉండటమే నాకు చాలాఇష్టం.'

3. అర్జునుడు చెప్పుమన్న విషయాల ప్రసక్తే రాలేదు. ఆమె దాటవేసింది. దానికి కారణాలు రెండుగా భావించవచ్చును. ఆమె అర్జునుడికొరకు వచ్చినట్లులేదు. రాజకన్యలకొరకు వచ్చింది. వారందరి ఆదరాభిమానాలను పొందింది. తాను ఒంటరిగా అంతఃపురంలోనికి పోకుండా వారిని వెంటపెట్టుకొని పోదలచింది. ఎందువలన? సుదేష్ణ సైరంధ్రిని నలుగురిలో ఏమీ నిందించలేదు. నిందిస్తే సమర్థించేవారి అండఉంటుంది. ఇదీ ఆమె వ్యూహం. అయితే నర్తనశాలలో అర్జునుడిని చూడటం కూడా ఆమెకు అనుషంగిక ఫలమే. అతడికి వివరాలు చెప్పితే ఆమె ఉద్విగ్నురాలౌతుంది. అతడు కూడా ఆవేశం పొందవచ్చును. ఆవేశంలో వారి సంబంధాలు బయటపడవచ్చును. అందువలన జరిగిన కథ చెప్పటంలేదు. అందువలన ఆమె మాటల తీరే మార్చి సందర్భాన్ని ఉక్తిచమత్కారాలతో రక్తికట్టించింది. మరొక అంశం. భీముడు అడిగితే జరిగిన కథే చెప్పింది ద్రౌపది. అది భీముడిలో కార్యోత్సాహం పొంగించటానికి ప్రత్యక్ష కారణమైనది. ఇప్పుడటువంటిది అర్జునుడిపట్ల అవసరంలేదు. అందుకే నగరిలో నడయాడటమే ప్రస్తుతానికి మంచిదని హితవు చెప్పి ముసిముసినవ్వుల చెక్కిళ్ళతో ముందుకు సాగిపోయింది. (సంపా.)

వ. అనుచుం గన్యకాజన పరివృతయై యరిగి యంతఃపురంబు సొచ్చి సహోదర మరణ శోకాతురయగు కైకేయి కడకుం జనునప్పుడు. 55

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని అంటూ; కన్యకాజనపరివృత+ఐ= కన్యల సమూహంతో కమ్ముకోబడినదై; అరిగి= వెళ్ళి; అంతఃపురంబు+చొచ్చి= రాణి అంతఃపురంలో ప్రవేశించి; సహోదర మరణ= తోబుట్టువుల చావుకు; శోక+అతుర+అగు= దుఃఖంతో బాధపడుతున్న; కైకేయి కడకున్= (కేకయ వంశానికి చెందిన) సుదేష్ణ వద్దకు; చను+అప్పుడు= పోయేటప్పుడు.

తాత్పర్యం: అంటూ, కన్నియలందరూ తనను చుట్టి వెంటరాగా అంతఃపురములోనికి ప్రవేశించింది. తన తోబుట్టువుల చావుకు బాగా శోకిస్తున్న సుదేష్ణవద్దకు వెళ్ళేటప్పుడు.

సీ. ముదమున నెలమి సొంపొదవి నెమ్మొగమునఁ। దోఁపంగ వచ్చినఁ ద్రోచి త్రోచి,
లలి నుల్లసిల్లుచు లలితలోచనదీప్తు। లడర నుంకించిన నాఁగి యాఁగి,
సంతసంబున బాలిశము లగు చెయ్వులు। దొడరఁ జూచినఁ జేయ కుడిగి యుడిగి,
మనమున నుబ్బుమై మాట నాలుకకు రాఁ। గడఁగిన నాడక కడపి కడపి.

తే. ధీరయై యిట్లు సమ్మదపూరమునకు। గఱువతన మను బలితంపుఁ గట్ట వెట్టి
వెలఁది యెఱుఁగనియదివోలె వికృతిలేక। యల్ల నెప్పటియట్టుల యరుగుటయును. 56

ప్రతిపదార్థం: ముదమునన్= సంతోషముతో; ఎలమి సొంపు+ఒదవి= ప్రీతి అధికమై; నెఱ+మొగమునన్= నిండైన ముఖమునందు; త్రోపంగన్+వచ్చినన్= కానుపించరాగా; త్రోచి త్రోచి= తప్పించి తప్పించి, ప్రక్కకు నెట్టి, మరింత నెట్టి; లలిన్= విలాసంతో; ఉల్లసిల్లుచున్= ఉప్పొంగిపోతూ; లలిత= అందమైన; లోచనదీప్తులు= కంటివెలుగులు; అడరన్= అతిశయించటానికి; ఉంకించినన్=ప్రయత్నించగా; ఆఁగి+ఆఁగి= ఆపుకొని; సంతసంబునన్= సంతోషంతో; బాలిశములు+అగు చెయ్వులు= బాల్యచేష్టలు; తొడరన్+చూచినన్= తలయెత్తబోగా; చేయక= వాటిని ప్రదర్శించక; ఉడిగి+ఉడిగి= మానుకొని, గట్టిగా నిగ్రహించుకొని; మనమునన్+ఉబ్బుమైన్= మనసులోని సంతోషాతిశయంతో; మాట= ఉల్లాసపు మాట; నాలుకకు రాన్ +కడఁగినన్= నాలుక మీదకు రాబోగా; ఆడక= పలుకక; కడపి కడపి= తప్పించి, తప్పించి; ధీర+ఐ= ధైర్యవతి అయి; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; సమ్మద పూరమునకున్= సంతోష ప్రవాహానికి; గఱువతనము+అను= గాంభీర్యమనే; బలితము+కట్ట= బలమైన అడ్డుకట్టను (నిగ్రహాన్ని); పెట్టి= నిలిపి; వెలఁది= సైరంధ్రి; ఎఱుఁగని+అది+పోలెన్= ఏమీ తెలియనిదానివలె; వికృతి లేక= ఎటువంటి మార్పు లేకుండా; ఎప్పటి+అట్టులు+అ= ఎప్పటి మాదిరిగానే; అల్లన్= మెల్లగా; అరుగుటయును= వెళ్ళుతుండగా.

తాత్పర్యం: సంతోషంవలన కలిగిన ప్రీతి ఒక అందాన్ని కలిగించి నిండుముఖంలో కనబడేటట్లు పైకి త్రోసికొని వస్తుంటే ద్రౌపది దాన్ని ప్రక్కకు ప్రయత్నపూర్వకంగా నెట్టింది. విలాసాలతో విలసిల్లే అందమైన కన్నుల కాంతులు ఉల్లాసంతో ముందుకు రాగా వాటిని యత్నించి ఆపుకొన్నది. వెర్రి సంతోషంతో పసిపిల్లవలె ఎగురుదామని చేష్టలు చెలరేగబోగా వాటిని బలవంతాన మానుకొన్నది. మనసులో పొంగేసంతోషంతో వేడుకమాటలు నాలుక మీద నాట్యం చేయటానికి రాబోగా వాటిని ప్రయత్నించి దాటవేసింది. ఈవిధంగా ధీరురాలై సంతోష ప్రవాహానికి గాంభీర్యమనే అడ్డుకట్టవేసి, అప్పటి సంతోషాతిశయ భావ వికారా లేవీ తోచకుండా, ఏమీ తెలియని అమాయకురాలివలె ఎప్పటి మాదిరిగా అంతఃపురంలోకి పోయింది.

విశేషం: అలం: రూపకం. సుదేష్ణ శోకంతో క్రుంగుతున్నది. సైరంధ్రి హర్షంతో పొంగుతున్నది. రాణి ఎదుట హర్షాన్ని ప్రదర్శించటం ఉచితం కాదు. ఇద్దరికీ విభావం ఒక్కటే- కీచకుల మరణం. సైరంధ్రి ధీరురాలు కాబట్టి నిగ్రహశక్తి ప్రదర్శించింది. సంతోషం మనసులో పుట్టి ముఖంలో, కళ్ళలో, చేష్టలలో, మాటలలో వ్యక్తం ఔతుంది. ఆ నాలుగింటికీ నాలుగు స్థాయిలలో ఉన్న హర్షాతిశయం కారణమవుతుంది. ఆ నాలుగు దశలను నాలుగు విశిష్ట యత్నాలలో నిగ్రహించుకొనవలసివస్తుంది. ఆ ప్రయత్నకృత నిగ్రహ ప్రవృత్తిని తిక్కన ద్విరుక్తితో ధ్వనింపచేశాడు. సంతోష ప్రవాహానికి అడ్డుకట్ట వేయటంలో రూపకాన్ని రూపొందించాడు. ఆమె భావనిగ్రహశక్తితో వికారరహితమైన ధీరస్థితిని ప్రదర్శించింది. సుదేష్ణ అధీరురాలుగానూ, సైరంధ్రి ధీరురాలుగానూ నిలవటం కథాగతిలో వంచనపై సాధించిన విజయస్ఫూర్తిని ప్రదర్శిస్తున్నది. (సంపా.)

క. భయశోకంబులు తనదు హృ। దయమునఁ బిరిగొన విరాట ధరణీనాథ
ప్రియ సంభావనసేసి వి। నయపూర్వము గాఁగ ద్రుపదనందనకుఁ దగన్. 57

ప్రతిపదార్థం: విరాట ధరణీనాథప్రియ= విరాటరాజు యొక్క అనుంగు భార్య; భయశోకంబులు= భయం, దుఃఖం; తనదు హృదయమునన్= తన మనస్సులో; పిరిగొనన్= పెనవేసికోగా; ద్రుపదనందనకున్= ద్రౌపదికి; తగన్= తగునట్లుగా; వినయపూర్వముగాఁగన్= అణకువతో; సంభావన+చేసెన్= గౌరవం చేసింది.

తాత్పర్యం: సైరంధ్రిని చూడగానే సుదేష్ణ భయ శోకభావాలు తన హృదయంలో పెనగొనగా ఆమెను వినయపూర్వకంగా పలుకరించింది.

విశేషం: సైరంధ్రి గంధర్వపతుల సతి. వారిచేత కీచకుల నందరినీ ఒక్కరాత్రిలో చంపించింది. అందువలన భయం కలిగింది. ఆమెను చూడగానే సోదరులైన కీచకుల మృతి జ్ఞాపకంవచ్చి శోకంకలిగింది. సైరంధ్రి అంటే భయం పెరిగింది. ఆమెకు కోపంరాకుండా పనిసాగించాలి. విరటుడి ఆనతి ఆమెకువినిపించాలి. బైటకుపంపించాలి. అందువలన వినయంగా, గౌరవంగా ఆమెను పిలిచింది. భయపెట్టేవాళ్ళకు అందరూ అడుగులకు మడుగులొత్తటం లోకసహజమే. సుదేష్ణ ఆతీరునే నడిచింది. (సంపా.)

వ. ఇట్లు సంభావించి యత్తరుణిం దన పరిసరంబున నునిచికొని తదీయ వదనం బవలోకించి. 58

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; సంభావించి= గౌరవించి; ఆ+తరుణిన్= ఆమెను (సైరంధ్రిని); తన పరిసరంబునన్= తన ప్రక్కనే; ఉనిచికొని= నిలుపుకొని; తదీయ వదనంబు+అవలోకించి= ఆమె యొక్క ముఖంవైపు చూచి.

తాత్పర్యం: సుదేష్ణ ఆ విధంగా గౌరవించి సైరంధ్రిని తన ప్రక్కనే కూర్చుండజేసి ఆమె ముఖం వైపు చూచి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: సుదేష్ణ చెప్పబోయే విషయం పరుషమైనది. దాన్ని పరుషంగా చెప్పటం అప్పుడు ఉచితం కాదు. బలవంతులైన మిత్రులనైనా, శత్రువులనైనా నయవినయాలతోనే జయించాలి. అందువలన ఆమెను అప్యాయంగా ప్రక్కనబెట్టుకొని మాట్లాడబోతున్నది. విప్రుల మనస్సు నవ్యనవనీత సమానం. మాట దారుణాఖండల శస్త్రతుల్యం. క్షత్రియులలో అది విపరీతం అని నన్నయ్య చెప్పినట్లు సుదేష్ణ మాట మెత్తన, చేత కఠినం. (సంపా.)

తే. 'నీవు చక్కనిదానవు నెలఁత! ధైర్య । రహితచిత్తులు మగవారు; రాజు దీనిఁ
దలఁచి భయమంది నిన్ను నీ వలచు నెడకు । నరుగునట్లుగఁ బ్రార్థించి యనుపు మనియె.' 59

ప్రతిపదార్థం: నెలఁత!= ఓ వనితా!; నీవు చక్కనిదానవు= నీవా-అందగత్తెవు; మగవారు ధైర్యరహితచిత్తులు= పురుషులా-ధైర్యం (నిగ్రహం) లేని మనసు కలవారు (నిన్ను చూచి మనసు చలించేవారు); రాజు= రాజుగారు (విరటుడు) దీనిన్ +తలఁచి= దీనిని ఆలోచించి; భయము+అంది= భయపడి; నిన్నున్= నిన్ను; నీవలచు+ఎడకున్= నీకిష్టం వచ్చినచోటికి; అరుగునట్లుగన్= వెళ్ళే విధంగా; ప్రార్థించి= వేడుకొని-బ్రతిమిలాడి; అనుపుము+అనియెన్= పంపివేయుమన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'సైరంధ్రీ! నీవా- అందగత్తెవు. మగవారా- చిత్తస్థైర్యం లేనివారు. రాజైన విరటుడు ఈ అంశాన్ని బాగా ఆలోచించి భయపడి, నిన్ను నీకు నచ్చిన చోటికి వెళ్ళుమని ప్రార్థనాపూర్వకంగా చెప్పి పంపుమన్నాడు.'

విశేషం: సుదేష్ణ చెప్పిన తీరు సునిశితంగా ఉన్నది. సూటిగా ఘాటుగా ఉన్నా సున్నితంగా కూడా ఉన్నది. 'భార్యా రూపవతీ శత్రుః' అని ఒక సూక్తి ఉన్నది. ఇక్కడ 'దాసీ రూపవతీ శత్రుః' అన్నట్లయింది. సైరంధ్రి అందగత్తె అట! అది ఒకప్పుడు గుణం. ఇప్పుడు మహాదోషమయింది. ఎందువలన? మగవారు చిత్తచాంచల్యం కలవారు కాబట్టి. మగవారిని శాసించలేని రాణి సైరంధ్రినే శాసించగలదు. కాగా, ఆమె అందాన్ని ఆశించి కీచకులందరూ చనిపోయారు. ఆ సంగతి సుదేష్ణ చెప్పదు. అది గతార్థం. వ్యంగ్యం. ఇకముందు మరెందరో మగవారు ఆ త్రోవన పోయే అవకాశం ఉన్నదని రాజుగారు బాగా ఆలోచించి సైరంధ్రిని పంపివేయటమే ఉపాయమని నిశ్చయించారు. ఇది రాజాజ్ఞ. అంతఃపురం దానికి దాసోహం అనవలసిందే. ద్రౌపదిని ఒక సంవత్సరంపాటు సైరంధ్రీ వృత్తిలో ఉంచుకొంటామని మాట ఇచ్చిన మాట నిజమే. కాని, జనహితాన్ని కోరి మధ్యలోనే పంపవలసి వస్తున్నది. వ్యక్తి ధర్మం కంటె సంఘ ధర్మం గొప్పది. కాబట్టి నీవు నీ అంతట నీవే వెళ్ళిపోయేటట్లు ప్రార్థించుమన్నాడు.

ఇది వెళ్ళగొట్టటం కాదు. నీ అంతట నీవే వెళ్ళిపోవటంగా గ్రహించుమని నిపుణంగా, మృదువుగా సుదేష్ణ చెప్పింది. సమయానికి తగినట్లు మాట నేర్పరితనం ప్రదర్శించటం ఆమెకు సహజ గుణమే. (సంపా.)

వ. అని తన మనంబునం గదిరిన యనుజ వియోగతాపం బుత్కటం బగుటయు వెండియు నిట్లనియె. 60

ప్రతిపదార్థం: అని; తన మనంబునన్= తన మనసులో; కదిరిన= కలిగిన; అనుజవియోగతాపంబు= తోబుట్టువుల మరణ వియోగం వలన కలిగిన బాధ; ఉత్కటంబు+అగుటయున్= ఎక్కువ కాగా; వెండియున్= ఇంకను; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: అని తన హృదయంలో సోదరవియోగబాధ అధికంకాగా సుదేష్ణ మరల ఇట్లా అన్నది.

క. 'బిరుదు గల మగలు గలరని । తరమిడి చంపింపఁ జూచెదవు; జనములు నీ
పొరువునఁ బో వెఱతురు, మా । పురమును రాష్ట్రంబు వెడలి పొమ్మెందైనన్.' 61

ప్రతిపదార్థం: బిరుదు+కల= పేరున్న; మగలు= భర్తలు; కలరు+అని= ఉన్నారని; తరమిడి= వరుస పెట్టి; చంపింపన్+చూచెదవు= చంపించటానికి ప్రయత్నిస్తున్నావు; జనములు= మనుష్యులు; నీ పొరువునన్= నీ ప్రక్కన; పోన్= నడవటానికి; వెఱతురు= భయపడతారు; మా పురమును= మా నగరాన్ని; రాష్ట్రంబును= (మా) దేశాన్ని; వెడలి= గడచి; ఎందు+ఐనన్+పొమ్ము= ఎక్కడికైనా వెళ్ళుము.

తాత్పర్యం: 'బిరుదున్న భర్త లున్నారని వరుసపెట్టి అందరినీ చంపించటానికి ప్రయత్నిస్తున్నావు. మనుష్యులు నీ జాడలో నడవటానికే భయపడుతున్నారు. మా నగరాన్నీ, మా దేశాన్నీ వదిలి ఎక్కడికైనా వెళ్ళిపొమ్ము.'

విశేషం: విరటుడు తెలుపుమన్న మాటలు చెప్పిన తరువాత తనమాటలుగా సుదేష్ణ పలుకుతున్నదిది. ఇందులో రెండు అభియోగాలున్నాయి. ఒక ఆజ్ఞ ఉన్నది. బలవంతులైన భర్తలతో వరుసబెట్టి పురుషులను చంపించటం హత్యానేరం. ప్రజలు ఆమెను సమీపించటానికే భయపడటం - ప్రజాక్షేమంలేని అశాంతి పరిస్థితిని దేశంలో కలిగించిన నేరం. కాబట్టి మొదటి నేరంవలన నగరాన్నీ, రెండో అభియోగంవలన దేశాన్నీ వదలిపోవాలని రాణి ఆజ్ఞాపించింది. ఇది పరోక్షంగా దేశబహిష్కారం వంటిది. సైరంధ్రిచేసిన నేరానికి మరణదండనమే వేయవచ్చును. కాని, దయదలచినట్లు మాట్లాడింది. కాని, లోపల అటువంటి దండనంవలన రాజుకే ముప్పుకలుగవచ్చునని భయపడింది. ఏమైనా సాహసించివెళ్ళుమని అనగలిగింది. బలవంతాన పంపించే ధైర్యంమాత్రం సుదేష్ణకులేదు. సైరంధ్రి ఆమె ఆజ్ఞను మన్నిస్తుందా? అన్నది ప్రశ్న. (సంపా.)

వ. అనిన విని విరాటవల్లభకు సైరంధ్రి యిట్లనియె. 62

తాత్పర్యం: అట్లనగా విని, విరటుడి భార్యఅయిన సుదేష్ణతో సైరంధ్రి ఈవిధంగా అన్నది.

ఉ. 'ముందటియట్ల యింకఁ బదుమూఁడు దినంబుల మాత్రకున్ భవ
న్మందిరవాస మియ్యకొనినం గడతేఱు మదీయవాంఛ; యం
తం దగఁ దోఁచి మత్పతు లుదాత్తమతిన్ భవదీయ వాంఛితం
బుం దలకొల్పఁ జాలుదు; రపూర్వ మనఃప్రమదంబు సేకుఱున్. 63

ప్రతిపదార్థం: ముందటి+అట్లు+అ= ఇంతకు ముందువలెనే; ఇంకన్= ఇక మీద; పదుమూఁడు దినంబుల మాత్రకున్= పదమూడురోజులు మాత్రమే; భవత్+మందిరవాసము= మీ భవనంలో ఉండటానికి; ఇయ్యకొనినన్= అంగీకరిస్తే; మదీయవాంఛ= నా కోరిక; కడతేఱున్= తీరుతుంది; అంతన్= ఆ మీద; మత్పతుల్= నా భర్తలు; తగన్+తోఁచి= తగినట్లుగా కనిపించి; ఉదాత్తమతిన్= ఉదారమైన మనస్సుతో; భవదీయ వాంఛితంబున్= నీ కోరికను; తలకొల్పన్+చాలుదురు= చేయగలరు; (అందు వలన) అపూర్వమనస్+ప్రమదంబు= ఇదివరకెన్నడూ పొందని విశేష సంతోషం; చేకుఱున్= మీకు కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: 'ఇంతవరకున్న విధంగానే ఇంకొక్క పదమూడు రోజులు మాత్రం నీ మందిరంలో ఉండటానికి ఒప్పుకొంటే చాలు, నా కోరిక తీరుతుంది. ఆ మీద నా భర్తలు సముచితంగా కనిపించి, ఉదారబుద్ధితో మీ కోర్కెను తీర్చగలరు. దానివలన ఇదివర కెన్నడూ కలుగని సంతోషం మీకు కలుగుతుంది.

విశేషం: 1. సుదేష్ణ చేసిన అభియోగాలకూ, ఆజ్ఞకూ తగిన సమాధానం చెప్పి ఆమెచేతనే ఔననిపించుకొనేటట్లు చేసే మాట నేర్పరితనం ద్రౌపది (సైరంధ్రి) ప్రదర్శిస్తున్నది. మొదటిదీ, తీవ్రమైనదీ అయిన అభియోగం - బలవంతులైన భర్తలతో లోకులను చంపించటం. పదమూడు రోజులు ఆమెను పూర్వం వలెనే అంతఃపురంలో ఉంచుకొంటే ఆమె కోరిక పూర్తిగా సఫలమౌతుందట! అట్లా చేస్తే గంధర్వులు తమ తమ రూపాలతో వారికి కనపడతారట. వారు ఉదారంగా వరా లిస్తారట. సుదేష్ణా విరాటుల కోర్కెలు తీరుతాయట! అపూర్వమైన మనఃప్రీతి కలుగుతుందట! భయంతో వణికిపోతున్న రాజకుటుంబానికి గంధర్వుల దర్శనం, రక్షణ వరప్రదానంగా లభిస్తాయట! పదమూడు రోజులు ఓపిక పడితే వారి కన్నీ శుభాలే కలుగుతాయట! ఇది సుముఖమైన సూచన. ఈ మాటల వెనుక పైకి మెత్తని బెదరింపు కూడా ఉన్నది. 'నన్ను మీ రిప్పుడే బహిష్కరిస్తే నాకు బాధ కలుగుతుంది. నా గంధర్వ భర్తలకు ఆగ్రహం వస్తుంది. వారు మీ కంటికి కనపడకుండానే మారణహోమం సృష్టించవచ్చును. వారు ఉగ్రమతులైతే మీ కోరిక తీరకపోగా మీకు అపూర్వమైన అపాయం కూడా సిద్ధించవచ్చును'- అని ఆ వ్యతిరేకవ్యంగ్యంలోని గూఢార్థం. సైరంధ్రి కోర్కెను మన్నిస్తే గంధర్వులు రాజ్ఞీ రాజుల కోర్కెలను తీర్చి వరాలిస్తారు, లేదా వరుసపెట్టి చంపుతారు. మీరు హితం కోరుకొంటారో, హతం కావాలనుకొంటారో తేల్చుకొనండి!-అని గూఢమైన బెదరింపు చేసింది సైరంధ్రి.

2. సైరంధ్రి మాటలను అర్థవంతంగా ప్రయోగించింది. 1. మందిరవాసం పదమూడు రోజులూ ఎక్కడికి పోకుండా నీ అంతఃపురంలోనే నీ పర్యవేక్షణలోనే ఉండటానికి అంగీకరిస్తే అని భావం. 2. కడతేఱున్= చివరిదాకా ముగుస్తుంది, ఫలిస్తుంది అని అజ్ఞాతవాస నియమ ప్రసక్తిని స్ఫురింపజేసింది. 3. తగన్+తోఁచి= అనే మాటలు ఎంతో సముచితాలు. గంధర్వులుగా చెప్పబడుతున్న తన భర్తలు అజ్ఞాతవాస నియమానంతరం తమకు సహజమైన పాండవుల ఆకారాలతో మీ ముందు బయలు మెరసి కనబడతారనీ, మీముందు ప్రత్యక్షమౌతారనీ ధ్వని. 4. భవదీయ వాంఛితంబు దలకొల్పజాలటం-సుదేష్ణ కోరికను నెరవేరుస్తారట. ఇది ఇప్పుడు కోరిన కోరికా? లేక అప్పుడు కోరే కోరికా? 'వాంఛితం' తగిన మాట! అప్పుడు కూడా నన్ను బహిష్కరిస్తే అట్లాగే చేస్తారు. లేదా మీరు మాటమార్చి మంచి కోరికలు కోరుకుంటే వరాలుగా ఇస్తారు అని భావం. 5. అపూర్వ మనః ప్రమదం- గంధర్వ దర్శన స్పర్శన సంభాషణ అనుగ్రహాలు పొందటం వలన కలిగే అద్భుతమైన ఆనందం మీకు కలుగుతుందని ప్రస్తుతార్థం. ఉత్తరా వివాహం వలన మీకు అపూర్వ సంతోషం కలుగుతుందని భావి కథార్థం స్ఫురిస్తున్నాయి. వస్తుధ్వనికి విలువైన ఉదాహరణం ఈ పద్యం, (సంపా.)

క. కృత మెఱుఁగుదు, రుపకార । వ్రతమున వర్తింతు, రెపుడు వదలరు, కరుణా
న్వితు, లీ నరపతికి శుభ । ప్రతిపాదకు లగుదు రేమిభంగుల నైనన్. 64

ప్రతిపదార్థం: కృతము+ఎఱుఁగుదురు= చేసిన మేలును గుర్తిస్తారు (కృతజ్ఞులు); ఉపకార వ్రతమునన్= (ఇతరులకు) మేలు చేసే నియమంతో; వర్తింతురు= ప్రవర్తిస్తారు; ఎపుడున్= ఏ సమయంలోనూ; వదలరు= ఉపకారగుణాన్ని వదిలిపెట్టరు

(మానరు); కరుణా;+అన్వితులు= దయగలవారు; ఏమిభంగులనైనన్= ఏవిధంగానైనా; ఈ నరపతికిన్= ఈ రాజుకు (విరటుడికి); శుభప్రతిపాదకలు+అగుదురు= మంచి చేసే వారౌతారు.

తాత్పర్యం: ఎవరైనా మేలు చేస్తే దానిని నా భర్తలు కృతజ్ఞతతో గుర్తిస్తారు. పరులకు ఉపకారం చేయాలనే దీక్షతోనే ప్రవర్తిస్తారు. ఆ నియమాన్ని ఎప్పుడూ వదలరు. స్వభావరీత్యా వారు దయామయులు. ఏవిధంగానైనా సరే ఈ విరాటుడికి వారు మేలు చేసేవారే ఔతారు.

విశేషం: ఇందులో పాండవులను గురించి చెప్పిన ప్రతి వాక్యమూ సుదేష్ణా విరాటుల హృదయాలలో ఉండే అనుమానాలను సమూలంగా తీసివేసేదే. 1. రాజదంపతులు తమకు చేసిన ఉపకారాన్ని గుర్తుంచుకొని కృతజ్ఞత ప్రకటిస్తారు. అందువలన రాజకుటుంబానికి వారు కృతజ్ఞతాబద్ధులు కాబట్టి అపకారం చేయరు. 2. పరులకు ఉపకారం చేయటం వారి జన్మవ్రతం. అది వారువద్దన్నా వదలరు. కాబట్టి మీరుకాదన్నా వారు మీకు ఉపకారం చేస్తారు. 3. వారికి ఎవరిమీదా కోపంలేదు. పగలేదు. పైపెచ్చు దయను చూపటమే వారి నైజం. కాబట్టి మీకు వచ్చే అపాయ మేమీ లేదు. 4. ఈ పదమూడు రోజులూ మీరు నన్నూ వారినీ మన్నిస్తే మీకు ఎన్నిరకాలుగా మేలుచేయడానికి వీలుందో అన్ని రకాలుగా చేసి, శుభాలు కలిగిస్తారు. కృతజ్ఞత, ఉపకారగుణం, పట్టుదల, దయామయత్వం, పరహిత భావం - అనేవి పాండవ గుణాలుగా ద్రౌపది పరోక్షంగా పేర్కొన్నది. ఇవన్నీ రాబోయే కథలో దక్షిణ, ఉత్తర గోగ్రహణ ఘట్టాలలో, ఉత్తరా వివాహ ఘట్టంలో పాండవులు ప్రదర్శించబోయే ఉదాత్త గుణాలే. కాబట్టి ద్రౌపది మాటలలో భావికథార్థధ్వని ఉన్నది. సుదేష్ణను సుముఖురాలుగా చేసికొనే సూక్తి నైపుణ్యం ఉన్నది. ఆమె చేసిన అభియోగాలను త్రిప్పికొట్టే తీర్పరితనం ఉన్నది. (సంపా.)

వ. కావున. 65

తాత్పర్యం: కనుక.

క. సైరంధ్రి యిట్టు లనుటకుఁ । గారణము దలంప నేమిగా నోపునొ? యం
చారసి బహుప్రకార వి। చారములకుఁ జొచ్చు టుడుగు సరసిజవదనా! 66

ప్రతిపదార్థం: సరసిజవదనా!= పద్మంవంటి ముఖంకలదానా! సుదేష్ణా!; సైరంధ్రి+ఇట్టులు+అనుటకున్= సైరంధ్రి ఈ విధంగా అనటానికి; తలంపన్= ఆలోచించగా; కారణము= హేతువు; ఏమి+కాన్+ఓపునొ?= ఏమై ఉంటుందో?; అంచున్= అంటూ; ఆరసి= విచారించి; బహుప్రకార= అనేక విధాలైన; విచారములకున్= యోచనలకు; చొచ్చుట= లోనుకావటం; ఉడుగు= మానుము.

తాత్పర్యం: ఓ సుదేష్ణా! సైరంధ్రి ఇట్లా అనటానికి కారణ మేమై ఉంటుందా? అని అనుమానించి అనేక రకాలుగా ఆలోచించటం మానుకొమ్ము.

విశేషం: సుదేష్ణ మనిషికాదు. లోగుట్టు మనిషి, లోతు మనిషి, అందువలన సైరంధ్రిమాటలను నమ్మకపోవచ్చును. అనుమానం కలగటం ఆ సమయంలో సహజం కూడా. సైరంధ్రి తన కనుకూలంగా జిత్తులమారి ఎత్తులు వేస్తున్నదేమో అని అనుమానించవచ్చును. అందువలన విశ్వాసాన్ని కలిగించేటట్లు ఈ మాటలన్నది. సుదేష్ణ మనస్తత్త్వం తెలిసినదానివలె కీలెరిగి వాతపెట్టినట్లు ద్రౌపది మాట్లాడింది. (సంపా.)

క. ఇది యేమియైన నేమగు? । మది నా కీ చింతయేల? మన్నన యెల్లం
దుదిఁ జెఱుపక ప్రార్థన సే। యుదుఁగా కని నిశ్చయించు టుచితమె నీకున్?' 67

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ సైరంధ్రి; ఏమి+ఐనన్+ఏమి+అగున్?= ఏమయిపోతే నాకేమి?; మదిన్= మనసులో; నాకున్= నాకు (సుదేష్ణకు); ఈచింత= సైరంధ్రిని గూర్చిన ఈ విచారం; ఏల?= ఎందుకు?; తుదిన్= ఈ చివరి దశలో; మన్నన+ఎల్లన్= ఇంత వరకూ చూపిన గౌరవమంతా; చెఱుపక= ఉన్నట్లుండి చెడగొట్టక; ప్రార్థన+చేయుదున్+కాక= (ఇక్కడ నుండి వెడలి పొమ్మని మెత్తగా) వేడుకొందునుగాక; అని= అనుకొని; నిశ్చయించుట= నిర్ణయం గైకొనడం; నీకున్+ఉచితము+ఎ?= నీకు తగునా? (తగదని భావం).

తాత్పర్యం: ఈ సైరంధ్రి ఏమైపోతే నాకేమి? ఈమెను గురించిన విచారం నాకెందుకు? ఇంతకాలం ఈమెను గౌరవంగా చూచాను. ఈ చివరి దశలో ఆ గౌరవానికి భంగం కల్గించకుండా ఈమెను ఇక్కడ నుండి వెళ్ళిపొమ్మని నెమ్మదిగా వేడుకొందును గాక' అని నీలో నీవే నిర్ణయించుకొన్నావే! అమ్మా! ఇది నీకు తగునా?'

విశేషం: అంతగా అభిమానించి ఆదరించిన సైరంధ్రిని అంత త్వరగా వదిలించుకొనాలని భావించడం న్యాయమా? అని ప్రశ్నించింది. స్నేహపురస్సరంగా తన మాటను మన్నించుమని సైరంధ్రి సుదేష్ణను కోరింది. (సంపా.)

చ. **అనిన సుదేష్ణ యిట్లనియె 'నంతవునంతకు మద్గృహంబునం**
దునికికి సమ్మతించితి; నిజోచితవృత్తిఁ జరింపు; నాదు నం
దనుల మదీయ వల్లభు నుదాత్తమతిం బరికించికొమ్ము; నీ
మనమున కెట్టు లూఱట సమస్తము నట్టుల చేసెదం దగన్.' **68**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని (సైరంధ్రి) అనగా; సుదేష్ణ ఇట్లు+అనియెన్= సుదేష్ణ ఈ విధంగా అన్నది; అంత+అవు+అంతకున్= నీవు కోరిన గడువు అయ్యేంత వరకూ (పదమూడు రోజులు ముగిసేంత వరకు మాత్రమే); మత్+గృహంబునందున్= నా భవనంలో; ఉనికికిన్= ఉండటానికి; సమ్మతించితిన్= ఒప్పుకొన్నాను; నిజ+ఉచితవృత్తిన్= నీకు తగిన ప్రవర్తనతో; చరింపు= నడుచుకొమ్ము; నాదు నందనులన్= నా కుమారులను; మదీయ వల్లభున్= నా భర్తను; ఉదాత్తమతిన్= పెద్ద మనసుతో; పరికించికొమ్ము= చూచుకొమ్ము (రక్షించుమనే అర్థంలో గౌరవంగా వాడిన క్రియ); నీ మనమునకున్= నీ మనసుకు; ఎట్టులు= ఏవిధంగా; ఊఱట= తృప్తియో; సమస్తము= అన్నింటిని; అట్టులన్= ఆ విధంగానే; తగన్= తగునట్లుగా; చేసెదన్= చేస్తాను.

తాత్పర్యం: సైరంధ్రి మాటలు విని సుదేష్ణ ఇట్లా పలికింది. 'నీవన్న గడువు ముగిసేంతవరకు నా మందిరంలో నీవుండటానికి సమ్మతిస్తున్నాను. నీవు నీ వృత్తికి తగిన పనులలో వ్యవహరిస్తూ ఉండిపొమ్ము. నా కొడుకులనూ, నా భర్తనూ పెద్ద మనసుతో కనిపెట్టి రక్షిస్తూ ఉండుము. నీ మనస్సు ఊరట కలగటానికి ఏవేవి అవసరమో అన్నిటినీ నీవు కోరినట్లు తగినట్లు అమరుస్తాను.'

విశేషం: సైరంధ్రి మాటలకు సుదేష్ణ మెత్తబడి మాట్లాడింది. గడువుకు ఒప్పుకొన్నది. సైరంధ్రీవృత్తిలో తన ఇంట్లో మామూలుగా ఉంటూ స్వేచ్ఛగా తిరుగుమన్నది. అంతేగాక తన కొడుకులనూ, భర్తనూ చల్లగా చూచుకొనే భారం కూడా ఆమెదే అని బాధ్యత ఒప్పగించింది. అంటే, గంధర్వులు వారి మీద చేయి చేసికొనకుండా చూచుకునే భారం ఆమెకే వదిలిపెట్టింది. ఆమె మనసుకు నచ్చిన తీరుగా అన్నీ అమరుస్తానన్నది. దానితో ద్రౌపది లక్ష్యం సమగ్రంగా సాధించబడింది. ఇవి అమాయకంగా, అలవోకగా, సుదేష్ణ పలికిన మాటలైనా, పలికించింది తిక్కన. అందువలన ప్రతివాక్యంలోనూ అర్థగౌరవం ధ్వనిమయంగా

ప్రకాశిస్తున్నది. 'అంటే - నీ గడువు పూర్తయ్యేంతవరకు? పదమూడు రోజులా? అజ్ఞాత వాసవత్సరమా? ఆలోచిస్తే రెండూ. పదమూడు రోజులలో అజ్ఞాతవాస నియమం పూర్తి కానున్నదని కాలసూచన వ్యంగ్యం. ఉత్తరుడినీ, విరాటుడినీ రక్షించే బాధ్యత సైరంధ్రి చేతిలో పెట్టటంలో భావి కథార్థ ధ్వని ఉన్నది. ఉత్తరుడు ఉత్తర గోగ్రహణ సందర్భంగా సారథిని కోరినప్పుడు బృహన్నలను ఒప్పించి సారథిగా పంపిన గౌరవం సైరంధ్రిదే. ఉత్తరుడిని అర్జునుడి ద్వారా రక్షించి విజయాన్ని విరటుడికి సాధించిపెట్టిన చొరవ సైరంధ్రిదే. ధర్మరాజును పాచికతో విరాటుడు కొట్టినప్పుడు అతడి రక్తం నేలమీద పడకుండా ఆదుకొని విరాటరాజ్యం కరువు కాటకాలలో పడకుండా రక్షించింది సైరంధ్రియే. భావికథను ఇంతగా గర్భీకరించుకొన్న వాక్యాలు సుదేష్ణ తెలిసి పలికినవి కావు. తిక్కన తెలివితో పలికించినవి. (సంపా.)

క. అని యూఱడిల్లఁ బలికిన । విని తొల్లిటియట్ల యుచితవృత్తి ద్రుపద నం
దన యుండె; నట్టియెడ ని । ట్లని మ్రోసిరి జనులు పురమునందును భూమిన్. 69

ప్రతిపదార్థం: అని+ఊఱడిల్లన్= అని ఉపశమించేటట్లు; పలికినన్= మాట్లాడగా; విని= విని; తొల్లిటిన్+అట్లు+అ= వెనుకటి మాదిరిగానే; ఉచితవృత్తిన్= తగిన పద్ధతితో; ద్రుపదనందన= ద్రౌపది; ఉండెన్= ఉన్నది; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; జనులు= ప్రజలు; పురమునందును= నగరంలోనూ; భూమిన్= దేశమంతటా; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా; మ్రోసిరి= టమటమా వేసినట్లు మాట్లాడుకోసాగారు.

తాత్పర్యం: అని సైరంధ్రి మనసు కుదుటపడేటట్లు సుదేష్ణ పలికింది. ద్రౌపది ఎప్పటివలెనే తన వృత్తిలో తాను సముచితంగా మసలుతున్నది. ఆ సమయంలో జనులందరూ పట్టణమంతా, ప్రపంచమంతా వ్యాపించేటట్లు ఈ విధంగా అనుకొనసాగారు.

చ. 'విరటు మఱంది కీచకుఁడు విక్రమ దుర్దముఁ, డన్యసైన్య భీ
కర మహనీయమూర్తి, బలగర్వ సముద్ధత చిత్తుఁ, డెందు నె
వ్వరు సరిలేరు వీని కన వాలిన దండి మగండు; సూడ న
చ్చెరు వగు చావు చచ్చె; నటుసేసిన వారట యెట్టి వీరులో! 70

ప్రతిపదార్థం: విరటు మఱంది= విరటుడి బావమరది; కీచకుఁడు= కీచకుడనేవాడు; విక్రమ దుర్దముఁడు= శౌర్యంతో అణచటానికి వీలులేనివాడు; అన్యసైన్య= శత్రువుల సేనలకు; భీకరమహనీయమూర్తి= భయంకరమైన గొప్ప ఆకారం కలవాడు; బలగర్వ సముద్ధతచిత్తుఁడు= బలగర్వాలతో విర్రవీగే మనసుకలవాడు; ఎందున్= ఎక్కడగాని; వీనికిన్+ఎవ్వరు సరిలేరు= వీడికి దీటైనవారు ఎవ్వరూ లేరు; అనన్= అనగా; వాలిన= ప్రసిద్ధికెక్కిన; దండిమగండు= మేటివీరుడు; చూడన్= పరికించగా; అచ్చెరువు+అగు= ఆశ్చర్యకరమైన; చావు చచ్చెన్= చావు చచ్చాడు; అటు+చేసినవారు+అట!= ఆ విధంగా చేసిన (చంపిన) వారట!; ఎట్టివీరులో!= ఎంతటి వీరులో కదా!

తాత్పర్యం: 'విరాటుడి బావమరది కీచకు డనేవాడు ఇతరులకు జయించరాని పరాక్రమం కలవాడు. శత్రుసేనలకు భయం కలిగించే బలం కలవాడు. వీడికెక్కడా ఎవ్వరూ దీటైనవారులేరనే పేరుపొందిన మేటివీరుడు. అటువంటివాడు చూపరులకు ఆశ్చర్యం కలిగించే వింతచావు చచ్చాడు. మరి అతడిని అట్లా చంపినవారు ఎవరో? ఎటువంటి జగజెట్టులో!

తే. సింహబలుఁడు గంధర్వులచేత నొక్క। సతికిఁగా నిట్లు ఘోరంపుఁ జావు చచ్చె;
నకట! రిత్తకు రిత్త మత్స్యావనీశు। లావు గోల్పోయె; సూతకులంబు పొలిసె.' 71

ప్రతిపదార్థం: సింహబలుఁడు= కీచకుడు; గంధర్వులచేతన్= గంధర్వులచేత; ఒక్క సతికిన్+కాన్= ఒక స్త్రీ కొరకై; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఘోరము+చావు చచ్చెన్= భయంకరమైన చావు చచ్చాడు; అకట!= అయ్యో!; రిత్తకురిత్త= వ్యర్థంగా; మత్స్య+అవనీశు= మత్స్యదేశపు రాజయిన విరటుడియొక్క; లావు= బలం; కోల్పోయెన్= పోయింది; సూతకులము= సూతుల వంశం; పొలిసెన్= నశించింది.

తాత్పర్యం: సింహబలుడైన కీచకుడు ఒక ఆడుదాని కొరకై గంధర్వుల చేతిలో పడి భయంకరమైన చావు చచ్చాడు. అయ్యో! దానితో మత్స్యరాజు బలం కోల్పోయాడు. సూతవంశం నశించింది.'

వ. ఇవ్విధంబునం బ్రవర్తిల్లు జనవాదంబు గ్రమక్రమంబున సమస్తదేశంబుల నెరసి చెల్లుచుండె; నట్టియెడ. 72

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా; ప్రవర్తిల్లు= వ్యాపించే; జనవాదంబు= లోకుల మాటలు; క్రమక్రమంబునన్= వరుసగా; సమస్త దేశంబులన్= అన్ని దేశాలలో; నెరసి= వ్యాపించి; చెల్లుచున్+ఉండెన్= చెలామణిలో ఉండింది; అట్టి+ఎడన్=ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా జనుల మాటలు క్రమక్రమంగా అన్ని దేశాలలోను వ్యాపించి చెలామణి ఔతున్నాయి. అప్పుడు.

దుర్యోధనుని వేగులవారు పాండవుల వెదకి కానక వచ్చుట. (సం.4-24-5)

ఉ. పాతకియై సుయోధనుఁడు పాండుతనూజులు సల్పుచున్న య
జ్ఞాత విధి వ్రతంబు కలుషంబుగఁ జేయఁదలంచి పంచినన్
భూతలమెల్లఁ జూచి మును వోయెడు నప్పుడు చెప్పుకొన్న సం
కేతపుఁ జోటఁ గూడఁబడి ఖేదముఁ బొందుచుఁ జారు లందఱున్. 73

ప్రతిపదార్థం: సుయోధనుఁడు= దుర్యోధనుడు; పాతకి+ఐ= పాపాత్ముడై; పాండు తనూజులు= పాండురాజు కుమారులు; సల్పుచున్న= చేస్తున్న; అజ్ఞాతవిధివ్రతంబు= తమ్ము ఇతరులు గుర్తింపరానట్లు జరుపుతున్న దీక్షను; కలుషంబుగన్+చేయన్+ తలంచి= చెడిపోయేటట్లు చేయబూని; పంచినన్= పంపగా; భూతలము+ఎల్లన్+చూచి= ప్రపంచమంతా వెదకి; చారులు+ అందరున్= వేగులందరూ; మును= ముందు; పోయెడు+అప్పుడు= బయలుదేరి వెళ్ళేటప్పుడు; చెప్పుకొన్న= ఏర్పాటు చేసికొన్న; సంకేతము+చోటన్= గుర్తుగా అనుకొన్న ప్రదేశంలో; కూడన్+పడి= కలసికొని; ఖేదమున్+పొందుచున్= దుఃఖపడుతూ.

తాత్పర్యం: దుర్మార్గుడగు సుయోధనుడు పాండవుల అజ్ఞాతవాసనియమాన్ని భంగపరిచేటట్లు చేయదలచి వేగులను పంపాడు. వారు ప్రపంచమంతా చుట్టివచ్చి తమ మొదటి సంకేతస్థలానికి చేరికొని తమ వైఫల్యానికి దుఃఖపడుతూ.

వ. మగుడి వచ్చి హస్తిపురంబు చొత్తెంచి. 74

తాత్పర్యం: (వేగులు) తిరిగి వచ్చి, హస్తినాపురి ప్రవేశించి.

సీ. **వరుస నేనుంగులు గురిసిన దాన ధా । రావలి దగు కలయంపి గాఁగ,**
రాజులసందడి రాసిన తొడవులు । మురిసి రాలిన పొడి మ్రుగ్గుగాఁగఁ,
గాంతల సంకుల గతిఁ ద్రెస్సి తొరఁగిన । హారముల్ పుష్పోపహారములుగ,
నేమేమ యని యొలినెత్తిన పరదేశి । దొరల పావడములు తోరణముగ,

తే. **సహజమైన యలంకార మహిమ నతిశ । యిల్లి మహనీయ వైభవ మెసక మెసఁగ**
వఱలు నరపతి మందిర ద్వారభూమి । సేర నరిగి యా వేగులవారు ప్రీతి. **75**

ప్రతిపదార్థం: వరుసన్= వరుసగా; ఏనుంగులు= ఏనుగులు; కురిసిన= కార్చిన; దానధారా+ఆవలి= మదజలధారలు; తగు కలయంపి కాఁగన్= తగునట్లు చల్లిన కల్లాపి కాగా (కల్లాపిచల్లినట్లుకాగా); రాజుల సందడిన్ రాసిన తొడవులు= రాజుల గుంపుల రాకపోకలలో ఒరసికొన్న నగలు; మురిసి= చిట్లి; రాలినపొడి= క్రింద రాలినపొడి; మ్రుగ్గుకాఁగన్= ముగ్గులు కాగా (రంగవల్లులు తీర్చినట్లు కాగా); కాంతల సంకులగతిన్+త్రెస్సి= అందగత్తెలగు ఆడువారి ఒత్తిళ్ళ నడకలకు తెగి; తొరఁగిన హారముల్= పడినదండలు; పుష్ప+ఉపహారములుగన్= పూలమాలలుకాగా; ఏము+ఏము+అ+అని= మేము మేము అని (మేం ముందు పోవాలి మీకంటె మేం ముందు పోవాలి అనే పోటీలతో); ఒలిన్= వరుసగా; ఎత్తిన= పైకెత్తి పట్టిన; పరదేశిదొరల= విదేశరాజులయొక్క; పావడములు= వస్త్రాలు, కానుకలు; తోరణముగన్= (మంగళప్రదమైన) తోరణాలు కాగా; సహజము+ఐన= స్వభావసిద్ధమైన; అలంకార మహిమన్= అలంకారాల శోభతో; అతిశయిల్లి= మించి; మహనీయ వైభవము= గొప్పదైన సంపద; ఎసకము+ఎసఁగన్= ఎక్కువకాగా; వఱలు= ఒప్పుతున్న; నరపతి= రాజుయొక్క (దుర్యోధనుడి యొక్క); మందిరద్వారభూమి= నగరి వాకిటి చోటు; ఆ వేగులవారు= ఆ వేగులు; ప్రీతిన్= ఆసక్తితో; చేరన్+అరిగి= చేరుకొని,

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడి మందిర సింహద్వార ప్రాంతం - ముంగిలి - చూడముచ్చటగా శోభిల్లుతున్నది. వరుసగా నిలిచిఉన్న మదించిన ఏనుగుల శరీరాలనుండి స్రవించిన మదజల ధారలు ఇంటిముందు కల్లాపి చల్లారా అన్నట్లుగా రాణించాయి. గుంపులు గుంపులుగా వస్తున్న రాజుల ఆభరణాలు రాచుకొనటంవలన నేలమీద రాలిన పొడులు కల్లాపిచల్లిన నేలమీద ముగ్గుపెట్టారా అన్నట్లుగా శోభించాయి. మరొకవైపు ఆడువారు కూడా దొమ్మిగా త్రోసికొని రావటంతో వారి హారాలు తెగి నేలమీద రాలాయి. అవి పూలచెండ్ల అలంకారాలు అమర్చారా అన్నట్లు రాణించాయి. విదేశ ప్రభువులు మేమంటే మేమంటూ త్రోసికొంటూ పైకెత్తుకొని తెస్తున్న వస్త్రాలూ, కానుకలూ మొదలైనవి ద్వారానికి కట్టిన మంగళతోరణాలా అన్నట్లు అమరాయి. ఈ విధంగా సహజమైన అలంకార శోభతో మించి ప్రకాశించే గొప్పదైన రాజవైభవం అతిశయించగా హంగుగా ఒప్పారుతున్న ఆ రాజమందిర ద్వార ప్రాంగణానికి వేగులవారు వేడుకతో చేరారు.

విశేషం: 1. అలం: ఉత్ప్రేక్ష. ఉపమాన తాదాత్మ్యాన్ని ఉపమేయంలో సంభావించటం ఉత్ప్రేక్ష. ఈ పద్యంలో వర్ణించింది రాజారాజ మందిర ప్రాంగణం. అది సామాన్యుల ప్రాంగణాల కంటె విశిష్టంగా ఉన్నది. మహనీయ వైభవ ద్యోతకంగా ఉన్నది. దీనిని తిక్కన ఉత్ప్రేక్షాలంకారంలో వర్ణించి వస్తువును ఉజ్జ్వలం చేశాడు. గృహస్థుల ముంగిట్లో ఉదయం కల్లాపి చల్లుతారు. ఇది గృహస్థులు కల్పిస్తే కలిగే అలంకారం. మరి దుర్యోధనుడి సింహద్వారం ఎదుట ఏనుగుల మదజలం కలిగిన తడి ఆయన

కావాలని చేసికొన్నది కాదు. ఆయన వైభవమే ఆయన ప్రాంగణానికి ఆ సహజాలంకారాన్ని సమకూర్చింది. ఉపమేయమైన మదజలంలో ఉపమానమైన కలయంపి స్వభావం సంభావించబడింది. ఇట్లాగే మిగిలిన అంశాలకు కూడా అన్వయం చెప్పుకొనాలి. రాజుల నగల రత్నాల పొడి ముగ్గుగానూ, కాంతల హారాలు పూలగుత్తులుగానూ, పరదేశరాజుల కానుకలు ద్వారతోరణాలుగానూ సంభావించటం ఇందులోని అలంకార వైభవం.

2. దుర్యోధనుడికి సహజంగా ఏర్పడిన అలంకారాలవలన మహనీయ రాజ్య వైభవం ప్రకాశిస్తున్నదని ధ్వని. తిక్కన దుర్యోధన సార్వభౌముడి భవన ముఖద్వార వైభవాన్ని వర్ణించి ప్రబంధోచిత వర్ణనం చేశాడని చెప్పటం కావ్యలక్షణం. దానివలన సాధించిన వ్యంగ్య వైభవాన్ని సమాలోచించటం శిల్ప లక్షణం. ఇందులో అలంకార ధ్వని వస్తు ధ్వనిని పోషిస్తున్నది. ఆ మహనీయ వైభవం గల ముంగిట్లో నిలిచినవారు వేగులవారు. పాండవులను గుర్తించలేక ఖిన్నులై తిరిగి వచ్చిన దుర్యోధనుని గూఢచారులు. ఈ సన్నివేశం చూచిన భావుకుడు ఆ మహనీయ వైభవమంతా పాండవులనుండి దుర్యోధనుడు దోచుకున్నదే అన్న ఊహ కలుగుతుంది. అజ్ఞాతవాసవ్రతం పూర్తయితే ఈ వైభవం ఎవరి దౌతుంది? అనే ప్రశ్న కలుగుతుంది. కథ క్రొత్త మలుపు తిరిగే తరుణంలో ఈ వర్ణనం ముఖద్వారంగా తోస్తుంది. ఇది వస్తుధ్వని.

3. తెలుగువారి ముంగిట్లో మెరిసే హంగులను రారాజు ముంగిట్లో జ్ఞాపకం చేయించాడు తిక్కన. కలయంపి, ముగ్గు, పూలగుత్తులు, తోరణాలు తెలుగు ముంగిళ్ళ వెలుగు దివ్వెలు. తిక్కన భారతానికి కల్పించే తెలుగుదనంలో ఇదొక జిలుగు మాత్రమే. కురిసిన, మురిసి రాలిన, త్రెస్సి తొరగిన, ఓలినెత్తిన, పరదేశి దొరలు మొదలైన తెలుగు పదాల పొందిక తెలుగు దేశీయతకు దిక్కు. (సంపా.)

వ. సముచితంబుగాఁ బ్రవేశించి. 76

తాత్పర్యం: (వేగులు) తగు విధంగా (నగరిలో) ప్రవేశించి.

తే. ద్రోణ గాంగేయ భానుమత్సూను కృప సు । శర్మ దుశ్శాసనులు సర్వ సైన్యపతులు
నార్య జనములుఁ గొలువ మహార్ఘకాంచ । నోన్నతాసనమునఁ గొలువున్నవాని. 77

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణ= ద్రోణాచార్యుడూ; గాంగేయ= భీష్ముడూ; భానుమత్సూను= సూర్యపుత్రుడు కర్ణుడూ; కృప= కృపాచార్యుడూ; సుశర్మ= సుశర్మా; దుశ్శాసనులు= దుశ్శాసనుడూ; సర్వసైన్యపతులు= సేనాపతులందరూ; ఆర్యజనములు= పెద్దలూ; కొలువన్= సేవించగా; మహార్ఘ= మిక్కిలి విలువగల; కాంచన= బంగారపు; ఉన్నత+ఆసనమునన్= గొప్ప ఆసనం మీద; కొలువు+ఉన్నవానిన్= సభతీరి ఉన్నవాడిని.

తాత్పర్యం: ద్రోణ, భీష్మ, కర్ణ, కృప, సుశర్మ, దుశ్శాసనాదులూ, సేనాపతులూ, పెద్దలూ సేవించగా బంగారపు ఉన్నతాసనం మీద కూర్చుండి సభ తీరి ఉన్నవాడిని.

స్రగ్ధర.

మౌళిస్రక్సంగ రంగ న్మధుకరపటలీ మానసా కృష్టి విద్యా
శాలి స్ఫారాబ్జరేఖాంజలి పుట ఘటనాచారు ఫాలస్థల క్ష్మా
పాలశ్రేణీ విశా లాంబక కుముదవనీ బాంధవాయత్తచంద్ర
శ్రీలీలాగాఢ కాంతి స్మితవదనరుచి స్ఫీతు నాగేంద్ర కేతున్. 78

ప్రతిపదార్థం: మౌళిస్రక్= తల యందలి పైనున్న పూలమాలల; సంగ= ఆసక్తి చేత; రంగత్= క్రీడిస్తున్న; మధుకరపటలీ మానస= తుమ్మెదల పిండు యొక్క మనస్సులను; ఆకృష్టి= ఆకర్షించుట అనెడి; విద్యాశాలి= నేర్పరితనంతో ప్రకాశించే; స్ఫార= ప్రకాశవంతమగు; అబ్జరేఖా= పద్మములనెడి; అంజలిపుట= దొప్పలవంటి దోసిళ్ళను; ఘటనా= కూర్చుటచేత; చారు= అందమైన; ఫాలస్థల= నుదురుభాగంకల; క్ష్మాపాలశ్రేణీ= (సామంత) రాజుల వరుసల యొక్క; విశాల= వెడల్పయిన; అంబక= నేత్రాలనెడి; కుముదవనీ= కలువల సమూహానికి; బాంధవ= బంధుత్వమునకు; ఆయత్త= సిద్ధపడిన; చంద్రశ్రీ లీలా= చంద్రుడివలె శోభావిలాసముచేత; గాఢ= దట్టమైన; కాంతి= వెలుగుగల; స్మిత= చిరునవ్వుతోడి; వదనరుచిస్ఫీతున్= ముఖకాంతితో శోభిల్లేవాడిని; నాగేంద్రకేతున్= సర్పరాజధ్వజుడైన దుర్యోధనుడిని.

తాత్పర్యం: శిరస్సులందు ధరించిన పూల సరులలోని పూదేనెకై తిరుగాడుతున్న తుమ్మెదలను భ్రమపెట్టజాలినట్లున్న కేల్మోడ్పులను నెన్నుదుట కీలించిన సామంతరాజులు విశాలనేత్రా లనెడు కలువ మొత్తాలకు వెన్నెలను పోలు చిరునగవుగల చంద్రుడివంటి ముఖంతో ప్రకాశించే వాడిని, నాగేంద్రుడి గుర్తుగల కేతనం కలవాడిని దుర్యోధనుడిని. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం.)

విశేషం: అలం: భ్రాంతిమంతం, రూపకం. మూలాతిరిక్తమైన ఈ రాజరాజు వైభవ వర్ణనం ఓజోగుణంతో, ఉదాత్తాలంకారంలో భాసిస్తూ దుర్యోధనుడి రాజ్యగర్వాన్ని ప్రదర్శిస్తున్నది. తిక్కనగారి దీర్ఘ సంస్కృత సమాస ఘటితమైన ధారామధురమైన రచనాశక్తిని ప్రకటిస్తున్నది. ఎప్పుడో కాని తిక్కన ఇటువంటి పద్యాలు రచించడు. స్రగ్ధరావృత్తానికి ప్రతిపాదంలోనూ వరుసగా - మ,ర,భ, న, య, య, య గణాలుంటాయి. ఎనిమిదో అక్షరం, పదునైదవ అక్షరం యతిస్థానాలు. ప్రాసం విధాయకం. (సంపా.)

వ. కని జయజయశబ్దపూర్వంబుగా సాష్టాంగ దండ ప్రణామంబు సేసి. 79

ప్రతిపదార్థం: కని= చూచి; జయజయశబ్దపూర్వంబుగాన్= జయజయశబ్దాలతో; సాష్టాంగ దండ ప్రణామంబు+చేసి= సాగిలపడి నమస్కారాలు చేసి.

తాత్పర్యం: చూచి జయజయ శబ్దాలతో సాగిలబడి నమస్కారాలు చేసి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. మొగిచిన చేతులు ముందల । నిగిడించి నితాంత వినయ నిరతిం జారుల్
తగ విన్నవించి రిట్లని । జగతీశ్వరునకు నిజ ప్రచారం బెల్లన్. 80

ప్రతిపదార్థం: మొగిచిన= జోడించిన; చేతులు= హస్తాలు; మున్+తలన్= తలకు ముందు భాగమైన నెన్నుదురుపై; నిగిడించి= జోడించి నిలిపి; చారుల్= వేగులు; ఇట్లు+అని= చెప్పబోవునట్లుగా; నిజప్రచారంబు+ఎల్లన్= తాము సాగించిన సంచారమంతటిని; జగతీ+ఈశ్వరునకున్= ప్రభువైన సుయోధనుడికి; నితాంత వినయ నియతిన్= మిక్కిలి వినయశీలంతో; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా; తగన్+విన్నవించిరి= తగునట్లు మనవి చేశారు.

తాత్పర్యం: వేగులు చేతులెత్తి నుదుట ఉంచి నమస్కరించి తాము సాగించిన సంచార విశేషాలనన్నిటినీ మిక్కిలి వినయభావంతో సుయోధనుడికి ఈ విధంగా విన్నవించారు.

క. 'దేవర యానతిఁ బాండవు । లేవురు ద్రౌపదియు నున్న యెడ యే మరయం
గా వెదలి వారు సనిన మ । హావిపినంబులకుఁ దొలుత నరిగితిమి వెసన్. 81

ప్రతిపదార్థం: దేవర+ఆనతిన్= రాజుగారి ఉత్తరువు ప్రకారం; పాండవులు+ఏవురున్= అయిదుగురు పాండవులూ; ద్రౌపదియున్= ద్రౌపదీ; ఉన్న+ఎడన్= ఉన్నచోటును; అరయంగాన్= తెలిసికొనటానికి; ఏము= మేము; వెడలి= వెళ్ళి; తొలుతన్= ముందుగా; వారు+చనిన= వారు వెళ్ళిన; మహావిపినంబులకున్= కీకారణ్యాలకు; వెసన్= వేగంగా; అరిగితిమి= వెళ్ళాం.

తాత్పర్యం: 'దేవరవారి ఆదేశంతో పాండవు లైదుగురు ద్రౌపదితో కలిసి వెళ్ళిన కారడవులను మేము గుర్తించి ముందుగా వాటిలో వెదకటానికి వేగంగా వెళ్ళాం.

వ. అందు. 82

తాత్పర్యం: ఆ అరణ్యాలలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ఆ. పరఁగు పొదరు పొదరు, పల్లంబు పల్లంబు । మ్రాను మ్రాను, దుర్గమంపుఁ జోటు
దుర్గమంపుఁ జోటు, దొన దొన, గుహ గుహ । యాదిగాఁగ నెందు నరసి యరసి. 83

ప్రతిపదార్థం: పరఁగు= అక్కడ ఉన్న; పొదరు పొదరు= అన్ని పొదలూ; పల్లంబు పల్లంబు= అన్ని పల్లపు ప్రాంతాలు; మ్రాను మ్రాను= అన్ని చెట్లూ (చెట్టు చెట్టును); దుర్గమము+చోటు= అడుగిడరాని చోటులు; దొనదొనన్= కొండల మీది నీటి దొరువులూ; గుహ గుహ= అన్ని కొండ గుహలును; ఆది+కాఁగన్= మొదలైన; ఎందున్= ఎక్కడెక్కడో ఉన్న చోట్లలో; అరసి అరసి= వెదకి వెదకి, బాగా వెదకి.

తాత్పర్యం: కనబడిన పొదరిళ్ళన్నీ ఒక్కొక్క దానిగా గాలించాం. పల్లపుప్రాంతాలన్నింటినీ దిగి చూచాం. చెట్టు చెట్టుకూ తిరిగి ఎక్కి చూచాం. చొరటానికి వీలులేని చోట్లలో కూడా చొరబడి వెదికాం. నీటి పడియలన్నింటినీ పరిశీలించాం. కొండ గుహలలో దూరి గాలించాం. ఇటువంటి వెన్నో చోట్లలో తిరిగి తిరిగి, వెదకి వెదకి ప్రయత్నించాం.

విశేషం: అలం: వృత్త్యనుప్రాసం. పొదరు పొదరు, మ్రాను మ్రాను వంటి చోట్ల ప్రయోగించిన ఆమ్రేడితాలు వేగుల వేగాన్నీ వెదకిన చోటునే మరల మరల వెదకి ధ్రువపరచుకొన్న వైనాన్నీ ధ్వనింపచేస్తున్నవి. అరసి యరసి- ఇక్కడ ద్విరుక్తి అత్యంతార్థమున నైనది- ప్రౌఢ; శబ్ద - 112 సూ. (సంపా.)

వ. ఒక్క యెడ నరదంబు లరిగిన చొప్పు గాంచి దాని వెంబడిం జని చని. 84

ప్రతిపదార్థం: ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోట; అరదంబులు= తేరులు; అరిగిన= పోయిన; చొప్పు= జాడను; కాంచి= చూచి (గుర్తించి); దాని వెంబడిన్= దాని వెంట; చని చని= చాలా దూరం పోయి.

తాత్పర్యం: ఒకచోట రథాలు పోయిన జాడ గమనించి, దాని వెంట మేము కూడా చాలా దూరం వెళ్ళి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. కేవలసూతుల తోడన । పోవుట గని వానిఁ జేరఁ బోవక యవి యిం
కే వంకఁ బోవునొకొ! యను । భావనఁ బోయితిమి వానిపజ్జన యేమున్. 85

ప్రతిపదార్థం: కేవల సూతులతోడన్= కేవలం సారథులతో మాత్రమే; పోవుటన్+కని= (ఆ తేరులు) వెళ్ళటం చూచి; వానిన్+చేరన్+పోవక= వాటిని సమీపించకుండా; అవి= ఆ తేరులు; ఇంకన్+ఏవంకన్= ఇక నీ దిక్కునకు; పోవునొకొ! అను భావనన్= వెళ్ళునో అనే తలపుతో; వానిపజ్జన్+అ= వాని ప్రక్కనే; ఏమున్= మేముకూడా; పోయితిమి= వెళ్ళాము.

తాత్పర్యం: సారథులతో మాత్రమే పోతున్న ఆ రథాలను చూచాం. వాటి దగ్గరికి పోకుండా అవి ఎటువైపు పోతాయో గమనిస్తూ వాటి వెంట రహస్యంగా అనుసరించాం.

వ. అవియును ద్వారకా నగరంబున కరిగిన. 86

తాత్పర్యం: ఆ రథాలు ద్వారకా నగరానికి చేరగా.

క. అందుల నుండుదు రను నా । సం దెల్లముగాఁగఁ బెక్కు చందంబుల ము
ట్టం దిరిగి తడవి కుంతీ। నందనులం గాన లేక నానా భంగిన్. 87

ప్రతిపదార్థం: అందులన్= ఆచోట (ద్వారకలో); ఉండుదురు+అను+ఆసన్= ఉంటారనే ఆశతో; తెల్లముకాఁగన్= స్పష్టమయ్యేటట్లుగా; పెక్కుచందంబులన్= అనేక రకాలుగా; ముట్టన్+తిరిగి= కడముట్ట తిరిగి; తడవి= వెదకి; నానాభంగిన్= అనేక విధాలుగా; కుంతీనందనులన్+కానన్‌లేక= కుంతీకుమారులైన పాండవులను గుర్తించలేక.

తాత్పర్యం: ఆ ద్వారకలో ఉంటారనే ఆశతో అనేక విధాలుగా కడముట్ట తిరిగి వెదకి పాండవులను గుర్తించలేకపోయాం. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

వ. విచ్చి పోయి సమస్త దేశంబులుం గలయం గ్రుమ్మరి, కొండొకయు నుపేక్షలేక వెరవుతోడిదకాఁ బరికించుచు. బయలనునాలస్యంబు దక్కియోలంబునట్ల శోధించుచుఁ గీడయిన నుదాసీనత యుడిగి మేలి చందంబునం భావించుచు, వివిధ ప్రకారంబు లయిన బహు ప్రదేశంబులు రోసి, కౌంతేయులం గానక సంకేత స్థలంబునం గూడికొని, మా వర్తించిన తెఱంగు దేవరకు నెఱింగించి, యట దివ్యచిత్తంబున నవధరించిన భంగి సేయువారమై చనుదెంచితిమి; మాకుం జూడఁ బాండవులు పొడ వడంగి లేకపోయిరిగాని యీ లోకంబున నునికి గలిగిన నగపడకుండ నేర; రిది యిక్కార్యంబు నున్నరూపు; మఱియొక్క విశేషంబునం బ్రియం బంది వచ్చితిమి; చిత్తగింపుము. 88

ప్రతిపదార్థం: (నానాభంగిన్= అనేక విధాలుగా); విచ్చిపోయి= విడిపోయి; సమస్త దేశంబులున్ కలయన్+క్రుమ్మరి= అన్ని దేశాలలో కలయ తిరిగి; కొండొకయున్= ఒక్కింతకూడా; ఉపేక్షలేక= అశ్రద్ధ చేయకుండా; వెరవుతోడిద కాన్= ఉపాయంతో; పరికించుచున్= పరిశీలిస్తూ; బయలను= బహిరంగప్రదేశాలలోనూ; ఆలస్యంబు+తక్కి= ఆలస్యం లేకుండా; ఓలంబు అట్లు+అ= రహస్య ప్రదేశాలలో వెదకినట్లుగానే; శోధించుచున్= వెదకుతూ; కీడు+అయినన్= ఇబ్బంది కలిగినా; ఉదాసీనత= అలసత; ఉడిగి= వదిలి (సోమరితనం వదిలి); మేలిచందంబునన్+భావించుచున్= మంచి పద్ధతులను తలపోస్తూ; వివిధ ప్రకారంబులు+అయిన బహు ప్రదేశంబులు రోసి= అనేక విధాలుగా అనేక స్థలములలో వెదికి; కౌంతేయులన్+కానక= పాండవులను చూడలేక; (గుర్తించలేక) సంకేతస్థలంబునన్= రహస్యస్థలంలో; కూడికొని= కలిసికొని; మా వర్తించిన తెఱంగు=

మేము తిరిగిన పద్ధతిని; దేవరకున్= ప్రభువులకు; ఎఱింగించి= తెలిపి; అట= తరువాత; దివ్యచిత్తంబునన్= దేవరవారి మనసులో; అవధరించిన భంగిన్= తోచినరీతిగా; చేయువారము+ఐ= నడుచుకొనటానికి; చనుదెంచితిమి= వచ్చిచేరాం; మాకున్+చూడన్= మేము పరిశీలింపగా; పాండవులు పొడవు+అడంగి లేకపోయిరి= పాండవులు రూపుమాసిపోయినట్లున్నారు; కాని= కాకుండా; ఈ లోకంబునన్+ఉనికి కలిగినన్= ఈ లోకంలో బ్రతికి ఉన్నట్లయితే; అగపడకుండనేరరు= కనబడకపోరు; ఇది ఈ+కార్యంబు+ఉన్న రూపు= ఇది ఈ ప్రయత్నంలో తేలిన ఫలితాంశం (యథార్థం); మఱియొక్క విశేషంబునన్+ప్రియంబు+అంది వచ్చితిమి= ఇంకొక్క విశేషంతో సంతోషపడి వచ్చాం; చిత్తగింపుము= దానిని వినుము.

తాత్పర్యం: (మేము) అనేక రకాలుగా విడిపోయి అనేక దేశాలలో తిరిగి ఒకింత కూడా అలసత్వం లేకుండా ఉపాయాలతో మార్గాంతరాలతో ఆలస్యం లేక రహస్యంగా వెదకుతూ కష్టనష్టా లెదురైనా సోమరితనం లేక మేలుగా తగిన ఆలోచనలు చేసికొంటూ అనేక స్థలాలలో అనేక విధాలుగా వెదకి పాండవులను చూడలేక తిరిగి సంకేత స్థలానికి చేరుకొన్నాం. మేము చేసిన ప్రయత్నాల నన్నింటిని ప్రభువులకు తెలిపి ఆమీద మీ ఆనతి ప్రకారం వర్తించుకొందామని వచ్చాం. మాకు చూడ - పాండవులు రూపు మాసిపోయి ఉంటారు. బ్రతికి ఉంటే కనబడకుండా పోరు. ఇది ఇందులో ఉన్న యథార్థం. అయితే ప్రియమైన మఱొక విశేషం విని సంతోషంతో వచ్చాం. దానిని చిత్తగించండి.

సీ. **మత్స్యదేశాధీశు మఱఁదిఁ గీచకునిఁ బు । ణ్యోజ్జ్వలాకృతి యగు నొక్క వనిత**
కతమున నడురేయి గంధర్వు లతిరహ । స్య ప్రకారంబునఁ జంపి; రదియు
నక్కజం బాయుధవ్యవహార మేమియు । లేదు, శిరంబు కా ల్గేలు డొక్క
లోనికిఁ జొరఁద్రోచి పీనుంగు ముద్దగాఁ । జేసివైచిరి దుష్టచిత్తులైన

తే. **యతని తమ్ముల నొక్కరినైనఁ దప్పి । పోవనీక యా రాత్రియ పొదివి చిత్ర**
నిహతిఁ దెగఁజూచి యనిరూపణీయ దుర్ని । వారవృత్తిమై నరిగిరి కౌరవేంద్ర! 89

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+ఇంద్ర= ఓ కురురాజా! (దుర్యోధనా!); మత్స్యదేశ+అధీశుమఱఁదిన్+కీచకునిన్= మత్స్యదేశానికి రాజయిన విరటుని బావమరది కీచకుడిని; పుణ్య+ఉజ్జ్వల+ఆకృతి+అగు= పుణ్యం చేత వెలుగొందే అందమైన ఆకారం కలిగినదైన; ఒక్క వనిత= ఒక యింతి; కతమునన్= కారణంగా; నడురేయి= అర్ధరాత్రివేళ; గంధర్వులు= గంధర్వులు; అతిరహస్య ప్రకారంబునన్= మిక్కిలి రహస్యమైన రీతిలో; చంపిరి= చంపారు; అదియున్+అక్కజము= అదికూడా ఆశ్చర్యకరం; ఆయుధవ్యవహారము+ఏమియున్ లేదు= ఆయుధాల వినియోగం ఏమాత్రమూ లేదు; శిరంబు కాల్+కేలు= తల, కాళ్ళూ చేతులు; డొక్కలోనికిన్= కడుపులోనికి; చొరన్+త్రోచి= చొచ్చుకొనేటట్లుగా కుక్కి; పీనుంగున్= శవాన్ని; ముద్దగాన్= ముద్దగా; చేసివైచిరి= చేసివేశారు; దుష్టచిత్తులు+ఐన= దురాత్ములైన; అతని తమ్ములన్= వాని తమ్ముళ్ళను; ఒక్కరిన్+ఐనన్+ తప్పిపోనీక= ఒకరిని కూడా తప్పించుకొని పోనీయకుండా; ఆ రాత్రి+అ= ఆ రాత్రిలోనే; పొదివి= క్రమ్ముకొని; చిత్రనిహతిన్= వింతగా చంపటంతో; తెగన్= చావగా; చూచి= చూచి; అనిరూపణీయ= ఇదమిత్థమని, నిరూపించటానికి సాధ్యం కాని; దుర్నివారవృత్తిమైన్= అడ్డుకొన సాధ్యంకానట్లు; అరిగిరి= వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: ఓ కౌరవేంద్రా! మత్స్యదేశపురాజైన విరటుడి బావమరది కీచకుడిని, పవిత్రమూర్తి అయిన ఒక సుందరాంగి కారణంగా అర్ధరాత్రి వేళ గంధర్వులు అతి రహస్య పద్ధతిలో చంపారు. ఆ చంపటం కూడా

ఆశ్చర్యకరంగా చంపారు. ఆయుధాలతో పనిలేకుండా చేసిన ఆ యుద్ధంలో తల, కాళ్ళు, చేతులు డొక్కలోనికి చొప్పించి పీనుగును ముద్దగా చేసివేశారు. దుర్మార్గులయిన కీచకుడి తమ్ముళ్ళను కూడా వదలకుండా క్రమ్ముకొని ఒక్కడు కూడా మిగలకుండా వింత చావులు చచ్చేటట్లు చంపారు. వా రెట్లా చంపారో ఇదమిత్థమని నిరూపించటానికి సాధ్యం కానిరీతిలో చంపి, నివారింప వీలుకొని విధంగా ఆ గంధర్వులు వెడలిపోయారు.

వ. విరాటుండు పగతుండు గావునఁ దదీయవ్యసనం బెఱిఁగింపవలయు నని విన్నవించితి; మది యట్లుండె; బాండవులనన్వేషించుపని యిటమీఁదంజిత్తగించు తెఱంగానతిచ్చునది, యనిన విని 'యట్ల చేయుదము గాక!' యని వారలఁ బోవం బనిచి, కొంతసేపు చింతాక్రాంతుండై, య మ్మహీకాంతుండు మంత్రులం జూచి యిట్లనియె. 90

ప్రతిపదార్థం: విరాటుండు= విరాటరాజు; పగతుండు+కావునన్= విరోధి కనుక; తదీయ= అతడియొక్క; వ్యసనంబు= కష్టం; ఎఱిఁగింపవలయున్+అని= తెలియచేయవలెనని; విన్నవించితిమి= విన్నపం చేశాము; అది అట్లు+ఉండెన్= అది ఆ విధంగా ఉండగా; పాండవులన్+అన్వేషించుపని= పాండవులను వెదకుపని; ఇటమీఁదన్= ఇకపై; చిత్తగించు తెఱంగు= తెలిపే పద్ధతి; ఆనతి+ఇచ్చునది= ఉత్తర్వు చేయవలసింది; అనినన్+విని= అనగా విని; అట్లు+అ చేయుదము+కాక= ఆ విధంగానే చేద్దాము గాక; అని= అంటూ; వారలన్= వేగులను; పోవన్+పనిచి= వెళ్ళుటకు ఉత్తర్వుచేసి; కొంతసేపు= ఒకింతకాలం; చింతాక్రాంతుండు+ఐ= ఆలోచనలో మునిగినవాడై; ఆ+మహీకాంతుండు= ఆ రాజు (దుర్యోధనుడు); మంత్రులన్+చూచి= తన మంత్రులను చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: విరాటుడు శత్రువు కనుక అతడికి ఏర్పడిన బాధను (మీకు) తెలుపవలెనని విన్నవించాము. అది అట్లా ఉండగా, ఇకముందు పాండవులను గూర్చి వెదికే విషయంలో తగిన ఉత్తరువు లివ్వవలసింది' అని అనగా 'అట్లే చేస్తాములే' అని వేగులను పంపి దుర్యోధనుడు కొంతసేపు గాఢంగా ఆలోచనలో మునిగి, ఆ తరువాత, తన మంత్రులతో ఈ విధంగా అన్నాడు.

తే. 'సమయ సముచిత కృత్యంబు చక్కఁ జేసి । పాండవులు రాజ్యమున కాసపడకమున్న
యరసి యెఱిఁగి యరణ్యంబు నందుఁ దొంటి । యట్ల యిడుమలఁ గుడువఁ బో నడుపవలయు. 91

ప్రతిపదార్థం: పాండవులు= పాండవులు; సమయ సముచిత కృత్యంబు= (అరణ్య అజ్ఞాతవాస) ప్రతిజ్ఞకు ఉచితమైన పనులు; చక్కన్+చేసి= నెరవేర్చి; రాజ్యమునకున్+ఆసపడకమున్ను+అ= రాజ్యానికై ఆశింపకముందే; అరసి= వెదకి; ఎఱిఁగి= తెలిసికొని; అరణ్యంబునందున్= అడవులలో; తొంటి+అట్లు+అ= వెనుకటి మాదిరిగానే; ఇడుమలన్= కష్టాలను; కుడువన్= అనుభవించగా; పోన్+అడుపన్‌వలయున్= పోయేటట్లు చేయాలి.

తాత్పర్యం: 'పాండవులు తాము చేసిన ప్రతిజ్ఞ ప్రకారం అరణ్య అజ్ఞాతవాసాలను ముగించుకొని మరల రాజ్యం కొరకు ఆశపడకముందే, వారిని వెదకి గుర్తించి, పూర్వంవలె అరణ్యాజ్ఞాతవాసరూపకష్టా లనుభవింప చేయవలసిందే.

క. ఎఱుఁగుట దుర్ఘట; మెవ్విధి । నెఱుఁగంగా వచ్చు? మీర లెల్లను మీమీ
యెఱిఁగిన చందంబున నా । కెఱిఁగింపుఁడు వారి వెదకి యెఱుఁగు తెఱంగుల్.' 92

ప్రతిపదార్థం: ఎఱుఁగుట దుర్ఘటము= తెలిసికొనుట కష్టం; ఏ+విధిన్+ఎఱుఁగంగాన్ వచ్చున్?= ఏ విధంగా తెలిసికొనవచ్చునో; మీరలు+ఎల్లను= మీరందరూ; మీమీ+ఎఱిఁగిన చందంబునన్= మీకు మీకు తెలిసిన పద్ధతితో; వారిన్= పాండవులను; వెదకి; ఎఱుఁగు= గుర్తించే; తెఱంగుల్= ఉపాయాలను; నాకున్+ఎఱిఁగింపుఁడు= నాకు తెలియజేయండి.

తాత్పర్యం: పాండవులను తెలిసికొనటం అశక్యం. ఏ విధంగా వారిని వెదకి తెలిసికొనవచ్చునో మీరందరూ మీకు తోచిన ఉపాయాలను నాకు తెలియజేయండి.'

విశేషం: ఈ పద్యంలో 'ఎఱుఁగు' అనే పదాన్ని అయిదుసార్లు వాడటంవలన పాండవులను గుర్తించాలన్న తహతహ దుర్యోధనుడి కెంతగా ఉన్నదో వ్యక్తమవుతున్నది. పంచపాండవులనూ గుర్తించి తిరిగి అరణ్యాలకు పంపాలనే కసి కూడా ఆ అయిదు శబ్దాలలో ధ్వనిస్తున్నది. (సంపా.)

వ. అనిన రాధేయుం డిట్లనియె. 93

తాత్పర్యం: అని అనగా కర్ణు డీ విధంగా అన్నాడు.

ఆ. 'వివిధ దుర్నిరూప వేషముల్ గైకొని । నిఖిల దిశలయందు నిపుణవృత్తి
నెఱుఁగునట్లుగా ననేకులఁ బుచ్చిన । నెల్లి నేఁటిలోన నెఱుఁగఁబడరె?' 94

ప్రతిపదార్థం: వివిధ దుర్నిరూపవేషముల్= గుర్తించటానికి వీలుకాని అనేక వేషాలను వేసికొని; నిఖిల దిశల+అందున్= అన్ని దిక్కులలోనూ; నిపుణవృత్తిన్= నేర్పరితనంతో; ఎఱుఁగునట్లుగాన్= తెలిసేటట్లుగా; అనేకులన్+పుచ్చినన్= అనేకులను పంపితే; ఎల్లి నేఁటిలోనన్= రేపో నేడో; ఎఱుఁగన్+పడరు+ఎ?= గుర్తింపబడరా?

తాత్పర్యం: 'ఇతరు లెవ్వరూ గుర్తించ వీలులేని వేషాలు వేసికొని నేర్పుగా పాండవులను గుర్తించగల వేల మంది వేగుల వేషగాండ్రను దేశం నలుమూలలా పంపితే రేపో నేడో వారిని గుర్తించలేరా?'

క. అను పలుకులు విని దుశ్శా । సనుఁ డేమియు సరకుగొనక సమదవిలాసా
ననుఁడై నిజాగ్రజన్మునిఁ । గనుఁగొని యిట్లనియె గాఢ గర్వ స్ఫూర్తిన్. 95

ప్రతిపదార్థం: అను పలుకులు= అనే మాటలు; విని= విని; దుశ్శాసనుఁడు= దుశ్శాసనుడు; ఏమియున్ సరకు కొనక= ఏమాత్రంలెక్కచేయక; సమదవిలాస= గర్వంతో, సంతోషంతో (కూడుకొన్న); ఆననుఁడు+ఐ= ముఖం కలవాడై; నిజ+ అగ్రజన్మునిన్+కనుఁగొని= తన అన్నను చూచి; గాఢగర్వస్ఫూర్తిన్= దట్టమైన గర్వం ఉట్టిపడగా; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: (కర్ణుడు) అన్న మాటలను విన్న దుశ్శాసనుడు ఏమాత్రమూ లెక్కచేయక నిర్లక్ష్య భావంతో గల ముఖంతో తన అన్న మొగం చూచి దట్టమైన అహంకారం ఉట్టిపడగా ఇట్లా అన్నాడు.

చ. 'వలవదు రోయఁ బాండవుల; వా రొక యూఱట లేని త్రిమ్మటన్
బల మఱి వన్య సత్త్వముల పాల్పడి చచ్చినచోటఁ బూరియు

న్మొలవదె యింత! కిం కిట మనోముద మస్థలితంబు గాఁగ వి

చ్చలవిడి రాజ్యలక్ష్మిఁ దగు చందమునం గొనియాడు మున్నతిన్.' 96

ప్రతిపదార్థం: పాండవులన్= పాండవులను; రోయన్= వెదుక; వలవదు= పనిలేదు; వారు= పాండవులు; ఒక+ఊరట లేని= ఏమాత్రమూ విరామం లేని; త్రిమ్మటన్= తిరుగుట వలన; బలము+అఱి= శక్తి ఉడిగి; వన్యసత్త్వముల పాల్పడి= అడవిలోని క్రూరమృగాలకు చిక్కి; చచ్చిన చోటన్= చనిపోయినచోట; ఇంతకున్= ఈపాటికి; పూరియున్= గడ్డి కూడా; మొలవదె?= మొలకెత్తి ఉండదా?; ఇంకన్+ఇటన్= ఇక ఇక్కడ; మనస్(ః)+ముదము= మనస్సంతోషం; అస్థలితంబు+కాఁగన్= దృఢం కాగా; విచ్చలవిడిన్= స్వేచ్ఛగా; రాజ్యలక్ష్మిన్= రాజ్యసంపదను; తగు చందమునన్= తగిన విధంగా; ఉన్నతిన్= గొప్పగా; కొనియాడుము= కీర్తించుము.

తాత్పర్యం: 'పాండవులను వెదకవలసిన పనే లేదు. వారు విరామమంటూ లేకుండా తిరిగి తిరిగి, బలం తరిగి, క్రూరమృగాల పాలబడి చచ్చి ఉంటారు. వారు చచ్చినచోట ఇప్పటికి గడ్డి కూడా మొలిచి ఉంటుంది. కాబట్టి ఇకమీద హృదయాహ్లాదం తరగకుండా స్వేచ్ఛగా తగినరీతిలో రాజ్యసంపదను అనుభవించుము.'

విశేషం: పాండవులు చనిపోయి ఉంటారని భావించిన దుశ్శాసనుడు అపరిణతబుద్ధి కలవాడని తనంతట తానే ప్రకటించుకొన్నాడు. అతడు గర్వాంధుడు. అన్నను మెప్పించటమే అతడి ధ్యేయం. వాస్తవం కంటె అతడి మనసులోని కోర్కెను పరోక్షంగా బయటపెట్టుకొన్నాడు. అతడి మాటలు విజ్ఞులైన ద్రోణాదులకు నవ్వు తెప్పించాయంటే ఆశ్చర్యం లేదు. (సంపా.)

వ. అనిన విని దరహసితవదనుం డగుచుఁ గుంభసంభవుం డిట్లనియె. 97

ప్రతిపదార్థం: అనినన్+విని= అనగా విని; దరహసితవదనుండు= చిరునవ్వుతోడి మొగం కలవాడు; అగుచున్= ఔతూ; కుంభసంభవుండు= ద్రోణుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అనగా విని చిరునవ్వు మొగంతో ద్రోణుడు ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ఈ దరహాసం పరిహాస సూచకం. (సంపా.)

ఉ. క్షాత్రసమగ్రు, లార్యనుత గౌరవదీప్తులు, వర్ణనీయ సౌ

భ్రాత్రు, లుదాత్త దైవబలభవ్యులు, దివ్యసమాను, లా పృథా

పుత్రులు; వారి నాపదలు వొందునె? యోపిన నింకనైన నీ

ధాత్రిఁ గడంగి యారయు విధంబులు సెప్పఁడు నేర్పు లేర్పడన్.' 98

ప్రతిపదార్థం: ఆ పృథాపుత్రులు= కుంతీ కుమారులైన ఆ పాండవులు; క్షాత్రసమగ్రులు= క్షత్రియగుణమైన శౌర్యంతో నిండినవారు; ఆర్యనుతగౌరవదీప్తులు= పెద్దలచేత పొగడబడిన గౌరవం, తేజస్సు కలవారు, గౌరవం చేత ప్రకాశించేవారు; వర్ణనీయ= కీర్తించదగిన; సౌభ్రాత్రులు= ఉత్తమమైన సోదరభావం కలవారు; ఉదాత్త దైవబల భవ్యులు= గొప్ప దైవబలంచేత క్షేమం కలవారు; దివ్యసమానులు= దేవతలతో సమానమైనవారు; వారిన్= పాండవులను; ఆపదలు+పొందునె?= ప్రమాదాలు పొందుతాయా? ఓపినన్= సామర్థ్యం ఉంటే; ఇంకన్+ఐనన్= ఇకముందైనా; ఈ ధాత్రిన్= ఈ లోకంలో; కడంగి= ప్రయత్నించి;

ఆరయువిధంబులు= గుర్తించే మార్గాలను (ఉపాయాలను); నేర్పులు+ఏర్పడన్= మీ నైపుణ్యాలు తెలిసేటట్లు; చెప్పుఁడు= చెప్పండి.

తాత్పర్యం: 'పాండవులు క్షత్రియుల కుండవలసిన ఉత్తమగుణాలన్నీ దండిగా ఉన్నవారు. పెద్దలు కీర్తించే గౌరవంతో వెలుగొందేవారు. నోరారా పొగడదగిన సోదరప్రేమ కలవారు. మేలైన దైవబలంతో ప్రకాశించే పుణ్యాత్ములు. దేవతలతో తులతూగేవారు. వారికా ఆపదలు కలిగేది? అది అసంభవం. మీకు చేతనైతే ఇకమీదనైనా ఈ లోకంలో వారున్న చోటును వెదకి గుర్తించే ఉపాయాలను మీ నేర్పులు ఏర్పడేటట్లు చెప్పండి.'

విశేషం: 1. అలం: కావ్యలింగం, పరికరం. కుంతీ కుమారులంటే ధర్మజ, భీమార్జునులే అయినా ఆ మాట పాండవుల కందరికీ ఛత్రిన్యాయంతో వర్తిస్తుంది. ఆ అర్థాన్ని ఈ పద్యం సమర్థిస్తున్నది కూడా. ఇందులో పాండవులకు వాడిన విశేషణాలు అయిదు. పంచ పాండవులకు సామాన్య గుణాలుగా పంచ లక్షణాలుంటాయన్నది సార్థకోక్తి. అవి వారికి ఆపదలు కలుగవని ధ్రువీకరించటానికి హేతువు లవుతున్నాయి. అందువలన కావ్యలింగాలంకారం. విశేషణాలు సాభిప్రాయాలు కాబట్టి పరికరాలంకారం. క్షత్రియగుణం క్షాత్రం "క్షతాత్ త్రాయతే ఇతి క్షత్రః, తస్యాపత్యం క్షత్రియః- క్షత్రము వలన రక్షించువాడు కనుక క్షత్త్రుడు, వాని యపత్యము గనుక క్షత్రియుడు"అని గురుబాల ప్రభోధిక. ఎదుటివారిని నాశనం నుండి రక్షించే క్షత్రియుడు తాను నాశనం కాడు. ఆత్మహత్య చేసికొనడు. పైపెచ్చు క్షత్రియగుణాలన్నీ పూర్తిగా కలవారైన పాండవులు చావటం కల్ల. వారు పెద్దలచేత కీర్తించబడే గౌరవం, తేజస్సు కలవారు కాబట్టి మేధావులు వారిని లోకంలో పెట్టుకొని రక్షిస్తారు. వారి సోదర ప్రేమ భేదాలకు అతీతం కాబట్టి వారిలో వారు పోట్లాడుకొని చావకపోగా, ఒకరి కొకరు తోడుగా ఉండి స్వీయ రక్షణ చేసికొనగలరు. వారికి పురుషయత్నంతోపాటు దైవబలం కూడా దండిగా ఉన్నది. కాబట్టి వారికి దేవుడే యోగక్షేమాలు చూస్తాడు. ఇక పోగా, చివరకు వారే దేవతల వంటివారు. వారు మానవుల వలె చావరు. దైవశక్తులతోఅడ్డంకులను అధిరోహించ గలుగుతారు- అని ద్రోణుడు అన్నాడు. పాండవులు ఎట్టిపరిస్థితులలోనూ కష్టాలుపడలేక చనిపోయే బలహీనులుకారని తర్కసహంగా చెప్పాడు. వారిని కనుగొనలేని అసమర్థులు కౌరవులే అని వ్యంగ్యంగా అధిక్షేపించాడు. తెలివితేట లుంటే ఉపాయాలు చెప్పండని అవహేళన చేశాడు. వస్తుతత్త్వం తెలిసి వివేచించే వివేకం కౌరవులకు, విశేషించి దుశ్శాసనుడికి లేదని ద్రోణుడి ఆక్షేపణ. దుశ్శాసనుడి ప్రతిభ కౌరవులకు ప్రతినిధిగా నిలవటం శోచనీయం. ద్రోణుడీమాటలనటంలో పాండవ పక్షపాతంకంటె వాస్తవనిరూపణమే ముఖ్యం. (సంపా).

భీష్ముఁడు దుర్యోధనునితో ధర్మరాజు సుగుణంబులఁ జెప్పుట (సం. 4-27-1)

వ. అనిన నాతని మాట లాదరించి భీష్ముం డిట్లనియె. 99

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా (ద్రోణుడు అట్లనగా); ఆతనిమాటలు+ఆదరించి= ద్రోణుడి మాటలను గౌరవించి; భీష్ముండు= భీష్ముడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ద్రోణుడి మాటలను గౌరవించి భీష్ము డిట్లా అన్నాడు.

ఉ. 'నల్లవొ! నిక్క మాడె నృపనందను ముందట ద్రోణుఁ డొక్కఁడుం;
దెల్లము; వారు బాహుబల ధీబల దైవబలంబు లొప్ప వ
ర్తిల్లుదు; రమ్మహాత్ముల కరిష్టము లేమిట నెందు నేల పా
టిల్లెడు? వారిఁ గాన్పను గడింది తదీయ మహానుభావతన్. 100

ప్రతిపదార్థం: నల్లవొ!= ఆహా! (ప్రశంసనీయం); ద్రోణుఁడు+ఒక్కఁడున్= ద్రోణుడొక్కడే; నృపనందనుముందటన్= రాజకుమారుడి ముందు (దుర్యోధనుడి ముందు); నిక్కము+ఆడెన్= నిజం చెప్పాడు; తెల్లము= ఇది నిజం; వారు= పాండవులు; బాహుబల, ధీబల, దైవబలంబులు= భుజబలం, బుద్ధిబలం, దైవబలం; ఒప్పన్= ప్రకాశించగా; వర్తిల్లుదురు= నడచుకొనేవారు; ఆ+మహాత్ములకున్= ఆ గొప్పవారికి; అరిష్టములు= అపాయాలు; ఏమిటన్= వేటి వలన; ఎందున్= ఎక్కడనైనా; ఏల= ఎందువలన; పాటిల్లెడున్?= కలుగుతాయి?; తదీయ= వారియొక్క; మహానుభావతన్= గొప్పతనము వలన; వారిన్= పాండవులను; కాన్పను= కనుగొనటం (గుర్తించటం); కడింది= కష్టం (సాధ్యంకాదు).

తాత్పర్యం: 'అహా! రాజుముందు ద్రోణు డొక్కడే నిజం చెప్పాడు. అది స్పష్టం. పాండవులు బాహుబలం, బుద్ధిబలం, దైవబలం కలిగి వ్యవహరిస్తారు. అటువంటి మహాత్ములకు ఆపదలు ఎక్కడినుండి, ఎందుకు, ఎట్లా వస్తాయి? వారు మహానుభావులు కాబట్టి వారిని గుర్తించడం అసాధ్యమే ఔతుంది.

విశేషం: అరిష్టమంటే రిష్టము (శుభం) కానిది. అశుభం; కీడు; కష్టం. అది మానవులకు స్వేచ్ఛవలనగాని, పరేచ్ఛవలనగాని, అనిచ్ఛవలనగాని ఏర్పడవచ్చును. స్వయంకృత దోషాల వలన కలిగిన అశుభాలను, కష్టాలను అధిగమించటానికి దేహబలం కావాలి. పాండవులు మాయాద్యూత ఫలంగా అరణ్యాజ్ఞాతవాసాలు నిర్వహించారు. వారికి అటువంటి దేహబలం ఉన్నది. శత్రువుల వలన కాని, ఇతర కారణాల వలనగాని, సైంధవ, కీచకుల వలనగాని ఏర్పడే కష్టాలను దేహబలంతోపాటు బుద్ధిబలాన్ని కూడా ఉపయోగించి తరించారు. ఇక ఎవరి ప్రేరణ లేకుండా దైవికంగా కలిగే కష్టాలు అనిచ్ఛారిష్టాలు. పాండవులకు యక్షప్రశ్నల ఘట్టం వంటివి. వాటిని బుద్ధిబలంతో, దైవబలంతో తరించ గలిగారు. అందువలన పాండవులు అరిష్టత్రయాన్ని అధిగమించగలవారు. అటువంటివారిని మహాత్ములంటారు. త్రివిధ బలాలను తమ శక్తియుక్తులుగా మార్చుకొని ప్రవర్తనలో ప్రదర్శించగలిగినవారిని మహానుభావు లంటారు. మహానుభావులు తమ మహిమతో ఎదుటివారిచేత గుర్తించబడక గుప్తంగా ఉండగలరు. అందువలన వారిని అజ్ఞాతవాసంలో గుర్తించటం అసాధ్యం అని భీష్ముడు తర్కబద్ధంగా వివరించాడు. ద్రోణుడు పాండవులను మహావ్యక్తులుగా చెప్పగా, భీష్ముడు వారిని మహాత్ములుగా, మహానుభావులుగా అభివర్ణించాడు. వారికి ఆపదలు రావనీ, వారిని గుర్తించటం సాధ్యం కాదనీ స్పష్టంగా ఇద్దరూ చెప్పారు. వీరిద్దరూ విజ్ఞులు. (సంపా.)

క. వారలును వీరలును నా । కారయఁగా నొక్కరూప యైనను గార్యం
బీ రెఱిఁగింప వలయునని । కౌరవపతి నన్ను నడిగెఁ గాన యితనికిన్. 101

ప్రతిపదార్థం: వారలును= పాండవులున్నూ; వీరలును= కౌరవులున్నూ; అరయఁగాన్= చూడగా; నాకున్= నాకు; ఒక్కరూపు+అ= ఒక్కమాదిరివారే, సమానులే; ఐనను= అయినప్పటికిని; కార్యంబు= చేయవలసినపని; ఈరు+ఎఱిఁగింపన్, వలయున్= మీరు తెలియజేయాలి; అని= అంటూ; కౌరవపతి= దుర్యోధనుడు; నన్నున్+అడిగెన్= నన్నడిగాడు; కాన= కనుక; ఇతనికిన్= ఇతడికి (దుర్యోధనుడికి).

తాత్పర్యం: పాండవులూ కౌరవులూ నాకు సమానులే. అయినప్పటికి చేయవలసిన పనిని గూర్చి నన్నడిగినాడు కాబట్టి దుర్యోధనుడికి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: ఈ పద్యంలో భీష్ముడి అంతస్సంఘర్షణ వ్యక్తమౌతున్నది. పాండవులను గుర్తించటానికి ఉపాయం అడుగుతున్నాడు దుర్యోధనుడు. ఉపాయం చెప్పితే పాండవులకు అపాయం. భీష్ముడికి కౌరవ, పాండవు లిద్దరూ పౌత్రులే కాబట్టి బంధుత్వంలో సమానులే. ఇద్దరి మేలు కోరేవాడు పితామహుడు. కాని, ఒకరి మేలు మరొకరికి కీడు కాకూడదని భావించేవాడు. కాగా ఇన్నాళ్ళకు దుర్యోధనుడు ఈ దుష్టయత్నం చేస్తున్నట్లు పెద్దల ముందు పెట్టాడు. వేగులు విఫలులైనా ప్రయత్నాలను

ముందుకు సాగించాలని సంకల్పించి హితుల సలహాలు అడిగాడు. తెలిసిన విషయం చెప్పకపోతే నరకం వస్తుందని పెద్దల సూక్తి (చూడు ఆది. 1.136). అందువలన చెప్పదలచుకొన్నాడు. అయినా మహానుభావులైన పాండవులను గుర్తించటం అసాధ్యం అనే వాస్తవాన్ని అతడు కాదనటం లేదు. (సంపా.)

క. కలరూ పెఱిఁగింపంగా । వలయుం; జెప్పెద మదీయ వచనములు హితం
బులు గాఁగ నిశ్చయ స్థితిఁ । దలఁచి యనుష్ఠింప బుద్ధి దలకొను నేనిన్. 102

ప్రతిపదార్థం: కలరూపు= ఉన్నస్థితిని, వాస్తవాన్ని; ఎఱిఁగింపంగాన్+వలయున్= తెలియజెప్పవలసి ఉన్నది; మదీయ వచనంబులు= నా మాటలు; హితంబులు+కాఁగన్= మేలు కలిగించేవిగా; నిశ్చయస్థితిన్+తలఁచి= నమ్మకంగా భావించి; అనుష్ఠింపన్= ఆచరింపగా; బుద్ధి= మనసు; తలకొనునేనిన్= పుట్టినట్లయితే (ఆచరించాలని బుద్ధిపుట్టితే); చెప్పెదన్= చెప్పుతాను.

తాత్పర్యం: అడిగాడు కాబట్టి తెలిసిన వాస్తవాన్ని తెలియచెప్పాలి. నా మాటలు హితం చేకూర్చేవిగా భావించి తప్పక ఆచరిస్తే నేను చెప్పగలను.

విశేషం: హితుడుగా, పితామహుడుగా ఉన్నమాట ఉన్నట్లుగా చెప్పటం కర్తవ్యం. అది దుర్యోధనుడికి హితంగా తోస్తుందనే నమ్మకం లేదు. అయినా దుర్యోధనుడు నిశ్చయబుద్ధితో తన సలహాలను పాటిస్తాడనే భీష్ముడు చెప్పటం ఆరంభించాడు. నిజానికి భీష్ముడి ఉపాయమే భావికథాగతికి దోహదం కాబోతున్నదని ధ్వని. (సంపా.)

సీ. బ్రాహ్మణభక్తియుఁ, బరహిత శక్తియు । నిర్మల మతియును, నీతి రతియు,
సత్యభాషణమును, సాధుపోషణమును । జిరవితరణమును, సేవ్యగుణము,
సన్మార్గరక్షయు, నున్మత్తశిక్షయు । నంచితోదయముఁ, గృపాతిశయము,
బంధు సంప్రీతియు, భవ్య విభూతియు । శాస్త్రోపగమము, నస్ఖలితదమము

తే. సజ్జన స్తవనీయ సౌజన్యములును । ధర్మసంచిత బహు ధన ధాన్యములును
గలుగు నక్షీణ పుణ్యదోహలుఁడు ధర్మ । సూనుఁ డున్న దేశంబున మానవులకు. 103

ప్రతిపదార్థం: అక్షీణ పుణ్యదోహలుఁడు= అక్షయమైన పుణ్యాన్ని సాధించటంలో ఉత్సాహం కలవాడైన; ధర్మసూనుఁడు= ధర్మజుడు; ఉన్న దేశంబునన్= ఉండే ప్రాంతంలో (దేశంలో); మానవులకున్= ప్రజలకు; బ్రాహ్మణభక్తియున్= బ్రాహ్మణుల మీద భక్తీ; పరహితశక్తియున్= ఇతరులకు మంచిచేసే శక్తీ; నిర్మల మతియును= స్వచ్ఛమైన బుద్ధీ; నీతిరతియున్= నీతియందాసక్తీ; సత్యభాషణమును= నిజం మాట్లాడటమూ; సాధుపోషణమును= మంచివారిని (పండితులను) ఆదరించటమూ; చిరవితరణమును= చాలాకాలం నిలిచే దానమూ; సేవ్యగుణము= సేవించదగిన గుణమూ; సత్+మార్గరక్షయున్= మంచి నడవడికను కాపాడుటయూ; ఉన్మత్త శిక్షయున్= మదించిన దుర్మార్గులను శిక్షించుటయూ; అంచిత+ఉదయమున్= ఒప్పిదమైన అభ్యుదయమూ? కృపా+అతిశయమున్= మిక్కిలి దయగలిగి ఉండటమున్నూ; బంధుసంప్రీతియున్= బాంధవుల మీద అభిమానమూ; భవ్యవిభూతియున్= శుభకరమైన ఐశ్వర్యమూ; శాస్త్ర+ఉపగమమున్= శాస్త్రానుగుణమైన నడవడీ; అస్ఖలితదమము= జారిపోని ఇంద్రియ నిగ్రహమూ; సజ్జన స్తవనీయ= మంచివారిచేత కీర్తింపదగిన; సౌజన్యములును= మంచితనమున్నూ; ధర్మసంచిత= న్యాయంగా సమకూర్చబడిన; బహుధనధాన్యములును= పెక్కు ధనాలు, ధాన్యాలున్నూ; కలుగున్= కలుగుతాయి.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు నశించని పుణ్యాలను సాధించిన మహానుభావుడు. అత డే దేశంలో ఉంటే ఆ దేశ ప్రజలు పుణ్యవ్రతులుగానే ఉంటారు. వారు బ్రాహ్మణులయందు భక్తీ, ఇతరుల సేవ చేసే శక్తీ, నిష్కల్మషమైన బుద్ధీ, నీతివర్తనంలో అనురక్తీ, నిజం పలకటం, మంచివారిని గౌరవించటం, చాలా కాలం నిలిచే దానాలు చేయటం, సద్గుణశీలం, సన్మార్గ రక్షణం, దుష్టశిక్షణం, న్యాయమైన అభ్యుదయం, దయావేశం, బంధుజనాభిమానం, మాననీయ వైభవం, శాస్త్ర విజ్ఞానం, జారిపోని ఇంద్రియ నిగ్రహం, మంచివారు మెచ్చుకొనే మంచితనం, న్యాయార్జితాలైన బహువిధ ధనధాన్యాల సంభారం కలిగి ఉంటారు.

విశేషం: 1. మహాత్ముడైన ధర్మరాజు మహానుభావుడు. అతడిని భౌతికంగా గుర్తించటం అసాధ్యం. అతడి ఆత్మనిష్ఠమైన మహా గుణాలు అనుభావాలుగా అభివ్యక్తమై ప్రజలలో ప్రవహిస్తాయి. మహానుభావుల ఆత్మవిభూతి ప్రజలలో గుణవిభూతిగా ప్రసరిస్తుంది. మహాపురుషుడి ప్రభావం ప్రకృతిమీద ప్రతిఫలిస్తుంది. ఆ ప్రతిభవలన చైతన్యాన్ని గుర్తించగలిగితే దాని మూలమైన ధర్మరాజు ఉనికిని పసికట్టవచ్చునని భీష్ముడి ప్రబోధం. ఏ దేశంలో ధర్మరాజు ఉన్నా దానికి అతడు ఆత్మ. అతడి ప్రభావం ఆ దేశ శరీరమైన ప్రజల మీద తప్పకుండా కనబడుతుంది. దేహగుణాన్ని బట్టి దేహితత్త్వాన్ని తెలిపే ప్రస్థానం చెప్పాడు భీష్ముడు. 2. మహానుభావుడి ప్రభావం వలన మానవులు అష్టాదశ గుణాలను పొందుతారు. ఈ సీసపద్యంలో మొత్తం పదునెనిమిది గుణాలు చెప్పబడ్డాయి. బ్రహ్మసంఖ్యలో ఉన్న ఈ మహనీయ గుణాలు ధర్మజుడి యొక్క అక్షీణపుణ్యఫలాలు. విశేష మేమంటే- ఒక మహానుభావుడి వ్యక్తిత్వం మానవ ప్రకృతుల మీద వేసే ప్రభావాన్ని ఈ పద్యంలో వర్ణించి, పశు పక్ష్యాది జంతు జీవజాలం మీద పడే ప్రభావాన్ని రాబోయే పద్యంలో చెప్పుతున్నాడు. (సంపా.)

క. మఱియును నొక్క విశేషం । బెఱిఁగించెద; నతని యున్న యెడ గోధనముల్
మెఱుఁగెక్కి పాఁడి నేమిం । గొఱఁతవడక యుండఁజేపి కురియుచు నుండున్ 104

ప్రతిపదార్థం: మఱియునున్= ఇంకను; ఒక్క విశేషంబు+ఎఱిఁగించెదన్= ఒక విశేషాన్ని తెలుపుతాను; అతని+ఉన్న+ ఎడన్= ఆ ధర్మజుడున్నచోట; గోధనముల్= ఆవులనెడి సంపదలు; మెఱుఁగు+ఎక్కి= వన్నె గలిగిఅధికమై; పాఁడిన్= పాడిలో; ఏమిన్+కొఱతపడక= ఏ విధంగానూ తక్కువకాకుండా; ఉండన్= ఉండగా; చేపి= పొదుగున చేపువచ్చి; కురియుచున్+ఉండున్= (పాలధారలను) వర్షిస్తూ ఉంటాయి (అనగా పొదుగుల నుండి ధారాపాతంగా పాలు కురిపిస్తూ ఉంటాయని భావం.)

తాత్పర్యం: మరొక విశేషం చెప్పుతాను వినుము. ధర్మరాజు ఉన్నచోట ఆవులనెడి సంపదలు ఎప్పుడూ అభివృద్ధి చెందుతుంటాయి. ఆవులు పొదుగులు చేపి పాలు ధారలుగా కురుస్తాయి. పాడి ఎప్పుడూ తరగకుండా ఉంటుంది.

విశేషం: 1. ధర్మరాజు ఎక్కడ ఉంటే ఆ ప్రాంతంలో గోసంపద పెరుగుతుంది. పాడిపంటలు పరవళ్ళు త్రొక్కుతుంటాయి. మనుష్యుల ప్రవర్తనను పరిశీలించి తెలిసికొనేదానికంటె ఇటువంటి పశువుల ప్రవర్తనను చూచి తెలిసికొనటం సులభం. దుర్యోధనుడు సద్గుణధనుడు కాడు. అందువలన పశువుల గుణాలను గుర్తించి అయినా ధర్మజుడి జాడను పసిగట్టగలడని భావించి, అధమపక్షంగా భీష్ముడు దీనిని చివర చెప్పాడు. దుర్యోధనుడి తలకెక్కే దిదే. ఈ సూచనే గోగ్రహణ యుద్ధాలకు తరువాత కథలో దారితీసింది. భావి కథాగతికి బీజాన్ని నాటాడు భీష్ముడు.

2. భారతీయులకు గోవు వేదధర్మప్రతీక. పొదుగు సంస్కృతి ప్రతీక. నాలుగు పాలపీకల ద్వారా కురిసే క్షీరధారలు చతుర్విధ పురుషార్థ సాధన ప్రవృత్తులు. పాలు భారతీయ జీవన విధానం. దానిని వేడి చేయటం ఆధ్యాత్మిక చింతనతో జీవితాన్ని ఆముష్మికపరం చేయటం. మీగడ ఆధ్యాత్మిక ప్రవృత్తి, పెరుగు లౌకికాధ్యాత్మిక ప్రవృత్తుల అభేదరూపమైన ఘనః

ప్రవృత్తి, దానిని చిలకటం సాధన చతుష్టయం. పైకి తేరే వెన్న - నవనీతం - జీవన వేదాంత ఫలమైన మోక్షజ్ఞానం. వెన్నను తినటం మోక్షానుభవం - అని శ్రీకృష్ణుడి దివ్యచరితం చెప్పే ప్రతీకాత్మక ప్రబోధం. భాగవతంలో కృష్ణు డెక్కడుంటే అక్కడ గోసంపద అభివృద్ధి చెందుతుంది. ఇది యాదవదేశ లక్షణం. అట్లాగే భారతంలో ధర్మరా జెక్కడ ఉంటే ఆ లక్షణాలే కనబడతాయి. ఇది అతడిని కనుగొనడానికి కీలకం- అని భీష్ముడు విశేషాన్ని చెప్పాడు. ఆ మాట వెనుక, గోసంపద వెనుక భారతీయ సంస్కృతిపరమైన వేదాంత స్పృహ అవసరం. తాత్పర్యమేమంటే- మహానుభావత్వంలో ధర్మజుడు శ్రీకృష్ణుడివంటివాడని భీష్ముని ప్రతిపాదనలోని ధ్వని. (సంపా.)

వ. కావున నిట్టి దేశం బిప్పు డెయ్యది యగు నందుఁ గుంతీ తనయుల నరయం బనుపవలయు' ననినఁ గృపాచార్యుం డిట్లనియె. 105

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= అందువలన; ఇట్టిదేశంబు+ఇప్పుడు+ఏ+అది+అగున్= ఈ విధమైన గుణాలు కలిగిఉన్న దేశం ఇప్పుడేది అయి ఉంటుందో; అందున్= ఆ దేశంలో; కుంతీ తనయులన్= కుంతీకుమారులను (పాండవులను); అరయన్= చూడగా; పనుపన్+వలయున్= పంపవలెను; అనినన్= అనగా; కృపాచార్యుండు+ఇట్లు+అనియెన్= కృపాచార్యు డిట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కాబట్టి, అటువంటి లక్షణాలున్న దేశం ఇప్పు డేదో ముందు గుర్తించి, అందులో పాండవులను వెదికించాలి' అని భీష్ముడు పలికిన తరువాత కృపాచార్యుడు ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'అరయఁగ నయ్యెడు తెఱఁగుల। నరయుట కార్యంబు; వారి నాలస్యము లే
కరయునది; పెక్కు భంగుల। నరసినఁ దోఁచెదరుగాక! యది యట్లుండెన్. 106

ప్రతిపదార్థం: అరయఁగన్= గుర్తింపగా; అయ్యెడు= అగునట్టి; తెఱఁగులన్= పద్ధతులతో; అరయుట= వెదకటం; కార్యంబు= చేయదగినపని; వారిన్= పాండవులను; ఆలస్యము లేక= జాగు చేయకుండా; అరయునది= వెదకవలసింది; పెక్కుభంగులన్= అనేక విధములుగా; అరసినన్= వెదకినచో; తోఁచెదరు+కాక= కనుపిస్తారులే; అది+అట్లు+ఉండెన్= దానిని ఆ విధంగా ఉండనిండు.

తాత్పర్యం: 'పాండవులను వెదకే పద్ధతులను పరిశీలించటం ప్రస్తుత కర్తవ్యం. ఆలస్యం కాకుండా ఆ పని జరగాలి. పెక్కు రకాలుగా వెదకింప చేస్తే తప్పక దొరికి తీరుతారు. ఆ సంగతి అట్లా ఉంచుదాం.

విశేషం: కృపాచార్యుడు పాండవులను వెదకటానికి వేయివిధాలుగా మెరుగులుదిద్ది వేగంగా కావాలని నొక్కి చెప్పుతున్నాడు. (సైరంధ్రి పదమూడు రోజుల గడువు ప్రసక్తి చేసి ఉన్నది కాబట్టి) అజ్ఞాతవాసం ముగియటానికి కాలం సమీపించిందని అతడి అభిప్రాయంగా గ్రహించవచ్చును. ఆలస్యమైతే అమృతం కూడా విష మౌతుందని అతడి హెచ్చరిక! (సంపా.)

ఉ. వారలు పూనినట్ల వనవాసము సల్పిరి, వీరు వేచి త
మ్మారయఁగా బయల్పడని యట్లుగ నుండెడు వత్సరంబునుం
జేరువ చేరువల్ గడచెఁ; జిత్తములుం గలుషంబు లమ్మహా
వీరుల కీ నృపాలునెడ, వీరికి నూరక యున్కి గర్జమే? 107

ప్రతిపదార్థం: వారలు= పాండవులు; పూనిన+అట్లు+అ= పూనుకొన్న విధంగా (శుభం ప్రకారం); వనవాసము= అరణ్యావాసం; సల్పిరి= చేశారు; వీరు= కౌరవులు; వేచి= ఆగి ఉండి; తమ్మున్= తమను; ఆరయఁగాన్= గుర్తించగా; బయల్పడని+అట్లు= బయటపడని విధంగా (తెలియరాని విధంగా); ఉండెడు= ఉండవలసిన; వత్సరంబునున్= సంవత్సరం కూడా; చేరువ చేరువల్= దరిదాపుగా; కడచెన్= అయిపోవచ్చింది; ఆ+మహావీరులకున్= ఆ గొప్పవీరులకు; ఈ నృపాలు+ఎడన్= ఈ రాజుమీద; చిత్తములున్= మనసులు కూడా; కలుషంబులు= కోపంతోకూడి ఉన్నవి; వీరికిన్= ఈ కౌరవులకు; ఊరక+ఉన్కి= ఊరకుండటం; కర్జమే?= కార్యమేనా? (అనగా ఊరుకోరాదని).

తాత్పర్యం: పాండవులు మాట ప్రకారం వనవాసం చేశారు. అజ్ఞాతవాసవత్సరం కూడా దాదాపుగా అయిపోయింది. ఆ మహావీరులకు మనసున రాజుమీద కోపం బాగా ఉన్నది. కనుక వీరు ఊరకుండటం కార్యం కాదు.

క. అలుచైనను బగతుని దెసఁ । దలఁపు గలుగవలయుననిన, దర్పోజ్జ్వల దో
ర్బలు లగు కౌంతేయుల మన । మెలమి కలిమి నచ్చి యిట్టు లేమఱ నగునే? 108

ప్రతిపదార్థం: అలుచు+ఐనను= సామాన్యుడైనా; పగతునిదెసన్= శత్రువుని గూర్చి; తలఁపు= యోచన; కలుగన్+వలయున్= ఉండాలి; అనినన్= అనగా (అని పెద్దలు చెప్పగా); దర్ప+ఉజ్జ్వల దోర్బలులు= గర్వంతో వెలుగొందే భుజబలమున్నవారు; అగు= అయిన; కౌంతేయులన్= కుంతీకుమారులైన పాండవులను; మనము= మనం; ఎలమిన్= సంతోషంతో; కలిమి= సంపదను; నచ్చి= నమ్మి; ఇట్టులు+ఏమఱన్+అగునే?= ఈ విధంగా ఉపేక్షించవచ్చునా?

తాత్పర్యం: పగవాడు అల్పుడైనా అతడిపట్ల జాగరూగత కలిగి ఉండాలి అంటారు. కాగా, పాండవులు గర్వంతో కూడిన భుజబలం కలవారు. మనం మన సంపదల పెంపు మీది నమ్మకంతో వారిని గురించి ఆలోచించక ఉపేక్షించటం తగునా? (తగదని భావం).

విశేషం: అలం: కావ్యార్థాపత్తి. కృపాచార్యుడు పాండవాన్వేషణ ప్రసక్తితోపాటు, పాండవులు బయలువెడలిన తరువాత ఎదుర్కొనవలసిన అంశాలపై దృష్టిసారించి సలహా లివ్వటం గమనించదగింది. అజ్ఞాతవాసకాలం దాదాపు ముగిసింది. కాబట్టి అన్వేషణ ప్రయత్నంతో పాటు అనంతర కార్యక్రమాన్ని గురించి ఆలోచించటం అవశ్యమని సలహా చెప్పాడు. (సంపా.)

చ. మన బలమెంత యంతయు సమగ్ర సముద్యమ దుర్ధరంబుగా
మును మును గూర్చి, తోడుపడు మూఁకలకుం దగుమైఁ గ్రమ క్రమం
బున నెఱిఁగించి రాఁబనిచి, భూరి సముజ్జ్వల సైన్య జృంభణం
బున వెరవొంది యున్కి కురుభూపతి కిప్పటికార్య మారయన్. 109

ప్రతిపదార్థం: మన బలము+ఎంత= మన సైన్యమెంత ఉన్నదో; అంతయున్= ఆ సైన్యమంతా; సమగ్ర= నిండైన; సముద్యమ= ప్రయత్నంతో; దుర్ధరంబుగాన్= అణచటానికి వీలులేనట్లుగా; మునుమునుకూర్చి= ముందుగానే సమకూర్చుకొని; తోడుపడు= (మనకు) సహాయంగా వచ్చే; మూఁకలకున్= సేనలకు; తగుమైన్= తగినరీతిగా; క్రమక్రమంబునన్= వరుసగా; ఎఱిఁగించి= తెలిపి; రాన్+పనిచి= రమ్మని ఉత్తరువుచేసి; భూరి= విస్తారమైన; సముజ్జ్వల= మిక్కిలి ప్రకాశించే; సైన్య జృంభణంబునన్= సేనల మోహరింపుతో; వెరవు+ఒంది= ఉపాయము గలిగి; ఉన్కి= ఉండటం; కురుభూపతికిన్= దుర్యోధనుడికి; ఆరయన్= పరిశీలించగా; ఇప్పటి కార్యము= ఇపుడు చేయదగిన పని.

తాత్పర్యం: మన సైన్యమునంతటిని విరోధుల కసాధ్యంగా సిద్ధం చేసి, సహాయంగా వచ్చే సైన్యాలకు క్రమక్రమంగా తగిన విధంగా తెలిపి, వారు వచ్చేటట్లుగా ఉత్తర్వులిచ్చి విస్తారమైన సైన్య సమీకరణం చేసి, అతిశయించి అప్రమత్తంగా ఉండటమే ఇప్పుడు కురురాజు చేయవలసిన పని.

విశేషం: ఒకవేళ పాండవులు అజ్ఞాతవాస వ్రతానంతరం హస్తినాపురంమీద దాడి చేస్తే వచ్చే విపత్తును ముందుగానే ఊహించి సైన్య సమీకరణం తత్క్షణ కర్తవ్యమని రాజనీతిని సూచించాడు కృపాచార్యుడు. (సంపా.)

ఆ. పాండురాజసుతులు బాసమై నడవడి । గడచి కయ్యమునకుఁ గాలుద్రవ్వ
కున్న యట్టులైన నన్నరనాథుతో । సంధిసేయు టొప్పు సముచితముగ. 110

ప్రతిపదార్థం: పాండురాజసుతులు= పాండవులు; బాసమైన్= మాటప్రకారం; నడవడి= నడతను (అనగా అజ్ఞాతవాసపు నియమమును అని భావం); కడచి= దాటి; (పూర్తిచేసి); కయ్యమునకున్= యుద్ధానికి; కాలుత్రవ్వకున్న+అట్టులు+ఐనన్= యుద్ధానికి సిద్ధపడకపోతే; ఆ+నరనాథుతోన్= ఆ రాజుతో (ధర్మజుడితో); సముచితముగన్= తగినవిధంగా; సంధిచేయుటన్= సంధిచేసికొనటం; ఒప్పున్= తగును.

తాత్పర్యం: పాండవులు చేసిన బాసల ననుసరించి నడుచుకొని గడువును పూర్తిచేసికొన్న తరువాత యుద్ధానికి సిద్ధం కాకుండా ఉంటే ధర్మరాజుతో దుర్యోధనుడు శాంతితో సంధిచేసికొనటం ఉచితం.

విశేషం: పాండవులు అజ్ఞాతవాసం పూర్తిచేసి యుద్ధ ప్రయత్నాలు చేయకపోతే సంధి చేసికొనటం మేలని కృపాచార్యుడి సూచన. అజ్ఞాతవాసంలో ఉన్న పాండవులను గుర్తించటం సాధ్యం కాని పని అని చెప్పక చెప్పుతూనే తరువాతి ప్రయత్నాలను గురించి సలహా లివ్వటం ఇతడి మాటలలోని మర్మం. (సంపా.)

క. ఏచి చలంబున నొంటికిఁ । జూచిన, నప్పటికి మనకుఁ జూడం గార్యం
బే చందంబునఁ దెఱఁగగు । నా చాలుట కోర్వవలయు; నది యట్లుండెన్. 111

ప్రతిపదార్థం: ఏచి= విజృంభించి; చలంబునన్= అసూయతో (పట్టుదలతో); ఒంటికిన్+చూచినన్= ఒకే పక్షానికి మ్రొగ్గితే (ఏకపక్షంగా ఆలోచించి యుద్ధానికి సిద్ధమైతే); అప్పటికిన్= ఆ సమయానికి; మనకున్= మనకు; చూడన్= చూడగా; కార్యంబు= జరుగవలసిన పని; ఏ చందంబునన్= ఏవిధంగా; తెఱఁగు+అగున్= అనువుగా ఉంటుందో (సంధికి వీలుగా ఉంటుందో); ఆ చాలుటకున్= ఆ తీరుకు; ఓర్వవలయున్= సిద్ధపడాలి; అది అట్లు+ఉండెన్= అది అట్లా ఉండనీ.

తాత్పర్యం: పాండవులు సంధిని కాదని పట్టుదలతో ఒంటికాలిమీద లేవాలని చూస్తే (యుద్ధం చేయాలని పూనుకొంటే), అప్పటికి మన దృష్టిలో ఏ పద్ధతి మంచిదని తోస్తే ఆ విధంగా సిద్ధపడాలి. అది అట్లా ఉండనీ.

విశేషం: పాండవులు సంధికి అంగీకరించకుండా ఏకపక్షంగా యుద్ధాన్ని ప్రకటిస్తే అప్పటి వ్యూహం అప్పుడు చేసికొనవచ్చునని కృపాచార్యుడు చెప్పాడు. అటువంటి పరిస్థితి రాగూడదనీ, రాదనీ అతడు భావించినట్లున్నాడు. అయినా కీడెంచి మేలెంచుమన్నట్లు మాట్లాడాడు. 'అది అట్లా ఉండనీ' - అనేది కృపాచార్యుడి పాత్రోచిత పదవిన్యాసంగా తిక్కన కూర్చాడు. అనేక ప్రతిపాదనలు ఒకేసారి చేసేటప్పుడు ఈ మాటలు తరుచుగా అనటం లోకసామాన్యం. (సంపా.)

క. వారలు లేరట పో, పెఱ । వారలఁ దగు భంగి మనకు వశ్యులఁ జేయన్
భూరి బలయుతుల మగుటయుఁ । గారణమను టనుమతంబు గాదే మనకున్.' 112

ప్రతిపదార్థం: వారలు= పాండవులు; లేరు+అటపో= అక్కడ లేరనే అనుకో; పెఱవారలన్= ఇతర శత్రువులను; తగు భంగిన్= తగిన విధంగా; మనకున్+వశ్యులన్+చేయన్= మనకు లొంగేటట్లు చేయటానికి; భూరిబలయుతులము+అగుటయున్ కారణము= విస్తారమైన సైన్యబలం కలవారం కావటం కూడా ఒక కారణం; అనుట= అనటం; మనకున్= మనకు; అనుమతంబు కాదే?= అంగీకారం కాదా? (అంగీకారమే అని భావం.)

తాత్పర్యం: ఒకవేళ పాండవులు లేరనే అనుకొందాం. (చనిపోయారని భావిద్దాం). అప్పుడు (వారిని సమర్థించే) శత్రురాజులను తగినవిధంగా వశం చేసికొనాలన్నా మనకు అపార బలసంపద ఉన్నదనే కారణాన్ని లోకానికి చాటవలసిన అవసరం ఉంటుం దనుకొనటం అందరికీ ఆమోదయోగ్యమే ఔతుంది.'

విశేషం: కృపాచార్యుడు పాండవుల అన్వేషణ యత్నంలో తలయెత్తే పూర్వాపరాలను చర్చించి, తగిన వ్యూహాలను సూచించాడు. ఇతడి మాటలలో ప్రస్తుతానికి పనికివచ్చే ఉపాయాలకంటె భవిష్యత్తుకు పనికివచ్చే సూచనలే ఎక్కువగా ఉన్నాయి. (సంపా.)

తే. ఇవ్విధంబునఁ దమ తమ యెఱుఁగు తెఱఁగు । లందఱును జెప్ప విని కురునందనుండు
దగ విచారించి కార్యంబు తెగువ గాంచి । యెలమి వారలఁ గనుఁగొని యిట్టు లనియె. 113

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఇట్లాగు; అందఱును= అక్కడున్న వారందరూ; తమ తమ ఎఱుఁగు తెఱఁగులు= తమకు తెలిసిన పద్ధతులను; చెప్పన్+విని= చెప్పగా విని; కురునందనుండు= దుర్యోధనుడు; తగన్ విచారించి= బాగా యోచించి; కార్యంబు తెగువన్+కాంచి= ముందు చేయవలసిన పని తీరును నిశ్చయించి; ఎలమిన్= ప్రీతితో; వారలన్= కొలువులోనివారిని; కనుఁగొని= చూచి; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కృపాచార్యుడివలెనే సభలోనివారు తమకు తోచిన పద్ధతులన్నిటిని చెప్పగా విన్నాడు దుర్యోధనుడు. బాగా యోచించి చేయవలసిన కార్యాన్ని నిశ్చయించి సభలోని వారందరినీ ఉద్దేశించి ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: సూచన లివ్వటం మంత్రుల, హితుల కర్తవ్యం. దానిని కూలంకషంగా ఆలోచించి తగిన నిర్ణయం తీసికొనటం రాజు కర్తవ్యం. ఆ రాజు చేసే నిర్ణయానికి తిరుగుండదు. (సంపా.)

ఆ. 'సింహబలుఁడు భీమసేనుండు శల్యుండు । హలధరుఁడు సమాన బలమువార,
లొండొరులను గెలుచు నుత్సాహమును గల । రుద్ధతులును బాహుయుద్ధపరులు. 114

ప్రతిపదార్థం: సింహబలుఁడు= కీచకుడు; భీమసేనుండు= భీముడు; శల్యుండు= శల్యుడు; హలధరుఁడు= బలరాముడు; సమానబలము వారలు= సమానమైన బలం ఉన్నవారు; ఒండొరులను గెలుచు= ఒకరినొకరు గెలవాలి అనే; ఉత్సాహమును +కలరు= పూనికకూడా కలవారు; ఉద్ధతులును= గర్వితులు కూడా; బాహుయుద్ధపరులు= భుజయుద్ధంలో ఆసక్తి కలవారు.

తాత్పర్యం: 'కీచకుడు, భీమసేనుడు, శల్యుడు, బలరాముడు - ఈ నలుగురూ సమాన బలం కలవారు. ఒకరినొకరు జయించుకొనవలెనని ఉత్సాహపడే గర్విష్ఠులు, మల్లయుద్ధప్రియులు.

విశేషం: ఈ పద్యపు ఎత్తుగడలోనే దుర్యోధనుడి నిశ్చయం ధ్వనిస్తున్నది. 'సింహబలుడు' చనిపోయిన వృత్తాంతం చారులు చెప్పిన చివరి విశేషం. మిగతావారు అసలు దానిని పట్టించుకొనలేదు. దుర్యోధనుడు స్వయంగా గదాయుద్ధ, మల్లయుద్ధ నిపుణుడు. అందువలన సమస్యలోని ఆయువును పట్టుకొన్నాడు. తన నిర్ణయాన్ని తొందరపడకుండా, తర్కసహంగా, సభాసదులు అంగీకరించేటట్లు ప్రతిపాదిస్తున్నాడు. అందులో మొదటి అంశం ప్రసిద్ధ - జగదేక మల్లుల ప్రసక్తి. అందులో మొదట సింహబలుడిని పేర్కొన్నాడు. ఆ తరువాత భీముడిని చెప్పాడు. మూలంలో కూడా అధికపాఠంగా ఒక శ్లోకం దీనికి ఆలంబనగా కనబడుతున్నది.

"బలదేవశ్చ భీమశ్చ మద్రరాజశ్చ వీర్యవాన్
చతుర్థః కీచక స్తేషాం పంచమం నానుశుశ్రుమః"

ఇందులోని వరుస వేరు. బలరాముడు, భీముడు, శల్యుడు, ఆ తరువాత నాలుగవ వాడు కీచకుడు. చతుర్థుడు అంటే నాల్గవ వాడనీ, నాల్గవ కులం వాడనీ చెప్పవచ్చును. అందువలన కాబోలు అతడిని మూలంలో చివర చెప్పాడు. తెలుగులో అతడే మొదట నిలిచాడు. ఈ నలుగురూ తప్ప అయిదోవాడు లేడట! వారు ఉద్ధతులట! ఒకరి నొకరు గెలవాలని ఉత్సాహపడుతూ ఉంటారట! దీనిని బట్టి చూస్తే కీచకుడి వింతచావుకు భీముడు హేతువని ఊహించటం సహజం. ఒక ప్రతిపాదనలో హేతువు, వివరణ, వితర్కం, అనుమానం, నిశ్చయం అనే అయిదు దశలుంటాయి. దుర్యోధను డందులో హేతువు నీ పద్యంలో చూపించాడు. (సంపా.)

క. ఈ నలువుర భుజశక్తుల । తో నెనయఁగఁజాలునట్టి దోర్బల మెందుం
గానము కావున వీరల । లోనన యొండొరుల కని గెలుపు సమకూరున్. 115

ప్రతిపదార్థం: ఈ నలువుర భుజశక్తులతోన్= ఈ నలుగురి భుజబలాలతో; ఎనయఁగన్+చాలు+అట్టి= సరిపోలతగినట్టి; దోర్బలము= భుజబలం; ఎందున్= ఎక్కడాకూడా; కానము= చూడం; వీరలలోనన= ఈ నలుగురిలోనే; ఒండొరులకున్= ఒకరికొకరికి; అనిన్= యుద్ధంలో; గెలుపు సమకూరున్= జయం కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: ఈ నలుగురి భుజబలాలతో సరితూగజాలే భుజబలం మరెక్కడా కనబడలేదు కాబట్టి యుద్ధంలో ఈ నల్గురిలోనే ఒకరిమీద ఒకరు గెలవటం సాధ్యమౌతుంది.

విశేషం: ఆ నలుగురిలోనే ఒకరిమీద ఒకరికి విజయం సాధ్యం అనే కీలకమైన వివరణం హేతువును బలపరుస్తున్నది. ఇది దుర్యోధనుడి నిశ్చయ ప్రతిపాదనలో రెండవ దశ. (సంపా.)

ఉ. తక్కినవార లాతనికి దవ్వుల చోటులవారు; వాయుజుం
డొక్కఁడ యింక సింహబలు నుద్ధతి మాన్చిన మాన్చువాఁ; డతం
డక్కడ నిల్చెఁ గావలయు; నాసతి ద్రౌపది గాఁగ నోపు; వే
ఱొక్కరుఁ డాజిఁ గీచకుల నోర్వఁగఁ జాలమి మీ రెఱుంగరే? 116

ప్రతిపదార్థం: తక్కినవారలు= మిగిలినవారు (శల్యుడు, బలరాముడు); ఆతనికిన్= ఆ సింహబలుడికి; దవ్వులచోటులవారు= దూరప్రదేశాలలో ఉన్నారు; ఇంకన్= ఇకపోగా; వాయుజుండు+ఒక్కఁడు+అ= వాయునందనుడు (భీముడు) ఒక్కడే; సింహబలు +ఉద్ధతిన్= కీచకుడి గర్వాన్ని; మాన్చినన్ మాన్చువాఁడు= అణచవలసి వస్తే అణచగలిగినవాడు; అతండు= ఆ భీముడు;

అక్కడన్= ఆ నగరంలో; నిల్చెన్+కావలయున్= ఉండి ఉండవచ్చును; ఆ సతి= ఆ ఇల్లాలు; ద్రౌపది కాఁగన్+ఓపున్= ద్రౌపదియై ఉండవచ్చును; వేఱు+ఒక్కరుఁడు= (భీముడు కాక) మరొకడు; ఆజిన్= యుద్ధంలో; కీచకులన్= కీచకుల నందరినీ; ఓర్వఁగన్+చాలమిన్= ఓడించలేకపోవటాన్ని; మీరు+ఎఱుంగరే?= మీకు తెలియదా?

తాత్పర్యం: శల్య బలరాములు ఆ సింహబలుడికి సుదూరప్రాంతాలలో ఉన్నారు. భీమసేను డొక్కడే ఆ సింహబలుడి గర్వాన్ని అవసరం వస్తే అణచగలవాడు. అతడు ఆ విరటుడి పట్టణంలో ఉండి ఉంటాడు. ఆ ఇల్లాలు ద్రౌపది అయి ఉంటుంది. భీముడు కాక మరొక్కడు యుద్ధంలో కీచకులనందరినీ ఒక్కసారిగా మట్టుపెట్టలేడన్న సంగతి మీకూ తెలుసు.

విశేషం: ఇందులో సహేతుకమైన వితర్కం ఉన్నది. బలరాముడు, శల్యుడు అక్కడ ఉండటానికి వీలు లేదు. పరిశేషన్యాయంతో భీముడే అక్కడ ఉండి ఉండాలి. ఒక ఇల్లాలు కారణంగా కీచకుడు, ఉపకీచకులు వింతచావు చచ్చారన్న వార్త. ఆ ఇల్లాలు పాండపత్నియే అయి ఉండాలి. ఆమె జగదేకసుందరి కావటం దాన్ని బలపరుస్తున్నది. ఆమెను రక్షించటం కొరకు భీముడు కీచకులనందరినీ ఒక్కసారిగా చంపి ఉండాలి. అట్లా చంపగలగటం అతడికే సాధ్యం కాబట్టి, అక్కడ ఉన్నవాడు భీముడే అని వితర్కించి అందరినీ ఒప్పించాడు రారాజు. (సంపా.)

క. గంధర్వు లను నెపంబున । నంధతమసగూఢవృత్తి ననిలసుతుఁడు గ
ర్వాంధమతియైన సూతు స । బాంధవముగఁ జంపెఁ గాక, పరులకు వశమే? 117

ప్రతిపదార్థం: అనిలసుతుఁడు= వాయుపుత్రుడైన భీముడు; గంధర్వులు+అను నెపంబునన్= గంధర్వులనే మిషతో; అంధ తమస= కన్నుపొడుచుకున్నా కనబడని చీకటిలో; గూఢవృత్తిన్= తెలియరాని రహస్య ప్రవర్తనతో; గర్వ+అంధమతి+ఐన సూతున్= పొగరుతో కన్నుగానని కీచకుడిని; సబాంధవముగన్= బంధువులతో సహా; చంపెన్+కాక= చంపి ఉంటాడు; పరులకున్= ఇతరులకు; వశమే?= అది సాధ్యమా? (కాదని భావం).

తాత్పర్యం: భీముడే గంధర్వుల మిషతో చిమ్మచీకట్లో రహస్య పద్ధతిలో గర్వాంధుడైన కీచకుడిని బంధువులతో సహా చంపి ఉంటాడు. అతడికిగాక ఇతరులకు ఆ పని సాధ్యమా?

విశేషం: ఇందులో భీముడే గంధర్వుల పేరుతో కీచకులను సంహరించి ఉంటాడనీ, అది అతడికే సాధ్యమనీ తార్కిక అనుమానాన్ని ప్రతిపాదించాడు. ఇది నిశ్చయానికి ముందున్న నాల్గవ దశ. (సంపా.)

వ. పితామహుం డుపదేశించిన లక్షణంబు లద్దేశంబున గలిగి యుండునని విందుము; పాండవులు ప్రచ్ఛన్న వేషంబున విరటు ప్రోల వసియించినవారు గావలయు; నతండును బ్రతిభటుం డయి భంగించుచుండుం; గావున నతని పయి నెత్తిపోయి తదీయ గోధనంబుల గ్రహించిన ధర్మతనయుండును దమ్ములు నడ్డపడం బఱతెంతు; రయ్యవసరంబున మనము సమయ భంగంబు చెప్పి వారలం గ్రమ్మఱఁ బండ్రెండు వత్సరంబులు వనవాసంబు సలుపంబుత్త; మట్లైన నప్రతిహతంబుగాఁ జతురంతభూచక్రం బాక్రమించి కీర్తనీయులమై వర్తిల్లుదుము; కుంతీనందను లందులేక తక్కిన మత్స్యపతి సమస్త వస్తువులను జూఱగొంద; మదియును లాభంబ; యెల్లభంగుల నిప్పటి కిదియె కార్యంబు; మీకు నందఱకుం జూడఁబోలునేని దీని కనురూపం బగు

నుద్యోగంబు సేయుం 'డనినఁ ద్రిగర్తాధీశ్వరుండగు సుశర్మ తొలుతఁ గర్ణ దుశ్శాసనులతోఁ గొండొక ప్రసంగించి వారల యనుమతి నవనీపతితో నిట్లనియె. 118

ప్రతిపదార్థం: పితామహుండు= తాత (భీష్ముడు); ఉపదేశించిన లక్షణములు= తెలియజెప్పిన గుర్తులు; ఆ+దేశంబునన్+కల్గి ఉండున్+అని= ఆ విరటుడిదేశంలో ఉన్నాయని; విందుము= వింటున్నాము; పాండవులు; ప్రచ్ఛన్న వేషంబునన్= రహస్యమగు వేషంతో; విరటుప్రోలన్= విరటుని నగరంలో; వసియించిన వారు కావలయున్= నివసిస్తూ ఉండి ఉంటారు; అతండును= ఆ విరాటుడు కూడా; ప్రతిభటుండు+ఐ= మనకు విరోధి అయి; భంగించుచున్+ఉండున్= అవమానిస్తూ ఉంటాడు; కావునన్= కనుక; అతని పయిన్= అతడి మీదకు; ఎత్తిపోయి= దండెత్తిపోయి; తదీయ గోధనంబులన్ గ్రహించినన్= అతడి పశుసంపదలను లోబరుచుకొంటే; ధర్మతనయుండును+తమ్ములున్= ధర్మరాజూ, అతని తమ్ములూ; అడ్డపడన్= అడ్డగించటానికి; పఱతెంతురు= వస్తారు; ఆ+అవసరంబునన్= ఆసమయంలో; మనము; సమయభంగంబుచెప్పి= అజ్ఞాతవాస నియమం మధ్యలోనే భంగమై పోయిందని నిరూపించి; వారలన్= పాండవులను; క్రమ్మఱన్= మరల; పండ్రెండు వత్సరంబులు= పండ్రెండేండ్లు; వనవాసంబు +చలుపన్= అరణ్యవాసం చేయడానికి; పుత్తము= పంపుదాము; అట్లు+ఐనన్= ఆవిధంగా అయితే; అప్రతిహతంబుగాన్= అడ్డులేకుండా; చతుః+అంతభూచక్రంబు+ఆక్రమించి= నాలుగు దిక్కుల భూమివలయాన్ని ఆక్రమించుకొని; కీర్తనీయులము+ఐ= పొగడదగిన వారంగా; వర్తిల్లుదుము= ఉంటాము; కుంతీనందనులు= పాండవులు; అందున్+లేక= అక్కడలేకుండా; తక్కినన్= తొలగిపోయినచో; మత్స్యపతి= మత్స్యదేశపు రాజుయొక్క; సమస్త వస్తువులను= అన్ని వస్తువులను (సంపదనంతటిని); చూఱగొందము= కొల్లగొట్టుదాము; అదియును= అదికూడా; లాభంబు+అ= లాభమే; ఎల్లభంగులన్= అన్ని విధాలుగా; ఇప్పటికిన్= ఈ సమయానికి; ఇదియె= ఇదే; కార్యంబు= చేయదగినపని; మీకున్+అందఱకున్+చూడన్+పోలున్+ఏని= మీరందరూ పరిశీలించగా ఇది తగిన కార్యమని అనిపిస్తే; దీనికిన్+అనురూపంబు+అగు= దీనికి తగిన; ఉద్యోగంబు= ప్రయత్నం; చేయుండు= చేయండి; అనినన్= అని అనగా; త్రిగర్త+అధీశ్వరుండు+అగు= త్రిగర్త దేశపురాజు అయిన; సుశర్మ= సుశర్మ అనేవాడు; తొలుతన్= ముందుగా; కర్ణదుశ్శాసనులతోన్= కర్ణుడితోను, దుశ్శాసనుడితోను; కొండొక ప్రసంగించి= కొంత మాటలాడి; వారల అనుమతిన్= వారి ఆమోదంతో; అవనీపతితోన్= రాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: తాతగారైన భీష్ముడు తెల్పిన గుర్తులు అన్నీ విరటుడి దేశంలో ఉన్నవని వింటున్నాము. మారువేషాలతో పాండవులు విరాటనగరంలో నివసిస్తూ ఉన్నారేమో! విరాటుడు కూడా మనకు విరోధివలె నడచుకొంటూ మనలను ధిక్కరిస్తూ ఉంటాడు. కాబట్టి అతడి మీదికి దండెత్తిపోయి, అతడి గోసంపదను గ్రహిస్తే ధర్మరాజు, అతడి తమ్ములూ మనలను అడ్డగించటానికి వస్తారు. అపుడు వారి అజ్ఞాతవాస నియమం భంగమైపోయిందని తెలియచెప్పి పాండవులను మరల పన్నెండేండ్లు వనవాసంచేయటానికి పంపుదాము. అట్లయితే అడ్డులేకుండా ఈ భూవలయాన్నంతా ఆక్రమించుకొని అపారకీర్తిని అందుకొందాము. వా రక్కడ లేకుంటే విరాటుడి సంపదనంతా కొల్లగొట్టుదాము. అది కూడా మనకు లాభమే. అన్ని విధాలుగా మన మిప్పటికి చేయదగిన పని ఇదే. మీరందఱు దీని నంగీకరిస్తే దీని కనుగుణంగా ప్రయత్నం చేయండి' అని దుర్యోధనుడు పలుకగా త్రిగర్తదేశాధీశ్వరుడైన సుశర్మ లేచి కర్ణదుశ్శాసనులతో ముందుగా మంతనాలాడి వారి అనుమతి పొంది దుర్యోధనుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ఇందులో దుర్యోధనుడు తీర్పువంటి నిశ్చయాన్ని ప్రకటించాడు. దానికి అనువుగా చారుల వార్తను, భీష్ముడి సూచనలను ఉపపత్తులుగా పేర్కొన్నాడు. తన వ్యూహం సఫలమైనా, విఫలమైనా లాభదాయకంగా ఉంటుందని నిరూపించాడు. పాండవులు నియమం పూర్తి కాకుండానే బయటపడే బలమైన కారణాన్ని కల్పించి చూపాడు. పాండవులను వధించకుండా

మరల అరణ్యాజ్ఞాత వాసాలు చేయించేటట్లు చెప్పి, పెద్దలు కాదనకుండా చేశాడు. అజ్ఞాతవాసం జనపదంలోనే సాగుతుంది. కాబట్టి విరాటనగరం వారున్న స్థలంగా నిర్ణయించాడు. అజ్ఞాతవాసం భగ్నం చేయటం ధర్మవిరుద్ధం కాదని సూచించాడు. మత్స్యపతి మీద దాడికి సహజ శత్రుత్వాన్ని సహజ కారణంగా చెప్పాడు. ఫలితంగా నిశ్చింతగా విశాల రాజ్యాన్ని పాలించటాన్ని నిర్ధారించాడు. సమర్థమైన వ్యూహాన్ని పన్ని సభలో అంగీకారానికి ఉంచాడు. నిజానికి అతడి నిర్ణయం ఎవ్వరూ కాదనటానికి వీలులేనంత పటిష్ఠంగా ఉన్నది. అతడి వాద నైపుణ్యం అంత బలంగా ఉన్నది. ఇక ఎవరైనా మాట్లాడితే దానికి అనుకూలంగా పలుకవలసిందే కాని ప్రతికూలత పనికిరాదు. అట్లా పలికినా దుర్యోధనుడు వినడు. అది అందరికీ తెలుసు. అందువలననే స్వార్థంతో పాటు ప్రభువు పరమార్థాన్ని కూడా సాధింపదలచుకొన్న సుశర్మ లేచాడు. రాజుతో సూటిగా మాట్లాడే సాన్నిహిత్యం లేనివాడైన సుశర్మ కర్ణ దుశ్శాసనులతో తన మనసులో మాట చెప్పి, వారి అనుమతితో రాజుతో చెప్పటానికి పూనుకొన్నాడు. అట్లా చేయటం సేవాధర్మం కూడా (విరా.1.127). (సంపా.)

క. 'కేకయ సాల్వులు తోడుగ। నా కీచకుఁ డాజి నన్ను నపజితుఁ జేసెం;
జాకుండమున్న యొకపరి। నా కాతని తోడ భండనము లేదయ్యెన్. 119

ప్రతిపదార్థం: కేకయ సాల్వులు తోడుగన్= కేకయులు సాల్వులు సాయంరాగా; ఆ కీచకుఁడు; ఆజిన్= యుద్ధంలో; నన్నున్= నన్ను; అపజితున్+చేసెన్= ఓడించాడు; చాకుండమున్న+అ= వాడు చావటానికి ముందే; ఒకపరి= ఒక్కమారు; నాకున్= నాకు; ఆతనితోడన్= అతడితో (కీచకుడితో); భండనము= యుద్ధం; లేదు+అయ్యెన్= కలుగలేదు.

తాత్పర్యం: 'కేకయ సాళ్వుల సహాయంతో కీచకుడు యుద్ధంలో న న్నోడించాడు. కాని, అతడు చచ్చేలోగా వాడితో ఒకమారు కూడా యుద్ధం చేసే అవకాశం నాకు కలుగలేదు.

ఉ. భంగముతోడ నున్న ననుఁ బంపు విరాటునిమీఁద; భూమికిం
జెంగట నుండు నా దయిన జీతపు టూళ్ళను; సంతతంబు వా
నిం గడు గాసిసేయు నతనిం జెఱుపం దఱి యయ్యెఁ; ముట్టి స
ప్తాంగముఁ జూఱఁదెచ్చెద నహంకృతి యెల్ల నడంచి వచ్చెదన్. 120

ప్రతిపదార్థం: భంగముతోడన్+ఉన్న= ఓటమి వలన కలిగిన అవమానంతో ఉన్న; ననున్= నన్ను; విరాటునిమీఁదన్= విరాటుడిపైకి; పంపు= యుద్ధానికి పొమ్మని ఆజ్ఞాపించుము; భూమికిన్+చెంగటన్= దేశానికి దగ్గరగా; నాదయిన జీతము+ఊళ్లను= నా జీతగాళ్ళున్న (మాన్యాలకిచ్చిన) ఊళ్ళు; ఉండున్= ఉన్నాయి; సతతంబున్= ఎల్లప్పుడు; వానిన్= ఆ గ్రామాలను; కడున్ గాసి+చేయున్= మిక్కిలి కష్టపెట్టుతాడు; అతనిన్= ఆ విరటుడిని; చెఱుపన్= నశింప చేయటానికి; తఱి= సమయం; అయ్యెన్= అయింది, వచ్చింది; ముట్టి= దాడిచేసి; సప్తాంగమున్= స్వామి, అమాత్యుడు, మిత్రుడు, కోశం, రాష్ట్రం, దుర్గం, సైన్యం అనే ఏడు అంగాలతో ఉండే రాజ్యాన్ని; చూఱన్+తెచ్చెదన్= కొల్లగొట్టి తెస్తాను; అహంకృతి+ఎల్లన్= అతడి గర్వమంతటినీ; అడంచి= పోగొట్టి; వచ్చెదన్= వస్తాను.

తాత్పర్యం: ఓటమితో క్రుంగిపోయే నన్ను విరాటుడి మీదికి పంపుము. విరాట దేశానికి సమీపంలో నా రాజ్యపు పొలిమేరలలో ఉండే వాళ్ళకు ఇచ్చిన జీతాల గ్రామాలున్నాయి. విరాటుడు ఆ ఊళ్ళపైబడి పీడిస్తూ ఉంటాడు. ఇప్పు డతడిని మట్టుపెట్టే సమయం వచ్చింది. నేను విరాటనగరాన్ని ముట్టడిస్తాను. ఆ రాజ్యంలోని సప్తాంగాలనూ కొల్లగొట్టి తీసికొని వస్తాను. అతడి గర్వాన్ని అణచి తిరిగివస్తాను.

ఆ. **ఉద్దవిడిన పసుల నూఁచముట్టుగఁ దెత్తు। నతఁడు వెనుకవచ్చి యడ్డుపడిన**
చోటఁ బాండురాజు సూనుల నరయుదు। నెల్ల భంగి దీని కేన తగుదు.' 121

ప్రతిపదార్థం: ఉద్దవిడిన్+అ= వెంటనే; పసులన్= పశువులను; ఊఁచముట్టుగన్+తెత్తున్= నిశ్శేషంగా తీసికొనివస్తాను; అతఁడు= ఆ విరాటుడు; వెనుకన్+వచ్చి= ఆవులను వెన్నంటి వచ్చి; అడ్డుపడినచోటన్= అడ్డగించిన చోట; పాండురాజుసూనులన్+అరయుదున్= పాండురాజు కుమారులను గుర్తిస్తాను; ఎల్లభంగిన్= అన్ని విధాలా; దీనికిన్= ఈ పనికి; ఏను+అ తగుదున్= నేనే తగుదును.

తాత్పర్యం: వెంటనే గోవులను నిశ్శేషంగా మరలించి తెస్తాను. విరటుడు వెనుబాటున వచ్చి అడ్డుపడినప్పుడు పాండవులను గుర్తిస్తాను. దీనికి నేనే తగిన వాడను.'

వ. **అనవుడుఁ గర్ణుం డిట్లనియె. 122**

తాత్పర్యం: (సుశర్మ) అట్లా అనగానే కర్ణుడు ఈ విధంగా పలికాడు.

క. **'బరవసముమైఁ ద్రిగర్తే। శ్వరుఁ డిట్లను టుచిత; మింక జననాయకుఁ డె**
ప్పరుసున నానతి యిచ్చెను। దొర లేమని రట్లచేయఁ దుదిఁ గార్య మగున్.' 123

ప్రతిపదార్థం: బరవసముమైన్= ధైర్యంతో; త్రిగర్త+ఈశ్వరుఁడు= త్రిగర్తరాజగు సుశర్మ; ఇట్లు+అనుట= ఈ విధంగా మాట్లాడటం; ఉచితము= న్యాయంగా ఉన్నది; ఇంకన్= ఇక; జననాయకుఁడు= రాజు; ఏ+పరుసునన్= ఏ రీతిగా; ఆనతి+ఇచ్చెన్= ఉత్తరువిస్తాడో; దొరలు+ఏమనిరి= పెద్దలు ఏమాంటారో; అట్లు+అ= ఆ మాదిరిగానే; చేయన్= చేసినట్లయితే; తుదిన్= తుదకు (ఆఖరుకు); కార్యము+అగున్= పని ఔతుంది.

తాత్పర్యం: 'త్రిగర్తరాజు ధైర్యంతో ఈ విధంగా పలుకటం ఉచితంగా ఉన్నది. రాజు ఎట్లా ఆజ్ఞాపిస్తే పెద్దలు ఎట్లా అంటే ఆ విధంగా చేయటమే చివరకు కర్తవ్యం అవుతుంది.'

విశేషం: సుశర్మ అభ్యర్థనను కర్ణుడు బలపరిచాడు. కాని, తుదినిర్ణయాన్ని రాజుకూ, పెద్దలకూ వదలిపెట్టాడు.

చ. **అను నినసూనుమాట విని యందఱఁ గన్గొని పెద్దలెల్ల ని**
న్ననుమతిసేయ సైన్యముల నన్నిటిఁ బన్నఁగఁ బంపు; రెండుమై
ల నడత; మీ త్రిగర్తుల బలంబుల ముందటఁ బంచి, వానిపో
యిన మఱునాఁడు పోద' మనియెం గురునాథుఁడు దుస్ససేనుతోన్. 124

ప్రతిపదార్థం: అను+ఇనసూనుమాట విని= అని చెప్పుతున్న సూర్యపుత్రుడి (కర్ణుడి) మాట విని; అందఱన్+కన్గొని= అందరను చూచి; పెద్దలు+ఎల్లన్= (సభలోని) పెద్దవారందరూ; నిన్నున్+అనుమతిచేయన్= నీకు తమ అంగీకారాన్ని తెలుపగా; సైన్యములన్+అన్నిటిన్= సైన్యాలన్నిటిని (చతురంగబలాలను); పన్నఁగన్+పంపు= సిద్ధం చేయటానికి ఆజ్ఞాపించుము; రెండు మైలన్+నడతము= రెండు విధాలుగా సైన్యాలను నడుపుకుంటూ వెళ్ళుదాము; ఈ త్రిగర్తుల బలంబులన్= ఈ త్రిగర్తదేశ

సైన్యాలను; ముందటన్= ముందుగా; పంచి= పంపి; వానిపోయిన మఱునాఁడు= అవి వెళ్ళినరెండవరోజున; పోదము= మనం సైన్యాలతో పోదాము అని; కురునాథుఁడు= దుర్యోధనుడు; దుస్సనేనుతోన్= దుశ్శాసనుడితో; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడి మాటలు విని దుర్యోధనుడు అందరిని కలయచూచాడు. ఆ తరువాత దుశ్శాసనుడితో ఇట్లా అన్నాడు. 'సభలోని పెద్దలందరూ నీ కనుమతి ఇచ్చారు. చతురంగ బలాలను సన్నద్ధం చేసి రెండు విధాలుగా నడపాలి. ఈ త్రిగర్త దేశపు సైన్యాలు ముందుగా బయలుదేరి పోవాలి. మఱునాడు మనం సైన్యాలతో పోదాము.'

విశేషం: కర్ణుడు సుశర్మకోర్కెను మన్నించుమని దుర్యోధనుడితో అన్నాడు. పెద్దల అనుమతిని కూడా పరిగణనలోకి తీసికొనుమన్నాడు. కర్ణుడి సలహా రారాజుకు నచ్చింది. సభలో ఉన్నవారందరినీ కలయచూచాడు. మరెవ్వరూ మాట్లాడలేదు. అది వారి అనుమతిగా లెక్కగట్టాడు. అతడి చూపులే అతడి మాటలు. కర్ణుడి మాటలే అతడి మాటలు. వారిద్దరి స్నేహం అటువంటిది. ఆజ్ఞ సుశర్మకు కాదిచ్చింది, దుశ్శాసనుడికి. అతడు దుర్యోధనుడి సైన్యాధిపతి. సుశర్మ సామంతుడు. అందువలన సామంతుడితో సూటిగా మాట్లాడలేదు- అది రారాజు రాజదర్పం. రారాజు చురుకుగా ఆలోచించాడు. సైన్యాల దాడి ద్విముఖంగా సాగాలని నిర్ణయించాడు. ఒకటి సుశర్మ రాజ్యం వైపు నుండి, రెండవది కురురాజ్యం వైపు నుండి, మొదటి దాడి జరిగిన రెండవ రోజు రెండవ దాడి. (సంపా.)

చ. **అనుటయు ఫాలభాగ కలితాంజలియై యతఁ 'డట్ల చేయువాఁ**
డ' ననిన, మేదినీశుఁడు దృఢం బగు నిశ్చయ మెల్లవారుఁ గై
కొనుటకుఁ గార్య బోధమునకుం దగఁ జుట్టుల నున్న వారలం
గనుఁగొని యాదరాధిక సగౌరవ భావనతోడ నిట్లనున్. **125**

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అనగా; ఫాలభాగ= నుదుటిపై; కలిత= చేర్చబడిన; అంజలి+ఐ= చేతులు జోడించి దండంపెట్టినవాడై; అతఁడు= ఆ దుశ్శాసనుడు; అట్లు+అ చేయువాఁడన్= ఆ విధంగానే చేస్తాను; అనినన్= అని అనగా; మేదినీ+ఈశుఁడు= రాజయిన దుర్యోధనుడు; దృఢంబు+అగునిశ్చయము= గట్టి నిర్ణయాన్ని; ఎల్లవారున్+కైకొనుటకున్= అందరూ తీసికొనటానికి; కార్యబోధమునకున్= చేయవలసినపనికి సంబంధించిన తెలివిడికి; తగన్= తగునట్లుగా; చుట్టులన్= తన చుట్టుప్రక్కల; ఉన్నవారలన్= ఉన్నవారిని; కనుఁగొని= చూచి; ఆదర+అధిక సగౌరవ భావనతోడన్= మిక్కిలి మర్యాదతో గౌరవంతో కూడిన భావనతో; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని దుర్యోధను డనగానే దుశ్శాసనుడు నుదుటిమీద చేతులు జోడించి వినయంతో 'అట్లాగే చేస్తాను' అని అన్నాడు. ఆ తరువాత దుర్యోధనుడు తన గట్టి నిర్ణయం అందరికీ అర్థం కావాలనీ, చేయవలసిన కార్యక్రమం స్పష్టంగా కావాలనీ భావించాడు. తన చుట్టూ ఉన్న ముఖ్యులందరినీ మిక్కిలి ఆదరగౌరవాలతో చూస్తూ ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: వెనుకటి పద్యంలో దుర్యోధనుడు సైన్యాలు రెండుగా నడవాలని, రెండు రోజులలో సాగాలని స్థూలమైన ఆదేశం ఇచ్చాడు. దాన్ని కార్యాచరణలో పెట్టే పద్ధతిని ఇందులో వివరిస్తున్నాడు. వెనుకటిది ఆజ్ఞ, ఇప్పటిది ఆచరణ సూచకమైన వివరణ (Action Plan). ఇవి వ్యూహ నిర్వాహకులకు తెలియాలని చెప్పాడు. పఠితలకు కూడా అవసరమే. రాజు యుద్ధాలు చేసేటప్పుడు ఇచ్చే ఆజ్ఞల, వివరణల విశేషాలు తిక్కనకు కొట్టినపిండి. (సంపా.)

ఉ. **'మున్ను సుశర్మ దాను బలముం జని గోవులఁ బట్టుఁ; బట్టినన్**
వెన్నడి వచ్చు మత్స్య పృథివీపతి సేనల నెల్లఁ గొంచు శౌ
ర్యోన్నతి సూపువాఁడయి; సముద్ధతిమై నిట వేఱ కౌరవుల్
కొన్నిటిఁ బట్టఁ గయ్యమునకుం బఱతెంతురు పాండునందనుల్. **126**

ప్రతిపదార్థం: మున్ను= ముందుగా; సుశర్మ= సుశర్మ; తాను= తానూ; బలమున్+చని= సైన్యమునూ వెళ్లి; గోవులన్+పట్టున్= ఆవులను ముట్టడిస్తాడు; పట్టినన్= ఆవులను పట్టుకొంటే; వెన్నడి= వెన్నంటి; మత్స్యపృథివీపతి= విరాటుడు; సేనలన్+ఎల్లన్= సైన్యాలనన్నింటిని; కొంచున్= వెంటబెట్టుకొని; శౌర్య+ఉన్నతిన్= తన పరాక్రమాతిశయాన్ని; చూపువాఁడు+అయి= ప్రదర్శించే వాడుగా; వెన్నడి= వెంబడించి; వచ్చున్= వస్తాడు; సముద్ధతిమైన్= పటాటోపంతో; ఇటన్= ఇక్కడా; వేఱ= వేఱుగా; కౌరవుల్= కౌరవులు; కొన్నిటిన్+పట్టన్= కొన్నిటిని (ఆవులను) పట్టుకొనగా; పాండునందనుల్= పాండవులు; కయ్యమునకున్= యుద్ధానికి; పఱతెంతురు= వస్తారు.

తాత్పర్యం: ముందుగా సుశర్మ తన బలంతో వెళ్ళి గోవులను పట్టుకొంటే విరాటుడు (తన) సైన్యమంతటిని తీసికొని తన పరాక్రమాతిశయాన్ని ప్రకటించాలని వెనువెంటనే కయ్యానికి వస్తాడు. అపుడు మన కౌరవులు ఆర్భాటంగా వేరుగా ఇక్కడ కొన్ని గోవులను ముట్టడిచేస్తే (గత్యంతరం లేక) పాండవులే యుద్ధానికి తరలివస్తారు.

విశేషం: సుశర్మను ఎదుర్కొనటానికి తన సైన్యాన్నంతా తీసికొని విరాటుడు పోయిన తరువాత నగరంలో కౌరవసైన్యాన్ని ఎదుర్కొనే వీరులు లేకపోవచ్చును. అప్పుడు కౌరవులు వేరొకప్రక్క గోవులను ముట్టడిస్తే పాండవులు అజ్ఞాతవాసంలో ఉన్నా కృతజ్ఞతాబద్ధులై, ధర్మరక్షావేశంతో కౌరవులతో యుద్ధానికి తలపడవచ్చునని దుర్యోధనుడి వ్యూహం. ఇందు ఎంత కుటిలత్వం ఉందో, అంత నేర్పరితనం ఉంది. పాండవులను బైటపెట్టే ఉపాయం వారు చేయగల యుద్ధమే అని దుర్యోధనుడి నిశ్చయం. అది సత్యం కూడా. (సంపా.)

ఉ. **కందువ సెప్పి యొక్కెడఁ ద్రిగర్తులు దాడికిఁ గూడువారు; మీ**
రందఱు వేఱ యొక్కయెడ నాజికి సేనల గూర్పుఁ; డెల్ల వాఁ
డుం దనవారిఁ దోకొని కడున్ రభసంబునఁ గూడి వార్తకున్
ముందఱఁబోయి గోధనము ముట్టుకొనన్ వలయున్ మహోగ్రతన్.' **127**

ప్రతిపదార్థం: కందువ+చెప్పి= జాడతెల్పి; ఒక్క+ఎడన్= ఒకానొక చోట; త్రిగర్తులు=త్రిగర్త దేశీయులు; దాడికిన్+కూడువారు= యుద్ధం చేయటానికి చేరతారు; మీరు+అందఱున్= మీరంతా; వేఱయొక్కయెడన్= వేరొకచోట; సేనలన్= సైన్యములను; ఆజికిన్+కూర్పుఁడు= యుద్ధానికి సన్నద్ధం చేయండి; ఎల్లవాఁడున్= ప్రతివాడూ; తనవారిన్+తోకొని= తనవాళ్ళను వెంటబెట్టుకొని; కడున్ రభసంబునన్= మిక్కిలి తొందరగా; కూడి= చేరి; వార్తకున్ ముందఱన్+పోయి= మాటకంటె (వర్తమానం చేరిన దానికంటె) ముందుగా పోయి; మహా+ఉగ్రతన్= మిక్కిలి భయంకరంగా; గోధనమున్= పశుసంపదను; ముట్టుకొనన్ వలయున్= చుట్టుముట్టాలి.

తాత్పర్యం: దాడికి పూనుకొని త్రిగర్తసేనలు ఒక సంకేతస్థలంలో గుమికూడుతాయి. మీరందరూ వేరొక చోట యుద్ధానికి సిద్ధంగా సేనలను సమీకరించండి. అందరూ ఎవరి సైన్యాలను వారు వెంట పెట్టుకొని మిక్కిలి వేగంగా, వార్త లందేదానికంటె ముందుగానే అక్కడికి పోయి గోధనాన్ని మిక్కిలి భయంకరంగా చుట్టుముట్టాలి.'

విశేషం: గోగ్రహణ యుద్ధవ్యూహం నిశ్చయమైంది. చారులవలన ఈ వార్తలు విరటుడికి చేరకపూర్వమే గోగ్రహణం సాగాలని దుర్యోధనుడి ఆజ్ఞ. సన్నద్ధంగా లేని శత్రువును రహస్యంగా, వేగంగా చుట్టుముట్టే గూఢవ్యూహంగా సాగాలని రారాజు కోర్కె 'వార్తకంటె పూర్వం దండెత్తిపోయి గోధనాన్ని చుట్టుముట్టాలి' అన్న ఆజ్ఞలోని అంతరార్థం అదే. (సంపా.)

వ. అని చెప్పి వెండియు సుశర్మం జూపి. 128

తాత్పర్యం: అని పలికి సుశర్మవైపు చూపి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. 'బహుళాష్టమి నీతఁడు స । న్నహనముతోఁ బసులఁ బట్టు, నవమిని మన గో
గ్రహణ'మని నిశ్చయించిన । నహికేతను పలుకులకు మహాహ్లాదమునన్. 129

ప్రతిపదార్థం: బహుళ+అష్టమిన్= కృష్ణపక్షంలోని ఎనిమిదవ రోజున (అష్టమీ తిథినాడు); ఈతఁడు= ఈ సుశర్మ; సన్నహనముతోన్= సంసిద్ధతతో; పసులన్+పట్టున్= ఆవులను పట్టుకొంటాడు; నవమిని= నవమినాడు; మన గోగ్రహణము= మనం చేసే గోవుల ముట్టడి; అని నిశ్చయించినన్= అని నిశ్చయించగా; అహికేతను పలుకులకున్= సర్పధ్వజుడి (దుర్యోధనుడి) మాటలకు; మహా+ఆహ్లాదమునన్= మిక్కిలి సంతోషంతో.

తాత్పర్యం: 'ఈ కృష్ణపక్షంలోని అష్టమినాడు సుశర్మ సన్నాహంతో గోవులను పట్టుకొంటాడు. మనం నవమినాడు పట్టుకొందాం' అని దుర్యోధనుడు నిర్ణయించాడు. ఆ మాటలకు ఉప్పొంగిపోయి. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం.)

విశేషం: భండార్కర్ సంస్థ ప్రచురించిన సంస్కృత భారతంలో సుశర్మ, దుర్యోధనుల గోగ్రహణం సప్తమి, అష్టమిలలో జరగాలని చెప్పినట్లున్నది. మరికొన్ని ప్రతులలో అష్టమి, నవమిలలో జరుగవలెనని ఉన్నది. తిక్కన దక్షిణాదిప్రతిని అనుసరించినట్లున్నాడు. విజయదశమినాటికి విజయుడు విజయాన్ని సాధించవలసి ఉండటం చేత, ఉత్తర గోగ్రహణ యుద్ధం ఒక రోజు యుద్ధం మాత్రమే కావటం చేత, అష్టమి, నవమిలు విజయతిథులు కాకపోవటంచేత తిక్కన ఈ పాఠాన్ని గ్రహించి, సుశర్మ, దుర్యోధనులకు భావియుద్ధంలో జరుగబోయే పరాజయాన్ని ధ్వనింపచేశాడు. (సంపా.)

వ. సమస్త పరిజనంబులును సముద్యుక్తులై; రట్టి సమయంబున. 130

ప్రతిపదార్థం: సమస్త పరిజనంబులును= సేవకులందఱును; సముద్యుక్తులైరి= సన్నద్ధులైరి; అట్టి సమయంబునన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: (దుర్యోధనుడి) పరివారమంతా యుద్ధానికి సిద్ధమయ్యారు. ఆ సమయంలో.

ఆ. పాండురాజసుతులుఁ బాంచాలియును దమ్ము । నొరు లెఱుంగకుండఁ దిరుగవలయు
దుష్కరంపుటేఁడు దుదిసేరఁబాఱె, నె । వ్వరును దీనిఁ దలఁప వలను లేర. 131

ప్రతిపదార్థం: పాండురాజ సుతులున్= పాండురాజుకుమారులున్నూ; పాంచాలియును= ద్రౌపదియున్నూ; తమ్మున్+ ఒరులు+ఎఱుఁగకుండన్= ఇతరులు తమను గుర్తించకుండగా; తిరుగన్‌వలయున్= తిరుగవలసిన; దుష్కరము+ఏఁడు= కష్టమయిన సంవత్సరకాలం; తుది చేరన్+పాఱెన్= పూర్తికావచ్చింది; ఎవ్వరును= ఎవరుకూడా; దీనిన్= ఈ విషయాన్ని; తలఁపన్= ఆలోచించేందుకు; వలనులేరు+అ= పూనుకొనలేకపోయారు.

తాత్పర్యం: పాండవులూ ద్రౌపదీ తమను ఇతరులు గుర్తించకుండా జరిపే అజ్ఞాతవాసమనే గడ్డుకాలం పూర్తి కావచ్చింది. ఆ విషయాన్ని ఎవ్వరూ ఆలోచించనే లేదు.

సుశర్మ దక్షిణ గోగ్రహణంబు చేయుట (సం.4-20-27)

వ. సుశర్మయు నేలినవాని పనిఁ బూని జోడు పక్కెర కైదువు బిరుదు రవణంబు మొదలైన సవరణంబులం జూడ నక్కజంబుగాఁ గూడి, పరదేశం బాపోశనంబు గొనం దమకించు తన బలంబుల గజిబిజి యుడిపికొని, గోగణంబుల యగపా టూహించి, జతనంబుతో నడచుచుండియు వెసఁ గుందక వేగిరంపుఁ బయనంబు లయ్యును బ్రజల నోలాకుపడనీక, యెత్తెడుచోట్లను విడిదలల యందును లోనుగా నిస్సాణాదులైన యుద్భట చిహ్నంబులు ప్రకటింపక దాడిమెయిం జని, వేగులవారివలన విరాటు తొఱ్ఱులున్న యెడ యెఱింగి, గ్రద్దనం గదుపులఁ గార్చిచ్చు చందంబునం బొదివి వెలిచిన. 132

ప్రతిపదార్థం: సుశర్మయున్= సుశర్మకూడా; ఏలినవానిపనిన్= రాజుగారి పనిని (దుర్యోధనుడిపనిని); పూని= అంగీకరించి; జోడుపక్కెర కైదువు= రెండు ప్రక్కల పదును గల కత్తిని; బిరుదు రవణంబు= పరాక్రమ ప్రశంసను తెలిపే సూచికలైన పతకాలు మొదలైన; సవరణంబులన్= పరికరాలతో; చూడన్= చూడగా; అక్కజంబు+కాన్= ఆశ్చర్యకరంగా; కూడి= కూడుకొన్నవాడై; పరదేశంబు= శత్రువులదేశాన్ని; ఆపోశనంబు+కొనన్= అపోశనం పట్టగా, తమకించు= ముందుకు దూకే; తన బలంబులన్= తన సైన్యాలయొక్క; గజిబిజి= తొందరపాటును; ఉడిపికొని= నిలుపుకొంటూ; గోగణంబుల= పశువులయొక్క; అగపాటు+ఊహించి= కనిపించటాన్ని తలచుకొని; జతనంబుతోన్= ప్రయత్నంతో; నడచుచున్+ఉండియున్= నడుస్తున్నప్పటికీ; వెసన్+కుందక= వేగంతో వెనుకపడకుండా; వేగిరము+పయనంబులయ్యునున్= వడివడిగా సాగే ప్రయాణాలు అయినను; ప్రజలను= జనాలను; ఓలాకు పడనీక= శ్రమపడనీక; ఎత్తెడు చోట్లను= దండెత్తే స్థలాలలోనూ, విడిదలల+అందును= విడిదిచేసే స్థలాలలోను (విశ్రాంతి తీసికొనేచోట్ల); లోనుగాన్= రహస్యంగా; నిస్సాణాదులు+ఐన= భేరులు, డప్పులు వంటి చర్మవాద్య విశేషాలు మొదలైన; ఉద్భట చిహ్నంబులు= పెద్ద పెద్ద యుద్ధాల గుర్తులు; ప్రకటింపక= బయలుపడనీక; దాడిమెయిన్+చని= దబ్బాటున దండెత్తే పద్ధతి (మెరుపు దాడి)గా వెళ్ళి; వేగులవారివలనన్= గూఢచారుల వలన; విరాటు తొఱ్ఱులు+ఉన్నయెడ= విరాటుడి ఆవులున్న చోటు; ఎఱింగి= తెలిసికొని; గ్రద్దనన్= శీఘ్రంగా; కదుపులన్= పసులను; కార్చిచ్చు చందంబునన్= దావానలం మాదిరిగా; (అడవిలో నాలుగు దిక్కులా అలముకొన్న మంటవలె); పొదివి= క్రమ్ముకొని; వెలిచినన్= తోలగా.

తాత్పర్యం: సుశర్మ కూడా దుర్యోధన మహారాజు చెప్పిన పని చేయాలని పూనుకొన్నాడు. ఇరుప్రక్కల పదనూ, రెక్కలూ ఉన్న బిరుదుగల కత్తినీ రవళిస్తున్న అలంకారాలు మొదలైన పరికరాలతో కూడుకొని ఆశ్చర్యాన్ని కల్గించే విధంగా శత్రు దేశాన్ని ఒక్కసారే పుడికిటి నీరు త్రాగినట్లుగా ఆక్రమిద్దామని (మ్రింగివేద్దామని) ముందుకు దూకుతున్న తన సైన్యం దుందుడుకుతనాన్ని అదుపులో పెట్టుతూ, ఆవుల దర్శనం తలచుకొంటూ, ప్రయత్నంతో నడుస్తున్నప్పటికీ వెనుకడుగు వేయకుండా, వడివడిగా ప్రయాణాలు సాగిస్తున్నా ప్రజలకు అలజడి కలుగనీయకుండా దండెత్తే స్థలాలలోను, విశ్రాంతికై విడిది చేసే చోటులలోను డప్పులూ, డమరుకాలు వంటి చర్మవాద్యాల ధ్వనుల ఆర్భాటాల వలన దాడి గుర్తులు బయటపడకుండా జాగ్రత్తపడుతూ, మెరుపుదాడి పద్ధతిలో వెళ్ళి, వేగుల వలన విరాటుడి గోవులుండే చోటు తెలిసికొని, త్వరగా పసులను సమీపించి దావానలం మాదిరిగా పొదువుకొని, తోలాడు.

విశేషం: జోడు, పక్కెర, కైదువు, బిరుదు రవణంబు మొదలైన సవరణంబులన్= అనే సమాసానికి జోడు= కవచం; పక్కెర= గుర్రాలకు, ఏనుగులకు పైనవేసే రక్షాకవచాలు; కైదువు= కత్తి మొదలైన ఆయుధాలు; బిరుదు రవణంబు= వీరుల సామర్థ్యాన్ని తెలిపే గుర్తుల వంటి ఆభరణాలు; మొదలు+ఐన= మొదలుగాగల; సవరణంబులన్= వాహనాల అలంకారాలను అని అర్థం కూడా చెప్పవచ్చును. ఆపోశనం (ఆపః+అశనం) విప్రులు భోజనం చేసే ముందు మంత్రపూర్వకంగా చేసే జలపానం. (సంపా.)

శా. కూడంబాఱి సముద్ధతిం గడఁగి తద్గోపాలకుల్ మూఁక ల
ల్లాడం దాఁకి, నిశాతసాయక పటు వ్యాపార ఘోరంబుగా
నీడం బోక పెనంగినం గని, త్రిగర్తేశుండు చే వీచుడుం
గ్రీడాఘాత నిరూఢి నాశ్వికులు వారిం దున్మి తూఁటాడినన్. 133

ప్రతిపదార్థం: తద్+గోపాలకుల్= ఆ గోవులను రక్షించేవారు; కూడన్+పాఱి= కలిసి ముందుకు సాగి; సముద్ధతిన్= దర్పంతో; కడఁగి= పూనుకొని; మూఁకలు= సైనికులు; అల్లాడన్=చీకాకు పడేటట్లు; తాఁకి= ఎదుర్కొని; నిశాత= వాడి అయిన; సాయక= బాణాల; పటు= దృఢమైన; వ్యాపార= ప్రయోగాలచేత; ఘోరంబుగాన్= భయంకరంగా; ఈడన్+పోక= వెనుకంజవేయక; పెనంగినన్+కని= యుద్ధం చేయగా చూచి; త్రిగర్త+ఈశుండు= త్రిగర్తదేశానికి రాజైన సుశర్మ; చేయి+వీచుడున్= చేయెత్తి (యుద్ధం చేయండి అన్నట్లు) ఊపగా; అశ్వికులు= గుర్రాల సైనికులు; క్రీడాఘాత నిరూఢిన్= ఆట ఆడినట్లు విలాసంగా శత్రువులను దెబ్బతీసే నేర్పరితనంతో; వారిన్= ఆ పసుల కాపరులను; తున్మి తూఁటాడినన్= ఖండించి బాధించగా.

తాత్పర్యం: ఆ ఆవుల కాపరులందరూ ఏకమై సాగి దర్పంతో పూనుకొని సైనికు లల్లాడగా ఎదుర్కొన్నారు. వాడి బాణములను భయంకరంగా ప్రయోగిస్తూ వెనుకకు అడుగిడకుండా యుద్ధం చేయసాగారు. (అపుడు) త్రిగర్తరాజయిన సుశర్మ చేయి వీచగా, గుర్రపు సైనికు లా పసుల కాపరులను ఆటలలో చెండాడిన నేర్పరితనంతో తునాతునకలు చేసి బాధించగా, (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

విశేషం: విరాటుడి గోపాలకులు వీరులు కూడా. కలిసికట్టుగా ఎదుర్కొనటంలో సంఘీభావంతో కూడిన ధైర్యం, గర్వంతో పోరి సైనికులను గగ్గోలు పెట్టించే పరాక్రమం కలవారు. కాని, వారు అశ్వారూఢులు కాకపోవటంచేత సుశిక్షితులైన ఆశ్వికుల ధాటికి ఆగలేకపోయారు. కాని, వారి ధర్మం వారు యథాశక్తి నిర్వహించారు. (సంపా.)

వ. వారలలోన. 134

తాత్పర్యం: ఆ గోపాలకులలో.

చ. అసదుగఁ దాఁకి మేనఁ దఱచై పారి నెత్తురు గ్రమ్ము పోటులన్
వస మఱి తూలుచుండియును వారని భీతిఁ బదంబులం గడున్
వెస కలిమిం బురంబునకు వేగమె కొందఱు పాఱి, మత్స్యనా
థు సభకు నేఁగి, దీనదశతోఁ బ్రణమిల్లుచు నార్తమూర్తులై. 135

ప్రతిపదార్థం: కొందఱు= కొంతమంది (గోపాలురు); అసదుగన్= ఘోరంగా (తీవ్రంగా); తాఁకి= ఎదిరించి; మేనన్= ఒంటిమీద; తఱచు+ఐ= ఎక్కువగా; పొరిన్= ఎక్కువగా; నెత్తురు క్రమ్మపోటులన్= నెత్తురు చిమ్మే దెబ్బల (గాయాల)తో; వసము+అఱి= వశం తప్పి; తూలుచుండియును= తూలిపడుతున్నా; వారని భీతిన్= వదలని భయంతో; పదంబులన్= కాళ్ళయందు; కడున్= మిక్కిలి; వెసకలిమిన్= వేగం కలుగగా; పురంబునకున్= విరాటుడి రాజధానికి; వేగమె= వడివడిగా; పాఱి= పరుగెత్తి; మత్స్యనాథు సభకున్+ఏఁగి= విరటుడి ఆస్థానానికి వెళ్ళి; దీనదశతోన్= దీనావస్థతో; ప్రణమిల్లుచున్= వంగి వంగి నమస్కారాలు చేస్తూ; ఆర్తమూర్తులు+ఐ= దుఃఖించే ఆకారాలు కలవారై (ఆకారం తాల్చిన దుఃఖం వంటివారై).

తాత్పర్యం: కొందరు గోపాలురు ఎంతకైనా తెగించి ఎదిరించి పోరాడారు. వారి శరీరాల మీద నెత్తురు ధారలుగా చిమ్మే పెద్ద పెద్ద గాయాలు తగిలాయి. వారి మేనులు పట్టుతప్పి తూలుతున్నప్పటికీ, అడుగులు తడబడుతున్నప్పటికీ, ఆగని భయంతో వేగం తెచ్చుకొని నగరానికి వడివడిగా పారిపోయి, మత్స్యమహారాజు సభకు చేరి, వినయంగా వంగి దండాలు పెట్టుతూ, రూపుకట్టిన దుఃఖభావాలవలె దీనంగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. కారణ మెయ్యది యగు నొకొ! వీరల దురవస్థ కనుచు వెఱఁగందెడు నా
భూరమణుఁడు సభయును విన। నీరెలుఁగు దలంకఁ బల్కి రిట్లని గోపుల్. 136

ప్రతిపదార్థం: వీరల= ఈ పసుల కాపరులయొక్క; దురవస్థకున్= దుఃస్థితికి; కారణము= హేతువు; ఏ+అది; అగున్+ఒకొ!= ఏమై ఉంటుందో; అనుచున్= అనుకొంటూ; వెఱఁగు+అందెడు= ఆశ్చర్యపడుతున్న; ఆ భూరమణుఁడు= ఆ రాజున్నూ (విరటుడు); సభయును= సభలోనివారూ; వినన్= వినేటట్లు; గోపుల్= గోపాలకులు; ఈరు+ఎలుఁగు= హీనస్వరం; తలంకన్= వణకుతూ ఉండగా; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా; పల్కిరి= పలికారు.

తాత్పర్యం: ఈ పసుల కాపరులు ఏ కారణంగా ఈ దురవస్థపాలైనారో అంటూ ఆశ్చర్యపడుతున్న విరాటుడూ, సభలోనివారూ వినేటట్లుగా వణుకుతున్న సన్నని గొంతులతో ఆ గోపాలకులు ఈ విధంగా అన్నారు.

చ. 'హయ రథ దంతి సంతతి నిరంతర దుర్దమలీలఁ బేర్చి నే
ల యవిసి మూఁగినట్లగుబలంబులతోడఁ ద్రిగర్తు లెంతయున్
రయమున గోవులం బొదివి, రక్షకు లొక్కట నార్చి తాఁకినన్
భయదమహాస్త్ర శస్త్ర పటుపాత పరంపరఁ దున్మి యుద్ధతిన్. 137

ప్రతిపదార్థం: హయరథదంతి సంతతి= గుర్రాల, తేరుల, ఏనుగుల సమూహాలు; నిరంతర దుర్దమలీలన్= అడ్డగించటానికి వీలులేని విధంగా; పేర్చి= విజృంభించి; నేల+అవిసి మూఁగినట్లు+అగు= భూమిని చీల్చుకొని గుంపులు కట్టి బయటికి వచ్చినట్లుగా తోచిన; బలంబులతోడన్= సైన్యంతో; త్రిగర్తులు= త్రిగర్తదేశంవారు; ఎంతయున్ రయమునన్= ఎంతో వేగంగా; గోవులన్+పొదివి= ఆవులను క్రమ్ముకొని; రక్షకులు= గోరక్షకులు; ఒక్కటన్= ఒక్కుమ్మడిగా; ఆర్చి= బొబ్బలుపెట్టి; తాఁకినన్= ఎదిరించగా; భయద= భయం పుట్టించే; మహా+అస్త్ర= గొప్పవైన మంత్రబాణాలతో; శస్త్ర= బాణాలతో, కత్తులతో; పటుపాత= కొట్టిన గట్టిదెబ్బలయొక్క; పరంపరన్= వరుసలతో; తున్మి= చంపి; ఉద్ధతిన్= దూకుడుతనంతో.

తాత్పర్యం: 'గుర్రాలతో, రథాలతో, ఏనుగులతో కూడిన సేనతో ఎదురులేని విధంగా విజృంభించి నేల ఈనినట్లు సుశర్మ బలాలు వేగంగా వచ్చి, పసులను క్రమ్ముకొనగా, గోపాలురందరూ కలసి ఒక్కపెట్టున బొబ్బలు పెట్టుతూ

ఎదురుదాడి చేశారు. త్రిగర్తులు గర్వాతిశయంతో వారిమీద పుంఖానుపుంఖాలుగా అస్త్రశస్త్రాలు ప్రయోగించి చంపి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: అలం: వృత్త్యనుప్రాసం.

క. గోవులకు వెనుక యై వెసఁ । బోవుచునున్నారు; కడవఁబోవక యుండం
బోవలయు నడ్డపడియెడు । దీవసమెదఁ గలిగెనేని దేవర! కడఁకన్.' **138**

ప్రతిపదార్థం: దేవర!= ఓ ప్రభువా!; గోవులకున్ వెనుక+ఐ= పసులకు వెనుక భాగాన; వెసన్= వేగంగా; పోవుచున్+ఉన్నారు= పోతూ ఉన్నారు; అడ్డపడియెడు దీవసము= అడ్డగించే దమ్ము; ఎదన్+కలిగెన్+ఏనిన్= మనసులో ఉంటే; కడఁకన్= పూనికతో, పౌరుషంతో; కడవన్+పోవక+ఉండన్= మన పొలిమేరలు దాటిపోక పూర్వమే; పోవలయున్= పోవాలి.

తాత్పర్యం: ప్రభూ! త్రిగర్తులు గోవులను తరలించుకొని వాటి వెనుక భాగంలో తరుముకొంటూ వేగంగా వెళ్ళిపోతున్నారు. వారిని అడ్డుకొనవలెననే ధైర్యం మనకుంటే, వారు మన పొలిమేరలు దాటిపోక పూర్వమే, ప్రయత్నపూర్వకంగా పౌరుషంతో ఎదుర్కొనాలి.'

వ. అనిన విని విరాటుం డదరిపడి. **139**

తాత్పర్యం: అనగా విని విరాటుడు (ఆశ్చర్యంతో, భయంతో) అదిరిపడి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

శా. 'ఏమీ నిక్కమె! మున్నెఱుంగఁడె త్రిగర్తేశుండు? మద్గోధన
స్తోమంబుం గొనిపోవు తెంపునకు నుద్యోగించెనే? మేలుమే;
లామై తోడనె పోవుఁగాక!' యని వీరాలాపముల్ వల్కి యు
ద్దామ క్రోధ శిఖాకలాప వికటోద్యద్భ్రూకుటి స్ఫూర్తియై. **140**

ప్రతిపదార్థం: ఏమీ! నిక్కమె?= ఏమీ! ఇది నిజమా?; త్రిగర్త+ఈశుండు= త్రిగర్త దేశానికి రాజైన సుశర్మ; మున్ను+ఎఱుంగఁడె?= ఇదివఱకు తెలియడా?; మత్+గోధనంబున్= నా గోసంపదను; కొనిపోవు తెంపునకున్= తీసికొనిపోయే సాహసానికి; ఉద్యోగించెనే?= ప్రయత్నించాడా; మేలు మేలు= మంచిది మంచిది; ఆ+మైతోడనె= ఆవిధంగానే; పోవున్+కాక= పోతాడులే (చస్తాడులే); అని= అంటూ; వీర+ఆలాపముల్= పౌరుష వాక్యాలు; పల్కి= మాటలాడి; ఉద్దామ= తీవ్రమయిన; క్రోధశిఖాకలాప= కోపాగ్ని జ్వాలల సమూహాల చేత; వికట= వంపులుగా; ఉద్యత్= పైకెత్తబడిన; భ్రూకుటి స్ఫూర్తి+ఐ= బొమముడి ఆకారం కలవాడై.

తాత్పర్యం: 'ఏమిటి! మీరు చెప్పుతున్నది నిజమేనా? ఆ త్రిగర్తపతి ఇదివరలో మనచేత తిన్న దెబ్బ గుర్తుంచుకొనలేదా? (ఎరుగడా?). ఇప్పుడు నా గోధనాన్ని దొంగిలించే సాహసానికి పూనుకొన్నాడా? మంచిది మంచిది. అత డట్లాగే పోతాడులే! (వాడికి కాలం మూడింది)' అని పౌరుష వాక్యాలు పలుకుతూ మనసులో అణచుకోలేని కోపాగ్ని చెలరేగి జ్వాలలు చిమ్ముతూ ఉండగా వంపులుగా భయంకరంగా లేస్తున్న కనుబొమల కదలికను ప్రకటిస్తూ, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

విశేషం: అలం: రూపకం. కనుబొమల వికార విచలనం క్రోధభావ ప్రకటనం. (సంపా.)

విరటుఁడు సుశర్మమీఁద యుద్ధం చేయఁబోవుట (సం.4-30-8.)

చ. సచివులఁ జూచి 'యిప్పడ వెసన్ మన మెయ్యక తక్కినం బశు
ప్రచయము తప్పిపోవుఁ; దుది భంగము సేఁగియు వచ్చుఁగాక మీ
రుచిత విధాన సత్వరత నుద్ధతయోధ సమగ్రవాహినీ
ప్రచలిత భూమి భాగముగఁ బన్నఁగఁ బంపుఁడు దండనాథులన్.' 141

ప్రతిపదార్థం: సచివులన్+చూచి= మంత్రులవైపు చూచి; ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే; వెసన్= వెంటనే; మనము+ఎయ్యక= మనము వెంబడించక; తక్కినన్= మానితే; పశుప్రచయము= గోసమూహం; తప్పిపోవున్= మనసుండి దూరమైపోతుంది; తుదిన్= చివరకు; భంగము= అవమానం; సేఁగియున్ వచ్చున్= ఆపద కూడా వస్తుంది; కానన్= అందువలన; మీరు+ఉచిత విధానన్= మీరు తగినట్లుగా; దండనాథులన్= సేనాపతులను; సత్వరతన్= త్వరగా; ఉద్ధత+యోధ+సమగ్రవాహినీ+ప్రచలిత భూమి భాగముగన్= గర్వితులైన వీరులతో నిండిన సైన్యము వలన కంపించే భూభాగం కలుగునట్లుగా చేసి; పన్నఁగన్= యుద్ధానికి సిద్ధమయ్యేటట్లు; పంపుఁడు= ఆజ్ఞాపించండి.

తాత్పర్యం: విరాటుడు మంత్రులను చూచి ఇట్లా అన్నాడు: 'మన మిప్పుడే ఆ సేనలను వెంబడించకపోతే మన పశువుల మందలు మనకు దక్కవు. చివరకు అవమానం, ఆపద కూడా రావచ్చును. కాబట్టి, మన సేనాపతులను పిలిపించండి. తగిన పద్ధతులతో వెంటనే బలగర్వంతో కూడుకొన్న వీరులతో నిండిన సైన్యాలను మోహరించి, భూభాగం దద్దరిల్లేటట్లు యుద్ధానికి సిద్ధమయ్యేటట్లు ఆజ్ఞాపించండి.'

వ. అని నియోగించి. 142

తాత్పర్యం: అంటూ ఆజ్ఞాపించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

శా. యాన ప్రక్రమ సూచకంబు లగు తూర్యంబుల్ దిశాపాటన
ధ్వానస్వైరవిహార కల్పిత సముద్ర క్షోభముల్గా ధరి
త్రీ నాథుండు రణోచితోద్యమము సంధిల్లంగ శస్త్రాస్త్రవ
ర్మానీతిక్రమ దక్షులం బనిచె నయ్యై వారికిం గ్రక్కునన్. 143

ప్రతిపదార్థం: యాన= యుద్ధ ప్రయాణపు; ప్రక్రమ సూచకంబులు= ప్రారంభాన్ని సూచించేటట్లు; తూర్యంబుల్= వాద్యాల మ్రోతలు; దిశాపాటన= దిక్కులను చీల్చునట్టి; ధ్వాన= శబ్దం యొక్క; స్వైర, విహార కల్పిత= స్వేచ్ఛావిహారంచేత కల్పించబడిన; సముద్రక్షోభముల్+కాన్= సముద్రపు అల్లకల్లోల శబ్దంగా; ధరిత్రీనాథుండు= రాజగు విరాటుడు; రణ+ఉచిత= యుద్ధానికి తగిన; ఉద్యమము= ప్రయత్నం; సంధిల్లంగన్= చేకూరగా; ఆ+ఐవారికిన్=ఆయా వీరులకు; శస్త్ర+అస్త్ర వర్మ= శస్త్రముల అస్త్రముల, కవచాల; ఆనీతిక్రమదక్షులన్= తెచ్చే పద్ధతులలో నేర్పుకలవారిని; గ్రక్కునన్= వెంటనే; పనిచెన్= ఆయా పనుల మీద పంపాడు.

తాత్పర్యం: ప్రయాణ సూచనలయిన తూర్యనాదాలు దిక్కులు పిక్కటిల్లేటట్లు విచ్చలవిడిగా మ్రోగాయి. స్వేచ్ఛా విహారంతో ఆ నాదం అల్లకల్లోలమయిన సముద్ర ఘోషగా అనిపించింది. విరాటుడు యుద్ధోచిత ప్రయత్నాలు సమకూర్చుకొంటూ ఆయాయోధులకు శస్త్రాస్త్రాలను, కవచాలను తేవటంలో నేర్పరులయినవారిని వెంటనే ఆయా పనులమీద పంపాడు.

ఉ. సారథిఁ జూచి 'నీవు రభసంబునఁ బూన్పుము ఘోటకంబులం
దేరఁ; దదీయ వర్మము లతిస్ఫుట బంధముఁగాఁగ బెట్టు; నీ
వీరవచోవిలాసములు విందుము ము; న్ని దె వచ్చెఁ గయ్యు; మే
పారఁగఁ జూపు నీ దగు నహంకృతికిం దగు ధైర్య మియ్యెడన్.' 144

ప్రతిపదార్థం: సారథిన్+చూచి= రథసారథివైపు చూచి; నీవు రభసంబునన్= నీవు తొందరగా; తేరన్= రథమందు; ఘోటకంబులన్+పూన్పుము= గుర్రాలను కట్టి సిద్ధం చేయుము; తదీయ= వాటియొక్క; వర్మములు= కవచాలను (అనగా వాటి అలంకారాలను); అతి స్ఫుటబంధము కాఁగన్= మిక్కిలి దృఢంగా కట్టబడినవిగా; పెట్టు= ఉంచుము; మున్ను= ఇదివరలో; నీ వీరవచోవిలాసములు విందుము= నీ పౌరుష, వచనాలు ఎప్పుడూ వింటూ ఉంటాం; కయ్యము= యుద్ధం; ఇదె వచ్చెన్= ఇదిగో వచ్చింది; ఈ+ఎడన్= ఇపుడు; నీదగు అహంకృతికిన్= నీ గర్వానికి; ధైర్యము= తగిన మగటిమిని; ఏపారఁగన్= అతిశయించగా; చూపు= చూపించుము.

తాత్పర్యం: (విరటుడు) రథసారథిని చూచి ఇట్లా అన్నాడు; 'నీవు త్వరగా గుర్రాలకు కవచాలంకారాలు గట్టిగా తొడిగి వాటిని రథానికి కట్టి సిద్ధం చేయుము. నీ వెప్పుడూ పౌరుషాలు పలుకుతూ ఉండగా వింటూ ఉంటాము. ఇదిగో యుద్ధం వచ్చింది. నీ గర్వానికీ ధైర్యానికీ తగిన మగటిమిని చూపే సమయం వచ్చింది.'

ఉ. అని పనిచి తానును యోధవీరోచిత ప్రకారంబున సింగారంబు సత్వరంబుగాఁ జేసికొని ఖచిత కాంచన బిందు సందోహంబగు సన్నాహంబు వెట్టికొని, విరచితాలంకార చక్రంబును బద్ధపరికర కూబరాక్షయుగాద్యవయవంబును బ్రతికల్పిత తురంగంబును సన్నివేశిత వివిధాయుధంబును సన్నద్ధ సారథికంబును నైన రథంబెక్కి గోగణ హరణ ప్రదేశంబు పశు పాలకులం దెలియ నడుగుచు వెడలునప్పు డమ్మత్స్యపతి యనుజన్ముండు. 145

ప్రతిపదార్థం: అనిపనిచి= అంటూ పంపి (ఆజ్ఞాపించి); తానును= తానుకూడ; యోధవీర+ఉచిత ప్రకారంబునన్= యుద్ధవీరుడికి తగిన విధంగా; సింగారంబు= అలంకారం; సత్వరంబుగాన్+చేసికొని= వడిగా చేసికొని; ఖచిత+కాంచన+బిందు సందోహంబు= చెక్కిన బంగారు చుక్కల సమూహం కల; సన్నాహంబు= కవచం;పెట్టికొని= ధరించి; విరచిత= విశేషంగా చేసిన; అలంకార చక్రంబును= అలంకారాలు గల చక్రాలు కలదీ; బద్ధ= సిద్ధంగా చేసి కట్టబడిన; పరికర= (యుద్ధానికి అవసరమయ్యే) వస్తువులు; కూబర= బండినొగలును; అక్ష= ఇరుసు; యుగ= కాడి; ఆది= మొదలగు; అవయవంబును= భాగాలుకలదీ; ప్రతికల్పిత= చక్కగా కూర్చబడిన; తురంగంబును= గుర్రాలుకలదీ; సన్నివేశిత= సిద్ధంగా ఉంచబడిన; వివిధ+ఆయుధంబును= అనేక ఆయుధాలు కలదీ; సన్నద్ధసారథికంబును= సిద్ధమైఉన్న సారథి కలదీ; ఐన= అయినట్టి; రథంబున్= తేరు; ఎక్కి; గోగణహరణ= ఆలమందలను దొంగిలించిన; ప్రదేశంబు= చోటును; పశుపాలకులన్= అలకాపరులను; తెలియన్+అడుగుచున్= అడిగి తెలిసికొంటూ; వెడలు+అప్పుడు= బయలుదేరేటప్పుడు; ఆ+మత్స్యపతి= ఆ విరటుడి యొక్క; అనుజన్ముండు= తమ్ముడు.

తాత్పర్యం: విరాటుడు ఆ విధంగా అందరినీ ఆజ్ఞాపించి తాను కూడా యుద్ధవీరుడికి ఉచితమైన విధంగా అలంకారాన్ని వెంటనే చేసికొన్నాడు. బంగారు చుక్కలు చెక్కిన కవచాన్ని ధరించాడు. అలంకరించిన రథం సిద్ధం చేయబడింది. దానికి పలురకాల అలంకారాల వన్నెలతో చక్రాలు ఒప్పారుతున్నాయి. యుద్ధానికి కావలసిన పరికరాలు కూర్చబడ్డాయి. నొగలు, ఇరుసు, కాడి మొదలైన అంగాలు అమర్చబడ్డాయి. గుర్రాలు కట్టబడ్డాయి. వివిధాయుధాలు సమకూర్చబడ్డాయి. సారథి నొగలెక్కి సిద్ధంగా ఉన్నాడు. విరాటుడు సిద్ధమైన రథాన్ని ఎక్కాడు. గోగ్రహణం జరిగిన ప్రదేశాన్ని పశుపాలకులను అడిగితెలిసికొంటూ ఆవైపు విరాటుడు పయనం సాగించాడు. అప్పుడు అతడి తమ్ముడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

శ్లా. **లోకస్తుత్య విభూతి నన్యపృతనాలుంటాక బాహా బల**
శ్రీకల్మిన్ రథ దంతి ఘోటక భటశ్రేణీ సముద్దాంత సే
నా కల్పధ్వజ విభ్రమంబున సుహృద్య ప్రోద్యముండై శతా
నీకుం దుద్ధతి నేఁగుదెంచె నఖిలానీకంబు నుప్పొంగఁగన్. **146**

ప్రతిపదార్థం: శతానీకుండు= శతానీకుడు; లోకస్తుత్య విభూతిన్= లోకం చేత కీర్తించదగిన వైభవంతో; అన్యపృతనాలుంటాక= శత్రు సైన్యాలను దోచుకొనే; బాహాబల శ్రీకల్మిన్= భుజబల సంపద కలిగి ఉండటం చేత; రథ దంతి ఘోటక భట శ్రేణీ సముద్దాంత= రథాలూ, ఏనుగులూ, గుర్రాలూ, కాల్బలాలూ అనే చతురంగబలాల వరుసలచేత అణచటానికి వీలుకాని; సేనా= సేనలకు; ఆకల్ప= అలంకారమైన; ధ్వజ విభ్రమంబునన్= పతాకవిజృంభణంతో; సుహృద్యప్రోద్యముండు+ఐ= మిక్కిలి మదికింపైన ప్రయత్నం కలవాడై; ఉద్ధతిన్= గర్వంతో; అఖిల+అనీకంబున్= సేనాసమూహమంతా; ఉప్పొంగఁగన్= ఉత్సాహపడగా; ఏఁగుదెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ప్రపంచమంతటా పొగడ్తనందుకొన్న శక్తితో శత్రుసేనలకుత్తుకలను ఉత్తరించగల భుజబల సంపదతో చతురంగ బలాలతో సాటిలేని మేటి సేనకు అలంకారప్రాయంగా ఉండే ఉన్నతకేతనాల విలాసంతో, ఆకర్షణీయంగా కనబడే యుద్ధ ప్రయత్నాల శోభతో సేనలన్నీ ఉప్పొంగగా శతానీకుడు గర్వరేఖతో రంగప్రవేశం చేశాడు.

విశేషం: విరాటుడి తమ్ములలో పెద్దవాడు శతానీకుడు. పేరులోనే సైన్యవిస్ఫూర్తి కలవాడు. అతడి సైన్యంలో చతురంగబలానికి సమప్రాధాన్యం కనబడుతుంది. అతడు ఓజోగుణ విశిష్టుడైనట్లు ఈ పద్యంలో పోషించబడిన ఓజోగుణం ధ్వనింపజేస్తున్నది. గాఢబంధత్వం అనే శబ్దగుణమైన ఓజస్సును, అర్థప్రౌఢి అనే అర్థగుణమైన ఓజస్సును సమదృష్టితో ఈ పద్య రచనలో తిక్కన రాణింపజేశాడు. (సంపా.)

ఉ. **ఆతని తమ్ముఁడైన మదిరాశ్వుడు కర్ణ ఝుళంఝుళా సము**
ద్ధూత బలోత్థరేణు పరిధూసరితాంబరమైన వారణ
వ్రాతము గొల్చి రాఁ గడఁగి వచ్చె సముజ్జ్వల హేమవర్మని
ర్యాత రుచిచ్ఛటా పటల రంజిత హేతి మహోగ్ర సైన్యుఁడై. **147**

ప్రతిపదార్థం: ఆతని తమ్ముఁడు+ఐన= ఆ శతానీకుడి తమ్ముడైన మదిరాశ్వుడనేవాడు; కర్ణఝుళంఝుళాసముద్ధూత= చెవుల యొక్క ఘల్లు ఘల్లుమనే శబ్దాల చేత విసరికొట్టబడిన; బల+ఉత్థ= సైన్యంచేత పైకి లేచిన; రేణుపరిధూసరిత= ధూళితో

బూడిదరంగు కలదిగా చేయబడిన; అంబరము+ఐన= ఆకాశప్రాంతం కల; వారణవ్రాతము= ఏనుగుల సమూహం; కొల్చిరాన్= సేవిస్తూ రాగా; సముజ్జ్వల= ప్రకాశిస్తున్న; హేమవర్మ= బంగారు కవచం నుండి; నిర్యాత= వెలికివచ్చే; రుచి+ఛటా= కాంతుల కిరణాల; పటల= సమూహాలచేత; రంజిత= పూయబడిన; హేతి= ఆయుధాల చేత; మహా+ఉగ్రసైన్యుఁడు+ఐ= భయంకరమైన సేనకలవాడై; కడఁగి+వచ్చెన్= పూనికతో వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: శతానీకుడి తమ్ముడు మదిరాశ్వుడు. అతడికి గజసేన మెండు. ఏనుగులు చెవులాడిస్తుంటే కలిగే ఝుళంఝుళనాదాలు పిక్కటిల్లాయి. ఆ గజబలం నడుస్తూ ఉంటే రేగిన దుమ్ము ఆకాశాన్ని బూడిదరంగుగా మార్చివేస్తూ ఉండింది. అంతటి గజబలం వెంటరాగా, తన బంగారు కవచంనుండి వెలువడే కాంతి కిరణాల గుంపులు కత్తులమీద పడి వాటిని పసిడివన్నెలతో వెలిగించివేస్తున్నాయి. అటువంటి సైనికవీరులు వెంట రాగా యుద్ధం చేసే పూనికతో మదిరాశ్వుడు వచ్చాడు.

విశేషం: అలం: అతిశయోక్తి. మూలంలో మదిరాశ్వుడి పేరు మదిరాక్షుడుగా ఉన్నది. ఇతడి సైన్యంలో గజదళం ఎక్కువ. అది అతడి ప్రత్యేకత. దానిని అర్థవ్యక్తి అనే గుణంతో తిక్కన స్ఫుటీకరించాడు. అర్థవ్యక్తిత్వం శబ్దగుణమైన అర్థవ్యక్తి. "కర్ణఝుళంఝుళాసముద్ధూత బలోత్థరేణు పరిధూసరితాంబరమైన" మొదలైనచోట్ల శబ్దార్థవ్యక్తి స్పష్టం. ఈ పద్యరచనలో గజసేనా బల ప్రత్యేకతను "వస్తుస్వభావస్ఫుటత్వం" అనే అర్థగుణంతో తిక్కన వ్యక్తీకరించాడు. (సంపా.)

తే. అతని యనుజుండు సూర్యదత్తాహ్వయుండు । సమద సైనిక నానాస్త్ర శస్త్ర బహుళ
దీప్తిజాలక ప్రతిహత దినకరాంశు। రాజియై చనుదెంచె సంరంభ మెసఁగ. 148

ప్రతిపదార్థం: అతని+అనుజుండు= మదిరాశ్వుడి తమ్ముడు; సూర్యదత్త+ఆహ్వయుండు= సూర్యదత్తుడనే పేరు కలవాడు; సమద= మదించిన; సైనిక= సైనికుల యొక్క; నానా+అస్త్రశస్త్ర= పెక్కురకాలైన అస్త్రశస్త్రాల యొక్క; బహుళదీప్తిజాలక= పెక్కు వెలుగుల గుంపుల చేత; ప్రతిహత= నిరోధించబడిన; దినకర+అంశురాజి+ఐ= సూర్యకిరణాల సమూహం కలవాడై; సంరంభము+ఎసఁగన్= ఆటోపం అతిశయించగా; చనుదెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: మదిరాశ్వుడి తమ్ముడి పేరు సూర్యదత్తుడు. మదించిన సైనికుల అనేక రకాల అస్త్రశస్త్రాల విస్తారమైన వెలుగులు సూర్యకిరణాల ప్రకాశాన్ని తలదన్నుతున్నట్లుండగా ససైన్యుడై త్వరత్వరగా అట్టహాసంగా యుద్ధరంగానికి వచ్చాడు.

విశేషం: అలం: అతిశయోక్తి. సూర్యదత్తుడనే పేరులోనే కాంతిగుణం ఉన్నది. అతడి సైన్యాల శస్త్రాస్త్రాల కాంతులు సూర్యకాంతిని కూడా తలదన్నేటట్లున్నాయన్న అతిశయోక్తి కాంతిని కాంతిమంతం చేస్తున్నది. దానికి తగినట్లు తిక్కన బంధౌజ్జ్వల్యం, దీప్తరసత్వం అనే లక్షణాలు గల శబ్దార్థగుణరూపమైన కాంతిగుణాన్ని పోషించటం ఔచిత్యం. (సంపా.)

ఉ. తెల్లని జోడు పెట్టుకొని తీవ్రగతిం జనుదెంచె మత్స్య భూ
వల్లభు నగ్ర నందనుఁడు వైరి మదాపహ విక్రమ ప్రకా
రోల్లసితుండు వన్యబల ముద్ధతిఁ గొల్చు మృగేంద్రరేఖ శో
భిల్లుచు నుండ శంఖుఁడు విభీషణ శంఖనినాద మొప్పఁగన్. 149

ప్రతిపదార్థం: వైరిమద= శత్రువుల గర్వమును; అపహ= పడగొట్టు; విక్రమప్రకార= శౌర్యగతితో; ఉల్లసితుండు= శోభించేవాడు; మత్స్యభూవల్లభు= విరటుని యొక్క; అగ్రనందనుఁడు= పెద్దకుమారుడు; శంఖుఁడు= శంఖుడనేవాడు; తెల్లనిజోడు పెట్టుకొని= తెల్లని కవచం తొడుగుకొని; వన్యబలము= అరణ్యంలోని మృగాల సమూహం; ఉద్ధతిన్+కొల్చు= దర్పముతో సేవించే; మృగేంద్రురేఖ= మృగరాజైన సింహం యొక్క స్థితి; శోభిల్లుచున్+ఉండన్= ప్రకాశిస్తూఉండగా; విభీషణ శంఖనినాదము= మిక్కిలి భయంకరమైన శంఖధ్వని; ఒప్పఁగన్= తగిన విధంగా; తీవ్రగతిన్= మిక్కిలి వేగంగా; చనుదెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: విరాటుడి పెద్ద కుమారుడు శంఖుడనేవాడు తెల్లని కవచం ధరించి భయంకరమైన శంఖ నినాదం చేస్తూ, వన్యమృగాలు కొలువగా వచ్చే మృగరాజైన సింహంయొక్క ఠీవితో, శత్రువుల గర్వాన్ని హతమార్చే శౌర్యంతో ప్రకాశిస్తూవున్నవాడై, తెల్లని తీవ్రమైన గమనంతో వచ్చాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. విరాటరాజు పెద్ద కొడుకు శంఖుడు. సైన్యబలం విరటుడిది కావటంతో ఇతడికి స్వీయబలమే ఆధారం. మృగాల మీదకు లంఘించే సింహంవలె శత్రుసైన్యాలమీద దాడి చేసేపరాక్రమం అతడి ప్రత్యేకత. అతడి శంఖారావం విభీషణం. అది సింహగర్జనవంటిది. అర్థవ్యక్తి అనే శబ్దార్థగుణాలు పాత్రోచిత స్వభావ వ్యక్తిత్వం ధ్వనించేటట్లు రచించడం తిక్కన గుణవద్రచనా శిల్పం. (సంపా.)

వ. మఱియు ననేక యోధవీరులు వివిధ వాహనారూఢులై గాఢసన్నాహంబులగు నిజవ్యూహంబులతో నేతెంచు చుండిరి; విరాటుండు బలంబులం గూర్చికొను తలంపునం బురబహిరంగణంబునం గొండొకసేపు నిలిచె; నట్టి సమయంబున ధర్మతనయుం డనిలతనయ మాద్రీతనయుల 'నంతంతం బొడసూపి నిలువుం'డని నిపుణంబుగా నియోగించి, తానును మత్స్యమహీవల్లభు నల్లనఁజేరి యిట్లనియె. 150

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= ఇంకనూ; అనేక యోధవీరులు= పెక్కురు యుద్ధవీరులు; వివిధ వాహన+ఆరూఢులు+ఐ= అనేకవిధములైన వాహనాలెక్కివచ్చినవారై; గాఢసన్నాహంబులు+అగు= గట్టి యుద్ధపుటేర్పాట్లు కలిగిన; నిజవ్యూహంబులతోన్= తమ తమ సేనల పన్నాగాలతో; ఏతెంచుచున్+ఉండిరి= వస్తూఉన్నారు; విరాటుఁడు= విరటుడు; బలంబులన్= సైన్యాలను; కూర్చుకొను తలంపునన్= సిద్ధం చేసికొనే యోచనతో; పురబహిరంగణంబునన్= ఊరిబయట; కొండొకసేపునిలిచెన్= కొంతకాలం నిలిచాడు; అట్టిసమయంబునన్= అటువంటి వేళలో; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; అనిల తనయ= భీమసేనుడిని; మాద్రీతనయులన్= నకుల సహదేవులను; అంతంతన్+పొడ+చూపి= అక్కడక్కడ కనబరచుకొని; నిలువుండు+అని= అగుడని; నిపుణంబుగాన్= నేర్పరితనంతో; నియోగించి= ఉండుటకు ఉత్తర్వు చేసి; తానును= తానుకూడా; మత్స్యమహీవల్లభున్= విరాటరాజును; అల్లనన్= మెల్లగా; చేరి= దగ్గరై; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అనేక యుద్ధవీరులు నానా వాహనాలను ఎక్కి, దృఢసన్నాహాలతో తమ తమ ఎత్తుగడలతో వస్తున్నారు. విరాటుడు సేనలను కూర్చుకొనే యోచనలతో ఊరి బయట కొంతసేపు నిలిచాడు. ఆ సమయంలో ధర్మరాజు; భీమ నకుల సహదేవులను అక్కడక్కడ తమ్ము 'కనబరచుకొని నిలువు'డని నేర్పుగా ఉత్తర్వు చేసి, తాను కూడా విరటుడి యొద్దకు తిన్నగా చేరి ఇట్లా అన్నాడు.

చ. 'ఒక ఋషిచేత నాయుధ సముత్కర మెల్లను సప్రయోగమం
త్రకముగ నభ్యసించి సమరంబునకుం గొఱయైనవాఁడ; గో

ప్రకరములన్ మరల్చుటకు బంధులు నీవును బోవ నాకు నిం

టికడన యున్కిపాడియె? ఘటింపఁగఁ బంపు రథంబు సయ్యనన్.' **151**

ప్రతిపదార్థం: ఒక ఋషిచేతన్= ఒకానొకఋషి వలన; ఆయుధ సముత్కరము+ఎల్లను= అస్త్రాల, శస్త్రాల సమూహమంతటినీ; ప్రయోగసహిత మంత్రకముగన్= మంత్రపూర్వకంగా ప్రయోగించేందుకు; అభ్యసించి= నేర్చుకొని; సమరంబునకున్= యుద్ధానికి; కొఱ+ఐనవాఁడన్= ఉపయోగపడేవాడిని; గో(ప్రకరములన్= ఆలమందలను; మరల్చుటకున్= తిరుగదోలుకొనివచ్చుటకు; బంధులు= బంధువులు; నీవును= (రాజయిన) నీవును; పోవన్= పోగా; నాకున్= నాకు; ఇంటికడన= ఇంటివద్దనే; ఉన్కి= ఉండటం; పాడియె?= ధర్మమా?; చయ్యనన్= వెంటనే; రథంబు= తేరును; ఘటింపఁగన్= సిద్ధంచేయగా; పంపు= ఆజ్ఞాపించుము.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! ఒకానొక ఋషి మూలాన శస్త్రాస్త్ర ఆయుధ ప్రయోగాదులను మంత్ర సహితంగా అభ్యసించాను. యుద్ధానికి సమర్థుడనైన వాడను. ఆలమందలను మరల్చుటకు బంధువులతో నీవు వెళ్ళగా నే నిచ్చటనే ఉండటం న్యాయమా? కనుక వేగమే నాకొరకు రథాన్ని సన్నద్ధం చేయించుము.

విశేషం: కంకుడు సన్యాసివేషంలో ఉన్నాడు. కాబట్టి ఋషి వలన అస్త్రశస్త్రాలను సమంత్రకంగా అభ్యసించినట్లు చెప్పటం బాగా అతికింది. అస్త్రాలు మంత్ర సహితమైన బాణాలు, మంత్రాలకు ఋషులు, ఛందస్సులు, దేవతలు, ప్రయోగ, ఉపసంహరణ విధానాలు మొదలైనవి ఉంటాయి. సైన్య సమీకరణ కొరకు ఊరిబయట నిలువబడిన విరాటుడికి కంకుభట్టు తనంతట తాను అస్త్ర విద్యా కోవిదుడనని పరిచయం చేసికొనటం, రాజు యుద్ధానికి పోతున్నప్పుడు అతడి సేవలో ఉన్న తాను కూడా రాజుకు సేవ చేయటం ధర్మమని చెప్పటం విరాటుడికి నచ్చాయి. అంతేకాక కంకుభట్టును చూచిననాటినుండి అపారగౌరవం కలవాడు విరాటుడు. అతడు చక్రవర్తి కాదగినవాడనే అభిప్రాయం కలిగి ఉన్నవాడు. తగిన సమయానికి తగిన విధంగా ధర్మజుడు పలుకటం ప్రకరణోచిత్యం, శత్రువీరుల చేతిలో విరాటుడు ఓడిపోతే పాండవాజ్ఞాతవాసం భగ్నమౌతుంది. కాబట్టి తమను రక్షించే ప్రభువును రక్షించుకొనటం ధర్మరాజు ధర్మనీతి. అందులో కృతజ్ఞతాది లక్షణాలు బయటకు కనబడే ఉత్తమ సేవాగుణాలు. (సంపా.)

క. అనిన విని యియ్యకొను న । మ్మనుజాధీశ్వరునితోడ మఱియు నతం డి

ట్లనుఁ, బవనతనయుఁ గవలం । గొని సమరంబునకుఁ బోవఁ గోరెడు మదితోన్. **152**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్+విని= అనగా విని; ఇయ్యకొను= ఒప్పికొనినట్టి; ఆ+మనుజ+అధీశ్వరునితోడన్= ఆ విరాటరాజుతో; మఱియున్= ఇంకను; అతండు= ఆ ధర్మజుడు; పవనతనయున్= వాయునందనుడైన భీముడిని; కవలన్+కొని= అమడలయిన నకుల సహదేవులను పిలుచుకొని; సమరంబునకున్= యుద్ధానికి; పోవన్+కోరెడు= వెళ్ళటానికైకోరే; మదితోన్= మనస్సుతో; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అంటున్నాడు.

తాత్పర్యం: అనగా విని ఇష్టపడిన ఆ రాజుతో ధర్మజుడు ఇంకా భీమసేనుడిని నకుల సహదేవులను తీసికొని యుద్ధానికి వెళ్ళవలెననే అభిప్రాయంతో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: యుద్ధంలో పాల్గొనటానికి వీలున్న వాళ్ళందరినీ విరాటుడు పిలుస్తున్నాడు. దండులో చేర్చుకొనటానికి ఊరిబయట నిలుచున్నాడు. పాండవులలో యుద్ధం చేయగలవారు ప్రస్తుతం కంకుడు, వలలుడు, దామగ్రంథి, తంత్రీపాలుడు అనే పేర్లతో విరాటుడికి పరిచయమైన ధర్మజ, భీమ, నకుల, సహదేవులు. వీరు సేవలలో ప్రవేశించేటప్పుడు సమయం వస్తే యుద్ధాలలో

పాల్గొంటామని చెప్పారు కూడా. దానిని తగిన సమయంలో జ్ఞాపకం చేసి, వారికి కూడా యుద్ధంలో సహాయం చేసే అవకాశం కలిగించాలని సంకల్పించటం ధర్మరాజు వ్యూహం. చిన్నపామునైనా పెద్ద కర్రతో కొట్టాలన్న నీతిని ధర్మరాజు పాటించాడు. (సంపా.)

సీ. 'మన వలలుండు లావున బంటుతనమున । జను లెఱుంగఁగ సడిసన్నవాఁడు;
మంచిమగండు దామగ్రంథి యసమసం । గ్రామకేళీ గాఢ కౌతుకుండు,
వినుము, తంత్రీపాలుఁడును దుర్దమారాతి । మర్దనచాతుర్య మహిత భుజుఁడు;
మున్నును వీరలు మువ్వుర కడఁకల । కొలఁదు లే నెఱుఁగుదుఁ గొంతకొంత;

తే. యెక్కఁదగునట్టి యరదంబు లిచ్చి వీరి । ననికిఁ దోకొనిపోక కార్యంబు నాకుఁ
జూడ!' ననవుడు మేదినీశుండు హర్ష । నిర్భరాత్మకుఁ డై శతానీకుఁ జూచి. 153

ప్రతిపదార్థం: మన వలలుండు= మనవాడయిన ఈ వలలుడు (భీముడు); లావునన్= బలంలో; బంటుతనమునన్= పరాక్రమంలో; జనులు+ఎఱుంగఁగన్= ప్రజలు తెలిసేటట్లుగా; సడి+చన్నవాఁడు= పొగడ్తగన్నవాడు (అనింద్యుడు); మంచిమగండు= మేటి వీరుడైన; దామగ్రంథి= దామగ్రంథి అనే పేరుతో పిలువబడేవాడు (నకులుడు); అసమ= సాటిలేని; సంగ్రామకేళీ= యుద్ధక్రీడలో; గాఢకౌతుకుండు= దృఢమయిన ఆసక్తి ఉన్నవాడు; వినుము= ఇంకను వినుము; తంత్రీపాలుఁడును= తంత్రీపాలుడు కూడా (సహదేవుడును); దుర్దమ= గెలువరాని; అరాతిమర్దన= శత్రుసంహారంలో; చాతుర్య= నేర్పుగల; మహితభుజుఁడు= గొప్ప భుజబలమున్నవాడు; మున్నును= ఇదివరకుకూడా; వీరలు మువ్వుర= వీరి ముగ్గురి యొక్క; కడఁకల= పరాక్రమాలయొక్క; కొలఁదులు= శక్తులు; కొంతకొంత= ఒక్కింత ఒక్కింత; ఏన్+ఎఱుఁగుదున్= నాకు తెలియును; ఎక్కన్+తగునట్టి= ఎక్కటానికి తగిన; అరదంబులు+ఇచ్చి= తేరులనిచ్చి; వీరిన్= ఈ ముగ్గురను; (అనగా వలలుడిని దామగ్రంథి, తంత్రీపాలురను); అనికిన్= యుద్ధానికి; తోకొనిపోక= పిలచుకొనిపోవటం; నాకున్+చూడన్= నాకు చూడగా; కార్యంబు= చేయవలసినపని; అనవుడున్= అనగా; మేదినీ+ఈశుండు= రాజు విరాటుడు; హర్షనిర్భర+ఆత్మకుఁడు+ఐ= సంతోషంతో నిండిన మనసు కలవాడై; శతానీకున్+చూచి= శతానీకుడిని చూచి.

తాత్పర్యం: 'ఓ రాజా! మన వలలుడు బలంలోనూ, పరాక్రమంలోనూ మహావీరుడు, ప్రజల పొగడ్తలందినవాడు. మేటివీరుడైన దామగ్రంథి సాటిలేని యుద్ధక్రీడలో ఆసక్తికలవాడు. వినుము. తంత్రీపాలుడు శత్రు సంహార చాతుర్యంగల భుజబలం కలవాడు. ఇదివరకు ఈ ముగ్గురకున్న శక్తులను ఇంచించుక నే నెఱుగుదును. వీ రధిష్ఠించదగిన రథాలను ఒసగి యుద్ధానికి వీరిని పిలిచికొనిపోవటం తగినపనిగా నాకు తోస్తున్నది' అని కంకుడు (ధర్మజుడు) అనగా విరాటుడు సంతసం నిండిన మనస్సుతో శతానీకుడిని చూచి. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం.)

విశేషం: భీమ నకుల సహదేవులను (వలల, దామగ్రంథి, తంత్రీపాలురను) పరిచయం చేసేతీరు ధర్మరాజు అర్థవ్యక్తి గుణసామర్థ్యాన్ని ప్రదర్శిస్తున్నది. 'మన వలలుడు' అన్న మాట చనువును, అభిమానాన్నీ తెలిపే పలుకు. కంకుడి తరువాత విరాటుడికి బాగా పరిచయమైనవాడు వలలుడు. అతడు బలంలో పౌరుషంలో ప్రజలలో బాగా పేరుమోసి ఉన్నాడు. అతడిని వెంట తీసికొని పోవటం విరాటుడి బలానికే బలంగా ఉంటుందన్నట్లు చెప్పాడు. అతడు రక్షగా ఉండదగిన శక్తి. ఇక దామగ్రంథి అశ్వశిక్షకుడు. సహజంగా మేటి వీరుడు. యుద్ధాలంటే సంబరపడేవాడు. అశ్వసేనకు తరిఫీదునిచ్చే ఆ ప్రధానోద్యోగిని

మరచిపోతే ఒక అశ్వయుద్ధనిపుణుడిని విస్మరించినట్లే. అందువలన అతడి సాయం అవసరం. ఇక తంత్రీపాలుడు గోరక్షకుడు. అతడూ శత్రువులను మర్దించటంలో అనుభవమున్న భుజబలుడు. పైపెచ్చు శత్రువులు ఆక్రమించింది గోగణాన్ని. దాని కధిపతి తంత్రీపాలుడు. తన అధీనంలో ఉన్న గోవులను ఆక్రమించిన శత్రువులను మర్దించగల అతడికి అవకాశం కలిగించటం అవసరం అని చెప్పినట్లయింది. ఆ ముగ్గురిని గురించి కంకుడికి స్వయంగా తెలుసు. వారు రథికులుగా యుద్ధంలో పాల్గొనదగినవారని కంకుడి హితవు. ఈ ముగ్గురి సహాయం అప్పట్లో విరాటుడికి ఎంతో అవసరం. పెరట్లో ఉన్న కల్పవృక్షాలను జ్ఞాపకం చేసినట్లు ఉన్నవి కంకుడి మాటలు. అందుకే విరాటుడు 'హర్షనిర్భరాత్ము'డైనాడు. తన తమ్ముడైన శతానీకుడిని చూచి అభిమానంతో, రాజగౌరవంతో వారి వారి యోగ్యతలకు తగిన రథాల నిప్పించుమని ప్రత్యేకంగా పేర్కొన్నాడు. కంకుభట్టు సలహాతో విరాటుడు కృతార్థుడైనట్లున్నాడు. ఆ తరువాత సైనికుల సమీకరణకు అతడు ప్రయత్నించినట్లు కూడా లేదు. అవసరం కూడా లేదు. చేరవలసిన ఈ రథికులు ముగ్గురూ సహాయకులుగా చేరటానికే విరాటుడు ఊరి బయట నిలిచినట్లున్నది కథ. ఊరి బయటనే ఈ ముగ్గురూ ఒకచోట కనబడటానికి వీలున్నది కూడా. వారు ఉద్యోగాలలో చేరిందీ, యుద్ధోద్యోగంలో చేరిందీ అదే రంగం కావటం నాటకీయమైన రామణీయకం. (సంపా.)

వ. కంక వలల దామగ్రంథి తంత్రీపాలురం జూపి యిట్లనియె. 154

తాత్పర్యం: కంక, వలల, దామగ్రంథి, తంత్రీపాలురను చూపి ఇట్లా అన్నాడు.

మ. 'రథముల్ మంచివి గాఁగ నాలు గతిశీఘ్రవ్యాప్తి సత్త్వంబులం
బ్రథితంబైన తురంగమోత్కరము సంగ్రామర్హ్వచాపంబు ల
శ్లథవర్మంబులు వీరికిమ్ము; రణలీలాదక్షతన్ మన్మనో
రథముం దీర్పఁగ వీర లోపుదురు దోర్గర్వం బఖర్వంబుగన్.' 155

ప్రతిపదార్థం: రథముల్= తేరులు; మంచివి+కాఁగన్= శ్రేష్ఠమైనవిగా (ఎన్నికచేసి); నాలుగు= నాలుగింటిని; అతి శీఘ్రవ్యాప్తి సత్త్వంబులన్= మిక్కిలి వేగంగా పోవటంలోను, బలంలోనూ; ప్రథితంబు+ఐన తురంగమ+ఉత్కరము= ప్రసిద్ధి కెక్కిన గుఱ్ఱాల సముదాయాన్నీ; సంగ్రామ+అర్హచాపంబులు= యుద్ధానికి తగిన విండ్లను; అశ్లథవర్మంబులు= చీల్చటానికి వీలులేని గట్టి కవచాలను; వీరికిన్+ఇమ్ము= కంక, వలల, దామగ్రంథి, తంత్రీపాలురనే వీరి కీయవలసింది; రణలీలాదక్షతన్= యుద్ధంచేసే నేర్పుతో; దోర్గర్వంబు= భుజగర్వం; అఖర్వంబుగన్= మొక్కపోకుండా; మత్+మనోరథమున్+తీర్పఁగన్= నా కోరిక నెరవేర్చటానికి; వీరలు+ఓపుదురు= వీరు సమర్థులు.

తాత్పర్యం: నాలుగు మంచి రథాలను ఎన్నిక చేయండి; వేగమూ శక్తీ కలిగిన మేలి గుఱ్ఱాలను ఆ రథాలకు పూన్చవలసింది; యుద్ధానికి తగిన ధనుస్సులను, చీల్చుటకు వీలులేని గట్టి కవచాలను కంక, వలల, దామగ్రంథి, తంత్రీపాలురనే వీరికి ఈయవలసింది. యుద్ధక్రీడా దక్షులుగా నా కోరికను నెరవేర్చగల శక్తి, మొక్కవోని భుజబలం కళ వీరికున్నది.

విశేషం: కంక, వలల, దామగ్రంథి, తంత్రీపాలుర బలపరాక్రమాల మీద విరటుడి కేర్పడిన నమ్మకం ఈ పద్యంలో ధ్వనించింది. ఇది భావి కథార్థధ్వని కూడా. (సంపా.)

వ. అనిన నతం'డట్ల చేయుదు'నని వారలం దోడ్కొని చని సమస్తంబును సన్నద్ధంబు గావించి, యంగరాగ మాల్యాంబరాభరణంబుల నలంకృతులం జేసినం గైకొని, తమయంతవట్టునుం గూడుకొని సూతకృత్యంబులకుం దార చాలి, రథంబులు దోలికొని చనుదెంచిరి; తదనంతరంబ. 156

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; అతండు= ఆ శతానీకుడు; అట్లు+అ చేయుదున్+అని= ఆ విధంగానే చేస్తానని; సమస్తంబును= అన్నిటిని; సన్నద్ధంబు+కావించి= సిద్ధంచేసి; అంగరాగమాల్య+అంబర+ఆభరణంబులన్= శరీరాలంకారానికి అవసరమైన మైపూతలు, దండలు, దుస్తులు, నగలు మొదలగువాటితో; అలంకృతులన్+చేసినన్= అలంకరించబడినవారినిగా చేయగా; కైకొని= తీసికొని (స్వీకరించి); తమ అంత+పట్టున్+కూడుకొని= తామందరూ కలసి; సూతకృత్యంబులకున్= సారథులు చేసే పనికి కూడా; తారు+అ చాలి= తామే తగినవారై; రథంబులు= రథాలను; తోలికొని= తోలికొంటూ; చనుదెంచిరి= వెళ్ళారు; తదనంతరంబు+అ= ఆమీదట.

తాత్పర్యం: ఆ శతానీకు డట్లే చేస్తానని వారిని తీసికొనిపోయి, అన్నిటిని సిద్ధంచేసి అంగరాగాదులచేత అలంకరించబడినవారినిగా చేయించగా వారు స్వీకరించారు. తామంతా కలిసి సారథి పనులు తామే చూచుకొంటూ కంక, వలల, దామగ్రంథి, తంత్రీపాలురు వెళ్ళారు. ఆ తరువాత.

విశేషం: సారథులను సమకూర్చుమని విరటు డనలేదు. ధర్మరాజాదులు కోరలేదు. అప్పటికే సారథుల కొరత ఏర్పడిందేమో! ఏమైనా రథిక సారథ్య ధర్మాలను స్వయంగా నిర్వహించుకొనే మేటి వీరులు పాండవులు. (సంపా.)

సీ. గంధ దంతావళ కర్ణమారుతహతిఁ । గాంతారములు చాఁపకట్టువడఁగ,
రథ ఘోషమునఁ బ్రతిరవమిచ్చునద్రులు । భయమున వాపోవు భంగి నుండఁ,
దురగ ఖురోద్ధూత ధూళి దన్బెరసిన । వననిధి పిండలివండు గాఁగ,
బహుళపదాతి దుర్భరభార మడరిన । నురగకూర్మంబు లొండొదంటిఁ బొంద

తే. సైన్యముల నడిపించె నుత్సాహలీల । యతిశయిల్లంగ సంరంభ మగ్గలింప
బరవసము మిక్కుటంబుగఁ బసులు సన్న । జాడఁ గై కొని యమ్మత్స్యజనవిభుండు. 157

ప్రతిపదార్థం: గంధ దంతావళ కర్ణమారుతహతిన్= మదపుటేనుగుల యొక్క చెవులు విసరుటచే కలిగిన గాలి తాకిడికి; కాంతారములు= అడవులు; చాపకట్టు+పడఁగన్= చాపచుట్టవలె పడిపోగా, రథఘోషమునన్= తేరుల శబ్దానికి, ప్రతిరవము+ఇచ్చు= బదులుపలుకే (పలుకురాయివలె ప్రతిధ్వనించే); అద్రులు= కొండలు; భయమునన్= భయంచేత; వాపోవుభంగిన్+ఉండన్= దుఃఖిస్తు బిగ్గరగా అరుస్తూవున్నట్లుండగా; తురగ= గుర్రాలయొక్క; ఖుర= గొరిజలచేత; ఉద్ధూత= రేగగొట్టబడిన; ధూళి= దుమ్ము; తన్+బెరసినన్= తన్ను కప్పగా; వననిధి= సముద్రం; పిండలివండుకాఁగన్= చిక్కని బురదకాగా, బురదముద్దకాగా; బహుళ= విస్తారమైన; పదాతి= కాల్బలాల యొక్క; దుర్భర= భరించరాని; భారము= బరువు; అడరినన్= ఎక్కువ కాగా; ఉరగకూర్మంబులు= భూమిబరువును మోస్తున్న ఆదిశేషువూ (పాము), ఆది కూర్మం (తాబేలూ); ఒండొంటిన్+పొందన్= ఒకదానికొకటి చేరగా; ఆ+మత్స్య జనవిభుండు= ఆ విరాటరాజు; ఉత్సాహలీల అతిశయిల్లంగన్= సంతసం ఎక్కువకాగా; సంరంభము+అగ్గలింపన్= ఆటోపం అతిశయించగా; బరవసము= ధైర్యం; మిక్కుటంబుగన్= అతిశయంకాగా; పసులు= ఆవులు; చన్నజాడన్= వెళ్ళిన బాటను; కైకొని= పొంది; సైన్యములన్= సేనలను; నడిపించెన్= ముందుకు సాగేటట్లు నడిపించాడు.

తాత్పర్యం: మదపుటేనుగుల చెవిగాలుల దెబ్బచేత అరణ్యాలు చాపకట్టగా పడ్డాయి. రథఘోషల చేత ప్రతిశబ్దమిచ్చే కొండలు భయంచేత అరుస్తూ దుఃఖించేటట్లుగా ఉండినవి. గుర్రాల కాలిగిట్టలచేత ఎగదన్నబడిన దుమ్ము కప్పుకొనగా సముద్రం బురదముద్ద అయింది. గొప్ప కాల్బలం యొక్క భరించరాని బరువుచేత అతిశయింపగా ఆదిశేషుడూ, ఆదికూర్మమూ ఒకదానినొకటి తాకినవి. ఇట్లా విరాటరాజు ఉత్సాహం ఎక్కువకాగా, ఆటోపం అతిశయించగా, ధైర్యంతో, ఆవులు వెళ్ళిన మార్గాన్ని గుర్తించి సైన్యాలను నడిపించాడు.

విశేషం: అలం: అతిశయోక్తి, యథాసంఖ్యం. సీసపద్య పాదాలు నాలుగింటిలో వర్ణించిన గజ, రథ, తురగ, పదాతుల (చతురంగబలాల) విజృంభణం అతిశయంగా చెప్పి, ఎత్తుగీతిలో నాలుగు రకాలుగా నడిపించిన పద్ధతులతో క్రమంగా అన్వయింపచేయటం అతిశయోక్తి యథాసంఖ్యాలంకారాల సార్థక ప్రయోగం. ఏనుగుల చెవులగాలికి అడవులు చాపకట్టుగా పడేటట్లు నడపటం ఉత్సాహం అతిశయించటం వలన సాధ్యపడింది. రథఘోషకు కొండలు మారుమ్రోగి, దుఃఖిస్తున్నట్లుండటం సైన్యసంరంభం అతిశయించటం వలన ఏర్పడింది. గుర్రాల గిట్టల తాకిడి వలన రేగిన దుమ్ము సముద్రాన్ని బురదముద్ద చేయటం పరాక్రమ పారవశ్యంతో అశ్వసేనలను నడపటం వలన ఏర్పడింది. పశువులు పోయిన బాట కనబడటంతో బహుళ పదాతి సేన వేగంగా నడిచింది. ఆ నడక వేగానికి ఏర్పడిన భూభారాన్ని ఆదిశేషుడూ, ఆదికూర్మమూ కలిసి మోయవలసి వచ్చింది. చతురంగబల ప్రభావాన్ని వర్ణించే ఈ పద్యంలో బలాలగతుల వలన ఏర్పడిన సైన్యోత్సాహాన్ని క్రమదశలలో వర్ణించటం ఈ పద్య శిల్ప విశేషం. విరాటుడి నాయకత్వం విజయసూచకమని ధ్వని. చతురంగబల మర్దనంలో పాండవ వీరచతుష్టయ పరాక్రమం పరోక్షంగా ధ్వనింపజేయటం ఆలోచనామృతం.(సంపా.)

వ. ఇట్లు చని కూడముట్టిన. 158

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా వెళ్ళి వెన్నంటి తాకగా, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. విరటు బలంబుఁ ద్రిగర్తే। శ్వరు బలముం జెలఁగ నార్చి వడిఁ దాఁకె భయం
కరనాద మేదురములగు। శరనిధు లొండొంటిఁ దాఁకుచందం బమరన్. 159

ప్రతిపదార్థం: విరటుబలంబున్= విరటుడి సైన్యమూ; త్రిగర్త+ఈశ్వరుబలమున్= త్రిగర్తరాజైన సుశర్మయొక్క సైన్యమూ; చెలఁగన్= ఉత్సాహంతో; ఆర్చి= సింహనాదాలు చేసి; వడిన్= తొందరగా; భయంకరనాదమేదురములు+అగు= గొప్పశబ్దాలతో దట్టమయిన; శర నిధులు= సముద్రాలు; ఒండొంటిన్= ఒకదానినొకటి; తాఁకుచందంబు= ఢీకొన్న విధంగా; అమరన్= ఒప్పగా; తాఁకెన్= ఎదుర్కొనగా.

తాత్పర్యం: విరటుడి సైన్యం, సుశర్మ సైన్యం పెచ్చుపెరిగి సింహనాదాలతో శీఘ్రంగా ఎదుర్కొన్నాయి. ఆ తాకిడి - సముద్రాలు ఒకదానితో మరొకటి భయంకర శబ్దాలతో ఘర్షణ పడ్డట్లుగా ఉన్నది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

మ. గుణరావంబుఁ గృపాణ ఘట్టన రవక్షోభంబునుం, గింకిణీ
క్వణన వ్యావృత హేషితస్వనములున్, ఘంటా నినాదాత్త పో
షణ నానాపటు బృంహిత ధ్వనియు, శశ్వద్గాఢమై పేర్చినన్
రణనం బించుక దోఁప లేద బహుతూర్యశ్రేణి నా సేనలన్. 160

ప్రతిపదార్థం: గుణరావంబు= అల్లెత్రాటిశబ్దమూ; కృపాణ= కత్తుల యొక్క; ఘట్టనరవ= రాపిడి వలన కలిగిన శబ్దం వలని; క్షోభంబునన్= కలతయూ; కింకిణీక్వణన= మువ్వల శబ్దాలచేత; వ్యావృత= వ్యాపించిన; హేషిత స్వనములున్= గుఱ్ఱాల సకిలింత చప్పుడులున్నూ; ఘంటానినాద= ఘంటల శబ్దాలతో; ఆత్త= పొందబడిన; పోషణ= పెంపుగల; నానాపటు బృంహితధ్వనియున్= అనేకములయిన ఏనుగుల ఘీంకారశబ్దాలున్నూ; శశ్వత్+గాఢమై పేర్చినన్= స్థిరమై దట్టమై విజృంభించగా; ఆ సేనలన్= ఆ సైన్యాలలో; బహుతూర్యశ్రేణిన్= అనేకాలైన వాద్యాల (నాదాల) వరుసలలోని; రణనంబు= ధ్వని; ఇంచుక= కొద్దిగా కూడా; తోఁపలేదు+అ= వినిపించనేలేదు.

తాత్పర్యం: జ్యానాదాలు, కత్తుల ఘట్టనంచే కలత చెందించే శబ్దాలు, మువ్వల సవ్వడులతో వ్యాపించే గుఱ్ఱాల సకిలింతలు, ఘంటా నినాదాలతో గూడిన అనేక విధాలైన ఏనుగుల ఘీంకారశబ్దాలు కలిసి కోలాహలంగా విస్తరించే సరికి, ఆ సేనలో పెక్కువరుసలలో మ్రోగుతున్న తూర్యధ్వనులు కొద్దిగాకూడా వినిపించలేదు.

విశేషం: చతురంగ బలాలు చేసే సవ్వడి తూర్యనాదాల ధ్వని కంటె మించిందని చెప్పే ఈ వర్ణనం విశిష్టం. తూర్యనాదాలు సైన్యాలకు ఉత్సాహ ప్రేరకాలు. వాటి పని లేకుండానే సహజమైన ఉత్సాహాన్ని సేనలు ప్రదర్శిస్తున్నాయని ధ్వని. (సంపా.)

విరాట సుశర్మల సైన్యంబు సంకులంబుగాఁ బోరుట (సం.4-31-1)

వ అట్టి సమయంబున. 161

తాత్పర్యం: అటువంటి సమయంలో.

సీ. ఒండొంటితోఁ దాఁకి మండెడునవియును, । జిందముల్ పొడిపొడి సేయు నవియు.
గట్టి మైమఱువులు దట్టముల్ గావించు । నవియును, నెఱను నోనాడునవియు,
నెట్టుపైఁ బడి మేని నెగయించునవియును । దల నేల డొల్లంగఁ దాఁకు నవియు,
నిరుమెయిఁ దొలిచి బె ట్టిలఁ దూఱు నవియును, । నలువుర నేవుర నాఁటు నవియు.

తే. నైన శరములు గనుఁగొని యాడి యాడి । నారదుఁడు పిచ్చలింపంగ వీరకేళి
సలిపె నుద్ధతిమై ధనుర్బలము లడరి । లావు వెరవును నెఱయఁ జలంబు మెఱయ. 162

ప్రతిపదార్థం: ఒండొంటితోన్+తాఁకి= ఒకదానితో ఇంకొకటి ఢీకొని (ఒరసికొని); మండెడు+అవియును= మండుతున్నవీ; చిందముల్ పొడిపొడి+ చేయునవియున్= శంఖాలను పొడిపొడిగా చేసేవీ; గట్టిమైమఱువులు= దృఢమైన కవచాలను; దట్టముల్ కావించు నవియును= సల్లుపడేటట్లు చేసేవీ; నెఱను నోనాడునవియున్= మర్మస్థానాలను బాధించేవీ; నెట్టుపైన్+పడి= మిక్కిలిగా మీదపడి; మేనికిన్= శరీరాన్ని; ఎగయించునవియును= ఎగురగొట్టేవీ; నెఱచు నోనాడునవియును= మర్మస్థానాలను బాధించేవీ; నెట్టుపైన్+పడి= మిక్కిలిగా మీదపడి; మేనిన్= శరీరాన్ని; ఎగయించునవియును= ఎగురగొట్టేవీ; తలనేలడొల్లంగన్+తాఁకునవియున్= తల భూమిమీద దొర్లేటట్లుగా గ్రుచ్చుకొనేవీ; ఇరుమెయిన్+తొలిచి= రెండు శరీరాలను చీల్చుకొని; బెట్టు= తీవ్రంగా; ఇలన్+తూఱు+అవియును= నేలమీద దూసుకు పడేవీ; నలువురన్+ నల్గురిని; ఏవురన్= అయిదుగురను; నాటు+అవియున్+ఐన= గ్రుచ్చుకొనేవిగా అయిన; శరములు= అమ్ములను; కనుఁగొని= చూచి; నారదుఁడు= నారద మహర్షి; అడి ఆడి= ఆనందంతో

నాట్యం చేసి చేసి; పిచ్చలింపంగన్= అతిశయిచేటట్లు; ఉద్ధతిమైన్= దర్పంతో; ధనుర్బలములు= ధనుస్సును పట్టిన సైనికులు; అడరి= అతిశయించి; లావు= బలం; వెరవును= ఉపాయాన్ని; నెఱయన్= ప్రకటించేటట్లు; చలంబు= మాత్సర్యం; మెఱయన్= అతిశయించగా; వీరకేళి= వీరవిహారం; సలిపెన్= చేశాయి.

తాత్పర్యం: (యుద్ధరంగంలో) ఒకదానినొకటి ఒరసికొని మండుతున్నవీ, శంఖాలను పొడిపొడి చేసేవీ, గట్టి కవచాలను చీల్చేవీ, మర్మస్థానాలను బాధించేవీ, తలలు నేలమీద పడి దొర్లేటట్లు చేసేవీ, మేని రెండు వైపులా తొలిచి చీల్చేవీ, నలుగురినీ, అయిదుగురినీ ఒకేసారి గ్రుచ్చి చంపేవీ అయిన బాణాల భంగిమలను చూచి నారదుడు ఆనందంతో నాట్యం చేయగా విలుకాండ్రు గర్వంతోకూడిన వింటి నేర్పుతో బలాన్నీ, ఉపాయాన్నీ, మాత్సర్యాన్నీ ప్రదర్శిస్తూ వీరవిహారం చేశారు.

విశేషం: అలం: ఉల్లేఖం, యథాసంఖ్యం, అంత్యానుప్రాసం. ఇందులో విలుకాండ్రు బాణప్రయోగ విద్యాతో రణరంగంలో వీరవిహారం చేసిన తీరును ఉల్లేఖంగా వర్ణించాడు తిక్కన. వీరకేళిలో నాలుగు రకాలైన అంశాలున్నాయి. 1. ఉద్ధతితో అడరటం. 2. లావు మెరయటం, 3. వెరపు మెరయటం. 4.చలం మెరయటం. ఉద్ధతితో ప్రయోగించే వీరకేళిలో బాణాలు పరస్పరం రాపిడిపడి మంటలు క్రక్కుతాయి. శంఖాలను నుగ్గు నుగ్గు చేస్తాయి. బలంతో కొట్టే బాణాలు కవచాలను చీలుస్తాయి. శరీర మర్మావయవాలను ఛేదిస్తాయి. ఉపాయంతో వేసే బాణాలు మీదబడి శరీరాలను బంతులవలె ఎగురవేస్తాయి; తలలను నేలకు పడవేస్తాయి. మాత్సర్యంతో వేసే బాణాలు శరీరాలను తొలుచుకుంటూ పోయి నలుగురినీ, అయిదుగురినీ ఒకేసారి చంపివేస్తాయి. ఉత్తరోత్తరాలు బలీయాలుగా చెప్పబడే ఈ బాణాల ప్రయోగ విధానాలు సారాలంకారస్ఫూర్తిని కలిగిస్తూ యథాసంఖ్యాలంకారాన్ని బలపరుస్తున్నాయి. ఉల్లేఖాలంకారం బాణ ప్రయోగ నైపుణ్యాన్ని పలురకాలుగా శ్లాఘించేది. అట్లా శ్లాఘిస్తున్నట్లు నైపుణ్యాన్ని చూచి నారదుడు నాట్యం చేసినట్లు చెప్పటం విశేషం. నారదుడు కలహప్రియుడు. ఊరక కలహం ఏర్పడితే ఆయన నాట్యం చేయడు. వీరకేళిలో కలహతీవ్రత గోచరిస్తేనే ఆనందనాట్యం చేస్తాడు. వీరకేళి తారస్థాయిని చేరితే దానిని వర్ణించగల కవిసమయం నారదనాట్యమే. అది దాని ఉత్కృష్టతకు చిహ్నం. విలుకాండ్ర వీరకేళిని విస్తృతవృత్తమైన సీసంలో వర్ణించటం ఛందశ్శిల్పం. అందులో అంత్యానుప్రాసాలంకారంతో బాణ ప్రయోగ ధ్వని పౌనఃపున్యాన్ని తిక్కన ధ్వనింపజేశాడు. (సంపా.)

వ. అప్పుడు సుభటులు గడంగి. 163

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో సుశిక్షితులయిన సైనికులు పూనుకొని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ఉ. ఏటుల మ్రొగ్గువారిఁగని యించుక కొంకక యర్మ్ము పెంపునం
బోటుల వాతఁ బోవు భటపుంగవులన్ మది మెచ్చుచున్ వడిన్
వ్రేటులఁ గ్రీడ సల్పి, పృథివిం బడు వీరులఁ ద్రొక్కి కొంచు నె
చ్చోటులనైన నగ్గలికఁ జొత్తురు నెత్తురు వఱ్ఱు సేయుచున్. 164

ప్రతిపదార్థం: ఏటుల= బాణాలదెబ్బలతో; మ్రొగ్గువారిన్= కూలేవారిని; కని= చూచి; ఇంచుక= కొద్దిగా కూడా; కొంకక= జంకకుండా; అర్మ్ముపెంపునన్= ఎదుటివారిని ఆక్రమించాలనే ఉత్సాహంతో; పోటుల= దెబ్బల; వాతన్= బారికి; పోవు= ఎదురయ్యే; భటపుంగవులన్= మేటి సైనికులను; మదిన్మెచ్చుచున్= మనసులో మెచ్చుకొంటూ; వడిన్= త్వరగా; వ్రేటులన్+క్రీడ= దెబ్బలతోఆట; సల్పి= చేసి; పృథివిన్+పడువీరులన్= భూమి మీద పడే వీరులను; త్రొక్కికొంచున్= తొక్కుకొంటూ; నెత్తురువఱ్ఱు చేయుచున్= రక్తాన్ని ప్రవాహంగా చేస్తూ; ఏ+చోటులన్+అయినన్= ఎక్కడైనా; అగ్గలికన్+చొత్తురు= శౌర్యంతో ప్రవేశిస్తారు.

తాత్పర్యం: సుశిక్షితులైన భటులు తమ ఆయుధాల దెబ్బలతో నేలకు ఒరిగిపోయేవారిపట్ల కొంచెంకూడా జాలి చూపించరు. అయితే ఎదుటివారిని ఎదుర్కొనాలని విజృంభించి తమ పోట్లకు గురియైన మేటి సైనికులను చూచి మెచ్చుకొంటారు. వడివడిగా యుద్ధంచేసి తమ ఆయుధాల దెబ్బలకు నేలమీద పడిపోయిన వీరులను త్రొక్కుకుంటూ, నెత్తురు ఏరులు పారేటట్లు చేస్తూ ఉత్సాహంతో ఏచోటికైనా వారు ముందుకు సాగిపోతారు.

సీ. ఒక్కఁడు పెక్కండ్ర కెక్కిన విచ్చియుఁ। బొదివి చెఱొకపోటు వొడుచు నెడలుఁ,
బలువు రొక్కనిమీఁదఁ బఱపిన సైరించి। నళికి పైఁ బెట్టక నిలుచు నెడలు,
దళము దళంబుతోఁ దాఁకి యగ్గలికమై। నీడఁబోవక వ్రేటులాడునెడలు,
నోహరి సాహరి నుయ్యాలచేరుగా। వెనుకొంచుఁ దెరలుచుఁ బెనఁగునెడలు

ఆ. నై యనేకభంగి నాశ్విక సేనలు। బొమ్మ లాడినట్లు పోరుచుండె
నమరగణము సిద్ధ సమితియు వేడుకఁ। జదల నిలిచి చూచి సంస్తుతింప. 165

ప్రతిపదార్థం: ఒక్కఁడు= ఒకడు; పెక్కండ్రకున్= అనేకులను; ఎక్కినన్= ఎదుర్కొనగా; విచ్చియున్= (వారు) చీలిపోయి కూడ; పొదివి= (మరల) క్రమ్ముకొని; చెఱి+ఒకపోటు= ఒకరొకరూ ఒక్కొక్క పోటు; పొడుచు= పొడుచునట్టి; ఎడలున్= ప్రదేశాలూ; పలువురు= చాలామంది; ఒక్కనిమీఁదన్= ఒకడిపై; పఱపినన్= వేగంతో వచ్చిపడగా; సైరించి= ఓర్చుకొని; అళికి= జంకి; పైన్+పెట్టక నిలుచునెడలు= పైకిపోక నిలిచే చోటులు; దళము దళంబుతోన్+తాఁకి= గుర్రాల సైన్య విభాగం మరొక గుర్రాల సైన్య విభాగంతో తలపడి; అగ్గలికమైన్= ఎక్కువగా; ఈడన్+పోవక= వెనుకంజవేయక; వ్రేటులాడు+ఎడలున్= దెబ్బలాడే తావులు; ఓహరిసాహరిన్= నేనంటే నేనంటూ (అహమహమికతో); ఉయ్యాలచేరుగాన్= ఊయలతాడువలె (తాడు ఉయ్యాలవలె); వెనుకొంచున్= వెనుకకు ఒరుగుతూ; తెరలుచున్= ముందుకు దూసుకొని వస్తూ; పెనఁగు+ఎడలున్= పెనగులాడే ప్రదేశాలు; ఐ= అగుచు; అనేక భంగిన్= నానా విధాలుగా; ఆశ్వికసేనలు= గుర్రపు రౌతుల సేనలు; అమరగణమున్= దేవతల సమూహాలూ; సిద్ధ సమితియున్= సిద్ధుల సమూహాలూ; చదలన్= ఆకసంలో; నిలిచి= నిలబడి; వేడుకన్= కుతూహలంతో; చూచి= చూచి; సంస్తుతింపన్= కీర్తించగా; బొమ్మలు+ఆడినట్లు= బొమ్మలు ఆడినట్లుగా; పోరుచున్+ఉండెన్= యుద్ధం చేస్తున్నాయి.

తాత్పర్యం: ఒక అశ్వికుడు పలువురు అశ్వికుల మీదకు దూసుకొని వస్తే ఆ గుంపు చీలిపోయి ఆ అశ్వికుడి పోటు నుండి రక్షించుకొని, అంతలో ఆ చీలిపోయిన గుంపులు ఒక్కటై ఆ అశ్వికుడిని రెండు వైపుల నుండి దాడి చేసి పోట్లాడే ఘట్టాలూ, పలువురు అశ్వికులు ఒకడి మీదకు దాడి చేయగా అతడు దానికి ఓర్చుకొని, జంకి దూరంగా పోకుండా, అక్కడే స్థిరంగా నిలిచి అందరితో పోరు చేసే ఘట్టాలూ, ఒక అశ్వసైన్య విభాగం మరొక అశ్వసైన్య విభాగంమీద దాడి చేసి పోరు తీవ్రంగా సాగించినా ఏ విభాగమూ వెనుదీయకుండా పరస్పరం క్రుమ్ము లాడుకొనే ఘట్టాలూ, అశ్వసేనలు పరస్పరం ఢీకొని, మేమంటే మేము అనే పెనుగులాటలో ఉయ్యాలత్రాడువలె ఒకసారి వెనుకకు ఒదుగుతూ, మరొకసారి ముందుకు పొడుచుకొని వస్తూ పోట్లాడే ఘట్టాలూ ఏర్పడి రకరకాలుగా బొమ్మలాట లాడినట్లు అశ్వికసేనలు యుద్ధం చేశాయి. ఆ యుద్ధాన్ని ఆకాశంలో దేవతలు, సిద్ధులు గుంపులు గుంపులుగా కూడి నిలిచి ఆసక్తికరంగా చూస్తూ ప్రశంసించారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. అశ్వసేనలు యుద్ధం చేసే తీరును కళ్ళకు కట్టేట్లు వర్ణించాడు తిక్కన. మిట్టమీద నిలబడి మైదానంలో జరుగుతున్న గుర్రాల రౌతుల పోరును చూస్తే ఆకాశంలో నిలబడిన దేవతలకు వలెనే మనకూ కనపడేటట్లు విహంగవీక్షణంగా

(Areal view) దర్శింప చేశాడు కవి. ఇందులో ప్రధాన లక్షణం- అశ్వసేనలు మేము గొప్పంటే మేము గొప్ప అని నిరూపించుకొనటానికి యుద్ధం చేయటం! అందువలన ఒకసారి ఒకవైపు సేన వెనుకాడినట్లు కనబడుతుంది. మరొకసారి మరొకవైపు సైన్యం వెనకాడిన ట్లౌతుంది. వెనుకబడిన సేనను మరొక సేన పోటెత్తుతున్నట్లుగా ఉంటుంది. దూరం నుండి చూస్తే గుర్రాల దండుల కదలిక ఊయల ముందుకూ వెనక్కూ ఊగుతున్నట్లు అందంగా కనపడుతుంది. ఇది మూడు రకాలుగా ఉంటుంది. ఒక రౌతు పలువురితో ఢీకొన్నప్పుడు పలువురు ఒక రౌతును చుట్టుముట్టినప్పుడు. ఒక సేనలోని విభాగం మరొక సేనలోని విభాగంతో ముఖాముఖి తలపడ్డప్పుడు. ఈ మూడూ ప్రత్యేకంగా చూచినా, సామూహికంగా చూచినా ఊయల ఊగినట్లుండటమే కాకుండా బొమ్మలాడినట్లుంటాయట! బొమ్మలాడటం అంటే పిల్లలు గుర్రాల బొమ్మలు పెట్టుకొని పోట్లాటల ఆట ఆడినట్లు కదలిక లున్నాయని ఒక అర్థం. బొమ్మలాట లాడేవారు బొమ్మలను ఆడించినట్లు ఉన్నాయని మరొక అర్థం ఏర్పడుతుంది. ఎక్కుట, విచ్చుట, పొదువుట, పోటు పొడుచుట, ఎడలుట, పఱచుట, పైఁబెట్టుట, తాకుట, వీడఁబోవుట, వ్రేటులాడుట, ఉయ్యాల చేరుగా వెనుకొనుట, తెరలుట, పెనఁగుట మొదలైనవన్నీ యుద్ధభంగులను తెలుగులో చెప్పగల దేశిపదసంపద, తిక్కన కాలం నాటి యుద్ధ పదజాలం, పరిభాష ఇందులో తొణకిసలాడుతున్నది. (సంపా.)

వ. ఒక్కయెడ. **16**

తాత్పర్యం: ఒకచోట.

ఉ. ఒండొరు మీఱు కోర్కిమెయి నొక్కట బాసలవారు సొచ్చినన్
రెండయి పాయ యిచ్చిన యరిప్రకరంబులు వేఱువేఱ యు
ద్దండ భుజాబలం బలరఁ దాఁకిన సంగడిఁ బాఱుచుండఁగా
గం డమరంగ నిల్చి చెలికాండ్రయి క్రమ్మఱ వత్తు రిద్దఱున్. **167**

ప్రతిపదార్థం: బాసలవారు= 'నన్ను గెలిచేవారెవరైనా ఉంటే నాతో ద్వంద్వ యుద్ధానికి రండి, ఇదే నా సవాలు!' అని ప్రతిజ్ఞలు చేసే వీరులు; ఒక్కటన్= ఒకచోట; ఒండొరున్= ఒకరిపై మరొకరు; మీఱుకోర్కి మెయిన్= మించాలనే కోర్కెతో; చొచ్చినన్= ఒకరి మీదకు ఒకరు సూటిగా బాణం వలె చొచ్చుకొని పోతూ ఉండగా; అరి ప్రకరంబులు= శత్రువులసమూహాలు; రెండు+అయి= రెండుగా చీలి; పాయ+ఇచ్చినన్= దారినివ్వగా; ఉద్దండ, భుజా, బలంబు= మేటి బాహువుల బలం; అలరన్= ఒప్పారగా; వేఱు వేఱ= విడివిడిగా; తాఁకినన్= ఎదుర్కొనగా; సంగడిన్= సమీపంలో ఉన్నవారు; పాఱుచున్+ఉండఁగాన్= భయంతో పరుగెత్తుతూ ఉంటే; గండు+అమరంగన్= పౌరుషం ప్రకాశించేటట్లు; నిల్చి= రణరంగంలో యుద్ధంమాని నిలువబడి; ఇద్దఱున్= ఇరువురూ; చెలికాండ్రు+అయి= స్నేహితులై; క్రమ్మఱన్= తిరిగి; వత్తురు= వస్తారు.

తాత్పర్యం: ఆ రణరంగలో ఒకచోట ఒకరిమీద ఒకరు గెలుపు సాధిద్దామని వీరు లిద్దరు ద్వంద్వయుద్ధం చేసే వైఖరి గోచరిస్తుంది. ప్రతిజ్ఞలు చేసిన ఇద్దరు వీరులు ఒకరిమీదికి మరొకరు కాలుదువ్వి పోరుకు సిద్ధం కాగా రెండు వైపులా ఉన్న శత్రుసేనలు రెండుగా చీలి వారికి బాసటనిలిచి పోరుకు వీలు కల్పించాయి. వారిద్దరూ ఎవరికి వారు తమ మేటి భుజబలం ప్రకాశించేటట్లు డీకొని పోరాడసాగారు. అప్పుడు ప్రక్కన ఉన్న సేనలు భయపడి దూరంగా తొలగిపోయాయి. దానిని చూచి తమ పరాక్రమం ప్రకటితమయ్యేటట్లు ఠీవిగా నిలబడి, ఆ తరువాత స్నేహితుల వలె ఇద్దరూ కలిసి తిరిగి వచ్చేవారు.

సీ. **కరశీకరంబులుఁ గరట గళద్దాన । తోయంబులును ధరాధూళి ಮ್రింగఁ,**
బొడవుల సడిసన్న యొడళులడెక్కియ । మ్ముల పెంపు గగనంబు గొలఁదివెట్ట
బృంహిత ధ్వనులును బృథుల ఘంటావలీ । రవములు దిక్కుల నవులఁద్రోవ
రోషారుణాక్షుల రుచులును సిందూర । కాంతియు రవి దీప్తిఁ గ్రమ్మఱింప

తే. **జోదు లొక్కట వా లంపసోన గురియ । రౌద్ర రస మాకృతులఁ దాల్చి రణ మొనర్చు**
కరణి నత్యుగ్రముగఁ గరి ఘటలు గడఁగి । కలను పీనుంగు పెంటగాఁ గలయ బెరసె. **168**

ప్రతిపదార్థం: కరశీకరంబులున్= ఏనుగుల తొండాల నుండి పుట్టే మదజలపు తుంపరలును; కరటగళత్+దానతోయంబులును= ఏనుగుల చెక్కిళ్ళ నుండి జారే మదజలాల జల్లులును; ధరాధూళిన్= భూమి మీది దుమ్మును; మ్రింగన్= మింగివేయఁగా (అనగా నేలమీది దుమ్మును అణచివేయగా); పొడవులన్= ఔన్నత్యంలో, ఎత్తులో; సడి+చన్న= అపకీర్తిలేని, కీర్తిగాంచిన; ఒడళుల= శరీరాల; డెక్కియమ్ముల పెంపు= టెక్కెముల యొక్క ఆధిక్యము; గగనంబున్+కొలఁది+పెట్టన్= ఆకాశాన్ని పరిమితంచేయగా; బృంహితధ్వనులును= ఘీంకార శబ్దాలూ; పృథుల ఘంటావలీరవములు= (ఏనుగుల ఉభయ పార్శ్వాలలో వ్రేలాడదీసే గంటలు) పెద్దపెద్ద గంటల వరుసల చప్పుడులూ; దిక్కులన్= దిక్కులను; అవులన్ త్రోవన్= ఆవలికి నెట్టివేయగా; రోష= కోపంతో; అరుణ= ఎర్రనయిన; అక్షుల= చూపుల యొక్క; రుచులును= కాంతులూ; సిందూరకాంతియున్= ఏనుగుల నెన్నుదుట దిద్దే సిందూరం యొక్క చెంగావిరంగూ; రవిదీప్తిన్= సూర్యకాంతిని; క్రమ్మఱింపన్= వెనుకకు మరలించగా (ఓడించగా); జోదులు= వీరులు; ఒక్కటన్= ఒక్కుమ్మడిగా; వాలు+అమ్ము+సోన= వాడి అయిన బాణాల వాన; కురియన్= కురిపించగా; రౌద్రరసము; ఆకృతులన్+తాల్చి= వివిధ ఆకారాలుగా రూపొంది; రణము+ఒనర్చు= యుద్ధం చేస్తున్న; కరణిన్= విధంగా; అతి+ఉగ్రముగన్= మిక్కిలి భయంకరంగా; కరిఘటలు= ఏనుగుల గుంపులు; కడఁగి= పూనుకొని; కలను= యుద్ధభూమి; పీనుంగు పెంట+కాన్= పీనుగుల కుప్పగా మారేటట్లు; కలయన్+బెరసెన్= కలియబడ్డాయి (డీకొన్నాయి, పోట్లాడాయి).

తాత్పర్యం: ఏనుగుల తొండాల నుండి పుట్టే మదజలాల తుంపరలూ, చెక్కిళ్ళ నుండి జారే మదజలాల వానలూ భూమి మీది దుమ్మును అణచివేయగా, ఎత్తయిన ఏనుగుల శరీరాలూ, పొడవైన టెక్కెముల ఔన్నత్యము ఆకాశాన్ని కించపరచగా, ఆ ఏనుగుల ఘీంకారాలూ, వాటి ఉభయ పార్శ్వాలలో వ్రేలాడే పెద్ద పెద్ద గంటల నినాదాలూ దిక్కులను ఆవలకు నెట్టివేయగా, కోపంతో ఎర్రబడిన కన్నుల కాంతులూ, సిందూరపు చెంగావి కాంతులూ సూర్యుడి వెలుగును వెలవెలపోయేటట్లు చేయగా, యుద్ధవీరులు వాడి అయిన బాణాల వాన కురియించగా రౌద్రరసమే రూపాలు ధరించి, యుద్ధం చేస్తున్నట్లుగా ఏనుగుల గుంపులు విజృంభించి రణరంగాన్ని పీనుగుల కుప్పగా మార్చి కలియబడ్డాయి.

విశేషం: అలం: అతిశయోక్తి. రౌద్రరసం ఆకృతి తాల్చినట్లున్న ఏనుగులను నాట్య పరిభాష కనుగుణంగా వర్ణించటం తిక్కన ప్రదర్శించిన నాటకీయత, నటులలో వలెనే జంతువులలో కూడా రసభావముద్రలు ఉంటాయని తిక్కన ఈ పద్యంలో ప్రపంచించాడు. ఉత్సాహభావాన్ని ప్రదర్శించే సాత్త్వికభావం మదజలస్రావం. అది దుమ్మును అణచేంతగా కురిసిందనటం అతిశయోక్తి. ఏనుగులు రౌద్రభావంతో మేనులు పెంచి గర్వంగా నిలబడతాయి. వాటి ఆకారాలు ఆకాశాన్ని కొలుస్తున్నట్లున్నా యనటం అతిశయోక్తి. రౌద్రభావాలు మానవులలో వీరాలాపాలతో ప్రకటితమైనట్లు ఏనుగులలో ఘీంకారాలతో, ఘంటాధ్వనులతో ప్రకటితమౌతాయి. రౌద్రభావం వలన కన్నులూ, నెన్నుదురులూ ఎర్రబడటం సహజం. అట్లాగే ఏనుగుల కళ్ళూ, సిందూరకాంతితో

నొసళ్ళూ ఎర్రని కాంతులు వెదచల్లాయి.సైనికులు బాణాలు గుప్పించగా రౌద్రం మూర్తికట్టినట్లు ఉగ్రంగా ప్రలయతాండవం చేసి ఏనుగుల గుంపులు రణరంగాన్ని పీనుగుల కుప్పలతో నింపివేశాయి. ఇది రుద్రకర్మ, ఈ విధంగా గజసైన్యాన్ని రౌద్రవీరులుగా వర్ణించి రసశిల్పాన్ని చిత్రించిన కళా ఖండం ఈ పద్యం. (సంపా.) పద్యంలోని 'దెంచెనముల' అనే పాఠం కంటె 'డెక్కియముల' అనే పాఠం మేల్తరం.

ఉ. అక్కజమైన శౌర్యమును నద్భుత సంపద నొందు శక్తులుం
జిక్కని మేనులున్ మొనకుఁ జెల్వగు కైదువులుం దగంగ ను
క్కెక్కిన యట్టి మేటి మగ లించుక వారణలేక ఖేచరు
ల్వెక్కస మంద నొచ్చియుఁ జలింపక పోరిరి పెక్కుభంగులన్. 169

ప్రతిపదార్థం: అక్కజము+ఐన శౌర్యమునున్= ఆశ్చర్యం కలిగించే పరాక్రమాన్ని; అద్భుత సంపదన్+ఒందుశక్తులున్= ఆశ్చర్యకరమైన వైభవాన్ని పొందే సామర్థ్యాలూ; చిక్కని మేనులున్= దృఢమైన శరీరాలున్నూ; మొనకున్= సేనకు; చెల్వు+అగు= అందాన్ని చేకూర్చే; కైదువులున్= ఆయుధాలున్నూ; తగంగన్= తగినట్లుగా; ఉక్కు+ఎక్కిన+అట్టి= మదం అతిశయించిన; మేటిమగలు= గొప్పవీరులు; ఇంచుక= ఒకింత; వారణలేక= అడ్డులేకుండా; ఖేచరుల్= ఆకాశాన విహరించే దేవతలు; వెక్కసము+అందన్= అబ్బురపడేటట్లు; నొచ్చియున్= యుద్ధంలో గాయాలు ఏర్పడి బాధలు పడుతూ కూడా; చలింపక= జంకకుండా; పెక్కుభంగులన్= అనేక విధాలుగా; పోరిరి= యుద్ధం చేశారు.

తాత్పర్యం: మదించిన మేటి వీరులు అబ్బురమైన పరాక్రమాన్నీ, అద్భుతశక్తి సంపదనూ, దిట్టమైన శరీరాలనూ, సేనకే అందాన్ని చేకూర్చే ఆయుధాలనూ కలిగి, దేవతలు కూడా చూచి ఆశ్చర్యపడేటట్లు, శరీరాలకు దెబ్బలు తగిలి బాధ కలిగిస్తున్నా లెక్కచేయకుండా అనేక విధాలుగా యుద్ధం చేశారు.

సీ. నొగనొగతోఁ దాఁకి పగులంగ నరదంబుఁ। బఱపి యా తేరిపై కుఱుకువారు.
రథ్యముల్ వడ్డ విరథులయ్యు నసి ముద్గ। రాదుల నడరి పోరాడువారు,
సారథి నొచ్చినఁ దేరును గడపుచు। నేయుచుఁ గయ్యంబు సేయువారు,
నరదంబుపైవ్రాలి యాలోన దెలిసి త। న్నేసినాతనిఁ బడ నేయువారు

తే. నగుచు రథికనికాయంబు లడరి యప్ర। మత్త నిజచిత్తవృత్తులై మగతనంబు
ఘోరమూర్తులు గైకొని పోరునట్లు। సలిపె సంగ్రామకేళి సంకులముగాఁగ 170

ప్రతిపదార్థం: రథిక నికాయంబులు= రథికుల సమూహాలు; అడరి= విజృంభించి; నొగ= తమ తేరి కాడి (ముందుభాగం); నొగతోన్= మరొక తేరు కాడితో; తాఁకి= ఢీకొని; పగులంగన్= పగిలిపోయేటట్లుగా, విరిగిపోగా; అరదంబున్= ఆ రథాన్ని; పఱపి= వేగంగా తోలి; ఆ తేరిపైకిన్= ఎదుటివారి రథం మీదికి; ఉఱుకు వారున్= పరుగెత్తి దూకే వారున్నూ; రథ్యముల్= రథానికి పూన్చిన గుర్రాలు; పడ్డన్= చనిపోగా; విరథులు+అయ్యున్= రథంలేనివారు ఐనప్పటికీ; అసి, ముద్గర+ఆదులన్= కత్తి, గుదియ మొదలైన ఆయుధాలతో; అడరి= విజృంభించి; పోరాడువారున్= యుద్ధం చేసేవారున్నూ; సారథి= రథం నడిపే సూతుడు; నొచ్చినన్= చనిపోగా; తేరును= రథాన్ని; కడపుచున్= తామే తోలుకొంటూ; కయ్యంబు+చేయువారున్= యుద్ధం చేసేవారున్నూ;

అరదంబుపైన్= రథంమీద; వ్రాలి= మూర్ఛపోయి; ఆలోనన్= అంతలోనే; తెలిసి= తేరుకొని, ఒడలు తెలిసి; తన్నున్+ఏసిన+ఆతనిన్= తనను బాణంతో కొట్టినవాడిని; పడన్+ఏయువారున్= పడగొట్టేవారున్నూ; అగుచున్= ఔతూ; అప్రమత్త= ప్రమాదపడని; నిజచిత్తవృత్తులు+ఐ= తమ మనప్రవత్తులు కలవారై; మగతనంబు= పౌరుషమే; ఘోరమూర్తులు= భయంకరమైన ఆకారాలను; కైకొని= తాల్చి; పోరు+అట్లు= యుద్ధం చేస్తున్నట్లు; సంకులము+కాఁగన్= చీకాకు పడేటట్లు; సంగ్రామకేళి= యుద్ధ క్రీడ; చలిపెన్= చేశారు.

తాత్పర్యం: రథికులు యుద్ధక్రీడ ప్రదర్శిస్తూ సంకులయుద్ధం చేశారు. ఒకరిపై ఒకరు దాడిచేసినప్పుడు తమరథం నొగలు ఎదుటి రథం నొగలకు గట్టిగాతాకి విటిగిపోయేటట్లుగా వేగంగా తోలి, ఎదుటి రథం మీదికి దూకేవారు. రథాలకు కట్టిన గుర్రాలు కూలిపోతే విరథులైనా యుద్ధం మానకుండా కత్తులూ కటారులూ తీసికొని పోరాడేవారు. రథసారథి చనిపోతే తామే సారథ్యం చేసికొంటూ పోరును ఆపకుండా కొనసాగించేవారు. శత్రువులు కొట్టే బాణాల దెబ్బలకు రథంమీద స్పృహతప్పి పడిపోయినా, అంతలోనే తేరుకొని లేచి తనపై దాడి చేసిన వారిని తిప్పికొట్టి పడగొట్టేవారు-ఈ విధంగా ఏమరుపాటులేని చిత్తవృత్తులతో జాగరూకులై, పౌరుషమే భయంకరాకారాలు ధరించి పోరు చేస్తున్నదా అన్నట్లు ఆ రథికులు యుద్ధక్రీడలతో సంకుల సమరం చేశారు.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష, అంత్యానుప్రాసం. ఏ యుద్ధాన్ని వర్ణించినా తిక్కన ఒక క్రమాన్ని, ప్రణాళికను పాటించటం మనం గమనిస్తాం. ఇందులో రథికుల సంకులసమరం వర్ణ్యవస్తువు. రథాలు ముందుగా నొగలతో ఢీకొంటాయి. నొగలు విరిగిపోతే గుర్రాలు పట్టుకోల్పోయి విరోధుల చేతిలో చనిపోతాయి. నొగలూ, గుర్రాలూ కూలిపోతే సారథి కుప్పకూలుతాడు. శత్రువుల చేతిలోపడి చనిపోతాడు. ఆ తరువాత చలనం లేని రథాలమీది రథికుడు దెబ్బతింటాడు. మూర్ఛపోతాడు. అయినా తేరుకొని వేరు రథాలమీదకైనా పోయి పోరు సాగిస్తాడు. ఇందులో రథాలూ, రథాంగాలూ శిథిలమైపోయినట్లు వర్ణించిన తిక్కన రథికులు ప్రాణాలు కోల్పోయినట్లు వర్ణించలేదు. అది విశేషం. ఆ వర్ణన పాండవుల యుద్ధఘట్టంలో చేస్తాడు. అదీ రహస్యం. అంత్యానుప్రాసం రథికుల సమబల సంకులత్వాన్ని సూచిస్తున్నది. (సంపా.)

వ. ఇ ట్లిరువాఁగును నరవాయి గొనక పెనంగుచుండ. 171

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు+ఇరువాఁగును= ఈ విధంగా రెండు పక్షాల వారును; అరవాయి+కొనక= జంకకుండా (సందేహించకుండా); పెనంగుచుండన్= యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా.

తాత్పర్యం: పై విధంగా రెండు వైపుల సైన్యాలూ వెనుకాడకుండా పోరు సాగిస్తూ ఉండగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ఉ. భీకరబాణ వర్షముల పెల్లున వైరులు పెల్లగిల్ల మౌ
ర్వీకృత గర్జితంబు పృథివీ వియదంతరమెల్ల నిండ ను
గ్రాకృతి కల్ప సంక్షయ మహాభ్రముచందము నొందుచున్ శతా
నీకుఁడు దాఁకెఁ గంకటమణిద్యుతి విద్యుదుపాంతకాంతియై. 172

ప్రతిపదార్థం: భీకరబాణవర్షముల పెల్లునన్= భయంకరమైన బాణాల వానలయొక్క ఆధిక్యం చేత; వైరులు= శత్రువులు; పెల్లగిల్లన్= చెల్లాచెదరైపోగా; మౌర్వీకృతగర్జితంబు= అల్లెతాటిని మీటటం వలన గలిగే గర్జన వంటి శబ్దం; పృథివీ, వియత్+అంతరము+ఎల్లన్= భూమ్యాకాశాల మధ్యలో ఉన్న ప్రాంతమంతా; నిండన్= నిండగా; ఉగ్ర+ఆకృతిన్= భయమును

కల్గించే ఆకారంతో; కల్ప సంక్షయ= ప్రళయకాలంలోని; మహా+అభ్రము= పెనుమేఘం; చందమున్= విధమును; ఒందుచున్= పొందుతూ; శతానీకుఁడు= విరటుడి తమ్ముఁడయిన శతానీకుడు; కంకట+మణిద్యుతి= కవచం యొక్క మణుల కాంతులనెడి; విద్యుత్+ఉపాంతకాంతి+ఐ= మెరుపుతీగలకాంతికి దగ్గరైన కాంతి కలవాడయి; తాఁకెన్= ముట్టడించాడు.

తాత్పర్యం: విరటుడి తమ్ముడైన శతానీకుడు భయంకరమైన బాణవర్షంతో శత్రువులు పెల్లగిలిపోగా, ధనుష్టంకార శబ్దం భూమ్యాకాశాల నడిమిభాగం నిండగా, ప్రళయకాల భయంకర మేఘం వలె తన కవచానికి పొదిగిన రత్నాల కాంతులు మెరుపు తీగల కాంతివలె మిరుమిట్లు గొలుపుతూ ఉండగా (శత్రువులను) ఎదుర్కొని ముట్టడించాడు.

విశేషం: అలం: రూపకానుప్రాణితమైన ఉపమ. శతానీకుడు ప్రళయకాలమేఘంతో పోల్చబడ్డాడు. అతడి అల్లెత్రాటిమ్రోత మేఘ గర్జగానూ, కవచ మణికాంతి మెరుపుల కాంతిగానూ శోభిల్లగా, అతడు బాణాలవర్షం కురిపించాడు. ప్రళయకాల మేఘస్వభావాన్ని తలపించాడు. ఉపమ రూపకానుప్రాణితం కావటం అలంకారశిల్పం. (సంపా.)

తే. **అతఁడు నానాప్రకార శస్త్రాస్త్ర నిహతి । నతుల విక్రమ విభవ మనర్గళముగ**
యోధసారథి యుగ్యసంయుతము గాఁగ । నూఱు రథములు వ్రేల్మిడి నుగ్గుచేసె. **173**

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= ఆ శతానీకుడు; నానాప్రకార= పలు రకాలైన; శస్త్ర+అస్త్రనిహతిన్= బాణాల, మంత్రసహిత బాణాల దెబ్బలతో; అతుల= సాటిలేని; విక్రమ= పరాక్రమం యొక్క; విభవము= ఐశ్వర్యం; అనర్గళముగన్= అడ్డులేని రీతిగా; యోధ= వీరులతో; సారథి= సారథులతో; యుగ్యసంయుతముకాఁగన్= గుర్రాలతో కూడా; నూఱు రథములున్= నూరు తేరులను; వ్రేల్మిడిన్= చిటికె వేసినంతకాలంలోగా; నుగ్గుచేసెన్= పొడిచేశాడు.

తాత్పర్యం: ఆ శతానీకుడు అనేక శస్త్రాస్త్రాలను ప్రయోగించి, సాటిలేని పరాక్రమ సంపదతో అడ్డులేని రీతిగా పోరి వీర రథికులతో, సారథులతో, గుర్రాలతో కూడిన నూఱు రథాలను క్షణకాలంలో పొడి పొడి చేసివేశాడు.

విశేషం: శతానీకుడు శత్రుసేనలోని రథికులను, రథాలను నుగ్గు చేశాడు. చతురంగ సేనలలో ఒక్కొక్కరు ఒక్కొక్క అంగాన్ని చంపి ధ్వంసం చేయటం ఈ యుద్ధంలోని విశేషం. (సంపా.)

మ. **మదిరాశ్వుండు కడంగి యన్నకు బలోన్మాదంబు రెట్టింప స**
ప్రదర జ్యా లతికాక్రియా సమభిహారక్రీడనం బప్పు డొ
ప్పిదమై యోగ వియోగ సంధులు నిరూపింపంగరాకుండఁ గ
ర్ణ దళోపాంతము వింతసేయ నడరెన్ రౌద్రంబు శోభిల్లఁగన్. **174**

ప్రతిపదార్థం: మదిరాశ్వుండు= మదిరాశ్వుడు; కడంగి= పూనుకొని; అన్నకున్= శతానీకుడికి; బల+ఉన్మాదంబు రెట్టింపన్= బలగర్వం ఇబ్బడి అయ్యేటట్లుగా; సప్రదర= బాణంతో కూడిన; జ్యాలతికా= లతవంటి నారియొక్క; క్రియా= బాణం తొడగటం, విడవటం అనే కార్యం యొక్క; సమభిహార+క్రీడనంబు= ఎడతెరిపిలేని చేష్టల ఆట; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఒప్పిదము+ఐ= తగు విధంగా; యోగ వియోగసంధులు= బాణాలను ఎక్కుపెట్టడం, విడవటం అనే వాటి మధ్య ఉండే విరామాలు; నిరూపింపఁగన్= వేరుపరచి చెప్పటానికి; రాకుండన్= వీలుకాకుండగా; కర్ణదళ+ఉపాంతము= చెవి సమీప ప్రదేశం; వింత+చేయన్= ఆశ్చర్యం కలిగించగా; రౌద్రంబు= రౌద్రరసం; శోభిల్లఁగన్= ప్రకాశించగా; అడరెన్= విజృంభించాడు.

తాత్పర్యం: మదిరాశ్వుడు తన అన్న శతానీకుడు ప్రదర్శించిన బలోన్మాదాన్ని ఇనుమడింప జేసేటట్లు మనోజ్ఞంగా ధనుర్విద్యా ప్రదర్శనం చేశాడు. అల్లెత్రాడు ఆకర్ణాంతంగా లాగి బాణాలు తొడుగుతూ, ప్రయోగిస్తూ ఉన్నా, ఆ రెండు క్రియలకూ మధ్య ఉండే విరామం ఎవరికీ తోచకుండా చెవిదగ్గరే నిరంతరాయంగా జ్యాలతను అద్భుతంగా నిలుపుతూ రౌద్రరసం రాణించేటట్లు బాణవిద్యను ప్రదర్శించాడు.

క. అడరివడి రథచతుశ్శతి । పొడిసేసి, పరాక్రమం బపూర్వంబై యే
ర్పడఁ గరిహయ నరనికరము । బడలుపడం దఱిమె నలి నభశ్చరు లార్వన్. 175

ప్రతిపదార్థం: అడరి= అతిశయించి; వడిన్= త్వరగా; రథచతుశ్శతి= నన్నూరుతేరులను; పొడి+చేసి= నుగ్గుగాచేసి; పరాక్రమంబు= ప్రతాపం; అపూర్వంబు+ఐ= అబ్బురపాటు కలిగించేదై; ఏర్పడన్= వెల్లడికాగా; కరి= ఏనుగుల; హయ= గుర్రాల; నరనికరము= కాల్బలాల సమూహాలు; బడలుపడన్= శ్రమనందగా; నభశ్చరులు= దేవతలు; ఆర్వన్= బిగ్గరగా కీర్తించగా; తఱిమెన్= తరిమి కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: ఆ మదిరాశ్వుడు విజృంభించి వేగంగా నాలుగువందల రథాలను నుగ్గునుగ్గు చేశాడు. అబ్బురపాటు కలిగించే ప్రతాపం ప్రకటించి ఆకాశాన దేవతలు గొప్పగా మెచ్చుకొనేటట్లు ఏనుగుల, గుర్రాల, పదాతుల సమూహాలను బాధించి తరిమికొట్టాడు.

విశేషం: చతురంగ బలాలను క్రమంగా మర్దించటం ఇందులో విశేషం.

ఉ. మండలచారియై రథ మమానుషవిక్రమలీల నొప్ప ను
ద్దండ భుజాబలంబు ప్రథితంబుగ నత్తఱిఁ దాఁకి సూర్యద
త్తుం డనివార్య శౌర్యగుణ ధుర్యుఁడు వీఁడ యనంగఁ బేర్చి వే
దండ ఘటావిపాటనవిదగ్ధతఁ బొల్చె రణాంగణంబునన్. 176

ప్రతిపదార్థం: సూర్యదత్తుండు= సూర్యదత్తుడు; రథము= తేరును; మండలచారి+ఐ= గుండ్రంగా తిరిగే దానిగా చేసి; అమానుష విక్రమలీలన్= మానవాతీతమయిన శౌర్యంతో; ఒప్పన్= తగిఉండగా; ఉద్దండ భుజాబలంబు= భయంకరమైన భుజబలం; ప్రథితంబుగన్= ప్రఖ్యాతితో; ఆ+తఱిన్= ఆ సమయంలో; తాఁకి= ముట్టి; అనివార్య= అడ్డుకొన వీలుకాని; శౌర్యగుణధుర్యుఁడు= వీరగుణంలో నేర్పరియైనవాడు; వీఁడు+అనంగన్+పేర్చి= వీడే సుమా అనగా విజృంభించి; వేదండ ఘటా= ఏనుగుల సైన్యాన్ని; విపాటన= నాశనం చేయటంలో; విదగ్ధతన్= నేర్పుతో; రణ+అంగణంబునన్+పొల్చెన్= యుద్ధరంగంలో ప్రకాశించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో సూర్యదత్తుడు రథాన్ని మండలచారిగా తిప్పుతూ సాటిలేని పరాక్రమంతో తాకి ఎదురులేని శౌర్యంలో మేటి వీరుడు వీడే సుమా అన్నట్లు మదపుటేనుగుల సైన్యాన్ని నాశనం చేసే నేర్పరితనంతో యుద్ధరంగంలో వెలుగొందాడు.

ఉ. అప్పుడు శంఖుఁ డెంతయుఁ బ్రియంబునఁ బెండ్లికిఁ బోవునట్లు మో
మొప్పఁగ నస్త్రశస్త్రముల యుల్లసనంబున శత్రునేత్రముల్
కప్పఁగఁ జీఁకటుల్ రణముఖంబు సమస్తముఁ దానయై రథం
బుప్పర వీథిఁ దోలికొని యుగ్రగతిం బఱతెంచి తాఁకినన్. 177

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; శంఖుఁడు; ఎంతయున్= మిక్కిలి; ప్రియంబునన్= ప్రీతితో; పెండ్లికిన్+పోవునట్లు= పెండ్లికి పోతున్నట్లుగా; మోము+ఒప్పఁగన్= ముఖం ప్రకాశించగా; అస్త్రశస్త్రముల= బాణాలయొక్క, మంత్రసహిత బాణాలయొక్క, ఉల్లసనంబునన్= ఉల్లాసంతో; శత్రునేత్రముల్= విరోధుల కన్నులు; చీఁకటుల్+కప్పఁగన్= మిరుమిట్లు కొలుపగా; రణముఖంబు= యుద్ధభూమి ముందుభాగం; సమస్తమున్= అంతా; తాను+అ+ఐ= తానే అయి; రథంబు= తేరును; ఉప్పరవీథిన్= ఆకాశమార్గంలో; తోలికొని= తోలుకొంటూ; ఉగ్రగతిన్= భయంకరరీతిలో; పఱతెంచి= వచ్చి; తాఁకినన్= ఎదుర్కొనగా.

తాత్పర్యం: అప్పుడు విరటుడి కొడుకు శంఖుడు పెండ్లికి వెళ్ళుతున్నట్లు ముఖం వెలుగొందగా అస్త్రశస్త్రాల కాంతులు ఎదుటి వైరుల కన్నులను మిరుమిట్లు కొలిపి చీకట్లు క్రమ్మేటట్లు చేయగా యుద్ధరంగమంతా తానే అయి, తన తేరును ఆకాశమార్గంలో వేగంగా తోలికొని వచ్చి భయంకరంగా ఎదుర్కొనగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: అలం: అతిశయోక్తి.

తే. **మందరాచల చటుల విమర్దనమున । ఘూర్ణమానమై గాఢ సంక్షోభ మెసఁగఁ**
దలఁకు జలనిధి నాఁ ద్రిగర్తక్షితీశు । బలము తిరుగుడువడియె సంకులముగాఁగ. **178**

ప్రతిపదార్థం: మందర+అచల= మందర పర్వతం యొక్క; చటుల= తీవ్రమైన; విమర్దనమునన్= చిలకటం వలన; ఘూర్ణమానము+ఐ=సుళ్ళు తిరుగునట్లయిన; గాఢ= మిక్కిలి; సంక్షోభము++ఎసఁగన్= కల్లోలమొప్పగా; తలఁకు= చలించే; జలనిధి నాన్= సముద్రమో అన్నట్లు; త్రిగర్తక్షితి+ఈశుబలము= సుశర్మసేన; సంకులము+కాఁగన్= తికమకపడి; తిరుగుడు పడియెన్= కలతపడింది.

తాత్పర్యం: మందరపర్వతం చేత మథించబడటం వలన సుళ్ళు తిరుగుతూ అల్లకల్లోలమయిన సముద్రమా అన్నట్లు సుశర్మ సైన్యం తికమకచెంది కలతపడింది.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

వ. **అయ్యవసరంబునం దక్కిన దొరలును దలపడి యతిభీమంబుగా సంగ్రామంబు సేయం దొడంగిన.** **179**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అవసరంబునన్= అట్టి సమయంలో; తక్కిన దొరలును= మిగిలిన సామంతులు కూడా; తలపడి= ఎదుర్కొని; అతిభీమంబుగాన్= మిక్కిలి భయంకరంగా; సంగ్రామంబు చేయన్+తొడంగినన్= యుద్ధం చేయ మొదలిడగా.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో మిగిలిన సామంతులు కూడా ఎదుర్కొని మిక్కిలి భయంకరంగా యుద్ధం చేయటానికి మొదలుపెట్టగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. **అనుజ తనూజ మంత్రి సుభటాప్తజనంబుల పోరు చూచి నె**
మ్మనమునఁ బొంగి మై పెనిచి మత్స్యమహీరమణుండు సారథిం
గనుఁగొని 'యల్ల కంటె మొనఁ గ్రాలుచునున్న త్రిగర్తనాథు కే
తనమున చక్కటిన్ మన రథంబు వెసం జన నిమ్ము' నావుడున్. **180**

ప్రతిపదార్థం: మత్స్యమహీరమణుండు= మత్స్యదేశ ప్రభువైన విరాటుడు; అనుజ= తమ్ముల యొక్కయు; తనూజ= కుమారుడి యొక్కయు; మంత్రి= మంత్రుల యొక్కయు; సుభట= సుశిక్షితులయిన సైనికులయు; ఆప్తజనంబుల= ఆత్మీయులయు; పోరు= యుద్ధాన్ని; చూచి; నెఱ+మనమునన్= తన నిండు మనసులో; పొంగి= ఉప్పొంగి; మైన్+పెనిచి= తన శరీరాన్ని పెంచి (ఉత్సాహపడి); సారథిన్+కనుఁగొని= తన సారథిని చూచి; అల్లకంటె?= అదిగో చూచావా?; మొనన్= సేన మొదట్లో; క్రాలుచున్+ఉన్న= ప్రకాశిస్తున్న; త్రిగర్తనాథున్= సుశర్మయొక్క; కేతనమున చక్కటిన్= ధ్వజం ఉన్న చోటికి; మన రథంబు= మన తేరును; వెసన్= త్వరగా; చనన్+ఇమ్ము= పోనిమ్ము; నావుడున్= అనగా.

తాత్పర్యం: విరాటుడు తన తమ్ముల, కుమారుడి, మంత్రుల, సుశిక్షితులైన సైనికుల, ఆప్తుల యుద్ధాన్ని చూచి, అంతరంగంలో ఉప్పొంగి, ఉత్సాహంతో మేను పెంచి, సారథిని చూచి, 'ఆ సేన మొదట్లో వెలుగొందుతున్న సుశర్మ కేతనాన్ని చూచావా? దాని దగ్గరికి మన తేరును పోనిమ్ము' అనగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. అగ్గలిక నతఁడు హయముల । పగ్గంబులు సడల విడిచి పటురయమున నా
మొగ్గరము దఱియఁ బఱపిన వ్రగ్గెను రథపంచశతము మత్స్యాధిపుచేన్. 181

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= విరటుడి సారథి; అగ్గలికన్= ఉత్సాహంతో; హయముల పగ్గంబులు= గుర్రాల పగ్గాలు; సడలన్+విడిచి= వదులుగా విడిచి; పటురయమునన్= మిక్కిలి వేగంతో; ఆ మొగ్గరము= ఆ వ్యూహమును (సేనను); తఱియన్= సమీపించేటట్లు; పఱపినన్= పరువెత్తించగా; మత్స్య+అధిపుచేన్= విరాటుడిచేత; రథపంచశతము= అయిదువందల రథాలు; వ్రగ్గెను= కూలిపోయాయి.

తాత్పర్యం: విరటుడి సారథి గుఱ్ఱాల పగ్గాలను వదలి మిక్కిలి వేగంతో ఆ సైన్యాన్ని చేరేటట్లు వాటిని పరుగెత్తించగా విరాటుడు ఐదునూర్ల రథాలను కూల్చివేశాడు.

మ. అవనీనాయకుఁ జూచి యేచి నలి వీరావేశ దుర్దాంతమై
కవిసెం గుంత భుశుండి తోమర గదా ఖడ్గాది శస్త్రాస్త్ర తీ
వ్ర విహారంబు విరోధి దుర్విషహ సంరంభంబుగా నొక్కపె
ట్ట వడిం దద్బల మెల్ల నారదుఁడు వేడ్కం గుంచె సారింపఁగన్. 182

ప్రతిపదార్థం: అవనీనాయకున్+చూచి= రాజును చూచి; (విరటుడిని చూచి); తద్బలము+ఎల్లన్= ఆ సైన్యమంతా; ఏచి= విజృంభించి; నలిన్= మిక్కిలి; వీర+ఆవేశ= వీరోద్వేగంతో; దుర్దాంతము+ఐ= అణచటానికి వీలుకానిదై; కుంత, భుశుండి, తోమర, గదా, ఖడ్గ+ఆది= ఈటెలు, తోమరాలు, గదలు, కత్తులు మొదలైన; శస్త్ర+అస్త్ర= బాణములతోను, మంత్ర సహిత బాణాలతోను, తీవ్రవిహారంబు= వేగంగా చేసే సంచారం; విరోధి= శత్రువులకు; దుర్విషహ= సహించటానికి శక్యంకాని; సంరంభంబు+కాన్= అట్టహాసం కాగా; నారదుఁడు= నారదమహర్షి; కుంచె= తన కుంచెను; వేడ్కన్= కుతూహలంతో; సారింపఁగన్= ఆడించగా; ఒక్కపెట్టు+అ= ఒక్కుమ్మడిగా; వడిన్= వేగంగా; కవిసెన్= ఎదిరించింది.

తాత్పర్యం: తమ రాజైన విరాటుడి ఉత్సాహాన్ని చూచి సైన్యమంతా విజృంభించి, తిరుగులేని ఉత్సాహాతిశయంతో కుంతాలు, భుశుండులు, తోమరాలు, గదలు, ఖడ్గాలు మొదలైన శస్త్రాస్త్రాలతో తీవ్రవిహారం చేస్తూ, శత్రువులకు సాధ్యంకాని అట్టహాసంతో ఎదుర్కొన్నది. ఆ సన్నివేశాన్ని చూచి కలహప్రియుడైన నారదుడు చేతితో కుంచె ఆడిస్తూ నాట్యంచేశాడు.

విశేషం: భుశుండి=బాలను చిమ్ము చర్మమయమగు ఆయుధము. సూ.రా.ని.

వ. ఇవ్విధంబున విరాటుండు తానును సేనయుం జేయం గలవారును, బరవసంబు సేసి యొక్కుమ్మడి నడరుటయుం, దెరలి మరలిన నిజసైన్యంబు దైన్యంబు గలయం గనుంగొని, కోపాటోపంబునం గెంపుగదురు లోచనంబులుం బెంపొలయు భుజశిఖరంబులుం గలిగి తానుం దమ్ముండును సంగడంబుగాఁ గోల్తలసేసి రథసమూహంబుతో విరాటవ్యూహంబు నెదురుకొని. 183

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా; విరాటుండు= విరాటరాజు; తానును; సేనయున్+చేయన్+కలవారును= తానూ, సేనా, యుద్ధం చేయగలవారున్నూ; బరవసంబు+చేసి= ధైర్యంచేసి (సాహసించి); ఒక్క+ఉమ్మడిన్= ఒక్కసారిగా; అడరుటయున్= విజృంభించగా; తెరలి=కలగి; మరలిన= వెనుతిరిగిన; నిజసైన్యంబు= తన సేన; దైన్యంబు= దీనత్వాన్ని; కలయన్+కనుంగొని= సమీక్షించి; కోప+ఆటోపంబునన్= ఎక్కువ అయిన కోపంతో; కెంపు+కదురులోచనంబులు= ఎర్రనైన కన్నులు; పెంపు+ఒలయు= గొప్పవిఅగు; భుజశిఖరంబులున్+కలిగి= ఎత్తయిన భుజాలు కలిగి; సుశర్మ తానున్+తమ్ముండును= సుశర్మ తానూ తన తమ్ముడూ; సంగడంబు+కాన్= ఉమ్మడిగా; కోల్తల+చేసి= సన్నాహం చేసి; రథసమూహంబుతోన్= రథాల గుంపుతో; విరాట వ్యూహంబున్= విరాటుడు పన్నిన యుద్ధవ్యూహాన్ని; ఎదురుకొని= ఎదుర్కొని.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా విరటుడూ తానూ, తన సైన్యమూ, యుద్ధం చేయగల యోధులూ ధైర్యంతో ఒక్కుమ్మడిగా విజృంభించారు. ఆ ధాటికి ఆగలేక వెనుతిరిగి పరుగెత్తే తమ సైన్యాల దీనావస్థను తెలిసికొని, కోపాతిశయంతో ఎరుపెక్కిన కన్నులతో, బలమైన భుజాలను కలిగి ఉన్న సుశర్మ తమ్ముడితో కలిసి ఉమ్మడిగా సన్నాహం చేసి రథాలతో వచ్చి విరాటుడి యుద్ధవ్యూహాన్ని ఎదుర్కొని.

క. బలవిక్రమములు మెఱయఁగఁ । దలపడి రథ దంతి హయ పదాతి చయంబుల్
కలను సుడివడఁగఁ దామర । కొల నేనుఁగు సొచ్చినట్లు గురువుగఁ జొచ్చెన్. 184

ప్రతిపదార్థం: బలవిక్రమములు మెఱయఁగన్= బలం శౌర్యం ప్రకాశించగా; తలపడి= ఎదుర్కొని; రథ, దంతి,హయ, పదాతి చయంబుల్= రథ గజ తురగాలూ కాల్బలాలూ; కలను= యుద్ధంలో; సుడి+పడఁగన్= సుళ్ళు తిరుగగా; తామర కొలను= తామరలున్న సరస్సులను; ఏనుఁగు+చొచ్చినట్లు= ఏనుగు ప్రవేశించిన విధంగా; గురువుగన్= దర్పంతో; చొచ్చెన్= ప్రవేశించాడు.

తాత్పర్యం: ఏనుగు తామరపూలున్న సరోవరంలో దర్పంతో ప్రవేశించి దానిని కలచివేసినట్లు సుశర్మ యొక్క చతరంగబలం బలపరాక్రమాలు ప్రకాశించగా తలపడి యుద్ధరంగాన్ని సంక్షోభపరచింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఉ. ఏలినవానిఁ గాంచి, మొనలెల్లను నెంతయు దర్ప మెక్కి యా
భీల నిశాత హేతిరుచి భీకరలీల నెదిర్చి, మత్స్య భూ
పాలక సైన్యరాజిఁ దలపడ్డ మహోగ్రతఁ బేర్చి, యా సమి
త్కేళి వియచ్చర ప్రతతికిన్ వెఱఁగందఁగఁ జేసె నెంతయున్. 185

ప్రతిపదార్థం: ఏలినవానిన్+కాంచి= రాజును చూచి; మొనలు+ఎల్లను= సైన్యాలన్నీ; దర్పము+ఎక్కి= గర్వం ఎక్కువై; ఆభీల= భయంకరంగా; నిశాతహేతి రుచిన్= వాడి అయిన కత్తియొక్క కాంతితో; భీకరలీలన్= భయంకరంగా; ఎదిర్చి= ఎదుర్కొని; మత్స్య భూపాలక= విరటుడి యొక్క; సైన్యరాజిన్= సేనాసమూహాన్ని; తలపడ్డన్= ఎదుర్కొనగా; మహా+ఉగ్రతన్+పేర్చి= భయంకరంగా విజృంభించి; ఆ సమిత్+కేళి= ఆ యుద్ధక్రీడ; వియత్+చరప్రతతికిన్= దేవతల సమూహానికి; ఎంతయున్= ఎంతగానో; వెఱఁగు= ఆశ్చర్యాన్ని; అందఁగన్+ చేసెన్=పొందేట్లు చేసింది.

తాత్పర్యం: తమ రాజును చూచి త్రిగర్త సైన్యాలన్నీ గర్వంతో విజృంభించి వాడికత్తుల కాంతితో భయంకరంగా విరటుడి సేనాసమూహాన్ని ఎదిరించాయి. మహత్తర విజృంభణంతో కూడిన ఆ యుద్ధక్రీడ దేవతలు కూడా ఎంతో ఆశ్చర్యపడుతూ చూచేటట్లు చేసింది.

తే. **కడిమి మెఱయంగఁ బోరు త్రిగర్తనాథు । రథముఁ గనుఁగొని కడఁగి విరాటవిభుఁడు**
వరవునకు నల్గినట్టుల సరకుగొనక । యతుల రభసాతిరేకత నతనిఁ దాఁకె. **186**

ప్రతిపదార్థం: కడిమి= పరాక్రమం; మెఱయంగన్= ప్రకాశించగా; పోరు= యుద్ధం చేసే; త్రిగర్తనాథురథమున్= సుశర్మయొక్క తేరును; విరాటవిభుఁడు= విరాటరాజు; కనుఁగొని= చూచి; కడఁగి= పూనుకొని; వరవునకున్= సేవకుని మీద; అల్గినట్టుల= కోపగించినట్లు; సరకుగొనక= లెక్కచేయక; అతుల= సాటిలేని; రభస+అతిరేకతన్= వేగాతిశయంతో; అతనిన్= ఆ సుశర్మను; తాఁకెన్= ఎదిరించాడు.

తాత్పర్యం: పరాక్రమంతో యుద్ధం చేస్తున్న సుశర్మ ఎక్కివస్తున్న తేరును చూచిన విరాటుడు పూనికతో సేవకుడి మీద అలిగిన విధంగా అతడిని లెక్కసేయక మిక్కిలి వేగంగా ముట్టడించాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

విరాటుఁడు సుశర్మమీఁదఁ దన రథంబు తోలించి పోరుట (సం.4-31-17)

వ. **ఇట్లు దలపడి.** **187**

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఎదుర్కొని.

మ. **పటువేగంబగు శాతభల్లచయ సంపాతంబునన్ మింట మి**
క్కుటమై మంట ధగద్ధగద్ధగ యనం గోపంబు రూపంబులై
చటులక్రీడఁ జరించు న ట్లిరువురున్ శౌర్యోన్నతిం బోరి రు
త్కట దర్పోద్ధతులై పరస్పర జయాకాంక్షం బ్రచండంబుగన్. **188**

ప్రతిపదార్థం: పటువేగంబు+అగు= మిక్కిలి వేగంతో కూడినదైన; శాత= వాడి అయిన; భల్లచయ= బల్లెముల సమూహంయొక్క; సంపాతంబునన్= పడటంవలన; మింటన్= ఆకాశంలో; మంట= అగ్నిజ్వాల; మిక్కుటము+ఐ= అధికమై; ధగద్ధగద్ధగ+అనన్= ధగధగమండుతుండగా; కోపంబు రూపంబులు+ఐ= కోపం ఆకారాలను ధరించి; చటులక్రీడన్= తీవ్రమైన ఆటలో; చరించునట్లు= తిరిగే విధంగా; ఇరువురున్= ఇద్దరున్నూ (విరాట సుశర్మలు); శౌర్య+ఉన్నతిన్= వీరాధిక్యంతో; ప్రచండంబుగన్= భయంకరంగా; పోరిరి= యుద్ధం చేశారు.

తాత్పర్యం: విరాట సుశర్మలు ఒకరిపై ఒకరు మిక్కిలి వేగంగా వాడి అయిన బల్లెములను వేయగా, అవి ఆకాశంలో ధగధగమండుతూ ఉండగా, వారిరువురూ మూర్తీభవించిన కోపాలా అన్నట్లు తీవ్రమయిన యుద్ధక్రీడలో విహరిస్తూ పరాక్రమాతిశయంతో గర్వాహంకారాలతో ఒకరిని ఒకరు జయించాలన్న కోరికతో భయంకరంగా పోరాడారు.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

క. **తదవసరంబున నొక్కటఁ । బది యమ్ములు తొడి త్రిగర్తపతి వక్షంబున్**
వదనంబు నేసి విరటుఁడు । మదమునఁ దురగములనేసి మఱియుఁ బదింటన్. **189**

ప్రతిపదార్థం: తద్+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; విరటుఁడు= విరాటరాజు; ఒక్కటన్= ఒకమారుగా; పది+అమ్ములు= పదిబాణాలను; తొడి= తొడిగి; త్రిగర్తపతి వక్షంబున్= సుశర్మ యొక్క రొమ్మునూ; వదనంబున్= మొగాన్నీ; ఏసి= కొట్టి; మదమునన్= పొగరుతో; మఱియున్= ఇంకను; పదింటన్= పది బాణాలతో; తురగములన్= గుఱ్ఱాలను; ఏసెన్= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో విరటుడు ఒకేమారు పది బాణాలను తొడిగి త్రిగర్తరాజైన సుశర్మ రొమ్ముమీదా, మొగంమీదా ప్రయోగించాడు. అంతేకాకుండా గర్వంతో ఇంకా పదిబాణాలతో అతడి గుఱ్ఱాలను కొట్టాడు.

క. **ఇంచుకయు నీడఁబోవక । కాంచన పుంఖప్రకాండ కాంతి స్ఫాయ**
త్పంచాశద్బాణంబులు । నించె నతఁడు మత్స్య మేదినీపతి మేనన్. **190**

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= ఆ సుశర్మ; ఇంచుకయున్= కొంచెం కూడా; ఈడన్+పోవక= వెనుకాడకుండా; కాంచన= బంగారు; పుంఖప్రకాండ= తోకలుగల బాణాల సమూహంయొక్క; కాంతి= కాంతులచేత; స్ఫాయత్= ప్రకాశిస్తున్న; పంచాశత్+బాణంబులు= ఏబదిబాణాలు; మత్స్యమేదినీపతిమీఁదన్= విరటుడిమీద; నించెన్= నింపాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సుశర్మ ఏమాత్రం జంకకుండా బంగారు తోకల బాణాల సమూహాలు కాంతులు విరజిమ్ముతుండగా విరటుడిమీద ఏబది బాణాలను ప్రయోగించాడు.

తే. **దొరలు తలపడ్డ నాహవదోహలమున । నుభయ బలములుఁ దమకించి యోర్వలేక**
కలయబెరసి భూ రేణువు కతన రాత్రి । గాకమున్న యొండొరువులఁ గానరైరి. **191**

ప్రతిపదార్థం: దొరలు= రాజులు; తలపడ్డ= ఎదుర్కొనగా; ఆహవ= యుద్ధంమీది; దోహలమునన్= ఉత్సాహంతో; ఉభయ బలములున్= రెండు (వైపుల) సేనలు; తమకించి= త్వరపడి; ఓర్వలేక= నిగ్రహించుకొనలేక; కలయన్+బెరసి= కలయబడి; భూరేణువు కతనన్= నేలదుమ్ము లేవటం వలన; రాత్రి కాకమున్ను+అ= రాత్రి కాకముందే (చీకటి పడకముందే); ఒండు+ ఒరువులన్= ఒకరినొకరు; కానరు+ఐరి= గుర్తించలేకపోయారు.

తాత్పర్యం: తమ రాజులు ఎదుర్కొనగా, సమధికోత్సాహంతో యుద్ధంలో ఇరువైపు సేనలు ఆగబట్టలేక ఎదుర్కొనగా రేగిన మట్టి, దుమ్ము వలన రాత్రికాకముందే చీకటి పడ్డట్లయి ఒకరిని మరొకరు చూడలేకపోయారు.

క. క్షతములఁ బెల్లు తొరఁగు శో। ణితము రజఃపటల మడఁచి నెఱపిన నరుణ
ద్యుతిఁ దమము వాపు వేకువ। గతిఁ దత్సమయం బతి ప్రకాశత నొప్పెన్. 192

ప్రతిపదార్థం: క్షతములన్= గాయాలనుండి; పెల్లు= ఎక్కువగా; తొరఁగు= కారే; శోణితము= నెత్తురు; రజపటలమున్= దుమ్ము సమూహాలను; అడఁచి= అణగించివేసి; నెఱపినన్= ప్రసరింపజేసిన; అరుణద్యుతిన్= ఎఱ్ఱని కాంతితో; తమము= చీకటిని; పాపు= పోజేయు; వేకువ గతిన్= వేగుజామువలె; తద్+సమయంబు= ఆ సమయం; అతి ప్రకాశతన్+ఒప్పెన్= మిక్కిలి వెలుగుతో విలసిల్లింది.

తాత్పర్యం: సైనికుల గాయాల నుండి విస్తారంగా కారిన నెత్తురు మట్టి దుమ్మును అణచివేసి నెరపివేయగా కానవచ్చిన ఎఱ్ఱని వెలుగు కల ఆ సమయం చీకటిని పోగొట్టే వేగుజామువలె మిక్కిలి వెలుగుతో ఒప్పారింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఉ. దానికిఁ జిత్తవృత్తులు ముదంబునఁ బొందఁగ, మేను లుబ్బఁగా
సేనలు రెండు నుద్భట విజృంభణతన్ వివిధాస్త్ర ఘట్టన
ధ్వానము దిక్కులం బరఁగఁ దాఁకి రణం బొనరించె; నత్తటిన్
భానుఁడు పశ్చిమాద్రిఁ గనుపట్టెఁ దలిర్చిన మావిమో కనన్. 193

ప్రతిపదార్థం: దానికిన్= ఆ ప్రకృతికి (వెలుగునకు); చిత్తవృత్తులు= మనోవ్యాపారాలు; ముదంబునన్+పొందఁగన్= సంతోషం అనుభవించగా; మేనులు+ఉబ్బఁగాన్= ఒడళ్ళు ఉప్పొంగగా; సేనలు రెండున్= ఇరువైపుల సేనలూ; ఉద్భట విజృంభణతన్= అధికమైన పూనికతో; వివిధ= అనేకములైన; అస్త్ర ఘట్టన ధ్వానము= మంత్ర సహిత బాణాలు ఘర్షణపడటం వలన కలిగే చప్పుడు; దిక్కులన్+పరఁగన్= దిక్కులలో వ్యాపించగా; తాఁకి= ఎదుర్కొని; రణంబు+ఒనరించెన్= యుద్ధం చేశాయి, ఆ+తటిన్= ఆ సమయంలో; భానుఁడు= సూర్యుడు; పశ్చిమ+అద్రిన్= పడమటి కొండపై; తలిర్చిన= చిగిర్చిన; మావిమోక+అనన్= మామిడి మొక్కేమో అన్నట్లుగా; కనుపట్టెన్= కనిపించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ప్రకృతికి (వెలుగునకు) మనసులు రంజిల్లి శరీరాలు ఉప్పొంగగా ఇరువైపుల సేనలు విజృంభించి అనేక అస్త్రాల రాపిడివల్ల కలిగిన చప్పుళ్ళు దిక్కులు పిక్కటిల్లచేయగా ఎదురు యుద్ధాలకు పూనుకొని పరస్పరం ఆర్భాటంతో పోరు చేశారు. ఆ సమయంలో పడమటి కొండమీద సూర్యుడు ఒక మామిడి మొక్క చిగిర్చిందా అన్నట్లు కనిపించాడు.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష. అస్తమిస్తున్న సూర్యుడిని కెంజాయ మామిడి మొక్కగా ఉత్ప్రేక్షించటం కమనీయం. (సంపా.)

క. సమరంబున భటులు కడున్। శ్రమమొందిరి, తమము గవిసినంగాని సము
ద్యమ సంరంభ ముడుగ, రిది। సమయం బని తొలఁగినట్లు సవితృఁడు గ్రుంకెన్. 194

ప్రతిపదార్థం: సమరంబునన్= యుద్ధంలో; భటులు= సైనికులు; కడున్= మిక్కిలి; శ్రమము+ఒందిరి= అలసట చెందారు; తమము కవిసినన్+కాని= చీకటి క్రమ్మితేకాని; సముద్యమ సంరంభము= ప్రారంభించిన యుద్ధ ప్రయత్నపు ఆర్భాటాన్ని; ఉడుగరు=

మానరు; ఇది సమయంబు+అని= ఇదే తగిన వేళయని; తొలఁగినట్లు= తొలగిపోయినట్లుగా; సవిత్రుఁడు= సూర్యుడు; క్రుంకెన్= అస్తమించాడు.

తాత్పర్యం: సైనికులు యుద్ధంలో బాగా అలసిపోయారు. చీకటి పడితేకాని వీరు తమ యుద్ధోత్సాహాన్ని మానరు. కాబట్టి ఇదే తగిన సమయం అని తొలగిపోయినట్లు సూర్యుడు అస్తమించాడు.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

వ. తదనంతరంబ. 195

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత.

క. ముఱిముఱి చీఁకటియప్పుడు । నఱిముఱి భటు లుడుగ కడరి యని సేయంగా
నెఱసి తమ మెల్లయెడఁ గ్రి । క్కిఱిసిన మఱి పాసి నిలిచి రింతను నంతన్. 196

ప్రతిపదార్థం: భటులు= సైనికులు; ముఱిముఱి చీఁకటి+ అప్పుడున్= మసక మసక చీకటిగా ఉన్నప్పుడు కూడా; అఱిముఱి= కొద్దిగా కూడా; ఉడుగక= వెనుకాడక; అడరి= పెచ్చుపెరిగి; అనిన్+చేయంగాన్= యుద్ధం చేస్తుండగా; నెఱసి= కమ్ముకొన్న; తమము= చీకటి; ఎల్ల+ఎడన్= అంతటను; క్రిక్కిఱిసినన్= దట్టంకాగా; మఱి= అప్పుడు; పాసి= తొలగి; ఇంతనున్+అంతన్= ఇక్కడా అక్కడా; నిలిచిరి= నిలిచిపోయారు.

తాత్పర్యం: మసకచీకట్లు క్రమ్మినవేళలోకూడా భటులు వెనుకాడకుండా యుద్ధం చేశారు. క్రమంగా చిమ్మచీకట్లు క్రమ్మటంతో ఇక గత్యంతరంలేక యుద్ధం మాని అక్కడక్కడా (ఎక్కడివారక్కడ) నిలిచిపోయారు.

వ. ఇట్లుభయ సైనికులు సాంద్ర సంతమసంబునం జేయునది లేక సంగ్రామంబు దక్కి తమకం బెక్క నొక్కింత సే పూరకున్నంత. 197

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఉభయ సైనికులు= రెండు పక్షాల సైనికులు; సాంద్ర సంతమసంబునన్= దట్టమయిన చీకటిలో; చేయునది లేక= చేసే దేమీ లేక; సంగ్రామంబు+తక్కి= యుద్ధం ఆపివేసి; తమకంబు+ఎక్కన్= ఉత్కంఠ ఎక్కువకాగా; ఒక్కింత సేపు= కొద్దిసేపు; ఊరక+ఉన్న+అంతన్= ఊరకుండగా.

తాత్పర్యం: దట్టమయిన చీకటిలో ఇరువర్గాల సేనలు చేసే దేమీ లేక యుద్ధం మాని కొంతసేపు ఊరకుండవలసిరాగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. తన మనుమలు పాండుతనయు । లనిసేఁతకు వేడ్కసేయు టాత్మఁ గని తమం
బున వారు మెఱయ రని వ । చ్చిన క్రియ శశి పూర్వశైలశిఖరం బెక్కెన్. 198

ప్రతిపదార్థం: తనమనుమలు= తన మనుమలు; పాండుతనయులు= పాండుకుమారులు (పాండవులు); అని+చేఁతకున్= యుద్ధం చేయటానికి; వేడ్క+చేయుట= ఆస పడటం; ఆత్మన్+కని= మనసులో గ్రహించి; తమంబునన్= చీకటిలో; వారు=

పాండవులు; మెఱయరు+అని= ప్రకాశించరని; వచ్చిన క్రియన్= తాను వచ్చినట్లుగా; శశి= చంద్రుడు; పూర్వశైలశిఖరంబు= ఉదయాచల శిఖరాన్ని; ఎక్కెన్= ఎక్కాడు (ఉదయించాడు).

తాత్పర్యం: తన మనుమలైన పాండవులు యుద్ధం చేయాలనే ఉత్సాహంతో ఉన్నారని మనసులో గ్రహించి, చీకట్లో వారు ప్రకాశించరని తనంతట తాను వచ్చాడా అన్నట్లు చంద్రుడు తూర్పుకొండమీద ఉదయించాడు.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష. పాండవులు చంద్రవంశరాజులు. చంద్రుడు వారి వంశ పురుషుడు కాబట్టి వారి యోగక్షేమం కోరటం అతడి ధర్మం. పాండవు లింకా యుద్ధం చేయటం మొదలుపెట్టలేదు. కాబట్టి వారి కోర్కెను తీర్చటానికై కాంతిని ప్రసాదించే ఉద్దేశంతో చంద్రుడు ఉదయించాడు. తిక్కన సూర్యోదయ సూర్యాస్తమయ చంద్రోదయ వర్ణనలను కాలసూచకాలుగా, కథాసూచకాలుగా నిర్వహించాడు. ఇది భావి కథా సూచకమైన వర్ణనం. ఇకపై పాండవులు యుద్ధంలో పాల్గొంటారని ధ్వని. (సంపా.)

క. వెలుఁగు గని కడఁగి యిరువాఁ। గులుఁ బోరికిఁ జొచ్చెఁ; మత్స్య కుంజరుఁడును న
గ్గలమగు మగఁటిమి సొంపునఁ। దలపడియె సుశర్మతోడఁ దదనుజు తోడన్. 199

ప్రతిపదార్థం: వెలుఁగు+కని= వెలుతురును (వెన్నెలను) చూచి; కడఁగి= ప్రయత్నంతో; ఇరువాఁగులు= రెండు ప్రక్కల సేనలు; పోరికిన్+చొచ్చెన్= యుద్ధానికి ప్రారంభించారు; మత్స్యకుంజరుఁడును= మత్స్యదేశపు రాజు (విరాటుడు); అగ్గలము+అగు= అతిశయించిన; మగఁటిమిసొంపునన్= పరాక్రమ సంపదతో; సుశర్మతోడన్; తద్+అనుజు తోడన్= అతడి తమ్ముడితోనూ; తలపడియెన్= యుద్ధానికి పూనుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: వెలుగు కానరాగా ఇరువాగులవారు యుద్ధానికి తలపడ్డారు. విరటుడు అతిశయించిన శౌర్యంతో సుశర్మనూ, అతడి తమ్ముడినీ ఎదుర్కొని యుద్ధానికి తలపడ్డాడు.

చ. తలపడి పోర వారి యరదంబు లనేకము లొక్క పెట్ట యి
ట్టలపు రయంబునం బొదివి డాసెఁ గడంగి వడిం ద్రిగర్తనా
థులు నిరుతేరుఁ దద్రథముతోఁ గదియించి తదీయ సారథిన్
బలువిడిఁ గూల్చి రథ్యముల ప్రాణములుం గొని రుగ్రమూర్తులై. 200

ప్రతిపదార్థం: తలపడి పోరన్= ఎదుర్కొని యుద్ధం చేయగా; వారి+అరదంబులు+అనేకములు= వారి తేరులు పెక్కులు; ఒక్క పెట్ట= ఒక్కుమ్మడిగా; ఇట్టలము+రయంబునన్= మిక్కిలి వేగంగా; పొదివి= క్రమ్ముకొని; డాసెన్= సమీపించాయి; కడంగి వడిన్= ప్రయత్నంతో వేగంగా; త్రిగర్తనాథులు= త్రిగర్తదేశపు రాజులు (సుశర్మ, అతడి తమ్ముడు); ఇరుతేరున్= (తమ) రెండు తేరులను; తద్+రథముతోన్= ఆ విరాటుడి తేరుతో; కదియించి= తాకించి (తగిలించి); తదీయ సారథిన్= అతడి సారథిని; బలువిడిన్+కూల్చి= శౌర్యంతో చంపి; ఉగ్రమూర్తులు+ఐ= భయంకరాకారులై; రథ్యముల= గుర్రాల; ప్రాణములన్= ప్రాణాలను; కొనిరి= తీసికొన్నారు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా విరాటుడు ససైన్యంగా యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా సుశర్మ, అతడి తమ్ముడూ అనేక రథికులతో కలిసి, ఒక్కపెట్టున వేగంగా విరాటుడిని క్రమ్ముకొని ఎదుర్కొని ఇరుప్రక్కల తమ రథాలను అతడి తేరుతో తగిల్చి భయంకరంగా సారథిని హతమార్చి, గుర్రాలను చంపారు.

వ. ఇవ్విధంబున విరాటుండు విరథుం డగుటయు. 201

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా; విరాటుండు= విరాటుడు; విరథుండు+అగుటయున్= తేరులేనివాడుకాగా,

తాత్పర్యం: విరాటుడు ఇట్లా తేరు లేనివాడు కాగా, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

చ. అతిరభసంబుమై నడరి యాతనిఁబట్టి, సుశర్మ పెల్చ నా
ర్చి తన రథంబుపై నిడి, యశేష బలంబులు నల్దెసన్ భయ
ద్రుతగతిఁ బాఱినన్ విజయదుందుభు లొక్కట మ్రోయ విక్రమో
ద్ధతి విభవంబునన్ మది ముదం బొలయన్ మరలెన్ మహోద్ధతిన్. 202

ప్రతిపదార్థం: అతిరభసంబుమైన్= మిక్కిలి వేగంతో; అడరి= విజృంభించి; ఆతనిన్+పట్టి= ఆ విరటుడిని పట్టుకొని; సుశర్మ; పెల్చన్+ఆర్చి= పెద్దగా సింహనాదం చేసి; తన రథంబుపైన్+ఇడి= తన తేరుమీద పెట్టుకొని; అశేషబలంబులు= విస్తారమగు సైన్యాలు; నల్దెసన్= నాలుగు దిక్కులకు; భయద్రుతగతిన్+పాఱినన్= భయం వలన కలిగిన వేగమైన గమనంతో పర్వెత్తగా; విజయదుందుభులు= విజాయాన్ని సూచించే నగారాలు; ఒక్కటన్ మ్రోయన్= ఏకధాటిగా శబ్దం చేయగా; విక్రమ+ఉద్ధతి, విభవంబునన్= శౌర్యదర్పాధిక్యంతో; మదిన్= మనసులో; ముదంబు+ఒలయన్= సంతోషమొప్పగా; మహా+ఉద్ధతిన్= మిక్కిలి దూకుడుతో; మరలెన్= తిరిగి వెళ్ళనారంభించాడు.

తాత్పర్యం: సుశర్మ మిక్కిలి వేగంతో విజృంభించి విరాటుడిని పట్టుకొన్నాడు. బిగ్గరగా సింహనాదం చేసి అతడిని తన రథం మీదికి తెచ్చి ఉంచాడు. ఆ దృశ్యం చూచి అధిక సంఖ్యలో ఉన్న బలాలన్నీ భయంతో నలుదిక్కులా త్వరితగతిని పరుగెత్తాయి. విజయం కలిగినందుకు గుర్తుగా దుందుభులు ఒక్కసారిగా మ్రోసినాయి. పరాక్రమ గర్వవైభవంతో మనస్సు ఉప్పొంగగా సుశర్మ విశేషదర్పంతో తిరిగి వెళ్ళనారంభించాడు.

వ. అట్టియెడ ధర్మతనయుం డనిలనందను నవలోకించి సత్వరంబగు చిత్తంబుతో మత్స్యవిభుని వలను సూపుచు నిట్లనియె. 203

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; ధర్మతనయుండు= ధర్మజుడు; అనిలనందనున్= భీముడిని; అవలోకించి= చూచి; సత్వరంబు+అగు చిత్తంబుతోన్= తొందరతో గూడిన మనసుతో; మత్స్యవిభుని వలను చూపుచున్= విరటుని దిక్కుచూపుతూ; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరా జా సమయాన తొందరపడే మనసుతో భీమసేనుడిని చూచి విరాటుడి వైపు చూపుతూ ఇట్లా అన్నాడు.

తే. 'ఇతని యాశ్రయమున మనమెల్ల బ్రదికి । యున్నవారము గావున నుగ్ర రిపుల
పాలువడకుండ విడిపింపఁ బాడి యితని । నెయిదు మెయిదుము రథరయ మెసకమెసఁగ. 204

ప్రతిపదార్థం: ఇతని+ఆశ్రయమునన్= ఇతడి రక్షణలో; మనము+ఎల్లన్ బ్రదికి+ఉన్నవారము= మనమందరం బ్రతికి ఉన్నాము; కావునన్= అందువలన; ఉగ్రరిపుల= భయంకర శత్రువుల యొక్క; పాలన్+పడకుండన్= బారిన పడకుండా; విడిపింపన్+పాడి=

విడిపించటం ధర్మం; రథరయం= రథవేగం; ఎసకము+ఎసఁగన్= అతిశయించగా; ఇతనిన్= ఇతడిని (విరటుడిని); ఎయిదుము+ఎయిదుము= తొందరగా వెంబడించుము.

తాత్పర్యం: 'ఈ విరటుడు ఆధారంగా మనమంతా బ్రదికి ఉన్నాము. కాబట్టి భయంకరులయిన శత్రువుల పాలబడకుండా ఇతడిని విడిపించటం ధర్మం. నీ రథవేగం అతిశయించేటట్లు వెంబడించుము. వడివడిగా వెంబడించుము'.

విశేషం: అవసరం వచ్చేదాక ధర్మరాజు నోరు విప్పలేదు. ఇప్పుడు తమ కాశ్రయ మిచ్చిన రాజు శత్రువుల పాలబడ్డాడు. అతడిని రక్షించుకొనకపోతే తమ ఇంటిని తామే కూల్చుకొన్నట్లవుతుంది. రాజరక్షణే ఆత్మరక్షణ. అది అవశ్య కర్తవ్యం. కాబట్టి అంత తొందర. 'నీ రథవేగాన్ని హెచ్చించి శత్రువుల వెంటపడు' మని భీముడిని తొందరపెట్టాడు. ద్విరుక్తి ఆదుర్దాను, కృతజ్ఞతను, ధర్మానురక్తిని వ్యక్తం చేస్తుంది. (సంపా.)

చ. అనవుడు మేను పెంచుచు మహాబలనందనుఁ డప్పు డన్న కి
ట్లను 'నిదె సాలవృక్షము; రయంబున దీన నరాతిసేన డొ
ల్ల నడిచి, యీ సుశర్మని బలంబుఁ జలంబును మాన్పి, యవ్విరా
టుని విడిపించెదన్ రణపటుత్వము వైరులు పిచ్చలింపఁగన్. 205

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగా విని; మహాబల నందనుఁడు= వాయుపుత్రుడైన భీముడు; మేను పెంచుచున్= (వీరావేశంతో) శరీరాన్ని పెంచుతూ; అప్డు= ఆ సమయంలో; అన్నకున్+ఇట్లు+అనున్= అన్నతో (ధర్మజుడితో) ఈ విధంగా అంటున్నాడు; ఇదె= ఇదిగో, ఆ కనపడేదే; సాలవృక్షము= మద్దిచెట్టు; దీనన్= ఈ చెట్టుతో; రయంబునన్= వేగంగా; అరాతిసేనన్= వైరిసేనను; డొల్లన్+అడిచి= చావమోది; ఈ సుశర్మని బలంబున్= ఈ సుశర్మయొక్క సైన్యాన్ని; చలంబును= మాత్సర్యాన్నీ; మాన్పి= పోగొట్టి; రణపటుత్వము= నా యుద్ధశక్తిని; వైరులు= శత్రువులు; పిచ్చలింపఁగన్= కొనియాడగా; ఆ+విరాటుని= ఆ విరాటుడిని; విడిపించెదన్= విడిపిస్తాను.

తాత్పర్యం: అనగా విని భీముడు వీరావేశంతో శరీరాన్ని ఉబ్బిస్తూ అన్నతో అప్పు డిట్లా అన్నాడు; 'అదుగో! ఆ కనపడేదే మద్దిచెట్టు (అని చూపించి చెప్పి), దానిని పెరికి వేగంగా త్రిప్పుతూ శత్రుసేనలను చావమోది, ఆ సుశర్మ బలాన్ని అణగించి, నా యుద్ధ పరాక్రమాన్ని విరోధులు కూడా మెచ్చుకొనేటట్లు విరాటుడిని విడిపిస్తాను.

తే. నీవుఁ దమ్ములు నొక్కెడ నిలిచి చూచు । చుండుఁ 'డని పల్కుటయుఁ బుయిలోట తోడఁ
గీచకారాతిఁ దప్పకచూచి నగుచు । నతని కిట్లని చెప్పె ధర్మాత్మజుండు. 206

ప్రతిపదార్థం: నీవున్, తమ్ములున్= ఓ ధర్మజా! నీవూ, తమ్ములు నకుల సహదేవులూ; ఒక్క+ఎడన్= ఒకప్రక్క; నిలిచి చూచుచున్+ఉండుఁడు= నిలిచి చూస్తూ ఉండండి; అని పల్కుటయున్= అనగానే; ధర్మ+ఆత్మజుండు= ధర్మరాజు; పుయిలోటతోడన్= సంశయంతో; కీచక+అరాతిన్= కీచకుల శత్రువైన భీముడిని; తప్పక చూచి= సూటిగా చూచి; నగుచున్= నవ్వుతూ; అతనికిన్= ఆ భీముడితో; ఇట్లు+అని చెప్పెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! నీవూ తమ్ముళ్ళూ ఒక ప్రక్కగా నిలిచి చూస్తూ ఉండండి' అని భీము డనగానే ధర్మరాజు సందేహంతో కీచకవైరి అయిన భీముడిని సూటిగా చూచి నవ్వుతూ ఈ విధంగా చెప్పాడు.

విశేషం: భీముడి ఆవేశం చూడగానే ధర్మరాజుకు అనుమానం వేసింది అతడు అన్నంత పనీ చేస్తాడని. అందుకే భీముడిని చూపులతో ఆపాడు. అట్లా సూటిగా కళ్ళలోకి చూస్తే ఎంతటి మహాబలనందనుడైనా ఆగిపోవలసిందే. చూపులతో వారించి పెదవులతో నవ్వాడు ధర్మరాజు. ఆ నవ్వులో ఆప్యాయత, అధిక్షేపం, అనునయం, వివేకం, సౌజన్యం తొణికిసలాడాయి. భీముడు ఆవేశంతో అజ్ఞాతవాస నియమాన్ని మరచిపోయి మాట్లాడుతున్న పొరపాటును ధర్మరాజు సరిచేయబోతున్నాడు. చేదుమాట కూడా తియ్యనినవ్వులో పొదివి చెప్పగల నిపుణుడు ధర్మరాజు. (సంపా.)

క. 'తరువు వెసఁ బెఱికికొని నీ। వురవడిమైఁ గవిసితేని నుభయబలము న
చ్చెరువందుచుఁ జూచి వృకో। దరుఁడ వగుట యెఱుఁగకున్నె! తద్విధ మేలా? 207

ప్రతిపదార్థం: తరువు= చెట్టును; వెసన్= శీఘ్రంగా; పెరికికొని= పెల్లగించి తీసికొని; నీవు+ఉరవడిమైన్+కవిసితి(వి)+ఏనిన్= నీవు తొందరగా కవ్వుకొన్నట్లయితే; ఉభయబలమున్= రెండు వైపులనున్న సైన్యం; అచ్చెరువు+అందుచున్+చూచి= అబ్బురపాటుతో చూచి; వృకోదరుఁడవు+అగుట= భీముడవగుట; ఎఱుఁగక+ఉన్నె?= తెలియకుంటుందా?; తద్+విధము+ఏలా!= అట్టి పద్ధతి ఎందుకు?

తాత్పర్యం: 'ఓ భీమసేనా! నీవు చెట్టును పెరికికొని శీఘ్రంగా కవ్వుకొంటే ఇరువాగుల సైన్యం ఆశ్చర్యంగా చూచి నీవు భీమసేనుడ వని గుర్తించకుండా ఉంటుందా? అందువలన ఆ పద్ధతి వద్దు.

విశేషం: మద్దిచెట్టుతో శత్రువుల పీచమణచటం భీముడి ప్రత్యేకశైలి. ఎప్పుడు కోపం వచ్చినా ప్రక్కనున్న చెట్టువైపు చూడటమో, చూపించటమో అతడి ధోరణి. దానిని అప్పుడనుసరిస్తే భీమసేనుడని అందరూ తేలికగా గుర్తిస్తారు కాబట్టి మరొక పద్ధతిని అనుసరించుమని ధర్మరాజు హితవు. దూరదృష్టి గల దర్శకుడు ధర్మరాజు. (సంపా.)

వ. కవలు నీకుఁ జక్రరక్షకులుగా లోకసామాన్యంబులైన చాప కృపాణ గదాదులగు నాయుధంబుల విరోధివధం బాపాదించి వేవేగ విరాటు విడిపింపుము.' 208

ప్రతిపదార్థం: కవలు= నకుల సహదేవులు; నీకున్= నీకు; చక్రరక్షకులు+కాన్= నీ తేరునకు కాపుదల వారుగా; లోకసామాన్యంబులు+అయిన= లోకంలో సాధారణాలయిన; చాప, కృపాణ, గదా+ఆదులు+అగు= విండ్లు, కత్తులు, గదలు మొదలయిన; ఆయుధంబులన్= ఆయుధాలతో; విరోధి= శత్రువులయొక్క; వధంబు+ఆపాదించి= చంపుటను చేసి; విరాటున్= విరాటుడిని; వేవేగన్= మిక్కిలి శీఘ్రంగా; విడిపింపుము= వదలింపుము.

తాత్పర్యం: నకుల సహదేవులను నీ రథచక్ర రక్షకులుగా చేసికొని, అందరికీ అందుబాటులో ఉండే విండ్లు, కత్తులు, గదలు మొదలైన సాధనాలతో విరోధి వధ చేసి త్వరగా విరాటుడిని విడిపించుము.

చ. అను పలు కంకుశంబున క్రియం గుదియించిన నిల్చి, భూరుహం
బున దెస వోక, మత్తగజపుంగవు చందమునన్ సమీరనం
దనుఁడు శరీర దోలన విధా పరిశోభిత విక్రమోద్యమం
బున విలసిల్లి యిట్టు లను భ్రూకుటి ఫాల మలంకరింపఁగన్. 209

ప్రతిపదార్థం: అనుపలుకు= అన్నమాట; అంకుశంబున క్రియన్= (మదపుటేనుగునకు) అంకుశంవలె; కుదియించినన్= క్రుంగదీయగా; నిల్చి= నిలిచిపోయి; సమీరనందనుఁడు= వాయుపుత్రుడైన భీముడు; భూరుహంబున దెస+పోక= చెట్టుదిక్కుకు (వైపుకు) పోకుండా; మత్తగజ పుంగవు చందమునన్= మదపుటేనుగు మాదిరి; శరీర దోలన విధా= శరీరాన్ని విదిలించే విధానం చేత; పరిశోభిత= ప్రకాశించిన; విక్రమ+ఉద్యమంబునన్= పరాక్రమ ప్రయత్నంతో; విలసిల్లి= ఒప్పారి; భ్రూకుటి= బొమముడి; ఫాలము+అలంకరింపఁగన్= నుదురును అలంకరించగా; ఇట్టులు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మజుడి మాట అంకుశపుపోటు మాదిరిగా తనను క్రుంగదీయగా ఆగి, భీమసేనుడు చెట్టు దిక్కుకు పోకుండా నిలిచి, మదించిన మగఏనుగువలె శరీరాన్ని విదిలించుకొని, పరాక్రమోత్సాహంతో విలసిల్లుతూ కోపంతో ముడివడిన కనుబొమలు నెన్నుదురు భాగానికి వన్నె తేగా ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. మదించిన మగ ఏనుగుతో భీముడిని పోల్చటం, ధర్మరాజు మాట అంకుశంగా చెప్పటం, ఏనుగు పోరుకు విజృంభించేముందు ఒడలు విదిల్చినట్లుగా భీముడు శరీరాన్ని కదల్చటం, చెట్టువైపు పోకుండా శత్రువులవైపు పోవటం ఉపమాలంకార వైభవం. భీముడికి కోపోద్రేకం కలిగిందంటే కనుబొమలు ముడిపడతాయి. అది అతడి ముఖానికే ఒక అందం. (సంపా.)

క. 'మీ పనిచినట్ల చేసెద । నేపారిన వైరిబలము నెల్లను బాహా
టోపమున నోర్చి మత్స్యమ । హీపతి విడిపించి తెచ్చి యిచ్చెద మీకున్'. 210

ప్రతిపదార్థం: నీ పనిచిన+అట్ల చేసెదన్= మీ ఉత్తరువు ప్రకారం చేస్తాను; ఏపారిన= విజృంభించిన; వైరిబలమున్= శత్రుసేనను; ఎల్లను= అంతటిని; బాహా+ఆటోపమునన్= భుజబలంతో; ఓర్చి= ఓడించి; మత్స్యమహీపతిన్= విరాటరాజును; విడిపించి; మీకున్= మీకు; తెచ్చి+ఇచ్చెదన్= తీసికొనివచ్చి ఇస్తాను.

తాత్పర్యం: 'మీ ఉత్తరువు మేరకు చేస్తాను. విజృంభించిన వైరిసేనను నా భుజబలంతో ఓడిస్తాను. విరాటుడిని విడిపించి తెచ్చి మీకు అప్పగిస్తాను'.

వ. అనిన విని కౌంతేయాగ్రజుండు సంతసిల్లి తమయంతపట్టునుం గూడుకొని. 211

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; కౌంతేయ+అగ్రజుండు= కుంతి కుమారులలో పెద్దవాడగు ధర్మరాజు; సంతసిల్లి= సంతోషపడి; తమ+అంత పట్టునున్+కూడుకొని= తమవారినందరినీ కలుపుకొని.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విని ధర్మరాజు సంతోషించి తమవారినందరిని కలుపుకొని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: చిత్ర మేమంటే- విరాటుడు ఓడిపోగా అతడి తమ్ముళ్ళూ, కొడుకూ, బంధువులూ ప్రభువును రక్షించుకొనే బాధ్యతను స్వీకరించలేదు. ధర్మరాజు స్వయంగా తీసికొన్నాడు. ఇది ఎవరూ కోరింది కాదు. రాజును విడిపించే బాధ్యత భీముడిమీద పెట్టి తాను ముందుగా రథ మెక్కి, తన తమ్ములనూ, సేనలనూ తన వెంట కూర్చుకొని ముందుకు సాగాడు ధర్మరాజు. శ్రేయోభిలాషిగా చైతన్యవంతుడైన ధర్మరాజు ఆ సేనలో రాజు తరువాత రాజంతటివాడుగానూ, రాజును విముక్తి చేయగల ఆపద్బాంధవుడుగానూ తన పాత్రను ఉదాత్తంగా నిర్వహించాడు. (సంపా.)

పాండవులు సుశర్మ నోడించి విరాటుని విడిపించుట (సం. 4-32-26)

తే. **తాను మున్నుగ శాత్రవసేనమీఁద । రథము లొక్కటఁ బఱపిరి పృథివి యద్రువ;**
నుఱక యేచి త్రిగర్తులు నుద్ధతముగఁ । జెలఁగి మార్కొని పొదివి సంకులముగాఁగ. **212**

ప్రతిపదార్థం: మున్నుగన్= ముందుగా; తాను= తాను (ధర్మరాజు) ఉండి; శాత్రవసేనమీఁదన్= విరోధి సైన్యం మీదకు; పృథివి= భూమి; అద్రువన్= అదరగా; రథములు= తేరులు; ఒక్కటన్+ పఱపిరి= ఒక్కసారిగా (మూకుమ్మడిగా) నడిపించారు; ఏచి= విజృంభించి; త్రిగర్తులు= త్రిగర్త దేశీయులు; ఉఱక= జంకకుండా; ఉద్ధతముగన్= గర్వంతో; చెలఁగి= పెచ్చుపెరిగి; మార్కొని= ఎదుర్కొని; సంకులము+ కాఁగన్= దొమ్మిపోరు అయ్యేటట్లు; పొదివి= క్రమ్ముకొని;

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు తాను ముందుండి రథాలన్నీ ఒక్కసారిగా శత్రుసేనలమీద భూమి కంపించేటట్లు దాడి చేశాడు. త్రిగర్త దేశీయులు కూడా గర్వంతో విజృంభించి ఎదురుతిరిగి ధర్మరాజు సైన్యాన్ని చుట్టుముట్టి దొమ్మియుద్ధం సాగించారు.

క. **ఏయుచుఁ బొడుచుచు వ్రేయుచు । డాయుచు నుద్వృత్తిఁ దఱుముటయుఁ బొడిసేసెన్**
వాయుసుతుఁడు రథముల నిరు । వేయిటి రథి రథ్య సూత వితథంబులుగన్. **213**

ప్రతిపదార్థం: ఏయుచున్= బాణాలు వేస్తూ; పొడుచుచున్= శూలాలతో పొడుస్తూ; వ్రేయుచున్= కత్తులతో, గదలతో కొట్టుతూ; డాయుచున్= దగ్గరకు చేరుతూ; ఉద్వృత్తిన్+తఱుముటయున్= గర్వాతిశయంతో తరుముతూ ఉండగా; వాయుసుతుఁడు= భీముడు; రథి= రథంలో ఉన్న వీరులు; రథ్య= గుఱ్ఱాలు; సూత= సారథులు; వితథంబులుగన్= వ్యర్థములయ్యేటట్లు; రథములన్+ఇరువేయిటిన్= రెండు వేల రథాలను; పొడి+చేసెన్= నుగ్గు నుగ్గు చేశాడు.

తాత్పర్యం: త్రిగర్త రథికులు బాణాలు ప్రయోగిస్తూ, శూలాలతో పొడుస్తూ, కత్తులతో నరుకుతూ, గదలతో బాదుతూ ధర్మరాజాదులను సమీపిస్తూ మదాతిశయంతో సేనలను తరుముతూ వస్తున్నారు. భీముడు ఆ శత్రువీరులలోని రథికులూ, గుఱ్ఱాలూ, సారథులూ నేలకూలేటట్లు రెండు వేల రథాలను నుగ్గు నుగ్గు చేశాడు.

విశేషం: మద్దిచెట్టును మాని రథంమీద సాగివచ్చిన భీముడు రథికుడుగా తన పరాక్రమాన్ని ప్రదర్శించి చూపాడు. (సంపా.)

తే. **ఏడు నూఱు రథంబులనేపు మాపె । నకులుఁ డప్పుడు మున్నూటి నామ మడఁచె**
నతని యనుజుండు; గుంతీసుతాగ్రజుండు । రథిక ముఖ్యుల వేవురఁ బృథివిఁ గూల్చె. **214**

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; నకులుఁడు= నకులుడు; ఏడునూఱురథంబులన్= ఏడువందల తేరులను; ఏపుమాపెన్= ధ్వంసం చేశాడు; అతని+అనుజుండు= అతడి తమ్ముడు సహదేవుడు; మూఁడు+నూటిన్= మూడు వందల రథాలను; నామము+అడఁచెన్= పేరు లేకుండా చేశాడు; కుంతీసుత+అగ్రజుండు= కుంతికుమారులలో పెద్దవాడయిన ధర్మరాజు; రథికముఖ్యులన్= రథికులలో ముఖ్యులను; వేవురన్= వేయిమందిని; పృథివిన్+కూల్చెన్= నేలకూల్చాడు. (అనగా చంపెను).

తాత్పర్యం: అప్పుడు నకులుడు ఏడునూర్ల తేరులను నాశనం చేశాడు. అతడి తమ్ముడైన సహదేవుడు మూడు వందల రథాలను ధ్వంసం చేశాడు. ధర్మరాజు రథిక శ్రేష్ఠులను వేయిమందిని చంపాడు.

విశేషం: తమ్ములు రథాలను విరుగకొట్టుతుంటే ధర్మరాజు రథికులను చంపుతున్నా డనటం విశేషం. తాత్పర్యంలో రెండూ ఒకటే. భీముడు రెండువేల రథాలను, ధర్మరాజు ఒకవేయి రథాలను, నకులుడు ఏడువందల రథాలనూ, సహదేవుడు మూడువందల రథాలనూ ధ్వంసం చేశారు. ఆ రథసంఖ్యలు వారి బలాల కొలమానాలు. (సంపా.)

వ. అతండు మఱియును. 215

తాత్పర్యం: ఆ ధర్మరాజు అంతటితో ఆగక. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

చ. తఱిమి సుశర్మఁ గిట్టి యతి దారుణ భంగి రణంబు సేయ, వాఁ
డుఱక నిశాత సాయకము లొక్క మొగిం బది మేనియందుఁ గ్రి
క్కిఱియఁగఁ జేసి నాలుగిట నేసెఁ దురంగములన్; యుధిష్ఠిరుం
డఱిముఱిఁ జంపె సారథిఁ దదశ్వములన్ వరబాణపాణియై. 216

ప్రతిపదార్థం: తఱిమి= తరుముకొనిపోయి; సుశర్మన్= సుశర్మను; కిట్టి= సమీపించి; అతి దారుణభంగిన్= మిక్కిలి భయంకరమైన రీతిలో; రణంబు+చేయన్= యుద్ధం చేయగా; వాఁడు= సుశర్మ; ఉఱక= జంకక; నిశాత సాయకములు= వాడి అయిన బాణాలు; ఒక్కమొగిన్= ఒక్కసారిగా; పది= పదింటిని; మేని+అందున్= (ధర్మరాజు యొక్క) శరీరంలో; క్రిక్కిఱియఁగన్+చేసి= దట్టంగా గ్రుచ్చుకొనేటట్లు నాటి; నాలుగిటన్= నాలుగు బాణాలతో; తురంగములన్= తేరి గుర్రాలను; ఏసెన్= కొట్టాడు; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; అఱిముఱిన్= వెంటనే; వరబాణపాణి+ఐ= శ్రేష్ఠమైన బాణాలు చేతియందు కలవాడై; సారథిన్= సుశర్మ రథసారథిని; తద్+అశ్వములన్= అతడి తేరి గుర్రాలను; చంపెన్= చంపాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు సుశర్మను వెంటాడి తరిమి, ఎదుర్కొని భయంకర పద్ధతిలో యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా, సుశర్మ వెనుకాడక పది వాడి బాణాలను ఒక్కసారిగా ఒక్కచోటే క్రిక్కిరిసి గ్రుచ్చుకొనేటట్లు ధర్మరాజు యొక్క శరీరంలో నాటాడు. నాలుగు బాణాలతో అతడి తేరి గుర్రాలను కొట్టాడు. ధర్మరాజు ఊరుకోక వెంటనే బలమైన బాణాలను సంధించి సుశర్మ రథసారథినీ, గుర్రాలనూ చంపాడు.

వ. అయ్యవసరంబున మత్స్య మహీనాథుండు జనితోత్సాహుండై. 217

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; మత్స్య మహీనాథుండు= మత్స్యదేశరాజయిన విరాటుడు; జనిత+ఉత్సాహుండు+ఐ= పుట్టిన ఉత్సాహం కలవాడై.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో విరాటుడు లేని ఉత్సాహం తెచ్చుకొని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ఆ. ఆ సుశర్మ తేరియందున్న ఘనగదా। దండ మెత్తికొని యుదగ్రవృత్తి
జరఠదేహుఁ డయ్యుఁ దరుణ వయస్కున। ట్లవని కుఱికి పోయి యతని వ్రేసె. 218

ప్రతిపదార్థం: ఆ సుశర్మ= ఆ సుశర్మయొక్క; తేరి+అందున్+ఉన్న= తేరులోఉన్నట్టి; ఘన= పెద్దదయిన; గదాదండము+ఎత్తికొని= దండం వంటి పెద్ద గదను తీసికొని; ఉదగ్రవృత్తిన్= గర్వంతో; జరఠదేహుఁడు+అయ్యున్= ముసలివాడైనా; తరుణవయస్కునట్లు= పడుచు వయస్సుగల వాడివలె; అవనికిన్+ఉఱికి= భూమిమీదకు దూకి; పోయి= వెళ్ళి; అతనిన్+వ్రేసెన్= సుశర్మను కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సుశర్మ యొక్క రథంలో ఉన్న ఒక గదాదండాన్ని తీసికొని, ముసలివాడైనా యువకుడివలె ముందుకు నిర్భయంగా నేలమీదికి దూకి, సుశర్మను సమీపించి అతడిని ఆ గదతో మోదాడు.

క. అట్టి సమయమునఁ గరువలి। పట్టి త్రిగర్తేశు రథముపై కుఱికి వెసం
బట్టికొని, యతనిఁ బెడగే। ల్గట్టి పెలుచ నార్చెఁ దద్బలము పెల్లగిలన్. 219

ప్రతిపదార్థం: అట్టిసమయమునన్= ఆ సమయంలో; కరువలిపట్టి= వాయుసూనుడయిన భీముడు; త్రిగర్త+ఈశు రథముపైకిన్+ఉఱికి= సుశర్మయొక్క తేరి మీదకు దూకి; వెసన్+పట్టికొని= శీఘ్రంగా పట్టుకొని; అతనిన్+పెడకేల్+కట్టి= అతడి చేతులు విరిచి వెనుకకు కట్టి; తద్+బలము= ఆ సుశర్మసేనలు; పెల్లగిలన్= త్రుళ్ళిపడగా; పెలుచన్= పెద్దగా; ఆర్చెన్= అరచాడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు భీముడు సుశర్మతేరిమీదకు దూకి, శీఘ్రంగా పట్టుకొని, అతడి చేతులు వెనుకకు విరిచి కట్టి పెద్దగా సింహనాదం చేశాడు. అందు కా సుశర్మ సేనలు త్రుళ్ళిపడ్డాయి.

వ. ఇట్లు సుశర్మంబరాజితుం జేసినఁ జక్రరక్షకుండైన శోణాశ్వుండు మొదలుగా నాప్త భృత్య వర్గంబు, ననుజుండైన సుశర్మ లోనైన బంధు జనంబులు నాదిగాఁ గల పరివారంబు పలాయన పరాయణం బగుటయు, వెనుకొని యెయిది గోధనవర్గంబు మరల్చి, కరి తురగ రథంబులం దలమీఱి పొదివి తెచ్చి, యన్నపాలికి వచ్చి తాను మున్ను త్రిగర్తేశు రథంబు కడ నిలువ నియోగించియున్న తమ్ములం గూర్చుకొని, తమ యంతవట్టును నొక్కట విరాటునకుం బొడసూపిన. 220

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; సుశర్మన్= సుశర్మను; పరాజితున్+చేసినన్= ఓడించగా; చక్రరక్షకుండు+అయిన శోణాశ్వుండు= అతడి చక్రరక్షకుడైన శోణాశ్వుడనేవాడు; మొదలుగాన్= మొదలుకొని; ఆప్తభృత్యవర్గంబు= ఆప్తులయిన సేవకుల సముదాయం; అనుజుండు+ఐన= తమ్ముడైన; సుశర్మలోనైన బంధుజనంబులున్= సుశర్మ మొదలగు బంధువులు; ఆదిగాన్+కల పరివారంబు= మొదలయిన సేవక బృందం; పలాయన పరాయణంబు+అగుటయున్= పరిగెత్తిపోవటంలో ఆసక్తికలది కాగా; వెనుకొని= వెన్నంటి తఱిమి; ఎయిది= అందుకొని; గోధనవర్గంబు= పశుసంపద సముదాయాన్ని; మరల్చి= త్రిప్పి; కరి, తురగ, రథంబులన్+తలమీఱి= ఏనుగులనూ, గుర్రాలనూ, తేరులనూ దాటి ముందుకు వచ్చి; పొదివి తెచ్చి= చుట్టుముట్టి తీసికొని వచ్చి; అన్న పాలికిన్ వచ్చి= ధర్మజుడి ఒద్దకు వచ్చి; తాను మున్ను= ఇదివరకు తాను; త్రిగర్తేశురథంబుకడన్= సుశర్మ తేరు దగ్గర; నిలువన్+నియోగించి ఉన్న= ఉండండని ఉత్తర్వు చేసి ఉన్న; తమ్ములన్+కూర్చుకొని= తమ్ములను కలుపుకొని; తమ +అంత+పట్టును= తమవారందరూ; ఒక్కటన్= ఒకచోట ఒక్కటిగా నిలిచి; విరాటునకున్+పొడచూపినన్= విరటునకు కనిపించగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా భీముడు సుశర్మను ఓడించగా, అతడి చక్రరక్షకుడయిన శోణాశ్వుడూ మొదలైన ఆప్త సేవకులూ, తోబుట్టువయిన సుశర్మ మొదలైన బంధువులూ పలాయనం చిత్తగించగా వారిని వెన్నంటి తరిమి పట్టుకొని వచ్చి, పశుసంపదను మరల్చి చతురంగబలాలను అతిక్రమించి ముందుకు పోయి వాటిని చుట్టుముట్టి తీసికొని తమ అన్న వద్దకు వచ్చి, తా నిదివరలో త్రిగర్తేశుడి తేరివద్ద ఉండండని నియోగించిన తమ్ములను వెంట తీసికొని వచ్చి ఒక్కటిగా గుమికూడి విరాటుడికి కనపడ్డాడు.

క. ఆదరము సంభ్రమంబును। మోదంబును దన మనమున ముప్పిరిగొన నా
భూదయితుఁడు వివిధప్రియ। వాదంబుల గారవించె వారల నెల్లన్. 221

ప్రతిపదార్థం: ఆ, భూ, దయితుఁడు= ఆ రాజు విరాటుడు; తన మనమునన్= తన హృదయంలో; ఆదరము= గౌరవం; సంభ్రమంబును= తొట్రుపాటూ; మోదంబును= సంతోషమూ; ముప్పిరిగొనన్= ముప్పేటగా ముంచుకొనిరాగా; వివిధ ప్రియ వాదంబులన్= పలురకాల ప్రియ సంభాషణలతో (మేలి మాటలతో); వారలన్+ఎల్లన్= వారందరిని; గౌరవించెన్= ఆదరించాడు.

తాత్పర్యం: గౌరవం, తొట్రుపాటూ, సంతోషం తన మనసులో ముప్పేటగా పెనవేసికొని పైకి పొంగగా విరటుడు అనేకవిధాల ప్రీతిగొల్పే మాటలతో వారి నందరిని ఆదరించాడు.

వ. ఇట్లు సంభావించి పాండవాగ్రజు నవలోకించి. 222

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు సంభావించి= ఈ విధంగా గౌరవించి; పాండవ+అగ్రజున్+అవలోకించి= పాండుకుమారులలో పెద్దవాడైన ధర్మరాజును చూచి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా గౌరవించి, విరాటుడు ధర్మరాజును చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. 'మానముఁ బ్రాణముఁ గాచితి । దీనికి సరిగాఁగ నీ మదికిఁ బ్రియ మెసఁగం
గా నాకుఁ జేయనయ్యెడు । దాని నెఱుఁగఁగాన మత్పదము గైకొనవే! 223

ప్రతిపదార్థం: మానమున్= అభిమానాన్నీ; ప్రాణమున్= ప్రాణాన్నీ; కాచితి(వి) కాపాడావు; దీనికిన్+సరికాఁగన్= దీనికి సరిపోయేటట్లు (దీటుగా); నీ మదికిన్= నీ మనస్సుకు; ప్రియము+ఎసఁగన్= ప్రీతి కలిగేటట్లు; నాకున్+చేయన్+అయ్యెడుదానిన్= నేనుచేయదగిన దానిని; ఎఱుఁగన్= తెలిసికొనలేకపోతున్నాను; కానన్= కావున; మత్+పదము+కైకొనవే= నా పదవిని (రాజపదవిని) స్వీకరించుము.

తాత్పర్యం: 'నీవు నా మాన ప్రాణాలను కాపాడావు. దానికి సరితూగేటట్లు, నీ మనస్సుకు ప్రీతి కలిగించేటట్లు ఏమి చేయాలో దానిని నేను నిర్ణయించుకొనలేకపోతున్నాను. కాబట్టి నా రాజపదవినే నీకు సమర్పించుకొంటాను. స్వీకరించుము.

విశేషం: 'నాకుఁ జేయనయ్యెడు దాని నెఱుఁగఁగానన్' అనే వాక్యం కృతజ్ఞతాబద్ధమైన హృదయంతో, వినయంతో మెలికలు తిరుగుతూ విరాటుడు పలికిన తీరును తెలుపుతున్నది. 'నేను నీవు చేసిన మేలుకు తగిన మేలు చేయలేను. అది నా ఎరుకలో లేదు' అన్నట్లు చెప్పాడు. విరాటుడు సరళ హృదయుడు. కోపం వచ్చినా, సంతోషం వచ్చినా, కృతజ్ఞత పొంగివచ్చినా అరమరికలు లేకుండా పలుకుతాడు. మానాన్నీ, ప్రాణాన్నీ ఇచ్చినవాడు గురుతుల్యుడు, దైవతుల్యుడు. అతడికి సర్వస్వం సమర్పించుకొనటమే సమంజసం. విరాటుడు రాజపదవి నిస్తే అతడి స్థితి ఏమిటి? (పాండవ) దాసుడే కావాలి. కంకుడు ధర్మరాజని తెలియకపోయినా అతడికి సర్వస్వం దానం చేయదలచిన విరాటుడు అచ్చమైన వినయశీలి. (సంపా.)

తే. ఒడలు సిరియును నాకు నీయొసఁగినవియ । కానఁ దగ సమర్పించెదఁ; గరుణ నీవు
సమ్మతించి యిమ్మత్స్య దేశంబుఁ గావు । పంచి పనిగొని నన్ను రక్షించికొనుము.' 224

ప్రతిపదార్థం: ఒడలున్= శరీరమూ; సిరియును= సంపదా; నాకున్+ఈవు+ఒసఁగినవి+అ= నాకు నీవిచ్చినవే; కాన= కనుక; తగన్= తగునట్లుగా; సమర్పించెదన్= ఇస్తాను; కరుణన్= దయతో; నీవు సమ్మతించి= నీ విష్టపడి; ఈ+మత్స్యదేశంబున్+కావు(ము)= ఈ మత్స్యదేశాన్ని కాపాడుము; పంచి= ఆజ్ఞాపించి; పనిగొని= సేవలందికొని; నన్ను రక్షించికొనుము= నన్ను కాపాడుకొనుము.

తాత్పర్యం: ఈ నా శరీరము, సంపదా నీ విచ్చినవే కనుక నీకే సమర్పిస్తాను. నీవు సమ్మతితో ఈ మత్స్యరాజ్యాన్ని స్వీకరించి, రక్షించుము. నన్ను నీ వాడిగా మన్నించి ఆజ్ఞాపించి కాపాడుము'.

విశేషం: ఇది శరణాగతివంటి మాట. (సంపా.)

వ. అనిన విని యజాతశత్రుం డతని కిట్లనియె. 225

తాత్పర్యం: అనగా విని ధర్మరాజు ఆ విరాటుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

చ. 'మనుజవరేణ్య! నావలని మన్నన యట్టిదకాదె; శత్రు మ
ర్దన మొనరించి మత్స్య నగరంబున కుత్సవ ముల్లసిల్ల నీ
చనుటయు నాకుఁ దేజమును సంపదయుం గరిమంబుఁగాక, యి
ట్లనఁ దగునయ్య? యే నిచట నైనది యేటిది? యింత యేటికిన్?' 226

ప్రతిపదార్థం: మనుజవరేణ్యా!= ఓ పురుష శ్రేష్ఠుడా, రాజా!; నావలని మన్నన= నాయందలి గౌరవం; అట్టిది+కాదె!= అట్టిదేకదా; శత్రుమర్దనము+ఒనరించి= శత్రుసంహారం చేసి; మత్స్యనగరంబునకున్= మత్స్యభూపాలుడి రాజధానికి; ఉత్సవము+ఉల్లసిల్లన్= సంతోషం కలుగగా; నీ చనుటయు= నీవు వెళ్ళుటయే; నాకున్= నాకు; తేజమును= శక్తినీ; సంపదయున్= ఐశ్వర్యం; గరిమంబున్+కాక= గొప్పదనంగానీ; ఇట్లు+అనన్+తగునఅయ్య!= ఈ విధంగా అనవచ్చునా?; ఏన్+ఇచటన్+ఐనది+ఏటిది?= నేను ఇక్కడ చేసింది ఏముంది?; ఇంత+ఏటికిన్?= ఇంత ఎందుకు?

తాత్పర్యం: 'ఓ విరాటరాజా! నామీద మీకున్న గౌరవం అటువంటిది సుమా! శత్రుసంహారం చేసి విజయోత్సాహంతో మత్స్యదేశ రాజధానికి నీవు తిరిగి పోవటంకంటే వేరే తేజస్సూ, సంపదా, గొప్పదనం మరేమి ఉంటుంది? నీవు ఇట్లా అనవచ్చునా? నే నిక్కడ నీకు చేసింది ఏమున్నది? ఇంత చిన్నపనికి ఇంతగా నీవు చెప్పవలెనా?'

విశేషం: 'ఏ నిచట నైనది యేటిది? యింత యేటికిన్?' అనే గ్రాంథిక భాషలోని వాక్యాలు వ్యావహారికతను ముద్రించుకొన్నవి. తిక్కన వాక్యాలలో ఇట్టివి కోకొల్లలు. (సంపా.)

క. అను పలుకులకును విస్మయ । మును సంతోషమును జిత్తమునఁ బెనఁగొన నా
జనపతి ధర్మతనూభవుఁ । గనుఁగొని యిట్లనియె మఱియు గౌరవ మెసఁగన్. 227

ప్రతిపదార్థం: అను పలుకులకును= ధర్మరా జనే మాటలకు; విస్మయమును= ఆశ్చర్యాన్నీ; సంతోషమును= ఆనందాన్నీ; చిత్తమునన్+పెనఁగొనన్= మనసులో పెనవేసికొనగా; ఆ జనపతి= ఆ రాజు (విరాటుడు); ధర్మతనూభవున్+కనుఁగొని= ధర్మరాజును చూచి; గౌరవము+ఎసఁగన్= గౌరవం అతిశయించగా; మఱియున్= ఇంకా; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మజుడి మాటలకు ఆశ్చర్యం. సంతోషం పెనగొనగా విరాటరాజు ధర్మరాజును చూచి గౌరవంతో మరల ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. 'ఉపకారమొ, బంటుతనమొ । కృపయో, పెంపో. సమగ్ర కీర్తి ప్రియమో,
రిపుదుస్సహమగు నీ రణ । నిపుణతకుం గారణంబు నెయ్యమొ, యెఱుఁగన్. 228

ప్రతిపదార్థం: రిపు= వైరులకు; దుస్సహము+అగు= భరించరానిదైన; నీ నిపుణతకున్= నీ నేర్పరితనానికి; కారణంబు= కారణం; ఉపకారమొ?= సాయమో?; బంటుతనమొ= వీరత్వమో?; కృపయో?= దయయో?; పెంపో?= గొప్పదనమో?; సమగ్రకీర్తి ప్రియమో?=నిండయిన కీర్తిమీది ప్రీతియో?; నెయ్యెమొ?= స్నేహమో?; ఎఱుఁగన్= ఏదో తెలిసికొనలేకున్నాను.

తాత్పర్యం: 'శత్రువులకు అసాధ్యమైన నీ నైపుణ్యాన్ని ఇప్పుడు ప్రదర్శించటానికి కారణం ఏమై ఉంటుందా? అని ఆలోచిస్తున్నాను. నాకు ఉపకారం చేయాలనే ఉదారభావమా? వీరాన్ని ప్రదర్శించుకొందామనే పౌరుషభావమా? దయను చూపిద్దామనే మెత్తని హృదయమా? లేక అది నీ సహజమైన గొప్పతనమేనా? లేదా మనిద్దరి నడుమ ఉన్న స్నేహమా? వీటిల్లో కారణ మేదై ఉంటుందో తెలిసికొనలేకపోతున్నాను.

విశేషం: విరాటుడి వితర్కం సహజంగా ఉన్నది. కాని, ధర్మరాజు ఇతమిత్థమని చెప్పలేని అజ్ఞాతవాస నియమం గూఢంగా పఠితల హృదయాలలో స్ఫురించి తృప్తిని కలిగిస్తుంది. కథలో ఉత్కంఠను రేకెత్తిస్తుంది. (సంపా.)

ఉ. **మంటయుఁ బోని శాత్రవసమాజము నించుక యేని శంకలే**
కంటఁగఁ దాఁకి, వెండి తెగటార్చె మహాద్భుతశక్తిశాలి యీ
వంటలవాని చేసిన యవార్య పరాక్రమ మొండుచోటులం
గంటిమె? వింటిమే? యితఁడ కాఁడె వెసన్ గెలిపించె న న్ననిన్. **229**

ప్రతిపదార్థం: మంటయున్+పోని= మంటవంటి; శాత్రవ సమాజమున్= వైరిసమూహాన్ని; ఇంచుక ఏని శంకలేక= ఒకింతకూడా జంకు లేకుండా; అంటఁగన్‌తాఁకి= ముట్టడివేసి; వెండి= మఱియు; తెగటార్చెన్= చంపివేశాడు; మహా+అద్భుత శక్తిశాలి= మిక్కిలి ఆశ్చర్యం కలిగించే బలశాలి; ఈ వంటలవాని చేసిన= ఈ వంట వాడు చేసిన; అవార్య పరాక్రమము= అడ్డుకొనరాని పరాక్రమం; ఒండుచోటులన్+కంటిమో?= వేఱొకచోట చూచామా?; వింటిమే?= విన్నామా?; ఇతఁడు+అ కాఁడె= ఇతడేకదా; వెసన్= త్వరగా; అనిన్= యుద్ధంలో; గెలిపించెన్= (నన్ను) గెలిపించాడు.

తాత్పర్యం: మంటను తలపించే శత్రుసమూహాన్ని ఏమాత్రం జంకులేకుండా వెంటనంటి నాశనం చేశాడు. మహాశ్చర్యాన్ని కలిగించే ఈ వంటవాడి అవార్యమయిన పరాక్రమాన్ని మరెక్కడా చూచి, విని ఎరుగం. యుద్ధంలో ఇతడే కదా నన్ను ఇంత త్వరగా గెలిపించగలిగాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. శత్రువులను మంటలతో పోల్చటం వలలుడి పట్ల సార్థకం. వంటలవాడు మంటలను నియంత్రించగలడు. మూలంలోకంటె భీమప్రశంస తిక్కన రచనలో విశిష్టం. భీమనాయక మీ ఘట్టం అనిపించేటట్లు ఉన్నాయి ఈ మాటలు. (సంపా.)

క. **కంధరములు దెగి తలలు వ । సుంధర నతిపక్వ తాల సుభగఫలాళి**
బంధురత రాలు దామ । గ్రంథి పగఱమీఁదఁ గినిసి కవిసిన యెడలన్. **230**

ప్రతిపదార్థం: దామగ్రంథి= దామగ్రంథి పేర మెలగుతున్న నకులుడు; పగఱమీఁదన్= శత్రువులమీద; కినిసి= కోపించి; కవిసిన+ఎడలన్= యుద్ధానికి పూనుకొన్నప్పుడు; కంధరములు= శత్రువుల కంఠాలు; తెగి= (అతడి ఆయుధం వలన) తెగి; తలలు= వారి తలలు; అతిపక్వ= బాగాపండిన; తాలసుభగఫల+ఆళీ= అందమైన తాటిపండ్ల సమూహాల; బంధురతన్= సాంద్రతతో; వసుంధరన్= నేలపై; రాలున్= రాలుతాయి.

తాత్పర్యం: దామగ్రంథి కోపించి శత్రువులమీద దాడిచేస్తే, వారి కంఠాలు తెగి తలలు అందంగా పండిన తాటిపండ్ల వరుసల వలె విరివిగా నేలమీద రాలుతాయి.

విశేషం: అలం: ఉపమ. తలలను తాటికాయలతో పోల్చటం కవిసమయం. జాతీయం. (సంపా.)

క. ఎక్కడఁ జూచినఁ దానై । యక్కజమగు కడిమికలిమి నరిసేనఁ గరం
బుక్కఱఁ దంత్రీపాలుం । డొక్కఁడ పొలియించె నీ రణోత్సాహమునన్. 231

ప్రతిపదార్థం: తంత్రీపాలుండు= తంత్రీపాలుడనే పేరనున్న సహదేవుడు; ఈ రణ+ఉత్సాహమునన్= ఈ యుద్ధ ప్రయత్నంలో; ఎక్కడన్+చూచినన్= ఎటుచూచినప్పటికిని; తాను+ఐ= తానుగా; అక్కజము+అగు కడిమి కలిమిన్= ఆశ్చర్యకమైన పరాక్రమమనే ఐశ్వర్యంతో (శక్తి సంపదతో); అరిసేనన్= వైరిసేనను; కరంబు+ఉక్కు+అఱన్= మిక్కిలి పొగరు అణగేటట్లు; ఒక్కఁడు+అ= ఒకడే; పొలియించెన్= సంహరించాడు.

తాత్పర్యం: యుద్ధోత్సాహంతో తంత్రీపాలు డొక్కడే ఎటుచూచినా తానుగా కనబడి ఆశ్చర్యం కల్గించేటట్లు శత్రుసేనలను ఈ యుద్ధంలో సంహరించాడు.

క. ఈ నలువురు తక్కఁగ మన । సేనల నొక్కరునినైనఁ జేడ్పడని భటుం
గానం జెలి కెడరైనం । బూని తగులు నతఁడచూవె పురుషుం డెందున్. 232

ప్రతిపదార్థం: ఈ నలువురు తక్కఁగన్= ఈ నల్గురు తప్ప; మన సేనలన్= మన సేనలలో; ఒక్కరున్+ఐనన్= ఒక్కడనైనను; చేడ్పడని= దెబ్బలు తినని (గాయాలులేని); భటున్+కానము= సైనికుడిని చూడము; చెలికిన్= మిత్రుడికి; ఎడరు+ఐనన్= ఆపదకలిగితే; పూని= పూనుకొని; తగులు+అతండు+అ= ఆదుకొనేవాడే; ఎందున్= ఎక్కడైనా; పురుషుండు= మగవాడు, మానవుడు; చూవె= సుమా!

తాత్పర్యం: ఈ నలుగురు తప్ప మన సేనలలో ఒక్కరైనా గాయం తగలని భటుడిని మనం చూడం. మిత్రుడికి ఆపద కలిగినప్పుడు తనంతట తాను పూనుకొని అతడిని ఆదుకొనేవాడే నిజమైన మానవుడు సుమా!

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. విరాటుడికి అడగకుండానే తమంతట తామే కష్టంలో ఆదుకొన్న ధర్మజ. భీమ, నకుల, సహదేవులే ఇక్కడ ఉత్తమ పురుషులు. (సంపా.)

ఉ. కావున మీకు దంతి హయ కాంచన రత్న విభూషణంబులున్,
దేవనితంబినీజన సదృక్ష మృగాక్షులు నాదిగాఁగ నా
నావిధ వైభవంబులు మనంబుల వాంఛలకుం దగంగ నీ
కే విధి నీఁగువాఁడ ఋణ? మెయ్యది యేనియు వేఁడుఁ డిచ్చెదన్.' 233

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= అందువలన; మీకున్= మీకు; దంతి, హయ, కాంచన రత్న, విభూషణంబులున్= ఏనుగులు, గుర్రాలు, బంగారం, నవరత్నాలు, నగలు; దేవ నితంబినీజన= దేవతా స్త్రీలకు, అప్సరఃకాంతలకు; సదృక్ష= తుల్యలయిన; మృగ+అక్షులున్= లేడి కన్నుల వంటి కన్నులుగల స్త్రీలు; ఆది కాఁగన్= మొదలుగా; నానావిధవైభవంబులు= వివిధ సౌఖ్యాలూ; మనంబుల వాంఛలకున్ తగంగన్= మనస్సులలోని కోరికలకు అనుగుణంగా; ఈక= ఇవ్వకుండా; ఋణము= అప్పు; ఏ విధిన్+ఈఁగు వాఁడన్= ఏ ప్రకారం తీర్చుకోగలను; ఏ+అది+ఏనియున్, వేఁడుఁడు+ఇచ్చెదన్= ఏదైనా కోరుకొనండి ఇస్తాను.

తాత్పర్యం: అందువలన మీకు ఏనుగులు, గుర్రాలు, నవరత్నాలు, ఆభరణాలు, దేవతాస్త్రీలను పోలిన అందగత్తెలు మొదలైన వివిధ భోగాలను మీ మనసుల్లోని కోరికల కనుగుణంగా ఇవ్వకుండా ఏ ప్రకారంగా మీ ఋణం తీర్చుకొనగలను? మీ రేదైనా కోరుకొనండి ఇస్తాను'.

క. **అనవుడుఁ బాండుతనూభవు । 'లనఘా! యి ట్లెంతయుం బ్రియంబున సంభా**
వన సేసితి; మా కిది యా । ధనము వడయుదానికంటెఁ దక్కు వె? చెపుమా! 234

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగా; పాండు తనూభవులు= పాండురాజు కుమారులు (ధర్మజ, భీమ, నకుల సహదేవులు); అనఘా!= ఓ పుణ్యమూర్తీ!; ఇట్లు+ఎంతయున్+ప్రియంబునన్= ఈ విధంగా ఎంతో ప్రియంగా; సంభావన చేసితి(వి)= గౌరవించావు; మాకున్= మాకు; ఇది= ఈ గౌరవం; ఆ ధనము= ఆ ఐశ్వర్యం; పడయుదానికంటెన్= పొందేదానికన్నను; తక్కువె చెపుమా= తక్కువా? చెప్పుము.

తాత్పర్యం: విరాటుడు అట్లా అనగానే పాండవులు ఇట్లా బదులు పలికారు. 'ఓ పుణ్యాత్ముడా! మమ్ములను ఈ రీతిగా ఎంతో ప్రీతిగా పలికి గౌరవించావు. నీవు మా కివ్వదలచుకొన్న ఆ ధనంకంటె ఇది తక్కువా? చెప్పుము.

విశేషం: ఉపకారం ప్రతిఫలాన్ని కోరదు. పాండవులు మాటలే మూటల కంటె విలువైనవని ఉత్తమ సంస్కారాన్ని ప్రదర్శించారు. (సంపా.)

ధర్మరాజు సుశర్మను సపరివారంబుగా విడిపించుట (సం.4-32-46)

క. **మ మ్మెరవుగాఁ దలంచి యియ్యెడ నిట్టట్టన వలవదు; పురంబున కరిగి యయ్యెడ నీ కెట్లు ప్రియం బట్లు మన్నింపు' మని; రందుఁ గంకుండు మఱియు నిట్లనియె. 235**

ప్రతిపదార్థం: మమ్ముమ్న్+ఎరవుగాన్+తలంచి= మమ్ము వేరుగా భావించి; ఈ+ఎడన్= ఇక్కడ; ఇట్టు+అట్టు+అనవలవదు= ఇట్లనీ అట్లనీ అనవద్దు; పురంబునకున్+అరిగి= నగరానికి వెళ్ళి; ఆ+ఎడన్= అక్కడ; నీకున్+ఎట్లు ప్రియంబు= నీ కే విధంగా ప్రీతియో; అట్లు= ఆ ప్రకారంగా; మన్నింపుము= గౌరవించుము; అనిరి= అన్నారు; అందున్= వారిలో; కంకుండు= కంకుభట్టు (ధర్మజుడు); మఱియున్= ఇంకా; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: మమ్ములను పరాయివారిగా పరిగణించి ఇక్కడ ఇది ఇట్లా, అది అట్లా అనీ ఔననీ కాదనీ పలకవద్దు. నగరానికి చేరిన తరువాత అక్కడ నీ కెట్లా ఇష్టమైతే అట్లా గౌరవించుము' అన్నారు. వారిలో కంకుడు ఇంకా ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. **'తగ నొక్కటి వేఁడెద నిను । జగతీశ్వర! యిచ్చు టొప్పు; సరథగజాశ్వం**
బుగ విడిచిపుచ్చు మిప్పుడ । త్రిగర్తపతి; నిదియ నాకుఁ బ్రియ మెబ్బంగిన్. 236

ప్రతిపదార్థం: జగతీ+ఈశ్వర!= మహారాజా!; తగన్= సముచితంగా; నినున్= నిన్ను; ఒక్కటి వేఁడెదన్= ఒకటి కోరుతాను; సరథ గజ+అశ్వంబుగన్= రథాలతోను, ఏనుగులతోను, గుర్రాలతోను; ఇప్పుడు+అ= ఇపుడే; త్రిగర్త పతిన్= సుశర్మను; విడిచిపుచ్చుము= వదిలివేయుము; ఇది+అ= ఈ పనియే;నాకున్, (ధర్మరాజుకు); ఏ+భంగిన్= ఏవిధంగా చూచినా; ప్రియము= ప్రీతిని (ఇష్టమును); ఇచ్చుట+ఒప్పున్= ఇచ్చినట్లౌతుంది.

తాత్పర్యం: 'ఓ విరాటరాజా! నేను ఒకటి సముచితంగా కోరుతున్నాను, వినుము. దానిని నెరవేర్చటం మంచిది. సుశర్మను చతురంగబలాలతో సహా ఇప్పుడే విడుదల చేయుము. ఇదే నాకు అన్ని విధాలా ప్రీతిని కలిగిస్తుంది.

విశేషం: ధర్మరాజు శాసించగల స్థానంలో ఉన్నా అర్థిస్తున్నాడు. అజ్ఞాతవాసవ్రత ప్రభావం. అతడు వేషంలో అజ్ఞాతంగా ఉన్నా గుణంలో అజ్ఞాతంగా లేడు. (సంపా.)

వ. **మన నగరంబునకు జంఘాలురం బంపుము; పురంబున వారలువోయి భవద్విజయ ఘోషం బాచరించి, శోభనధ్వజోన్నయనంబును, మంగళతూర్యనాదంబులును, బరస్పర గంధ సలిల సేచనంబులును, గీతవాద్య నృత్తంబులును నాదిగాఁగల వివిధ శుభాచారంబులం బ్రవర్తింప నియోగింప వలయు' ననిన, విరాటుండును బనిచినం గాలరులు వేగునంతకు వీటికిం జని గెలుపు ప్రకటించి, పట్టణాలంకరణ ప్రముఖ నిఖిలభద్ర విధానంబులు చేయించి; రిట పాండవులును మత్స్య మహీవల్లభుండును సమస్త సేనాసమేతులై విభవం బెసఁగ విలసిల్లుచు, లజ్జావనతాననుం డగు సుశర్మ సపరిచ్ఛదంబుగా విడిచి పుచ్చి, గుత్తులకొలందికిఁ గృత్తంబులయి పడియున్న పాదంబుల వలనం గెందలిరుల సెజ్జల చందంబులగు చోట్లును, దునిసి చిక్కువడియున్న యూరు కాండంబుల వలన మదగజంబులు సొచ్చిన కదలీ వనంబులుం బోని యెడలును, బ్రోవులు గొనియున్న ప్రేవుల వలన లావుగల యంచపిండు పేరాఁకలి నఱిముఱిం బెఱికినఁ గుఱుకులు గట్టిన మృణాళ నాళంబుల నొప్పు కమలాకరోద్దేశంబులఁ గ్రేణిసేయు ప్రదేశంబులును, నంగుళీయకరుచు లడర నెఱిం జాఁగి పడియున్న బాహుదండంబుల వలన నురగ నివాసంబుల ననుకరించు తలంబులును, గీలాలజాలంబులపయిందేలుచు నవ్వినట్లున్న శిరంబులవలన వికచారవింద దీర్ఘికల విడంబించు తావులును, నవయవ భేదంబు లడంగునట్లుగాఁ దుత్తునియలై పడియున్న గాత్రంబుల వలనం గృతాంత మహానసశాలలపగిది నొప్పునట్లును గల పొలికలను గలయం గనుంగొనుచు వెడలి, చంద్రికాసుందరం బగు నొక్క సైకతస్థలంబున నారాత్రి వుచ్చిరని చెప్పిన విని, 'మఱునాఁటి వృత్తాంతం బె ట్లయ్యెనో!' యని సాదరంబుగా నవలోకించిన.** **237**

ప్రతిపదార్థం: మన నగరంబునకున్= మన ముఖ్యపట్టణానికి; జంఘాలురన్+పంపుము= వేగంగా నడచేవారిని పంపుము; వారలు+పోయి= వారువెళ్లి; పురంబునన్= నగరంలో; భవత్+విజయఘోషంబున్= నీ విజయవార్తను చాటింపుచేసే పనిని; ఆచరించి= చేసి; శోభనధ్వజ+ఉన్నయనంబును= విజయధ్వజాలను నిలువబెట్టటం; మంగళతూర్యనాదంబులును= మంగళవాద్యాలను మ్రోయించటం; పరస్పర= ఒకరినొకరు; గంధసలిల సేచనంబులును= శ్రీగంధం కలిపిన నీటిని చల్లుకొనటం; గీతవాద్యనృత్తంబులును= పాటలు పాడుతూ, వాద్యాలను వాయిస్తూ, నాట్యములు చేయుటం; ఆదిగాన్+కల= మొదలయిన; వివిధ శుభ+ఆచారంబులన్= ప్రవర్తింపన్+నియోగింపవలయున్= అనేక శుభకార్యాలను చేసేటట్లు ఉత్తరువు చేయాలి; అనన్= అనగా; విరాటుండును= విరాటుడుకూడా, పనిచినన్= అట్లాగే ఆజ్ఞలు జారీ చేయగా; కాలరులు= పదాతిదళాలు; వేగునంతకున్= తెల్లవారేసరికి; వీటికిన్+చని= నగరానికి వెళ్ళి; గెలుపు ప్రకటించి= జయవార్తను చాటి; పట్టణ+అలంకరణ ప్రముఖ= నగరాన్ని సింగారించటం మొదలైన; నిఖిలభద్ర విధానంబులు= మంగళ కార్యాలన్నింటినీ; చేయించిరి= చేయించారు; ఇట= ఇక ఇక్కడ; పాండవులును= పాండవులూ; మత్స్య మహీవల్లభుండును= మత్స్యదేశపురాజయిన విరాటుడూ; సమస్త సేనా సమేతులై= సేనలన్నిటితో కూడి; విభవంబు+ఎసఁగన్= సంపద అతిశయించగా; విలసిల్లుచున్= ప్రకాశిస్తూ; లజ్జ= సిగ్గుతో; అవనత+అననుండు+అగు= తలవంచిన వాడయిన; సుశర్మ= సుశర్మను; సపరిచ్ఛదంబుకాన్= సేవకులతో సహా; విడిచిపుచ్చి= వదలిపెట్టి; గుత్తులకొలందికిన్= చీలమండలం వరకు; కృత్తంబులు+ అయి= నరకబడి; పడి ఉన్న= నేలపై పడివున్న; పాదంబులవలనన్= పాదాల వలన; కెంపు+తలిరుల= ఎర్ర చిగుళ్ల; సెజ్జల చందంబులు+ అగుచోట్లును= శయ్యలతీరు వలె ఉన్న స్థలాలున్నూ; తునిసి= తునిగిపోయిన; చిక్కు+పడి+ఉన్న= చిందరవందరగా చిక్కుపడి ఉన్నట్టి; ఊరుకాండంబులవలనన్=

తొడల సమూహాల వలన; మదగజంబులు+చొచ్చిన= మదపు టేనుగులు ప్రవేశించిన; కదలీవనంబులున్+పోని+ఎడలును= అరటితోటలను పోలిన చోటులున్నూ; ప్రోవులు+కొని+ఉన్న= కుప్పలు కుప్పలుగా పడి ఉన్న; ప్రేవుల వలనన్= పేగులతో; లావుకల అంచపిండు= బలిసిన హంసల సమూహం; పేరు+ఆఁకలిన్= మిక్కిలి ఆకలితో; అతిముతిన్+పెరికినన్= తొట్రుపాటుతో లాగగా; కుఱుకులు+కట్టిన= కుప్పలు కుప్పలుగా పడిన; మృణాళనాళంబులన్= తామరతూడులతో; ఒప్పు=ఒప్పారే; కమలాకర+ఉద్దేశంబులన్= తామరకొలనులున్న చోటులను; క్రేణిచేయు= పరిహసించే; ప్రదేశంబులును= చోటులున్నూ; అంగుళీయక రుచులు+అడరన్= చేతి ఉంగరాల కాంతులు అతిశయించగా; నెఱిన్+చాఁగిపడిఉన్న= వరుసగా సాగిలపడి ఉన్నట్టి; బాహుదండంబుల వలనన్= క్రలవంటి చేతుల వలన; ఉరగనివాసంబులన్= పాముల ఉనికిపట్టైన పాతాళలోకాన్ని; అనుకరించు= అనుసరించే; తలంబులును= చోటులును; కీలాల జలంబుల పయిన్+తేలుచున్= నెత్తురనెడి నీళ్లపైన తేలియాడుతూ; నవ్వినట్లు+ఉన్న= నవ్వినట్లుతోస్తున్న శిరంబులవలనన్= తలలవలన; వికచ+అరవింద= విరిసిన తామరలున్న; దీర్ఘికలన్ విడంబించు= దిగుడుబావులను అనుకరించే; తావులును= చోటులున్నూ; అవయవభేదంబులు+అడంగునట్లుగాన్= ఈశరీరావయవాలు ఇవి అని తేడా తెలిసికొనలేనంతగా; తునియలు+తునియలు+ఐ పడి+ఉన్న= ముక్కలు ముక్కలుగా పడివున్న; గాత్రంబులవలనన్= శరీరాలవలన; కృతాంతమహానసశాలలపగిదిన్= యముడి వంటసాలల వలె; ఒప్పు+అట్లును= అందగిస్తూ; కల= ఉన్నట్టి; పొలికలను= యుద్ధభూమిని; కలయన్+కనుంగొనుచున్=అంతటా తిరిగి చూస్తూ; వెడలి= వెళ్ళి; చంద్రికా సుందరంబున్+అగు= వెన్నెల కాయటం వలన అందమయిన; ఒక్క సైకతస్థలంబునన్= ఒకానొక ఇసుకతిన్నెమీద; ఆ రాత్రి పుచ్చిరి= ఆ రాత్రి+గడిపారు; అని చెప్పినన్= అని చెప్పగా; విని= విన్నవాడై; మఱునాఁటి వృత్తాంతంబు+ఎట్లు+అయ్యెనో= మఱునాటికథ ఏమైనదో; అని= అంటూ; సాదరంబుగాన్ అవలోకించినన్= ఆసక్తిగా చూడగా.

తాత్పర్యం: మన నగరానికి వేగంగా పోగలవారిని పంపుము. వారు నగరానికి చేరి నీ విజయవార్తను చాటింపు చేయించాలి. విజయధ్వజాలను ఎత్తించాలి. మంగళవాద్యాలను మ్రోయింపచేయాలి. సుగంధజలాలను ప్రజలు ఒకరిపై మరొకరు చల్లుకొనేటట్లు వేడుకలు జరిపించాలి' అని కంకుడు కోరాడు. విరాటుడు దాని కంగీకరించి దూతలను నగరానికి పంపాడు. వారు తెల్లవారేసరికి విజయవార్తను చాటించారు. పట్టణాన్ని అలంకరించటం మొదలుగా గల అనేక శుభాలంకారాలు చేయించారు.

ఇక ఇక్కడ పాండవులూ, విరాటుడూ కలిసి సేనలన్నిటితో కూడి, వైభవంగా విలసిల్లుతున్నారు. లజ్జతో తలవంచుకొని ఉన్న సుశర్మను సపరివారంగా విడుదల చేశారు. యుద్ధభూమిని నలువైపులా తిరిగి చూచారు. అనేక ప్రాంతాలు వారికి బీభత్స రమణీయంగా కనిపించాయి.

గిలకల వరకు తెగిపడి ఉన్న సైనికుల పాదాల వలన కొన్ని చోట్లు చిగురాకు పాన్పుల వలె కనిపించాయి. తెగి చిందరవందరగా పడి ఉన్న సైనికుల తొడల గుంపుల వలన, మదించిన ఏనుగులు ప్రవేశించి పాడు చేసిన అరటి తోటలవలె కొన్ని చోట్లు గోచరించాయి. కుప్పలు కుప్పలుగా పడి ఉన్న సైనికుల ప్రేగులను చూస్తే పెద్ద పెద్ద హంసల గుంపులు పేరాకలితో గబగబా తామరతూండ్లను పెరికి కొరికి కుప్పలు పోసిన సరోవరప్రదేశాలవలె కొన్ని చోట్లు కనుపట్టాయి. వ్రేలి ఉంగరాల రత్నకాంతులు వెదచిమ్ముతుండగా పొడుగ్గా పడి ఉన్న బాహుదండాల వలన సర్పాలు నివసించే పాతాళలోకం వలె కొన్ని ప్రాంతాలు చూపట్టాయి. నెత్తురనే నీటిమీద తేలుతూ నవ్వుతున్నట్లున్న సైనికుల తలలవలన వికసించిన తామరలున్న దిగుడుబావులవలె కొన్ని ప్రాంతాలు కనిపించాయి. ఇవి ఈ అవయవాలు అని గుర్తించ లేనంతగా తునాతునకలై ఉన్న సైనికుల శరీరాలు పడి ఉన్న దృశ్యం యముడి వంట శాల వలె ఒప్పారుతూ కంటబడింది. అటువంటి దృశ్యాల నన్నింటినీ చూస్తూ కొంత దూరం పోయి, వెన్నెల కాయటం వలన మనోహరంగా ఉన్న ఇసుక తిన్నెల ప్రాంతంలో వారందరూ ఆ రాత్రి గడిపారు.

ఈ కథను వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో చెప్పగా, జనమేజయుడు ఆసక్తికరంగా ఆ కథకుడివైపు చూస్తూ 'ఆ మరునాటి కథ ఎట్లా సాగిందో? చెప్పు' మని అడిగాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ, వృత్త్యనుప్రాసం. భయానక బీభత్స రసదృశ్యాలను శబ్దార్థాలంకారాలతో రమణీయభావనామయం చేసి రమ్యతరం చేయటం తిక్కన కావ్యకళాశిల్పం. (సంపా.)

ఆశ్వాసాంతము

చ. అపరిమిత ప్రకార! వినిరస్త సమస్త వికార! షట్ప్రమా
ణపరమదూర! గాఢ భజనక్రమ గత్యనుభావ్య పార! దే
వ పితృపథప్రవర్తన వివర్జన నిర్మలచిత్త చోర! శాం
తిపరమహాత్మ! సంసరణ తీర! నిరంజన భక్తరంజనా! 238

ప్రతిపదార్థం: అపరిమితప్రకార!= (ఆయన జగత్స్వరూపుడు కాబట్టి) పరిమితి (హద్దు) లేని భేదాలున్నవాడా!; వినిరస్త, సమస్త, వికార!= నిరసించిన అన్ని వికారాలున్నవాడా!; షట్+ప్రమాణపరమదూర!= ఆరు రకాలైన ప్రమాణాలకు అందనివాడా!; గాఢ భజన క్రమ గత్యనుభావ్యపార!= దృఢమైన భక్తి భజన విధానం వలన కలిగిన జ్ఞానం వలన పొందగల్గిన గమ్యం కలవాడా!; దేవపితృపథప్రవర్తన!= దేవతలకు, పితరులకు దారి చూపేవాడా! (హరి దేవతలకు, హరుడు పితరులకు దారిచూపేవారు); వివర్జన నిర్మలచిత్తచోర!= త్యాగం వలన స్వచ్ఛమైన వారి మనసులను హరించేవాడా!; శాంతిపరమహాత్మ!= శాంతితో కూడిన గొప్పదైన ఆత్మ(హృదయం) కలవాడా!; సంసరణతీర!= సంసార (సాగరానికి) ఆవలి ఒడ్డువంటివాడా!; నిరంజన భక్తరంజనా!= సుఖదుఃఖాలకు అతీతులైన భక్తులకు సంతోషం కలిగించేవాడా! (లేదా - నిరంజన! = సంగరహితుడా!; భక్తరంజనా!= భక్తులకు ఆనందం కలిగించేవాడా!).

తాత్పర్యం: అనేక రూపభేదాలు కలవాడా!; సర్వవికార విరహితుడా! షట్ప్రమాణాలకు అతీతుడవైనవాడా! దృఢమైన భక్తితో క్రమంగా తెలియదగిన అనుభవానికి గమ్యమైనవాడా! దేవమార్గాలనూ, పితృమార్గాలనూ ప్రవర్తింపజేసేవాడా! త్యాగశీలం వలన పవిత్రమైన చిత్తాలను దోచుకొనేవాడా! శాంతిరూపమైన గొప్ప ఆత్మ కలవాడా! సంసార సాగర తీరం వంటివాడా! విరక్తులైన భక్తులకు ఆనందాన్ని అందించేవాడా! హరిహరనాథా!

విశేషం: అలం: అంత్యానుప్రాసం. 1. ఈ ఆశ్వాసాంత సంబుద్ధులన్నీ హరిహరనాథుడికి అన్వయించుకొనే బహువ్రీహి సమాసాలే. 2. శాంతి పర మహాత్మ సంసరణ తీర! అని సంబోధించవచ్చును కూడా. అంటే - శాంతిపరమైన మహాత్ములకు సంసార సముద్రతీరంవంటి వాడా! అని భావం. 3. షట్ ప్రమాణాలు: 1. ప్రత్యక్షం 2. అనుమానం 3. ఉపమానం 4. శబ్దం 5. అర్థాపత్తి 6. అనుపలబ్ధి.

క. విజ్ఞానానంద రసా । భిజ్ఞ హృదయ కమల హంస! భీమ దురిత మ
ర్మజ్ఞ! వివిధాభిధానా! యజ్ఞాత్మకరూప! నిశ్చ లావ్యయ దీపా! 239

ప్రతిపదార్థం: విజ్ఞాన+ఆనందరస= పరమేశ్వరుడి విజ్ఞానరూపమైన ఆనందరసమును; అభిజ్ఞ= తెలిసిన పండితుల యొక్క; హృదయ= హృదయాలనే; కమల= పద్మాలకు; హంస!= రాజహంసవంటివాడా!; (హంసస్సోహం సోహంహంసః అని పరాత్పరుడిని అద్వైతులు అహం+స; అనీ, సః+అహం అనీ వర్ణిస్తారు); భీమ దురిత= భయంకరమైన పాపాల యొక్క; మర్మజ్ఞ= రహస్యం తెలిసినవాడా! (అనగా భయంకరమైన పాపాలను పోగొట్టే రహస్యం తెలిసినవాడని భావం); వివిధ+అభిధానా!= పెక్కు పేర్లు కలవాడా!; యజ్ఞాత్మకరూప!= యజ్ఞమే స్వరూపంగా కలవాడా!; నిశ్చల+అవ్యయదీపా!= కదలిక లేని తరుగని వెలుగైన ఆకారం కలవాడా!

తాత్పర్యం: పరమేశ్వరుడి విజ్ఞాన రూపమగు ఆత్మానందరసమును తెలిసిన పండితుల మనఃపద్మాకరంలో విహరించే హంసవంటివాడా! భయంకరమైన పాపాలను తొలగించే రహస్యం తెలిసినవాడా! పెక్కు పేర్లతో పిలువబడేవాడా! యజ్ఞస్వరూపా! చలనం, నాశనం లేని ప్రకాశస్వరూపం కలవాడా! హరిహరనాథా!

విశేషం: అలం: రూపకం, ఉపమ, అంత్యానుప్రాసం.

మాలిని.

> **త్రిజగదవననిత్యక్రీడనోద్యత్ప్రమోదా!**
> **రజనిచర విఘాతారంభ లీలా వినోదా!**
> **భజన నిరత సౌఖ్యప్రాప్తి జాగ్రత్ప్రసాదా!**
> **నిజతను విభవత్వోన్మీల నాచ్ఛిన్న నాదా!** **240**

ప్రతిపదార్థం: త్రిజగత్+అవన= ముల్లోకాలను కాపాడటమనే; నిత్యక్రీడన+ఉద్యత్+ప్రమోదా!= నిరంతరకేళి వలన కలుగుతున్న ఆనందం కలవాడా!; రజనిచర= రాక్షసులను; విఘాత= చంపటాన్ని; ఆరంభలీలా వినోదా!= ప్రారంభించటం అనే ఆట వలన కలిగే సంతోషం కలవాడా!; భజన= ప్రార్థనచేయటం వలన కలిగే; నిరత= ఎడతెగని (శాశ్వతమైన); సౌఖ్యప్రాప్తి= సుఖమును భక్తులకు పొందించటంలో; జాగ్రత్+ప్రసాదా!= ఎల్లప్పుడు మేల్కొని సిద్ధంగా ఉంటూ అనుగ్రహాన్ని అందించే వాడా!; నిజతను తన శరీరం యొక్క; విభవత్వ= మహిమను; ఉన్మీలన= వికసింపచేసే; అచ్ఛిన్న= భిన్నంకాని, అఖండమైన; నాదా!= శబ్దం కలవాడా? (ఓంకారరూపా!).

తాత్పర్యం: మూడు లోకాలను రక్షించే నిత్యక్రీడవలన ఉదయిస్తున్న ఆనందం కలవాడా! రాక్షససంహారాన్ని ఆరంభించే లీలలతో సంతోషించేవాడా! సేవించి కీర్తించేవారికి సదా సౌఖ్యాన్ని కలిగించే ఫలాన్ని అందించటంలో ఏమరుపాటులేని అనుగ్రహబుద్ధి కలవాడా! హరిహరాత్మకమైన నిజ రూప వైభవాన్ని వికసింపజేసే అఖండనాదరూపమైన ఓంకారం కలవాడా! హరిహరనాథా!

విశేషం: అలం: అంత్యానుప్రాస. మాలినీ వృత్తంలోని ప్రతిపాదంలోనూ న,న,మ,య,య అనే గణాలు వరుసగా ఉంటాయి. తొమ్మిదవ అక్షరం యతిమైత్రి. ప్రాసనియమం ఉన్నది. (సంపా.)

గద్యము

> **ఇది శ్రీమదుభయకవిమిత్ర కొమ్మనామాత్యపుత్ర బుధారాధన విరాజి తిక్కన సోమయాజి ప్రణీతంబయిన శ్రీమహాభారతంబున విరాట పర్వంబునందుఁ దృతీయాశ్వాసము.**

తాత్పర్యం: ఇది శ్రీమంతులైన ఉభయ కవులకు మిత్రుడు, కొమ్మనామాత్యుడి పుత్రుడు, పండితులను ఆరాధించి ప్రకాశించేవాడు (పండితులు చేసే ఆరాధనం వలన వెలుగొందేవాడు) అయిన తిక్కన సోమయాజి రచించిన శ్రీమహాభారతంలోని విరాటపర్వంలో మూడవ ఆశ్వాసం.

విరాటపర్వంలో తృతీయాశ్వాసం సమాప్తం.

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

విరాటపర్వం - చతుర్థాశ్వాసము

శ్రీమద రేఖ విషాద వి । రామాహిత గాఢ శమధురా నిర్భర ని
ష్ఠా మర్దిత వివిధ వికా । రామల చేతో నివాస! హరిహరనాథా! 1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ= సంపదవలన కలిగిన; మదరేఖ= మదగర్వంయొక్క; విషాద= దుఃఖంయొక్క; విరామ= విశ్రాంతిచేత (లేకపోటంవలన); ఆహిత= కలిగిన; గాఢ= దట్టమైన (అధికమైన); శమ= శాంతియొక్క; ధురా= భారంతో; నిర్భర= నిండిన; నిష్ఠా= స్థితిచేత; మర్దిత= మర్దించబడిన, (పోగొట్టబడిన); వివిధ= పెక్కురకాలైన; వికార= వికారాలు కలిగి ఉండటం చేత; అమల= మలినంలేని (నిర్మలం అయిన); చేతస్= మనస్సులో; నివాస!= నివసిస్తూ ఉండేవాడా!; హరిహరనాథా!= హరి+హరుడు అనేపేరుగల ఓ స్వామీ!

తాత్పర్యం: సంపదవలన సహజంగా కలిగే గర్వంగానీ, ఆపదలవలన వచ్చే దుఃఖంగానీ లేకుండా, పరమశాంతభావంతో కూడిన స్థితిచేత ఎన్నో రకాల వికారాలను నశింపజేసికొన్నవాడి మనస్సులో నివసించే ఓ హరిహరనాథా!

విశేషం: ఈ పద్యం శ్రీకారంతో ఆరంభించబడింది. అది తెలుగుకవుల అలవాటు (సంప్రదాయం). ప్రతి ఆశ్వాసం మొదటి పద్యం శ్రీకారంతో మొదలవుతుంది. అది మంగళకరం అని మనవారి భావం. ఈ పద్యంలో తిక్కన మహాకవి కొన్ని పదాలను ప్రయోగించి, ప్రస్తుత కథకు అన్వయాన్ని సూచించాడు. ఇది మహాకవుల మార్గం. దీనినే 'వస్తునిర్దేశం' అంటారు. 'శ్రీమదరేఖ' అనే ప్రయోగం దుర్యోధనుడి ఐశ్వర్యగర్వాన్నీ, 'విషాదవిరామ' అనే ప్రయోగం ఆపదలలో కూడా దుఃఖాన్ని పొందని అర్జునుడి ధీరస్వభావాన్నీ, 'శమధురా' ప్రయోగం ఆతడి శాంతస్వభావాన్నీ, 'నిష్ఠామర్దిత' ప్రయోగం అర్జునుడి నిష్ఠనూ, ఆతడు కురుసేనలను మర్దించేవిధానాన్నీ సూచిస్తాయి.

ఉత్తర గోగ్రహణము (సం. 4-33-1)

వ. దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయున కిట్లనియె. 2

తాత్పర్యం: హరిహరనాథ దేవా! వైశంపాయన మహర్షి జనమేజయ మహారాజుతో ఇట్లా అన్నాడు.

క. సూర్యోదయావసరమున । దుర్యోధనుబలము ప్రబల దోర్బల లీలా
ధుర్యగతి నడచె భీష్మా । చార్య రవి సుతాది యోధ సంఘోద్భటమై. 3

ప్రతిపదార్థం: సూర్య= సూర్యుడియొక్క; ఉదయ= పొడుపుయొక్క; అవసరమునన్= సమయంలో (ప్రొద్దుపొడుపుతోనే); దుర్యోధను= రారాజైన దుర్యోధనుడి యొక్క; బలము= సైన్యం; భీష్మ= భీష్ముడు; ఆచార్య= ద్రోణుడు; రవిసుత= కర్ణుడు; ఆది= మొదలైన; యోధ= వీరులయొక్క; సంఘ= సమూహంతో; ఉద్భటము+ఐ= అతిశయించినదై; ప్రబల= అధికమైన; దోస్+బల= భుజబలంయొక్క; లీలా= విలాసంయొక్క; ధుర్య= భారం వహించిన; గతిన్= విధంగా; నడచెన్= నడిచింది.

తాత్పర్యం: ప్రొద్దుపొడుపుతోనే దుర్యోధనుడి సేన భీష్ముడూ, ద్రోణుడూ, కర్ణుడూ మొదలైన మహావీరులతో కలిసి, పరాక్రమంతో విరాటరాజు నగరం వైపుగా సాగింది.

విశేషం: భీష్ముడు కురుపితామహుడు. ద్రోణుడు కురుపాండవులకు గురువు. 'కర్ణుడు అర్జునుడికి దీటు' అని దుర్యోధనుడి నమ్మకం. పైగా 'కర్ణుడు లేని భారతమా' అని ప్రసిద్ధి. అందుకే భీష్మ, ద్రోణ, కర్ణులను ప్రధానంగా చెప్పి, మిగిలిన వీరులను 'ఆది' పదంతో తిక్కన సూచించాడు.

వ. ఇట్లు నడచి మత్స్యనగరంబున కనతి దూరంబున విరాటు పశుగణంబులం బొదివె; నట్టియెడ మ్రుక్కడి మూఁకలు సని యెక్కడెక్కడ యని తలపడినం గృపాశ్వత్థామ శకుని దుశ్శాసన కర్ణ వికర్ణ దుర్ముఖ ప్రముఖ రథిక జనంబులు గోపాల వర్గంబు ననర్గళ ప్రసారంబగు శరాసారంబునం గప్పినం గని కౌరవబలం బగుట యెఱింగి, బెగ్గలించి గవాధ్యక్షుండు రథంబు దోలికొని యాక్రోశించుచుం బురంబున కరుగుదెంచి రాజ మందిర ద్వారంబుఁ జొచ్చి రథావతరణంబు సేసి యంతఃపురంబున నున్న భూమింజయుం గాంచి ససంభ్రమంబుగా నిట్లనియె. 4

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; నడచి= పోయి; మత్స్యనగరంబునకున్= మత్స్యరాజధానికి; అనతి దూరంబునన్= సమీపంలో; విరాటు పశుగణంబులన్= విరాటరాజుయొక్క ఆవులమందను; పొదివెన్= పట్టుకొన్నది; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; మ్రుక్కడిమూఁకలు= చిన్నవయిన సేనలు; చని= వెళ్ళి; ఎక్కడ+ఎక్కడ+అని; తలపడినన్= ఎదిరించగా; కృప= కృపాచార్యుడు; అశ్వత్థామ; శకుని; దుశ్శాసన; కర్ణ; వికర్ణ; దుర్ముఖ; ప్రముఖ= మొదలైన; రథికజనంబులు= రథాలపై నిలిచి యుద్ధంచేసే (వీరుల) సమూహాలు; గోపాల= ఆవులనుకాసేవారియొక్క; వర్గంబున్= గుంపును; అనర్గళ= ఎదురులేని; ప్రసారంబు+అగు= వ్యాపించటం కలదైన; శర= బాణాలు అనే; ఆసారంబునన్= వర్షంతో; కప్పినన్= కప్పగా; కని= చూచి; కౌరవబలంబు+అగుట= కౌరవుల సైన్యమని; ఎఱింగి= తెలిసికొని; బెగ్గలించి= భయపడి; గవాధ్యక్షుండు= (గో+అధ్యక్షుండు) గోపాలకులకు పెద్ద అయినవాడు; రథంబు; తోలికొని; ఆక్రోశించుచున్= పెద్దగా అరుస్తూ; పురంబునకున్= నగరానికి; అరుగుదెంచి= వచ్చి; రాజమందిర ద్వారంబు+చొచ్చి= రాజభవనంయొక్క ముఖద్వారంగుండా లోనికివెళ్ళి; రథ+అవతరణంబు+ చేసి= రథాన్ని దిగి; భూమింజయున్= ఉత్తరుడిని; కాంచి= దర్శించి; స, సంభ్రమంబుగాన్= తొందరతో, భయంతో, తొట్రుపాటుతో కూడినవాడై; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా సాగిన కురుసైన్యం విరాటనగరానికి దగ్గరలో, ఆ రాజు ఆవులమందను పట్టుకొన్నది. ఆ సమయానికి అక్కడ ఉన్న స్వల్పమైన సైన్యం కౌరవసైన్యాన్ని ఎదిరించింది. కృపుడు మొదలైన మహావీరులంతా బాణవర్షంతో ఆవుల కాపరులను ముంచెత్తారు. గవాధ్యక్షుడు దానిని కురుసేనగా గమనించి, వెంటనే రథమెక్కి, కేకలు వేస్తూ నగరానికి పోయి రాజుగారి మందిరం ముందు రథాన్ని దిగి, అంతఃపురంలో ఉన్న ఉత్తరుడిని చూచి భయంతో, తొట్రుపాటుతో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: మత్స్యదేశం పశుసమృద్ధికి పేరు. రాజయిన విరటుడికి ప్రత్యేకించి చాలా ఆవులమందలు ఉండేవి. ఆ మందలను కాపాడటానికి ఎంతోమంది కాపరులూ, వారికి అండగా కొంతసేనా ఉండేది. ఈ అల్పసేన తొలుత కౌరవసేనను ఎదిరించింది. ఆవులకాపరులకు ఒక పెద్ద ఉండేవాడు. ఆతడే గవాధ్యక్షుడు. ఇది సగౌరవమయిన పదవి. అందుకే ఆతడు రథం మీద ఉత్తరుడి దగ్గరికి వచ్చాడు. అతని మాటతీరులోనూ ఒక పెద్దరికం కనిపిస్తుంది.

మ. 'ధరణీచక్రము సంచలింపఁగ సముద్దాంతంబులై గ్రక్కునం
గురుసైన్యంబులు వచ్చి ముట్టికొనియెన్ గోవర్గమున్; వేగమై
మరలం దెచ్చుటకుం గడంగుము; రిపుక్ష్మాపాలలోకంబు నీ
శరజాలంబులపాలు సేయుము భుజోత్సాహంబు శోభిల్లఁగన్. 5

ప్రతిపదార్థం: ధరణీచక్రము= భూమండలం; సంచలింపఁగన్= ఎక్కువగా కంపించేటట్లుగా; సముద్దాంతంబులు+ఐ= బాగా నియమించబడ్డవై; గ్రక్కునన్= ఉన్నట్టుగా ఉండి; కురుసైన్యంబులు వచ్చి= కౌరవసేనలు వచ్చి; గోవర్గమున్= ఆవులమందలను; ముట్టికొనియెన్= చుట్టుముట్టాయి; మరలన్+తెచ్చుటకున్= (ఆలమందలను) మరలించి తోలుకొని రావటానికి; వేగము+ఐ= త్వరగా (వెంటనే); కడంగుము= ప్రయత్నించుము; భుజ= భుజాలయొక్క; ఉత్సాహంబు= పరాక్రమం; శోభిల్లఁగన్= ప్రకాశించేటట్లుగా; రిపు= శత్రువులైన; క్ష్మాపాల= రాజులయొక్క; లోకంబున్= సమూహాన్ని; నీ= నీయొక్క; శర= బాణాలయొక్క; జాలంబుల= సమూహాల యొక్క; పాలు+చేయుము (పాలుసేయుము)= వశంచేయుము.

తాత్పర్యం: భూమి దద్దరిల్లిపోయేట్లుగా కురుసేనలు వచ్చి అకస్మాత్తుగా విరుచుకుపడి మన ఆవులమందలను ముట్టడించాయి. నీవు వెంటనే మందను మళ్ళించటానికి ప్రయత్నించాలి. నీ భుజబలంతో శత్రువులను బాణసమూహానికి గురిచేయుము.

ఆ. తేరుఁ బూన్పఁ బంపు; తెప్పింపు దృఢ తను । త్రాణ, ముగ్రచాప బాణ పూర్ణ
తూణ ఘనగదాసి తోమర చక్రాదు । లనువుగా నొనర్పు మతి రయమున. 6

ప్రతిపదార్థం: తేరున్= రథాన్ని; పూన్పన్= గుర్రాలను కట్టటానికి; పంపు= ఆజ్ఞాపించుము; దృఢ= గట్టిదైన; తనుత్రాణము= కవచాన్ని; తెప్పింపు= తెప్పించుము; ఉగ్రచాప= (భయంకరమైన) చేపగల విండ్లు; బాణ= బాణాలతో; పూర్ణ= నిండిన; తూణ= అమ్ములపొదులూ; ఘన= గొప్పవైన; గదా= గదలూ; అసి= చిన్నకత్తులూ; తోమర= తోమరాలూ; చక్ర= చక్రాలూ; ఆదులు= మొదలైనవాటిని; అనువుగాన్= తగినట్లుగా; అతిరయమునన్= మిక్కిలి వేగంగా; ఒనర్పుము= సమకూర్చుము.

తాత్పర్యం: వెంటనే రథాన్ని సిద్ధం చేయించుము. మంచికవచాన్ని తెప్పించుము. బలమైన విండ్లూ, అమ్ములపొదులూ, పెనుగదలూ, కత్తులూ, తోమరాలూ, చక్రాలూ మొదలైన ఆయుధాలూ త్వరగా సిద్ధం చేయించుము.

విశేషం: పద్యం ఎత్తుగడే, అప్పటి పరిస్థితినీ, తొందరనూ సూచిస్తూ ఉన్నది. అట్లాగే, 'ఉగ్రచాపబాణ పూర్ణ తూణ ఘనగదాసి తోమరచక్రాదులు' అనే ప్రయోగం కూడా ఆ సమయానికి కావలసిన వస్తుసామగ్రినీ, పరిస్థితి తీవ్రతనూ సూచిస్తూ ఉన్నది. పద్యంనడకలో పరిస్థితి ఎట్లాంటిదో సూచించటం మహాకవుల లక్షణం.

చ. విరటుఁడు నిన్ను నెప్డుఁ బదివేవురముందటఁ జెప్పుఁ బాహువి
స్ఫురితుఁడు, శౌర్యశాలి, కులభూతి విశేష విధాయకుండు, భూ
భరణ విశారదుండు, జనభవ్యతపఃఫలసంభవుండు, కా
తర పరిరక్షకుం డనుచు; దానికి నీడుగఁ జేయు మిత్తతిన్'. 7

ప్రతిపదార్థం: విరటుఁడు= (నీ తండ్రి అయిన) విరాటరాజు; ఎప్డు= ఎల్లప్పుడూ; బాహు విస్ఫురితుఁడు= భుజబలంతో ప్రకాశించేవాడు; శౌర్యశాలి= పరాక్రమంతో ఒప్పేవాడూ; కుల= వంశానికి; భూతి= ఐశ్వర్యాన్ని; విశేష= ఎక్కువగా; విధాయకుండు=

కలిగించేవాడు (కులానికి అన్ని విధాలా పేరు ప్రతిష్ఠలను తెచ్చేవాడు అని భావం); భూ= భూమియొక్క (రాజ్యాన్ని); భరణ= భరించటంలో; విశారదుండు= నేర్పుకలవాడు (రాజ్యభారాన్ని మోయడంలో సమర్థుడు అని భావం); జన= ప్రజలయొక్క; భవ్య= శ్రేష్ఠమైన; తపస్= తపస్సుకు; ఫల= ఫలితంగా; సంభవుండు= పుట్టినవాడు; కాతర= భయపడ్డవారిని; పరిరక్షకుండు= బాగా కాపాడేవాడు; అనుచున్= పై విధంగా అంటూ; నిన్నున్= నిన్నుగురించి; పదివేవురముందటన్= పదివేలమంది ఎదుట (కొలువులో); చెప్పున్= చెప్పేవాడు; దానికిన్+ఈడుగన్= (మీ తండ్రి చెప్పే) దానికి తగ్గట్లుగా; ఈ+తఱిన్= ఈ (ఆపద) సమయంలో; చేయుము= చేయవలసింది.

తాత్పర్యం: నీ తండ్రి అయిన విరాటరాజు- నీవు భుజబలం ఉన్నవాడివనీ, పరాక్రమశాలివనీ, వంశానికి వన్నె తెస్తావనీ, రాజ్యపాలనలో సమర్థుడివనీ, మత్స్యదేశ ప్రజల తపస్సుకు ఫలితంగా నీవు పుట్టావనీ, దీనులను రక్షించేవాడివనీ పదివేలమందిలో చెప్పుతుంటాడు. ఈ కష్టసమయంలో నీవు దానికి తగినట్లుగా ప్రవర్తించుము'.

విశేషం: ఉత్తరుడిని పొగడి, ఆతడి గొప్పతనాన్ని గుర్తుచేసి, ఆవులమందను మళ్ళించేందుకు పూనుకొనేటట్లు చేయటమే గోపాలకుల పెద్దయొక్క లక్ష్యం. అందుకే ఆతడు ఉత్తరుడిని గూర్చి విరటుడు చెప్పుకొన్నట్లు పొగడింది.

క. అని కాంతాజనములలోఁ । దను నగ్గించుటయుఁ బొంగి దర్పోద్ధతి ని
ట్లను నుత్తరుండు దన మన । మున సంగర కౌతుకంబు ముడివడుచుండన్. 8

ప్రతిపదార్థం: అని; కాంతాజనములలోన్= (అంతఃపురంలో ఉండే) స్త్రీ జనంలో; తనున్= తనను; అగ్గించుటయున్= పొగడగా; ఉత్తరుండు= ఉత్తరుడు; పొంగి= ఉప్పొంగి; దర్ప+ఉద్ధతిన్= గర్వంయొక్క అతిశయంతో; తన= తనయొక్క; మనమునన్= మనసులో; సంగర= యుద్ధసంబంధమైన; కౌతుకంబు= ఉత్సాహం; ముడి+పడుచుండన్= పొడసూపుతూ ఉండగా (క్రమంగా అతిశయించి); ఇట్లు= ఇట్లా; అనున్= అంటున్నాడు.

తాత్పర్యం: అంతఃపురంలో ఆడవాళ్ళ నడుమ ఉన్న తనను, గోపాలకులపెద్ద పెద్దగా పొగిడేసరికి ఉత్తరుడు ఉప్పొంగిపోయి, మనసులో రణసంబంధమైన ఉత్సాహం పుట్టగా, గర్వంతో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ఉత్తరకుమారుడు పెద్ద వీరుడు కాడు. అట్లని పిరికివాడూ కాడు. మామూలు మనిషికన్నా కొంతనయం. గోపాలకులపెద్ద ఆడవాళ్ళ ఎదుట పొగడటంతో ఉత్తరుడిలో కొంత రణకుతూహలం పుట్టింది. నిజానికి ఈ కౌతుకం తాత్కాలికమే! సహజమైనది కాదు. కనుక ఉత్తరుడి ఉత్సాహం పొగడ్త ప్రభావంతో కలిగింది.

భూమింజయుండు గోవుల విడిపింపఁ గౌరవులతోఁ బోరుటకుఁ బోనెన్నుట. (సం. 4-34-1)

ఉ. 'ఎత్తునఁ గొందుఁ గౌరవుల నెల్లను మార్కొనిరేని; గోవులం
దెత్తు ముహూర్త మాత్రమునఁ; దేరికి సారథి లేమిఁ జేసి నా
చిత్తమునన్ విచారదశ చెందెడు; నెవ్వఁడు గల్గునొక్కొ నా
కిత్తఱి 'నేఁ గదా కడప నెంతయు నేర్తు రథం' బనం బురిన్. 9

ప్రతిపదార్థం: మార్కొనిరి+ఏని= ఎదిరిస్తే; కౌరవులన్+ఎల్లన్= కౌరవుల నందర్నీ; ఎత్తునన్+కొందున్= ఒకే ఎత్తులో జయిస్తాను; ముహూర్తమాత్రమునన్= ఒకే ఒక ముహూర్తకాలంలో (పన్నెండు క్షణాలకాలంలో లేక రెండు గడియల కాలంలో); గోవులన్= ఆవులను; తెత్తున్= తోలుకొని తెస్తాను; తేరికిన్= రథానికి; సారథి= నడిపేవాడు; లేమిన్+చేసి= లేకపోవటం చేత; నా=

నాయొక్క; చిత్తమునన్= మనస్సులో; విచారదశ= దిగులుతో కూడిన పరిస్థితి; చెందెడున్= కలుగుతూ ఉన్నది; రథంబు= రథాన్ని; కడపన్= తోలటానికి; నేన్+కదా= నేనుకదా; ఎంతయున్= మిక్కిలి; నేర్తున్= ఓపుదును; అనన్= అనటానికి; పురిన్= పట్టణంలో; నాకున్= నాకు; ఈ+తఱిన్= ఇప్పుడు; ఎవ్వఁడు= ఏ మనిషి; కల్గును+ఒక్కో!= దొరకుతాడో కదా!

తాత్పర్యం: 'కౌరవులు ఎదిరిస్తే చిటికెలో జయిస్తాను. క్షణాలలోనే ఆవులను మళ్ళిస్తాను. అయితే రథసారథి లేకపోవటంతో మనస్సు కలత పడుతూ ఉన్నది. 'నేను రథాన్ని సమర్థంగా నడుపుతాను' అనేవాడు ఇప్పుడు నాకు ఎవడు దొరకుతాడో!

విశేషం: 'ఎత్తునఁగొందు' మంచిప్రయోగం. తిక్కన తెలుగు నుడికారానికి ఇది గుర్తు. ఎత్తు-పై ఎత్తు మొదలైన మాటలు యుద్ధంలో 'ఎత్తులు' వేయటాన్నీ, చదరంగం ఆటనూ సూచిస్తాయి. తిక్కన రాజ్యతంత్రం, యుద్ధతంత్రంపై ప్రయోగం వలన సూచించబడింది. 'ఎత్తు' అంటే ఉపాయం అనీ అర్థమే. కాగా ఒకే ఉపాయంతో ఎదుటివాడి ఆటను కట్టించటం, యుద్ధంలో ఓడించటం అన్నమాట.

క. తగు సారథి దొరకొనినం । బగతుర భంజించు టెంతపని? కదుపుల ద
వ్వుగఁ గొని పోదురొకో! యి । ట్లగునె? కలండేని సూతు నరయుం డెందున్. 10

ప్రతిపదార్థం: తగు= తగినటువంటి; సారథి= రథాన్ని నడిపేవాడు; దొరకొనినన్= (దొరకు+కొను)= దొరికితే; పగతురన్= పగవాళ్ళను (శత్రువులను); భంజించుట= చంపటం; ఎంతపని= అదేమంత పెద్దపనికాదు; కదుపులన్= ఆవులమందలను; దవ్వుగన్= దూరంగా; కొనిపోదురు+ఒకో!= తోలుకొనిపోతారేమో!; ఇట్లు= ఇట్లాఉంటే; అగునె?= పని జరుగుతుందా? ఎందున్= పట్టణంలో ఎక్కడైనా; కలండు+ఏని= ఉంటే; సూతున్= సారథిని; అరయుండు= వెదకండి.

తాత్పర్యం: తగిన సారథి దొరికితే శత్రువులను జయించటం ఎంతపని? ఆవులమందలను దూరంగా తోలుకొనిపోతారో ఏమో! అట్లాగే అయితే, పని ఎట్లా జరుగుతుంది? నగరంలో ఎక్కడైనా సారథి దొరకుతాడేమో చూడండి.

చ. కురుపతి భీష్మ కర్ణ కృప కుంభజముఖ్యులు మత్సముద్యమ
స్ఫురణము చూచి పార్థుఁడను బుద్ధిఁ గలంగఁగ బెట్టు గిట్టి సం
గరమున నోర్చి యేఁ బసుల గ్రమ్మఱఁ దేరకయున్న నన్ను భూ
వరుఁడు సుహృజ్జనంబుఁ బరివారముఁ జిత్తములందు మెత్తురే?' 11

ప్రతిపదార్థం: కురుపతి= దుర్యోధనుడు; భీష్మ= భీష్ముడు; కర్ణ= కర్ణుడు; కృప= కృపాచార్యుడు; కుంభజ= ద్రోణాచార్యుడు; ముఖ్యులు= మొదలుగా గలవారు; మత్= నాయొక్క; సముద్యమ= ప్రయత్నంయొక్క; స్ఫురణము= విజృంభణాన్ని; చూచి; పార్థుఁడు= అర్జునుడు; అను= అనెడి; బుద్ధిన్= భావంతో; కలంగఁగన్= కలతపడిపోయేటట్లు; బెట్టు= ఎక్కువగా; కిట్టి= ఎదిరించి; సంగరమునన్= యుద్ధంలో; ఓర్చి= ఓడించి; ఏన్= నేను; పసులన్= ఆవులను; క్రమ్మఱన్= మరలా; తేరక+ఉన్నన్= తోలుకొనిరాకపోతే; నన్నున్= నన్ను; భూవరుఁడు= రాజైన విరాటుడూ; సుహృద్+జనంబున్= స్నేహితులూ; పరివారమున్= సేవకులూ; చిత్తములందున్= మనస్సులలో; మెత్తురే?= మెచ్చుకుంటారా?

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడూ, భీష్ముడూ, కర్ణుడూ, కృపాచార్యుడూ, ద్రోణాచార్యుడూ మొదలైనవారంతా యుద్ధంలో నా పరాక్రమాన్ని చూచి, అర్జునుడే అని భ్రమించి, బెదిరిపోయేట్లు ఎదిరించి, వాళ్ళందరినీ జయించి మందలను మళ్ళించుకొని రాకపోతే నన్ను రాజూ, స్నేహితులూ, పరివారమూ మెచ్చుతారా?'

వ. అనునప్పుడు తత్ప్రదేశంబున నునికిం జేసి. 12

తాత్పర్యం: (ఉత్తరుడు పై విధంగా) అనేటప్పుడు అక్కడ ఉండటంవలన.

క. విని, ద్రుపద ధరణిపతినం । దన సామర్షాపహాస తరళ హృదయ యై
చని, తద్వృత్తాంతము మె । త్తని పలుకులఁ జెప్పె నింద్రతనయునితోడన్. 13

ప్రతిపదార్థం: ద్రుపద ధరణిపతి= ద్రుపదమహారాజుయొక్క; నందన= కూతురు; (ద్రౌపది); విని= ఉత్తరుడి మాటలు ఆలకించి; స+అమర్ష= కోపంతోనూ; అపహాస= ఎగతాళితోనూ; తరళ= చలిస్తున్న; హృదయ+ఐ= మనస్సు కలదై; చని= వెళ్ళి; ఇంద్రతనయునితోడన్= ఇంద్రుడి కుమారుడైన అర్జునుడితో; తద్+వృత్తాంతము= ఆ విషయం (ఉత్తరుడు అనుకొన్న విషయం); మెత్తని పలుకులన్= మృదువైన మాటలతో; చెప్పెన్= చెప్పింది.

తాత్పర్యం: ఉత్తరుడు తనను అర్జునుడితో పోల్చుకొనేసరికి, ద్రౌపదికి అమర్షం, అపహాసం కలిగాయి. అందుకే ఆమె ఆ విషయాన్ని అర్జునుడితో చెప్పింది.

విశేషం: మూలభారతంలో వ్యాసుడు ఒక్క అమర్షభావాన్నే చెప్పాడు. కాని తిక్కన అమర్షానికితోడు అపహాసం కూడా ద్రౌపదికి కలిగినట్లు చెప్పాడు. ఇదే తిక్కన ప్రత్యేకత. పైగా ఈ సమయంలో అర్జునుడిని ప్రవేశపెట్టాలి. అందుకే వ్యాసుడూ, తిక్కనా ఇట్లా ద్రౌపది అర్జునుడికి చెప్పడం ద్వారా (సంభాషణతో) నిర్వహించారు. ఇది ఒక రచనా శిల్పం.

వ. అతండు నజ్ఞాతవాస వత్సరం బతీతంబగుట నిరూపించి, పాంచాలి కిట్లనియె. 'నీవు పోయి వారలతో నిట్లనుము 'మన బృహన్నలకు సారథ్యంబుసేయు సామర్థ్యంబు గలదు; దొల్లి ఖాండవ దహనంబునం బాండవ మధ్యమునకు సారథియై యతని చిత్తంబు వడసె; మఱియుఁ బెక్కెడలం దదీయంబగు రథంబు గడపఁ దానయై యుండు; నేను నెఱుంగుదుం, దత్సాహాయ్యంబునం గురుసైన్యంబుల జయింప వచ్చుటకు సంశయంబు వల దనుము. వా రేమనిరేని మఱియుం దగనాడి నన్నుం బిలిపించునట్టి తెఱంగు గావింపు' మన 'నట్లచేయుదు' నని సైరంధ్రి యుత్తరయున్న యెడకుం బోయి. 14

ప్రతిపదార్థం: అతండున్= ఆ అర్జునుడున్నూ; అజ్ఞాతవాస, వత్సరంబు= అజ్ఞాతవాసపు సంవత్సరం; అతీతంబు= దాటినది; అగుటన్= అవటం; నిరూపించి= నిర్ధారించి; పాంచాలికిన్= ద్రౌపదికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు; నీవు; పోయి; వారలతోన్; ఇట్లు+అనుము; మన బృహన్నలకున్; సారథ్యంబు+చేయు= రథంనడిపే; సామర్థ్యంబు+కలదు= శక్తి ఉన్నది; తొల్లి= పూర్వం; ఖాండవ, దహనంబునన్= ఖాండవమనే అడవిని కాల్చటంలో; పాండవ మధ్యమునకున్= పాండుపుత్రులలో నడిమివాడైన అర్జునుడికి; తాను+అ+ఐ= తానే సారథియై; అతని, చిత్తంబు+పడసెన్= అతడి మనస్సును ఆకట్టుకొన్నాడు; మఱియున్; పెక్కు+ఎడలన్= అనేక సమయాలలో; తదీయంబు+అగు= అతడిదైన; రథంబు; కడపన్= నడపటానికి; సారథి+ఐ; ఉండున్; ఏనున్= నేను కూడా; ఎఱుంగుదున్= ఎరుగుదును; తద్+సాహాయ్యంబునన్= అతడి సహాయంతో;

కురుసైన్యంబులన్= కౌరవ సేనలను; జయింపన్+వచ్చుటకున్= గెలవటానికి; సంశయంబు= సందేహం; వలదు= వద్దు; అనుము; వారు= ఉత్తరాదులు; ఏమి+అనిరి+ఏని= ఏమన్నా అంటే; మఱియున్+తగన్+ఆడి= తగినట్లు మాటాడి; నన్నున్; పిలిపించునట్టి; తెఱంగు= విధం; కావింపుము= చేయుము; అనన్= అనగా; అట్లు+అ= ఆ విధంగానే; చేయుదున్; అని; సైరంధ్రి; ఉత్తర; ఉన్న; ఎడకున్= చోటికి; పోయి.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ద్రౌపదితో అజ్ఞాతవాస సంవత్సరం ముగిసినట్లు నిర్ణయించి ఇట్లా అన్నాడు. 'మన బృహన్నలకు సారథ్యం చేసే నేర్పు ఉన్నదనీ, ఇంతకుముందు ఖాండవవనాన్ని దహించటంలో అర్జునుడికి సారథియై ఆతడి మెప్పు పొందాడనీ, ఇంకా ఎన్నో సమయాలలో కూడా ఆతడి రథానికి సారథిగా ఇతడే ఉండిఉంటాడనీ, నాకు తెలుసనీ అతడి సహకారం ఉంటే కురుసైన్యాన్ని గెలవడంలో అనుమానం లేదనీ, నీవు వెళ్ళి వాళ్ళతో చెప్పుము. ఇంకా వాళ్ళేమైనా అంటే, తగినట్లు మాట్లాడి, ఎట్లాగైనా నన్ను పిలిపించేటట్లు చేయుము' అని చెప్పగానే అట్లాగే చేస్తానంటూ సైరంధ్రి ఉత్తరదగ్గరకు వెళ్ళి.

చ. 'జనపతినందనుండు తగు సారథి నారయుచున్నవాఁ డెఱిం
గిన పని సెప్పఁగా వలయుఁ, గ్రీడి మనంబున మెచ్చునట్టి నే
ర్పును భుజశక్తియుం గలిగి రూఢికి నెక్కిన సూతవృత్తి మై
నని సడిసన్న యేడ్తెఱ బృహన్నలకుం గల దంబుజాననా! 15

ప్రతిపదార్థం: అంబుజ+ఆననా!= పద్మంవంటి ముఖాన్ని కలిగిన ఉత్తరా!; జనపతినందనుండు= రాజకుమారుడైన ఉత్తరుడు; తగుసారథిన్= తనకు తగిన సారథికొరకు; ఆరయుచున్నవాఁడు= వెదకుతున్నాడు; ఎఱింగిన పని= తెలిసిన విషయం; చెప్పఁగా వలయున్= చెప్పాలి; క్రీడి= అర్జునుడు; మనంబునన్= మనస్సులో; మెచ్చునట్టి= మెచ్చుకొనే; నేర్పును= నైపుణ్యాన్నీ; భుజశక్తియున్= బాహుబలాన్నీ; కలిగి; రూఢికిన్+ఎక్కిన= పేరు కెక్కిన; సూతవృత్తిమైన్= సారథ్యంతోపాటు; (సూతకులంవాళ్ళే రథసారథులుగా ఉండేవాళ్ళు); అనిన్= యుద్ధంలో; సడి+చన్న= మచ్చలేని; ఏడ్తెఱ= చాతుర్యం; బృహన్నలకున్; కలదు= ఉన్నది.

తాత్పర్యం: 'తామరపూవువంటి అందమైన ముఖం కలిగిన ఉత్తరా! ఇప్పుడు రాకుమారుడైన ఉత్తరుడు తగిన సారథికొరకు వెదకుతున్నాడు. తెలిసిన విషయాన్ని చెప్పాలి కనుక చెప్పుతున్నాను. అర్జునుడు మెచ్చుకొనే నేర్పూ, బాహుబలంతోపాటు సారథ్యంలో ప్రావీణ్యమూ, యుద్ధంలో మచ్చలేని పరాక్రమమూ మన బృహన్నల కున్నాయి.

విశేషం: బృహన్నలను తనకు రథసారథిగా చేసికొనుమని చెప్పి ఉత్తరుడిని ఒప్పించటానికి ద్రౌపది ఉత్తర ద్వారా ప్రయత్నించడం చాలా ఉచితంగా ఉన్నది. ఉత్తరుడు రాకుమారుడు. నేరుగా ఆతడికి చెప్పటంకన్న, అతడికి ముద్దులచెల్లె లయిన ఉత్తరతో చెప్పించటం, పని నెరవేరటానికి సులువైన మార్గం. అందుకే ద్రౌపది ఉత్తరను పిలుచుకొని, ఉత్తరుడి దగ్గరకు వెళ్ళింది. ఇది ద్రౌపది బుద్ధికుశలతనే కాక, ఆమె ఉదాత్త మనస్తత్వాన్నీ, కార్యకరణ నైపుణ్యాన్నీ తెలుపుతుంది.

తే. అర్జునునకు ఖాండవ దహనాదులైన । విక్రమము లా బృహన్నల వెరవు లావు
గాదె! జయ మొనరించె లోకంబు లెఱుఁగ । నువిద! దీని నెఱింగింత ముత్తరునకు'. 16

ప్రతిపదార్థం: అర్జునునకున్= అర్జునుడికి; ఖాండవ= ఖాండవం అనే పేరున్నవనాన్ని; దహన= కాల్చివేయటం; ఆదులు+ఐన= మొదలైన; (ఖాండవవనాన్ని దహించడం ఒక గొప్పపని. అందువలన దీనినే ముందు చెప్పటం జరిగింది); విక్రమములు= పరాక్రమాలు; లోకంబులు= అన్నిలోకాలు; ఎఱుఁగన్= తెలిసికొనేటట్లు; ఆ బృహన్నల= ఆ బృహన్నలయొక్క; వెరవు= ఉపాయమూ; లావు= బలమూ; కాదు+ఎ= కదా!; జయము+ఒనరించెన్= జయాన్ని కలిగించాయి; ఉవిద!= వనితా! (ఉత్తరా!); దీనిన్= ఈ సంగతిని; ఉత్తరునకున్= ఉత్తరకుమారుడికి; ఎఱింగింతము= తెలుపుదాం.

తాత్పర్యం: ఓ ఉత్తరా! ఖాండవవనాన్ని కాల్చటం మొదలైన సమయాలలో బృహన్నల ఉపాయమూ, బలమూ మాత్రమే అర్జునుడికి జగత్ప్రసిద్ధమైన విజయాన్ని కలిగించాయి. దీనిని ఉత్తరుడికి చెప్పుదాము.'

విశేషం: అగ్నిహోత్రుడి అభ్యర్థనతో అర్జునుడు ఖాండవవనాన్ని దహించాడు. అది ఇంద్ర రక్షితం. అందుకే ఇంద్రాది దేవతలు అర్జునుడితో పోరాడి విజితులయ్యారు. కృష్ణుడు అర్జునుడికి బాసటగా ఉన్నాడు. 'లోకంబు లెఱుఁగ' అనే ప్రయోగంవలన, ఖాండవాన్ని దహించి విజయాన్ని పొందిన అర్జునుడి కీర్తి, ముల్లోకాలలో ప్రాకింది అని తెలుస్తుంది. అందుకే తిక్కన 'లోకంబులు' అనే బహువచనాన్ని ప్రయోగించాడు.

క. అని యమ్ముదితయుఁ దానును । జని యతనికి నత్తెఱంగు సముచితముగఁ జె
ప్పిన నక్కుమారవరుఁ డి । ట్లనియెం బాంచాలితోడ నల్లన నగుచున్. 17

ప్రతిపదార్థం: అని= పై విధంగా ద్రౌపది చెప్పి; ఆ+ముదితయున్= సంతోషించినది అయిన ఆ ఉత్తరా; తానును= తాను (ద్రౌపది); చని= వెళ్ళి; అతనికిన్= ఉత్తరుడికి; ఆ+తెఱంగు= ఆ సంగతి; సముచితముగన్= తగినరీతిగా; చెప్పినన్= తెలియజెప్పగా; ఆ+కుమారవరుఁడు= కుమారులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ ఉత్తరుడు; పాంచాలితోడన్= ద్రౌపదితో; అల్లనన్= సన్నగా; నగుచున్= నవ్వుతూ; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది పై విధంగా ఉత్తరకు బృహన్నల సంగతిని చెప్పి, తానూ ఉత్తరా వెళ్ళి ఉత్తరుడితో చెప్పగా, ఆతడు చిరునవ్వు నవ్వి ద్రౌపదితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: 'అల్లన నగుచున్' అనే ప్రయోగంవలన, ఉత్తరుడి మనోభావం తెలుస్తుంది. పేడిని చూస్తేనే నవ్వు వస్తుంది. అట్లాంటప్పుడు 'ఇట్లాంటివాడినా సైరంధ్రి సారథిగా సూచించింది' అన్న ఒక ఎగతాళి, తక్కువ భావం, ఒక లెక్కలేనితనం, మొదలైన భావాలేకాక, ఆఖరుకు తనకు పట్టిన గతి ఇదా! అన్న విచారం కూడా తెలుస్తుంది. తరువాతి పద్యంలో ఇది మరింత స్పష్టంగా తెలుస్తుంది. నవ్వు మనస్సులో ఉన్న భావానికి ప్రతీక. అందులో తిక్కన నవ్వులు ఎన్నో భావాలను స్ఫురింపచేస్తాయి. ఇదీ తిక్కన ప్రత్యేకత.

పాంచాల దేశపు రాజైన ద్రుపదుడి కూతురు కనుక, ద్రౌపదికి 'పాంచాలి' అనే పేరు వచ్చింది.

ఈ మాటలను, సైరంధ్రిచేత అర్జునుడు ఉత్తరుడికి చెప్పించినట్లు మూలంలో లేదు. సైరంధ్రి తానే ఉత్తరుడితో చెప్పినట్లున్నది. ఈ సన్నివేశ కల్పన తిక్కనగారిది.

తే. 'అకట సైరంధ్రి! నన్ను నిట్లాలి గొనఁగ । నేల? చక్కఁగఁ గనువిచ్చి యేను బేడిఁ
జూడరోయుదు; రణమున సూతకృత్య । భరముఁ దాల్చుట కెమ్మెయిఁ బనుచువాఁడ? 18

ప్రతిపదార్థం: అకట సైరంధ్రి!= అయ్యో సైరంధ్రీ!; నన్నున్= నన్ను; ఇట్లు= ఇట్లా; ఆలిగొనఁగన్+ఏల?= ఎగతాళి చేయటం ఎందుకు?; ఏను= నేను; పేడిన్= పేడివాడిని; చక్కఁగన్+కనువిచ్చి= బాగా కండ్లు తెరిచి; చూడన్= చూడటానికే; రోయుదున్= ఏవగించుకొంటాను; (అట్లాంటప్పుడు) రణమునన్= యుద్ధంలో; సూతకృత్యభరమున్= రథాన్ని తోలే బరువును; తాల్చుటకున్= మోయటానికి; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా; పనుచువాఁడన్?= నియమిస్తాను?

తాత్పర్యం: 'సైరంధ్రీ! నన్ను ఎందుకు ఇట్లా హేళన చేస్తావు? బాగా కండ్లు తెరిచి పేడిని చూడటానికే అసహ్యించుకొంటానే! అట్లాంటప్పుడు యుద్ధంలో తేరు నడపటానికి పేడిని నేను ఎట్లా నియమిస్తాను?

విశేషం: అలం: కావ్యార్థాపత్తి. కైముత్యం చేత అర్థసంసిద్ధి అయితే కావ్యార్థాపత్తి. కైముత్యం అంటే- కిముత అనే దాని భావం. పేడిని చూడటానికే అసహ్యించుకునేటప్పుడు రథసారథిగా చేసికొనటం గూర్చి చెప్పే దేముంది? (సంపా.)

వ. అదియునుంగాక. 19

తాత్పర్యం: అదీకాక.

చ. కురుబల మేఁగుదెంచెనట గోవుల బిట్టఱఁబట్ట; దానిపైఁ
బరిగొని శౌర్యసంపదయు బాహుబలంబును జూపఁబూని యే
నరిగెద నట్టె; తేరికి బృహన్నల సారథియైన దీని న
వ్వరె? పురిలోన నింత కఱవా? రథచోదకు లింత యేటికిన్.' 20

ప్రతిపదార్థం: గోవులన్= ఆవులను; బిట్టు+అఱన్= ఉద్ధతి పోయేటట్లు; పట్టన్= పట్టుకొనటానికి; కురుబలము= కౌరవుల సైన్యం; ఏఁగుదెంచెన్+అట= వచ్చిందట; దానిపైన్= ఆ కురుసేనమీద; పరిగొని= చుట్టుముట్టి; శౌర్య= పరాక్రమం అనే; సంపదయున్= సంపదను; బాహు= భుజములయొక్క; బలంబున్= బలాన్ని; చూపన్+పూని= చూపించటానికి; ఏను= నేను; అరిగెదనట్టె= పోతున్నానట; (ఇటువంటి ముఖ్యమైన సమయంలో) తేరికిన్= నా రథానికి; బృహన్నల (పరోక్షంగా-ఒక పేడివాడు); సారథి+ఐనన్= సారథి అయితే; దీనిన్= ఈ చిత్రమైన విషయానికి; నవ్వరె?= నవ్విపోరా?; ఇంత+ఏటికిన్= ఇంత ఎందుకు? రథచోదకులు= రథం నడిపేవాళ్ళు; పురిలోనన్= పట్టణంలో; ఇంత కఱవా?= ఇంత అరుదా?

తాత్పర్యం: ఆవులను పట్టుకొనటానికి కురుబలం వచ్చిందట! అందుచేత పట్టుదలతో దానిపై పరాక్రమాన్ని చూపటానికి పోతున్నానట! ఈ సమయంలో నా రథానికి బృహన్నల సారథి అయితే అందరూ నవ్వుతారు. ఇంతదాకా ఎందుకు? నగరంలో సారథులే ఇంత కరువయ్యారా!'

విశేషం: బృహన్నలను సారథిగా చేసికొనుమని సైరంధ్రి చెప్పటం ఉత్తరుడికి అవమానంగా తోచింది. ఆవులను ముట్టడించింది కురుసైన్యంగాని, సామాన్యమైన సైన్యం కాదు. అంతటి సైన్యాన్ని ఎదిరించటానికి తనంతటివాడు వెళ్ళుతున్నాడు. ఇట్లాంటి సమయంలో బృహన్నల సారథ్యం వహిస్తే, లోకం అంతా నవ్విపోదా? అని ఉత్తరుడి భావం. దీన్నే 'అట' అనే శబ్దంతో మహాకవి తిక్కన ఉత్తరుడి మనోభావానికి అద్దం పట్టినట్లు స్ఫురింపచేశాడు.

వ. అనిన విని సైరంధ్రి యతని కిట్లనియె. 21

తాత్పర్యం: ఆ మాటలను వినిన సైరంధ్రి ఉత్తరుడితో ఇట్లా అన్నది.

ఉ. 'కౌరవసేన గాదు త్రిజగంబులు నొక్కట నెత్తి వచ్చినం
దేరు బృహన్నలా వశగతిం జరియించిన గెల్వ వచ్చుఁ; ద
ద్వీరగుణంబు సొంపు పృథివీవరనందన! ము న్నెఱుంగుదుం;
గారణజన్మమై తను వికారము వచ్చినఁ బెంపు దప్పునే?' 22

ప్రతిపదార్థం: పృథివీ= భూమికి; వర= భర్తయైన రాజు యొక్క; నందన!= కుమారా!, రాజకుమారా!; కౌరవసేన+కాదు= ఒక్క కురుసేనయే కాదు; త్రిజగంబులున్= ముల్లోకాలూ (స్వర్గ, మర్త్య, పాతాళాలు); ఒక్కటన్= ఒకేసారిగా; ఎత్తి వచ్చినన్= దండెత్తి వచ్చినాకానీ; తేరు= రథం; బృహన్నలా వశగతిన్= బృహన్నలకు స్వాధీనమైన నడకతో; చరియించినన్= నడిస్తే; గెల్వవచ్చున్= జయించవచ్చు; తత్= ఆ బృహన్నలయొక్క; వీరగుణంబు= పరాక్రమంయొక్క విధం; సొంపు= ఆధిక్యం (అందం అనీ); మున్ను= ఇంతకుముందు; ఎఱుంగుదున్= (నేను) ఎరుగుదును; కారణ= ఏదో ఒక కారణంవలన; జన్మము+ఐ= పుట్టిన (కలిగిన); తను= శరీరంలో; వికారము వచ్చినన్= మార్పురాగానే; పెంపు= ఆధిక్యత; తప్పునే?= లేకుండా పోతుందా?

తాత్పర్యం: 'రాజకుమారా! కురుసైన్యమే కాదు, ముల్లోకాలూ ఒకే మారు మీద పడ్డా సరే, రథం బృహన్నలకు వశమై సాగితే చాలు, గెలుపు తప్పదు. ఆతడి పరాక్రమం, నాకు ఇంతకుముందే బాగా తెలుసు. ఏ కారణం వలననో దేహంలో ఏదో కొద్దిమార్పు కనిపించగానే సహజంగా ఉన్న పరాక్రమం తగ్గిపోతుందా?'

విశేషం: 'బృహన్నలా వశగతిన్'- బృహన్నల సంస్కృతంలో పుంలింగంగానూ, తెలుగులో స్త్రీలింగ శబ్దంగానూ ప్రయోగించబడింది. అందుకు 'బృహన్నలా వశగతిన్' - ఉదాహరణం. ఈ ప్రయోగంతో తిక్కన భావ్యర్థ (ముందు రాబోయే కథను) సూచన చేశాడని పండితుల భావన. తేరు బృహన్నలకు వశమై నడిస్తే - అని పై ప్రయోగానికి అర్థం. దీనినిబట్టి బృహన్నల సారథే కావాల్సిన పని లేదనీ, రథికుడైనా కావచ్చనీ, ముందు కథలో బృహన్నలే అర్జునుడై రథికుడైనాడనీ, 'జనహిత' వ్యాఖ్యా పండితుల అభిప్రాయం ఉచితంగానే ఉన్నది. మూల భారతంలో మాత్రం 'సారథి అయితే' - (యదివై సారథిస్సస్యాత్) అనే ఉన్నది. కనుక పై పండితుల అభిప్రాయానికి తిక్కన ప్రయోగమే ఆధారం.

వ. అనవుడు. 23

తాత్పర్యం: అనగానే (ద్రౌపది పైవిధంగా చెప్పగానే).

క. మన మురియాడుచు నుండఁగఁ । దన కొరు లప్పటికి లేమి ధరణీశ్వరనం
దనుఁడు బృహన్నలఁ బిలువం । బనుచుట కొడఁబడిన పలుకు వలుకుటయుఁ దగన్. 24

ప్రతిపదార్థం: మనము= మనస్సు; ఉరియాడుచున్+ఉండఁగన్= ఊగిసలాడుతూ (సందేహిస్తూ) ఉండగా; తనకున్= తనకుకూడా; ఒరులు= (బృహన్నల కాక) వేరేవారు; అప్పటికిన్= ఆ సమయానికి; లేమిన్= లేకపోవటంతో; ధరణీశ్వర= రాజుయొక్క; నందనుఁడు= కుమారుడు (ఉత్తరుడు); బృహన్నలన్= బృహన్నలనే; పిలువన్= పిలవటానికి; పనుచుటకున్= ఆజ్ఞాపించటానికి; ఒడఁబడిన= ఒప్పుకొన్న; పలుకు= మాట; తగన్+పలుకుటయున్= తగినట్లు పలుకగా.

తాత్పర్యం: బృహన్నలను సారథిగా చేసికొనేందుకు మనస్సు ఒకపక్క అనుమానిస్తున్నా, అప్పటికి వేరేవాళ్ళు లేకపోవడంతో ఉత్తరుడు ఆతడినే పిలవటానికి విధిలేక ఒప్పుకొన్నట్లు చెప్పాడు.

వ. సైరంధ్రి దెసఁ గనుంగొని 'యేను బోయి తోడ్కొని వచ్చెద' నని పూని. 25

తాత్పర్యం: ఉత్తరుడు అట్లా అన్నప్పుడు, ఉత్తర సైరంధ్రి వైపు చూచి, 'నేను పోయి బృహన్నలను పిలుచుకొని వస్తాను' అని బయలుదేరింది.

సీ. అడుగుల నునుఁగాంతి నయ్యెడఁ బద్మరా । గంబుల నెలకట్టు కరణినొప్పఁ,
బాలిండ్లు దను వెడ వ్రాలింపఁ జెన్నొందు । నసదుఁ గౌఁదీఁగె యల్లాడుచుండఁ,
దఱి వేచి వెనువెంటఁ దగులు కామాంధ కా । రములీలఁ గ్రొవ్వెద కొమరుమిగులఁ,
గర్ణభూషణ మౌక్తిక ప్రభాడోలన । మీక్షణ దీప్తుల నినుమడింప'

తే. నందియల మొరపంబున కరుగుదెంచి । ప్రోది రాయంచ రయమునఁ బోవు నవ్వి
ధంబు దగ నభ్యసించు చందమునఁ దోన । చనఁగ నుత్తర నర్తనశాల కరిగె. 26

ప్రతిపదార్థం: (బృహన్నల ఉండే నర్తనశాలలోకి ఉత్తర పోయే విధాన్ని ఈ పద్యంలో తిక్కన మహాకవి వర్ణించాడు.) అడుగుల= పాదాలయొక్క; నును= నిగనిగలాడే; కాంతిన్= కాంతితో; ఆ+ఎడన్= ఆచోట; పద్మరాగంబుల= పద్మరాగాలు అనే మణులయొక్క; నెలకట్టు= కట్టడపునేల (భూమి) (గోడ); కరణిన్= వలె; ఒప్పన్= అందగించగా (ప్రకాశించగా); పాలిండ్లు= స్తనాలు; తనున్= తనను (ఉత్తరను); వెడ= అల్పంగా; వ్రాలింపన్= ముందుకు వంగేటట్లు చేయగా; చెన్ను+ఒందు= అందగించే; అసదు= సన్నమైన; కౌను+తీఁగె= తీగవంటి నడుము; అల్లాడుచుండన్= ఊగిసలాడుతూ ఉండగా; తఱి వేచి= సమయం చూచి; వెనువెంటన్+తగులు= వెంబడించే; కామ+అంధకారము= కామం అనే చీకటి; లీలన్= వలె; క్రొత్త+వెద= కొప్పు; కొమరు మిగులన్= అందాన్ని అతిశయింపచేయగా; కర్ణభూషణ= చెవి కమ్మల్లో ఉండే; మౌక్తిక= ముత్యాలయొక్క; ప్రభా= కాంతుల యొక్క; డోలనము= ఊగిసలాటలు; ఈక్షణ= చూపులయొక్క; దీప్తులన్= వెలుగులను; ఇనుమడింపన్= రెట్టింపు చేస్తుండగా; అందియల= కాలి అందెలయొక్క; మొరపంబునకున్= సవ్వడికి; అరుగుదెంచి= వచ్చి; ప్రోది రాయంచ= పెంపుడు రాజహంస; రయమునన్= వేగంగా; పోవు= వెళ్ళే; ఆ+విధంబు= ఆ తీరును; తగన్= తగినరీతిగా; అభ్యసించు చందమునన్= నేర్చుకొంటున్నట్లుగా; తోన్+అ= వెంబడే; చనఁగన్= వెళ్ళగా; ఉత్తర= రాకుమారి ఉత్తర; నర్తనశాలకున్= నాట్యశాలకు; అరిగెన్= పోయింది.

తాత్పర్యం: రాకుమారి ఉత్తర అడుగుల ఎర్రటికాంతివలన ఆమె అడుగువేసిన నేల పద్మరాగమణులు పొదిగినట్లు ప్రకాశించింది. (పద్మరాగమణులు ఎరుపురంగులో ఉంటాయి). చనుకట్టు బరువుకు ఆమె దేహం ముందుకు వాలుతూ ఉన్నది. ఆ బరువుకు ఆమె సన్ననైన నడుము ఊగిసలాడుతూ ఉన్నది. సందుచూసికొని వెంటాడిన కామాంధకారంవలె, ఆమెకొప్పు నల్లటికాంతితో నిగనిగలాడుతూ ఉన్నది. ఒయ్యారపునడకవలన ఆమె చెవుల కమ్మలు వెనక్కూ ముందుకూ ఊగులాడుతూ కన్నులయొక్క కాంతులను ఇనుమడింపచేస్తూ ఉన్నాయి. కాలి అందెల సవ్వడికి ఆమె పెంపుడు రాయంచ ఆమె నడకలో ఉండే ఒయ్యారాన్నీ, వేగాన్నీ నేర్చుకొనాలని వచ్చినట్లుగా వెంట నడిచింది. ఆ రీతిగా ఉత్తర నర్తనశాలకు వెళ్లింది.

విశేషం: 1. అలం: ఉత్ప్రేక్ష, తద్గుణం, అనుగుణం. 'అడుగుల నునుఁగాంతి... నెలకట్టు కరణినొప్ప' అనే సీసపద్య చరణంలో తద్గుణం, ఉత్ప్రేక్ష. ఆ ఎడ స్వగుణమైన తెలుపును (?) విడిచిపెట్టి అడుగుల నునుఁగాంతిని (ఎరుపును) స్వీకరించింది కాబట్టి తద్గుణాలంకారమని చెప్పవచ్చును. అంతటిలో ఊరుకొనక అది పద్మరాగాల నెలకట్టా అన్నట్లు ఉన్న దనటంచేత

ఉత్ప్రేక్ష కూడా. ఉత్ప్రేక్ష తద్గుణం చేత అనుప్రాణితమవుతున్నది. 'తటివేచి... కొమరు మిగుల' అనే పాదంలో ఉత్ప్రేక్ష 'కర్ణ మౌక్తిక .... ఇనుమడింప' అనే చరణంలో అనుగుణం, 'అందియ... చనఁగ' - అనే చోట ఉత్ప్రేక్ష. రాయంచకు గమనవేగం ఉండదు. ఉత్తర బృహన్నల కడకు ఉత్సాహంతో, వేగంగా వెళ్ళుతున్నది. అందుచేత రాయంచ ఆ వేగాన్ని నేర్చుకొనాలని ఆమె వెనుకనే వెళ్ళుతున్నది అనే చోట ఉత్ప్రేక్ష- అనే అలంకారాలు ఉన్నాయి. ద్రౌపది సైరంధ్రిగా సుదేష్ణ మందిరంలో ప్రవేశించినప్పుడు ఆమెను వర్ణించిన సీసపద్యం (1.308) వంటిదే ఈ పద్యం. ఇది దాని సమాంతర రచనాశిల్పం. తిక్కనకు ఇటువంటి వర్ణనలంటే ఇష్టం. కథ వేగంగా నడువవలసిన చోటకూడా తిక్కన ఇటువంటి వర్ణనలతో ఒక్కొక్కసారి అందంగా నడిపిస్తాడు. (సంపా.)

2. అందమైన సన్నివేశాన్ని కవులు తప్పక వర్ణిస్తారు. అందులోనూ సమర్థులైన తిక్కనవంటి మహాకవుల సంగతి సరేసరి. ఉత్తర నర్తనశాలకు వెళ్ళటం ఒక ప్రధానమైన సన్నివేశం. బృహన్నలగా ఉన్న అర్జునుడు అజ్ఞాతవాసం నుంచి బయటపడటానికి ఇది చక్కటి అవకాశం. కాబట్టి ఇది ముఖ్యమైన సందర్భం. దీనికి ఉత్తర ఒక కారణం. అందుకే తిక్కన ఉత్తరను వర్ణించింది. అసలు వర్ణించేవాడే కవి. (వర్ణయతి కవయతీతి కవిః) ఈ పద్యంలో తిక్కన, ఉత్తర బాహ్యసౌందర్యాన్నీ- అంటే శారీరక సౌందర్యాన్నీ, తరువాతి పద్యంలో ఆమె ఆంతర సౌందర్యాన్నీ, అంటే మానసిక సౌందర్యాన్నీ వర్ణించాడు. సామాన్యంగా కవులు బాహ్యాన్నే వర్ణిస్తారు. కాని తిక్కన బాహ్యాన్నీ, ఆంతరాన్నీ కూడా వర్ణిస్తాడు.

ఆ. మెఱుఁగు మొగిలు సొచ్చు తెఱఁగున నాట్యమం। దిరము సొచ్చి తనదు గురువు కడకు
నరిగి నెమ్మి నిట్టు లను నింతి ప్రార్థనా। వినయ సంభ్రమములు పెనఁగొనంగ. 27

ప్రతిపదార్థం: మెఱుఁగు= మెఱుపుతీగ; మొగిలు+చొచ్చు తెఱఁగునన్= మబ్బులోకి చొచ్చుకొని పోయేరీతిగా; ఇంతి= ఉత్తర; నాట్యమందిరము+చొచ్చి= నాట్యాన్ని నేర్పించేశాలలో ప్రవేశించి; తనదు= తనయొక్క; గురువు= గురువైన బృహన్నల; కడకున్= సమీపానికి; అరిగి= వెళ్ళి; ప్రార్థనా= వేడుకోవటం; వినయ= వినయం (అణకువ); సంభ్రమములు= తత్తరపాటు (అనే భావాలు); పెనఁగొనంగన్= పెనవేసికోగా; నెమ్మిన్= ప్రీతితో, నెమ్మదిగా (గురుభావంతో); ఇట్టులు= ఇట్లా; అనున్= అన్నది.

తాత్పర్యం: మెఱుపుతీగ మబ్బులో దూరినట్లుగా రాకుమారి ఉత్తర నాట్యమందిరం ప్రవేశించి, గురువుగారైన బృహన్నల వద్దకు వెళ్ళి, వేడుకోలు, అణకువ, తత్తరం ముప్పేటగా పెనవేసికోగా ఈ విధంగా అన్నది.

విశేషం: అలం: ఉపమ. నర్తనశాలను మేఘంవలె, అందులోకి ప్రవేశించిన ఉత్తరను మెఱుపుతీగగా తిక్కన వర్ణించాడు. మెరుపు ఎక్కడున్నా మెరుపే. మెరుపు ఉండే తావు మేఘం. మెరుపువంటి ఉత్తర నాట్యం నేర్చుకొనే మందిరం అది. అందులో ప్రవేశించే ఆమె నడకలోని హొయలు ఎంత నాట్యసుందరంగా ఉంటాయో తిక్కన వెనుకటి సీసపద్యంలో చెప్పాడు. మెరుపువలె బయట మెరసిన ఉత్తర లోనికి వెళ్ళికూడా మెరుస్తుంది. ఆ మెరుపు ఆమె పలికే ప్రతిభావంతమైన మాటల తీరు. పైమెరుపు లోమెరుపుగా చిత్రించటంలో ఉపమాలంకారాన్ని ఊతగా తీసికొని తిక్కన ధ్వనింపచేశాడు. (సంపా).

గురువుగారిని సమీపించి, మాట్లాడటానికి ముందు ఆమెలో పెనవేసికొన్న 'ప్రార్థన' మొదలైన భావాలు ఆమె మానసిక సౌందర్యానికి సంబంధించినట్టివి. ప్రార్థనా వినయాలు గురుభక్తి వలన, సంభ్రమం తత్క్షణ కార్యస్థితి వలన. ఈ మహార్థాన్ని 'అంతటినీ మెఱుగు మొగిలు సొచ్చు' - ప్రయోగంలో మహాకవి భావింపచేశాడు. ఇది సార్థకం అయిన పోలిక. పైకి మామూలు పోలికవలెనే కనిపించినా, నిదానంగా చూస్తే ఎంతో లోతైన అర్థంతో నిండి ఉన్నది. అంధకార బంధురంగా మబ్బువలె నల్లగా ఉండే నాట్య మందిరంలోకి మెరుగు వంటి మేనిఛాయగల ఉత్తర ప్రవేశించినదనటం సముచితం, సుందరం అయిన భావం.

క. 'ఇచ్చట నొకకయ్యంబునఁ । జచ్చె మదీయాగ్రజన్ముసారథి; తగువాఁ
డెచ్చోట లేమి నాతం । డచ్చు పఱుపఁడయ్యె నీ క్రియకు నొండొకనిన్. **28**

ప్రతిపదార్థం: ఇచ్చటన్= ఇక్కడ; ఒక కయ్యంబునన్= ఒక యుద్ధంలో; మదీయ= నాయొక్క; అగ్రజన్ము= అన్నగారైన ఉత్తరుడియొక్క; సారథి= రథసారథి; చచ్చెన్= మరణించాడు; తగువాఁడు= (తిరిగి) తగిన సారథి; ఎచ్చోటన్+లేమిన్= ఎక్కడా లేకపోవటంతో; ఆతండు= మా అన్న; ఈ క్రియకున్= ఈ పనికి (రథాన్ని తోలే పనికి); ఒండు+ఒకనిన్= వేరేవాడిని; అచ్చుపఱుపఁడు+అయ్యెన్= ఏర్పాటు చేయలేదు.

తాత్పర్యం: 'మా అన్నగారి సారథి ఒక యుద్ధంలో చచ్చిపోయాడు. తనకు సరిపోయేవాడు దొరక్కపోవటంతో మళ్ళీ ఎవడినీ నియమించలేదు.

విశేషం: ఉత్తర తెలివితేటలూ, చురుకుదనం, ముందుచూపూ ఇందులో బాగా తెలుస్తాయి. తాను బృహన్నలతో చెప్పదలచుకొన్న విషయాన్ని ఆరంభించటంలోనే ఉత్తర తెలివిని చూపింది. సారథి విషయంగా తాను వచ్చినట్లు మొదట్లోనే ఉత్తర గురువుకు సూచించింది. తన అన్న సారథి చచ్చిన సంగతి బృహన్నలకు ఎందుకు? ఆతడితోనే ముందు పని ఉన్నది కనుకనే చెప్పింది. ఒక సారథి పోతే మరొకడిని నియమించుకొనటం సామాన్యమైనపని. తగినవాడు దొరకలేదనీ, అందుకే మరొకడిని నియమించలేదనీ, ఉత్తర బృహన్నలకు ముందుగానే చెప్పింది. ఒక సారథి పోతే మరొకడిని నియమించుకొనటం సామాన్యమైనపని. తగినవాడు దొరకలేదనీ, అందుకే మరొకడిని నియమించలేదనీ, ఉత్తర బృహన్నలకు ముందుగానే చెప్పింది. సారథి లేని కారణాన్నీ (చావటం), వేరేవాడిని పెట్టుకొనకపోవటానికీ (తగువాడు లేకపోవటంవలన) హేతువును ఉత్తర జాగ్రత్తగా, బృహన్నల అడుగకుండానే చెప్పింది. దీని తరువాతి వచనంలో ఉత్తర అసలు సంగతిని బయటపెట్టింది. కనుక, అసలు విషయాన్ని చెప్పటానికి ముందు, ఆ విషయానికి సంబంధించిన దానిని సూచనగా ఉత్తర చెప్పింది. ఇది కార్యసాధకుల లక్షణం. దీనిని ఉత్తర ద్వారా మహాకవి ప్రదర్శించాడు.

వ. అది యట్లుండె; నేఁడు కౌరవులు పసులం బట్టిరని కూయి వచ్చిన, నన్న సన్నద్ధుఁడై వెనుకం దగుల సమకట్టి, సారథ్యంబు సేయువాఁడు లేమికి విషాదంబు నొందిన, నీ కందువ సైరంధ్రి సెప్పినం బ్రియంబంది నిన్నుఁ దోడ్తేర నన్నుఁ బనిచిన, నేనును నీ పాల నాకుఁ జనవు గలుగుటంజేసి,'యెల్ల విధంబులం దెత్తు' నని పూని వచ్చితి; నీవును నా పలుకులు కుఱుచసేయక, నీ పెంపునుం బ్రకటంబుగా నయ్యుత్తరకుమారునకు రథంబు గడప నియ్యకొని, యి య్యాపదఁ దలఁగ వలయు, నిట్లొడంబడక తక్కుట నా వలని వాత్సల్యంబు గొఱంతపఱుచుట' యనిన నమ్ముద్దియ పలుకులు ముద్దు సేసి. **29**

ప్రతిపదార్థం: అది, అట్లు+ఉండెన్= అది అట్లా ఉండగా; నేఁడు= ఇవ్వేళ; కౌరవులు; పసులన్+పట్టిరి+అని= ఆవులను బందీచేశారని; కూయి= మొరపెట్టుకొంటూ వచ్చిన వార్త; వచ్చినన్= రాగా; అన్న= అన్న అయిన ఉత్తరుడు; సన్నద్ధుఁడు+ఐ= యుద్ధానికి సిద్ధపడి; వెనుకన్+తగులన్= కౌరవసేనలను వెన్నంటి తరమటానికి; సమకట్టి= పూనుకొని; సారథ్యంబు, చేయువాఁడు= రథాన్ని నడిపేవాడు; లేమికి= లేకపోవటంచేత; విషాదంబున్+ఒందినన్= విచారాన్ని పొందగా; నీ కందువ= నీ యొక్క నేర్పరితనం గురించి; సైరంధ్రి, చెప్పినన్; ప్రియంబు+అంది= సంతోషించి; నిన్నున్= (బృహన్నలను); తోడు+తేరన్= వెంటతీసికొనిరావటానికి; నన్నున్+పనిచినన్= నన్ను పంపగా; ఏనును= నేను కూడా; నీ పాల= నీ చెంత; నాకు; చనవు; కలుగుటన్+చేసి= దగ్గరి పరిచయం ఉండటంచేత; ఎల్ల విధంబులన్= అన్ని విధాలా (తప్పకుండా); తెత్తున్= తీసికొని వస్తాను;

అని, పూని, వచ్చితిన్= అని మాట ఇచ్చి వచ్చాను; ఈవును= నీవుకూడా; నా పలుకులు= నా మాటలు; కుఱుచ+చేయక= తక్కువ పరచక (లెక్కచేయక); నీ పెంపునున్= నీ గొప్పతనం కూడా; ప్రకటంబుగాన్= బయటపడేటట్లు; ఆ+ఉత్తర కుమారునకున్; రథంబు, కడపన్+ఇయ్యకొని= రథం నడపటానికి అంగీకరించి; ఈ+ఆపదన్= ఈ కష్టాన్ని; తలఁగన్+వలయున్= తప్పించాలి; ఇట్లు+ఒడంబడక= ఈ విధంగా అంగీకరించకుండా; తక్కుట= మానుకొనటం; నా వలని, వాత్సల్యంబు+ కొఱంత పఱుచుట= నాపట్ల అనురాగం (వత్సలభావం) తక్కువ చేయుటమే; అనినన్= అని అనగా; ఆ+ముద్దియ= ఆ ముద్దరాలు-ఉత్తరయొక్క; పలుకులు= మాటలకు; ముద్దు+చేసి= ముచ్చటపడి ఆదరించి.

తాత్పర్యం: ఆ విషయం అట్లా ఉండగానే, ఇప్పుడు కౌరవులు ఆలమందలను పట్టుకొన్నారనే వార్త వచ్చింది. మా అన్న ఉత్తరుడు పోరాడటానికి తయారై సారథి చిక్కకపోవటంతో దిగులుపడి ఉండగా, సైరంధ్రి నీ నేర్పును తెలిపింది. అందుకు సంతోషించి, అన్న నిన్ను తీసికొని రావటానికి నన్ను పంపాడు. నాకూ నీ వద్ద చనవు ఉండటంవలన 'ఎట్లాగైనా తీసికొని వస్తా' నని చెప్పి వచ్చాను. నా మాటలను నిర్లక్ష్యం చేయకుండా, నీ గొప్పతనం బయటపడేటట్లు ఉత్తరుడికి సారథి కావటానికి అంగీకరించి, ఈ ఆపదనుంచి కాపాడాలి. నీవు దీనికి ఒప్పుకొనకపోతే నా మీద నీకు వాత్సల్యం కొరవడినట్లే' అని అన్నది. అర్జునుడికి ఉత్తర మాటలు ముద్దుగా అనిపించాయి.

విశేషం: ఉత్తర సారథివిషయాన్ని వెనుక పద్యంలో కొంతచెప్పి, ఈ వచనంలో బృహన్నలతో మరికొంత చెపుతుంది. ఉత్తర మాటలలో పొందిక, వినయం, ఎదుటివాడిని ఒప్పించే నేర్పు కనిపిస్తాయి. బృహన్నల కాదని చెప్పలేని పరిస్థితిని ఆమె 'చనువు' కారణంగా కల్పించింది. దానికితోడు గురుశిష్యులమధ్య నున్న వాత్సల్యాన్ని సాధనంగా చేసికొన్నది. ఇందులో ఉత్తరలో వయసుకు మించిన మానసిక పరిణతి కనిపించింది. తిక్కన పాత్రపోషణలో ఇది ఒక శిల్పరీతి.

క. నగుచు బృహన్నల యిట్లను । 'జగతీశ్వర పుత్రి! నాకు సారథ్యము నే
ర్పు గలదె? నీ మాటకు నే । మిగులంగా వెఱతుఁ; బొదము మీఁ దట్లుండెన్. 30

ప్రతిపదార్థం: బృహన్నల; నగుచున్= నవ్వుతూ; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అంటున్నాడు; జగతీ+ఈశ్వర= రాజుయొక్క; పుత్రి!= కుమారీ! (ఉత్తరా!); నాకున్= నాకు; సారథ్యము నేర్పు= రథాన్ని తోలటంలో నేర్పు; కలదె?= ఉన్నదా?; నీ మాటకున్= నీవు చెప్పిన మాటకు; నేన్= నేను; మిగులంగాన్= దాటటానికి; వెఱతున్= భయపడుతున్నాను; పొదము= పొమ్మ్మ, పద; మీఁదు= భవిష్యత్తు; అట్లు+ఉండెన్= అట్లా ఉన్నదేమో!

తాత్పర్యం: నవ్వుతూ బృహన్నల ఉత్తరతో ఇట్లా అన్నాడు- 'ఓ రాకుమారీ! సారథ్యం చేసే నేర్పు నా కున్నదా? నీ మాట దాటటానికి నాకు భయంగా ఉన్నది. సరే, పద, అట్లా జరగాలని ఉందేమో?'

విశేషం: బృహన్నల నిజానికి తనను సారథిగా ఎప్పుడు పిలుస్తారా? అని ఎదురుచూస్తూ ఉన్నాడు. ఉత్తర తనను ఆమె అన్న పిలువమన్నట్లు వచ్చి పిలిచింది. ఇది ఆతడికి లోపల సంతోషమే. కాని, పైకి మాత్రం 'నాకు సారథ్యంలో నేర్పు ఉందా? నీ మాట కాదనటానికి భయపడుతున్నాను. భవిష్యత్తు అట్లా ఉందేమో?' అనే మాటలు పలుకటం, ఆతడి సందర్భశుద్ధిని తెలుపుతుంది. సారథిగా వెళ్ళటం బృహన్నలకూ అవసరమే! ఆతడు దీనిని ఒక అవకాశంగా తీసికొన్నాడు.అందుకే, దేవుడిమీద బరువువేసినట్లు 'మీఁదట్లుండెన్' అని అంటూ ఒప్పుకొన్నాడు. 'నీ మాటకు నే మిగులంగా వెఱతు' అనటంలో ఉత్తరపై ఉన్న వాత్సల్యం కూడా స్పష్టపడుతుంది. ఉత్తర అభ్యర్థన కారణంగా, బృహన్నల ఆమెతో తరువాత పద్యంలో 'నీ కొరకు ఏ పనైనా చేసి, నీకు సంతోషాన్ని కలిగిస్తా' నని అంటాడు. 'మీదెట్లుండెన్' అనే పాఠాంతరం కొన్ని ప్రతులలో ఉన్నది.

క. భవదీయ ప్రార్థనచేఁ । దివిరి పరమ దుష్కరములు దీర్చియయిన ను
త్సవ మొనరించెద సార । థ్య విధం బొకఁ డనఁగ నేల యంబుజవదనా!' 31

ప్రతిపదార్థం: అంబుజవదనా!= పద్మంవంటి ముఖం గల ఉత్తరా!; భవదీయ= నీయొక్క; ప్రార్థనచేన్= అభ్యర్థనతో; సారథ్య విధంబు= సారథ్యం అనే పని; ఒకఁడు= ఒకటే; అనఁగన్+ఏల?= అనటం ఎందుకు?; తివిరి= ప్రయత్నంతో; పరమదుష్కరములు= మిక్కిలి కష్టంతో సాధించే పనులు; తీర్చి+అయినన్= నెరవేర్చి అయినా; ఉత్సవము+ఒనరించెదన్= సంతోషాన్ని కలిగిస్తాను.

తాత్పర్యం: ఓ ఉత్తరా! నీవు నన్ను వేడుకొన్నావు గనుక రథసారథ్యం ఒకటే ఏమిటి? ఎంత కష్టమైనా, ఏ పనైనా చేసి నీకు సంతోషాన్ని కలిగిస్తాను.'

విశేషం: బృహన్నల మాటలలో (సారథ్యవిధంబొకఁ డనఁగ నేల?) తాను సారథిగానే కాక, రథికుడిని అవుతాననే భావం కూడా తోస్తుంది. 'భవదీయ ప్రార్థనచే' అన్న ప్రయోగంవలన ఉత్తర మీద ఆతడికున్న అభిమానం ఎట్లాంటిదో తెలుస్తుంది. 'తివిరి పరమ దుష్కరములు తీర్చి అయిన నుత్సవ మొనరించెద' అనే మాటలలో కూడా ఆతడి శిష్యవాత్సల్యం ప్రత్యేకంగా తెలుస్తూ ఉన్నది.

వ. అనుచు సంగీతనిలయంబు వెలువడి సలీలంబుగా మెత్త మెత్తన నడతెంచు మత్తశుండాలంబునుం బోలె. 32

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అంటూ; సంగీత నిలయంబున్= ఆ నర్తనశాలనుండి; వెలువడి= బయటకు వచ్చి; సలీలంబుగాన్= విలాసంతో; మెత్త మెత్తన= మెల్ల మెల్లగా; నడతెంచు= నడచివచ్చే; మత్తశుండాలంబునున్+పోలె= మదించిన ఏనుగువలె.

తాత్పర్యం: పై విధంగా అంటూ, నాట్యశాల నుండి విలాసంతో మదించిన ఏనుగువలె నడుస్తూ. (ముందు పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఉత్తరుఁడు బృహన్నలను దనకు సారథిగాఁ జేసికొనుట (సం. 4-35-10)

తే. అరుగుదెంచు బృహన్నల నంత నంతఁ । గని నృపాలసుతుం డను గారవమునఁ
'గౌరవులతోడఁ గయ్యంబు గలిగె నాకుఁ । గడఁగి నేఁడు రథ మ్మీవు గడపవలయు. 33

ప్రతిపదార్థం: అరుగుదెంచు= వస్తూఉన్న; బృహన్నలన్; అంతన్+అంతన్= అల్లంతదూరంలోనే; కని= చూచి; నృపాలసుతుండు= రాజకుమారుడైన ఉత్తరుడు; గారవమునన్= ఆదరభావంతో; అనున్= అంటాడు; నాకున్= నాకు; కౌరవులతోడన్= కౌరవులతో; కయ్యంబు= యుద్ధము; కలిగెన్= వచ్చింది; కడఁగి= పూని; నేఁడు= ఇప్పుడు; రథమ్ము= రథాన్ని; ఈవు= నీవు; కడపవలయున్= నడపవలసింది.

తాత్పర్యం: అల్లంత దూరాననే బృహన్నలను చూచి ఉత్తరుడు గారవంతో 'కౌరవులతో నాకు కయ్యం వచ్చింది. నీవు నాకు రథాన్ని తోలాలి' అన్నాడు.

విశేషం: బృహన్నలను అల్లంతదూరాన్నించే చూచి, తన అవసరాన్ని తెలపటం, ఉత్తరుడి ఆత్రాన్ని తెలుపుతుంది. కౌరవులతో ఎందుకు యుద్ధం వచ్చిందో తానుగా ఉత్తరుడు బృహన్నలకు చెప్పలేదు. ఇది ఉత్తరుడి రాచరికపు గాంభీర్యాన్నీ, ఆతడి ఆరంభశూరత్వాన్నీ సూచిస్తుంది.

క. వే రమ్ము; మై మఱువుఁ దొడి । తే రెక్కుము; దప్పఁ గ్రుంకఁ దీఱదు నీకున్;
సైరంధ్రి సెప్పె నీదగు । బీరమ్మును బెంపులావు వెరవును మాకున్.' 34

ప్రతిపదార్థం: వే= వేగంగా; రమ్ము= రా; మై మఱువున్= కవచాన్ని (శరీరాన్ని మఱుగుపరిచేది); తొడి= తొడిగి; తేరు= రథం; ఎక్కుము; నీకున్= నీకు; తప్పన్+క్రుంకన్= తప్పించుకొనటానికి, మానటానికి; తీఱదు= కుదురదు; నీది+అగు= నీయొక్క; బీరమ్మును= వీరత్వాన్నీ (పరాక్రమాన్నీ); పెంపు= గొప్పతనాన్నీ (ఘనతనూ); లావున్= బలాన్నీ; వెరవును= ఉపాయాన్నీ (నేర్పునూ, చాతుర్యాన్నీ); మాకున్= మాకు; సైరంధ్రి; చెప్పెన్= (ఇదివరకే) చెప్పింది.

తాత్పర్యం: 'త్వరగా రావాలి. కవచాన్ని ధరించి రథాన్ని ఎక్కాలి. తప్పించుకొనాలనుకుంటే నీకు వీలుపడదు. నీ పరాక్రమాన్నీ, గొప్పతనాన్నీ, బాహుబలాన్నీ, సారథ్యంలో చాతుర్యాన్నీ గురించి మాకు సైరంధ్రి ముందే చెప్పింది.'

విశేషం: ఉత్తరుడు 'మాకు' అని అనడంలో, రాచరికపు మర్యాద, గౌరవం తెలుస్తాయి. ఉత్తరుడి విషయంలో ఈ పదం ముందుకథలో ఎగతాళికి భాజనం అయింది. 'బీరము, పెంపు, లావు వెరపు' - ఈ గుణాలు వీరులకు అవసరం. రథికుడికే కాక సారథికీ అవసరమే. సారథి తెలివితేటల మీద కొంతవరకు రథికుడి విజయం ఆధారపడుతుంది. సమర్థులైన సారథులు కొందరు రథికుల మాన ప్రాణాలను కాపాడారు. కనుక యుద్ధంలో సారథి చాలా ప్రధానం అయినవాడు. ఆతడు కేవలం రథాన్ని మాత్రమే నడపడు. క్లిష్టసమయంలో రథికుడికి 'ఉపాయాన్ని' సూచించి,ఆతడి విజయానికి సహకరిస్తాడు. అందుకే తిక్కన మహాకవి బృహన్నలకు పైలక్షణాలు ఉన్నాయని సైరంధ్రి ద్వారా ఉత్తరుడికి చెప్పించాడు.

చ. అనుటయు, 'నాట పాట గల యప్పటికిన్ ననుఁ గోరి పిల్వఁబం
చినఁ దగుఁగాక; సంగరము సేఁతకు సారథి గమ్ము, రమ్ము, నీ
వను టుచితంబె? యెల్లెడల నారసి బాహుబలాఢ్యుఁడైన యొ
క్కని రథ మేడ్తెఱం గడపఁగా నియమింపుము రాజనందనా!' 35

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= (పైవిధంగా ఉత్తరుడు) అన్న వెంటనే; రాజనందనా!= ఓ రాకుమారా!; ఆటపాట= నాట్యం, సంగీతం; కల+అప్పటికిన్= ఉండినప్పుడు (నాట్యసంగీత సంబంధంగా); ననున్= నన్ను కూడా; కోరి= కోరుకొని; పిల్వన్= పిల్వటానికి; పంచినన్= ఆజ్ఞాపించగా; తగున్+కాక= సరిపోతుందిగాని; సంగరము+చేఁతకున్= యుద్ధపుపనికి (యుద్ధాన్ని చేసేందుకు); సారథి+కమ్ము= సారథిగా ఉండుము; రమ్ము= రమ్మని; నీవు= నీవు; అనుట= అనటం; ఉచితంబు+ఎ?= న్యాయమేనా?, తగునా?; ఎల్ల+ఎడలన్= అన్నిచోట్లా; ఆరసి= బాగా వెదకి; బాహుబల+ఆఢ్యుఁడు+ఐన= భుజబలంలో గొప్పవాడైన; ఒక్కనిన్= ఒక సమర్థుడిని; రథము= రథాన్ని; ఏడ్తెఱన్= నేర్పుతో; కడపఁగాన్= నడపటానికి; నియమింపుము= ఆజ్ఞాపించుము.

తాత్పర్యం: 'రాకుమారా! ఏదైనా ఆటపాట విషయమైతే నన్ను రమ్మంటే సరిపోతుంది కానీ, యుద్ధానికి పోతూ సారథి కావాలి, రా! అని పిలవడం బాగుందా? (పట్టణంలో) అంతా వెదకి, బలవంతుడూ, సమర్థుడూ అయిన ఒకడిని సారథిగా ఏర్పాటు చేసికొనుము'.

విశేషం: ఉత్తరుడు విధిలేక, తనకు ఇష్టంలేకపోయినా, సైరంధ్రి మాటమీద, బృహన్నలను సారథిగా చేసికొనటానికి ఒప్పుకొన్నట్లు, బృహన్నలకు తెలుసు. అది మనసులో పెట్టుకొని, బృహన్నల ఇప్పుడు ఉత్తరుడిని కొంచెం ఉడికించటానికి పైపద్యంలో చెప్పినట్లు అంటాడు. ఇంకా ఎక్కువగా అడిగించుకొనటానికీ, పిలుస్తూనే పోయి ఒప్పుకొనటం వలన లోకువ అవుతుందనీ, తన అవసరం బాగా తెలియాలనీ కూడా బృహన్నల అట్లా అంటాడు. నాట్యాచార్యుడిగా తన పరిస్థితిని తెలిపి, బలవంతం చేయించుకొని ఒప్పుకొనాలని కూడా ఆత డట్లా అంటాడు. ఇది సంభాషణలో ఒక గొప్ప ఔచిత్యం.

వ. అనిన విని వైరాటి కిరీటి కిట్లనియె. 36

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని; వైరాటి= విరాటరాజు కుమారుడు (ఉత్తరుడు); కిరీటికిన్= అర్జునుడితో (కిరీటం గలవాడు కిరీటి); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: (బృహన్నల యొక్క) ఆ మాటలను విని ఉత్తరుడు ఇట్లా అన్నాడు.

ఉ. 'ఖాండవ మేర్చునప్పుడు తగన్ రథచోదక వృత్తి సల్పి; యా
ఖండలసూతికిన్ జయము గల్గ నొనర్చిన యట్టి బుద్ధియున్
దండితనంబు నీ యెడన తక్కెనె? నా దెస మైత్రి పెన్పు; మిం
కొండొక మాట దక్కుము, రణోత్సహనం బొనరింపు గ్రక్కునన్.' 37

ప్రతిపదార్థం: ఖాండవము+ఏర్చునప్పుడు= ఖాండవం అనే వనాన్ని కాల్చేటప్పుడు; తగన్= తగినవిధంగా; రథ= రథంయొక్క; చోదకవృత్తి= తోలేపనిని; సల్పి= నెరవేర్చి; ఆఖండల సూతికిన్= దేవేంద్రుడి కుమారుడైన అర్జునుడికి; జయము+కల్గన్= విజయం చేకూరేటట్లు; ఒనర్చిన+అట్టి= చేసిన సమయంలోఉన్న; బుద్ధియున్= తెలివీ; దండి తనంబున్= పరాక్రమమూ; నీ+ఎడన్+అ (నీ యెడన)= నీ యందే; తక్కెనె?= పోయాయా?; నా దెసన్= నాపై; మైత్రి= స్నేహాన్ని; పెన్పుము= ఎక్కువ చేసికొనుము; ఇంకన్= ఇంకా (ఇప్పుడుకూడా); ఒండు+ఒక మాట= వేరేమాట (బదులుమాట); తక్కుము= విడిచిపెట్టుము; గ్రక్కునన్= వెంటనే; రణ+ఉత్సహనంబు+ఒనరింపు= యుద్ధానికి ఉత్సహించుము (యుద్ధానికి సంసిద్ధం కమ్ము అని అర్థం).

తాత్పర్యం: 'ఖాండవ దహనంలో అర్జునుడికి సారథిగా ఉండి, ఆతడికి విజయాన్ని కల్గించినప్పటి తెలివితేటలూ, పరాక్రమం ఇప్పుడు మాత్రమే తగ్గాయా? నా మీద స్నేహాన్ని పెంచుకొమ్ము. యుద్ధానికి తయారుగా ఉండుము. నాకు మరోమాట చెప్పవద్దు'.

విశేషం: బృహన్నలకు సారథ్యంలో మంచి సామర్థ్యం ఉన్నట్లు మొదట సైరంధ్రి ఉత్తరకూ, తరువాత ఉత్తరుడికీ చెప్పింది. దాన్ని నమ్మిన ఉత్తరుడు, బృహన్నలను, ఖాండవదహనంలో అర్జునుడికి నీవల్లనే విజయం కలిగిందని ఇందులో అంటాడు. అదీ తనకు బాగా తెలిసినదానివలె; పైగా ప్రశంసించాడు కూడా. విధిలేక ఒప్పుకొన్న సంగతి బయటకు రానీక, ఉత్తరుడు అనటం ఉచితమే!

తే. అనిన, నాతని మాటకు నడ్డమాడ । వెఱచినట్టి తెఱంగు భావించి యల్ల
నియ్యకొనుటయు; నమ్మనుజేంద్రసుతుఁడు । దృఢ తను త్రాణ మతనికిఁ దేరఁ బనిచె. 38

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= ఉత్తరుడు పైవిధంగా అన్నప్పుడు; అడ్డము+ఆడన్+వెఱచినట్టి= ఎదురుచెప్పటానికి భయపడ్డ; తెఱంగు= విధానాన్ని; భావించి= నటించి; అల్లన్= మెల్లగా; ఇయ్యకొనుటయున్= ఒప్పుకొనగా; ఆ+మనుజ+ఇంద్ర సుతుఁడు= ఆ రాజకుమారుడైన ఉత్తరుడు; అతనికిన్= బృహన్నలకు; దృఢ= గట్టిదైన; తను త్రాణము= కవచాన్ని; తేరన్= తీసికొనిరావటానికి; పనిచెన్= ఆజ్ఞాపించాడు.

తాత్పర్యం: ఉత్తరకుమారుడి మాటలకు ఎదురు చెప్పటానికి జంకినట్లు జంకి, బృహన్నల తిన్నగా ఒప్పుకొన్నాడు. వెంటనే ఉత్తరుడు బృహన్నలకు గట్టి కవచాన్ని తీసికొనిరమ్మని ఆజ్ఞాపించాడు.

క. తెప్పించి తొడుగు మీ వని । యొప్పించిన, నిట్టునట్టు నొఱవలుగా మైఁ
గప్పికొని, యా బృహన్నల । యప్పుడు నగుపించె నచటి యబలాజనమున్. 39

ప్రతిపదార్థం: తెప్పించి= (కవచాన్ని) తెప్పించి; ఈవు= నీవు; తొడుగుము= తొడుగుకో; అని= అని చెప్పి; ఒప్పించినన్= అంగీకరించేటట్లు చేయగా; ఆ బృహన్నల; ఇట్టున్+అట్టున్= ఇటూ అటూ; ఒఱవలుగాన్= తార్మారుగా, తలక్రిందులుగా; మైన్= ఒంటిపైన; కప్పికొని= వేసికొని; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అచటి= అక్కడ ఉన్న; అబలాజనమున్= ఆడవాళ్ళను; నగుపించెన్= నవ్వించాడు.

తాత్పర్యం: ఉత్తరుడు గట్టి కవచాన్ని తెప్పించి తొడుక్కోమని బృహన్నలకు ఇస్తే దాన్ని ఆతడు క్రింది భాగం పైకీ, పైభాగం క్రిందికీ వచ్చేటట్లు తలక్రిందుగా ఒంటిపైన కప్పుకొని, అక్కడి ఆడవాళ్ళను నవ్వించాడు.

విశేషం: తాను అమాయికుడను - అని నిరూపించేందుకు బృహన్నల ఇట్లా చేశాడు. పైగా ఇంతకుముందు, 'ఆటపాట విషయంగా పిలిపిస్తే బాగుంటుంది గాని, యుద్ధం చేయటానికి సారథిగా ఉండమంటే ఏం బాగుటుంది' అనీ బృహన్నల ఉత్తరుడితో (35ప॥) అనిఉన్నాడు. దానికి తగినట్లు, ఇప్పుడు కవచాన్ని తొడుక్కొనేటప్పుడు కూడా ఏమీ తెలియనట్లు తలక్రిందులుగా బృహన్నల తొడుక్కొన్నాడు.

క. ఉత్తరుఁడు సత్వరంబుగఁ । దత్తనువున మఱువు దొడిగి తానును హృద్యో
దాత్తంబగు కంకట మిడి । చిత్తము పసిఁ గ్రమ్మఱింపఁ జిడిముడిపడఁగన్. 40

ప్రతిపదార్థం: ఉత్తరుఁడు= ఉత్తరకుమారుడు; సత్వరంబుగన్= తొందరగా; తద్+తనువునన్= ఆ బృహన్నల దేహానికి; మఱువు= కవచాన్ని; తొడిగి= తానే తొడిగి; తానును= తానూ; హృద్య+ఉదాత్తంబు+అగు= మనోహరం, గొప్పదీ అయిన; కంకటము+ఇడి= కవచాన్ని తొడిగి; చిత్తము= ఆలోచన (మనసు); పసిన్= పశువులను (ఆవులను); క్రమ్మఱింపన్= వెనక్కు మళ్ళించటానికి; చిడిముడిపడఁగన్= త్వరపడగా (ముందు వచనంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: (బృహన్నల, కవచాన్ని తలక్రిందులుగా తొడుక్కొంటే) ఉత్తరుడు వెంటనే బృహన్నల శరీరానికి ఆ కవచాన్ని సరిగా తొడిగి, రమణీయమూ, ఉదాత్తమూ అయిన మరొక కవచాన్ని తానూ తొడుక్కొని, ఆవులను మళ్ళించటానికి మనసు తొందరించగా.

విశేషం: బృహన్నల కవచాన్ని తలక్రిందులుగా తొడుగుకొంటే, ఉత్తరుడే దానిని స్వయంగా ఆతడికి తొడిగాడు. రాకుమారుడై ఉండి కూడా సారథికి కవచాన్ని తొడగటం ఏమిటి? అనే సందేహానికి - 'ఉత్తరుడి అవసరం అటువంటిదిలే' అని

సర్దుకొనవచ్చును. కాని, కవచాన్నే తొడుక్కొనటం తెలియని బృహన్నల ఎట్లా సారథ్యం చేస్తాడనే అనుమానం కూడా ఉత్తరుడికి రాలేదు. పైగా బృహన్నల, కవచాన్ని తొడుక్కొనే తీరుతో ఆడవాళ్ళని నవ్వించాడు. అందరితోపాటు ఉత్తరుడూ నవ్వుకొనే ఉంటాడు. ఉత్తరుడి మనసంతా 'పసిఁగ్రమ్మఱింప చిడిముడి' (ఆవులను మళ్ళించటానికి తొందర) పడుతూ ఉన్నది. ఆ తొందరలో ఆతడికి ఆ అనుమానం వచ్చిఉండదు. మరి ఈ సన్నివేశాన్ని కవి ఎందుకు చిత్రించినట్లు? దీనికి ఇట్లా సమాధానం చెప్పుకొనవచ్చును?

వికృతమైన ఆకారంవలనా, చేష్టలవలనా హాస్యం పుట్టుతుంది. అర్జునుడు వికృతాకారుడైన బృహన్నలగా ఉన్నాడు. ఆ వికృతత్వానికి తోడు, కవచాన్ని 'ఒఱవలుగా' (తలక్రిందులుగా) తొడుక్కొనడం జరిగింది. అందుకే అక్కడ హాస్యం పుట్టింది. కనుకనే అట్లా జనం నవ్వింది. హాస్యాన్ని పుట్టించటానికే కవి ఇట్లా వర్ణించాడు.

వ. బృహన్నల నవలోకించి. 41

తాత్పర్యం: బృహన్నలను చూచి (ఉత్తరుడు ఇట్లా అన్నాడు.)

క. 'హయములఁ బూన్పుము రథమున, । రయమున సిడమెత్తు; మిపుడ రావలయును గో
చయము గొని, యస్మదీయ వి । జయ మభినందింపఁ బురముజను లెదురుకొనన్.' 42

ప్రతిపదార్థం: హయములన్= గుర్రాలను; రథమునన్= రథానికి; పూన్పుము= కట్టుము; రయమునన్= తొందరగా (వెంటనే); సిడము+ఎత్తుము= జెండాను కట్టుము; అస్మదీయ= మాదైన; విజయము= విజయాన్ని; అభినందింపన్= పొగడటానికి; పురము జనులు= పట్టణంలో ఉన్న ప్రజలు; ఎదురుకొనన్= ఎదురువచ్చేటట్లు; గోచయము= ఆవులమందను; కొని= తోలుకొని; ఇపుడు+అ= ఇప్పుడే (ఏమాత్రం ఆలస్యం లేకుండా); రావలయును= తిరిగిరావాలి.

తాత్పర్యం: 'రథానికి గుర్రాలను కట్టుము. తొందరగా ధ్వజాన్ని నిలుపుము. పౌరులందరూ నా విజయాన్ని పొగడి స్వాగతం చెప్పేవిధంగా వెంటనే ఆవులను తోలుకొని రావాలి'.

విశేషం: పురజనులంతా తన విజయాన్ని ప్రశంసిస్తూ, మందను మళ్ళించుకొని వచ్చినందుకు స్వాగతం చెప్పాలని అనుకొనటం ఉత్తరుడి శక్తికి మించిన పనే అయినా, అప్పటికి అది ఆతడికి తెలియదు కనుక, అట్లా అనుకొనటమే ఉచితం. అట్లా అనుకొనటంలో, ఆతడి పనితొందరా, ఆసక్తి, ఆశయం తెలుస్తాయి. అంతే కాదు, అది భావిశుభసూచనం, శుభశకునం కూడా.

తే. అనిన 'నీ వేమి పనిచిన నట్ల చేయ । వలయు; నీ వున్నయెడ నుండవలయు; నీవు
సన్న దెసఁ జనవలయు; నా శక్తి యెఱిఁగి । పంచి పనిగొని కడిమిమైఁ బగఱ గెలుము.' 43

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా (పైవిధంగా ఉత్తరుడు అనగా దానికి బృహన్నల); నీవు= నీవు; ఏమి= దేనిని; పనిచినన్= నియమిస్తే; అట్లు+అ= అట్లాగే; చేయవలయున్= చెయ్యాలి; నీవు+ఉన్న+ఎడన్= నీవు ఉండేచోటనే (నీవు ఎక్కడుంటే అక్కడ); ఉండవలయున్= ఉండాలి; నీవు= నీవు; చన్నదెసన్= పోయిన పక్కకు; చనవలయున్= (నేనూ) పోవాలి; నా= నా యొక్క; శక్తి= సామర్థ్యాన్ని; ఎఱిఁగి= తెలిసికొని; పంచి= ఆజ్ఞాపించి; పనిగొని= పనిచేయించుకొని; కడిమిమైన్= పరాక్రమంతో; పగఱన్= పగవాళ్ళను; గెలుము= గెలవవలసింది.

తాత్పర్యం: ఉత్తరుడి మాటలకు బృహన్నల ఇట్లా అన్నాడు: 'నీ వేమి చెప్పితే అదే చేయాలి; నీ ఉండేచోటనే ఉండాలి. నీవు పోయిన చోటికే పోవాలి. నా శక్తి ఎంతో తెలిసికొని నన్ను నియమించి నాతో పనిచేయించుకొని పగవాళ్ళను జయించుము.'

విశేషం: నీ వేమి పనిచిన-చనవలయు-అనే మాటలలో, సారథిగా తాను ఎట్లా ఉండాలో బృహన్నల చెప్పుకొన్నాడు. పైకి వినయంగా చెప్పుకొన్నట్లున్నా, లోతుగా చూస్తే బృహన్నల మాటలలో హేళన కూడా ఉన్నట్లు తోస్తుంది. నీవు ఒంటిగా యుద్ధానికి పోలేవనీ, నే నుంటేనే నీకు విజయం కలుగుతుందని కూడా బృహన్నల మాటలలో ధ్వనిస్తుంది. 'నా శక్తి యెఱిఁగి', అనటంలో, తనశక్తికి మించకుండా ఏవైనా పనులు చేయడానికి ఆజ్ఞాపించుమని, మామూలుగా పైకి కనిపించే అర్థం. ఇందులో నిగూఢం అయిన అర్థం కూడా ఉన్నది. నా శక్తిని గమనించి, నేను ఎంతటివాడినో తెలిసికొనగలిగితే, నీకు విజయం తప్పక కలుగుతుందనీ అర్థమే! నా విషయంలో జాగ్రత్త అని కూడా ధ్వని.

వ. అని పలుకుచు మనంబున ముదం బొదవ నా ధనంజయుండు. 44

ప్రతిపదార్థం: అని పలుకుచున్= అని అంటూ; మనంబునన్= హృదయంలో; ముదంబు+ఒదవన్= సంతోషం కూడగా; ఆ ధనంజయుండు= ఆ అర్జునుడు.

తాత్పర్యం: పై విధంగా అంటూ, మనస్సులో సంతోషం కలుగగా ఆ అర్జునుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: ఇన్నాళ్ళుగా కౌరవులమీద నున్న కసి తీర్చుకొనటానికి కొంతవరకైనా అవకాశం చిక్కింది కదా అని అర్జునుడికి సంతోషం కలిగింది. అదీ మనసులోనే; పైకి కనిపించదు.

క. కాంచనమాలాలంకృత । చంచత్తను లీల మెఱయ జవనాశ్వములం
బూంచి రథంబున మణిమయ । పంచాననకేతు వెత్తె బంధుర భంగిన్. 45

ప్రతిపదార్థం: కాంచన= బంగారంతో చేయబడ్డ; మాలా= దండలతో; అలంకృత= అలంకరించబడ్డ; చంచత్= ప్రకాశించే; తను= శరీరంయొక్క; లీల= విలాసం; మెఱయన్= శోభిల్లుతున్న; జవన+అశ్వములన్= వేగంగా పోయే గుఱ్ఱాలను; రథంబునన్= రథానికి; పూంచి= కట్టి; బంధుర= దట్టమైన; భంగిన్= పద్ధతిలో; మణిమయ= మణులతో నిండిన (మణులను పొదిగిన); పంచానన= సింహం ఆకారంలోఉన్న; (వెడల్పుగల మొగం ఉండేది కనుక, సింహానికి పంచాననం అనే పేరు వచ్చింది); కేతువు= జెండాను; ఎత్తెన్= పైకెత్తి కట్టాడు (ఎగురవేశాడు).

తాత్పర్యం: బంగారు దండలు వేయటంవలన మెరిసిపోయే వేగవంతాలైన జాతిగుఱ్ఱాలను రథానికి కట్టి, నవరత్నాలు పొదిగిన సింహకేతనాన్ని రథానికి కట్టాడు.

విశేషం: వీరులకు యుద్ధానికి పోవటమంటే పెళ్ళికి పోవటమే. అందుకే అలంకరించుకొంటారు. అట్లాగే రథాన్నీ, గుఱ్ఱాలనూ, ఏనుగులనూ రకరకాలైన మణులు పొదిగిన ఆభరణాలతో అలంకరిస్తారు. ఆ పద్ధతే ఇప్పుడు ఆవులనూ, ఎద్దులనూ పట్టెడలతో అలంకరించటంలో ఉన్నది.

వ. ఇట్లు సన్నాహంబు మెఱసిన సారథిం జూచి యుత్తరయుం జెలులు నిట్లనిరి. 46

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; సన్నాహంబు మెఱసిన= యుద్ధానికి సిద్ధంగాఉన్న; సారథిన్+చూచి; ఉత్తరయున్, చెలులున్= ఉత్తరా, ఆమె చెలికత్తెలూ; ఇట్లు+అనిరి= ఇట్లా పలికారు.

తాత్పర్యం: ఈ రకంగా యుద్ధానికి వెళ్ళటానికి సిద్ధంగా ఉన్న సారథి అయిన బృహన్నలను చూచి ఉత్తరా, ఆమె చెలికత్తెలూ ఇట్లా అన్నారు.

క. 'కురువీరుల గెలిచి తదం । బరములలోఁ జిత్రవర్ణ భాసురములుగాఁ
దర మెఱిఁగి లోచనోత్సవ । కరములుగా బొమ్మపొత్తికలకుం దెండీ.' 47

ప్రతిపదార్థం: కురువీరులన్= కౌరవవీరులను; గెలిచి= జయించి; తద్+అంబరములలోన్= వారు ధరించిన గుడ్డలలో (తలపాగాలలో); చిత్రవర్ణభాసురములు+కాన్= రంగురంగులు వెలుగొందేవిగా; తరము+ఎఱిఁగి= వాసిని తెలిసికొని (నాణ్యతను గుర్తించి); లోచన+ఉత్సవకరములుగాన్= కంటికింపుగా ఉండే (వస్త్రాలను); బొమ్మపొత్తికలకున్= బొమ్మలకు కట్టే గుడ్డలకొరకు; తెండీ= తీసుకొనిరండి.

తాత్పర్యం: 'కురువీరులను జయించి, వాళ్ళ తలపాగాలలో రంగురంగులతో వెలుగొందేవాటినీ, కన్నులపండుగగా ఉండేవాటినీ, వాసి తెలిసి, బొమ్మపొత్తికలకు తీసికొని రండి.'

విశేషం: చిన్న పిల్లలు ఆడుకొనే తాటాకు, కొయ్య, లక్క మొ॥ బొమ్మలకు కట్టే రంగురంగు గుడ్డలను బొమ్మపొత్తికలు అంటారు. ఇవి పట్టు. ఉన్ని, నూలు మొదలైన రకరకాల గుడ్డలు. ఘనమైన కురువీరుల తలపాగాలు విలువైనవిగా, అందమైనవిగా ఉంటాయి. కనుకనే ఉత్తర మొదలైన బాలికలు వాటిని అపురూపమైనవిగా అనుకొనటంవలన వాటిని తెమ్మని చెప్పారు. లోకోత్తర వీరులైన కౌరవుల తలపాగాలను కేవలం బొమ్మపొత్తికలకై తెమ్మనటం ఎంతో గొప్ప అనీ, అదీ తన అన్నచేత తెప్పించుకొనటం ఆతడి పరాక్రమానికి ఒక గుర్తుగా ఉంటుందనీ ఉత్తర భావించింది.

క. అనుడు బృహన్నల యిట్లను, । 'జనపాలకనందనుండు జయలక్ష్మిం జే
కొనునటె! చీరలు దెచ్చుట । పనియే! యటు సూడుఁ, డెల్ల భంగులఁ దెత్తున్.' 48

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= (ఉత్తరా, చెలికత్తెలూ పైవిధంగా) చెప్పగానే; బృహన్నల; ఇట్లు+అను= ఇట్లా అన్నాడు; జనపాలక నందనుండు= రాకుమారుడు అయిన ఉత్తరుడు; జయలక్ష్మిన్= విజయం అనే లక్ష్మిని; చేకొనును+అటె!= చేపడతాడట!; చీరలు= వస్త్రాలు (బొమ్మపొత్తికలు); తెచ్చుట= తీసికొనిరావటం; పనియే?= అదొక పెద్దపనా?; అటు+చూడుఁడు= అట్లే చూస్తూఉండండి (క్షణంలో); ఎల్లభంగులన్= ఎట్లాగైనా; తెత్తున్= తెస్తాను.

తాత్పర్యం: ఉత్తరా, చెలికత్తెలూ పైవిధంగా అన్నదానికి బృహన్నల ఇట్లా అన్నాడు- 'రాకుమారుడు విజయలక్ష్మిని చేపడతాడట! బొమ్మపొత్తికలు తేవటం అంత పెద్దపనా? అట్లాగే చూస్తూ ఉండండి, చిటికెలో వాటిని తప్పక తీసికొని వస్తాను'.

విశేషం: తలపాగాలను కోసి తీసికొనిరావటం అంటే వాళ్ళతలలను తెచ్చినట్లే! వీరుడికి తలపాగా చాలా విలువైనది. అట్లాగే, రథానికి కేతనం (జెండా) కూడా అట్లాంటిదే. జెండా కూలడమంటే ఆ వీరుడు కూలడమే! అందుకే ఉత్తర కురువీరుల తలపాగాలను తెమ్మన్నది. 'రాకుమారుడైన ఉత్తరుడు జయలక్ష్మిని చేపడతాడట. నేను చీరలను తేవటం ఎంత?' అని

అనటంలో బృహన్నలలోని పరిహాసకుశలత కనబడుతుంది. ఇందులో రాకుమారుడు జయం పొందేమాట ఎట్లా ఉన్నా (యుద్ధం చేసే విషయం), తాను కౌరవుల వస్త్రాలను తెస్తాననే సూచన కూడా ఉన్నది.

వ. అనుచు ధనుస్తూణీర కృపాణ ముద్గరాది వివిధ సాధనంబులు రథంబుపైఁ బదిలంబుగా నిడి నొగలెక్కి పగ్గంబుల స్రుక్కుసక్కంజేయ, నుత్తరుండును బసులం బట్టిన దెస గోపాలకు నడిగిన, వాఁడు పితృవణంబువలనని చెప్పిన వినుచు, రథారోహణంబు సేసి, వెడలి, పౌరవృద్ధ పుణ్యాంగనా భూసుర సమూహంబులు బృహన్నలం జూచి 'తొల్లి ఖాండవ దహనంబున నర్జునునకు నీ కతంబున నయిన మాంగల్యం బెట్టి దట్టిద భవత్సాహాయ్యంబున భూమింజయున కయ్యెడు' మని దీవించి సేసలు సల్లం బురంబు నిర్గమించి, నిరర్గళపరాక్రముం డయిన యా ఫల్గును నైపుణంబున వల్గ దశ్వంబగు రథంబు రయంబునకు మెచ్చుచుం బరేతనిలయ ప్రాంత ప్రదేశంబు సేరం జని. 49

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని అంటూ; ధనుస్+తూణీర కృపాణ ముద్గర+ఆది= విల్లు, అమ్ములపొది, కత్తి, ఇనుపగుదియ మొదలైన; వివిధ= అనేకరకాలైన; సాధనంబులు= యుద్ధానికి అవసరమైన పరికరాలు; రథంబుపైన్= రథంమీద; పదిలంబుగాన్= భద్రంగా; ఇడి= ఉంచి; నొగలు= సారథి కూర్చుండే తొట్టివలె ఉండేచోటు; ఎక్కి; పగ్గంబుల= పగ్గాల; స్రుక్కు= చిక్కుముడి; చక్కన్+చేయన్= సరిజేయగా(విప్పగా); ఉత్తరుండును; పసులన్+పట్టిన దెస= గోగ్రహణం జరిగిన దిక్కుఏది అని; గోపాలకున్+అడిగినన్= ఆవుల కాపరిని (అధికారిని) ప్రశ్నించగా; పితృవణంబు, వలను+అని= శ్మశానం ఉండే దిక్కు-అంటే ఉత్తర దిక్కు అని; చెప్పినన్= చెప్పగా; వినుచున్= వింటూ; రథ+ఆరోహణంబు+చేసి= రథాన్ని ఎక్కటంచేసి; వెడలి= బయలుదేరి; పౌర= పురజనులు (పౌరులు); వృద్ధ= వృద్ధులు; పుణ్య+అంగనా= ముత్తైదువులు; భూసుర= బ్రాహ్మణులయొక్క; సమూహంబులు= గుంపులు (మొత్తాలు); బృహన్నలన్+చూచి= బృహన్నలను చూచి; తొల్లి= పూర్వం; నీకతంబునన్= నీవు కారణంగా; ఖాండవదహనంబునన్= ఖాండవవనాన్ని కాల్చినప్పుడు; అర్జునునకున్; అయిన= కలిగిన; మాంగల్యంబు= శుభం; ఎట్టిది+అట్టిది+అ= ఎట్లాంటిదో అట్లాంటిదే; భవత్+సాహాయ్యంబునన్= నీ యొక్క సహాయంతో; భూమింజయునకున్= ఉత్తరుడికి; అయ్యెడు+అని= అవుతుంది అని; దీవించి= ఆశీర్వదించి; సేసలు= అక్షతలు; చల్లన్= చల్లగా; పురంబు= నగరం; నిర్గమించి= దాటి బయటికివచ్చి; నిరర్గళ= అడ్డులేని; పరాక్రముండు+అయిన= పరాక్రమం కలవాడయిన; ఆ, ఫల్గును, నైపుణంబునన్= ఆ అర్జునుడి నేర్పరితనం వలన; వల్గత్+అశ్వంబు= ముందుకు ఉరికే గుర్రాలతో కూడింది; అయిన; రథంబు, రయంబునకున్= రథంయొక్కవేగానికి; మెచ్చుచున్= పొగడుతూ; పరేతనిలయ= శ్మశానంయొక్క; ప్రాంత= సమీపంలోఉన్న; ప్రదేశంబు= చోటు (తావు); చేరన్+చని= సమీపించి.

తాత్పర్యం: పై విధంగా ఉత్తరతో, చెలికత్తెలతో చెప్పుతూ, బృహన్నల విండ్లను, అమ్ములపొదులనూ, కత్తులనూ, ఇనుపగుదియలు మొదలైన ఎన్నో ఆయుధాలను రథంలో పెట్టి, నొగలపై కూర్చొని, పగ్గాల చిక్కుముడులను విడదీశాడు. ఆ లోపల ఉత్తరుడు పశువులను కౌరవులు ఏ దిక్కులో పట్టుకొన్నారని గోపాలకులపెద్ద ద్వారా తెలిసికొని, శ్మశానంవైపుగా బయలుదేరాడు. పురజనులు, పెద్దలు, ముత్తైదువలు, బ్రాహ్మణులు బృహన్నలను చూస్తూ 'ఇంతకు ముందు ఖాండవాన్ని దహించేటప్పుడు నీ వలన అర్జునుడికి ఏ శుభం కలిగిందో, అట్లాంటి శుభమే ఇప్పుడు కూడా నీవలన ఉత్తరుడికి కలగాలి' అని దీవిస్తూ, అక్షతలు చల్లారు. ఉత్తరుడు నగరాన్ని దాటి, బృహన్నల సారథ్యనైపుణ్యంతో కూడిన రథవేగాన్ని పొగడుతూ, శ్మశానానికి సమీపంగాఉన్న చోటుకు చేరి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. **అభినవ జలధర శ్యామంబు లగునెడ । లాకు జొంపంబుల ననుకరింప,**
సాంధ్యరాగోపమచ్ఛాయంబులగు పట్లు । కిసలయోత్కరములఁ గ్రేణి సేయ,
రాజమరాళ గౌరములగు చోటులు । తఱచుఁ బూఁ బొదల చందంబు నొంద,
హారిద్రరుచి సమానాకృతులగు తావు । లడరెడు పుప్పొడులట్లు మెఱయఁ,

తే. **గలయ నెగసి ధరాధూళి లలితవనము । దివికి నలిఁగాఁపు వోయెడు తెఱఁగు దాల్ప**
గోగణము ముంగలిగ నేల గోడివడఁగ । నడచు కౌరవరాజు సైన్యంబుఁ గనియె. **50**

ప్రతిపదార్థం: (ముందుకు సాగిపోతున్న కౌరవుల మహాసైన్యాన్ని ఒక ఉద్యానవనంతో పోల్చి తిక్కన మహాకవి ఈ పద్యంలో రమణీయంగా వర్ణించాడు.) అభినవ= క్రొత్తదైన; జలధర= మేఘంవలె (జలాన్ని ధరించింది కనుక మేఘం అని భావం); శ్యామంబులు+అగు= నల్లనైన; ఎడలు= తావులు; ఆకుజొంపంబులన్= ఆకుల గుబురులను; అనుకరింపన్= అనుసరించగా (పోలినాయి అని భావం); సాంధ్యరాగ+ఉపమచ్ఛాయంబులు+అగుపట్లు= సాయంకాలపు ఎరుపురంగుతో పోల్చదగిన కాంతిగల తావులు; కిసలయ+ఉత్కరములన్= చిగుళ్ళ మొత్తములను; క్రేణి+చేయన్= గేలిచేయగా; రాజమరాళ= రాజహంసలవలె; గౌరములు+అగు= తలుపైన; చోటులు= స్థలాలు; తఱచు= దట్టమైన (అరుదైన); పూ+పొదలచందంబున్+ఒందన్= పూలపొదరిళ్ళవలె ఉండగా; హారిద్ర= పసుపుపచ్చరంగుయొక్క; రుచి= కాంతితో; సమాన+ఆకృతులు+అగు= సమానమైన ఆకారం ఉన్న; తావులు= ప్రదేశాలు: అడరెడు= వ్యాపించే; పుప్పొడులట్లు= పుప్పొళ్ళవలె; మెఱయన్= శోభిల్లగా; కలయన్+ఎగసి= కలిసి పైకి ఎగిరి; ధరా= నేలపైఉన్న; ధూళి= దుమ్ము (అనే పుప్పొడి); లలితవనము= రమణీయం అయిన ఒక ఉద్యానవనం; దివికిన్= స్వర్గలోకానికి; నలిన్= మెల్ల మెల్లగా (క్రమంగా); కాఁపు+పోయెడు= వలసపోతున్న; తెఱఁగు+తాల్పన్= రీతిగా ఉండగా; గోగణము= ఆవులమందకు; ముంగలిగన్= ముందర ఉన్న; నేల= భూమి; గోడి+పడఁగన్= క్రుంగిపోగా; నడచు= నడుస్తున్న; కౌరవరాజు= కురురాజైన దుర్యోధనుడియొక్క; సైన్యంబున్= సేనను; కనియెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: ఆవులమంద వెనకాల వెళుతున్న కురుసైన్యాన్ని ఉత్తరుడు కనుగొన్నాడు. ఆ మహాసైన్యం నడుస్తూవుండగా లేచిన రంగురంగుల ధూళి అందమైన ఉద్యానవనంవలె ఉండి స్వర్గలోకానికి వలసపోతున్నదేమో అనేటట్లు అలరారింది. సైన్యం పోతూ ఉన్నప్పుడు రేగిన దుమ్ము రంగురంగుల ప్రదేశాలమీదుగా పైకిలేస్తూ ఉన్నది. మేఘంవలె ఉన్న నల్లటి ప్రదేశాలనుండి లేచిన దుమ్ము ఆకుగుబుర్లవలె ఉన్నది. సాయంకాలపు ఎఱుపువలె ఎర్రగా ఉండే తావులనుంచి లేచిన దుమ్ము చిగుళ్ళ గుంపులవలె ఉన్నది. రాయంచలవలె ఉన్న తెల్లటి తావులమీదుగా లేచిన ధూళి, గుబురైన పూలపొదరిళ్ళవలె ఉన్నది. పసుపుపచ్చని తావులలో లేచిన దుమ్ము అలా కలిసి పైకెగసిన ఆ ధూళియొక్క దృశ్యం వెరసి పుప్పొడివలె ఉన్నది. ఒక ఉద్యానవనం స్వర్గలోకానికి వలసపోతూ ఉన్నట్లుంది. ఆ సైన్యం నడుస్తూ ఉంటే ముందున్న నేల కుంగిపోతున్నట్లుగా ఉన్నది. అట్లా ఉన్న మహాసైన్యాన్ని ఉత్తరుడు చూచాడు.

విశేషం: 1. 'నానారసాభ్యుదయోల్లాసి విరాటపర్వ' మనే ప్రశంసకు దోహదకారి అయిన సన్నివేశాలలో ఇది ఒకటి. ఉత్తరుడిలో ఉత్సాహం ఉరకలెత్తుతున్నది. ఆ స్థానంలో భయం పరవళ్ళుత్రొక్కే సన్నివేశం ఇక్కడ మొదలు కావాలి. అందుకు ఉత్సాహప్రేరకమైన విభావం భయానకంగా భావించబడాలి. ఈ ఘట్టంలో ఒక యుద్ధవీరుడు సైన్యాన్ని వీరదృష్టితో చూడాలి. అతడు వీరుడు కాకపోతే భీరదృష్టితో చూస్తాడు. కాని, ఆ రెండు దృష్టులకూ ఎదుట నిలిచే విభావం ఒకటిగానే ఉండాలి.ఇది రసశిల్పం. ఇక్కడ మూలచిత్రణం ఒక తీరుగా ఉన్నది. తిక్కన తీర్చిన తీరు మరొక రకంగా ఉన్నది. మూలంలో సైన్యం, దానివలన రేగిన దుమ్ము-అనే రెండంశాలు విడిగా వర్ణించబడ్డాయి.

శ్లో. "తదనీకం మహత్ తేషాం విబభౌ సాగరోపమమ్,
సర్పమాణ మివాకాశే వనం బహులపాదపమ్.
దదృశే పార్థివో రేణుర్జనితస్తేన సర్వతా,
దృష్టిప్రణాశో భూతానాం దివస్పృక్ కురుసత్తమ॥ (4-36-18)

ఆ మహాసైన్యం మొదట సముద్రంవలె కనపడింది. ఆ తరువాత దట్టమైన చెట్లతో కూడుకొన్న అడవి ఆకాశం వైపు ప్రాకుతున్నట్లు తోచింది. ఇది అత్యంత సుందరమైన ఉపమానం. అలలతో కదులుతున్నా అనంతంగా కనపడేది సముద్రం. ఇది సేనయొక్క బాహుళ్యాన్ని చెప్పేది. అయితే అది ముందుకు సాగుతున్నది. ఉత్తరుడు వెనుకనుండి చూచాడు. అనంతమైన సముద్రం ఆకాశాన్ని ముద్దుపెట్టుకొన్నట్లే ఉంటుంది. అయితే చతురంగసేన ఎత్తుపల్లాలుగా ఉండటంచేత పరిశీలించి చూస్తే అది సముద్రంగానే కాక, నడుస్తున్న అరణ్యంవలె ఉన్నది. అది ఆకాశంవైపు ప్రాకుతూ వెళ్ళుతున్నట్లుండటం సహజం. ఈ ఉపమానం సేనకు సంబంధించింది. మూలంలో దుమ్ముకూడా వర్ణించబడింది. ఆ దుమ్ము చూచేవారి దృష్టిని క్రమ్మివేస్తున్నది (నాశనం చేస్తున్నది). ఆకాశందాకా వ్యాపిస్తున్నది. మూలంలో దుమ్మును చూచి సైన్యాన్ని భావనం చేసిన తీరులేదు. సైన్యం కలిగించినంతగా దుమ్ము ఒక భావనను రేకెత్తించలేదు. మూలంలో సైన్యదర్శనానికున్న ప్రాముఖ్యం దుమ్ముకు లేదు. మూలంలో తిక్కన గమనించిన అంశం ఒకటి ఉన్నది. దృష్టినాశం చేయగలిగినంతటి దుమ్ము నిజంగా భూమ్యాకాశాలు వ్యాపించి ఉంటే సైన్యం కనపడుతుందా? దుమ్మే కనపడుతుందా? దుమ్మును చూచి సైన్యాన్ని ఊహించుకొనాలా? లేక, సైన్యాన్నీ దుమ్మునూ చూచినట్లు వర్ణించాలా? అన్న ప్రశ్న ఏర్పడుతుంది. తిక్కన దుమ్మును చూచి భయపడి, అంతభయానకమైన దుమ్మును రేపిన మహాసైన్య మహత్త్వాన్ని ధ్వనిమయంగా భావించి, ఆ తరువాత దర్శించి ఉత్తరుడు భయపడినట్లు చిత్రించి సహజశిల్పాన్ని ప్రదర్శించాడు. మూలంకంటే తన రచనను శిల్పసుందరం చేశాడు. అందువలన తెలుగులో సేన ముందు కనపడదు. సముద్రోపమానం వినపడదు. చెట్లతో కూడుకొన్న అడవి మూలంలో సైన్యం. తెలుగు దుమ్మే ఆ అడవిగా ఉత్ప్రేక్షించబడింది. ఆకాశానికి ఎగురుతున్న దుమ్మే తిక్కనలో వర్ణ్యవస్తువై నిలిచింది. దుమ్ము సైన్యానికి వ్యంజకమైన ద్రవ్యం. దుమ్ము వెనుక ఉన్న సైన్యం కనపడినా అది అలంకార ధ్వనిచే మరింత ఆస్వాదయోగ్యమౌతున్నది. దుమ్ము సైన్యగర్వచిహ్నం. తెలుగులో దివికి పోయేది దుమ్మే. సైన్యం కాదు. ఇది వస్తుధ్వని. మూలంకంటె ఇది సూక్ష్మతరం.

2. అలం: సీసపద్యపాదాలలో సర్వవస్తుమయ- ఉపమ; ఎత్తుగీతిలో-ఉత్ప్రేక్ష. క్రొక్కారు మేఘాలవలె నల్లగా ఉన్న దుమ్ము వనంలోని చెట్ల ఆకుల గుంపులను అనుకరిస్తున్నదట! సాంధ్యారుణచ్ఛాయలలో ఉన్న దుమ్ము చిగురాకులతో పోలి ఉన్నదట! రాజహంసలవలె తెల్లగా ఉన్న ధూళి పూపొదరిళ్ళవలె ఉన్నదట! పసుపురంగువన్నెతో ఉన్న దుమ్ము పుప్పొడివలె మెరిసిపోయిందట! ఇవన్నీ కలిసి ఎగిరితే నేలదుమ్ము అనే ఉద్యానవనం ఆకాశానికి వలసపోతున్నదా అన్నట్లు ఉన్నదట! ఉత్సాహం నుండి భయపరిణామానికి అనువైన అలంకారధ్వనిని కలిగిస్తుంది. ఈ విధంగా అలంకార ధ్వనిని రసధ్వనికి పోషకంగా నిబంధించటం రసాభ్యుదయ శిల్పం.

3. రంగంమీద ఇరువురు వీరులున్నారు, 1. అర్జునుడు, 2. ఉత్తరుడు. ఆ దృశ్యాన్ని అర్జునుడు వీరుడివలె దర్శించి ఉత్సాహాన్ని పొందుతాడు. అర్జునుడి పరాక్రమ ప్రభావంచేత ఆ సేన నిజంగా స్వర్గానికి పోయేటట్లు ఉన్నదని ధ్వని. ఉత్తరుడు భీరునివలె చూచాడు. అతడి కది భయానక విభావంవలె గోచరిస్తుంది. విభిన్న రసాల విశిష్ట వివేచనాన్ని అందించే అందమైన విభావచిత్రణ. ఇందులోని సేనను తిక్కనభాషలో చెప్పాలంటే భీకర రమణీయం. ఉత్తరుడికి భీకరం. అర్జునుడికి రమణీయం. సహృదయులకు భీకర రమణీయం.

4. తిక్కన అలంకార శిల్పం భావనాగంభీరం. లలితవనం దివికి వలసపోతున్నదో అన్నట్లున్నది. దివికి పోయే వనం కొమ్మలపైకి ఉండి వేళ్ళు క్రిందకు ఉండేటట్లు వెళ్ళుతుందా? కొమ్మలు క్రిందకు ఉండి వేళ్ళు పైకి ఉన్నట్లుగా వెళ్ళుతుందా?

అనే మీ మాంస వస్తుంది. తిక్కన కల్పవృక్షం వలెనే ఈ వనాన్ని భావనం చేశాడు. తలక్రిందులై మూలాలు దివివైపు ఉన్నాయి. చెట్ల కొమ్మలు భువివైపు ఉన్నాయి. అందుకే మనకు కనపడేవి క్రమంగా ఆకులూ, చిగుళ్ళూ, పూలూ, పుప్పొడులూ మాత్రమే. కొమ్మలూ, మొదలూ, వేళ్ళూ కనపడవు. దివికి వలసపోయే వనాన్ని సర్వవస్తు విషయ సమగ్రంగా ఉపమించటం కవిబ్రహ్మకే సాధ్యం. తిక్కన శిల్పపు తెనుగుతోటలో మెరిసే దివ్య లలితవనం ఈ పద్యం!

5. 'దివికి నరిగాఁపు వోయెడు' - అనే పాఠం కొన్ని ప్రతులలో ఉన్నది. (సంపా.)

ఉత్తరుఁడు కురుసైన్యంబు గనుంగొని భయభ్రాంతుం డగుట (సం. 4-36-8)

క. **కని యుత్తరుండు గరుపా । టిన మేనును, దలఁకు మనము, టిచ్చవడిన చూ**
పును నై, తొట్రుపడుచు, ని । ట్లనియె, దిగులు సొచ్చి యా బృహన్నలతోడన్. **51**

ప్రతిపదార్థం: కని= (ఉద్యానవనంవలె నడుస్తున్న) కురుసేనను చూచి; ఉత్తరుండు; గరుపాటిన= గగుర్పాటుచెందిన; మేనును= శరీరమూ; తలఁకు మనమున్= (భయంతో) చలించే మనస్సూ; టిచ్చవడిన= తెల్లబోయిన; చూపును= చూపూ; ఐ= అయి; తొట్రు+పడుచున్= తడబడుతూ; దిగులు+చొచ్చి= దిగులుపడి; ఆ బృహన్నలతోడన్= సారథిగా ఉన్న ఆ బృహన్నలతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఉత్తరుడు కురుసేనను చూచి, గగుర్పాటుతోకూడిన దేహంతో, చలించిపోయే మనస్సుతో, నిలిచిపోయిన చూపుతో, తొట్రుపాటుతో, దిగులుతో తన సారథి అయిన బృహన్నలతో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ఉత్తరుడికి మొదట మనస్సులో కలిగిన భయంవలన చూపులలో, దేహంలో వికారం కలిగింది. పైన చెప్పిన మానసిక, శారీరక సంబంధాలైన వికారాలు, భయానకరసాన్ని స్పష్టంచేశాయి. ఇందులో, ఉత్తరుడికి కలిగిన, మానసిక, శారీరకమైన భయభ్రాంతభావాన్ని తిక్కన చిత్రించాడు. ఈ భయానికి కారణాలను ఉత్తరుడు తరువాతి పద్యాలలో చెప్పాడు.

శా. **'భీష్మద్రోణ కృపాది ధన్వినికరాభీలంబు, దుర్యోధన**
గ్రీష్మాదిత్య పటుప్రతాప విసరాకీర్ణంబు, శస్త్రాస్త్ర జా
లోష్మస్ఫార చతుర్విధోజ్జ్వల బలాత్యుగ్రం బుదగ్రధ్వజా
ర్చిష్మత్త్వాకలితంబు సైన్య మిది యేఁ జేరంగ శక్తుండనే? **52**

ప్రతిపదార్థం: భీష్మ= భీష్ముడూ; ద్రోణ= ద్రోణాచార్యుడూ; కృప= కృపాచార్యుడూ; ఆది= మొదలుగాగల; ధన్వి= విలుకాండ్ర యొక్క; నికర= సమూహంతో; ఆభీలంబు= భయాన్ని కలిగించేది; దుర్యోధన= దుర్యోధనుడు అనే; గ్రీష్మ+ఆదిత్య= ఎండాకాలపు సూర్యుడియొక్క; పటు= తీవ్రమైన; ప్రతాప= తేజస్సుయొక్క; విసర= ప్రసారంతో; ఆకీర్ణంబు= విస్తరించిందీ; శస్త్ర= శస్త్రాలయొక్క (మానవులు తయారుచేసినవి); అస్త్ర= అస్త్రాలయొక్క (మంత్రాలతో ప్రయోగించేవి); జాల= మొత్తం (అనే); ఊష్మ= తాపంయొక్క; స్ఫార= విస్తరించటం ఉన్న; చతుర్విధ= నాలుగు రకాలైన; ఉజ్జ్వల= కాంతిమంతమైన; బల= సైన్యంతో; అతి+ఉగ్రంబు= ఎక్కువ భయాన్ని కలిగించేదీ; ఉదగ్ర= పైకి ఎత్తబడ్డ; ధ్వజ= జెండాలు అనే; అర్చిష్మత్త్వ= అగ్నిశిఖలతో; ఆకలితంబు= బాగా కూడుకొన్నట్టిదీ (అయిన); సైన్యము+ఇది= ఈ సైన్యం; ఏన్= నేను; చేరంగన్= చేరటానికి (దాని దగ్గరికి పోవటానికి); శక్తుండనే?= శక్తి ఉన్నవాడినా? (తగినవాడినా?).

తాత్పర్యం: 'భీష్ముడూ, ద్రోణుడూ, కృపుడూ మొదలైన మహావీరులతో ఈ సైన్యం చాలా భయంకరంగా ఉన్నది. దుర్యోధనుడు అనే వేసవికాలపు సూర్యుడి తాపంతో తీవ్రంగానూ, శస్త్రాస్త్రాలు అనే వేడిమి వ్యాపించింది గానూ, రథ, గజ, తురగ, పదాతులు అనే చతురంగ బలాలతో ఉగ్రంగానూ ఉన్నది. రథాలకు పైన కట్టిన జెండాల రెపరెపలు అగ్నిదేవుడు తన నాలుకలను అల్లార్చుతున్నట్లున్నాయి. అంత భయంకరమైన సైన్యాన్ని నేను చేరగలనా? (అంటే చేరలేనని భావం).

విశేషం: 1. అలం: రూపకం. తిక్కన విరాటపర్వంలో రచించిన గొప్ప పద్యాలలో ఇది ఒకటి.

2. ఈ పద్య రచనా శిల్పాన్ని గురించి, సందర్భౌచిత్యాన్ని గురించి, రసనిర్వహణ ప్రౌఢిని గురించి, నాటకీయతను గురించి డాక్టర్ పాటిబండ మాధవశర్మగారి వ్యాఖ్య గమనించదగింది.

"రూపక దిదృక్షువై ప్రేక్షాగృహమునం దాసీనుడై చిత్రవర్ణ రమణీయమైన యవనికను దిలకించుచు తద్రామణీయక పరవశుడై వినోదించుచున్న సామాజికుడు ఆకస్మిక యవనికా తిరస్కరణమున ప్రత్యక్షమైన భయంకర దృశ్యమును దిలకించి యెట్టి యనుభవములు పొందునో ఈ సన్నివేశము నిరూపించుచున్నది. లలిత వనరూపమైన యవనిక ప్రదర్శింపబడనున్న రూపకము శృంగారరస ప్రధానమన్న సూచన చేయును. తీవ్ర రసాస్వాదనానుకూల సుకుమార మధురచిత్తవృత్తిని సామాజికునియందు ఉన్నిద్రము చేయును. యవనికాపసర్పణమున శృంగార వ్యంజక దృశ్యము సామాజికునకు ఇష్టము. భయానకదృశ్య ప్రత్యక్షముచే రసభంగమై సామాజికుని చిత్తము ఉద్విగ్నమగును.

ఈ ఘట్టమున ఉత్తరుడు తనకు దాను సామాజిక స్థానీయుడు. సామాజికునకు నటస్థానీయుడు. ప్రకృతిభీరువయ్యు కృతక ధీరతతో బయలుదేరిన ఉత్తరునకు తానేదో చూడబోవుచున్నట్లు లేదు. ఆ చూడబోవునదియు వినోదప్రాయమే యని యాతని భావన. ధూళితెర తొలగినప్పటికి వాని భ్రాంతి తొలగినది. అచింతితోపనతమైన భయంకర దృశ్యము అతని చిత్తమందలి సుకుమార మధురవృత్తిని భంజించి పరుషదీప్తవృత్తిని ప్రవేశపెట్టినది. ఆకస్మికమైన అతని భయావేశము చిత్తమున వర్తించి సూటిగా గాత్రమున ప్రవర్తించినది. అటుపిమ్మటగాని వాగ్రూపమున ప్రవర్తింపలేదు.

ఆకస్మిక కురుసేనా దర్శనమున భయావిష్టుడైన ఉత్తరుడు బృహన్నలతో పలికిన వాక్యాలే ఈ పద్యము. ధూళీపటలమున చిత్రవర్ణ కిసలయకుసుమాది సుందర వస్తూత్ప్రేక్షచే వసంతర్తు భావన చేయుచున్న యుత్తరునకు తదపసర్పణమున ఆకస్మిక గ్రీష్మర్తు దర్శనమగుట పద్యార్థమున సులక్ష్యమగుచున్నది. దుర్యోధనుడు గ్రీష్మాదిత్యుడుగా శస్త్రాస్త్రజాలము ఊష్మస్ఫూర్తిగా, ఉదగ్రధ్వజములు అర్చిష్మత్త్వముగా రూపొంది, కురుసేన ఉత్తరునకు దావాగ్ని విజృంభణముగా భాసించెను. ఆతని భావన యందలి లలితవనము ఆ దావాగ్నియందు దగ్ధమైపోయెను. భీష్మ, గ్రీష్మ, ఊష్మ, అర్చిష్మత్ శబ్దములు భయంకరమైన గ్రీష్మమున ఊష్మలమైన అర్చిష్మద్విజృంభణమును సువ్యక్తము చేయుచున్నవి. పద్యమంతటను నిండారి ప్రాసస్థానమున ప్రతిష్ఠపొందిన ఊష్మాక్షరములు కురుసేనయందు ఆరోపింపబడిన అర్చిష్మదూష్మలతను సుష్ఠుగా వ్యంజించుచున్నవి. రషణవర్ణములు మూర్ధన్యములు, మూర్ధమునకు అధిదేవత అగ్ని గనుక ఈ వర్ణములు ఆగ్నేయములు. శ్రోతృచిత్త సంతాపజనకములు.

ఉత్తరుని చిత్తస్థాయియైన భీతి పద్యారంభాక్షరమైన 'భీ' చేతను, వడియం దావృత్తమైన 'భీ' చేతను చమత్కారముగా వ్యంజింపబడుచున్నది. ఇదియొకవిధమైన భావముద్రాలంకార మనదగును.

"రౌద్ర దర్శనాదిభి రనర్థాశంకనం భయమ్''. ఆత్మవినాశహేతువగు రౌద్రవస్తు సాక్షాత్కారమున జీవుడు ఆత్మరక్షాతత్పరుడై యుపాయాన్వేషణ చేయును. "త్రస్త చిత్త విక్షోభో భీరోర్ఘోరేక్షణాదినా.'' భయము నీచప్రకృతి. ఘోరవస్తు దర్శనమున భీరువు చిత్తమున గలుగు భయము త్రాసము. అది క్షోభాత్మకము. ఆత్మరక్షణార్థము ఉపాయాన్వేషణ చేసి, అది లభించనప్పుడు భీరువునకు గల్గు వికారము విషాదము.

"ఉపాయాభావజన్మా తు విషాదస్సత్త్వసంక్షయః,
నిశ్శ్వాసోచ్ఛ్వాసహృత్తాప సహాయాన్వేషణాదికృత్."

సత్త్వసంక్షయమువలన మనస్సు వివిధముగా ప్రకంపితమగును. మనోదార్ఢ్యము సడలుటచే సర్వాంగములు శిథిలమగును. హృదయము తప్తమగును. ఉచ్ఛ్వాసనిశ్శ్వాసములు ఉష్ణముగా ధారాళముగా వెడలును. ఈ లక్షణములన్నియు ఉత్తరుని వాక్యమున సులక్ష్యములగుచున్నవి.

ఇ ఈలు ఉదాత్త స్వరములు. పాదత్రయప్రారంభములందును యతిస్థానములందును నివిష్టములైన ఇ, ఈ, ఏలు ఉత్తరుడు ఈ వాక్యమును ఉచ్చైస్స్వరమున ఉచ్చరించెనని వ్యక్తము చేయుచున్నవి.

భయానకస్థాయియైన భయము జన్మించుటకు 'వికృతరవసత్త్వాది దర్శనము' ఒక కారణముగా భరతముని పేర్కొనెను. ఈ యభిప్రాయమునే జగన్నాథ పండితరాయలు "వ్యాఘ్రాది దర్శనజన్మా'' అని మరింత స్పష్టము చేసెను. శత్రుసేనా దర్శన జన్మమైన ఉత్తరుని భయము శార్దూల విక్రీడిత వృత్తరూపమును ధరించి, సహృదయుని హృదయమున భయభావముయొక్క ఝుటిత్యుద్బోధకు సహకరించుట గుర్తింపదగియున్నది.

తిక్కనగారు ఉత్తరునినోట పలికించిన ఈ పద్యము వర్ణ్యవస్తు స్వరూప స్వభావవ్యంజకమై అర్థానురూపముగను, వక్తృచిత్తవృత్తి వ్యంజకమై రసానుసారముగను నిర్మింపబడి పరమోత్తమమైన శిల్పమునకు ఆశ్రయమగుచున్నది.'' (తిక్కన కవితా వైభవము: యువభారతి ప్రచురణ: (1974) పు.21-23) - (సంపా.)

క. అకృతాస్త్రుఁడ, బాలుఁడఁ గా । ర్ముక విద్యా ప్రౌఢిమై నిరూఢులయిన యా
శకుని జయద్రథ దుర్ముఖ । వికర్ణ కర్ణాది యోధ వీరుల కెదురే! 53

ప్రతిపదార్థం: అకృత+అస్త్రుఁడన్= అస్త్రవిద్యలో నేర్పులేనివాడిని; బాలుఁడన్= బాలుడిని; కార్ముక విద్యా= వింటి సంబంధమైన (బాణ) విద్యతో; ప్రౌఢిమైన్= నైపుణ్యంలో; నిరూఢులు= పేరుకెక్కినవారు; అయిన= అయినటువంటి; ఈ= ఈ కనబడుతున్న; శకుని= శకునీ; జయద్రథ= సైంధవుడూ; దుర్ముఖ= దుర్ముఖుడూ; వికర్ణ= వికర్ణుడూ (దుర్యోధనుడికి వీళ్ళు తమ్ముళ్ళు); కర్ణ= కర్ణుడూ; ఆది= మొదలైన; యోధ వీరులకున్= వీరులైన యోధులకు; ఎదురే= సమానమా? (ఎదిరించేవాడినా?).

తాత్పర్యం: విలువిద్యలో నైపుణ్యం లేనివాడిని, బాలుడిని బాణవిద్యలో ఎంతో గట్టివారైన ఈ శకునీ, సైంధవుడూ, దుర్ముఖుడూ, వికర్ణుడూ, కర్ణుడూ మొదలైన మహావీరులకు సమానంగా నేను ఎదురు నిలుస్తానా? (నేను వాళ్ళను ఎదిరించలేనని తాత్పర్యం.)

క. ఇట్టగు టెఱుఁగక వచ్చితి । మెట్టొకో! మనభంగి; వీర లిందఱును గడున్
బెట్టిదులు; మనకు మార్కొను । నట్టి కొలఁది గాదు; భీతి యడరెడుఁ దోడ్తోన్. 54

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టు+అగుట= ఇట్లా అవుతుంది అని; ఎఱుఁగక= తెలియక; వచ్చితిమి= ఇక్కడికి వచ్చాము; మనభంగి= మనపరిస్థితి; ఎట్టు+ఒకొ?= ఎట్లా ఉందో, ఏమో?; వీరలు= ముందు చెప్పిన వీరులు; ఇందఱును= ఇంతమందీ కూడా; కడున్= మిక్కిలి; బెట్టిదులు= గొప్పశూరులు; మనకున్= మనకు; మార్కొనునట్టి= (వాళ్ళను) ఎదిరించే; కొలఁది+కాదు= శక్తి చాలదు; తోడ్తోన్= వెనువెంటనే; భీతి= భయం; అడరెడున్= కలుగుతూ ఉన్నది.

తాత్పర్యం: ఇక్కడ ఈ రకంగా ఉంటుందని తెలియకవచ్చాము. ఇంక మనకు ఏ గతి పడుతుందో? వీళ్ళంతా వీరాధివీరులు. మనం వాళ్ళను ఎదిరించలేము. అంతేకాక భయం కలుగుతూ ఉన్నది.

ఉ. కౌరవసేనఁ జూచి వడఁకం దొడఁగెన్ మదితోన మేను; నీ
వూరక పోవుచున్కి యిది యొప్పునె? యిప్పటి భంగిఁ జూచిన
న్వీరల నేను మార్కొనమి నిశ్చయ, మట్లగుటన్ రయంబునన్
దేరు మరల్పు, ప్రాణములు దీపన మున్ వినవే బృహన్నలా!'. 55

ప్రతిపదార్థం: కౌరవసేనన్= కౌరవులయొక్క సైన్యాన్ని; చూచి= చూచినవెంటనే; మదితోన= మనస్సుతోపాటు; మేను= శరీరంకూడా; వడఁకన్+తొడఁగెన్= వణికిపోతూ ఉన్నది; నీవు= నీవు (నీవేమో); ఊరక పోవుచున్+ఉన్కి= ఊరకనే రథాన్ని తోలుకుపోతుండటం (నా సంగతి పట్టించుకోకుండా నీ పాటికి నీవు అదేపనిగా రథాన్ని తోలుకొని పోతూ ఉండటం- అని భావం); ఇది= ఇట్లా చేయటం (రథాన్ని తోలుకొనిపోవటం); ఒప్పునె?= సరిపోతుందా?; ఇప్పటి భంగిన్= ఇప్పటి ఈ పరిస్థితిని; చూచినన్= చూచినట్లైతే; వీరలన్= కౌరవవీరులను; నేను= నేను; మార్కొనమి= ఎదిరించకపోవటం; నిశ్చయము= నిజమైన విషయం; అట్లు+అగుటన్= అట్లా కావటంవలన (ఎదిరించకపోవటంవలన); రయంబునన్= శీఘ్రంగా (వెంటనే); తేరు= రథం; మరల్పు= వెనక్కు తిప్పు; బృహన్నలా!= ఓ బృహన్నలా!; ప్రాణములు= ప్రాణాలు; తీపు+అనన్= తియ్యగా ఉంటాయని; మున్= ముందునుండి; వినవే?= వినలేదా?

తాత్పర్యం: కురుసేనను చూస్తూనే మనస్సూ దాంతోపాటు శరీరమూ వణికిపోతూ ఉన్నాయి. నీ వేమో నీ పాటికి హద్దూపద్దూ లేకుండా రథాన్ని తోలుకుపోతూనే ఉన్నావు. ఇది బాగుందా? ఈ పరిస్థితిలో నేను, వీళ్ళను ఎదిరించటం జరగనిపని. కనుక బృహన్నలా! రథాన్ని వెంటనే వెనక్కు తిప్పు. ప్రాణం అంటే తీపి అన్న విషయాన్ని నీవు ఇంతకుముందు వినలేదా?'

వ. అనిన దరహసిత వదనుం డగుచు శతమఖతనయుం డతని కిట్లనియె. 56

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; దరహసితవదనుండు= చిరునవ్వుముఖం కలిగినవాడు; శత= నూరు; మఖ= యాగాలను చేసినవాడు-ఇంద్రుడియొక్క; తనయుండు= కుమారుడు; (ఇంద్రుడి కుమారుడు అర్జునుడు- ప్రస్తుతం బృహన్నల-అని నామధేయం). అతనికిన్= ఉత్తరుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కురుసేనను చూచి భయంతో వణికిపోతూ ఉన్న ఉత్తరుడు అన్న మాటలకు చిరునవ్వుతో అర్జునుడు ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ఉత్తరుడు ఎంత అమాయకుడో ఈ పద్యంలో తెలుస్తుంది. అందుకే అర్జునుడికి చిరునవ్వు. ఆ నవ్వులో ఉన్న రహస్యం ఉత్తరుడికి అర్థం కాదు. కారణం- ఆతడు భయభ్రాంతుడు కావటమే!

చ. **'అసదృశలీలఁ బొల్చు రథికావలి మీఁదఁ జనంగ వెఱ్ఱినే**
మసలక యామిషంబు గొని మార్గము వట్టిన తుచ్ఛసైన్యమున్
వెసఁ జని ముట్టి గోధనము వేగ మరల్తము గాక; యిమ్మెయిం
బసు లటు వోవఁగా మరలఁ బాడియె నీకు నరేంద్రనందనా! **57**

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్ర!= రాజుయొక్క; నందనా!= కుమారా! (రాజకుమారా!); అసదృశ= సాటిలేని; లీలన్= విధంగా; పొల్చు= ఒప్పారు; రథిక+ఆవలి= వీరుల మొత్తం; మీఁదన్= పైకి; చనంగన్= పోవటానికి; వెఱ్ఱినే?= పిచ్చివాడినా?; మసలక= ఆలస్యంలేకుండా; ఆమిషంబున్+కొని= ఆహారాన్ని (ఆవులమందను) తీసికొని; మార్గము+పట్టిన= (తిరుగు) దారిబట్టిన; తుచ్ఛ= అల్పమైన; సైన్యమున్= సేనను; వెసన్+చని= వేగంగా పోయి; ముట్టి= చుట్టుముట్టి; గోధనమున్= ఆవులు అనే ధనాన్ని; వేగన్= వెంటనే (త్వరగా); మరల్తముకాక!= మళ్ళిద్దాం సుమా!; ఈ+మెయిన్= ఇట్లా; పసులు= ఆవులు; అటుపోవఁగాన్= ఆ రకంగా వెళ్ళిపోతూ ఉంటే, (పరాయివారు అట్లా తోలుకొని పోతూ ఉంటే); మరలన్= వెనక్కు తిరిగిపోవటం; నీకున్= నీకు; పాడియె?= న్యాయమేనా?.

తాత్పర్యం: 'సాటిలేని ఆ కురుసైన్యంపైకి పోవటానికి నేను ఏమైనా పిచ్చివాడినా? కాకుంటే ఆవులమందలను తోలుకుపోయే ఆ కొద్దిపాటి సైన్యాన్ని ఎదిరించి, పశువులను మళ్ళిద్దాం. ఆవులను ఇట్లా వాటిపాటికి వాటిని వదలిపెట్టి, వెనక్కు వెళ్ళుదాం- అని అనటం నీకు ధర్మం కాదు. (కనుక ముందుకే పోదామని భావం).

ఉ. **అంతిపురంబులోనఁ గల యంగన లెల్లను నెమ్మనంబులన్**
సంతసమందఁగాఁ బసులఁ జయ్యనఁ దెచ్చెద నంచుఁ బూని, నీ
వెంతయు మేటివై, యరదమెక్కి రయంబున వచ్చి, యిచ్చటన్
దంతితురంగ సద్భటకదంబముఁ జూచి కలంగు టొప్పునే!' **58**

ప్రతిపదార్థం: అంతిపురంబులోనన్= అంతఃపురంలో; కల= ఉన్నట్టి; అంగనలు+ఎల్లను= ఆడవాళ్ళంతా; నెమ్మనంబులన్= నిండుమనస్సులతో; సంతసము+అందఁగాన్= సంతోషపడే విధంగా; పసులన్= ఆవులను; చయ్యనన్= వెంటనే; తెచ్చెదన్= తెస్తాను; అంచున్= అని చెప్పి; పూని= పూనుకొని; నీవు= నీవు; ఎంతయున్ మేటివి+ఐ= పెద్దవీరుడవై; అరదము+ఎక్కి= రథమెక్కి; రయంబునన్= వేగిరంగా; వచ్చి= ఇక్కడికి వచ్చి; ఇచ్చటన్= (ఇప్పుడు) ఇక్కడ; దంతి= ఏనుగులయొక్క; తురంగ= గుఱ్ఱాలయొక్క; సత్+భట= శ్రేష్ఠమైన కాల్బలంయొక్క; కదంబమున్= మొత్తాన్ని; చూచి= చూచిన తర్వాత; కలంగుట= కలతచెందటం (భయపడడం); ఒప్పునే?= సరిపోతుందా?

తాత్పర్యం: అంతఃపురంలో ఉన్న ఆడవాళ్ళంతా ఉబ్బిపోయేటట్లు, ఇప్పుడే మందలను మళ్ళించుకొని వస్తానంటూ మహావీరుడివలె నీవు రథాన్నెక్కి వచ్చి, ఏనుగులనూ, గుఱ్ఱాలనూ, బంటులనూ చూసి బెదిరి, వెనక్కు పోతానంటావా? ఇట్లా బెదరటం నీకు తగుతుందా?'

విశేషం: ఉత్తరుడికి రోషం కలిగించటానికి బృహన్నల ఇట్లా ఎత్తిపొడుపు, ఎగతాళి మాటలతో ఉడికించాడు.

ఆ. **అనిన పలుకులకు బృహన్నలఁ గనుఁగొని । యెలుఁగు వడఁక నాతఁ డిట్టు లనియెఁ**
'బసుల దయ్య మెఱుఁగుఁ బడఁతుల సంతోష । మేల నాకు? ననికిఁ జాల నేను.' **59**

ప్రతిపదార్థం: అనిన పలుకులకున్= (ఉత్తరుడు) అనిన మాటలకు; బృహన్నలన్= బృహన్నలను; కనుఁగొని= చూచి; ఎలుఁగు వడఁకన్= కంఠస్వరం వణుకుతుండగా; ఆతఁడు= ఉత్తరుడు; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు; పసులన్= పశువులసంగతి; దయ్యము+ఎఱుఁగున్= దేవు డెరుగు; పడఁతుల= ఆడవాళ్ళయొక్క; సంతోషము= ఆనందం; ఏల నాకు?= నా కెందుకు?; నేను= నేనుమాత్రం; అనికిన్= యుద్ధానికి; చాలన్= సరిపోను (సమర్థుడను కాను).

తాత్పర్యం: బృహన్నల అన్న మాటలకు, ఉత్తరుడు గొంతు వణుకుతూ ఉండగా, 'పశువుల మాట దేవు డెరుగు, ఆడవాళ్ళ సంతోషం నా కెందుకు? నేను మాత్రం యుద్ధం చేయలేను' అని అన్నాడు.

విశేషం: ఒక పనిని సాధించాలని పోయినప్పుడు, అనుకోని ఒక ఆపద ఎదురైతే అసలుపనిని విడిచిపెట్టిపోవటం సామాన్యుల లక్షణం. ఉత్తరుడూ సామాన్యుడే! ఆతడికీ, పై పరిస్థితే ఎదురైంది. అందుకే, ఆతడు పసులను మళ్ళించుకొని వస్తానని ఆడవాళ్ళముందు చెప్పి వచ్చినా, కౌరవసేనను చూచాక పుట్టిన భయంవలన 'పసుల సంగతి దేవు డెరుగు' అని అంటాడు. అంటే ప్రాణాలతో ఉంటే చాలు, అని భావం. అసామాన్యుడైన అర్జునుడు ముందు పద్యంలో ఉత్తరుడిని ఎంత ఎగదోసినా, ఆతడు క్రిందికే పడతాడు. 'పసుల దయ్య మెఱుఁగు' అన్నది మంచి లోకోక్తి.

వ. అనవుడు. 60

తాత్పర్యం: పై విధంగా ఉత్తరుడు అనగానే.

చ. 'తన భుజశక్తియున్ రిపుల దర్పము నేర్పడఁ జూచి చూచి యె
ట్లును దెగకున్నఁబోక యిది లోకము చక్కటి; శూరులైన దీ
నిని మది మెచ్చ; రీ బలము నీదెస దేఱియుఁ జూడ; దింతకున్
మును భయహేతువైన విధముం దగఁ జెప్పుము నాకు నిత్తఱిన్. 61

ప్రతిపదార్థం: తన= తనయొక్క; భుజశక్తియున్= బాహుబలాన్నీ; రిపుల= శత్రువులయొక్క; దర్పమున్= శక్తినీ; ఏర్పడన్= వేరువేరుగా (ప్రత్యేకంగా); చూచి చూచి= బాగా పరిశీలించి; ఎట్లును= ఏ రకంగానూ; తెగక+ఉన్నన్= వీలుకాకపోతే; పోక= (తిరిగి) వెళ్ళిపోవటం; ఇది= వెళ్ళటం అనే ఇది; లోకము= లోకం (ప్రపంచం)యొక్క; చక్కటి= తీరు; శూరులు+ఐనన్= వీరులైతే; దీనిన్= (పైన చెప్పిన) దీనినికూడా; మది మెచ్చరు= ఒప్పుకోరు; ఈ బలము= ఈ కురుసేన; నీ దెస= నీ పక్క; తేఱియున్+చూడదు= తేరిపారచూడటం కూడా లేదు. (నీ తట్టు అసలు సరిగ్గా కన్నెత్తి చూడలేదని భావం); ఇంతకున్= అసలు ఇంతకూ; మును= ఏమీకాకముందే; భయ= భయానికి; హేతువు+ఐన= కారణం అయిన; విధమున్= విధాన్ని; తగన్= తగినట్లు (నిజంగా); నాకున్= నాకు; ఈ+తఱిన్= ఈ సమయంలో; చెప్పుము= తెలియచెప్పుము.

తాత్పర్యం: 'తనబలాన్నీ, ఎదుటివాడి బలాన్నీ గమనించి చూచి, కొంతసేపైనా పోరాడి, ఎటూ వీలుకాకపోతే, తిరిగివెళ్ళటం లోకంలో మామూలు. వీరులైనవాళ్ళు దీన్ని ఒప్పుకోరు. ఇంతదాకా, కురుసేన నిన్ను సరిగ్గా కూడా చూడనే లేదు. ఇంతకూ నీకు ఇంత భయం కలిగే దానికి ఏమిటి కారణం? చెప్పుము.

సీ. దెసలు బీఁటలు వాఱఁ దివురు చిందంబుల । కోలాహలంబులకుఁ గుదియఁ బడక,
యురవడి సేనలు దెరలఁ బైఁ దోఁతెంచు । ధూళి పెల్లడరినఁ దూల పోక,
చతురంగబల మతిసాంద్రతఁ గవిసిన । యగ్గలికమునకు బెగ్గడిలక,
శస్త్రాస్త్రములు రథ్య సారథి వర్మాంగ । తతి నాటు తఱచునఁ దల్లడిలక,

తే. బహువిధంబులఁ బగతుర బరవసమున । నిత్తెఱంగునఁ గలుగు క్రందెల్ల నోర్చి
నిల్చి గెల్చిన సత్కీర్తి నెగడుఁ గాక । దవ్వు దవ్వుల నిట్లైన నవ్వరెట్లు?' 62

ప్రతిపదార్థం: దెసలు= దిక్కులు; బీఁటలు+పాఱన్= పగుళ్ళు వారేటట్లు; తివురు= మారుమ్రోగే; చిందంబుల= శంఖాలయొక్క; కోలాహలములకున్= పెద్ద పెద్ద శబ్దాలకు; కుదియన్+పడక= కూలబడిపోకుండా; ఉరవడిన్= వేగంతో (ఒత్తిడి, ఆర్భాటంతో); సేనలు= సైన్యాలు; తెరలన్= విజృంభించగా; పైన్= పైకి; తోఁతెంచు= రేగుతున్న; ధూళి= దుమ్ము; పెల్లు+అడరినన్= మిక్కిలిగా వ్యాపిస్తే; తూలపోక= తూలిపడిపోకుండా; చతురంగబలము= నాలుగు రకాలుగా ఉన్న సైన్యం, (రథ, గజ, తురగ, పదాతులు); అతి= అధికమైన; సాంద్రతన్= దట్టంగా (నిబిడంగా); కవిసినన్= చుట్టూ మూగగా; అగ్గలికమునకున్= (సైన్యంయొక్క) ఆర్భాటానికి (విజృంభణకు); బెగ్గడిలక= భయపడక; రథ్య= గుర్రాలయొక్క; సారథి= సారథియొక్క; వర్మ= కవచాల యొక్క; అంగతతిన్= దేహంలో ఉన్న అవయవాల సముదాయంలో; శస్త్ర+అస్త్ర= మానవులు నిర్మించిన బాణాలు మొదలైన శస్త్రాలూ, మంత్రాలతో ప్రయోగించే ఆగ్నేయాస్త్రం మొదలైన అస్త్రాలూ; నాటు= (శరీరంలో) గుచ్చుకొనటం యొక్క; తఱచునన్= ఆధిక్యానికి; తల్లడిలక= బెదిరిపోక; బహు= అనేకమైన; విధంబులన్= విధాలుగా; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ రకంగా; కలుగు= (యుద్ధ సమయంలో) ఎదురయ్యే; క్రందు+ఎల్లన్= ఉపద్రవం అంతా; ఓర్చి= ఓర్చుకొని, (సహించి); బరవసమునన్= పరాక్రమంతో; నిల్చి= (యుద్ధభూమిలో గట్టిగా) నిలబడి; పగతురన్= పగవాళ్ళను; గెల్చినన్= జయిస్తేనే; సత్కీర్తి= మంచిపేరు; నెగడున్= కలుగుతుంది (వస్తుంది; నిలబడుతుంది); కాక= పై రీతిగా కాక; దవ్వుదవ్వులన్= దూరదూరంగానే ఉండి (సైన్యానికి); ఇట్లు+ఐనన్= ఇట్లా బెదిరి పారిపోదామంటే; నవ్వరు+ఎట్లు?= ఎట్లా నవ్వకుండా ఉంటారు? (లోకులు).

తాత్పర్యం: దిక్కులు పగుళ్ళువారేటట్లు మారుమ్రోగే శంఖాల ధ్వనులకు బెదిరిపోకుండా, ఆర్భాటంతో సైన్యాలు విజృంభించినప్పుడు రేగిన దుమ్ముకు తూలిపడకుండా, చతురంగబలాలు ముమ్మరంగా కమ్మినప్పుడు భయపడకుండా, శత్రువీరులు ప్రయోగించిన రకరకాలైన శస్త్రాలతో, అస్త్రాలతో, గుర్రాలూ, సారథీ కూలిపోయినా, కవచం బద్దలుబద్దలుగా చీలిపోయినా, బాణాలు శరీరావయవాలలో లోతుగా గుచ్చుకొన్నా, తల్లడిల్లకుండా, యుద్ధరంగంలో ఎదురయ్యే ఉపద్రవాన్నంతా తట్టుకొని, ధైర్యంతో నిలిచి శత్రువులను జయిస్తేనే, మంచి పేరు ప్రతిష్ఠలు వస్తాయికానీ, సైన్యం నీ పక్క చూడకుండా, ఇంకా దూరదూరంగానే ఉండగా, ఇట్లా పరుగెత్తి పోతానంటే (తిరిగిపోతే) నవ్వరా?'

చ. అను దివిజేంద్ర నందనున కమ్మనుజేంద్ర తనూజుఁ డిట్లనున్
'వినుము! త్రిగర్తవాహినులు విక్రమసంపద సొంపు మీఱ, గో
ధనములఁ బట్టినం, బతి యుదగ్రత సైన్యము లెన్ని యన్నియుం
గొని యటు వోయెఁ, గాన మనకుం బురి బాసట లేర యెవ్వరున్. 63

ప్రతిపదార్థం: అను= పై విధంగా అనే; దివిజ+ఇంద్రనందనునకున్= ఇంద్రుడి కుమారుడైన అర్జునునకు (బృహన్నలకు); ఆ+మనుజేంద్ర= ఆ రాజు (విరటుడి) యొక్క; తనూజుఁడు= కుమారుడు (ఉత్తరుడు); ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అంటున్నాడు; వినుము= బృహన్నలా! వినవలసింది; త్రిగర్త= త్రిగర్తదేశపు రాజైన సుశర్మయొక్క; వాహినులు= సేనలు; విక్రమసంపద= పరాక్రమంయొక్క సంపద; సొంపుమీఱన్= అధికమయ్యేటట్లు; గోధనములన్= ఆవులు అనే ధనాన్ని; పట్టినన్= పట్టుకోగా; పతి= రాజు (విరాటుడు); ఉదగ్రతన్= విజృంభణంతో; సైన్యములు= సేనలు; ఎన్ని+అన్నియున్= ఎన్ని ఉన్నాయో అన్నిటికీ; కొని= తీసికొని; అటు+పోయెన్= అక్కడికే పోయాడు; కానన్= అందువలన; మనకున్= మనకు; పురిన్= నగరంలో; ఎవ్వరున్= ఎవ్వరుకానీ; బాసట= సహాయానికి; లేరు+అ= లేనేలేరు.

తాత్పర్యం: ఆ రకంగా పలికిన అర్జునుడితో ఉత్తరుడు ఇట్లా అన్నాడు 'త్రిగర్తదేశానికి రాజైన సుశర్మ సైన్యాలు మన గోధనాన్ని దక్షిణంవైపున ముట్టడించాయి. అందుకు మా తండ్రి విరాటరాజు నగరంలో ఉండే అన్ని సైన్యాలనూ తీసికొని ఆతడిపైకి దండెత్తిపోయాడు. కనుక, నగరంలో మనకు సహాయంగా రావడానికి ఎవరూ లేరు.

తే. ఒంటిఁ దలపడి కురుసేన నోర్చువాఁడ । నే? యిదేటికి వెడమాట లిట్టు లాడ?
వారు గానక ముందఱఁ దేరు దోలు । కొని రయంబునఁ బురి కరుగుటయ నీతి.' 64

ప్రతిపదార్థం: ఒంటిన్= ఒంటరిగా; తలపడి= ఎదిరించి; కురుసేనన్= కౌరవసైన్యాన్ని; ఓర్చువాఁడనే?= జయించగలవాడినా?; వెడమాటలు= పనికిమాలిన మాటలు; ఇట్టులు+ఆడన్= ఇట్లా మాట్లాడటం; ఇది; ఏటికి?= ఎందుకు?; వారు= ఆ కురువీరులు; కానక ముందఱన్= చూడకమునుపే; తేరు= రథాన్ని; తోలుకొని= నడుపుకొని; రయంబునన్= శీఘ్రంగా (వెంటనే); పురికిన్= నగరానికి; అరుగుట+అ= పోవటమే; నీతి= యుద్ధంలో నీతి.

తాత్పర్యం: నేను ఒంటిగా కౌరవసైన్యాన్ని ఎదిరించి జయించగలనా? ఎందుకీ తెలివిమాలిన మాటలు? వాళ్ళు మనలను చూడటానికి ముందే రథాన్ని తిప్పుకొని వెనక్కు వెళ్ళిపోవటమే నీతిమార్గం.'

విశేషం: చేతనైతే పోరాడటమో, లేకపోతే సంధిచేసికొనటమో యుద్ధంలో నీతి. కాని ఉత్తరుడి దృష్టిలో, సైన్యాన్ని చూస్తూనే పారిపోవటం నీతి. తన భయాన్ని కప్పిపుచ్చుకొని సమర్థించుకొనాలని, ఆతడు నీతి విషయాన్ని బృహన్నలతో ప్రస్తావించాడు.

వ. అనినం బార్థుండు పార్థివనందనున కిట్లనియె. 65

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; పార్థుండు= పృథ (కుంతి) కుమారుడు అర్జునుడు; పార్థివ నందనునకున్= రాకుమారుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఉత్తరుడు పై విధంగా అనగా, అర్జునుడు ఆ రాకుమారుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'వెగడొంది యిట్లు వలుకఁగ । నగునే? పగతురు ప్రమోద మందఁగఁ బసులన్
దిగవిడిచి, పురజనంబులు । తెగడంగా మగిడిపోక దీనత గాదే! 66

ప్రతిపదార్థం: పగతురు= పగవారు; ప్రమోదము+అందఁగన్= సంబరపడేటట్లు; వెగడు+ఒంది= భయపడి; ఇట్లు= ఇట్లా; పలుకఁగన్= మాట్లాడటానికి; అగునే?= అగునా (సరిపోతుందా?); పురజనంబులు= పట్టణంలో ఉన్న జనాలు; తెగడంగాన్= దూషించేటట్లు; పసులన్= పశువులను; దిగవిడిచి= వదలిపెట్టి; మగిడిపోక= తిరిగిపోవటం; దీనత కాదే!= పిరికితనం కాదా?

తాత్పర్యం: 'శత్రువులు పొంగిపోయేటట్లు బెదిరిపోయి, ఈ విధంగా మాట్లాడవచ్చా? పురంలో అంతమందీ తిట్టేవిధంగా, ఆవులను వాటిపాటికి వాటిని వదలివేసి, వెనక్కు పోవటం పిరికితనం కాదా!

వ. అట్లుంగాక. 67

తాత్పర్యం: అంతేకాక, (ఇంకా అర్జునుడు చెప్పుతున్నాడు)

మ. నను సైరంధ్రి గడంగి పేర్కొనియె, దానం బెంపుమైఁ బిల్చి, తో
డని తోడ్తెచ్చితి వీవు, బంటుతన మ ట్లగ్గించి పౌరాలి దీ
వన లిచ్చెం, దుదిఁ బోయి కౌరవులు గోవర్గంబు గొంపోవఁగాఁ
గని యేఁ గ్రమ్మఱి రిత్తవోదునె? భయోత్కంపంబు నీ కేటికిన్? 68

ప్రతిపదార్థం: ననున్= నన్ను; సైరంధ్రి; కడంగి= పూనుకొని (అదే పనిగా ప్రత్యేకించి); పేర్కొనియెన్= పేరెత్తిచెప్పింది; దానన్= అందువలన; పెంపుమైన్= పెద్దగా, గొప్పగా; పిల్చి= రమ్మని పిల్చి; ఈవు= నీవు; తోడు+అని= జతగా ఉంటానని; తోడ్తెచ్చితివి= తీసికొనివచ్చావు; పౌర+ఆలి= పురజనుల సమూహం; బంటుతనము= (నీయొక్క) వీరత్వాన్ని (పరాక్రమాన్ని); అట్లు= ఆ విధంగా (ఎక్కువగా); అగ్గించి= పొగడి; దీవనలు+ఇచ్చెన్= ఆశీస్సులు అందించింది; తుదిన్+పోయి= చివరకు వచ్చి; కౌరవులు; గో= ఆవులయొక్క; వర్గంబున్= సమూహాన్ని; కొంపోవఁగాన్= తోలుకొనిపోగా; కని= చూచి; ఏన్= నేను; క్రమ్మఱి+రిత్త+పోదునె?= వెనక్కు మళ్ళి, వ్యర్థంగా వెళ్ళిపోతానా?; భయ+ఉత్కంపంబు= భయంతో పుట్టిన వణుకు; నీకున్+ఏటికిన్?= నీకు ఎందుకు?

తాత్పర్యం: (సారథి లేడని నీవు బాధపడుతూ ఉంటే) నా విషయాన్ని సైరంధ్రి నీకు వివరంగా చెప్పింది. ఆమె చెప్పిన దానిని విని, నీవు నన్ను చాలా మర్యాదగా పిలిచి తోడుగా తెచ్చుకొన్నావు. మనం బయలుదేరేవేళ, పురజనులంతా నీ (మన) పరాక్రమాన్ని పొగడి, దీవించి పంపారు. ఇంతదాకా వచ్చి, ఇప్పుడు శత్రువులైన కౌరవులకు మందలను వదలివేసి, ఊరకనే వెనక్కుపోతానా? నీకు భయం వద్దు. (నేనుండగా నీవు భయపడవద్దని తాత్పర్యం).

విశేషం: ఊరకనే నేను తిరిగిపోతానా? నీకు భయం వద్దు- అన్నభావం, ముందు కథలో జరగబోయే అర్జునుడి విషయాన్ని సూచిస్తుంది.

తే. చిత్తవృత్తి యొక్కించుక చిక్కఁ బట్టు, । మిపుడ కౌరవ సైనికు లెల్లఁ జూచి
వెఱఁగు పడ వేగమును లావు వెరవు మెఱయఁ । గదుపుఁ బెట్టించి పోదము క్రమ్మఱంగ.' 69

ప్రతిపదార్థం: చిత్తవృత్తి= మనస్సుయొక్క చంచలమైన పోకడను; ఒక్క+ఇంచుక= కొద్దిగా; చిక్కఁబట్టుము= అణచుకొమ్ము, (నిగ్రహించుకొమ్ము); కౌరవసైనికులు+ఎల్లన్= కురుసేనమొత్తం; చూచి= మనలనుచూసి; వెఱఁగుపడన్= ఆశ్చర్యంతో భయపడేటట్లు; వేగమును= (పనిలో) వేగం; లావు= బలాన్ని; వెరవు= ఉపాయాన్ని; మెఱయన్= బయటపడే విధంగా; కదుపున్= ఆవులమందను; పెట్టించి= విడిపించి; ఇపుడు+అ= ఇప్పుడే; క్రమ్మఱంగన్= తిరిగి; పోదము= వెళ్ళిపోదాం.

తాత్పర్యం: మనస్సును కొద్దిగా అదుపులో పెట్టుకొమ్ము. కౌరవసైన్యం అంతా ఆశ్చర్యంతో బెదిరిపోయేవిధంగా, కార్యంలో వేగాన్నీ, బలాన్నీ, ఉపాయాన్నీ చూపి, మందను విడిపించుకొని వెంటనే తిరిగి పోదాం.'

వ. అనుచు వివ్వచ్చుండు గడంగి తేరు వోవనిచ్చుటయు, నాననంబు పల్లటిల్ల, మానసంబు దల్లడిల్ల నా భూవల్లభు కుమారుండు. 70

ప్రతిపదార్థం: వివ్వచ్చుండు= అర్జునుడు; కడంగి= పూనుకొని; తేరు= రథం; పోవనిచ్చుటయున్= ముందుకు నడపుకొనిపోగా; భూవల్లభు కుమారుండు= రాజకుమారుడైన ఉత్తరుడు; ఆననంబు= ముఖం; పల్లటిల్లన్= (దైన్యంతో) వెలవెలబోగా; మానసంబు= మనస్సు; తల్లడిల్లన్= అల్లల్లాడగా (చలించగా).

తాత్పర్యం: పై విధంగా అంటూ అర్జునుడు రథాన్ని తోలుకొనిపోతూంటే, ముఖం వెలవెలబోగా, మనస్సు తల్లడిల్లగా ఉత్తరుడు (ఇట్లా అన్నాడు).

క. 'దవ్వుల విఱిగినఁ బౌరులు । నవ్వుదురటె! మేలు మేలు! నను నాఁగకు, నీ
క్రొవ్వఱుగదేనిఁ దలపడు । మెవ్విధిఁ జనితేని' యనుచు నెత్తిన భీతిన్. 71

ప్రతిపదార్థం: దవ్వులన్= దూరంనుండి; విఱిగినన్= పారిపోతే; పౌరులు= పురజనులు; నవ్వుదురు+అటె!= నవ్వుతారట!; మేలు మేలు!= బాగు బాగు; ననున్= నన్ను; ఆఁగకు= ఆపవద్దు; నీ= నీయొక్క; క్రొవ్వు+అఱుగదేనిన్= కొవ్వు అణగకపోతే; తలపడుము= ఎదిరించుము; ఏ+విధిన్+చనితి(వి)+ఏని= నీవు ఏ విధంగా పోతే నాకేం? (నీతో నాకు సంబంధం లేదని భావం); అనుచున్= అని అంటూ; ఎత్తిన= పొంగివచ్చే (ఎక్కువైన); భీతితోన్= భయంతో.

తాత్పర్యం: 'దూరాన్నుండి వెనక్కు తిరిగిపోతే పౌరులు నవ్వుతారట! (నవ్వితే నవ్వనీ అని భావం). బాగుంది. నన్ను మాత్రం ఆపకు. నీ పొగరు అణగకపోతే నీవే ఎదిరించుము. నీవు ఎట్లా పోయినా నాకేం ఫరవాలేదు' అని అంటూ భయంతో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. శరములు శరాసనము న । య్యరదముపై డిగ్గవిడిచి యతి రభసమునన్
ధరణికి లంఘించి వెసం । బురిదెసకును లజ్జ వీటిఁ బోవం బాఱెన్. 72

ప్రతిపదార్థం: శరములు= బాణాలూ; శర+ఆసనమున్= ధనుస్సూ; ఆ+అరదముపైన్= ఆ రథంపైనే; డిగ్గవిడిచి= వదలివేసి; అతి రభసమునన్= ఎక్కువైన కంగారువలన; ధరణికిన్= నేలమీదికి; లంఘించి= వేగంగా దూకి; లజ్జ= సిగ్గు; వీటిన్+పోవన్= నష్టపోగా; పురిదెసకును= పట్టణం దిశగా; పాఱెన్= పరుగుదీశాడు.

తాత్పర్యం: బాణాలనూ, వింటినీ తేరుమీదనే పడవేసి, ఉత్తరుడు కంగారుతో బెంబేలుపడి నేలపైకి దూకి, సిగ్గువిడిచి, పట్టణం వైపు పరుగుదీశాడు.

వ. ఇట్లు పాఱినం దనమనంబునం గుత్సించుచు బీభత్సుండు యుగ్యంబుల పగ్గంబుల నొగల ముడిచి రథంబు డిగ్గనుఱికి లంబకేశభారుండును, నాందోళిత రక్తాంబర యుగళాంచలుండును నగుచు వెనుకంబఱచు సమయంబున, నిలిచి కనుంగొను కౌరవబలంబునందు. 73

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు+పాఱినన్= ఇట్లా పారిపోగా; కుత్సించుచున్= ఏవగించుకొంటూ; బీభత్సుండు= అర్జునుడు; యుగ్యంబుల= గుర్రాలయొక్క; పగ్గంబులన్= పగ్గాలను; నొగలన్= నొగకట్టెకు; ముడిచి= ముడివేసికట్టి (దూముడివేసి); రథంబు డిగ్గన్+ఉఱికి= రథంమీదినుండి క్రిందికి దూకి; లంబ= వ్రేలాడుతున్న (పొడవైన); కేశ= వెంద్రుకలయొక్క; భారుండును= బరువుకలిగినవాడూ, (వ్రేలాడేపొడవైనకేశపాశం ఉన్నవాడు); ఆందోళిత= ఊగులాడుతున్న; రక్త+అంబర= ఎర్రటి వస్త్రాలయొక్క; యుగళ+ అంచలుండును= జంటయొక్క అంచులున్నవాడూ; (ఎర్రటి రెండు పంచెల అంచులు రెపరెపలాడుతున్నాయి అని భావం); అగుచున్= ఔతూ; అతని వెనుకన్= ఉత్తరుడి వెంట; పఱచు సమయంబునన్= పరుగెత్తేటప్పుడు; నిలిచి= నిలువబడి; కనుంగొను= చూచే; కౌరవబలంబునందున్= కౌరవులసేనలో.

తాత్పర్యం: ఉత్తరుడు ఆ విధంగా పరుగుదీయగా, అర్జునుడు తన మనస్సులో ఏవగించుకొంటూ గుర్రాల పగ్గాలను నొగలకు కట్టి, దిగి, ఉత్తరుడి వెనువెంట పరుగుదీశాడు. అప్పుడు పొడవైన కేశభారాన్నీ ఎర్రటి పంచెల అంచుల రెపరెపలనూ గమనించిన కురుసేనలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఉ. **అజ్ఞులు కొంద ఱప్పుడపహాసము సేయుచు గూఢరూప రే**
ఖాజ్ఞత లేమిఁ దద్వికృత కాయము మీఁదను దృష్టు లిల్పఁగాఁ;
బ్రాజ్ఞులు మూర్తి సౌమ్యతయు, బాహుల దీర్ఘతయున్, భటత్వ త
త్త్వజ్ఞతయున్, గతిస్ఫురదుదాత్తతయుం గని సంశయంబుతోన్. **74**

ప్రతిపదార్థం: అజ్ఞులు= అజ్ఞానులు (తెలియనివాళ్ళు); కొందఱు= కొద్దిమంది; అప్పుడు; గూఢ= నిగూఢమైన (రహస్యమైన); రూపరేఖాజ్ఞత= రూపురేఖలను తెలిసికొనగలిగిన తెలివి; లేమిన్= లేకపోవటంవలన; అపహాసము+చేయుచున్= ఎగతాళిచేస్తూ; తద్+వికృత= ఆ బృహన్నలయొక్క వికారమైన; కాయముమీఁదను= శరీరంపైన; దృష్టు= చూపులు; నిల్పఁగాన్= నిలిపిచూడగా; ప్రాజ్ఞులు= బాగా తెలిసినవారు; మూర్తి= ఆ ఆకారంలోని; సౌమ్యతయున్= సత్త్వగుణం వలన కలిగిన శాంతభావాన్నీ; బాహుల= చేతులయొక్క; దీర్ఘతయున్= పొడుగుదనాన్నీ (ఆజానుబాహువులు అనుట); భటత్వ= పరాక్రమంయొక్క; తత్త్వజ్ఞతయున్= తత్త్వాన్ని తెలిసికొనటాన్నీ; (వీరుల స్వభావాన్ని తెలిసికొనగలగడం); గతి= నడకలో; స్ఫురత్+ఉదాత్తతయున్= కనిపించే గాంభీర్యాన్నీ (హుందాతనం); కని= చూచి; (గమనించి); సంశయంబుతోన్= అనుమానంతో.

తాత్పర్యం: తెలియనివాళ్ళు కొంతమంది ఆ బృహన్నలయొక్క నిగూఢంగా ఉన్న రూపురేఖలను సరిగ్గా తెలిసికొనలేక అవహేళన చేస్తూ ఆతడి వికారరూపంపై చూపులు నిలిపారు. తెలిసిన వాళ్ళు మాత్రం ఆ రూపంలో ఉండే అందాన్నీ, ఆజానుబాహువుల లక్షణాన్నీ, వీరుల మనస్సులను తెలిసికొనే సామర్థ్యాన్నీ, నడకలో ఒక గాంభీర్యాన్నీ చూచి అనుమానిస్తూ (ఈవిధంగా అనుకొంటున్నారు). అర్జునుడిని ముందుచూచినవాళ్ళకు ఈతడు అర్జునుడేనా అనే సందేహం వచ్చిందన్నమాట.

తే. **'ఆఁడు చందంబుఁ బురుష సమాకృతియును । గలిగియున్నవి' యొప్పు నూష్మలత సొంపు**
వికృత వేషావృతంబులై వెలయ కితఁడు । నివుఱు గవిసిన మెఱయని నిప్పువోలె. **75**

ప్రతిపదార్థం: ఆఁడు చందంబున్= ఆడమనిషితీరూ; పురుష= మగవాడియొక్క; సమాకృతియును= ఆకారమూ; కలిగి+ఉన్నవి= కలిగి ఉన్నవి; ఊష్మలత= పరాక్రమం; సొంపు= అందం; వికృతవేష+ఆవృతంబులు+ఐ= వికారమైన వేషంతో కప్పిపుచ్చబడ్డవై; ఇతఁడు= ఈ వ్యక్తి; నివుఱు= బూడిద; కవిసినన్= కప్పగా; మెఱయని= ప్రకాశించని; నిప్పు+పోలె= నిప్పువలె; వెలయక= బయటపడక; ఒప్పున్= ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'ఆడా, మగా రూపాలు రెండూ కనపడుతున్నాయి. తీవ్రతా, శౌర్యమూ, కోమలత్వం, వికారమైన ఆకారంవలన బయటికి తెలియక, ఇతడు బూడిద గప్పిన నిప్పువలె మరుగులో ఉన్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. 'నివుఱు గవిసిన మెఱయని నిప్పు' లోకోక్తి. ఏదో కారణంవలన సహజమైన శక్తి మరుగుపడ్డప్పుడు, ఇట్లాంటి లోకోక్తిని వాడుతారు. తిక్కన లోకోక్తులు చాలా ప్రసిద్ధాలు. తగిన సమయంలో తగిన లోకోక్తిని వాడటం మహాకవుల లక్షణం. అందులోనూ తిక్కన లోకోక్తులు దేశీయతకు మారు పేరు. 'వెలయు నితఁడు' అనే పాఠాంతరం కొన్ని ప్రతులలో ఉన్నది.

ఉ. బాహుల చాయయయున్, గమన భంగియు, నర్జుననట్ల; దీన సం
దేహము లే దితండు తన తేజము డాఁపఁగ మత్స్యభూమి భృ
ద్గేహమునందుఁ బేడి యనఁ గీడ్పడి యుండెనొ? కాక యీ కురు
వ్యూహముతోడి కయ్యమున కొండొకరుం డిటు లొంటి వచ్చునే? 76

ప్రతిపదార్థం: బాహుల చాయయున్= (పొడుగైన) ఆ చేతుల తీరూ; గమన= నడకయొక్క; భంగియున్= తీరూ; అర్జునున్+అట్ల= అర్జునుడివి మాదిరిగానే ఉన్నాయి; దీనన్= ఈ విషయంలో; సందేహము లేదు= అనుమానం లేదు; ఇతండు= (ఈ పరుగెత్తే) వ్యక్తి; తన తేజము= తన తేజస్సును (పరాక్రమాన్ని); డాఁపఁగన్= దాచుకొనటానికి; మత్స్యభూమిభృత్= మత్స్యరాజ్యాన్ని భరించేవాడైన (మత్స్యదేశానికి రాజైన) విరాటుడియొక్క; గేహమునందున్= ఇంటిలో (కొలువులో); పేడి+అనన్= పేడివాడిగా; కీడ్పడి+ఉండెనొ?= అణగిమణగిఉన్నాడేమో?; కాక= కాకుంటే; ఈ కురువ్యూహముతోడి= ఈ కురుసైన్యంతో; కయ్యమునకున్= యుద్ధానికి; ఒండు+ఒకరుండు= వేరొకడు; ఇటులు= ఇట్లా; ఒంటి= ఒంటరివాడుగా; వచ్చునే?= వస్తాడా? (రాలేడు అని భావం).

తాత్పర్యం: ఆ చేతుల తీరూ (ఆజానుబాహులు అని భావం), నడక పద్ధతీ, అర్జునుడివలెనే ఉన్నాయి. ఏమీ సందేహం లేదు. తన తేజాన్ని మరుగుపరచటానికి విరాటరాజు కొలువులో పేడివాడిగా అణగి ఉన్నట్లున్నాడు. కాకుంటే, ఈ కౌరవసైన్యంతో పోరాడటానికి వేరే వా డెవడైనా అయితే ఈ రకంగా ఒంటరిగా వస్తాడా! (రాలేడని తాత్పర్యం.)

విశేషం: అర్జును+అట్లు+అ= అర్జును+న్+అట్లు+అ= ఇది షష్ఠీ సమాసం. షష్ఠీ సమాసంబునం దుకార ఋకారంబుల కచ్చు పరమగునపుడు నుగాగమంబగు. (బాలవ్యాకరణం - సంధిపరిచ్ఛేదం - సూత్రం 34).

చ. విరటుఁడు దక్షిణంబునకు వీరుల సారథులన్ నిజాజికై
పురిఁ గల వారినెల్లఁ గొనిపోయిన, నొండులు లేమిఁ జేసి యు
త్తరుఁడిట వచ్చుచుండి, యరదంబు దగం గడపంగ నెవ్వరుం
దొరకొనకున్నఁ దా నితనిఁ దోడ్కొని వచ్చినవాఁడు సూడఁగన్. 77

ప్రతిపదార్థం: చూడఁగన్= చూడగా; విరటుఁడు= విరాటరాజు; నిజ+ఆజికిన్+ఐ= తన యుద్ధానికి; దక్షిణంబునకున్= దక్షిణదిశకు; వీరులన్= వీరులనూ; సారథులన్= రథసారథులనూ; పురిన్+కలవారిని= పట్టణంలో ఉండే వాళ్ళను; ఎల్లన్= అందరినీ; కొనిపోయినన్= తీసికొనిపోగా; ఒండులు= వేరేవారు; లేమిన్+చేసి= లేనందువలన; ఉత్తరుఁడు; ఇటవచ్చుచున్+ఉండి= ఇక్కడికి వస్తూ; అరదంబున్= రథాన్ని; తగన్= తగినట్లు (బాగా); కడపంగన్= తోలటానికి; ఎవ్వరున్= ఎవరూ కానీ; దొరకొనకున్నన్= చిక్కకపోతే (లభించకపోతే); తాను= ఉత్తరుడు; ఇతనిన్= ఈ వ్యక్తిని; తోడ్కొని వచ్చినవాఁడు= తీసికొనివచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఆలోచించగా దక్షిణంపక్క యుద్ధానికి పోతూ విరాటరాజు నగరంలో ఉన్న వీరులనూ, సారథులనూ మొత్తంగా తీసికొనిపోగా, ఇంకెవ్వరూ లేకపోవటంతో ఉత్తరుడు ఇక్కడికి వస్తూ, సారథిగా ఎవరూ దొరక్కపోవటంతో ఇతడిని తీసికొనివచ్చా డనిపిస్తుంది.

చ. పరి సనుదెంచి గోగణముఁ బట్టె ననన్ విని, పిన్నగాన మీఁ
దరయక రాజనందనుఁ డహంకృతిమైఁ బఱతెంచి, సైన్య వి
స్ఫురణముఁ జూచి, భీతిఁ దనబుద్ధి గలంగినఁ బాఱఁ జొచ్చెఁ; ని
ప్పురుషుని శౌర్యసంపదయు భూరిబలంబు నెఱుంగఁ డేమియున్.' 78

ప్రతిపదార్థం: పరి+చనుదెంచి=(కురు) సేన వచ్చి; గోగణమున్= ఆవులమందను; పట్టెన్+అనన్+విని= పట్టుకొన్నదని విని; పిన్న+కాన= పసివాడు కనుక (అజ్ఞాని అని భావం); మీఁదు+అరయక= ముందు ఆలోచన లేకుండా; రాజనందనుఁడు= రాజకుమారుడైన ఉత్తరుడు; అహంకృతిమైన్= అహంకారంతో; పఱతెంచి= వచ్చి; సైన్య= సైన్యంయొక్క; విస్ఫురణమున్= ఆర్భాటాన్ని (విజృంభణాన్ని); చూచి= గమనించి; భీతిన్= భయంతో; తన= తనదైన; బుద్ధి= మనస్సు; కలంగినన్= కలతపడగా (చెదిరిపోగా); పాఱన్+చొచ్చెన్= పరుగెత్తుతున్నాడు; ఈ+పురుషుని= (తాను వెంబడితెచ్చుకొన్న) ఈ వ్యక్తి యొక్క; శౌర్యసంపదయున్= పరాక్రమం అనే ధనమూ (అధికమైన పరాక్రమం అని భావం); భూరి= గొప్పదైన; బలంబున్= బలమూ; ఏమియున్+ఎఱుంగఁడు= ఏ కొంచెంగూడా ఎరుగడు.

తాత్పర్యం: సైన్యం ఆవులను పట్టుకొన్నదని విని, పసివాడు గనుక, వెనకా ముందూ ఆలోచించకుండా, కేవలం గర్వంతో ఉత్తరుడు తానేమో వచ్చాడు కాని, ఈ సైన్యంయొక్క విజృంభణాన్ని చూచి మనసు చెదరి, బెదరి పరుగుతీస్తున్నాడు. ఈ పురుషుడి పరాక్రమం, శక్తీ, ఇతడికి ఏమీ తెలియవు.'

వ. అనుచు నిశ్చయరహిత హృదయులగుచుండ శుండాలరయ లీలాసమరేఖంబగు గమనంబునం బురుహూత పుత్త్రుండు పదశత మాత్ర ప్రదేశ పలాయితుండైన భూమింజయు నెయిది పట్టికొనిన నతండు. 79

ప్రతిపదార్థం: నిశ్చయరహిత హృదయులు= ఇది ఫలానా అనే నిర్ణయం లేని మనస్సులు కలవాళ్ళు; అగుచున్+ఉండన్= ఔతూ ఉండగా; శుండాల= ఏనుగుయొక్క; రయ= వేగంయొక్క; లీలా= విలాసంతో; సమరేఖంబు+అగు= సమమైన; గమనంబునన్= నడకతో; పురుహూత= దేవేంద్రుడియొక్క; పుత్త్రుండు= కుమారుడైన అర్జునుడు; పదశతమాత్ర ప్రదేశ= నూరు అడుగుల దూరం మాత్రమే; పలాయితుండు+ఐన= పరుగెత్తినవాడయిన; భూమింజయున్= ఉత్తరకుమారుడిని; ఎయిది= వెంబడించి; పట్టికొనినన్= పట్టుకోగా; అతండు= ఉత్తరుడు.

తాత్పర్యం: (కురుసేనలో) పైవిధంగా అనుకొంటూ, ఎటూ నిశ్చయించుకొనలేకున్నారు. ఆలోపల అర్జునుడు గజగమనంతో నూరు అడుగులదూరంలోనే ఉత్తరుడిని వెంబడించి పట్టుకోగా, ఆ ఉత్తరుడు (ఇట్లా అంటాడు).

విశేషం: మూలభారతంలో ఈ సన్నివేశంలో అర్జునుడు ఉత్తరుడి జుట్టు పట్టుకొన్నట్లున్నది. కాని, తెలుగులో తిక్కన, 'ఎయిది'- అంటే 'వెంబడించి' పట్టుకొన్నట్లు మార్పుచేశాడు. బహుశః 'జుట్టు పట్టుకొనటం' అంత ఉచితంగా ఉండదని తిక్కన భావమై ఉంటుంది.

సీ. వెల వెలఁ బాఱుచు వెగడొందుఁ, బెదవుల । తడియాఱ నెంతయుఁ దల్లడిల్లుఁ,
జల్లన నంగంబు లెల్ల నిండఁ జెమర్చుఁ, । బదములుఁ గరములుఁ గుదియ వడఁకు,
హృదయంబు తటతట నదరంగఁ బెలుకుఱు, । దీన దృష్టుల మోముఁ దేఱి చూచు,
నెలుఁగు గద్గదికఁ దొట్రిల నేడ్చు, విడుమని । ప్రార్థించు మాటఁ గీడ్పాటు దోఁప,

తే. 'నిష్కశతశుద్ధ హేమంబు నిర్మలోజ్జ్వ । లాష్ట వైడూర్యములుఁ దురగాఢ్య రథముఁ
గరటి దశకంబు నొకయూరుఁ బురము సొచ్చి । నపుడ యిచ్చెద నీ' కను నార్తుఁ డగుచు. 80

ప్రతిపదార్థం: వెల వెలన్+పొఱుచున్= వెలవెలబోతూ (ముఖంలో వికాసంలేకుండా); వెగడు+ఒందున్= భయపడతాడు; పెదవుల= పెదవుల యొక్క; తడి+ఆఱన్= తేమ ఆరిపోగా (నోరు ఎండిందని భావం); ఎంతయున్= ఎక్కువగా; తల్లడిల్లున్= అల్లల్లాడిపోతాడు (భయంతో); చల్లనన్= (శరీరం) చల్లబడగా; అంగంబులు+ఎల్లన్= అవయవాలన్నీ; నిండన్= నిండగా; చెమర్చున్= చెమటలు కక్కుతాడు; పదములున్= కాళ్ళూ; కరములున్= చేతులూ; కుదియన్+వడఁకున్= కూలబడగా వణికిపోతాడు; హృదయంబు= గుండె; తటతటన్+అదరంగన్= దడదడమంటూ అదిరిపోగా (కొట్టుకొంటుండగా); పెలుకుఱున్= భయపడతాడు; దీన= దిగులుతో కూడిన; దృష్టులన్= చూపులతో; మోమున్= (ఎదురుగా ఉన్న అర్జునుడి) మొగాన్ని; తేఱిచూచున్= (పిచ్చిగా) ఎగాదిగా చూస్తాడు; ఎలుఁగు= గొంతు (కంఠస్వరం); గద్గదికన్= బొంగురుపోయిన స్వరంతో; తొట్రిలన్= తడబడేటట్లు; ఏడ్చున్= ఏడుస్తాడు; మాటన్= మాటలో; కీడ్పాటు= సన్ననిస్వరంతో కూడిన తడబాటు; తోఁపన్= కనిపించేటట్లు; విడుము+అని= వదలిపెట్టుమని; ప్రార్థించున్= వేడుకొంటాడు; ఆర్తుఁడు+అగుచున్= దీనుడై; పురము= నగరాన్ని; చొచ్చినపుడు+అ= చేరగానే; నీకున్= నీకు; నిష్కశతశుద్ధ హేమంబు= నూరు బంగారునాణాల రూపంలోఉన్న శుద్ధమైన బంగారాన్ని; నిర్మల+అష్ట వైడూర్యములున్= స్వచ్ఛమై, ప్రకాశవంతమైన ఎనిమిది వైడూర్యమణులూ; తురగ+ఆఢ్య= గుఱ్ఱాలతోకూడిన; రథమున్= రథమూ; కరటి దశకంబున్= పది ఏనుగులూ; ఒక+ఊరున్= ఒక గ్రామాన్ని; ఇచ్చెదన్= ఇస్తాను; అనున్= అంటాడు.

తాత్పర్యం: ఉత్తరుడి మొగం తెల్లబోయింది. భయంతో నోట్లో తేమ ఆరిపోతూ ఉన్నది. ఒళ్ళంతా చల్లబడి ముచ్చెమటలు పోస్తున్నవి. కాళ్ళూ చేతులూ గడగడ వణికిపోతున్నాయి. గుండె దడదడమంటూ కొట్టుకొంటున్నది. దిగులుపడ్డ చూపులతో ఎదురుగాఉన్న అర్జునుడి మొగాన్ని తేరిపారచూచాడు. గొంతు బొంగురుపోయి తడబడుతూ ఉన్నది. ఏడుస్తూ కూడా ఉన్నాడు. విడిచిపెట్టుమని అర్జునుడిని దీనంగా వేడుకొంటున్నాడు. మాటలో దిగులు బాగా కనబడుతూ ఉన్నది. ఈ పరిస్థితిలో ఉత్తరుడు అర్జునుడితో 'నగరానికి వెళ్ళుతూనే నీకు నూరు బంగారు నాణాల చొక్కమైన బంగారాన్నీ, మంచివి ఎనిమిది వైడూర్యాలనూ, గుఱ్ఱాలు కట్టి సిద్ధంగా ఉన్న రథాన్నీ, పది ఏనుగులనూ, ఒక ఊరినీ ఇస్తాను, నన్ను వదిలిపెట్టుము' అని అంటూ వేడుకొంటున్నాడు.

విశేషం: అలం: స్వభావోక్తి. ఎక్కువగా భయపడ్డ మనిషి, శారీరకంగా, మానసికంగా ఎట్లాంటి మార్పుకు గురి ఔతాడో, ఇందులో తిక్కన మహాకవి చాల సహజంగా చిత్రించాడు. మనోభావాన్నిబట్టి, శారీరకంగా మార్పు కనిపిస్తుంది. ఇక్కడ ఉత్తరుడి మనస్సులో నిండిన భావం భయం. దాని ప్రభావమే, ఆతడి శరీరంలో వచ్చిన మార్పు. ఈ సందర్భంలో, మూలభారతంలో, తేటగీతి పద్యంలోని విషయం మాత్రమే చెప్పబడ్డది - అదీ సూచనగా. అట్లాంటి దాన్ని తిక్కన సీసపాదాలలో పెంచి, సహజంగా చిత్రించి, భయభ్రాంతుడైన ఉత్తరుడి ఆకారాన్ని పాఠకుల మనో నేత్రాలకు కనిపింపజేశాడు. సమయానికి తగిన వర్ణన, అప్పటి దృశ్యాన్ని సహృదయులకు కన్నులకు కట్టినట్లు చేస్తుంది. ఇది అందరు కవులకూ వీలుకాదు. కేవలం మహాకవులకే సాధ్యం అవుతుంది.

క. 'నాతోడి ప్రేముడిం గడు । నాతురయై యెదురుచూచు నంబకుఁ జేతః
ప్రీతిగఁ జని యాయమఁ బొడ । సూతుం బోనీఁ గదే విశుద్ధచరిత్రా!' 81

ప్రతిపదార్థం: నాతోడి ప్రేముడిన్= నాపై ప్రేమతో; కడున్ ఆతుర+ఐ= ఎక్కువ దిగులు కలదై; ఎదురుచూచు= ఎదురుచూస్తూ ఉండే; అంబకున్= మా అమ్మకు; చేతన్= మనస్సుకు; ప్రీతిగన్= సంతోషం కలిగేటట్లు; చని= వెళ్ళి; ఆయమన్= ఆమెను; పొడసూతున్= చూస్తాను; వి+శుద్ధ= మిక్కిలి స్వచ్ఛమైన; చరిత్రా!= వంశం కలవాడా! (ప్రవర్తన కలవాడా); పోనీఁగదే?= నన్ను పోనీయవా?

తాత్పర్యం: 'విశుద్ధమైన చరిత్ర కలిగిన ఓ బృహన్నలా! నా మీద ప్రేమతో, దిగులు కలదై నా కొరకు ఎదురుచూచే మా అమ్మ మనస్సుకు సంతోషం కలిగేటట్లు నేను వెళ్ళి ఆమెను చూస్తాను. నన్ను పోనీ!'

విశేషం: తనకు భయంగా ఉన్నదని చెప్పినంత మాత్రాన, బృహన్నల పోనీయడని, తన మీద ప్రేమతో తనకొరకు దిగులుతో ఎదురుచూచే తల్లికి సంతోషాన్ని కలిగించటానికైనా తనను వదిలిపెట్టుతాడని ఉత్తరుడి నమ్మకం, ఆతడి అమాయికత్వం. తనపై కాకున్నా, తన తల్లిపై ఉన్న గౌరవంతోనో, భయంతోనో వదులుతాడని ఆశ. ఉత్తరుడి తల్లి రాణికదా! ఇది మనోభావ వేత్తలైన మహాకవులకే సాధ్యం.

అర్జునుఁ డుత్తరునిఁ దనకు సారథిఁగాఁ జేసికొనుట : (సం. 4-36-41)

వ. **అని మఱియు నానావిధ దీనాలాపంబులం బ్రార్థించుచుండం బార్థుండు నగుచు నతనిం దేరు సేరం దెచ్చి. 82**

ప్రతిపదార్థం: అని= అంటూ; మఱియున్= ఇంకా; నానావిధ= పలురకాలైన; దీన+ఆలాపంబులన్= దీనమైన పలుకులతో; ప్రార్థించుచున్+ఉండన్= వేడుకొంటూ ఉండగా; పార్థుండు= అర్జునుడు (పృథకుమారుడు); నగుచున్= నవ్వుతూ; అతనిన్ = ఆ ఉత్తరుని; తేరు+చేరన్+తెచ్చి= రథం దగ్గరికి (బలవంతంగా) తీసికొనివచ్చి.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ప్రార్థించి ఇంకా ఎన్నో రకాల దీనమైన మాటలతో వేడుకొంటూ ఉండగా, అర్జునుడు ఉత్తరుడిని, రథం దగ్గరికి బలవంతంగా తీసికొని వచ్చి.

విశేషం: ఉత్తరుడు ఎంత ప్రార్థించినా వినకుండా, బృహన్నల అతడిని బలవంతంగా ఎట్లాగో రథం దగ్గరికి తీసికొనివచ్చి తరువాత పద్యంలో ధైర్యాన్ని నూరిపోసి, ఆతడి భయాన్ని పోగొట్టుతాడు.

చ. **'వెఱవకు మన్న! పోటు కురువీరులతోడ నశక్యమేని, న**
తెఱఁగది యేల నీ? కుడుగు; తేరికి సారథి గమ్ము నాకుఁ జి
చ్చుఱ పిడుగెట్టులట్టడరి శూరుల మొత్తము నుగ్గు సేసెదం;
బఱపెద సేన, రాజు ధృతిఁ బాపెద, గోవులఁ గ్రమ్మఱించెదన్.' 83

ప్రతిపదార్థం: వెఱవకుము+అన్న!= అన్నా! భయపడవద్దు; ('అన్న అన్నది ప్రేమపూర్వకంగా పెద్దలు, చిన్నవాళ్ళను పిలవటం. ఇది తెలుగుదేశియమైన సంబోధనం); నీకున్= నీకు; కురువీరుల తోడన్= కౌరవ వీరులతో; పోటు= యుద్ధం; అశక్యము+ఏని= సాధ్యం కాకపోతే; ఆ+తెఱఁగు+ఏల+నీకు?= ఈ విషయం నీకు ఎందుకు? (నీకు వద్దు అనిభావం); ఉడుగు= విడిచిపెట్టుము; నాకున్= నాకు; తేరికి= రథానికి; సారథి+కమ్ము= సారథిగా ఉండుము; చిచ్చుఱపిడుగు+ఎట్టులు+అట్టు+అడరి= చిచ్చరపిడుగువలె (భయంకరంగా) చెలరేగి (విజృంభించి); శూరులమొత్తమున్= వీరుల సమూహాన్ని (అందరినీ); నుగ్గు+చేసెదన్= పొడి పొడిగా

చేస్తాను; సేనన్= సైన్యాన్ని; పఱపెదన్= పారతోలుతాను; రాజు= రాజైన దుర్యోధనుడి యొక్క; ధృతిన్+పాపెదన్= ధైర్యాన్ని (నమ్మకాన్ని) పోగొడతాను; గోవులన్= ఆవులను; క్రమ్మఱించెదన్= మళ్ళిస్తాను.

తాత్పర్యం: 'నాయనా! ఉత్తరకుమారా! నీవు భయపడకుము, నీకు కురువీరులతో యుద్ధం చెయ్యటం చేతకాకపోతే, వద్దులే ఊరుకో! నా రథానికి సారథిగా మాత్రం ఉండుము. అగ్గిపిడుగువలె కురువీరులందరినీ పిండిపిండి చేసి, సైన్యాన్ని తరిమి, రాజు ధైర్యాన్ని నాశనం చేసి, ఆవులను మళ్ళిస్తాను.'

క. అనుచు నొడఁబాటు లేకు । న్నను, నయ్యుత్తరుని నొగల నడుకొన నిడి, తా
నును రథ మెక్కి రథికుఁ డయి । చనియె నరుఁడు జమ్మి సేర సమ్మదలీలన్. 84

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= పైన చెప్పిన విధంగా అంటూ; ఒడఁబాటు= ఇష్టం; లేక+ఉన్నను= లేకపోయినప్పటికీ; ఆ+ఉత్తరునిన్= భయపడిన ఆ ఉత్తరుడిని; నొగలన్= నొగలమీద (రథం ముందుప్రక్క); నడుకొనన్+ఇడి= కంపిస్తూ ఉండగా కూర్చొనబెట్టి; తానును= తానూ; రథము+ఎక్కి= రథాన్ని ఎక్కి; నరుఁడు= అర్జునుడు; రథిఁకుడు+అయి= రథాన్ని ఎక్కి యుద్ధాన్ని చేసేవాడయి (ప్రధానుడయి); సమ్మదలీలన్= సంతోషంతో కూడిన విలాసంతో; జమ్మి చేరన్= జమ్మిచెట్టు దగ్గరికి; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: అని అంటూ, అతడికి ఇష్టంలేకపోయినా ఉత్తరుడిని నొగలమీద కుప్పకూలవేసి, అర్జునుడు తానుకూడా రథాన్ని ఎక్కి, రథికుడై సంతోషంతో జమ్మిచెట్టువద్దకు వెళ్ళాడు.

వ. ఇట్లు సవ్యసాచి నిక్షిప్తాయుధంబయిన శమీవృక్ష సమీపంబున కరుగు నవసరంబునం గ్లీబరూపచ్ఛన్నుండయ్యును బ్రస్ఫురణ విశేష భీషణుం డగు నతనిం గనుంగొని కౌరవసైనికులు గలంగిన మనంబులతోడ నివ్వెఱపడి యుండ, వారలం గనుంగొని, తోఁచు నుత్పాతంబుల నాలోకించి, గురుం డిట్లనియె. 85

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; సవ్యసాచి= అర్జునుడు; నిక్షిప్త= నిక్షేపించబడ్డ (ఉంచబడ్డ); ఆయుధంబు+అయిన= ఆయుధాలను కలిగినది అయిన; శమీవృక్ష సమీపంబునకున్= జమ్మిచెట్టు దాపునకు; అరుగు= పోయే; అవసరంబునన్= సమయంలో; క్లీబరూప= నపుంసక రూపంతో; ఛన్నుండు+అయ్యును= ఆవరించబడ్డ (కప్పబడ్డ) వాడైనా; ప్రస్ఫురణ= మంచి రూపంయొక్క; విశేష= ఆధిక్యంతో (ప్రత్యేకతతో); భీషణుండు= భయాన్ని కలిగించేవాడు; అగు= అయిన; అతనిన్= బృహన్నలను (అర్జునుడిని); కౌరవసైనికులు; కనుంగొని= చూచి; కలంగిన= కలతపడిన; మనంబులతోడన్= హృదయాలతో; నివ్వెఱపడి= ఆశ్చర్యాన్ని పొంది; ఉండన్= ఉండగా; వారలన్+కనుంగొని= ఆ సైనికులను చూచి; తోఁచు= కనపడునట్టి; ఉత్పాతంబులన్= అపశకునాలను (ఉపద్రవాలను); ఆలోకించి= చూచి; గురుండు= ద్రోణుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అర్జునుడు ఆయుధాలు దాచిఉంచిన శమీవృక్షం వద్దకుపోయే సమయంలో, నపుంసకరూపంలో ఉన్నా ఆకారవైభవంతో ఇతరులకు భయంకలిగిస్తున్న అతడిని చూచి కౌరవసైనికులు మనస్సులలో కలతపడ్డారు. అపశకునాలు తోచాయి. వాటిని చూచి ఆ సైనికులనుద్దేశించి ద్రోణుడు ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: అపశకునాలు అపజయానికీ, కార్యహానికీ, ఆపదలకూ సూచన అని నమ్మకం. వీటిని గూర్చి శకునశాస్త్రం విపులంగా వివరించింది. ఏదైనా ముఖ్యమయిన పనిమీద వెళ్ళేటప్పుడూ, ప్రయాణాలలోనూ, యుద్ధాలకు బయలుదేరిపోయేటప్పుడూ, ఇంకా ఎక్కడికైనా వెళ్ళేటప్పుడూ, సంప్రదాయాలను పాటించేవాళ్ళు శకునం చూచుకోనిదే కాలు కదపరు. వీటిపై నమ్మకం లేని వాళ్ళ సంగతి ఇక్కడ ప్రస్తావనకు రాదు. శకునాన్ని పాటించటం ముందుకాలం నుండి ఉన్నదే!

క. 'మాసె నభోమణి; నక్కలు । కూసెం; గలయంగ దెసలకుం బలుచాయల్
సేసెం బఱమొయిళు లడరి; । మ్రోసెం దమయంతఁ దూర్యము లపధ్వనులై. 86

ప్రతిపదార్థం: నభోమణి= ఆకాశానికి మణి అయినవాడు (సూర్యుడు); మాసెన్= మాసిపోయి కాంతి తగ్గినవాడయ్యాడు; నక్కలు= నక్కలు; కూసెన్= హీనం, వికృతం అయిన గొంతులతో అరిచాయి (కూశాయి); దెసలకున్= దిక్కులకు (నాలుగు పక్కలా); కలయంగన్= నిండగా (వ్యాపించగా); పఱమొయిళులు= పెనుమబ్బులు; అడరి= విజృంభించి; పలు= పలురకాలైన; చాయల్+సేసెన్= రంగులను కలిగించాయి; తూర్యములు= యుద్ధ సంబంధాలైన భేరి మొదలైన వాద్యాలు; అపధ్వనులు+ఐ= అపస్వరాలు కలిగినవై; తమ+అంతన్ మ్రోసెన్= వాటి కవే మ్రోగాయి.

తాత్పర్యం: 'సూర్యుడు సహజంగా ప్రకాశించకుండా మందగించిన కాంతితో ఉన్నాడు. నక్కలు దీనంగా కూశాయి. పెను మబ్బులు దిక్కులలో వ్యాపించి వింత వింత రంగులను నింపాయి. తూర్యాలు మొదలైన వాద్యాలు ఎవరూ తాకకుండానే వాటి కవే వికారంగా అపస్వరాలతో మ్రోగాయి.

విశేషం: గురువైన ద్రోణాచార్యుడు కనిపించే ఉపద్రవాలను చెప్పుతున్నాడు. తూర్యం మొదలైన వాద్యాలు 'తమయంత' మ్రోగడమే కాక, నిష్కారణంగా బద్దలైపోవడం కూడా ఉన్నది. దాన్నీ ఇందులో భావించుకొనాలి. గురుడు తరువాతి పద్యంలో కూడా, ఉపద్రవాలనే చెప్పుతున్నాడు.

క. ఇగ్గజములు మిన్నకయును । మ్రొగ్గెడు; నుత్తమ తురంగములు బాష్పజలం
బగ్గలము విడుచుచున్నవి; । తగ్గెడుఁ గారణము లేక తడఁబడి పడగల్. 87

ప్రతిపదార్థం: ఈ+గజములు= ఈ ఏనుగులు; మిన్నకయును= ఊరకనే; మ్రొగ్గెడున్= వాలిపోతున్నాయి (సత్తువలేక నీరసించి కూలబడిపోవడం); ఉత్తమ= ఉత్తమజాతికి చెందిన; తురంగములు= గుర్రాలు; బాష్పజలంబు= కన్నీటిని; అగ్గలము= ఎక్కువగా (ఎడతెగక); విడుచుచున్నవి= వదలుతున్నాయి; పడగల్= (రథాలకు పైనగట్టిన) ధ్వజాలు; తడఁబడి= చిందరవందరై; కారణము లేక= ఏకారణం లేకుండా (గాలికి జెండాలు కదలవచ్చు, 'కారణం లేక' అనడం వలన ఏ కొంచెం గాలితాకు లేకుండానే తడబడుతూ ఉన్నవై); తగ్గెడున్= క్రిందికి దిగుతున్నాయి (కట్టిన చోటునుండి దిగజారటం అని భావం).

తాత్పర్యం: బలమైన ఏనుగులు నీరసంగా అకారణంగా ముందుకు తూలిపోతున్నాయి. జాత్యశ్వాలు నిరంతరం కన్నీటిని కారుస్తున్నాయి. కేతనాలు చిందరవందరై క్రిందికి వాలిపోతున్నాయి.

విశేషం: ద్రోణాచార్యుడు ఈ పద్యంలో ఏనుగుల, గుర్రాల, జెండాల విషయాలను మూడింటిని చెప్పాడు. 'ఏ కారణం లేక' - అన్నది పైవాటికి మూలం. అదే ముందు పద్యంలో చెప్పబోయే ఉపద్రవాలకు కూడా ఆధారం.

క. దగ్ధము లైనట్టులు స । మ్యగ్ధైర్యము లెడలె; మండె నాయుధ చయముల్;
దిగ్ధూమం బెసఁగె; నసం । దిగ్ధము మనకాజి యగుట; దీనికిఁ దగఁగన్. 88

ప్రతిపదార్థం: దగ్ధములు+ఐన+అట్టులు= తగులబడ్డట్లుగా; సమ్యక్+ధైర్యములు= గట్టి ధైర్యాలు; ఎడలెన్= లేకుండా పోయాయి; ఆయుధ= రకరకాల ఆయుధాలయొక్క; చయముల్= సమూహాలు; మండెన్= భగభగ మండిపోయాయి; దిగ్ధూమంబు (దిక్+ధూమంబు)= నాలుగుదిక్కులనిండా పొగ; ఎసఁగెన్= వ్యాపించి కమ్ముకొన్నది; మనకున్= మనకు; ఆజి+అగుట= యుద్ధం జరగటం; అసందిగ్ధము= అనుమానం లేదు (తప్పదు - అనటం); దీనికిన్= ఈ పరిస్థితికి; తగఁగన్= తగిన రీతిగా. (ముందుకు అన్వయం).

తాత్పర్యం: ధైర్యం తగలబడ్డట్లు నశించింది. ఆయుధాలు ఊరకనే మండిపోతున్నాయి. (సూర్యుడి వేడికి కాదు). దిక్కులలో పొగ కమ్ముకొన్నది. ఇంక మనకు యుద్ధం తప్పదు. కనుక దీనికి తగ్గట్లు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: ఆయుధాలు వాటికవే మండటం యుద్ధానికి సూచన. గురుడు అనుభవజ్ఞుడు. కనుకనే దీన్ని గమనించి, తన వీరులను యుద్ధానికి సంసిద్ధంగా ఉండండని హెచ్చరించాడు. పెద్దలూ, విజ్ఞులూ అయినవాళ్ళు రాబోయే ప్రమాదకరమైన పరిస్థితి గమనించి హెచ్చరించటం పరిపాటి. ఈ విషయాలను గురువుగారి ద్వారా చెప్పించటంలో మహాకవి ఎంతో ఔచిత్యాన్ని పాటించాడు.

క. మొన లొఱపుగఁ దీర్చికొనుఁడు; । దనతన వాహనము లాయుధము లెల్ల జనం
బును ననువు సేసికొనుఁ; డో । పిన యంతయుఁ గాచికొనుఁడు బెదరక పసులన్.' 89

ప్రతిపదార్థం: మొనలు= సేనలు; ఒఱపుగన్= నేర్పరితనంతో; తీర్చికొనుఁడు= అమరించుకొనండి; ఎల్ల జనంబును= అన్ని రకాలవాళ్ళు; తనతన= వాళ్ళవాళ్ళయొక్క; వాహనములు= గుఱ్ఱాలు, ఏనుగులు, రథాలు మొదలైన వాహనాలు; ఆయుధములు= యుద్ధానికి కావలసిన రకరకాల ఆయుధాలను; అనువు+చేసికొనుఁడు= అనుకూలంగా సిద్ధం చేసికొనండి; బెదరక= భయపడక; ఓపిన+అంతయున్= చేతనైనంతవరకు; పసులన్= ఆవులను; కాచికొనుఁడు= కాపాడుకొనండి.

తాత్పర్యం: సేనలను తగినరీతిగా తీర్చుకొనుడు. మీ మీ వాహనాలను, ఆయుధాలను అందరూ సిద్ధంగా ఉంచుకొనండి. చేతనైనంతవరకు భయం లేకుండా ఆవులను కాపాడుకొనండి.'

వ. అని చెప్పి తానప్పు డర్జును నెఱింగినవాఁడు గావున నతనికి నజ్ఞాతవాస సమయభంగం బగునో యను భయంబున సురనదీసూను వదనంబు వీక్షించి సన్నవాఱ నిట్లనియె. 90

ప్రతిపదార్థం: అని, చెప్పి; తాను= ద్రోణుడు; అప్పుడు; అర్జునున్; ఎఱింగినవాఁడు= తెలిసినవాడు; కావునన్= కాబట్టి; అతనికిన్= అర్జునుడికి; అజ్ఞాతవాస= అజ్ఞాతవాసంయొక్క; సమయ= ప్రతిజ్ఞ; భంగంబు+అగున్+ఓ= భంగం అవుతుందేమో; అను, భయంబునన్= అనే భయంతో; సురనదీ= దేవనది అయిన గంగానదియొక్క; సూను= కుమారుడైన భీష్ముడియొక్క; వదనంబు= ముఖాన్ని; వీక్షించి= చూచి; సన్నవాఱన్= మెల్లగా (ఎవరికీ వినబడకుండా); ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు పైవిధంగా సైనికులను హెచ్చరిక చేసి, అర్జునుడిని బాగా తెలిసినవాడు కావటంవలన, ఆతడి ఒక ఏడు అజ్ఞాతవాస ప్రతిజ్ఞకు ఎక్కడ భంగం కలుగుతుందో అనే భయంతో, భీష్ముడి మొగంవైపు చూచి మెల్లగా ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: గురువైన ద్రోణాచార్యులకు ప్రియశిష్యుడైన అర్జునుడిమీద ఉన్న వాత్సల్యం ఇందులో తెలుస్తుంది. ఇది మామూలు విషయమే. ఇంతకన్నా లోతైన విశేషం కూడా ఇందులో ఉన్నది. గురు పితామహాదులు ధర్మనిష్ఠులు. పాండవులు ధర్మాభిరతులు; ధర్మ స్వరూపులు. గురువైన ద్రోణుడికీ, పితామహుడైన భీష్ముడికీ ధర్మంపై పక్షపాతం. అదే పాండవులపైనా ఉన్నది. ధర్మాత్ములైన పాండవులు ఎక్కడ అర్జునుడి తొందరపాటువలన అజ్ఞాతవాస ప్రతిజ్ఞకు భంగం కలిగితే, మరలా అరణ్య అజ్ఞాతవాస క్లేశాన్ని పొందవలసి వస్తుందో అనే భయంతో, ద్రోణుడు భీష్ముడితో మెల్లగా ఆ విషయాన్ని ముందుపద్యంలో అంటున్నాడు.

చ. 'వెరవరి గాక వీఁడు కురువీరులకుం బొడ సూపువాఁడె? య
చ్చెరు, వొక వ్రానిపేర నిట సేరఁగ వచ్చుచునున్నవాఁ; డహం
కరణమ కాని యొండొకటి గానఁడు; మూర్తివిశేష మారయన్
సురపతి యట్ల; వీని మదిచొప్పది యెట్లొ యెఱుంగ నయ్యెడున్.' 91

ప్రతిపదార్థం: వీఁడు= ఆ వస్తున్నవాడు; వెరవరి+కాక= ఉపాయం తెలిసిన వాడు కాకుండా; కురువీరులకున్= కౌరవ వీరులకు; పొడచూపు వాఁడె?= కనిపించవచ్చునా?; అచ్చెరువు= వింతగా ఉన్నది; ఒక వ్రాని పేరన్= ఒకానొక చెట్టు పేరుతో (అర్జునవృక్షం); ఇట= ఇక్కడికి; చేరఁగన్= చేరేటట్లు; వచ్చుచున్+ఉన్న వాఁడు= వస్తూ ఉన్నాడు; అహంకరణము+అ+కాని= అహంకారం ఒక్కటే గాని; ఒండు+ఒకటి= వేరే ఏదీ; కానఁడు= గమనించడు; మూర్తి= ఆకారంయొక్క; విశేషము+ఆరయన్= అతిశయాన్ని చూస్తే; సురపతి+అట్లు+అ= ఇంద్రుడివలెనే! (ఉన్నాడు); వీని= వీడియొక్క; మది= మనస్సుయొక్క; చొప్పు= తీరు (ఇతడి ఆలోచనా విధం); అది ఎట్లు+ఒ= అదేమో? (ఎలా ఉన్నదో); ఎఱుంగనయ్యెడున్= తెలిసికొనాలి.

తాత్పర్యం: 'వీ డెవడో ఉపాయం లేకుండా కౌరవులకు కనపడవచ్చా? గర్వం ఒక్కటే కనపడుతూ ఉంటుంది. చాలా వింతగా ఉన్నది. చెట్టు పేరుతో ఇక్కడికి వస్తున్నాడు. ఆకారం మాత్రం ఇంద్రుడివలెనే ఉన్నది. కాని వీడి మనసులో ఏముందో తెలిసికొనాలి.'

విశేషం: ఈ పద్యానికి పైది సామాన్యభావం. ద్రోణుడు భీష్ముడితో అనదలుచుకొన్న భావం ఇది. తన అహంకారం ఒక్కటే కారణంగా, అర్జునుడు ఆలోచన లేకుండా కౌరవుల ఎదుటికి వస్తున్నాడే! అజ్ఞాతవాస ప్రతిజ్ఞ భంగం కాదా? ఇతడు కారణంగా పాండవులు అందరు మళ్ళీ చిక్కులలో పడతారేమో? ఇంద్రుడి ప్రసక్తితో ఇతడు అర్జునుడే అన్నది నిజం అని ద్రోణుడి భావం. దానినే భీష్ముడికి తెలుసునో తెలియదో అని గురుడు సూచించాడు.

క. అనిన విని యెఱిఁగికొని యా। తని మది సందియము మాన్పఁదలఁచి నరేంద్రుం
గనుఁగొనుచు నతనితోఁ జె। ప్పిన భంగి నిగూఢ వృత్తి భీష్ముఁడు వలికెన్. 92

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= ద్రోణుడు పైవిధంగా చెప్పగా; విని= భీష్ముడు విని; ఎఱిఁగికొని= ద్రోణుడి మాటలలో ఉన్న నిగూఢమైన విషయాన్ని గ్రహించి; ఆతని= ఆ గురువైన ద్రోణాచార్యుడియొక్క; మది= మనస్సులో ఉన్న; సందియము=

అనుమానం; మాన్పన్+తలఁచి= పోగొట్టాలని ఎంచి; నర+ఇంద్రున్= రాజైన దుర్యోధనుడిని; కనుఁగొనుచున్= చూస్తూ; అతనితోన్= ఆ రాజుతో; చెప్పిన భంగిన్= చెప్పిన విధంగా (నెపంతో); నిగూఢ వృత్తిన్= గుట్టుగా; పలికెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు చెప్పిన దానిని విని, భీష్ముడు దానిలో ఉన్న రహస్యమైన అర్థాన్ని గమనించి, ద్రోణుడి మనస్సులో ఉన్న అనుమానాన్ని పోగొట్టాలని దుర్యోధనుడి వైపు చూస్తూ ఆతడితో చెప్పినట్లుగా నిగూఢంగా ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ద్రోణుడు తన సందేహాన్ని వెలిబుచ్చింది భీష్ముడితో; కాని భీష్ముడు చెప్పింది దుర్యోధనుడికి. అదే ఇందులోని విశేషం. ఇందులో భీష్ముడి సమయస్ఫూర్తి, ఉచితజ్ఞత బాగా తెలుస్తాయి. ద్రోణుడు భీష్ముడితో అర్జునుడి విషయాన్ని, నిగూఢంగా (చెట్టుపేర మనిషి) అన్నప్పుడు అక్కడ దుర్యోధనుడు ఉన్నాడు. ఆతడు రాజు. పక్కన ఉన్న రాజును కాదని ద్రోణుడికి నేరుగా చెప్పటం బాగుండదు. అందువలన భీష్ముడు, దుర్యోధనుడిని అడ్డుపెట్టుకొని ద్రోణుడికి బదులిచ్చాడు. అదీ అటు రాజుకూ, ఇటు గురువుకూ ఇద్దరికి సమాధానంగా ఉండేటట్లు చెప్పాడు. రాజుకు కావలసిన విషయం గురుడి సందేహాన్ని తీర్చే విషయం, రెండూ భీష్ముడి సమాధానంలోనే ఉన్నాయి. అదీ భీష్ముడి సామర్థ్యం!

సమర్థులైన, అనుభవజ్ఞులైన, ఎంతో లోతైన ఇద్దరు పెద్దల మధ్య ఎందరున్నా, వారికి తెలియని అంతరార్థం, అందవలసిన వాళ్ళకు అందుతుంది. ఇది తిక్కన సంభాషణ ప్రతిభా విశేషం. తెలుగు పలుకులకు ఎంత నిగూఢత, పదునూ ఉన్నదో అది అంతా తిక్కన సంభాషణలలో ఉన్నది. ఇది అందరి కవులకూ అందదు. క్రింది పద్యంలో ఇది ఎక్కువగా వివరించబడుతుంది.

క. 'తలఁపఁగ రిపులకు నిమ్మగు । కొలఁది గడచి వచ్చితిమి; యకుంఠిత బాహా
బలము నెఱపఁ దఱియయ్యెను । జలింపవల దింక మనకు శత్రులవలనన్.' 93

ప్రతిపదార్థం: తలఁపఁగన్= నిదానంగా ఆలోచిస్తే; రిపులకున్= శత్రువులకు; ఇమ్ము+అగు= అనుకూలమైన; కొలఁది= హద్దును; (చోటును); కడచి= దాటి; వచ్చితిమి= వచ్చాము; అకుంఠిత= మొక్కవోని; బాహాబలము= భుజబలం; నెఱపన్= చూపుటకు; తఱి= సమయం (అవకాశం); అయ్యెను= వచ్చింది; శత్రులవలనన్= శత్రువుల వలన; మనకున్= మనకు; ఇంకన్= ఇక; చలింపవలదు= బెదిరిపోవలసిన అవసరం లేదు; (ఇది రాజుకు సంబంధించిన అర్థం).

తాత్పర్యం: 'శత్రువులకు అనుకూలమైన చోటును దాటాం. (మనకు అనుకూలం కాని చోటును దాటాం అని). ఇంక మన బాహుబలాన్ని చూపవలసిన సమయం వచ్చింది. శత్రువులకు ఇంక మనం భయపడవలసిన పనిలేదు.'

(ద్రోణుడికి అందవలసిన అర్థం కిందివిధంగా ఉన్నది.)

ప్రతిపదార్థం: తలఁపఁగన్= బాగా పరిశీలిస్తే (లెక్కవేసి చూస్తే); రిపులకున్= శత్రువులైన కౌరవులకు, ఇమ్ము+అగు= అనుకూలమైన; కొలఁది= గడువును (కాల పరిమితిని); కడచి వచ్చితిమి= దాటి వచ్చాం. (అజ్ఞాతవాస సమయం దాటింది అని భావం); (కనుక); అకుంఠిత బాహాబలము= మొక్కవోని పరాక్రమాన్ని; నెఱపన్= ప్రదర్శించటానికి; తఱి+అయ్యెను= సమయం వచ్చింది; శత్రులవలనన్= శత్రువులైన కౌరవుల వలన; మనకున్= మనకు; (భీష్మద్రోణులు పాండవ పక్షపాతులు గనుక); ఇంకన్= ఇక; చలింపన్ వలదు= భయపడవలసిన పనిలేదు.

తాత్పర్యం: 'శత్రువులకు అనుకూలంగా ఉన్న అజ్ఞాతవాస సమయం కడచిపోయింది. అఖండమైన తన బాహుబలాన్ని ప్రదర్శించటానికి (అర్జునుడికి - ప్రకృత - అర్థాన్ని బట్టి) ఇదే సమయం. ఆతడు అజ్ఞాతవాస సంబంధమైన విషయంగా శత్రువులకు జంకవలసిన అవసరం లేదు.'

విశేషం: ఎంతమంది చుట్టూ ఉన్నా, ఎవరికి అందవలసిన అర్థాన్ని వాళ్ళకు అందేటట్లు చేయడం, సంభాషణ శిల్పంలో ఒక అంశం. నాటకంలో ఈ ప్రక్రియ బాగా రక్తి కట్టుతుంది. ఇద్దరు నటులకు మధ్య ఎందరున్నా, వాళ్ళు చెప్పుకొనదలచుకొన్న విషయం వాళ్ళకు మాత్రమే అర్థమయ్యేట్లు వాళ్ళు చెప్పుకుంటారు. ఇటు శ్రవ్యంలోను, అటు దృశ్యంలోను ఈ విధానం ఉన్నది. నిత్యజీవితంలోనూ ఎప్పుడూ ఇది ఎదురౌతూనే ఉంటుంది.

వ. అనవుడు నాచార్యుం డయ్యర్థంబు గనికొని పార్థునకు సమయ భంగంబు వలని సంకటంబు లేకునికి మనంబునం బ్రియంబంది మొగంబునం దోఁపనీక పుయిలోట దక్కి యిట్లనియె. 94

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగానే; (భీష్ముడు చెప్పగానే); ఆచార్యుండు= ద్రోణుడు; ఆ+అర్థంబున్= ఆ అర్థంలో ఉన్న రహస్యాన్ని; కనికొని= గమనించి (కనిపెట్టి); పార్థునకున్= అర్జునుడికి; సమయ భంగంబువలని= నియమం భగ్నమయ్యేదానిపట్ల; సంకటంబు= ఇబ్బంది, అనుమానం; లేక+ఉనికిన్= లేకపోవటంతో; మనంబునన్= హృదయంలో; ప్రియంబు+అంది= సంతోషించి; మొగంబునన్+తోఁపనీక= (ఆ సంతోషాన్ని) ముఖంమీద కనపడనీయకుండా; పుయిలోట= సంకోచం; తక్కి= విడిచిపెట్టి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లు అన్నాడు.

తాత్పర్యం: భీష్ముడి మాటలలోని అంతరార్థాన్ని గమనించి, అర్జునుడికి అజ్ఞాతవాసం భంగం కాలేదని మనస్సులో సంతోషించి, దానిని పైకి కనపడనీయకుండా అనుమానాన్ని విడిచి ద్రోణుడు ఇట్లా అన్నాడు.

శా. 'సింగం బాఁకటితో గుహాంతరమునం జేడ్పాటుమై నుండి మా
తంగ స్ఫూర్జిత యూథ దర్శన సముద్యత్క్రోధమై వచ్చు నో
జం గాంతార నివాసఖిన్నమతి నస్మత్సేనపై వీఁడె వ
చ్చెం గుంతీసుత మధ్యముండు సమరస్థేమాభిరామాకృతిన్. 95

ప్రతిపదార్థం: సింగంబు= సింహం; ఆఁకటితోన్= ఆకలితో; గుహా+అంతరమునన్= గుహలోపల; చేడ్పాటుమైన్+ఉండి= దిగులుతో ఉండి (కష్టపరిస్థితిలో ఉండి); మాతంగ= ఏనుగులయొక్క; స్ఫూర్జిత= ప్రకాశిస్తూ ఉన్న; యూథ= సమూహం యొక్క; దర్శన= చూడటం చేత; సముద్యత్= పైకి వస్తున్న (విజృంభిస్తున్న); క్రోధము+ఐ= కోపం గలిగినట్టిదై; వచ్చు+ఓజన్= వచ్చేరీతిగా; కాంతార= అడవియందు; నివాస= నివాసం ఉండడం చేత; ఖిన్నమతిన్= దుఃఖాన్ని పొందిన మనస్సుతో; అస్మద్= మనయొక్క; సేనపైన్= సైన్యం పైకి; వీఁడె= ఆ వచ్చేవాడే; కుంతీసుత మధ్యముండు= కుంతీదేవి కొడుకులలో (పాండవులలో) నడిమివాడైన అర్జునుడు; సమరస్థేమ+అభిరామ+ఆకృతిన్= యుద్ధంలో స్థిరం, మనోహరం అయిన ఆకారంతో; వచ్చెన్= (దగ్గరికి) వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: సింహం ఆకలిగొని గుహలో చాలాకాలం నివాసం ఉండి, ఉన్నట్టుండి బయటికి వస్తూ, ఏనుగుల గుంపును చూస్తే మితిమీరిన కోపంతో ఎట్లా మీదికి దూకుతుందో, అట్లాగే అర్జునుడు అరణ్యావాసం వలన ఎంతో బాధపడి, మన సేనమీదికి, యుద్ధంలో స్థిరంగా నిలిచే ఆకారంతో ఇప్పుడే వచ్చాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. అర్జునుడు పన్నెండు సంవత్సరాలు అరణ్యావాసం చేసి అలిసిపోయాడు. ఇన్నేండ్లు కౌరవులతో ఆతడికి యుద్ధం లేదు. వీరుడికి యుద్ధం లేకపోవటం ఒక ఆకలి వంటిది. ఆకలితో ఉన్నవాళ్ళకు కోపం ఎక్కువ. అట్లాంటి అర్జునుడిని, ఎంతో కాలం ఆకలితో అలమటిస్తూ, గుహలో దిగులుగా ఉన్న సింహంతో కవి పోల్చాడు. ఆ సింహం బయటపడింది. వెంటనే దానికి ఎదురుగా మదించిన ఏనుగుల గుంపు కనబడింది. అదే కురుసైన్యం. ఏనుగులకూ సింహానికీ సహజవైరం. సింహం కలలో వస్తేనే ఏనుగు చస్తుంది. కౌరవులకూ, పాండవులకూ ఉండే వైరం కూడా అట్లాంటిదే!

అర్జునుడంటే ద్రోణుడికి ప్రాణం. ఎంతో కాలానికి తన ప్రియశిష్యుడైన అర్జునుడు ఆచార్యుడికి వీరమూర్తిగా కనిపించాడు. దీనితో ద్రోణుడి సంతోషం, ఉత్సాహం కట్టలు తెంచుకొన్నాయి. అందుకే 'వీఁడె వచ్చెన్' - అని అన్నది. ఆ వచ్చేవాడు, 'కుంతీసుత మధ్యముండు'- అట. కుంతి కొడుకులు నిజానికి ముగ్గురే. వాళ్ళలో నడిమివాడు భీముడు. కాని కుంతి అట్లా అనుకొనలేదు. మాద్రీపుత్రులైన నకుల, సహదేవులనూ తన సొంతకొడుకులు అనే అనుకొన్నది. అందుచేత కౌంతేయులన్నా పాండవులన్నా ఒక్కటే! కాగా, ఐదుమందిలో మధ్యవాడూ అర్జునుడే. ఇట్లా అని వ్యాసుడే అన్నాడు. దాన్నే తిక్కన పాటించాడు.

'కుంతీసుత మధ్యముండు'- అయిన అర్జునుడు, 'సమర స్థేముడట; అభిరామమైన ఆకారం గలవాడట.' ఇది గురువైన ద్రోణుడు అర్జునుడి యుద్ధనైపుణ్యాన్ని మెచ్చుకొనటమే! విద్య నేర్పిన గురువుకు, విద్యాపారంగతుడైన శిష్యుడు ఎంతో కాలానికి కనిపిస్తే, కలిగే ఆనందమే ఇక్కడ ద్రోణుడికీ కలిగింది. అందుకే 'వీఁడె'- అని గురువు అన్నాడు. అంటే, 'మావాడే'- అని భావం. ఈపదం గురువుకు, అర్జునుడి మీద ఉండే వాత్సల్యాన్నీ, మమకారాన్నీ సూచిస్తుంది.

అర్జునుడి పరాక్రమంమీద ద్రోణుడికి ఎనలేని నమ్మకం, అంతకు మించిన అభిమానం ఉన్నది. ఇతడిని ఎవరూ జయించలేరు అనే భావాన్ని తరువాతి పద్యంలో గురువు వెలిపుచ్చాడు. ఇదీ గురువుకు శిష్యుడి మీద ఉన్న వాత్సల్యాన్నే తెలుపుతుంది. 'వీఁడె వచ్చెం గుంతీసుత మధ్యముండు' - ఈ వాక్యం సరిగా నాలుగోపాదం ప్రాసస్థానంలో ముగిసింది. ఆ వాక్యంలో వచ్చినవా డెవడో ముందు చెప్పక, శ్రోతల ఆసక్తిని రేపుతూ ఒక్కసారిగా 'కుంతీసుత మధ్యముండు' అన్నాడు. అతడి కొక విశేషణం చేర్చాడు. అది వినగానే శ్రోతల గుండెలలో దడ పుట్టుతుంది. ఇది ఒక రచనా శిల్పం.

ఉ. ఈతనితోడి కయ్యమున కియ్యకొనందగు వార లస్మదీ
యాతత సేనలోఁ గలుగు టారయ సంశయ; మెల్లభంగి గో
వ్రాతనివర్తనంబు సుకరంబ కిరీటి; కితండు రుద్రునిం
బ్రీతునిఁ జేసె నా వినమె! పెంపెసలారెడు బాహుసంపదన్.' 96

ప్రతిపదార్థం: ఈతనితోడి కయ్యమునకున్= వస్తూ ఉన్న ఆ అర్జునుడితో పోరాటానికి; ఇయ్యకొనన్+తగువారలు= ఒప్పుకొనగలవాళ్ళు (వచ్చేవాళ్ళు); ఆరయన్= ఎంత బాగా వెదికిచూచినా; అస్మదీయ= మనదైన; ఆతతసేనలోన్= ఇంత పెద్ద సైన్యంలో (కూడా); కలుగుట= ఉండటం; సంశయము= అనుమానమే! (లేరు అని భావం); ఎల్లభంగిన్= అన్ని విధాలా; కిరీటికిన్= అర్జునుడికి; గోవ్రాత= ఆవులమందయొక్క; నివర్తనంబు= మళ్ళించటం; సుకరంబు+అ= చాలా సులువే!; ఇతండు= ఈ అర్జునుడు; పెంపు+ఎసలారెడు= పేరుకెక్కిన; బాహుసంపదన్= భుజబలపరాక్రమంతో; రుద్రునిన్= శివుడిని; ప్రీతునిన్+చేసెన్= సంతోషపెట్టాడు; నాన్= అనగా; వినమె!= విని ఉన్నాము గదా!

తాత్పర్యం: ఈతడితో యుద్ధానికి పూనుకొనేవాళ్ళు, మన సేనలో ఎవరైనా ఉన్నారా?- అన్నది అనుమానమే! ఏ విధంగా చూచినా, అర్జునుడికి ఆవులమందను మలుపుకోవటం సులువే. ఆతడు తన పరాక్రమంతో ఆ రుద్రుడిని కూడా మెప్పించాడని విన్నాం కదా!'

విశేషం: దీనికి ముందు పద్యంలో ద్రోణుడు అర్జునుడిపై చూపిన వాత్సల్యమే, ఇందులో మరింత కనిపిస్తుంది. ఇది గురువు శిష్యుడి విక్రమాన్ని స్తుతించటమే! గురుశిష్యుల అనుబంధం ఇట్లాంటిది. అరణ్యవాససమయంలో అర్జునుడు ఇంద్రకీల పర్వతంమీద శివుడిని గూర్చి ఘోరతపస్సు చేసి, మల్లయుద్ధంలో ఆ మహాదేవుడిని జయించి, మెప్పుగా పాశుపతాస్త్రాన్ని పొందాడు. ఈ కథ ఆధారంగా, సంస్కృతంలో భారవి మహాకవి కిరాతార్జునీయం అనే కావ్యాన్ని వ్రాశాడు. అట్లాగే ఈ కథా సన్నివేశాన్ని గ్రహించి, ఒక కావ్యంగా కాక, శ్రీనాథుడు హరవిలాసంలోనూ, ధూర్జటికవి శ్రీకాళహస్తీశ్వరమాహాత్మ్యంలోనూ రసవంతమైన కావ్యఖండాలుగా మలిచారు.

వ. అను పలుకు లాకర్ణించి కర్ణుండు కటకటంబడి కుంభసంభవున కిట్లనియె. 97

ప్రతిపదార్థం: అను, పలుకులు= అని అన్నమాటలు; ఆకర్ణించి= విని; కటకటంబడి (కటకటన్+పడి)= బాధతో కోపించి; కర్ణుండు; కుంభసంభవునకున్= కడవనుంచి పుట్టినవాడైన ద్రోణుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'మన పెద్ద సేనలో అర్జునుడితో పోరాడేవాళ్ళున్నారా! ఇది సందేహమే!' అని ద్రోణుడు అన్న మాటలను విని, బాధతో, కోపంతో కర్ణుడు ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: అర్జునుడి పేరు అంటేనే అసలు సరిపోని కర్ణుడికి ద్రోణుడు తన శిష్యుడిని గురించి చేసిన పరాక్రమం ప్రశంసలు, ఎంతో బాధనూ, కోపాన్నీ కలిగించాయి. దాని ఫలితంగా, అంతగొప్పవాడైన అస్త్రవిద్యా గురువైన ద్రోణుడిని ముందు పద్యంలో కర్ణుడు ఆక్షేపిస్తాడు. అంతేకాక, ద్రోణుడు చేసిన 'ప్రశంస' కురువీరులలో పెద్ద చర్చకు హేతువైనది.

ఉ. 'పాండవ పక్షపాతమునఁ బల్కుదు నోరికి వచ్చినట్లు, ని
న్నొండన రామిఁ జేసి; యిది యొప్పునె? కౌరవసేన కెల్ల నొ
క్కండవ మేటి; వీ బలము గర్వముఁ గుందఁగ నిట్లు శత్రుదో
శ్చండిమ కోహటించితి; నిజంబునకున్ నరుఁ డింత యెక్కుడే? 98

ప్రతిపదార్థం: నిన్నున్+ఒండు+అనరామిన్+చేసి= ఎవరూ నిన్ను ఏమీ అనకూడదు గనుక; పాండవ= పాండవులపై; పక్షపాతమునన్= అభిమానంతో (ఒక పక్షంమీదనే అభిమానాన్ని చూపటం); నోరికి వచ్చినట్లు= నోటికి ఏ మాటవస్తే ఆ మాట (ఇష్టం వచ్చినట్లు, ఇది జాతీయం); పల్కుదు(వు)= మాట్లాడుతున్నావు; ఇది= ఇట్లా మాట్లాడడం; ఒప్పునె?= సరిపోతుందా? (తగునా?); కౌరవసేనకున్+ఎల్లన్= కురుసైన్యానికంతటికీ; ఒక్కండవు+అ= నీవు ఒక్కడివే; మేటివి= అధికుడివి; ఈ బలము= ఈ బలమూ; గర్వమున్= పొగరూ; కుందఁగన్= కుంగిపోగా; ఇట్లు= ఈ రకంగా; శత్రుదోస్+చండిమకున్= శత్రువుయొక్క బాహుబలంయొక్క తీవ్రతకు; ఓహటించితి(వి)= భయపడి మాట్లాడావు; నిజంబునకున్= నిజానికి; నరుఁ డు= అర్జునుడు; ఇంత+ఎక్కుడే?= (నీవు చెప్పినంత) గొప్పవాడా?

తాత్పర్యం: 'నిన్ను ఎవరూ ఏమీ అనకూడదు. అందుకే నీవు పాండవులమీద పక్షపాతంతో, నోటికి ఏమివస్తే అదంతా వాగుతూ ఉన్నావు. ఇది సరి కాదు. కురుసేన మొత్తానికీ నీవే మొనగాడివా? బలమూ, గర్వమూ కుంగిపోయేటట్లు (నిరుత్సాహంగా) శత్రువుల పరాక్రమానికి భయపడుతూ నీవు అంటున్నావు. అసలు అర్జునుడు నీవనుకొన్నంత గొప్పవీరుడా? (కాదు అని సారాంశం.)

విశేషం: శత్రువైనా సరే, అతడు పరాక్రమశాలి అయితే పొగడటం అసలైన వీరుడి లక్షణం. అందుకే ద్రోణుడు అర్జునుడిని ప్రశంసించాడు. అందులో అర్జునుడు తనకు ప్రియశిష్యుడు, ధర్మబద్ధుడు. ఈ వీరధర్మాన్ని కర్ణుడు అపార్థం చేసికొన్నాడు. దానికి కారణం కర్ణుడిలో ఉన్న ఈర్ష్య. తాను అర్జునుడికి సమానమైన ఉజ్జీ అని ఆతడి భావన. దుర్యోధనుడి భావమూ అదే! అందుకే గురువు అంతటివాడిని అంతలంతలు మాటలను కర్ణుడు అనగలిగాడు. అదే ఆతడి వ్యక్తిత్వం. కర్ణుడూ మహావీరుడేకాని, ఆతడిని అసూయ ఆవరించబట్టి, అర్జునుడి విషయంలో గురుడు చేసిన పొగడ్తను ఓర్చుకొనలేకపోయాడు. అందుకే ముందు పద్యంలో కర్ణుడు తన పరాక్రమాన్ని గూర్చి చెప్పుకొన్నాడు.

ఆ. అతఁడు వచ్చెనేని, నస్మచ్ఛిలీముఖ । పాతచలిత హృదయపద్ముఁ జేసి,
వెగడు పఱిచి, యోధవీరుల కెల్ల ను । త్సవ మొనర్తు బాహుదర్ప మొప్ప.' 99

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; వచ్చెన్+ఏనిన్= వచ్చినట్లయితే (ఒకవేళ వస్తే); బాహు= భుజాలయొక్క; దర్పము+ఒప్పన్= గర్వం అతిశయించేటట్లుగా; అస్మత్= నా యొక్క; శిలీముఖ= బాణాలయొక్క; పాత= పడటంవలన; చలిత= కదలిపోయిన (అదిరిన); హృదయ పద్మున్= పద్మం వంటి హృదయం కలిగినవాడినిగా; చేసి= చేసి; వెగడుపఱిచి= బెదరగొట్టి; యోధవీరులకున్+ఎల్లన్= మహావీరులందరికీ; ఉత్సవము+ఒనర్తున్= సంతోషాన్ని చేస్తాను (కలిగిస్తాను).

తాత్పర్యం: నిజంగా అర్జునుడే ఒకవేళ ఇక్కడికి వస్తే, పరాక్రమంతో నా బాణాలను ఆతడిపై గుప్పించి, హృదయం చెదిరిపోయేటట్లు ఆతడిని భయపెట్టి, మన కురువీరులందరికీ ఆనందాన్ని కలిగిస్తాను.'

వ. అనిన విని సుయోధనుండు రాధేయున కిట్లనియె. 100

ప్రతిపదార్థం: అనినన్+విని= అనగా విని; సుయోధనుండు= దుర్యోధనుడు (సుఖంగా యుద్ధం చేసేవాడు. మంచి ఉపాయంతో గదాయుద్ధం చేస్తాడు); రాధేయునకున్= రాధయొక్క కుమారుడైన కర్ణుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడి మాటలను విన్న దుర్యోధనుడు కర్ణుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. 'తప్పఁ బలికి తీవు; చెప్పెద విను; మితఁ । డర్జునుండ యేని నడవి కేఁగి
భ్రాతృయుతము గాఁగఁ బండ్రెండు వత్సర । ములును నంద నిలువ వలయు మగుడ. 101

ప్రతిపదార్థం: ఈవు= నీవు; తప్పన్+పలికితి(వి)= పొరపాటుగా అన్నావు; చెప్పెదన్= నేను చెప్పుతాను; విను= వినుము; ఇతఁడు= ఈ వచ్చేవాడు; అర్జునుండు+అ+ఏనిన్= అర్జునుడే అయితే; భ్రాతృయుతము+కాఁగన్= తన సోదరులతో కూడా; మగుడన్= తిరిగి; అడవికిన్+ఏఁగి= అడవికి పోయి; పండ్రెండు వత్సరములును= పన్నెండేండ్లు; అందున్+అ= ఆ అడవిలోనే; నిలువవలయున్= ఉండాలి.

తాత్పర్యం: 'ఓ కర్ణా! నీవు మాట్లాడింది సరిగాదు. నేను చెప్పుతాను వినుము. వచ్చేది అర్జునుడే అయితే అన్నదమ్ముళ్ళతో మళ్ళీ అడవికి వెళ్ళి పన్నెండేండ్లు అక్కడే ఉండాలి.

విశేషం: కర్ణుడు, తన బాణపాతంతో అర్జునుడిని చెదరగొట్టి, వీరులను ఆనందపరుస్తానని ముందు పద్యంలో అన్నదానికి దుర్యోధనుడు ఏదో సులువైన ఉపాయం చెప్పినట్లుగా పై విధంగా అంటాడు. దీనినిబట్టి ఆతడికి అజ్ఞాతవాసం లెక్క

తెలియదని అనిపిస్తుంది. దుర్యోధనుడి లెక్కప్రకారం అజ్ఞాతవాసం పూర్తికాలేదని అనుకొనాలి. కాని, పూర్తి అయింది. దీని చర్చ (232వ పద్యంలో) భీష్ముడి ద్వారా జరుగుతుంది.

క. ఒరుఁడయ్యెనేని మామక । శరాసన క్షిప్త దీప్తసాయక పంక్తిం
బరిమార్చెద వ్రేల్మిడి న । చ్చెరువుఁ బ్రమోదంబు నొంది సేనలు వొగడన్.' 102

ప్రతిపదార్థం: ఒరుఁడు+అయ్యెనేనిన్= అర్జునుడు కాక వేరేవాడు అయితే; సేనలు= సైన్యాలు (నాలుగురకాల సేనలు); అచ్చెరువున్= ఆశ్చర్యమూ; ప్రమోదంబున్= సంతోషమూ; ఒంది= పొంది; పొగడన్= అగ్గించేటట్లు; మామక= నా యొక్క; శర+అసన= వింటినుంచి (బాణాలను త్రోసేది); క్షిప్త= విసిరివేయబడ్డ; దీప్త= ప్రకాశించిన; సాయక= బాణాలయొక్క; పంక్తిన్= వరుసతో (ఎడతెగకుండా అని భావం); వ్రేల్మిడిన్= ఒక్కచిటికెలో; పరిమార్చెదన్= చంపుతాను.

తాత్పర్యం: ఆ వచ్చేది అర్జునుడు కాక వేరేవాడైతే మన సేన అంతా ఆశ్చర్యంతో, సంతోషంతో ప్రశంసించేరీతిగా నా బాణాలతో ఒక్క చిటికెలో రూపు మాపుతాను'.

విశేషం: దుర్యోధనుడు పై రెండు పద్యాలలో చెప్పిన దానినిబట్టి అర్జునుడైతే అన్నదమ్ముళ్ళతో అడవికి పోతాడు. వేరే వాడైతే తన బాణ పరంపరతో చంపుతానని అనటం కనిపిస్తుంది. ఇంతకూ ఆ వచ్చేవాడు ఎవడైనా ఫరవాలేదనీ, ఆతడివలన సమస్యే లేదని దుర్యోధనుడి అభిప్రాయం.

క. అనుపలుకులకును భీష్ముం । డును ద్రోణుఁడు ద్రోణసూనుఁడును గృపుఁడును మే
లని యియ్యకొనిరి హృదయా । ననురూపములైన తెలివు లాస్యముఁ బొందన్. 103

ప్రతిపదార్థం: అనుపలుకులకును= దుర్యోధనుడు కర్ణుడితో చెప్పిన మాటలకు; భీష్ముండును; ద్రోణుఁడును; ద్రోణసూనుఁడును= ద్రోణుడి కుమారుడైన అశ్వత్థామ; కృపుఁడును= కృపాచార్యుడూ (ద్రోణుడి బావమరది); హృదయ= మనస్సుకు; అనను రూపములు+ఐన= సరిపడని (ఇష్టంలేని); తెలివులు= వికాసాలు (కాంతులు); ఆస్యమున్+పొందన్= ముఖంపైకి రాగా; మేలు+అని= మంచిది అని; ఇయ్యకొనిరి= ఒప్పుకొన్నారు.

తాత్పర్యం: పై విధంగా మాట్లాడిన దుర్యోధనుడి మాటలకు భీష్ముడూ, ద్రోణుడూ, అశ్వత్థామా, కృపాచార్యుడూ మంచిది - అని ఒప్పుకొన్నారు. కాని, వాళ్ళ మొగాలలో మాత్రం మనస్సులకు ఇష్టంగాని ఒక వెల్లదనం కనబడింది.

విశేషం: పై నలుగురు విశిష్ట వ్యక్తులు, పెద్దలు. వయస్సునూ, గుణాన్నిబట్టి భీష్ముడూ; పై రెంటికితోడు గురుత్వ లక్షణాన్నిబట్టి ద్రోణుడూ; కులాన్నీ, విద్యనూబట్టి అశ్వత్థామా; కురుపాండవులకు ప్రాథమిక విద్యా గురుత్వాన్నిబట్టి, కులాన్నిబట్టి కృపాచార్యుడూ-పెద్దలు. దుర్యోధనుడి మాటలు నిజానికి వాళ్ళకు సరిపోలేదు. పైగా వెగటుగా కూడా ఉన్నాయి. కాని, ఆతడు రారాజు. మొగమోటానికి పైకి బాగుంది - అని అన్నారు అంతే. అందుకే వాళ్ళ అనిష్టత వాళ్ళ మొగాలలో కనబడింది.

సంస్కృత మూలభారతంలో పై నలుగురూ దుర్యోధనుడి పరాక్రమాన్ని ప్రశంసించినట్లు మాత్రమే ఉన్నది. అయితే తిక్కన ఆ ప్రశంస వెనుక ఉన్న నిగూఢమైన అర్థాన్ని, 'హృదయాననురూపములైన తెలివు లాస్యముఁ బొందన్' అని వివరించాడు.

మనస్తత్త్వాలను చిత్రించడంలో తిక్కన తరువాతే తక్కిన కవులు. మూలానికి మెరుగుపెట్టటంలో ఇది ఒక పద్ధతి.

అర్జునుఁడు శమీవృక్ష నిక్షిప్తంబైన గాండివంబు గొనుట (సం. 4-38-1)

వ. అట్టియెడ శమీవృక్ష సమీపంబున నరదంబు నిలుపంబంచి పార్థుం డుత్తరున కిట్లనియె. 104

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; శమీవృక్ష= జమ్మిచెట్టుయొక్క; సమీపంబునన్= దాపులో; అరదంబు= రథం; నిలుపన్= నిలుపటానికి; పంచి= ఆజ్ఞాపించి; పార్థుండు= అర్జునుడు; ఉత్తరునకున్+ఇట్లు+అనియెన్= ఉత్తరునితో ఈవిధంగా పల్కినాడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు అర్జునుడు, జమ్మిచెట్టు దగ్గర రథాన్ని ఆపుమని ఉత్తరుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

విశేషం: రెండు వైపుల వాళ్ళ విషయాలను మార్చి మార్చి ఒక దాని తర్వాత మరొకదానిని నడపటం నాటకీయశైలి. తిక్కనలో ఉన్న ప్రధాన లక్షణం ఇదే! ఇంతసేపూ పాఠకుడి మనస్సు కౌరవులమీదనే తిరుగుతూ ఉన్నది. ఇప్పుడు అర్జునుడూ, ఉత్తరుడి మీదికి మళ్ళింది. కథాంశాలను సమదృష్టితో నడపడం మహాకవుల లక్షణం. దానిని నాటకీయంగా కండ్లకు కట్టినట్లు చిత్రించటం తిక్కన ప్రత్యేకత. సన్నివేశం మళ్ళీ మారేదాకా, పాఠకుడి దృష్టి అర్జునుడిమీదా, ఉత్తరుడి మీదనే పారాడుతుంది.

క. 'ఇన్నగమునందు గాండివ । మున్నది; యదిగాని మద్భుజోద్రేక విలా
సోన్నతి కోర్వవు పెద్దయు । నన్నువ లీవిండ్లు కుఱుచ లలఁతి బలంబుల్. 105

ప్రతిపదార్థం: ఈ+నగము నందున్= ఈ చెట్టు మీద; గాండివము= గాండీవం అనే పేరున్న విల్లు; ఉన్నది= ఉంది; అదికాని= అదైతే గాని; మత్+భుజ+ఉద్రేక= నాయొక్క భుజాల ఉద్రేకానికీ; విలాస+ఉన్నతికిన్= విలాసంయొక్క ఔన్నత్యానికీ, (ధనుస్సును పట్టటంలో ఉన్న ఠీవికీ); పెద్దయున్+అన్నువలు= చాలా స్వల్పాలైనవీ; కుఱుచలు= పొట్టివీ; అలఁతిబలంబుల్= ఎక్కువ గట్టివి కానివీ; (అయిన) ఈ విండ్లు= (నీవు తెచ్చిన) ఈ ధనుస్సులు; ఓర్వవు= తట్టుకోలేవు.

తాత్పర్యం: 'ఈ జమ్మిచెట్టుమీద గాండీవం ఉన్నది. కురుచవీ, అల్పబలం గలవీ, తక్కువకానివీ అయిన ఈ ధనుస్సులు నా భుజబల పరాక్రమంయొక్క ఆర్భాటానికి తట్టుకోలేవు. అందువలన గాండీవమే నాకు తగిన విల్లు.

క. ఇవి నీ తెగకొలఁదివి; వీ । రవినోదము నప్పు డధిక రభసము లగు మ
ద్వివిధాటోపములకుఁ జా । లవు; విల్లది నూఱువేల లావరయంగన్. 106

ప్రతిపదార్థం: ఇవి= నీవు తెచ్చిన ఈ విండ్లు; నీ తెగకొలఁదివి= నీ బలానికి తగినవి, (తెగ అంటే, అల్లెత్రాటిని ఎక్కుపెట్టటం); వీరవినోదము+అప్పుడు= వీరవినోదం చేసేటప్పుడు (వీరుడి వినోదం యుద్ధం. కనుక యుద్ధం చేసేటప్పుడు అని భావం); అధిక= మిక్కిలి ఎక్కువైన; రభసములు+అగు= అత్యధికమైన వేగంతో తిరిగే; మత్+వివిధ+ఆటోపములకున్= నాయొక్క అనేక విధాలైన విన్యాసాలకు; చాలవు= నిలువలేవు; అరయంగన్= బాగా చూస్తే; విల్లు+అది= ఆ విల్లు (గాండీవం); నూఱువేల లావు= లక్షవిండ్ల బలం కలిగింది.

తాత్పర్యం: ఈ విండ్లు నీబలానికి సరిపోతాయి. వీరవినోద సమయంలో అతి రభసంగా తిరిగే నా భుజాలు చేసే రకరకాలైన విన్యాసాలకు తట్టుకోలేవు. ఆ గాండీవం లక్ష ధనుస్సులతో సమానం. (అది తనకు కావాలనీ, కనుక తెమ్మనీ అర్జునుడి భావం).

క. వీనిఁ గొని గట్టి మైమఱు । వేనుంగును మఱియు నెట్టి వేనియుఁ దునియం
గా నేయ నగునె? కైదువు । లేని యలవు కలిమి పోర లెస్సై యున్నే? 107

ప్రతిపదార్థం: వీనిన్+కొని= బలంలేని ఈ విండ్లను తీసికొని; గట్టి= దృఢమైన; మైమఱువు= కవచాన్ని గానీ; ఏనుంగును= ఏనుగును గానీ; మఱియున్= ఇంకా; ఎట్టివి+ఏనియున్= ఎట్లాంటి వాటినిగానీ; తునియంగాన్+ఏయన్+అగునె= ముక్కలు చేయటానికి వీలవుతుందా?; పోరన్= యుద్ధంలో; కైదువు లేని= ఆయుధం లేనట్టి; అలవు కలిమి= బలసంపద; లెస్స+ఐ+ఉన్నే?= బాగై ఉంటుందా? (ఉండదని భావం).

తాత్పర్యం: ఈ విండ్లతో గానీ, ఆయుధాలతో గానీ, గట్టిదైన కవచాన్ని గానీ, ఏనుగును గానీ, ఇంకా ఇతరమైన వాటిని గానీ చీల్చివేయలేము. యుద్ధంలో ఆయుధం లేకుండా శక్తి నైపుణ్యాన్ని చూపటం లెస్సగా ఉండదు కదా!

వ. కావున నిమ్మహీరుహం బెక్కి యమ్మహనీయ చాపంబు దెచ్చి యిమ్ము; ధర్మజ భీమార్జున నకుల సహదేవులు దమ దమ సమస్తాయుధంబులుఁ గూడంగట్టి యిందుఁ బెట్టిన వా; రాకట్ట విడిచి యందు గాండీవంబు వుచ్చికొని తక్కటియవి యెప్పటియట్ల బంధింపు, 'మని చెప్పి శవాకారంబున నున్న శస్త్రాస్త్ర సంచయంబు సూపిన భూమింజయుం డతని కిట్లనియె. 108

ప్రతిపదార్థం: ఈ+మహీరుహంబు= ఈ చెట్టు; ఎక్కి; ఆ+మహనీయ చాపంబు= ఆ గొప్పదైన ధనుస్సు; తెచ్చి+ఇమ్ము; ధర్మజ, భీమ+అర్జున, నకుల, సహదేవులు; తమ, తమ; సమస్త+ఆయుధంబులున్= అన్ని ఆయుధాలను; కూడన్+కట్టి= ఒకటిగా కలిపికట్టి; ఇందున్+పెట్టినవారు= ఈ చెట్టుమీద భద్రంగా ఉంచారు; ఆ కట్ట= ఆ మూట; విడిచి= విప్పి; అందున్= దానిలోనుండి; గాండీవంబు; పుచ్చికొని= పైకి తీసికొని; తక్కటి+అవి= మిగిలినవి; ఎప్పటి+అట్లు+అ= మునుపు ఉన్నట్లుగానే; బంధింపుము= కట్టుము; అని, చెప్పి; శవ+ఆకారంబునన్+ఉన్న= పీనుగు రూపంలో ఉన్న; శస్త్ర+అస్త్ర+సంచయంబు= శస్త్రాలయొక్క, అస్త్రాలయొక్క సమూహాన్ని; చూపినన్= చూపగా; భూమింజయుండు= ఉత్తరుడు; అతనిన్= అర్జునుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కనుక ఈ జమ్మిచెట్టెక్కి మహిమోపేతమైన ఆ గాండీవాన్ని తెచ్చి ఇమ్ము. ధర్మరాజు, భీముడు, అర్జునుడు, నకుల సహదేవులు వారివారి ఆయుధాలను కలిపి కట్టగట్టి ఈ చెట్టుమీద పెట్టారు. ఆ కట్ట విప్పి, గాండీవాన్ని మాత్రం తీసికొని, తక్కినవాటిని అట్లాగే కట్టగా కట్టుము' అని శవంవలె ఉన్న ఆయుధాల మోపును చూపాడు. అప్పుడు ఉత్తరుడు అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'పీనుఁగు నంటఁగఁ దగునే । భూనాథ తనూజుఁ డనక, పుయిలోడక, న
న్నీ నీచపుఁ బనిఁ బనుపం । గా నీకుం దగునె? పాపకర్మము గాదే!' 109

ప్రతిపదార్థం: పీనుఁగున్= శవాన్ని; అంటఁగన్+తగునే= తాకవచ్చా?; భూనాథ తనూజుఁడు+అనక= రాజుయొక్క కుమారుడు అని అనుకొనకుండా; పుయిలోడక= అనుమానం లేక (వెనుకాడక); నన్నున్= రాజకుమారుడను అయిన నన్ను; ఈ నీచపు పనిన్= తుచ్ఛమైన ఈ పని చేసేదానికి; పనుపన్+కాన్= నియమించేదానికి; నీకున్= నీకు; తగునె?= న్యాయమేనా?; పాపకర్మముకాదు+ఏ?= పాపపు పని కాదా?

తాత్పర్యం: 'శవాన్ని తాకమంటావా? నేను రాజుకుమారుడను అని అయినా సంకోచించకుండా, నన్ను ఇటువంటి నీచమైన పనికి ఆజ్ఞాపించటం బాగుందా? ఇది పాపం కాదా?'

వ. అనిన విని ధర్మనందనానుజుం డత్యాదరంబున. 110

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని ఉత్తరుడు పలుకగా; విని; ధర్మనందన= ధర్మరాజుయొక్క; అనుజుండు= తమ్ముడు (అనుసరించి పుట్టినవాడు - తమ్ముడు); అతి+ఆదరంబునన్= మిక్కిలి మర్యాదతో.

తాత్పర్యం: ఉత్తరుడి మాటలను విని అర్జునుడు మిక్కిలి ఆదరంతో (ఇట్లా అన్నాడు).

విశేషం: ధర్మనందనానుజుండు - అనే మాటను అర్జునుడికి వాడడం వలన, అర్జునుడు, ఉత్తరుడిని అధర్మకార్యాన్ని చెయ్యమనలేదు అని అనుకొనాలి.

ఆ. 'మనుజు లంటకుండ మఱువడఁ జేసిన । యస్త్ర శస్త్ర సంచయంబు గాని,
శవము గాదు, మత్స్య జనపాలతనయ! యే । నట్టి దైనఁ బనుతునయ్య నిన్ను? 111

ప్రతిపదార్థం: మత్స్య= మత్స్యదేశానికి; జనపాల= రాజైన విరాటుడి యొక్క; తనయ!= కుమారుడా!; మనుజులు= పాండవులు కాక ఇతరులైన మానవులు; అంటకుండన్= తాకకుండా ఉండేదానికి; మఱువడన్+చేసిన= దాచిపెట్టిన; అస్త్రశస్త్ర= అస్త్రాలయొక్క, శస్త్రాలయొక్క; సంచయంబు కాని= మోపుమాత్రమే కాని; శవము కాదు= పీనుగు కాదు; అట్టిది+అయినన్= అటువంటి (అది) శవమే అయితే; నిన్ను= రాజకుమారుడివైన నిన్ను; ఏను= నేను; పనుతున్+అయ్య?= నియమిస్తానా? (నియమించను అని భావం).

తాత్పర్యం: 'అది పాండవులు కాక, ఇతరులు తాకకుండా మరుగుపరిచిన ఆయుధాల మోపుమాత్రమే కాని, అది శవం కాదు. అట్లాంటిదే అయితే ఆ పనికి నిన్ను ఆజ్ఞాపిస్తానా?'

విశేషం: ఉత్తరుడు తనను రాకుమారుడిగా చెప్పుకొన్నదానికి తగినట్లుగా, అర్జునుడు కూడా ఉత్తరుడిని 'మత్స్యజనపాల తనయ!', అని అనటం గమనించదగ్గది. ఇక్కడి 'మనుజులు' అన్న మాటకు, సామాన్యులు అనికూడా చెప్పుకొనవచ్చును. సామాన్యమానవులు ఆయుధాలకట్టను తాకకుండా ఉండటానికి, దాన్ని పాండవులు శవంవలె తయారుచేశారు. ఇక్కడ ఉత్తరుడు పరాయివాడు గదా! అన్న సందేహం రావచ్చును. బృహన్నల రూపంలో ఉన్న అర్జునుడే ఆయుధాలకట్టను విప్పుమన్నాడు గనుక, ఆ సందేహానికి తావు లేదు. పనుతునయ్య - "ఒక్కొకచోఁ దద్ధర్మక్రియ యార్యార్థపరకంబయి వ్యతిరేకవ్యంజక ప్రశ్నార్థకంబగు" - ప్రౌఢవ్యాకరణం. క్రియాపరిచ్ఛేదం. సూ. 4. పనుతునయ్య - పనుతునా? పనుప నని భావం.

క. నమ్ముము కైదువు మోపగు, । జమ్మి వెసం బ్రాఁకి విడిచి చాపము నాకం
ది' మ్మనుఁడుఁ జేయునది లే । కమ్మగ్గుం డమ్మహీజ మలసత నెక్కెన్. 112

ప్రతిపదార్థం: కైదువు= ఆయుధాలయొక్క; మోపు+అగున్= కట్టయే కాని; (శవం కాదనుట); నమ్ముము= నా మాట నమ్ము; జమ్మి= జమ్మిచెట్టును; వెసన్+ప్రాఁకి= వెంటనే ప్రాకి; విడిచి= ఆ ఆయుధాల మోపును విప్పి; చాపము= గాండీవం; నాకున్=

నా చేతికి; అంది+ఇమ్ము= అందించుము; అనుడున్= అని చెప్పగానే; ఆ+ముగ్దుండు= ఆ అమాయకుడైన ఉత్తరుడు; చేయునది లేక= విధి లేక; (ఏమీ ఎదురు చెప్పలేక); ఆ+మహీజము= ఆ జమ్మిచెట్టు; అలసతన్= మెల్లమెల్లగా; ఎక్కెన్= ఎక్కాడు.

తాత్పర్యం: ఉత్తరకుమారా! నా మాట నమ్ముము. అది ఆయుధాల మోపే. (శవం కాదు). వెంటనే జమ్మిచెట్టునెక్కి, మోపు విప్పి, ఆ గాండీవాన్ని నాకు అందించుము' అనగానే ఆతడు చేసేది లేక మెల్లగా జమ్మిచెట్టు ఎక్కాడు.

విశేషం: ఈ పద్యంలో తిక్కన మహాకవి ఉత్తరుడి నిగూఢమైన మనోభావాన్ని చిత్రించాడు. ఉత్తరుడికి తాను రాజకుమారుడిని అనే ఆత్మాభిమానం ఉన్నది. అందుకే ఆతడు శవాకారంగా ఉన్న ఆయుధాల కట్టను విప్పడానికి వెనుకాడాడు. అంతేగాక, తనను రాజకుమారుడు అని కూడా చూడకుండా ఆ నీచపు పని చేయుమంటావా? అని అర్జునుడితో అన్నాడు. కనుకనే అర్జునుడు, ఆ కట్ట శవం కాదనీ, ఆయుధాల మోపే అనీ, తనమాట నమ్ముమనీ అంటాడు. అయినా ఉత్తరుడి మనస్సులో ఏదో అనుమానం ఉన్నది. కనుకనే అర్జునుడు 'జమ్మి వెసం బ్రాకి' - అంటే, ఉత్తరుడు, 'అలసత'తో (నిదానంగా) చెట్టు ఎక్కాడు. దీనివలన, అర్జునుడు చెప్పినపని చేయటం ఉత్తరుడికి ఇష్టంలేదని తేలింది. కాని, ఆతడికి వేరేదారి లేదు. నిస్సహాయస్థితిలో ఆతడు చెట్టెక్కాడు. ఈ పరిస్థితిలో ఇది చాలా సూక్ష్మమైన మనోభావం. దీనిని మహాకవి తిక్కన 'అలసత నెక్కెన్' అనే ప్రయోగంలో సూచించాడు.

2. అందిమ్ము- అంది+ఇమ్ము; క్త్వార్థ కేకార సంధి కొందరికి సమ్మతం కాదు (బాలవ్యాకరణం). కాని ప్రౌఢవ్యాకరణం ఇప్రత్యయాంతావ్యయానికి సంధి కనపడుతున్నదని ఈ భారత ప్రయోగాన్నే ఉదాహరించింది. కవిసంశయకర్త అయిన అడిదము సూరకవి ఇటువంటి ప్రయోగాలను మరికొన్నింటిని చూపించాడు. కొందరు 'అందించు' అనే ధాతులపల్లవంమీద అందిమ్ము అనే రూపం ఏర్పడుతుందని చెప్పారు.

వ. ఇ ట్లుత్తరుండు సమారూఢ శమీవృక్షుం డగుటయు, నరదంబు పయి నిలుచుండి పాండవమధ్యముండు 'వేవేగ విడువు' మనవుడు నతండు నాయుధ సంచయ బంధం బెడలించిన. 113

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఉత్తరుండు; సమారూఢ= ఎక్కబడిన; శమీవృక్షుండు= జమ్మిచెట్టు కలవాడు; అగుటయున్; పాండవ మధ్యముండు= అర్జునుడు; అరదంబు పయిన్= రథంమీద; నిలుచుండి= నిలువబడి; వేవేగన్= త్వరగా; విడువుము= విడదీయుము; అనవుడున్= అనగా; అతండున్= ఉత్తరుడు; ఆయుధ= ఆయుధాల యొక్క; సంచయంబు= సమూహం యొక్క (కట్టయొక్క); బంధంబు= తాడుముడిని; ఎడలించినన్= విప్పగా.

తాత్పర్యం: ఉత్తరుడు పై విధంగా జమ్మిచెట్టు ఎక్కాడు. అర్జునుడు రథం మీద నిలుచుండి, 'త్వరత్వరగా కట్ట విప్పుము' అని అన్నాడు. ఉత్తరుడు ఆ మోపు విప్పగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. మెఱసి యుదయించు గ్రహముల । తఱచు ప్రభలఁ గ్రేణిసేసి దశదిశలం గ్రి
క్కిఱిసి వెడలె నా, విండ్లన్ । మెఱుఁగులు, నృపతనయు దృష్టులు మిఱుమిట్లు గొనన్. 114

ప్రతిపదార్థం: మెఱసి= మెరుస్తూ; ఉదయించు గ్రహముల= ఉదయించే గ్రహాలయొక్క; తఱచు= దట్టమైన; ప్రభలన్= వెలుగులను; క్రేణి+చేసి= తిరస్కరించి; దశదిశలన్= పది దిక్కులలో; క్రిక్కిఱిసి= పిక్కటిల్లి; నృపతనయు= ఉత్తరుడి యొక్క; దృష్టులు= చూపులు; మిఱుమిట్లు+కొనన్= కన్నులు మిక్కిలి చెదిరేటట్లు; ఆ విండ్లన్= ఆ ధనుస్సుల నుండి; మెఱుఁగులు వెడలెన్= కాంతులు వచ్చాయి.

తాత్పర్యం: ఉదయించేటప్పటి గ్రహాల నిబిడమైన కాంతులను మించిన కాంతులు పదిదిక్కులలో వ్యాపించి, ఉత్తరుడి చూపులను చెదరగొట్టుతూ ఆ విండ్లనుండి వెలువడ్డాయి.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. అట్టియెడ నయ్యాయుధంబులు. 115

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో (ఉత్తరుడికి మిరుమిట్లు గొలుపుతూ); ఆ+ఆయుధంబులు= కట్ట విప్పగా కనపడిన ఆ ఆయుధాలు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో ఆ ఆయుధాలు.

క. పెనుబాముల చందంబున । నునికికి భయమంది వడఁకు నుర్వీశసుతుం
గని తగుమాటలఁ గుంతీ । తనయుఁడు వెఱ వాపుటయు, నతం డచలితుఁడై. 116

ప్రతిపదార్థం: పెను+పాముల చందంబునన్= పెద్దపెద్ద పాముల వలె; ఉనికికిన్= ఉండేదానికి (ఉండడం వలన); భయము+అంది= భయపడి; వడఁకు= వణకిపోతూ ఉన్న; ఉర్వీశసుతున్= రాకుమారుడైన ఉత్తరుడిని; కని= చూచి; కుంతీ తనయుఁడు= అర్జునుడు; తగు మాటలన్= భయాన్ని పోగొట్టేదానికి తగిన మాటలతో; వెఱ= భయాన్ని; పాపుటయున్= పోగొట్టగా; అతండు= ఉత్తరుడు; అచలితుఁడు+ఐ= చలించనివాడై (ధైర్యం గలవాడై).

తాత్పర్యం: ఉత్తరుడి చూపులకు ఆయుధాలు పెద్దపెద్ద పాములవలె కనపడటంతో, ఆతడు భయంతో వణికిపోయాడు. దానిని గమనించిన అర్జునుడు తగిన మాటలతో ఆతడి భయం పోగొట్టాడు. దానితో ఆతడు ధైర్యంతో. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. పొదుపు విరియందట్టి కనుంగొని నిరూపించి, 'సారథీ!' యని సవ్యసాచిం బిలిచి యిట్లనియె. 117

ప్రతిపదార్థం: పొదుపు= మోపు; విరియన్+తట్టి= కట్ట సళ్ళు పోయేదానికి తట్టుతూ విప్పి; కనుంగొని= చూచి; నిరూపించి= ఏర్పరచి; సారథీ!= రథాన్ని నడిపేవాడా!; అని; సవ్యసాచిన్= అర్జునుడిని; పిలిచి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఆయుధాల కట్టను విప్పి, చూచి, ఏర్పరచి తెలిసికొని, 'సారథీ!' అని బృహన్నలను పిలిచి ఉత్తరుడు ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: చెట్టు ఎక్కినా, తాను రథికుడను-అనే ఉత్తరుడు అనుకొంటున్నాడు. అందుకే బృహన్నలను, 'సారథీ!' అని పిలిచింది. అంటే ఉత్తరుడిలో రాజసభావం తగ్గలేదన్నమాట. 'సారథీ!' అన్న సంబోధనతోనే కవి హాస్యాన్ని చిందించాడు.

క. 'ఇది యొక చాపము విస్మయ । మొదవించుచుఁ గొండచిలువయొకొ నాఁ దగి యు
న్నది, ఖచిత కనక కమల స । ముదయద్యుతి సముపగూహనోజ్జ్వల మగుచున్. 118

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఇది (ఉత్తరుడికి, మిగిలిన ధనుస్సులలో ప్రత్యేకంగా కనపడినట్టిది); ఒక చాపము= (అన్నిటివలె ఉండనట్టి) ఒక ధనుస్సు; విస్మయము+ఒదవించుచున్= ఆశ్చర్యాన్ని గొలుపుతూ; కొండచిలువ+ఒకొ నాన్= కొండచిలువేమో అనే విధంగా; ఖచిత= పొదగబడ్డ; కనక కమల= బంగారు పద్మాలయొక్క; సముదయ= గుంపుయొక్క; ద్యుతి= కాంతియొక్క; సమ్+ఉపగూహన= ఎక్కువైన ఆవరణంతో; ఉజ్జ్వలము+అగుచున్= మిక్కిలి ప్రకాశిస్తూ; తగి+ఉన్నది= గొప్పగా ఉన్నది.

తాత్పర్యం: 'ఈ విల్లు (మిగిలిన విండ్లలో ప్రత్యేకంగా ఉన్నది) ఆశ్చర్యాన్ని కలిగిస్తూ, కొండచిలువవలె ఉన్నది. దీనిమీద బంగారు పద్మాలు పొదగబడ్డాయి. ఆ విల్లు కాంతి అంతటా క్రమ్ముతూ ఉన్నది.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

వ. దీనిం బాండవులయం దెవ్వరు ధరియింతు?' రని మఱియు బహు విధంబులగు నాయుధంబు లుపలక్షించి వేఱు వేఱ వాని చందంబు లుపన్యసించి, 'యివి యెవ్వ రెవ్వరి' వని యడిగిన నర్జునుం డిట్లనియె.119

ప్రతిపదార్థం: పాండవులయందున్= పాండవులలో; దీనిన్= ఈ చాపాన్ని; ఏ+వారు= ఎవరు; ధరియింతురు?= తాలుస్తారు; అని= అని అడిగి; మఱియు; బహువిధంబులు+అగు= పెక్కురకాలైన; ఆయుధంబులు= ఆయుధాలను; ఉపలక్షించి= బాగా పరిశీలించి చూచి; వేఱువేఱన్= విడివిడిగా; వాని= ఆ ఆయుధాల యొక్క; చందంబులు= విధములు; ఉపన్యసించి= వర్ణించిచెప్పి; ఇవి= ఈ ఆయుధాలు; ఎవ్వరివి+ఎవ్వరివి+అని= ఎవ్వరెవ్వరివని; అడిగినన్= అడుగగా; అర్జునుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: (కొండచిలువవలె ఉండే) ఈ వింటిని పాండవులలో ఎవరు ఉపయోగిస్తారు?' అని ఉత్తరుడు అడిగాడు. ఇంకా ఆ చెట్టుమీద ఉన్న ఎన్నో ఇతర ఆయుధాలను చూచి, వేరువేరుగా ఆ ఆయుధాలను గూర్చి వివరించి, వీటి నన్నిటినీ ఎవరెవరు ధరిస్తారో చెప్పుమని ఉత్తరుడు అడుగగా, దానికి అర్జునుడు ఇట్లా చెప్పాడు.

**తే. 'తొలుత నీవు న న్నడిగిన దొడ్డ విల్లు । గాండివము, ఫల్గునున కేడుగడయు నదియ;
సమరమున దేవదానవ సమితినైన । గెలుచు నశ్రమమున దానివలన నతఁడు. 120**

ప్రతిపదార్థం: తొలుతన్= మొట్టమొదట; ఈవు= నీవు; నన్నున్= నన్ను; అడిగిన= అడిగినట్టి; దొడ్డవిల్లు= పెద్దవిల్లు; గాండివము= గాండీవం అనే పేరుగల ధనుస్సు; అది+అ= అదే; ఫల్గునునకున్= అర్జునుడికి; ఏడుగడయున్= ఆధారం (రక్షణ); దానివలనన్= ఆ ధనుస్సు వలననే; అతఁడు= అర్జునుడు; సమరమునన్= యుద్ధంలో; దేవ= దేవతలయొక్క; దానవ= రాక్షసులయొక్క; సమితిన్+ఐనన్= సమూహాన్ని అయినా; అశ్రమమునన్= శ్రమలేకుండా (తేలికగా); గెలుచున్= గెలుస్తాడు.

తాత్పర్యం: 'మొట్టమొదట నీవు నన్ను అడిగిన ఆ ధనుస్సు గాండీవం. అదే అర్జునుడికి ఆధారం. అతడు దాని ప్రభావంతోనే దేవ, దానవ సమూహాలను కూడా అలవోకగా జయిస్తాడు.

విశేషం: ఏడుగడ= (ఏడు, కడ) ఏడు విధాలైన దిక్కు. 1. గురువు, 2. తల్లి, 3. తండ్రి, 4. పురుషుడు, 5. విద్య, 6. దైవం, 7. దాత.

క. ఆద్యపురుషోపలాలిత । ముద్ద్యోతిత రోచిరుద్గమోగ్రం బరి ని
ర్భేద్యము దివ్యజనన మన । వద్యం బిది కార్ముకైక వరము గుమారా! 121

ప్రతిపదార్థం: కుమారా!= ఓ ఉత్తరకుమారా!; ఇది= ఈ గాండీవం అనే పేరుగల విల్లు; ఆద్యపురుష+ఉపలాలితము= పూర్వులచేత (బ్రహ్మ మొదలైన వారిచేత) ధరించబడిందీ; ఉద్ద్యోతిత రోచిన్+ఉద్గమ+ఉగ్రంబు= మిక్కిలి ప్రకాశించే కాంతుల యొక్క ప్రసారంతో భయాన్ని కలిగించేదీ; అరి= శత్రువులకు; నిర్భేద్యము= విరుగగొట్టటానికి వీలుకానిదీ; దివ్యజననము= దివ్యమైన (మహిమతో కూడిన) పుట్టుక కలదీ (అగ్నిలో పుట్టింది); న+అవద్యంబు= నిందించరానిది (దోషం లేనిది); కార్ముక+ఏకవరము= ధనుస్సులలో సాటిలేని మేటి.

తాత్పర్యం: ఉత్తరకుమారా! ఈ గాండీవాన్ని పూర్వమహాపురుషులైన బ్రహ్మ మొదలైన వాళ్ళు ధరించారు. ఆ వింటి కాంతులు ఎంతో భయంకరమయినవి. ఎంతటి శత్రువులైనా, దానిని విరుగగొట్టలేరు. దివ్యమైన పుట్టుక కలది, ఏ లోపం లేనట్టిది. ధనుస్సులన్నింటిలో ఇది ఎంతో శ్రేష్ఠమైనది.

వ. ఇమ్మహనీయ చాపంబు బ్రహ్మ శతసహస్ర వర్షంబులు, ప్రజాపతి చతుష్షష్టి సహస్ర వర్షంబులు, నింద్రుండు పంచాశీతి హాయనంబులు, సోముండు పంచశతాబ్దంబులు, వరుణుండు శతశరత్సమితియుఁ గ్రమంబున ధరియించిరి; వరుణుచేత నగ్నిదేవుండు వేడుకపడి పుచ్చుకొని పదంపడి ఖాండవ దహనంబున నద్భుత కర్మంబునకు మెచ్చి వివ్వచ్చున కిచ్చె; నతండును నఱువదేనేండ్లు ధరియింపంగలవా; డిట్లిది త్రిలోక పూజ్యమహిమ నొప్పుచుండు. 122

ప్రతిపదార్థం: ఈ+మహనీయ చాపంబు= ఈ గొప్పదైన ధనుస్సు; బ్రహ్మ; శతసహస్రవర్షంబులు= లక్షయేండ్లు; ప్రజాపతి; చతుష్షష్టి= అరవైనాలుగు; సహస్ర వర్షంబులున్= వేల యేండ్లున్నూ; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; పంచాశీతిహాయనంబులు= ఎనభైఐదు ఏండ్లు; సోముండు= చంద్రుడు; పంచశతాబ్దంబులు= ఐదువందల యేండ్లు; వరుణుండు; శతశరత్= నూరు సంవత్సరాల యొక్క; సమితియున్= సమూహం; క్రమంబునన్= వరుసగా; ధరియించిరి= ధరించారు; అగ్నిదేవుండు= అగ్ని; వేడుకపడి= ముచ్చటపడి; వరుణుచేతన్= వరుణదేవుడి నుండి; పుచ్చుకొని= తీసికొని; పదంపడి= తరువాత; ఖాండవ దహనంబునన్= ఖాండవవనాన్ని కాల్చటంలో (చూపిన); అద్భుత కర్మంబునకున్= ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించిన పనికి; మెచ్చి= ప్రశంసించి; వివ్వచ్చునకున్+ఇచ్చెన్= అర్జునుడికి ఇచ్చాడు; అతండును= ఆ అర్జునుడు కూడా; అఱువది+ఏను+ఏండ్లు= అరవై అయిదేండ్లు; ధరియింపన్+కలవాఁడు= తాల్చగలుగుతాడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఇది= గాండీవం; త్రిలోక పూజ్యమహిమన్= మూడులోకాల్లో పూజించదగిన మహిమతో; ఒప్పుచున్+ఉండున్= ప్రకాశిస్తూ ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: ఉత్తరకుమారా! ఈ గాండీవాన్ని బ్రహ్మ లక్షసంవత్సరాలు ధరించాడు. ఆ తరువాత ప్రజాపతి అరవైనాలుగు వేల సంవత్సరాలూ, ఇంద్రుడూ ఎనభైఐదేండ్లు, చంద్రుడు ఐదువందల సంవత్సరాలు, వరుణుడు నూరేండ్లు చేపట్టారు. గాండీవం యొక్క మహిమకు ఎంతో ఇష్టపడి, అగ్నిదేవుడు వరుణదేవుడి దగ్గర నుండి దానిని తీసికొన్నాడు. ఖాండవవనాన్ని కాల్చే సమయంలో అర్జునుడి శౌర్యానికి మెచ్చి, అగ్ని ఆ వింటిని అతడికి కానుకగా ఇచ్చాడు. అట్లాంటి ఈ గాండీవాన్ని అర్జునుడు అరవైఐదేండ్లు ధరిస్తాడు. ఈవిధంగా, ఈ గాండీవం ముల్లోకాలలో పూజింపదగిన మహిమతో ప్రకాశిస్తూ ఉన్నది.

విశేషం: చివరకు అర్జునుడు అగ్నిదేవుడి ఆజ్ఞతో గాండీవాన్ని సముద్రంలో విడుస్తాడు.

సీ. నీలోత్పలచ్ఛాయ నెరసి సౌవర్ణ వృ। షావళి నొప్పు బాణాసనంబుఁ,
దాళప్రమాణ సుందరమునై భర్మశా। ఖామృగాంచితమగు కార్ముకంబుఁ,
దీవ్రకృశాను సందీప్తాకృతియుఁ గన। త్కనక మత్స్యంబులుఁ గలుగు ధనువుఁ,
మెఱుఁగారు సారంబు మెఱయు కాంచనమయూ। రముల శోభిల్లు చాపమును వరుసఁ

ఆ. బాండవాగ్రజుండుఁ, బవనపుత్త్రుఁడు, నకు। లుండుఁ దదనుసంభవుండుఁ బట్టు
నవి కుమార! య గ్గవాజిన కోశము। హాశరంబు పార్థునదియ చూవె! 123

ప్రతిపదార్థం: నీల+ఉత్పల+ఛాయ= నల్ల కలువల యొక్క కాంతితో; నెరసి= ఒప్పి; సౌవర్ణవృష+ఆవళిన్+ఒప్పు= బంగారుతో చేయబడ్డ ఎద్దుల సమూహంతో ప్రకాశించే; బాణ+ఆసనంబున్= విల్లును (ధర్మజుడిది); తాళప్రమాణ= తాటిచెట్టంత పొడుగ్గా ఉండి; సుందరమున్+ఐ= సుందరంగా ఉన్న; భర్మ, శాఖామృగ+అంచితము+అగు= బంగారు కోతులతో ప్రకాశించే; కార్ముకంబున్= ధనుస్సు (భీముడిది); తీవ్ర= తీవ్రమైన (మండుతూ ఉండే); కృశాను= అగ్నివలె; సందీప్త+ఆకృతియున్= ప్రకాశించే ఆకారమూ; కనత్= శోభిల్లుతున్న; కనకమత్స్యంబులున్ కలుగు ధనువున్= బంగారు చేపలు చెక్కిన విల్లు (నకులుడిది); మెఱుఁగారు, సారంబు= వన్నెకెక్కిన గట్టితనం; మెఱయు= మెరుస్తూఉన్న; కాంచన= బంగారుతో చేసిన; మయూరములన్= నెమళ్ళతోనూ; శోభిల్లు= వెలుగొందే; చాపమును= విల్లు (సహదేవుడిది); వరుసన్= క్రమంగా; పాండవ+అగ్రజుండు= పాండవులలో పెద్దవాడైన ధర్మరాజూ; పవనపుత్రుఁడు= వాయుకుమారుడైన భీముడూ; నకులుండు= నకులుడు; తద్= ఆ నకులుడి యొక్క; అను= అనుసరించి; సంభవుండు= పుట్టినవాడైన (తమ్ముడు) సహదేవుడూ; పట్టునవి= ధరించేవి; కుమార!= ఓ ఉత్తరకుమారా!; ఆ+గో+అజినకోశ= (ఆ+గవాజినకోశ) ఆ ఎద్దుయొక్క తోలు ఒరలోనున్న; మహాశరంబు= గొప్పదైన బాణం; పార్థ+అది+అ చూవె= అర్జునుడిదే చూడు!

తాత్పర్యం: బంగారు ఎద్దులను అందంగా చెక్కిన, నల్లకలువల కాంతులతో ప్రకాశించే ధనుస్సును ధర్మరాజు ధరిస్తాడు. తాటిచెట్టంత పొడుగ్గా ఉండి, బంగారు కోతులు చెక్కబడిన వింటిని భీమసేనుడు ఉపయోగిస్తాడు. అగ్నివలె వెలుగుతూ, బంగారు చేపలు పొదిగిన వింటిని నకులుడు చేపడతాడు. బంగారు నెమళ్ళతో చాలా గట్టిగా ఉన్న ధనుస్సును సహదేవుడు ధరిస్తాడు.ఎద్దుతోలు ఒరలో ఉన్న ఆ పెద్దబాణం అర్జునుడిది!

విశేషం: వీరులు వారివారి ధనుస్సుల మీద తమ ఇష్టాలను బట్టి (మనస్తత్త్వాన్ని బట్టి) కొన్ని గుర్తులను నిలుపుకొంటారు. అంతేకాక ధనుస్సులమీద, బాణాలమీద వీరుల పేర్లుకూడా చెక్కుతారు. వృషభం ధర్మానికి గుర్తు. ధర్మానికి మారుపేరైన ధర్మరాజు అందుకే తన ధనుస్సుమీద వృషభాలను చిత్రించుకొన్నాడు. భీముడు ఉద్రేకస్వభావం కలవాడు. పైగా ఉన్నతమైన ఆకారం కలవాడు. అవసరాన్నిబట్టి చెట్లతోనే యుద్ధం చేస్తాడు. అందుకే ఆతడి ధనుస్సు తాటిచెట్టంత ఉన్నది. ఆంజనేయుడు, భీముడూ-ఇద్దరూ వాయుపుత్రులే. అందుకే కోతులను మమకారంతో తన ధనుస్సు మీద నిలుపుకొన్నాడు. నకులుడు చాలా చురుకైనవాడు. ఎక్కువ చలనశీలం కలవాడు. కనుకనే సంపత్కరాలైన చేపల్ని తన ధనుస్సుమీద చిత్రించుకొన్నాడు. సహదేవుడు చాలా కోమలమైన వాడు. అందమైనవాడు. అందుకే నెమళ్ళను ఇష్టంగా తన వింటిపైన అలంకరించాడు. అర్జునుడి గాండీవం మీద బంగారు పద్మాలు చెక్కబడ్డాయి. పద్మం సౌభాగ్యానికీ, దైవత్వానికీ చిహ్నం. కృష్ణ భక్తుడైన అర్జునుడికి పద్మాలు చెక్కిన గాండీవం తగింది. పద్మం లక్ష్మికి, విష్ణువుకు సంబంధించింది. అందుకే మహావీరులు, ధర్మ స్వరూపులు అయిన పాండవులు తమతమ విండ్లను వారి మనఃప్రవృత్తులను బట్టి అలంకరించుకొన్నారు.

క. ఎద్దెసలం దనరుచులు స । ముద్దీప్తము లగుచునుండ, నుజ్జ్వల మగు న
యుద్దండ గదాదండము । పెద్దయు నెడ మెచ్చి పట్టు భీముఁడు పోరన్.' **124**

ప్రతిపదార్థం: ఏ+దెసలన్= అన్ని దిక్కులలో; తన= తనయొక్క; రుచులు= వెలుగులు; సమ్+ఉత్+ దీప్తములు+అగుచున్+ ఉండన్= బాగా ప్రకాశిస్తూ ఉండగా; ఉజ్జ్వలము+అగు= కాంతిమంతమైన; ఆ+ఉద్దండ గదాదండము= ఆ గొప్పదైన గద; భీముఁడు= భీమసేనుడు; పెద్దయున్= ఎక్కువగా; ఎడ= మనస్సులో; మెచ్చి= ఇష్టపడి; పోరన్= యుద్ధంలో; పట్టున్= ధరిస్తాడు.

తాత్పర్యం: తన కాంతులు అన్నిదిక్కులలో వ్యాపిస్తూ ఉండగా, అమితంగా ప్రకాశించే ఆ గదాదండాన్ని భీముడు ఎంతో ఇష్టపడి చేపట్టుతాడు.'

అర్జునుఁ డుత్తరునకుఁ ద న్నెఱింగించుట (సం. 4-39-1)

వ. అనిచెప్పి మఱియు బాణ కృపాణ తనుత్రాణాదు లగు వివిధ సాధనంబులు వేఱువేఱ నిరూపించి గ్రక్కున నెఱింగించె; నప్పుడు మూఢాత్ముండగు నయ్యుత్తరుండు పాండవోత్తము నెఱుంగమి నిట్లనియె. **125**

ప్రతిపదార్థం: అని, చెప్పి; మఱియున్= ఇంకా; బాణ= బాణాలు; కృపాణ= కత్తులు; తనుత్రాణ= కవచాలు (శరీరాన్ని రక్షించేవి); ఆదులు+అగు= మొదలైనవి; వివిధ సాధనంబులు= పలురకాలైన యుద్ధ పరికరాలను; వేఱు, వేఱు+అ= విడివిడిగా; నిరూపించి= ఏర్పరచి (తెలిసేటట్లు చేసి); గ్రక్కునన్= తొందరగా; ఎఱింగించెన్= పరిచయం చేశాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; మూఢ+ఆత్ముండు+అగు= మూర్ఖుడైన; ఆ+ఉత్తరుండు= ఆ ఉత్తరకుమారుడు; పాండవ+ఉత్తమున్= పాండవులలో శ్రేష్ఠుడైన అర్జునుడిని; ఎఱుంగమిన్= తెలియకపోవటం చేత; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా పలికాడు.

తాత్పర్యం: పాండవుల ఆయుధాల విషయాన్ని అర్జునుడు ఉత్తరుడికి చెప్పి, ఇంకా అమ్ములు, కత్తులు, కవచాలు మొదలైన వాటిని విడివిడిగా తొందర తొందరగా వివరించాడు. ఇంత చెప్పినా కానీ, మూర్ఖుడైన ఆ ఉత్తరుడు అర్జునుడిని తెలిసికొనలేక, అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'ఈ యెడ ని ట్లిమ్మహనీ । యాయుధములు పెట్టి యెచటి కరిగిరి మన కౌం
తేయులు బృహన్నలా! తగ । నీ యెఱిఁగిన యంతవట్టు నిక్కము సెపుమా!' **126**

ప్రతిపదార్థం: బృహన్నలా!= ఓ బృహన్నలా!; మన కౌంతేయులు= కుంతీ కుమారులైన మన పాండవులు; ఈ+ఎడన్= ఈ చోట (ఈ జమ్మిచెట్టు మీద); ఇట్లు= ఈవిధంగా; ఈ+మహనీయ+ఆయుధములు= మహిమతో కూడిన ఈ ఆయుధాలు; పెట్టి= దాచిపెట్టి; ఎచటికిన్= ఎక్కడికి; అరిగిరి= వెళ్ళారు; తగన్= తగినట్లు; నీ+ఎఱిఁగిన+అంత వట్టు= నీకు తెలిసినంత వరకు; నిక్కము= నిజాన్ని; చెప్పుమా!= చెప్పుము.

తాత్పర్యం: 'బృహన్నలా! మహిమోపేతమైన ఈ ఆయుధాలను ఈచెట్టుమీద భద్రంగా దాచిపెట్టి మనపాండవులందరూ ఎక్కడికి పోయారో నీకు తెలిసినంతవరకు నిజం చెప్పవా?'

విశేషం: మన కౌంతేయులు- అనే మాటలో ఒక ఆత్మీయత ఉన్నది. అది ఎట్లా ఉన్నదో తరువాతి వచనంలో తెలుస్తుంది.

వ. అని సస్నేహంబును, సగౌరవంబును, సవిషాదంబునుంగా మఱియును. 127

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; సస్నేహంబును= స్నేహంతో కూడింది; సగౌరవంబును= గౌరవంతో కూడింది; సవిషాదంబునున్+ కాన్= దుఃఖంతో కూడినదిగా; మఱియును= ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఉత్తరుడు పైవిధంగా చెప్పి, పాండవులపై స్నేహంతో, గౌరవంతో, దుఃఖంతో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: స్నేహం, గౌరవం, విచారం అనేవి ఉత్తరుడి మనస్సులో కలిగాయి. ఈ విషయం ఇంకా వివరంగా ముందు పద్యాలలో కనిపిస్తుంది.

క. 'ఏ నమ్మహానుభావుల । మేనల్లుఁడ; వార లార్యమిత్రులు, శత్రు
క్ష్మా నాయక గర్వ తమో । భానులు, బంధుహిత కార్య పరతంత్రాత్ముల్. 128

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; ఆ+మహానుభావుల= ఆ మహాత్ములయొక్క; మేన+అల్లుఁడన్= మేనల్లుడిని; వారలు= గొప్పవారైన ఆ పాండవులు; ఆర్య= పూజ్యులైన; మిత్రులు= స్నేహితులు; శత్రు= శత్రువులైన; క్ష్మానాయక= రాజులయొక్క; గర్వ= అహంకారం అనే; తమోభానులు= కారుచీకటికి సూర్యులు (అహంకారం నల్లటిది అనీ, కనుక చీకటితో పోల్చి, దాన్ని పోగొట్టే సూర్యులు పాండవులు అని భావం); బంధు= చుట్టాలకు; హిత= మేలుచేసే; కార్య= పనులలో; పరతంత్ర= నిమగ్నమైన; ఆత్ముల్= మనస్సులు గలవాళ్లు.

తాత్పర్యం: 'మహానుభావులైన పాండవులకు నేను మేనల్లుడిని. వాళ్ళు నాకు పూజ్యులైన మిత్రులు. శత్రురాజుల గర్వం అనే చీకటిని పోగొట్టే సూర్యులవంటివారైన ఆ పాండవులు బంధువులకు మేలు చేసేవారు.

విశేషం: ఉత్తరుడు పాండవులకు తాను మేనల్లుడిని అని చెప్పుకొనటంలో చుట్టరికపు సంబంధమైన స్నేహం, ఆర్యమిత్రులు- అని చెప్పుకొనటంలో వారిపై ఆతడికి ఉన్న అపారమైన గౌరవభావం కనిపిస్తాయి. ఉత్తరుడికి పాండవులను గురించిన విషాదభావం ముందు పద్యాలలో స్పష్టమవుతుంది.

తే. అయ్యుధిష్ఠిరుఁ డెచ్చట నడఁగి యున్న । వాఁడొ? భీముని పార్థుని వర్తనంబు
లెయ్యెడల నేమి చందంబులయ్యె? నక్క । టా విధాతృండ! కవ లెందు దాఁగి రొక్కొ? 129

ప్రతిపదార్థం: ఆ+యుధిష్ఠిరుఁడు= ఆ ధర్మరాజు; ఎచ్చటన్= ఎక్కడ; అఁడగి+ఉన్నవాఁడొ= అణగిఉన్నాడో (దాగినాడో); భీముని= భీమునియొక్క; పార్థుని= అర్జునుడియొక్క; వర్తనంబులు= నడవడికలు; ఏ+ఎడలన్= ఎక్కడ; ఏమి చందంబులు+అయ్యెన్= ఎట్లా ఉన్నాయో; అక్కటా!= అయ్యో!; విధాతృండ!= హతవిధీ!; కవలు= నకులుడు, సహదేవుడు; ఎందున్= ఎక్కడ; దాఁగిరి+ఒక్కొ?= దాగినారో కదా?

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఎక్కడ ఒదిగినాడో, భీముడు, అర్జునుడు ఎట్లా ఉన్నారో, అయ్యో దైవమా! నకులుడూ, సహదేవుడూ ఎక్కడ మరుగుపడి ఉన్నారో కదా!

క. భూపాల వల్లభాజన । దీపిక యనఁ జాలు ద్రౌపదికి నెయ్యెడలం
దేపాటులు వాటిల్లెనొ? । కాపురుషులవలన నిట్టి కాఱియ పుట్టెన్. 130

ప్రతిపదార్థం: భూపాల= రాజులయొక్క; వల్లభాజన= భార్యల (రాణుల) సమూహానికి; దీపిక= దీపంవంటిది; అనన్+చాలు= అని చెప్పదగినట్టి; ద్రౌపదికిన్= ద్రుపదరాజు కూతురైన ద్రౌపదీదేవికి; ఏ+ఎడల+అందున్= ఏ చోట్లలో; ఏ పాటులు= ఏ చిక్కులు (కష్టాలు); పాటిల్లెనొ?= కలిగినాయో?; కాపురుషుల వలనన్= దుష్టులైన కౌరవులవలన; ఇట్టి= ఇటువంటి; కాఱియ పుట్టెన్= కష్టం వచ్చింది.

తాత్పర్యం: లోకంలో మహారాణులందరికీ దీపం వంటి ద్రౌపదికి ఎక్కడ ఎటువంటి చిక్కులు వచ్చాయో? ఆమెకు దుష్టులైన ఆ కౌరవుల వలననే ఇటువంటి ఆపద వచ్చింది.

క. కపట ద్యూత మొనర్చిన । నృపతియు దుర్యోధనాది నీచుల వలఁ బా
ఱి పడియెఁ గడుఁ బెక్కిడుమల । రిపుమర్దన వీర్యభుజ గరిష్ఠుం డయ్యున్. 131

ప్రతిపదార్థం: కపట= మోసంతో కూడిన; ద్యూతము+ఒనర్చినన్= జూదాన్ని ఆడటం వలన; నృపతియున్= రాజైన ధర్మరాజు కూడా; రిపు= శత్రువులయొక్క; మర్దన= మర్దనంగల; వీర్య= పరాక్రమంచేత; భుజ= భుజబలంచేత; గరిష్ఠుండు+అయ్యున్= గొప్పవాడైనా (సమర్థుడైనా); దుర్యోధన+ఆది= దుర్యోధనుడు మొదలైన; నీచుల= నీచులయొక్క; వలన్= వలలో; పాఱి= చిక్కుకొని; కడున్= మిక్కిలి; పెక్కు= అనేకరకాలైన; ఇడుమలన్+పడియెన్= కష్టాలు పడ్డాడు.

తాత్పర్యం: శత్రువులను నాశనం చేసే సామర్థ్యం ఉండీ కూడా రాజైన ధర్మరాజు, దుర్యోధనుడు మొదలైన నీచుల వలలో పడి, మాయాద్యూతాన్ని ఆడి, ఓడి, ఇన్ని కష్టాలు పడ్డాడు.

క. వినఁబడ రెచ్చోటను దమ । వినుత మహీరాజ్య మహిమ విడిచి చనుట, నే
మని వినియెదనో నీచే?' ననుడు నతం డిట్టులనియె నాతని తోడన్. 132

ప్రతిపదార్థం: (పాండవులు-అని అనుకోవాలి) తమ= తమయొక్క; వినుత= నుతించబడిన (పేరుకెక్కిన); మహీరాజ్య= పృథివీసామ్రాజ్యంయొక్క; మహిమ= వైభవాన్ని; విడిచి= త్యజించి; (వదలిపెట్టి); చనుటన్= (అడవులకు) వెళ్ళటం వలన; ఏ+చోటను= ఏచోట్లో కూడా (ఎక్కడా గానీ); వినఁబడరు= వినబడటం లేదు. (తెలియటం లేదు); నీచేన్= (ఇప్పుడు) నీవలన; ఏమి+అని= వారిని గూర్చి ఏ మాటను; వినియెదనో= వింటానో కదా!; (అని) అనుడున్= ఉత్తరుడు అనగా; అతండు= ఆ బృహన్నల రూపంలో ఉండే అర్జునుడు; ఆతనితోడన్= ఆ ఉత్తరుడితో; ఇట్టులు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: సుప్రసిద్ధమయిన తమరాజ్య వైభవాన్ని వదలేసి, వెళ్ళిపోవడంతో, పాండవుల మాటే ఎక్కడా వినబడటం లేదు. ఇప్పుడు నీవలన వాళ్లను గురించి ఏమాట వింటానో?' అని ఉత్తరుడు అన్నదానికి, అర్జునుడు ఉత్తరుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: పై పద్యాలలో ఉత్తరుడికి పాండవులమీదా, ద్రౌపదిమీదా ఉన్న నిజమైన ఆవేదనా, ఆదుర్దా కనిపిస్తాయి.

వ. 'వారలకు వగవ వలవదు; విధివశంబున వచ్చిన యాపదకు నోర్చి బాసతప్పక తారును బాంచాలియు నొక్కటఁ బండ్రెండేండ్లు వనంబున వసియించి పదుమూఁడగునేఁ డజ్ఞాతవాసంబు సలుప వలయుట నిట వచ్చి మనవీట నవ్యాపన్నులై యున్నవారు. వినుము వారి నెఱింగించెద. 133

ప్రతిపదార్థం: వారలకున్= పాండవులను గురించి; వగవ వలవదు= దుఃఖపడవద్దు; విధివశంబునన్= విధి (తలరాత) కారణంగా; వచ్చిన, ఆపదకున్= కలిగిన కష్టానికి; ఓర్చి= సహించి; బాస, తప్పక= చేసికొన్న ఒప్పందం పొల్లుపోకుండ; తారును= ఆ పాండవులున్నూ; పాంచాలియున్= ద్రౌపదికూడా; ఒక్కటన్= కలిసి; పం(డెండు+ఏండ్లు= పన్నెండేళ్ళు; వనంబున వసియించి= అడవులలో ఉండి; పదుమూఁడు+అగు+ఏఁడు= పదమూడవ ఏడు; అజ్ఞాతవాసంబు= రహస్యంగా నివసించటం; చలుపవలయుటన్= చేయాలి కనుక; ఇట వచ్చి= ఇక్కడకు వచ్చి; మన వీటన్= మన నగరంలో; అవ్యాపన్నులు+ఐ= ఆపద లేనివారై; ఉన్నవారు= ఉన్నారు; వారిని= పాండవులను; ఎఱింగించెదన్= తెలుపుతాను; వినుము.

తాత్పర్యం: (ఉత్తరకుమారా!) వాళ్ళను గురించి నీవు ఆలోచించవలసిన పనిలేదు. విధివశాత్తు కలిగిన కష్టాలను ఓర్చుకొని, తమ బాసను తప్పకుండా పాండవులూ, పాంచాలీ అడవులలో పన్నెండు సంవత్సరాలుండి, పదమూడో ఏడు అజ్ఞాతవాసాన్ని పూర్తి చేసికొనేందుకు ఇక్కడికే వచ్చి, మన నగరంలోనే ఏ అపాయం లేకుండా ఉన్నారు. వారెవరెవరో నీకు చెప్పుతాను; వినుము.

క. కంకుఁడు ధర్మసుతుఁడు; వల । లాంకుఁడు భీముండు; కవలు హయశిక్షక గో
కింకరులు; సెప్పఁ దొడఁగితి । నింకఁ గొఱఁత వెట్ట నేల? యే నర్జునుఁడన్. 134

ప్రతిపదార్థం: కంకుఁడు= కంకుభట్టు అనే పేరుతో ఉన్నవాడు; ధర్మసుతుఁడు= ధర్మరాజు; వలల+అంకుఁడు= వలలుడు అనే పేర ఉన్నవాడు; భీముండు= భీమసేనుడు; కవలు= నకులసహదేవులు; హయశిక్షక, గోకింకరులు= అశ్వాలను శిక్షించేవాడూ, గోవులను పాలించేవాడూ; చెప్పన్+తొడఁగితిన్= చెప్పటానికి పూనుకొన్నాను (కనుక); ఇంకన్= ఇంకా (దీని తర్వాత); కొఱఁత పెట్టన్= మిగిలించేది; ఏల?= ఎందుకు?; (ఇంత చెప్పాక దాచేది ఎందుకు అని అర్థం); ఏను= నేను; అర్జునుఁడన్= అర్జునుడిని.

తాత్పర్యం: కంకుభట్టు అనే పేరుతో ఉన్నవాడే ధర్మరాజు. వలలుడు అనే పేరుతో వంటలవాడుగా ఉన్నవాడే భీముడు. గుర్రాలను శిక్షిస్తూ, వాటిని కాపాడుతూ ఉన్నవాడే నకులుడు. గోవులను పాలించేవాడే సహదేవుడు. ఇంతెందుకు? నేనే అర్జునుడిని.

తే. అధిపనందన! మాలిని యనఁగఁ బరఁగు । కాంత ద్రౌపది; దానికై కాదె సింహ
బలునిఁ దమ్ముల గంధర్వపతులు సంపి । రనఁగఁ జంపె మహోగ్రత ననిలసుతుఁడు.' 135

ప్రతిపదార్థం: అధిపనందన!= రాకుమారుడవైన ఉత్తరకుమారా!; మాలిని+అనఁగన్= మాలిని అనబడుతూ; పరఁగుకాంత= ఉండే స్త్రీ; ద్రౌపది= ద్రుపదరాజు కూతురైన ద్రౌపది; దానికిన్+ఐ+కాదె= దానికొరకే కదా; (ఆమె కారణంగా); గంధర్వపతులు= ఆమె భర్తలైన గంధర్వులు; సింహబలునిన్= సింహంయొక్క బలంతో సమానం అయిన బలంఉన్న కీచకుడిని; తమ్ములన్= ఆ కీచకుడి తమ్ములను (ఉపకీచకులను); చంపిరి+అనఁగన్= చంపినారనే నెపంతో; అనిలసుతుఁడు= వాయువు కుమారుడైన భీముడు; మహా+ఉగ్రతన్= మహాఘోరంగా; చంపెన్= చంపాడు.

తాత్పర్యం: ఉత్తరకుమారా! మాలిని అనబడే ఆమె ద్రౌపది. ఆమె కారణంగానే భీమసేనుడు కీచకుడినీ, ఉపకీచకులనూ, మాలిని భర్తలైన గంధర్వులు చంపారనే మిషతో భయంకరంగా చంపాడు.'

వ. అనిన విని భూమింజయుండు సంభ్రమాశ్చర్య సంశయంబులు మనంబున ముప్పిరి గొనం దప్పక చూచి, సవ్యసాచికి వెండియు నిట్లనియె. 136

ప్రతిపదార్థం: అనినన్, విని= అనగా విని; భూమింజయుండు= ఉత్తరుడు; సంభ్రమ+ఆశ్చర్య+సంశయంబులు= తొట్రుపాటూ, అబ్బురం, సందేహాలూ; మనంబునన్= మనస్సులో; ముప్పిరి+కొనన్= పైమూడు భావాలూ పెనవేసికొని పోగా; తప్పకచూచి= అదే పనిగా కన్నులార్పకుండా చూచి; సవ్యసాచికిన్= అర్జునుడికి (రెండుచేతులతో బాణాలను వేసేవాడు); వెండియున్= మరలా; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు పాండవులనూ, ద్రౌపదినీ గురించి వివరించి చెప్పగా ఆ మాటలను విని ఉత్తరుడు తొట్రుపాటు, ఆశ్చర్యం, సందేహం- అనే ఈ మూడు మనోభావాలూ ముప్పేటగా తనలో పెనవేసికొనగా తదేకంగా చూచి ఆతడు తిరిగి అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ఊహించని ఒక విషయాన్ని హఠాత్తుగా విన్నప్పుడు సామాన్యులకు తొట్రుపాటు కలుగుతుంది. దానితోపాటు ఆశ్చర్యం కలుగుతుంది. ఇది నిజమా? అనే సందేహం ఆ తర్వాత కలుగుతుంది. ధీరులు దానిని నిగ్రహించుకొంటారు. అధీరులైన ఉత్తరుడివంటివాళ్ళు దానిని ఆంగికంగా చూపిస్తారు.

క. 'చిరకీర్తి ప్రియుఁడగు న । న్నరునకుఁ బది గలవు భవ్యనామములు మనో
హరముగ నవి సెపుమా యొం । డరయక యే నమ్మెదను బృహన్నల! నిన్నున్.' 137

ప్రతిపదార్థం: బృహన్నల!= ఓ బృహన్నలా!; చిర= శాశ్వతమైన; కీర్తి= కీర్తియందు; ప్రియుఁడు+అగు= ఆసక్తిగలవాడైన; ఆ+నరునకున్= ఆ అర్జునుడికి; భవ్య= శుభకరాలైన; నామములు= పేర్లు; పది+కలవు= పది ఉన్నాయి; ఒండు+అరయక= దేనినీ చూడకుండా (వెంటనే అని భావం); మనోహరముగన్= మనస్సును ఆకర్షించేటట్లు (అభిమానంతో, గౌరవంతో కూడిన భావం); అవి+ చెపుమా= వాటిని చెప్పుము; నిన్నున్= నిన్ను; ఏన్= నేను; నమ్మెదను= (అప్పుడు అర్జునుడివి అని) నమ్ముతాను.

తాత్పర్యం: శాశ్వతమైన కీర్తిని ఆశించే ఆ అర్జునుడికి పది పేర్లున్నాయి. ఆ పేర్లు మంగళకరాలైనట్టివి. నీవు వెంటనే వాటిని చెప్పితే అప్పుడు నేను దేన్నీ అనుమానించకుండా, నీవే అర్జునుడివి అని నమ్ముతాను. కనుక వాటిని చెప్పుము.

విశేషం: నలుగురు పాండవులనూ, ద్రౌపదినీ గురించి బృహన్నల వివరించి చెప్పినప్పటికీ ఎదుట ఉన్నవాడే అర్జునుడు అని ఉత్తరుడు గ్రహించుకోలేకపోయాడు. ఇది కేవలం ఉత్తరుడి అజ్ఞానమే. అందుకే, అర్జునుడికి ఉన్న పదిపేర్లనూ చెప్పుమని అడిగాడు. ఉత్తరుడికి బృహన్నలపై నమ్మకం కుదరలేదు. కారణం వికృతమైన ఆతడి రూపం.

వ. అనుటయు నతండు సస్మితాననుం డగుచు, 'నర్జునుండు, ఫల్గునుండు, పార్థుండు, కిరీటి, శ్వేతవాహనుండు, బీభత్సుండు, విజయుండు, జిష్ణుండు, సవ్యసాచి, ధనంజయుండు నను నివి పదియును నా పేళ్ళనవుడు, నుత్తరుండు పాండవమధ్యమున కిట్లనియె. 138

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= (ఉత్తరుడు పదిపేర్లను చెప్పుమని) అని అడుగగా; అతండు= అర్జునుడు; స+స్మిత= చిఱునవ్వుతో కూడిన; ఆననుండు+అగుచున్= ముఖం గలవాడై; అర్జునుండు; ఫల్గునుండు; పార్థుండు; కిరీటి; శ్వేతవాహనుండు; బీభత్సుండు; విజయుండు; జిష్ణుండు; సవ్యసాచి; ధనంజయుండు - అను ఇవి; పదియును= పదికూడా; నా పేళ్ళు= నా పేర్లు; అనవుడున్= అనగా విని; ఉత్తరుండు= ఉత్తరకుమారుడు; పాండవమధ్యమునకున్= అర్జునుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఉత్తరుడు అర్జునుడి పదిపేర్లనూ చెప్పుమనగానే, ఆతడు, చిరునవ్వుతో 'అర్జునుడూ, ఫల్గునుడూ, పార్థుడూ, కిరీటి, శ్వేతవాహనుడూ, బీభత్సుడూ, విజయుడూ, జిష్ణుడూ, సవ్యసాచి, ధనంజయుడూ అనే ఈ పదీ నా పేర్లు' అని చెప్పాడు. అప్పుడు ఉత్తరుడు అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'ఏమి కతంబున నిట్టీ । నామంబులు సంభవిల్లె నరునకు? నవి చే
తో మోదంబుగఁ జెప్పుము । నీమది తత్తద్విధంబు నిశ్చితమేనిన్.' 139

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= (నీవు చెప్పినట్లుగా); ఈ నామంబులు= ఈ పేర్లు; నరునకున్= అర్జునుడికి; ఏమి కతంబునన్= ఏమి కారణంగా; సంభవిల్లెన్?= వచ్చాయి?; నీ మదిన్= నీ మనస్సులో; తద్+తద్+విధంబు= ఆయా రీతి అంతా; నిశ్చితము+ఏనిన్= స్పష్టంగా (ఖచ్చితంగా) తెలిస్తే; అవి= ఆ విశేషాలు; చేతస్+మోదంబుగన్= మనస్సుకు సంతోషాన్ని కలగజేసేటట్లుగా; చెప్పుము= చెప్పవలసింది.

తాత్పర్యం: నీవు ఇంతకుముందు చెప్పిన పదిపేర్లూ అర్జునుడికి ఏకారణం వలన వచ్చాయో, నీకు ఖచ్చితంగా తెలిస్తే నాకు సంతోషాన్నిచ్చేటట్లుగా చెప్పుము.

విశేషం: ఇంతకుముందు, అర్జునుడికి పదిపేర్లు ఉన్నాయనీ, వాటిని చెప్పితే, నీవే అర్జునుడివి అని నమ్ముతానని ఉత్తరుడు అర్జునుడితో అన్నాడు. అందుకు ఆతడు తనకున్న పది పేళ్ళనూ చెప్పాడు. అయినా ఉత్తరుడికి నమ్మకం కలగలేదు. కనుకనే, ఆ పది పేర్లూ రావటానికి కారణం ఏమిటి? అని అర్జునుడిని అడిగాడు. ఇంకా అర్జునుడిని గుర్తించలేకపోవటం, కేవలం ఉత్తరుడి అమాయకత్వమే.

వ. అనుటయు 'నట్ల చేయుదు' నని యతం డిట్లనియె. 140

తాత్పర్యం: పదిపేళ్ళకూ కారణాన్ని అడిగిన ఉత్తరుడికి 'అట్లాగే చేస్తాను (చెప్పుతాను)' అని ఉత్తరుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ఈ క్రింది పద్యం నుండి వరుసగా 8 పద్యాలలో, ఉత్తరుడికి తన పదిపేర్లనూ, అవి వచ్చిన కారణాలనూ వివరిస్తాడు.

ఆ. 'ధరణి యెల్ల గెలిచి తగ ధనంబులు గొని । యునికి నే ధనంజయుండ నైతి;
నెట్టివారినైన నెదిరినఁ బోర జ । యంబు గొనుట విజయుఁ డండ్రు నన్ను. 141

ప్రతిపదార్థం: ధరణి+ఎల్లన్= భూమినంతటినీ; గెలిచి= జయించి; తగన్= తగిన విధంగా; (ఆయా రాజుల సంపదను బట్టి); ధనంబులు+కొని+ఉనికిన్= అన్ని రకాలైన ధనాలను గ్రహించి ఉండటంచేత; నేన్= నేను; ధనంజయుండన్+ఐతిన్=

ధనంజయుడు అనే పేరు కలవాడిని అయ్యాను; ఎట్టివారిన్+ఐనన్= ఎంత బలవంతులనైనా; ఎదిరినన్= పోరాడితే; పోరన్= యుద్ధంలో; జయంబు+కొనుటన్= జయాన్ని సాధించటం వలన; నన్నున్= నన్ను; విజయుఁడు= విజయుడు; అని; అంద్రు= అంటారు.

తాత్పర్యం: భూమినంతటినీ జయించి, ధనాన్ని పొందటంవలన నేను ధనంజయుడిని అయ్యాను. ఎంత బలవంతులు నన్ను ఎదిరించినా నేను యుద్ధంలో జయాన్ని సాధించటంతో, నన్ను అందరూ విజయుడు అని అంటారు.

తే. **తెలుపులగు వాహనములు నాతేర సమర । భూములం దెప్డు నియతిమైఁ బూన్కిఁ జేసి**
శ్వేతవాహన నామవిఖ్యాతి నాకు । సకలజన సమ్మతంబుగ సంభవించె. **142**

ప్రతిపదార్థం: సమర భూములందున్= యుద్ధంచేసే ప్రదేశాల్లో; ఎప్డున్= ఎల్లప్పుడూ; నా= నాయొక్క; తేరన్= తేరుకు (రథానికి); తెలుపులు+అగు= తెల్లనైన; వాహనములు= గుర్రాలు; నియతిమైన్= తప్పకుండా (నియమంగా); పూన్కిన్+చేసి= పూన్చటం వలన (కట్టటం వలన); నాకున్= నాకు; శ్వేతవాహన నామ విఖ్యాతి= శ్వేతవాహనుడు అనే పేరు గలవాడనే కీర్తి; సకలజన= సమస్త జనానికీ; సమ్మతంబుగన్= ఇష్టం అయ్యేటట్లు (ఒప్పుకోలుతో); సంభవించెన్= వచ్చింది.

తాత్పర్యం: యుద్ధరంగంలో నేను ఎల్లప్పుడూ నా రథానికి ఒక నియమంగా తెల్లటిగుర్రాలనే కట్టుతాను కనుక, అందరికీ సమ్మతంగా నాకు శ్వేతవాహనుడు అనేపేరు కలిగింది.

చ. **రవి యుదయించు నట్లు సమరంబున నా తలమీఁదఁ గాంతి మూ**
ర్తి వెలుఁగు నింద్రుఁ డిచ్చిన కిరీట మభేద్యమహోగ్ర సుస్థిర
త్వ విభవ రూఢిమై; జనులు దానన నన్నుఁ గిరీటి నామ సం
స్తవన విశేష పాత్రముగ సమ్మతిఁ జేసిరి మాత్స్యనందనా! **143**

ప్రతిపదార్థం: మాత్స్య= మత్స్యదేశానికి చెందిన రాజుయొక్క; నందనా!= కుమారా! (ఉత్తరకుమారా!); సమరంబునన్= యుద్ధంలో; నా= నాయొక్క; తలమీఁదన్= తలపైన; రవి= సూర్యుడు; ఉదయించునట్లు= పుట్టినట్లుగా; కాంతిమూర్తిన్= వెలుగురూపుతో; (సూర్యుడు ఉదయించేటప్పుడు పుట్టే అందమైన, ఆకర్షణీయమైన మంచి కాంతిరూపంతో అన్నమాట); ఇంద్రుఁడు= దేవేంద్రుడు; ఇచ్చిన కిరీటము= బహుమానంగా ఇచ్చిన కిరీటం; అభేద్య= భేదించరానిది (యుద్ధాల్లో శత్రువులచేత విరుగగొట్టరానిది); మహా+ఉగ్ర= ఎక్కువ భయంకరం అయిందీ; (ఆ కిరీట కాంతుల తీవ్రతకే కొందరు శత్రువులు మూర్ఛపోయి, మృతిచెందుతారు. అందుకే అది మహోగ్రం అయింది). సుస్థిరత్వ= మిక్కిలి దృఢమైనది (ఎట్లాంటి బాణాల తాకిడికీ అది కట్టుకదలదు - అని భావం); విభవ= పైన చెప్పిన అభేద్యం, ఉగ్రం, సుస్థిరం - అనే మూడురకాలైన వైభవంతో; రూఢిమైన్= పేరుకెక్కి; వెలుఁగున్= ప్రకాశిస్తుంది; జనులు= లోకంలో ఉన్న జనులు అందరూ; దానన్+అ= అందుకే; నన్నున్= నన్ను; కిరీటి= కిరీటి అనే; నామ= పేరుతో; సంస్తవన= స్తుతించేదానికి; విశేష= ఎక్కువైన; పాత్రముగన్= యోగ్యత ఉన్నవాడిగా (ప్రశంసకు అర్హుడినిగా); సమ్మతిన్+చేసిరి= అంగీకరించారు.

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడు (నా పరాక్రమానికి మెచ్చి) ఇచ్చిన కిరీటం యుద్ధంలో నా శిరస్సుమీద ప్రకాశిస్తూ ఉంటుంది. అది ఉదయించే సూర్యకాంతులతో నా తలమీద విరాజిల్లుతూ ఉంటుంది. ఆ కిరీటం అభేద్యం, భయంకరం, సుస్థిరం అయినట్టిది. అందుకే నన్ను లోకమంతా 'కిరీటి' అని కీర్తిస్తుంది.

తే. వీరులకుఁ జూడ బీభత్స విధము గలుగు । నట్టి కార్యంబు సేఁతకు నెట్టి సమర
భంగులను దడఁబడక బీభత్స సేయ; । దాన బీభత్సుఁ డను నభిధాన మయ్యె. 144

ప్రతిపదార్థం: ఎట్టి= ఎలాంటి చిక్కులతో కూడిన; సమరభంగులను= యుద్ధరీతులలో కూడా; వీరులకున్= వీరులైన వాళ్ళకు; చూడన్= చూడటానికి; బీభత్సవిధము= అసహ్యకరమైన పద్ధతి; కలుగునట్టి= కలిగేటటువంటి; కార్యంబు= పనిని; చేఁతకున్= చేసేదానికి; తడఁబడక= తత్తరపాటులేక; బీభత్స+చేయన్= బీభత్సాన్ని పుట్టించను; దానన్= దానివల్ల (నాకు); బీభత్సుఁ డు+అను= బీభత్సుడు అనే; అభిధానము+అయ్యెన్= పేరు కలిగింది.

తాత్పర్యం: ఎటువంటి చిక్కు సమస్యలతో కూడిన యుద్ధ సమయాలలోనూ తడబడకుండా, శత్రువీరులు ఏవగించుకొనే పనిని చేయను. కనుకనే బీభత్సుడు అనే పేరు నాకు వచ్చింది.

విశేషం: బీభత్సం చేయవలసినప్పుడు కూడా బీభత్సాన్ని సృష్టించకుండా, తత్తరపాటు లేకుండా యుద్ధం చేస్తాడు కనుక అర్జునుడికి బీభత్సుడు అనే పేరు వచ్చింది. ఈ పేరు దేవతలలో, మనుషులలో ప్రసిద్ధమైనది అని మూలం. తిక్కన 'దేవ మనుష్యేషు' అన్నదాన్ని తీసికొనలేదు.

క. భండనమున నిరుగేలను । గాండీవముఁ దివియ నేర్పు గలిగిన నందు
ద్దండ మగు సవ్యకరము ప్ర । చండతఁ బరఁగుదును సవ్యసాచి యనంగన్. 145

ప్రతిపదార్థం: భండనమునన్= యుద్ధంలో; ఇరు కేలను= రెండుచేతులతో; గాండీవమున్= గాండీవం అనే ధనుస్సును (అల్లె త్రాటిని); తివియన్= లాగేదానికి; నేర్పు+కలిగినన్= నైపుణ్యం ఉన్నా; అందున్= ఆ రెండు చేతులలోనూ; ఉద్దండమగు= మిక్కిలి బలంతో కూడిన (దృఢమైన); సవ్యకరము= ఎడమచేతి యొక్క; ప్రచండతన్= తీవ్రతవలన; సవ్యసాచి+అనంగన్+పరఁ గుదును= సవ్యసాచి అనే పేరుతో పిలవబడతాను.

తాత్పర్యం: యుద్ధంలో ఏ చేతితోనైనా అల్లెత్రాటిని లాగుతాను. కానీ ఆ లాగడంలో ఎడమచేయి వాటం తీవ్రంగా ఉంటుంది. కనుక నన్ను సవ్యసాచి అని అంటారు.

విశేషం: లోకంలో మామూలుగా కుడిచేతికే బలం ఎక్కువ. ఏపని చేసేదానికైనా కుడిచేతి వాటం సులువుగా, దృఢంగా ఉంటుంది. కాని, అర్జునుడి విషయంలో, ఎడంచేతికే వాటం ఎక్కువ. నిజానికి కుదురుకుంటే, కుడిచేతికన్న ఎడంచేతికి బలం ఎక్కువ. అయితే పట్టు కుదరాలి. అర్జునుడికి ఆ వాటం కుదిరింది. అందుకే తిక్కన 'సవ్యకరము ప్రచండత' అని అన్నాడు. కాని, మూలంలో సవ్యసాచి అనేపేరు కలగటానికి కారణం ఇట్లా ఉన్నది. **"ఉభౌ మే దక్షిణౌ పాణీ గాణ్డీవస్య వికర్షణే తేన దేవమనుష్యేషు సవ్యసాచీతి మాం విదుః"** (సం. 4-39-17) నా చేతులు రెండూ గాండీవాన్ని లాగటంలో దక్షిణములు (సమర్థములు) కాబట్టి నన్ను దేవమనుష్యులలో సవ్యసాచి అంటారు.

తే. ధరణి దుర్లభమగు నవదాతవర్ణ । మారఁ గలుగుట నర్జునుఁ డండ్రు నన్ను;
ఫల్గునాహ్వయ ముత్తర ఫల్గునీ వి । శిష్టకాల సంజననతఁ జేసి గలిగె. 146

ప్రతిపదార్థం: ధరణిన్= భూమిమీద; దుర్లభము+అగు= లభించని (అరుదైన); అవదాత వర్ణము= నిర్మలం అయిన వర్ణం (తెలుపు); ఆరన్+కలుగుటన్= నిండా ఉండటం వలన; నన్నున్= నన్ను; అర్జునుఁడు= అర్జునుడు (అని); అండ్రు=

అంటారు; ఉత్తరఫల్గునీ= ఉత్తరఫల్గునీ నక్షత్రంతో కూడిన; విశిష్టకాల= విశేషమైన కాలంలో (సంధికాలంలో); సంజననతన్+చేసి= పుట్టటం చేత; ఫల్గున+ఆహ్వాయము= ఫల్గునుడు అనే నామం; కలిగెన్= కలిగింది.

తాత్పర్యం: సామాన్యంగా ఎవ్వరికీ కలుగని అవదాత వర్ణం నా శరీరానికి ఉండటం వలన నన్ను అర్జునుడు అని అంటారు. ఉత్తరఫల్గునీ విశిష్టకాలంలో పుట్టటంతో నాకు ఫల్గునుడు అనే పేరు వచ్చింది.

విశేషం: 1. అర్జునుడనే పేరు రావటానికి కారణం మూలంలో ఇట్లా చెప్పబడింది - **"పృథివ్యాం చతురన్తాయాం వర్ణో మే దుర్లభః సమః। కరోమి కర్మశుక్లం చ తేన మామర్జునం విదుః"** (సం. 4-39-18) మొత్తం భూమిలో నావర్ణంతో సమానమైన వర్ణం దుర్లభం. నేను పరిశుద్ధమైన పనిని చేస్తాను. కాబట్టి నన్ను అర్జునుడంటారు' - అని. ఉత్తరఫల్గునీ విశిష్టకాలం అంటే, పూర్వఫల్గునీ, ఉత్తరఫల్గునీ నక్షత్రాల నడిమి కాలం.

2. **"ఉత్తరాభ్యాం చ పూర్వాభ్యాం ఫల్గునీభ్యాం మహం దివా, జాతో హిమవతః పృష్ఠే తేన మాం ఫల్గునం విదుః" (సం. 4-39-14)** అని మూలం. నేను ఫల్గునీనక్షత్రకాలంలో హిమవంతుడి పృష్ఠభాగంలో పగలు పుట్టాను కాబట్టి నన్ను ఫల్గును డంటారు.

క. అని మొన మార్కొని వ్రణ మేఁ । గనుఁగొన ధర్మజుని మేనఁ గావింపఁగ న
య్యనిమిషులుఁ జాల రెవ్వరుఁ । జెనకినఁ బరిమార్తుఁ గాన జిష్ణుఁడ నైతిన్. 147

ప్రతిపదార్థం: అనిమొనన్= యుద్ధాగ్రమునందు; మార్కొని= ఎదిరించి; ఏన్= నేను; కనుఁగొనన్= చూస్తూఉండగా (నాకంటి ఎదురుగా అని భావం); ధర్మజుని= ధర్మరాజు యొక్క; మేనన్= శరీరంమీద; వ్రణము= గాయాన్ని; కావింపఁగన్= చేసినట్లైతే; ఎవ్వరున్+చెనకినన్= ఎవరు ఎదిరించినా; పరిమార్తున్= (వాళ్ళను) చంపుతాను; ఆ+అనిమిషులున్+చాలరు= (ఆ పరిస్థితిలో నన్ను ఎదిరించటానికి) దేవతలు కూడా సమర్థులు కాలేరు; కానన్= అందువలన; జిష్ణుఁడన్+ఐతిన్= జిష్ణుడిని అయ్యాను.

తాత్పర్యం: నాకంటి ముందర ఎవరైనా కానీ యుద్ధంలో ధర్మరాజు శరీరానికి గాయం కలిగిస్తే, వాళ్ళను చంపుతాను. ఆ సమయంలో దేవతలు కూడా నాకు అడ్డు తగలలేరు. దీనివలనే నాకు జిష్ణుడు అనే పేరు వచ్చింది.

క. పృథ యను పేరు మదంబకుఁ । బ్రథితంబై యునికిఁ జేసి పార్థుఁడ నైతిన్;
వృథయుఁగఁ బలుకుదునే? యవి । తథవచనుండైన ధర్మతనయు ననుజుఁడన్. 148

ప్రతిపదార్థం: పృథ+అను= పృథ అనే; పేరు= నామం; మత్+అంబకున్= మా అమ్మకు (కుంతీదేవికి); ప్రథితంబు+ఐ= ప్రసిద్ధమై; ఉనికిన్+చేసి= ఉండటంచేత; పార్థుఁడను+ఐతిన్= పార్థుడిని అయినాను; అవితథ= వ్యర్థంకాని, సత్యసమ్మతమైన; వచనుండు+ఐన= పలుకులు కలవాడైన; ధర్మతనయు= ధర్మరాజుయొక్క; అనుజుఁడన్= తమ్ముడిని; వృథయుఁగన్= వ్యర్థంగా (అసత్యంగా); పలుకుదునే?= చెప్పుతానా?

తాత్పర్యం: మా అమ్మ కుంతీదేవికి పృథ అనే పేరు లోకంలో ప్రసిద్ధికెక్కింది. పృథయొక్క కొడుకును కాబట్టి పార్థుడిని అయ్యాను. సత్యశీలుడైన ధర్మరాజు తమ్ముడిని అబద్ధం చెప్పుతానా?

వ. ఈ పది పేళ్ళును నివి కారణంబులుగాఁ బ్రకాశంబులయ్యె; సకలసుర నికరంబు లడ్డపడినం బుండరీకాక్ష సహాయుండనై ఖాండవం బేర్చి నప్పుడు మెచ్చి భద్రమూర్తులైన రుద్ర విరించులు సన్నిధి సేసినం బెన్నిధిఁ గన్న

పేద చందంబున సంభ్రమించు నాకుం గరుణించి కృష్ణుండను నేకాదశ నామంబును, నప్రతిహత బాణంబులు నొసంగిరి. వారల యనుమతి నింద్రాదులయిన విబుధులును వివిధంబులగు దివ్యాస్త్రంబు లిచ్చిరి; పదంపడి గీర్వాణులకు నోర్వరాని యట్టివారి, వరదాన గర్వితుల నివాతకవచు లనియెడు దైతేయుల మాతలి సారథికంబగు నైంద్రస్యందనం బెక్కి యొక్కండన మూఁడు కోట్ల నిర్జించితి. దుర్జయులగు హిరణ్యపుర నివాసుల నఱువది వేవుర దేవారాతుల వారాశి తీరంబునం బరిమార్చితి; నప్పుడు ప్రీతుండై గిరిభేది కిరీటం బొసంగె; దేవసంఘంబు శంఖం బిచ్చె; నది కతంబుగా నచ్చిందంబు దేవదత్తం బనం బరఁగె. మఱియు నెయ్యెడల నెవ్వరు దొడరినం బొలివోని బలిమి కలిమి వెలుంగుదు. గాంధారీ నందనుండు గంధర్వరాజు చేతం బట్టువడిన యప్పుడు పదునాలుగువేల గంధర్వుల జయించి యతని విడిపించితి, నీ వోడకు; మీ కూడిన కురుబలంబుల గెలిచి, కర్ణ, గాంగేయ, కృప, ద్రోణ, ద్రౌణి, దుర్యోధనులు కనుంగొనుచుండఁ గదుపులం గ్రమ్మఱించెద' నని సత్వరంబుగాఁ జెప్పిన, విని యుత్తరుండు చిత్తంబున నద్భుత హర్షంబులు వొదువ వ్రాను డిగ్గనుఱికి, సర్వాంగ సంగతోర్వీ తలంబగు దండప్రణామం బాచరించి, చేతులు మొగిచి నిలిచి యిట్లనియె. 149

ప్రతిపదార్థం: ఇవి, కారణంబులు, కాన్= ఈ కారణాలుగా; ఈ పది పేళ్ళును= ఈ పది పేర్లున్నూ; ప్రకాశంబులు+అయ్యెన్= ప్రసిద్ధికెక్కాయి; సకల= సమస్తమైన; సుర= దేవతలయొక్క; నికరంబులు= సమూహాలు. (దేవతలలో 16 జాతి భేదాలు - మొత్తం 33 కోట్లమంది); అడ్డపడినన్= ఎదురు నిలిచినప్పటికీ; పుండరీక+అక్ష= (తెల్ల తామరల వంటి కన్నులు గలిగినవాడు) కృష్ణుడియొక్క; సహాయుండను+ఐ= సహాయం కలవాడినై; ఖాండవంబు+ఏర్చినప్పుడు= ఖాండవమనే వనాన్ని కాల్చినపుడు; మెచ్చి= మెచ్చుకొని; భద్రమూర్తులు+ఐన= మంగళకరమైన ఆకారాలు కలవారైన; రుద్ర+విరించులు= శివుడూ, బ్రహ్మదేవుడూ; సన్నిధి+చేసినన్= ప్రత్యక్షంకాగా; పెన్నిధిన్= గొప్పనిధిని; కన్న= చూచిన; పేద, చందంబునన్= పేదవాడివిధంగా; సంభ్రమించు= వేగిరపడుతున్న; నాకున్+కరుణించి= నన్ను దయచూచి; కృష్ణుండు+అను= కృష్ణుడు అనే; ఏకాదశనామంబును= పదకొండో పేరు; అప్రతిహత= తిరుగులేని; బాణంబులు= బాణాలను; ఒసంగిరి= ఇచ్చారు; వారల= వారియొక్క; అనుమతిన్= ఆజ్ఞచేత; ఇంద్ర+ఆదులు+అయిన= ఇంద్రుడూ మొదలైన; విబుధులును= దేవతలుకూడా; వివిధంబులు+అగు= పలురకాలైన; దివ్య+అస్త్రంబులు= మహిమతో ప్రకాశించే అస్త్రాలు; ఇచ్చిరి= ఇచ్చారు; పదంపడి= ఆ తర్వాత; గీర్వాణులకున్= దేవతలకు కూడా; ఓర్వరాని+అట్టివారిన్= ఓడించటానికి సాధ్యం కానట్టివారిని; వరదాన= వరం ఇవ్వటంవలన; గర్వితులన్= గర్వించినవారిని; నివాతకవచులు అనియెడు; దైతేయులన్= రాక్షసులను; మాతలిసారథికంబు+అగు= మాతలి సారథిగా ఉన్న; (మాతలి దేవేంద్రుడి సారథి. ఇది దేవకార్యం గనుక, ఇంద్రుడు తన రథాన్నీ, సారథినీ అర్జునుడికి ఇచ్చాడన్న మాట); ఐంద్ర= ఇంద్ర సంబంధం అయిన; స్యందనంబు+ఎక్కి= రథాన్ని ఎక్కి; ఒక్కండను+అ= ఒక్కడినే; మూఁడుకోట్ల= మూడుకోట్లమందిని; నిర్జించితిన్= జయించాను; దుర్జయులు+అగు= జయించటానికి వీలుకానివారైన; హిరణ్యపుర నివాసులన్= హిరణ్యపురంలో నివసించేవారిని; అఱువది వేవురన్= అరవైవేలమందిని; దేవ+అరాతులన్= దేవతలకు శత్రువులైనవారిని- రాక్షసులను; వారాశి తీరంబునన్= సముద్రం గట్టున; పరిమార్చితిన్= చంపాను; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; గిరిభేది= ఇంద్రుడు; (ఒకప్పుడు కొండలకు రెక్కలుండేవి. దానితో అవి గర్వించి, పట్టణాలపై వాలి నాశనం చేసేవి. అందువలన వాటి రెక్కలను ఇంద్రుడు తన వజ్రాయుధంతో విరుగగొట్టాడు. అందువలన ఆతడికి 'గిరిభేది' అనే పేరు వచ్చింది); ప్రీతుండు+ఐ= సంతోషించినవాడై; కిరీటంబు+ఒసంగెన్= కిరీటాన్ని ఇచ్చాడు; దేవసంఘంబు= దేవతల సమూహం; శంఖంబు+ఇచ్చెన్= శంఖాన్ని ఇచ్చింది; అది కతంబుగాన్= అది కారణంగా; ఆ+చిందంబు= ఆ శంఖం; దేవదత్తంబు+అనన్+పరఁగెన్= దేవదత్తమని పిలువబడింది; మఱియున్= అంతేకాక; ఏ+ఎడలన్= ఎక్కడగానీ; ఎవ్వరు+తొడరినన్= ఎవరు ఎదిరించినా; పొలివోని= తరగని; బలిమి= బలంయొక్క; కలిమిన్= సంపదచేత; వెలుంగుదున్= ప్రకాశిస్తాను; గాంధారీ నందనుండు= గాంధారి కుమారుడైన దుర్యోధనుడు;

గంధర్వరాజు చేతన్= గంధర్వులకు రాజైన చిత్రసేనుడిచేత; పట్టు+పడిన+అప్పుడు= బందీ అయినప్పుడు; పదునాలుగు వేల గంధర్వులన్= పద్నాలుగు వేలమంది గంధర్వులను; జయించి= గెలిచి; అతనిన్= దుర్యోధనుడిని; విడిపించితిన్= బంధంనుండి విముక్తుడిని చేయించాను; నీవు+ఓడకుము= నీవు భయపడవద్దు; ఈ కూడిన= ఇక్కడ చేరిన; కురుబలంబులన్= కురుసేనలను; గెలిచి; కర్ణ= కర్ణుడు; గాంగేయ= భీష్ముడు (గంగ కొడుకు); కృప= కృపాచార్యుడు; ద్రోణ= ద్రోణుడు; ద్రౌణి= ద్రోణుడి కుమారుడైన అశ్వత్థామ; దుర్యోధనులు; కనుంగొనుచున్+ఉండన్= చూస్తూ ఉండగా; కదుపులన్= ఆవులమందలను; క్రమ్మఱించెదన్= మరలిస్తాను; అని; సత్వరంబుగాన్+చెప్పినన్= తొందర తొందరగా చెప్పగా; ఉత్తరుండు; విని; చిత్తంబునన్= మనస్సునందు; అద్భుత+హర్షంబులు= ఆశ్చర్యం, సంతోషం; పొదువన్= పొదివికొనగా (చుట్టగా); భ్రూను= జమ్మిచెట్టు; డిగ్గన్+ఉఱికి= త్వరగా దిగి; సర్వ+అంగ+సంగత+ఉర్వీతలంబు+అగు= అన్ని అంగాలు నేలకు తాకేటట్లు; దండప్రణామంబు= కర్రవలె చేసిన నమస్కారం- (చక్కటి కర్రను నేలమీద పెట్టినప్పుడు, అది సమంగా నేలకు తాకుతుంది. అట్లాగే మనిషి నేలపై ఎనిమిది అవయవాలూ తాకేటట్లుగా చేసే నమస్కారం, సాష్టాంగ దండప్రణామం); ఆచరించి= చేసి; చేతులు మొగిచి= చేతులు జోడించి; నిలిచి= నిలువబడి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ కారణాలతో పదిపేర్లూ నాకు వచ్చాయి. కృష్ణుడి సహాయంతో, దేవతలంతా ఎదిరించినా, ఖాండవ వనాన్ని దహించేటప్పుడు, మెచ్చుకొని, మంగళ రూపాలుగల శివుడూ, బ్రహ్మదేవుడూ ప్రత్యక్షమయ్యారు. అప్పుడు పెద్ద నిధి చిక్కిన పేదవాడివలె నేను సంతోషించాను. వారు దయతో 'కృష్ణుడు' అనే పదకొండో పేరుతోపాటు, దివ్యాలైన బాణాలను కూడా ఇచ్చారు. వారి ఆజ్ఞతో, దేవేంద్రుడూ మొదలైన దేవతలంతా ఎన్నెన్నో దివ్యాస్త్రాలను అనుగ్రహించారు. ఆ తరువాత దేవతలకే జయించటానికి వీలుకాని నివాత కవచులు అనే రాక్షసులను, ఇంద్రుడి రథంమీద, మాతలిని సారథిగా చేసికొని వెళ్ళి, ఒంటరిగా మూడుకోట్లమందిని చంపాను. అట్లాగే, హిరణ్యపురంలో ఉండే అరవైవేలమంది రాక్షసులను కూడా, సముద్రం గట్టున చంపాను. దానికి ఇంద్రుడు మెచ్చుకొని కిరీటాన్ని ఇచ్చాడు. దేవతలంతా కలిసి శంఖాన్ని బహూకరించారు. కనుకనే ఆ శంఖానికి దేవదత్తం అనే పేరు వచ్చింది. ఎక్కడ ఎవరు నన్ను ఎదిరించినా, తరగని బలంతో వెలుగుతాను. గాంధారి కుమారుడైన దుర్యోధనుడు గంధర్వరాజు చిత్రసేనుడి చేతిలో చిక్కి బందీ అయినప్పుడు, పద్నాలుగువేలమంది గంధర్వులను జయించి, ఆతడిని విడిపించాను. నీవు భయపడవద్దు. ఇక్కడ చేరిన కౌరవసైన్యాన్ని గెలిచి, కర్ణుడూ, భీష్ముడూ, ద్రోణుడూ, కృపాచార్యుడూ, అశ్వత్థామా, దుర్యోధనుడూ చూస్తూఉండగానే, ఆవుల మందలను మళ్ళిస్తాను' అని అర్జునుడు అన్నాడు. ఆ మాటలను విన్న ఉత్తరుడు ఆశ్చర్యాన్నీ, సంతోషాన్నీ పొందాడు. గబగబా చెట్టు దిగి ఆతడు అర్జునుడికి సాష్టాంగ దండప్రణామం చేసి, చేతులు జోడించి నిలబడి ఈ విధంగా పలికాడు.

విశేషం: అర్జునుడు ఇన్ని విధాల వివరించాక, ఉత్తరుడికి బృహన్నలపై ఆతడే అర్జునుడు అనే నమ్మకం కలిగింది. ఇది తరువాతి పద్యంలో, 'సమ్మోహము పాసె' అనే మాట వలన తెలుస్తుంది.

ఉత్తరుఁడు బృహన్నల నర్జునుఁగా నెఱుంగుట (సం. 4-39-21)

ఉ. 'బాహు సమగ్ర శత్రు మదభంజన శౌర్య! సమస్తలోక చే
తోహర మూర్తి! నీ విటులు దోఁచుట నాకుఁ బ్రసన్న విస్ఫుర
ద్దేహముతోడ భాగ్యమయ దేవత సన్నిధిసేఁత గాదె; స
మ్మోహము పాసెఁ; జిత్తము ప్రమోద రసత్వముఁ బొంది పొంగెడున్. 150

ప్రతిపదార్థం: బాహు= బాహువులయొక్క బలంతో; సమగ్ర= నిండిన; శత్రు= శత్రువులయొక్క; మద= మదాన్ని (గర్వాన్ని); భంజన= నాశనంచేసే; శౌర్య!= పరాక్రమం కలవాడా!; సమస్తలోక= లోకంలో ఉన్న అందరియొక్క; చేతస్= మనస్సులను; హర= హరించివేసే (ఆకర్షించే); మూర్తి!= ఆకారం (రూపం) కలవాడా!; నీవు= (అంతటి) నీవు; ఇటులు= ఇట్లా; తోఁచుట= కనపడటం; నాకున్= నాకు; ప్రసన్న= ప్రశాంతమైన (స్వచ్ఛమైన); వి+స్ఫురత్= ఎక్కువగా ప్రకాశించే; దేహముతోడన్= శరీరంతో; భాగ్యమయదేవత= అదృష్టరూపం అయిన దేవత; సన్నిధి+చేఁతన్+కాదె!= ఎదుట నిలవడమే కదా! (ప్రత్యక్షం కావటమే కదా!); చిత్తము= నాయొక్క మనస్సు; సమ్మోహము+పాసెన్= మోహాన్ని వదిలింది (మనస్సు వ్యామోహ రహితం అయింది అన్నమాట); చిత్తము; ప్రమోదరసత్వమున్= ఆనందమనే రసాన్ని; పొంది= అనుభవించి; పొంగెడున్= ఉప్పొంగుతూఉన్నది. (మనస్సులో వ్యామోహం ఎప్పుడైతే నశించిందో, అప్పుడే ఆనందరసాన్ని అనుభవించటం జరిగింది. దాని ఫలితంగా మనస్సు ఉప్పొంగింది- అని).

తాత్పర్యం: 'సమగ్రమైన బాహుబలంతో ఉన్న శత్రువులయొక్క మదాన్ని అణిచివేసే పరాక్రమం కలవాడా! లోకులకు మనోహరంగా కనిపించే ఆకారం కలవాడా! అర్జునా! నాకు నీవు ఈ రకంగా ప్రత్యక్షం కావటం ఎట్లా ఉన్నదంటే, నా భాగ్యదేవతే ప్రసన్నమైన రూపంతో నా యెదుట నిలిచినట్లే ఉన్నది. నా మనస్సులో ఉన్న వ్యామోహం నశించటం వలన నాకు పరమానందంగా ఉన్నది.

విశేషం: ఇది- ఉత్తరుడు అర్జునుడిని స్తుతించటమే! ఉత్తరుడి దృష్టిలో అర్జునుడు ఒక దైవమే! ఆతడికి అర్జునుడిపై ఉన్న భక్తిప్రపత్తులు, గౌరవం అటువంటివి. అర్జునుడు పాండవుల విషయాన్ని సమగ్రంగా వివరించాక, ఉత్తరుడికి మనస్సు నిర్మలం అయింది. దానితో, పాండవులను గూర్చిన విచారం ఉత్తరుడికి తొలగిపోయింది. మనస్సుకు స్తిమితం చిక్కింది. అందుకే ఆతడి భ్రాంతి తొలగింది. దాని ఫలితమే, ఆతడికి కలిగిన ఆనంద రసస్థితి. ఈ విషయాన్ని తిక్కన రసానుకూలంగా వర్ణించి, ఉత్తరుడి మనోభావాన్ని సముచితంగా చిత్రించాడు.

క. ని న్నెఱుఁగక యే నే మే । నన్న పలుకులెల్ల మఱచి యాశ్రిత రక్షా
సన్నద్ధ భావ మేర్పడ । నన్నుం గృపఁ జూడవే సనాథుఁడ నగుదున్.' 151

ప్రతిపదార్థం: నిన్నున్+ఎఱుఁగక= నీవుఅని తెలిసికొనలేక; ఏను= నేను; ఏమి+ఏని= ఏమయినా; అన్న= అన్నట్టి; పలుకులు= మాటలు; ఎల్లన్= అన్నిటినీ; మఱచి= మనసులో గుర్తుంచుకొనక; ఆశ్రితరక్షాసన్నద్ధ భావము= ఆశ్రయించినవాళ్ళను కాపాడటానికి పూనుకొనే మనస్తత్త్వం; ఏర్పడన్= స్పష్టమయ్యే విధంగా; నన్నున్= నన్ను; కృపన్= దయతో; చూడవే= చూడవా!; సనాథుఁడన్+అగుదున్= (నేను) రక్షించేవాడొకడు ఉన్నవాడిని అవుతాను (అనాథుడను కాను).

తాత్పర్యం: (మొదట్లో) నిన్ను తెలిసికొనలేక; ఎవరో అనుకొని, అన్నమాటలను (అహంకారంగా తేలిగ్గా అన్న మాటలను) మనసులో పెట్టుకోక, మరిచిపోయి, నిన్ను ఆశ్రయించిన దీనులైన వాళ్ళను కాపాడటానికి ఎట్లా పూనుకొంటావో, అట్లాంటి భావంతో, దయతో నన్ను కూడా చూడుము. దానితో నేను దిక్కున్నవాడిని ఔతాను.'

విశేషం: దీనికి ముందు పద్యంలో, అర్జునుడిని తెలిసికొన్న ఉత్తరుడు ఆతడి పరాక్రమాదికాన్ని స్తుతించి, ఈ పద్యంలో తాను అర్జునుడిని ఆశ్రయించినట్లూ, తనను రక్షించుమంటూ క్షమించుమని ప్రార్థించాడు. దీనితో అర్జునుడు ఉత్తరుడికి ప్రసన్నుడయ్యాడు.

క. అన వినుచుఁ దేరు డిగి గ్ర। క్కునఁ గౌఁగిటఁ జేర్చె విరటుకొడుకును గుంతీ
తనయుఁడు సమ్మదమునఁ దన। కనుఁగవఁ గడు నశ్రువారి కడలుకొనంగన్. 152

ప్రతిపదార్థం: అనన్+వినుచున్= ఉత్తరుడు అన్న మాటలను వింటూ; కుంతీ తనయుఁడు= కుంతీదేవి కుమారుడైన అర్జునుడు; తేరు డిగి= రథం దిగి; సమ్మదమునన్= ఆనందంతో; తన= తనయొక్క; కను+కవన్= రెండుకండ్లలో; కడున్= మిక్కిలి; అశ్రువారి= కన్నీరు; కడలుకొనంగన్= రాగా (స్రవించగా); విరటుకొడుకును= విరాటరాజు కుమారుడైన ఉత్తరుడిని; గ్రక్కునన్= వెంటనే; కౌఁగిటన్+చేర్చెన్= కౌగిట్లోకి తీసికొన్నాడు (కౌగిలించుకొన్నాడు అని భావం).

తాత్పర్యం: ఆశ్రితభావంతో ఉత్తరుడు అన్న మాటలను విన్న అర్జునుడు, రథంమీద ఉన్నవాడల్లా క్రిందికి దిగి, కండ్లవెంట ఆనందబాష్పాలు కారుతూ ఉండగా, ఉత్తరుడిని ప్రియమార కౌగిలించుకొన్నాడు.

విశేషం: ఇక్కడ తిక్కన ఉత్తరుడియొక్క, అర్జునుడియొక్క మనోభావాలను చిత్రించాడు. ముందుపద్యంలో ఉత్తరుడు అర్జునుడిని క్షమాపణ కోరుతూ సంప్రార్థనను చేశాడు. దానికి ఇందులో అర్జునుడు ఆతడికి ప్రసన్నుడై ఆశ్లేష (కౌగిలింత) రూపమైన ఆత్మీయతను ప్రదర్శించాడు. ఆ భావానికి 'అశ్రువారి కడలుకొనటం' సూచన.

వ. ఇట్లు సమాలింగితుండై. 153

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; సమాలింగితుండు+ఐ= బాగుగా (మనసారా) కౌగిలించుకొనబడినవాడై.

తాత్పర్యం: ఉత్తరుడు అర్జునుడిచేత కౌగిలించుకొనబడినవాడై.

చ. 'మనము కలంకదేఱె రిపుమర్దన విక్రమ! యెక్కు తేరు; నీ
ఘనభుజశక్తి ప్రాపున నఖండిత శౌర్య మహోన్నతుండనై
యనిమొన సారథిత్వము మహత్త్వము వైరులు మెచ్చఁ జూపెదన్
ననుఁ బనిగొమ్ము, లెమ్ము, కురునాథు నదల్పు, మరల్పు గోవులన్. 154

ప్రతిపదార్థం: రిపు మర్దన విక్రమ!= శత్రువులను మర్దించే (చంపే) పరాక్రమంఉన్న అర్జునా!; మనము= నాయొక్క మనస్సు; కలంక+తేఱెన్= స్వచ్ఛం అయింది (మలినం లేకుండా నిర్మలంగా ఉన్నదని భావం); తేరు= రథం; ఎక్కు= ఎక్కవలసింది; నీ= నీయొక్క; ఘన= గొప్పదైన; భుజశక్తి= భుజబల పరాక్రమం యొక్క; ప్రాపునన్= ఆశ్రయంతో; అఖండిత (న+ఖండిత)= భంగంలేని, తరిగిపోని; శౌర్య= పరాక్రమంతో; మహా+ఉన్నతుండను+ఐ= ఎంతో గొప్పవాడినై; వైరులు మెచ్చన్= శత్రువులు కూడా మెచ్చేటట్లుగా; అనిమొనన్= యుద్ధ ముఖంలో; సారథిత్వము= రథాన్ని తోలటంయొక్క; మహత్త్వము= ఘనత, (చాతుర్యం); చూపెదన్= చూపిస్తాను; ననున్= నన్ను; పని+కొమ్ము= ఆజ్ఞాపించుము; లెమ్ము= బయలుదేరుము; కురునాథున్= దుర్యోధనుడిని; అదల్పు= అదలించుము (పారదోలుము); గోవులన్= ఆవులను; మరల్పు= మళ్ళించవలసింది.

తాత్పర్యం: 'అర్జునా! (నీ దర్శనంతో) నా మనస్సు ప్రసన్నంగా ఉన్నది. నీ భుజాల రక్షణలో నేను గొప్పవాడినై, శత్రువులు కూడా పొగిడే రీతిగా రథాన్ని తోలుతాను. ఇంక (ఆలస్యం లేకుండా) లెమ్ము! నేను ఏమిచేయాలో ఆజ్ఞాపించుము! దుర్యోధనుడిని తరిమివేసి, ఆలమందలను మళ్ళించుము!

విశేషం: 'ఎక్కు తేరు', 'పనిగొమ్ము', 'లెమ్ము', 'అదల్పు', 'మరల్పు' పదాలలో ఉత్తరుడి మహోత్సాహం కనిపిస్తుంది. ఆవులను మళ్ళింపజేయాలనే తొందరా కనిపిస్తుంది. బృహన్నలే అర్జునుడు అనే నిశ్చయం కలగటమే ఈ ఉత్సాహానికి మూలం.

క. మనమునఁ గోరుదు నే న । ర్జునునకు సమరమున రథ్యచోదక భావం
బునఁ బని సేయవలయు నని । యనిశము; విధికరుణ నాకు నది సిద్ధించెన్.' 155

ప్రతిపదార్థం: నేను= నేను; అర్జునునకున్= అర్జునుడికి; సమరమునన్= యుద్ధంలో; రథ్య= గుఱ్ఱాల యొక్క; చోదకభావంబునన్= తోలటంలో (సారథ్యంలో); పని+చేయవలయున్+అని= పనిచేయాలని; అనిశమున్= ఎల్లప్పుడూ; మనమునన్= నా మనస్సులో; కోరుదును= కోరుకొంటాను; విధి కరుణన్= విధియొక్క దయతో (దేవుడి దయతో); నాకున్= నాకు (ఉత్తరుడికి); అది= రథాన్ని తోలటం అనే కోరిక; సిద్ధించెన్= ప్రాప్తించింది.

తాత్పర్యం: యుద్ధంలో అర్జునుడికి రథసారథిగా ఉండాలని నేను ఎప్పుడూ మనసులో కోరుకొంటూ ఉంటాను. దేవుడి దయవలన ఇప్పుడు నాకు అది ప్రాప్తించింది.'

విశేషం: మొదట రథికుడుగా బయలుదేరి వచ్చిన ఉత్తరుడు పరిస్థితి మారిన దానివలన సారథిగా మారాడు. దానికి ఆతడు ఎంతో సంతోషపడ్డాడు; పైగా అది (సారథి కృత్యం) తన చిరకాల వాంఛ అనీ, దేవుడి దయవలన అది సిద్ధించిందనీ ఉత్తరుడు అన్నాడు. దీనివలన ఉత్తరుడు మానసికంగా ఎంతో ఎదిగినట్లు తెలుస్తుంది. ఈ విషయం ముందు ఇంకా స్పష్టమవుతుంది.

వ. అని పలుకు నుత్తరు నత్యాదరంబునం జూచి సవ్యసాచి యతని కిట్లనియె. 156

ప్రతిపదార్థం: అని పలుకు= పైవిధంగా పలుకుతూఉన్న; ఉత్తరున్= ఉత్తరకుమారుడిని; అతి+ఆదరంబునన్= ఎక్కువ మన్ననతో; చూచి; సవ్యసాచి= అర్జునుడు; అతనికిన్= ఉత్తరుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: పై రీతిగా చెప్పే ఉత్తరుడిని అర్జునుడు ఎంతో ఆదరంతో చూచి ఆతడితో ఈ రకంగా అన్నాడు.

మ. 'ప్రియ మక్షీణము నాకు నీ దెస; మదిన్ భీతిప్రదోద్వేగ సం
శయముల్ సేరఁగ నీను నీకు; ఘనరక్షా కల్పనా బుద్ధి ని
శ్చయ సంపాదిని నాదు దృష్టి; నిను నశ్వవ్రాతముం జోఁక గా
లియు రానీను; తృణీకరింపు రిపుదోర్లీలాసముల్లాసమున్.' 157

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= నాకు; నీదెసన్= నీవైపు (నీమీద); ప్రియము= ప్రేమ, ఇష్టం; అక్షీణము (న+క్షీణము)= క్షీణించిపోనిది (ఎక్కువైనది); మదిన్= మనసులో; నీకున్= నీకు; భీతిప్రద+ఉద్వేగ= భయాన్ని కలిగించే ఆవేశమూ; సంశయముల్= అనుమానమూ; చేరఁగన్+ఈను= చేరనీయను; నాదు= నాయొక్క; దృష్టి= చూపు; ఘన= ఎక్కువయిన; రక్షా= రక్షణను; కల్పనా= కల్పించే; బుద్ధిన్= ఆలోచనలో; నిశ్చయ= నిశ్చయాన్ని (దృఢనిర్ణయాన్ని); సంపాదిని= కలిగించేది; నినున్= నిన్నూ; అశ్వ= గుఱ్ఱాలయొక్క; వ్రాతమున్= సమూహాన్ని; చోఁకన్= సోకటానికి (తాకటానికి); గాలియున్ రాన్+ఈను= గాలిని గూడా దగ్గరికి చేరనీయను. (మీద ఈగ వాలనీయను వంటిదే ఇదీ కూడా); రిపుదోస్(ః)+లీలా+సం+ఉల్లాసమున్= శత్రువుల భుజాలయొక్క విలాసంయొక్క ఉద్రేకాన్ని (శత్రువుల బలాధిక్యమును); తృణీకరింపు= చులకన చేయుము (లెక్క చేయవద్దు).

తాత్పర్యం: '(ఉత్తరకుమారా!) నాకు నీమీద ఉన్న ప్రేమ తరగనట్టిది. భయమూ, ఆవేశమూ, సందేహమూ నీకు రానివ్వను. నా దృష్టి అంతా నీకు రక్షణ కల్పించటంలోనే లగ్నమయి ఉంటుంది. నిన్నూ, గుర్రాలనూ తాకటానికి గాలిని కూడా సోకనివ్వను. (కనుక) నీవు శత్రువులయొక్క పరాక్రమాన్ని ఏమాత్రం లెక్కచేయ నవసరం లేదు.'

విశేషం: ఉత్తరుడు తనపై చూపిన భక్తి గౌరవాలకు అర్జునుడు ఆతడిని కౌగిలించుకొని, పైవిధంగా ధైర్యాన్ని చెప్పాడు. అందులో, సారథి అయిన ఉత్తరుడినీ, గుర్రాలనూ, గాలిని కూడా తాకనీయనని అంటాడు. దానివలన, రథికుడైనవాడికి రథ్యాలనూ (గుర్రాలనూ); సారథినీ రక్షించుకొనవలసిన బాధ్యత ఉందనీ సూచించబడింది. సమర్థుడైన రథికుడే సారథినీ, గుర్రాలనూ రక్షించుకొనగలుగుతాడు.

వ. అనిన విని భూమింజయుండు సవినయంబుగా నిట్లనియె. 158

తాత్పర్యం: అర్జునుడు పైవిధంగా మాట్లాడిన తరువాత, ఉత్తరుడు, వినయంతో కూడినవాడై ఈవిధంగా అన్నాడు.

క. 'నిను నర్జునుండని యెఱిం । గిన యంతన పాసె నెల్ల కిల్బిషములు; నీ
తను వేల షండభావం । బునఁ బొందెనొ యెఱుఁగవలయుఁ బుంస్త్వాభరణా! 159

ప్రతిపదార్థం: నినున్= నిన్ను; అర్జునుండు+అని= అర్జునుడు అని; ఎఱింగిన+అంతన్+అ= తెలిసికొన్న వెంటనే; ఎల్ల= అన్ని రకాలైన; కిల్బిషములున్= దోషాలు (మానసికాలైన); పాసెన్= పోయాయి; పుంస్త్వ+ఆభరణా!= పురుషత్వానికి అలంకారమైన వాడా! (ఓ అర్జునా!); నీతనువు= నీ ఈశరీరం; ఏల= ఎందుకు; షండభావంబునన్+పొందెనొ?= పేడితనాన్ని పొందిందో? (నపుంసకుడివిగా ఎందుకు ఉన్నావు? - అని); ఎఱుఁగవలయున్= నాకు తెలియాలి.

తాత్పర్యం: 'అర్జునుడివి అని నీవు నాకు తెలిసినప్పుడే, (మానసికాలైన) నా వ్యథలు, పాపాలు అన్నీ పోయాయి. పురుష శ్రేష్ఠుడా! నీకు ఈ పేడిరూపం ఎట్లా కలిగిందో తెలిసికొనాలని ఉన్నది.

విశేషం: అలం: పరికరం. పేడిరూపం ఎందుకు వచ్చిందో చెప్పవలసింది అని అనకుండా ఉత్తరుడు, 'ఎఱుంగవలయున్' అని అన్నాడు. ఇది చాలా సున్నితమైన విషయం. అందుకే ఉత్తరుడు 'నీవు చెప్పుము' అని నేరుగా అడగలేదు. 'ఎఱుంగవలయున్' అనడంలో తాను అడగకుండా, అర్జునుడే చెప్పాలి అని ఉత్తరుడి భావం. తిక్కన ప్రయోగించిన 'పుంస్త్వాభరణా!' అనే విశేషణం సాభిప్రాయం. 'ఏదో కారణంగా ఇట్లా ఉన్నావనీ' ధ్వని. భయాలు మొదలైనవి మానసిక రోగాలు. సహజంగా అంత శూరుడు కాని ఉత్తరుడు కురుసేనను చూచి బెదిరాడు. ఇప్పుడు అర్జునుడు అని నిశ్చయం అయ్యాక ఉత్తరుడి మనస్సులో ఉన్న భయం, ఆందోళన, సంకోచం మొదలైన 'కిల్బిషాలు' పోయినాయని భావం. కాబట్టి అలంకారం పరికరం.

చ. అనవుడు నాతఁ డిట్లను, 'మదగ్రజుపంపున బ్రహ్మచర్య వ
ర్తనకయి పూర్వశాపవిహితంబగు రూపముఁ దాల్చి యేకహా
యన పరిపాలనీయ మగునట్టి వ్రతంబు సమాప్తిఁ బొందఁ జ
ల్పిన జతనంబు లోకులకుఁ బేడితనంబయి తోఁచె నిమ్మెయిన్. 160

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= పైవిధంగా ఉత్తరుడు అనగానే; ఆతఁడు+ఇట్లు+అనున్= అర్జునుడు ఇట్లా అంటున్నాడు; మత్= నాయొక్క; అగ్రజు= అన్న అయిన ధర్మరాజుయొక్క; పంపునన్= ఆజ్ఞతో; బ్రహ్మచర్య వర్తనకయి= బ్రహ్మచర్యాన్ని

నడపటానికి; పూర్వ= పూర్వం; శాప= శాపంచేత (ఊర్వశి వలన వచ్చిన శాపం); విహితంబు+అగు= విధించబడ్డ; రూపమున్= ఆకారాన్ని; తాల్చి= ధరించి; ఏక= ఒకటైన; హాయన= సంవత్సరంపాటు; పరిపాలనీయము= ఆచరించదగింది; అగునట్టి= అయినటువంటి; వ్రతంబు= నియమం; సమాప్తిన్+పొందన్= ముగించటానికి; చల్పిన= చేసినట్టి; జతనంబు= ప్రయత్నం; లోకులకున్= లోకానికి; ఈ+మెయిన్= ఈ రీతిగా; పేడితనంబు+అయితోఁచెన్= నపుంసకత్వంగా వ్యక్తమయింది.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఉత్తరుడితో తనకు పేడిరూపం ఎట్లా వచ్చిందో చెప్పుతున్నాడు. 'మా అన్న ధర్మరాజు యొక్క ఆజ్ఞ మేరకు బ్రహ్మచర్యవ్రతాన్ని పూని, ఇంతకుముందు ఊర్వశి కారణంగా వచ్చిన శాప సంబంధమైన రూపాన్ని తాల్చి, సంవత్సరం పాటు ఆచరించాల్సిన వ్రతాన్ని పూర్తిచేసే ప్రయత్నమే లోకానికి ఇలా పేడిరూపంగా తోస్తూ ఉన్నది.

విశేషం: అర్జునుడు, తన అన్న ధర్మరాజు ఆనతో, పాశుపత మహాస్త్రాన్ని సంపాదించటానికి ఇంద్రకీలపర్వతం మీద ఇంద్రుడిని గురించి తపస్సు చేశాడు. ఇంద్రుడు ప్రత్యక్షమై, శివుడిని గూర్చి తపస్సు చేయుమని ఆదేశించాడు. అర్జునుడు అట్లాగే చేశాడు. శివుడు మాయా కిరాతవేషంలో వచ్చి, అర్జునుడితో పందికొరకు పోరాడి, మెచ్చి, ప్రత్యక్షమై, పాశుపతాన్ని అనుగ్రహించాడు. ఆ సందర్భంలో ఇంద్రుడు దేవగణాలతో వచ్చి అర్జునుడిని మెచ్చి, అమరావతికి తీసికొనిపోయాడు. అక్కడ అర్జునుడిని పరీక్షించటానికి ఇంద్రుడు ఊర్వశిని సాలంకృతగా ఆతడి వద్దకు పొమ్మంటాడు. ఆమె అర్జునుడి వద్దకు వచ్చి, తన కోరికను తెలిపింది. దానికి ఆతడు 'తల్లీ!' అని పిలిచి, తమ వంశకర్త అయిన పురూరవుడికి ఆమె భార్య అనీ, కనుక తనకు తల్లి అనీ, నిరాకరించాడు. పైగా అప్సరసలందరూ ఇంద్రుడి కాంతలు కనుక, ఇట్లా కూడా 'నీవు నాకు తల్లివే!' అని అర్జునుడు ఆమెకు బుద్ధి చెప్పాడు. దానికి ఆమె నపుంసకుడివి కమ్మని శపించింది. అర్జునుడు విచారించగా తండ్రి అయిన ఇంద్రుడు ఇది భయపడవలసిన విషయంకాదనీ, ముందు అజ్ఞాతవాసంలో ఈ శాపమే వరంగా ఉంటుందనీ ఓదార్చి, వరాలిచ్చి కొడుకు నిగ్రహాన్ని ప్రశంసించి పంపాడు. ఈ కథ ఆంధ్ర మహాభారతం ఆరణ్యపర్వం ప్రథమాశ్వాసంలో ఉన్నది.

వ. అదియును నిటమీఁద లేదనినఁ బ్రమోదమాన మానసుండయి, మత్స్యపతిసూనుండు పాండుసూనున కిట్లనియె. 161

ప్రతిపదార్థం: అదియును= ఆ పేడిరూపం కూడా; ఇటమీఁదన్= ఇకమీద; లేదు+అనినన్= ఉండదు అనగానే; ప్రమోద మాన= సంతోషిస్తున్న; మానసుండు= మనస్సు కలవాడు; అయి; మత్స్య= మత్స్యదేశానికి; పతి= రాజు అయిన విరాటుడి యొక్క; సూనుండు= కుమారుడైన ఉత్తరుడు; పాండుసూనునకున్= పాండురాజు కుమారుడైన అర్జునుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇంక ఆ పేడిరూపం (తనకు) లేదు' అని చెప్పగా,ఉత్తరుడు ఆనందంతో అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. 'ఇట్లు తెలియఁ జెప్పుటెల్ల నాదెస దయ । పెంపుతోడి కూర్మి పేర్మిఁ గాదె!
యింక సురలకైన శంకింతునే? భవ । ద్బాహువప్రగుప్తి బలుపు గలుగ. 162

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= పైవిధంగా; తెలియన్+చెప్పుట+ఎల్లన్= బాగా తెలిసేటట్లు చెప్పటం అంతా (ఎందుకంటే); నాదెసన్= నాపై; దయ=దయయొక్క; పెంపుతోడి= ఆధిక్యంతో కూడిన (ఎక్కువైన); కూర్మి పేర్మిన్= ప్రేమయొక్క అతిశయంతో; కాదె!= కాదా!; ఇంకన్= ఇప్పటినుండి; భవత్= నీయొక్క; బాహు= బాహువులు అనే; వప్ర= ప్రహరి (ప్రాకారం) యొక్క;

గుప్తిన్= రక్షణతో; బలువు కలుగన్= బలం రాగా; సురలకున్+అయినన్= దేవతలకు అయినా; శంకింతునే?= అనుమానిస్తానా? (జంకుతానా?).

తాత్పర్యం: 'ఈ విధంగా నీవు నాకు స్పష్టంగా చెప్పటం, నాపైన దయాతిశయంతో కూడిన అభిమానంతోనే కదా! ఇక ముందు నీ బాహువులు అనే ప్రాకారం రక్షిస్తూ ఉండగా, బలాన్ని పొంది, దేవతలకైనా భయపడకుండా ఉంటాను. (అంటే కౌరవసేన సంగతి చెప్పనక్కరలేదని భావం).

విశేషం: అలం: కావ్యార్థాపత్తి. 'భవద్బాహు వప్రగుప్తి బలుపుగలుగ', అనే రూపక ప్రయోగం వలన ఉత్తరుడిలో సమాశ్రిత భావం అర్జునుడి బల ప్రశంస, అభ్యర్థన, ఆత్మవిశ్వాసం, క్రొత్త ఉత్సాహం వంటి భావాలు కలిగినట్లు తెలుస్తున్నది.

వ. నాకుం బని యెయ్యది పనుపు 'మనిన నతండును' గాండీవంబును, గాంచన పుంఖంబులగు బాణంబులు గల తూణీర యుగళంబును, మదీయ తను త్రాణ కృపాణంబులును బుచ్చికొని తక్కిన వాని నెప్పటి భంగిన కట్టి పెట్టి ర' మ్మని నియోగించిన, నాతండు నట్ల చేయుటయు, నమ్మహాత్ముండు నియాతాత్ముండయి యధి దేవతలకుం బ్రాణమిల్లి, భక్తితోడ దివ్యకోదండాదులగు సాధనంబులు గైకొని, సవిశేషస్ఫూర్తి యగు మూర్తి నత్యంత దర్శనీయత్వంబు నొంది. 163

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= నాకు; పని+ఎయ్యది?= పని ఏమి? (ఏ పనిచేయాలి); పనుపుము+అనినన్= ఆజ్ఞాపించుము అని అనగా; అతండును= అర్జునుడు కూడ; గాండీవంబును= గాండీవం అనే పేరున్న వింటినీ; కాంచన= బంగారుతో కూడిన; పుంఖంబులు+అగు= పింజలు కలవైన (బాణాల పిడిభాగం బంగారంతో అలంకరిస్తారు. పేర్లు కూడా చెక్కుతారు); బాణంబులు కల= బాణాలు ఉన్న; తూణీర= అమ్ముల పొదులయొక్క; యుగళంబును= జంటను; మదీయ= నాయొక్క; తను= శరీరాన్ని; త్రాణ= రక్షించేది (కవచాన్ని); కృపాణంబులును= కత్తులునూ; పుచ్చికొని= తీసికొని; (చెట్టుపైన ఉన్న ఆయుధాల మొత్తంలో పైవి మాత్రం తీసికొని); తక్కినవానిన్= మిగిలిన వాటిని; ఎప్పటి భంగిన్+అ= ముందున్న విధంగానే; కట్టిపెట్టి= కట్టగా కట్టి; రమ్ము+అని నియోగించినన్= రావలసింది అని ఆజ్ఞాపించగా; ఆతండు= ఉత్తరుడు; అట్లు+అ చేయుటయున్= అర్జునుడు చెప్పినట్లే చేయగా; ఆ+మహాత్ముండు= ఆ అర్జునుడు; నియత+ఆత్ముండు+అయి= నియమించిన మనస్సు కలవాడై (మనోనిగ్రహంతో); అధిదేవతలకున్= ఆయా ఆయుధాలకు అధిపతులైన దేవతలకు; (ఆయుధాల్ని ప్రయోగించాలంటే, ఆయా ఆయుధాల అధిదేవతల అనుగ్రహం కావాలి. అవి అన్నీ మంత్ర మహితాలు); ప్రణమిల్లి= నమస్కరించి; భక్తితోడ= భక్తిభావంతో; దివ్య= ప్రకాశిస్తూ, మహిమతో కూడిన; కోదండ+ఆదులు+అగు= ధనుస్సు మొదలైనవగు; సాధనంబులు= యుద్ధానికి సంబంధించినవాటిని (ఆయుధాలను); కైకొని= స్వీకరించి; స+విశేషస్ఫూర్తి= ఏదో విశేషం (ప్రత్యేకతతో) కూడిన కాంతి ఉన్నట్టిది; అగు=ఐన; మూర్తిన్= రూపంతో; అతి+అంత= మిక్కిలి; దర్శనీయత్వంబున్= చూడతగిన లక్షణం; ఒంది= పొంది.

తాత్పర్యం: ఇప్పుడు నేను ఏం పనిచేయాలో నన్ను ఆజ్ఞాపించుము' అని ఉత్తరుడు అనగానే, అర్జునుడు 'గాండీవాన్నీ, బంగారుతో అలంకరించిన పిడులున్న బాణాలతో నిండిన రెండు అమ్ములపొదులనూ, కవచాన్నీ, కత్తినీ తీసికొని, తక్కినవాటిని అట్లాగే కట్టిపెట్టి రావలసింది' అని అంటే ఉత్తరుడు అట్లాగే చేశాడు. మహాత్ముడైన ఆ అర్జునుడు ఆయా ఆయుధాలకు సంబంధించిన దేవతలకు భక్తితో మ్రొక్కి, ఆయుధాలను గ్రహించి, ఎంతో కాంతిమంతమైన దివ్యరూపంతో దర్శనీయంగా ఉండి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. బలరిపుఁ డిచ్చిన కుండల । ములు నుష్ణీషంబుఁ జిత్తమున భక్తి మెయిం
దలఁప నవి వచ్చె; వెంద్రుక । లలవడగాఁ బాచి ముడిచె నమర దృఢముగన్. 164

ప్రతిపదార్థం: బల= బలుడు అనే పేరుగల రాక్షసుడియొక్క; రిపుఁడు= శత్రువైనవాడు ఇంద్రుడు; ఇచ్చిన= ఇచ్చినటువంటి; కుండలములన్= చెవులకు పెట్టుకొనే ఆభరణాలు (వలయాలు); ఉష్ణీషంబున్= తలపాగా; చిత్తమునన్= మనస్సులో; భక్తిమెయిన్= భక్తితో; తలఁపన్= తలచుకొనగానే; అవి= ఆ కుండలాలూ, తలపాగా; వచ్చెన్= వచ్చాయి; వెంద్రుకలు= జుట్టును; అలవడఁగాన్= తగినట్లుగా; పాచి= పాయలు పాయలుగా చిక్కుదీసి; దృఢముగన్= గట్టిగా; అమరన్= కుదురుకొనే రీతిగా; ముడిచెన్= ముడివేసికొన్నాడు (అర్జునుడు).

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడు ప్రసాదించిన కుండలాలనూ, తలపాగానూ అర్జునుడు తన మనస్సులో అనుకొనగానే వచ్చాయి. అప్పుడు ఆతడు తన జుట్టును సవరించుకొని, వాటిని అమరించుకొన్నాడు.

విశేషం: కుండలాలూ, ఉష్ణీషం మొదలైన అర్జునుడి వస్తువులన్నీ దివ్యాలు కనుక, అవి అవసరం అయినప్పుడు తలచుకొనగానే ఆతడికి స్వాధీనాలౌతాయి. ఉష్ణీషం అంటే శిరోవేష్టనం (తలగుడ్డ) లేదా కిరీటం. ఉష్ణాన్ని పోగొట్టేది ఉష్ణీషం.

క. తలచుట్టు చుట్టెఁ; గుండల । ములు వెట్టెను; ద్రిండు గాఢముగఁ గట్టెఁ; గరం
బుల వలయంబులు గనుఁగొని । యెల నవ్వొలయంగ నెక్కె నేడ్తెఱ రథమున్. 165

ప్రతిపదార్థం: తలచుట్టు= తలపాగాను; చుట్టెన్= చుట్టుకొన్నాడు (అర్జునుడు); కుండలములు= కుండలాలను; పెట్టెను= పెట్టుకొన్నాడు; ద్రిండు= దట్టీని; గాఢముగన్= గట్టిగా బిగించి; కట్టెన్= కట్టుకొన్నాడు; కరంబుల= చేతులయొక్క; వలయంబులు= కటకాలు (గాజులు); కనుఁగొని= చూచి; ఎల+నవ్వు+ఒలయంగన్= చిరునవ్వుతో; ఏడ్తెఱన్= అతిశయంతో; రథమున్= రథాన్ని; ఎక్కెన్= ఎక్కాడు.

తాత్పర్యం: తలపాగా బాగా అమరించి చుట్టుకొని కుండలాల్ని ధరించి, దట్టి బిగించి, చేతులకు ఇంకా అలాగే వున్న గాజుల్ని చూచుకొని అర్జునుడు చిరునవ్వుతో, రథాన్ని ఎక్కాడు.

విశేషం: అర్జునుడికి 'ఎలనవ్వు' (చిరునవ్వు) కలిగింది. దానికి కారణం ఆతడి చేతులకున్న శంఖవలయాలు. అంటే శంఖాల వలె ఉన్న గాజులు. వాటిని స్త్రీలు వేసికొంటారు. బృహన్నలకు తగినట్లు ఆతడు అప్పటికి వాటిని వేసికొన్నాడు. కాని, ఇంకా ఉన్నాయే - అని తన చేతులను తాను చూచికొని అర్జునుడు నవ్వుకొన్నాడు.

వ. అట్టి యెడ వరదాన మహానుభావంబునం జేసి. 166

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; వర= వరాన్ని; దాన= ఇవ్వటం వలన కలిగిన; మహా+అనుభావంబునన్+చేసి= గొప్ప మహిమతో.

తాత్పర్యం: ఇంద్రుడు వరాన్ని ఇవ్వటం వలన కలిగిన ప్రభావంతో ఆ సమయంలో.

క. పెట్టక కట్టక మౌళిం । బుట్టిన క్రియ దీధితులు నభోభాగంబున్
ముట్టి వెలుంగఁగ నింద్రుని । పట్టి కిరీటంబు పొలిచెఁ బ్రస్ఫురితంబై. 167

ప్రతిపదార్థం: పెట్టక= తనకు తానై పెట్టుకొనకుండా; కట్టక= తానై తలపై కట్టుకొనకుండా; మౌళిన్= శిరస్సుపైన; పుట్టిన క్రియన్= మొలిచిన రీతిగా; దీధితులు= వెలుగులు; నభస్(ః)+భాగంబున్= ఆకాశాన్ని; ముట్టి= తాకి (ఆకాశం అంతా నిండి); వెలుంగఁగన్= ప్రకాశించగా; ఇంద్రుని= దేవేంద్రుడి యొక్క; పట్టి= కుమారుడైన అర్జునుడియొక్క; కిరీటంబు= కిరీటం; ప్రస్ఫురితంబు+ఐ= మిక్కిలి కాంతితో నిండి; పొలిచెన్= ప్రకాశించింది.

తాత్పర్యం: తానై తలమీద పెట్టక, తనకు తానుగా తలకు కట్టక, తలమీదే మొలిచినట్లు తన కాంతులను ఆకాశం అంతా విరజిమ్ముతూ అర్జునుడి కిరీటం ప్రస్ఫుటంగా ప్రకాశించింది.

విశేషం: అర్జునుడి కిరీట కాంతులకే కొందరు సైనికులు మూర్ఛపోతారు. అది అంత ప్రభావంతో కూడింది. అట్లాగే, అల్లెత్రాటి ధ్వనితో కొందరూ, దేవదత్త శంఖధ్వానంతో కొందరూ, కపిధ్వజం సింహనాదానికి కొందరూ, ఇట్లా చాలా సైన్యం మూర్ఛపోతుంది. ఇది అంతా అర్జునుడు యుద్ధం చేయకముందే జరుగుతుంది. అర్జునుడి యుద్ధ పరికరాలు అన్నీ వరప్రసాదాలు.

వ. ఇవ్విధంబున సన్నద్ధుండై యతిరథశ్రేష్ఠుండు రథం బెక్కి యం దాయుధంబులు పదిలంబుగా నిడి, తనుత్రాణ తలత్రాణంబులు తాల్చి, కవదొనలం బూని, గాండీవంబుఁ బుచ్చికొని యెక్కువెట్టి, ముష్టి నలవరించి గుణధ్వని సేసిన. 168

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= పైన చెప్పినట్లు; సన్నద్ధుండు+ఐ= సంసిద్ధం అయినవాడై; అతిరథ= అతిరథులలో; శ్రేష్ఠుండు= శ్రేష్ఠమైనవాడు అయిన అర్జునుడు; రథంబు+ఎక్కి; అందు=ఆ రథంలో; ఆయుధంబులు=ఆయా ఆయుధాలను; పదిలంబుగాన్+ఇడి= జాగ్రత్తగా ఉంచి; తనుత్రాణ= కవచాన్ని (తనువును-అంటే-శరీరాన్ని కాపాడేదాన్ని); తల= కరతలాన్ని (అరచేతిని); త్రాణంబులు= రక్షించేది (అరచేతి కవచం); తాల్చి= ధరించి; కవ= రెండైన; దొనలన్= అమ్ములపొదుల (జంటను); పూని= తాల్చి; గాండీవంబున్+పుచ్చికొని= గాండీవాన్ని తీసికొని; ఎక్కు+పెట్టి= అల్లెత్రాడు బిగించి; ముష్టిన్+అలవరించి= పిడికిటితో గట్టిగా పట్టి; గుణధ్వని= అల్లెత్రాటి ధ్వని (ధనుష్టంకారం); చేసినన్= చేయగా.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు పైవిధంగా యుద్ధానికి సంసిద్ధమై, రథాన్ని అధిరోహించి, ఆయుధాలను భద్రంగా రథంలో పెట్టుకొని, కవచాలనూ, అమ్ములపొదులనూ ధరించి గాండీవాన్ని ఎక్కుపెట్టి, అల్లెత్రాటిని మోగించగా.

తే. పక్షి మృగజాతు లెల్లను బ్రమసి యిట్టు । నట్టుఁ గలగొనఁ జెదరె; వృక్షాళి యదరెఁ;
గురుబలంబును బెదరె; నంబరము దిశలు । బూరటిల్లంగఁ దొడఁగెఁ దదారవమున. 169

ప్రతిపదార్థం: తద్+ఆరవమునన్= ఆ అల్లెత్రాటి ధ్వని వలన; పక్షి= పక్షులయొక్క; మృగ= మృగాలయొక్క; జాతులు+ఎల్లను= జాతులు అన్నీ; (నానారకాల పక్షులూ, మృగాలూ); బ్రమసి= భ్రమించి (దిక్కు తెలియక); ఇట్టున్+అట్టున్= ఇటు అటూ; కలగొనన్= కలతచెందేటట్లు; చెదరెన్= చెదిరిపోయాయి; వృక్ష+ఆళి= చెట్ల గుంపు; అదరెన్= అదిరింది (ఊగింది); కురుబలంబును= కౌరవసేన కూడా; బెదరెన్= బెదిరిపోయింది; అంబరము= ఆకాశం; దిశలు= దిక్కులూ; బూరటిల్లంగన్+తొడఁగెన్= (ఆ శబ్దంతో) నిండి మారుమ్రోగసాగాయి.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు చేసిన ఆ ధనుష్టంకారం వలన అన్నిరకాల పక్షులూ, మృగాలూ కలత చెంది చెల్లాచెదరయ్యాయి. చెట్లు అన్నీ కుదుళ్ళతో ఊగిపోయాయి. కౌరవసేన కూడ బెదిరిపోయింది. అల్లెత్రాటి ధ్వనితో ఆకాశం, దిక్కులూ నిండి మారుమ్రోగిపోయాయి.

వ. తదనంతరంబ యగ్నిదేవుం దలంచిన, నతండును దన వరంబున మున్న కలిగి విశ్వకర్మ నిర్మితంబును, మాయామయంబును, వానరాకారంబును నగు మహోగ్ర కేతనంబును, తదాశ్రితంబులైన వికృతాభీల నానావిధ భూతంబులఁ బుత్తెంచిన, నుదాత్త చిత్తుండయి యుత్తరు సింహపతాక శమీవృక్షంబునం బెట్టించి, నిజ ధ్వజంబు రథంబునం గట్టించి, దివ్యంబు గావున దేవదత్తంబు చిత్తజ్ఞత్వంబున సన్నిధి సేసిన సవినయంబుగాఁ గైకొనియె; నక్కుమారుండును నాయితంబై నొగలెక్కి పగ్గంబు లమర్చికొని యగ్గలిక తోడం దురంగంబుల యంగంబులు తొడయుచు వాని జవసత్త్వంబులు వేఱు వేఱ వర్ణించిన. 170

ప్రతిపదార్థం: తద్+అనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత; అగ్నిదేవున్+తలంచినన్; అతండును= అగ్నిదేవుడు కూడా; తన వరంబునన్= తన వరంచేత; మున్ను+అ= అంతకు మునుపే; కలిగి= సిద్ధంగా ఉండి; విశ్వకర్మ= విశ్వకర్మ అనే దేవశిల్పి చేత; నిర్మితంబును= నిర్మించబడిందీ; మాయామయంబును= మాయతో కూడిందీ; వానర+ఆకారంబును= కోతివంటి రూపం కలిగిందీ; అగు= ఐన; మహా= గొప్పదైన; ఉగ్ర= భయంకరమైన; కేతనంబును= ధ్వజం ఉన్నట్టిదీ; తద్+ఆశ్రితంబులు+ఐన= దాని నాశ్రయించిన; వికృత= వికారంబులయిన; ఆభీల= భయంకరాలైన; నానావిధ= అనేక రకాలైన; భూతంబులన్= భూతాలను; పుత్తెంచినన్= పంపగా; ఉదాత్త చిత్తుండు+అయి= ఉప్పొంగిన మనస్సు కలవాడై; ఉత్తరు= ఉత్తరకుమారునియొక్క; సింహపతాకన్= సింహం గుర్తుగల జెండాను; శమీ వృక్షంబునన్+పెట్టించి= జమ్మిచెట్టుమీద పెట్టించి; నిజ= తనయొక్క; ధ్వజంబున్= కేతనాన్ని (కపిధ్వజాన్ని); రథంబునన్= రథానికి; కట్టించి; దివ్యంబు+కావునన్= దేవతామహిమ కలది కాబట్టి; దేవదత్తంబు= దేవదత్తమనే శంఖం; చిత్తజ్ఞత్వంబునన్= మనసులో ఉన్నదాన్ని తెలిసికొన్నట్లు (సంకల్పమాత్రం చేతనే); సన్నిధి+చేసినన్= ఎదుటికి రాగా; సవినయంబుగాన్= వినయంతో కూడి; కైకొనియెన్= తీసికొన్నాడు; ఆ+కుమారుండును= ఆ ఉత్తరకుమారుడు కూడా; ఆయితంబు+ఐ= సిద్ధమై; నొగలు+ఎక్కి; పగ్గంబులు+అమర్చికొని; అగ్గలిక తోడన్= ఆధిక్యంతో; తురంగంబుల= గుఱ్ఱాలయొక్క; అంగంబులు= అవయవాలు; తొడయుచున్= నిమురుతూ; వాని= ఆ గుఱ్ఱాలయొక్క; జవసత్త్వంబులు= వేగాన్నీ, బలాన్నీ; వేఱువేఱ= వేరువేరుగా; వర్ణించినన్= వివరించగా.

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత అర్జునుడు అగ్నిని మనసులో ధ్యానించాడు. అప్పుడు అగ్నిదేవుడు అర్జునుడికి మునుపే వరంగా ఇచ్చినట్టిదీ, దేవశిల్పి అయిన విశ్వకర్మ నిర్మించిందీ, మాయతో కూడిందీ, కోతి ఆకారంగా ఉండేదీ అయిన ధ్వజాన్ని పంపించాడు. దాన్ని ఆధారం చేసికొని ఉన్న భయంకరాలైన ఎన్నో భూతాలను కూడా పంపించాడు. అర్జునుడు ఉత్తరుడి సింహపతాకాన్ని జమ్మిచెట్టు మీద పెట్టించాడు. తన కపికేతనాన్ని రథానికి కట్టించాడు. అర్జునుడి మనస్సంకల్పాన్ని గ్రహించి, దేవదత్తం ఎదుటికి వచ్చింది. అర్జునుడు వినయంతో ఆ దివ్యమైన శంఖాన్ని గ్రహించాడు. అప్పుడు ఉత్తరకుమారుడు తయారై నొగలెక్కి పగ్గాలను చేత పట్టుకొని గుఱ్ఱాలను నిమురుతూ వాటి వేగాన్నీ, బలాన్నీ వేరువేరుగా వివరించాడు.

అర్జునుఁ డుత్తరసారథికంబైన రథంబెక్కి దేవదత్తంబు పూరించుట (సం. 4-41-1)

చ. 'తడవగుదెంచె; జమ్మికిఁ బ్రదక్షిణవృత్తిగఁ దేరు వోవని;
మ్మెడ గలుగంగఁ బోయెఁ బసు; లిప్పుడ కూడుద' మన్న నాతఁడున్
నడపఁ దొడంగుడున్ మనమునన్ రణకౌతుక ముల్లసిల్లఁగాఁ
బిడుగుల పిండు బిట్టులియు పెల్లునఁ బార్థుఁడు శంఖ మొత్తినన్. 171

ప్రతిపదార్థం: తడవు+అగుదెంచెన్= (ఇప్పటికే) ఆలస్యం అయింది; జమ్మికిన్= జమ్మిచెట్టుకు; ప్రదక్షిణ వృత్తిగన్= కుడివైపుచుట్టూ తిరిగే విధంగా (ప్రదక్షిణం చేసిన రీతిగా); తేరు= రథాన్ని; పోవనిమ్ము= పోనిమ్ము; పసులు= పశువులు (ఆవులు); ఎడ+కలుగంగన్= దూరంగా; పోయెన్= వెళ్ళిపోయాయి; ఇప్పుడు+అ= వెంటనే; కూడుదము= (పసువులను) కలిసికొనాలి; అన్నన్= అనగానే; ఆతఁడున్= ఆ ఉత్తరకుమారుడు కూడా; నడపన్+తొడంగుడున్= నడపటానికి మొదలు పెట్టగానే; పార్థుఁడు= అర్జునుడు; మనమునన్= మనస్సునందు; రణ= యుద్ధ సంబంధం అయిన; కౌతుకము= ఉత్సాహం; ఉల్లసిల్లఁగాన్= ఎక్కువగా కలుగగా; పిడుగుల= పిడుగుల యొక్క; పిండు= సమూహం; బిట్టు+ఉలియు పెల్లునన్= ఎక్కువైన ధ్వనియొక్క ఆధిక్యంతో; శంఖము= దేవదత్తం అనే తన శంఖాన్ని; ఒత్తినన్= ఊదగా (పూరించగా).

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఉత్తరుడితో 'ఇప్పటికే ఆలస్యం అయింది. రథాన్ని జమ్మిచెట్టుకు ప్రదక్షిణంగా నడుపుము. పసులు దూరం వెళ్లాయి. మనం వెంటనే వాటిని చేరుకొనాలి' అని అనగానే ఆతడు రథాన్ని నడపటం మొదలుపెట్టాడు. ఆ సమయంలో అర్జునుడు రణ సంబంధం అయిన మహోత్సాహంతో పిడుగుల గుంపు తీవ్రంగా ధ్వనించినట్లు, గొప్పగా దేవదత్తాన్ని పూరించాడు.

విశేషం: అర్జునుడు దేవదత్తాన్ని పూరిస్తే, సమస్త ప్రకృతిలో వచ్చిన మార్పును మహాకవి తరువాతి పద్యంలో అభివర్ణిస్తున్నాడు.

మ. **కలఁగెం దోయధి సప్తకంబు; గిరివర్గం బెల్ల నూటాడె, సం**
చలతం బొందె వసుంధరావలయ; మాశాచక్ర మల్లాడెఁ; గొం
దల మందెం ద్రిదశేంద్రు పట్టణము; పాతాళంబు ఘూర్ణిల్లె; నా
కులమయ్యెన్ గ్రహతారకాకులము; సంక్షోభించె నవ్వేధయున్. **172**

ప్రతిపదార్థం: తోయధి సప్తకంబు= ఏడు సముద్రాలూ; కలఁగెన్= కలత చెందాయి (కల్లోలం చెందాయి); గిరివర్గంబు+ఎల్లన్= కులపర్వతాల సమూహం అంతా; ఊటాడెన్= ఊగిసలాడింది; వసుంధరావలయము= భూమండలం; సంచలతన్+పొందెన్= కదలాడింది (సంచలించింది); ఆశాచక్రము= దిక్కులు అనే చక్రం; అల్లాడెన్= అల్లల్లాడిపోయింది; త్రిదశ+ఇంద్రుపట్టణము= దేవతలకు రాజైన దేవేంద్రుడి పట్టణం అయిన అమరావతి; కొందలము+అందెన్= కలత చెందింది (దిగులుపడింది); పాతాళంబు= భూమికి క్రిందనున్న లోకం (రసాతలం); ఘూర్ణిల్లెన్= క్షోభించింది; గ్రహతారకాకులము= గ్రహాలయొక్క, నక్షత్రాలయొక్క మొత్తం; ఆకులము+అయ్యెన్= కలత చెందింది; ఆ+వేధయున్= ఆ బ్రహ్మదేవుడు కూడా; సంక్షోభించెన్= మిక్కిలి క్షోభించిపోయాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు దేవదత్తాన్ని పూరించగా ఏడు సముద్రాలూ అల్లకల్లోలం అయ్యాయి. ఏడు కులపర్వతాలూ ఊగిపోయాయి. భూచక్రం అంతా కంపించింది. దిక్కుల సమూహం అల్లల్లాడింది. అమరావతి దిగులుపడింది. పాతాళం క్షోభించింది. గ్రహ నక్షత్రాలు తల్లడిల్లి వాటి వాటి గతులు తప్పాయి. ఆఖరికి ఆ బ్రహ్మకూడా కదిలిపోయాడు.

విశేషం: ప్రకృతిని అంతా ముందు చెప్పి, చివరలో దానికి కారకుడైన వేధ పరిస్థితిని కవి వర్ణించడం వలన, అర్జునుడు పూరించిన దేవదత్తం ధ్వని సమస్త బ్రహ్మాండం వ్యాపించింది - అని భావించాలి. అందుకే, భూలోకం, పాతాళం, అమరావతి (స్వర్గలోకం) అల్లకల్లోలం అయినట్లు వర్ణించబడింది.

తే. **అపుడు నిశ్చేష్టితంబులై హయము లవనిఁ । జాఁపకట్టుగఁ బడియె; మత్స్యక్షితీశ**
నందనుండును నొగలపై వ్రందినట్లు । మ్రొగ్గతిలఁ జాఁగి బలితంపు మూర్ఛఁ బొందె. **173**

ప్రతిపదార్థం: అపుడు= అర్జునుడు దేవదత్తాన్ని పూరించినప్పుడు; హయములు= గుర్రాలు; నిశ్చేష్టితంబులు+ఐ= కదలిక లేనివై; (కొయ్యబారినవై); అవనిన్= నేలమీద; చాఁపకట్టుగన్+పడియెన్= చాపచుట్టవలె పడ్డాయి; మత్స్యక్షితి+ఈశ= మత్స్యదేశం రాజైన విరాటుడి యొక్క; నందనుండును= కుమారుడైన ఉత్తరుడు కూడా; నొగలపైన్= సారథి కూర్చుండే చోటులో (రథానికి ముందుప్రక్క); వ్రందినట్లు= చనిపోయినట్లు; మ్రొగ్గతిలన్+చాఁగి= బోరగిలబడి సాగినట్లు; బలితము+మూర్ఛన్= గాఢమైన మూర్ఛను; పొందెన్= పొందాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో రథానికి కట్టిన గుర్రాలు చాపకట్టుగా కుప్పకూలాయి. ఉత్తరుడు రథం నొగలపైన ముందుకు బోర్లాపడి తెలివిదప్పి పడిపోయాడు.

చ. **కనుఁగొని ఫల్గునుండు తురగంబుల వాగెలు వట్టి యెత్తి, త**
త్తనువులు నూల్కొనన్ నివిరి, తత్పరతం దగ మత్స్యభూమిభృ
త్తనయుని నూఁదిపట్టి, వికృతంబగు రూపము చక్కఁజేసి, నె
మ్మన మొకభంగిఁ దేర్చి, గరిమంబుగఁ గౌఁగిటఁ జేర్చి, యిట్లనున్. **174**

ప్రతిపదార్థం: ఫల్గునుండు= అర్జునుడు; కనుఁగొని= చూచి (అప్పటి స్థితిని); తురగంబుల= గుర్రాలయొక్క; వాగెలు= పగ్గాలు (కళ్ళెపు త్రాళ్ళు); పట్టి+ఎత్తి= పట్టుకొని గుర్రాలను పైకెత్తి; తద్= ఆ బెదరిన గుర్రాలయొక్క; తనువులు= దేహాలను; నూల్కొనన్= సర్దుబాటు అయ్యేటట్లు; నివిరి= చేతితో మెల్లగా నిమిరి; తత్పరతన్= ఆసక్తితో; తగన్= తగురీతిగా; మత్స్యభూమి భృత్= మత్స్యదేశాన్ని భరించినవాడైన విరాటుడియొక్క; తనయునిన్= ఉత్తరుడిని; ఊఁది పట్టి= పడిపోకుండా పట్టుకొని; వికృతంబు+అగు= వికారాన్ని పొందిన; రూపము= ఆకారాన్ని; చక్కన్+చేసి= సరిచేసి; నెమ్మనము= (ఉత్తరుడియొక్క) మనస్సును; ఒక భంగిన్= ఒక రకంగా; తేర్చి= ఓదార్చి; గరిమంబుగన్= గొప్పగా (ప్రగాఢంగా); కౌఁగిటన్+చేర్చి= కౌగిలించుకొని; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ పరిస్థితిని గమనించిన అర్జునుడు, గుర్రాల కళ్ళెపు త్రాళ్ళను పట్టి పైకెత్తి, వాటికి కొంత కదలికను కలిగించి, ఒళ్ళు నిమిరి, ఉత్తరుడిని కూడా పైకెత్తి, ఆతడి భయవికారరూపాన్ని పోగొట్టి, మనస్సులో ఉన్న కలతను, భయాన్ని తీర్చి, చేతికొలది కౌగిలించుకుంటూ, ఉత్తరుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: అర్జునుడు గుర్రాలకూ, ఉత్తరుడికీ చైతన్యాన్ని కలిగించి, భయాన్ని పోగొట్టాడు. ఉత్తరుడికి ఇంకా ధైర్యం చెప్పటానికి ఇట్లా అన్నాడు.

తే. **'శంఖ భేరీ రవంబులు, సామజముల । బృంహితంబులు వింతలే పృథుల సైన్య**
పరిచయోదాత్తులగు నరపాల సుతులు? । కెలమిఁ బొందుము దీనికి నింత యేల?' **175**

ప్రతిపదార్థం: పృథుల= పెద్దవైన; సైన్య= సేనలయొక్క; పరిచయ= పరిచయంతో; ఉదాత్తులు= గొప్పవారు; అగు= అయిన; నరపాలసుతులకున్= రాకుమారులకు; శంఖ= శంఖాలయొక్క; భేరీ= నగారాలయొక్క; రవంబులు= పెద్ద పెద్ద ధ్వనులు; సామజముల= ఏనుగులయొక్క; బృంహితంబులు= ఘీంకారధ్వనులు; వింతలే?= కొత్తవా? (కావు); దీనికిన్+ఇంత+ఏల?= ఈ కొంచెమునకే ఇంత చేయాలా?; ఎలమిన్= సంతోషాన్ని; పొందుము= పొందుము.

తాత్పర్యం: 'ఎంతో పెద్ద పెద్ద సేనలను చూచి, వాటితో బాగా పరిచయం ఉన్న రాజకుమారులకు ఇటువంటి శంఖనాదాలూ, భేరుల భాంకారాలూ, ఏనుగుల ఘీంకారాలూ కొత్తవా? ఏమి? ఇది చాలా సామాన్య విషయం. దీని కింతగా భయపడాలా? మనస్సును చిక్కబట్టుకొని సంతోషంతో ఉండుము.'

విశేషం: ఉత్తరుడు రాకుమారుడే. ఆతడూ ఇదివరలో శంఖధ్వానాలనూ, గజఘీంకృతులనూ, భేరీ భాంకారాలనూ వినని వాడేమీ కాదు. అవి అన్నీ సాధారణమైనవి. ఆతడు ఇప్పుడు విన్న అర్జునుడి శంఖధ్వని సమస్త ప్రకృతినే మూర్ఛపడేటట్లు చేసింది. అందుకే తాను భరించలేనని ఆతడు తరువాతి పద్యంలో అంటున్నాడు.

చ. అనవుడు మత్స్యరాజసుతుఁ డాతని కిట్లనుఁ 'దొల్లి శంఖ ని
స్వనములు విందు, భేరుల రవంబులు విందుఁ, గరీంద్ర బృంహిత
ధ్వనులును విందు, నద్భుత విధంబుగ ని ట్లవి యెల్లఁ జిత్తమో
హన మొనరింపఁ జాలునె! మహానినదం బిది యోర్వవచ్చునే? 176

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= పైవిధంగా అర్జునుడు అనగానే; మత్స్యరాజ సుతుఁడు= ఉత్తరుడు; ఆతనికిన్= అర్జునుడితో; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు; తొల్లి= ఇంతకుముందు; శంఖ= శంఖాలయొక్క; నిస్వనములు= ధ్వనులు; విందున్= విని ఉన్నాను; భేరుల= నగారాలయొక్క; రవంబులు= మ్రోతలు; విందున్= విని ఉన్నాను; కరి+ఇంద్ర= శ్రేష్ఠమైన ఏనుగులయొక్క; బృంహిత= ఘీంకారాల; ధ్వనులును= శబ్దాలను; విందున్= విన్నాను; అవి+ఎల్లన్= అవి అన్నీ; ఇట్లు= ఇప్పటి శంఖ ధ్వనివలె; అద్భుత విధంబుగన్= అబ్బురాన్ని గలిగించేటట్లుగా; చిత్త= మనస్సును; మోహనము= మూర్ఛపోయేటట్లు; ఒనరింపన్+చాలునె!= చేయ కలిగినాయా!; ఇది= ఇప్పటి నీ శంఖారవం; మహా= చాలా గొప్పదైన; నినదంబు= ధ్వని; ఓర్వన్+వచ్చునే= (దీన్ని) ఓర్చుకొనవచ్చునా? (సహించటానికి సాధ్యం కాదని భావం).

తాత్పర్యం: ఉత్తరుడు అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు : 'నేను ఇంతకు ముందు శంఖ నాదాలను విన్నాను. భేరీ భాంకృతులనూ విన్నాను. గజాల ఘీంకారాలనూ విన్నాను. అయితే ఇదివరకు నేను విన్న ఆ శబ్దాలన్నీ ఇప్పటి ఈ శంఖ ధ్వానంవలె ఆశ్చర్యాన్ని కలిగిస్తూ, మనస్సును మూర్ఛిల్లజేయలేదు. ఇది ఒక మహారవం. సహించటానికి సాధ్యం కానిది.

చ. చెవు లవిసెన్, దిశల్ దిరిగెఁ, జిత్తము నీరయిపోయె నాకు నీ
రవమున; నిమ్మహోగ్ర కపిరాజు పతాకయుఁ జూడ్కిఁ జీఁకటుల్
గవియఁగఁ గ్రాలెడున్, భవదఖండిత తేజము పర్వి యాత్మకున్
వివశతఁ జేయుచున్నయది, విహ్వల భావము మాననేర్చునే?' 177

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= నాకు; ఈ రవమునన్= ఈ శంఖ ధ్వనివలన; చెవులు+అవిసెన్= చెవులు పగిలిపోయాయి (చిల్లులు పడ్డాయి); దిశల్+తిరిగెన్= దిక్కులు తిరిగిపోయాయి (మతి తప్పటం వలన దిక్కులు తారుమారయ్యాయి అని భావం); చిత్తము= మనస్సు; నీరయిపోయెన్= నీరుగారిపోయింది (దిగజారింది); ఈ మహా+ఉగ్ర కపిరాజు పతాకయున్= మిక్కిలి భయంకరం అయిన వానరాకారంలో ఉన్న ఈ జెండా; చూడ్కిన్= నా చూపులో; చీఁకటుల్+కవియఁగన్= చీకట్లు క్రమ్మే విధంగా; క్రాలెడున్= వెలుగుతూ ఉన్నది; భవత్+అఖండిత= నీదైన యెడతెగని; తేజము= తేజస్సు; (కాంతి); పర్వి= బాగా

వ్యాపించి; ఆత్మకున్= నా మనస్సుకు; వివశతన్= పరవశత్వాన్ని (మూర్ఛను); చేయుచున్+ఉన్న+అది= కలిగిస్తూ ఉన్నది; విహ్వల భావము= నాయొక్క భయంతో కూడిన భావం; మానన్+నేర్చునే?= పోతుందా?

తాత్పర్యం: నీవు పూరించిన ఈ శంఖ నినాదంతో చెవులు తూట్లుపడి అవిసిపోయాయి. దిక్కులు గిరగిర తిరిగి, ఏది ఏ దిక్కు - అని తెలియకుండా మతిభ్రమ కలుగుతూ ఉన్నది. మనస్సు నీరుగారిపోయింది. నీ కపికేతన కాంతులు నా చూపులలో చీకట్లను నింపుతూ ఉన్నవి. చూడటానికి వీలుకాని (దుర్నిరీక్ష్యమైన) నీ తేజం నాకు పరవశత్వాన్ని కలిగిస్తూ ఉన్నది. ఇంక నా భయం ఎట్లా పోతుంది?' (ఒంటినిండా భయం పట్టుకొన్నదని భావం).

క. అన విని తగు మాటల నా । తని కొందలపాటు పాండుతనయుండు క్రమం
బున డిందుపఱిచి యరదము । సనఁగా నెఱిఁగించి పట్టె శంఖము మఱియున్. 178

ప్రతిపదార్థం: అనన్= ఉత్తరుడు పైవిధంగా అనగా; పాండుతనయుండు= అర్జునుడు; విని= విని; తగుమాటలన్= అప్పటి పరిస్థితికి తగిన మాటలతో; ఆతని= ఉత్తరుడియొక్క; కొందలపాటు= దుఃఖం; (కలత, భయం); క్రమంబునన్= క్రమక్రమంగా; డింద పఱిచి= పోగొట్టి; అరదము= రథం; చనఁగాన్= పోయేటట్లు; ఎఱిఁగించి= తెలియజేసి; మఱియున్= తిరిగీ; శంఖము పట్టెన్= శంఖాన్ని పూరించాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఉత్తరుడి మాటలు విని, తగిన మాటలతో ఆతడిలో నిండిన భయాన్ని క్రమంగా పోగొట్టి, రథాన్ని నడపుమని చెప్పి, మరల శంఖాన్ని పూరించాడు.

విశేషం: భయంతో ఉన్న మనిషికి భయాన్ని పోగొట్టటానికి తగిన మాటలను చెప్పటం, ఓదార్చటం లోక సహజం. పైగా ఆ భయాన్ని ఒకేసారిగాక, క్రమంగా పోగొట్టటం కూడా సహజమే! అందుకే కవి, ఉత్తరుడి 'కొందలపాటును', 'క్రమంబున డిందుపఱిచి' అని అన్నాడు. మొదటిసారి శంఖాన్ని పూరించినపుడు అర్జునుడు ఉత్తరుడికి చెప్పలేదు. కాని, ఉత్తరుడి పరిస్థితిని గమనించిన అర్జునుడు చెప్పి మళ్ళీ శంఖాన్ని పూరించాడు. అంటే ఉత్తరుడు దేవదత్తధ్వానానికి అలవాటుపడ్డాడు. ఇక ఉత్తరుడికి శంఖధ్వానం వలన భయంలేదు; అది అలవాటైంది. అందుకే కవి 'పట్టె శంఖము మఱియున్' అని అన్నది.

వ. ఇత్తెఱంగున నయ్యుత్తర కుమారు ధీరుంగావించుకొని పాండవవీరుండు రథనేమి నిస్వన జ్యానాద మేదురం బగు శంఖారవంబు సెలంగ నడచు సమయంబున నాచార్యుండు దుర్యోధనున కిట్లనియె. 179

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; ఆ+ఉత్తరకుమారున్= ఆ ఉత్తరకుమారుడిని; ధీరున్+కావించుకొని= ధీరుడిని చేసికొని; పాండవవీరుఁడు= శూరుడైన అర్జునుడు; రథ= రథంయొక్క (చక్రాలయొక్క); నేమి= అంచుయొక్క (చక్రానికి చుట్టూ ఉండే ఇనుప పట్టా); నిస్వన= శబ్దంతోనూ; జ్యా= అల్లెత్రాటి యొక్క; నాద= ధ్వనితోనూ; మేదురంబు+అగు= దట్టమైన (పోషించబడ్డ); శంఖారవంబు= శంఖనాదం; చెలంగన్= ధ్వనించగా; నడచు= ముందుకువెళ్ళే; సమయంబునన్= వేళలో; ఆచార్యుండు= ద్రోణుడు; దుర్యోధనునకున్= దుర్యోధనునితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: పై విధంగా అర్జునుడు ఉత్తరుడికి ధైర్యాన్ని కలిగించి, అతడిని బాగా తయారు చేసికొని, రథచక్రాల ధ్వనినీ, అల్లెత్రాటి ధ్వనినీ, శంఖధ్వనినీ పెంపు చేసికొంటూ ముందుకు పోయే సమయంలో, ద్రోణుడు దుర్యోధనుడితో (అనుమానంతో) ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: రథనేమి నిస్వనం, జ్యానాదం - వీటితో దట్టమైన శంఖధ్వనిని విన్న ద్రోణుడికి ఆతడు అర్జునుడు అనే అనుమానం స్పష్టమైంది. అందుకే ఆచార్యుడు దుర్యోధనుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'శ్రవణ పుటంబులు వ్రయ్యంగఁ దాఁకి సం । క్షోభంబు గావించె గుణము మ్రోఁత;
బ్రహ్మాండ భాండంబు పగిలించి భూత ని । శ్చైతన్య మొనరించె శంఖ రవము;
గగనభాగం బెల్లఁ గప్పి క్రాలుచు బెగ । డడరించె నుగ్రంపుఁ బడగపఱపు;
మిఱుమిట్లు గొని చూడ్కి పఱివోవ వెలిఁగి ప । రి భ్రాంతి సేసెఁ గిరీట కాంతి;

తే. తెల్ల మిది గాండివంబును దేవదత్త । మును గపిధ్వజమును వాసవుని వరమునఁ
గన్న మకుటంబు నగు; వేఱ కొన్ని యైన । నుజ్జ్వలాద్భుత భంగులై యున్నె యిట్లు! 180

ప్రతిపదార్థం: గుణము= అల్లెత్రాటియొక్క; మ్రోఁత= ధ్వని; (దీన్నే ధనుష్టంకారం అనీ అంటారు); శ్రవణ పుటంబులు= దొప్పలవంటి చెవులు; వ్రయ్యంగన్= బద్దలయ్యేటట్లు; తాఁకి= ఆ అల్లెత్రాటి శబ్దం తాకి (సోకి); సంక్షోభంబు+కావించెన్= కలత పెట్టింది; శంఖరవము= శంఖనాదం; బ్రహ్మాండ= ఈ బ్రహ్మాండం అనే; భాండంబు= కుండను; పగిలించి= పగులగొట్టి; భూత= ప్రాణులను; నిశ్చైతన్యము= కదలిక లేనివాటినిగా (ప్రాణరహితంగా); ఒనరించెన్= చేసింది; ఉగ్రము+పడగ (ఉగ్రంపుఁ బడగ)= భయంకరం అయిన ఆ కపిధ్వజంయొక్క; పఱపు= వ్యాప్తి (పరచుకొనటం); గగనభాగంబు+ఎల్లన్= ఆకాశం అంతటా; కప్పి= చుట్టుకొని (వ్యాపించి); క్రాలుచున్= వెలుగుతూ; బెగడు+అడరించెన్= ఎక్కువ భయాన్ని కలిగించింది; కిరీట= దేవేంద్రుడు ఇచ్చిన మణికిరీటం యొక్క; కాంతి= దివ్యమైన వెలుగు; మిఱుమిట్లు+కొని= మిఱుమిట్లు గొలిపి; చూడ్కి పఱివోవన్= చూపులు వెనుదిరిగేటట్లు; (చూపులు ముందుకు పోవాలి. కానీ చూపులు తట్టుకోలేనంత వెలుగు ముందువైపు ఎదురైంది గనుక, అవి వెనక్కే మళ్ళినాయి); వెలిఁగి= ప్రకాశించి; పరిభ్రాంతి+చేసెన్= మిక్కిలి భ్రమను కలిగించింది. (దిక్కు తెలియకుండా చేసింది అని భావం); గాండివంబును= గాండీవమూ; దేవదత్తమును= దేవదత్తమూ; కపిధ్వజమును= వానరాకారంలో ఉన్న కేతనమూ; వాసవుని= ఇంద్రుడియొక్క; వరమునన్+కన్న= వరంతో పొందిన; మకుటంబును+అగు= కిరీటమూ అయి ఉంటాయి; ఇది= ఈ విషయం; తెల్లము= స్పష్టం; వేఱ+కొన్ని+ఐనన్= పైన చెప్పిన గాండీవం మొదలైనవికాక, వేరేవి అయితే; ఇట్లు= ఈ రకంగా; ఉజ్జ్వల+అద్భుతభంగులు+ఐ= ఇంత తేజస్సుతో కూడిన ఆశ్చర్యకరాలైన విధానాలతో; ఉన్నె!= ఉంటాయా!

తాత్పర్యం: 'ధనుష్టంకారం, చెవుల గూబలను పగులగొట్టుతూ ఉంది. శంఖనాదం బ్రహ్మాండాన్ని బదాబదలుగా బ్రద్దలుగొట్టి జీవకోటికి కదలిక లేకుండా చేస్తూఉన్నది. కపికేతనం వ్యాపించి, ఆకాశాన్ని అంతా కాంతులతో నింపి, భయాన్ని కలిగిస్తున్నది. అనుమానం లేదు. ఇవి గాండీవమూ, దేవదత్తమూ, కపికేతనమూ, ఇంద్రుడు ప్రసాదించిన కిరీటమూ అయి ఉంటాయి. ఇది స్పష్టం. అవికాక, వేరేవి అయితే, ఇట్లాంటి ఆశ్చర్యకరాలైన తేజోరీతులై ఉండవు.

విశేషం: రెండవసారి అర్జునుడు దేవదత్తాన్ని పూరించాడు. అప్పుడే అది కౌరవసైన్యం దాకా ప్రాకటం, ద్రోణుడు గుర్తు పట్టటం జరిగింది. తన ప్రియ శిష్యుడైన అర్జునుడి ఆధిక్యాన్ని సూచించటానికే గురువు దుర్యోధనుడితో తన అభిప్రాయాన్ని వ్యక్తం చేశాడు. దీని తర్వాతి పద్యంలో కూడా, 'వచ్చేది అర్జునుడు, తగిన వీరులను సిద్ధం చేయు' మని గురుడు దుర్యోధనుడితో అంటాడు. ఇది గమనించ తగ్గది.

ఉ. అచ్చెరువైన విక్రమము నగ్గలికన్ సమరంబు గోరి యీ
వచ్చుచునున్నవాఁడు బలవద్రిపుభీషణబాహుఁ డైన వి
వ్వచ్చుఁడ; యింక మిన్నక వివాదము సేసినఁ బోవ; దియ్యెడం
బొచ్చెము లేని బల్మగలఁ బోరి కమర్పుము దర్పమేర్పడన్.' 181

ప్రతిపదార్థం: అచ్చెరువు+ఐన= ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించే; విక్రమము+అగ్గలికన్= ప్రతాపాతిశయంతో (అత్యధికమైన పరాక్రమంతో); సమరంబు+కోరి= యుద్ధాన్ని కోరుకొని; ఈవచ్చుచున్+ఉన్నవాఁడు= ఈ వస్తున్నవాడు; బలవత్= బలవంతులైన; రిపు= శత్రువులకు; భీషణ= భయంకరం అయిన; బాహుఁడు+ఐన= బాహువులు కలవాడైన (భుజ పరాక్రమం గలవాడైన); వివ్వచ్చుఁడు+అ= అర్జునుడే! (అనుమానం లేదన్నమాట); ఇంకన్= అర్జునుడు వస్తూ ఉన్నాగానీ; మిన్నక= ఊరకనే (వ్యర్థంగా); వివాదము+చేసినన్= వాదులాడుకొంటూ ఉంటే; ఈ+ఎడన్= ఈ సమయంలో; పోవదు= కుదరదు (పని తీరిపోదు); దర్పము+ఏర్పడన్= (పౌరుషం) గర్వం బయటపడేట్లుగా; పొచ్చెములేని= తక్కువగాని (మనస్సులలో మచ్చలేని); బల్+మగలన్= మేటి వీరులను; పోరికిన్= యుద్ధానికి; అమర్పుము= (ఆలోచించి) అమరించు (ఏర్పాటు చేయుము). (అమరించటం అంటే, బాగా ఏరి, కోరి, తగినవాళ్ళను తయారుచేయటం అని భావం).

తాత్పర్యం: ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించే అత్యధికమైన బాహుబల పరాక్రమంతో యుద్ధాన్ని కోరుకొంటూ ఆ వచ్చేది అర్జునుడే కాని, వేరేవాడు కాడు. ఆతడి పరాక్రమం శత్రువులకు చాలా భయంకరం అయింది. ఈ సమయంలో ఊరకనే వాదులాడుకొంటూ ఉంటే కుదురదు. అర్జునుడిని ఎదిరించటానికి మంచి బలవంతులైన వీరులను ఏర్పాటు చేయవలసింది'.

వ. అని కృపాశ్వత్థామాది యోధముఖ్యుల నవలోకించి. 182

ప్రతిపదార్థం: అని= పైవిధంగా (ద్రోణుడు దుర్యోధనుడితో చెప్పి; కృప= కృపాచార్యుడూ; అశ్వత్థామ= తన కుమారుడైన అశ్వత్థామా; ఆది= మొదలైన; యోధ= వీరులలో; ముఖ్యులన్= ప్రధానులైనవాళ్ళను; అవలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు పైవిధంగా దుర్యోధనుడితో చెప్పి, కృపాచార్యుడూ, అశ్వత్థామా, మొదలైన మహావీరులను చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. 'మనమొనల దుర్నిమిత్తము । లనేకములు పుట్టఁ దొడఁగె; నట్లగుట జయం
బనుమానం; బొక కార్యము । వినుఁడా! మీకెల్లఁ జూడ వెరవగు నేనిన్. 183

ప్రతిపదార్థం: మన= మనయొక్క; మొనలన్= సేనలలో; దుర్నిమిత్తములు= దుశ్శకునాలు (అపశకునాలు); అనేకములు= ఎన్నో; పుట్టన్+తొడఁగెన్= పుట్టుతూ ఉన్నాయి (కనిపిస్తున్నాయి); అట్లు+అగుటన్= ఆ రకంగా జరగటం వలన, (అపశకునాలు పుట్టటం వలన); జయంబు= విజయం; అనుమానంబు= సందేహమే! (అపశకునాలు పుట్టటం వలన జయం కలగటం అనుమానం అని భావం); మీకున్+ఎల్లన్= మీ అందరికీ; చూడన్= చూడటానికి; వెరవు+అగునేనిన్= తగిందిగా ఉంటే (బాగుంటే); ఒక కార్యము= ఒక ఆలోచన లేక ఒక పని (ఉపాయం); వినుఁడా= అందరూ వినండి!

తాత్పర్యం: మన వైపున ఉన్న సైన్యంలో రకరకాల అపశకునాలు తోస్తూఉన్నాయి. కనుక మనకు విజయం కలగడం అనుమానమే. కానీ, మీకందరికీ సమ్మతమయితే మనం చేయవలసిన పనిని ఒకదాన్ని చెప్పుతాను, వినండి.

విశేషం: సైన్యంలో అపశకునాలు తోచడం అరిష్ట సూచకం. దానివలన జయం కలుగదు. దీన్నే ద్రోణుడు, 'జయం బనుమానంబు' అని అన్నాడు. కనుక కురుసేనకు ఇది కష్ట పరిస్థితి. ఈ పరిస్థితిలో రాజునూ, సేననూ, మందలనూ కాపాడుకొనాలి. ఎలా? అందుకే ద్రోణుడు, గురువుగా, అనుభవజ్ఞుడుగా, తనకు తోచిన ఆలోచనను నలుగురికీ చెప్పాలి. అది ఆయన బాధ్యత. అందుకే ద్రోణుడు తన ఉపాయాన్ని ముందు పద్యంలో చెప్పబోతాడు. దానికి ముందుగా, ఈ పద్యంలో ఉన్న పరిస్థితిని వివరించి, తన ఆలోచన 'అందరికీ సరిపోతేనే వినండి' అని గురుడు అన్నాడు.

ఉ. ముందర రాజుఁ బుచ్చి, బలముల్ గలయంబడి గోవ్రజంబులన్
దందడి పెట్టకుండఁ బిఱుఁదన్ నడిపింపఁగఁ బంచి, గట్టిమై
నందఱు నింతకున్ వెనుకయై మొనలేర్చి చనంగ, నెప్డు సం
క్రందనసూతి డగ్గఱియెఁ, గయ్యము సేయుట కప్పు డిమ్మగున్.' 184

ప్రతిపదార్థం: ముందరన్= ముందు దిక్కులో; రాజున్= రాజైన దుర్యోధనుడిని; పుచ్చి= పంపి; బలముల్= సైన్యాలు; కలయన్+పడి= కూడా వెళ్ళి (కలిసి వెళ్ళి); గో= ఆవులయొక్క; వ్రజంబులన్= సమూహాలను (మందలను); దందడి+పెట్టకుండన్= తొందర పెట్టకుండా (ఒత్తిడి చేయకుండా); పిఱుఁదన్= వెనుకభాగంలో; నడిపింపఁగన్= నడిపించటానికి; పంచి= నియమించి; అందఱున్= వీరులందరూ; గట్టిమైన్= దిట్టతనంతో (పటిష్ఠంగా); ఇంతకున్= ముందు చెప్పినవాటికి (రాజుకూ, ఆవులకూ, సేనకూ); వెనుక+ఐ= వెనుకభాగంలో ఉండి; మొనలు+ఏర్చి= సేనలను తీర్చికొని; చనంగన్= పోతే; ఎప్డు= ఏ సమయంలో; సంక్రందన సూతి= దేవేంద్రుడి కుమారుడైన అర్జునుడు; డగ్గఱియెన్= దాపునకు వచ్చాడో (ఆ సమయంలోనే); అప్పుడు; కయ్యము+ చేయుటకున్= యుద్ధం చేయటానికి; ఇమ్ము+అగున్= వీలు చిక్కుతుంది.

తాత్పర్యం: మొట్టమొదట రాజైన దుర్యోధనుడిని పంపించి, తరువాత సైన్యాలు ఆతడి వెంట కలిసిపోయి, మందలను ఆర్భాటంతో భయపెట్టక, చెదరిపోనీక, వెనుక నడిపించే విధంగా నియమించి, ఆ తరువాత, మనం అంతా సైన్యాలను తీర్చుకొని పోతూఉంటే, అప్పుడు అర్జునుడు మనమీదికి వస్తే, వెనక్కు మళ్ళుకొని ఆతడితో యుద్ధం చేయవచ్చును.'

విశేషం: ద్రోణాచార్యుడు సూచించిన ఈ ఏర్పాటులో ఎంతో నైపుణ్యం కనిపిస్తుంది. దీనివలన ఆచార్యుడి వ్యూహరచనా కౌశలం తేటతెల్లమవుతుంది. ముందుగా రాజును పంపాలి - అని గురుడి ఉపాయం. దీనివలన రాజుకు ప్రమాదం ఉండదు. ఆతడిని వెన్నంటి సేనలుంటాయి. అవి రాజుకు రక్షణ. తరువాత గోగణం ఉంటుంది. రాజూ, సేనా, మందా - ఇట్లా సాగుతుంది. ముందు సేనపోతూఉంటే, ఆవులను వెనుక గోపాలకులు తోలుకొని వస్తారు. చివరగా, అపారసైన్యంతో భీష్మద్రోణాది మహావీరులంతా మందకు వెనుక కాపుగా వెళ్ళుతుంటారు. ఒకవేళ అప్పుడు అర్జునుడు వస్తే, భీష్మ ద్రోణాదులు తదితరులు వెనక్కు మళ్ళి యుద్ధం చేస్తారు. దానివలన ఎంతో ఆలస్యం అవుతుంది. ముందు పోయే మందా, సేనా, రాజూ పోతూనే ఉంటారు. అంటే ఒకపక్క యుద్ధం జరుగుతూ ఉన్నా, మందపాటికి మంద, హస్తినాపురం వైపు పోతూనే ఉంటుంది. దీనివలన ఎటుతిరిగీ, రాజూ, ఆవులమందా సులువుగా, నిరపాయంగా పట్టణం చేరుతుంది - అని ఆచార్యుడి ఉపాయం. కానీ, ఈ ఏర్పాటును అర్జునుడు మొదట్లోనే గ్రహించి, గురుడి ఉపాయాన్ని భగ్నం చేశాడు. కనుకనే మంద పట్టుబడుతుంది.

వ. అనిన విని సుయోధనుండు భీష్మ కృప కర్ణ వికర్ణుల దెసం గనుంగొని 'మున్నునుం జెప్పితిన కాదె! జూదంబునం బరాజయం బొంది, పాండునందనులు పండ్రెండు వత్సరంబులు వనంబున వసియింపను, బదుమూఁడగు నేఁడు జనపదంబున మన మెఱుంగకుండఁ జరియింపనుం బూని కాదె భూమి వెలువడిరి; యా పదుమూఁ

డవ యేఁటి కొఱంత గలుగం బార్థుండు దన్నెఱింగించి కొనియె నేని నెప్పటియట్ల వనవాసంబునకుం జనవలయు; నిది మనము మోహంబునం గానమి నొండె; వారు లోభంబున వచ్చుట నొండె నగుం గావున నెక్కువ దక్కువలు నిరూపించి భీష్ములు దీని నిశ్చయింప నర్హులు; రిత్త యుత్తరుండ కాక గాండీవియు నగుట మన కార్యంబు సఫలంబు; సుశర్మ నక్కడ గోవులం బట్టం బనిచి యిక్కడ మనమును బట్టుట మత్స్యనగరంబునం గౌంతేయులున్నవారని శంకించి వారలు కూయి వచ్చినం గనుటకుం గాదె? యిట్లు నిశ్చయించి చేసిన పనికి నిపుడు విచారం బేల?' యని పలికి వెండియు నిట్లనియె. 185

ప్రతిపదార్థం: అనినన్ విని= ద్రోణుడు చెప్పగా విని; సుయోధనుండు= దుర్యోధనుడు; భీష్మ, కృప, కర్ణ, వికర్ణులదెసన్+కనుంగొని= భీష్మ కృప కర్ణ వికర్ణుల వైపు చూచి; మున్నునున్= ఇంతకు ముందు కూడా; చెప్పితిని+అ కాదె!= చెప్పాను కదా!; పాండు నందనులు= పాండవులు; జూదంబునన్= జూదంలో; పరాజయంబు+ఒంది= ఓడిపోయి; పండ్రెండు వత్సరములు= పన్నెండేండ్లు; వనంబునన్= అడవిలో; వసియింపను= నివసించటానికి; పదుమూఁడగునేఁడు= పదమూడో ఏడు; జనపదంబునన్= జనులు నివసించే ప్రాంతంలోనే; మనము= కౌరవులు; ఎఱుంగకుండన్= తెలిసికొనకుండా; చరియింపనున్= వర్తించటానికి; పూనికాదె= ప్రతిన చేసే కదా!; భూమి వెలువడిరి= రాజ్యానికి దూరమయ్యారు; ఆ, పదుమూఁడవ ఏఁటి కొఱంత= ఆ పదమూడో సంవత్సరంలో ఇంకా మిగిలి ఉన్న ఆ కాలం; కలుగన్= ఉండగా; పార్థుండు= అర్జునుడు; తన్ను= తనను; ఎఱింగించికొనియె నేనిన్= తనంతట తానే బయటపెట్టుకొన్నట్లయితే (ఇతరులు గుర్తించేటట్లు బైటపడినట్లయితే); ఎప్పటి అట్లు+అ= ఎప్పటి వలెనే; వనవాసంబునకున్= అడవులలో నివసించటానికి; చనన్+వలయున్= వెళ్ళాలి; ఇది= ఈవిషయం; మనము= కౌరవులపక్షంలోనివారలం; మోహంబునన్= వ్యామోహంతో; కానమిన్+ఒండె= గమనించకపోవటంచేతనైనా కావాలి లేదా; వారు= పాండవులు; లోభంబునన్= అత్యాశతో; వచ్చుటన్+ఒండెన్+అగున్= రావటంచేతనైనా కావాలి; కావునన్= కాబట్టి; భీష్ములు= భీష్ములవారు; ఎక్కువ, తక్కువలు= తేడాలు; నిరూపించి= తేల్చిచెప్పి; నిశ్చయింపన్= నిర్ణయం చేయటానికి; అర్హులు= తగినవారు; రిత్త+ఉత్తరుండు+అ, కాక= కేవలం ఉత్తరుడే కాకుండా; గాండీవియున్= అర్జునుడు కూడా; అగుట= కావటం వలన; మన కార్యంబు= మన ప్రయత్నం; సఫలంబు= ఫలవంతమైనది; సుశర్మను; అక్కడ= దక్షిణ దిక్కున; గోవులన్+పట్టన్+పనిచి= ఆవులను పట్టుకొనటానికి పంపి; ఇక్కడ= ఉత్తర దిక్కున; మనమును= మనం కూడా; పట్టుట= ఆవులను మళ్ళించటం; మత్స్యనగరంబునన్= మత్స్యరాజు రాజధానిలో; కౌంతేయులు= పాండవులు; ఉన్న, వారు+అని= ఉంటారని; శంకించి= అనుమానించి; వారలు= పాండవులు; కూయి వచ్చినన్= రక్షణగా వస్తే; కనుటకున్+కాదె!= కనుక్కొనాలనే కదా!; ఇట్లు= ఈ విధంగా; నిశ్చయించి= నిర్ణయించి; చేసిన పనికిన్= కావాలని చేసిన ఈ పనికి; ఇపుడు= ఈ సమయంలో; విచారంబు+ఏల?= దిగులుపడటం ఎందుకు?; అని, పలికి; వెండియున్= ఇంకా; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు చెప్పిన మాటలను విని దుర్యోధనుడు భీష్ముడిని, కృపుడిని, కర్ణుడిని, వికర్ణుడిని చూచి ఇట్లా అన్నాడు- 'నేను ఇంతకు మునుపే చెప్పాను కదా! పాండవులు జూదంలో పరాజయాన్ని పొంది, పన్నెండు ఏండ్లు అడవులలో ఉండటానికీ, పదమూడవ సంవత్సరం వేరే రాజ్యంలో ఎక్కడైనా మన కంటబడకుండా ఉండటానికీ ప్రతిన చేసి, దాని ప్రకారమే కదా రాజ్యాన్ని వదలివెళ్ళారు? పదమూడో ఏడు ఇంకా ముగియకుండానే, అర్జునుడు బయటపడ్డాడు. కనుక అనుకొన్నమాట ప్రకారం తిరిగి అడవులకు పోవాలి. ఇది మోహం వలన మనం చూడకపోవటమో, లేక లోభంతో వాళ్ళే బయటపడటమో అయి ఉంటుంది. ఇందులోని వ్యత్యాసాలను నిర్ణయించి వివరించటానికి భీష్ములవారే తగినవారు. కేవలం ఉత్తరుడే కాకుండా, ఆతడి వెంట అర్జునుడు కూడా రావటం వలన మన పని నెరవేరినట్లే. దక్షిణంవైపు గోవులను పట్టటానికి సుశర్మను పంపి, ఈ ఉత్తరదిక్కులో ఉన్న విరాటనగరంలో పాండవులు ఉన్నారనే సందేహంతోనే కదా మనం ఇక్కడికి వచ్చాం. పైగా, ఆవులను కాపాడటానికి

పాండవులు ఒకవేళ వస్తే, కనిపెట్టాలనే కదా మన ప్రయత్నం! ఇంత ఆలోచించి చేసిన కార్యానికి తిరిగి విచారించటం దేనికి?' అని ఇంకా ఈవిధంగా అంటున్నాడు.

విశేషం: దీనివలన దుర్యోధనుడి మనసులోని అభిప్రాయం తెలుస్తున్నది.

ఉ. 'అర్జునుఁడైన నేమి? సురలైనను నేమగు? విద్విషచ్ఛిదో
పార్జితమైన గోగణముఁ బట్టితి; మెవ్వరు వచ్చిరేని వి
స్ఫూర్జిత బాహుసంపదలు సూపుద మొండొరు మీఱి నిర్మలా
త్యూర్జిత కీర్తికారణ రణోద్ధతి; వెల్వెలఁ బాఱ నేటికిన్? 186

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుఁడు+ఐనన్+ఏమి?= అర్జునుడు అయితే మాత్రం ఏమి?; సురలు+ఐననున్+ఏమి+అగున్= దేవతలైతే మాత్రం ఏమవుతుంది?; విద్విషత్+ఛిదా+ఉపార్జితము+ఐన= శత్రువులను చీల్చటానికి (ఛేదించటానికి) సంపాదించిన; గో= ఆవులయొక్క; గణమున్= మందను; పట్టితిమి= పట్టుకొంటిమి; ఎవ్వరు వచ్చిరి+ఏనిన్= ఎవ్వరు వచ్చినప్పటికీ; నిర్మల+అతి+ఊర్జిత కీర్తికారణ రణ+ఉద్ధతిన్= స్వచ్ఛమూ, మిక్కిలిదృఢమూ అయిన కీర్తికి హేతువైన యుద్ధంయొక్క ఔద్ధత్యంతో; ఒండు+ఒరున్ (ఒండొరున్)= ఒకరినొకరు; మీఱి= అతిశయించి; విస్ఫూర్జిత= ప్రకాశించే (పేరుకెక్కిన); బాహుసంపదలు= భుజ పరాక్రమాలు (బాహువుల సంపద అంటే, బాహువులయొక్క బలం); చూపుదము= ప్రదర్శిద్దాం; వెల్వెలన్+పాఱన్= వెలవెలపోవటం; ఏటికిన్= ఎందుకు? (అవసరం లేదు అని భావం).

తాత్పర్యం: 'అర్జునుడే అయితే ఏం? దేవతలైతే నేం? ఏమవుతుంది? శత్రువులను చీల్చటానికి సంపాదించిన పసువుల మందలను పట్టినాము. కీర్తికి కారణం అయిన యుద్ధంలో ఒకర్ని మించి మరొకరం భుజపరాక్రమాన్ని ప్రదర్శిద్దాం. ఎవరు వచ్చినా సరే, మనం వెలవెలబోవాల్సిన పని లేదు.

విశేషం: 'విద్విషచ్ఛిదోపార్జితమైన గోగణముఁ బట్టితిమి' అని దుర్యోధనుడు అంటాడు. ఇక్కడ శత్రువులను 'ఛేదించటానికి', అనే అర్థాన్ని, 'ఛిదా' శబ్దానికి చెప్పుకొన్నా, 'శత్రువుల రహస్యాన్ని ఛేదించడం' అని కూడా గ్రహించవచ్చును. 'విద్విషత్+ఛిదా+ఉపార్జితము' అనే పాఠాంతరం కూడా ఉన్నది. శత్రువులను ఛేదించి సంపాదించుకొనబడింది - అని అర్థం.

చ. మనసుల నూలుకొల్పి, యనుమానము లెల్లను బాచి, యేచి వా
హనములు నాయుధంబులును నాయిత మయ్యెడు భంగిఁ జేయుచున్
మొనలకు హెచ్చుగా మనము మున్ను గడంగినఁ గాక శత్రులం
గనుఁగొని యిట్టు లొండొరు మొగంబులు సూచుచునున్నఁ బోవునే? 187

ప్రతిపదార్థం: మనసులన్= అందరూ వారివారి మనస్సులను; నూలుకొల్పి= కుదురుపరుచుకొని; అనుమానములు+ఎల్లను= సందేహాలను అన్నిటినీ; పాచి= వదలిపెట్టి; ఏచి= అతిశయించి (విజృంభించి); వాహనములున్= ఎన్నో రకాలైన వాహనాలూ; ఆయుధంబులును= రకరకాల ఆయుధాలూ; ఆయితము+అయ్యెడు భంగిన్= సమకూర్చే పద్ధతిలో; చేయుచున్= చేస్తూ (ప్రోత్సహిస్తూ); మొనలకున్= సేనలకు; హెచ్చుగాన్= అధికంగా; (ఉన్నతంగా); మనము= మనమందరం; మున్ను= ముందుగానే; కడంగినన్+కాక= పూనుకుంటేనే కాని (సరిపోతుంది కాని); శత్రులన్= శత్రువులను; కనుఁగొని= చూచి; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; ఒండు+ఒరు+మొగంబులు= ఒకరి మొగాలను మరొకరు; చూచుచున్+ఉన్నన్+పోవునే= చూస్తూంటే సరిపోతుందా?

తాత్పర్యం: మనసులలో కోపతాపాలు లేకుండా, అందరూ భయాలూ, సందేహాలూ విడిచి, వాహనాలూ, ఆయుధాలూ సిద్ధం చేసికొని, సేనలకు ముందుండి ముందుగా మనమే ఎదిరిస్తే మంచిది. అంతేకాని శత్రువును చూసి ఈ విధంగా ఒకరి ముఖం మరొకరు చూచుకొంటూ ఉంటే బాగుంటుందా?

దుర్యోధనుఁడు ద్రోణాచార్యుల నధిక్షేపించుట (సం. 4-42-20)

ఆ. హరుల హేషితములు ననుకూల వాయు సం । చారములును మనకు జయము కలిమిఁ
దెలుపుచున్నయవి; యుధిష్ఠిరానుజుఁ డొక్కఁ । డీ బలంబు గెలువ నెట్లు నేర్చు? 188

ప్రతిపదార్థం: హరుల= గుఱ్ఱాలయొక్క; హేషితములున్= సకిలింపులూ; అనుకూల= అనుకూలమైన దిశనుంచి; వాయు= గాలియొక్క; సంచారములును= వీచటములునూ; మనకున్= మనకు; జయము కలిమిన్= జయం కలగటాన్ని; తెలుపుచున్నయవి= తెలుపుతూ (సూచిస్తూ) ఉన్నాయి; యుధిష్ఠిర+అనుజుఁడు= ధర్మరాజు తమ్ముడైన అర్జునుడు; ఒక్కఁడు= ఒక్కడే; ఈ బలంబున్= ఇంత పెద్ద కురుసేనను; ఎట్లు= ఏ విధంగా; గెలువన్ నేర్చున్?= గెలువగలుగుతాడు?

తాత్పర్యం: గుఱ్ఱాలు సకిలించడం, గాలి అనుకూలంగా ప్రసరించడం వలన మనకు జయం కలుగుతుందని తెలుస్తున్నది. అర్జునుడు ఒక్కడే ఇంత పెద్ద కురుసైన్యాన్ని ఎట్లా గెలుస్తాడు?

విశేషం: దుర్యోధనుడు తనకే జయం కలుగుతుందని నిశ్చయంగా అంటున్నాడు. దానికి ఆతడు చూపిన కారణాలు రెండు: హయహేషలూ, అనుకూల వాయుప్రసారం- మొదటిది; అర్జునుడు ఒక్కడే ఇంత పెద్ద కురుసేనను గెలవలేడు అనటం రెండోది. కానీ, దుర్యోధనుడి ఊహ సరికాదు. కారణం, కురుసేనలో ఇదివరకే ఎన్నో ఉత్పాతాలు పుట్టినట్లు ద్రోణుడు ముందే చెప్పాడు. అట్లాగే, అర్జునుడు ఉత్తరుడికి తన పేళ్ళను తెలిపేటప్పుడు, ఆతడు ఒక్కడే కాలకేయ నివాతకవచులనూ, హిరణ్యపుర రాక్షసులనూ, వేల లక్షల సంఖ్యల్లో ఉన్న వాళ్ళను పరిమార్చానన్నాడు. ఇది దుర్యోధనుడికీ తెలుసు. కానీ, అహంకారాదులు అడ్డువచ్చాయి. అందుకే ఆతడు అర్జునుడి శక్తిని అనుమానించాడు; తక్కువ చేశాడు.

క. ఎవ్వరు వినినను దీనికి । నవ్వుదురని యెఱుఁగఁ డకట! నా యెదురెదురన్
వివ్వచ్చుఁ జూపి సేనలు । క్రొవ్వఱఁ బలుపలుకులిట్లు ద్రోణుఁడు పలికెన్. 189

ప్రతిపదార్థం: ఎవ్వరు= ఎవ్వరైనా; వినినను= వింటే (తన మాటలను); దీనికిన్= తాను మాట్లాడే మాటలకు; నవ్వుదురు+అని= నవ్వుతారని; ఎఱుఁగఁడు= తెలియలేదు; అకట!= అయ్యో!; నా= నాయొక్క; ఎదురు+ఎదురన్= ఎట్టఎదుట (నేరుగానే); వివ్వచ్చున్+చూపి= (నా శత్రువైన) అర్జునుడిని చూపించి (గొప్పగా); సేనలు= నా సైన్యాలు; క్రొవ్వు+అఱన్= నీరసపడేటట్లుగా (నిరుత్సాహపడేట్లుగా); ద్రోణుఁడు= ఈ ద్రోణుడు (ఏకవచనం, నిందార్థకం); పలు పలుకులు= అనవసరమైన మాటలు (పనికిరాని మాటలు); ఇట్లు= ఇట్లా; పలికెన్= మాట్లాడాడు.

తాత్పర్యం: ఈ ద్రోణుడు తన మాటలను ఎవరైనా వింటే నవ్వుతారని కూడా తెలిసికొనలేడు. నా ఎదుటనే అర్జునుడిని చూపించి, నా సేనలు నీరుగారేటట్లు ఇట్లా పనికిరాని మాటలు చాలా పలికాడు.

తే. రోష మొండెను రాజ్యాభిలాష మొండెఁ । గాక యీతని రాకకుఁ గారణంబు
పెఱ యెఱుంగమ; యెదిరిని బెద్దఁ జేసి । పూని వంది విధంబునఁ బొగడ నేల? 190

ప్రతిపదార్థం: రోషము+ఒండెను= రోషం కానీ; రాజ్య+అభిలాషము+ఒండెన్= రాజ్యం కోరిక గానీ; కాక= కాకపోతే; ఈతని= ఈ అర్జునుడియొక్క; రాకకున్= ఇక్కడికి ఇట్లా రావటానికి; కారణంబు= హేతువు; పెఱ= వేరొకటి; ఎఱుంగము+అ= తెలియలేము కదా! (ఏది ఎలా అయినా); ఎదిరిని= ఎదుటివాడిని (శత్రువును); పెద్దన్+చేసి= గొప్పవాడిగా చేసి (గొప్పవాడు కాకపోయినా); పూని= అదే పనిగా పూనుకొని; వందివిధంబునన్= వైతాళికుడివలె; పొగడన్+ఏల?= ప్రశంసించటం (స్తోత్రం చేయటం) ఎందుకు?

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఇట్లా రావటానికి, ఆతడిలో ఉన్న రోషంగానీ, రాజ్యకాంక్షగానీ కారణం అయి ఉంటుంది. కాకుంటే వేరే కారణం ఏదీ కనిపించదు. ఏది ఏమైనా, పగవాడిని గొప్పవాడిని చేసి, భట్రాజువలె ఈరీతిగా ఇంతగా పొగడటం ఎందుకు?

వ. ఆచార్యులైన వారలు కార్యంబు దవ్వులం గనియెడు వారు గాన కయ్యంబు తెఱంగు వారల నడుగ వలవదు; బుద్ధిమంతు లిండ్లకడనుండి భోజనావసరంబుల, నాయుధ శ్రమ సమయంబుల, నీతిశాస్త్ర గోష్ఠీకాలంబుల నుచితాలాపంబులు పలుకుదురు గాని పోట్లాడెడువారు గారు; వారిం గలనం గలసి నిలువనీక పిఱిందిదెస నిలిపిన మనకు వారు విజయంబు గోరుచుండుదు; రది లెస్స' యనిన విని యశ్వత్థామ యతని కిట్లనియె. 191

ప్రతిపదార్థం: ఆచార్యులు+ఐన వారలు= గురువులైనవారు; కార్యంబు= పనిని; దవ్వులన్+కనియెడు వారు= పనిలోనికి దిగకుండా ఎడంగా ఉండి చూచేవారు (పనిచేయకుండా పైకి మాటలు చెప్పేవారు); కాన= కాబట్టి; కయ్యంబు తెఱంగు= యుద్ధంయొక్క తీరు; వారలన్= వారిని; అడుగవలవదు= అడుగవద్దు; బుద్ధిమంతులు= తెలివికలవారు; ఇండ్లకడన్+ఉండి= ఇంటివద్దే ఉండి; భోజన+అవసరంబులన్= భుజించే సమయాలలో; ఆయుధ శ్రమ సమయంబులన్= రకరకాల ఆయుధాలకు సంబంధించిన విద్యను అభ్యసించేటప్పుడు; నీతిశాస్త్ర= నీతిశాస్త్రానికి సంబంధించిన; గోష్ఠీకాలంబులన్= చర్చ జరిగేటప్పుడు; ఉచిత+ఆలాపములు= తగిన మాటలు; పలుకుదురు కాని; పోట్లాడెడువారు కారు= యుద్ధం చేసేవాళ్ళు కారు; వారిన్= వారిని; కలనన్= యుద్ధంలో; కలసి నిలువనీక= కలిసి ఉండనీయకుండా; పిఱిందిదెసన్= వెనుక పక్క; నిలిపినన్= ఉంచితే; వారు= ఆచార్యులు; మనకున్= మనకు (దుర్యోధనాదులకు); విజయంబు= జయం; కోరుచున్+ఉండుదురు= కోరుతూ ఉంటారు; అది లెస్స= అదియే మంచిది; అనినన్, విని= అనగా విని; అశ్వత్థామ; అతనికిన్= దుర్యోధనుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆచార్యులైన ద్రోణులవారు పనిని దూరంగా ఉండి చూస్తారు. అందువలన యుద్ధానికి సంబంధించిన విషయాన్ని వారిని అడుగరాదు. ఇంట్లో భోజనం చేసేటప్పుడూ, ఆయుధవిద్యను అభ్యసించేటప్పుడూ, నీతిశాస్త్ర చర్చలలోనూ మాట్లాడమంటే చాలా బాగా మాట్లాడుతారు. అంతేకాని, వారు యుద్ధం చేసేవారు కాదు. కనుక ఆచార్యులను మనతోపాటు యుద్ధంలో కలవనీయకుండా, మనకు వెనకభాగంలో ఉంచితే మన విజయాన్ని కోరుతూ ఉంటారు. అదే మంచిది' అన్న దుర్యోధనుడి మాటలకు అశ్వత్థామ అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

ఉ. 'కావలివారిఁ దోలి, యెసకంబున గోవులఁ బట్టికొంటి నం
చీ వెడమాట లేల ధరణీశ్వర! యింతకుమున్న వీటికిం
బోవవు, శత్రునే పుడిపి పోయెడు వాఁడవు గావు నీవు; సై
న్యావలి యైనఁ జేడ్పడక యాతల కెయ్యుట లేదు నేనియున్. 192

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ+ఈశ్వర!= ఓ రాజా!; కావలివారిన్+తోలి= కేవలం ఆవులను కావలిగాచేవాళ్ళను పారదోలి; ఎసకంబునన్= ఎంతో గొప్పగా (అతిశయంతో); గోవులన్= ఆవులను; పట్టికొంటిని+అంచున్= పట్టుకొన్నానంటూ; ఈ= ఈ విధమైన; వెడ= పనికిరాని; మాటలు+ఏల= మాట లెందుకు?; ఇంతకున్+మున్ను+అ= ఇంతకుముందే (ఇంకా); వీటికిన్+పోవవు= నీ ఊరు చేరుకోలేదు (ఇల్లు చేరలేదు); శత్రు+ఏపు= శత్రువుయొక్క ఆధిక్యాన్ని (విజృంభణాన్ని); ఉడిపి= పోగొట్టి; పోయెడువాం డవు+కావు నీవు= పోతున్నవాడివీ కావు నీవు; సైన్య+ఆవలి+ఐనన్= సేనా సమూహం అయినా; చేడ్పడక= దెబ్బతినకుండా; ఆతలకున్= ప్రక్కకు (అవతలికి- దూరంగా); ఎయ్యుట లేదు నేనియున్= తొలగి అయినా పోలేదు (ప్రమాదస్థలాన్ని అయినా కనీసం దాటిపోలేదు).

తాత్పర్యం: కేవలం ఆవులను కాచేవాళ్ళను బెదిరించి తరిమి, మందలను పట్టుకొన్నానని ఏమో గొప్పగా పనికిరాని మాటలు మాట్లాడుతున్నావు. రాజా! ఇంకా నీవు ఇల్లు చేరలేదు. దానికి తోడు, శత్రువుల ఆర్భాటాన్ని అణచిన వాడివీ కావు. కనీసం, నీ సేనలైనా దెబ్బతినకుండా ప్రమాదస్థలాన్నుండి దూరంగానైనా పోలేదు.

క. సమరమున గెల్చి, యొరు రా । జ్యము గొనియును సుజనుఁ డిట్టు లాడఁడు; సిరి జూ
దమునఁ గొని రజ్జు లేటికి? । సమయం బరుదెంచెఁ దొంటిచందము గలదే! 193

ప్రతిపదార్థం: సమరమునన్+గెల్చి= యుద్ధంలో గెలుపొంది; ఒరు= ఇతరులయొక్క; రాజ్యమున్= రాజ్యాన్ని; కొనియును= గ్రహించి కూడా; సుజనుఁడు= సజ్జనుడైనవాడు; ఇట్టులు= ఈ రీతిగా; ఆడఁడు= మాట్లాడడు; సిరిన్= రాజ్యాన్ని (సంపదను); జూదమునన్+కొని= జూదంలో (మోసంతో) తీసికొని; రజ్జులు+ఏటికిన్?= గొప్పలు (నిందా వాక్యాలు) ఎందుకు?; సమయంబు+అరుదెంచెన్= ఇప్పుడు సమయం వచ్చింది; తొంటి= పూర్వపు; చందము కలదే!= విధానం వీలు కాదు (మోసం చేయటానికి ఇది జూదం కాదు; యుద్ధం అని భావం).

తాత్పర్యం: ఎంతో గొప్పగా యుద్ధంలో జయించి, రాజ్యాన్ని పొందినవాడు కూడా నీవలె మాట్లాడడు. మోసపు జూదంలో రాజ్యాన్ని సంగ్రహించి, నోటికి వచ్చిన దుర్భాషలను మాట్లాడుతావా? ఇప్పుడు సమయం వచ్చింది. ముందువలె జూదం ఆడాలంటే కుదరదు.

ఉ. పాండవవీరులం గలన బాహుబలంబున నోర్చియే సము
ద్దండత నీవు దొల్లి ద్రుపదక్షితిపాత్మజఁ గొల్వులోనికిం
దెండని పుచ్చి? తద్దెసకుఁ దెచ్చుట సౌబలు నీతిఁ గాదె? యా
తండ మరల్చుఁ గాక సముదగ్రత వచ్చు విరోధి నిప్పుడున్. 194

ప్రతిపదార్థం: పాండవ వీరులన్= మహావీరులు అయిన పాండవులను; కలనన్= యుద్ధంలో; బాహు= భుజములయొక్క; బలంబునన్= పరాక్రమంతో; ఓర్చియే!= జయించేనా! (కాదు-అని); తొల్లి= ఇదివరలో; నీవు= నీవు; సముద్దండతన్= కాఠిన్యంతో (క్రౌర్యంతో); ద్రుపదక్షితిప= ద్రుపద మహారాజుయొక్క; ఆత్మజన్= కూతురైన ద్రౌపదిని; కొల్వులోనికిన్= సభలోకి; తెండు+అని పుచ్చితి= తీసికొని రమ్మని పంపావు; తద్+దెసకున్= ఆ స్థితికి; తెచ్చుట= తీసికొని రావటం; సౌబలు= శకునియొక్క; నీతిన్+కాదె!= కుటిలనీతిచేత కదా!; ఇప్పుడున్= ఇప్పుడునూ; సముదగ్రతన్= ఎంతో విజృంభణంతో; వచ్చు విరోధిన్= పైకి వస్తున్న శత్రువును; ఆతండు+అ= ఆ శకునే; మరల్చున్+కాక!= వెనక్కు మళ్ళిస్తాడులే!.

తాత్పర్యం: ఎంతో దుర్మార్గంతో, క్రూరుడివై నీవు ఇదివరలో ద్రౌపదిని నిండుసభలోకి తీసికొనిరమ్మని నీ తమ్ముడిని పంపింది పాండవు లందరినీ జయించేనా? ఆ శకుని కుటిలనీతితో కాదూ! కనుక మీదికి దూసికొనివచ్చే ఆ శత్రువును కూడా ఇప్పుడు ఆ శకునే వెనక్కు మళ్ళిస్తాడులే!

వ. అబ్భంగి నవమానింపం బడినవాఁడు గావున ధార్తరాష్ట్రకుల ధూమకేతు వగు కపికేతనుండు దోఁచె; నీకు దుర్మదంబున ద్రోణాచార్యుల నధిక్షేపింపవచ్చు నంతియకాక దేవదానవుల కయినను దుర్జయుండగు నర్జునునకుం దలసూప వచ్చునే! నయ విక్రమంబుల నతిలోకుండగు నతని నెవ్వరికేనియుం బొగడవలయు ననినం బుత్రనిర్విశేషుండగు నిజ ప్రియ శిష్యుని నగ్గించుట గురునకుం గొఱంతయె? యింక సిగ్గుమాలి రణంబు సేసెనేనియు ద్రోణుండు సేయుంగాని యే నిట్టి దాని కోర్వ; నదియునుం గాక. 195

ప్రతిపదార్థం: ఆ+భంగిన్= ఆరీతిగా; అవమానింపఁబడినవాఁడు కావునన్= అవమానించబడ్డాడు కాబట్టి; ధార్తరాష్ట్ర= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులయొక్క; కుల= వంశానికి (నూరుమందికి); ధూమకేతువు= తోకచుక్క; కపి కేతనుఁడు= వానరాన్ని జెండామీద నిలుపుకొన్నవాడు (హనుమంతుడిని తన ధ్వజంమీద అర్జునుడు నిలుపుకొన్నాడు); తోఁచెన్= తటస్థించాడు; నీకు= దుర్యోధనుడికి; దుర్మదంబునన్= బాగా కొవ్వుబట్టి మదించటంచేత; ద్రోణ+ఆచార్యులన్= ద్రోణుడిని; అధిక్షేపించవచ్చున్= ఎద్దేవ చేయవచ్చును; అంతియకాక= అంతేకాని; దేవదానవులకున్+ఐనను= దేవతలకు, దానవులకు అయినా; దుర్జయుండు+ అగు+అర్జుననకున్= జయించటానికి శక్యముకాని వీరుడైన అర్జునుడికి; తల+చూపవచ్చునే?= ఎదురుపడవచ్చునా? నయ విక్రమంబులన్= నీతిలోనూ, పరాక్రమంలోనూ; అతిలోకుండు+అగు= లోకాతీతుడైన; అతనిన్= అర్జునుని; ఎవ్వరికిన్+ ఏనియున్= ఎవ్వరికైనా; పొగడవలయున్+అనినన్= పొగడక తప్పదనగా; పుత్ర నిర్విశేషుండు+అగు= కొడుకుతో సమానుడైనవాడైన; నిజప్రియ శిష్యునిన్= తన ప్రియమైన శిష్యుని; అగ్గించుట= పొగడటం; గురునకున్= ఆచార్యుడికి, ద్రోణుడికి; కొఱంతయె?= తక్కువా? (తప్పా?); ఇంకన్= ఇన్నిమాటలన్నతరువాత; సిగ్గుమాలి= సిగ్గులేక; ద్రోణుండు; రణంబు= యుద్ధం; చేసెన్+ఏనియున్= చేస్తే; చేయున్+కాని= చేస్తాడేమో కాని; ఏను= నేను; ఇట్టి దానికిన్= ఇటువంటి దానికి; ఓర్వన్= సహించలేను; అదియునున్+కాక= అంతేకాక.

తాత్పర్యం: అట్లా అవమానించబడినవాడు కనుకనే, కౌరవుల కులానికి తోకచుక్క అయిన కపికేతనుడు వచ్చాడు. నీవు మదించి గురువైన ద్రోణుడిని నిందించావు కానీ, దేవతలకూ, దానవులకూ కూడా జయించరాని అర్జునుడి ఎదుటికైనా పోగలవా? రాజనీతిలోనూ, బాహుబల విక్రమంలోనూ అతిలోకుడైన అర్జునుడిని ఎవరైనా పొగడాల్సిందే! అట్లాంటప్పుడు, తనకు పుత్రుడితో సమానుడైన ప్రియశిష్యుడైన అర్జునుడిని పొగడటం గురువైన ద్రోణుడి తప్పా? ఇంత జరిగాక కూడా, ఒకవేళ సిగ్గు విడిచి ఆ ద్రోణుడే యుద్ధంచేస్తే చేయనీ కాని, నేను మాత్రం దీన్ని ఓర్చుకొనలేను. అంతేకాక... (ముందరికి అన్వయం).

విశేషం: 'ధార్తరాష్ట్రకుల ధూమకేతువు'- రూపకాలంకారం. ధూమకేతువు అంటే తోకచుక్క. అది రాజుకూ, దేశానికీ అరిష్టసూచకం. అంటే, నీకు వినాశం తప్పదని అశ్వత్థామ మాటలలో ధ్వని.

**క. ప్రళయాంతకుండు బడబా । నలమును మృత్యువును నెదిరినం గొఱఁతవడన్
నిలిపినను నిలుపు; మార్కొని । చెలఁగిన నరుశరము లనవశేషము సేయున్. 196**

ప్రతిపదార్థం: ప్రళయ+అంతకుండు= ప్రళయకాలంలో ఉన్న యముడూ; బడబానలమును= సముద్రంలో పుట్టిన బడబ అనే పేరుగల అగ్నీ (చాలా భయంకరం అయింది); మృత్యువును= మృత్యుదేవతనూ; ఎదిరినన్= ఎదిరించితే; కొఱఁత+పడన్= కొంత తక్కువగా మిగిలించి; నిలిపినను నిలుపున్= నిలుపవచ్చును. (ఒకవేళ నిలిపితే నిలుపవచ్చును); (కాని) మార్కొని= ఎదిరించి; చెలఁగినన్= విజృంభిస్తే; నరు= అర్జునుడియొక్క; శరములు= బాణాలు; అనవశేషము+చేయున్= ఏమాత్రం మిగిలించకుండా సర్వనాశనం చేస్తాయి.

తాత్పర్యం: యముడూ, బడబాగ్ని, మృత్యువూ చెలరేగితే, ఎదిరించిన వారలను అంతా నాశనం చేయకుండా, కొంతైనా మిగిలిస్తే మిగిలించవచ్చును. కానీ అర్జునుడి అమోఘాలైన బాణాలు మాత్రం, ఏమీ మిగలనీయకుండా సర్వనాశనం చేస్తాయి.

విశేషం: యముడూ, బడబాగ్నీ, మృత్యువూ మూడూ ఏమాత్రం తప్పనివి, నిశ్శేషంగా నాశనం చేసేవే! అయినా అవి కొంత మిగిలిస్తాయేమో కానీ, అర్జునుడి బాణాలు ఏమాత్రం మిగిలించక సర్వనాశనం చేస్తాయి - అని అనటంలో, అర్జునుడి బాణాలు పైవాటికన్నా భయంకరం అయినవని భావం.

ఆ. కుటిలబుద్ధు లిచటఁ గొనవు; నెట్టన ఘన। దోర్బలంబు మెఱసి తొడర వలయు;
నతఁడు గాండివమున నడ్డసాళులు వైవఁ;। డురుల నంపవాన గురియుఁ గాని. 197

ప్రతిపదార్థం: ఇచటన్=ఇక్కడ (యుద్ధభూమిలో); కుటిల బుద్ధులు= కపటమైన ఆలోచనలు (మోసాలు); కొనవు= పనికిరావు; నెట్టన= తప్పక; ఘన= గొప్పదైన; దోస్(ః)= బాహువులయొక్క; బలంబు= బలాన్ని; మెఱసి= ప్రకాశింపచేసి (చూపి); తొడర వలయున్= ఎదిరించాలి; అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; గాండివమునన్= గాండీవంతో; ఉరులన్= ఉర్లిపోయేట్లు, నేల కూలేటట్లు; అమ్ము+వాన= బాణాలవాన; కురియున్+కాని= కురిపిస్తాడు కాని; అడ్డసాళులు= పాచికలు; వైవఁడు= వేయడు.

తాత్పర్యం: ఇక్కడ నీ కపటబుద్ధులు పనికిరావు. నిజమైన భుజబలాన్ని చూపి, ఎదిరించి నిలబడాలి. ఆ వచ్చే అర్జునుడు గాండీవంతో తనను తాకినవాళ్ళపై నేల కూలేటట్లు ఎడతెగక బాణవర్షాన్ని కురిపిస్తాడే కానీ, మోసంతో పాచికలను విసరడు.

విశేషం: అలం: ప్రతిషేధం. తన తండ్రి అయిన ద్రోణుడిని దుర్యోధనుడు నిందించాడని రోషించిన అశ్వత్థామ, ఆతడిని ఎత్తిపొడుపుతో, హేళనగా మాట్లాడుతూ, అర్జునుడి పరాక్రమాన్ని ప్రశంసిస్తూ, తనదైన వ్యక్తిత్వాన్ని నిలుపుకొన్నాడు.

'డరులనంపవాన' - ఈ పాఠాంతరం పెక్కు ప్రతులలో ఉన్నది.

క. విను మట్టులు గాకున్నం। దన గోవుల వెనుక మత్స్యధరణీశుఁడు వ
చ్చిన మార్కొందుము; నరుఁ డే। పున ముట్టిన నతని పొంతఁ బోదుమె? యధిపా!' 198

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= రాజా!; వినుము= (నా అభిప్రాయం) వినవలసింది; అట్టులు= అట్లా; కాక+ఉన్నన్= కాకుండా పోతే; తన= తనవైన; గోవుల వెనుకన్= ఆవుల వెంట; మత్స్యధరణీశుఁడు= విరాటరాజు; వచ్చినన్= వస్తే; మార్కొందుము= ఎదిరిస్తాం; (అలా కాక); నరుఁడు= అర్జునుడే; ఏపునన్+ముట్టినన్= విజృంభించి పైకి వస్తే; అతని పొంతన్= ఆ నరుడి సమీపానికి అయినా; పోదుమె?= పోతామా? (పోము అని భావం).

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! నా అభిప్రాయాన్ని వినుము. అట్లా కాక ఆవులవెంట విరాటరాజే వస్తే మేము ఎదిరిస్తాం. అర్జునుడైతే మాత్రం మేము ఆ ప్రక్కకు కూడా పోము.'

విశేషం: అర్జునుడి ఆధిక్యాన్ని అశ్వత్థామ బాహాటంగా అంగీకరించి, తన అభిప్రాయాన్ని రాజైన దుర్యోధనుడికి చెప్పాడు. ఇది ఒకరకంగా రాజుపై తిరగబడటమే కాక బెదిరింపు కూడ. యోధులలో ప్రధానుడైన అశ్వత్థామే ఇట్లా అంటే, రాజుకు దిగులు పట్టుకొంటుంది. అశ్వత్థామ మాటలు కర్ణుడికి కోపాన్ని కలిగించాయి. అందుకే ఆతడు యోధులందరితో తరువాత ఇట్లా అంటాడు. ఈ విధంగా విభిన్న మనస్తత్వాలను ఒకేమారు నిర్వహించటంలో తిక్కన అద్వితీయుడు.

వ. అనిన విని, రాధేయుండు సక్రోధుండై యోధవీర లోకంబు నాలోకించి. 199

ప్రతిపదార్థం: అనినన్+విని= అశ్వత్థామ దుర్యోధనుడితో చెప్పగా విని; రాధేయుండు= కర్ణుడు (రాధ పెంచుకొన్నవాడు); సక్రోధుండు+ఐ= కోపంతో కూడినవాడై; యోధ= యోధులయొక్క; వీర= వీరులయొక్క; లోకంబున్= సమూహాన్ని; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అశ్వత్థామ మాటలను విన్న కర్ణుడు (దుర్యోధనుడిని నిందించాడు అనే) కోపంతో, యోధులనూ, వీరులనూ అందరినీ చూచి (ఇట్లా అన్నాడు).

చ. 'వడిగొని గోగణంబుఁ బొదువం బఱతెంచితి రెల్లవారు ము
న్నొడఁబడి పాండునందనుల యున్నెడ యిమ్మెయిగాన వేఁడి; యి
ప్పుడు నరుఁ గాంచి మీ రతని పోటు నుతించుచు భీతి నిట్లు వా
విడిచి యనేక భంగిఁ బృథివీపతి వీఱిఁడిఁ జేయు టొప్పునే? 200

ప్రతిపదార్థం: పాండు నందనుల= పాండురాజు కుమారులైన పాండవులయొక్క; ఉన్న+ఎడ= ఉండే చోటును; ఈ+మెయిన్= ఈరీతిగా; కానన్+వేఁడి= చూడాలని కోరి; ఎల్లవారు= అందరూ; మున్ను+ఒడఁబడి= ముందే ఒప్పుకొని; వడిగొని= తొందరగా; గోగణంబున్= ఆవులమందను; పొదువన్= పట్టుకొనేందుకు; పఱతెంచితిరి= అందరూ వచ్చినారు; ఇప్పుడు= ఇంత జరిగాక ఇప్పుడు; నరున్+కాంచి= అర్జునుడిని చూచి; మీరు= మీరందరూ; అతని పోటు= అర్జునుడి పరాక్రమాన్ని; నుతించుచున్= పొగడుతూ; భీతిన్= బెదరుతో; ఇట్లు= ఇట్లా; వాయి+విడిచి= నోరు విప్పి (గట్టిగా); అనేక భంగిన్= ఎన్నో రకాలుగా; పృథివీపతిన్= రాజును; వీఱిఁడిన్+చేయుట= పిచ్చివాడిని చేయటం; ఒప్పునే?= బాగుందా?

తాత్పర్యం: 'పాండవులు ఉండే చోటును తెలిసికొనటానికి, ఈ విధానాన్ని అందరూ ఒప్పుకొని, త్వరత్వరగా ఆవులమందను గ్రహించేందుకు వచ్చి, తీరా ఇప్పుడు అర్జునుడిని చూచి బెదురుతో, గొంతెత్తి ఆతడి ప్రతాపాన్ని పొగడుతూ రాజైన దుర్యోధనుడిని ఆఖరికి వెర్రివాడిని చేయటం బాగాలేదు.

చ. వెఱచితిరేని నిల్వుఁ; డొకవీరున కొక్కఁడ చాలుఁ గాక యెం
దఱు వలయుం? గపిధ్వజము దవ్వుల వ్రేల్మిడిఁ ద్రుంచి వైచెదం;
బఱపెదఁ దత్పిశాచముల; భగ్నము సేసెదఁ దేరు; సారథిన్
నెఱఁకులు నొంచెదం; బొదులు నించెద నర్జును గాత్రశాలలోన్. 201

ప్రతిపదార్థం: వెఱచితిరి+ఏనిన్= ఒకవేళ భయపడినట్లు అయితే; నిల్వుఁడు= మీరు రాకుండా నిలవండి; ఒక వీరునకున్+ ఒక్కఁడు+అ= ఒక్క వీరుడికి ఒక్క వీరుడే; చాలున్+కాక= సరిపోతాడు గానీ; ఎందఱు వలయున్?= ఎంతమంది కావాలి? దవ్వులన్= దూరం నుండే; వ్రేల్మిడిన్= త్రుటిలో (చిటికె లోపల); కపి ధ్వజమున్= అర్జునుడియొక్క కపికేతనాన్ని; త్రుంచి వైచెదన్= క్రింద పడగొట్టుతాను; తత్= ఆ జెండాను చుట్టి ఉన్న; పిశాచములన్= భూతాలను; పఱపెదన్= తరిమివేస్తాను; తేరు= రథం; భగ్నము+చేసెదన్= విరిచి వేస్తాను (విరుగకొట్టుతాను); సారథిన్= సారథిని; నెఱఁకులు నొంచెదన్= మర్మస్థానాలను (ఆయువుపట్లను) నొప్పిస్తాను; అర్జును= అర్జునుడియొక్క; గాత్ర= శరీరం అనే; శాలలోన్= ప్రదేశంలో; పొదులు= అమ్ములు పెట్టే పొదుల్నే (బాణ సమూహాలను); నించెదన్= నింపుతాను. (కొన్ని పొదుల బాణాలు అని భావం).

తాత్పర్యం: మీకు భయంగా ఉంటే మీరు రావద్దు, నిలిచి పొండి. ఒక వీరుడికి ఒక్కడు కాక ఎంతమంది కావాలి? అర్జునుడి కపికేతనాన్ని దూరంనుండే చిటికెలో నేల పడగొడతాను. దానిని ఆశ్రయించుకొని ఉన్న భూతాల సమూహాలను తరిమివేస్తాను. అర్జునుడి రథాన్ని విరుగగొట్టుతాను. సారథి ఆయువుపట్లను నొప్పిస్తాను. అర్జునుడి దేహం అనే శాలలో బాణాల సమూహాలను నింపుతాను.

విశేషం: 'ముందుపద్యంలో అందరూ చేరి, రాజును వెర్రివాడిని చేస్తున్నారా? ఇది సమంజసమా?' అని కర్ణుడు అశ్వత్థామ మొదలైన వాళ్ళను ఆక్షేపించి, ప్రస్తుత పద్యం నుండి, 205వ పద్యం దాకా తన ప్రతాపాన్నీ, అర్జునుడితో సమానత్వాన్నీ చెప్పుకొంటూ, దుర్యోధనుడికీ తనకూ ఉన్న సంబంధాన్ని కూడా వ్యక్తం చేస్తాడు. పైమాటలలో కర్ణుడి వ్యక్తిత్వం స్పష్టపడుతుంది. పాత్రల మాటలద్వారా వాళ్ల వ్యక్తిత్వాన్ని సూచించడం తిక్కన లక్షణం.

2. అలం: రూపకం - గాత్రశాలలోన్ - గాత్రమనెడిశాలలో. 'సారథిన్ నెఱఁకుల నొంచెదన్' - సారథియొక్క నెఱఁకులు - అని షష్ఠిరావలసి ఉండగా, సారథిన్ నెఱఁకులు - అని ద్వితీయ అయింది. "క్రియాన్వయంబున రెండు పదంబులకు స్వస్వామి సంబంధంబు గలచో సంబంధిపదంబు షష్ఠికి ద్వితీయయునగు" - ప్రౌఢవ్యాకరణం, కారకపరిచ్ఛేదం. సూ.23.

చ. జ్యాఘోషం బతిభీషణం బయి, దిశాచక్రంబు నిండన్, శర
వ్యాఘాతంబున శాత్రవుండు వికలస్వాంతుండుగా, నారద
శ్లాఘాపాత్రమునై; యనర్గళ భుజాసంరంభతన్ రౌద్రరే
ఖా ఘోరాకృతి యేన చూపెద; నశంకం జూడుఁడీ యేర్పడన్. 202

ప్రతిపదార్థం: జ్యా= అల్లెత్రాటియొక్క; ఘోషంబు= ధ్వని; అతి= మిక్కిలి; భీషణంబు+అయి= మిక్కిలి భయంకరమై; దిశాచక్రంబు= దిగ్వలయం, దిక్కుల సమూహం అంతా; నిండన్= నిండిపోగా (వ్యాపించగా); శర= బాణాలయొక్క; వి+ఆఘాతంబునన్ వ్యాఘాతంబునన్= ఎక్కువైన దెబ్బలతో (పెద్ద పెద్ద దెబ్బలతో); శాత్రవుండు= శత్రువైన అర్జునుడు; వికల= చెదిరిన (కలత చెందిన); స్వాంతుండు+కాన్= మనసుగలవాడు కాగా; నారద= నారదమహర్షియొక్క; శ్లాఘా= ప్రశంసకు; పాత్రమును+ఐ= అర్హమై (నారదుడికి కలహమే భోజనం. కనుక కలహం వస్తే ఆతడికి భోజనం దొరికినట్లే); అనర్గళ= అడ్డులేనట్టి; భుజా= బాహువులయొక్క; సంరంభతన్= సంరంభంతో (ఉద్రేకంతో); రౌద్రరేఖా= రౌద్రరసాన్ని సూచించే; ఘోర= భయంకరమైన; ఆకృతి= స్వరూపాన్ని; ఏను+అ= నేనే; చూపెదన్= చూపిస్తాను; అశంకన్= అనుమానం లేకుండా; ఏర్పడన్+చూడుఁడీ= బాగా చూస్తూ ఉండండి.

తాత్పర్యం: నా యొక్క అల్లెత్రాటి ధ్వని భీకరమై దిగ్వలయంలో వ్యాపించే రీతిగా, నా బాణాల దెబ్బలతో శత్రువైన అర్జునుడు కలతపడేటట్లుగా, నారదుడు ఆనందించేటట్లుగా, ఎదురులేని నా బాహుపరాక్రమంతో, రౌద్రరసం రూపాన్ని పొందినట్లు నేను చూపుతాను. అందరూ అనుమానం లేకుండా నన్ను చూస్తూ ఉండండి.

విశేషం: తనకు సమానులనూ, తనకంటె ఎక్కువైన వాళ్ళనూ కూడా లెక్కించక, కేవలం తాను ఒక్కడే వీరుడైనట్లు కర్ణుడు పైవిధంగా వీరులందరితో చెప్పాడు. ఇందులో, స్వోత్కర్ష, పరనిందా, ఒక లెక్కలేనితనం కనిపిస్తాయి. ఇవి కర్ణుడి మనస్తత్త్వాన్ని బాగా ప్రతిఫలింపచేస్తున్నవి. పైమాటలలో ఒకరకంగా, కర్ణుడి ఆత్మాభిమానమూ కనిపిస్తుంది.

క. క్రోధజ్వాలలు నిగుడ, వి । రోధి బలేంధనముఁ బొదువు క్రూరతమై దు
స్సాధమగు నర్జునాగ్నిని । సాధించెద నేన పూని శరవర్షమునన్. 203

ప్రతిపదార్థం: క్రోధ= కోపం అనే; జ్వాలలు= మంటలు; నిగుడన్= వ్యాపించగా; విరోధి= శత్రువుయొక్క; బల+ఇంధనమున్= సేన అనెడు కట్టెలను; పొదువు= చుట్టుకొనే; క్రూరతమైన్= క్రౌర్యంతో; దుస్సాధము+అగు= సాధించటానికి వీలుకానట్టి; అర్జున+అగ్నిని= అర్జునుడు అనే అగ్నిని; నేను+అ= నేనే (నేను ఒక్కడినే); పూని= (ఎంత కష్టమైనా) ప్రయత్నించి; శర= బాణాలు అనే; వర్షమునన్= వానతో; సాధించెదన్= సాధిస్తాను (చల్లారుస్తాను).

తాత్పర్యం: కోపం అనే మంటలతో చుట్టూ అలుముకొంటూ, శత్రువుయొక్క బలం అనే ఇంధనాన్ని (మండటానికి అవసరమైన పదార్థాన్ని), చుట్టుముట్టే క్రౌర్యంతో, సాధించటానికి వీలుపడనట్టి అర్జునుడు అనే భయంకరమైన అగ్నిని, నా బాణాలవర్షంతో నేనే చల్లార్చివేస్తాను. (అగ్నిని రూపుమాపుతాను - నాశనం చేస్తాను అని భావం).

విశేషం: అలం: రూపకం. ఇందులో అర్జునుడికీ అగ్నికీ అభేదం చెప్పబడింది. ఆ పోలిక చెప్పింది కూడా కర్ణుడే! క్రోధం ఎఱ్ఱటిది - దానిని కవులు మంటలతో పోలుస్తారు. వ్యాపించటం మంటల లక్షణం. పరాక్రమాన్ని అగ్నితో కవులు ఉపమిస్తారు. అర్జునుడు అనే అగ్నిని చల్లార్చటానికి ఎవ్వరూ వద్దనీ, తన బాణవర్షంతో తా నొక్కడే దానిని చల్లార్చుతాననీ, అది కష్టసాధ్యమే అనీ కర్ణుడు అంటాడు. తనకు శత్రువైన అర్జునుడి పరాక్రమాన్ని కర్ణుడు ప్రశంసించాడు. ఇందులో ఒక రహస్యం ఉన్నది. శత్రుబలాన్ని పొగిడి, అంత గొప్పవాడిని జయిస్తాను అని అనటం కర్ణుడి ఆధిక్యం తెలియటానికే! ఇది కూడా, కర్ణుడు తనను తాను పొగడుకొన్నట్లే అవుతుంది.

కవులు ఇటువంటి పద్ధతిని పాటించటం సహజమే. రామాయణంలో కూడా వాల్మీకి రావణ పరాక్రమాన్ని వర్ణింపజేసి, అట్లాంటివాడిని సంహరించిన రాముడి పరాక్రమాన్ని వర్ణించకనే వర్ణించినట్లు చిత్రించాడు. ఇది ఒక శిల్పం.

వ. పాండవమధ్యముండు పదుమూఁడు వత్సరంబులు పూఁచి పట్టి కయ్యంబునకు వచ్చె; నతని లావును బీరంబును లోకంబునకు నెక్కియున్న యవి; యేనును గురుసేనయందు శక్తి శౌర్యంబులు గలవాఁడన పోలె వర్తించెదం, గావున నే మిరువురము నొండొరులకు బాహుబల విలాసంబును, విక్రమ క్రీడా కౌశలంబును బ్రకటించుట యుచితంబు గాదె' యని వెండియు నిట్లనియె. 204

ప్రతిపదార్థం: పాండవమధ్యముండు= అర్జునుడు; పదుమూఁడువత్సరంబులు= పదమూడేండ్లు; పూఁచిపట్టి= ఎంతో ఉద్యమించి; కయ్యంబునకున్= యుద్ధానికి; వచ్చెన్= వచ్చాడు; అతని= అర్జునుని యొక్క; లావును= బలమూ; బీరంబును= పరాక్రమమున్నూ;

లోకంబునకున్= జనానికి; ఎక్కియున్న+అవి= నచ్చి ఉన్నాయి (ప్రశస్తమైనవి); ఏనును= నేనూ; కురుసేన+అందున్= కౌరవసేనలో; శక్తిశౌర్యంబులు= బలపరాక్రమాలు; కలవాఁడన్+అపోలెన్= కలిగినవాడివలెనే; వర్తించెదన్= నడుచుకొంటాను; కావునన్= కాబట్టి; ఏము+ఇరువురమున్= మేమిద్దరమూ (అర్జునుడూ+కర్ణుడూ); ఒండొరులకున్= ఒకరికొకరు; బాహుబల= భుజబలంయొక్క; విలాసంబును= విలాసాన్నీ; విక్రమ= పరాక్రమం అనే; క్రీడా= ఆటలోని; కౌశలంబును= నైపుణ్యాన్నీ; ప్రకటించుట= ప్రదర్శించుట; ఉచితంబు+కాదె= తగినది కాదా?; అని; వెండియున్= మరల; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: పదమూడేండ్లు అర్జునుడు ఎంతో ప్రయత్నం చేసి ఈనాడు కయ్యానికి వచ్చాడు. ఆతడి బలం, పరాక్రమం లోకంలో పేరుకెక్కినట్టివే! నేను కూడా కురుసేనలో బలపరాక్రమాలు కలిగినట్లే నడుచుకొంటున్నాను. కనుక మేమిద్దరం, ఒకరికొకరు భుజబలాన్నీ, పరాక్రమాన్నీ ప్రదర్శించుకొనటం ఉచితంగా ఉంటుంది' అని ఇంకా కర్ణుడు ఇట్లా అంటున్నాడు.

విశేషం: ఈ క్రింది పద్యంలో కర్ణుడు అర్జునుడితో పోరాడటంలో ఉన్న కారణాలను వివరిస్తున్నాడు. ఈ కారణాలను గమనిస్తే కర్ణుడి వ్యక్తిత్వం బాగా తెలుస్తుంది.

సీ. **'అనుదినంబును నంతకంతకుఁ బెరిఁగెడి । యధిపతి మన్నన యప్పుఁ దీర్ప,**
నర్జును నోర్చెద ననిలోన నే నని । యతనితోఁ బలికిన ప్రతిన నెఱపఁ,
గర్ణార్జునులయందు ఘనుఁ డెవ్వఁడగు నొక్కొ । యను జనంబుల సందియంబు మాన్ప,
జమదగ్నిసుత కృపాశ్రయమునఁ బడసిన । విలువిద్య కలరూపు వెలయఁ జేయఁ

ఆ. **గనుట నేఁడు పుణ్యదిన మయ్యె నాకు; మీ । కెల్లఁ బోరు సూడ నిష్టమేనిఁ**
జూడుఁ; డట్లు గాక వేడుక లేదేని, । సంతసమునఁ బసుల జాడఁ బొండు.' **205**

ప్రతిపదార్థం: అనుదినంబునున్= రోజురోజూ; అంతకు+అంతకున్= ఉండేకొద్దీ; పెరిఁగెడి= పెరిగిపోతున్న; అధిపతి= రాజైన సుయోధనుడియొక్క; మన్నన= ఆదరణ అనే; అప్పున్= ఋణాన్ని; తీర్పన్= తీర్చటానికీ; నేను= నేను; అనిలోనన్= యుద్ధంలో; అర్జునున్= అర్జునుడిని; ఓర్చెదన్= ఓడిస్తాను; అని= అంటూ; అతనితోన్= ఆ దుర్యోధనుడితో; పలికిన= మాట్లాడిన; ప్రతిన= ప్రతిజ్ఞ; నెఱపన్= నెరవేర్చటానికీ; కర్ణ+అర్జునులయందున్= కర్ణుడు, అర్జునుడు - అనే మా ఇద్దరిలో; ఘనుఁడు= అధికుడు; ఎవ్వఁడు= ఎవడు; అగును+ఒక్కొ= అవుతాడో; అను= అనేటటువంటి; జనుల= జనుల (లోకుల) యొక్క; సందియంబు= అనుమానం; మాన్పన్= పోగొట్టటానికీ; జమదగ్ని= జమదగ్ని అనే మహర్షియొక్క; సుత= కుమారుడైన పరశురాముడియొక్క; కృపా+ఆశ్రయమునన్= కరుణయొక్క ఆశ్రయంతో (దయవలన లభించిన ఆదరణతో); పడసిన= సంపాదించిన (పొందిన); విలువిద్య= ధనుర్విద్యయొక్క; కలరూపు= నిజమైన రూపాన్ని; వెలయన్+చేయన్+కనుటన్= ప్రకటించకలగటం వలన; నాకున్= నాకు; నేఁడు= ఈదినం; పుణ్యదినము= పవిత్రమైన దినం (పండుగ దినం); అయ్యెన్= అయింది; మీకున్= మీకు; ఎల్లన్= అంతమందికీ; పోరు= యుద్ధాన్ని (మా ఇద్దరి యుద్ధాన్ని); చూడన్= చూడటం; ఇష్టము+ఏనిన్= ఇష్టమయితే; చూడుఁడు= చూడండి; అట్లు+కాక= చూడటం ఇష్టంలేకపోతే; వేడుక= ఉత్సాహం; లేదు+ఏనిన్= లేనట్లైతే; సంతసమునన్= సంతోషంతో; పసుల= పసులయొక్క; జాడన్= దారిని (ఆవులు వెళ్ళిన దారిన); పొండు= పొండి.

తాత్పర్యం: 'దినదినానికీ అంతకంతకూ పెరిగిపోయే ప్రభువైన దుర్యోధనుడి ఆదరణ అనే అప్పు తీర్చుకొనటానికీ; నేను అర్జునుడిని యుద్ధంలో జయిస్తానని రాజుతో చేసిన ప్రతిన నెరవేర్చుకొనటానికీ, మా ఇద్దరిలో (కర్ణార్జునులలో)

అధికుడు ఎవడో అను సందేహంతో ఉండే లోకుల అనుమానాన్ని పోగొట్టటానికీ, జమదగ్ని కుమారుడైన పరశురాముడి దయవలన కలిగిన ఆశ్రయంతో పొందిన విలువిద్యయొక్క నిజరూపం ఏమిటో తెలపటానికీ, తగిన అవకాశం నాకు చిక్కింది. కనుక ఈ దినం నాకు చాల పవిత్రమైన దినం. మా ఇద్దరి పోరాటాన్ని మీరందరూ చూడాలని ఇష్టపడితే చూడవచ్చును, అట్లాకాక, చూడాలనిపించకపోతే, ఆవులు పోయినదారినే పోండి.'

విశేషం: కర్ణుడు పైన చెప్పిన కారణాలలో మొదటిది- ఆతడి కృతజ్ఞతాభావానికి నిదర్శనం. కేవలం అర్జునుడికి పోటీగానే కర్ణుడిని దుర్యోధనుడు గౌరవించాడు. దానిని నిరూపించుకొనటానికి ప్రయత్నించవలసిన బాధ్యత కర్ణుడికి ఉన్నది. అందుకే ఆతడు దానిని గొప్పగా చెప్పుకొన్నాడు. తాను చేసిన ప్రతిజ్ఞను నిలబెట్టుకొనగలగటం రెండవ కారణం- మూడో కారణం, ఆతడి విశ్వాసాన్ని తెలుపుతుంది. నాలుగోది- ఆతడి పరాక్రమాన్ని సూచిస్తుంది. ఇవన్నీ తరువాత కేవలం ప్రగల్భాలుగానే మిగిలిపోతాయి.

వ. అనిన నమ్మాటలు విని కృపాచార్యుం డతని కిట్లనియె. 206

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= ఆ విధంగా పలుకగా; ఆ+మాటలు= కర్ణుడియొక్క ఆ మాటలు; విని; కృపాచార్యుఁడు; అతనికిన్+ఇట్లు+ అనియెన్= ఆ కర్ణుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు మాట్లాడిన మాటలను విన్న కృపాచార్యుడు ఆతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. 'కయ్యమునక యెపుడుఁ గాలు ద్రవ్వుదు, కార్య । గతికిఁ జొరవు; నీతియుతులు సమర
మధమ సాధనముగ నాడుదు రర్థ సం । సిద్ధిఁ బొందు తెఱఁగు సేయు నెడల. 207

ప్రతిపదార్థం: కయ్యమునకున్+అ= పోట్లాటకే; ఎపుడున్= ఎల్లప్పుడూ; కాలు+త్రవ్వుదు(వు)= తయారౌతావు; (ఆబోతు మరొకదాన్ని చూచి, కాలితో నేలను తవ్వుతుంది. దానివలన రెండోదానికి రోషం వస్తుంది. కనుక కాలుత్రవ్వు అంటే, ప్రేరేపించుట అనీ అర్థమే); కార్యగతికిన్+చొరవు= పనితీరు ఎట్లా ఉందో గమనించి దాన్ని సాధించేదానికి ప్రయత్నించవు అని భావం; అర్థ= ప్రయోజనంయొక్క; సంసిద్ధి పొందు= సిద్ధిని (చివరి ఫలితాన్ని) పొందే; తెఱఁగు= విధానాన్ని (పద్ధతిని); చేయు+ఎడలన్= ఆచరించే సమయాలలో; నీతియుతులు= రాజనీతి తెలిసినవారు; సమరము= యుద్ధాన్ని; అధమసాధనముగన్= నీచమైన ఉపాయంగా; ఆడుదురు= చెప్తారు.

తాత్పర్యం: 'నీవు ఎప్పుడు చూచినా పోట్లాటకే కాలుదువ్వుతూ ఉంటావు. అంతకుమించి కార్యం తీరును గమనించి, దాన్ని సాధించటానికి నీ బుద్ధి పనిచేయదు. ప్రయోజనాన్ని సాధించుకొనే కార్యనిర్వహణలో యుద్ధం ఒక నీచమైన సాధనం అని రాజనీతి తెలిసిన పెద్దలు చెప్పుతారు.

విశేషం: సామం, దానం, భేదం, దండోపాయం - అని రాజులకు నాలుగు సాధనాలుంటాయి. మొదటి మూడు ఫలించనప్పుడు, చివరిదైన దండోపాయం (యుద్ధం) తప్పదు. ఆ స్థితిలోనే దాన్ని ఉపయోగించాలి. కాని, కర్ణుడు, అట్లాకాక, అయినదానికీ, కానిదానికీ కయ్యానికే కాలుదువ్వుతాడు. దానినే కృపాచార్యుడు చెప్పింది.

క. అగు దేశకాల బల యుత । ముగఁ జేసిన పోర నర్థములు; మోఱకులై
తెగఁ బాఱి తమ్ము నెదిరిని । వగవక తొడరుటలఁ గీడు వర్తిల్లుఁ దుదిన్. 208

ప్రతిపదార్థం: దేశ= దేశమూ; (ప్రాంతం); కాల= సమయం; బల= బలం (సైన్యం-శక్తిసామర్థ్యాలు); యుతముగన్= కూడుకొన్నట్లు (పై మూటినీ కుదిరించుకొని); చేసిన పోరన్= చేసిన పోరాటంలో (యుద్ధంలో); అర్థములు+అగున్= ప్రయోజనాలు కలుగుతాయి; (దేశ, కాల, బలాలను గమనించక); మోఱకులు+ఐ= మంచిచెడ్డలు తెలియని మూర్ఖులై; తెగన్+పాఱి= మోటుగా సాహసించి; తమ్మున్= తమనూ; ఎదిరిని= పగవాడిని (శత్రువును); వగవక= అంచనా వేసికొనక; తొడరుటలన్= ఎదుర్కొనటంచేత; తుదిన్= కడకు; కీడు= అపాయం (చేటు); వర్తిల్లున్= కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: దేశాన్నీ, కాలాన్నీ, బలాన్నీ సమకూర్చుకొని చేసిన యుద్ధంలో విజయం సిద్ధిస్తుంది. అట్లాకాక, మూర్ఖత్వంతో, సాహసంతో తననూ, శత్రువునూ అంచనా వేసికొనక, పోరాడితే చివరకు చేటు మూడుతుంది.

విశేషం: యుద్ధానికీ, దాని విజయానికీ; దేశ, కాల, బలాలకు సంబంధించిన ఆనుకూల్యం అవసరం. దేశం అంటే తనదికాక వేరే దేశం కావచ్చును, లేదా ప్రాంతం కావచ్చును. ఆ ప్రాంతం రాజుతో యుద్ధానికి తలపడేటప్పుడు, ఆ ప్రాంతం (దేశం) తనకు ఎప్పుడు అనుకూలమో (శీతోష్ణస్థితులవలన) గ్రహించుకొనాలి. అంతేకాక, ఇంకా అక్కడ తన అవసరాలకు సరిపడే వస్తు సౌకర్యాలున్నాయా లేవా చూసికొనాలి. ఇది దేశీయమైన గమనిక.

తరువాత కాలసంబంధం అయిన ఆనుకూల్యాన్ని చూడాలి. కాలం అంటే సమయం. ఇది చాలా ప్రధానం. ఏ పనికీ కాలం అనుకూలించాలి. యుద్ధం అనేది చాలా పెద్ద కార్యం. ఏ కాలంలోని యుద్ధం తనకు అనుకూలం, ఏసమయం శత్రువుకు అనుకూలం అన్నదానిని గమనించటం కాలగమనిక.

బలం అంటే సైన్యం. తన బలం ఎంతో, ఎదిరి బలం ఎంతో తెలిసికొనాలి. దీనినే బాగా అంచనా వేసికొనాలి. అప్పుడే విజయం లభిస్తుంది.

వ. అక్కిరీటి యొక్కరుండ కాఁడె యని తలంతు మేని. 209

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కిరీటి= ఆ అర్జునుడు; ఒక్కరుండ కాఁడె= ఒక్కడే కదా; అని తలంతుము+ఏనిన్= అని అనుకొందామంటే.

తాత్పర్యం: ఆ అర్జునుడు ఒంటరివాడే కదా అని మనం అనుకొన్నామంటే, (ముందుకు అన్వయం).

విశేషం: అర్జునుడు ఒంటరిగా ప్రదర్శించిన ఆతడి పరాక్రమ సన్నివేశాలను కృపాచార్యుడు కర్ణుడితో వివరిస్తున్నాడు.

సీ. శక్రాది సురలతో సంగ్రామ మొనరించి । ఖాండవం బేర్చె నొక్కరుఁడ కాఁడె!
యాదవ బలమెల్ల నాఁగఁ ద్రోచి సుభద్రఁ । గడిమిమైఁ దెచ్చె నొక్కరుఁడ కాఁడె!
దిగ్విజయంబునఁ దేజంబు చేసె ని । క్కురువంశమునకు నొక్కరుఁడ కాఁడె!
బలముతో గంధర్వపతి నోర్చి విడిపించెఁ । గౌరవేశ్వరుని నొక్కరుఁడ కాఁడె!

ఆ. అని నివాత కవచులను దానవుల నాతఁ । డొక్కరుండ కాఁడె యుక్కు మడఁచె;
నమరులకు నజేయులగు కాలకేయుల । నొక్కరుండ కాఁడె యొడిచెఁ గర్ణ! 210

ప్రతిపదార్థం: కర్ణ!= ఓ కర్ణా!; శక్ర+ఆది= ఇంద్రుడు మొదలైన; సురలతోన్= దేవతలతో; సంగ్రామము+ఒనరించి= యుద్ధాన్ని చేసి; ఖాండవంబు+ఏర్చెన్= ఖాండవవనాన్ని కాల్చింది; ఒక్కరుఁడ+కాఁడె!= ఒక్కడే కదా!; యాదవబలము+ఎల్లన్= యాదవులయొక్క సైన్యాన్ని అంతా; ఆఁగన్+త్రోచి= ఆగిపోయేటట్లు వెనక్కు తోసేసి (కమ్ముకొని); సుభద్రన్= బలరామకృష్ణుల

చెల్లెలైన సుభద్రను; కడిమిమైన్= పరాక్రమంతో; తెచ్చెన్= తెచ్చింది; ఒక్కరుఁడ కాఁడె?= ఒక్కడే కదా?; దిగ్విజయంబునన్= అన్ని దిక్కులను జయించటంతో; ఈ= ఈయొక్క; కురువంశమునకున్= కురువంశానికి; తేజంబుచేసెన్= తేజస్సు కలిగించాడు. (కులాన్ని వెలిగించాడు- కీర్తి తెచ్చాడు అన్నమాట); ఒక్కరుఁడ కాఁడె?= ఒక్కడే కదా!; బలముతోన్= సైన్యంతో ఉన్న; గంధర్వపతిన్= గంధర్వరాజైన చిత్రసేనుని; ఓర్చి= ఓడించి; కౌరవ+ఈశ్వరునిన్= కౌరవరాజైన దుర్యోధనుడిని; విడిపించెన్= విడిపించింది; ఒక్కరుఁడ కాఁడె?= ఒక్కడే కదా!; అనిన్= యుద్ధంలో; నివాతకవచులు+అను దానవులను= నివాతకవచులు అనే పేరున్న రాక్షసులను; ఆతఁడు= ఆ అర్జునుడు; ఒక్కరుండ కాఁడె!= ఒక్కడే కదా!; ఉక్కుమడఁచెన్= చంపివేశాడు; అమరులకున్= దేవతలకు; అజేయులు+అగు= జయించటానికి సాధ్యంకానట్టి; కాలకేయులన్= కాలకేయులనే రాక్షసులను; ఒక్కరుండ కాఁడె= ఒక్కడే కదా; ఒడిచెన్= ఓడించాడు.

తాత్పర్యం: ఓ కర్ణా! అర్జునుడు ఒంటరివాడు కదా అని అనుకొంటున్నావేమో! ఇంద్రుడు మొదలైన దేవతలందరితో యుద్ధం చేసి ఖాండవాన్ని అర్జునుడు ఒక్కడే గదా దహించింది? సాటిలేని పరాక్రమంతో యాదవసైన్యాన్ని అంతా ఆపి, సుభద్రను తీసికొని వచ్చింది ఒక్కడే కదా? నాలుగు దిక్కులూ జయించి ఈ కురువంశానికి పేరు తెచ్చింది ఆతడు ఒక్కడే కదా? అమితమైన సైన్యంతో వచ్చిన గంధర్వరాజైన చిత్రసేనుడిని జయించి, కురుపతి అయిన దుర్యోధనుడిని విడిపించింది అర్జునుడు ఒక్కడే కదా? భయంకరమైన యుద్ధం చేసి, నివాతకవచులను నాశనం చేసింది అర్జునుడు ఒక్కడే కదా? అట్లాగే దేవతలకే సాధ్యపడని కాలకేయులు అనే దానవులను సంహరించింది ఆ అర్జునుడు ఒక్కడే కదా?

విశేషం: అలం: ఉదాత్తం, అంత్యానుప్రాసం. అర్జునుడి పరాక్రమాన్ని నిరూపించే ఆరు సన్నివేశాలను కృపాచార్యుడు కర్ణుడికి వివరించాడు. అర్జునుడి పరాక్రమ నిరూపణకు ఈ ఆరు సన్నివేశాలూ చాలా ప్రధానం అయినవి. అందుకే కృపాచార్యుడు కర్ణుడికి వీటినే చెప్పింది. పైవాటిని గమనించి అయినా కర్ణుడు తగ్గుతాడేమోనని కృపుడి భావం. ఇన్ని సన్నివేశాలలో ఒంటరిగా గెలిచిన విజయుడు, ఇప్పుడు కూడా గెలుస్తాడని సూచన! 'అజేయులు' అనే పదం 'అజయ్యులు' అనే అర్థంలో వాడబడింది. (అజేయులు= జయింపదగనివారు; అజయ్యులు= జయింపశక్యం కానివారు)

ఈ క్రింది పద్యంలోనూ ద్రౌపది స్వయంవర సందర్భాన్ని పురస్కరించుకొని, కృపాచార్యుడు కర్ణుడికి, అర్జునుడి ఒంటరి పరాక్రమాన్ని గురించే వివరిస్తున్నాడు.

ఉద్యోగపర్వం ప్రథమాశ్వాసంలోని 299వ పద్యంలోకూడా తిక్కన 'అజయ్యులు' అనటానికి బదులుగా 'అజేయులు' అని ప్రయోగించాడు. '...నిజానుజన్ము లక్షీణ పరాక్రముల్, సుతు లజేయులు'- ఇతి యతిస్థానం కూడా.

క. భూవరులెల్లను నొక్కట । ద్రోవదికై తొడరి యతనితోఁ బెనఁగి కడుం
జేవ సెడి పోవు నప్పుడు, । నీ వచ్చట గలవొ లేవొ నిక్కము చెపుమా! 211

ప్రతిపదార్థం: భూవరులు+ఎల్లనున్= రాజులందరూ; ఒక్కటన్= ఒకేమారు; (ఒక పర్యాయం అనే అర్థాన్ని కూడా కొందరు చెప్పారు. ఇది నిస్సారమైన అర్థం. కనుక, 'ఒకేమారు; ఒక్కుమ్మడి' అనే అర్థమే గ్రహించబడింది); ద్రోపదికై= ద్రౌపదికొరకు; తొడరి= పూనుకొని (ప్రయత్నించి); అతనితోన్= అర్జునుడితో; పెనఁగి= యుద్ధం చేసి; కడున్+చేవ+చెడి= ధైర్యాన్ని, శక్తిని కోల్పోయి; పోవునప్పుడు= పరాజితులై పరుగెత్తి పోయేటప్పుడు; నీవు= నీవు; అచ్చటన్= ఆ చోట; కలవొ?లేవొ?= ఉంటివా? లేవా?; నిక్కము+అ= నిజాన్నే; చెపుమా!= చెప్పాలి సుమా!

తాత్పర్యం: రాజులందరూ ఒకేసారి ద్రౌపదికొరకు పూనుకొని, అర్జునుడితో పోరాడి, చివరకు ధైర్యాన్ని కోల్పోయి పారిపోయేటప్పుడు కర్ణా! నీవు అక్కడ ఉన్నావా? లేవా? నిజం చెప్పుము.

విశేషం: పాండవులలో ఒక్కరొక్కరే, ఒక్కొక్క దిక్కును ఎదురులేని పరాక్రమంతో జయించారనీ, పనికిరాని గర్వం నీ కెందుకు అనీ, కృపుడు కర్ణుడిని ఈ క్రింది పద్యంలో అధిక్షేపిస్తూ ఉన్నాడు.

చ. కుంతీనందను లొక్కఁ డొక్కఁడ రిపుక్షోభంబు సంధిల్ల దు
ర్దాంత స్వైర పరాక్రమంబులు మహోత్సాహంబునం జేసి; ర
త్యంతోదగ్రతఁ బల్కె దీ విచట బాహాశక్తి యిమ్మేదినీ
కాంతుం డియ్యకొనంగఁ బూనితి వృథా గర్వంబు నీ కేటికిన్? 212

ప్రతిపదార్థం: కుంతీనందనులు= కుంతీదేవి కుమారులైన పాండవులు; ఒక్కఁడు+ఒక్కఁడు+అ= ఎవడికి వాడే (విడివిడిగా); రిపు= శత్రువులకు; క్షోభంబు= కలత; సంధిల్లన్= కలిగేటట్లు; మహా+ఉత్సాహంబునన్= అధికమైన ఉత్సాహంతో; దుర్దాంత= అణచటానికి వీలులేని (ఎదురులేని); స్వైర= స్వేచ్ఛతో కూడిన (స్వతంత్రమైన- ఎవరికీ స్వాధీనం కానట్టి); పరాక్రమంబులు= పౌరుషాలు (ప్రతాపాలు); చేసిరి= చూపారు; ఈవు= నీవు; ఇచటన్= ఇక్కడ; బాహాశక్తి= భుజబలాన్ని గురించి; అతి+అంత= మిక్కిలి; ఉగ్రతన్= తీవ్రంగా (గొప్పగా); పల్కెదు= చెప్పుతున్నావు; ఈ+మేదినీ కాంతుండు= రాజైన ఈ దుర్యోధనుడు; ఇయ్యకొనంగన్= మెచ్చుకోగా; పూనితి= యుద్ధం చేయటానికి పూనుకొన్నావు; వృథా= అనవసరమైన (పనికిరాని); గర్వంబు= అహంకారం; నీకున్= నీకు; ఏటికిన్?= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: పాండవులలో ఎవరికి వారే ఒక్కరొక్కరుగా ఎంతో ఉత్సాహంతో శత్రువులకు సంక్షోభాన్ని కలిగించి, ప్రతాపాన్ని చూపి, దిగ్విజయం చేశారు. ఇక్కడ నీవేమో భుజ విక్రమాన్ని గురించి ఎంతో గొప్పగా చెప్పుకొంటున్నావు. ఈ రాజు నిన్ను మెచ్చుకొని నీవు చెప్పేది వింటున్నాడు. కర్ణా! నీకు పనికిరాని గర్వం ఎందుకు?

తే. ఏచి మున్నీరు చేయీఁత నీఁద, నగ్ని । నుఱుక, వాసుకి కోఱలు పెఱుకఁ గడఁగి
నట్లు గాదె రాధేయ! నీ వర్జునునకుఁ । బోర నెక్కటి మార్కొనఁ బూను టరయ!. 213

ప్రతిపదార్థం: రాధేయ!= ఓ కర్ణా! (రాధ పెంపుడు కొడుక!); నీవు= నీవు; అర్జునునకున్= అర్జునుడిని; పోరన్= పోరాటంలో (యుద్ధంలో); ఎక్కటి= ఒంటరిగా; మార్కొనన్= ఎదిరించటానికి; పూనుట= పూనుకొనటం; అరయన్= చూడగా; ఏచి= విజృంభించి (చెలరేగి); మున్నీరు= సముద్రం; చేయీఁతన్= చేతి ఈతతో (వేరే ఆధారం ఏదీ లేకుండా); ఈఁదన్= ఈదటానికీ; అగ్నిన్= నిప్పులో; ఉఱుకన్= దూకటానికీ; వాసుకి= సర్పరాజైన వాసుకియొక్క; కోఱలు పెఱుకన్= కోరలు పీకివేయటానికి; కడఁగిన+అట్లుకాదె?= ప్రయత్నించినట్లే కదా?

తాత్పర్యం: ఓ కర్ణా! నీవు ఒక్కడవే అర్జునుడిని ఎదిరిస్తాను - అని అనటం ఎట్లా ఉన్నదంటే- చేతి ఈతతో సముద్రాన్ని ఈదుదామని అనుకొనటంవలె, నిప్పులలో దూకటంవలె, సర్పరాజైన వాసుకి కోరలను పెరకాలని అనుకొనటంవలె ఉన్నది.

విశేషం: అలం: మాలోపమ. పైన చెప్పిన మూడు పనులు అసాధ్యాలు అయినట్టివి. ఎవ్వడు కానీ కేవలం చేయీతతో, అంతు తెలియని సముద్రాన్ని దాటటంగానీ, నిప్పులలో నేరుగా దూకటంగానీ, మహా భయంకరుడైన వాసుకి అనే సర్పరాజు కోరలను పీకటంగానీ చేయలేడు. అటువంటి అసాధ్యమైన పనులను చేయగలిగితే, అర్జునుడిని ఎదిరించవచ్చును అని భావం. ఆ పనులను చేయటం సాధ్యం కాదు కనుక, అర్జునుడిని జయించటం వీలుకాదని ధ్వని.

పైమాటలలో, కృపాచార్యుడికి అర్జునుడిపై ఉన్న వాత్సల్యం, ప్రేమ, విశ్వాసం, ఆదరాలే కాక, కర్ణుడిపై ఉన్న నిరాదరణా, అనిష్టతా, రాజును పెడదారి పట్టించకుండా యుక్తియుక్తంగా హితం చెప్పే తీరూ మొదలైన భావాలు కూడా తెలుస్తాయి.

క. బలుగాలిఁ బేర్చు దావా । నల మొక్కరుఁ డార్పఁ బోయినను దీఱునె? నీ
చల ముడుగు; సాహసమునం । గలదే మేలెట్లు? నధిపుఁ గావఁగ వలదే? 214

ప్రతిపదార్థం: బలు= బలమైన (పెద్దదైన); గాలిన్= గాలితో (ఝంఝామారుతంతో); పేర్చు= అతిశయించిన (చెలరేగిన); దావ= అడవి సంబంధమైన; అనలము= అగ్నిని; (దావాగ్నిని); ఒక్కరుఁడు= ఒంటరిగా ఒక్కడే; ఆర్పన్+పోయినను= చల్లార్చటానికి పోతే; తీఱునె?= సరిపోతుందా? (ఆరిపోతుందా?); నీ= నీయొక్క; చలం= పట్టుదల; ఉడుగు(ము)= విడిచిపెట్టుము; సాహసమునన్= దుస్సాహసంతో; మేలు కలదు+ఏ= మంచి కలుగుతుందా?; ఎట్లు= ఏ రకంగానైనా; అధిపున్= రాజైన దుర్యోధనుడిని; కావఁగన్ వలదే?= కాపాడుకొనాలి కదా!

తాత్పర్యం: కర్ణా! పెనుగాలితో పెచ్చుపెరిగి చెలరేగే దావానలాన్ని ఒక్కడు ఎంత ప్రయత్నించినా ఆర్పగలుగుతాడా? నీ పట్టుదల విడిచిపెట్టుము. (ఆలోచన లేని) నీ సాహసంతో మంచి జరుగదు. ఎట్లాగైనా ముందు రాజును కాపాడుకొనాలి కదా!

విశేషం: అలం: దృష్టాంతం. అర్జునుడిని ఝంఝామారుతంతో కూడిన దావానలంతో కృపాచార్యుడు పోల్చాడు. ఝంఝామారుతంతో అగ్ని ఎక్కువగా వ్యాపిస్తుంది. అగ్నికి వ్యాపించే గుణం సహజం. దానికితోడు దానికి మిత్రమైన గాలి కూడా చేరింది. అందులో అది మామూలు గాలి కాదు; ఝంఝామారుతం. ఇంక చెప్పాల్సిందేముంది? అగ్ని చెలరేగి, అడవినంతా కాలుస్తుంది. అట్లాగే అర్జునుడు, గాలితో కూడిన అగ్నివలె చెలరేగి వస్తున్నాడు. ఇంక ఏమీ మిగలదు. కనుక రాజునైనా కాపాడుకొనాలి అని - అందుకే కృపుడు అన్నది.

తే. కురువిభుండును భీష్ముండు గురుఁడు గురుత । నూభవుండును నీవు నేనును గడంగి
కూడుకొని తాఁకుదము, గాక క్రీడితోడ । నొంటి మార్కొనవశమె ముక్కంటికైన?' 215

ప్రతిపదార్థం: కురువిభుండును= కౌరవరాజైన దుర్యోధనుడూ; భీష్ముండు= కురుపితామహుడైన భీష్ముడూ; గురుఁడు= గురువైన ద్రోణాచార్యుడూ; గురుతనూభవుండును= గురువు కుమారుడైన అశ్వత్థామా; నీవున్= నీవూ (కర్ణుడు); నేనును= నేనూ (కృపాచార్యుడిని); కడంగి= బాగా ప్రయత్నించి (సులువుగా కాదనుట); కూడుకొని= కలసి; తాఁకుదము= (అందరం కలిసి) ఎదిరిద్దాం; కాక= మనం అందరం ఒకటిగా కలిసి కాక, ఎవడికి వాడుగా ఎదిరిస్తే; ముక్కంటికిన్+ఐనన్= ఆ పరమేశ్వరుడికైనా; క్రీడితోడన్= అర్జునుడితో; ఒంటిన్= ఒంటరిగా; మార్కొనన్+వశమె?= పోరాడటం సాధ్యం అవుతుందా?

తాత్పర్యం: కురుపతి అయిన దుర్యోధనుడూ, పితామహుడు అయిన భీష్ముడూ, ఆచార్యుడైన ద్రోణుడూ, అశ్వత్థామా, నీవూ, నేనూ అందరం కలిసి అర్జునుడిని ఎదిరించుదాం. మనమంతా కలిసి కాక, విడివిడిగా ఆతడిని ఎదిరించాలంటే, ఆ ముక్కంటికే శక్యం కాదు, ఇంక మన కెట్లా వీలవుతుంది?'

విశేషం: అలం: కావ్యార్థాపత్తి. కిరాతార్జునీయ కథను ఈ సందర్భంలో అన్వయించుకొనాలి. అర్జునుడి బలానికి మెచ్చిన శివుడు పాశుపతాస్త్రాన్ని అనుగ్రహించాడు.

కర్ణుఁడు కృపాచార్యు నధిక్షేపించి పలుకుట (సం. 4-46-1)

క. అని పలికిన సంరంభం । బున నినసుతుఁ డిట్టులను 'రిపులయెడఁ జిత్తం
బున నీవు ప్రియము గలుగుటఁ । గనికని నినుఁ దోడు పిలువఁగాఁ బతి బేలే! 216

ప్రతిపదార్థం: అని పలికినన్= కృపాచార్యుడు పైవిధంగా చెప్పగా; ఇనసుతుఁడు= సూర్యుడి కుమారుడైన కర్ణుడు; సంరంభంబునన్= ఆర్భాటంతో (సరభసంగా); ఇట్టులు+అనున్= (కృపుడితో) ఇట్లా అంటాడు; రిపుల యెడన్= శత్రువుల పైన; చిత్తంబునన్= (నీ) మనస్సులో; నీవు= నీవు; ప్రియము+కలుగుటన్= అభిమానం (ప్రేమ) కలిగి ఉన్నావని; కనికని= బాగా చూచి(తెలిసి) కూడా; నినున్= శత్రువులపై ప్రేమ ఉన్న నిన్ను; తోడు= తోడుగా (కూడా); పిలువఁగాన్= రమ్మని పిలిచినదానికి; పతి= రాజైన ఈ దుర్యోధనుడు; బేల+ఏ!= అమాయికుడే!

తాత్పర్యం: కృపాచార్యుడు పైవిధంగా కర్ణుడిని మందలిస్తే దానికి కర్ణుడు సంరంభంతో ఇట్లా అంటున్నాడు. 'నీవు మనస్సులో శత్రువులమీద అభిమానం ఉండేవాడివని బాగా తెలిసికూడా, నిన్ను తోడుదెచ్చుకొన్న రాజైన దుర్యోధనుడు, ఏమైనా అమాయికుడే!

విశేషం: కర్ణుడు, కృపాచార్యుడిని ఆక్షేపిస్తూనే, దుర్యోధనుడి అమాయకత్వాన్నీ సూచించాడు. అమాయకత్వం మంచితనంలో ఒక భాగం. అందువలన కర్ణుడు దుర్యోధనుడి మంచితనాన్ని కూడా ప్రశంసించాడు. రాజు మంచివాడు, అమాయకుడు కాబట్టే నీవంటి వాళ్ళ (శత్రు పక్షపాతం ఉండేవాళ్ళ) ఆటలు సాగుతున్నాయనీ ధ్వని. అసలు కర్ణుడి మాటలలో ప్రధానంగా, పెద్దలను నిరసించటం, నిందించటం వంటి భావాలు చాలా వ్యక్తమవుతాయి. ఇవన్నీ, కర్ణుడి అహంకారాన్నే సూచిస్తాయి. అంతేకాక, తానొక్కడే నిజంగా రాజుక్షేమాన్ని కోరేవాడు - అనే అభిప్రాయం గోచరించేటట్లు చేస్తాయి. ఇది ఆతడి మనస్తత్త్వం. తిక్కన మహాకవి. కర్ణపాత్రను ఎంతో సూక్ష్మంగా పరిష్కరించాడు.

క. ఏలిన వాని ధనంబులు । బాలురు బంధువులుఁ దారు బ్రదికిన దినముల్
వేలారిచి తిం; డ్రాతని । యోలముగని పిదప భీతి నొదుఁగుదు రాజిన్. 217

ప్రతిపదార్థం: ఏలినవాని= పాలించే రాజుయొక్క; ధనంబులు= సొమ్ములూ; బాలురు= పిల్లలూ; బంధువులున్= చుట్టాలూ; తారు= తమరూ; బ్రదికినదినముల్= బ్రదికున్నంతదాకా (చచ్చేవరకూ); వేలారిచి= సమృద్ధిగా; తిండ్రు= తింటారు; ఆతని= ఆ రాజుయొక్క; ఓలము+కని= కష్టాన్ని చూసి; పిదపన్= తరువాత; ఆజిన్= యుద్ధంలో; భీతిన్= భయంతో; ఒదుఁగుదురు= (దొంగగా) ముడుచుకొంటారు (తప్పించుకొంటారు);

తాత్పర్యం: పిల్లలూ, చుట్టాలూ, తామూ బ్రదికినంతవరకూ రాజుగారి ధనాన్ని కావలసినంతగా తింటారు. ఆ రాజుకే ఆపద వస్తే యుద్ధంలో భయంతో వెనక్కు ఒదిగి తప్పుకొంటారు.

విశేషం: ఇందులో కర్ణుడు, పరోక్షంగా కృపాచార్యుడినే కాక, ద్రోణుడు మొదలైన వాళ్ళను కూడా ఆక్షేపిస్తున్నాడు. సమయం వచ్చినప్పుడు చల్లగా జారుకొంటారనీ, శత్రువులపై మనసులో అభిమానాన్ని నిలుపుకొంటారనీ, చాలా నీచంగా కర్ణుడు కృపాదులను ఆక్షేపించాడు. ఈ తరువాతి పద్యంలో కూడా, ప్రత్యేకించి కృపాచార్యుడిని ఇంకా నిందించాడు.

క. జన్నములు సేయునెడఁ బ । క్వాన్నంబులు గుడుచుచుండు; మధిపతి నిన్నున్
జన్నియ విడిచె రణముతఱి; । మిన్నక కినువడక పొమ్ము మీగృహమునకున్. 218

ప్రతిపదార్థం: జన్నములు+చేయు+ఎడన్= యాగాలు చేసేచోట; పక్వ+అన్నంబులు= వండిన అన్నాలు; కుడుచుచున్+ఉండుము= తింటూ ఉండుము; రణముతఱిన్= యుద్ధంవచ్చిన సమయంలో; అధిపతి= రాజు (దుర్యోధనుడు); నిన్నున్= నిన్ను; జన్నియవిడిచెన్= ఆబోతువలె వదిలాడు; మిన్నక= ఊరికే; కినుపు+పడక= కోపగించుకొనక; మీ= మీయొక్క; గృహమునకున్+పొమ్ము= ఇంటికి వెళ్ళుము.

తాత్పర్యం: యజ్ఞాలు జరిగే చోటికి వెళ్ళి, తృప్తిగా బాగా వండిన భోజనాలను తింటూ ఊరకనే కూర్చో. రాజు, నిన్ను యుద్ధంలో ఆబోతును విడిచినట్లు విడిచిపెట్టాడు. అనవసరంగా కోపపడక, ఇంటికి వెళ్ళుము.

విశేషం: గ్రామాలలో ఆబోతును విడుస్తారు. దానిని ఎవరూ ఏమీ అనరు. అది ఎవరి పొలాలలో పైర్లు మేసినా కొట్టరు. అంటే దానికి అడ్డు లేదు. దానిని పవిత్రంగా చూస్తారు. కర్ణుడి దృష్టిలో కృపాచార్యుడు ఆబోతు. రాజు యుద్ధంలో ఆతడిని విచ్చలవిడిగా విడిచాడని కర్ణుడి నింద. రాజే నిన్ను అట్లా వదిలేశాడు కనుక ని న్నేమీ అనరాదు అని కర్ణుడు మరోచోట అంటాడు. ఇది కర్ణుడి మాన్య తిరస్కారానికీ, ఆతడి అహంకారానికీ నిదర్శనం.

తే. ఏను విల్లందుకొనిన నీరేడు భువన । ములును వడవడ వ డఁకు; నా యలఘు బాహు
బలముఁ దలఁపక పలికితి; పార్థుఁ డనఁగ । నెంతవాఁ డొక్కరథికున కింత యేల?' 219

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; విల్లు= ధనుస్సు; అందుకొనినన్= చేతికి తీసికొనగానే; ఈరు+ఏడు(ఈరేడు)= రెండేడులు (7+7); పద్నాలుగు అయిన; భువనములును= లోకాలు కూడా; వడవడ వడఁకున్= గడగడలాడుతూ వణికిపోతాయి; నా= నా యొక్క; అలఘు= లఘువుకాని (అధికమైన); బాహుబలమున్= భుజశక్తి; తలఁపక= ఆలోచించక; పలికితివి= అట్లా అన్నావు; పార్థుఁడు= అర్జునుడు; అనఁగన్+ఎంతవాఁడు= అంటే ఎంతవాడు?; ఒక్క= ఒక్కడైన; రథికునకున్= రథంపైనుండి యుద్ధంచేసే వీరుడికి; ఇంత+ఏల?= ఇంతగా అనుకొనాలా? (భయపడాలా? ఏమి?)

తాత్పర్యం: నేను విల్లును చేపట్టితే ఈ పదునాలుగు భువనాలూ గడగడ వణకిపోతాయి. నా భుజబలాన్ని లెక్కించకుండా అట్లా పలికావు. అర్జును డంటే ఎంత? ఒక రథికుడు. అంతేకదా! అతడిని గురించి ఇంతగా ఎందుకు భయపడాలి?'

వ. అనియె; నిత్తెఱంగున నందఱుఁ బలుకు పలుకులెల్ల వినుచు గాంగేయుండు కౌరవేశ్వరు నుద్దేశించి ధర్మార్థ సంగతంబును సువిహితంబుగా నిట్లను; 'ద్రోణాచార్యుండు నీతి పథంబునం బలికె, నాచార్యతనయు వచనంబు లుచితంబులు; కృపాచార్యుం డాడిన చందంబును దెఱంగువడియున్నయది; మన్ననగల మానిసియగుట నంగ రాజునకు సంగరపాటవంబు మాటలు దగుంగాక; మాన్యుల నధఃకరింపనగునే?' యని వెండియు. 220

ప్రతిపదార్థం: అనియెన్= అన్నాడు; ఈ+తెఱంగునన్= ఈవిధంగా; అందఱున్= అందరూ; పలుకు పలుకులు+ఎల్లన్= పలికే మాటలను అన్నింటినీ; వినుచున్= వింటూ; గాంగేయుండు= గంగ కుమారుడైన భీష్ముడు; కౌరవ+ఈశ్వరున్= కురురాజైన దుర్యోధనుడిని; ఉద్దేశించి= గురించి; ధర్మ+అర్థ+సంగతంబును= ధర్మప్రయోజనంతో కూడింది; సువిహితంబుగాన్= బాగా స్పష్టమయ్యేటట్లు; (కూడుకొనేట్లు); ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; ద్రోణ+ఆచార్యుండు= ఆచార్యుడైన ద్రోణుడు; నీతి పథంబునన్= నీతి మార్గంలోనే; పలికెన్= మాట్లాడాడు; ఆచార్యతనయు వచనంబులు= ద్రోణాచార్యుడి కొడుకైన అశ్వత్థామ మాటలు; ఉచితంబులు= యోగ్యమైనవి; కృపాచార్యుఁడు= ఆచార్యుడైన కృపుడు; ఆడిన చందంబును= పలికిన పద్ధతి; తెఱంగు+పడి, ఉన్న+అది= మంచి పద్ధతిలో సాగి ఉన్నది; మన్నన గల మానిసి+అగుటన్= రాజుయొక్క ఆదరం పడసిన మనిషి కావటంచేత; అంగరాజునకున్= కర్ణుడికి; సంగరపాటవంబు, మాటలు= యుద్ధప్రగల్భాలు; తగున్+కాక= తగినవి కావచ్చు; మాన్యులన్= గౌరవించదగినవారిని; అధఃకరింపన్+అగునే?= తక్కువ చేయవచ్చునా?; అని= అనిపలికి; వెండియున్= మరల.

తాత్పర్యం: పైవిధంగా కర్ణుడు అన్నాడు. ఇట్లా అందరూ అన్ని రకాలుగా మాట్లాడిన మాటలన్నీ భీష్ముడు వింటూ, దుర్యోధనుడితో ధర్మప్రయోజనం కలిసివచ్చేటట్లుగా ఇట్లా అన్నాడు. 'ఆచార్యుడైన ద్రోణుడు నీతి పద్ధతిలో మాట్లాడాడు. అశ్వత్థామ పలుకులూ ఉచితమైనవే! కృపాచార్యుడు పలికిన పద్ధతీ సవ్యంగానే ఉన్నది. కర్ణుడు, రారాజుమన్ననకు పాత్రుడైన మనిషి కాబట్టి యుద్ధ చాతుర్యంతో కూడిన మాటలను మాట్లాడటం తగివుంది. కాని, గౌరవించదగిన వాళ్ళను తక్కువచేసి మాట్లాడవచ్చా?' అని అంతటితో ఆగక ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ద్రోణుడూ, అశ్వత్థామా, కృపాచార్యుడూ, కర్ణుడూ మాట్లాడిన మాటలలో వారివారి మనస్తత్త్వాలు తెలిశాయి. పైవారి మాటలలోని అసలు సారాన్ని భీష్ముడు విశ్లేషణాత్మకంగా విమర్శనాదృష్టితో రాజుకు వివరించాడు. ఇది భీష్ముడి వ్యక్తిత్వాన్ని నిరూపిస్తుంది. కురుపితామహుడిగా, రాజనీతిజ్ఞుడుగా భీష్ముడు పైవారి సంభాషణలను పరామర్శించి, ఎవరితప్పూ లేదని అంటూ, కర్ణుడు మాత్రం, మాన్యులను తక్కువచేసి, అవమానించి మాట్లాడటం సమంజసమౌతుందా? అని దుర్యోధనుడితో అన్నాడు. దీనివలన, ధర్మపరమైన భీష్ముడి సూక్ష్మదృష్టి అవగతం అవుతుంది.

తరువాతి పద్యంలో కూడా భీష్ముడు, కర్ణుడి మాటలనే విమర్శిస్తాడు. అట్లాగే తరువాతి రెండు పద్యాలలోనూ భీష్ముడు కర్ణుడి మనస్తత్త్వాన్ని రాజుతో విమర్శిస్తాడు. ద్రోణుడూ, అశ్వత్థామా, కృపుడూ ముగ్గురూ అర్జునుడిని ప్రశంసిస్తారు. ఆ ముగ్గురినీ కర్ణుడు ఆక్షేపిస్తాడు. వీళ్ళలో వీళ్ళు మనస్పర్థలతో వాదించుకొంటూ ఉంటే చివరలో భీష్ముడు, పై ముగ్గురినీ మెచ్చుకొని, కర్ణుడిని తీవ్రంగా విమర్శించటం (అదీ రాజుతో) జరిగింది. ఇన్నిరకాల మనోభావాలను తిక్కన సూక్ష్మంగా చిత్రించి, వారి వ్యక్తిత్వాలను తీర్చిదిద్దాడు. ఇదే ఆయన ప్రత్యేకత.

ఆ. 'నేల ప్రొద్దెఱింగి చాలుమానిసి రణో । ద్యమ మొనర్చి కాక, తగినవారి
చెవికిఁ జేదుగాఁగ నవమాన వాక్యంబు । లుడుగ కిట్లు పలుకు టొప్పు నెట్లు? 221

ప్రతిపదార్థం: నేల= దేశమూ; ప్రొద్దు= కాలమూ; ఎఱింగి= తెలిసికొని; చాలు మానిసి= సమర్థుడైన మనిషి; రణ+ఉద్యమము= యుద్ధానికి సంబంధించిన ప్రయత్నం; ఒనర్చి+కాక= చేస్తే కాని; తగినవారి చెవికిన్= యోగ్యులైనవాళ్ళ చెవులకు; చేఁదు+కాఁగన్= వెగటుగా (కటువుగా); ఉడుగక= వెనుకాడక; ఇట్లు= ఈ రకంగా; అవమాన వాక్యంబులు= అగౌరవమైన మాటలు; పలుకులు= మాట్లాడటం; ఎట్లు+ఒప్పున్?= ఎట్లా కుదురుతుంది? (ఏం బాగుంటుంది?).

తాత్పర్యం: 'దేశాన్నీ, కాలాన్నీ గమనించిన సమర్థుడైనవాడు యుద్ధం చేయటానికి తగినట్లు ప్రయత్నం చేస్తే సరిపోతుంది, కాని, యోగ్యులైనవారి చెవికి కటువుగా, అమర్యాదగా మాట్లాడటం మాత్రం తగదు.

విశేషం: ఇందులో కర్ణుడు దేశ, కాలాల్ని తెలియనివాడనీ, యోగ్యులైన ద్రోణుడు మొదలైన మాన్యులను అవమానంగా మాట్లాడటం తగదనీ భీష్ముడు దుర్యోధనుడికి చెప్తున్నాడు.

క. బీరము లావును మిగులఁగ । వైరులు తఱియైనఁ దొడర వచ్చినచోటన్
దూరమున వెరవుతోడి వి । చారము గలుగు టిది దగదె సద్బుద్ధులకున్. 222

ప్రతిపదార్థం: బీరము= పరాక్రమమూ; లావును= బలమూ; మిగులఁగన్= అధికం కాగా; వైరులు= శత్రువులు; తఱి+ఐనన్= సమయం వస్తే; తొడరవచ్చిన= ముట్టడించటానికి వచ్చినట్టి; చోటన్= తావులో; దూరమునన్= దూరంలో ఉండగానే; వెరవుతోడి= ఉపాయంతో కూడిన; విచారము= ఆలోచన; కలుగుట= కలగటం; సత్+బుద్ధులకున్= జ్ఞానం కలిగినవాళ్ళకు (తెలివైనవాళ్ళకు); ఇది= ఈ కలగటం; తగదె!= తగిందే కదా!

తాత్పర్యం: బలం, ప్రతాపం అతిశయించేటట్లు శత్రువులు చుట్టుముట్టినప్పుడు తెలివిగలవాళ్ళు, దూరంగా ఉండగానే, ఉపాయంతో, ఆ శత్రువులను గూర్చి ఆలోచించటం మంచిదే కదా!

విశేషం: ఈ పద్యంలో కూడా భీష్ముడు ద్రోణాదుల మాటలను సమర్థిస్తూ, కర్ణుడి పద్ధతిని విమర్శిస్తున్నాడు. అంతేగాక, కర్ణుడికి తుదిమొదలు తెలీదనీ అంటున్నాడు. ఇందులో ద్రోణాదుల రాజనీతి కౌశలం కూడా సూచించబడింది. తెలివైన ద్రోణాదులు శత్రువును గూర్చి దూరాన్నించే ఆలోచించారనీ, వారు మహాత్ములనీ భీష్ముడి అభిప్రాయం.

ఆ. అరుల గుణములైన నగ్గింతు రెప్పుడుఁ । గలయ బెరసినపుడు కలితనంబు
మెఱయుదురు మహాత్ము; లెఱుఁగఁడు తుదిమొద । లెట్టివారి నితఁడు బెట్టు పలుకు. 223

ప్రతిపదార్థం: మహాత్ములు= మహిమగలవారు (గొప్పవారు); అరుల= శత్రువులయొక్క; గుణములు+ఐనన్= గుణాలను అయినా; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడూ; అగ్గింతురు= పొగడుతారు; కలయ బెరసినపుడు= కలియబడినప్పుడు (పోట్లాడినప్పుడు); కలితనంబు= సామర్థ్యాన్ని; మెఱయుదురు= ప్రకాశింపజేస్తారు; ఇతఁడు= ఈ కర్ణుడు; తుది+మొదలు= ఒకవిషయం యొక్క మంచిచెడ్డలు; (ఆద్యంతాలు); ఎఱుఁగఁడు= తెలిసికొనడు (తెలియదు); ఎట్టివారిన్= ఎంతటి వాళ్ళనైనా (ఎంత గొప్పవాళ్ళనైనా); బెట్టు పలుకున్= కఠినంగా మాట్లాడతాడు.

తాత్పర్యం: మహాత్ములైన వాళ్ళు ఉదారంగా, శత్రువుల గుణాలను కూడా పొగడుతారు. పోరాటంలో పరాక్రమాన్ని చూపుతారు. ఈ కర్ణుడు తుదిమొదలు ఎరుగడు. ఎంత గొప్పవాళ్ళను గురించి అయినా దురుసుగా మాట్లాడతాడు.

విశేషం: ఇందులో పితామహుడైన భీష్ముడు కర్ణుడిని కేవలం ఒక అహంకారిగా, అజ్ఞానిగా భావించి మాట్లాడాడు.

వ. ఆచార్యులైన వారలు పూజా వాక్యంబుల కర్హులు గాక గర్హించుటకు విషయంబె?' యనుచుఁ గృపాశ్వత్థామల కరంబులకు నిజపాణి పుటంబులు సాఁచి యిట్లనుఁ 'బని చాలినంత గలదు; విన్వచ్చుండు వచ్చుచున్నవాఁడు; విరోధంబునకు సమయంబు గాదు; మనమందఱముం గూడికొని కయ్యంబు సేయుదము; బలవద్వ్యసనంబు నందు భేదంబు గలుగు టొప్పదని బుధులు సెప్పుదురు; వేదంబు లొక్కవలనను, ధనుర్వేదం బొక్కవలనను, గల మీయట్టి మహానుభావు లెందునుం గలరె? కురుబలంబున కొకటి పుట్టినం బ్రసిద్ధులరు గావున నది మీతలన నిలుచు; నట్లగుటం జేసి. 224

ప్రతిపదార్థం: ఆచార్యులైనవారలు= పూజించదగిన గురువులు; పూజావాక్యంబులకున్+అర్హులు= పూజించటానికి తగిన మాటలకు; అర్హులు+కాక= యోగ్యులుకాక; గర్హించుటకున్= నిందించటానికి; విషయంబె?= ఆధారం అయిన వారా? (కాదు); అనుచున్= అంటూ; కృప+అశ్వత్థామల, కరంబులకున్= కృపాచార్యుడియొక్క, అశ్వత్థామయొక్క చేతులకు; నిజపాణి పుటంబులు= తన చేతి ముందు భాగాలను; చాఁచి= ముందుకు చాచి (స్నేహాదరచిహ్నంగా చేయికలిపి); ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; పని, చాలిన అంత= చేయవలసిన పని కావలసినంతగా (ఎంతో); కలదు= ఉన్నది; వివ్వచ్చుండు= అర్జునుడు; వచ్చుచున్+ఉన్నవాఁడు= వస్తున్నాడు; విరోధంబునకున్= మనస్పర్థలకు; సమయంబు కాదు= తగిన కాలం కాదు; మనము+అందఱమున్+కూడికొని= మనందరం ఏకమై; కయ్యంబు+చేయుదము= యుద్ధం చేద్దాం; బలవత్+ వ్యసనంబునందున్= బలవంతులైనవాళ్ళతో విరోధంవలన కలిగిన సమస్యలో (కష్టంలో); భేదంబు= విభేదం (అంతఃకలహం); కలుగుట= ఏర్పడటం; ఒప్పదు+అని= మంచిదికాదని; బుధులు= పండితులు; చెప్పుదురు= చెప్తుతారు; వేదంబులు= వేదాలు; ఒక్కవలనను= ఒక ప్రక్కనూ; ధనుర్వేదంబు= విలువిద్యకు సంబంధించిన వేదం; ఒక్కవలనను= మరొకవైపునను; గల= ఉన్న (అంటే ఉభయ వేదమార్గాలలో పండితులని భావం); మీ+అట్టి; మహానుభావులు= మీవంటి గొప్పవారు; ఎందునున్+కలరె?= ఎక్కడైనా ఉన్నారా? (లేరని భావం); కురుబలంబునన్= కౌరవసైన్యంలో; ఒకటి, పుట్టినన్= ఏదైనా ఒకటి (కీడు) కలిగితే; ప్రసిద్ధులరు, కావునన్= కీర్తి కెక్కినవారు కాబట్టి; అది= ఆ బాధ్యత; మీ తలన్+అ= మీ మీదే; నిలుచున్= పడుతుంది; అట్లు+అగుటన్+చేసి= కాబట్టి.

తాత్పర్యం: ఆచార్యులైన పెద్దలు గౌరవవాక్యాలకే అర్హులు కాని, నిందకు కాదు' అని అంటూ భీష్ముడు కృప, అశ్వత్థామల చేతులను తన అరచేతులను చాపి తాకుతూ, ఇట్లా అన్నాడు. 'ఎంతో పని ఉన్నది, అదుగో అర్జునుడు వస్తున్నాడు. ఇది విరోధానికి సమయం కాదు, మనం అందరం కలిసి పోరాడుదాం. బలవంతుడైన శత్రువుతో పోరాడవలసినప్పుడు అంతఃకలహం మంచిది కాదు - అని పెద్దలైన పండితులు అంటారు. వేదాన్నీ, ధనుర్వేదాన్నీ అభ్యసించిన మీవంటి మహానుభావులు ఎక్కడైనా ఉన్నారా? కురుసైన్యంలో ఏదైనా సంభవిస్తే, మీరు ప్రధానులు కనుక, అది పరిష్కరించే బాధ్యత మీదే కనుక. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: పెద్దలైన ద్రోణాదులు కర్ణుడి మాటలకు ఎక్కడ నొప్పిపడి కోపిస్తారో అనే జంకుతో, భీష్ముడు అంతటివాడు, వాళ్ళను వినయపూర్వకంగా ప్రార్థించటం ఇందులో ప్రధాన విషయం. 'కురుసైన్యంలో ఏదైనా జరగరానిది జరిగితే, అది మీమీదికే వస్తుంది' అని భీష్ముడు ద్రోణాదులను హెచ్చరించినట్లు, బ్రతిమిలాడినట్లు కూడా అనిపిస్తుంది. బ్రహ్మజ్ఞాన సంపన్నుడైన భీష్ముడు పూజ్యులైన ఆచార్యులను క్షమించండని తరువాతి పద్యంలో ప్రార్థిస్తాడు. ఇది భీష్ముడి వినయానికీ, విధేయతకూ, పూజ్యులపై ఉన్న భక్తిగౌరవాలకూ నిదర్శనం. అంతేగాక, 'బలవద్వ్యసనంబునందు భేదంబు గలుగు టొప్పదని బుధులు సెప్పుదురు' అనే మాటలలో ఆయన రాజనీతి, తత్త్వజ్ఞత వ్యక్తం అవుతాయి. ఈ వచనంలోనే కాక, తరువాతి కందపద్యంలో కూడా భీష్ముడు ద్రోణాదులను బ్రతిమాలటం ఉన్నది. ఈ సందర్భంలో భీష్ముడు చొరవ తీసికొనకపోతే పరిస్థితి వేరుగా ఉండేదే. అందుకే మంచి అదనులో ఆయన దిగాడు. పరిస్థితి సర్దుబాటు అయింది.

క. క్షమియింప వలయు, నొకఁ డెఱుఁ । గమి నేమే నన్న నంతఁ గటకటఁ బడి భూ
రమణుని కార్యస్థితి చి । త్త ములం దెడ సేయునట్టి తరమే మీరల్?' 225

ప్రతిపదార్థం: క్షమియింప వలయున్= క్షమించాలి (అభ్యర్థన); ఒకఁడు= ఒకానొక; మనిషి (అజ్ఞాని); ఎఱుఁగమిన్= తెలియనితనంతో; ఏమి+ఏన్+అన్నన్= ఏమైనా అన్నట్లు అయితే; అంతన్= అంతలోనే; (అప్పుడే-వెంటనే); కటకటన్+పడి= బాధపడి కోపగించి; భూరమణుని= రాజైన దుర్యోధనుడి యొక్క; కార్యస్థితి= పని తీరును; చిత్తములందున్= మనస్సులలో; ఎడ+చేయు+అట్టి= దూరం చేసేటి (వదలి పెట్టేటి); తరమేమీరల్?= తరహా వారా మీరు? (కాదని భావం).

తాత్పర్యం: క్షమించాలి. తెలియక ఒకడు ఏదో అంటే, అప్పుడే మీరు కోపించి, రాజు పని నిర్వహించే బాధ్యతను విడిచిపెట్టేటంతటి వారా?' (అంటే- అంత తక్కువవారా?- కారు అని భావం).

విశేషం: ఈ పద్యంలోనూ భీష్ముడు ద్రోణాదులను క్షమించండని ప్రార్థించి, మహోన్నతమైన ఆయన వ్యక్తిత్వాన్ని చూపుతున్నాడు. భీష్ముడి దృష్టిలో కర్ణుడు ఒక అనామకుడు, అజ్ఞాని. అందుకే అటువంటి వాడి మాటలను పట్టించుకొనవద్దని, రాజుపనిని చెడగొట్టవద్దని అనటం.

వ. అనిన విని వార లిట్లనిరి. 226

ప్రతిపదార్థం: అనినన్, విని= పైవిధంగా భీష్ముడు ప్రార్థించగా విని; వారలు= కృపాదులు; ఇట్లు+అనిరి= ఇట్లా అన్నారు.

తాత్పర్యం: భీష్ముడు, కర్ణుడి తరపున క్షమించుమని కృపాదులను ప్రార్థించగా, అందుకు వారు ఇట్లా బదులు పలుకుతున్నారు.

క. 'క్షమియింప నెవ్వరము? భూ । రమణుని కార్యమున కెవ్వరము? ద్రోణుల చి
త్తము శాంతి వొందఁ జేయుట । మముఁ దెలచుట; యిట్టు లేల మాకొలఁదులకున్?' 227

ప్రతిపదార్థం: క్షమియింపన్+ఎవ్వరము?= క్షమించటానికి మేము ఎవ్వరం?; భూరమణుని= రాజైన దుర్యోధనుడి యొక్క; కార్యమునకున్= పనికి; ఎవ్వరము= మే మెవ్వరము? (మాకేమి సంబంధం)?; ద్రోణుల= ద్రోణులవారియొక్క; చిత్తము= మనస్సు; శాంతి+పొందన్+చేయుట= శాంతింపచేయుటం; మమున్= మమ్ములనుకూడా; తెలచుట= మన్నించుటయే; మాకొలఁదులకున్= మాఅంత చిన్నవాళ్ళకు; ఇట్టులు+ఏల?= ఇంత (మర్యాద) ఎందుకు?

తాత్పర్యం: 'క్షమించటానికి మే మెవరం? రాజకార్యాన్ని నెరవేర్చటానికి మే మెంతవారం? ద్రోణులవారి మనస్సు శాంతిస్తే చాలు. మేమూ శాంతించినట్లే! మాబోటివాళ్ళకు ఇంత పెద్ద మర్యాద ఎందుకు?

విశేషం: కర్ణుడి నోటి దురుసుతనానికి, ఎక్కడ రాజకార్యం చెడిపోతుందో అనే అనుమానంతో, భీష్ముడంతటివాడు, కృపాశ్వత్థామలను క్షమించుమని వేడుకొంటాడు. పైఇద్దరికన్నా, భీష్ముడు జ్ఞానవయోవృద్ధుడు, తపస్వి, పైగా కురుపితామహుడు. అట్లా వేడుకొన్న భీష్ముడితో వారు క్షమించేందుకు మే మెవరం?' అని అంటూ ద్రోణుడితో ముడిపెడతారు. అంటే ద్రోణుడు ముందుగా శాంతించాలనీ, ఆతడు ప్రసన్నుడైతే, తమది ఏమీ లేదనీ అంటారు. పైగా తమంత చిన్నవాళ్ళకు అంత మర్యాద ఎందుకు?- అని కూడా వారు భీష్ముడితోనే అంటారు. ఇందులో ఒకవైపు ఎత్తిపొడుపు కనిపించినా, మరోప్రక్క, 'మీఅంత పెద్దలు మాఅంత చిన్నవాళ్ళను ఇంత బ్రతిమిలాడాలా? ద్రోణులను శాంతపరచండి. చాలు' అనే ధ్వని కూడా ఉన్నది.

'ద్రోణులు' అనే బహువచన ప్రయోగంతో ద్రోణులపై పూజ్యభావం సూచితం. అంతేగాక, ఆతడి ఆచార్యకత్వాన్నీ, దాని ప్రాధాన్యాన్నీ కూడా సూచించినట్లే అయింది. ఇది అంతా మనస్తత్వాలకు సంబంధించింది. తిక్కన వంటి మనస్తత్త్వవేత్త తెలుగులో అరుదు. ఆయన ప్రతిపాదించిన ప్రతి భావం పాత్రయొక్క మనస్సును తెలిపేదిగానే ఉంటుంది.

వ. అనిన విని, గాంగేయ కర్ణులం గూర్చికొని కురుపతి గురునిం బ్రార్థించి యశ్వత్థామను వేఁడికొని కృపాచార్యులం దేర్చినం, బ్రసన్నుండయి యోధవీరులం గలయం గనుంగొని ద్రోణాచార్యుం డిట్లనియె.228

ప్రతిపదార్థం: అనినన్, విని= కృపుడూ, అశ్వత్థామా భీష్ముడితో పైవిధంగా చెప్పగా విని; గాంగేయ= గంగానందనుడైన భీష్ముడినీ; కర్ణులన్= కర్ణుడినీ; కూర్చికొని= కలుపుకొని; కురుపతి= కురురాజైన దుర్యోధనుడు; గురునిన్= ద్రోణుడిని; ప్రార్థించి= వేడికొని; అశ్వత్థామను; వేఁడికొని= బ్రతిమిలాడి; కృపాచార్యులన్; తేర్చినన్= ప్రసన్నుడిని చేసికొనగా; ప్రసన్నుండు+అయి= సుముఖుడై; ద్రోణ+ఆచార్యుండు; యోధవీరులన్= పరాక్రమవంతులైన వీరులను; కలయన్+కనుంగొని= కలయచూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలను విని దుర్యోధనుడు భీష్ముడినీ, కర్ణుడినీ కూడ దీసికొని గురువైన ద్రోణుడిని ప్రార్థించాడు. అశ్వత్థామను బ్రతిమిలాడి వేడుకొన్నాడు. కృపుడిని శాంతింపచేశాడు. అప్పుడు ఆచార్యుడైన ద్రోణుడు సంతృప్తిచెంది, ప్రసన్నుడై, వీరులను అందరినీ కలయచూచి ఈ రకంగా అన్నాడు.

తే. **'అలుక భీష్ముని పలుకుల యపుడ పోయె; । మీఁది కార్యంబు నడపుఁడు మీర; లింక**
మోహ సాహసములఁ గురుముఖ్యు దెసకుఁ । గీడు రాకుండఁ దగఁ బరికింప వలయు. **229**

ప్రతిపదార్థం: అలుక= (నా) కోపం; భీష్ముని= భీష్ముడియొక్క; పలుకులన్= మాటలతోనే; అపుడు+అ= అప్పుడే; పోయెన్= పోయింది; మీరలు= మీరు; ఇంకన్= ఇకముందు; మీది కార్యంబు= ముందుపని; నడపుఁడు= నడిపించండి; మోహసాహసములన్= వ్యామోహంతోకానీ, సాహసంతోకానీ; కురుముఖ్యు దెసకున్= దుర్యోధనుడికి; కీడు రాకుండన్= అపాయం రాకుండా; తగన్= తగునట్లు; పరికింపవలయున్= బాగా చూడాలి.

తాత్పర్యం: 'నా కోపం భీష్ముడి మాటలతోనే తొలగిపోయింది. మీరు ఇంక కావలసిన ముందు పని నడపండి. వ్యామోహంతో, సాహసంతో రాజైన దుర్యోధనుడికి అపాయం రాకుండా చూడాలి.

విశేషం: భీష్ముడి మాటలతోనే నా కోపం పోయింది - అని ద్రోణుడు అనడంలో, బ్రాహ్మణుల కోపం క్షణికం అని, అది తాటాకు మంటవంటిది అని తెలుస్తుంది. 'ఆచార్యుండు నీతి పథంబునం బలికె' అన్నది భీష్ముడి మొదటి మాట. ఆ మాటతోనే ద్రోణుడు తన కోపం పోయింది - అని అన్నాడు. ఇది మూలభారతంలో ఉన్నది. కానీ తిక్కన భీష్ముడి మొదటి మాట అని అనకుండా, భీష్ముడి పలుకులతోటే తన అలుక తీరిందని ద్రోణుడు అన్నట్లు చెప్పాడు. సంస్కృతంలో సూక్ష్మంగా చెప్పబడిన భావాన్ని, తిక్కన తెలుగుతనానికి తగినట్లు సామాన్యదృష్టితో చెప్పాడు. తెలుగువారికి ఇదే సహజమైన విధానం.

క. **వాసవనందనుఁ డెంతయు । గాసిలి యున్నాఁడు, మనలఁ గని యించుకయుం**
దా సైరణ సేయఁడు, గను । మోసము లే కొక్క మొగిన ముసరఁగ వలయున్. **230**

ప్రతిపదార్థం: వాసవ= ఇంద్రుడియొక్క; నందనుఁడు= కుమారుడైన అర్జునుడు; ఎంతయున్= ఎక్కువగా; గాసిలి+ ఉన్నాఁడు= బాధతో ఉన్నాడు; మనలన్+కని= మనలను చూచి; తాన్= తాను; ఇంచుకయున్= ఏ కొంచెం అయినా; సైరణ+చేయఁడు= ఓర్చుకోడు (సహించడు); కను మోసము లేక= ఏమరుపాటు లేకుండా (ప్రమత్తత లేకుండా); ఒక్క మొగిన్+అ= ఒక్కటేసారి (అందరూ ఒక్కుమ్మడిగా); ముసరఁగన్+వలయున్= ఏమాత్రం సందు లేకుండా చుట్టుకోవాలి.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు చాలా గాసిచెంది మనమీదికి వస్తున్నాడు. ఆతడు మనలను ఏమాత్రం ఓర్చుకోడు. కనుక, ఏమాత్రం ఏమరుపాటు లేకుండా మనం అందరం, ఒకేసారి అర్జునుడిని చుట్టుముట్టాలి.

విశేషం: పైమాటలలో అర్జునుడిపై ద్రోణుడికి ఉన్న అభిప్రాయం ఎటువంటిదో వ్యక్తం అవుతుంది. ఒకవైపు వాత్సల్యం, మరోవైపు లోకోత్తరవీరుడనే అభిమానం కూడా తోస్తున్నాయి.

వ. అప్పుడు కురుపతి సమయకాల విషయంబుగా నాడిన మాటయుం గలదు; దాని నిరూపించియున్నరూపు గాంగేయుండు సెప్ప నర్హుఁ' డనిన నతండు దుర్యోధనున కిట్లనియె. 231

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కురుపతి= దుర్యోధనుడు; సమయ= ప్రతిజ్ఞకు (అజ్ఞాతవాస ప్రతిజ్ఞకు) (సంబంధించి); కాల విషయంబుగాన్= వ్యవధియొక్క పరిసమాప్తిని గురించి; ఆడినమాటయున్= పలికిన పలుకు కూడా ఉన్నది; దానిన్, నిరూపించి= దానిని తేటపరిచి; ఉన్న రూపు= ఆ అజ్ఞాతవాసంయొక్క కాలనిర్ణయాన్నిగురించిన వాస్తవాన్ని; గాంగేయుండు= భీష్ముడు; చెప్పన్= తేల్చి చెప్పటానికి; అర్హుఁడు= యోగ్యుడు; అనినన్= అనగా; అతండు= భీష్ముడు; దుర్యోధనునకున్; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు ఇంతకుముందు అజ్ఞాతవాససమయాన్ని గురించి ఒకమాట చెప్పాడు. దాన్ని సరిగ్గా నిర్ణయించి, యథార్థాన్ని వివరించటానికి భీష్ముడే అర్హుడు' అని ద్రోణుడు అనగా దానికి భీష్ముడు, దుర్యోధనుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: తన లెక్కప్రకారం పదమూడు సంవత్సరాలూ పూర్తికాకనే, అంటే అజ్ఞాతవాసం ముగియకుండానే, అర్జునుడు తమ ఎదుటికి వస్తున్నాడని దుర్యోధనుడు భావించాడు. అందుకే ద్రోణుడు, ఈ విషయాన్ని భీష్ముడిద్వారా చెప్పిస్తున్నాడు. భీష్మ ద్రోణాదులకు అజ్ఞాతవాసం ముగిసింది అని తెలుసు. కాని, దుర్యోధనాదులకు లెక్క కుదరనందున, లెక్కించే పద్ధతిలో తేడావలన, అజ్ఞాతవాసం పూర్తి కాలేదనిపించింది. ఆ సందేహాన్ని ద్రోణుడు భీష్ముడిద్వారా తీరుస్తున్నాడు.

భీష్ముఁ డర్జును నజ్ఞాతవాస వత్సరవ్యాప్తి నిష్కర్షించుట (సం. 4.47.1)

సీ. 'రెండవ యేఁట నొక్కం డధిమాస; మి । ట్లెక్కిన యన్నెల లెల్లఁ గూర్చి
కొనఁ బదుమూఁడు హాయనములు దప్పక । నిన్నటి తోడన నిండె; నంత
యెఱిఁగియ తమపూన్కి యెల్లను దీర్చితి । మని పొడసూపె నర్జునుఁడు నేఁడు;
పాండుపుత్త్రులు ధర్మపరులు; ధర్మాత్మజుం । డేరి కధిష్ఠాత వారు ధర్మ

తే. పథము దప్పుదురే?; యన్నిపాటులట్లు । పడిన వారలు దఱియంగఁ బాఱనేర్తు
రెట్లు? తమకించి నీతి విహీన వృత్తిఁ । దమకు నొకకీడు వచ్చు విధంబుఁ గాఁగ. 232

ప్రతిపదార్థం: రెండవ+ఏఁటన్= రెండో ఏడాదిలో; ఒక్కండు= ఒక్కటి; అధిమాసము= అధికమాసం, (ఎక్కువమాసం); ఇట్లు= ఈ రకంగా (రెండేండ్లకు ఒకటి లెక్కన); ఎక్కిన= పెరగగా (ఎక్కువ కాగా); ఆ+నెలలు= ఆ అధికమాసాలు; ఎల్లన్+ కూర్చికొనన్= అన్నిటినీ కలుపుకొంటే; పదుమూఁడు= పదమూడైన; హాయనములు= సంవత్సరాలు; తప్పక= నిశ్చయంగా; నిన్నటితోడన్+అ= నిన్నటితోనే; నిండెన్= పూర్తి అయ్యాయి; అంత= దీనిని అంతా; ఎఱిఁగి+అ= తెలిసికొనియే; తమపూన్కి= తమదైన ప్రతిజ్ఞ; ఎల్లను= అంతా (పూర్తిగా); తీర్చితిమి+అని= నెరవేర్చామని; అర్జునుఁడు= అర్జునుడు; నేఁడు= ఈనాడు; పొడసూపెన్= కనపడ్డాడు; పాండుపుత్త్రులు= పాండురాజు కుమారులైన పాండవులు; ధర్మపరులు= ధర్మమే ప్రధానంగా కలిగినవాళ్ళు (ధర్మంవైపే ఉండేవాళ్ళు); ధర్మ+ఆత్మజుండు= యమధర్మరాజు కుమారుడైన ధర్మరాజు; ఏరికిన్= ఎవ్వరికీ;

అధిష్ఠాత= నాయకుడో (నియమించేవాడో); వారు= ఆ ధర్మరాజు అధీనంలో ఉండే పాండవులు; ధర్మపథము= ధర్మమార్గాన్ని; తప్పుదురే?= తప్పుతారా?; అన్ని పాటులు= అన్ని అగచాట్లు (కష్టాలు); అట్లు= ఆ రకంగా; పడినవారలు= అనుభవించినవాళ్ళు; తమకున్= తమకే; ఒక కీడు= ఒక అపాయం; వచ్చు విధంబుగాఁగన్= వచ్చేరకంగా; తమకించి= మత్సరించి (తొందరపడి అని); నీతివిహీన వృత్తిన్= నీతిమాలిన నడవడికతో; ఎట్లు= ఎట్లా; తఱియంగన్+పాఱన్+నేర్తురు?= సమీపించగలుగుతారు?

తాత్పర్యం: రెండేండ్లకు ఒకమారు అధికమాసం వస్తుంది. పదమూడేళ్ళలోగా ఇలా వచ్చిన అధిక మాసాలన్నిటినీ లెక్కించి కలుపుకుంటే, నిన్నటితోనే గడువు పూర్తి అవుతుంది. దీనిని బాగా తెలిసే, అర్జునుడు తమ ప్రతిన పూర్తిగా నెరవేర్చామని ఇప్పుడు కనిపించాడు. పాండవులు ధర్మపరులు. ధర్మరాజు ఎవరికి పెద్దగా ఉంటాడో వాళ్ళు ధర్మమార్గాన్ని తప్పరు. అన్ని పాట్లు పడ్డ పాండవులు తమకు అపాయం కలిగే రీతిలో తొందరపడి నీతిని విడిచి ఎట్లా మనమీదికి వస్తారు? రారు అని తాత్పర్యం.

విశేషం: ధర్మాచరణ విషయంలో పాండవులపై, ప్రత్యేకించి ధర్మరాజుపై భీష్ముడికి ఉన్న నమ్మకం ఇందులో తెలుస్తుంది. పాండవులు ధర్మాన్ని తప్పరనీ, ఇలా ధర్మాన్ని అతిక్రమించే వారైతే జూదం రోజుననే తెగించి ధర్మాన్ని వదిలేసి పోరాడేవారనీ భీష్ముడు ముందు పద్యంలో వివరించాడు.

ఉ. అట్టిద యైన నాఁడ తఱియంబడి మూర్ఖతనంబు సేయరే?
నెట్టన ధర్మపాశముల నిల్చిరి; కాలము వేచియుండి; రిం
కెట్టును వారు గొంత తమ యేడ్తెఱ సూపక మాననేర్తురే?
ముట్టఁగ వచ్చిరేని మనముం దగ నోర్తముగాక దానికిన్. 233

ప్రతిపదార్థం: అట్టిది+అ+ఐనన్= అటువంటిదే అయితే (ధర్మాన్ని అట్లా దాటాలనుకుంటే); నాఁడు+అ= ఆ రోజే (జూదం ఆడిననాడే); తఱియంబడి= తెగించి; మూర్ఖతనంబు+చేయరే?= మూర్ఖత్వంతో ఎదురు తిరిగి యుద్ధం చేసేవారే గదా!; నెట్టన= గట్టిగా (పూర్తిగా); ధర్మపాశములన్= ధర్మం అనే త్రాళ్ళతో; నిల్చిరి= కట్టుబడి నిలబడ్డారు; కాలము వేచి+ఉండిరి= అనుకూలమైన కాలం (సమయం) కొరకు ఎదురుచూచారు; ఇంకన్+ఎట్టును= ఇంక ఏరకంగా అయినా; వారు= పాండవులు; తమ= తమయొక్క; ఏడ్తెఱ= పరాక్రమం; కొంత= కొద్దిగానైనా; చూపక= ప్రదర్శించక; మాననేర్తురే?= మానగలరా?; ముట్టగ వచ్చిరి+ఏని= చుట్టుముట్టటానికి వస్తే; దానికిన్+తగన్= అందుకు తగినట్లుగా; మనమున్= మనము కూడా; ఓర్తము+కాక!= ఎదిరిస్తాంగాక!

తాత్పర్యం: పాండవులు ధర్మాన్ని అట్లా అతిక్రమించాలనుకొంటే, జూదం ఆడిన రోజుననే తెగించి మూర్ఖత్వంతో యుద్ధం చేసి ఉండేవారు. పాండవులు ధర్మపాశాలకు పూర్తిగా కట్టుబడి నిలిచారు. అనుకూలమైన కాలంకొరకు ఎదురుచూచారు. ఇంక వారు ఏ రకంగానైనా పరాక్రమాన్ని కొంతైనా చూపకపోరు. మనలను వారు ముట్టడిస్తే అందుకు తగినట్లు మనమూ ఎదిరిద్దాం.

విశేషం: ఈ పద్యంలో కూడా భీష్ముడు పాండవుల ధర్మనిరతినీ, ధర్మదీక్షనూ గురించే చెప్పాడు. సమయంకొరకు ఎదురుచూచిన పాండవులకు, ప్రస్తుతం వారి ప్రతిజ్ఞ ముగిసిందనీ, ఇప్పుడు సమయం వచ్చిందనీ, కనుక, వీలైనంతవరకూ పరాక్రమాన్ని ప్రదర్శించకపోరనీ, వారు ముట్టడిస్తే మనం తగినట్లు ఎదిరించాలనీ భీష్ముడు దుర్యోధనుడికి హితం చెప్పాడు.

ఉ. వచ్చినవాఁడు ఫల్గునుఁ డవశ్యము గెల్తు మనంగరాదు; రా
లచ్చికినై పెనంగిన బలంబులు రెండును గెల్వ నేర్చునే?
హెచ్చగుఁ గుందగుం దొడరు టెల్ల విధంబుల కోర్చు; టట్లుగా
కిచ్చఁ దలంచి యొక్కమెయి నిత్తఱిఁ బొందగు చేఁతయుం దగున్.' 234

ప్రతిపదార్థం: వచ్చినవాఁడు= (ఇప్పుడు మనమీదికి దండెత్తి) వచ్చినట్టివాడు; ఫల్గునుఁడు= అర్జునుడు; అవశ్యము= తప్పకుండా; గెల్తుము+అనంగన్+రాదు= గెలుస్తాము అని చెప్పలేము; రాలచ్చికిన్+ఐ= రాజ్యలక్ష్మికొరకై; పెనంగినన్= పోరాడితే; బలంబులు= సైన్యాలు; రెండును= ఇరువైపులు; గెల్వన్+నేర్చునే?= గెలువగలవా?; హెచ్చు+అగున్+కుందు+అగున్= ఎక్కువ కావచ్చును (గెల్వవచ్చును), తక్కువ కావచ్చును (ఓడవచ్చును); (కనుక); తొడరుట= ఎదిరించటం; ఎల్లవిధంబులకున్= జయాపజయాలలో దేనికయినా; ఓర్చుట= ఓర్చుకొనటమే (కర్తవ్యం); అట్లుగాక= ఆ రకంగా కాక; ఇచ్చన్+తలంచి= మనసులో ఆలోచించి; ఒకమెయిన్= ఒక విధంగా; ఈ+తఱిన్= ఈ సమయంలో; పొందు+అగు చేఁతయున్= సంధి కుదిరే కార్యం కూడా; తగున్= తగిందే.

తాత్పర్యం: ఇప్పుడు మనపైకి దండెత్తి వచ్చినవాడు అర్జునుడు. మనమే తప్పక జయిస్తామని చెప్పలేము. రాజ్యలక్ష్మికొరకు పెనుగులాడితే రెండు బలాలూ గెలువలేవు కదా! జయం కలుగవచ్చును, కలుగకపోవచ్చును. ఇప్పుడు మనం చేయగలిగిందల్లా ఏమి వచ్చినా ఓర్చుకొనటమే. అంతేకాక ఒకరకంగా ఇప్పుడు సంధి చేసికొనటం కూడా మంచిపనే!'

విశేషం: ఈ పద్యం తెలుగునాట బాగా ప్రచారంలో ఉన్నది. 'వచ్చినవాఁడు ఫల్గునుఁడు' అనడం ఒక లోకోక్తి. అంటే వచ్చినవాడు సామాన్యుడు కాడు - అని భావం. భీష్ముడి మనోభావం దీనివలన తెలుస్తుంది. ఈ పరిస్థితిలో కూడా 'సంధి మంచిది' అని భీష్ముడి అభిప్రాయం. అంతేగాక, దుర్యోధనుడికి సూచన కూడ. 'వచ్చినవాడు ఫల్గునుఁడు' అనడంలో ఒక బెదరింపు. జాగ్రత్త- అని సూచన ఉన్నది. పోరాడితే గెలుస్తామో లేదో అనే సందేహాన్ని వెలిపుచ్చడంలో భీష్ముడి రాజనీతీ తెలుస్తుంది. అందుకే ఏమివచ్చినా ఓర్చుకొనాలి - అని హితం కూడా ఆయన చెప్పాడు. గెలుపు నిశ్చయం కానప్పుడు అన్ని విధాలా సంధి మేలు అని సలహా. ఇన్ని భావాలకు సమాశ్రయం అయిన ఈ పద్యం తిక్కన ప్రతిభావిశేషజన్యమే. అసలు పద్యం ఎత్తుగడే ఉదాత్తంగా ఉన్నది. 'సంప్రాప్తోహి ధనంజయః' అన్న భావాన్ని తిక్కన, తెలుగుతనానికి అనుకూలంగా తీర్చాడు. ఇది మూలంకన్నా ఎక్కువ అర్థస్ఫూర్తిని కలిగిస్తున్నది. భీష్ముడంతటివాడి అనుభవపూర్వకమైన ఇటువంటి సూచనను కూడా దుర్యోధనుడు గమనించలేదు. ఇది తరువాతి వచనంలో, పద్యంలో స్పష్టపడుతుంది. ఈ పద్యమే యథాతథంగా ఉద్యోగపర్వ తృతీయాశ్వాసంలో 85వదిగా పునరుక్తం కావటం గమనార్హం.

వ. అనిన విని కురుపతి దరహసిత వదనుం డగుచు నిట్లనియె. 235

ప్రతిపదార్థం: అనినన్, విని= (భీష్ముడు చెప్పిన మాటలను) విని; కురుపతి= దుర్యోధనుడు; దర= కొంచెమైన; హసిత= నవ్వుతో కూడిన; వదనుండు+అగుచున్= ముఖం కలిగినవాడై (చిఱునవ్వుతో కూడిన మొగం గలవాడై); ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: భీష్మపితామహుడి మాటలను విన్న దుర్యోధనుడు చిఱునవ్వుతో కూడిన ముఖంతో ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. 'మనకుఁ బాండురాజ తనయ వర్గమునకు । నెట్లు పొందు గలుగు? నేను రాజ్య
భాగ మీను; సమరభంగిక విక్రమ । నిరతిఁ బూను; టిదియ నిశ్చయంబు.' 236

ప్రతిపదార్థం: మనకున్= మనకు (భీష్ముడిని కలుపుకొని); పాండురాజ= పాండురాజుయొక్క; తనయ= కుమారులయొక్క; వర్గమునకున్= సమూహానికీ (పాండవులకూ); ఎట్లు= ఏ రకంగా; పొందు+కలుగున్?= సంధి కుదురుతుంది?; ఏను= నేను (అహంకారపూర్వకమైన శబ్దం); రాజ్యభాగము= రాజ్యంలో భాగాన్ని; ఈను= ఇవ్వను (నిశ్చయార్థకం); విక్రమ= పరాక్రమంయొక్క; నిరతిన్= ఎక్కువ ఆసక్తితో (పరాయణత్వంతో); సమరభంగికిన్+అ= యుద్ధ పద్ధతికే; పూనుట= పూనుకొనటమే; ఇది+అ= ఇదే; నిశ్చయంబు= నా నిర్ణయం.

తాత్పర్యం: మనకూ పాండవులకూ సంధి ఏరకంగా ఏర్పడుతుంది? నేను వాళ్ళకు రాజ్యంలో భాగాన్ని ఇవ్వను. అంతేకాక యుద్ధంలో పరాక్రమాన్ని చూపటానికే నిర్ణయించాను.

విశేషం: దుర్యోధనుడు తన నిర్ణయాన్ని కచ్చితంగా భీష్ముడికి చెప్పాడు. భీష్ముడు సంధిని సూచించాడు. దాన్ని దుర్యోధనుడు చిరునవ్వుతో నిరాదరించాడు. తిక్కన ఇక్కడ దుర్యోధనుడి వ్యక్తిత్వాన్ని సూచించాడు.

వ. అనిన నయ్యిరువుర వచనంబు లాకర్ణించి గురుం డిట్లనుఁ, 'గార్యగతియును గయ్యంబు భంగియు భూపతి కంటె మిగులం గనియెడు వారులే, రయినను నా యెఱింగిన యంత నొక్క తెఱంగు సెప్పెద; నీ బలంబున నాలవ పాలుగొని మహీపాలుండు సత్వరంబుగా ముందర పోవలయు; నంతియసేన తదనంతరంబ కదుపులం బొదివికొని చనవలయుఁ; దక్కటి సగంబుతో మనము నిలిచి మోహరించి యల్లనల్ల నరుగవలయుఁ; గవ్వడి యెయ్యెడం గవిసె నయ్యెడన తలపడ వలయు; నిట్లైన మానవేశ్వరుండు సురక్షితంబుగా సందడింబడక నడచు; గోవులు నిన్నేలం గడచు; మనమును ధనంజయునకుం జాలిన యప్పుడ యటఁ దోడుపడ నెవ్వరు గలిగినను వారికిం జాలి నిలుత' మనిన, విని, సురనదీసూనుండు దాని కియ్యకొని రాజన్యునకు సైన్యంబుఁ బంచి యిచ్చి, పుచ్చి, పసులకుం దోడగు భాగంబునుం బంచి, యున్నంత వట్టు చతురంగంబుల నియతి సేసికొని, యాచార్యుండు నడుమను, గృపాచార్యుండు వలపటను, నాచార్యపుత్త్రుండు దాపటం, గర్ణుండు ముందట, వికర్ణ దుశ్శాసన శకుని సైంధవ సోమదత్త బాహ్లిక భూరిశ్రవః ప్రభృతి యోధ వీరులెల్ల నెడనెడం గలయ నిలుచునట్లుగా మోహరించి, మహోత్సాహంబున సన్నాహ సౌందర్యంబు నొంది, తాలధ్వజం బెత్తించి, మెఱసి తాను వెనుకయయి నడిపించుచుండె; నట్టి సమయంబున. 237

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; ఆ+ఇరువుర= ఆ ఇద్దరియొక్క; వచనంబులు= మాటలు; ఆకర్ణించి= విని; గురుండు= గురువైన ద్రోణాచార్యుడు; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు; కార్యగతియును= పనితీరూ; కయ్యంబు భంగియున్= యుద్ధవిధానం; భూపతికంటెన్= రాజుకంటె; మిగులన్+కనియెడువారు= ఎక్కువగా చూడగలవాళ్ళు; లేరు; అయినను= అయినా; నా+ఎఱింగిన+అంతన్= నాకు తెలిసినంతవరకూ; ఒక్కతెఱంగు= ఒక పద్ధతి; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను; ఈ బలంబునన్= ఈ సైన్యంలో; నాలవపాలు, కొని= నాలుగవభాగం తీసికొని; మహీపాలుండు= రాజు, దుర్యోధనుడు; సత్వరంబుగాన్=

వెంటనే, వేగంగా; ముందర పోవలయున్= ముందుభాగంలో వెళ్లాలి; అంతియసేన= అంతేసేన; తద్+అనంతరంబు+అ= దాని తరువాత; కదుపులన్= ఆలమందలను; పొదివికొని= క్రమ్ముకొని; చనవలయున్= వెళ్ళాలి; తక్కటి సగంబుతోన్= మిగిలిన సగంపాలు సైన్యంతో; మనము= మనమందరం; నిలిచి= రంగంలో నిలువబడి; మోహరించి= ఒక వ్యూహంగా మారి; అల్లన్+అల్లన్= మెల్లమెల్లగా; అరుగవలయున్= కదలిపోతుండాలి; కవ్వడి= అర్జునుడు; ఏ+ఎడన్= ఏ ప్రదేశంలో; కవిసెన్= ఢీకొంటాడో; ఆ+ఎడన్+అ= ఆ ప్రదేశంలోనే; తలపడన్+వలయున్= ఎదిరించాలి; ఇట్లు+ఐనన్= ఈ విధంగా జరిగితే; మానవ+ఈశ్వరుండు= రాజు, దుర్యోధనుడు; సురక్షితంబుగాన్= లెస్సగా కాపాడబడినవాడై; సందడిన్+పడక= అలజడి పడకుండా; నడచున్= సాగిపోగలడు; గోవులు= ఆవులు కూడా; ఈ+నేలన్= ఈ దేశపు పొలిమేరలు; కడచున్= దాటిపోతాయి; మనమును= మనంకూడా; ధనంజయునకున్= అర్జునుడికి; చాలిన+అప్పుడు+అ= ఎవ్వరైనా ఎదురు నిల్వగానే; అటన్= ఆ చోట; తోడుపడన్+ఎవ్వరు+కలిగినన్= సహాయపడటానికి ఎవరు ఉన్నా; వారికిన్= ఆ విధంగా ఎదిరించినవారికి; చాలి= సామర్థ్యంతో; నిలుతము= నిలుద్దాం; అనినన్; విని; సురనదీ సూనుండు= గంగాపుత్రుడు- భీష్ముడు; దానికిన్= ద్రోణుడి ప్రతిపాదనకు; ఇయ్యకొని= అంగీకరించి; రాజున్యనకున్= రాజుకు; సైన్యంబు, పంచి+ఇచ్చి= సైన్యాన్ని పంచి ఇచ్చి; పుచ్చి= పంపించి; పసులకున్= ఆవులకు; తోడు+అగు, భాగంబున్= తోడుగా ఉండే సైన్యభాగాన్ని కూడా పంచి; ఉన్నంత+పట్టు= ఉన్నంతలో; చతురంగంబులన్= సైన్యంలోని నాలుగు అంగాలను (రథాలు, ఏనుగులు, గుర్రాలు, కాల్బలం); నియతి+చేసికొని= తగినట్లుగా నియమించుకొని; ఆచార్యుండు= ద్రోణుడు; నడుమను= మధ్యభాగంలోనూ; కృపాచార్యుండు; వలపటను= కుడిప్రక్కను; ఆచార్యపుత్త్రుండు= ద్రోణుని కొడుకైన అశ్వత్థామ; దాపటన్= ఎడమ ప్రక్కను; కర్ణుండు; ముందటన్= ముందుభాగంలో; వికర్ణ, దుశ్శాసన, శకుని, సైంధవ, సోమదత్త, బాహ్లీక, భూరిశ్రవస్, ప్రభృతి= వికర్ణుడు, దుశ్శాసనుడు, శకుని, సైంధవుడు, సోమదత్తుడు, బాహ్లీకుడు, భూరిశ్రవసుడు మొదలైన; యోధవీరులు+ఎల్లన్= పరాక్రమంగల వీరులందరూ; ఎడన్+ఎడన్= అక్కడక్కడ (తగినంత దూరంలో); కలయన్ నిలుచునట్లుగాన్= కొంచెం దూరంగా ఉన్నా కలిసి యుద్ధం చేసేటట్లుగా; మోహరించి= వ్యూహంపన్ని; మహా+ఉత్సాహంబునన్= యుద్ధం చేయాలన్న తీవ్రమైన ఉత్సాహంతో; సన్నాహ, సౌందర్యంబున్= యుద్ధానికి సిద్ధపడటంలో గోచరించే అందాన్ని; ఒంది= పొంది (వీర సౌందర్యంతో); తాలధ్వజంబు+ఎత్తించి= తాటిచెట్టు గుర్తుగల జెండాను రథంమీద ఎగిరేటట్లుచేసి; మెఱసి= ప్రకాశించి; తాను= భీష్ముడు; వెనుక+అయి= సైన్యానికి చివరగా (వెనుకగా); అయి= ఉండేటట్లుగా ఉంటూ; నడపించుచున్+ఉండెన్= ముందుకు సాగిస్తూ ఉన్నాడు; అట్టి, సమయంబునన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: భీష్మదుర్యోధనుల మాటలను విన్న ద్రోణుడు ఇట్లా అన్నాడు: 'పనితీరూ, యుద్ధవిధానం రాజుకంటె ఎక్కువగా తెలిసినవాళ్ళు లేరు. కాని, నాకు తోచినంతలో ఒక మార్గాన్ని చెప్పుతాను. మనసైన్యంలో నాలుగో భాగాన్ని తీసికొని రాజు ముందు నడవాలి. అంతే సేన (అంటే నాలుగోవంతు) ఆవులను చుట్టి తరువాత నడవాలి. తక్కిన సగంతో, మనం ఒకవ్యూహంగా ఏర్పడి మెల్లగాపోతూ ఉందాం. ఎక్కడ అర్జునుడు ఎదిరిస్తే అక్కడే మనమూ ఎదిరిద్దాం. ఇట్లాగైతే, రాజు ఇబ్బందిపడకుండా ముందుకు పోతాడు. ఆవులూ ఈ నెలవు దాటిపోతాయి. అర్జునుడిని ఎదిరించటానికి మనం సమర్థుల మయినప్పుడే, అతడికి తోడుపడటానికి ఎవరు ఉన్నా, వారిని కూడా ఎదుర్కొనటానికి సామర్థ్యం ఉన్నప్పుడే మనం అందరం కలిసి నిలబడాలి' అని అనగా, భీష్ముడు విని అంగీకరించి, గురుడు చెప్పినట్లు, రాజైన దుర్యోధనుడికి నాలుగోవంతు సైన్యాన్నిచ్చి పంపించి, ఆవులవెంట రక్షణగా ఉండవలసిన నాలుగోవంతు సైన్యాన్నీ పంచి, తక్కిన అర్ధభాగం సైన్యాన్ని, చతురంగ బలాలతో ఉన్నదానిని, ఎక్కడెక్కడ ఉండాలో నియమించి, ఏర్పరచి, మధ్యలో గురుడూ, కుడివైపు కృపుడూ, ఎడంవైపు గురుసుతుడైన అశ్వత్థామా,

ముందర కర్ణుడూ ఉండగా వికర్ణుడూ, దుశ్శాసనుడూ, శకునీ, సైంధవుడూ, సోమదత్తుడూ, బాహ్లికుడూ, భూరిశ్రవుడూ మొదలైన యోధవీరులందరూ అక్కడక్కడ నిలబడేట్లుగా వ్యూహాన్ని నిర్మించి, నిలిచి, ఉత్సాహంతో అంతా సిద్ధం చేసి, తనయొక్క తాలధ్వజాన్ని నిలిపి, వీరసౌందర్యమూర్తిగా భీష్ముడు వెనుక ఉండి సైన్యాన్ని నడుపుతూ వుండే సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: భీష్ముడూ, ద్రోణుడూ వంటి అనుభవజ్ఞులు అర్జునుడిని ఎదిరించటానికి పన్నిన వ్యూహ విశేషం ఇందులో వివరించబడింది. అర్జునుడు అంటే వీళ్ళందరూ ఎంత జాగరూకతతో ఉన్నారో ఈ వచనం వలన అర్థం అవుతుంది.

చ. అరుదుగ నిట్టు లొక్కనికి నంతబలంబునకున్ మహోగ్ర సం
గర మగుడున్ మనం బతుల కౌతుక మొంది కనుంగొనన్ సురే
శ్వరుఁడు సుదర్శనంబనఁ బ్రశంసకు నెక్కు విమానమెక్కి యం
బరగతి వచ్చె దేవముని పంక్తులు సిద్ధగణంబుఁ గొల్వఁగన్. 238

ప్రతిపదార్థం: అరుదుగన్= ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించేట్లు; ఇట్టులు= ఇట్లా; ఒక్కనికిన్= ఒక్క వీరుడికి; అంత బలంబునకున్= అంత ఎక్కువైన సైన్యానికీ; మహా+ఉగ్రసంగరము+అగుడున్= మిక్కిలి భయంకరం అయిన యుద్ధం జరుగుతూంటే; మనంబు= మనస్సులో; అతుల= సాటిలేని; కౌతుకము+ఒంది= కుతూహలాన్ని పొంది; కనుంగొనన్= చూడటానికి; సుర+ఈశ్వరుండున్= దేవేంద్రుడూ; దేవముని పంక్తులున్= దేవతలూ, మునుల సమూహాలూ; సిద్ధగణంబున్= సిద్ధుల సమూహమూ; కొల్వఁగన్= సేవిస్తూ ఉండగా; సుదర్శనంబు+అనన్= సుదర్శనం అనే పేరుతో; ప్రశంసకున్+ఎక్కు= పేరుకెక్కిన; విమానమున్+ఎక్కి= విమానాన్ని అధిరోహించి; అంబరగతిన్= ఆకాశమార్గంలో; వచ్చెన్= వచ్చి నిలిచాడు.

తాత్పర్యం: అపూర్వంగా ఆశ్చర్యకరంగా ఒక్క వ్యక్తికీ, అంతులేని బలానికీ మధ్య ఘోరసంగ్రామం జరుగుతుందని ఎంతో కుతూహలంతో చూడటానికి, దేవతలూ, ఋషులూ, సిద్ధులూ సేవిస్తుండగా, దేవేంద్రుడు సుదర్శనం అనే విమానం ఎక్కి ఆకాశమార్గంలో వచ్చి నిలిచాడు.

విశేషం: అర్జునుడు ఒంటరివాడు. అనంతమైన కురుబలంతో ఆతడు పోరాడబోతాడు. ఇది ఆశ్చర్యకరమైన విషయం. అంతేగాక, ఇంద్రుడికి తన కుమారుడైన అర్జునుడి పరాక్రమాన్ని కనులారా చూడాలనీ కుతూహలం ఉన్నట్లు సూచన.

వ. అ ద్దివ్యయానరత్నంబునందు. 239

ప్రతిపదార్థం: ఆ+దివ్య= ఆ దివ్యమైన; యాన= వాహనాలలో; రత్నంబు+అందున్= శ్రేష్ఠమైనదానిలో.

తాత్పర్యం: ఆ దివ్యమైన శ్రేష్ఠమైన విమానంలో.

తే. స్వర్గమున నున్న రాజులుఁ జక్రవర్తు । లును యథోచిత ఛ్చత్రంబులును నిజార్హ
చామరంబులుఁ జెలువొందఁ జారులీలఁ । గొలిచియుండిరి వేడ్కలు కొనలు నిగుడ. 240

ప్రతిపదార్థం: స్వర్గమునన్+ఉన్న= స్వర్గంలో ఉన్న; రాజులున్= రాజులూ; చక్రవర్తులును= సార్వభౌములును; యథా+ఉచిత= వారికి తగిన; ఛత్రంబులును= గొడుగులూ; నిజ+అర్హచామరంబులున్= తమకు ఉచితమైన వింజామరలూ; చెలువు+ఒందన్= అందగించగా; చారులీలన్= మనోహరమైన విలాసంతో; వేడ్కలు= కోర్కెలు; కొనలు నిగుడన్= కొనలు సాగేటట్లు; కొలిచి+ఉండిరి= సేవిస్తూ ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: స్వర్గలోకంలో ఉన్న రాజులూ చక్రవర్తులూ ఉచితమైన ఛత్రాలూ చామరాలూ ప్రకాశించగా, విలాసంతో, కోర్కెలు తీగె సాగుతుండగా దేవేంద్రుడిని సేవించి ఉన్నారు.

క. పాండుమహీపాలుం డా । ఖండలు చేరువన పెద్దగద్దియ నమరీ
మండలి వీచోపు లిడఁగ । నుండి కనుంగొనుచు నుండె నుజ్జ్వల భంగిన్. 241

ప్రతిపదార్థం: పాండు మహీపాలుండు= పాండురాజు; అమరీ= దేవతాస్త్రీలయొక్క; మండలి= సమూహం; వీచోపులు+ఇడఁగన్= వింజామరలు వీచుతూ ఉండగా; ఆఖండలు= దేవేంద్రుడియొక్క; చేరువన= ప్రక్కనే; పెద్దగద్దియన్= పెద్దదైన సింహాసనంపైన; ఉజ్జ్వలభంగిన్+ఉండి= ప్రకాశమానమైన రీతిలో కూర్చొని; కనుంగొనుచున్+ఉండెన్= చూస్తూ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: పాండురాజు, అప్సరసలు వింజామరలు వీస్తుండగా, ఇంద్రుడి ప్రక్కనే మరో పెద్ద సింహాసనం మీద కూర్చొని ఉజ్జ్వలరీతిలో చూస్తున్నాడు.

విశేషం: మూలభారతంలో ఇంద్రుడు ఒక్కడే ఉన్నట్లుంది కాని, ప్రక్కన పాండురాజున్నట్లు లేదు. ఇది తిక్కన కల్పన.

వ. అంత. 242

తాత్పర్యం: దివ్య విమానంలో ఇంద్రుడి ప్రక్కన పాండురాజు ఉండి చూస్తుండే సమయంలో.

సీ. దేవదత్తాభీలరావంబు వెసఁ గర్ణ । ముల దీటుకొన, లేట మొగము పడుచు,
రథనేమి దళిత ధరాధూళి యంగంబు । లెల్లఁ గప్పఁగ వెలువెల్ల నగుచు,
బహుళ కపిధ్వజ ప్రభలు లోచనములు । మిఱుమిట్లు గొనఁ బర్వ మేడుపడుచు,
నుద్భటాకార సముద్ధతి మనము లు । త్తలపాటు దోఁపంగఁ దల్లడిలుచు

తే. నడచు కౌరవరాజు సైన్యంబుఁ గదిసెఁ । దీఁగ దిగిచినగతిఁ దనతేరు మెఱయ
రయముమైఁ జని ప్రళయ భైరవ సహస్ర । గర్జనోదగ్ర తర్జనుఁ డర్జునుండు. 243

ప్రతిపదార్థం: దేవదత్త+ఆభీల రావంబు= దేవదత్తం (శంఖం) యొక్క భీకరమైన శబ్దం; వెసన్= వెంటనే (శబ్దం పుట్టిన వెంటనే); కర్ణములన్= చెవులలో; దీటుకొనన్= నిండిపోయినప్పుడు; లేట మొగము పడుచున్= పెడమొగాన్ని పెడుతూ (మొగం ప్రక్కకు త్రిప్పుకుంటూ); రథ= రథంయొక్క; నేమి= చక్రం అంచుతో (పట్టాతో); దళిత= చీల్చబడిన (రేగిన); ధరా= భూమియొక్క; ధూళి= సన్నటి దుమ్ము; అంగంబులు+ఎల్లన్= శరీరంయొక్క అన్ని అవయవాలను; కప్పఁగన్= కప్పివేయగా;

వెలు వెల్లన్+అగుచున్= వెలవెలబోతూ (కాంతివిహీనమై); బహుళ= అధికమైన; కపిధ్వజ= కపి కేతనంయొక్క; ప్రభలు= కాంతులు; లోచనములు= కండ్లు; మిఱుమిట్లు+కొనన్= చీకట్లు కమ్మేటట్లుగా; పర్వన్= వ్యాపించగా; మేడుపడుచున్= భ్రమపడుతూ (మోసపోతూ- కనపడనందున); ఉద్భట+ఆకార+సముద్ధతిన్= భయంకరమైన (శత్రువులకు); (ఉదాత్త గంభీరం అయిన) రూపం యొక్క ఆర్భాటానికి; మనములు= (సైనికుల) మనస్సులు; ఉత్తలపాటు+తోఁపంగన్= దిగులు కలుగగా; తల్లడిలుచున్= బెదురుతో వణికిపోతూ; నడచు= నడిచే (సాగిపోతున్న); కౌరవరాజు సైన్యంబున్= కురురాజైన దుర్యోధనుడియొక్క సేనను; ప్రళయ= ప్రళయకాలంలోని; భైరవ= రుద్రులయొక్క; సహస్ర= వేయిమందియొక్క; గర్జన= గర్జనంవలె; ఉదగ్ర= భయంకరమైన; తర్జనుఁడు= బెదరింపుకలవాడు; (అయిన) అర్జునుండు; తన= తనయొక్క; తేరు= రథం; తీఁగ తిగిచిన గతిన్=మెఱపుతీగ సాగినట్లుగా (మెఱుపు మెరసినట్లు); మెఱయన్= మెరుస్తూండగా; రయము మైన్+చని= మిక్కిలి వేగంగా పోయి; కదిసెన్= దగ్గరికి వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో అర్జునుడి దేవదత్త శంఖం యొక్క భయంకరమైన రావం ప్రళయకాలంలో వెయ్యిమంది భైరవులు ఒకేమారు ఘోరంగా గర్జించినట్లు - మార్మోగుతుండగా, ఆయన రథం మెరుపుతీగలాగా ప్రకాశిస్తూ మహావేగంతో దూసుకొని వచ్చి కౌరవసేనను సమీపించింది.

ఆ భయంకర శంఖధ్వనికి కురుసైన్యం అంతా పెడమొగం పెట్టింది. ఆ రథచక్రాల అంచులనుండి పైకెగసిన ధూళి సైనికుల దేహాలను పూర్తిగా ఆవరించింది. అందువల్ల ఆ సైన్యం వెలవెలపోతూ ఉన్నది. ఆ కపికేతనం యొక్క కాంతులు మిఱుమిట్లు గొల్పుతుండగా చూడజాలక సైనికులు చీకట్లు క్రమ్మినట్లుగా భ్రమపడి అలాగే నిలిచారు. ఉదాత్త గంభీరమై శత్రుభీకరమైన అర్జునుడి ఆకారంయొక్క ఆటోపానికి కౌరవసేనలు మనస్సుల్లో తల్లడిల్లిపోయారు.

విశేషం: శబ్దంద్వారా, అర్థంద్వారా వర్ణించవలసిన వస్తువును కన్నులకు కట్టినట్లు ఉదాత్తంగా చిత్రించటం మహాకవుల లక్షణం. 'తీఁగ తిగిచినరీతి' - ప్రయోగం ఈ పద్యానికి ఆయువు. ఇందులో అర్జునుడి కాంతిమత్త్వలక్షణం నిరూపితం.

వ. ఇవ్విధంబునఁ గురుబలంబులఁ గ్రోశద్వయంబునం గూడముట్టి క్రీడి తలయెత్తి చూచి యుత్తరున కిట్లనియె. **244**

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ విధంగా; కురుబలంబులన్= కౌరవ సైన్యాలను; క్రోశద్వయంబునన్= రెండు క్రోసుల దూరంలోనే; కూడముట్టి= సమీపించి; క్రీడి= అర్జునుడు; తల+ఎత్తి, చూచి= తలపైకెత్తి చూచి; ఉత్తరునకున్+ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కౌరవసైన్యాన్ని రెండుకోసుల దూరంలోనే చేరి, అర్జునుడు తలపైకెత్తి చూచి, ఉత్తరుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

చ. 'ఇది యొక పెద్ద గట్టిమొన; యీ మొనముందట గోగణంబుతో
నది యొక యల్పసైన్య; మట యాతల వేఱొక కొంతసేన య
ల్లదె; యిటు పంచిపెట్టఁ జను నంతటిలోన వృథాభిమాన దు
ర్మద బహుభాషియైన కురురా జెచటం జనుచున్నవాఁడొకో! **245**

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ కనిపించే సేన; ఒక పెద్దగట్టి మొన= ఎక్కువ సంఖ్యతో కూడిన బలమైన సైన్యం; ఈ మొనముందటన్= ఈ సైన్యానికి ముందుభాగంలో (అగ్రభాగంలో); గో= ఆవులయొక్క; గణంబుతోన్= సమూహంతో; అది+ఒక+అల్ప సైన్యము= అది ఒక చిన్నసేన; అట= అక్కడ; ఆతల= ఆపైన (అవతల); అల్లదె= ఆ కనిపించేదే; వేఱు+ఒక= వేరైన; కొంతసేన= మరికొంత సైన్యం; ఇటు= ఈ రకంగా; పంచిపెట్టన్= భాగాలుగా చేయబడి; చను= వెళ్లుతున్న; అంతటిలోనన్= ఈ సేనా విభాగాలు అన్నిటిలోనూ; వృథా+అభిమాన+దుర్మద= పనికిమాలిన అభిమానంతో (దురభిమానంతో), చెడ్డ గర్వంతో; బహుభాషి+ఐన= అధిక ప్రసంగి అయిన (అతివాగుడుకాడైన); కురురాజు= దుర్యోధనుడు; ఎచటన్= ఎక్కడ; చనుచున్నవాఁడు+ఒకో!= పోతున్నాడో కదా!

తాత్పర్యం: '(ఓ ఉత్తరకుమారా!) ఇది ఒక పెద్దబలమైన సైన్యం. దానికి ముందు ఆవులమందతో కొద్దిపాటి సేన నడుస్తున్నది. దానికి అవతల తట్టు ఇంకా కొంతసైన్యం ఉన్నది. ఈ రకంగా భాగాలుగా చేయబడి సాగుతూ ఉండే సేనలలో, మిక్కిలి దురభిమానీ, అధిక ప్రసంగీ (బహుభాషి) అయిన ఆ సుయోధనుడు ఎక్కడ ఉన్నాడో!

విశేషం: భీష్మద్రోణాదులైన పెద్దలు ఎంతో ఆలోచించి, రాజును రక్షించటానికి, సైన్యాన్ని వ్యూహంగా నిర్మించారు. వ్యూహాన్ని నిర్మించగలిగినవాడే అందులో ప్రవేశించగలుగుతాడు. ఇది యుద్ధవిద్యలో ఉండే రహస్యం. ద్రోణుడు పన్నిన ఈ వ్యూహాన్ని, అర్జునుడు రెండుక్రోసుల దూరాన్నించే చూచి గమనించి, ఉత్తరుడికి వివరించాడు. శత్రువుల సైనిక ప్రణాళికను, అర్జునుడు చూస్తూనే గ్రహించి, రాజును పట్టుకొనాలని, ఆతడిని కనిపెట్టటానికి ప్రయత్నిస్తున్నాడు. ఇది అర్జునుడి బుద్ధిసూక్ష్మతకూ, సామర్థ్యానికీ నిదర్శనం.

క. అరయుదముగాని యిమ్మో। హరమునకును డాపలించి యరదముఁ బోని
మ్మురవడి; నతనిక యుఱికెద। నరుదుగ నెబ్భంగి నెవ్వ రడ్డం బైనన్. 246

ప్రతిపదార్థం: అరయుదము గాని= చూద్దాం కానీ; ఈ+మోహరమునకును= వ్యూహాత్మకమైన ఈ సైన్యానికి; డాపలించి= ఎడమప్రక్కగా, అనగా వాళ్ళకు ఎడమవైపున ప్రదక్షిణంగా; ఉరవడిన్= ఒరవడితో (శీఘ్రంగా); అరదము= రథం; పోనిమ్ము; ఏ+భంగిన్= ఏవిధంగానైనా; ఎవ్వరు+అడ్డంబు+ఐనన్= ఎవరు అడ్డుపడ్డా; అరుదుగన్= ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించేటట్లు; అతనికిన్+అ= అతడికొరకే (రాజైన దుర్యోధనుడి కొరకే); ఉఱికెదన్= దూకుతాను.

తాత్పర్యం: రాజు ఎక్కడున్నాడో చూద్దాం. రథాన్ని, ఈ సేనకు ఎడమవైపుగా పోనీ! ఎవరు అడ్డుపడ్డా, నేను, రాజుమీదికే దూకుతాను.

విశేషం: భీష్ముడు, ద్రోణుడు రాజును రక్షించటానికి వ్యూహాన్ని పన్నగా, వారి ఉద్దేశాన్ని భగ్నం చేయటానికి అర్జునుడు రాజునే పట్టుకొనాలని అంటున్నాడు. ఇది రాజనీతి. సైన్యంతో పనిలేదు. రాజుతోనే పని. ఎంతో సైన్యాన్ని నాశనం చేసే బదులు, రాజును ఒక్కడిని బంధిస్తే, విజయం కలిగినట్లే. అందుకే అర్జునుడు రాజు ఎక్కడున్నాడో చూడాలని అన్నదీ; అందుకే రథాన్ని సేనకు ఎడంప్రక్క పొమ్మన్నదీ.

ఉ. ఆతఁడు సిక్కెనేని బలమంతయు విచ్చు; మరల్పవచ్చు గో
వ్రాతము; నట్లయైన సుకరంబుగ నంతట నెల్లఁ దీఱు; నీ
యాతత సేనయం దతని నారసి కానకయున్న వీరి ని
ట్లీతల డించి యా కదుపు నెయ్దఁగఁ బోదము గాక వ్రేల్మిడిన్. 247

ప్రతిపదార్థం: ఆతఁడు= ఆ దుర్యోధనుడు; చిక్కెనేని= దొరికినట్లైతే; బలము+అంతయున్= సేన అంతా; విచ్చున్= చెదిరిపోతుంది; గోవ్రాతమున్= ఆవులమందనూ; మరల్పవచ్చున్= మళ్ళించవచ్చును; అట్లు+అ+ఐనన్= అట్లాగైతే; అంతటన్= అంతతో; సుకరంబుగన్= సులువుగా; ఎల్లన్+తీఱున్= అంతా తీరిపోతుంది (కార్యం అంతా తీరుతుంది); ఈ+ఆతత= ఈ విశాలమైన; సేనయందున్= సైన్యంలో; అతనిన్= ఆ రాజైన దుర్యోధనుడిని; ఆరసి= బాగా పరిశీలించి చూచి; కానక+ఉన్నన్= (ఒకవేళ) కనుక్కోలేకపోతే; వీరిన్= ఈ పెద్దసేనలోని వాళ్ళను; ఇట్లు= ఈ విధంగా (ఇట్లాగే-ఉన్నదాన్ని ఉన్నట్లుగానే); ఈతలన్= ఈచోటనే; (ఇక్కడనే); డించి= వదలివేసి; వ్రేల్మిడిన్= వేగంగా (వెంటనే); ఆ కదుపున్= ఆ మందను; ఎయ్దఁగన్= చేరేందుకు (సమీపించటానికి); పోదము+కాక!= వెళ్ళుదాం సుమా!

తాత్పర్యం: ఒకవేళ రాజైన దుర్యోధనుడు చిక్కితే సైన్యం అంతా విచ్చిపోతుంది. ఆవులను మళ్ళించవచ్చును. అట్లాగైతే, మనం చేయాల్సిన పని సులువుగా ముగిసిపోతుంది. ఇంత పెద్దసైన్యంలో రాజును కనుగొనలేకపోతే, ఈ సైన్యాన్ని ఇక్కడే వదలివేసి, మందను చేరటానికి పోదాం.

విశేషం: రాజును పట్టుకొనటం మొదటి పని. దానివలన సైన్యం భయంతో చెదిరిపోతుంది. అందువలన ఆవులమందను సులువుగా పట్టుకొనవచ్చును. ఒకవేళ ఇది జరగకపోతే (రాజు దొరక్కపోతే) రాజును వెతికే ప్రయత్నం మాని, నేరుగా మందవైపే వెళ్ళి ముట్టడించటం రెండో పని. దీనివలన ఆవులమందను పట్టుకొనవచ్చును. ఇంతకూ గోవులను మళ్ళించటం ఇక్కడ ప్రధానం. అది పై రెండువిధాలా జరుగుతుంది. అయితే, మొదటిపనివలన కార్యం కొంత సులువు అవుతుంది; రెండోపనివలన కొంత పనిభారం. ఏమైనా ఆవులను మళ్ళించాలి. ఇది అర్జునుడి సంకల్పం.

క. విచ్చి చనకుండఁ బసులం । దెచ్చుట మునుమున్న వలయు తెఱఁ; గా పనికిం
జొచ్చి యది చక్కఁ బెట్టఁగ, । నచ్చోటన దాయ మనకు నగపడెడు బలే! 248

ప్రతిపదార్థం: విచ్చి= చెదిరిపోయి; చనకుండన్= పరుగెత్తకుండా; పసులన్+తెచ్చుట= ఆవులను మళ్ళించటం; మునుమున్న= మొట్టమొదట; వలయు తెఱఁగు= చేయవలసిన విధం (చేయదగిన పని); ఆ పనికిన్+చొచ్చి= ఆ పనికి పూనుకొని; అది చక్కఁబెట్టఁగన్= ఆ పని చేయగా; ఆ+చోటన్+అ= ఆ చోటులోనే (అక్కడే); దాయ= శత్రువైన దుర్యోధనుడు; మనకున్+అగపడెడున్= మనకు కనబడతాడు; బలే!= ఇది చాలా బాగుంది!

తాత్పర్యం: మొట్టమొదట, ఆవులు చెదిరిపోయి పారిపోకుండా మళ్ళించాలి. ఆ పని చేస్తూ ఉంటే రాజైన సుయోధనుడు మనకు అక్కడే కనపడవచ్చును. ఈ ఆలోచన చాలా బాగుంది.'

విశేషం: రాజును వెదకుతూ ఉండిపోతే, ఆతడు దొరక్కపోగా వృథా కాలయాపన అవుతుంది. కనుక ఆవులమందనే ముట్టడిస్తే, అక్కడే రాజుంటే కనిపిస్తాడు. (అట్లాగైతే అటు రాజునూ, ఇటు మందనూ పట్టుకోవచ్చును) ఇది బలేగా ఉంటుంది అని అర్జునుడి ఆలోచన.

క. అనిన విని, యుత్తరుం డ । మ్మొన వలపటఁ బెట్టి యరదమును బోవఁగ ని
చ్చిన సరస కరిగి కవ్వడి । కనువిచ్చి బలంబునెల్లఁ గలయఁగఁ జూచెన్. 249

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అర్జునుడు పైవిధంగా చెప్పగా; విని= విని; ఉత్తరుండు= సారథి అయిన ఉత్తరుడు; ఆ+మొనన్= ఆ సేనను; వలపటన్+పెట్టి= కుడివైపున ఉంచి; అరదమును= రథాన్ని; పోవఁగనిచ్చినన్= పోనివ్వగా; సరసకున్+అరిగి=

సమీపానికి పోయి; కవ్వడి= అర్జునుడు; కనువిచ్చి= కండ్లు తెరిచి (బాగా); బలంబున్+ఎల్లన్= సేననంతటినీ; కలయఁగన్+చూచెన్= కలయ చూచాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు అనిన మాటలను విని ఉత్తరుడు ఆ కౌరవసైన్యాన్ని కుడివైపు ఉంచి, అంటే దానికి ఎడమ ప్రక్కగా రథాన్ని తోలాడు. అపుడు అర్జునుడు సమీపానికి పోయి, సేనను అంతటినీ బాగా కలయ చూచాడు.

వ. ఇట్లు గనుంగొని, మధ్య దక్షిణ వామాగ్ర పశ్చిమోత్తర భాగంబుల నిట్టిట్టి వారలు నడచుచున్న వారని సారథితో నేర్పడం బలికి, 'వీరలలో నురగకేతనుండు లేఁడతఁడు గోవులం గొనిపోవ నోపు; నిరామిషంబైన యీ సేనతో నని సేయం బని లేదు; వీర లెయిది యడ్డపడి తడవు సేయకుండునట్లుగా; ముట్టికొని పసులన్ బెట్టించి, దొరయును నేల గడవం బోవక యుండఁ బొదువవలయు' నని చెప్పి యతని నద్దెసకుఁ దేరు వఱుపం బనిచి, గురుకృప గాంగేయులకుఁ జరణ సమీప స్థలంబుల నిలువ రెండును, కర్ణాభ్యర్ణ ప్రదేశంబులం జన రెండునుగా నాలుగేసి యమ్ము లేసిన, నా సవ్యసాచిం జూచి యాచార్యుండు పరిసరవర్తులగు నాప్తజనంబులతో నల్లన 'యర్జునుం డింత యొప్పియుండునే!' యని యగ్గించి వెండియు. 250

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు+కనుంగొని= ఈవిధంగా సైన్యాన్ని బాగా పరిశీలించి చూచి; మధ్య= నడిమిభాగంలో; దక్షిణ= దక్షిణంవైపున; వామ= ఎడంపక్క; అగ్ర= ముందువైపు; పశ్చిమ= పడమటిదిక్కున; ఉత్తర భాగంబులన్= ఉత్తరంవైపులలో; ఇట్టి+ఇట్టివారలు= ఇట్లాంటిట్లాంటివారు; నడుచుచు+ఉన్నవారు+అని= నడుస్తున్నారని; సారథితోన్= సారథి అయిన ఉత్తరుడితో; ఏర్పడన్+పలికి= స్పష్టంగా తెలిపి; వీరలలో= ఈ వీరులలో; ఉరగ కేతనుండు= పాముగుర్తు జెండాగా కలవాడు (దుర్యోధనుడు); లేఁడు; అతఁడు; గోవులన్= ఆవులను; కొనిపోవన్+ఓపు= తీసికొని (తోలుకొని) పోతూ ఉండవచ్చును; నిరామిషంబు+ఐన= లాభములేని; ఈ+సేనతోన్; అని= యుద్ధం; చేయన్+పని, లేదు= చేయవలసిన అవసరంలేదు; వీరలు+ఎయిది= వీళ్ళు సమీపించి; అడ్డపడి= అడ్డువచ్చి; తడవు+చేయక+ఉండునట్లుగాన్= ఆలస్యం కలిగేటట్లు చేయకుండా ఉండేటట్లుగా; ముట్టికొని= చుట్టుముట్టి; పసులన్+పెట్టించి= ఆవులను వెనుకకు మళ్ళించి; దొరయును= రాజైన దుర్యోధనుడు కూడా; నేల+కడవన్+పోవక, ఉండన్= ఈ రాజ్యపు పొలిమేర దాటిపోకుండా; పొదువ వలయున్= చుట్టుముట్టాలి; అని, చెప్పి; అతనిన్= ఉత్తరుడిని; ఆ+దెసకున్= ఆ దిక్కుకు; తేరు, పఱుపన్+పనిచి= రథం పోనిమ్మని చెప్పి; గురు, కృప, గాంగేయులకున్= ద్రోణుడికీ, కృపాచార్యుడికీ, భీష్ముడికీ; చరణ, సమీప, స్థలంబులన్= పాదాల దగ్గరి తావులలో; నిలువన్= నిలబడేటట్లు (నాటుకొని నిలబడేటట్లు); రెండును= రెండు (బాణాలను); కర్ణ+అభ్యర్థ ప్రదేశంబులన్= చెవులకు దగ్గరగా (సోకీసోకనట్లుగా); చనన్= పోయేటట్లుగా; రెండునుగాన్= రెండు (బాణాలు)గా; నాలుగు+ఏసి, అమ్ములు+ఏసినన్= నాలుగేసి బాణాలు వేయగా; ఆచార్యుండు= ద్రోణుడు; ఆ+సవ్యసాచిన్= ఆ అర్జునుడిని; చూచి= గమనించి; పరిసరవర్తులు+అగు= చుట్టువారైన; ఆప్తజనంబులతోన్= దగ్గరివారితో; అల్లనన్= మెల్లగా; అర్జునుఁడు+ఇంత+ఒప్పి+ఉండునే?= అర్జునుడు ఎంత ఉచితంగా వ్యవహరించాడు? లేదా - అర్జునుడు ఇంత ఉచితజ్ఞుడై ఉంటాడా? (ఎంత ఉచితజ్ఞుడో అని భావం); అని, అగ్గించి= అని పొగడి; వెండియున్= మరల.

తాత్పర్యం: సైన్యాన్ని అంతా అర్జునుడు కలయజూచి, నడుమా, దక్షిణానా, ఎడంవైపూ, ముందూ, పడమటా, ఉత్తరానా, ఫలానావాళ్ళు పోతున్నారని ఉత్తరుడికి వివరించి, 'వీరందరిలో దుర్యోధనుడు కనిపించటంలేదు, ఒకవేళ, ఆతడు ఆవులను తోలుకుపోతూ ఉండి ఉంటాడు. రాజు లేని ఈ సేనతో మనకు యుద్ధం అనవసరం. ఈ

సైనికులంతా మనకు అడ్డుపడి ఆలస్యం కలిగించకుండా శీఘ్రంగా మందలను మళ్ళించి, రాజు ఈ నేల సరిహద్దు దాటకుండా ఆతడిని మనం పట్టుకొనాలి' అని అంటూ, ఉత్తరుడికి ఆ దిశగా రథాన్ని నడపుమని చెప్పి, గురువైన ద్రోణుడికీ, కృపుడికీ, భీష్ముడికీ పాదాల ముందరి ప్రదేశంలో నాటుకొనేటట్టుగా రెండేసి అమ్ములూ, చెవులను సోకీసోకనట్లుగా రెండేసి బాణాలూ వేశాడు. అప్పుడు ఆ అర్జునుడిని చూచి, ద్రోణాచార్యుడు, తన ప్రక్కన ఉన్న సన్నిహితులతో 'అర్జునుడు ఎంత ఉచితంగా నడుచుకొన్నాడు!' అని పొగడి, మరీ ఇట్లా ప్రశంసించాడు.

ద్రోణాచార్యుఁ డర్జునుం జూచి ప్రశంసించుట (సం. 4-48-3)

మ. 'విలసద్గాండివ చాలనోద్ధతి కనద్విద్యుల్లతాలీలగా
నలఘుస్ఫార కపిధ్వజ ధ్వని సముద్యద్గర్జ చందంబుగా;
జలదాకారతనొందెఁ దే రితఁడు పర్జన్యాకృతిం బొల్చె; దో
ర్బలతీవ్రారి నిదాఘ దుర్విషహ గర్వస్ఫూర్తి నిర్మూర్తిగాన్. 251

ప్రతిపదార్థం: విలసత్= ప్రకాశిస్తున్న (అతిశయిస్తున్న); గాండివ= గాండీవంయొక్క; చాలన= కదలికలో (త్రిప్పటంలో); ఉద్ధతి= తీవ్రత; కనత్= ప్రకాశించే; విద్యుత్+లతాలీలగాన్= మెఱపుతీగవలె కాగా; అలఘు= ఎక్కువైన; స్ఫార= కాంతిమంతమైన; కపిధ్వజ= కపికేతనంయొక్క; ధ్వని= నాదం (పటపటధ్వని); సముద్యత్+గర్జ చందంబుగాన్= వెలువడే ఉరుములా కాగా; తేరు= రథం; జలద+ఆకారతన్+ఒందెన్= మేఘంయొక్క రూపాన్ని పొందింది; ఇతఁడు= ఈ అర్జునుడు; దోర్బల= బాహువులబలంతో; తీవ్ర= భయంకరం అయిన (దట్టమైన); అరి= శత్రువులనే; నిదాఘ= ఎండాకాలంయొక్క; దుర్విషహ= సహించటానికి వీలుకానట్టి; గర్వస్ఫూర్తి= గర్వంయొక్క స్ఫురణ (విలాసం); నిర్మూర్తి+కాన్= రూపంలేనట్లు (నశించేటట్లుగా); పర్జన్య+ఆకృతిన్= వర్షాధిదేవతగు దేవేంద్రుడి వలె; పొల్చెన్= వెలిగాడు.

తాత్పర్యం: 'అర్జునుడి గాండీవంయొక్క కదలిక మెఱుపుతీగెవలె, కపికేతనంయొక్క ధ్వని మేఘంయొక్క ఉరుమువలె ఉండగా, అర్జునుడి రథం మేఘంవలె ఉంది. అర్జునుడు ఇంద్రుడివలె ఉన్నాడు. కనుక, శత్రువు లనే వేసవి గర్వం పూర్తిగా నశించింది. శత్రువుల బాహుబలం వేసవివలె ఉందనీ, అర్జునుడు వర్షాధిపతి అయిన దేవేంద్రుడివలె ఉన్నాడనీ భావం.

విశేషం: అలం: ఉపమ. శత్రువు ఎంత తీవ్రమైన వేసవివలె ఉన్నా, అర్జునుడి పరాక్రమం అనే వానవలన అది చల్లబడుతుందని విశేషభావం. వర్షాధిపతి ఇంద్రుడు. ఆతడి కుమారుడు అర్జునుడు. కనుక అర్జునుడు వర్షరూపాన్ని ధరించాడు. ఆతడి రథమే మేఘాకారంలో ఉంది.

వ. ఇప్పుడు నాకుఁ బ్రణామంబులుగాఁ బాదంబుల మొదలంబడ రెండమ్ములేసి, పెద్దకాలంబేనిఁ బాసియున్నవాఁడు గావునఁ గుశల ప్రశ్నంబుగాఁ జెవులు సోఁకియు సోఁకములుగా రెండమ్ములేసె' నని పలికి వెండియు నిట్లనియె. 252

ప్రతిపదార్థం: ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; నాకున్+ప్రణామంబులు+కాన్= నాకు నమస్కారములు చేస్తున్నట్లుగా; రెండు+అమ్ములు= రెండు బాణాలు; పాదంబుల, మొదలన్+పడన్= పాదాలముందర పడేటట్లు; ఏసి= ప్రయోగించి; పెద్దకాలంబు+ఏనిన్=

ఎంతోకాలంగా; పాసి+ఉన్నవాఁడు, కావునన్= నన్ను వదలి దూరంగా ఉన్నాడు కాబట్టి; కుశల ప్రశ్నంబుగాన్= క్షేమంగా ఉన్నారా? అని అడుగుతున్నట్లుగా; రెండు+అమ్ములు= రెండు బాణాలు; చెవులు, సోఁకియున్, సోఁకములు+కాన్= చెవులకు తాకీ తాకనట్లు; ఏసెన్= ప్రయోగించాడు; అని, పలికి= అని మాట్లాడి; వెండియున్= ఇంకా; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు నాకు నమస్కరించినట్లుగా ఇప్పుడు రెండు బాణాలను నా పాదాల ముందరవేసి, ఎంతోకాలం విడిచి దూరంగా ఉన్నాడు కనుక, కుశలాదికాన్ని అడిగినట్లుగా, చెవులకు తాకీ తాకనట్లు రెండు బాణాలు వేశాడు' అని ద్రోణుడు ఇంకా ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. **'ఇడుమలఁ బదుమూఁడేండ్లుం । బడి, కడుఁ గోపించి వచ్చె బలువిడి నీ క**
వ్వడి దఱియ నుఱికి వడి ని । ప్పుడ యిమ్ములు ప్రోవు నెల్లఁ బొరిగొనెడు బలే! 253

ప్రతిపదార్థం: పదుమూఁడు+ఏండ్లున్= పదమూడు సంవత్సరాలూ; ఇడుమలన్+పడి= కష్టాలను అనుభవించి; కడున్= మిక్కిలి; కోపించి= (కోపంపొంది) కోపంతో; ఈ కవ్వడి= ఈ అర్జునుడు; బలువిడిన్+వచ్చెన్= ఆవేశంతో వచ్చాడు; తఱియన్+ఉఱికి= దగ్గరికి పోయి; వడిన్= శీఘ్రంగా; ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే; ఈ+ముఱుప్రోవున్+ఎల్లన్= ఈ స్వల్పమైన ఈ సేననంతా, ఈ పెంటకుప్పనంతా; పొరిగొనెడున్= నాశనం చేస్తాడు; బలే! (ప్రశంసార్థకం).

తాత్పర్యం: 'అడవులలో పదమూడు సంవత్సరాలు కష్టాలు అనుభవించి, కోపంతో అర్జునుడు ఎంతో ఆవేశంతో వచ్చాడు. ఇప్పుడే సమీపించి ఈ అల్పసేనలమీదికి దూకి వాటిని నాశనం చేసేటట్లున్నాడు.

తే. **విపినవాసంబు, నజ్ఞాత విధము వర్త । నంబు, గడపి నవాభ్యుదయంబు నొంది**
రాత్రిఁ బుచ్చి తోఁతెంచు మార్తాండు మాడ్కిఁ । జూడ నుజ్జ్వలుండగుచు నర్జునుఁడు పొలిచె.' 254

ప్రతిపదార్థం: విపినవాసంబున్= అరణ్యవాసమూ; అజ్ఞాత= అజ్ఞాతవాసంయొక్క; విధము= విధానానికి తగిన; వర్తనంబు= ప్రవర్తన; కడపి= పూర్తిచేసి; నవ= క్రొత్తదైన; అభ్యుదయంబున్+ఒంది= ఉదయాన్ని (అభివృద్ధిని) పొంది; రాత్రిన్+పుచ్చి= రాత్రికాలాన్ని గడిపి; తోఁతెంచు= ఉదయించేటటువంటి; మార్తాండు మాడ్కిన్= సూర్యుడి వలె; చూడన్= చూడటానికి; ఉజ్జ్వలుండు+అగుచున్= ప్రకాశంతో నిండినవాడై; అర్జునుఁడు; పొలిచెన్= వెలుగుతున్నాడు.

తాత్పర్యం: అరణ్య, అజ్ఞాతవాసాలను రెంటినీ ముగించి, ఎంతో అభివృద్ధి చెంది, అర్జునుడు, రాత్రిని గడిపి నూతనంగా ఉదయించే సూర్యుడివలె తేజోమూర్తిగా కనిపిస్తున్నాడు.'

విశేషం: అలం: ఉపమ. అర్జునుడు, అరణ్య, అజ్ఞాతవాసాల వలన కష్టాలుపడి, తరువాత అభ్యుదయాన్ని పొంది, ఉదయించే సూర్యుడివలె ఉన్నాడని ద్రోణుడి ప్రశంస. ఎంతోకాలం ఒక వ్యక్తి ఎన్నో కష్టాలుపడి, గట్టిపడి, కష్టాల తరువాత క్రొత్త ఉత్సాహంతో, సరిక్రొత్త శక్తితో ఉంటాడనే విషయాన్ని, తిక్కన ఈ పద్యంలో సూచించాడు. కష్టాల తర్వాత వ్యక్తికి క్రొత్త తేజస్సు వస్తుందనీ, ఆతడు ఉదయ సూర్యుడివలె ఉంటాడనీ కవి భావన. ఇది జీవితంలో సహజం. దీనిని కవి అర్జునుడి ద్వారా తెలిపాడు.

వ. అనియెఁ; గృపాచార్య భీష్ములు పార్థుబాణపాత ప్రకారంబులు ప్రణామ కుశల ప్రశ్నంబులుగ నంతరంగంబులం గనికొని సంతసిల్లిరి; ధనంజయుండును దక్కినవారికి దుర్నిరీక్షుండగుచు నమ్మోహరంబు దెస ననాదరంబు సేసి గోవుల పజ్జం బోవుచుండె; నతనిం జూచి సురనదీసూనుండు కురువీరులతో నిట్లనియె. 255

ప్రతిపదార్థం: అనియెన్= అని ద్రోణు డన్నాడు; కృపాచార్య, భీష్ములు= కృపాచార్యుడూ, భీష్ముడూ; పార్థు, బాణపాత, ప్రకారంబులు= అర్జునుడియొక్క బాణాలు పడిన పద్ధతులు; ప్రణామ, కుశల, ప్రశ్నంబులుగన్= నమస్కారం చేయటంగా, క్షేమ సమాచారాలు అడుగటంగా; అంతరంగంబులన్= హృదయాలలో; కనికొని= గమనించి; సంతసిల్లిరి= ఆనందించారు; ధనంజయుండును= అర్జునుడుకూడా; తక్కినవారికిన్= మిగిలినవారికి; దుర్నిరీక్షుండు+అగుచున్= తేరిపార చూచేందుకు వీలుకానివాడు ఔతూ; ఆ+మోహరంబు, దెసన్= ఆ సైన్యంవైపు; అనాదరంబు+చేసి= నిరాదరణచూపించి; గోవుల పజ్జన్= ఆవులవైపు; పోవుచున్+ఉండెన్= పోతూ ఉన్నాడు; అతనిన్+చూచి= అర్జునుడిని చూచి; సురనదీసూనుండు= గంగానదీ పుత్రుడు, భీష్ముడు; కురువీరులతోన్= కౌరవసేనలోని వీరులతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని ద్రోణుడు అన్నాడు. కృపాచార్యుడూ, భీష్ముడూ అర్జునుడు ప్రయోగించిన బాణాలతీరులలో ఉన్న నమస్కార, కుశలప్రశ్నలు అనేవాటిని మనస్సులలోనే గమనించి సంతోషించారు. మిగిలినవాళ్ళకు అర్జునుడు తేరిపార చూడరానివాడై, ఆ సైన్యాన్ని అనాదరం చేసి (రాజు లేడు కనుక), ఆవులను సమీపించటానికి పోతున్నాడు. ఆ అర్జునుడిని చూచి, పితామహుడైన భీష్ముడు ఈ రకంగా అన్నాడు.

**క. 'చిరకాలమునకుఁ గంటిమి । నరు; నక్కట! వీఁడు సజ్జనప్రియుఁడు సుహృ
త్పరతంత్రుఁడు బాంధవహితుఁ । డరిభీకరుఁ డిట్టి వార లవనిం గలరే! 256**

ప్రతిపదార్థం: చిరకాలమునకున్= ఎంతో కాలానికి; నరున్= అర్జునుడిని; కంటిమి= చూచాము; అక్కట!= ఆహా! (ఆశ్చర్యార్థకం); వీఁడు= ఈ అర్జునుడు (మనుమడు కనుక ప్రేమపూర్వక పదం - వీడు); సజ్జనప్రియుఁడు= సుజనులకు ఇష్టమైనవాడు; సుహృద్+పరతంత్రుఁడు= స్నేహితులకు స్వాధీనం అయినవాడు (స్నేహ ప్రధానుడు); బాంధవ= చుట్టాలకు; హితుఁడు= మేలు కూర్చేవాడు; అరి= శత్రువులకు; భీకరుఁడు= భయంకరుడు; ఇట్టివారలు= ఇట్లాంటి (అరుదైన) వాళ్ళు; అవనిన్= భూమిలో (లోకంలో); కలరే!= ఉన్నారా!

తాత్పర్యం: 'ఎంతో కాలానికి అర్జునుడిని చూచాం. వీడు సజ్జనులకు ప్రియుడు, మిత్రులకు స్నేహశీలి, బంధువులకు హితుడు, శత్రువులకు భీకరుడు. ఇట్లాంటివాళ్ళు భూమిపై ఉన్నారా! (లేరని భావం).

విశేషం: ఇందులో భీష్ముడు అర్జునుడి గుణగుణాలను కొనియాడుతూ, ఆతడి వ్యక్తిత్వానికి మురిసిపోయి, 'ఇట్లాంటివాళ్ళు భూమిలో ఉంటారా!' అని ఆశ్చర్యపడుతూ, గర్విస్తున్నాడు. అర్జునుడిపై పితామహుడికి ఉన్న వాత్సల్యం ఎట్లాంటిదో వ్యక్తమవుతుంది.

**క. మనచూడ్కికి వ్రేఁగయి యీ । తని యతులిత మూర్తి యత్యుదాత్తతఁ గడు నొ
ప్పిన యది గంటిరె! జగమె । ల్లను నేలఁగఁ దగు సముజ్జ్వలత యూహింపన్. 257**

ప్రతిపదార్థం: మన= మనయొక్క; చూడ్కికిన్= చూపునకు; వ్రేఁగు+అయి= బరువై (దుర్భరమై); ఈతని= ఈ అర్జునుడి యొక్క; అతులిత= సాటిలేని; మూర్తి= ఆకారం; అతి+ఉదాత్తతన్= మిక్కిలి ఉదాత్తతతో (గొప్పతనంతో); కడున్= ఎక్కువగా; ఒప్పిన+అది= విలసిల్లుతూ ఉన్నది; ఊహింపన్= ఆలోచిస్తే; జగము+ఎల్లను= లోకాన్ని అంతటినీ; ఏలఁగన్+తగున్= పాలించతగిన; సముజ్జ్వలత= తేజస్సు (సామర్థ్యం); కంటిరె!= చూచారా!

తాత్పర్యం: అర్జునుడి కాంతిమంతమైన రూపం, మన చూపులకు బరువై, చూడరానిదై ఎంత ఉదాత్తంగా ఉన్నదో చూచారా! ఆ తేజస్సు లోకాలనే ఏలదగింది.

విశేషం: ఈ పద్యంలో భీష్ముడు, కురుకులాలంకారుడైన అర్జునుడి తేజస్సును ప్రశంసిస్తున్నాడు. అంటే రూపాన్నీ, సామర్థ్యాన్నీ అగ్గిస్తున్నాడు. ముందు పద్యంలో గుణాలను నుతించాడు. భీష్ముడంతటి వాడినే అర్జునుడి తేజశ్శాలిత అచ్చెరువుపరిచింది!

క. వెనుక దెస వచ్చి కదిసియుఁ । దనరథముఁ దొలంగ నిచ్చి, తఱియఁబడుట కొ
ల్లని తలఁపు కలిగి, క్రేఁగం । టన మనలం జూచుచుం గడచి యట నడచెన్. 258

ప్రతిపదార్థం: వెనుక దెసన్ వచ్చి= వెనక పక్కగా వచ్చి; కదిసియున్= సమీపించికూడా; తన రథమున్= తన రథాన్ని; తొలంగనిచ్చి= తొలగిపోనిచ్చి (తప్పించి); తఱియన్+పడుటకున్= ఎదుర్కొనటానికి (సమీపించేందుకు); ఒల్లని= ఇష్టంలేని; తలఁపు= ఆలోచన (భావం); కలిగి; క్రేఁగంటన్+అ= కడ కంటితోనే; మనలన్= మనలను; చూచుచున్= చూస్తూ; కడచి= దాటి; అట నడచెన్= ముందుకు పోతున్నాడు.

తాత్పర్యం: వెనక నుండి వచ్చినా, తన రథాన్ని తప్పించి తొలగ తోలించి, మనలను ఎదిరించటానికి మనసులేక కేవలం ఓరచూపులతోనే మనవైపు చూస్తూ, దాటిపోతూ ఉన్నాడు.

విశేషం: ఇందులో భీష్ముడు అర్జునుడి రాజనీతి, యుద్ధనీతులనూ, పెద్దల యెడ ఆతడికి గల గౌరవభావాన్నీ ప్రశంసిస్తున్నాడు. ఇందులో అర్జునుడి ఉదాత్తభావం కూడా వ్యక్తం అవుతుంది. ఇట్లాంటి సూక్ష్మమైన మనోధర్మాలను తిక్కన చాల గొప్పగా చిత్రిస్తాడు.

క. మొనఁ గలయఁ జూచి యూరక । చను టధిపతి నరసి తా నిచటఁ గానక యా
తని పజ్జ నరుగు తెఱఁగగు; । ననుమానము లేదు, క్రోధ మగ్గలము మదిన్. 259

ప్రతిపదార్థం: మొనన్= సైన్యాన్ని; కలయన్+చూచి= అంతా పరికించి; ఊరక చనుట= (యుద్ధం చేయకుండా) ఊరకనే వెళ్ళిపోవటం; అధిపతిన్+అరసి= రాజైన దుర్యోధనుడిని వెదకి; తాన్= అర్జునుడు; ఇచటన్= ఇక్కడ; కానక= చూడక; ఆతని పజ్జన్= ఆ దుర్యోధనుడి వైపుగా; అరుగు తెఱఁగు+అగున్= పోయే తీరు అయి ఉంటుంది; అనుమానము లేదు= సందేహం లేదు; మదిన్= అర్జునుడి మనస్సులో; (దుర్యోధనుడిపై), క్రోధము= కోపం (ద్వేషం); అగ్గలము= అధికం.

తాత్పర్యం: (అర్జునుడు) సైన్యాన్ని అంతా పరిశీలించి కలయ చూచి, యుద్ధం చేయకుండా ఊరకనే పోవటం చూస్తే, రాజును వెదికి ఆతడు కనిపించకపోగా, ఆతడికొరకు ఆ వైపుగా పోవటమే అయి ఉంటుంది. అనుమానం లేదు. వీడికి (అర్జునుడికి) దుర్యోధనుడంటే చాలా కోపం.

విశేషం: రాజును పట్టుకొనాలన్న అర్జునుడి మనస్సులో ఉన్న రహస్యాన్ని, ఆతడి పితామహుడైన భీష్ముడు ఊహించి, నిర్ణయించాడు. పైగా, దుర్యోధనుడిపై అర్జునుడికి కోపం ఎక్కువ అని అర్జునుడి మనస్సును పితామహుడు తెల్పటం విశేషం.

చ. మనకును గౌరవేంద్రునకు మధ్యముఁ జొచ్చిన యేని నాతఁ డ
ర్జునునకు నొంటి సాలఁ; డని రుద్రుఁడు నెక్కటి మార్కొనంగ లేఁ
డనిన నొరుండు శక్తుఁడె? రయంబు మెయిన్ మన మెల్ల నిప్పుడా
తనికడ సేరఁగాఁ జనుట దప్పినఁ గార్యము దప్పు నెంతయున్. 260

ప్రతిపదార్థం: (భీష్ముడు అంటున్నాడు); మనకును= మనకూ; కౌరవ+ఇంద్రునకున్= దుర్యోధనుడికీ; మధ్యమున్+చొచ్చిన+ఏనిన్= నడుమ ప్రవేశిస్తే; ఆతఁడు= ఆ దుర్యోధనుడు; అర్జునునకున్= అర్జునుడికి; ఒంటిన్= ఒంటరిగా; చాలఁడు= సరిపోడు (సమర్థుడు కాడు); అనిన్= యుద్ధంలో; రుద్రుఁడున్= శివుడు కూడా; ఎక్కటిన్= ఒంటిగా; మార్కొనంగన్+లేఁడు= ఎదిరించలేడు; అనినన్= అంటే; ఒరుండు= ఇతరుడు (శివుడికంటే వేరైనవాడు- సామాన్యుడు); శక్తుఁడె?= శక్తి గలవాడా? (సమర్థుడా); రయంబు మెయిన్= శీఘ్రంగా; మనము+ఎల్లన్= మనం అందరం (సైన్యంతో కూడా); ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; ఆతనికడన్= ఆ దుర్యోధనుడి దగ్గరికి; చేరఁగాన్+చనుట= చేరబోవటం; తప్పినన్= తప్పిపోతే; ఎంతయున్= ఎంతైనా; కార్యము= పని (రాజరక్షణ, +గో గ్రహణం); తప్పున్= తప్పిపోతుంది (చెడిపోతుంది).

తాత్పర్యం: మనకూ, రాజైన దుర్యోధనుడికీ నడుమ అర్జునుడు ప్రవేశిస్తే, ప్రమాదం. దుర్యోధనుడు ఒక్కడూ అర్జునుడిని ఎదిరించేందుకు చాలడు. ఆ రుద్రుడు కూడా యుద్ధంలో ఒంటిగా ఎదిరించలేడంటే వేరేవాళ్ళు ఎదిరించగలరా? వెంటనే మనం అంతా ఇప్పుడే దుర్యోధనుడి దగ్గరికి వెళ్ళకపోతే మొత్తం పనే భంగం అయిపోతుంది. పని చెడిపోతుంది.

విశేషం: అలం: కావ్యార్థాపత్తి. 'జొచ్చెనయేని' - అనే పాఠాంతరం కొన్ని ప్రతులలో ఉన్నది.

ఆ. వాసవాత్మజుండు వసుధేశనందను । ముట్టికొనిన నొకటి పుట్టెనేని
మన ప్రయోజనంబు మఱి యేమి? పసులవి । యేటి? కొండు ధనము లెల్ల నేల?' 261

ప్రతిపదార్థం: వాసవ+ఆత్మజుండు= దేవేంద్రుడి కుమారుడైన అర్జునుడు; వసుధ+ఈశ= రాజైన ధృతరాష్ట్రుడియొక్క; నందనున్= కుమారుడైన దుర్యోధనుడిని; ముట్టికొనినన్= ముట్టడిస్తే (పట్టుకొంటే); ఒకటి పుట్టెనేని= ఏమైనా వస్తే (జరగరానిది ఏదైనా జరిగితే); మన= మనయొక్క; ప్రయోజనంబు= ఉపయోగం; మఱి+ఏమి?= ఏముంది? (ఇంతమందిమి మనం ఉండి లాభమేమి? వ్యర్థం అనుట); (ఏదైనా జరగరానిది జరిగిన తరువాత); పసులు అవి+ఏటికిన్?= ఆవు లెందుకు?; ఒండు= ఇతరమైన; ధనములు= సంపదలు; ఎల్లన్= సమస్తం; ఏల?= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: వాసవనందనుడైన అర్జునుడు దుర్యోధనుడిని పట్టుకొంటే, ఏదైనా జరిగితే, ఇంతమందిమి మనం అంతా ఉండీ ఏమి లాభం? ఆ పరిస్థితిలో ఆవు లెందుకు? తక్కిన సంపదలు అన్నీ ఎందుకు?' (వ్యర్థం అని సారాంశం.)

విశేషం: అర్జునుడి చూపంతా రాజుపైనే ఉన్నదనీ, కనుక మనం అందరం ఎట్లాగైనా రాజును కాపాడుకొనాలనీ, అట్లా జరగక, ఒకవేళ జరగరానిదే జరిగితే మనం ఉండి నిరుపయోగమే అనీ, ఆ తరువాత, ఆవు లెందుకు? ఇతర సంపద లెందుకు?- అని భీష్మ పితామహుడి ప్రబోధం. అందుకే ఆయన అందరినీ రాజుకు దగ్గరగా వెళ్ళాలని అంటున్నాడు. అనుభవశాలి కనుక రాగల హానిని పసిగట్టి భీష్ముడు హెచ్చరించాడు. ఇది చాలా ఉచితంగా ఉన్నది.

వ. అని పలికి, బలంబుఁ బురికొల్పికొని యతండు రాజరక్షణ తత్పరత్వంబున నరదంబు సత్వరంబు సేసిన, సేనాపతిం గని సైనికనికాయంబులుం గడంగి చనందొడంగె; నిప్పాట నమ్మేటిమొనయును వెసం బోవ గోవుల కావలి మూఁకయు వానిం దఱిమికొని యతిరయంబున నరుగం దానును గెలనఁ గ్రోశద్వయ మాత్రంబు నడచి పురుహూతపుత్త్రుం డుత్తరున కిట్లనియె. 262

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి; బలంబున్= సేనను; పురికొల్పికొని= ప్రోత్సాహపరిచి; అతండు= భీష్ముడు; రాజ= రాజుయొక్క; రక్షణ తత్పరత్వంబునన్= కాపాడాలనే ఆసక్తితో; అరదంబు= రథాన్ని; సత్వరంబు= వేగవంతం; చేసినన్= చేయగా; సేనాపతిన్+కని= సేనాధికారి అయిన భీష్ముడిని చూచి; సైనిక= సేనలయొక్క; నికాయంబులు= సమూహాలు; కడఁగి= పూని; చనన్+తొడంగెన్= పో సాగాయి; ఈ+పాటన్= ఈ విధంగా; ఆ+మేటి= ఆ పెద్దదైన; మొనయును= సైన్యంకూడా; వెసన్= వేగంగా; పోవన్= సాగుతూ ఉంటే; కావలి మూఁకయున్= రక్షక సైన్యంకూడా; వానిన్= ఆవులను; తఱిమికొని= తరుముకొంటూ; అతిరయంబునన్= మిక్కిలివేగంగా; అరుగన్= వెళ్ళగా; పురుహూత= ఇంద్రుడియొక్క; పుత్త్రుండు= కుమారుడైన అర్జునుడు; తానును= తాను కూడా; కెలనన్= దాని ప్రక్కనే; క్రోశద్వయ మాత్రంబు= రెండుకోసుల దూరం; నడచి= వెళ్ళి; ఉత్తరునకున్= ఉత్తరకుమారుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: పై విధంగా పలికి భీష్ముడు, సైన్యాన్ని ప్రోత్సాహించి, రాజును కాపాడాలనే ఆసక్తితో రథాన్ని సమాయత్తం చేసి తొందరిస్తే, సేనాపతిని చూచి సైన్యం అంతా శీఘ్రంగా సాగుతూ ఉన్నది. ఆవిధంగా ఆ పెద్దసైన్యం పోతూవుండగా అపుడు ఆవులరక్షణకున్న సైన్యంకూడా ఆవులను తరుముకొని పోవసాగింది. అపుడు అర్జునుడు వాటి ప్రక్కనే రెండు కోసుల దూరం వెళ్ళి, ఉత్తరుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: తమ వ్యూహరహస్యాన్ని ప్రతివీరుడైన అర్జునుడు గ్రహించి, రాజును పట్టుకొనాలని ప్రయత్నిస్తున్నాడని భీష్ముడు గ్రహించి, ఆత్రంతో సైన్యాన్ని అంతా రాజరక్షణకే మళ్ళించాడు. ఇందులో పలువురి ఆలోచనాశక్తిని ఒక్కడే గమనించి, దానికి ప్రతిక్రియ చేసేందుకు పూనుకొనటం కనిపిస్తుంది. కనుక దీనివలన అర్జునుడి బుద్ధికుశలత ఎట్లాంటిదో తెలుస్తుంది.

మ. 'ఇదె గోవర్గము సేర వచ్చితిమి, పోనింకేల? సైన్యంబులుం
గదియన్ వే చనుదెంచె; రెంటినడుమంగాఁ జొచ్చి యీ వచ్చు ను
న్నద వీరావలికిన్ భుజావిభవ విన్యాసంబు గాన్పించి మా
న్చెద గర్వంబు, మరల్చెదం బసుల; నాచేఁ జిక్కు రా జెమ్మెయిన్.' 263

ప్రతిపదార్థం: ఇదె= ఇదుగో; గోవర్గము= ఆవులమందను; చేరన్+వచ్చితిమి= సమీపించటానికి వచ్చాం; పోన్+ఇంకన్+ఏల?= ఇంకా ముందుకు పోవటం ఎందుకు? (అనవసరం అని భావం); సైన్యంబులున్= సేనలుకూడా; కదియన్ వే, చనుదెంచెన్=

వేగంగా దగ్గరికి వచ్చాయి (మనతో పోరాడటానికి); రెంటి= రెండింటియొక్క; నడుమంగాన్= మధ్యలో; చొచ్చి= ప్రవేశించి; ఈ వచ్చు= ఈ వస్తూ ఉన్న; ఉన్మద= మదించిన; వీర+ఆవలికిన్= వీరసమూహానికి; భుజావిభవ= భుజ పరాక్రమంయొక్క; విన్యాసంబు= విలాసం (యుద్ధ విన్యాసం); కాన్పించి= ప్రదర్శించి; గర్వంబు= పొగరును; మాన్పెదన్= మాపుతాను; పసులన్= ఆవులను; మరల్చెదన్= మళ్ళిస్తాను; ఏ+మెయిన్= ఏ రకంగానైనా; రాజు= రాజైన దుర్యోధనుడు; నాచేన్= నా చేతికి; చిక్కున్= చిక్కుతాడు.

తాత్పర్యం: '(ఉత్తరకుమారా!) ఇదుగో మంద దగ్గరికి వచ్చేశాం. మనం ఇంకా ముందుకు పోవలసిన పని లేదు. సైన్యాలు మనలను ఎదిరించటానికి దగ్గరగా వచ్చేస్తున్నాయి. రెంటికీ నడుమ దూరి, గర్వంతో నిండిన ఈ వీరులకు నా పరాక్రమాన్ని చూపించి, వాళ్ళ గర్వాన్ని అణిచివేస్తాను, మందను మళ్ళిస్తాను. ఎట్లాగైనా రాజైన దుర్యోధనుడు నాచేతికి చిక్కుతాడు.

యుద్ధారంభము (సం. 4-48-12)

క. అనుటయు, విరాటతనయుఁడు । మొన కడ్డము గాఁగఁ దూర్పుమొగమై రథముం
గొని కట్టెదిరికిఁ బోయినఁ । దన మూఁపులు రెండు నపుడు దలకుం గడవన్. 264

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అర్జునుడు అట్లా అనగానే; విరాటతనయుఁడు= ఉత్తరుడు; మొనకున్+అడ్డముగాఁగన్= సైన్యానికి అడ్డంగా; తూర్పుమొగము+ఐ= తూరుపుదిశగా మొగంచూపి; రథమున్+కొని= రథాన్ని నడుపుకొని; కడు+ఎదిరికిన్+పోయినన్= సేనలకు ఎదురుగా వెళ్ళగా; (విజయుడు); తన మూఁపులు= తనయొక్క బుజాల మొదళ్ళు (గూడలు); రెండును= రెండూ; అపుడు= ఆ సమయంలో; తలకున్+కడవన్= తలను దాటిపోగా. (ముందుకు అన్వయం).

తాత్పర్యం: అర్జునుడు అట్లా అనగానే, ఉత్తరుడు సేనకు అడ్డంగా, తూర్పుదిశగా రథాన్ని పోనిచ్చాడు. రథం, సేన ఎట్ట ఎదుటికి వచ్చి నిలిచింది. అప్పుడు అర్జునుడికి రణోత్సాహంతో ఒళ్ళు ఉప్పొంగి, బుజాల మొదళ్ళు తలను తగిలాయి. ('బుజాలు మూడుకావడం' అంటే ఇదే!)

వ. తేరు సమ్ముఖంబు సేయించి పేరు వాడి క్రీడి కరతలం బెత్తి 'నిలు నిలు' మని యదల్చిన ఘోషంబు తోడన వెడలు నిశిత శర పరంపరల దట్టంపుఁ బఱపున నంబరంబు నీరంధ్రం బగుటయుఁ దదంధకారంబును భయతిమిరంబునుం గలసి గుండియ లవిసి కురుబలంబు లెదురు నడవను మఱలం బఱవను మఱచి, వెఱచఱచి హరితనయ హస్తలాఘవప్రశస్తి దక్కందక్కిన చేష్టలు దక్కియుండె; నతండు గోవుల వెనుకం బోవు నల్పబలంబు బెదరి తూర్పు దెసకుం జెదరునట్లుగా నరదంబుఁ బఱపించి తెఱపి సూపి వెలిచీర సారించి దేవదత్తంబు పూరించినం గేతుకపి గర్జిల్లం, దదీయ భూతంబు లార్వ, మౌర్వీ రవంబును, రథనినదంబును, బ్రతిపతాకినీ తుములంబును, గగనంబునం బొగడు నమరుల యెలుంగులును నొక్కటఁ జెలంగ సముదిత సాంద్ర సంరావంబు రోదసీ కుహరంబు నిండిన, నొండొండ తోఁకమట్ట లెత్తుకొని నేలమట్టవియుచు నద్రువం బసులు వెసం దిరిగి మున్ను వివ్వచ్చుండు వచ్చిన జాడ గైకొని దక్షిణదిశకుఁ గెరలు వొడుచుచుం దెరలం బాఱిన. 265

ప్రతిపదార్థం: తేరు= రథాన్ని; సమ్ముఖంబు+చేయించి= ఎదురుగా నిలబెట్టించి; పేరు వాడి= తన పేరును గట్టిగా చెప్పుకొని; క్రీడి= అర్జునుడు; కరతలంబు+ఎత్తి= అరచేతిని పైకెత్తి; నిలు నిలుము+అని= నిలబడు, నిలబడు మని; అదల్చినన్= అదిలించిన; ఘోషంబు= గొప్పశబ్దం; తోడన్+అ= వెంబడే; వెడలు= బయలుదేరు; నిశితశర పరంపరలు= వాడి అయిన బాణాలయొక్క సమూహాలు; దట్టము+పఱపునన్= దట్టంగా వ్యాపించటంతో; అంబరంబు= ఆకాశం; నీరంధ్రంబు= సందు లేనట్టిది; అగుటయున్= కాగా; తద్+అంధకారంబును= ఆ చీకటీ; భయతిమిరంబును= భయం అనే చీకటీ; కలసి= ఒక్కటై; గుండియలు+అవిసి= గుండెలు పగిలిపోయి; కురుబలంబులు= కౌరవ సేనలు; ఎదురు నడవను= ఎదురు పోవటం; మఱలన్+పఱవను= తిరిగి పరుగెత్తటం; మఱచి= మరచిపోయి; వెఱచఱచి= భీతిల్లి; హరి= దేవేంద్రుడియొక్క; తనయ= కుమారుడైన అర్జునుడియొక్క; హస్తలాఘవ= చేతిని త్రిప్పటంలోని (బాణప్రయోగంలోని) నేర్పుయొక్క; ప్రశస్తి తక్కన్= పొగడటం తప్ప; తక్కిన చేష్టలు= మిగిలిన చేష్టలు; తక్కి+ఉండెన్= లేకుండా నిలిచి ఉండిపోయినవి; అతండు= అర్జునుడు; గోవుల, వెనుకన్+పోవు= ఆవుల వెంట పోయే; అల్పబలంబు= స్వల్పమైన సైన్యం; బెదరి= భయపడి; తూర్పు దెసకున్= తూరుపు దిక్కుకు; చెదరునట్లుగాన్= పారిపోయేటట్లు; అరదంబున్= రథాన్ని; పఱపించి= తోలించి; తెఱపి+చూపి= కొంత సందు చూపి; వెలిచీర= తెల్లటిగుడ్డను; సారించి= ఊపి; దేవదత్తంబు, పూరించినన్= దేవదత్తమనే శంఖాన్ని పూరించగా; కేతుకపి= జెండాపైన ఉన్న కపిరాజు; గర్జిల్లన్= సింహనాదం చేయగా; తదీయ భూతంబులు= ఆ ధ్వజానికి సంబంధించిన ఇతర భూతాలు; ఆర్వన్= అరవగా; మౌర్వీ= అల్లెత్రాటి యొక్క; రవంబును= ధ్వనీ; రథ నినదంబును= రథంయొక్క చప్పుడున్నూ; ప్రతి= శత్రువులయొక్క; పతాకినీ= సేనయొక్క; తుములంబును= సందడీ; గగనంబునన్= ఆకాశంలో; పొగడు= కీర్తించే; అమరుల= దేవతల; ఎలుంగులును= గొంతులు (కంఠనాదాలు); ఒక్కటన్= ఒక్కటిగానేర్పడి; చెలంగన్= వ్యాపించగా; సముదిత+సాంద్ర+సంరావంబు= పుట్టిన దట్టమైన కోలాహలం; రోదసీ కుహరంబు= భూమి ఆకాశం - ఈ రెండింటి నడిమి భాగం అనే గుహ అంతటా; నిండినన్= నిండగా; ఒండు+ఒండ= క్రమక్రమంగా; తోఁకమట్టలు= తోకల మొదళ్ళను; ఎత్తుకొని= పైకెత్తుకొని; నేలమట్టు= నేలయొక్క కుదురు; అవియుచున్= పగులుతూ; అద్రువన్= కంపించగా; పసులు= ఆవులు; వెసన్= వెంటనే; తిరిగి= వెనుకకు తిరిగి; మున్ను= అంతకుముందు; వివ్వచ్చుండు= అర్జునుడు; వచ్చిన జాడ= వచ్చిన దిక్కు; కైకొని= తీసికొని, అనుసరించి; దక్షిణ దిశకున్= దక్షిణదిక్కుకు; కెరలు+పాడుచుచున్= విజృంభిస్తూ; తెరలన్+పాఱినన్= వడిగా పరుగెత్తగా.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు రథాన్ని ఎదురుగా నిలబెట్టించి, తన పేరును గట్టిగా చెప్పుకొంటూ, అరచేతిని పైకెత్తి నిలునిలుమని అరిచాడు. అలా బిగ్గరగా ఘోషిస్తూ పదునైన బాణాలను విడిచాడు. ఆకాశమంతా బాణాలు వ్యాపించి, చీకటి నిండిందా! అని అనిపించింది. అంతేగాక, బాణాల చీకటికి తోడు, భయం అనే చీకటీ వ్యాపించి, కౌరవసేనకు గుండె పగిలింది. ముందుకు పోవాలో, వెనక్కు వెళ్ళాలో తెలియలేదు. సేనలు భయంతో భ్రాంతి చెందాయి. ఆ స్థితిలో సైనికులు అర్జునుడి హస్తలాఘవాన్ని మాత్రం పొగడుతూ నిలిచిపోయారు. వాళ్ళు తక్కిన చేతలను విస్మరించారు. ఆ సమయంలో అర్జునుడు ఆవుల వెనుక పోయే కొద్దిపాటి సైన్యం చెదిరి తూర్పుదిశగా పరుగెత్తేటట్లు రథాన్ని తోలుమని, కొంత ఎడం చూపి తెల్లగుడ్డను ఊపి దేవదత్తాన్ని పూరించాడు. వెంటనే ఆ అల్పసైన్యం భీతితో చెదరి తూర్పుదిశగా పోయింది. అప్పుడే జెండాపై కపిరాజు గర్జించాడు. పతాకాన్ని ఆశ్రయించి ఉన్న భూతగణాలు అన్నీ ఒక్కమారు అరిచాయి. గాండీవంయొక్క అల్లెత్రాటి మ్రోతా, రథచక్రాల ఘోషా, శత్రు సైన్యాల సందడీ, ఆకసంలో పొగడుతూ ఉండే దేవతల కంఠరావం, అన్నీ ఒకేమారు విజృంభించాయి. ఆ ధ్వని భూమ్యాకాశ మధ్యభాగమంతటా నిండిపోయింది. ఆవులు తోకలను పైకెత్తుకొని, నేల బీటలువారేటట్లు వెనక్కు మళ్ళి, అర్జునుడు వచ్చిన దారి పట్టి దక్షిణంగా పరుగెత్తాయి.

క. గోవులతోఁ బొదువం బడి । పోవుచునున్నట్టి గోపపుంజంబు తదీ
యావసరంబున సరభస । మై వాని పిఱుందఁ దిరిగి యమ్మెయిఁ బఱచెన్. 266

ప్రతిపదార్థం: గోవులతోన్= ఆవులతో కూడా; పొదువన్+పడి= జతకూర్చబడి, అనుబంధించబడి; పోవుచున్+ఉన్నట్టి= పోతూ ఉన్న; గోపపుంజంబు= గోపాలుర మొత్తం; తదీయ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; సరభసమై= తొట్రుపాటుతో; వాని= ఆవులయొక్క; పిఱుందన్+తిరిగి= వెనుకకే మళ్ళుకొని; ఆ+మెయిన్= అట్లాగే (ఆవులు పోయిన వైపునకే); పఱచెన్= పరుగెత్తింది.

తాత్పర్యం: ఆవులతో అనుబంధించబడి సాగిపోతూ ఉన్న గోపాలకుల గుంపు కూడా అప్పుడు ఆవుల వెంటబడి, తొందరగా పరుగులు తీసింది.

ఆ. అప్పు డర్జునుండు దప్పక చూచి 'యీ । బలము పసుల కడ్డపడక యుండ
నెడ సొరంగ వలయు నిట యెయ్యిదుకొను' మని । పనిచె మత్స్యభూమిపాలసుతుని. 267

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అర్జునుండు= అర్జునుడు; తప్పక చూచి= (సైన్యాన్ని) బాగా పరిశీలించి కనుక్కొని; ఈ బలము= ఈ సేన; పసులకున్= ఆవులకు; అడ్డపడక+ఉండన్= అడ్డు రాకుండా (పసువులను మళ్ళించకుండా); ఎడ+చొరంగ వలయున్= నడుమకు చేరాలి; ఇట= ఈ వైపునకు; ఎయ్యిదుకొనుము+అని= తరుముకొని వెళ్ళుమని; మత్స్యభూమి పాల= విరాటరాజుయొక్క; సుతునిన్= కుమారుడైన ఉత్తరుడిని; పనిచెన్= నియమించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో అర్జునుడు సైన్యాన్ని అంతా చక్కగా శోధించి, 'ఈ సేన మన ఆవులకు అడ్డురాకుండా మధ్యగా మనం పోవాలి. కనుక ఈ వైపునకు తరుము' మని ఉత్తరుడిని ఆజ్ఞాపించాడు.

క. పనిచిన నాతఁడు నమ్మెయిఁ । జన నిచ్చె రథంబు; గోపసంఘముఁ 'దిరమై
కొనిపొండు పసుల నోడక' । యని తా నెలుఁ గిచ్చి వీటికై నూల్కొలిపెన్. 268

ప్రతిపదార్థం: పనిచినన్= పైవిధంగా ఆజ్ఞాపించగా; ఆతఁడున్= ఆ ఉత్తరుడు కూడా; ఆ+మెయిన్= అదే విధంగా; రథంబు= రథాన్ని; చనన్+ఇచ్చెన్= పోనిచ్చాడు; ఓడక= భయపడక; పసులన్= గోవులను; తిరము+ఐ= గట్టిగా (ధైర్యంగా); కొనిపొండు= తోలుకొని పోండి- అని; తాను= అర్జునుడు; గోపసంఘమున్= గోపకుల గుంపును; ఎలుఁగు+ఇచ్చి= గొంతిచ్చి (కేకవేసి); వీటికై= నగరానికి; నూల్కొలిపెన్= ప్రేరేపించాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు చెప్పినట్లుగా ఉత్తరుడు రథాన్ని పోనిచ్చాడు. 'ఏ భయం లేకుండా, ధైర్యంగా ఆవులను తోలుకొని పొండి' అని గోపకులను కేకవేసి, అర్జునుడు పట్టణం వైపుగా పొమ్మని వారికి చెప్పాడు.

వ. అట్టి సమయంబున. 269

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో. (ముందుకు అన్వయం).

క. కరితురగ సమితిఁ గార్కొని । కురువీరుల మొనలు మొగులు కొమరునఁ గవియన్
శరవేగంబున నరుఁ డు । ద్ధుర మారుత చండభంగి దోఁపఁ దెరల్చెన్. 270

ప్రతిపదార్థం: కరి= ఏనుగులయొక్క; తురగ= గుర్రాలయొక్క; సమితిన్= సమూహంతో; కార్కొని= నల్లబారి; కురువీరుల= కౌరవవీరులయొక్క; మొనలు= సైన్యాలు; మొగులు= మేఘంయొక్క; కొమరునన్= విధంగా (మేఘంవలె); కవియన్= చుట్టుముట్టగా; నరుఁడు= అర్జునుడు; శర వేగంబునన్= బాణ వేగంతో (రివ్వున బాణం పోయినట్లు); ఉద్ధుర= తీవ్రమైన; మారుత= గాలియొక్క (ఝంఝూమారుతంయొక్క); చండభంగి= భయంకరమైన రీతి; తోఁపన్= అనిపించేటట్లు; తెరల్చెన్= చెదరగొట్టాడు.

తాత్పర్యం: ఏనుగులతో, గుర్రాలతో నల్లబారిన కురుసేనలు చెలరేగి అర్జునుడిని మేఘాలవలె కమ్ముకొన్నాయి. అప్పుడు అర్జునుడు, శరవేగంతో, తీవ్రమైన సుడిగాలివలె ఆ మబ్బులను చెదరగొట్టాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. కదిసిన బలములు విచ్చినఁ । గదుపులఁ జెదరంగ నీక గాండీవి వెసం
బొదివి యట కడపె; నవియును । గొదగొని తమపొలము సొచ్చె గోపాలురతోన్. 271

ప్రతిపదార్థం: కదిసిన= మీదికి వచ్చిన (చుట్టుముట్టిన); బలములు= సేనలు; విచ్చినన్= చెదిరిపోగా; గాండీవి= అర్జునుడు; కదుపులన్= ఆవులను; చెదరంగనీక= చెదిరిపోనీయకుండా; వెసన్+పొదివి= వేగంగా మందగా చేర్చి; అట= అటు; కడపెన్= తోలాడు; అవియున్= ఆ ఆవులుకూడా; గొదగొని= ఉత్సహించి (విజృంభించి); గోపాలురతోన్= ఆలకాపరులతో; తమ= తమదైన (విరాటరాజ్యంయొక్క); పొలము+చొచ్చెన్= పొలిమేరలో అడుగుపెట్టాయి.

తాత్పర్యం: ఆ రకంగా తనపైకి చుట్టుముట్టిన సైన్యాలు చెదిరిపోగా, వెంబడే అర్జునుడు ఆవులగుంపును కకావికలు కానీయక, ఆ వైపునకు మళ్ళించాడు. ఆ ఆవులు కూడా చెలరేగి, ఆలకాపరులతో తమ పొలిమేరలో ప్రవేశించాయి.

వ. అని చెప్పిన విస్మయంబు నొంది. 272

తాత్పర్యం: పై విధంగా చెప్పగా, వినిన జనమేజయుడు ఆశ్చర్యంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ఆ. 'పసులు పట్టువడిన పదపడి నరుఁ డెద్ది । యాచరించెఁ ? గౌరవాధినాథుఁ
డేమి సేసె? బలము లెట్లయ్యె? భీష్మాది । వీరు లెవ్విధంబు వార లైరి?' 273

ప్రతిపదార్థం: పసులు= గోవులు; పట్టు+పడిన= పట్టుబడిన; పదపడి= తర్వాత; నరుఁడు= అర్జునుడు; ఎద్ది+ఆచరించెన్= ఏం చేశాడు?; కౌరవ+అధినాథుఁడు= దుర్యోధనుడు; ఏమి+చేసెన్= ఏం చేశాడు?; బలములు= సేనలు; ఎట్లు+అయ్యెన్?= ఏమయ్యాయి?; భీష్మ+ఆదివీరులు= భీష్ముడు మొదలైన వీరులు; ఏ+విధంబువారలు+ఐరి?= ఏం చేశారు?

తాత్పర్యం: 'అర్జునుడు ఆవులను పట్టుకొన్నతరువాత ఏం చేశాడు? దుర్యోధనుడు ఏం చేశాడు? సేనల సంగతి ఏమయింది? భీష్ముడు మొదలైన మహావీరులంతా ఎట్లా ఉన్నారు?'

వ. అనవుడు. **274**

తాత్పర్యం: అని అనగానే.

విశేషం: ఇంతటితో నాలుగో ఆశ్వాసం కథ ముగిసింది. తరువాత ఆశ్వాసాంత పద్యాలు మూడున్నాయి. వీటిలో తిక్కన ఇష్టదైవమైన హరిహరనాథుడి వర్ణనే ఉంటుంది. తిక్కన భారతభాగాన్ని ఆ దేవుడికే అంకితం ఇచ్చాడు.

ఆశ్వాసాంతం

మ. నవతాదూర! పురాణతానుపగతా! నానాత్వ సంశోభితా!
వివిధత్వాపగమోజ్జ్వలా! బహుకళావిర్భావశాలీ! సము
ద్భవ రాహిత్య నిరూఢ! సూక్ష్మతర సంభాసా! మహాస్థూల మూ
ర్తి విశేషా! నిరుపాధికా! గుణమయా! ధీవర్తకా! నిష్క్రియా! **275**

ప్రతిపదార్థం: నవతాదూర!= కొత్తదనానికి దూరమైన వాడా! (కొత్తదనం లేనివాడా); పురాణతా+అనుపగతా!= పాతదనం లేనివాడా! (కొత్త, పాతలకు అతీతమైనవాడా); నానాత్వ సంశోభితా!= ఎన్నో రూపాలతో వెలిగేవాడా!; వివిధత్వ+అపగమ+ఉజ్జ్వలా!= అనేకత్వం నశించి వెలిగేవాడా! (ఏకరూపంతో ప్రకాశించేవాడా! - అని భావం); బహుకళా+ఆవిర్భావశాలీ!= అనేకములైన కళలయొక్క పుట్టుకతో శోభిల్లేవాడా!; సముద్భవ= పుట్టుకయొక్క; రాహిత్య నిరూఢ!= లేకపోవటం వలన, పేరు కెక్కిన వాడా!; సూక్ష్మతరసంభాసా!= మిక్కిలి సూక్ష్మమైన రూపంతో ప్రకాశించేవాడా!; మహా= గొప్పదైన; స్థూల= పెద్దదైన; మూర్తి= ఆకారంతో; విశేషా!= విశేషమైన వాడా! (అంతటా వ్యాపించిన రూపం కలవాడా!); నిరుపాధికా!= ఉపాధి లేనివాడా! (నిర్గుణుడు అని); గుణమయా!= త్రిగుణాలు కలవాడా! (సగుణుడు); ధీ= బుద్ధిని; వర్తకా!= ప్రవర్తింప చేసేవాడా!; నిష్క్రియా!= క్రియలేని వాడా!.

తాత్పర్యం: కొత్తపాతలు రెండూ లేనివాడా! వివిధ నామరూపాలతో వెలుగొందేవాడా! ఏకత్వంతో భాసిల్లేవాడా! జన్మరహితుడా! అనేక కళలయొక్క ఆవిర్భావంతో శోభిల్లేవాడా! సూక్ష్మ, స్థూల రూపాలను ధరించినవాడా! నిర్గుణ, సగుణాత్మకా! సమస్త బుద్ధులను ప్రవర్తింపజేసేవాడా! ప్రవృత్తి, నివృత్తి రూపా!

విశేషం: అలం: విరోధాభాసం. ఇందులో పరస్పర విరుద్ధాలైన విషయాలు భగవంతుడైన హరిహరనాథుడిలో ఉన్నట్లు తిక్కనమహాకవి వర్ణించాడు. ద్వంద్వాత్మకమైన సమస్తం భగవద్రూపమే - అనే పరమసత్యాన్ని నిరూపించటానికే మహాకవి ఇట్లా అభివర్ణించాడు. ఇది ఒక విలక్షణత్వాన్ని సంతరించుకొన్న వర్ణనావిధానం.

క. అంతఃకరణ చతుష్టయ । శాంతి సముద్యద్వివేక సంపద్వేద్యా!
చింతాతంతు త్రుటనా । త్యంత విగదద్గైక భజన తత్పర హృద్యా! **276**

ప్రతిపదార్థం: అంతఃకరణ చతుష్టయ= నాలుగు రకాలైన అంతఃకరణాలయొక్క; శాంతి= శాంతితో; సముద్యత్= పుట్టిన; వివేక= విజ్ఞానం అనే; సంపద్= సంపదతో; వేద్యా!= తెలిసికొనదగినవాడా!; చింతా= చింత అనే; తంతు= దారాన్ని; త్రుటనా=

తెంచివేయడంలో; అతి+అంత= మిక్కిలి; విదగ్ధ= నేర్పుకలవాళ్ళకీ; ఏకభజనతత్పర= పరమాత్మను సంసేవించడంలోనే రక్తులైన వాళ్ళకూ; హృద్యా!= హృదయంగమం అయినవాడా!

తాత్పర్యం: నాలుగురకాలైన అంతఃకరణాలయొక్క శాంతతతో పుట్టిన విజ్ఞానంతో తెలిసికొనదగినవాడా! చింత అనే త్రాటిని తెంచడంలో చాతుర్యం ఉన్న జ్ఞానులకూ, పరమాత్మను నిరంతరం సేవించే భక్తులకూ మనోహరుడవయిన హరిహరనాథదేవా!

విశేషం: అలం: అంత్యానుప్రాసం. మనస్సు, బుద్ధి, అహంకారం, చిత్తం - అనేవి నాలుగు అంతఃకరణాలు. కార్యభేదాలను అనుసరించి, ఒక్కటే అయిన అంతరింద్రియం నాలుగురకాలుగా మారింది. ఇవి (వీటి ధర్మాలు) నశిస్తేనే కాని, శాంతి కలుగదు. దానివలన జ్ఞానం ఉద్భవిస్తుంది. అది నిజమైన జ్ఞానం. అంటే జ్ఞానులకు భగవంతుడు తెలుస్తాడు. ఇది జ్ఞాన మార్గం. నిరంతర సేవవలన భక్తులకు భగవంతుడు గోచరిస్తాడు. ఇది భక్తిమార్గం. అధికారి భేదాన్ని బట్టి భగవంతుడు గోచరం అవుతాడు. ఇక్కడ తిక్కన మహాకవి జ్ఞాన, భక్తి మార్గాలను నిరూపించాడు. అంతేకాక, 'చింత' అనే తాటిని త్రెంచాలి- అనటంలో వైరాగ్యభావం వ్యక్తం. అందువలన భక్తి, జ్ఞాన, వైరాగ్యాలను మహాకవి సూచించాడు.

మాలిని:

> **ప్రణమదవన విద్యాప్రౌఢ! సంరూఢ కాంతి । ప్రణుత చరణ పద్మా! పద్మజాదిత్య సత్పో**
> **షణ చతుర! దయావిస్ఫారితాలోక! లోకాపణ నిపుణ జనాంచద్భక్తి విక్రీతమూర్తీ! 277**

ప్రతిపదార్థం: ప్రణమత్= నమస్కారం చేసేవాళ్ళను; అవన= కాపాడటం అనే; విద్యా= విద్యలో; ప్రౌఢా!= సమర్థుడా! (పటిష్ఠమైన వాడా!); సంరూఢ= మిక్కిలి స్ఫుటమైన; కాంతి= తేజంతో; ప్రణుత= స్తుతించబడ్డ; చరణపద్మా!;= పద్మాలవంటి పాదాలు కలిగినవాడా! పద్మజ= పద్మంలో పుట్టిన బ్రహ్మనూ; ఆదిత్య= సూర్యుడినీ; సత్పోషణచతుర!= బాగా పోషించటంలో నేర్పు కలవాడా! (బ్రహ్మదేవుడు సృష్టికీ, సూర్యుడు కాలానికీ ప్రతీకలు. హరిహరనాథదేవుడు ఆ రెంటికీ అధినాయకుడు. సృష్టి-మిగతా స్థితిలయాలకూ సూచకమే. అంటే ఆ దేవుడు త్రికార్యాలకు నాథుడని భావం. అట్లాగే కాలస్వరూపుడు - అనీ ధ్వని); దయా= కరుణతో; విస్ఫారిత+ఆలోక!= మిక్కిలి వికసించిన కండ్లు (చూపులు) కలిగినవాడా!; లోక= ప్రపంచం అనే; ఆపణ= అంగడిలో; నిపుణజన= నేర్పరులైన భక్తజనులయొక్క; అంచత్= అలరారుతున్న; భక్తి= భక్తిచేత; విక్రీత= అమ్ముడుపోయిన; మూర్తీ!= ఆకృతి కలిగినవాడా!

తాత్పర్యం: ఓ హరిహరనాథ దేవా! నీకు నమస్కారం చేసేవాళ్ళను కాపాడేవాడా! అత్యధికమైన కాంతితో వెలిగే పాదపద్మాలు కలవాడా! సృష్టికర్త అయిన బ్రహ్మనూ, కాలస్వరూపుడైన ఆదిత్యుడినీ కూడా పోషించేవాడా! దయతో వికసించిన చూపులు కలవాడా! ప్రపంచం అనే అంగట్లో భక్తుల భక్తిభావానికి అమ్ముడుపోయినవాడా! మీకు నమస్కారం.

విశేషం: అలం: ముక్తపదగ్రస్తం.

గద్యము:

ఇది శ్రీమదుభయకవిమిత్ర కొమ్మనామాత్యపుత్ర బుధారాధన విరాజి తిక్కన సోమయాజి ప్రణీతంబయిన శ్రీ మహాభారతంబున విరాటపర్వంబునందుఁ జతుర్థాశ్వాసము.

తాత్పర్యం: ఇది ఉభయకవి మిత్రుడూ, కొమ్మనామాత్యుడి పుత్రుడూ, పండితుల సేవతో రాణించేవాడూ అయిన తిక్కన సోమయాజి రచించిన శ్రీమహాభారతంలోని విరాటపర్వంలో నాల్గవ ఆశ్వాసం.

విరాటపర్వంలో చతుర్థాశ్వాసం సమాప్తం

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

విరాటపర్వము - పంచమాశ్వాసము

శ్రీ సంపాదన చాతు । ర్యా! సేవ్య పదారవింద! యౌగిక విద్యో
ద్భాసిత మూర్తి మయాత్మ! వ్యాస సమాసైక రూప! హరిహరనాథా! 1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ సంపాదన చాతుర్యా!= లక్ష్మీదేవిని సంపాదించుకొనటంలో నేర్పరితనం కలవాడా! (హరి); శ్రీ= విషాన్ని; సంపాదన= పొందటంలో; చాతుర్యా!= చాతుర్యం కలవాడా!; (హర); (దేవతలు రాక్షసులు పాలసముద్రాన్ని చిలికే సందర్భంలో పుట్టిన లక్ష్మీదేవిని విష్ణువు, విషాన్ని శివుడు పొందినట్లు పురాణగాథ; మరొక అర్థంలో - భక్తులకు ఐశ్వర్యాన్ని ఇవ్వటంలో నేర్పు కలవాడా! అనీ, శ్రీశబ్దం మోక్ష వాచకం కావటంచేత భక్తులకు మోక్షాన్ని సంపాదించటంలో చాతుర్యం కలవాడా! అనికూడా చెప్పవచ్చు); సేవ్యపద+అరవింద!= సేవించ దగిన పద్మాల వంటి పాదాలు కలవాడా!; యౌగిక విద్యా= సాంఖ్య కర్మ యోగాదుల వలన కలిగిన జ్ఞానం చేత; ఉత్+భాసిత= మిక్కిలి ప్రకాశింప జేయబడిన; మూర్తిమయ+ఆత్మ!= ఆకారమే స్వరూపంగా కలిగినవాడా!; వ్యాస= వ్యష్టిగాను; సమాస+ఏకరూప= సమష్టిగానూ ఉండి ఒకేరూపు కలిగినవాడా! (హరిహరులు ఇద్దరూ భిన్నరూపం కలిగిన వారైనప్పటికీ ఒకే రూపాన్ని పొంది హరిహరనాథుడుగా ఐనవారని భావం); హరిహరనాథా!= హరిహరనాథుడవైన స్వామీ!

తాత్పర్యం: లక్ష్మీదేవిని లేదా విషాన్ని పొందటంలో నేర్పరితనం కలవాడా! (భక్తులకు సంపదను, లేదా మోక్షాన్ని సంపాదించి ఇవ్వటంలో చాతుర్యం కలవాడా! అని కూడా అర్థం); సేవించదగిన పాద పద్మాలు కలిగినవాడా! సాంఖ్య కర్మ యోగాదుల చేత కలిగిన జ్ఞానంతో ప్రకాశింపజేయబడిన ఆకారం కలవాడా! భిన్నరూపుడ వయ్యు ఏకరూపాన వెలసినవాడా! హరిహరనాథా! - చిత్తగించవలసింది.

విశేషం: ఇది ఆశ్వాసారంభ పద్యం. కృతిపతి అయిన హరిహరనాథుడిని సంబోధిస్తూ చెప్పినట్టిది. ఇందులోని ప్రతి విశేషణం అటు హరికీ, ఇటు హరుడికీ, ఇరువురూ కలిసిన హరిహరనాథుడికీ అన్వయించటం విశేషం. అలం: శ్లేష.

అర్జునుఁ డుత్తరునకుఁ గౌరవవీరుల వేఱువేఱ నిరూపించి చెప్పుట (సం. 4-49-1)

వ. దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయున కిట్లనియె: నివ్విధంబున విరోధివర్గం బుక్కు దక్కి వెక్కసపడి చూచుచుండ నిరర్గళ భుజార్గళ సంరంభ విజృంభణంబు శోభిల్లఁ బసులం బెట్టించి యనతిదూరవర్తియగు కౌరవచక్రవర్తిదెసం గనుంగొని ధనంజయుండు భూమింజయు నక్కడఁ దేరు వఱుపం బనుప నప్పళించు నప్పుడు కురువీరులు గూడుకొని మూఁడువేల రథంబులతోడను గాంగేయకర్ణు లొక్కొక్కరుండు వేయింటి తోడను దలకడచి రాజున కడ్డుపడి కవ్వడిదిక్కు మొగంబుగాఁ దిరిగి; రట్టియెడఁ గదుపులు పట్టువడుటకు నిట్టూర్పు నిగిడించుచు మగిడి మనుజపతియు ననుజసహితుండై సహస్రస్యందనములతోడ వెన్ను దన్ని నిలిచె; నంతఁ దక్కటి బలంబులు నెయిదికొని యమ్మెయిన దళంబుగాఁ గవిసిన. 2

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= ఓ హరిహరనాథదేవా!; వైశంపాయనుండు; జనమేజయునకున్= జనమేజయ మహారాజుకు; ఇట్లు+ అనియెన్= ఈ రీతిగా అన్నాడు; ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; విరోధివర్గంబు= శత్రువుల సమూహం; ఉక్కు+తక్కి= చేవచెడి; వెక్కసము+పడి= బాధపడి; చూచుచున్+ఉండన్= చూస్తూ ఉండగా; నిరర్గళ= అడ్డులేని; భుజా+అర్గళ= గడియల వంటి భుజాలయొక్క; సంరంభ విజృంభణంబు= ఆటోపము యొక్క వికాసం విజృంభించటం; శోభిల్లన్= ప్రకాశించగా; పసులన్= ఆవులను; పెట్టించి= వెనుకకు మరలించుమని ఆజ్ఞాపించి; అనతి దూరవర్తి+అగు= కొంచెం దూరంలో ఉన్న; కౌరవ చక్రవర్తి దెసన్= దుర్యోధనుడి వైపు; కనుంగొని= చూచి; ధనంజయుండు= అర్జునుడు; భూమింజయున్= ఉత్తరుని; అక్కడన్= ఆ ప్రదేశానికి; తేరు+పఱుపన్= రథం తోలటానికి; పనుపన్= ఆజ్ఞాపించగా; అప్పళించు+అప్పుడు= చరిచినప్పుడు; కురువీరులు= కురుసైన్యములోని వీరులు; కూడుకొని= కలిసికొని; మూడువేల రథంబుల తోడను= మూడువేల రథాలతో; గాంగేయ కర్ణులు= భీష్ముడూ, కర్ణుడునూ; ఒక్కొక్కరుండు= ఒక్కొక్కరును; వేయింటి తోడను= వేయిరథాలతోనూ; తల కడచి= ముందుకు వచ్చి; రాజునకున్= దుర్యోధనునకు; అడ్డపడి= అడ్డంగా నిలిచి; కవ్వడి దిక్కు మొగంబుగాన్= అర్జునుడి వైపు ముఖ ముండేటట్లుగా; తిరిగిరి= వెనుకకు తిరిగి నిలిచారు; అట్టి+ఎడన్= అటువంటి సమయంలో; కదుపులు= ఆవులమందలు; పట్టు+పడుటకున్= అర్జుననకు వశమైపోవటానికి; నిట్టూర్పు నిగిడించుచున్= నిట్టూరుస్తూ; మగిడి= వెనుకకు మరలి; మనుజపతియున్= దుర్యోధనుడును; అనుజ సహితుండు+ఐ= తమ్ములతో కూడినవాడై; సహస్ర స్యందనంబులతోడన్= వేయిరథాలతో; వెన్నుదన్ని= వెనుక; నిలిచెన్= నిలిచాడు; అంతన్= అంతట; తక్కటి బలంబులున్= తక్కిన సేనలు కూడా; ఎయిదికొని= దగ్గరకు చేరి; ఆ+మెయిన్+అ= ఆవిధంగానే; దళంబుగాన్= సేనగా; కవిసినన్= తాకగా.

తాత్పర్యం: హరిహరనాథా! వైశంపాయనుడు జనమేజయున కిట్లని చెప్పాడు. ఇట్లా శత్రువులు బలం తగ్గిపోయి, ఆశ్చర్యంతో చూస్తూండగా, తన బాహు పరాక్రమం అడ్డులేకుండా విజృంభించగా, అర్జునుడు పశువులను తోలుకొనిపొమ్మని వెనుకకు మళ్ళించి, కొద్దిదూరంలో ఉన్న దుర్యోధనుడివైపు చూచి, ఉత్తరుడితో అక్కడికి రథాన్ని నడపుమని చప్పట్లు కొట్టి చెప్పగా, కౌరవవీరులందరూ కలిసి మూడువేల రథాలతోనూ, భీష్మకర్ణులు చెరొక వెయ్యిరథాలతోనూ, సేనముందు నిలిచిన దుర్యోధనుడికి దగ్గరగా వెళ్ళి అతడికీ అర్జునుడికీ మధ్య ఆగి, అర్జునుడి వైపు తిరిగారు. అప్పుడు, గోగణాన్ని గోపాలురు వశం చేసికొని తోలుకొని పోవటం చూచి నిట్టూరుస్తూ, దుర్యోధనుడు తమ్ములతో కలిసి వెయ్యిరథాలతో అర్జునుడిని ఎదిరిస్తున్నట్లు ఎదురుగా నిలువబడ్డాడు. అంతటిలో తక్కిన సేనలన్నీ చేరుకొని ఒక పెద్దసేనగా మోహరించగా.

విశేషం: అలం: వృత్త్యనుప్రాసం.

క. **కనుఁగొని యెలనవ్వొలయు వ। దనమున గరువంపుఁ జెన్ను దలకొనఁగా న**
ర్జునుఁడు విరాటసుతున కి। ట్లనుఁ గేవల వీరరసమయాత్మకుఁ డగుచున్. **3**

ప్రతిపదార్థం: కనుఁగొని= చూచి; ఎలనవ్వు+ఒలయు= చిరునవ్వు కల; వదనమునన్= ముఖమందు; గరువము+చెన్ను= గర్వరేఖ; తలకొనఁగాన్= కలుగగా; అర్జునుఁడు; కేవల+వీర రసమయ+ఆత్మకుఁడు+అగుచున్= అచ్చమైన వీర రసమయమైన హృదయం కలవాడై; విరాట సుతునకున్= ఉత్తరుడితో; ఇట్లు+అనున్= ఈ రీతిగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ మోహరించిన సేనను చూచి అర్జునుడు చిరునవ్వు నవ్వుతూ, ముఖంలో గర్వరేఖ వెలుగగా, వీర రసమయుడై ఉత్తరుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: అర్జునుడు 'కేవల వీర రసమయాత్మకు'డయ్యాడనటం సాభిప్రాయం. ఉత్తర గోగ్రహణం ఒక ప్రబంధం వంటిది. అందులో నాయకుడు అర్జునుడు. అతడి నాశ్రయించిన స్థాయి ఈ ప్రబంధంలో అంగిరసం. ఏకైకవీరుడైన అర్జును నాశ్రయించి వర్తించేది కేవల వీరరసమని కావ్య రసపరమైన అర్థం. అచ్ఛమైన వీరరసం మనస్సులో నిండగా, ఆ రసమే ఆకారంగా నిలిచిందా అన్నట్లు, వీరరసముద్రలో నిలువబడి, చూచేవారికి వీరరస విభావం వలె ప్రకాశిస్తూ, శత్రువిజయోత్సాహాన్ని ప్రదర్శించే ప్రసంగం చేయబోతున్నాడని నాట్య రసపరమైన అర్థం. తిక్కన నాటకీయతలో ఇట్టి వర్ణన ఒక కళారేఖ. (సంపా.)

సీ. **'కాంచనమయ వేదికా కనత్కేతనో । జ్జ్వల విభ్రమమువాఁడు కలశజుండు;**
సింహ లాంగూల భూషిత నభోభాగ కే । తు ప్రేంఖణమువాఁడు ద్రోణసుతుఁడు;
కనక గోవృష సాంద్రకాంతి పరిస్ఫుట । ధ్వజ సముల్లాసంబువాఁడు కృపుఁడు;
లలితకంబుప్రభాకలిత పతాకా వి । హారంబువాఁడు రాధాత్మజుండు;

తే. **మణిమయోరగ రుచిజాల మహితమైన । పడగవాఁడు కురుక్షితిపతి; మహోగ్ర**
శిఖరఘన తాళతరువగు సిడమువాఁడు । సురనదీసూనుఁ; డేర్పడఁ జూచికొనుము. **4**

ప్రతిపదార్థం: కాంచన మయ= బంగారంతో చేయబడిన; వేదికా= అరుగుతో; కనత్+కేతన= ప్రకాశించే జెండాతో; ఉజ్జ్వల= ప్రకాశించే; విభ్రమమువాఁడు= విలాసం కలవాడు; కలశజుండు= ద్రోణుడు; సింహలాంగూల= సింహముయొక్క తోకతో; భూషిత= అలంకరించబడిన; నభస్(ః)+భాగ= ఆకాశప్రదేశం కల; కేతు= జెండాయొక్క; ప్రేంఖణమువాఁడు= కదలికలు కలవాడు; ద్రోణసుతుఁడు= అశ్వత్థామ; కనక= బంగారుతో చేసిన; గోవృష= ఆబోతుయొక్క; సాంద్రకాంతి= దట్టమైన కాంతితో; పరిస్ఫుట= మిక్కిలి స్పష్టమైన; ధ్వజ= జెండాయొక్క; సముల్లాసంబువాఁడు= రెపరెపలు కలవాడు; కృపుఁడు= కృపాచార్యుడు; లలిత= అందమైన; కంబు= శంఖముయొక్క; ప్రభా= కాంతితో; కలిత= కూడిన; పతాకా= జెండాయొక్క; విహారంబువాఁడు= విహారం కలవాడు; రాధా+ఆత్మజుండు= కర్ణుడు; మణిమయ= మాణిక్యమయమైన; ఉరగ= పాముయొక్క; రుచిజాల= కాంతి పుంజంచేత; మహితము+ఐన= గొప్పదైన; పడగవాఁడు= జెండా కలవాడు; కురుక్షితిపతి= దుర్యోధనుడు; మహా+ఉగ్ర= చాలా భయంకరమైన; శిఖరఘన= శిఖరం గలిగిన గొప్పదైన; తాళతరువు+అగు= తాడిచెట్టు ఐన; సిడమువాఁడు= జెండా కలవాడు; సురనదీ సూనుఁడు= దేవనది కొడుకు భీష్ముడు; ఏర్పడన్= విశదంగా; చూచికొనుము= చూచి గుర్తుంచుకొనుము.

తాత్పర్యం: 'ఉత్తరకుమారా! చూడుము. బంగారు వేదిక గుర్తుగా ఎగిరే జెండా రథంమీద ఉన్నవాడు ద్రోణుడు. ఎగురుతున్న జెండాపై సింహముతోక ఉన్నవాడు అశ్వత్థామ. కృపాచార్యుడు బంగారు ఆబోతు జెండా కల రథం మీద ఉన్నాడు. తెల్లని శంఖకాంతులు వెదజల్లుతున్న జెండా గల రథంమీద ఉన్నవాడు కర్ణుడు. మణులు పొదిగిన పాము జెండా కలవాడు దుర్యోధనుడు. పెద్ద భయంకరమయిన తాటిచెట్టు జెండా కలవాడు భీష్ముడు. వీరిని వేర్వేరుగా చూచి గుర్తుంచుకొమ్ము.

విశేషం: 1. యుద్ధరంగంతో ప్రత్యక్ష పరిచయమున్న తిక్కన తీర్చిదిద్దే యుద్ధఘట్టాలు మూలంలోకంటె సుశిక్షితంగా, సహజంగా రాణిస్తూ ఉంటాయి. యుద్ధారంభంలో సారథికి ప్రతివీరుల కేతనాలను పరిచయం చేస్తూ, ఆయా కేతనాలు గల రథాలలో ఆయా వీరులుంటారనీ, ఆ అంశాన్ని జాగ్రత్తగా గుర్తుంచుకొనుమని చెప్పటం ఆచారం కాబట్టి అర్జునుడు ఉత్తరకుమారుడిని హెచ్చరిస్తాడు. భావియుద్ధంలో ఫలాని వీరుడిపై రథం పోనిమ్మని ఆజ్ఞాపించగానే, సారథి తడవుకొనకుండా టెక్కెపు గుర్తును చూచి ఆవైపు రథం సాగించాలి. ఇది రణవ్యూహంలో ప్రాథమిక సూత్రం. దీనిని తిక్కన విడువకుండా వర్ణించాడు.

2. మూలంలో **"తేషామనీకాని బహూని గాఢం । వ్యూఢాని దృష్ట్వా బహుళధ్వజాని"** (సం. 4-49-3) అనే పాదాన్ని ఆధారంగా చేసికొని ఈ సీసాన్ని నిర్మించాడు తిక్కన. అందులోకూడా ద్రోణుడితో మొదలుపెట్టి భీష్ముడితో ముగించాడు. దుర్యోధనుడి సేనకు ఇద్దరు పెద్దలూ రెండు పెద్ద దిక్కులు, అసాధ్యులు. వారిరువురిచేత రక్షితుడైన దుర్యోధనుడు సురక్షితుడని ధ్వని. అట్టి వ్యూహభేదనోత్సాహం అర్జునుడిని వీరరసమయాత్ముడిగా చేసింది.

3. ప్రాచీనకాలంలో వీరులు రథాలకు ధ్వజాల నుంచుకొనేవారు. ఒక్కొక్కరికి ఒక్కొక గుర్తు ఉండేది. ఆయా వీరులకు ధ్వజ చిహ్నంతో కలిపిన బిరుదం కూడా ఉండేది- భీష్ముడు తాళధ్వజుడు. అర్జునుడు కపిధ్వజుడు-ఇట్లా. రణరంగంలో రథికులను రథ ధ్వజాలతోనే గుర్తించాలి. అందువలన ఈ పద్యం సందర్భోచితం.

4. వీర రసానికి స్థాయి ఉత్సాహం. అర్జునుడు తన ముందున్న మహావీరులను గుర్తించి, అంతటివారిని జయించే మహోత్సాహాన్ని హృదయంలో పొంగించుకొంటున్నాడు. ఇది తిక్కన రసాభ్యుదయ పోషణ శిల్పంలో భాగం.

5. వీరుల పరిచయంలో ఉదాత్తాలంకారం ఉన్మీలించింది. ఈ పద్యంలో పేర్కొనబడిన ఆరుగురు- కౌరవసైన్యంలో ప్రసిద్ధ రథికులు. వారిని 'షడ్రథికులు' అని అంటారు. రథికులను ధ్వజకేతనాల గుర్తులతో పరిచయం చేయటం రథికసంప్రదాయాన్ని రక్షించిన సాహిత్య సంప్రదాయం. (సంపా.)

క. గురునకుఁ బ్రదక్షిణంబుగ । నరదముఁ బోనిత్త; మిమ్మహాపురుషు నెడం
బరిభవము వలవ; దీతఁడు । కురుకుల నృపతనయ శిక్షకుఁడు సు మ్మనఘా! 5

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పాపము లేనివాడా! (మంచివాడా!); అరదమున్= రథమును; గురునకున్= ద్రోణాచార్యుడికి; ప్రదక్షిణంబుగన్= మన కుడిచేతి వైపున అతడుండేటట్లుగా; పోనిత్తము= వెళ్ళనట్లు చేద్దాము; ఈ+మహాపురుషు+ఎడన్= ఈ గొప్పవాడి విషయంలో; పరిభవము= తిరస్కారం (అవమానం); వలవదు= వద్దు; ఈతఁడు= ఈ ద్రోణాచార్యుడు; కురుకుల= కౌరవకులంలోని; నృపతనయ= రాజకుమారులకు; శిక్షకుఁడు సుమ్ము= విద్య నేర్పిన గురువు సుమా!

తాత్పర్యం: ఉత్తరకుమారా! మన రథాన్ని గురువుగారి రథానికి కుడివైపు నుండి పోనిమ్ము. గొప్పవారికి మనం కుడివైపు నుండి దారి ఇవ్వాలి. అది మర్యాద. అది ప్రదక్షిణ మౌతుంది. దానికి విపరీతమైతే అది వారి నవమానించినట్లు అవుతుంది. ఈ ద్రోణాచార్యుడు కౌరవకులంలోని రాజకుమారులందరికి ధనుర్విద్యలో శిక్షణ నిచ్చినవాడు.

క. శస్త్ర ప్రకార నిపుణుఁ, । డస్త్ర విదుఁడు, దూరపాతనాభీలుఁడు, వ
ర్చస్త్రాసిత రిపుఁడు, ధను । శ్శాస్త్రపరిజ్ఞానఘనుఁ డసదృశుఁడు శక్తిన్. 6

ప్రతిపదార్థం: శస్త్రప్రకార= ఆయుధ విధానంలో; నిపుణుండు= నేర్పరి; అస్త్రవిదుఁడు= అస్త్రవిద్య నెరిగినవాడు; (శస్త్రములనగా కత్తి, బాణం మొదలైన ఆయుధాలు; అస్త్రములంటే వారుణాస్త్రం, పర్జన్యాస్త్రం మొదలైన అస్త్రాలు); దూరపాతన= దూరంగా కొట్టటంచేత; ఆభీలుఁడు= భయంకరమైన వాడు; వర్చస్+త్రాసిత= వర్చస్సుచేత (చూచేసరికి భయం గొల్పు తేజస్సు చేత) భయపెట్టబడిన; రిపుఁడు= శత్రువులున్న వాడు; ధనుస్+శాస్త్ర పరిజ్ఞాన+ఘనుఁడు= ధనుర్విద్యలోని మెలకువ లెరిగిన గొప్పవాడు; శక్తిన్= బలంలో; అసదృశుఁడు= సాటిలేనివాడు.

తాత్పర్యం: ఆయుధాలు వాడటంలో నేర్పరి. అస్త్రాలు తెలిసినవాడు. దూరంగా ఉన్న లక్ష్యాన్ని కొట్టగలవాడు. అతడి ముఖ వర్చస్సు చూడగానే శత్రువులు హడలిపోతారు. ధనుర్విద్యా విజ్ఞానంలో గట్టివాడు. శక్తిలో అతడికి సాటి ఎవ్వరూ లేరు.

ఉ. **ఈతనితోడి కయ్యమున కియ్యకొనం దగ; దేను దుష్పథ**
ద్యూత జయోద్ధతుండగు సుయోధనునిం బరిమార్పఁ బోవుచో
శాతశరోత్కరం బితఁడు చక్కఁగ నేయునొ? నన్ను నేయఁడో?
చూతము; తాన ము న్ననికిఁ జొచ్చినఁ జొత్తముగాక పిమ్మటన్. 7

ప్రతిపదార్థం: ఈతని తోడి+కయ్యమునకున్= ఇతడితో యుద్ధానికి; ఇయ్యకొనన్+తగదు= అంగీకరించ రాదు; ఏను= నేను; దుష్పథ= అన్యాయమైన; ద్యూత= జూదంలో; జయ+ఉద్ధతుండు+అగు= జయంచేత పొగరెక్కిన వాడైన; సుయోధనునిన్= దుర్యోధనుడిని; పరిమార్పన్= చంపటానికి; పోవుచోన్= వెళ్ళునపుడు; ఇతఁడు= ద్రోణుడు; శాత= వాడియైన; శర+ఉత్కరంబు= బాణాల సముదాయాన్ని; చక్కఁగన్= బాగుగా; ఏయును+ఒ= వేస్తాడో; నన్నున్= నన్ను; ఏయఁడో= కొట్టడో; చూతము= చూద్దాం; తాను+అ= తానే; మున్ను= ముందుగా; అనికిన్= యుద్ధానికి; చొచ్చినన్= దిగితే; పిమ్మటన్= ఆ తరువాత; చొత్తము+కాక!= మనం కూడా దిగుదాం.

తాత్పర్యం: ఈ ద్రోణుడితో యుద్ధం ముందుగానే చేయకూడదు. మాయాద్యూతంలో నెగ్గి విఱ్ఱవీగే దుర్యోధనుడిని చంపటానికి వెళ్ళుతాను. అప్పు డితడు బాణాలతో నన్ను కొడతాడో, కొట్టడో చూద్దాం. తానే ముందు యుద్ధానికి దిగితే తరువాత మనమూ దిగుదాం.

విశేషం: తిక్కన సీసపద్యంలో ఎడనెడ క్రమాలంకారం ప్రయోగించటం కనబడుతుంది. కురువీరుల కేతనాలను వర్ణించిన 4వ సీసపద్యంలో తిక్కన క్రమం పాటించాడుకాని, క్రమాలంకారాన్ని ప్రయోగించలేదు. అయితే, తిక్కన ఒక పద్యంలో ఎంత శిల్పదృష్టి ప్రదర్శిస్తాడో, ఒక సన్నివేశంలో కూడా అంత క్రమశిక్షణతో కూడుకొన్న నిర్మాణ ప్రౌఢి ప్రదర్శిస్తాడు. పై సీసపద్యంలో చెప్పిన వీరుల వరుసలోనే వారి బలపరాక్రమ విశేషాలను వర్ణించటం, వారితో యుద్ధం చేసేటప్పుడు పాటించే వ్యూహాన్ని నిర్ణయించటం ఈ సన్నివేశంలో అర్జునుడు నిర్వహించినట్లు తిక్కన రచించాడు. ఆ వరుసలో ద్రోణుడిని గురించి మూడు పద్యాలు పలికించాడు. విలువిద్యకు ఆచార్యుడు బ్రహ్మస్థానం. అతడికి ప్రదక్షిణం చేయటం గురుపూజకు చిహ్నం. గురుగౌరవం వలన గురుప్రసాదం లభిస్తుంది. శత్రు సైన్యాధ్యక్షుడి నుండి దానిని పొందటం విజయానికి శుభారంభం. ద్రోణుడు శక్తిలో అసదృశుడు కాబట్టి అతడిని మొదటనే రెచ్చకొట్టకూడదు. శస్త్రాస్త్ర ప్రయోగ నిపుణుడు, దూర ప్రాంత లక్ష్యాలను సైతం అవలీలగా ఛేదించగలడు, చూస్తేనే భయం కలిగించే తేజస్సు కలవాడు, మూర్తీభవించిన ధనుర్వేదం వంటివాడు - అటువంటి శక్తిమంతుడితో అవినయంగా ప్రవర్తించటం వీరలక్షణం కాదు. అధర్మవర్తనుడైన దుర్యోధనుడిని ఓడించటం కార్యం. ఆ కార్యాన్ని ధర్మోత్సాహంతో అర్జునుడు నిర్వహించటానికి పూనుకొంటే ద్రోణుడు మిన్నకుంటాడో, ఎదుర్కొంటాడో తెలిసికొనకుండానే అతడితో యుద్ధానికి పూనుకొనటం ప్రమాదం. ద్రోణుడే యుద్ధం ప్రారంభిస్తే అర్జునుడు తిప్పికొట్టక తప్పదు. గురువుపట్ల అప్పు డది అవినయం కాదు. కేవల వీరరసమయాత్ముడు యుద్ధోత్సాహాన్ని ధర్మబద్ధంగా ప్రదర్శించాలి. దానికి ధర్మవ్యూహ విచికిత్స రసాభ్యుదయ హేతువుగా నిబంధించటం తిక్కన రచనా శిల్పం! వీరరసం అర్జునుడి భావనిష్ఠం. అది కార్యరూపంగా ప్రవహించటం రసాభ్యుదయ చిహ్నం. (సంపా.)

క. **గురుపుత్త్రుఁడు తేజోనిధి; । సురాసురులకైనఁ దేఱి చూడ నరిది సం**
గరమున నీతని; నీశ్వర । వరజనితుఁడు; మేటి కౌరవవ్యూహమునన్. 8

ప్రతిపదార్థం: గురుపుత్త్రుఁడు= అశ్వత్థామ; తేజోనిధి= తేజస్సునకు నిధియైనవాడు; సంగరమునన్= యుద్ధంలో; సుర+అసురులకున్+ఐనన్= దేవదానవులకైనా; ఈతనిన్= ఇతడిని; తేరిచూడన్= తేరిపార చూడటానికి; అరిది= వీలుకాదు (కష్టం); ఈశ్వర వర= శివుని వరంచేత; జనితుఁడు= పుట్టినవాడు; కౌరవవ్యూహమునన్= కౌరవసేనలో; మేటి= గొప్పవాడు.

తాత్పర్యం: అశ్వత్థామ మా గురువుగారి పుత్రుడు, తేజశ్శాలి; ఈతడిని యుద్ధంలో దేవతలు రాక్షసులు సైతం కన్నెత్తి చూడలేరు. అంత భీకరంగా యుద్ధం చేయగలవాడు. శివుడి వరంవలన పుట్టాడు. కౌరవసేనలోని వీరులలో ఇతడే గొప్పవాడు.

క. ధైర్యధనుఁ డితఁడు ద్రోణా । చార్యుల కెనవచ్చు దివ్యశరవిదుఁడు కృపా
చార్యుఁడు; మత్పితృసఖుఁ డా । చార్యక మొనరించె మాకు శైశవముతఱిన్. 9

ప్రతిపదార్థం: ఇతఁడు= ఈ కృపాచార్యుడు; ధైర్యధనుఁడు= ధైర్యమే ధనంగా కలవాడు; ద్రోణాచార్యులకున్= ద్రోణునికి; ఎనవచ్చు= సాటి వచ్చునట్టి; దివ్యశరవిదుఁడు= దివ్యాస్త్రవేత్త; కృపాచార్యుఁడు; మత్+పితృసఖుఁడు= నా తండ్రికి స్నేహితుడు; మాకున్= మా అందరికిని; శైశవము తఱిన్= చిన్నతనంలో; ఆచార్యకము= గురుత్వం; ఒనరించెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఈ కృపుడు ధైర్యశాలి. అస్త్రవిద్యలో ద్రోణుడికి సాటి అయిన వాడు. ఈతడు మా తండ్రికి స్నేహితుడు; మా కందరికి చిన్నతనంలో విద్య నేర్పిన మహానుభావుడు.

విశేషం: ద్రోణుడిమీద భక్తి, కృపుడిమీద గౌరవం ప్రదర్శించాడు అర్జునుడు. విలువిద్యలో కృపుడు ద్రోణాచార్యుడి వంటివాడైనా, అతడు తన తండ్రికి మిత్రుడు కావటం విశేష గుణం. (సంపా.)

తే. వీర లిరువురు మాన్యులు; వీరి తోడి । కయ్యమున కిప్డు మన మంత గాలుద్రవ్వ
వలవ; దెచ్చోట నెదురుగా మెలఁగి రచట । మన రథం బల్లనల్లన చనఁగ నిమ్ము. 10

ప్రతిపదార్థం: వీరలు+ఇరువురు= ఈ అశ్వత్థామ, కృపాచార్యులు ఇద్దరున్నూ; మాన్యులు= గౌరవించ దగినవారు; ఇప్డు= ఇప్పుడు; వీరితోడి కయ్యమునకున్= వీరితో యుద్ధానికి; మనమంత= మనమే ముందుగా (మనమంత మనంగా); కాలు+త్రవ్వ వలవదు= ప్రారంభించవద్దు; (కయ్యానికి కాలుద్రవ్వుట= ముందుగా యుద్ధానికి దిగుట); ఎచ్చోటన్= ఎక్కడ; ఎదురుగాన్= ప్రతిద్వంద్విగా; మెలఁగిరి= ఉంటారో; అచటన్= ఆ సమయంలో; మన రథంబు= మన రథాన్ని; అల్లన+అల్లన= మెల్లమెల్లగా (ప్రక్కలనుండి); చనఁగన్+ఇమ్ము= పోనిమ్ము.

తాత్పర్యం: వీరిద్దరు గౌరవించ దగినవారు. ముందుగా యుద్ధానికి వీరితో మనంత మనం దిగరాదు. వారెక్కడైనా యుద్ధానికి వస్తున్నారంటే ఆ ప్రక్కనుండి మన రథాన్ని పోనిమ్ము. (మనకు కావలసింది దుర్యోధనుడు కాని, వీరితో యుద్ధం కాదని భావం.)

విశేషం: 'వీర లిరువురు మాన్యులు'- అనే వాక్యంలో అర్జునుడు నిర్దేశించిన ఆ ఇద్ద రెవ్వరనే అంశంలో వ్యాఖ్యాతలు భిన్నాభిప్రాయాలను వెలిపుచ్చారు. వారు ద్రోణ కృపాచార్యు లన్నారు కొందరు (గురువులిద్దరు). ద్రోణాశ్వత్థామలన్నారు కొందరు (గురువు, గురుపుత్రుడు). అవన్నీ సందర్భానికి కుదరవు. ఇక్కడ అశ్వత్థామ కృపాచార్యులనే గ్రహించాలి. ద్రోణుడు గురువు. అతడిమీది అపారమైన గౌరవంతో ముందుగా దాడి చేయకూడదని అర్జునుడు భావించాడు. ఆ తరువాత గౌరవార్హులైన ఇద్దరుగా అశ్వత్థామ కృపాచార్యులను పేర్కొన్నాడు. వారిమీద కూడా ముందుగా దాడిచేయకూడ దన్నాడు. మరొక విశేషం ఏమంటే - ద్రోణుడు యుద్ధానికి దిగితే అర్జునుడు ఆ తరువాత దిగుతాడు. కాని, అశ్వత్థామ కృపులు ఒకవేళ యుద్ధానికి సిద్ధమైనా వారినుండి తొలగిపోవాలని సారథికి (ఉత్తరుడికి) చెప్పటం గమనార్హం. తలపడితే గురువుతో తలపడతాడు. వీరిరువురిని ఉపేక్షిస్తాడు. అది అర్జును డా యా వీరులపట్ల చూపే ప్రతిస్పందన. దీనినిబట్టి ఆ యిరువురు అశ్వత్థామ కృపాచార్యులే కావాలి. మరొక రకమైన అన్వయం కుదురదు. (సంపా.)

శా. యోధాగ్రేసరుఁ డిద్ధతేజుఁడు, రణోద్యోగానురక్తుండు, దు
స్సాధ ప్రక్రమ బాహు వీర్యుఁడు, కురుక్ష్మాపాల వాల్లభ్య ల
క్ష్మీ ధామాత్ముఁడు, జామదగ్న్య కలిత శ్రేష్ఠాస్త్ర విద్యాఢ్యుఁ డీ
రాధేయుం డొక చీరికిం గొనఁడు వీరవ్రాతముం బోరులన్. 11

ప్రతిపదార్థం: యోధ+అగ్రేసరుఁడు= యుద్ధంచేసే వీరులలో శ్రేష్ఠుడు; ఇద్ధ తేజుఁడు= ప్రజ్వలించే తేజస్సు కలవాడు; రణ+ ఉద్యోగ= యుద్ధ ప్రయత్నంలో; అనురక్తుఁడు= ఇష్టం కలవాడు; దుస్సాధ= సాధించటానికి వీలులేని; ప్రక్రమ= ప్రారంభంకల; బాహువీర్యుఁడు= భుజ పరాక్రమం కలవాడు; కురుక్ష్మాపాల= దుర్యోధనుడియొక్క; వాల్లభ్యలక్ష్మీ= ప్రేమ సంపదకు; ధామ+ ఆత్ముఁడు= స్థానమైనవాడు; జామదగ్న్య= పరశురాముడి వలన; కలిత= పొందబడిన; శ్రేష్ఠ= గొప్పదైన; అస్త్రవిద్యా+ ఆఢ్యుఁడు= అస్త్రవిద్యా సంపన్నుడు; ఈ రాధేయుండు= ఈ కర్ణుడు; పోరులన్= యుద్ధాలలో; వీరవ్రాతమున్= వీరుల సముదాయాన్ని; ఒక చీరికిన్+కొనఁడు= ఏ మాత్రమూ లెక్కచేయడు.

తాత్పర్యం: వీరాగ్రేసరుడు, యుద్ధప్రీతి కలిగినవాడు, అసాధ్యమైన భుజబలం కలవాడు. దుర్యోధనుడికి ప్రేమపాత్రుడు, పరశురాముడి వద్ద సకలాస్త్రాలను నేర్చినవాడు కర్ణుడు. ఇతడు యుద్ధంలో ఎటువంటి వీరులనైనా లెక్కచేయడు.

విశేషం: ద్రోణాది కురువీరులను కీర్తించే పద్ధతికీ, కర్ణ దుర్యోధనులను పరిచయం చేసే పద్ధతికీ భేదాన్ని పాటించటం తిక్కన రచనా శిల్పం. ఓజో మిశ్రితమైన ప్రసాద గుణం గల ఈ పద్యం కర్ణవీరగుణ కీర్తనం. అయితే, అర్జునుడికి కర్ణుడి పట్ల గల సహజ వైషమ్యం వలన అతడి స్తుతి అధిక్షేపాత్మకంగా భాసించవచ్చునని కొందరు వ్యాఖ్యానించారు. కాని, అది పొసగదేమో! (సంపా.)

క. శౌర్యాటోపంబున దో । ర్వీర్యంబున, నస్త్ర శస్త్ర విత్త్వమునను మా
త్సర్యంబు సేయు నాకును । దుర్యోధనుఁ డెపుడుఁ ద న్నెదురు సేయంగన్. 12

ప్రతిపదార్థం: దుర్యోధనుఁడు; శౌర్య+ఆటోపంబునన్= పరాక్రమాతిశయంలో; దోస్(ః)+వీర్యంబునన్= భుజ బలంలోను; అస్త్ర శస్త్ర విత్త్వమునను= అస్త్రాలను, శస్త్రాలను ఎరుగుటలోను; తన్నున్= కర్ణుడిని; నాకును= నాకు (అర్జునుడికి); ఎదురు+చేయంగన్= ప్రతిద్వంద్విని (పోటీ) చేయటంలో; ఎపుడున్= ఎల్లవేళలా; మాత్సర్యంబు= కిట్టనితనమును; చేయున్= చేయును.

తాత్పర్యం: శౌర్యం వలన కలిగే ఆటోపంలోకాని, భుజపరాక్రమంలోకాని, అస్త్రాలు, శస్త్రాలు తెలియటంలోకానీ, కర్ణుడిని నాకు పోటీదారుడిగా తయారుచేయటంలో దుర్యోధనుడు ఎల్లవేళలా మాత్సర్యం చూపుతూ ఉంటాడు.

విశేషం: పరాక్రమాతిశయంలో, భుజబలంలో, అస్త్రశస్త్ర పాండిత్యంలో అర్జునుడితో పోటీపడేవాడు కర్ణుడని దుర్యోధనుడి ధైర్యం. అది కారణంగా అతడు పాండవులతో మాత్సర్యం పెంచుకొన్నాడు. ఇది వాస్తవ కథనం. (సంపా.)

చ. అతిదృఢవేధి పేరుగలయట్టి మగండు రణంబు గల్గె నేఁ
డితనికి నాకుఁ దెల్లముగ నిట్టియెడం బరికించి చూడుమీ!
మతి గలఁగంగనీక యనుమానము వాయఁగ నీవు సాయకో
ద్ధతిఁ బ్రకటించుచో బహువిధంబుల నిద్దఱ తారతమ్యముల్. 13

ప్రతిపదార్థం: అతిదృఢవేధి= గట్టిగా లక్ష్యాన్ని కొట్టేవాడు; పేరుగల+అట్టి మగండు= కీర్తికల వీరుడు; నేఁడు= ఈరోజున; ఇతనికిన్+నాకున్= ఇతనికి నాకు; రణంబు= యుద్ధము; కల్గెన్= సంభవించినది; ఇట్టి+ఎడన్= ఇటువంటి సమయంలో; తెల్లముగన్= బాగా; పరికించి= పరీక్షించి; మతి= బుద్ధిని; కలఁగంగనీక= కలత చెందనియ్యక; అనుమానము= సంశయం; పాయఁగన్= పోయేటట్లుగా; సాయక+ఉద్ధతిన్= బాణాలు వేసే గర్వాన్ని; ప్రకటించుచోన్= ప్రకటించేటప్పుడు; బహువిధంబులన్= అనేకరీతుల; ఇద్దఱ తారతమ్యముల్= మా ఇద్దరిలోని భేదాన్ని; నీవు= నీవు (ఉత్తరుడా!); చూడుమీ!= గమనించుమా!

తాత్పర్యం: ఈ కర్ణుడు బాణాలతో లక్ష్యాలను గట్టిగా ఛేదించటం తెలిసినవాడు. గొప్ప వీరుడు, కీర్తి కలవాడు; ఇతడితో యుద్ధం నాకు నేటికి లభించింది. నీ విప్పుడు మనస్సు చెదరనీయక, అనుమాన మేమీ లేకుండా బాణ ప్రయోగంలో ఎవరు నేర్పరులో చూడుము. ఇంతేకాకుండా ఇంకా అన్ని విషయాలలోనూ ఎవ్వరు నేర్పరులో చూడుము. హెచ్చుతగ్గులు పరికించుము.

విశేషం: ఈ పద్యంలో అర్జునుడు ఉదాత్తుడైన వీరుడుగా చిత్రించబడ్డాడు. పరవీరనింద చేయని ఔదార్యం, స్వీయోత్కర్ష చేసికొనని ఔదాత్త్యం అర్జునుడిలో గోచరిస్తాయి. కలతపాటు లేకుండా, అనుమానం లేకుండా కర్ణార్జున యుద్ధ పరాక్రమాల తారతమ్యాన్ని అనేక విధాలుగా పరిశీలించి నిర్ణయించుమని ఉత్తరకుమారుడికి చెప్పాడు అర్జునుడు. అక్కడ తన పరాక్రమాతిశయాన్ని చెప్పుకొనలేదు. అది ధీరోదాత్తుడైన వీరుడి లక్షణం. (సంపా.)

క. **ఈయన ననుఁ గని సైరణ । సేయం డితఁ డగ్గమైనఁ జిచ్చఱపిడుగై**
పోయి పయిఁబడుదు; నీ వర । వా యించుక లేక పఱపవలయు రథంబున్. **14**

ప్రతిపదార్థం: ఈయన= ఇతడు; ననున్+కని= నన్ను చూచి; సైరణ+చేయండు= సహించలేడు; ఇతఁడు= ఈ కర్ణుడు; అగ్గము+ఐనన్= అందుబాటైనచో; చిచ్చఱపిడుగు+ఐ= నిప్పులు చిమ్మె పిడుగై; పోయి= వెళ్ళి; పయిన్+పడుదున్= మీద పడతాను; నీవు= (ఉత్తరకుమారా!)నీవు; అరవాయి= సంకోచం; ఇంచుక లేక= కొద్దిగాకూడా లేకుండా; రథంబున్= రథాన్ని; పఱపవలయున్= తోలాలి.

తాత్పర్యం: ఇతడు నన్ను చూచి ఊరుకోడు. ఒకవేళ ఇతడు అందుబాటుగా వచ్చెనా, నిప్పుల పిడుగువలె ఇతడిపై పడతాను. నీ వేమాత్రం సంశయించక రథాన్ని నడపాలి సుమా!

విశేషం: కర్ణుడు అర్జునుడిని చూస్తే సహించలేడు. అతడు దూసుకొని వచ్చి దాడి చేస్తాడు. అతడిని అర్జునుడు కూడ సహించడు. అందువలన నిప్పుల పిడుగువలె ఒక్కసారి విరుచుకొని పడతాడట! ఊహించనివిధంగా ఒక్కసారి మీద పడి నుగ్గు నుగ్గు చేసే మెరుపు దాడి చేసేవాడిని 'చిచ్చఱ పిడుగు' అని అంటారు. ఇది తెలుగు జాతీయం. (సంపా.)

ఉ. **ఉగ్రుఁ, డనూన మాన మహిమోన్నత చిత్తుఁ, డజయ్యు విక్రమో**
దగ్రుఁడు, హస్తలాఘవ సమన్వితుఁ డేయునెడన్, సమగ్ర కో
పాగ్రహబుద్ధి మా దెస, ననార్యుఁడు గార్యమునందు ధార్తరా
ష్ట్రాగ్రజుఁ డీతనిం గదిసినప్పుడు పండువు నాకు నుత్తరా! **15**

ప్రతిపదార్థం: ధార్తరాష్ట్ర+అగ్రజుఁడు= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులలో పెద్దవాడు (దుర్యోధనుడు); ఉగ్రుఁడు= భీకరమైనవాడు; అనూన= తక్కువకాని; మానమహిమ= అభిమానాతిశయంలో; ఉన్నతచిత్తుఁడు= గొప్పదైన మనస్సు కలవాడు; అజయ్యు= జయింప శక్యముకాని; విక్రమ= పరాక్రమంతో; ఉదగ్రుఁడు= గొప్పవాడు; ఏయు+ఎడన్= బాణములు వేయుట యందు;

హస్తలాఘవ సమన్వితుఁడు= చేతిసులువు కలవాడు; మా దెసన్= మా పట్ల; సమగ్ర= పూర్తియైన; కోప+ఆగ్రహ= కోపం, పట్టుదలకల; బుద్ధి= మనస్సు కలవాడు; కార్యమునందున్= పనిపట్ల; అనార్యుఁడు= దుష్టుడు; ఉత్తరా!= ఉత్తరకుమారా!; ఈతనిన్= ఈ దుర్యోధనుడిని; కదిసిన+అప్పుడు= ఎదిర్చినప్పుడు; నాకున్= నాకు (అర్జునునకు); పండువు= ఉత్సవం (వేడుకగా ఉంటుంది).

తాత్పర్యం: ధార్తరాష్ట్రులలో పెద్దవాడైన ఈ దుర్యోధనుడు ఎక్కువ అభిమానం కలవాడు. ఉన్నతమైన మనస్సు కలవాడు. జయించ శక్యంకాని పరాక్రమం కలిగిన గొప్పవాడు. బాణాలు వేయటంలో చేతిసులువు కలవాడు. కాని, మాపట్ల కోపబుద్ధి కలిగినవాడు. కార్యములందు దుష్టుడు. ఉత్తరకుమారా ఈ దుర్యోధనుడిని ఎదిర్చినపుడు నాకు పండుగే!

విశేషం: దుర్యోధనుడిని పరిచయం చేయటంలో అర్జునుడు ఒక ప్రత్యేకతను ప్రదర్శించాడు. సాధారణ ధర్మాలతోపాటు సాపేక్ష లక్షణాలను కూడ పేర్కొన్నాడు. అవి తెలుపు నలుపుల చిత్రాన్ని అందించాయి. అతడు స్వయంగా ఉగ్రుడు. పాండవులపట్ల కోపాగ్రబుద్ధి. సహజంగా అనూనమాన మహితోన్నత చిత్తుడు. కాని, కార్యములందు అనార్యుడు. బాణాలు వేసేటప్పుడు నేర్పుతో కూడిన హస్తలాఘవం కలవాడు. అయితే అర్జునుడి ఎదుట నిలువలేనివాడు. ఈ వైరుధ్య గుణచిత్రణ మిందులోని వైచిత్రి. (సంపా.)

తే. అరసికొని యెన్నిభంగులనైన నితని, । తేరు మనబారి కగపడు తెఱఁగు గాంచి
యడరి బాసటయై యెవ్వ రడ్డపడిన । మెఱపు మెఱసిన చాడ్పునఁ దఱియఁ జొరుము. 16

ప్రతిపదార్థం: అరసికొని= తెలిసికొని; ఎన్ని భంగులన్+ఐనన్= ఎన్ని రీతులుగా నైనా; ఇతని తేరు= ఈ దుర్యోధనుడి రథం; మన బారికిన్= మనకు లక్ష్యమైన పరిధిలోనికి; అగపడు తెఱఁగు= కనిపించే విధం; కాంచి= చూచి; అడరి= విజృంభించి; బాసట+ఐ= సహాయమై; ఎవ్వరు= ఏ వీరులు; అడ్డ పడినన్= అడ్డం వచ్చినా; మెరపు మెరసిన చాడ్పునన్= తళుక్కున మెరపు మెరసినట్లు; తరియన్+చొరుము= దగ్గరకు సమీపించుము.

తాత్పర్యం: వెదకి చూచి యేరీతిగానైనా ఆ దుర్యోధనుడి రథాన్ని మనం కొట్టటానికి వీలుకలిగే పరిస్థితిని చూచి, విజృంభించి ఎవ్వరైనా సరే అడ్డువచ్చినప్పటికీ, కను మూసి తెరచినంతలో మెరుపు మెరిసినట్లుగా దుర్యోధనుడిని సమీపించుము.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. అస్మత్పితామహుం డతి । విస్మయ జనన ప్రతాప విభవాగ్ని శిఖా
భస్మీభూత ప్రతిప । క్షస్మయ కాననుఁడు, ప్రథమగణ్యుఁడు బుద్ధిన్. 17

ప్రతిపదార్థం: అస్మద్+పితామహుండు= మా తాతగారు (భీష్ములవారు); అతి విస్మయజనన= మిక్కిలి ఆశ్చర్యం కల్గించే; ప్రతాపవిభవ= ప్రతాప వైభవమనే (ప్రతాపమంటే పేరు చెప్పిన వెంటనే ఎదుటివారు హడలిపోయేట్లు ఉండటం); అగ్నిశిఖా= అగ్నిజ్వాలచేత; భస్మీభూత= భస్మం అయిన; ప్రతిపక్ష= ఎదుటి పక్షంయొక్క; స్మయ= గర్వం అనే; కాననుఁడు= వనం కలవాడు; బుద్ధిన్= బుద్ధిలో; ప్రథమగణ్యుఁడు= ముందుగా లెక్కింపదగ్గవాడు.

తాత్పర్యం: మా తాత అయిన భీష్ముడు గొప్ప ప్రతాపం కలవాడు. శత్రుపక్షుల గర్వమనే అరణ్యాన్ని తన ప్రతాపమనే అగ్నిజ్వాలచేత భస్మీభూతం చేయగలవాడు. బుద్ధిలో మొదటివానిగా లెక్కించదగ్గవాడు.

క. బహు మహితాయుధ విద్యా । రహస్య సంవేది, ధార్తరాష్ట్రులకును మా
కు హితంబ కోరు సముఁడై, । సహాయ మగు వారలకు నచటఁ దా నునికిన్. 18

ప్రతిపదార్థం: బహు= ఎక్కువ; మహిత= గొప్పవైన; ఆయుధ= ఆయుధాల; విద్యా రహస్య= విద్యా రహస్యాలను; సంవేది= బాగా ఎరిగినవాడు; ధార్తరాష్ట్రులకును= కౌరవులకు; మాకున్= మాకును (పాండవులకు); సముఁడు+ఐ= ఇరువురి యెడల సమానమైన అనురాగం కలవాడై; హితంబు+అ= హితమే; కోరున్= కోరతాడు; తాన్= ఆ భీష్ముడు; అచటన్= అచటనే (కౌరవుల వద్దనే); ఉనికిన్= ఉండటంచేత; వారలకున్= కౌరవులకు; సహాయము+అగున్= సహాయపడుతున్నాడు.

తాత్పర్యం: చాలా గొప్పవైన ఆయుధ విద్యా రహస్యాలు బాగా తెలిసినవాడు, కౌరవులకూ మాకూ సమంగా హితం కోరేవాడు. అక్కడ కౌరవుల వద్దనే ఉంటున్నందువలన వారికి సహాయపడతాడు.

క. వివిధము లగు లక్ష్యంబుల । నవలీలం దునియ నాట నవియఁగ నేయున్;
భువనైక ధన్వి నత్యు । గ్ర విచేష్టితు నోర్చెఁ బరశురాముం బోరన్. 19

ప్రతిపదార్థం: వివిధములు+అగు= పలురకాలైన; లక్ష్యంబులన్= కొట్టవలసిన లక్ష్యాలను; అవలీలన్= తేలికగా; తునియఁగన్= విరగ గొట్టేటట్లుగా; నాటన్= నాటేటట్లుగా; అవియఁగన్= పగిలేటట్లుగా; ఏయున్= బాణాలు వేస్తాడు; పోరన్= యుద్ధంలో; భువన+ఏక, ధన్విన్= లోకంలో శ్రేష్ఠుడైన విలుకాడైనవాడిని; అతి+ఉగ్ర= మిక్కిలి భయంకరమైన; విచేష్టితున్= క్రియగలవాడిని; పరశురామున్= పరశురాముడిని; ఓర్చెన్= ఓడించాడు.

తాత్పర్యం: అనేక రకాలైన లక్ష్యాలను మధ్యకు విరిగేటట్లుగా, నాటేటట్లుగా, పగిలేటట్లుగా సులువుగా బాణాలు వేయగలడు. ప్రపంచంలో శ్రేష్ఠుడైన విలుకాడూ, యుద్ధంలో అతిభయంకరుడూ అయిన పరశురాముడిని ఓడించిన మహావీరుడు.

క. శంతనునందను నరదము । పొంతం బోవలవ; దలుక పుట్టి యతఁడు భూ
కాంతునకు సైన్యమునకుం । జెంతలఁ జేరంగనీక సిలుగులఁ బెట్టున్.' 20

ప్రతిపదార్థం: శంతను నందను+అరదము= భీష్ముడి రథంయొక్క; పొంతన్= దరిదాపులకు; పోవలవదు= పోవద్దు; అతఁడు= ఆ భీష్ముడు; అలుక పుట్టి= కోపం వచ్చి; భూకాంతునకున్= దుర్యోధనుడికి; సైన్యమునకున్= సైన్యానికి; చెంతలన్+చేరంగనీక= దరిదాపులకు (మనలను) రానీయకుండా; సిలుగులన్+పెట్టున్= ఇబ్బందులు పెట్టగలడు.

తాత్పర్యం: భీష్ముడి రథం ఉన్న ప్రాంతానికి మన రథం పోనీయకుము. అతడికి కోపం వచ్చిందా- మనలను దుర్యోధనుడికి గాని, అతడి సైన్యానికి గాని దరిదాపులకు చేరనియ్యడు.'

విశేషం: భీష్ముడు పితామహుడు (తాత). ఆయనను గురించి నాలుగు కందపద్యాలు చెప్పాడు అర్జునుడు. భీష్ముడు ఆలోచనలో అగ్రగణ్యుడు. ఎంతటి శత్రువులనైనా భస్మం చేసికాని వదలనివాడు. అస్త్రవిద్యా రహస్యవేది. మనసు పాండవులమీద ఉన్నా కౌరవులలో ఉండి వారికి చేదోడుగా ఉండేవాడు. వివిధ లక్ష్యాలను తేలికగా భేదించగల గొప్ప విలుకాడు. పరశురామ శిష్యుడు. అతడివైపుపోతే అసలుకే మోసం వస్తుంది. అతడికి కోపం వచ్చిందా రాజువైపు అడుగు సాగనివ్వడు. అడ్డగించి ఇబ్బందులపాలు చేస్తాడు. కాబట్టి అతడికి దూరంగానే రథాన్ని సాగిస్తూ దుర్యోధనుడిని సమీపించాలని అర్జునుడి వ్యూహం. ఉత్తరోత్తరం బలీయం - అనే న్యాయాన్ని అనుసరించి కురువీరులందరిలో అజేయుడు భీష్ముడని ధ్వని. (సంపా.)

వ. అని యిట్లు వేఱు వేఱం జూపి, క్రమంబున నేర్పడం జెప్పి సవ్యసాచి సమరోన్ముఖుం డగు సమయంబున సస్మితుం డగుచు నశ్వత్థామ రవితనయు నవలోకించి యిట్లనియె. 21

ప్రతిపదార్థం: అని= పలికి; ఇట్లు= ఈరీతిగా; వేఱువేఱన్= వేర్వేరుగా (విడివిడిగా); చూపి= వీరులను కనబరచి; క్రమంబునన్= వరుసగా; ఏర్పడన్+చెప్పి= స్పష్టంగా తెలిసేటట్లు చెప్పి; సవ్యసాచి= అర్జునుడు; సమర+ఉన్ముఖుండు= యుద్ధానికి సిద్ధమైనవాడు; అగు సమయంబునన్= అయ్యే సమయంలో; అశ్వత్థామ; సస్మితుండు+అగుచున్= చిరునవ్వు కలవాడవుతూ; రవితనయున్= కర్ణుడిని; అవలోకించి= చూచి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు వీరులను విడివిడిగా చూపించి, ఇక యుద్ధానికి దిగేసమయంలో, అశ్వత్థామ కర్ణుడిని చూచి చిరునవ్వు నవ్వుతూ ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. 'నిను నీవ పొగడికొని పలి । కిన పలుకులు పెక్కు గలవు; క్రీడి యనికి వ
చ్చినవాఁ డిదె పులివలె; మా । ర్కొన రాదే కర్ణ! సేనకుం బ్రియ మెసఁగన్. 22

ప్రతిపదార్థం: కర్ణ!= ఓ కర్ణా!; నినున్= నిన్ను; నీవు+అ= నీవే; పొగడికొని= స్తుతించుకొని; పలికిన= అన్న; పలుకులు= మాటలు; పెక్కు= ఎన్నో; కలవు= ఉన్నవి; క్రీడి= అర్జునుడు; అనికిన్= యుద్ధానికి; పులివలెన్= పులివలె భయం కొలిపేవిధంగా; ఇదె= ఇదిగో; వచ్చినవాఁడు= వచ్చాడు; సేనకున్= సైన్యానికి; ప్రియము= ప్రీతి; ఎసఁగన్= ఎక్కువయ్యేటట్లు; మార్కొనరాదే?= ఎదుర్కొన రాదా?

తాత్పర్యం: 'ఓ కర్ణా! ఇంతకు ముందు ఎన్నోసార్లు నిన్ను నీవు పొగడుకొన్నావు. అర్జునుడు పులివలె అడుగో వచ్చాడు. అతడిని ఎదుర్కొనుము. సైన్యం సంతోషిస్తుంది.

విశేషం: అలం: ఉపమ. కర్ణుడు తనను తానే ఎన్నోసార్లు పొగడుకొన్నాడు. మరొకరు పొగడటం ఉచితం. ఎవ్వరూ పొగడేవారు లేకపోవడం చేత తనను తానే పొగడుకొనవలసి వచ్చిందని అశ్వత్థామ చెప్పుతున్నాడు. కర్ణుడు తనను తాను పొగడుకొనే సందర్భంలో అర్జునుడిని మట్టుపెడతాను అని కొన్ని క్షణాలముందే కురువీరుల ముందు ప్రగల్భాలాడాడు (చూడండి. 4 ఆశ్వా. 200-205 ప.) అందుకే అశ్వత్థామ కర్ణుడిని చూచి, అడుగో అర్జునుడు పులివలె యుద్ధంలోకి ధైర్యంగా వచ్చాడు. పిల్లివలె కాదు- అని ఎత్తిపొడుస్తున్నాడు.

క. తలఁకు గలదేని శకునిం, । బిలిచి విచారింపఁ బొమ్ము; పృథివీపతి నీ
తలన తన కార్యఖడ్గం । బుల మోపెక్కించె; రిత్తవోవునె నీకున్? 23

ప్రతిపదార్థం: తలఁకు= భయం; కలదు+ఏని(న్)= ఉంటే; శకునిన్= శకునిని; పిలిచి= పిలిచికొని; విచారింపన్= ఆలోచించటానికి; పొమ్ము= వెళ్ళుము; పృథివీపతి= దుర్యోధనుడు; తన కార్య ఖడ్గంబుల= తన రాజకార్యాలయొక్క, యుద్ధాలయొక్క; మోపున్= భారాన్ని; నీ తలన్+అ= నీ మీదనే; ఎక్కించెన్= (విశ్వాసంతో) ఉంచాడు; నీకున్= నీకు; రిత్త+పోవునె?= (ఆ బాధ్యత) వృథా పోతుందా?

తాత్పర్యం: ఒకవేళ అర్జునుడి వలన నీకు భయం వేస్తే, శకునితో వెళ్ళి ఆలోచించుము. వెళ్ళుము. మన రాజు తన రాజకార్యాల, యుద్ధాల భారం నీ తలపై మోపాడు కదా! మరి నీకు తప్పుతుందా?'

విశేషం: అశ్వత్థామ మాటలు అక్షరాలా అధిక్షేపోక్తులే. కర్ణుడు ద్రోణాది వృద్ధులను కొన్ని క్షణాల క్రితం నిందించి పలికాడు. దుర్యోధనుడి యోగక్షేమం కోరే వీరుడు తానేనని చెప్పుకొన్నాడు. ఆ మాటలవలన కురువీరులలో రెండు పక్షాలు ఉన్నాయని స్పష్టమయ్యాయి. ఆ విభజనమనస్తత్త్వానికి మూలకారకుడు కర్ణుడని అశ్వత్థామ అభిప్రాయం. శిష్టచతుష్టయం (భీష్మ, ద్రోణ, కృపాశ్వత్థామలు) ఒక పక్షం. వీరు పాండవ పక్షపాతులుగా కర్ణుడు వ్యాఖ్యానించాడు. ఇక మిగిలినది దుష్ట చతుష్టయం (దుర్యోధన కర్ణ శకుని దుశ్శాసనులు). దుష్టచతుష్టయం దృష్టిలో పై శిష్ట చతుష్టయమే దుష్టచతుష్టయం. అందువలన బాహాటంగా వారిని నిందించటంలో కర్ణుడు ప్రధానపాత్ర నిర్వహిస్తుంటాడు. ఈ భూమికతో చూస్తే - అశ్వత్థామ అధిక్షేపోక్తులు అర్థవంతంగా ఉంటాయి. అర్జునుడు యుద్ధానికి వచ్చాడు. కాని, శిష్టచతుష్టయాన్ని వినయ గౌరవాలతో సంభావించి, కర్ణుడిని నిరాదరించి, దుర్యోధనుడిపై సూటిగా దాడి చేయబోతున్నాడు. అర్జునుడు తమపై బాణాలు గుప్పితే కాని శిష్టచతుష్టయం యుద్ధం ప్రారంభించేటట్లు లేదు. అది వారి ఆంతర్యం. దానిని భీష్మాదులు చెప్పరు. కాని, అశ్వత్థామ ఆవేశపరు డయినా, దానిని కప్పిపుచ్చి, తాము యుద్ధం ప్రారంభించక పూర్వమే నీవొక్కడివే అర్జునుడికి అడ్డు తగిలి - 'ఒక వీరున కొక్కఁడ చాలు గాక! యెందఱు వలయున్?' (4-201) అని పలికిన పౌరుష వాక్యాలను నిజం చేసికొనుమని హెచ్చరించాడు. అంతేకాదు- 'యుద్ధం బాణాల ఆటకాని, జూదపు పావుల ఆట కాదు. బాణాలతో గెలువలేని మీరు శకుని జూదాల ఆటతోనే గెలవటం అలవాటు. నీకు భయంగా ఉంటే ఆ శకుని సలహా పాటించుము'-అని అధిక్షేపించాడు. నిజమైన వీరుడికి ఈ మాటలు నిప్పులు మీద క్రుమ్మరించినట్లుంటాయి. కర్ణుడు అందుకే మండిపడ్డాడు. (సంపా.)

వ. అనిన విని యతండు క్రోధ ఘూర్ణమాన తారకుం డగుచు నిట్లనియె. 24

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని పల్కగా; విని= విని; అతఁడు= ఆ కర్ణుడు; క్రోధ= కోపంతో; ఘూర్ణమాన= తిరుగుడుపడుతున్న; తారకుండు+అగుచున్= కనుపాపలు కలవాడౌతూ; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అశ్వత్థామ పైవిధంగా దెప్పిపొడవటంతో, కర్ణుడు కోపంతో కనుపాపలు కదులుతూ ఉండగా ఈ విధంగా అన్నాడు.

విశేషం: 'అనిన విని యతం డిట్లనియె'-అంటే చాలు. కాని, తిక్కన 'క్రోధ ఘూర్ణమాన తారకుం' డగుచు - అని అభినయాంశను విడవకుండా వర్ణించాడు. అది నాటకీయతలో భాగం. భరతనాట్యశాస్త్రంలో అన్ని రసాల వలెనే రౌద్రరసం కూడా ఆంగికం, నైపథ్యం, వాచికం అని మూడు విధాలుగా చెప్పబడింది. క్రోధం రౌద్రరసానికి స్థాయి భావం. దానికి ఆక్షేప వచనం విభావాలలో ఒకటి. కర్ణుడు ద్రోణాదుల పట్ల అవజ్ఞగా మాట్లాడాడు. ఉత్తములయందు అవజ్ఞ మానసికంగా ఉంటుంది. మిగిలినవారియందు వాచికమైన అవజ్ఞ నిందారూపంగా ఉంటుంది. కర్ణుడు వాచికమైన అవజ్ఞ చేశాడు. దానికి ప్రతిగా అశ్వత్థామ వాచికమైన ఆక్షేపం చేశాడు. దానికి కర్ణుడికి క్రోధం వచ్చింది. క్రోధాన్ని మూడు రకాలుగా శారదాతనయుడు భావప్రకాశంలో వివరించాడు - క్రోధం, కోపం, రోషం అని. అందులో క్రోధం- శత్రు, మిత్ర, ప్రియా, భృత్య, పూజ్యాదులను బట్టి అయిదు విధాలు. వాటిలో భృత్యులమీద కలిగే క్రోధంలో శిరఃకంపం, అక్షి విక్షేపం, వ్రేలితో బెదిరించటం, మరలిమరలి చూడటం అనేవి ఆంగికాభినయాలు. (వివరాలకు చూడండి : సాత్త్వికాభినయం - డాక్టర్ పి.ఎస్.ఆర్.అప్పారావు, ప. 484-485). కర్ణుడు క్రోధంతో కనుగ్రుడ్లు త్రిప్పాడని తిక్కన వర్ణన. ఇది క్రోధాభినయం. అందులోనూ అశ్వత్థామ పట్ల కర్ణుడికి గల అలక్ష్య (అగౌరవ) భావాన్ని వ్యంజింప చేయటానికి తిక్కన భృత్యులమీద కలిగే క్రోధభావ చేష్టను ఎన్నుకొనటం గమనించదగిన అంశం. అభినయం కూడా తిక్కన రచనలో రస వ్యంజకమే. (సంపా.)

చ. 'తలఁకెడు వానికిన్ మగఁడ తానటె నన్నడఁకించు వాఁ? డిసీ
పలుకకు; భీతున ట్లొదుఁగఁ బాఱునె శూరుఁడు? నిన్ను నచ్చి యే
కలనికి వచ్చితిన్; నరుఁడ కాఁ డట వాసవుఁడైన నేమి నా
బలముఁ జలంబు నేరిమియు బంటుతనంబును నీవ చూడుమీ!' 25

ప్రతిపదార్థం: తలఁకెడు వానికిన్, మగఁడు+అ= భయపడేవాడికి మగడైనవాడే! (మగడు - తెలుగు జాతీయం. భయపడే వాడికి కొమ్ముకాసేవాడు అని భావం); తాన్= తానే (భయపడేవాడే); నన్నున్= (కర్ణుడిని); అడఁకించువాఁడు+అటె?= ఎగతాళి చేసేవాడా?; ఇసీ= ఛీ; పలుకకు= ఎక్కువగా మాట్లాడకుము (నోరు మూసుకొమ్మని భావం); శూరుఁడు= వీరుడు; భీతు+అట్లు= భయపడిన వాడివలె; ఒదుఁగన్+పాఱునె?= ప్రక్కకు ఒదిగి వేగంగా పరుగెత్తుతాడా?; నిన్నున్= అశ్వత్థామను; నచ్చి= నమ్మి; ఏన్= కర్ణుడు; కలనికిన్= యుద్ధానికి; వచ్చితిన్= వచ్చానా? (రాలేదని భావం); నరుఁడు+అ, కాఁడు= అర్జునుడే కాడు; వాసవుఁడు+ఐనన్+ఏమి?= ఇంద్రుడైనా లెక్కేమిటి; నీవు+అ= నీవే స్వయంగా; నా బలమున్+చలంబున్= నా బలాన్నీ, పట్టుదలనూ; నేరిమియున్= నేర్పరితనాన్నీ; బంటుతనంబును= పరాక్రమాన్నీ; చూడుమీ!= కళ్ళారా చూడు.

తాత్పర్యం: 'భయపడేవాడికి కొమ్ముకాసేవాడు తన సంగతి తెలిసికొనలేక నన్ను ఎగతాళి చేసేవాడా? (నీ మాటలు నాపట్ల అట్లా ఉన్నాయి). ఛీ! నీవు నాతో ఎక్కువగా మాట్లాడకుము. పరాక్రమవంతుడు ఎక్కడైనా పిరికివాడివలె ప్రక్కకు తప్పుకొంటూ పరుగెత్తుతాడా? నిన్ను నమ్మి నేను యుద్ధానికి వచ్చానా? (నా పరాక్రమం మీద నాకు గట్టి నమ్మకం ఉన్నది). అర్జునుడే కాదు (అతడి బాబు అయిన) ఇంద్రుడు వచ్చినా నాకేమి? నా బలాన్నీ, పౌరుషాన్నీ, నేర్పరితనాన్నీ, పరాక్రమాన్నీ నీవే కళ్ళారా చూద్దువు గాని.'

విశేషం: కర్ణుడు కోపంతో పల్కిన మాట లివి. అందుకే - ఈ పద్యంలోని వాక్యాలమధ్య వాచికాభినయగతమైన విరామాలు కనబడతాయి. ఒక్కొక్క వాక్యం ఒక్కొక్క సంచారి భావానికి వ్యంజకం. 'తలఁకు గలదేని'.... అని అశ్వత్థామ ఆక్షేపించాడు. దానికి ప్రతిగా 'తలఁకెడు వానికిన్ మగఁడ...' అని కర్ణుడు అధిక్షేపించాడు. సూటిగా అశ్వత్థామను సంబోధించకుండా ప్రథమ పురుషలో మొదటి వాక్యం పలికాడు. ఇది గర్వం అనే సంచారి భావ వ్యంజకం. ఛీ! నాతో మాట్లాడకు - అని చీదరించుకొనటం మధ్యమ పురుషలో సాగింది. ఇది అమర్ష చిహ్నం. శూరుడు భీరువు వలె ప్రక్కకొదిగిపోతాడా?- అన్న వాక్యం అశ్వత్థామ పరంగానే కాక అర్జునుడిపరంగా కూడా చేసిన అధిక్షేపం. ఇది గర్వభావ వ్యంజకం. 'నిన్ను నమ్మి నేను యుద్ధానికి రాలేదు' మదభావ సూచకం. నరుడినే కాదని, ఇంద్రుడినైనా ఎదురిస్తా ననటం అతని ఔద్ధత్య, ఉగ్రత, ఉత్సాహ భావ వ్యంజకం. ఈ పద్యంలో ఇటు అశ్వత్థామను ప్రత్యక్షంగానూ, అటు అర్జునుడిని పరోక్షంగానూ కర్ణుడు పరిహసించాడు. తలఁకెడువాడు కర్ణుడని అశ్వత్థామ అంటే.. తలఁకెడువాడైన అర్జునుడి కొమ్ము గాసేవాడు అశ్వత్థామ అని కర్ణుడన్నాడు. అర్జునుడు సైన్యం మీదకు సూటిగా రాకుండా ప్రక్కకు ఒదిగి వ్యూహం ప్రకారం దుర్యోధనుడిని పట్టుకొనటానికి పోతున్నాడు. కాని, అతడు 'భీతు నట్లొదుఁగఁ బాఱు శూరు' డని కర్ణుడి అధిక్షేపం. నిజానికి భయపడుతున్నవాడు అర్జునుడని, వాడిని తలదన్నినవాడు అశ్వత్థామ అనీ కర్ణుడి అవహేళన. అశ్వత్థామకు దీటైన ప్రతిసమాధాన మిది. అంతేకాదు, ఎంతటి వీరులనైనా చులకనగా మాట్లాడే కర్ణుడి స్వభావం మరొకసారి బయటపడింది. (సంపా.)

క. అని కడఁగు నినసుతునకు । న్మును ద్రోణుఁడు ద్రోణనందనుఁడుఁ గృపుఁడును శాం
తనవుఁడుఁ గడఁగుట దుర్యో । ధనుఁ డవలోకించి యత్యుదగ్రతఁ గడఁగెన్. 26

ప్రతిపదార్థం: అని= పలికి; కడఁగు+ఇనసుతునకున్= (యుద్ధానికి) పూనుకొనే కర్ణునకు; మును= ముందుగా; ద్రోణుఁడున్= ద్రోణుడును; ద్రోణనందనుఁడున్= అశ్వత్థామయును; కృపుఁడును= కృపాచార్యుడూ; శాంతనవుఁడున్= భీష్ముడును; కడఁగుట= యుద్ధానికి పూనుకొనటం; దుర్యోధనుఁడు; అవలోకించి= చూచి; అతి+ఉదగ్రతన్= మిక్కిలి భయంకరంగా; కడఁగెన్= సిద్ధమయ్యాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా పలికి యుద్ధానికి కర్ణుడు పూనుకొనటానికి ముందే ద్రోణుడు, అశ్వత్థామ, కృపుడు, భీష్ముడు సన్నద్ధమయ్యారు. అది చూచి దుర్యోధనుడు కూడా అత్యంతావేశంతో యుద్ధానికి సిద్ధమయ్యాడు.

విశేషం: ఈ పద్యంలో కదులుతున్న సైన్య వ్యూహాన్ని కన్నులకు కట్టేటట్టు చలనచిత్రంగా తిక్కన పరిచయం చేస్తున్నాడు. అర్జునుడు ఎవరిని కదిలించకుండా ముందుకు సాగాలనుకొన్నాడో ఆ నలుగురూ స్వీయ ప్రేరణతో దుర్యోధన రక్షణార్థం అర్జునుడిని అడ్డగించాలని సంకల్పించారు. అంతలో అశ్వత్థామ కర్ణుడిని అధిక్షేపించాడు. అతడిచేత ప్రేరితుడై కర్ణుడు తానే ముందు యుద్ధానికి సిద్ధమౌతున్నట్లు ముందుకు సాగాడు. కాని, అంతకంటే ముందే 'శిష్టచతుష్టయం' ముందుకు నడుస్తూ కనపడింది. కర్ణుడు వారి వెనుకవాడయ్యాడు. వారందరిని చూచి దుర్యోధనుడు రంగప్రవేశం చేశాడు. అర్జునుడు అనుకొన్నంత పనీ జరిగింది. గోవులు మరలిన ప్రదేశం ప్రస్తుత యుద్ధ రంగస్థలమయింది. కౌరవసేన నడిమి భాగాన్ని అర్జునుడు ఢీకొన్నాడు. అందువలన కౌరవసేన అతడి చుట్టూమూగి యుద్ధం చేసే అవకాశం కలిగింది. (సంపా.)

వ. ఇవ్విధంబున నయ్యేవురు దొరలును ధరణీశుండును సరభసంబుగా బరవసంబు సేసిన దుశ్శాసన దుష్ప్రహ దుర్ముఖ ప్రముఖ నిఖిల కురుకుమార నికాయంబును శకుని సైంధవ ప్రభృతి బంధు నివహంబును బాహ్లిక సోమదత్తాది సామంత నికురుంబంబును మఱియునుంగల వివిధ యోధ వీర నిచయంబును నొక్కటఁ గరటిఘటా ఘోటకధట్ట రథయూధ పదాతి వితతి సంరంభ శుంభత్సేనా సమూహ సహితంబుగాఁ ద్రోచి నడచిన. 27

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈరీతిగా; ఆ+ఏవురు= ఆ అయిదుగురు; దొరలునున్= వీరులును; ధరణీశుండును= రాజైన దుర్యోధనుడును; సరభసంబుగాన్= తొందర తొందరగా; బరవసంబు+చేసినన్= ధైర్యం చేయగా, సాహసం చేయగా; దుశ్శాసన, దుష్ప్రహ, దుర్ముఖ ప్రముఖ= దుశ్శాసనుడు, దుష్ప్రహుడు, దుర్ముఖుడు మొదలైన; నిఖిల= సమస్తమైన; కురుకుమార= ధృతరాష్ట్రుని కుమారులయొక్క; నికాయంబునున్= సముదాయమున్నూ; శకుని, సైంధవ ప్రభృతి= శకుని, సైంధవుడు మొదలైన; బంధు నివహంబునున్= బంధువుల సముదాయమున్నూ; బాహ్లిక సోమదత్త+ఆది= బాహ్లికుడు, సోమదత్తుడు మొదలైన; సామంత= సామంతుల; నికురుంబంబును= సముదాయమున్నూ; మరియునున్+కల= ఇంకా ఉన్న; వివిధయోధ= పలురకాల యోధుల; వీరనిచయంబును= వీరుల సముదాయమున్నూ; ఒక్కటన్= ఒక్కటిగా; కరటి ఘటా= ఏనుగు గుంపులు; ఘోటకధట్ట= గుర్రాల గుంపును; రథ= రథముల; యూధ= సమూహం; పదాతివితతి= కాల్బలము సముదాయముల; సంరంభ= హడావిడితో; శుంభత్= శోభిల్లు; సేనాసమూహ= సేనల సముదాయంతో; సహితంబుగాన్= కూడుకొని; త్రోచి= వేగంగా; నడచినన్= ముందుకు సాగగా.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా ఆ అయిదుగురు వీరులు, రారాజు తొందరగా ధైర్యం చేసి ముందుకు పోయిన వెంటనే, దుశ్శాసనాది కౌరవకుమారులు, శకుని సైంధవాది బంధువులు, బాహ్లిక సోమదత్తాది సామంతులు, ఇంకా ఉన్న సేనాయోధులు, రథాలు, ఏనుగులు, గుర్రాలు, కాల్బలం - అందరూ తొందరగా ఒక్కసారిగా ముందుకు త్రోసికొని వెళ్ళగా.

విశేషం: రారాజు యుద్ధానికి సాగగానే అతడి వెంట అతడి తమ్ములు, బంధువులైన శకుని సైంధవాదులూ, బాహ్లిక సోమదత్తాది సామంతులూ, వారి వెంట ఇతర వీరులూ చతురంగ బలాలతో దొమ్మిగా, వేవేగంగా తరుముకొంటూ నడిచారు. భీష్మాదులనుండి దుర్యోధనుడి వరకూ సాగిన వరుస ఒక క్రమశిక్షణతో సాగినట్లు పద్యాలలో చెప్పటం విశేషం. పద్యచరణ గణక్రమబద్ధత వారి సేనల గతిని సూచించింది. దుర్యోధనుడి సోదర బంధు సామంత మిత్రుల సన్నాహాలను వచనంలో చెప్పి, వారు 'త్రోసికొంటూ' నడిచిన వైఖరిని ధ్వనింప చేశాడు తిక్కన. ఈ త్రోవుడు నడకను సైన్యాలలో విరివిగా వర్ణించటం ఈ ఘట్టంలో గోచరిస్తుంది. (సంపా.)

చ. ధరణి వడంకె, ధూళి దివిఁ దన్నిన భానుని గానరాద, బం
ధుర వివిధప్రకార పటు తూర్యరవంబులఁ బొంగె దిక్కు లా
స్ఫురిత మహాయుధోగ్ర రుచిపుంజ విజృంభణ ఘోర మయ్యె నం
తరము సహస్రనేత్ర ముఖదైవత మండల దుర్నిరీక్షమై. 28

ప్రతిపదార్థం: ధరణి= భూమి; వడంకెన్= కంపించింది; ధూళి= పరాగం; దివిన్= ఆకాశంలో; తన్నినన్= ఎగయగా; భానునిన్= సూర్యుడిని; కానరాదు+అ= చూడటానికి వీలులేక పోయింది; బంధుర= ఒప్పిదమైన; వివిధప్రకార= నానారీతుల; పటు= గొప్పదైన; తూర్యరవంబులన్= వాద్యాల ధ్వనులతో; దిక్కులు= దిశలు; పొంగెన్= నిండినవి; ఆస్ఫురిత= ప్రకాశించే; మహాయుధ= గొప్ప ఆయుధాల; ఉగ్ర= భయంకరమైన; రుచిపుంజ= కాంతి సమూహాల; విజృంభణన్= చెలరేగటంతో; అంతరము= భూమ్యాకాశాల నడిమి చోటు; సహస్రనేత్రముఖ= దేవేంద్రుడు మొదలైన; దైవత= దేవతల; మండల= సముదాయానికి; దుర్నిరీక్షము+ఐ= చూడశక్యం కానిదై; ఘోరము+అయ్యెన్= (యుద్ధభూమి) భయంకరంగా తయారైనది.

తాత్పర్యం: భూమి కంపించింది. పైకి లేచిన దుమ్మువలన సూర్యుడు కానరాలేదు. అనేక రకాల వాద్యాలు మ్రోగించగా వచ్చిన ధ్వని దిక్కులు నిండింది. ఆయుధాల కాంతులతో ఆకాశం ఇంద్రాది దేవతలకే చూడశక్యం కాకుండా భయంకరంగా మారింది.

విశేషం: అలం: అతిశయోక్తి, పరికరాంకురం. పెద్ద సేన సందడిగా బయలుదేరితే ఎట్లా ఉంటుందో వర్ణించే ఈ వైఖరిలో అతిశయోక్తి అలంకారం ఉన్నది. భూమి వణకటం, రేగిన దుమ్మువలన సూర్యబింబం కానరాకుండా ఉండటం, తూర్యరవాలతో దిక్కులు దద్దరిల్లటం, వేయికళ్ళ వేలుపైన ఇంద్రుడు మొదలైన దేవతలకు అది చూడ శక్యం కానిది కావటం - అనే అంశాలు కౌరవసేన గొప్పతనాన్ని ధ్వనింప చేసే లక్షణాలుగా ఒకవైపు పైకి కనపడుతున్నా, అవన్నీ ఉత్పాతాలవంటివిగా తోస్తూ ఉండటం ఇక్కడ విశేషం. ఆ ఆర్భాటంలో విజయచిహ్నాలుగా ఉండేవి అశుభసూచకాలుగా కౌరవులకు తారసిల్లినట్లు చిత్రించబడ్డాయి. వేయికన్నులున్న ఇంద్రుడికి సైతం, దివ్యదృష్టిగల దేవతలకు సైతం చూడశక్యం కాలేదని వర్ణించటంలో విశేష్యాలు సాభిప్రాయాలు కావటం చేత పరికరాంకురాలంకారం వర్తిల్లింది. కౌరవసేనా విజృంభణంపై ఇంద్రాదుల అనుగ్రహం గాని, ప్రసన్న వీక్షణం గాని లేదనీ, వీరరసాధి దేవత అయిన ఇంద్రుడు చూడలేని ఆ సేన అపజయం పాలౌతుందనీ వ్యంగ్యం. సైన్య వీరోచిత వర్ణనం వలె కనబడే దీనిలో భావి కౌరవసేనా పరాభవం అలంకారధ్వని. (సంపా.)

అర్జునుఁడు కౌరవసైన్యంబుల నుఱుమాడుట.

వ. అట్టియెడ నుద్భటహాసోల్లాస భాసురముఖుం డగుచు శతమఖ తనయుండు. 29

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; ఉద్భట= పెద్దదైన; హాస= నవ్వుతో; ఉల్లాస= సంతోషంతో; భాసుర= ప్రకాశించే; ముఖుండు+అగుచున్= ముఖం కలవాడై; శతమఖ తనయుండు= ఇంద్రుని కుమారుడైన అర్జునుడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు అర్జునుడు పెద్దగా నవ్వుతూ ఉల్లాసంతో కూడిన ముఖంతో.

విశేషం: 'ఉద్భట హాసోల్లాస భాసురమైన' అర్జునుడి ముఖం వీరరసోల్లాసాన్ని వ్యక్తీకరించే అనుభావం కల విభావం. ఉద్భటహాసం అంటే అట్టహాసం వంటిది. అర్జునుడిలో వికాసదశ పొందుతున్న వీరరస స్థాయి సూచక మిది. కౌరవసైన్యం మీద స్వీయ వ్యూహం ప్రకారం అర్జునుడు దాడి చేస్తున్నాడు. కౌరవుల చక్రవ్యూహాన్ని అవలీలగా భగ్నం చేశాడు. ఆలమందలను విడిపించాడు. వారికి క్రొత్త వ్యూహం కావలసి వచ్చింది. వజ్రవ్యూహం పన్నటానికి అనువుగా (చూడు. పద్యం 39) సైన్యాలను

మోహరిస్తున్నారు. పెక్కురు కలిసి ఒక్కడిని చుట్టుముట్టి ఓడించటం వజ్రవ్యూహ స్వభావం. కౌరవవీరు లందరుండి ఏ ప్రయత్నం చేయకుండానే గోధనాన్ని కోల్పోయి మొదటి అపజయాన్ని చవిచూచారు. ఇప్పు డందరూ ఏకమై రాజును రక్షించుకొనటానికి ఆర్భాటంగా ప్రయత్నించబోతున్నారు. దానిని గమనించిన అర్జునుడు శత్రువులను ప్రత్యక్షంగా ఎదుర్కొనే యుద్ధ క్రియావీరాన్ని ప్రయోగించబోతున్నాడు. ప్రతిఘటనపై ప్రతిక్రియ అర్జునుడి వీరరస వికాసంలో రెండవ దశ. దేవతలకు కూడా దుర్నిరీక్ష్యమైన సేనాటోపం అర్జునుడిలోని గర్వం అనే వీరరస అనుభవాన్ని నిద్రలేపింది. ఎదుటి వీరులను లెక్కచేయని భావం గర్వం. అందుకే అంతటి సైన్యాటోపాన్ని నిర్లక్ష్యంగా చూచాడు. వారందరికంటె తానే నేర్పరి అన్నట్లు ఒక పెద్ద నవ్వు నవ్వాడు. యుద్ధవీరంలో హర్ష, గర్వ, మోహాదులు సంచారి భావాలుగా రాణిస్తాయని రసార్ణవ సుధాకరం చెప్పింది (III. 237, 238). ఇక్కడ ఉద్భటహాసం - గర్వభావ వ్యంజకం, ఉల్లాసం - హర్షభావ సూచకం. ఈ రెండూ ముఖంమీద ప్రతిఫలిస్తే అది యుద్ధ వీరరస ముద్ర అవుతుంది. ఇది నాట్యాంశ పరిజ్ఞానానికి సంబంధించింది. దానిని సందర్భ సహితంగా తిక్కన చెప్పాడు. అంగాలన్నింటిలో ముఖం ముఖ్యమైనది. దానిని ఈ వచనంలో పరిచయం చేసి, అతడి కార్యశీలాన్ని తరువాతి పద్యంలో వర్ణించాడు తిక్కన. తిక్కన ఏ పాత్రలోనైనా నవ్వును-ఏ రకంగానైనా-వర్ణించాడంటే అది ఒక రసభావ వ్యంజకమైన అనుభావంగా ఉండటం ఆ మహాకవి రచనలో కానవచ్చే నాటకీయ రచనా శిల్పం. (సంపా.)

చ. గుణమున లస్తకంబునను గోటియుగంబునఁ గేలఁ దార భీ
షణముగ నుప్పతిల్లి రభసంబున రేఁగిన మాడ్కిఁ దీవ్ర మా
ర్గణనికరంబు లొక్కట నరాతి బలంబులఁ గప్పఁ, గాండివ
క్వణనము రోదసీకుహర కర్పరముం బగిలింప, నుగ్రతన్. 30

ప్రతిపదార్థం: గుణమునన్= నారియందును; లస్తకంబునను= ధనుర్మధ్యంలోను; కోటి యుగంబునన్= వింటి చివరల రెంటియందును; కేలన్= చేతులందు; తారు+అ= అవే (తామే అయి); భీషణముగన్= భయంకరంగా; ఉప్పతిల్లి= పుట్టి; రభసంబునన్= తొందరగా; రేఁగిన మాడ్కిన్= వ్యాపించినట్లుగా; తీవ్ర= వాడియైన; మార్గణ= బాణాలయొక్క; నికరంబులు= సముదాయాలు; ఒక్కటన్= ఒక్కసారిగా; అరాతి బలంబులన్= శత్రుసేనలను; కప్పన్= కప్పివేయగా; గాండివ= గాండివమనే ధనువుయొక్క; క్వణనము= ధ్వని; రోదసీకుహర= భూమ్యాకాశ మధ్యభాగ మనెడి; కర్పరమున్= కుండను; పగిలింపన్= బ్రద్దలయ్యేటట్లు చేయగా; ఉగ్రతన్= భయంకరంగా.

తాత్పర్యం: బాణాలు నారిలోనుండి, ధనుస్సుకు మధ్యభాగంలోనుండి, వింటికోపులలోనుండి, చేతులలోనుండి పుట్టుతున్నట్లుగా వచ్చి శత్రు సైన్యాన్ని కప్పివేశాయి. గాండీవ ధ్వనులు భూమ్యాకాశాల మధ్యభాగమనే భాండాన్ని పగులగొట్టగా, భయంకరత్వంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం : అలం: అతిశయోక్తి, ఉత్ప్రేక్ష. అర్జునుడు గాండీవధారి కావటం చేత గాండీవి అని పేరు వచ్చింది. దేవదత్తమైన ఆ గాండీవ ప్రయోగం ఒక అద్భుత వీరక్రీడ. దానిని తిక్కన ఈ పద్యంలో అలంకార సుందరంగా వర్ణించాడు. ఆకర్ణాంతం నారిని లాగితే గాండీవం గుండ్రని ఆకారంలో ప్రత్యక్షమౌతుంది. ఆ లాగటం నిరంతరాయంగా సాగటం చేత గాండీవ పరిధిరూప దర్శనం అవిచ్ఛిన్నంగా కలుగుతున్నది. అంటే వింటి వంగిన జాడలు గుర్తించలేనంత వేగంగా ఉన్నాయన్నమాట. కోదండమే ఆ స్థితిలో ఉంటే బాణాల ప్రయోగ క్రమం ఎట్లా ఉండాలి? తిక్కన దానిని అతిశయోక్తిగా వర్ణించాడు. వింటిని ఎడంచేత్తో మధ్యభాగంలో పట్టుకొన్నాడు అర్జునుడు. కుడిచేతితో వింటిని ఆకర్ణాంతం లాగాడు. చేతితో బాణాలు వదలుతున్నాడు. అతడు వీలును బట్టి రెండు చేతులా ప్రయోగించగలడు. అవిరామంగా సాగే ఆ క్రియలో బాణాలైతే వెలువడుతున్నాయి. కాని, అవి ఎక్కడినుండి వెలువడుతున్నాయో తెలిసికొన లేనంత అద్భుతంగా బయటపడుతున్నాయి. నారిలోనుండా? వింటి

నడుమ భాగంలోనుండా? వింటి కోపులనుండా? చేతులనుండా? - తెలిసికొనలేనంత వేగం. అన్నిచోట్ల నుండి బాణాలు పుట్టుతున్నట్లు ఊహ కలిగిస్తున్నాయి. (అతిశయోక్తి). ఆ గాండీవంనారి నిరంతరం చేసే ధ్వని బ్రహ్మాండ భాండాన్ని బ్రద్దలు చేస్తున్నదా అన్నట్లు ఉన్నది. (ఉత్ప్రేక్ష). గమనించదగిన మరొక విశేషమేమంటే - అంతటి కౌరవసైన్యం చేసే తూర్యనాదం దిక్కులను పొంగించింది. అర్జునుడు ఒక్కడు చేసే గాండీవ నారీనాదం బ్రహ్మాండ భాండాన్ని బ్రద్దలు చేసింది - అన్నట్లు చెప్పి ఉభయపక్ష బల తారతమ్యాన్ని అలంకారధ్వనితో ఆలోచనామృతం చేశాడు తిక్కన. (సంపా.)

క. తలపడి తలమీఱిన కా । ల్బలములఁ బొడిసేయు; మఱియుఁ బైపైఁ బీనుం
గులఁ ద్రొక్కికొనుచు వెస ముం । గలిమొనఁ గవియుటకు వేడ్క గడలుకొనంగన్. 31

ప్రతిపదార్థం: తలపడి= కలియబడి; తలమీఱిన= ఎదురుమీరి వచ్చిన; కాల్బలములన్= బంట్లసేనను; పొడి+చేయున్= నుగ్గు చేస్తాడు; మఱియున్= ఇంకా; పీనుంగులన్= శవాలను; త్రొక్కికొనుచున్= త్రొక్కుకొంటూ; పైపైన్= మీది మీదికి; వెసన్= వేగంగా; ముంగలిమొనన్= ముందున్న సేనను; కవియుటకున్= ఎదిరించటానికి; వేడ్క= ఉత్సాహం; కడలుకొనంగన్= ఎక్కువకాగా.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు తన నెదిరించి వచ్చిన ఎదుటిసేనతో కలియబడి మీదికి వచ్చిన కాల్బలాన్ని నుగ్గు చేశాడు. చేసి, పీనుగులమీది నుండి ముందుకు పోయి ఇంకా సేన నెదిరించే ప్రయత్న మెక్కువ చేసి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం : యుద్ధవీరంలో వీరుని లక్షణాలను వివరిస్తూ శారదాతనయుడు తన భావప్రకాశంలో ఇట్లా పేర్కొన్నాడు- "యుద్ధంలో తాను ఒక్కడే అయినా, నిరాయుధు డయినా, యుద్ధోచిత పరికరాలు సరిగా లేకపోయినా, అనేకులతో యుద్ధ మొనరించవలసినా - భయం లేకపోవటం, యుద్ధ నిశ్చయంలో అహంభావంతో ఉండటం, శస్త్ర - అస్త్ర ఘాతాలు తగిలినా హర్షం వీడకుండా ఉండటం, యుద్ధం నుండి పలాయనం చేయకపోవటం, భీతులకు అభయమివ్వటం, శరణు పొందినవారి ఆర్తిని పోగొట్టటం - ఇట్టిది ఉదాత్తుల యుద్ధాత్మకమైన వీరం (సాత్త్వికాభినయం. పు. 493). యుద్ధవీర రసాభ్యుదయోల్లాస వర్ణనంలో నిష్ణాతుడైన తిక్కన దాని క్రమ వికాసదశలను ఈ ఘట్టంలో తీర్చిదిద్దిన శిల్పం గమనార్హం. కాల్బలాలను నుగ్గు చేసి, వారి శవాలమీదుగా రథాన్ని నడిపించి విరోధి వర్గాలను మట్టుపెట్టాలన్న ఉత్కటోత్సాహం ఇందులో ధ్వని. సహాయం లేకపోయినా యుద్ధం చేయాలన్న కోరిక అర్జునుడి వీరరసోల్లాస చిహ్నంగా తిక్కన తీర్చిదిద్దాడు. (సంపా.)

క. తన దృష్టియు ముష్టియుఁ దగు, । ననువున మున్నెత్తి యేయు; నతఁ డప్పుడు డిం
చినఁ గాయముల సపాటం । బునఁ బదియుఁ బదేను నుచ్చి పోయెం గోలల్. 32

ప్రతిపదార్థం: తన దృష్టియున్= తన చూపూ; ముష్టియున్= తన పిడికిలీ; తగు+అనువునన్= తగిన వీలుగా; మున్ను+ఎత్తి+ఏయున్= ముందుగానే పూని బాణాలను ప్రయోగించాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అతఁడు= అర్జునుడు; కోలల్= బాణాలు; డించినన్= దిగపడేటట్లు వేయగా; సపాటంబునన్= ఒక్కుమ్మడిగా; పదియున్+పది+ఏనున్= పది కాని, పదైదు కాని; కాయములన్= సైనికుల శరీరాలను; ఉచ్చిపోయెన్= (ఒకేసారి) దూసికొని పోయాయి.

తాత్పర్యం: అప్పుడర్జునుడు కంటితో లక్ష్యాన్ని చూస్తూ, బాణాలను పిడికిలితో సంధించి వేస్తూంటే (అవి) ఎదురుగా ఉన్న సైనికుల శరీరాలను పది పదేనింటిని ఒకే మట్టంలో దూసుకొని పోతూ ఉండేవి.

విశేషం : 1. ఒక వీరుడు పలువురు సైనికులతో యుద్ధం చేసేటప్పుడు మూకుమ్మడిగా వారిని చంపితే తప్ప విజయం సాధించటం సాధ్యం కాదు. ఇది యుద్ధక్రీడా రహస్యాలలో ఒకటి. అట్టి మూకుమ్మడి లక్ష్యభేదనం కొందరు వీరులకే సాధ్యం. ఒకే బాణంతో

అనేక మందిని ఒకేసారి చంపటం ఆ పద్ధతులలో ఒకటి. రామాయణంలో సప్తతాళాలను ఒకే అమ్ముతో కొట్టి రాముడు వాలి సంహార సామర్థ్యాన్ని సుగ్రీవుడి ముందు నిరూపించుకొన్నాడు. ఇక్కడ అర్జునుడు అటువంటి ప్రజ్ఞనే ప్రదర్శించాడు. ఒక లక్ష్యం (సైనికుని) మీద వేసిన బాణం సమాంతరంగా ఉన్న అనేక లక్ష్యాలను (సైనికులను) భేదించింది. ఒకేసారి అనేక సైనికులు కూలటానికి ఇది కీలకం. విరామం లేకుండా బాణాలు ప్రయోగించే అర్జునుడి పరాక్రమానికి సైనికులు మందలు మందలుగా హతులైపోయారు. యుద్ధరహస్యాలు తెలిసిన తిక్కన ఇటువంటి సూక్ష్మాంశాలను సైతం వివరించి చెప్పగల దిట్ట.

2. అన్ని ప్రతులలోను - 'ఏయునతఁ డప్పు డుడించిన కాయముల' అనియే కలదు. అతఁ డప్పుడు - డించినఁ గాయముల - అనునది లేదు. కాని ఉడించు' అనునది యే నిఘంటువులోను కానరాదు. ఉడిపుచ్చు ఉడివోవు మున్నగు వాని వలె గుగాగమమునకు లోపము విభాషగాన, - ఉడిగించు - ఉడించు అయిన దనుకొన వలయును. అప్పాదులకు, గగాగమలోపము విభాష కావున అప్పగించు - అప్పించు అయినట్లు - ఉడిగించు - ఉడించు అయియుండవచ్చును. ఉడించు= ఉడిగించు= ఉడుగఁజేయు. (సంపా.)

చ. ఉడుగక వెండియున్ సుభటు లొక్కమొగిన్ వెస నంటఁ దాఁకి క
వ్వడి పటుబాణ భాస్వదనివార్య సముద్ధతిఁ జేసి మంటలో
మిడుతలు సొచ్చిన ట్లయిన మేటిమగల్ గని యీడఁబోక బ
ల్విడి మఱియున్ వడిం బొదువ వ్రేల్మిడిఁ ద్రుంచె నతండు దోడుతోన్. 33

ప్రతిపదార్థం: ఉడుగక= మానక; వెండియున్= మరల; సుభటులు= యోధులు; ఒక్కమొగిన్= ఒక్కసారిగా; వెసన్= త్వరగా; అంటన్+తాఁకి= దగ్గరగా వచ్చి ఎదుర్కొని; కవ+వడి= అర్జునుడియొక్క; పటు= గట్టిదైన; బాణ= బాణాలయొక్క; భాస్వత్= ప్రకాశించే; అనివార్య= మరల్పలేని; సముద్ధతిన్+చేసి= విసురుచేత; మంటలోన్= మంటలో; మిడుతలు= మిడుతలు; చొచ్చినట్లు+అయినన్= ప్రవేశించినట్లుకాగా; కని= చూచి; మేటి మగల్= మహావీరులు; ఈడన్+పోక= వెనుదియ్యక; బల్విడిన్= పరాక్రమంతో; మఱియున్ వడిన్= మరింత వేగముతో; పొదువన్= క్రమ్మగా; అతండు= అర్జునుడు; తోడుతోన్= వెనువెంటనే; వ్రేల్మిడిన్= చిటికెలో; త్రుంచెన్= తెగగొట్టాడు (చంపాడు).

తాత్పర్యం: అయినా మానక, కొందరు వీరులు ఒక్కపెట్టున అర్జునుడి మీదికి తాకి, అతని బాణాగ్నికి మంటలో పడిన మిడుతలవలె చచ్చిపోయారు. అది చూచి, మహావీరులు వెనుదీయక మరింత మీదికి వచ్చి చుట్టుముట్టారు. వారిని కూడా అర్జునుడు వెన్వెంటనే త్రుంచివేశాడు.

విశేషం : అలం: ఉపమ. అర్జునుడు సాగిస్తున్న యుద్ధాన్ని తిక్కన ఒక క్రమంలో తీర్చిదిద్దాడని చెప్పటానికి ఈ పద్యం మరొక సాక్ష్యం. కురుసేనలో మొదట అర్జునుడిపై దాడి చేసినవారు 'కాల్బలములు' (పద్యం. 31), సామాన్య వీరులైన వీళ్లను ఒక్కొక బాణానికి పది పదునేనుమంది చొప్పున మట్టుపెట్టాడు. వారి తరువాత 'సుభటులు' (బాగా బలం కలిగి తరిఫీదయినవారు) ఎదుర్కొన్నారు. వారు కాల్బలాల వలె దూరంగా ఉండి యుద్ధం చేయలేదు. మెరుపుదాడిలో అర్జునుడిని సమీపించి అతడిమీద మూకుమ్మడిగా తలపడ్డారు. వారి మధ్య బాణాల కాంతితో వెలిగిపోతూ అనివార్యమైన విజృంభణంతో ఆ సుభటుల నందరిని అంతమొందించాడు. ఆ దృశ్యం అగ్నిలో మిడుతలు పడి కాలిపోతున్నట్లున్నదట! ఎంతటి చక్కని ఉపమానం! సుభటులు సొదిలోకి కూడా రాకుండా పోయారు. వారి తరువాత రంగంలోకి వచ్చినవారు మేటిమగలు! సైనికులలో మేటి వీరులు. నేటి కాలంలోని 'రిజర్వుడ్ ఫోర్సు' వంటివారు. వారు వెనకాడకుండా అర్జునుడిని చుట్టుముట్టారు. కాని, వారినీ క్షణంలో అతడు చంపాడు. కాల్బలంలోకూడా ఎన్ని తెగలుంటాయో, అవి శత్రువుమీద ఎట్లా తలపడతాయో కంటికి కట్టినట్లు స్వీయానుభవంతో తిక్కన చెప్పగలగటం ఆంధ్రమహాభారత రచన చేసికొన్న అదృష్టం. (సంపా.)

తే. అంతకంతకుఁ గదిసి సైన్యములు సుట్టు। ముట్టి శస్త్రాస్త్ర సంచయమున నభంబు
దీటు కొనునట్లు సేయఁ గిరీటి గాండి। వంబు పరిచాలనంబు దీవ్రంబు గాఁగ. 34

ప్రతిపదార్థం: సైన్యములు= సేనలు; అంతకున్+అంతకున్= అంతకంతకు; కదిసి= సమీపించి; చుట్టుముట్టి= చుట్టూరా వ్యాపించి; శస్త్ర+అస్త్ర సంచయమునన్= శస్త్రాల, అస్త్రాల సమూహంతో; నభంబు= ఆకాశం; దీటుకొనునట్లు= వ్యాపించేటట్లు; చేయన్= చేయగా; కిరీటి= అర్జునుడు; గాండివంబు= గాండీవంయొక్క; పరిచాలనంబు= అంతటా కదిలించటం; తీవ్రంబుకాఁగన్= ఎక్కువ కాగా.

తాత్పర్యం: సేన లింకా ఇంకా దగ్గరకువచ్చి చుట్టుముట్టి శస్త్రాలతో, అస్త్రాలతో ఆకాశం నిండేటట్లు చేశాయి. అప్పుడు అర్జునుడు గాండీవచాలనాన్ని తీవ్రం చేయగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం : అలం: అతిశయోక్తి. ఈ పద్యంలో వర్ణించబడినవి సైన్యాల సమూహాలు. అవి శస్త్రాస్త్రాలను ప్రయోగించగలవి. సామూహికంగా సమన్వయంతో సమరం చేయగలిగినవి. వారందరూ కలిసి తమ బాణాలతో ఆకాశాన్ని నింపారు. అర్జునుడిని బాణపంజరంలో బంధించాలని యత్నించారు. ఇది సంఘటితమైన, తీవ్రతరమైన, ప్రమాదకరమైన ఎత్తుగడ. దీనిని విధ్వంసం చేయాలంటే గాండీవ పరిచాలనం మరింత తీవ్రతరం కావలసిందే. అది సహజ ప్రతిక్రియ. ఈ ప్రతిక్రియ ప్రవర్తిల్లిన తీరును రాబోయే సీసపద్యం చలత్చిత్రంగా ప్రత్యక్షీకరిస్తున్నది. (సంపా.)

సీ. గోరఁ బోఁజిన మాడ్కిఁ గొన్నింటిఁ జక్కసాఁ। బాలుగా వ్రయ్యలు వాపి పాపి,
బాడిస నఱకిన భంగిఁ గొన్నింటిఁ దు। త్తునియలుగా బిట్టు త్రుంచి త్రుంచి,
వెస అంపమున నిడ్డవసిగఁ గొన్నిటి నిసు। మంతలుగా నుఱుమాడి యాడి,
పనివడి ఱోలఁ గొట్టినలీలఁ గొన్నింటిఁ। జిఱునుగ్గుగాఁ బొడి సేసి చేసి,

తే. యడరి పొదివిన బలము నానాయుధములఁ। బ్రతిహతంబులఁ గావించె నతిరయమున
నక్షత ధ్వజ సూత హయత్వ లస ద।ఫల్గురథవల్గనుం డగు ఫల్గునుండు. 35

ప్రతిపదార్థం: అడరి= అతిశయించి; పొదివిన= చుట్టుముట్టిన; బలము= సేన యొక్క; నానాయుధములన్= అనేకమైన ఆయుధాలను; అక్షత= దెబ్బతగులని; ధ్వజ= జెండా; సూత= సారథి; హయత్వ= గుర్రాలు కలుగుటచేత; లసత్= ప్రకాశించే; అఫల్గు= వ్యర్థంకాని; రథ= రథము యొక్క; వల్గనుండు+అగు= గమనం కలవాడైన; ఫల్గునుండు= అర్జునుడు; గోరన్= గోటితో; పోఁజిన మాడ్కిన్= చిక్కును తీసి నున్నగా సవర చేసినట్లుగా; కొన్నింటిన్= కొన్నిటిని; చక్క= చక్కగా; సాఁబాలుగాన్= నిలువున సగభాగంగా; నడిమికి; వ్రయ్యలు= ముక్కలుగా; పాపిపాపి= విడదీసి; బాడిసన్= బాడిసతో; నఱకినభంగిన్= చెక్కినట్లుగా; కొన్నింటిన్= కొన్నింటిని; తుత్తునియలుగాన్= ముక్కలుముక్కలుగా; బిట్టు= శీఘ్రంగా; త్రుంచి త్రుంచి= తెగగొట్టి; అంపమునన్= రంపంక్రింద; ఇడ్డ= ఉంచిన; వసిగన్= కొన చెక్కిన కొయ్యవలె; కొన్నిటిన్= కొన్నింటిని; ఇసుమంత(తు)లు గాన్= చిన్నచిన్న ఇసుక రేణువులుగా; వెసన్= వేగంగా; నుఱుమాడి+ఆడి= చీల్చి చీల్చి; పనివడి= అవసరము కలిగి; ఱోలన్= రోటిలో; కొట్టినలీలన్= దంచినట్లుగా; కొన్నింటిన్= కొన్నింటిని; చిఱునుగ్గుగాన్= చిన్న రవ్వవలె; పొడి చేసి చేసి= పిండివలె చేసి; అతిరయమునన్= చాలా వేగంగా; ప్రతిహతంబులన్= కొట్టబడిన వాటినిగా, ధ్వంసం చేయబడిన వాటినిగా; కావించెన్= చేసెను.

తాత్పర్యం: కౌరవసైన్యాలు అర్జునుడిని చుట్టుముట్టి నానాయుధాలతో అతడి ధ్వజాన్ని, సారథిని, గుర్రాలను, అక్షయ రథాన్నీ ధ్వంసం చేయటానికి పూనుకొన్నాయి. అప్పుడు అర్జునుడు ప్రతీకారంగా వారు ప్రయోగించిన ఆయుధాలలో

కొన్నింటిని గోటితో చిక్కును చీల్చినట్లుగా నిట్టనిలువుగా నడిమికి ముక్కలుగా చేసివేశాడు. కొన్నింటిని బాడిసతో నరికినట్లుగా తునకలు తునకలుగా మిక్కిలి చిన్న ముక్కలుగా నరికివేశాడు. కొన్నిటిని రంపపు పదును క్రిందపెట్టిన కొయ్యముక్కలవలె ఇసుక రేణువులంతగా మారేటట్లు మిక్కుటంగా నురుమాడాడు; కొన్నిటిని కావాలని రోట్లోపెట్టి దంచినట్లుగా నుగ్గునుగ్గయ్యే విధంగా పొడిచేసి వేశాడు. ఆ విధంగా వారి ఆయుధాల నన్నింటిని ధ్వంసం చేసి అర్జునుడు తన ధ్వజ, సూత, హయ, రథాలను మొక్కవోకుండ కాపాడుకొన్నాడు.

విశేషం : అలం: ఉపమ. మూకుమ్మడిగా దాడిచేసిన కౌరవసైనికులు అర్జునుడిని విరథుడిని చేయాలని యత్నించారు. ఆ ప్రయత్నంలో అనేకాయుధాలను వాడారు. వారికి లక్ష్యాలు నాలుగు- కేతనం, సారథి, గుర్రాలు, రథం. వాటిని ధ్వంసం చేయటానికి అనువైన నాలుగు రకాల ఆయుధాలనైనా వారు వాడి ఉంటారు. అర్జునుడు ఆయా తెగల ఆయుధాలను తన బాణ ప్రయోగంలోని ఆయా పద్ధతులను ప్రయోగించి నామరూపాలు లేకుండా చేశాడు. అందువలననే కాబోలు తిక్కన ఆయుధాల పేర్లను పద్యంలో చెప్పలేదు.

తిక్కన తన సీసాలలో పాదాలకూ ఎత్తుగీతికీ ఏదోరకమైన క్రమాన్వయాన్ని కల్పిస్తూ ఉండటం పరిపాటి. ఈ పద్యంలో కూడా దానిని అనుసంధించుకొనాలి. టెక్కాన్ని విరుగగొట్టాలని, జెండాను చింపాలని సైనికులు కొన్ని ఆయుధాలను ప్రత్యేకంగా ఉపయోగించి ఉంటారు. వారి ప్రయత్నానికి ప్రతీకారంగా వారి ఆయుధాలను గోళ్ళతో గోగునారను చీల్చినట్లుగానూ, నడిమికి విరిగేటట్లుగానూ ముక్కలు చేశాడు. సూతుడుతో సహా జెండా, గుర్రాలు, రథం క్షేమంగా నిలిచాయి. వారి ఆయుధాలు ప్రతిహతాలయ్యాయి.

సారథిని చంపటానికి నిలువునా నరకటానికి సైనికులు కొన్ని ఆయుధా లుపయోగించి ఉంటారు. వా రే పద్ధతిలో సారథిని చంపదలచారో ఆ పద్ధతిలోనే అర్జునుడు వారి ఆయుధాలను విరిచాడు. బాడిసతో నరికినట్లు వాటిని ముక్కలుముక్కలుగా త్రుంచి పారవేశాడు.

గుర్రాలను కత్తుల వంటి ఆయుధాలతో ముక్కలుగా చేయాలని సైనికులు పూనుకొన్నట్లున్నారు. వారికి తగిన ప్రతిక్రియ చేశాడు. రంపాలతో కొయ్యలను కోసి, ఇసుక రేణువుల వలె మారేటట్లు నురుమాడినట్లుగా ధ్వంసం చేశాడు.

రథాన్ని మోది నుగ్గు చేయాలని చూచిన సైనికుల ఆయుధాలను వారి యత్నానికి తగినట్లు రోట్లో పెట్టి దంచినట్లుగా ఇసుక రవ్వవలె మారేటట్లు పొడి పొడి చేసివేశాడు.

అర్జునుడు తనమీద దాడిచేసిన సైనికుల నేమీ చేయక, వారి ఆయుధాలను మాత్రమే ధ్వంసం చేసి, వారిని నిరాయుధులను చేశాడు. పాపి, పాపి; త్రుంచి, త్రుంచి; నురుమాడి ఆడి; పొడిచేసి చేసి- అని తెలుగు క్రియల నామ్రేడితంతో కలిపి వాడటంలో వేగంగా ఎన్నోసార్లు ఆ విధంగా చేశాడనే అర్థాన్ని కవి ధ్వనింప చేశాడు. విరిగిన ఆయుధాలను గురించి చెప్పిన సీసపద్య పాదాలలో అలతి అలతి తెలుగు పదాల జిలుగు రచన సార్థకంగా ఉన్నది. అక్షతమైన రథాన్ని 'అక్షత ధ్వజ సూత హయత్వ లసదఫల్గు రథ వల్గనుండు'- అనే అఖండ సమాసంలో వర్ణించటం ఉచితంగా ఉన్నది. సీసపద్యంలో అర్జునుడి వీరరసాభ్యుదయోల్లాసం గోచరిస్తుంది. మొదట ఆయుధాలను నడిమికి నరికాడు. ఆపైన తునియలు చేశాడు. అటుపైన ఇసుమంతలుగా నురుమాడాడు, ఆమీద చిరు నుగ్గునుగ్గుగా పొడిచేశాడు. ఉత్తరోత్తరాలు బలీయాలన్న న్యాయంతో మొదలుపెట్టినప్పటికంటె క్రమంగా కోపం పెరిగి, ఆయుధాలను విరవటంనుండి పొడిచేయటంగా విస్తరించింది. ఈ క్రమంలో వీరరస అభ్యుదయాన్ని భావంలోనూ, ఉల్లాసాన్ని చర్యలలోనూ తిక్కన ధ్వనింప చేశాడు. (సంపా.)

క. ఆ మెయిన వివిధ వర్మ। స్తోమం బఖువుఖ్క సేసి సునిశిత బాణో

ద్దామ ప్రసార విభవ। శ్రీ మార్తురె కద్భుతంబు సేసెం గడిమిన్. 36

ప్రతిపదార్థం: ఆమెయిన్+అ= ఆ రీతిగానే; వివిధ= అనేకమైన; వర్మస్తోమంబు= కవచాల సముదాయాన్ని; అఱువుళ్ళు+చేసి= చిన్నచిన్న ముక్కలుగా చేసి; సునిశిత= వాడియైన; బాణ= బాణాల; ఉద్దామ= అతిశయించిన; ప్రసార= వ్యాపించుట యొక్క; విభవశ్రీ(న్)= వైభవ సంపదను; కడిమిన్= పరాక్రమ ప్రదర్శనతో; మార్తురకున్= శత్రువులకు; అద్భుతంబుగన్= ఆశ్చర్యం కల్గించేటట్లుగా; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఆ రీతిగా అర్జునుడు సైనికులు ధరించిన పలురకాలైన కవచాలను చిన్న చిన్న ముక్కలుగా చేసి శత్రువులకు తన అతిశయించిన బాణప్రయోగసంపదను ప్రదర్శించి ఆశ్చర్యం కలిగేటట్లు చేశాడు.

విశేషం : కౌరవసైనికుల ఆయుధాలను నుగ్గుచేసి, వారి శరీరాలమీద ఉండే కవచాలను, వారి కెటువంటి గాయాలు కాకుండా చీల్చి, అర్జునుడు బాణప్రయోగ విద్యను ప్రదర్శించాడు. అంతకు పూర్వం పదిపదేను మంది సైనికులను ఒకే బాణంతో చంపగలిగిన ప్రజ్ఞను చూపిన అర్జునుడు ఇప్పుడు దానికి విరుద్ధమైన నేర్పును ప్రదర్శించాడు. శరీరానికి తగలకుండా కవచాలను మాత్రమే ఛేదించే ఆ కౌశలం సైనికులకు అద్భుతాన్ని కలిగించింది. అపూర్వ కార్యసాధనం చేసినప్పుడు నాయకుడిలో వీరరస స్ఫూర్తి కలుగుతుంది. దానిని చూచిన చూపరులకు అద్భుతం కలుగుతుంది. వీరం జనకరసం, అద్భుతం జన్యరసం. ఆ రసమర్యాద తెలిసిన తిక్కన జన్యజనకరసోల్లాసాన్ని ఇక్కడ సందర్భోచితంగా సంధించాడు. (సంపా.)

క. గర్జద్గుణుఁడై పగతుర। జర్జరితాంగులుగఁ జేసె సాయకజాల
స్ఫూర్జన చూపఱు వొగడఁగ। నిర్జరవరనందనుండు నిమిషార్ధమునన్. 37

ప్రతిపదార్థం: నిర్జర వర నందనుండు= దేవేంద్రుడి కొడుకు - అర్జునుడు; గర్జత్+గుణుఁడు+ఐ= ఉరుముతున్న నారి కలవాడై; సాయక+జాల+స్ఫూర్జన= బాణాల సమూహం యొక్క ప్రేలుడు; చూపఱు= చూచేవారు; పొగడఁగన్= పొగడగా; పగతురన్= శత్రువులను; నిమిష+అర్ధమునన్= అరనిమిషంలో; జర్జరిత+అంగులు+కాన్= తూట్లుపడిన శరీరాలు కలవారినిగా; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు నారిని గర్జింపచేస్తూ బాణ సమూహాల ప్రేలుటను ప్రేక్షకులు పొగడుతుండగా, శత్రువులను అరనిమిషంలో తూట్లు పడిన దేహాలు కలవారినిగా చేశాడు.

విశేషం : గాండీవి నిరంతర బాణాలతో ఒక అర నిమిషంలోనే ఆ సైనికుల శరీరాలను శిథిలం చేశాడు. అంటే - చంపకుండా గాయాలు చేసి ఒడలు గుల్ల చేశాడు. దీనిని ఒక వర్షాకాలంగా తిక్కన చిత్రించాడు. నిరవయవ రూపక స్ఫూర్తిని ప్రదర్శించాడు. అర్జునుడు నిర్జరపతి కుమారుడు కాబట్టి మేఘాధిపత్యం సహజ గుణం. అతడి గాండీవ గుణనాదం గర్జ. అంటే గాండీవమనే మేఘం చేసే ఉరుము. నారి మ్రోగినప్పుడెల్లా బాణాలు పిడుగులవలె పడుతున్నాయి. ఉరుములు ఉరమటం, పిడుగులు పడటం, పిడుగుపాటుతో శరీరం శిథిలం కావటం వర్షాకాలంలో ఒక క్షణంలోనే జరుగుతాయి. అట్లాగే అర్జునుడి బాణపాతం కూడా- అనే రమణీయ భావన తిక్కన కలిగించాడు. రకారజకార సంయుక్త వర్ణం ప్రాసస్థానంలో నిలిచి గాండీవ గర్జను స్ఫురింప చేస్తున్నది. ముందు పద్యంలో కవచాలు కోల్పోయిన వారు ఆశ్చర్యపడ్డారు. అప్పుడు వారి నోట మాటలు రాలేదు. ఇప్పుడు కూడా జర్జరిత శరీరులైన సైనికులు పలుకలేదు కాని, చూచేవారు మాత్రం ఆ అద్భుత కార్యాన్ని వేనోళ్ళ పొగిడారు. ఇది జన్యరసోల్లాసంలో మరొక సూక్ష్మ శిల్పం. (సంపా.)

శా. శక్తిస్ఫార ధనంజయాయత భుజా సంరంభ గాండీవ ని
ర్ముక్త క్రూర శరావలీ దళిత శత్రువ్రాతముల్ శోణితా
సిక్తాకారతఁ బొంది సాంద్రకుసుమశ్రేణీ వికాసోల్లస
ద్రక్తాశోక తరువ్రజంబుల క్రియన్ రంజిల్లి యొప్పెం గడున్. 38

ప్రతిపదార్థం: శక్తి= శక్తిచేత; స్ఫార= అతిశయించిన; ధనంజయ= అర్జునుడి; ఆయత= పొడవైన; భుజా= భుజాల; సంరంభ= హడావిడితో; గాండీవ= గాండీవం నుండి; నిర్ముక్త= విడువబడిన; క్రూర= భీకరమైన; శర+ఆవలీ= బాణ పంక్తిచేత; దళిత= చీల్చబడిన; శత్రు= శత్రువుల; వ్రాతముల్= సముదాయాలు; శోణిత= రక్తంతో; ఆసిక్త= పూర్తిగా తడుపబడ్డ; ఆకారతన్= శరీరం కలగటాన్ని; పొంది= పొంది; సాంద్ర= దట్టమైన; కుసుమ= పూల; శ్రేణీ= పంక్తుల; విలాస= విలాసంతో; ఉల్లసత్= ప్రకాశించే; రక్త+అశోక= ఎర్ర అశోకా లనెడి; తరు= చెట్లయొక్క; వ్రజంబులక్రియన్= గుంపులవలె; రంజిల్లి= ఎర్రనై; కడున్= మిక్కిలి; ఒప్పెన్= ప్రకాశించాయి.

తాత్పర్యం: గొప్పశక్తి ఉన్న అర్జునుడి బాహువుల వేగంతో అతడి గాండీవం నుండి వెలువడిన భీకర బాణాల దెబ్బలకు శత్రువుల శరీరాలన్నీ రక్తమయమై ఎర్రగా మారిపోయాయి. అవి దట్టమైన పూలపంక్తులతో ఉల్లాసంగా ప్రకాశించే ఎర్ర అశోకవృక్షాల గుంపులవలె ఉన్నాయి.

విశేషం : అలం: ఉపమ. 1. అర్జునుడు తన గాండీవం నుండి ప్రయోగించిన వాడి బాణాలతో శత్రుసమూహాల శరీరాలను గాయపరిచి, వాటిని రక్తంతో తడిసిన వాటినిగా చేశాడు. గాయాలు తిన్న సైనిక శరీరాలు కూలిపోలేదు. అంటే సైనికులు చావలేదు. కాని, యుద్ధం చేయలేక వివశులై నిలిచిపోయారు. ఇది ఒక చిత్రమైన స్థిరచిత్రం. నిలబడి ఉన్న ఆ రక్తసిక్త సైనిక శరీరాలను చూస్తే ఆమూలాగ్రం ఎర్రని పూలతో ఒప్పారే రక్తాశోక వృక్షాల వలె ఉన్నారట. అపూర్వమైన ఉపమాలంకారం! భయానక బీభత్స రస విభావాలను ఆస్వాద యోగ్యంగా మార్చటానికి రమణీయోపమానాలను వాడటం తిక్కన యుద్ధవర్ణన శిల్పం. దాని కీ పద్యం హృద్యమైన ఉదాహరణం.తెలుగునాట బహుళ ప్రచారంలో ఉన్న పద్యం.

2. అశోక వృక్షాలలో బంగారు రంగులోనూ, రక్త వర్ణంలోనూ, కాటుకరంగులోనూ పూలుపూసే జాతులున్నాయి. అందులో రక్తాశోకాలను ఉపమానాలుగా తీసికొనటం ఔచిత్యం.

3. **"శౌర్యస్తవే నృపాదీనాం శార్దూలవిక్రీడితం మతమ్"** - అని క్షేమేంద్రుడు సువృత్త తిలకంలో చెప్పినట్లు, ఈ వృత్తం తనలోని వర్ణ్యవస్తువైన అర్జునుడి శౌర్యాన్ని తన రచన ద్వారా వ్యంజింప చేస్తున్నది. విసర్జనీయ, ఉపధ్మానీయ శషరేఫాది పరక పూర్వగుర్వక్షర బాహుళ్యం చేత ఈ పద్యం ఓజోగుణంతో రాణించింది. జర్జరిత శరీరుల దైన్యం కాదు ఇందులో గమ్యమానమయింది. ఆ క్రియను సాధించిన వీరుడి వీరకృత్యాన్ని భావింపజేసే అలంకార ధ్వని. 36వ పద్యంలో వీరులే ఆశ్చర్యపడ్డారు. 37వ పద్యంలో చూపరు లాశ్చర్యపడ్డారు. ఇక ఈ పద్యం చదివి కావ్యపఠితలు ఆశ్చర్యపడతారు. ఈ మూడు పద్యాలలో సహృదయ రసవ్యంజక శిల్పాన్ని అశోక వృక్షంవలె విరగబూచిన పద్యం ఇది. రసోల్లాస శిల్పంలో ఇది ఉత్తమమని తిక్కన తీర్పు. (సంపా.)

చ. **తదవసరంబునన్ దొర లుదగ్రతఁ ద్రోచిన వజ్రఘట్టముల్**
మదమున నొక్కపెట్ట బలమర్దనుసూను రథంబు గ్రక్కునం
బొదివెఁ దురంగ కింకిణుల భూరిరవంబుఁ గరీంద్ర ఘంటికా
భ్యుదిత నినాదమున్ రథవరోత్థిత ఘోషము నుత్కటంబుగన్. **39**

ప్రతిపదార్థం: తద్+అవసరంబునన్= ఆ తరువాత; దొరలు= గొప్పరాజులు; ఉదగ్రతన్= గర్వంతో, భయంకరంగా; త్రోచిన= కవిసిన, త్రోసికొంటూ ఏర్పడిన; వజ్రఘట్టముల్= వజ్రమనే సైనికవ్యూహంగా ఏర్పడిన సమూహాలు; మదమునన్= గర్వంతో; ఒక్కపెట్టన్= ఒక్కసారిగా; బలమర్దను సూను= ఇంద్రుడి కుమారుడైన అర్జునుడి; రథంబు= రథాన్ని; తురంగ= గుర్రముల; కింకిణుల= చిరుగంటల; భూరిరవంబున్= పెద్ద ధ్వనియూ; కరి+ఇంద్ర= శ్రేష్ఠములైన ఏనుగుల; ఘంటికా= గంటలనుండి; అభ్యుదిత= బయలుదేరిన; నినాదమున్= మ్రోతయు; రథవర= పెద్ద (శ్రేష్ఠమైన) రథాలనుండి; ఉత్థిత= బయల్దేరిన; ఘోషమున్= చప్పుడును; ఉత్కటంబుగన్= అతిశయించగా; గ్రక్కునన్= వెంటనే; పొదివెన్= చుట్టుముట్టాయి.

తాత్పర్యం: అనంతరం గొప్ప గొప్ప యోధులందరూ గర్వాటోపంతో ఒకరినొకరు త్రోసికొంటూ వజ్రవ్యూహంగా ఏర్పడిన సమూహాలై గుర్రాల చిరుగంటల సవ్వడి, ఏనుగుల ఘంటల చప్పుడు, రథాల చక్ర ధ్వని ఎక్కువ కాగా ఒక్కసారిగా అర్జునుడి రథాన్ని చుట్టుముట్టారు.

విశేషం : కాల్బలాలలో చాలమంది గాయాలతో కదలలేని పరిస్థితి ఏర్పడగా సామంత ప్రభువులవంటి దొరలు రథ గజ తురగ దళాలతో వజ్రవ్యూహాలు నిర్మించుకొని అర్జునుడిని చుట్టుముట్టటానికి యత్నించారు. **"త్రిధా వ్యవస్థిత బలో వజ్ర ఇత్యభిధీయతే। సూచ్యా అల్పాన్ వజ్రేణ బహూన్ యోధయేత్".** వజ్రం - భేదించటానికి వీలులేని వ్యూహాలలో ఒకటి. త్రివిధ దళాలతో పన్నేది. కాబట్టి గుర్రాల కదలికలో వాటి చిరుగంటల చప్పుడు, ఏనుగుల సందడిలో వాటి గంటల నాదాలూ, రథాల పరుగులలో వాటి చక్రధ్వనులూ కలిగి ఒక మహాశబ్దం ఏర్పడింది. గమనించ తగిన అందమైన అంశమేమంటే - అర్జునుడి గుణం గర్జనం చేస్తుందట. అంగత్రయం చేసే నాదం ఉత్కట ఘోషంగా ఉన్నదట. ఈ శబ్ద తారతమ్యంతో బల తారతమ్యాన్ని రసికులు గుర్తించగలిగేటట్లు సన్నివేశాన్ని చిత్రించటం ఇక్కడి రామణీయకం. (సంపా.)

తే. అట్టియెడ వేల్పు వచ్చినయట్ల మేను । పొంగ నలి రేఁగి పాండవ పుంగవుండు
మత్స్యనృపనందనుని బలుమాట తోడి । యేపు సెవికిని జూడ్కికి నింపు నొసఁగ. 40

ప్రతిపదార్థం: అట్టియెడన్= అప్పుడు; పాండవపుంగవుండు= పాండురాజు కుమారులలో శ్రేష్ఠుడైన అర్జునుడు; వేల్పు వచ్చినయట్ల= దేవత ఆవేశించినట్లుగా (పూనకం వచ్చిందా అన్నట్లు); మేను= శరీరం; పొంగన్= ఉబ్బగా; నలిరేఁగి= కోపంతో అతిశయించి; మత్స్యనృపనందనుని= ఉత్తరుడి యొక్క; బలుమాటతోడి= పొగడ్తతో; ఏపు= విజృంభణం; చెవికినిన్= చెవికినీ; చూడ్కికిన్= దృష్టికినీ; ఇంపు= సంతోషాన్ని; ఒసఁగన్= కలిగించగా.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు దేవత ఆవేశించినట్లు శరీరం ఉప్పొంగగా విజృంభించి, ఉత్తరుడి పొగడ్త మాటలు వినటానికీ, చూడటానికీ ఇంపు కలిగించగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం : అలం: ఉత్ప్రేక్ష. దొరలందరు ఒక్కుమ్మడిగా వజ్రవ్యూహాలతో తనను చుట్టుముట్టటానికి రావటం చూశాడు అర్జునుడు. బలవంతులైన శత్రువులను చూచినప్పుడు వీరుడికి మేను పొంగుతుంది. ఇది వీరోచిత సాత్త్విక భావం. అది దేవత ఆవేశించినప్పుడు కలిగే పూనకమా అన్నట్లు ఉన్నదట! అందువలన అది ఉత్ప్రేక్ష. వజ్రం - ఇంద్రాయుధం పేరు. ఆ పేరుగల వ్యూహం చూసినప్పుడు దేవతలే అర్జునుడిని ఆవేశించినట్లుండటం ఔచిత్యం. ఆ పూనకం చూచేసరికి ఉత్తర కుమారుడు దేవుడిని ప్రశంసించినట్లు అర్జునుడిని పొగిడాడట. ఆ మాటలు చెవులకు, చూపులకు సంతోషాన్ని కలిగించి రసోల్లాసాన్ని పెంచాయి. (సంపా.)

క. మేదుర దీర్ఘతరం బగు । నాదం బెడతెగక గుణమునను వడి నిగుడం
గోదండము సంతతవల । యోదాత్తస్ఫురణ వెలుఁగుచుండఁగ నేసెన్. 41

ప్రతిపదార్థం: మేదుర= దట్టమైన; దీర్ఘతరంబు+అగు= ఎక్కువ పొడవైన; నాదంబు= ధ్వని; ఎడతెగక= మధ్యన ఆపులేక; గుణమునను= నారియందు; వడిన్= వేగంగా; నిగుడన్= వ్యాపించగా; కోదండము= విల్లు; సంతత= ఎల్లప్పుడును; వలయ= గుండ్రనిదై; ఉదాత్త స్ఫురణన్= గొప్ప ప్రకాశంతో; వెలుఁగుచుండఁగన్= వెలుగుతూ ఉండగా; ఏసెన్= బాణాలు వేసెను.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి నారినుండి దట్టమైన పొడవైన నాదాలు ఎడతెగకుండా వస్తూ ఉండగా, విల్లు ఎప్పుడూ వలయాకారంతో ప్రకాశిస్తూ ఉండగా బాణాలను ప్రయోగించాడు.

విశేషం : అర్జునుడు గాండీవంతో నిరంతరంగా బాణాలు వేయటంచేత నిరంతరాయంగా గుణధ్వని దీర్ఘంగా వినిపిస్తున్నది. గాండీవం వలయంగానే (బాణం ఎక్కు పెట్టిన రూపంలోకి) ఉండిపోయింది. అది అతడికి పరివేషంగా భాసించిందని; అది అతడిలోని దేవతల పూనకానికి చిహ్నంగా ఉన్నదని చమత్కారం. రాబోయే పద్యంలో సూర్యుడివలె వర్ణించటానికి ఇది ప్రాతిపదిక. (సంపా.)

మ. ఒక మాత్రన్ వితతప్రసార నిబిడాత్యుగ్రాస్త్ర సంతానముల్
సకలానీకములందుఁ బర్వ నరు భాస్వన్మూర్తి శోభిల్లె దీ
ప్తికలాపంబులు లోక మంతటను విస్తీర్ణంబులై యౌగప
ద్యకృత వ్యాప్తి వెలుంగ నొప్పెసఁగు మార్తాండున్ విడంబించుచున్. 42

ప్రతిపదార్థం: ఒకమాత్రన్= రెప్పపాటుకాలంలో; వితత= ఎక్కువయిన; ప్రసార= వ్యాప్తిగల; నిబిడ= దట్టమైన; అతి+ఉగ్ర= మిక్కిలి భీకరాలైన; అస్త్ర సంతానముల్= అస్త్ర (మంత్ర సహిత బాణ) సముదాయాలు; సకల+అనీకములందున్= అన్నిసేనల పైనను; పర్వన్= వ్యాపించగా; నరు= అర్జునుడి యొక్క; భాస్వత్+మూర్తి= ప్రకాశించే శరీరం; దీప్తికలాపంబులు= కిరణ సముదాయాలు; లోకము+అంతటన్= లోకమంతా; విస్తీర్ణంబులు+ఐ= వ్యాపించినవై; యౌగపద్యకృత= ఒక్కసారిగా చేయబడిన; వ్యాప్తిన్= వ్యాపించటంచేత; వెలుంగన్= ప్రకాశించగా; ఒప్పు+ఎసఁగు= ఎక్కువగా అందగించే; మార్తాండున్= సూర్యుడిని; విడంబించుచున్= అనుకరిస్తూ; శోభిల్లెన్= ప్రకాశించాడు.

తాత్పర్యం: ఒక్కసారిగా అన్ని సైన్యాలపైనా దట్టమైన భయంకరమైన అస్త్రసముదాయాలను ప్రయోగిస్తూ తేజోమూర్తిగా కనబడుతున్న అర్జునుడు ఒక్కసారిగా కిరణాలన్నింటినీ లోకాలలో వ్యాపింపజేసి వెలిగే సూర్యుడి వలె ప్రకాశిస్తున్నాడు.

విశేషం : అలం: ఉపమ. అర్జునుడు మధ్యాహ్నసూర్యుడివలె ప్రకాశించాడు. సూర్యుడు ఒక్కసారిగా తన కిరణాలను లోకంమీద నలుదిక్కులా ప్రసరింపచేసి ప్రకాశించగలడు. అర్జునుడు గాండీవంనుండి ఒక్కసారిగా అస్త్రసముదాయాన్ని సైన్యాలన్నింటిమీదా ప్రయోగించి పరాక్రమంతో ప్రకాశించగలడు. ఇద్దరూ భాస్వన్మూర్తులే. అందువలన ఉపమానం సహజ రమణీయం. (సంపా.)

క. నరు లొరులు దృశ్యములపైఁ। బరఁగింపఁగఁ జూడ్కు లెట్లు వడుఁ దప్పక య
ప్పరుసున నరుఁ డేయు నిశిత। శరములు లక్ష్యములు దప్పి చన వించుకయున్. 43

ప్రతిపదార్థం: ఒరులు= ఇతరులయిన; నరులు= మనుష్యులు; దృశ్యములపైన్= చూడదగిన వస్తువులపై; పరఁగింపఁగన్= ప్రసరింపజేయగా; చూడ్కులు= దృష్టులు; తప్పక= తప్పకుండా; ఎట్లు= ఏరీతిగా; పడున్= పడునో; ఆ+పరుసునన్= ఆ రీతిగా; నరుఁడు= అర్జునుడు; ఏయు= వేయునట్టి; నిశితశరములు= వాడి అయిన బాణాలు; ఇంచుకయున్= కొద్దిగాకూడా; లక్ష్యములు తప్పి= గురిని తప్పి; చనవు= పోవు.

తాత్పర్యం: చూడదగిన వస్తువులపై సాధారణ మానవులు తమ చూపులను ప్రక్కకు తిప్పకుండా ప్రసరింప జేసినప్పుడు ఎట్లాగైతే గురితప్పవో, అట్లాగే అర్జునుడి బాణాలు కొద్దిగా కూడా లక్ష్య భేదనంలో గురితప్పవు.

విశేషం : అలం: ఉపమ. చూపులు లక్ష్యాలను ఎట్లా గురిగా చూస్తాయో, అర్జునుడి బాణాలు లక్ష్యాలను అట్లా భేదిస్తాయి అని భావం. ఇది గాండీవి లక్ష్యశుద్ధిని తెలుపుతున్నది. అనేక లక్ష్యాలమీద ఒకేసారి బాణాలు ప్రయోగించే అర్జునుడు ఎప్పుడూ లక్ష్యాన్ని తప్పలేదని చెప్పటం కవి హృదయం. మూలంలో ఈ భావమే వ్యతిరేక వ్యంగ్యస్ఫూర్తితో చెప్పబడింది.

"పతంత్యరూపేషు యథా చక్షూంషి న కదాచన, నాలక్ష్యేషు శరాః పేతుస్తథా గాండీవధన్వినః!" (సం.4-55-26) అమూర్తాలైన లక్ష్యాలమీద మానవదృక్కులు ఎట్లా ఎప్పుడూ పడవో అట్లాగే అర్జునుడి బాణాలు లక్ష్యాలు కాని వాటిమీద పడవు అని మూలం. మూలంలో కంటె తిక్కన రచనలో స్పష్టత ఎక్కువ. (సంపా.)

క. గజ ఘోటక రథ సూత। ధ్వజకంకట యోధగాత్ర తతియం దెచటన్
విజయ ధనుర్ముక్త శర। వ్రజములు దవులంగఁ, బడ కవారణ నిగుడున్. 44

ప్రతిపదార్థం: గజ= ఏనుగులు; ఘోటక= గుర్రాలు; రథ= రథాలు; సూత= సారథులు; ధ్వజ= జెండాలు; కంకట= కవచాలు; యోధ= యుద్ధవీరుల; గాత్ర తతియందున్= అవయవాలందు; ఎచ్చటన్= ఎక్కడైనా; విజయ= అర్జునుడియొక్క; ధనుస్+ముక్త= వింటినుండి విడువబడిన; శరవ్రజములు= బాణ సముదాయాలు; తవులంగన్= తగులగా; పడక= పడిపోక; అవారణన్= అడ్డులేనివై; నిగుడున్= గుచ్చుకొని అలాగే వుంటాయి.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు వేసే బాణాలు ఏనుగులు, గుర్రాలు, రథాలు, సారథులు, జెండాలు, కవచాలు, యోధుల శరీరాలు మొదలైన వాటిపై ప్రయోగించినప్పుడు వాటిమీద తప్పనిసరిగా గుచ్చుకొని పడిపోక అలాగే ఉంటాయి.

చ. కవదొన లేల పూనునొకొ కవ్వడి నా వల; దుగ్రసంగరో
త్సవమున సవ్యపాణి నపసవ్యకరంబున మార్చి, మార్చి గాం
డివము ధరింపఁగా శర పటిష్ఠతయుం బొరిఁ జేయి మార్చి చూ
పు వెరవుతోన వీడ్వడక పొం దొడఁగూడెడు నెప్డు సూచినన్. 45

ప్రతిపదార్థం: కవ్వడి= అర్జునుడు; కవదొనలు= రెండమ్ములపొదులను; ఏల పూనునొకొ= ఎందుకు ధరిస్తాడో; నాన్, వలదు= అనవలదు; ఉగ్ర= భీకరమైన; సంగర= యుద్ధమందలి; ఉత్సవమునన్= వేడుకతో; సవ్యపాణిన్= ఎడమచేతిలోనికి; అపసవ్యకరంబునన్= కుడిచేతిలోకి; మార్చి మార్చి= పదే పదే మార్చుకొంటూ; గాండివము= విల్లును; ధరింపఁగాన్= ధరించటానికి; శర= బాణాలయొక్క; పటిష్ఠతన్= గట్టిగా ఉండటం; పొరిన్= మాటి మాటికి; చేయిమార్చి= చేతిని మార్చి; చూపు= దృష్టిని; వెరవుతోను+అ= సులువుతో; పొందు= కలయిక; ఎప్డు+చూచినన్= ఎప్పుడు చూచినా; వీడ్వడక= విడిపోక; ఒడఁగూడెడున్= కలిసి ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు రెండమ్ముల పొదులను ఎందుకు ధరిస్తాడంటే, భీకరమైన యుద్ధం అతడికి వేడుక. అందులో కుడి ఎడమచేతులు మార్చి మార్చి గాండీవాన్ని ధరించేటప్పుడు, అందుకు అనువుగా బాణాలను ప్రయోగిస్తూ ఉన్న ఆయన ఎడమకుడి చేతుల ప్రయోగనైపుణ్యంసైతం ఏ మాత్రం తగ్గనిదై, ఎప్పుడు చూచినా మిక్కిలి పొందిక గలదిగా గోచరిస్తూ ఉంటుంది.

విశేషం : అర్జునుడు నిర్విరామంగా గాండీవాన్ని చాలనం చేయగలగటానికి కారణం అతడు కవ్వడి కావటం. కవ+వడి= రెండు చేతుల వడి కలవాడు. సవ్యసాచి అని కూడా పిలుస్తారు. కుడి ఎడమ చేతులలో దేనితో బాణం వేసినా ఒకే వేగాన్ని, సామర్థ్యాన్ని ప్రదర్శించగలగటం అతడి ప్రత్యేకత. అటువంటి విలుకాడు భారతకాలంలో మరొకడు లేడు. చుట్టూ మూగిన రాజులనందరినీ క్షణాలలో బాణాలతో కొట్టగలుగుతున్నాడంటే అతడు కవ్వడి కావటమే కారణం. కవ్వడికి కవదొన లుండటం అవసరం. సవ్యాపసవ్యకరాలతో బాణాలు వేసేటప్పుడు భుజాల ఇరువైపులా అమ్ములపొదు లుండకపోతే బాణప్రయోగం సుకరం కాదు. అంతేకాదు, అవి అక్షయ తూణీరాలు. ఎన్ని బాణాలు వేసినా అందులో బాణాలు తరగవు. అందుకే, అన్ని దిక్కులా అసంఖ్యాకాలైన బాణాలను ఒక్కొక్కసారి గుప్పుతాడు. కారణం ఆ కవదొనలు ఎప్పుడూ నిండుగా ఉంటాయి కాబట్టి. (సంపా.)

క. సమ విషమ వినిమ్నోన్నత। సమీప దూర స్థలములు సదృశములుగఁ జి
త్తము క్రియ నవిహత గతులను। సమరమహిం గ్రీడిరథము సను నవితథమై. 46

ప్రతిపదార్థం: సమ= సమమైనవి; విషమ= సమముగాలేనివి; వినిమ్న= పల్లములైనవి; ఉన్నత= మెరకైనవి; సమీప= దగ్గరివి; దూర స్థలములు= దూరముగా ఉన్న ప్రదేశాలు; సదృశములుగన్= సమానంగా; చిత్తముక్రియన్= మనస్సువలె, మనస్సుకు నచ్చినవిధంగా; సమరమహిన్= యుద్ధభూమిలో; క్రీడిరథము= అర్జునుడి రథం; అవిహతగతులను= అడ్డులేని గమనాలలో; అవితథము+ఐ= వ్యర్థముకాక, కుంటుపడకుండా; చనున్= వెళ్ళును.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి రథం సమం, విషమం, పల్లం, మెరక, దగ్గర, దూరం అనే వ్యత్యాసం లేకుండా మనస్సువలె (అర్జునుడి మనస్సుకు అనుకూలంగా) యుద్ధరంగంలో ఏమీ అడ్డులేకుండా వివిధ గతులలో కుంటుపడకుండా సాగుతుంది.

విశేషం : అలం: ఉపమ, అతిశయోక్తి. ఇందులో 'చిత్తముక్రియన్' అనే పదానికి మనస్సువలె అనీ, మనోగతికి అనుకూలంగా అనీ అర్థాలు చెప్పవచ్చును. మనస్సును రథంతో పోల్చటం కవిసమయం. ఇక్కడ ఉపమాలంకారం ఉన్నది. మనస్సుకు ఎట్లా ఎత్తు పల్లాలు అడ్డం రావో రథానికి కూడా అట్లాగే రావు. మనోవేగం వంటి వేగమే రథానికి ఉన్నదని చెప్పటం కూడా విశేషమే. అందులో అతిశయోక్తి ఉన్నది. అయితే 'చిత్తముక్రియ చనున్' - అన్నప్పుడు సంకల్పానికి అనుగుణంగా పయనిస్తుందని కూడా అర్థం చెప్పవచ్చును. దివ్యరథాలకు అది సహజలక్షణం. వాటికి ఎత్తుపల్లాల తారతమ్యం కూడా ఉండదు. (సంపా.)

వ. వెండియు నతండు. 47

తాత్పర్యం: అంతేకాక, అర్జునుడు.

మ. బలమెల్లన్ వెఱ రెండుపాయలుగ శుంభద్వేగుఁడై చొచ్చి యా
వలగా నడ్డము వచ్చి నాలువుగ దుర్వారోద్ధతిం బోయి మూ
లల నానాశకలాకృతిం బొరయ లీలాయానదుర్దాంతుఁడై
వలయంబుల్ సని చించి చిక్కువఱుచున్ వైకల్య సంపాది యై. 48

ప్రతిపదార్థం: బలము+ఎల్లన్= సేన అంతా; వెఱన్= భయంతో; రెండు పాయలుగన్= రెండు భాగాలయ్యేటట్లు; శుంభత్+వేగుఁడు+ఐ= మెరయు వేగం కలవాడై; చొచ్చి= ప్రవేశించి; ఆవలగాన్= అవతల వైపునుండి; అడ్డమువచ్చి= అడ్డంగావచ్చి; నాలువుగన్= నాల్గు భాగాలుకాగా; దుర్వార= మరల్పరాని; ఉద్ధతిన్= ఆటోపంతో; పోయి= వెళ్ళి; మూలలన్= మూలలందు; నానా శకల+ఆకృతిన్= అనేక ముక్కల ఆకారాన్ని; పొరయన్= పొందగా; లీలాయాన= విలాసంగా వెళ్ళే నడకతో; దుర్దాంతుఁడు+ఐ= అణచ శక్యం కానివాడై; వలయంబుల్= గుండ్రంగా నడిచే గతులచేత; చని= వెళ్ళి; వైకల్యసంపాది+ఐ= వికలంగా చేసేవాడై; చించి= సైన్యాన్ని చీల్చి; చిక్కు+పఱుచున్= చిక్కుపెట్టాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు రథాన్ని అమితవేగంతో కౌరవసైన్య వ్యూహంలో చొచ్చుకొని పోయేటట్లు చేశాడు. ఆ సైన్యం రెండుగా చీలింది. ఆవలివైపు చేరి తిరిగి అడ్డంగా తిరిగి సాగి సైన్యవ్యూహాన్ని నాలుగు భాగాలుగా విడగొట్టాడు. మూలలలో ప్రవేశించి నాలుగు దిక్కుల రథాన్ని నడిపాడు. దానితో సైనికవ్యూహం ముక్కలు ముక్కలయింది. ఆ తరువాత రథాన్ని మండలాకారంగా గిరగిరా తిరిగించి శత్రు వ్యూహాలను చిక్కులకు గురిచేసి చెల్లాచెదరు చేశాడు.

విశేషం : "వజ్రం వజ్రేన భిద్యతే" - అని న్యాయం. వజ్రవ్యూహాలతో చుట్టుముట్టిన సేనలను వజ్రసంకల్పంతో చేసిన దాడితో అర్జునుడు చిన్నాభిన్నం చేశాడు. సాహసంతో నిలువునా, అడ్డంగా, మూలనుండి మూలలకు, వలయాకారంగా నిరాఘాటంగా తిరిగి వజ్రవ్యూహాన్ని చెల్లాచెదరు చేశాడు. అంతగా మూగిన రాజలోకం, అంతగా సన్నద్ధమైన గజాశ్వరథ సైన్యాలూ, అర్జునుడి రథధాటికి ఓర్చుకోలేక ప్రక్కకు ఒదిగి బాట లిచ్చి ఊరుకొన్నాయి. ఒక్కవీరుడు అడ్డులేకుండా విస్తృత సైన్యంలో విహరించటం విచిత్రంగా అందరూ చూస్తూ ఉండిపోయారు. అర్జునుడి వీరకృత్యానికి సైన్యం ఆశ్చర్యముద్రతో నిలిచిపోయినట్లయింది. (సంపా.)

వ. ఇవ్విధంబున నంబుధిలోన మహామత్స్యంబు విహరించు చందంబునఁ దదీయ రథంబు కౌరవసైన్యంబునందు సంచరించు నయ్యవసరంబున. 49

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; అంబుధిలోనన్= సముద్రంలో; మహామత్స్యంబు= పెద్దచేప (తిమింగలము); విహరించు చందంబునన్= తిరిగే రీతిగా; తదీయరథంబు= అర్జునుడి రథం; కౌరవసైన్యంబునందున్= కౌరవుల సేనలో; సంచరించు+ఆ+అవసరంబునన్= సంచరించే ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఒక పెద్దచేప సముద్రంలో విహరించే విధంగా అర్జునుడు తన రథంలో కౌరవసేనా మధ్యంలో సంచరిస్తూ ఉండగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం : అలం: ఉపమ. సముద్రం వంటి కౌరవసేనలో తిమింగలం వంటి అర్జునుడి రథం అడ్డూ ఆపూ లేకుండా స్వేచ్ఛగా విహరించింది అని భావం. మత్స్య విహారంలో అడ్డులేనితనం, అవలీలగా విహరించే స్వభావం, చిత్ర విచిత్ర గతుల విన్యాసం సహజంగా ఉంటాయి. విజయుడి రథం కూడా అటువంటి విలాసాలను ప్రదర్శించటం గమనార్హం. సందర్భోచిత సార్థకోపమాలంకారం. (సంపా.)

ఆ. రత్నకేతనములు రాజిత శేఖరం । బులును రుచిరఘంటికలును బార్థ
బాణ నిహతిఁ దునిసి పడుఁ గౌరవులచేటు । దెలుప డుల్లు నుల్కములను బోలె. 50

ప్రతిపదార్థం: రత్నకేతనములు= రత్నాలు పొదిగిన జెండాకొయ్యలు; రాజిత= ప్రకాశించే; శేఖరంబులును= శిరోభూషణాలూ; రుచిర= అందమైన; ఘంటికలును= చిరుగంటలూ; పార్థ= అర్జునునియొక్క; బాణనిహతిన్= బాణాల దెబ్బలచేత; కౌరవుల చేటు= కౌరవుల కీడును; తెలుపన్= తెలుపటానికై; డుల్లు= రాలునట్టి; ఉల్కములను+పోలెన్= ఉల్కలవలె; తునిసిపడున్= తెగిపడుతున్నాయి.

తాత్పర్యం: రత్నకేతనాలు, ప్రకాశించే రాజుల శిరోభూషణాలు, అందమైన చిరుగంటలు అర్జునుడి బాణాల దెబ్బలకు - కౌరవులకు కీడును సూచించే ఉల్కాపాతాలవలె రాలిపడుతూ ఉన్నాయి.

విశేషం : అలం: ఉపమ. ఉల్కాపాతం అశుభ సూచనం. రత్నకేతనాలు పడటం రాజ్య పతనానికీ, శిరోభూషణాలు డొల్లటం రాజ పతనానికీ, చిరుగంటలు తెగిపడటం అశుభానికీ సూచనలు. వీటన్నింటిని ఉల్కాపాతాలుగా పోల్చటం వస్తు ధ్వని. (సంపా.)

క. నరు భల్లంబుల నగ్రిమ । చరణంబులుఁ ద్రెస్సి మ్రొగ్గు జవనాశ్వంబుల్
కరుణమెయి రాహుతులకున్ । శరణం బగు మనుచు మ్రొక్కు చందం బొందెన్. 51

ప్రతిపదార్థం: నరు భల్లంబులన్= అర్జునుడి బల్లెములతో; అగ్రిమ చరణంబులున్= ముందుకాళ్ళు; త్రెస్సి= తెగి; మ్రొగ్గ= ముందుకు ఒరిగే; జవన+అశ్వంబుల్= మేలుజాతి గుర్రాలు; కరుణమెయిన్= దయతో; రాహుతులకున్= తమ రౌతులకు; శరణంబు+అగుము= రక్షకుడవు కమ్ము; అనుచున్= అంటూ; మ్రొక్కు చందంబు= (అర్జునుడికి) మ్రొక్కెడి రీతిని; పొందెన్= పొందాయి.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి బల్లెముల తాకిడికి ముంగాళ్ళు తెగిపోగా జాతిగుర్రాలు ముందుకు మొగ్గాయి. అది ఎట్లా ఉన్నదంటే - 'ఓ అర్జునా! మా రౌతులకు దయతో శరణునిచ్చి కాపాడు' మని మ్రొక్కుతున్నవో అన్నట్లుగా ఉన్నది.

విశేషం : అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

క. దంతి ఘటాసంతానము । కుంతీసుతు నారసములఁ గూలినతఱి న
త్యంతనిబిడాభ్రముల దివి । యెంతయు సొంపారు భంగి నిల సెలువొందెన్. 52

ప్రతిపదార్థం: దంతి= ఏనుగుల; ఘటాసంతానము= గుంపుల సముదాయం; కుంతీసుతు= అర్జునుడి యొక్క; నారసములన్= బాణాలతో; కూలిన తఱిన్= నేలపై పడిపోయినప్పుడు; దివి= ఆకాశం; అత్యంత నిబిడ= మిక్కిలి దట్టమైన; అభ్రములన్= మేఘాలతో; ఎంతయున్= మిక్కిలి; సొంపారు భంగిన్= అందగించునట్లు; ఇల= భూమి; చెలువు+ఒందెన్= ప్రకాశించింది.

తాత్పర్యం: ఏనుగుల గుంపుల సముదాయాలు అర్జునుడి వాడి బాణాలవలన నేలగూలినప్పుడు ఆ నేల దట్టమైన మబ్బులతో నిండి ఉన్న ఆకాశం వలె ఒప్పారింది.

విశేషం : అలం: ఉపమ. తిక్కన భయానక బీభత్స దృశ్యాలను రమణీయంగా ఆస్వాదయోగ్యం చేయటానికి సముచిత సుందరాలంకారాలను ఎన్నుకొంటాడు. అతడి ఆ కవితా శిల్పానికి ఈ అలంకారం ఒక ఉదాహరణం. (సంపా.)

క. పలుపులుఁ గాండ్లుం బగ్గం । బులుఁ దన యస్త్రంబు లడరి పొడిచేసిన వి
చ్చలవిడిఁ బాఱెడు రథ్యం । బుల నేయఁడు దివిజరాజపుత్త్రుఁడు కృపతోన్. 53

ప్రతిపదార్థం: తన, అస్త్రంబులు= అర్జునుడి బాణాలు; పలుపులున్= తాళ్ళనూ; కాండ్లున్= కాడులను (కాడెలనూ); పగ్గంబులున్= గుర్రాల కళ్ళాలకు కట్టే తాళ్ళనూ; అడరి= విజృంభించి; పొడి+చేసినన్= నుగ్గుచేయగా; విచ్చలవిడిన్= ఇష్టంవచ్చినట్లు; పాఱెడు= పరుగెత్తే; రథ్యంబులన్= గుర్రాలను; దివిజరాజపుత్త్రుఁడు= అర్జునుడు; కృపతోన్= దయతో; ఏయఁడు= కొట్టడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు తన బాణాలతో తాళ్ళు, కాడులు, పగ్గాలను నుగ్గుచేయగా రథాలను విడిచి పరుగెత్తే గుర్రాలను కొట్టకుండా దయతో విడిచిపెట్టివేశాడు.

విశేషం : వెన్నిచ్చి పరుగెత్తే వీరులనుగాని, జంతువులనుగాని యుద్ధంలో చంపకూడదు. ఆ విధిని అర్జునుడు పాటించి ఉదాత్తుడని పించుకొన్నాడు. (సంపా.)

ఆ. అర్జు నాస్త్ర ఖండితాతపత్ర ధ్వజ । చామరములు గాలిఁ జదలఁ దూలఁ
జిహ్నముల విభూతిఁ జెందంగఁ గడు నొప్పె । నప్పు డాడుచున్న యట్టు లచట. 54

ప్రతిపదార్థం: అర్జున= అర్జునుడి యొక్క; అస్త్ర= అస్త్రములచేత; ఖండిత= తెగగొట్టబడిన; ఆతపత్ర= గొడుగులు; ధ్వజ= జెండాలు; చామరములు= వింజామరములును; గాలిన్= గాలిచేత; చదలన్= ఆకాశంలో; తూలన్= కదలగా; చిహ్నముల= రాజ చిహ్నాల; విభూతిన్= సంపదను; చెందంగన్= పొందగా; ఆడుచున్న యట్టులన్= ఆడుతున్నట్లు; అప్పుడు; అచటన్= ఆ ప్రదేశంలో; కడున్= మిక్కిలి; ఒప్పెన్= ప్రకాశించాయి.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి అస్త్రాలతో ఖండించబడ్డ గొడుగులు, జెండాలు, చామరాలు గాలిలో కదులుతూ రాజచిహ్నాల సంపద గాలిలో ఆడుతున్నట్లుగా చూచేవారికి కనిపిస్తూ ప్రకాశిస్తున్నాయి.

క. ఒకమఱి కిరీటి కట్టెది । రికి నతిముఱిఁ బోయి రేని రెండవమా ఱి
య్యకొనుట కోర్వఁగ లేరై । రొకళ్ళుఁ గురురాజ సేన యోధులలోనన్. 55

ప్రతిపదార్థం: కిరీటి= అర్జునుడి; కడు+ఎదిరికిన్= ఎదుటికి; ఒకమఱి= ఒకసారి; అతిముఱిన్= తొందరపాటుతో; పోయిరి+ఏనిన్= వెళ్ళినప్పటికీ; రెండవమాఱు= రెండవసారి; ఇయ్యకొనుటకున్= ఒప్పుకొనటానికి; కురురాజుసేన= దుర్యోధనుని సేనలోని; యోధులలోనన్= వీరులలో; ఒకళ్ళున్= ఒక్కరైనా; ఓర్వఁగ లేరు+ఐరి= తట్టుకొనలేకపోతున్నారు.

తాత్పర్యం: కౌరవసేనలోని వీరులు ఎవ్వరైనా ఒక్కసారి అర్జునుడి మీదికి తొందరపడి యుద్ధానికి వెళ్ళారా, అంతే. ఇక రెండవసారి వెళ్ళటానికి ఎవ్వరూ సాహసించటం లేదు.

విశేషం : కురువీరులకు అర్జునుడు సింహస్వప్నమయ్యాడు. ఇందులో అర్జునుడి పరాక్రమం వస్తుధ్వని. (సంపా.)

సీ. మండితధ్వజదండమండలంబులఁ గిట్టి । విటతాటనంబుగా విఱిచి విఱిచి,
చటులఖురోద్భటాశ్వ శ్రేణిఁ బొదివి ర । యంబునఁ దునిమి తూఁటాడి యాడి,
రాజిత బహువిధ రథ సమూహముఁ జొచ్చి । గలిబిలి యగునట్లు గలఁచి కలఁచి,
మదభర భీషణ మాతంగముల ముట్టి । చిందఱ వందఱ చేసి చేసి,

ఆ. పటు పదాతి చయముపై రౌద్రరస మహో । గ్రముగ నడరి నేలఁ జమరి చమరి
సవ్యసాచి బాణ సంఘంబు మత్తశుం । డాల ఘోరలీలఁ గేలి సలిపె. 56

ప్రతిపదార్థం: సవ్యసాచి బాణ సంఘంబు= అర్జునుడి బాణ సమూహం; మత్తశుండాల= మదించిన ఏనుగు యొక్క; ఘోరలీలన్= భయంకరమైన విలాసంతో; మండిత= అలంకరించిన; ధ్వజ= జెండాలయొక్క; దండమండలంబులన్= కర్రల సమూహాలను; విటతాటనంబుగాన్= తారుమారయ్యేటట్లుగా; విఱిచి, విఱిచి= బాగా విరిచివేసి; చటుల= చంచలమైన; ఖుర= గిట్టలతో; ఉద్భట= గొప్పవైన; అశ్వశ్రేణిన్= గుర్రాల వరుసలను; పొదివి= పట్టి; రయంబునన్= వేగంగా; తునిమి= నరికి; తూఁటాడి+ఆడి= ముక్కలుముక్కలుగా చేసి; రాజిత= ప్రకాశించే; బహువిధ= అనేక రకాలైన; రథ సమూహమున్= రథాల సమూహాన్ని; చొచ్చి= ప్రవేశించి; గలిబిలి+అగునట్లు= గజిబిజిగా; కలఁచికలఁచి= చిందరవందర చేసి; మద= మదంతో; భర= నిండిన; భీషణ= భీకరమైన; మాతంగములన్= ఏనుగులను; ముట్టి= చుట్టుముట్టి; చిందఱవందఱ= అస్తవ్యస్తం; చేసి చేసి; పటు= సమర్థమైన; పదాతి= కాల్బలముయొక్క; చయముపైన్= సముదాయంపై; రౌద్రరస= రౌద్రరసంచేత; మహా+ఉగ్రముగన్= ఎక్కువ భయంకరంగా; అడరి= అతిశయించి; నేలన్= భూమిపై; చమరి చమరి= రాచి రాచి; బాణ సంఘంబు= బాణాల సమూహం; కేలి= ఆట (యుద్ధక్రీడ); సలిపెన్= చేసింది.

తాత్పర్యం: జెండా కర్రలను తారుమారుగా చేసి విరుగగొట్టి, గొప్పవైన గుర్రాలను ముక్కలు ముక్కలుగా చేసి, రథాలను చిందరవందరగా చేసి, మదంతో నిండిన ఏనుగులను చుట్టుముట్టి అస్తవ్యస్తం చేసి, మహోగ్రమైన పదాతి దళాన్ని నేల రాచి, మదించిన ఏనుగు భయంకరంగా విహరించినట్లు అర్జునుడి బాణసముదాయం విలాసంగా ఆట ఆడుకొన్నట్లుగా యుద్ధ క్రీడ చేసింది.

విశేషం : అలం: ఉపమ. అర్జునుడు కురువీరసేనల నడుమ మదించిన ఏనుగు ఏ విధంగా దారుణంగా విధ్వంసకరంగా భయంకరంగా విహరిస్తుందో అట్లా విహరించి యుద్ధక్రీడ చేశాడు. శుండాలం అంటే తొండంతో నీటిని గ్రహించేది అని అర్థం. మదించిన ఏనుగు తన తొండాన్ని ఉపయోగించి ఎట్లా ధ్వంసకాండను నిర్వహిస్తుందో అట్లా అర్జునుడు గాండీవ వినిర్ముక్త బాణ సంఘాన్ని ఉపయోగించి కురువీరుల చతురంగ బలాలను నుగ్గు చేశాడు. ఇది చక్కని సామ్యం. ఇందులో అయిదు రకాలైన క్రియలు చెప్పబడ్డాయి. విరవటం, తూటాడటం, కలచటం, చిందరవందర చేయటం, చమరటం. ఈ క్రియలు ఏనుగు చేసే ధ్వంసక్రీడలు. అర్జునుడు చేసిన యుద్ధక్రీడలు. మదించిన శుండాలం తొండంతో ధ్వజ దండాలను విరుస్తుంది. అట్లాగే అర్జునుడు కేతనాలను విరుగగొట్టాడు. శుండాలం గుర్రాలను చుట్టుముట్టి తొండంతో ఎట్లా దానిని కలచివేస్తుందో అట్లాగే అర్జునుడు రథసైన్యం మధ్యలో ప్రవేశించి వలయాకారంగా తిరిగి వాటిని కలచి వేశాడు. మత్త శుండాలం మదించిన మాతంగాలను చుట్టుముట్టి తొండంతో కొట్టి చిందరవందర చేసినట్లుగానే అర్జునుడు కూడా బాణాలతో కొట్టి మదేభాలను కలతపరిచాడు. మతంగ మహర్షివలన పుట్టింది మాతంగం. ఆ శబ్దం ఉత్తమ వంశజులైన వీరులను, మేలిజాతి ఏనుగులను స్ఫురింపచేయటం విశేషం. శుండాలం రుద్ర సంబంధమైన రసావేశంతో (అంటే రుద్రుడివలె సంహారం చేసే భావావేశంతో) మహా భయంకరమైన తొండంతో మనుషులను పట్టి నేలకు కొట్టి రాచి చంపినట్లు అర్జునుడు మహా కోపావేశంతో గాండీవ పాండిత్యం ప్రదర్శించి పదాతులను బాణాలతో కొట్టి నేలపై పడి చనిపోయేటట్లు రాచిరంపాన పెట్టాడు. మదించిన శుండాలం ఎంత ఘోరమైన పద్ధతిలో విలయం చేస్తుందో అట్లాగే అర్జునుడు రౌద్రరస మహోగ్ర ప్రవృత్తితో శత్రుసేనలను చెండాడుతూ యుద్ధకేళిని అవలీలగా, విలాసంగా చేశాడని భావం. సవ్యసాచి శుండాలం వంటివాడనీ, అతడి బాణసంఘం తొండంవంటిదనీ ఇక్కడ గ్రహించాలి. ఏనుగు తిరిగిన తోట ఎట్లా ధ్వంసమౌతుందో అక్కడి సైన్య వ్యూహం అట్లా ధ్వంసమైన ఒక దృశ్యాన్ని భావుక మనోవీథిలో తిక్కన దర్శనీయంగా ప్రదర్శించాడు. (సంపా.)

ఉ. శిక్షిత చిత్రసంగర విశేషములం బ్రతిహేతి ఖండనా
దక్షత పెంపుసొంపునను దైవబలంబున నత్తఱిన్ సహ
స్రాక్షతనూజు సారథి రథాశ్వచయ ధ్వజముల్ పరాస్త్ర శ
స్త్రక్షతి లేక యొప్పెఁ గురుసైన్యము వెక్కస మంది బెగ్గిలన్. 57

ప్రతిపదార్థం: శిక్షిత= నేర్పబడిన; చిత్ర= రకరకాలైన; సంగర= యుద్ధంలోని; విశేషములన్= విశేషక్రియలచేత; ప్రతిహేతి= శత్రువుల ఖడ్గాలయొక్క; ఖండనా= ఖండించటంలోని; దక్షత= సామర్థ్యంయొక్క; పెంపు సొంపునను= అభివృద్ధి వైభవంచేతను; దైవబలంబునన్= దైవబలంచేతను; ఆ+తఱిన్= అప్పుడు; సహస్ర+అక్షతనూజు= ఇంద్రుడి కొడుకైన అర్జునుడి యొక్క; సారథి= సారథియు; రథ= రథమున్నూ; అశ్వచయ= అశ్వముల సముదాయమున్నూ; ధ్వజముల్= జెండాలున్నూ; పర= శత్రువులయొక్క; అస్త్ర= మంత్రసహితమైన బాణాలయొక్క; శస్త్ర= బాణాలయొక్క; క్షతి= దెబ్బ; లేక= లేకుండా; కురుసైన్యము= కౌరవసేన; వెక్కసము+అంది= సహించలేక; బెగ్గిలన్= భయపడగా; ఒప్పెన్= ప్రకాశించాయి.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు క్రమబద్ధంగా నేర్చిన విచిత్ర యుద్ధ శిక్షణ విశేషాలతో, శత్రువుల బాణాలను ఖండించే నేర్పుతో యుద్ధం చేస్తున్నాడు. ముఖ్యంగా దైవబలం ఉన్నందువలన శత్రువులు ప్రయోగించే అస్త్రాలవలన, శస్త్రాలవలన అతడి సారథికి, రథానికి, గుర్రానికి, జెండాలకు ఏరకమైన దెబ్బ తగలకుండా ఉండటం చూచి కౌరవసేనలోని వారు సహించలేక అసూయపడ్డారు, బాధపడ్డారు.

విశేషం : అలం: కావ్యలింగం. ఈ పద్యం వెనుకటి (56వ) పద్యానికి ప్రతిరూప (Contrast) శిల్పం. అందులో శత్రువీరుల విరిగిన రథాల వర్ణనం. ఇందులో చెక్కుచెదరని అర్జునుడి రథ వర్ణనం - భావుకుల మనస్సులలో వస్తుధ్వని నాశ్రయించి ఏకైక వీరుడైన అర్జునుడి పరాక్రమం ధ్వన్యమానం కావటం విశేషం. శత్రువులు చుట్టూ మూగి అస్త్రాలనూ, శస్త్రాలనూ ప్రయోగించి అర్జునుడిని విరథుడిని చేయటానికి వేయి విధాల యత్నించారట! కాని, అతడి రథం క్షేమంగా ఉండి, వారి రథాలే కూలిపోయాయి. వారు దానికి సహించలేకపోయారు. అసూయపడ్డారు. బాధకూడా పడ్డారు. శత్రువుల కా అవస్థలను కల్పించటమే విజయుడి వీరలక్షణం. అర్జునుడు తన రథాశ్వ ధ్వజసారథులను రక్షించుకొనటానికి కవి రెండు హేతువులను చెప్పాడు. 1. దక్షత 2. దైవబలం. దక్షత శిక్షణవలన పెంపొందుతుంది. శత్రువులు ప్రయోగించే ఆయుధాలను నేర్పుతో ధ్వంసం చేసినప్పుడు సొంపు మీరుతుంది. అర్జునుడి దక్షత సొంపుపెంపులను ప్రదర్శించింది. అది పురుష యత్నంయొక్క సామర్థ్యాన్ని తెలిపింది. పురుషయత్నం దైవానుకూల్యం వలన కాని సిద్ధించదు. అర్జునుడి రథం దేవ నిర్మితం, దైవరక్షితం. కపిధ్వజం మహిమాన్వితం. అందువలన మానవులకు దుర్భేద్యం. ఇవి అర్జునుడి రథం భగ్నం కాకుండా ఉండటానికి అమరిన హేతువులు. **"సమర్థనీయస్యార్థస్య కావ్యలింగం సమర్థనం"** అనే లక్షణం ప్రకారం విజయుని రథక్షేమాన్ని సమర్థిస్తున్న ఈ పద్యంలో కావ్యలింగాలంకారం శోభిస్తున్నది. (సంపా.)

క. తేజోధనుఁ డగు నరుఁడు । ద్భ్రాజితగతి నడుమ మెఱసి బడబాగ్ని దళం
బై జలనిధిఁ ద్రెక్కొనియెడు । నోజం గురుబలము పేర్మి యుడిపెం దోడ్తోన్. 58

ప్రతిపదార్థం: తేజస్(ః)+ధనుఁడు+అగు= తేజస్సే ధనంగా కలవాడైన; నరుఁడు= అర్జునుడు; ఉద్భ్రాజిత= ప్రకాశించే; గతిన్= రీతిగా; నడుమన్= కౌరవసేన మధ్య; మెరసి= ప్రకాశించి; బడబా+అగ్ని= సముద్రంలో ఆడుగుర్రం ముఖాకారంలో ఆరకుండా మండే అగ్ని; దళంబు+ఐ= మిక్కుటమై; జలనిధిన్= సముద్రాన్ని; త్రెక్కొనియెడు+ఓజన్= త్రాగేవిధంగా; తోడ్తోన్= వెన్వెంటనే; కురుబలము= కౌరవసైన్యముయొక్క; పేర్మి= అతిశయాన్ని; ఉడిపెన్= పోగొట్టాడు.

తాత్పర్యం: తేజస్వి అయిన అర్జునుడు కౌరవసేన మధ్య ప్రకాశిస్తూ ఉంటూ, సముద్రంలో ఉండే బడబాగ్ని సముద్రజలాన్ని త్రాగేసినట్లుగా కౌరవసేన పెంపును తగ్గిస్తూ, వారి ఉత్సాహాన్ని, అతిశయాన్ని మాన్పేశాడు.

విశేషం : అలం: ఉపమ. శత్రుసేనల మధ్య చేరి అర్జునుడు వాటి బలుపును క్రమంగా తగ్గిస్తున్నాడు. ఈ అంశాన్ని తిక్కన అలంకార సుందరంగా చెప్పాడు. సముద్ర జలం పొంగి ప్రళయం రాకుండా దాని గర్భంలో ఆడు గుర్రపు ముఖాకృతిలో బడబాగ్ని నిరంతరం ప్రజ్వలిస్తూ సముద్రజలాలను త్రాగుతూ ఉంటుందని పురాణగాథ. అర్జునుడు కౌరవసేన అనే సముద్రం పెచ్చు పెరగకుండా చతుర్విధ సైన్యాలను మట్టుపెట్టుతున్నాడని ఉపమాన స్వారస్యం. బడబాగ్నివలె అర్జునుడు తేజస్వి కావటం (తేజోధనుడు), పైకి బాగా ప్రకాశంగా వెలుగుతూ కనబడటం (ఉద్భ్రాజిత గతి), నడుమ ఉండటం - అనే సామ్యగుణాలు కలిగిఉన్నాడు. లోకంలో అగ్ని చతుష్టయం ప్రసిద్ధం. అవి బడబాగ్ని, జఠరాగ్ని, గృహాగ్ని, వైద్యుతాగ్ని లేదా దావాగ్ని. (సంపా.)

తే. కాలపక్వంబులైన లోకముల జముఁడు । బారిసమరెడు చాడ్పున మారిమసఁగి
యుగ్రరూపుఁడై శౌర్యసమగ్ర బాహు । సంపదుద్దాముఁడగు క్రీడి చంపె రిపుల. 59

ప్రతిపదార్థం: కాల= కాలంచేత; పక్వంబులు+ఐన= మరణానికి సిద్ధమైన; లోకములన్= జనులను; జముఁడు= యముడు; బారిసమరెడు చాడ్పునన్= చంపేటట్లుగా; శౌర్య= బలముతో; సమగ్ర= పూర్ణమైన; బాహు సంపద్= భుజబల సంపదతో; ఉద్దాముఁడు= అతిశయించినవాడైన; క్రీడి= అర్జునుడు; మారిమసఁగి= మిక్కిలి చెలరేగి; ఉగ్రరూపుఁడు+ఐ= భయంకరమైన రూపం కలవాడై; రిపులన్= శత్రువులను; చంపెన్= చంపాడు.

తాత్పర్యం: చనిపోయే కాలం దాపురించిన (కాలం పండిన, కాలం తీరిన) జనులను యముడు నిర్దయగా చంపునట్లుగా, పరాక్రమంతో నిండిన బాహుసంపదతో అతిశయించిన అర్జునుడు బాగా చెలరేగి భయంకరుడై శత్రురాజులను చంపాడు.

విశేషం : అలం: ఉపమ. అర్జునుడిని యముడితోనూ, సైనికులను కాలం తీరిన జీవులతోనూ పోల్చటం అర్థవంతంగా ఉన్నది. జీవులను యముడు ఎక్కడ ఉండి ఎప్పుడు ఎట్లా చంపుతాడో తెలియనట్లుగానే, అర్జునుడి చేతిలో సైనికులు ఎప్పుడు ఎట్లా చనిపోతున్నారో తెలిసికొనటం దుర్లభంగా ఉన్నదని అలంకార ధ్వని. అర్జునుడి శరవేగ పాండిత్యం గమ్యమానం. (సంపా.)

వ. అట్టియెడ మున్ను తురంగమఖురాదులం దూలిన కెంధూళియుం, బైపయి నెగయఁ బరబలంబు నెత్తుట జొత్తిల్లుచు నుచ్చి చను వివ్వచ్చు నిశితశర పరంపరలు సైనిక శరీరంబులపై సుడిసి తడిసి రుధిర శీకర నికర వికీర్ణ రవికిరణ పరిణతం బగు సమీరణంబును, ధారాళ కరాళ రక్తపరిషిక్త విశ్వంభరా భాగంబునుం గలయం గెంపు సంపాదించి యకాలసంధ్య నావహించినం దదుచిత వ్యాపార పారంగతంబులై పొడసూపిన యుడుగణంబులుంబోలెఁ బొలుచు ధనంజయసాయక దళిత కుంజర కుంభ వికీర్ణ మౌక్తిక విసరంబుల వలనను, సముదీర్ణ మద వేగ దుర్నివార వారణ విదారణంబు లగు నర్జునాస్త్ర పాతంబుల బెదరి తేం ట్లెగయుట పొగలెగయుటయుం, బ్రతిభట బాణఘట్టనంబునం బాండవమధ్యము కాండ ప్రకాండంబుల నిబిడ జ్వాలలు నిగుడుట మంటయునుగా, మూర్తం బగు తదీయ క్రోధ దవానలంబు చటచ్చటాశబ్దంబుల చాడ్పునం జెలంగుచున్న యుధిష్ఠిరానుజు నతినిష్ఠుర భల్లభజ్యమాన బలవదరాతి ఖరాస్థి నిస్వనంబుల వలనను, దొట్టి తొట్టి యెడనెడ మడువులు గట్టు శోణితంబు నీళ్ళునందుఁబడి తేలాడు వెలిగొడుగులు పుండరీకంబులును, వింజామరలు మరాళ పుంజంబునునై కొలంకుల చందంబు నొంద వాని కెఱఁగెడు కొదమతుమ్మెదల పదుపుల పగిదిఁ దొరఁగు నాఖండలతనయ ఖండిత పరవీరకాలాయస నారాచ శకలంబులవలనను, గిరీటి శర పాటవ పరిస్ఫోటిత రిపు కపాల గళిత మస్తిష్క పలల పంకంబునను, నలుదెసల నంతంతఁ గదియం జాఁగి పడియున్న కృత్తకరచరణంబులను, వెదపదనికి రొంపిఁ గలంచి వరుజులు పదిలంబుగా నమర్చిన కేదారంబు తెఱంగు దోఁచుటకు నీడై చతురహలికుండు సల్లు పరువంపు మొలకల చెలువునఁ బెల్లు డుల్లు ఫల్గునాశుగ సంతాడన వికీర్ణ శత్రుశేఖర వజ్రవ్రజంబుల వలనను, సంగ్రామం బభిరామం బయ్యును ఘోరప్రకారం బయ్యె; నమ్మహాభయంకర సంకుల సమరంబున. 60

ప్రతిపదార్థం: అట్టియెడన్= అప్పుడు; మున్ను= ముందుగా; తురంగమ= గుర్రాల; ఖురాదులన్= డెక్కలు మున్నగు వాటిచేత; తూలిన= ఎగిరిన; కెంపు+ధూళియున్= ఎర్రని పరాగం; పైపయిన్= పైపైకి; ఎగయన్= ఎగురగా; పరబలంబు= శత్రువులయొక్క సేన; నెత్తుటన్= నెత్తురులో; జొత్తిల్లుచున్= తడిసి ఎర్రపడుతూ; ఉచ్చి= శరీరములో దూరి; చను= వెళ్లెడి; వివ్వచ్చు= అర్జునుడియొక్క;

నిశిత= వాడియైన; శర= బాణాలయొక్క; పరంపరలును= వరుసలున్నూ; సైనిక= భటులయొక్క; శరీరంబులపైన్= శరీరాలమీద; సుడిసి= చుట్టుకొని; తడిసి; రుధిర= రక్త; శీకర= బిందువులయొక్క; నికర= సముదాయంతోనూ; రవికిరణ= సూర్యకిరణాలతోనూ; పరిణతంబు+అగు= పక్వమైన; సమీరణంబును= గాలియున్నూ; ధారాళ= హెచ్చైన; కరాళ= భీకరమైన; రక్త= రక్తంతో; పరిషిక్త= తడుపబడిన; విశ్వంభరా భాగంబునున్= భూమిభాగమున్నూ; కలయన్= అంతటను; కెంపు= ఎఱ్ఱనిరంగు; సంపాదించి= కలిగి; అకాల= కానికాలాన; సంధ్యన్= సంధ్యా సమయాన్ని; ఆవహించినన్= కల్గజేయగా; తద్+ఉచిత= దానికి తగిన; వ్యాపార= పనిలో; పారంగతంబులు+ఐ= ఎగిరినవై; పొడచూపిన= కన్పట్టిన; ఉడుగణంబులున్+పోలెన్= నక్షత్ర సముదాయాల వలె; పొలుచు= ప్రకాశించెడి; ధనంజయ= అర్జునుడియొక్క; సాయక= బాణాలచేత; దళిత= చీల్చబడిన; కుంజరకుంభ= ఏనుగుల కుంభస్థలాల నుండి; వికీర్ణ= వెదచల్లబడిన; మౌక్తిక= ముత్యాలయొక్క; విసరంబువలనను= సముదాయము వల్లను; సముదీర్ణ= అతిశయించు; మదవేగ= మదముయొక్క వేగంచేత; దుర్నివార= నివారించరాని; వారణ= ఏనుగులను; విదారణంబులగు= బ్రద్దలుచేసే; అర్జున+అస్త్ర= అర్జునుడి అస్త్రాలయొక్క; పాతంబులన్= పడటానికి; బెదరి= భయపడి; తేంట్లు= తుమ్మెదలు; ఎగయుట= ఎగురుట; పొగలు; ఎగయుటయున్= ఎగురుటయున్నూ; ప్రతిభట= శత్రు భటులయొక్క; బాణ ఘట్టనంబునన్= బాణాలు ఒరసికొనటంచేత; పాండవమధ్యము= అర్జునుడియొక్క; కాండ= బాణాల; ప్రకాండంబుల= సముదాయాల; నిబిడజ్వాలలు= దట్టమైన మంటలు; నిగుడుట= ఎగయుట; మంటయును+కాన్= జ్వాలగాను; మూర్తంబు+అగు= మూర్తీభవించిన; తదీయ= అర్జునుడి సంబంధమైన; క్రోధ= కోపమనెడి; దవానలంబు= దావాగ్ని యొక్క; చటచ్చటా శబ్దంబుల చాడ్పునన్= చిటచిటమనే చప్పుడుల వలె; చెలంగుచున్+ఉన్న= వ్యాపిస్తున్న; యుధిష్ఠిర+అనుజ= ధర్మజుడి తమ్ముడైన అర్జునుడి యొక్క; అతి నిష్ఠుర= మిక్కిలి కఠినమైన; భల్ల= బల్లెములచేత; భజ్యమాన= పగులగొట్టబడుతున్న; బలవత్= బలవంతులైన; అరాతి= శత్రువులయొక్క; ఖర+అస్థి= గట్టివైన ఎముకల; నిస్వనంబుల వలనను= ధ్వనుల వలనను; తొట్టి తొట్టి= ప్రవహించి; ఎడన్+ఎడన్= అక్కడక్కడ; మడువులుకట్టు= చెరువులుగా తయారైన; శోణితంబు= రక్తము; నీళ్ళున్= నీళ్ళును; అందున్+పడి, తేలాడు= అందుపడి తేలియాడుతున్న; వెలిగొడుగులు= తెల్లని గొడుగులు; పుండరీకంబులును= తెల్లతామర పువ్వులును; వింజామరలు= చామరాలు; మరాళ పుంజంబున్= హంసల గుంపులును; అయి= మారి; కొలఁకుల చందంబునన్= సరస్సుల పోలికను; ఒందన్= పొందగా; వానికిన్= వాటిలోనికి; ఎఱఁగెడు= దిగునట్టి; కొదమ తుమ్మెదల= పడుచు తుమ్మెదలయొక్క; పదుపులపగిదిన్= సముదాయాలవలె; తొరఁగు= పడునట్టి; ఆఖండల తనయ= ఇంద్ర సుతుడైన అర్జునుడిచేత; ఖండిత= తెగగొట్టబడిన; పరవీర= శత్రువీరులయొక్క; కాల+అయస= నల్లని ఇనుపవైన; నారాచశకలంబుల వలనను= బాణాల ముక్కల వలన; కిరీటి= అర్జునుడియొక్క; శర= బాణాల; పాటవ= బలంచేత; పరిస్ఫోటిత= పగులగొట్టబడిన; రిపు= శత్రువుల; కపాల= తలపుర్రెలనుండి; గళిత= జారిన; మస్తిష్క= మెదడు; పలల= మాంసమనెడు; పంకంబునను= బురదవలనను; నలుదెసలన్= నాలుగు మూలలందును; అంతంతన్= మరింత; కదియన్= సమీపించగా; చాఁగిపడి+ఉన్న= సాగిలపడిఉన్న; కృత్త= నరుకబడిన; కరచరణంబులను= చేతులు, కాళ్ళచేతను; వెదపదనికిన్= ఎదకు పదనైన సమయానికి; రొంపి= బురద; కలంచి= కలియగొట్టి; వరుజులు= మడికి ఆయా చోట్ల ఏర్పరచిన చిన్న కట్టలు; పదిలంబుగాన్= జాగ్రత్తగా; అమర్చిన= కట్టియున్న; కేదారంబు తెరంగు= మాగాణి భూమిరీతి; తోఁచుటకున్= తోచుటకు; ఈడై= తగియుండి; చతురహాలికుండు= నేర్పుకల రైతు; చల్లు= చల్లునట్టి; పరువంపు మొలకల చెలువునన్= మంచిగా పైకి వచ్చే అంకురాల రీతి; పెల్లుడుల్లు= ఎక్కువగా రాలెడి; ఫల్గున+ఆశుగ= అర్జునుడి బాణాలయొక్క; సంతాడన= దెబ్బలచేత; వికీర్ణ= విరజిమ్మబడిన; శత్రు= శత్రువులయొక్క; శేఖర= కిరీటములందలి; వజ్రవ్రజంబులవలనను= వజ్రాల సముదాయాల వలనను; సంగ్రామంబు= యుద్ధం; అభిరామంబు+అయ్యున్= అందంగా ఉన్నను; ఘోరప్రకారంబు= భయంకరమైనది; అయ్యెన్= ఐనది; ఆ+మహాభయంకర= మిక్కిలి భయముగొల్పునట్టి; సంకుల= రద్దీగా ఉన్న; సమరంబునన్= యుద్ధంలో.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో మొదట గుర్రాల డెక్కలవలన పైకెగిరిన ధూళి ఎర్రగా ఉన్నది. అది తిరిగి నెత్తురులో కలిసిపోతుంది. అర్జునుడు వేసిన వాడి బాణాలు ఎదుటివాళ్ళను చీల్చుకొని వెళ్ళిపోతున్నాయి. వాళ్ళమీద తిరిగి రక్తబిందువులతో కలిసిన గాలి, రక్తంతో తడిసిన భూమి భాగమంతా కాలంకాని కాలంలో వచ్చిన సంధ్యవలె ఉండగా,

దానికి తగినట్లుగా నక్షత్రాలు వచ్చాయా అన్నట్లు అర్జునుడి బాణాలవలన పగిలిన ఏనుగుల కుంభస్థలాల నుండి జారిపడిన ముత్యాలు ప్రకాశిస్తున్నాయి. అదివరలో ఏనుగుల మీద వాలి ఉన్న తుమ్మెదలు బాణ ధ్వనికి పైకెగిరిపోగా అది పొగవలె, అర్జునుడి బాణాలు శత్రువుల బాణాలను రాచినప్పుడు పుట్టే మంటలు మంటలవలె కన్పడి, అర్జునుడి కోపం మూర్తీభవించి వచ్చినదా అన్నట్లు అనిపిస్తున్నవి. ఆ క్రోధాగ్ని చిటపటలవలె శత్రువుల బలమైన ఎముకలను చీల్చేటప్పుడు వచ్చిన చప్పుడా అనిపిస్తున్నది. అది అట్లా ఉండగా - రక్తం అక్కడక్కడ మడుగులు కట్టింది. దానిలో పడి తేలియాడే వెల్లగొడుగులు తెల్ల తామరపువ్వులవలెనూ, వింజామరలు హంసలవలెనూ ఉన్నందున ఆ మడుగులు సరస్సులవలె ఉన్నాయి. ఆ సరస్సుల్లోని ఆ పద్మాలమీదికి దూకే తుమ్మెదలవలె ఉన్నాయి నరికిన నల్లని బాణాల ముక్కలు. అర్జునుడి బాణాలతో తెగిన పుర్రెలలో నుండి మెదడు మాంసం జారిపడి అంతా బురద బురద కాగా, దాని కంతకూ మడిచుట్టూ గట్లువేసి మంచి రైతు విత్తగా మొలిచిన మొలకల వలె శత్రువుల కిరీటాలనుండి రాలిన వజ్రాలు కనిపిస్తున్నాయి. ఇదంతా చూడటానికి ముచ్చటగానే ఉన్నా అతి భయంకరంగా, ఎవరెవరిని ఏం చేస్తున్నారో తెలియనంత సమ్మర్దంగా సమరం సాగుతున్నది.

విశేషం : 1. అలం: ఉత్ప్రేక్ష, ఉపమ, వృత్త్యనుప్రాసం. భయానక బీభత్స దృశ్యాలను అలంకారంతో రమణీయం చేసి పఠితలకు ఆస్వాదయోగ్యం చేసే రసవిద్య తిక్కన సొంతం. దానిని శబ్దార్థాలంకారాల సాయంతో ఇక్కడ సాధించాడు.

2. ఈ ఘట్టంలో రణరంగంలో కనబడుతున్న నాలుగంశాలను తిక్కన వర్ణించాడు. మొదటిది - రక్తసిక్తమైన రణభూమి. అది సమయం గాని సమయంలో ఏర్పడిన సాయంసంధ్యాకాలంలోని ఆకాశమా అన్నట్లు రాణించింది. (ఉత్ప్రేక్ష). గుర్రాల గిట్టలతో రేగిన ఎర్రని దుమ్ము సంధ్యారుణ కాంతిగా, శత్రువుల శరీరాలనుండి పైకి చిమ్ముకొని వస్తున్న రక్తధారలలో తడుస్తూ కిరీటి బాణాలు సైనికులను చంపి వాటిమీద పడుతూ ఉంటే, రక్తపు బొట్ల కాంతులతో మెరుస్తున్న దృశ్యం సంధ్యాకాల సూర్యకిరణ కాంతిని తలపిస్తున్నది. బాణవేగం గాలిగా రాణిస్తున్నది. రక్తంతో బాగా తడిసిన నేలంతా సంధ్యాకాలంలో నల్లబారిన ఎర్రని రంగుతో నిండిన ఆకాశభాగం వలె ఉన్నది. అది పట్టపగలే అయినా రణభూమి సంధ్యాకాలమో అన్నట్లు రాణించింది. దానికితోడు ఏనుగుల కుంభస్థలాలు పగిలి వెలువడిన ముత్యాలు ఆ సంధ్యాకాలంలో నక్షత్రాలు మొలిచాయా అన్నట్లున్నాయట! బీభత్సంలో రమణీయ దర్శనం.

రెండవది: అర్జునుడు ఏనుగులను బాణాలతో ఖండిస్తున్నాడు. మదగజాల శరీరాలనుండి కారే మదజలాన్ని త్రాగుతూ ఉన్న తుమ్మెదలు బాణాల దెబ్బలకు పైకి ఎగిరాయి. అవన్నీ పొగవలె తోచాయి. అర్జునుడి బాణాలు వైరివీరుల బాణాలతో రాపిడి పొందటం వలన మంటలు రేగాయి. ఆ దృశ్యం అగ్నికీలలుగా తోచింది. బాణాల దెబ్బలకు శత్రువుల ఎముకలు పెటపెటా విరుగుతుంటే అవి కార్చిచ్చు వ్యాపించేటప్పుడు కలిగే చిటపట ధ్వనులవలె ఉన్నాయి. మొత్తంమీద రణరంగమనే అరణ్యంలో కార్చిచ్చు రేగిన దృశ్యం ఊహించటానికి అనువుగా ఉన్నది. భయానకంలో రమణీయ దర్శనం.

మూడవది: ఆ రణరంగం ఒక సరోవరమో అన్నట్లు కూడా ఉన్నదట. నెత్తురు మడుగులు నీళ్ళుగా, వాటిమీద తేలియాడే తెల్లని గొడుగులు తెల్లతామర పూలుగా, వింజామరలు హంసలుగా, బాణాల నల్లని ఇనుపముక్కలు సరోవరంలోని పద్మాలపై వాలుతూవున్న తుమ్మెదలలాగా తోచాయట! బీభత్సంలో రమణీయ దర్శనం.

నాల్గవది: రణభూమి రైతు వరినాట్లు వేసిన మాగాణిచేనుగా ఊహారమ్యంగా ఉన్నదట. అర్జునుడి బాణాలతో వీరుల పుర్రెలు పగిలి మెదడు మాంసం నేలమీద పడ్డదట! అది నీటికి తడిసి పదునైన మెత్తని మన్నువలె ఉన్నదట. తెగిపడిన సైనికుల కరచరణాదులు ఆ తడిచేలకు వేసిన కట్టలవలె ఉన్నాయట. శత్రు కిరీటాల నుండి రాలిన మణులు వరినాట్లా అన్నట్లు రాణించాయట. ఉత్ప్రేక్షాలంకారమే ఊహారమణీయత్వానికి ఉత్తమ ఉపకరణమని తిక్కన భావించాడు. బీభత్సంలో రమణీయ దర్శనం. (సంపా.)

చ. **ఉఱక విరోధిసైన్యముల నుక్కుమడంగఁగ నుల్లసద్గతిం**
బఱప రథద్విపాశ్వములు పాండవమధ్యము తేరి వీథియం
దఱవఱలై పడం గని భయంపడి యిద్దెస వచ్చెనేని న
త్తెఱఁ గయి పోమె యంచు నెడతెంపిగఁ గొందఱు పాయ వాఱఁగన్. **61**

ప్రతిపదార్థం: ఉఱక= లెక్కచేయక; విరోధి= శత్రువులయొక్క; సైన్యములన్= సేనలను; ఉక్కు= చేవ; మడంగఁగన్= చెడునట్లుగా; ఉల్లసత్+గతిన్= తేజస్వంతమైన గమనంతో; పఱపన్= తోలగా; రథ= రథాలు; ద్విప= ఏనుగులు; అశ్వములు= గుఱ్ఱాలున్ను; పాండవమధ్యము= అర్జునుడిని; తేరి వీథియందున్= రథ మార్గమందు; అఱవఱలు+ఐ= చిందరవందరై; పడన్= పడుటను; కని= చూచి; భయంపడి= భయపడి; ఈ దెసన్= ఈ వైపునకు; వచ్చెన్+ఏనిన్= వచ్చినచో; ఆ+తెఱఁగు= అదేరీతి (చచ్చుట); అయిపోమె= కామా?; అంచున్= అనుకొని; ఎడతెంపిగన్= దూరంగా; కొందఱు= కొంతమంది; పాయ+పాఱఁగన్= యుద్ధరంగాన్ని వదలి పరుగున పోగా.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా అర్జునుడు విరోధి సైన్యాలను చిందర వందర చేస్తూ ఉండగా అతడి రథాన్ని అడ్డగించటానికి వెళ్ళిన వీరులు, ఏనుగులు, గుఱ్ఱాలు, రథాలు పడిపోవటాన్ని చూచిన కొందరు 'అటు వెళ్ళితిమా మనగతీ అంతే' అనుకొని యుద్ధం చేయటం మాని దూరంగా పారిపోగా, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. **వాలమ్ములు దాఁక ధరన్। వ్రాలు భటులఁ జూచి యెదలు వడఁకఁగ మేనుల్**
దూలఁగఁ దముఁ దాఁకకయును। నాలము సాలించి కొంద ఱవలఁ జనంగన్. **62**

ప్రతిపదార్థం: వాలు+అమ్ములు= వాడియైన బాణాలు; తాఁకన్= తగిలి; ధరన్= భూమియందు; వ్రాలు= పడిపోయే; భటులన్= బంటులను; చూచి= కనుగొని; ఎదలు= హృదయాలు; వడఁకఁగన్= వణకగా; మేనుల్= శరీరాలు; తూలఁగన్= తూలిపడగా; తమున్= తమ్ము; తాఁకకయునున్= ఎదిరించకయే; కొందఱు= కొంతమంది భటులు; ఆలము= యుద్ధం; చాలించి= మాని; ఆవలన్= మరొక వైపు; చనంగన్= పోగా.

తాత్పర్యం: వాడిబాణాలు తగిలి భటులు నేలమీద పడిపోవటం చూచి, గుండె దడదడలాడి శరీరాలు తూలిపడగా కొందరు భటులు అసలు ఎదురుపడటమే మాని దూరంగా పోగా, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తే. **'ప్రొద్దు గ్రుంకిన మఱి కాని పోవఁ డొక్కొ। క్రీడి' యని కొంద ఱాజికి నీడఁబోవ**
'బలమునెల్లను దెగటాఱఁ బఱపికాని। తక్కఁ డెట్టులు' ననుచుఁ గొందఱు చలింప. **63**

ప్రతిపదార్థం: కొందఱు; క్రీడి= అర్జునుడు; ప్రొద్దు= సూర్యుడు; క్రుంకిన మఱికాని= అస్తమించిన తర్వాత కాని; పోవఁడు+ఒక్కొ= పోవడేమో; అని= అనుకొని; ఆజికిన్= యుద్ధానికి; ఈడన్+పోవన్= వెనుదీయగా; కొందఱు; బలమున్= సేనను; ఎల్లన్= అంతటిని; తెగటాఱన్= చనిపోవునట్లుగా; పఱపికాని= చేసికాని; ఎట్టులున్= ఎట్లైనను; తక్కఁడు= మానడు; అనుచున్= అనుకొంటూ; చలింపన్= హడలిపోగా.

తాత్పర్యం: కొందరేమో 'ఈ అర్జునుడు ప్రొద్దు క్రుంకితే కాని విడిచిపోడేమోరా' అనుకొంటున్నారు. మరికొందరు సేనలన్నింటిని చంపికాని వదల' డనుకొంటూ హడలిపోగా, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. తరతరమ ప్రజలఁ దునిమెడు । నరు నప్పటి యెత్తికోలునకు సురవిద్యా
ధర ఖేచరులును భీతిం । బొరసిరి తమదెసకు నేమి పుట్టునొ యనుచున్. 64

ప్రతిపదార్థం: తరతరము+అ= స్థాయీలవారీగా; ప్రజలన్= సేనలను; తునిమెడు= చంపునట్టి; నరు= అర్జునునియొక్క; అప్పటి= ఆ సమయంలోని; ఎత్తి కోలునకున్= ప్రయత్నానికి; సుర= దేవతలు; విద్యాధర= విద్యాధరులు; ఖేచరులును= ఆకసంలో సంచరించే మరికొందరు దివ్యులు; తమదెసకున్= తమవైపునకు; ఏమి+పుట్టునొ= ఏ బాధ కల్గునో; అనుచున్= అని అనుకొంటూ; భీతిన్= భయంతో; పొరసిరి= ప్రవర్తించారు.

తాత్పర్యం: అర్జును డా రీతిగా వివిధ స్థాయిలలోని సైన్యాన్ని తునాతునకలుగా నరికివేస్తుంటే చూడటానికి వచ్చిన విద్యాధరాది దేవతలెల్లరు తమకు కూడా ఏమైనా ముప్పు వస్తుందేమో అని భయపడిపోయారు.

విశేషం : ఉత్తర గో గ్రహణంలో ఇంతవరకు అర్జునుడు చతుర్విధ సేనాబలాన్ని నురుమాడటమే గమనించాం. ఇంతవరకు భీష్మాదికురువీరులు కదలిరాలేదు. చతుర్విధ బలాలు చాలవరకు అర్జునుడితో చేసిన యుద్ధంలో చనిపోయాయి. ప్రతిఘటనం చెప్పుకో తగినంత లేని దొమ్మి యుద్ధం ఇంతవరకు సాగింది. దానిని సమయానుగుణంగా పార్థుడు ఎదుర్కొని విజయం సాధించాడు. గోవులను మరల్చాడు. (సంపా.)

క. తమ తమ యొద్ది బలంబులు । క్రమ విరళములైన దొరలు గాండివిపై ను
గ్రముగఁ దఱుముటయు నాతఁడు । సమరోల్లాసమున దివ్యశరతత్పరుఁడై. 65

ప్రతిపదార్థం: తమ తమ+ఒద్దిబలంబులు= తమవద్దనున్న సేనలు; క్రమ విరళములు+ఐనన్= క్రమంగా తగ్గగా; దొరలు= వీరులైన రాజులు; గాండివిపైన్= అర్జునుడి మీదికి; ఉగ్రముగన్= భయంకరంగా; తఱుముటయున్= తరుమగా; అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; సమర+ఉల్లాసమునన్= యుద్ధం మీది వేడ్కతో; దివ్య= దివ్యమైన; శర= బాణ ప్రయోగంలో; తత్పరుఁడు+ఐ= ఆసక్తి కలవాడై.

తాత్పర్యం: వీరులు తమవద్ద నున్న సేనలు క్రమక్రమంగా తరిగిపోవటం చూచి, అర్జునుడి మీదికి భీకరంగా తమ సైన్యాలను ముందుకు తోస్తూ రాసాగారు. అప్పుడు అర్జునుడు కూడా యుద్ధంమీది వేడుకతో దివ్యశరాలను ఏయదలచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం : పలచబారిన సేనలతో మేటివీరులు రంగంలోకి దిగుతున్న దృశ్యం ఇక్కడ మొదలౌతున్నది. ఇకపై భీష్మాదులతో యుద్ధం చేయవలసివస్తుంది. అందుకే శస్త్రాలు చాలవు. అస్త్రాలను ప్రయోగించే ఆసక్తిని ప్రదర్శించాడు అర్జునుడు. (సంపా.)

సీ. ఆచార్యు డెబ్బది యమ్ముల, నాచార్య । పుత్త్రు నేడింటఁ, గృపునిఁ బదింట,
దుష్షహుఁ బండ్రెంట, దుశ్శాసనునిఁ బది । యేనింట, సౌబలు నెనిమిదింట,
నమరనదీసూను నఱువదింటను నేసి, । రవిసుతు రథ్యసారథుల నొంచి,
వర్మమంతయుఁ ద్రుంచివైచి మర్మాస్థి బం । ధములు భేదించి విక్రమము నెఱపి.

ఆ. యిట్లు దొరలు నొవ్వ నేడ్తెఱఁ దనచేతి । కొలఁది సూపి క్రీడి సెలఁగి దేవ
దత్త మొత్తుటయును దత్సైన్యములు సెడ । విఱిగి పాఱె భీష్ముమఱువు సొచ్చె. 66

ప్రతిపదార్థం: ఆచార్యున్= ద్రోణాచార్యుడిని; డెబ్బది+అమ్ములన్= డెబ్బై బాణాలతోనూ; ఆచార్యపుత్త్రున్= ద్రోణపుత్రుడైన అశ్వత్థామను; ఏడింటన్= ఏడు బాణాలతోను; కృపుని= కృపాచార్యుడిని; పదింటన్= పది బాణాలతోనూ; దుష్ప్రహున్= దుష్ప్రహుని; పండ్రెంటన్= పండ్రెండు బాణములతోనూ; దుశ్శాసనునిన్= దుశ్శాసనుణ్ణి; పది+ఏనింటన్= పదిహేను బాణాలతోనూ; సౌబలున్= శకునిని; ఎనిమిదింటన్= ఎనిమిది బాణములతోనూ; అమరనదీసూనున్= గంగాపుత్రుడైన భీష్ముడిని; అరువదింటన్= అరువది బాణాలతోనూ; ఏసి= కొట్టి; రవిసుతు= సూర్యుని కుమారుడైన కర్ణుడి యొక్క; రథ్య= గుర్రాలను; సారథులన్= సారథిని; నొంచి= నొవ్వకొట్టి; వర్మము= కవచం; అంతయున్= అంతా; త్రుంచివైచి= ముక్కలు చేసి; మర్మ= ఆయువుపట్టులు; అస్థిబంధములు= బొమికలను అతుక్కునేటట్లు చేసేవి (కీళ్ళు); భేదించి= పగులగొట్టి; విక్రమము= పరాక్రమం; నెరపి= కనబరచి; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; దొరలు= వీరులు; నొవ్వన్= బాధపడగా; ఏడ్తెఱన్= పరాక్రమంతో; తనచేతికొలఁది= తన భుజశక్తిని; చూపి= కనబరచి; క్రీడి= అర్జునుడు; చెలఁగి= సంతోషించి; దేవదత్తము= తన శంఖమును; ఒత్తుటయును= ఊదగా; తత్+సైన్యములు= ఆ కౌరవసేనలు; చెడవిరిగి= వికావికలై; పారి= పరుగెత్తి; భీష్మమఱువు= భీష్ముడి చాటునకు; చొచ్చెన్= చేరాయి.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ద్రోణుడిని డెబ్బై బాణాలతోనూ, అశ్వత్థామను ఏడు బాణాలతోనూ, కృపుడిని పది బాణాలతోనూ, దుష్ప్రహుడిని పండ్రెండు బాణాలతోనూ, దుశ్శాసనుడిని పదేను బాణాలతోనూ, శకునిని ఎనిమిది బాణాలతోనూ, భీష్ముడిని అరవై బాణాలతోనూ కొట్టి, ఆపైన కర్ణుడి గుర్రాలను, సారథిని బాధపడేటట్లు కొట్టి, సారథి కవచాన్ని తునాతునకలు చేసి, కీళ్ళు తొలగేటట్లుగా కొట్టాడు. ఇట్లా తన బలాన్ని చూపి దేవదత్తమనే శంఖం పూరించాడు. ఆ శబ్దానికి హడలిపోయిన సేనలన్నీ భీష్ముడి చాటుకు పారిపోయి తలదాచుకొన్నాయి.

విశేషం : 1.కురువీరులలో శిష్టచతుష్టయంలోని ముగ్గురిపై అర్జునుడు బాణాలు గుప్పించి ఊరుకొన్నాడు. దుష్టచతుష్టయంలో అతడి ప్రత్యర్థి కర్ణుడు. అందువలన అతడి రథ సారథులను బాణాలతో బాధించి రథాన్ని రక్షించుకొనలేని అతడి పరాక్రమాన్ని పరిహాసంపాలు చేశాడు. తన కడ్డు చెప్పలేని కర్ణుడిపై సవాలు విసిరినట్లుగా దేవదత్తాన్ని పూరించాడు. ఆ శబ్దానికి సైనికులందరూ బెదరి పరుగెత్తి భీష్ముడి మరుగున నిలిచారు. ఇది కర్ణుడికి మరొక అవమానం. కురుసేనను రక్షించ గలిగిన సామర్థ్యం భీష్ముడికే ఉన్నదని సైనికులే చెప్పారు. అర్జునుడు వారిచేత చెప్పించాడు. ప్రగల్భాలాడిన కర్ణుడి రథసారథిని, గుర్రాలను పార్థుడు బాధిస్తుంటే అందరూ ఊరకుండిపోయారు. కురువీరులలో కర్ణుడంటే ఎంతటి నిర్లిప్తభావం ఉన్నదో ప్రదర్శింప చేశాడు అర్జునుడు.

2.యుద్ధం ప్రారంభించేటప్పుడు, పెద్దలమీద బాధించని బాణాలు వేసినప్పుడు కూడా ఒక గౌరవభావాన్ని, ఒక మర్యాదక్రమాన్ని అర్జునుడు పాటించాడు. ఆచార్యుడు, అశ్వత్థామ, కృపుడు, ఈ వరుస తప్పలేదు. భీష్ముడిని కదిలించ దలచుకొనలేదు. ద్రోణాదులు కర్ణుడి పరాక్రమం తేలేంతవరకు ముందుకు వచ్చేటట్లు లేరు. మొదటి దెబ్బ అర్జునుడు కర్ణుడిపై కొట్టాడు. పౌరుషవంతుడైతే అతడు త్రిప్పికొట్టాలి. ద్వంద్వయుద్ధాన్ని కోరుతున్నట్లు కర్ణుడిని కొట్టి శంఖం పూరించాడు. దుశ్శాసనాదులు దుర్బలులు. కర్ణుడి వెనుక ఉండేవారు. అందుకే ఆ దొరలందరిని బాధించి తన బాణలాఘవాన్ని ప్రదర్శించి ఊరుకొన్నాడు. (సంపా.)

క. గాంగేయుఁ డవష్టంభో। త్తుంగతనుం డగుచు నిట్లు దూలిన కురు సే
నాంగంబులఁ బురికొలిపి సు। సంగతములు సేసె సమరసమ్ముఖములు గాన్. 67

ప్రతిపదార్థం: గాంగేయుఁడు= భీష్ముడు; అవష్టంభ= గర్వంచేత; ఉత్తుంగ= ఎత్తయిన; తనుండు+అగుచున్= శరీరం కలవాడై; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; తూలిన= చెదరిన; కురుసేనా+అంగములన్= కౌరవసేనలోని రథ, గజ, అశ్వ, పదాతులను; పురికొలిపి= ప్రోత్సహించి; సుసంగతములు= బాగా చేరిక కలిగినవిగానూ; సమర సమ్ముఖములుగాన్= యుద్ధం చేయటానికి సంసిద్ధములైనవిగానూ; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: భీష్ముడు వారందరికి అండగా నిలబడి, వారందరిని ప్రోత్సాహపరచి, కలిపి, ఏకం చేసి, యుద్ధానికి సిద్ధమయ్యేటట్లు చేశాడు.

విశేషం : యుద్ధనిర్వహణలో భీష్ముడు సామర్థ్యాన్ని ప్రదర్శిస్తా డనటానికి- శిథిలమైన సైన్యాలను సమీకరించటం, వారిని యుద్ధానికి సిద్ధం చేయటం సాక్ష్యాలు. ఆయన క్షణాలలో తీసికొన్న చర్యలు ఆశ్చర్యజనకాలు. కురుసైన్యాలకు ఆయనమీద అంత నమ్మకం ఉండటం ధ్వని. (సంపా.)

వ. ఇట్లు భగ్నబల సమాశ్వాసనోద్భాసి యగు భీష్మ భుజబలంబు ప్రాపున నేచి మాతంగ తురంగ స్యందన సందోహంబులతోఁ గుంభసంభవ కృపాశ్వత్థామ కర్ణ వికర్ణ ప్రముఖ నిఖిల యోధజనంబులు సుయోధను ముందటఁ బన్ని నిలిచినం జూచి, సవ్యసాచి ప్రత్యేక ప్రధన కుతూహలాయత్త చిత్తుం డగుచు నుత్తరున కిట్లనియె. 68

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; భగ్న= చెల్లాచెదరైన; బల= సేనను; సమాశ్వాసన= ఓదార్చటంతో; ఉద్భాసి+అగు= ప్రకాశించే; భీష్మ= భీష్ముడి యొక్క; భుజబలంబు ప్రాపునన్= భుజాలయొక్క బలాల అసరాతో; మాతంగ= ఏనుగుల; తురంగ= గుర్రాల; స్యందన= రథాలయొక్క; సందోహంబులతోన్= సముదాయాలతో; కుంభ సంభవ= ద్రోణాచార్యుడు; కృప= కృపుడు; అశ్వత్థామ; కర్ణ, వికర్ణ ప్రముఖ= కర్ణుడు, వికర్ణుడు మొదలుగా గల; నిఖిల= సమస్తమైన; యోధజనంబులు= వీరులు; సుయోధను ముందటన్= దుర్యోధనుడి ముందు భాగాన; పన్ని= వ్యూహంగా ఏర్పడి; నిలిచినన్= నిలబడగా; సవ్యసాచి= అర్జునుడు; చూచి; ప్రత్యేక= ఒక్కొక్కరితో విడివిడిగా; ప్రధన= యుద్ధం చేయటంలో; కుతూహల+ఆయత్త= వేడుకకు వశమైన; చిత్తుండు+ఐ= మనస్సు కలవాడై; ఉత్తరునకున్= ఉత్తరుడితో; ఇట్లు= చెప్పబోయే రీతిగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: చెల్లాచెదరైన సేనను ఓదార్చి భీష్ముడు తన భుజబలంతోనూ, ఏనుగులు, రథాలు, గుర్రాల సందోహంతోనూ, ద్రోణ, కృప, వికర్ణాదులైన ప్రముఖ యోధజనంతోనూ దుర్యోధనుడి ముందుభాగంలో వ్యూహంగా పన్ని నిలబడగా, అది చూచిన అర్జునుడు వారిలో ఒక్కొక్కరితో యుద్ధం చేయటానికి కుతూహలం కలిగినవాడై ఉత్తరుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఉ. 'కందము లప్పళించి తురగంబుల నించుక నిల్పు; వైరి సే
నం దెలియంగఁ జూడుము ఘనప్రకరంబును బోలెఁ గాఱు కొం
చుం దఱచైన దంతి భట సుందరకేతన రాజి గ్రాలఁగా
ముందర గట్టిమై నిలిచి మోహర మున్నవిధంబు గాంచితే? 69

ప్రతిపదార్థం: కందములు= గుర్రాల మూపులను; అప్పళించి= అరచేతితో కొట్టి; తురగంబులన్= గుర్రాలను; ఇంచుక= కొద్దిగా; నిల్పు= నిల్పుము; వైరిసేనన్= శత్రువుల సేనను; తెలియంగన్= బాగా తెలిసేటట్లుగా; చూడుము; ఘన= మేఘాలయొక్క; ప్రకరంబును+పోలెన్= సముదాయం వలె; కాఱుకొంచున్= ఎక్కువగా కమ్ముకొని; తఱచు+ఐన= దట్టమైన; దంతి= ఏనుగులు; భట= భటులతోను; సుందర= అందమైన; కేతనరాజి= జెండాల వరస; క్రాలఁగాన్= ప్రకాశించగా; ముందరన్= ఎదుటి భాగాన; గట్టిమైన్= ధైర్యంతో; నిలిచి= ఎదిరించి నిలిచి; మోహరము+ఉన్న విధంబు= వ్యూహంగా ఏర్పడిన తీరును; కాంచితే?= గమనించావా?

తాత్పర్యం: 'ఉత్తరకుమారా! గుఱ్ఱాల మూపులను అరచేతితో తట్టి, కొంచెం ఆపు చేసి, ఎదుటి సేనను పరికించి చూడుము. వానకాలంలో మేఘాలు కారుకమ్మినట్లుగా ఏనుగులు, గుఱ్ఱాలు, భటుల జెండాలు ఎంతో అందంగా గుమికూడి, వ్యూహాన్ని పన్నినట్లుగా ఉన్నాయి.

విశేషం : అలం: ఉపమ.

ఆ. కర్ణు కేతనంబు గ్రాలెడు నల్లదె। యాతఁ డాజికేళి కౌతుకమునఁ
గడఁగి వచ్చుటయును గలిగియున్నది మున్న। తొడరవలయు నతనితోడ మనము.' 70

ప్రతిపదార్థం: అల్లదె= అదిగో; కర్ణు= కర్ణుడియొక్క; కేతనంబు= జెండా; క్రాలెడున్= ప్రకాశిస్తున్నది; అతఁడు= ఆ కర్ణుడు; ఆజి= యుద్ధమనెడు; కేళి= క్రీడ అందలి; కౌతుకమునన్= వేడుకతో; కడఁగి= ప్రయత్నించి; వచ్చుటయును= రాకను; కలిగి+ఉన్నది= కనబడుతున్నది; మున్ను+అ= ముందుగానే; మనము; అతనితోడన్= ఆ కర్ణుడితో; తొడరవలయున్= ఎదిరించవలెను.

తాత్పర్యం: 'అదిగో కర్ణుడి జెండా ప్రకాశిస్తున్నది. అతడు యుద్ధమంటే ఆటగా ఉవ్విళ్ళూరిపోతున్నట్లు కనిపిస్తున్నది. మనం అంతకంటె ముందుగానే అతడిని ఎదిరించాలి.'

విశేషం : కౌరవసైన్యంలో కర్ణుడే ముందుగా అర్జునుడిని ఎదుర్కొనవలసిన ఒక చిత్రమైన సన్నివేశాన్ని అర్జునుడు కల్పించాడు. కురువీరులు కూడా అతడి పరాక్రమాన్ని పరిశీలించాలని ఎదురుచూస్తున్నారు. అందుకే అర్జునుడు ఉత్తరకుమారుడితో - అతడు రావటమే ఇంక మిగిలి ఉన్నదని అన్నాడు. వచ్చేలోగానే అతడిమీద దాడిచేయాలని అర్జునుడు సంకల్పించటం ఇక్కడ విశేషం. ఇది ముందు దాడి. (సంపా.)

వ. అని మఱియును. 71

తాత్పర్యం: అని ఇంకా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

చ. 'రయమునఁ గిట్టి యీతని పరాక్రమలీల యడంచి నొంచి దు
ర్జయుఁ డని నమ్మియున్న కురురాజునకున్ వగ పుట్టఁ జేసెదన్
హయములఁ బోవని' మ్మనుఁడు నాతఁడు నాతని లావు నచ్చి ని
ర్భయమునఁ దేరు వే నడపె భాస్కరసూతికి సమ్ముఖమ్ముగన్. 72

ప్రతిపదార్థం: రయమునన్= వేగముగా; కిట్టి= సమీపించి; ఈతని= ఇతడియొక్క; పరాక్రమలీల= పౌరుష విలాసం; అడంచి= అణచి; నొంచి= నొప్పించి; దుర్జయుఁడు= (కర్ణుడు) జయింపశక్యం కానివాడు; అని= అనుకొని; నమ్మి+ఉన్న= నమ్ముకొనిఉన్న; కురురాజునకున్= దుర్యోధనుడికి; వగ= బాధ; పుట్టన్= పుట్టేటట్లు; చేసెదన్= చేస్తాను; హయములన్= గుఱ్ఱాలను; పోవనిమ్ము= పోనిమ్ము; అనుడున్= అనిన వెంటనే; ఆతఁడున్= ఉత్తరుడు కూడ; ఆతనిలావు= అర్జునుడి బలం; నచ్చి= తన మనస్సుకు నచ్చి; నిర్భయమునన్= భయం లేకుండా; తేరు= రథాన్ని; భాస్కరసూతికిన్= కర్ణుడికి; సమ్ముఖంబుగాన్= ఎదురుగా; వే= వేగంగా; నడపెన్= తోలాడు.

తాత్పర్యం: 'ముందుగా ఆ కర్ణుడిని సమీపించి బాణాలతో కొట్టి, యుద్ధం అంటే ఉన్న సరదా పోగొట్టి, కర్ణుడిని ఎవ్వరూ గెలవలేరని నమ్ముకొని ఉన్న దుర్యోధనుడికి బాధ పుట్టేటట్లు చేస్తాను. గుఱ్ఱాలను పోనిమ్ము' అన్నాడు అర్జునుడు.

ఉత్తరుడికి అర్జునుడి బలంమీద నమ్మకం కుదరటంతో తన కేమీ బాధ కలగదనే ధైర్యంతో నిర్భయంగా కర్ణుడి రథాని కెదురుగా తమ రథాన్ని పోనిచ్చాడు.

విశేషం : అర్జునుడు కర్ణుడిపై దాడి చేసే విధానాన్నీ, దానివలన సాధించదలచిన ప్రయోజనాన్నీ సారథికి వివరించటం యుద్ధ వీరోల్లాసం. అర్జునుడు ముందుగా కర్ణుడిని ద్వంద్వయుద్ధంలో ఎదుర్కొంటాడు. కర్ణుడు తన పరాక్రమాన్నంతా ప్రదర్శించి అర్జునుడిని ఓడించ ప్రయత్నించటం సహజం. అయినా, అర్జునుడు అతడి పరాక్రమాన్ని అణచి చూపించాలి. ఆపైన అతడి అసమర్థత బయటపడేటట్లు బాధించి వేధించాలి. కాని, చంపకూడదు. ఈ వ్యూహం ఎందుకంటే - కర్ణుడు దుర్జయుడు అని నమ్మే దుర్యోధనుడు - కర్ణుడి బండారం బయటపడటంతో - నిరాశా నిస్పృహలతో లోలోన దుఃఖించాలి. ఆ లక్ష్యాన్ని సాధించటం ఆ యుద్ధంలో మొదటి ప్రయోజనం. దుర్యోధన గర్వానికి ఆశామూలం కర్ణుడు. దానిని త్రెంచాలని అర్జునుడి వ్యూహం. అర్జునుడు అన్నంత పని చేయగలడని ఉత్తరుడికి నమ్మకం కుదిరింది. నిర్భయంగా రథాన్ని కర్ణుడిమీదికి కదను త్రొక్కించాడు. విజయం ఉత్తరుడి దృఢ సంకల్పంలో ధ్వనింపచేయబడింది. (సంపా.)

అర్జునుండు చిత్రాంగదప్రభృతి కురుకుమారుల నిర్జించుట (సం.4-49-7)

వ. ఇవ్విధంబున వృషభంబున కాదికొను బెబ్బులియునుం బోలె రాధేయుదెస నడచు కవ్వడిం గని చిత్రాంగదుండును చిత్రరథుండును సంగ్రామజిత్తును దుష్ప్రహుండును జిత్రసేనుండును వివింశతియును దుర్ముఖుండును దుర్జయుండును వికర్ణుండును శత్రుంతపుండును దుశ్శాసనుండును లోనుగాఁ గల కురుకుమార వర్గంబు నిరర్గళ ప్రకారంబులగు రథ చిత్ర ప్రచారంబులు మెఱయ మొనకుం దలకడచి చటుల పటు బాణ వేణికా పరంపరలు నిగుడ నొక్క పెట్ట కవిసిన నతండును గుణధ్వని తంత్రీనాదంబుగా నావిండ్ల వారొత్తుకాఱుగా గాండీవంబు వీణగా వినోదంబు సలిపె; నట్టియెడ వికర్ణుండు. 73

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; వృషభంబునకున్= ఎద్దునకు; ఆదికొను= ఎదురుపోయే; బెబ్బులియునున్+పోలెన్= పెద్దపులి వలె; రాధేయుదెసన్= కర్ణుడివైపు; నడచు= వెళ్ళేడి; కవ్వడిన్= అర్జునుడిని; కని= చూచి; చిత్రాంగదుండును; చిత్రరథుండును; సంగ్రామజిత్తును; దుష్ప్రహుండును; చిత్రసేనుండును; వివింశతియును; దుర్ముఖుండును; దుర్జయుండును; వికర్ణుండును; శత్రుంతపుండును; దుశ్శాసనుండును; లోనుకాన్+కల= మొదలైన; కురుకుమార వర్గంబు= కౌరవరాజ కుమారుల సమూహం; నిరర్గళ= అడ్డులేని; ప్రకారంబులు+అగు= రీతులుకల; రథ= రథాలయొక్క; చిత్ర= రకరకములైన; ప్రచారంబులు= గతులు; మెఱయన్= ఒప్పగా; మొనకున్= యుద్ధానికి; తలకడచి= ఎదుటి ప్రదేశము దాటి; చటుల= చంచలమైన; పటు= సమర్థమైన; బాణ వేణికా= ప్రవాహం వంటి బాణాలయొక్క; పరంపరలు= వరుసలు; నిగుడన్= ఎక్కువకాగా; ఒక్కపెట్టు+అ= ఒక్కసారిగా; కవిసినన్= కలియబడగా; అతండును= అర్జునుడు కూడా; గుణధ్వని= నారియొక్క మ్రోత; తంత్రీ నాదంబుగాన్= తీగెల ధ్వనిగాను; ఆ విండ్లవారు= ఆ ధనుర్ధారులు; ఒత్తుకాఱుకాన్= సుతిపోయువారుగా; గాండీవంబు= గాండీవమనే ధనుస్సు; వీణగాన్= వీణగాను; వినోదంబు= ఆహ్లాదకర కృత్యమును; సలిపెన్= చేశాడు; అట్టి యెడన్= ఆ సమయంలో; వికర్ణుండు= వికర్ణు డనేవాడు.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా ఎద్దుమీదికి పోయే బెబ్బులివలె కర్ణుడి వైపునకు వెళ్ళే అర్జునుడిని చూచి చిత్రాంగదుడు, చిత్రరథుడు, సంగ్రామజిత్తు, దుష్ప్రహుడు, చిత్రసేనుడు, వివింశతి, దుర్ముఖుడు, దుర్జయుడు, వికర్ణుడు, శత్రుంతపుడు, దుశ్శాసనుడు మొదలైన కురుకుమారులందరూ అడ్డులేని రీతిలో రకరకాలుగా రథాలను నడుపుకొంటూ యుద్ధభూమి

మొదటికి వచ్చి, బాణాలు వేయటం ప్రారంభించి గుప్పిస్తూ ఒక్కసారిగా మీదికి వచ్చేసరికి, అర్జునుడు నారి మ్రోత వీణాతంత్రుల నాదంగానూ, ధనుర్ధారులు శ్రుతివాద్య సహకారులుగానూ, గాండీవమే వీణగానూ, వినోద కాలక్షేపం చేస్తున్నట్లుగా యుద్ధం చేశాడు. అప్పుడు వికర్ణుడు.

విశేషం : అలం: ఉపమ, రూపకం. 1. ఈ రెండు అలంకారాలూ రెండు ప్రయోజనాల కొరకు తిక్కన వాడాడు. అర్జునుడు కర్ణుడి మీదకు పోవటం బెబ్బులి ఎద్దుమీదకు దూకటం వలె ఉన్నదన్నాడు. బెబ్బులి వేటకోసం ఎద్దుమీదికి పోయినట్లే, అర్జునుడు కసితో కర్ణుడిని వేటాడాలనే ముందుకు దూకాడు. అర్జునుడి దూకుడు, క్రౌర్యం, బాధ కలిగించాలన్న పగ - ఇవన్నీ ఈ ఉపమానంలో ధ్వనిస్తున్నాయి. అర్జునుడిని బెబ్బులితో పోల్చి, కర్ణుడిని వృషభరాజమని కూడా అనకపోవటం విశేషం. వారిరువురి పరాక్రమాలలో ఈ తారతమ్య పరిశీలనం అర్జునుడి చిత్తవృత్తిని వ్యంజింపచేస్తుంది.

2. చిత్రాంగదాది కురుకుమారులు అల్లెత్రాళ్ళు మ్రోగిస్తూ గాండీవికి అడ్డం పడ్డారు. అల్లెత్రాటి మ్రోత బాణప్రయోగాన్ని ధ్వనింప చేస్తుంది. పలువురు ఒక్కసారిగా గుమికూడి అర్జునుడిని ఎదిరించి బాణాలు వేస్తున్నారు. వారందరికీ ఒక్క గాండీవంతో అర్జునుడు సమాధానం చెప్తున్నాడు. కురుకుమారులందరూ చిన్నవాళ్ళు. వాళ్ళను దండించటం కాని, బాధించటం కాని, చంపటం కాని అర్జునుడి అభిమతం కాదు. అందువలన వినోదంగా, విలాసంగా వాళ్ళతో యుద్ధం చేసిన తీరును - వింటి నారీనాదం జంత్రవాద్య సమ్మేళనంగా ఉన్నదని తిక్కన రూపకాలంకారంలో వర్ణించాడు. అందులో ప్రధాన వాద్యం వీణ. అది గాండీవం. మిగిలిన వారి నారుల మ్రోతలు సహకార వాద్యాలుగా ఉన్నాయట. ఈ రూపకంలో అందరి బాణపాండిత్యం కంటె పార్థుడి బాణ చాతుర్యమే మిన్న అని అలంకారధ్వని. కర్ణుడిపై యుద్ధం విరోధ మూలమైన వీరం. కురుకుమారులపై యుద్ధం వినోద జనకమైన విలాసం. ఒకటి వీర రసాభ్యుదయ చిహ్నం. మరొకటి వీర రసోల్లాసానికి ఉదాహరణం. (సంపా.)

క. తల మీఱి నిశిత శరమం । డలిఁ గప్పెం బార్థు నుత్కట క్రోధమునన్
విలు విఱుగ నేసి యతనిం । దొలఁగంగాఁ జేసె నరుఁడు దోర్బలలీలన్. 74

ప్రతిపదార్థం: తలమీఱి= హద్దుమీరి; నిశిత= వాడియైన; శరమండలిన్= బాణ సముదాయం చేత; పార్థున్= అర్జునుడిని; ఉత్కట= ఎక్కువైన; క్రోధమునన్= కోపంతో; కప్పెన్= కప్పినట్లు చేశాడు. నరుఁడు= అర్జునుడు; దోర్బలలీలన్= బాహు పరాక్రమం యొక్క విలాసంతో; విలు= విల్లు; విఱుగన్= విరిగేటట్లుగా; ఏసి= కొట్టి; అతనిన్= వికర్ణుడిని; తొలఁగంగాన్= తొలగేటట్లు; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: ముందుకు వచ్చి వికర్ణుడు వాడియైన బాణాలతో అర్జునుడిని కప్పివేసేటట్లుగా కొట్టాడు. అర్జునుడు దానికి ప్రతిగా అతడి విల్లు విరుగగొట్టి, అతడిని యుద్ధభూమి నుండి దూరంగా పోయేటట్లు చేశాడు.

క. ఇంతయుఁ గనుఁగొనియును శ । త్రుంతపుఁ డోసరిల కాజిదోహల మలరం
గౌంతేయుతోడఁ దలపడి । వింత లయిన కూర్మ నఖర విశిఖము లేసెన్. 75

ప్రతిపదార్థం: ఇంతయున్= వికర్ణుడు యుద్ధంనుండి తొలగుటను; కనుఁగొనియును= చూచికూడా; శత్రుంతపుఁడు; ఓసరిలక= తొలగక; ఆజిదోహలము= యుద్ధముపై వేడుక; అలరన్= హెచ్చు కాగా; కౌంతేయుతోడన్= అర్జునుడితో; తలపడి= కలియబడి; వింతలు+అయిన= చిత్రములైన; కూర్మనఖర= తాబేటి గోళ్ళను పోలిన; విశిఖములు= బాణాలు; ఏసెన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: యుద్ధం చేయలేక వికర్ణుడు పారిపోవటం చూచికూడా శత్రుంతపుడనే వీరుడు అర్జునుడితో యుద్ధానికి సిద్ధపడి, తాబేటి గోళ్లను పోలిన వాడి బాణాలను వేశాడు.

వ. అర్జునుండును. 76

తాత్పర్యం: అర్జునుడు కూడా.

క. సూతుఁ బదింటను నైదిట । నాతని యంగంబు నొంచి యంత నిలువమిన్
శాతఘనశరము వే కొని । యాతల వెడలంగ నేసి యసువులఁ బాపెన్. 77

ప్రతిపదార్థం: సూతున్= సారథిని; పదింటన్= పది బాణములతోనూ; ఆతని+అంగంబున్= శత్రుంతపుని శరీరమును; ఐదిటన్= అయిదు బాణాలతో; నొంచి= నొచ్చునట్లు వేసి; అంతన్= అంతటితో; నిలువమిన్= అతడు నిలువనందున; శాత= వాడియైన; ఘన= గొప్పదైన; శరమున్= బాణమును; వే= వేగంగా; కొని= తీసికొని; ఆతల= ఆవలి ప్రదేశానికి; వెడలంగన్= వెడలేటట్లుగా; ఏసి= వేసి; అసువులన్= ప్రాణాలను; పాపెన్= పోగొట్టాడు.

తాత్పర్యం: పది బాణాలతో సారథిని, అయిదు బాణాలతో అతని శరీరాన్ని నాటేటట్లు కొట్టి, అతడు అంతటితో నిలువనందున, వాడి అయిన బాణం తీసికొని అవతలికి దూసుకొని పోయేటట్లు వేసి శత్రుంతపుడి ప్రాణాలు పోగొట్టాడు.

తే. ఇట్లు శత్రుంతపునిఁ ద్రుంచి యివ్విధమున । నొక్కఁ డొక్కఁడ తలపడు టుడుపఁ దలఁచి
వివిధ బాణపరంపర వెల్లిఁ గొలిపె । భయరసము వఱ్ఱు పెట్టునఁ బగఱు వాఱ. 78

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; శత్రుంతపునిన్= శత్రుంతపుడనే వీరుడిని; త్రుంచి= తెగగొట్టి, చంపి; ఈ+విధమునన్= ఈ ప్రకారంగా; ఒక్కఁడు+ఒక్కఁడు+అ= ఒక్కడొక్కడే; తలపడుట= తనతో యుద్ధం చేయటాన్ని; ఉడుపన్= మాన్పటను; తలఁచి= అనుకొని; భయరసము= భయమనెడి రసముయొక్క; వఱ్ఱు పెట్టునన్= ప్రవాహపు దెబ్బచేత; పగఱు= శత్రువులు; పాఱన్= పారిపోయేటట్లుగా; వివిధ= పలురకాలైన; బాణ పరంపరన్= బాణాల వరుసలను; వెల్లి= ప్రవాహంగా; కొలిపెన్= వేశాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా శత్రుంతపుడిని తెగగొట్టి, ఈ రీతిగా ఒక్కొక్కడే తనమీదికి రాకుండా ఎన్నో బాణాలు వరుసగా పేర్చివేశాడు. భయరసం తాకిడికి శత్రువులు పారిపోయేటట్లు బాణాలను ప్రవాహం కట్టించాడు.

క. 'అందఱు రథికులు పఱవఁగ । నిం దేటికి మున్ను వచ్చి రిస్సీ' యని సం
క్రందనసుతు మార్కొనియెఁ ద । గం దెగి సంగ్రామజిత్తు గర్వోద్ధతుఁడై. 79

ప్రతిపదార్థం: రథికులు= రథం పైనుండి యుద్ధం చేసే మహావీరులు; అందఱున్= అందరూ; పఱవఁగన్= పారిపోగా; మున్ను= ముందుగా; ఇందున్= ఇక్కడికి; ఏటికి= ఎందులకు; వచ్చిరి= వచ్చారు; ఇస్సీ= ఛీ ఛీ; అని= అనుకొని; సంగ్రామజిత్తు= సంగ్రామజిత్తనే వీరుడు; గర్వ+ఉద్ధతుఁడు+ఐ= గర్వంచేత పొగరు కలవాడై; తగన్= తగునట్లు; తెగి= సాహసించి; సంక్రందన సుతున్= అర్జునుడిని; మార్కొనియెన్= ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'రథికులందరూ పారిపోగా, ఇక్కడి కస లెందుకు వచ్చారు? ఛాఛా!' అంటూ సంగ్రామజిత్తనే వీరుడు (కర్ణుడి తమ్ముడు) సాహసించి అర్జునుడిని ఎదుర్కొన్నాడు.

విశేషం : 'వచ్చి రిస్సీ! యని' ఉన్న పాఠమే మేలు, ఏలన, 'వచ్చితిస్సీ' అనే దానిలో 'వచ్చితి' ఉత్తమ పురుషక్రియ కాజాలదు. ఉత్తమ పురుషక్రియ అగుచో, వచ్చితినిస్సీ అని యుండవలసిందే! వచ్చితిస్సీ అనేదానికి వచ్చితివి+ఇస్సీ - అని మధ్యమ పురుష క్రియగా అర్థం చెప్పవలసి ఉంటుంది. ఆ అర్థ మిక్కడ పొసగదు కదా! అందుచేత వచ్చితిస్సీ - అని ప్రథమ పురుషగానే ఉండాలి.

వాళ్ళందరూ పారిపోవటానికా ముందుగా వచ్చారు! ఛీ! అని తాను గర్వంతో అర్జునుడిని తాకాడని భావం. తాను వాళ్ళందరికంటె గొప్పవాడిని అని అహంభావం. అందుచేతనే గర్వోద్ధతుఁడు. (సంపా.)

క. తలపడి వాలమ్ములు పై। నల వేర్పడ నినుచుటయును నలుక వొడమినం
దలఁ దునిమివైచె నాతని। బలసూదనసూనుఁ డొక్క పటుభల్లమునన్. 80

ప్రతిపదార్థం: తలపడి= కలియబడి; వాలు+అమ్ములు= వాడియైన బాణాలు; పైన్= అర్జునుడిపై; అలవు= ఉపాయం; ఏర్పడన్= ఏర్పడేటట్లుగా; నినుచుటయును= నింపినట్లు వేయగా; అలుక+పొడమినన్= కోపంరాగా; బలసూదన సూనుఁడు= అర్జునుడు; ఒక్క పటుభల్లమునన్= ఒక్క గట్టి బల్లెముతో; ఆతని తలన్= అతడి తలను; తనిమివైచెన్= తెగగొట్టాడు.

తాత్పర్యం: సంగ్రామజిత్తు అర్జునుడితో తలపడి వాడి అయిన బాణా లేయగా, అర్జును డీ చేతకానివాడా యుద్ధానికి రావటం? అన్నట్లు కోపించి ఒకే ఒక బల్లెంతో అతడి తల తెగగొట్టి వేశాడు.

విశేషం : ఈ వీరునిపేరు సంగ్రామజిత్తు. అంటే యుద్ధాలలో విజయం సాధించేవాడని అర్థం. అతడు అనేక బాణాలు అర్జునుడిపై గుప్పించాడు. ఏదో పొడిచేస్తాడనే దృశ్యం కల్పించాడు. అంతటి సంగ్రామజిత్తును ఒక్క బల్లెంతో అర్జునుడు తల తెగగొట్టి చంపాడు. ఆ చనిపోయినవాడు కర్ణుడి తమ్ముడు కావటం మరొక విశేషం. అర్జునుడి యుద్ధవీరం ఇందులో ధ్వని. (సంపా.)

తే. అపుడు రాధేయుఁ డిమ్మెయి ననుజుపాటుఁ। జూచి యేనుంగునకు సిళ్కు సూపినట్లు
కవిసి హయముల మత్స్యభూకాంతు తనయు। నేసి, పండ్రెండు శరముల నేసె నరుని. 81

ప్రతిపదార్థం: అపుడు; రాధేయుఁడు= కర్ణుడు; ఈ+మెయిన్= ఈ రీతిగా; అనుజు పాటున్= తమ్ముడు చనిపోవటం; చూచి= కళ్ళారా చూచి; ఏనుంగునకున్= ఏనుగునకు; సిళ్కు= అంకుశం; చూపిన+అట్లు= చూపిన రీతిగా; కవిసి= అర్జునుడిని ఎదుర్కొని; హయములన్= గుఱ్ఱాలను; మత్స్యభూకాంతు తనయున్= ఉత్తరుడిని; ఏసి= కొట్టి; నరునిన్= అర్జునుడిని; పండ్రెండు శరములన్= పన్నెండు బాణాలతో; ఏసెన్= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు కర్ణుడు ఆ రీతిగా తన తమ్ముడు పడిపోవటం చూచి ఏనుగుకు అంకుశం చూపినట్లుగా కోపం వచ్చి అర్జునుడితో తలపడి గుఱ్ఱాలను, ఉత్తరుడిని బాణాలతో కొట్టి, అర్జునుడి మీదికి పన్నెండు బాణాలు వేశాడు.

విశేషం : అలం: ఉపమ. 'ఏనుగుకు సిళ్కు చూపినట్లు' అనే ఉపమానం చక్కని తెలుగు జాతీయం. (సంపా.)

ఉ. కేసరివిక్రముండు కపికేతనుఁ డత్తఱి వైరివీరసం
త్రాసకర ప్రకార మగు దర్ప మెలర్పఁగ బాణజాల వి
న్యాసమునన్ వెసం బొదివె నర్కసుతున్ గరుడుండు పాము ను
ద్భాసితపక్షుఁడై పొదువు భంగి సురావలి పిచ్చలింపఁగన్. 82

ప్రతిపదార్థం: ఆ+తఱిన్= అప్పుడు; కేసరి విక్రముండు= సింహం వంటి పరాక్రమం కల; కపికేతనుండు= వానరం జెండాగా గల అర్జునుడు; వైరివీర= శత్రువులకు; సంత్రాసకర= భయం కలుగజేసే; ప్రకారము+అగు= విధానంకల; దర్పము= గర్వం; ఎలర్పఁగన్= వృద్ధికాగా; బాణజాల= బాణ పరంపరయొక్క; విన్యాసమునన్= వేయుటతో; వెసన్= వేగంగా; అర్కసుతున్= కర్ణుడిని; గరుడుండు= గరుత్మంతుడు; పామున్= పామును; ఉద్భాసిత పక్షుఁడు+ఐ= ప్రకాశించే రెక్కలు కలవాడై; పొదువు భంగిన్= ఆవరించినట్లుగా; సురావలి= దేవతల వరుస; పిచ్చలింపఁగన్= ఆశ్చర్యంతో ప్రశంసింపగా; పొదివెన్= ఆక్రమించాడు.

తాత్పర్యం: సింహపరాక్రముడైన అర్జునుడు శత్రువులకు భయంకలిగే విధంగా దర్పం కలిగి బాణాల పరంపర వేస్తూ కర్ణుడిని, గరుత్మంతుడు రెక్కలు విప్పి ఎగురుతూ పామును తన్ని ఆక్రమించినట్లే ఆక్రమించాడు. అది చూచి దేవతలు ఆశ్చర్యంతో ప్రశంసించారు.

విశేషం : అలం: ఉపమ. దీనిలో సింహపరాక్రముడని అర్జునుడిని చెప్పటం, వెనుకటి పద్యంలో కర్ణుని ఏనుగునకు సిళ్ళు చూపినట్లు చెప్పటం, ఇందులో గరుడుడు పామును పొదివినట్లు చెప్పటం వంటి ఉపమేయ ఉపమానాలస్వారస్యం ద్వారా అర్జునుడు గెలుస్తాడని కర్ణుడు ఓడిపోతాడని సూచించబడుతున్నది.

క. ఇరువురు వీరులు ని ట్లొం । డొరువుల(దలపడుట సూచి యుత్కట మగు న
చ్చెరువాటు(గౌతుకంబు న । డర నూరక యుండె నయ్యెడం గురుసేనల్. 83

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ఇరువురు వీరులున్= కర్ణార్జును లిద్దరు వీరులున్నూ; ఒండొరువులన్= ఒకళ్ళతో ఒకళ్ళు; తలపడుట= కలియబడటం; చూచి; ఉత్కటము+అగు= ఎక్కువైన; అచ్చెరు+పాటున్= ఆశ్చర్యం; కౌతుకంబును= వేడుకయున్నూ; అడరన్= కలుగగా; కురుసేనల్= కౌరవసేనలు; ఆ+ఎడన్= అప్పుడు; ఊరక+ఉండెన్= ఊరకున్నాయి.

తాత్పర్యం: ఆ రీతిగా కర్ణార్జును లిద్దరు మహావీరులు తలపడేసరికి ఆశ్చర్యం, వేడుక కలిగి కౌరవసేనలోని వారందరూ యుద్ధం చేయకుండా చూస్తూ ఊరుకొన్నారు.

విశేషం : కర్ణార్జునులు అపూర్వంగా ద్వంద్వయుద్ధం చేస్తున్నారు. వారి యుద్ధవీర విభావాల వీరరసం వలన చూచేవారిలో అద్భుతరసం పుట్టినట్లు తిక్కన చిత్రించాడు. 'ఉత్కట మగు నచ్చెరువాటు'- అనే మాటలు ప్రేక్షకులలోని ఆశ్చర్యం ఉత్కటావస్థను - అంటే స్థాయి భావ స్థాయికి - చేరిందని తిక్కన ధ్వనింపచేశాడు. అద్భుతరసాన్ని 'స్తంభం' (కొయ్యబారిపోవటం) అనే సాత్త్వికభావంతో సైనికులు ప్రదర్శించారు. ఈ వర్ణనం రసధ్వనికి ఉదాహరణం. (సంపా.)

మ. ప్రళయాంభోధరముక్త సాంద్ర విసరత్పాషాణ వర్షంబు మి
క్కిలియై శైలము(గప్పునట్లు నరు నక్షీణాస్త్ర సంతాన మి
ట్టల మై కప్పిన(దీవ్రమారుతము గాఢవ్యాప్తి జీమూత మం
డలి(బోలెన్ విరియించె భానుజు(డవష్టంభోజ్జ్వలాకారు(డై. 84

ప్రతిపదార్థం: ప్రళయ= ప్రళయ కాలమందలి; అంభోధర= మేఘములచేత; ముక్త= విడువబడిన; సాంద్ర= దట్టంగా; విసరత్= ప్రసరించెడి; పాషాణ= రాళ్ళతోడి; వర్షంబు= వాన; మిక్కిలి+ఐ= ఎక్కువగా; శైలమున్= పర్వతమును; కప్పునట్లు= కప్పివేసేటట్లుగా; నరు= అర్జునుడియొక్క; అక్షీణ= క్షీణముకాని; అస్త్రసంతానము= బాణ సముదాయం; ఇట్టలము+ఐ= ఎక్కువై; కప్పినన్= కప్పగా; తీవ్రమారుతము= ఎక్కువైన గాలి; గాఢవ్యాప్తి= ఎక్కువగా వ్యాపించిన; జీమూత మండలిన్+పోలెన్= మేఘ సముదాయాన్నివలె; భానుజు(డు= కర్ణుడు; అవష్టంభ= గర్వంతో; ఉజ్జ్వల= ప్రకాశించే; ఆకారు(డు+ఐ= మూర్తి కలవాడై; విరియించెన్= విడిపోయేటట్లు చేశాడు.

తాత్పర్యం: ప్రళయకాల మేఘాలు దట్టంగా పాషాణ వర్షం కురిపించి కొండను కప్పివేసినట్లుగా అర్జునుడు అక్షయ బాణాల వర్షంతో కర్ణుడిని కప్పివేశాడు. కర్ణుడు గర్వంతో ప్రకాశించే రూపం కలవాడై, బాగా ఆకాశాన్ని కప్పివేసిన మబ్బులను పెనుగాలితో పటాపంచలు చేసినట్లుగా ఆ బాణవర్షాన్ని ఏమీ లేకుండా చేశాడు.

విశేషం : అలం: ఉపమ.

క. విల్లును దానును శిఖ రా। జిల్లఁగ వెలుఁగొందు వహ్ని చెలువంబున శో
భిల్లుటఁ గని కురుసైన్యము। లెల్లను దూర్యములు మ్రోయ నేడ్తెఱఁ జెలఁగెన్. 85

ప్రతిపదార్థం: విల్లును= ధనువును; తానును= కర్ణుడును; శిఖ= జ్వాల; రాజిల్లఁగన్= ప్రకాశించగా; వెలుఁగొందు= వెలుగునట్టి; వహ్నిచెలువంబునన్= అగ్ని మాదిరిగా; శోభిల్లుటన్= ప్రకాశించటాన్ని; కని= చూచి; కురుసైన్యములు= కౌరవసేనలు; ఎల్లను= అన్నియును; తూర్యములు= వాద్యాలు; మ్రోయన్= మ్రోయగా; ఏడ్తెఱన్= పరాక్రమంతో; చెలఁగెన్= ధ్వనిచేశాయి, అరిచాయి.

తాత్పర్యం: విల్లుతో కూడిన కర్ణుడు జ్వాలతో వెలుగొందే అగ్నివలె అందంగా వెలుగొందగా చూచి, కౌరవసేనలు వాద్యాలు మ్రోయించి అరిచాయి.

విశేషం : అలం: ఉపమ.

క. రవితనయు బాణములు వా। సవనందనుఁ బొదివినపుడు సంతోషముఁ,ద
ద్వివిధాస్త్రము లాతనిపైఁ। గవియ విషాదంబు నొందుఁ గౌరవసేనల్. 86

ప్రతిపదార్థం: రవితనయు బాణములు= కర్ణుని బాణాలు; వాసవ నందనున్= అర్జునుడిని; పొదివినప్పుడు= కప్పినప్పుడు; సంతోషమున్= ప్రీతినీ; తద్+వివిధ+అస్త్రములు= ఆ అర్జునుడి రకరకాల బాణాలు; ఆతనిపైన్= ఆ కర్ణుడిపైన; కవియన్= కప్పగా; విషాదంబున్= విచారాన్నీ; కౌరవసేనల్= కౌరవసేనలు; ఒందున్= పొందుతాయి.

తాత్పర్యం: కర్ణుడి బాణాలతో అర్జునుడు కప్పబడితే సంతోషం, అర్జునుడి బాణాలతో కర్ణుడు కప్పబడితే విచారాన్ని పొందుతున్నారు కౌరవసైనికులు.

విశేషం : అలం: పర్యాయం.

వ. ఇవ్విధంబున నేట్లాడుచుం గదిసి గాండీవి కర్ణున కిట్లనియె. 87

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; ఏట్లాడుచున్= యుద్ధం చేస్తూ; కదిసి= సమీపించి; గాండీవి= అర్జునుడు; కర్ణునకున్= కర్ణుడితో; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా యుద్ధం చేస్తునే సమీపించి అర్జునుడు కర్ణుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. 'సభలఁ బలుకు దీవు సరిలేరు నా కని;। యిదె రణంబు వచ్చె; నెల్లవారి
కెఱుఁగవచ్చు దీనఁ; బెఱచోట రజ్జైన। యట్లు పూరగింప నగునె యిచట? 88

ప్రతిపదార్థం: ఈవు= నీవు; నాకున్= నాతో; సరి= సమమైనవారు; లేరు+అని= లేరు అని; సభలన్= సభలయందు; పలుకుదు(వు)= పలుకుతావు; ఇదె= ఇదిగో; రణంబు= యుద్ధం; వచ్చెన్= సంభవించింది; దీనన్= దీనితో; ఎల్లవారికిన్= అందరికి; ఎఱుఁగవచ్చున్= తెలిసివస్తుంది; పెఱచోటన్= వేరొకచోట; రజ్జు+ఐన+అట్లు= బింకాలు పలికినట్లుగా; ఇచ్చటన్= ఇక్కడ యుద్ధంలో; పూరగింపన్+అగునె?= అట్లాగే ప్రేలవచ్చునా?

తాత్పర్యం: 'సభలలో నాకు సమమైన వారు లేరని బీరాలు పలుకుతూ ఉంటావు. ఇదిగో, మన ఇద్దరికి యుద్ధం వచ్చింది కదా! ఇప్పుడు చూపవచ్చును. దీనిలో ఎవరు గొప్పవారో అందరికి తెలుస్తుంది. అక్కడ వ్యర్థాలాపాలాడినట్లు ఇక్కడ కుదురుతుందా?

విశేషం : కర్ణుడు శక్తికి మించిన ప్రగల్భాలాడతాడని అశ్వత్థామ వంటి కురువీరులే కాక, అర్జునుడివంటి పాండవ వీరులు గూడా పరిహసించటం గమనించదగింది. (సంపా.)

క. మాటలు పె క్కాడితి వీ । పోటుమగలు వినఁగ నింకఁ బోవుట దగ దె
ప్పాట; నదిగాక తమ్ముని । పాటును గన్నారఁ గంటి పాఱకు మింకన్. 89

ప్రతిపదార్థం: ఈ పోటుమగలు= ఈ యుద్ధవీరులు; వినఁగన్= వినుచుండగా; మాటలు= పలుకులు; పెక్కు= చాలా; ఆడితివి= అన్నావు; ఇంకన్= ఇక్కడిదాకా వచ్చాక; పోవుట= పారిపోవటం; ఎప్పాటన్= ఏరీతిగాను; తగదు= పనికిరాదు; అదిగాక= ఇంకా; తమ్ముని పాటును= తమ్ముడి చావును; కన్నారన్= కన్నులతో స్వయంగా; కంటి(వి)= చూచితివి; ఇంకన్= ఇకనైనా; పాఱకుము= పారిపోకుము.

తాత్పర్యం: కర్ణా! ఈ యుద్ధవీరులు వింటూ ఉండగా అనేక మాటలు మాట్లాడావు. ఇక్కడివరకూ వచ్చాక, ఇక పారిపోవటం ఏరీతిగానూ మంచిది కాదు. అంతే కాకుండా తమ్ముడి చావును స్వయంగా చూచావు. ఇకనైనా పారిపోవద్దు.

విశేషం : పోరు భారమైనప్పుడు రణరంగాన్ని వదలి పారిపోవటానికి కర్ణుడు వెనుకాడడు. అదే గుణం దుర్యోధనాదులకు కూడా ఉన్నది. ఇది ఉత్తమ వీరుల లక్షణం కాదు. దానిని పేర్కొని అర్జునుడు అధిక్షేపించాడు. ఇది భావికథార్థ సూచకం కావటం మరొక శిల్ప విశేషం. (సంపా.)

ఆ. పలుకవచ్చుఁగాక పలికిన యట్టుల । చేయ వచ్చు నెట్లు? దాయ! యెందుఁ
బోయె దట్లు ద్రుపదపుత్రికఁ బఱుపంగఁ । గాంచి నగిన ఫలముఁ గందు గాక! 90

ప్రతిపదార్థం: పలుకవచ్చున్+కాక= మాటలెన్నైనా చెప్పవచ్చును కాని; పలికిన+అట్టులు+అ= పలికినట్లే; చేయవచ్చున్+ఎట్లు?= ఎట్లా చేయ వీలౌతుంది?; దాయ!= శత్రువా!; ఎందున్= ఎక్కడికి; పోయెదు= పోతావు; అట్లు= ఆ రీతిగా; ద్రుపద పుత్రికన్= ద్రౌపదిని; పఱుపంగన్= చేయగా; కాంచి= చూచి; నగిన ఫలమున్= నవ్వినదానికి ఫలాన్ని; కందు+కాక= చూస్తావు (అనుభవిస్తావు) గాక!

తాత్పర్యం: ఎన్ని మాటలైనా చెప్పవచ్చును కాని చెప్పినట్లుగా చేయ వీలవుతుందా? ఎక్కడికి పోతావు? ఆ నాడు ద్రౌపదిని భంగపరిచినప్పుడు చూచి నవ్వినదానికి ఫలం పొందుతావుగాక!

విశేషం : అర్జునుడిలో రౌద్రం ప్రజ్వలించటానికి కారణాన్ని ఇందులో పేర్కొన్నాడు. అలనాడు కౌరవసభలో ద్రౌపదిని చూచి అవహేళనం చేసి పలికిన పలుకులు అర్జునుడి మనసులో ములుకుల వలె గ్రుచ్చుకొంటూ ఉండేవి. వాటిని ఇప్పుడు స్మరించుకొనటం వలన ప్రతీకార రూపమైన క్రోధోద్రేకం అతడిలో పెచ్చు పెరిగినట్లు ధ్వని. (సంపా.)

క. ఏ నపుడు ధర్మపాశా, । ధీనుఁడనై కోపమునకు దీకొనరింపం
గా నేరకున్న మెయిమెయిఁ । బో నయ్యెం గాక యింకఁ బొమ్మా యిచటన్.' 91

ప్రతిపదార్థం: అపుడు= ద్రౌపది భంగపాటును చూచి నీవు నవ్వినపుడు; ఏన్= నేను; ధర్మపాశ= ధర్మమనెడి (ధర్మరాజనెడి) త్రాటికి; అధీనుఁడను+ఐ= కట్టుపడినవాడనై; కోపమునకున్= నాకు వచ్చిన కోపానికి; దీకు= ప్రేరణ; ఒనరింపంగాన్= చేయుటకు; నేరక+ఉన్నన్= వీలులేకపోయినందున; మెయిమెయిన్= ఏ బాధా లేకుండా; పోన్+అయ్యెన్+కాక= పోవటానికి వీలైంది కాక; ఇంకన్= ఇక ఇప్పుడు; ఇచటన్= ఈ యుద్ధంలో; పొమ్మా= పొమ్ము (చూద్దాము).

తాత్పర్యం: అప్పుడు ధర్మానికి కట్టుబడి వచ్చిన కోపానికి తగినట్లుగా చేయలేదు కనుక నీవు ఏ బాధా పొందకుండా తప్పించుకొనగలిగావు. కాని, ఇప్పుడు పో చూస్తాను.

విశేషం : అర్జునుడు ధర్మబద్ధుడై అనంతమైన క్రోధాన్ని నిగ్రహించుకొనగలడు. అవసరం వచ్చినప్పుడు దానిని ప్రదర్శించగలడు. అర్జునుడు రౌద్ర ప్రదర్శనం చేసినప్పుడు కర్ణుడు పారిపోయి ప్రాణం రక్షించుకొనటం ఒక పరిపాటిగా సాగుతూ వస్తున్నది. దానిని పేర్కొని అర్జునుడు అవహేళనం చేశాడు. శత్రువులను అవహేళనం చేయటం వీరరౌద్రరసాలలో వాచికాభినయవిశేషంగా ఒప్పారుతుంది. (సంపా.)

వ. అనిన విని రాధేయుం డిట్లనియె. 92

తాత్పర్యం: అనగా విని కర్ణుడు ఇట్లా అన్నాడు.

ఉ. 'అప్పుడు ధర్మహానికి భయంపడి నిల్చితివో? కడంకతో
నిప్పుడు వచ్చినాఁడ; విట యెల్లను జేయుదు గాక; యన్నపైఁ
దప్పు ఘటించి నీవు నొక తాలిమి గల్గినవాఁడవై నెపం
బొప్పినఁ జెల్లె; నీదు నిలుపోపును జూతము గాక యిచ్చటన్. 93

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ధర్మహానికిన్= ధర్మానికి హాని కల్గుతుందని; భయము+పడి= భయము చెంది; నిల్చితివో?= ఆగినావా?; ఇప్పుడు; కడంకతోన్= పూనికతో; వచ్చినాఁడవు= వచ్చావు కదా; ఇట= ఇక్కడ; ఎల్లను= అంతయు; చేయుదు(వు)గాక= చేయుదువుగాని; అన్నపైన్= అన్నగారిమీద; తప్పు= దోషం; ఘటించి= కూర్చి; నీవును= నీవు కూడ; ఒక తాలిమి కల్గినవాఁడవు+ఐ= ఓర్పు కలవాడివలె; నెపంబు= మిష; ఒప్పినన్= కుదర్చగా; చెల్లెన్= సరిపోయింది; నీదు= నీ యొక్క; నిలుపు+ఓపును= నిలుచు సామర్థ్యమును; ఇచ్చటన్= ఈ యుద్ధంలో; చూతము+కాక= చూస్తాంగాక.

తాత్పర్యం: 'అప్పుడు ధర్మహాని వస్తుందని భయపడి ఆగిపోయావా? ఇప్పుడు బాగా పూనికతో వచ్చావా? ఇప్పుడంతా చేసేద్దువు గాని, అన్నగారి మీద తప్పు పెట్టి, నీవు బాగా ఓర్పు కలవాడవైనట్లు చెప్పుతున్నావు. సరే, నాతోడి యుద్ధంలో నీ వేపాటి నిలుస్తావో ఇక్కడ చూద్దాం.

విశేషం : అర్జునుడి ధర్మనీతి అతడి అసమర్థతను సమర్థించుకొనే ఒక సాకుగా కర్ణుడు భావించాడు. తప్పు అన్నగారిమీద పెట్టి అర్జునుడు తప్పుకొంటున్నట్లు తలచాడు. నిజానికి అట్లా భావించటం కర్ణుడి శీలానికే చెల్లింది. (సంపా.)

క. సమయంబు నడపినను రా। జ్యము భాగం బీరె యెట్లు నను నాస నర
ణ్యమున వసించితి గాక ని। జమునకు నీయందు ధైర్యసారము గలదే? 94

ప్రతిపదార్థం: సమయంబు= ప్రతిజ్ఞ; నడపినను= నిర్వహించినచో; ఎట్లున్= ఏ విధంగానైనా; రాజ్యము భాగంబు= రాజ్యంలోని వాటాను; ఈరె?= ఇయ్యరా?; అను+ఆసన్= అనెడి ఆశతో; అరణ్యమునన్= అడవిలో; వసించితి+కాక= ఉన్నావుగాని; నిజమునకున్= యథార్థానికి; నీయందున్= నీకు; ధైర్యసారము= ధైర్యంలోని గట్టితనం; కలదే?= కలదా?

తాత్పర్యం: ఎట్లాగో ఒకవిధాన అన్నమాట ప్రకారం అరణ్యావాస, అజ్ఞాతవాసాలు చేస్తే వారే రాజ్యంలో భాగం ఇస్తారులే- అని అడవిలో ఉన్నావు కాని, నిజంగానే నీ కసలు ధైర్యం ఉన్నదా?

విశేషం : నియమం ప్రకారం అరణ్య అజ్ఞాతవాసాలు చేయటానికి కారణం శత్రువులను ఎదిరించలేని పాండవుల-లేదా-పార్థుడి అధైర్యమని కర్ణుడు ఆరోపించటం అతడి దుర్విదగ్ధత్వానికి నిదర్శనం. (సంపా.)

క. **మును నీ వచట నచటఁ జే। సిన బంటుతనంబు లెల్లఁ జెప్పఁగ విందుం**
గనినఁ గదా నమ్ముదు; నవి। యనుమానము నాకు నీ భయస్థితిఁ గనుటన్.' 95

ప్రతిపదార్థం: మును= మునుపు; నీవు; అచటన్+అచటన్= అక్కడక్కడ; చేసిన బంటుతనంబులు= చేసిన వీరకృత్యాలు; ఎల్లన్= అన్నియును; చెప్పఁగన్= జనులు చెప్పగా; విందున్= విన్నాను; అవి= వాటిని; కనినన్+కదా!= చూచినప్పుడు కదా!; నమ్మదున్= నమ్మగలను; నీ భయస్థితిన్= భయపడే నీ స్థితిని; కనుటన్= చూడగా; నాకున్; అనుమానము= సందేహంగా ఉన్నది.

తాత్పర్యం: నీ ఏదివరలో ఏవో కొన్ని వీరోచిత కృత్యాలు చేశావని జనులు చెప్పికొంటుండగా విన్నాను. చూస్తే కాని నమ్మలేను. నీ కిప్పుడున్న ఈ భయస్థితిని చూస్తే నాకు నీవు చేశావని చెప్పేవన్నీ సందేహంగానే ఉన్నాయి.'

విశేషం : ఎంతటి వీరులనైనా లెక్కచేయని కర్ణుడి దురహంకారం ఈ మాటలలో గుబాళిస్తున్నది. అర్జునుడు అధిక్షేపోక్తులు పలకటం యుద్ధానికి భయపడి మాటాలాడటంగా కర్ణుడు భావించటం శోచనీయం. (సంపా.)

కర్ణార్జునుల ద్వంద్వయుద్ధము (సం. 4-55-14)

వ. **అనుచు వాలమ్ములు గురిసిన నర్జునుండును గుపితుండై గాండీవవిక్షేప క్షోభిత నభోభాగుండగుచుం గానీను పై నానానిశిత విశిఖంబులు నినిచె; న ట్లయ్యిరువురును దేవాసుర సంగ్రామ సాదృశ్య విక్రమ ప్రక్రియం బొలిచి రట్టి సమయంబున. 96**

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని పలుకుతూనే; వాలు+అమ్ములు= వాడిబాణాలు; కురిసినన్= కురిపించగా; అర్జునుండును= అర్జునుడు కూడా; కుపితుండు+ఐ= కోపించినవాడై; గాండీవ= గాండీవంయొక్క; విక్షేప= కదలికచేత; క్షోభిత= క్షోభపెట్టబడిన; నభోభాగుండు+అగుచున్= ఆకాశప్రదేశం కలవాడై; కానీనుపైన్= కర్ణుడిపై; నానా= అనేక రకాలైన; నిశిత= వాడియైన; విశిఖంబులు= బాణములు; నినిచెన్= నింపాడు; అట్లు= ఆ రీతిగా; ఆ+ఇరువురును= ఆ ఇద్దరును; దేవ+అసుర= దేవతలయొక్క, రాక్షసులయొక్క; సంగ్రామ= యుద్ధంతో; సాదృశ్య= పోలికగల; విక్రమ= పరాక్రమంయొక్క; ప్రక్రియన్= రీతిని; పొలిచిరి= ప్రకాశించారు; అట్టి సమయంబునన్= అప్పుడు.

తాత్పర్యం: అని కర్ణుడు పై విధంగా పలుకుతూనే వాడి బాణాలను కురిపించసాగాడు. అర్జునుడు కూడా యుద్ధప్రీతితో ఆకాశం దద్దరిల్లే విధంగా పెక్కురకాల వాడిబాణాలు ప్రయోగించాడు. దేవాసుర యుద్ధం వలె వారిరువురి యుద్ధం ప్రకాశిస్తున్నది. ఆ సమయంలో.

విశేషం: అలం: ఉపమ. దేవాసురులయుద్ధం పురాణప్రసిద్ధం. అందులో అంతిమ విజయం దేవతలదని రూఢం. కాబట్టి విజయుడి విజయం తథ్యమని ధ్వని. (సంపా.)

క. రవిదీప్తులు సొర నేరమిఁ । గవిసెం జీఁకట్లు, పవనుగమనం బడఁగెన్,
వివిధాస్త్రంబుల నంబర । మవిరళముగఁ బొదువఁబడుట నద్భుతభంగిన్. 97

ప్రతిపదార్థం: రవి= సూర్యుని; దీప్తులు= కాంతులు; చొరనేరమిన్= ప్రవేశించలేకపోవుటచేత; చీఁకట్లు= చీకటులు; కవిసెన్= వ్యాపించాయి; వివిధ+అస్త్రంబులన్= అనేక రకాలైన అస్త్రాలతో; అంబరము= ఆకాశం; అవిరళముగన్= సందులేకుండా; పొదువన్+పడుటన్= వ్యాపింపజేయబడటంచేత; అద్భుతభంగిన్= ఆశ్చర్యకరమైన రీతిలో; పవను+గమనంబు= వాయు సంచారం; అడఁగెన్= అణగిపోయింది.

తాత్పర్యం: అనేకాస్త్రాలు ఆకాశంనిండా వ్యాపింపచేయటంతో సూర్యకాంతులు ప్రవేశించలేనందున చీకట్లు వ్యాపించాయి. గాలిసంచార మాగిపోయింది.

ఉ. అప్పుడు కర్ణుసైన్య మమరాధిపనందనుఁ జుట్టుముట్టఁ దే
రుప్పరవీథిమై వలయ మొప్ప వెసం బఱపించి క్రీడి పెం
కుప్పలుగా రథావలిని ఘోటతతిం గరిరాజిఁ గూల్చుచుం
దప్పక భానుసూను మెయిఁ దాఁకఁగ నేయుచు నుల్లసిల్లినన్. 98

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కర్ణుసైన్యము= కర్ణుడిసేన; అమరాధిపునందనున్= అర్జునుడిని; చుట్టుముట్టన్= చుట్టూరా ముట్టడించగా; తేరు= రథం; ఉప్పరవీథిమైన్= ఆకాశమార్గంలో; వలయము+ఒప్పన్= గుండ్రంగా; వెసన్= వెంటనే; పఱపించి= నడిపించి; క్రీడి= అర్జునుడు; రథావలిని= రథాల పంక్తిని; ఘోటతతిన్= గుర్రాల సమూహాన్ని; కరిరాజిన్= ఏనుగుల పంక్తిని; కుప్పలుగాన్= రాసులు పడేటట్లుగా; కూల్చుచున్= చంపుతూ; తప్పక= మానక; భానుసూను మెయిన్= కర్ణుడి శరీరాన్ని; తాఁకఁగన్= తగిలేటట్లు; ఏయుచున్= కొట్టుతూ; ఉల్లసిల్లినన్= ప్రకాశించగా.

తాత్పర్యం: అప్పుడు కర్ణుడిసేన అర్జునుడిని చుట్టుముట్టింది. అర్జునుడు తన రథాన్ని ఆకాశంపై గుండ్రంగా నడిపిస్తూ, గుర్రాలను, ఏనుగులను, రథాలను కుప్పలు కుప్పలుగా చంపి పడవేస్తూ, కర్ణుడి శరీరానికి నాటుకొనేటట్లు బాణాలను వేస్తూ ప్రకాశించగా.

వ. రాధేయుండును. 99

తాత్పర్యం: కర్ణుడు కూడా.

క. తఱిమి పయి నడరుటయు విలు । విఱుగంగా నేసె నరుఁడు విక్రమలీలం
గొఱఁతవడనీక కర్ణుఁడు । మెఱుఁగు లడరుశక్తి సురలు మెచ్చఁగ వైచెన్. 100

ప్రతిపదార్థం: తఱిమి= తరుముకొని వచ్చి; పయిన్= మీదికి; అడరుటయును= అతిశయించి రాగా; నరుఁడు= అర్జునుడు; విలు= విల్లు; విఱుగంగాన్+ఏసెన్= విరిగేటట్లుగా బాణమేశాడు; కర్ణుఁడు; విక్రమలీలన్= పరాక్రమ విలాసంతో; కొఱఁతవడన్+ఈక= లోటు రానియ్యక; మెఱుఁగులు+అడరు= ఎక్కువగా ప్రకాశించే; శక్తిన్= శక్తి అనే ఆయుధాన్ని; సురలు= దేవతలు; మెచ్చఁగ(న్)= మెచ్చేటట్లుగా; వైచెన్= విసిరాడు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు మీది మీదికి రాగా అర్జునుడు అతడి విల్లు విరిగేటట్లు కొట్టాడు. కర్ణుడు పరాక్రమానికి లోటు రాకుండా మెరిసే శక్తిని అర్జునుడి మీదికి విసిరాడు.

ఆ. వైచుటయును సవ్యసాచియుఁ గౌరవుల్ । విస్మయంబుతోడి వెఱపు వొంద
నధికరయము మెఱయ నది పెక్కుదునియలు, । చేసె నంతరమున శితశరముల. 101

ప్రతిపదార్థం: వైచుటయును= వేయగా; సవ్యసాచియున్= అర్జునుడు కూడా; కౌరవుల్= కౌరవసేన; విస్మయంబుతోడి= ఆశ్చర్యంతోపాటు; వెరపు= భయమును; పొందన్= పొందగా; అధికరయము= మిక్కిలి వేగం; మెఱయన్= మెరయగా; అది= ఆ శక్తిని; శిత శరములన్= వాడిఅయిన బాణాలతో; అంతరమునన్= మధ్యలో; పెక్కు+తునియలు= చాలా ముక్కలు; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు శక్తిని వేయగా, అర్జునుడు వాడిబాణాలతో కౌరవసేనలు ఆశ్చర్యంతో భయపడేటట్లు ఆ శక్తిని మధ్యలోనే ముక్కలు ముక్కలుగా చేశాడు.

వ. అట్టియెడ నినతనయు మన్నించు జోదులు దెగి పయిం బడినఁ గ్రోధారుణ నయన పల్లవితంబును దంత కాంతిస్తబకితంబును గుంభస్థల ఫలితంబును నగు తదీయ కరటి ఘటావికట విటపి పటలంబును నాత్మీయ విశిఖ వ్యాపార మహావాతంబునన్ బడలువడం గూల్చి చండమూర్తి దాల్చి శోభిల్లు బీభత్సుంగని యతండు బొమముడివడ నెక్కొని వేఱొక్క విల్లెత్తికొని. 102

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= అప్పుడు; ఇనతనయు(న్)= కర్ణుని; మన్నించు= ఆజ్ఞ పాటించే; జోదులు= వీరులు; తెగి= సాహసించి; పయిన్+పడినన్= మీదపడగా; క్రోధ= కోపంచేత; అరుణ= ఎర్రనైన; నయన= కళ్ళచే; పల్లవితంబును= చిగురు పుట్టినట్లున్నదియు; దంతకాంతి= పళ్ళకాంతిచేత; స్తబకితంబును= పూలగుత్తికలదిగా ఉన్నదియును; కుంభస్థల= కుంభస్థలంచేత; ఫలితంబును= పండ్లు కలిగినట్లున్నట్టియు; అగు= అయిన; తదీయ= ఆ వీరుల; కరటి ఘటా= ఏనుగుల యొక్క గుంపులనెడి; వికట= వంకరలైన; విటపిపటలంబున్= చెట్ల సముదాయమును; ఆత్మీయ= తనయొక్క; విశిఖవ్యాపార= బాణాలు వేయుట అనెడి; మహావాతంబునన్= పెనుగాలిచే; బడలు పడన్= క్రిందపడేటట్లు; కూల్చి= పడవేసి; చండమూర్తి+తాల్చి= తీవ్రమైన ఆకారం గలిగి; శోభిల్లు= ప్రకాశించెడి; బీభత్సున్= అర్జునుడిని; కని= చూచి; అతండు= కర్ణుడు; బొమముడివడన్= కోపముచేత కనుబొమలు చిట్లించి; నెక్కొని= సన్నద్ధుడై; వేఱు+ఒక్క= మరియొక; విల్లు+ఎత్తికొని= ధనువును తీసుకొని.

తాత్పర్యం: కర్ణుడి ఆజ్ఞపై నడిచే యోధులు సాహసించి అర్జునుడిమీద పడ్డారు. ఎర్రనికళ్ళు అనే చిగుళ్ళతో, కాంతిమంతములైన దంతాలనే పూలగుత్తులతో, కుంభస్థలాలనే పండ్లతో ఏనుగులు అనే పెద్దపెద్ద చెట్లుగా ఉన్న గజసేనను బాణాలనే పెనుగాలితో పడవేసి, అంత పని చేసినందుకు తీవ్రమైన ఆకారంతో ప్రకాశిస్తూ ఉన్న అర్జునుడి మీదికి కర్ణుడు మొగం చిట్లించుకొంటూ మరొక విల్లు తీసికొని.

విశేషం: అలం: రూపకం, వృత్త్యనుప్రాసం.

క. తురగముల నాలుగిట ను । త్తరు నాటిట నెనిమిదిట రథముఁ బదిటను వా
నరు నఱువది శరముల న । న్నరు నంగంబులను బెలుచ నాఁటఁగ నేసెన్. 103

ప్రతిపదార్థం: తురగములన్= గుర్రాలను; నాలుగిటన్= నాల్గు బాణాలతోను; ఉత్తరున్= ఉత్తరుని; ఆఱిటన్= ఆరు బాణాలతోనూ; రథమున్= రథాన్ని; ఎనిమిదిటన్= ఎనిమిది బాణాలతోనూ; వానరున్= హనుమంతుడుగల జెండాను; పదిటను= పది బాణాలతోనూ; ఆ+నరు+అంగంబులను= ఆ అర్జునుడి అవయవాలను; అఱువది శరములన్= అరవై బాణాలతోనూ; పెలుచన్= అధికంగా; నాఁటఁగన్= నాటేటట్లు; ఏసెన్= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు మరొకవిల్లు తీసికొని గుర్రాలను నాల్గు బాణాలతోనూ, సారథియైన ఉత్తరుని ఆరు బాణాలతోనూ, రథాన్ని ఎనిమిది బాణాలతోనూ, హనుమంతుని గుర్తుగల జెండాను పది బాణాలతోనూ, అర్జునుడి అవయవాలపై నాటేటట్లుగా అరవై బాణాలతోనూ కొట్టాడు.

వ. ఇత్తెఱంగున. 104

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా.

సీ. రోషంబు భీషణరూపమై చెలువొంద । నతులకేతువు శిఖయై వెలుంగ,
శరజాలములు పటుజ్వాలలై నిగుడ న । ర్కతనూభవోగ్రాగ్ని ప్రజ్వరిల్ల,
నుద్ధతి సైఁపక యుజ్జ్వలదివ్యప । తాక మెఱుంగుగా దళిత ధరణి
రథనేమిరవము గర్జనముగ శరపరం । పరలు ధారలుగాఁగఁ బరఁగి యడరె,

ఆ. నర్జునాంబుదం బనన్యసామాన్య స । ముద్యమమున ముఖపయోరుహముల
కాంతి దఱఁగి యపుడు కౌరవసేనా స । రోవరంబు దీనభావ మొంద. 105

ప్రతిపదార్థం: రోషంబు= కోపం; భీషణరూపము+ఐ= భయంకరమై; చెలువు+ఒందన్= ప్రకాశించగా; అతుల= సాటిలేని; కేతువు= జెండా; శిఖ+ఐ= జ్వాలయై; వెలుంగన్= వెలుగగా; శరజాలములు= బాణ సముదాయాలు; పటు= గొప్పవైన; జ్వాలలు+ఐ= మంటలై; నిగుడన్= వ్యాపించగా; అర్కతనూభవ= కర్ణుడనెడి; ఉగ్ర+అగ్ని= తీక్ష్ణమైన అగ్ని; ప్రజ్వరిల్లన్= ప్రజ్వలించగా; ఉద్ధతి= గర్వం; సైఁపక= సహించక; ఉజ్జ్వల= ప్రకాశించే; దివ్యపతాక= దివ్యమైన జెండా; మెఱుంగుగా(న్)= మెరుపుగానూ; దళితధరణి= చీల్చబడిన భూమి కల; రథనేమి= రథముయొక్క చక్రపు టంచులయొక్క; రవము= ధ్వని; గర్జనముగన్= ఉరుములుగానూ; శరపరంపరలు= బాణాల వరుసలు; ధారలుగాఁగన్= వానధారలుగానూ; పరఁగి= బయల్దేరి; అర్జున+అంబుదంబు= అర్జునుడనే మేఘం; అనన్యసామాన్య= ఇతరులకు చేయశక్యంకాని; సముద్యమమునన్= గొప్ప ప్రయత్నంతో; అపుడు= ఆ సమయాన; కౌరవసేనా సరోవరంబు= కౌరవులసేన యనెడి సరస్సు; ముఖ పయోరుహముల కాంతి= ముఖములనెడి పద్మాల కాంతి; తఱఁగి= తగ్గి; దీనభావము= దైన్యాన్ని; పొందన్= పొందగా; అడరెన్= అతిశయించింది.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు కోపంతో భయంకరుడై జెండాలు శిఖలవలె, బాణాలు మంటలవలె, ఉగ్రమైన అగ్ని అయి ప్రజ్వరిల్లగా, అతడి అతిశయాన్ని సహించలేక అర్జునుడు పతాకమే మెరుపు కాగా, రథచక్రాలధ్వని ఉరుములు కాగా, బాణపరంపరలే వానధారలు కాగా, తానే మేఘమై అనన్యసామాన్యంగా ఇతరులకు శక్యంకాని విధంగా కౌరవసేన అనే సరస్సు నందలి ముఖాలనే పద్మాలు వాడిపోయేటట్లుగా బాణధారలు కురిపించాడు.

విశేషం: అలం: సావయవ రూపకం. సూర్యుడి కుమారుడు అగ్నితోనూ, ఇంద్రుడి కుమారుడు మేఘుడితోనూ రూపించబడటం సార్థకం. (సంపా.)

క. వెండియు నుడుగక రవిసుతుఁ। డొండొండ నిశాతసాయకోత్కరము సము
ద్దండతఁ బై నించిన నా। ఖండల నందనుఁడు కెంపు కనుఁగవఁ గదురన్. 106

ప్రతిపదార్థం: వెండియున్= మరియు; రవిసుతుఁడు= కర్ణుడు; ఉడుగక= మానక; ఒండు+ఒండు+అ= క్రమక్రమంగా; నిశాత= వాడియైన; సాయక+ఉత్కరము= బాణ సముదాయాన్ని; సముద్దండతన్= తీవ్రంగా; పై నించినన్= అర్జునుడిపై వేయగా; ఆఖండల నందనుఁడు= అర్జునుడు; కనుఁగవన్= రెండు కన్నులందును; కెంపు= ఎరుపు; కదురన్= వ్యాపించగా.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు అంతటితో మానక వాడి బాణాలను అర్జునుడి మీద నింపివేశాడు. అర్జునుడు కూడా కన్నులు ఎఱ్రబడగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. శిరము లలాటంబును గం। ధరమును బాహువులు నురము దండడి వ్రయ్యన్
గిరిపైఁ బిడుగులు దొరఁగెడు,। పరుసున దృఢదీప్త శాత భల్లము లేసెన్. 107

ప్రతిపదార్థం: శిరము= తల; లలాటంబును= నుదురును; కంధరమును= కంఠమును; బాహువులున్= చేతులును; ఉరము= రొమ్ము; దండడిన్= దొమ్మిగా; వ్రయ్యన్= నరుకుడుపడగా; గిరిపైన్= కొండమీద; పిడుగులు; తొరఁగెడు పరుసునన్= పడునట్లుగా; దృఢదీప్త= గట్టిగా ప్రకాశించే; శాత= వాడియైన; భల్లములు= బల్లెములు; ఏసెన్= వేశాడు.

తాత్పర్యం: తల, నొసలు, మెడ, చేతులు, రొమ్ము- ఇవిఅన్నీ ఒక్కసారిగా తెగిపోయేటట్లుగా కొండమీద పిడుగులు పడ్డట్లుగా గట్టి బల్లేలు అర్జునుడు వేశాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. అతిముఱి నంగము లెల్లను। నుఱుముగ నిట్లడరు నర్జునుని యమ్ములకున్
వెఱచఱచి సూతపుత్రుఁడు। పఱచెఁ బుడమియద్రువ మత్స్యపతిసుతుఁ డార్వన్. 108

ప్రతిపదార్థం: అతిముఱిన్= సంభ్రమంతో; అంగములు= అవయవాలు; ఎల్లను= అన్నియును; నుఱుముగన్= నుగ్గుగా; ఇట్లు+అడరు= ఈ రీతిగా విజృంభించే; అర్జునుని= అర్జునుడియొక్క; అమ్ములకున్= బాణాలకు; వెఱచఱచి= భయపడి; సూతపుత్రుఁడు= కర్ణుడు; పుడమి= భూమి; అద్రువన్= అదరగా; మత్స్యపతిసుతుఁడు= ఉత్తరుడు; ఆర్వన్= కేకలు పెట్టగా; పఱచెన్= (కర్ణుడు) పారిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా వేగంగా తన అవయవాలన్నిటినీ అర్జునుడి బాణాలు నుగ్గుచేసేటప్పటికి భయపడిపోయి కర్ణుడు పారిపోయాడు. ఆ హడావిడికి భూమి అదిరింది. అది చూచి సంతోషంతో ఉత్తరుడు కేకలు పెట్టాడు.

విశేషం: మూలభారతంలో కర్ణ డీ సందర్భంలో రెండుసార్లు ఓడినట్లు చెప్పబడింది. అది కర్ణుడి ప్రయత్న విశేషాన్ని సూచిస్తుంది. కాని, తిక్కన కర్ణ డొక్కసారి ఓడినట్లే ఇక్కడ చిత్రించి సహజత్వాన్ని పోషించటమే కాక అర్జునుడి పరాక్రమాన్ని ధ్వనింపచేశాడు. (సంపా.)

వ. ఇట్లు కర్ణుండు గయ్యంబు విడిచి పాఱినఁ బార్థుండు దేవదత్తంబు పూరించి యుత్తరున కిట్లనియె.109

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; కర్ణుండు; కయ్యంబున్= యుద్ధమును; విడిచి= విడిచిపెట్టి; పాఱినన్= పారిపోగా; పార్థుండు= అర్జునుడు; దేవదత్తంబు= దేవదత్తమనే పేరుగల తన శంఖాన్ని; పూరించి= ఊది; ఉత్తరునకున్= ఉత్తరుడితో; ఇట్లు= చెప్పబోయేరీతిగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కర్ణుడు యుద్ధరంగాన్ని విడిచిపెట్టి పారిపోగా, పార్థుడు దేవదత్తమనే శంఖాన్ని పూరించి ఉత్తరుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

విశేషం: రణోత్సాహం కలిగినప్పుడు, రణంలో విజయం సాధించినప్పుడు అర్జునుడు స్వీయ యుద్ధ వీరోల్లాసానికి చిహ్నంగా దేవదత్తం పూరించటం ఈ ఘట్టంలో గమనించగలం. (సంపా.)

క. 'వీఁ డొకఁడు కురుబలంబున । వాఁడిమగం డనఁగఁ జాలువాఁ డిబ్భంగిం
బోఁడిమి సెడియెను ద్రోణుల । వేఁడిమి యిట మనకు మునుము విక్రమమునకున్.' 110

ప్రతిపదార్థం: కురుబలంబునన్= కౌరవసేనలో; వాఁడిమగండు= గొప్పవీరుడు; అనఁగన్+చాలువాఁడు= అనదగినవాడు; వీఁడు+ఒకఁడు= వీడొకడు; ఈ+భంగిన్= ఈ రీతిగా; పోఁడిమి= పరాక్రం; చెడియెను= చెడెను; ఇటన్= ఇక్కడ; మనకున్= మనకు; ద్రోణులవేఁడిమి= ద్రోణాచార్యుల వారి పరాక్రమం; విక్రమమునకున్= బలానికి; మునుము= అడ్డు, ఎదురు.

తాత్పర్యం: 'కౌరవసేనలో మహావీరుడని చెప్పుకొనదగిన వాళ్ళలో ఈ కర్ణు డొకడు. ఇత డిట్లా పారిపోయాడు కదా! ఇక ద్రోణాచార్యులవారి పరాక్రమం మనకున్న అడ్డు - ఎదురు'.

వ. అనుచు వీరావేశంబునఁ గౌరవానీకంబు నాలోకించునప్పు డుత్తరుండు. 111

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని పల్కుతూ; వీర+ఆవేశంబునన్= వీరులకుండే ఆవేశంతో; కౌరవ+అనీకంబున్= కౌరవుల సేనను; ఆలోకించునప్పుడు= చూచే సమయాన; ఉత్తరుండు.

తాత్పర్యం: అంటూ వీరావేశంతో కౌరవసేనను చూస్తున్నా డర్జునుడు. అప్పుడు ఉత్తరుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఉ. 'వెక్కసపాటు భీతియును విహ్వలభావము నొంది యిట్లను
'న్మిక్కిలి యైన శౌర్యమును నిర్భరతేజము నంత కంత కి
ట్లెక్కెడులావుఁ జూచి మది యెంతయు బెగ్గిలె, మేను చేష్టలం
దక్కెఁ నశక్య మిం కిట రథవ్యవహారము నిర్వహింపఁగన్. 112

ప్రతిపదార్థం: వెక్కసపాటున్= ఆశ్చర్యమూ; భీతియును= భయమూ; విహ్వల భావమున్= వివశత్వమును; ఒంది= పొంది; ఇట్లు= చెప్పబోవు రీతిగా; అనున్= అన్నాడు; మిక్కిలి+ఐన= గొప్పదైన; శౌర్యమును= పరాక్రమమున్నూ; నిర్భరతేజమున్= నిండు తేజస్సున్నూ; అంతకున్+అంతకున్= క్రమక్రమంగా; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ఎక్కెడు లావున్= హెచ్చుతున్న బలమున్నూ; చూచి; మది= మనస్సు; ఎంతయున్= మిక్కిలి; బెగ్గిలెన్= భయంతో చెదరిపోవుతున్నది; మేను= శరీరం; చేష్టలన్= కదలికలను; తక్కెన్= మానింది; ఇంకన్= ఇటుపై; ఇటన్= ఈ యుద్ధంలో; రథవ్యవహారము= రథ సారథ్యం; నిర్వహింపఁగన్= నిర్వహించటానికి; అశక్యము= శక్యం కాదు.

తాత్పర్యం: ఆశ్చర్యం, భయం, ఒడలు వివశం కావటం కలిగి ఉత్తరు డిట్లా అన్నాడు- 'మీ పరాక్రమం, తేజస్సు యుద్ధ మవుతున్నకొద్దీ పెరుగుతున్నాయి. మీ బలం చూసేసరికి నా మనస్సు చెదరిపోతున్నది. నా శరీరం చెప్పినట్లు వినటం లేదు. ఇక రథసారథ్యం నిర్వహించటం నాకు అశక్యం.

ఆ. పుట్టినంతనుండి యిట్టివి యెన్నఁడుఁ। గాన నెందు; నట్లు గాన చోద్య
మంది యంతరంగ మవశతఁ బొందిన। కతన నింద్రియముల కడఁక దక్కె.' 113

ప్రతిపదార్థం: పుట్టిన+అంతనుండి= పుట్టినప్పటి నుండి; ఇట్టివి= ఇట్టి యుద్ధాలు; ఎన్నఁడున్= ఎప్పుడును; కానన్= చూడలేదు; అట్లుగానన్= అందువలన; చోద్యము+అంది= ఆశ్చర్యం కలిగి; అంతరంగము= మనస్సు; అవశతన్= వశము లేకపోవుటను; పొందినకతనన్= పొందటంవలన; ఇంద్రియముల కడఁక= ఇంద్రియాల పూనిక; తక్కె(న్)= తగ్గింది.

తాత్పర్యం: నేను పుట్టింది మొదలు ఇటువంటి యుద్ధాలు ఎప్పుడూ చూడలేదు. కనుక ఆశ్చర్యం వేసి నా మనస్సు పరవశమై, ఇంద్రియాలు చెప్పినట్లు చేయటం మానివేశాయి.'

విశేషం: అర్జునుడి అపూర్వ పరాక్రమ ప్రదర్శనం చూచిన ఉత్తరుడు ఆశ్చర్యాన్నీ, వివశత్వాన్నీ ప్రదర్శించాడు. జన్యజనక రస సంయోజన శిల్పరచన ఇది. ఉత్తరుడి భయం అర్జునుడి యుద్ధవీరాన్ని ధ్వనింపజేస్తున్నది. కాబట్టి ఇక్కడ రసధ్వని గమ్యమానం. (సంపా.)

తే. అనినఁ గొండొక న వ్వొలయంగఁ జూచి। యింద్రనందనుఁ డాతని కిట్టు లనియె
'నేను గలుగంగ నీకేమి యెలమి వాహ,। నముల కుబ్బగ సంచోదనంబు సేయు.' 114

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని పల్కగా; కొండొకనవ్వు= చిరునవ్వు; ఒలయంగన్= కలుగునట్లుగా; చూచి; ఇంద్రనందనుఁడు= అర్జునుడు; ఆతనికిన్= ఉత్తరుడితో; ఇట్టులు= ఈ రీతిగా; అనియెన్= పల్కాడు; నేను కలుగంగన్= నేనుండగా; నీకున్+ఏమి?= నీకేమి భయము?; ఎలమిన్= సంతోషంగా; వాహనములకున్= గుర్రాలకు; ఉబ్బగన్= ఉత్సాహం కలిగేట్లు; సంచోదనంబు= రథం తోలటం; చేయు(ము)= సాగించుము.

తాత్పర్యం: అనగా, చిరునవ్వుతో అర్జును డన్నాడు- 'ఉత్తరకుమారా! నే నుండగా నీ కేమి భయం? హుషారుగా గుర్రాలను తోలుము.'

క. అనుటయు నాతఁడు దగ నూ। ల్కొనినం, దా నుదిత నినద కోదండుం డై
యనితర సులభోద్యమముగ। ధనంజయుం డిట్టులను నతనితో మఱియున్. 115

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని పల్కగా; ఆతఁడు= ఉత్తరుడు; తగన్= తగునట్లు; నూల్కొనినన్= అంగీకరించగా; తాన్= అర్జునుడు; ఉదితనినద= ధ్వనిపుట్టిన; కోదండుండు+ఐ= ధనువు కలవాడై; అనితరసులభ= ఇతరులకు సులభంకాని; ఉద్యమమునన్= ప్రయత్నంతో; ధనంజయుండు= అర్జునుడు; అతనితోన్= ఉత్తరుడితో; మరియున్= ఇంకా; ఇట్టులు= ఈ రీతిగా; అనున్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: అనగా, ఉత్తరుడు తగినట్లుగా అంగీకరించాడు. ఇక అర్జునుడు వింటి నారి మ్రోయించి, ఇతరు లెవ్వరూ చేయలేని పూనిక కలవాడై ఉత్తరుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'అరుణాశ్వంబులఁ బూనిన । యరదంబున వీఁడె నిడుపులగు చేతులు బం
ధుర కంధరంబు వెడలుపు । టురమును నై ద్రోణుఁ డొప్పె నుత్తర కంటే?' 116

ప్రతిపదార్థం: అరుణ+అశ్వంబులన్= ఎర్రని గుర్రాలను; పూనిన= కట్టిన; అరదంబునన్= రథమందు; వీఁడె= ఇదుగో; నిడుపులు+అగు చేతులు= పొడవైన చేతులు; బంధుర కంధరంబు= బలిష్ఠమైన మెడ; వెడలుపు+ఉరమునున్= వెడల్పైన రొమ్ము; ఐ= కలవాడై; ద్రోణుఁడు; ఒప్పెన్= ప్రకాశిస్తున్నాడు; కంటే?= చూచావా?

తాత్పర్యం: 'ఎర్రని గుర్రాలు కట్టిన ఆ రథంమీద పొడుగాటి చేతులు, బలమైన మెడ, వెడల్పైన రొమ్ము కలిగిన ద్రోణు డెట్లా ఉన్నాడో చూచావా?'

వ. అని చూపి వెండియు నిట్లనియె. 117

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లు పలికి; చూపి= ద్రోణుడిని చూపి; వెండియున్= మరల; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని చూపించి మరల ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. 'సకల కురుకుమార చాప శిక్షాచార్యుఁ, । డాజి దుస్సహుండు, సాంగవేద
వేది, నీతిశాస్త్ర విదుఁడు దివ్యాస్త్ర కో । విదుఁడు, సుజన హితుఁడు, విమల బుద్ధి.' 118

ప్రతిపదార్థం: సకల= సమస్తమైన; కురుకుమార= కురువంశ కుమారులకు (కౌరవ పాండవులకు); చాపశిక్షా= ధనుర్విద్య నేర్పటంలో; ఆచార్యుఁడు= గురువు; ఆజిన్= యుద్ధంలో; దుస్సహుండు= సహించ శక్యం కానివాడు; సాంగవేదవేది= షడంగాలతో కూడిన వేదాలను ఎరిగినవాడు; నీతిశాస్త్ర విదుఁడు= నీతిశాస్త్రం ఎరిగినవాడు; దివ్య+అస్త్ర కోవిదుఁడు= దివ్యాస్త్రాలను చక్కగా ఎరిగినవాడు; సుజనహితుఁడు= మంచివారికి హితుడైనవాడు; విమలబుద్ధి= నిష్కల్మషమైన బుద్ధి కలవాడు.

తాత్పర్యం: 'ద్రోణుడు కౌరవవంశ రాజకుమారులందరికి ధనుర్విద్య నేర్పిన గురువు; యుద్ధంలో సహించటానికి అశక్యమైనవాడు. వేదవేదాంగాలను నేర్చినవాడు, నీతిశాస్త్రజ్ఞుడు, దివ్యాస్త్రాలు తెలిసినవాడు, మంచివారికి హితం చేసేవాడు, నిష్కల్మషమైన బుద్ధి కలవాడు.'

విశేషం: ధనుర్విద్య నేర్పే గురువు కుండవలసిన లక్షణాలన్నీ ద్రోణుడి కున్నట్లు అర్జునుడు చెప్పటం విశేషం. వేదాలు నాలుగు: ఋగ్వేదం, యజుర్వేదం, సామవేదం, అథర్వవేదం. షడంగాలు : (ఆరు వేదాంగాలు) : శిక్ష, వ్యాకరణం, ఛందస్సు, నిరుక్తం, జ్యోతిషం, కల్పం.

వ. అని యగ్గించి. 119

తాత్పర్యం: అని పొగడి.

క. 'తన తనయుకంటె నెమ్మన । మున నాకుం గూర్చు భావమున, గురులకు మా
ర్కొనియెదము; రాచధర్మం । బున కీడునఁ జేసి యింత పుట్టఁగ వలసెన్. 120

ప్రతిపదార్థం: తన తనయుకంటెన్= తన కొడుకు అయిన అశ్వత్థామ కన్నను; నెమ్మనమునన్= మంచి మనస్సునందు; నాకున్= నాకు; భావమునన్= మనస్సునందు; కూర్చున్= ఇష్టపడతాడు; గురులకున్= గురువులకు; మార్కొనియెదము= ఎదుర్కొంటాము; రాచధర్మంబున కీడునన్+చేసి= రాజధర్మంలో ఉన్న చెడువలన; ఇంత పుట్టఁగ వలసెన్= ఇంత జరుగవలసి వచ్చింది.

తాత్పర్యం: 'తన కొడుకైన అశ్వత్థామ కన్నా మిన్నగా నన్నాదరించి చదువు చెప్పాడు. అటువంటి గురువుగారినే ఎదుర్కొనవలసి వస్తున్నది. ఇది రాజధర్మంలోని కీడు. దాని మూలాన ఇట్లా చేయవలసి వస్తున్నది.

విశేషం: ద్రోణుడు తన కుమారుడైన అశ్వత్థామకంటె శిష్యుడైన తన పట్ల అభిమానాన్ని అధికంగా చూపేవాడని అర్జునుడు పేర్కొనటంవలన ఆ గురుశిష్యుల ఆత్మీయ సంబంధం సూచించబడింది. ద్రోణుడు బ్రహ్మశిరోనామక మహాస్త్రాన్ని అర్జునాశ్వత్థామల కిరువురి కిచ్చినా, అశ్వత్థామకు ఉపసంహారం చెప్పలేదు. శిష్యుడికి మాత్రమే చెప్పాడు. అటువంటి వాత్సల్యమూర్తి అయిన గురుమూర్తిపై కోదండం ఎత్తవలసి వచ్చినందుకు అర్జునుడు విచారించాడు. కాని, రాజధర్మాన్ని అనుసరించి యుద్ధం చేయక తప్పటం లేదని పేర్కొన్నాడు. అర్జునుడి అంతస్సంఘర్షణను చిత్రించిన పద్య మిది. 'రాచధర్మము' అనే పాఠం కంటె 'రాజధర్మము' అనే పాఠం ఉచితమని కొందరంటారు. రాచధర్మము- వైరి సమాసం కాదు. సిరివల్లభుఁడు వంటి మిశ్ర సమాసం. ఉభయంబులు గూడినవి మిశ్రము. కేవల సంస్కృత శబ్దం (విభక్తి ప్రత్యయం చేరని సంస్కృత శబ్దం, వికృతి శబ్దంతో సమసించినచో - అది దుష్ట(వైరి) సమాసం. అనేక మాఱులు - అల్పదండు వంటిది. 'రాచగుణంబు పోవిడిచి రాజ్యము గోల్పడి'... రా.యు.కాం. ప్రయోగం. అక్కడ రాజ- అని మారిస్తే ప్రాసమైత్రి చెడుతుంది. (సంపా.)

చ. ఎదురుగఁ బోవ నిమ్ము రథ మీతని తేరికి' నన్న నాతఁడుం
బదిలముతోడ రథ్యముల పగ్గము లేద్దెఱ నూలుకొల్పి యు
న్మదగతి నట్ల చేసిన నమానుషవిక్రముఁ డైన ద్రోణుఁడుం
గదిసి యిభం బిభంబుఁ జెనకం జనుదెంచిన లీల వచ్చినన్. **121**

ప్రతిపదార్థం: రథము= మన రథాన్ని; ఈతని తేరికిన్= ఈయన రథానికి; ఎదురుగన్= ఎదురుగా; పోవనిమ్ము= పోనిమ్ము; అన్నన్= అనగా; ఆతఁడున్= ఆ ఉత్తరుడును; పదిలముతోడన్= జాగ్రత్తగా; రథ్యముల= గుర్రాలయొక్క; పగ్గములు= త్రాళ్ళు (కళ్ళెములు); ఏడ్డెఱన్= పరాక్రమంతో; నూలుకొల్పి= అంగీకరింప జేసి; ఉన్మదగతిన్= గర్వంతో కూడిన రీతితో; అట్లు+అ చేసినన్= అర్జునుడు చెప్పినట్లు చేయగా; అమానుష విక్రముఁడు+ఐన= మనుష్యులకు మించిన పరాక్రమం కలవాడైన; ద్రోణుఁడున్= ద్రోణుడు కూడా; కదిసి= సమీపించి; ఇభంబు+ఇభంబున్= ఏనుగు ఏనుగును; చెనకన్= ఎదుర్కొనటానికి; చనుదెంచినలీలన్= వచ్చినట్లుగా; వచ్చినన్= రాగా.

తాత్పర్యం: మన రథాన్ని అతడి కెదురుగా పోనిమ్ము' - అనగానే ఉత్తరుడు మెల్లగా గుర్రాల పగ్గాలను లాగి చెప్పినట్లు చేశాడు. ద్రోణుడు మనుష్యులకు మించిన పరాక్రమం కలవాడు. అతడు కూడా తన రథాన్ని ఎదురుగా తోలించి ఏనుగు ఏనుగును తలపడటాని కొక్కచోటికి చేరినట్లు రాగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. నరుఁడు నమస్కరించి గురున కిట్లనియె. **122**

తాత్పర్యం: అర్జునుడు తన గురువైన ద్రోణాచార్యులకు నమస్కరించి ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'అడవులఁ బెద్దయుఁ గాలం । బిడుమలఁ గుడిచితిమి; మాకు నిది దఱి యని యి
ప్పుడు వచ్చితిమి; విపన్నుల । యెడఁ గృప సేయుటయ లెస్స; యీ రలుగకుఁడీ! 123

ప్రతిపదార్థం: అడవులన్= అడవులందు; పెద్దయున్+కాలంబు= చాలా కాలం; ఇడుమలన్= బాధలను; కుడిచితిమి= అనుభవించాము; మాకున్= మాకు; ఇది; తఱి= సమయం; అని; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; వచ్చితిమి= వచ్చాము; విపన్నుల+ఎడన్= విపత్తును పొందినవారి పట్ల; కృప+చేయుట+అ= దయ చూపుటే; లెస్స= మంచిది; ఈరు= మీరు; అలుగకుఁడీ! = కోపించకండి.

తాత్పర్యం: 'ఆచార్యా! అడవులలో పెక్కు కష్టాలను అనుభవించి, ఇది తగిన సమయమని భావించి వచ్చాం. విపత్తు పొందినవారిపట్ల దయచూపుటే మంచిది. మీరు నాపట్ల కోపం ప్రదర్శించవద్దు.

అర్జునుఁడు ద్రోణాచార్యులతో యుద్ధంబు సేయుట (సం. 4-53-1)

క. మును వెఱతు నేయ మీరలు । నను నేసినఁ గాని' యనుడు నాకేశసుతున్
ధనురాచార్యుం డిరువది । సునిశిత బాణముల నేసెఁ జూపఱు వొగడన్. 124

ప్రతిపదార్థం: మీరలు= మీరు; ననున్= నన్ను; మును= ముందుగా; ఏసినన్+కాని= బాణాలతో కొట్టినగాని; ఏయన్= వేయుటకు; వెఱతున్= జంకుతాను; అనుడున్= అనగా; ధనుస్+ఆచార్యుండు= ద్రోణాచార్యుడు; నాకేశసుతున్= అర్జునుడిని; ఇరువది సునిశితబాణములన్= ఇరవై వాడి బాణాలతో; చూపఱు= చూచేవారు; పొగడన్= కీర్తించగా; ఏసెన్= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: మీరు ముందుగా నన్ను బాణాలతో కొట్టితేనే కాని మీమీద బాణాలు వేయటానికి జంకుతున్నాను' అని అర్జునుడు అనగానే ద్రోణుడు చూచేవాళ్ళు పొగడే విధంగా అతడిపై ఇరవై వాడిబాణాలను వేశాడు.

ఆ. అర్జునుండు వాని నన్నింటి నడుమన । తునియ నేయుటయును ద్రోణుఁ డదరి
శతసహస్ర సంఖ్య శరములు గప్పిన । నతఁడు నతనిఁ గప్పెఁ బ్రతిశరముల. 125

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుండు= అర్జునుడు; వానిన్+అన్నిటిన్= ఆ బాణాలనన్నింటిని; నడుమన్+అ= మధ్యలోనే; తునియన్= ముక్కలయ్యేటట్లు; ఏయుటయును= వేయగా; ద్రోణుఁడు; అదరి= అతిశయించి, విజృంభించి; శతసహస్రసంఖ్య శరములు= వందలు వేలుగా బాణాలు; కప్పినన్= కప్పగా; అతఁడున్= అర్జునుడును; అతనిన్= ద్రోణుడిని; ప్రతిశరములన్= ఎదురు బాణాలతో; కప్పెన్= కప్పివేశాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ద్రోణుడి బాణాలను మధ్యలోనే త్రుంచి వేశాడు. దాంతో ద్రోణుడు విజృంభించి వందలు వేల బాణాలతో అర్జునుడిని కప్పివేశాడు. అర్జునుడు కూడా అట్లే ద్రోణుడిని ఎదురు బాణాలతో కప్పివేశాడు.

చ. అతిరథు లస్త్రశస్త్రవిదు లద్భుతబాహుబలుల్ పరాక్రమో
ర్జితయశు లిట్లు దాఁకి గురుశిష్యులు కౌరవసేనలోని భూ
పతిసుతకోటికిన్ వెఱఁగుపా టొనరించిరి బాణజాల సం
వృత గగనాంగణంబగు నవీన మహాహవ విక్రమంబునన్. 126

ప్రతిపదార్థం: అతిరథులు= రథారూఢులైన అనేకమంది రథికులైన, ధానుష్కులతో ఒకేసారి యుద్ధం చేయగలవారు; అస్త్రశస్త్రవిదులు= మంత్రసహిత బాణాలను, సామాన్య బాణాలను ప్రయోగించటం తెలిసినవారు; అద్భుత= ఆశ్చర్యకరమైన; బాహుబలుల్= బాహుబలం కలవారు; పరాక్రమ= పౌరుషంచేత కలిగిన; ఊర్జిత= గొప్పదైన; యశులు= కీర్తి కలవారు; గురుశిష్యులు= గురువును శిష్యుడును; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; తాఁకి= ఎదుర్కొని; కౌరవసేనలోని= కౌరవుల సేనలో ఉన్న; భూపతిసుతకోటికిన్= రాజపుత్ర సముదాయానికి; బాణజాల= బాణాల సమూహమనెడి వలచేత; సంవృత= కప్పబడిన; గగన+ అంగణంబు+అగు= ఆకాశమనేదానికి కలిగిన; నవీన= క్రొత్తరకపు; మహా+ఆహవ= ఘోరయుద్ధ మనెడి; క్రమంబునన్= పరాక్రమంతో; వెఱఁగుపాటు= ఆశ్చర్యాన్ని; ఒనరించిరి= కల్గజేశారు.

తాత్పర్యం: అతిరథులు, శస్త్రాస్త్రవేత్తలు, గొప్ప బాహుబలం కలవారు, కేవలం పరాక్రమంతోనే కీర్తిని సంపాదించిన వారూ అయిన ఆ గురుశిష్యులు ఒకరి నొక రెదుర్కొని శస్త్రాస్త్రాల సమూహంతో ఆకాశాన్నే కప్పివేయగా కౌరవసేనలోని కురుకుమారులందరూ ఆ ఇరువురి కొంగ్రొత్త పరాక్రమ స్ఫూర్తికి ఆశ్చర్యచకితులైపోయి నిలబడి చూడసాగారు.

విశేషం: జనకజన్యరసాలైన వీరాద్భుతాలను వరుసగా వీరుల నాశ్రయించి, ప్రేక్షకుల నాశ్రయించి జనించినట్లు వర్ణించి, రెండింటి అనుభవాలను పఠితలు పొందేటట్లు వర్ణించే పద్ధతి తిక్కన యుద్ధవర్ణనలలో సర్వసామాన్యం. (సంపా.)

వ. అట్టి యెడం గురుసైన్యంబు జనంబులు. 127

ప్రతిపదార్థం: అట్టియెడన్= ఆ సమయంలో; కురుసైన్యంబు= కౌరవసేనలోని; జనంబులు= జనులు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో కౌరవసేనలో ఉన్న జనులు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. 'గురుఁ డొక్కరుండు దక్కఁగ । నరుఁడు గడఁగినపుడు మార్కొనం జాపధరుం
డొరుఁడు గలఁడె! మఱి వెదకిన । హరుఁడు గలం; డింకఁ గలుగు ననరా దెందున్. 128

ప్రతిపదార్థం: నరుఁడు= అర్జునుడు; కడఁగిన+అపుడు= తాకినపుడు; మార్కొనన్= ఎదుర్కొనటానికి; గురుఁడు= ద్రోణుడు; ఒక్కరుండు తక్కఁగన్= ఒక్కడు తప్పి; ఒరుఁడు= మరొక; చాపధరుండు= విల్లు పట్టినవాడు; కలఁడె= ఉన్నాడా?; మఱి= ఇంకన్; వెదకినన్= వెదుకగా; హరుఁడు= శివుడు; కలండు= ఉన్నాడు; ఎందున్= ఎక్కడైనా; ఇంకన్= ఇంక; కలుగున్+అనరాదు= ఉండుననటానికి వీలులేదు.

తాత్పర్యం: 'అర్జునుడు యుద్ధం చేయటానికి పూనుకొంటే అతడిని ఎదుర్కొనటానికి ద్రోణుడు తప్ప సమర్థుడైన ధనుర్ధారి మరెవ్వడు లేడు. బాగా వెదికితే శివు డుండ వచ్చును. అంతేకాని మరెక్కడా మరొక'రున్నారనటానికి వీలు లేదు.

క. ద్రోణుఁడు రయమున నేసిన । బాణము లెడతెగక యొక్క బాణమ పోలెన్
శ్రేణి యయి వోవఁ బార్థుఁడు । రేణువు గావించుఁ గంటిరే చిత్రగతిన్? 129

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణుఁడు= ద్రోణాచార్యులు; రయమునన్= వేగంగా; ఏసిన= వేసిన; బాణములు= బాణాలు; ఎడతెగక= మధ్యలో విచ్ఛిత్తిలేక; ఒక్కబాణము+అ+పోలెన్= ఒకేబాణం వలెనే; శ్రేణి+అయి= పంక్తిగా; పోవన్= పోవగా; పార్థుఁడు= అర్జునుడు; చిత్రగతిన్= విచిత్రమైన పద్ధతిని; రేణువు= నుగ్గుగా; కావించున్= చేస్తున్నాడు; కంటిరే?= చూచారా?

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు వేగంగా వేసే బాణాలు ఒకే బాణమా అన్నట్లు పంక్తిగా వెళ్ళుతూ ఉంటే అర్జునుడు వాటిని పొడిపొడి చేస్తున్నాడు. చూచారా ఈ విచిత్రాన్ని!

విశేషం: అలం: అతిశయోక్తి.

క. **గురుశరములు సితపక్ష। స్ఫురణంబున నంచపిండు పొలుపు వహించెన్;**
నరుబాణతతి ఘనావలి। కరణి మిగుల నొప్పె నల్లగఱుల చెలువునన్.' **130**

ప్రతిపదార్థం: గురుశరములు= ద్రోణాచార్యుడి బాణాలు; సితపక్ష= తెల్లని రెక్కలయొక్క; స్ఫురణంబునన్= ప్రకాశంతో; అంచపిండు పొలుపు= హంసల సముదాయం వంటి అందాన్ని; వహించెన్= పొందాయి; నరు బాణతతి= అర్జునుడి బాణ సముదాయాలు; నల్లగఱుల= నల్లని రెక్కలయొక్క; చెలువునన్= ప్రకాశంతో; ఘన+ఆవలికరణిన్= మబ్బుల సముదాయం వలె; మిగులన్= మిక్కిలి; ఒప్పెన్= ప్రకాశించాయి.

తాత్పర్యం: తెల్లని రెక్కలు కట్టిఉన్న ద్రోణాచార్యుడి బాణాలు హంసల గుంపుల వలె ప్రకాశిస్తే, నల్లనిరెక్కలు కట్టి ఉన్న అర్జునుడి బాణాలు మేఘాల సముదాయంవలె ప్రకాశించాయి.'

విశేషం: అలం: ఉపమ. బాణాలకు వెనుక భాగంలో పక్షుల రెక్కలు కట్టటం పరిపాటి. అవి గాలికి ఎదురుగా దూసుకొనిపోవటానికి తోడ్పడతాయి. ద్రోణుడి బాణాలు తెల్లని పక్షుల రెక్కలతో రాణించటంతో అవి హంసలవలె భాసించాయి. అర్జునుడి బాణాలు నల్లని పక్షుల రెక్కలతో కూడి ఉండటంతో అవి మేఘాలవలె కనపడ్డాయి. హంసలు వర్షాకాలంలో విహరించలేవు. విహరించినా మనలేవు. అందువలన ద్రోణుడి బాణాలు వృథా కానున్నాయని అలంకారధ్వని. (సంపా.)

వ. **అనుచుం గనుం గొనుచుండ.** **131**

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని పలుకుతూ; కనుంగొనుచున్+ఉండన్= చూస్తూ ఉండగా.

తాత్పర్యం: అట్లా పలుకుతూ చూస్తూ ఉండగా.

శా. **శ్రావ్యంబై చెలఁగన్ గభీర మధుర జ్యానాద ముద్దామ వీ**
రవ్యాపార నిరూఢతం బ్రతిశరారంభంబు మర్దించుచున్
సవ్యప్రౌఢి దృఢాపసవ్యగతి నాశ్చర్యంబుగా నేయుచున్
దివ్యాస్త్రంబులఁ బోరి రిద్దఱును సాదృశ్యం బదృశ్యంబుగన్. **132**

ప్రతిపదార్థం: గభీర= గంభీరమైన; మధుర= వినసింపైన; జ్యానాదము= అల్లెత్రాడుల ధ్వని; శ్రావ్యంబు+ఐ= వినటానికింపైనదై; చెలఁగన్= ధ్వనించగా; ఉద్దామ= గొప్పదైన; వీర= వీరులయొక్క; వ్యాపార= క్రియలయందలి; నిరూఢతన్= నేర్పుతో; ప్రతిశర= ఎదుటివారి బాణాల యొక్క; ఆరంభంబు= పనిని; మర్దించుచున్= నాశనం చేస్తూ; సవ్యప్రౌఢిన్= ఎడమచేతి ప్రౌఢిమతోను; దృఢ+అపసవ్య= గట్టిదైన కుడిచేతియొక్క; గతిన్= గమనంతో; ఆశ్చర్యంబుగాన్= చూచేవారికి ఆశ్చర్యం కలిగేటట్లుగా; ఏయుచున్= కొట్టుతూ; ఇద్దఱును= ద్రోణార్జును లిరువురును; దివ్య+అస్త్రంబులన్= దివ్యమైన మంత్రావిష్ట బాణాలతో; సాదృశ్యంబు= పోలిక; అదృశ్యంబుగన్= కనబడకుండేటట్లుగా; పోరిరి= యుద్ధం చేశారు.

తాత్పర్యం: ఆ ద్రోణార్జును లిరువురును వారి అల్లెత్రాడుల చప్పుడు శ్రావ్యంగా ఉండేటట్లు సవ్యాపసవ్యాలుగా బాణాలు ప్రయోగిస్తూ, ఇద్దరూ సమంగా ఉన్నారో, లేక, వారి నడుమ తేడా ఉన్నదో అనే తారతమ్యం తెలిసికొనటానికి వీలు లేనంతగా దివ్యాస్త్రాలతో యుద్ధం చేశారు.

విశేషం: అలం: అసంభవోపమ. 1. ఈ పద్యం తిక్కన శిల్పరమణీయ సృష్టికి ఒక చక్కని ఉదాహరణం. ఇందులో శ్రావ్యంగా మ్రోగింది గంభీర మధుర జ్యానాదం. ముద్రాలంకార సుందరంగా స్వీయ కవితాలక్షణాలను తిక్కన వ్యంజింప చేశాడు. తిక్కనది అర్థగుణ ప్రధానరచన. అది శ్రావ్యంగా, గంభీరంగా, మధురంగా మ్రోగిన గుణశబ్దాల వర్ణనం ద్వారా సూచించాడు. పృథక్పదత్వం శబ్దగుణ మాధుర్యం, ఉక్తివైచిత్ర్యం అర్థగుణ మాధుర్యం. మధురగుణానికి గాంభీర్యగుణం తోడుకావటంచేత అర్థప్రౌఢిని ప్రదర్శించే అర్థగుణమైన ఓజస్సు మాధుర్యానికి పోషకంగా నిలుపబడిందని సూచన. శ్రావ్యత ప్రసాద లక్షణం. బంధ శైథిల్యం అటు మాధుర్యాన్నీ, అర్థ వైమల్యం ఇటు ఓజోగుణాన్నీ పోషించే ఒక ప్రౌఢ గుణ సంవిధానం ఈ పద్యరచనకు జీవం.

2. ఈ పద్యం పరుషరసమైన వీరరస ప్రధానమైనా, బాణ ప్రయోగం గుణశబ్ద మాధుర్యం చేత శ్రావ్యమై చెలగటం చేత రచన సమాసభూయిష్ఠం కాక పృథక్పదత్వాన్నే వరించింది. ఇద్దరూ దివ్యాస్త్రాలను ప్రయోగించారు. ఒకరు దివ్యాస్త్రాన్ని ప్రయోగించగానే అది విజృంభించక పూర్వమే మరొకరు దానిని మర్దిస్తున్నారు. అందువలన అస్త్రాల ఆర్భాటంకంటె అల్లెత్రాటి శ్రావ్యనాదం నిరంతరంగా వినిపిస్తున్నది. అపూర్వంగా ఇద్దరు వీరులూ సవ్యాపసవ్యాలుగా బాణాలను సమబలంతో వేస్తున్నారు. అది నిజంగా అపూర్వం, ఆశ్చర్యకరం. వారిద్దరిని గానీ, వారిద్దరూ చేస్తున్న యుద్ధాన్నిగాని మరే ఉపమానంతో పోల్చాలని కవి భావించినా, ఆ ఉపమానమే అదృశ్యమై పోయిందని ఉక్తి వైచిత్ర్యం ప్రదర్శించాడు తిక్కన.

3. 'ఉద్దామ వీర వ్యాపార నిరూఢత'ను 'ప్రతిశరారంభంబు మర్దించటం'గా వర్ణించి అర్థవైమల్యాన్ని (అర్థగుణమైన ప్రసాదాన్ని) పోషించటం సవ్యప్రౌఢి, దృఢాపసవ్యగతి - అనటంలో సవ్యప్రయోగంలో ఎంత ప్రౌఢి ఉంటుందో, అపసవ్య ప్రయోగంలో కూడా అంత దృఢత్వం ఉండటం చూచేవారికి ఆశ్చర్యజనకంగా కనపడిన గుణమని - అర్థగుణమైన ఓజస్సును నిబంధించటం తిక్కన శిల్పం. గుణవద్రచనలో గుణధ్వనిని రసవ్యంజకంగా చిత్రించిన పద్యశిల్ప మిది. (సంపా.)

వ. ఇంద్రాగ్ని వాయు వరుణ దైవత్యంబులగు శరంబులు గురుం డేసిన, నరుండును దత్తద్దేవతాకంబు లగునంబ కంబులఁ బ్రతిహతంబులు సేయుచు వచ్చె; నయ్యిరువురుఁ బెల్లేయు సాయకంబు లంతరిక్షంబున దళంబై సంతమసంబు గలిగి యునికి నేబాణం బెక్కడఁ బాఱుటయుం దోఁప కుండె; నట్టియెడఁ గుంభసంభవు బలంబు సరభసంబుగా నతని కడ్డంబు సొచ్చిన వివ్వచ్చుండు వ్రేల్మిడిం బొడిసేసి సకేయూరంబు లగు బాహుదండంబులను సకుండలంబు లగు కర్ణపాశంబులను సకిరీటంబులగు శిరోభాగంబులను భూభాగం బలంకరించి యప్పు డావహిల్లిన రుధిరసాగరంబునకు రత్నాకరత్వం బలవరించె; నిట్లు దుర్జయుండగు నర్జునుండు సైన్యంబు దైన్యంబు నొందించుచు నాచార్యునకు భరంబుగ నేట్లాడుచున్నం జూచి గురుండు విస్మితుండై. 133

ప్రతిపదార్థం: ఇంద్ర+అగ్ని, వాయు, వరుణ, దైవత్యంబులు+అగు= ఇంద్రుడు, అగ్ని, వాయువు, వరుణుడు దేవతలుగా కలిగిన; శరంబులు= అస్త్రాలు; గురుండు= ద్రోణాచార్యుడు; ఏసినన్= వేయగా; నరుండును= అర్జునుడు కూడా; తద్+ తద్+దేవతాకంబులు+అగు= ఆయా దేవతలుకల; అంబకంబులన్= బాణాలతో; ప్రతిహతంబులు= త్రిప్పికొట్టబడినవిగా; చేయుచున్+వచ్చెన్= చేస్తూ ఉన్నాడు; ఆ+ఇరువురున్= ఆ ద్రోణార్జును లిరువురున్నూ; పెల్లు+ఏయు= ఎక్కువగా ప్రయోగిస్తున్న;

సాయకంబులు= బాణాలు; అంతరిక్షంబునన్= ఆకాశంలో; దళంబు+ఐ= ఒత్తుగా ఉండి; సంతమసంబు= కారుచీకటి; కలిగియునికిన్= కలిగిఉన్నందున; ఏ బాణంబు= ఏ బాణము; ఎక్కడన్= ఎక్కడికి; పాఱుటయున్= వెళ్ళుతున్నదీ; తోఁపకుండెన్= తెలియకున్నది; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; కుంభసంభవు= ద్రోణుడియొక్క; బలంబు= సేన; సరభసంబుగాన్= తొందరగా; అతనికిన్= ద్రోణుడికి; అడ్డంబు= అడ్డంగా (రక్షగా); చొచ్చినన్= ప్రవేశించగా; వివ్వచ్చుండు= అర్జునుడు; వ్రేల్మిడిన్= వెంటనే; పొడి+చేసి= నుగ్గుచేసి; సకేయూరంబులు+అగు= భుజకీర్తులతో కూడిన; బాహు దండంబులను= కర్రలవంటి బాహువుల చేతను; సకుండలంబులు+అగు= కుండలాలతో కూడిన; కర్ణపాశంబులను= (పాశశబ్దము కర్ణపూర్వక మయినప్పుడు శోభార్థకము. కర్ణపాశః= సుకర్ణః) అందమైన చెవులచేతను; సకిరీటంబులు+అగు= కిరీటాలతో కూడిన; శిరోభాగంబులను= శిరస్సుల చేతను; భూభాగంబు= భూమిని; అలంకరించి= అలంకరించి; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆవహిల్లిన= ఏర్పడిన; రుధిరసాగరంబునకున్= రక్తమనెడి సముద్రానికి; రత్నాకరత్వంబు= రత్నాలకు నిధి అగుటను; అలవరించెన్= కల్గజేశాడు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; దుర్జయుండు+అగు= జయింప శక్యంకాని; అర్జునుండు= అర్జునుడు; సైన్యంబున్= సేనను; దైన్యంబున్+ ఒందించుచున్= దీనదశ కలదిగాచేస్తూ; ఆచార్యునకున్= గురువైన ద్రోణునకు; భరంబుగన్= బరువుగా; ఏట్లాడుచున్నన్= యుద్ధం చేస్తూఉండగా; చూచి= కన్గొని; గురుండు= ద్రోణుడు; విస్మితుండు+ఐ= ఆశ్చర్యం కలవాడై.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు ఇంద్ర, వరుణ, అగ్ని, వాయు దేవతాకములైన అస్త్రాలు ప్రయోగించగా, అర్జునుడు అవే దేవతాకములైన అస్త్రాలతో వాటిని త్రిప్పికొట్టాడు. వారిద్దరూ వేసే బాణాలు దట్టంగా ఉండటం మూలాన ఆకాశంలో కారుచీకట్లు క్రమ్ముకొని పోయి ఏ బాణం ఎటు వస్తున్నదో, ఎటు పోతున్నదో తెలియకుండా అయిపోయింది. అంతలో ద్రోణుడి సేనలు ద్రోణుడికి సాయంగా అడ్డంగా వచ్చాయి. అర్జునుడు వెంటనే ఆ సేనలను పీనుగు పెంటలు చేశాడు. భుజకీర్తులతో బాహువులు, కుండలాలతో చెవులు, కిరీటాలతో తలలు పడిపోయి అది రక్తసముద్రమైతే వీటితో రత్నాకరం కూడా అయింది. ద్రోణుడు అర్జునుడి యుద్ధం చూశాడు. తన సేన దైన్యం పొందింది. తనకా యుద్ధం బరువౌతున్నది. అర్జునుడు దుర్జయు డనిపించింది. ఆశ్చర్యపోయాడు.

విశేషం: అలం: పర్యాయం. **"పర్యాయో యది పర్యాయేణైక స్యానేక సంశ్రయః".** ఒక వస్తువుకే ఒకదాని తరువాత మరొకటిగా అనేకాశ్రయాలను వర్ణిస్తే పర్యాయాలంకారం. ఇందులో అర్జునుడు సైనికులను బాణాలతో ఖండించగా వారి శరీరాంగాలు రక్తపుమడుగులలో పడి కేయూరాలు, కుండలాలు, కిరీటాలూ మొదలైన ఆభరణాలలో రాణిస్తున్నాయి. రక్తపుమడుగే సముద్రంగా ఉంటే, ఈ రత్నాభరణాలు ఆ సముద్రానికి రత్నాకరత్వాన్ని కలిగిస్తున్నాయని చమత్కారం. రుధిర సాగరం, మహాసాగరం, రత్నాకరం - అనే భావచిత్రాల చలనచిత్రాన్ని ఒకే స్థిరచిత్రంమీద దర్శింప చేసిన ఈ రచనాశిల్పం పర్యాయమనే అలంకారం వలన సాధించబడింది. జుగుప్సాకరమైన సన్నివేశాన్ని అలంకరించి ఆస్వాద సుందరంగా మార్చే శిల్ప మిది. తిక్కన 'అలంకరించి' అనే క్రియలో తన ముద్ర వేసికొన్నాడు. (సంపా.)

క. 'అర్జునుని నాహవంబున । నిర్జింపఁగ నగునె ఫాలనేత్రున కైనం?
బర్జన్యసుతుఁడు శరవ । ర్షోర్జితమూర్తి యగు టరయ నుచితము కాదే!' 134

ప్రతిపదార్థం: అర్జుననిన్= అర్జునుడిని; ఆహవంబునన్= యుద్ధంలో; నిర్జింపఁగన్= జయించటానికి; ఫాలనేత్రునకున్+ఐనన్= శివుడికైనా; అగునె?= వీలగునా?; పర్జన్యసుతుఁడు= ఇంద్రుని కొడుకైన అర్జునుడు; శరవర్ష= బాణ వర్షంతో; ఊర్జితమూర్తి= దృఢమైన (సమృద్ధమైన) మూర్తికలవాడు; అగుట= అయి ఉండటం; అరయన్= చూడగా; ఉచితము+అ కాదే!= తగినదే కదా!.

తాత్పర్యం: 'అర్జునుడిని యుద్ధంలో శివుడైనా గెలువగలడా? అతడు పర్జన్యుని సుతుడు కనుక ఊర్జితమూర్తి అయి శరవర్షం కురిపించటం తగినట్లుంటున్నది కదా!'

విశేషం: అలం: పరికరాంకురం. ఇందులోని విశేష్యాలన్నీ సార్థకాలే. అర్జునుడు పర్జన్యసుతుడు. అంటే- మేఘాధిపతి అయిన ఇంద్రుడి కుమారుడు, అందువలననే అతడు 'శరవర్షోర్జితమూర్తి'. వర్షం అగ్నిని ఆర్పగలగటం సహజం. అందువలన అగ్నినే ఫాలనేత్రంగా కల ఈశ్వరుడు సైతం అర్జునుడితో యుద్ధం చేయడానికి భయపడతాడు. శివుడి తిరుగులేని ఆయుధం మూడవకంటి మంట. దానిని కూడా చల్లార్పగలిగిన పౌరుషం కలవా డర్జునుడని అలంకారధ్వని. పరికరాంకురం ఆ ధ్వనికి మూలమైనది ఈ పద్యంలో. (సంపా.)

వ. అని మఱియును దగిన పలుకుల నగ్గింప, నిలింపనికరంబు. 135

ప్రతిపదార్థం: అని= పలికి; మఱియును= ఇంకా; తగినపలుకులన్= తగిన మాటలతో; అగ్గింపన్= పొగడగా; నిలింప నికరంబు= దేవతల సమూహం.

తాత్పర్యం: ద్రోణు డింకా తగినట్లు పొగడుతూ ఉన్నాడు. అంతలో పైనున్న దేవతలు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తే. 'ఇంతప్రొద్దు కిరీటి కట్టెదుర నిలువ । వెఱవ కున్నప్డు ద్రోణుండ వింటివాఁడు
నల్లవో తన యున్న సేనకు నొకండ । బలిమిఁ దలమీఱునే? యిట్లు నిలువ వలదె!' 136

ప్రతిపదార్థం: ఇంతప్రొద్దు= ఇంతసేపు; కిరీటికట్టెదురన్= అర్జునుడి ఎదుట; నిలువన్= నిల్చుటకు; వెఱవక+ఉన్నప్డు= భయపడనప్పుడే; ద్రోణుండు+అ= ద్రోణుడే; వింటివాఁడు= ధనుర్ధారి; తన+ఉన్న సేనకున్= తన సేనకు; ఒకండు+అ= ఒక్కడే; బలిమిన్= బలంతో; తలమీఱునే?= తలకు మించునా?; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; నిలువవలదె?= ఎదురు నిలువద్దా?; అల్లవో= అదే, ఆశ్చర్యం!.

తాత్పర్యం: 'ఇంతసేపు అర్జునుడి ఎదుట నిలిచి పోరాటానికి భయపడకుండా ఉండటంచేత ద్రోణుడే విలుకాడు!. తన సేనకు తా నొక్కడే ముందు మీరుతాడు. ఇట్లా నిలువగలగాలి. ఇది ఆశ్చర్యం కలిగిస్తున్నది!.'

మ. అనుచుండం ద్రిదశేంద్రసూనుఁడు రయం బత్యంత ఘోరంబుగా
ఘనశాతోజ్జ్వల దుర్నివార విలసత్కాండంబులన్ ద్రోణు వా
హన సూతధ్వజ దేహముల్ పొదివె; ని ట్లస్త్రాబ్ధి నిర్మగ్నుఁ జే
సిన హాహా నినదంబు లొక్క మొగిఁ బేర్చెన్ సర్వసైన్యంబులన్. 137

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్+ఉండన్= దేవతలు ఇట్లా అనుకొంటూ ఉండగా; త్రిదశ+ఇంద్ర సూనుఁడు= అర్జునుడు; రయంబు= వేగం; అత్యంత= మిక్కిలి; ఘోరంబుగాన్= తీవ్రం కాగా; ఘన= గొప్పవైన; శాత= వాడియైన; ఉజ్జ్వల= ప్రకాశించే; దుర్నివార= నివారించరాని; విలసత్= ప్రకాశించే; కాండంబులన్= బాణాలతో; ద్రోణు= ద్రోణుడియొక్క; వాహన= గుర్రాలను; సూత= సారథిని; ధ్వజ= జెండాను; దేహముల్= దేహమును; పొదివెన్= కప్పివేశాడు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అస్త్ర+అబ్ధి= అస్త్రములనెడి సముద్రంలో; నిర్మగ్నున్= మునిగినవాడినిగా; చేసినన్= చేయగా; సర్వసైన్యంబులన్= అందరి సైన్యాలలోనూ; హాహా నినదంబులు= హాహాకారాలు, భయంతో నిండిన అరుపులు; ఒక్కమొగిన్= ఒక్కసారిగా; పేర్చెన్= అతిశయించాయి.

తాత్పర్యం: దేవత లట్లా అంటూండగానే అర్జునుడు మహావేగంగా, ఘోరంగా పెద్దవి, వాడివి, మరల్పలేనివి అయిన బాణాలతో ద్రోణుడి శరీరాన్ని, వాహనాలను, సారథిని, జెండాను అన్నిటిని కప్పివేశాడు. అది చూచి సేనలన్నీ ఒక్కసారిగా హాహాకారాలు చేశాయి.

విశేషం: అలం: రూపకం.

క. ఈమెయి నిజజనకు భుజో । ద్దామబలము దోడుతోడఁ దఱుఁగుటయు రథ
స్తోమంబుఁ దాను నశ్వ । త్థామ వెసం దాఁకె బాండుతనయుని తోడన్. 138

ప్రతిపదార్థం: ఈమెయిన్= ఈ రీతిగా; నిజజనకు= తన తండ్రియొక్క; భుజ= భుజాల; ఉద్దామ= గొప్పదైన; బలము= పరాక్రమం; తోడుతోడన్= వెంబడిని; తఱుఁగుటయున్= తగ్గగా; రథస్తోమంబున్= రథాల సముదాయం; తానును= స్వయంగాను; అశ్వత్థామ; పాండుతనయుని తోడన్= అర్జునుడితో; వెసన్= వేగంగా; తాఁకెన్= ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా తన తండ్రి ద్రోణుడి భుజబలం వెంటవెంటనే తగ్గిపోవటం చూచిన అశ్వత్థామ తానే రథబలంతో కలిసి అర్జునుడిని ఎదుర్కొన్నాడు.

అర్జునుఁ డశ్వత్థామతో యుద్ధము సేయుట (సం. 4-53-65)

చ. అతఁడును దీవ్రబాణముల నాతనిఁ గప్పుచు మాఱుకొన్న నా
శతమఖవృత్ర సంగరము చందము దోఁచె వడిం జటచ్చటా
యిత రవ మప్డు వేణువుల నేర్చు దవానలు మ్రోఁత భంగి ది
క్తతిఁ బరఁగెన్ మహాద్భుతము కౌరవసేనకు నావహిల్లఁగన్. 139

ప్రతిపదార్థం: అతఁడును= అశ్వత్థామ కూడా; తీవ్రబాణములన్= బలమైన బాణాలతో; ఆతనిన్= అర్జునుడిని; కప్పుచున్= కప్పివేస్తూ; మాఱుకొన్నన్= ఎదుర్కొనగా; ఆ శతమఖ వృత్ర సంగరము చందము= ఆ ఇంద్ర వృత్రాసురుల యుద్ధంరీతి; తోఁచెన్= స్ఫురించింది; అప్డు= అప్పుడు; వేణువులన్= బొంగు వెదుళ్ళను; ఏర్చు= దహించే; దవ+అనలు మ్రోఁత భంగిన్= దావాగ్ని ధ్వనివలె; దిక్తతిన్= దిక్కుల సమూహంలో; చటచ్చటా+ఆయిత రవము= చటచటమనే చప్పుడు; కౌరవసేనకున్= కౌరవుల సేనకు; మహత్+అద్భుతము= గొప్ప ఆశ్చర్యం; ఆవహిల్లఁగన్= కలుగునట్లుగా; పరఁగెన్= వ్యాపించింది.

తాత్పర్యం: ఎదుర్కొని అశ్వత్థామ తీవ్ర బాణాలతో అర్జునుడిని కప్పివేశాడు. వారి యుద్ధం ఇంద్ర వృత్రాసురుల యుద్ధాన్ని తలపించింది. ఆ యుద్ధంలో వచ్చిన చటచటమనే చప్పుడు దావాగ్నికి బొంగువెదుళ్ళు తగులబడుతుంటే వచ్చిన చప్పుడు వలె కౌరవసేనకు ఆశ్చర్యం కలిగే విధంగా దిక్కులంతటా వ్యాపించింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. అట్టి యెడ. 140

తాత్పర్యం: అప్పుడు.

చ. **ఉఱక నరుండు ద్రోణసుతు యుగ్యములన్ వెస నొంచె; నాతఁడుం**
దెఱపి యొకింత గాంచి ఘనతీవ్రశరంబున నారిఁ ద్రుంచి, క
న్గిఱిపిన మాత్రలోన నతనిం బటుబాణ చతుష్కయుగ్మ మే
డ్తెఱఁ దొడి మౌర్విఁ గ్రమ్మఱ ఘటించునెడన్ వడి నేసి యార్చినన్. **141**

ప్రతిపదార్థం: నరుండు= అర్జునుడు; ద్రోణసుతు= అశ్వత్థామయొక్క; యుగ్యములన్= గుర్రాలను; వెసన్= వెంటనే; ఉఱక= లెక్కచేయక; నొంచెన్= నొప్పించాడు; ఆతఁడున్= అశ్వత్థామయును; ఒక+ఇంత= కొద్దిగా; తెఱపి= వ్యవధానం; కాంచి= చూచి; ఘన= గొప్పదైన; తీవ్ర= తీక్ష్ణమైన; శరంబునన్= బాణంతో; నారిన్= నారిని; త్రుంచి= తెంపి; కన్గిఱిపిన మాత్రలోనన్= కన్ను గీటినంతలోనే; అతనిన్= అర్జునుడిని; పటు= సమర్థమైన; బాణచతుష్కయుగ్మము= ఎన్మిది బాణములు; ఏడ్తెఱన్= విజృంభణంతో; తొడి= తొడిగి; మౌర్వి= నారి; క్రమ్మఱన్= మరల; ఘటించు+ఎడన్= కూర్చేటప్పుడు; వడిన్= వేగంగా; ఏసి= కొట్టి; ఆర్చినన్= కేకలుపెట్టగా.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు వెంటనే అశ్వత్థామ గుర్రాలను నొప్పించాడు. అతడు కొంచెం సందు చూచుకొని వాడి బాణాలతో అర్జునుడి ధనుస్సు నారిని త్రుంచాడు. అర్జునుడు మరల నారిని బిగించుకొంటుండగా కనుగీటునంతలో ఎన్మిది బాణాలు సంధించి అతడిని వడిగా కొట్టి ఆర్వగా.

క. **'కురుసేనలోన ని ట్లె। వ్వరుఁ జేసినవారు లే; రవార్య భుజా వి**
స్ఫురణోదగ్రుండు గదే। గురుపుత్రుం' డనుచు నమరకోటి నుతించెన్. **142**

ప్రతిపదార్థం: కురుసేనలోనన్= కౌరవసేనలో; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; చేసినవారు= చేసినవారు; ఎవ్వరున్= ఎవరును; లేరు; గురుపుత్రుండు= అశ్వత్థామ; అవార్య= వారింపరాని; భుజా= భుజములయొక్క; విస్ఫురణ+ఉదగ్రుండు= ప్రకాశంచేత గొప్పవాడు; కదే= కదా; అనుచున్= అని పల్కుతూ; అమరకోటి= దేవతల సమూహం; నుతించెన్= పొగడింది.

తాత్పర్యం: 'ఈ రీతిగా చేసినవారు కౌరవసేనలో ఎవరూ లేరు. అడ్డులేని భుజపరాక్రమం కలవాడు కదా ఈ అశ్వత్థామ' అని దేవతలు పొగడారు.

చ. **చిఱునగ వొప్ప గాండివము చెచ్చెర సజ్యము సేసి సేన లు**
క్కఱ రభసంబుమై నడరెఁ గవ్వడి ద్రౌణియు నీడఁబోక య
త్తఱిఁ దఱుమంగ నస్త్రములు దందడి మార్కొని మండుచుండెఁ జి
చ్చఱపిడుగుల్ వడిం దొరఁగు చాడ్పున నంబరవీథి నుగ్రమై. **143**

ప్రతిపదార్థం: కవ్వడి= అర్జునుడు; చిఱునగవు= చిరునవ్వు; ఒప్పన్= ప్రకాశించగా; గాండివము= గాండీవాన్ని; చెచ్చెరన్= వేగంగా; సజ్యము= నారితో కూడినదానిగా; చేసి; సేనలు= కౌరవసేనలు; ఉక్కు+అఱన్= బలం కోల్పోయేటట్లుగా; రభసంబుమైన్= తొందరగా; అడరెన్= విజృంభించాడు; ద్రౌణియున్= అశ్వత్థామకూడా; ఈడన్+పోక= వెనుదీయక; ఆ+తఱిన్= అప్పుడు; తఱుమంగన్= త్వరత్వరగా ప్రయోగింపగా; అస్త్రములు= బాణములు; దందడిన్= దొమ్మిగా; మార్కొని= ఎదుర్కొని; చిచ్చఱపిడుగులు= మంటలువెదజల్లే పిడుగులు; వడిన్= వేగంగా; తొరఁగు చాడ్పునన్= పడుతూవున్నట్లుగా; అంబరవీథిన్= ఆకాశంలో; ఉగ్రము+ఐ= భయంకరమై; మండుచున్+ఉండెన్= మంటలు మండుతున్నాయి.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు వెంటనే చిరునవ్వుతో గాండీవపునారి బిగించగా సేనలశక్తి సన్నగిల్లింది. అశ్వత్థామ కూడా వెనుదియ్యక అస్త్రాలు వేయసాగాడు. అప్పుడు అవి మంటల పిడుగుల వలె ఆకాశవీథిలో ఒకదానితో ఒకటి ఎదుర్కొని మండుతూ ఉండినాయి.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. ఇవ్విధంబున ధనంజయుండు రయంబున నేయ వేగంబున నేయు ద్రోణతనయు తూణీరంబులు శరశూన్యంబు లయ్యెఁ; దన తూణీరంబు లక్షయ బాణంబు లగుటం జేసి యంతకంతకు నతిశయిల్లు పెల్లున నేయుచు నధికుండగు నప్పాండవమధ్యముం గనుంగొని కృపాచార్యుండు సెంగటం దలమీఱిన. 144

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; ధనంజయుండు= అర్జునుడు; ఏయన్= బాణాలు ప్రయోగించగా; వేగంబునన్= వేగంతో; ఏయు= బాణాలు సంధించే; ద్రోణతనయు తూణీరంబులు= అశ్వత్థామయొక్క అమ్ములపొదులు; శరశూన్యంబులు= బాణాలు లేనివి; అయ్యెన్= అయ్యాయి; తన తూణీరంబులు= అర్జునుడి అమ్ములపొదులు; అక్షయబాణములు= క్షీణించని బాణాలు కలవి; అగుటన్+చేసి= అగుటవలన; అంతకున్+అంతకున్= క్రమక్రమంగా; అతిశయిల్లు పెల్లునన్= అతిశయించెడి ఉద్రేకంతో; ఏయుచున్= బాణాలు వేస్తూ; అధికుండు+అగు= మించినవాడైన; ఆ+పాండవ మధ్యమున్= ఆ అర్జునుడిని; కనుంగొని= చూచి; కృపాచార్యుండు= కృపుడు; చెంగటన్= ఎదురుగా; తలమీఱినన్= ఎదుర్కొనగా.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా అర్జునుడు బాణాలు ప్రయోగించే వేగంతో అశ్వత్థామ కూడా బాణాలు వేస్తూ ఉంటే అతడి అమ్ములపొదిలోని బాణాలు ఖాళీ అయ్యాయి; అర్జునుడి అమ్ములపొదులు బాణాలు క్షీణించేవి కావు కనుక అత డంత కంతకు పెచ్చుపెరిగి బాణాలు వేస్తూ అశ్వత్థామను మించిపోయాడు. అది గమనించిన కృపుడు ఎదురుగా వచ్చి ఎదుర్కొనగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

అర్జునుఁడు కృపాచార్యునితో యుద్ధము సేయుట (సం. 4-52-1)

క. గురుపుత్రుని రథము విడిచి । సరభసముగ నందు సవ్యసాచి గవియుడుం
దిరమై యాతఁడు శితశర । పరంపరలు గురిసె నుగ్రబంధురగతులన్. 145

ప్రతిపదార్థం: సవ్యసాచి= అర్జునుడు; గురుపుత్రుని రథము= అశ్వత్థామ రథాన్ని; విడిచి= విడిచిపెట్టి; అందున్= ఆ యుద్ధభూమిలో; సరభసముగన్= తొందరగా; కవియుడున్= ఎదుర్కొనగా; ఆతఁడు= కృపుడు; తిరమై= స్థిరంగా నిల్చి; శిత= వాడియైన; శర పరంపరలు= బాణాల వరుసలు; ఉగ్రబంధుర= భయంకరమైన; గతులన్= రీతులలో; కురిసెన్= కురిపించాడు.

తాత్పర్యం: కృపాచార్యుడు రాగా అర్జునుడు అశ్వత్థామ రథాన్ని విడిచిపెట్టి కృపుడిమీదికి పోగా, కృపుడు వాడి బాణాల పరంపరలు భయంకరంగా వివిధ రీతులలో కురిపించాడు.

వ. పాండుపుత్త్రుండును జిత్రసంచారంబుల మెఱయుచు. 146

ప్రతిపదార్థం: పాండుపుత్రుండును= అర్జునుడు కూడా; చిత్రసంచారంబులన్= విచిత్రమైన రథగతులతో; మెఱయుచు(న్)= ప్రకాశిస్తూ.

తాత్పర్యం: పాండుపుత్రుడు కూడా విచిత్రమైన రథగతులతో ప్రకాశిస్తూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. పటు విశిఖపంక్తి యత్యు । త్కట రయమున నిగుడఁజేయఁగా నవ్విధ మూఁ
దుటయైన మండె దీప్తో । ద్భట భంగిఁ గృపానలంబు బలములు వొంగన్. 147

ప్రతిపదార్థం: పటు= గట్టివైన; విశిఖపంక్తి= బాణ పరంపర; అతి+ఉత్కట= మిక్కిలి ఎక్కువైన; రయమునన్= వేగంతో; నిగుడన్= వెడలేటట్లు; చేయఁగాన్= చేయగా; ఆ+విధము= ఆ రీతి; ఊఁదుట+ఐనన్= ఊదటం కాగా; కృపానలంబు= కృపుడనెడి అగ్ని; దీప్త= ప్రజ్వలించినదయి; బలములు= సేనలు; పొంగన్= సంతోషించగా; ఉద్భటభంగిన్= భయంకరమైన రీతిగా; మండెన్= రగిలింది.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు బాణాలు నింపగా, అది ఊదరకొట్టినట్లయి సేనలు సంతోషించగా కృపుడనెడి అగ్ని మిక్కుటంగా రగిలింది.

విశేషం: అలం: రూపకం.

వ. ఇట్లు మండి శిఖిఁబోలెడి కనకలిప్త ఘనబాణంబు వనచర కేతువుం దాఁకించి వేఁడిమి సూపి వివిధాస్త్ర జ్వాలలు గవియించి దిక్కులు సెలంగ నార్చినం గోపంబున నాటోపంబు మిగిలి బలసూదనసూనుం డతని కేతనంబు దునిమి తరణి కిరణానుకార పారంగతంబు లగు నారాచంబులు దదీయాంగంబుల నినుపం దొడంగిన రథచక్రరక్షకు లగు చంద్రకేతుండును జిత్రాశ్వుండును మణిమంతుండును మంజుమౌళియు హేమవర్మయును సురథుండును సుషేణుండును నరిష్టుండును సుకేతుండును నుక్కు మెఱయ నొక్కటం దాఁకిన. 148

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; మండి= ప్రజ్వరిల్లి; శిఖిన్+పోలెడి= అగ్నివంటి; కనకలిప్త= బంగారుతో పూయబడిన; ఘన బాణంబు= గట్టిబాణం; వనచర కేతువున్= హనుమంతుడి గుర్తుగల జెండాను; తాఁకించి= తగిలేటట్లు కొట్టి; వేఁడిమి= తాపం; చూపి= చూపించి; వివిధ= పలు రకాలైన; అస్త్రజ్వాలలు= అస్త్రాలయొక్క మంటలు; కవియించి= కమ్ముకొని తగిలేటట్లు చేసి; దిక్కులు+చెలంగన్= దిక్కులు ధ్వనించేటట్లు; ఆర్చినన్= గట్టిగా అరవగా; కోపంబునన్= కోపంతో; ఆటోపంబు= పరాక్రమం; మిగిలి= ఎక్కువకాగా; బలసూదన సూనుండు= ఇంద్రుడి కొడుకు అర్జునుడు; అతని కేతనంబు= కృపుని జెండాను; తునిమి= విరుగగొట్టి; తరణి కిరణ= సూర్యకిరణాలను; అనుకార= అనుకరించటంలో; పారంగతంబులు+ అగు= ఒడ్డును తాకిన (ఆరితేరినవగు); నారాచంబులు= బాణాలు; తదీయ+అంగంబులన్= అతడి అవయవాలందు; నినుపన్= నాటించటానికి; తొడంగినన్= పూనుకొనగా; రథచక్రరక్షకులు+అగు= కృపుడి రథాన్ని రక్షించునట్టి; చంద్రకేతుండును; చిత్రాశ్వుండును; మణిమంతుండును; మంజుమౌళియు; హేమవర్మయును; సురథుండును; సుషేణుండును; అరిష్టుండును; సుకేతుండును; ఉక్కు= చేవ; మెఱయన్= ప్రకాశించేటట్లు; ఒక్కటన్= ఒక్కసారిగా; తాఁకినన్= ఎదుర్కొనగా.

తాత్పర్యం: కృపాచార్యుడను మండుతూ, అగ్నిలాగా ప్రకాశిస్తూవున్న బంగారు పూసిన బాణాలతో హనుమద్ధ్వజాన్ని కొట్టి ప్రతాపం ప్రదర్శించి, అనేక విధాల అస్త్రాల మంటలు రేగేటట్లు చేసి, దిక్కులు ప్రతిధ్వనించేటట్లుగా కేకవేశాడు. దానితో కోపంగా హడావిడిగా అర్జునుడు కృపుడి జెండాను విరుగగొట్టి సూర్యకిరణాలవంటి నారసాలను అతడి శరీరంలో వేయడానికి ప్రయత్నించేసరికి అతడి రథ చక్రరక్షకులుగా ఉన్న చంద్రకేతుడు, చిత్రాశ్వుడు,

మణిమంతుడు, మంజుమౌళి, హేమవర్మ, సురథుడు, సుషేణుడు, అరిష్టుడు, సుకేతుడు అనేవారు ఒక్కసారిగా అర్జునుడి నెదుర్కొన్నారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఆ. అన్ని వెడఁద వాతియమ్ము లద్భుతముగ । నొక్క ముష్టిఁ దొడిగి గ్రక్కనంగ
నతఁడు లీలఁ దునిమె నందఱ తలలును । ఘోరభంగి రక్తధార లెగయ. 149

ప్రతిపదార్థం: అన్ని= అన్ని; వెడఁదవాతియమ్ములు= వెడలుపైన ముఖాలు కల బాణాలు; అద్భుతముగన్= ఆశ్చర్యకరంగా; ఒక్కముష్టిన్= ఒక్క పిడికిలితోనే; తొడిగి= సంధించి; గ్రక్కనంగన్= శీఘ్రంగా; అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; అందఱ తలలును= తనను ఎదుర్కొనిన వారందరి తలలను; ఘోర భంగిన్= ఘోరమైన రీతిలో; రక్తధారలు= రక్తముయొక్క ధారలు; ఎగయన్= పైకెగజిమ్మగా; లీలన్= హేలగా; తునిమెన్= నరికాడు.

తాత్పర్యం: కృపాచార్యుడి రథచక్రరక్షకు లెందరు వీరులు తనపై దాడి చేశారో అన్ని వెడలుపైన మొనలు గల పదునైన బాణాలను ఒకేసారి సంధించి అర్జునుడు ఆశ్చర్యకరంగా వారందరి తలలను రక్తధారలు పైకెగజిమ్మేటట్లుగా ఒక్కసారిగా నరికివేశాడు.

సీ. తునిమి, తోడన యొక్క సునిశిత శరమునఁ । గాఁడియు, రెంట నక్షములఁ ద్రుంచి,
హరుల నాల్గిటఁ జంపి, యాలంపు టెలుఁగుతో । నొగలు మూఁడమ్ముల నుగ్గుసేసి,
ధనువును సూతుని తలయుఁ జెఱొక్క ట । నఱకి, లోచనముల నవ్వు మెఱయఁ
గృపుని నాలోకించి క్రీడి తద్వక్షః స్థ । లంబునఁ గ్రూరభల్లంబు నాఁట

ఆ. హతరథుండు నిపతితాశ్వుండు సంఛిన్న । చాపుఁడును నికృత్త సారథియును
నయ్యు, నొచ్చియును, భుజార్గళ సంరంభ । మతిశయిల్ల శక్తి నతఁడు వైచె. 150

ప్రతిపదార్థం: తునిమి= విరుగగొట్టి; తోడన= వెంటనే; ఒక్క సునిశిత శరమునన్= వాడియైన ఒక్క బాణంతో; కాఁడియున్= కాడిని; రెంటన్= రెండు బాణాలతో; అక్షములన్= రథచక్రాల ఇరుసులను; త్రుంచి= నరికి; నాల్గిటన్= నాల్గు బాణాలతో; హరులన్= గుర్రాలను; చంపి= చంపి; ఆలంపు+ఎలుఁగుతోన్= సింహనాదంతో; నొగలున్= సారథి కూర్చుండే చోటును; మూఁడు+అమ్ములన్= మూడు బాణాలతో; నుగ్గుచేసి= పొడిచేసి; ధనువును= వింటిని; సూతుని తలయున్= సారథి తలను; చెఱి+ఒక్కటన్= చెరొక బాణంతో; నఱకి= తెగగొట్టి; లోచనములన్= కన్నులందు; నవ్వు మెఱయన్= నవ్వు ప్రకాశించగా; కృపునిన్= కృపాచార్యుడిని; ఆలోకించి= చూచి; క్రీడి= అర్జునుడు; తద్= అతడియొక్క; వక్షస్(ః)స్థలంబునన్= రొమ్ముమీద; క్రూరభల్లంబు= వాడి బాణం; నాఁటన్= నాటేటట్లు వేయగా; హతరథుండు= కొట్టబడిన రథం కలవాడు; నిపతిత+అశ్వుండున్= గుర్రాలు పడినవాడు; సంఛిన్న చాపుఁడును= ధనువు తెగగొట్టబడినవాడును; నికృత్త సారథియును= సారథి చంపబడినవాడును; అయ్యున్= అయినప్పటికీ; నొచ్చియును= బాధపడికూడ; భుజా+అర్గళ= గడియలవంటి భుజాలయొక్క; సంరంభము= గర్వం; అతిశయిల్లన్= ఎక్కువకాగా; అతఁడు= కృపుడు; శక్తిన్= శక్తి అనే ఆయుధాన్ని; వైచెన్= విసరివేశాడు.

తాత్పర్యం: అర్జును డందరి తలలు తెగగొట్టి, వెంటనే ఒక వాడిబాణంతో కాడిని, రెండు బాణాలతో బండి ఇరుసులను విరుగగొట్టి, గుర్రాలను నాలుగు బాణాలతో చంపి, మూడు బాణాలతో నొగలు నుగ్గుచేసి, ధనుస్సు

నొక బాణంతోను, సూతుడి తల నొక బాణంతోనూ నరికి, కళ్ళలో నవ్వు కనబడేటట్లుగా చూచి, కృపుడి రొమ్ముమీద తీక్ష్ణమైన బాణాన్ని నాటగా, రథం పోయి, గుర్రాలు పోయి, విల్లు విరిగిపోయి, సారథి చచ్చిపోయినా కూడా కృపుడు భుజబలంతో శక్తి అనే ఆయుధాన్ని అర్జునుడిమీదికి విసిరాడు.

ఉ. మండుచు వచ్చుదానిఁ బదిమార్గణముల్ గొని వేగ మొప్ప నా
ఖండల నందనుండు గడికండలు సేసినఁ జూచి యప్పు డా
తం డుడివోక లేక సమదంబున ఖడ్గము ఖేటకంబు ను
ద్దండతఁ గొంచుఁ దేరు డిగి తాఁ గవిసెన్ రయ ముల్లసిల్లఁగన్. 151

ప్రతిపదార్థం: మండుచున్= మంటలు కక్కుతూ; వచ్చుదానిన్= వచ్చే శక్తిని; పది మార్గణముల్= పది బాణాలు; కొని= తీసికొని; వేగము+ఒప్పన్= వేగం కలిగేటట్లుగా; ఆఖండల నందనుండు= ఆ అర్జునుడు; కడికండలు= ముక్కలు ముక్కలు; చేసినన్= చేయగా; చూచి; అప్పుడు; ఆతండు= కృపుడు; ఉడివోక= మానటం; లేక= చేయక; సమదంబునన్= మదంతో; ఖడ్గమున్= కత్తినీ; ఖేటకంబున్= డాలునూ; ఉద్దండతన్= గొప్పగా; కొంచున్= తీసికొంటూ; తేరు= రథం; డిగి= దిగి; తాన్= అతడు; రయము= వేగం; ఉల్లసిల్లఁగన్= ఒప్పగా; కవిసెన్= ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: మండుతూ వచ్చే శక్తిని అర్జునుడు పది బాణాలు తీసికొని అర్జునుడు ముక్కలు ముక్కలు చేశాడు. దానితో కృపుడు ఊరుకొనక గర్వంతో కత్తి, డాలు పుచ్చుకొని రథం దిగి అర్జునుడిని ఎదిరించాడు.

వ. ఇట్లు గవిసిన. 152

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా ఎదిరించగా.

క. పలకయు వాలును నింతిం । తలు దునియలు సేసె బాణతతిఁ బాండవుఁ డి
ట్టల మైన వెఱఁగుపాటున । నిలిచి కృపుఁడు ద్రోణపుత్రుని రథం బెక్కెన్. 153

ప్రతిపదార్థం: పాండవుఁడు= అర్జునుడు; బాణతతిన్= బాణముల సముదాయంతో; పలకయున్= డాలును; వాలునున్= కత్తియును; ఇంతింతలు= చిన్న చిన్న; తునియలు= ముక్కలుగా; చేసెన్= చేశాడు; కృపుఁడు; ఇట్టలము+ఐన= అధికమైన; వెఱఁగుపాటునన్= ఆశ్చర్యంతో; నిలిచి= ఉండి; ద్రోణపుత్రుని రథంబు= అశ్వత్థామ యొక్క రథాన్ని; ఎక్కెన్= ఎక్కాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు బాణాలతో కృపుడి కత్తిని, డాలును చిన్న చిన్న ముక్కలుగా ఖండించాడు. అధికమైన ఆశ్చర్యంతో కృపుడు అశ్వత్థామ రథమెక్కాడు.

ఆ. అప్పు డే పడంగి యన్ని సేనలు భీష్ము । రథము పొంత కొదిఁగె రౌద్రరస వి
నోది యైన యర్జునుఁడు ధనుశ్చాలన । దీప్తమూర్తి యగుచుఁ దిట్ట కుఱికె. 154

ప్రతిపదార్థం: అన్ని సేనలు= సేనలన్నియు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఏపు+అడంగి= విజృంభణం తగ్గి; భీష్మ రథము పొంతకున్= భీష్ముడి రథం వద్దకు; ఒదిఁగెన్= ఒదిగినవి; రౌద్రరస= రౌద్ర రసంతో; వినోది ఐన= వినోదము చేస్తున్న; అర్జునుఁడు; ధనుస్+చాలన= ధనుస్సు కదుపులో; దీప్తమూర్తి అగుచున్= ప్రకాశించే విగ్రహం కలవాడై; తిట్టకున్= సైన్యపు గుంపుమీదికి; ఉఱికెన్= ఉరికెను.

తాత్పర్యం: అప్పుడు కౌరవ సేనలన్నీ భీష్ముడి రథం సమీపానికి పోయి ఒదిగి ఉండినాయి. రౌద్రరసంతో వినోదిస్తూవున్న అర్జునుడు అప్పుడు ధనుస్సు కదుపుతూ ఒక్క ఉదుటున ఆ సైన్యంమీది కురికాడు.

వ. ఇత్తెఱంగున నుఱక తటియ నుఱికిన. 155

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునన్= ఈ రీతిగా; ఉఱక= లక్ష్యపెట్టక; తటియన్+ఉఱికినన్= సమీపించేటట్లు పరువెత్తగా.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా సైన్యం మీదికి లక్ష్యపెట్టకుండా పర్వెత్తగా.

క. బలములు దొరలుఁ బొదివి సం । కుల యుద్ధము సేయఁ గ్రోధ ఘోరాకృతి యై
యిలఁ బ్రోవుగఁ జతురంగం । బుల వ్రేల్మిడిఁ బాండురాజపుత్త్రుఁడు గూల్చెన్. 156

ప్రతిపదార్థం: బలములు= సేనలు; దొరలున్= రథికులును; పొదివి= చుట్టుముట్టి; సంకుల యుద్ధము= దొమ్మి యుద్ధం; చేయన్= చేయగా; క్రోధ= కోపంతో; ఘోర+ఆకృతి+ఐ= భయంకరమైన ఆకారం కలవాడై; ఇలన్= భూమిపై; చతురంగంబులన్= నాలుగు రకాల సేనాంగాలను; పాండురాజపుత్త్రుఁడు= అర్జునుడు; వ్రేల్మిడిన్= వెంటనే; ప్రోవుగన్= రాశిగా; కూల్చెన్= కూల్చాడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు సేనలు, రథికులు కలిసి ఒక్కసారిగా మీదబడి దొమ్మిగా యుద్ధం చేయగా అర్జునుడు క్రోధంతో భయంకరాకృతి కలవాడై ఆ చతురంగబలాలను ఒక్క క్షణకాలంలోనే కుప్పగా పడేటట్లు కూల్చాడు.

ఉ. చేతులతీఁట వో నిటు లశేషబలంబుల నుగ్గు సేసి మాం
సాతతపంక యై బహువిధాయుధమీనము లొప్పఁ జామర
వ్రాతము ఫేన భంగిగ నిరంతర వీరశిరస్సరోరుహ
స్ఫీత విభూతిఁ బొల్చు నది సేసె రణస్థలియందు నెత్తుటన్. 157

ప్రతిపదార్థం: చేతుల తీఁట= చేతుల దురద; పోన్= తీరేటట్లు; ఇటులు= ఈ రీతిగా; అశేష బలంబులన్= అపార సేనల నన్నింటిని; నుగ్గు+చేసి= పొడిచేసి; రణస్థలి+అందున్= యుద్ధభూమిలో; నెత్తుటన్= నెత్తుటి మడుగులో; మాంస+ఆతత పంక+ఐ= మాంసమనెడి అధికమైన బురద కలదై; బహువిధ= పలురకాలైన; ఆయుధ మీనములు= ఆయుధములనెడి చేపలు; ఒప్పన్= ప్రకాశించగా; చామర వ్రాతము= వింజామరల సముదాయం; ఫేన భంగిగన్= నురుగుగాను; నిరంతర= ఎడతెగని; వీర= వీరులయొక్క; శిరస్సరోరుహ= తలలనెడి పద్మాలయొక్క; స్ఫీత విభూతిన్= విస్తారమైన వైభవంతో; పొల్చునది= ప్రకాశించునట్టి నదిని; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: అర్జును డీ రీతిగా చేతుల దురద తీరేటట్లు సేనలన్నింటిని నుగ్గు నుగ్గు చేసి, మాంసమే బురదగా, ఆయుధాలే చేపలుగా, వింజామరలే నురుగుగా, వీరుల తలలే పద్మాలుగా ఒప్పే నదిని, యుద్ధభూమిలో నెత్తుటితో చేశాడు.

విశేషం: అలం: సావయవరూపకం, ఉపమ. చేతుల తీఁట - ఇది జాతీయం. శత్రువులను కొట్టాలి, హింసించాలి అనే తీవ్రమైన కోర్కె అని భావం. (లోకంలో చేతికి గజ్జివలన కలిగే దురద అని అర్థం.) (సంపా.)

తే. ఇట్లు కౌరవానీకంబు నెల్లఁ గలఁచి । యాడి భీష్ముని దెసఁ బోవు క్రీడిఁ దాఁకెఁ
గొండతోఁ దాఁకు తగరు నుద్దండ వృత్తి । దోఁప వృషసేనుఁ డాహవదోహలమున. 158

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; కౌరవ+అనీకంబున్+ఎల్లన్= కౌరవసేనల నన్నిటిని; కలఁచి= కలత చెందించి; ఆడి= ఆట ఆడినట్లుగా యుద్ధం చేసి; భీష్ముని దెసన్= భీష్ముడి వైపునకు; పోవు క్రీడిన్= పోవునట్టి అర్జునుడిని; వృషసేనుఁడు; ఆహవ దోహలమునన్= యుద్ధం చేసే వేడుకతో; కొండతోన్+తాఁకు= కొండతో ఢీకొనునట్టి; తగరు+ఉద్దండ వృత్తి= పొట్టేలు యొక్క గర్వ ప్రవృత్తి; తోఁపన్= తోచేటట్లుగా; తాఁకెన్= ఢీకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా కౌరవ సేనలన్నింటిని కలవరపరచి ఆటలాడినట్లుగా యుద్ధం చేసి, ఇక భీష్ముడివైపు పోదామనుకొనే అర్జునుడితో వృషసేనుడు యుద్ధం చేసే వేడుకతో కొండతో ఢీకొనే పొట్టేలువలె ఢీకొన్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. కొండతో ఢీకొన్న తగరు పరిస్థితియే (వినాశమే) వృషసేనుడికి కూడ లభిస్తుందని అలంకార ధ్వని. (సంపా)

వ. విజయుండును. 159

తాత్పర్యం: అర్జునుడు కూడ.

తే. భల్ల మొక్కట నాతని విల్లు దునిమి । యైదు నారసములు వక్ష మాడ నేసె;
నతఁడు సైరింపరాని నొ వ్వడరుటయును । బెగ్గలంబున నరదంబు డిగ్గి పాఱె. 160

ప్రతిపదార్థం: భల్లము+ఒక్కటన్= ఒక బల్లెంతో; ఆతని విల్లు= వృషసేనుడి వింటిని; తునిమి= తెగగొట్టి; ఐదు నారసములు= ఐదు బాణాలు; వక్షము+ఆడన్= రొమ్మునకు నాటేటట్లు; ఏసెన్= కొట్టాడు; అతఁడు= వృషసేనుడు; సైరింపరాని నొవ్వు= సహించలేని బాధ; అడరుటయును= అతిశయించగా; బెగ్గలంబునన్= భయంతో; అరదంబున్+డిగ్గి= రథం దిగి; పాఱెన్= పరుగెత్తాడు.

తాత్పర్యం: ఒక్క బాణంతో అతడి వింటిని తెగగొట్టి, అయిదు బాణాలతో రొమ్ము నాటేటట్లు కొట్టగా, ఆ బాధ సహించలేక అతడు రథం దిగి పారిపోయాడు.

వ. అట్టియెడ దుశ్శాసన శకుని దుర్ముఖ వివింశతి వికర్ణులు దన్నుం బొదివికొనిన వారల రథరథ్య కేతు వర్మంబులు జర్జరితంబులుగా నేసి గాసిచేసిన నందఱుం గనుకనిఁ బఱవం దొడంగినఁ బార్థుండును బ్రహాసోల్లాస భాసుర ముఖుండగుచు నుత్తరుం గనుంగొని. 161

ప్రతిపదార్థం: అట్టిఎడన్= అటువంటి సమయంలో; దుశ్శాసన, శకుని, దుర్ముఖ, వివింశతి, వికర్ణులు= దుశ్శాసనుడు, శకుని, దుర్ముఖుడు, వివింశతి, వికర్ణుడు; తన్నున్= అర్జునుడిని; పొదివికొనినన్= చుట్టుముట్టగా; వారల= వారియొక్క; రథ= రథాలను; రథ్య= గుఱ్ఱాలను; కేతు= జెండాలను; వర్మంబులు= కవచాలను; జర్జరితంబులుగాన్= తూట్లు పడేటట్లుగా; ఏసి= కొట్టి; గాసి చేసినన్= బాధ కల్గించగా; అందఱున్= అందరును; కనుకనిన్= సంభ్రమంతో; పరవన్+తొడంగినన్= పారిపోవ ప్రారంభించగా; పార్థుండును= అర్జునుడును; ప్రహాస+ఉల్లాస= నవ్వుతో గూడిన ఉల్లాసంతో; భాసుర ముఖుండు+అగుచున్= ప్రకాశించే ముఖం కలవాడై; ఉత్తరున్= ఉత్తరుడిని; కనుంగొని= చూచి.

తాత్పర్యం: అప్పుడు దుశ్శాసనుడు, శకుని, దుర్ముఖుడు, వివింశతి, వికర్ణుడు అర్జునుడిని చుట్టుముట్టారు. పార్థుడు వారి రథాలనూ, గుర్రాలనూ, టెక్కాలనూ, కవచాలనూ ముక్కలయ్యేట్లుచేసి బాధ కలిగించాడు. దానితో వారందరూ భయంతో పారిపోవనారంభించారు. అర్జునుడు నవ్వుతో, ఆహ్లాదంతో నిండిన మొగంతో ఉత్తరుడిని చూచి.

తే. **'కనకమయ తాల కేతువు క్రాలఁ జిర త। టిల్లతాలీలఁ గలిగి శోభిల్లు నంబు**
దంబుచాడ్పున సురనదీ తనయుఁ డున్న। వాఁడు చూచితె మత్స్యభూవరతనూజ! **162**

ప్రతిపదార్థం: కనకమయ= బంగారు మయమైన; తాలకేతువు= తాటిచెట్టు జెండా; క్రాలన్= ప్రకాశించగా; చిర= చిర కాలమున్న; తటిత్+లతా లీలన్= మెరుపు యొక్క విలాసం; కలిగి శోభిల్లు= ఉండి ప్రకాశించెడి; అంబుదంబు చాడ్పునన్= మేఘంవలె; సురనదీ తనయుఁడు= భీష్ముడు; ఉన్నవాఁడు= ఉన్నాడు; మత్స్యభూవర తనూజ!= ఉత్తరా!; చూచితె?= చూచావా?

తాత్పర్యం: 'ఉత్తరా! బంగారు తాటిచెట్టు జెండాతో భీష్ముడు స్థిరమైన మెరుపుతో కూడి ఉన్న మేఘంవలె ప్రకాశిస్తున్నాడు చూచావా!

విశేషం: అలం: ఉపమ.

అర్జునుఁడు భీష్మునితో యుద్ధంబు సేయుట (సం. 4-56-1)

క. **బలువిడి మన దివ్యాస్త్రం। బుల చవి చూపంగ వలయుఁ బోనిమ్ము రథం**
బలసగతి నతనిదెస' కని, । పలికిన నతఁ డట్లు చేసెఁ బరమ ప్రీతిన్. **163**

ప్రతిపదార్థం: బలువిడి= శీఘ్రంగా; మన= మనయొక్క; దివ్యాస్త్రంబుల చవి= దివ్యమైన అస్త్రాల రుచి; చూపంగ వలయున్= చూపించవలెను; రథంబు= రథాన్ని; అతడి దెసకున్= అతని వైపునకు; అలసగతిన్= మెల్లని నడకలతో; పోనిమ్ము= తోలుము; అని పలికినన్= అని పలుకగా; పరమ ప్రీతిన్= మిక్కిలి ప్రీతితో; అట్లు= ఆ రీతిగానే; అతఁడు= ఉత్తరుడు; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: మన దివ్యాస్త్రాల నతడికి రుచి చూపాలి; మెల్లగా అతడి రథంవైపు మన రథాన్ని తోలు'మనగా ఉత్తరుడు మిగుల ప్రీతితో అట్లే చేశాడు.

విశేషం: తాతగారైన భీష్ముడివైపు పోవటానికి అర్జునుడు చెప్పిన కారణం ఆయనకు 'దివ్యాస్త్రాల చవి' చూపించాలని. 'రుచి చూపించటం' జాతీయం. అరణ్య అజ్ఞాతవాసకాలాలలో అర్జునుడు పాశుపతాస్త్రాది దివ్యాస్త్రాలను ఎన్నో సంపాదించాడు. ఇన్నేళ్ళ తరువాత మరల తాతగారిని మనుమడు కలుస్తున్నాడు. తాను సాధించిన అస్త్రాలను ఆయనకు (రుచి) చూపించి ఆయన మెప్పు పొందాలని అర్జునుడు ఆశపడ్డాడు. 'రుచి చూపించటం' అనే జాతీయం వీరవాచకంగా వాడబడింది కావున ఇక్కడ గౌరవవాచకం కాదు. భీష్ముడిపై బాణవిద్యలో తన ఆధిక్యాన్ని ప్రదర్శించటానికే అర్జునుడు ఢీకొనాలనుకొంటున్నది సత్యం. అది సందర్భోచితం కూడా. అయితే, ఆ సంకల్పంలో అహంకారం లేదన్న సంగతిని 'రథాన్ని అలసగతిలో పోని'మ్మని పలకటంలో ధ్వనిస్తున్నది. వీరవిక్రమ వినయగుణ సమన్వితుడిగా విజయుడిని చిత్రించిన పద్యరత్న మిది. (సంపా.)

ఉ. శాంతనవుండు నప్డు నిజశంఖము కౌరవరాజసైన్యముల్
సంతస మంద నొత్తుచు ససంభ్రమలీల నెదుర్కొనంగ దు
ర్దాంత భుజాబల ప్రకటదర్ప మెలర్ప నరుండు నొత్తె ది
గ్దంతినికాయ కర్ణపుట దారణ వృత్తము దేవదత్తమున్. 164

ప్రతిపదార్థం: అప్డు= అప్పుడు; శాంతనవుండున్= భీష్ముడు కూడా; నిజశంఖమున్= తన శంఖమును; కౌరవరాజ సైన్యముల్= దుర్యోధనుని సేనలు; సంతసమందన్= సంతోషం పొందగా; ఒత్తుచున్= ఊదుతూ; ససంభ్రమలీలన్= సంతోషముతోడి విలాసంతో; ఎదుర్కొనంగన్= ఎదిరించగా; దుర్దాంత= సహింపరాని; భుజాబల= భుజ పరాక్రమముయొక్క; ప్రకట= స్పష్టమైన; దర్పము= గర్వం; ఎలర్పన్= అతిశయించగా; నరుండున్= అర్జునుడును; దిగ్దంతి= దిగ్గజముల; నికాయ= సముదాయముయొక్క; కర్ణపుట= పుటముల వంటి చెవుల యొక్క; దారణ= బ్రద్దలు కొట్టటం అనెడి; వృత్తమున్= స్వభావం కలదైన; దేవదత్తమున్= దేవదత్తమనెడు తన శంఖమును; ఒత్తెన్= ఊదాడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు భీష్ముడు కురురాజ సేనల కానందం కలిగేటట్లుగా తన శంఖాన్ని పూరించి సంతోషంగా ఎదుర్కొనగా, అర్జునుడు సహించరాని భుజబలం ప్రకటించే గర్వంతో దిగ్గజాల చెవులు బ్రద్దలయ్యే ధ్వని గల దేవదత్తాన్ని ఊదాడు.

విశేషం: అలం: అతిశయోక్తి.

తే. మలసి ఱంకెలు వైచుచు మాఱుకొనిన । వృషభముల భంగి నక్కురువృషభు లిట్లు
సమదగతిఁ జేరునెడఁ జూచి రమరు లర్థి । ననిమిషత్వంబు దమ కప్పు డచ్చుపడఁగ. 165

ప్రతిపదార్థం: మలసి= ఉద్యమించి; ఱంకెలు వైచుచున్= రంకెలు వేస్తూ; మాఱుకొనిన= ఢీకొన్న; వృషభముల భంగిన్= ఆంబోతుల వలె; ఆ+కురు వృషభులు= ఆ కౌరవశ్రేష్ఠులు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; సమదగతిన్= మదంతో కూడిన గతితో; చేరు+ఎడన్= చేరునప్పుడు; అమరులు= దేవతలు; అనిమిషత్వంబు= రెప్పపాటు లేకపోవటం; అప్పుడు= ఆ ఇరువురి యుద్ధ కాలంలో; తమకున్= దేవతలకు; అర్థిన్= బాగుగా; అచ్చు పడఁగన్= కలిసిరాగా; చూచిరి= చూచారు.

తాత్పర్యం: ఆబోతులు రంకెలు వేస్తూ తిరుగుతూ ఒకదానితో ఒకటి ఢీకొన్నట్లుగా ఆ భీష్మార్జును లిరువురూ యుద్ధం చేయటానికి చేరగానే దేవతలు తమకు రెప్పపాటు లేకపోవటం ఆ సమయంలో చక్కగా కలిసివచ్చినట్లు అభిప్రాయపడుతూ ప్రీతితో చూచారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ, విధి.

వ. ఇవ్విధంబునం గనుంగొనుచు వారలు దమలోన. 166

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; కనుంగొనుచున్= చూస్తూ; వారలు= దేవతలు; తమలోనన్= తమలో.

తాత్పర్యం: దేవతలు ఆ విధంగా చూస్తూ తమలో తాము (ఇట్లా అనుకొన్నారు).

క. 'మనలను దానవులను గడ । చినయవి భుజ బలము లస్త్రశిక్షా విధముల్
గొనియాడఁ గొలఁది గా దీ । తని నాతఁడ యతని నితఁడ తగుఁ జెనయంగన్'. 167

ప్రతిపదార్థం: భుజ బలములు= భుజాల పరాక్రమాలు; అస్త్రశిక్షా విధముల్= అస్త్రములను నేర్చిన విధాలు; మనలను= దేవతలను; దానవులను= రాక్షసులను; కడచిన+అవి= మించినవి; కొనియాడన్= పొగడుటకు; కొలఁది+కాదు= వీలుగాదు; ఈతనిన్= అర్జునుడిని; ఆతఁడు+అ= ఆ భీష్ముడే; అతనిన్= భీష్ముడిని; ఇతఁడు+అ= ఈ అర్జునుడే; చెనయంగన్= ఎదిరించటానికి; తగున్= తగి ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: వీరిద్దరి పరాక్రమాలూ, అస్త్రాలు నేర్చిన రీతులూ మనలను, రాక్షసులను మించిపోయాయి. వీరిని ఇంతని కొనియాడలేము. ఇతని నతడే ఎదుర్కొనాలి, అతని నితడే ఎదుర్కొనాలి. ఈరీతిగా ఎదుర్కొనటానికి ఈఇద్దరే తగినవారు.

విశేషం: అర్జునుడూ భీష్ముడూ దేవదానవులకంటె అస్త్రశిక్షణలో మించారని ఉభయబలాలను అంచనా వేయగల దేవగణాలు నిర్ణయించటం విశేషం. తిక్కన వాడిన ఇతడు - అతడు అనే సర్వనామాలు సార్థకాలు. వారు నామాలతో వేరుగా కనపడ్డా- బలంలో సమంగా ఉన్నారని సర్వనామాలు ధ్వనిస్తున్నాయి. అందులో ఇతడు అర్జునుడు, అతఁడు భీష్ముడు. రాబోయే సీసపద్యంలో అతడు - భీష్ముడి పరంగా వాడటం గమనార్హం. ఇతఁడుగా పేర్కొన్న అర్జునుడు దేవతల అభిమానం చూరగొనటంచేత వారికి సన్నిహితుడని ధ్వని. (సంపా.)

సీ. **అనుచుండ సైన్యంబు లార్పులుఁ బెడ బొబ్బ । లును దూర్యనాదంబులును జెలంగఁ**
బేర్చి యొక్కుమ్మడి భీష్ము నగ్గింపంగ । నతఁడు నిశాత బాణాష్టకమునఁ
బడగపై హనుమంతు నొడలను బహుశరం । బుల నందుఁ జెలఁగెడు భూతములను
దశవిశిఖముల రథ్యములను సారథి । నేసె; వాసవియును నెసక మెసఁగు

తే. **నగ్గలిక గాండివంబు చక్రాకృతి ప్ర । కాశవహ్ని స్వరూపత గలిగి విడుపు**
తెఱపి గానంగ రాకుండ మెఱసి యొప్పు । సాంద్ర సాయకతతి నాకసంబు గప్పె. **168**

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్+ఉండన్= అని పల్కుతుండగా; సైన్యంబులు= సేనలు; ఆర్పులు= కేకలు; పెడ బొబ్బలును= పెద్ద పెద్ద కేకలును; తూర్య నాదంబులును= దుందుభి మున్నగు వాద్యముల చప్పుళ్ళు; చెలంగన్= చెలరేగగా; పేర్చి= అతిశయించి; ఒక్క+ఉమ్మడిన్= ఒక్కసారిగా; భీష్మున్= భీష్ముడిని; అగ్గింపంగన్= కీర్తించగా; అతఁడు= భీష్ముడు; నిశాత= వాడిఅయిన; బాణ+అష్టకమునన్= ఎనిమిది బాణాలతో; పడగపైన్= జెండాపైనున్న; హనుమంతు+ఒడలను= హనుమంతుడి శరీరాన్ని; బహు శరంబులను= ఎన్నో బాణాలతోను; అందున్= ఆ జెండాపై; చెలఁగెడు= విజృంభించే; భూతములను= పిశాచాలను; దశ విశిఖములన్= పది బాణాలతో; రథ్యములను= గుర్రాలను; సారథిన్= ఉత్తరుని; ఏసెన్= కొట్టాడు; వాసవియును= అర్జునుడు కూడ; ఎసకమెసఁగు+అగ్గలికన్= పెచ్చుపెరిగే కోపంతో; గాండివంబు= గాండీవం; చక్రాకృతి= చక్రాకారంలో; ప్రకాశ వహ్ని స్వరూపతకలిగి= ప్రకాశంగల అగ్నిరూపం కలిగి; విడుపు తెఱపి= విడవటం, తెరపిగానుండటం; కానంగరాకుండన్= తెలియకుండా; మెరసి+ఒప్పు= మెరుస్తూ ఉండే; సాంద్ర= దట్టమైన; సాయక తతిన్= బాణ సముదాయంతో; ఆకసంబున్= ఆకాశాన్ని; కప్పెన్= కప్పివేశాడు.

తాత్పర్యం: దేవతలట్లా అంటుండగానే, సేనల ఆర్పులు, పెడబొబ్బలు ఒక ప్రక్క, దుందుభి మున్నగు వాద్యాల చప్పుళ్లు హెచ్చిపోయేటట్లు చేయగా, భీష్ముడు వాడియైన ఎనిమిది బాణాలతో జెండామీదనున్న హనుమంతుడిని, చాల బాణాలతో అందున్న భూతాలను, పది బాణాలతో గుర్రాలను, సారథిని కొట్టగా, అర్జునుడు హెచ్చిన కోపంతో గాండీవాన్ని చక్రాకృతిగా పెట్టి, అది అగ్నివలె ప్రకాశిస్తుండగా, విడవటం, పయనించటం, తాకటం తెలియరానంత వేగంగా బాణాలు వేసి ఆకాశం కప్పేశాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. **అర్జునుఁడు గవియించిన యంపమూడ । మంచు దళముగఁ గప్పిన మార్గణాంశు**
జాలముల వెస విరియించె శాంతనవ ప । తంగుఁ డుద్ద్యోతమాన ప్రతాప లీల. **169**

ప్రతిపదార్థం: శాంతనవ పతంగుఁడు= భీష్ముడనే సూర్యుడు; ఉద్ద్యోతమాన= ప్రకాశించే; ప్రతాపలీలన్= ప్రతాపముయొక్క విలాసంతో; అర్జునుఁడు; కవియించిన= కమ్ముకొనజేసిన; అంపమూడమంచు= బాణాలు అనెడి దట్టమైన మంచు; దళముగన్= దళసరిగా-ఎక్కువగా; కప్పినన్= కప్పివేయగా; మార్గణ+అంశు జాలములన్= బాణాలనెడి కిరణాల సముదాయంతో; వెసన్= వేగంగా; విరియించెన్= విడిపోయేటట్లు చేశాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఆకాశం నిండా కప్పిన బాణాలనే దట్టమైన మంచును భీష్ముడనే సూర్యుడు తన ప్రతాపమనే విలాసంతో ప్రసరింపజేసిన బాణాలనే కిరణాలతో విరిసిపోయేటట్లు చేశాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం.

క. **అమరేంద్రతనయుఁ డుగ్రా । స్త్రములు వడిం గురియఁ గురియఁ దరమిడి వానిం**
దుమురుగఁ జేయుచు వచ్చెను । సమరోల్లాసంబు మెఱయ శంతనుసుతుఁడున్. **170**

ప్రతిపదార్థం: అమర+ఇంద్ర తనయుఁడు= అర్జునుడు; ఉగ్ర+అస్త్రములు= భయంకరమైన అస్త్రాలు; వడిన్= వేగంగా; కురియన్+కురియన్= కురిపించగా కురిపించగా; శంతను సుతుఁడున్= భీష్ముడును; వానిన్= ఆ బాణాలను; తరమిడి= వరుసగా; తుమురుగన్= తునియలుగా; చేయుచు వచ్చెను= చేస్తూ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు వేసే భీకరాస్త్రాలను వాటి వరుస ప్రకారం భీష్ముడు వాటిని ముక్కలు ముక్కలు చేస్తూ వచ్చాడు.

క. **అర్జునుఁడు దివ్యబాణ । స్ఫూర్జిత దోశ్శక్తి తనకుఁ జూపిన నతఁ డ**
త్యూర్జిత బలుఁడై నియమో । పార్జిత ఘోరాస్త్రవితతిఁ బ్రతిహతిఁ జేసెన్. **171**

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుఁడు; దివ్య= దేవతా సంబంధమైన; బాణ= అస్త్రాలయొక్క; స్ఫూర్జిత= గొప్పదైన; దోస్+శక్తిన్= బాహుబలాన్ని; తనకున్= భీష్ముడికి; చూపినన్= చూపగా; అతఁడు= భీష్ముడు; అతి+ఊర్జిత= మిక్కిలి గొప్పదైన; బలుఁడు+ఐ= బలం కలవాడై; నియమ= నియమంగా; ఉపార్జిత= సంపాదించబడిన; ఘోర= భయంకరమైన; అస్త్ర= అస్త్రాలయొక్క; వితతిన్= సముదాయంచేత; ప్రతిహతిన్= ఎదురుదెబ్బ తీయటంద్వారా పనిచేయని వాటినిగా; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు భీష్మునిపై దివ్యాస్త్రాలను వేయగా - ఆ వేయటం తనకా దివ్యాస్త్రాలు వచ్చునని చూపటం కాబట్టి - భీష్ముడు తాను కూడా నియమ నిష్ఠలతో సంపాదించిన శక్తి కలవాడు కనుక- వాటిని వ్యర్థములయ్యేటట్లు చేశాడు.

విశేషం: అర్జునుడి దివ్యాస్త్రాలు దేవతలు మెచ్చి ఇచ్చినవి. భీష్ముడి దివ్యాస్త్రాలు వ్రతనియమాలతో సాధించినవి. ఒకరిది దైవదత్తమైన శక్తి, మరొకరిది మానుషమైన శక్తి. ఈ పద్యంలో ఈ వివేచన ధ్వని. (సంపా.)

క. కవ్వడి యెమ్మెయి నేసిన । నవ్విధమున నాశరంబు లన్నియు దౌ దౌ
దవ్వులన నిలువరింపఁగ । వివ్వచ్చుఁడు కినిసి యేసె విలు విఱుగంగన్. 172

ప్రతిపదార్థం: కవ్వడి= అర్జునుడు; ఏ+మెయిన్= ఏ రీతిగా; ఏసినన్= వేసినను; ఆ+విధమునన్= ఆ రీతిగా; ఆ శరంబులన్నియును= ఆ అస్త్రము లన్నింటిని; తాన్= తాను; దౌ దౌ దవ్వులన్+అ= దూర దూరాననే; నిలువరింపఁగన్= (ముందుకు రాకుండా) నిల్చునట్లు చేయగా; వివ్వచ్చుఁడు= అర్జునుడు; కినిసి= కోపించి; విలు= విల్లు; విఱుగంగన్= విరిగేటట్లు; ఏసెన్= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: అర్జును డేరీతిగా వేసినా భీష్ము డదే రీతిగా వాటినన్నిటిని దూరాననే నిల్చేటట్లు చేయడంతో కోపించి అర్జునుడు భీష్ముడి విల్లు విరుగగొట్టాడు.

విశేషం: అలం: సమం.

మ. తన కోదండము ఖండితం బగుడుఁ గ్రోధంబార మందాకినీ
తనయుం డప్డు సటా విలుంచన సముద్యత్క్రోధ సింహాకృతిన్
ధను వొం డుద్ధత లీల నెత్తికొని యస్త్రశ్రేణిఁ బర్వించె న
ర్జునుపైఁ దాఁకిరి చక్రరక్షకులు నార్పుల్ నింగి ముట్టన్ వడిన్. 173

ప్రతిపదార్థం: తన కోదండము= తన ధనుస్సు; ఖండితంబు+అగుడున్= తెగగొట్టబడింది కాగా; మందాకినీ తనయుండు= భీష్ముడు; అప్డు= ఆ సమయంలో; క్రోధంబున్= కోపం నిండగా; సటావిలుంచన= జూలు గట్టిగా లాగటం చేత; సముద్యత్= ఉద్యమించుతున్న; క్రోధ= కోపంగల; సింహ= సింహంయొక్క; ఆకృతిన్= ఆకారంతో; ఒండు ధనువు= మరొక విల్లు; ఉద్ధతలీలన్= ఔద్ధత్యంతో; ఎత్తికొని= తీసికొని; అర్జునుపైన్= అర్జునుడి మీద; అస్త్రశ్రేణిన్= బాణాల పరంపరను; పర్వించెన్= వ్యాపించేటట్లు వేశాడు; చక్రరక్షకులు= వ్యూహరక్షకులు; ఆర్పుల్= కేకలు; నింగి ముట్టన్= ఆకాశాన్ని అంటగా; వడిన్= వేగంగా; తాఁకిరి= దాడిచేశారు.

తాత్పర్యం: తన ధనుస్సు విరిగిపోయేటప్పటికి భీష్ముడు జూలు ఊడబెరికితే విజృంభించే సింహంవలె మహాకోపంతో మరోవిల్లు పుచ్చుకొని బాణాలు పరంపరగా అర్జునుడిపై వేశాడు. ఆయన వ్యూహరక్షకులు ఆర్పులు పెట్టుతూ అర్జునుడి మీదికి పోయి దాడి చేశారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. విలుంఠన పాఠం కంటె విలుంచన పాఠం మేలు. విలుంఠన= దొరలటం, విలుంచన= ఒలువటం.

చ. విజయుఁడు వారి నెల్ల నొక వ్రేల్మిడిఁ ద్రుంచియు, భీష్ము సాయక
వ్రజము నడంచియున్ రథము వాజుల నొంచియు, నాజికేళియం
దజిత విలాసముల్ మెఱయ నప్పుడు విస్మయ మందుచుండెఁ గుం
భజముఖ యోధ వీరతతి; ప్రస్తుతి సేసిరి సిద్ధఖేచరుల్. 174

ప్రతిపదార్థం: విజయుఁడు= అర్జునుడు; వారిన్+ఎల్లన్= వారందరిని; ఒక వ్రేల్మిడిన్= ఒక్క చిటికలో; త్రుంచియున్= చంపియు; భీష్ము= భీష్ముడి యొక్క; సాయక వ్రజమున్= బాణ సముదాయాన్ని; అడంచియున్= అణచివేసియు; రథమున్= భీష్ముడి రథమును; వాజులన్= గుర్రాలను; నొంచియున్= బాధించియు; ఆజి కేళియందున్= యుద్ధమనెడి క్రీడలో; అజిత=

జయించబడని; విలాసముల్= లీలలు; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కుంభజముఖ= ద్రోణుడు మొదలైన; యోధవీర తతి= యోధులైన వీరుల సముదాయం; విస్మయము= ఆశ్చర్యాన్ని; అందుచున్+ఉండెన్= పొందుతున్నారు; సిద్ధఖేచరుల్= ఆకాశంలో సంచరించే సిద్ధులు మొదలైన దేవజాతులును; ప్రస్తుతి చేసిరి= పొగడారు.

తాత్పర్యం: అప్పు డర్జునుడు ఆ చక్రరక్షకుల నందరిని చంపి, భీష్ముడు వేసిన బాణాలను త్రుంచివేసి, ఆపైన భీష్ముడి రథాన్ని, గుర్రాలను ధ్వంసం చేసి ఎదుటివారికి జయించరానివాడై తనకు యుద్ధ మొక ఆటగా మెరయగా ద్రోణాది మహావీరులాశ్చర్యపోయారు. సిద్ధాది దేవతలు పొగడారు.

క. **కొండొకయెడఁ గని శాంతన । వుం డాఖండల తనూభవుని డా మూఁ పు**
ద్దండ భుజబలము మెఱయఁ బ్ర । చండాస్త్రక్షతము సేసె సరభసవృత్తిన్. **175**

ప్రతిపదార్థం: కొండొక= కొద్ది; ఎడన్= సందును; కని= చూచి; శాంతనవుండు= భీష్ముడు; ఆఖండల తనూభవుని= అర్జునుడి యొక్క; డామూఁపు= ఎడమ భుజంపై భాగాన్ని; ఉద్దండ భుజబలము= గొప్పదైన పరాక్రమం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; సరభసవృత్తిన్= శీఘ్రమైన రీతిని; ప్రచండ+అస్త్ర= తీవ్రమైన బాణంతో; క్షతము= గాయపడినదానినిగా; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: భీష్ము డీ మధ్యలో కాస్త సందు చూచుకొని అర్జునుడి యెడను మూపును తన బలం ప్రకాశించేటట్లుగా బాణంతో కొట్టాడు.

చ. **కినుక మనంబునం గదిరి క్రీడి పితామహువిల్లు వ్రేల్మిడిం**
దునిమి, నితాంత గాఢరయ దోర్విభవంబున నొండు విల్లు గై
కొనియెడు సందునన్ నినిచెఁ గ్రూరశరంబు లురంబునందు గ్ర
క్కున నతఁ డొల్లఁ బోయి రథకూబర మూఁతగ నిల్చె సోలుచున్. **176**

ప్రతిపదార్థం: క్రీడి= అర్జునుడు; కినుక= కోపం; మనంబునన్= మనస్సున; కదిరి= వ్యాపించి; పితామహు విల్లు= భీష్ముడి విల్లు; వ్రేల్మిడిన్= చిటికలో; తునిమి= ఖండించి; నితాంత= మిక్కిలి; గాఢ= గొప్పదైన; రయ= వేగం కల; దోస్+విభవంబునన్= బాహుబలసంపదతో; ఒండు విల్లు= మరొక ధనువును; కైకొనియెడు సందునన్= తీసికొనే మధ్యలో; క్రూరశరంబులు= ఘోరమైన బాణాలు; ఉరంబునందున్= రొమ్ముపై; నినిచెన్= నింపాడు; గ్రక్కునన్= వెంటనే; అతఁడు= భీష్ముడు; ఒల్లఁ బోయి= మూర్ఛపోయి; రథ కూబరము= రథమునొగ; ఊఁతగన్= ఆధారంగా; సోలుచున్= తూలుతూ; నిల్చెన్= ఆగాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడికి మళ్ళీ కోపం రాగా భీష్ముడి ధనువు త్రుంచి, వేగంగా అతడు మరొక విల్లు పుచ్చుకొనే లోపల సందు చూచుకొని, తీవ్రమైన బాణాలను అతని రొమ్ముమీద కొట్టేసరికి, అతడు దిమ్మ తిరిగిపోయి, సోలిపోతూ రథమునొగ పట్టుకొని ఆగాడు.

క. **కనుఁగొని సూతుం దరదముఁ । గొనిపోయెం దొలఁగ నపుడు కుంతీతనయుం**
డనిఁ దనివి సనక గుంపులు । గొని యున్నెడ లరసెఁ గలయఁ గురుసైన్యములన్. **177**

ప్రతిపదార్థం: సూతుండు= సారథి; కనుఁగొని= భీష్ముడు సోలిపోవటం చూచి; అరదమున్= రథాన్ని; తొలఁగన్+కొనిపోయెన్= అక్కడి నుండి మరొక చోటికి తోలుకొని పోయాడు; అపుడు; కుంతీ తనయుండు= అర్జునుడు; అనిన్= యుద్ధంలో; తనివి+ చనక= తృప్తిపొందక; కురుసైన్యములన్= కౌరవసేనలలో; గుంపులుకొని= గుమిగూడి; ఉన్న+ఎడలు= ఉన్న చోటులను; కలయన్+అరసెన్= అంతటా వెదికాడు.

తాత్పర్యం: భీష్మడి రథసారథి అతడి పరిస్థితి చూచి మరొక చోటికి రథం తోలుకొని పోయాడు. అప్పుడు అర్జునుడు కౌరవసేనలలో ఎక్కువమంది ఎక్కడ గుంపులు గూడి ఉన్నారా అని కలయ చూచాడు.

వ. ఇ ట్ల ట్టెత్తి చూచి గాండీవంబు దొడసి గుణంబు సారించి కవదొనలు బిగియించి. 178

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అఱ్ఱు+ఎత్తి= మెడ పైకెత్తి; చూచి= పరికించి; గాండీవంబు= గాండీవమును; తొడసి= నిమిరి; గుణంబు= నారి; సారించి= బిగించి; కవదొనలు= రెండు అమ్ముల పొదులను; బిగియించి= గట్టిగా బిగించుకొని.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా మెడ ఎత్తి నాల్గుప్రక్కలా పరికించి, గాండీవాన్ని సిద్ధంచేసి, నారి బిగించి, అంప పొదులను రెంటిని బిగించుకొని.

క. ఆచార్య సూర్యతనయ కృ। పాచార్య ప్రభృతి రథికు లందఱుఁ బ్రోవై
జూచుచు నుండఁగ నద్దెస। కేచి భుజాబలము మెఱయ నింద్రజుఁ డరిగెన్. 179

ప్రతిపదార్థం: ఆచార్య= ద్రోణుడు; సూర్యతనయ= కర్ణుడు; కృపాచార్య ప్రభృతి= కృపాచార్యుడు మొదలైన; రథికులు+అందఱున్= రథికులంతా; ప్రోవు+ఐ= గుమికూడి; చూచుచున్+ఉండఁగన్= చూస్తూ ఉండగా; ఆ+దెసకున్= ఆ వైపునకు; ఏచి= విజృంభించి; భుజాబలము= పరాక్రమం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; ఇంద్రజుఁడు= అర్జునుడు; అరిగెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు, కర్ణుడు, కృపుడు మున్నగు రథికులు గుమికూడి, ఇంకా ఎవరు మిగిలారని చూస్తున్నాడో, ఎవరిమీద పడతాడో అన్నట్లుగా నిలిచి చూస్తుండగా అర్జునుడు తన భుజబలం మెరయగా వారున్న వైపుకే వెళ్ళాడు.

వ. అప్పు డశ్వత్థామ కర్ణున కిట్లనియె. 180

తాత్పర్యం: అప్పుడు అశ్వత్థామ కర్ణుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. 'వీఁడె వచ్చుచున్నవాఁడు పార్థుఁడు; మన। మేమి సేయువార? మీవు దక్క
నొరులు నిలువరింప నోపెడువారు లే;। రోట లేక తాఁకి యోర్వవలయు.' 181

ప్రతిపదార్థం: పార్థుఁడు= అర్జునుడు; వీఁడె= ఇదుగో; వచ్చుచున్+ఉన్నవాఁడు= మనవైపు వస్తున్నాడు; మనము= మనందరం; ఏమి+చేయువారము?= ఏమి చేయగలం?; ఈవు+తక్కన్= నీవు తప్ప; ఒరులు= ఇతరులు; నిలువరింపన్= అర్జునుడిని ఆపటానికి; ఓపెడువారు= సమర్థులైనవారు; లేరు; ఓట లేక= వెనుదియ్యక; తాఁకి= ఎదిరించి; ఓర్వవలయున్= ఓడించవలెను.

తాత్పర్యం: 'అదుగో అర్జునుడు మనవైపే వస్తున్నాడు. ఎవరి నేమి చేస్తాడో తెలియదు. నీవు తప్ప అతడిని నిలుపగలిగేవారు లేరు. నీవే వెనుబాటు లేక ఎదుర్కొని ఓడించాలి?'

విశేషం: అలం: వ్యాజస్తుతి

క. అని తను నుల్లసమాడినఁ । గినిసి యినతనూజుఁ 'డేను గ్రీడి నిచట మా
ర్కొను వీఁకఁ గన్నులారం । గనుఁగొనుమీ నిలిచి' యనుచుఁ గవిసెం బెలుచన్. 182

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ రీతిగా; తనున్= తనను (కర్ణుని); ఉల్లసమాడినన్= పరిహాసం చేయగా; కినిసి= కోపించి; ఇనతనూజుఁడు= సూర్యసుతుడైన కర్ణుడు; ఏను= నేను; క్రీడిన్= అర్జునుడిని; ఇచటన్= ఈ యుద్ధంలో; మార్కొనువీఁకన్= ఎదిరించే పరాక్రమాన్ని; నిలిచి= నిలువబడి; కన్నులారన్= కన్నులనిండా; కనుఁగొనుమీ= చూడుమా; అనుచున్= అని పల్కుతూ; పెలుచన్= మిక్కిలి; కవిసెన్= ఎదిరించాడు.

తాత్పర్యం: అని తనను పరిహసించినందు కెంతో కోపించి, కర్ణుడు - 'నే నర్జునుడి నెదిరించటాన్ని కన్నులారా చూడు' మంటూ కోపంతో ఎదిరించాడు.

క. దొరలును సుభటులుఁ గర్ణుని । యరదమునకు మున్న పొదివి; రర్జును నచటం
గరి సొచ్చిన తుంగ మడువు । పరుసున మొన చాఁపకట్టు వడియె నతనిచేన్. 183

ప్రతిపదార్థం: దొరలును= రథికులును; సుభటులున్= యోధులును; కర్ణుని+అరదమునకున్= కర్ణుడియొక్క రథానికి; మున్ను+అ= ముందుగా; అర్జునున్= అర్జునుడిని; పొదివిరి= చుట్టుముట్టారు; అచటన్= ఆ యుద్ధరంగంలో; కరి= ఏనుగు; చొచ్చిన= ప్రవేశించిన; తుంగ మడువు పరుసునన్= తుంగగడ్డి పెరిగి ఉన్న సరస్సువలె; మొన= ఎదుర్కొన్న సైన్యమంతా; అతనిచేన్= అర్జునుడిచేత; చాఁపకట్టు= చాపచుట్టగా, అందరూ ఒక్కసారిగా; పడియెన్= పడింది.

తాత్పర్యం: రథికులు, యోధులు కర్ణుడి రథానికి ముందుగానే అర్జునుడి నెదుర్కొన్నారు. అర్జునుడు వారినందరిని తుంగ బలిసిన మడుగులో ప్రవేశించిన ఏనుగు ఆ గడ్డినంతటిని త్రొక్కి పడవేసినట్లుగా వాళ్ళందరినీ లుంగ లుంగలుగా చాపచుట్టగా పడేశాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. ఇవ్విధంబునఁ బోరెడు నింద్రతనయు । నుక్కులావును నంతంత కెక్కుడయ్యె
నలసి మేనులు తూలాడ నిలిచి రంత । నంత నయ్యోధముఖ్యు లాహవము దక్కి. 184

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; పోరెడు= యుద్ధం చేస్తున్న; ఇంద్ర తనయు= అర్జునుడియొక్క; ఉక్కు= చేవయు; లావును= బలమును; అంతంతకున్= క్రమక్రమంగా; ఎక్కుడు= ఎక్కువ; అయ్యెన్= అయింది; ఆ+యోధముఖ్యులు= కౌరవసేనలోని ఆ యోధశ్రేష్ఠులు; అలసి= బడలిక చెంది; మేనులు= శరీరాలు; తూలాడన్= తూలిపోతూ ఉండగా; ఆహవము= యుద్ధం; తక్కి= మాని; అంతన్+అంతన్= దూర దూరంగా; నిలిచిరి= ఆగి ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: ఇన్ని రకాలుగా యుద్ధంచేస్తున్న అర్జునుడికి ఉత్సాహం, బలం అంతకంతకు పెరుగుతున్నాయి. కౌరవవీరులు అలసిపోయి, శరీరాలు తూలిపోయి, యుద్ధం మానివేసి ఆ ప్రక్కకు, ఈ ప్రక్కకు దూరదూరంగా పోయి నిలిచారు.

వ. అట్టియెడ నుత్తరుండు నరున కిట్లనియె. 185

ప్రతిపదార్థం: అట్టియెడన్= ఆ సమయాన; ఉత్తరుండు; నరునకున్= అర్జునునితో; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు సారథి అయిన ఉత్తరుడు అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

చ. 'ఉడుకువ లేని కయ్యమున కోర్వఁగ వచ్చునె? నాకు డప్పి పు
ట్టెడు; నొకమాటు నాగ్రహము డింపవు నీవును; జక్కుసేసి ప
చ్చడి గలపంగ వెండియును జండితనంబున వచ్చి వచ్చి పో
రెడు మొన, లింకఁ జాల నొనరింప భవద్రథసూతకృత్యమున్.' 186

ప్రతిపదార్థం: ఉడుకువ లేని= విశ్రాంతి లేని; కయ్యమునకున్= యుద్ధానికి; ఓర్వఁగన్+వచ్చునె?= ఓర్చుకొనవచ్చునా?; నాకున్= నాకు; డప్పి= దాహము; పుట్టెడున్= పుట్టుతున్నది; నీవును; ఒక మాటున్= ఒక్కసారి కూడా; ఆగ్రహము= కోపం-ఆవేశం; డింపవు= తగ్గించుకొనవు; చక్కు+చేసి= ముక్కలుచేసి; పచ్చడి కలపంగన్= పచ్చడివలె చేసినను; వెండియును= మరల; మొనలు= సేనలు; చండితనంబునన్= క్రూరత్వంతో; వచ్చి వచ్చి= మీదికి వచ్చి; పోరెడున్= పోరుతున్నవి; ఇంకన్= ఇటుపై; భవత్= నీయొక్క; రథ= రథానికి; సూత కృత్యమున్= సారథ్యమును; ఒనరింపన్+చాలను= చేయలేను.

తాత్పర్యం: 'విరామం లేకుండా యుద్ధం చేస్తుంటే ఎట్లా సహించేది? నాకు దాహం వేస్తున్నది. నీవు ఒక్కసారైనా ఆగ్రహావేశం మానకున్నావు. సైనికులా - నీవు వారిని ముక్క ముక్కలు చేసి, పచ్చడి చేసినా, మొండితనంగా ఇంకా మీదమీదకు వస్తూనే ఉన్నారు. నేను మాత్రం ఇంక నీకు సారథ్యం చేయలేను.'

వ. అనిన విని కవ్వడి నవ్వుచు 'నేను గలుగ నీకు నోహటింప నేల? యంతియ; వలసినం దురంగంబులఁ దోడు గడపెద; నించుక సైరించి నిలువ వలయు; నెల్లపనులును జక్కనయ్యెః రా జొక్కరుండు కొఱంత; యాతం డభిమాని; మనలం గని సరకుగొనఁ; డిప్పుడున్న చందంబు మనతోడం దలపడం గడంగుట దోఁచుచున్న యది; తమ్ములు నాప్తభృత్యులు నిరుగెలంకుల నగ్గలిక మెఱసి డగ్గఱి యున్న వా'రని కౌరవేశ్వరుని గట్టి మోహరంబు సూపి యతనిం బురికొల్పి యద్దిక్కు తేరు పోవనిమ్మనుటయు నతండును దలకొని యట్ల చేయ నడరి యెడనెడ నడ్డుపడు కురుబలములఁ జిఱునగవు నిగుడ మెఱుంగు వాలమ్ములఁ దొలంగ జడియుచుం గదిసిన, నమ్మేదినీవల్లభుండు. 187

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= ఉత్తరు డట్లా పలుకగా; విని; కవ్వడి= అర్జునుడు; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; నేను కలుగన్= నేనుండగా; నీకున్= నీకు; ఓహటింపన్+ఏల?= వెనుదీయనేల?; అంతియ= అంతే; వలసినన్= కావలసినచో; తురంగంబులన్= గుర్రాలను; తోడు గడపెదన్= నీకు సహాయంగా నేను నడుపుతాను; ఇంచుక= కొద్దిగా; సైరించి= సహించి; నిలువ వలయున్= ఆగవలెను; ఎల్ల పనులును= యుద్ధపు పనులన్నియును; చక్కన్+అయ్యెన్= అనుకూలంగానే అయినవి; రాజు+ఒక్కరుండు= దుర్యోధను డొక్కడే; కొఱంత= మిగిలి ఉన్నాడు; ఆతండు= అతడు; అభిమాని= అభిమానం కలవాడు; మనలన్= మనలను; కని= చూచి; సరకు+కొనఁడు= లెక్కచేయడు; ఇప్పుడున్న చందంబు= ఇప్పుడాతడున్న తీరు; మనతోడన్= నాతో; తలపడన్= యుద్ధానికి పూనుకొనటానికి; కడంగుట= ప్రయత్నించటంగా; తోఁచుచున్న+అది= తోస్తున్నది; తమ్ములున్= తన తమ్ములైన

దుశ్శాసనాదులును; ఆప్తభృత్యులున్= ఆప్తులైన సేవకులును; ఇరు కెలంకులన్= రెండు ప్రక్కలందును; అగ్గలిక మెఱసి= ఎక్కువగా మెరసి; డగ్గఱి+ఉన్నవారు= దగ్గరగా ఉన్నారు; అని= పలికి; కౌరవేశ్వరుని= దుర్యోధనుడియొక్క; గట్టి మోహరంబు= గట్టిదైన వ్యూహాన్ని; చూపి= కనపరచి; అతనిన్= ఉత్తరుడిని; పురికొల్పి= ప్రేరేపించి; ఆ+దిక్కు= ఆ వైపునకు; తేరు= రథాన్ని; పోవనిమ్ము= పోనిమ్ము; అనుటయున్= అనగా; అతండును= ఉత్తరుడు కూడ; తలకొని= అంగీకరించి; అట్లు+అ చేయన్= అట్లే చేయగా; అడరి= అతిశయించి; ఎడనెడన్= మధ్యమధ్యలో; అడ్డుపడు= అడ్డం వచ్చే; కురువీరులన్= కౌరవవీరులను కూడ; చిఱునగవు= చిరునవ్వు; నిగుడన్= వ్యాపించగా; మెఱుంగు వాలమ్ములన్= మెరసెడి వాడి బాణాలతో; తొలంగన్= తొలగేటట్లు; జడియుచున్= జడిపిస్తూ; కదిసినన్= సమీపించగా; ఆ+మేదినీ వల్లభుండు= ఆ రాజు దుర్యోధనుడు.

తాత్పర్యం: ఉత్తరుడి మాటలు విని అర్జునుడు నవ్వుతూ - 'నే నుండగా నీకు భయమెందుకు? నా మాట నిజం. నమ్ముము. కావలసివస్తే రథసారథ్యంలో నేనూ కొంత సహాయం చేస్తాను. మరింక కొద్దిసేపు ఓపిక పట్టి నీవు ధైర్యంగా నిలబడాలి. అన్ని పనులు అనుకొన్నట్లుగానే సవ్యంగా జరిగాయి. ఇక ఆ దుర్యోధను డొక్కడే మిగిలి ఉన్నాడు. అతడు మిక్కిలి ఆత్మాభిమానం కలవాడు. మనలను చూచి లెక్కచేయడు. ఇపు డత డున్న తీరు గమనిస్తే మనతో యుద్ధానికి సిద్ధమౌతున్నట్లు తోస్తున్నది. అతడి తమ్ములు, ఆత్మీయులు, సేవకులు (సామంతులు) అతడికి రెండువైపులా (కుడిఎడమల) నిలిచి ఉత్సాహంతో ఉరకలెత్తుతున్నారు. చూడు' మని వాళ్ళనూ, కురురాజునూ, వారి గట్టి యుద్ధవ్యూహాన్ని చూపి, ఉత్తరుడిని ఉత్సాహపరచి, ఆ దిక్కుకు రథాన్ని పోనిమ్మన్నాడు అర్జునుడు. అతడు అట్లాగే చేశాడు. దుర్యోధనుడి వైపు వెళ్ళుతున్న అర్జునుడికి కురుబలాలు కొన్ని అడ్డువచ్చాయి. వాళ్ళను అతడు చిరునవ్వులు చిందిస్తూ అవలీలగా వాడిబాణాలతో బాది భయంతో ప్రక్కకు తొలగేటట్లు చేసి, హుటాహుటిగా రారాజును సమీపించాడు.

అర్జునుఁడు దుర్యోధనునితో యుద్ధంబు సేయుట (సం. 4-60-1)

క. పులిఁ గోల వేసిన ట్టి । ట్టలపు రయంబునఁ గడంగుటయుఁ దద్వక్షః
స్థలమునఁ గిరీటి రెండ । మ్ముల నాఁటఁగ నేసె బొమలు ముడివడుచుండన్. 188

ప్రతిపదార్థం: పులిన్= పులిని; కోలన్= బాణంతో; వేసిన+అట్టు= వేసిన రీతిగా; ఇట్టలము+రయంబునన్= అధికమైన వేగంతో; కడంగుటయున్= సిద్ధంకాగా; కిరీటి= అర్జునుడు; తద్+వక్షస్+స్థలమునన్= ఆతడి రొమ్ముపై; రెండు+అమ్ములన్= రెండు బాణాలను; బొమలు= కనుబొమలు; ముడి+పడుచుండన్= కోపంతో ముడుచుకొనగా; నాఁటఁగన్= నాటేటట్లు; ఏసెన్= బాణాలతో కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: బాణపు దెబ్బతిన్న పెద్దపులివలె అధికమైన వేగంతో యుద్ధానికి సిద్ధపడిన దుర్యోధనుడి రొమ్ముమీద మిక్కిలి కోపంతో కనుబొమలు ముడివడిన అర్జునుడు రెండు బాణాలు నాటేటట్లు వేశాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. క్షతములఁ బెల్లు దొరఁగు శో । ణిత ధారలు మదముగా వినిర్గళకరి యా
కృతిఁ గవిసి యతం డేసెను । శతమఖసుతు ఫాలతలము శాతశరమునన్. 189

ప్రతిపదార్థం: క్షతములన్= బాణపు దెబ్బలనుండి; పెల్లు= ఎక్కువగా; తొరఁగు= ప్రవహించే; శోణిత ధారలు= రక్తధారలు; మదముగాన్= మదజలం కాగా; వినిర్గళ= బయటికి వచ్చే; కరి+ఆకృతిన్= ఏనుగు వలె; కవిసి= ఎదుర్కొని; అతండు= ఆ దుర్యోధనుడు; శతమఖసుతు= అర్జునునియొక్క; ఫాలతలమున్= నెన్నుదురును; శాత శరమునన్= వాడి అయిన బాణంతో; ఏసెను= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: బాణపు దెబ్బలనుండి కారే రక్తం మదజలమా అన్నట్లు వెలువడి వచ్చే ఏనుగువలె దుర్యోధనుడు వచ్చి, అర్జునుడి నెదిరించి, అతడి నుదుటిమీద వాడిబాణంతో కొట్టాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ-రూపకానుప్రాణితం - శోణితధారలకునూ మదజలానికీ అభేదం.

తే. **రక్తధారలు వెడలంగ రశ్మి వెలుఁగఁ। బొలుచు బాలార్కు చాడ్పునఁ జెలువు మిగిలి**
ఫల్గునుండు ప్రతాప సంభరిత మూర్తి। యగుచు శరకిరణంబులు నిగుడఁ జేసె. **190**

ప్రతిపదార్థం: రక్తధారలు= రక్తముయొక్క ధారలు; వెడలంగన్= బయటికి రాగా; రశ్మి= కాంతి; వెలుఁగన్= ప్రకాశించగా; పొలుచు= ఒప్పారే; బాల+అర్కు చాడ్పునన్= లేతసూర్యుడి వలె; చెలువు మిగిలి= ఎక్కువగా అందగించి; ఫల్గునుండు= అర్జునుడు; ప్రతాప= ప్రతాపంతో; సంభరిత= నిండిన; మూర్తి, అగుచున్= శరీరం కలవాడై; శరకిరణంబులు= బాణాలనెడి కిరణాలు; నిగుడన్= వ్యాపించేటట్లు; చేసెను= చేశాడు.

తాత్పర్యం: మొగంనుండి రక్తధారలు కారుతూ ఉండగా కిరణాలతో ప్రకాశించే లేతసూర్యుని వలె అర్జునుడు ప్రతాపంతో వెలుగుతూ ఉన్నవాడై బాణాలనే కిరణాలను చక్కగా ప్రసరింపజేశాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ, రూపకానుప్రాణితం.

శా. **వానిం దీవ్రశరంబులం దునిమి గర్వం బెక్క నానాస్త్ర సం**
తానంబుల్ గురిసెన్ సుయోధనుఁడు దుర్దాంతాకృతిన్ గోత్రభి
త్సూనుండుం బటు సాయకోత్కరమునం జూపెన్ భుజాటోప మి
ట్లేనుం గేనుఁగుఁ దాఁకునట్లు సమరం బేపారఁగా నయ్యెడన్. **191**

ప్రతిపదార్థం: వానిన్= ఆ వచ్చు బాణములను; తీవ్ర శరంబులన్= వాడియైన బాణాలతో; తునిమి= ఖండించి; గర్వంబు+ ఎక్కన్= గర్వం అతిశయించి; నానా+అస్త్ర సంతానంబుల్= పలురకాలైన బాణ సముదాయాలను; సుయోధనుఁడు= దుర్యోధనుడు; కురిసెన్= కురిపించాడు; గోత్రభిత్సూనుండున్= అర్జునుడు కూడా; దుర్దాంత+ఆకృతిన్= సహించజాలని ఆకారంతో; పటు= గట్టివైన; సాయక= బాణాలయొక్క; ఉత్కరమునన్= సముదాయంతో; భుజ+ఆటోపము= భుజ విక్రమాన్ని; చూపెన్= ప్రదర్శించాడు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ఏనుంగు; ఏనుంగున్= మరొక ఏనుగును; తాఁకు+అట్లు= ఎదిరించినట్లుగా; సమరంబు= యుద్ధం; ఏపారఁగాన్= హెచ్చు కాగా; ఆ+ఎడన్= అప్పుడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు వేసిన బాణాలను దుర్యోధనుడు వాడి బాణాలతో మధ్యలోనే ఖండించి, గర్వంతో రకరకాల బాణాలు అర్జునుడిమీద వేశాడు. అప్పు డర్జునుడు భీకరాకారంతో తన పరాక్రమాన్ని చూపించాడు. ఇట్లా ఏనుగును ఏనుగు తాకినట్లుగా యుద్ధం ఘోరంగా సాగుతున్నది. ఆ సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. హస్తిపురిఁ బేరు గల మదహస్తి నెక్కి। క్రాలు కావలి రథములు గవియుఁదేర
నభ్రగజముపైఁ బర్జన్యుఁ డనఁగ నంప। వాన పరఁగ వికర్ణుండు వచ్చి తాఁకె. 192

ప్రతిపదార్థం: హస్తిపురిన్= హస్తినాపురి పట్టణంలో; పేరుకల= ప్రసిద్ధికెక్కిన; మదహస్తిన్= మదపుటేనుగును; ఎక్కి; క్రాలు= ప్రకాశించే; కావలి రథములు= కాపలా ఉన్న రథాలు; కవియుఁదేరన్= సమీపించగా; అభ్రగజముపైన్= ఆకాశమందలి ఏనుగుపై (ఐరావతంమీద); పర్జన్యుఁడు+అనఁగన్= ఇంద్రుడా అన్నట్లుగా; అమ్ము+వాన= బాణవర్షం; పరఁగన్= వ్యాపించగా; వికర్ణుండు= వికర్ణుడు; వచ్చి తాఁకెన్= అర్జునుడిని ఎదిరించాడు.

తాత్పర్యం: హస్తినాపురంలో పేరు మ్రోసిన మదపుటేనుగు నెక్కి, కావలిగా రథాలపై రథికులు రాగా - ఐరావతం మీద ఇంద్రుడు వచ్చాడా అన్నట్లు వికర్ణుడు వచ్చి బాణవర్షం కురిపిస్తూ అర్జునుడి నెదిరించాడు.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

ఉ. వీఁక నెదిర్చి యిట్లు కురువీరులకుం బ్రమదం బొనర్చుచుం
దాఁకినఁ గ్రోధవేగ సముదగ్రత నెఱ్ఱని చూడ్కిఁ జూచి పే
రాఁకలితోడ నున్న జమునాకృతి భీషణరేఖ యొప్పఁగా
వ్రేఁకని నారసంబుఁ దొడి క్రీడి కరిన్ దృఢముష్టి నేసినన్. 193

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; వీఁకన్= పరాక్రమంతో; ఎదిర్చి= ఎదిరించి; కురు వీరులకున్= కౌరవసేనలోని వీరులకు; ప్రమదంబు= సంతోషమును; ఒనర్చుచున్= కలిగిస్తూ; తాఁకినన్= ఎదిరించగా; క్రీడి= అర్జునుడు; క్రోధవేగ= కోపముయొక్క, వేగముయొక్క; సముదగ్రతన్= అతిశయంతో; ఎఱ్ఱని చూడ్కిన్= ఎర్రని చూపుతో; చూచి; పేరు+ఆఁకలి తోడన్= ఎక్కువ ఆకలితో; ఉన్న= ఉన్న; జము+ఆకృతిన్= యముడి ఆకారంతో; భీషణ రేఖ= భయంకరమైన వైఖరి; ఒప్పఁగాన్= ప్రకాశించగా; వ్రేఁకని= దుస్సహమైన; నారసంబున్= గొప్పగా శబ్దంచేసే నారసమనే పేరుగల బాణాన్ని; తొడి= తొడిగి; కరిన్= ఏనుగును; దృఢముష్టిన్= గట్టి పిడికిటితో పట్టి; ఏసినన్= వేయగా.

తాత్పర్యం: వికర్ణు డెదిరించే సరికి కౌరవవీరులందరు సంతోషించారు. అర్జునుడికి కోపం హెచ్చిపోయింది. అందువలన కన్ను లెర్రబడగా భయంకరంగా చూచాడు. ఆకలితో మీదపడే యముడివలె గొప్ప నారసాన్ని ఎక్కుపెట్టి లాగి వికర్ణుడి ఏనుగును తీవ్రంగా కొట్టాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఆ. ఫాలకుంభ సంధిఁ బడి వాలమున వెస। నుచ్చి పోవుటయును నుర్వి యద్రువఁ
గూలె నగ్గజంబు కులిశ చండాహతిఁ। బడు మహానగంబు భంగి దోఁప. 194

ప్రతిపదార్థం: ఫాలకుంభ సంధిన్= ఫాలానికీ కుంభస్థలానికి మధ్యభాగంలో; పడి= గ్రుచ్చుకొని; వెసన్= శీఘ్రంగా; వాలమునన్= తోకగుండా; ఉచ్చి పోవుటయునున్= దూసికొని పోగా; ఉర్వి= భూమి; అద్రువన్= అదరగా; ఆ+గజంబు= ఆ ఏనుగు; కులిశ= వజ్రముయొక్క; చండ+ఆహతిన్= తీవ్రమైన దెబ్బతో; పడు= పడునట్టి; మహీనగంబు భంగిన్= పెద్ద కొండరీతి; తోఁపన్= తోచగా; కూలెన్= చచ్చిపడింది.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ప్రయోగించిన ఆ బాణం నుదుటికీ కుంభస్థలానికీ మధ్యభాగంలో గ్రుచ్చుకొని తోకవరకు వేగంగా దూసికొని పోగా, ఆ యేనుగు వజ్రపుదెబ్బకు పడిపోయిన పెద్ద కొండవలె నేల అదిరేటట్లు పడిపోయింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. అరుణ మణి మాలికా వి । స్ఫురణంబున దంతితనువు చూడఁగ నొప్పెన్
ధరణిఁ బడియున్న బహుముఖ । పరిగత దావాగ్నిఁ బొల్చు పర్వతము క్రియన్. 195

ప్రతిపదార్థం: దంతి తనువు= ఏనుగు శరీరం; అరుణమణి= కెంపులయొక్క; మాలికా= మాలయొక్క; విస్ఫురణంబునన్= ప్రకాశంతో; ధరణిన్= భూమిపై; పడి+ఉన్న= పడిపోయి ఉన్న; బహుముఖ= అనేక ముఖాలుగా; పరిగత= వ్యాపించిన; దావ+అగ్నిన్= దావాగ్నితో; పొల్చు= ఒప్పే; పర్వతము క్రియన్= కొండవలె; చూడఁగన్= చూడటానికి; ఒప్పెన్= అమరింది.

తాత్పర్యం: ఎఱ్ఱని కెంపుల మాలతో ప్రకాశిస్తూ, పడివున్న ఆ ఏనుగు శరీరం పలుచోట్ల మంటలు మండే దావాగ్నితో వెలుగొందే పర్వతమో అన్నట్లు ఒప్పారింది.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

వ. ఇవ్విధంబున నేనుంగు పీనుంగైన వికర్ణుండు వెఱ చఱచి పఱచి వివింశతిరథం బెక్కె; నాలోనన యట్టి నారాచంబున రారాజు నురంబు నోనాట నేసినఁ గరీంద్రుండు వడుటయు నరేంద్రుండు నొచ్చుటయుం గని టిచ్చపడు రథికుల వివ్వచ్చుం డనర్గళ ప్రసారం బగు మార్గణాసారంబున ముంచిన వెగడుపడి వితిగి పాఱి; రిత్తెఱంగునఁ దనచుట్టును బయలైన నయ్యురగకేతనుండును మరలె; నిట్లు దొరయును వితిగి కలను వాసి కాలు ద్రోసిపోవుటయు, నతిరథ మహారథు లెల్లం జెల్లాచెద రగుటయుం జూచి సైన్యంబు లున్నవి యున్నచోటన తెరలి కనుకనిం బఱవం దొడంగిన. 196

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; ఏనుంగు పీనుంగు+ఐనన్= ఏనుగు చచ్చిపోగా; వికర్ణుండు= వికర్ణుడు; వెఱచఱచి= భయపడి; వివింశతి రథంబు= వివింశతియొక్క రథాన్ని; ఎక్కెన్= ఎక్కాడు; ఆలోనన్+అ= అంతలోనే; అట్టి నారాచంబునన్= అటువంటి బాణంతోనే; రాజరాజు+ఉరంబు= రాజరాజు దుర్యోధనుని రొమ్మును; నోన్= నొచ్చునట్లు; నాటన్= నాటునట్లు; ఏసినన్= వేయగా; కరీంద్రుండు= పెద్ద ఏనుగు; పడుటయున్= చావటము; నరేంద్రుండు= దుర్యోధనుడు; నొచ్చుటయున్= బాధపడటమున్నూ; కని= చూచి; టిచ్చపడు= ఆశ్చర్యపడెడి; రథికులన్= రథముపైనుండి యుద్ధం చేసేవారిని; వివ్వచ్చుండు= అర్జునుడు; అనర్గళ= అడ్డులేని; ప్రసారంబు+అగు= ప్రసారంకల; మార్గణ= బాణాలయొక్క; ఆసారంబునన్= జడివానలో; ముంచినన్= ముంచెత్తగా; వెగడుపడి= భయపడి; వితిగి= బలం చెడి; పాఱిరి= పరుగెత్తారు; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ రీతిగా; తనచుట్టును= తనకు చుట్టూ ఉన్న ప్రదేశం; బయలు+ఐనన్= ఎవ్వరును లేని ప్రదేశం కాగా; ఆ+ఉరగ కేతనుండును= ఆ దుర్యోధనుడును; మరలెన్= వెనుకకు తిరిగిపోయాడు; ఇట్లు= ఈ విధముగా; దొరయును= ప్రభువు కూడా; వితిగి= బలం చెడి; కలను= యుద్ధరంగం; పాసి= వదలి; కాలుద్రోసి= నిలువక; పోవుటయున్= పారిపోగా; అతిరథ మహారథులు= గొప్ప గొప్ప రథికులు; ఎల్లన్= అందరును; చెల్లాచెదరు+అగుటయున్= అంతటా చెదరిపోవటమున్నూ; చూచి; సైన్యంబులు= సేనలు; ఉన్నవి ఉన్నచోటన్+అ= ఉన్నవి ఉన్నచోటనే; తెరలి= చెదరిపోయి; కనుకనిన్= సంభ్రమంతో; పఱవన్+తొడంగినన్= పారిపోవటానికి ప్రారంభించగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఏనుగు పీనుగై పోయేసరికి హడలిపోయి వికర్ణుడు పరుగెత్తి వివింశతి రథమెక్కాడు. అంతలో అర్జునుడు, అటువంటి బాణమే ఇంకొకటి దుర్యోధనుడి రొమ్ముమీద నాటేటట్లు వేయగా అతడు దెబ్బతిన్నాడు. అట్లా ఏనుగు చావటం, దుర్యోధనుడు దెబ్బతినటం చూసి తెల్లబోయారు రథికులు. అర్జునుడు వారిని అడ్డులేని బాణవర్షంలో ముంచెత్తాడు. వారు హడలిపోయి పారిపోయారు. ఆ రీతిగా తనచుట్టూ ఎవ్వరూ లేకపోయేసరికి దుర్యోధనుడు కూడా వెనుకకు తిరిగాడు. ఈవిధంగా ప్రభువు కూడా వెనుకకు మరలి, అతిరథ మహారథులందరూ చెల్లాచెదరయ్యేసరికి సేనలు ఉన్నవి ఉన్నచోటే చెదరిపోయి భయంతో పారిపోవటం ప్రారంభించాయి.

తే. యూథపతితోడి దంతిసముత్కరంబు । వెనుకఁ దగిలెడు సింగంబు విధము దోఁప
నార్పు నాదంబుగా నరుఁ డంటఁ దాఁకె । రాజుఁ దారును బాఱెడు రథిక వరుల. 197

ప్రతిపదార్థం: యూథపతితోడి= ఏనుగుల గుంపుకు నాయకుడైన పెద్దఏనుగుతో కలసి వెళ్ళుతున్న; దంతి సముత్కరంబు= ఏనుగుల మందయొక్క; వెనుకన్= వెనుక; తగిలెడు= తరిమి వెంబడించే; సింగంబు విధము= సింహముయొక్క రీతి; తోఁపన్= తోచగా; రాజున్= దుర్యోధనుడిని; తారును= తామును; పారెడు= పారిపోయే; రథిక వరులన్= రథిక శ్రేష్ఠులను; అంటన్= అంటేటట్లుగా; ఆర్పునాదంబుగాన్= ఆర్పులే సింహనాదంగా; నరుఁడు= అర్జునుడు; తాఁకెన్= దాడి చేశాడు.

తాత్పర్యం: యూథనాయకుడితో సహా ఏనుగుల మందను వెంబడించే సింహం వలె దుర్యోధనుడిని, అతడిని వెంబడించి పారిపోయే రథికవరులను అర్జునుడు ఆర్పులు పెట్టుతూ తరిమి వెంబడించి దాడి చేశాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. వెనుకొని కర్ణుని పెడతల । యును దుశ్శాసనుని వీఁపు నొక్కొక్క శరం
బున నేసె నప్పు డయ్యిన । తనయుం డిట్లనియె నతిరథశ్రేష్ఠులతోన్. 198

ప్రతిపదార్థం: వెనుకొని= వెనుకనే వెంబడించి; కర్ణుని పెడతలయును= కర్ణుడియొక్క తలప్రక్క భాగాన్ని; దుశ్శాసనుని వీపును= దుశ్శాసనుడి యొక్క వీపును; ఒక్కొక్క శరంబునన్= ఒక్కొక్క బాణంతో; ఏసెన్= కొట్టాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+ఇన తనయుండు= ఆ కర్ణుడు; అతిరథ శ్రేష్ఠులతోన్= అతిరథ శ్రేష్ఠులైన భీష్మ ద్రోణాదులతో; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: వెనుకనే వెంబడించి అర్జునుడు కర్ణుడి పెడతలను, దుశ్శాసనుడి వీపును ఒక్కొక్క బాణంతో కొట్టాడు. అప్పుడు కర్ణుడు భీష్మద్రోణాదులతో ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. 'కూడముట్టెఁ గ్రీడి కురువంశమున కెల్ల । మూలకంద మీ నృపాలుఁ డితని
నిచటఁ గాచికొనుట యెల్ల పౌరుషములు । జేఁత; నిలిచి లావు సేయవలయు. 199

ప్రతిపదార్థం: క్రీడి= అర్జునుడు; కూడన్= వెనుకవచ్చి కలిసికొని; ముట్టెన్= ముట్టడించాడు; ఈ నృపాలుఁడు= ఈ దుర్యోధనుడు; కురువంశమునకున్= కౌరవవంశానికి; ఎల్లన్= అంతకును; మూలకందము= మూలమైనవాడు; ఇచటన్= ఈ యుద్ధంలో; ఇతనిన్= ఈ దుర్యోధనుడిని; కాచికొనుట= రక్షించుకొనటం; ఎల్ల పౌరుషములున్= సకల పురుష ప్రయత్నాలూ; చేఁత= చేయటం; నిలిచి= ఆగి; లావు= బలం; చేయవలయున్= చూపాలి.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు వెనుకనుండి మనలను వెంటాడి కొట్టుతున్నాడు. ఈ దుర్యోధనుడే కురువంశానికి మూలమైనవాడు. ఇక్కడ మనమందరం మన బలపౌరుషాలను ప్రదర్శించి ఇతడిని రక్షించుకొనాలి. ఇది మన కర్తవ్యం.

విశేషం: ఘోషయాత్రాఘట్టంలో చిత్రరథుడు దుర్యోధనుడిని సపరివారంగా బంధించి తీసికొనిపోయినట్లుగా అర్జునుడు కూడా చేస్తాడేమోనని భయపడిన కర్ణుడు అందరి సహాయాన్ని కోరుతున్నాడు. ప్రభురక్షణం సేవాధర్మమని ప్రబోధిస్తున్నాడు. ఇవి కర్ణుడి ప్రవృత్తికి తగిన మాటలు. (సంపా.)

క. అన వినుచుఁ గురుపితామహుఁ । డును ద్రోణుఁడు ద్రోణపుత్రుఁడును గృపుఁడును గ
ర్ణుని మాట సరకుసేయక । చనుచుండఁగ దీనవృత్తి జనపతి పలికెన్. 200

ప్రతిపదార్థం: అనన్= అని పలుకగా; వినుచున్= వింటూ; కురుపితామహుఁడును= భీష్ముడును; ద్రోణుఁడున్; ద్రోణపుత్రుఁడును= అశ్వత్థామయు; కృపుఁడును= కృపాచార్యుడును; కర్ణునిమాట= కర్ణుడు చెప్పిన మాటను; సరకుచేయక= లెక్కసేయక; చనుచున్+ఉండఁగన్= వెళ్ళుతూ ఉండగా; జనపతి= దుర్యోధనుడు; దీనవృత్తిన్= దైన్యంగా; పలికెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆ పల్కులను వింటూ కూడా భీష్ముడు, ద్రోణుడు, అశ్వత్థామ, కృపుడు ఆతని మాటలను లెక్కచేయకుండా వెళ్ళిపోతూంటే, దుర్యోధనుడు దీనంగా ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: భీష్మద్రోణాదులు కర్ణుడి మాటలను లక్ష్యం చేయకపోవటానికి మూడు కారణాలు కానవస్తున్నాయి. 1. వీరులలో భీష్మాదుల వలె అతడు ఉన్నత పదాధికారి కాడు. అందువలన ఆజ్ఞలు భీష్మాదులు పాటించరు. 2. కర్ణుడికి భీష్మాదులమీద గౌరవం లేదు. అతడిని ఆసరాగా చేసికొని దుర్యోధనుడు కూడా భీష్మాదులను లెక్కచేయడు. రారాజే స్వయంగా కర్ణుడి అసమర్థతను గుర్తించి స్వయంగా తమను కోరినప్పుడే సాయపడాలనే భావం వారి మనస్సులలో ఉండటం. 3. తానే అర్జునుడిని ఓడిస్తానని ప్రగల్భాలాడి, ఇప్పుడు అందరి సాయం కోరుతున్న కర్ణుడి బడాయిని, బండారాన్ని బయటపెట్టాలని భీష్మాదులు భావించటం. దుర్యోధనుడు ఆ సన్నివేశంలోని గాంభీర్యాన్ని గుర్తించాడు. 'అందితే జుట్టు, అందకపోతే కాళ్ళు'- అనే సామెత నిజమైనట్లు దుర్యోధనుడు తానే వారిని ప్రార్థించటానికి పూనుకొన్నాడు. అసమర్థుల అహంకారం అవమానాలకు ఆలవాలమౌతుందని దుర్యోధనుడు నిరూపించాడు. అయితే ఈ వినయం అతడి చిత్తశుద్ధితో కూడింది కాదు, చిత్త పరిపాకం అసలే కాదు. గండం గట్టెక్కటానికి అనుసరించే జిత్తులమారి ఎత్తుగడ మాత్రమే. (సంపా.)

క. 'లోకంబు తోడివారుగ । మీకుం జనునయ్య? మగఁటిమికి గుఱిగాదే
నా కెడరైన యెడం దగఁ । జేకొని యది మీరు చక్కఁ జేయుట యరయన్.' 201

ప్రతిపదార్థం: లోకంబు తోడి వారుగన్= లోకంలోని సామాన్యుల వలె; మీకున్= మీకు కూడా; చనునయ్య?= తగునా?; నాకున్= నాకు; ఎడరు+ఐన ఎడన్= బాధ కల్గినపుడు; తగన్= తగినట్లుగా; చేకొని= తీసికొని; అది= దానిని; మీరు; చక్కఁజేయుట= బాధ కల్గకుండా చేయటం; అరయన్= ఆలోచించగా; మగఁటిమికిన్= పరాక్రమానికి; గుఱి కాదే?= లక్ష్యం కాదా?

తాత్పర్యం: 'ఎవరో బయటి లోకులవలె ఏమీ పట్టనట్లు వినకుండా వెళ్ళిపోవటం మీకు బాగుందా? రాజైన నాకు బాధ కలిగినపుడు దానిని మీ బాధ్యతగా స్వీకరించి, ఆ బాధను తొలగించటం మీ పరాక్రమానికి లక్ష్యం కాదా?'

విశేషం: దుర్యోధనుడి వేడికోలు పెద్దలను వేడుకొంటున్నట్లుగా లేదు. భీష్మాదుల ప్రవర్తనం సామాన్యులవలె (లోకుల తీరువలె) ఉన్నదట! కర్ణుడి తీరు రాజును రక్షించే సేవాధర్మాన్ని నిర్వహించే వీరుడివలె ఉన్నదట! భీష్మాదులు కర్ణుడివలె కాక అన్యులవలె వ్యవహరించటం న్యాయమా? అని అన్నాడు. ఇవి అధిక్షేపోక్తులవలె ఉన్న అభ్యర్థన వాక్యాలు. గూఢాభిమానులైన భీష్మాదులు ఆ మాటలకు విలువ నివ్వలేదు. రాజైన దుర్యోధనుడిని ఓదార్చినట్లుగా మొగమోటపు మాటలు పలికి తమదారిన తాము పోయారు. కర్ణుడు తనను ఉద్ధరించేది లేక, దుర్యోధనుడు చేసేది లేక వారి వెంటపడి పోసాగాడు. ఈ రీతిగా దుర్యోధనుడు కర్ణుడివలన రెంటికి చెడ్డ రేవడి అయినాడు. (సంపా.)

వ. అనిన విని వారలు వెనుకయై యాశ్వాస వచనంబులు పలుకుచుం బోవం బోవుచున్న యన్నరేంద్రు నెలుంగెత్తి పిలిచి పార్థుం డిట్లనియె. 202

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని; వారలు= భీష్మ, ద్రోణ, అశ్వత్థామ, కృపులు; వెనుక+ఐ= వెనుకకు ఆగి దుర్యోధనునితో కలిసి; ఆశ్వాస వచనంబులు= ఓదార్పు మాటలు; పలుకుచున్= చెప్పుతూ; పోవన్= పోగా; పోవుచున్+ఉన్న= తానును పోతున్న; ఆ+నరేంద్రున్= ఆ దుర్యోధనుడిని; ఎలుంగు+ఎత్తి= పెద్ద కంఠస్వరంతో కేకపెట్టి; పిలిచి= కేకవేసి; పార్థుండు= అర్జునుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా పలికాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధను డట్లా అనేసరికి భీష్మాదులు కాస్త వెనుకకు ఆగి దుర్యోధనుడితో కలిసికొని, అతడితో ఓదార్పు మాటలాడుతూ పోతుండగా దుర్యోధనుడూ పోతున్నాడు. అప్పు డర్జునుడు దుర్యోధనుడిని గట్టిగా కేకపెట్టి పిలిచి ఇట్లా అన్నాడు.

అర్జునుఁడు దుర్యోధను నుపాలంభించుట (సం. 4-60-15)

ఉ. 'క్షత్రియుఁ డోడునే? తగదు కౌరవరాజ! యొకండ నేఁ బృథా
పుత్త్రులలోనఁ బిన్న; నినుఁ బోరికిఁ బిల్వఁగ, మాని నాఁగ ని
ద్ధాత్రిఁ బ్రసిద్ధి కెక్కి బలదర్పసమగ్రుఁడవైన నీవు నీ
మిత్త్రులుఁ గూడ నిట్లయిన మెత్తురె? వత్తురె కొల్వ భూభుజుల్? 203

ప్రతిపదార్థం: క్షత్రియుఁడు= రాజవంశంలో పుట్టినవాడు; ఓడునే?= యుద్ధంలో ఓడిపోయి వెళ్లుతాడా?; తగదు= పారిపోవటం ఉచితం కాదు; కౌరవరాజ!= దుర్యోధనా!; నేన్= నేను; ఒకండన్= ఒక్కడను; పృథా పుత్రులలోనన్= కుంతియొక్క పుత్రులలో; పిన్న= చిన్నవాడను; నినున్= నిన్ను; పోరికిన్= యుద్ధానికి; పిల్వఁగన్= ఆహ్వానించగా; మాని= అభిమానవంతుడు; నాఁగన్= అనగా; ఈ+ధాత్రిన్= ఈ భూమిలో; ప్రసిద్ధికిన్+ఎక్కి= పేరుకెక్కి; బల= బలంతోను; దర్ప= గర్వముతోను; సమగ్రుఁడవు+ఐన= పరిపూర్ణుడవైన; నీవున్= నీవును; నీ మిత్రులున్+కూడన్= నీ మిత్రులైన కర్ణాదులును; ఇట్లు= ఈ రీతిగా ఓడిపోయి పారిపోయినవారు; అయినన్= అయితే; భూ భుజుల్= రాజులు; మెత్తురె?= మెచ్చుకొంటారా?; కొల్వన్= నిన్ను సేవించటానికి; వత్తురె?= వస్తారా?

తాత్పర్యం: ఓ దుర్యోధనా! నీవు కౌరవరాజువు. క్షత్రియుడైనవా డెవడైనా ఓడిపోయి పారిపోతాడా? ఇట్లా పారిపోవటం ఉచితం కాదు. నే నొక్కడను. అనగా నిస్సహాయుడను, నీవా పెద్ద సైన్యంతో మిత్రులతో ఉన్నావు. పైగా నేను కౌంతేయులలో చిన్నవాడను. నీవు కౌరవులలో అగ్రజుడవు. నాకన్న పెద్దవాడవు కూడా. నిన్ను యుద్ధానికి పిలుస్తూంటే రావటంలేదు. నీవా లోకంలో అభిమానధనుడవని చాల పేరు పొందావు. బలం గర్వం దండిగా ఉన్నవాడివైన నీవు,

నీ మిత్రులూ ఇట్లా (రణరంగం వదలి పారిపోయేటట్లు) అయితే రాజులు నిన్ను మెచ్చుకొంటారా? నిన్ను సేవించటానికి (నీ కొలువు చేయటానికి) ఇక వస్తారా?

విశేషం: 1. అలం: విషమం. "విషమం వర్ణ్యతే యత్ర ఘటనాననురూపయోః". అనురూపాలు కానివాటికి సంబంధం ఉన్నట్లు వర్ణించటం విషమాలంకారం. ఇది అధిక్షేపంలో అందంగా రాణిస్తుంది. కర్ణసహాయ మున్నదని అహంకరించే దుర్యోధనుడు వెన్నిచ్చి పారిపోతున్న తరుణంలో ఆతడి బండారాన్ని బట్టబయలు చేస్తూ వెక్కిరిస్తూ, గేలిచేస్తూ, అధిక్షేపిస్తూ మాట్లాడిన మాట లివి. ఈ పద్యం ప్రతిపద సార్థకం. ప్రతిపదం దుర్యోధన హృదయాన్ని బాధపెట్టేదే.

2. క్షత్రియుఁ డోడునే? - యుద్ధానికి వచ్చే క్షత్రియుడు విజయమో, వీరస్వర్గమో చేపట్టటానికి వస్తాడుకాని, వీరులు మెచ్చని పారిపోవటానికి రాడు. మానభంగం కంటె ప్రాణభంగం మేలనుకొంటాడు. దుర్యోధనుడు పేరుకు 'రారాజు' కాని, ఓడి తిరిగిపోవటానికి వెనుకాడని అధముడు అని భావం. పారిపోయినదానికంటె ప్రాణాలు వదలటం వీరలక్షణం అని ఎత్తిపొడుపు. (ఓడటం అంటే భయపడటం, ఓడిపోవటం, పారిపోవటం- అనే అర్థాలు ఇక్కడ చెప్పవచ్చును).

3. తగదు కౌరవరాజ! - కౌరవులకందరికీ రాజైన ఓ దుర్యోధనుడా! నీ పిరికిపందలక్షణం వలన వంశానికే అపకీర్తి వస్తుంది. కాబట్టి పారిపోబోకుము. వెనుదిరిగి ధీరుడివలె యుద్ధం చేసి వంశగౌరవం నిలుపబెట్టుమని హెచ్చరిక. నీ తీరు వంశానికే కళంకం అని తిట్టు.

4. ఒకండన్= నేను ఒంటిగాడిని - అని ఒక అర్థం. నే నొకడినే ఇక్కడ వీరుడిని అని అధిక్షేపం. ఒకండన్= శ్రేష్ఠుడవని అర్థం. మహాసైన్యంతో ఉన్నవాడు దుర్యోధనుడు. అయినా ఒక్క రథికుడితో పోరలేని అసమర్థుడని ఎగతాళి.

5. 'పృథా పుత్రులలో నేను చిన్న' - కుంతీపుత్రులలో నేను చిన్నవాడిని - ఇది అధిక్షేపోక్తి. గాంధారేయులలో నీవు పెద్దవాడివి, కుంతీపుత్రులలో నేను చిన్నవాడిని. చిన్నవాడికి బెదరి పెద్దవాడు పారిపోవటం నవ్వులపాలయ్యే లక్షణం - అని ఒక అర్థం. పెద్దరికం వయసులో లేదు, పరాక్రమంలో ఉన్నది. 'కౌంతేయులలో చిన్నవాడు వస్తేనే నీవింతగా పారిపోతున్నావు; మరి మేమందరం కలిసివస్తే నీవేమౌతావు?' - అని ఎద్దేవ.

6. 'మాని నాఁగ నిద్ధాత్రిఁ బ్రసిద్ధి కెక్కి బలదర్ప సమగ్రుఁడవైన నీవు' - ఇది దుర్యోధనుడి కున్న ప్రశస్తి. ఇంత ప్రసిద్ధి కెక్కినవాడు ఆయా గుణాలను నిలుపబెట్టుకొనాలి. మానం కలవాడు ప్రాణంకంటె మానమే శ్రేష్ఠమని భావించాలి. కాని, దుర్యోధనుడి కున్నంత ప్రాణభీతి మరొకడికి లేదు. అతడికి బలం కావాలి, దర్పం సాగాలి. ఆ రెండూ నిండుగా ఉంటే చాలు. ఆ రెంటినీ స్వయంగా రక్షించుకొనే శక్తిలేనివాడు. కర్ణాదిహితులూ, భీష్మాదివీరులూ పోషిస్తే రక్షిస్తే, అతడి మానం, బలం, దర్పం నిలుస్తాయి. అతడు ఇతరులమీద ఆధారపడిన వీరుడు. పరాశ్రిత పరాక్రమం వీరలక్షణం కాదు, మాని లక్షణం కాదు. అతడి మిత్రులైన కర్ణాదులు కూడా అటువంటి స్వభావం కలవారే.

7. 'నినుఁ బోరికిఁ బిల్వఁగ - నీవు, నీ మిత్రులుఁ గూడ నిట్లయిన మెత్తురె? వత్తురె? కొల్వ భూభుజుల్?'- యుద్ధానికి పిలిస్తే పారిపోయే నీకూ, నీ మిత్రులకూ లోకంలో కీర్తి ఎట్లా నిలుస్తుంది? కీర్తిలేని వీరుడు జీవచ్ఛవం - అని అధిక్షేపం.

8. 'మెత్తురె? వత్తురె? భూభుజుల్' - నిన్ను రాజులు, పరాక్రమవంతులు మెచ్చుతారా? నీతో చెలిమి చేస్తారా? నిన్ను సేవిస్తారా? అని అధిక్షేపించాడు. యుద్ధంలో విజయాన్ని సాధించలేని రాజు కీర్తిని కోల్పోతాడు. దానితో స్నేహితులు దూరమౌతారు. సామంతులు, ఆశ్రితులు స్వతంత్రులై రాజును త్యజిస్తారు. ఈ చివరిమాట ప్రత్యక్షసాక్ష్యంగా కనబడింది. భీష్మాదులు తొలగిపోతున్నారు. మరి కర్ణుడు దుర్యోధనుడి కొరకు కావలసివస్తే ప్రాణత్యాగం చేయటానికైనా సిద్ధపడ్డాడా? లేదు. అతడు రారాజును వదలి పారిపోవటానికి సిద్ధమైనాడు. పారిపోయే వీరులను ఆశ్రయించే పరాశ్రయ దీనస్థితి దుర్యోధనుడిదని అవహేళన చేశాడు విజయుడు.

9. అర్జునుడు వాడి బాణాలే కాక వాడి అయిన వాఙ్మయాస్త్రాలు కూడా ప్రయోగించగలడని ఈ పద్యం నిరూపిస్తున్నది. (సంపా.)

సీ. ఏనుంగు నెక్కి పె క్కేనుంగు లిరుగడ। రాఁ బురవీథులఁ గ్రాలఁ గలదె?
మణిమయంబైన భూషణ జాలముల నొప్పి। యొడ్డోలగంబున నుండఁ గలదె?
కర్పూర చందన కస్తూరికాదుల। నింపు సొంపార భోగింపఁ గలదె?
యతిమనోహర లగు చతురాంగనలతోడి। సంగతి వేడ్కలు సలుపఁ గలదె?

తే. కయ్యమున నోడి పాఱినఁ గౌరవేంద్ర। వినుము నా బుద్ధి; మరలి యీ తనువు విడిచి
సుగతి వడయుము తొల్లింటిచూఱ గలదె?। జూద మిచ్చట నాడంగరాదు సుమ్ము! 204

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+ఇంద్ర!= దుర్యోధనా!; కయ్యమునన్= యుద్ధంలో; ఓడి పారినన్= ఓడిపోయి పారిపోతే; ఏనుంగును+ ఎక్కి= ఒక యేనుగు మీదనెక్కి; పెక్కు+ఏనుంగులు= చాల ఏనుగులు; ఇరుగడన్= రెండు ప్రక్కలందును; రాన్= రాగా; పురవీథులన్= హస్తినాపుర వీథులందు; క్రాలన్+కలదె?= ప్రకాశించటానికి వీలుంటుందా?; మణిమయంబు+ఐన= మణులతో చేసిన; భూషణ జాలములన్= అలంకారాల సముదాయాలతో; ఒప్పి= ప్రకాశిస్తూ; ఒడ్డోలగంబునన్= నిండుకొలువులో; ఉండన్+కలదె?= ఉండటానికి వీలున్నదా?; కర్పూర= పచ్చకర్పూరం; చందన= మంచి గంధం; కస్తూరికా+ఆదులన్= కస్తూరి మొదలైనవాటితో; ఇంపు సొంపారన్= ఇష్టంగా, సొంపుగా; భోగింపన్+కలదె?= అనుభవించటానికి అవకాశం ఉన్నదా?; అతిమనోహరలు+అగు= మిక్కిలి సుందరులైన; చతుర= నేర్పరులైన; అంగనలతోడి= స్త్రీలతోడి; సంగతిన్= కూటమితో; వేడ్కలు= వేడుకలు; చలుపన్+కలదె?= చేయటానికి వీలుంటుందా?; నా బుద్ధి= నా సలహా; వినుము= చెవిని పెట్టుము; మరలి= వెనుకకు మరలి; ఈ తనువు= ఈ శరీరం; విడిచి= విడిచిపెట్టి; సుగతి= పుణ్యలోకం; పడయుము= పొందుము; తొల్లింటిచూఱ= వెనుకటి దోపిడీ; కలదె?= ఇప్పటికీ అలవాటులో ఉన్నదా?; ఇచ్చటన్= ఈ యుద్ధరంగంలో; జూదము+ ఆడంగన్ రాదు సుమ్ము!= జూదం ఆడటానికి వీలులేదు సుమా! (ఇక్కడ కపట ద్యూతంలో వలె మోసం చేయటానికి వీలులేదని భావం.)

తాత్పర్యం: ఓ కౌరవరాజా! యుద్ధంలో ఓడిపోతే, ఏనుగునెక్కి ప్రకాశిస్తూ రెండువైపులా ఎన్నో ఏనుగులు రాగా పురవీథులలో వెళ్ళగలవా? మణులు తాపిన భూషణాలు పెట్టుకొని నిండు సభలో కూర్చుండగలవా? కర్పూర, చందన, కస్తూరికాదులతో ఇష్టంగా భోగా లనుభవించగలవా? అందమైన సుందరులతో వేడుకగా కులుకగలవా? నేను చెప్పేది వినుము; వెనుకకు తిరిగి యుద్ధం చేసి, చెయ్యలేకపోతే శరీరం విడిచిపెట్టి అయినా పుణ్యలోకాలు పొందుము. ఇతరుల సొమ్ములను దోపిడీ చేసే నీ పూర్వపు అలవాటు (అవకాశం) ఇంకా ఉన్నదా? మునుపటి ఆటలు ఇప్పుడు సాగవు. ఇక్కడ యుద్ధరంగంలో జూదం మాత్రం ఆడే వీలు లేదు సుమా!'

విశేషం: 1. నలుగురిలో రారాజును నవ్వులపాలు చేస్తూ పలికిన అధిక్షేపోక్తుల రెండవభాగం ఈ పద్యం. యుద్ధరంగంలో పారిపోవటంవలన కలిగే ఫలితాలను వెనుకటి పద్యంలో వర్ణించి, హస్తినాపురం చేరిన తరువాత దుర్యోధనుడి బ్రదుకు ఎన్ని అవమానాలపాలై జీవచ్ఛవంగా తయారౌతుందో భావచిత్రాలతో ఒక చలనచిత్రాన్ని కల్పించి, అతడి మనస్సు చురచురమని రగిలి మండేటట్లు మాట్లాడాడు.

2. పట్టపు టేనుగు నెక్కి అనేక రాజులు వెంటరాగా హస్తినాపురి వీథులలో ఊరేగేటప్పుడు - దుర్యోధనుడు తానే కౌరవేంద్రు డనుకొనగలడా? అతడిని ఓడించిన పాండవుల అగ్రజుడే కౌరవేంద్రుడని ప్రజలు భావించరా? కాబట్టి ఓటమి వలన రాజధానిలో దుర్యోధనుడి రాచరికం ఒక నవ్వులాట కాగలదని భావం.

3. మణిమయ భూషణాలతో అలంకరించుకొని నిండుకొలువులో కూర్చున్నప్పుడు ఆ సంపదను భోగించే శరీరం శత్రువుల నుండి పారిపోయివచ్చినదనీ, ఆ సంపద శత్రువుల దయవలన తాను అనుభవిస్తున్నదనీ తాననుకొన్నా, సభ్యులనుకొన్నా అతడి ప్రభుత్వం దిష్టిబొమ్మ కాగలదని భావం.

4. సుగంధ ద్రవ్యాలతో భోగమయ జీవితం నడుపుతున్నప్పుడు శత్రువీరుల పరాక్రమం గుర్తుకు వస్తే దానిని మనసార భోగించగలడా? సుఖంలేని భోగం హస్తినాపురం వైభవం - అని ఎత్తిపొడుపు.

5. చతురాంగనలతో వేడ్కలు అనుభవించేటప్పుడు శత్రుకృతావమానం మనస్సులో మెదలి మన్మథ భోగానికి దూరం చేస్తుంది. సుఖంతోపాటు శాంతికూడా నశిస్తుందని భావం.

6. కయ్యంలో ఓడి పారిపోతే - నగరం, కొలువుకూటం, పురం, అంతఃపురం - అనే నాలుగు భాగాలలో కౌరవేంద్రుడు హస్తినాపురంలో అనుభవించే రాజభోగాలు సుఖాల నివ్వకపోగా - గుండెలో నిప్పులు చెరుగుతాయి. జీవితాన్ని దుర్భరం చేస్తాయి.

7. యుద్ధరంగంలో, రాజ్యభోగంలో గౌరవాన్ని పోగొట్టుకొని కూడా సిగ్గులేక కౌరవేంద్రుడనే పదవితో తిరిగిపోతున్న దుర్యోధనుడికి తగిన హితవు చెప్పాడు అర్జునుడు. అది విజయుడైన వీరుడు చెప్పే సలహా.

8. ఓడి తిరిగిపోయి రాజుగా చెలామణి కావటంకంటె చచ్చి వీరస్వర్గంలో గొప్పగా బ్రతకటం శ్రేష్ఠమని ఆ హితము. లేదా ఓడిన బ్రతుకు చావుకంటె హీనం - అని హెచ్చరిక.

9. దుర్యోధనుడు నైతికంగా కోల్పోయిన కౌరవేంద్ర లక్షణాలన్నీ అర్జునుడి విజయం ద్వారా పాండవులు పొందారు. ఇప్పుడు పాండవులది పరాక్రమ ధనం. ఇది కొల్లగొట్టలేని ధనం. పరాక్రమంతో కాకుండా వంచనతో పరుల సంపదలను హరించి, కౌరవేంద్రుడైన దుర్యోధనుడు కుటిలుడు. ఆతడి కౌటిల్యాన్ని ఎత్తిపొడిచాడు అర్జునుడు - అని. 'తొల్లింటి చూఱఁ గలదె?' అప్పటి దోపిడీగుణం - ఇంకా ఉన్నదా?

10. ఉంటే - 'జూద మిచ్చట ఆడంగరాదు సుమ్మ' - రణరంగంలో మాయాద్యూతం ఆడటం కుదరదు. ఇది చదరంగం కాదు- పావులు నడపటానికి, ఇది రణరంగం - ప్రాణాలతో చెలగాటం - అని హెచ్చరించాడు.

11. తాత్పర్యంగా సుయోధనుడు బ్రతకటం కంటె చావటం మేలనీ, అది యుద్ధంలో అయితే మంచిదనీ, లేదా ప్రాయోపవేశమైనా సముచితమనీ సూచించి దుర్యోధనుడిని మానసికంగా చంపినంత పని చేశాడు. జూదమాడటం దుర్యోధనుడి కళ అనీ, దోచుకొనటం అతడి స్వభావమనీ హెచ్చరించి అవి కౌరవేంద్రుడి లక్షణాలు కావనీ, యుద్ధం చేయటం, పరాక్రమార్జితాన్ని పరువంతో గ్రహించటం కౌరవేంద్ర లక్షణాలనీ, ఆ లక్షణాలు రారాజులో అంతరించాయనీ, పాండవులకవి దక్కాయనీ, ఉత్తర గోగ్రహణం పరోక్షంగా కౌరవులపై పాండవ విజయమనీ అధిక్షేపిస్తూ వ్యంగ్యంగా విజయుడు ప్రకటించాడు. (సంపా.)

వ. అని వెండియు. 205

తాత్పర్యం: అని ఇంకా (ఇట్లా అన్నాడు.)

క. 'నీ యట్టివాఁడు నిస్సీ! । పోయెడిదే యిట్లు? వోకు పోకు' మనుడు భూ
నాయకుఁడు మరలి పటుకో । పాయత్తతఁ ద్రొక్కఁబడ్డయహిగతిఁ గవిసెన్. 206

ప్రతిపదార్థం: నీ+అట్టివాఁడున్= నీవంటివాడు-రారాజు; ఇట్లు పోయెడిదే?= ఈ రీతిగా పారిపోవుటయేనా?; ఇస్సీ= ఛా, ఛా; పోకుము+పోకుము= పోవద్దు, పోవద్దు; అనుడున్= అనగా; భూనాయకుఁడు= దుర్యోధనుడు; మరలి= వెనుకకు మరలి; పటు= ఎక్కువైన; కోప+ఆయత్తతన్= కోపం వచ్చినవాడై; త్రొక్కఁబడ్డ= కాలితో త్రొక్కబడిన; అహిగతిన్= పామువలె; కవిసెన్= ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'నీవంటి రారాజు కూడా పారిపోయేదేనా? ఛీ ఛీ, పారిపోకు'-అనటంతో దుర్యోధనుడు తోక త్రొక్కిన త్రాచువలె కోపోద్రేకం వచ్చి వెనుకకు మళ్ళి అర్జునుడి నెదుర్కొన్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. ఇట్లు కవిసి రథంబులం గడచి కవ్వడిం దలపడియె; భీష్మద్రోణాది యోధవీరులు నొక్కుమ్మడి మగిడి యధిపతి తోడన నిగిడి క్రీడియరదంబుఁ బొదివిరి; తక్కిన బలంబులు నంతకుమున్ను కౌంతేయు దెస మరలి చూచుచుం బాఱుచునికిం జేసి యేలినవాఁ డఱుముటయును దొరలు తెగువకుం జొచ్చి తిరుగుటయుం గని తెంపుసేసి కూడికొని రభసంబునం జుట్టుముట్టి యతనిపైఁ గ్రందుకొన నడరె; నవ్విధంబున వివిధ వ్యూహంబు లగు బహుయోధయూథంబులు గురిసిన యనేకాస్త్ర శస్త్రంబులు నానాప్రకారంబులఁ గుప్పంగూరలుగాఁదొరఁగినం బెరిఁగిన శౌర్యసంరంభంబున విజృంభించి విజయుం డాశ్చర్య ధుర్య నిరతిశయ రయభరిత(భుజ)కరయుగళుం డయి రథరథ్య సారథి స్వాంగంబులు కాచికొని తన తోడంబుట్టువుల ప్రతిన లూహించి యొండుసేయ నొల్లక, సపరివారంబుగా ధార్తరాష్ట్రుల భంగపెట్టం దలంచి, యింద్రదైవత్యంబును సత్యసంపాతంబును నరాతిసైన్య దైన్య సంపాదనంబును నగు సమ్మోహనాస్త్రంబుం బ్రయోగించిన. 207

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; కవిసి= ఎదుర్కొని; రథంబులన్= తక్కినవారి రథములను; కడచి= దాటి; కవ్వడిన్= అర్జునునితో; తలపడియెన్= యుద్ధాన్ని ప్రారంభించాడు; భీష్మ ద్రోణ+ఆది= భీష్ముడు, ద్రోణుడు మొదలైన; యోధవీరులున్= వీరులైన యోధులుకూడ; ఒక్క+ఉమ్మడిన్= ఒక్కసారిగా; మగిడి= మరలి; అధిపతితోడన్+అ= దుర్యోధనుడితోనే; నిగిడి= నిలబడి; క్రీడి+అరదంబున్= అర్జునుడి రథాన్ని; పొదివిరి= చుట్టుముట్టారు; తక్కిన బలంబులు= తక్కిన సేనలు; అంతకున్+మున్ను= అంతకు ముందుగానే; కౌంతేయుదెసన్= అర్జునుడివైపు; మరలి చూచుచున్= మళ్ళిచూస్తూ; పాఱుచున్+ఉనికిన్+చేసి= పరుగెత్తుతున్నందున; ఏలినవాఁడు= రాజు; అఱుముటయును= ఎదుర్కొనుటయు; దొరలు= రథికులు; తెగువకున్+చొచ్చి= సాహసించి; తిరుగుటయున్= వెనుకకు తిరుగుటయును; కని= చూచి; తెంపు+చేసి= సాహసించి; కూడికొని= కలిసికొని; రభసంబునన్= వేగంగా; చుట్టుముట్టి= చుట్టున ఉండి; అతనిపైన్= అర్జునుడిమీద; క్రందుకొనన్= వ్యాపించుటకు; అడరెన్= విజృంభించాయి; ఆ+విధంబునన్= ఆ రీతిగా; వివిధ= పలురకాలైన; వ్యూహంబులు+అగు= వేర్వేరుగుంపులుగా తీర్చబడియున్న; బహుయోధ యూథములు= చాలమంది యోధులు కల సేనలు; కురిసిన= వర్షంగా వేసిన; అనేక+అస్త్రశస్త్రంబులు= అనేకమైన అస్త్రములు, శస్త్రములును; నానా ప్రకారంబులన్= అనేక రీతులుగా; కుప్పం గూరలుగాన్= రాసులు రాసులుగా; తొరఁగినన్= పడిపోగా; పెరిఁగిన= వృద్ధి అయిన; శౌర్య సంరంభంబునన్= పరాక్రమముయొక్క ఉద్ధతితో; విజృంభించి= పెచ్చుపెరిగి; విజయుండు= అర్జునుడు; ఆశ్చర్యధుర్య= ఆశ్చర్యంతో నిండిన; నిరతిశయ= ఎక్కువగా అతిశయించిన; రయ= వేగముతో; భరిత= నిండిన; కరయుగళుండు+అయి= రెండుచేతులు కలవాడై; రథ= రథమును; రథ్య= గుఱ్ఱములును; సారథి= సారథిని; స్వాంగంబులు= తన అవయవాలు; కాచికొని= రక్షించుకొని; తన తోడంబుట్టువుల= తన సోదరులయొక్క; ప్రతినలు= ప్రతిజ్ఞలు; ఊహించి= స్మరించి; ఒండు= మరొక రీతిగా; చేయన్+ఒల్లక= చేయ నిచ్చగింపక; సపరివారంబుగాన్= పరివారంతో సహా; ధార్తరాష్ట్రులను= ధృతరాష్ట్ర కుమారులను; భంగము+పెట్టన్= అవమానించటానికి; తలంచి= తలచికొని; ఇంద్రదైవత్యంబును= ఇంద్రుడు దేవతగా కలది; సత్య సంపాతంబునున్= సత్యమైన ఫలితం కలది; అరాతి= శత్రువులయొక్క; సైన్య= సైన్యమునకు; దైన్య= దైన్యమును; సంపాదనంబునున్+అగు= చేకూర్చునదియు అయిన; సమ్మోహనాస్త్రంబును= సమ్మోహనమనే అస్త్రమును; ప్రయోగించినన్= వేయగా.

తాత్పర్యం: అట్లా ఎదుర్కొని మధ్యలోని రథాలను దాటి అర్జునుడితో తలపడ్డాడు దుర్యోధనుడు. దానితో భీష్మద్రోణాదులు ఒక్కసారిగా వెనుదిరిగి రాజుతోపాటుగా అర్జునుడి రథాన్ని చుట్టుముట్టారు. తక్కిన సేనలు అంత క్రితమే అర్జునుడివైపు చూస్తూ పరిగెత్తుతున్నాయి కనుక దుర్యోధనుడు తలపడటం, తక్కిన రథికులందరూ ఏదో ఒకటి అవుతుందని తెగించి వెనుకకు తిరగటం చూచి, తెగించి, కూడుకొని, చుట్టుముట్టాయి. ఇట్లా అనేక సేనలు ఒక్కసారిగా మీదికి వచ్చి అనేక అస్త్రశస్త్రాలు ప్రయోగిస్తూంటే అర్జునుడు విజృంభించి, ముందు తన రథాన్ని, గుర్రాలను, సారథిని, తనను రక్షించుకొంటూ, వారందరిని ఏమి చేయాలా? అనే ఆలోచనలో భీముని ప్రతిజ్ఞ జ్ఞాపకం వచ్చి దుర్యోధనుడిని అప్పుడు ఏమీ చేయకపోయినా, సపరివారంగా కౌరవులను అవమానపరచాలని అనుకొని, సమ్మోహనాస్త్రం ప్రయోగించాడు. ఆ అస్త్రానికి ఇంద్రుడు దేవత. ప్రయోగిస్తే విఫలం కాని దివ్యాస్త్రమది.

ఆ. ఆయుధములు విడిచి యంగముల్ సోలంగ౯ । దలలు మెడలు౯ జక్క నిలువ కొఱగ
నెల్లవారు నెఱుక లెడలి చొక్కెక్కిని । ద్రాతిశయము గూరినట్టు లైరి. 208

ప్రతిపదార్థం: ఆయుధములు= చేతిలోని శస్త్రాలు; విడిచి= విడిచిపెట్టి; అంగముల్= శరీరాలు; సోలంగన్= తూలిపోగా; తలలు; మెడలున్= మెడలును; చక్కన్= బాగుగా; నిలువక= నిలబడక; ఒఱగన్= ప్రక్కకు ఒరిగిపోగా; ఎల్లవారున్= అందరును; ఎఱుకలు= జాగ్రదవస్థలో ఉండే తెలువులు; ఎడలి= తొలగిపోయి; చొక్కు+ఎక్కి= మత్తెక్కి; నిద్రా+అతిశయము= ఎక్కువనిద్ర; కూరినట్టుల= కూరుకొని వచ్చినట్లు; ఐరి= అయినారు.

తాత్పర్యం: ఆయుధాలు విడిచిపెట్టేశారు. శరీరాలు సోలిపోతున్నాయి; తలలు, మెడలు నిలవకుండా ఒరిగిపోయాయి. అందరూ స్పృహ తప్పి ఎక్కువ నిద్ర కూరుకొని వచ్చినట్లుగా అయిపోయారు.

విశేషం: అర్జునుడు దుర్యోధనాదులను చంపటానికి భీమాదులు చేసిన ప్రతిజ్ఞలు అడ్డం వచ్చాయి. కర్ణుడు వెన్నిచ్చి పారిపోవటం చేత అతడిని చంపటం రణధర్మం కాదు. ఇక మిగిలిన చర్య వారి తలపాగలను హరించటం. తలపాగలను తలలకే ప్రతీకలుగా భావించటం రణమర్యాద. దానికి అనుగుణంగా సమ్మోహనాస్త్రాన్ని ప్రయోగించాడు అర్జునుడు. ఆ అస్త్రాన్ని అర్జునుడికి కుబేరుడిచ్చాడు. అది శత్రువుల ఓజస్సును, తేజస్సును హరించి నిద్రవంటి మైకంలో ముంచివేస్తుంది. దీనిని గాంధర్వాస్త్రమనీ, ప్రస్వాపనాస్త్రమనీ, మోహనాస్త్రమనీ కూడా పిలుస్తారు. సమ్మోహనాస్త్ర ప్రభావంవలన కౌరవవీరులందరూ శరీర ప్రజ్ఞను కోల్పోయారు. మొదట ఆయుధాలు చేతులలో నుండి జారాయి. దేహాలు తూలాయి. తలలు మెడలు ఒరిగాయి. ప్రజ్ఞ పోయింది, మత్తెక్కింది. గాఢనిద్ర (మత్తు) కూరుకొన్నది. అందరూ వివశులైనారు. దీనికి విరుగుడు ప్రజ్ఞాస్త్రం. అది ద్రోణ భీష్ములకు తెలుసు. వారిరువురూ ప్రయోగించలేదు. సమ్మోహనాస్త్రాన్ని మన్మథుడు ప్రయోగిస్తాడనే ప్రతీతి ఉన్నది. అది వేరు. యుద్ధరంగాలలో ప్రయోగించే సమ్మోహనాస్త్రం వేరు. మూలంలో సమ్మోహనాస్త్రం ప్రయోగించిన తరువాత అర్జునుడు బాణాలను ఆకాశంనిండా కప్పి, గాండీవజ్యారావంతో, దేవదత్త ధ్వానంతో వారి మనస్సులనూ దేహాలనూ సంక్షోభపరచినట్లు చెప్పబడింది. చచ్చిన పామును కర్రతో కొట్టినట్లున్న ఈ అంశాన్ని తిక్కన వదలిపెట్టినట్లున్నాడు. (సంపా.)

వ. అప్పుడు పాండవోత్తముం డుత్తర మాటలు దలంచి యుత్తరుం గనుంగొని. 209

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయాన; పాండవ+ఉత్తముండు= పాండవులలో ఉత్తముడైన అర్జునుడు; ఉత్తరమాటలు= తాము వచ్చేటప్పుడు ఉత్తర చెప్పిన మాటలు; తలంచి= జ్ఞప్తికి తెచ్చుకొని; ఉత్తరున్= ఉత్తరుని; కనుంగొని= చూచి.

తాత్పర్యం: అప్పుడు అర్జునుడు ఉత్తర తనతో చెప్పిన మాటలను తలచుకొని, ఉత్తరుకుమారుడిని చూచి.

సీ. **'ఇక్కురుసైన్యంబు సొక్కు దక్కకమున్న । గ్రక్కునఁ జనుము; రారాజు ద్రోణ**
తనయుండుఁ జుట్టిన తలచుట్లు నల్లని । యవి; సూతపుత్రు శిరోంబరంబు
పచ్చనియది; కుంభభవ కృపాచార్యుల । యుష్ణీషములు వెల్ల; లుఱక నీవు
దె మ్మింతవట్టును; దేవనదీసూనుఁ । డియ్యస్త్రమునకు మా ఱెఱుఁగుఁ గాన

ఆ. **నతఁడు దెలిసియుండు; నాతని దెస వోకు' । మనిన మత్స్యరాజతనయుఁ డెలమి**
దొలఁక నొగలఁ బగ్గములు గట్టి చని వాని । నెల్లఁ దెచ్చి యరద మెక్కుటయును. 210

ప్రతిపదార్థం: ఈ+కురుసైన్యంబు= ఈ కౌరవసేన; చొక్కు తక్కకమున్ను+అ= మత్తు వదలకముందే; గ్రక్కునన్= వెంటనే; చనుము= వెళ్ళుము; రారాజు= దుర్యోధనుడు; ద్రోణతనయుండున్= అశ్వత్థామ; చుట్టిన తలచుట్లు= చుట్టుకొన్న తలపాగలు; నల్లని అవి= నల్లనివి; సూతపుత్రు= కర్ణుడియొక్క; శిరస్+అంబరంబు= తలపాగల; పచ్చని+అది; కుంభభవ= ద్రోణుడియొక్క; కృపాచార్యుల= కృపాచార్యుడియొక్క; ఉష్ణీషములు= తలపాగలు; వెల్లలు= తెల్లనివి; నీవు; ఉఱక= లక్ష్యపెట్టక; ఇంతవట్టును= ఇంతవరకు; తెమ్ము= తీసికొనిరమ్ము; దేవనదీసూనుఁడు= భీష్ముడు; ఈ+అస్త్రమునకున్= ఈ మంత్రబాణానికి; మాఱు= విరుగుడు; ఎఱుఁగున్= ఎరుగును; కానన్= అందుచేత; అతఁడు= భీష్ముడు; తెలిసి+ ఉండున్= తెలివి కలిగి ఉంటాడు; ఆతని దెస= ఆతని దిక్కునకు; పోకుము= పోవద్దు; అనినన్= అనగా; మత్స్యరాజతనయుఁడు= ఉత్తరుడు; ఎలమి తొలఁకన్= సంతోషం హెచ్చుకాగా; నొగలన్= సారథి కూర్చుండే చోట; పగ్గములు= గుర్రాల పగ్గాలను; కట్టి; చని= వెళ్ళి; వానిన్+ఎల్లన్= వాటినన్నింటిని; తెచ్చి= తీసికొని వచ్చి; అరదము= రథం; ఎక్కుటయును= ఎక్కగా.

తాత్పర్యం: 'ఈ కౌరవసేనకు మత్తు వదలక పూర్వమే వెంటనే నీవు వెళ్ళి వారి తలపాగలు తీసికొనిరమ్ము. దుర్యోధన, అశ్వత్థామల తలపాగలు నల్లనివి. కర్ణునిది పచ్చనిది. ద్రోణ, కృపాచార్యులవి తెల్లనివి. అంతవరకే తెమ్ము. భీష్ముడికి ఈ అస్త్రానికి విరుగుడు తెలుసు. కనుక తెలివిగానే ఉంటాడు. ఆయనవైపు పోవద్దు' అనగానే మహాసంతోషంతో ఉత్తరుడు గుర్రాలపగ్గాలు నొగలకు కట్టి, దిగి వెళ్ళి అవి తీసికొని వచ్చి రథం ఎక్కాడు.

విశేషం: కురువీరుల వస్త్రాలను బొమ్మపొత్తిళ్ళకుగా తెచ్చి యిమ్మని ఉత్తర బృహన్నలను ముద్దుగా కోరింది. 'చీరలు తేవటం ఏమంత పనిలే?' అని బృహన్నల (అర్జునుడు) మాట ఇచ్చాడు. ఆ వస్త్రా లేవి? అనే మీమాంస ఉన్నది. అర్జునుడు తలచుట్లు, శిరోంబరాలు, ఉష్ణీషాలు తెమ్మని ఉత్తరుడికి చెప్పాడు. యుద్ధాలలో తలపాగలు చుట్టుకొంటారా? శిరః కవచాలనో, కిరీటాలనో ధరిస్తారా? అని అనుమానం కలుగకమానదు. తిరిగివెళ్ళేటప్పుడు అర్జునుడు దుర్యోధనుడి కిరీటంలోని రత్నాలను డులిచి వెళ్ళివస్తున్నానని చెప్పాడట! తెలుగులో తలపాగలని చెప్పబడుతున్నప్పుడు కిరీటాలతోపాటు తలకట్లు కూడా ఉండి ఉండాలి. అవి ఉత్తమవీరులకే ఉంటాయి. వారి వారి అధికారాలను బట్టి, అభిమతాలను బట్టి ఆ వస్త్రాలకు వర్ణాలుకూడా ఉంటాయి. మహావీరులు ఉజ్జ్వలకిరీటాలు ధరించేటప్పుడు కుదుళ్ళలో గట్టిగా ఒత్తుకొనకుండా ఉండటానికీ, కుదుపులకు ఆగి నిలవటానికీ శిరస్త్రాణాలకు తోడుగా శిరోంబరాలను కూడా ధరించేవారు. ఇవి వీరులకు తప్ప సామాన్యులకు ఉండకపోవచ్చును. అందువలననే అయిదుగురి ఉష్ణీషాలనే తెమ్మని చెప్పాడు అర్జునుడు. భీష్ముడుకూడా ఉష్ణీషధారియే. కాని అవసరం లేదు కాబట్టి అతడి తలపాగా రంగు చెప్పలేదు. పాత్రల ప్రవృత్తులకు తగిన రంగులే తలపాగలకు ఉండటం విశేషం. తలపాగలు తీయాలంటే కిరీటాలు కూడా తీయాలి. అట్లా తీయటం శృంగభంగానికి గుర్తు. (సంపా.)

వ. **'ఈ రథబృందంబుల యిఱుకటంబు వెడలి నిలుత' మని కదలినం గిరీటిం దాఁకి గురుపితామహుండు శరవర్షంబులు గురిసిన. 211**

ప్రతిపదార్థం: ఈ రథబృందంబుల= ఈ రథ సముదాయాలయొక్క; ఇఱుకటంబు= ఇరుకుచోటును (దాటి); వెడలి= బయటికి వెళ్ళి; నిలుతము+అని= నిలుద్దామని; కదలినన్= కదలగా; కురుపితామహుండు= భీష్ముడు; కిరీటిన్= అర్జునుని; తాఁకి= ఎదిరించి; శరవర్షంబులు= బాణాల వానలు; కురిసినన్= కురిపించగా.

తాత్పర్యం: 'ఇక్కడ రథాలతో ఇరకాటంగా ఉన్నది. బయటపడి నిలుద్దా' మని అర్జునుడు కదలగానే భీష్ముడు అతడిపై బాణవర్షం కురిపించగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. ఆతని రథ్యంబులఁ డ । త్సూతుని నొప్పించి సాంద్ర సునిశిత బాణ
వ్రాతంబు మేన నించి పృ । థాతనయుఁడు నిలిపి వెడలె దర్పోజ్జ్వలుఁడై. 212

ప్రతిపదార్థం: ఆతని= భీష్ముడియొక్క; రథ్యంబులన్= గుర్రాలను; తద్+సూతునిన్= అతడి సారథిని; నొప్పించి= నొవ్వగొట్టి; సాంద్ర= దట్టమైన; సునిశిత= వాడియైన; బాణవ్రాతంబు= బాణ సముదాయాన్ని; మేనన్= శరీరాన; నించి= నింపి; పృథాతనయుఁడు= అర్జునుడు; నిలిపి= ఆతడిని ఆపి; దర్ప+ఉజ్జ్వలుఁడు+ఐ= దర్పంతో ప్రకాశించేవాడై; వెడలెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ఆ భీష్ముడి గుర్రాలను, సారథిని నొచ్చేటట్లు కొట్టి, ఆతడి శరీరాన మరికొన్ని వాడిబాణాలు నాటటంతో అతడు ఆగిపోయాడు. అప్పుడు దర్పంతో అర్జునుడు ప్రకాశిస్తూ వెళ్ళాడు.

వ. ఇవ్విధంబున నరదంబుల యిఱుకటంబు గడచి యెడఁ గలుగ నిలిచి రాహు నిగ్రహ నిరాస భాసురుం డగు భానుండునుం బోలె వెలుంగుచున్నంత బలంబులు దెలిసిన. 213

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; అరదంబుల= రథాలయొక్క; ఇఱుకటంబు= ఇరుకుగా ఉండేచోటును; కడచి= దాటి; ఎడ+కలుగన్= వ్యవధానం ఉండేటట్లుగా; నిలిచి= ఆగి; రాహు నిగ్రహ= రాహువుయొక్క బాధ; నిరాస= తొలగటం వలన; భాసురుండు+అగు= ప్రకాశించే; భానుండునున్+పోలెన్= సూర్యుడివలె; వెలుంగుచున్+ఉన్న+అంతన్= ప్రకాశిస్తూ ఉండగా; బలంబులు= సేనలు; తెలిసినన్= తెలివి రాగా.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా రథాల సందులో నుండి బయటికి వెళ్ళి కొంచెం దూరంగా నిలబడి, గ్రహణకాలంలో ఏర్పడిన రాహు నిగ్రహం నుండి తొలగి ప్రకాశిస్తున్న సూర్యుడివలె అర్జునుడు ప్రకాశింపసాగాడు. అంతలో సేనలకు తెలివి వచ్చింది.

ఆ. కౌరవేశ్వరుండు గనువిచ్చి దిక్కులు । గలయఁ జూచి పార్థుఁ గాంచి కడఁగి
యడరఁ జూచుటయును నమరనదీసూనుఁ । డతని కిట్టు లనియె నల్ల నగుచు. 214

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+ఈశ్వరుండు= దుర్యోధనుడు; కనువిచ్చి= కన్నులు తెరచి; దిక్కులు= చుట్టుప్రక్కలు; కలయన్= అంతటా; చూచి= పరికించి; పార్థున్= అర్జునుడిని; కాంచి= చూచి; కడఁగి= యుద్ధానికి పూని; అడరన్= విశదమయ్యేటట్లు; చూచుటయును= అనుకోగా; అమరనదీ సూనుఁడు= భీష్ముడు; అల్ల నగుచున్= ఇంచుకనవ్వుతూ; అతనికిన్= దుర్యోధనుడితో; ఇట్టులు= ఈ రీతిగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు తెలివివచ్చి కన్నులు తెరచి నలువైపులా చూచి, అర్జునుడు కనబడగా, అతడిపై యుద్ధం చేయటానికి సిద్ధపడుతూ ఉండగా భీష్ముడు మెల్లగా నవ్వుతూ అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'ఇంత యెఱుంగవు సైన్యము । లింతవడిం దలల చీర లెఱుఁగక మోహా
క్రాంతంబులయ్యెఁ బని దెగుఁ । గౌంతేయుఁడు సొరఁడుగాని క్రౌర్యంబునకున్. 215

ప్రతిపదార్థం: ఇంత= జరిగినదంతా; ఎఱుంగవు= నీవు ఎరుగవు; సైన్యములు= సేనలు; ఇంతవడిన్= ఇంతసేపును; తలల చీరలు= తలపాగాలు; ఎఱుఁగక= ఎట్లా ఉన్నాయో! తెలియక; మోహ+ఆక్రాంతంబులు= మోహంచేత ఆక్రమించబడినవి; అయ్యెన్= అయ్యాయి; కౌంతేయుఁడు= అర్జునుడు; క్రౌర్యంబునకున్= క్రూరకర్మకు; చొరఁడు+కాని= పూనుకొనలేదు తప్ప; (పూనుకొన్నచో); పని= యుద్ధకర్మ; తెగున్= పూర్తి అయి ఉండేది. (అందరూ చనిపోయి ఉండేవారు.)

తాత్పర్యం: 'రాజా! నీవు జరిగినదంతా ఎరుగవుకాని, సైనికులు తలలు, తలగుడ్డలు తెలియకుండా మోహంతో పడిపోయారు. అర్జునుడు క్రూరంగా ప్రవర్తించలేదు. అట్లా ప్రవర్తించి ఉంటే మనపని అయిపోయి ఉండేది. అనగా మనలనందరిని చంపి ఉండేవాడు అని తాత్పర్యం.

విశేషం: 1. ఇందులో భీష్ముడు పలికిన వాక్యాలు రాచకొలువు మర్యాదకు అద్దం పట్టుతున్నాయి. సామాన్యంగా రాచకొలువులో రాజుకు అవమానం కలిగే మాటలు ఆయనను ఉద్దేశించి అనకూడదు. రాజుకు అస్వస్థత ఏర్పడితే పలుకరించటానికి పోయినవారు 'శత్రువులకు ఆరోగ్యం బాగాలేదని విన్నాను' అని అనటం మర్యాద. అట్లాగే భీష్ముడు అభిమానధనుడైన రారాజుకు అతడి దీనస్థితిని తెల్పటానికి బదులు 'ఇంత యెఱుంగవు సైన్యము లింతవడిం దలలచీర లెఱుఁగక మోహాక్రాంతంబులయ్యె' - అన్నాడు. నీవు అనటానికి బదులు సైన్యము లనటం మర్యాద. సైన్యాలన్నీ ఏ స్థితిలో ఉన్నాయో నీవూ ఆ స్థితిలోనే ఉన్నావు- అని ధ్వని. సమ్మోహనాస్త్ర ప్రభావానికి లొంగని భీష్ముడు ఈ విధంగా హెచ్చరించటం గమనార్హం.

2. మూర్ఛపోయిన వారిని చంపకుండా విడవటం ఉత్తమ యుద్ధవీరుడి లక్షణం. దానిని అర్జునుడు పాటిస్తాడా? లేదా? అని భీష్ముడు వేచిచూచినట్లున్నాడు. అర్జునుడు తలపాగలు తొలగించటంవరకే పరిమితమై, తలలు తీయకుండా ఉండటం అతడి దయాగుణానికి నిదర్శ'నమని భీష్ముడు వ్యాఖ్యానించటం దుర్యోధనుడికి కీలెరిగి వాతపెట్టిన వైఖరిగా తోస్తుంది.

3. పని+తెగున్= అనేది 'మన పని సరి' అనే జాతీయానికి ప్రతిరూపం. (సంపా.)

క. మెడ యొఱగఁ జేతికైదువు । వడ నిను నీ వెఱుఁగకున్న భంగి గనియుఁ గ
వ్వడి యూరకుండు నటె చె । ప్పెడు కొలఁదియె వాని కరుణపెంపు కుమారా! 216

ప్రతిపదార్థం: మెడ+ఒఱగన్= మెడ ఒరిగిపోగా; చేతికైదువు= చేతిలోని ఆయుధం; పడన్= పడిపోగా; నినున్= నిన్ను; నీవు+ ఎఱుఁగక+ఉన్న భంగిన్= నీవు తెలియని పరిస్థితిని; కనియున్= చూచికూడా; కవ్వడి= అర్జునుడు; ఊరకుండున్+అటె= ఏమీ చేయక ఊరకున్నాడట; కుమారా!= దుర్యోధనా!; వాని కరుణపెంపు= వాడి దయాతిశయం; చెప్పెడు కొలఁదియె= చెప్పనంతటిదా! (చెప్పలేనంతటిది.)

తాత్పర్యం: మెడ ఒరిగిపోయి, చేతిలో ఆయుధం జారిపోయి, నిన్ను నీవు తెలియని స్థితిలో ఉండటం చూచి కూడ అతడు ఏమీ చేయక వదలి వేశాడంటే అతడు ఎంత దయాఘనుడో వేరే చెప్పవలెనా దుర్యోధనా!

వ. అతండు మన ప్రాణంబులపై రా నొల్లక నిలిచిన మన మింతతట నిలుచుట కార్యంబు. 217

ప్రతిపదార్థం: అతండు= అర్జునుడు; మన ప్రాణంబులపైన్= మన ప్రాణాలమీదికి; రాన్+ఒల్లక= వచ్చుట కిష్టపడక; నిలిచినన్= ఆగగా; మనము; ఇంతటన్= ఇంతటితో; నిలుచుట= ఆగుట; కార్యంబు= చేయదగిన పని.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు మన ప్రాణాలు తీయకుండా వదలివేశాడు కనుక, మనంకూడా ఇంతటితో యుద్ధంమాట తలపెట్టకుండా ఉండటం మంచిది.

ఉ. మోహనబాణపాతమున ముందలచీర లెఱుంగ కున్న యీ
బాహుబలంబుతోఁ గడఁగి పార్థునిఁ దాఁకెడుబుద్ధి గ్రమ్మఱన్
సాహసవృత్తిఁ జేసి యవిచారతఁ బోయితిమేని వాఁడు పూ
ర్ణాహుతి సేయఁడే మనల నందఱ నొక్కట మార్గణాగ్నికిన్? 218

ప్రతిపదార్థం: మోహన బాణపాతమునన్= సమ్మోహనాస్త్రం వేయటంతో; ముందలచీరలు= ముందరి తలమీదనున్న గుడ్డలు; ఎఱుంగక+ఉన్నన్= తెలియక ఉండగా; ఈ బాహు బలంబుతోన్= కేవలం ఇటువంటి బాహుపరాక్రమంతోనే; కడఁగి= పూనుకొని; పార్థునిన్= అర్జునుడిని; తాఁకెడుబుద్ధిన్= ఎదుర్కొను తలంపుతో; క్రమ్మఱన్= మరల; సాహసవృత్తిన్+చేసి= తెగించే చిత్తవృత్తితో; అవిచారతన్= ఆలోచనలేకుండా; పోయితిమి+ఏనిన్= వెళ్ళితిమా; వాఁడు= ఆ అర్జునుడు; మార్గణ+అగ్నికిన్= బాణాలనే అగ్నికి; మనలన్= మనలను; అందఱన్= అందరిని; ఒక్కటన్= ఒక్కసారిగా; పూర్ణ+ఆహుతి= పూర్ణాహుతిని; చేయఁడే?= చేయడా?; (పూర్ణాహుతి అనగా హోమాలు చేసినప్పుడు చివరన మిగిలి ఉన్న నేతినంతను ఒక్కసారిగా హోమం చేయటం.)

తాత్పర్యం: అర్జునుని సమ్మోహనాస్త్ర ప్రయోగం వలన మనం తలగుడ్డ లెరుగకుండా ఉండే స్థితిలో పడి ఉండినాము. అలాంటప్పుడు మనకున్న కేవల బాహుబలాన్నే నమ్ముకొని, ఇంకా అతడిని అనాలోచితంగా చొరవగా ఎదిరిస్తే, ఇప్పుడు అతడు తన బాణాగ్నితో మనలనందరిని ఒక్కసారిగా, పూర్ణాహుతి చేసే విధంగా ఏమీ మిగలకుండా చంపి వేయడా?

విశేషం: 1. అలం: రూపకం, లోకోక్తి.

2. దుర్యోధనాదులు అంతటితో యుద్ధం ఆపితే ఉచితంగా ఉంటుంది - అనే తన అభిప్రాయానికి తగిన హేతువును భీష్ముడు చెప్పుతున్నాడు. సమ్మోహనాస్త్ర ప్రభావానికి లొంగి ఓజస్సును, తేజస్సును కోల్పోయి, తలగుడ్డలు పోయాయన్న సంగతిని కూడా గ్రహించలేని మైకంలో ఇంకా ఉండి, చేతులలోనుండి ఆయుధాలు జారి నేలమీద పడ్డాయన్న స్పృహకూడా లేకుండా మరల యుద్ధానికి పూనుకొనటం సాహసమౌతుంది. (జయించటం వీలుకాని దాని కొరకు చేసే మూర్ఖప్రయత్న మౌతుంది). అవిచార మూలకమైన అవివేక క్రియ అవుతుంది. ప్రాణాలతో వదలిపెట్టినా వదలిపోక, అవివేకంతో, అహంకారంతో మరల తనమీదకు దండెత్తితే కౌరవులను చంపటం తప్ప మరొక మార్గంలేదని భావించే స్థితిని మనమే కల్పించుకొంటాం- అన్నాడు. ఇది యజ్ఞంలో యజమానుడు సంపూర్ణ ఫలసిద్ధి కొరకు ఆత్మార్పణానికి ప్రతిగా పూర్ణాహుతిని అగ్నికి అర్పించటం వంటిది. దానితో యజ్ఞం సఫలం కావటం జరుగుతుంది. ఇది లోక న్యాయం. దీనిని ఆధారంగా చేసికొని తెలుగులో 'పూర్ణాహుతి చేయటం' అనే ఒక జాతీయం పుట్టింది. ఉన్నదంతా అగ్నిపాలు కావటం కాని, వృథా చేసికొనటం గాని, ఎవరైనా తనంతట తాను సర్వనాశనానికి పాల్పడటం కాని జరిగేటప్పుడు ఈ జాతీయాన్ని వాడతారు. దానిని ఉటంకిస్తూ, మనం మరలా దాడి చేస్తే బాణాగ్నిలో మనలనందరినీ, ఎవ్వరూ మిగలకుండా, మారణహోమం చేయడా?- అని భీష్ముడు హెచ్చరించాడు.

3. యజ్ఞం ముగిసేటప్పుడు చేసే పూర్ణాహుతిలో నేతితో తడిపిన కొబ్బరికాయ, పూలు, తాంబూలం వంటి మంగళ ద్రవ్యాలూ, నవరత్నాలవంటి విలువైన లోహాలూ మొదలైనవి పట్టుబట్టలో మూటకట్టి అన్నీ ఒక్కసారిగా అగ్నిలో మంత్రపూతంగా

సమర్పించటం పరిపాటి. దుర్యోధనుడి పునర్యుద్ధయత్నం అటువంటిదని భావం. ఒకవేళ అదే జరిగితే కౌరవుల జీవితాలే అంతటితో సమాప్తం కాగలవని హెచ్చరిక! అంత ఘాటుగా చెప్పితే తప్ప ఆ దురభిమాని మెదడు కెక్కదని భీష్ముడి తలంపు. (సంపా.)

వ. కావున. 219

తాత్పర్యం: అందుచేత.

క. మనదేశమునకుఁ బోదము । మన మల్లన తెరువు వట్టి; మత్స్యవిభుని గో
ధనముఁ గొని యతఁడు ప్రీతిం । జనుఁగా; కటు మనకు నంతచల మేమిటికిన్?' 220

ప్రతిపదార్థం: మనదేశమునకున్= మనదేశానికి; మనము; అల్లనన్= మెల్లగా; తెరువు+పట్టి= దారిపట్టి; పోదము= పోదాం; అతఁడు= అర్జునుడు; మత్స్యవిభుని= విరాటునియొక్క; గోధనమున్= గోవులనెడి ధనాన్ని; కొని= తీసికొని; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; అటు= ఆ దారిన; చనున్+కాక= వెళ్ళుగాక; మనకున్= మనకుకూడ; అంత చలము= మిక్కిలి పట్టుదల; ఏమిటికిన్?= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: మనదేశపు మార్గం పట్టి మెల్లగా మనం మనదేశానికి పోదాం. అర్జునుడు విరాటుడి గోవులను తోలుకుని అటుపోతాడు. కాకపోతే, మనకు మాత్రం అంత పట్టుదల ఎందుకు?'

దుర్యోధనుఁడు పరాజితుఁడై మరలి తన పురంబునకుఁ బోవుట (సం. 4-61-24)

వ. అని చెప్పిన పితామహు హితవచనంబు లాకర్ణించి సంగ్రామాతికామియుం గోపాటోపఘూర్ణమాన మానసుండు నగు నమ్మానవేశ్వరుండు నిట్టూర్పు నిగిడించి, యుద్రేకంబు దక్కి నిలిచెం; దక్కటివారలు నూర్జితంబగు నర్జునానలంబు నాలోకించి ధార్తరాష్ట్ర రక్షణ తాత్పర్యంబున శౌర్యంబు సాలించి, భీష్మవాక్య ప్రకారంబు సేసి; రిట్లందఱు ముందర దమవచ్చిన వంకన తిరిగి యరుగుచున్నం గని కిరీటి శంఖరవ జ్యానాదంబులు సెలంగఁ గొండొకదవ్వు వెన్నడిం దఱిమి బిరుదులతోడి గొడుగులును, నడియాలంబులతోడి సిడంబులును వైపించుకొని తృప్తిం బొంది మరలువాఁడై యెల్లవారును వినం బెద్దయెలుంగునం బోయి వచ్చెద నని చెప్పి, గాంగేయ ద్రోణ కృపాచార్యులకుఁ బ్రణామబాణంబు లేసి వారి వీడ్కొనినవాఁడై, మిట్టకోలల రారాజుమకుటంబు మణులు డులిచి యతనికిం జెప్పినవాఁడై, యఖర్వబాహా గర్వ నిర్వహణంబు మెఱయ నప్పుడు మధ్యందినమార్తాండప్రచండుం డగుచుండఁ, గౌరవవీరు లతనిం దేఱి చూడనుం జాలక చని; రతండును జూపఱం దోలి నిలిచిన మదపుటేనుంగు చందంబున నిలిచి విరాటతనయున కిట్లనియె. 221

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పిన= అట్లు చెప్పిన; పితామహు వచనంబులు= భీష్ముడి మాటలను; ఆకర్ణించి= విని; సంగ్రామ+ అతికామియున్= యుద్ధము నెక్కువగా కోరేవాడును; కోప+ఆటోప= కోపంయొక్క ఆధిక్యంచేత; ఘూర్ణమాన= తిరుగుడు పడుతున్న; మానసుండున్+అగు= మనస్సు కలవాడునైన; ఆ+మానవ+ఈశ్వరుండు= ఆ దుర్యోధనుడు; నిట్టూర్పు= పెద్ద ఊర్పును; నిగిడించి= విడిచి; ఉద్రేకంబు= ఆవేశం; తక్కి= మాని; నిలిచెన్= ఉన్నాడు; తక్కటివారలు= మిగిలినవారు; ఊర్జితంబు+అగు= పెరిగిన; అర్జున+అనలంబున్= అర్జునుడనెడి అగ్నిని; ఆలోకించి= చూచి; ధార్తరాష్ట్ర= దుర్యోధనుడి

యొక్క; రక్షణ= రక్షించుట యందలి; తాత్పర్యంబునన్= ఆసక్తితో; శౌర్యంబు= పరాక్రమాన్ని; చాలించి= మాని; భీష్మ= భీష్మడి యొక్క; వాక్యప్రకారంబు= మాటప్రకారం; చేసిరి; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అందఱున్= అందరును; ముందర= ఇదివరకు; తమ వచ్చిన= తాము వచ్చిన; వంకన్+అ= వైపునకే; తిరిగి అరుగుచున్+ఉన్నన్= మరలి వెళ్ళుతూ ఉండగా; కని= చూచి; కిరీటి= అర్జునుడు; శంఖరవ= శంఖధ్వని; జ్యానాదంబులు= నారియొక్క ధ్వనులు; చెలంగన్= ధ్వనించగా; కొండొక దవ్వు= కొద్ది దూరం; వెన్నడిన్= వెన్నంటి; తఱిమి= తరుముకొని వెళ్ళి; బిరుదులతోడి= బిరుదులతో సహా; గొడుగులును= వెల్ల గొడుగులును; అడియాలంబులతోడి= ఆనవాళ్ళతోడి; సిడంబులును= జెండాలును; వైపించుకొని= పడవేసేటట్లు చేసి; తృప్తిన్= తృప్తిని; పొంది; మరలువాఁడు+ఐ= వెనుకకు మరలెడివాడై; ఎల్లవారును= అందరును; వినన్= వినునట్లుగా; పెద్ద+ఎలుంగునన్= పెద్ద కంఠధ్వనితో; పోయి వచ్చెదను+అని= పోయి వస్తానని; చెప్పి; గాంగేయ= భీష్ముడు; ద్రోణ= ద్రోణుడు; కృపాచార్యులకున్= కృపాచార్యునకును; ప్రణామ బాణంబులు= నమస్కారాన్ని తెలిపే బాణాలు; ఏసి= వేసి; వారిన్= వారిని; వీడ్కొనిన వాఁడై= సాగనంపినవాడై; మిట్టకోలలన్= తీక్ష్ణ బాణాలతో; రారాజు= దుర్యోధనుడి యొక్క; మకుటంబు మణులు= కిరీటమందలి మణులు; డులిచి= రాలేటట్లు చేసి; అతనికిన్= దుర్యోధనుడితో; చెప్పినవాఁడై= వెళ్ళివస్తానని చెప్పి; అఖర్వ= అడ్డులేని; బాహాగర్వ= బాహువులయొక్క గర్వముయొక్క; నిర్వహణంబు= నెరవేర్చటం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; అప్పుడు= ఆ సమయాన; మధ్యందిన= మధ్యాహ్నపు వేళయందలి; మార్తాండ= సూర్యుడివలె; ప్రచండుండు= మిక్కిలి తీక్ష్ణమైనవాడు; అగుచున్+ఉండన్= అగుచుండగా; కౌరవవీరులు= కౌరవసేనలోని వీరులు; అతనిన్= ఆ అర్జునుడిని; తేఱిచూడనున్+చాలక= తేరిపార చూడనైనా చూడలేక; చనిరి= వెళ్ళారు; అతండును= అర్జునుడును; చూపఱన్= చూచేవారిని; తోలి= పారద్రోలి; నిలిచిన= ఆగిన; మదము+ఏనుంగు చందంబునన్= మదించిన ఏనుగువలె; నిలిచి= ఆగి; విరాటతనయునకున్= ఉత్తరుడితో; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనియెన్= పల్కినాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా చెప్పిన భీష్ముడి హితవాక్యాలు విని, ఇంకా యుద్ధమే చెయ్యాలని ఉన్నా, కోపావేశంతో మనస్సుడికి పోతున్నా అంతకూ ఒక నిట్టూర్పు వదిలి నిలిచాడు. ఆవేశం తగ్గించుకొన్నాడు. తక్కిన వీరులు కూడా అర్జును డంతకంతకు పెచ్చుపెరిగిపోవటం చూచారు. ఎట్లాగైనా దుర్యోధనుడిని రక్షించటమే ముఖ్యం అనుకొన్నారు. పరాక్రమాన్ని, ఆవేశాన్ని ఒకప్రక్కకు నెట్టారు. భీష్ముడి మాటల ప్రకారం వచ్చిన దారినే పోవటం ప్రారంభించారు. అర్జునుడు వారిని చూచాడు. కొంతమేర తరిమాడు. వారి గొడుగులు ఊడగొట్టించాడు. జెండాలమీది ఆనవాళ్ళు తీయించాడు. అంతటితో తృప్తిపడి వారిని వదలివేసి మరలివెళ్ళుతూ తానింక పోయివస్తానని గట్టిగా ఒక కేకపెట్టి, భీష్మద్రోణ కృపాచార్యులకు నమస్కార బాణాలు వేసి వారికి వీడ్కోలు చెప్పి, వాడి బాణాలతో దుర్యోధనుడి కిరీటంమీద ఉన్న మణులను రాల్చి, అతడికి వెళ్ళి వస్తానని చెప్పి, సాటిలేని పరాక్రమంచేత మధ్యాహ్న సూర్యుడివలె చూడ శక్యం కాకుండా ఉండగా కౌరవసేనలు ఆతడి కేసి చూడలేకపోయారు. తమదారిన తాము పోవసాగారు. చూచేవారిని తరిమి నిలువబడి ఉన్న మదపుటేనుగువలె అర్జునుడు ఆగి ఉత్తరుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం, ఉపమ. రణమర్యాదలలో ఉండే కొన్ని సాంకేతికాంశాలు ఇందులో తిక్కన నిపుణంగా పేర్కొన్నాడు. ఇష్టం లేకపోయినా, కష్టంగా ఉన్నా, పరిస్థితుల ప్రభావానికి లొంగి, ప్రాణాలతో వదలిపెట్టిన శత్రువు కల్పించిన ఒక మంచి అవకాశంగా భావించి, తనవారి ముఖాలనన్నింటినీ చూచి, మార్గాంతరం లేదని వారు ప్రకటించే హావభావాలను జీర్ణించు కొనలేకపోయినా, బలవంతాన మన్నించి, కటకటపడుతూ ఓడి తిరిగివెళ్లే అభిమానధనుడైన ఆడంబరవీరుడి అంతరంగ చిత్రణాన్ని దుర్యోధనుడి చర్యలలో నాటకీయంగా తిక్కన రూపు కట్టించాడు. శత్రువు ఓడి తిరిగిపోతుంటే విజేత ఊరకుండలేడు. తన విజయాన్ని చాటుకొని, ఎదుటివారిని అవహేళనం చేసే చర్యలకు పాల్పడటం యుద్ధాలలో సహజం. అర్జునుడు యుద్ధనీతి తెలిసినవాడు, వివేకవంతుడు కావటంచేత ఉచితాలైన అవహేళన చర్యలు మాత్రమే చేశాడు. అవి - శంఖం, అల్లెత్రాడు

మొదలైన వాటిని ప్రయోగించి, మరలా ఎదిరిస్తారా? అని కవ్వించాడు. ఆ కవ్వింపులకు స్పందించక దుర్యోధనాదులు తిరిగి వెళ్ళుతున్నారు. కొంత దవ్వు వారిని వెంటనంటి తరిమాడు. అప్పటికీ చడీచప్పుడు లేదు. అంత పౌరుష రహితంగా వెళ్ళిపోతున్న కౌరవవీరుల గొడుగులు, ధ్వజాలు నేలపై వేయించాడు. అంటే బిరుదులు లేని పిరికిపందలని వారిని క్రియాత్మకంగా హేళనం చేశాడు. దానికి తల ఒగ్గి కౌరవులు కిమ్మనకుండా పోసాగారు. ఇక, వారు చచ్చిన పాములతో సమానం. అందువలన తృప్తిపడి తానూ తిరుగుమొగం పట్టాడు. అయితే, తాను వెళ్ళివస్తా నని చెప్పటం వీరధర్మం. కౌరవులు ఓడిపోయినవారు కాబట్టి, చెప్పాపెట్టకుండా పోవటం వారి నైజం. అర్జునుడు తాను యుద్ధాన్ని ముగిస్తున్నానని చెప్పే సూచనలు కొన్ని చేశాడు. భీష్మద్రోణాది శిష్టచతుష్టయానికి బాణాలతో నమస్కరించాడు. రారాజు ధరించే మణికిరీటంలోని కొన్ని మణులు రాలిపడేటట్లు బాణాలతో కొట్టి 'ఈ ఓటమి నీ తేజస్సుకే ఒక గ్రహణం' అన్నట్లు అవహేళనం చేస్తూ పంపాడు. పరిపూర్ణ విజయం సాధించిన విజయుడు మధ్యాహ్న సూర్యుడివలె ప్రచండుడుగా ప్రకాశించాడు. చూపరులను తోలి నిలిచిన మదపుటేనుగువలె ఏకైకవీరుడై నిలిచాడు. ఉగ్రుడైన అర్జునుడు ప్రచండసూర్యుడు; కోపాన్ని చల్లార్చుకొని విజయోత్సాహంతో నిలిచిన విజయుడు మదపుటేనుగు. ఇది అలంకార శిల్పం. (సంపా.)

ఆ. 'పసులు మరలె శత్రుబలములు పీనుంగు । పెంట లయ్యెఁ; రాజుఁ బెద్దదొరలుఁ
జీర లొలువఁ బడిరి; సిగ్గఱి బిరుదులు । వైచి; రింక మగుడవలదె మనకు. 222

ప్రతిపదార్థం: పసులు= ఆవులు; మరలెన్= మన ఊరికి మళ్ళాయి; శత్రుబలములు= శత్రువుల సేనలు; పీనుంగు పెంటలు= చచ్చిన శవాల ప్రోవులు; అయ్యెన్= అయ్యాయి; రాజున్= దుర్యోధనుడును; పెద్దదొరలున్= గొప్ప వీరులైన రథికులును; చీరలు= వస్త్రాలు; ఒలువఁబడిరి= తీసివేయబడ్డారు; సిగ్గఱి= సిగ్గువదలి; బిరుదులు= పరాక్రమ చిహ్నాలను; వైచిరి= పడవేశారు; మనకున్= మనం; ఇంకన్= ఇటుపై; మగుడవలదె?= మరలవద్దా?

తాత్పర్యం: 'గోవులను మరల్చాం, శత్రుసేనలను పీనుగు పెంటలు చేశాం. దుర్యోధనుడివి, పెద్ద రాజులవి, వీరులవి తలగుడ్డలు లాగేశాం. వారి పరాక్రమ బిరుదాలను పడవేయించాం. ఇంక మనం కూడా వెళ్ళుదాం.

క. హయముల మరల్పు; మీ త । ల్లియు బంధులు నెడలు సంచలింప గుమురు గ
ట్టి యెదురుసూతురు; వారికిఁ । బ్రియముగ శీఘ్రమ్మునం బురికిఁ బోవలయున్.' 223

ప్రతిపదార్థం: హయములన్= గుర్రాలను; మరల్పు= మరలించు; మీ తల్లియున్= మీ తల్లియును; బంధులున్= బంధువులును; ఎడలు= మనస్సులు; సంచలింపన్= కదలిపోయేటట్లు; గుమురు గట్టి= ప్రోవై; ఎదురు చూతురు= నీకై యెదురు చూస్తూ ఉంటారు; వారికిన్= వారందరికిని; ప్రియముగన్= ప్రీతికలిగేటట్లుగా; శీఘ్రమ్మునన్= వేగంగా; పురికిన్= నగరానికి; పోవలయున్= పోవాలి.

తాత్పర్యం: ఇంక గుర్రాలను మరల్చుము. మీ తల్లి, బంధువులు దడదడలాడే గుండెలతో నీకొరకు గుమిగూడి ఎదురు చూస్తుంటారు. వారికి ప్రీతి కలిగేటట్లుగా ఇంక మనం నగరానికి పోవాలి.'

వ. అనిన నతండును రథంబు మగిడించినం జని చని. 224

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; అతండును= ఉత్తరుడు కూడ; రథంబు= రథాన్ని; మగిడించినన్= మరల్చగా; చనిచని= కొంతదూరం ప్రయాణించి.

తాత్పర్యం: అని అర్జునుడు పలుకగా ఉత్తరుడు విని రథాన్ని మరల్చి కొంతదూరం ప్రయాణం చేసి.

తే. **కాలు తక్కువ వారలు గలయఁ జెదరి । వెనుకఁ బడిపోవునెడఁ దన్నుఁ గని భయమున**
బ్రాణదానంబు వేఁడినఁ బార్థుఁ డభయ । హస్త మిచ్చుచు దయ పెనుపారఁ బలుకు. 225

ప్రతిపదార్థం: కాలుతక్కువ వారలు= పరుగెత్తలేనివారు; కలయన్= మిక్కిలి; చెదరి= అటొకడు ఇటొకడు చెదరిపోయి; వెనుకన్+ పడి పోవు+ఎడన్= వెనుకబడిపోయేటప్పుడు; తన్నున్= అర్జునుని; కని= చూచి; భయమునన్= భయంతో; ప్రాణదానంబు= ప్రాణదానం చేయుమని; వేఁడినన్= ప్రార్థించగా; పార్థుఁడు= అర్జునుడు; అభయహస్తము= భయం లేదని తెల్పే హస్తాన్ని; ఇచ్చుచున్= చూపుతూ; దయ పెనుపారన్= దయ వృద్ధిపొందగా; పలుకున్= మాట్లాడాడు.

తాత్పర్యం: వేగంగా వెళ్ళలేని కొందరు సేనతోపాటు పారిపోలేక అటు ఇటు చెదరి వెనుకపడగా, వారు అర్జునుడిని చూచి భయపడి ప్రాణదానం చేయుమని కోరగా అభయహస్త మిచ్చి దయతో వారిని పలుకరించాడు.

వ. **ఇట్లు నానావిధ దీనదశా దందహ్యమాను లగు కృపణులం దన కృపామృతంబునం దడిపినం దేఱి వారు దీవించుచుం బ్రణమిల్లుచుం బొగడుచుం బోవుచుండ ధనంజయుండు భూమింజయుం జూచి. 226**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; నానావిధ= పలురకాలైన; దీనదశా= దీనావస్థలతో; దందహ్యమానులు+అగు= దహింప బడుతున్న; కృపణులన్= దీనులను; తన= తనయొక్క; కృపా+అమృతంబునన్= దయ అనెడి అమృతంతో; తడిపినన్= తడుపగా; తేరి= తేరుకొని; వారు= ప్రాణాలతో వదలబడినవారు; దీవించుచున్= అర్జునుడిని ఆశీర్వదిస్తూ; ప్రణమిల్లుచున్= నమస్కరిస్తూ; పొగడుచున్= స్తుతిస్తూ; పోవుచున్+ఉండన్= వెళుతూ ఉండగా; ధనంజయుండు= అర్జునుడు; భూమింజయున్= ఉత్తరుని; చూచి.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా పలురకాలైన దీనదశలతో దహించబడే దీనులను అర్జునుడు తన దయామృతంతో తడిపాడు. దానితో వారు తేరుకొని, అతడిని దీవించారు, నమస్కారాలు చేశారు, పొగిడారు. వారి దారిన వారు వెళ్ళారు. అప్పుడు అర్జునుడు ఉత్తరుడితో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: రూపకం. ఉదాత్తుడైన అర్జునుడు ఎంతటి ధీరుడో, వీరుడో అంతటి కరుణామయుడు. (సంపా.)

ఆ. **'కురుబలంబు గెలిచి గోవులఁ గ్రమ్మఱఁ । దెచ్చు టెల్ల నీ యుదీర్ణ బాహు**
బలమకాఁగ నీవు పలుకుము; వెలిఁబుచ్చు । టుడుగు మధిపుపాల నొండు దెఱఁగు.' 227

ప్రతిపదార్థం: కురుబలంబున్= కౌరవసేనను; గెలిచి= జయించి; గోవులన్= ఆవులను; క్రమ్మఱన్= మరలించి; తెచ్చుట= తీసికొని రావటం; ఎల్లన్= అంతయును; నీ= నీయొక్క; ఉదీర్ణ= గొప్పదైన; బాహుబలము+అ= పరాక్రమమే; కాఁగన్= అగునట్లు; నీవు; పలుకుము= చెప్పుము; అధిపుపాలన్= రాజుముందర; ఒండు+తెఱఁగు= మరొకవిధంగా; వెలిన్+పుచ్చుట= వెల్లడించటం; ఉడుగుము= మానుకొనుము.

తాత్పర్యం: 'కౌరవసేనను జయించి గోవులను మరలించటం నీ పరాక్రమంవలననే జరిగిందని చెప్పుము. రాజుముందు వేరొక రీతిగా ప్రకటించవద్దు.'

క. **అనవుడు 'నీచేసిన యీ । పని నాచేఁ గాకయునికి పతి యెఱుఁగఁడొకో!**
జనులు నిజము సేయుదురే । నిను నెఱిఁగింపకయ చెప్ప నేర్తునె పొసఁగన్.' 228

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగా; నీ చేసిన+ఈ పని= నీవు చేసిన ఈ విజయం; నాచేన్= నా చేత; కాక+ఉనికి= కాకుండటం; పతి= రాజు-విరాటుడు; ఎఱుఁగఁడొకో!= ఎరుగడా?; జనులు= ప్రజలు; నిజము= యథార్థమని; చేయుదురే= చేయుదురా? (నమ్ముతారా?); నినున్= నిన్ను; ఎఱిఁగింపక+అ= తెలియజేయకయే; పొసఁగన్= పొసగునట్లు; చెప్పన్ నేర్తునె= చెప్పగలనా?

తాత్పర్యం: అని అర్జునుడు చెప్పగా ఉత్తరుడు 'కౌరవబలాన్ని జయించటం నాచేత కాదని రాజు ఎరుగడా? జనులు నిజాన్ని తెలిసికొనరా? నిన్నుగూర్చి చెప్పకుండా పొసగేటట్లు ఎట్లా చెప్పగలను?'

వ. అని యుత్తరుండు మఱియును. 229

తాత్పర్యం: అట్లా చెప్పి ఉత్తరుడు ఇంకా.

క. 'నీ వలచిన యప్పుడ ధా । త్రీవల్లభుఁ డెఱుఁగునట్టి తెఱఁగు నడపెదన్
దేవేంద్రపుత్ర! యే ననఁ । గా వేఱొక పేరు గలదె కార్యము నడపన్.' 230

ప్రతిపదార్థం: నీ వలచిన అప్పుడు+అ= నీవు కోరినప్పుడే; ధాత్రీవల్లభుఁడు= విరాటరాజు; ఎఱుఁగునట్టి= తెలియునట్టి; తెఱఁగు= విధం; నడపెదన్= నడిపిస్తాను; దేవేంద్రపుత్ర!= అర్జునా!; ఏననఁగాన్= నేననగా; కార్యము= చేయవలసిన పని; నడపన్= నడపటానికి; వేఱొకపేరు= మరొకపేరు; కలదె?= ఉన్నదా?

తాత్పర్యం: 'నీయిష్టం వచ్చినప్పుడే రాజునకు తెలిపే విధానం అనుసరిస్తాను. అర్జునా! కార్యం సరిగా నడపటానికి 'నేను' అనటం కన్న వేరే పేరుందా?'

వ. అను వచనంబు లియ్యకొనుచుం జని, శమీవృక్ష సమీపంబున నిల్చి, గాండీవాది సాధనంబులు పూర్వ ప్రకారంబున నిక్షేపింప నియోగించి, కపిధ్వజ దేవదత్త కిరీటాది దివ్యపరికరంబుల సవినయంబుగాఁ బ్రార్థించి యంతర్ధానంబు సేయించి యెప్పటి సింహపతాక రథంబున బంధింపం బనిచి విరాటతనయుండు నిజాయుధంబులు గైకొని రథికుండయి వచ్చునట్లుగాఁజేసి, తొంటిచందంబునం దలచీర యలవరించికొని సారథియై సవ్యసాచి నొగ లెక్కె; నట్టి సమయంబునఁ బురందరాది బృందారకులును దేవముని సిద్ధగంధర్వాదులును బాండుప్రముఖ రాజలోకంబును నాశ్చర్యహర్షాయత్తచిత్తులయి సమర విషయంబు లయిన మాటలాడుచు నిజనివాసంబుల కరిగి; రిట నరుండు నుత్తరు నాలోకించి 'నీ విజయంబు పురంబున ఘోషింప గోపాలురం బుచ్చు' మనిన నతం డది దెఱంగుగాఁ గైకొని యట్ల చేయ, నిట్లు నిగూఢంబుగాఁ బట్టణంబునకుం జనుచుండ; నంతకు మున్న మత్స్యమహీవల్లభుం డాహవజయదర్పిత వాహినీ పరివృతుండై నగరంబు సొత్తెంచి. 231

ప్రతిపదార్థం: అను వచనంబులు= అనెడి మాటలు; ఇయ్యకొనుచున్= ఒప్పుకొనుచు; చని= వెళ్ళి; శమీవృక్షసమీపంబునన్= జమ్మిచెట్టు దగ్గర; నిల్చి= ఆగి; గాండీవ+ఆది= గాండీవం మున్నగు; సాధనంబులు= పరికరాలు; పూర్వప్రకారంబునన్= మునుపటి వలెనే; నిక్షేపింపన్= పెట్టుటకు; నియోగించి= పురమాయించి; కపిధ్వజ= హనుమంతుడి గుర్తు జెండాను; దేవదత్త= దేవత లిచ్చిన శంఖం; కిరీట+ఆది= కిరీటం మొదలైన; దివ్య= దేవతా సంబంధమైన; పరికరంబులన్= సాధనాలను;

సవినయంబుగాన్= వినయంతో కూడునట్లుగా; ప్రార్థించి= ప్రార్థనచేసి; అంతర్ధానంబు+చేయించి= కన్పడకుండేటట్లుచేసి; ఎప్పటి సింహపతాక= మునుపటి సింహధ్వజం; రథంబునన్= రథంపై; బంధింపన్= కట్టుటకు; పనిచి= పంపి; విరాట తనయుండు= ఉత్తరుడు; నిజ+ఆయుధంబులు= తన ఆయుధాలను; కైకొని= తీసికొని; రథికుండు+అయి= రథాన్ని ఎక్కిన వీరుడై; వచ్చునట్లుగాన్= పురానికి వచ్చేవాడినిగా; చేసి= ఆజ్ఞాపించి; తొంటి చందంబునన్= మునుపటి రీతిగా; తలచీర= తలగుడ్డ; అలవరించికొని= కట్టుకొని; సారథి+ఐ= రథం తోలేవాడుగా అయి; సవ్యసాచి= అర్జునుడు; నొగలు= సారథి కూర్చుండే ప్రదేశం; ఎక్కెన్= ఎక్కాడు; అట్టి సమయంబునన్= అటువంటి సమయంలో; పురందర+ఆది= దేవేంద్రుడు మొదలైన; బృందారకులును= దేవతలును; దేవముని= దేవర్షులు; సిద్ధ= సిద్ధులు; గంధర్వ+ఆదులును= గంధర్వులు మున్నగువారు; పాండుప్రముఖ= పాండురాజు మున్నగు; రాజలోకంబును= రాజసమూహమున్నూ; ఆశ్చర్య= వింతకూ; హర్ష+ఆయత్త= సంతోషానికీ అధీనమైన; చిత్తులు+అయి= మనస్సులు కలవారై; సమర విషయంబులు+అయిన+మాటలు+ ఆడుచున్= యుద్ధసంబంధమయిన మాటలు మాట్లాడుకొంటూ; నిజ నివాసంబులకున్= తమ తమ నివాస ప్రదేశాలకు; అరిగిరి= వెళ్ళారు; ఇటన్= ఇక్కడ; నరుండు= అర్జునుడు; ఉత్తరున్= ఉత్తరుడిని; ఆలోకించి= చూచి; నీ విజయంబు= నీ యొక్క విజయవార్తను; పురంబునన్= పట్టణంలో; ఘోషింపన్= చాటటానికి; గోపాలురన్= పసుల కాపరులను; పుచ్చుము+అనినన్= పంపు మనగా; అతండు= ఉత్తరుడు; అది= ఆ చెప్పటం; తెఱంగుగాన్= రీతిగా; కైకొని= స్వీకరించి; అట్లు+అ= అట్లే; చేయన్= చేయగా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; నిగూఢంబుగాన్= ఎవరికిని తెలియకుండా; పట్టణంబునకున్= విరాట నగరానికి; చనుచున్+ఉండన్= వెళ్ళుచుండగా; అంతకున్+మున్ను+అ= అంతకంటె ముందుగా; మత్స్యమహీవల్లభుండు= విరాటరాజు; ఆహవజయ= యుద్ధ విజయంచేత; దర్పిత= గర్వించిన; వాహినీ= సేనతో; పరివృతుఁడు+ఐ= చుట్టబడినవాడై; నగరంబు= పట్టణంలో; చొత్తెంచి= ప్రవేశించి.

తాత్పర్యం: ఆ మాట లంగీకరించి వెళ్ళి జమ్మిచెట్టు దగ్గర ఆగి, గాండీవం మున్నగు పరికరాలను ఇదివరకటివలెనే దాచుమని ఆజ్ఞాపించి, కపిధ్వజం, దేవదత్తం, కిరీటం మొదలైన దివ్యపరికరాలను వినయంతో ప్రార్థించి అంతర్ధానం చేసి, మామూలుగా సింహధ్వజాన్ని రథానికి కట్టించి, ఉత్తరుడు తన ఆయుధాలను పుచ్చుకొని రథికుడుగా రథమెక్కి కూర్చునేటట్లుగా చేసి, తాను మునుపటివలె తలకు గుడ్డ కట్టుకొని సారథిగా నొగలపైకి ఎక్కాడు అర్జునుడు. అప్పు డీ యుద్ధం చూడటానికి వచ్చిన దేవేంద్రాదులు, దేవర్షులు, సిద్ధులు, గంధర్వాదులు, పాండురాజు మొదలైన రాజులు, అందరూ ఆశ్చర్యంతోను, సంతోషంతోను ఆ యుద్ధపు కబుర్లు చెప్పుకొంటూ తమ తమ నివాసాలకు వెళ్ళారు. ఇక్కడ అర్జునుడు 'నీ విజయం పట్టణంలో చాటింపుమని గోపాలురకు చెప్పి పంపు'మనగా అతడు అందుకు అంగీకరించి ముందుగా గోపాలురను పంపించాడు. ఈ రీతిగా నిగూఢంగా పట్టణానికి వెళ్ళుతూ ఉన్నారు. అక్కడ విరాటరాజు (దక్షిణ గోగ్రహణ యుద్ధంలో) గెలుపు వచ్చినందున గర్వించిన సేనతో నగరానికి వచ్చి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తే. **మందిరాభ్యంతరమున కానందలీలలఁ । బాండుపుత్రులుఁ దక్కటి బంధుజనులుఁ**
దానుఁ జని విప్రులును వనితాజనంబు । సేస లొలుక సింహాసనాసీనుఁ డయ్యె. **232**

ప్రతిపదార్థం: మందిర+అభ్యంతరమునన్= రాచనగరులో; ఆనందలీలలన్= ఆనంద విలాసాలతో; పాండుపుత్రులున్= పాండవులును; తక్కటి బంధుజనులున్= మిగిలిన బంధువులును; తానున్= విరాటుడు; చని= వెళ్ళి; విప్రులును= బ్రాహ్మణులూ; వనితాజనంబున్= స్త్రీలూ; సేసలు= దీవనప్రాలు; ఒలుకన్= వేయగా; సింహాసన= సింహాసనంలో; ఆసీనుఁడు= కూర్చున్నవాడు; అయ్యెన్= అయ్యాడు.

తాత్పర్యం: రాజప్రాసాదంలోనికి పాండవులూ, తక్కిన బంధువులూ, తానూ ప్రవేశించారు. బ్రాహ్మణులూ, స్త్రీలూ దీవిస్తూ అక్షతలు చల్లుతూ ఉండగా విరాటరాజు సింహాసనంమీద కూర్చున్నాడు.

వ. ఇవ్విధంబునం దన విజయంబుఁ గొనియాడ వచ్చిన వారి నెల్ల నభినందించి 'యుత్తరుం డెచ్చట నున్న వాఁ?' డని యడిగి వారల వలనం గురునాథుండు భీష్మద్రోణ కర్ణ కృపాశ్వత్థామాది యోధవీరులు బెరసిన బలంబులతోడ నడచి యుత్తరంబునఁ బసులం బట్టిన నతండు బృహన్నల సారథింగాఁ గైకొని యొక్కరుండ కుయివోవుట విని విషాద వేదనా దోదూయమాన మానసుం డగుచు మంత్రుల మొగంబు సూచి యిట్లనియె. 233

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ విధంగా; తన విజయంబున్= తన జయమును; కొనియాడన్= పొగడటానికి; వచ్చిన వారిన్+ఎల్లన్= వచ్చిన అందరిని; అభినందించి= అభినందనం చేసి; ఉత్తరుండు= ఉత్తరుడు; ఎచ్చటన్= ఎక్కడ; ఉన్నవాఁడు?= ఉన్నాడు?; అని+అడిగి= అని ప్రశ్నించి; వారల వలనన్= వారు చెప్పగా; కురునాథుండు= దుర్యోధనుడు; భీష్మ= భీష్ముడు; ద్రోణ= ద్రోణుడు; కర్ణ= కర్ణుడు; కృప= కృపాచార్యుడు; అశ్వత్థామ+ఆది= అశ్వత్థామ మొదలైన; యోధవీరులు= వీరులైన యోధులు; బెరసిన= కూడిన; బలంబుల తోడన్; నడచి వచ్చి; ఉత్తరంబునన్= నగరానికి ఉత్తరంగా; పసులన్= గోధనాలను; పట్టినన్= ఆక్రమించగా-తోలికొని పోగా; అతండు= ఉత్తరుడు; బృహన్నల= బృహన్నలను; సారథిన్+కాన్= రథం తోలువాడిగా; కైకొని= స్వీకరించి; ఒక్కరుండు+అ= ఒక్కడే; కుయి+పోవుట= రక్షకు పోవటం; విని; విషాద= విచారంతో; వేదనా= బాధతో; దోదూయమాన= బాధపడుతున్న; మానసుండు+అగుచున్= మనస్సు కలవాడై; మంత్రుల= మంత్రులయొక్క; మొగంబు= ముఖాన్ని చూచి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా తన విజయాన్ని పొగడటానికి వచ్చిన వారిని అభినందించాడు విరాటరాజు. ఇక 'ఉత్తరుడు ఎక్కడ ఉన్నా'డని ప్రశ్నించాడు. 'దుర్యోధనుడు - భీష్మ, ద్రోణ, కర్ణ, కృపాశ్వత్థామాది యోధ వీరులున్న సేనతో వచ్చి ఉత్తరాన ఉన్న గోవులను తోలుకొని పోతూ ఉంటే వాటిని మరల్చటానికని బృహన్నలను సారథిగా చేసికొని ఒక్కడే వెళ్ళా' డని చెప్పారు. అది వినేటప్పటికి విషాదం, వేదన కలిగాయి. విరాటుడు మంత్రుల ముఖాలు చూచి ఇట్లా అన్నాడు.

విరాటుఁ డుత్తరుఁడు గురుసైన్యంబు గెలువఁబోవుట విని చింతించుట (సం. 4-63-9)

చ. 'అసమున మీఁ దెఱుంగక మహాగ్రహవృత్తిఁ గడంగి చెచ్చెరం
బసులకుఁ గూయిగాఁ జనియెఁ బాపఁడు; కౌరవసేన యేడ? యొం
టి సనుట యేడ? నా కిది కడింది విచారము వుట్టె; సైన్యముల్
వెసఁ జని తోడు గావలయు వేగమ పంపుఁడు చాలునట్లుగన్.' 234

ప్రతిపదార్థం: పాపఁడు= చిన్నవాడు; అసమునన్= దర్పంతో; మీఁదు= పైన వచ్చేడిది; ఎఱుంగక= తెలియక; మహా+ఆగ్రహవృత్తిన్= ఎక్కువ కోప వర్తనంతో; కడంగి= పూనుకొని; చెచ్చెరన్= వెంటనే; పసులకున్= గోవులకు; కూయిగాన్= రక్షకుడుగా; చనియెన్= వెళ్ళాడు; కౌరవసేన= కౌరవుల సైన్యం; ఏడ?= ఎక్కడ; ఒంటి+చనుట= ఒంటరిగా వెళ్ళటం; ఏడ?= ఎక్కడ?; ఇది= ఇట్లా వెళ్ళటం; నాకున్= నాకు; కడింది= మిక్కిలి; విచారము= దుఃఖం; పుట్టెను= కల్గించింది; సైన్యముల్= సేనలు; వెసన్= వెంటనే; చని= వెళ్ళి; తోడు= సాయం; కావలయున్= కావలెను; చాలునట్లుగాన్= సరిపోవునంతగా; వేగము+అ= వేగమే; పంపుఁడు= పంపించండి.

తాత్పర్యం: 'పసివాడు గర్వంతో తర్వాత ఏమి జరుగుతుందో తెలియకుండా దురాగ్రహంతో గోవులకు బాధ కలిగిందని రక్షిద్దామని వెళ్ళాడు. కౌరవసేన ఎక్కడ? ఇతడు ఒంటరిగా వెళ్ళట మెక్కడ? ఇది నాకు చాలా బాధాకరంగా ఉన్నది. వెంటనే అతడికి సహాయం కావాలి. సరిపోవునంతగా సేనలను పంపించండి.'

చ. అనుటయుఁ గంకుఁ డిట్లనియె 'నక్కడ వచ్చి సుశర్మ యోడెఁ గా
వున నిట వీరికిన్ జయ మవున్; వెఱ పేటికి నీకు? నుత్తరుం
డని నొకరుండు నాకుము బృహన్నల సారథి గాన గెల్చు న
య్యనిమిషకోటినైన నతఁ డద్భుతవిక్రమజృంభణంబునన్.' 235

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అనగా; కంకుఁడు= కంకుభట్టు పేరుతో ఉన్న ధర్మరాజు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనియెన్= అన్నాడు; సుశర్మ= సుశర్మ అను రాజు; అక్కడన్= దక్షిణపు వైపున; వచ్చి= యుద్ధానికి వచ్చి; ఓడెన్= ఓడిపోయాడు; కావునన్= కనుక; ఇటన్= ఇక్కడను; వీరికిన్= వీరికికూడా; జయము= గెలుపు; అవున్= కలుగుతుంది; నీకున్= నీకు; వెఱపు= భయం; ఏటికిన్?= ఎందుకు?; అనిన్= యుద్ధంలో; ఉత్తరుండు= ఉత్తరుడు; ఒకరుండు= ఒక్కడే; నాకుము= అనకుము; సారథి= రథం తోలువాడు; బృహన్నల కానన్= బృహన్నల కనుక; అతఁడు= ఆ బృహన్నల; అద్భుత= ఆశ్చర్యకరమైన; విక్రమ= పరాక్రమంయొక్క; జృంభణంబునన్= విజృంభించటంతో; ఆ+అనిమిష కోటిన్+ఐనన్= ఆ దేవతా సముదాయాన్నైనాసరే; గెల్చున్= గెలుస్తాడు.

తాత్పర్యం: విరాటుడు అట్లా సందేహంతో పలుకగా కంకుభట్టు 'అటు దక్షిణపు వైపున దండెత్తి వచ్చి సుశర్మ ఓడిపోయాడు కదా! మనకు విజయం కలిగింది. ఇటు ఉత్తర గోగ్రహణ యుద్ధంలో కూడా మనవారికే విజయం కలుగుతుంది. నీ కెందుకు భయం? యుద్ధం చేసేవాడు ఒక్క ఉత్తరుడే అనుకొనకుము. సారథిగా బృహన్నల ఉన్నాడు గదా! అతడు అద్భుతమైన పరాక్రమం కలవాడు. విజృంభించెనా దేవతలను కూడ గెలువగలడు' అన్నాడు.

విశేషం: ధర్మరాజు మాటనేర్పరితనం ఇందులో మెరుస్తున్నది. అక్కడ, ఇట-శబ్దాలు దక్షిణ ఉత్తర దిశలు చూపిస్తూ చెప్పిన వాచికాభినయ విశేషాలు. అక్కడ సుశర్మ ఓడాడు. అతడు ఓడటానికి భీమాదుల సమష్టికృషి హేతువు. అందువలన విజయసాధకుల పేర్లు చెప్పటం అక్కడ రాజసభా మర్యాద కాదు కాబట్టి చెప్పలేదు. ఇట (ఉత్తర గోగ్రహణ ఘట్టంలో) వీరికి (బృహన్నలకు, ఉత్తరుడికి) విజయం తథ్యం అన్నాడు. ఇక్కడ ఓడిన వారి సంఖ్య అధికం, గెలిచినవారి సంఖ్య పరిమితం. అందువలన గెలిచే సంగతి చెప్పాడు. 'వీరికిన్' - అనే సర్వనామం సార్థకమని పేర్కొని, సారథితో కూడిన ఉత్తరుడిని పేర్కొన్నాడు. సామాన్యంగా యుద్ధంలో సారథిని రథికుడితో సాటిగా లెక్కించరు. ఇక్కడ ధర్మరాజు సారథిని రెండవవాడిగా గుర్తించటమే కాక, అతడు సారథి కాబట్టే రథికుడు గెలవగలుగుతాడని చెప్పాడు. అంతేకాక, సారథి అయినా రథికుడివలె అతడికి తోడ్పడతాడని సూచించాడు. 'ఉత్తరుండు అనిన్ ఒక్కరుండు అనకుము' అనటం ఉక్తి విశేషం. ఉత్తరుడు ఎప్పుడూ ఉత్తరస్థానంలోనే ఉంటాడు. పూర్వ (ప్రథమ) స్థానంలో అర్జునుడు ఉంటాడని ధ్వని. అర్జునుడు ప్రక్కన ఉండగా ఒక్కరుడుగా అంటే - ఏకైకవీరుడిగా ఉత్తరుడిని పరిగణించరాదని గూఢమైన అర్థం. చివరివాక్యంలో అతఁడు-అనే సర్వనామం అటు అర్జునుడికీ, ఇటు ఉత్తరుడికీ అన్వయించేటట్లు పలకటం ధర్మజుడి (కంకుడి) మాటనేర్పరితనం. దేవతలందరూ కలిసి వచ్చినా ఆశ్చర్యం కలిగించే పరాక్రమంతో ఓడించగలగటం అతడికే సాధ్యం అంటాడు. 'వారికిన్ జయమవున్' - అని మొదలుపెట్టిన ధర్మజుడు 'అతఁడు గెల్చున్' అని ముగించాడు. అది ఒక ముడి. విరాటునికి మాటల ముడి అర్థం కాదు. అందుకు కలత చెందుతాడు. మనసులో తపిస్తాడు తరువాతి పద్యంలో. (సంపా.)

చ. అన వినుచుం గలంగు హృదయంబునఁ దాపము నివ్వటిల్ల ని
ట్లను మఱియున్ విరాటుఁడు 'రణావనియందుఁ ద్రిగర్త సేనచే
ననయము నొచ్చినట్టి జనులందఱుఁ దక్కఁగ నేటుఁ బోటుఁ దాఁ
కని ఘనయోధకోటి సనఁగావలయున్ బలుపై రయంబునన్. 236

ప్రతిపదార్థం: అనన్= అనగా; వినుచున్= వింటూనే; కలంగు హృదయంబునన్= కలతచెందే హృదయంలో; తాపము= విచారం; నివ్వటిల్లన్= అతిశయించగా; మఱియున్= ఇంకా; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; విరాటుఁడు= రాజు; అనున్= అన్నాడు; రణ+ అవనిఅందున్= యుద్ధభూమిలో; త్రిగర్త సేనచేన్= త్రిగర్తదేశపు సైన్యంచేత; అనయమున్= మిక్కిలి; నొచ్చినట్టి= బాధపడిన; జనులు= సైనిక జనం; అందరున్= అందరున్నూ; తక్కఁగన్= తప్ప, మిగిలిన; ఏటున్= చావు దెబ్బలను; పోటున్= కత్తిపోటులను; తాఁకని= తగలని; ఘన= గొప్పవారైన; యోధకోటి= యుద్ధవీరుల సముదాయం; బలుపు+ఐ= బలంకలదై; రయంబునన్= వేగంగా; చనఁగావలయున్= వెళ్ళవలెను.

తాత్పర్యం: కంకుభట్టు మాటలు వింటూనే మనస్సు కలతచెందగా, తాపం పెరిగిపోగా విరాటుడు ఇట్లా అన్నాడు: 'యుద్ధంలో దక్షిణాన త్రిగర్తుల సైన్యంచేత బాగా బాధపడిన సైనికులు కాక, బాణాల కత్తుల బాధలను పొందని మిగిలిన యోధ సముదాయమంతా బలంగా, వేగంగా, వెనుదీయక వెంటనే యుద్ధానికి వెళ్ళాలి.

క. చని యక్కుమారుఁ డే మ । య్యెనొ? యత్తెఱఁ గెఱిఁగి మనకు నెయిదించుట పు
ట్టిన కార్యమునకుఁ దగియెడు । పని; యట విధి గెలువ వశమె బ్రహ్మకునైనన్. 237

ప్రతిపదార్థం: చని= వెళ్ళి; ఆ+కుమారుఁడు= ఆ ఉత్తరకుమారుడు; ఏమి+అయ్యెనొ?= యుద్ధంలో ఏమైనాడో?; ఆ+ తెఱఁగు= ఆ విధం; ఎఱిఁగి= తెలిసికొని; మనకున్= మనకు; ఎయిదించుట= అందించుట; పుట్టిన కార్యమునకున్= జరిగిన పనికి; తగియెడు= తగిన; పని= కర్తవ్యం; అటన్= అక్కడ; విధిన్= దైవాన్ని; బ్రహ్మకున్+ఐనన్= బ్రహ్మకైనా; గెలువన్= గెలుచుటకు; వశమె?= వశమా?

తాత్పర్యం: సేనలు అక్కడికి వెళ్ళి, అక్కడ ఉత్తరకుమారుడి పరిస్థితి ఎట్లా ఉన్నదో తెలిసికొని మనకు తెలపటం జరిగిపోయినదానికి ప్రస్తుత కర్తవ్యం. విధిని తప్పించుకొనటం బ్రహ్మకైనా వశం కాదు కదా!'

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. ఉత్తరుడు రణరంగంలో ఏమైనాడో - అనటంలోనే అతడిమీద విరాటుడు అన్ని ఆశలూ వదలుకొన్నట్లు ధ్వనిస్తున్నది. అందుకే కాబోలు - 'ఘనయోధ కోటి' - కొడుకేమైనాడో తెలిసికొని చెప్పటానికే పంప తలపెట్టాడు. అంటే- వీరు రణభూమికి చేరేసరికి ఉత్తరుడు చచ్చిపడి ఉండవచ్చునన్న శంక ధ్వనిస్తున్నది. యోధులు యుద్ధం చేసే అవసరం ఉండదనే అతని ఊహ! బ్రహ్మకైనా విధిని తప్పించుకొనటం సాధ్యం కాదన్న అర్థాంతరన్యాసం ఆ ఊహను బలపరుస్తున్నది. (సంపా.)

వ. అనుచు నుత్తలపడు నయ్యవసరంబున నుత్తరుఁడు పుత్తెంచిన గోపాలురు పఱతెంచి యతనిం గాంచి. 238

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని పలుకుతూ; ఉత్తలపడు= బాధపడెడి; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; ఉత్తరుఁడు పుత్తెంచిన= ఉత్తరుడు పంపిన; గోపాలురు= పశుపాలకులు; పఱతెంచి= వచ్చి; అతనిన్= విరాటుని; కాంచి= చూచి.

తాత్పర్యం: అని బాధపడే సమయంలో ఉత్తరుడు పంపిన గోపాలురు పరుగెత్తుకొంటూ వచ్చి విరాటరాజును దర్శించుకొని.

చ. 'కురుబలమున్ జయించి మనగోవుల నెల్లను గ్రమ్మఱించి యు
త్తరుఁ డిదె తాను సూతుఁడు నుదగ్రత వచ్చుచు నున్నవాఁడు; త
త్తురగరథధ్వజాలి నొక త్రుప్పుడు రాలదు; మమ్ముఁ బిల్చి వే
పురి నెఱిఁగింపుఁ డన్న నృపపుంగవ! వచ్చితి మేము' నావుడున్. 239

ప్రతిపదార్థం: నృపపుంగవ!= రాజా!; ఉత్తరుఁడు= ఉత్తర కుమారుడు; కురుబలమున్= కౌరవసేనను; జయించి= గెల్చి; మనగోవులన్= మన ఆవులను; ఎల్లను= అన్నింటిని; క్రమ్మఱించి= మరల్చి; ఇదె= ఇదిగో; తాను= ఆ ఉత్తరుడును; సూతుఁడున్= సారథియును; ఉదగ్రతన్= గర్వంతో; వచ్చుచున్+ఉన్నవాఁడు= వస్తున్నాడు; తద్= అతడియొక్క; తురగ= గుర్రాలు; రథ= రథం; ధ్వజ+ఆలిన్= జెండా వగైరాలకు; ఒక త్రుప్పుడున్= త్రుప్పుపట్టిన ముక్కకూడా; రాలదు= ఊడదు; మమ్మున్= మమ్ములన్; పిల్చి= పిలిచి; వే= వెంటనే; పురిన్= పట్టణమందు; ఎఱిఁగింపుఁడు+అన్నన్= తెలుపండనగా; ఏము= మేము; వచ్చితిమి= వచ్చాం; నావుడున్= అనగా.

తాత్పర్యం: 'ఉత్తరుడు కౌరవసేనలను జయించి, మన గోవులను మళ్ళించి తాను, సూతుడితో కలిసి మహోత్సాహంతో వస్తున్నాడు. మమ్ములను పిలిచి వెంటనే వెళ్ళి పట్టణంలో తెలుపుమంటే వచ్చాము రాజా!' అని చెప్పారు.

తే. అంతరంగంబు నిండి రెండలువులందు । వెడలు సంతోష పూరంబు విధము దోఁపఁ
గన్నుఁగవ సమ్మదాశ్రులు గడలుకొనుచు । గండపులకాంకురములతోఁ గ్రమ్ముదేర. 240

ప్రతిపదార్థం: అంతరంగంబు= మనస్సు; నిండి= నిండిపోయి; రెండు+అలువులందున్= రెండు తూములవెంట; వెడలు= వెళ్ళునట్టి; సంతోష పూరంబు= సంతోష ప్రవాహంయొక్క; విధము= రీతి; తోఁపన్= తోచేటట్లుగా; కన్నుఁగవన్= రెండు కన్నులవెంట; సమ్మద+ఆశ్రులు= ఆనందబాష్పాలు; కడలుకొనుచున్= వ్యాపిస్తూ; గండ= చెక్కిళ్ళయందు; పులక+ అంకురములతోన్= పులకలతో; క్రమ్ముతేరన్= కలసి వ్యాపించగా.

తాత్పర్యం: ఆనందబాష్పాలు మనసంతా నిండిపోయి రెండు వరవల ద్వారా పైకి ప్రవహిస్తున్నాయా అన్నట్లుగా రెండుకన్నుల వెంట పొంగిపొర్లుతూ, చెక్కిళ్ళయందు పులకలతో కలిసి వ్యాపించగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష. అనుకోని విధంగా విన్న వింతవార్త వలన విరాటుడు హర్షాతిశయాన్ని పొందాడు. 'అశ్రువు' (కన్నీరు కారటం) అనే సాత్త్వికభావం ఇందులో వర్ణించబడింది. అది ఎట్లా భావించటానికి వీలుగా ఉన్నదంటే - నీటితో చెరువంతా కట్టలు పట్టేంతవరకు నిండగా, ఎక్కువైన నీరు కట్టలను త్రెంచకుండా బయటకు వెళ్ళటానికి మార్గాలు (వరవలు, తూములు, అలుగులు) అమరుస్తారు. వాటివెంట నీరు పారుతున్నదంటే చెరువు పొంగి పొర్లుతున్నదన్న మాట! అటువంటి చెరువును తలపించే విధంగా విరాటుడి హృదయం నిండి ఆనందబాష్పాలు, కన్నులనే తూములద్వారా పొంగిపారలిపోతున్నాయని చక్కని దేశీయమైన ఉత్ప్రేక్ష. అద్భుతంతో సంతోషం ఉప్పొంగిన చిత్ర మిది. (సంపా.)

క. 'ఏమేమీ!' యని గోప । స్తోమముఁ బలుమాఱు నడుగుచున్ మెయి వొదలన్
భూమీశుఁ డపుడు మంత్రుల । మోములు గనుఁగొని సగర్వమున నిట్లనియెన్. 241

ప్రతిపదార్థం: భూమీశుఁడు= విరాటరాజు; ఏమీ+ఏమీ!= ఏమిటేమిటి!; అని; గోపస్తోమమున్= గోపాలుర సమూహాన్ని; పలుమాఱున్= పెక్కు సార్లు; అడుగుచున్= ప్రశ్నిస్తూ; మెయి= శరీరం; పొదలన్= పొంగగా; అపుడు; మంత్రుల= మంత్రులయొక్క; మోములు= ముఖాలు; కనుఁగొని= చూచి; సగర్వమునన్= గర్వంతో; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: విరాటరాజు 'ఏమి టేమిటి! ఉత్తరుడు గెల్చాడా?' అని గోపాలురను పదేపదే అడుగుతూ, శరీరం ఉప్పొంగగా మంత్రులకేసి చూచి గర్వంగా ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: నమ్మలేని విషయాన్ని విని ఆశ్చర్యపడి, దానిని నమ్మటానికి పడే తాపత్రయం ఇందులో వర్ణించబడింది. 'ఏమి టేమిటి?' అని మళ్ళీ మళ్ళీ అడిగి ఉత్తరుడి విజయవార్తను విరాటుడు విని, ధ్రువీకరించుకొన్నాడు. అసాధ్యమనుకొన్న యుద్ధాన్ని నిర్వహించి విజయాన్ని సాధించిన కొడుకు గొప్పతనాన్ని పరులు కొలువులో ప్రశంసిస్తుంటే 'పుత్రోత్సాహం' పొంగిన విరాటుడు వీరపుత్రుడిని కన్న ఒక తండ్రి పొందే సహజ గర్వాన్ని ప్రదర్శించాడు. తిక్కన నాటకీయ రచన కిది మచ్చుతునక. (సంపా.)

శా. **'వీటన్ వీథుల నెల్ల నేనుఁగులపై విస్ఫార ఘంటా ధ్వనిం**
జాటం బంపుఁడు పేర్మి నుత్తరుజయాశ్చర్యంబుఁ; బుణ్యాంగనా
కోటిం బుచ్చుఁ డెదుర్కొనంగ మహిత క్షోణీసుర వ్రాతమున్
ఘోటస్యందన వారణప్రతతులం గూడన్ సతూర్యంబుగన్. 242

ప్రతిపదార్థం: వీటన్= నగరంలో; వీథులన్= వీథులవెంట; ఎల్లన్= అన్ని చోట్లను; ఏనుఁగులపైన్= ఏనుగులమీద; విస్ఫార= వ్యాపించెడి; ఘంటాధ్వనిన్= గంట చప్పుడుతో; ఉత్తరు= ఉత్తరుడియొక్క; జయ+ఆశ్చర్యంబున్= జయమనెడి అద్భుతాన్ని; పేర్మిన్= సంతోషంతో; చాటన్= చాటి చెప్పటానికి; పంపుఁడు= పంపించండి; పుణ్యాంగనా కోటిన్= సువాసినీ బృందాన్ని; మహిత= గొప్పవారైన; క్షోణీసుర= బ్రాహ్మణులయొక్క; వ్రాతమున్= సముదాయాన్ని; ఎదుర్కొనంగన్= ఎదురుపోయి స్వాగతం చెప్పటానికి; ఘోట= గుర్రాలను; స్యందన= రథాలను; వారణ= ఏనుగులయొక్క; ప్రతతులన్= సముదాయాలను; సతూర్యంబుగన్= మంగళ వాద్యములతో కూడా; కూడన్ పుచ్చుఁడు= వెంట పంపించండి.

తాత్పర్యం: 'నగరమంతా వీథులన్నిటిలో అన్నిచోట్లా ఏనుగులమీద పెద్దగా వినిపించే గంటల చప్పుడుతో ఉత్తరుడి జయమనే అద్భుతాన్ని సంతోషంతో చాటటానికి పంపండి. సువాసినీ బృందాన్ని గొప్పవారైన బ్రాహ్మణులయొక్క సముదాయాన్నీ గుర్రాల, రథాల, ఏనుగుల సముదాయాలతో మంగళ వాద్యాలతో కూడి ఎదురు వెళ్ళి ఆహ్వానించటానికి పంపండి.

విశేషం: విరాటుడు దక్షిణ గోగ్రహణ యుద్ధంలో గెలుపొంది తిరిగివచ్చినప్పుడు విప్రులు, వనితలు అక్షతలు చల్లుతూ ఉండగా నగరంలో ప్రవేశించి, సింహాసనంమీద కూర్చుండి, అందరితో కలిసి ఆనందం పంచుకొని విజయోత్సవం చేసికొన్నాడు. ఇప్పుడు తన కొడుకైన ఉత్తరుడి విజయోత్సవాన్ని స్వయంగా నిర్వహించటానికి ఆజ్ఞాపించాడు. ఏనుగులమీద ఎక్కి గంటలు మ్రోగిస్తూ విజయఘోష చేయించాడు. ముత్తైదువులనూ, విప్రులనూ, చతురంగ సైన్యాలనూ మంగళవాద్యాలతో ఆహ్వానానికి ఎదురుకోలు పంపాడు. ఇవి విజయోత్సవాచారాలు. ఈ వేడుక నగరపు పొలిమేరల వరకు సాగిపోతుంది. అక్కడ ఆహ్వానం పలుకుతుంది. (సంపా.)

క. ఉత్తమ కన్యాజనములు । నుత్తరయును గంధమాల్యయుక్తముగఁ గుమా
రోత్తము నెదుర్కొనం దగు; । నత్తెఱఁగున సంఘటింపుఁ డభిరామముగన్.' 243

ప్రతిపదార్థం: ఉత్తమ కన్యాజనములు= శీలవతులైన కన్యలూ; ఉత్తరయును= ఉత్తర కూడా; గంధ= మంచి గంధంతో; మాల్య= పూలమాలలతో; యుక్తముగన్= కూడునట్లుగా; కుమార+ఉత్తమున్= ఉత్తముడైన ఉత్తరుడిని; ఎదుర్కొనన్= ఎదురుగా వెళ్ళి ఆహ్వానించటం; తగున్= ఉచితమైనది; ఆ+తెఱఁగునన్= ఆ రీతిగా; అభిరామముగన్= మనోహరంగా; సంఘటింపుఁడు= సమకూర్చండి.

తాత్పర్యం: ఉత్తములైన కన్యలూ, ఉత్తరా కలిసి గంధం, పూలమాలలు తీసికొని ఉత్తరకుమారుడికి ఎదురుగా పోయి ఆహ్వానించాలి. అట్లే ఏనుగులు, గుర్రాలు, రథాలు మంగళవాద్యాలవారితో కూడా పంపండి.'

విశేషం: ఉన్న ఆచారాలతోపాటు విరాటుడు మరొక క్రొత్త ఆచారాన్ని ప్రవేశపెట్టాడు. ఉత్తమ లక్షణాలు గల కన్యకలను ఎన్నికచేసి, వారిని రాజకుమారి అయిన ఉత్తరయొక్క నేతృత్వంలో నిలిపి, గంధమాల్యాదులైన మంగళద్రవ్యాలను తీసికొని వారందరూ ఎదురుపోయి ఆహ్వానించాలని ఆజ్ఞాపించాడు. 'అత్తెఱఁగున సంఘటింపుఁ డభిరామముగన్' - అన్న ఆదేశం - అపూర్వంగా అభిరామంగా వేడుక కొరకు సంఘటించబడుతున్న ఆచారమని స్పష్టం చేస్తున్నది. ఇందులో అంతఃపురకన్యలు పాల్గొనటం గమనార్హం. ఉత్తరుడిపట్ల ప్రత్యేకమైన అభిమానం అందులో ధ్వని. ఈ వేడుక నగరి వాకిటిదాకా సాగుతుంది. (సంపా.)

వ. అని నియోగించి గోపాలురకుం గట్ట నిప్పించి పుచ్చి, కంకు నాలోకించి 'నెత్తం బొక పలక యాడుదమే?' యని యుబ్బుమై మాటగాఁ బలికిన నతండు 'నీవు సుమాళంబున నున్నవాఁడవు; నేఁడు నీతోడ నాడి జయింప రాదు వెఱతు' ననిన విరాటుండు నగుచుఁ దత్ప్రదేశంబున మెలంగు సైరంధ్రిం గనుంగొని, సారెలు దెమ్మని పనిచి పలక ముందటికిఁ దిగిచికొనుచు 'నిందు ర'మ్మనవుడుఁ బాండవాగ్రజుండు 'జూదం బాడుట యెంత లెస్స!' యనుచుం జేరి యాడందొడంగునప్పుడు మఱియు నిట్లనియె. 244

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లు; నియోగించి= ఆజ్ఞాపించి; గోపాలురకున్= శుభవార్త చెప్పిన గోపాలురకు; కట్టన్+ఇప్పించి= వస్త్రాలు కట్టుకొనటానికి బహూకరించి; పుచ్చి= పంపి; కంకున్= కంకుభట్టును; ఆలోకించి= చూచి; నెత్తంబు= జూదం; ఒక పలక= ఒక ఆట; ఆడుదమే?= ఆడుదామా; అని= ఇట్లు; ఉబ్బుమై మాటగాన్= సంతోషంతో కూడిన మాటగా; పలికినన్= పల్కగా; అతండు= కంకుభట్టు; నీవు= రాజైననీవు; సుమాళంబునన్= హుషారుగా; ఉన్నవాఁడవు= ఉన్నావు; నేఁడు= ఈ రోజు; నీతోడన్= నీతో; ఆడి= జూదమాడి; జయింపన్‌రాదు= గెలువలేను; వెఱతును= జంకుతాను; అనినన్= అనగా; విరాటుండు= విరాటరాజు; నగుచున్= నవ్వుతూ; తత్ప్రదేశంబునన్= ఆ ప్రాంతంలో; మెలంగు= సంచరించెడి; సైరంధ్రిన్= సైరంధ్రిని; కనుంగొని= చూచి, సారెలు= పాచికలు; తెమ్ము+అని= తీసికొని రమ్మని; పనిచి= పంపి; పలక= పాచికలు వేయు బల్లను; ముందటికిన్= తన ముందరికి; తిగిచికొనుచున్= లాగికొంటూ; ఇందున్= ఇక్కడికి; రమ్ము= రా!; అనవుడున్= అనగా; పాండవ+అగ్రజుండు= ధర్మరాజు; జూదంబు+ఆడుట= జూదమాడటం; ఎంత లెస్స= ఎంత బాగు; అనుచున్= అని పలుకుతూ; చేరి= దగ్గరకు వచ్చి; ఆడన్= ఆడటానికి; తొడంగు+అప్పుడు= ప్రారంభించేటప్పుడు; మఱియున్= తిరిగి; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: విరాటరాజు మంత్రులను ఆ రీతిగా పురమాయించి, జయవార్త చెప్పినందుకు గోపాలురకు వస్త్రాలు బహూకరించి పంపి, కంకుభట్టును చూచి, 'ఒక్క పలక జూద మాడుదామా?' అనేసరికి అతడు 'నీవు ఈనాడు

మహా సంతోషంగా ఉన్నావు. ఇపుడు నీతో ఆడితే గెలవటం కష్టం. అది నా భయం' అన్నాడు. అయినా విరాటుడు అక్కడే తిరుగుతూ ఉన్న సైరంధ్రిని చూచి పాచికలు తెమ్మని ఆజ్ఞాపించాడు. ఈ లోగా జూదపు బల్లను దగ్గరగా తీసికొని ఇక్కడికి రమ్మని అనేసరికి కంకుభట్టు - 'జూదమాడటం అంటే ఇప్పుడు ఎంత బాగుంటుంది?' (బాగుంటుందా!- అని కాకువు) అంటూ చేరి ఆటను ప్రారంభిస్తూ ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: రాజు యుద్ధంలో విజయం సాధిస్తే అధికారికమైన వేడుకలు జరుగుతాయి. అందులో ప్రజలు పాల్గొంటారు. ఇది ప్రజలకొరకు జరిపే వేడుక. ఇక రాజు తన సంతోషం కొరకు జరుపుకొనే వేడుకలు మరొక రకం. ఆ విధాన్ని ఈ వచనంలో కవి పేర్కొన్నాడు. శుభవార్తలు అందించినవారికి బహుమతు లివ్వటం ఒక వేడుక. అంతటితో ఆగలేదు. విరాటుడు ద్యూతప్రియుడు. మూలంలో -

"స్త్రియో గావో హిరణ్యం చ యచ్చాన్యద్వస్తు కించన ।
న మే కించిత్ త్వయా రక్ష్య మంతరేణాపి దేవితుమ్॥" **(4-63-32)**

అని ఉన్నది. విరాటుడికి స్త్రీలు, ఆవులు, బంగారం వంటి విలువైన ద్రవ్యాల కంటె జూదమంటే ఎంతో ఇష్టమట! ధర్మరాజు కంటె ద్యూతరతిలో విరాటుడు పది ఆకులు ఎక్కువ చదివాడు, కాబట్టే విజయోత్సవాన్ని స్నేహద్యూత క్రీడతో జరుపుకొనాలని కోరుకొన్నాడు. విరాటు డంతటితో ఆగలేదు. బలవంతాన కంకుభట్టును ఆటకు పిలిచాడు. సైరంధ్రి నడిగి సారెలు తెప్పించాడు. తానే స్వయంగా జూదపు పలకను ముందుకు లాగాడు. కంకుభట్టును తనకు ఎదురుగా ఆటకు కూర్చొనుమన్నాడు. ఈ దృశ్యమంతా ధర్మరాజుకు పూర్వం కౌరవసభలో సుహృద్ద్యూత రూపంలో సాగిన మాయాద్యూతాన్ని తలపునకు తెచ్చింది. అందువలననే - ఇటువంటి సమయంలో జూదం ఆడటం ఎంత బాగుంటుంది? - అని అంటూనే, కాకువుతో ఏం బాగుంటుంది? - అనే అర్థం ధ్వనింప చేశాడు. జూదంవలన ధర్మజుడు తాను పొందిన అవమానాలను గురించి మనస్సున భావిస్తూ ఒక స్నేహితుడు చెప్పినట్లుగా చెప్పి తన పూర్వస్మృతులను నెమరువేసికొన్నాడు. ఇది కౌరవులపై రణోత్సాహాన్ని ప్రదర్శించటానికి నాంది కాబోతున్న చిత్రమైన సన్నివేశం. ఆనాడు చేసిన శపథాలు కార్యరూపం తాల్చబోతున్న సంకేతం. (సంపా.)

ఆ. జూదమాడి ధర్మసూనుండు రాజ్యంబు । ననుజులను బ్రియాంగనను బణంబు
గాఁగ నొడ్డి యాడి కాఱియ పడఁడె? య । ట్లగుట దీనితోడి యర్థి కీడు. 245

ప్రతిపదార్థం: ధర్మసూనుండు= ధర్మరాజు; జూదము+ఆడి= ఈ జూదమాడియే; రాజ్యంబున్= రాజ్యాన్నీ; అనుజులను= తమ్ములనూ; ప్రియ+అంగనను= ప్రియమైన భార్యను; పణంబుగాఁగన్= పందెంగా; ఒడ్డి= కాసి; ఆడి= జూదమాడి; కాఱియన్= బాధను; పడఁడె!= పడలేదా?; అట్లు+అగుటన్= అట్టిది అయినందున; దీనితోడి+అర్థి= దీనితో మైత్రి (సంబంధం); కీడు= బాధ కల్గిస్తుంది.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు జూదమాడి రాజ్యాన్నీ, తమ్ములనూ, భార్యనూ పందెంకాసి బాధలు పడ్డాడు. కనుక ఈ జూదంమీద ఎక్కువ ఇష్టం చూపటం కీడుకే దారి తీస్తుంది.

విశేషం: ధర్మరాజు జూదంవలన తాను పొందిన కీడును పేర్కొంటూ, తన జీవితంలో తాను చేసిన తప్పును ఎవరూ చేయవద్దని హితవును ప్రథమపురుషలో మిత్రసమ్మితంగా చెప్పాడు. ప్రమాదాన్ని పరితాపంతో ప్రక్షాళనం చేసికొంటున్న ఒక నిర్వేద ప్రవృత్తి ధర్మజుడి చిత్తంలో తళుక్కున మెరిసింది. విరాటుడితో స్నేహద్యూతం కొనసాగిస్తున్న ధర్మజుడు ఆ ఆటలో ఆసక్తి లేని ఆణిముత్యం వలె పఠితలకు ప్రత్యక్షమౌతున్నాడు ఈ మాట లన్నప్పుడు. (సంపా.)

వ. అని పలికి యాడుచుండు సమయంబున. 246

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= ఇట్లు అని; ఆడుచుండు= జూదమాడునట్టి; సమయంబునన్= సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పలికి ధర్మరాజు జూదమాడుతున్న సమయంలో.

మ. నరనాథుండు ప్రమోదసంపదుదితోన్మాదంబుమై నిట్లనుం
'గురు సైన్యంబుల ముట్టి గెల్చి యెలమిన్ గోవర్గముం దెచ్చె; ను
త్తరు బాహాబల శౌర్యసారము లుదాత్తంబుల్ గదే! యెందు నె
వ్వరు నెక్కాలము నిట్టు సేసిరె కులైశ్వర్యం బవార్యంబుగన్?' 247

ప్రతిపదార్థం: నరనాథుండు= విరాటరాజు; ప్రమోద సంపద్= సంతోష సంపదతో; ఉదిత+ఉన్మాదంబుమైన్= కలిగిన ఒడలు తెలియనితనంతో; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనున్= అన్నాడు; కురుసైన్యంబులన్= కౌరవసేనలను; ముట్టి= ముట్టడించి; గెల్చి= జయించి; ఎలమిన్= సంతోషంతో; గోవర్గమున్= ఆలమందలను; తెచ్చెన్= మరల్చి వచ్చాడు; ఉత్తరు= ఉత్తరకుమారుడి యొక్క; బాహాబల= బాహుబలం; శౌర్యసారములు= శ్రేష్ఠమైన వీర పరాక్రమాలు; ఉదాత్తంబుల్ కదే!= గొప్పవిగదా!; ఎందున్= ఎక్కడైనా; ఎవ్వరున్= ఎవరైనా; ఏ+కాలమున్= ఎప్పుడైనా; కుల+ఐశ్వర్యంబు= కులధనం, వంశమహిమ, వంశప్రతిష్ఠ; అవార్యంబుగన్= మరల్చరానిదిగా, ఇక ఎప్పటికీ కాదనటానికి వీలులేనట్లుగా; ఇట్టు= ఈ రీతిగా; చేసిరె?= చేశారా?

తాత్పర్యం: అప్పుడు విరాటుడి సంతోషం పెల్లుబికిన ఆవేశంతో ఒడలు తెలియక ఇట్లా అన్నాడు - 'కౌరవ సేనలను ముట్టడించి, జయించి, ఆవులను మళ్ళించుకొని వచ్చాడంటే మా ఉత్తరుడి బాహుబలం, పరాక్రమం ఎంత గొప్పవి? ఏ ప్రదేశంలోనైనా ఏ వ్యక్తి అయినా ఏ కాలంలోనైనా ఇట్లా కులధనాన్ని అవార్యంగా రక్షించారా? వంశప్రతిష్ఠను అప్రతిహతంగా నిలిపారా?' అని.

విశేషం: విరాటుడు అధికమైన సంతోషంవలన కలిగిన ఉన్మాదం అనే మానసికావస్థలో ఉండి మాట్లాడుతున్నట్లు తిక్కన సూచించాడు. మదం సంచారిభావం. ఉన్మాదం దశవిధ మన్మథావస్థలలో అందరూ అంగీకరించిన ఒక అవస్థ. శృంగారంలో నాయికాపరంగా చెప్పే లక్షణాన్ని ఇక్కడ విరాటుని పరంగా చెప్పుకొనాలి. భరత నాట్యశాస్త్రంలో ఉన్మాదమంటే -

"తత్సంశ్రితాం కథాం యుక్తే సర్వావస్థాగతాఽపి హి ।
పుంసః ప్రద్వేష్టి చాప్యన్యానున్మాదః సంప్రకీర్తితః ॥
తిష్ఠత్యనిమిష దృష్టి ర్దీర్ఘం నిఃశ్వసతి గచ్ఛతి ధ్యానమ్ ।
రోదితి విహారకాలే నాట్య మిదం స్యా త్తథోన్మాదే ॥ **(నా.శా. 12.185-186)**

నాయిక సర్వావస్థలయందూ నాయకుడికి సంబంధించిన కథలనే స్మరిస్తూ, ఇతరాలను ద్వేషించటం ఉన్మాదలక్షణం. ఇక్కడ విరాటుడు తన పుత్రుడైన ఉత్తరుడికి సంబంధించిన విజయోదంతాలనే స్మరిస్తూ ఉండటం ఉన్మాదావస్థ. దానికి వ్యతిరేకంగా కంకుభట్టు పలికినా అతడిని ద్వేషించటం ఆ అవస్థలోని విరాటుని ప్రవర్తనం. కనురెప్పపాటు లేకుండా నిలబడి ఉండటం, నిట్టూర్పులు నిగుడించటం, రోదించటంవంటి ఉన్మాద క్రియలు విరహంలో రాణిస్తాయి. మరి విరాటుడు ప్రదర్శించే ప్రమోదపరమైన ఉన్మాదంలో ఏదో ఆలోచిస్తూ ఉండటం సహజంగా ఉంటుంది. అందుకే ఉన్మాదావస్థలో ఉన్న విరాటుడు వ్యసనోన్మాదంతో జూదాన్ని ఆడుతున్నా ఆట ఆడుతున్నంతసేపూ కొడుకు ప్రదర్శించిన ప్రతాపాన్ని గురించే ఆలోచిస్తూ,

ప్రలాపిస్తున్నాడు. కాబట్టి విరాటుడి మాటలు, చేష్టలు ఉన్మాదావస్థను తెలిపేవిగా ఉండటం రసధ్వని. మత్తేభవృత్తం అతడి చిత్తవృత్తికి అనుగుణంగా అమరి ఛందశ్శిల్పాన్ని సంతరించి పెట్టింది. (సంపా.)

వ. అనిన విని కంకుం డతని కిట్లనియె. 248

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని; కంకుండు= కంకుభట్టు; అతనికిన్= విరాటుడితో; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: అనగా విని కంకుభట్టు విరాటుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

చ. 'కురుపతి భీష్మ కర్ణ కృప కుంభజముఖ్య మహోగ్ర యోధ వి
స్ఫురణము నోర్వఁజాలి రణభూమి భుజాబల ముల్లసిల్ల ను
త్తరుఁడ జయించెనేని వసుధావర! యింతటికంటె నింక న
చ్చెరువును గల్గునే? ధరఁ బ్రసిద్ధికి నెక్కఁడె యాతఁ డొక్కఁడున్?' 249

ప్రతిపదార్థం: వసుధావర!= రాజా!; కురుపతి= దుర్యోధనుడు; భీష్మ= భీష్ముడు; కర్ణ= కర్ణుడు; కృప= కృపాచార్యుడు; కుంభజ= ద్రోణుడు; ముఖ్య= మొదలైన; మహా+ఉగ్ర= మిక్కిలి భయంకరమైన; యోధ= యోధులయొక్క; విస్ఫురణమున్= పరాక్రమాన్ని; ఓర్వన్+చాలి= సహించటానికి సరిపడి; రణభూమిన్= యుద్ధభూమిలో; భుజాబలము= పరాక్రమం; ఉల్లసిల్లన్= ప్రకాశింపగా; ఉత్తరుఁడు+అ= ఉత్తరుడే; జయించెనేనిన్= జయించినచో; ఇంతటికంటెన్= దీనికన్న; ఇంకన్= వేరుగా; అచ్చెరువును= ఆశ్చర్యమైన విషయం; ధరన్= భూమిలో; కల్గునే?= ఉంటుందా?; ఆతఁడు= ఉత్తరుడు; ఒక్కఁడున్= ఒక్కడే; ప్రసిద్ధికిన్= కీర్తికి; ఎక్కఁడె?= పొందడా?

తాత్పర్యం: 'విరాటరాజా! దుర్యోధన, భీష్మ, ద్రోణ, కర్ణ, కృపాది మహావీరుల పరాక్రమాన్ని ఎదిరించి వారినందరినీ ఓడించగలిగిన భుజబలాన్ని యుద్ధభూమిలో ఉత్తరకుమారుడే చూపినట్లయితే, ఇంతకన్నా గొప్ప ఆశ్చర్యం వేరే ఉంటుందా? లోకంలో అత డొక్కడే మహావీరుడుగా ప్రసిద్ధి కెక్కడా?'

విశేషం: కాకువుగా మాట్లాడిన ధర్మజుడి ఉక్తి వైచిత్రికి ఈ పద్యం రమణీయోదాహరణం. కురువీరులను ఉత్తరు డొక్కడే జయించాడా? జయిస్తే అది అద్భుతంగా చెప్పాలి. ఎందుకంటే ఉత్తరుడే ఏకైకవీరు డౌతాడు. ఈ భావాలనే విరాటుడు 241, 242వ పద్యాలలో నమ్మశక్యంగాని అద్భుతంగా ప్రకటించి ఉన్నాడు. కాని, క్రమంగా నమ్మి ఇప్పు డున్మాదావస్థకు చేరాడు ధర్మజుడు. 'ఉత్తరుడే నిజంగా జయించి ఉంటే!' - అని అనుమానంగా కాకువుతో అనేసరికి సత్యాన్ని గ్రహించే వివేకం ఉన్మాదంలో ఉండదు కాబట్టి అది తప్పక విపరీత ప్రభావం కలిగిస్తుంది. ధర్మరాజు నిపుణంగా కాకువును ప్రయోగించాడు. వ్యాజస్తుతి వంటి ప్రశంస చేశాడు. ధర్మజపరంగా ఇది స్తుతిచేత నింద. విరాటుని కది నిందచేత స్తుతి. (సంపా.)

తే. అనినఁ గటకటఁ బడి 'యిట్టులాడు టెల్ల । నతని విజయము సందియ మనుట గాదె?
యింతవట్టును సైరించి తీవు గాన; । యింక నీమాట లుడుగుము కంకభట్ట! 250

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; కటకటన్+పడి= బాధపడి; కంకభట్ట!= ఓ కంకభట్టా!; ఇట్టులు+ఆడుట= ఇట్లా మాట్లాడటం; ఎల్లన్= అంతయును; అతని విజయము= ఉత్తరుడి గెలుపు; సందియము+అనుట కాదె?= సందేహమనటమే కదా!;

ఈవుకాన= నీవు కాబట్టి; ఇంతవట్టును= ఇంతవరకు; సైరించితిన్= సహించాను; ఇంకన్= ఇటుపై; ఈ మాటలు= ఇట్టి మాటలు; ఉడుగుము= మానుము.

తాత్పర్యం: అనగా విరాటుడు బాధపడి, 'కంకభట్టా! నీ విట్లా మాట్లాడటం చూస్తే ఉత్తరుడు విజయాన్ని పొందటం సందేహమనే కదా నీ భావం? నీవు కాబట్టి ఇంతవరకూ ఇటువంటి మాటలన్నా సహించాను. ఇక మీదట ఇట్లా మాట్లాడకుము' అన్నాడు.

వ. అనుచు విరాటుండు గటంబు లదరఁ గన్నులఁ గెంపు గదురఁ బలుక చప్పు డగ్గలంబుగా నాడుచున్న సరకు సేయక యుధిష్ఠిరుండు వెండియు నిట్లనియె. 251

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని పలుకుతూ; విరాటుండు= విరాటుడు; కటంబులు= చెక్కిళ్ళు; అదరన్= వణకగా; కన్నులన్= కన్నులందు; కెంపు= ఎరుపు; కదురన్= వ్యాపించగా; పలుకచప్పుడు= జూదమాడేపలకయొక్క శబ్దం; అగ్గలంబుగాన్= అధికం కాగా; ఆడుచున్నన్= ఆట ఆడుతూ ఉండగా; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; సరకు+చేయక= లెక్కచేయక; వెండియున్= మరల; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా అంటూ ఉన్నపుడు విరాటుడి చెక్కిళ్ళు అదిరిపోతున్నాయి, కళ్ళు ఎరుపెక్కిపోతున్నాయి. నెత్తమాడే పలక చప్పుడు అధికమయ్యేటట్లు ఆడుతున్నాడు. అయినా లెక్కచేయకుండా ధర్మరాజు మరలా ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ఉన్మాదావస్థలో వచ్చే కోపంకూడా ఉద్ధృతంగా ఉంటుంది. అందుకే విరాటుడు నెత్తమాడే పలకచప్పుడు అమితంగా చేస్తున్నాడు. చెక్కిళ్ళు కదిలిస్తున్నాడు, కళ్ళు ఎరుపు చేస్తున్నాడు. ధర్మజుడు ధీరుడు, సత్యవ్రతుడు కాబట్టి దానిని లెక్కచేయలేదు. 'పలక'కు 'పలుక' అని రూపాంతరం ఉన్నది. అందువలన రెండు రూపాలూ సాధువులే. (సంపా.)

చ. 'కురుబల మేల దైత్యసురకోటులు వచ్చిన గెల్వరాదె యు
త్తరునకు నా బృహన్నల రథంబుపయిం బరవాహినీ భయం
కర భుజసారమున్ మెఱయఁగాఁ దఱి గాంచితి నంచు విక్రమో
ద్ధురగతి నాజికేలినిరతుం డయి దుర్దమలీల నుండఁగన్.' 252

ప్రతిపదార్థం: కురుబలము+ఏల?= కౌరవసేనయే ఎందుకు?; దైత్య= రాక్షసులయొక్క; సుర= దేవతలయొక్క; కోటులు= సమూహాలు; వచ్చినన్= వచ్చినప్పటికిని; ఉత్తరునకున్= ఉత్తరుడికి; ఆ బృహన్నల= ప్రసిద్ధుడైన బృహన్నల; రథంబుపయిన్= రథం మీద; పరవాహినీ= శత్రుసేనకు; భయంకర= భయంకరమైన; భుజసారమున్= పరాక్రమసారం; మెఱయఁగాన్= ప్రకాశించగా; తఱిన్= తగిన సందర్భాన్ని; కాంచితిన్+అంచున్= పొందానని; విక్రమ= పరాక్రమంయొక్క; ఉద్ధురగతిన్= అతిశయమైన రీతిలో; ఆజికేలిన్= యుద్ధమనే క్రీడలో; నిరతుండు+అయి= ఆసక్తి కలవాడై; దుర్దమలీలన్= అణచలేని విధంగా; ఉండఁగన్= ఉండగా; గెల్వ రాదె?= గెలవటం ఒక విశేషమా?

తాత్పర్యం: 'కౌరవసేన అన్న మాటేమిటి? కొన్ని కోట్ల దేవతలు, రాక్షసులు వచ్చినా, రథంమీద ఆ బృహన్నల శత్రుసేనాభీకరమైన పరాక్రమంతో ప్రకాశిస్తూ, సమయం దొరికిందని విజృంభించి యుద్ధాన్ని ఒక ఆటగా ఆడుతూ ఎవ్వరూ అణచలేని విధంగా ఉంటే ఉత్తరుడికి గెలుపు వీలుపడక ఏం చేస్తుంది.'

విశేషం: అలం: సమాధి. "సమాధిః కార్యసౌకర్యం కారణాంతర సన్నిధేః". కారణాంతరం వలన కార్యసౌకర్యం కలిగినట్లు వర్ణిస్తే సమాధి. ఉత్తరకుమారుడు కురువీరులే కాదు, దేవదానవకోటులు ఎదిరించినా జయాన్ని పొందక ఏంచేస్తాడు? - అని చెప్పి, దానికి కారణం జగదేకవీరుడైన బృహన్నల సారథ్యమని పేర్కొన్నాడు. కారణాంతరం వలన అందులోనూ పేడివాడైన రథసారథి వలన కార్యం సిద్ధించిందన్న ఈ వాక్యం విరాటుడికి కోపం కలిగించింది. నవ్వు తెప్పించింది. అసహనం పెంచింది. "హితం మనోహారి చ దుర్లభం వచః" - అని కదా కవిసూక్తి. (సంపా.)

వ. అనిన విని సక్రోధహాసోల్లాస వికృతాననుండై మత్స్యమహీనాథుండు. 253

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని; మత్స్య మహీనాథుండు= విరాటరాజు; సక్రోధ= కోపముతో కూడిన; హాస+ఉల్లాస= నవ్వుయొక్క ఉల్లాసంతో; వికృత= వికారం కల్గిన; ఆననుండు+ఐ= ముఖం కలవాడై.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు వినేసరికి కోపం, కోపంతో నవ్వు, దాని ఉల్లాసం అన్నీ వచ్చి కలిశాయి. వాటితో ముఖం వికారంగా అయింది.

విశేషం: ఉత్తరుడి విజయానికి సారథి కారణమని చెప్పి కంకుడు తన కుమారుడిని కించపరచినందుకు విరాటుడికి తీవ్రమైన కోపం, తనకు విరుద్ధంగా మాట్లాడుతూ తనను సమర్థించుకొంటున్న కంకుభట్టు మీద అవజ్ఞతో కూడిన ఆగ్రహాన్ని తెలియజరిచే అట్టహాసం, క్రోధభావం వికసించటం చేత ఆ హావభావాల ఉల్లాసం, వాటివలన క్షణాని కొక విధంగా మార్పులు (వికారాలు) చెందుతున్న ముఖవైఖరులు - అన్నీ కలిసి విరాటుడిని రోషభీషణ క్రోధభావానికి విభావంగా నిలిపి, తిక్కన ఆంగికాభినయోల్లాసాన్ని చిత్రించాడు. (సంపా.)

ఉ. 'వింతలు సాల నీవలన వింటిమి; గాని, ధరిత్రి నెందు నే
మింతకు మున్ను సారథుల నెవ్వరిఁ జూడమె? వైరివీర దు
ర్దాంత భుజావిలాస మలరం దెగి పోరుల నస్త్ర శస్త్ర వి
క్రాంతిఁ గడంగు వారి?' నని కన్నుల నిప్పులు రాలుచుండఁగన్. 254

ప్రతిపదార్థం: నీ వలనన్= నీవు చెప్పగా; వింతలు= అద్భుతాలు; చాలన్= ఎక్కువగా; వింటిమి= విన్నాము; కాని= అయినా; ధరిత్రిన్= భూమి మీద; ఎందున్= ఎక్కడనూ; ఏము= మేము; ఇంతకున్+మున్ను= ఇంతకు పూర్వం; సారథులన్= రథం తోలేవారిని; ఎవ్వరిన్= ఎవ్వరిని; వైరివీర= శత్రువీరులయొక్క; దుర్దాంత= అణచలేని; భుజావిలాసము= భుజ పరాక్రమం; అలరన్= ఒప్పగా; తెగి= సాహసించి; పోరులన్= యుద్ధాలలో; అస్త్ర= మంత్రబాణాలయొక్క; శస్త్ర= బాణాద్యాయుధాల యొక్క; విక్రాంతిన్= పరాక్రమంతో; కడంగువారిన్= ప్రయత్నించేవారిని; చూడమె= చూడలేదా; అని; కన్నులన్= కన్నులనుండి; నిప్పులు రాలుచున్+ఉండఁగన్= నిప్పులు రాలుతూ ఉండగా.

తాత్పర్యం: 'నీవు చెప్పగా ఎన్నో ఆశ్చర్యకరమైనవి విన్నాను కాని, ఎక్కడైనా సారథులు శత్రువీరుల నణచే పరాక్రమం చూపి యుద్ధంలో అస్త్ర శస్త్ర విద్యా నైపుణ్యం కలిగినట్లు వినలేదే!' అంటూ కళ్ళ వెంట నిప్పులు రాలుతూ ఉండగా.

క. 'నా కొడుకు పోటుమాటలు । నీకేటికిఁ బొసఁగ నాడ నేరవు మౌర్ఖ్యో
ద్రేకమునఁ బలుకుచుండుట । మాకు సహింపంగరాదు మానుము విప్రా!' 255

ప్రతిపదార్థం: నా కొడుకు= నా కుమారుడి యొక్క; పోటుమాటలు= యుద్ధపుమాటలు; పొసఁగన్= పొసగేటట్లుగా; నీకున్= నీకు; ఏటికిన్= ఎందుకు; ఆడనేరవు= చెప్పలేవు; మౌర్ఖ్య= మూర్ఖత్వంవలని; ఉద్రేకమునన్= ఉద్రేకంతో; పలుకుచుండుట= మాట్లాడటం; మాకున్= నాకు; సహింపంగన్‌రాదు= ఓర్చుకొనటానికి వీలుపడదు; విప్రా!= ఓ బ్రాహ్మణుడా!; మానుము= మానవలసింది.

తాత్పర్యం: 'నా కొడుకు చేసిన యుద్ధానికి సంబంధించిన మాటలు నీ వెందుకు సముచితంగా మాట్లాడలేవు? మూర్ఖతవలని ఉద్రేకంతో నీ విట్లా మాట్లాడుతుంటే మేం సహించం. ఓ బ్రాహ్మణుడా! ఇక నీ మాటలు కట్టి పెట్టుము.'

క. **అనినం జలమునఁ గుంతీ । తనయాగ్రజుఁ డిట్టు లనియె దరహాసం బా**
ననమున ముసుఁగువడఁగ న । జ్జననాయకుతోడ ని ట్లశంకిత భంగిన్. **256**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= విరాటుడు ఇట్లా పలుకగా; చలమునన్= పట్టుదలతో; కుంతీతనయ+అగ్రజుఁడు= ధర్మరాజు; దరహాసంబు= చిరునవ్వు; ఆననమునన్= ముఖమందు; ముసుఁగుపడఁగన్= ఆవరించగా; ఆ+జననాయకుతోడన్= ఆ విరాటరాజుతో; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అశంకిత భంగిన్= సంశయం లేని రీతిగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: విరాటుడు ఇట్లా పలుకగా ధర్మరాజు చిరునవ్వుతో విరాటుడితో నిస్సంశయంగా ఈ విధంగా అన్నాడు.

విశేషం: ధర్మజుడి మాటలు మూర్ఖత్వంతోనూ, ఉద్రేకంతోనూ పలికేవని విరాటుడు పేర్కొన్నాడు. అతడు స్వయంగా ప్రమోదోన్మాదంలో ఉండి మాట్లాడుతున్నాడు. నిజానికి అతడిదే మౌర్ఖ్యం, ఉద్రేకం. అది తెలిసికొనలేక మాట్లాడుతున్న అతడి అవివేకాన్ని గమనించి ధర్మరాజు చిరునవ్వు నవ్వాడు. అది ఎట్లా ఉన్నదంటే - ముఖానికి నవ్వు ముసుగు వేసికొన్నట్లు ఉన్నది. అది సాత్త్వికభావం. ఎదుటివారి అజ్ఞానాన్ని చూచి అవహేళనం చేస్తూ, అది పైకి కనపడకుండా నిగ్రహించుకొంటూ చేసే ఒక రకమైన గుంఫనమైన నవ్వు - ఆ దరహాసం. గంభీర స్వభావులు మాత్రమే ఇటువంటి నవ్వు నవ్వగలరు. (సంపా.)

ఉ. **'ఆహవకేళి వేడుక బృహన్నల చిత్తమునం దెలర్చినన్**
సాహసవృత్తి నుత్తరుని సారథిఁగాఁ గొనిపోయి కౌరవ
వ్యూహము నోర్చి నీపసుల నొక్కఁడు దక్కక యుండ సత్వరో
త్సాహతఁ దెచ్చెఁ గావలయుఁ; దప్పదు నా పలు కట్లు చూడుమీ!' **257**

ప్రతిపదార్థం: ఆహవకేళిన్= యుద్ధమనే ఆటలో; వేడుక= కోరిక; బృహన్నల చిత్తమునందున్= బృహన్నలయొక్క మనస్సులో; ఎలర్చినన్= కలుగగా; సాహసవృత్తిన్= చొరవగా; ఉత్తరునిన్= ఉత్తరకుమారుడిని; సారథిఁగాన్= రథం తోలేవాడిగా; కొనిపోయి= తీసికొని వెళ్ళి; కౌరవ వ్యూహమున్= కౌరవ సేనను; ఓర్చి= ఓడించి; నీ పసులన్= నీ గోవులలో; ఒక్కఁడు= ఒక్కటి కూడ; తక్కక+ఉండన్= మిగులకుండా (అన్నిటిని); సత్వర= త్వరతోడి; ఉత్సాహతన్= ఉత్సాహంతో; తెచ్చెన్= తీసికొని వచ్చాడు; కావలయున్= ఇదే జరిగి ఉంటుంది; నా పలుకు= నేను చెప్పిన మాట; తప్పదు= తప్పిపోదు, అబద్ధం కాదు; అట్లు= ఆ రీతిగా; చూడుమీ!= చూడుము.

తాత్పర్యం: 'బృహన్నల మనస్సులో యుద్ధమనే ఆట ఆడుకొనాలని వేడుక కలిగి ఉండాలి. అందుకు వీలుగా ఉత్తరుడిని సారథిగా చేసికొని వెళ్ళి కౌరవసేన నోడించి, ఒక్కటి కూడా చెదరిపోకుండా ఆవుల నన్నిటినీ మరలించుకొని వచ్చాడు. నా మాట పొల్లు పోదు. నీవే చూడుము!'

విశేషం: ధర్మరాజు ఈ మాటలు 'అశంకితభంగిన్' పలికాడు. నిస్సంశయంగా, నిర్భయంగా, నిశ్చయాత్మకంగా పలికాడని అర్థం. అర్జునుడే రథికుడై, ఉత్తరుడిని సారథిగా చేసికొని యుద్ధం సాగించి ఉండవచ్చునని ఊహించి చెప్పాడు. ధర్మజుడి మాట అబద్ధం కావటానికి వీల్లేదని బల్లగుద్ది చెప్పాడు. ఇక ముందు దానిని విరాటుడే తెలిసికొనగలడని సూచించి - మూర్ఖత్వం విరాటుడిదే అని గూఢంగా అధిక్షేపించాడు. అంత చెప్పినా సత్యాన్ని దర్శించలేని విరాటుడితో మరింత వాచ్యంగా చెప్పవలసివచ్చింది. (సంపా.)

క. అని యంతట నిలువక య । మ్మనుజేశ్వరు మొగముఁ జూచి మఱియును నతఁ డి
ట్లనుఁ 'బురములోనఁ జాటం । బనుపు బృహన్నల జయంబు భవ్యవిచారా!' 258

ప్రతిపదార్థం: అని= అట్లు పలికి; అంతటన్= అంతటితో; నిలువక= ఆగక; ఆ+మనుజేశ్వరు= ఆ విరాటరాజుయొక్క; మొగమున్= ముఖాన్ని; చూచి= పరికించి; అతఁడు= కంకుభట్టు; మఱియును= ఇంకా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు; భవ్యవిచారా!= మంగళకరమైన ఆలోచన కలవాడా!; బృహన్నల జయంబు= బృహన్నలయొక్క విజయాన్ని; పురములోనన్= పట్టణంలో; చాటన్= చాటుటకు; పనుపు= ఆజ్ఞాపించుము.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు అట్లా పలికి, అంతటితో ఆగకుండా విరాటుడి ముఖంకేసి చూస్తూ ఇట్లా అన్నాడు - 'నీకు మంచి ఆలోచన ఉంటే బృహన్నల విజయం సాధించాడని పట్టణంలో చాటించుము.'

విశేషం: 'నా కొడుకు పౌరుషాన్ని నీవెందుకు పొగడలేవు?' అని విరాటు డడిగిన ప్రశ్నకు అసలు సంగతి పైపద్యంలో సమాధానంగా చెప్పాడు. అయినా సత్యం గ్రహించలేని విరాటుడికి - విజయం సాధించింది ఉత్తరుడు కాదు, బృహన్నల అని చాటించుమని చెప్పాడు. బృహన్నలను పేడివాడిగానే తెలిసిన విరాటుడి కది అంగీకారం కాలేదు. విరాటుడు ధర్మరాజు వాక్యాలపై మోహావేశంతో ప్రామాణికత్వాన్ని కోల్పోయాడు. ఉన్మాదావస్థలో అత డింకా ఉండిపోయాడు. 'భవ్యవిచారా!' అన్న సంబోధనలోని అంతరార్థాన్ని గ్రహించలేకపోయాడు. (సంపా.)

విరాటుండు కంకుని సారెఁగొని వ్రేయుట (సం. 4-63-44)

ఆ. అనిన రౌద్రరసము మనమున నడరంగఁ । బడగ యెత్తు నురగపాలు రేఖ
నెనయు చేతిసారెఁ గొని వ్రేసెఁ బతి 'పేడి । గడన యుడుగు మన్న నుడుగ' వనుచు. 259

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; రౌద్రరసము= రౌద్రమనెడి రసం (మహా కోపం); మనమునన్= మనస్సులో; అడరంగన్= వ్యాపించగా; పడఁగ+ఎత్తు= పడగ విప్పునట్టి; ఉరగపాలు రేఖన్= సర్పరాజు రీతి; ఎనయు= పొందిన; చేతి= చేతిలోని; సారెన్+కొని= పాచిక తీసికొని; పతి= విరాటరాజు; పేడిగడన= పేడియైన బృహన్నలను పొగడిక చేయటం, కీర్తించటం; ఉడుగుము+అన్నన్= మానుమనగా; ఉడుగవు+అనుచున్= మానవనుచు; వ్రేసెన్= విసరికొట్టెను.

తాత్పర్యం: అనటంతో రౌద్రరస ముప్పొంగగా పడగ నెత్తిన సర్పరాజువలె చేయెత్తి చేతిలోని పాచికతో విరాటుడు 'ఆ పేడిగాడిని పొగడవద్దంటే మానవేం?' అని విసరికొట్టాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. ఇవ్విధంబున వ్రేటువడి యజాతశత్రుం డలుక గదురని హృదయంబుతోడం బాంచాలి దెసం జూడ్కిమలఁగ నూరకుండె; నన్నారీరత్నంబును రయంబునం జేరి వ్రేటుగంటిం దొరఁగు రుధిరంబుఁ దన యుత్తరీయంబున మెత్తన యొత్తి యచ్చేరువ నున్న కనకకలశంబు జలంబులం గరతలంబు దడిపికొని తుడుచుచున్నప్పుడు మత్స్య మహీవల్లభుం 'డీశోణితంబు పైచీరం బట్టుటకుఁ గతం బేమి?' యని తన్నడిగిన నతని కిట్లనియె. 260

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; వ్రేటు+పడి= దెబ్బతిని; అజాతశత్రుండు= ధర్మరాజు; అలుక+కదురని= కోపంరాని; హృదయంబుతోడన్= మనస్సుతో; పాంచాలిదెసన్= ద్రౌపదివైపు; చూడ్కి= చూపు; మలఁగన్= ప్రసరించగా; ఊరకుండెన్= ఊరకున్నాడు; ఆ+నారీరత్నంబును= ఆ ద్రౌపదియూ; రయంబునన్= వేగంగా; చేరి= దగ్గరకు వచ్చి; వ్రేటుగంటిన్= దెబ్బతగిలిన గాయం వెంట; తొరఁగు= కారెడి; రుధిరంబున్= రక్తమును; తన ఉత్తరీయంబునన్= తన పైటతో; మెత్తన= మెల్లగా; ఒత్తి= అద్ది; ఆ+చేరువన్+ఉన్న= ఆ దగ్గరలో ఉన్న; కనక కలశంబు= బంగారు చెంబులోని; జలంబులన్= నీతితో; కరతలంబు= చేతిని; తడిపికొని= తడిపి; తుడుచు+అప్పుడు= గాయాన్ని తుడిచే సమయంలో; మత్స్యమహీవల్లభుండు= విరాటుడు; ఈ శోణితంబు= ఈతడి రక్తం; పైచీరన్= నీ పైటతో; పట్టుటకున్= అద్దటానికి; కతంబు+ఏమి?= కారణం ఏమిటి?; అని= ఇట్లు; తన్నున్= సైరంధ్రిని; అడిగినన్= అడుగగా; అతనికిన్= విరాటుడితో; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనియెన్= పలికింది.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పాచికతో దెబ్బతిని అజాతశత్రువు కనుక ధర్మజుడు మనస్సులో కూడా కోపగించుకొనక, సైరంధ్రి కేసి చూశాడు. ఆమె వెంటనే వెళ్ళి పైటతో ఆ రక్తం కారే గాయాన్ని ఒత్తింది. దగ్గరలో బంగారు చెంబులో ఉన్న నీటితో చేయి తడుపుకొని అతడి గాయం తుడిచింది. అప్పుడా పైటకంటిన రక్తం చూచి విరాటుడు 'ఈ రక్తం నీ పైటతో ఎందుకు అద్దావు?' అని ప్రశ్నించగా ఆమె ఇట్లా అన్నది.

విశేషం: 1. దెబ్బతిన్న ధర్మరాజు కోపగించలేదు. అజాతశత్రు వనిపించుకొన్నాడు. అతడి చిత్తవృత్తిని వ్యంజింపచేసే ఆ బిరుదాన్ని ఇక్కడ వాడటం సార్థకం. 2. రక్తం కారుతూ ఉంటే కంకుభట్టు సైరంధ్రివైపు చూచాడు. అది సన్న్యాసి చేసేపని కాదు. విరాటుడికి అదొక అనుమానం కలిగించింది. 3. సైరంధ్రి వెంటనే వెళ్ళి తన పైటతో అతడి గాయంనుండి కారుతున్న రక్తాన్ని తుడిచింది. నీటితో కడిగింది. సామాన్యంగా సైరంధ్రులు అన్యపురుషుల సేవ చేయరు. అది మరొక అనుమానానికి దారితీసింది. 4. వారిరువురికీ ఏదైనా సంబంధం ఉన్నదా? అనే అనుమానంతో విరాటుడు 'అతడి రక్తాన్ని నీ పైటతో ఎందుకు అద్దావు?' అని అడిగాడు. 5. ఈ సన్నివేశంలో సైరంధ్రి సుదేష్ణయొక్క అంతఃపురంలో ఉండవలసింది - మహారాజు మసలేచోట ఉండటం ఒక విశేషం. ధర్మరాజును ఒక కంట కనిపెట్టి ఉండటం మరొక విశేషం. ధర్మరాజు నిర్భయంగా రాజుతో మాట్లాడటం మరింత విశేషం. ఇవన్నీ అజ్ఞాతవాసకాలం తీరిందని పాండవులు భావించి బయటపడటానికి సిద్ధపడుతున్న వైఖరిని స్పష్టపరుస్తున్నాయి. 6. విరాటుడి ప్రశ్నకు ద్రౌపది చెప్పే సమాధానం ఎట్లా ఉంటుందో? అనే ఉత్కంఠ పఠితలలో తలెత్తుతుంది. (సంపా.)

తే. 'విమల వంశంబునను బుణ్యవృత్తమునను । వఱలు నీతని రక్తంబు వసుమతీశ!
ధరణిపై నెన్ని బిందువుల్ దొరఁగె నన్ని । వర్షములు గల్గు నిం దనావర్షభయము.' 261

ప్రతిపదార్థం: వసుమతీశ!= విరాటరాజా!; విమల వంశంబునను= కల్మషంలేని వంశంలోను; పుణ్యావృత్తమునను= మంచి నడవడితోనూ; వఱలు= ఒప్పే; ఈతని రక్తంబు= ఈతని రక్తం; ధరణిపైన్= భూమి మీద; ఎన్ని బిందువుల్= ఎన్ని చుక్కలు; తొరఁగెన్= కారునో; అన్ని వర్షములు= అన్ని సంవత్సరాలు; ఇందున్= ఈ దేశంలో; అనావర్షభయము= అనావృష్టి వలని భయం; కల్గున్= కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: 'ఓ రాజా! స్వచ్ఛమైన వంశంలో పుట్టి ధర్మంగా జీవించే ఇతడి రక్తపు బిందువు లెన్ని చుక్కలు భూమిమీద పడితే అన్నేళ్ళు ఈ దేశంలో అనావృష్టి కలుగుతుంది.'

విశేషం: ఇది ఒక చక్కని సూక్తివంటి పద్యం. స్వీయవర్తనానికి ఒక ధార్మికన్యాయాన్ని చూపుతున్న ద్రౌపది ప్రజ్ఞ ఇందులో ప్రదర్శితమయింది. ఇందులో ధర్మజుడి వంశం, శీలం చెప్పబడ్డాయి. నిర్మలత్వం చంద్రవంశ సూచకం, పుణ్యావృత్తం అతడి సార్థకనామ సూచకం. అటువంటివారిని బాధిస్తే భూమి బాధపడుతుందని హెచ్చరిక! అనావృష్టి రాజుల అధర్మవర్తనకు ఫలితంగా కలిగే ప్రకృతి సంక్షోభమని ఆమె వ్యాఖ్యానించింది. (సంపా.)

వ. అని చెప్పి యుత్తమ ద్విజలోహితపాతం బెట్లునుం గీడు గావున నీకు నొకహాని పుట్టుటకుఁ జాలక యిబ్భంగిం జేసితి' నని వెండియుఁ గొండొక కీలాలంబు దొరఁగం దొరఁగం దుడుచుచుండె; నంత నట యుత్తరు నెదుర్కొనం బోయి. 262

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని పలికి; ఉత్తమ= ఉత్తముడైన; ద్విజ= బ్రాహ్మణుడి యొక్క లేదా క్షత్రియుడి యొక్క; లోహిత= రక్తముయొక్క; పాతంబు= పడటం; ఎట్లునున్= ఎట్లైనా; కీడు= చెరుపు కలిగిస్తుంది; కావునన్= కాబట్టి; ఒక హాని= ఒక చెడుపు; పుట్టుటకున్= కలుగుటకు; చాలక= సహించక; ఈ+భంగిన్= ఈ రీతిగా; చేసితిన్+అని= చేశానని పలికి; వెండియున్= ఇంకను; కొండొక= ఇంచుక; కీలాలంబు= రక్తం; తొరఁగన్+తొరఁగన్= బాగా కారుతుండగా; తుడుచుచున్+ ఉండెన్= తుడుస్తూ ఉండిపోయింది; అంతన్= అంతలో; అట= అక్కడ; ఉత్తరున్= (వస్తున్న) ఉత్తరుడిని; ఎదుర్కొనన్= ఎదురుగా వెళ్ళితేవటానికి; పోయి= వెళ్ళి.

తాత్పర్యం: అని చెప్పింది. ఇంకా 'ఉత్తముడైన ద్విజుడి నెత్తురు పడటం కీడు కాబట్టి, ఈ దేశంలో ఏదైనా కీడు కల్గటం నాకిష్టం లేక ఇట్లా చేశాను' అన్నది. ఇంకా రక్తం చుక్కలుగా కారుతున్నది. అవి క్రింద పడకుండా తుడుస్తూనే ఉన్నది సైరంధ్రి. అంతలో ఉత్తరుడి కెదురుగా వెళ్ళినవారు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: ఇక్కడ మరొక అనుమానం విరాటుడికి కలుగకుండా మాట నేర్పరితనం ప్రకటించింది సైరంధ్రిగా ఉన్న ద్రౌపది. కంకుభట్టు విమలవంశం వాడనీ, పుణ్యావృత్తం కలవాడనీ సైరంధ్రి కెట్లా తెలుసు? అనే ప్రశ్న రావచ్చును. ఆమె ద్రౌపదీదేవికి సైరంధ్రిగా సేవలందించిన విషయం చెప్పుకొనవలసి వస్తుంది. ఇప్పు డామాటలు అవసరం లేదు. అయితే లోకంలో ఒక సాధారణ ధర్మాన్ని అనుసరించి ఆ పని చేశానని సైరంధ్రి తన చర్యను సమర్థించుకొన్నది. సన్న్యాసి వేషంలో ఉన్న ధర్మజుడు (కంకుభట్టు) ద్విజుడు. పుట్టుక, ఉపనయనం - అనే రెండు జన్మ లెత్తగల అధికారం బ్రాహ్మణులకు, క్షత్రియులకు, వైశ్యులకు ఉన్నది కాబట్టి ద్విజశబ్దం ధర్మరాజుకు కూడా వర్తిస్తుంది. వారి రక్తం నేలమీద పడితే రాజుకు కీడు కలుగుతుందని ధర్మశాస్త్రాలు చెప్పుతున్నాయి కాబట్టి కంకుభట్టు మీది ప్రేమకంటె, ప్రభువుమీద ఉండే ఆదరాభిమానాలతో ఆ పని చేశానని గడుసుగా ద్రౌపది సమాధానం చెప్పింది. అనుమానానికి తావు లేకుండా చేసింది. రక్తం కారటం తగ్గేంతవరకు ధర్మజుడి సేవ చేసికొనే అవకాశం కలిగించుకొన్నది. (సంపా.)

క. మంగళ తూర్యరవములు సె । లంగఁగ మౌక్తిక విమిశ్ర లలితాక్షత వృ
ష్టిం గురిసిరి విప్రులుఁ బు । ణ్యాంగనలును భద్రవాక్చయంబులతోడన్. 263

ప్రతిపదార్థం: మంగళ= మంగళకరాలైన; తూర్యరవములు= వాద్యధ్వనులు; చెలంగఁగన్= ధ్వనించగా; మౌక్తిక విమిశ్ర= ముత్యాలతో కూడిన; లలిత+అక్షత వృష్టిన్= మంచి అక్షతలనెడి వానను; విప్రులు= బ్రాహ్మణులు; పుణ్య+అంగనలును= పవిత్రురాండ్రైన ముత్తైదువలు; భద్ర, వాక్+చయంబులతోడన్= మంగళకరమైన వాక్కుల మొత్తాలతో; కురిసిరి= కురిపించారు.

తాత్పర్యం: మంగళవాద్యాలు మ్రోగుతుండగా బ్రాహ్మణులు, సువాసినులు వేదాశీస్సులు, మంగళ గీతాలతో ముత్యాలు కలిపిన అక్షతలను వర్షంవలె కురిపించారు.

విశేషం: అలం: రూపకం.

ఉ. అత్తతిఁ గన్యకాజన సహస్రముఁ దానును జేరి వేడ్కమై
నుత్తర చందనార్ద్ర కుసుమోత్కరమున్ నవరత్న సంచయో
దాత్త సువర్ణ పుష్పములు దండడి చల్లెఁ గిరీటిమీఁద న
య్యుత్తరుపైఁ బ్రమోదకలనోత్కట సంభ్రమ సంభృతంబుగన్. 264

ప్రతిపదార్థం: ఆ+తఱిన్= అప్పుడు; కన్యకా, జన, సహస్రమున్= వేయిమంది (పెక్కుమంది) కన్యకల సమూహమున్నూ; తానును= ఉత్తరయును; చేరి= దగ్గరకు వచ్చి; వేడ్కమైన్= వేడుకతో; ఉత్తర= ఉత్తరాకుమారి; చందన+ఆర్ద్ర= మంచి గంధంతో తడిపిన; కుసుమ+ఉత్కరమున్= పూల సముదాయాన్నీ; నవరత్న సంచయ= నవరత్నాల సముదాయాన్నీ; ఉదాత్త= గొప్పవైన; సువర్ణ పుష్పములు= బంగారు పువ్వులను; దండడిన్= విరివిగా; కిరీటిమీఁదన్= అర్జునుడి మీదను; ఆ+ఉత్తరుపైన్= ఆ ఉత్తరుడి మీదను; ప్రమోద కలనా= సంతోషంతో కూడిన; ఉత్కట= ఎక్కువైన; సంభ్రమ= వేగిరపాటుతో; సంభృతంబుగన్= నిండినట్లుగా; చల్లెన్= చల్లింది.

తాత్పర్యం: అప్పుడు ఉత్తర వేలమంది కన్యకాజనులు వెంటరాగా వేడుకతో మంచి గంధం కలిపిన పువ్వులున్నూ, నవరత్నాలు, బంగారు పువ్వులున్నూ, అర్జునుడిమీద, ఉత్తరుడిమీద సంతోషంతో కలిగిన సంబరంతో చల్లింది.

విశేషం: 1. రాజమందిరం వరకు బ్రాహ్మణులూ, పుణ్యాంగనలూ స్వాగతం పలికారు. ఆపైన ఉత్తర చెలికత్తెలతో కలిసి స్వాగతం పలికింది. ఒక రాచమర్యాద, మరొకటి గృహమర్యాద. వారందరిలో బృహన్నల మహిమ తెలిసిన వ్యక్తి ఉత్తర ఒక్కతే. అందువలన ఉత్తరుడి విజయానికి కారకుడైన బృహన్నలపై ముందుగా మంగళద్రవ్యాల నుంచింది. ఆపైన ఉత్తరుడిమీద చల్లింది. ఆమె ఉచితజ్ఞతకూ, సూక్ష్మబుద్ధికీ ఆ చర్య నిదర్శనం. బ్రాహ్మణులూ, ముత్తైదువులూ ముత్యాలు కలిపిన అక్షతలు చల్లితే, ఉత్తరా, చెలికత్తెలూ నవరత్నాలతో కూడికొన్న బంగారు పూలను చల్లారు. ఒకరు ఆదరంతో, మరొకరు అనురాగంతో చల్లారు. సత్కారం కూడా శక్తియుక్తులను బట్టి ఉంటుందని తిక్కన తన వర్ణనలో చిత్రించాడు.

2. నవరత్నాలు: ముత్యం, మాణిక్యం, వైడూర్యం, గోమేధికం, వజ్రం, పవడం, పుష్యరాగం, మరకతం, నీలం. (సంపా.)

ఉ. తక్కటి వారలుం గని ముదం బలరారఁగఁ గౌఁగిలించుచున్
మ్రొక్కుచు నాదటం దనదు మోముపయిం దనివోని చూడ్కులం
గ్రిక్కిఱియించుచుం బొదివి గెల్పు నుతింపఁగ రాజపుత్త్రుఁ డ
య్యెక్కుడుమాట కోరువక యిట్లను నర్హజనంబుతోఁ దగన్. 265

ప్రతిపదార్థం: తక్కటి వారలున్= మిగిలిన వారును; కని= చూచి; ముదంబు= సంతోషంతో; అలరారఁగన్= ఒప్పగా; కౌఁగిలించుచున్= కౌగిలించుకొంటూ; మ్రొక్కుచున్= నమస్కరిస్తూ; ఆదటన్= తనివితీర; తనదు= తనయొక్క; మోముపయిన్= ముఖంమీద; తనివోని= తనివి తీరని; చూడ్కులన్= చూపులను; క్రిక్కిఱియించుచున్= ఎక్కువగా ప్రసరింపచేస్తూ; పొదివి= చుట్టుకొని; గెల్పు నుతింపఁగన్= విజయాన్ని స్తుతించగా; రాజపుత్త్రుఁడు= ఉత్తరుడు; ఆ+ఎక్కుడు మాటకున్= ఆ ఎక్కువైన మాటకు; ఓరువక= సహించక; అర్హజనంబుతోన్= తగినవారితో; తగన్= తగునట్లుగా; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనున్= పల్కాడు.

తాత్పర్యం: మిగతా వచ్చినవారు కూడా ఉత్తరుడిని చూచి సంతోషంతో కౌగిలించుకొనేవారు, మ్రొక్కేవారు, తన ముఖాన్ని తనివి తీరనట్లుగా అదే పనిగా తెగచూస్తూ చుట్టుముట్టి జయమును కొనియాడుతూ ఉంటే, అది తనది కాదు కనుక ఆ ఎక్కువైన ప్రశంసలకు సహించలేక తగినవారితో తగినట్లుగా ఈ విధంగా అన్నాడు.

విశేషం: ఉత్తరుడిని అభినందించేవారు మూడు రకాలుగా ఉన్నట్లు తిక్కన చిత్రించాడు. 1. కౌగిలించుకొనేవారు-వీరు ఆత్మీయులు, బంధువులు. 2.ప్రీతితో మ్రొక్కేవారు - సామంతులు, చిన్నవారు, సేవకులు; 3. తనివితీరకుండా ముఖంవైపు చూస్తూ ప్రశంసించేవారు - పౌరులు, అభిమానులు. వారందరూ విజయుడు ఉత్తరుడని భావించి అభినందిస్తున్నారు. ఉత్తరుడు వాటిని స్వీకరించలేడు. కాదనలేడు. చిక్కులో పడ్డాడు. మనసులోని మథనను ఆగబట్టుకొనలేక తగినవారితో తగినరీతిగా ఈ విధంగా పలికాడు. అంటే దగ్గరివారితో జనాంతికంగా అన్న మాటల వంటివన్నమాట! ఇందులో ఉత్తరుడి చిత్తశుద్ధి వ్యక్తమౌతున్నది. (సంపా.)

చ. 'కురుబలమున్ జయించుటయు గోవులఁ దెచ్చుటయున్ బృహన్నలా
స్ఫురిత భుజాబలంబునన చూవె; నిజం బిది; నాక యేల? యె
వ్వరికిని నెవ్వరిం గెలువ వచ్చున యిట్టి సహాయ సంపదం
బొరయక యున్న? మీ కెఱుఁగఁ బోలునె నాబ్రదు కెట్టి భంగియో?' 266

ప్రతిపదార్థం: కురుబలమున్= కౌరవుల సేనను; జయించుటయున్= గెలవటమున్నూ; గోవులన్= ఆవులను; తెచ్చుటయున్= తీసికొని రావటమున్నూ; బృహన్నలా= బృహన్నలయొక్క; స్ఫురిత= ప్రకాశించు; భుజా= భుజములయొక్క; బలంబునన్+అ= బలం చేతనే; చూవె= సుమా!; ఇది= నేను చెప్పినది; నిజంబు= సత్యం; నాకున్+అ= నాకే; ఏల?= ఏమిటి?; ఎవ్వరికినిన్= ఎవరికైనా; ఎవ్వరిన్= ఎవ్వరినైనా; ఇట్టి= ఇటువంటి; సహాయసంపదన్= సహాయసంపత్తిని; పొరయకఉన్నన్= పొందనిచో; గెలువవచ్చున్+అ= గెలువ వీలగునా?; నా బ్రదుకు= నా జీవితం, నా బలం; ఎట్టిభంగియో= ఎటువంటిదయ్యేదో; మీకున్= మీకు; ఎఱుఁగన్+పోలునె?= తెలియ వీలగునా?

తాత్పర్యం: ఈ బృహన్నలయొక్క భుజబలం మూలాననే కౌరవసేనను గెల్వటం, ఆవులను మరలించి తీసికొని రావటం జరిగింది. నిజం. నా ఒక్కడి మాటేమిటి? ఎవరికైనా ఎవరినైనా ఇటువంటి సహాయ సంపత్తి లేకపోతే గెలువవీలవుతుందా? నా కా సహాయం లేకపోతే నా బ్రదు కేమయ్యేదో మీ కేమి తెలుసు?

విశేషం: ఉత్తరుడి కృతజ్ఞతాభావానికీ, నిజాయితీకి ఈ పద్యం తార్కాణం.

1. కురుబలాన్ని జయించటానికీ గోవులను మరలించటానికీ కారణం - 'బృహన్నలా స్ఫురిత భుజాబలము'-అంటే- బృహన్నల ప్రదర్శించిన భుజాబలమనీ, బృహన్నల రూపంలో తోచిన భుజాబలమనీ అర్థాలు. ఒక అర్థం సారథియొక్క నైపుణ్యాన్ని కీర్తించినట్లున్నది. రెండవది గూఢమైన విజయుడి పరాక్రమ ప్రశంస. ఈ రెండు అర్థాలు వచ్చేటట్లు పలికిన కాకువు ఆ వాక్య రచనా శిల్పం. ఇది కృతజ్ఞతాభావ సూచకం.

2. 'మీ కెఱుఁగఁ బోలునె నా బ్రదు కెట్టి భంగియో' - అనే పాఠానికి - 'మీ కెఱుఁగఁ బోలదె నా బ్రదు కెట్టి భంగియో' - అనే పాఠాంతరం ఉన్నది. 'నా బ్రదుకు ఎటువంటిదో మీకు తెలియదా?' అనే అర్థం పాఠాంతరంవలన ఏర్పడుతుంది. ఆ వాక్యం కంటె ఇప్పటి పాఠమే ప్రౌఢంగా ఉన్నది. 'ఆయన సహాయం లేకపోతే నా బ్రదు కేమయ్యేదో మీ కేమి తెలుసు?'- అనే వాక్యం తెలుగు జాతీయమైన అభివ్యక్తితో శక్తిమంతమైనది. మీ రెవ్వరూ ఊహించలేనంత సహాయం లభించటంవలననే నే నిట్లు బట్టకట్టి మీముందు నిలిచి ఉన్నానని భావనా రమణీయంగా ఉత్తరుడు ప్రౌఢంగా పలికాడు. ఇది అతడి నిజాయితీకి ఉదాహరణం. (సంపా.)

వ. అని సారథ్య ప్రశంసా ప్రకారంబుగా నక్కుమారుం డత్యుపచార వచనంబుల చందంబున సంక్రందననందను నుతించుచుం జనుదెంచి రాజమందిర ద్వారంబుఁ జేరు నవసరంబునఁ బ్రతిహారి ససంభ్రమగతిం జని భూవల్లభునకుం బ్రణమిల్లి భూమింజయ ప్రవేశంబు తెఱంగు విన్నవించిన, 'నా రథికసారథులం జూచు వేడ్క మనంబు వేగిర పెట్టెడు, నయ్యిరువుర నియ్యెడకుం జయ్యనఁ దోడితె'మ్మను విభుని పలుకులు విని ధర్మ తనయుండు పణిహారితో నల్లన యిట్లనియె. 267

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లు; సారథ్య= సారథ్యముయొక్క; ప్రశంసా ప్రకారంబుగాన్= ప్రశంస చేసినట్లుగా; ఆ+కుమారుండు= ఆ ఉత్తరకుమారుడు; అతి+ఉపచార= మిక్కిలి గౌరవాన్ని తెలిపే; వచనంబుల చందంబునన్= వాక్యాల రీతిలో; సంక్రందన నందనున్= అర్జునుడిని; నుతించుచున్= పొగడుతూ; చనుదెంచి= వచ్చి; రాజమందిర ద్వారంబున్= రాజమందిరం యొక్క ద్వారాన్ని; చేరు+అవసరంబునన్= చేరునప్పుడు; ప్రతిహారి= ద్వారపాలుడు; ససంభ్రమ గతిన్= తొందర కలిగిన నడకతో; చని= లోనికి పోయి; భూ వల్లభునకున్= విరాటరాజునకు; ప్రణమిల్లి= నమస్కరించి; భూమింజయ= ఉత్తరుడియొక్క; ప్రవేశంబు తెఱంగు= ప్రవేశించే విధానాన్ని; విన్నవించినన్= మనవి చేయగా; ఆ రథిక= రథికుడైన ఉత్తరుని; సారథులన్= సారథియైన బృహన్నలను; చూచువేడ్క= చూడవలెననే వేడుక; మనంబున్= మనస్సును; వేగిర పెట్టెడున్= తొందర పెట్టుతున్నది; ఆ+ఇరువురన్= ఆ ఇద్దరినీ; ఈ+ఎడకున్= ఇక్కడకు; చయ్యనన్= తొందరగా; తోడితెమ్ము+అను= కూడా ఉండి తీసికొనిరమ్ము అనెడి; విభుని= రాజుయొక్క; పలుకులు= మాటలు; విని; ధర్మనతయుండు= ధర్మరాజు; పణిహారితో= ద్వారపాలకుడితో; అల్లన= మెల్లగా; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: సారథి సారథ్యాన్ని ప్రశంసించినట్లుగా ఎక్కువ ఉపచార వచనాలతో అర్జునుడిని పొగడుతూ రాజమందిర ద్వారానికి చేరేసరికి ద్వారపాలకుడు లోనికి వెళ్ళి విరాటుడికి నమస్కరించి, ఉత్తరుడు ప్రవేశం చేస్తున్నాడని చెప్పగానే, విరాటుడు ఉత్తరుడినీ, బృహన్నలనూ చూడాలనే వేడుకలో ఉన్నాడు కనుక వారిద్దరిని వెంటనే ప్రవేశపెట్టుమన్నాడు. ధర్మరాజు ఆ మాటలు విని ఆ భటుడితో మెల్లగా ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'ఇన్నెత్తురు గనుఁగొనిన బృ। హన్నల కోపించు నన్ను నతిభక్తిమెయిన్
మన్నించుఁ గాన; రాజుం। దన్ను విచారింప కేమి తప్పు దలఁచునో? 268

ప్రతిపదార్థం: ఈ+నెత్తురు= ఈ రక్తం; కనుఁగొనినన్= చూస్తే; బృహన్నల= బృహన్నల; కోపించున్= కోపపడతాడు; నన్నున్= నన్ను; అతిభక్తి మెయిన్= ఎక్కువ భక్తితో; మన్నించున్= గౌరవిస్తాడు; కానన్= కాబట్టి; రాజున్= రాజును; తన్నున్= తనను; విచారింపక= ఆలోచించక; ఏమి తప్పు= ఏమి దోషం; తలఁచునో?= చేయాలని అనుకొంటాడో?

తాత్పర్యం: 'బృహన్నల ఈ నెత్తురు చూస్తే కోపగించుకొంటాడు. అతడు నన్ను ఎక్కువగా గౌరవిస్తాడు. కనుక రాజుస్థాయి తనస్థాయి ఆలోచించకుండా ఏదైనా అపకారం చేయ తలపెట్టుతాడేమో!

విశేషం: మూలంలో కంకుభట్టు అన్నమాటలు ఇంతకంటె కొంత భిన్నంగా ఉన్నాయి. వ్యాసుడు ధర్మజుడిని సత్యవ్రతుడుగా పలికించాడు.

> "ఏతస్య హి మహాబాహో వ్రతమేతత్ సమాహితమ్
> యో మమాంగే వ్రణం కుర్యా చ్ఛోణితం వాపి దర్శయేత్
> అన్యత్ర సంగ్రామగతా న్న స జీవేదసంశయమ్ ॥
> న మృష్యాద్ భృశసంక్రుద్ధో మాం దృష్ట్వా తు సశోణితమ్,
> విరాటమిహ సామాత్యం హన్యాత్ సబలవాహనమ్॥" (4-63-53-54)

"ఓ మహాబాహూ! బృహన్నల కొక వ్రతం ఉన్నది. ఎవడైనా నా శరీరంమీద గాయం చేసినవాడూ, రక్తం కారేటట్లు చేసినవాడూ, యుద్ధంలో తప్ప తక్కినచోట్ల బ్రతుకడు. కాబట్టి నెత్తురు కారుతున్న నా స్థితిని ఇప్పుడు చూచాడా కోపించి ఆవేశంతో విరాటుడిని మంత్రులతో సేనతో వాహనాలతో సహా చంపివేస్తాడు'' - ఈ మాటలు ద్వారపాలకుడికి చెప్పేవి కావు. వీటి వలన ఎన్నో ప్రశ్నలు రేకెత్తుతాయి. బృహన్నల ఆ వ్రతం పట్టటానికి కంకుభట్టు అతడి కేమౌతాడు? ఆ వ్రతం సంగతి కంకుభట్టు కెట్లా తెలుసు? అనే ప్రశ్నలు ముందు తలెత్తుతాయి. కంకుభట్టు వేషంలో ధర్మరాజు నిజం పలుకుతున్నాడనే సంతృప్తి మనకు కలిగినా అందులో సందర్భశుద్ధి కొరవైనదని కావ్యకళా శిల్ప మర్మజ్ఞులు భావిస్తారు. తిక్కన మార్చిన కంకుభట్టు మాటలు సముచితంగా ఉన్నాయి. 'అతిభక్తితో నన్ను బృహన్నల గౌరవిస్తాడు కాబట్టి నన్ను గాయపరచిన విరాటుడిని అతడు సహించక పోవచ్చును. ఆవేశంతో ఏదైనా అపచారం కూడా చేయవచ్చును'- అనే సంభాషణ చాలు. ఇది సందర్భౌచిత్యానికి ఉదాహరణం. (సంపా.)

వ. ఇది లెస్సగాఁ దుడుచునంతకుఁ దదీయ ప్రవేశం బించుకవడి వారింపుము; పదంపడి రానిత్తు గాని; యంతకు నుత్తరుం డొక్కరుండ వచ్చునట్లుగాఁ జేయుము.' 269

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ నెత్తురు; లెస్సగాన్= బాగా; తుడుచునంతకున్= తుడిచేవరకు; తదీయ ప్రవేశంబు= బృహన్నల ప్రవేశం; ఇంచుకవడి= కొంచెం సేపు; వారింపుము= ఆపుము; పదంపడి= తర్వాత; రానిత్తుగాని= రానిచ్చెదవుగాక; అంతకున్= అంతవరకు; ఉత్తరుండు= ఉత్తరుడు; ఒక్కరుండు+అ= ఒక్కడే; వచ్చునట్లుగాన్= ప్రవేశించేటట్లుగా; చేయుము= చేయవలసింది.

తాత్పర్యం: ఈ నెత్తురు కారటం తగ్గేవరకు బృహన్నలను రానియ్యకుము. తర్వాత రప్పించవచ్చును. ముందుగా ఉత్తరుడిని లోపలికి ప్రవేశపెట్టుము.'

క. అని చెప్పి హర్ష సంభ్రమ । మున నజ్జననాయకుండు మునుఁగుట నదియే
మని యడుగఁ దలంపమిఁ దన । కనువై కార్యము ఘటించి యతనిం బుచ్చెన్. 270

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= ఇట్లు చెప్పి; ఆ+జననాయకుండు= ఆ విరాటరాజు; హర్షసంభ్రమమునన్= సంతోషంయొక్క సంబరంతో; మునుఁగుటన్= మునిగి ఉన్నందున; అది= ఆ మాట్లాడేది; ఏమని= ఏమిటని; అడుగన్+తలంపమిన్= అడుగదలచుకొనకపోవటంచేత; తనకున్= ధర్మరాజునకు; అనువు+ఐ= వీలై; కార్యము= పని; ఘటించి= సమకూర్చి; అతనిన్= ద్వారపాలకుడిని; పుచ్చెన్= పంపించాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు అట్లా చెప్పి, విరాటుడు సంతోష సంబరాలలో మునిగిపోయి ఉన్నందున, ఆ మాట్లాడుకొనేది ఏమిటని అడగదలచుకొనకపోవటం తనకు అనుకూలం కాగా ద్వారపాలకుడిని పంపించాడు.

విశేషం: ఈ వివరణ మూలంలో లేదు. రాజు ఒక ఆజ్ఞ ఇచ్చాడు. రథినీ, సారథినీ ప్రవేశపెట్టుమన్నాడు. ప్రక్కనున్న కంకుభట్టు సారథిని తప్పించి ఉత్తరకుమారుడినే ముందు ప్రవేశపెట్టుమన్నాడు. రాజు తరువాత అంతటి గౌరవం పొందుతున్న కంకుభట్టును శంకించలేదు ద్వారపాలకుడు. కాని, ప్రభువు అనుమతి లేనిది అతడి ఆజ్ఞ పాటించలేడు. విరాటుడు ప్రమోదోన్మాదంలో ఉండటంచేత కంకుభట్టు మాటను కాదనలేదు. అదే అతడి అనుమతిగా భావించి ద్వారపాలకుడు వ్యవహరించాడు. ఆశ్చర్యమేమంటే - ఉత్తరుడి వెంట సారథి రాలేదేమి? అని కూడా ప్రభువు ప్రశ్నించలేదు. అదికూడా ఉన్మాదావస్థలోని భాగమే. రాజుయొక్క ఉన్మాదావస్థను ఉపాయంగా వాడుకొన్న ధర్మజుడు నిపుణుడని ధ్వని. (సంపా.)

చ. అతఁడును బార్థు నిల్పి, వినయంబున నుత్తరుఁ దోడి తెచ్చినం
బితృచరణాంబుజంబులకుఁ బ్రీతి మెయిం బ్రణమిల్లె నాతఁ; డా
పతియును జక్కఁ జేర్చె గరుపాఱెడు మేనును హర్ష బాష్ప సం
ప్లుత మగు నాననంబు నయి పుత్త్రునిఁ బెద్దయుఁ బ్రొద్దు కౌఁగిటన్. 271

ప్రతిపదార్థం: అతఁడును= ద్వారపాలకుడు కూడ; పార్థున్= అర్జునుడిని; నిల్పి= ఆపి; వినయంబునన్= వినయంతో; ఉత్తరున్= ఉత్తరకుమారుడిని; తోడి తెచ్చినన్= తోడ్కొనిరాగా; ఆతఁడు= ఉత్తరుడు; పితృచరణ+అంబుజంబులకున్= తండ్రిగారి పాదపద్మాలకు; ప్రీతిమెయిన్= సంతోషంతో; ప్రణమిల్లెన్= నమస్కరించాడు; ఆ పతియును= ఆ విరాటరాజు కూడ; గరుపాఱెడు= పులకించెడి; మేనును= శరీరం కలవాడునూ; హర్షబాష్ప= ఆనందాశ్రువులతో; సంప్లుతము+అగు= తడిసిన; ఆననంబున్+అయి= ముఖం కలవాడు అయి; పుత్రునిన్= కుమారుడిని; పెద్దయున్= చాల; ప్రొద్దు= కాలం; కౌఁగిటన్= కౌగిట్లో; చక్కన్= చక్కగా; చేర్చెన్= చేర్చాడు.

తాత్పర్యం: ద్వారపాలకుడు ధర్మరాజు చెప్పినట్లే అర్జునుడిని ఆపి, ఉత్తరుడిని లోపలికి తీసికొనిరాగా, ఉత్తరుడు తండ్రి పాదాలకు ప్రీతితో ప్రణామం చేశాడు. విరాటుడు సంతోషంతో ఒడలు పులకించగా, ఆనందాశ్రువులతో ముఖం తడుస్తుండగా అతడిని ఎంతోసేపు కౌగిట్లో చేర్చుకొన్నాడు.

వ. ఇవ్విధంబున నాలింగితుండయి భూమింజయుండు పునః పునః ప్రణామంబు సేసి, కంకునిం గనుంగొని సగౌరవంబుగా నమస్కరించి, మొగంబుగంటి సూచి 'యిది యేమి?' యని యడిగిన. 272

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; ఆలింగితుండు+అయి= ఆలింగనం చేసికొనబడినవాడై; భూమింజయుండు= ఉత్తరుడు; పునఃపునః= మరలమరల; ప్రణామంబు= నమస్కారం; చేసి; కంకునిన్= ధర్మరాజును; కనుంగొని= చూచి; సగౌరవంబుగాన్= గౌరవంతో కూడినట్లుగా; నమస్కరించి= దండంపెట్టి; మొగంబుగంటి= మొగంమీద గాయాన్ని; చూచి; ఇది+ఏమి అని= ఇదేమిటని; అడిగినన్= అడుగగా.

తాత్పర్యం: అట్లా మరల మరల కౌగిలించుకొన్న తరువాత ఉత్తరుడు తండ్రికి తిరిగి తిరిగి నమస్కారాలు చేశాడు. కంకుడివైపు చూచి సగౌరవంగా నమస్కరించాడు. ముఖంమీద గాయం కనిపించింది. 'ఇ దేమిట'ని అడిగాడు.

విశేషం: 'ఇదేమిటి?' -అని ఉత్తరుడు వేసిన ప్రశ్న కీలకమైనది. తీగ కదిపితే డొంక కదులుతుందన్న సామెత ఇక్కడ ఋజువవుతుంది. విరాటుడు విజయ వృత్తాంతాన్ని గురించి ఇంకా అడుగనే లేదు. కంకుభట్టు స్థితిని చూచి ఉత్తరుడు ఆతురతతో ప్రశ్నించాడు. ఆ ప్రశ్న కంకుభట్టును ధర్మరాజుగా గుర్తించాడా? లేదా అన్నదానికి సంకేతం. గుర్తించినట్లు, ఆ గుర్తింపును గోప్యంగా ఉంచుతున్నట్లు ధర్మజుడు గ్రహించాడు. ఎందువల్లనంటే - అజ్ఞాతవాస వ్రతకాలం ముగిసింది కాబట్టి అర్జునుడు నిజవేషంతో బయటపడి యుద్ధం చేసి ఉండాలి; కాని, పేడివేషంతోనే తిరిగి వచ్చాడు. పేడివాడు అర్జునుడని ఉత్తరుడికి తెలిస్తే, కంకుభట్టు ధర్మరాజని తెలిసిపోయి ఉంటుంది. అది జరిగిందా? లేదా? అని తెలిసికొనటానికే ఉత్తరుడి ఏకాంత ప్రవేశం. ధర్మజుడు ఆవులిస్తే ప్రేవులు లెక్కపెట్టగలడు. కంకుభట్టును ధర్మజు డని పేర్కొంటే కథ నొక విధంగా నడపాలి. లేదా, మరొకవిధంగా నడపాలి. అందుకొరకు ధర్మజుడు పన్నిన వ్యూహ మిది. అతడి లోతులు సాధారణంగా అంతుపట్టవు. (సంపా.)

క. 'ఏ నీ విజయము వొగడఁగఁ । దా నప్పుడు పేడిఁ బొగడె; దానం గోపం
బూనిన సైరింపక నా । చే నడిచితి సారెఁ గొని విశృంఖలవృత్తిన్'. 273

ప్రతిపదార్థం: ఏన్= నేను; నీ విజయము= నీయొక్క గెలుపును; పొగడఁగన్= పొగడగా; అప్పుడు; తాన్= కంకుభట్టు; పేడిన్= బృహన్నలను; పొగడెన్= పొగడాడు; దానన్= దానితో; కోపంబు= కోపం; ఊనినన్= పొందగా; సైరింపక= సహించలేక; నాచేన్= నా చేతితో; సారెన్= పాచికను; కొని= తీసికొని; విశృంఖల వృత్తిన్= అడ్డులేని రీతిగా; అడిచితిన్= కొట్టాను.

తాత్పర్యం: విరాటు డన్నాడు - 'నాయనా! నేను నీ విజయాన్ని పొగడుతూంటే, ఇతడు ఆ పేడి గెలిచాడని పొగడాడు. దానితో కోపం వచ్చి సహించలేక వెనుకాముందూ చూడకుండా నేనే పాచికతో కొట్టాను.

క. అని పతి పలికిన విని నె । మ్మనమున భయ సంభ్రమములు మల్లడిగొన న
మ్మనుజేంద్రనందనుం డి । ట్లను నత్యాదరము మెఱయ నాతనితోడన్. 274

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లు; పతి= విరాటుడు; పలికినన్= పలుకగా; నెమ్మనమునన్= మనస్సులో; భయ సంభ్రమములు= భయం, తొందరయును; మల్లడిగొనన్= పెనవేసికొనగా; ఆ+మనుజ+ఇంద్ర నందనుండు= ఆ ఉత్తరుడు; అతి+ఆదరము= మిక్కిలి గౌరవం; మెఱయన్= కనపడగా; ఆతనితోడన్= తండ్రితో; ఇట్లు= చెప్పబోయే రీతిగా; అనున్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని విరాటరాజు పలుకగా భయం, కంగారు మనస్సులో కలిగి ఉత్తరుడు మిక్కిలి గౌరవంతో తండ్రితో ఇట్లా అన్నాడు.

తే. 'తప్పు చేసితి రీ; రిట్లు దగునె? వీర । లేమిగతిఁ బల్కినను నది యెల్ల మనము
గైకొనవలయుఁగా; కిట్లు గాదు కూడ । దని నిషేధించు టొప్పునె మనుజనాథ! 275

ప్రతిపదార్థం: మనుజనాథ!= రాజా!; ఈరు= మీరు; తప్పు= దోషము; చేసితిరి= చేసినారు; ఇట్లు= ఇట్లా కొట్టటం; తగునె?= ఉచితమా?; వీరలు= వీరు; ఏమిగతిన్= ఏ రీతిగా; పల్కిననున్= మాట్లాడినా; అది+ఎల్లన్= అదంతా; మనము= మనము; కైకొనవలయున్= అంగీకరించవలసిందే; కాక= అట్లుకాక; ఇట్లు= మీరు చెప్పినది; కాదు కూడదు= అవును కాదు; అని; నిషేధించుట= కాదనటం; ఒప్పునె?= తగునా?

తాత్పర్యం: 'ఎంత తప్పు చేశారు? వీరు ఏమి మాట్లాడినా మనం అంగీకరించవలసిందే కాని, కాదు కూడదు- అని నిషేధించటం ఉచితమా?'

వ. అని మఱియును. 276

తాత్పర్యం: అని పలికి ఇంకా.

క. 'సవినయముగఁ బ్రార్థింపుఁడు । పవిత్ర చారిత్రులైన పరమ ద్విజు లి
ట్లవమతులై కోపించిన । నవనీశుల కేల కల్గు నాయువు సిరియున్?' 277

ప్రతిపదార్థం: సవినయముగన్= వినయంతో కూడినట్లుగా; ప్రార్థింపుఁడు= ప్రార్థించండి; పవిత్ర చారిత్రులు+ఐన= పవిత్రమైన నడవడిక కల; పరమద్విజులు= ఉత్తమ బ్రాహ్మణులు (ఇక్కడ బ్రాహ్మణులని అసత్యం చెప్పకుండా ద్విజులని క్షత్రియ సాధారణ పదం వాడడం గమనించ దగింది); ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అవమతులు+ఐ= అవమానించబడినవారై; కోపించినన్= కోపిస్తే; అవనీ+ఈశులకున్= రాజులకు; ఆయువు= ఆయుస్సు; సిరియున్= సంపదయున్నూ; ఏల= ఏ రీతిగా; కల్గున్?= కలుగుతాయి?

తాత్పర్యం: 'వినయంతో వారిని ప్రార్థించండి. ఇటువంటి పవిత్రమైన చరిత్రకలవారు కోపిస్తే రాజులకు ఆయుస్సు, సిరిసంపదలు ఎట్లా కలుగుతాయి?'

వ. అనిన విని యమ్మాటలు పాటిగాఁ బట్టి విరాటుండు భయ భక్తియుక్తంబుగా వేఁడికొనినఁ బాండవాగ్రజుండు నగుచు 'నాకు నలుక యెక్కడిది? యితండును గీడుతెరువువాఁడు గాఁ; డిదియొక్క కీడుప్రొద్దున నయ్యెం గాని' యని తాను రాజుదెసఁ బ్రసన్నుం డగుట తెలియునట్లుగా నుత్తరుతోడం బలికిన, నమ్మహీవల్లభుండు సంతసిల్లి, తదవసరంబునఁ బ్రవేశించి కాంచిన యా బృహన్నల నాదరించి నిజనందను నాలోకించి యిట్లనియె. 278

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; విని= వినిపించుకొన్నవాడై; ఆ+మాటలు= ఆ మాటలు; పాటిగాన్+పట్టి= పాటించవలసినవిగా తీసికొని; విరాటుండు= విరాటరాజు; భయభక్తి= భయంతో, భక్తితో; యుక్తంబుగాన్= కూడినట్లుగా; వేఁడికొనినన్= ప్రార్థించగా; పాండవ+అగ్రజుండు= ధర్మరాజు; నగుచున్= నవ్వుతూ; నాకున్= నాకు; అలుక= కోపం; ఎక్కడిది?= ఎక్కడ వచ్చింది?; ఇతండును= ఈ విరాటుడు కూడా; కీడు తెరువువాఁడు= చెడు మార్గంలో నడిచేవాడు; కాఁడు; ఇది+ఒక్క కీడుప్రొద్దునన్= ఇది ఒక చెడుగడియలో; అయ్యెన్+కాని= అయినది కాని; అని= అని పలికి; తాను= ఆ ధర్మరాజు; రాజుదెసన్= విరాటుడిపట్ల; ప్రసన్నుండు+అగుట= అనుగ్రహించినట్లుగా; తెలియునట్లుగాన్= స్పష్టమయ్యేటట్లు; ఉత్తరుతోడన్= ఉత్తరుడితో; పలికినన్= పలుకగా; ఆ+మహీవల్లభుండు= ఆ విరాటుడు; సంతసిల్లి= సంతోషించి; తద్+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; ప్రవేశించి= లోనికివచ్చి; కాంచిన= తనను దర్శించినట్టి; ఆ బృహన్నలను= ఆ అర్జునుడిని; ఆదరించి= గౌరవించి; నిజనందనున్= తన కుమారుడిని; ఆలోకించి= చూచి; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఉత్తరుడు అట్లా అనేసరికి ఆ మాటలు పాటించి విరాటుడు భయభక్తులతో ప్రార్థించగా, ధర్మరాజు 'నాకు అసలు కోపమే రాలేదే. ఇతడు కూడా చెడు త్రోవను పోయేవాడు కాడు. ఇవ్వేళే ఎందుకో ఒక చెడు గడియలో

ఇట్లా చేశాడు' అని అంటూ రాజుమీద అనుగ్రహించినట్లు ఉత్తరునకు తెలిసేటట్లుగా పలికాడు. అప్పుడు రాజు సంతోషించాడు. అప్పుడే లోనికి వచ్చి బృహన్నల రాజుగారిని దర్శించగా విరాటుడు అతడిని ఆదరించాడు. కొడుకువైపు చూచి ఇట్లా అన్నాడు.

విరాటుఁ డుత్తరుని సమరప్రకారం బడుగుట (సం. 4-64-12)

ఉ. 'ద్రోణుఁడు భీష్ముఁడుం గృపుఁడు ద్రోణసుతుండును గర్ణుఁడుం బశు
త్రాణ పరాయణత్వమున దర్ప సముజ్జ్వల భంగి నుల్లస
ద్బాణ పరంపరల్ గురియఁ బార్థివుఁడున్ వెనుదన్ని చూడ న
క్షీణ జవంబునం గవియు సేనకు మార్కొన నగ్గలించితే? 279

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణుఁడు= ద్రోణుడును; భీష్ముఁడున్= భీష్ముడును; కృపుఁడున్= కృపాచార్యుడును; ద్రోణసుతుండును= అశ్వత్థామయును; కర్ణుఁడున్= కర్ణుడును; పశుత్రాణ= గోవులను రక్షించటంలో; పరాయణత్వమునన్= ఆసక్తితో; దర్ప= గర్వముయొక్క; సముజ్జ్వల భంగిన్= హెచ్చిన రీతిలో; ఉల్లసత్= ప్రకాశించే; బాణ పరంపరల్= బాణాల పంక్తులను; కురియన్= కురిపించగా; పార్థివుఁడున్= దుర్యోధనుడు కూడా; వెన్ను+తన్ని= వెనువెంట నిలిచి; చూడన్= చూస్తూ ఉండగా; అక్షీణ= క్షీణించని; జవంబునన్= వేగంతో; కవియు= మీదికి వచ్చే; సేనకున్= సైన్యానికి; మార్కొనన్= ఎదుర్కొనుటకు; అగ్గలించితే= అతిశయంగా ముందుకుపోగల్గితివా?

తాత్పర్యం: 'ద్రోణుడు, భీష్ముడు, కృపుడు, అశ్వత్థామ, కర్ణుడు - వీరందరూ పశువులను రక్షించాలనే పట్టుదలతో బాణాలవర్షం కురిపించగా, దుర్యోధనుడు వెంటనుండి చూస్తుండగా, మీదికి మహావేగంతో వచ్చే సేనలను ఎదుర్కొనటానికి ఉత్సహించావా?

ఉ. బాసట లేదు క్రొవ్వడర బంటుతనంబునఁ దాఁకితేనియుం
బాసినచోట వాయుఁ బెఱ పట్టుల వీరు లుదగ్రవృత్తిమై
మూసికొనంగ వత్తు రొక మోహర మమ్ముల మ్రగ్గెనేని నా
సాసల నొక్కరుండ యను నాగ్రహవృత్తి బలంబు పైఁబడున్. 280

ప్రతిపదార్థం: బాసట లేదు= సహాయం లేదు; క్రొవ్వు+అడరన్= మదం వ్యాపించగా; బంటుతనంబునన్= పౌరుషంతో; తాఁకితి+ఏనియున్= ఎదుర్కొన్నప్పటికీ; పాసిన చోటన్= వదిలిన చోట; పాయున్= విడిపోవుట; పెఱ పట్టులన్= తక్కిన చోట్ల; వీరులు= యోధులు; ఉదగ్ర వృత్తిమైన్= విసురుగా; మూసికొనంగన్= ముట్టడించటానికి; వత్తురు= దగ్గరకు వస్తారు; ఒక మోహరము= ఒకరు చేసిన వ్యూహం; అమ్ములన్= బాణాలతో; మ్రగ్గెనేనిన్= చనిపోతే; ఒక్కరుండు+అ= ఒక్కడే!; అను+ ఆగ్రహవృత్తిన్= అనెడి ఆగ్రహంతో; బలంబు= సేన; ఆస+ఆసలన్= అధికాశతో; పైఁబడున్= మీదపడుతుంది.

తాత్పర్యం: నీకు సహాయుడు లేడు. క్రొవ్వెక్కి తాకితే విడిచినచోట విడిచినట్లే ఉంటుంది. తక్కిన చోట్ల ఉన్న వీరులు కూడా వచ్చి అమాంతంగా మీద పడతారు. వాళ్ళను ఒకవేళ కొట్టగలిగితే ఒక్కడే అనే ఆగ్రహంతో తక్కిన సేనలు వచ్చి అధికాశతో మీద పడతాయి.

ఆ. ఒకఁడు పరశురాము నోర్చినవాఁ; డొక్క। రుండు ధనువునకు గురుండు దాన;
హరువరమునఁ బుట్టి యక్షీణ బల విక్ర। మముల నొక్కఁ డొప్పు మాఱు లేక. **281**

ప్రతిపదార్థం: ఒకఁడు= ఒక వీరుడు-భీష్ముడు; పరశురామున్= పరశురాముడిని; ఓర్చినవాఁడు= ఓడించినవాడు; ఒక్కరుండు= మరొక్కడు-ద్రోణాచార్యుడు; ధనువునకున్= ధనుర్విద్యకు; తాను+అ= తానే; గురుండు= గురువు; హరువరమునన్= శివుడి వరమున; పుట్టి; అక్షీణ= క్షీణించని; బల విక్రమములన్= బల పరాక్రమాలతో; ఒక్కఁడు= మరొకడు-అశ్వత్థామ; మాఱులేక= తన కెదురు లేక; ఒప్పున్= ప్రకాశిస్తాడు.

తాత్పర్యం: కౌరవసేన లోని వీరులలో ఒకడు పరశురాముడిని ఓడించినవాడు, ఒకడు స్వయంగా ధనుర్విద్యా గురువు. మరొకడు శివుడి వరాన పుట్టి క్షీణించని బలపరాక్రమాలతో ఎదురులేనివాడు.

విశేషం: పరశురాముడిని గెలిచినవాడు భీష్ముడు. (చూడు. ఉద్యోగ. 4-273-360). కురుపాండవులకు ధనుర్విద్యాచార్యుడు ద్రోణుడు. ద్రోణుడు సంతానం కొరకు శివుడిని గూర్చి తపస్సుచేసి, ఆ మహాదేవుడి వరం వలన రుద్రాంశ సంభూతుడైన అశ్వత్థామను పుత్రుడిగా పొందాడు. (చూడు. శివపురాణం శతరుద్రీయ సంహిత. సంహిత. 3. అధ్యా. 36. శ్లో. 6-14).

ఉ. తక్కటి వారలున్ సురల దైత్యులనైనను బోర గెల్చువా
రక్కురుసేన మేటిమగ లా ధృతరాష్ట్ర తనూజు లాజి నొ
క్కొక్కఁడ ధాత్రి యంతయును నోర్వఁగఁ జాలుదు రట్టివారి నీ
వెక్కటి దాఁకి నొవ్వకయు నెమ్మెయి గెల్చితి నాకుఁ జెప్పుమా! **282**

ప్రతిపదార్థం: తక్కటి వారలున్= మిగిలిన వారుకూడ; సురలన్= దేవతలను; దైత్యులన్+ఐనను= రాక్షసులనైనా; పోరన్= యుద్ధంలో; గెల్చువారు= గెల్వగల్గినవారు; ఆ+కురుసేనన్= ఆ కౌరవసేనలోని; మేటిమగలు= గొప్ప వీరులు; ఆ ధృతరాష్ట్ర తనూజులు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి పుత్రులు-కౌరవులు; ఆజిన్= యుద్ధంలో; ఒక్కొక్కఁడ= ఒక్కడొక్కడే; ధాత్రి= భూమిని; అంతయును= సమస్తాన్ని; ఓర్వఁగన్= ఓడించటానికి; చాలుదురు= సమర్థులు; అట్టివారిన్= అటువంటివారిని; నీవు; ఎక్కటిన్= ఒంటరిగా; తాఁకి= ఎదుర్కొని; నొవ్వకయున్= ఏమీ దెబ్బతగులకుండా; ఏ+మెయిన్= ఏ రీతిగా; గెల్చితి(వి)= జయించావు; నాకున్= నాకు; చెప్పుమా!= చెప్పుము!

తాత్పర్యం: మిగిలిన వారుకూడా దేవతలనైనా, రాక్షసులనైనా యుద్ధంలో గెలువగల మహావీరులు. ఆ ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులున్నారే వారు ఒక్కొక్కరు పృథివిని గెలువగల వీరులు. అటువంటి వారి సేనను నీ వొక్కడవు ఎదిరించి, శరీరం ఏమీ కందకుండా ఎట్లా గెల్చావో నాకు చెప్పుము.

ఉ. గోవుల నెట్టు లాఁగితి? వకుంఠితవిక్రముఁడైన రాజరా
జేవిధి మానభంగమున కెల్లను నోర్చి పలాయమానుఁడై
నీ విజయంబు సైఁచి ఘననిందకు నియ్యకొనంగఁ జాలెఁ? బు
త్రా! వెఱఁ గయ్యెడున్ రణవిధం బఖిలంబు నెఱుంగఁ జెప్పుమా!' **283**

ప్రతిపదార్థం: పుత్రా!= కుమారా!; గోవులన్= ఆవులను; ఎట్టులు= ఏ రీతిగా; ఆఁగితివి= ఆపితివి; అకుంఠిత= మొక్కవోని; విక్రముఁడు+ఐన= పరాక్రమం కలిగిన; రాజరాజు= దుర్యోధనుడు; ఏ విధిన్= ఎట్లు; మానభంగమునకున్= అభిమానం

పోవటానికి; ఎల్లను= పూర్తిగా; ఓర్చి= సహించి; పలాయమానుఁడు+ఐ= పారిపోతున్నవాడై; నీ విజయంబు= నీ గెలుపును; సైఁచి= సహించి; ఘన నిందకున్= గొప్పదైన నిందకు; ఇయ్యకొనంగన్= ఒప్పుకొనుటకు; చాలెన్= సమర్థుడయ్యాడు; వెఱఁగు= ఆశ్చర్యం; అయ్యెడున్= ఔతున్నది; రణవిధంబు= యుద్ధం జరిగిన విధం; అఖిలంబున్= సమస్తాన్ని; ఎఱుంగన్= నాకు తెలిసేటట్లు; చెప్పుమా!= చెప్పుము.

తాత్పర్యం: కుమారా! ఆవులను ఎట్లా మరలించగలిగావు? గొప్ప పరాక్రమం కల రాజరాజు మానభంగానికి సహించి పలాయనం చిత్తగించి, నీ గెలుపు అంగీకరించి, నిందకు ఎట్లా ఒప్పుకొనగలిగాడు? నా కాశ్చర్యం వేస్తున్నది. యుద్ధం ఎట్లా జరిగిందో వివరంగా చెప్పుము.'

విశేషం: యుద్ధం జరిగిన విధానాన్ని ఊహించుకొంటేనే విరాటుడికి భయంతో నిండిన ఆశ్చర్యం కలిగింది. ఆ యుద్ధం రాజరాజుతో. అతడు అకుంఠిత పరాక్రముడు. అభిమాన ధనుడు. ఓటమిని అంగీకరించనివాడు. అటువంటి వాడి అపార సైన్యాన్ని ఓడించి, ఆవులను మళ్ళించి, అతడిని పలాయనం చిత్తగించేటట్లు చేసిన ఆ యుద్ధం భయంకరంగా జరిగి ఉండాలి. అంతటి యుద్ధాన్ని గురించి, అందులో ఉత్తరుడు సాధించిన విజయాన్ని గురించి తెలిసికొనాలనే ఉత్కంఠ మూర్తి కట్టినట్లున్నది ఈ పద్యం. 'పుత్రా! వెఱఁగయ్యెడున్ । రణవిధం బఖిలంబు నెఱుంగఁ జెపుమా!' - అన్న వాక్యం కొసమెరుపుగా మెరిసిన పాత్రోచిత సందర్భోచిత వాక్య విన్యాస శిల్పానికి మచ్చుతునక. (సంపా.)

చ. అనవుడు నాతఁ డిట్లనియె 'నక్కురుసేనల నేను గెల్వ; గో
ధనమును నే మరల్ప; మన దైవబలంబునఁ జేసి దేవసం
జనితుఁడు నాఁగ నర్హమగు చందమువాఁడు మహాత్ముఁ డొక్కరుం
డని ననుఁ గాచెఁ; గౌరవుల నందఱ గెల్చి మరల్చె గోవులన్. 284

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగా; ఆతఁడు= ఉత్తరుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు; ఆ+కురుసేనలన్= ఆ కౌరవసేనలను; నేను; గెల్వన్= గెలవలేదు; గోధనమును= ఆవుల మందలనే సంపదను; నేన్= నేను; మరల్పన్= మరలించలేదు; మన దైవబలంబునన్+చేసి= మనయొక్క దైవబలం వలన; దేవ సంజనితుఁడునాఁగన్= దేవతలకు పుట్టిన వాడువలె; అర్హము+అగు= తగిన; చందమువాఁడు= విధంకలవాడు; మహాత్ముఁడు= మహానుభావుడు; ఒక్కరుండు= ఒకడు; అనిన్= యుద్ధమందు; ననున్= నన్ను; కాచెన్= రక్షించాడు; కౌరవులన్= కౌరవులను; అందఱన్= అందరిని; గెల్చి= జయించి; గోవులన్= ఆవులను; మరల్చెన్= మరలించాడు.

తాత్పర్యం: అనగా ఉత్తరు డిట్లా అన్నాడు - 'ఆ కౌరవసేనలను నేను గెలవలేదు, ఆవులను మరల్చలేదు. మనకు దైవబలం ఉన్నది కనుక ఒక మహాత్ముడు, దేవాంశ సంభూతుడు వచ్చి యుద్ధంలో నన్ను కాపాడి, కౌరవుల నోడించి, ఆవులను మరలించాడు.

విశేషం: 228వ పద్యంలో 'నీ చేసిన యీ పని నాచేఁ గాక యునికి పతి యెఱుఁగఁడొకో! । జనులు నిజము సేయుదురే! నిను నెఱిఁగింపకయ చెప్ప నేర్తునె పొగడన్' - అని అన్నాడు అర్జునుడితో ఉత్తరుడు. తాను విజయం సాధించినట్లు చెప్పితే ఎవ్వరూ నమ్మరని తెలిసిన ఉత్తరుడు అర్జునుడని ఎవరూ గుర్తించకుండా గుప్తంగా అర్జునుడే విజయాన్ని సాధించినట్లు చెప్పాడు. దేవ సంజనితుడు - అనేమాట సార్థకం. దేవకులంలో పుట్టినవాడు, దేవతలకు లేదా దేవుడికి లేదా ఇంద్రుడికి పుట్టినవాడు అనే అర్థం వచ్చేటట్లు అర్జునుడిని సూచించాడు. అసత్యదోషం నుండి, కృతఘ్నతా పాపంనుండి తప్పించుకొన్నాడు.

మాటనేర్పరితనాన్ని ప్రకటించాడు. దేవసంజనితుడో అన్నట్లు ఉత్ప్రేక్షాలంకారంలో చెప్పటం ఔచిత్యం. 'అర్హమగు చందమువాఁడు'- అనే విశేషణంలో ఇప్పటి పేడిరూపంలో కాక సహజమైన ఉజ్జ్వల రూపంలో ఉన్నవాడని భావం. 'మహాత్ముఁడు' - ఇది తెలుగు జాతీయం. అద్భుత ప్రభావం కలవాడిని మహాత్ముడని పిలవటం తెలుగువారి నుడికారం. 'ఒక్కరుండు'- అనే మాట ఏకైకవీరుడై అనే అర్థాన్ని ప్రకటించింది. అత డొక్కడే మూడు పనులు చేశాడు. 1. ఉత్తరుడిని రక్షించాడు, 2. కౌరవులనందరిని గెలిచాడు, 3. ఆవులను మళ్ళించాడు. ఉత్తరుడు అద్భుతయుద్ధక్రీడను భావచిత్రంగా అందించాడు. (సంపా.)

వ. అత్తెఱంగు వివరించి విన్నవించెద నవధరింపుము. 285

ప్రతిపదార్థం: ఆ+తెఱంగు= ఆ విధానాన్ని; వివరించి= వివరంగా చెప్పి; విన్నవించెదన్= తమకు మనవి చేస్తాను; అవధరింపుము= వినవలసింది.

తాత్పర్యం: ఆ విధానాన్నంతా వివరంగా చెప్పి నీకు మనవి చేస్తాను. వినుము.

తే. ధూళి పెల్లుగ నెగయంగ నేల గోడి। వడఁగఁ జనుమూఁకఁ గని వడవడ వడంకి
పాఱు తేరంగ నమ్మహాభాగుఁ డప్పు। డోడ కోడకు మని నన్నుఁ గూడ వచ్చి. 286

ప్రతిపదార్థం: ధూళి= దుమ్ము; పెల్లుగన్= ఎక్కువగా; ఎగయంగన్= పైకి ఎగురగా; నేల= భూమి; గోడి+పడఁగన్= ఏటవాలుగా ఒక ప్రక్కకు వంగగా; చను= వెళ్ళెడి; మూఁకన్= సేనను; కని= చూచి; వడవడ వడంకి= గజగజ వణికి; పాఱు తేరంగన్= పరుగెత్తగా; ఆ+మహాభాగుఁడు= ఆ మహానుభావుడు; అప్పుడు= ఆ సమయాన; నన్నున్= నన్ను; ఓడకు+ఓడకుము+అని= భయపడకుమని; కూడన్+వచ్చి= కలిసి వచ్చి.

తాత్పర్యం: దుమ్ము హెచ్చుగా పైకి లేవగా నేల బరువుకి ఒక ప్రక్క కిందికి దిగిపోయేటట్లుగా వచ్చే సేనలను చూచి నేను గజగజ వణికి పారిపోతూంటే ఆ మహానుభావుడు వచ్చి, భయపడకు మని ధైర్యం చెప్పి, నన్ను కలిసికొని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

వ. పట్టుకొని మగుడం గొనిపోయి రథంబుపైఁ బెట్టిన నే నతని యాజ్ఞకు మిగులకుండితి. 287

ప్రతిపదార్థం: పట్టుకొని= నన్ను పట్టుకొని; మగుడన్= మరల; కొనిపోయి= తీసికొనివెళ్ళి; రథంబుపైన్= రథంమీద; పెట్టినన్= పెట్టగా; నేన్= నేను; అతని+ఆజ్ఞకున్= ఆతడు చెప్పిన దానికి; మిగులక+ఉండితిన్= అతిక్రమించకున్నాను.

తాత్పర్యం: నన్ను పట్టుకొని తీసికొనివెళ్ళి రథంమీద కూర్చుండపెట్టాడు. అతని ఆజ్ఞ కాదనలేకపోయాను.

ఉ. కౌరవసేన గోగణముఁ గైకొని పోవ నతండు ముట్టి యం
దారసి రాజుఁ గానక యుపాంతమునం దొలఁగించి వేగ నా
తే రట దోలి యడ్డపడి తీవ్రశరంబుల నబ్బలంబు దు
ర్వారరయంబు మాన్చి పశువర్గము నిద్దెస వెల్చె నార్చుచున్. 288

ప్రతిపదార్థం: కౌరవసేన= కౌరవులసైన్యం; గోగణమున్= ఆలమందను; కైకొనిపోవన్= తోలుకొనిపోగా; అతండు= ఆ దివ్యపురుషుడు; ముట్టి= ముట్టడించి; అందున్= అందులో; ఆరసి= వెదకి; రాజున్= రాజును-దుర్యోధనుడిని; కానక=

చూడక-కనబడనందున; ఉపాంతమునన్= సమీపమందు; తొలఁగించి= మరలించి; వేగన్= వేగంగా; నా తేరు= నా రథాన్ని; అటన్= అక్కడికి; తోలి= తోలినవాడై; అడ్డపడి= వారికి అడ్డంవెళ్ళి; తీవ్రశరంబులన్= వాడియైన బాణాలతో; ఆ+బలంబు= ఆ సేనయొక్క; దుర్వార= వారింపరాని; రయంబు= వేగం; మాన్చి= మాన్పి; పశువర్గమున్= ఆవుల మందను; ఈ+దెసన్= ఈ వైపునకు; ఆర్చుచున్= కేకలు వేస్తూ; వెల్చెన్= తోలాడు, మరలించాడు.

తాత్పర్యం: మన ఆవులమందను కౌరవసేన తోలుకొనిపోతూ ఉంటే అతడు అడ్డంవెళ్ళి అక్కడ దుర్యోధనుడు లేకపోగా రథాన్ని మరొకవైపు మళ్ళించి ఆ సేనకు అడ్డుపడి వాడిఅయిన బాణాలతో ఆ సేన వేగాన్ని ఆపి కేకలువేస్తూ ఆవుల మందలను ఇటు మరలించాడు.

ఆ. చెదరకుండఁ బసులఁ బొదివి యించుకమేర । యిక్క దరుఁగుదెంచి యెలమి మగిడి
కడచి పోవుచున్న కౌరవపతి ముట్ట । నడరినంత సేన లతనిఁ గూడె. 289

ప్రతిపదార్థం: చెదరక+ఉండన్= చెదిరిపోకుండా; పసులన్= ఆవులను; పొదివి= కమ్ముకొని; ఇంచుక మేర= కొద్దిమేర; ఇక్కడన్= ఇటువైపు; అరుగుదెంచి= వచ్చి; ఎలమిన్= ఉత్సాహంతో; మగిడి= తిరిగి; కడచిపోవుచున్+ఉన్న= దాటుకొనిపోతున్న; కౌరవపతిన్= దుర్యోధనుడిని; ముట్టన్= ఆక్రమించుటకు; అడరిన+అంతన్= ప్రయత్నించునంతలో; సేనలు= కౌరవసేనలు; అతనిన్= ఆ దివ్యపురుషుడిని; కూడెన్= చుట్టుముట్టాయి.

తాత్పర్యం: గోవులు చెదరిపోకుండా చుట్టు కావలికాసి కొంచెంసేపు ఇక్కడ ఉండి, మరల అక్కడికి వెళ్ళి ఉత్సాహంగా దాటుకొనిపోయే దుర్యోధనుడిని అడ్డగించేటంతలో సేనలు ఆ దివ్యపురుషుడిని చుట్టుముట్టాయి.

మ. కురురాజున్ సబలంబుగాఁ గవిసినన్ ఘోరాహవం బయ్యెఁ నం
దరదంబుల్ నుఱుమయ్యె, నశ్వములు నుగ్గయ్యెం, గరివ్రాతముల్
ధర దంతంబుల యూఁతగా నొఱగె, నుద్యద్బాహుదృప్యద్భటో
త్కరముల్ తిట్టినయట్లు గూలెఁ గలయం దద్బాణపాతంబులన్. 290

ప్రతిపదార్థం: కురురాజున్= దుర్యోధనుడును; సబలంబుగాన్= సేనతోకూడి; కవిసినన్= ఎదుర్కొనగా; ఘోర= భయంకరమైన; ఆహవంబు= యుద్ధం; అయ్యెన్= అయింది; అందున్= ఆ కౌరవసేనలో; అరదంబుల్= రథాలు; నుఱుము+అయ్యెన్= ముక్కలు ముక్కలు అయ్యాయి; అశ్వములు= గుర్రాలు; నుగ్గు+అయ్యెన్= పిండి అయ్యాయి; కరివ్రాతముల్= ఏనుగుల గుంపులు; ధరన్= భూమిపై; దంతంబుల= దంతములే; ఊఁతగాన్= ఆధారంగా; ఒఱగెన్= వాలిపోయాయి; ఉద్యత్= ఉద్యమిస్తున్న; బాహు= భుజాలతో; దృప్యత్= గర్విస్తున్న; భట= సైనికుల యొక్క; ఉత్కరముల్= సమూహాలు; తద్+బాణ= ఆ దివ్యపురుషుడి బాణాల యొక్క; పాతంబులన్= దెబ్బలతో; కలయన్= నాల్గువైపులందు; తిట్టిన+అట్లున్= శపించినట్లుగా; కూలెన్= నేలకొరిగాయి, చనిపోయాయి.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు కూడా సేనతో సహా ఎదురు తిరిగాడు. దానితో యుద్ధం ఘోరంగా జరిగింది. దానిలో రథాలు పిండి అయిపోయాయి. గుర్రాల నుగ్గు అయిపోయాయి. ఏనుగులు దంతాలు ఆధారంగా నేలమీదికి ఒరిగిపోయాయి. భుజబలంతో గర్వించిన సైనికులు ఆయన బాణాల దెబ్బలకు శపించినట్లుగా నాలుగు మూలలా పడిపోయారు.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

క. శత్రుంతపాదు లగు నృప । పుత్రులుఁ బేరు గల యోధపుంగవులును ద
చ్చిత్ర శరనిహతి సంగర । ధాత్రిఁ బడిరి వారి నెన్నఁ దడవై యుండున్. 291

ప్రతిపదార్థం: శత్రుంతప+ఆదులగు= శత్రుంతపుడు మున్నగు; నృపపుత్రులున్= రాజకుమారులును; పేరుగల= కీర్తిగల; యోధపుంగవులును= వీరశ్రేష్ఠులును; తద్= ఆ దివ్యపురుషుడి యొక్క; చిత్ర= విచిత్రమైన; శరనిహతిన్= బాణాల దెబ్బతో; సంగరధాత్రిన్= యుద్ధభూమిలో; పడిరి= పడిచచ్చారు; వారిన్= వారినందరిని; ఎన్నన్= లెక్కపెట్టటానికి; తడవు+ఐ= ఆలస్యమై; ఉండున్= ఉంటుంది. (అంటే - ఆలస్యమౌతుందని భావం).

తాత్పర్యం: శత్రుంతపుడు మున్నగు రాజకుమారులు, ఇంకా పేరెక్కిన యోధశ్రేష్ఠులు ఆ దివ్యపురుషుడు వేసిన విచిత్రమైన బాణపు దెబ్బలకు యుద్ధభూమిలో పడిపోయారు. వారందరినీ లెక్కపెట్టి చెప్పాలంటే చాలా ఆలస్యం అవుతుంది.

తే. మొనలు దెరలినఁ గర్ణుండు ముంచి తాఁక । నమ్మహావీరుఁ డాతనితమ్ముఁ జంపి
హరుల నొప్పించి సూతు నో నాడ నేసి । యంగముల బాణములు నించి యతనిఁ బఱపె. 292

ప్రతిపదార్థం: మొనలు= సేనలు; తెరలినన్= పారిపోగా; కర్ణుండు= కర్ణుడు; ముంచి= అతిశయించి; తాఁకన్= ఎదుర్కొనగా; ఆ+మహావీరుఁడు= ఆ దివ్యవీరుడు; ఆతని తమ్మున్= ఆ కర్ణుడి తమ్ముడిని; చంపి= చంపేసి; హరులన్= గుర్రాలను; నొప్పించి= బాధకల్గేటట్లు కొట్టి; సూతున్= సారథిన్; నోనాడన్= నొచ్చేటట్లుగా; ఏసి= వేసి; అంగములన్= అవయవాలందు; బాణములు; నించి= నింపి; అతనిన్= కర్ణుడిని; పఱపెన్= పారిపోయేటట్లు చేశాడు.

తాత్పర్యం: సేనలు పారిపోయేసరికి కర్ణుడు అతిశయించి ఎదుర్కొన్నాడు. ఆ మహావీరుడు అప్పుడు అతని తమ్ముడిని చంపి, అతడి గుర్రాలను కొట్టి, సారథికి బాధ కలిగేటట్లు కొట్టి, అతడి శరీరంమీద బాణాలు వేసేసరికి అతడు పారిపోయాడు.

క. గురుఁడు తలపడిన నతఁ డ । చ్చెరువుగ దివ్యాస్త్రవితతిఁ జిక్కువఱిచి త
ద్వరసుతుఁడుఁ గృపుఁడుఁ దాఁకినఁ । దెరలిచి భీష్మునకుఁ గవిసె దృఢరభసమునన్. 293

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ద్రోణుడు; తలపడినన్= ఎదుర్కొనగా; అతఁడు= ఆ మహావీరుడు; అచ్చెరువుగన్= ఆశ్చర్యంగా; దివ్య+అస్త్రవితతిన్= దివ్యమైన అస్త్రాల సముదాయంతో; చిక్కువఱిచి= బాధకల్గించి; తద్+వరసుతుఁడున్= ఆయన కుమారుడు-అశ్వత్థామయు; కృపుఁడున్= కృపాచార్యుడును; తాఁకినన్= ఎదుర్కొనగా; తెరలిచి= పరుగెత్తించి; భీష్మునకున్= భీష్ముడిని; దృఢ= గట్టి; రభసమునన్= వేగంతో; కవిసెన్= ఎదిరించాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు ఎదిరించగా ఆశ్చర్యం కలిగేటట్లు ఎన్నో దివ్యాస్త్రాలు వేసి అతడినే చిక్కులలో పడేశాడు. ఆపైన అశ్వత్థామ, కృపుడు ఎదిరించారు. ఆ దివ్యపురుషుడు దెబ్బకు వారిని పారిపోయేటట్లు చేసి, మహావేగంతో భీష్ముడిని ఎదిరించాడు.

మ. అతనిం దీవ్రశరంబులం బొదివి నానాస్త్రంబు లేసెన్ నదీ
సుతుఁడుం దత్సమయంబునం గినియ నా శూరుండు చాపంబు ద్రుం
చి తదీయాంగము నొంచినన్ వివశుఁడై చేడ్పడ్డచో సూతుఁ డు
ద్ధత భీతిం దొలఁగంగఁ దోలె రథముం దత్ప్రాణరక్షార్థియై. 294

ప్రతిపదార్థం: నదీసుతుఁడున్= భీష్ముడుకూడా; అతనిన్= ఆ దివ్యపురుషుడిని; తీవ్రశరంబులన్= తీవ్రమైన బాణాలతో; పొదివి= చుట్టుముట్టి; నానా+అస్త్రంబులు= అనేక రకాలైన అస్త్రాలను; ఏసెన్= వేశాడు; తద్+సమయంబునన్= ఆ సమయంలో; కినియన్= కోపించగా; ఆ శూరుండు= ఆ దివ్యపురుషుడు; చాపంబు= ధనుస్సును; త్రుంచి= తెగగొట్టి; తదీయ+అంగము= అతడి శరీరం; నొంచినన్= నొప్పి కలిగేటట్లుచేయగా; వివశుఁడు+ఐ= వశం తప్పి; చేడ్పడ్డచోన్= బాధను పొందగా; సూతుఁడు= సారథి; ఉద్ధత= బయలుదేరిన; భీతిన్= భయంతో; రథమున్= రథాన్ని; తద్= ఆ భీష్ముడియొక్క; ప్రాణ= ప్రాణాలయొక్క; రక్షా+అర్థి+ఐ= రక్షణను కోరినవాడై; తొలఁగంగన్= తొలగేటట్లు; తోలెన్= తోలాడు.

తాత్పర్యం: భీష్ముడిపై బాణాలు వేయగా భీష్ముడు ఆ సమయంలో కోపంతో దివ్యాస్త్రా లెన్నో వేశాడు. అపుడు ఆ దివ్యపురుషుడు భీష్ముడి ధనుస్సు విరిచి, అతడి శరీరానికి నొప్పికలిగేటట్లు కొట్టగా, భీష్ముడు వశం తప్పినవాడై బాధపడగా సారథి అతడి ప్రాణరక్షణకై రథాన్ని మరొకచోటికి తప్పించాడు.

క. తమ తమ బలములతో ని । ట్లమిత భుజావీర్యులైన యా రథికవరుల్
గ్రమమునఁ దలపడి యోడిన । సమరవిహారమునఁ దనివి సనక యతండున్. 295

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; అమిత= మితంలేని; భుజా వీర్యులు+ఐన= భుజపరాక్రమం కల; ఆ రథికవరుల్= ఆ రథిక శ్రేష్ఠులు; తమతమ బలములతోన్= వారి వారి సేనలతో; క్రమమునన్= వరుసగా; తలపడి= ఎదిరించి; ఓడినన్= ఓడిపోగా; అతండున్= ఆ దివ్యవీరుడుకూడ; సమరవిహారమునన్= యుద్ధమందు విహరించటంలో; తనివి+చనక= తృప్తిపొందక.

తాత్పర్యం: అమితమైన పరాక్రమం కల ఆ రథికశ్రేష్ఠులు వారివారి సేనలతో వరుసగా ఎదుర్కొని ఓడిపోగా, ఆ దివ్యపురుషుడు యుద్ధవిహారంలో ఇంకా తనివితీరక.

మ. ధరణీనాథుఁడు దానుఁ దమ్ములును దుర్దాంతోద్ధతిం గూడి మో
హర మత్యూర్జితభంగి నేర్చికొని యుద్యద్విక్రమం బొప్ప బం
ధుర సంరంభత నున్నఁ జూచి బలవద్దోఃస్తంభలీలా భయం
కర రేఖా వలమానచాపుఁ డయి వీఁకం దాఁకె నాసేనతోన్. 296

ప్రతిపదార్థం: ధరణీనాథుఁడు= రాజు - దుర్యోధనుడు; తాను= అతడును; తమ్ములును= అతడి తమ్ములును; కూడి= కలిసికొని; దుర్దాంత= అణచలేని; ఉద్ధతిన్= గర్వంతో; అతి+ఊర్జిత భంగిన్= బాగా బలంకలిగినరీతిలో; మోహరము= వ్యూహమును; ఏర్చికొని= తయారుచేసి; ఉద్యత్+విక్రమంబు= అతిశయిస్తున్న పరాక్రమం; ఒప్పన్= ప్రకాశించగా; బంధుర= రమ్యమైన; సంరంభతన్= హడావిడితో; ఉన్నన్= ఉండగా; చూచి= కలయజూచి; బలవత్= బలంకల; దోఃస్తంభ= స్తంభాలవంటి బాహువులయొక్క; లీలా= విలాసంతో; భయంకర రేఖా= భీతిగొల్పేరీతిగా; వలమాన= త్రిప్పునట్టి; చాపుఁడు+అయి= ధనుస్సుకలవాడై; ఆ సేనతోన్= ఆ కౌరవసేనతో; వీఁకన్= ఉత్సాహంతో; తాఁకెన్= ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడూ, అతని తమ్ములూ కలిసి చాలా గొప్పగా ఎవ్వరూ జయించలేని రీతిలో ఒక వ్యూహం మోహరించుకొనగా ఇతడు తన భుజబల విలాసంతో ధనుస్సును చిత్రంగా త్రిప్పుతూ ఆ సేనతో డీకొన్నాడు.

క. కౌరవపతి యనుజన్ముల । దూరమునన్ విశిఖనిహతిఁ దొలఁగ జడియుచుం
జేరి వికర్ణునికరి నొక । నారసమునఁ గూల్చి కదిసి నరపతి నేసెన్. 297

ప్రతిపదార్థం: కౌరవపతి= దుర్యోధనుడి యొక్క; అనుజన్ములన్= తమ్ములను; దూరమునన్= దూరంగా; విశిఖ నిహతిన్= బాణపు దెబ్బతో; తొలఁగన్= తొలగేటట్లుగా; జడియుచున్= త్రోయుచు; చేరి= సమీపించి; వికర్ణుని కరిన్= వికర్ణుడి ఏనుగును; ఒక నారసమునన్= ఒక బాణంతో; కూల్చి= చంపి; కదిసి= సమీపించి; నరపతిన్= దుర్యోధనుడిని; ఏసెన్= బాణాలతో నొప్పించాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడి తమ్ములను దూరంనుండే బాణపుదెబ్బలకు హడలిపోయి పారిపోయేటట్లుగా కొట్టి, వికర్ణుడి ఏనుగును ఒక బాణంతో చంపి, దుర్యోధనుడు నొచ్చేటట్లుగా బాణాలు వేశాడు.

తే. రాజు నొచ్చిన విఱిగిరి రథికవరులు । విభుఁడు దోడన తిరిగె, నవ్వీరుఁ డపుడు
దోలి యా చిక్కుమూఁకలతోడఁ గూడ । నతని దవ్వుల నడవికి నడిచి మగిడె. 298

ప్రతిపదార్థం: రాజు= దుర్యోధనుడు; నొచ్చినన్= బాధపడగా; రథికవరులు= రథిక శ్రేష్ఠులు; విఱిగిరి= వెనుదిరిగిరి; విభుఁడు= దుర్యోధనుడు; తోడన్+అ= వెంటనే; తిరిగెన్= వెనుదిరిగాడు; ఆ+వీరుఁడు= ఆ దివ్యపురుషుడు; అపుడు= ఆ సమయంలో; తోలి= పారద్రోలి; ఆ చిక్కుమూఁకలతోడన్+కూడన్= ఆ మిగిలిన సేనలతో కూడా; అతనిన్= ఆ దుర్యోధనుడిని; దవ్వులన్= దూరంగా; అడవికిన్= అడవిలోనికి; అడిచి= పంపించి; మగిడెన్= మరలాడు.

తాత్పర్యం: రాజుకు దెబ్బతగలటంతో రథికులందరూ వెనుదిరిగారు. వెంటనే రాజు వెనుదిరిగాడు. ఆ దివ్యపురుషుడు అప్పుడు మిగిలిన సేనతో సహా అతడిని చాలదూరం తరిమి అడవిలోనికి పంపించి తిరిగివచ్చాడు.

వ. ఇది యమ్మహాపురుషు చేసిన విధం' బనిన విని యచ్చెరువంది విరాటుండు. 299

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహాపురుషు= ఆ దివ్యపురుషునియొక్క; చేసిన విధంబు= చేసినరీతి; ఇది= ఈ విధమైనది; అనినన్= అనగా; విని; అచ్చెరువు= ఆశ్చర్యం; అంది= పొంది; విరాటుండు= విరాటరాజు.

తాత్పర్యం: ఆ దివ్యపురుషుడు ఈ విధంగా చేశాడు' అనటంతో విని విరాటరాజు ఆశ్చర్యంపొంది.

ఆ. 'ఆతఁ డెవ్వఁ డొక్కొ! యమ్మహాత్మునిఁ గనుం । గొనఁగఁ గౌఁగిలింప వినయ మొప్ప
నర్ఘ్యపాద్యవిధుల నర్చింప భక్తిసం । యుక్తి నెపుడుఁ గొలిచి యుండవలయు. 300

ప్రతిపదార్థం: ఆతఁడు= ఆ దివ్యపురుషుడు; ఎవ్వఁడు+ఒక్కొ= ఎవడోకదా; ఆ+మహాత్మునిన్= ఆ మహాత్ముని; కనుంగొనఁగన్= చూడగా; కౌఁగిలింపన్= కౌగిలించుకొనగా; వినయము+ఒప్పన్= వినయం ఒప్పారేటట్లుగా; అర్ఘ్య= చేతులు కడిగికొనే నీరు; పాద్య= పాదాలు కడిగికొనే నీరు; విధులన్= ఇట్టి విధులతో; అర్చింపన్= పూజించగా; భక్తి సంయుక్తిన్= భక్తితో కూడి; ఎపుడున్= ఎప్పుడును; కొలిచి+ఉండన్+వలయున్= సేవిస్తూ ఉండవలెను.

తాత్పర్యం: 'అతడు ఎవడోకాని ఆ మహాత్ముడు కనిపిస్తే కౌగిలించుకొనాలి, వినయంగా అర్ఘ్యపాద్యాదు లిచ్చి పూజించాలి. భక్తితో ఎప్పుడూ ఆయనను కొలవాలి.

క. ఎచ్చోట నున్నవాఁ డతఁ? డిచ్చోటికి నేల రాఁడొ! యిప్పు?' డనుడుఁ దా
నచ్చట నంతర్హితుఁడై । యిచ్చఁ జనియెఁ; దోఁచు నేఁటి యెల్లిటిలోనన్. 301

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= ఆ దివ్యపురుషుడు; ఏ+చోటన్+ఉన్నవాఁడు?= ఎక్కడ ఉన్నాడు?; ఈ+చోటికిన్= ఇక్కడికి; ఇప్పుడు; ఏల రాఁడొ= ఎందుకు రాడో!; అనుడున్= అనగా; తాన్= అతడు; అచ్చటన్= ఆ యుద్ధభూమిఅందే; అంతర్హితుఁడు+ఐ= అంతర్ధానమైనవాడై; ఇచ్చన్= తన ఇష్టం వచ్చినట్లు; చనియెన్= వెళ్ళాడు; నేఁటి యెల్లిటిలోనన్= ఈ రోజు, రేపటిలో; తోఁచున్= కనిపిస్తాడు.

తాత్పర్యం: అతడు ఎక్కడ ఉన్నాడు? ఇప్పుడు ఇక్కడికి ఎందుకు రాడు?' అని విరాటుడు అనగా ఉత్తరుడు 'అతడు అక్కడనే అంతర్ధానమై తన ఇష్టం వచ్చిన చోటికి వెళ్ళాడు. ఈ రోజుకాని, రేపుకాని ఇక్కడ కనిపించవచ్చును.

ఉ. దేవకుమారకుండ యగుఁ దేజము చందము చూడ; నాతఁ డీ
గోవులఁ గ్రమ్మఱించుటకుఁ గూడినయంతియ కాదు; నాకు సం
భావన సేయు వత్సలతభంగులఁ దా మనవంశ మంతయుం
గావను బ్రోవనుం దలఁపు గల్గుట దెల్లము సేసె నెంతయున్'. 302

ప్రతిపదార్థం: తేజము చందము= తేజస్సుయొక్క రీతి; చూడన్= చూడగా; దేవకుమారకుండు+అ= దేవతల కుమారుడే; అగున్= అగును; ఆతఁడు= ఆ దివ్యపురుషుడు; ఈ గోవులన్= వారు తోలుకొనిపోయే గోవులను; క్రమ్మఱించుటకున్= మరల్చటానికి; కూడిన+అంతియ కాదు= నాతో చేరినవాడు మాత్రమే కాదు; నాకున్= ఉత్తరునకు; సంభావన+చేయు= గౌరవించు; వత్సలత= వాత్సల్యం యొక్క; భంగులన్= రీతులతో; తాన్= తాను; మన వంశము= మన వంశమును; అంతయున్= అంతను; కావనున్+ప్రోవనున్= రక్షించి పాలించటానికి; తలఁపు= అభిప్రాయం; కల్గుట= ఉండటం; ఎంతయున్= మిక్కిలిగా; తెల్లము+చేసెన్= స్పష్టం చేశాడు.

తాత్పర్యం: అతని తేజస్సుయొక్క రీతి చూస్తే దేవతల కుమారుడే అనిపిస్తుంది. అతడు ఈ గోవులను మరల్చటం కొరకేకాదు వచ్చింది, నా మీద ఎంతో ఆదరం, వాత్సల్యం చూసి, మన వంశాన్ని అంతటిని రక్షించే తలంపు తనకు ఉన్నదని ఎంతగానో స్పష్టంచేశాడు.'

వ. అని చెప్పి యుత్తరుం డతనిం బ్రమోదాయత్తచిత్తుం జేసె; నట్టి సమయంబునఁ గౌంతేయాగ్రజుండు ముఖప్రాంతంబు పై చీర చెఱంగునం బొదివికొని ధనంజయునిఁ జక్కం జూడక యుండె; విరాటుండు కిరీటి పరాక్రమంబు క్రమంబున నిట్లు దనతనయునివలన వినియునుం దెలియక యెప్పటి నపుంసకత్వ బుద్ధితోడన సంభావించి పోవం బనిచిన, బృహన్నలయును 'జతురంబుగాఁ బలికి; తిదియ తెలుపు తెఱంగు; ధర్మనందనునకు నింతకు మిక్కిలి యెఱింగింపకుండునది' యని వైరాటితో నల్లన చెప్పచుం జనియె; నజ్జననాయకుండును గంకునిం బొమ్మని, యుచితపరివారపరివృతుండయి భూమింజయు

నంతిపురంబునకుం దోడ్కొని యరిగి సుదేష్ణాసందర్శన సమాచరణంబు నడపి, యతం డడుగఁ ద్రిగర్తపతి
నోర్చిన తెఱం గెఱింగించె; నట నరుండు నాట్యశాలకుం బోయి. 303

ప్రతిపదార్థం: అనిచెప్పి= ఈ విధంగా చెప్పి; ఉత్తరుండు= ఉత్తరుడు; అతనిన్= విరాటుని; ప్రమోద+ఆయత్త= సంతోషానికి అధీనమైన; చిత్తున్= మనస్సు కలవాడినిగా; చేసెన్= చేశాడు; అట్టి సమయంబునన్= అటువంటి సమయంలో; కౌంతేయ+ అగ్రజుండు= ధర్మరాజు; ముఖప్రాంతంబుపైన్= ముఖం దాపులను; చీర చెఱంగునన్= గుడ్డ చివరతో; పొదివికొని= కప్పుకొని; ధనంజయునిన్= అర్జునుడిని; చక్కన్= సూటిగా; చూడక+ఉండెన్= చూడకుండా ఉండిపోయాడు; విరాటుండు= విరాటరాజు; కిరీటి పరాక్రమంబు= అర్జునుడి పరాక్రమాన్ని; క్రమంబునన్= వరుసగా; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; తన తనయునివలనన్= తన కొడుకు ద్వారా; వినియున్= వినికూడా; తెలియక= తెలిసికొనలేక; ఎప్పటి= మునుపటి; నపుంసకత్వ బుద్ధితోడన్+అ= పేడియనే జ్ఞానంతోనే; సంభావించి= గౌరవించి; పోవన్+పనిచినన్= వెళ్ళుటకు అనుమతి ఇయ్యగా; బృహన్నలయును= బృహన్నలకూడా; చతురంబుగాన్= నేర్పుగా; పలికితి(వి)= చెప్పితివి; ఇది+అ తెలుపు తెఱంగు= ఇదే తెలుపటానికి తగినరీతి; ధర్మనందనునకున్= ధర్మరాజునకు కూడా; ఇంతకున్ మిక్కిలి= ఇంతకంటె ఎక్కువగా; ఎఱింగింపక+ఉండునది= చెప్పకూడదు; అని; వైరాటితోన్= ఉత్తరుడితో; అల్లనన్= మెల్లగా; చెప్పుచున్= పలుకుతూ; చనియెన్= వెళ్ళాడు; ఆ+జన నాయకుండును= ఆ విరాటరాజుకూడా; కంకునిన్= కంకుభట్టును; పొమ్ము+అని= వెళ్ళుమని; ఉచిత= తగిన; పరివార= భటులతో; పరివృతుండు+అయి= కూడినవాడై; భూమింజయున్= ఉత్తరుడిని; అంతిపురంబునకున్= అంతఃపురానికి; తోడ్కొని అరిగి= వెంటబెట్టుకొనివెళ్ళి; సుదేష్ణా= సుదేష్ణయొక్క; సందర్శన సమాచరణంబున్= దర్శనం చేసే క్రియను; నడపి= నిర్వర్తించి; అతండు= ఉత్తరుడు; అడుగన్= అడుగగా; త్రిగర్తపతిన్= త్రిగర్తదేశ రాజును; ఓర్చినతెఱంగు= ఓడించిన విధమును; ఎఱింగించెన్= తెలిపాడు; అటన్= అక్కడ; నరుండు= అర్జునుడు; నాట్యశాలకున్= నాట్యశాలకు; పోయి= వెళ్ళి.

తాత్పర్యం: విరాటరాజు అడిగిన దానికి ఉత్తరుడు ఆ విధంగా చెప్పి సంతోషాన్ని కలిగించాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు ముఖాన్ని గుడ్డతో కప్పుకొని, అర్జునుడిని సూటిగా చూడకుండానే ఉండిపోయాడు. విరాటరాజు అర్జునుడి పరాక్రమం ఉత్తరుడు ఎంత చెప్పినా (అది అక్కడి బృహన్నల పరాక్రమమని) తెలిసికొనలేకపోయాడు. బృహన్నల మునుపటి 'పేడి' వలెనే భావించి వెళ్ళుమని అనుమతించాడు. వెళ్ళుతూ అర్జునుడు ఉత్తరుడితో మెల్లగా ఇట్లా అన్నాడు - 'నీవు చాలా నిపుణంగా మాట్లాడావు. నీవు చెప్పవలసిన పద్ధతి ఇదే. ధర్మరాజుతో కూడా ఇంతకన్న ఎక్కువగా చెప్పకూడదు'- అని మెల్లగా మాట్లాడుతూ వెళ్ళాడు. విరాటుడు ఉత్తరుడిని తీసికొని, కొద్ది పరివారంతో సుదేష్ణ అంతఃపురానికి వెళ్ళి ఆవిడను చూచి, ఉత్తరుడు అడుగగా త్రిగర్త దేశాధిపతిని ఎట్లా జయించాడో చెప్పాడు. అక్కడ బృహన్నల నాట్యశాలకు వెళ్ళి.

అర్జునుఁ డుత్తరకు బొమ్మపొత్తికలుగాఁ గురువీరుల శిరోంబరంబు లిచ్చుట

తే. **చెలులుఁ దానును నుత్తర యెలమిఁ దన్నుఁ । గాంచుటయుఁ బ్రీతి యెసలార గారవించి**
'బొమ్మపొత్తిక లడిగితి కొమ్ము! యిందు' । మనుచు నిచ్చెఁ దాఁ దెచ్చిన యంబరములు. 304

ప్రతిపదార్థం: ఉత్తర= ఉత్తరాకుమారి; చెలులున్= చెలికత్తెలును; తానును= తానుకూడా; ఎలమిన్= సంతోషంతో; తన్నున్= బృహన్నలను; కాంచుటయున్= చూడగా; ప్రీతి= ఇష్టం; ఎసలారన్= అతిశయించగా; గారవించి= గౌరవించి; బొమ్మపొత్తికలు= బొమ్మలకు అలంకరించే వస్త్రాలు; అడిగితి(వి)= అడిగావు; ఇందము= ఇదిగో; కొమ్ము!= తీసికొనుమా!; అనుచున్= అని పలుకుతూ; తాన్= బృహన్నల; తెచ్చిన అంబరములు= తెచ్చిన వస్త్రాలను; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఉత్తర చెలికత్తెలూ తానూ కలిసి బృహన్నలను చూడటానికి రాగా, అతడు ప్రీతితో గౌరవించి, 'నేను యుద్ధానికి వెళ్ళేటప్పుడు బొమ్మపొత్తికలు తెమ్మన్నావు కదా! తెచ్చాను. ఇంద ఇవిగో, తీసికొమ్ము' అని తాను తెచ్చిన తలపాగ గుడ్డలు ఆమెకు ఇచ్చాడు.

విశేషం: ఇంద, ఇందము-అనే దేశిపదాలు ఇదిగో తీసికొమ్ము అనే అర్థంలో అప్యాయంగా అనేవి. ఇంద అనే పదం తమిళంలో కూడా ఇదే అర్థంలో ఉన్నది. కాబట్టి కొమ్మ! ఇంద= అంటే ఓ యువతీ! ఇదిగో తీసికో! అని కూడా అర్థం చెప్పవచ్చును. మూలంలో బృహన్నల విరాటుడి అనుమతితో బొమ్మపొత్తికలను ఉత్తరకు బహూకరించినట్లు ఉన్నది. ఆ కథనానికి ఒక ప్రయోజనం ఉన్నది. శత్రువీరుల తలపాగలు విజయ చిహ్నాలు. వాటిని విరాటునికి తెలిసేటట్లు ప్రకటించటం అందులోని గడుసుదనం. తిక్కన ఈ చర్యను మార్చాడు. బృహన్నలకూ ఉత్తరకూ నడుమ ఉన్న గురుశిష్యవాత్సల్య సంబంధానికి చిహ్నంగా మాత్రమే భావించాడు. మూలంలోనిది రాజకీయం; తిక్కన రచనలోనిది ఆత్మీయం. (సంపా.)

వ. ఇవ్విధంబునఁ గృతకృత్యుం డయి యథాపూర్వంబుగా మజ్జన భోజనంబులు సలిపి, ధర్మతనయు నివాసంబునం దేకాంత స్థలంబునఁ దా రేవురును ద్రౌపదియును గూడఁబడునట్టి తెఱంగు సంఘటించి, సమాగమ సముచిత ప్రకారంబు నడపి, గోగణ నివర్తనంబును రణప్రవర్తనంబును నన్యోన్య విదితంబులైన యనంతరంబ యగ్రజు నుద్దేశించి బీభత్సుండు భీమసేనున కిట్లనియె. 305

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; కృత్యకృత్యుండు+అయి= అర్జునుడు చేయవలసిన పని చేసినవాడై; యథాపూర్వంబుగాన్= పూర్వంవలెనే; మజ్జన= స్నానం; భోజనంబులు= భోజనం చేయటం; చలిపి= చేసి; ధర్మతనయు నివాసంబునందున్= ధర్మరాజు నివాసంలో; ఏకాంత స్థలంబునన్= రహస్య స్థలంలో; తారు= తాము-పాండవులు; ఏవురును= అయిదుగురును; ద్రౌపదియునున్= ద్రౌపదికూడ; కూడఁబడునట్టి తెఱంగు= కలిసికొనే విధం; సంఘటించి= సమకూర్చి; సమాగమ= సమావేశానికి; సముచిత ప్రకారంబు= తగిన రీతి; నడపి= చేసి; గోగణ= గోవుల మందలయొక్క; నివర్తనంబును= మరలింపున్నూ; రణప్రవర్తనంబును= యుద్ధంచేసిన ప్రకారమున్నూ; అన్యోన్య విదితంబులు+ఐన= పరస్పరం ఒకరి కొకరికి తెలుపుకొనిన; అనంతరంబు+అ= తర్వాతే; అగ్రజున్+ఉద్దేశించి= ధర్మరాజు విషయమై; బీభత్సుండు= అర్జునుడు; భీమసేనునకున్= భీముడితో; ఇట్లు= చెప్పబోయే ప్రకారంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా చేయవలసిన పనినంతా అర్జునుడు చేసేసినవాడై, పూర్వంవలె స్నానం, భోజనం చేసి, ధర్మరాజు నివాసంలోని ఒక రహస్యస్థలంలో తాము, పాండవులు ఐదుగురునూ, ద్రౌపదీ కలిసికొనే విధానాన్ని సమకూర్చి, సమావేశ మర్యాదలు పాటించి, ఉత్తర గోగ్రహణంలో ఆవులను మరల్చిన విధానాన్నీ, దక్షిణ గోగ్రహణంలో యుద్ధం జరిగిన పద్ధతినీ పరస్పరం చెప్పుకొన్నారు. ఆ తరువాత అర్జునుడు ధర్మరాజును గురించి భీముడితో ఇట్లా అడిగాడు.

విశేషం: 305 నుండి 313వ పద్యం వరకు ఉన్న కథాభాగం అమూలకం.

క. 'మొగ మొప్పదు నా దెస నీ। జగతీనాథునకు; నే విచారించియునుం
దగ దీనికిఁ గారణ మిది। యగు నని యేర్పఱుపనేరనయ్యెద నెట్లున్.' 306

ప్రతిపదార్థం: ఈ జగతీనాథునకున్= ఈ ధర్మరాజునకు; నా దెసన్= నా వైపు; మొగము= ముఖం కనపరచటం; ఒప్పదు= ఇష్టంగా లేదు; ఏన్= నేను; విచారించియునున్= ఆలోచించికూడా; దీనికిన్= ఇట్లా చేయటానికి; తగన్= తగినటువంటి; కారణం= హేతువు; ఇది అగును+అని= ఇది కాగలదని; ఎట్లున్= ఏ రీతిగాను; ఏర్పఱుప నేరన్+అయ్యెదన్= నిర్ణయించలేకపోతున్నాను.

తాత్పర్యం: 'ఈ మన అన్నగారు నా వైపు సరిగా మొగమెత్తి చూడనే లేదు. దీనికి కారణం ఏమి అయి ఉంటుందా? అని ఎంత ఆలోచించినా దీనికి కారణ మిది అని నిర్ణయించలేకపోతున్నాను.'

వ. అనిన విని యుధిష్ఠిరుం డతని కిట్లనియె. 307

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; అతనికిన్= అర్జునుడికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అనగా విని ధర్మరాజు అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'ఒం డేమియు లేదు; విరా । టుం డాత్మతనూజుఁ బొగడుడును దుర్దమ దో
ర్దండత గల్గు బృహన్నల । యుండఁ గొఱఁత యేమి పగఱ నోర్చుట కంటిన్. 308

ప్రతిపదార్థం: ఒండు= వేరు కారణం; ఏమియున్= ఏదియును; లేదు; విరాటుండు= విరాటరాజు; ఆత్మతనూజున్= తన కొడుకును; పొగడుడును= పొగడగా; దుర్దమ= అణచలేని; దోర్దండత= భుజబలం; కల్గు= కల్గిన; బృహన్నల ఉండన్= బృహన్నల ఉండగా; పగఱన్= శత్రువులను; ఓర్చుటకున్= ఓడించటానికి; కొఱఁత= లోటు; ఏమి= ఏమిటి; అంటిన్= అన్నాను.

తాత్పర్యం: 'ఆఁ మరేమీ లేదు. ఆ విరాటుడు తన కొడుకును పొగడుతూ ఉంటే, మహాబలశాలి బృహన్నల ఉండగా శత్రువులను జయించటానికి లోటేమిటి? అన్నాను.

ఆ. అనినఁ బేడిఁ బొగడె దని యవివేకి యై । కోప మడర సారెగొని యతండు
వ్రేసె నెత్తు రపుడు వెడలఁబోయినఁ జీరఁ । గప్పికొంటి నీవు గానకుండ.' 309

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= నేను అట్లనగా; పేడిన్= నపుంసకుని; పొగడెదు= పొగడుతున్నావు; అని= పలికి; అవివేకి+ఐ= వివేకం లేనివాడై; అతండు= విరాటుడు; కోపము+అడరన్= కోపం ఎక్కువకాగా; సారెన్= పాచికను; కొని= తీసికొని; వ్రేసెన్= కొట్టాడు; అపుడు= ఆ సమయంలో; నెత్తురు; వెడలన్+పోయినన్= కారబోగా; చీరన్= గుడ్డతో; నీవు; కానకుండన్= చూడకుండుటకై; కప్పికొంటిని= కప్పుకొన్నాను.

తాత్పర్యం: అనేసరికి 'పేడిని పొగడుతావా?' అని చేతిలో పాచిక తీసికొని కోపంతో నన్ను కొట్టాడు. దానితో నెత్తురు కారితేను, అది నీ కంటపడకుండా ఉండాలని గుడ్డతో కప్పుకొన్నాను. అంతే.'

క. అని చెప్పి గంటి సూపిన । ననిలతనూభవుఁడు కనలి 'యా దుష్టాత్ముం
దనయాది బంధుయుతముగ । ననిచెద జముప్రోలి' కనియె నంగము వొంగన్. 310

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= ఇట్లా పలికి; గంటి= గాయం; చూపినన్= చూపగా; అనిల తనూభవుఁడు= భీముడు; కనలి= కోపించి; ఆ దుష్టాత్మున్= ఆ దుర్మార్గుడిని; తనయ+ఆది= సుతులు మొదలుకొని; బంధుయుతముగన్= బంధువులతో కూడా; జముప్రోలికిన్= యముడి నగరానికి; అనిచెదన్= పంపుతాను అని; అంగము= శరీరం; పొంగన్= కోపంతో ఉబ్బగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని పలికి గాయం చూపించాడు ధర్మరాజు. అది చూచి భీముడు కోపించి, శరీరం పొంగగా 'ఆ దుర్మార్గుడిని తనయులతో బంధువులతో సహా యమలోకానికి పంపించివేస్తాను' అన్నాడు.

వ. కిరీటియుం గోపించి. 311

తాత్పర్యం: అర్జునుడు కూడ కోపగించుకొని.

క. 'తన కొలఁది యెఱుంగని యి । మ్మనుజాధము నిపుడ పట్టి మర్దింపక త
క్కినఁ గాదు; వీని రాజ్యము । నిను నంతయుఁ జేరుఁగా!' కనియె ధర్మజుతోన్. 312

ప్రతిపదార్థం: ధర్మజుతోన్= ధర్మరాజుతో; తనకొలఁది= తన శక్తి; ఎఱుంగని= తెలియని; ఈ+మనుజాధమున్= ఆ మానవాధముడిని; ఇపుడు+అ= ఇప్పుడే; పట్టి= పట్టుకొని; మర్దింపక= చంపకుండా; తక్కినన్= మానినచో; కాదు= కుదురదు; వీని రాజ్యము= ఈ విరాటుని రాజ్యం; అంతయున్= సమస్తమున్నూ; నినున్= నిన్ను; చేరున్+కాక!= చెందుగాక!; అనియెన్= అని పలికాడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు కోపించి అర్జునుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు - 'తన శక్తి ఎంతో తెలియని అధముడు విరాటుడు. వీడిని పట్టి చంపితే కాని రోగం కుదురదు. వీడి రాజ్యం అంతా నీకే చేరుతుంది' అన్నాడు.

చ. అనవుడు నాతఁ డిట్టులను 'నక్కట! యింతకు ముంద రేమియున్
మనల నెఱుంగఁ; డవ్విభుని మాటునఁ బూనిక దీర్చికొంటి; మా
తని కొక యెగ్గు సేఁత యుచితంబె? యెఱింగెడునట్లు గాఁగఁ బో
యినఁ గనియున్ దురుద్ధతి వహించినఁ జూతముగాక పిమ్మటన్.' 313

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనిన తర్వాత; ఆతఁడు= ధర్మరాజు; ఇట్టులు= ఈ రీతిగా; అనున్= అన్నాడు; అక్కట!= అయ్యో!; ఇంతకున్+ముందర= ఇంతకు పూర్వం; మనలన్= మనలను; ఏమియున్= ఏమీకూడా; ఎఱుంగఁడు= తెలియడు; ఆ+విభుని= ఆ రాజుయొక్క; మాటునన్= చాటున; పూనిక= ప్రతిజ్ఞ; తీర్చికొంటిమి= పూర్తిచేసికొన్నాం; ఆతనికిన్= ఆ రాజుకు; ఒక+ఎగ్గు+చేత= ఒక కీడుచేయటం; ఉచితంబె?= తగునా?; ఎఱింగెడున్+అట్లుకాఁగన్= తెలిసే విధంగా; పోయినన్= మనం వెళ్ళినచో; కనియున్= చూచికూడా; దురుద్ధతి= చెడు గర్వం; వహించినన్= పూని ఉన్నట్లయితే; పిమ్మటన్= తరువాత; చూతముగాక!= చూద్దాంలే!

తాత్పర్యం: అనటంతో ధర్మరాజు అన్నాడు- 'అయ్యో! అతడు మనం ఎవరమో ఎరుగడు కదా! కాక, అతడి దగ్గర చేరి మన ప్రతిజ్ఞ నెరవేర్చుకొన్నాం. అంటే మనం కృతజ్ఞత చూపవలసినవాడు అతడు. అటువంటివాడికి కీడు తలపెట్టటం ఉచితం కాదు. అతడికి మనం ఎవరమో తెలిసేటట్లు వెళ్ళుదాం. అప్పుడు కూడా గర్వానికి పోయాడా అప్పుడు చూద్దాం.

వ. అని పలికి వారల కుందు మాన్పి 'యిది యట్ల కాక యొండు దగునే?' యనుచుఁ దక్కినవారి దెసయుం గనుంగొనిన నెల్లవారు నుపశమించిరి; తదనంతరంబ తమ్ము నెఱింగించు తెఱంగు దలపోసి వారందఱు విరాటు కొలువు కూటంబునకుం బోయి బయలు మెఱసి యుండువారుగా నిశ్చయించి, యా రాత్రి గడపి వేగుటయుం గృతస్నాను లయి పాండుసూనులు సమయ విహితాచారంబులు నడపి యుచిత ప్రకారంబున. 314

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని చెప్పి; వారలకుందు= వారల బాధను; మాన్పి= తగ్గించి; ఇది= ఈ పని; అట్ల= అట్లే చేయటం మంచిది; కాక= అట్లాకాకుండా; ఒండు= మరొకరీతిగా - ఆతడిని చంపటం; తగునే?= ఉచితమా?; అనుచున్= అని పలుకుతూ; తక్కిన వారి దెసయున్= మిగతా వారివైపు కూడా; కనుంగొనినన్= చూడగా; ఎల్లవారున్= అందరును; ఉపశమించిరి= శాంతించారు; తదనంతరంబు+అ= అటు తర్వాత; తమ్మున్= తమను; ఎఱింగించు తెఱంగు= తెలియజేసే విధం; తలపోసి= ఆలోచించి; వారు= పాండవులు; అందరున్= అందరును; విరాటు= విరాటుడియొక్క; కొలువుకూటంబునకున్= సభాస్థలికి; పోయి= వెళ్ళి; బయలు మెఱసి= ప్రకటమై; ఉండు వారుగాన్= ఉండేటట్లుగా; నిశ్చయించి= నిశ్చయం చేసికొని; ఆ రాత్రి+కడపి= ఆ రాత్రి గడిపి; వేగుటయున్= తెల్లవారగా; కృతస్నానులు+అయి= స్నానం చేసినవారై; పాండు సూనులు= పాండవులు; సమయ విహిత= ఆ కాలానికి తగిన; ఆచారంబులు= సంధ్యావందనాది నిత్యకృత్యాలు; నడపి= నిర్వర్తించి; ఉచిత ప్రకారంబునన్= తగిన రీతిగా.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు అట్లా చెప్పి వారి కోపం, తాపం తగ్గించాడు. ఈ పని ఇట్లాగే చెయ్యాలి. అంటే 'ప్రస్తుతానికి క్షమించి, మనం ఎవరమో తెలిశాక కూడా గర్వం చూపితే అప్పుడు చూడవచ్చు'- అన్నదే బాగుంది అని అందరూ అంగీకరించారు. శాంతించారు. ఇక తాము ఎట్లా బయటపడాలి? తాము పాండవుల మని యే రీతిగా తెల్పితే బాగుంటుంది? అని ఆలోచించారు. విరాటుడి కొలువుకూటంలోనికి వెళ్ళి బయటపడటమే మార్గం అని నిశ్చయించుకొన్నారు. రాత్రి గడిచింది. తెల్లవారుజాముననే లేచారు. స్నానాలు సంధ్యావందనాది నిత్యకృత్యాలు సముచితంగా తీర్చికొన్నారు.

క. తెలుపులగు చీరలను బూఁ। తలఁ బువ్వుల నొప్పి రాజతనయానుగుణో
జ్జ్వల మాననీయ వేషము । లలవడఁ గూడుకొని నగరి కరిగిరి ప్రీతిన్. 315

ప్రతిపదార్థం: తెలుపులు+అగు చీరలను= తెల్లని బట్టలతోను; పూఁతలన్= మై పూతలతోను; పువ్వులన్= పువ్వులతోను; ఒప్పి= అందంగా; రాజతనయ= రాజకుమారులకు; అనుగుణ= తగినట్టి; ఉజ్జ్వల= ప్రకాశించే; మాననీయ= గౌరవించదగిన; వేషములు= వస్త్రాది వేషాలు; అలవడన్= సరిపడగా; కూడుకొని= ఆరుగురును కలిసి; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; నగరికిన్= రాచనగరుకు; అరిగిరి= వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: తెల్లని వస్త్రాలు, గంధపు పూతలు, పూలమాలలు ధరించారు. రాజకుమారు లనుకొనటానికి తగిన గౌరవాస్పదమైన వేషాలతో ఆరుగురూ కలిసికట్టుగా రాచనగరికి సంతోషంగా వెళ్ళారు.

విశేషం: పాండవులు మూడు రోజుల తరువాత బయలు మెరసినట్లు మూలభారతం చెప్పింది (4.70.1). అజ్ఞాతవాసం పూర్తి అయిన తరువాత, పాండవుల వివరాలు ఉత్తరుడికి తెలిసిన తరువాత, అర్జునుడు తన పేడిరూపాన్ని ఒకసారి ఉపసంహరించుకొన్న తరువాత, వ్రతకాలం పూర్తి అయినదని భీష్మాదులు నిశ్చయించిన తరువాత కాలహరణం వలన సాధించే ప్రయోజన మేమీ లేదని తిక్కన ఈ మార్పు చేసి ఉంటాడు. (సంపా.)

క. చని ధర్మసుతుఁడు సింహా । సనమున భీమాదు లాత్మసముచిత రుచిరా
సనముల సభాస్థలిం గయి । కొని పంచాగ్నులును బోలెఁ గూర్చున్నంతన్. 316

ప్రతిపదార్థం: చని= వెళ్ళి; ధర్మసుతుఁడు= ధర్మరాజు; సింహాసనమునన్= సింహాసనం పైన; భీమాదులు= భీముడు మొదలైన తక్కిన నలుగురు అన్నదమ్ములును; ఆత్మసముచిత= తమకు తగిన; రుచిర= ప్రకాశించే; ఆసనములన్= ఆసనములందు; సభాస్థలిన్= కొలువు కూటంలో; కయికొని= అంగీకరించి; పంచ+అగ్నులును పోలెన్= అయిదు అగ్నిహోత్రాల వలె; కూర్చున్నంతన్= కూర్చున్నంతలో.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా వెళ్ళి ధర్మరాజు సింహాసనం మీద కూర్చున్నాడు. తక్కినవారు వారికి తగిన మంచి ఆసనాల మీద కూర్చున్నారు. అలాగ అయిదుగురు అయిదు అగ్నిహోత్రాలవలె కూర్చొనియుండగా, అంతలో.

విశేషం: అలం: ఉపమ. పాండవులు తేజోదీప్తులతో శత్రుభయంకరంగా వెలిగిపోతున్న స్ఫూర్తి పంచాగ్నుల ఉపమానంతో స్ఫురిస్తున్నది. అరణ్య అజ్ఞాతవాసాలు ఒక మహాయజ్ఞం వంటివి. యజ్ఞంలో చెప్పబడే పంచాగ్నులు ఇవి. 1.దక్షిణాగ్ని, 2.గార్హపత్యాగ్ని, 3.ఆహవనీయాగ్ని, 4.సభ్యాగ్ని, 5.ఆవసథాగ్ని, తపస్సులలో పంచాగ్నుల నడుమ నిలిచి చేసే తపస్సు ప్రసిద్ధం. నాలుగు దిక్కులలో నాలుగు అగ్నులు, పైన సూర్యుడు కలిగి పంచాగ్ను లనబడతాయి. ధర్మరాజు సూర్యకల్పుడు. మిగిలినవారు అగ్నితుల్యులని భావించవచ్చును. (సంపా.)

తే. వేడ్కఁ దొడి పూసి కట్టి యవ్విరటుఁ డుత్త । రుండు దోఁ జనుదేరఁ గొల్వుండు బుద్ధి
నచటి కేతెంచి కని విస్మయంబు నొంది । యెల్లిదంబుగఁ దలఁచుచు నిట్టు లనియె. 317

ప్రతిపదార్థం: ఆ+విరటుఁడు= ఆ విరాటరాజు; వేడ్కన్= వేడుకతో; తొడి= భూషణాలు తొడుగుకొని; పూసి= గంధపుపూత పూసికొని; కట్టి= వస్త్రాలు కట్టుకొని; ఉత్తరుండు= ఉత్తరుడు; తోన్= కూడా; చనుదేరన్= రాగా; కొల్వు+ఉండుబుద్ధిన్= కొలువుతీరుద్దామని; అచటికిన్= కొలువుకూటానికి; ఏతెంచి= వచ్చి; కని= అక్కడి దృశ్యం చూచి; విస్మయంబున్= ఆశ్చర్యాన్ని; ఒంది= పొంది; ఎల్లిదంబుగన్= చులకనగా; తలఁచుచున్= అనుకొంటూ; ఇట్టులు= ఈ రీతిగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విరాటరాజు వేడుకగా ఆభరణాలతో అలంకరించుకొని, గంధపుపూతలు పూసికొని, విలువైన వస్త్రాలు కట్టుకొని, ఉత్తరుడు కలసిరాగా కొలువు తీరుద్దామని కొలువుకు వచ్చాడు. అక్కడి దృశ్యం చూసేసరికి ఆశ్చర్యపడ్డాడు. వారిని చులకనగా తలుస్తూ ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'ఇది యేమి కంక! నీ వు । న్మదవృత్తిని శంక దక్కి మా గద్దియపైఁ
బదిలంబుగఁ గూర్చుండితి । వదియునుగా కిపుడు డిగ వహంకారమునన్.' 318

ప్రతిపదార్థం: కంక!= ఓ కంకుభట్టూ!; ఇది+ఏమి?= ఇదేమిటి?; నీవు; ఉన్మదవృత్తినిన్= ఎక్కువ గర్వం కల్గిన రీతితో; శంక తక్కి= జంకులేకుండా; నా గద్దియపైన్= నా సింహాసనంపై; పదిలంబుగన్= భద్రంగా; కూర్చుండితివి= కూర్చున్నావు; అదియునున్+కాక= అట్లు కూర్చుండటమే కాక; ఇపుడున్= నేను వచ్చిన తరువాత కూడా; అహంకారమునన్= గర్వంతో; డిగవు= పీఠంనుండి దిగవు.

తాత్పర్యం: 'ఇదేమిటి కంకుభట్టూ! సాధువృత్తి కలవాడవు, గర్వంతో నా సింహాసనంపై కూర్చున్నావు. నేను వచ్చినా దిగకుండా అహంకారంతో అట్లాగే కూర్చున్నా వేమిటి?'

వ. అనిన విని మందహాసంబు సేసి సంక్రంద ననందనుం డతని కిట్లనియె. 319

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని; సంక్రందన నందనుండు= అర్జునుడు; మందహాసంబు+చేసి= చిరునవ్వునవ్వి; అతనికిన్= విరటుడితో; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: అనగా విని చిరునవ్వు నవ్వుతూ అర్జునుడు ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'నడదీవియలు సేసె నగరికి మాణిక్య । మకుటముల్ పూనిన మనుజపతులఁ,
దగునాజ్ఞ సూయాణముగ నొనరించె మం । చిగ నేల నాలుగు చెఱఁగులకును,
బ్రీతార్థిజనుల సచేతన త్యాగ ధ్వ । జములుగా నన్ని దేశముల నిలిపె,
దిక్కులన్నింటను దెలుపారు పూఁత గా । వించె నుజ్జ్వల యశోవిభ్రమంబు,

తే. రాజసూయాధ్వర ప్రవర్తకుఁడు, నిత్య । సత్యభాషా మహావ్రతశాలి, పాండు
రాజ దుగ్ధ పయోనిధిరాజు ధర్మ । రాజు సుమ్ము మత్స్యావనీరమణ! యితఁడు. 320

ప్రతిపదార్థం: మత్స్య+అవనీరమణ!= మత్స్యదేశరాజా-విరాటా!; మకుటముల్= కిరీటములు; పూనిన= ధరించిన; మనుజపతులన్= రాజులను; నగరికిన్= పట్టణానికి; నడదీవియలు= నడుస్తున్న దివ్విటీలుగా; చేసెను= చేశాడు; నేల= భూమిని; నాలుగు చెఱఁగులకును= నాల్గు చివరలకును; తగు+ఆజ్ఞ= తగిన ఆజ్ఞ; సూయాణముగన్= శత్రుభయంకరమైన దండయాత్రగా; మంచిగన్= బాగుగా; ఒనరించెన్= చేశాడు; ప్రీత= ప్రీతిపొందిన; అర్థిజనులన్= యాచకులను; సచేతన= సజీవమైన; త్యాగధ్వజములుగాన్= త్యాగానికి జెండాలుగా-చిహ్నాలుగా; అన్ని దేశములన్= దేశాలన్నింటియందు; నిలిపెన్= నిలిపాడు; ఉజ్జ్వల= ప్రకాశించే; యశోవిభ్రమంబు= కీర్తి విలాసాన్ని; దిక్కులు+అన్నింటను= అన్నిదిక్కులందును; తెలుపారు= తెల్లని; పూఁతన్= పూతగా; కావించెన్= చేశాడు; రాజసూయ+అధ్వర= రాజసూయమనే యజ్ఞాన్ని; ప్రవర్తకుఁడు= చేసినవాడు; నిత్య= ఎల్లపుడు; సత్యభాషా= నిజం మాట్లాడటం అనే; మహావ్రతశాలి= గొప్పవ్రతంతో ప్రకాశించేవాడు; పాండురాజు= పాండురాజనెడి; దుగ్ధపయోనిధి= పాలసముద్రానికి; రాజు= చంద్రుడివంటివాడు; ఇతఁడు= ఈ నీ సింహాసనంపై కూర్చున్న ఇతడు; ధర్మరాజు సుమ్ము!= ధర్మరాజు సుమా!.

తాత్పర్యం: 'విరాటరాజా! ఈ నీ సింహాసనం మీద కూర్చునవాడు ధర్మరాజు సుమా! అత డెట్టివా డంటే-ఆయన నగరంలో కిరీటాలు ధరించిన మహారాజులే నడిచే దివ్వెలు; ఆయన ఇచ్చే ఆజ్ఞలే నేల నాలుగు దిక్కులా చేసే దండయాత్రలు; కోరిన కోర్కెలు తీర్చినందున ప్రీతిపొందిన యాచకులే అన్ని దేశాలలోనూ ఆయన యొక్క త్యాగాన్ని తెలిపే జెండాలు; ఆయన కీర్తితో దిక్కులన్నీ తెల్లగా పూతపూసినట్లు ఉన్నాయి. రాజసూయయాగం చేసినవాడు, నిత్య సత్యవ్రతం కలవాడు, పాండురాజవంశమనే పాలసముద్రంలో ఉదయించిన చంద్రుడు.

విశేషం: 1. అలం: రూపకం, ఉత్ప్రేక్ష, అతిశయోక్తి, యథాసంఖ్యం (క్రమాలంకారం), పరికరాంకురం.

2. అజ్ఞాతవాస వ్రతానంతరం బయలు మెరసిన ధర్మరాజు వర్ణన మిది. తిక్కన సీసపద్యంలో వర్ణించాడు. సామాన్యంగా సీసపద్యంలో మొదటి నాలుగు పాదాలకూ ఎత్తుగీతిలో చెప్పే విశేషాలకూ క్రమాలంకార బంధురంగా అన్వయాన్ని అనుసంధించటం తిక్కన సహజస్వభావం. ఆ విధంగా ఈ పద్యాన్ని అన్వయించుకొనాలి. 'విరాటరాజా! ఇతడు ధర్మరాజు సుమా!' అని నిర్దేశిస్తూ చెప్పిన ఫలితాంశం ఈ పద్య తాత్పర్యం. దానిని చివర చెప్పి కథనంలో, వర్ణనంలో ఉత్కంఠను పోషించటం రచనాశిల్పం.

3. సీస పద్యపాదాలు నాలుగూ ఒక మహాపురుషుడిని పరిచయం చేస్తున్నట్లు అలంకార బంధురంగా, ధ్వని సుందరంగా సాగాయి. నగరితో మొదలై దిక్కుల నన్నింటనూ వ్యాపించిన కీర్తిమూర్తిని వికాసవిస్ఫూర్తితో అర్జునుడు పరిచయం చేస్తున్నాడు. అన్నీ ధ్వనిమయమైన భావ చిత్రాలే. వాటిని రూపొందించటానికి రూపక, ఉత్ప్రేక్ష, అతిశయోక్తులనే అర్థాలంకారాలను ప్రయోగించాడు.

4. మొదటి చరణంలో రూపకోత్ప్రేక్షా స్ఫూర్తి. అతడు - మాణిక్యాలు పొదిగిన మకుటాలు ధరించిన మహారాజులను తన ముంగిట్లో తిరుగుతున్న దివ్వెలుగా చేసినవాడట! వర్ణిస్తున్న అర్జునుడి భావనలో అది రూపకాలంకారం. వినే విరటుడికి అది ఉత్ప్రేక్ష. మహారాజుల చేత సేవలు చేయించుకొనేవాడు చక్రవర్తి. అటువంటివారు షట్చక్రవర్తులున్నారు. వారిలో ఎవరు? వారితో తూలతూగే 'రాజసూయాధ్వర ప్రవర్తకుడు' అతడు. ఎత్తుగీతిలోని మొదటి విశేషణం మొదటి పాదతాత్పర్యంలోని ధ్వని సంకేతం. అయినా అతడు ధర్మరాజు - అనే నిశ్చితజ్ఞానం ఏర్పడదు. విరాటుడు అద్భుతరసమగ్నుడై ఉంటాడు.

5. రెండవ చరణంలో కూడా అదే అలంకార వైభవం. అతడు ఇచ్చే ఆజ్ఞ ఔచిత్యంతో కూడి ఉంటుందట. అది నేల నాలుగు చెరగులకు హితాన్ని చేకూరుస్తుందట. ఆతడి మాట ఎంతమంచిగా ఉన్నా దాని ప్రభావం దండయాత్ర చేసినట్లుగా దడపుట్టిస్తుందట! దానికి కారణం - ధర్మజుడన్నమాట అయి తీరుతుంది కాబట్టి, ఆ మహిమ, అతడికి 'నిత్య సత్య భాషామహావ్రత' శీలం వలన ఏర్పడింది. ఎత్తుగీతిలో రెండవ విశేషణం ఈ సత్యం చెప్పింది. అటువంటి మహిమ గలవారు హరిశ్చంద్రాది మహారాజులున్నారు. వారిలో ఎవరైనా అయి ఉండవచ్చునన్న భావం ఏర్పడే అవకాశం ఉన్నది. ఉత్కంఠ విరాటుడిలో పోషించబడుతూనే ఉన్నది.

6. సీసపద్యపు మూడవపాదంలో కూడా రూపకోత్ప్రేక్షల విన్యాసం అలంకార సౌందర్యం. అర్థించేవారి కోరికలు తీర్చటం ధర్మజుడి జీవితవ్రతం. దానివలన లాభపడిన వారు అన్ని దేశాలలోనూ నిండి ఉన్నారు. వారు అతడి కీర్తికి నడుస్తున్న త్యాగధ్వజాలుగా గోచరిస్తున్నారు. మహాదాత అయిన అతడు శిబిచక్రవర్తి వంటి వారిలో ఎవరై ఉంటారు? అనే అనుమానం ఏర్పడవచ్చును. ఎత్తుగీతిలో పాండుమహారాజనే పాలసముద్రానికి చంద్రుడివంటి వాడని అర్జునుడు పరిచయం చేశాడు. అంతటి కీర్తి ఉన్న పాండురాజును తలదన్నిన కీర్తి కలవాడు పాండురాజుపుత్రుడు అని తెలిసిందే కాని, పాండవులలో ఎవరో బోధపడలేదు. ఉత్కంఠ ఇంకా ఊపిరి పోసుకొంటూనే ఉన్నది.

7. నాలుగవ పాదంలో రూపకాతిశయోక్తి రమణీయంగా అమరింది. అతడి నిర్మలమైన కీర్తి వైభవం దిక్కుల కన్నింటికీ పూసిన తెల్లని పూతగా అమరిందట! దిగంత విశ్రాంత కీర్తి. అతడెవరో ప్రాచీనవ్యక్తి కాడు, పురాణపురుషుడు కాడు, సమకాలీన సమ్రాట్టు. సార్థక నామధేయుడు 'ధర్మరాజు' ఇతడు - అని స్థిరీకరించటమైనది.

8. 'ధర్మరాజు' - అనే పదంలో ఉండే శ్లేషచమత్కారాన్నంతా పద్యంలో పరచి చెప్పిన ఈ వర్ణనం అర్థవ్యక్తి అనే శబ్దార్థ గుణ స్వభావం సుందరం. ఇందులో అర్థవ్యక్తి హేతుత్వం ఉన్నది. వస్తు స్వభావ స్ఫుటత్వం ఉన్నది. అతడు రాజు. రాజైనవాడి మహత్త్వం రాజసూయాధ్వర నిర్వహణంలో నిగ్గుతేలుతుంది. అతడి ఆజ్ఞను రాజులందరూ భయభక్తులతో పాటించినప్పుడు సార్థకమౌతుంది. చంద్రుడైన రాజుకు అమృత ప్రదానం స్వభావం. అందుకే ఈ ధర్మరాజుకు త్యాగరూపమైన దానం సహజ లక్షణం. 'త్యాగేనైకే అమృతత్వ మానశుః' - అన్న సూక్తి ధర్మరాజుపట్ల సార్థకం. రాజు అంటే ప్రకాశించేవాడు. ధర్మరాజు కీర్తితో ప్రకాశించి నలుదిక్కులా కాంతులు నింపేవాడు. అతడు ధర్ముడు. ధర్ముడంటే యముడనీ ధర్మరూపుడనీ అర్థం. ధర్మమంటే దానగుణమని కూడా విశేషం. అందువలననే ధర్మరాజంటే భూతలంలోని రాజులకందరికీ ప్రాణభయం. అర్థులకందరికీ ప్రాణదానం. అందరూ అతడిని కీర్తించేవారే. ఈ విధంగా నామసార్థక్యాన్ని వ్యాఖ్యానించే పద్యమిది. పరికరాంకురాలంకార ప్రకాశం కూడా ప్రస్తుతమౌతున్నది. (సంపా.)

9. ఈ పద్యంలోని రసశిల్పాన్ని గురించి డాక్టర్ పాటిబండ మాధవశర్మగారి మాటలివి- "క్రమక్రమముగా నెక్కి శిఖరము ముట్టిన విరాటుని ఆశ్చర్యము పద్యాంతమందలి 'ఇతఁడు' అన్నమాటను విని, అర్జునుడు వ్రేలుపెట్టి చూపినచోట

సింహపీఠమున ధర్మరాజును దర్శించినంత పరమాద్భుత రసముగా పరిణమించినది. ప్రతిచరణోపాంత విరామముచే గీత పాదములు ఎదురునడక నడచి యాశ్చర్యమును పోషించుచున్నవి. యతిప్రాసములందు వైచిత్రి లవమేనియు లేని యీ పద్యము శబ్దచ్ఛందోఽలంకార రహితమయ్యు నిర్మాణ సౌష్ఠవముచే పద్య మెట్టి ఫలము నిర్వహింపగలదో నిరూపించుచున్నది. తిక్కనగారి రసవత్కావ్య నిర్మాణ ప్రక్రియకు ఇట్టి నాటకీయ పద్యరచన ఒక ప్రాణము.'' (తిక్కన కవితావైభవం; యువభారతి ప్రచురణ. పుట. 30)

ఉ. ఈతఁ డజాతశత్రుఁడు మహిం దగ దిగ్విజయంబు సేసె, వి
ద్యాతిశయార్థి వాసవుమహాసన మైనను నెక్క నర్హుఁ డు
ద్ద్యోతితమూర్తి కౌరవకులోద్వహుఁ, డార్యనికాయ సంతత
ఖ్యాతచరిత్రుఁ డీచిఱుత గద్దియకుం దగఁడే నరేశ్వరా!' 321

ప్రతిపదార్థం: నర+ఈశ్వరా!= విరాటరాజా!; ఈతఁడు= ఈ కూర్చున్నవాడు; అజాతశత్రుఁడు= ధర్మరాజు; మహిన్= భూమండలమున; తగన్= తగినట్లుగా; దిక్+విజయంబు= దిక్కులన్నిటిని జయించుటను; చేసెన్= చేశాడు; విద్యా+అతిశయ+ అర్థి= విద్యయొక్క వికాసాన్ని కోరేవాడు; వాసవు= దేవేంద్రుడి యొక్క; మహా+ఆసనము+ఐనను= సింహాసనమునైనను; ఎక్కన్= అధిష్ఠించుటకు; అర్హుఁడు= తగినవాడు; ఉద్ద్యోతితమూర్తి= ప్రకాశించెడి స్వరూపం కలవాడు; కౌరవకుల= కురు చక్రవర్తియొక్క కులమును; ఉద్వహుఁడు= ఉద్ధరించినవాడు; ఆర్యనికాయ= సజ్జనుల సముదాయంలో; సంతత= ఎల్లప్పుడును; ఖ్యాత= ప్రఖ్యాతికల; చరిత్రుఁడు= నడవడి కలవాడు; ఈ చిఱుత గద్దియకున్= ఈ చిన్న సింహాసనానికి; తగఁడే?= కూర్చుండ తగడా?

తాత్పర్యం: ఓ విరాటరాజా! ఇత డెవ రనుకొన్నావు? అజాతశత్రువు! భూమండలం అంతా దిగ్విజయం చేశాడు. విద్యావంతుడు, దేవేంద్రుడి సింహాసనమైనా అధిష్ఠించటానికి అర్హుడు. ప్రకాశమానమైన రూపం కలవాడు, కౌరవకుల శ్రేష్ఠుడు, సజ్జనులలో ఖ్యాతిగన్నవాడు ఈ చిన్నసింహాసనం ఎక్కటానికి తగడా?'

విశేషం: 1. అలం: ఉదాత్తం, కావ్యలింగం. "ఉదాత్త మృద్ధిశ్చరితం శ్లాఘ్యం చాన్యోపలక్షణమ్''. శ్లాఘనీయమైన సమృద్ధిని గాని, మహాపురుషుని చరితం గాని ఉపలక్షణంగా వర్ణిస్తే ఉదాత్తాలంకారం. "సమర్థనీయస్యార్థస్య కావ్యలింగం సమర్థనమ్''. ఈ పద్యంలో వర్ణ్యవస్తువు ధర్మజుడి ఉద్దాత్త శీలం. ఇందులో సమర్థనీయాంశం - అంతటి 'ఖ్యాత చరిత్రుడు ఈ చిఱుత గద్దియకు తగడా?'

2. ఈ పద్యంలో ప్రతిపదం, వాక్యం సార్థకం. (1) ఈతడు అజాతశత్రుడు. అంటే ఎవరి యందూ శత్రుభావం లేనివాడని భావం. ఆ గద్దెమీద కూర్చున్నవాడు మిత్రుడే కాని, శత్రువు కాడని అర్థం. (2) అతడు భూమిపై దిగ్విజయం చేసినవాడు- అందువలన రాజులందరి నమస్సు లందుకొనినవాడు. వారి సింహాసనాల మీద కూర్చుండే అధికారమున్నవాడు. రాజులకే రాజు అయినవాడు సామంతరాజు కూర్చుండే గద్దెపై కూర్చుండటానికి అభ్యంతరం ఉండదు. (3) ఉన్మదవృత్తి, అహంకారం- అనే గుణాలవలన కంకుడు తన గద్దెనెక్కి కూర్చున్నాడని విరాటుడి అభియోగం. ఆ కూర్చున్నవాడు విద్యాతిశయం చేత వినయగుణ సంపన్నుడు, ఉచితజ్ఞుడు, వివేకధనుడు కాబట్టి సంస్కారవంతుడనీ, విజ్ఞత వలననే తెలిసికొనగలిగిన విద్వాంసుడనీ పలికి, విరాటుడికంటె విజ్ఞుడైన ధర్మరాజు ఆ చిరుగద్దెకు మించిన పండితుడని పార్థుడు పలికాడు. (4) అతడు త్రిలోకాధిపతి అయిన ఇంద్రుడి సింహాసనం ఎక్కగలవాడట! అర్జునుడు ఇంద్రుడి అర్ధ సింహాసనం ఎక్కాడు. ధర్మజుడు నిండు సింహాసనం ఎక్కగలిగిన వాడని ధ్వని. అటువంటి ధర్మరాజుకు మత్స్యరాజ్య సింహాసనం చిరుగద్దెయే ఔతుందనటంలో ఆశ్చర్యం లేదు. (5) ప్రకాశంలో, వంశగౌరవంలో, ఉత్తమ చరిత్రంలో-సమకాలీన ప్రభువులలో

ఆదర్శప్రాయుడని మిగిలిన మూడు విశేషణాలూ చెప్పుతున్నాయి. మరి ఈ చిరుతగద్దెపై కూర్చున్నవాడు ఒకప్పుడు సామ్రాజ్య సింహాసనంపై కూర్చున్నవాడు. ఇకముందు కూర్చొనదగినవాడు. ఆ అర్హతను తన యోగ్యతతో పొందినవాడు. దాని నెరిగినవాడెవడైనా ధర్మజుడు ఈ గద్దెమీద కూర్చొనటాన్ని అంగీకరిస్తాడని భావం.

3. ధర్మజుడే ఈ సింహాసనం మీద కూర్చుండ దగినవాడని విరాటుడికి వ్యంగ్యమైన హెచ్చరిక! ఒకప్పటి ధర్మజుడి హితుడు, సామంతుడు విరాటుడు. ధర్మజుడు బయలుమెరసిన తరువాత ఆ గద్దెకంటె పెద్దగద్దె ఆ నగరంలో లేదు. అందువలన దానిమీద కూర్చున్నాడు. ఒకవేళ ఆ సత్యాన్ని గుర్తించకపోతే ఆ గద్దెను తనదే చేసినకొనగలడు. అయినా, అది ఆయనకు చిన్నగద్దెయే. అతడు దిగ్విజయ సార్వభౌముడైనా విద్యావంతుడు. అజాతశత్రువు- ఈ సంగతి గమనించు మనే వ్యంగ్యధిక్కారం కూడా ఈ ప్రశంసలో అంతర్వాహినిగా గోచరిస్తుంది.

4. 'విద్యాతిశయార్థి' - అనే పాఠానికి 'వీర్యాతిశయార్థి' - అనే పాఠాంతరం ఉన్నది. ఈ సందర్భంలో దిగ్విజయం చేసినవాడు సహజంగా వీర్యాతిశయార్థి అయి ఉంటాడు. అయితే అతడు ఉన్మదవృత్తిని, అహంకారాన్ని ప్రదర్శించవచ్చును. విరాటుడి అభియోగంలో ఆ రెండు గుణాలూ ఉన్నాయి. ఆ దుర్గుణాలను అధిగమించగల గుణం విద్యాతిశయమే. జ్ఞానార్థిత్వం ముముక్షు లక్షణం. ఆ తాత్పర్యాన్ని ధ్వనింపజేసే ప్రస్తుత పాఠమే ఉత్తమం. (సంపా.)

అర్జునుఁడు విరాటునకుఁ దమ్మెఱింగించుట (సం. 4-65-1)

వ. అనిన విని యతండు విస్మయ సంశయంబులు మనంబునం బెనంగొన 'నితండు ధర్మతనయుండయేని భీమార్జున నకుల సహదేవులుం బాంచాలియు నేరి?' యని యడిగినఁ గవ్వడి యిట్లనియె. 322

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని; అతండు= విరాటుడు; విస్మయ= ఆశ్చర్యమూ; సంశయంబులు= సంశయమునూ; మనంబునన్= మనస్సులో; పెనంగొనన్= పెనవేసికొనగా-కలుగగా; ఇతండు= ఈ కూర్చున్నవాడు; ధర్మతనయుండ+ఏనిన్= ధర్మరాజే అయినచో; భీమ= భీముడు; అర్జున= అర్జునుడు; నకుల= నకులుడును; సహదేవులున్= సహదేవుడును; పాంచాలియున్= ద్రౌపదియును; ఏరి?= ఏరి వారు?; అని అడిగినన్= అని ప్రశ్నించగా; కవ్వడి= అర్జునుడు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా విని విరాటుడు ఆశ్చర్యం, సంశయం కలుగగా, 'ఇతడు ధర్మరాజైతే మరి భీమార్జున నకుల సహదేవులు, ద్రౌపది ఏరి?' అని అడిగాడు. అప్పుడు అర్జునుడు ఇట్లా అన్నాడు.

చ. 'వలలుఁ డనంగ నీ నగర వంటలవాఁ డయి నిల్చి, వేడ్కకుం
బులిఁ గరిఁ గేసరిం దొడరి పోరఁగఁ బంచినఁ బోరు, జెట్టి మ
ల్లుల విఱుచుం గడంగి ప్రబలుం డనఁగాఁ జరియించుచుండు వి
చ్చలవిడి; భీముఁ డీతఁ డవిషహ్య పరాక్రమదుర్దముం డనిన్. 323

ప్రతిపదార్థం: వలలుఁడు+అనంగన్= వలలుడనే పేరుతో పిలువబడుతూ; నీ నగరన్= నీ రాచనగరిలో; వంటలవాఁడు+ అయి= వంటచేసేవాడై; నిల్చి= ఉండి; వేడ్కకున్= వేడుకకై; పులిన్= పులిని; కరిన్= ఏనుగును; కేసరిన్= సింహమును; తొడరి= ధిక్కరించి; పోరఁగన్= యుద్ధం చేయటానికి; పంచినన్= పంపగా; పోరు= యుద్ధం చేస్తాడు; కడంగి= పూనుకొని; జెట్టి మల్లులన్= శూరులయిన కుస్తీపట్టేవారిని; విఱుచున్= ఓడిస్తాడు; ప్రబలుండు+అనఁగాన్= గొప్పబలం కలవాడని చెప్పుకొనగా; విచ్చలవిడిన్= యథేచ్ఛగా; చరియించుచున్+ఉండున్= సంచరించేవాడు; ఈతఁడు భీముఁడు= ఇతడు భీముడు; అనిన్= యుద్ధమున; అవిషహ్యా= సహించరాని; పరాక్రమ= బలం కలుగుటచేత; దుర్దముండు= అణచుటకు శక్యం కానివాడు.

తాత్పర్యం: 'మీ నగరిలో వలలుడు అనే పేరుతో వంటలవాడుగా ఉండి, మీ వేడుక కోసం పెద్దపులిని, ఏనుగును, సింహాన్ని ఎదుర్కొని ఓడించి, మల్లులు వస్తే వారిని గెల్చి మహాబలశాలిగా పేరు పొందినవాడే భీముడు. ఇతడు మహాపరాక్రమశాలి కనుక ఎవ్వరూ ఇతడిని యుద్ధంలో జయించలేరు.

తే. బక మహాసురు నిర్జించి బ్రాహ్మణులకు । బ్రీతిఁ గావించెఁ, గిమ్మీరు పే రడంచి
వనము నిష్కంటకము సేసె; ఘను హిడింబుఁ । గూల్చి యాతని చెలియలిఁ గొనియె నితఁడు. 324

ప్రతిపదార్థం: ఇతఁడు= ఈ భీముడు; బకమహాసురున్= బకుడనే గొప్ప రాక్షసుడిని; నిర్జించి= గెలిచి; బ్రాహ్మణులకున్= బ్రాహ్మణులకు; ప్రీతిన్= సంతోషాన్ని; కావించెన్= చేశాడు; కిమ్మీరున్= కిమ్మీరుడనే రాక్షసుడిని; పేరు+అడంచి= చంపి; వనమున్= అడవిని; నిష్కంటకము= బాధలేనిదానిగా; చేసెన్= చేశాడు; ఘనున్= గొప్పవాడైన; హిడింబున్= హిడింబాసురుడిని; కూల్చి= చంపి; ఆతని చెలియలిన్= అతడి చెల్లెలైన హిడింబిని; కొనియెన్= పెండ్లాడాడు.

తాత్పర్యం: ఇతడు బకాసురుడిని చంపి బ్రాహ్మణులకు ప్రీతి చేశాడు. కిమ్మీరుడిని చంపి వనంలో బాధలేకుండా చేశాడు. హిడింబాసురుడిని చంపి, అతడి చెల్లెలిని పెండ్లాడాడు.

విశేషం: భీముడు చంపిన ముగ్గురురాక్షసులు లోకప్రసిద్ధులు. వారిలో తరతమ భేదాన్ని బట్టి వారిని చంపినవాడుగా భీముడికి పేరు వచ్చింది. ఆ రాక్షసులలో బల ప్రాచుర్యాన్ని బట్టి బకుడు, కిమ్మీరుడు, హిడింబుడు అనే వరుసలో పేర్కొన తగినవారు. అర్జునుడు బలగౌరవాన్ని పరిగణించి ఆ వరుసలోనే చెప్పటం విశేషం. బకాసురవధ ఆదిపర్వంలో (6.298-305), కిమ్మీరవధ ఆరణ్యపర్వంలో (1.107-121), హిడింబాసుర వధ ఆదిపర్వంలో (6.203-218) చెప్పబడి ఉన్నాయి. (సంపా.)

క. నీ మెచ్చువారువంబులఁ । దా మచ్చిగ నరయు నిత్యతాత్పర్యమునన్
దామగ్రంథి యనఁగ నొక । నామము ధరియించె నితఁడు నకులుం డధిపా! 325

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= విరాటరాజా!; ఇతఁడు= ఈ కూర్చున్నవాడు; నీ మెచ్చు= నీవు మెచ్చునట్టి; వారువంబులన్= గుర్రాలను; తాన్= తాను; మచ్చిగన్= మచ్చికతో; నిత్య= ఎల్లపుడును; తాత్పర్యమునన్= ఆసక్తితో; అరయున్= రక్షిస్తాడు; దామగ్రంథి+అనఁగన్= దామగ్రంథి అనే; ఒక నామము= ఒక పేరు; ధరియించెన్= పెట్టుకొన్నాడు; ఇతఁడు= ఈయన; నకులుండు= నకులుడు.

తాత్పర్యం: ఓ విరాటరాజా! ఇతడు - నీవు మెచ్చిన గుర్రాలను ఎక్కువ ఆసక్తిగా రక్షిస్తూ దామగ్రంథి అనే పేరుతో ఉన్నటువంటి వాడు- నకులుడు.

క. శత్రునృప కాలకూటము । మిత్రామృతవృష్టి బుధసమీహిత సిద్ధి
క్షేత్రము సజ్జన సంస్తుతి । పాత్ర మితఁడు మాద్రి తొలుతపట్టి నరేంద్రా! 326

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్రా!= విరాటరాజా!; శత్రునృప= శత్రువులైన రాజులకు; కాలకూటము= కాలకూట విషం వంటివాడు; మిత్ర= మిత్రులకు; అమృత వృష్టి= అమృతవర్షం వంటివాడు; బుధ= పండితులకు; సమీహిత= కోరికలయొక్క; సిద్ధిక్షేత్రము= సిద్ధిని పొందే ప్రదేశం; సజ్జన= మంచివారికి; సంస్తుతి= పొగడ్తకు; పాత్రము= తగినవాడు; ఇతఁడు= ఈ కూర్చున్నవాడు; మాద్రి తొలుతపట్టి= మాద్రికి పెద్దకొడుకు - నకులుడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! ఈతడు శత్రువులకు కాలకూటం వంటివాడు. మిత్రులకు అమృతవర్షం వంటివాడు. పండితులకు కోరికలు సిద్ధిపొందే ప్రదేశం, సజ్జనులకు స్తుతిపాత్రమైనవాడు, మాద్రి పెద్దకొడుకు - నకులుడు.

విశేషం: అలం: ఉల్లేఖం.

క. **నీ పాలికి వచ్చి నిఖిల । గోపాలక ముఖ్యవృత్తిఁ గొలువు వడసి తం**
త్రీపాలుఁ డనఁగ మత్స్య । క్ష్మా పాలక! మెలఁగు వీఁడె సహదేవుండున్. **327**

ప్రతిపదార్థం: మత్స్యక్ష్మాపాలక= విరాటరాజా!; నీ పాలికిన్= నీ వద్దకు; వచ్చి= చేరి; నిఖిల= సమస్తమైన; గోపాలక= గోవులను పాలించేవారిలో; ముఖ్య వృత్తిన్= ముఖ్యమైన ఉద్యోగంలో; కొలువు= సేవ; పడసి= పొంది; తంత్రీపాలుఁడు+అనఁగన్= తంత్రీపాలుడనే పేరుతో; మెలఁగు= ఉన్నట్టి; వీఁడె= ఇదుగో ఇతడే; సహదేవుండున్= సహదేవుడు.

తాత్పర్యం: రాజా! నీ వద్దకు వచ్చి, గోపాలురలో ముఖ్యుడుగా ఉద్యోగం పొంది, తంత్రీపాలుడనే పేరుతో ఉన్నవాడు ఇతడే సహదేవుడు.

క. **సుకుమార మానసుఁడు, గొం । తికిఁ బ్రాణము ప్రాణ మితఁడు, తేజో గణ్యుం**
డకుటిలుఁడు రాజనీతి । ప్రకారసంవేది వంశపావనుఁడు నృపా!' **328**

ప్రతిపదార్థం: నృపా!= ఓ విరాటరాజా!; సుకుమార మానసుఁడు= సున్నితమైన మనస్సు కలవాడు; గొంతికిన్= కుంతీదేవికి; ప్రాణము ప్రాణము= ప్రాణానికి ప్రాణమైనవాడు; ఇతఁడు; తేజస్+గణ్యుండు= గొప్ప తేజస్సుచే గణింపదగినవాడు; అకుటిలుఁడు= మోసం లేనివాడు; రాజనీతి ప్రకార= రాజనీతి విధాలను; సంవేది= ఎరిగినవాడు; వంశపావనుఁడు= వంశమును పవిత్రం చేసినవాడు.

తాత్పర్యం: రాజా! ఇతడు చాలా సున్నితమైన మనస్సు కలవాడు; కుంతికి ప్రాణ సమానుడు, గొప్ప తేజస్సు కలవాడు, రాజనీతిజ్ఞుడు, వంశమును పవిత్రం చేసినవాడు.'

వ. **అని యిట్లు ధర్మజ భీమ నకుల సహదేవులం గ్రమంబునం జూపి చెప్పి మఱియు నిట్లనియె.** **329**

ప్రతిపదార్థం: అని= పలికి; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; ధర్మజ= ధర్మరాజును; భీమ= భీముడిని; నకుల= నకులుడిని; సహదేవులన్= సహదేవుడిని; క్రమంబునన్= క్రమంగా; చూపి= కూర్చున్నవారిని చూపి; చెప్పి= వారి విషయం చెప్పి; మఱియున్= ఇంకా; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనియెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లు ధర్మరాజ, భీమ, నకుల, సహదేవులను, కూర్చున్నవారిని చూపించి చెప్పాడు. ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

క. **'విను సైరంధ్రీ వేషం । బున మాలిని యనఁగఁ బరఁగి పూతచరిత్రం**
బునఁ గేకయ భూవరనం । దనకడ మెలఁగు సతి ద్రుపదతనయ మహీశా! **330**

ప్రతిపదార్థం: మహీశా!= రాజా!; విను= వినుము; సైరంధ్రీ వేషంబునన్= ఇతరుల ఇంటిలో కారణాంతరమున ఉండే పతివ్రత వేషంలో; మాలిని+అనఁగన్= మాలిని అనే పేరుతో; పరఁగి= ఒప్పి; పూత= పవిత్రమైన; చరిత్రంబునన్= నడవడితో; కేకయ భూవర నందనకడన్= సుదేష్ణ వద్ద; మెలఁగుసతి= ఉండెడి పతివ్రత; ద్రుపద తనయ= ద్రౌపది.

తాత్పర్యం: 'రాజా! సైరంధ్రీ వేషంలో మాలిని అనే పేరుతో కళంకం లేని నడవడికతో సుదేష్ణ వద్ద ఉండే ఆమె ద్రౌపది.

క. ఆ చపలాక్షికిఁ గా మన । కీచకు లందఱను రాత్రి గీటడఁచె రహ
స్యోచిత విధమున గంధ । ర్వాచరణము పేర భీముఁ డతి భీమముగాన్.' 331

ప్రతిపదార్థం: ఆ చపలాక్షికిన్+కాన్= ఆ వనితకై; మన కీచకులు+అందఱను= మన కీచకుల నందరిని; రాత్రి= రాత్రివేళ; రహస్య= రహస్యానికి; ఉచిత= తగిన; విధంబునన్= రీతిగా; గంధర్వ= గంధర్వులయొక్క; ఆచరణము పేరన్= చర్య అనే పేరుతో; భీముఁడు= ఈ భీమసేనుడు; అతి భీమముగాన్= మిక్కిలి భయంకరంగా; గీటు+అడఁచెన్= చంపాడు.

తాత్పర్యం: ఈమె నిమిత్తంగానే మన కీచకులందరినీ రహస్యంగా ఈ భీముడే - గంధర్వులు చేశారనే పేరుతో - అతి భయంకరంగా చంపేశాడు.'

విరాటునకు భీముఁ డర్జును నెఱింగించుట (సం. 4-66-1)

వ. అనియె; నప్పుడు వృకోదరుండు. 332

ప్రతిపదార్థం: అనియెన్= అని పలికాడు; అప్పుడు= అంతట; వృకోదరుండు= భీముడు.

తాత్పర్యం: అని అర్జునుడు చెప్పగా భీముడు అందుకొని.

సీ. 'షండరూపమునఁ బ్రచ్ఛన్నుఁడై వచ్చి, క । న్నియలకు నెల్లను నృత్తగీత
వాద్యనైపుణ మనవద్య శిక్షావిధి । నలవరించుచు బృహన్నల యనంగఁ
బరఁగు నీతండు బీభత్సుండు సుమ్మని । చూపి, యమ్మత్స్యరాజునకుఁ జెప్పి
వెండియుఁ బలుకు 'నాఖండలు నోడించి । ఖాండవ మేర్చె, నాతండు దన్ను

తే. గారవించిన నెక్కటి కాలకేయ । వర్గములఁ బరిమార్చె, నివాత కవచ
సంఘముల నోర్చె, గంధర్వసమితి గెలిచి । ధార్తరాష్ట్రాగ్రజుని చెఱఁ దలఁగె నితఁడు.' 333

ప్రతిపదార్థం: షండరూపమునన్= పేడిరూపంలో; ప్రచ్ఛన్నుఁడు+ఐ= గూఢంగా ఉండి; వచ్చి= ఇక్కడికి వచ్చి; కన్నియలకున్= కన్యలకు; ఎల్లను= అందరికిని; నృత్త= నృత్యం; గీత= పాటలు; వాద్య= వాద్యముల యందలి; నైపుణము= నేర్పు; అనవద్య= దోషరహితమైన; శిక్షావిధిన్= నేర్పే విధానంలో; అలవరించుచున్= నేర్పుతూ; బృహన్నల+అనంగన్= బృహన్నల అనే పేరుతో; పరఁగు+ఈతండు= ఒప్పునట్టి ఇతడు; బీభత్సుండు సుమ్ము= అర్జునుడు సుమా; అని చూపి= అని అతడిని చూపించి; ఆ+మత్స్య రాజునకున్= ఆ విరాటరాజుకు; చెప్పి; వెండియున్= మరల; పలుకున్= ఇట్లా అన్నాడు; ఆఖండలున్= ఇంద్రుడిని; ఓడించి= గెలిచి; ఖాండవము= ఖాండవ వనమును; ఏర్చెను= కాల్చాడు; ఆతండు= ఇంద్రుడు; తన్నున్= అర్జునుడిని; గారవించినన్= గౌరవించగా; ఎక్కటి= ఒంటరిగా; కాలకేయ వర్గములన్= కాలకేయులనే రాక్షసుల సమూహాన్ని; పరిమార్చెన్= చంపాడు; నివాత కవచ సంఘములన్= నివాత కవచులు అనే రాక్షస సముదాయాన్ని; ఓర్చెన్= ఓడించాడు; గంధర్వ సమితిన్= గంధర్వుల సంఘాన్ని; గెలిచి= జయించి; ధార్తరాష్ట్ర+అగ్రజుని= దుర్యోధనుడియొక్క; చెఱన్= బందీతనాన్ని; ఇతఁడు= ఈ అర్జునుడు; తలఁగెను= తొలగించాడు.

తాత్పర్యం: 'పేడిరూపంలో ఎవరికీ తెలియకుండా ఇక్కడికి వచ్చి, కన్యలకు నాట్యం, పాటలు, వాద్యాలలోని నేర్పును దోషం లేకుండా నేర్పుతూ, 'బృహన్నల' అనే పేరుతో ఉన్నటువంటి ఇతడు అర్జునుడు సుమా!' అని విరాటుడికి అతడిని చూపించాడు. ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు - 'ఇతడు ఇంద్రుడిని ఓడించి ఖాండవవనాన్ని అగ్నికి అప్పగించాడు. ఇంద్రుడు గౌరవించగా అసహాయశూరుడుగా ఒక్కడే కాలకేయులను చంపాడు. నివాతకవచులను ఓడించాడు. గంధర్వులను ఓడించి, దుర్యోధనుడిని విడిపించాడు.'

విశేషం: తిక్కన నాటకీయ రచనా శిల్పానికి ఈ పద్యం ఒక మంచి ఉదాహరణం. దానికి కారణాలు అయిదు. 1.మూలంలో అర్జునుడే తననుగూడ విరాటుడికి పరిచయం చేసికొంటాడు. అందులో వినయం మాత్రమే వెలుగు చూపుతుంది. ఆ తరువాత ఉత్తరుడు అతడిని ప్రశంసిస్తాడు. అర్జునుడు ధీరోదాత్తుడు, స్వాభిమాని. అతడు స్వయంగా పరిచయం చేసికొనటం రాజమర్యాద కాదు, వీరమర్యాద కాదు. కాబట్టి, భీముడు పరిచయం చేసినట్లు చేసిన తిక్కనకల్పన ప్రకరణౌచిత్యపోషకంగా ఉన్నది. 2.పాండవులు బయలు మెరసిన ఈ రంగంలో ప్రధానపాత్రలన్నీ మాట్లాడితే సన్నివేశం చైతన్యవంతంగా ఉంటుంది. అందువలన భీమపాత్రకు సంభాషణ కల్పించాడు తిక్కన. 3.అర్జునుడు ధర్మజాదులను పరిచయం చేయటంలో కొన్ని మర్యాదలు పాటించాడు. ధర్మజుడిని ఒక సీసపద్యంలో, ఉత్పలంలోనూ, భీముడిని ఒక వృత్తంలో, ఒక తేటగీతిలోనూ, నకుల సహదేవులనూ, ద్రౌపదినీ - ఒక్కొక్కరినీ రెండు కంద పద్యాలలోనూ పరిచయం చేశాడు. అందరిలో భీముడిని-అతడి వీరకృత్యాలను ప్రత్యేకించి చెప్పుతూ వర్ణించాడు. భీముడు అర్జునుడిని పరిచయం చేయటంలో అతడు తన పరిచయంలో వాడిన పద్ధతినే ఉపయోగించాడు. ఒక సీసపద్యాన్ని సమవిభక్తం చేసి అజ్ఞాతవ్రత వేషాన్నీ, అర్జున పరాక్రమ విశేషాలనూ సమంగా పంచి వర్ణించాడు. ఒక పద్యం రెండు పద్యాలవలె పలికాడు. విజయ వీరకార్యాలను ప్రధాన వివక్షాదృష్టితో వరుసగా చెప్పాడు. అది భీమ పరిచయంలో అర్జునుడు పాటించిన పద్ధతికి ప్రతిబింబం. 4.అర్జునుడి వీర గాథలలో మొదట పేర్కొనదగింది - ఇంద్రుడిని జయించిన గాథ - ఖాండవ దహనం (ఆది.8.232-331); ఆ తరువాత వరుసగా-ఇంద్ర శత్రుసంహారం - కాలకేయులను చంపిన విజయగాథ (ఆరణ్య.4.78-87) నివాత కవచుల వధ - (ఆరణ్య.4.53-77). చివర చెప్పదగింది ఘోషయాత్రలో గంధర్వ విజయం, దుర్యోధనుడి బంధవిముక్తి (ఆరణ్య.5.415-427). 5.విరాటపర్వంలో మహాయుద్ధవీరులు - భీముడు, అర్జునుడు. వీరిరువురు ఒకరినొకరు పరిచయం చేసికొనటం కథార్థ సంవిధానంలో ఒక నాటకీయ రచనా శిల్పం. 6.తిక్కన నృత్త గీత వాద్య శబ్దాలను వాడడం. నృత్తం - నృత్య నాట్య విభాగానికీ, గీతం-గాత్ర సంగీత విభాగానికీ, వాద్యం-జంత్రవాద్య విభాగానికీ ప్రాతినిధ్యం వహిస్తున్నాయి. అంగవిన్యాస ప్రధానమైనది నృత్తమని, భావ ప్రధానమైనది నృత్యమని, రస ప్రధానమైనది నాట్యమనీ నాట్య సంప్రదాయం చెప్పుతున్నది. అయితే పూర్వకాలంలో దశరూపకాల నన్నింటిని రూపకశబ్దంతో, నాటక శబ్దంతో సాధారణంగా పేర్కొన్నట్లే, నృత్య, నాట్యశబ్దాల వలన స్ఫురించే అంశాలను కూడా మొదట్లో నృత్తంగానే పేర్కొనే పరిపాటి ఉన్నది. డా.పి.యస్.అప్పారావుగారి ఈ పరిశీలన గమనించదగినది- "నృత్త-నాట్య-నృత్యములను గూర్చి ప్రాచీనాధునిక విమర్శకులు అనేక విధములుగా వ్రాసినారు. నేడు నాట్య శబ్దము 'నృత్య' మునకు 'నృత్య' (dance) మనియే అర్థము. నాట్య శాస్త్రమునందు 'నృత్య'మను పదము లేదు. అభినవగుప్తుడు కూడ దీనిని వాడినట్లు కన్పట్టదు. (మూలమునందు కన్పట్టు 'నృత్య' మనెడి పాఠములు సరికావు. అట్లు కన్పట్టు ప్రతిపదమునకును క్రింద 'నృత్త' మను పాఠాంతరములుండుట గమనించవలెను). ఇంక నాట్యశాస్త్రము నందు నృత్త, నాట్య పదములే కలవు. ఈ నృత్తము నాట్యము కంటె చాల ప్రాచీనమైనది.' (నాట్యశాస్త్రము- పు. 19.20). తిక్కన కాలం వాడైన జాయపసేనాని 'నృత్త రత్నావళి' అనే పేర నాట్యశాస్త్రగ్రంథం వ్రాయటం గమనార్హం. కాబట్టి తిక్కన వాడిన 'నృత్త' మనే పదం నృత్యశాఖకు ప్రాతినిధ్యం వహించే ప్రాచీన పారిభాషిక పదమని గ్రహించాలి. (సంపా.)

వ. **అనిన విని యద్భుతరసాక్రాంతం బగు నంతరంగంబునం గలుగు సందేహావేశంబు వినయ సంభ్రమంబుల నిగుడనీకునికిం జేసి చిక్కువడి యున్న నిజజనకునకు నర్జునుం జూపి యుత్తరుం డిట్లనియె.** **334**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని; అద్భుతరస= ఆశ్చర్యంతో; ఆక్రాంతంబు+అగు= ఆక్రమించబడిన; అంతరంగంబునన్= భావోద్రేకంగల మనస్సులో; కలుగు= పుట్టునట్టి; సందేహ+ఆవేశంబు= సందేహం వలని ఆవేశం; వినయ= వినయాన్ని; సంభ్రమంబులన్= తొట్రుపాటును; నిగుడనీక+ఉనికిన్+చేసి= కలుగనియ్యకుండటంచేత; చిక్కువడి+ఉన్న= కలతచెంది ఉన్న; నిజ జనకునకున్= తన తండ్రికి; అర్జునున్= అర్జునుడిని; చూపి= చూపించి; ఉత్తరుండు= ఉత్తరుడు; ఇట్లు= చెప్పబోయే రీతిగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అనగా విరటుడు విన్నాడు. ఆశ్చర్యం మనస్సు నావరించింది. మనస్సులో కలిగే సందేహావేశం వినయాన్నీ, తొట్రుపాటునూ కలగనీయకపోవటంతో చిక్కుపడుతున్న తండ్రితో ఉత్తరుడు అప్పుడు అర్జునుడిని చూపిస్తూ ఇట్లా చెప్పాడు.

తే. **'ఈతఁ డింతకు మీకుఁ దన్నెఱుఁగఁ జెప్ప । వలవదని నియమించినఁ దెలియఁ బలుక**
నలికి; యొక దేవసన్నిభుం డంటిఁ గాని । నిన్న యంతయుఁ దాఁ గదా నిర్వహించె! **335**

ప్రతిపదార్థం: ఈతఁడు= ఈ ముందున్న అర్జునుడు; ఇంతకున్= ఇంతవరకు; మీకున్= తమకు; తన్నున్= తనను; ఎఱుఁగన్= తెలిసేటట్లు; చెప్పవలదు+అని= చెప్పవద్దని; నియమించినన్= నన్ను ఆపుచేసిన మూలాన; తెలియన్= తెలిసేటట్లుగా; పలుకన్= చెప్పటానికి; అలికి= జంకి; ఒక దేవసన్నిభుండు= ఒకానొక దేవతా సమానుడు; అంటిన్= అన్నాను; కాని= కాక; నిన్న= నిన్నటి యుద్ధం; అంతయున్= అంతా; తాన్+కదా= తానేకదా; నిర్వహించెన్!= నిర్వహించాడు!

తాత్పర్యం: 'ఇతడు నీకు చెప్పవద్దని నన్ను నియమించిన మూలాన చెప్పటానికి జంకి, ఎవరో ఒక దేవసమానుడని చెప్పాను గాని, నిన్నటి యుద్ధంలో అంతా నిర్వహించింది ఈయనే కదా!

చ. **ఒకరుఁడ తాను భీతి వెగడొందెడు రెండవ యేను నెట్టకే**
లకుఁ ననుఁ దేర్చునప్పుడు బలంబులతోఁ గురురాజు సూడ దా
నికి మది శంక లేమి మహనీయ పరాక్రముఁడైన యీ కిరీ
టికిఁ జనుఁ గాక యివ్విధము డెప్పర మన్యుల కోర్వ వచ్చునే? **336**

ప్రతిపదార్థం: తాను= అర్జునుడు; ఒకరుఁడు+అ= ఒక్కడే; భీతిన్= భయంచేత; వెగడు+ఒందెడు= భయపడే; రెండవ+ఏనున్= రెండవ వాడనైన నేను; ఎట్టకేలకున్= అతి కష్టంతో; ననున్= నన్ను; తేర్చునప్పుడు= ఓదార్చునపుడు; బలంబులతోన్= సైన్యాలతో; కురురాజు= దుర్యోధనుడు; చూడన్= చూడగా; దానికిన్= ఆ చూచినదానికి; మదిన్= మనస్సులో; శంకలేమి= సంశయం లేకపోవటం చేత; మహనీయ పరాక్రముఁడు+ఐన= గొప్ప పరాక్రమం కలవాడైన; ఈ కిరీటికిన్= ఈ అర్జునుడికే; చనున్+కాక= తగును గాని; ఈ+విధము= ఈ రకమైన; డెప్పరము= ఆపద; అన్యులకున్= ఇతరులకు; ఓర్వవచ్చునే?= సహించదగునా?

తాత్పర్యం: తాను ఒక్కడే. భయంతో నేను వణకుతూ ఉంటే, చిట్టచివరకు ఎట్లాగో నన్ను అతిశ్రమతో ఓదార్చేటప్పుడు సేనలతో సహా దుర్యోధనుడు చూస్తుంటే, తనకు ఏమీ మనస్సులోనైనా సందేహం లేకుండా ఉండటం గొప్ప పరాక్రమం కల ఈ అర్జునుడికే చెల్లింది కాని, అంతటి ఆపదను ఎవరు ఓర్చుకొనగలరు?

చ. **తము నెఱిఁగించి యల్ల నుచిత ప్రియభాషల నన్ను సూత కృ**
త్యమునకుఁ జొన్ప, నేను బ్రమదంబున నప్పటి కియ్యకొంటి లో
కము సమరంబులట్ల యని; కయ్యము తీవ్రతకుం దగంగ ర
థ్యములఁ జరింపఁ జేఁత భరమై తుదిఁ బల్మఱు నోహటించితిన్. **337**

ప్రతిపదార్థం: తమున్= తమను; ఎఱిఁగించి= తెలియజెప్పి; అల్లన్= మెల్లగా; ఉచిత= తగిన; ప్రియ= ఇష్టమైన; భాషలన్= మాటలతో; నన్నున్= నన్ను; సూత కృత్యమునకున్= సారథ్యానికి; చొన్పన్= ప్రవేశపెట్టగా; నేను; ప్రమదంబునన్= సంతోషంతో; లోకము సమరంబులు+అట్ల+అని= లోకంలో జరిగే యుద్ధాల వంటిదే అని; అప్పటికిన్= ఆ సమయాన; ఇయ్యకొంటిన్= ఒప్పుకొన్నాను; కయ్యము= యుద్ధం యొక్క; తీవ్రతకున్= ముమ్మరానికి; తగంగన్= తగునట్లుగా; రథ్యములన్= గుఱ్ఱాలను; చరింపన్= నడిచేటట్లు; చేఁత= చేయటం; భరము+ఐ= బరువై, దుస్సహమై; తుదిన్= చివరలో; పల్మఱున్= చాలాసార్లు; ఓహటించితిన్= వెనుదీశాను.

తాత్పర్యం: తా మెవరో నాకు చెప్పి, తగినట్లు ప్రియోక్తులాడి నన్ను సారథిగా ఉండుమన్నాడు. లోకంలో జరిగే అన్ని యుద్ధాలవంటిదే అని అప్పటికి ఒప్పుకొన్నాను కాని, యుద్ధం తీవ్రమైన కొలదీ, దానికి తగినట్లు గుఱ్ఱాలను నడపటం నా శక్తికి మించిపోయి చివరకు చాలాసార్లు వెనుదీశాను.

క. **మొగ మోడఁ డితఁడు కౌరవ । జగతీశుఁడు విఱిగినపుడు జవమున వెనుకం**
దగిలి 'యిది జూద మాడఁగ । నగునెడఁగా దఱుమ వలయు' ననియె నతనితోన్.' **338**

ప్రతిపదార్థం: ఇతఁడు= ఈ అర్జునుడు; మొగమోడఁడు= ఎదురుగా మాట్లాడటానికి జంకడు; కౌరవ జగతీ+ఈశుఁడు= దుర్యోధనుడు; విఱిగినపుడు= పారిపోయేటప్పుడు; జవమునన్= వేగంగా; వెనుకన్+తగిలి= వెంటబడి తరిమి; ఇది= ఈ సమయం; జూదమాడఁగన్= జూదము ఆడటానికి; అగు+ఎడ= తగిన సమయం; కాదు; అఱుమ వలయున్= ఎదిరించవలెను అని; అతనితోన్= దుర్యోధనుడితో; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ అర్జునుడు ఎంతటి మాటనైన ముఖాన్నే అనటానికి జంకడు. ఎందుచేతనంటే, దుర్యోధనుడు పారిపోతూ ఉంటే వెంటబడి తరుముతూ 'రాజా! ఇది జూదమాడే సమయం కాదు, ఎదుర్కొనాలి' అని దెప్పి పొడుస్తూ అన్నాడు.'

ఆ. **అనిన నతఁడు వెఱపు నత్యాదరంబును । సంతసంబు మానసమున బెరయ**
నవయవముల సంభ్రమావేశ మేర్పడ । గారవమున విజయుఁ గౌఁగిలించె. **339**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; అతఁడు= విరాటుడు; వెఱపును= భయమును; అతి+ఆదరంబును= మిక్కిలి గౌరవమును; సంతసంబున్= సంతోషమును; మానసమునన్= మనస్సులో; బెరయన్= వ్యాపించగా; అవయవములన్= అవయవాలలో; సంభ్రమ+ఆవేశము= సంతోషాతిశయం; ఏర్పడన్= కలుగగా; గారవమునన్= గౌరవంతో; విజయున్= అర్జునుడిని; కౌఁగిలించెన్= కౌగిలించుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పటంతో విరాటుడికి భయం, మిక్కిలి గౌరవం, సంతోషం మనస్సులో వ్యాపించాయి. అవయవాలలో సంబరంతో ఆవేశం కలిగింది. గౌరవంతో అర్జునుడిని కౌగిలించుకొన్నాడు.

క. వినయంబు మిగులఁ గుంతీ । తనయాగ్రజు పాదపీఠతలమున ఫాలం
బును బొందఁ జాఁగి మ్రొక్కి య । తని కౌఁగిలి వడసె సమ్మదము దళుకొత్తన్. 340

ప్రతిపదార్థం: వినయంబు= వినయము; మిగులన్= ఎక్కువకాగా; కుంతీతనయాగ్రజు= ధర్మరాజుయొక్క; పాదపీఠతలమునన్= పాదపీఠ ప్రదేశంలో; ఫాలంబును= నుదురు; పొందన్= ఉండేటట్లుగా; చాఁగి= సాష్టాంగపడి; మ్రొక్కి= ప్రణామం చేసి; సమ్మదము= సంతోషం; తళుకు+ఒత్తన్= మెఱయఁగా; అతని కౌఁగిలి= ధర్మరాజు కౌగిలిని; పడసెన్= పొందాడు.

తాత్పర్యం: విరాటుడు ఎక్కువ వినయంతో ధర్మరాజు పాదపీఠానికి నుదురుభాగం తాకేటట్లు సాగిలపడి మ్రొక్కాడు. ధర్మరాజు అతడిని లేవదీసి కౌగిలించుకొన్నాడు.

ఆ. ప్రీతి నలుమడింప భీమునిఁ గవల నా । లింగనంబు సేసి యంగకములఁ
బులక లెగయఁ గేలు దల మోడ్చి ధర్మజు । నాననమున దృష్టి యడర నిలిపె. 341

ప్రతిపదార్థం: ప్రీతి= సంతోషం; నలుమడింపన్= నాల్గురెట్లు కాగా; భీమునిన్= భీముడిని; కవలన్= నకుల సహదేవులను; ఆలింగనంబు+చేసి= కౌగిలించుకొని; అంగకములన్= అవయవములందు; పులకలు= రోమాంచములు; ఎగయన్= పైకిరాగా; కేలు= చేతులు; తలన్= తలపై; మోడ్చి= జోడించి; ధర్మజు ఆననమునన్= ధర్మరాజుయొక్క ముఖంపై; దృష్టి అడరన్= దృష్టి వ్యాపించేటట్లుగా; నిలిపెన్= నిలిపాడు.

తాత్పర్యం: సంతోషం నాలుగురెట్లు కాగా భీముడిని, నకుల సహదేవులను విరాటుడు కౌగిలించుకొన్నాడు. చేతులు తలపై జోడించి, ధర్మరాజుముఖంమీద దృష్టి నిలిపాడు.

ఉ. అత్తఱి లేచి వచ్చి తన యన్నలఁ దమ్ములఁ గానిపించె న
య్యుత్తరు నర్జునుండు; దగ వొందఁగ నప్పుడ పిల్వఁ బంచె మా
త్స్యోత్తముఁ డార్యమిత్ర సచివోత్కర సోదరవర్గపుత్రకో
దాత్త భటాదియోగ్యుల ముదంబునఁ బాండవ దర్శనార్థమై. 342

ప్రతిపదార్థం: ఆ+తఱిన్= ఆ సమయంలో; అర్జునుండు= అర్జునుడు; లేచివచ్చి= ఆసనం నుండి లేచివచ్చి; తన అన్నలన్= తన అన్నలైన ధర్మరాజు, భీములను; తమ్ములన్= తమ్ములైన నకుల సహదేవులను; ఉత్తరున్= ఉత్తరుడికి; కానిపించెన్= చూపించాడు; తగవు+ఒందఁగన్= మర్యాదప్రకారం; మాత్స్య+ఉత్తముఁడు= విరాటుడు; అప్పుడు+అ= అప్పుడే; ఆర్య= పెద్దలు; మిత్ర= మిత్రులు; సచివ+ఉత్కర= మంత్రుల సముదాయం; సోదర వర్గ= సోదరుల సముదాయం; పుత్రక= పుత్రులు; ఉదాత్త= గొప్పవారైన; భట+ఆది= భటులు మున్నగు; యోగ్యులన్= యోగ్యత కలవారిని; పాండవదర్శన+అర్థము+ఐ= పాండవుల దర్శనం నిమిత్తమై; ముదంబునన్= ప్రీతితో; పిల్వన్= పిల్చుటకు; పంపెన్= పంపాడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు అర్జునుడు లేచివచ్చి తన అన్నలను, తమ్ములను ఉత్తరునకు చూపాడు. విరాటుడు మర్యాద ప్రకారం అప్పుడే మిత్రులను, మంత్రులను, సోదరులను, పుత్రులను, ఉన్నత భటులను- ఇంకా యోగ్యులైన వారందరిని పాండవులను దర్శించటంకొరకు పిలిపించాడు.

వ. ఇట్లు సమస్తజన సమేతంబుగా ధర్మతనయ సేవా తత్పరుండై తదనుమతి సముచిత రుచిరాసనంబున నుండి విరాటుం డంతఃపురవర్తులం బిలిచి యంతయు సుదేష్ణ కెఱింగింపం బనిచి, పాంచాలిం దగిన తెఱంగున గారవించునట్లు గావించె; నట్టియెడ ధనంజయుం డతని కిట్లనియె. 343

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; సమస్తజన= ప్రజలందరితో; సమేతంబుగాన్= కూడుకొని; ధర్మతనయ= ధర్మరాజుయొక్క; సేవా= సేవించుటలో; తత్పరుండు+ఐ= ఆసక్తి కలవాడై; తద్+అనుమతిన్= ఆ ధర్మరాజుయొక్క అనుమతితో; సముచిత= తగిన; రుచిర= ప్రకాశించే; ఆసనంబునన్= ఆసనంపై; ఉండి= కూర్చుండి; విరాటుండు= విరాటుడు; అంతఃపుర= అంతఃపురంలో; వర్తులన్= ఉన్నవారిని; పిలిచి; అంతయున్= జరిగిందంతయు; సుదేష్ణకున్= దేవిఅగు సుదేష్ణకు; ఎఱింగింపన్= తెలియజేయటానికి; పనిచి= ఆజ్ఞాపించి; పాంచాలిన్= ద్రౌపదిని; తగిన తెఱంగునన్= తగిన విధంగా; గారవించునట్లు= గౌరవించే విధంగా; కావించెన్= చేశాడు; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; ధనంజయుండు= అర్జునుడు; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా తన పరిజనులందరితో సహా ధర్మరాజును సేవించదలచి, ధర్మరాజు అనుమతిమీద తగిన ఆసనంపై కూర్చుండి, విరాటుడు రాణివాసంలో ఉండేవారిని పిలిచి, జరిగిందంతా సుదేష్ణకు తెలియచెప్పుమని చెప్పి, ద్రౌపదిని తగినరీతిగా గౌరవించే ఏర్పాట్లు చేశాడు. అప్పుడు అర్జునుడు ఇట్లా అన్నాడు.

తే. 'చాల దుస్తరమైన యజ్ఞాతవాస । వత్సరంబు భవద్గర్భవాస గుప్తి
వలనఁ గడపితి మతి సుఖావాప్త చిత్త । వృత్తి నేము నిర్భయులమై విందులట్ల.' 344

ప్రతిపదార్థం: ఏము= మేము; చాలన్= మిక్కిలి; దుస్తరము+ఐన= దాటలేని; అజ్ఞాతవాస వత్సరంబు= అజ్ఞాతవాసం చేయవలసిన సంవత్సరం; భవత్= మీయొక్క; గర్భవాస= కడుపులో ఉన్నట్లుగా; గుప్తివలనన్= రహస్యంగా ఉండటం వలన; అతిసుఖ= మిక్కిలి సుఖాన్ని; ఆవాప్త= పొందబడిన; చిత్తవృత్తిన్= మనోవృత్తితో; నిర్భయులము+ఐ= భయంలేనివారమై; విందులు+అట్లు+అ= బంధువులవలెనే, అతిథులవలెనే; కడపితిమి= గడిపాము.

తాత్పర్యం: 'ఏ విధంగా గడుపుతామా అనుకొన్న ఈ అజ్ఞాతవాస సంవత్సరాన్ని మీ ఇంట్లో గర్భంలో ఉన్నట్లే సుఖంగా ఉండి ఎవరికీ తెలియకుండా బంధువులవలె గడిపాము.'

విశేషం: అలం: ఉపమ. 1. తిక్కన రచనలో తెలుగు జాతీయాలను సంస్కృతీకరించటం, సంస్కృత పదబంధాలను తెలుగుచేయటం తరచుగా కనబడుతుంది. 'నీ కడుపులో పెట్టుకొని రక్షించావు' - అన్న తెలుగు జాతీయానికి సంస్కృతీకరణం 'భవద్గర్భవాసగుప్తి' అనే సమాసం. గర్భవాసం అంటే మూలగృహమనీ, అంతఃపురమనీ, రాజమందిరమనీ భావం. పాండవుల అజ్ఞాతవాస ఉద్యోగాలన్నీ రాజమందిరానికే పరిమితమై ఉండటం చేత గర్భగుడి వంటి గర్భగృహంలోనే ఉన్నారు. కాబట్టి రహస్యం రక్షించబడిందని భావం. ఈ జాతీయం కృతజ్ఞతాభావాన్ని తెలుపుతుంది. ఈ సందర్భంలో మూలశ్లోకం ఇది- **"ఉషితాః స్మ మహారాజ! సుఖం తవ నివేశనే, అజ్ఞాతవాసముషితా గర్భవాస ఇవ ప్రజాః"** (4.66.10) గర్భవాసంలోని బిడ్డలవలె గుప్తంగా, రక్షణతో జీవించామని చెప్పినట్లు మూలంలో ఉండగా తిక్కన బిడ్డలవలె అనే ఉపమానం తీసివేసి జాతీయాన్ని ఉంచాడు. దానివలన మీరు కడుపులో పెట్టుకొని రక్షించగా రహస్యంగా రక్షణతో ఉండగలిగాం - అనే భావం ఏర్పడింది. అది కారణంగా పాండవులు నిర్భయంగా విందువలె అత్యంత సుఖావాసచిత్తవృత్తితో కాలం గడిపారట. గోప్యతకు గర్భవాసం

పోలిక. జీవించటానికి విందులు ఉపమానం. విందు - అంటే అతిథి, బంధువు. పాండవులు విరటుడి కొలువులో అతిథులుగా ఉండి, బంధువులుగా బయటపడతారు. తెలియనివారైనా దేవుళ్ళవలె గౌరవింపబడేవారు అతిథులు, అభ్యాగతులు. 'అతిథి దేవోభవ' అని న్యాయం. మూలంలో గుప్తికి మాత్రమే ఉపమ. తెలుగులో గుప్తికి, తృప్తికి కూడా ఉపమ అలంకరించబడింది. (సంపా.)

వ. అనిన విని విరాటుం డతని కిట్లనియె. 345

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని; విని; విరాటుండు= విరాటరాజు; అతనికిన్= అర్జునుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: అనగా విని విరాటుడు అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

ఉ. 'ఏనన వేఱ యొక్కఁడనె? యిట్లనఁగాఁ దగునయ్య? యిమ్మెయిం
గానన దేశవాసములఁ గాఱియ కోర్చి యడంగి యుండి మీ
పూనిక దీర్చి మీ రెలమిఁ బొందుట యెల్లను బుణ్యదేవతా
నూన దయాసమృద్ధి నను నొందుట గాదె సురేంద్రనందనా!' 346

ప్రతిపదార్థం: సురేంద్రనందనా!= అర్జునా?; ఏన్+అనన్= నేననగా; వేఱ= వేరుగా; ఒక్కఁడనె= పైవాడనా?; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనఁగాన్= పలుకగా; తగునయ్యా?= తగునా?; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; కాననదేశ= అడవి ప్రదేశంలో; వాసములన్= నివాసాలతో; కాఱియకున్= బాధకు; ఓర్చి= సహించి; అడంగి+ఉండి= ఎవ్వరికీ తెలియకుండా అణగిఉండి; మీ పూనిక= మీ ప్రతిజ్ఞను; తీర్చి= చెల్లించి; మీరు; ఎలమిన్= సంతోషము; పొందుట= పొందగల్గుట; ఎల్లను= అంతయును; పుణ్య= పుణ్యంవల్ల సమకూడినట్టి; దేవతా= దేవతలయొక్క; అనూన= తక్కువకాని; దయా= దయయొక్క; సమృద్ధి= అతిశయం; ననున్= నన్ను; ఒందుట కాదె= పొందటమే కదా!

తాత్పర్యం: 'అర్జునా! నే నంటే వేరే పైవాడనా? అట్లా మాట్లాడటం నీకు ఉచితంగా ఉన్నదా? మీరు అడవిలో బాధలుపడి, అజ్ఞాతంగా ఇక్కడుండి అన్నమాట చెల్లించుకొని సంతోషంతో ఉన్నారంటే అదంతా నా పుణ్యం, దేవతల అనుగ్రహం మూలాననే కదా!'

వ. అని పలికి ధర్మనందనుం జూచి. 347

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, ధర్మరాజును చూచి.

చ. 'ధరణియుఁ బట్టణంబు హయదంతి రథంబులు గోవులున్ భటో
త్కరము నమాత్యవర్గమును గాఁ గలరాజ్య మితండ యేలు; ని
ర్భరమున నేనుఁ బుత్రులును బంధులుఁ దమ్ములుఁ గొల్చి యుండెదం
గరిపురి కెత్తునట్టిపని గల్గిన నోపిన యంత సేసెదన్.' 348

ప్రతిపదార్థం: ధరణియున్= భూమియు; పట్టణంబు= పట్టణం; హయ= గుర్రాలు; దంతి= ఏనుగులు; రథంబులు= రథాలు; గోవులున్= ఆవులును; భట+ఉత్కరమున్= సైనికుల సముదాయం; అమాత్యవర్గమును+కాన్= మంత్రుల సముదాయంగా; కల= ఉన్న; రాజ్యము= నా రాజ్యాన్ని; ఇతండు+అ= ఈ ధర్మరాజే; ఏలున్= పరిపాలిస్తాడు; నేనున్= నేనును; పుత్రులును= నా కొడుకులును; బంధులున్= నా బంధువులును; తమ్ములున్= నా తమ్ములును; నిర్భరమునన్= నిబ్బరంగా; కొల్చి= సేవించి; ఉండెదన్= ఉంటాను; కరిపురికిన్= హస్తినాపురి పట్టణం మీదకు; ఎత్తు+అట్టిపని= దండెత్తవలసిన అవసరం; కల్గినన్= కల్గితే; ఓపిన+అంత= నాకు శక్తి ఉన్నంతవరకు; చేసెదన్= (సహాయం) చేస్తాను.

తాత్పర్యం: 'ఈ రాజ్యం, పట్టణం, ఏనుగులు, గుర్రాలు, రథాలు, గోవులు, భటులు, మంత్రులు - ఈ రాజ్యాన్నంతా ధర్మరాజే పరిపాలిస్తాడు. నేను, నా పుత్రులు, బంధువులు, తమ్ములు - అందరమూ నెమ్మదితో ఇతడిని కొలిచి ఉంటాం. హస్తినాపురం మీదికి దండెత్తవలసివస్తే నా శక్తికొలది ఉన్నంతవరకు నేను సాయం చేస్తాను.'

చ. **అన విని యుత్తరుండు తగ నజ్జనపాలకుతోడ నిట్లను**
'న్మన కొక రాజ్యముం గలదె? నన్నును నిన్నును నిన్న మొన్న వీ
రనితరసాధ్య శత్రు విజయంబునఁ గాచినయప్డు గల్గఁ జే
సినయది దక్క; దాని మఱి సెప్పఁగ నేటికి నింత వింతగన్? **349**

ప్రతిపదార్థం: అనన్= అనగా; విని; ఉత్తరుండు= ఉత్తరుడు; తగన్= తగినట్లుగా; ఆ+జనపాలకుతోడన్= ఆ విరాటుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= చెప్పాడు; మనకున్= నీకు-నాకు; ఒక రాజ్యమున్= ఇది అని ఒక రాజ్యం కూడ; కలదె?= ఉన్నదా?; నన్నునున్= నన్ను; నిన్నును= నిన్ను; నిన్న మొన్న= నిన్న మొన్న జరిగిన యుద్ధంలో; వీరు= ఈ పాండవులు; అనితరసాధ్య= ఇతరులకు సాధ్యంకాని; శత్రు= శత్రువులను; విజయంబునన్= విజయంతో; కాచిన+అప్డు= రక్షించినప్పుడు; కల్గన్+చేసిన అది+తక్క= మనకు ఉండేటట్లు చేసిందే తప్ప; దానిన్= ఆ రాజ్యాన్ని గూర్చి; ఇంత వింతగన్= ఇంత క్రొత్తగా; చెప్పఁగన్= చెప్పటం; ఏటికిన్= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విని ఉత్తరుడు రాజుతో ఇట్లా అన్నాడు: 'మనకంటూ ఇప్పుడు ఒక రాజ్యం ఉన్నదా? నిన్నటి మొన్నటి యుద్ధంలో ఇతరులు సాధించలేని శత్రువులను జయించి నిన్నూ నన్నూ రక్షించి నిలబెట్టింది వీరే! ఈ రాజ్యమంతా మనకు దక్కించింది వీరే కదా! మరి వీరిచ్చిన దానినే మరల వీరికిస్తానని ఇంతగా వింత కలిగేటట్లు క్రొత్తగా చెప్పట మెందుకు?

విశేషం: మూలంలో ఈ మాటలు విరాటుడే అన్నట్లు ఉన్నది. తిక్కన ఉత్తరుడి నోట పలికించి ఔచిత్యాన్ని పాటించాడు. మాటలలో, వాక్యాల విన్యాసంలో తెలుగువారి పలుకుబడి బాగా వినబడుతున్నది. 'మన కొక రాజ్యముంగలదె?' - ఇది వ్యావహారిక వాక్యానికి ఛందోమయ గ్రాంథిక రూపం. తిక్కన తెలుగు వాక్య శిల్పి. (సంపా.)

వ. **అది సిద్ధం బట్ల చెల్లుం గాక! యించుక విశేషంబు గలదు; వినుము.** **350**

ప్రతిపదార్థం: అది= రాజ్యం వారిదే అన్నది; సిద్ధంబు= ఇదివరకే ఏర్పడి ఉన్నది; అట్లు+అ= అది అట్లే; చెల్లున్+కాక!= చెల్లుగాక; ఇంచుక= కొద్దిగా; విశేషంబు= విశేషం; కలదు= ఉన్నది; వినుము.

తాత్పర్యం: రాజ్యం వారిదే అన్నది సిద్ధమే. అది అట్లే చెల్లుతుంది. ఇంకో విశేషం ఉన్నది, వినుము.

చ. సవినయ వృత్తిఁ గొల్వ మిట చన్న దినంబుల వీరు నీఱుపైఁ
గవిసిన నిప్పులట్ల యధికంబగు తేజము దోఁప కున్కి; న
ట్టి విధము సాపరాధతను డెందము లూఱటఁ బొంది యుండ నే
రవు మన; కట్లు గానఁ దగఁ బ్రార్థన సేయుట యుక్త మిత్తఱిన్. 351

ప్రతిపదార్థం: చన్న దినంబులన్= కడచిన రోజులలో; ఇట= ఇక్కడ; వీరు= ఈ పాండవులు; నీఱు= భస్మము; పైన్= పైన; కవిసిన= కప్పిన; నిప్పులు+అట్లు= నిప్పులవలె; అధికంబు+అగు= ఎక్కువైన; తేజము= తేజస్సు; తోఁపక+ఉన్కిన్= కనిపించకుండా ఉండటంచేత; సవినయవృత్తిన్= వినయంతో కూడిన నడతతో; కొల్వము= సేవించము; అట్టి విధము= అట్టి రీతి; సాపరాధతను= అపరాధంతో కూడి ఉండటంచేత; మనకున్= మనకు; డెందములు= హృదయాలు; ఊఱటన్= బాధనుండి తేరుకొనటం; పొంది+ఉండనేరవు= పొందిఉండలేవు; అట్లుకాన= ఆ కారణంతో; తగన్= తగినట్లు; ఈ+తఱిన్= ఈ సమయంలో; ప్రార్థన+చేయుట= ప్రార్థించటం; యుక్తము= తగినది.

తాత్పర్యం: వీరు జరిగిపోయిన రోజులలో 'నివురు గప్పిన నిప్పుల' వలె తమ తేజస్సు కప్పిపుచ్చికొని ఉన్నందున మనం వినయగుణంతో వీరిని సేవించలేకపోయాం; మనకు వీరి గొప్పతనం తెలియక అపరాధం చేసి ఉన్నాము. దాని వలన మన మనస్సులు బాధపడుతున్నాయి. మనకు ఊరట కలిగేటట్లు ఇప్పుడు మనం వీరిని ఆ తప్పులన్నీ క్షమించండని ప్రార్థన చేయటం సమంజసం.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. అదియునుం గాక. 352

తాత్పర్యం: అంతేకాక.

క. ధనవర్గంబులు వీరి । చ్చినయవి; యట్లగుట వేడ్క సేయవు; తగ నూ
తన మగు కానిక యీవల । యును వే తోడ్తేరఁ బనుపు ముత్తరఁ బ్రీతిన్.' 353

ప్రతిపదార్థం: ధన వర్గంబులు= ధన సముదాయాలు; వీరు= ఈ పాండవులు; ఇచ్చినవి; అట్లు= ఆ రీతిగా; అగుటన్= కావటంచేత; వేడ్క+చేయవు= ఇష్టం కలుగజేయవు; తగన్= తగినట్లు; నూతనము+అగు= క్రొత్తదైన; కానిక= కానుక; ఈవలయును= ఇయ్యవలెను; ప్రీతిన్= ప్రీతితో; ఉత్తరన్= ఉత్తరను; వే= వేగంగా; తోడ్తేరన్= తోడు తెచ్చుటకు; పనుపుము= ఆజ్ఞాపించుము.

తాత్పర్యం: ధనములన్నీ వీరిచ్చినవే కనుక వాటిని వారి కిస్తే వారికి ఇష్టంగా ఉండదు. కనుక క్రొత్త కానుక ఏదైనా ఇవ్వాలి. వెంటనే సంతోషంగా ఉత్తరను తోడు తీసికొని రమ్మని ఆజ్ఞాపించవలసింది.'

వ. అనిన విని మత్స్యమహీవల్లభుండు మనంబలర మంత్రుల మొగంబు సూచి 'కుమారికనలంకరించుకొని తెం' డని నియోగించిన, వారును బ్రియంబునం జని తత్కార్యశ్రవణ సంప్రీతయగు సుదేష్ణ యనుమతంబున. 354

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని; మత్స్యమహీవల్లభుండు= విరాటరాజు; మనంబు= మనస్సు; అలరన్= సంతోషించగా; మంత్రుల మొగంబు= మంత్రులయొక్క ముఖాలను; చూచి= చూచి; కుమారికను= ఉత్తరను; అలంకరించుకొని= అలంకరించి; తెండు+అని= తీసికొనిరమ్మని; నియోగించినన్= ఆజ్ఞాపించగా; వారునున్= వారు కూడ; ప్రియంబునన్= ఇష్టంతో; చని= వెళ్ళి; తద్+కార్య= ఆ శుభకార్యముయొక్క; శ్రవణ= వినటంచేత; సంప్రీత+అగు= ప్రీతిపొందిన; సుదేష్ణ= సుదేష్ణయొక్క; అనుమతంబునన్= అనుమతితో.

తాత్పర్యం: ఉత్తరుడు అట్లా అనగానే విని విరాటుడు మనస్సులో సంతోషించి మంత్రుల ముఖాలను చూచి, ఉత్తరను అలంకరించి తీసికొని రమ్మని ఆజ్ఞాపించాడు. వారు సంతోషంతో లోపలికి వెళ్ళి, ఆ విషయం చెప్పగా విని సంతోషించిన సుదేష్ణ అనుమతితో.

క. పదనికి రాఁ బులు గడిగిన। మదనాస్త్రము రేఖ గలిగి మానినిమెయి సె
న్నొదవఁ గయిసేసి రప్పుడు। ముదితా జనములు ప్రమోదమున లలితముగన్. 355

ప్రతిపదార్థం: పదనికిరాన్= పదును వచ్చేటట్లుగా; పులు+కడిగిన= మాలిన్యం కడిగివేసిన; మదన+అస్త్రము= మన్మథుడి బాణంయొక్క; రేఖ= అందం; కలిగి= ఉండి; మానిని= ఉత్తరయొక్క; మెయి= శరీరం; చెన్ను+ఒదవన్= అతిశయించిన అందం కలిగేటట్లుగా; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ముదితా జనములు= స్త్రీ జనాలు; ప్రమోదమునన్= సంతోషంతో; లలితముగన్= సుందరంగా; కయిసేసిరి= అలంకరించారు.

తాత్పర్యం: పదను వచ్చేటట్లుగా మాలిన్యం కడిగివైచిన మన్మథుడి అస్త్రంవలె అందగించియున్న ఉత్తరయొక్క శరీరానికి ఇంకా అందం వచ్చేటట్లుగా స్త్రీలు సంతోషంతో అలంకరించారు.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

విరాటుని మంత్రు లుత్తరను బాండవుల యొద్దకుఁ దోడ్తెచ్చుట (సం. 4-66-27)

వ. ఇట్లు శృంగారంబు సేసిన యమ్ముద్దియకు ముక్తాఫల ప్రాలంబ మాలికలతోడి గొడుగు వట్టించి యత్యాదరంబున నయ్యమాత్యులు తోడ్తేర ధారాధర నికర మనోహరయగు పర్జన్యలక్ష్మియుంబోలె వచ్చుచున్నం గని విరాటుం డెదురు వోయి పురోహితులును బంధుజనంబులుం దానునుం బొదివికొని పాండవాగ్రజు నగ్రభాగంబునకుం దెచ్చి యచ్చెలువ నిలిపి, సపరివారంబుగా దండప్రణామంబు సేసి, చేతులు మొగిడ్చి యిట్లనియె. 356

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; శృంగారంబు+చేసిన= అలంకరించిన; ఆ+ముద్దియకున్= ఆ ఉత్తరకు; ముక్తాఫల= ముత్యాలయొక్క; ప్రాలంబ మాలికలతోడి= వ్రేలాడే మాలలు కల; గొడుగు= గొడుగు; పట్టించి= పట్టేటట్లు చేసి; అతి+ ఆదరంబునన్= మిక్కిలి ప్రేమతో; ఆ+అమాత్యులు= ఆ మంత్రులు; తోడ్తేరన్= తోడుకొనిరాగా; ధారాధరనికర= మబ్బుల సముదాయంతో; మనోహర+అగు= అందమైన; పర్జన్యలక్ష్మియున్+పోలెన్= వానకాలపు లక్ష్మివలె; వచ్చుచున్నన్= వస్తూ ఉంటే; కని= చూచి; విరాటుండు= విరాటరాజు; ఎదురు+పోయి= ఎదురుగా వెళ్ళి; పురోహితులును= బ్రాహ్మణ పురోహితులును; బంధు జనంబులున్= బంధువులును; తానునున్= (విరాటుడును); పొదివికొని= చుట్టుముట్టి; పాండవ+అగ్రజు= ధర్మరాజుయొక్క; అగ్రభాగంబునకున్= సమక్షమునకు; తెచ్చి= తీసికొనివచ్చి; ఆ+చెలువన్= ఆమెను; నిలిపి= ఉంచి; సపరివారంబుగాన్= పరివారంతో సహా; దండప్రణామంబు+చేసి= దండము వలె చాగిలి పడి నమస్కారం చేసి; చేతులు= చేతులను; మొగిడ్చి= దగ్గరగా మొగ్గవలె పెట్టి; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా సింగారించి, ముత్యాల దండలు వ్రేలాడే మాలికలుగా కట్టిన గొడుగు పట్టించి, ఎక్కువ ప్రేమతో ఆ మంత్రులు తోడుతో తీసికొని రాగా, మబ్బులతో మనోహరమైన వర్షాకాల లక్ష్మివలె వస్తూ ఉన్న ఉత్తరను చూచి విరాటుడు ఎదురుగా వెళ్ళి, పురోహిత బ్రాహ్మణులు, బంధువులు, తాను చుట్టుకొని ధర్మరాజు ఎదుటికి తీసికొని వచ్చి ఆపి, పరివారమూ తానూ సాష్టాంగ దండప్రణామాలు చేసి చేతులు జోడించి ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. 'ఎఱుఁగమి చీఁకటి నీ పె । ద్దఱికంబు దలంప; నేమి తప్పు గలిగినన్
మఱచి దయఁ జూడు; మిట్లం । దఱు నీకుం బనులు సేయఁ దగుదురు వీరల్.' 357

ప్రతిపదార్థం: ఎఱుఁగమి= అజ్ఞానమనే; చీఁకటిన్= అంధకారంచేత; నీ పెద్దఱికంబు= నీ గొప్పతనాన్ని; తలంపను= తలపలేదు; ఏమి తప్పు= ఏ దోషం; కలిగినన్= చేసినను; మఱచి= మరచిపోయి; దయన్= దయతో; చూడుము= కటాక్షించుము; ఇట్లు= ఈ విధంగా; వీరల్= వీరు; అందఱున్= అందరును; నీకున్= నీకు; పనులు= చెప్పిన పనులు; చేయన్+తగుదురు= చేయటానికి తగినవారు, (అంటే చేస్తారని భావం.)

తాత్పర్యం: 'అజ్ఞానమనే చీకటిలో నీ గొప్పతనం తెలియలేక ఏ తప్పులు చేసినా క్షమించి, అవి మరచిపోయి మమ్మి కటాక్షించుము. వీరందరు ఇకమీద నీ సేవలు చేస్తారు.'

విశేషం: అలం: రూపకం.

వ. అని నిజానుజ తనూజులం జూపి, మఱియును. 358

ప్రతిపదార్థం: అని= పలికి; నిజ= తనయొక్క; అనుజ= తమ్ములను; తనూజులన్= కొడుకులను; చూపి= చూపించి; మఱియును= ఇంకను.

తాత్పర్యం: అట్లని తన తమ్ములను, కొడుకులను చూపాడు. ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'ఇమ్ముద్దియ నర్జునునకు । ని మ్మీపని బంధుజనుల కిందఱకుఁ గడున్
సమ్మత; మెల్ల ప్రజకు నే । నిమ్మెయి నినుఁ జేరి బ్రతుకు టిష్టం బధిపా!' 359

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= ఓ ధర్మరాజా!; ఈ+ముద్దియన్= ఈ కన్యను; అర్జునునకున్= అర్జునుడికి; ఇమ్ము= ఇయ్యవలసింది; ఈ పని= ఇట్లా ఇవ్వటం; బంధు జనులకున్= బంధువులకు; ఇందఱకున్= ఈ అందరికి; కడున్= మిక్కిలి; సమ్మతము= ఇష్టం; ఎల్ల ప్రజకున్= ప్రజలందరికిని; నేను; ఈ+మెయిన్= ఈ రీతిగా; నినున్= నిన్ను; చేరి= ఆశ్రయించి; బ్రతుకుట= జీవించటం; ఇష్టంబు= ఇష్టం.

తాత్పర్యం: 'ఓ ధర్మరాజా! ఈ కన్యను అర్జునుడికి ఇమ్ము. అట్లా ఇవ్వటం బంధుజను లందరికి సమ్మతమైనదే. నేను నిన్ను చేరి బ్రతకటం మా ప్రజలందరికీ ఇష్టం.'

క. అని పలికిన విని కుంతీ । తనయాగ్రజుఁ డింద్రసుతువదన మాలోకిం
చిన నాతఁ డిట్టులను న । మ్మనుజేంద్రుఁడు వినుచునుండ మత్స్యాధిపుతోన్. 360

ప్రతిపదార్థం: అని పలికినన్= అని చెప్పగా; విని; కుంతీ తనయ+అగ్రజుఁడు= ధర్మరాజు; ఇంద్రసుతు= అర్జునుడి యొక్క; వదనము= ముఖాన్ని; ఆలోకించినన్= చూడగా; ఆతఁడు= అర్జునుడు; ఆ+మనుజ+ఇంద్రుఁడు= ఆ ధర్మరాజు; వినుచున్+ ఉండన్= వినుచుండగా; మత్స్య+అధిపుతోన్= విరాటుడితో; ఇట్టులు= ఈ రీతిగా; అనున్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా విని ధర్మరాజు అర్జునుడి ముఖంవైపు చూచాడు. అర్జునుడు ధర్మరాజు వింటూ ఉండగా విరాటుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'ఈ కన్నియఁ గోడలిఁగా । గైకొనియెదఁ గాని యిది దగ దుచితవృత్తిన్
నాకడన యబల మెలఁగుట । లోకము శంకించు నన్ను లోలాత్మునిఁగన్. 361

ప్రతిపదార్థం: ఈ కన్నియన్= ఈ ఉత్తరను; కోడలిన్+కాన్= నాకు కోడలుగా; కైకొనియెదన్= స్వీకరిస్తాను; కాని= అంతేకాని; ఇది= నేనే స్వీకరించటం; తగదు= పనికిరాదు; ఉచిత వృత్తిన్= తగిన రీతిలో; అబల= ఉత్తర; నాకడన= నా వద్దనే; మెలఁగుటన్= మెలగినందున; లోకము= లోకులు; నన్నున్= నన్ను; లోల+ఆత్మునిగన్= చంచలమైన మనస్సు కలవాడినిగా; శంకించున్= సందేహిస్తారు.

తాత్పర్యం: 'ఈ ఉత్తరను నేను కోడలుగా స్వీకరిస్తాను కాని భార్యగా చేసికొనను. ఈమె నావద్ద తగినరీతిగా మెలగింది. అందుచే లోకులు నన్ను చంచలమైన స్వభావం కలవాడినిగా సందేహిస్తారు.

వ. అదియునుం గాక నృత్తగీతాదులయెడ ని క్కోమలికి గురుండనైన నాకు నివ్విధంబు ధర్మంబు గాదు కావున. 362

ప్రతిపదార్థం: అదియునున్+కాక= అదీకాక; నృత్త గీత+ఆదులయెడన్= నాట్యం-పాటలు మొదలైన వాటిపట్ల; ఈ+కోమలి= ఈ కన్యకకు; గురుండను+ఐన నాకున్= గురువునైన నాకు; ఈ+విధంబు= ఈమెను పెండ్లాడటం; ధర్మంబు+కాదు= ధర్మం కాదు; కావునన్= కాబట్టి.

తాత్పర్యం: అదీకాక ఈమెకు నాట్యం, పాటలు మొదలగువాటికి నేను గురువును. కావున ఈమెను పెండ్లాడటం ధర్మం కాదు. కాబట్టి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

మ. హరి మేనల్లుఁడు, బాహువీర్య పటు శౌర్యస్ఫూర్తి త్రైలోక్య సుం
దరుఁ, డాచార పవిత్రుఁ, డంచిత కళాదక్షుం, డుదారుండు, కా
తర సంరక్షకుఁ, డార్య సమ్మతుఁడు, విద్యా వైభవోల్లాసి, య
త్యురుతేజుండు వరించుఁ గాక యభిమన్యుం డీ సరోజాననన్.' 363

ప్రతిపదార్థం: హరి మేనల్లుఁడు= కృష్ణుడికి చెల్లెలి కొడుకు; బాహువీర్య= భుజబలంతోను; పటు= గొప్పదైన; శౌర్యస్ఫూర్తి= శౌర్యంతోను ప్రకాశించేవాడు; త్రైలోక్య సుందరుఁడు= మూడు లోకాలలోను సుందరుడైనవాడు; ఆచార= నడవడిలో; పవిత్రుఁడు= పవిత్రమైనవాడు; అంచిత= గొప్పవైన; కళా= కళలలో; దక్షుండు= సమర్థుడు; ఉదారుండు= ఔదార్యం కలవాడు;

కాతర= భయం కలవారిని; సంరక్షకుఁడు= సంరక్షించేవాడు; ఆర్యసమ్మతుఁడు= పెద్దలకు ఇష్టమైనవాడు; విద్యావైభవ= విద్యలయొక్క వైభవంతో; ఉల్లాసి= ప్రకాశించేవాడు; అతి+ఉరు= చాల విశాలమైన; తేజుండు= తేజస్సు కలవాడు; అభిమన్యుండు= అభిమన్యుడు; ఈ సరోజ+ఆననన్= పద్మం వంటి ముఖంకల ఈ ఉత్తరను; వరించున్ కాక!= వివాహం చేసికొంటాడు గాక!

తాత్పర్యం: మా అభిమన్యుడు ఈమెను వివాహం చేసికొంటాడు. అతడు ఎట్టివాడు అనగా - శ్రీకృష్ణుడికి సాక్షాత్తు మేనల్లుడు. సుభద్ర కొడుకు. బాహు పరాక్రమం, శౌర్యం కలవాడు. మూడు లోకాలలోనూ సుందరమైనవాడు. పవిత్రమైన ప్రవర్తన కలవాడు. కళాకౌశలం కలవాడు. ఉదారుడు. భయం కలవారిని రక్షిస్తాడు. పెద్దలకు ఇష్టంగా ఉంటాడు. విద్యావైభవం కలవాడు. గొప్ప తేజస్సు కలవాడు.'

విశేషం: 1. అలం: ఉదాత్తం, రూపకం. అభిమన్యుడు ఉత్తమ నాయకుడనీ, ఉత్తమ వరుడనీ పరిచయం చేసే విశిష్ట పద్యమిది. అర్జునుడి కొడుకు అతడికంటె ఘనుడన్నంతగా చెప్పటం ఇందులో ధ్వని.

"త్యాగీ, కృతీ, కులీనః, సుశ్రీకో రూపయౌవనోత్సాహీ

దక్షోఽనురక్తలోక స్తేజో వైదగ్ధ్య శీలవాన్ నేతా" - అని సాహిత్య దర్పణం నాయక లక్షణాలను పేర్కొన్నది. వారికి మేనల్లుడు కావటం ఆయన కబ్బిన కులీనత్వం. సుశ్రీకత్వం (మహాభాగ్యం. ఇది గుణప్రధానమైన మహాభాగ్యం); బాహువీర్యపటుశౌర్యస్ఫూర్తి - దక్షత్వ సూచకం. త్రైలోక్య సుందరుడు కావటం రూపవత్త్వ లక్షణం. ఆచార పవిత్రుడు కావటం శీల లక్షణం. అంచిత కళాదక్షత్వం వైదగ్ధ్య లక్షణం. ఉదారత్వం త్యాగి లక్షణం. కాతర సంరక్షణ స్వభావం ఉత్సాహలక్షణం. ఆర్య సమ్మతుడు కావటం లోకానురక్తుడైనవాడి లక్షణం. విద్యావైభవోల్లాసిత్వం - 'విద్యా దదాతి వినయం' అనే న్యాయంలో సుకృతి యొక్క లక్షణం. అత్యురుతేజుడు అనే విశేషణం అతడి తేజస్వితకు సూచకం. అతడి తేజస్విత అతడిని సూర్యుడివలె భాసింప చేస్తున్నది. రూపకాలంకార స్ఫూర్తితో అతడు సూర్యుడు కాబట్టే సరోజానన అయిన ఉత్తరను గ్రహించటానికి అర్హుడని ధ్వని. వారిరువురికీ ఈడూజోడూ, ఆనుకూల్యం అనురాగం కుదిరినవని అర్జునుడి నిర్ణయం. ఉదాత్త వర్ణనం. ఉదాత్తాలంకారంలో ఉండటం, అనురూప దాంపత్యాన్ని రూపకంలో ధ్వనింపజేయటం అలంకార శిల్పం.

2. అభిమన్యుడిలో ఉత్తమ వరుడి లక్షణాలు సూచించబడ్డాయని కొందరు విమర్శకులు భావించారు. "కన్యా వరయతే రూపం, మాతా విత్తం, పితా శ్రుతమ్, బాంధవాః కుల మిచ్ఛన్తి, మృష్టాన్న మితరే జనాః" అని లోకోక్తి. అందరూ మెచ్చుకొనే అన్ని గుణాలూ ఉండటం చేత అభిమన్యుడు ఆదర్శ వరుడని ధ్వని. అయితే ఈ వర లక్షణాలు సామాన్య లక్షణాలే. అభిమన్యుడి లక్షణాలు వీరోచిత లక్షణాలనీ, జగదేకవీరుడైన అర్జునుడు ఎన్నిక చేసిన లక్షణాలనీ గ్రహించటం ఉచితం. అన్నింటికంటె గొప్ప అదృష్టం ఆతడు 'హరిమేనల్లుడు' కావటం. శ్రీకృష్ణుడి పరిపూర్ణ కటాక్షం అతడి మీద ఉన్నది. ఆ విశేషణంలో తిక్కన సుభద్రా వివాహంలోనూ, పాండవ వంశాంకుర రక్షణంలోనూ శ్రీకృష్ణుడు నిర్వహించిన, నిర్వహించబోయే దివ్యపాత్రను పఠితల చేత భావింప చేసే ధ్వని గమ్యమానం! (సంపా.)

వ. అనిన విని మత్స్యమహీకాంతుం డత్యంత సంతుష్టాంతరంగుండై. 364

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని; మత్స్యమహీకాంతుండు= విరాటరాజు; అత్యంత= మిక్కిలి; సంతుష్ట= సంతోషించిన; అంతరంగుండు+ఐ= మనస్సు కలవాడై.

తాత్పర్యం: అనేటప్పటికి విని విరాటుడు మహా సంతోషంతో.

తే. 'అర్జునుని వియ్య మనియెడు నంతకంటెఁ । గడవఁ బెంపు నా కెయ్యది? కార్యనిశ్చ
యంబు ధర్మతనూభవుం డానతిచ్చు । వాఁడు; మనమెల్లఁ గావించు వార మదియు.' 365

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుని= అర్జునుడితో; వియ్యము+అనియెడు అంతకంటెన్= వియ్యం పొందటం అనేదానికంటె; కడవన్= కడచుటకు; పెంపు= అభివృద్ధి; నాకున్= నాకు; ఎయ్యది= ఏముంటుంది? ధర్మతనూభవుండు= ధర్మరాజు; కార్యనిశ్చయంబు= కార్యంయొక్క నిశ్చయాన్ని; ఆనతి+ఇచ్చువాఁడు= ఆజ్ఞాపించేవాడు; అదియున్= దానిని; మనము+ఎల్లన్= మనం అందరం; కావించు వారము= చేసేవాళ్ళం.

తాత్పర్యం: 'అర్జునుడితో వియ్యమందటం కంటె కావలసింది ఏమున్నది? ధర్మరాజు కార్యనిశ్చయం చేస్తే, మనమంతా దానిని ఆచరణలో పెట్టుదాం.'

ఆ. అనుడు నతని కిట్టు లనుఁ బాండవాగ్రజుం । 'డింద్రతనయుఁ డుచిత మెఱిఁగి పలికె;
నిట్లు సేయువార; మిప్పుడు చుట్టాల । కెల్లఁ జెప్పిపుచ్చుఁ డీశుభంబు.' 366

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= అనిన వెంటనే; పాండవ+అగ్రజుండు= ధర్మరాజు; అతనికిన్= విరాటునకు; ఇట్టులు= ఈ రీతిగా; అనున్= అన్నాడు; ఇంద్రతనయుఁడు= అర్జునుడు; ఉచితము= ధర్మమును; ఎఱిఁగి= తెలిసి; పలికెన్= మాట్లాడాడు; ఇట్లు= అర్జునుడు చెప్పినట్లే; చేయువారము= చేద్దాం; ఇప్పుడు= ఇప్పుడే; ఈ శుభంబు= ఈ శుభవార్తను; చుట్టాలకున్= బంధువులకు; ఎల్లన్= అందరికి; చెప్పి పుచ్చుఁడు= చెప్పి పంపండి.

తాత్పర్యం: అట్లనగా ధర్మరాజు ఆ విరాటుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు- 'అర్జునుడు ధర్మం తెలిసి మాట్లాడాడు. అతడు చెప్పినట్లే చేద్దాం. ఇప్పుడే ఈ శుభవార్తను చుట్టాలకందరికి తెలిసేట్టు చెప్పి పంపండి.'

వ. అని నిశ్చయించి పలికిన విరాటుండును 'గౌరవాన్వయ సంబంధంబున మాత్స్యవంశంబు పావనం బయ్యె' నని పలుకుచు ధర్మజ భీమార్జున నకుల సహదేవులకుఁ గ్రమంబున నుత్తరఁ బ్రణామంబు చేయించిన, వారు దీవించి యంతఃపుర గమనంబునకు ననుజ్ఞసేయ, నచ్చెలువ నెచ్చెలులుం దానును దత్సమయసముచితపరివార పరివృతయై యరిగిన యనంతరంబ, మౌహూర్తికుల రావించి లగ్న నిరూపణంబు సేసి యాదవ పాంచాలాది బంధుజనంబుల నెల్లఁ బెండ్లికిం బిలువ రెండు దెఱంగుల వారును గాలరులం బనిచి; రజాతశత్రుండును విరటు గారవించి తా రతనిపాల నజ్ఞాతవాసంబు సుఖవృత్తి నడపికొనుట వాక్రుచ్చి పలికి, యతని గుణంబులు గొనియాడి 'నీవు మాకు వాసుదేవునట్ల కాక సామాన్య బంధుండవే?' యని సంభావించి, వినయ నిభృతుం డగు నతనిం దిగిచి పునఃపున రాలింగనంబు సేసిన, నతండును ససంభ్రమ పరిజన సముపనీయ మానంబు లగు నానా విధోపకరణంబులం గౌంతేయుల వివిధోపచారంబు లాచరించి, మహార్హ మజ్జన భోజనంబులు నడపె; నంత, నక్కడ దుర్యోధనుండు నిజపురంబునకుం జనిచని నడుమ విడిసిన యెడం గర్ణశకుని దుశ్శాసనుల దుర్మంత్రంబుఁ బట్టి గాంగేయుని వచనంబు లప్రమాణంబులు సేసి, ధర్మతనయుం దసత్యంబున కియ్యకొనమి యెఱింగి యాతనిపాలికి దూతం బుత్తెంచిన, వాఁడు నేతెంచి కాంచి యిట్లనియె. 367

ప్రతిపదార్థం: అని= అట్లు; నిశ్చయించి= నిశ్చయం చేసి; పలికినన్= చెప్పగా; విరాటుండును= విరాటరాజు కూడ; కౌరవ+ అన్వయ= కౌరవ వంశంతో; సంబంధంబునన్= ఇచ్చి పుచ్చుకొనే సంబంధంతో; మాత్స్యవంశంబు= తమ మత్స్యరాజ వంశం; పావనంబు= పవిత్రమైనది; అయ్యెను+అని= అయిందని; పలుకుచున్= చెప్పుతూ, ధర్మజ= ధర్మరాజుకు; భీమ= భీముడికి;

అర్జున= అర్జునుడికి, నకుల= నకులుడికి; సహదేవులకున్= సహదేవుడికి; క్రమంబునన్= జ్యేష్ఠానుక్రమంగా; ఉత్తరన్= ఉత్తరచేత; ప్రణామంబు= నమస్కారం; చేయించినన్= చేయించగా; వారు= ఆ పాండవులు; దీవించి= ఆశీర్వదించి; అంతఃపుర గమనంబునకున్= అంతఃపురంలోకి వెళ్ళటానికి; అనుజ్ఞచేయన్= అనుమతించగా; ఆ+చెలువ= ఆ ఉత్తర; నెఱ+చెలులున్= చెలికత్తెలును; తానును= (ఉత్తరయు); తత్సమయ= ఆ సమయానికి; సముచిత= తగిన; పరివార= పరివారంతో; పరివృత+ఐ= చుట్టుకొనబడినదై; అరిగిన అనంతరంబు+అ= వెళ్ళిన తర్వాత; మౌహూర్తికులన్= ముహూర్తం నిర్ణయించే దైవజ్ఞులను; రావించి= రప్పించి; లగ్న నిరూపణంబు= లగ్నం ఎప్పుడో నిరూపించుటను; చేసి; యాదవ= యాదవులు; పాంచాల+ఆది= పాంచాలురు మొదలైన; బంధు జనంబులను= బంధువులను; ఎల్లన్= అందరిని; పెండ్లికిన్= పెళ్ళికి; పిలువన్= పిలువటానికి; రెండు తెఱంగులవారును= ఆడపెళ్ళివారు, మగపెళ్ళివారును; కాలరులన్= కాలి బంట్లను; పనిచిరి= పంపారు; అజాత శత్రుండును= ధర్మరాజు కూడ; విరటున్= విరాటరాజును; గారవించి= గౌరవించి; తారు= తాము; అతని పాలన్= అతనివద్ద; అజ్ఞాతవాసంబు= అజ్ఞాతవాసాన్ని; సుఖవృత్తిన్= సుఖమైన వృత్తితో; నడపికొనుట= వెళ్ళించుటను; వాక్రుచ్చి పలికి= ఉద్దేశించి చెప్పి; అతని గుణంబులు= విరాటుడి మంచి గుణాలు; కొనియాడి= పొగడి; నీవు= (విరాటుడు); మాకున్= (పాండవులకు); వాసుదేవు+అట్లు+అ= శ్రీకృష్ణుడివలె; కాక= అట్లుగాక; సామాన్య బంధుండవే?= సామాన్యమైన బంధువువా?; అని సంభావించి= అని గౌరవించి; వినయ= వినయంతో; నిభృతుండు+అగు+అతనిన్= నిండిన అతడిని; తిగిచి= దగ్గరకు లాగికొని; పునఃపునః+ఆలింగనంబు= మళ్ళీ మళ్ళీ కౌగలించుకొనుట; చేసినన్= చేయగా; అతండును= విరాటుడు కూడా; ససంభ్రమ= సంబరంతో, త్వరతో కూడిన; పరిజన= పరిజనులచేత; సముపనీయ మానంబులు+అగు= తీసికొని రాబడుతున్న; నానావిధ= అనేక విధాలైన; ఉపకరణంబులన్= పరికరాలతో; కౌంతేయులకున్= పాండవులకు; వివిధ+ ఉపచారంబులు= పలురకాల ఉపచారాలు; ఆచరించి= చేసి; మహా+అర్హ= గొప్పవారికి తగిన; మజ్జన= స్నానం; భోజనంబులు= భోజనాలు; నడపెన్= చేయించాడు; అంతన్= అంతట; అక్కడన్= దుర్యోధనుడి వైపున; దుర్యోధనుండు= సుయోధనుడు; నిజపురంబునకున్= తన పట్టణానికి; చనిచని= వెళ్ళుతూ; నడుమన్= మధ్యలో; విడిసిన+ఎడన్= విడిదిచేసిన చోటున; కర్ణ= కర్ణుడియొక్క; శకుని= శకునియొక్క; దుశ్శాసనుల= దుశ్శాసనుడియొక్క; దుర్మంత్రంబున్+పట్టి= చెడు ఆలోచనల ననుసరించి; గాంగేయుని= భీష్ముడి యొక్క; వచనంబులు= మాటలు; అప్రమాణంబులు= ప్రమాణం కానివాటినిగా; చేసి= లెక్కించి; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; అసత్యంబునకున్= అబద్ధం ఆడటానికి; ఇయ్యకొనమి= ఒప్పుకొనకపోవటం; ఎఱింగి= తెలిసి; ఆతనిపాలికిన్= అతడివద్దకు; దూతన్= దూతను; పుత్తెంచినన్= పంపగా; వాఁడును= వాడుకూడ; ఏతెంచి= వెళ్లి; కాంచి= చూచి; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఇట్లా నిశ్చయం చేసి చెప్పగా, విరాటుడు 'కౌరవవంశంతో సంబంధం వలన మా మత్స్యవంశం పవిత్రమైన'దని అంటూ ఉత్తరచేత ధర్మరాజ భీమ అర్జున నకుల సహదేవులకు క్రమంగా ప్రణామం చేయించాడు. వారు దీవించి అంతఃపురంలోనికి వెళ్ళు మని అనుమతించారు. ఆమె చెలికత్తెలతో అప్పటికి తగిన పరివారంతో లోనికి వెళ్ళింది. అప్పుడు దైవజ్ఞులను రప్పించారు. లగ్న నిర్ణయం చేయించారు. యాదవులు, పాంచాలురు మొదలైన బంధువులను అందరినీ పెళ్ళికి పిలవటం కొరకు ఉభయవర్గాలవారును బంటులను పంపారు. ధర్మరాజు విరాటరాజును గౌరవించి, 'మేము మీవద్ద సుఖంగా అజ్ఞాతవాసం నడపికొన్నాం' అని అతని సుగుణాలు పొగడి, 'మాకు శ్రీకృష్ణ డెంతో నీవును అంతే కాని సామాన్య బంధుడవు కావు' అని, వినయంతో నిండిన అతడిని ఎత్తి మళ్ళీ మళ్ళీ కౌగిలించుకొన్నాడు. అతడు పరిజనంచేత ఉపచారాలు చేయించటానికి పరికరాలు తెప్పించి వారికి ఎన్నో ఉపచారాలు చేశాడు. మహారాజులకు ఉచితమైన దివ్యస్నాన భోజనాలు ఏర్పాటు చేయించాడు. ఇక అక్కడ దుర్యోధనుడు అంచెలంచెలుగా ప్రయాణించి నగరం చేరుకొంటూ దారిలో విడుదలలో కర్ణ, శకుని, దుశ్శాసనుల దురాలోచనల ననుసరించి, భీష్ముడి మాటలను ప్రమాణాలుగా మన్నించక, ధర్మరాజు అసత్యం ఆడడు కనుక, అతడి దగ్గరికి దూతను పంపాడు. ఆ దూత వెళ్ళి ధర్మరాజును దర్శించి ఇట్లా అన్నాడు.

తే. 'వాలి యజ్ఞాత వాస సంవత్సరంబు । నిండకుండంగ మున్న పార్థుండు బయలు
మెఱసి సమయంబు దప్పె; నీ వెఱిఁగి దీని । కేది తగు నది సేయుము మేదినీశ!' 368

ప్రతిపదార్థం: మేదినీ+ఈశ!= ధర్మరాజా!; వాలి= అతిశయించి (పూని); అజ్ఞాతవాస సంవత్సరంబు= అజ్ఞాతవాసం చేయవలసిన సంవత్సరం; నిండక+ఉండంగన్= పూర్తికావటానికి; మున్ను+అ= ముందుగానే; పార్థుండు= అర్జునుడు; బయలు మెఱసి= బయటికి స్పష్టంగా వచ్చి; సమయంబు= శపథమును; తప్పెన్= తప్పాడు; నీవు; ఎఱిఁగి= తెలిసికొని; దీనికిన్= ఈ వచ్చినదానికి; ఏది తగును= ఏది చేస్తే తగినపనో; అది+చేయుము= దానిని చేయుము.

తాత్పర్యం: 'ధర్మరాజా! మీ అజ్ఞాతవాస సంవత్సరం పూర్తికాక మునుపే అర్జునుడు బయటపడ్డాడు. నీవు లెక్కచూచి తెలిసికొని, ఏది ఉచితమో దానిని చేయవలసింది.'

వ. అని పునర్వనవాసకరణంబు దోఁప నాడిన నవ్వి, యధిష్ఠిత సత్యవ్రతుం డయిన యుధిష్ఠిరుం డతని కిట్లనియె. 369

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లు; పునర్వనవాస= తిరిగి వనవాసం; కరణంబు= చేయటం; తోఁపన్= తోచేటట్లుగా; ఆడినన్= పలుకగా; నవ్వి= పరిహాసం చేసి; అధిష్ఠిత సత్యవ్రతుండు+అయిన= సత్యవ్రతం పట్టిన; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; అతనికిన్= ఆ దూతతో; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని తిరిగి వనవాసం చేయాలని తోచేటట్లు దూత పలుకగా సత్యవ్రతనిష్ఠుడైన ధర్మరాజు నవ్వి ఆ దూతతో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'నిండె సమయాబ్దములు; నిం । కొం డనలే; దిపుడ చని సుయోధనుతో భీ
ష్మండును గురుఁడును వినఁగా । నిండె; ననుము నిండె నిండె నిక్కంబునకున్.' 370

ప్రతిపదార్థం: సమయ= పందెం కాచి శపథం చేసిన; అబ్దములున్= సంవత్సరాలు; నిండెన్= పూర్తి అయ్యాయి; ఇంకన్= ఇక; ఒండు= మరొకటి; అనన్= అనటానికి; లేదు= ఏమీ లేదు; ఇపుడు+అ= ఇప్పుడే; చని= వెళ్ళి; సుయోధనుతోన్= దుర్యోధనుడితో; భీష్మండును= భీష్ముడును; గురుఁడును= ద్రోణుడును; వినఁగాన్= వింటూ ఉండగా; నిండెను= నిండినవి; అనుము= అని చెప్పుము; నిక్కంబునకున్= నిజానికి; నిండెన్+నిండెన్= ముమ్మారు నిండినవి.

తాత్పర్యం: 'శపథం చేసినట్లుగా పదమూడేళ్ళు నిండాయి. ఇంకొకటి చెప్పటానికి ఏమీ లేదు. ఇప్పుడే వెళ్ళి నీవు దుర్యోధనుడితో భీష్ముడు, ద్రోణుడు వింటుండగా నిండాయని చెప్పుము. నిజానికి నిండాయి, నిండాయి; ముమ్మాటికి నిండాయి.'

చ. అని తగఁ జెప్పి పుచ్చఁ జని యాతఁడు తప్పక చెప్పె; నంతయున్
విని ధృతరాష్ట్రసూనుఁడు వివేకవిహీనత నాఁటి రాత్రి కొ
ల్వున గురు భీష్మ కర్ణ కృపులుం దనతమ్ములు నుండ ధర్మనం
దనునకు దూతఁ బుచ్చిన విధంబు ప్రకాశము సేయ కిట్లనున్. 371

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లు; తగన్= తగినట్లు; చెప్పి పుచ్చన్= చెప్పిపంపగా; ఆతఁడు= ఆ దూత; చని= వెళ్ళి; అంతయున్= జరిగిందంతా; తప్పక= విడువక; చెప్పెన్= చెప్పాడు; విని; ధృతరాష్ట్ర సూనుఁడు= దుర్యోధనుడు; వివేక విహీనతన్= వివేకం లేకపోవటంచేత; నాఁటిరాత్రి= ఆ రాత్రి; కొల్వునన్= సభలో; గురు= ద్రోణుడు; భీష్మ= భీష్ముడు; కర్ణ= కర్ణుడు; కృపులున్= కృపుడును; తన తమ్ములున్= తనయొక్క తమ్ములును; ఉండన్= ఉండగా; ధర్మనందనునకున్= ధర్మరాజువద్దకు; దూతన్= దూతను; పుచ్చిన విధంబు= పంపిన రీతిని; ప్రకాశము+చేయక= స్పష్టపరచక; ఇట్లు= ఈ రీతిగా; అనున్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని తగినట్లుగా చెప్పి పంపగా దూత వచ్చి దుర్యోధనుడికంతా చెప్పాడు. అది విని దుర్యోధనుడు ఆ రాత్రి కొలువులో భీష్ముడు, ద్రోణుడు, కర్ణుడు, కృపుడు, తన తమ్ములు ఉండగా, ధర్మరాజు వద్దకు దూతను పంపిన విషయం చెప్పకుండా ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. **'మనము మోసపోయి యనిమిషపతి సూతి । తోడఁ బొడిచితిమి యదోషవృత్తి;**
నతఁడు సమయకాల మంతయుఁ గడచిన । వచ్చెనో యెఱుంగ వలయు నిజము.' **372**

ప్రతిపదార్థం: మనము= కౌరవులము; మోసపోయి= మోసగించబడి; అనిమిషపతి సూతితోడన్= అర్జునుడితో; అదోషవృత్తిన్= దోషంలేని విధంగా; పొడిచితిమి= యుద్ధం చేశాం; అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; సమయకాలము= పందెంలో శపథం పట్టిన కాలం; అంతయున్= పూర్తిగా; కడచినన్= కడిచిన తర్వాత; వచ్చెనో= వచ్చాడా; నిజము= సత్యం; ఎఱుంగవలయున్= తెలిసికొనవలయును.

తాత్పర్యం: 'మనం మోసపోయి, నిర్దోషంగా ఆ అర్జునుడితో యుద్ధం చేశాం. అసలు అతడు పదమూడేళ్ళు అయ్యాక వచ్చాడా? అన్నది నిజం తెలిసికొనాలి.'

క. **అనిన విని 'యేటి మాటలు । వినువారలు నగరె? యేను విన్వచ్చుఁడు న**
చ్చినయపుడ తెలుపనే? వల । దనుమానము; సమయకాల మట మును కడచెన్.' **373**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని; ఏటి మాటలు?= ఇవేమి మాటలు? వినువారలు= వినెడివారు; నగరె?= నవ్వరా?; ఏను= నేను; విన్వచ్చుఁడు= అర్జునుడు; వచ్చినఅపుడు+అ= వచ్చినపుడే; తెలుపనే?= తెలుపలేదా?; అనుమానము= సందేహం; వలదు= వద్దు; సమయకాలము= నియమితమైన కాలం; ఆట మును= అప్పటికి పూర్వమే; కడచెన్= కడచిపోయింది.

తాత్పర్యం: అనగా విని 'ఇవేం మాటలు? వినేవారు నవ్వరా? నేను అర్జునుడు వచ్చినప్పుడే చెప్పాను. అనుమానం అక్కర్లేదు. అప్పటికి ముందే నియమితకాలం గడచిపోయింది' అని భీష్ముడు పలికాడు.

క. **అనవుడు భీష్ముని పలుకులు । విని యందఱు సమ్మతించి 'వెరవిఁడియే ఫ**
ల్గునుఁ?' డనిరి; పతియుఁ బురికిం । జనియెను మఱునాఁడు విరళ సైన్యంబులతోన్. **374**

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనిన తర్వాత; భీష్ముని పలుకులు= భీష్ముడు చెప్పిన మాటలు; విని; అందఱున్= కొలువులోని వారందరు; సమ్మతించి= అంగీకరించి; ఫల్గునుఁడు= అర్జునుడు; వెరవిఁడియే?= తెలివి తక్కువవాడా?; అనిరి= అన్నారు; మఱునాఁడు= ఆ తరువాతిరోజున; పతియున్= దుర్యోధనుడును; విరళ సైన్యంబులతోన్= తక్కువ సేనతో; పురికిన్= నగరానికి; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా పలికిన ఆ భీష్ముడి మాటలను అందరూ సమ్మతించారు. 'అర్జునుడు అంత తెలివితక్కువ వాడా-సమయం నిండకుండా రావటానికి?' అన్నారు. ఆ మరునాడు దుర్యోధనుడు పరిమిత సేనతో హస్తినాపురికి వెళ్ళాడు.

శ్రీకృష్ణుఁడు బలదేవాదులతోఁ బాండవులఁ జూడవచ్చుట (సం.4-67-19)

వ. ఇవ్విధంబునం బ్రకాశులై పాండునందనులు శమీవృక్ష నిక్షిప్త సమస్త సాధనంబులుఁ బూజాపూర్వకంబుగాఁ దెచ్చుకొని, యుపప్లావ్యంబున వసియించి, మత్స్యమహీనాథుండు పంపుసేయం బెంపు మిగిలి పౌర జానపద సమానీత నానావిధోపహారంబులు గైకొనుచు, బహురత్నంబులకు భాజనంబులై మహనీయ విభూతి శోభిల్లుచున్నంత, వాసుదేవుండు బలభద్ర పురస్సరంబుగా సాత్యకి సమేతుండై సుభద్రాభిమన్యులం దోడ్కొని, కృతవర్మయుఁ బ్రద్యుమ్నుండును సాంబుండును యుయుధానుండును రుక్మిండును నక్రూరుండును నింద్రసేనాది పాండవ సారథులును రథారూఢులై కొల్చిరా, మఱియు ననేక యాదవ కుమారులును గరితురగ స్యందన నిబిడంబు లగు బలంబులతోడ నిరుగెలంకుల నడవం జనుదెంచి. 375

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా; ప్రకాశులు+ఐ= బయటపడి; పాండునందనులు= పాండవులు; శమీవృక్ష= జమ్మిచెట్టుపై; నిక్షిప్త= దాచబడిన; సమస్త= సకలమైన; సాధనంబులున్= పరికరాలను; పూజాపూర్వకంబుగాన్= ముందు పూజచేసి; తెచ్చుకొని= తాముండేచోటికి తెచ్చుకొని; ఉపప్లావ్యంబునన్= ఉపప్లావ్యమనే చోట; వసియించి= నివాసముండి; మత్స్యమహీనాథుండు= విరాటరాజు; పంపు+చేయన్= ఆజ్ఞాపించగా; పెంపు మిగిలి= మిక్కలి అభివృద్ధిగా ఉండి; పౌర= పట్టణ ప్రజలచే; జానపద= పల్లెటూరివారిచే; సమానీత= తీసుకురాబడిన; నానావిధ= పలురకాలైన; ఉపహారంబులు= కానుకలు; కైకొనుచున్= స్వీకరిస్తూ; బహు రత్నంబులకున్= అనేకవిధాలైన రత్నాలకు; భాజనంబులు+ఐ= పాత్రములై; మహనీయ= గొప్పదైన; విభూతిన్= ఐశ్వర్యంతో; శోభిల్లుచున్+ఉన్నంతన్= శోభిస్తున్న సమయంలో; వాసుదేవుండును= శ్రీకృష్ణుడు కూడా; బలభద్ర పురస్సరంబుగాన్= బలరాముడు ముందుగా; సాత్యకి సమేతుండు+ఐ= సాత్యకితో కూడినవాడై; సుభద్రా+అభిమన్యులన్= సుభద్రను, అభిమన్యుడిని; తోడ్కొని= కూడా తీసికొని; కృతవర్మయున్= కృతవర్మ; ప్రద్యుమ్నుండును= ప్రద్యుమ్న కుమారుడును; సాంబుండును= సాంబుడును; యుయుధానుండును= యుయుధానుడును; రుక్మిండును= రుక్మిడును; అక్రూరుండును= అక్రూరుడును; ఇంద్రసేన+ఆది= ఇంద్రసేనుడు మొదలైన; పాండవ సారథులును= పాండవులయొక్క సారథులును; రథ+ఆరూఢులు+ఐ= రథాలను ఎక్కినవారై; కొల్చిరాన్= సేవిస్తూ రాగా; మఱియును= ఇంకను; అనేక= చాలమంది; యాదవ కుమారులును= యాదవులలో యువకులును; కరి= ఏనుగులతో; తురగ= గుర్రాలతో; స్యందన= రథాలతోను; నిబిడంబులు+అగు= దట్టమైన; బలంబులతోడన్= సేనలతో; ఇరుకెలంకులన్= రెండు ప్రక్కలందును; నడవన్= నడవగా; చనుదెంచి= వచ్చి.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా పాండవులు బయటపడి, జమ్మిచెట్టుమీద దాచిన సమస్త సాధనాలను పూజచేసి తెచ్చుకొని ఉపప్లావ్యంలో నివాసం పెట్టారు. విరాటుడు ఆజ్ఞాపించగా ఎక్కువ అభివృద్ధితో నాగరకులు, జానపదులు తెచ్చిన కానుకలు పుచ్చుకొని బహురత్నాలు కలిగి గొప్ప ఐశ్వర్యంతో శోభిల్లుతున్నారు. శ్రీకృష్ణుడు, బలరాముడు, సాత్యక్యాదులతో కలిసి, సుభద్రను, అభిమన్యుడిని తోడుకొని కృతవర్మ, ప్రద్యుమ్నుడు, సాంబుడు, యుయుధానుడు, రుక్మిడు, అక్రూరుడు, ఇంద్రసేనాది పాండవ సారథులు - వీరందరు రథారూఢులై రాగా, ఇంకా అనేక యాదవ కుమారులూ ఏనుగులు, గుర్రాలు, రథాలతో నిండిన సేనలూ ఇరుప్రక్కలా సేవిస్తూ రాగా వచ్చి, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: ఉపప్లవ్యం అని మూలం. (సం.4-67-14) విరాటనగర సమీపంలో ఉండే ఉపనగరం, పాండవులకు విడిదిగా విరాటుడు కల్పించిన పట్టణం. ఇక్కడినుండి- పాండవుల తాత్కాలిక యుద్ధరాజధానిగా ఉపప్లావ్యం భారతకథలో ప్రసిద్ధికెక్కింది. (సంపా.)

తే. భవ్యవిభవంబుతో నుపప్లావ్యపురము । చొచ్చి సంభ్రమమునఁ బాండుసుతులు తనకు
నెదురు వచ్చిన నాహ్లాద మెసక మెసఁగఁ । దత్సమాగమ యోగ్య విధంబు నడపె. 376

ప్రతిపదార్థం: భవ్య= గొప్పదైన; విభవంబుతోన్= వైభవంతో; ఉపప్లావ్యపురము= ఉపప్లావ్యం అనే పురం: చొచ్చి= ప్రవేశించి; సంభ్రమమునన్= సంతోషంతో; పాండుసుతులు= పాండవులు; తనకున్= శ్రీకృష్ణుడికి; ఎదురు వచ్చినన్= ఎదురుగా రాగా; ఆహ్లాదము= సంతోషం; ఎసకము+ఎసఁగన్= హెచ్చుకాగా; తత్సమాగమ= వారితో కలియుటకు; యోగ్య= యోగ్యమైన విధంబు= రీతిని; నడపెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: మహావైభవంగా ఉపప్లావ్యపురం ప్రవేశించగా, పాండవులు సంబరంతో ఎదురు రాగా సంతోషం అతిశయించగా వారితో కలయికకు యోగ్యమైన పద్ధతిగా మర్యాదలు నడిపాడు.

వ. బలదేవ ప్రముఖులకును దదీయ సందర్శన సముచిత సమాచారంబు లొనర్చి సుభద్రాభిమన్యులం బాంచాలి పాలికిం గొనిపోవ నభ్యంతర జనంబుల నియోగించి. 377

ప్రతిపదార్థం: బలదేవ ప్రముఖులకును= బలరాముడు మొదలైన వారికి; తదీయ= వారిని; సందర్శన= దర్శించినపుడు; సముచిత= తగినటువంటి; సమాచారంబులన్= సదాచారాలను; ఒనర్చి= చేసి; సుభద్రా+అభిమన్యులన్= సుభద్రను, అభిమన్యుని; పాంచాలి పాలికిన్= ద్రౌపది వద్దకు; కొనిపోవన్= తీసికొని వెళ్ళటానికి; అభ్యంతర జనంబులన్= రాణివాసం వారిని; నియోగించి= అజ్ఞాపించి.

తాత్పర్యం: బలరాముడు మొదలైనవారికి, వారి వారిని మొదటిసారి కలిసి ఆహ్వానించే సందర్భాలలో జరుపవలసిన ఉచిత మర్యాదలను సక్రమంగా జరిపించి, సుభద్రను, అభిమన్యుడిని పాంచాలి వద్దకు తీసికొనిపోవటానికి అంతః పుర పరివారానికి తగిన ఆజ్ఞల నిచ్చి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. లలిత మణిమయ విభూషణ । ములు రుచిరాంబరములును బ్రమోద మెదల ని
ట్టలముగ హరి కుంతీపు । త్రుల కెల్లను నిచ్చి పిదప ద్రోవది కిచ్చెన్. 378

ప్రతిపదార్థం: లలిత= అందమైన; మణిమయ= మాణిక్యమయమైన; విభూషణములు= నగలు; రుచిర= ప్రకాశించెడి; అంబరములును= వస్త్రాలను; ప్రమోదము= సంతోషం; ఎదలన్= హృదయాలలో; ఇట్టలముగన్= ఎక్కువ కాగా; హరి= కృష్ణుడు; కుంతీ పుత్రులకున్= పాండవులకు; ఎల్లను= అందరికి; ఇచ్చి; పిదపన్= తరువాత; ద్రోవదికిన్= ద్రౌపదికి; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: అందమైన మాణిక్యమయమైన అలంకారాలు, వస్త్రాలు, సంతోషం హృదయాలలో అతిశయించగా పాండవుల కందరికీ ఇచ్చి, తర్వాత ద్రౌపదికి ఇచ్చాడు.

వ. ఇట్లు కట్టనిచ్చి వేఱు వేఱ రథకరితురగ దాసదాసీ జనంబుల నొసంగి పద్మనాభుండు పాండవులుం దానునుం గలసి సంతసంబున నలరారుచుండెఁ; దదనంతరంబ. 379

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; కట్టన్+ఇచ్చి= కట్టుటకు వస్త్రాదికములు ఇచ్చి; వేఱువేఱన్= వేరువేరుగా; రథ= రథాలను; కరి= ఏనుగులను; తురగ= గుర్రాలను; దాసదాసీ జనంబులను= దాసులను, దాసీల సమూహాలను; ఒసంగి= ఇచ్చి; పద్మనాభుండు= శ్రీకృష్ణుడు; పాండవులున్= పాండవులును; తానునున్= స్వయంగాను; కలసి= కూడికొని; సంతసంబునన్= సంతోషంతో; అలరారుచుండెన్= ఒప్పారుతూ ఉన్నాడు; తదనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు వారికి వస్త్రాదికములు ఇచ్చి, ప్రత్యేకంగా రథాలు, ఏనుగులు, గుర్రాలు, దాసదాసీ జనాలను ఇచ్చి, పాండవులు, తాను కలిసి సంతోషంతో హాయిగా ఉన్నారు. ఆ తరువాత.

సీ. ద్రుపదభూవిభుఁడు పుత్రులుఁదానుఁ జతురంగ । బలములతో వచ్చి పాండుసుతులఁ
గాంచి వారలు తన్నుఁ గరము సంప్రీతిమై । గారవింపఁగ నుండెఁ, గాశిరాజు
శైబ్యుండుఁ బదపడి సైన్య సమేతులై । చనుదెంచి ధర్మనందనుని చేయు
సత్కారముల గాఢ సమ్మదంబునఁ బొంది । రవ్విరాటుండును నంతవట్టు

తే. వారలకు; దత్తదుచిత ప్రకారములఁ బ్రి । యంబుఁ దలకొన సంవిధానంబు సేసె
మఱియు బహుదేశముల బంధు మాన్య మిత్ర । వర్గములు వేడ్కఁ బెండ్లికి వచ్చెఁ గలయ. 380

ప్రతిపదార్థం: ద్రుపద భూవిభుఁడు= ద్రుపదరాజు; పుత్రులున్= పుత్రులును; తానున్= తను స్వయంగాను; చతురంగ బలములతోన్= రథాలు, ఏనుగులు, గుర్రాలు, కాల్బలములతో; వచ్చి= ఉపప్లావ్యం చేరి; పాండుసుతులన్= పాండవులను; కాంచి= చూచి; వారలు= ఆ పాండవులు; తన్నున్= ద్రుపదుడిని; కరము= మిక్కిలి; సంప్రీతిమైన్= ప్రీతితో; గారవింపఁగన్= గౌరవించగా; ఉండెన్= ఉన్నాడు; కాశిరాజు; శైబ్యుండున్= శైబ్యుడును; పదపడి= తర్వాత; సైన్య సమేతులై= సేనలతో కూడినవారై; చనుదెంచి= వచ్చి; ధర్మనందనుని చేయు= ధర్మరాజు చేయునట్టి; సత్కారములన్= సన్మానాల చేత; గాఢ= ఎక్కువైన; సమ్మదంబునన్= ప్రీతితో; పొందిరి= అనుభవించారు; ఆ+విరాటుండును= ఆ విరాటరాజు కూడ; అంత+పట్టు= అంతవరకు; వారలకున్= వారందరికి; తత్తదుచిత ప్రకారములన్= వారికి వారికి తగిన రీతులలో; ప్రియంబు= ఇష్టం; తలకొనన్= కలుగగా; సంవిధానంబు= సమకూర్చటం; చేసెన్= చేశాడు; మఱియున్= ఇంకా; బహు దేశముల= అనేక దేశములకు సంబంధించిన; బంధు= బంధువుల; మాన్య= పూజ్యులైన; మిత్ర= మిత్రుల; వర్గములు= సముదాయాలు; వేడ్కన్= వేడుకతో; పెండ్లికిన్= అభిమన్యుడి పెళ్లికని; కలయన్= కలియకూడుటకు; వచ్చెన్= వచ్చాయి.

తాత్పర్యం: ద్రుపదరాజు అతడి పుత్రులతో రథాలు, ఏనుగులు, గుర్రాలు, కాల్బలాలతో ఉపప్లావ్యం చేరి పాండవులను చూచాడు. ఆ పాండవులు ద్రుపదుడిని మిక్కిలి ప్రీతితో గౌరవించారు. తరువాత కాశిరాజు, శైబ్యుడూ సైన్యంతో వచ్చి, ధర్మరాజు చేసిన సన్మానాలను ఎక్కువ ప్రీతితో పొందారు. ఆ విరాటరాజు కూడ అంతవరకు వారందరికి, వారికి వారికి తగిన రీతులలో, ఇష్టం కలిగేటట్లుగా సమకూర్చాడు. ఇంకా అనేక దేశాలకు సంబంధించిన చుట్టాలు, పూజ్యులు, స్నేహితుల సముదాయాలు వేడుకతో అభిమన్యుడి పెళ్ళికి వచ్చారు.

వ. ఇవ్విధంబున రెండు దెఱంగుల చుట్టంబులు నైన భూపతులు తమ తమ విభవంబులు మెఱసి వచ్చియుండ విరాటుండు పురంబున నుత్సవంబు సాటించిన. 381

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; రెండు+తెఱంగుల= ఇరుప్రక్కల; చుట్టంబులున్+ఐన= బంధువులయిన; భూపతులు= రాజులు; తమ తమ విభవంబులు= తమ తమ సంపదలు; మెఱసి= ప్రకాశించగా; వచ్చి+ఉండన్= వచ్చి విడుదులలో ఉండగా; విరాటుండు= విరాటరాజు; పురంబునన్= తన పట్టణంలో; ఉత్సవంబు= వివాహోత్సవాన్ని; చాటించినన్= చాటింపు వేయగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా రెండు పక్షాల చుట్టాలయిన మహారాజులు తమ తమ వైభవం ప్రదర్శిస్తూ వచ్చి విడిది ఇండ్లలో ఉన్నారు. విరాటరాజు నగరంలో వివాహమహోత్సవం చాటింపు వేయించాడు.

క. **కలువడములు మణితోరణ । ములుఁ గట్టిరి, క్రముక కాండ మోచా స్తంభం**
బులు నాటిరి, కుంకుమమునఁ । గలయ నలికి మ్రుగ్గులిడిరి కర్పూరమునన్. **382**

ప్రతిపదార్థం: కలువడములు= కలువల దండలు; మణితోరణములు= మణులతో తోరణములు; కట్టిరి= కట్టినారు; క్రముక కాండ= పోకస్తంభములు; మోచాస్తంభంబులు= అరటిస్తంభాలు; నాటిరి= పాతారు; కుంకుమమునన్= కుంకుమతో; కలయన్+అలికి= అంతటా బాగుగా అలికి; కర్పూరమునన్= కర్పూరపు పొడితో; మ్రుగ్గులు= ముగ్గులు; ఇడిరి= పెట్టారు.

తాత్పర్యం: కలువ పూలదండలు, మణితోరణాలు కట్టారు. పోకచెట్ల స్తంభాలు, అరటి స్తంభాలు పాతారు. కుంకుమతో కలయ నలికి, కర్పూరంతో ముగ్గులు పెట్టారు.

క. **వివిధాలంకరణంబుల । నవకాంతి వహించి పట్టణంబు వివాహో**
త్సవ మాధవలక్ష్మికి లలి । త వనంబై యెలమి కలిమి తావల మయ్యెన్. **383**

ప్రతిపదార్థం: వివిధ= అనేక విధాలైన; అలంకరణంబులన్= అలంకారాలతో; నవకాంతిన్= కొత్తనైన కాంతిని; వహించి= పూని; పట్టణంబు= విరాటుడి పట్టణం; వివాహ+ఉత్సవ మాధవ లక్ష్మికిన్= వివాహ సంబంధమైన ఉత్సవమనే మాధవ లక్ష్మికి; లలిత వనంబు+ఐ= ఉద్యానవనమై; ఎలమి కలిమి= సంతోష సంపదకు; తావలము= స్థానం; అయ్యెన్= అయింది.

తాత్పర్యం: అనేక విధాల అలంకారాలతో ఒక క్రొత్త శోభ కలిగి ఆ పట్టణం వివాహ మహోత్సవమనే వసంత లక్ష్మికి ఉద్యానవనమై ఉండి సంతోషానికి స్థానమైనది.

విశేషం: అలం: రూపకం.

ఉ. **తాను సుదేష్ణయున్ సుతులుఁ దమ్ములు బంధులు గంధమాల్య నా**
నా నవరత్న భూషణమనః ప్రియ మాంగలిక ప్రసాధనా
నూన విభూతి మత్స్యవిభుఁ డుజ్జ్వలలీల వహించి భూమిదే
వానయనాది కృత్యపరులైన జనంబుల గారవించుచున్. **384**

ప్రతిపదార్థం: మత్స్యవిభుఁడు= విరాటుడు; తాను; సుదేష్ణయున్= దేవియైన సుదేష్ణయును; సుతులున్= కుమారులును; తమ్ములు= తమ్ములును; బంధులు= బంధువులును; గంధ= గంధములు, మాల్య= పూలమాలలు; నానా= అనేకరీతులా; నవరత్న= నవరత్నాలు పొదిగిన; భూషణ= అలంకారాలు; మనఃప్రియ= మనోహరమైన; మాంగలిక= మంగళకరమైన; ప్రసాధన= అలంకారాలయొక్క; అనూన= సంపూర్ణమైన; విభూతిన్= వైభవంతో; ఉజ్జ్వల లీలన్= ప్రకాశించే విలాసాన్ని;

వహించి= కలిగి; భూమిదేవ= బ్రాహ్మణుల యొక్క; ఆనయన+ఆది= తీసికొని వచ్చుట మున్నగు; కృత్యపరులైన= పనులందు ఆసక్తి కలవారైన; జనంబులన్= జనులను; గారవించుచున్= గౌరవిస్తూ.

తాత్పర్యం: విరాటుడు తన దేవిఅయిన సుదేష్ణతో కలిసి, కుమారులు, తమ్ములు, బంధువులు, వెంటరాగా గంధములు, పూలమాలలు, అనేక రకాల నవరత్నాలు పొదిగిన ఆభరణాలు, మనోహరమైన, మంగళకరమైన అలంకారాలయొక్క సంపూర్ణమైన వైభవంతో ప్రకాశించే విలాసాలను ప్రదర్శిస్తూ, బ్రాహ్మణులను తీసికొని రావటం మొదలగు పనులందు ఆసక్తికల జనులను గౌరవిస్తూ.

వ. గరువంపు సంభ్రమంబులతోడ నిజమందిరంబునందు. 385

ప్రతిపదార్థం: గరువంపు= గర్వంతో కూడిన; సంభ్రమంబులతోడన్= వేగిరపాటులతో; నిజమందిరంబునందున్= తన రాజ మందిరంలో.

తాత్పర్యం: దర్పంతో, ఆనందంతో కూడిన సంబరాలతో తన మందిరంలో.

సీ. అమల రత్న ప్రదీపావలి మెఱుఁ గిడఁ । బనిచి మణిస్తంభ పంక్తిఁ గ్రొత్త
జిగి దళు కొత్తునట్లుగఁ దొడయించి వి । చిత్ర వితానముల్ చెలువు మిగులఁ
గట్టించి నూత్న ముక్తాదామములతోడఁ । గుసుమ మాలిక లెడఁ గ్రుచ్చి వ్రేలఁ
గీలింప నియమించి కేవల మంగళ । భూరుహపల్లవ తోరణములు

తే. సంఘటింప నియోగించి చందనమునఁ । బరిణయాగార మలుకంగఁ బాణియాణి
గలుగు ముత్తియముల మ్రుగ్గుగా నొనర్పఁ । జతుర పుణ్యాంగనా జనతతిఁ బొనర్చె. 386

ప్రతిపదార్థం: అమల= స్వచ్ఛమైన; రత్న= రత్నాలనెడి; ప్రదీప+ఆవలిన్= దీప పంక్తికి; మెఱుఁగు+ఇడన్= మెరుగుపెట్టుటకు; పనిచి= ఆజ్ఞాపించి; మణిస్తంభ= మణిమయమైన స్తంభాలయొక్క; పంక్తిన్= పంక్తికి; క్రొత్త జిగి= క్రొత్తకాంతి; తళుకొత్తునట్లుగన్= కలిగేటట్లుగా; తొడయించి= చేయించి; విచిత్ర= రంగురంగుల; వితానముల్= చాందినీలు; చెలువు మిగులన్= ఎక్కువ అందం కల్గునట్లుగా; కట్టించి= వ్రేలగట్టేటట్లుచేసి; నూత్న= క్రొత్తవైన; ముక్తాదామములతోడన్= ముత్యాల దండలతో; కుసుమ మాలికలు= పూలమాలలు; ఎడన్+గ్రుచ్చి= మధ్యమధ్యన గ్రుచ్చి; వ్రేలన్= వ్రేలాడేటట్లు; కీలింపన్= కట్టుటకు; నియమించి= పురమాయించి; కేవల= కేవలం; మంగళ భూరుహ= మంగళకరమైన చెట్లయొక్క; పల్లవ తోరణములు= చిగుళ్ళ తోరణాలు; సంఘటింపన్= సమకూర్చుటకు; నియోగించి= ఆజ్ఞాపించి; చందనమునన్= మంచి గంధంతో; పరిణయ+ఆగారము= పెళ్ళియిల్లు; అలుకంగన్= అలికేటట్లుగా; పాణి+ఆణి= ముత్తెపునీరును, వట్రువయును; కలుగు ముత్తియములన్= కలిగిన ముత్యాలను; మ్రుగ్గుగాన్= ముగ్గుగాను; ఒనర్పన్= అమర్చటానికి; చతుర= నేర్పరులైన; పుణ్యాంగనా= పుణ్యస్త్రీ; జనతతిన్= జనుల సముదాయాన్ని; పొనర్చెన్= పురమాయించాడు.

తాత్పర్యం: స్వచ్ఛమైన రత్న దీపాలకు మెరుగు పెట్టించాడు. మణిస్తంభాలకు క్రొత్త కాంతి వచ్చేటట్లు చేయుమన్నాడు. రంగు రంగుల చాందినీలు అందంగా కట్టించాడు. క్రొత్త ముత్యాల దండలు, పూలదండలు కలిపి మధ్య మధ్య అవీ ఇవీ ఉండేటట్లు వ్రేలాడ దీయించాడు. కేవలం మంగళకరమైన మామిడి మున్నగు చెట్ల చిగురుటాకుల తోరణాలు కట్టించాడు. మంచి గంధంతో పెళ్ళి యిల్లు అలికి, ఆణిముత్యాలతో ముగ్గులు పెట్టటానికి సువాసినులను పురమాయించాడు.

విశేషం: ఉత్తరాభిమన్యుల వివాహం శాస్త్రోక్తంగా జరిగిందని మూలం. **"తతో వివాహో విధివద్ వవృధే మత్స్యపార్థయోః"** " (4-72-27) మత్స్యపార్థుల యింట వివాహమైనదని స్థూలంగా చెప్పిన అంశాన్ని తిక్కన తనకాలం నాటి రాజమర్యాదలతో జరిగిన వివాహంగా వర్ణించాడు. అష్టవిధ వివాహాలలో (బ్రాహ్మం, ప్రాజాపత్యం, ఆర్షం, దైవం, గాంధర్వం, ఆసురం, రాక్షసం, పైశాచం) ఈ వివాహం ప్రాజాపత్యం, వధువును వస్త్రాదులచే ఆచ్ఛాదించి సాలంకృతకన్యగా చేసి, ఈమెతో సహధర్మచారిత్వాన్ని నిర్వహించుమని వరునకు చెప్పి ఇచ్చే (కన్యాదానం చేసే) వివాహం ప్రాజాపత్యం. ఈ వివాహంలో కన్యాదాత ఇంట్లో అలంకృత కల్యాణమంటపంలో అలంకృత కన్యాదానం జరుగుతుంది. దానికి నాందిగా కల్యాణమంటపాలంకార శోభ ఈ పద్యంలో వర్ణించబడింది. రత్నదీపాలు, మణిస్తంభాలు, చిత్రవిచిత్రాలైన చాందినీలు, ముత్యాలతో నిండిన పూలమాలల అలంకరణలు, మామిడి మొదలైన చెట్ల పల్లవాల తోరణాలు, మంచిగంధంతో అలకటాలూ, ముత్యాల ముగ్గులూ విరాటరాజు వైభవ చిహ్నాలు, పుణ్యాంగనలు అలంకరించటం శుభసూచన. వివాహవేదికను సీసపద్యంలో వర్ణించి దాని ఔన్నత్యాన్నీ, వైశాల్యాన్నీ కూడా తిక్కన ధ్వనింపజేశాడు. (సంపా.)

క. వైదిక లౌకిక విధి సం। పాదిత వివిధార్హ వస్తుభరితత్వమునన్
వేదిక పాలు పగునట్లుగ। మోదమునఁ బురోహితుండు మునుకొని చేయన్. 387

ప్రతిపదార్థం: పురోహితుండు= పురోహితుడు; వైదిక= వేదోక్తమైన; లౌకిక= లోకరీతికి సరిపోయే; విధి= నియమాల ప్రకారం; సంపాదిత= సేకరించబడిన; వివిధ= పలురకాలైన; అర్హ= తగిన; వస్తు= వస్తువులతో; భరితత్వమునన్= నిండి ఉండటంతో; వేదిక= కళ్యాణవేదిక; పాలుపు+అగునట్లుగన్= అందంగా ఉండేటట్లుగా; మునుకొని= ప్రయత్నించి; మోదమునన్= సంతోషంతో; చేయన్= చేయగా.

తాత్పర్యం: పురోహితుడు వైదికమైన లౌకికమైన విధి విధానాల ప్రకారం కావలసిన వస్తువులన్నీ సేకరించి నింపి, పెళ్ళి వేదికను అందంగా అమర్చాడు.

క. ఉత్తర నలంకరింప ను। దాత్తాభరణాది వస్తుతతి యొసఁగి నరేం
ద్రోత్తముఁడు నేర్పు గల చెలి। కత్తియలం బుచ్చెఁ బ్రీతి కడలుకొనంగన్. 388

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్ర+ఉత్తముఁడు= విరాటుడు; ఉత్తరన్= ఉత్తరను; అలంకరింపన్= అలంకరించటానికి; ఉదాత్త= గొప్పదైన; ఆభరణ+ఆది= అలంకారాలు మొదలైన; వస్తుతతి= వస్తు సముదాయము; ఒసఁగి= ఇచ్చి; నేర్పుకల= నైపుణ్యంకల; చెలికత్తియలన్= చెలికత్తెలను; ప్రీతి= సంతోషం; కడలు కొనంగన్= వృద్ధి పొందగా; పుచ్చెన్= పంపాడు.

తాత్పర్యం: విరాటరాజు ఉత్తరను అలంకరించటానికి మంచి ఆభరణాలు, ఇంకా తగిన సామగ్రి ప్రీతితో ఇచ్చి, నేర్పుకల చెలికత్తెలను పంపాడు.

విశేషం: విరాటుడు సాలంకృత కన్యాదానం శాస్త్ర సమ్మతంగా చేయవలె కాబట్టి కన్యను అలంకరించండని నిపుణలైన చెలికత్తెలను నియోగించాడు. కల్యాణం కొరకు చేయించిన క్రొత్త నగలతో అలంకరించి, **"కన్యాం కనక సంపన్నాం కనకాభరణైర్యుతాం । దాస్యామి విష్ణవే తుభ్యం బ్రహ్మలోక జిగీషయా"** - అని కన్యాదానం చేయటానికి రంగం సిద్ధం చేయించాడు. (సంపా.)

వ. ఇట్లు వైవాహిక వర్తన సంవిధాన సావధానుం డగు మత్స్యమహీనాథుండు మౌహూర్తికాది శిష్టజనులు పరివేష్టింప నుండి 'లగ్నం బాసన్నం బగుచు వచ్చె' నని ధర్మతనయున కెఱింగింపం బనిచిన, నతండు ననుజతనుజసహితంబుగా నలంకృతుండై, వివిధ ప్రసాధన శోభితులగు సమస్తబంధు జనంబులం గూర్చికొని యభిమన్యునకు శృంగారంబు సేయించి భద్రగజారూఢుం జేసికొని యేనుంగులం బేరుగలవారువంబులను మట్టపుదట్టంబు సేసికొని పుణ్యాంగనా జనంబులతోడం గూడి, మణిగణంబులు నంబర నికరంబులు పుష్పపుంజంబులు ఫలప్రచయంబులు లోనుగాఁ గల యోగ్యవస్తువుల విస్తరిల్లిన క్రంత నడవ మంగళతూర్య నాదంబులు విప్రాశీర్వాదంబులు మాగధ గానంబులు వందిజన వాక్య సంతానంబులుఁ జెలంగ వాసుదేవ పురస్సరంబుగా విరాటుమందిరంబున కేతెంచి శంఖజయ ఘంటా పణవాది నిక్వణంబులతోడ నెదుర్కొని చల్లుసేసలు గైకొనుచుం జొత్తెంచిన. 389

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; వైవాహిక= వివాహ సంబంధమైన వర్తన= ప్రవర్తనలను; సంవిధాన= సమకూర్చుకొనటంలో; సావధానుండు+అగు= శ్రద్ధ కల్గిన; మత్స్యమహీనాథుండు= విరాటుడు; మౌహూర్తిక+ఆది= జ్యోతిష్కులు మొదలైన; శిష్టజనులు= శిష్టులైన జనులు; పరివేష్టింపన్= చుట్టూఉండగా; ఉండి; లగ్నంబు= పెండ్లిసుముహూర్తం; ఆసన్నంబు+అగుచున్= దగ్గరౌతూ; వచ్చెనని= వస్తున్నదని; ధర్మ తనయునకున్= ధర్మరాజుకు; ఎఱిఁగింపన్= తెలియజేయటానికి; పనిచినన్= పంపగా; అతండునున్= ధర్మరాజు కూడ; అనుజ తనుజ సహితంబుగాన్= తమ్ములతో కొడుకులతో కూడా; అలంకృతుండు+ఐ= అలంకరించబడినవాడై; వివిధ= పలురకాలైన; ప్రసాధన= అలంకారాలతో; శోభితులు+అగు= శోభిస్తున్న; సమస్త= సకలమైన; బంధుజనంబులన్= బంధువులను; గూర్చికొని= సమకూర్చికొని; అభిమన్యునకున్= పెండ్లికొడుకైన అభిమన్యుడికి; శృంగారంబు+చేయించి= అలంకారం చేయించి; భద్రగజ= మేలుజాతి ఏనుగుపై; ఆరూఢున్= అధిష్ఠించిన వాడినిగా; చేసికొని= చేసి; ఏనుంగులన్= ఏనుగులను; పేరుగల= వాసికెక్కిన; వారువంబులను= గుర్రాలను; మట్టపుదట్టంబు= సమంగా గట్టిగా; చేసికొని; పుణ్య+అంగనా జనంబులతోడన్+కూడి= ముత్తైదువుల సమూహాలతో కూడికొని; మణి గణంబులు= మణుల సముదాయాలు; అంబర నికరంబులున్= వస్త్రాల సముదాయాలును; పుష్ప పుంజంబులున్= పూలరాశులు; ఫలప్రచయంబులు= పండ్ల గుంపులు; లోనుగాన్+కల= మొదలైన; యోగ్యవస్తువులన్= తగిన వస్తువులతో; విస్తరిల్లిన= విస్తారంగా ఉన్న; క్రంత= సారె; నడవన్= నడిపించుచు; మంగళతూర్య నాదంబులు= మంగళవాద్యాల ధ్వనులు; విప్ర= బ్రాహ్మణులయొక్క; ఆశీర్వాదంబులు= దీవెనలు; మాగధగానంబులు= మాగధులయొక్క పాటలు; వందిజన= స్తుతి పాఠకులయొక్క; వాక్య సంతానంబులున్= వాక్య సముదాయాలును; చెలంగన్= ధ్వనింపగా; వాసుదేవ పురస్సరంబుగాన్= వాసుదేవుడు ముందు నడుస్తూ ఉండగా; విరాటు మందిరంబునకున్= విరాటుడి ఇంటికి; ఏతెంచి= వచ్చి; శంఖ= శంఖాలయొక్క; జయ ఘంటా= జయకరమైన గంటలయొక్క; పణవ+ఆది= పణవం మొదలుగా గల వాద్యాలయొక్క; నిక్వణంబులతోడన్= శబ్దాలతో; ఎదుర్కొని= ఎదురుగా వచ్చి; చల్లు సేసలు= చల్లెడి అక్షతలు; కైకొనుచున్= స్వీకరిస్తూ; చొత్తెంచినన్= ప్రవేశించగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా విరాటరాజు వివాహానికి కావలసిన వస్తువులను సేకరించటం మొదలైన పనులలో శ్రద్ధగా ఉండి జ్యోతిష్కులు మొదలైన శిష్ట జనులు చుట్టూరా ఉండగా, లగ్నం సమీపిస్తున్నది రమ్మని కబురంపగా ధర్మరాజు, తమ్ములు అలంకరించుకొని, అభిమన్యుడిని అలంకరింపజేసి, బంధువులందరూ అలంకరించుకొని కలిసి రాగా, అభిమన్యుడిని భద్రగజంపై కూర్చోబెట్టి, ఏనుగులను, గుర్రాలను పరిమితంగా వెంటనిడికొని, పుణ్యాంగనల సమూహం వెంటరాగా, మణులు, వస్త్రాలు, పండ్లు మొదలైన కావలసిన వస్తువులన్నీ వెంటపెట్టుకొని, శ్రీకృష్ణుడు

ముందు నడుస్తూ ఉండగా మంగళవాద్య ధ్వనులు, బ్రాహ్మణులయొక్క ఆశీర్వాదాలు, వందిమాగధుల జయ జయధ్వనులు, స్తుతి పాఠాలు హోరెత్తగా విరాటుడి మందిరానికి వచ్చారు. ఇక్కడ శంఖాలు, జయ గంటలు, పణవం మొదలైనవి మ్రోగిస్తూ సేసలు అక్షతలు చల్లుతూ పెళ్ళివారు ఎదురు వచ్చారు. ఆ రీతిగా వారు పెండ్లిమందిరాన్ని ప్రవేశించగా; (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: తెలుగునాట కానవచ్చే కొన్ని వివాహ మర్యాదలు ఈ వచనంలో వర్ణించబడ్డాయి. మగపెళ్ళివారు విడిదిలో ఉంటారు. ప్రస్తుతం ఉపప్లావ్యంలో పాండవులున్నారు. ముహూర్త పత్రికను లేదా లగ్నపత్రికను కన్యాదాత పెళ్ళికొడుకు తండ్రికి లేదా వారి ఇంటి పెద్దకు సవినయంగా పంపుతాడు. ఆ మర్యాద ననుసరించి విరాటుడు ధర్మరాజుకు లగ్నపత్రికను (లగ్నవార్తను) పంపాడు. దానిని గ్రహించి ధర్మరాజు బంధువు లందరితో కూడి, పెళ్ళికొడుకును మంగళకరమైన ఆభరణాలతో అలంకరించి, భద్రగజం మీద ఎక్కించుకొని, వివాహ సామగ్రిని వెంటబెట్టుకొని, మంగళవాద్యాలూ, బ్రహ్మణాశీస్సులు మొదలైన మంగళనాదాలను వింటూ భగవంతుడైన శ్రీకృష్ణుడిని ముందుపెట్టుకొని ఊరేగుతూ కన్యాదాత ఇంటికి కదలివచ్చాడు. ఇది పెండ్లికొడుకు పెళ్ళికి పోయే ఊరేగింపు. ఇందులో మగపెళ్లివారి వైభవం ప్రదర్శితమౌతుంది. ధర్మరాజు వైపు వివాహ వైభవం సాత్త్వికం. భగవద్విభూతి ప్రధానంగా ప్రకాశించింది. మగపెళ్ళివారిని కన్యాదాత ఎదురుపోయి సగౌరవంగా తన ఇంటికి తీసికొని రావాలి. **"సాలంకారాం మమ సుతాం కన్యాం దాస్యామి తే (ద్విజ) పాణిం గృహ్ణీష్వ, సాగ్నిస్త్వం గచ్ఛస్వ, ఆగచ్ఛ మద్గృహమ్'-** (ఇది స్నాతకవ్రతం చివర ద్విజవరుడిని ఆహ్వానించే శ్లోకం), క్షత్రియులు కూడ ద్విజులేకాబట్టి, తరలివచ్చిన పెండ్లికొడుకును ఈ విధమైన ఆహ్వానంతో గౌరవిస్తారు. తన కన్యను పాణిగ్రహణం చేయుమని వరుడిని కోరటం ఈ వివాహాంగ పరమతాత్పర్యం. తిక్కన పాణిగ్రహణోత్సవాన్ని పదిలంగా వర్ణించదలచాడు కాబట్టి ఈ మర్యాదను శాస్త్రోక్తంగా నిర్వహించాడు. (సంపా.)

క. విరటుఁడు సంభ్రమమును నా । దరమును భక్తియును నాత్మఁ దలకొనఁ బూజా
పరుఁడై సమయ సముచితా । చరణంబులు నిర్వహించె సమ్మదలీలన్. 390

ప్రతిపదార్థం: విరటుఁడు= విరాటరాజు; సంభ్రమమును= సంతోషం, తొందర; ఆదరమును= గౌరవమును; భక్తియును= భక్తికూడ; ఆత్మన్= మనస్సులో; తలకొనన్= కలుగగా; పూజాపరుఁడు+ఐ= పూజచేసేవాడై; సమయ= వేళకు; సముచిత= తగిన; ఆచరణంబులు= పనులు; సమ్మద లీలన్= సంతోషంతో; నిర్వహించెన్= నిర్వహించాడు.

తాత్పర్యం: విరాటరాజు సంతోషం, ఆదరం, భక్తి - ఇవన్నీ మనస్సులో కలిసిపోగా పూజచేసేవాడై సమయానికి తగిన పనులన్నింటినీ సంతోషంతో నిర్వహించాడు.

విశేషం: కన్యాదానం జరిగేంతవరకు వేదికమీద కన్యాదాతకు ప్రాధాన్యముంటుంది. అతడే అక్కడ కర్త, వివాహయజ్ఞానికి ఏ లోపం లేకుండ, రాకుండ నిర్వహించాలి. అందుకే విరాటుడికి ఆ సంభ్రమం, ఆ ఆదరం, ఆ భక్తి. అతడు వరపూజా పరుడైనాడు. సముచిత విధులను సంతోషంతో నిర్వహించాడు. ఆ విధులు మధుపర్కం, మహాసంకల్పం, చూర్ణిక మొదలైనవి, వరుడికి, పెద్దలకు మధుపర్కం- తేనె బెల్లంతో కూడిన పదార్థాన్ని పెట్టి నూతన వస్త్రాదులను సమర్పించాలి. దానిని మధుపర్కం అంటారు. ఆ తరువాత మహాసంకల్పం చేస్తాడు. కన్యాదాత, సమస్త పుణ్య నదీనద సహితమైన బ్రహ్మాండంలో అంతవరకూ తెలిసికానీ, తెలియకగానీ చేసిన మహాపర్వతాల వంటి పాపాలు నశించి, తనకు శాశ్వత బ్రహ్మలోక ప్రాప్తి కలగాలని కన్యాదానం చేస్తున్నానని సంకల్పం చేయటం మహాసంకల్పం. సమస్త గురు, దేవతా, మహర్షి పతివ్రతానదీ సుగంధ వృక్ష పర్వత శాస్త్ర జ్యోతిషాదులన్నీ కలిసి అనుకూల ఫలాల నివ్వాలని గ్రహాలను ప్రార్థించటం చూర్ణిక, కన్యాదానం చేయటానికి పూర్వం కన్యాదాత నిర్వహించే శాస్త్రోక్త కార్యకలాపమిది. ఇటువంటివాటిని 'సమయ సముచితాచరణము' లని తిక్కన సూచించాడు. (సంపా.)

తే. విహిత పరిపాటితో విప్రవృద్ధ జనులు । పుణ్యకర్మ పరంపరఁ బూని నడుప
నర్థిఁ గృష్ణ యుధిష్ఠిర పార్థ మత్స్య । వరులు దెరయొద్ద న వ్వధూవరుల నిలిపి. 391

ప్రతిపదార్థం: విహిత= తమకు విహితమైన; పరిపాటితోన్= సంప్రదాయం ప్రకారం; విప్ర= బ్రాహ్మణులు; వృద్ధ జనులు= పెద్దలును; పుణ్య= మంగళకరమైన; కర్మ పరంపరన్= క్రియా కలాపాలను; పూని= పూనుకొని, నడుపన్= జరిపించగా; అర్థిన్= ప్రేమతో; కృష్ణ= శ్రీకృష్ణుడు; యుధిష్ఠిర= ధర్మరాజు; పార్థ= అర్జునుడు; మత్స్యవరులు= విరాటుడును; తెర ఒద్దన్= తెర దగ్గర; ఆ+వధూ వరులన్= ఆ వధూవరులను; నిలిపి= ఉంచి.

తాత్పర్యం: రాజోచిత సంప్రదాయంతో విప్రులూ వృద్ధులూ పుణ్యక్రియా కలాపం నిర్వర్తించగా, కృష్ణుడు, ధర్మరాజు, అర్జునుడు, విరాటుడు తెర దగ్గర వధూవరులను నిలిపి.

విశేషం: తెలుగు వారిళ్ళలో జరిగే పెళ్ళిళ్ళలో తెరపట్టటం ఒక విశిష్ట ఆచారం. ఇది వేదంలో చెప్పబడి ఉండకపోవచ్చును. తిక్కన గారు అందుకే అన్నారు. విప్రులు, వృద్ధులు కొన్ని విహితమైన పరిపాటులు (ఆచారాలు) పుణ్యకర్మ పరంపరలుగా పెళ్ళిళ్ళలో పాటిస్తుంటారట! వాటిల్లో తెరపట్టటం, జీలకర్ర బెల్లం పెట్టటం తెలుగునాట ముఖ్యమైనవి. వాటి తాత్పర్యం ఆచార నిష్ఠం కావటం విశేషం. వధూవరులు వివాహంలో మొదట స్పర్శనం, ఆ తరువాత దర్శనం చేయాలని ఆచారం. వారిరువురి బ్రహ్మరంధ్ర స్థానాలను జీలకర్ర బెల్లంతో కలిపిన మంగళద్రవ్యంతో స్పృశిస్తారు. అది సజాతీయ స్పర్శగా వారి తనువులకు జీవితాంతం సుఖాన్ని కలిగించే ఉత్తేజాన్నీ, ఉత్సాహాన్నీ కలిగిస్తుంది. ఈ కార్యం జరిగేటప్పుడు తెర అడ్డంగా ఉంటుంది. ఆ తెర పట్టేవారు పెద్దవారు. ఈ ఘట్టంలో ఒకవైపు కృష్ణుడు, యుధిష్ఠిరుడు, అర్జునుడు నిలిచి పట్టుకొన్నారు. మరొకవైపు మత్స్యవంశశ్రేష్ఠులు పట్టుకొన్నారు. చూపులు చూపులు కలిసెడి శుభవేళ సుముహూర్తం. కొందరు ప్రథమ స్పర్శనం ముహూర్త మంటారు. తిక్కన జీలకర్ర బెల్లాన్ని పెట్టించినట్లు లేదు. తెరపట్టించి తీయించాడు. అంటే స్పర్శనం కంటె దర్శనమే శుభముహూర్తమని అతడి నిశ్చయం. విశేషమేమంటే- ఉత్తరాభిమన్యులు అంతవరకు ఒకరిని గురించి మరొకరు విన్నారే కాని, చూచుకొనలేదు. అది వారి జీవితంలో ప్రథమ దర్శన శుభవేళ. ప్రథమ దర్శనం కావ్యరసపరంగా రతిభావోద్దీపకమైన రసకేతనం. దానిని ఎగురవేయించి, దాని విలాసాలను వర్ణించి వైశిష్ట్యాన్ని ప్రదర్శించాడు తిక్కన సోమయాజి. (సంపా.)

వ. సాంవత్సరిక దత్త కాల కళావిశేషంబుల మంగళతూర్యంబులు చెలంగ నత్తెర యెత్తించిన. 392

ప్రతిపదార్థం: సాంవత్సరిక= దైవజ్ఞుడిచే; దత్త= ఇయ్యబడిన; కాలకళా= కాలంలోని భాగంయొక్క; విశేషంబులన్= విశేషమందు, శుభ లగ్నమున; మంగళతూర్యంబులు= మంగళవాద్యాలు; చెలంగన్= మ్రోగగా; ఆ+తెర= ఆ తెరను; ఎత్తించినన్= ఎత్తించగా.

తాత్పర్యం: అప్పుడు జ్యోతిష్కుడు దగ్గరుండి గుణించి శుభలగ్న సమయాన్ని సరిగా తెల్పగా మంగళవాద్యాలు మ్రోగగా, ఆ తెరను ఎత్తించారు.

విశేషం: చూర్ణికాదులు ముగిసిన తరువాత జ్యోతిష్కులు ముహూర్తం ఆసన్నమైనదని నిశ్చయించి. **"అయం ముహూర్త స్సుముహూర్తోఽ స్తు"** అని ప్రకటిస్తూ **"తత స్సుముహూర్తే కన్యాం దృష్ట్వా"** - అని నిర్దేశించి తెరను తొలగిస్తారు. అప్పుడు వరుడు **"అఘోరచక్షుః"**- అనే మంత్రంతో కన్యను చూడాలి. ఆ మంత్రానికి తాత్పర్యమిది - "ఓ వధువా! భయంకరమగు కన్నులు లేని దానివై, భర్తను చంపని దానివై, భర్తకు, మఱదులకు శుభము కూర్చుము. ప్రసన్నమైన మనస్సు గలదానవై సువర్చస్సు గలదానివగుము. జీవించిన సంతానమును గనుచు, దైవపూజ చేయుచు, ప్రశస్తురాలవై, నా బంధువులకు, నా

పశుసంపదకు సుఖము గూర్చుదానవై యుండుము.'' (అడ్డుగా వైచిన తెరను తీసివైచి) వధూవరు లిట్లు సంకల్పింతురు. (తిరిగి ప్రాణాయామం చేసి) ఈ శుభతిథియందు దంపతులమైన మన ఇద్దఱకు ఆయువు, వర్చస్సు, యశస్సు, బలము, అభివృద్ధి పొందుటకొఱకు మనమిద్దఱము కర్మలు చేయవలయును. సంతానం గూడ గనవలయును.'' (వివరాలకు చూడండి; చర్ల గణపతిశాస్త్రి గారి - 'ఉపనయన వివాహవిధి'). ఇటువంటివి తెరయెత్తించిన క్రియలో ధ్వనిస్తున్నాయి. తిక్కన వైదిక వివాహ కర్మలలో, ఆచారాలలో కావ్యకళకు ఉపకరించినవాటినే వివరించి రచించటం గమనార్హం. (సంపా.)

ఉ. వీనులఁ దియ్య మెక్క మును విన్కిఁ బరస్పర రాగవృత్తి లో
నూనినఁ జూచు వేడుకల నువ్విళు లూరెడు నెమ్మనంబు ల
చ్చో నొక యింత సేపు నెడసొచ్చుట కోర్వక యుండ నున్న య
మ్మానినియుం గుమారుఁడును మారవికారము లంకురింపఁగన్. 393

ప్రతిపదార్థం: మును= ముందుగా; విన్కిన్= వినటంచేత; వీనులన్= చెవులకు; తియ్యము= ఇష్టం; ఎక్కన్= కలుగగా; పరస్పర= అన్యోన్యమైన; రాగ వృత్తిన్= అనురాగ ప్రవృత్తితో; లోన్+ఊనిన= లోపల ఉన్న; చూచు వేడుకలన్= చూడాలనే వేడుకలతో; ఉవ్విళులూరెడు= ఉవ్విళ్లూరుతున్న; నెమ్మనంబులు= నిండు మనసులు; అచ్చోన్= అప్పుడు; ఒక+ఇంతసేపు= కొంచెంసేపు కూడ; ఎడ+చొచ్చుటకున్= ఎడమగుటకు; ఓర్వకుండన్+ఉన్న= సహించలేకున్న; ఆ+మానినియున్= ఆ ఉత్తరయు; కుమారుఁడును= అభిమన్యుడును; మార వికారములు= మన్మథుడి వలన కలిగే వికారాలు; అంకురింపఁగన్= పుట్టగా.

తాత్పర్యం: ముందుగా ఒకరిని గురించి మరొకరు వినటంతో చెవుల ద్వారా (వినుకలి) ప్రేమ కలిగింది. లోలోపల పరస్పరం అనురాగంతో చూడాలనే కోరికలు కలిగాయి. దానితో కొంచెంసేపు ఆలస్యానికి కూడా తట్టుకోలేని మనస్సులతో వధూవరు లున్నారు. వారి మనస్సులలో మన్మథభావాలు పుట్టాయి.

వ. అన్యోన్యావలోకనంబు చేయునప్పుడు. 394

ప్రతిపదార్థం: అన్యోన్య= ఒకరినొకరు; అవలోకనంబు= చూచుకొనటం; చేయునప్పుడు= చేసే సమయంలో.

తాత్పర్యం: వధూవరులు ఒకరినొకరు చూచుకొనే సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. వరుచూడ్కి ముద్దియ వదనంబుపైఁ బాఱి । తివుటమై నునుఁగాంతితీపు గ్రోలు,
సుందరీ రత్నంబు చూపు మనోహరు । నడుగుల యొప్పుపై నల్ల నడరుఁ,
బతివిలోకనములు పడఁతుకమైఁదీవఁ । గలయంగఁ బలుమఱు మెలఁగుచుండు,
వెలఁది కటాక్షముల్ విభునిపైఁ గ్రమమున । నెగసి మోమున సోఁకి మగుడ వచ్చు.

తే. నొండొరువుల లేఁ జెమటల నూని, వ్రేఁగు । పడిన చాడ్పున నవయవ భంగులందుఁ
దగిలి మఱుపునఁ దడయు నిద్దఱ విశాల । నయన దీప్తులు నెఱుకువ బయలుపడఁగ. 395

ప్రతిపదార్థం: వరుచూడ్కి= వరుడి దృష్టి; ముద్దియ= పెండ్లికూతురియొక్క; వదనంబుపైన్= ముఖంమీద; పాఱి= ప్రసరించి; తివుటమైన్= కోరికతో; నునుఁ గాంతి తీపు= నునుపైన కాంతిలోని మాధుర్యాన్ని; క్రోలున్= త్రాగుతుంది; సుందరీరత్నంబుచూపు= ఉత్తర చూపు; మనోహరున్= భర్తయొక్క; అడుగుల+ఒప్పుపైన్= పాదాల అందంపై; అల్లన్=

మెల్లగా; అడరున్= వ్యాపిస్తుంది; పతివిలోకనములు= అభిమన్యుడి చూపులు; పడఁతుక= ఉత్తరయొక్క; మైఁదీవన్= తీగెవంటి శరీరంమీద; కలయంగన్= అంతటా; పలుమఱు= చాలసార్లు; మెలఁగుచున్+ఉండున్= తిరుగుతున్నాయి; వెలఁది కటాక్షముల్= ఉత్తర క్రీగంటి చూపులు; విభునిపైన్= భర్తపై; క్రమమునన్= క్రమంగా; ఎగసి= పైకి ప్రసరించి; మోమునన్= ముఖమందు; సోఁకి= తాకి; మగుడ+వచ్చున్= మరలివస్తాయి; ఒండొరువుల= పరస్పరం; లేఁత+చెమటలన్= చిరు చెమటలను; ఊని= వహించి; వ్రేఁగుపడిన చాడ్పునన్= బరువెక్కినవా అన్నట్లు; అవయవ భంగులందున్= అవయవాల సొగసు తీరులలో; తగిలి= తగుల్కొని; మఱుపునన్= పరవశభావంలో; ఇద్దఱ= ఇద్దరియొక్క; విశాల= విశాలమైన; నయన దీప్తులున్= నేత్ర కాంతులును; ఎఱుకువ= అనురాగం; బయలుపడఁగన్= పైకి తెలిసిపోగా; తడయున్= ఆలసిస్తున్నవి, సంకోచిస్తున్నవి.

తాత్పర్యం: వరుడి దృష్టి పెండ్లికూతురి ముఖంమీద వ్రాలి కోరికతో మనుపైన కాంతిలోని మాధుర్యాన్ని తాగుతున్నది. ఉత్తర చూపు భర్తయొక్క అందమైన పాదాలపై మెల్లగా వ్యాపిస్తున్నది. అభిమన్యుడి చూపులు ఉత్తరయొక్క తీగవంటి శరీరం మీద చాలాసార్లు కలయ తిరుగుతూ ఉన్నాయి. ఉత్తర క్రీగంటి చూపులు భర్తపై క్రమంగా పైకి ప్రసరించి ముఖాన్ని తాకి తిరిగి, వస్తూ ఉన్నాయి. ఉభయుల మనోగతమైన వలపులు వారిచేష్టల వలన ఒకరికొకరికి తెలిసిపోయేటట్లు బయటపడగా ఆ వధూవరుల శరీరాలపై లేతచెమటలు పుట్టాయి. వారి విశాలమైన కన్నుల కాంతులు బరువెక్కినట్లయి ఉభయుల శరీరావయవాల సొగసుల తీరులలో ఆసక్తిపడి వేగంగా ముందుకు సాగలేక పారవశ్యంలో నెమ్మదిగా నిలుస్తూ కదులుతున్నాయి.

విశేషం: అలం: రూపకం, ఉత్ప్రేక్ష, స్వభావోక్తి, “భరతాన్వయుడైన పరీక్షిత్తు జన్మకు హేతువైన ఉత్తరాభిమన్యుల కల్యాణమునకు భారత కథయందు గల ప్రాముఖ్యమును గుర్తించిన తిక్కనగారు ఈ ఘట్టమును అత్యంతాభినివేశముతో నిర్వహించిరి. మూలభారతమున రెండు శ్లోకములలో సంగ్రహింపబడిన యీ కల్యాణఘట్టమును తిక్కనగారు ఇరువది పద్యముల వరకు విస్తరించి వ్రాసినారు. తెలుగునాట జరుగు పెండ్లి తంతు సాంగముగా వర్ణించినారు. తెర యెత్తించి ఉత్తరాభిమన్యులు పరస్పరావలోనము చేసిన తెరగు ఈ పద్యమున పరమ సుందరముగా వర్ణింపబడినది. ఈ పద్యము వస్తురసాలంకార ధ్వనులకు గని.

వరుడైన యభిమన్యుని చూపు ముగ్ధయగు ఉత్తరముఖముపై వ్యాపించి లావణ్య మాధుర్యము క్రోలును - అనుటవలన అభిమన్యుని చూపునందు భ్రమరత్వము, ఉత్తర ముఖమునందు పద్మత్వము, లావణ్యమునందు మకరందత్వము వ్యంగ్యములై రూపకాలంకారము ధ్వనించుచున్నది. సుందరియగు ఉత్తర చూపు మనోహరుడగు నభిమన్యుని పాదముల యందముపై మెల్లమెల్లగా వ్యాపించును - అనుటవలన ఉత్తర చూపులందు భ్రమరీత్వము. అభిమన్యుని పాదములందు పద్మత్వము వ్యంగ్యములై మరియొక రూపకాలంకారము ధ్వనించుచున్నది. ఉత్తర తలవంచుకొని పాదములనే చూచినది. అందువలన ఆమె లజ్జ, పతిభక్తి యను సంచారిభావములు ధ్వనించుచున్నవి. ‘చూపు’ అను ఏకవచనము వలన నూత్నవధూవరుల సంకోచము వ్యక్తమగుచున్నది. అభిమన్యుని చూపులు ఉత్తర మైఁదీవయం దంతటను పలుమారు సంచరించును - అనుటవలన మైఁదీవయను రూపకబలముచే ఉత్తర సర్వాంగములందును పుష్పత్వారోపము వ్యంగ్యము. ఉత్తర కడకంటి చూపులు అభిమన్యుని మీద క్రమముగా ప్రాకి మొగమును స్పృశించి మరలివచ్చును - అనుటవలన ఉత్తర పతిదేవతాత్వము, దర్శన కుతూహలము, లజ్జా సంకోచములు వ్యంగ్యములు. ‘చూపులు’ అను బహువచన ప్రయోగము వలన వధూవరుల పరస్పర పునఃపునర్దర్శనాభిలాష. ఈషల్లజ్జా శైథిల్యము వ్యంగ్యములు. ఒండొరుల శరీరములందలి చిరుచెమట వలన బరువెక్కినవా యన్నట్లు ఆయా అవయవముల సొగసు తీరులందు తగిలి పరవశములై నిలిచి ఇరువురి విశాలనయన దీప్తులు వారి మనస్సులందలి ప్రేమ రహస్యమును బట్టబయలు చేయును - అనుటవలన, పునఃపునరవలోకనములు కారణముగా ఇరువురి మేనులందు స్వేదము అను సాత్త్వికభావోదయమైన దనియు, రతిపారవశ్యమున సంకోచ అజ్ఞాభావములు మరచిరనియు భావము. బెదురుచూపులు నిలుకడ చూపులైనవి. బెదురు చూపులు తరచు చూపులైనవి. నవ వధూవరుల గుట్టు బట్టబయలైనది.

శ్రవణమువలన నుదయించిన రతి దర్శనమువలన ఉద్దీపితమై, అనుభావ సాత్త్విక సంచారి భావములచే పుష్టమై రసనీయస్థితి చేరుకొనుచున్నది. చాటుచూపుల వర్ణనయందలి రూపకములు ధ్వని రూపకములు. బాహాటపు చూపుల వర్ణనమందలి ఉత్ప్రేక్ష వాచ్యము అగుటయు ఒక సున్నితమైన శిల్పమే. "(డాక్టర్ పాటిబండ మాధవశర్మ - తిక్కన కవితా వైభవము - యువభారతి ప్రచురణ) (సంపా.)

వ. తదనంతరంబ. 396

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత.

తే. ఒండొరుల దోయిళుల నినుపొందఁ జేయు । నక్షత ప్రకరంబు లన్యోన్యమస్త
కములఁ బోసిరి మందార కల్పలతలు । విరులగముల నొండొంటిపైఁ గురియునట్లు. 397

ప్రతిపదార్థం: ఒండొరుల= ఒకరొకరియొక్క; దోయిళులన్= దోసిళ్ళలో; ఇనుపొందన్+చేయు= అందగించెడి; అక్షత ప్రకరంబులు= తలంబ్రాలు; అన్యోన్య మస్తకములన్= పరస్పరం తలలపై; మందార కల్పలతలు= మందారవృక్షం, కల్పలతయు; విరుల= పూల యొక్క; గములన్= సమూహాన్ని; ఒండొంటిపైన్= ఒకదానిపైఒకటి; కురియునట్లు= వర్షించుకొన్నట్లుగా; పోసిరి= పోసికొన్నారు.

తాత్పర్యం: తలంబ్రాలు ఒకరి దోసిలినుండి ఇంకొకరి దోసిలిలో పోసి అందగించే వాటిని పరస్పరము తలపై పోసికొన్నారు. అది మందార వృక్షమూ, కల్పలతా పూలు వికసించగా ఒకదానిపై నొకటి కుప్పలు కుప్పలుగా పూలవాన కురిపించుకొన్నట్లున్నది.

విశేషం: 1. అలం: ఉపమ. మందారం వృక్షం (పుంలింగంకాబట్టి) వరుడికీ, కల్పలత (స్త్రీలింగం కాబట్టి) వధువుకూ తగిన ఉపమానాలు. తలచిన కోర్కెలన్నీ తీర్చే కల్పవృక్ష లతలే తమ మీద పరస్పరం పూలను క్రుమ్మరించుకొన్నట్లు తలంబ్రాలు వరుడూ, వధువూ పోసికొన్నారు. కామపురుషార్థ సాధన సమర్థమైన ఈ వివాహకాండకు, ఆయా మంత్ర తాత్పర్యాలను ఈ ఉపమాలంకారం వ్యంగ్యంగా సూచిస్తున్నది.

2. పెండ్లిలో తలంబ్రాలు పోసుకొనటాన్ని ఆర్ద్రాక్షతారోపణం అంటారు. అంటే తడిసిన అక్షతలను తలపై ఉంచటం అన్నమాట! ఆ ప్రక్రియను వివరిస్తూ చర్ల గణపతిశాస్త్రిగా రిట్లా పేర్కొన్నారు. "ఆర్ద్రాక్షతలను ముందు వధువు, పిదప వరుడు ఉంచవలెను. వరుడు, పాలను వధువు దోసిలి యందు తుడిచి రెండుసార్లు బియ్యముంచి, రెండు సార్లు అభిఘారము చేయవలెను. ఆ వరుని దోసిలిని వధువు దోసిలిపైన ఉంచి నీరుగల కలశము తీసికొని బ్రాహ్మణులతో గూడ కపిలగోవును స్మరింప జేయవలయును. కలిగించెడి శక్తిని ప్రసాదించు అగ్ని, వరుణాది దేవతలను గ్రహములను ప్రార్థించవలెను. ఆపై వరుడు వధువు శిరస్సున అక్షతలు పోయవలెను. రెండవసారి వరుని శిరస్సున ముందుగా పోయవలెను. మూడవసారి మొదట వధువు శిరస్సున పోయవలెను. నాలుగవసారి పరస్పరము ఒక్కసారిగా పోసికొనవలయును." (ఉపనయన వివాహవిధి). (సంపా.)

చ. లలితతనూ విలాసముల లజ్జకతంబునఁ జేసి మున్ను వి
చ్చలవిడిఁ బట్టఁగా వెరవు సాలక యోరలువాఱుచూపులన్
లలిఁ దలఁబ్రాలు పోయునెడలం దగ వొందిన నూలుకొల్పి యి
మ్ములఁ బచరింతు రొండొరుల మోహనమూర్తులపై వధూవరుల్. 398

ప్రతిపదార్థం: లలిత= కోమలమైన, సుందరమైన; తనూ విలాసములన్= శరీరాల హొయలను; లజ్జ కతంబునన్ చేసి= సిగ్గు కారణంగా; మున్ను= ఇంతకు ముందు; విచ్చలవిడి= యథేచ్ఛగా; పట్టఁగాన్= చూడటానికి; వెరవు+చాలక= అవకాశం చాలక; ఓరలు+పాఱు= ప్రక్కలకు వెళ్ళేడి; చూపులన్= చూపులను; లలిన్= తనివితీర; తలఁబ్రాలు పోయుఎడలన్= తలంబ్రాలు పోసికొనేటప్పుడు; తగ ఒందినన్= వీలు కలుగగా; నాలుకొల్పి= నిలిపి; ఇమ్ములన్= విరివిగా; ఒండొరుల= ఒకరినొకరి; మోహనమూర్తులపైన్= మోహము కలిగే అందమైన శరీరాలపై; వధూవరుల్= ఆ పెండ్లికూతురు, పెండ్లికొడుకును; పచరింతురు= ప్రసరింపజేస్తున్నారు.

తాత్పర్యం: ఆ వధూవరులు సహజమైన సిగ్గుకారణంగా కోమలములూ, సుందరములూ అయిన తమ శరీరాల అందమైన హొయలను ఓరచూపులతోనే తప్ప విచ్చలవిడిగా చూచుకొనలేకపోయారు. అయితే, తలంబ్రాలు పోసికొనే సమయంలో మాత్రం ఒకరు మరొకరి మోహనమూర్తిని ప్రీతితో చూచే అవకాశం దొరకటం చేత తనివిదీర విరివిగా చూచుకొన్నారు.

విశేషం: అలం: ప్రహర్షణం.

తే. **చిత్తమున గాఢరాగంబు చేతఁ జూపు । తెఱఁగు దోఁపఁ గెంపారెడు తీఁగబోఁ డి**
మృదులపాణిఁ గుమారుండు మెలపుమై గ్ర । హించెఁ బల్లవాలంబి మత్తేభలీల. **399**

ప్రతిపదార్థం: చిత్తమునన్= మనస్సులోని; గాఢ రాగంబు= గాఢమైన అనురాగాన్ని; చేతన్= చేతితో; చూపు తెఱఁగు= చూచే రీతి; తోఁపన్= తోచేటట్లు; కెంపారెడు= ఎర్రగా ఉన్న; తీఁగబోఁడి= తీగవంటి శరీరంగల ఉత్తరయొక్క; మృదులపాణిన్= మృదువైన హస్తమును; కుమారుండు= అభిమన్యుడు; మెలపుమైన్= మృదువుగా; పల్లవ+ఆలంబి= చిగురును పట్టిన; మత్తేభలీలన్= మదగజం విలాసంతో; గ్రహించెన్= పట్టుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడు మనస్సులో ఉన్న గాఢమైన అనురాగాన్ని చేతితో ప్రదర్శిస్తున్నాడా అన్నట్లు ఎర్రగా ఉన్న ఉత్తరయొక్క మృదువైన హస్తమును మదగజము చిగురును పట్టినట్లుగ మృదువుగా గ్రహించాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ, ఉత్ప్రేక్ష. ఇచట మృదులపాణి - గ్రహించె - అని పాణిగ్రహణం జరిగిందని చక్కగా సూచన జరిగింది.

వ. **ఇట్లు పాణిగ్రహణం బాచరించి.** **400**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; పాణిగ్రహణంబు= హస్తమును పట్టుకొనుటను; ఆచరించి= చేసి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా వారు పాణిగ్రహణం చేసికొని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: తలంబ్రాలు పోసికొన్న తరువాత వరుడు వధువు యొక్క చేతిని గ్రహించి "గృహ్ణామి తే" మొదలైన మంత్రాలు చదువుతాడు. కొందరీపాణిగ్రహమే ముహూర్తమని భావిస్తారు. తెలుగునాట మంగళసూత్ర ధారణం వివాహంలో ముఖ్యవిధి. అది ఈ ఘట్టంలో పేర్కొనలేదు. మూలానికి విరుద్ధం కాని తెలుగుదనమే తిక్కన చొప్పించినట్లున్నది. (సంపా.)

క. **పెనుఁగుదుట నిడిన చూతం । బును నవమాలికయుఁ బోలెఁ బొలుపొంది రతం**
డును నమ్ముగ్ధయు నేకా । సనమున నున్నపుడు నూత్న సౌభాగ్యమునన్. **401**

ప్రతిపదార్థం: పెనుఁగుదుటన్= పెద్దపాదులో; ఇడిన= ఉంచిన; చూతంబును= మామిడి మొక్కయును; నవమాలికయున్+పోలెన్= నవమల్లికగా లతవలె; అతండును= అభిమన్యుడును; ఆ+ముగ్ధయున్= ఆ ఉత్తరయును; ఏకాసనమునన్= ఒకే ఆసనంపై; ఉన్నపుడు= కూర్చున్నపుడు; నూత్న= కొత్తదైన; సౌభాగ్యమునన్= అందంతో; పొలుపొందిరి= ప్రకాశించారు.

తాత్పర్యం: పెద్ద కుదుటిలో పెట్టిన మామిడియొక్క నవమల్లికాలత వలె ఒకే ఆసనం మీద కూర్చున్నపుడు ఆ అభిమన్యుడూ, ఉత్తరా క్రొత్త శోభతో ప్రకాశించారు.

సీ. **కోర్కులు గెడఁ గూడుకొని పార మేదిన । చిత్తంబు లూఱటఁ జిగురులొత్తఁ**
బులకాంకురములకుఁ దలతాఁకుడై యిరు । మేనను మవ్వంబు మిగిలి పొదలఁ
దఱి వేచి చనఁబోయి తడఁబడి మార్గతి । వడిచూపు లాదట బయలుపఱుపఁ
జెమటల తావులు తమలోనఁ గలసి వే ।ఱొక్క సౌరభమయి చొక్కుసేయ.

తే. **గాఢ సంస్పర్శ భంగులు గలుగునట్టి । హోమ సమయ కృత్యంబుల నొదవి సౌఖ్య**
రసము వెన్నిట్ట పొరింబొరి గ్రమ్ముదేర । సమ్మదాంబుధిఁ దేలిరి సతియుఁ బతియు. 402

ప్రతిపదార్థం: కోర్కులు= కోరికలు; కెడన్= ప్రక్కను; కూడుకొని= కలిసి; పారము= అంతమున; ఏదిన= చేరిన; చిత్తంబులు= మనస్సులు; ఊఱటన్= ఉపశమించటంతో; చిగురులు+ఒత్తన్= చిగిర్చగా; పులక+అంకురములకున్= గగుర్పాటులకు; తలతాఁకుడు+ఐ= పట్టక; ఇరుమేనను= రెండు శరీరాలందును; మవ్వంబు= ఉత్సాహం; మిగిలి= ఎక్కువై; పొదలన్= వ్యాపించగా; తఱి= తగిన సమయం; వేచి= ప్రతీక్షించి; చనన్+పోయి= వెళ్ళబోయి; తడఁబడి= తడబాటు చెంది; మార్గతి= మరొక మార్గం; పడి= పొంది; చూపులు= దృష్టులు; ఆదటన్= ఆసక్తిని; బయలుపడఁగ= వ్యక్తం చేయగా; చెమటల తావులు= చెమటల వాసనలు; తమలోనన్= వాటిలో అవి; కలసి= కలిసి; వేరొక్క సౌరభము+అయి= మరొక పరిమళమై; చొక్కు+చేయన్= పారవశ్యము కల్గించగా; గాఢ= దృఢమైన; సంస్పర్శ= స్పర్శయొక్క; భంగులు= రీతులు; కలుగునట్టి= కల్గిన; హోమ= హోమంచేసే; సమయ= వేళ అందలి; కృత్యంబులన్= పనులందు; సౌఖ్యరసము= సుఖానుభూతి; ఒదవి= కలిగి; పెన్నిట్ట (పెను+నిట్ట) పెద్ద ప్రవాహమై; పొరిన్+పొరిన్= మాటిమాటికి; క్రమ్ముదేరన్= ఆక్రమించగా; సతియున్= ఉత్తరయును; పతియున్= అభిమన్యుడును; సమ్మద+అంబుధిన్= సంతోషమనెడి సముద్రంలో; తేలిరి= మునిగి తేలారు.

తాత్పర్యం: కోరికలన్నీ దగ్గరకు చేరుకొని తీరం చేరి విశ్రాంతిగా పుట్టుకొస్తున్నాయి. మేని పులకింతలు ఒక శరీరంలో పట్టక రెండు శరీరాలలో కూడా విస్తరించటంతో ఉత్సాహం పెరిగిపోయింది. చూపులు సమయం చూచుకొని వెళ్ళబోయి, తడబడిపోయి మరొక దారిపట్టి ఆసక్తిని వ్యక్తం చేస్తున్నాయి. చెమటలు కలిసిపోయి హోమద్రవ్యవాసనలతో కలిసి ఒకానొక సుగంధాన్ని వెదజల్లుతున్నాయి. హోమాలు చేసేటప్పుడు దగ్గరగా గాఢంగా స్పర్శ కలిగి వచ్చిన సౌఖ్యం ప్రవాహంగా పెరిగి మాటిమాటికి వ్యాపించగా ఆ దంపతులు ఇరువురు సంతోష సముద్రంలో మునిగి తేలారు.

విశేషం: అలం: స్వభావోక్తి, రూపకం. 1. పాణిగ్రహణానంతరం ప్రధానహోమం, లాజహోమం, జయాదిహోమాదులు వధూవరుల చేత చేయిస్తారు. అందులో గార్హస్థ్య ధర్మంలో ఆలుమగలు చేయవలసిన ధర్మాల నన్నింటిని అగ్నిసాక్షిగా మంత్రసహితంగా

ప్రతీకాత్మకంగా చేయిస్తారు. అందువలన ప్రక్కప్రక్క నుండే వధూవరుల శరీరాలు అంగాలు పరస్పరం గాఢ స్పర్శకు లోనౌతూ ఉంటాయి. ప్రప్రథమంగా లభించే ఆ గాఢ సంస్పర్శ భంగులు కలిగించే అనుభావ, సాత్త్విక విభావాలను తిక్కన ఒక క్రమ విన్యాసంలో ఈ సీసపద్యంలో వర్ణించాడు. ఒకొక్కసారి మనసులో కోరికలు మోసులెత్తగా కావాలని ఇద్దరూ దగ్గరగా ఒత్తుకొని కూర్చుండగా కోరికలు తీరినట్లు ఏదో తృప్తి మనసులలో మొలకెత్తితే వారి మనసులలో సౌఖ్యరసం ప్రవాహంగా ఉదయించినట్లు సంతోషించారు. నిరంతర స్పర్శవలన వారి శరీరాలపై పులకలు మరల మరల మొలిచి తబ్బిబ్బు చేయగా మేనులు మెత్తపడి మరింత కలుసుకొనటానికి పూనుకోగా సౌఖ్యరసం మాటిమాటికీ పెల్లుబికింది. ఇరువురూ సమయం చూచి చూపులు కలుపుకొనటానికి ప్రయత్నించి కూడా లజ్జచేత తడబాటుపడి పక్కచూపులు సారించి మనసులోని అనురాగాన్ని బయటపెట్టుకొంటూండగా వారి సౌఖ్యరస ప్రవాహం విస్తరించింది. తమ లోగుట్టులు తమంతట తామే బయట పెట్టుకొనటం వలన స్వేదం సాత్త్వికభావంగా అంకురించింది. ఇరువురి చెమటల తావులూ కలిసి ఒక వింత సుగంధాన్ని కలిగిస్తూ ఉంటే స్వేదగంధసంగమం వారిని సౌఖ్యరసాంబుధిలో ఓలలాడింపజేసింది. నాలుగురకాల స్పర్శభంగుల నాశ్రయించి వారి సౌఖ్యరసం పుట్టి, క్రమంగా ఏరై, మాటిమాటికీ పొంగి, వరదగా వ్యాపించి, సముద్రంవలె సమృద్ధమైనదని ధ్వని.

2. ఉత్తమజాతి దంపతుల రతి భావజన్యస్వేదం కూడా పరిమళవంతంగా ఉంటుందని కామశాస్త్రకారుల అభిప్రాయం. అగ్నికార్యం చేసేటప్పుడు కలిగే వేడివలన కూడా స్వేదం కలుగవచ్చును. అది శ్రమవలని స్వేదం. తిక్కన స్పర్శసౌఖ్యంవలన కలిగే సాత్త్వికభావమైన స్వేదాన్నే వర్ణించాడు. (సంపా.)

వ. ఇవ్విధంబున వివాహంబు నిర్వహించి మత్స్యమహీనాథుండు మణిభూషణంబులు రుచిరాంబరంబులుఁ గర్పూరాది సుగంధ ద్రవ్యంబులుఁ దాంబూలంబుల తోడి పళ్లెరంబులఁ బచరించి పాండవులకు వాసుదేవ పూర్వకంబుగాఁ గట్టనిచ్చి, పురోహిత ప్రకరంబునకు నిప్పించి, యాజ్ఞసేనీ సుభద్రలకు సనురూపాభరణ పరిధానంబు లంతఃపురవర్తు లైన యర్హ జనంబులచేతం బుచ్చి, సౌభద్రునకు భద్రసామజసప్తశతియును, లోకోత్తర తురంగ దశ సహస్రంబును, సలక్షణ గోపంచలక్షయు, రథంబులు రెండు వేలును, దాసదాసీ జనంబు లక్షయు, మఱియు నానా ప్రకారంబు లగు ధనంబులు నరణం బిచ్చె; నమ్మహనీయ మహోత్సవంబు మంగళ సంవిధాన సావధాన పుణ్యాంగనలవలనను, నృత్త గీతాది వైచిత్ర్య మనోహర వారనారీజనంబుల వలనను, వినూత్న రత్నమయ భూషణాది దీప్తవేష విరాజమాను లగు కుమారుల చతుర పరిహాసాది విలాసంబుల వలనను, బ్రభూత విభవ విబ్రాజితు లగు రాజసూనుల మాననీయ గరిమలలిత విహార విశేషంబులవలనను. బాంచాలయాదవ కేకయాది బాంధవ మహిత మహిమాంచిత సంచరణంబుల వలనను, నానంద నిష్యంది పాండునందన సౌహార్దంబు వలనను మత్స్యమనుజపతి మందిరంబు పరమ సంపద్భరితంబై యుండె' నని చెప్పిన విని వైశంపాయనునితో జనమేజయుండు. 403

ప్రతిపదార్థం: మత్స్యమహీనాథుండు= విరాటుడు; ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; వివాహంబు= పెళ్ళిని; నిర్వహించి= జరిపి; మణిభూషణంబులు= మణులు పొదివిన అలంకారాలను; రుచిర+అంబరంబులున్= ప్రకాశించే వస్త్రాలను; కర్పూర+ఆది= కర్పూరం మొదలైన; సుగంధ ద్రవ్యంబులున్= పరిమళ ద్రవ్యాలను; తాంబూలంబుల తోడి= తాంబూలాలున్న; పళ్లెరంబులన్= పళ్ళెములందు; పచరించి= ఉంచి; పాండవులకున్= పాండవులకు; వాసుదేవ పూర్వకంబుగాన్= శ్రీకృష్ణునకు ముందుగాను;

కట్టన్+ఇచ్చి= కట్టుకొనటానికి కానుకలుగా ఇచ్చి; పురోహిత ప్రకరంబునకున్= బ్రాహ్మణుల సముదాయానికి; ఇప్పించి= బహుమతు లిప్పించి; యాజ్ఞసేనీ= ద్రౌపదికి; సుభద్రలకున్= సుభద్రకును; అనురూప= తగిన; ఆభరణ= నగలను; పరిధానంబులు= వస్త్రాలను; అంతఃపుర వర్తులు+ఐన= రాణివాసంలో ఉండునట్టి; అర్హజనంబులచేతన్= తగిన జనులచేత; పుచ్చి= పంపించి; సౌభద్రునకున్= అభిమన్యుడికి; భద్రసామజ= భద్రగజములు; సప్తశతియును= ఏడువందలున్నూ; లోకోత్తర= మేలుజాతివైన; తురంగ= గుర్రాలు; దశ సహస్రంబును= పదివేలును; సలక్షణ= మంచి లక్షణాలు గల; గోపంచలక్షయున్= అయిదులక్షల గోవులను; రథంబులు= రథాలు; రెండువేలును; దాసదాసీ జనంబు= దాసులు, దాసీలు; లక్షయున్= ఒక్క లక్షమందిని; మఱియున్= ఇంకా; నానా ప్రకారంబులు+అగు= అనేక రకాలైన; ధనంబులును= ధనములను; అరణంబు= అల్లుడి కిచ్చే ద్రవ్యం; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు; ఆ+మహనీయ= ఆ గొప్పదైన; మహా+ఉత్సవంబు= గొప్ప ఉత్సవం; మంగళ సంవిధానం= మంగళకర ద్రవ్యాలను సమకూర్చటంలో; సావధాన= శ్రద్ధకల; పుణ్యాంగనల వలనను= సువాసినుల చేతను; నృత్తగీత+ఆది= నాట్యం, గానం మొదలైన; వైచిత్ర్య= అద్భుతమైన; మనోహర= అందమైన వారనారీ= వేశ్యాస్త్రీల; జనంబులవలనను= సముదాయం వలన; వినూత్న= క్రొత్తదైన; రత్నమయ= రత్నాలతో చేసిన; భూషణ+ఆది= నగలు మొదలైన వాటిచేత; దీప్త= ప్రకాశించిన; వేష= వేషంతో; విరాజమానులు+అగు= ధగధగలాడే; కుమారుల= రాజయువకులయొక్క; చతుర= నేర్పుగల; పరిహాస+ఆది= వేళాకోళాలు మున్నగు; విలాసంబుల వలనను= సరదాలతోను; ప్రభూత= ఎక్కువైన; విభవ= సంపదతో; విభ్రాజితులు+అగు= ప్రకాశించే; రాజసూనుల= రాజకుమారులయొక్క; మాననీయ= గౌరవించదగిన; గరిమ= గొప్పవయిన; లలిత= అందమైన; విహార విశేషంబుల వలనను= రకరకాల విహారాల వలన; పాంచాల= పాంచాల దేశీయులు; యాదవ= యాదవ వంశీయులు; కేకయ+ఆది= కేకయ దేశీయులు మున్నగు; బాంధవ= బంధువులతో; మహిత= గొప్పదైన; మహిమ+అంచిత= మహిమచేత గొప్పది అగు; సంచరణంబుల వలనను= విహారాలచేతను; ఆనందనిష్యంది= ఆనందం స్రవించే; పాండునందన= పాండవులయొక్క; సౌహార్దంబువలనను= మంచిమనస్సు కలిగి ఉండటం వలన; మత్స్యమనుజపతి మందిరంబు= విరాటుడి గృహం; పరమ= గొప్పదైన; సంపద్+భరితంబు+ఐ= సంపదతో నిండినదై; ఉండెనున్= ఉండింది; అని చెప్పినన్= అని చెప్పగా; విని; వైశంపాయనునితోన్= వైశంపాయన మహర్షితో; జనమేజయుండు= జనమేజయమహారాజు.

తాత్పర్యం: విరాటరాజు ఈ రీతిగా ఉత్తరాభిమన్యుల వివాహం నిర్వహించాడు. మణిభూషణాలు, మంచివస్త్రాలు, కర్పూరం మొదలైన పరిమళ ద్రవ్యాలు, తాంబూలాలు పెట్టిన పళ్ళెంలో పెట్టి ముందుగా శ్రీకృష్ణుడి కిచ్చి. తరువాత పాండవుల కిచ్చాడు. పురోహితులందరికీ ఇచ్చాడు. ద్రౌపదికి, సుభద్రకు తగిన ఆభరణాలు, వస్త్రాలు అంతఃపుర జనులచేత ఇప్పించాడు. ఇక అభిమన్యుడికి భద్రగజాలు ఏడువందలు, జాతిగుర్రాలు పదివేలు, సలక్షణమైన గోవులు అయిదులక్షలు, రథాలు రెండువేలు, దాసదాసీ జనం లక్ష - ఇవిగాక ఇంకా రకరకాల ధనాలు అరణంగా ఇచ్చాడు. ఆ కల్యాణ మహోత్సవం అంత గొప్పగా జరిగిందంటే కారణం - ఎక్కడ ఏవి సమకూర్చాలో అట్లా శ్రద్ధగా చేసిన సువాసినులు, ఆట పాటలతో అందరినీ అలరించే వేశ్యాజనం, రత్నాభరణాలు పెట్టుకొని మంచివేషంతో నేర్పుగా పరిహాస విలాసాలు చేసిన రాజకుమారుల విహారాలు, పాంచాల, యాదవ, కేకయాది బంధువుల సంచారాలు, పాండవుల ఆనందం వెల్లివిరిసే సౌహార్దం-వీటి అన్నిటితో విరాటుడి మందిరం సర్వసంపత్సమృద్ధం అయింది. అనగా విని జనమేజయుడు వైశంపాయనుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: అలం: అంత్యానుప్రాస.

క. 'కుంతీనందను లట్ల । త్యంత విభవ మెసఁగఁ బరిణయము చేసి సుహృ
త్సంతోషోజ్జ్వలులై తద । నంతర మెబ్బంగి నడచి?' రనవుడుఁ బ్రీతిన్. 404

ప్రతిపదార్థం: కుంతీనందనులు= పాండవులు; అట్లు= ఆ రీతిగా; అత్యంత విభవము= ఎక్కువ వైభవం; ఎసఁగన్= ఎక్కువ కాగా; పరిణయము= వివాహం; చేసి= జరిపి; సుహృత్= స్నేహితులయొక్క; సంతోష+ఉజ్జ్వలులు+ఐ= సంతోషంతో ప్రకాశించేవారై; తదనంతరము= ఆ పిమ్మట; ఏ+భంగిన్= ఏ రీతిగా; నడచిరి?= ప్రవర్తించారు?; అనవుడున్= అని ప్రశ్నించిన తరువాత; ప్రీతిన్= ప్రీతితో.

తాత్పర్యం: 'పాండవులు ఆ విధంగా వివాహం అత్యంత వైభవంగా జరిపించి, మిత్రులకు సంతోషం కలిగించి, తరువాత ఏ రీతిగా ప్రవర్తించారు?' అని అడుగగా అతడు ప్రీతితో. (ఇట్లా అన్నాడని తరువాతి ఉద్యోగపర్వం ప్రథమాశ్వాసంలోని పద్యంతో అన్వయం).

ఆశ్వాసాంతము

చ. అమృతమయాత్మ! భక్తిసుగమానుభవోజ్జ్వల దివ్యవర్త్మ! ష
ట్సమయ గతానుభావ! పురుష త్రయతా వివృత స్వభావ! ని
ర్మమ హృదయైకవాస! మునిరంజన నిత్యవిలాస! దోష సం
గమ వినికర్తనా! పరమ గౌరవ ధుర్య పద ప్రవర్తనా! 405

ప్రతిపదార్థం: అమృతమయ= అమృతమయమైన; ఆత్మ!= ఆత్మకలవాడా!; భక్తిసుగమ= భక్తిచేత సులభమైన; అనుభవ= అనుభవంతో; ఉజ్జ్వల= ప్రకాశించే; దివ్యవర్త్మ!= దివ్యమైన మార్గం కలవాడా!; షట్సమయ= ఆరు మతాలను-ఆరు సమయాలను; గత= పొందిన; అనుభావ!= ఆశయం కలవాడా! (షట్సమయగతానుభావ-శైవ, వైష్ణవ, శాక్త, సౌర, వైదిక, సౌగతము లనెడి ఆరు సిద్ధాంతాలయందును తెలియబడే ప్రభావం కలవాఁడా! లేదా- సాంఖ్య, యోగ, న్యాయ, వైశేషిక పూర్వోత్తర మీమాంసలనెడి దర్శనషట్కంచేత తెలియబడే ప్రభావం కలవాఁడా! లేదా షట్సమయ- షట్కాలములయందును - అరుణోదయ, సూర్యోదయ, సంగవ, మధ్యాహ్న, సాయం, అర్ధరాత్రములందలి ఆరాధనంచేత భక్తులచే పొందబడు అనుభవం కలవాడా!); పురుష త్రయతా= బ్రహ్మవిష్ణుమహేశ్వరులనెడి ముగ్గురు పురుషులగుటతో; వివృత= వివరించబడిన; స్వభావ!= సృష్టి, స్థితిలయముల స్వభావం కలవాడా!; నిర్మమ= మమకారంలేని; హృదయ= హృదయమే; ఏకవాస= ముఖ్యమైన నివాసంగా కలవాడా!; మునిరంజన= మునులను రంజింపజేసే; నిత్యవిలాస!= నిత్యమైన విలాసాలు కలవాడా!; దోష= దోషాలతోడి; సంగమ= సంబంధాన్ని; వినికర్తనా!= కత్తిరింపజేసేవాడా!; పరమ= మిక్కిలి; గౌరవధుర్య= గౌరవభావంకల; పద= పదవియందు; ప్రవర్తనా!= ప్రవర్తించేవాడా!

తాత్పర్యం: అమృతమయమైన ఆత్మ కలవాడా! భక్తి సులభమైన అనుభవం కల దివ్యమార్గం కలవాడా! ఆరు మతములందున్న అభిప్రాయం కలవాడా! ముగ్గురు పురుషులుగా వివరించబడిన స్వభావం కలవాడా! మమకారం లేని హృదయమే నివాసంగా కలవాడా! మునులను రంజింపజేసే నిత్య విలాసాలు కలవాడా! దోష సంబంధాన్ని ఛేదించేవాడా! గొప్ప గౌరవం కల పదవియందు ప్రవర్తించేవాడా! హరిహరనాథా!

విశేషం: అలం: అంత్యానుప్రాస. ఈ పద్యంలో హరిహరనాథస్వామిని పరతత్త్వంగా తిక్కన దర్శించి కీర్తిస్తున్నాడు. షట్సమయాలు= ఆరు సిద్ధాంతాలు- శైవ, వైష్ణవ, శాక్త, సౌర, వైదిక, సౌగత సిద్ధాంతాలు; ఆరు దర్శనాలు- సాంఖ్య, యోగ, న్యాయ, వైశేషిక, పూర్వోత్తర మీమాంస దర్శనాలు; పురుషత్రయం= బ్రహ్మ, విష్ణు, మహేశ్వరులు.

క. దుర్వహ పటుతాపత్రయ । నిర్వాపణ కరణ, బోధ నిర్మలజన హృ
త్పర్వాచరణ, మహాసుర । గర్వహరణ! తత్త్వ సంప్రకాశనకరణా! 406

ప్రతిపదార్థం: దుర్వహ= వహింపరాని; పటు= గొప్పదైన; తాపత్రయ= మూడు తాపములను; నిర్వాపణకరణ= పోగొట్టటంలో పనికలవాడా!; బోధ= జ్ఞానంతో; నిర్మల= స్వచ్ఛమైన; జన= జనులయొక్క; హృద్= మనస్సులకు; పర్వ+ఆచరణ= పండుగ చేసేవాడా!; మహా+అసుర= గొప్ప రాక్షసుల; గర్వ+హరణ!= గర్వాన్ని పోగొట్టేవాడా!; తత్త్వ= పరబ్రహ్మతత్త్వాన్ని; సంప్రకాశన= ప్రకాశింపచేయటంలో; కరణా!= ముఖ్యసాధనమైనవాడా!

తాత్పర్యం: వహించలేని తాపత్రయాలను అణచే పనిగలవాడా! జ్ఞానంతో నిర్మలమైన జనుల హృదయాలకు ఆనందం కలిగించేవాడా! గొప్ప రాక్షసుల గర్వం పోగొట్టేవాడా! పరబ్రహ్మతత్త్వాన్ని ప్రకాశింపజేసే ప్రయోజనం కలవాడా! హరిహరనాథా!

విశేషం: అలం: అంత్యానుప్రాస. ఇందులో హరిహరనాథుడిని సగుణుడిగా భావించి తిక్కన కీర్తించాడు. 1. తాపత్రయం; ఆధ్యాత్మిక. ఆధిదైవిక. ఆధిభౌతిక రూపాలైన తాపాలు. 'నిర్వాపణ నిపుణ' అనే పాఠానికి బదులు 'నిర్వాపణ కరణ' అనే పాఠం గ్రహించబడింది. అయినను 'నిర్వాపణ నిపుణ' - అనే పాఠమే కవి హృదయసమ్మతంగా గోచరిస్తూవుంది.

మాలిని:

నిగమ కుసుమ గంధోన్మేష భూతాభిధానా!
సగుణ విగుణ లీలా! సౌమ్య సాక్షిత్వ నానా
జగదవన పిధాన స్థైర్య దత్తావధానా!
నగశరధి నివాసా నంద సంస్తూయమానా! 407

ప్రతిపదార్థం: నిగమ= వేదాలనెడి; కుసుమ= పుష్పాలయొక్క; గంధ= సువాసనయొక్క; ఉన్మేషభూత= వికాస రూపమయిన; అభిధానా!= పేరు కలవాడా!; సగుణ= ఉత్తమ గుణాల యొక్కయు; విగుణ= విరుద్ధ గుణాలయొక్కయు; లీలా!= విలాసాలు కలవాడా!; సౌమ్య= శాంతమనే గుణంతో; సాక్షిత్వ= సాక్షీభావం అనే గుణంతో; నానాజగత్= అనేక లోకాలయొక్క; అవన= రక్షించటం; పిధాన= లయం చేయటం; స్థైర్య= స్థిరభావంతో ఉంచటం (పాలనం) అనే మూడు పనులలో; దత్త+అవధానా!= నెలకొల్పబడిన శ్రద్ధ కలవాడా!; నగ= పర్వతం మీదను (హరపక్షాన); శరధి= సముద్రంలోనూ (హరిపక్షాన); నివాస= నివసించటం చేత; ఆనంద= సంతోషం కలవాడవని; సంస్తూయమానా!= (భక్తుల చేత) బాగా కీర్తించబడేవాడా!

తాత్పర్యం: హరిహరనాథా! వేదాలనే పూలకు సువాసనవంటి వేదాంతతత్త్వమే పేరుగా కలవాడా! సద్గుణాలనూ, దుర్గుణాలనూ విలాసాలుగా కలవాడా! సృష్టి స్థితి లయాలవంటి జగద్వ్యాపారాలను శాంతుడవై, సాక్షీభూతుడవై శ్రద్ధతో గమనిస్తూ ఉండేవాడా! హరుడవై పర్వతంమీదా, హరివై సముద్రంలోనూ నివసించటం చేత ఆనందిస్తూ ఉంటావని భక్తులచేత విశేషంగా కీర్తించబడేవాడా!

విశేషం: అలం: రూపకం, అంత్యానుప్రాసం. ఇందులో హరిహరనాథమూర్తిని కీర్తించాడు. ఆనందశబ్ద ముద్రితంగా ఈ పద్యాన్ని రచించాడు. మాలినీవృత్తానికి ప్రతిపాదంలో వరుసగా న, న, మ, య, య అనే గణాలుంటాయి. తొమ్మిదవ అక్షరం యతిస్థానం. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

గద్యము:

ఇది శ్రీమదుభయకవిమిత్ర, కొమ్మనామాత్యపుత్ర, బుధారాధన విరాజి తిక్కన సోమయాజి ప్రణీతంబయిన శ్రీమహాభారతంబున విరాటపర్వంబునందు సర్వంబును పంచమాశ్వాసము.

విరాటపర్వము సమాప్తము.

తాత్పర్యం: ఇది మంగళకరమైన ఉభయకవిమిత్రుడనే బిరుదం కలవాడూ, కొమ్మనామాత్యుడి పుత్రుడూ, పండితులను ఆరాధిస్తూ (పండితులచేత ఆరాధింపబడుతూ) ప్రకాశించేవాడూ అయిన తిక్కన సోమయాజి రచించిన శ్రీమహాభారతంలో అయిదవ ఆశ్వాసంతో పూర్తయిన విరాటపర్వం.

విరాటపర్వంలో అయిదవ ఆశ్వాసం సమాప్తం.

విరాటపర్వం సర్వం ముగిసింది.